شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى

قۇمۇل شەھەر ئىلكى تەزكىرە كومىتېتى تەھرىپىدىن تۈزۈلدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى

قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەرىپىدىن توزۇلدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى جايلار تەزكىرىسى
قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى
قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەرىپىدىن تۈزۈلدى
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى ۋە تارقاتتى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54 №)
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 1092 × 787 مىللىمېتىر 1/16
باسما تاۋىقى: 25 .75، قىستۇرما ۋاراقى:12
1991 - يىل 8 - ئاي 1 - نەشرى
1991 - يىل 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1500 —— 1
ISBN 7 — 228 — 02004 — 9/K·187
باھاسى: 20.00 يۈەن

新疆维吾尔自治区地方志丛书
哈密县志（维吾尔文）
哈密市地方志编纂委员会 编

新疆人民出版总社出版发行
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政 830001）
新疆新华印刷厂印刷
787×1092毫米 16开本 75.25印张 12插页
1991年8月第1版 1991年8月第1次印刷
印数：1——1500

ISBN7-228-02004-9/K·187 定价：20.00元

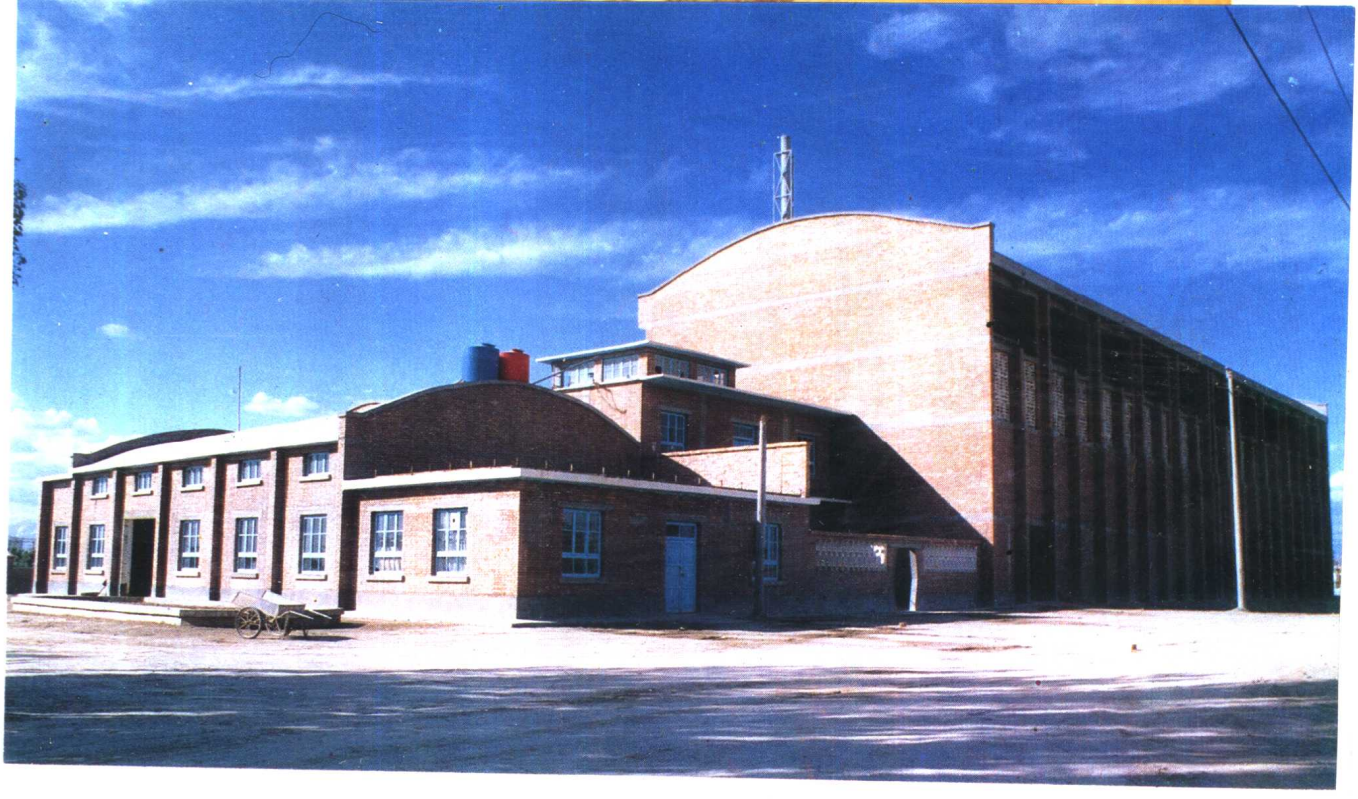
قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ گۈزۈپىلاش بېكىتى

تيانشانىياۋدىكى ئايلانما تاشيول

ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش ـ ياساش زاۋۇتىنىڭ رېمونت سېخى

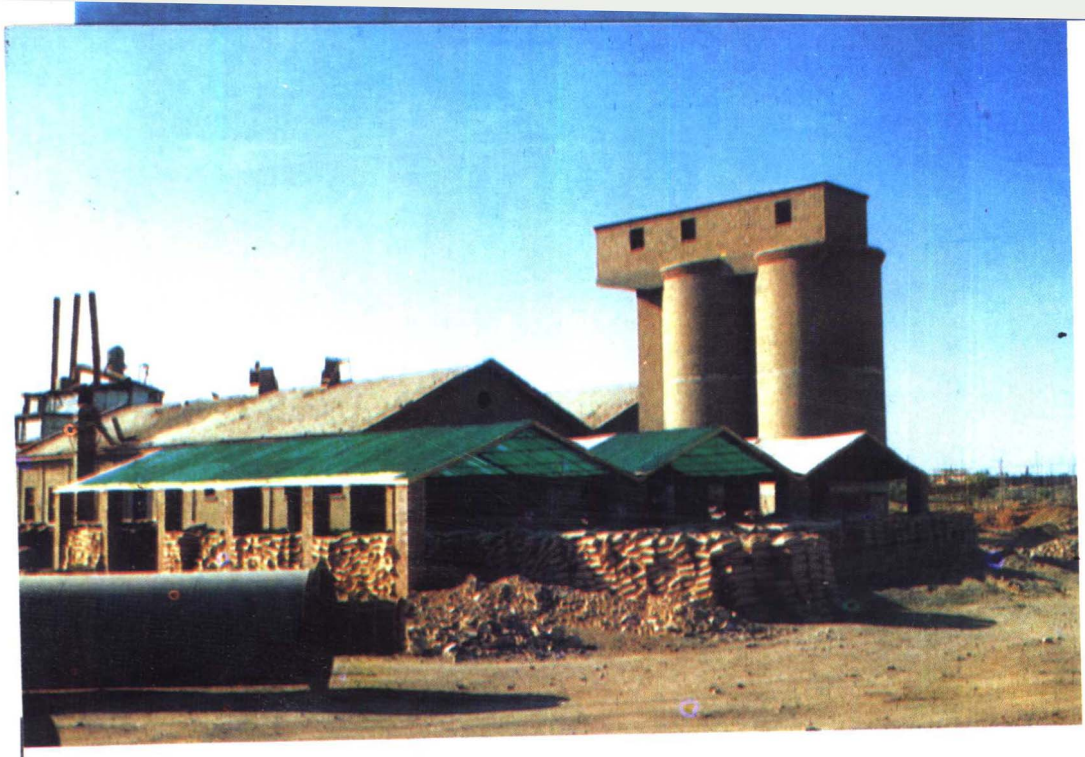
ناهيىلىك فوسفورلۇق ئوغۇت زا-
ۋۇتىنىڭ تاشقى كۆرۈنىشى

ناهيىلىك تېرە - يۇڭ زاۋۇتىنىڭ خۇرۇم
ئىشلەش سېخىدىن بىر كۆرۈنۈش

شىگشىگشيا ۋولفرام كانىنىڭ ئىشلەپچىقە-
رىش سېخى

گۈگشي - دۇي كارخا - نسى — ئاستانه سېمونت زاۋۇتى

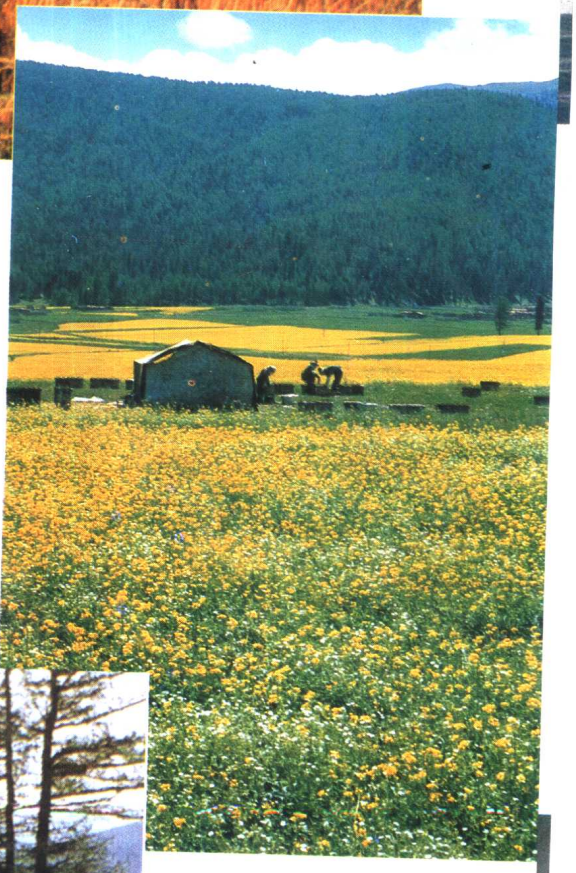
ئېچىلۇاتقان شەرقي تۈز كۆل

ناھىيىلىك سۇ قۇرۇلۇش بويۇملىرىنى ئالدىن تەييارلاش زاۋۇتى ئىشلەپچىقارغان سۈزگۈچ تۇرۇبا

ئالتۇن باشاقلار

چېچەكلىگەن قىچىلار

تىيانشاندا يايلاۋاتقان قوي پادىسى

تيانشان قارىغايلىرى

ساي ئورمنى

جىغان

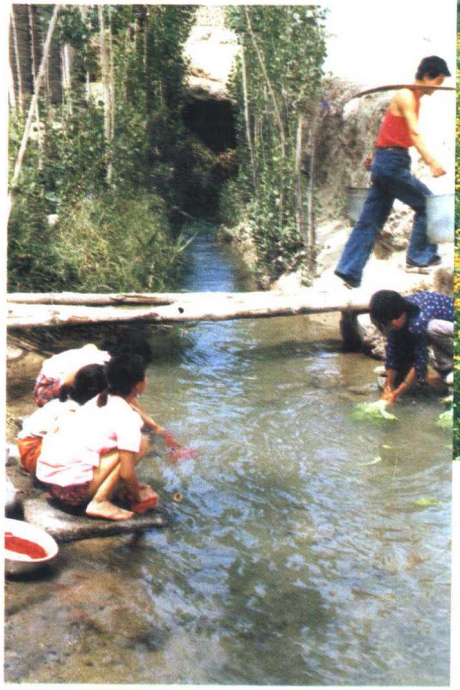
يۇلغۇن

قوتاز

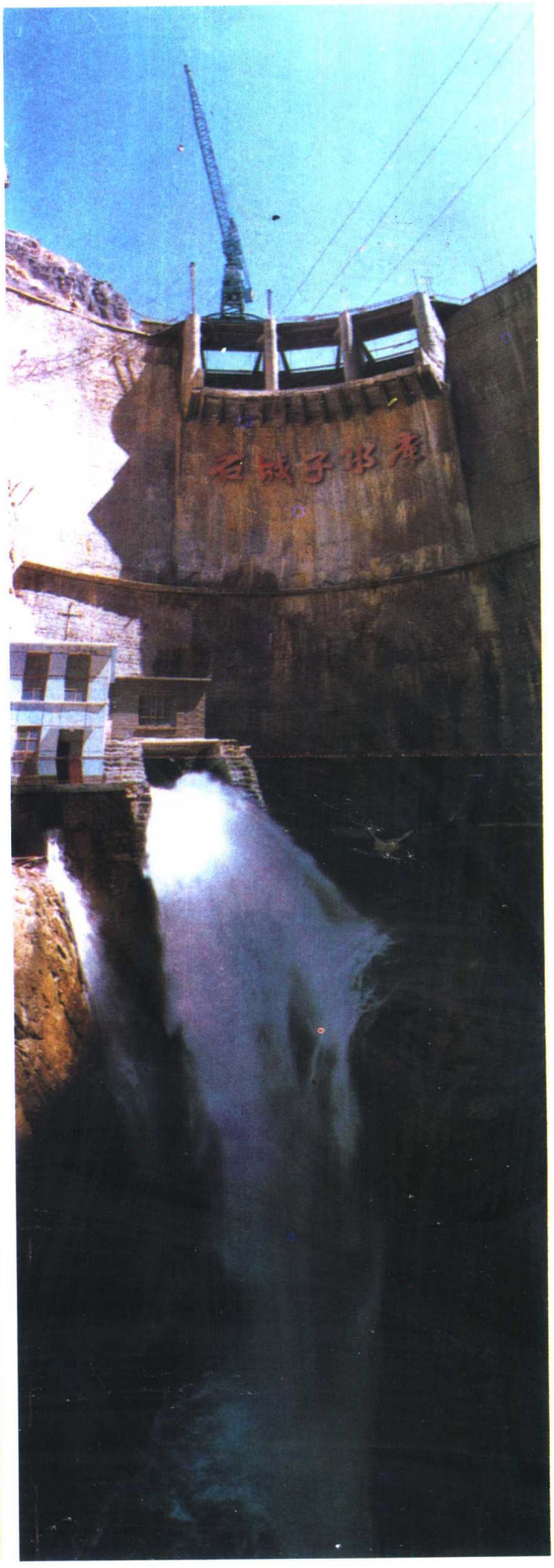
چۆلدىكى مۆجىزە — كارىز

كارىز تىلمىسى

بوغاز سۇ ئامبىرىنىڭ ئىشچىلىرى بېلىق تۇتماقتا

ئۇلاتاي ئۆستىگى

تۆرۈك سۇ ئامبىرىنىڭ توسمىسى

ماشىلاشقان قۇدۇق

قۇمۇل قوغۇنى

قۇرۇتىلىۋاتقان قوغۇن قېقى

قوغۇن مۇرابباسى ئىشلەنمەكتە

قوغۇندىن ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلار

ئۇيغۇر قىزى خوشاللىق بىلەن ئۈزۈم ئۈزمەكتە

قۇغۇن سىرتقا توشۇلماقتا

ئۈزۈم بازارغا كىردى

ئوخشىغان تاۋۇزلار

ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە مۇنارى

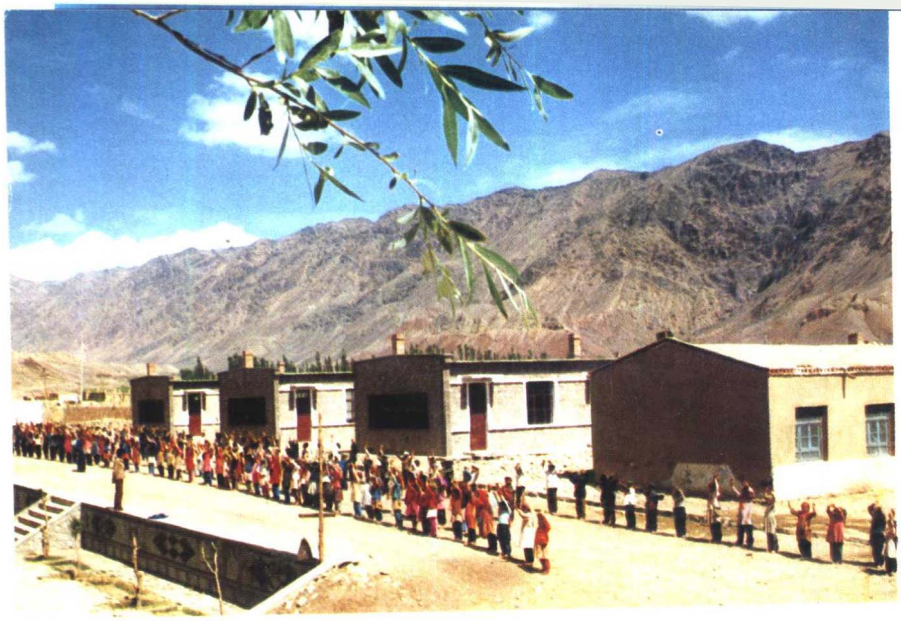

ناھىيلىك دوختۇرخانىنىڭ يېڭىدىن سېلىنغان ئامبولاتورىيە بىناسى

بۇلۇڭتوغراق گۈمبىزىنىڭ شپاخانىسى

تيانشان گۆگشې ئوتتۇرا مەكتىپى

راھەتباغ گۆگشې ئوتتۇرا مەكتىپى

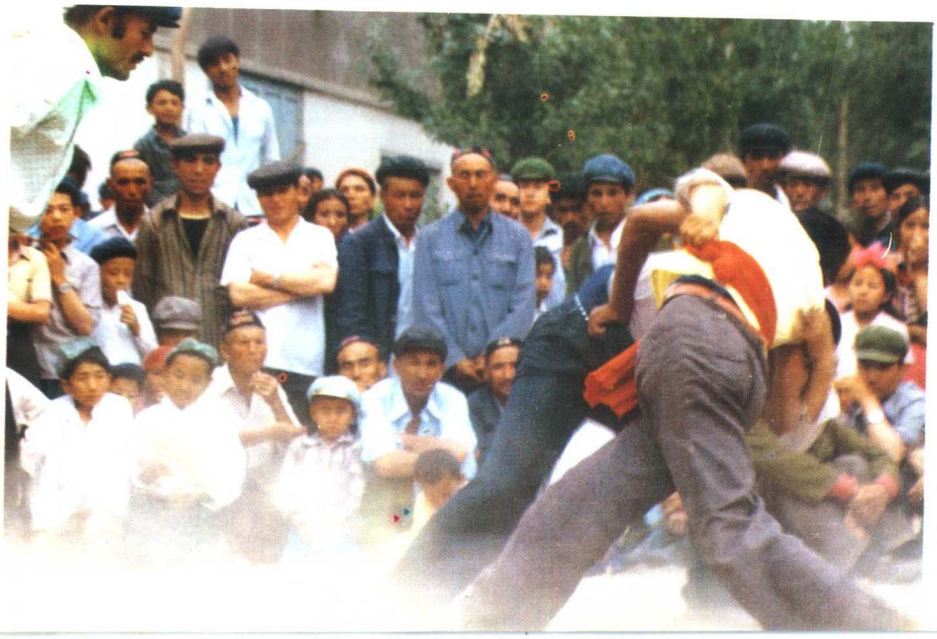
شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى قول ھۈنەرۋەنچىلىك دەرسى ئۈستىدە

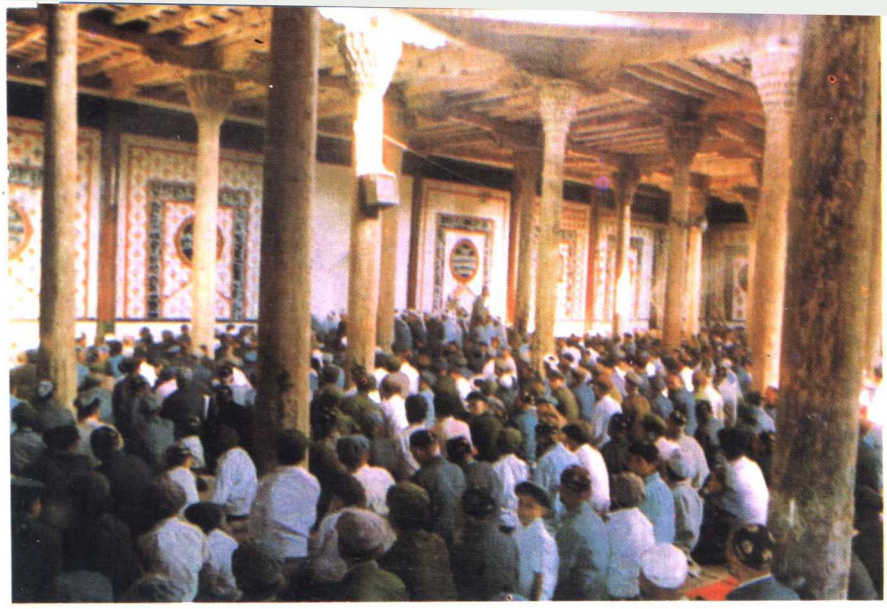
ئۇيغۇرلارنىڭ تويىدىن بىر كۆرۈنۈش

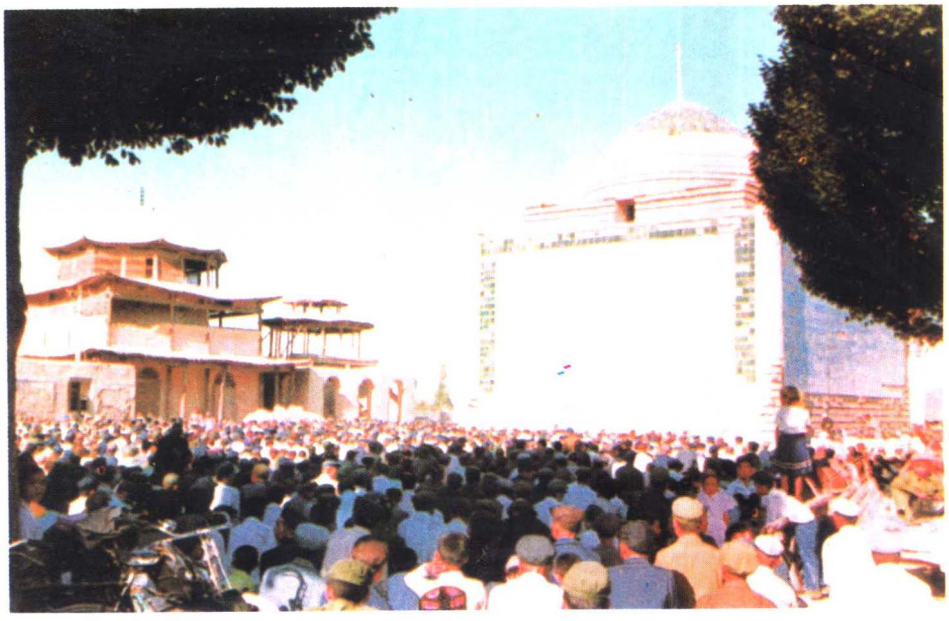
قازاقلارنىڭ ئاقىنلار ئېيتىشىشى

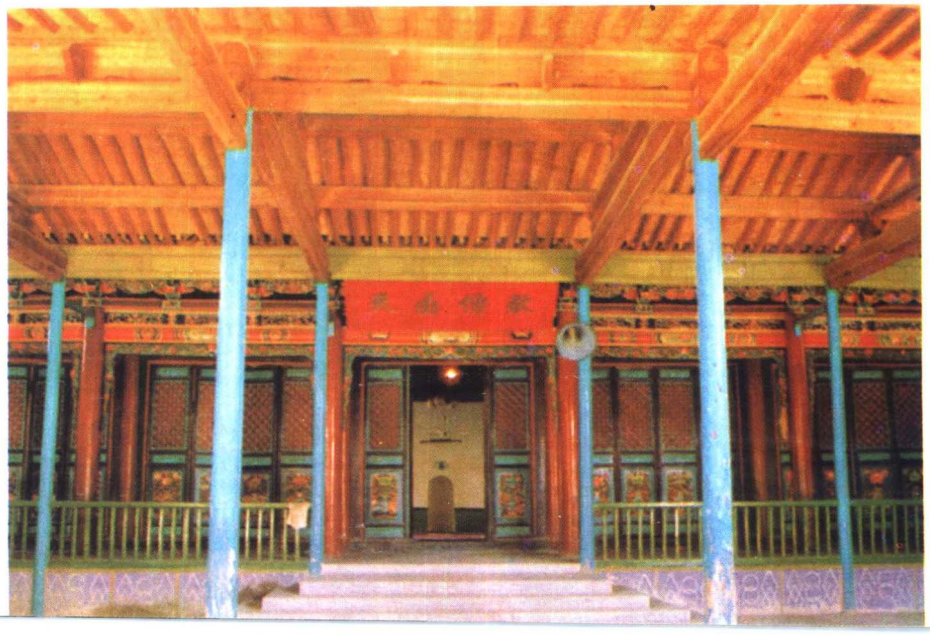
چېلىشىش

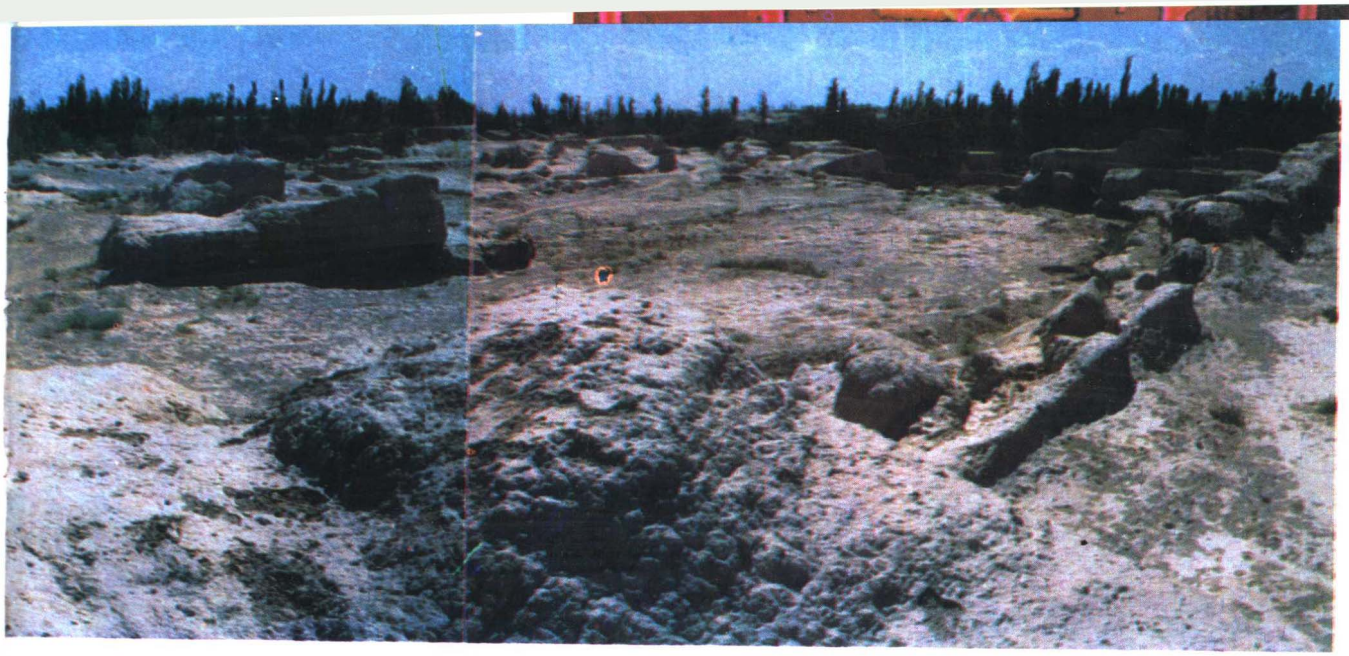
قۇمۇلدىكى ئەڭ چوڭ مەھچىت ـــ ھېيتكار مەسچىتى

قومۇل ۋاڭنىڭ قەبر دىتانلىقى

قۇمۇلدىكى شەنشى مەسچىتى

لاپچۇق قەدىمىي شەھەر خارابىسى

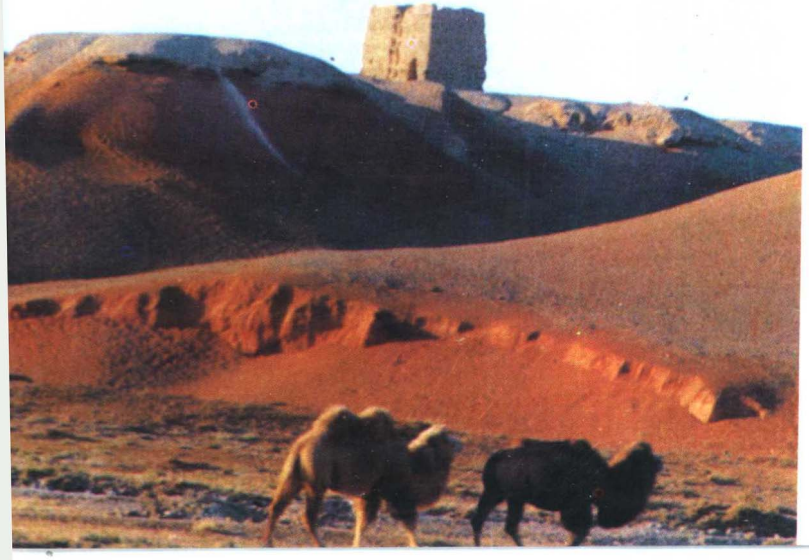

بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇنقى جەسەت

خەن دەۋرىگە ئائىت خۇەنسەيگۇ خاتىرە تېشى

تۇر خارابىسى

قېزىۋېلىنغان ساپال بويۇملار

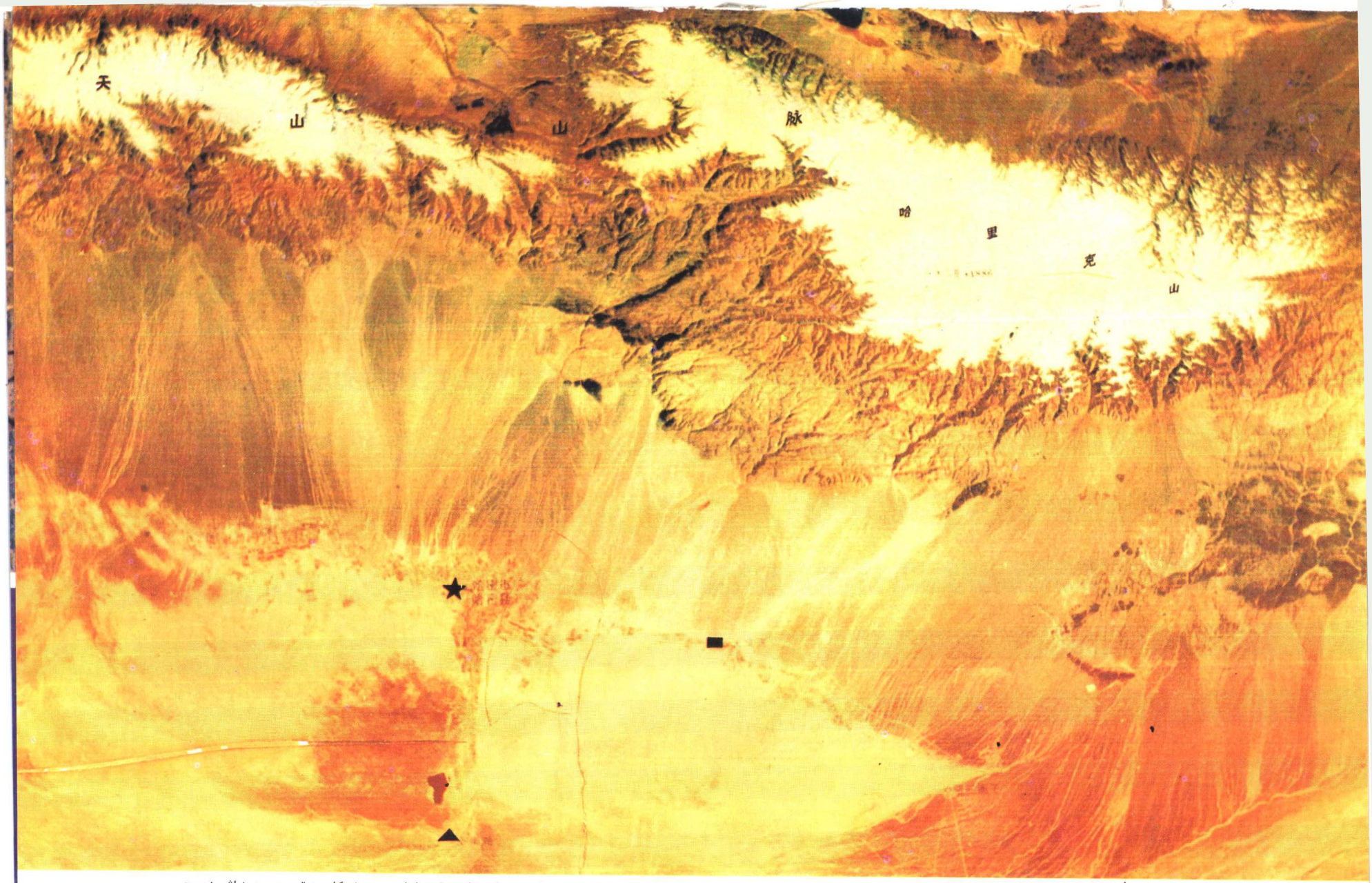

قەدىمىي قەلئە خارابىسى

ياردانگلىق

ئىزاھات: ★ قۇمۇل شەھىرى، قۇمۇل ناھىيىسى

▲ بوغاز

▬ بۇلۇڭتوغراق

قومۇل ناھىيىسىنىڭ سۈنئىي ھەمرادىن سۈرەتكە تارتىلغان يەر شەكلى (قىسمەن) نىڭ خەرىتىسى

كىرىش سۆز I

ۋۇۋېنشياڭ خوجا سالى

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل شەھەرلىك كومىتېتى، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە تەزكىرە كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ قوللىشى، ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، تەھرىر خادىملارنىڭ سەككىز يىل جاپالىق تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكى نەتىجىسىدە ئاخىر كەڭ كىتابخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ، شەھىرىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان بىر چوڭ ئىش.

قۇمۇل ــ شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى، چېگرا رايونىدىكى مۇھىم شەھەر، تارىخىي ئۇزۇن، دۆلىتىمىزدە ۋە چەت ئەللەردە داڭقى بار. بۇنىڭدىن 2000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرى، قۇمۇل خەن سۇلالىسى غەربىي رايونىنى تىزگىنلەش ئۈچۈن ھونلار بىلەن جىددىي تالاشقان ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي بولغان. قەدىمكى «يىپەك يولى» نىڭ شىمالىدىكى يېڭى لىنىيىسى قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ يۇرتىدۇر، قۇمۇل ئۈزۈمنىڭ قوغۇنى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر. قۇمۇلنىڭ زېمىنى كەڭ، 85 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدىغان بۇ زېمىندا مۇنبەت يەر، گۈزەل يايلاقلار بار. تېخى ئېچىلمىغان يەر ئاستى كان بايلىقلىرى مول، كان بايلىقلىرىنىڭ سۈپىتى ياخشى، تۈرى كۆپ.

قۇمۇل بوستانلىقىنىڭ نوپۇسى 1988 ــ يىلى 280 نەچچە مىڭغا يەتتى. ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقى قەدىمدىن تارتىپلا بۇيەردە ياشاپ، ھالال ئەمگىكى بىلەن بۇ يەرنى ئۆزلەشتۈرگەن. بولۇپمۇ ئازادلىقتىن كېيىنكى 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ھەر مىللەت خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، جاپاغا چىداپ كۈرەش قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئۈچقانداك راۋاجلاندۇرۇپ، تۇرمۇشنى كۆرۈنەرلىك ياخشىلىدى. پارتىيە 11 ــ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 ــ ئومۇمىي يىغىنىنى مۇقەددىمە قىلغان ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىگىلىكنى گۈللەندۇرۇش پايانسىز چۆل ــ جەزىرە ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان گۈزەل ماكان ــ قۇمۇلنى تېخىمۇ نۇرلاندۇردى.

تارىخ ــ بىر ئەينەك. ئۇ ئارقىلىق گۈللىنىش ۋە خارابلىشىشنى، پايدا ۋە زىيانىنى بىلگىلى، كەلگۈسىنى كۆرگىلى بولىدۇ. پارتىيە 11 ــ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ــ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەركەزدىكى رەھبەرلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى كەينى ــ كەينىدىن سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرىنىتۈزۈشكە باشلىدى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈشمۇ مۇشۇنداق ۋەزىيەت ئاستىدا، سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ 1981 ــ يىلدىكى قارارى بويىچە باشلاندى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە ئەسلىدە قەدىمقى زامان يۇقىرى چەك،

1980 ـ يىل ئاخىرقى چەك قىلىنماقچى ئىدى. تۈزۈلۈۋاتقان مەزگىلدە، 1983 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، گۇۋۇيۈەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى قارار قىلدى. ماتېرىيالنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، مۇزاكىرىلىشىپ، ناھىيە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ۋاقتىنى تەزكىرىنىڭ ئاخىرقى چېكى قىلىش، يەنى 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ئۈزارتىش قارار قىلىندى. 1984 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ناھىيە شەھەرگە قوشۇۋېتىلگەن چاغدا، دەسلەپكى ئورىگىنال پۈتكەنىدى. شەھەرلىك پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى بۇ تەزكىرىنى تۈزۈپ چىقىش ۋەزىپىسىنى داۋاملىق تىرىشىپ ئورۇنداش زۆرۈر، دەپ ھېسابلىدى. ئۇتمۇش تارىخنى يەكۈنلەپ چىقىش «تارىخىي ماتېرىيالىلارنى ساقلاپ قېلىش» قا پايدىلىق بولۇپلا قالماستىن ئەلنى ئىدارە قىلىشتا ئەينەك قىلىشقىمۇ بولىدۇ. تەزكىرىنىڭ نامى يەنىلا «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» دەپ بېكىتىلدى.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» دە بۆلۈم، باب، پاراگراف، مۇندەرىجە، جەدۋەل، سۈرەت، تەرجىمھال، قوشۇمچىلەر بويىچە قۇمۇلنىڭ 300 يىلدىن بۇيانقى تارىخى، جۇغراپىيىسى، سىياسىي ـ ئىقتىسادىي ئەھۋالى، ھەربىي ئىشلىرى، مەدەنىيىتى ۋە مۇھىم كىشىلىرى نۇقتىلىق بايان قىلىندى ھەمدە «ھازىرقىسى تەپسىلىي، قەدىمكىسى ئىخچام بولۇش» پرىنسىپى بويىچە ئازادلىقتىن كېيىنكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر ھەمدە سانائەت، يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتى نۇقتىلىق بايان قىلىندى. بۇ كىتاب قۇمۇل توغرىسىدىكى قامۇستۇر.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈشتە يېڭى كۆزقاراش، يېڭى ئۇسۇل، يېڭى ماتېرىياللار ئارقىلىق دەۋر ئالاھىدىلىكى، مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىك ئىمكان قەدەر ئەكس ئەتتۈرۈلدى. بىراق ماتېرىيال چەكلىمىسى ۋە تۈزگۈچىلەرنىڭ سەۋىيىسى تۈپەيلىدىن كىتاب كەمچىلىك، خاتالىق ۋە نۇقسانلاردىن خالى ئەمەس. ھۆرمەتلىك كىتابخانلاردىن تەنقىد بېرىپ تۈزىتىشىنى سورايمىز.

تەزكىرىنى تۈزۈش جەريانىدا شەھىرىمىزنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالاقىدار مۇتەخەسسىس،ئالىملارنىڭ غەمخورلۇقى ۋە يېتەكچىلىك قىلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق، يۇقىرى دەرىجىلىك ئالاقىدار تارماقلارنىڭ ھەمدە ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىرمۇنچە قېرىنداش ناھىيە ـ شەھەرلەردىكى تەزكىرە خىزمەتچىلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن ياردەم بېرىشىگە ئېرىشتۇق، بىز بۇ يەردە ئۇلارغا سەمىمىي مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ شەھىرىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدا تېگىشلىك رول ئويناشىنى ۋە تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشنى تىلەيمىز.

بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورلىرى: ۋۇ ۋېنشياڭ ــ جاڭ پ قۇمۇل شەھەرلىك كومىتېتىنىڭ شۇجىسى، خوجا سالى ــ قۇمۇل شەھىرىنىڭ باشلىقى.

كىرىش سۆز II

فۇ جېنلۇن

هازىرقى زامان تارىخشۇناسى، پروفېسسور، جۇشىزۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە سۇنغان «دۆلەت تارىخخانىسى قۇرۇش ھەققىدىكى تەكلىپ» تە «مىللەتنىڭ گۈللىنىشى، دۆلەتنىڭ قۇدرەت تېپىشى پۈتۈنلەي دۆلەت تارىخىنى ئۆزىنىڭ جېنى قىلغانلىقىدىندۇر. ئاتا-بوۋىمىز تارىخنى ياراتقاندىن تارتىپ هازىرغىچە 4000—5000 يىل بولدى، تارىخ ئۇزۇلۇپ قالماي پارلاق نۇر چېچىپ كەلمەكتە، بۇ جەھەتتە دۇنيادىكى باشقا دۆلەتلەرنى دۆلىتىمىز بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول، ئاھالىسى كۆپ بولۇشى تارىخ روھىنىڭ تاۋلىشىدىن ئايرىلمايدۇ» دەپ يازغانىدى. جايلار تەكشۈرىسىگە شۇ جايىنىڭ پۈتۈن تارىخى يېزىلىدۇ، سۇئال سۇئالىسى دەۋرىدىن تارتىپ ئىزچىل ھالدا تەكشۈرە يېزىلىپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئەھمىيىتى مىللىي روھىنىڭ جارى قىلدۇرۇلۇشى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. تارىخ - تەكشۈرە يېزىش — دۆلىتىمىزنىڭ ئۆزىگە خاس ئېسىل ئەنئەنىسى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان جايلارنىڭ پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ يېڭىتەكشۈرە يېزىشى چاقىرىق قىلىندى. تەكشۈرە يېزىش ھەقتەتەنمۇ ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئېھتىياجى، جىددىي ئىش. جۈڭگو تەكشۈرە يېتەكچىلىك گۇرۇپپىسى 1985 - يىلى 4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى ماقۇللىغان «يېڭىچە تەكشۈرە يېزىش خىزمىتىگە دائىر ۋاقىتلىق بەلگىلىمە»—يېڭى تەكشۈرە يېزىشنىڭ ئۆلچىمى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى يېڭى تەكشۈرىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشنىڭمۇ ئۆلچىمى. قۇمۇلنىڭ يېڭى تەكشۈرىسى مۇشۇ «ۋاقىتلىق بەلگىلىمە» گە ئۇيغۇن.

يېڭى تەكشۈرىدە كونا تەكشۈرىنىڭ خاتىرە، تەرجىمىھال، سۈرەت، جەدۋەل، قوشۇمچە قاتارلىق ژانىرلىرى قوللىنىلغان، پروگراممىسى بۆلۈم، باب، پاراگرافلاردىن تەشكىل تاپقان، مەزمۇنى 24 قىسىمغا بۆلۈنگەن، قاتلىمى ئېنىق، تەرتىپلىك، بۇ بىرىنچى ئالاھىدىلىكى. ئىقتىساد—ئۇستىقۇرۇلمىنىڭ ئاساسى. يېڭى تەكشۈرىدە جۇغراپىيىلىك مۇھىت، تەبىئىي بايلىق ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇلغان، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ، بېلىقچىلىق، دۆلەت ۋە خەلق تۇرمۇشى، ئىقتىساد قاتارلىقلار مۇھىم نۇقتا قىلىنىپ ناھايىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن، بۇلار سىياسىي قىسمىنىڭ ئالدىغا قويۇلۇپ، يىراق كەلگۈسى نەزەردە تۇتۇلغان. ئۇ شۇ جايىنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلمىي ئاساسقا ئىگە ئومۇمىي ئەھۋالىنى تەمىنلەپ بېرەلەيدۇ، شۇ جايدىكى ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ۋە مەسئۇل تارماقلارنىڭ ئەمەلىيەتنى ئاساس قىلىپ، مۇناسىپ تەدبىرلەرنى تۇزۇپ چىقىشىغا پايدىلىق. بۇ ناھايىتى ئەسقاتمىدىغان كىتاب، بۇ ئىككىنچى ئالاھىدىلىكى. پارتىيە،

هۆكۈمەت، ئىجتىمائىي گۈرۈھلار توغرىسىدىكى قىسمىدا ھازىرقىسى تەپسىلىي، قەدىمكى ئىنچام بايان قىلىنغان بولۇپ، ئۆزگىچە يېزىلغان. زور سىياسىي ئىشلار، ۋەقەلەر قىسقا بايان قىلىنغان. ئۇلاردا ئىپادىلەنگەن كۆز قاراشلار مۇۋاپىق. ھەربىي ئىشلار قىسمىدا خاتىرىلەنگەن ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ جايدا تارىخىتا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەر مۇۋاپىق تاللانغان، چۈشۈرۈپ قويۇلماي، بىر - بىرلەپ بايان قىلىنغان. بۇ ئۆچىنچى ئالاھىدىلىكى. جەمئىيەت، تەرەققىيات تارىخىنى ئۆزۈپ قويۇشقا بولمايدۇ. يېڭى تەزكىرىدە ھەربىر ئىش خاتىرىگە ئېلىنغاندا ھامان ئۇنىڭ تېگى - تەكتى سۈرۈشتە قىلىنىپ، باش - ئايىغى بىرەك چىقىرىلغان، بۇ تۆتىنچى ئالاھىدىلىكى. قۇمۇل قەدىمدە كۈنمىلى دەپ ئاتالغان. قەدىمكى كىتابلاردا قۇمۇل ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار ئانچە كۆپ ئەمەس. داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى) جۇڭ فاڭ تۈزۈپ چىققان 51 جىلدلىق «قۇمۇل تەزكىرىسى» ۋە چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭنىڭ تۆنجى يىلى (1909 - يىلى) لىيۇ رۇڭتۇڭ تۈزۈپ چىققان «قۇمۇل بۇاستە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يورت تەزكىرىسى» دېگەن ئىككىلا قەدىمكى تەزكىرە بار. تەزكىرە يېزىشقا ماتېرىيال كەمچىل ئەھۋال ئاستىدا قۇمۇل تەزكىرىسىنى تۈزگەن يولداشلار جىق ماتېرىيال توپلاپ، ئىنتايىن زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئارخىئولوگىيىلىك ماقالە ۋە ماتېرىياللارنى كۆرۈپ چىققان. نۇرغۇن ئارخىپ ماتېرىياللارنى كۆچۈرگەن، ئاسار - ئەتىقىلەر، غەربىي رايونىدا ساقلىنىپ قالغان ئابىدىلەر، گېزىت - ژۇرناللاردىنمۇ ماتېرىيال ئالغان، يەرلىك پېشقەدەملەرنى ۋە ئىنقىلابىي ئەجدادلارنى زىيارەت قىلغان، كەم - كۈتە جايلارنى تولۇقلاپ مۇكەممەل كىتاب قىلىپ چىققان، بۇ بەشىنچى ئالاھىدىلىكى. قۇمۇلنىڭ تاشقى قوشنىلىرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇلار ھەدىسلا دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنىنى بېسىۋېلىشقا ئۇرۇنۇپ كەلگەن. مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 30 - يىلى (1602 - يىلى)، خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى پورتۇگالىيىلىك ئېيىندۇ شىنجاڭنىڭ قەشقەر شەھىرىگە كىرىپ، خوتەن، ئاقسۇ، قاراشەھەر، تۇرپان، پىچان ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىپ رازۋېتكا قىلغان؛ چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۇنىڭ بىرىنچى يىلى (1875 - يىلى)، قوقانلىق ياقۇپبەگنىڭ ئاتالمىش «يەتتە شەھەر خانلىقى» نىڭ تاجاۋۇزىغا قارشىلىق كۆرسەتىش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشى سۈپىتىدە شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىشقا ئەۋەتكەن. جىن شۇننى ئۇنىڭغا يارەمچى قىلىپ قوشقان. جاڭ ياۋ قول ئاستىدىكى ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەردىن 14 يىڭنى باشلاپ قۇمۇلغا بارغان. زوزۇڭتاڭ سۇجۇغا (ھازىرقى جيۇچۈەن) كەلگەندە، لىيۇجىنتاڭمۇ خۇنەن قوشۇنىدىن 20 يىڭ ئەسكەرنى باشلاپ، جىمىسارغا يېتىپ بارغان. ئۇچ يىلدىن كېيىن، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭلار تىنچىتىلغان. قالايمىقانچىلىق بولۇۋاتقان ئاشۇ چاغلاردا، چارروسىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىلىنى بېسىۋالدى. گۈاڭشۇنىڭ 5 - يىلى (1879 - يىلى)، چار روسىيىنىڭ گېنېرالىنى ئارمىيىسى پىرژىۋالسكىي يېتەكچىلىكىدىكى «ئىلىنى كۆزىتىش» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋالغان ئېكسپېدىتسىيە تەكشۈرۈش ئەترىتى دۆلىتىمىزنىڭ ھەربىي ئاخباراتىنى ئۇغرىلاش ئۈچۈن باريكۆلدىن قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن. يېڭى تەزكىرە مۇشۇ

تارىخلارنى ئالاقىدار باب، پاراگرافلارغا كىرگۈزۈپ، خەلقىمىزنى كۆچلۈك دۈشمەنلەرنىڭ دۆلىتىمىزنى يۇتۇۋېلىش قارا نىيىتىدىن ھەر ۋاقىت ھوشيار بولۇشقا دەۋەت قىلغان. بۇنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭقۇر، بۇ، مەزكۇر كىتابنىڭ ئالتىنچى ئالاھىدىلىكى. مىللەتلەرۋەدىن قىسمىدا يەرلىك مىللەتلەر، دىنىي ئىشلار سۆزلىنىپ يەرلىك ئالاھىدىلىكنىڭ نامايان قىلىنىشى، نۇرغۇن قىممەتلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ساقلاپ قېلىنىشى دۆلەتنىڭ مىللىي سىياسىتىگە قانۇنىي ئەمەل قىلىنغانلىقىنىڭ تىپىك بولۇپ، بۇ، بەكمۇ قىممەتلىكتۇر، ئۇ يەتتىنچى ئالاھىدىلىكى. قوغۇن، كاربۇز، مىللىي مۇزىكىلار دىمۇ يەرلىك ئالاھىدىلىك گەۋدىلەندۇرۇلگەن، بۇ، سەككىزىنچى ئالاھىدىلىكى. 24 - قىسىمدا تارىختا يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە نۇرغۇن ئاز ئۇچرايدىغان ئاجايىپ ۋەقەلەر بار بولۇپ، تارىخنى ۋە مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىشقا بولىدۇ، بۇ، توققۇزىنچى ئالاھىدىلىكى. قىسقىسى، بۇ يېڭى تەزكىرىدە ۋەقەلەر ئەتراپلىق خاتىرىلەنگەن. ئۇنتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلار توغرا. يېڭى - كونا جەمئىيەتلەر سېلىشتۇرۇلۇپ، يېڭى جۇڭگونىڭ سۆيۈملۈكلىكى نامايان قىلىنىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۇلۇغ بىلەن، ئىلمىي تەتقىقات ئىشەنچلىك ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىلگەن. شۇنداقلا، بۇ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنىڭ ياخشى ماتېرىيالى. ئەھمىيەتتە، بۇ ئەسقاتمىدىغان ياخشى تەزكىرە.

1940 - يىلى يازدا، ئىشىم چىسقىپ قېلىپ قۇمۇلدا ئۇچ كۈن تۇرۇپ قالغان. يەرلىك خەلق تۇرمۇشىنىڭ ناچارلىقىنى كۆرۈپ كۆڭلۈم بۇزۇلغانىدى. ھازىر يېڭى تەزكىرىدىن قۇمۇلنىڭ يېڭى قىياپىتىنى كۆرۈپ، بەك خۇشال بولدۇم. قۇمۇلۇق يولداشلارنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويماي، بۇ كىرىش سۆزىنى يېزىپ بەردىم.

ئىزاھات: بۇ كىرىش سۆزنىڭ ئاپتورى ۋۇ جېنلۇن جۇڭگو تارىخىي مۇزېيىنىڭ تەتقىقاتچىسى، جۇڭگوتەزكىرە جەمئىيىتىنىڭ ئىلمىي مەسلىھەتچىسى.

كىرىش سۆز III

ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ دۇنياغا كېلىشى يۇرتۇم قۇمۇل دىيارىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىدىكى بىر چوڭ خۇشاللىق ئىش. ئۇ، شىنجاڭنىڭ تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىنى ئۇلۇغ بىلەن تەمىن ئېتىپلا قالماستىن، ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىجتىمائىي پەن تەتقىقاتىنى گۈللەندۈرۈشتىمۇ بەلگىلىك قىممەتكە ۋە ئەھمىيەتكە ئىگە.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ مەزمۇنى مول، ئەتراپلىق ۋە ئېنىق بولۇپ، قۇمۇل دىيارىنىڭ قەدىمكى ۋە يېقىنقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن بىر قاتار زور ۋەقەلەر ۋە مۇشۇ جەريانىدا مەيدانغا كەلگەن تارىخىي شەخسلەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ قۇمۇلنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىيەت قىياپىتى ھەمدە مۇھىم ستراتېگىيىلىك ئورنى قاتارلىقلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

بىر پارچە كىتابنىڭ قىممىتىنى ئۆلچەشتە، ئالدى بىلەن ئۇنىڭ تارىخىنى ۋە رېئال ئىجتىمائىي پاكىتلارنى قانچىلىك دەرىجىدە بىر قەدەر ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بەرگەنلىكىگە قارىلىدۇ. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ بۇ جەھەتتىكى نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك. شۇڭا ئۇنى خېلى يۇقىرى ئىشلىتىلىش قىممىتىگە ئىگە ئىلمىي ئەسەر دېيىش كېرەك.

تەزكىرە بىلەن تارىخ ھەم ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك ھەم بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئىككى ئۇقۇم. مېنىڭچە، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇ يەردىكى، ئالدى بىلەن، تەزكىرە ئوبېيېكتىپ بايانغا ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەدھىيە ۋە تەنقىدمۇ مۇشۇ بايانىنىڭ ئىچىدە بولۇپ، پاكىت ئارقىلىق ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. «بايان قىلىش، ئىجاد قىلماسلىق» دېگەن مانا مۇشۇ. تارىخ بولسا، ئاساسلىقى، تارىخىي ماتېرىياللارنى تىزىپ چىقىش ئارقىلىق شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ قانۇنىيىتى ئۈستىدە ئىزدىنىدۇ. تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەيدۇ. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»دە تەزكىرىنىڭ بۇ ئالاھىدىلىكى خېلى ياخشى گەۋدىلەندۈرۈلگەن.

ھەممىگە مەلۇمكى، قۇمۇل - شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تارىخىي ئۇزۇن، بايلىقى مول، تەبىئىي مۇھىتى گۈزەل، ستراتېگىيىلىك ئورنى مۇھىم بىر جاي بولۇپ، روشەن يەرلىك ئالاھىدىلىككە ۋە مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە، مىلادىدىن 1000 نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئۆزىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە ھالال ئەمگىكىگە تايىنىپ، بۇ بوستانلىقنى ئاچقان. 70 - يىللاردا قارا دۆۋىدىن قېزىپ ئېلىنغان ھازىرغا قەدەر تەخمىنەن 3200 يىل بولغان قۇرۇق جەسەت

هەم ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ كۆمۈلگەن بۇيۇملار ۋە مىلادىدىن بۇرۇنقى I ئەسىردىن ئېتىبارەن قوللىنىشقا باشلىغان «كۈنمىلى»، «毘弥里» دېگەن قەدىمىي جاي نامى بۇ نۇقتىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

قۇمۇل تارىختا چاڭئەندىن قەدىمىي رېمغىچە ۋە يېقىن شەرقىچە سوزۇلغان داڭلىق يىپەك يولىدىكى بىر تۈگۈن بولۇپ، ئەينى زامانىدىلا ستراتېگىيىلىك مۇھىم جاي ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقى مىلادى X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ھالاك بولغانلىدىن كېيىن قۇمۇل ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم پائالىيەت زېمىنلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ۋاقتى شىنجاڭدىكى باشقا رايونلاردىن چىق كېيىن بولغانلىقتىن، نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ يەردە ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىدىكىگە قارىغاندا ئازراق، شۇڭا، قەدىمىي ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىلىك مەدەنىيىتىمۇ بۇ يەردە كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. مۇشۇ تونۇشنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، مەن، قۇمۇلنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى، تىلى، دىنى، ئىقتىسادى، ئۆرپ ـ ئادىتى ھەمدە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، مەدەنىيەت ـ سەنئەت مىراسلىرىنى ئېچىش ۋە تەتقىق قىلىشتىكى ئەۋزەل شارائىتقا ئىگە جاي، دەپ ھېسابلايمەن.

ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قۇمۇل دىيارىدىكى خەلقلەر ئۇزاق ۋاقىت فېئودال ۋاڭلىقىنىڭ ۋە مىلىتارىستلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ھەم ئېزىشىگە ئۇچراپ كەلگەن. ئۇلار تىرىك چىلىك بولىدا، كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئۆزلىرىنىڭ ئىسىق قېنى بىلەن ئۇ لۇغۇار قەھرىمانلىق داستانىنى يېزىپ چىقتى، ياپون فاشىستلىرىغا قارشى ئۇرۇش يىللىرىدا، قۇمۇل ستراتېگىيىلىك ئارقا سەپ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا لازىملىق ماددىي بۇيۇملارنى توشۇش جەھەتتە ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغانىدى.

يۇقىرىقى نۇقتىلار تەزكىرىنىڭ ئالاقىدار باب، پاراگرافلىرىدا تولۇق ئەكس ئەتكەن. شۇڭا، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى قۇمۇلنىڭ قامۇسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» يۇرتۇمىدىكى ھەر مىللەتتىن بولغان تەزكىرە خىزمەتچىلىرىنىڭ بىر نەچچە يىللىق جاپالىق ئەمگىكى ۋە يۈرەك قېنىنىڭ جەۋھىرى. مەن بۇ يولداشلارغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن، ئۇلارنى تەبرىكلەيمەن.

تەزكىرىنىڭ تېخنىمۇ مۇكەممەل بولۇشى ئۈچۈن، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئوقۇغانلىكى مۇشتېرىلارنىڭ تەزكىرىدىكى يېتەرسىزلىكلەر ۋە كەمچىلىك ـ خاتالىقلارنى يوشۇرماي كۆرسىتىپ بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئىزاھات: بۇ ماقالىنىڭ ئاپتورى: ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى.

كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى

1. **خاتىرلەش دائىرىسى.** مىنگۇنلۈك 23 - يىلى (1934 - يىلى) قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىشتىن بۇرۇن ناھىيە تەۋەسىدە يۈز بەرگەن چوڭ - چوڭ ئىشلار ئىمكان قەدەر كىرگۈزۈلۈپ مۇكەممەل قىلىشقا تىرىشىلدى؛ مىنگۇنلۈك 23 - يىلى (1934 - يىلى) دىن كېيىن، بولۇپمۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن (قىسقارتىپ دۆلەتلىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن دەپ ئېلىندى) ئاساسلىقى ناھىيە قارىمىقىدىكى ئورۇنلاردىكى ئىشلار بايان قىلىندى. ناھىيە تەۋەسىدە تۇرۇشلۇق ئاپتونوم رايون، بىكىتۈەن، تۆمۈرىيول، ۋىلايەت ھەم ھەربىي قىسىم سىستېمىسىدىكى ئىشلار ئالاقىدار باب، پاراگرافلاردا قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتۈلدى.

2. **تەرتىپى.** بۇ كىتاب بۆلۈم، باب، پاراگراف، مۇندەرىجىنى ئاساسىي رامكا، سۆرەت، تەزكىرە، جەدۋەل، تەرجىمھال، قوشۇمچىلارنى ئاساسىي شەكىل قىلىپ تۇغرا ۋە ئۇزۇن لىنىيە بويىچە يېزىلىپ، تۇغرا لىنىيە ئاساس قىلىندى. تەزكىرە ئىچىدە تارىخىۋۇ بار بولۇپ، تەزكىرە ئاساس قىلىندى. ئومۇمىي بايان، چوڭ ئىشلار خاتىرىسى بۆلۈم، بابلار قاتارىغا كىرگۈزۈلمەي، كىتاب بېشىغا قويۇلۇپ، ئاندىن مەمۇرىي رايون، جۇغراپىيىلىك مۇھىت، يېزا ئىگىلىكى، قوغۇن قاتارلىق 24 بۆلۈمگە ئايرىلدى.

3. **ماتېرىيال.** بۇ تەزكىرىدە ئارخىپ، تارىخىي كىتابلاردىكى ماتېرىياللار ئاساس، تەرىپلەر قوشۇمچە قىلىندى. نەقىللەرنىڭ كېلىش مەنبەسىگە بىر - بىرلەپ ئىزاھات بېرىلمىدى. پايدىلىنىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئارىلاشما بۆلۈمدە يەرلىك ماتېرىياللار مۇندەرىجىسى بېرىلدى. دۆلەتلىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ستاتىستىكىلىق سانلارغا كەلسەك، ئاساسلىقى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەمىنلىگەن سانلار ئۆلچەم قىلىندى. پىلان كومىتېتى تەمىنلىمىگەن ستاتىستىكىلىق سانلاردا بولسا، كەسپىي تارماقلار تەمىنلىگەن سان ئۆلچەم قىلىندى.

4. **ئادەم ئىسمى، جاي ناملىرىنىڭ تەرجىمە قىلىپ يېزىلىشى.** قەدىمكى زامانلاردىكى ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىسمىنى، جاي ناملىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ يېزىش ئۇسۇلىدا تارىخىي، تارىخىي كىتابلاردا ئېنىق تەرجىمىسى بارلىرى بولسا، قەدىمكىسى بىلەن ھازىرقىسى بىردەك بولسۇن ئۈچۈن، ئومۇمەن ئۆزگەرتىلمىدى. ھازىرقى زامانداكى ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئىسمى، جاي ناملىرى ئادەتتىلەنگىنى بويىچە ئېلىندى.

5. **يىل ۋە ئاي، كۈن.** دۆلەتلىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكىسىگە ئادەتتە ئەينى زاماندا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىپ كەلگەن يىل قوللىنىلدى. تەرناق ئىچىگە مىلادى يېزىپ قويۇلدى. دۆلەتلىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكىسىگە مىلادى قوللىنىلدى. يىلنىڭ كەينىگە خەنزۇچە خەت بىلەن يېزىلغان ئاي، كۈنلەر قەمەرىيىنى كۆرسىتىدۇ، ئەرەب سىفىرى بىلەن يېزىلغان ئاي، كۈنلەر شەمسىيىنى كۆرسىتىدۇ. «دۆلەتلىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى»، «دۆلەتلىمىز قۇرۇلۇشتىن كېيىن» دېگەن سۆزلەر 1949 - يىل 1 -

ئۆكتەبرنىڭ ئالدى ـ كەينىنى كۆرسىتىدۇ. «ئازادلىقتىن بۇرۇن» ۋە «ئازادلىقتىن كېيىن» دېگەن سۆزلەر 1949 ـ يىل 25 ـ سىنتەبرنىڭ ئالدى ـ كەينىنى كۆرسىتىدۇ.

6. **ۋاقىت چېكى.** ئاپپاراتلارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، چوڭ ئىشلار خاتىرىسى قاتارلىق ئاز ساندىكى باب، پاراگرافلاردا ۋاقىت كەينىگە ياندۇرۇلۇپ قەدىمكى زامانغىچە ھېسابلانغاندىن باشقا، قالغان باب، پاراگرافلاردا چىڭ سۇلالىسىدىن بۇيانقى ۋاقىتتىن تارتىپ 1983 ـ يىلغىچە بولغان تەخمىنەن 300 يىللىق تارىخ خاتىرىلەندى.

7. **دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى سىياسىي ھەرىكەتلەر.** دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر قانچە قېتىملىق سىياسىي ھەرىكەتلەردىن ئالاقىدار باب، پاراگرافلارغا كىرگۈزگىلى بولىدىغانلىرى تارقاق بايان قىلىنىدى. تارقاقلاشتۇرۇشقا ئامال بولمىغانلىرى «چوڭ سىياسىي ئىشلار» قاتارىدا پارتىيە، گۇرۇھلار بۆلۈمىگە كىرگۈزۈلۈپ، مەركەزلىك بايان قىلىنىدى.

8. **ئومۇمىي بايان ۋە چوڭ ئىشلار خاتىرىسى.** ئومۇمىي بايانىدا پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشى قىسقىچە بايان قىلىنىپ، كىتابخانىلار ھەر قايسى تەرەپلەردىن قىسقىچە خەۋەردار قىلىنىدى. چوڭ ئىشلار خاتىرىسىدە قەدىمكىسى بىلەن ھازىرقىسى يۇغۇرۇلۇپ، چوڭ ۋە مۇھىم ئىشلار ئىخچام ھەم يىغىنچاق بايان قىلىنىدى. پايدىلىنىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ۋاقىت بويىچە بېرىلدى.

9. **شەخسلەر.** ھازىرقى ھايات شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالى بېرىلمىدى. ئادەتتە مەلۇم تەسىرگە ئىگە كىشىلەر ياكى كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەنلەر، كەسىپىي دىنىي زاتلار، ئەلنەغمىچىلەر، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارنىڭ تەرجىمھالى ئەھۋالغا قاراپ كىرگۈزۈلدى؛ تاريختا ساقلىنىپ قالغان ئۈچۈن، ئايرىم سەلبىي شەخسلەرنىڭ تەرجىمھالىمۇ بېرىلدى. ھايات شەخسلەر ئىسىملىك جەدۋىلگىلا كىرگۈزۈلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەر قايسى سەپلەردە مەيدانغا كەلگەن دەۋر روھىنى گەۋدىلەندۈرىدىغان يېڭى ئادەم، يېڭى ئىشلار ئۈچۈن «يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات» بابى ئېچىلىپ، شۇ كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرى بايان قىلىنىدى.

10. **سان سىفىرلارنىڭ يېزىلىشى.** ئاساسىي جەھەتتىن «نەشرىيات بۇيۇملىرى»دا سان ـ سىفىرلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئۇسۇلى توغرىسىدا سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدىغان بەلگىلىمە» بويىچە يېزىلدى. ماقالىنىڭ باش ـ ئايىغىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئايرىم جايلىرىغا سەل ـ پەل ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى.

مۇندەرىجە

سۆزەت .....
كىرىش سۆز I .....
كىرىش سۆز II .....
كىرىش سۆز III .....
كىتابنىڭ تۈزۈلۈشى .....
ئومۇمىي بايان 1
چوڭ ئىشلار خاتىرىسى 11

بىرىنچى قىسىم مەمۇرىي رايونلار

I باب ئورنى ۋە يەر مەيدانى..... 52
II باب ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش ئەھۋالى..... 52
III باب ناھىيە بازىرى 58
قوشۇمچە: ناھىيە نامى توغرىسىدا خىلمۇ خىل تەھقىقلەشلەر ۋە ئىزاھلار 66
IV باب گۈڭشې (مەيدان) 69
§1. شەھەر ئىچى گۈڭشىسى 69
§2. راھەتباغ گۈڭشىسى 72
§3. بۇغاز گۈڭشىسى..... 73
§4. تاشۇبلىق گۈڭشىسى 75
§5. بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىسى 77
§6. پالۋانتۇر گۈڭشىسى 79
§7. تىيانشان گۈڭشىسى 81
§8. غەربىي تاغ گۈڭشىسى 83
§9. قارادۆۋە گۈڭشىسى 84
§10. ئاستانە گۈڭشىسى 86
§11. يەتتە قۇدۇق گۈڭشىسى 88
§12. قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى 90

ئىككىنچى قىسىم جۇغراپىيىۋى شارائىت

I باب گېئولوگىيە 100

II باب يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى 101
III باب ئىقلىم 104
§1. تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى..... 104
§2. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈشى، تېمپېراتۇرا..... 106
§3. ھاۋا – يېغىن..... 109
§4. شامال تېزلىكى ۋە شامال يۆنۈلۈشى..... 111
قوشۇمچە: يۈز چاقىرىملىق بورانلىقنىڭ سىرى 113
IV باب گىدروالوگىيىلىك (سۇچىلىق) ئەھۋالى 114
§1. يەر ئۈستى سۈيى..... 114
§2. يەر ئاستى سۈيى..... 115
V باب تۇپراق 118
§1. تۇپراق ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى..... 118
§2. تۇپراقتىكى ئوزۇقلۇق ماددىلار..... 119
VI باب كان بايلىقلىرى 122
§1. مېتال كانلىرى..... 122
§2. غەيرىي مېتال كانلىرى 123
VII باب جانلىقلار 125
§1. ئۆسۈملۈكلەر..... 125
§2. ھايۋانلار..... 126
VIII تەبىئىي ئاپەت..... 127
§1. كەلكۈن..... 127
§2. بوران..... 129
§3. قار ۋە سوغۇق..... 131
§4. قۇرغاقچىلىق ۋە ئىسسىق شامال 132
§5. يەر تەۋرەش..... 133

ئۈچىنچى قىسىم ئاھالە

I باب ئاھالە سانى ۋە ئاھالىنىڭ تارقىلىشى 136
§1. ئاھالىنىڭ كۆپەيمىشى..... 136
§2. ئاھالىنىڭ تارقىلىشى..... 139
II باب ئاھالە قۇرۇلمىسى 140
§1. مىللەتلەر 140

§2. ياش ۋە جىنىس..... 141
§3. مەدەنىيەت سەۋىيەسى 142
§4. كەسىپ قۇرۇلمىسى..... 142
III باب پىلانلىق تۇغۇت 145

تۆتىنچى قىسىم يېزا ئىگىلىكى

I باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى 152
§1. يەر ئىسلاھاتى..... 152
§2. ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيىلىشىش..... 165
§3. خەلق كۆمۈنى..... 169
§4. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى..... 172
II باب دېھقانچىلىق 174
§1. تېرىقچىلىق تۈزۈمى..... 175
§2. زىرائەت سورتلىرى..... 181
§3. ئۆسۈملۈك ئاسراش..... 189
§4. دېھقانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش 193
III باب چارۋىچىلىق 202
§1. ئوتلاق بايلىقى..... 203
§2. ئوتلاق قۇرۇلۇشى..... 205
§3. چارۋا مال تۈرى..... 209
§4. چارۋا كېسەللىكلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاش..... 213
§5. چارۋىچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى..... 221
IV باب ئورمانچىلىق 228
§1. ئورمان بايلىقى..... 228
§2. ئادەم كۈچى بىلەن ئورمان بىنا قىلىش..... 229
§3. ئورمان باشقۇرۇش 233
قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ھەقىقىدىكى بەلگىلىمىسى..... 237
§4. ئورمانچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى 241
قوشۇمچە: مېۋە كانى ــ قارادۆۋە 245
V باب قوشۇمچە كەسىپ :..... 247
§1. بېلىقچىلىق 247
§2. ھەسەل ھەرىسى بېقىش..... 250
§3. پىلە بېقىش..... 252
§4. بۇغا بېقىش..... 254

§5. توخو بېقىش 254
VI باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى 255
§1. ئاپپاراتلار 258
§2. مەشغۇلات سەۋىيىسى 260
§3. ماشىنا - سايمان تۈرى 261
VII باب دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۈرمۇشى 265
قوشۇمچە I: ناھىيە تەۋەسىدىكى بىگىتۈەن دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق
قېرىنداشلىرىنى قىستىچە تۇنۇشتۇرۇش 273
قوشۇمچە II: يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىلغار تىپلار 280

بەشىنچى قىسىم قۇمۇل قوغۇنى

I باب تېرىلغۇ كۆلىمى 286
II باب ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى 289
III باب ئاساسلىق سورتلار 293
§1. يەرلىك سورتلار 293
§2. باشقا جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن سورتلار 295
IV باب كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى
يوقىتىش 297
§1. قوغۇندا بولىدىغان كېسەللىكلەر 298
§2. ھاشارات زىيانداشلىقى 300
V باب ساقلاش ۋە قۇرۇتۇش 301
§1. ساقلاش 301
§2. قوغۇن قېقى قۇرۇتۇش 304
قوشۇمچە: قوغۇن ماكانى بۇغاز 306

ئالتىنچى قىسىم سۇ ئىشلىرى. سۇ ئېلېكترى

I باب سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى 310
§1. ئېرىدىق - ئۆستەك 310
§2. سۇ ئامبىرى 315
قوشۇمچە: تۆرۈك سۇ ئامبىرى 318
§3. ماشىنىلاشقان قۇدۇق 318
§4. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى ۋە شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ
سۇ چىقىرىش 321
II باب كارىز 322
§1. پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى 322
§2. تارقىلىشى 324

§3. تۇزۇلۇشى ۋە ئاسرىلىشى..... 326
§4. كارىزنىڭ ئۆزگەرتىلىشى 328
III باب يېزا ئېلېكتر قۇرۇلۇشى..... 329
§1. توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكتى قۇرۇلۇشى..... 329
§2. كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى..... 331
IV باب ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى..... 334
§1. يەر تۈزلەش..... 334
§2. شورلۇقنى ياخشىلاش..... 335
V باب قۇرۇلۇشلارنى باشقۇرۇش..... 336
§1. باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى..... 336
§2. سۇ ئامبارلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى..... 338
§3. ئېرىق - ئۆستەكلەرنىڭ باشقۇرۇلۇشى..... 339
§4. سۇ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش..... 340
§5. يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان توكنىڭ باشقۇرۇلۇشى..... 341
§6. سۇغىرىش ئۇنۇمى..... 342
VI باب كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش..... 344
§1. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى..... 344
§2. قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى..... 345
VII باب سۇ ئىشلىرىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى..... 347
§1. شىمالىي تاغلىق رايوندىكى ئېقىنلار مەركەزلەشكەن رايون 347
§2. ئوتتۇرا قىسىم تۈزلەڭلىك سۇغىرىش رايونى..... 348
§3. تۈزلەڭلىكىنىڭ شەرقىي، غەربىي جەنۇبىدىكى قۇرغاق، چۆل، سۇ قىس رايون..... 349
قوشۇمچە: لاپچۇق، قارادۆۋىلەردىكى سۇ ماجىراسى 350

يەتتىنچى قىسىم ساناقلار

I باب كانچىلىق..... 361
§1. كۆمۈر..... 361
§2. ۋولفرام كانى..... 362
§3. كۆل تۈزى..... 363
§4. تەبىئىي شۇلتا ۋە شور..... 364
§5. باشقا كان مەھسۇلاتلىرى..... 364
II باب خىمىيە سانائىتى..... 365

§1. فوسفورلۇق ئوغۇت..... 365
§2. ناترىي سولفىد..... 366
III باب بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى 366
§1. سېمونت ۋە سېمونت بۇيۇملىرى..... 366
§2. خىش 367
§3. تاش ماتېرىياللىرى 368
IV باب يېمەك - ئىچمەك، تاماكا..... 368
§1. ئۇن تارتىش..... 368
§2. ياغ تارتىش 369
§3. تېتىتقۇلار 369
§4. ئاق ھاراق..... 370
§5. موخۇركا..... 370
V باب تېرە، چەم-خۇرۇم ۋە ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار..... 371
§1. تېرە بۇيۇملار..... 371
§2. چەم - خۇرۇم بۇيۇملار..... 371
§3. يۇڭ بۇيۇملار..... 372
VI باب تىككۈچىلىك..... 372
§1. كىيىم - كېچەك تىكىش 372
§2. لاتا ئاياغ تىكىش 373
VII باب كۇندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان مېتال بۇيۇملار كەسپى..... 373
§1. چويۇن قۇيمىچىلىقى 373
§2. قاغالستىر بۇيۇملار 374
VIII باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا-سايمانلىرى ياساش ۋە رېمونت قىلىش..... 374
§1. تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى..... 374
§2. ئۇلاغ ھارۋىسى..... 375
§3. تراكتور رېمونت قىلىش..... 375
§4. بالون رېمونت قىلىش..... 376
IX باب ياغاچ سايمان-ئۆي جاھازلىرى ۋە باشقىلار..... 376
§1. ياغاچ سايمان - ئۆي جاھازلىرى..... 376
§2. پاختا ئېتىش..... 377
X باب بىناكارلىق 377
قوشۇمچە: ناھىيە تەۋەسىدىكى مەركەز، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت، بىكتۇەنگە قاراشلىق ئاساسلىق كارخانىلار 379

سەككىزىنچى قىسىم قاتناش. پوچتا ـ تېلېگراف

I باب قۇرۇقلۇق ترانسپورتى 386
§ 1. يول 386
§ 2. ترانسپورت قوراللىرى 395
§ 3 يولۇچى ۋە يۈك ترانسپورتى 396
II باب خەلق ئاۋىئاتسىيەسى 400
III باب پوچتا ئىشلىرى 401
§ 1. پوچتا يوللىرى 401
§ 2. پوچتا يوللانمىسى، گېزىت ـ ژۇرنال 405
IV باب تېلېگراف ـ تېلېفون 407
§ 1. تېلېگراف 407
§ 2. تېلېفون 407

توققۇزىنچى قىسىم سودا

I باب ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى 415
§ 1. خۇسۇسىي سودا 415
§ 2. كوللېكتىپ سودا 417
§ 3. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا 418
§ 4. تەمىنات سودا كوپېراتىپ سودىسى 419
§ 5. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا 420
II باب ئاشلىق، ياغ ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش 423
§ 1. ئاشلىق ۋە ياغلىق دان 423
§ 2. چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرى 426
§ 3. چارۋا 428
§ 4. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار 429
§ 5. كېرەكسىز ماددىي ئەشيالار 431
III باب سېتىش 432
§ 1. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى 432
§ 2. تۇرمۇش ۋاستىلىرى 438
قوشۇمچە: سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سودا ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى 444

ئونىنچى قىسىم سودا-سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

I باب كارخانىلارنى تەزىملاش..... 448
§1. خۇسۇسىي كارخانىلارنى تەزىملاش..... 448
§2. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللېكتىپ كارخانىلارنى تەزىملاش..... 451
II باب بازار باشقۇرۇش..... 452
§1. بازارلارنىڭ ئۆزگىرىشى..... 452
§2. قانۇنسىز تىجارەت قىلىشقا زەربە بېرىش..... 453
III باب ئىقتىسادىي توختامنى باشقۇرۇش..... 455
§1. توختام ئىمزالاش..... 455
§2. كېلىشتۈرۈش ۋە كېسىم قىلىش..... 456

ئون بىرىنچى قىسىم مالىيە. باج. پۇل مۇئامىلىسى

I باب مالىيە..... 459
§1. مالىيە كىرىمى..... 459
§2. مالىيە چىقىمى..... 462
II باب باج..... 464
§1. تەرەققىيات جەريانى..... 464
§2. تۈرلۈك سودا سانائەت بېجى..... 465
§3. توز بېجى..... 471
§4. دېھقانچىلىق بېجى..... 472
§5. چارۋىچىلىق بېجى..... 476
III باب پۇل مۇئامىلىسى..... 477
§1. تەرەققىيات جەريانى..... 477
§2. پۇل..... 479
§3. پۇل ئامانىتى..... 483
§4. ئىناۋەتلىك قەرز..... 484
§5. زايوم، دۆلەت خەزىنە چېكى..... 486

ئون ئىككىنچى قىسىم پارتىيە. ئىجتىمائىي تەشكىلات

I باب جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى..... 490

§1. ياپۇن باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى قۇمۇلدا..... 490
§2. تەشكىلىي قۇرۇلۇش..... 496
§3. تەشۋىقات ـ تەربىيە خىزمىتى..... 505
§4. بىرلىك سەپ..... 508
§5. ئىنتىزام تەكشۈرۈش..... 509
§6. قۇرۇلتاي..... 510
II باب جۇڭگو گومىنداڭ..... 515
§1. ناھىيىلىك داڭبۇ..... 515
§2. يەتتەقۇدۇق چۈشەنچىسى..... 517
III باب ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار..... 517
§1. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر تەشكىلاتى..... 517
§2. سودا ـ سانائەتچىلەر تەشكىلاتلىرى..... 519
§3. دېھقانلار تەشكىلاتلىرى..... 521
§4. ياشلار تەشكىلاتلىرى..... 521
§5. ئاياللار تەشكىلاتلىرى..... 523
§6. سىياسىي تەشكىلاتلار..... 525
§7. مەدەنىيەت تەشكىلاتلىرى..... 528
قوشۇمچە: بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى..... 530
IV باب زور سىياسىي ۋەقەلەر..... 533
§1. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش..... 533
§2. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش..... 535
§3. «ئۈچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى..... 536
§4. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، كادىرلارنى تەكشۈرۈش..... 538
§5. «ئىستىل تۇزىتىش ۋە ئوڭچىلارغا قارشى تۇرۇش» كۆرىشى..... 539
§6. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»..... 540
§7. «ئوڭچىللىق» قا قارشى تۇرۇش ۋە تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش..... 542
§8. سوتسىيالىستىك تەربىيە..... 544
§9. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»..... 549
§10. پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئىنىقلاش..... 556
§11. سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش... 558

ئون ئۈچىنچى قىسىم هاكىمىيەت. سىياسىي كېڭەش

I باب خەلق قۇرۇلتىيى..... 564
§1. هەر سىلسلەت، هەر ساهە ۋەكىللىرى يىغىنى 564
§2. خەلق قۇرۇلتىيى..... 566
§3. دائىمىي كومىتېت..... 570
§4. سايلام..... 570
II باب خەلق هۆكۈمىتى..... 572
§1. هۆكۈمەت ئورگانلىرى..... 572
§2. ئاساسىي قانۇن هاكىمىيىتى..... 577
III باب خەلق سىياسىي كېڭىشى..... 577
IV باب مىنگو دەۋرىدىكى هاكىمىيەت ۋە پارلامېنت ئورگانلىرى 579
§1. ناهىيىلىك هۆكۈمەت..... 579
§2. يەتتە قۇدۇق‌مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى..... 582
§3. ئاساسىي قانۇن هاكىمىيەت..... 583
§4. كېڭەش پالاتاسى (سەنىيخۇي)..... 583

ئون تۆتىنچى قىسىم قۇمۇل ۋاڭلىرى

I باب قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى 586
II باب تارىختا ئۆتكەن قۇمۇل ۋاڭلىرى 589
§1. بىرىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەبەيدۇللا..... 589
§2. ئىككىنچى ئەۋلاد ۋاڭ گۇپا بەگ..... 590
§3. ئۈچىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىمىن..... 590
§4. تۆتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ يۈسۈپ..... 593
§5. بەشىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىسھاق..... 596
§6. ئالتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەردىشىر..... 597
§7. يەتتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ بېشىر..... 597
§8. سەككىزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ مۇھەممەت..... 600
§9. توققۇزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ شامەخسۇت 602
III باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى كۈنى..... 605
IV باب ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى..... 608
V باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ يەر - زېمىن، مال - مۈلۈكلىرى 612
§1. يەر زېمىنلىرى..... 612

§2. مال – مۈلۈكى 614
قوشۇمچە: قۇمۇلنىڭ كەنجى ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىقلىما..... 615

ئون بەشىنچى قىسىم خەلق ئىشلىرى. ئەمگەك. كادىرلار

I باب خەلق ئىشلىرى..... 619
§1. قۇتقۇزۇش..... 619
§2. ئېتىبار بېرىش ۋە نەپەقە بېرىش..... 626
§3. ئىجتىمائىي ئورۇنلاشتۇرۇش..... 630
II باب ئەمگەك، كادىرلار خىزمىتى..... 632
§1. ئىشچى – خىزمەتچىلەر قوشۇنى..... 632
§2. كادىرلار قوشۇنى..... 632
§3. ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش..... 635
§4. ئىش ھەققى..... 636
§5. ئىشچى – خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى..... 641

ئون ئالتىنچى قىسىم ئەدلىيە

I باب جامائەت خەۋپسىزلىكى..... 646
§1. ئاپپاراتلار..... 646
§2. جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى..... 646
§3. نوپۇس باشقۇرۇش..... 648
§4. قاتناشنى باشقۇرۇش..... 649
§5. ئوت ئۆچۈرۈش..... 650
قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە دادۇيى..... 650
II باب سوت..... 650
III باب تەپتىش..... 652
IV باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى..... 653
V باب مىنگو دەۋرىدىكى ساقچى ئىدارىسى ۋە سوت مەھكىمىسى..... 654
§1. ساقچى ئىدارىسى..... 654
§2. قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى..... 656

ئون يەتتىنچى قىسىم ھەربىي ئىشلار

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈش..... 658

§1. ئاپپاراتلار 658
§2. ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئەھۋالى 663
II باب ھەربىي خىزمەت ۋە خەلق ئەسكىرى 673
§1 ھەربىي خىزمەت 673
§2. خەلق ئەسكىرى 674
III باب دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى 675
§1. تورپاق يېغىلىقى 675
§2. تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى 679
§3. خوجانىياز ھاجىنىڭ جىن شۇرىنىغا قارشى كۈرىشى 687
IV باب غەربىي يۇنىلىش ئارمىيىسى شىڭشىڭشىيادا 714
V باب سوۋېت ئارمىيىسى قۇمۇلدا 717
§1. ھاۋا ئارمىيىسى بازىسى 717
§2. قىزىل 8 - تۈەن 719
VI باب توپىلاڭنى تىنچىتىش 725
§1. يولۇاسنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى 725
§2. ئىلى توپىلىڭى 730

ئون سەككىزىنچى قىسىم مائارىپ. پەن - تېخنىكا

I باب ئادەتتىكى مائارىپ 735
§1. ھەقسىز مەكتەپ، بىلىم يۈرتى ۋە كونىچە مەكتەپ 735
§2. بالىلار تەربىيىسى 738
§3. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى 739
§4. ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى 751
§5. تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش 756
II باب چوڭلار مائارىپى 763
§1. دېھقانلار مائارىپى 763
§2. ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائارىپى 766
III باب ئوقۇتقۇچىلار 766
§1. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى 766
§2. ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش 767
IV باب خىزمەتچى، مەكتەپ ئۆيلىرى ۋە ئۇسكۇنىلەر 769
§1. خىزمەتچى 769
§2. مەكتەپ ئۆيلىرى 771
§3. ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى 774

V باب پەن - تېخنىكا 776
§1. پەن - تېخنىكا ئاپپاراتلىرى..... 776
§2. پەن - تېخنىكا نەتىجىلىرى..... 777
§3. پەن - تېخنىكا قوشۇنى 781

ئون توققۇزىنچى قىسىم مەدەنىيات - سەنئەت

I باب كەسپىي ئورونلار ۋە ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى 784
§1. كەسپىي ئورۇنلار 784
§2. ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى..... 788
§3. ئويۇن قويۇش سورۇنلىرى..... 789
II باب رادىئو. كىنو. تېلېۋىزىيە..... 791
§1. رادىئو 791
§2. كىنو قويۇش 792
§3. تېلېۋىزىيە 793
III باب تىياتىر 794
§1. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرى 794
§2. چىگچىياڭ، يۈجۇ تىياتىرلىرى 795
§3. دراما، ئوپېرا 798
IV باب يەرلىك مۇزىكىلار 800
§1. ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى..... 800
§2. قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى..... 803
§3. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى 805
قوشۇمچە: قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما 807
V باب ئەنئەنىۋى خەلق سەنئەتلىرى 822
§1. مەشرەپ..... 822
§2. ئاقسۇن ئېيتىشىشى..... 826
§3. خەلق ئويۇنى..... 827
VI باب خەلق ھۈنەر - سەنئىتى 829
§1. كەشتىچىلىك..... 829
§2. كىۋىدىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ھۈنەر - سەنئەت بۇيۇملىرى 830
VII باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر ئاساره - ئەتىقەلەر 832
§1. قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىلىكلىرى..... 832
§2. قەبرىلەر..... 837

§3. بۇتخانا، ئىبادەتخانا خارابلىكلىرى 843
§4. تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر ۋە ئابىدىلەر 848
§5. مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى 869
§6. مەشھۇر يادىكارلىقلار 875

يىگىرمىنچى قىسىم سەھىيە. تەنتەربىيە

I باب تىببىي داۋالاش 884
§1. تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرى 884
§2. داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى 888
§3. داۋالاش تېخنىكىسى 892
§4. داۋالاش تۇزۇملىرى 894
§5. تىببىي داۋالاش قوشۇنى 896
II باب تىببىي دورىلار 899
§1. دورا بىلەن تەمىنلەش 899
§2. دورا ماتېرىيالىرى بايلىقى 899
§3. دورا ياساش 900
III باب يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش 901
§1. ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنى سېلىش 901
§2. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش 905
§3. يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش 908
§4. ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى 914
IV باب ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 916
§1. ئاياللار ساقلىقىنى ساقلاش 916
§2. بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش 919
V باب تەنتەربىيە 920
§1. ئاممىۋى تەنتەربىيە 920
§2. مەكتەپ تەنتەربىيىسى 922

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم مىللەت. دىن

I باب مىللەت 932
§1. ئۇيغۇرلار 932

قوشۇمچە: قومۇل شمۇنسى 941
§2. خەنـزۇلار..... 974
§3. خـۇيـزۇلار 981
§4. قازاقـلار..... 984
II باب دىن 989
§1. بۇددا دىنى 989
قوشۇمچە: جۇڭخۇا دىنىي ئىشلار جەمئىيىتى قۇمۇل دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى... 991
§2. شامان دىنـى، مانى دىنى، ئاتەشپەرەستلىك دىنى..... 992
§3. داۇجاۇ دىنى..... 992
§4. ئىسلام دىـنى 993
§5. خرىستئـان دىنى..... 1000

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات

I باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى 1003
II باب باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشالـلىق دەپ بىلىش..... 1007
III باب قېرىلارنى ھۆرمەتـلەپ، بالىلارغا كۆيۈنۈش 1011
IV باب ئۇتۇن ۋۇجۇدى بىلەن ئۇمۇمـنىڭ ئىشىغا بېرىلىش 1015

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم شەخسلەر

I باب شەخـسلەر جەدۋىلى 1017
II باب شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى 1028

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم پارچىلار

I باب كىلاسسىك شېئىرلاردىن تالـلانما 1051
II باب يېزىپ قالدۇرۇلـمىغان ۋەقەلەر 1087
III باب يەرلىك تارىخىي ماتېرىيالـلارنىڭ ساقلىنىش ئەھۋالى..... 1110
تۇزگـۇچىدىن..... 1115
ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز..... 1120
«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۇزۇش-تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرى ۋەتۇزگۈچى خادىملار 1122
«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى... 1124

ئومۇمىي بايان

قوغۇن بىلەن داڭق چىقارغان قۇمۇل ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، كونكرىت ئورنى شەرقىي مېرىدىئان ′23°96 — ′08°91 ۋە شىمالىي پاراللېل ′43°43 — ′43°40 ئارىلىقىدا. شەرقىي تەرىپى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى بىلەن، غەربىي تەرىپى تۇرپان ئويمانلىقى بىلەن، شىمالىي تەرىپى ئارغىماق ئېتى داۋلىق بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە ئاراتۇرۇك ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبىي تەرىپى قۇملۇق ئارقىلىق بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن، شەرقىي شىمالىي تەرىپى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۇتىشىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 404 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 320 كىلومېتر، ئومۇمىي يەر مەيدانى 85 مىڭ كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيە بويىچە 170 مىڭغا يېقىن نوپۇس بار بولۇپ، ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، خەنزۇ قاتارلىق 24 مىللەتتىن تەركىب تاپقان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ ئۈچتىن بىرىنى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە قارىمىقىدا 11 خەلق گۇڭشىسى ۋە بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى فېرما بار.

قۇمۇل يېپىق ئويمانلىق بولۇپ، شىمالىي تەرىپى ئېگىز، جەنۇبىي تەرىپى پەس. شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قىيپاش. ناھىيىنىڭ شىمالىي قىسمىدا شەرقىي تىيانشاننىڭ ئاخىرقى تاغ تىزمىسى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. تاغ قويۇق قارىغايلىق، باغرى كەڭ يايلاق بولۇپ، چارۋىچىلىققا باب كېلىدۇ؛ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرى بىپايان ئېدىرلىق ۋە چۆل بولۇپ، مول يەر ئاستى بايلىقلىرى بار. بۇ يەردە كانچىلىق ياخشى ئىستىقبالغا ئىگە؛ جەنۇبىي تەرىپى قۇمتاغ دەپ ئاتىلىدىغان بىپايان قۇملۇقنىڭ بىر قىسمى. سۇ كەمچىل، ئوت - چۆپ ئاز، بۇ يەر ئېچىلىش ئالدىدا تۇرغان سىرلىق بىر جاي؛ ئوتتۇرا قىسمى بوستانلىق بولۇپ، دەل - دەرەخلەر بۇك-باراقسان ئۆسكەن، سۇلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ. كەنتلەر كەڭ يېيىلغان بولۇپ ئاۋات. ناھىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى چوققىدىن يىل بويى قار كەتمەيدۇ. ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 4886 مېتر ئېگىز بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئەڭ ئېگىز جاي. غەربىي جەنۇبى قىسمىدىكى چۆللۈكنىڭ ئىچكىرىسىدىكى شاركۆل قۇمۇل ئويمانلىقىدىكى ئەڭ پەس جاي بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن ئاران 53 مېتر ئېگىز.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ كىلىماتى تىپىك چوڭ قۇرۇقلۇق كىلىمات بولۇپ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. شۇڭا ئەل ئارىسىدا «قۇمۇللۇقلار ئەتىگەندە جۇۋا كىيسە، چۈشتە يالاڭ كىيىم كىيىدۇ، كەچتە مەش تۇۋىدە ئولتۇرۇپ تاۋۇز يەيدۇ» دەيدىغان تەمسىل تارقالغان. بۇ يەردە يىللىق ئەڭ يۇقىرى تېمپېرا-

تۇرا 43.9°C، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرا 32°C - . قۇياش نۇرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئومۇمىي مىقدارى 151 كىلوكالورىيە/كۋادرات سانتىمېتر؛ قۇياش نۇرىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە چېچىلىشى 3358 سائەت. شەرقىي قىسمىدىكى شىڭشىڭشىيا بولسا، مەملىكەت بويىچە كۈن نۇرى ئەڭ ئۇزۇن چۈشىدىغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 3575 سائەت نۇر چۈشىدۇ، تۇزلەڭلىك قۇرغاق بولۇپ، ھۆل - يېغىن ئاز، يىللىق ئوتتۇرىچە يېغىن مىقدارى ئاران 33 مىللىمېتر، دېھقانچىلىق پۈتۈنلەي تىيانشان تېغىدىن چۈشىدىغان قار سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيىگە تايىنىدۇ، سۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3000 مىللىمېتردىن ئاشىدۇ. بۇ يەردە ئەتىياز، يازدا چىقىدىغان قاتتىق بوران دېھقانچىلىق ئۈچۈن بىر چوڭ ئاپەت. شىنجاڭ بويىچە مەشھۇر 100 چاقىرىملىق بورانلىق تۇزلەڭلىكنىڭ غەربىي قىسمىدىكى سەنجاپارنى مەركەز قىلغان رايوندا بولۇپ، يىلدا 136 كۈن سەككىز بالدىن يۇقىرى بوران چىقىدۇ، بورانىنىڭ ئوتتۇرىچە تېزلىكى 9.3 سېكۇنت/مېتر. بۇ يەر سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «جىن - ئالۋاستىلىق جەزىرە»، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە «كوھىقاپ» دەپ ئاتالغان.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ، بايلىقى مول. ناھىيە بويىچە 1 مىليون 400 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىغىلى بولىدىغان يەر، 5 مىليون 600 مىڭ مودىن ئارتۇق ئېچىپ پايدىلانغىلى بولىدىغان بوز يەر بار؛ 3 مىليون مو ئىپتىدائىي ئورمان بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلاردىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان 300 مىڭ مودەك، ئېدىرلىقلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان 30 مىڭ مودەك، چۆل - باياۋان ئورمانلىقى 2 مىليون 670 مىڭ مو كېلىدۇ؛ ئوتلاق كۆلىمى 18 مىليون 600 مىڭ مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە يايلاق 2 مىليون 100 مىڭ مو، كۆكلەم ۋە كۈزلەك 3 مىليون 600 مىڭ مو، قىشلاق 5 مىليون 500 مىڭ مو. تېخى پايدىلىنىلمىغان ئوتلاق 7 مىليون 400 مىڭ مو. دۆلەت تەرىپىدىن قوغدىلىدىغان ئاز ئۇچرايدىغان ئەتىۋار ياۋايى ھايۋانلاردىن ياۋا تۆگە، ياۋا ئېشەك، يىلپىز، قارا تايغان، بۇغا، سۇلەيسۇن، ئاق سۆسەر قاتارلىقلار بار. دورا ئۆسۈملۈكلىرىدىن قانتېپەر، قار لەيلىسى، پەربۇن، رەۋەن، چاكاندا، چۇچۇكبۇيا قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چاكاندا كۆلىمى تەخمىنەن 250 مىڭ مو، زاپىسى 87 مىڭ 500 تونىنىغا يېتىدۇ.

ناھىيە تەۋەسىدە 400 نەچچە ئورۇندا 50 نەچچە خىل كان بارلىقى بايقالدى. ئۇلار ئالتۇن، تۆمۈر، مانگان، ۋولفرام، نىكېل، مولىبدېن، تىتان، ئۇران، كۆمۈر، كېرىمنىي، خرۇستال، چىرىمتال، شور، ئېسىل قاشتېشى، مەرمەر تاش، دولومىت قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. قۇمۇل قاشتېشى خىلىنىڭ كۆپلۈكى، سۈپىتىنىڭ ئېسىللىقى بىلەن ئالاقىدار مۇتەخەسسىسلەرنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىدى. ئۇلار ئىچىدە سېرىق قاشتېشى، نابارمان قاشتېشى قاتارلىقلار ھەممىدىن ئېسىل. ناھىيە تەۋەسىدە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان زاپىسى بىرقەدەر كۆپ كان مەھسۇلاتلىرىدىن: كۆمۈر زاپىسى 18 مىليارد 200 مىليون تونىنا، تۆمۈر 240 مىل

يون تونىا، دولومىت 300 مىليون تونىا، ھاك تېشى 100 مىليون تونىا، شور 100 مىليون تونىا، تاشتۇز 50 مىليون تونىا، سىگمىرتاش 30 مىليون تونىا، فوسفورلۇق مىنېرال 20 مىليون تونىا.

قۇمۇل ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. ناھىيە تەۋەسىدىكى يەتتەقۇدۇق، تارانچىلاردىن تېپىلغان تاش قوراللار ۋە قارادۆۋە، يانبۇلاق قاتارلىق جايلاردىن چىققان ساپال قاچىلار بۇ يەردە بۇنىڭدىن 7 – 8 مىڭ يىل ئىلگىرىلا ئىنسانلار ياشىغانلىقىنى، 4 – 5 مىڭ يىل ئىلگىرىلا دېھقانچىلىق ۋە قول سانائىتى بار ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى II ئەسىردە خېشى كارىدورىنىڭ شەرقىي قىسمىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئۇسۇنلار توخرىلارنىڭ قىستىشى بىلەن قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلگەن ھەم بۇ يەرنى ئۆز خانلىقىنىڭ پايتەختى قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ بوستانلىق ئۇسۇن خانىنىڭ نامى كۇنمېڭ (خەنزۇچىسى 昆莫) دېگەن سۆزنىڭ تەلەپپۇزى بويىچە «昆莫» (ئۇيغۇرچىدا «قۇمۇل») (库木勒) دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى ۋېنىدىنىڭ 4 – يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 – يىلى) ھونلار توخرىلار ۋە ئۇسۇنلارنى يېڭىپ، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنى ئۆزىگە قاراتقاندىن كېيىن، قۇمۇل بوستانلىقى ھون تەڭرىقۇتى قويانىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. خەن سۇلالىسى شېنجۇنىڭ 2 – يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 – يىلى) ھونلار خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغاندىن كېيىن، قۇمۇل غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكەن؛ خەن سۇلالىسى يۈكېنىڭ 16 – يىلى (73 – يىلى) جىمكۆل «كاھىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىنغان. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 4 – يىلى (608 – يىلى) شۆشىيۈك سۇي سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى سۇي ياڭدىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قۇمۇلغا ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، سېپىل سوقتۇرۇپ بۇ يەرنى قوغدىغان، ئىككى يىلدىن كېيىن، ئىۋدرغول ئايمىقى ۋە رويان بازىرىنى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 4 – يىلى (630 – يىلى) ئاستانە ئىۋدرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغان. ئىككى يىلدىن كېيىن، ئىۋدرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئۇنىڭغا ئىۋدرغول، رويان، لاپچۇق ناھىيىلىرى قارىغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىدىقۇتنى مەركەز قىلىپ، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىنى قۇرغاندا، قۇمۇل ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقىغا قارىغان، يۇەن سۇلالىسى دەۋردە قۇمۇل دەپ ئاتىلىپ گەنسۇ ۋاقىتلىق ۋازارىتىگە قارىغان. مىڭ سۇلالىسى يۈكلېنىڭ 2-يىلى (1404-يىلى)، قۇمۇلنىڭ سەركەردىسى ئەنىق تېمۇرگە سادىق ۋاڭ دەپ ئۇنۋان بېرىلگەن. ئىككىسى يىلدىن كېيىن، قۇمۇل قوغدىنىش مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغان. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 35 – يىلى (1696 – يىلى)، قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەركەردىسى ئەبەيدۇللا جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە ئۆتكەن. 2 – يىلى 1 – دەرىجىلىك جاساق مەنسەپى بېرىلگەن، مۇھۇر، تۇغ تارتۇق قىلىنغان. قۇمۇلغا 233 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئۇيغۇر ۋاڭلىقى ئەنە شۇنىڭدىن باشلانغان. چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 24 – يىلى، (1759 – يىلى)چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا مەھكىمە تەسىس قىلـ

غان؛ چىلە سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە تەسىس قىلغاندىن كېيىن، بىۋاستە قاراشلىق مەھكىمە قىلىپ ئۆستۈرۈلگەن؛ مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) مەھكىمە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. 1983 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 9 - كۈنى گوۋۈيۈەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ مەمۇرىي رايونلىرىنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىشنى قارار قىلدى، 2 - يىلى 5 - ئايدا قوشۇۋېتىش خىزمىتى تۈگەپ، قۇمۇل ناھىيىسى رەسمىي ئەمەلدىن قالدى.

قۇمۇل قەدىمدىن تارتىپلا غەربىي يۇرتتىن ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرىغا ئۆتىدىغان قاتناش تۈگۈنى، قەدىمكى يىپەك يولىنىڭ شىمالىي يېڭى يولىدىكى مۇھىم شەھەر بولۇپ، تارىختا «غەربىي يۇرتنىڭ بوغۇزى — جىيايۈگۈەننىڭ ئاچقۇچى»، «تىيانشاندىكى تۈنجى شەھەر» ۋە «شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى» دەپ تەرىپلەنگەن. خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرت ئوتتۇرىسىدا بىرىش - كېلىش باشلانغاندىن كېيىن، بۇ يەر ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان مۇھىم جاي بولۇپ قالغان. «ئەسكەرلەر بۇ يەردە ئۇرۇش بولسا جەڭ، ئۇرۇش بولمىسا تېرىقچىلىق قىلاتتى.» بۇ ئەھۋال 2000 يىل ئۇزۇلمەي داۋام قىلىپ كەلدى. قۇمۇل ھەربىي جەھەتتە مۇھىم جاي بولۇپ، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار بۇ يەرنى كۆپ قېتىم جىددىي تالاشقان. شۇنداقلا قۇمۇل غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىشتا مۇھىم بەلباغ بولۇپ، غەربىي يۇرت ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە قۇمۇلنىڭ قولغا كىرگۈزۈلۈشى ۋە قولدىن كېتىشىگە باغلىق بولغان. سۇي - تاڭ سۇلالىلىرى مەزگىلىدە قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ ۋەزىيىتى مۇقىم بولۇپ، سودا - سېتىق گۈللىنىپ، «ئىپۇدرغولىنىڭ ئوڭ تەرىپى بىلەن پېرسىيىنىڭ شەرقى تەرىپى ئوتتۇرىسىدا ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، تارتۇق بەگلىرى، سودىگەرلەر، يولۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ»غان ئاۋاتچىلىق بارلىققا كەلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى جايلار بىلىجىڭغا ئەۋەتكەن تارتۇق بەگلىرى ھەمدە ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە تىجارەتكە ماڭغان سودىگەرلەر جەزمەن ئۆتىدىغان يول بولۇپ، ئۇلار مەكتۇپ، ئالاقە قەغەزلىرىنى قۇمۇلدا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇۋالاتتى، ئىچكىرىگە كىرىش رەسمىيەتلىرىنى ئۆتىۋالاتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يۇز بەرگەن جۇڭغارلار ۋە چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىش جەريانىدا قۇمۇل ئارقا سەپ بازىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئاشلىق توپلاش، ئەسكەرلەرگە تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينىغان. گۈاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) شەنشى، گەنسۇ باش ۋالىيسى زوزۇڭتاڭ چوڭ لاگېرنى قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەر شىنجاڭنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى سىياسىي، ھەربىي مەركىزى بولۇپ قالغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، بۇ يەر سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا ياردەم بەرگەن ھەربىي ئەشيالارنى يۆتكەپ بېرىدىغان مۇھىم بىكەت بولغان. لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈرىيولى پۈتكەندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ شىنجاڭدىكى جۇغراپىيىلىك ئورنىنىڭ مۇھىملىقى تېخىمۇ ناماياں بولدى.

قۇمۇل كۆپ مىللەتلىك رايون، تارىختا ھەرقايسى مىللەتلەر مەدەنىيىتىنىڭ

ئالماشتۇرۇلۇشى، قوشۇلۇشى نەتىجىسىدە، مىللىي خۇسۇسىيەتكە ئىگە بىرمۇنچە مەدەنىي مىراسلار قالغان. قارادۆۋددىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن چىققان ھازىرغىچە تەخمىنەن 3200 يىل بولغان قۇرۇق جەسەت شاڭخەي قاتارلىق جايلاردا كۆرگەزمە قىلىنغان چاغدا مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىنى زىلزىلىگە كەلتۈردى، بىللە چىققان مىس پىچاق ۋە يۇك توقۇلمىلارمۇ قۇمۇلنىڭ ۋە غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى يۇقىرى قىممەتكە ئىگە. تاشۇبلىققا تەۋە جېياۋگۇ جىلغىسىدىكى ھەرخىل قىياتاش سۈرەتلىرى قۇمۇلدا قەدىمكى دەۋردە ياشىغان كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ. تېمىانشان گۇڭشېسىنىڭ تۆمۈرتى دادۇيىدىن تېپىلغان مىلادى Ⅶ — Ⅸ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بۇددا نومى، سەھنە ئەسىرى — «مايىترى سىممىت» شىنجاڭنىڭ دىن تارىخى، تېياتىر تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا قىممەتلىك ماتېرىيال. ئۇيغۇر ۋاڭلىقىدىنىڭ قەبرىستانلىقى ۋە ھېيتكا مەسچىتى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى بىناكارلىق ۋە رەسساملىق سەنئىتىنىڭ ئۇسلۇبىنى نامايان قىلىپ تۇرىدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېۋرغول مۇقاملىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە داڭق چىقىرىپ، ئوردىدا ۋە ئەل ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. ئېۋرغول مۇزىكىسىغا سېلىپ يېزىلغان «ئېۋرغول ناخشىسى» تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارقالغان ئۇچ چوڭ داڭلىق ناخشىنىڭ بىرىدۇر. قۇمۇل مۇقامى، قۇمۇل سەنىمى، قۇمۇل مەشرەپى ئۆزىگە خاس مىللىي ئۇسلۇبى بىلەن شىنجاڭنىڭ مۇزىكا - ئۇسسۇل مۇنبىرىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسى جۇڭگوغا ۋە چەت ئەلگە داڭلىق قوغۇن ماكانى، ئۇنىڭ تېرىلىش تارىخى 2000 يىلدىن ئاشتى. قۇمۇل قوغۇنى چىڭ سۇلالىسىنىڭ كاڭشى يىللىرى ئوردىغا ئەۋەتىلىدىغان تارتۇق بۇيۇملارنىڭ بىرى بولغان. «تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى، قۇمۇلنىڭ قوغۇنى» دېگەن گەپتىن كىشىلەرنىڭ قۇمۇل قوغۇنىغا بەرگەن يۇكسەك باھاسىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ شېكەر مىقدارى كۆپ (ئادەتتە 10% پرسەنتتىن يۇقىرى، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 21% پرسەنتكە يېتىدۇ)، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەك تاتلىق، ئۇنىڭدا ئالما، نەشپۈت، بانان قاتارلىقلارنىڭ تەمى بار. 1978 - يىلىدىن كېيىن شياڭگاڭ، ئاۋمېن بازارلىرىدا سېتىلىشقا باشلىدى، 80 - يىللاردىن بۇيان ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا كۆپلەپ سېتىلدى. قۇمۇل قوغۇنى قېقىنىڭ رەڭگى سېرىق، تەمى تاتلىق بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئوردىغا تارتۇق قىلىنىپ تۇرۇلاتتى. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ كونسېرۋاسى، مۇرابباسى، شىرنىسىمۇ ئىچكىرى ئۆلكىلەردە قارشى ئېلىشقا مۇيەسسەر. تارىختا قۇمۇلنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرىدىن بۇغا مۇڭگۈزى، بۆكەن مۇڭگۈزى، توشقان تېرىسى، تۈلكە تېرىسى، سۇلەيسۇن تېرىسى، ئاق سۆسەر تېرىسى، قۇمۇل كۆرپىسى، ئېيىق تېرىسى، تۆگە يۇڭى، كىگىز، ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى، قاتارلىقلارمۇ ئوردىغا تارتۇق قىلىنغان. قارادۆۋە چىلىنىنىڭ دانىسى چوڭ، ئېتى قېلىن، پوستى نېپىز، ئۇرۇقى كىچىك، شېكەر مىقدارى كۆپ بولۇشتەك ئالاھىدىلىكى

لەرگە ئىگە بولۇپ، تارىختا «جەننەت مېۋىسى» دەپ نام ئالغان، ئازادلىقتىن كېيىن گۈڭجۇ سودا يەرمەنكىسىدە ياخشى باھاغا ئېرىشتى.

قۇمۇل خەلقى تارىختا فېئودالىزمغا، ئېكسپىلاتاتسىيەگە قارشى تۇرۇپ، ئەركىنلىكنى، ئازادلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدا قەتئىي بوشاشمىماي كۈرەش قىلغان. گۈڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) غوجامىنىياز، دۆگامەت، موللىراجى قاتارلىق نامرات دېھقانلار تۈڭ كۆتۈرۈپ قوزغىلىپ، قۇمۇل ۋاڭنىڭ فېئودال ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى ئوت تۇتاشتۇرغان. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان تۆمۈر خەلىپە شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) قوراللىق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىپ، فېئودالىزمغا قارشى يەنە بىر قېتىم تۇڭ كۆتۈرۈپ چىققان. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) ئابدۇنىياز، خوجانىيازلار رەھبەرلىك قىلغان دېھقانلار قوزغىلىڭى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيىپ، ئۆلكە رەئىسى جىن شۇرېننى تەختتىن ئۆلىتۈەتكەن. بۇ، شىنجاڭنىڭ ھازىرقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقە. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ئالتە نەپەر كوممۇنىستنى قۇمۇلدا ئىشلەشكە ئەۋەتكەن. ئۇلار قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت ئاممىسى ئارىسىدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارغان، ئاممىنى تەشكىللەپ سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بارغان، يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە نەسىللىك چارۋا، ئۆي قۇشلىرىنى كىرگۈزگەن ۋە ئومۇملاشتۇرغان، مەبلەغ ئاجرىتىپ ۋە توپلاپ، كۇلۇب ھەم مەكتەپ سالدۇرغان، مەدەنىيەت - تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئامما ئۇچۇن نۇرغۇن ياخشى ئىش قىلىپ بەرگەن، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە كۆچىلۈك يارەدەم بەرگەن. ئۇلار ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى تىنچ يول بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى، ئەتىسى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلىدى. 10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنقى قىسمى گەنسۇدىن شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ، شۇ كۈنى شىڭشىڭشياغا يېتىپ كەلدى. 13 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بەشتە قۇمۇل شەھىرىگە يېتىپ كەلگەندە، ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى قىزغىن قارشى ئالدى. قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكىلەر خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قارشى ئېلىش يۈزىسىدىن ئاچقان چوڭ يىغىنغا 2 - جۇننىڭ جۇنجاڭسى گوپىكى، سەياسىي كومىسسارى ۋاڭ ئېنىماۋلار قاتناشتى ھەم سۆز قىلدى. قۇمۇلغا ئالدىن يېتىپ كەلگەن جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ 2 - جۇنىسى ئازراق دەم ئالغان ۋە تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، داۋاملىق غەربكە يۈرۈش قىلدى. قۇمۇلدا تۇرۇش بەلگىلەنگەن 6 - جۇننىڭ 16 - شىسى شۇ يىلنىڭ ئاخىرى ۋە 2 - يىلنىڭ باشلىرى كەينى - كەينىدىن يېتىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلنىڭ تارىخىدا يېڭى سەھىپە ئېچىلدى.

دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل خەلقى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈپ، جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىپ، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى. مەدەنىيەت - مائارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە ئىشلىرىمۇ ناھايىتى زور دەرىجىدە راۋاجلاندى.

قۇمۇل ناھىيىسىدە يىل بويى ھۆل - يېغىن ئاز بولغاچقا، قۇرغاقچىلىق بولۇپ تۇرىدۇ، ئەتىياز ۋە ياز ئايلىرىدا بوران كۆپ چىقىدۇ. ئىلگىرى، ئاساسەن، كارىز ۋە بۇلاق سۈيىگە تايىنىپ تېرىقچىلىق قىلىناتتى، سۇ ئاز بولغاچقا، تېرىلغۇ يەر كۆپ ئەمەس ئىدى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 30 نەچچە يىل تىرىشىش ئارقىلىق جەمئىي 1400 كىلومېتر ئېرىق-ئۆستەكنى چېپىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ سىغىمى ئۆستەكنىڭ 340 كىلومېتر. تىيانشان تېغىدىن بىۋاستە سۇ باشلاپ چۈشىدىغان غول ئۆستەكنىڭ تۆت بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 64 كىلومېتر كېلىدۇ. ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى سۇ ئامبارلىرى ئون، ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 31 مىليون 500 نەچچە مىڭ كۇب مېتر. 800 نەچچە ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى. بۇنىڭ 600 نەچچىسى يۇرۇشلەشتۈرۈلدى. بۇنىڭ بىلەن سۇغىرىش شارائىتى جىق ياخشىلاندى. بۇلاردىن باشقا يەنە تاغلىق رايونلار ۋە چەت - ياقا گۇڭشىلاردا كىچىك تىپتىكى سۇ ئېلىكتر ئىستانسىسىدىن ئالتىسى قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمچانلىقى 400 نەچچە كىلوۋات - سائەت. پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئېتىز - ئېرىق قۇرۇلۇشىنى كەڭ ئېلىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش خىزمىتىنى بوشاشماستىن چىڭ تۇتتى، ناھىيە بويىچە ساقلىنىپ قالغان ئورمان كۆلىمى 23 مىڭ 800 مو بولۇپ، سالا ئېتىزلار ۋە يوللارنى ئورمانلاشتۇرۇش ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىلدى.

دۆلتىمىز قۇرۇلغان 34 يىلدىن بۇيانقى ئېچىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق، پۈتۈن ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 140 مىڭ مودىن 210 مىڭ موغا يېتىپ، يېرىم ھەسسە كېڭەيدى؛ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 14 مىليون 400 مىڭ جىڭدىن 76 مىليون 700 مىڭ جىڭغا يېتىپ، 4.3 ھەسسە ئاشتى؛ ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 144 جىڭدىن 388 جىڭغا يېتىپ، 1.7 ھەسسە ئاشتى؛ ھەرخىل چارۋىلارنىڭ يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان ئومۇمىي سانى 129 مىڭ 700 تۇياقتىن 349 مىڭ 800 تۇياقتا يېتىپ، 1.7 ھەسسە كۆپەيدى. كۆپ يىللار نەسلىنى ياخشىلاش ئارقىلىق، نەسلى ياخشىلانغان قوي 90 مىڭدىن كۆپرەككە، ئەسلى نەسلىگە تەۋە قوي 10 مىڭدىن كۆپرەككە يەتتى. پۈتۈن ناھىيىنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 500 دىن ئوشۇق چوڭ - ئوتتۇرا تىپلىق تراكتور، 400 دىن ئوشۇق تراكتور سۆرەيدىغان دېھقانچىلىق سايمىنى، 1000 دىن ئوشۇق ماتورلۇق ماشىنا بار. ناھىيە بويىچە 88 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 76 سىگە توك سىمى تارتىلدى. بۇلار دادۇي ئومۇمىي سانىنىڭ 86.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىدە ئازادلىقتىن ئىلگىرى زامانىۋى سانائەت يوق ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 30 نەچچە يىللىق تەرەققىيات ئارقىلىق، ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى سانائەت يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، كىچىكلىكتىن چوڭىيىپ، دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1949 - يىلدىكى 340 مىڭ يۈەننىدىن 1983 - يىلى 7 مىليون 500 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 21 ھەسسە ئاشتى. ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىدىن كۆمۈر، تاشتۇز، ژولفرام، شور، سېمونت، ھاك تېشى، كۋارتس، كالتسىي، سوفىرفوسفات، كىگىز، پىيما، گىلەم قاتارلىقلار بار.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، سانائەت، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ۋە كان بايلىقلىرىنىڭ ئېچىلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى تېز ئېشىپ، 1959 - يىلدىكى 380 مىڭ يۈەندىن 1983 - يىلى 14 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 36.5 ھەسسە ئاشتى. ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلانغان ئەھۋالدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ياخشىلاندى، بانكا پۇل ئامانىتى 1977 - يىلدىكى 3 مىليون 830 مىڭ يۈەندىن 1983 - يىلى 7 مىليون 170 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 87.2% ئاشتى؛ ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى 1975 - يىلدىكى 6 مىليون 700 مىڭ يۈەندىن 1983 - يىلى 11 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 74.6% ئاشتى؛ دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1949 - يىلدىكى 62 يۈەندىن 1983 - يىلى 220 يۈەنگە يېتىپ، 2.55 ھەسسە ئاشتى.

ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشى، خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى مەدەنىيەت، مائارىپ، پەن - تېخنىكا، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى. ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنۇاتقان كىتاب 40 مىڭ پارچىدىن ئاشىدۇ. مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ قارىمىقىدا شۆبە مەدەنىيەت يۇرتىدىن بىرى، مەدەنىيەت پونكىتىدىن تۆتى بار. ناھىيىلىك رادىئو ئۈزىلىنىڭ قارىمىقىدا گۈڭشې رادىئو پونكىتىدىن 12 سى بار. گۈڭشې كىنو قويۇش ئەتىرىتىدىن 17 سى بار. باشلانغۇچ مەكتەپ 1949 - يىلدىكى 30 دىن 1983 - يىلى 64 كە يېتىپ، بىر ھەسسىدىن كۆپرەك كۆپەيدى. ئوقۇغۇچىلار 3000 دىن كۆپرەكتىن 140 نەچچە مىڭدىن كۆپرەككە يېتىپ، 3.6 ھەسسە كۆپەيدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە 1949 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ يوق ئىدى، ھازىر 11 ئوتتۇرا مەكتەپ، 5200 ئوقۇغۇچى بار. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىقنى مەركەز قىلغان پەن-تېخنىكا توري شەكىللەندى. ناھىيىلىك پەن-تېخنىكا كومىتېتى، ناھىيىلىك پەن-تېخنىكا جەمئىيىتى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى، گۈڭشىلاردا دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتلىرى قۇرۇلدى. ھەرخىل تېخنىكا ئۇنۇانىغا ئېرىشكەن پەن - تېخنىكا خىزمەتچىلىرى 1983 - يىلى 281 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئىنژېنېردىن يۇقىرى ئۇنۇان ئالغانلار 28 كىشى. سەھىيە - ساقلىقنى ساقلاش ئىشى بىلەن شوغۇللىنىدىغان ئاپپاراتلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ شەھەر - يېزىلىرىغا تارقالغان بولۇپ، ناھىيىلىك دوختۇرخانا، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش پونكىتى، ناھىيىلىك ئانا - بالىلارنىڭ ساقلىقنى ساقلاش پونكىتىدىن باشقا، يەنە گۈڭشې دوختۇرخانىسى

سەدىن 12 سى، دادۇي ساقلىقنى ساقلاش پونكىتىدىن 58ى، زاۋۇت، كان، كارخانا ساقلىقنى ساقلاش پونكىتىدىن 18ى بار. داۋالاش ـ ساقلىقنى ساقلاش سەۋىيىسى ئۇچە قانداق ئۆستى، يېزا ـ قىشلاقلاردا دوختۇر ۋە دورا كەمچىل بولۇش ئەھۋالى تۆۋەن ياخشىلاندى، ھەر مىللەت خەلقنىڭ سالامەتلىك سەۋىيىسى ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۆستى.

قۇمۇل ناھىيىسى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي. ناھىيە تەۋەسىدە مەركەز، ئاپتونوم رايونغا، تۆمۇرىيول، بىڭتۆەن ئورۇنلىرىغا ۋە ۋىلايەتكە قاراشلىق ئوتتۇرا ـ كىچىك تىپتىكى كارخانىلاردىن 100 نەچچىسى بار. تارانچى كان ئىشلىرى ئىدارىسى، يامانسۇ تۆمۇر كېنى، قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانى، قۇمۇل تۆمۇرىيول شۆبە ئىدارىسى، بىڭتۆەن قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى ھەم بۇ ئورۇنلارغا قاراشلىق ئورۇنلارمۇ بۇ ناھىيە تەۋەسىدە. ناھىيە بازىرى قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، قاتناش مەركىزى بولۇپ، ماگىزىن، دوختۇرخانا، مەكتەپ، كۈتۈبخانا، كىنوخانىلارنىڭ ھەممىسى تەل. 1977 ـ يىلدىن كېيىن ناھىيە بازىرىدىكى مۇھىم سەسەلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ، تارىخى ئۇزۇن، بايلىقى مول، قاتنىشى قولايلىق بولۇپ، سانائەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا غايەت زور يوشۇرۇن كۈچكە ۋە كەڭ ئىستىقبالغا ئىگە. پارتىيىنىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنى 3 ـ ئومۇمىيىغىنىدىن كېيىن، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە ئىگىلىكنى جانلاندۇرۇش فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قۇمۇل ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۆچۈن تېخىمۇ پايدىلىق شەرت ھازىرلىنىپ، يېڭى ھاياتىي كۈچ قوشۇلدى. گوۋۇيۈەن 1983- يىلى ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ مەمۇرىي رايونىنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىپ، قۇمۇل شەھىرى بىلەن يېزىلىرى ئارا، سانائەت بىلەن يېزا ئىگىلىكى ئارا بىر ـ بىرىگە ياردەم بېرىپ، بىر ـ بىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئورتاق گۈللىنىش ئۆچۈن تېخىمۇ ئەۋزەل مۇھىت يارىتىپ بەردى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش باش فاكتورىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، قەدىمكى يېپەك يولىدىكى بۇ نۇرلۇق مەرۋايىت شىنجاڭنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرى ئۆچۈن ئېچىپ قويغان ئالتۇن رۇجىكى سۈپىتىدە سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى داۋامىدا تېخىمۇ پارلاق نۇر چاچقۇسى.

چوڭ ئىشلار خاتىرىسى

(مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلىدىن مىلادى 1983 - يىلغىچە)

ئىككى خەن دەۋرىدە

خەن سۇلالىسى ۋېندىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 176 - يىلى)

ھونلار توخرىلارنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ ئەترابىدىكى ئۇسۇن دۆلىتى قاتارلىق 26 دۆلەتنى تىنچلاندۇرىدۇ، ئېۋدىرغول ھون تەڭرىقۇتىنى قويانخانىڭ جەنۇبتىكى زېمىنى بولۇپ قالىدۇ.

خەن سۇلالىسى شېنجۇڭنىڭ 2 - يىلى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 60 - يىلى)

ھون تەڭرىقۇتى باتىسقان شانشات خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولىدۇ. خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتتا «غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىدۇ. ئېۋدىرغول شۇ مەھكىمىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ.

ۋاڭ ماڭ قۇرغان يېڭى خاندانلىق شىجيەنگونىڭ 5 - يىلى (13 - يىلى)

غەربىي يۇرت يەنە ھونلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئېۋدىرغولمۇ ھونلارنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈگېنىڭنىڭ 16 - يىلى (73 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى مىڭدى دۇگۇنى كاھىبەگلىككە، گېپىڭ بىڭىنى كوراگان كاھىبەگلىككە تەيىنلەپ، ھونلارنى جازالاش ئۈچۈن شىمالغا ماڭدۇرىدۇ. بەن چاۋيالغان ئەمرىلەشكەر سۈپىتىدە دۇگۇنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن لەشكەر باشلاپ چىقىپ ئېۋدىرغول، باربكۆللەرنى ئالىدۇ. قويانخان مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ. خەن سۇلالىسى «جىمى كۆل كاھىبەگ مەھكىمىسى» تەسىس قىلىپ، ئېۋدىرغولدا بوزىيەر ئۆزلەشتۈرىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى جيەنچۇنىڭ 2 - يىلى (77 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى جاڭدې ئېۋدىرغولدا بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈشنى بىكار قىلىپ، ئەمەلدار - لەشكەرلەرنى چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. ھونلار لەشكەر ئەۋەتىپ ئېۋدىرغولنى يەنە ئىگىلىۋالىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈگېۋەننىڭ 2 - يىلى (90 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى يارەمچى چېرىكچى يەن پەننى 2000 ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئېۋدىرغولنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈگېۋەننىڭ 4 - يىلى (92 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى كەپتاۋۇل رېن شياڭنى ئېۋدىرغولدا تۇرۇپ بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش ۋە يېڭى تەڭرىقۇت يۇرتجانىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. 2 - يىلى يۇرتجان ئاسىيلىق قىلىپ قاچىدۇ. رېن شياڭ لەشكەر بېشى دورغاپ ۋاڭ پۇ بىلەن بىرلىكتە

1000 دىن ئوشۇق ئاتلىق لەشكەر بىلەن يۈرتجاننى قوغلاپ تۇتۇپ ئۆلتۈرىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈڭچۈنىڭ 1 - يىلى (107 - يىلى)

خەن سۇلالىسى شىمالىي ھونلارنىڭ ھۇجۇمى تۈپەيلىدىن ئىۋىرغۇلدا تۇرۇۋاتقان ئەمەلدار لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈەنچۈنىڭ 6 - يىلى (119 - يىلى)

دورغاچ سۇيەن 1000 لەشكەر بىلەن ئىۋىرغولغا كېلىپ بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ ھەمدە غەربىي يۈرتتىكى دۆلەتلەرنى ئۆزىگە قارىتىدۇ.

2 - يىلى شىمالىي ھون تەڭرىقۇتى ئارقا قاڭقىل خانى بىلەن بىرلىشىپ ئىۋىرغول شەھىرىنى بېسىۋالىدۇ. سۇيەننى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يەنگۇاڭنىڭ 4 - يىلى (125 - يىلى)

بەن يۈك 6000 ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ كېلىپ، ئارقا قاڭقىل كېيىنكى شەھەر خانلىقىنى ۋەيران قىلىدۇ. پادىشاھىنى، ئۇنىڭ لەشكەرلىرى شۇنىڭدەك ھون ئەلچىلىرىنى ئەسىر ئىلىپ، ئۇلارنى سۇيەن ئۆلتۈرۈلگەن جايغا ئاپىرىپ چېپىپ ئۆلتۈرىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈڭجيەنىڭ 6 - يىلى (131 - يىلى)

خەن سۇلالىسىنىڭ خانى شۇندىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ئىۋىرغولدا بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەسلىگە كېلىدۇ، ئىۋىرغول ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يانجيانىڭ 4 - يىلى (135 - يىلى)

ھون تەڭرىقۇتى قۇيانغان قانقىل كېيىنكى شەھەر خانلىقىغا تاجاۋۇز قىلىدۇ. ئىۋىرغول ئەمرلەشكەرلىرى بىلەن دۇنخۇاڭ ۋالىيسى لەشكەر تارتىپ قۇيانغانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىراق ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ.

شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈەنجيانىڭ 1 - يىلى (151 - يىلى)

3000 ھون ئاتلىق لەشكىرى ئىۋىرغولغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەمىر لەشكەر ماۋكەن بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈۋاتقان 500 لەشكەرنى باشلاپ چىقىپ باريكۆلنىڭ شەرقىدە سوقۇشۇپ پۈتۈنلەي ھالاك بولىدۇ. دۇنخۇاڭ ۋالىيسى مادا 4000 لەشكەرنى باشلاپ ياردەمگە كېلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھونلار غەربكە تىكىۋېتىدۇ.

ۋېي، جىن سۇلالىلىرى، جەنۇبىي ۋە شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرلىرىدە

ۋېي سۇلالىسى خۇاڭچۈنىڭ 3 - يىلى (222 - يىلى)

غەربىي يۈرت بىلەن بولغان ئالاقە ئەسلىگە كېلىدۇ. ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى مەھكىمىسى، جىمكۆل ئىۋىرغول كاھىبىگى تەسىس قىلىنىدۇ.

جىن سۇلالىسى يۈڭنىڭنىڭ 1 - يىلى (301 - يىلى)

غەربىي يۈرتتىكى دورغاپ مەھكىمىسى، ئوتتۇرانچى تىركەك چېرىكچى مەھكىمىسى

لياڭجۇ ئامبىلىنىڭ باشقۇرۇشىغا قارايدۇ. ئېۋىرغولمۇ ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ.

ئالدىنقى لياڭ جيەنشىڭنىڭ 5 - يىلدىن شېڭپىڭنىڭ 20 - يىلىغىچە (376—317-يىلغىچە)

ئالدىنقى لياڭ ئېۋىرغول كاھىبەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىدۇ. جاڭ جۇن دەۋرىگە كەلگەندە، سوفۇ ئېۋىرغولنىڭ كاھىبىگى بولىدۇ.

ئالدىنقى چىن جيەنيۈەننىڭ 20 - يىلى (384 - يىلى)

ئالدىنقى چىننىڭ باش سانغۇنى لۈي گۈاڭ كۆسەننى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن پەرمان بويىچە قاشقوۋۇق (يۈمىنگۇەن) نىڭ غەربىدىكى ھەربىي ئىشلارغا نازارەت قىلىدۇ. ئېۋىرغول ئالدىنقى چىنغا تەۋە بولىدۇ.

كېيىنكى لياڭ تەيئەننىڭ 1 - يىلى (386 - يىلى)

ئۇيغۇر كېيىنكى لياڭنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتىدۇ.

كېيىنكى لياڭ شيەننىڭنىڭ 2 - يىلى (400 - يىلى)

لى خاۋ غەربىي لياڭ سۇلالىسىنى قۇرىدۇ. ئېۋىرغول غەربىي لياڭنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تيەنشىڭنىڭ 5 - يىلى (402 - يىلى)

ئاۋارلار غەربتە كېنگىتتىن تارتىپ شەرقتە چاۋشيەنگىچە، جەنۇبتا چوڭ چۆلگىچە بولغان زېمىنىدا قاغانلىق قۇرىدۇ. ئېۋىرغول ئاۋار قاغانلىقىغا تەۋە بولىدۇ.

شىمالىي لياڭ شۈەنشىنىڭ 11 - يىلى (422 - يىلى)

شىمالىي لياڭ سۇلالىسى غەربىي لياڭ سۇلالىسىنى مەغلۇپ قىلىپ يوقاتقاندىن كېيىن، تاڭ چى، تاڭ خې، غەربىي لياڭ خانىنىڭ پۇشتى لى باۋنى ئېۋىرغولغا ئەلچى كېلىپ سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن 2000 دىن ئوشۇق ئائىلىنى يىغىپ ئاۋارلارغا بېقىندۇرىدۇ. ئاۋارلار پەرمان چىقىرىپ تاڭ چىنى ئېۋىرغول ۋاڭلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى شىگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (425 - يىلى)

سابىق غەربىي لياڭ خانى لى خاۋنىڭ خوتۇنى يى خانىش جيۇچۈەندىن ئېۋىرغولغا قېچىپ كېلىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيپىڭ جېنجۇننىڭ 3 - يىلى (442 - يىلى)

لى باۋ شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، 2000 دىن ئوشۇق كىشىنى باشلاپ ئېۋىرغولدىن دۇنخۇاڭغا قايتىپ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە ئۆتىدۇ. تاڭ چى يەنە بىر قىسىم قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ قۇجۇغا كېتىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيئەننىڭ 2 - يىلى (456 - يىلى)

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ دۇنخۇاڭدا تۇرۇشلۇق باسقاق سانغۇنى ۋېي جۈەن لەشكەر باشلاپ كېلىپ ئېۋىرغولنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 12 - يىلى 12 - ئاي (489 - يىلى)

ئاۋارلارنىڭ ئىلكىدىكى ئېۋىرغول شەھىرىنىڭ باشلىقى گاۋگوزى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى ئېۋىرغول ئايمىقى تەسىس

قىلدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا پىشامشان ئۇيغۇرلىرى ئېۋرغۇانى ئىشغال قىلىپ لاپچۇق شەھىرىنى بىنا قىلدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 21 - يىلى (497 - يىلى)

قۇجۇ پادىشاھى مارۇ شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ پۇتۇن ئەلنى ئىچكىرىدىگە كۆچۈرۈشنى تەلەپ قىلدۇ. پادىشاھ شاۋۋېندى ئاتاقلىق سانغۇن خەن ئەنباۋنى 1000 دىن ئوشۇق ئاتلىق لەشكەر بىلەن ئالدىغا ئەۋەتىدۇ ھەمدە مارۇنىڭ قول ئاستىدىكى خەلقنىڭ ماكانلىشىشى ئۈچۈن ئېۋرغولدىن 500 چاقىرىم يەر بېرىدۇ. لېكىن ئۇچرىشالماي قالغانلىقتىن خەن ئەنباۋ ئېۋرغولدا تۇرۇپ قالدۇ.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسى يۇڭچېڭنىڭ 1 - يىلى (508 - يىلى)

ۋېي سۇلالىسى پادىشاھىسى مېڭ ۋېي قوماندانلىقىدىكى لياڭجۇدا تۇرۇشلۇق 3000 لەشكەرنى قۇجۇدىن شەرققە كېلىۋاتقان خەلقنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. قوشۇن ئېۋرغولغا يېتىپ كەلگەندە، ئاۋارلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. ئاۋار قاغانى تولۇن ۋېي سۇلالىسى بىلەن قاڭقىللار بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئوخشايدۇ دەپ قاراپ، قوشۇنىنى دەرھال چېكىندۈرۈپ كېتىدۇ. قاڭقىللارنىڭ باشلىقى مىئوتو پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ زەربە بېرىپ باربكۆلنىڭ شىمالىدا تولۇن قاغانىنى ئۆلتۈرىدۇ. مېڭ ۋېي لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئېۋرغولغا قايتىپ كېلىدۇ.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە

سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭنىڭ 1 - يىلى (581 - يىلى)

سۇي سۇلالىسىنىڭ خانى ياڭ جيەن غەربىي تۈرك قاغانى تاردۇش بىلەن ئالاقە باغلاشقا يۈەن خۇينى ئېۋرغولغا ئەۋەتىدۇ.

سۇي سۇلالىسى كەيخۇاڭنىڭ 3 - يىلى (583 - يىلى)

غەربىي تۈرك قاغانلىقى ئاپار، تاردۇ قاغانلار زامانىسىدا كۈندىن - كۈنگە كۈچەيىدۇ. ئېۋرغول غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا بېقىنىدۇ.

سۇي سۇلالىسى داينېنىڭ 1 - يىلى (605 - يىلى)

غەربىي تۈرك قاغانلىقىغا ئالىب ئەركىن تېكىن چې يابغۇ بانادىر قاغان بولغاندا، ئېۋرغول شۇ قاغانلىققا بېقىنىدۇ.

سۇي سۇلالىسى داينېنىڭ 3 - يىلى (607 - يىلى)

ئېۋرغول تۈتۈقشاتى ھەم غەربىي يۈرتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى تۈركلەرنىڭ سەركەردىلىرى، ئەلچىلىرى دا شىڭ (ھازىرقى شىئەن) غا بېرىپ، سۇي سۇلالىسى خانى ياڭ دىنى يوقلايدۇ.

سۇي سۇلالىسى داينېنىڭ 4 - يىلى (608 - يىلى)

سۇي سۇلالىسىنىڭ سانغۇنى شۆ شىشيۇڭ ئېۋرغولغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، ئېۋرغول شەھىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە يەنە بىر يېڭى شەھەر بىنا قىلىپ، ئۇنىڭغا

يېڭى ئېۋىرغول دەپ نام بېرىدۇ. غەزنەبېگى ۋاڭ ۋېيىنى 1000 لەشكەر بىلەن شەھەرنى ساقلاشقا قالدۇرىدۇ.

سۈي سۇلالىسى دايېنىڭ 5 - يىلى (609 - يىلى)

سۈي سۇلالىسىنىڭ خانى ياڭ دى خېشى كاردىنالنى تەكشۈرۈشكە كېلىدۇ. قۇجۇ پادىشاھى، ئېۋىرغول تۈتۈقشاتى قاتارلىق غەربىي يۇرتتىكى 27 دۆلەتنىڭ باشلىقلىرى ۋە ئەلچىلىرى جاڭيېگە بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشىدۇ.

سۈي سۇلالىسى دايېنىڭ 6 - يىلى (610 - يىلى)

سۈي سۇلالىسى ئېۋىرغول ئايمىقى ۋە رويان (ھازىرقى تاشقۇرغان) بازىرىنى تەسىس قىلىدۇ.

سۈي سۇلالىسى دايېنىڭ 7 - يىلى (611 - يىلى)

غەربىي تۈرك قاغانلىقىنىڭ قاغانى چۆلۈق قاغان سىلىۋەن تېغى (يەنى قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تېيانشان تېغى) غا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 3 - يىلى (629 - يىلى)

بۇددا ئۆلىماسى شۈەنزاڭ ھىندىستاندىن بۇددا نومى ئېلىپ كېلىش سەپىرىدە ئېۋىرغولدىن ئۆتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (630 - يىلى)

ئېۋىرغول شەھىرىنىڭ سەركەردىسى شى ۋەنئىيەن يەتتە شەھەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئاستانە ئېۋىرغول ئايمىقىنى تەسىس قىلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 6 - يىلى (632 - يىلى)

ئاستانە ئېۋىرغول ئايمىقى ئېۋىرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىدۇ، ئۇنىڭغا ئېۋىرغول، رويان، لاپچۇق ناھىيىلىرى، 1332 ئائىلە، 6778 نوپۇس قارايدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 - يىلى (640 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى قۇجۇغا ھۇجۇم قىلىدۇ، قوشۇننىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى جياڭ شىڭبېن ھازىرقى قۇمۇل قوۋۇق ئېغىزىنىڭ يېنىدا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش قوراللىرىنى ياسايدۇ. جەڭ ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بۇ خىزمەتنى خاتىرىلەش يۈزىسىدىن تېيانشان تېغىنىڭ چوققىسىغا ئابىدە تىكلەپ قويۇلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 16 - يىلى (642 - يىلى)

غەربىي تۈرۈك قاغانلىقىنىڭ قاغانى چۆلۈق قاغان ئېۋىرغول ئايمىقىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ئەنشى قورۇقچىبېگى گوشاۋكې 2000 ئاتلىق لەشكەر بىلەن تاقابىل تۇرىدۇ. چۆلوق قاغان مەغلۇب بولۇپ قاچىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 21 - يىلى (647 - يىلى)

تاڭ سۇلالىسى كۆسەنگە جازا يۈرۈش قىلىدۇ. ئېۋىرغول ئايمىقىنىڭ ئامبىلى خەن ۋېي 1000 ئاتلىق لەشكەرنى باشلاپ ئالدىن يولغا چىقىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جىڭلۇڭنىڭ 4 - يىلى (710 - يىلى)

ئېۋىرغول قوشۇنى تەسىس قىلىنىدۇ. ئۇنىڭغا قاراشلىق 3000 لەشكەر، 1000

دىن ئوشۇق ئات بولىدۇ. ئېۋىرغول ئامبىلى ئېۋىرغول قوشۇنىنىڭ سەركەردىلىكىنى قوشۇمچە ئۆتەيدۇ. ئېۋىرغول قوشۇنى گەنلۇچۇەندە تۇرىدۇ. شۇ يىلى خېشى كاربدو-رىغا ھىراۋۇل، ياردەمچى ھىراۋۇل، ئېكسىنبەگ قاتارلىق بەگلەر قويۇلىدۇ، ئۇلار لياڭجۇ، گەنجۇ، سۇجۇ، ئېۋىرغول، گۇاجۇ، شاجۇ، قۇجۇ ئايماقلىرىنى باشقۇرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى كەييۇەننىڭ 19 - يىلى (731 - يىلى)

ئېۋىرغول، قۇجۇ، بېشبالىق ھىراۋۇل مەھكىمىلىرى قوشۇلۇپ ئەنشىدىكى تۆت شەھەرنى باشقۇرىدىغان بېشبالىق باسقاق ھىراۋۇل مەھكىمىسى قۇرۇلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى كەييۇەننىڭ 23 - يىلى (735 - يىلى)

ئېۋىرغول - قۇجۇ، بېشبالىق قوروقچىبەگ مەھكىمىلىرى تۆت شەھەر چىرىكچى ھىراۋۇل مەھكىمىسىگە قارايدۇ.

تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 1 - يىلى (742 - يىلى)

ئېۋىرغول ئايمىقى ئېۋىرغول ۋىلايىتىگە ئۆزگەرتىلىدۇ. بېشبالىق ھىراۋۇل بېگى بايقان، تيانشان، ئېۋىرغول قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ، ئېۋىرغول، قۇجۇ ئايماقلىرى تەۋەسىدە تۇرىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى تيەنباۋنىڭ 13 - يىلى (754 - يىلى)

چاڭ چىڭ بېشبالىق قوروقچىبېگى، ئېۋىرغول - قۇجۇ ھىراۋۇلبېگى قىلىپ تەيىنلىنىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى چيەنيۇەننىڭ 1 - يىلى (758 - يىلى)

ئېۋىرغول ۋىلايىتى يەنە ئېۋىرغول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جيەنجۇڭنىڭ 2 - يىلى (781 - يىلى)

ئېۋىرغول ئايمىقىنىڭ ئامبىلى مەرھۇم يۇەن گۇاڭتىڭغا تىجارەتچى - ھۇنەرۋەنلەر باشلىقى دېگەن مەنسەپ بېرىلىدۇ. يۇەن گۇاڭتىڭ تيەنبا ۋىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ئېۋىرغول-نىڭ ئامبىلىبولىدۇ. ئۇ، تۇبۇتلەر گەنسۇنى ئىشغال قىلىۋالغاندىن كېيىنمۇ ئېۋىرغولنى بىرقانچە يىل چىڭساقلايدۇ. ئەسكىرى ۋە ئوزۇق - تۆلۈكى تۇڭمگەندىن كېيىن خوتۇن، بالىچاقىسىنى ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ، ئاخىرى ئۆزىنى كۆيدۈرۈۋالىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى كەيچېڭنىڭ 5 - يىلى (840 - يىلى)

چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر خانلىقى مۇنقەرز بولىدۇ. ئۇنىڭ لەشكەر ۋە پۇقرالىرى غەربكە كۆچىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قۇجۇنى مەركەز قىلغان ھالدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرىدۇ. شۇندىن كېيىن، ئېۋىرغول ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى داجۇڭنىڭ 4 - يىلى (850 - يىلى)

شاجۇدىن جاڭ يىچاۋ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، تۇبۇتلەرنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇب قىلىپ، ئۇيغۇرغول ئايمىقىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 11 ئايماقنى قايتۇرۇۋالىدۇ. 2- يىلى تاڭ ئوردىسى جاڭ يىچاۋنى قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ ھىراۋۇلبەگلىكىگە قوشۇمچە 11 ئايماقنىڭ كۆزەتكۈچى ئېكسىنبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

تالا سۇلالىسى داجۇڭنىڭ 10 - يىلى (856 - يىلى)

ئوردىنىڭ يارده‌مچى ته‌پتىش ۋەزىرى ۋاڭ رۇيجاڭ خان ئه‌لچىسى سۈپىتىده ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خانىغا مه‌كتۇپ ئېلىپ كېلىۋېتىپ ئېۋىرغولغا يېتىپ كه‌لگه‌نده، لاپچۇق ناھىيىسىده تۇرۇشلۇق 1000 دىن ئوشۇق ئۇيغۇر ئاتلىق له‌شكىرى ته‌رىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. جاڭ يىچاۋ بۇ خه‌ۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، له‌شكه‌ر باشلاپ بېرىپ لاپچۇق شه‌هىرىگه هۇجۇم قىلىپ كىرىدۇ.

تالا سۇلالىسى شيه‌نتۇڭنىڭ 13 - يىلى (872 - يىلى)

قوشۇننىڭ همراۋۇلبېگى جاڭ يىچاۋ ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى، جىيه‌نى، كۈيئوغلى جايلارنى بۆلۈشۈۋېلىپ، ئۆزىنى قىرغىن قىلىشىدۇ.

تالا سۇلالىسى تىيه‌نزونىڭ 2 - يىلى (905 - يىلى)

جاڭ چېڭفېڭ شاجۇ، گۇاجۇ، ئېۋىرغول، قۇجۇ ئايماقلىرىنىڭ همراۋۇلبېگى بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن جاڭ چېڭفېڭ غه‌ربتىكى خه‌نزۇلارنىڭ ئالتۇنتاغ به‌گلىكىنى قوزىدۇ. ئېۋىرغول مۇشۇ به‌گلىك قولىدا ته‌خمىنه‌ن 10 يىل تۇرىدۇ.

سۇڭ، يۈه‌ن سۇلالىلىرى ده‌ۋرىده

سۇڭ سۇلالىسى ته‌يپىڭ شىڭگونىڭ 6 - يىلى (981 - يىلى)

سۇڭ سۇلالىسى ئه‌لچىسى ۋاڭ يه‌ندي ئىدىقۇتقا ئه‌لچىلىككه كېلىپ ئېۋىرغولدىن ئۆتىدۇ. شۇ چاغدا ئايماق باشلىقى چېن فامىلىلىك خه‌نزۇ ئىدى.

سۇڭ سۇلالىسى جيادىڭنىڭ 2 - يىلى (1209 - يىلى)

ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى موڭغۇللارغا بېقىنىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئېۋىرغول قۇمۇل ده‌پ ئاتىلىشقا باشلايدۇ ۋه موڭغۇل خانلىقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالىدۇ.

يۈه‌ن سۇلالىسى جۇڭتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1260 يىلى)

يوللىغ شىلياڭ دۇشمه‌ن قوشۇنلىرىنىڭ قىستىشى بىله‌ن قايتقانىدا قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ. بۇ مه‌زگىلده، غه‌ربىي شىمالدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرى خانلىق تالىشىپ ئۇرۇش قىلىدۇ. ئىدىقۇت ۋه قۇمۇل ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئىچىده قالغانلىقتىن بىر قىسىم ئاھالە ئىچكىرىگه كۆچۈپ كېتىدۇ.

يۈه‌ن سۇلالىسى جيۈه‌ننىڭ 16 - يىلى (1279 - يىلى)

قوبلايخان چاغاتاينىڭ ئه‌ۋرىسى ئازىجىنى بېشىبالىقتا ئوردا قۇرۇشقا هه‌مده ئىدىقۇت، قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ بوزىيه‌ر ئېچىش ئىشلىرىنى قوشۇمچه باشقۇرۇشقا ئه‌ۋه‌تىدۇ.

يۈه‌ن سۇلالىسى جيۈه‌ننىڭ 18 - يىلى (1281 - يىلى)

گه‌نسۇ ۋاقىتلىق ۋازارىتى قۇرۇلىدۇ، قۇمۇل گه‌نسۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولىدۇ. 2 - يىلى قۇمۇلنىڭ باشلىقى تېلىن تېكىن شۇ جايدا تۇرۇشلۇق له‌شكه‌رلىرىنىڭ بوز يه‌ر ئېچىش خىراجىتى ئۈچۈن ئىسىانە بېرىدۇ.

يۇەن سۇلالىسى جەيۇەننەڭ 24 - يىلى (1287 - يىلى)

خەنزۇ قوشۇنى ھەم يېڭى بېقىنغان قوشۇنىدىن بولۇپ يەنە 500 ئادەم بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن قۇمۇلغا كېلىدۇ.

يۇەن سۇلالىسى جەيۇەننەڭ 25 - يىلى (1288 - يىلى)

قۇمۇلدا ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق بولىدۇ. خان شىزۇ خېشى ۋالىيسى ئەيياچىغا قۇمۇلنىڭ بوز يەرگە تېرىپ ئالغان ئېشىندى ئاشلىقىدىن قۇتقۇزۇش ئاشلىقى ئاجرىتىپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

يۇەن سۇلالىسى جەيۇەننەڭ 26 - يىلى (1289 - يىلى)

قۇمۇلدا ئۇدا بىرنەچچە يىل قۇرغاقچىلىق بولغانلىقتىن، خەلق ئاچارچىلىقتا قالىدۇ، خان شىزۇ گەنسۇدىن 1000 دانەن قۇتقۇزۇش ئاشلىقى يۆتكەپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

يۇەن سۇلالىسى جەيۇەننەڭ 31 - يىلى (1294 - يىلى)

يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانى چېڭىزۇڭ قۇمۇلنىڭ باشلىقى تېكىن تېلىنغا 50 سەر ئالتۇن، 450 سەر كۈمۈش ھەدىيە قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ.

يۇەن سۇلالىسى دادېنەڭ 7 - يىلى (1303 - يىلى)

خان قۇمۇلدىكى ئاچارچىلىقتا قالغان خەلقنى قۇتقۇزۇش توغرىسىدا گەنسۇ ئۆلكىسىگە يارلىق چۈشۈرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 13 - يىلى (1380 - يىلى)

غەربىي لياڭدا تۇرۇۋاتقان تۇتۇق ۋالىي پۈيىڭ يارلىقىغا بىنائەن قۇمۇلغا لەشكەر تارتىپ كېلىدۇ. بۇ يەرنى ئىگىلەپ ياتقان يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئەۋلادى ئورناشىل ئەلچى ئەۋەتىپ تەسلىم بولغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 14 - يىلى (1381 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى ئالاۋۇددىن مىڭ سۇلالىسى خانىغا ئات تارتۇق قىلىدۇ. پادىشاھ ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتىپ شايى ھەدىيە قىلىپ، ئۇيغۇر يۇرتىدا بۇ ئىشنى تەشۋىق قىلدۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 23 - يىلى (1390 - يىلى)

قۇمۇل ۋالىسى ئورناشىل ئارسلانشاھ، ماھمۇدشاھ دورغالىرىنى خانىغا ئات تارتۇق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 24 - يىلى (1391 - يىلى)

ئورناشىل قاتناشنى توسۇۋېلىپ، ئوردىغا تارتۇق قىلىنغان مالالارنى تالان-تاراج قىلغانلىقى، ھەرقايسى ئەللەرنىڭ قۇمۇلدىن ئۆتكەن ئەلچىلىرىنى توتۇۋېلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن غەربىي يورت ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش

ئۆزۈلۈپ قالىدۇ. مىڭ سۇلالىسىنىڭ خانى تەيزۇنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن، تۇتۇق ۋاللىي لىيۇجېنشىيې، گەنسۇ تۇتۇقى ۋالىيسى سۇڭ شېڭلار لەشكەر باشلاپ چىقىپ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىدۇ. ئورناشسا ئۇرۇغ-تۇغقانلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 25-يىلى (1392-يىلى)

ئورناشسا ئات، قېچىر تارتۇق قىلىپ، خانىدىن كەچۈرۈم سورايدۇ. خان ئۇنىڭ ئۆز ۋاڭلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، يەنە ۋاڭ بولۇشىغا ماقۇل بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 26-يىلى (1393-يىلى)

ئورناشسا ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوكسىسى ئەنىق تېمۈر ۋاڭ بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 1-يىلى (1403-يىلى)

ئەنىق تېمۈرنىڭ «ئات سودىسى» قىلىشىغا ئالاھىدە رۇخسەت قىلىنىدۇ. ئۇ تۇنجى قېتىمدا خانغا 4740 ئات تارتۇق قىلىدۇ. بۇنىڭغا مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز باھاسى بويىچە پۇل تۆلەيدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 2-يىلى (1404-يىلى)

خان ئەنىق تېمۈرگە سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 3-يىلى (1405-يىلى)

ئەنىق تېمۈر ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ جىيەنى توقتۇغا سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 4-يىلى (1406-يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى تەسىس قىلىنىپ، قومانداندان، مىڭبېشى، يۈز بېشى قاتارلىق ئەمەلدارلار قويۇلىدۇ، جۈئەن سادىق ۋاڭغا دوراغا، لىيۇشىڭ مەسلىھەتچى بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 9-يىلى (1411-يىلى)

توقتۇ تۇيۇقسۇز ئۆلىدۇ. ئىنىسى تۆلىتۆمۈرگە سادىق ئادىل ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 10-يىلى (1412-يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىدا بۇددا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان راھىب مەھكىمىسى قۇرۇلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 12-يىلى (1414-يىلى)

غەيرىي رەسمىي ئامبال چېن چېڭ، نوپۇس پىرقىسى ئامبىلى لى شىيەنلەر غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە كەلگەندە ۋە 2-يىلى قايتقاندا قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى يۇڭلېنىڭ 18-يىلى (1420-يىلى)

قۇمۇل شەھىرىدە مەسچىت پەيدا بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭشىنىڭ 1-يىلى (1425-يىلى)

تۆرى تېمۈر ئۆلىدۇ. 2-يىلى توقتۇنىڭ ئوغلى بوداشىرغا سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى شۈەندېنىڭ 3-يىلى (1428-يىلى)

بوداشىرنىڭ يېشى كىچىك بولغاچقا، يارلىققا بىنائەن تۆرى تېمۈرنىڭ ئوغلى توغان تېمۈرگە سادىق، ئادىل ۋاڭ دەپ نام بېرىلىدۇ ۋە دۆلەت ئىشلىرىنى بىرلىكتە باشقۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتۇڭنىڭ 2-يىلى (1437-يىلى)

توغان تېمۇر ئۆلدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى توقتۇ تېمۇرگە يارلىققا بىنائەن ۋاڭ دەپ نام بېرىلدۇ، ئۇمۇ ئۆزاق ئۆتمەي ئۆلدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتۇڭنىڭ 4 - يىلى 12 - ئاي (1440 - يىلى)

سادىق ۋاڭ بوداشىر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى داۋاداشىرغا سادىق ۋاڭ دەپ نام بېرىلدۇ. داۋاداشىرنىڭ يەنە بىر ئىسمى قالى ئىدى. ئۇ ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتايدۇ ھەم ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلايدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتۇڭنىڭ 8 - يىلى (1443 - يىلى)

ئويراتلار قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ كاتىباشلاردىن ئۈچ كىشىنى ھەم شەھەر سىرتىدىكى ئەر - ئايالالاردىن 50 نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرىدۇ. سادىق ۋاڭنىڭ ئانىسىنى ۋە 1000 دىن ئوشۇق كىشىنى تۇتقۇن قىلىپ كېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭتەيىنىڭ 6 - يىلى (1455 - يىلى)

خەنزۇ ئەمگەكچى خەلقىدىن 3000 دىن ئوشۇق كىشى سېتىۋېلىنىپ ۋە ئالداپ قۇمۇلغا ئەپكېلىنىدۇ. بۇلاردىن 1000 دىن ئوشۇق كىشى يەنە قۇمۇل ۋاڭنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى تەرىپىدىن سەمەرقەنتكە سېتىۋېتىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى تيەنشۇننىڭ 1 - يىلى (1457 - يىلى)

داۋاداشىر ئۆلدۇ. ئۇنىڭ ئىنىسى بوراق سادىق ۋاڭ بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى تيەنشۇننىڭ 4 - يىلى (1460 - يىلى)

بۇراق ئۆلدۇ. ئوغلى بولمىغاچقا ئانىسى نوۋىل داشىر دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. شىمالدىكى ئويراتلار قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋالىدۇ. ۋاڭنىڭ ئانىسى، ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى، ئوردا كاتىباشلىرى كۆيۈ (ھازىرقى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، يۇمېننىڭ غەربىدە) گە قېچىپ بېرىپ پاناھلىنىدۇ. قۇمۇل خەلقى كۆپلەپ ئىچكىرىگە قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلاردىن 200 نەچچە كىشى بېيجىڭغا قېچىپ بېرىپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. مىڭ ئوردىسى ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئالتە كۈرەدىن گۈرۈچ، ئىككى توپتىن رەخت بېرىپ، قۇمۇلغا قايتۇرۇۋېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 2 - يىلى (1466 - يىلى)

ئويراتلار چىقىپ كېتىدۇ، ۋاڭنىڭ ئانىسى ئەلنى باشلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 3 - يىلى (1467 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ مەرھۇم، سادىق، ئادىل ۋاڭى توغان تېمۇرنىڭ قىز نەۋرىسى، تۇتۇق ۋالىي تۇڭچى باتامور يارلىققا بىنائەن ئوك قول تۇتۇق ۋالىي سۈپىتىدە نايىپ ۋاڭ بولۇپ دۆلەت ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 8 - يىلى (1472 - يىلى)

باتامۇر ئۆلدۇ. ئوغلى خەنشىن ئاتىسىنىڭ ئەمىلىنى بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. مىڭ ئوردىسى ئۇنىڭغا تۇتۇق ۋالىي ئەمىلىنىلا بېرىپ، ئۇنىڭ دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا رۇخسەت قىلمايدۇ. قۇمۇل ۋاڭسىز تۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 9 - يىلى (1473 - يىلى)

تۇرپان سۇلتانى ئەلى لەشكەر تارتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭنىڭ

ئانىسىنى ۋە تامغىسىنى بۇلاپ كېتىدۇ. سىڭلىسىنىڭ كۆيۈسى يالاننى قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلەيدۇ. 2 - يىلى قۇمۇل ئاقساقلى توقتۇ بۇقا قاتارلىقلارغا قوماندان، ئامبال قاتارلىق ئەمەلدار بېرىلىدۇ. ئۇلار ۋاقتىنچە كۆيۈدە تۇرىدۇ، ئۇلارنى تۇتۇق ۋالىي خەنشىن ۋاقتىلىق باشقۇرۇپ تۇرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى چېڭخۇانىڭ 18 - يىلى (1482 - يىلى)

تۇتۇق ۋالىي خەنشىن چىنجىن، خەندۇڭ ياساۋۇلخانلىرى بىلەن بىرلىشىپ 10 مىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىپ قۇمۇلنى قايتۇرۇۋالىدۇ. خەنشىن خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سول قول تۇتۇقلىققا ئۆستۈرۈلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 1 - يىلى (1488 - يىلى)

خەنشىن سادىق ۋاڭلىققا تەيىنلىنىدۇ. ئۇ مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلار ئىچىدە بىردىن - بىر ئۇيغۇر ۋاڭ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يىل ئاخىرىدا تۇرپانلىق ئەھمەت شەرققە ئەسكەر تارتىپ كېلىپ، خەنشىن بىلەن قۇدىلىشىمەن دەپ يالغان ئېيتىپ، خەنشىننى ئۆلتۈرىدۇ، يالاننى يەنە قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلەيدۇ. قۇمۇلنىڭ باش قوماندانى ئامۇلان قول ئاستىدىكىلەرنى كۆيۈگە باشلاپ بېرىپ پاناھلىنىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 2 - يىلى (1489 - يىلى)

پەرمانغا بىنائەن، خەنشىننىڭ ئىنىسى يانقىبۇللا تۇتۇقلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1491 - يىلى)

مىڭ سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ئارىلىشىشى نەتىجىسىدە ئەھمەت قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ تامغىسىنى، قۇمۇل شەھىرىنى ھەمدە 500 دىن ئارتۇق ئاھالىنى قايتۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 5 - يىلى (1492 - يىلى)

ئەسكىرىي ۋازىرەت بەگلىگى ماۋېنشېنىڭ قۇمۇلدا خوپخۇيلار، قاراخوپلار، ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت ئوچ خىل مىللەت ياشايدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، خانغا يازغان مەكتۇپىدا «دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن، يۇەن دەۋرىدىكى قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئەۋلادىنى ۋاڭلىققا قويۇش لازىم» دەپ تەكلىپ بېرىدۇ. خان يارلىق چۈشۈرۈپ، چۈشەن خانىنىڭ جەمەتىدىن بولغان، مەرھۇم سادىق ۋاڭ توقتۇنىڭ جىيەن نەۋرىسى شانىبانى سادىق ۋاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 6 - يىلى (1493 - يىلى)

تۇرپانلىق ئەھمەت قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىپ، ئامۇلانىنى ئۆلتۈرۈپ، سادىق ۋاڭ شانىبانى تۇرپانغا ئېلىپ كېتىدۇ. يالاننى يەنە قۇمۇلنى ساقلاشقا تەيىنلەيدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 8 - يىلى (1495 - يىلى)

باسقاۋۇل دەرىجىلىك نازارەتچى لويىنلۇ، باش ئەمىرلەشكەر دەرىجىلىك ئوڭ قول تۇتۇق ۋالىي لىيۇنىڭ، باش مۇپەتتىش دەرىجىلىك سول قول ئامبال مۇپەتتىش شۇي جېن قاتارلىقلار مىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىدۇ. ئەھمەت قايتۇرما ھوجۇم قىلىپ يەنە تارتىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 11 - يىلى (1498 - يىلى)

ئەھمەت شانبا ۋە قۇمۇلنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 17 - يىلى (1504 - يىلى)

قەبىلە باشلىقى ئابدۇللانىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئەھمەتنىڭ ئوغلى چىنتۆمۈر (خەنشىننىڭ قىزىنىڭ ئوغلى) قۇمۇلنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. شانبا كۆيۈگە كېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 18 - يىلى (1505 - يىلى)

شانبا ئۆلىدۇ. ئوغلى باييباچى ۋاڭ بولىدۇ ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئاتايدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 8 - يىلى (1513 - يىلى)

باييباچى ئۆزىنى تۇرپان ۋاڭى مەنسۇرنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ. مەنسۇر خوجا تاجىددىننى قۇمۇلدا تۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 9 - يىلى (1514 - يىلى)

ئويراتلار جەنۇب تەرەپتىن قۇمۇلغا بېسىپ كىرىدۇ. مەنسۇرخان ئويراتلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ. مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مەنسۇرخان، چىنتۆمۈرلەرنى مۇكاپاتلايدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 10 - يىلى (1515 - يىلى)

مىڭ سۇلالىسىنىڭ باش تەپتىشى پېڭ زى تاۋار، پاختا، شايى قاتارلىق بۇيۇملارنى قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. خوجا تاجىددىن قۇمۇلنىڭ تامغىسىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ. سادىق ۋاڭ باييباچى يەنىلا مەنسۇرنىڭ ئاقسۇدىكى ئىنىسى بابادەينىڭ قېشىدا يېتىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 11 - يىلى (1516 - يىلى)

تۇرپانلىقلار قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋالىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا سۇجۇغا (جيۇچۈەنگە) ھۇجۇم قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جېڭدېنىڭ 15 - يىلى (1520 - يىلى)

مەنسۇر باييباچىنى ئەپقېلىپ، مىڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ياسىقاق بېگى چېبىك جۇ قاتارلىقلارنى ھەمدە قۇمۇل ۋاڭى باييباچىنىڭ چوڭ-كىچىك خوتۇنلىرى ۋە چاكارلىرىنى قايتۇرۇۋېتىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 4 - يىلى (1525 - يىلى)

تۇرپانلىق يالان قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 24 - يىلى (1545 - يىلى)

تۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى مەنسۇر ئۆلگەندىن كېيىن، چوڭ ئوغلى شاھ ئۇنىڭ ئورنىغا سۇلتان بولىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەت ئاكىسىنىڭ سۇلتان بولغانلىقىغا قايىل بولماي ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىپ، قۇمۇلنى بۆلۈۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 36 - يىلى (1557 - يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانىسىنىڭ تۇتۇق ۋاڭىسى مىرمۇھەممەت مىڭ سۇلالىسىغا بېقىندىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مىڭ ئوردىسى ئۇنىڭ گەنسۇدا تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى جياجىڭنىڭ 38 - يىلى (1559 - يىلى)

تۇرپانلىق سۇلتان شاھنىڭ ئوغلى تۆرە قۇمۇلنى يەنە ئىشغال قىلىۋالىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى لوڭچىڭنىڭ 4 - يىلى (1570 - يىلى)

مەنسۇرنىڭ 2 - ئوغلى مۇھەممەت تۇرپانغا قايتىپ كېلىپ، ئاكىسىنىڭ سۇلتانلىقىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 10 - يىلى (1582 - يىلى)

قۇمۇل ياساۋۇلخانسىنىڭ تۇتۇقى ۋاليسى مەرمۇھەممەت قاتارلىقلار مەنسەپكە ۋارىسلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ، خان ئۇلارنىڭ تەلىپىنى بەجا كەلتۈرىدۇ.

مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 35 - يىلى (1607 - يىلى)

پورتۇگالىيەلىك بېنىۋئىت دېگويېس خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە جۇڭگوغا كەلگەندە، قۇمۇلدىن ئۆتىدۇ. شۇ چاغدا قۇمۇل يەكەن خانلىقىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىدە بولۇپ، قۇمۇلنىڭ سەردارى بابايخان ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 1 - يىلى (1644 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى ئۈيغۇر تۇتۇق ۋالىي تۆمۈر بۇلاسۇجۇغا(جيۇچۇەنگە)بېرىپ چىڭ خانىدانلىقىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، خانلىققا قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 6 - يىلى (1649 - يىلى)

گەنسۇلۇق خۇيزۇ دىڭ گودۇڭ تۇرپان، قۇمۇل ھەم خېشى خەلقى بىلەن بىرلىشىپ، بابايخاننىڭ ئوغلى تۇلۇنتايىنى ۋاڭ قىلىپ تىكلەپ، سۇجۇنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەيلا چىڭ قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 8 - يىلى (1561 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى كېبباي جيايۇگۈەنگە بېرىپ، تارتۇق ئۆتكۈزۈشنى ئۆتۈندۇ. گەنسۇنىڭ ياساۋۇل بېگى جاڭ يۈڭ تۇتقۇن قىلىنغان ئاھالىلارنىڭ قايتۇرۇپ بېرىلىشىنى تارتۇق ئۆتكۈزۈشنىڭ شەرتى قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى شۇنجىنىڭ 12 - يىلى (1655 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ ئەلچىسى كېبباي يەنە بىر قېتىم جيايۇگۈەنگە بېرىپ، يەكەن خانىنىڭ نامىدا چىڭ ئوردىسىدىن كەچۈرۈم سورايدۇ. بابايخاننىڭ قامالغانلىقىنى، تۇرپان ۋاڭىنىڭ ئوغلىنى قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ ھەمدە تۇتقۇن قىلىنغان ئىچكىرىلىك بىر بۆلەك ئاھالىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 18 - يىلى (1679 - يىلى)

جۇڭغار خانى غالدان 30 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ كېلىپ، تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى بېسىۋالىدۇ. يەكەن خانلىقىنىڭ قۇمۇلدىكى ۋەكالەتچىسىنى ئىلغا ئاپىرىۋېتىپ، ئۇيغۇرلاردىن ئەبەيدۇللانى دارخان بەگلىككە تەينىلەيدۇ. قۇمۇل خەلقى جۇڭغارلارنىڭ دەھشەتلىك ھۆكۈمرانلىقىغا چىدىمايى، كەينى - كەينىدىن ئەنشى، دۇنخۇاڭ قاتارلىق جايلارغا

كۆچۈپ كېتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 31 - يىلى (1692 - يىلى)

ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى مادى بۇيرۇقىغا بىنائەن، جۇڭغارلارغا ئەلچىلىككە مېڭىپ، قۇمۇلدىن ئۆتكەندە جۇڭغار قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. ئەبەيدۇللا ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى يىغىپ، ئادەم قوشۇپ جيايۇگۈەنگە ئاپىرىپ قويىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى)

ئەبەيدۇللا جۇڭغارلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، چىڭ سۇلالىسىگە قارايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى)

ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى گۇپا بەگنى باركۆلگە ئەۋەتىپ، غالدانىنىڭ ئوغلىنى ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى تۇتۇپ بېيجىڭغا يالاپ ئاپىرىدۇ.

10 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى موڭغۇللارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلۈشى بويىچە قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنى قىزىل تۇغلۇق ئۇيغۇر خوشۇنى قىلىپ ئايرىيدۇ. ئەبەيدۇللانى 1 - دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇنىڭ «دارخان» نامىنى ساقلاپ قالدۇ ۋە جاساق مۇھۈرىنى بېرىدۇ. جىيەكلىك قىزىل تۇغ تەقدىم قىلدۇ. گۇپا بەگنى 2 - دەرىجىلىك بەگلىككە تەيىنلەپ، خوشۇننىڭ ئىشلىرىغا ياردەملەشتۈرىدۇ. ئۇ قول ئاستىدىكى 100 دەك ئادەمگە يېتەكچىلىك قىلىپ سۇجۇدا (جيۇچۈەنده) تۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 37 - يىلى (1698 - يىلى)

چىڭ ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەت ئىشلىرى مەھكىمىسىنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى بورسەينى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ خوشۇن قوشۇنى تەشكىللەيدۇ.

قۇمۇل قوغۇنى تارتۇق قىلىنىشقا باشلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 45 - يىلى (1706 - يىلى)

ئەبەيدۇللا بېيجىڭغا بېرىپ خاننى تاۋاپ قىلدۇ ھەمدە خەنزۇ ھۈنەرۋەنلىرىنى تەكلىپ قىلىپ، جاساق ئوردىسىنى سالدۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 48 - يىلى (1709 - يىلى)

ئەبەيدۇللا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. چوڭ ئوغلى گۇپا ئۇنىڭ ئورنىغا جاساق بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 50 - يىلى (1711 - يىلى)

گۇپا ئالەمدىن ئۆتىدۇ، ئوغلى ئىمىن ئۇنىڭ ئورنىغا جاساق بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى)

جۇڭغار سەرداری سېۋىن ئاروبدان 2000 لەشكەر بىلەن قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلقنى ۋە چارۋا - مالىلارنى تالان - تاراج قىلىدۇ. شەھەرنى بەش قېتىم قورشاۋغا ئېلىشۋالىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق پاششاپ پەن جىشەن 200 لەشكەرنى باشلاپ چىقىپ، ئىمىننىڭ قول ئاستىدىكى ئۇيغۇر لەشكەرلەر بىلەن بىرلىكتە جۇڭغار قوشۇنىنى چېكىنىدۇرىدۇ. گەنسۇ باش بوغى لۇجېنشېڭ 3000 لەشكەرنى باشلاپ يارداملىشىپ كېلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 55 - يىلى (1716 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 56 -يىلى (1717 - يىلى)

قۇمۇل شەھىرى (ھازىرقى شەھەر ئىچى) قايتىدىن ياسىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 1 - يىلى (1723 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ 1 - دەرىجىلىك جاساق بېگى — دارخانبەگ 400 ئۇيغۇرنى باشلاپ تالناچىن (ھازىرقى تاشۇبلىق) قا بېرىپ تېرىقچىلىق قىلدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 3 - يىلى (1725 - يىلى)

چىڭ قوشۇنلىرى ئىچكىرىگە چېكىنىدۇ، قۇمۇلدا 1000 لەشكەر قالدۇرىدۇ، جيا-**يۇگۇەن**نىڭ ئەربىدىكى ھەربىي بىكەتلەرنى ساقلاپ قالىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 4 - يىلى (1726 - يىلى)

توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇش سانغۇنى قۇمۇلدا چوڭ - كىچىك سەككىز چازا **قۇرىدۇ**.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى)

قۇمۇل يېڭى شەھىرى (ھازىرقى كونىشەھەر) ياسىلىدۇ. ئىمىن ئۇيغۇرلارنى **تەشكىللەپ** تېرىقچىلىق قىلىپ ھەربىي تەمىنات يارىدەم بەرگەنلىكى ئۈچۈن باسقاقبەگ-**لىككە** ئۆستۈرۈلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى (1730 - يىلى)

12 - ئايدا، قۇمۇلنىڭ باسقاق بېگى ئىمىن خوشۇن بىزىلىكىگە ئۆستۈرۈلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى)

جۇڭغار نەرداری غالدان سېرىن بىرنەچچە تەرەپتىن قۇمۇل بىلەن تالناچىنغا **(ھازىرقى** تاشۇبلىققا) ھۇجۇم قىلىدۇ. باش بوغ ساۋراڭ، ئورۇنباسار سانغۇن جى چېڭبىن-**لار** ئاستانىنىڭ غەربىدە جۇڭغار قوشۇنى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغاندا، يېڭىلىپ قېچىپ **كېتىدۇ**. كېيىن بۇ ئىككىيلەن چىڭ ئوردىسى تەرىپىدىن جازالىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 12 - يىلى (1734 - يىلى)

چىڭ قوشۇنلىرى سايىبىشى كۆلى ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى)

قۇمۇلدا ياساۋۇل بەگ تەسىس قىلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 1 - يىلى (1736 - يىلى)

چىڭ سۇلالىسى باريكۆلدىكى لەشكەرلەرنى چېكىندۈرىدۇ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق **لەشكەرلىرىنى** 5000 غا كۆپەيتىپ، گۇيۇەننىڭ ياساۋۇل بېگى فەن تىڭنى قۇمۇلدا تۇ-**رۇشلۇق** باش ياساۋۇل بېگى قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 4 - يىلى (1739 - يىلى)

ئىمىن كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. 2 - يىلى ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپ باسقاق-**بەگ** بولىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 7 - يىلى (1742 - يىلى)

سەچۈدن ـ شەنشى باش ھەربىي ۋالىيسى يەن جىشەن سايىبىشى كۆلى ئەتراپىدىكى تېرىلغۇ يەرلەرنى ئۇيغۇرلارغا ئىجارىگە بېرىشنى خانغا تەستىقلىتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 16 - يىلى (1751 - يىلى)

قۇمۇلنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ تۇزۇلمىسى بېكىتىلىپ، ئەنشى، گەنجۇ، لىياڭجۇ، سۇجۇ قورغانلىرىدىن قۇمۇلدا تۇرۇشقا 20 نەچچە سانغۇن، 2000 لەشكەر ئەۋەتىلدى.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 20 - يىلى (1755 - يىلى)

شەنشى ـ گەنسۇ باش ھەربىي ۋالىيسىنىڭ ياردەمچىسى لىيۇتۇڭشۇن باردىكۆلدىن قۇمۇلغا كېلىپ تۇرۇشلۇق تالناچىنىدا 3000 مودىن ئوشۇق بوز يەر ئاچىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى)

قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى تېرىقچىلىق قىلىشقا تالناچىنغا كۆچۈرۈلدى.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 22 - يىلى (1757 - يىلى)

جەڭنى، گۇاجۇ، خۇاڭدۇن گازارمىلىرى قۇمۇلدا تۇرۇشقا يۆتكىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى)

چىڭ قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلغاندا، يۈسۈپ بەگ 100 ئۇيغۇر لەشكەرنى باشلاپ بىللە بارىدۇ.

قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلار دەسلەپ «گازارما مەكتەپ» قۇرىدۇ، كەينىدىنلا «يېزا مەكتىپى» قۇرىدۇ. بۇلار قۇمۇلدا ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان مەكتەپلەردۇر.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى)

ئەنشى ۋىلايىتى بىلەن جەڭنىڭ ئۇرۇنباسار سانغۇنى، باش دىۋان، يانداش ئايماقبېگى، قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كېلىدۇ. قۇمۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىندۇ. سىلاۋچى يانداش ئايماقبېگى ۋە چارلىغۇچى مۇپەتتىش قويۇلۇپ، گەنسۇ پەرمانبەردارلىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. قۇمۇلغا خان ئامبال، ياردەمچى ئامبال قويۇلىدۇ. يۈسۈپبەگكە ئايماق ۋاڭى مەرتىۋىسى بېرىلىدۇ. قۇمۇل ئامبىلى ۋېن شۇ، پاششاپ چېن شاڭشۇن، دىۋان بېگى سالىڭئا، ئايماق بەگ جاڭ چۈنلەر خانلىقىنىڭ يارلىقى بويىچە مۇكاپاتلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى)

شەنشى ـ گەنسۇ باش ھەربىي ۋالىيسى ياڭ يىڭجۈنىڭ سودىگەرلەرنى قۇمۇل تاشكىسەر (تارانچى) كۆمۈر كېنىنى ئېچىشقا چاقىرىش توغرىسىدىكى ئىلتىماسى تەستىقلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تارانچىدا كۆمۈر قېزىش باشلىنىدۇ.

قۇمۇلدا زىغىرنى سىناق قىلىپ تېرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولۇپ، شۇ جاينىڭ ماي تارتىپ ئىشلىتىشكە يېتىدىغان بولدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى)

قۇمۇلدىن 500 ئائىلىلىك دېھقان ئىلىغا دېھقانچىلىق قىلىشقا كۆچۈرۈلدى.

يۈسۈپبەگ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ئىبراھىم بېيجىڭغا خانىنى تاۋاپ قىلىشقا بارىـ

دۇ ۋە قايتىش سەپىرىدە يۈسۈپبەگ سەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىڭشى ناھىيىسىدە كېسەل بولۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. ئۇنىڭ ئوغلى جەسەتنى ئېلىپ گەنسۇنىڭ پىڭلياڭ دېگەن يېرىگە كەلگەندە كېسەل يۇقۇپ ئۇمۇ ئالەمدىن ئۆتىدۇ. 2 - ئوغلى ئىساقبەگ ئىنانچىخان مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى)

ئىساقبەگ ئالەمدىن ئۆتىدۇ، چوڭ ئوغلى ئەردىشىر ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 46 - يىلى (1781 - يىلى)

خان قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋاكىللىقا «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىشى» نى تەستىقلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 51 - يىلى (1786 - يىلى)

قۇمۇل ئامبال مەھكىمىسىنىڭ ياردەمچى ئامبىلىرىنىڭ خەزىنە قۇرۇپ، 10 مىڭ سەر كۈمۈش ساقلىشى تەستىقلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى جيالچىڭنىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى)

ئەردىشىر ئالەمدىن ئۆتىدۇ، چوڭ ئوغلى بەشىرغا ئىنانچىخان دەرىجىلىك دولىبىلى مەرتىۋىسى بېرىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى (1827 - يىلى)

بەشىر چىن قوشۇنلىرىنىڭ جاھانگىر غوجىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 1000 كالا ھارۇسى تەييارلاپ، ئاقسۇغىچە ھەربىي ئوزۇق-تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى)

بەشىر دولوئىنانچىخانلىققا ئۆستۇرۇلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى)

لىن زېشۈ قاتارلىقلار يارلىققا بىنائەن قۇمۇل تالناچىنىدىكى دېھقانچىلىق رايونىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ. بىرمۇنچە لەشكەر ۋە خەلق ئۇنى ئورۇۋېلىپ، ئىلتىماس سۇنۇپ، يەرلەرنى ئېنىقلاپ ۋە ئۆلچەپ بېرىشنى ئۆتۈنىدۇ. لىن زېشۈنىڭ مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىشى بىلەن ئىنانچىخان بەشىر ئۆز ئالدىغا ئۆزلەشتۈرۈۋالغان يەرلەرنى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ، دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا بېرىدۇ.

لىن زېشۈ خانىنىڭ ئەمرى بويىچە كەڭچىلىككە ئېرىشىپ، بېيجىڭغا قايتىپ كېتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى)

قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى جۇڭ فاڭ 51 جىلدلىق «قۇمۇل تەزكىرىسى» نى تۈزۈپ چىقىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى)

قۇمۇلدىكى خۇيزۇلاردىن ماجاۋچاڭ، ماخۇەن، ماتيەنسەيلەر خەلىقە باشلامچىلىق قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە دەھشەتلىك باستۇرۇلىدۇ.

چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىك 4 - يىلى (1865 - يىلى)

خۇيزۇ خىلاۋۇا، ئويغۇر سۇپۇرگە قاتارلىق كىشىلەر ئۇرۇمچى، تۇرپانلاردىكى بىرقانچە مىڭ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ قوللىشى بىلەن ئىككى قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خەنزۇ شەھىرى بىلەن شەھەر ئىچىنى ئىگىلەپ، خان ئامبال، ئورۇنباسار سانغۇن، يانداش ئايماقبېگى قاتارلىق يەرلىك ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرىدۇ. چىڭ ئوردىسى بېشىرنى قۇمۇلنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبالىلىققا تەيىنلەيدۇ.

چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىك 5 - يىلى (1866 - يىلى)

6 - ئايدا پاششاپ لىن شياڭ 2000 كىشىلىك چىك قوشۇنىنى باشلاپ باريكۆل دىن يارداەمگە كېلىپ قۇمۇلنى تارتىۋالىدۇ. 11 - ئايدا دېھقانلار قوشۇنى ماشىڭ، سۇپۇرگىلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە چىڭ قوشۇنى ھەم بېشىرنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بىلەن توغۇچىدا قاتتىق سوقۇشۇپ، بېشىرنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، قۇمۇلنى يەنە ئىگىلىۋالىدۇ.

چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىك 6 - يىلى (1867 - يىلى)

يىل بېشىدا بېشىر دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ، چىڭ ئوردىسى ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا خېشۇ چىنۋاڭ دەپ نام بېرىدۇ.

پاششاپ رۇي لىن، مىڭ بېشى جاۋۇەنخەي ۋە مورى مىنتۇەنىنىڭ باشلىقى جاڭ خېلار قۇمۇلنى تارتىۋالىدۇ. مورى مىنتۇەنىنىڭ باشلىقى كۈڭ سەي قوشۇنغا باش بولۇپ توغۇچىدا تۇرىدۇ.

چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىك 7 - يىلى (1868 - يىلى)

دېھقانلار قوشۇنى قۇمۇلغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، جاڭ خې مىنتۇەنىنى مەغلۇپ قىلىپ، جاڭ خېنى ئۆلتۈرىدۇ.

7 - ئايدا، قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى ۋېن لىن قوشۇن باشلاپ قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ يېڭى شەھەرنى سالىدۇ. (شۇنىڭدىن كېيىن يېڭى شەھەرنىڭ نامى كېيىن كونا شەھەر دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ).

چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىك 8 - يىلى (1869 - يىلى)

كۈزدە قۇمۇلنىڭ يارداەمچى نازارەتچى ئامبىلى جىڭ لىيەن قوشۇن باشلاپ كېلىپ ۋەزىپىگە ئولتۇرىدۇ. چىڭ قوشۇنى مىنتۇەن بىلەن بىرلىشىپ دېھقانلار قوشۇنىنى مەغلۇب قىلىدۇ.

چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىك 12 - يىلى (1873 - يىلى)

شەنشى خۇيزۇ قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سەردارى بەي يەنخۇ 5 - 6 مىڭ كىشىنى باشلاپ قۇمۇلغا كېلىدۇ.

7 - ئايدا چىڭ قوشۇنى بىلەن سايبېشى كۆلى ئەتراپىدا سوقۇشۇپ، چىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، شەھەر ئىچىنى ئېلىپ، يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. 9 - ئايدا چىڭ قوشۇنى ھۇجۇم قىلىپ، شەھەر ئىچىگە كىرىدۇ، بەي يەنخۇ چىنۋاڭ مۇھەممەت بىلەن ئايالىنى، ئانىسى مېھرىبانۇ ۋە 2000 دىن ئارتۇق ئاممىنى

بوغاز ئارقىلىق غەربكە مېڭىشقا مەجبۇر قىلىدۇ. چىڭ قوشۇنى لياۋدۇڭنى قولغا كىرگۈزۈپ، جىنۇاڭ ۋە ئۇنىڭ ئايالىنى قولتۇقۇۋالىدۇ. بەي يەنىخۇ كېيىن ياقۇپبەگكە تەسلىم بولۇپ بېقىندۇ.

چىڭ سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 13 - يىلى (1874 - يىلى)

جاڭياۋ سۇڭ ۋۇ قوشۇنىنىڭ 14 - يىڭىنى باشلاپ، قۇمۇلغا كىرىپ سۇ ئىنشائاتى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىدۇ، 19 مىڭ مودىن ئوشۇق بوز يەر ئۆزلەشتۈرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى)

مۇھەممەت جىنۇاڭ تەكلىپكە بىنائەن قوشۇن باشلاپ جاڭ ياۋ قوشۇنى بىلەن غەرب تەرەپتىن تۈرپانغا ھۇجۇم قىلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 4 - يىلى (1878 - يىلى)

چىڭ قوشۇنى جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالىدۇ. جىنۇاڭنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ ئاقسۇ كونىشەھەرىدىن قۇمۇلغاقايتىپ كېلىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى)

زوزۇڭتاڭ چوڭ گازارمىنى سۇجۇدىن قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىپ، ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىدۇ. شۇ يىلى كۆزدە زوزۇڭتاڭ بېيجىڭغا چاقىرتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا ليۇجىنتاڭ تەيىنلىنىدۇ. زوزۇڭتاڭ قۇمۇلنىڭ مىللىي ئىشلىرىنى تۈرپانىنىڭكىگە ئوخشاش قىلىپ، قۇمۇل يانداش ئايماقبېگىنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇشىنى تەستىقلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى)

«جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» دا قۇمۇل جۇڭگو - روسىيە سودا بېكىتى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى)

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلىدۇ. قۇمۇل بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمە بولىدۇ.

كونىشەھەر قايتىدىن ياسىلىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى ھەقسىز مەكتەپ «ئىۋىرغول بىلىم يۇرتى» نى قۇرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 11 - يىلى (1885 - يىلى)

قۇمۇل باج ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ. ليۇجىنتاڭ قۇمۇل، گۇچۇڭ شەھەرلىرىگە توقۇز مادديىلىق باج مىزانىنى تۈزۈپ بېرىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 21 - يىلى (1895 - يىلى)

قۇمۇلدا تېلېگراف ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ.

مىلادى 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى تاغ رايونلىرىدا قازاق چارۋىچىلار ئولتۇراقلىشىشقا باشلايدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى)

شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى فەن شياۋسۇ ئۇرۇمچى - قۇمۇل - سۇجۇ ئارىلىقىدا پوچتا ماڭغۇزىدۇ، بۇ ئۇچ يىلدىن كېيىن توختاپ قالىدۇ.

چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى)

گېرمانىيىلىك لېكىك سەپەر ئۇستىدە قۇمۇلغا كېلىپ قۇمۇل ۋاڭمىنىڭ تۇرپانلىق ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، كارىز كولاتقانلىقىنى كۆرىدۇ.

چىن سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى)

قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى ھەم ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، قۇمۇل ۋاڭى ھەم باركۆل باش بۇغى يى شېڭفۇ تەرىپىدىن دەھشەتلىك باستۇرۇلىدۇ.

چىن سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى)

قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇرۇنتۇڭ ئالتە يەردە يېڭىچە مەكتەپ ئاچىدۇ.

قۇمۇلدا بانكا شۆبىسى قۇرۇلىدۇ.

چىن سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى)

قۇمۇل، يەتتە قۇدۇقلاردا پوچتا شۆبە ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ.

لىيۇ رۇنتۇڭ «قۇمۇل ئايمىقىنىڭ يۈرت تەزكىرىسى» نى تۈزۈپ چىقىدۇ.

چىن سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى)

قۇمۇلدا يەنە تۆت ئورۇندا يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

جۇڭخۇا مىنگو دەۋرىدە

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)

تۆمۈر خەلىپە باشچىلىق قىلغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكە قوشۇنىنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇب قىلىدۇ. لېكىن ئالدىنىپ، ئۆزگەرتىپ تەشكىللەشنى قوبۇل قىلىدۇ. تۆمۈر خەلىپە بۇيرۇقىغا بىنائەن قوشۇننى باشلاپ ئۈرۈمچىگە كېلىدۇ.

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)

9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۆمۈر خەلىپە شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

قۇمۇل ئايمىقى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلىدۇ.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)

خېشۇ چىنۋاڭ شا مەخسۇت مىنگو زۇڭتۇڭىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭغا بارىدۇ. يۈەن شىكەي ئۇنىڭغا «1 - دەرىجىلىك مۇبارەك مېدالى» ۋە قوش تەمىنات بېرىدۇ.

مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)

ناھىيىنىڭ شياڭ يۈڭگۇاڭ، ۋاڭ دۇ قاتارلىق ئامبالىلىرى ۋە قۇمۇل تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ خادىمى خې دېدىك، مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى خې دۇسەي قاتارلىقلار قوشتىكەن، نوم، لۇڭۋاڭمياۋ قاتارلىق جايلاردا ئىەردىق - ئۆستەك چېپىپ سۇ باشلاپ،

دېھقانلارنى يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا چاقىرىق قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىدۇ.

يەتتە قۇدۇقتا ئامبال ياردەمچىسى يامۇلى تەسىس قىلىنىدۇ.

مىنگونىك 10 - يىلى (1921 - يىلى)

گۈچۈكدىن دۇنخۇاڭغا ئېلىپ مېڭىلغان قالدۇق چار روسىيە ئەسكەرلىرى تۈركۈم-تۈركۈملەپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. بىرىنچى تۈركۈم ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ 315 ئېتىنى قۇمۇل ۋاڭى باقتۇرۇپ بېرىدۇ.

مىنگونىك 13 - يىلى (1924 - يىلى)

غەربىي شىمال ئاۋىئاتسىيە كومىتېتى شىئەن - ئىلى ئاۋىئاتسىيە لىنىيىسىنى ئاچىدۇ، قۇمۇل ھايالدىما بولىدۇ.

مىنگونىك 17 - يىلى (1928 - يىلى)

ئامبال ھاكىمغا ئۆزگەرتىلىدۇ.

مىنگونىك 19 - يىلى (1930-يىلى)

6 - ئايدا خېشۇ چىنۇاڭ شا مەخسۇت كېسەل بىلەن ئۆلىدۇ. 11 - ئايدا ئۆلكە ھۆكۈمەت ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ، قۇمۇل ناھىيىسىنى ئۇچكە بۆلۈپ، قۇمۇل، چىمكۆل، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىرىنى قۇرماقچى بولىدۇ. لېكىن دېھقانلار قوزغىلىڭى تۈپەيلىدىن ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

يەتتە قۇدۇق ئامبال ياردەمچىسى يامۇلى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىدۇ.

ئۆلكە رەئىسى جىن شۇرېن شا مەخسۇتنىڭ چوڭ ئوغلى نەزەرنىڭ ۋاڭلىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىش تەلىپىنى رەت قىلىپ، ئۇنىڭغا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچىسى دېگەن قۇرۇق مەنسەپنى بېرىدۇ.

مىنگونىك 20 - يىلى (1931 - يىلى)

4 - ئايدا قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى شوپۇل، تۇخۇلۇ، نومىلاردا بىرلا ۋاقىتتا پارتلايدۇ.

6 - ئايدا، دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈچۈن، جيۇچۈەندىن ماجۇگىيىنىڭ قوشۇنىنى تەكلىپ قىلىپ چىقىپ كونا، يېڭىشەھەر-لەرگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. جىن شۇرېن لۇ شياۋزۇنى شەرقىي يول «باندىت تازىلاش» قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىقىغا، شېڭ شىسەينى باش سەنمۇجاڭلىقىغا، قوشۇمچە ھەربىي مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلەيدۇ، ئۇلار دۇگوجى لۇيىنى باشلاپ ياردەمگە كەلگەندە، لياۋ-دۇندا ماجۇگىيىنىڭ قوشۇنى ۋە دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن تارمار قىلىنىدۇ.

10 - ئايدا جىن شۇرېن جاڭ پېيىۋەننى شەرقىي يول «باندىت تازىلاش» قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىقىغا، شېڭ شىسەينى سەنمۇجاڭلىقىغا تەيىنلەيدۇ. ئۇلار 6500 ئەسكەرنى باشلاپ قۇمۇلغا يەنە بىر قېتىم ياردەمگە كېلىدۇ. ماجۇگىيىنىڭ قوشۇنى تاقابىل تۇرالماي شەرققە چېكىنىپ كېتىدۇ. شەھەرنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسى ۋاڭ ئوردىسىغا ئوت قويىدۇ. جاڭ پېيىۋەننىڭ بىر شى قوشۇنى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

مىنگونىك 21 - يىلى (1932 - يىلى)

جاڭ پېيپۇەن ئىلىغا قايتىدۇ. لى خەيرۇ شىجاڭلىققا، قوشۇمچە شەرقىي يول گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىنىپ قۇمۇلدا تۇرىدۇ.

مىنگونىك 22-يىلى (1933-يىلى)

ئەتىيازدا جىن شۇرېن لى خەيرۇ شىسىنى گۇچۇڭغا يۆتكەپ كېتىدۇ. خەنزۇ سودىگەرلەرنىڭ تولىسى قوشۇن بىلەن بىللە كېتىدۇ.

4 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئۇرۇمچىدە ھەربىي سىياسىي ئۆزگىرىش يۈز بېرىدۇ. جىن شۇرېن قېچىپ كېتىدۇ. لىيۇ ۋېنلۇڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى، شېڭ شىسەي ۋاقىتلىق دۇبەن بولىدۇ.

5 - ئايدا ماجۇڭيىڭ 2 - قېتىم شىنجاڭغا قوشۇن باشلاپ كېلىپ قۇمۇلنى ئىشغال قىلىدۇ. جاڭ فېڭمىڭنى شەھەر مۇداپىئە قوماندانلىقىغا، خې دىڭنى ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. ئۆزى ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ مورى، گۇچۇڭلارغا يۈرۈش قىلىدۇ. يولۋاس قوشۇننى باشلاپ تۇرپانغا كېتىدۇ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باشلىقى خوجا نىياز ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ قۇمۇلدىن كېتىدۇ.

مىنگونىك 23 - يىلى (1934 - يىلى)

3 - ئايدا، يولۋاس قوشۇننى باشلاپ تۇرپاندىن قۇمۇلغا قايتىپ، شېڭ شىسەينى ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ تېلېگرامما ئەۋەتىدۇ ھەمدە ئۆزىنى ھاكىم دەپ ئېلان قىلىدۇ. ماجۇڭيىڭنىڭ قۇمۇلدىكى ھاكىمىيىتى ئۆزلۈكىدىن يېمىرىلىدۇ.

7 - ئايدا خوجا نىياز شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تەيىنلىنىدۇ.

9 - ئايدا، قۇمۇل، بارىكۆل ناھىيىلىرى قۇمۇل مەمۇرىي رايونى قىلىپ ئايرىلىدۇ. شېڭ شىسەي لىيۇيىڭلىڭنى مەمۇرىي رايونىنىڭ باشلىقلىقىغا، شۇيۇشىڭنى قۇمۇل گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا، قوشۇمچە 1 - تۇەننىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەيدۇ. يولۋاس بۇنىڭغا قەتئىي قارشى تۇرغانلىقتىن، شېڭ شىسەي قايتىدىن يولۋاسنى گارنىزونىنىڭ قوماندانلىقىغا، ئادىلنى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىققا تەيىنلەيدۇ. ناھىيىلىك 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

مىنگونىك 24 - يىلى (1935 - يىلى)

ئۇرۇمچى - قۇمۇل تاشيولىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلىنىدۇ. 1937 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تاشيول پۈتۈپ قاتناش باشلىنىدۇ.

ئاراتۇرۇكتە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئاراتۇرۇك قۇمۇل ناھىيىسىدىن رەسمىي بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.

مىنگونىك 25-يىلى (1936-يىلى)

ئۆلكىلىك قۇمۇل 9 - دوختۇرخانىسى قۇرۇلىدۇ.

شىڭشىڭشيا چېگرا باشقارمىسى تەسىس قىلىنىدۇ.

مىنگونىك 26 - يىلى(1937 - يىلى)

قۇمۇلدا ئويغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇرۇلدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىقا ياردەم بەرگەن ئايروپىلانلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش بېرىش، ئۆتكۈزۈۋېلىش رەسمىيىتىنى ئۆتەش ۋە جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بېرىلگەن ماددىي ئەشيالارنى توشۇغان سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شوپۇرلىرىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن، قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە بېكىتى ۋە قۇمۇل ترانسپورت بېكىتى قۇرۇلدۇ.

4 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي يۆنىلىش قىسمىنىڭ قېپىقالغان 400 دىن ئوشۇق ئادىمى لى شيەننيەن، شېڭ شىسەي قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا كەينى - كەينىدىن شىڭشىڭشيياغا يېتىپ كېلىدۇ. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى چېن يۈن قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ كۈتۈۋالىدۇ. 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تەبرىكلەش يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار ئاپتوموبىل بىلەن قۇمۇل ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ.

يولۇاس نەنجىڭغا قېچىپ كېتىدۇ.

«يۇگۇڭ ئىلمىي جەمئىيىتى» جۇڭ فاڭ تۈزگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» نى بېسىپ تارقىتىدۇ.

مىنگونىڭ 27-يىلى (1938-يىلى)

سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ «قىزىل 8 - تۈەن»ى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ.

قۇمۇل - شىڭشىڭشيا، قۇمۇل - بارىكۆل تاشيوللىرى قايتىدىن ياسىلىدۇ.

قۇمۇل ترانسپورت بېكىتى مەركىزىي ترانسپورت كومىتېتنىڭ قۇمۇل شۆبىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، بارلىق ئارقا سەپ ئىشلىرىنى بىر تۇتاش بېجىرىدىغان بولىدۇ.

«قىزىل 8 - تۈەن» شەھەر ئىچىدە سوۋېت كىنولىرىنى (رۇس تىلىدا) قەرەللىك قويۇپ تۇرىدۇ، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا كىنو قويۇش باشلىنىدۇ.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىدىن بىرمۇنچە كىشى قۇمۇلغا خىزمەتكە كېلىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن ئايروپىلانلار قۇمۇل ئايرودرومىدا قۇراشتۇرۇلدۇ.

مىنگونىڭ 28 - يىلى(1939 - يىلى)

شىڭشىڭشيا چېگرا باشقارمىسى مۇستەقىل چېگرا دادۇيىگە ئۆزگەرتىلىدۇ.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى)

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى خوجا نىياز شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۈرۈمچىدە مەخپىي ئۆلتۈرۈلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇمۇلدىن 37 كىشى قولغا ئېلىنىپ، ئۈرۈمچىگە يالاپ ئاپىرىپ ئۆلتۈرۈلىدۇ.

كوممۇنىستلار «ئىجتىمائىي تەرىبىيە تىياتىر ئۆمىكى» تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان دراما-لارنى ئويناپىدۇ.

ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل تارىخىدا 1 - قېتىم ئېلېكتر چىرىغى يېقىلىدۇ. كومپارتىيە ئەزاسى، ۋىلايەتلىك مەمۇرىي رايون مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى چى تيەنمىن قۇمۇلدا ۋاپات بولىدۇ، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىن ئېچىپ تەزىيەبىلدۇرىدۇ. يېزىلاردا شياڭيۇ تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، رايون، كەنت تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ.

مىنگونىك 31 - يىلى (1942 - يىلى)

قۇمۇلدا ئىشلەۋاتقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى كەينى - كەينىدىن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تۈرمىگە تاشلىنىدۇ.

مىنگونىك 32 - يىلى (1943 - يىلى)

گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ 18 - ئارىلاش لۈيى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن گومىنداڭ قوشۇنى شىنجاڭغا تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلايدۇ.

گومىنداڭنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك پىرقىسى قۇرۇلىدۇ.

باۋ - جيا تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلىدۇ.

مىنگونىك 33 - يىلى (1944 - يىلى)

8 - ئايدا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن، قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت خەلقى «بىر ناھىيە بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلىش» ھەرىكىتىدە بىر ئايروپىلان ئىئانە قىلىپ، ئۇنىڭغا «قۇمۇل» دەپ نام بېرىدۇ.

سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ «قىزىل 8 - تۇدۇن» ى مەملىكىتىگە قايتىدۇ.

مىنگونىك 34 - يىلى(1945 - يىلى)

ئۆلكىلىك قۇمۇل ئاددىي دارىلمۇئەللىمىن قۇرۇلىدۇ.

مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى)

قۇمۇل ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلىدۇ.

تىيانشاندىكى تۆمۈرتىنىڭ باۋجاڭى سېيىت قۇربان ۋە مۇئاۋىن باۋجاڭى ئۇنانباي قاتارلىق كىشىلەر ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، قوغدىنىش ئەترىتىنىڭ قوراللىق كۈچىدىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقىدۇ. ئۈچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىغاندىن كېيىن، ئۇلار قوراللىق كۈرەشنى توختىتىدۇ. يولۋاس قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.

مىنگونىك36 - يىلى (1947 - يىلى)

ئاتالمىش خەلق سايلىمىدا يولۋاس قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى، قوشۇمچە ئامانلىق ساقلاش قوماندانى بولىدۇ.

ئاخىرقى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ نەۋرىسى بىشىر قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ.

ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلىدۇ. قۇمۇل ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇنىڭغا قوشۇۋېتىلىدۇ.

مىنگونىك 37 - يىلى (1948 - يىلى)

يولۋاس شەرقىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ نامىدا «شەرقىي شىنجاڭ

بايراق تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۆسمىكى» دېگەن نېمىنى تەشكىللەپ، ئۆزى ئۈمەك باشلىقى بولۇپ نەنجىڭغا بېرىپ، جياڭ جېيشىغا بايراق تەقدىم قىلىدۇ.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى)

يولۇاسنىڭ ئوغلى ياقۇپبەگ (ياۋداۋخوڭ) قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم، قوشۇمچە ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولىدۇ.

9 - ئاينىڭ 25 - ۋە 26 - كۈنلىرى شىنجاڭدا تاۋسىيۆ، بۇرھان شەھىدىلەر ئايرىم - ئايرىم ھالدا تىنچ يول بىلەن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلىكىنى جاكارلايدۇ. 26 - كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى، قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى، بازاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ بىر قىسىم ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى بولۇپ 1000 غا يېقىن كىشى كوچىغا چىقىپ نامايىش قىلىپ، «ئازادلىق ئارمىيىنى قارشى ئالىمىز»، «ياشىسۇن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى» دېگەنگە ئوخشاش شوئارلارنى چاپلاپ، شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقىغا تەنتەنە قىلىدۇ.

9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كەچتە قۇمۇلدا تۈرۈشلۇق سابىق گومىنداڭ قوشۇنى ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلارنىڭ قۇتراتقۇشى بىلەن بانكا، دۇكان ۋە پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلايدۇ ۋە دۇكانلارغا ئوت قويىدۇ.

قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرىدىن ئىبارەت ھاجى، لىرۇي قاتارلىق كىشىلەر جىيۇچۈەنگە بېرىپ، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قۇمۇلغا باشلاپ كېلىدۇ.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى دەۋرىدە

1949 - يىلى

10 - ئاينىڭ 12 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەن باشلامچى قىسىملىرى شىڭشىڭشىياغا يېتىپ كېلىدۇ، 13 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بەشتە قۇمۇلغا كېلىدۇ. ھەر مىللەت خەلقى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، ئازادلىق ئارمىيىنى قارشى ئالىدۇ. يىغىنغا 2 - جۇنىڭ رەھبەرلىرىدىن گوپېك، ۋاڭ ئېنماۋ، دۇن شىڭيۈنلەر قاتنىشىدۇ ۋە سۆز قىلىدۇ.

ئازادلىق ئارمىيىنىڭ كادىر - جەڭچىلىرى كوچىلارغا تەشۋىق قىلىشقا چىقىدۇ، قىيىنچىلىقتا قالغانلارنى قۇتقۇزىدۇ. قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت ياشلىرى ئاكتىپلىق بىلەن ئارمىيىگە قاتنىشىدۇ.

11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 - جۇنىنىڭ 16 - شىسى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ. شى شتابى دايىڭفاڭدا تۇرىدۇ.

1950 - يىلى

2 - ئايدا، 16 - شى قۇمۇل ناھىيىسىگە خىزمەت كومىتېتى ئەۋەتىدۇ.

3 ـ ئايدا، ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدۇ. باۋ ـ جيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، رايونلۇق مەھكىمە ۋە يېزىلىق خەلق ھۆكۈمەتلىرىنى قۇرۇشقا تەييارلىق قىلىنىدۇ. 19 ـ كۈنى ھاكىم ياقۇپبەگ (ياۋداۋخۇڭ) ئاتىسى يولۋاسقا ئەگىشىپ قېچىپ، قوراللىق توپىلاڭ قوزغاشنى پىلانلايدۇ.

4 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى 16 ـ شىنىڭ مۈئاۋىن باشلىقى لوشاۋۇپي قاتارلىق بەش كىشى چېگىرلۇچۇدە باندىتلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدۇ.

5 ـ ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدۇ.

شۇ يىلى ياز، كۈز پەسىللىرىدە باندىتلار ناھىيە دائىرىسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە كادىرلىرىمىزنى داۋاملىق ئۆلتۈرىدۇ، ئاممىنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلايدۇ. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تازىلىشى بىلەن 8 ـ 9 ـ ئايلارغا كەلگەندە ناھىيە تەۋەسىدىكى باندىتلار ئاساسەن تازىلىنىپ بولدۇ. تاشۇبلىق رايونىدىكى خەلق ئىشچىلىرىدىن 13 كىشى باندىت تازىلاش ئۇرۇشىدا قۇربان بولدۇ.

1951 ـ يىلى

4 ـ ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى باشلىنىدۇ.

6 ـ ئايدا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى باشلىنىدۇ. 8 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قۇمۇلدا ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكى 7000 دىن ئوشۇق كىشى يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، زومىگەر، پومپىچىك بېشىرنى كۆرەش قىلىدۇ.

7 ـ ئايدا ناھىيە بويىچە تۇنجى ئايالار قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ.

ناھىيە بويىچە ئامبىركا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش بويىچە ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىمزانە توپلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، پۈل ۋە ماددىي بۇيۇم (پۇلغا سۈندۇرغاندا) بولۇپ جەمئىي 133 مىڭ يۈەندىن ئوشۇق ئىمزانە توپلىنىدۇ.

ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىدۇ.

تارانچىدىكى شەخسىي كۆمۈر كانلىرى ھۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىپ «شىنشىڭ كۆمۈركان ھەسسىدارلىق شىركىتى» نى قۇرىدۇ. 1953 ـ يىلى خەلق ھۆكۈمىتى پاي پۇلىنى قايتۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن بۇ شىركەت يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئايلىنىدۇ.

1952 ـ يىلى

2 ـ ئايدا «ئۇچقە قارشى ھەرىكەت» باشلىنىپ، 5 ـ ئايدا ئاخىرلىشىدۇ.

3 ـ ئايدا، ناھىيىلىك 3 ـ نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىدۇ.

6 ـ ئايدا، شەھەر ئىچى رايونى 2 ـ يېزىسىدىكى تۆت ئۇيغۇر دېھقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. بۇ، ناھىيە بويىچە 1 ـ تۈركۈمدە قوبۇل قىلىنغان يەرلىك پارتىيە ئەزالىرىدۇر.

7 ـ ئايدا، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى باشلىنىپ، 2 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئاياغلىشىدۇ.

10 - ئايدا شىنجاڭ بويىچە يېزا ئىگىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىسى، قۇمۇل ئاستانىلىق دېھقان ياڭ ماۋيۈەن بېيجىڭغا بېرىپ، دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتنىشىدۇ.

16 - شى ياسىغان 32 كىلومېترلىق «قىزىلىيۇلتۇز — 1» ئۆستىگى پۈتىدۇ.

جۇڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدۇ.

1953 - يىلى

ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلىدۇ.

ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 1 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلىدۇ.

16 - شى ياسىغان 37 كىلومېترلىق «قىزىلىيۇلتۇز — 2» ئۆستىگى پۈتىدۇ.

16 - شى ياسىغان «قىزىلىيۇ-تۇز» ئۇن زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ، قۇمۇلدا ماشىنا بىلەن ئۇن تارتىلمايدىغان تارىخقا خاتىمە بېرىلدۇ.

قۇمۇل ناھىيىلىك دوختۇرخانا قۇرۇلدۇ.

ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى تەرتىپكە سېلىنىدۇ، ناھىيە بويىچە دائىملىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 196 گە يېتىپ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىغا قاتناشقانلار يېزا ئاھالىسىنىڭ 40 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى، ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 368 ئائىلە، 55 مىڭ 103 ئادەم بارلىقى ئېنىقلاندى.

1954 - يىلى

1 - ئايدا، ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ ناھىيىلىك تۇنجى نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

2 - ئايدا، ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، سەيىت قۇربان ھاكىملىققا سايلاندى.

4 - ئايدا، ۋىلايەتكە قاراشلىق سابىق يەتتەقۇدۇق مەركىزىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىگە قاراشلىق يەتتەقۇدۇق بازىرى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

ئۇن نەچچە نەپەر تېۋىپ ۋە دوختۇردىن تەشكىل تاپقان ناھىيىلىك شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى كېسەل كۆرۈشكە باشلىدى.

ئاقىيەر رايون 2 - يېزا شىنجۇڭزى كەنت «قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق كوپېراتىپى ۋە شەھەر ئىچى رايون 1 - يېزا «جيەنشىن» دېھقانچىلىق كوپېراتىپى قۇرۇلدى، بۇلار ناھىيە بويىچە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان دېھقانچىلىق كوپېراتىپى. يىل ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ كوپېراتىپلارنىڭ سانى 32 گە يەتتى.

شەھەر رايونى ناھىيىگە قاراشلىق قۇمۇل شەھەرنىگە ئۆزگەرتىلدى.

جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 - جۇنىنىڭ 16 - شىسى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1955 - يىلى

5 - ئايدا، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى بىرلەشمىسى قۇرۇلدى.

8 ـ ئايدا، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بۇيرۇق چىقىرىپ، قۇمۇل ناھىيىسىگە «مول ھوسۇلچى ناھىيە» دەپ نام بەردى.

9 ـ ئايدا، سىياسىي كېڭەش قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ تۇنجى نۆۋەتلىك يىغىنى چاقىرىلدى.

كۈزدە، توغۇچى رايون مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق يەرنى كەلكۈن باستى. خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش باشلاندى.

ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. قوش چاقلىق ـ قوش چىشلىق ساپان، سوقا قاتارلىق يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى ئومۇملاشتۇرۇلۇشقا باشلىدى.

يىل ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ دېھقانچىلىق كوپېراتىپى تەرەققىي قىلىپ 88 گە يەتتى، كوپېراتىپقا قاتناشقان دېھقان ئائىلىرى ئومۇمىي دېھقان ئائىلە سانىنىڭ 28 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1956 ـ يىلى

2 ـ ئايدا، ناھىيە بويىچە خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاياغلاشتى.

6 ـ ئايدا، جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 1 ـ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

12 ـ ئايدا، ناھىيىلىك 2 ـ نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

ئەسلىدىكى ئالتە رايون، بىر شەھەر، ئىككى بازار، 25 يېزا ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ۋە قوشۇۋېتىلىپ، ئۇچ رايون، ئۈچ بازار، 17 يېزىغا ئايرىلدى.

دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئۇلاق كۆچى ئارقىلىق چىغرىق بىلەن سۇ چىقىرىش ئومۇملاشتۇرۇلدى.

يىل ئاخىرىدا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ناھىيە بويىچە ئاساسەن ئەمەلگە ئاشتى.

توغۇچى، تېيانشان رايونلىرىدا شېخاخانا قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان يېزا داۋالاش ئورنى بولۇپ قالدى.

1957 ـ يىلى

كومموۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 1 ـ شۇجىسى خۇياۋباڭ سەپەر ئۇستىدە قۇمۇلدا توختىدى ھەمدە ئىتتىپاق ئەزالىرى ۋەكىللىرىنى قوبۇل قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكومدا ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىدىغان بەش كىشىلىك گۇرۇپپا قۇرۇلدى، يىل ئاخىرىدا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئارىسىدا ئىستىل تۈزىتىش ئۆگىنىشى باشلاندى.

1958 ـ يىلى

3 ـ ئايدا، جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 2 ـ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

5 - ئايدا، ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

9 - ئايدا، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا يېزىنى بىرلىك قىلىپ، ھاكىمىيەت بىلەن گۈڭشې بىرلەشتۈرۈلگەن يەتتە خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلدى.

شۇ ئاينىڭ 24 - كۈنى، مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ باشلىقى جۇدې قۇمۇلنى كۆزدىن كۆچۈردى.

10 - ئايدا، تىيانشان رايونىدىكى ئېلى قۇربانلىك قۇتىرتىشى ۋە تەھدىت سېلىشى ئارقىسىدا 76 كىشى توپىلاڭ كۆتۈردى. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئارمىيەنىڭ تاغقا چىقىپ تازىلىشى ۋە سىياسىي جەھەتتىن پارچىلىشى نەتىجىسىدە توپىلاڭ تېزلا تىنچىتىلدى.

شۇ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى نۇرغۇن كادىر، ئىشچى، دېھقانلارنى سەپەرۋەر قىلىپ ئايرىم - ئايرىم ھالدا بوغاز، قۇلانبۇلاق، بازار ئىچى قاتارلىق جايلاردا كىچىك يەرلىك پېچ بىلەن پولات تاۋلاشقا كىرىشتى، خەلق جاپا چەكتى. مال - مۈلۈك زىيانغا ئۇچرىدى.

ئىستىمال تۇزىتىش ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەشكە بۇرالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش ئېلىپ بېرىلدى. كېڭەيتىۋېتىش خاتالىقى سەۋەبىدىن يەل ئاخىرىغا كەلگەندە 41 كىشى «ئوڭچى» قىلىپ قويۇلدى.

ناھىيە بويىچە تۇنجى تراكتور پالۋانتۇر گۈڭشىسىنىڭ سالا ئېتىزلىرىدا پەيدا بولدى. دېھقانلار يېراق - يېقىندىن كېلىپ تاماشا قىلىشتى.

1959 - يىلى

جياڭسۇ، خۇبېي ئۆلكىلىرىدىن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە چىققان ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشتى.

تاشۇيلىق، تىيانشان، غەربىي تاغ رايونلىرىدا ۋە يەتتەقۇدۇق بازىرىدا خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلدى.

تىيانشان گۈڭشىسى تۆمۈرتى دادۇيىنىڭ ئەزاسى يەھيا رېھىم شۇ جايىدىن ئۈيغۇر يېزىقىدا كۆچۈرۈلگەن بۇددا دىنى سەھنە ئەسىرى «مايىتىرى سېمىت» نى تېپىۋالدى.

ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ «تىيانشان» مېھمانخانىسىدا ئۇدا ئىككى قېتىم ئېغىر كۆمۈرگازى بىلەن زەھەرلىنىش ۋەقەسى يۈز بېرىپ، 11 كىشى ئۆلدى.

مەملىكەتلىك مالىيە - سودا سېپىدىكى «قوش ئىلغار» لار ۋەكىللىرى يىغىندا ئاستانە گۈڭشىسىنىڭ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ۋە ناھىيە بازىرىدىكى تۆت كوچا تۇرلۇك مالالار دۇكىنىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ناھىيىلىك شىپاخانا، ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى، «شىنجۇڭ» بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلدى. دوختۇرخانا ئاقىيەردىن خۇاگوسەنگە كۆچۈرۈپ كېلىندى.

11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، جياڭسۇ، خۇبېي ئۆلكىلىرىنىڭ شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە چىققان ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن ھال سوراش شۆبە ئۆمىكى قۇمۇلغا

كېلىپ، ياردەم بېرىشكە چىققان ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن ھال سورىدى.

12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى، پويىز ئىستانسىسىدىكى مەيداندا لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر-يولىدا قۇمۇلغىچە پويىز قاتنىغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلدى. يىغىنغا ۋاڭ ئېنماۋ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق ئاپتونوم رايون رەھبەرلىرى قاتناشتى.

1960 - يىلى

4 - ئايدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ پارتىيە مەكتىپى قۇرۇلدى.

شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى يېتىشمەي نۇرغۇن كىشىلەر ئوت ئۇرۇقىنى ئوزۇق قىلىپ يېگەن ئەھۋال يۈز بەردى.

شەھەر، يېزىلاردا «ئۆكچىل» لىققا قارشى تۇرۇش قانات يايدۇرۇلدى، زور بىر تۇركۈم كادىر ۋە ئامما خاتا تەنقىد قىلىندى ۋە ئۇلارغا خاتا چارە كۆرۈلدى.

شىنجاڭنىڭ بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ۋېيا ئىش باشقارمىسىغا قوشۇۋېتىلدى. قۇمۇلغا پويىز قاتناپ ئوزاق ئوتمەيلا ۋېيا ئىش باشقارمىسىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

تۇغۇچى گۈڭشېسى دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلدى. مەيدان شىتابى دۆربەجىنده تەسىس قىلىندى.

1961 - يىلى

4 - ئايدا ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەش ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتى يىغىنى چاقىرىلدى.

5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قاتتىق بوران چىقىپ، يەندۇن پويىز ئىستانسىسىدا تۆمۈر-يولنى قوم بېسىپ كەتكەچكە، پويىز رېلىستىن چىقىپ كېتىش ھادىسىسى يۈز بەردى.

7 - ئاينىڭ 21 - كۈنى تاغدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ، تاغدىن چۈشكەن كەلكۈن تۆمۈريولىنى ئۈزۈۋەتتى. شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ چوڭ كۆۋرۈكلىرىنى ئېلىپ كەتتى. ياشلار سۇ ئامبىرىنىڭ توسمىسى پارتلىتىلىپ، كەلكۈن سۈيى چىقىرىۋېتىلدى.

گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقى بويىچە سابىق قۇمۇل بازىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قۇمۇل شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) تەسىس قىلىنغاندى، كېيىنكى يىلى 11 - ئايدا بۈيرۇققا بىنائەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل بازىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

تارانچى كان رايونىدا مەمۇرىي كومىتېت قۇرۇلۇپ، بۇ ئاستە ۋالىي مەھكىمىگە قارايدىغان بولدى.

بىرقانچە گۈڭشېدا نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئارقىلىق 1087 - كىشىنىڭ ئىشىنى كېسىلگە گىرىپتار بولغانلىقى بايقالدى، ئاكتىپ داۋالاش ئارقىلىق، كېسەللەرنىڭ سالامەتلىكى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەمگە چىققان قارادۆۋە، دۆربەجىن، ساقا قاتارلىق جايلار-دىكى ياش، ئوتتۇرا ياشلىقلار بۇدۇشقاق، ئاچچىق ئۇرۇقلارنى يېگەچكە 240 كىشى زەھەرلەندى. جەددىي قۇتقۇزۇش ئۇنۇم بەرمەي 13 كىشى ئۆلۈپ كەتتى.

1962 - يىلى

جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسى ئايرىلىدى. قۇمۇل ناھىيىسى بىلەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تۇتىشىپ تۇرىدىغان دۆلەت چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 46.6 كىلومېتر كېلىدۇ.

«تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، يۇقىرى كۆتۈرۈش» فاكۇچىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە بەش زاۋۇت تاقۇۋېتىلدى. 129 كادىر، 971 ئىشچى ئىخچاملاشتۇرۇلۇپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى.

«راكېتا» گۈڭشېسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۈڭشېلىرى قۇرۇلدى.

1958 - يىلدىن بۇيان ناھىيە بويىچە «ئۈچىللىققا قارشى تۇرۇش»، «ئىستېمال تۇزىتىش»، «گۈڭشېنى تەرتىپكە سېلىش» قاتارلىق ھەرىكەتلەردە كۆرەش قىلىنغان، تەنقىد قىلىنغان ياكى چارە كۆرۈلگەن 1075 كادىر، ئاممىنى پەرقلەندۈرۈش ۋە ئاقلاش خىزمىتى ئىشلەندى. پەرقلەندۈرۈش خىزمىتى 2 - يىلى 3 - ئايدا ئاياغلاشتى.

20 مىليون كۇب مېتر سۇ ساقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە بوغاز سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇشى توختىدى. كېيىن توسما ئېگىزلىتىلىپ ۋە مۇستەھكەملىنىپ، 1964 - يىلىغا كەلگەندە 22 مىليون كۇب مېتر سۇ ساقلاش ئىقتىدارىغا ئىگە قىلىندى.

خەلق گۈڭشېسىدا ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، «مۇلۇكنى ئومۇمنىڭ قىلۋېتىش شامىلى» خاتالىقى تۈزىتىلدى، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ تەڭشىۋېتىلگەن 1 مىليون 460 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى مادديي بۇيۇملىرى قايتۇرۇپ بېرىلىدى ياكى تۆلەپ بېرىلدى. جامائەت ئاشخانىلىرى تاقۇۋېتىلدى.

1963 - يىلى

8 - ئايدا، ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەش ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك كومىتېتى يىغىنى چاقىرىلدى.

9 - ئايدا، مەركىزىي كومىتېتنىڭ «قوش 20 ماددا» لىق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، شەھەر ئەتراپى، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى سىنىقى ئېلىپ بېرىلىپ، 2 - يىلى 3 - ئايدا ئاياغلاشتى.

يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ شتابى بورتالاغا كۆچتى. قۇمۇلدا بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىنىڭ قۇمۇل باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانچىلىق تۆەن - مەيدانلىرى ۋە فېرمىلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى.

ئاستانە گۈڭشېسى 4 - دادۇيىنىڭ ئازاد كاردىدا ناھىيە بويىچە سېكۇنتىغا سەككىز لېنتىر سۇ چىقىدىغان تۇنجى ئارتېزىئان قۇدۇقى قېزىلدى.

1964 - يىلى

2 - ئايدىن 7 - ئايغىچە، يەتتە قۇدۇق، ئاستانە، دۆربەجىندىن ئىبارەت ئۈچ گۈڭشې-مەيدانىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى تاماملاندى. 8 - ئايدا، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى شەھەر ئىچى، بوغاز، راھەتباغ گۈڭشېلىرىدا ئېلىپ بېرىلىشقا باشلى-

دى. ھەربىرىدە تېخى ئاياغلاشمايلا، خىزمەت دۇيى 10 - ئايدا تۈرپان ناھىيىسىگە يۆتكەلدى.

7 - ئايدا 2 - قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە بويىچە 27 مىڭ 521 ئائىلە، 125 مىڭ 334 نوپۇس بارلىقى ئېنىقلاندى.

چېگرىدا چەكلەنگەن رايونلار ئايرىپ چىقىلىپ، تۆت چەكلەنگەن رايون بەلگىسى ئورنىتىلدى.

قىشتا، غەربىي تاغقا بىر مېتىردىن ئوشۇق قېلىنلىقتا قار يېغىپ، 28 مىڭ تۈياق چارۋا توڭلاپ ئۆلدى.

1965 - يىلى

8 - ئايدا، ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەش ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك كومىتېت يېغىنى چاقىرىلدى.

سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 2 - قارارلىق «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى شەھەر ئىچى، بوغاز، بۇلۇڭئوغراق، ساقادىن ئىبارەت تۆت گۇڭشې - مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭغا خىزمەت دۇيى خادىملىرىدىن 900 دىن ئوشۇق كىشى قاتناشتى.

1966 - يىلى

2 - ئايدا، جۇڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

7 - ئايدا، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرى، مەدەنىيەت ئورۇنلىرىدىكى كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، «تۆتنى ئېنىقلاش» خىزمەت دۇيىنىڭ بىر قىسىم خادىملىرى ھەمدە ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولۇپ 800 نەچچە كىشى ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار تەلىم - تەربىيە دۇيىنى قۇرۇپ، مەدەنىيەت زور ئىنقىلابىنى باشلىدى.

8 - ئايدا، ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا قىزىل قوغدىغۇچىلار تەشكىلى مەيدانغا كەلدى. قىزىل قوغدىغۇچىلار كوچىغا چىقىپ، «تۆت كونا» نى بۇزدى ھەمدە بەزى ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى قانۇنسىز تىنتىدى.

9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى كېچىدە بىكتۇەن يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى قۇمۇل باشقارمىسى «قىزىلىيۇلتۇز» ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلىرى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنىغا بېسىپ كىردى.

10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە قىزىل قوغدىغۇچىلارنىڭ 121 ۋەكىلى بېيجىڭغا بېرىپ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولدى.

تارانچى ئۇستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى پۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

ناھىيە بويىچە تۇنجى يېزا سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى تېيانشان گۇڭشېسىنىڭ قۇراي دادۇيىدە قۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە تۇنجى قېتىملىق ماۋجۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش ئاكتىپلىرى ۋە-

كىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى.

«تۆتىنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى تېيانشان، غەربىي تاغ، تاشۇيلىق، قارادۆۋە گۈڭشېلىرىدا ئېلىپ بېرىلدى، پالۋانتۇر، شەھەر ئەتراپىدىكى يەتتەقۇدۇق گۈڭشېلىرىدا «تولۇقلاش» خىزمىتى ئېلىپ بېرىلدى. «تۆتىنى ئېنىقلاش» نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە، ئاتالمىش «تۆت كونا» نى بۇزۇش دېگەن مەزمۇن قۇشۇلۇپ، يەل ئاخىرىدا ئاياغلاشتى.

1967 - يىلى

1 ـ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ھوقۇقى ئاممىۋى تەشكىلاتلاردىن تەشكىل قىلىنغان «ھوقۇق تارتىۋېلىش قوماندانلىق شتابى» تەرىپىدىن تارتىۋېلىندى. ناھىيىگە قاراشلىق بەزى ئورۇنلارنىڭ ھوقۇقىمۇ تارتىۋېلىندى. پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پالەچ بولۇپ قالدى.

2 ـ ئايدا، ناھىيىلىك خەلق قۇراللىق بۆلۈمى بىر قىسىم يەرلىك رەھبىرىي كادىرلارنى قوبۇل قىلىپ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى قۇرۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا قوماندانلىق قىلدى.

3 ـ ئايدا، ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئوتتۇرىسىدا ناھىيە بازىرىدا كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى بولدى. كېيىن ئەلەم كۆرىشى پەيدىنپەي كۆچىيىپ، مىلتىق، سىنامیوتلار ئىشقا سېلىندى. ئىككى قەۋەتلىك بوچتا ـ تېلېگراف بىناسى پارتىلىتىۋېتىلدى. تۆمۈرىيول تىرانسپورتى ئۈزۈپ قويۇلدى. جۇ ئېنلەي زۇڭلى قۇمۇل يېزا ئىستانسىسىنى ئېچىۋېتىش، ئىككى تەرەپنىڭ قوراللىرىنى پېچەتلەش توغرىسىدا يوليورۇق بەردى.

1968 - يىلى

قۇمۇل ئۆلكەتىلىك ھەربىي قىسىملارنىڭ بىرلەشمە نازارەت قىلىش، تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. ئاپتونوم رايون ئەلەم كۆرىشىنى چەكلەش، ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىشىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تەن كەيىۋىن، زېڭ رۇچىڭ، چېن گۇەنلەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتتى.

2 ـ ئايدا، ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات چوڭ بىرلىشىنى كېلىشىمى ئىمزالدى.

8 ـ ئايدا، ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات ئەلەم كۆرىشىنى چەكلەش، قورال تاپشۇرۇش كېلىشىمى ئىمزالدى.

9 ـ ئايدا، قۇمۇلدىكى ئىككى تەرەپ ئاممىۋى تەشكىلات بىرلىكتە ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقلابىي كومىتېتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئاچتى.

10 ـ ئايدا، ناھىيە بازىرىدا يەنە كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى يۈز بېرىپ، ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ بىناسى پارتىلىتىۋېتىلدى. بىرقانچە قېتىملىق ئەلەم كۆرىشىدە ناھىيىگە قاراشلىق ئورۇنلاردىن 33 كىشى ئۆلدى. 100 نەچچە كىشى يارىدار بولدى ۋە مەجرۇھلاندى.

1969 - يىلى

3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتلار بىرلا ۋاقىتتا قۇرۇلدى.

6 - ئايدا، 1 - تۈركۈمده 700 نەچچە زىيالىي ياش كەسىپىدىل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، يېزىلارغا يۈرۈپ كەتتى.

10 - ئايدا، ئاممىنىڭ قولىدىكى قوراللارنىڭ مۇتلەق كۆپى يۇقىرىغا تاپشۇرۇلۇپ بولۇندى.

ئاستانە ترانسفورماتور ئىستانسىسى پۈتتى.

1970 - يىلى

«بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىده، ناھىيە بويىچە 1240 نەچچە كىشى تەنقىد ۋە كۈرەش قىلىندى، 22 كىشى ئۆلدى، زور تۈركۈم ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزە پەيدا قىلىندى.

بۇلۇڭتوغراق ترانسفورماتور ئىستانسىسى پۈتتى. لايىھە بويىچە يىلىغا 1 مىليون 500 مىك توننا كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىغا ئىگە تارانچى ئۈستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى رەسمىي ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

1971 - يىلى

قۇمۇل قوغۇنى تۇنجى قېتىم شياڭگاڭ بازىرىدا سېتىلدى.

يولۇاس كېسەل سەۋەبىدىن تەيۋەنده ئالەمدىن ئۆتتى.

يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە لىن بىياۋنى تەنقىد قىلىش-ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى.

1972 - يىلى

ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيى شال تېرىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، بىرلىك مەھسۇلاتى 660 جىڭغا يەتتى.

1973 - يىلى

3 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، يېڭى ناھىيىلىك پارتكوم سايلاپ چىقىلدى.

ئۇزاققىچە «چەتكە چىقىرىپ قويۇلغان» زور بىر تۈركۈم رەھبىرىي كادىر ئازاد قىلىنىپ، قايتىدىن خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى. پارتىيە ئەزالىرى پارتىيەنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، قايتىدىن تىزىمغا ئېلىنىپ، تەشكىلىي تۈرمۇش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1974 - يىلى

سابىق ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورگىنى كادىرلىرىنىڭ ماۋ زېدۇڭ ئىدىيەسىنى ئۆگىنىش كۈرسى ئاياغلاشتى. كۆپ سانىدىكى كادىرلار قايتىدىن خىزمەتكە تەقسىم قىلىندى.

ناھىيە بازىرىدا خەلق ھاۋا مۇداپىئە قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى.

كوچىلاردا ئاتالمىش «ئېقىمغا قارشى تۇرۇش» تەشكىلاتى چاپلىغان چوڭ خەتلىك گېزىتلەر پەيدا بولدى.

ناھىيىلىك فوسفور ئوغۇتى زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش كەسپىي ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى قۇرۇلدى.

1975 - يىلى

ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومدا داجەيچە ناھىيىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى قۇرۇلدى. كەڭ كۆلەملىك ئېتىز - ئېرىق سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ئەۋج ئالدى.

پالۋانتۇر گۈڭشېسى خۇاگۈڭ دادۇيىنىڭ 5 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيى تېرىقچىلىق تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىش سىنىقى ئېلىپ بېرىپ، تاسمىلاپ تېرىشنى يولغا قويۇپ، بىر يىلدا ئۈچ قېتىم تېرىپ، ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىپ، بىرلىك مەھسۇلاتىنى 1732 جىڭغا يەتكۈزدى.

ناھىيە بويىچە سىنىپىي كۈرەش تۈتقا قىلىنغان ئاساسىي لۇشيەن تەربىيەسى ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

بىكتۇەن قۇمۇل باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل ۋىلايەتلىك بوز يەر ئىدارىسى قۇرۇلدى.

1976 - يىلى

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ناھىيە بويىچە شەھەر - يېزىلاردىكى ئامما رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ۋاپاتىغا قايغۇلۇق تەزىيە بىلدۇردى.

10 - ئايدا، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى «تۆت كىشىلىك گۇروھ»نىڭ تارمار قىلىنغانلىقىغا قىزغىن تەنتەنە قىلدى.

11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، قۇمۇلغا بالدۇر قار ياشدى، تۈزلەڭلىككە 10 سانتىمېتر- دىن ئوشۇق قېلىنلىقتا قار چۈشتى.

تۆرۈك سۇ ئامبىرىنىڭ قۇرۇلۇشى باشلاندى.

تاشۇيلىق قوشماق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى پۈتتى.

1977 - يىلى

ئاپتونوم رايون ناھىيىلىك تېرە - يۇڭ زاۋۇتىغا داجىڭچە ئىلغار كارخانا دەپ نام بەردى.

1 - ئايدا، گوۋۇيۈەن قۇمۇل شەھىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەستىقلىدى. قۇمۇل بازىرى، شەھەر ئەتراپى گۈڭشېسى ھەم شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ چاھار باغ دادۇيى، پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ يۇقىرى ئاقبەر دادۇيى، سابىق بىكتۇەن ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى (قىزىلىيۇلتۇز 3 - مەيدانى) بولۇپ، 58 كۇادرات كىلومېتر دائىرە شەھەر رايونى قىلىپ ئايرىلدى.

سابىق بىكتۇەن قۇمۇل باشقارمىسىغا قاراشلىق قىزىلىيۇلتۇز 4 - مەيدانى، 2- چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

غەربىي تاغ ۋولغرام كەنى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» بىلەن چېتىشلىقى بار ئادەم ۋە ئىشلارنى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش ھەرىكىتى ناھىيىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلاردا قانات يايدۇرۇلدى.

شەرقىي تۈزكۆل تۈزچىلىق مەيدانى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتى.

1978 - يىلى

ئاپتونوم رايونلۇق مالىيە - سودىدا داڭدىن، داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە «قوش ئىلغار» لار (ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسىلەر) ۋەكىللىرى يىغىندا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ غەربىي تاغ سېپىتۈبلىش پونكىتى ۋە غەربىي تاغ تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۈغۈت بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى گاداجىڭزى دادۇي شىپاخانىسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ئورگىنى ھەمدە ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى، ناھىيىلىك خەلق بانكىسى دايىڭفاڭغا كۆچۈپ چىقتى.

سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش خىزمىتى ناھىيە مىقياسىدا ئېلىپ بېرىلىشقا باشلىدى.

قارادۆۋە گوڭشېسىدا قەدىمىي قەبرىستانلىق تېپىلدى. بۇ يەردىن كولاپ ئېلىنغان مۇندىن 3200 يىل ئىلگىرىكى قۇرۇق جەسەت مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكىلەرنىڭ كەڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى.

1979 - يىلى

4 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك ئايالىلار قۇرۇلتىيىدا ئاستانە گۈڭشې 2 - دادۇي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئايال ۋەكىللەر گۇرۇپپىسىغا «8 - مارت» قىزىل بايراق دار كوللېكتىپى دەپ نام بېرىلدى.

گوۋۇيۈەن ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنى تەقدىرلىدى ھەم ئۇنىڭغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بەردى.

مەملىكەتلىك تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچانلىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا لاپچۇق مەكتىپىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ساقا، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ھەم قىزىلىيۇلتۇز 4 - مەيدانى، 3 - مەيدانى، 2 - چارۇچىلىق فېرمىسى ۋىلايەتلىك بوز يەر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

مەركىزدىي كومىتېتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، كۆپ يىللاردىن بېرى ھۆكۈمەتنىڭ پەرمانىغا رىئايە قىلىپ، مۇلايىم ئىشلىگەن، يامان ئىش قىلمىغان 530 نەپەر پومېشچىك، باي دېھقان، ئەكسىلئىنقىلابچى ھەم بۇزۇق ئۇنسۇرلارنىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلىنىپ، ئۇلارغا خەلق گۈڭشېسى ئەزالىرى قاتاردا مۇئامىلە قىلىندى. پومېشچىك،

باي دېھقان پەرزەنتلىرىنىڭ تەركىبى بىردەك گۈڭشې ئەزاسى دەپ بېكىتىلدى.

41 نەپەر ئاتالمىش ئۈڭچىنىڭ مەسىلىسى تۈزىتىلدى.

ناھىيە بويىچە 2 - قېتىملىق تۈپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى.

10 - ئايدا، شەھەر ئىچى گۈڭشې جېيەنگو داداۋيىدىن ئون ياش لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ لياۋدۇن ئوچاستىكىسىدا ئىشلەۋېتىپ، پارتىلىتىشتا ئېھتىياتسىزلىق قىلغانلىقتىن، بەختكە قارشى قازا تاپتى.

قارادۆۋە ترانسفور ماتور ئىستانسىسى پۈتتى.

1980 - يىلى

مەملىكەتلىك كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش بىخەتەرلىكى بويىچە تەقىدىرلەش يىغىنىدا ناھىيىلىك كۆمۈر كانىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى سېپى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقىدىرلەش يىغىنىدا ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى ھەم ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار سايلاپ چىقىلدى. ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت دېگەن نام ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدە گۇرۇپپىلار بويىچە ھۆددىگە ئېلىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. قارا دۆۋە، راھەتباغ گۈڭشىلىرىدا بەش ئائىلە مەھسۇلاتنى ئائىلە بويىچە ھۆددىگە ئالدى.

خوتۇنتام دادۇيى، بوغاز گۈڭشىلىرىنىڭ كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى پۈتتى.

1981 - يىلى

ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۈغۇت بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقىدىرلەش يىغىنىدا تاشۇيلىق گۈڭشېسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

قارادۆۋە گۈڭشېسىدا دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 40 پىرسەنتى، راھەتباغ گۈڭشېسىدا 30 پىرسەنتى مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالدى.

5 - ئايدا، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتى كەڭ كۆلەمدە باشلىنىپ، 2 - يىلى 8 - ئايدا ئاياغلاشتى. بۇ جەريانداا، يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىشقا دائىر بىرقانچە ئۇنۇمۇبرسال دوكلات ھەم مەخسۇس دوكلات يېزىپ چىقىلىپ، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپلەرنىڭ تەرەققىياتى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىلدى.

شۇ ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى «قۇمۇل ناھە-

يىغىنىڭ تەزكىرىسى» نى تۈزۈپ چىقىشنى قارار قىلىپ، تەزكىرە كومىتېتى ۋە ئۇنىڭ ئىشخانىسىنى قۇردى.

1982 - يىلى

ئاپتونوم رايونلۇق يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش خەلقنى سۆيۈش بويىچە «قوش ئىلغار»-لارنى تەقدىرلەش يىغىندا بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى، تاشۇبلىق گۈڭشېسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىنشائاتلىرىنى باشقۇرۇش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئېلېكتىر ئورنى، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئېلېكتىر ئورنىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا ئاستانە گۈڭشېسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا بۇلۇڭتوغراق ئوتتۇرا مەكتېپىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

3 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يىغىن ئېچىپ، «بەش بولۇش، تۆت گۈزەل» پائالىيىتىدە مەيدانغا كەلگەن ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلىدى.

9 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ، ئىلغار شەخسلەرنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، سەككىز كوللېكتىپ، 68 شەخسنى تەقدىرلىدى.

ناھىيىلىك پەن - تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى.

ناھىيە بويىچە 268 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ 158 دە چوڭ ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى، 22 سىدە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى، 13 دە مەسئۇلىيەت ئېتىزى ۋە ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئېتىزى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

3 - قېتىملىق نوپۇسنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە بويىچە 35 مىڭ 918 ئائىلە، 167 مىڭ 553 نوپۇس بارلىقى مەلۇم بولدى.

ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش خىزمىتى ئاساسەن ئاياغلاشتى، ھەرخىل ئەنزىلەردىن 4531 ى قايتا تەكشۈرۈلدى. گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتسىكە قايتقان سابىق خادىملىرىغا قارىتىلغان سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتىمۇ بىرلا ۋاقىتتا ئورۇنـدالدى.

پۈتۈن ناھىيىدىكى ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى.

1983 - يىلى

5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنتەربىيە يىغىندا تاشۈبلىق گۈڭشىسىغا ئامىرى تەنتەربىيە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيە ھەرىكىتى بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا پالۋانتۇر گۈڭشې، ئاستانە گۈڭشې ۋە ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق پىلانلىق تۇغۇت بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنى ۋە پالۋانتۇر گۈڭشىسىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ تەقدىرلەش يىغىندا ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيىسىنىڭ 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىغا «8 - مارت» قىزىلبايراقدار كوللېكتىپى دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق «تۆتتىن خالى» ئاشلىق ئىسكىلاتى بويىچە «قوش ئىلغار»-لارنى تەقدىرلەش يىغىندا تاشۈبلىق ئاشلىق پونكىتى، ئاستانە ئاشلىق پونكىتى ۋە ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئىسكىلاتىغا ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

ئاپتونوم رايونلۇق تىرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچانلىق بىلەن مەكتەپ باشقۇرۇش بويىچە «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىندا لاپچۇق ۋە گاداجىڭزى مەكتەپلىرىگە ئىلغار كوللېكتىپ دەپ نام بېرىلدى.

9 - ئايدا، گوۋۇيۈەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مەمۇرىي رايونىنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىشنى قارار قىلدى. 2 - يىلى 5 - ئايدا قوشۇۋېتىش خىزمىتى ئاياغلاشتى.

بەرنچى قسم مەمۇرىي رايونلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە مەمۇرىي ئاپپاراتلار خېلى بالدۇر تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈكپىڭنىڭ 16 - يىلى (مىلادى 73 - يىلى) جىمكۆل تەسىس قىلىنغاندىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، 1983 - يىلغىچە 1910 يىللىق تارىخقا ئىگە، قۇمۇل شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان قاتناش تۈگۈنى. ئۇ- نىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ، ھەر بىر تەرەپ ئەزەلدىن تالى- شىپ كەلگەن جاي. شۇڭا، ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى ئۇرۇشنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ تۇر- غان، تىنچلىق يىللىرى ھاكىمىيەت بىرقەدەر مۇقىم، يېغىلىق يىللىرى بولسا تۇراق- سىز بولغان. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1696 - يىلى) جاساق تۇزۇمى ئورنىتىلغان، چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1759 - يىلى) قۇمۇل مەھ- كىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرى كۈندىن كۈنگە مۇكەممەل- لەشكەن ۋە مۇقىملاشقان. مىنگونىڭ 24 - يىلى(مىلادى 1935 - يىلى) توقلۇق (تۇخۇلۇ) ئەترابىي ئايرىپ چىقىلىپ،ئاراتۈرۈك ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. 1977 - يىلى قۇمۇل بازىرىغا شەھەر ئەترابىدىكى قىسمەن جايلار قوشۇلۇپ قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغان. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدە 11 گۈڭشې، بىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى، 88 دادۇي، 292 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بولغان.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى كەڭ بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى چۆل - باياۋان تەشكىل قىلىدۇ. بۇ يەردىكى ئادەملەر كىچىك - كىچىك بوستانلىقلارغا جايلىشىپ تېرىكچىلىك قىلىدۇ. ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى بويىچە ھېسابلىغاندا ھەر بىر كۈادات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان ئادەم سانى ئىككى گىمۇ يەتمەيدۇ، ئەمما شەھەر رايونىدا يەر بىر كۈادرات كىلومېتر يەرگە توغرا كېلىدىغان ئادەم سانى 1100 دىن ئېشىپ كېتىدۇ. ناھىيىدە تېرىلغۇ مەيدانى بىر- قەدەر ئاز بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 0.16 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھەر بىر يېزا ئاھالىسىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئىككى يېرىم مودىن تېرىل- غۇ يەر توغرا كېلىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكى ئاساس قىلىنىدىغان ناھىيە. بوستانلىقلاردىكى يەرلەر مۇنبەت بولۇپ، دېھقانچىلىق خېلى تەرەققىي قىلغان. دۆلتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، دېھقانچىلىقنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولۇپ، ئاران ئۆز - ئۆزىنىلا تەمىنلىيەلەيدى- دىغان تەبىئىي ئىگىلىك تۈسىنى ئالغانىدى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئەسلىگە كېلىش - راۋاجلىنىش - ئىلگىرىلەش - چېكىنىشتىن ئىبارەت بىر قانچە باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈرۈش نەتىجىسىدە مۇنەييەن كۆلەمگە ئىگە بولدى. ماشىنىلىشىش دەرىجىسى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتتى. گۈڭشېلار ئۆزلىرىنىڭ ئۈس-

تۆۋنلۇكىگە تايىنىپ يېزا ئىگىلىكىنىڭ بىرقەدەر ئەقىلگە مۇۋاپىق قۇرۇلمىسىنى دەسلەپكى قەدەمدە ۋۇجۇدقا كەلتۈردى. شەھەر ئىچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر، تاشۇپلىق، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە قاتارلىق گۈڭشېلاردا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىنغان. قارادۆۋە، بوغاز گۈڭشېلىرىدا ئاشلىقتىن باشقا، مېۋە-چېۋە، قوغۇن-تاۋۇز كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىلىدۇ. غەربىي تاغ، تېيانشان گۈڭشېلىرىدا ۋە قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانىدا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ.

I باب ئورنى ۋە يەر مەيدانى

قۇمۇل ناھىيىسى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، شىنجاڭدىن ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە بېرىشتىكى مۇھىم قاتناش يولى، ئۇنىڭ ئەزەلدىن «شىنجاڭنىڭ دەرۋازىسى» دەيدىغان نامى بار. قۇمۇل ناھىيىسى شەرقتە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ سۇبېي، ئەنشى، دۇنخۇاڭ ناھىيىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى ۋە پەچان ناھىيىسى بىلەن قوشنا، جەنۇبتا قۇمتاغ قۇملۇقى ئارقىلىق چاقىلىق ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شىمالدا ئارا-تۇرۇك ناھىيىسى ۋە باركۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، شەرقىي شىمالدا موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. دۆلەت چېگرا لىنىيىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 46.6 كىلومېتر كېلىدۇ.

جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′91°08 ～ ′96°23، شىمالىي كەڭلىك ′40°43 ～ ′43°41 ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ.

شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 404 كىلومېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 322 كىلومېتر كېلىدۇ. ناھىيىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى 84 مىڭ 977 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، تەخمىنەن شىنجاڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 5.2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

II باب ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانى

قۇمۇل قەدىمكى زاماندا كۇنمو (كۇنمى) دەپ ئاتالغان. بىر چاغلار ئۇسۇن بېگى كۇنمونىڭ يايلىقى بولغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئېۋرغول دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېندىنىڭ 4-يىلى (ملادىدىن ئىلگىرى 176-يىلى) ھونلار-نىڭ تەڭرىقۇتى قويانخانىنىڭ جەنۇبىي قەبىلىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈەنخې ئىنىڭ 16-يىلى (ملادى 73-يىلى) جىمكۆل كاھىبېگى تەسىس قىلىنغان. جىيەنچۇنىڭ 6-يىلى (ملادى 81-يىلى) ئېۋرغول ئەمرلەشكىرى تەسىس قىلىنغان. ئۇچ پادىشاھلىق دەۋردە ۋېي سۇلالىسى جىمكۆل ئېۋرغول كاھىبېگى تەسىس قىلىنغان.

ئالدىنقى لياڭ پادىشاھلىقى ئىۇمرغول كاھىبىگى تەسىس قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەي-
چاڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 422 - يىلى) دىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيپىڭ جېن-
جۇننىڭ 3 - يىلى (مىلادى 442 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا ئى باۋ، تاڭ چىلار [illegible]-
غول ھاكىمىيىتىنى قۇرۇپ، جورجانلارغا بەيئەت قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەي-
خېنىڭ 12 - يىلى 12 - ئايدا (مىلادى 489 - يىلى) ئىۇمرغول ۋىلايىتى تەسىس قى-
لىنغان، كېيىن ئۇ جورجانلار ۋە غەربىي تۈركىلەرنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. سۇي سۇ-
لالىسى دايېنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 610 - يىلى) ئىۇمرغول ۋىلايىتى ۋە رويان (تاش-
ۋېلىق) بازىرى تەسىس قىلىنغان. سۇي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇ جايلار يەنە
غەربىي تۈركىلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەنىڭ 4 - يىلى (مىلادى
630 - يىلى) غەربىي ئىۇمرغول ئايمىقى تەسىس قىلىنغان، ئىككى يىل ئۆتكەندە ئىۇمۇر-
غول ئايمىقىغا ئۆزگەرتىلىپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىۇمرغول، ناجى (لاپچۇق)، رويان (تاش-
ۋېلىق) تىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە تەسىس قىلىنىپ، غەربىي گەنسۇ قارايدىغان بولغان.
تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا غەربتىكى خەنزۇلارنىڭ ئالتۇنتاغ (جىنشەنگو) بەگ-
لىكىگە قارام بولغان، كېيىن قوجۇ ئۇيغۇرخانلىقىغا قارام بولغان. يۇەن سۇلالىسى
دەۋرىگە كەلگەندە قامىل دەپ ئاتىلىپ، گەنسۇ ۋاقىتلىق ۋازارىتىگە قارايدىغان بولغان.
يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى سۇي ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرى بۆلۈنۈپ چىقىپ قۇمۇل
بەگلىكى قۇرغان. مىڭ سۇلالىسى يۈڭلېنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1404 - يىلى) ئەنىق
تېمۇرگە سادىق ئىتائەتمەن ۋاڭ مەرتىۋىسى بېرىلگەن. يۈڭلېنىڭ 4 - يىلى (مىلادى
1406 - يىلى) قۇمۇل ياساۋۇلخانىسى قۇرۇلغان. جېڭدېنىڭ 8 - يىلى (مىلادى
1513 - يىلى) تۇرپان ۋاڭى مەنسۇر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ
ئاخىرقى يىللىرىدا يەكەن خانلىقىغا تەۋە بولغان. چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 18 -
يىلى (مىلادى 1679 - يىلى) جۇڭغار خاقانى غالدان تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان.
كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1696 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا بەيئەت قىل-
غان. ئىككىنچى يىلى خوشۇن قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەبەيدۇل-
لاغا جاساقلىق مەرتىۋىسى بېرىلگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1759 -
يىلى) قۇمۇلغا ئورۇنباسار سانغۇن ۋەزىپىسى تەسىس قىلىنىپ، خان ئامبال، خان ئام-
بال ياردەمچىسى، سىلاۋچى ياندىش ئايماقبېگى ،چارلىغۇچى مۇپەتتىش قويۇلۇپ، گەنسۇ پەر-
مانبەردارىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1846 - يىلى) پۈ-
تۈلگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، ئەينى زاماندا قۇمۇلدا 35 كەنت-
مەھەللە بولغان. ئۇلار: دۇڭگۇەنشاڭ، شىگۇەنشياڭ، بېيگۇەنشياڭ، شەھەر ئىچى، ساي بې-
شى مەھەللىسى، دۇڭتەيجۇاڭ مەھەللىسى، قىزىلىئۇلغۇن مەھەللىسى، دۇڭخۇيجۇاڭ مەھەل-
لىسى، ساۋۇلاق مەھەللىسى، ئۇلاتاي مەھەللىسى، تۈگمەنغول مەھەللىسى، تاشۋېلىق
تۆۋەن مەھەللە، قىبلە مەھەللە، يۇقىرى مەھەللە، خوتۇنتام مەھەللىسى، ئەلتۆەۋر مە-
ھەللىسى، يەندۇاڭ مەھەللىسى، كۇشۇ مەھەللىسى، قۇمبۇلاق مەھەللىسى، شىڭشىڭشيا
مەھەللىسى، شىشىنجۇاڭ مەھەللىسى، سۇبەقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە،

جىگدەبۇلاق، ئۆردەكلىك، لياۋدۇن، توغراقلىق، سەنجاپار، كۆشۈتى ئېغىزى، تۆۋەرۈك، قوتانغول، بوغاز مەھەللىسىدىن ئىبارەت. گۇاڭشۇنلىك 10 - يىلى (مىلادى 1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل ئۆلكىگە بىۋاستە قارايدىغان مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەن. «شىنجاڭنىك جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇمۇلدا 35 كەنت - مەھەللە بولغان. ئۇلار: قىزىلىيۇلغۇن، ساۋۇلاق، ئەلتۆمۈر، ياندۇڭ، فېڭدۇڭ، كۆشۈ، شوربۇلاق، قۇمبۇلاق، بۇلغۇنلۇق، شىڭشىڭشىيا، خوشاۋجۇاڭ مەھەللىسى، راھەتباغ، شامال چاھارباغ، قاراتال، بوغاز، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، تارانچى، نىجىتۇ، خىجاڭفاڭ، كۆشۈتى ئېغىزى، قوتانغول، دۆربەجىن، قارىمۇقچى، سەيخۇمياۋ مەھەللىسى، لاپچۇق، قارادۆۋە، بۇلۇڭتوغراق، گاداجىڭزى، شور بۇلاق مەھەللىسى، تارلاڭ، تاشۈبلىق، شەرقىي تاغ، شوپۇلدىن ئىبارەت. مىنگونىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1913 - يىلى) مەھكىمە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، جەنۇبىي ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولۇپ، ياندىش ئايماقبېگىمۇ مەنسەپى ھاكىمغا ئۆزگەرتىلگەن. ناھىيە قارىمىقىدا بىرقانچە يېزا بولۇپ، ھەربىر يېزىغا بىردىن يېزا باشلىقى (شاڭيۇ) قويۇلغان، يېزا باشلىقلىرى ئۆز تەۋەسىدىكى مەمۇرىي ئىشلار، باج، ئالۋان - ياساق ئىشلىرىنى باشقۇرغان. بۇ چاغدا قۇمۇل ۋاڭى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاچقا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرىدىغان دائىرە كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇمياۋ، بۇلۇڭتوغراق، تاشۈبلىق قاتارلىق خۇيزۇ، خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلار بىلەنلا چەكلەنگەن. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئايرىم بىر يۇرۇش زور مەمۇرىي تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بولۇپ، شەھەر ئىچى، شەھەر ئەتراپى يېزىسى، جەنۇبىي يېزا، شىمالىي يېزا، شەرقىي يېزا، غەربىي يېزىلاردىن بولۇپ 38 مەھەللىنى باشقۇرغان. ھەر بىر مەھەللىگە بىردىن دورغا (ياكى قازى) تەيىنلىگەن. ئۇلار شۇ جايىنىڭ مەمۇرىي، ئىشلەپچىقىرىش، ھەق تەلەپ ئىشلىرى، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشىغا تولۇق ھوقۇقلۇق بولغان. قۇمۇل ۋاڭى يۇقىرىدا ئېيتىلغان يېزا - مەھەللىلەرنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، كونىشەھەر، يېڭىشەھەر، شەھەر ئەتراپى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىمۇ باشقۇرغان.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1934 - يىلى) قۇمۇل ناھىيىسى قۇمۇل ۋىلايىتىگە قارايدىغان بولغان.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1935 - يىلى) ئاراتۇرۇكتە مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى تەسىس قىلىنىپ، قۇمۇل ناھىيىسىدىن ئايرىۋېتىلگەن.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) شەھەر ئىچى، ئاقيەر، تۇغۇچى، تاشۈبلىق، تىيانشاندىن ئىبارەت بەش رايون قۇرۇلغان، رايونلاردا رايون مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ، رايون قارىمىقىدا كەنتلەر ئايرىلىپ، كەنت باشلىقلىرى تەيىنلەنگەن.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (مىلادى 1943 - يىلى) 8 - ئايدا گومىنداڭ باۋ - جيا تۈزۈمىنى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويغان. پۈتۈن ناھىيە ئىككى بازار، بەش يېزا، 66 باۋغا ئايرىلغان.

ئىككى بازار: جۇڭشەن بازىرى (قارىمىقىدا ئالتە باۋ بار)، جۇڭجېڭ بازىرى (قارىمە

قىدا سەككىز باۋ بار) دىن ئىبارەت. بەش يېزا: 1 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى شەھەر ئىچىدە بولۇپ، قارىمىقىدا شەرقىي كۆكتاتلىق، غەربىي كۆكتاتلىق، چاھار باغ، يالاڭ كارىز، شەھەر ئىچى، ئالتۇنلۇق، قاراڭلار، چاڭغۇ، بوغاز، قاراتالدىن ئىبارەت ئون باۋ تەسىس قىلىنغان. 2 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى ئاقىيەردە بولۇپ، قارىمىقىدا يۇقىرى ئاقىيەر، تۆۋەن ئاقىيەر، لەڭگەر، چۆەنشۇي، سەيخۇمياۋ، پالۋانتۇر، لوجاۋەن، قىزىل-يۇلغۇن، دۆربەجىن، گاداجىڭزى، بۇلۇڭتوغراقتىن ئىبارەت 11 باۋ تەسىس قىلىنغان. 3 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى توغۇچىدا بولۇپ، قارىمىقىدا قوشتىكەن، گۈڭشاڭ، جىگدە، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق (ئىككى باۋ) قارادۆۋە (ئىككى باۋ) قاتارلىق ئون باۋ تەسىس قىلىنغان. 4 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى تېيانشاندا بولۇپ، قارىمىقىدا نەرىن، قودايى، قىزىلىيار، تۆمۈرتى، ئېدىر، توشو، ئاقتاش، قۇرلۇق، كۆكيار، تاراتى، ئولاڭلاقتىن ئىبارەت 11 باۋ تەسىس قىلىنغان. 5 - يېزىنىڭ يېزىلىق مەھكىمىسى تاشۇبلاقتا بولۇپ، قارىمىقىدا تاشۇبلىق، غەربىي مەھەللە، شەرقىي مەھەللە، خوتۇنتام، شوپۇل قاتارلىق (ئولارنىڭ ھەر بىردە ئىككى باۋ) جەمئىي ئون باۋ تەسىس قىلىنغان.

بازاردا بىردىن بازار باشلىقى، بىردىن مۇئاۋىن بازار باشلىقى، يېزىدا بىردىن يېزا باشلىقى، بىردىن مۇئاۋىن يېزا باشلىقى، باۋدا باش باۋجاڭ ۋە مۇئاۋىن باۋجاڭ، جىلاردا باش جىا جاڭ ۋە مۇئاۋىن جىاجاڭلار قويۇلغان.

1949 - يىل 9 - ئايدا قۇمۇل ئازاد بولدى.

1950 - يىل 3 - ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ، ناھىيە قارىمىقىدا ئالتە رايون، 22 يېزا، 119 كەنت تەسىس قىلىنغان.

شەھەر رايونى: رايون مەھكىمىسى جەنۇبىي جۇڭشەن بولىدا بولۇپ (كېيىن يېڭىشەھەردىكى نەنگۇەنگە كۆچكەن)، تۆت مەھەللىگە بۆلۈنگەن. بۇلار: 1 - مەھەللە (كونا شەھەر)، 2 - مەھەللە (جۇڭشەن يولى)، 3 - مەھەللە (ئازادلىق يولى)، 4 - مەھەللە (جۇڭخۇا يولى) دىن ئىبارەت.

شەھەر ئىچى رايونى (2 - رايون): رايونلۇق مەھكىمىسى قۇمۇل ۋاڭزىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى ياربۇغ دەپ ئاتالغان بېغىنىڭ ئورنىغا جايلاشقان بولۇپ، قارىمىقىدا 1 - يېزا (يالاڭ كارىز)، 2 - يېزا (شەھەر ئىچى)، 3 - يېزا (راھەتباغ)، 4 - يېزا (بوغاز) دىن ئىبارەت تۆت يېزا تەسىس قىلىنغان.

توغۇچى رايونى (3 - رايون): رايون مەھكىمىسى توغۇچىدا بولۇپ، قارىمىقىدا 1 - يېزا (ئاستانە)، 2 - يېزا (توغۇچى)، 3 - يېزا (لاپچوق)، 4 - يېزا (قارادۆۋە) دىن ئىبارەت تۆت يېزا تەسىس قىلىنغان.

ئاقىيەر رايونى (4 - رايون): رايون مەھكىمىسى يۇقىرى ئاقىيەردە بولۇپ، قارىمىقىدا 1 - يېزا (يۇقىرى ئاقىيەر)، 2 - يېزا (پالۋانتۇر)، 3 - يېزا (ساقا) دىن ئىبارەت ئۈچ يېزا تەسىس قىلىنغان.

تاشۇبلىق رايونى (5 - رايون): رايون مەھكىمىسى تاشۇبلىقتا بولۇپ، 1 - يېزا (تاشۇبلىق)، 2 - يېزا (خوتۇنتام، شوپۇل) تەسىس قىلىنغان.

تىيانشان رايونى (6 - رايون):رايون مەھكىمىسى قورايدا بولۇپ، 1 - يېزا (نېرناسى)، 2 - يېزا (قوراي)، 3 - يېزا (ئېدىر)، 4 - يېزا (قۇرلۇق) تەسىس قىلىنغان.

بۇنىڭدىن باشقا غەربىي تاغنىڭ ھەرقايسى غوللىرىدا تارقاق ئولتۇراقلاشقان 138 ئۆيلۈك چارۋىچى، 1007 نوپۇس ئايرىم بىر يېزا قىلىپ ئايرىلغان.

1952 - يىل 5 - ئايدا تىيانشان رايونى كۆشۈتى ئېغىزىنىڭ غەربىدىكى جايلار ئايرىپ چىقىلىپ، غەربىي تاغ رايونى (7 - رايون) تەسىس قىلىنغان، رايون مەھكىمىسى ئۆرۈكلۈكە جايلاشقان بولۇپ، قارىمىقىدا تاراتى، چەچەيدىن ئىبارەت ئىككى يېزا تەسىس قىلىنغان.

1953 - يىلى شەرقىي ۋە غەربىي كۆكتاتچىلىق كەنتلىرى قوشۇلۇپ، ئايرىم - ئايرىم ھالدا شەھەر ئەتراپى يېزىسى قۇرۇلغان ۋە ئاۋۋالقىدەكلا شەھەر ئەتراپى رايونىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇۋەرگەن. ئاقىيەر رايونىغا ساربۇلاق يېزىسى قوشۇلغان.

1954 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلۇپ (ناھىيىگە قاراشلىق)، شەھەر ئەتراپى رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 4 - ئايدا يەتتە قۇدۇق مەركىزىي رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا دەرىجىلىك يەتتە قۇدۇق بازىرى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ قارىمىقىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. بۇ يەتتە قۇدۇقنىڭ قۇمۇل ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلگەنلىكىنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

1956 - يىلى رايونلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزىلار بىرلەشتۈرۈلگەن. مەمۇرىي رايونلارنىڭ بۇ قېتىمقى تەڭشىلىشى تۆۋەندىكىچە بولغان:

قۇمۇل شەھىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل بازىرى قۇرۇلغان. بۇرۇن شەھەرگە قارايدىغان شەھەر ئەتراپى يېزىسى ناھىيىگە بېۋاستە قارايدىغان يېزىغا ئۆزگەرتىلىپ، قۇمۇل بازىرىغا تۆت كوچا قارايدىغان بولغان.

توغۇچى رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تۆت يېزا ئاستانە، توغۇچى، قارادۆۋىدىن ئىبارەت ئۈچ يېزا قىلىپ بىرلەشتۈرۈلگەن.

ئاقىيەر رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تۆت يېزا پالۋانتۇر، ساقا، گادا-جىكزىدىن ئىبارەت ئۈچ يېزا قىلىپ بىرلەشتۈرۈلگەن.

شەھەر ئىچى رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇرۇنقى تۆت يېزا شەھەر ئىچى، راھەتباغدىن ئىبارەت ئىككى يېزا قىلىپ بىرلەشتۈرۈلگەن.

تاشۇبلىق رايونى (قارىمىقىدا ئۈچ يېزا بار)، تىيانشان رايونى (قارىمىقىدا ئۈچ يېزا بار)، غەربىي تاغ رايونى (قارىمىقىدا ئىككى يېزا بار) دىن ئىبارەت ئۈچ رايونىنىڭ قۇرۇلمىسى ئۆزگەرتىلمىگەن.

1956 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە پۈتۈن ناھىيە قارىمىقىدا ئۈچ رايون، ئۈچ بازار (يەتتە قۇدۇق بازىرى، قۇمۇل بازىرى، شىڭشىڭشىيا بازىرى)، 17 يېزا بولغان.

1958 - يىل 9 - ئايدا گۇڭشېلىشىش ھەرىكىتى شەھەر - يېزىلارنى قاپلىغان. شۇ يىلى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، شەھەر ئىچى (راكېتا)، ئاستانە (قىزىلىيۇلتۇز)، توغۇچى (ئاۋانگارت)، قارادۆۋە (قىزىللىشىش - مۇتەخەسسىسلىشىش)، پالۋانتۇر (شەرق

شامىلى)، بۇلۇڭتۇغراق (ئالغا)، شەھەر ئەتراپى (قىزىلبايراق) دىن ئىبارەت يەتتە گۇڭشي قۇرۇلغان. قۇمۇل بازىرىدا تۆت شەھەر گۇڭشىسى قۇرۇلغان، بازار، مەھەللە قۇرۇلمىسى يەنىلا ساقلاپ قېلىنغان. ساقا يېزىسىدا يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان.

1959 - يىلىنىڭ بېشىدا تاشۇبۇلاق، غەربىي تاغ، تىيانشان، يەتتە قۇدۇق (يۇقىرى ئۆرلەش) تىمۇ خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلغان.

1960 - يىلى شىڭشىڭشيا بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ۋېيىيا ئىش بېجىرىش باشقارمىسىغا قوشۇۋېتىلگەن. كېيىن تۆمۈرىيول قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ پويىز قاتنىغاندا، ۋېيىيا ئىش بېجىرىش باشقارمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

1960 - يىلى توغۇچى گۇڭشىسى دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1961 - يىل 1 - ئاينىڭ 25 - كۈنى گوۋۇيۈەن ئاۋۋالقى قۇمۇل بازىرىنى ئاساس قىلىپ قۇمۇل شەھىرى (ناھىيە دەرىجىلىك) قۇرۇشنى قارار قىلغان. كېيىنكى يىلى 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى گوۋۇيۈەن بۇرۇنقى قارارنى بىكار قىلغان. بازار قۇرۇلمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

1962 - يىلى شەھەر ئىچى گۇڭشىسى شەھەر ئىچى، راھەتباغ ۋە بوغازدىن ئىبارەت ئۈچ گۇڭشىغا بۆلۈنگەن.

1963 - يىلى دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى قايتىدىن توغۇچى خەلق گۇڭشىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1964 - يىل 4 - ئايدا توغۇچى گۇڭشىسى قايتىدىن دۇربەجىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1967 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»نىڭ دەسلىپىدە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقى تارتۇۋېلىنىپ، ئورگان خىزمىتى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالغان.

1969 - يىل 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ تەستىقى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلغان.

1977 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى گوۋۇيۈەن قۇمۇل شەھەر قۇرۇلمىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى قارار قىلغان. قۇمۇل شەھىرى قۇمۇل بازىرى بىلەن شەھەر ئەتراپى گۇڭشىسىنى ئاساس قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، شەھەر ئىچى گۇڭشىسىغا قاراشلىق چاھارباغ دادۇيى، پالۋانتۇر گۇڭشىسىغا قاراشلىق يۇقىرى ئاقيەر دادۇيى، بىڭتۈەننىڭ ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى (قىزىلىيۇلتۇز 3 - دېھقانچىلىق مەيدانى) شەھەر رايونى تەۋەسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. ئومۇمىي يەر كۆلىمى 58 كۋادرات كىلومېتر قىلىپ بېكىتىلگەن.

1977 - يىلى ئەسلىدە ئىشلەپچىقىرىش قۇرۇلۇش بىڭتۈەننگە قاراشلىق بولغان قىزىلىيۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق مەيدانى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ رەھبەرلىك قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

1978 - يىلى غەربىي تاغ قىزىلىيۇلتۇز چارۋىچىلىق مەيدانى غەربىي تاغ گۇڭشىسىنىڭ ۋەكالىتەن باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، كېيىن قۇرۇلما مۇۋاپىق بول-

مىغانلىقتىن ئايرىۋېلىنىپ، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن.

1979 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى، دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە قىزىلىيۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق مەيدانى ۋىلايەتلىك بوزىەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكى قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە قۇمۇل ناھىيىسى قارىمىقىدا پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق، تاشۇېلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ، يەنتەقۇدۇق، قارادۆۋە، ئاستانە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغازدىن ئىبارەت 11 گۈرۈپپا ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانى بولغان.

III باب ناھىيە بازىرى

قۇمۇل شەھىرى چىك سۇلالىسى يۈكجېڭنىڭ 5 - يىلى (مىلادى1729 - يىلى)بىنا قىلىنغان بولۇپ، ئايلانما ئۆزۈنلۇقى بىر چاقىرىم، سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى 2.46 جاڭ كېلىدۇ. شەرقىي دەرۋازا، غەربىي دەرۋازا، شىمالىي دەرۋازا دېگەن ئۈچ دەرۋازىسى بار، دەسلەپتە سېپىل ئىچى ئاشلىق باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلار تۇرىدىغان ھەم ھەربىي ئوزۇق - تۈلۈك ساقلايدىغان جاي بولغان. شۇڭا ئۇ ئاشلىق شەھىرى دەپ ئاتالغان. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (مىلادى 1759 - يىلى)دىن كېيىن خان مۇپەتتىش ئامبىلى، يارداەمچى نازارەتچى ئامبال، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئورۇنباسار سانغۇن يارداەمچىسى قاتارلىق ئەمەلدارلارنىڭ مەھكىمىلىرى تۇرۇشلۇق جاي بولغان. چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (مىلادى 1760 - يىلى) شەھەر ئىچىدە 400 ئېغىز ئەسكەر ياتقىلى سېلىنىپ، مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ۋە ئەسكەرلەرنىڭ بالا - چاقىسىنىڭ ئولتۇرۇشىغا بېرىلگەن. شەھەر سىرتىدىكى دۇڭگۇەن، بېيگۇەن ۋە شىگۇەنلەر سودا - سېتىق رايونى ۋە ئاھالىلەر رايونى بولغان. داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1846 - يىلى) پۈتۈلگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، دۇڭگۇەندە 912 ئاھالە، بېيگۇەندە 472 ئاھالە، شىگۇەندە 567 ئاھالە جەمئىي 1951 ئاھالە بولغان.

چىك سۇلالىسى تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (مىلادى 1865 - يىلى) قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ خەلقى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، شەھەرگە بۆسۈپ كىرىپ، يامۇلغا ئوت قويۇپ، خان مۇپەتتىش ئامبىلى زاكىداڭنا، يانداش ئايماقبېگى چېن يىخې، ئورۇنباسار سانغۇن يارداەمچىسى ۋاڭ دېپۇنى ۋە چىك ھۆكۈمىتى لەشكەرلىرىدىن 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈرگەن.

تۇڭجىنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 1868 - يىلى) يىل ئاخىرىدا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن يارداەمچى نازارەتچى ئامبال ژېن لىن ئەسكەر باشلاپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ شەھەر سېپىلى ئۆرۈلۈپ كەتكەن، خەلق سەرسان بولغان، ئېھتىياتچىلىق، باغۋارلار قاقاسلىققا ئايلانغانىدى. ژېن لىن، بىر تەرەپتىن، ئەسكەرلەرنى باشلاپ بوز يەر

ئىچىپ دېھقانچىلىق قىلغاچ، قورغان ۋە بېكەتلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بۇرۇنقى شەھەرنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى بىر كىلومېتر كېلىدىغان جايدا بىر ھەربىي قەلئەبىنا قىلدۇ. ئۇرۇش مالمانچىلىقى ۋە ئادەم، مالىيە كۈچى چەكلىمىسىگە ئۇچراش تۈپەيلىدىن ھەربىي قەلئەنىڭ كۆلىمى كىچىكرەك ئېلىنىپ، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى ئاران بىر چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇب، شىمال تەرەپلەرگىلا قارايدىغان ئىككى دەرۋازا قويۇلدۇ.

كېيىنچە، كىشىلەر ھەربىي قەلئەنى يېڭى شەھەر، ۋەيران بولغان قۇمۇل شەھىرىنى كونىشەھەر دەپ ئاتىغان. بۇلارغا شەھەر ئىچى قوشۇلۇپ قۇمۇلنىڭ ئۈچ شەھىرى دەپ ئاتالغان.

تۆۋەندىكى 13 - يىلى (مىلادى 1874 - يىلى) جاڭ ياۋ ئىچكىرىدىن سۈڭ ۋۇ-جۇن قوشۇنىنى باشلاپ چىقىپ، كونىشەھەرنى ئانچە - مۇنچە رېمونت قىلىپ لەشكەر-گاھى قىلغان ۋە شەھەرنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە بىر كىچىك قورغان ياساپ ئۇنى ئۇزۇق-تۇلۇك، يەم - خەشەك ساقلايدىغان ئورۇن قىلغان. كېيىن كىشىلەر ئۇنى ئاشلىق قورغىنى دەپ ئاتىغان.

گۇاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (مىلادى 1880 - يىلى) زوزۇڭتاڭ چوڭ لاگىرنى سۈجۈدىن قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ كەلگەن. چوڭ لاگىر بىلەن بىللە چىققان سودىگەرلەرمۇ ئارقا - ئار-قىدىن قۇمۇلغا كېلىپ توپلانغان. شۇنىڭ بىلەن «تۇزلىنىپ ئازگال ھەم قۇم بارخانلىرى، يېڭىدىن سېلىنىدى ئۆي ۋە سارايلار. سوزۇلۇپ ھەرياڭا قاتار دۇكانلار، چۆمۈلدى شادلىققا شەھەر - بازارلار. قارىساڭ كوچىدا ئادەم مىغلىدار، خىلمۇ خىل مالالارغا تولغان رەستىلەر. يار بولدى بۇ يۇرتقا شادلىق ئىلاھى، ياڭرىدى ھەر ياندا سۈناي بۇرغىلار» (شياۋ شيۇڭ «غەربىي زېمىن ھەققىدە نەزمە—قۇمۇل) دېگەندەك ھالەت بارلىققا كەلگەن. يېڭىدىن بىنا قىلىنغان كوچىلارنىڭ بىرى يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىدىن باشلىنىپ، يېڭىشەھەر كوچىسى ئارقىلىق جەنۇبىي دەرۋازىغا بارىدۇ، ئاندىن شەرقتە بۇرۇلۇپ، خۇاگۈسەن بىلەن تۇتىشىدۇ؛ يەنە بىرى ھازىرقى تۆت كوچىدىن جەنۇبقا سوزۇلۇپ كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسى بىلەن تۇتىشىدۇ.

گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى (مىلادى 1883 - يىلى) كونىشەھەر قايتىدىن ياسالغان. قورۇلۇشنى قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇن ئۆستىگە ئالغان. بۇنىڭغا ئىككى يىل ۋاقىت، 26 مىڭ سەردىن ئارتۇق كۈمۈش سەرپ قىلىنغان. كېڭەيتىلگەن كونىشەھەرنىڭ ئايلانمائۇزۇنلۇقى ئۈچ يېرىم چاقىرىم بولۇپ، بۇرۇنقىدىن ئىككى ھەسسە كېڭەيگەن. ئۇنىڭ شەرقىي دەرۋازا، غەربىي دەرۋازا، جەنۇبىي دەرۋازا، شىمالىي دەرۋازا دېيىلىدىغان تۆت دەرۋازىسى بولغان. شەرقىي دەرۋازىغا «شىياڭيىاڭ»، غەربىي دەرۋازىغا «يىشۇاڭ»، جەنۇبىي دەرۋازىغا «يىڭشۈن»، شىمالىي دەرۋازىغا «گۈڭ-چېڭ» دەپ نام بېرىلگەن. سېپىل راۋىقى ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ. شە-ھەر ئىچىدە شەرقتىن غەربكە ۋە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان ئىككى ئاساسىي كوچا بولۇپ، ئۇلار تۆت دەرۋازىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كوچا-

غا زو زۇكتاك كوچىسى دەپ نام بېرىلگەن، جاساق چىنۋاك ئىبادەتخانىسى، زو زۇكتاك ئىبادەتخانىسى، دېڭ شياڭۋاك بۇتخانىسى قاتارلىقلار مۇشۇ كوچىنىڭ ئىككى قاسىنقىغا جايلاشقان. جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان كوچىغا «دېڭيۇدن يولى» دەپ نام بېرىلگەن. قۇمۇل ئورۇنباسار سانئۇنىڭ مەھكىمىسى ۋە لەشكەرگاھى مۇشۇ كوچىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ شەرقىي قاسىنقىغا جايلاشقان.

قۇمۇل ناھىيە بازىرىنىڭ تۇزۇلۇشى، ئۈرمۈمەن، مۇشۇ چاغدا شەكىللەنگەن.

گۇاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (مىلادى 1884 - يىلى) شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلۇپ چوڭ لاگىر ئۇرۇدچىگە كۆچۈرۈلگەن. چوڭ لاگىر بىلەن بىللە ماڭغان سودىگەرلەرمۇ تەڭلا غەربكە كۆچكەن. شۇ ۋەجدىن قۇمۇل بازىرى چۆلدەرەپ قالغان.

مىنگۈنىڭ 2 - يىلى (مىلادى 1913 - يىلى) مەھكىمە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كونىشەھەرگە جايلاشتۇرۇلغان.

مىنگۈنىڭ 23 - يىلى (مىلادى 1934 - يىلى) قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسى قۇرۇلۇپ، ئۇمۇ كونىشەھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگوغا ياردەمگە بەرگەن نۇرغۇن ماددىي بۇيۇملىرى قۇمۇل ئارقىلىق ئېچىرىگە توشۇلغان، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىن ئۆتىدىغان ئاپتومۇبىل ۋە ئادەم بارغانسېرى كۆپەيگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە سوۋېت ئارمىيىسى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئېھتىياجى سودىگەرلەر ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىيلەرگە خىزمەت قىلىدىغان سودا مۇلازىمەت كەسىپلىرى كۆندىن - كۈنگە جانلانغان. قۇمۇل بازىرى شىمالغا سەل - پەل كېڭەيگەن. شۇ چاغدا يېڭىدىن يېنە ئىككى كوچا يەنى دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى شىمالىي جۇڭشەن يولى بىلەن جەنۇبىي جېەنگو يولى بىنا قىلىنغان. ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى دايىڭغاڭ (چوڭ گازارما) سوۋېت ئارمىيىسى قىزىل 8 - تۈدىنىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى، ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدىكى ئايرودروم سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا ياردەم ئۈچۈن بەرگەن ئايروپىلانلار قۇراشتۇرۇلىدىغان جاي بولغان.

مىنگۈنىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1944 - يىلى) ناھىيە بازىرىدا جۇڭشەن ۋە جۇڭجېڭ دىن ئىبارەت ئىككى بازار تەسىس قىلىنىپ، بۇنىڭغا 14 باۋ قارايىدىغان بولغان. مىنگۈنىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1947 - يىلى) ئېلىنغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بازىرىدا ياشايدىغان ئادەم سانى 8994 كە يەتكەن. 1949 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بازىرىدا جەمئىي 1943 ئائىلە، 5453 ئادەم بولغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيە بازىرى كۆندىن كۈنگە ئاۋاتلاشقان. بولۇپمۇ 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولى ياسىلىپ پويىز قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ناھىيە بازىرىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېز بولۇپ، خېلى زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلگەن. 50 - يىللاردا ناھىيە بازىرىنىڭ قۇرۇلۇشى، ئاساسەن، كونا بازار رايونىدا ئېلىپ بېرىلغان. 60 - يىللار باشلانغاندىن كېيىن، تۆمۈريول يېڭى مەھەللىسىنى مەركەز قىلغان يېڭىشەھەر رايونى ۋەقۇمۇل ئېلېكتر ئىستانسىسى، قۇمۇل پولات زاۋۇتىنى مەركەز قىلغان يېڭىشەھەر رايونى

غان سانائەت رايونى تەدرىجىي ۋۇجۇدقا كەلگەن. 70 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا يېڭى ۋە كونا شەھەر رايونلىرى تەدرىجىي ھالدا بىر بىرى بىلەن تۇتىشىپ پۈتۈن بىر گەۋدىگە ئايلانغان. شەھەر رايونىنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 10 كۋادرات كىلومېترغا يەتكەن. 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغان چاغدا، ناھىيە بازىرىنىڭ ئاھالىسى 15 مىڭ 111 ئائىلە، 78 مىڭ 610 نوپۇسقا يەتكەن.

1978 - يىلى ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ ئورگىنى دايىرىكتورلۇقىغا كۆچكەن.

ئاساسىي يوللار

جۇڭشەن يولى: جەنۇبتا كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىن باشلىنىپ، چوڭ-كىچىك تۆت كوچىلاردىن ئۆتۈپ، شىمالدا خەلق مەيدانى جەنۇبىي يولىغا تۇتىشىدۇ. چوڭ تۆت كوچىنىڭ جەنۇبىي تەرىپى جەنۇبىي جۇڭسەن يولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى توققۇز مېتر، ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر كېلىدۇ. بۇرۇن بۇ كوچا جېنفەن كوچىسى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1944-يىلى) جۇڭشەن يولىغا ئۆزگەرتىلگەن. چوڭ تۆت كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپى شىمالىي جۇڭشەن يولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇنىڭ كەڭلىكى 19 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 1100 مېتر كېلىدۇ. 1958 - يىلى بۇ كوچا كېڭەيتىلگەن، 1964 - يىلى ئاسفالت يېيىتىلغان.

جيەنگو يولى: جەنۇبتا شەرقىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا تۆمۈرىيولغا تۇتىشىدۇ. شەھەرلىك كىنو - تىياتىرخانىنىڭ جەنۇبى جيەنگو يولى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1100 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. شەھەرلىك كىنو - تىياتىرخانىنىڭ شىمالى جيەنگو يولى دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1600 مېتر، كەڭلىكى ئون مېتر كېلىدۇ، ئۇنىڭغا پۈتۈنلەي ئاسفالت يېيىتىلغان.

جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولى: شەرقتە جيەنگو يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن باشلىنىپ، غەربتە ئۇزۇن سەپەر يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 950 مېتر، كەڭلىكى 20 مېتر كېلىدۇ، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

شىمالىي خەلق مەيدانى يولى: شەرقتە جيەنگو يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە ۋەتەنپەرۋەرلىك يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

ئازادلىق يولى: غەربتە جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، شەرقتە خۇاگوسەنگە تۇتىشىدۇ. چوڭ تۆت كوچىنىڭ شەرقىي تەرىپى شەرقىي ئازادلىق يولى، غەربىي تەرىپى غەربىي ئازادلىق يولى دەپ ئاتىلىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر كېلىدۇ، بۇرۇن بۇ كوچا دېشېڭ كوچىسى دەپ ئاتالغان، مىنگونىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1944 - يىلى) جۇڭجېڭ كوچىسىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1950 - يىلى كوچا نامى ئازادلىق يولىغا ئۆزگەرتىلگەن، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

غالىبىيەت يولى: شىمالدا شياۋيېڭفاڭدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا شىمالىي خەلق مەيدانى يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 700 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. 1966 - يىلى كوچا نامى بېكىتىلگەن.

قىزىلبايراق يولى: ئادەتتە ئاقىيەر يولى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ شەرقتە ياشلار يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جيەنگو يولىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. 1966 - يىلى كوچا نامى بېكىتىلگەن.

مەدەنىيەت يولى: شەرقتە جەنۇبىي جيەنگو يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جۇڭخۇا يولىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 580 مېتر، كەڭلىكى سەككىز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. 1964 - يىلى كوچا نامى بېكىتىلگەن.

جۇڭخۇا يولى: يېڭىشەھەر ئىچىدە بولۇپ، شىمالدا مەدەنىيەت يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا غەربىي ئازادلىق يولى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. يولغا ئاسفالت ياتقۇزۇلغان.

ئەركىنلىك يولى: كونا شەھەر ئىچىدە بولۇپ، شەرقتە جۇمھۇرىيەت يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جەنۇبىي ئازادلىق يولى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 340 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ، يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان. بۇرۇن بۇ كوچا زوزۇكتاك يولى دەپ ئاتالغان. 1950 - يىلى ئەركىنلىك يولى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

جۇمھۇرىيەت يولى: جەنۇبتا كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىدىن باشلىنىپ، شىمالدا كونا شەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. بۇ كوچىنىڭ شىمالىي قىسمى ئاسفالت يول، جەنۇبىي قىسمى توپىلىق يول. بۇرۇن بۇ كوچا دېگىۋەن يولى دەپ ئاتالغان. 1950 - يىلى جۇمھۇرىيەت يولىغا ئۆزگەرتىلگەن.

ۋەتەنپەرۋەرلىك يولى: جەنۇبتا مەدەنىيەت يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا شىمالىي خەلق مەيدانى يولىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 930 مېتر، كەڭلىكى توققۇز مېتر كېلىدۇ. بۇ يولغا ئاسفالت يېيىتىلغان.

ئۇزۇن سەپەر يولى، شىمالىي تىيانشان يولى: شەرقتە جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا پويىز ئىستانسىسىغا تۇتىشىدۇ. ئاچالنىڭ شەرقىي تەرىپى ئۇزۇن سەپەر يولى، شىمالىي تەرىپى شىمالىي تىيانشان يولى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇ، ئاسفالت يول 1959 - يىلى ياسالغان.

نۇرلۇق يول: شەرقىي تەرىپى شىمالىي خەلق مەيدانى يولى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي تەرىپى ۋوگزال ئالدى كوچىسىدىن ئۆتۈپ، توپتوغرا پويىز ئىستانسىسىغا بارىدۇ، ئاسفالتلىق، 1960 - يىلىدىن باشلاپ ياسالغان.

ئاساسىي كوچىلار

بەخت كوچىسى: شىمالدا غەربىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا جەنۇبىي جۇڭشەن يولىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 500 مېتر، كەڭلىكى يەتتە مېتر كېلىدۇ.

ئۇ توپا يول بولۇپ، ئادەتتە چۆەنشىن كوچىسى دەپ ئاتىلىدۇ. 1950 - يىلى ئۇنىڭ نامى بېكىتىلگەن.

دېموكراتىيە كوچىسى: شىمالدا مەدەنىيەت يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا غەربىي ئازادلىق يولىغا تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 400 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر كېلىدۇ. ئۇ، توپا يول بولۇپ، بۇرۇن قۇملۇق كوچا دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1946 - يىلى) بۇ نام مېھرىبانلىق كوچىسىغا ئۆزگەرتىلگەن، 1950 - يىلى نامى بېكىتىلگەن.

خېنەن كوچىسى: غەربتەجۇڭشەن جەنۇبىي يولىدىن باشلىنىپ، شەرقتە تىنچلىق كوچىسىغا تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 355 مېتر، كەڭلىكى تۆت يېرىم مېتر كېلىدۇ، توپا يول، مىنگونىڭ 32 - يىلى (مىلادى 1943 - يىلى) خېنەن ئۆلكىسىدە، ئاپەتكە ئۇچراپ سەرگەردان بولۇپ قۇمۇلغا چىققان مۇساپىرلار مۇشۇ جايغا ئورۇنلاشقانلىقتىن، خېنەن كوچىسى دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالغان.

تىنچلىق كوچىسى: شىمالدا شەرقىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا خېنەن كوچىسىغا تۇتۇشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر كېلىدۇ، توپا يول. بۇرۇن ئۇيغۇشما كوچىسى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (مىلادى 1946 - يىلى) بۇ نام تىنچلىق كوچىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

ئىتتىپاق كوچىسى: شەرقتە جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، غەربىي تەرىپى غەربىي ئۆستەڭگە تۇتۇشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 600 مېتىر، كەڭلىگى يەتتە يېرىم مېتر، توپا يول، 1950 - يىلى ئۇنىڭ نامى بېكىتىلگەن.

بىرلىك كوچىسى: جەنۇبتا غەربىي ئازادلىق يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا ئىتتىپاق كوچىسىغا تۇتۇشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 325 مېتر، كەڭلىكى تۆت مېتر، توپا يول. بۇ كوچىنىڭ بۇرۇنقى نامى ئىلاھە بۇتخانىسى كوچىسى دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (مىلادى 1944 - يىلى) نوموسنى بىلىش ناملىق كوچىغا ئۆزگەرتىلگەن. 1950 - يىلى كوچا نامى يەنە بىرلىك كوچىسى دېگەن نامغا ئۆزگەرتىلگەن.

يېڭى بازار كوچىسى: شەرقتە جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە 3 - باشلانغۇچ مەكتەپكە تۇتىشىدۇ، توپا يول. بۇ كوچىدا جەنۇبتىن شىمالغا كەتكەن بىرىنچى، ئىككىنچى، ئۈچىنچى كوچا دەيدىغان ئۈچ ئارقا كوچا بار. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېڭى شەھەر لەشكەر گاھى بولغان، كېيىن ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ئىلگىرى بۇ يەر كونا ئەسكەرخانا دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) دىن باشلاپ ئاھالە رايونىغا ئايلانغان.

شۇنچېك كوچىسى: بۇ كوچا كونا شەھەردە بولۇپ، شىمالدا شەرقىي دەرۋازىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا ئەركىنلىك يولىغا تۇتۇشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 250 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر، توپا يول.

ناھىيىنىڭ ئارقا كوچىسى: شەرقتە جۇمھۇرىيەت يولىدىن باشلىنىپ، غەربتە جەنۇبىي جۇڭشەن يولىغا تۇتۇشىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر،

توپا يول. بۇرۇن جەنۇبىي جۇڭشەن يولى بىلەن تۇتاشمايتتى. 1967 - يىلىدىن باشلاپ تۇتاشتۇرۇلدى.

غەربىي سېپىل كوچىسى: شىمالدا جەنۇبىي جۇڭشەن يولىدىن باشلىنىپ، جەنۇبتا ئاھالىلەر مەھەللىسىگە تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر، توپا يول.

شىمالىي دەرۋازا كوچىسى: جەنۇبتا جۇڭخۇا يولىدىن باشلىنىپ، شىمالدا ئاھالىلەر مەھەللىسىگە تۇتىشىدۇ، ئۇ، پەغەز شەكلىدە بولۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 463 مېتر، كەڭلىكى يەتتە مېتر. توپا يول.

ئاساسىي جامائەت ئىنشائاتلىرى

شەھەر تېلېفونى: 1974 - يىلى ناھىيە بازىرى تەۋەسىدىكى تېلېفونلار پۈتۈنلەي ئاپتوماتىك تېلېفونغا ئۆزگەرتىلىپ، مەڭگا يېقىن تېلېفون ئورنىتىلغان.

كوچا چىراغلىرى: ئاساسلىق كوچىلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 300 دانە كوچا چىرىغى ئورنىتىلغان.

كوچا ئاپتوبۇسى: ئاپتوبۇس قاتنايدىغان ئىككى يول بار. بىرىنچى يول ئاپتوبۇسى ۋىلايەتلىك دوختۇر خانا ئالدىدىن قوزغىلىپ، چوڭ تۆت كوچا، يۇقىرى قۇمۇق، خەلق مېھمانخانىسى، ئاچال، قۇمۇل دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، ھەربىي ئاتچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىش بېجىرىش باشقارمىسىدىن ئۆتۈپ پويىز ئىستانسىسىغا بېرىپ توختايدۇ. بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى بەش كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇچىنچى يول ئاپتوبۇسى چوڭ تۆت كۆچىدىن مېڭىپ، خۇاگۇسەن، كىنو - تىياتىرخانا، يولۇچىلار قاتناش بېكىتى، ئىككىنچى دوختۇرخانا، توڭلىتىش ئامبىرى، تۆمۈرىيول بىرىنچى تەمىنلەش پونكىتى، شىۋەخېگۇدىن ئۆتۈپ پويىز ئىستانسىسىغا بارىدۇ. بۇ يولنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى ئالتە كىلومېتر كېلىدۇ.

ئاساسلىق مەدەنىيەت مۇئەسسەسىلىرى

يېڭىنۇر كىنوخانىسى: ئورنى يېڭى شەھەردىكى جەنۇبىي دەرۋازىدا بولۇپ، 1960-يىلى قۇرۇلغان. بۇ كىنوخانا بۇرۇن قۇمۇل بازىرىغا قاراشلىق بولۇپ، كېيىن ناھىيىگە قارايدىغان بولغان.

كىنو - تىياتىرخانا: ئورنى جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولىنىڭ شەرقىي بېشىنىڭ شىمالىي قاسىتىقىدا بولۇپ، 1959-يىلى قۇرۇلغان. بۇرۇن پېڭجۇ تىياتىرخانىسى دەپ ئاتالغان، كېيىن كىنو - تىياتىرخانىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئۇ ۋىلايەتكە قارايدۇ.

جەنۇبىي جۇڭشەن يولىدىكى يازلىق كىنوخانا: ئورنى جەنۇبىي جۇڭشەن يولىنىڭ شەرقىي قاسىتىقىدا بولۇپ، ناھىيىگە قارايدۇ.

ئۇزۇن سەپەر يازلىق كىنوخانىسى: بۇ كىنوخانا ئۇزۇن سەپەر يولىنىڭ شىمالىي قاسىتىقىدا بولۇپ، ۋىلايەتكە قارايدۇ.

شىياۋخېگۇ يازلىق كىنوخانىسى: تۆمۈرىيول يېڭى مەھەللىسىدە بولۇپ، ۋىلايەتكە قارايدۇ.

تۆمۈريول كۆلۈبى: تۆمۈرىيول يېڭى مەھەللىسىدە بولۇپ، تۆمۈريول ئىدارىسىگە قارايدۇ.

ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى كۆتۈبخانىسى: ئورنى شىمالىي جۇڭشەن يولى بىلەن مەدەنىيەت يولى تۇتاشقان جايدا.

ۋىلايەتلىك كۆتۈبخانا: ئورنى جەنۇبىي خەلق مەيدانى يولى، كىنو ـ تىياتىرخانىلىك غەربىي قاسىمىدا.

ۋىلايەتلىك تېلېۋىزىيە چاستوتا ئۆزگەرتىش ئىستانسىسى: ئورنى باغۋەنچىلىك يولىنىڭ شىمالىي قاسىمىدا.

ئاساسلىق مەكتەپلەر

ئالىي مەكتەپ: قۇمۇل ۋىلايەتلىك مائارىپ شۆيۈەنى.

ئوتتۇرا تېخنىكومۇلار: ۋىلايەتلىك سەھىيە مەكتىپى، ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى مەكتىپى، ۋىلايەتلىك مالىيە مەكتىپى، ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكومى، ۋىلايەتلىك تېخنىكى ئىشچىلار مەكتىپى.

ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەر: ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 3 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 4 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 5 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ۋىلايەتلىك 6 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ؛ تۆمۈريول ئىدارىسىگە قاراشلىق تۆمۈريول 1 ـ ئوتتۇرا مەكتىپى، تۆمۈريول 2 ـ ئوتتۇرا مەكتىپى؛ بىڭتۇەنگە قاراشلىق قىزىلىيۇلتۇز ئوتتۇرا مەكتىپى؛ ئېلېكتر ئىستانسىسىغا قاراشلىق پەرزەنتلەر ئوتتۇرا مەكتىپى.

باشلانغۇچ مەكتەپلەر: قۇمۇل بازىرىغا قاراشلىق 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ، 6 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ، تۆمۈريول، بىڭتۇەننىڭ تۇەن ـ مەيدانلىرىدا، 6 ـ گېئولوگىيە لىك تەكشۈرۈش چوڭ ئەترىتى، قۇمۇل پولات زاۋۇتى، ئېلېكتر ئىستانسىسى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ھەممىسىدە پەرزەنتلەر مەكتىپى بار.

ئاساسلىق دوختۇرخانىلار

قۇمۇل ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى، قىزىلىيۇلتۇز دوختۇرخانىسى، تۆمۈريول دوختۇرخانىسى، «154» دوختۇرخانا.

ئاساسلىق زاۋۇتلار

قۇمۇل ئېلېكتر ئىستانسىسى، ۋىلايەتلىك پولات ـ تۆمۈر زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك تراكتور رېمونت زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك خىمىيە سانائىتى

زاۋۇتى، ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل زاۋۇتى، تۆمۈرىول كۆۋرۈك ماتېرىياللىرى زاۋۇتى، قىزىلىيۇلتۇز دورا زاۋۇتى.

قوشۇمچە: ناھىيىنىڭ نامى توغرىسىدىكى خىلمۇ خىل تەھقىقلەشلەر ۋە ئىزاھلار

قۇمۇل قەدىمكى زاماندا خەنزۇ يېزىقىدا 吾昆 (كۇنۇۋ) دەپ يېزىلغان («يۇەنـ خې يىلنامىدىكى ۋىلايەت ـ ناھىيە تەزكىرىسى»گە قارالسۇن). خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 伊吾卢 (يىۋۇلۇ) ياكى 伊吾 (يىۋۇ) دەپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە 哈密力 (خامـ لى)، 力合梅 (خېمېيلى)، 里迷哈 (خامىلى)، 里密渴 (خېمىلى)، 木鲁感 (گەنـ مۇلۇ)، 力勉罕 (خەنمىيەنلى) دەپ يېزىلىپ كەلگەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە 哈密 (خامى) دەپ يېزىلىپ تاكى ھازىرغىچە شۇنداق يېزىلىپ كەلمەكتە. يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلەرنىڭ ھەممىسى «قۇمۇل» نىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئۇيـ غۇرلار ئىزچىل تۇرىدە «قۇمۇل» دەپ ئاتاپ كەلمەكتە.

بىر جايىنىڭ نامى نېمە ئۈچۈن بۇنداق خىلمۇ خىل تەرجىمە قىلىنىدۇ؟ بۇ تەرجىمىلەرنىڭ ئۆزئارا قانداق پەرقى ۋە مۇناسىۋىتى بار؟ مەنىسى نېمە؟ بۇ مەسىلىلەرنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيانقى بىرقانچە يۈز يىل جەريانىدا نۇرغۇنـ لىغان ئالىملار، مۇتەخەسسىلەر ئاساسلاپ ۋە تەتقىق قىلىپ، تۇرلۇك ئىزاھات ۋە جاۋابـ لارنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇمۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، مۇنداق بىرنەچچە خىل قاراش بار:

ئەڭ بالدۇر خەنمى(扜采) دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا چىققان.

بۇ قاراشنى ئەڭ ئاۋال چىيەنلۇڭ خان توغرا تاپقان، ئۇ «قازاق ئەلچىلىـرى يارلىقلىمىنائەن ئۇۋۇغا چىققاندا» دېگەن شېئىرنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق دېگەن: «تارىخـ نامىلەردە يېزىلىشچە، خەنمى (扜采) بىلەن ئۇدۇن (于闐) پەرغانىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ئىكەن. خەنمى دېگەن ئىسىم ھازىرقى خامى (قۇمۇل) دېگەن ئىسىمغا ئاھاڭ جەھەتتىن ناھايىتى يېقىن كېلىدۇ. بەزىلەر خامىنى قەدىمكى زامانـدىكى يىۋۇ (ئىۋىرغول) دەپ قاراپ، بۇنىڭغا تارىختا ئۆتكەن سۇلالىلەرنىڭ ئۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ۋىلايەت ـ ناھىيە قۇرغانلىقىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ. لېكىن، ئۇلار شۇنىڭدىن بىخەۋەركى، خەن سۇلالىسى يىۋۇنى ئىگىلەپ، ئۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەنده، خەنمىلىقلار غەربكە كۆچۈپ ئۇدۇنغا بېرىپ ماكانلاشقان. ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى سۇلالىلەر ئاجىزلاشقاندا، خەنمىلىقلار يەنە بۇرۇنـ قى ماكانىغا قايتىپ كەلگەن» («غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىنىڭ تەزكىرىسى»گە قارالسۇن). 扜采 «خەنمى» قەيەردە؟ «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىنىڭ تەزكىرىسى» دە: «ياڭـ گۇەن قوۋۇقىنىڭ 1600 چاقىرىم غەربىدە پەچان، ئۇنىڭ 720 چاقىرىم غەربىدە چەرچەن، ئۇنىڭ 2000 چاقىرىم غەربىدە نىيە، ئۇنىڭ 460 چاقىرىم غەربىدە خەنمى، يەنە ئۇنىڭ 390

چاقىرىم ئەربىدە ئۇدۇن بار» دەپ ئىسپاتلانغان. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، خەنمى نىيە بىلەن ئۇدۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ يانگۈەن قووۇقى بىلەن بولغان ئارىلىقى 3780 چاقىرىم كېلىدۇ. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى»دە يۇقىرىدىكى ئىزاھاتتىن كېيىن مۇنداق دېيىلگەن: «يىۋۇ بىلەن خامىنىڭ ئاھاڭى بىر-بىرىگە ئوخشايدۇ، خەنىملىقلار دائىم بۇ يەرنى ماكان قىلىپ كەلگەچكە، بۇ يەرنىڭ نامى خەنمىدىن ئۆزگىرىپ «خامى» بولۇپ قالغان...، خەنمىلىقلارنىڭ زادى قاچان كۆچۈپ كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاش قىيىن، لېكىن خامى دېگەن ئىسىمنىڭ خەنمىدىن كېلىپ چىققانلىقى خاتا بولمىسا كېرەك.»

بۇنىڭدىن كېيىن قارامىل دېگەن قاراش ئوتتۇرىغا چىققان.

چىيەنلۇك يىللىرىدىكى «خان بېكىتكەن دۆلەت زېمىنى‌ھە ققىدىكى قىسقىچە خاتىرە»دە، مۇنداق دەپ يېزىلغان: «خامى دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە قارامىل دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان. قارا — كۆزىتىش دېگەن مەنىنى، مىل — تۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇ يەردە ئەتراپنى كۆزىتىدىغان تۇرا بولغانلىقى ئۈچۈن جاي نامى شۇنداق دەپ ئاتالغان.» شۇ مەزگىلدە يېزىلغان «خان بېكىتكەن غەربىي يۇرتتىكى يەر ناملىرىنىڭ تەرجىمە قىلىنغان تەزكىرىسى» دىمۇ: «خامى دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە قارامىل دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان. قارا — كۆزىتىش دېگەن مەنىنى، مىل — تۇر دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، بۇ يەردە ئەتراپنى كۆزىتىدىغان تۇر بولغانلىقى ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئاتالغان» دېيىلگەن.

بۇ ئىككى كىتابتىكى كۆز قاراش بىر-بىرىگە ئوخشايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا «جۇمى» دەيدىغان قاراشمۇ بار.

بۇ قاراشنى چىققان سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ياشىغان ئالىم تاۋ باۋلىيەن ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ «شىنماۋ يىللىرىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇيغۇرلار خامىنى قۇمۇل دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكى يەر ناملىرىنى تەتقىق قىلىدىغان كىشىلەر قۇمۇلنىڭ خەن‌سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىۋۇ (ئېۋۇرغول) ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ، لېكىن قۇمۇل دېگەن نامنىڭمۇ قەدىمكى نام ئېكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. (يۇەنخې يىللىرىدىكى ۋىلايەت-ناھىيىلەر تەزكىرىسى) دە ئۇيغۇرغول ئايمىقىدىكى ناجى (لاپچۇق) ناھىيىسىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە جۇمى دەپ ئاتىلىدىغان بىر تاغنىڭ بارلىقى ئېيتىلغان، قۇمۇل ئەنە شۇ تاغ نامى بىلەن ئاتالغان. تالڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىمۇ شۇنداق دەپ ئاتالغان. ھازىرقى تۇغۇچىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى خامور داۋان قەدىمكى جۇمى تېغىدۇر. غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ تىلىدا خا، جۇ، كۇ، كې تاۋۇشلىرى ئوخشاش قوللىنىلىدۇ...، جۇمى (俱密)، خامى(哈密)، خامىلى (哈密力) خامېيلى(哈梅力)، خامۇر (哈木尔) دېگەنلەر بىر خىل تاۋۇشىنىڭ ھەر خىل تەرجىمىسىدىن ئىبارەت. ئەگەر ياشانغان يەرلىك كىشىلەردىن شەخسەن ئۆزۈم سوراپ بىلمىگەن بولسام، بۇنى قانداقمۇ شۇنچە تەپسىلىي بىلىپ كېتەتتىم. ھالبۇكى غەربىي يۇرتنىڭ يەر ناملىرىنى چۈشەندۈرگەندىمۇ تالڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە مۇشۇنى

داق ئىسمىنىڭ بار-يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ كۆرۈش كېرەك. كۆپ ھالىلاردا كونا ئىسىم داۋاملىق قوللىنىلىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ مەنىسىنىڭ نېمىلىكىنى چۈشەندۈرمەكىمۇ قىيىن. ھازىر شۇ جايدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، ئۇنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ياكى موڭغۇل تىلى دەپ ھۆكۈم چىقىرىپ، ئۇ توغرۇلۇق زورمۇ زور ئىزاھات بېرىلسە، ئىنچىكە تەتقىق قىلىنماي، ئاڭلىغان گەپلەرگە ئىشىنىپ كېتىلسە، بىۋاسىتە تەكشۈرگەن تەقدىردىمۇ، يالغانغا يالغان قوشۇلۇپ، خاتا چۈشەنچە تېخىمۇ بەك تارقىلىپ كېتىدۇ».

تاۋ باۋلىيەن «زورمۇ زور ئىزاھات بېرىلسە» دېگەن جۈملىنىڭ ئاستىغا ئۇششاق خەت بىلەن يەنە: «قۇمۇلنى بەزىلەر موڭغۇل تىلىدىكى قارامال دەپ ياكى گۈزەل جاي ۋە ياكى قۇملۇق دەپ ھەر خىل چۈشەندۈرىدۇ. ئۇلار مۇنداق مىڭ يىل بالدۇرقى جۈمى تېغى توغرۇلۇق نېمە دەپ ئىزاھات بەرمەكچىكەن؟» دەپ ئىزاھات يېزىپ قويغان.

تاۋ باۋلىيەن ئىلمىي تەتقىقاتقا ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان ئالىم. «شىڭماۋ يىلىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» دە غەربىي شىمالدىكى نۇرغۇن جايلارنىڭ تارىخى ۋە ئىقلىمى ناھايىتى زېرەكلىك بىلەن ئىسپاتلاپ چىقىرىلغان. بۇنى تارىخشۇناسلار ئاللىقاچان ئېتىراپ قىلغان. ئۇ خامى دېگەن ئىسىم قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدىكى جۈمى دېگەن تاغ ئىسمىدىن كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن تارتىپ مۇشۇنداق ئاتىلىپ كەلمەكتە دەپ قارىغان. تاۋ باۋلىيەن ئۆزىنىڭ ئىزاھاتىدا يەنە تارىخىي نۇقتىدىن قارىماي، ھازىر شۇ جايدا ياشاۋاتقان كىشىلەرنىڭ يەر ناملىرىنى كۆپ ھالىلاردا ئۆز مىللىتىنىڭ تىلى بويىچە قالايمىقان چۈشەندۈرۈشلىرىگە يېنىكلىك بىلەن ئىشىنىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارنى تەنقىد قىلغان. ئۇ تەنقىت قىلغان بىرىنچى قاراش «قارامال» (كۆزىتىش تۇراسى) دېگەن قاراشتىن ئىبارەت. بۇنىڭدىن باشقا «گۈزەل جاي»، «قۇملۇق» دېگەن قاراشلار بولسا، قۇمۇل دېگەن ئىسىمنىڭ مەنىسىنى ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا تىللار بىلەن چۈشەندۈرمەكچى بولغان ئىككى خىل قاراشتىن ئىبارەت. بۇنداق گەپلەر ئاساسسىز، ئۇنىڭغا مۇتلەق ئىشەنگىلى بولمايدۇ. تاۋ باۋلىيەننىڭ قارىشىنىڭ تەسىرى ناھايىتى زور بولۇپ، شۇەنتۇڭنىڭ 3-يىلى پۈتۈلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ھەمدىن بۇرۇن مۇشۇ كۆز قاراش نەقىل كەلتۈرۈلگەن.

20-ئەسىرنىڭ 30-، 40-يىللىرىغا كەلگەندە، قازاق تارىخىنى تەتقىق قىلغۇچى بىرنەچچە ئالىم (ئۇلارنىڭ ئارىسىدا نىغمەت، جاڭ شىمەن، سۇ بەيخەي قاتارلىقلار بار) قۇمۇل دېگەن ئىسىمنىڭ مەنبەئىي ھەققىدە باشقىچە بىر خىل يېڭى ئىزاھاتنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلار مۇنداق دەپ قارىغان: خەن سۇلالىسىنىڭ ۋېنىدى 4-يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 176-يىلى) ھونلار لەشكەر تارتىپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئۇسۇن، توخرى قاتارلىق 36 قەبىلە بەگلىكىنى تارمار قىلىشتىن بۇرۇن، ئۇسۇنلار قۇمۇل دېيارىدا ياشىغىلى بىرنەچچە ئەسىر بولغانىدى. ئۇلار قۇمۇلنى بەگلىكنىڭ پايتەختى قىلىپ، بەگلىك نامىنى

«كۇنمۇ» (كۇنمى) دەپ ئاتىغان، مانا شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ قۇمۇل دىيارى «كۇنمۇ» (كۇنمى) نامى بىلەن ئاتالغان. كېيىن ئۇسۇنلار هونلارنىڭ قىستىشى بىلەن غەربكە كۆچۈپ ئىلىغا بارغان، قۇمۇلنى هونلار ئىگىلىۋالغان. لېكىن «كۇنمۇ» (كۇنمى) دېگەن بۇ ئىسىم ساقلىنىپ قالغان هەم ئۇنى بوستانلىقتا ياشاپ كەلگەن هەر مىللەت خەلقى داۋاملىق قوللانغان. قۇمۇل دېگەن «ئىسىم كۇنمۇ»نىڭ ئاهاڭ ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولغان.

«كۇنمۇ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى توغرىسىدا سۇ بېيخەي ئەپەندى «غەربىي شىمالنىڭ تارىخ جۇغراپىيەسى» (لەنجۇ داشۆ تارىخ فاكۇلتېتى تۈزگەن، 1982 - يىللىق 3 - سانىغا قارالسۇن) دە ئېلان قىلىنغان ماقالىسىدە ئىزاهات بەرگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «ئۇسۇنلار قەدىمكى زامانىدا ئاسمان، زېمىن، قۇياش، ئاي ۋە باشقا ئاسمان جىسىملىرىغا چوقۇناتتى. بولۇپمۇ قۇياشنى ئىلاه بىلىپ، ئۆيلىرىنىڭ ئىشىكىنى كۈنچىقىشقا قارىتىپ ئېچىپ، قۇياش چىققان تەرەپكە بولغان هۆرمىتىنى ئىپادىلەيتتى، ئۇسۇنلارنىڭ كۇنمۇ دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، قەدىمكى تۈرك تىلىدا «كۇن» (昆) دېگەن سۆز قۇياش دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى، خەنزۇچە 莫(مۇ)، 弥(مى) دېگەن خەتلەر «伯» (بەي يەنى بەگ) خېتىنىڭ ئۆزگەرگەن ئاهاڭى بولۇپ، هۆكۈمران ياكى باشلىق مەنىسىنى بىلدۈرەتتى. دېمەك، 莫昆(كۇنمۇ)، 弥昆(كۇنمى) يەنى伯昆(كۇنبەگ) دېگەن ناملار «قۇياشتەك ئۇلۇغ باشلىق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. بۇنىڭدىن قۇمۇل دېگەن ئىسىمنىڭ ئەسلىدە قۇياشقا ئوخشاش هۆكۈمران دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «كۇنبەگ» سۆزىدىن كەلگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

IV باب گۇكشي (مەيدان)لار

§1. شەهەر ئىچى گۇكشىسى

شەهەر ئىچى گۇكشىسى ناهىيە بازىرىنىڭ غەربىي جەنۇب ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە پالۋانتۇر گۇكشىسى بىلەن، غەربتە ئاستانە گۇكشىسى بىلەن، جەنۇبتا راهەتباغ گۇكشىسى بىلەن، شىمالىدا شەهەرگە قاراشلىق شەهەر ئەتراپى گۇكشىسى بىلەن قوشنا. يەر كۆلىمى 181.6 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 64.8 كۋادرات كىلومېتر يېرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 93°19′—93°31′. شىمالىي كەڭلىك 42°46′—42°52′ ئارىلىقتا توغرا كېلىدۇ. گۇكشي ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن دېڭىز يۈزىدىن 748 مېتر ئېگىزلىكتە.

شەهەر ئىچى مىك، چىك سۇلالىرى دەۋرىدە قۇمۇل ۋاڭى ئولتۇراقلاشىپ كەلگەن جاي. مىك سۇلالىسىنىڭ يۈكلۈي يىللىرى (مىلادى 1403 — 1424 - يىللىرى) قۇمۇل موڭغۇل ۋاڭىنىڭ ئوردىسى شەهەر ئىچىدە بولغان. تۇنجى ئەۋلاد ئۇيغۇر ۋاڭى ئەبەي-

دۇللا چىك سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغانىدىن كېيىن، كاڭشىنىڭ 56 - يىلى (مىلادى 1717 - يىلى) شەھەر ئىچى قايتىدىن ياسالغان. «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» دە «شەھەر تۇزلەڭلىككە جايلاشقان، دائىرىسى تۆت چاقىرىم، شەرق ۋە شىمال تەرەپلىرىدە ئىككى دەرۋازىسى بار، بىرقانچە يۈز ئۆيلۈك ئاھالە ئولتۇراقلاشقان، ھەممە ئۆيلەر كېسەكتىن ياسالغان. شەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدە خەربىي جەنۇبقا قاراپ ئاقىدىغان ئۆستەڭ بار، شىمالىي تەرىپىدە ئېگىز تاغ بار، قالغان ئۈچ تەرىپى بېپايان تۇزلەڭلىك. بۇ يەردە بۇرۇندىن تارتىپ ۋەزىر - ۋۇزرالار ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن، ھازىر ئۇيغۇرلار ئولتۇرىدۇ.» دەپ خاتىرىلەنگەن.

شەھەر ئىچىي چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تارتىپ مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادى 1930 - يىلى) غىچە ئىزچىل تۇرە قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئوردىسى جايلاشقان ئورۇن بولۇپ كەلگەن. قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى بىرنەچچە ئەۋلاد ھۆكۈمرانلارنىڭ كېڭەيتىپ قۇرۇشى بىلەن ناھايىتى زور ۋە ھەشەمەتلىك ئىمارەت بولۇپ شەكىللەنگەن. ئەپسۇسكى، تۇڭگىچى يىللىرىدىكى يېغىلىقلاردا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ئاخىرقى ۋاڭ شاھ مەخسۇت تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، بىرقانچە ئون يىل باش قاتۇرۇپ پىلانلاش نەتىجىسىدە خەلقنىڭ نۇرغۇن قان - تەرى بەدىلىگە بۇ ھەشەمەتلىك ئوردا ئىككىنچى قېتىم ئەسلىگە كەلگەن.ئاخىرقى قۇمۇل ۋاڭى مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادى 1930-يىلى) 6 - ئايدا ئۆلگەن. ئاردىدىن بىر يىل ئۆتكەندە، ئوردىنى ئۆلكە ئەسكەرلىرى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتكەن.

شەھەر ئىچىدىكى ئەمگەكچى خەلق ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قۇمۇل ۋاڭنىڭ چاكىرى بولۇپ كەلگەن. يەرلىك ھۆكۈمەتلەر بۇنى سۈرۈشتە قىلالمىغان. مىنگونىڭ 19 - يىلى (مىلادى 1930 - يىلى) ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش يولىغا قويۇلۇپ، ۋاڭنىڭ ئىگىدارلىق ھوقۇقى ھۆكۈمەت ئىگىلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىنغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) شەھەر ئىچىدە رايونلۇق مەھكىمە تەسىس قىلىنغان، ئۇ ئىككى يىلدىن كېيىن يېزىلىق مەھكىمىگە ئۆزگەرتىلگەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، شەھەر ئىچى رايونى قۇرۇلۇپ، يالاڭ كارىز (1 - يېزا)، شەھەر ئىچى (2 - يېزا)، راھەتباغ (3 - يېزا)، بوغاز (4 - يېزا) دىن ئىبارەت تۆت يېزا، جەمئىي 1789 ئائىلە، 9977 ئادەم بۇ رايونغا قاراشلىق بولغان.

1956 - يىلى يالاڭ كارىزدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان، كېيىنكى يىلى ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى بۇ ئەتراپتا يەنە ج خ باشقارمىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىنى قۇرغان، 1958 - يىلى 8 - ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق مەيدانى جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلگەن. مانا بۇ كېيىن قۇرۇلغان ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئاساسى ئىدى.

1958 - يىلى گۈڭشېلاشقان چاغدا، شەھەر ئىچى (راكېتا) گۈڭشېسى قۇرۇلغان، ئۇ ھازىرقى شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغازلاردىكى 18 دادۇي، 79 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان.

1962 - يىلى شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ دائىرىسى بەك چوڭ بولۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ گۈڭشې ئۈچكە بۆلۈنۈپ، بوغاز، راھەتباغ، شەھەر ئىچىدىن ئىبارەت ئۈچ گۈڭشې بولۇپ قۇرۇلغان. شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ قارىمىقىدا چاھارباغ، جىيەنگو، جىگدە قۇدۇق، جيۇلۇڭشۇ، مەگەشتىن ئىبارەت بەش دادۇي، 21 ئىشلەپچىقىرىش دۇي تەسىس قىلىنغان.

1977 - يىلى چاھارباغ دادۇي (بەش ئىشلەپچىقىرىش دۇي قاراشلىق) قۇمۇل شەھىرىگە ئايرىپ بېرىلگەن.

شەھەر ئىچى گۈڭشېسى شەھەر ئەتراپىغا جايلاشقان گۈڭشېلارنىڭ بىرى. يەرلىرى مۇنبەت، قاتناش قولايلىق، ئاھالىسى زىچ بولۇپ، ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە بىرقەدەر تەرەققىي قىلغان. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى مەشھۇر ئالتۇنلۇق، جيۇلۇڭشۇ، ۋىلايەت بويىچە ھەممىدىن چوڭ ھېيتىكا جامەسى ۋە باشقىلار مۇشۇ گۈڭشېنىڭ تەۋەسىدە، شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق مەكتەپ بولۇپ، مىنگۇنىڭ 26 - يىلى (مىلادى 1937 - يىلى) قۇرۇلغان، ئۇ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان، ئۇيغۇر تىل - يېزىقىدا دەرس ئوقۇلىدىغان يېڭىچە مەكتەپ. 1983 - يىلى بۇ مەكتەپتە 24 سىنىپ بولۇپ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 99.2% كە يەتكەن. شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپىگە ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ قوشنا جايلاشقان.

بۇرۇن يەرلەر ئاساسەن، غەربىي ئۆستەڭدىن كېلىدىغان بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغىرىلاتتى. سۇ مەگەش ئېرىق بىلەن قاغما ئېرىق ئارقىلىق كېلەتتى. 70 - يىللاردىن بۇيان، 60 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلغان (يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى 44)، 26.9 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلغان. گۈڭشېدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تېپتىكى تراكتورىدىن 14 ى، كىچىك تېپتىكى تراكتورىدىن يەتتىسى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە 11.75 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلگەن. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 64 پرسەنتنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 42.7 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې قارىمىقىدا بەش دادۇي، 16 ئىشلەپچىقىرىش دۇي، 1023 ئائىلە، 4737 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 95.3% نى تەشكىل قىلغان. ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 3 مىليون 965 مىڭ جىڭگا يېتىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 619.5 جىڭدىن توغرا كەلگەن. ياغلىقدان ئومۇمىي مەھسۇلاتى 180 مىڭ جىڭغا يەتكەن. دۆلەتكە 695 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 37 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇرۇلغان ۋە سېتىپ بېرىلگەن. ھەر خىل چارۋا مال سانى 2300 تۇياقتا يەتكەن. دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق، قوشۇمچە كەسىپتىن قىلىنغان ئومۇمىي كىرىم 913 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 742 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېسابىن بىلەن 156.6 يۈەندىن توغرا كەلگەن.

§2. راھەتباغ گۇڭشىسى

راھەتباغ گۇڭشىسى ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە پالۋانتۇر گۇڭشىسى بىلەن، غەربتە ئاستانە گۇڭشىسى بىلەن، جەنۇبتا بوغاز گۇڭشىسى بىلەن، شىمالدا شەھەر ئىچى گۇڭشىسى بىلەن چېگىرىداش. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°19′ — 92°39′، شىمالىي كەڭلىك 42°35′ — 42°47′ ئارىلىققا توغرا كېلىدۇ، ئومۇمىي يەر مەيدانى 331.2 كۋادرات كىلومېتر. گۇڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن تەخمىنەن يەتتە كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 720 مېتر ئېگىز. بۇ يەر بۇرۇندىن تارتىپلا ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، مىلك سۇلالىسى دەۋرىدە «ئۇيغۇر بالىق» دەپ ئاتالغان. «بالىق» قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «شەھەر، بازار» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. كېيىن ئۇيغۇر تىلىدا «راھەتباغ» دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاي قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئاتا مىراس يېرى بولۇپ قالغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) دىن كېيىن شەھەر ئىچى رايونى (يېزىسى) غا قارايدىغان بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شەھەر ئىچى رايونىغا قاراشلىق ئۇچ يېزا بولغان، گۇڭشىلاشقاندىنمۇ يەنىلا شەھەر ئىچى گۇڭشىسىغا قاراشلىق بولغان. 1962 - يىلى 10 - ئايدا شەھەر ئىچى گۇڭشىسىدىن بۆلۈنۈپ چىققان.

راھەتباغ گۇڭشىسىنىڭ يەرلىرى، ئاساسەن، غەربىي ئۆستەڭنىڭ ئىككى تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، مەھەللە - ئاھالىلەر ئۆستەڭنى بويلاپ ئورۇنلاشقان. بۇ يەرنىڭ سۇ مەنبەسى مۇل، تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ، خۇددى يېشىل مەخمەلدەك ئۆت - چۆپ بۇك - باراخسان، دەل - دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان. شىمالدا شەھەر ئىچى گۇڭشىسى بىلەن چېگىرىلىنىدىغان جايدا ئۆتمۈشتە قۇمۇل ۋاڭىغا تەۋە بولغان 50 مو كېلىدىغان بىر چوڭ باغ بار.

راھەتباغ گۇڭشىسىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى، ئاساسەن، شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ سۇيى ھەم قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. بۇ گۇڭشىدا 8 مىليون كۇب - مېتر سۇ سىغدىغان بىر سۇ تەڭشەش ئامبىرى بار. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 69 ماشىنىلاشقان قۇدۇق (يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 48) قېزىلدى، 35.37 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا ئون كىلوۋولت ئامپىرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى، چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورلاردىن توققۇزى، كىچىك تىپتىكى تراكتورلاردىن يەتتىسى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە 2.91 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كېلىدۇ. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 51.2 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 34.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشې تەۋەسىدە 17 سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ

باشلانغۇچ مەكتەپ قاتناشقىدا ئۇچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 42 سىنىپلىق بەش باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 98% كە يەتتى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ گۈڭشېنىڭ تېرىلغۇ يېرى 21 مىڭ 300 موغا يېتىپ، قاتناشقىدا ئون دادۇي، 34 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، 1621 ئائىلە، 8304 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 93.3% نى تەشكىل قىلىدۇ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 8 مىليون 87 مىڭ جىڭغا يېتىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 462 جىڭدىن توغرا كەلدى. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر كىشى 973.9 جىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقاردى. ياغلىقدان ئومۇمىي مەھسۇلاتى 208 مىڭ جىڭغا يەتتى. دۆلەتكە 1 مىليون 409 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 56 مىڭ جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بېرىلدى ۋە تاپشۇرۇلدى. ھەر خىل چارۋا ماللىرى 8700 تۇياقتا يەتتى. ئومۇمىي كىرىمى 1 مىليون 620 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىمى 1 مىليون 296 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 156 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§3. بوغاز گۈڭشېسى

بوغازگۈڭشېسى راھەتباغ گۈڭشېسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°36′—94°13′، شىمالىي كەڭلىك 40°43′—42°04′ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ گۈڭشېنىڭ ئومۇمىي مەيدانى 15253.8 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 17.95 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 33 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 570 مېتر ئېگىز.

قۇمۇلنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي ئۈستەڭ سۇلىرى ئەگرى - تۇقاي غوللارنى بويلاپ شىمالدىن جەنۇبقا ئېقىپ كېلىپ بىر ئويمانلىققا يىغىلىپ كۆل ھاسىل قىلىدۇ. بوغاز گۈڭشېسىنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدىكى سارىكۆل قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ ئويمان يېرى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 53 مېترلا ئېگىز. 1982 - يىلى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بوغاز چۆللۈكىنىڭ ئىچكى قىسمىدا 37 مىڭ 300 مو توغراقلىق، 30 مىڭ مو يۇلغۇنلۇق بولغان.

بوغاز دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن شەھەر ئىچى رايونى (يېزىسى) غا تەۋە ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە شەھەر ئىچى رايونىغا تەۋە 4 - يېزا بولدى. 1958 - يىلى گۈڭشېلاشقانداء، شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ قاتناشقىدا بولدى. 1962 - يىلى بۆلۈنۈپ چىقىپ، بوغاز گۈڭشېسى بولۇپ قۇرۇلدى. قاتناشقىدا بەش دادۇي تەسىس قىلىندى.

بوغاز گۈڭشېسىنىڭ تۆت ئەتراپى چۆل - جەزىرە بولۇپ، قۇم - بورانىنىڭ زىيىنى ناھايىتى ئېغىر بولىدۇ. بولۇپمۇ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋاقتىدا بوران تېخىمۇ ئېغىر

زىيانلارنى كەلتۈرىدۇ. تېرىلغان زىرائەتلەرنى نابۇت قىلىۋېتىدىغان، قايتا تېرىغاننى يەنە نابۇت قىلىۋېتىدىغان ئەھۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. قىش پەسلىدىكى بىكار سۇلارنى توپلاپ پايدىلىنىش ئۈچۈن 1960 - يىلى 20 مىليون كۇبىمېتر سۇ سىغدۇرغان بوغاز سۇ ئامبىرى ياسالدى. 1959 - يىلى چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن بىر تۈركۈم ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار بۇ يەرگە كېلىپ ماكانلاشتى. ئۇلار يەرلىك ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بىرلىكتە كۆپ يىللار تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، بۇ يەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى قەدەممۇ قەدەم ياخشىلىدى.

بوغاز قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە قوغۇن كۆپ تېرىلىدىغان ئاساسلىق جاي، بولۇپمۇ بۇ يەرنىڭ كۆزلۈك قوغۇنى داڭلىق. يىللىق قوغۇن مەھسۇلاتى 2 - 3 مىڭ تونىنا ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ يەردىن چىقىدىغان باش پىيازمۇ ناھايىتى كۆپ، يىللىق مەھسۇلاتى 4 - 5 مىڭ تونىنا ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ مەھسۇلاتلار بىلەن شەھەرنىڭ ئېھتىياجى قاندۇرۇلغاندىن تاشقىرى، خېلى كۆپ قىسمى ئىچكى ئۆلكىلەرگە سېتىلىدۇ. قوغۇننىڭ بىر قىسمى ئېكسپورت قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى خىل مەھسۇلاتتىن قىلىنغان كىرىم ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ۋە ئەزالار دارامىتىنىڭ زور قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ.

بوغاز گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى 1980 - يىلى پۈتۈپ توك بەرگەندىن كېيىن، دېھقانچىلىق ۋە قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ۋە يورۇتۇش شارائىتى ياخشىلاندى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشي بويىچە تۆت سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدىكى بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 22 سىنىپلىق ئۈچ باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97.4% كە يەتتى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشېغا قاراشلىق چوڭ ۋە ئوتتۇرا تېپتىكى تراكتورلاردىن ئالتىسى، كىچىك تېپتىكى تراكتوردىن بىرى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە 3.42 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدەلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 76 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 71.2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشي قارىمىقىدا بەش دادۇي، 13 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، 594 ئائىلە، 3279 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 74.7% نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 25.3% نى تەشكىل قىلىدى، بۇ گۈڭشېنىڭ جەمئىي 8800 مو تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 1 مىليون 687 مىڭ جىڭغا، ياغلىقدان مەھسۇلاتى 31 مىڭ جىڭغا يەتتى، دۆلەتكە 45 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 11 مىڭ جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بېرىلدى ۋەتاپشۇرۇلدى. ھەرخىل چارۋا مال 4500 تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا مال 660 قا يەتتى. ئومۇمىي كىرىمى 2 مىليون 225 مىڭ يۈەن، ساپ كىرىمى 1 مىليون 779 مىڭ يۈەن بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 543 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§4. تاشۇبلىق گۇڭشېسى

تاشۇبلىق گۇڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. ئۇ، ناھىيە بويىچە بىردىن بىر دۆلەت چېگرىسى بار ياقا گۇڭشي. ئۇ، شەرقتە گەنسۇ ئۇلكىسىنىڭ سۇبى ۋە ئەنشى ناھىيىلىرى بىلەن، غەربتە ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن، جەنۇبتا بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسى بىلەن، شىمالدا ئاراتاۋرۇك ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 94°02′ — 96°23′، شىمالىي كەڭلىك 41°41′ — 43°04′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 20 مىڭ 205.7 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، قىزىلىيۇلتۇز 2 - چاۋدۇ - چىلىق مەيدانىنىڭ 317.2 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ناھىيە بويىچە زېمىنى ئەڭ كەڭ گۇڭشي. گۇڭشي ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 98 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1670 مېتر ئېگىز.

تاشۇبلىق قەدىمكى تۈرك تىلىدا «تالناچىن»، «تالياچىن» دەپ ئاتالغان. بۇ سۆزلەر قەدىمكى تۈرك تىلىدىكى «تارانچى» دېگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كېلىپ چىققان بولۇپ، دېھقان دېگەن ئۇقۇمنى بىلدۈرىدۇ. كېيىنچە خەنزۇلار تالنا - چىن دېگەن ئىسىمنى قىسقارتىپ چىنچېڭ «沁城» دەپلا ئاتايدىغان بولغان. ئۇيغۇرچىدا تاشۇبلىق (تاشبالىق) دەپ ئاتالغان. بۇ، «تاش شەھەر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. سۇي سۇلالىسى بۇ يەردە رويان قورغىنىنى تەسىس قىلغان. تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا رويان ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «ئىھۇرغول ئايمىقىنىڭ زېمىن تەزكىرىسى» نىڭ پارچىلىرىدا: «رويان» ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىھۇرغول ئايمىقىغا بېرىش ئۈچۈن 240 چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ..... رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، سۇي سۇلالىسىنىڭ دايى 12 - يىلى بۇ يەردە ئىھۇرغۇل ئۇيغۇرلىرى بىرلىكتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلغان. جېنگۇەنىنىڭ 4 - يىلى ئۇيغۇرلار ئۆز ئىلىگە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، بۇ جاي ناھىيە قىلىنىپ، قورغان نامى بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن» دەپ يېزىلغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋردە بۇ جايدا ھەربىي قوشۇنلار، سۈرگۈن قىلىنغان گۇناھكارلار ۋە كۆچمەنلەر كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلغان. تۇڭگۇك، ئەرگۇك، سەنگۇك، خۇاڭگۇك دېگەنگە ئوخشاش يەر ناملىرى ئەينى زاماندا چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلغاندا تۈرغان ئورۇنلارنىڭ ناملىرىدۇر. داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (مىلادى 1845 - يىلى) لىن زېشۈ پادىشاھنىڭ يارلىقىغا بىنائەن تاشۇبلىقتا كېلىپ ئېرىق ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى تەكشۈرگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋردە تاشۇبلىقتا خېلى پۇختا سېپىل سېلىنغان، سېپىل ئىچىگە قارا-ۋۇللار ئورۇنلاشقان. مىنگو دەۋردە سېپىل ئىچى مۇشۇ يەردە تۈرۈشلۇق قىسمىنىڭ گازارمىسى بولغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (مىلادى 1947 - يىلى) غىچە سېپىل ئاساسەن ساق تۇرغان، ئازادلىقتىن كېيىنلا بۇزۇۋېتىلگەن. تاشۇبلىقتىكى يالغۇز تۇيۇمدا چىڭ سۇلالىسى

دەۋردە چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى سېلىنغان، شۇڭا خەنزۇلار ئۇ يەرنى دۇڭ مياۋ- ئىبرگو شەرقىي (بۇتخانا جىلغىسى) دەپ ئاتىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى بىر شىئىردا يالغۇز تويۇم (دۇڭ مياۋ ئىبرگو) تىلغا ئېلىنىپ: «تاۋۇز يېدىم مەن ئويۇپ - كاسىلاپ، تاۋۇز چاغنىنى ئۇزاتتىم خۇشال. مەن كەتتىم دالىغا بوز يەر ئاچقىلى، قېپقالدى ھۇجرىدا يېگانە توقال. ئۇتۇنۇپ لەنجۇدىن ئېرىشتۇق ئاخىر، قارەڭ ئاق كېگىزگە شۇنچە تېزلىكتە، ئاتلاندۇق تېزلىكتە يالغۇز تويۇمغا كۆيدۇرۇپ شام، بۇتنى تاۋاب ئەتمەككە» دەپ يېزىلغان. مەلۇمكى، يالغۇز تويۇم بۇ- نىڭدىن بىر يېرىم ئەسىر بۇرۇنلا خېلى نامى بار جاي ئىدى. بۇ جايدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى مىنگونىڭ 20 - يىلى (مىلادى 1931 - يىلى) ماجۇڭيىڭ قوشۇنى تەرە- پىدىن بۇزۇۋېتىلگەن.

تاشۇيلىق گۇڭشېسى دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، تاغ سۇيىگە ۋە كارىز سۇيىگە تايىنىدۇ. 1968 - يىلى پۈتكەن قوشماق غول ئۆستىڭى بىلەن 1975 - يىلى ئاردىم دادۇيىگە تۇتاشتۇرۇلغان ئولاتاي غول ئۆستىڭى بۇ گۇڭشېنىڭ ئاساسلىق سۇ ئىنشائاتلىرى ھېسابلىنىدۇ. گۇڭشې تەۋەسىدە جەمئىي 67 كارىز بار، بۇ گۇڭشې ناھىيە بويىچە كارىز ئەڭ كۆپ گۇڭشې. 1976- ۋە 1980 - يىللىرى قوشماق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ۋە خوتۇنتام سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇلۇپ، تاغلىق كەنتلەرنىڭ يورۇتۇش ۋە دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش شارائىتى ياخشىلاندى. 1983 - يىلى بۇ گۇڭشېدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن 28 ى، كىچىك تىپتىكى تراك- تىوردىن يەتتىسى بولۇپ، ھەر يۈز مو يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.77 ئات كۈچى- گە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 59 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچى- لىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 49 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

گۇڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، سىنىپى ئون، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ تۆت، باشلانغۇچ مەكتەپ توققۇز، سىنىپى 87، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 85.54% كە يەتتى. 1982 - يىلى بىر ئورۇندا مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) تاشۇيلىقتا رايونلۇق (يېزىلىق) مەھكىمە تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا 10 باۋ قارايدىغان بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايون تەسىس قىلىنىپ، ئۇنىڭغا ئىككى يېزا قارايدىغان بولدى. 1959 - يىلىنىڭ بېشىدا گۇڭشې قۇرۇلغاندا، گۇڭشې تەۋەلىكىدە 1230 ئائىلە، 4576 ئادەم بولغان. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشې تەۋەلىكىدە 10 داۋۇي، 36 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، 1783 ئائىلە، 11 مىڭ 190 ئادەم بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 61.9% نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 38.1% نى تەشكىل قىلىدۇ. گۇڭشېنىڭ 32 مىڭ مو تېرىلغۇ يېرى بار، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 10 مىليون 160 جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى

401 جىڭغا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاشلىق مەھسۇلاتى 908 جىڭغا يەتتى. ئومۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 889 مىڭ جىڭغا يەتتى. بۇ گۇڭشې دۆلەتكە 2 مىليون 489 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 417 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇردى ۋە سېتىپ بەردى. قوتاندىكى چارۋا مال 99 مىڭ تۇياقتا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 11 مىڭ تۇياق، دۆلەتكە 11 مىڭ 479 تۇياق قوي، 245 كالا، 47 چوشقا تاپشۇردى ۋە سېتىپ بەردى. ئومۇمىي كىرىم 3 مىليون 144 مىڭ يۈەنگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق كىرىمى 750 مىڭ يۈەن بولدى. ساپ كىرىم 2 مىليون 155 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 193 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا تۆت ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 10 مىڭ جىڭدىن ئېشىپ كەتتى. چارۋىچىلاردىن ئۇچ ئائىلىنىڭ يېشىغا توشقان چارۋىلارنى ئامان ساقلاش نىسبىتى 100% كە يەتتى.

§5. بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسى

بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان، شەرقتە تۆگە قوتىنى (لوتوچۇەنزە) دىن غەربتە ساۋۇلاقچە 30 كىلومېتردىن ئاشىدۇ؛ شەرق ۋە جەنۇب تەرەپلىرى پايانسىز چۆل - جەزىرىگە، غەربىي تەرىپى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىغا تۇتىشىدۇ، شىمالىي تەرىپى تەڭرىتاغ تاغ تىزمىلىرىغا ياندىشىپ تۇرىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 93°40′ — 95°13′، شىمالىي كەڭلىك 40°56′ — 42°52′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يەر كۆلىمى 1309.9 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 634 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى، قىزىلئۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 49 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۇڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 34 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 794 مېتر ئېگىز.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىچكى ئۇلكىلەردىن شىنجاڭغا قاتنايدىغان چوڭ يول مۇشۇ جايدىن ئۆتەتتى. كۇشۇى، يەندۇڭ، ئەلتۆمۇر، ساۋۇلاقلار قۇمۇلنىڭ شەرقىي تەرەپىدىكى مۇھىم بېكەتلەر ئىدى. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى شېڭ ئۆزىنىڭ «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابىدا ئەلتۆمۇردىن ساۋۇلاقچە بولغان يول بويىدىكى مەنزىرىلەرنى بايان قىلىپ مۇنداق دەپ يازغان: «ئەلتۆمۇردە يەتتە ئۇرۇندا ھارۋا دەنى، ئالتە ئۆيلۈك ئاھالە، بىر پەيجاڭ، بەش نەپەر ئاتلىق ئەسكەر بار ئىكەن. ئەتراپى پۈتۈنلەي ئوتلاق بولۇپ، توپ - توپ چارۋا پادىلىرى ئوتلايدىكەن. غەربىي شىمالدىكى دۆڭلۇكتە بىر بۇلاق بولۇپ، سۇيى ئۇلۇغ ھەم سۈزۈك ئىكەن. بۇلاقنىڭ سۇيى يۇقىرى، تۆۋەن ئىككى كۆلگە قۇيۇلىدىكەن. بۇ ئىككى كۆلنىڭ چۆرىسى ياغاچ بىلەن

قاشالانغان. يۇقىرىدىكى كۆلنىڭ سۇيى ئىچىشكە، تۇۋەنكى كۆلنىڭ سۇيى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىكەن. گۇەندى بۇتخانىسى كۆلنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، پە- لەمپەي ئالدىغا 80 — 90 جىڭ كېلىدىغان يوغان قېلىچ قويۇلغان. ھويلىدا بىر قۇدۇق بولۇپ، ئۇنىڭ سۇيى ئىنتايىن تاتلىق ئىكەن. يولنىڭ ئىككى قاسنىقىدا تۇغراق ۋە تېرەك ئۆستۈرۈلگەن، ئۇنىڭ سانى 20—30 تۇپكە يېتىدىكەن، ئۇلار ناھايىتى باراقسان كۆركەم ئۆسكەن. بۇنىڭ ئارىسىدا ئىككى تۇپ قېرى تېرەك بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىغا نەچچە ئادەمنىڭ قۇچىقىمۇ يەتمەيدىكەن، ئۇ، ناھايىتى كۆركەم كۆرۈنىدىكەن، ئەتىگەن سائەت 7.30 دا ئەلتۆمۈردىن يولغا چىقىپ، مەيدان شامالدا غەربىي شىمالىغا قاراپ ئىلگىرىلىگەنىدە، پايانسىز ئوتلاقلار، قويۇق ئۆسكەن كۆك قۇمۇشلار كۆزگە تاشلاندى. بۇ جايىنىڭ تۇپرىقى بەكمۇ شورلۇق بولغاچقا، زىرائەت ئانچە ياخشى ئۆسەلمەيدىكەن. 35 چاقىرىم جايدىكى ياۋزەنزى بېكىتىدىن ئۆتۈپ يەنە 23 چاقىرىم يول ماڭغاندا، بۇلۇڭتوغراققا يېتىپ كەلگىلى بولىدىكەن. بۇ جايىنىڭ سۇ ۋە ئوت- چۆپى مول بولۇپ، ئەتراپتا چارۋا پادىلىرى ئوتلايدىكەن. يولنىڭ شىمالىي تەرىپىدە بىرنەچچە چاقىرىم كېلىدىغان جايدا مەھەللە بولۇپ، بىرقانچە ئۆيلۈك خەنزۇ ۋە خۇيزۇلار ياشايدىكەن. بۇنىڭ- دىن يەنە ئىككى چاقىرىم يىراقلىقتا ساۋۇلاق بولۇپ، ئۇ يەردە 11 ئۆيلۈك ئاھالە، تۆت ھارۋا دەنى، بىرقانچە 10 تۇپ ئاق تېرەك، سەككىز گېكتار تېرىلغۇ يەر بار ئىكەن. مەھەللە ئالدىدىن بىر ئۆستەڭ ئاقىدىكەن، ئەتراپ كۆپكۆك قۇمۇشلۇق ئىكەن.

مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) بۇلۇڭتوغراق ۋە گاداجىڭزىنىڭ ھەر بىرى بىردىن باۋغا ئايرىلىپ، ئاقىيار يېزىلىق مەھكىمىگە قاراشلىق بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاقىيەردە رايونلۇق مەھكىمە تەشكىل قىلىنىپ، بۇلۇڭتوغراق گاداجىڭزى يېزىسىغا قارايدىغان بولغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلار بىرلەشتۇرۇلگەندە، ئاقىيەر رايونى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، گاداجىڭزى يېزىسى ساقلاپ قېلىنغان. 1958 - يىلى بۇلۇڭتوغراق (ئالغا) گۇڭشېسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇچ داۋۇي، بەش ئىشلەپچىقىرىش دۇيى تەشكىل قىلىنغان. بۇ چاغدا، بۇ يەردە 871 ئائىلە، 2238 ئادەم بولغان. 1970 - يىلدىن بۇرۇن بۇلۇڭتوغراق بىلەن گاداجىڭزى دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، كاردىز سۇيىگە تايىنىپ كەلگەن. ساۋۇلاق تەبىئىي كۆلچەك سۇيىگە تايانغان. ئىككى ئادەم ھەمكارلىشىپ تۇلۇم بىلەن سۇ تۇشۇپ شورتاڭلىقتا ئېچىلغان پارچە - پارچە ھەم تۆۋەن ھوسۇللۇق ئېتىزلارنى ناھايىتى مۇشەققەتتە سۇغۇرغان. 1970 - يىلى بۇلۇڭتوغراققا يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلغان. 1983 - يىلغىچە جەمئىي 129 ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، بۇنىڭدىن 101 قۇدۇق يۇرۇشلەشتۈرۈل- گەن. 62 كىلوۋېتر ئۈزۈنلۇقتا 10 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى، 23 كىلوۋېتر ئۈزۈنلۇقتا 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق توك سىمى تارتىلىپ، سۇ- غىرىش شارائىتى خېلى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى، شۇنىڭ بىلەن، ساۋۇلاقتىكى كۆلچەكلەر تارىخ خاتىرىسى بولۇپ قالدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇ گۇڭشېدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن

15 ى، كىچىك تىپتىكى تراكتوردىن تۆتى بولۇپ، ھەر يۇز مو يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.31 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 96.9 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 89.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. ئۇ، ناھىيە بويىچە ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان ۋە ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئەڭ كۆپ كۈڭشې بولۇپ قالدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە بەش سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، تۆت سىنىپلىق بەش باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولدى، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 94.8% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي ئالىتە، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 26، ئائىلە 1404، ئادەم 6802. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 87% نى، ئاز سانلىق مىللەتلەر 13% نى تەشكىل قىلىدۇ. گۈڭشېنىڭ 17 مىڭ 500 مو تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 11 مىليون 726 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 756.5 جىڭغا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاشلىق مەھسۇلاتى 1724 جىڭغا يەتتى؛ ئومۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 889 مىڭ جىڭغا يەتتى. دۆلەتكە 5 مىليون 5000 جىڭ ئاشلىق، 408 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. قوتاندىكى جەمئىي چارۋا - مال 14 مىڭ 300 تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 3800 تۇياقتا يەتتى؛ ئومۇمىي كىرىمى 3 مىليون 967 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 3 مىليون 174 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 467 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1983 - يىلى يەتتە ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 10 مىڭ جىڭدىن ئېشىپ كەتتى، بىر ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان ئاشلىقى 23 مىڭ جىڭغا يەتتى. بىر ئائىلىنىڭ نەق پۇل كىرىمى 20 مىڭ يۈەندىن، يەنە بىر ئائىلىنىڭ نەق پۇل كىرىمى 10 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتتى.

§6. پالۋانتۇر گۈڭشېسى

پالۋانتۇر گۈڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى بىلەن قوشنا؛ غەربتە قىزىلىيۇلتۇز 3 - دېھقانچىلىق مەيدانى، شەھەر ئەتراپى گۈڭشېسى، شەھەر ئىچى گۈڭشېسى ۋە راھەتباغ گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ، جەنۇبتا بوغاز گۈڭشېسى بىلەن چېگرىداش، شىمالدا تيانشان گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق ′93°31—′93°44، شىمالىي كەڭلىك ′42°34—′42°59 ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 442.4 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، قىزىلىيۇلتۇز

1 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 79.2 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن دېڭىز يۈزىدىن 779 مېتر ئېگىز.

پالۋانتۇر گۈڭشېسىغا تەۋە سەيخۇمياۋ، يېڭى مەھەللە، خۇاڭگۈك ئەتراپلىرى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان مۇھىم بازىلاردىن بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، يۈڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (مىلادى 1735 - يىلى) قوغدىنىش قىسىملىرى سەيخۇمياۋدا 10 مىڭ مو يەر تېرىپ، يىلىغا تەخمىنەن 8 مىڭ دانە بۇغداي، چۆرگۈن، تېرىق ئالغان. چيەنلۇڭنىڭ 7 - يىلى (مىلادى 1742 - يىلى) قوغدىنىش قىسىملىرى تارقىتىلىپ چىكىندۈرۈلگەندىن كېيىن، بۇ 10 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئۇيغۇرلارغا ئىجارىگە بېرىلگەن. ھۆكۈمەت دېھقانلارنى ئۇرۇقلۇق، دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە ئۆكۈز بىلەن تەمىنلىگەن. ھوسۇلنىڭ تۆت ئۇلۇشنى ھۆكۈمەت، ئالتە ئۇلۇشنى پۇقرا بۆلۈشۈپ ئالغان. گۈڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا جاڭ ياۋ دېگەن ئادەم سۇڭ ۋۇ قوشۇنىنى قۇمۇلغا باشلاپ چىقىپ بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياسىغان، تۆرۈك ئۆستىكىنى قايتا رېمونت قىلغان، 20 مىڭ مودەك بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. پالۋانتۇر، خۇاڭگۈك، سەيخۇ (ئەسلى سايباش كۆلى دەپ ئاتىلاتتى)، دۆربەجىن، قىزىلىيۇلغۇن قاتارلىق جايلارنىڭ نامى ئەينى زامانىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچىلەردىن قالغان تارىخىي نامىلاردۇر.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، پالۋانتۇر تەۋەسى قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، ھىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە بىۋاستە قارايدىغان بولغان. ھىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) ئاقىيەر رايونىغا قارىغان. يۇقىرى ئاقىيەر، تۆۋەن ئاقىيەر، لەڭگەر، سەيخۇمياۋ، پالۋانتۇر، لوجاۋەن، قىزىلىيۇلغۇن، دۆربەجىن قاتارلىق جايلاردا باۋ تەشكىل قىلىنغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئاقىيەر رايونى تەسىس قىلىنىپ، يۇقىرى ئاقىيەر بىلەن تۆۋەن ئاقىيەر 1 - يېزا، پالۋانتۇر 2 - يېزا قىلىپ ئايرىلغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزىلار بىرلەشتۈرۈلگەندە، ھازىرقى پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ تەۋەسى پالۋانتۇر يېزىسى دەپ ئاتالىدىغان بولغان. 1958 - يىلى پالۋانتۇر (شەرق شامىلى) گۈڭشېسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭدا 1756 ئائىلە، 8119 ئادەم بار ئىدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە گۈڭشېي بويىچە 170 يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى، 67 كىلوۋېتر 10 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى، چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن 48 ى، كىچىك تىپتىكى تراكتوردىن 18 ى بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.68 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 82.8 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 57.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 18 سىنىپلىق بىر ئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 73 سىنىپلىق سەككىز باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولدى، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97.3% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي 13، ئىشلەپچىقىرىش دۆيى 35، ئائىلە 2660، ئادەم 14 مىڭ 113. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 49.4% نى، ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار 50.6% نى تەشكىل قىلىدۇ. 38 مىڭ 300 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 16 مىليون 375 مىڭ جىڭگا، بىرلىك مەھسۇلاتى 467.8 جىڭگا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېسابى بىلەن كىشى بېشىغا 1160 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلدى. ئومۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 833 مىڭ جىڭگا يەتتى. دۆلەتكە 5 مىليون 37 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 163 مىڭ جىڭ ياغلىقدان تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. قوتاندىكى چارۋا - مال 17 مىڭ 300 تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 4380 تۇياقتا يەتتى. ئومۇمىي كىرىم 4 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 3 مىليون 400 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 241 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1983 - يىلى دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 10 مىڭ جىڭدىن ئېشىپ كەتكەن ئائىلە ئالتىگە يەتتى.

§7. تېيانشان گۈڭشېسى

تېيانشان گۈڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ تاغ ۋە سۇلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىتە قۇمۇل - بارىكۆل تاشيولى ئارقىلىق غەربىي تاغ گۈڭشېسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ، جەنۇبتا چۆل جەزىرە ئارقىلىق پالۋانتۇر گۈڭشېسى بىلەن، شىمالدا ئاراتۇرۇك ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 93°33′—95°20′، شىمالىي كەڭلىك 42°48′—43°23′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يەر مەيدانى 2147.8 كۋادرات كىلومېتر، گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 61 كىلومېتر يىراق لىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1800 مېتر ئېگىز.

تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى مۇرەككەپ، تاغ چوققىلىرى تىك، جىلغىلىرى كىرەلىشىپ كەتكەن. شۇڭا جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى ناھايىتى پەرقلىق. تاغنىڭ جەنۇبىدىكى جىلغا ۋە ئېغىزلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى مۆتىدىل بولۇپ، ئازىراق يەرلىرىدە بۇغداي تېرىغىلى بولىدۇ. تاغنىڭ شىمالىدىكى قوۋۇق ئېغىز، نامداۋان، تاغ ئارىسىدىكى نېرناسى، تۆمۈرتى، شۇيىتى قاتارلىق جايلارنىڭ ھاۋا كىلىماتى سوغۇق بولۇپ، قىش پەسلىدە قار، ياز پەسلىدە يامغۇر كۆپ ياغىدۇ. بۇ جايلار ناھايىتى كاتتا تەبىئىي يايلاق ھېسابلىنىدۇ. ئايرىم يەرلىرىدە ئارپا، قىچا، دادۇر تېرىغىلى بولىدۇ.

كۆشۈتى ئېغىزىدىن خۇەنسەيگوغا كىرىپ، ئاندىن قوتانغول ئارقىلىق تىيەنشەنمياۋغا بېرىپ، ئايلانما تاشيول ئارقىلىق قووۇۋۇق ئېغىزغا يېتىپ چۈشكەنچە بولغان ئارىلىقنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 20 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. بۇ ئارىلىقتىكى تاغ يولى ئوڭغۇل - دوڭغۇل ھەم خەتەرلىك بولۇپ، ھاۋا كىلىماتى ناھايىتى ئۆزگىرىشچان، ئۇ، ئەينى زاماندىكى يىپەك يولى يېڭى شىمالىي يولىنىڭ بوغىزى بولغان.

تاغنىڭ جەنۇبىدىكى قورايغا يېقىن جايدا «گۈڭشاڭ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار. ئۇ يەرنىڭ سۇ ۋە ئوت - چۆپى مول بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە نېۋماۋخۇ دەپ ئاتالغان. بۇ يەر ئەينى زاماندا چىڭ سۇلالىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرى تېرىقچىلىق قىلىدىغان ۋە ئوت - چۆپ ئورۇيدىغان جاي ئىدى.

تىيانشان تېغىنىڭ شىمالىي باغرىدا ناھايىتى كەڭ قارىغايلىق بار. بۇ يەردە دۆلەت ئىگىلىكىدە ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلغان. بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان نۇرغۇن ياغاچ كېسىلىپ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلىپ، زور تۆھپە قوشۇلدى.

1975 - يىلى تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ تۆرۈك دېگەن يېرىدە ياسالغان سۇ ئامبىرى قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە ئەڭ چوڭ تاغ سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ تاش بىلەن قوپۇرۇلغان توسمىسىنىڭ ئېگىزلىكى 78 مېتر، سۇ سىغىمچانلىقى 20 مىليون كۇب مېتر كېلىدۇ.

تىيانشان گۈڭشېسى تەۋەسى ئىلگىرى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس زېمىنى بولغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) تىيانشان رايونى (يېزىسى) قۇرۇلۇپ، ھازىرقى تىيانشان گۈڭشېسى بىلەن غەربىي تاغ گۈڭشېسىغا تەۋە جايلار ئۇنىڭ قارمىقىدا بولغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، تىيانشان رايونى قۇرۇلدى. 1952 - يىلى غەربىي تاغ رايونى ئايرىم قۇرۇلدى. 1959 - يىلى تىيانشان گۈڭشېسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇچ دادۇي، 12 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، 728 ئائىلە، 3449 ئادەم بار ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەرنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى خېلى تەرەققىي قىلدى. بولۇپمۇ 50 - يىللاردا تەرەققىيات بىرقەدەر تېز بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن تۆرلۈك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەرەققىيات سۈرئىتى ئاستىلىشىپ، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ كىرىمى ئازىيىپ كەتتى، خەلق تۇرمۇشى خېلى قىيىنچىلىققا ئۇچرىدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئەھۋال بىرتاز ياخشىلاندى. ئەمما، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمدىن قارىغاندا، بۇ گۈڭشې يەنىلا ناھىيە بويىچە بىرقەدەر نامرات گۈڭشېلار قاتارىدا بولۇپ كەلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە ئۇچ سىنىپلىق بىرئوتتۇرا مەكتەپ، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان ئىككى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، 69 سىنىپلىق سەككىز باشلانغۇچ مەكتەپ بار بولدى، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 88.75% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي10، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 34، ئائىلە 1428، ئادەم 7542، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 87.6% نى، قازاقلار

4.7% نى، قالغان مىللەتلەر 7.7% نى تەشكىل قىلىدۇ.

1983 - يىلى گۇڭشىدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن بەشى بولۇپ، ھەر يۈزمو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.21 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدەلدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 35.5 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 22 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۇڭشي بويىچە 14 مىڭ 900 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 3 مىليون 48 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 298.8 جىڭغا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئاشلىق 404 جىڭغا، ئومۇمىي ياغلىدان مەھسۇلاتى 313 مىڭ جىڭغا يەتتى، دۆلەتكە 61 مىڭ 500 جىڭ ئاشلىق، 87 مىڭ 500 جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بېرىلدى ۋە تاپشۇردى. قوتانىدىكى چارۋا - مال 64 مىڭ 400 تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 10 مىڭ 576 تۇياقتا يەتتى. دۆلەتكە 8593 تۇياق قوي، 404 كالا تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. گۇڭشېنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 1 مىليون 382 مىڭ يۈەنگە، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق كىرىمى 550 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 1 مىليون 106 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 147 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§8. غەربىي تاغ گۇڭشىسى

غەربىي تاغ گۇڭشىسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە تېيانشان گۇڭشىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربتە قويلۇق چارۋىچىلىق مەيدانى بىلەن قوشنا، جەنۇبتا چۆل ئارقىلىق ئاستانە گۇڭشىسى ۋە راكېتا دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ. شىمالدا باردىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°46′—93°43′، شىمالىي كەڭلىك 42°53′—43°30′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 3087.3 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، تەخمىنەن پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 3.63 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۇڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 55 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1650 مېتر ئېگىز.

دۆلتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، بۇ يەر تېيانشان رايونىغا قاراشلىق بولۇپ، ئادىمى شالاڭ، چارۋا - مال سانى ئاز ئىدى. 1952 - يىلى تېيانشان رايونىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ئايرىم رايون تەسىس قىلىنغان. ئۇرنى تېيانشان تېغىنىڭ غەربىدە بولغاچقا، غەربىي تاغ رايونى دەپ ئاتالغان. رايونغا قاراشلىق تاراتى، چەچەيدىن ئىبارەت ئىككى يېزا بولغان. 1959 - يىلىنىڭ بېشىدا غەربىي تاغ گۇڭشىسى قۇرۇلغان، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئىككى دادۇي، سەككىز ئىشلەپچىقىرىش دۇيى تەشكىل قىلىنغان، 535 ئائىلە، 2565 ئادەم بار ئىدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە ئۇچ كىچىك سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى، 12 چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور، ئىككى كىچىك تىپتىكى تراكتور بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.95 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدەلدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 44.8 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 37 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئىككى، سىنىپى ئالتە، باشلانغۇچ مەكتەپ ئالتە، سىنىپى 49، باللارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 90% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي يەتتە، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 21، ئائىلە 912، ئادەم 5074، بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 53.4% نى، ئۇيغۇرلار 40% نى، قالغان مىللەتلەر 6.6% نى تەشكىل قىلدى.

غەربىي تاغ گۈڭشېنى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 83 مىڭ 100 تۇياق ھەر خىل چارۋا، جۈملىدىن 8581 تۇياق چوڭ چارۋا بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 16.8 تۇياقتىن توغرا كەلدى. گۈڭشې بويىچە دۆلەتكە 11 مىڭ 472 تۇياق قوي، 209 كالا تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا بۇ گۈڭشېدا 9600 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 1 مىليون 994 مىڭ جىڭگا، بىرلىك مەھسۇلاتى 229.2 جىڭگا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 402.7 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلدى. ئومۇمىي ياغلىقدان مەھسۇلاتى 85 مىڭ جىڭگا يەتتى. يىللىق ئومۇمىي كىرىم 1 مىليون 824 مىڭ يۈەنگە، بۇنىڭ ئىچىدە چارۋىچىلىق كىرىمى 1 مىليون 304 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 1 مىليون 459 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 265 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§9. قارادۆۋە گۈڭشېسى

قارادۆۋە گۈڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە ئاستانە ۋە بوغاز گۈڭشېلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ، غەربىي تەرىپى يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسى بىلەن قوشنا بولۇپ، پايانسىز كەتكەن چۆل - جەزىرە، شىمالدا دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 91°25′—93°09′، شىمالىي كەڭلىك 41°11′—43°07′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. يەر مەيدانى 17 مىڭ 159.5 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ تەخمىنەن 20.2 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 450

مېتىر ئېگىز، ئۇ ناھىيە بويىچە دېڭىز يۈزىدىن ئەڭ ئاز كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان گۈدۈشپ.

قارادۆۋە گۈدۈشپىسى لاپچۇق، قارادۆۋىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تەبىئىي كەنتكە بۆلۈنىدۇ، ئۇلار ناھايىتى ئۈزۈن تارىخقا ئىگە.

لاپچۇق تەۋەسى شەرقىي خەن، ۋېي، جىن سۇلالىرى دەۋرىدە «ئېۋرغۇل كاھىبگى»، «قۇمۇل ئەمىر لەشكىرى»، «قۇمۇل - ئېۋرغۇل كاھىبگى» بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئورۇن بولغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى دەۋرىدە تۇغلۇقلار پەشامشان بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ۋەيران قىلغان چاغدا، بىر قىسىم پىشامشانلىقلار شىمالغا كۆچۈپ بۇ يەرگە كېلىپ، قەلئە سېلىپ ئولتۇراقلاشقان ۋە ئۇنى «لاپچۇق» دەپ ئاتىغان. تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 4 - يىلى (مىلادى 630 - يىلى) لاپچۇق ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ئالىملارنىڭ ئىسپاتلىشىچە، «لاپچۇق» دېگەن سۆز «لوپ» سۆزىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشىدىن كەلگەن.

قارادۆۋە ھەققىدە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن تاۋباۋلىيەن دېگەن كىشى: «قارا — قارا بوياقنى بىلدۇرىدۇ، دۆۋە تۈبۈت دېگەننى بىلدۇرىدۇ» دەپ ھېسابلىغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ جاينى تۈبۈتلەر ئىگىلىۋالغان. يەرلىك ئۇيغۇر تىلىدا قارادۆۋە دېگەن سۆز قارا تۆپە، قارا دۆڭ دېگەن مەنىنى بىلدۇرىدۇ، دەپ قارىغان.

1978 - يىلى كۆزدە قارادۆۋىدىن بۇنىڭدىن 3200 يىل بۇرۇنقى جەسەت تېپىلغان. جەسەتنىڭ قۇرغاق قۇم توپىدا 3200 يىل تۇرسىمۇ چىرىمىگەنلىكى ھەقىقەتەن كەم ئۇچرايدىغان مۆجىزە.

لاپچۇق دېگەن جاي چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە باشتىن ئاخىر قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس زېمىنى بولۇپ كەلگەن. مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) لاپچۇق ۋە قارادۆۋىلەر توغۇچى رايونىغا قارايدىغان بولۇپ، ھەر قايسىسىدا ئىككىدىن باۋ تەشكىل قىلىنغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا لاپچۇق ۋە قارادۆۋىنىڭ ھەربىرىدە بىردىن يېزا تەشكىل قىلىنىپ، يەنىلا توغۇچى رايونىغا قاراشلىق بولغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلار بىرلەشتۈرۈلگەندە، لاپچۇق بىلەن قارادۆۋە قوشۇپ بىر يېزا قىلىنغان. كوپېراتسىيىلەشكەندە، سەككىز ئالىي كوپېراتىپ قۇرۇلغان. 1958 - يىلى «قىزىللىشىش، مۇتەخەسسىسلىشىش» (قارادۆۋە) گۈدۈشپىسى قۇرۇلغان.

لاپچۇق بىلەن قارادۆۋىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئويمان بولۇپ، كۈن نۇرى تولۇق چۈشىدۇ، قىروسىز مەزگىل ئۇزۇن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ بولۇپ، مېۋە، قوغۇن - تاۋۇزدىكى شېكەر ماددىسىنىڭ ئېشىشىغا ناھايىتى پايدىلىدۇ. بۇ جايدىن چىقىدىغان مېۋە، قوغۇن - تاۋۇزنىڭ شىرنىسى كۆپ، ئېتى قېلىن، تەمى تاتلىق. بۇ جاي ناھىيە بويىچە داڭلىق مېۋە - چېۋە، قوغۇن - تاۋۇز كانى ھېسابلىنىدۇ. بۇ يەرنىڭ كىشىمىش ئۈزۈمى، قارادۆۋە چىلىنى يىراق - يېقىنغا مەشھۇر.

بۇگۈرنىڭ بۇلاق سۇلىرى لاپچۇق بىلەن قارادۆۋىنىڭ ئاساسلىق سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. دۆلتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن لاپچۇق بىلەن قارا دۆۋىدىكى دېھقانلار دائىم دېگۈدەك سۇ تالىشىپ بىر - بىرىگە تاياق - توقماق كۆتۈرۈشەتتى، ھەتتا ئادەم ئۆلۈشتەك پاجىئەلەرمۇ يۈز بېرەتتى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كېلىشتۈرۈشى بىلەن سۇ ماجىراسى مۇۋاپىق ھەل قىلىندى. 1958 - يىلى بۇگۈرنىڭ قىش پەسلىدە بىكار ئاقىدىغان سۇيىگە بىر كىچىك سۇ ئامبىرى ياسالدى، ئۇنىڭ سىغىمچانلىقى 7 مىليون كۇب مېتر بولۇپ، ئۇنىڭ سۇيى بىلەن چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا يارەمگە كەلگەنلەردىن تەركىب تاپقان دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانى راۋاج تاپتى. گۈڭشېنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى ئەللىك غوجام بىلەن غەربىي شىمال تەرىپىدىكى ئاقتېرەك، چاقاغادىكى تېرىلغۇ يەرلەر باشقا بۇلاق سۇيى بىلەن سۇغۇرىلىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 53 كارىز، 48 ماشىنلاشقان قۇدۇق (يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى 38)، 12 چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور، ئىككى كىچىك تىپتىكى تراكتور بار بولۇپ، ھەر يۈزمو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.36 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 80.4 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 77.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، سىنىپى توققۇز، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ توققۇز، باشلانغۇچ مەكتەپ يەتتە، سىنىپى 52، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 96% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي 10، دېھقانچىلىق مەيدانى ئىككى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 34، ئائىلە 2069، ئادەم 9916، بۇنىڭ ئىچىدە، ئۇيغۇرلار - 80.7% نى، قالغان مىللەتلەر 19.3% نى تەشكىل قىلىدۇ.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 23 مىڭ 800 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 4 مىليون 824 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 342 جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 486 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلدى. ئومۇمىي مايلىقدان مەھسۇلاتى 452 مىڭ جىڭغا يەتتى. قوتاندىكى چارۋا - مال 20 مىڭ تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 2938 تۇياق. شۇ يىلى دۆلەتكە 62 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 53 مىڭ جىڭ مايلىقدان، 970 تۇياق قوي تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. يىلىق ئومۇمىي كىرىم 1 مىليون 659 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 1 مىليون 327 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 134 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§10. ئاستانە گۈڭشېسى

ئاستانە گۈڭشېسى ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقتە راكېتا دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېلىرى بىلەن، غەربتە

دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن، جەنۇبتا قارادۆۋە گۈڭشېسى بىلەن، شىمالدا غەربىي تاغ گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°57′ — 93°20′، شىمالىي كەڭلىك 42°39′ — 43°04′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي يەر مەيدانى 811.6 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، قىزىلىيۇلتۇز 2 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ 117.2 كۋادرات كىلومېتر يېرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 38.5 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 806 مېتر ئېگىز.

ئاستانە گۈڭشېسى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈرىيولىنى بويلاپ سۇمقاغىدىن غەربكە سوزۇلىدۇ، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 30 كىلومېتردىن ئاشىدۇ. بۇ تار ھەم ئۇزۇن-چاق يەردە كارىزلار گىرەلىشىپ، ئېتىزلار تۇتىشىپ كەتكەن، ئورمان بەلباغلىرى سېپىلىدەك قەد كۆتۈرگەن. بۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تۈزلەڭ، تۈپرىقى مۇنبەت، سۇ مەنبەسى مول بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ئاساسلىق رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ.

ئاستانە گۈڭشېسىغا تەۋە جايلار قەدىمدىن تارتىپ مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە: «سۇمقاغا شەھەر بازىرىنىڭ 60 چاقىرىم غەربىدە بولۇپ، ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بەش مەھەللە، 25 بۇلاق بار. ئاستانە شەھەر بازىرىنىڭ 80 چاقىرىم غەربىدە بولۇپ ئۇ يەردە ئۇچ مەھەللە، 23 بۇلاق بار.» دېيىلگەن. قەدىمكى زامانىدا پوچتا يولى قۇمۇل شەھىرىدىن باشلىنىپ سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچىلاردىن ئۆتۈپ غەربكە سوزۇلغان.

ئاستانە گۈڭشېسى ئەتراپى بۇرۇن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس زېمىنى بولغان. ئاستانە مىنگونىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1942 - يىلى) دىن كېيىن توغۇچى رايونى (يېزىسى) غا قارايدىغان بولۇپ، قوشتېكەن، گۈڭشاڭ، سۇمقاغا، ئاستانە، لاپچۇق، قارادۆۋە دەپ ئايرىلغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئاستانە يېزىسى قۇرۇلۇپ، توغۇچى رايونىغا قارىغان. 1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلار بىرلەشتۈرۈلگەندە ئاستانە يېزىسى ساقلاپ قېلىنغان. 1958 - يىلى قىزىلىيۇلتۇز (ئاستانە) خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغان. كېيىنكى يىلدا ئېلىنغان سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، گۈڭشې تەۋەسىدە 901 ئائىلە، 4022 ئادەم بولغان.

1983 - يىلى گۈڭشې بويىچە 52 كارىز، 155 ماشىنىلاشقان قۇدۇق (بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى 128)، 73.8 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا 10 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى، 40 چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور، سەككىز كىچىك تىپتىكى تراكتور بار بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.87 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي مەيدانىنىڭ 91.8 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئومۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 84.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ بىر، سىنىپى 14، باشلانغۇچ مەكتەپتە قوشۇمچە تەسىس قىلىنغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ تۆت، باشلانغۇچ مەكتەپ توققۇز، سىنىپى 81، بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 97% كە يەتتى.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دادۇي 10، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 36، ئائىلە 2120، ئادەم 10 مىڭ 873، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 43%نى، خەنزۇلار 47% نى، خۇيزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر 10% نى تەشكىل قىلغان.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا گۈڭشې بويىچە 30 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 14 مىليون 400 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 531 جىڭغا، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئاشلىق مەھسۇلاتى 1324 جىڭغا يەتتى. ئومۇمىي مايلىقدان مەھسۇلاتى 716 مىڭ جىڭ بولدى. دۆلەتكە 5 مىليون 710 مىڭ جىڭ ئاشلىق، 197 مىڭ جىڭ مايلىقدان تاپشۇرۇلدى ۋە سېتىپ بېرىلدى. كىرىمى 3 مىليون 852 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىمى 3 مىليون 50 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 281 يۈەندىن توغرا كەلدى. 1983 - يىلى ئۇچ ئائىلىنىڭ دۆلەتكە تاپشۇرغان تاۋار ئاشلىقى 20 مىڭ جىڭدىن ئاشتى، بىر ئائىلىنىڭ 10 مىڭ جىڭغا يەتتى. بىر ئائىلىنىڭ كىرىمى 10 مىڭ يۈەندىن ئاشتى.

§11. يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسى

يەتتە قۇدۇق ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان، ئۇنىڭغا قاراشلىق بىرلا كەنت بار، قالغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى چۆل - جەزىرە يەتتەقۇدۇق گۈڭشېسى شەرقىتە دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن، غەربتە پىچان ناھىيىسى بىلەن، شىمالدا بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن، جەنۇبتا قارادۆۋە گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇن لۇق 91°08′—92°23′، شىمالىي كەڭلىك 43°43′—42°13′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. گۈڭشېنىڭ ئومۇمىي يەر مەيدانى 10 مىڭ390.9 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ناھىيە ئومۇمىي يەر مەيدانىنىڭ 12.22 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. گۈڭشې ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 200 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 870 مېتر ئېگىز.

يەتتە قۇدۇق چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە پەيدا بولغان. قەدىمكى پوچتا يولى شۇ يەردىن ئۆتەتتى. يەتتە قۇدۇقتىن باشلىنىپ غەربىي شىمالدىكى موري، گۈچۈك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول كېچىك جەنۇبىي يول دەپ، يەتتە قۇدۇقتىن باشلىنىپ غەربىي جەنۇبتا پىچان، تۇرپانلاردىن ئۆتۈپ ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا بۇ يەردە پوچتە -

خانا، تېلېگرافخانا قۇرۇلغان. پوچتا يولىنىڭ ئېچىلىشى بىلەن كىشىلەر تەدرىجىي ھالدا بۇ يەردە ماكانلىشىپ، يېمەك ـ ئىچمەك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغان. مىنگونىڭ 6 ـ يىلى (مىلادى 1917 ـ يىلى) ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدە بىر كارىز چېپىلغان ھەم ھۆكۈمەت ئىگىلىكىدە يەنە بىر كارىز چېپىش پىلانلانغان. مالىيە ـ باج كىرىمىنى كۆپەيتىش مەقسىتىدە، شەخسلەرمۇ كارىز چېپىپ، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق قىلىشقا دەۋەت قىلىنغان، مىنگونىڭ 7 ـ يىلى (مىلادى 1918 ـ يىلى) ياڭ زېڭشىن بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىپ يەتتە قۇدۇقتا ياردەمچى ئامبال مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، «بىر نەپەر ياردەمچى ئامبال تەيىنلەپ، ئۇنىڭغا يەتتە قۇدۇق ياردەمچى ئامبىلى دەپ نام بەرگەن. ئۇنىڭغا سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ دېھقانچىلىق قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، قاتناشنى قوغداش ھەم دەۋا ـ دەستەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان». مانا بۇ يەتتە قۇدۇقتا يەرلىك مەمۇرىي باشقۇرۇش ئورگىنى تەسىس قىلىشنىڭ باشلىنىشىدۇر.

مىنگونىڭ 19 ـ يىلى (مىلادى 1930 ـ يىلى) ياردەمچى ئامبال مەھكىمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەتتە قۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلغان. ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان. ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن قاتناش توسۇلۇپ، يولوچىلار ئازىيىپ كەتكەن. بۇ يەردە تۇرىدىغان ھەربىي قىسىمۇ يۆتكەپ كېتىلگەن. شۇ سەۋەبتىن مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىمۇ ئۆزلۈكىدىن گۈمران بولغان.

شېڭ شىسەي تەختكە چىقىپ، پۈتۈن شىنجاڭ تىنچلانغاندىن كېيىن، يەتتە قۇدۇقتا قاتناش ئاندىن تەدرىجىي ئەسلىگە كەلگەن. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (مىلادى 1938 ـ يىلى) يەتتە قۇدۇقتا جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئارىلىق تىرانسپورت بېكىتى، ئايرودروم، پوچتىخانا، تېلېگرافخانا تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 31ـ يىلى (مىلادى 1942 ـ يىلى) يەتتە قۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

مۇشۇ ۋاقىتقا كەلگەندە، يەتتە قۇدۇق ئاندىن قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئايرىپ بېرىلگەن. مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدە بىر نەپەر ئىدارە باشلىقى، بىر نەپەر مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا كاتىبات بوغالتىرىدىن ئىبارەت ئىككى ئىشخانا، خەلق ئىشلىرى، قۇرۇلۇش ـ مالىيىدىن ئىبارەت ئىككى بۆلۈم تەشكىل قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (مىلادى 1943 ـ يىلى) يەتتە ـ قۇدۇقتىكى 40 نەچچە ئۆيلۈك، 300دىن ئارتۇق ئاھالە بىر باۋ، ئالتە جىيا قىلىپ تەشكىللەنگەن. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە يەتتە قۇدۇق مەركىزىي مەمۇرىي رايونغا ئۆزگەرتىلىپ، قۇمۇل ۋالى مەھكىمىسىگە بىۋاستە قارايدىغان بولغان. 1954 ـ يىلى يەتتە قۇدۇق بازىرىغا ئۆزگەرتىلىپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا رەسمىي ئايرىپ بېرىلگەن. 1959 ـ يىلى گۈكشىلاشقاندا، يۇقىرى «ئۆرلەش» (يەتتە قۇدۇق)

خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلغان. شۇ چاغدا يەتتىقۇدۇقتا 43 ئائىلە، 137 ئادەم بار ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ قۇمۇلدىن تۇرپانغىچە بولغان قىسمىدا قاتناش باشلانغان، شۇنىڭ بىلەن، يەتتە قۇدۇقنىڭ تاشيول قاتنىشىدا مۇھىم بېكەت بولۇش رولىغا تەسىر يەتكەن، نەتىجىدە بۇ يەردىكى مېھمانخانا، ئاشخانىلار تاقىلىپ، نۇرغۇن ئادەم جان بېقىش كويىدا باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن. قالغانلار كەسپىنى ئۆزگەرتىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان. 1962 - يىلى بۇ يەردە ئاران 33 ئائىلە، 119 ئادەم قالغان.

يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسى «يۇز چاقىرىملىق بوراندىلىق» قا جايلاشقان بولۇپ، تەبىئىي شارائىتى ئىنتايىن ناچار، يىل بويى توختىماي بوران چىقىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قارا بوران كۆپ چىقىدۇ ۋە داۋاملىشىش ۋاقتى ئۇزۇن بولىدۇ. بۇ ھال يېزا ئىگىلىكىنىڭ راۋاجلىنىشىغا غايەت زور قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ.

1983 - يىلى گۈڭشېدا چوڭ ۋە ئوتتۇرا تېپتىكى تراكتورىدىن ئىككىسى، كىچىك تېپتىكى تراكتورىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، ھەر يۇز مو تېرىلغۇ يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 13.48 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى تەۋغىرا كەلدى. ماشىنا بىلەن ھەيدىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئۇمۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 51.1 پىرسەنتىنى، ماشىنا بىلەن ئۇرۇق چېچىلىدىغان تېرىلغۇ مەيدانى ئۇمۇمىي تېرىلغۇ مەيدانىنىڭ 51.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

گۈڭشې بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۈيى ئىككى، ئائىلە 82، ئادەم 373، خەنزۇلار 99.5% نى تەشكىل قىلىدۇ. تېرىلغۇ مەيدانى 500 مو بولۇپ، ئۇمۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 90 مىڭ جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 241 جىڭدىن توغرا كەلدى. چارۋا 700 تۇياقىقا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 163 تۇياقتا يەتتى. ئۇمۇمىي كىرىم 210 مىڭ يۈەنگە، ساپ كىرىم 99 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن كىشى بېشىغا 265 يۈەندىن توغرا كەلدى.

§12· قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى

قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى غەربىي تاغنىڭ قويلۇق جىلغىسىغا جايلاشقان بولۇپ، شەرق تەرىپى غەربىي تاغ گۈڭشېسى بىلەن، غەرب تەرىپى يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسى بىلەن، جەنۇب تەرىپى چۆل - جەزىرە ئارقىلىق تارانچى بىلەن، شىمالىي تەرىپى بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. جۇغراپىيىلىك كوئوردىناتى شەرقىي ئۇزۇنلۇق 92°04′ — 92°46′، شىمالىي كەڭلىك 43°15′ — 43°31′ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ. ئۇمۇمىي يەر مەيدانى 1196 كۋادرات كىلومېتر بولۇپ، ناھىيە ئۇمۇمىي يەر مەيدانىنىڭ تەخمىنەن 1.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. فېرما ئورگىنى جايلاشقان ئورۇن ناھىيە بازىرىدىن 116 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1900 مېتر

ئېگىز، ئۇ، ناھىيە بويىچە دېگىز يۈزىدىن ئەڭ ئېگىز چارۋىچىلىق فېرمىسى ھېسابلىنىدۇ.

يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ دەسلەپكى قۇرۇلمىسى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ئىدى. 1958 - يىلى چارۋىچىلىقتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغان چاغدا تاشۇبلىق، تىيانشان ۋە غەربىي تاغلاردا ئايرىم - ئايرىم ھالدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى قۇرۇلغان. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي تىيانشاندىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى ئاراتۇرۇكنىڭ تۈركۆل چارۋىچىلىق فېرمىسىغا قوشۇۋېتىلگەن. 1966 - يىلى تاشۇبلىق ۋە غەربىي تاغلاردىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىلىرى بىرلەشتۈرۈلۈپ قىزىلىيۇلتۇز چارۋىچىلىق فېرمىسى قىلىپ قۇرۇلغان، ئۇنى غەربىي تاغ گۈڭشېسى ۋەكالىتەن باشقۇرۇپ تۇرىدىغان بولغان. 1980 - يىلى 1 - ئايدا رەسمىي ھالدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن.

قويلۇق جىلغىسى چوڭقۇر ھەم كەڭ، تارمىقى كۆپ بولۇپ، سۇ ۋە ئوت - چۆپى مول. ئەپسۇسكى فېرمىنىڭ كۆلىمى چەكلىك بولغاچقا، ئوتلاق يېتىشمەي، چارۋىچىلىق تەرەققىياتى مەلۇم چەكلىمىگە ئۇچراپ تۇرىدۇ. 1975 - يىلىدىن بۇيان، چارۋىچىلىق فېرمىسى ناھىيىنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم بېرىشى بىلەن شۇنىلىقتا ۋولفرام كانى ئاچتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ جەنۇبىدىكى ئىلگىرىكى قۇرۇلۇش - بىناكارلىق 1 - شىسى تۇرۇشلۇق جايدا دېھقانچىلىق بازىسى قۇرۇشقا كىرىشتى، ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتى.

1983 - يىلى بۇ فېرمىدا ئوتتۇرا تېپتىكى تراكتورىدىن بىرى بار بولۇپ، ھەر يۈز مو يەرگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.41 ئات كۈچىگە تەڭ تراكتور ئېنېرگىيىسى توغرا كەلدى.

فېرما بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۈيى بەش، ئائىلە 169، ئادەم 930، بۇنىڭ ئىچىدە قازاقلار 78% نى، خەنزۇلار 15% نى تەشكىل قىلىدۇ. يىل ئاخىرىدا قوتاندىكى چارۋا 18 مىڭ تۇياقتا، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 1448 تۇياقتا يەتتى. دۆلەتتىكە 2446 تۇياق قوي تاپشۇرۇلدى ۋە سېپتەمبىرلىدى. مەيدانىنىڭ 900 مو تېرىلغۇ يېرى بولۇپ، ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتى 93 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 103 جىڭغا يەتتى.

قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە 1983 - يىلدىكى گۈڭشې، دادۇي، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ نامىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

گۈڭشې	دادۇي	ئىشلەپچىقىرىش دۇيىسى
ناشۇپلىق گۈڭشىسى	خوتۇنتام دادۇي	1 – دۇي (ساڭتۇر)، 2 – دۇي (مەندىۋاي)، 3 – دۇي (دىھقانتۇر)، 4 – دۇي (ئەنلەر)، 5 – دۇي (سىگىم بۇلاق)، 6 – دۇي (قوتۇغول)، 7 – دۇي (قىرچوماق)
	شىلۇ دادۇي	1 – دۇي (تۇداۋگۇ)، 2 – دۇي (ئاردىم)، 3 – دۇي (ئالتۇنغول).
	چېڭشى دادۇي	1 –، 2 –، 3 –، 4 –، 5 – دۇيلەر
	چېڭدۇك دادۇي	1 –، 2 – دۇي (سەنتۇك)، 3 – دۇي (بەيتۇتەيزى)، 4 – دۇي (چىڭدۇك)، 5 – دۇي (چىيەنساۋزى)، 6 – دۇي (خۇاڭگۇك)، 7 – دۇي (گۇڭفاك).
	ئاقتاغ دادۇي	1 – دۇي (ئاقتاغ)، 2 – دۇي (دامياۋۇەن)، 3 – دۇي (شياخې)، 4 – دۇي (خۇڭسەنۇەن)
	ئەرگۈك دادۇي	1 – دۇي (تۇگۇك)، 2 – دۇي (ئەرگۇك)، 3 – دۇي (سەنگۇك)، 4 – دۇي (يالغۇز تويۇم).
	قوشماق دادۇي	
	ئولاتاي دادۇي	
	سۆچى كارىز دادۇيى	
	شوپۇل دادۇي	1 – دۇي (يۇقىرى مەھەللە)، 2 – دۇي، 3 – دۇي (شوپۇل)، 4 – دۇي، چارۋىچىلىق دۇيى
بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىسى	گاداجىگزى دادۇيى	1 –، 2 –، 3 –، 4 –، 5 –، 6 –، 7 –، 8 – دۇيلەر، باغۋەنچىلىك دۇيى
	سەندا‌ۋچېك دادۇيى	1 –، 2 – دۇيلەر
	بۇلۇڭتوغراق دادۇيى	1 –، 2 –، 3 –، 4 – دۇيلەر
	ساۋۇلاق دادۇيى	1 –، 2 –، 3 –، 4 – دۇيلەر
	ئەردا‌ۋچېك دادۇيى	1 –، 2 –، 3 –، 4 – دۇي، باغۋەنچىلىك دۇيى
	باغۋەنچىلىك دۇيى	

پالۋانتۇر گۈشىسى	قارا سۇ دادۇيى	1 – دۇي (تۆۋەن ئاقىيەر)، 2 – دۇي (قارا سۇ)، 3 –، 4 – دۇي (لەڭگەر)
	چۈەنشۇي دادۇيى	1 – دۇي (توخو – ئۆردەك فېرمىسى)، 2 – دۇي (بېيتەيزى)، 3 – دۇي (چۈەنشۇي)، 4 –، 6 – دۇي (سەيخۇمياۋ)
	خۇاڭگۇك دادۇيى	1 –، 2 – دۇي (خۇاڭگۇك)
	شىنخۇ دادۇيى	1 – دۇي (شىنخۇ)، 2 – دۇي (ئەرشىخۇ)، 3 – دۇي (لوجاۋەن)
	پالۋانتۇر دادۇيى	1 –، 2 – دۇي (پالۋانتۇر)، 3 – دۇي (باخۇ)
	قىزىلىيۇلغۇن دادۇيى	1 –، 2 –، 3 – دۇيلەر (قىزىلىيۇلغۇن)
	شىنجيەن دادۇيى	1 – دۇي (ئەسلىدىكى غوجامبۇلاق دادۇيىنىڭ 5 – دۇيى)
	غولمۇبرىق دادۇيى	1 –، 2 –، 3 – دۇيلەر (غولمۇبرىق)
	يۇقىرى مەھەللە دادۇيى	1 –، 2 –، 3 – دۇيلەر (يۇقىرى مەھەللە)
	جىمگدىبۇلاق دادۇيى	1 –، 2 – 3 – دۇيلەر (جىمگدىبۇلاق)
	ياۋۇلۇك دادۇيى	1 – دۇي (دۆڭگۇر ساقا)، 2 –، 3 – دۇي (ياۋۇلۇك).
	گۈڭشې دېھقانچىلىق پەن-تېخنىكا پونكىتى	1 – دۇي (جىمگدىلىك)
	گۈڭشې باغۋەنچىلىك مەيدانى	

ئاستانە گۈكشىسى	شەھەر دادۇيى (1 – دادۇي)	1 – دۇي (تالكۆل)، 2 – دۇي (ماكۆل)، 3 – دۇي (سۇلۇق كاردز)، 4 – دۇي (كاردان كاردز)
	تاللىق كاردز دادۇيى (2 – دادۇي)	1 – دۇي (ئاقچوقا)، 2 – دۇي (تاللىق) 3 – دۇي (قارالىم)
	ئوردا كاردز دادۇيى (3 – دادۇي)	1 – دۇي (شوچى كاردز)، 2 – دۇي (ئابدۇلغوجا كاردزى)، 3 – دۇي (ئوردا كاردز)، 4 – دۇي (سۇلايمان ھاجى كاردزى)، 5 – دۇي (ئۇدۇك)
	گۈكشاك دادۇيى (4 – دادۇي)	1 – دۇي، 2 – دۇي (بازار)، 3 – دۇي (قاردغۇجا كاردزى)، 4 – دۇي (قۇمكاردز)
	سۇمقاغا دادۇيى (5 – دادۇي)	1 – دۇي، 2 – دۇي (چوكبۇلاق)، 3 – دۇي (سوپابۇلاق)
	قوشتىكەن دادۇيى (6 – دادۇي)	1 – دۇي (ئازغان)، 2 – دۇي (ئارا كاردز)، 3 – دۇي (يېڭى كاردز)، 4 – دۇي (چوكىكاردز)، 5 – دۇي (قۇمكاردز).
	لۇقاقلىق دادۇيى (7 – دادۇي)	1 – دۇي (ئاخۇنزادە كاردزى)، 2 – دۇي (لوقاقلىق)، 3 – دۇي (قۇمكاردز).
	تۆگە قارنى دادۇيى (8 – دادۇي)	1 – ، 2 – ، 3 – دۇيلەر (تۆگە قارنى)
	چەشقانچە دادۇيى (9 – دادۇي)	1 – دۇي (دەمباي)، 2 – دۇي (توغراق)، 3 – دۇي (چوك چەشقانچە)، 4 – دۇي (كىچىك چەشقانچە)
	گۈكشى دېھقان چىلىق مەيدانى	1 – دۇي

قارا دۆڭە گۈڭشىسى	گۈدەگە دادۇيى (1 – دادۇي)	1 – دۇي (يېڭى مەھەللە)، 2 – دۇي (يۇقىرى مەسچىت)، 3 –، 4 – دۇي (تۆۆەن مەسچىت)، 5 – دۇي (كىكىر باغچە)
	بوستان دادۇيى (2 – دادۇي)	1 – دۇي (يۇقىرى تۈگمەنبويى)، 2 – دۇي (تۆۆەن تۈگمەنبويى)، 3 – دۇي (شەھەر ئايلىسى)، 4 – دۇي (بوستان)، 5 – دۇي (توغراق مەسچىت)
	تۈگمەنبۇيى دادۇيى (3 – دادۇي)	1 – دۇي (يۇقىرى مەھەللە)، 2 – دۇي (توما ئاغزى)
	چىغىرتماقلىق دادۇيى (4 – دادۇي)	1 – دۇي (قىچا)، 2 – دۇي (چىغىرتماقلىق)، 3 – دۇي (پاكار باغچە)، 4 – دۇي (يامانتوغان)
	ئۇلۇقيول دادۇيى (5 – دادۇي)	1 – دۇي (توغراق)، 2 –، 3 –، 4 – دۇي (ئۇلۇقيول)
	كۆچەتلىك دادۇيى (6 – دادۇي)	1 – دۇي (ئۆيلەك)، 2 – دۇي (هاسارتالدى).
	ئاقتۇر دادۇيى (7 – دادۇي)	1 – دۇي (قوش)، 2 – دۇي (سايائغۇ)، 3 – دۇي (خۇتۇخى)، 4 – دۇي (يالمان)، 5 – دۇي (يار).
	تالتۇر دېھقانچىلىق مەيدانى (چېگرا قۇرۇلۇشىغا ياردەمگە كەلگەنلەر دېھقانچىلىق مەيدانى	1 – دۇي (قۇمكاردەز)، 2 – دۇي (پاقسا)، 3 –، 4 – دۇي (تالتۇر).
	ئاقتېرەك دادۇيى	1 – دۇي (كونا مەھەللە)، 2 – دۇي (يېڭى مەھەللە)
	ئەللىكغۇجام دادۇيى	
	سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانى	
	گۈڭشې باغۇەنچىلىك مەيدانى (توقسەن توغان)	

راھەتباغ گوڭشىسى	چاڭغۇ دادۇيى (1 – دادۇي)	1 – دۇي (قۇشمەھەللە)، 2 – دۇي (ئارامەھەللە)، 3 – ، 4 – دۇي (چاجى مەھەللە)
	بۇرو دادۇيى (2 – دادۇي)	1 – دۇي (قېقمرتۇر)، 2 – دۇي (بوچىتۇر)، 3 – دۇي (چوپاقتۇر)، 4 – دۇي (چىلانتۇر).
	شامالچاھارباغ دادۇيى (3 – دادۇي)	1 – دۇي (جۇجۇڭتۇر)، 2 – دۇي، 3 – دۇي (قېقمرتۇر)، 4 – دۇي (ئىمامتۇر)
	جۇرۇغداي دادۇيى (4 – دادۇي)	1 – دۇي (جۇرۇغداي)، 2 – دۇي (قۇشقاچتۇر)
	قاراڭلا دادۇيى (5 – دادۇي)	1 – دۇي (مەگەشمۇرىق)، 2 – دۇي (قاراڭلا)، 3 – دۇي (چاشقانتۇر)، 4 – دۇي (شۇمشۇق)، 5 – دۇي (ئويمانمەھەللە)
	ئەللىك دادۇيى (6 – دادۇي)	1 – دۇي (سوپىتۇر)، 2 – دۇي (داسمال مەھەللە)، 3 – دۇي (پادىچى تۇر)
	دۆشتۇر دادۇيى (7 – دادۇي)	1 – دۇي (چوڭگۇمبات)، 2 – دۇي (دۆشتۇر)، 3 – دۇي (توخوتۇر)، 4 – دۇي (قۇمتۇر)، 5 – دۇي (ئويمانتۇر).
	چوڭتۇر دادۇيى (8 – دادۇي)	1 – ، 3 – دۇي (چوڭتۇر)، 2 – دۇي (چۆلتۇر).
	قاراتال دادۇيى (9 – دادۇي)	1 – دۇي (قاراتال يۇقىرى مەھەللە)، 2 – دۇي (قاراتال تۆۋەن مەھەللە)، 3 – دۇي (باغۋەنچىلىك دۇيى)
	بېزا ئىگىلىك پەن – تېخنىكا پونكىتى	

بوغاز گۈشىسى	يۇقىرى مەھەللە دادۇيى (1 - دادۇي)	1 - دۇي (بوغاز)، 2 - دۇي (ئاقيەر)، 3 - دۇي (توپشۇنا)
	قىزىلتاغ دادۇيى (2 - دادۇي)	1 - دۇي (يۇقىرى مەھەللە)، 2 - دۇي (تۆۋەن مەھەللە)، 3 - دۇي (پاچساي)
	قۇلساي دادۇيى (3 - دادۇي)	1 - دۇي (ئوتاق ئالدى)، 2 - دۇي (قۇلساي)، 3 - دۇي (ئاققۇم دۆۋە)
	سۇ ئىشلىرى دېھقانچىلىق مەيدانى	1 - ، 2 - ، 3 - دۇي (سايجىرىم)
	باغۋەنچىلىك مەيدانى	
تىيانشان گۈشىسى	نەرىن دادۇيى	1 - دۇي، 2 - دۇي (قوراي)، 3 - دۇي (كۆشۇتى ئاغزى)، 4 - دۇي (تۆرۈك)، 5 - دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	قوراي دادۇيى	1 - ، 2 - دۇي (ئىرغايتى)، 3 - دۇي (قوراي)، 4 - دۇي (گۈڭشاڭ)، 5 - دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	قىزىلىيار دادۇيى	1 - ، 2 - دۇي (قىزىلىيار)، چارۋىچىلىق دۇيى
	ئېدىر دادۇيى	1 - دۇي (باش ئۆتەك)، 2 - ، 3 - دۇي (دۆشتۇر)، 4 - دۇي (قارا قاپچىن)، 5 - دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	شۇيتى دادۇيى	1 - دۇي (قاراغول)، 2 - دۇي (شۇيتى)
	تۆمۈرتى دادۇيى	1 - دۇي (دالمچى)، 2 - دۇي چارۋىچىلىق دۇيى (توپا ئۆيلەك) 3 - دۇي (سايتۇر)، 4 - دۇي (چارۋىچىلىق دۇيى)
	نەرناسى دادۇيى	1 - ، 2 - دۇي (نەرناسى)، چارۋىچىلىق دۇيى (خەنچىگو)
	ئاقتاش دادۇيى	1 - دۇي (ئاقتاش) 2 - دۇي (توشو)
	قوۋۇق ئاغزى دادۇيى	1 - ، 2 - ، 3 - دۇيلەر (نامداۋان)
	گۈڭشې چارۋىچىلىق مەيدانى	(ئاقتاش)

غەربىي تاغ گۈشپىسى	بەكسىغسول دادۇيى	1 – دۇي (كېگەجمن)، 2 – دۇي (چەچەي)، 3 – دۇي (بەكسىغول)، 4 – دۇي (چارۇيچىلىق دۇيى)
	سەكرا دادۇيى	1 – ، 2 – دۇي (سەكرا)، 3 – دۇي (كۆك غا)
	تاراتى دادۇيى	1 – دۇي (تاراتى)، 2 – دۇي (بۇلۇشى)، 2 – دۇي (خوجمگىرتى)، 4 – دۇي (ئۆبلەك غاشا)
	قالغايتى دادۇيى	1 – دۇي (قالغايتى)، 2 – دۇي (چاكاندىلىق) 3 – دۇي (قوتازلىق)، 4 – دۇي (قىزىلبۇلاق)
	قۇرلۇق دادۇيى	1 – ، 2 – دۇي (قۇرلۇق)، 3 – دۇي (ئۇلانبۇلاق)، چارۇيچىلىق دۇيى (شىركەتبۇلاق)
	گۈشپ چارۇيچىلىق فېرمىسى (بەچمر)	
	ئۆرۈكلۈك دېھقانچىلىق مەيدانى	
شەھەر ئىچى گۈشپىسى	جيەنگو دادۇيى	1 – دۇي (ئەسكىبۇلۇك)، 2 – دۇي (قىزىلبەكىخى)، 3 – دۇي (غۇجامخى)، 4 – دۇي (ئوردا قوۋۇق)
	جىگدىقۇدۇق دادۇيى	1 – دۇي (ئەزىنە بازار)، 2 – دۇي (چوقايتۇر)، 3 – دۇي (ئوردا خى)، 4 – ، 5 – دۇي (ئالتۇنلۇق)، 6 – دۇي (دۆش مەسچىت)
	جۇلۇكشۇ دادۇيى	1 – دۇي (ساڭخى)، 2 – دۇي (جۇلۇكشۇ)، 3 – دۇي (ئايلىق بۇزۇرگا)
	مەگەش دادۇيى	1 – دۇي (ئاپپاقتۇر)، 2 – دۇي (ياغۇرچاق)، 3 – دۇي (تۆگە تاش باغچە)
	ئاقار دادۇيى	1 – دۇي (ئاقار)
يەتتە قۇدۇق گۈشپىسى		1 – دۇي، 2 – دۇي
قويلۇق چارۇيچىلىق فېرمىسى		1 – دۇي (قويلۇق)، 2 – دۇي، بىناكارلىق قۇرۇلۇش 1 – شى، 3 – ، 4، – 5 – دۇي (چارۇيچىلىق دۇيلىرى)

ئىككىنچى قىسىم جۇغراپىيەۋى شارائىت

قۇمۇلنىڭ گېئولوگىيىلىك قۇرۇلمىسى خېلى مۇرەككەپ، يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشىنى تاغلىق جايلار، ئېگىزلىكلەر ۋە ئويمانلىقلار دەپ ئۈچ تۈرگە ئايرىش مۇمكىن. چۆللۈك ۋە تاغلىق يەرلەر ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 7.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ يېرىم باياۋان ئوتلاقلار ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 16.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئورمانلىقلار ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 2.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ بوز يەرلەر ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 4.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ تېرىلغۇ يەرلەر، مەھەللە، تاشيول، تۆمۈريول، ئېرىق-ئۆستەڭ، سۇ ئامبارلىرى قوشۇلۇپ ناھىيە ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 5.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

قۇمۇلنىڭ ئىقلىمى تېپىك چوڭ قۇرۇقلۇق ئىقلىمىغا مەنسۇپ بولۇپ، ئاساسىي ئالاھىدىلىكى قۇرغاق، ھۆل-يېغىن ئاز، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئوتتۇرىچە يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى ئاران 34 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. سۇنىڭ پارغا ئايلىنىش مىقدارى زور، ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا سۇنىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3092 مىللىمېتىرغا يېتىدۇ. ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدە شامال كۆپ چىقىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا ئەتىياز، ياز پەسىللىرىدە ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 19.6 كۈن بوران چىقىدۇ؛ دۆربەجىنىدە ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 71.3 كۈن بوران چىقىدۇ. ياز پەسلىدە ھاۋا بەك ئىسسىق بولىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 34 كۈن 35°C تىن يۇقىرى ئىسسىق بولىدۇ. ئىسسىق ئەك كۆپ بولغان يىللىرى 68 كۈنگە يېتىدۇ. قىش پەسلىدە قاتتىق سوغۇق بولىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 15.3 كۈن 20°C-تىن تۆۋەن سوغۇق بولىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى يىلنىڭ ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 14.8°C بولىدۇ. پەرق ئەڭ چوڭ بولغاندا 26.7°C قا يېتىدۇ. كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 305.2 كۈن ھاۋا ئوچۇق بولىدۇ. ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 3358 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. قۇمۇلنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى شىڭشىڭشىيادا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 3575 سائەت كۈن نۇرى چۈشىدۇ. شۇڭا، ئۇ يەرنىڭ «نۇرلۇق جىلغا» دېگەن چىرايلىق نامى بار.

ناھىيە تەۋەسىدە كان بايلىقلىرىنىڭ تۈرى بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، كۆمۈر، تۆمۈر، تاشتۇز، قۇرۇلۇش ماتېرىيالىرى ئاساسلىق تۆت چوڭ كان مەھسۇلاتى ھېسابلىنىدۇ. يەر بايلىقى مول، ئەمما، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش قىيىنراق. سۇ بايلىقى مەنبەسى كەمرەك. ھايۋانات، ئۆسۈملۈك تۈرى كۆپ، سۇ مەھسۇلاتلىرى ئازراق.

I باب گېئولوگىيە

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ زېمىنى توغرىسىغا تەخمىنەن شىمشىمىيا، خۇڭلىيۇخې پويىز ئىستانسىسىنى پاسىل قىلغان ئىككى چوڭ قۇرۇلما بۆلىكىگە ئايرىلىدۇ. شىمال تەرىپى تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسى، جەنۇب تەرىپى تارىم ئېگىز تەكشىلىكى دەپ ئاتىلىدۇ.

تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىدا ئېچىلىپ قالغان ئەڭ قەدىمكى يەر قاتلىمى يەر قاتلىمى سىستېمىسىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىنىڭ ئاخىرى بولۇپ، ئۇ، گىنېيس ئارىلاش تاغ جىنسلىرى، تېيىزلىكتىكى دانىچە جىنسلار، ئامپىبول (يالتىراق قىرلىق تاش جىنسلىرى)، كۋارتسلىق سلانېتس، مەرمەر جىنسلىرىنى ئاساس قىلغان بىر يۈرۈش ئوتتۇراھال ۋە چوڭقۇر سۇپەت ئۆزگىرىش ياسىغان جىنسلاردىن ئىبارەت. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە كۆپ قېتىملىق ماگما ھەرىكىتى نەتىجىسىدە يېتىلىپ شەكىللەنگەن بېسىپ كىرگەن جىنسلارمۇ بار. تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىنىڭ جەنۇب تەرىپى تىيانشان تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرۈلگەن بەلباغ دەپ، شىمال تەرىپى تىيانشان تېغىنىڭ چوڭ ئوقۇر قاتلام بەلبېغى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككى بەلباغ تەخمىنەن قۇمبۇلاق ـ يامانسۇ لىنىيىسى ئارقىلىق چېگرىلىنىدۇ. بۇلار تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىنىڭ ئىككىنچى دەرىجىلىك چوڭ يەر قۇرۇلمىسى بۆلىكىگە كىرىدۇ.

تىيانشان تېغى چوڭ ئوقۇر قاتلام بەلبېغى يەنە تەخمىنەن بوغاز كۆمۈر كانى ـ توغراق بۇلاقنى چېگرا قىلغان ھالدا ئىككى قۇرۇلما بۆلىكىگە ئايرىلىدۇ. شىمال تەرىپى قارلىق تاغنىڭ كەينى يانتۇلۇقى، جەنۇب تەرىپى چۆلتاغنىڭ كەينى يانتۇلۇقى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا تۇرپان ـ قۇمۇل تاغ جىلغىلىرى بار. بۇ ئۇچىسى تىيانشان تېغى ئوقۇرى قاتلام سىستېمىسىنىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك چوڭ يەر قۇرۇلمىسى بۆلىكىگە كىرىدۇ.

چۆلتاغنىڭ كەينى يانتۇلىقى بىلەن قارلىق تاغنىڭ كەينى يانتۇلۇقىنىڭ يەر قاتلىمى قۇرۇلمىسى، ماگما ھەرىكىتى ئالاھىدىلىكى جەھەتلەردىكى ئەھۋالى ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشايدۇ. بۇ يەرنىڭ ئەڭ قەدىمكى قاتلىمىنىڭ ئالدىنقى قەدىمىي ھاياتلىق دەۋرىدىكى تۈۋى، ئانىدىزىت، كاربونات كىسلاتا، تۈز جىنسلىرى، كۆمۈر كەڭ رېمنىيلىق جىنسلار، بازنىت تاش، قۇم تاش، قۇرام تاش قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان بىر يۈرۈش ناھايىتى قېلىن دېڭىز ئاستى يانار تېغىدىن ئېتىلىپ چىققان چۆكمىلەردىن قۇرۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقىلا بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئارسىيان دەۋرىدە بېسىپ كىرگەن ھەر خىل جىنسلارمۇ ئۆسۈپ يېتىلگەن. ئايرىم جايلاردا يۇرا ئىراسى ۋاقتىدىكى كىچىك ئويمانلىق قۇم تاشلىرى ۋە قۇرام تاش چۆكمىلىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئويمان يەرلەرنى I ۋە IV ئىراالاردىكى تارقاق چۆكمە جىسىملار قاپلاپ كەتكەن. تۇرپان ـ قۇمۇل تاغ جىلغىلىرى ئالدىنقى قەدىمىي ھاياتلىق دەۋرى ئاساسىغا بىنا بولغان ئۆزۈلمە ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يۇرا ئىراسى

ۋاقتىدىكى كۆل، دەريا چۆكمىلىرىدىن ھاسىل بولغان قۇم، شېغىل، سىلانىتاس، كۆمۈر قاتلىمى قاتارلىق بىر يۈرۈش كۆمۈر قۇرۇلمىسى بار. ئۇنىڭ ئۈستى ئۇچىنچى سىستېما قىزىل توۋى ۋە تۆتىنچى سىستېما ھەر خىل تارقاق قاپلىما جىسىملار بىلەن قاپلانغان. تارىم ئېگىز تەكشىلىكى ۋىلايىتىمىزدە پەقەت ئىككىنچى دەرىجىلىك قۇرۇلما بۆلۈكى بولغان ئولتۇرۇشقان شىمالىي تاغ بەلبېغىغا تەۋە بۇرجەكنىلا كېسىشىدۇ. بۇ يەردە ئېچىلىپ قالغان يەر قاتلىمى بىرقەدەر مۇكەممەل بولۇپ، يەر قاتلىمى سىستېمىسىنىڭ ئىككىنچى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن ئىككىلەمچى سىستېمىسىغىچە بولغان ھەممە ئۆزگىرىشلەردىن ئاۋۋالقى قەدىمىي ھاياتلىق دەۋرىدە ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرى يۇز بەرگەن ئۇزاق مۇددەتلىك ئولتۇرۇشۇشنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ھەم ئېگىز تەكشىلىكنىڭ تەدرىجىي ھالدا يەر ئوقۇرىغا ئۆزگىرىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

II باب يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشى

قۇمۇلنىڭ يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشىنى ئۈچ بۆلەككە ئايرىش مۇمكىن: شىمالىي تەرىپى ئوتتۇراھال ئېگىز تاغلار بىلەن خاراكتېرلەنگەن، شەرقى تېيانشان تاغ تىزمىسى، شەرقىي ۋە جەنۇبىي تەرەپلىرى سۇ ۋە شامال يالۇەتكەن ئېگىزلىكلەر، ئوتتۇرا ۋە غەربىي تەرەپلىرى قۇمۇل ئويمانلىقىدىن ئىبارەت. پۈتۈن ناھىيىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى: شىمال تەرىپى ئېگىز، جەنۇب تەرىپى پەس، شەرقىي شىمال تەرەپتىن غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ يانتۇ كەتكەن. قارلىق تاغنىڭ ئاساسىي چوققىسى بولغان تۆمۈرتى دېگىز يۈزىدىن 4886 مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ، ئۇ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئېگىز نۇقتىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. سارىكۆلى دېگىز يۈزىدىن 53 مېتر ئېگىز بولۇپ، ئۇ، پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئەڭ پەس جاي ھېسابلىنىدۇ. پۈتۈن ناھىيىنى يەر يۈزىنىڭ تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئۈچ خىلغا بۆلۈش مۇمكىن:

1 . تاغلىق جايلار

شىمال تەرەپتە، تېيانشان تېغى غەربتىن شەرققە قاراپ سوزۇلۇپ پۈتۈن ناھىيە زېمىنىنى توغرا كېسىپ ئۆتۈپ، بىرقانچە يۇز چاقىرىمغىچە ئېگىز - پەس سوزۇلۇپ ياتىدۇ. ئۇ، دېگىز يۈزىدىن تەخمىنەن 1500 مېتردىن 4886 مېترغىچە ئېگىز. ئاساسىي چوققا بولغان تۆمۈرتى تېغىدا يىل بويى قار ئېرىمەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ «قارلىق تاغ» ، «ئاق تاغ» دېگەن نامى بار. ئۇنىڭدىن قالسا، بارىكۆل تېغىنىڭ ئاساسىي چوققىسى بولغان يۆياشەن تېغى دېگىز يۈزىدىن 4348 مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. قارلىق تاغدىن شەرققە سوزۇلغان تاغ تىزمىسى تەدرىجىي پەسىيىپ، دېگىز يۈزىدىن 1200 مېتر ئەتراپىدا كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. قارلىق تاغنىڭ ئۈستى تەكشى بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇز ناھايىتى ئاز. ئۇنىڭ ياقىلىرىدا بىرمۇنچە كىچىك

مۇزلۇقلار بار، جەنۇبىي قاپتىلىدا روشەن چوڭ ئۇزۇلمە بار. تاغ باغرىدا ھەر خىل رەڭلىك ۋە قىزىل رەڭلىك چىرىمىتال گرانىت قاتارلىق بېسىپ كىرگەن جىنسلار ئېچىلىپ قالغان. تاغ پوستى پەلەمپەي شەكلىگە ۋە قىرلىق شەكلىگە كىرىپ قالغان. تاغ ئىچىدە تەرەپ - تەرەپكە يۆنەلگەن ئېگىز چوققىلار، تىك ئېدىر - قاپتالىلار بار. غەربتىن - شەرققە، شىمالدىن - جەنۇبقا سوزۇلغان 29 چوڭ - كىچىك جىلغا بار. تاغنىڭ جەنۇب ۋە شىمال قاپتاللىرى كەڭ يەلپۈگۈچسىمان تاشقىن چۆكمىلىرى بىلەن تولغان بولۇپ، نۇرغۇن پەس تاغ، ئېدىرلىقلار بار. پەس تاغنىڭ بەلبېغىدا شالاڭ چوڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرى بار. ئوتتۇرا تاغ بەلبېغى بىلەن ئېگىز تاغنىڭ جەنۇبىي يانباغرىغا ئوتلاق جايلاشقان؛ شىمالىي يان باغرىنىڭ تەسكەي، نەم جايلىرىدا قويۇق سېرىيە بال قارغىيى ئۆسىدۇ.

2 . ئويمانلىق

قۇمۇل ئويمانلىقى قارلىق تاغ بىلەن گېشۇن چۆللۈكى ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. پۈتكۈل ئويمانلىقنىڭ يەر شەكلى شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا قاراپ قىيسايغان. قارلىق تاغدىن باشلانغان قىسقا، كىچىك ئېقىنلار ئېقىتىپ چۆشكەن نەرسىلەردىن تاغ ئالدىدا كەڭ يانتۇ تۇزلەڭلىك ھاسىل بولغان. تاغ ئېتىكىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1500 مېتردىن 1800 مېترغىچە كېلىدۇ. ئويمانلىقنىڭ پەس يېرى دېڭىز يۈزىدىن ئىككى - ئۈچ يۈز مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئەڭ پەس جاي ھېسابلىنىدىغان سارىكۆلى دېڭىز يۈزىدىن 53 مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. ئويمانلىقنىڭ يۇقىرى تەرەپىدە نۇرغۇن تاشقىن چۆكمە جىنسلىرىدىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان جايلار بار. ئۇ يەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان كەڭلىكى 30 كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ يەرلەر ئاساسەن شېغىللىق. تاشقىن چۆكمە جىنسلىق يەلپۈگۈچسىمان جاينىڭ تۆۋەن قىسمى قەدىمىي تاشقىن چۆكمە تۇزلەڭلىكى بولۇپ، يەر تۇزۇلۇشى تەكشى، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى ئادەتتە بەش مېتردىن يەتتە مېترغىچە كېلىدۇ. قۇمۇل بوستانلىقى مۇشۇ ئورۇنغا جايلاشقان. ئەمما، تۆگەقوتىنى (لوتۇچەنزە)، تۇغۇچى قاتارلىق جايلاردا شەرقىي شىمالغا ياكى غەربىي شىمالغا سوزۇلغان نۇرغۇن سايلار ۋە كىچىك ئويمانلىقلار ئۇچرايدۇ ھەمدە ئۇچىنچى ۋە تۆتىنچى دەرىجىلىك پەلەمپەيسىمان يەرلەرنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتر، 30 مېتر، ھەتتا 60 مېتر بولۇپ، قەدىمكى ئېقىن سۇلار كېسىپ قالدۇرغان ئىزلاردۇر.

ئويمانلىقنىڭ غەربىي قىسمى بىلەن غەربىي جەنۇب قىسمى سەنجاپاردىن بوغاز چۆلىگىچە سوزۇلىدۇ. بۇ يەرلەردە ئۇچىنچى دەۋر يەر قاتلاملىرى كەڭ تارقالغان. ئارىلاپ ياغقان ھۆل - يېغىندىن ھاسىل بولغان كىچىك ئېقىنلارنىڭ كېسىشى بىلەن بىر قاتار ناچار يەر شەكلى پەيدا بولۇپ، يەر يۈزى ئىنتايىن پارچىلىنىپ كەتكەن. يەر شەكلىنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە شىمال تەرەپتىكى يەتتە قۇدۇق، سەنجاپار ئەترەپىدا تېيانشان تېغىنىڭ جەنۇب، شىمال تەرەپلىرىگە ئوتۇشىدىغان يول پەيدا بولغان.

بۇ يەردە يىل بويى بوران چىقىپ تۇرىدۇ. شۇڭلاشقا، بۇ يەردە شامالنىڭ يىمىرىش رولىنى ناھايىتى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. بۇ يەرلەردە شامالدا يىمىرىلىش تۆۋەنلىدىن نۇرغۇن دۆڭ - يوتىلار ۋە ئويمانلىقلار شەكىللەنگەن. سار دەريا سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، بوران - چاپقۇنلارنىڭ يالىشى بىلەن نۇرغۇنلىغان قۇملۇقلار پەيدا بولغان. سار دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى قۇرۇق جىرالاردا قويۇق چاتقاللىق ۋە قۇم بارخانلىرى شەكىللەنگەن. سەنجاپار ئەتراپىدىكى جايلارنىڭ يەر يۈزىنى بوران يالاپ كەتكەنلىكى تېخىمۇ روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

3 . ئېگىزلىك

گېئىشۇن چۆلى تۆۋلەڭلىك شەكلىدىكى ئېگىزلىك بولۇپ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ شىمال تەرىپى تۇرپان - قۇمۇل ئويمانلىقى، جەنۇب تەرىپى ۋېنۇر ئويمانلىقى ۋە سۇلبىي دەريا سى ۋادىسى بىلەن تۇتىشىدۇ. گېئىشۇن چۆلىنىڭ يەر پوستى بىرقەدەر مۇقىم، ئۇزاق زامانلار يىمىرىلىش نەتىجىسىدە بىپايان تەكشى تۆۋلەڭلىك بولۇپ شەكىللەنگەن، ئورنى دېڭىز يۈزىدىن 900 مېتردىن 1000 مېتر-غىچە ئېگىز. بۇ ئارىلىقتا ئېگىز تاغلار يوق. كۆپچىلىك جايلارنىڭ نىسپىي ئېگىزلىكى 50 مېترغا يەتمەيدۇ. يەر شەكلىنىڭ تىك ۋە يانتۇلۇقى ئانچە روشەن ئەمەس. گېئىشۇن چۆلىنىڭ يىمىرىلىش ھالىتى ۋىلايىتىمىزنىڭ مۇھىم يەر يۈزى تۆزۈلۈشىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. ھازىرقى زاماندا يەر يۈزىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا قۇرغاق يىمىرىلىش رولى ئەڭ ئۇستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، تۇيۇقسىز بولىدىغان قاتتىق يامغۇر بىلەن قاتتىق بوراننىڭ ئۈپرىتىش رولى تۆۋەنلىدىن ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا يامغۇر ۋە شامالدا يىمىرىلىش نەتىجىسىدە ئويمانلىقلار پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ.

ۋىلايىتىمىزنىڭ ئىقلىمى ئىنتايىن قۇرغاق بولۇپ، دۇنيادىكى چوڭ قۇرۇقلۇق ئىقلىمى ئەڭ كۆچلۈك رايونلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 30 مىللىمېتردىن ئاشمايدۇ. يەر ئۈستى سۇيى ۋە يەر ئاستى سۇيى ناھايىتى قىس. ھەممىلا يەردە قۇرغاق قاقاسلىقلار كۆزگە چېلىقىدۇ. قاپسالما ئويمانلىقلاردا بەزى قۇرۇق، سۇسىز ئېقىنلار بار. بۇلاردا پەقەت تاسادىپىي ياغقان قاتتىق يامغۇردىن كېيىنلا ئايىغى يوق سۇلار يىغىلىپ ئاقىدۇ. ۋىلايىتىمىزدە سۇنىڭ يىمىرىش رولى ئىنتايىن ئاجىز. مېخانىكىلىق يىمىرىلىش نەتىجىسىدە تاغ باغرى ۋە تاغ ئېتىكىنى نېپىز بىر قەۋەت ئۇششاق تاش قاپلىغان ياكى يىمىرىلىش ئارقىسىدا تاغ ئېتىكىنىڭ يۇزىگە ئۇششاق تاش يېيىلىپ كەتكەن. ئاز ساندىكى مۇستەھكەم قۇرام تاشلاردىن ھاسىل بولغان ئارالچە تاغلار يىمىرىلگەن تۆزلەڭلىكتە چوقچىيىپ تۇرىدۇ. ۋىلايىتىمىزنىڭ كۆپچىلىك جايلىرىدا يىل بويى شەرقىي شىمال شامىلى چىقىپ تۇرىدۇ. تاغ باغرىدىكى ئۇۋالغان جىسىملارنى شامال ئۇچۇرۇپ كەتكەندىن كېيىن، پەقەت يوغان قۇرام تاشلارلا قېپقالغان. تاغ جىلغىلىرىدا بولسا، نېپىز كۆچمە قۇم دۆۋىلىنىپ قالغان، بەزى جايلاردا چوڭ قۇم بارخانلىرى ھاسىل بولغان.

III باب ئىقلىم

§1. تۆت پەسىلنىڭ ئالاھىدىلىكى

1. ئەتىياز

تېمپېراتۇرا تېز ئۆرلەيدۇ. ئەمما تۇراقلىق بولمايدۇ. سوغۇق ھاۋانىڭ ھەرىكىتى كۈچ بولىدۇ، ھاۋا كۆپ ئۆزگىرىدۇ. بوران، چاڭ - توزان، قۇم يېغىش كۆپ بولۇپ، تۈپراق تەركىبىدىكى سۇنىڭ پارلىنىشى كۈچىيىدۇ، ئەتىيازدا قۇرغاقچىلىق پەيدا بولىدۇ. ئەتىياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى 6.3 مىللىمېتر بولۇپ، يىللىق ھۆل - يېغىن ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ 19 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. قۇم يېغىش ۋاقتى 9.3 كۈن بولۇپ، پۈتۈن يىللىق قۇم يېغىش ئوتتۇرىچە كۈن سانىنىڭ 57 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12 كۈن بوران چىقىدۇ. بۇ، پۈتۈن يىللىق ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن سانىنىڭ 53 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ، جۈملىدىن ئايىرىم يىللاردا شامال كۈچى ئالاھىدە كۈچەيىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن سەككىز بالغا يېتىدۇ، ئەڭ قاتتىق شامال كۈچى 12 بالدىن ئېشىپ كېتىدۇ. تۈپراقنىڭ توڭى غەرب تەرەپتىكى جايلارغا قارىغاندا شەرق تەرەپتە، جەنۇب تەرەپكە قارىغاندا شىمال تەرەپتە كېچىكىپ ئېرىيدۇ. ئەتىيازلىق قۇرغاقچىلىق ۋە ئەتىياز پەسلىدىكى شۇرغان تۇپىلىدىن كېلىپ چىققان بوران ئاپىتى ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مۇھىم ھاۋا رايى ئاپىتى ھېسابلىنىدۇ.

2. ياز

ھاۋا كۆپىنچە ئوچۇق بولىدۇ. كۈن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن. قۇرغاق، پۇرغىرىم ئىسسىق بولىدۇ. ھۆل - يېغىن مىقدارى تۆۋلەك جايلاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 17.4 مىللىمېتر بولۇپ، پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ 51 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. تاغلىق رايونلاردا كۆپىنچە يىللاردا ھۆل - يېغىن كۆپ بولىدۇ، بەزىدە تاشقىنغا ئايلىنىدۇ. 6 - ، 7 - ئايلاردىكى ئىسسىق ھاۋا زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق. بەزى چاغلاردا زىرائەتلەرگە زىيانمۇ يەتكۈزىدۇ.

3. كۈز

ھاۋا سالقىن، كۈن نۇرى تۆلۈق چۈشىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭىيىدۇ. بۇ خىل ھاۋا كۈزلۈك زىرائەتلەرنىڭ پىشىشى ۋە يازلىق ئاشلىقلارنىڭ تېپىلىشى ئۈچۈن پايدىلىق. كۈز پەسلىدە تۆۋلەك جايلارنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5.3 مىللىمېتىر بولۇپ، پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن

مىقدارىنىڭ ئوتتۇرىچە قىممىتىنىڭ 17 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن كېيىن سوغۇق ھاۋانىڭ ھەرىكىتى كۈچىيىدۇ. تېمپېراتۇرا تېز تۆۋەنلەپ، يېنىك ۋە ئېغىر دەرىجىدە تۇنجى ئۇششۇق چۈشىدۇ. تۇنجى ئۇششۇق كۈز پەسلىدە دېھقانچىلىق ئۈچۈن ئاساسلىق ئاپەت.

4. قىش

11 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ پۈتۈن ناھىيە قىش پەسلىگە كىرىدۇ. ئوتتۇرا، ئېگىز تاغلىق رايونلاردا قار كۆپ ھەم قېلىن ياغىدۇ. پەس تاغلاردا ۋە تاغ باغرىدا قار نېپىز ياغىدۇ. تۆزلەك جايلاردا قار ناھايىتى نېپىز ياغىدۇ ياكى ياغمايدۇ. قىش پەسلىدە ھاۋا تولىراق ئوچۇق بولىدۇ. سۇس شەرق شامىلى چىقىپ تۇرىدۇ. تاغلىق رايونلاردا 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، تۆزلەك رايونلاردا 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، غەربىي، جەنۇبىي رايونلاردا 11 - ئاينىڭ ئاخىرىدا قىش پەسلى كىرىدۇ. شەرق بىلەن غەرب تەرەپتىكى جايلاردا قىشنىڭ كىرىشى 20 كۈن، شىمال بىلەن جەنۇبتىكى جايلاردا قىشنىڭ كىرىشى 15 كۈن پەرقلىنىدۇ. ھەرقايسى جايلاردا قىش كىرىپ 12 كۈندىن 14 كۈنگىچە ۋاقىت ئۆتكەندە تۇپراق پۈتۈنلەي توڭلاپ بولىدۇ.

ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تۆت پەسلىنىڭ ئايرىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 2 - 1

	ئەتىياز			ياز			كۈز			قىش		
	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق كۈن/سائەت	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق سائەت/كۈن	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق سائەت/كۈن	باشلىنىش ئاي/كۈن	ئاخىرى ئاي/كۈن	داۋاملىق سائەت/كۈن
ناھىيە بازىرى	3/7	5/25	80	5/26	9/6	104	9/7	11/13	68	11/14	3/6	113
يەتتە قۇدۇق	3/18	6/3	78	6/4	9/5	94	9/6	11/9	65	10/11	3/17	128
خوڭلىيۇخې	3/27	7/7	103	7/8	8/12	36	8/13	10/28	77	29/10	3/26	149
دۆربەجىن	3/3	5/13	72	5/14	9/16	126	9/17	11/20	65	21/11	3/2	102
ئاشۇبلىق	ئىللىق پەسىل ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 215 كۈن									30/10	3/28	150

§2. كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈشى، تېمپېراتۇرا

1. كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈشى

ناھىيە بويىچە كۆن نۇرى ناھايىتى تولۇق چۈشىدۇ. يىل بويى كۆن نۇرى 3303 سائەتتىن 3575 سائەتكىچە چۈشىدۇ. رايونلارغا بۆلۈنۈش ئالاھىدىلىكى جەھەتتىن ئېيتقاندا، غەرب تەرەپتىن شەرق تەرەپكە بارغانچە كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى كۆپىيىپ بارىدۇ. مەسىلەن، يەتتە قۇدۇقتا 3358 سائەت، شىگشىكشىيادا 3575 سائەت كۆن نۇرى چۈشىدۇ. كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ كۆپ بولغان يىللىرى 3677 سائەتكە يېتىدۇ. كۆن نۇرى تۈزلەڭلىككە قارىغاندا تاغ باغرىغا ئازراق چۈشىدۇ. مەسىلەن، ناھىيە بازىرى بىلەن ئوخشاش بىر پارالېلغا جايلاشقان تاشۈبلىق قۇمۇلنىڭ 80 كېلومېتر شەرقىگە جايلاشقان، تاشۈبلىقتا بىر يىلدا كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ناھىيە بازىرىدىن 20 سائەت ئاز بولىدۇ.

قۇمۇل تەۋەسىدە 5 - ئايدا كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولىدۇ. ھەرقايسى رايونلاردا بىر ئايدا كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى 334 سائەتتىن ئارتۇق بولىدۇ. 12 - ئايدا كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى ئەڭ قىسقا بولۇپ، پەقەت 200 سائەتتىن ئاشمايدۇ. ناھىيە بويىچە كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش پىرسەنتى ھەر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 74% تىن ئاشىدۇ. خۇڭلىيۇخېدا 77%، تاشۈبلىقتا 75%، ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا 76%، يەتتە قۇدۇقتا 74% بولىدۇ. 9 - ۋە 10 - ئايلاردا نىسبەت ئەڭ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ 80% تىن 84% كە يېتىدۇ.

ناھىيە بويىچە ھاۋارايى پونكىتلىرى تۈرۈشلۇق جايلاردا كۆن نۇرىنىڭ چۈشۈش ۋاقتى

جەدۋەل 2 - 2 بىرلىكى: سائەت

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	يىل بويى
خۇڭلىيۇخې	227	229.9	273.6	292.4	337.1	335.3	330.1	328.2	307.0	286.0	233.0	214.6	3394.1
تاشۈبلىق	218.6	232.5	272.8	291.3	334.0	319.6	320.6	322.6	297.7	280.4	228.5	208.0	3326.6
ناھىيە بازىرى	212.1	226.1	270.4	290.8	338.7	338.0	335.4	331.9	306.9	282.4	225.1	199.8	3357.6
يەتتە قۇدۇق	210.7	225.9	273.6	294.5	336.7	331.7	327.5	325.1	300.3	276.4	214.3	186.6	3303.4

2. تېمپېراتۇرا

1) ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا: ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭراق، ئومۇمەن، تۈزلەڭلىكنىڭ تېمپېراتۇرىسى تاغلىق رايونلارنىڭكىدىن يۇقىرى،

جەنۇب تەرەپنىڭ تېمپېراتۇرىسى شىمال تەرەپتىكى جايلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ. يەر يۈزى ھەر 100 مېتر كۆتۈرۈلگەندە، ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا تەخمىنەن 0.6°C تۆۋەنلەيدۇ.

2) ئەڭ ماكسىمال تېمپېراتۇرا: تۈزلەڭ رايونلارنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 40°C تىن ئاشىدۇ. دۆربەجىن ئەتراپىدا 42.6°C، يەتتە قۇدۇقتا 43.1°C بولىدۇ. ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا 43.9°C لىق ماكسىمال تېمپېراتۇرىمۇ كۆرۈلگەنىدى. تاشقۇرۇلىقتا ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرا پەقەت 35°C قىلا يېتىدۇ.

3) ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرا: خۇڭلىيۇخېدا تېمپېراتۇرا ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، 35.1°C –، ناھىيە بازىرىدا 32°C –، يەتتە قۇدۇقتا 31.3°C –، تاشقۇرۇلىقتا 27.9°C –، دۆربەجىندە 27.7°C –.

4) كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى: كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا پەرقى ھەرقايسى جايلاردا ئوخشىمايدۇ. ئومۇمەن تۈزلەڭلىكنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى تاغلىق رايوندىن چوڭ، چۆللۈكنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى بوستانلىقتىن چوڭ بولىدۇ. تاشقۇرۇلىقنىڭ 10.6°C، دۆربەجىننىڭ 11.7°C، يەتتە قۇدۇقنىڭ 14.6°C، ناھىيە بازىرىنىڭ 14.8°C، خۇڭلىيۇخېنىڭ 15.6°C. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ يىللىق ئەڭ چوڭ تېمپېراتۇرا پەرقى تاشقۇرۇلىقتا ئەڭ كىچىك بولۇپ، ئاران 20°C قىلا يېتىدۇ. باشقا جايلارنىڭ ھەممىسىدە 25°C تىن ئاشىدۇ.

5) يۇقىرى ۋە تۆۋەن تېمپېراتۇرا: 35°C تىن ئاشىدىغان يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق كۈن سانى ناھىيە بازىرى ئەتراپىدا ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا بىر يىلدا 34.5 كۈن، ئەڭ كۆپ بولغان يىلى 68 كۈنگە يېتىدۇ. دۆربەجىندە 33.9 كۈن، يەتتە قۇدۇقتا 21.6 كۈن، تاشقۇرۇلىقتا يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق كۈن 1975 - يىلىلا بىر كۈن بولغان. يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق ھاۋا رايى پەقەت 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا مەركەزلەشكەن. 5 - ۋە 9 - ئايلاردا يۇقىرى تېمپېراتۇرا ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، 40°C تىن ئاشىدىغان يۇقىرى تېمپېراتۇرىلىق كۈن سانى ناھىيە بازىرىدىن دۆربەجىنگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 2.3 كۈن، يەتتە قۇدۇقتا 0.7 كۈن بولىدۇ. ئۇنداق كۈنلەر پۈتۈنلەي 6 - ئايدىن، 8 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا مەركەزلەشكەن.

20°C – تىن تۆۋەن بولغان تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق كۈن سانى خۇڭلىيۇخېدا ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا بىر يىلدا 33.1 كۈنگە يېتىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا يەتتە قۇدۇقتا تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق كۈن ئەڭ كۆپ بولۇپ، 25.4 كۈنگە يېتىدۇ. ناھىيە بازىرى، تاشقۇرۇلىقلاردا 15.3 كۈن، دۆربەجىندە 7.6 كۈن. 20°C – تىن تۆۋەن ھاۋا رايى 12 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 1 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئەڭ كۆپ كۆرۈلىدۇ. 30°C – تىن تۆۋەن كۈن سانى خۇڭلىيۇخېدا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 1.4 كۈن، يەتتە قۇدۇقتا 0.3 كۈن،

ناھىيە بازىرىدا 0.5 كۈن بولىدۇ. دۆربەجىن بىلەن تاشۇبۇلىقتا مۇنداق تۆۋەن تېمپېراتۇرىلىق كۈن كۆرۈلۈپ باقمىدى. 30°C — تىن تۆۋەن تۇرىلىق سوغۇق كۈنلەر 1 - ئايىنىڭ بېشى ۋە ئوتتۇرلىرىغا مەركەزلىشىدۇ. تېمپېرا ئايرىم يىللاردا 12 - ئايدا، 2 - ئايىنىڭ باشلىرىدا سوغۇق كۈنلەر ئۇچرايدۇ.

ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ئاساسلىق ھاۋا رايى ئامىللىرى

جەدۋەل 2 - 3

رايونلار / ھاۋارايى ئامىللىرى	ناھىيە بازىرى	تاشۇبۇلىق	يەتتە قۇدۇق	دۆربەجىن	خۇشلىيۇخې
يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرا (°C)	9.8	5.4	9.1	11.4	5.4
يىللىق ئەڭ ماكسىمال تېمپېراتۇرا (°C)	43.9	35	43.1	42.6	39
يىللىق ئەڭ مىنىمال تېمپېراتۇرا (°C)	— 32	— 27.9	— 31.3	— 27.7	— 35.1
يىللىق ئوتتۇرىچە قىرو-سىز مەزگىل (كۈن)	182	162	166	198	141
يىللىق ئوتتۇرىچە كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى (سائەت)	3357.6	3326.6	3303.4		3394.1
يىللىق ئوتتۇرىچە پارلىنىش مىقدارى (mm)	3092	2768	4101		3160
يىللىق ئوتتۇرىچە ھۆل-بېغىن مىقدارى (mm)	34	120.5	37.5	39.7	49.2
يىللىق ئوتتۇرىچە بورانلىق كۈن (كۈن)	22.9	12.8	78.5	85.9	40.9
يىللىق ئوتتۇرىچە قۇم بورانلىق كۈن (كۈن)	16.2	1.0	0.7		2.1
يىللىق چاڭ - توزانلىق كۈن سانى (كۈن)	12.3	0.9	5.7		6.9

ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ھەرقايسى ئايلاردىكى ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى (°C)

جەدۋەل 2 – 4

جايلار / ئايلار	يەتتە قۇدۇق	دۆربەجىن	ناھىيە بازىرى	تاشۇبلىق	خۇڭلىيۇخې
1	– 11.3	– 10.4	– 12.3	– 13.2	– 13.8
2	– 5.9	– 4.6	– 5.8	– 9.3	– 9
3	2.9	5.9	4.6	– 0.6	– 0.1
4	11.5	14.2	13.3	7.7	7.5
5	18.6	22	20.2	15.1	14.3
6	24.3	27	25.2	19.6	19.6
7	26.3	28.8	27.3	21.1	21.8
8	25	27.6	26	20.2	20.6
9	18.5	21	19.2	14.3	14.3
10	8.9	11.7	9.7	5.8	5.4
11	– 1.1	– 1.1	– 0.6	– 4.4	– 4.1
12	– 8.9	– 7.7	– 9.2	– 11.5	– 11.3

§ 3. ھۆل - يېغىن

1) **ھۆل - يېغىن مىقدارى:** ناھىيە تەۋەسىدە ھۆل - يېغىن مىقدارى ئىنتايىن ئاز ھەم تەكشى ئەمەس. ئويمانلىقنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ھۆل - يېغىن مىقدارى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاران 34 تىن 39.7 مىللىمېتىرغا، تاشۇبلىق، تۆرۈك قاتارلىق تاغقا يېقىن جايلارنىڭ ھۆل - يېغىن مىقدارى 120 مىللىمېترغا يېتىدۇ. تاغلىق رايونلارنىڭ ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى 200 مىللىمېترغا يېتىدۇ. ھۆل - يېغىن كۆپىنچە ئەتىياز، ياز پەسىللىرىگە مەركەزلىشىدۇ. ئادەتتىكى ئەھۋالدا بۇ

چاغدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارى يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 70.1 پىرسەنتىدىن 82.2 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. تاغقا يېقىن جايلاشقان تاشۇبلىقنىڭ ئەتىياز، ياز پەسلىدىكى ھۆل - يېغىن مىقدارىمۇ پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 75.2 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

2) **قار ۋە قارنىڭ توپلىنىشى:** قار ئاز ياغىدۇ، شۇنداقلا تەكشى ئەمەس. تۈزلەڭلىكتە بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.4 — 2 مىللىمېتىرغىچە قار ياغىدۇ. بۇ پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 9 — 18.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. بىر يىلدا ئوتتۇرىچە قار ياغىدىغان كۈن سانى 4.5 — 6.4 كۈن. تاشۇبلىقتا بىر يىلدا ئوتتۇرىچە 31.2 مىللىمېتىر قار ياغىدۇ. بۇ، پۈتۈن يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارىنىڭ 25.9 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 21 كۈن قار ياغىدۇ. يەتتە قۇدۇقتا بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.7 مىللىمېتىر قار ياغىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئاران ئۈچ كۈنلا قار ياغىدۇ. تۈزلەڭلىكتە دەسلەپكى قار ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11 - ئاينىڭ 19 - كۈنى باشلىنىپ، 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئارىلىقتا 243 كۈن بار. ئەڭ بالدۇرقى قار 10 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ئوتتۇرىچە ۋاقتىتىن 30 كۈن ئىلگىرى ياغىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى قار 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنىگىچە سۇرۇلىدۇ. ئوتتۇرىچە ۋاقىت 27 كۈن كەينىگە سۇرۇلىدۇ. تاشۇبلىقتا 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى دەسلەپكى قار ياغىدۇ. 4 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ ئارىلىقتا 168 كۈن بار. ئەڭ بالدۇرقى قار 8 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ياغىدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 كۈن ئىلگىرى سۇرۇلىدۇ. ئەڭ كېچىككەندە ئاخىرلىشىش كۈنى 5 - ئاينىڭ 21 - كۈنىگە سوزۇلۇپ، ئوتتۇرىچە ۋاقتى 26 كۈن كېچىكىدۇ.

ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا قار تەكشى ياغمىغاچقا، جايلار قار مىقدارى ۋە قارنىڭ قېلىنلىقى جەھەتتە روشەن پەرقلىنىدۇ. تۈزلەڭلىكتىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا قارنىڭ قېلىنلىقى بەش سانتىمېتىردىن ئاشىدۇ، ئەمما مۇقىم تۇرمايدۇ.

جايلارنىڭ ھەر ئايدىكى ئوتتۇرىچە ھۆل - يېغىن مىقدارى

جەدۋەل 2 - 5 بىرلىكى: مىللىمېتىر.

جايلار / رايونلار	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	جەمئىي
ناھىيە بازىرى	1.5	1.2	1.0	2.6	2.7	6.5	5.9	5.0	2.7	1.9	1.3	1.7	34
دۆربەجىن	0.4	2.9	2.1	1.7	2.8	9.1	10.3	5.0	1.8	2.0	0.4	1.2	39.7
يەتتە قۇدۇق	0.7	0.1	0.4	0.7	3.6	7.4	11.5	7.4	4.0	0.7	0.4	0.6	37.5
خۇمىلىۋخې	1.1	1.9	1.3	2.6	3.8	11.4	10.3	8.5	4.7	1.1	0.8	1.7	46.2
تاشۇبلىق	2.9	2.8	7.7	14.3	9.6	17.9	24.7	16.4	9.3	6.0	5.2	3.8	120.9

1974 - يىل 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى 14 سانتىمېتر قار يېغىپ رېكورت يارىتىلغان. قارنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە توپلىنىپ تۇرۇش كۈن سانى 27.1 - 33.6 كۈن. تاشۇبلىقتا قار يېغىش مىقدارى تۆۋلەڭلىك رايونلاردىكىدىن يۇقىرى بولسىمۇ، لېكىن قارنىڭ توپلىنىپ تۇرۇشى‌مۇقىم ئەمەس. يىللىق ئوتتۇرىچە توپلىنىپ تۇرۇش كۈن سانى ئاران 29.1 كۈنلا بولىدۇ. 1970 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى 27 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قار يېغىپ رېكورت يارىتىلغان. تاغلىق رايونلاردا ئايمۇ ئاي قار يېغىپ تۇرىدۇ. شۇڭا توپلانغان قارنىڭ قېلىنلىقى ئاز دېگەندە نەچچە ئون سانتىمېتردىن، كۆپ بولغاندا بىر مېتردىن كۆپرەككە يېتىدۇ.

جايلارنىڭ ئوتتۇرىچە قار يېغىش ۋە قارنىڭ توپلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل 2 - 6

رايونلار / مىقدارى / تۈرى	ناھىيەبازىرى	دۆربەجىن	يەتتە قۇدۇق	تاشۇبلىق
يىللىق ئوتتۇرىچە قار يېغىش مىقدارى (mm)	6.2	7.4	2.7	31.2
يىللىق ئوتتۇرىچە قار ياغقان كۈن سانى	6.4	4.5	3	21.2
يىللىق ئوتتۇرىچە قار تۇرغان كۈن	33.6	27.1	7.6	29.1
توپلانغان قارنىڭ ئەڭ قېلىنلىقى (cm)	14	10	11	27
دەسلەپكى قار ياغقان كۈن (ئاي/كۈن)	19/11	18/11	22/10	10/10
ئاخىرقى قار ياغقان كۈن (ئاي/كۈن)	20/3	12/3	10/4	25/4
قار تۇرغان دەسلەپكى كۈن (ئاي/كۈن)	2/12	17/12	2/1	26/10
قار تۇرغان ئاخىرقى كۈن (ئاي/كۈن)	23/2	1/2	8/2	13/4

§4. شامال تېزلىكى ۋە شامال يۆنىلىشى

1. ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى: ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەرقايسى جايلاردا شامال تېزلىكىنىڭ پەرقى چوڭ. يىللىق ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى ناھىيە بازىرىدا ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، 2.9 مېتر/سېكۇنتقا، تاشۇبلىق بىلەن خۇڭلىيۇخېدا 3.7 - 4.5 مېتر/سېكۇنتقا، غەربىي شىمال تەرەپتىكى دۆربەجىن، يەتتە قۇدۇق ئەتراپىدا 4.8 — 5 مېتر/سېكۇنتقا، سەنجاپاردا 9.3 مېتر/سېكۇنتقا يېتىدۇ.

2. پەسىللەرگە بۆلۈنۈشى: ئادەتتە ئەتىياز پەسلىدە بوران كۆپ بولىدۇ. يازدا

ئۇنىڭدىن ئازراق چىقىدۇ. قىش پەسلىدە بوران ئەڭ ئاز چىقىدۇ. تاشۇبلىقتا 3 – 4 – 5 – ئايلاردا شامالنىڭ تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. باشقا جايلاردا 4 – 5 – 6 – ئايلاردا ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. سەنجاپاردا 4 – ئايدا شامالنىڭ ئوتتۇرىچە تېزلىكى 13.2 مېتر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. 12 – 1 – ئايلاردا شامالنىڭ تېزلىكى ئەڭ ئاجىز بولىدۇ.

3. **شامالنىڭ يۆنىلىشى:** پۈتۈن يىلدا شەرقىي شىمال شامىلى بىلەن شىمال شامىلى كۆپ چىقىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدە قىيپاش شەرق شامىلى كۆپ چىقىدۇ. غەرب قىسمىدا كۆپرەك شىمال شامىلى چىقىدۇ. تاشۇبلىقتا غەرب شامىلى ئەڭ كۆپ چىقىدۇ. قۇمۇلنىڭ شەرقىدە يىل بويى قىيپاش شەرق شامىلىنىڭ تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. بەزىدە قىيپاش غەرب شامىلى ياكى قىيپاش شىمال شامىلى چىقىدۇ. يىللىق بەلگىلىك ۋاقىتتىكى شامالنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى 26 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. تۆگە قوتىنىدا (لوتو چەنزىدە) 34 مېتر/سېكۇنتقا يېتىدۇ. قىسقا ئارىلىقتىكى سۈرئىتى 40 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدە پۈتۈن بىر يىلدا قىيپاش شىمال شامىلىنىڭ تېزلىكى ئەڭ يۇقىرى بولىدۇ. دۆربەجىندە ئايرىم يىللارنىڭ 10 – ئايلىرىدىلا قىيپاش غەرب شامىلىمۇ چىقىپ قالىدۇ. يىللىق بەلگىلىك ۋاقىتتىكى ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى 29 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. دۆربەجىن بەلگىلىك ۋاقىتتىكى ئەڭ يۇقىرى شامال تېزلىكى 42 مېتر/سېكۇنت بولغان قاتتىق قارا بوران چىققانلىقى (1964 – يىل 4 – ئاينىڭ 15 – كۈنى) خاتىرىلەنگەن.

ناھىيە تەۋەسىدىكى جايلاردا بوران چىقىدىغان كۈن سانى

جەدۋەل 2 – 7

رايونلار	تۈرى	ئەتىياز 3 –، 5 – ئايلار	ياز 6 –، 8 – ئايلار	كۈز 9 –، 11 – ئايلار	قىش 12 –، 2 – ئايلار
ناھىيە بازىرى	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	12	7.6	2.9	0.4
	شامال چىققان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	29	24	11	3
تاشۇبلىق	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	6.9	3.8	1.2	0.9
	شامال چىقىدىغان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	29	25	10	9
يەتتە قۇدۇق	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	29	25.2	14.3	9.9
	شامال چىقىدىغان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	52	42	29	27
دۆربەجىن	ئوتتۇرىچە بوران چىقىدىغان كۈن	31.9	39.4	12.7	1.9
	شامال چىقىدىغان ئەڭ كۆپ كۈن سانى	51	62	25	7

قوشۇمچە: يۇز چاقىرىملىق بورانلىقنىڭ سىرى

لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ شىنجاڭ تەۋەسىدىكى سارى پويىز ئىستانسىسى بىلەن شياۋشاۋخۇ پويىز ئىستانسىسىنىڭ ئارىلىقىدا پۈتۈن مەملىكەتكە مەشھۇر «يۇز چاقىرىملىق بورانلىق» بار، بۇ يەردە يىل بويى 136 كۈن سەككىز بالدىن كۈچلۈك بوران چىقىدۇ. ئوتتۇرىچە شامال تېزلىكى 9.3 مېتر/سېكۇنت بولۇپ، 4 ـ ئايدا كۈچەيسە 13.2 مېتر/سېكۇنتتىن ئاشىدۇ. بۇ يەردە دائىم بوران ھۈۋلاپ، قۇم شېغىللارنى ئۈچۈرۈپ تۇرىدۇ. بوران ئۈچۈرۈپ كەلگەن تاشلار بەزىدە پويىزنىڭ دېرىزىلىرىنى چېقىپ، يولۇچىلارنىڭ ئامانلىقىغا تەھدىت سالىدۇ. بەزىدە بېرزېنت يامۇچىلارنى سۆكۈۋېتىپ، مالالارنى ئۈچۈرۈپ كېتىدۇ. بەزىدە ھەتتا يولنىڭ ئۈلنى كولاپ كېتىپ پويىز رېلىستىن چىقىپ كېتىپ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىش ھادىسىلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، تۆمۈريول ترانسپورتىغا ئېغىر دەخلى يەتكۈزىدۇ.

«يۇز چاقىرىملىق بورانلىق» قەدىمدىلا بار ئىدى. بۇرۇن «قارا بورانلىق» دەپ ئاتىلىپ قەدىمىي يىپەك يولىدىكى ئېۋىرغولدىن ئىدىقۇتقا بارىدىغان مۇھىم ئۆتەڭ بولۇپ كەلگەن. ئەينى چاغلاردا بۇ يەردىن ئۆتكەن سودىگەرلەر، ئەمەلدارلار بورانغا يولۇققانلىقى توغرىسىدىكى نۇرغۇن ۋەھىمىلىك تەسۋىرلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن.

«يۇز چاقىرىملىق بورانلىق» تا بوراننىڭ كۆپ ۋە قاتتىق چىقىشىنى ئۇ يەرنىڭ ئالاھىدە يەر شەكلى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بورانلىقنىڭ شىمال تەرىپىدە شەرقىي ياندا بارىكۆل تېغى، غەربىي ياندا ئۇگۇر تېغى بار، بۇ ئىككى تاغ تۇتاشقان جايدا سەپسكۇ ئېغىزىدىن يەتتە قۇدۇققىچە سوزۇلغان بىر تار ئۈزۈن تاغ جىلغىسى بولۇپ، بۇ جىلغىدىن كەڭ، تۆپتۈز بىر ئوچۇقچىلىققا چىققىلى بولىدۇ. غەربىي شىمال تەرەپتىن ياكى ئۇدۇل شىمال تەرەپتىن كىرگەن سوغۇق ھاۋا بۇ تار يولدىن ئۆتكەندە قىستىلىشىپ، ئۇرۇلۇپ، سوقۇلۇپ، تېز سۈرئەتتە توپلىنىپ، زىچلىقى ناھايىتى چوڭ ھاۋا ئېقىمىنى ھاسىل قىلىدۇ. بۇ ھاۋا ئېقىمى تاغ جىلغىسىدىن ناھايىتى زور كۈچ بىلەن يەلپۇگۈچسىمان ئېتىلىپ چىقىپ، قىيپاش شىمال بورىنىغا ئايلىنىدۇ. ھاۋارايى ئىلمىدە بۇ «تار بوغۇز تەسىرى» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ، بوران چىقىشتىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى دۇر. بارىكۆل تاغلىرى شەرقتىن غەربكە قاراپ يانتۇ پەسلەيدۇ. ئۇگۇر تېغى غەربتىن شەرققە قاراپ يانتۇ پەسلەپ بارىدۇ. تاغ جىلغىسىغا كەلگەندە تاغنىڭ ئېگىزلىكى 200 مېترغىمۇ يەتمەيدۇ. سوغۇق ھاۋا تاغنىڭ شىمال يانباغرىنى بويلاپ يۇقىرى ئۆرلەپ، شامال كۈچى ئېشىپ كېلىپ، تاغدىن ئارتىلىپ ئۆتۈشى بىلەنلا، خۇددى تاغدىن چۈشۈپ كېلىۋاتقان قەھىرلىك يولۋاستەك ئۇدۇل يۇز چاقىرىملىق بورانلىقىقا قاراپ ئېتىلىدۇ ـ دە، قىيپاش شىمال بوراننىغا ئايلىنىدۇ. بۇ، بوران چىقىشنىڭ ئىككىنچى بىر سەۋەبى. گەرچە بۇ ئىككى خىل سەۋەبنىڭ ئوخشىمايدىغان تەرەپلىرى بولسىمۇ، ئەمما ھەر ئىككىسىدىلا تاغ شاماللىنىڭ كۈچىگە كۈچ قوشىدىغان ئورتاق ئالاھىدىلىكى بار.

ھىدرلىككە ئىگە. بۇ ئىككى خىل قىيپاش شىمال شامىلى تەكتى چىقىپ بىرلىشىپ كەتسە، تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ. شۇڭا بۇ يەردە بوران ناھايىتى شىددەتلىك چىقىدۇ.

IV باب گىدرولوگىيىلىك (سۇچىلىق) ئەھۋالى

§1. يەر ئۈستى سۇيى

قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ سۇ سىستېمىسى تېيانشان تېغىنىڭ شەرقىي بۆلىكىنىڭ جەنۇبىي يانباغرى بىلەن قۇرۇق تېغىنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان. ئېقىن كۆلىمى تەخمىنەن 80 مىڭ كۇبادرات كىلومېتر كېلىدۇ. بۇ سۇ سىستېمىسى 29 خولنىڭ سۇيىدىن يىغىلىپ ئېقىن ھاسىل قىلغان. ھەربىر خولنىڭ ئۆزى تەبىئىي دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

خول سۇيى، ئاساسەن، شىمالدىكى تاغلىق رايونلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۇ بارىكۆل تېغى ۋە قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي يانباغرىدىكى قار ۋە يامغۇر سۇلىرىدىن ھاسىل بولىدۇ. خول سۇيىنىڭ ئېقىش مۇساپىسى قىسقا، سىڭىشى كۆپ، سۇ مىقدارى ئاز. ئادەتتە بۇ ئېقىنلارنى ئېقىن ھاسىل بولۇش رايونى ۋە ئېقىن تارقىلىپ يوقاش رايونى دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. ئېقىن ھاسىل بولۇش رايونى ئېگىز، ئوتتۇرا ھال تاغلار بولۇپ، بۇ يەرلەردە يامغۇر كۆپرەك ياغىدۇ. ئېقىن سۇنىڭ بېشىدىن تارتىپ تاغ ئاغزىغا بارغىچە تەدرىجىي كۆپىيىپ خول ئۆستەڭلەر تەبىئىي يوسۇندا شەكىللىنىدۇ. ئۆستەڭنىڭ قىنى مۇقىم بولۇپ، تارماقلىرى شاخسىمان تورنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۆستەڭ قىنى بەكرەك يانتۇ بولغاچقا سۇ تېز ئاقىدۇ. خول سۇيىنىڭ مېنېرالىشىش دەرىجىسى تۆۋەن، تۇزسىز، ئېقىنىنىڭ تارقىلىپ يوقاپ كېتىش رايونى كۆپرەك تاغ ئاغزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى تاغ ئالدىدىكى تۇزلەڭلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. خول ئۆستەڭلەرنى چېچىپ سۇغىرىش رايونلىرىغا ئېلىپ كىرىلگەن تاغ سۇلىرىدىن باشقا خولالدىدىكى ئېقىنلار تاغدىن ئېقىپ چىققاندىن كېيىن ئاز بىر قىسمى پارغا ئايلىنىپ كەتكەندىن باشقا، كۆپ قىسمى يەر ئاستىغا سىڭىپ كېتىپ، يەر ئاستى سۇيىنى ھاسىل قىلىدۇ.

خول ئېقىنلىرى، ئاساسەن، غەربتىكى تاغلىق رايونلاردا 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى، شەرقتىكى تاغلىق رايونلاردا 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ھاسىل بولىدۇ. 6 ـ ئايدىن 8 ـ ئايغىچە سۇ بارا ـ بارا كۆپىيىدۇ. 10 ـ ئايدا تەدرىجىي ئازىيىپ، 11 ـ ئايدىن كېيىنكى يىلنىڭ 2 ـ ئېيىغىچە سۇ توختاپ كېتىدۇ. 1 ـ ئايدا كۆپىنچە خوللاردا مۇز توڭلاپ، سۇ ئاقمايدۇ.

كەلكۇن ـــ ئەتىيازلىق كەلكۇن، يازلىق كەلكۇن دەپ ئايرىلىدۇ. ئەتىيازلىق كەلكۇن 4ـ ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىغىچە يۇز بېرىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، قار سۇيىدىن شەكىللىنىدۇ. يازلىق كەلكۇن كۆپىنچە 6 ـ 7، 8 ـ ئايلاردا كېلىدۇ. بۇ ئاساسەن،

قارا يامغۇر سۇيىدىن شەكىللىنىدۇ. كەلكۇن شىددەتلىك چۇشۇپ، دائىم دېگۈدەك قىسمەن ئاپەتلەرنى كەلتۈرىدۇ. ئەمما ئانچە ئۇزاق داۋاملاشمايدۇ.

ناھىيە بويىچە غول سۇيىنىڭ ئېقىن مىقدارى بىر يىلدا 451 مىليون كۇب مېترغا يېتىدۇ. يىللىق ئېقىن مىقدارى 10 مىليون كۇب مېتردىن ئاشىدىغان 15 غول بار. بۇنىڭ يەتتىسىگە سۇ باشلاش ئۆستىكى چېپىلدى. ئىككى غولنىڭ سۇيى تۆرۈك سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلىدۇ. تىيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇزلۇقلار ئاساسەن باردىكۆل تېغى بىلەن قارلىق تاغدا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 44 مۇزلۇق رايونىمىزنىڭ سۇ مەنبەسىنى تەڭشەشتە ئاساسلىق رول ئويناپىدۇ. باردىكۆل تېغىنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 4348 مېتر بولۇپ، سەككىز مۇزلۇق بار. ئۇنىڭ كۆلىمى 3.98 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. مۇز زاپىسى 65 مىليون كۇب مېتر كېلىدۇ. ئۇنى سۇ مىقدارىغا سۇندۇرغاندا 58 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتر كېلىدۇ. قارلىق تاغدا 36 مۇزلۇق بار. ئۇنىڭ كۆلىمى 48.6 كۋادرات كىلومېتر. سۇ مىقدارىغا سۇندۇرغاندا 1 مىليارد 611 مىليون 700 مىڭ كۇب مېتر كېلىدۇ. مۇزلۇقنىڭ ئەڭ قېلىن يېرى 70 مېتر كېلىدۇ. مۇزلۇقنىڭ تېگى دېڭىز يۈزىدىن 3300 مېتردىن 3400 مېتر-غىچە ئېگىز. مۇزلۇق ناھىيىمىزنىڭ ئاساسلىق تەڭشىگۈچى سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. بۇ، ھاۋا كېلىماتىنى تەڭشەش، رايونىمىزنىڭ ھۆل - يېغىنىنى كۆپەيتىش جەھەتتە ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك رول ئويناپىدۇ.

§2. يەر ئاستى سۇيى

قۇمۇل بوستانلىقىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدە سۇغىرىش ئاساس قىلىنىدۇ. يېزا ئىگىلىكىدە دېھقانچىلىقتا يەر ئۇستى سۇيى بىلەن سۇغارغاندىن باشقا، ناھايىتى كۆپ قىسمى يەر ئاستى سۇيىگە تايىنىدۇ.

يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىما مەنبەسى، بىرىنچى، ھۆل - يېغىن. ئىككىنچى، تاغلىق رايونلاردا يېرىقلارغا سىڭىپ كىرگەن سۇلار. ئۇچىنچى، ئېقىنلار تاغ ئاغ-زىدىن چىققاندىن كېيىن ئۆستەكى قىنى، ئېرىقلار ۋە ئېتىزلاردا يەرگە سىڭىپ كەتكەن سۇلار. تولۇقلاش سېلىشتۇرمىسىدىن قارىغاندا، ئۇچىنچى خىل تولۇقلاش مەنبەسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. تاغ ئالدىدىكى چۆكمە يەلپۇگۈچسىمان جايلار تۇزلەڭلىكىنىڭ يەر ئاستى سۇيى شەكىللىنىدىغان ئاساسلىق ئورۇن. سىڭگەن سۇ سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى كۈچلۈك، يىرىك دانىچىلىق بوش چۆكمە قاتلىمىدا تۇرىدۇ. ئۇنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئون مېتردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق تولۇقلىما مەنبەسى ئۆستەكى قىنىدا سىڭگەن سۇلاردىن ئىبارەت. تاغ ئېغىزىدا سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى ۋە سۇ سىڭمەس ئۆستەڭلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، ئۆستەكى، ئېرىقلاردا سۇنىڭ يەرگە سىڭىشى ئازايماقتا. بەزى يەرلەردە تاغلارنىڭ يېرىقلىرىدىن سىڭگەن سۇ بىلەن تولۇقلانماقتا.

سىڭگەن سۇ تاغنىڭ ئالدىدىكى چۆكمە يەلپۇگۈچسىمان يەردىن ئالدىغا قاراپ

گورىزونتال ھەرىكەت قىلىپ، بارا - بارا چۆكمە يەلپۇگۈچسمان يەرنىڭ ئاستى قىسمىغا ۋە يەلپۇگۈچسمان يەرنىڭ چېتىگە يېتىپ بارىدۇ. تاشلار ئۇۋۇلۇنۇش نەتىجىسىدە سۇ ئۆتكۈزۈش ئىقتىدارى بارغانسېرى ئاجىزلىشىدۇ. سىڭگەن سۇنىڭ ئورنى تەدرىجىي يۇقىرى ئۆرلەيدۇ. چۆكمە يەلپۇگۈچسمان يەر يۈزى پەسلىگەندە خېلى زور شارقىراتما ھاسىل بولىدۇ - دە، سىڭگەن سۇ يەر يۈزىگە ئۆرلەپ چىقىپ، بۇلاقلارنى ھاسىل قىلىدۇ. سىڭگەن سۇ ئۆرلەپ چىققان يەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى تۇزلەڭلىكنىڭ يۈزى تەكشى، يۇمشاق قۇم بولغانلىقتىن سۇ ئۆتكۈزۈشچانلىقى ناچار بولىدۇ. سىڭگەن سۇنىڭ گورىزونتال ھەرىكىتى ئاجىزلىشىدۇ. تىك ھەرىكىتى كۈچىيىدۇ. سۇنى چىقىرىۋەتمىگەن ئەھۋالدا سۇغىرىش ۋە شور چايقاش سەۋەبىدىن يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى كۆتۈرۈلۈپ تۇپراق شورلىشىپ كېتىدۇ.

يەر ئاستى سۇيى تۇزلەڭلىكتىكى سانائەت، يېزا ئىگىلىكىگە كېرەكلىك سۇنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. يەر ئاستى سۇيى تېيىز، ئاسان قېزىشقا بولىدۇ. سۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، سۇ مەنبەسى نىسپىي تۇراقلىق. يەر ئاستى سۇيىنىڭ زاپىسى 316 مىليون كۇب مېتر ئەتراپىدا (تاتلىق رايونلاردىكى ئېقىنىنىڭ سىڭمىشى 70% مۆلچەرلەندى) بولۇپ يىللىق ئېقىش مىقدارى 251 مىليون كۇب مېتر ئەتراپىغا يېتىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدە ھەممە يەرگە تارقالغان مىڭغا يېقىن بۇلاق بار. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا پايدىلىنىدىغان چوڭراق 142 بۇلاق بار. ئۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 1.2 كۇب مېتر/ سېكۇنت كېلىدۇ. يىللىق ئومۇمىي ئېقىن مىقدارى 37 مىليون 870 مىڭ كۇب مېتر. بۇلاقتىن ھاسىل بولغان ئىككى غول ئۆستەڭ بار. بىرسى قارا دۆۋە — بۇگۇر سۇ ئۆستىگى. ئۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 0.57 كۇب مېتر/ سېكۇنت، يىللىق ئېقىم مىقدارى 17 مىليون 980 مىڭ كۇب مېتر. شەھەرنىڭ غەربى ۋە شەرقىدىكى ئۆستەڭلەرنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە ئېقىم مىقدارى 2.163 كۇب مېتر/سېكۇنت. يىللىق ئومۇمىي ئېقىم مىقدارى 68 مىليون 210 مىڭ كۇب مېتر. ناھىيە تەۋەسىدە 185 كارىز بار. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1.81 كۇب مېتر/سېكۇنت سۇ چىقىدۇ. بىر يىلدا 57 مىليون كۇب مېتر سۇ چىقىدۇ. ناھىيە بويىچە 680 ماشىنىلاشقان قودۇق بار. سۇ چىقىرىش ئىقتىدارى 15 كۇب مېتر /سېكۇنت، يىللىق سۇ چىقىرىش مىقدارى 70 مىليون كۇب مېتر.

يەر ئاستى سۇيىنىڭ سۈپىتى شىمالدىن جەنۇبقا بارغانچە ناچارلىشىپ، مېنېرال لىشىش دەرىجىسى 0.13 گرام لىتىردىن بارغانچە ئېشىپ، ئەڭ يۇقىرىسى يەتتە گرام - لىترغا يېتىدۇ. تۇزلەڭلىكنىڭ يۇقىرى تەرىپىدە مېنېراللىشىش دەرىجىسى بىر گرام - لىتىردىن ئاز بولىدۇ. چۆكمە يەلپۇگۈچسمان جاينىڭ قىرغىقىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى رايونلارنىڭ مېنېراللىشىش دەرىجىسى 1 — 3 گرام لىتىر ئارىلىقىدا بولىدۇ. ئاستا-نەدىن بۇلۇڭتوغراقچە بولغان جايلارنىڭ جەنۇب تەرىپى بەلباغسمان سازلىق، شور توپىلىق رايونلار بولۇپ، يەر ئاستى سۇيىنىڭ تۇز تەركىبى يۇقىرى، سۇنىڭ سۈپىتى ناچار راق. PH قىممىتى 6—7.75 ئارىلىقىدا بولۇپ، ئومۇمىي قاتتىقلىق دەرىجىسى 250 مىللىگرام/لىتىردىن تۆۋەن بولىدۇ. بۇغاز، قارادۆۋىنىڭ ئايرىم جايلىرىدا فىتوردىن تەركىبى يۇقىرىراق بولغاندىن سىرت، باشقا جايلاردا بىر مىللىگرام/لىتىردىن تۆۋەن بولىدۇ.

چوگراق 15 غول سۇيىنىك ئېقىم مىقدارى

جەدۋەل 2 – 8

غولنىڭ نامى	ماتېرىيال ئالماق جاي	ئېقىمى (كۇب مېتر/ سېكۇنت)	يىللىق ئېقىمى (تۆمەن كۇب مېتىر)	ماتېرىيال توپلاش ئۇسۇلى	ماتېرىيال توپلىغان ۋاقتى	ئىلاۋە
تاشۇبلاق چوڭ قوشماق	تاغ ئېغىزى	0·563	1768		1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، ناھىيىگە قارايدۇ.
تاشۇبلاق ئۇلاتاي	تاغ ئېغىزى	0·677	2150		1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، ناھىيىگە قارايدۇ
بامۇدۇن	تاغ ئېغىزى	0·818	2598	ئەمەلىي تەكشۈرۈش	1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، قىزىلئۆلتۈز 4 - مەيدانغا قارايدۇ.
ساقا ئارا تام	تاغ ئېغىزى	0·77	2470		1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، ساقا مەيدانغا قارايدۇ.
ئىمانشان ئىدىر غولى	گىدرولوگىيەلىك كۆزەتىش پونكىتى	1·5	5011	ئەمەلىي تەكشۈرۈش	1981·7	سۇ باشلاش ئېرىقى بار،
ئىمانشان كۆكشاق ئۆستەڭى	گىدرولوگىيەلىك كۆزەتىش پونكىتى	1·47	4611	19 يىللىق ئوتتۇرىچە قىممەت		تۆرۈك سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلىدۇ.
ئىمانشان ئېرىن غول	گىدرولوگىيەلىك كۆزەتىش پونكىتى	0·71	2236	02 يىللىقچە ئوتتۇرا قىممەت		تۆرۈك سۇ ئامبىرىغا قۇيۇلىدۇ
غەربىي تاغ قۇرلۇق غول	تاغ ئېغىزى	0517	1637	مۇناسىۋەتلىشىش	1981·9	
غەربىي تاغ قالغايتى غول	تاغ ئېغىزى	0·315	1000	مۇناسىۋەتلىشىش	1981·9	
غەربىي تاغ تاراتى غول	تاغ ئېغىزى	0·441	1400	مۇناسىۋەتلىشىش	1981·9	
غەربىي تاغ كۆكيار غول	غول بېشى	1·648	5233	ئەمەلىي تەكشۈرۈش	1981·9	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، قىزىلئۆلتۈز 2- مەيدانغا قارايدۇ
غەربىي تاغ سەكرا غول	تاغ ئېغىزى	0·742	2357	مۇناسىۋەتلىشىش	1981·9	سۇ باشلاش ئېرىقى بار، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانغا قارايدۇ
غەربىي تاغ چەچەي غول	تاغ ئېغىزى	0·531	1685	مۇناسىۋەتلىشىش	1981·9	
غەربىي تاغ بەكنى غول	غول بېشى	0·744	2459	مۇناسىۋەتلىشىش	1981·9	
غەربىي تاغ قۇيلۇق غول	تاغ ئېغىزى	0·495	1571	مۇناسىۋەتلىشىش	1981·9	

V باب تۇپراق

§1. تۇپراق ۋە ئۇنىڭ تارقىلىشى

1959 - ۋە 1979 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئىككى قېتىملىق ئومۇمىي تەكشۈرۈشكە ئاساسەن، پۈتۈن ناھىيىنىڭ تۇپراقنى ئاساسىي جەھەتتىن بەش تۈرگە، توققۇز كەنجى تۈرگە، 11 تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا، 23 خىلغا ۋە 22 ئۆزگىرىگەن تۈرگە ئايرىش مۇمكىن.

1. قوڭۇر تۇپراق

1) سۇغىرىلىدىغان قوڭۇر تۇپراق كەنجى تۈرى: ئاساسەن شەھەر ئىچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، قارا دۆۋە گۈڭشىلىرىغا تارقالغان. بۇ خىل تۇپراق ئادەتتىكى قوڭۇر تۇپراقنى كىشىلەر ئۆزلەشتۈرۈپ، سۇ بىلەن سۇغارغاندىن كېيىن شەكىللەنگەن. بۇ كەنجى تۈردە ئاساسلىق ئىككى تۇپراق ئۇرۇقدىشى، ئالتە تۇپراق خىلى، ئون ئۆزگىرىگەن تۈر بار.

2) شېغىل، گەجلىك قوڭۇر تۇپراق كەنجى تۈرى: ئاساسەن بۇغاز چۆللىگە تارقالغان بولۇپ، ناھىيە بويىچە تەبىئىي تۇپراق كۆلىمى ئەڭ زور بولغان بىر كەنجى تۈردۇر.

2) ئادەتتىكى قوڭۇر تۇپراق كەنجى تۈرى: بۇ، 4 - دەۋرگە مەنسۇپ بولغان تاشقىن ئېقىنتىپ كەلگەن چۆكمە يەلپۇگۈچسىمان جايلارنىڭ يۇقىرى، ئوتتۇرا قىسىملىرىغا ۋە شەرق تەرەپتىكى چۆلگە تارقالغان بولۇپ، كۆلىمى چوڭ، ناھىيە بويىچە تەبىئىي تۇپراقلىق ئاساسلىق كەنجى تۈرنىڭ بىرسى ھېسابلىنىدۇ.

2. چىملىق تۇپراق

بۇ، ئاساسەن، ئويمان، پەس جايلارغا، يەنى، بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر گۈڭشىسىنىڭ ياۋۇلۇق دادۇيى، راھەتباغ گۈڭشىسىنىڭ ئول ئۆستەڭ بويلىرى، شەھەر ئىچى گۈڭشىسىنىڭ غەربىدىكى ئاقار ۋە ئاستانە گۈڭشىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە تارقالغان. بۇ جايلارنىڭ شىمال تەرىپى سۇغىرىلىدىغان قوڭۇر تۇپراقلىق بەلباغقا تۇتىشىدۇ. جەنۇب تەرىپى شورلۇق تۇپراق بەلبېغىغا تۇتىشىدۇ. چىملىق تۇپراق تۈرى ئاساسلىق سۇغىرىلىدىغان چىملىق كەنجى تۈرى بولۇپ، بۇ جەمئىي ئۈچ تۇپراق ئۇرۇقدىشى، بەش تۇپراق خىلىغا بۆلۈنىدۇ.

3. نەم تۇپراق

ئاساسلىق يەر تۈزۈلۈشى پەس بولغان بۇغاز، قارىتال قاتار -

لىق جايلارغا تارقالغان. بۇ تۇپراق تۇرى ئاساسەن بوستانلىق سازلىق تۇپرىقى كەنجى تۇرىگە ۋە بۇ كەنجى تۇرنىڭ دەريا ساھىلى تۇپراق ئۇرۇقدىشىغا مەنسۇپ بولۇپ، جەمئىي ئۇچ تۇپراق خىلى، بەش ئۆزگەرگەن تۇرى بار.

4. شورلۇق تۇپراق

1) تىپىك شورلۇق تۇپراق كەنجى تۇرى: ئاساسلىق شەھەر ئىچى گۇڭشىسىنىڭ ئاقار دېگەن جايىدىن تاكى قىزىلئۆلتۈز 2 - دېھقانچىلىق مەيدانى، ئاستانە گۇڭشىسىنىڭ جەنۇبىغىچە ۋە قىزىل يۇلتۇز 1 - دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ كەتكەن چۆللۈككە تارقالغان.

2) پارچە - پۇرات شور تۇپراق كەنجى تۇرى: ئاساسەن راھەتباغ گۇڭشىسىنىڭ جەنۇبى، بۇغاز گۇڭشىسىنىڭ شىمالىدىكى چۆلگە تارقالغان. كۆلمەچوڭ ئەمەس.

5. كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراق

بۇ خىل تۇپراق تاشۇيلىق، تىيانشان، غەربىي تاغىدىن ئىبارەت ئۇچ تاغلىق گۇڭشىغا تارقالغان. كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراقلىق رايونىنىڭ كۆلىمى 102 مىڭ 800 مو بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئاساس قىلىدۇ. بۇ پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 27 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، بۇ تۇپراقتا ئاساسلىق سۇغىرىلغان كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراق كەنجە تۇرى ۋە ئادەتتىكى كالتسىيلىق قوڭۇر تۇپراق، كەنجى تۇرى بار. جەمئىي ئۇچ تۇپراق ئۇرۇقدىشى، توققۇز تۇپراق خىلى، يەتتە ئۆزگەرگەن خىلى بار.

§2. تۇپراقتىكى ئوزۇقلۇق ماددىلار

1979 - يىلدىكى پۈتۈن ناھىيىنىڭ تۇپرىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نىزامىدىكى ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ مىقدارىنى دەرىجىگە ئايرىش ئۆلچىمىگە ئاساسەن، پۈتۈن ناھىيىدىكى 369 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنىڭ 610 تۇپراق ئەۋرىشكىسىنى ئانالىز قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، تولۇق ئازوت، تېز ئۈنۈملۈك ئازوت، تېز ئۈنۈملۈك فوسفور، تېز ئۈنۈملۈك كالىيدىن ئىبارەت تۆت خىل تەركىب بويىچە پۈتۈن ناھىيىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنىڭ قۇۋۋىتى تۆۋەندىكىچە دەرىجىلەر بويىچە سىنىلىشتۇرۇلدى.

1. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىگىچە (مول) 147 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 39.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 - دەرىجىلىكى (ئادەتتىكىچە) 169 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 45.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5 — 6 - دەرىجىلىكلەر (كەم، ئىنتايىن كەم) 53 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 14.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

ئورگانىك ماددىلار مول بولغان تۇپراق گەرچە 40% گە يېقىنىنى تەشكىل قىلسىمۇ، لېكىن بۇ تۇپراق ئاساسلىق تاغلىق رايونىنىڭ غول - جىلغىلىرىغا ۋە تۆزلەڭلىكنىڭ چىمىلىقلىرىغا تارقالغان. تاغلىق رايونىنىڭ غول - جىلغىلىرىدا ھاۋا سوغۇق، سۇ ۋە تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئېغىر بولغانلىقتىن ۋە تۆزلەڭلىكنىڭ چىمىلىق تۇپرىقىدا شورنىڭ زىيىنى تۆپەيلىدىن بۇ جايلار زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىسىز. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تۇپراق تەركىبىدە ئورگانىك ماددىلارنىڭ كۆپىنچىسى 4 - دەرىجىگە توغرا كېلىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، تۇپراق تەركىبىدە ئورگانىك ماددىلارنىڭ مىقدارى كۆپ ئەمەس.

تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ تۇپرىقىدىكى ئوزۇقلۇق ماددىلارنىڭ دەرىجىگە بۆلۈنۈشى

جەدۋەل 2 - 9

دەرىجىسى	ئورگانىك ماددىلار %	تولۇق ئازوت %	تېز ئۈنۈملۈك ئازوت (PPM)	تېز ئۈنۈملۈك فوسفور (PPM)	تېز ئۈنۈملۈك كالىي (PPM)
1 (مول)	> 4	> 0.2	> 150	> 40	> 200
2 (مول)	3 — 4	0.15 — 0.2	120—150	20 — 40	150 — 200
3 (مول)	2 — 3	0.1 — 0.15	90 — 120	10 — 20	100 — 150
4 (ئادەتتىكىچە)	1 — 2	0.075 — 0.1	60 — 90	5 — 10	50 — 100
5 (كەم)	0.6 — 1	0.05—0.075	30 — 60	3 — 5	30 — 50
6 (ئىنتايىن كەم)	< 0.6	< 0.05	< 30	< 3	< 30

2. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تولۇق ئازوت مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) تۇپراق 233 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 63.2 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكى) تۇپراق 71 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 19.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5 — 6 - دەرىجىلىك (كەم، ئىنتايىن كەم) تۇپراق 65 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 17.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تېرىلغۇ يەر قەۋىتىدە تولۇق ئازوت مىقدارى ئادەتتە بىر قەدەر مول بولۇپ،

تارقىلىش ئەھۋالى ئورگانىك ماددىلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ.

3. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تېز ئۇنۇملۇك ئازوت مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) يەر 52 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 14.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكىچە) يەر 47 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 12.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

5 - دەرىجىلىك (كەم) يەر 157 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 42.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

6 - دەرىجىلىك (ئىناتايىن كەم) يەر 113 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 30.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تېرىلغۇ يەر قەۋىتىدىكى تېز ئۇنۇملۇك ئازوت مىقدارى ناھايىتى كەم، ئازوت مىقدارى مول تېرىلغۇ يەر ئاز سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. شۇنداقلا، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى تاغلىق رايوننىڭ غول - جىلغىلىرىغا تارقالغان.

4. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تېز ئۇنۇملۇك فوسفور مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) يەر 86 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 23.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكىچە) يەر 107 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن يەر كۆلىمىنىڭ 29 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5 - دەرىجىلىك (كەم) يەر 80 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 21.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

6 - دەرىجىلىك (ئىنتايىن كەم) يەر 96 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 25.9 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

5. تۇپراقنىڭ ھەيدەلمە قاتلىمىدىكى تېز ئۇنۇملۇك كالىي مىقدارى

1 — 3 - دەرىجىلىك (مول) يەر 285 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 77.3 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

4 - دەرىجىلىك (ئادەتتىكىچە) يەر 70 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 18.9 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

5— 6 - دەرىجىلىك (كەم، ئىنتايىن كەم) يەر 14 مىڭ مو بولۇپ، دېھقانچىلىق رايونىدىكى تەكشۈرۈلگەن تۇپراق كۆلىمىنىڭ 3.8 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

تېز ئۇنۇملۇك كالىينىڭ مىقدارى ئادەتتە كۆپسەك ياكى ئارتۇق. ئەمما يەنە ئاز ساندىكى تېرىلغۇ يەرلەردە سۇ، ئوغۇتلارنىڭ ئېقىپ كېتىشى، سۇ، تۇپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئېغىر بولۇشى تۈپەيلىدىن كالىي كېمىيىپ كېتىدۇ.

VI باب كان بايلىقلىرى

§1. مېتال كانلىرى

1. قارا مېتال كانلىرى

تۆمۈر كانى: ئاساسەن سىخەي، تىيەنخۇ، يامانسۇ، قۇمتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. كان تۈرى ئاساسەن يانار تاغ جىنسلىرى ۋە چۆكمە ماگما سۇيۇقلۇقى شەكىللىك. رۇدا تۈرى ماگنىت رۇدىسى ئاساسلىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن قالسا، قىزىل تۆمۈر رۇدىسى، فوسفورلۇق تۆمۈر رۇدىسى بار. گۈڭگۈرت تەركىبى كۆپ<u>ر</u>ەك، فوسفور ئازراق بولۇپ، يەنە مىس، كۇبالت رۇدىلىرى ئارىلىشىپ جايلاشقان. بۇلارنىڭ زاپىسى 240 مىليون تونىنا.

مانگان كانى: داشۇي ۋە قۇمتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. كان تۈرىگە كەلسەك، چۆكمە شەكىل ئاساس. رۇدا تۈرى بولسا قاتتىق مانگان رۇدىسى، ئۇنىڭغا ئارىلىشىپ كۇبالت، تۆمۈر رۇدىلىرى بار. بۇنىڭ زاپىسى 235 مىڭ تونىنا.

تېتانلىق تۆمۈر كانى: ئاساسەن ۋېيىيا ئەتراپىغا جايلاشقان بولۇپ، ماگما لاتقىسى ئاساس، ئۇنىڭدىن باشقا چۆكمە شەكىللىك تېتانلىق تۆمۈر رۇدىسى بار. يەنە ماگنىت، ۋانادىي قاتارلىقلار ئارىلاش جايلاشقان. بۇنىڭ زاپىسى 1 مىليون تونىنىدىن ئاشىدۇ.

ۋانادىي كانى: ئاساسەن ۋېيىيا، داشۇي قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. ماگما لاتقىسى كانى ۋە چۆكمە كان دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ماگما لاتقىسى كانىدا ۋانادىي، تېتان، ماگنىت رۇدىسى بار. چۆكمە كان فوسفور قاتلىمى ئارىسىغا جايلاشقان بولۇپ، ۋانادىي، ئۇران ياپراقچە جىنسلىرى بار. زاپىسى 320 مىڭ تونىنا.

2. رەڭلىك مېتال كانلىرى

مىس كانى: ئاساسەن خۇيتۇڭشەن تېغى، ئېگىر قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. رۇدا شەكلى مىسلىق كۋارتىس تىزمىسى شەكلىدە بولۇپ، ئالىيومىن، سىنىك، قوغۇشۇن، نېكىل، كۇبالىت، تۆمۈر رۇدىلىرى ئارىلاش جايلاشقان. زاپىسى 250 مىڭ تونىنا.

قوغۇشۇن كانى: ئاساسەن قۇمبۇلاق ۋە شىڭشىڭشيا ئەتراپىغا جايلاشقان. كان شەكلى ئاساسەن كۋارتىس تىزمىسى شەكلىدە بولۇپ، قوغۇشۇنلۇق يالتىراق تاش ئاساس، دائىم دېگۈدەك مىس، سىنىك بىلەن ئارىلاش جايلىشىدۇ. زاپىسى 250 نەچچە تونىنا.

ئالتۇن كانى: ئاساسەن جىنۇۋزى، چوڭ، كىچىك ئالتۇنغول، توشو قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. شەكلى ئىككى خىل: كۋارتىس تىزمىسى شەكلى ۋە قۇم رۇدا شەكىللىك بولۇپ، تومۇرلۇق ئالتۇننى ئاچقانىنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور. مىس، كۇبالت، كۆمۈش قاتارلىقلار ئارىلاش جايلاشقان. زاپىسى 20 تونىنا.

نەكسل كانى: ئاساسەن خۇاڭشەننىڭ شەرقىگە، تۇدۇڭدىن تاكى جىڭئېرچۇەن ئەتراپىغىچە تارقالغان. كان شەكلى ماگما لاتقىسى گۇڭگۇرتلەشكەن مىس، نەكسل كانى شەكلىدە، رۇدا تۇرى كەم ئۇچرايدىغان يۇقۇشچان هالەتتىكى رۇدىدىن ئىبارەت. ئىكىسى چوڭ كان ۋە بىر ئوتتۇراهال كان تېپىلدى.

ۋولفرام كانى: ئاساسەن ئاقتاش، شونىلىق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. كان شەكلىگە كەلسەك، بىرى كرېمنىي قىسىلما جىنس شەكىللىك بولۇپ، ئاق ۋولفرام رۇدىسى چىقىدۇ. يەنە بىرى، قارا ۋولفرام كۇارتس چوڭ تىزمىسى شەكىللىك بولۇپ، يۇقۇشچان هالەتتىكى قارا ۋولفرام رۇدىسى چىقىدۇ. ئۇنىڭ زاپىسى تەخمىنەن 3400 تونىنا.

3. كەم ئۇچرايدىغان مىتال كانلىرى

لىتىي ،بېرىللى كانى: ئاساسەن جىڭئېرچۇەن ئەتراپىغا جايلاشقان. پېگماتىت گرانىت جىنسلار شەكلىدە بېرىللىي، لىتىي بىللە تۇرىدۇ. رۇدا شەكلى بېرىل ۋە كۇل رەڭ لىتىي رۇدىسىدىن ئىبارەت. نىئوبىي، تانتال، رۇبىدىي، گاللى قاتارلىقلار ئارىلاش جايلاشقان. ئومۇملاشتۇرۇپ پايدىلىنىشقا بولىدۇ. بېرىللىينىڭ زاپىسى تەخمىنەن 21 تونىنا، لىتىينىڭ زاپىسى تەخمىنەن بىر تونىنا.

نەئوبىي، ئىتتىرىي كانى: ئاساسەن شىكشكشىيا، خۇڭلىيۇخېغا تارقالغان. كان شەكلى ئىپتىدائىي دەۋرىدىكى ماگما لاتقىسى شەكلىدە بولۇپ، كانىنى شەكىللەندۇرگەن ئانا جىنس قارا چىرىمتال گرانىت جىنسلاردىن ئىبارەت. نىئوبىي كانىنىڭ كەلگۈسى زاپىسى 3000 تونىنا. ئىتتىرىي كانىنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 2000 تونىنا. ئىتتىرىي، گافنىي قاتارلىق ئېلېمېنتلار ئارىلاش جايلاشقان.

ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئىلمېنتلىرى: ئاساسەن يامانسۇنىڭ جەنۇبىدىكى كۇارتس ساھىلىغا تارقالغان بولۇپ، پېگماتىت گرانىت جىنسلار شەكلىدە. رۇدىسى پەردىسىمان قوڭۇر تاش. ئۇنىڭ تەركىبىدە كۆپ خىل ئېلېمېنت بار. ئۇنىڭ ئاساسلىقى ئاز ئۇچرايدىغان تۇپراق ئېلېمېنتى. كۆپىنچە ئېلېمېنتلار سانائەتنىڭ تەلىپىگە يەتتى. ئۇنىڭ گېئولوگىيىلىك زاپىسى 4000 تونىنا مۆلچەرلەنمەكتە.

§2. غەيرىي مېتال كانلىرى

1. خىمىيە سانائىتى خام ئەشياسى كانلىرى

تاشتۇز كانى: ئاساسەن تاغ ئارىسىدىكى ئويمانلىقلار بىلەن چۆللۈكىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى هازىرقى زامان تۇزلۇق كۆللىرى ۋە ساىلىق جايلارغا تارقالغان. تۇزلۇق كۆلى تاشتۇز كانى ئادەتتە قاتتىق كان بولۇپ، تەركىبىدە كرىستاللار ئارىلىقىدا شور سۇ بار. ساھىلىدىكى تۇز كانلىرىنىڭ ئۈستى تەرىپىدە تاشتۇز، ئاستىدا شور بار. شور سۇدا دائىم ماگنىي، كالىي، بور، بروم، لىتىي قاتارلىق ئېلېمېنتلار ئار-

لاشقان بولىدۇ. زاپىسى يەتتە قۇدۇق، كۆلەمى ساھىلى قاتارلىق جايلاردا بىرقەدەر توپلاشقان بولۇپ، تەخمىنەن 50 مىليون تونىنا كېلىدۇ.

شور كانى: تارقىلىش ۋە گىئولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكلىرى تاشتۇز كانى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ. زاپىسى 100 مىليون تونىنا كېلىدۇ.

2. ياقۇت، قاشتېشى كانلىرى

ئاق مەرمەر جىنسلىرى كانى: بۇ ئاق مەرمەر، ۋە سارغۇچ مەرمەر دەپ ئىككى خىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئاساسەن، جىنسىنىڭ چوڭلۇقى، ۋېيىيا ئەتراپىغا تارقالغان. سارغۇچ مەرمەرنىڭ زاپىسى تەخمىنەن 950 مىڭ تونىنا، ئاق مەرمەرنىڭ تارقىلىش دائىرىسى كەڭ، زاپىسى تەخمىنەن 300 مىليون تونىنا.

خروستال كانى: خروستال كان نۇقتىلىرى نىسبەتەن كۆپ. لېكىن، ھۆنەر سەنئىتىگە ئىشلەتكىلى بولىدىغان خروستالنى بىرلا كاندىن ئالغىلى بولىدۇ. ئورنى يامانسۇنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا بولۇپ، پېگماتىت شەكلىگە مەنسۇپ. ئايرىم ئاددىي خروستاللارنىڭ ئېغىرلىقى 60 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

ئىسلاندىيە تېشى (سۇزۇك كالتسىي) كانى: ئاساسەن ۋېيىيانىڭ يېقىن ئەتراپىغا تارقالغان. سۇزۇك ھالەتتە بولىدۇ. يەككە ئېغىرلىقى 10 — 100 كىلوگرام كېلىدۇ.

بېرىل، يالتىراق لىتى، سامان يولى تېشى كانى: بۇ ئۇچىسى دائىم بىللە جايلاشىدۇ. ئاساسەن شىكشىكشىيا ئەتراپىغا تارقالغان. سامان يولى تېشى كۆك رەڭلىك بولۇپ، دانچىسىنىڭ دىئامېترى 1 — 3 مىللىمېتر كېلىدۇ. زاپىسى تەخمىنەن 130 تونىنا.

3. ئېنېرگىيە كانى

كۆمۈر كانى: كۆمۈر ناھىيە تەۋەلىكىدە بىرقەدەر مول كان بايلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ئۇچ چوڭ كۆمۈرلۈكىنىڭ ئومۇمىي زاپىسى 18 مىليارد 220 مىليون تونىنا. بۇنىڭ ئىچىدە بۇغاز كۆمۈرلۈكىنىڭ زاپىسى 16 مىليارد 700 مىليون تونىنا، تارانچى كۆمۈرلۈكىنىڭ زاپىسى بىر مىليارد 490 مىليون تونىنا، قۇلاق بۇلاق كۆمۈرلۈكىنىڭ زاپىسى 30 مىليون تونىنا.

4. باشقا كانلار

چېرىمتال كانى: ئاساسەن كۆلەمى ساھىلى ئەتراپىغا تارقالغان، زاپىسى تەخمىنەن 280 تونىنا.

گەچ كانى: ئاساسەن قۇمتاغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. زاپىسى 1 مىليون تونىندىن ئاشىدۇ.

سۇرمە تاش كانى: ئاساسەن تاشۇبلىق تۆۋەن ئول ئەتراپىغا تارقالغان، زاپىسى تەخمىنەن 3 مىليون تونىنا.

ھاك تېشى كانى: ئاساسەن، سەتىيەن، يامانسۇنىڭ شەرقىي ئول قاتارلىق

جايلىرىغا تارقالغان. زاپىسى تەخمىنەن 97 مىليون تونىنا.

ئوتقا چىداملىق سېغىز: ئاساسەن تارانچى قاتارلىق يەرلەرگە تارقالغان. زاپىسى تەخمىنەن بىر مىليون 270 مىڭ تونىنا.

VII باب جانلىقلار

§1. ئۆسۈملۈكلەر

1. ئاشلىق، ياغلىقدان: كۈزگى بۇغداي، يازغى بۇغداي، ئارپا، شال، كۆممىقوناق، ئاق قوناق، تېرىق، چۆرگۈن، قارا بۇغداي، يالىڭاچ ئارپا، كۆينەكلىك ئارپا، دادۇر، سېرىق ماش، كۆك پۇرچاق، يېشىل ماش، يېپسى پۇرچاق، نوقوت، قىچا، زىغىر، زاراڭزا، كۈنجۈت، ئاپتاپپەرەس قاتارلىقلار.

2. قوغۇن - تاۋۇز ۋە مېۋە - چېۋە: تاۋۇز، قوغۇن، چىلگە، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئالۇچا، نەشپۈت، چىلان، جىگدە، ئانار، ياڭاق، ئۈزۈم، ئالما، خەشەك ئالما، جىنەستە، ئەنجۈر، ئۈجمە قاتارلىقلار.

3. كۆكتات: سۇلۇق تۈرۈپ، قىزىل تۈرۈپ، پىرلاك (كىچىك تۈرۈپ)، كۆك تۈرۈپ، چامغۇر، سەۋزە، مايلىق يېپسۈبلەك، قىشلىق يېپسۈبلەك، كاپوستا، پالەك، تۈڭخاۋ، بېدىيان، كەرەپشە، شاڭدۇزا، يۇمغاقسۇت، كۈدە، جېسەي، سۇڭپىياز، سامساق، باش پىياز، شوخۇلا، پېدىنگەن، قىزىلمۇچ (لازا)، ئامېرىكا كاۋىسى، تەرخەمەك، سەي كاۋىسى، كۆك كاۋا، مەككە كاۋىسى (ئەنجان كاۋىسى)، مانتا كاۋىسى، تەرخەمەك كاۋا، ئاچچىق كاۋا، جاڭدۇ، ئوسۇك، تۈگۈنەك غوللۇق كاپوستا (چەلەك)، گۈللۈك سەي، جىنجىك سەي، تاتلىق زەنجىۋىل، ياڭيۇ، چاچ كۆكى قاتارلىقلار.

4. پاختا، كەندىر تۈرىدىكىلەر ۋە باشقىلار: كېۋەز، قۇلماق، قىزىلچا، كۆك تاماكا، كەندىر، ئىنەكپىستى (ئابدىسلىك) قاتارلىقلار.

5. گۈل - گىياھ: ئەتىرگۈل، ئۈجمەگۈل، كاككۇكگۈل، مىلەن، گۈيخۇا گۈلى، گۈيزى، نازۇگى، ياسىمەن، چاي گۈلى، دۇڭچاق، گۈلسۇرۇخ، بەيىۋىلەن، يۇيېمېي، فىكوس، نەنتىيەنجۇ، جۇخارگۈل، چوغلۇق، نارىكەس، ئاسماگۈل، چىنە گۈل، لەيلىگۈل، خۇستا گۈلى، مېھراي، شازادىگۈل، جۇدىڭخۇك، ۋىئولېت گۈلى. جىنسىلەن، ئات تۇۋاق، لەيخۇا گۈلى، گۈلەمبىر، تۇن لەيلىسى، ھەشقىپەچەك، بۇبۇگاۋ، قوناقگۈل، مۇرچىۋا، تاجىگۈل، گۈلسۆسەر، كۆزلۈك لاندىش، ھەپىرەڭگۈل، نامازشام گۈلى (ئاخشام ئارا)، خېنىگۈل، سېپسق يار، ئۇياتچانگۈل، چۆل يالپۇزى، پانۇسگۈل، ئەپىيۇنگۈل، تۇرۇپ، لاندىش، كاكتوس (شاپىلاقگۈل)، يۇمىلاق كاكتوس، تاغ كاكتوس، كالتەكسمان كاكتوس، شېجۇالەن، ھوۋىگۈل، زىنچە نىلۇپەر قاتارلىقلار بار.

6. جۇڭگىي دورا ئۆسۈملۈكلىرى: سوغىگۈل، ياۋا سامساق، قىزىل مارال،

قىزىل چوغلۇق، ھىلك، چىيەنخۇ، قارا لەيلىسى (ئاقۇش ئوت)، داڭگۇي، شۇمبۇيا، قان تېپەر، رەۋەن، ماڭدار، ياپىلاق ئارچا، پەربۇن، يالپۇز (سۇيزە)، چۇچۇكبۇيا، پىچەكگۈل، يەر مەدىكى، چۆل يالپۇزى، شاپتۇل مېغىزى، ئۇرۇك مېغىزى، ئېيىق تاپان، ئاق چوغلۇق (ئاق شۇيگۈل) شۇيىسى، جۇلاغ، زاراڭزا، شازانىدىرا، سېرىق يۇگي، گەنبەيزى، قارامۇق، رىنىدەنساۋ، بەھمەن، مور (ساڭراۋ قۇلاق)، ئالقات، ياۋا سۇپۇرگە، ئالقات يىلتىز پوستى، قېرىقىز، خەنلىيەنساۋ، ساۋخېچى، قارا ئەندىز، لوپىنۇر كەندىرى، قىرىق بوغۇم، ئاقباش ئوت، ئات قۇلاق، پاقا يوپۇرمىقى، قىزىل پۇرچاق، گۈلبوغۇم.

7. دەل ـ دەرەخلەر: بال قارىغاي، شەمشاد، قارا ئارچا، قىزىل قېيىن، ئاق قېيىن، ئېرغاي، موڭغۇلىيە قارىغىيى، ئۇرۇك، نەشپۈت، قارايا‌غاچ، جىگدە، ئۇجمە (جۇجەم)، سۆگەت، چىلان، ئاق ئاكاتسىيە، كاتالپا، زاراك، كاۋاۋىچىن دەرىخى، ئارچا، يۇلغۇن، توغراق، ياسىن، ياڭاق، ئاق سەگى تېرەك، شىنجاڭ سەگى تېرىكى، تاغ تېرىكى، كۆك تېرەك، يۆگمەچ سۆگەت، سېدە، پىندىق ياڭاق، ئامۇرپا، ئالما، ئامۇت قاتارلىقلار.

8. ئوت ـ چۆپلەر: ئۇنچە ئوت، تۇكلۇك ئوت، ئەركەك چۆپ، چىغ، چېغىرتماق، ساسۇك، شىۋاق، چاتقال، قۇموش، بىدەياق، چاكاندا، قىل يوپۇرماقلىق ئەمەن، ئاپىخان، ئازغان، دالا بېدىسى، ئىت سىيگەك، قامراق (گىرلەن)، تېرىسكەن، قوشقاش ئوت، قارىغان، يانتاق، بۇيا، ئاجرىق ئوت، ياۋا ئارپا قاتارلىقلار.

§2. ھايۋانلار

1. ھايۋانلار

بېقىلىدىغان ھايۋانلار: كالا، ئات، قوي، ئۆچكە، ئېشەك، خېچىر، چوشقا، ئىت، توشقان، بۇلغۇن، قوتاز، تۆگە قاتارلىقلار.

ياۋايى ھايۋانلار: بۆرە، بۇغا، يىلپىز، قوڭۇر ئېيىق، قاۋان (ياۋا چوشقا)، قىزىل تۈلكە، مولۇن، ياۋا توشقان، چاشقان، تېيىن، كىرپە، ئارقار، سۈلەيسۇن، سۆسەر، كىيىك، ياۋاتۆگە، تاغ تېكىسى، ئاغمىخان، موڭغۇلىيە‌شىنجاڭ ياۋا ئېشەكى قاتارلىقلار بار.

2. ئۇچار قۇشلار

ئۆي قۇشلىرى: توخۇ، ئۆردەك، كەپتەر بۆدۈنە قاتارلىقلار.

ياۋايى قۇشلار: ئولار، بۇركۈت، سېغىزخان، ئاققۇ، بېلىقئالغۇچ، قاغا، ئاق قۇشقاچ، تۇرنا، قارلىغاچ، ياۋا ئۆردەك، كاككۇك، كەكلىك قاتارلىقلار بار.

3. ھاشاراتلار

بېقىلىدىغان ھاشاراتلار: پىلە، ھەسەل ھەرىسى قاتارلىقلار.

ياۋايى ھاشاراتلار: كېپىنەك، يىڭناغۇچ، ياچىبەگ، قارا چېكەتكە، ئۆمۈچۈك، سازاك، پاقا، پاتمىچۇق، كەسلەنچۇك، يىلان، چېكەتكە، چايان (سېرىق ئېشەك)، چۈمۈلە.

4. بېلىقلار

بېقىلىدىغان بېلىقلار: لاققا بېلىقى، تاپان بېلىقى، زاغرا بېلىق، كارىپ بېلىقى، ئالتۇن بېلىق قاتارلىقلار.

ياۋايى بېلىقلار: ئىت بېلىقى، سېرىق يىلان بېلىقى قاتارلىقلار.

VIII باب تەبىئىي ئاپەت

§1. كەلكۈن

يۇقىرىنىڭ 12 - يىلى (1734 - يىلى) شىمشىگىيادا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، ساراي، دۇكان، ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرىنى ئېقىتىپ كەتكەن.

چىەنلۇڭنىڭ 37-يىلى (1772 - يىلى) ئەتىيازدا شەھەر ئەتراپىغا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، دېھقانلار كەلكۈن سۈيىدىن پايدىلىنىپ ئېتىزلارنى سۇغىرىپ، شۇ يىلى ئاشلىقتىن مول ھوسۇل ئالغان.

مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى) تۆرۈك، ئېدىر غوللارغا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، ئېتىز - ئېرىقلارنى بېسىپ، تۇگمەنلەرنى بۇزۇپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەرگە بىردىنلا چوڭ كەلكۈن كېلىپ، چوڭ دەرەخلەرنى يىلتىزى بىلەن قومۇرۇپ، كۆۋرۈكلەرنى بۇزۇۋەتكەن.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 8 - ئايدا تاغدا قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەلكۈن ئاپەتكە ئايلانغان. تاشۇبلىقنىڭ تۇگۇك، ئەرگۈك، سەنگۈك، خوتۇنتام، شوپۇل دېگەن يەرلىرى، تىيانشاننىڭ ئېدىر، تۆمۈرتى، نېرناسى دېگەن يەرلىرى ۋە بوغاز، باغداش، جىگدە قاتارلىق جايلار ئومۇمىيۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىغان. جاڭ شىجيۇ، قاسىم قاتارلىق 27 ئائىلىنىڭ ئۆيى ئۆرۈلۈپ كەتكەن. نۇرغۇن كارىز، ئۆستەڭلەر گۇمىۋرۈلۈپ كەتكەن. 957 مو يەردىكى بۇغداينى كەلكۈن بېسىپ كەتكەن، 1000 تۇپتەك چوڭ دەرەخنى قومۇرۇۋەتكەن.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) تۆرۈك غولىغا كەلكۈن كېلىپ، بەش تۇگمەننى ئېقىتىپ كەتكەن.

1958 - يىل 8 - ئايدا توغۇچى رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جاي — توغۇچى بازىرى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىغان. رايونلۇق مەھكىمە، تەمىنات سودا كوپىراتىپى، ئاشخانا، سارايلارنى سۇ بېسىپ كەتكەن. بىر قىسىم ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ كەتكەن.

1959 - يىل 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ۋە 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا ناھىيە بازىرى

ۋە پالۋانتۇر، ئاستانە گۈڭشېلىرى ئىككى قېتىم كەلكۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، 21 كۆۋرۈك، 52 ئېرىق-ئۆستەڭ، 229 ئېغىز ئۆي، 37 كارىز، 3000 موددىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەرنى كەلكۇن بېسىپ بۇزۇۋەتكەن. 6-ئاينىڭ 7-كۈنى توغۇچى گۈڭشېسىغا كەلكۇن كېلىپ 170 ئېغىز ئۆينى ئۆرۈۋەتكەن. تېخى پىشمىغان بۇغداي، ئاق قوناق، كۆممىقۇناق بولۇپ، 1400 نەچچە مو يەردىكى زىرائەتنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. 29 كارىز، 20 نەچچە كۆلنى بۇزۇۋەتكەن. 6-ئاينىڭ 21-كۈنى سائەت 15 ئەتە راپىدا يەتتە قۇدۇق گۈڭشېسىغا كەلكۇن كېلىپ، ۋاقتىدا قۇتقۇزۇۋالغانلىقتىن چوڭ زىيان بولمىغان.

1961-يىل 7-ئاينىڭ 21-كۈنى قۇمۇلغا ئىنتايىن چوڭ كەلكۇن كەلگەن. شۇ كۈنى تاغلىق رايوندا ئومۇميۈزلۈك قاتتىق يامغۇر ياغقان. يېغىن مىقدارى 93.4 مىللىمېتىرغا يەتكەن. تۆرۈك ئولىدا كەلكۇننىڭ ئېقىن تېزلىكى 290 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يەتكەن. ئېدىرغولىدا كەلكۇننىڭ ئېقىن تېزلىكى 455 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يەتكەن. باشقا غول ئېغىزلىرىدىكى كەلكۇن سۈيىمۇ شىددەت بىلەن كۆپەيگەن. كەلكۇن تۆمۈرىيول ئۇلى ۋە لەنجۇ-شىنجاڭ تاشيولىنىڭ نۇرغۇن يەرلىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان. شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ ھەممە كۆۋرۈكلىرىنى بۇزۇپ تاشلىغان. ئاقىيەردىكى ياشلار سۇ ئامبىرىنىڭ توسمىسى پارتلىتىلىپ كەلكۇن سۈيى ئېقىتىۋېتىلگەن.

1973-يىل 8-ئاينىڭ 14-كۈنى تېيانشان گۈڭشېسىدا قار يامغۇر ياغقان. كۆشۆتى ئولىدا كەلكۇننىڭ ئېقىن تېزلىكى 100 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يېتىپ، كۆشۆتى ئېغىزى ئىچىدىكى تاشيول ۋە كۆۋرۈكلەرنى بۇزۇۋەتكەن. قاتناش يېرىم ئايدەك توختاپ قالغان. 1.5 كىلومېتىر ئاسفالت يول بۇزۇلۇپ كەتكەن.

1976-يىل 7-ئاينىڭ 1-كۈنى كۆشۆتى ئولىدا كەلكۇن كېلىپ، تېزلىكى 55 كۇب مېتىر/سېكۇنتقا يەتكەن. كەلكۇن تاش-شېغىللىق سەلگە ئايلىنىپ 18 كۆۋرۈك بۇزۇلۇپ، يوللار توسۇلۇپ، قاتناش ئۈزۈلۈپ قالغان.

1979-يىلى كەلكۇن كۆپ قېتىم زىيان سالغان. 6-ئاينىڭ 21-كۈنى 600 مو بۇغدايلىق، 23 ئېغىز ئۆي ۋەيران بولۇپ، 730 نەچچە تۈياق قوي ئۆلگەن. 6-ئاينىڭ 30-كۈنى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىغا كەلكۇن كېلىپ 80 مو بۇغدايلىق، 70 نەچچە مو قوغۇنلۇق ۋەيران بولغان. ئوتتۇرا مەكتەپ، دېھقانچىلىق تېخنىكا پوندىكى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ئۆيلىرىگە سۇ كىرىپ كەتكەن. 7-ئاينىڭ 19-كۈنى كەلكۇن سۈيى چوڭ ئۆستەڭنىڭ بەش يېرىنى، ئىككى كىلومېتىر ئۈزۈنلۇقتىكى كەلكۇن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆستىكىنى بۇزۇۋەتكەن. 8-ئاينىڭ 2-كۈنى كەلكۇن بۇلۇڭتوغراقا زىيان سېلىپ 480 مو ئېتىزنى، 15 ئېغىز ئۆينى ۋەيران قىلغان.

1980-يىل 8-ئاينىڭ 26-كۈنى سائەت 2 دىن 10 مىنۇت ئۆتكەندىن تارتىپ سائەت 2 دىن 50 مىنۇت ئۆتكەنگە قەدەر ئاستانە گۈڭشېسىنىڭ 2-دادۇيىدە مۇشتۇمىتۇت قارا يامغۇر يېغىپ، يامغۇر بىلەن تەڭلا كەلكۇن كېلىپ، ئىككى كارىز،

بىر ماشىنىلاشقان قۇدۇقنى كەلكۈن بېسىپ كەتكەن. ئات، قوي ئېغىللىرىنى ئۆرۈۋەتكەن. دادۇي مەكتىپىنىڭ ئالتە سىنىپى (252 كۋادرات مېتر) 30 سانتىمېتر چۆكۈپ، تاملىرى يېرىلىپ كەتكەن. ئەزالاردىن شېرىپ موللا، لىيۇ فېڭلىۋەنلەرنىڭ ئۆيلىرى ئۆرۈلۈپ كەتكەن.

1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 4 - كۈنى باموۇندىن كەلكۈن كېلىپ كەڭلىكى 25 مېتر، تېزلىكى 15 كۇب مېتر/سېكۇنت بولغان كەلكۈن سۇيى بۇلۇڭتوغراق ئەرداۋ-چىڭ دادۇيىدىكى 52 ئائىلىنىڭ 109 ئېغىز ئۆيىنى ئۆرۈۋەتكەن. 40 نەچچە مو يەردىكى بۇغداي بېغىنى ئېقىتىپ كەتكەن، خاماندىكى 220 مىڭ جىڭ ئاشلىق، ئىككى ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇغا چىلىشىپ قېلىپ 200 نەچچە مىڭ يۈەنلىك زىيان بولغان.

§2. بوران

سۇڭ سۇلالىسى تەيپىڭنىڭ شىڭگو 6 - يىلى (981 - يىلى) ۋاڭ يەندې ئىدىقۇتقا ئەلچىلىككە كېتىۋېتىپ جىن - شەيتانلارنىڭ قارغىشى تەگكەن جايدا (ھازىرقى سەنجاپاردا) قاتتىق بورانغا دۇچ كەلگەن.

چىڭ سۇلالىسى چيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) 2 - ئايدا قاتتىق بوران چىقىپ، يەر - جاھان قاراڭغۇلىشىپ كەتكەن، ئاسماندىن سېرىق قۇم ياغقان.

چيەنلۇڭنىڭ 35 - يىلى (1770 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شەرقىي شىمال تەرەپتىن گۈركىرەپ قاتتىق بوران چىقىپ، كونىشەھەر (لوچىڭ)نىڭ جەنۇبىي قاراۋۇل دەرۋازىسى سىرتىدىكى ئابدە راۋىقى ئىچىدىكى خاتىرە تېشىنى ئۆرۈپ، ئۇچ پارچە قىلىۋەتكەن.

تۇڭجىنىڭ 12 - يىلى (1873 - يىلى) قىشتا لىيۇياڭدىن كەلگەن كۆزەتكۈچى لى شيەن ئەسكەر باشلاپ جايۇيگۇەندىن چىقىپ توغراقلىقنىڭ غەربىگە يېتىپ كەلگەندە قاتتىق بورانغا ئۇچراپ، نۇرغۇن ئادىمنى بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن. ئات، ھارۋا، مۇلازىملىرى يوقاپ كەتكەن. شۇ كۈنى تاشۋېلىق شەھرىنىڭ ئىچىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىنى بوران ئېچىۋەتكەن. باش دېۋان مەھكىمىسىنىڭ ئالدىدىكى دالدا تامنى بوران ئۆرۈۋەتكەن.

گۇاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى قارا بوران چىقىپ بەزى ئۆيلەرنى ئۆرۈۋەتكەن.

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 8 دە شەھەر بازىرى ئەتراپىدا قارا بوران چىقىپ، قۇم - تاشلارنى ئۇچۇرۇپ، جاھانىنى قاراڭغۇلۇق قاپلىغان. كېچە سائەت 12 دە بوران ئازراق پەسەيگەن. بازار ئىچىدىكى قۇملۇق كوچىدا ئولتۇرۇشلۇق 30 نەچچە ياشلىق خۇيزۇ چاڭ لاۋا يېڭىشەھەرنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى بىر قەبرىستانلىقتا قۇم ئاستىدا قېلىپ ئۆلگەن. توغۇچىدا ئىككى بالىنى بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بىرسىنىڭ جەسىتى سۇمقاغىدىن تېپىلغان. يەنە بىرسى تېپىلمىغان.

1955 - يىل 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئەردۇخۇدا قاتتىق بوران چىقىپ قىزىل يۇلتۇز دېھقانچىلىق 1 - مەيدانىنىڭ 300 نەچچە مو تېتىزى ئاپەتكە ئۇچرىغان.

1957 - يىل 7 - ئاينىڭ 4 - كۈنى سەنجاپاردا قاتتىق بوران چىقىپ، تۆت ئېغىز ئۆينىڭ ئۆگزىسىنى ئېچىۋەتكەن. ئانتېننانى سۇندۇرۇەتكەن.

1958 - يىل 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئون سائەت توختىماي قاتتىق بوران چىقىپ، توغۇچى، قارادۆۋە، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى قاتارلىق جايلار ئومۇمىيۈزلۈك ئاپەتكە ئۇچرىغان. جۇملىدىن توغۇچىدا ئاپەتنىڭ ئەڭ ئېغىر بولغان، 14 مىڭ 160 مو ئېتىز ئاپەتكە ئۇچرىغان. بوران ئېتىزلارنىڭ يۇزىنى 2 - 3 سانتىمېتر قېلىنلىقتا ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بىر قىسىم ئېتىزلارنى قۇمغا كۆمۈۋەتكەن. قۇمنىڭ ئەڭ قېلىن يېرى 22 سانتىمېتر كېلىدۇ. 1200 مو يەرنى قايتا تېرىشقا، 766 مو يەرنى تولۇقلاپ تېرىشقا توغرا كەلگەن. 54 كارىز ئاچمىسىنى كۆمۈۋەتكەن. 45 مىڭ جىڭ ئوت-ساماننى ئۇچۇرۇپ كەتكەن. 40 تۇپ يوغان دەرەخنى ئۆرۈۋەتكەن، تۆت ئېغىلنى بۇزۇۋەتكەن، ئۇچ ئېغىز ئۆينىڭ ئۆگزىسىنى ئۇچۇرۇپ كەتكەن، سەككىز غۇلاچ سوقۇمىنى ئۆرۈۋەتكەن. 5 - ئاينىڭ 10 -، 11 - كۈنلىرى يەنە بوران چىققان. بۇلۇڭتوغراقنىڭ گاداجىڭزا دېگەن يېرىدە بوران تېخىمۇ كۈچەيىپ، 19 كارىزنىڭ ئاچمىسىنى كۆمۈۋەتكەن. 5 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سەنجاپاردا بوران چىقىپ پولات قۇرۇلمىلىق بىر قانچە چىدىرنى ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بېنزىن قاچىلانغان باكلارنى ھەر تەرەپكە ئۇچۇرۇپ كەتكەن. بوراندا ئۇچقان تاشلار ماشىنىلارنىڭ ئەينەكلىرىنى چېقىپ، ئۇچ ئادەمنى يارىلاندۇرغان.

1961 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنى قاتتىق بوران چىقىپ بىرەمدىلا بوران كۈچى 40 مېتر/سېكۇنتتىن ئېشىپ كەتكەن. يەندۇك پويىز ئىستانسىسىنىڭ ئەتراپىدا تۆمۈرىيولنى قۇم كۆمۈۋەتكەنلىكتىن پويىز رېلىستىن چىقىپ كەتكەن. لياۋدۇك پويىز ئىستانسىسىدا رېلىس بىر مېتردىن قېلىنراق قۇم - تاستىدا قالغان. ۋاگونلارنىڭ ئەينەكلىرىنى ئۇچقۇر تاشلار چېقىۋەتكەن. قۇم تاشلار تېگىپ پويىزنىڭ سىرتىنى پۈتۈنلەي چوشۇرۇۋەتكەن. ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىنى ئېچىۋەتكەن. 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى يەتتە قۇدۇقتا ئالاھىدە قاتتىق بوران چىققان ۋە قۇم كۆچكەن. ئەڭ چوڭ بوران كۈچى 12 بالغا يەتكەن، قۇم - شېغىللار ئۇچۇپ ئاسماننى قاپلاپ، ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق باسقان.

1964 - يىل 7 - ئاينىڭ 26 - كۈندىن 8 - ئاينىڭ 2 - كۈنگىچە ناھىيە بازىرىنىڭ جەنۇبىدىكى چۆلدە ئۇدا يەتتە كۈن شەرقىي جەنۇب بورىنى چىققان. شۇنىڭدىن كېيىن تېمپېراتۇرا 40°C تىن ئېشىپ كەتكەن.

1968 - يىل 4 - ئاينىڭ 22 - كۈنى دۆربەجىن ئەتراپىدا قاتتىق بوران چىققان. ئەڭ يۇقىرى بوران تېزلىكى 37 مېتر/سېكۇنتقا يەتكەن. پويىز ئىستانسىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئۆگزە كاھىشلىرىنىڭ تولىسىنى بوران ئۇچۇرۇپ كەتكەن. قۇم - شېغىللار ئىشىك - دېرىزىلەرنىڭ ئەينەكلىرىنى پۈتۈنلەي چېقىۋەتكەن.

1972 - يىل 5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا لوتۇچەنزە ئەتراپىدا 70 قانچە سائەت بوران چىققان.

1973 - يىل 4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى شەھەر بازىرىنىڭ شەرقىي قىسمىدا قاتتىق بوران چىققان. لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ تاغ ئېغىزى ئىستانسىسىدا توختىغان پويىزنىڭ بىر نەچچە ۋاگونىنى بوران ئۆرۈۋەتكەن.

1979 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈندىن 11 - كۈنىگىچە كۈچلۈك سوغۇق ھاۋا كىرىپ، قاتتىق بوران چىققان ھەم قېلىن قار ياغقان. تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ كەتكەن. ئەڭ زور شامال كۈچى ئون بالغا يەتكەن. ئون ئادەم ئۆلگەن. ئىككى ئادەم يارىلانغان. 7800 تۈياق چارۋا - مال ئۆلگەن. 8200 مو يەردىكى بۇغداي خاراب بولغان. 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يەنە بىر قېتىم بوران چىقىپ، ھاۋا سوۋۇپ كەتكەن. ئەمدىلا ئۇنۇپ چىققان قوغۇن مايسىلىرى ئۇشۇپ كەتكەن.

1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تاشۇبۇلىقتا قاتتىق بوران چىققان. بورانىنىڭ ئەڭ يۇقىرى تېزلىكى 30 مېتر/سېكۇنتقا يەتكەن. بىر قىسىم ئېتىزلارنىڭ يۈزىنى 10—15 سانتىمېتر قېلىنلىقتا ئۇچۇرۇپ كەتكەن.

§3. قار ۋە سوغۇق

چىلە سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (1773 - يىلى) 1 - ئايلاردا قۇمۇلدا 40 نەچچە كۈن قېلىن قار ياغقان.

چېيەنلۇڭنىڭ 39 - يىلى (1774 - يىلى) 5 - ئايدا قۇمۇلدا قېلىن قار ياغقان. تاغلىق جايلاردا قار تېخىمۇ قېلىن يېغىپ، نۇرغۇن چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

چېيەنلۇڭنىڭ 50 - يىلى (1785 - يىلى) قىشتا قۇمۇلدا ئادەتتىن تاشقىرى قاتتىق سوغۇق بولۇپ، نۇرغۇن چارۋا ئۆلگەن.

گۇاڭشۈنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 4 - ئاينىڭ 13 - كۈنى تېيانشان تېغىدا ئىككى چى قېلىنلىقتا قار ياغقان. بىر قانچە كۈندىن كېيىن قەھرىتان سوغۇق بولۇپ، يول بويى تاغ جىلغىلىرىدا 50 نەچچە تۈياق ئات، تۆگە توڭلاپ ئۆلگەن.

مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) قىشتا قۇمۇلدا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، نۇرغۇن چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) تاشۇبۇلىقنىڭ شوپۇل تېغىدا ئىككى كۈن قار يېغىپ، قېلىنلىقى 1.5 مېترغا يەتكەن. نۇرغۇن چارۋا قىرىلىپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 8 - ئايلاردا تۆمۈرتى، توشۇ، نېرناسى، ئېدىر قاتارلىق جايلاردا قېلىن قار يېغىپ، ئارپا زىرائەتلىرى ئۇشۇپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇدا بىر قانچە كۈن قار يېغىپ، قارنىڭ قېلىنلىقى بىر مېترغا يەتكەن. نۇرغۇن چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

1950 - يىلى قىشتا ئاجايىپ قاتتىق سوغۇق بولۇپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ باندىت تازىلاش قوشۇنىنىڭ 1000 دىن ئارتۇق ئادىمى ئۇششۇپ رەخمىلەنگەن. غەربىي تاغنىڭ سەكرا دېگەن يېرىدە چارۋىنىڭ ھەممىسى توڭلاپ ئۆلگەن.

1959 - يىلى قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، شاپتۇل دەرەخلىرى ئۇششۇپ كەتكەن. ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا پىيادە كېلىۋاتقان نۇرغۇن دېھقانلار دالىدا توڭلاپ ئۆلگەن.

1962 - يىل قىشتا قاتتىق سوغۇق بولۇپ، 4500 مو كۆزگى بۇغداي ئۇششۇپ نابۇت بولغان.

1964 - يىل 3 - ئاينىڭ 8 - كۈنى غەربىي تاغدا 1.4 مېتر قېلىن قار يېغىپ، 28 مىڭ تۈياق چارۋا توڭلاپ ئۆلگەن.

1973 - يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى يەتتە قۇدۇقتا قار يېغىپ ئون نەچچە مو قوغۇن مايسىسى ئۇششۇپ نابۇت بولغان.

1976 - يىل 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى قۇمۇلدا بالدۇر قار يېغىپ، قىشلىق يېسىۋېلىك ئېتىزدىلا مۇزلاپ كېتىپ 20 مىليون جىڭ يېسىۋېلىك زىيانغا ئۇچرىغان. مۇشۇ يىلى قۇمۇلدا يېسىۋېلىك قىس بولۇپ، بىر كىلوسىنىڭ باھاسى ئىلگىرىكى يىللار دىكىدىن تۆت ھەسسە ئۆرلەپ كەتكەن.

1976 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىن 12 - كۈنىگىچە تاشۇېلىق كۆچلۇك سوغۇق ئېقىمنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، شۇېرغانلىق قار ياغقان. 1800 تۈياقتىن ئارتۇق ئوغلاق - پاخلان توڭلاپ ئۆلگەن، ئۇچ مالچىمۇ توڭلاپ ئۆلگەن. 5 - ئاينىڭ 14 - كۈنى تۆزلەڭلىكتىكى رايونلارغا ئېغىر قىرو ئۇششۇكى تېگىپ 80% تىن ئارتۇق كۆمىلىقونا قىنىڭ يوپۇرمىقى ئۇششۇپ كەتكەن. تاتلىق ياڭيۇ (خۇڭشۇ) نىڭ ھەممە يوپۇرمىقى ئۇششۇپ قالغان. 80% ئۇزۇم تېلى ۋە 35% ئالما دەرىخى ئۇششۇپ نابۇت بولغان. 50% قوغۇن، 60% تاۋۇز پىلەكلىرى، 80% — 90% كۆكتات مايسىسى ئۇششۇپ خاراب بولغان.

1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى تاشۇېلىقتا قار يېغىپ 360 نەچچە تۈياق ئوغلاق - پاخلان توڭلاپ ئۆلگەن.

§4. قۇرغاقچىلىق ۋە ئىسسىق شامال

مىنگۈنىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) قۇمۇلدا ئېتىياز پەسلىدە قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، تاغ سۈيى چۈشەلمەي، ئېتىزلار قۇرۇپ، يېرىلىپ كەتكەن.

مىنگۈنىڭ 33-، 34 - يىللىرى (1944-، 1945 - يىللىرى) ئۇدا قۇرغاقچىلىق يۈز بېرىپ، تاغ سۈيى ئازىيىپ كېتىپ، بۇغدايلار مايسا سۈيىنى ۋاقتىدا ئىچەلمىگەن؛ تاغ سۈيىگە قاراشلىق جايلاردا ھەتتا ئۇرۇقلۇقمۇ يېغىۋېلىنمىغان.

1952 - يىلى يازدا، قۇمۇلدا قاتتىق ئىسسىق بولۇپ، 7 - ئايىنىڭ 15 - كۈنىي تېمپېراتۇرا 43.9°C قا يەتكەن.

1954 - يىل 5 - ئايدا، تاغ سۇيىنىڭ كېلىشى كېچىكىپ كەتكەن. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ناھىيە بازىرىدىكى كادىرلار، ئىشچىلار ۋە ئاھالىلەرنى قىزىلىيۇلغۇنغا بېرىپ، چېلەكتە سۇ توشۇپ بۇغداي سۇغىرىشقا سەپەرۋەر قىلغان.

1962 - يىل 6 - ئايىنىڭ 12 - كۈنى ناھىيە بويىچە 80 مىڭ مو يەردىكى بۇغداينىڭ تولىسى مايسا سۇيىنى ئىچەلمەي قۇرۇپ كەتكەن.

1964 - يىل 6 - ئايدا شەھەر رايونىدا قاتتىق ئىسسىق بولغان. 6 - ئايىنىڭ 25 - كۈنى يەر يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 43.6°C قا يەتكەن.

1974 - يىلى يازدا قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ھاۋا قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن. 6 - ئايىنىڭ 25 - كۈنىدىن 7 - ئايىنىڭ 15 - كۈنىگىچە ئۇدا ئالتە قېتىم ئىسسىق شامال چىققان. بۇغداي باشاقلىرى قۇرۇلۇپ قېلىپ، مىڭ تال دانىنىڭ ئېغىرلىقى ئىلگىرىكى يىلدىكىدىن چۈشۈپ كەتكەن.

1978 - يىلى قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولۇپ، بىر قىسىم بۇلاقلار قۇرۇپ كەتكەن، بەزى كارىزلارنىڭ سۇيى ئۇزۇلۇپ قالغان. نۇرغۇن تاغلىق كەنتلەردە ئادەم ۋە چارۋىلار سۇدىن قىسىلغان. بۇغدايلار مايسا سۇيىنى ئىچەلمىگەچكە، كەڭ دائىرىدىكى مايسىلار قۇرۇپ كەتكەن. يايلاقلاردا ئوتلار سارغىيىپ كەتكەن، چىملار قۇرۇپ يېرىلىپ كەتكەن. ئۆلچەپ ئېلىنغان مەلۇماتقا قارىغاندا ھەرقايسى غوللارنىڭ سۇيى 30 — 40% تازىيىپ كەتكەن.

§5. يەر تەۋرەش

چىڭ سۇلالىسى چىيەنلۇڭنىڭ 2 - يىلى 11 - ئايىنىڭ 8 - كۈنىي (1737 - يىلى 12 - ئايىنىڭ 28 - كۈنى) تاشۇبلىق، قۇمۇل، توغۇچىلاردا يەر تەۋرىگەن.

چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى 7 - ئايدا (1760 - يىلى 8 - ئايدا) قۇمۇلدا يەر تەۋرىگەن.

چىيەنلۇڭنىڭ 60 - يىلى 2 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى (1795 - يىلى 3 - ئايىنىڭ 18 - كۈنى) قۇمۇلدا يەر تەۋرىگەن.

داۋگۇاڭنىڭ 22 - يىلى 5 - ئايىنىڭ 3 - كۈنى (1842 - يىلى 6 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى) بارىكۆلدە يەر تەۋرەپ، قۇمۇلغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. «پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرى، تاملار ئۆرۈلگەن. نۇرغۇن ئادەم يارىلانغان.»

داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى 7 - ئايىنىڭ 26 - كۈنى دىگەر ۋاقتى بىلەن (1846 - يىلى 9 - ئايىنىڭ 16 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت 3 تىن ئۆتكەندە) قۇمۇلدا يېنىك يەر تەۋرىگەن.

مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يەتتە قۇدۇق قاتار-لىق جايلاردا 7.5 بال يەر تەۋرەپ، يەر 8 - 9 دەرىجىدە يېرىلغان. يەر تەۋرەش قۇمۇلنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن. غەربىي تاغدىكى بەكنى غول قاتار-لىق جايلاردا تاغلار يېرىلىپ، تاشلار گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن. تارانچى، دۆربەجىن، لياۋ-دۇڭ قاتارلىق جايلاردا ئۆيلەر سىلكىنىپ، ئادەم ۋە چارۋا مالالار خېيىم - خەتەرگە ئۇچ-رىغان. قۇمۇل بازىرى، قوشتىمكەن، ئاستانە، توغۇچى، يوپۇرماقبۇلاق قاتارلىق جايلار-دا كونا ئۆيلەر ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، يېڭى ئۆيلەرگە دەز كەتكەن.

مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا 5.5 بال يەر تەۋرىگەن.

مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ناھىيە بازىرىنىڭ شىمالىدا 5 بال يەر تەۋرىگەن.

1955 - يىلى 8-، 9 - ئاي مەزگىلىدە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدە يەر تەۋرەپ، قۇمۇلغا تەسىر كۆرسەتكەن، ئۆيلەردىكى ئېلېكتىر چىراغلىرى بىلەن ھويلا - ئارامىلاردىكى دەل - دەرەخلەر يېنىك سىلكىنگەن. ئىشىك - دېرىزىلەر جالاقلاپ كەتكەن.

ئۇچىنچى قىسىم ئاھالە

تارىخنا قۇمۇل ئاھالىسىنىڭ تەرەققىياتى ئۇرۇش بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلگەن. تىنچلىق يىللىرىدا ئاھالە بىرقەدەر تېز كۆپەيگەن، ئۇرۇش يىللىرىدا بولسا تېز ئازىيىپ كەتكەن. تاڭ دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى بىرقەدەر تىنچ بولغان، تىبەتنباۋ يىللىرىدا ئاھالە كۆپىيىپ 10 مىڭ كىشىدىن ئاشقان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇرپاننىڭ كۆپ قېتىم پاراكەندىچىلىك سەلبىي ئارقىسىدا قۇمۇل ئۇزۇن يىللار تىنچلىنالماي كەلگەن. ۋەنلى يىللىرىدىن (1573 - يىلدىن 1620 - يىللىرىغىچە) كېيىن قۇمۇلدا 400 - 500 ئائىلىلىكلا ئادەم قالغان، قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەردىن 300 نەچچە ئادەم قالغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ يىللىغىچە (1736 - يىلدىن 1820 - يىلغىچە) بولغان يۈز يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە قۇمۇل تىنچسىزلىق ئۆتتۈپ، ئاھالىسى زور دەرىجىدە كۆپەيىپ 10 مىڭدىن ئاشقان. تۇڭجى. گۇاڭشۈي يىللىرىدا (1862 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە) قۇمۇلدا ئۇرۇش، يېغىلىق ئۇزۇلمەي داۋام قىلغان، ئاھالە تېز ئازىيىپ كەتكەن. ئەڭ كۆپ ئازايغاندا ئاھالە سانى 3000 دىن كۆپرەك كىشىگە چۈشۈپ قالغان. گۇاڭشۈنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە مىنگو يىللىرىدا (1911 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە)، دېھقانلار قوزغىلىڭى مەزگىلىدە ئاھالىنىڭ ۋاقتىنچە سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىرى ھېسابقا ئېلىنمىغاندا، ئومۇمەن ئاھالە كۆپىيىپ كەلگەن. 1949 - يىلى ئاھالە كۆپىيىپ 50 مىڭ كىشىگە يەتكەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ھەرساھە، ھەرقايسى كەسىپلەردە ئەمگەك كۈچىگە ناھايىتى كۆپ ئېھتىياج چۈشتى. 50 -، 60 - يىللاردا دۆلەت پىلانلىق تۈردە ئىچكى ئۆلكىلەردىن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنى قۇمۇلغا كېلىپ قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا ئىچكىرىدىكى بىر قىسىم ئاپەتكە ئۇچرىغان ئۆلكىلەردىكى دېھقانلار ئۆزلۈكىدىن قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇغۇت نىسبىتى كۆپ يىللارغىچە ئىزچىل يۇقىرى بولۇپ كەلدى، شۇڭا قىسقىغىنە ئون نەچچە يىل ئىچىدىلا قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى، بولۇپمۇ خەنزۇلار ئاھالىسى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. 1983 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئاھالە 170 مىڭ كىشىگە يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 2.5 ھەسسىگە يېقىن كۆپەيگەن.

قۇمۇل ناھىيىسى كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي، بۇ يەردە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى كېچىكىپرەك ئېلىپ بېرىلغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئاساسەن، خەنزۇلار ئارىسىدا يولغا قويۇلغان. 1975 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇ-

رۇپپىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى تەشكىللىك ئاساس تا قانات يايدۇرۇلدى. ئۇچ يىلدىن كېيىن بۇنىڭ دەسلەپكى ئۇنۇمى كۆرۈلدى. 1977- يىلى يېزىلاردا خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى 1974 - يىلدىكى ‰44 تىن ‰14.86 كە چۈشتى. 1981 - يىلى ناھىيە بويىچە خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰9.85 كە، 1983 - يىلى ‰8.97 كە چۈشتى. پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنىڭ چوڭقۇر قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، بىر قىسىم تۇغۇت يېشىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ئاياللىرىمۇ ئۇزلۇكسىدىن تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللاندى.

I باب ئاھالە سانى ۋە ئاھالىنىڭ تارقىلىشى

§1. ئاھالىنىڭ كۆپىيىشى

قۇمۇلنىڭ ئاھالىسىگە دائىر خاتىرىلەرنىڭ ئەڭ بالدۇرقىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنگۇەن 4 - يىلى (630 - يىلى) باشلانغان. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا 1332 ئائىلە، 6788 ئادەم بولغان، كەيىۋەن يىللىرىدا (713 - يىلدىن 741 - يىلغىچە) 1729 ئائىلە بار دەپ خاتىرىلەنگەن. تىيەنباۋ يىللىرى (742 - يىلدىن 756 - يىلغىچە) 2467 ئائىلە، 10 مىڭ 157 ئادەم بارىدەپ خاتىرىلەنگەن.

XIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرى قۇبلايخان بىلەن خانلىق تالىشىپ 40 نەچچە يىل ئۇرۇش قىلغان، قۇمۇل خەلقى يېغىلىق تۇپەيلىدىن يۇرت - ماكانىدىن ئايرىلىپ سەرسان بولۇپ كەتكەن. ئۇلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى گەنسۇ، شەنشى ۋە چاڭجياڭ، خۇەيخې ۋادىلىرىغا شۇنىڭدەك يۇننەن قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ بېرىپ، خەنزۇلار ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. جىيۇەننىڭ 24 - يىلى (1287 - يىلى) يۇەن سۇلالىسىنىڭ پېشىۋاسى بېشىبالىقتىن خەنزۇ قوشۇنىنى ۋە يېڭىدىن بويسۇنغان قىسىملاردىن 500 نەسكەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا قاتناشتۇرغان.

مىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا قۇمۇل كۆپ قېتىم تۇرپان خانلىقىنىڭ پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ، «ئۇچ قېتىم گۈللىنىپ، ئۇچ قېتىم خاراب بولغان». قۇمۇل خەلقى كۆپ قېتىم گەنسۇنىڭ كۈيۈ ۋە خېشى ئەتراپلىرىغا قېچىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغان. چېڭخۇا يىللىرى (1465 - يىلدىن 1485 - يىلغىچە) ئىچكىرىگە بېرىپ قالغان 200 نەچچە قۇمۇللۇق بېيجىڭغا قېچىپ بېرىپ تىلەمچىلىك قىلىشقا مەجبۇر بولغان. مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەربىر ئادەمگە ئالتە كۈرە گۈرۈچ، ئۇچ توپىتىن رەخت بېرىپ

قۇمۇلغا قايتۇرغان. جياچىڭنىڭ 3 - يىلى (1524 - يىلى) قۇمۇلدا چوڭ ۋەيرانچىلىق يۈز بېرىپ، ئامان قالغان مىڭدىن ئارتۇق كىشى ئىچكىرىگە قېچىپ كەتكەن. بۇ يەردىكى ئەمەلدارلار ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ، يۇقىرىسىغا 500 دادەن، تۆۋەنىگە 100 دادەندىن ئوزۇق - تۆلۈك، ئۇرۇقلۇق تارقىتىپ بەرگەن. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ۋەنلى يىلـلىرىدا تۈزۈلگەن «سۇجۇ تەزكىرىسى» دە: «قۇمۇل ۋاڭلىقىدا، تۇرپانـنىڭ بىر قانـچـە قېتىم ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن 400 - 500 ئائىلە، 300 نەچچە ئەر قالدى» دەپ يېزىلغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ ئاھالە سانى بىر قەدەر تىزگىنلەنگەن. يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) قۇمۇلدا خەنزۇ، مۇسۇلمان مىللەتلەردىن 1251 ئائىلە، 4568 ئادەم بولغان. قۇمۇل جاساقلىقىغا تەۋە ئۇيغۇرلار 8417 كىشى بولۇپ، جەمئىي 12 مىڭ 985 كىشىگە يەتكەن. چىيەنلۇڭ يىللىرىدا (1736 - يىلدىن 1795 - يىلغىچە) قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى 1950 ئائىلە، 12 مىڭ 163 ئادەم، دەپ خاتىرىلەنگەن. چىيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) خانىنىڭ يارلىقى بىلەن قۇمۇلدىن 500 ئۆيلۈك ئۇيغۇر ئىلىغا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىلگەن. جياچىڭ يىلـلىرىدا (1796 - يىلدىن 1820 - يىلغىچە) قۇمۇلدا 13 مىڭ 293 ئادەم بارلىقى خاتىرىلەنگەن. تۇڭجى يىللىرىدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تۈپەيلىدىن، قۇمۇل ئاھالىسى بەكلا ئازىيىپ كەتكەن. گۇاڭشۈنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى) چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى تۇرپاننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 2000 دىن ئارتۇق قۇمۇللۇق ئۇيغۇرنى بەي يەنخۇنىڭ مەجبۇرىي ئېلىپ كەتكەنلىكى ئېنىقلانغان. گۇاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) زوزۇڭتاڭ قۇمۇلغا كەلگەندە قۇمۇلدا 3000 دىن ئارتـۇقـراقلا ئادەم بولغان. گۇاڭشۈنىڭ 17 - يىلى (1891 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى 6200 نەچچە كىشىگە كۆپەيگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا قۇمۇلدا ئۇيغۇر، خەنـزۇ، خۇيـزۇ بولۇپ، 13 مىڭ 15 ئادەم بولغان.

مىنگونىڭ 15 - يىلى (1926 - يىلى) پوچتا ئىدارىسىنىڭ تەكشۈرۈشىچە، قۇمۇلـنىڭ ئاھالىسى كۆپىيىپ 18 مىڭ 330 كىشىگە يەتـكەن. مىنگـونىڭ 34 - يىـلى (1945 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ئاھالىسى جەمئىي 28 مىڭ كىشىگە يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇلار 6659 كـىشى، ئۇيـغـۇرلار 18 مىـڭ 311 كىشى، خۇيزۇلار 2455 كىشى، قازاقلار 1146 كىشى، باشقا مىللەتلەر 18 كىشى بولغان. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي ئائىلە سانى 10 مىڭغا، ئادەم سانى 49 مىڭ 28 گە كۆپەيگەن. بۇنىڭ ئىچـىدە بازار ئاھالىسى 1943 ئائىلە، 9453 كىشى؛ يېزا ئاھالىسى 8092 ئائىلە، 39 مىڭ 575 كىشى بولغان. ئومۇمىي ئاھالە ئىچىدە: ئۇيغۇرلار 28 مىڭ 144 كىـشى، خەنـزۇلار 14 مىڭ 274 كىشى، خۇيزۇلار 3183 كىشى، قازاقلار 3397 كىشى، باشقا مىللەتلەر 30 كىشى بولغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيىنىڭ ئاھالىسى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 10 مىڭ 35 ئائىلە، 49 مىڭ 28 كىشى بولغان بولسا،

1976 - يىلىغا كەلگەندە (قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلۇشتىن بىر يىل ئىلگىرى) ئائىلەسانى 50 مىڭ 918 گە يېتىپ، 407.4% كۆپەيگەن، ئادەم سانى 242 مىڭ 585 كە يېتىپ، 394.79% كۆپەيگەن.

18 يىللىق نوپۇس، مىللەت ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 3 - 1

يىللار	ئائىلە، نوپۇس سانى				مىللەتلەر					ئومۇمىي نوپۇس ئىچىدە يېزا ئىگىلىك نوپۇس
	ئائىلە	نوپۇس	ئەر	ئايال	ئۇيغۇر	خەنزۇ	قازاق	خۇيزۇ	باشقىلار	
1949	10035	49028	25922	23106	28144	14274	3397	3183	30	39575
1951	10005	48833	25438	23395	28254	13809	3414	3321	35	39645
1953	10368	55103	30245	24858	29759	18342	3411	3556	35	41855
1955	10496	56798	29583	27215	31040	19115	3179	3492	98	42640
1957	12379	66857	35689	31168	32746	27127	3171	3779	34	44812
1959	35588	141069	84659	56410	35618	96666	3508	5111	166	49426
1961	34778	135035	77318	57717	35551	90210	3023	6122	129	56955
1963	29405	125496	68470	57026	37633	78718	3565	5482	98	70300
1965	31655	151766	81831	69935	40378	101490	3615	5974	309	62102
1967	36115	168583	90997	77586	42309	115849	3951	6181	293	88107
1969	42026	194269	103337	90932	47690	134288	4897	7099	295	105083
1971	42075	198887	104423	94464	49103	136487	5437	7574	286	104447
1973	41164	197626	101845	95781	53118	132215	4954	7113	226	72052
1975	48480	235052	121165	113887	57949	162210	5291	9112	490	132626
1977	34458	154524	79457	75067	52411	91250	5471	5217	175	119029
1979	37244	164420	84833	79587	54869	97792	6381	5214	164	119951
1981	36020	163892	84357	79535	55627	96541	6378	5123	223	117278
1983	44426	169648	87557	82091	57702	99351	6746	5119	730	115512

1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلدى. قۇمۇل بازىرىنىڭ ئاھالىسى ۋە بىر قىسىم يېزا ئاھالىسى شەھەرگە قاراشلىق قىلىپ ئايرىلدى. ناھىيىگە قاراشلىق رايونلاردا 34 مىڭ 458 ئائىلە، 154 مىڭ 524 ئادەم قالدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىگە قاراشلىق رايونلاردىكى ئومۇمىي ئائىلە 44 مىڭ 426 گە، ئومۇمىي ئادەم سانى 169 مىڭ 648 گە يەتتى. 1949 - يىلدىكىگە قارىغاندا، ئائىلە سانى 342.7%، ئومۇمىي ئادەم 246% كۆپەيگەن.

§2. ئاھالىنىڭ تارقىلىشى

1. ئاھالىنىڭ زىچلىقى

1949 - يىلى ناھىيە بويىچە بىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 0.58 ئادەم توغرا كېلەتتى. 1976 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەر بىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە 2.85 ئادەم توغرا كەلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا ئىككى ئادەم توغرا كەلدى. ئەگەر، چۆل - جەزىرە، تاغلارنى چىقىرىۋېتىپ، بوستانلىق كۆلەمى بويىچىلا ھېسابلىساق (بوستانلىقنىڭ كۆلىمى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 20 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ)، 1949 - يىلى ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 2.88 دىن ئادەم توغرا كېلەتتى. 1976 - يىلى ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە ئوتتۇرا ھېسابلىغاندا 14.27 دىن ئادەم توغرا كەلدى. 1983 - يىلى ھەربىر كۋادرات كىلومېتر يەرگە 9.98 ئادەم توغرا كەلدى (قۇمۇل بازىرىنىڭ ئاھالىسى 1977 - يىلى ناھىيىدىن چىقىرىۋېتىلگەنلىكتىن ئاھالىنىڭ زىچلىقى تۆۋەنلەپ كەتكەن).

2. شەھەر - بازار ئاھالىسى

1949 - يىلى قۇمۇل بازىرىدا ئاران 1943 ئائىلە، 9453 ئادەم بار ئىدى. 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغاندا شەھەر - بازار ئاھالىسى كۆپەيىپ، 12 مىڭ 401 ئائىلە، 67 مىڭ 899 كىشىگە يەتتى. ئائىلە سانى 1949 - يىلدىنكىدىن 538.24%، ئادەم سانى 618.28% كۆپەيدى. 1977 - يىلدىن كېيىن شەھەر - بازار ئاھالىسى قۇمۇل شەھىرىگە ئايرىپ بېرىلدى.

3. كان رايونىنىڭ ئاھالىسى

ناھىيە تەۋەلىكىدىكى تارانچى كۆمۈر كانى، يامانسۇ تۆمۈر كانى، يەتتەقۇدۇق تۇزچىلىق باش زاۋۇتى ۋە قوۋۇق ئېغىزى ئاھالىلەر كان رايونى ئاھالىسىگە تەۋە بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 11 مىڭ 561 ئائىلە، 46 مىڭ 123 كىشى بولغان. ئۇلار پۈتۈن ناھىيە ئائىلە سانىنىڭ 26.02 پىرسەنتىنى ۋە ئادەم سانىنىڭ 27.19 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە تارانچى كان رايونىدا 1964 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 1711 ئائىلە، 9002 ئادەم بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 8142 ئائىلە، 30 مىڭ 705 ئادەمگە يېتىپ، 1964 - يىلدىنكىدىن ئائىلە سانى 375.9%، ئادەم 241.1% كۆپەيگەن. قوۋۇق ئېغىزىدا 1964 - يىلى 855 ئائىلە، 4209 ئادەم بار بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 1293 ئائىلە،

6296 كىشىگە يېتىپ، 1964 - يىلدىكىدىن ئائىلە 51.2%، ئادەم سانى 49.6% كۆپەيگەن. يامانسۇ كانىدا 1973 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 596 ئائىلە، 3113 ئادەم بار بولۇپ، 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 933 ئائىلە، 4096 كىشىگە يېتىپ، 1973 - يىلدىكىدىن ئائىلە 56.5%، نوپۇس 31.6% ئاشقان. يەتتەقۇدۇق تۇزچىلىق باش زاۋۇتىدا 1978 - يىلنىڭ ئاخىرىدا 5998 ئادەم بار ئىدى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 5026 گە چۈشۈپ، 1978 - يىلدىكىدىن 16.2% ئازىيىپ كەتكەن.

4. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىنىڭ ئاھالىسى

1964 - يىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىدا جەمئىي 5290 ئائىلە، 23 مىڭ 126 ئادەم بار ئىدى. ئۇ پۈتۈن ناھىيىدىكى ئائىلىنىڭ 18.42 پىرسەنتىنى، نوپۇسنىڭ 17.32 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تۈەن - مەيدانلىرىدا جەمئىي ئائىلە 8955 كە، نوپۇس 39 مىڭ 561 كىشىگە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئائىلە سانىنىڭ 20.16 پىرسەنتىنى، ئادەم سانىنىڭ 23.32 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدىغان بولدى ھەم 1964 - يىلدىكىدىن ئائىلە 69.3%، ئادەم 71.1% كۆپەيدى.

5. گۈڭشىلارنىڭ ئاھالىسى

1964 - يىلى ئۇمۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندە، ناھىيە بويىچە 12 گۈڭشې (فېرما) دا 46 مىڭ 767 ئادەم بار ئىدى. 1982 - يىلى ئۇمۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەندە گۈڭشىلارنىڭ ئاھالىسى كۆپەيىپ 83 مىڭ 864 كىشىگە يەتكەن. 1964 - يىلدىكىدىن 79.32% كۆپەيگەن.

II باب ئاھالە قۇرۇلمىسى

§1. مىللەتلەر

ناھىيە تەۋەسىدە ئۇيغۇرلار 1949 - يىلدىكى 28 مىڭ 144 كىشىدىن كۆپەيىپ 1983 - يىلى 57 مىڭ 702 كىشىگە يېتىپ، 105% كۆپەيگەن. خەنزۇلار 1949 - يىلدىكى 14 مىڭ 274 كىشىدىن كۆپەيىپ 1983 - يىلى 99 مىڭ 351 كىشىگە يېتىپ، 596% كۆپەيگەن. قازاقلار 1949 - يىلدىكى 3397 كىشىدىن 1983 - يىلى 6746 كىشىگە يېتىپ 98.6% كۆپەيگەن. خۇيزۇلار 1949 - يىلدىكى 3183

كىشىدىن كۆپەيمەپ 1983 - يىلى 5119 كىشىگە يېتىپ، %60.8 كۆپەيگەن. باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 1949 - يىلدىكى 30 كىشىدىن 1983 - يىلى 730 كىشىگە يېتىپ، 23 ھەسسە كۆپەيگەن.

1964 - ۋە 1982 - يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرگەن ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، ناھىيە تەۋەسىدىكى ئاھالە ئىچىدە مىللەت قۇرۇلمىسى تۆۋەندىكىچە: ئۇيغۇرلار 1964 - يىلى 27 مىڭ 580 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 43 مىڭ 193 كىشىگە يېتىپ، %56.6 كۆپەيگەن. خەنزۇلار 1964 - يىلى 14 مىڭ 517 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 31 مىڭ 979 كىشىگە يېتىپ، %120.3 كۆپەيگەن. قازاقلار 1964 - يىلى 2763 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 5283 كىشىگە يېتىپ، %91.2 كۆپەيگەن. خۇيزۇلار 1964 - يىلى 1884 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 3319 كىشىگە يېتىپ، %76.2 كۆپەيگەن. باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 1964 - يىلى 23 كىشى بولۇپ، 1982 - يىلى 89 كىشىگە يېتىپ %287 كۆپەيگەن.

§2. ياش ۋە جىنس

1. ياش قۇرۇلمىسى

1982 - يىلى 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىكى مەلۇمات بويىچە 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىغا ئاساسلانغاندا، ئوقۇش يېشىغا يەتمىگەن (يەتتە ياشقا توشمىغان) باللار 26 مىڭ 528 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 15.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئوقۇش يېشىدىكى باللار (يەتتە ياشتىن 12 ياشقىچە) 32 مىڭ 446 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 19.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. زاپاس ئەمگەك كۈچلىرى (13 ياشتىن 15 ياشقىچە) 14 مىڭ 287 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 8.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئەمگەك يېشىدىكىلەر (16 ياشتىن 60 ياشقىچە) 87 مىڭ 368 كىشى بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 52.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. 60 ياشتىن چوڭ ياشلىق كىشىلەر 6921 نەپەر بولۇپ، ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 4.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

60 ياشتىن يۇقىرى كىشىلەر ئارىسىدا 61 ياشتىن 69 ياشقىچە بولغانلىرى 4245 كىشى، 70 ياشتىن 79 ياشقىچە بولغانلىرى 2148 كىشى، 80 ياشتىن 89 ياشقىچە بولغانلىرى 493 كىشى، 90 ياشتىن 99 ياشقىچە بولغانلىرى 30 كىشى، 100 ياشتىن 109 ياشقىچە بولغانلىرى بەش كىشى.

2. جىنس قۇرۇلمىسى

1949 - يىلى ئەرلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 52.87 پىرسەنتىنى، ئاياللار 47.13 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. جىنس سېلىشتۇرمىسى (ئايال = 100) 112.18 دىن

توغرا كېلەتتى. 1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىدا ناھىيە بويىچە ئەرلەر ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 51.34 پىرسەنتىنى، ئاياللار 48.66 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. جىنس سېلىشتۇرمىسى (ئاياللا = 100) 105.5 بولغان.

§3. مەدەنىيەت سەۋىيىسى

1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ئالتە ياشلىق ۋە ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلار جەمئىي 146 مىڭ 183 كىشى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 357 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 0.24 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەن ياكى ئالىي مەكتەپتە ئوقۇۋاتقانلار 64 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى ئاھالىنىڭ 0.04 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 12 مىڭ 600 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 8.62 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 34 مىڭ 577 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 23.65 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 61 مىڭ 324 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 41.95 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلار 37 مىڭ 261 كىشى بولۇپ، ئالتە ياشتىن يۇقىرى بولغانلارنىڭ 25.49 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

§4. كەسىپ قۇرۇلمىسى

1982 - يىلدىكى 3 - قېتىملىق ئومۇمىيۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيە ئاھالىسىنىڭ ئىچىدە ھەر قايسى ساھەلەردە ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان كەسىپتىكى خادىملار جەمئىي 74 مىڭ 269 كىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 41 مىڭ 391 كىشى، ئاياللار 32 مىڭ 878 كىشى، كەسىپتىكى خادىملار ئارىسىدا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار 51 مىڭ 803 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 27 مىڭ 848 كىشى، ئاياللار 23 مىڭ 955 كىشى) بولۇپ، بۇ كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 69.75 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. كانچىلىق ۋە ياغاچ كېسىش، توشۇش كەسىپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 14 مىڭ 541 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 9422 كىشى، ئاياللار 5119 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 19.58 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ئېلېكتر كۈچى ئىشلەپچىقىرىش ۋە توك تەمىنلەش بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار 68 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 53 كىشى، ئاياللار 15 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى

ئاھالىنىڭ ياش ئەھۋالى

(1982 - يىلى 7 - ئاي)

جەدۋەل 3 - 2

ياش ئايرىمىسى	نوپۇس سانى			ئومۇمىي ئاھالىدىن ئىگىلىگەن جەمئىي%			جىنس نىسبىتى؛ ئايال = 100
	جەمئىي	ئەر	ئايال	جەمئىي	ئەر	ئايال	
جەمئىي	167·550	86،017	81،533	100	51.34	48.66	105.5
ياش 0—4	16981	8745	8236	10.13	5.22	4.92	106.18
ياش 5—9	26446	13509	12937	15.78	8.06	7.72	104.42
10—14 "	25545	13084	12461	15.25	7.81	7.44	105.00
15—19 "	20701	10486	10215	12.36	6.26	6.1	102.65
20—24 "	11488	5899	5589	6.86	3.52	3.34	105.55
25—29 "	11803	5621	6182	7.04	3.35	3.69	90.93
30—34 "	10380	4739	5641	6.20	2.83	3.37	84·01
35—39 "	10322	4995	5327	6.16	2.98	3.18	93.77
40—44 "	10177	5651	4526	6.07	3.37	2.70	124.86
45—49 "	7299	4107	3192	4.36	2.45	1.91	128.67
50—54 "	5040	2844	2196	3.01	1.70	1.31	129.51
55—59 "	3705	2162	1543	2.21	1.29	0.92	140·12
60—64 "	2797	1583	1214	1.67	0.94	0.72	130·40
65—69 "	2189	1174	1015	1.31	0.70	0.61	115·67
70—74 "	1352	726	626	0.80	0.43	0.37	115·97
75—79 "	796	395	401	0.48	0.24	0.24	98·5
80—84 "	376	201	175	0.22	0.12	0.10	114·86
85—89 "	117	72	45	0.07	0.04	0.03	160·00
90—94 "	18	14	4	0.01	0.01		350·00
95—99 "	12	9	3	0.01	00.1		300·00
100—104"	3	1	2				50·00
105—109"	2		2				

خادىملارنىڭ 0·09 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ياساش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 2747 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 1213 كىشى، ئاياللار 1534 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 3·7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. بىناكارلىق قۇرۇلۇش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1591 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 683 كىشى، ئاياللار 908 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 2·14 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. سودا كەسپى ۋە يېمەكلىك مۇلازىمىتى كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 885 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 436 كىشى، ئاياللار 449 كىشى) بولۇپ،

1964 - ، 1982 - يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتىكى ناھىيىگە قاراشلىق نوپۇسنى سېلىشتۇرۇش جەدۋىلى

جەدۋەل: 3 - 3

تۇرۇن نامى	يىل	ئاھالە تۇمۇمىي سانى	بۇنىڭ ئىچىدە					تۇمۇمىي نوپۇسنىڭ %	
			خەنزۇ	ئۇيغۇر	خۇيزۇ	قازاق	باشقىلار	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
شەھەر ئىچى گۇڭشى	1982	4787	223	4449	65			5·7	95·3
	1964	3468	147	3297	24			4·7	95·8
راھەتباغ گۇڭشى	1982	8304	554	7617	93	40		6·7	93·3
	1964	3128	77	3020	31			2·5	97·5
بوغاز گۇڭشى	1982	3279	2448	761	60	5	5	74·7	25·3
	1964	3006	569	2393	27	17		18·9	81·1
ئاستانە گۇڭشى	1982	10871	5077	4706	1077	4	7	46·7	53·3
	1964	5688	1783	3348	545	8	4	31·3	68·7
قارا دۆڭە گۇڭشى	1982	9916	1916	7944	56			19·3	80·7
	1964	5384	613	4733	38			11·4	88·6
پالۋانتۇر گۇڭشى	1982	14112	6967	6043	1098	1	4	49·4	50·6
	1964	8637	3983	3974	678		1	46·1	53·9
بۇلۇڭتوغراق گۇڭشى	1982	6802	5907	178	656		61	86·8	13·2
	1964	3346	2763	211	355		17	82·6	17·4
تاشۇبلاق گۇڭشى	1982	11190	6926	2772	51	1432	9	61·9	38·1
	1964	6558	4050	1660	42	806		61·8	38·2
غەربىي تاغ گۇڭشى	1982	5074	275	2029	61	2708	1	5·4	94·6
	1964	2859	98	1202	64	1495		3·4	96·6
تىيانشان گۇڭشى	1982	7513	519	6574	62	358		6·9	93·1
	1964	4276	310	3676	79	211		7·2	92·8
يەتتە قۇدۇق گۇڭشى	1982	373	371	13	1		1	99·5	0·5
	1964	121	106				2	87·6	12·4
قويلۇق فېرمىسى	1982	930	138	61	4	727		14·8	85·2
	1964	296	18	53		225		6·1	93·9
باشقىلار	1982	762	658	59	36	9		86·4	13·6
جەمئىي	1982	83863	31979	43193	3319	5283	89	38·13	61·87
	1964	46767	14517	27580	1884	2763	23	31·04	68·96

كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 1.19 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. ماتارىپ، مەدەنىيەت، سەنئەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 1369 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 826 كىشى، ئاياللار 543 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 1.84 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. دۆلەت ئورگىنى، پارتىيە ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ خىزمەتچىلىرى 541 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 421 كىشى، ئاياللار 120 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.73 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. پۇل مۇئامىلە كەسىپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 131 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 101 كىشى، ئاياللار 30 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.18 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. سەھىيە، تەنتەربىيە ۋە ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 160 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 88 كىشى، ئاياللار 72 كىشى) بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.22 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان. باشقا كەسىپ بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار 433 كىشى بولۇپ، كەسىپتىكى خادىملارنىڭ 0.58 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلغان.

III باب پىلانلىق تۇغۇت

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى ئاساسەن خەنزۇلار ئىچىدە يولغا قويۇلدى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا «كېچىكىپ توي قىلىش، شالاڭ تۇغۇش، ئاز تۇغۇش» پرىنسىپى ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاپپاراتلار مۇكەممەل، تەدبىرلەر كۇچلۇك بولمىغانلىقتىن، ناھىيە بويىچە خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتى ئىزچىل تۆردە يۇقىرى بولۇپ كەلدى. 1974 - يىلى يېزىلاردىكى خەنزۇلار نوپۇسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰44 بولغان.

1975 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلغان. كېيىنكى يىلى گۇڭشې (مەيدان) لاردىمۇ پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلغان. دەسلەپ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى رەھبەرلىكى بولغان ھالدا، پىلانلىق يولغا قويۇلغانلىقتىن، ئۇچ يىلدىن كېيىن بۇنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولغان. 1978 - يىلى يېزىلاردىكى خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰14.86 كە چۈشكەن.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئۇمۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەن نوپۇس مەسلىسى ۋە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى نەزەرىيىدىن تارتىپ ئەمەلىيەتكىچە قالايمىقانچىلىقنى تۈزەپ، پىلانلىق تۇغۇت فاكتورى، سىياسەتلىرىنى ئۈزلۈكسىز مۇكەممەللەشتۈردى. پارتىيىنىڭ 12 - قۇرۇلتىيى پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى ئاساسلىق دۆلەت سىياسىتى يۈكسەكلىكىگە كۆتۈردى. ناھىيىدە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى يېڭى تارىخىي دەۋرگە قەدەم قويدى. 1979 - يىلى ناھىيە بويىچە پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتى يىغىنى چاقىرىلىپ، مەركىزىي كوم-

تېبەت بىلەن ئاپتونوم رايونىنىڭ ئالاقىدار ھۆججەتلىرى يەتكۈزۈلىدى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت قانۇنى» (يەكمەر ئېلىش نۇسخىسى) مۇزاكىرە قىلىندى. يىغىندا 1980 - يىلىغىچە ناھىيە بويىچە خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتىنى ‰10 دىن تۆۋەنگە چۈشۈرۈش، بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىرلا پەرزەنتلىك بولۇش تەلىپى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم يەنە «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش توغرىسىدا بارلىق كومپارتىيە ئەزالىرىغا، كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرىغا يازغان ئوچۇق خېتى» نى تارقىتىپ، ناھىيىدىكى بارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى، كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى ئەزالىرى ۋە كادىرلاردىن ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، بىر جۈپ ئەر - خوتۇن بىرلا پەرزەنتلىك بولۇشنىڭ ئەمۇنچىسى بولۇشنى تەلەپ قىلدى.

1981 - يىلى ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى يەنمۇ تەكشىلەپ، ناھىيىلىك پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسىنىڭ خادىملىرى تولۇقلاندى. كەسپىي كادىردىن بەش كىشى سەپلەپ بېرىلدى. گۇڭشې (مەيدان) لاردا بىر نەپەر پىلانلىق تۇغۇت كەسپىي كادىرى قويۇلدى. دادۇيلەردىمۇ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى قوشۇمچە تۇتىدىغان دۇيجاڭلار بەلگىلەندى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت گۇڭشې، دۇي كادىرلىرىنىڭ «ئىككى ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلىكتە تۇتۇشى» نى تەلەپ قىلدى. ئەزالارغا تەكرار تەشۋىق، تەربىيە ۋە ئىنچىكە ئىدىيىۋى، سىياسىي تەربىيە ئېلىپ بېرىلغانلىقتىن، بارغانسېرى نۇرغۇن كىشىلەر پىلانلىق تۇغۇتنىڭ شەخسىكە، ئائىلىگە، كوللېكتىپقا ۋە دۆلەتكە ناھايىتى زور ئالاقىدار ئىكەنلىكىنى تونۇپ يەتتى. نۇرغۇن تۇغۇت يېشىدىكى ئەر - خوتۇنلار تۇغۇت چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللاندى. شۇ يىلى 5 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئاپتونوم رايونىنىڭ «پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا ۋاقتىلىق بەلگىلىمە» سىنى تۆۋەنگە تارقاتتى. 12 - ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەنە «پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىدىكى بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا تولۇقلىما بەلگىلىمە» نى تارقىتىپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئويغۇن كېلىدىغان تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدى. 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلاردىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰9.85 گە چۈشۈپ، ئۆلچەمگە يەتتى. كېچىكىپ توي قىلىش، تۇغۇت چەكلەش ۋە پىلانلىق تۇغۇت نىسبىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، ئاھالىنىڭ كۆپىيىش نىسبىتىنى تەدرىجىي تۆۋەنلىتىش ئۈچۈن، ئىدىيىۋى تەربىيىنى ياخشى ئىشلىگەنلىك سىرتىدا، چوڭ ھۆددىگەرچىلىكنى يولغا قويغان گۇڭشې - دۇيلەردە «ئۇچىنى ھۆددىگە ئېلىش» تۈزۈمى (گۇڭشې دادۇيىنى ھۆددىگە ئېلىش، دادۇي ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنى ھۆددىگە ئېلىش، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى كۆرسەتكۈچىنى ھۆددىگە ئېلىش)، «ئىككى ئىشلەپچىقىرىشنى بىرلىكتە تۇتۇش» يولغا قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىلەن ئەزالار «ئىشلەپچىقىرىش توختامنامىسى» ئىمزالاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، «تۇغۇت چەكلەش

لەشكە كاپالەتلىك قىلىش توختامنامىسى» نىمۇ ئىمزالىدى. ئوغۇل - قىزلار نىكاھلىنىش گۇۋاھنامىسى ئالغان چاغدا «پىلانلىق تۇغۇت توختامنامىسى» نىمۇ ئىمزالىدى. شۇنداق قىلىپ، تۇغۇتتىمۇ پىلان، كۆرسەتكۈچ بولۇپ، پىلان سىرتىدا تۇغۇش قاتتىق چەكلەندى.

1983 - يىلى يېڭى يىلدىن باھار بايرىمىغىچە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى تەشۋىقات بۆلۈمى، گوۋۇيۈەن پىلانلىق تۇغۇت رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنىڭ «دۆلىتىمىز-نىڭ ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشىنى تىزگىنلەش تەشۋىقاتىنى ياخشى ئىشلەش توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە بىر ئاي «پىلانلىق تۇغۇت تەشۋىقات ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1983 - يىلى 10 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، ناھىيە بويىچە يېزىلاردا تۆت خىل ئوپېراتسىيە (بوغۇش ئوپېراتسىيىسى، ھالقا سېلىش، سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش، سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش) نى ئاساس قىلغان «ئوپېراتسىيە ئېيى» پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى ناھىيە بويىچە جەمئىي 976 ئايال تۇغۇت ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرغان، 572 نەپەر ھامىلدار ئايال سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇش ھامىلىنى چۈشۈرۈۋەتكەن، 200 نەپەر ھامىلدار ئايال ئوتتۇرا مەزگىلىدە سۈنئىي ئۇرۇقلاندۇرۇلغان، 221 نەپەر تۇغۇت يېشىدىكى ئايال ھامىلدارلىقتىن ساقلىنىش ھالقىسى سالدۇرغان. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە تەۋەسىدىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ تەبىئىي كۆپىيىش نىسبىتى ‰8.97 كە چۈشكەن.

1976 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 - 4

يىل	ئاھالىنىڭ دەسلەپكى خەنزۇ ئاھالىسى	تۇغۇلغىنى						ئۆلگىنى		تەبىئىي كۆپەيگىنى		پىلان ئىچىدىكى تۇغۇت		يالغۇز پەرزەنت		
		سانى	بىرىنچى بالا	ئىككىنچى بالا	كۆپ بالا	نىسبىتى ‰	سانى	ئۆلۈش نىسبىتى ‰	سانى	سانى	نىسبىتى ‰	سانى	%	بەرىبار لەلمۇق ئائىلە	گۇۋاھنامە ئالغانى	گۇۋاھنامە تاپشۇرۇش %
1977	46682	1199	198	235	766	25·68	173	3·70	1026	21·98	433	36·11				
1978	33311	613	114	94	405	18·40	118	3·54	495	14·86	208	33·93				
1979	32765	641	152	130	359	19·56	94	2·87	547	16·69	282	43·99	304	12	3·95	
1980	32190	621	175	116	330	19·29	88	2·73	533	16·56	285	45·89	321	45	14·02	
1981	32590	429	188	148	93	13·16	108	3·31	321	9·85	302	70·40	514	43	8·37	
1982	31755	433	196	172	65	13·64	106	3·34	327	10·30	353	81·52	558	83	14·87	
1983	31868	362	187	141	34	11·36	76	2·38	286	8·97	327	90·33	530	152	28·68	

1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە تەۋەسىدىكى خەنزۇلار ئاھالىسىنىڭ كېچىكىپ توي قىلىش ۋە تۇغۇت چەكلەش ئەھۋالى

جەدۋەل: 3 - 5

يىل	كېچىكىپ توي قىلىش ئەھۋالى			تۇغۇت چەكلەش تەدبىرىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئەھۋالى			
	تۇنجى توي قىلغانلار	كېچىكىپ توي قىلغانلار	كېچىكىپ توي قىلىش نىسبىتى %	نىكاھلانغان تۇغۇت يېشىدىكى ئايال	تەدبىر كۆرۈشكە تېگىشلىك ئادەم	تەدبىر كۆرگەن ئادەم	تۇغۇت چەكلەش ئۇنۇمى %
1977	145	105	72·41	8779	8015	4025	50·24
1978	160	130	81·25	5155	3495	1967	56·28
1979	183	170	92·90	4975	4155	2797	67·32
1980	178	100	56·18	4238	4036	2629	65·14
1981	196	151	77·04	4667	4426	3510	79·30
1982	217	200	92·17	4764	4563	3781	82·86
1983	279	125	44·80	4954	4751	4272	89·92

ئىزاھات: كېچىكىپ توي قىلىش دېگىنىمىزدە ئەرلەر 25 ياشتىن، ئاياللار 23 ياشتىن كېيىن توي قىلىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تۆتىنچى قىسىم يېزا ئىگىلىكى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك تارىخى ئۇزۇن. يەتتە قۇدۇق، تارانچى قاتارلىق جايلاردىن تېپىلغان ۋە قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇنىڭدىن 7000–8000 يىللار ئىلگىرى ئىنسانلار بۇ يەردە ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان، 4000–5000 يىل ئىلگىرى تېرىقچىلىق ئىشلىرى بارلىققا كەلگەن. بۇنىڭدىن 3000 يىل بۇرۇنقى جۇ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە قۇمۇلنىڭ يېزا ئىگىلىكى مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولغان. شۇچاغدا بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلغان.

قۇمۇلنىڭ دېھقانچىلىقى خېلى تەرەققىي قىلغان. شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈكچىڭنىڭ 16 – يىلى (مىلادى 73 – يىلى) خەن مىڭدى شىمالىي ھونلارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، بۇ يەردە ئېۋرغول تۈتۈقبېگى تەسىس قىلىپ، بۇز يەر ئاچقان. يۈكجىيەننىڭ 16 – يىلى (مىلادى 131 – يىلى) خەن شۇندى بۇز يەر ئېچىش كۆلىمىنى يەنىمۇ كېڭەيتكەن ھەمدە ئېۋرغول ئەمىر لەشكەر تەسىس قىلىپ، مەخسۇس بۇز يەر ئېچىشقا مەسئۇل قىلغان. سۇي سۇلالىسى دايېنىڭ 6 – يىلى (610 – يىلى) بۈگۈنكى تاشۇبلىقتا رۇيۈەن بازىرى تەسىس قىلىنىپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇلۇپ بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. تاڭ سۇلالىسى دەۋردە قۇمۇلدا بىر يەر ئۆزلەشتۈرۈش خېلى تېز تەرەققىي قىلغان. «بېشبالىق، ئېۋرغولدا ئاشلىق–پۇرچاق زىرائەتلىرى بىپايان يەرلەردە ئۆستۈرۈلىدۇ». قېزىۋېلىنغان «ئېۋرغول ئەسكىرى ئاشلىق تاپشۇرۇش خاتىرىسى» گە قارىغاندا، ئېۋرغول ئەسكەرلىرى لەشكەر ئامبىرىغا ۋە ھۆكۈمەت ئامبىرىغا بىر قېتىمدىلا 3800 داندىن ئارتۇق ئاشلىق تاپشۇرغان. بۇ ئاشلىق ئىچىدە بۇغداي، پۇرچاق، شال، تېرىق قاتارلىقلار بولغان، يۇەن سۇلالىسى، مىڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە قۇمۇلدا بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش بەزىدە توختاپ قېلىپ، بەزىدە داۋاملىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇلمۇقلار دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى ئومۇميۈزلۈك ئىگىلەپ بولغان، تېرىق، كۆك پۇرچاق، بۇغداي، ئارپا قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش شەكلى ئەسكەر بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈشتىن گۇناھكارلار بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، پۇقرالار بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كېڭەيدى. بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش دائىرىسى تالناچىن (ھازىرقى تاشۇبلىق) دىن ساباشكۆلى (ھازىرقى پالۋانتۇر) ۋە نېۋماۋخۇ (ھازىرقى تېيانشاننىڭ گۈكشاك كەنتى) غىچە كېڭەيدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، داۋگۇاك يىللىرى (1821 – يىلدىن 1850 – يىلغىچە) يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئۇچ بۇز يەر ئۆزلەشتۈرۈش رايونىدا بۇز يەر ئۆزلەشتۈرىدىغان ئەسكەر ۋە گۇناھكارلاردىن 448 كىشى بولۇپ، 11 مىڭ 300 مۇ يەر تېرىپ، ھەر يىلى 7600 داندىن ئارتۇق ئاشلىق ئالغان. تۇڭجىنىڭ 13 – يىلى (مىلادى 1874 – يىلى) زوزۇڭتاڭ گۇاڭدۇڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ياساۋۇل بېگى جاڭ ياۋنى 14 يىڭ ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلىرىنى

نى باشلاپ قۇمۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن، ئۇلار 20 مىڭ موغا يېقىن بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، گۈاڭشۇنىڭ 31 - يىلى (مىلادى 1905 - يىلى) قۇمۇلدا جەمئىي 22 مىڭ 644 مو بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلگەن. ئاساسلىقى بۇغداي، ئارپا، كۆك پۇرچاق، چۆرگۈن قوناق، زىغىر قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلغان. مىنگو دەۋرىدە قۇمۇلدا يېغىلىق كۆپ بولغاچقا، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى زور تەسىرگە ئۇچرىغان. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 140 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، 119مىڭ 400 مو يەر تېرىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق تېرىلغان يەرگۆلىمى 99مىڭ 600مو بولۇپ، ھەر يىلى 14 مىليون جىڭ ئاشلىق ئېلىنغان، ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 144 جىڭدىن توغرا كەلگەن؛ ياغلىقدان تېرىلغۇ كۆلىمى 13مىڭ 800مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 344مىڭ جىڭ بولۇپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 97 جىڭدىن توغرا كەلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلىپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد قىلىندى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 232 مىڭ 800 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق زىرائەتلىرى كۆلىمى 197 مىڭ 900 موغا، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 76 مىليون 809 مىڭ جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 388 جىڭدىن توغرا كەلدى؛ سانائەتكە خام ئەشيا قىلىنىدىغان زىرائەتلەر كۆلىمى 19مىڭ 700 موغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ياغلىقدان زىرائەتى كۆلىمى 19مىڭ 200 موغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون 388مىڭ جىڭغا يېتىپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 229 جىڭدىن توغرا كەلدى؛ باشقا زىرائەتلەر تېرىلغان يەر كۆلىمى 15مىڭ 200 موغا يەتتى. 1949 - يىلدىكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى 94% كېڭەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاشلىق كۆلىمى 99%، ياغلىقدان كۆلىمى 39% كېڭەيدى؛ ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4.3 ھەسسە، ياغلىقداننىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 2.3 ھەسسە؛ ئاشلىقنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 1.7 ھەسسە، ياغلىقداننىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 1.4 ھەسسە ئاشتى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىدا كالا، قوي، ئات ئاساس قىلىندۇ. خەن ۋېنىدىنىڭ 4 - يىلى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 176 - يىلى) دىن ئىلگىرى كۆچمە چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئۇسۇن قەبىلىسى قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشقان. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە يېزىلىشىچە «ئۇسۇنلارنىڭ ئېتى كۆپ، بايلىرىنىڭ 4000 - 5000 دىن ئېتى بار». ئۇسۇنلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، قۇمۇلنى ھونلار ئىگىلىۋالدى. «خەلقى چارۋىغا ئەگىشىپ، سۇ، ئوت - چۆپ بار يەرلەرگە كۆچۈپ يۈرۈپ ياشايدۇ، ئات - ئېشەكلىرى بار، تۆگىسى كۆپ». كېيىنرەك جۇرجانلار، تۈرك، تۇبۇت قاتارلىق مىللەتلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇمۇلغا ماكانلاشتى، ئۇلار چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلاتتى. سۇي سۇلالىسى ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرلىرىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، چارۋىچىلىقتىمۇ يېڭى تەرەققىياتلار بولدى. يەرلىك ئاھالىنىڭ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇل-

لىنىشنى هېسابقا ئالمىغاندا، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرمۇ «قوي ۋە ئاتلارنى باققان». سۇك سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې «ئىدىقۇتتىكى ئەلچىلىك خاتىرىسى» دە قۇمۇلدا «قوي بارئىكەن، قويلار قويرۇقىنىڭ چوڭلۇقىدىن ماڭالماي قالىدىكەن... گۆشى ئېيىقنىڭكىدەك ئاق هەم مەززىلىك ئىكەن» دەپ يازغان. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇي هايۋانلىرى يەرلىك ئاهالىنىڭ ئاساسي بايلىقى بولۇپ قالغان. ئىتتالىيەلىك سايا‌هەتچى ماركو پولو قۇمۇل، تۇرپانلاردىن ئۆتكەچە تۆگە، كالا، قوي، ئۆچكە ۋە ئات قاتارلىق ئۇي هايۋانلىرىنى كۆرگەن، ئاهالىنىڭ قىشتا تۇزلەڭگە كۆچۈپ كېلىپ، يازدا تاغلارغا كۆچۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلگەن.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ چارۋىچىلىقى خېلى تەرەققي قىلغان. يۇڭلىنىڭ 1-يىلى (1403 - يىلى) ئەتىگ تېمۇر ئەلچى ئەۋەتىپ 190 ئاتنى تارتۇق قىلغان، 4740 ئاتنى ساتقان. يۇڭلىنىڭ 17-يىلى (مىلادى 1419 يىلى) قۇمۇل قاتارلىق جايلارنىڭ ئەلچىلىرى ۋە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن 250 كىشى 3546 ئاتنى تارتۇق قىلغان. يۇڭلىنىڭ 21 - يىلى (مىلادى 1423 - يىلى) قۇمۇلدىكى «سادىق ۋاڭ» تۆرى تېمۇر ئۆز ئەلچىسى ئۆمەز غوجا قاتارلىق 90 كىشىنى ئەۋەتىپ، بىر قېتىمدا 1000 ئات، 336 تۆگە تارتۇق قىلغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تېرىقچىلىق قىلىش ۋە چېگرا مۇداپىئەسىنىڭ ئېهتىياجىغا ئاساسەن، چىڭ خاندانلىقى هۆكۈمىتى قۇمۇلدا ئىككى قېتىم چارۋىچىلىق مەيدانى قۇرغان. يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا مال بېقىش ئۈچۈن 2000 ئەسكەر ئاجراتقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن مىنگونىڭ باشلىرىغىچە قۇمۇلدىكى «چوڭ - كىچىك چارۋا قۇمۇل ۋاڭسىنىڭ قولىغا يىغىلىپ، كالا، ئات، قوي، تۆگە تەخمىنەن 170 مىڭغا يەتكەن. كېيىن يېغىلىقلار تۈپەيلىدىن 1949 - يىلىغىچە قۇمۇلدىكى چارۋا 130 مىڭغا چۈشۈپ قالغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن چارۋىچىلىق تەدرىجىي تەرەققي قىلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناهىيىدىكى هەرخىل چارۋا 349 مىڭ 300گە يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 1.07 هەسسە كۆپەيدى.

قۇمۇل ناهىيىسىدە ئورمان بايلىقى بىرقەدەر مول، لېكىن كۆپچىلىكىگە ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق مەيدانلىرى ئىگىدارچىلىق قىلىدۇ. 1981 - يىلىدىكى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، جەمئىي ئورمان مەيدانى 3 مىليون 135 مىڭ موغا، ئومۇمىي ياغاچ مىقدارى 3 مىليون 886 مىڭ كۇب مېترغا يەتكەن. ناهىيىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 2.55%، قۇمۇل خەلقى قەدىمدىن بۇيان بوران، قۇم، قۇرغاقچىلىق بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلگەچكە، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش ئەنئەنىسىگە ئىگە، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى مېهرىبانلىك دەرەخ ئۆستۈرۈشكە ماهىر. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە هۆكۈمەت كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا ئىنتايىن ئەهمىيەت بەردى. بىرنەچچە ئون يىل تىرىشىش ئارقىلىق 1983 - يىلى سۇنئىي ئورمان كۆلىمى 26 مىڭ موغا يەتتى.

1983 - يىلى بۇ ناھىيىنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 36 مىليون 616 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 29 مىليون 106 مىڭ يۈەن بولۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 79.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئىچىدە دېھقانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 18 مىليون 482 مىڭ يۈەن بولۇپ، 63.5% نى، چارۋىچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 6 مىليون 439 مىڭ يۈەن بولۇپ، 22.1% نى ئورمانچىلىق مەھسۇلات قىممىتى 683 مىڭ يۈەن بولۇپ، 2.4% نى، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 488 مىڭ يۈەن بولۇپ، 12% نى ئىگىلىدى؛ بېلىقچىلىق مەھسۇلات قىممىتىنىڭ نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولۇپ، 14 مىڭ 400 يۈەنگە يەتتى. دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوتتۇرىچە كىرىمى 220 يۈەن بولۇپ، 1949 - يىلدىكى كىرىمنىڭ 3.5 ھەسىسىگە تەڭ بولدى.

I باب ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزگىرىشى

§1. يەر ئىسلاھاتى

ئۇزاق مەزگىل داۋام قىلغان فېئودالىلىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى تۈپەيلىدىن يېزىلاردا يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ئىنتايىن مۇۋاپىقسىز بولۇپ كەلگەن. 1951 - يىلدىكى ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، شۇ چاغدا پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 5 پىرسەنتىنى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنىڭ 7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان پومېشچىك، باي دېھقانلار پۈتۈن ناھىيىدىكى تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 34 پىرسەنتىنى ھەم مول سۇ مەنبەسىنى ئىگىلىۋالغان. ۋەھالەنكى، ناھىيىدىكى دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 55 پىرسەنتىنى، يېزا ئىگىلىك نوپۇسىنىڭ 49.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقان، ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقانلار پۈتۈن ناھىيىدىكى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ ئاران 34.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەگەن. يېرى يوق، يېرى ئاز، سۈيى قىس نۇرغۇن دېھقانلار پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ، يىل بويى ئاچ - يالىڭاچ ئۆتكەن. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ئارقىلىق پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ فېئودالىلىق كۈچى ئاجىزلاشتۇرۇلدى؛ دېھقانلار پومېشچىكلار سىنىپىنى ۋە ئۇلارنىڭ دېھقانلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا تايىنىدىغان فېئودالىلىق يەر تۈزۈمىنى ئۆزۈل - كېسىل ۋەيران قىلىپ، دېھقانلارنى يەرگە ئىگە قىلىشنى كۈچلۈك تەلەپ قىلدى.

1. يەر ئىسلاھاتىدىن ئىلگىرى يېزىلاردىكى ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ ئاساسلىق شەكىللىرى

1) يەرنى ئىجارىگە بېرىش ئېكسپىلاتاتسىيىسى

(1) ئورتاقچىلىق

بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولغان يەرنى ئىجارىگە بېرىش ئېكسپىلاتاتسىيىسىنىڭ ئاساسلىق شەكلى بولۇپ، تۈرى كۆپ، ئىنتايىن مۇرەككەپ. جايلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ۋە ھوسۇل ئېلىش ئەھۋالىغا قاراپ، يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن يەرنى ئىجارىگە ئالغۇچى ئىككى تەرەپ چىقىرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى، ئادەم كۈچى قاتارلىقلار پەرقلىق بولىدۇ. يېرى كۆپرەك، يەرلىرى ئېگىز سۇ بىلەن سۇغىرىلىدىغان تاشۇبلىققا ئوخشاش جايلاردا ئىجارىگە بەرگۈچى يەرنى بەرگەندىن باشقا، ئۇرۇق، ئات ـ ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلارنىمۇ بېرىدۇ. ئىجارىگە ئالغۇچى يەرگە سەرپ قىلىنىدىغان ئەمگەك كۈچىنىڭ ھەممىسىنى ۋە ئورتاق يەرگە چېچىلىدىغان ھەممە ئالۋان ـ ياساقنى ئۈستىگە ئالىدۇ. ئېلىنغان ھوسۇلدىن يەر بېجى تۆتۈپ قېلىنىدۇ، ئىجارىگە بەرگۈچىنىڭ ئەتىيازدا بەرگەن ئۇرۇقى قايتۇرۇلىدۇ. ئاندىن قالغان ھوسۇلنى ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى تەڭ بۆلۈشۈۋالىدۇ. شەھەر ئىچى قاتارلىق ئاھالىسى زىچ، يېرى ئاز جايلاردا ۋە كارىز سۈيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدىغان جايلاردا، كۆپىنچە، ئىجارىگە بەرگۈچى يەر، سۇ ياكى ئۇرۇقنىلا بېرىدۇ. ئادەم كۈچى ۋە باشقا ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىجارىگە ئالغۇچى چىقىرىدۇ. ھوسۇلدىن يەر بېجى چىقىرىۋېتىلىپ، قالغان قىسمىنى ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى ئىككى تەرەپ تەڭ بۆلۈشۈۋالىدۇ. ئۇلانبۇلاق قاتارلىق ئايرىم جايلاردا، ئىجارىگە بەرگۈچى بىلەن ئىجارىگە ئالغۇچى ئىككى تەرەپ چىقارغان ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنىڭ قانچىلىكلىكىگە قاراپ، مەھسۇلاتنى ئۈچ ـ يەتتە ئۇلۇش ياكى توت ـ ئالتە ئۇلۇش بويىچە بۆلۈشۈۋالىدۇ. ئورتاقچى يەر تېرىيدىغان ئىجارىكەشلەرنىڭ كۆپىنچىسى يىللىق تاپاۋىتى بىلەن جېنىنى بېقىپ كېتەلمەيدۇ، دېھقانچىلىقتىن بوشىغان ۋاقىتلىرىدا قوشۇمچە كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىش، پارچە ـ پۇرات ئىش قىلىش ئارقىلىق تۇرمۇشىنى قامدايدۇ. مەسىلەن، شەھەر ئىچىنىڭ 2 ـ يېزىسىدىكى ياچى دېھقان ما × نىڭ 21 مو يېرىنى ئورتاق تېرىغان. ما × يەر، سۇ، ئۇرۇقنى بەرگەن، كۈزلۈك يەر ئاغدۇرۇشنى ئۈستىگە ئالغان. ياچى دېھقان بولسا، ئەمگەك كۈچى، ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئوغۇت چىقارغان. ئومۇمىي ھوسۇلدىن ئۇرۇق ۋە يەر بېجىنى چىقىرىۋېتىپ، ئىككى تەرەپ 5.07 دادەندىن بۇغداي، 2.15 دادەندىن كۆك پۇرچاق، 0.8 دادەندىن ئاق قوناق بولۇپ، جەمئىي 8.065 دادەندىن ئاق ۋە قارا ئاشلىق بۆلۈشۈۋالغان. سەككىز جانلىق بىر ئائىلىگە يىلىغا يېمەكلىك ئۈچۈنلا ئون دادەن ئاشلىق كېتىدىغان بولغاچقا، يېتىشمىگەن قىسمىنى قىشتا ئوتۇنچىلىق قىلىش، پارچە ـ پۇرات ئىش قىلىش ئارقىلىق تولۇقلىغان.

ئورتاقچىلىق كۆپىنچە پومېشچىك، باي دېھقان، ئاز يېرىنى ئىجارىگە بەرگۈچى،

ئاز يېرىنى باشقۇرغۇچىلار بىلەن كەمبەغەل دېھقان، يالالانما دېھقان، ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقان قاتارلىق يېرى ئاز، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى يېتىشمەيدىغانلار ئوتتۇرىسىدا بولىدۇ. ئايرىم هاللاردا كەمبەغەل دېھقانلار،ئوتتۇرا دېھقانلار، هەتتا ئاتا ـ بالا، ئاكا ـ ئۇكىلار ئوتتۇرىسىدىمۇ بولىدۇ. بۇنداق ئورتاقچىلىق هەمكارلىشىش خاراكتېرىنى ئالغان بولىدۇ.

(2) مۇقىم ئىجارە (ئۆلۈك ئىجارە)

بۇ، ناهىيە بويىچە ئورتاقچىلىقتىن قالسا، ئىككىنچى ئورۇنـدا تۇرىدىغان، خېلى كەڭ تارقالغان بىر خىل ئېكسپىلاتاتسىيە شەكلى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇنىڭ ئالاهىدىلىكى شۇكى، يەر ئىجارىسى مۇقىم بولۇپ، هوسۇلنىڭ مول بولۇشـى ياكـى كېمىيىـپ كېتىشى بىلەن ئۆزگەرتىلمەيدۇ. ئىجارىگە بەرگۈچى يەرنىلا بېرىدۇ (كارىـز يەرلىرىـدە سۇيى بىلەن قوشۇپ ئىجارىگە بېرىدۇ)، ئۇنىڭدىن باشقا ئىشلەپچىقىرىـش ۋاسىتىلىرىنى، ئادەم كۈچىنى، ئىجارىگە ئېلىنغان يەرنىڭ بېجىنى، ئالـۋان ـ ياساقـلارنى پۈتۈنـلەي ئىجارىگە ئالغۇچى ئۈستىگە ئالىدۇ. تۈپراق سۈپىتىگە قاراپ ئىجارە هەقـقى پەرقـلىق بولىدۇ. شەهەر ئەتراپىغا ئوخشاش جايلاردا هەر مو يەرنىڭ ئىجارىسى يۇقىرى دېگەندە يەتتە ـ سەككىز كۈرىدىن بىرداەنگىچە بولىدۇ، شەهەر ئىچىنىڭكىدەك ئوتتۇراهال يەرلەرنىڭ ئىجارىسى ئىككى ـ ئۈچ كۈرە بولىدۇ؛ تاشۇېلىقىنىڭكىدەك يەرلەرنىڭ تۆۋەن بولۇپ، بىر ـ ئىككى كۈرىدىن بىر نەچچە شىڭغىچە بولىدۇ. ئادەتتە ئومۇمىي مەهسۇلاتنىڭ 50 — 80 پىرسەنتىنى ئىجارىگە بەرگۈچى ئېلىپ كېتىدۇ، ئايرىم جايلاردا بۇ سانداىنمۇ يۇقىرى ياكى تۆۋەن بولىدۇ. مەسىلەن، تاشۇېلىقنىڭ چىڭدۇڭ دېگەن يېرىدىكى ئىجارىكەش ئوتتۇرا دېھقان يىمىشەننىڭ ئائىلىسىدە چوڭ ـ كىچىك سەككىز جان بار، ئۇلاردا پۈتۈن ئەمگەك كۈچـى دىن ئىككىسى، بىر جـۈپ كالا، ئىككى ئات، بىر ياغاچ هـارۋا، ئىككى ئېشـەك بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى تولۇق. ئۇلار پومپىشچىك شۇ فانىڭ 40 مو بىرىنچى دەرىجىلىك يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ تېرىـغان، (يەر دەپتـرىـگە 70 مو قىلىـپ تـىزىمـلانغان)، ئىجارىسى ئۈچ دادەن ئاشلىق قىلىپ بېكىتىلگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى 12 مو يەرنى ئۇلار شۇ فاغا هەقسىز تېرىپ بەرگەن (پومپىشچىك پەقەت ئۇرۇقنى چىقارغان، باشقا ئىشلارنىڭ هەممىسىنى ئىجارىگە ئالغۇچى ئۈستىگە ئالغان، هوسۇلنىڭ هەممىسى پومپىشچىكقا مەنسۇپ بولغان)، بۇ 12 مو يەردىن 13 دادەن بۇغداي چىققان، قالغان 28 مو يەردىن 20.2 دادەن هوسۇل ئېلىنغان (16 دادەن بۇغداي، تۆت دادەن تېرىق،ئىككى كۈرە زىغىر چىقـقان). ئىجارىگە ئۈچ دادەن، يەر بېجىغا 3.75 دادەن، يېزىلىق هۆكۈمەتنىڭ ئالۋىنىـغا 0.28 دادەن، ئىشلەتكەن ئادەمنىڭ هەققىغە 0.6 دادەن، ئىشلەتكەن هارۋا هەققىغە 1.8 دادەن بولۇپ، جەمئىي 9.43 دادەن ئاشلىق چىقىم قىلـغان (ئىككى دادەنـدىن كۆپرەك ئۇرۇق بۇنىڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلمىدى). ئۆزىگە 10.77 دادەن ئاشلىق قالغان. بىر يىللىق كىرىمى يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچىكىگە يەتكەن. باشقا چىقىمـلارنى قىشتا ياغاچ توشۇپ پۇل تېپىش ئارقىلىق هەل قىلغان.

(3) تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى ۋە سۈنى ئىجارىگە ئېلىش

يېزىلاردا يېرى ئاز بەزى كەمبەغەل دېھقانلار ۋە بىر قىسىم ئوتتۇرا دېھقانلار ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ يېتىشمەسلىكى، سۇ شارائىتىنىڭ ناچارلىقى تۆپەيلىدىن تۆۋەن ھوسۇل ئالغان. شۇنىڭ بىلەن، بەزى يېزىلاردا تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى ۋە سۈنى ئىجارىگە بېرىدىغان ئەھۋاللار بارلىققا كەلگەن. تاشۇېلىقتا بىر جۈپ كالىنىڭ تېرىقچىلىق مەۋسۇمىدىكى ئىجارە ھەققى ئىككى - ئۈچ دادەن بۇغداي بولغان. تۇپرىقى ئۇنۇمسىز، ئالۋان - ياسىقى ئېغىر، سۈيى قىس بولغان جايلاردا، ئىجارىگە بەرگۈچىلەرنىڭ بەزىلىرى يېرى كۆپ، ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ياخشى بولۇشتەك ئەۋزەل شارائىتتىن پايدىلىنىپ، بىر قىسىم تېرىلغۇ يەرلىرىنى ئورۇال قىلىپ، سۈيىنى ئىجارىگە بەرگەن ھەم ئالۋان - ياساقنىمۇ باشقىلارغا دۆڭگەپ قويغان.

(4) ئىجارىگە بېرىش - ئىجارىگە ئېلىش مۇناسىۋىتىدىن پايدىلىنىپ ھەددىدىن زىيادە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش

ئىجارىكەشلەر ئىجارىگە ئېلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىجارىگە بەرگۈچىلەرگە ئۆي رېمونت قىلىپ بېرىش، ئوتۇن ئەكىلىپ بېرىش قاتارلىق ئىشلارنى دائىم ھەقسىز قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ پومېشچىكلار كۆچىنى پەش قىلىپ ئۆز مەيلىچە ئىجارە ھەققىنى كۆپەيتىدۇ ياكى يېرىنى تارتىۋالىدۇ ۋە ياكى ياخشى يېرنى ناچار يەرگە ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ، ئىجارە ھەققىنى چوڭ كۆرىدە ئالىدۇ. ئىجارىكەشلەرنى ئۇرىدىغان، تىللايدىغان، ئۇلارنىڭ خوتۇن - قىزلىرىغا باسقۇنچىلىق قىلىدىغان، ھاقارەت كەلتۈرىدىغان ئىشلارمۇ دائىم سادىر بولۇپ تۇرىدۇ. بۇنداق ئەھۋاللار شەھەر ئىچى رايونىدا بىرقەدەر ئېغىر.

2) يالالاپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش

(1) يىللىقچى

شەھەر ئىچىدەك ئاھالىسى زىچ جايلاردا يىللىقچىنىڭ يىللىق ئىش ھەققى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا، خوجايىن يېمەك - ئىچمەكىنى كۆتەرگەندىن باشقا، يەنە ئالتە دادەن بۇغداي بېرىدۇ. ئادەتتە، يەيدىغان تاماق، ئۇلتۇرىدىغان ئۆي، بىر قىسىم كىيىم - كېچەك (يىلدا بىر يۇرۇش يالاك كىيىم، بىر جۈپ ئۆتۈك، ئۈچ يىلدا بىر جۇۋا) بەرگەندىن باشقا، يىللىق ئىش ھەققىنە تۆت دادەن بۇغداي بېرىدۇ. يىللىقچى سايمانلارنى بۇزۇپ قويسا، كېسەل سەۋەبى بىلەن ئىشتىن قېپقالسا، ئىش ھەققىدىن تۆتۈپ قېلىنىدۇ. يىللىق

چىلار يىل‌بويى جاپا چەكسىمۇ قورسىقى تويغۇدەك تاماق يېيەلمەيدۇ، دۇمبىسى ئىسسىغۇدەك كىيىم كىيەلمەيدۇ، تاپقان پۇلى ئۆيدىكى بالىلىرىنى بېقىشقا يەتمەيدۇ. ئاپەتكە ئۇچراپ كەتسە دائىم ھېچنېمە ئالالمىغانلىقى ئۈستىگە قەرزدار بولۇپ قالىدۇ.

تاشۇبۇلۇق قاتارلىق جايلاردا يىللىقچىغا ئىش ھەققىي بەرمەي، يەتتە مودىن ئون موغىچە يەرنى تېرىۋېلىشقا بېرىدىغان ئەھۋاللارمۇ بار، ئادەتتىكى يىللىرى ئۇ يەردىن ئالتە - يەتتە دادەن ئاشلىق چىقىدۇ.

(2) قۇللار

قۇللار ئادەتتە «بېقىۋالغان بالا» دېيىلىدۇ (ئوغۇللارمۇ، قىزلارمۇ بولىدۇ)، ئۇلار سېتىۋېلىنغان ياكى بۇلاپ كېلىنگەن. بۇنداق ئەھۋال شەھەر ئىچى، راھەتباغ ئەتراپلىرىدا كۆپرەك. بۇنداق كىشىلەر ماھىيەتتە كىشىلىك ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولغان قۇللار بولۇپ، ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسىدا ياكى ئۆمۈر بويى خوجايىنغا ھەقسىز ئىشلەپ بېرىدۇ، بەزىلىرى بىرنەچچە ئون يىل ھەقسىز ئەمگەك قىلىپ قېرىپ ئاجىزلاشقانىدا خوجايىن ئۇنىڭغا ئايال قۇلنى چېتىپ قويىدۇ، ياكى بىرنەچچە مو يەر بېرىپ ئۆي ئايرىپ قويىدۇ. 1951 - يىلىدىكى ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، شەھەر ئىچىنىڭ ئىككىنچى يېزىسىدا 30 ئۆيلۈك پومېشچىك، باي دېھقانىنىڭ گەنسۇدىن سېتىۋېلىپ كەلگەن 36 قۇلى بار ئىكەن.

(3) ئىچ كۆيئوغۇل قىلىۋېلىش

بۇنداق ئەھۋال ناھىيە بويىچە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇد. ئىچ كۆيئوغۇل بولغۇچى ئۆي ئىگىسىگە بىرنەچچە يىل ياكى بىرنەچچە ئون يىل ھەقسىز ئىشلەپ بەرگەندىن كېيىن توي قىلىپ قويىدۇ. شەھەر ئىچى، راھەتباغ قاتارلىق ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا سېتىۋالغان ئايال قۇللىرىغا ئىچ كۆيئوغۇل قىلىش ئادىتى كۆپ‌رەك؛ خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا بولسا، ئۇز قىزىغا ئىچ كۆيئوغۇل قىلىۋېلىش ئادىتى كۆپرەك.

3) جازانە ئېكسپىلاتاتسىيىسى

بۇ خىل ئېكسپىلاتاتسىيە، ئاساسەن، خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا ياكى مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان جايلاردا مەۋجۇد. پۇل ياكى مادىي بۇيۇم جازانىسىدا، يىللىق ئۆسۈم ئادەتتە 50% بولىدۇ. ئەگەر شۇ يىلى جازانىنىڭ دېرى بىلەن ئۆسۈمىنى تۆلەپ كېتەلمىسە، ئۆسۈم دېرىگە ئايلىنىپ، ئۆسۈمىگە ئۆسۈم قوشۇلىدۇ، كىشىلەر بۇنى «تۇغمەس قەرز» دېيىشىدۇ.

4) هاشار

دېهقانلار يەر بېجى تاپشۇرغاندىن باشقا، هۆكۈمەتنىڭ هاشىرىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، ئاساسلىقى، ئائىلە بويىچە ئوتۇن - سامان بېرىدۇ، ئادەم كۈچى، ئات، هارۋا چىقىرىدۇ. تاشۇيلىق قاتارلىق جايلاردا، يېزىلىق هۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغان قارا خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش هەققى ۋە بىر قىسىم ئىش بېجىرىش خىراجىتىمۇ دېهقانلارنىڭ ئۈستىگە يۈكلەنگەن، يەر بېجىدىن باشقا، هەر مو يەرگە ئۈچ يېرىم ئوچۇم غەللە تاپشۇرىدۇ. پومېشچىكلار كۈچىگە تايىنىپ هاشاردىن قۇتۇلغاچقا ياكى تۇرلۇك ۋاستىلەر بىلەن هاشارنى باشقىلارغا ئارتىپ قويغاچقا، نامرات دېهقانلارنىڭ سېلىقى تېخىمۇ ئېغىرلىشىدۇ. مۇسۇلمان دېهقانلارنىڭ دىنىي سېلىقمۇ ناهايىتى ئېغىر.

2. ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش

باسمىچىلارنى تازىلاش ۋە جەمئىيەتتە ئېلىپ بېرىلغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش هەرىكىتىنىڭ ئۇلۇغ غەلىبىلەرگە ئېرىشىشىگە ئەگىشىپ، پۈتۈن ناهىيىدە جەمئىيەت تەرتىپى تەدرىجىي تىنىچلاندى، خەلق هۆكۈمىتىنىڭ ئامما ئىچىدىكى ئىناۋىتى كۈنسايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، دېهقانلارنىڭ سىياسىي جەهەتتە ئۆزۈل - كېسىل قەد كۆتۈرۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى يەنىمۇ راۋاجلاندۇرۇش ئارزۇسى تېخىمۇ كۈچەيدى. بولۇپمۇ 1950 - يىلى قىشتا چاڭغۇ يېزىسىدا سىناق تەرىقىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش هەرىكىتىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئامما ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش تەلىپى تېخىمۇ كۈچەيدى.

ناهىيە بويىچە ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش خىزمىتى 1951 - يىل 6 - ئايدا باشلاندى. ئالدى بىلەن ناهىيە، رايون، يېزا كادىرلىرىدىن 90 ئادەم، ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمايدىغان يېزا، كەنت كادىرلىرىدىن 25 ئادەم ئۈيۈشتۇرۇلدى، بۇلار بىر ئاي مەركەزلىك هالدا ئۆگىنىش قىلدى ۋە تەربىيىلەندى، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار سىياسەت ۋە ئۇسۇل هەققىدە باشلانغۇچ تونۇشقا ئىگە بولدى. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ناهىيىلىك دېهقانلار ۋەكىللىرى يىغىنى، ئايالار ۋەكىللىرى يىغىنى ۋە هەر مىللەت - هەر ساهە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى چاقىرىلدى. يىغىنغا قاتناشقان ۋەكىللەر ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشقا دائىر سىياسەتلەرنى ئۆگەندى، ئاممىنىڭ تەلىپىنى ئىنكاس قىلدى، بۇنىڭ بىلەن، ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش قارارى ۋۇجۇدقا كەلدى هەمدە ۋەكىللەر يېزىلاردا كەڭ تەشۋىقات ئېلىپ باردى. تەربىيىلەنگەن كادىرلار 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بەش خىزمەت ئەترىتىگە ئۈيۈشۈپ، شەهەر ئىچى رايونىنىڭ ئىككى يېزا، بىر مەمۇرىي كەنتىگە، ئۈچىنچى يېزىنىڭ قاراكىلا كەنتىگە، بىرىنچى يېزىنىڭ يالاڭ-كارىز كەنتىگە، تۆتىنچى يېزىنىڭ قاراتال كەنتىگە ۋە شەهەر رايونىنىڭ غەربىي كۆكتاتچىلىق كەنتىگە بېرىپ، ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى

تۇرۇشتىن ئىبارەت ئىجتىمائىي ئىسلاھاتنىڭ سىناق خىزمىتىنى ئىشلىدى. بۇ خىزمەت 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى تۈگىدى.

سىناق نۇقتىلىرىدا تەجرىبىگە ئىگە بولغان ئاساستا، 1951 - يىل 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى 363 نەپەر كادىر (يەرلىك كادىر 188 نەپەر، ئارمىيە كادىرى 105 نەپەر، شتات سىرتىدىكى كادىر 70 نەپەر) ئۈيۇشتۇرۇلۇپ، تىيانشان رايونىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق يېزىلىرى ۋە شەھەر رايونىنىڭ تۆت بازىرىدىن باشقا، 13 دېھقانچىلىق يېزىسى (شەھەر رايونىنىڭ شەرقىي كۆكتاتچىلىق يېزىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بەش يېزىدا، دېھقانچىلىق نوپۇسى 37 مىڭ 628 كىشىگە يېتىدىغان رايوندا ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلدى.

ھەرىكەت بەش قەدەمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى: (1) تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش. خىزمەت ئەترەتلىرى كەنتلەرگە بارغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن شۇ كەنتتە يەرلەرنىڭ ئىگىلىنىش ئەھۋالى، سىنىپىي مۇناسىۋەتلەر، ئىجارىگە بېرىش - ئېلىش شەكىللىرى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش ئەھۋالى، پومېشچىك - زومىگەرلەرنىڭ جىنايەتلىرى ۋە ھەرىكىتى، دېھقانلارنىڭ تەلەپلىرى قاتارلىق ئىجتىمائىي ئەھۋاللارنى تەكشۈردى. (2) دېھقانلارغا سىنىپىي تەربىيە بېرىش. سىياسەتنى تەشۋىق قىلىش، كەمبەغەللەرنى زىيارەت قىلىپ، ھال - ئەھۋال سوراش، ئومۇمىيۈزلۈك دەرد تۆكۈش، ئېكسپىلاتاتسىيە ھېسابىتىنى قىلىش، «نامراتلىقنىڭ يىلتىزىنى قېزىش» قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق، بىر قىسىم نامرات دېھقانلاردىكى «پېشانىسىز شور»، «باي، نامراتنى خۇدا شۇنداق ياراتقان» دېگەندەك تەقدىرچىلىك ئىدىيىلىرى تۈگىتىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئېگىلى يوقىرى كۆتۈرۈلدى. (3) زومىگەر - پومېشچىكلارنى كۈرەش قىلىش. كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، باي دېھقانلارنى بىتەرەپ قالدۇرۇپ، قانۇنسىز پومېشچىكلار ۋە جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان زومىگەرلەرگە زەربە بېرىش سىياسىتى بويىچە، زومىگەرلەرگە داۋالى سۆزلەش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە ئۇلارغا ئىقتىسادىي تۆلەم تۆلەش بۇيرۇلدى، جىنايىتى ئېغىرلار ئۇستىدىن جىنايى ھۆكۈم چىقىرىلدى. (4) ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش. ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش نىسبىتى «شىنجاڭ ئۇلكىسىنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق نىزامى» بويىچە ئىجرا قىلىندى. مۇقىم (ئۆلۈك) ئىجارە، جانلىق ئىجارىگە قارىتا «25% نى كېمەيتىش»، «37.5 پىرسەنت» بويىچە ئۆلچەش، يەنى ئەسلىدىكى ئىجارە ھەققىدىن 25% نى كېمەيتىۋېتىش، ئىجارە ھەققى كېمەيتىلگەندىن كېيىن ئىجارىگە بەرگۈچىنىڭ ئالىدىغىنى ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ 37.5 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك، ئورتاقچىلىقنىڭ ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىشتە، ئىجارىگە بەرگۈچىنىڭ كىرىمى ئومۇمىي مەھسۇلاتنىڭ 40 پىرسەنتىدىن ئېشىپ كەتمەسلىك يولغا قويۇلدى. (5) تۈرلۈك تەشكىلاتلارنى تەرتىپكە سېلىش، قۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش. 1952 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 -

كۈنى ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش خىز-مىتى ئاخىرلاشتى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش ھەرىكىتى جەريانىدا، جۈڭگو كومموئىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، كەڭ دېھقانلار تۈنجى قېتىم يېڭى جەمئىيەتنىڭ خوجايىنى بولۇش سۈپىتى بىلەن كونا جەمئىيەتتىكى ئېكسپىلاتاتسىيە، زۇلۇم ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. زومىگەر پومېشچىكلارغا داۋالى سۆزلەش كۈرىشىنى قانات يايدۇرۇپ، پومېشچىكلار سىنىپىنىڭ ھەيۋىسىنى ئاساسىي جەھەتتىن سۇندۇردى.

ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش كۈرە-شىدە، دېھقانلارغا زىيانكەشلىك قىلغان 91 زومىگەرگە جازا بېرىلدى (بۇ، بۈتۈن ناھىيىدىكى 294 ئۆيلۈك پومېشچىك، باي دېھقانىنىڭ 31 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلى-دۇ). شۇنىڭ بىلەن بىللە قان قەرزى بولىسىمۇ ئېزىش، ئىگىلىۋېلىش قىلمىشى بولغان 62 نەپەر پومېشچىك، باي دېھقان ئۈستىدىن داۋالى سۆزلەش كۈرىشى ئېلىپ بېرىلدى. ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ غەلىبىسى ئارقىسىدا دېھقانلار ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە قەد كۆتۈر-دى. ناھىيە بويىچە ئېكسپىلاتاتسىيە ھېسابىتىدىن 40 مىڭ 606 دانە (بۇغدايغا سۇندۇرۇلغان) ھېسابلاپ چىقىرىلدى. 13 مىڭ 730 دانە ئاشلىق نەق تۆلىتىۋېلىن-دى. 2110 ئائىلە جەمئىي 9878 دانە تۆلەم مېۋىسىگە ئىگە بولدى. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4.68 دانەدىن توغرا كېلىدۇ. 2801 دانە ئاشلىق ھېسابىدىكى غەلىبە مېۋىسى 2888 ئۆيلۈك كەمبەغەل، يالالانما دېھقانغا، ھەر-بىيلەر ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ھەم ئاز سانىدىكى ئوتتۇرا دېھقانلارغا تارقىتىلىپ بېرىلدى. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە 0.97 دانەدىن توغرا كەلدى. يەنە 1208 ئائىلىگە ئىجارە كېمەيتىشنىڭ پايدىسىدىن 1024 دانەن ئاشلىق تەگدى. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 0.84 دانەدىن توغرا كەلدى.

كونا يەر خەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، يېڭى يەر خېتى تارقىتىش ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىجارە ھوقۇقى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. نۇرغۇن كىشىلەر ئېرىشكەن غەلىبە مېۋىلىرىگە ئات - ئۇلاغ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشقا ئاتلىنىپ، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۈرۈش ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ ئىدىيىۋى ئېڭى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، ئاممىۋى تەشكىلاتلار تەرەققىي قىلىپ زورايدى. ناھىيە بويىچە دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى تەرەققىي قىلىپ 8244 كىشىگە يەتتى. 18 يېزىدا ئايالار بىرلەشمىسى قۇرۇلدى. 316 نەپەر ياش ياشلار ئىتتىپاقىغا كىردى.

يېزىلاردىكى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى. خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چې-قالمىغان 12 نەپەر رايون ۋە يېزا باشلىقى ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاندى. 17 يېزى-لىق ھۆكۈمەت كومىتېتى قۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشتا پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرى بىرقەدەر ئەستايىدىل ئىجرا قىلىندى. مەسىلىلەر ئىھتىياتچانلىق بىلەن ھەل قىلىندى. لېكىن شۇنداقتىمۇ ئايرىم جايلاردا «سول» چىللىق خاتالىقى يۈز بەردى. مەسىلەن: زەربە بېرىش دائىرىسى كەڭ بولۇپ كېتىش، ھېساباتنى بەك ئىبغىر قىلىۋېتىش، شەكلى ئۆزگەرگەن ئۇرۇش، تىللاش، ھاقارەتلەش ئەھۋاللىرىمۇ يۈز بەردى. پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش يېتەرلىك دەرىجىدە چوڭقۇر بولمىغاچقا، كۆرەش قىلىنىۋاتقان ئايرىم ئوبيېكتلار ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ھەربىر ئەمەلىيەتنىڭ ھېسداشلىقىدىن مەلۇم دەرىجىدە ئايرىلىپ قالدى. جىگىدە خىزمەت ئەترىتىدىكى ئايرىم كادىرلار پومېشچىك ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن بۇلغىنىپ كېتىپ، بۇزۇق ئادەملەر ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقتىن، كەمبەغەل دېھقان، ئوتتۇرا دېھقانلار خاتا كۆرەش قىلىنغان. شەھەر ئىچى رايونىدا زومىگەرلەردىن تۆلىتۇۋېلىنغان 40 مىڭ يۈەننىدىن كۆپرەك پۇل تۇتۇپ قېلىنىپ دېھقانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلمىگەن. ئايرىم رايون، يېزا كادىرلىرى ئامما ئىلىشقا تېگىشلىك بولغان غالىبىيەت مېۋىلىرىنى بۇزۇپ - چېچىپ ئىسراپ قىلغان. پارچە - پۇرات چىقىم، مېھمان چاقىرىش، كادىرلار ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرى ئۈچۈن 1300 يۈەندىن كۆپرەك پۇلنى ئىشلىتىۋالغان. شەھەر ئىچى رايونىنىڭ 1 - يېزىسىدا بەزى كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلار تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىنى سېتىۋەتكەن ياكى سويۇپ يېگەن. بەزىلەر ئۆز يېرىنىڭ كۆكىنى سېتىۋېتىپ، 2 - قېتىملىق ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش - زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇشتا ياكى يەر ئىسلاھاتىدا قايتىدىن غالىبىيەت مېۋىسىگە ئىگە بولۇشنى تەمە قىلغان.

3. يەر ئىسلاھاتى

ناھىيە بويىچە يەر ئىسلاھاتى 13 دېھقانچىلىق يېزىسى (شەھەر ئىچى رايونىنىڭ شەھەر ئىچى، يالاڭكارىز، راھەتباغ، بوغاز يېزىلىرى، ئاقىيەر رايونىنىڭ ئاقىيەر، پالۋانتۇر، ساقا يېزىلىرى، تاشۋېلىق رايونىنىڭ تاشۋېلىق يېزىسى، توغۇچى رايونىنىڭ ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە يېزىلىرى، شەھەر رايونىنىڭ كۆكتاتچىلىق يېزىسى) دا، يەنى 33 مىڭدىن ئارتۇق نوپۇسقا ئىگە رايوندا ئېلىپ بېرىلدى. غەربىي تاغنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىق يېزىسى بىلەن تاشۋېلىق رايونىنىڭ خوتۇنتام، شوپۇل يېزىلىرى، تېيانشان رايونىنىڭ نېرىن، قىزىلىيار، نېرناسى قاتارلىق ئالتە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق يېزىسىدا چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىياتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىلمىدى.

ناھىيە بويىچە يەر ئىسلاھاتى 1952 - يىل 5 - ئايدا كادىرلارنى تەربىيەلەشتىن تارتىپ 1953 - يىل 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئاخىرلاشقانغا قەدەر 10 ئاي داۋام قىلدى. بۇ خىزمەتكە يەرلىك كادىرلار، ئارمىيە كادىرلىرى، يېزىلاردىكى شتات

سىرتىدىكى كادىرلار بولۇپ 300 دىن ئارتۇق ئادەم قاتناشتى.

يەر ئىسلاھاتىدا ناھىيە بويىچە قايتىدىن 136 ئائىلە پومېشچىك، 42 ئائىلە باي دېھقان، 14 ئائىلە يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان، 141 ئائىلە ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى ۋە ئاز يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىۋاتقان ئايرىلدى. جەمئىي 34 مىڭ 679 مو يەر مۇسادىرە قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە 136 ئائىلىلىك پومېشچىكنىڭ 24 مىڭ 15 مو يېرى مۇسادىرە قىلىندى. 14 ئائىلىلىك يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقان، 99 ئائىلىلىك ئاز يەرنى ئىجارىگە بەرگۈچى ھەم سودا ـ سانائەتچى، شۇنىڭدەك ئىتتىپاق، كۆۋرۈك ۋە بۇتخانىلارغا تەۋە يەرلەردىن بولۇپ 10 مىڭ 664 مو يەر يىغۋېلىندى. 1416 ئېغىز ئۆي، 446 تۇياق تېرىلغۇ ئۇلىغى، 4857 دانە دېھقانچىلىق سايمانى، 96 مىڭ 122 جىڭ ئاشلىق مۇسادىرە قىلىندى. دېھقانلاردىن 4302 ئائىلە، 16 مىڭ 483 كىشىگە 31 مىڭ 504 مو يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ياللانما دېھقان 1251 ئائىلە، 3729 ئادەم بولۇپ، 8025 مو يەر تەقسىم قىلىندى. كەمبەغەل دېھقان 1574 ئائىلە بولۇپ، 6122 ئادەمگە 10 مىڭ 907 مو يەر تەقسىم قىلىندى. ئوتتۇرا دېھقان 894 ئائىلە بولۇپ، 4546 ئادەمگە 9148 مو يەر تەقسىم قىلىندى. ئۇششاق تىجارەتچى، شەھەر كەمبەغەللى قاتارلىقلار 583 ئائىلە بولۇپ، 2086 ئادەمگە 3424 مو يەر تەقسىم قىلىندى.

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، ناھىيە ئاھالىسىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدىغان يەرسىز، يېرى ئاز، كەمبەغەل، ياللانما دېھقانلار ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 30.8 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ھەربىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.3 مودىن يەر توغرا كەلدى. ئەگەر كۆپ بولغاندا ھەر بىر ئادەمگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئۈچ مودىن، ئەگەر ئاز بولغاندا سەككىز پۇكىدىن يەر توغرا كەلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر مىللەت دېھقانلىرىغا 1280 ئېغىز ئۆي، 416 تېرىلغۇ ئۇلىغى، 5453 دانە دېھقانچىلىق سايمانى، 150 مىڭ 465 جىڭ ئاشلىق (بۇنىڭ ئىچىدە ئىجارە ھەقىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە تەقسىم قىلىپ ئېلىنغان 54 مىڭ 343 جىڭ ئاشلىق بار) 1642 دانە ئۆي سايمانى ۋە شەھەر ئىچىنىڭ 2 ـ يېزىسىدا ئىجارە ھەقىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىدە تەقسىم قىلىنىپ ئېلىنغان ئەرسىلەر باھاغا سۇندۇرۇلۇپ، 40 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق پۇل تەقسىم قىلىپ بېرىلدى. يەر ئىسلاھاتىدا يەردىن تارتىپ باشقا تۇرلۇك مال ـ مۈلۈككىچە ئىقتىسادىي جەھەتتىن پايدىغا ئېرىشكەن دېھقان 4760 ئائىلە، 21 مىڭ 510 كىشى بولۇپ، دېھقانلار ئومۇمىي سانىنىڭ 66 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

يەر ئىسلاھاتى مەزگىلىدە ناھىيە بويىچە بەش رايون، 13 دېھقانچىلىق يېزىسىدا يېزىلىق ۋە كەنتلىك دېھقانلار جەمئىيىتى، گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. يەر ئىسلاھاتى ئاخىرلاشقىچە ناھىيە بويىچە دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى

12 مىڭ 443 كىشىگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 4298 كىشى يەر ئىسلاھاتىدا دېھقانلار جەمئىيىتىگە يېڭىدىن كىردى. دېھقانلار جەمئىيىتىگە ئەزا قوبۇل قىلىش جەريانىدا ئىنغر خىيانەت قىلغان، ئىستىلى قەبىھ، مەيدانى تۇراقسىز ۋە خەلقنىڭ غەزىپى بىرقەدەر كۆچلۈك بولغان 45 كىشى دېھقانلار جەمئىيىتىدىن تازىلاپ چىقىرىلدى. ئەخلاقىلىق، قابىلىيەتلىك، ئامما ئارىسىدا ئابرويى بار 239 نەپەر ئاكتىپ يېزا كادىرى قىلىپ تاللاندى. يېزىلاردا ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. ئامانلىق ساقلاش گۇرۇپپىلىرى 48 گە، ئامانلىق ساقلاش خادىملىرى 205 كىشىگە يەتتى. يېزىلاردا تەشۋىقات تورلىرى ھەم مۇخبىرلىق گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، تەشۋىقاتچى 233 كىشىگە يەتتى. يەر ئىسلاھاتىدا 55 كىشى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە، 207 كىشى يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىردى.

پۈتۈن ناھىيىنىڭ يەر ئىسلاھاتىدا مەركىزىي خەلق ھوكۇمىتى ئېلان قىلغان «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنى» ۋە «شىنجاڭ ئۇلۇكسىنىڭ يەر ئىسلاھاتى قانۇنىنى ئىجرا قىلىشقا دائىر بىرقانچە كونكرېت بەلگىلىمىسى» نىڭ روھى بويىچە كەمبەغەل، يالالانما دېھقانلارغا تايىنىش، ئوتتۇرا دېھقانلار بىلەن ئىتتىپاقلىشىش، باي دېھقانلارنى بىتەرەپ قالدۇرۇش، قانۇنسىز پومېشچىكلارغا زەربە بېرىش، فېئودالىق ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈملىرىنى قەدەممۇ قەدەم پەرقلىق ھالدا يوقىتىشتىن ئىبارەت توغرا لۇشيەن ئىزچىللاشتۇرۇلدى. چارۋىچىلىقنى، سودا، سانائەتنى قوغداش، باي دېھقان ئىگىلىكىنى ساقلاپ قېلىش، دىنىنى قوغداشتىن ئىبارەت سىياسەتلەرنى ئىجرا قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلدى. پومېشچىكلارنىڭ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىلا مۇسادىرە قىلىنىپ، باشقا چارۋىلىرى ساقلاپ قېلىندى. چارۋىچىلارنىڭ يېزىلاردىكى يەرلىرى مۇسادىرە قىلىنمىدى. پومېشچىكلارنىڭ قوشۇمچە باشقۇرۇپ كەلگەن قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىلىرى ساقلاپ قېلىندى، يېرىم پومېشچىك شەكلىدىكى باي دېھقانلارنى ھېسابقا ئالمغاندا، ئادەتتىكى باي دېھقانلارنىڭ يەرلىرى يىغۋېلىنمىدى. دىنىي ئورۇنلارنىڭ يەرلىرىگە قەتئىي تېگىلمىدى.

يەر ئىسلاھاتى دېھقانلارنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. نۇرغۇن دېھقانلار ئىسلاھاتتا ئىگە بولغان غەلىبە مېۋىلىرىگە ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى سېتىۋالدى. شەھەر ئىچى رايونىنىڭ 3- يېزىسىدىكى 5- كەنت ناھىيە بويىچە نامرات مەھەللىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ كەنتتە 86 ئائىلە، 450 ئادەم بار ئىدى. بۇ كەنت يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن (1951-1953) جەمئىي 11 دانە رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، 13 دانە تۆمۈر ھارۋا، 16 دانە ساپان، ئۈچ دانە تۆمۈر تىرنا، 288 دانە باشقا دېھقانچىلىق سايمانلىرى، 13 ئات، ئۈچ خېچىر، 11 ئۆكۈز سېتىۋالدى. پۈتۈن كەنتتە (پومېشچىكلارنى ھېسابقا ئالمغاندا) ئىشلەپچىقىرىشقا سەرپ قىلىنغان مەبلەغ 35 مىڭ 966 يۈەنگە يەتتى.

شەھەر ئەتراپى رايونىمىڭ 2- يېزىسىدا ئازادلىقتىن ئىلگىرى يەر، ئۆي، ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرىنىڭ ئىگىلىنىش ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4—1

تەرەققىيات سانى / ئائىلە تۈرلىرى	ھالالنما دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇراھال دېھقان	تازا يېرىنى ئىجارىگە بېرىلگەن دېھقان	باي دېھقان	يېرىم پوچمۇچەك شەكىللىك باي دېھقان	پوچمۇچەك	باشقىلار	مۇكۇمەت، جۇتخانا، مەكتەپ يەرلىرى	ئومۇمىي سانى
ئائىلە سانى	55	219	188	54	5	1	45	62		629
ئومۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن نىسبەتى %	8.74	34.82	29.9	8 .59	0.97	0.16	7.15	9.86		100
نوپۇس سانى (ئادەم)	172	999	1227	177	19	2	275	341		3212
ئومۇمىي نوپۇسقا ئىگىلىگەن نىسبەتى %	5.35	31.1	38.2	5.51	0.59	0.06	8.56	10.61		
يېرى (مو)	46.1	625.6	2136.5	706.9	108.5	37.5	4452.8	167.7	1473.3	9754.9
ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرىدە ئىگىلىگەن نىسبەتى %	0.47	6.41	21.9	7.25	1 .11	0.38	45.65	1.72	15.1	100
ئۆيى (ئۆگز)	24	374	537	97	14	2	361	120		1529
ئومۇمىي ئۆي سانىدا ئىگىلىگەن نىسبەتى %	1.57	24.46	35.12	6.34	0.92	0.13	23.61	7.85		100
تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى	32.5	215	420.5	24.5	7	98	42.5			840
ئومۇمىي ئۇلاغ سانىدا ئىگىلىگەن نىسبەتى %	3.87	25.6	50.1	2.92	0.83	11.67	5.06			100
دېھقانچىلىق سايمانلىرى — ھارۋا	2	32	129	1	3		25	2		194
دېھقانچىلىق سايمانلىرى — باشقىلار (دانە)	85	562	1188	122	22		526	145		2650

شەھەر ئىچى رايونلىنىش 2- يېزىسىدا يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن يەر قاتارلا ئۆزگىرىش ئىگىلىنىش ئەھۋالىنى ستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 2

يەر كېيى / سانى / ئائىلىلەر	يالاڭاچ دېھقان	كەمبەغەل دېھقان	ئوتتۇراھال دېھقان	ئازراق يەرلىنى ئىجارىگە بېرىدىغان دېھقان	باي دېھقان	ئوتتۇراھال پەرۋىشچىلىك قىلىدىغان باي دېھقان	پەرۋىشچىلىك	باشقىلار	ھۆكۈمەت، بۇتخانا، مەسجىد يەرلىرى	ئومۇمىي سانى
ئائىلە سانى	55	219	188	54	5	1	45	62		629
ئومۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	8.74	34.82	29.9	8.59	0.79	0.16	7.15	9.86		100
نوپۇس سانى	174	999	1227	177	19	2	275	341		3214
ئومۇمىي نوپۇستا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	5.41	31.1	38.2	5.51	0.59	0.06	8.56	10.61		
يەر (مو)	315.35	1842.35	2802.8	574.4	108.5	10	425	358	623.85	7060.25
ئومۇمىي يەر مىلكىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى %	4.47	26.09	39.7	8.14	1.54	0.14	6.02	5.07	8.84	100
ئۆي (ئۆگز)	85	468	595	97	14	2	134	134		1529
ئومۇمىي ئۆي سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	5.56	30.6	38.91	6.34	0.92	0.13	8.76	8.76		100
ئېغىلخانا ئۆلاغلىرى	53	279	425	24	7		5	47		840
ئومۇمىي ئۆلاغ سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى %	6.31	33.21	50.6	2.86	0.83		0.6	5.59		100
دېھقانچىلىق ھارۋا	7	49	131	1	3					191
سايامانلىرى باشقىلار (دانە)	194	827	1759	122	22	4	48	138		3159

§2. ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيىلىشىش

يەر ئىسلاھاتىدىن كېيىن، يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئازاد بولدى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشى تېز سۈرئەتتە راۋاجلاندى.

1951- يىلى دېھقانلارنىڭ ئۇرۇقلۇق ۋە ئوزۇقلۇق قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئۇزۇنارا ھەمكارلىشىپ بىر - بىرىگە ئۆتنە - يېرىم قىلىشقا رەھبەرلىك قىلىندى. بۇ جەريانىدا، لاپقۇتلىشىدىغان ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 250 نەچچىسى ئۈيۈشتۇرۇلىدى، بۇ گۇرۇپپىلار، ئاساسلىقى، ئوت ئوتاش، ئوغۇت توپلاش ئىشلىرىنى ئىشلىدى. شۇ چاغدا بۇنىڭ ھەممىسى 30 نەچچە ياكى بىرەر يۈزدەك ئادەمدىن ئۈيۈشقان لاپقۇتلىشىش دۆيلىرى بولۇپ، نوموۇر باھالىمايتتى، كۈڭ خاتىرلىمەيتتى، گۈڭمۇ قايتۇرمايتتى، كىمنىڭ ئۆيىدە ئىش قىلسا، شۇ ئۆيدە تاماق يەيتتى. بۇ خىل لاپقۇتلىشىش - ھەمكارلىشىش قىسمەن ئەمگەك كۈچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىپ، ئاياللار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشمايدىغان ئادەتلەرنى بۇزۇپ تاشلىغان بولسىمۇ، لېكىن لاپقۇتلىشىش مۇۋاپىق بولماسلىق، ئۆز ئىختىيارى بىلەن بولماسلىق، تەشكىللىنىش كېلەڭسىز بولۇش، ئىش ئاۋۇمايى گۈڭ ئىسراپ بولۇشتەك ئەھۋاللار ناھايىتى گەۋدىلىك بولدى.

1952- يىلى «ئىشلەپچىقىرىشنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇش، جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىنى قوللاش» تېن ئىبارەت ئىشلەپچىقىرىش ھەرىكىتى جەريانىدا، «ھەمكارلىق تەشكىللىرىدە ئۆزى ئىختىيار قىلىش - ئۇزۇنارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش، تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش، دېموكراتىك ئۇسۇلدا باشقۇرۇش» پىرىنسىپى تەشۋىق قىلىندى ۋە ئىزچىللاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى تەرەققىي قىلدى. ناھىيە بويىچە يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 4464 ى، پەسىل خاراكتېرىدىكى ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 789 ى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا قاتناشقان ئەر - ئايال ئەمگەك كۈچى 18 مىڭ 727 كىشىگە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق نوپۇسىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ئارىسىدا مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش مۇسابىقىسى قانات يايدۇرۇلۇپ، باھالاپ سېلىشتۇرۇش ئۈيۈشتۇرۇلۇپ، كەڭ دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقى قوزغىتىلىدى. يېڭى شەكىلدىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلىتىش، تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆزگەرتىش ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش ئىشلىرى يەنمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئايرىم جايلاردا ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشنى ئۈيۈشتۇرغاندا مەجبۇرىي بۇيرۇق چۈشۈرۈپ گۇرۇپپا تۈزۈش ئۇسۇلى قوللىنىلغانلىقتىن، ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى تۆۋەن بولدى.

1953- يىلى ناھىيە بويىچە ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىن، يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى 196 گە، پەسىل خاراكتېرىدىكى ۋاقىتلىق

گۇرۇپپىلار 1 مىڭ 16 گە يەتتى. تەشكىللەنگەن نوپۇس دېھقانچىلىق ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى. ناھىيىدىن نۇرغۇن كادىر يېزىلارغا تەشۋىق قىلىش ھەمدە ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشكە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەندىن باشقا، ھەمكارلىق گۇرۇپپا باشلىقلىرى تۇرمۇشىگە، مۇددەتسىز بۆلۈپ تەربىيىلەپ چىقىلدى. ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشنىڭ ئۇچ پىرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلدى. مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرىنىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى شۇ يەرنىڭ ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتىدىن ئېشىپ كەتتى. شۇ چاغلاردا ھامۇت ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (ئاقىيەردە)، ئابدۇللا باقى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (يالاڭكارىزدا)، تېيىپ تايىر ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (دۆربەجىندە)، ياڭ ماۋيۈەن ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (گۈڭشاڭدا)، يۈخۇەيچىڭ ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (بۇلۇڭتوغراقتا)، ۋاڭ رۇجى ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (شەھەر ئەتراپىدا) قاتارلىقلار بىرقەدەر داڭلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى ئىدى.

1954 - يىلى كەڭ دېھقانلار ھەمكارلىشىش - كوپېراتسىيىلىشىشنىڭ ئەۋزەللىكىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتتى. ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى بۇرۇنقىدەك «ئەتىيازدا تەشكىللىنىپ، يازدا تارقىلىپ كېتىدىغان، كېلەر يىلى ئەتىيازدا يېڭىباشتىن قۇرۇلىدىغان» ھالەتتىن ئۆزگىرىپ كۇنسايىن مۇستەھكەملىنىشكە باشلىدى. شۇ يىلى ئەتىيازدا 1116 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى (بۇنىڭ ئىچىدە يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 225، ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى 891) قۇرۇلدى. 4958 دېھقان ئائىلىسى گۇرۇپپىلارغا قاتنىشىپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىلىرىنىڭ 61 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. كۈزلۈك يىغىمدا 4224 ئائىلە قاتناشقان 698 ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى مۇستەھكەملەندى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 49.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

پۈتۈن ناھىيىدە ھەمكارلىشىش -كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى پۈختا قەدەم بىلەن راۋاجلانغان ئاساستا، ناھىيىلىك پارتكوم 1954- يىل 2- ئايدا ئاقىيەر رايونىنىڭ 2-يېزىسىنىڭ قىزىلىيۇلغۇن كەنتىدە «قىزىلبايراق» دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى (ۋۇشيۇڭيې مۇدىر بولدى) ۋە شەھەر ئىچى رايونىنىڭ 1- يېزىسىدا جيەنشىن دېھقانچىلىق كوپېراتىپى (شاھىدىن مۇدىر بولدى) نى سىناق تەرىقىسىدە قۇردى. بۇ ئىككى باشلانغۇچ كوپېراتىپ پۈتۈن ناھىيىنىڭ كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتىدە ۋە تۇرتكە بولۇش رولىنى ئويناندى.

1954 - يىل 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 1955 - يىل 2 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىغىچە، ناھىيىدىكى 13 دېھقانچىلىق يېزىسىدا ئىككى تۇركۈمدە 32 باشلانغۇچ دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ئىككى كونا كوپېراتىپ كېڭەيتىلدى. بۇ كوپېراتىپلاردىن توغۇچى رايونىدا 12 سى، شەھەر ئىچى رايونىدا توققوزى، ئاقىيەر رايونىدا 11 ى، تاشۇبلىق رايونىدا بىرى، شەھەر ئەتراپى يېزىسىدا بىرى بولۇپ، شۇ چاغدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىڭ ھەممە يېزىلىرىدا كوپېراتىپلار بارلىققا كەلدى. بۇنىڭ ئىچىدە توغۇچى 1 - يېزىسىنىڭ ھەممە كەنتىدە كوپېراتىپ قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 982 ئۆيلۈك دېھقان كوپېراتىپقا كىردى، ئومۇمىي

دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ 11.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يېڭىدىن قۇرۇلغان كوپېراتىپلارنىڭ كىچىكلىرىگە 12 ئائىلە، ئەڭ چوڭىغا 39 ئائىلە قاتناشتى. «قىزىلبايراق»، «جيەنشىن» دىن ئىبارەت ئىككى كونا كوپېراتىپ كېڭىيىپ، ھەر بىرىدىكى ئائىلە سانى 50 تىن ئاشتى، كوپېراتىپلارنىڭ بىر تۇتاش ئىگىلىكىدىكى يەر 19 مىڭ 202 مو بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 13.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئەزالارغا قالدۇرۇلغان يەر 694 مو بولۇپ، كوپېراتىپقا قوشۇلغان يەر كۆلىمىنىڭ 3.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. كوپېراتىپ ئىگىدارچىلىقىدا بىر كالا بولۇپ، كوپېراتىپ ئەزالىرىنىڭ 865 كالىسى، 58 ئېتى، 48 خېچىرىنى كوپېراتىپلار ھەق تۆلەپ ئىشلەتتى. كوپېراتىپ ئىگىدارچىلىقىدا چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن ئۇچ دانە رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، ئالتە دانە قوش چاقلىق، قوش چىشلىق سوقا، 28 سىيالكا ۋە بەيلو. تۆت دانە سۇ چىغىرقى بار ئىدى. ئەزالارنىڭ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىقىدىكى 97 دانە رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، 20 دانە يېڭى شەكىلدىكى چىشلىق يالاڭ سوقا، 174 تۆمۈر ھارۋا، 100 ياغاچ ھارۋا، 371 دانە ساپان، بەيلو، تۆلۈق قاتارلىقلارنى كوپېراتىپ ھەق تۆلەپ ئىشلىتەتتى. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپنىڭ رەھبەرلىك ئاپپاراتى — كوپېراتىپ كومىتېتى بولۇپ (ئۇچتىن بەشكىچە كىشىدىن تەركىپ تاپتى)، ھەر بىر كوپېراتىپتا ئىككىدىن ئۈچكىچە مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىر سايلاندى.

كوپېراتىپلاردىن باشقا، ناھىيىدە يەللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 417 سى يۇقىرى، بۇنىڭغا 3048 ئائىلە قاتناشتى. بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ 35.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ۋاقىتلىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىسىدىن 358 ى بولۇپ، بۇنىڭغا 1804 ئائىلە قاتناشتى. بۇ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ 21.07 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ھەمكارلىق گۇرۇپپا، كوپېراتىپ تەشكىللىرىگە قاتناشقان ئائىلە جەمئىي 5834 بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 68.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1955 - يىل 10 - ئايدا، پارتىيە 7 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6-ئومۇمىي يىغىنى «يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش توغرىسىدا قارار» نى ماقۇللاپ ئېلان قىلدى. كېيىنكى يېرىم يىلدا مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرى كۆپەيمەي 88 گە، كوپېراتىپقا كىرگەن ئائىلە 2123 كە يەتتى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 28 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1956 - يىلى ئەتىيازدا، كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى تېز تەرەققىي قىلدى. ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق كوپېراتىپلىرى 121 گە، بۇنىڭغا قاتناشقان ئەزالار 6882 ئائىلىگە يەتتى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 88.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ كوپېراتىپ 60، ئەزالىرى 1714 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 21.7

پىرسەنتىنى، ئالىي كوپىراتىپ 61، ئەزالىرى 5168 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 66.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭدىن باشقا، يىللىق ھەمكارلىق گۇرۇپپىلىرى 58، قاتناشقانلار 440 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 5.1 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يەككە ئىشلەيدىغانلار 425 ئائىلە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

1957- يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، كوپىراتىپقا ئايلاندۇرۇش، كوپىراتىپنى كېڭەيتىش، كوپىراتىپلارنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە بويىچە 94% ئائىلە ئالىي كوپىراتىپقا كىردى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئالىي كوپىراتسىيىلەشتۈرۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئىشقا ئاشۇرۇلدى.

ئالىي كوپىراتىپ نىزامنامىسىدا مۇنداق دەپ بەلگىلەنگەن: كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ يېرى كوپىراتىپ كوللېكتىپىنىڭ ئىگىدارچىلىق قىلىشىغا ھەقسىز ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدۇ، يەرگە ھەق بېرىش ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ؛ تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى كوپىراتىپنىڭ كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىغا ئوتكۈزۈپ بېرىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەققىنى كوپىراتىپ مۇددەتتە بىر ئۆلۈپ قايتۇرىدۇ؛ كوپىراتىپ ئەزالىرى كوللېكتىپ ئەمگىكىگە قاتناشقاندا ئىشى باھالىنىپ، ئومۇر خاتىرىلىنىپ، ئەمگىكىگە يارىشا ھەق تەقسىم قىلىپ بېرىلىدۇ؛ كوپىراتىپ ئەزالىرىنىڭ پارچە - پۇرات دەل - دەرەخلىرى، كىچىك تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىقلار شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدا بولىدۇ. كوپىراتىپ ھەربىر ئائىلىدىكى جان سانىنىڭ تاز - كۆپلۈكىگە قاراپ تازراق قالدۇرۇق يەر بېرىدۇ (ھەر ئادەمگە بىر پۇڭ ئەتراپىدا)، بۇ يەر ئۇزۇن مۇددەتكىچە كوپىراتىپ ئەزالىرى ۋە ئائىلىسىنىڭ ئىشلىتىشىگە مەنسۇپ بولىدۇ؛ كوپىراتىپ ئەزالىرى ئۆي قۇشلىرىنى، ئۆي ھايۋانلىرىنى بېقىشقا ۋە باشقا ئائىلە قوشۇمچە كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا بولىدۇ، بۇنىڭ مەسۇلات كىرىمى ئۆزىگە مەنسۇپ بولىدۇ. كوپىراتىپ ئەزالىرى يەنى ياكى قۇرۇلتىيىدا باشقۇرۇش كومىتېتى ۋە كوپىراتىپ مۇدىرلىرى سايلىنىدۇ، كوپىراتىپنىڭ قارىمىقىدا ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ياكى ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، دېموكراتىك باشقۇرۇش يولغا قويۇلىدۇ.

مۇستەھكەملەش جەريانىدا تەرەققىي قىلدۇرۇش فاكتورىغا ئاساسەن، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ كوپىراتسىيىلىشىش سۈرئىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىنىكىدىن ئاستا بولدى. چارۋىچىلىق رايونلىرىدا، چارۋىچىلىقنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش فاكتورىنى ئىجرا قىلىندى. فېئودالىق ئىمتىيازنى ئەمەلدىن قالدۇرغان چارۋىدارلار سىنىپىغا قارىتا كۆرەش قىلماسلىق، مال - مۈلكىنى تەقسىم قىلماسلىق، سىنىپىي تەركىب ئايرىماسلىق سىياسىتى قوللىنىلدى، كوپىراتسىيىلىشىش سۈرئىتى تېخىمۇ ئاستا بولدى.

1956- يىلى يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 34 يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق كوپىراتىپى بارلىققا كەلدى. شۇ يىلى كوپىراتىپنى كېڭەيتىش، بىرلەشتۈرۈش، باشلانغۇچ كوپىراتىپنى ئالىي كوپىراتىپقا ئايلاندۇرۇش ئار-

ئىلغار سەككىزئالمي كوپىراتسىپ، 21 باشلانغۇچ كوپىراتسىپ مەيدانغا كەلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ساپ چارۋىچىلىق كوپىراتسىپىدىن ئۇچى بار). كوپىراتسىپقا كىرگەن دېھقان، چارۋىچى ئائىلىسى يېزىم دېھقانچىلىق، يېزىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى ئومۇمىي ئائىلە سانى 6600 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ساپ چارۋىچى ئائىلىلەرنىڭ كۆپ سانىدىكىلىرى كوپىراتسىپقا كىرمىدى. چارۋىچىلىق كوپىراتسىپلىرى چارۋىلارنى پايغا سۈندۈرۈپ كوپىراتسىپقا قوشۇش، كىرىمنى پايغا قاراپ تەقسىم قىلىش، مالنىڭ چىشىنىڭ چۈشۈشىدىن بولغان پايدىنى ھېساب قىلماسلىق، قالدۇرۇق چارۋا ئومۇمىي چارۋىنىڭ 15 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىش ئۇسۇلىنى قوللاندى.

1958- يىل 5- ئايدا، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كوپىراتسىپلىرى 103 كە، كوپىراتسىپقا كىرگەن دېھقان، چارۋىچى 9861 ئائىلىگە يېتىپ، ئومۇمىي دېھقان، چارۋىچىلار ئائىلىسىنىڭ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە دېھقانچىلىق كوپىراتسىپى 73، قاتناشقانلار 8524 ئائىلە بولۇپ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 85 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يېزىم دېھقانچىلىق، يېزىم چارۋىچىلىق كوپىراتسىپى 22، قاتناشقانلار 1066 ئائىلە بولۇپ، يېزىم دېھقانچىلىق، يېزىم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئومۇمىي ئائىلىنىڭ 67 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. چارۋىچىلىق كوپىراتسىپى يەتتە، قاتناشقانلار 271 ئائىلە بولۇپ، ئومۇمىي چارۋىچى ئائىلىلىرىنىڭ 40 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، يەتتە چارۋىچىلىق كوپىراتسىپىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئالمي كوپىراتسىپ بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شوپۇل، تېيانشان، قويلۇقتىن ئىبارەت ئۇچ ئورۇندا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى چارۋىچىلىق فېرمىسى قۇرۇلدى.

كۆپ سانىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق كوپىراتسىپلىرىدا مەھسۇلات ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقايسى كوپىراتسىپلاردا پىلانلىق باشقۇرۇش ۋە كۆپ خىل ئىگىلىك ناچار بولۇش، مالىيە ئىشلىرى قالايمقان بولۇش، ئىش ئۇنۇمى يۇقىرى بولماسلىقتەك مەسىلىلەرمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە مەۋجۇد بولدى. 1956- يىلى قىشتىن 1957- يىلى ئەتىيازغىچە ناھىيە بويىچە كوپىراتسىپتىن چېكىنىپ چىقىش شامىلى پەيدا بولدى. تەربىيە بىرىپ نەسىھەت قىلىنغاندىن كېيىن، ئەمەلىيەتتە، 296 ئائىلە (كۆپ قىسمى يۇقىرى، ئوتتۇراھال دېھقانلار) كوپىراتسىپتىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى، بۇ، كوپىراتسىپقا كىرگەن ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ تۆت پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. چارۋىچىلىق كوپىراتسىپلىرىدىمۇ 24% ئەزا كوپىراتسىپتىن چېقىپ كەتتى.

§3. خەلق گۇڭشىسى

1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى «يېزىلاردا خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش مەسىلىسى توغرىسىدىكى قارار» نى ئېلان قىلدى. ناھىيىلىك پارتكوم دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا كادىر ئەۋەتىپ، كەڭ تۈرده تەشۋىق ھەم سەپەرۋەر قىلدى. 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنىدىن 11 - كۈنىگىچە بولغان ئالته كۈن ئىچىدە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» شەكىللىدە ھە - ھۇ

بىلەن ناھىيە بويىچە «شەرق شامىلى» (پالۋانتۇر)، راكېتا (راھەتباغ، بوغاز، شەھەر ئىچى)، قىزىلىيۇلتۇز (ئاستانە)، قىزىلبايراق (شەھەر ئەترايى)، قىزىللىشش - ئىختىساسلىشش (قارا دۆۋە)، ئاۋانگارت (توغۇچى)، ئالغا (بۇلۇڭتوغراق) قاتارلىق يەتتە خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. خەلق گۈڭشېلىرىغا 6368 ئائىلە، 30 مىڭ 623 ئادەم ئەزا بولدى. بۇ، مۇشۇ جايلاردىكى ئومۇمىي ئائىلە سانىنىڭ 98.3 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئەينى چاغدىكى شەھەرنىڭ تۆت بازىرىدىمۇ خەلق گۈڭشېسىدىن تۆتنى قۇرۇلدى. 1959 - يىلنىڭ باشلىرى تاشۇبلىق، غەربىي تاغ، تىيانشان، يەتتەقۇدۇق (يۇقىرى ئۆرلەش) لارمۇ خەلق گۈڭشېسىغا ئۆزگەرتىلدى، شۇنداق قىلىپ، ناھىيە بويىچە خەلق گۈڭشېسى ئومۇملاشتۇرۇلدى.

خەلق گۈڭشېسىدا ھاكىمىيەت بىلەن گۈڭشې بىرلىكى يولغا قويۇلدى. گۈڭشې ئەزالىرى قۇرۇلتىيى، يەنى خەلق قۇرۇلتىيى گۈڭشېنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى ھېسابلىنىدى. خەلق قۇرۇلتىيىدا بارلىققا كەلگەن گۈڭشې باشقۇرۇش كومىتېتى قۇرۇلتاي يېپىق مەزگىلىدە قۇرۇلتايىنىڭ ھوقۇقىنى ۋەكالىتەن يۈرگۈزدى. قۇرۇلتايدا يەنە گۈڭشې نازارەت قىلىش كومىتېتى بارلىققا كەلدى.

1958 - يىل 11 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، شەرق شامىلى (پالۋانتۇر) گۈڭشېسىدا تاماق بىلەن تەمىنلەش، ئاساسىي مائاشقا مۇكاپات قوشۇپ بېرىش تۈزۈمى ئالدى بىلەن يولغا قويۇلدى. تاماق بىلەن تەمىنلەشتە، ئەزالارنىڭ تاماققا كېتىدىغان بارلىق ئاشلىق، مايى، گۆش، كۆكتات، ئوتۇن، شۇنىڭدەك دورا - دەرمەكلىرىنىڭ ھەممىسىنى گۈڭشې ئۈستىگە ئالدى، تاماققا پۇل ئالمىدى. ئاساسىي مائاش 80% نى، مۇكاپات مائاشى 20% نى ئىگىلەش نىسبىتى بويىچە مائاش تارقىتىلدى. مائاش جەمئىي يەتتە دەرىجىگە بۆلۈنۈپ، بىرىنچى دەرىجىلىك مائاش ئېيىغا 2.60 يۈەندىن، يەتتىنچى دەرىجىلىك مائاش ئېيىغا 11.00 يۈەندىن تارقىتىلدى.

11 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، شەرق شامىلى گۈڭشېسى تەمىنلەش دائىرىسىنى يەنە كېڭەيتتى. گۈڭشې ئەزالىرىغا قارىتا «توققۇزنى ھۆددىگە ئېلىش» يولغا قويۇلدى، بۇلار تۆۋەندىكىچە: (1) تاماقنى ھۆددىگە ئېلىش — ئۆز ئويىدە تاماقنى بىلەت تاپشۇرماي نورمىسىز يېيىش؛ (2) كىيىم - كېچەك تىكىشنى ھۆددىگە ئېلىش — كىيىم - كېچەكنى ھەقسىز تىكىپ بېرىش؛ (3) توي - تۆكۈننى ھۆددىگە ئېلىش — گۈڭشې ئەزالىرى توي قىلسا توي قىلغۇچىنى ئاشخانا 10 جىڭ گۆش، ئۇچ جىڭ مايى بىلەن ھەقسىز تەمىنلەش؛ (4) تۇغۇت بېقىشنى ھۆددىگە ئېلىش — تۇغۇتلۇق ئايالغا 45 كۈن ھاردۇق بېرىش ھەمدە ئىككى توخۇ، 30 دانە تۇخۇم، بىر جىڭ شېكەر، بىر بولاق قەغەز يارىدەم بېرىش؛ (5) يەسلىدە بالا بېقىشنى ھۆددىگە ئېلىش — ئۇششاق بالىلارنى يەسلىگە ھەقسىز قوبۇل قىلىش؛ (6) ئوقۇتۇشنى ھۆددىگە ئېلىش — مەكتەپكە كىرگەن ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۇلى تاپشۇرماسلىق؛ (7) چاچ ئېلىشنى ھۆددىگە ئېلىش — ھەقسىز چاچ ئېلىش؛ (8) ياشانغانلارنى بېقىشنى ھۆددىگە ئېلىش — تۇل خوتۇن، يېتىم - يېسىرلارنى، 60 ياشتىن ئاشقان ئەرلەر، 55 ياشتىن ئاشقان ئاياللارنى گۈڭشېنىڭ بەخت باغچىسىغا

قوبۇل قىلىش، ئۇلارغا زۆرۈر كېيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك، ئولتۇراق ئۆي قاتارلىقلارنى گۈڭشې ھۆددىگە ئېلىش؛ (9) ئۆلۈم ئۇزىتىشنى ھۆددىگە ئېلىش، گۈڭشې ئەزالىرى ئۆلگەندە ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئۆلۈك ساندۇقى ياكى كېپەنلىك رەخت بېرىش.

11 - ئايىنىڭ ئاخىرلىرى ناھىيىلىك پارتكوم ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ناھىيە بويىچە، گۈڭشېلاردا 1959 - يىل 1 - ئايدىن باشلاپ يېرىم تەمىنلەش، يېرىم ئىش ھەقلىق تۇزۇمى (يەنى دەرىجىلىك ماڭاش تارقىتىش، پۇل تۆلىمەي تاماق يېيىش) نى يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. بىراق بەزى گۈڭشېلارنىڭ ماڭاش تارقىتىشقا قۇدرىتى يەتمىدى. كۆپ ساندىكى گۈڭشېلارمۇ بىر نەچچە ئاي ماڭاش تارقىتىپ جۇغلانما تۇگەپ، مالىيە مەنبەسى ئۇزۇلۇپ قالغاچقا، ماڭاش تارقىتىشنى توختىتىپ قويدى. ئاممە ئۆي ئاشخانىنى ئاساس قىلغان تەمىنلەش تۇزۇمىمۇ ئەمەلىي ئىشلەپچىقىرىش سەۋىيىسىدىن ئايرىلىپ قالغاچقا، باشقۇرغانسېرى بەتتەرلىشىپ كەتتى.

«بىرىنچىدىن چوڭ، ئىككىنچىدىن ئومۇمىي» بولۇشنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئۈچۈن، گۈڭشې قۇرۇلغاندىن كېيىن، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ قالدۇرۇق يەر، قالدۇرۇق چارۋا، باغ، دەل - دەرەخ، كېيىم تىكىش ماشىنىسى قاتارلىقلار باھاغا سۈندۇرۇلۇپ گۈڭشېغا يىغۇۋېلىندى. كۆپلىگەن گۈڭشېلار ئەزالارنىڭ كىچىك تىپتىكى ئىشلەپچىقىرىش سايمانلىرى ھەم قازان - قومۇچلىرىنىمۇ ئومۇمنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئېلىۋالدى، گۈڭشې، دۆيلەرنى ئاتلاپ كەڭ تۇردە ھەمكارلىشىپ، ھەق بىلەن ھېسابلاشماي ئىشلەپ بەرگەنلەرگە ھەق قايتۇرمىدى. مال - مۈلۈككە ئىگىدارچىلىق قىلىش چەك - چېگرىسىنى بۇزۇپ تاشلاپ، خالىغانچە تەڭشەپ يۆتكىدى. ناھىيە بويىچە «مۈلۈكنى ئومۇمنىڭ قىلىۋېتىش شاملى» نى چىقىرىپ تەڭشەپ يۆتكەپ ئىشلەتكەن كوللېكتىپ، شەخسلەرنىڭ ماددىي ئەشيالىرىنىڭ باھاغا سۈندۇرۇلغان قىممىتى 1 مىليون 460 مىڭ يۈەن بولۇپ، ھەربىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 106.5 يۈەندىن توغرا كەلدى.

1959 - يىلنىڭ باشلىرى مەركىزىي كومىتېتنىڭ ئىككىنچى نۆۋەتلىك جېڭجۇ يىغىنىنىڭ روھى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، «بىر تۇتاش رەھبەرلىك قىلىش، دۆينى ئاساس قىلىش؛ دەرىجىلەر بويىچە باشقۇرۇپ، ھوقۇقنى تۆۋەنگە چۈشۈرۈش؛ ئۇچ دەرىجىلىك ھېسابات قىلىپ، ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ پايدا - زىيىنىنى ھېسابلاش؛ تەقسىمات پىلانىنى گۈڭشېلار بېكىتىش؛ مۇڭاپىق تۇردە جۇغلانما توپلاپ، مۇڭاپىق تەڭشەش؛ ماددىي بۇيۇم بىلەن ئەمگەكنى تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش؛ ئەمگىكىگە يارىشا ھەق بېرىش، پەرقلەرنى ئېتىراپ قىلىش قاتارلىق يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، گۈڭشېنىڭ مال - مۈلۈككە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى دەسلەپكى قەدەمدە بېكىتىلدى. دۆلەت ئورگانلىرى ھەم كارخانىلار گۈڭشې ئەمگەك كۈچلىرىنى ھەقسىز ئىشلىتىدىغان ئەھۋاللار چەكلەندى، گۈڭشېلار ئارا ئەمگەك كۈچلىرىنىڭ ھەمكارلىشىشىدا تەڭ قىممەتتە ئالماشتۇرۇش يولغا قويۇلدى. گۈڭشې ئىگىلىۋالغان ئەزالارنىڭ ئۆيلىرى ئارىسىدا ئېلىپ ئىشلىتىشكە ئۆزگەرتىلدى ياكى ئەزالارغا قايتۇرۇپ بېرىلدى. ئومۇمغا ئۆتكەن

قازان - قومۇچلار، ئۆي جاھازلىرى، ئەسۋاب - جابدۇق، ماددىي نەرسىلەر مۇددەتكە بۆ- لۈپ قايتۇرۇلدى ياكى باھاغا سۇندۇرۇپ پۇل قايتۇرۇلدى، ئەزالارغا زۆرۈر بولغان قالدۇرۇق چارۋىلار ئۆزلىرىگە قايتۇرۇلدى. بىر يەرگە توپلاپ بېقىلىۋاتقان ئۆي قۇش- لىرى، چوشقا قاتارلىقلارمۇ ئەزالارغا قايتۇرۇلدى. ئەزالارنىڭ ئوغۇتلىرى باھاغا سۇن- دۇرۇلۇپ دۇيگە سېتىۋېلىندى.

1961 - يىلى مەركىزىي كومىتېت «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ نىزامى» ۋە «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسى توغرى- سىدىكى يولىيورۇق» قاتارلىق ھۆججەتلەرنى تارقىتىپ، ئەزالارغا ئاز مىقداردا قالدۇرۇق يەر بېرىشكە ھەم ئائىلە قوشۇمچە كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا يول قويىدى، ئامە- ۋى ئاشخانا ھەم ئاشلىق تەقسىماتىدىكى تەمىنات تۈزۈمىنى توختاتتى، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشتىكى ئاكتىپلىقى دەسلەپكى قەدەمدە ئەسلىگە كەلدى.

1962 - يىل 9 - ئايدا، جۇڭگو كومپارتىيىسى 8 - نۆۋەتلىك مەر- كىزىي كومىتېتنىڭ 10 - ئومۇمىي يىغىنى «يېزا خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى» (قىسقارتىپ «60 ماددا» دېيىلىدۇ) غا مۇھىم تۈزىتىش كىرگۈزدى. «60 ماددا» دا ئىشلەپچىقىرىش دۇيى خەلق گۇڭشىسىنىڭ ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلىپ بېكىتىلدى. پۈتۈن ناھىيىدىكى گۇڭشىلار بۇ بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنى ئاساسىي ھېسابات بىرلىكى قىلغان تۈزۈلمىنى تېزلىك بىلەن بېكىتتى. ئىش- لەپچىقىرىش دۇيى دائىرىسىدە تېرىنچىلىق پىلانىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش، ئىشلەپچىق- رىش ھەرىكەتلىرىگە بىر تۇتاش قوماندانلىق قىلىش، ئەمگەك كۈچلىرىنى بىر تۇتاش يۆتكەش، دارامەتنى يىل ئاخىرىدا بىر تۇتاش ھېسابات قىلىش يولغا قويۇلدى. ئىش- لەپچىقىرىش دۇيلىرىدە گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش، ئەمگىكىگە يارىشا تەقسىم قە- لىش، كۆپ ئىشلىگەنلەر كۆپ ئېلىش، ئىشلىمىگەنلەر چىشلىمەسلىك پرىنسىپى يولغا قويۇلدى. ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە يىللىق ياكى پەسىللىك ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. گۇڭ باھالاپ نومۇر خاتىرىلەش ئىشى، ئادەتتە، گۇرۇپپىلاردا ئېلىپ بېرىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە 11 گۇڭشې، 88 دادۇي، 287 ئىش- لەپچىقىرىش دۇيى بار ئىدى.

§4. يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىدە مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش، مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش، چوڭ ھۆددىگە بېرىشتىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچ بېسىپ ئۆتۈلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قىسمەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تەنقىد قىلىنغان نورما- لىق باشقۇرۇش ھەم كىچىك باسقۇچلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە

كەلتۈرۈشكە باشلىدى. 1979 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم-لارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ھەم باشقا جايلارنىڭ تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، پارتىيىنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەشۋىق قىلىپ، كادىرلار، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى يولغا قويۇش جەھەتتىكى تونۇشىنى ئۆستۈردى. 80 - يىللىغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە كۆپ ساندىكى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى «بەشنى بېكىتىپ، بىرنى مۇكاپاتلاش» (ئەمگەك كۈچىنى، يەرنى، تەننەرخنى، مەھسۇلاتىنى، نومۇرنى بېكىتىش، مەھسۇلاتنى ئاشۇرغانلارنى مۇكاپاتلاش، مەھسۇلاتىنى كېمەيتىۋەتكەنلەرنى جازالاش) ۋە باشقا شەكىلدىكى ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۇيغۇلىرىنى يولغا قويدى. شۇ يىلى قارا دۆۋە گۈڭشېسىدا تۆت ئائىلىلىك دېھقان، راھەتباغ گۈڭشېسىدا بىر ئائىلىلىك دېھقان مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالدى. بولۇپمۇ راھەتباغ گۈڭشې 8 - داداي 3 - دۇيدىكى كىچىك ئاخۇن سۇمەنبەسىدىن خېلى يىراق بولغان بىر پارچە يەرنى ھۆددىگە ئالدى. شۇ يىلى ئۇنىڭ كىرىمى ئالدىنقى يىلىدىكىدىن بىر قاتلاندى. بۇ ھال پۈتۈن ناھىيىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتتى.

1981 - يىلى بىر قەدەر نامرات بولغان قارا دۆۋە گۈڭشېسىدىكى 40% دېھقان ئائىلىسى، راھەتباغ گۈڭشېسىدىكى 33.4% دېھقان ئائىلىسى مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالدى. شۇ يىلى بۇ ئىككى گۈڭشېدا مەھسۇلات ئاشتى. قارا دۆۋە گۈڭشېسىدا يازلىق ئاشلىق مەھسۇلاتى 18.7% ئېشىپ، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى يولغا قويۇشنىڭ ئەۋزەللىكى تولۇق گەۋدىلەندۈرۈلدى.

1982 - يىلى ئاما تەرىپىدىن «دۆلەت ئالدىدىكى ۋەزىپىسىگە كاپالەتلىك قىلىش، كوللېكتىپقا يېتەرلىك قالدۇرۇش، ئاشقىنى ئۆزىنىڭ بولۇش» دەپ يېغىنچاقلاپ ئاتالغان چوڭ ھۆددىگەرلىك شەكلى ناھىيە بويىچە كېڭەيتىلدى. 268 دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش دۆيىنىڭ 158 دىدە چوڭ ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلدى. 13 ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە يېمەكلىك ئېتىزىغا مەسئۇلىيەت ئېتىزى قوشۇپ بېرىلدى. 22 ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە مەھسۇلات ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلدى. يۇقىرىقى ئۈچ خىل مەسئۇلىيەت شەكلى يولغا قويۇلغان ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى پۈتۈن ناھىيىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 72 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە ناھىيە بويىچە 93.2% دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە چوڭ ھۆددىگە بېرىش ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 22 چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە مال قورۇلىرىنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش يولغا قويۇلدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى ۋە يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي كىرىمى يىلدىن - يىلغا ئاشتى. 1980 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 61 مىليون 910 مىڭ جىڭ، ئومۇمىي كىرىم 16 مىليون 360 مىڭ يۈەن، 1981 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 63 مىليون 980 مىڭ جىڭ، ئومۇمىي كىرىم 16 مىليون 780 مىڭ يۈەن، 1982 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 64 مىليون

790 مىڭ جىك، ئومۇمىي كىرىم 17 مىليون 130 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 76 مىليون 810 مىڭ جىك، ئومۇمىي كىرىم 23 مىليون 200 مىڭ يۈەن بولدى.

ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ چوڭ ھۆددىگەرلىك يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزىلاردا مىسلى كۆرۈلمىگەن يېڭى مەنزىرە بارلىققا كەلدى. دېھقانلارنىڭ قورسىقى تويغۇدەك تاماق يېيىش، ئۇچىسى ئىسسىغۇدەك كىيىم كىيىش مەسىلىسى ئاساسەن ھەل بولدى. ئامانەت پۇل قويىدىغان، يۇقىرى باھالىق مىللارنى سېتىۋالغانلار كۆپەيدى؛ كادىرلارنى ئىزدەپ پۇل، ئاشلىق ئۆتىنە ئالىدىغانلار ئازايدى؛ تاۋار ئىگىلىكى راۋاجلاندى. دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپتىن جەمئىيەتنى تەمىنلىگەن تاۋارلار ۋە تۈرلۈك مۇلازىمەتلەر كۆپەيدى. دېھقانلار تەرەققىيات خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن تەلەپ قىلىپ، يېزا ئىگىلىكىنىڭ چوڭقۇرلۇق ۋە كەڭلىكىگە قاراپ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈردى؛ دېھقانلار پەننى ئۆگىنىپ، پەننى ئىشلىتىپ، پەن - تېخنىكىنىڭ ئومۇملىشىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

II باب دېھقانچىلىق

قۇمۇل ناھىيىسىدە دېھقانچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ. ناھىيە دائىرىسى ئىچىدە تېرىشقا بولىدىغان 1 مىليون 400 مىڭ موdىن ئارتۇق يەر بار. ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان بوز يەر 5 مىليون 600 مىڭ موdىن ئاشىدۇ. ھازىر ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىلىۋاتقان يەر 400 مىڭ موdىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە بىكتۇەن، ئۇلارنىڭ يەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە تۇمۇرىيول تارماقىنىڭ 200 مىڭ موغا يېقىنلىشىدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ 210 مىڭ مو.

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تۈزلەڭ رايونلاردا ھاۋا قۇرغاق، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، كۈن نۇرى كۈچلۈك، ھۆل - يېغىن ئاز، يەرلەر پۈتۈنلەي تاغ سۇيى ۋە يەر ئاستى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. بۇغداي، ئارپا، كۆممىقوناق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى ۋە قوغۇن - تاۋۇز، پىياز قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىشقا ماس كېلىدۇ. ئاشلىق زىرائەتلىرى كۆلىمى ناھىيە بويىچە ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 50 پىرسەنتتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش راۋاجلىنىش، چېكىنىش، ئەسلىگە كېلىش، بىر ئىزدا توختاپ قېلىش، يەنە راۋاجلىنىشتىن ئىبارەت بەش باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈردى.

1949 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 14 مىليون 386 مىڭ جىڭدىن 38 مىليون 965 مىڭ جىڭغا يېتىپ، 1.7 ھەسسە ئاشتى. بىر-

لىك مەھسۇلات 144 جىڭدىن 244 جىڭغا يېتىپ، 100 جىك ئاشتى. 1955 - يىلى بۇ ناھىيىگە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن «مول ھوسۇللۇق ناھىيە» دېگەن شەرەپلىك نام بېرىلدى.

1959 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 38 مىليون 965 مىڭ جىڭدىن 30 مىليون 143 مىڭ جىڭغا چۈشۈپ، 8 مىليون 822 مىڭ جىك كېمەيىپ كەتتى. بىرلىك مەھسۇلات 244 جىڭدىن 142 جىڭغا چۈشۈپ، 102 جىك كېمەيىپ كەتتى.

1962 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 30 مىليون 143 مىڭ جىڭدىن 60 مىليون 875 مىڭ جىڭغا يېتىپ، بىر ھەسسە ئاشتى. بىرلىك مەھسۇلات 142 جىڭدىن 234 جىڭغا يېتىپ، 92 جىك ئاشتى.

1966 - يىلدىن 1974 - يىلغىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 60 مىليون 875 مىڭ جىڭدىن 44 مىليون 508 مىڭ جىڭغا چۈشۈپ قېلىپ، 16 مىليون 367 مىڭ جىك كېمەيىپ كەتتى؛ بىرلىك مەھسۇلات 234 جىڭدىن 187 جىڭغا چۈشۈپ، 47 جىك كېمەيىپ كەتتى.

1974 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 44 مىليون 508 مىڭ جىڭدىن 76 مىليون 809 مىڭ جىڭغا يېتىپ، 32 مىليون 301 مىڭ جىك كۆپەيىپ، 72.6% ئاشتى؛ بىرلىك مەھسۇلات 187 جىڭدىن 388 جىڭغا يېتىپ، 201 جىك كۆپەيدى.

§18. تېرىقچىلىق تۈزۈمى

1. تېرىقچىلىق تېخنىكىسى

خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا ئەسكەرلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشى ئارقىسىدا، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكىسى، ئېيتايلۇق، ئادەم كۈچى بىلەن ئۆستەڭ چېپىپ يەر سۇغىرىش، ئۇلاغ كۈچى ۋە تۆمۈر سايمانلاردىن پايدىلىنىش قاتارلىقلار يەرلىك خەلقتە تونۇشتۇرۇلدى. مىلادى IX ئەسىردە ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەندىن كېيىن ئادەم كۈچى بىلەن يەر ئاغدۇرۇش تۆگە، ئات، كالىلار بىلەن يەر ئاغدۇرۇشقا ئۆزگەرتىلدى. ئاشلىقنى ئوغۇر بىلەن يامداشنىڭ ئورنىنى سۇ ياغۇنچىقى بىلەن يامداش ئىگىلىدى. چىك سۇلالىسى دەۋردە ئېچىلغان يەرلەردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ۋە يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ يەرنىڭ قۇۋۇتىگە باھا بېرىلگەن ھەمدە شۇ جاينىڭ شارائىتىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان زىرائەتلەر تېرىلغان. «دەسلىپىدە بۇغداي تېرىغان تۈزۈك، بۇغداي يەرنى ئوڭلايدۇ، قاتتىق يەرنى يۇمشىتىدۇ، تېتىر يەرنى بوشىتىدۇ، ئاندىن كېيىن پۇرچاق تېرىغان تۈزۈك، پۇرچاق شورنى يوقىتىدۇ، ئىككى - ئۈچ يىلدىن كېيىن قانداقلا ئاشلىقنى تېرىسا بولىۋېرىدۇ» دېگەن تونۇش ئوتتۇرىغا قويۇلغان. تۈپراق قۇۋۇتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش جەھەتتە يەرنى ئوردۇال قىلىش ئوسۇلى قوللىنىلغان.

ئازادلىقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قۇمۇل دېھقانلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ئۇسۇلى ئومۇمەن مۇنداق بولغان: كۆزلۈك يىغىمدىن كېيىن يەرنى ئاغدۇرۇپ توك سالىدۇ. كېلەر يىلى ئەتىيازدا توك ئېرىپ، يەرنىڭ نېمى كۆتۈرۈلگەندە، دېھقانلار كالىنداری بويىمچە 2-3 ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى تېرىشنى باشلايدۇ. بەزىلەر ساپانىنىڭ كەينىدىن ساپان ئىزىغا ئۇرۇق سېلىپ ماڭىدۇ. بەزىلەر يەرنى ئاغدۇرۇپ بولۇپ، ئۇرۇقنى چېچىۋېتىپ، ئاندىن سۆرەم سېلىپ قىر چاپىدۇ. تېرىلغان يەر كۆلىمى چېچىلغان ئۇرۇققا قاراپ ھېسابلىنىدۇ. بىر مو يەرگە تەخمىنەن بىر كۈرە (تەخمىنەن 44 جىڭ) ئۇرۇق سېلىنىدۇ. يەرگە ئېغىل قېغى بىلەن قوم تۆكۈلىدۇ. زىرائەتلەرنىڭ مو بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەخمىنەن 10 ھارۋىدىن ئوغۇت بېرىلىدۇ. ئوغۇتلاش ۋاقتى كۆپىنچە ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە بولىدۇ. ناھىيە بويىچە ئوغۇتلىنىدىغان يەر كۆلىمى تەخمىنەن 35 مىڭ موغا يېتىدۇ. تاغ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەرلەرنى ئوغۇتلاش ناھايىتى ئاز بولىدۇ.

50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە تېرىقچىلىق ئۇسۇلىدا خېلى زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئاستانە يېزىسىدىكى ياڭ ماۋيۈەنىنىڭ يەرنى كېسىشتۇرۇپ ھەيدەش تېخنىكىسى كېڭەيتىلدى. چېچىپ تېرىش قۇرلاپ تېرىشقا ئۆزگەرتىلدى. ئۇرۇقنى پارچىلار بويىچە تالاش، خامانىدا تالاش، باشاقتىن تالاشتەك ئۇسۇللار قوللىنىلىپ، ئۇرۇق ئىنچىكىلىك بىلەن تاللاندى. تېرىشتىن ئىلگىرى دورىلىنىپ كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدى ئېلىندى. ئوغۇتنىمۇ كۆپەيتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلۇغ سۇ بىلەن باستۇرۇپ سۇغىرىش ئۇسۇلى ئېتىزلاپ سۇغىرىشقا ئۆزگەرتىلدى. ھەرخىل يېڭى دېھقانچىلىق سايمانلىرى كەلتۈرۈلۈپ كېڭەيتىلدى. زەيكەش چېپىش، سۇدا باستۇرۇش، تۇپراقنى ساماندا ئارىلاشتۇرۇش، يەرگە قوم تۆكۈش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق شورلۇق يەرلەر ئۆزگەرتىلدى.

70 ـ يىللاردىن كېيىن، يەر ئاغدۇرۇش ۋە تېرىش ئاساسىي جەھەتتىن ماشىنىلاشتۇرۇلدى ۋە يېرىم ماشىنىلاشتۇرۇلدى. ئۇرۇق سېلىشتىن ئىلگىرى يەرگە ئوغۇت تۆكۈلىدىغان بولدى. ئوغۇت تۈرلىرى مەھەللىۋى ئوغۇتتىن خىمىيەۋى ئوغۇت، مىنرال ئوغۇت، يېشىل ئوغۇت، باكتېرىيىلىك ئوغۇتلارغا كېڭەيدى. ئىشلىتىلىدىغان ئوغۇت مىقدارى زور دەرىجىدە ئاشتى. تېرىيدىغان چاغدا ئۇرۇققا ئوغۇت ئارىلاشتۇرىدىغان بولدى. بەزى زىرائەتلەرگە قوشۇمچە ئوغۇت بېرىلىدىغان بولدى. ئوما يەنىلا ئادەم كۆچى بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئوما ماشىنىلىرى، كومبايىنمۇ ئاز ـ تولا ئىشلىتىلىدۇ. دان ئايرىش ئاساسىي جەھەتتىن يېنىك تېپىتكى تراكتور ياكى ئاتقا تولۇق سۆرىتىش ئارقىلىق بولىدۇ. سورۇشتا بەزىدە سورۇش ماشىنىلىرى ئىشلىتىلىدۇ. كۆپىنچە ئادەم كۆچىگە تايىنىلىدۇ.

2. تېرىقچىلىق تۈزۈمى

تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربىي تاغدىن ئىبارەت ئۈچ گۈشپ ھەم چارۋىچىلىق، ھەم دېھقانچىلىق رايونى بولۇپ، زىرائەت يىلدا بىر قېتىم پىشىدۇ، ئاساسلىقى، بۇغداي تېرىلىدۇ. زىغىر، كۆك پۇرچاق، دادۇر، ئارپا قوشۇمچە تېرىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە

تاشۇبلىق گۈڭشىپسىدا ئېڭىزغا ئاز مىقدارىدا قارا بۇغداي ۋە تېرىق تېرىلىدۇ. تۈز-لەڭلىكلەردە، ئاساسلىقى، يازغى بۇغداي، ئاق قوناق، كۆممىقوناق، ئارپا، زاراڭزا، كەندىر قاتارلىقلار تېرىلىدۇ. تېرىق، قارا بۇغداي، چىلگە قوناق، ماش قاتارلىقلار ئېڭىزغا تېرىلىدۇ. 1958 - يىلدىن ئىلگىرى ئاساسىي جەھەتتىن يىلدا بىر قېتىم تېرىش تۈزۈمى قوللىنىلاتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن بىر يىلدا ئىككى تېرىش تەدرىجىي ئومۇملاشتۇرۇلدى. ئېڭىزغا تېرىش كۆرسەتكۈچى گاھ ئېشىپ، گاھ تۆۋەنلەپ تۇردى. ئادەتتە 20 — 30 مىڭ مو ئەتراپىدا بولدى. 1976 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئېڭىز ئەڭ كۆپ تېرىلدى، بۇنداق يەر يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50 مىڭ مودىن ئېشىپ كەتتى. ئېڭىزغا تېرىشنىڭ شەكلى جەمئىي يەتتە خىل.

(1) ئارپا - چىلگە قوناق؛
(2) يازغى بۇغداي — تېرىق ياكى قارا بۇغداي، چۆرگۈن قوناق؛
(3) يازغى بۇغداي — ماش؛
(4) يازغى بۇغداي — قىچا؛
(5) بۇغداي — كۈزلۈك كۆكتات؛
(6) يازغى بۇغداي — كۆك تاماكا؛
(7) ئارپا — گۈنجۈت.

1975 - يىلى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك پەنلىرى تەتقىقات ئورنى پالۋانتۇر گۈڭ-شىسى «ئالغا» دادۇيىسىنىڭ 5 - دۇيىدە تاسمىلاپ تېرىپ، بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىش تەجرىبە ئېتىزى تېرىپ، مو بېشىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1732 جىڭ ھوسۇل ئېلىپ، ياخشى نەتىجە ياراتتى. بۇ ئۇسۇل 1976 - يىلى چۆنتىشۇي دادۇيى بىلەن شەھەر ئىچى گۈڭشىپسىنىڭ نۇرغۇن جايلىرىدا سىناق قىلىنىپ ئومۇمىيۈزلۈك يۇقىرى ھوسۇل ئېلىنىپ، ۋىلايەت، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى ۋە بۇئۇسۇلنى كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىش چاقىرىق قىلىندى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە تاسمىلاپ تېرىلغان يەر 30 مىڭ موغا يەتكۈزۈلدى. كېيىن تۆپراق قۇۋۇتىنىڭ ئاجىز بولۇشى، ئەمگەك كۈچىنىڭ يېتىشمەسلىكى قاتارلىق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ جەھەتتە مەغلۇب بولغانلار كۆپ، نەتىجە قازانغانلار ئازراق بولدى. شۇڭا بۇ ئۇسۇل ھازىرغىچە چىلىك شەھەر ئەتراپىدىكى ئادىمى كۆپ، يېرى ئاز، ئوغۇت مەنبەسى مول، يېرى مۇنبەت جايلاردا كىچىك كۆلەمدە قوللىنىلىۋاتىدۇ. كىرىشتۈرۈپ تېرىپ بىر يىلدا ئۈچ قېتىم ھوسۇل ئېلىشنىڭ تۆۋەندىكىچە بىر قانچە خىل شەكلى بار:

(1) يازغى بۇغداي + كۆممىقوناق + سېرىق پۇرچاق؛
(2) يازغى بۇغداي + ئاق قوناق + تېرىق؛
(3) يازغى بۇغداي + ئاق قوناق + يېشىل ئوغۇت؛

3. دېھقانچىلىقتىكى دەۋرىيلىك

1 - ئايدىن 2 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە سۇ قۇرۇلۇشى قىلىنىدۇ، يەر رەتلىنىدۇ،

ئۇتكەن يىللاردا زىرائەتلەرنىڭ ئېكىزغا تېرىلغان كۆلىمىنى سىناتسىتكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 – 3 بىرلىكى: 1000 مو

يىللار	جەمئىي	1. ئاشلىق زىرائەتلىرى			2. سانائەتكە خام ئەشيا قىلىنىدىغان زىرائەتلەر		3. باشقا زىرائەتلەر	
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ياغلىق دان	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: كۆكتات
			كۆممىقونا-ق	ئاق قوناق				
1958	27.8	23.5	1.3	0.6	4.3	4.3		
1959	23.6	17.1	1.4	1.2	0.2	0·2	6.3	6.3
1960	33.2	26.7	2.8	2.5	0.1	0.1	6.4	6.4
1961	15.5	11.1	3	3.6	0.2	0.2	4.2	4.2
1962	9.4	7.1	2.8	1.6	0.1	0.1	2.2	2.2
1963	15.8	10.3	2.8	2.2	0.4	0.4	5.1	5.1
1964	19.9	15	3.6	2.5	1.4	1.4	3.5	3.5
1965	35.2	27.7	6.2	3	1.8	1 8	5.7	5.7
1966	49	40.8	11.1	2.8	2.8	2.8	5.3	
1967	31.5	28.4	8.3	2.8	1.9	1.9	1.2	
1968	31.7	27.3	4	0.1	1.7	1.7	2.7	2.7
1969	33.7	28.5			2	2	3.2	3.2
1970	29.	21	4	1	0.2	2	6	6
1971	29.2	20.9	5.3	0.6	2.6	2.6	5.6	5.7
1972	25.4	18.2	4.1	0.8	2	2.4	4.7	4.9
1873	26.6	19.1	3.6	1	2.9	3	4.5	4.5
1974	31.7	23.3	4.6	0.7	2.7	2.8	5.5	5.6
1975	44.3	34. 2	4.6	2.4	3	3.1	7	7
1976	57.8	47.6	9.4	3.7	4.2	4.2 1	6	6
1977	53.2	45.6	5	2.6	2.2	2.2	5	5.4
1978	56.3	47.1	5	2.8	2.8	2.8	5.2	6.4
1979	43	36.6	2.6	3.8	1.5	1.5	2.6	4.9
1980	31.8	26.1	2.1	1.8	1.9	1.9	2.6	3.9
1981	40.3	30.2	1.9	2.3	1.6	1.6	8.2	8.5
1982	44.8	35.9	2.9	1.9	3.6	3.6	5 3	5.3
1983	36.5	30.7	3	3	2.9	2.9	2.9	2.9

ئوغۇت توپلىنىدۇ، دېھقانچىلىق سايمانلىرى رېمونت قىلىنىدۇ، تېرىقچىلىققا تەييارلىق قىلىنىپ ئۇرۇق تاللىنىدۇ.

2 ـ ئاينىك ئاخىرلىرىدا يەرلەر رەتلىنىدۇ، ئۇرۇق تاللىنىدۇ، ئۇرۇقنىك بىخلىنىش نىسبىتى تەكشۈرۈلىدۇ.

3 ـ ئايىنىك باشلىرى ئارپا، يازغى بۇغداي تېرىش باشلىنىدۇ. يەر ئاغدۇرۇلۇپ، باشقا زىرائەتلەرنى تېرىش ئۇچۇن تەييارلىق قىلىنىدۇ.

3 ـ ئايىنىك ئوتتۇرىلىرىدا بۇغداي تېرىلغۇسى جىددىي ئېلىپ بېرىلىدۇ، بىر قىسىم كۆكتاتلارنى تېرىش باشلىنىدۇ.

3 ـ ئاينىك ئاخىرلىرى ئەتىيازلىق سۇغىرىش، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىش، كۆزلۇك زىرائەت ئۇرۇقلىرىنى ئىنچىكىلىك بىلەن تاللاش ئىشلىرى ئىشلىنىدۇ. بۇغداي ۋە بىر قىسىم كۆكتاتلار داۋاملىق تېرىلىدۇ.

4 ـ ئاينىك باشلىرى يازغى بۇغداي ئۇنۇشكە باشلايدۇ.

4 ـ ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا بىر قىسىم گۈڭشې، دۆيلەردە ئاق قوناق، كۆممىقوناق قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىش باشلىنىدۇ. كۆپچىلىك گۈڭشې ـ دۆيلەردە ئەتىيازلىق سۇغىرىش داۋاملاشتۇرۇلىدۇ.

4 ـ ئاينىك ئاخىرلىرىدا ئاق قوناق، كۆممىقوناق،زاراڭزا، كېۋەز قاتارلىق كۆزلۇك زىرائەتلەر جىددىي تېرىلىدۇ. بۇغداي ئۇچ يوپۇرماق بولغاندا، قوشۇمچە ئوغۇتلاش، سۇغىرىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ.

5 ـ ئاينىك باشلىرىدا قوغۇن تېرىلىدۇ، كۆزلۇك زىرائەت تېرىلغۇسى بىر يەرگە بېرىپ قالىدۇ، بۇغداي داۋاملىق سۇغىرىلىدۇ.

5 ـ ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا بۇغداي تۆپلەپ غول تارتىدۇ. بالدۇر تېرىلغان ئاق قوناق، كۆممىقوناقلار ئۇنۇشكە باشلايدۇ. كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيىنىنىك ئالدىنى ئېلىش تەييارلىقى ئىشلىنىدۇ. بۇغدايىنىك گەجگە سۇيى سۇغىرىلىدۇ.

5 ـ ئاينىك ئاخىرلىرىدا كېۋەز ئۇچ يوپۇرماق،ئاق قوناق،كۆممىقوناقلار ئۇچ ـ ئالتە يوپۇرماق بولىدۇ. بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار پوقاق بولىدۇ. كېيىن پىشىدىغانلىرى غول تارتىدۇ. يەر يولۇسى بىلەن كۆك پىتىنىك ئالدى ئېلىنىدۇ. بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلارنىك باش چىقىرىش ـ چېچەكلەش سۇيى قويۇلىدۇ، ياڭيۇ تېپىدىكى زىرائەتلەر تېرىلىدۇ.

6 ـ ئاينىك باشلىرى بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار چېچەكلەيدۇ. كېيىن پىشىدىغانلىرى باش چىقىرىدۇ. كۆممىقوناق، ئاق قوناقلار يەتتە يوپۇرماق، كېۋەز بەش يوپۇرماق بولىدۇ، بۇغداي داۋاملىق سۇغىرىلىدۇ. كۆزلۇك زىرائەتلەر شالاڭلىتىلىدۇ، چاغلىنىدۇ، شال تىكىلىدۇ. بۇ چاغدا ئىسسىق شامالدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە دىققەت قىلىنىدۇ.

6 ـ ئاينىك ئوتتۇرىلىرىدا بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار دان تۇتىدۇ، كېيىنرەك ۋە كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار چېچەكلەيدۇ. بۇغدايىنىك دان سۇيى قويۇلىدۇ،ئاق قوناق، كۆممىقوناقلار چاغلىنىدۇ، شالاڭلىتىلىدۇ. كېۋەزنىك ئاختاما سۇيى قۇيۇلىدۇ.

6 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار سارغىيىدۇ، كېيىنرەك ۋە كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار دان تۆتىدۇ. كېڭەز غۇنچە كۆرسىتىدۇ. ئارپا ئورمىسى باشلىنىدۇ. بۇ چاغدا قىزىل ئۆمۈچۈك قاتارلىق ھاشاراتلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشقا كەمىيەت بېرىلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا بالدۇر پىشىدىغان بۇغدايلار ئورۇلىدۇ. ئېگىز تېرىلىغۇسى جىددىي باشلىنىدۇ. كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار سارغىيىدۇ. كېڭەز، ئاق قوناق، كۆممە قوناقلار غول تارتىدۇ. ئاق قوناق، كۆممىقوناقلار قوشۇمچە ئوغۇتلىنىپ، ئاختاما سۈيى قۇيۇلىدۇ. بۇ چاغدا بوران چىقىپ پىشقان بۇغداي دېنىنىڭ قېقىلىپ كېتىشىدىن ساقلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار ئورۇلىدۇ. كۆممىقوناق باش چىقىرىدۇ. قارا بۇغداي، تېرىق، چۇجۇن قوناق ھەم قىچا قاتارلىق زىرائەتلەر ئېگىزغا تېرىلىدۇ. كېيىنرەك ۋە كېيىن پىشىدىغان بۇغدايلار جىددىي ئورۇلىدۇ. يەرنى تومۇزدا ئاغدۇرۇش باشلىنىدۇ. كۆممىقوناقنى سۈنئىي چاڭلاشتۇرۇش چىڭ تۇتۇلىدۇ.

7 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا كۆممىقوناق باش چىقىرىپ چېچەكلەيدۇ. ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر ئۇنىدۇ. كۆزلۈك زىرائەتلەر سۇغىرىلىدۇ، كېڭەزدە بولىدىغان كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ ۋە يوقىتىلىدۇ. كېڭەزنىڭ ھارام شاخلىرى پۈتىلىپ، ئۈچى ئۈزۈلىدۇ. كۆزلۈك تۇرۇپ (لوبو) تېرىلىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئاق قوناق باش چىقىرىپ چېچەكلەيدۇ. ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر غول تارتىدۇ، كۆزلۈك زىرائەتلەر سۇغىرىلىدۇ، بۇغداي يانچىلىدۇ، كۆزلۈك يېمىڭىلەك (بەسەي) تېرىلىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر باش چىقىرىدۇ. بۇغداي يانچىلىپ ئامبارغا كىرگۈزۈلىدۇ، كۆزلۈك زىرائەتلەر پەرۋىش قىلىنىدۇ. قوغۇن ـ تاۋۇز ـ دىكى كېسەللىكنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى كۆممىقوناق دان تۆتىدۇ، ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر چېچەكلەيدۇ. بۇغداي داۋاملىق يانچىلىپ ئامبارغا كىرگۈزۈلىدۇ. كۆزلۈك زىرائەتلەردە قۇرغاقچىلىقتىن مۇداپىئە كۆرۈلىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەر دان تۆتۈشقا باشلايدۇ. ئېگىزغا تېرىلغان زىرائەتلەرنىڭ دان سۈيى ئوبدان قويۇلىدۇ. كېڭەزنىڭ سۈيى تىزگىنلىنىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كۆممىقوناق پىشىدۇ، كېڭەزنىڭ غوزىسى يېرىلىدۇ. كۆممىقوناقنى يىغىۋېلىش باشلىنىدۇ. ئۇلانغان مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى تەكشۈرۈلىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ئاق قوناق پىشىدۇ. كېڭەز ئۆسۈشتىن توختايدۇ. ئاق قوناق ئورۇش، پاختا تېرىش باشلىنىدۇ.

10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، ئېگىزغا تېرىلغان كۆپ قىسىم زىرائەتلەر پىشىدۇ. كۆزلۈك يېغىم قاتىلاشچىلىقى باشلىنىدۇ.

10 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئېگىزغا تېرىلغان كۆزلۈك زىرائەتلەر ئارقا - ئارقىدىن يىغىۋېلىنىدۇ. كۆزلۈك كۆكتات پەرۋىشى كۆچەيتىلىدۇ. بۇ، كۆزلۈك يىغىمنىڭ تازا ئالدىراش ۋاقتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

10 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، كۆزلۈك يېپىسۇلىنىڭ شىرداپىدۇ، كۆزلۈك يىغىم قاتىلاشچىلىقى ئاخىرلىشىشقا ئاز قالىدۇ. كۆزلۈك يەر ئاغدۇرۇش باشلىنىدۇ، كېيىز ۋە كۆكتاتنى ئۇششۇكتىن مۇداپىئە قىلىش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىدۇ.

11 - ئايدا، قىشلىق كۆكتاتلار يىغىۋېلىنىدۇ. يەرلەر كۆزلۈك ئاغدۇرۇلىدۇ، توك سېلىنىدۇ.

12 - ئايدا، ئوغۇت توپىلىنىدۇ، يەر رەتلىنىدۇ، كېلەر يىلىنىڭ تەييارلىقى ئىشلىنىدۇ.

§2. زىرائەت سورتلىرى

1. ئاشلىق زىرائەتلىرى

(1) يازغى بۇغداي: ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، بۇغداينىڭ «داتىلاك»، «جىك بويەن» دېگەن سورتلىرى ئاساس قىلىنغانىدى. 1959 - يىلى «قەشقەر ئاق يازغىسى» كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، «قەشقەر ئاق يازغىسى» بىلەن «داتىلاك» ئارىلاش چاچلاشتۇرۇلۇپ، «قۇمۇل — 1» سورتلۇق بۇغدىيى يېتىشتۇرۇلدى. 1964 - يىلى سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن «ئازاد — 2» سورتلۇق بۇغداي بىلەن «قۇمۇل — 1» سورتلۇق بۇغدىيى ئارىلاش چاچلاشتۇرۇلۇپ، «قىزىل يازغى — 1» سورتلۇق بۇغدىيى يېتىشتۇرۇلدى. 1971 - يىلى گەنسۇ سورتلىرىدىن «گەنمەي — 8»، «359»، «گەنمەي — 29» قاتارلىق نۇرغۇن بۇغداي سورتلىرى كەلتۈرۈلدى. 1972 - يىلى مېكسىكىنىڭ «سېلوس» قاتارلىق بۇغداي سورتى كەلتۈرۈلدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇغداي ئاساسلىق زىرائەت بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 50 پىرسەنتتىن كۆپرەكنى، ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 60 پىرسەنتتىن كۆپرەكنى ئىگىلەيدۇ.

(2) كۆزگى بۇغداي: قۇمۇل ناھىيىسىدە كۆزگى بۇغداي تېرىش تارىخى خېلى ئۇزۇن بولسىمۇ، لېكىن تېرىلغۇ كۆلىمىناھايىتى ئاز ئىدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە كۆزگى بۇغداي ئاران 100 مو ئۆپچۆرىسىدە تېرىلغانىدى. 1962 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە كۆزگى بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى مەلۇم دەرىجىدە كېڭىيىپ، 50 مىڭ مو چامىسىغا يەتتى، كېيىن ھاۋا كىلىماتى مۇناسىۋىتى بىلەن تېرىلغۇ كۆلىمى تەدرىجىي ئازايتىلدى، 1977 - يىلدىن ئېتىبارەن تېرىلمايدىغان بولدى.

(3) ئارپا: يەرلىك ئارپا سورتى ئاساس قىلىنىدۇ، چىگىخەي ئارپىسى ئىككىنچى

چى ئورۇندا تۇرىدۇ. بۇ ئارپا سورتى 1974 - يىلى كەلتۈرۈلگەندى، قۇمۇل ئارپىسى بالدۇر پىشىش، قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرىش، شورغا چىداملىق بولۇشتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە، ئۇنىڭ دېنى توق، پوستى نېپىز، كىراخمال ماددىسى كۆپ. ئۆلچەپ بېكىتىلىشىچە، بۇ ئارپىنىڭ تەركىبىدىكى كراخمال 60% كە، ئاقسىل 13% كە، ماي 1.7% كە، ئارىلاشما ماددا 1% كە يېتىدىكەن، بۇ، پۈتۈن ئىشلەشنىڭ ئېسىل خام ئەشياسى ھېسابلىنىدۇ. باشقا جايلاردىن چىقىدىغان ئارپا بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قۇمۇل ئارپىسى جېجىياڭ ئارپىسىدىن قالسىلا مەملىكەت بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 1980 - يىلىدىن بۇيان، دۆلەت دېھقانلارنى ئارپا تېرىشقا رىغبەتلەندۈرۈپ، ئارپىنى بۇغداي ئورنىدا سېپتۈبلىشنى، باھاسىنى بۇغداينىكىدىن سەل يۇقىرى قىلىشنى بەلگىلىدى. ئارپا تېرىلغۇ مەيدانى 1958 - يىلىدىن ئىلگىرى 10 مىڭ مودىن تۆۋەن بولۇپ كەلگەنىدى، 1958 - يىلىدىن كېيىن، 20 مىڭ مو چامىسىغا كېڭەيدى، 1978 - يىلىدىن كېيىن ئازىيىپ 10 مىڭ مو ئۆپچۆرىسىگە چۈشۈپ قالدى. 1971 -، 1975 - ۋە 1976 - يىللىرى ئارپا مەھسۇلاتى بىرقەدەر يۇقىرى بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 5 مىليون جىڭدىن ئېشىپ كەتتى. 1950 - يىلى ھوسۇل ئەڭ تۆۋەن بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى ئاران 600 مىڭ جىڭدىن ئاشقانىدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، بۇلۇڭ-تۇغراق، قارادۆۋە ئاپتونوم رايونىمىزدىكى بەزى يېڭا زاۋۇتلىرىنىڭ ئارپا بازىسى بولۇپ قالدى.

(4) شال: قۇمۇل ناھىيىسىدە 1952 - يىلىدىن باشلاپ ئاز مىقداردا شال تېرىلىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمى ھەر يىلى 100 — 200 مو ئەتراپىدا بولۇپ كەلگەنىدى. 1959 - يىلى شال ئەڭ كۆپ تېرىلغان يىل بولۇپ، تېرىلغۇ كۆلىمى 1000 مو، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 133 مىڭ جىڭ چامىسىغا يەتتى. 1982-ۋە 1983 - يىللىرى شال ئەڭ ئاز تېرىلغان يىللار بولۇپ، ناھىيە بويىچە 7000 جىڭ ئەتراپىدا ھوسۇل ئېلىنىدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە شالنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى بەكمۇ تۇراقسىز بولۇپ، يۇقىرى بولغاندا 500 جىڭدىن (1977 - يىلى)، تۆۋەن بولغاندا ئاران 30 جىڭدىن (1959 - يىلى) توغرا كەلدى. بۇ، ئاساسەن، سۇنىڭ قىسلىقى ۋە شال ئۆسۈتۈرۈش تەجرىبىسىنىڭ كەملىكىدىن بولغان.

(5) كۆممىقوناق: ئەسلىدە قۇمۇل ناھىيىسىدە يەرلىك سورتلاردىن «يەرلىك سېرىق كۆممىقوناق»، «ئاق ئاتچىشى» سورتلىرى ئاساس قىلىناتتى. 1958 - يىلى «جۇپ شالغۇت 156» سورتى سىرتتىن كەلتۈرۈلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان «دۇنخۇاڭ — بىرىنچى»، «تاق شالغۇت — غالىبىيەت»، «تاق شالغۇت — ئالغا» قاتارلىق سورتلار كەلتۈرۈلدى. ھازىر «يەرلىك سېرىق كۆممىقوناق» بىلەن «156» سورتلىرى ئاساس قىلىپ تېرىلىۋاتىدۇ. ناھىيە بويىچە كۆممىقوناق تېرىلغۇ كۆلىمى ئارپىنىڭكىدىن ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 مىڭ مو ئەتراپىدا تېرىلىدۇ. 1965 - يىلىدىن 1968 - يىلغىچە كۆممىقوناق ھەر يىلى 20 مىڭ مودىن ئارتۇق يەرگە تېرىلغان. 1967 - يىلى 30 مىڭ موغا يەتكەن، 1981 - يىلى 4000 موغا

چۈشۈپ قالغان. 1966 - يىلى كۆممىتوناقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 7 مىليون جىڭگا يېقىنلاشقان، بىرلىك مەھسۇلاتى 200 جىڭ ئەتراپىدا بولغان، ئەڭ يۇقىرى بىرلىك مەھسۇلاتى 290 جىڭگا يەتكەن، ئەڭ تۆۋىنى ئاران 60 جىڭ ئەتراپىدا ئايلانغان.

(6) ئاق قوناق: 50 - يىللاردا چوڭ باش ئاق قوناق ئاساس قىلىنغانىدى. 60-يىللاردا «كۆپ باش ئاق قوناق» بىلەن «شەنشى شالغۇتى — 53» سورتلۇق ئاق قوناقلار كەلتۈرۈلدى. 70 - يىللاردا قومۇل ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق ئىلمىي تەتقىقات ئورنى يېتىشتۈرگەن «632» نامليق ئاق قوناق سورتى بىرقەدەر ھوسۇللۇق بولۇپ، كەڭ كۆلەمدە كېڭەيتىلىپ ئاساسلىق سورت بولۇپ قالدى. پۈتۈن ناھىيىدە ئاق قوناق تېرىلغۇ كۆلىمى يازلىق بۇغدايدىن قالسلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ئۇ، ئاساسلىق كۈزلۈك زىرائەت ھېسابلىنىدۇ. ئاق قوناق 1959 - يىلدىن ئىلگىرى ھەر يىلى 20 مىڭ مو دائىرىسىدە تېرىلغانىدى، 1960 - يىلى بىراقلا كۆپەيىپ 58 مىڭ 600 موغا يەتتى، كېيىن پەيدىن - پەي ئازىيىپ 1983 - يىلى 18 مىڭ 500 موغا چۈشۈپ قالدى. ئومۇمىي مەھسۇلات 1978 - ۋە 1981 - يىلى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، 10 مىليون 730 مىڭ جىڭگا يەتكەنىدى، ئازادلىقتىن دەسلەپكى مەزگىللىردە بولسا، ئاران 2 مىليون جىڭ ئىدى.

(7) تېرىق: قومۇل ناھىيىسىدە ئېڭىزغا تېرىلىدىغان ئەڭ ياخشى زىرائەت ھېسابلىنىدۇ. تېرىق ھەر يىلى ئېڭىزغا تېرىلىدىغان زىرائەتلەرنىڭ 24 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

(8) چۆجگۈن قوناق: ئاساسەن ئېڭىزغا تېرىلىدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن كۆپ تېرىلاتتى. ئازادلىقتىن دەسلەپىدە ھەر يىلى 6000 مو ئۆپچۆرىسىدە تېرىلىپ كەلگەن. 1977 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى 1000 موغىمۇ يەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. 1980 - يىلدىن بۇيان ھەر يىلى ئاران 100 مو ئەتراپىدا تېرىلىۋاتىدۇ.

(9) قارا بۇغداي: ئېڭىزغا تېرىلىدۇ. ھەر يىلى ئۇتتۇرا ھېساب بىلەن 4000 مو ئەتراپىدا تېرىلىۋاتىدۇ.

2. پۇرچاق تەپسىلكى زىرائەتلەر

(1) سېرىق پۇرچاق: يەرلىك پۇرچاق، يەرلىك سېرىق پۇرچاق ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان سېرىق پۇرچاق دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، ئادەتتە ئاق قوناق، كۆممىتوناق ئارىسىغا كىرىشتۈرۈپ تېرىلىدۇ ياكى ئۇلارنىڭ قۇر ئارىسىغا چېچىپ تېرىلىدۇ. بۇنىڭ تېرىلىش كۆلىمى ئانچە كۆپ ئەمەس.

(2) باقلا (دادۇر): يەرلىك سورت ۋە غەربىي شىمال سورتى دەپ ئىككى خىل بولۇپ، تاشۋېلىق، غەربىي تاغ، تىيانشان گۈڭشېسى قاتارلىق ھاۋاسى سالقىن تاغلىق رايونلاردا تېرىلىدۇ.

(3) كۆك پۇرچاق: بۇنىڭ يەرلىك چىپار پۇرچاق ۋە يېشىل پوستلۇق پۇرچاق دەيدىغان ئىككى خىلى بار. بۇ، ھاۋاسى سالقىن تاغلىق رايونلاردا تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. بەزىدە ئۇ ئېكىزلىققا تېرىلىپ، يېشىل ئوغۇت قىلىنىدۇ.

(4) ماش: يەرلىك ماش ۋە ئېكسپورت قىلىنىدىغان ماش دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ، ئادەتتە، كۆممىقوناق ۋە ئاق قوناق ئارىسىغا تېرىلىدۇ. ئەمما بۇنىڭ تېرىلىش كۆلىمى ناھايىتى ئاز.

3. ياغلىق دان

(1) قىمچا: قۇمۇلدىكى ئاساسلىق ياغلىقدان زىرائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1957 - يىلىدىن ئىلگىرى ھەر يىلى1000 مو ئەتراپىدا تېرىلىپ كەلگەنىدى، 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تېرىلغۇ كۆلىمى 6000 مو ئەتراپىغا يەتتى، كېيىن 4000 مو ئەتراپىغا چۈشۈپ قالدى؛ 1976 - يىلىدىن كېيىن يەنە تەدرىجىي كۆپىيىپ، ئەڭ كۆپ تېرىلغان يىلى 7300 موغا يەتتى. 1980 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات 408 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلات 229 جىڭغا يېتىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى رېكورد يارىتىلدى. قىمچىنىڭ ئاساسلىق سورتلىرىدىن قارا قىمچا، مىنيۇەن قىمچىسى ۋە ئېكىزلىققا تېرىلىدىغان قىمچا قاتارلىقلار بار.

(2) زىغىر: بۇمۇ قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئاساسىي ياغلىقدان زىرائەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، قىمچىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە زىغىر ياغلىقدان تېرىلغۇ كۆلىمى بويىچە ئالدىنقى ئورۇندا بولۇپ، ھەر يىلى 2000 مو ئەتراپىدا تېرىلاتتى، 1952 - يىلىدىن كېيىن ئازىيىپ كەتتى، 1966 - يىلىدىن كېيىن يەنە سەل - پەل كۆپەيدى. 1976 - يىلىدىن كېيىن 4000 مو ئەتراپىغا يەتتى. 1978 - يىلى ئەڭ كۆپ (7100 مو) تېرىلدى. 1983 - يىلى ئومۇمىي مەھسۇلات ھەممىدىن يۇقىرى (948 مىڭ جىڭ) بولدى. ئۆتكەن يىللاردىكى ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلات 120 جىڭ ئەتراپىدا ئايلاندى. زىغىرنىڭ يەرلىك زىغىر ۋە تۈگۈنەك زىغىر دەيدىغان ئىككى خىل سورتى بولۇپ، ھاۋاسى سالقىنراق بولغان تاشۇبلىق، تىيانشان قاتارلىق گۈشىلاردا تېرىشقا ماس كېلىدۇ.

(3) زاراڭزا: بۇ تىكەنلىك ۋە تىكەنسىز زاراڭزا دەپ ئىككى خىلغا ئايرىلىدۇ. زاراڭزا شورغا چىدامسلىق، ماي نىسبىتى يۇقىرى زىرائەت، ئۇنىڭ چېچىكى زورا ئۇچۇن ئىشلىتىلىدۇ. زاراڭزا تۈزلەڭلىككە جايلاشقان قارا دۆۋە، ئاستانە، پالۋانتۇر ئەتراپلىرىدا كۆپ تېرىلىدۇ.

(4) كۈنجۈت: بوغاز، قارادۆۋە، راھەتباغ، بۇلۇڭتوغراق، شەھەر ئىچى قاتارلىق گۈشىلاردا ئاز - تولا تېرىلىدۇ.

(5) ئاپتاپپەرەس: چاقىدىغان ئاپتاپپەرەس ۋە مايلىق ئاپتاپپەرەس دەپ

ئىككى خىل بولىدۇ. تاشۆبلىق، قارادۆڭە، ئاستانە، پالۋانتۇر قاتارلىق گۈڭشىلاردا تېرىلىدۇ. قارا دۆڭدە ھەممىدىن كۆپ تېرىلىدۇ.

4. مەھسۇلاتى سانائەت خام ئەشياسى قىلىنىدىغان زىرائەتلەر

(1) كېڭەز: قۇمۇل ناھىيىسىدە كۆپ تېرىلمايدۇ. ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 500 مو ئەتراپىدا تېرىلىدۇ. 1967 - يىلدىن 1970 - يىلغىچە، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2000 مو ئەتراپىدا تېرىلدى. جۈملىدىن 1968 - يىلى ئەڭ كۆپ تېرىلىپ، 3100 موغا يەتتى. 1973 - يىلدىن كېيىن ئازىيىپ ئاران 100 موداكلا يەرگە تېرىلىدىغان بولۇپ قالدى. 1977 ۋە 1980 - يىللىرى تېرىلمىدى. 1968 - يىلى مەھسۇلات ئەڭ يۇقىرى بولۇپ، ئومۇمىي مەھسۇلات 163 مىڭ جىڭگا يەتتى. بىرلىك مەھسۇلاتئەڭ يۇقىرى بولغاندا، 110 جىڭدىن، ئەڭ تۆۋەن بولغاندا، توققۇز جىڭدىن توغرا كەلدى.

(2) قۇلماق: قۇلماق بۇ يەرگە 1980 - يىلى كەلتۈرۈلدى. بۇ، ئاساسەن، قارا دۆڭە، ئاستانە ئەتراپىدا كۆپرەك ئۆستۈرۈلىدۇ. قۇلماق 1981 - يىلى 200 مو، 1982 - يىلى 500 مو، 1983 - يىلى 400 مو يەردە ئۆستۈرۈلدى.

(3) قىزىلچا: 1960 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە ئازراق تېرىلدى. 1960 - يىلى 1400 مو، 1961 - يىلى 700 مو، 1963 - يىلى 300 مو تېرىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئايرىم گۈڭشې، دۇيلەردە ناھايىتى ئاز تېرىلدى.

(4) كۆك تاماكا: تۈزلەڭلىكتىكى رايونلاردا پارچە - پۈرات يەرلەرگە تېرىلىدۇ، بەزىلەر بۇغداي ئارىسىغىمۇ تېرىيدۇ. 1958 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 400 — 500 مو يەرگە تېرىلغان.

(5) ئابدىسىلىك (ئىسنەكپېتى): ئاستانە، پالۋانتۇر ئەتراپلىرىدا ئاز - تولا تېرىلىدۇ. تېرىلغۇ كۆلىمى ئەڭ كۆپ بولغاندىمۇ 50 مودىن ئاشمايدۇ.

5. كۆكتات

(1) تۇرۇپ: بۇنىڭ كۆك تۇرۇپ، ئەتىيازلىق قىزىل تۇرۇپ، ئۇششاق باش ئاق تۇرۇپ، لەنجۇ قىزىل تۇرۇپى، ئاق تۇرۇپ دەيدىغان بەش خىلى بار.

(2) بەسەي (يېسۇلەك): تىەنجىنىڭ كۆك بەسىيى، ئاق بەسەي، يەرلىك كۆك بەسەي قاتارلىقلار بار.

(3) كاللەكبەسەي: بۇنىڭ بېيجىڭنىڭ چىلگە كاللەكبەسىيى، كىچىك يېسىچاق كاللەكبەسەي، كۈزلۈك كاللەكبەسەيدىن ئىبارەت ئۈچ خىلى بار.

(4) پالەك: بۇنىڭ ئۇچلۇق يوپۇرماق پالەك ۋە يۇمۇلاق يوپۇرماق پالەك دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

(5) كەرەپشە (چىگسەي): بۇنىڭ كاۋاك غوللۇق ۋە شىر غوللۇق كەرەپشە دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

(6) كۈدە (جۈسەي): بۇنىڭ ئىنچىكە يوپۇرماق ۋە كەڭ يوپۇرماق كۈدە دېگەن ئىككى سورتى بار.

(7) سامساق: بۇنىڭ قىزىل پوستلۇق سامساق ۋە ئاق پوستلۇق سامساق دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

(8) پەمىدۇر: بۇنىڭ «بېيجىڭ — 10»، «كانادا — 8»، «زاۋفېن — 2»، «شىنفېڭ — 2»، «شىنفېڭ — 4»، «ردم — 2»، «چاڭلىمشۇ»، «تروپىك»، «جۈيزەرەڭ جياچېن»، «فېنخۇڭتيەنرۇ» دېگەندەك سورتلىرى بار.

(9) ئامېرىكا كاۋىسى: بۇنىڭ چىپار يوپۇرماقلىق كاۋا، قىسقا پېلەكلىك كاۋا، ئۇزۇن پېلەكلىك كاۋا دەپ ئۈچ خىل سورتى بار.

(10) تەرخەمەك: بۇنىڭ «لەنجۇ تەرخەمىكى»، «جىڭىيەن — 2»، «ئاق تەكەنلىك تەرخەمەك»، «قارا تىكەنلىك تەرخەمەك» دېگەن تۆت خىل سورتى بار.

(11) كاۋا: بۇنىڭ «چاقما كاۋا»، «مانتا كاۋىسى» دىن ئىبارەت ئىككى خىلى بار.

(12) يېسى پۇرچاق: بۇنىڭ تۆت پەسىللىك «لەنجۇ پۇرچىقى»، «تۆت پەسىللىك يەرلىك پۇرچاق»، «مول ھوسۇل — 1»، «يوغان داۋدۇ»، «لاۋلەيشاۋ»، «جىنجۇنىڭ ئىككى پەسىللىك پۇرچىقى» دېگەندەك ئالتە خىل سورتى بار.

(13) جياڭدۇ: بۇنىڭ «يەرلىك قىسقا جياڭدۇ»، «ئۇچى قىزىل جياڭدۇ»، «قىزىل جياڭدۇ»، «يىپ جياڭدۇ»، «قارىقاش جياڭدۇ» دېگەنگە ئوخشاش بەش خىل سورتى بار.

(14) ئوسۇك: بۇنىڭ «ئىنچىكە ئوسۇك»، «دىققاق ئوسۇك»، «بېيجىڭنىڭ دېققاق ئوسۇكى» دېگەن ئۈچ خىل سورتى بار.

(15) ياڭيۇ: بۇنىڭ ئاق پوستلۇق ياڭيۇ ۋە قىزىل پوستلۇق ياڭيۇ دېگەن ئىككى خىل سورتى بار.

بۇنىڭدىن باشقا، باش پىياز، سوك پىياز، چامغۇر، سەۋزە، جىپسەي، ئۇششاق قارا بەسەي، بايچېچەك (تۇڭخاۋ)، بەدىيان، يۇمغاقسۇت، شياڭدۇزا، قىزىل بۇغداش، سەي كاۋىسى، تەكىيە كاۋا، تەرخەمەك كاۋا، ئاچچىقكاۋا، ئاغمچە، چېلەن، چېچەكسەي، چېچەكسەي چېچىكى، تاتلىق زەنجىۋىل قاتارلىقلارمۇ بار.

6. تاۋۇز

(1)«زاۋخۇا» (ئەسلى ئىسمى شۇدۇك): 1976-يىلى خېبېي ئۆلكىسى جاڭجياكۇ باشاك دېھقانچىلىق ئىلمىي تەتقىقات ئورنى ۋە پىچان باغۋەنچىلىك مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن. شەكلى دوغلاق، شاپىقى سۇس يېشىل، ئۇستىدە 16 تال

قېنىق كۆك چىشسىمان كەك يوللۇق گۈل سىزىقلىرى بار. ھەربىر تاۋۇزنىڭ ئېغىرلىقى تۆت كىلوگرام ئەتراپىدا كېلىدۇ، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 — 1.5 سانتىمېتر، گۆشى سۇس قىزىل، يۇمشاق، ئۇرۇقىنىڭ چوڭلۇقى ئوتتۇراھال، ئۇرۇقىنىڭ رەڭگى سارغۇچ ئاق، تۇمشۇقى قارا، بالدۇر پىشىدۇ، شېكەر تەركىبى 9.2% تىن 11.2% كەچە يېتىپ بارىدۇ.

(2) «خۇڭيۇ — 2»: 1980 - يىلى كەلتۈرۈلگەن، سوغۇچاق شەكىلدە، شاپىقى قېنىق يېشىل بولۇپ، 10 تال قارا كۆك چىشسىمان گۈل سىزىقلىرى بار. شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1 — 1.2 سانتىمېتر كېلىدۇ. ھەربىر تاۋۇزنىڭ ئېغىرلىقى 5 — 6 كىلوگرامغا يېتىدۇ، گۆشى سۇس قىزىل، چۈرۈك. شېكەر تەركىبى 11% — 12% كە يېتىپ بارىدۇ، مو بېشىدىن 4 - 5 تونىنا ھوسۇل بېرىدۇ. بۇ سورتنىڭ مەھسۇلاتى يۇقىرى، كېسەلگە تاقابىل تۇرالايدۇ، توشۇشقا چىداملىق، ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرى ۋە ئىستېمال قىلغۇچىلار بەك ياقتۇرىدۇ.

(3) «مىمىي (تەيخېي، مىباۋ)»: ئەسلى تەيۋەن سورتى. 1976 - يىلى خىبېيدىن كەلتۈرۈلگەن، دوغىلاق، رەڭگى يېشىل، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇ توشۇشقا چىداملىق، گۆشى تۇم قىزىل، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 - 5 كىلوگرام كېلىدۇ، شېكەر تەركىبى 6% — 10% كەچە يېتىپ بارىدۇ.

(4) سىلاۋيانكا (ئۇششاق قىزىل ئۇرۇقلۇق تاۋۇز دەپمۇ ئاتىلىدۇ): ئەسلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چىققان، 50 - يىللاردا شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن، 1970 - يىلى قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن، سەلىپىسى يۇمىلاق، شاپىقى سارغۇچ يېشىل، ئۈستىدە قارامتۇل يېشىل رەتسىز گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 — 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، گۆشى قېنىق قىزىل، چۈرۈك، تاتلىق، ساقلاش ۋە توشۇشقا بەرداشلىق چىداملىق. ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، شېكەر تەركىبى 10.2% كە يېتىدۇ، ئۇرۇقى قىزىل.

(5) «سوۋېت — 3»: 60 - يىللاردا تېرىلغان، ئوتتۇرا پىشار سورت، شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى قارامتۇل يېشىل، ئۈستىدە تۈتۈق ئىنچىكە سىزىقلىرى بار. شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.8 — 1 سانتىمېتر كېلىدۇ، گۆشى قېنىق قىزىل، چۈرۈك، شىرىنلىق، ئۇرۇقى ئۇششاق، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 4 كىلوگرام كېلىدۇ. شېكەر تەركىبى 10.5% — 11% كەچە يېتىپ بارىدۇ.

(6) مىلتوۋسكى (يوغان قىزىل ئۇرۇقلۇق تاۋۇز دەپمۇ ئاتىلىدۇ): سوۋېت ئىتتىپاقىدا يېتىشتۇرۇلگەن، 1977 - يىلى سانجىدىن كەلتۈرۈلگەن. بۇ، كېيىن پىشىدىغان سورت. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى قېنىق يېشىل رەڭدە بولۇپ، 14 تال قارا كۆك گۈل سىزىقى بار. كۆرۈنۈشى چىرايلىق، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر ئەتراپىدا، گۆشى قىزىل، چۈرۈك، توشۇشقا چىداملىق، شېكەر تەركىبى 9.5% — 10% كەچە يېتىپ بارىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 6 — 8 كىلوگرام كېلىدۇ.

(7) تايلاند تاۋۇزى (دۆڭگۈا دۆەن دەپمۇ ئاتىلىدۇ): ئەسلى تايلاندتا يېتىشتۇرۇلگەن. بۇ ئۇرۇققۇمۇلغا 1976 - يىلى سانجىدىن كەلتۈرۈلگەن، شەكلى سوقۇچاق، شاپىقىنىڭ رەڭگى سۇس يېشىل، ئۈستىدە تور شەكىللىك سىزىقچىلار بار، گۆشى ئاچ قىزىل، چۈرۈك، شىرنىلىق، شېكىر تەركىبى 8% كە يېتىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 7 — 10 كىلوگرام كېلىدۇ، چۆللىرى 12 — 13 كىلوگرامغا يېتىدۇ، شال پىقى قېلىن، ساقلاش - توشۇشقا چىداملىق، مەھسۇلاتى يۇقىرى، مو بېشى مەھسۇلاتى 3 — 5 تونناغا يېتىدۇ.

(8) «بەنىيې — 1»: 1976 - يىلى ئۇرۇمچى «1 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقىنىڭ رەڭگى سۇس يېشىل، سىزىلىق، نېپىز ھەم چىڭ، گۆشى ئاچقىزىل، چۈرۈك، شىرنىلىق، شېكىر تەركىبى 11% — 12% كەچە يېتىپ بارىدۇ. ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، چۆللىرى 8 — 10 كىلوگرامغا يېتىدۇ، مەھسۇلاتى بىرقەدەر يۇقىرى.

(9) «داخې مارۇزنسى»: بۇ سورت ياپونىيىدە يېتىشتۇرۇلۇپ، مەملىكىتىمىزگە ئازادلىقتىن بۇرۇن كەلتۈرۈلگەن. 1979 - يىلى ئۇرۇمچى «1 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى يېشىل، ئۈستىدە 20 تال قېنىق كۆك گۈل سىزىقى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.2 سانتىمېتر ئەتراپىدا، گۆشى سارغۇچ ئاق، چۈرۈك، شىرنىلىق، تەمى بەك ئېسىل، شېكىر تەركىبى 11.2% — 12.5% كەچە يېتىپ بارىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 5 كىلوگرام كېلىدۇ، چۆللىرى 8 — 9 كىلوگرامغا يېتىدۇ.

(10) «724» (چاڭمىخۇك دەپمۇ ئاتىلىدۇ): بۇ سورت 1980 - يىلى سانجىدىن كەلتۈرۈلگەن، شەكلى يۇمىلاق، شاپىقى يېشىل، ئۈنىڭ شالاڭ گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.8 سانتىمېتر ئەتراپىدا، قۇم ئەت، گۆشى توق قىزىل رەڭدە، شېكىر تەركىبى 12.5% كە يېتىدۇ. سۇپىتى ئېسىل، ئەمما توشۇشقا چىداملىقسىز.

(11) «قېلىن شاپاقلىق كۆزلۈك تاۋۇز»: بۇ، يەرلىك سورت بولۇپ، شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 7 — 10 كىلوگرام كېلىدۇ. شاپىقى قېنىق يېشىل، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 2 — 2.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، توشۇشقا چىداملىق، گۆشى ئاچ قىزىل، ئۈرۈقى يوغان، ئوتتۇرىچە شېكىر تەركىبى 7.8% كە يېتىدۇ، قىشتا ساقلاشقا بولىدۇ.

(12) «18 كۈنلۈك تاۋۇز» (تەيلىخۇك ‹كېچىك تۈرۈپمۇ قىزىرىدۇ دېگەن مەنىدە› دەپمۇ ئاتىلىدۇ): 1979 - يىلى «1 - ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن، بالدۇر پىشىدىغان سورت، چېچىكى تۆكۈلۈپ 18 كۈندىلا پىشىدۇ. شۇڭا، ئۇنىڭغا «18 كۈنلۈك» دەپ نام بېرىلگەن. شەكلى سوزۇنچاق يۇمىلاق، پوستىدا قىرلىق گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقى يېشىل ھەم نېپىز (قېلىن

لمقى 0.3 سانتىمېتر ئەتراپىدا)، گۆشى تاج قىزىل، يۇمشاق، شىرنىلىق، شېكەر تەركىبى 8% — 9% كىچە يېتىپ باردۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 1.5 كىلوگرام كېلىدۇ.

(13) «سىپىتى — 1»: بۇ سورت 1976 - يىلى «1-ماي» دېھقانچىلىق مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن، شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى سۇس يېشىل، ئۈستىدە كۆكۈش گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، گۆشى توق قىزىل رەڭدە، شېكەر تەركىبى 10% — 10.5% كىچە يېتىپ باردۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 - 4 كىلوگرام كېلىدۇ، ئۇرۇقى ئاز (بىر تاۋۇزنىڭ ئىچىدىن 40 تالدىن 80 تالغىچە ئۇرۇق چىقىدۇ)، شۇڭا ئۇ، «ئۇرۇقى ئاز تاۋۇز» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(14)«ئۇرۇقسىز شېرىن»: ناھىيىلىك دېھقانچىلىق بۆلۈمىنىڭ قوغۇن-تاۋۇز تەجرىبە بازىسىدا يېتىشتۈرۈلۈپ تېرىلغان، يېقىن ئەتراپتىكى گۆشى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بۇنى ئاز - تولىدىن تېرىغان. شەكلى شارسىمان يۇمىلاق، شاپىقى يېشىل، ئۈستىدە كۆكۈش تارقاق گۈل سىزىقلىرى بار، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ، شاپىقى چىڭ، ئۇرۇقى يوق، گۆشى قىزىل بولۇپ، چۈرۈك، تاتلىق، ئوتتۇرىچە شېكەر تەركىبى 12.5% كە يېتىدۇ، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى 3 — 6 كىلوگرام كېلىدۇ، ساقلاش، توشۇشقا بىرقەدەر چىداملىق، بىرلىك مەھسۇلاتى 2 تونىنا ئەتراپىدا.

§3. ئۆسۈملۈك ئاسراش

1. كېسەللىكلەر ۋە ئۈلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

(1) بۇغدايدا بولىدىغان سېسىق قارا كۆيە كېسەللىكى: بۇ يەنە قارا توزان كېسەللىكى، قارىداش كېسەللىكى، قاراباش كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەللىك دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ئومۇميۈزلۈك دېگەندەك تارقالغان بولۇپ، پالۋانتۇر، غەربىي تاغ، شەھەر ئىچى قاتارلىق جايلاردا كېسەللىكنىڭ تارقىلىشى 5% — 10% كىچە يېتىپ بارغان. جۇملىدىن پالۋانتۇر گۆشىبىسىنىڭ پالۋانتۇر، يۇقىرى مەھەللە، جىگدىبۇلاق، خوتۇنبېرىق، چىرەنشۇي، قاراسۇ دادۇيلىرىدە ھەممىدىن ئېغىر يۈز بېرىدۇ. 1976 - يىلى پالۋانتۇر 3 - دۇيىنىڭ 1000 مودىن ئوشۇق بۇغدايلىقىدا بۇ كېسەللىكنىڭ تارقىلىش نىسبىتى 30% — 40% كىچە يېتىپ بارغان. داتىلاك بۇغداي تېرىلغان 90 مو كېلىدىغان بىر پارچە يەردە بۇ كېسەللىكنىڭ ئوتتۇرىچە تارقىلىش نىسبىتى 60% كە، ئەڭ يۇقىرىسى 72% كە يەتكەن. خامانغا يېقىن، شامالغا ئوڭ كەلگەن بىر پارچە يەردە بولسا، قارا كۆيە كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى 90% كە يەتكەن. گۆشى بويىچە قارا كۆيە كېسەللىكى تۆۋەيلىدىن مەھسۇلات 400 مىڭ جىڭ كېمەيىپ كەتكەن.

1983 - يىل 7 - ئايدا، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونـ

كىتى بىلەن گۈڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ ئۆسۈملۈك ئاسرىغۇچى خادىملىرى پالۋانتۇر، راھەتباغ، تاشۇبلىق قاتارلىق گۈڭشېلاردا بۇغدايدا بولىدىغان قارا كۆيە كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش خىزمىتىنى تەكشۈرگەندە مەلۇم بولدىكى، پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ پالۋانتۇر دادۇي 2-شىياۋدۇيىدە ۋە غول ئېيرىق دادۇيىدە، ئۇرۇق بەش خىلۇرلۇق نىتروبېنزول بىلەن دورىلاپ تېرىلغان 800 مو يەردە بۇ كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 5% — 7% كەچە بولغان دائىردە تىزگىنلەنگەن؛ پالۋانتۇر 3-دۇيىدە ئۇرۇق بەيدەن دورىسى بىلەن دورىلاپ تېرىلغاندا، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 5% ئەتراپىدا چۈشكەن؛ راھەتباغ گۈڭشېسىنىڭ 2-دادۇيىدە ئۇرۇق «نۆڭكاك — 796» نامىلىق دورا بىلەن دورىلاپ تېرىلغاندا، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 3% — 5% كەچە چۈشكەن؛ تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ ئاردىم، بەيشەن، چىڭشى دادۇيلىردە، ئالدىنى ئېلىپ يوقىتىش تەدبىرى قوللىنىلىپ، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 8.5% تىن تۆۋەن دائىردە تىزگىنلەنگەن. دېمەك، بۇغدايدىكى قارا كۆيە كېسەللىكى، ئاساسەن، تىزگىنلەنگەن مۇقىم ھالەتكە يەتكۈزۈلگەن.

(2) بۇغدايدا بولىدىغان ئاق توزان كېسەللىكى: بۇغداي بۇ كېسەللىككە ئۇچرىغاندىن كېيىن، غول ۋە يوپۇرماقلىرىنىڭ رەڭگى يېشىلدىن تەدرىجىي ھالدا كۈل رەڭگە ئۆزگىرىدۇ. تاشۇبلىق، بوغاز، قارا دۆۋە گۈڭشېلىرىدا بۇ كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 5% — 10% كەچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا، ئاساسەن، ئۇرۇقنى دورىلاش، كېسەل تەككەن مايسىلارنى يۇلۇپتىش ۋە يەرنى كۆزلۈك چوڭقۇر ئاغدۇرۇش، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(3) بۇغدايدا بولىدىغان دات كېسەللىكى: بۇنىڭ، ئاساسەن، يوپۇرماق دات كېسىلى، غول دات كېسىلى، سىزىقچە دات كېسىلى دەيدىغان ئۈچ تۈرى بار. دات كېسەللىكىنىڭ يۈز بېرىش ۋاقتى ۋە ئورنى ناھايىتى يىغىنچاق بولىدۇ. شۇڭا، ئۇرۇق تالىلىغاندا، ئالدى بىلەن كېسەل تەگمىگەن ئېتىزلارنى بېكىتىپ، ئاندىن ئۇرۇقنى باشقىتىن تاللاش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، سورتىنىڭ كېسەللىككە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى كاپالەتلەندۈرگىلى بولىدۇ.

(4) بۇغداي مايىسىنىڭ چىرىپ كېتىش كېسەللىكى: بۇ، يېڭىدىن تارقالغان، ۋەيران قىلىش خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنىڭ بىرى. بۇ كېسەللىك ھەرقايسى گۈڭشې، دۆيلەردە ھەرخىل دەرىجىدە يۈز بېرىپ كەلمەكتە. بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئېتىزدىكى دان تۈتۈش مەزگىلىگە كىرگەن بۇغداي تۈپلىرى تۈركۈم-تۈركۈملەپ سارغىيىپ نابۇت بولىدۇ. 1976-يىلى تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ چېڭشى 4-دۇيىدە، تەجرىبە ئېتىزدىكى 13 خىل بۇغداي سورتىنىڭ ھەممىسىدە بۇ كېسەللىك يۈز بەرگەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى «مىكسىكا-ئا» بۇغداي سورتىدا بۇ كېسەللىكنىڭ

يۇز بېرىش نىسبىتى 40% كە يەتكەن.

(5) ئاق قوناقتا بولىدىغان قارا كۈيە كېسەللىكى: بۇ، قارا كۆسەي، قارا توزان كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇكېسەللىك تۈزلەڭلىكتىكى گۈڭشي ـ دۆيلەرنىڭ ھەممىسىدە يۇز بېرىدۇ. بۇلۇڭتوغراق، شەھەر ئىچى، ئاستانە، پالۋانتۇر قاتارلىق گۈڭ شېلاردا بۇ كېسەللىكنىڭ يۇزبېرىش نىسبىتى 10% ئەتراپىغا يېتىدۇ. بۇ كېسەللىك يۇز بەرگەندىن كېيىن، مەھسۇلات، ئادەتتە 10% كېمىيىدۇ. ئەھۋال ئېغىر بولغانلىرىدا بولسا، كېمىيىش 40% كەچە يېتىپ بارىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۈسۈلى شۇكى، كېسەلسىز ئۇرۇقلارنى تاللاپ ئىشلىتىش، يەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ، زىرائەتنى ئالماشتۇرۇپ تېرىش، ئۇرۇقنى خىمىيىۋى دورىلار بىلەن بىر تەرەپ قىلىش كېرەك.

(6) كۆممىقوناقتا بولىدىغان قارا كۈيە كېسەللىكى: بۇ، قارا مەدەك كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىكى ئالامىتى ئانچە روشەن بولمايدۇ، كېيىنچەرەك مەدەكتە ھۆررەك پەيدا بولىدۇ. قوناق باشقىنىڭ پوستى كۈل رەڭ ـ ئاقۇش بولۇپ پارقىراپ كۆرۈنىدۇ. تولۇق پىشىپ يېتىلمىگەندە مەدەكتە سۇ تەركىبى بەك كۆپ بولىدۇ، پىشقاندىن كېيىن توزانغا ئايلىنىدۇ، باشاقنىڭ پوستى يېرىلىپ توزانلار ئۇچۇپ تارقىلىدۇ. بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، راھەتباغ گۈڭشېلىرىدا بۇ كېسەللىكنىڭ تارقىلىق نىسبىتى 2% — 3% كەچە يېتىپ بارىدۇ. بۇكېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، كېسەللىككە قارشى سورتلارنى تاللاپ تېرىش، ئۇرۇقنى دورىلاش، كېسەل تەككەن تۈپلەرنى يۇلۇۋېتىش قاتارلىق ئۇسۇللار بار.

(7) ياڭيۇنمىڭ ھالقىسىمان چېرىش كېسىلى: بۇ ياڭيۇدىكى ئاساسىي كېسەللىك بولۇپ، كۆپىنچە، قارا غول كېسەللىكى بىلەن قوشۇلۇپ پەيدا بولىدۇ. تاشۇبلىق، تىيانشان، غەربىي تاغ، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرىدا بۇ كېسەللىكنىڭ يۇز بېرىش نىسبىتى 5% — 9% كەچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، كېسەل تۈپلەرنى شاللاپ چىقىرىۋېتىش، قاتتىق كارانتىن قىلىش، ياخشى ئۇسكەن تۈپلەردىكى ئۇششاق ياڭيۇلارنى تاللىۋېلىپ، توغرىماي تېرىش، ياڭيۇ توغرايدىغان پەچاقلارنى قاتتىق دېزىنفېكسىيە قىلىش، كېسەللىككە تاقابىل تۇرالايدىغان سورتلارنى تېرىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ.

2. ھاشارات زىيانداشلىقى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش - يوقىتىش

(1) يەر يولۋىسى: بۇ، پۈتۈن ناھىيىدە ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان. قۇمۇلدا سېرىق يەر يولۋىسى، ئىدىرىم يەر يولۋىسى، كىچىك يەر يولۋىسى، ئاچا شەكىللىك يەر يولۋىسى ۋە بەيبىيەن يەر يولۋىسى دەپدىغان بەش خىل يەر يولۋىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئالدىنقى ئىككى خىلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇلار كۆممىقوناق، ئاق قوناق، ياڭيۇ ۋە كۆكتاتلارغا ناھايىتى ئېغىر زىيان سالىدۇ. يەر يولۋىسى تازا كۆپەيگەندە، ھەر كۋادراتىمېتىر يەردىكى يەر يولۋىسى 70 دانىگە يېتىدۇ، زىيان سېلىش نىسبىتى

27% كە يېتىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، كۆزدە يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇش، ۋاقتىدا توك سېلىش، يازلىق زىرائەتلەرنى بالدۇر تېرىش، كۆزلۈك زىرائەتلەرنى كېچىكتۈرۈپ تېرىش، قىرلارنى بۇزۇپ لېچىنكىلارنى يوقىتىش، ئادەم كۈچى بىلەن تۈتۈش، دورا بىلەن ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ.

(2) بۇغداي ئاچىماق كۆك پېتى: تاغنىڭ جەنۇبىدىكى تۇزلەڭلىكتە بۇ زىيانداشنىڭ پەيدا بولۇشى بىرقەدەر ئېغىر. ئۇ ئاپەتكە ئايلىنىپ زىيان يەتكۈزگەن يىللىرى، زىيان نىسبىتى 100% كە يەتكەن. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، يەرنى تۈمۈزدا ھەيدەش، ئۇرۇقنى دورا بىلەن بىر تەرەپ قىلىش، دورا پۈركۈش ياكى ئىسلاش دورىلىرىنى ئىشلىتىشتەك ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(3) كۆممىقوناق كېپىنەكى: بۇ، كۆممىقوناق، كېۋەز، ئاق قوناق قاتارلىق زىرائەتلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، ئېتىزدا قالغان كۆممىقوناق شاخلىرىنى بالدۇر كۆيدۈرۈۋېتىش، دورا چېچىشقا ئوخشاش ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(4) ماكىدامچى قۇرت: بۇ قۇرت، ئاساسەن، بۇغداي، ئاققوناق، كۆممىقوناقلارغا زىيان سالىدۇ. بۇ، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا كۆپ پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، يەرنى كۈزدە ھەيدەپ، ئوت - چۆپلەرنى يوقىتىش، ئادەم كۈچى بىلەن تۈتۈش ۋە دېھقانچىلىق دورىلىرىنى پۈركەش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(5) كۆممىقوناق كۆك پېتى: ئۇ، بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاق قوناق، مېۋىلىك دەرەخ قاتارلىقلارغا زىيان سالىدۇ. ئۇ تۈزلەڭ رايونلارغا ئومۇمىيۈزلۈك تارقالغان. ئۇنى روگۇر پاراشوكى ياكى «1605» ناملىق پاراشوكنى چېچىش ئارقىلىق يوقىتىش مۇمكىن.

(6) قارسىلداق مۈڭگۈزنىڭ لېچىنكىسى: ئۇ، سېرىق رەڭدە بولۇپ، بۇغداي، كۆممىقوناق، ئاققوناق، كۆكتات، كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرگە زىيان سالىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، نۆۋەتلەشتۈرۈپ تېرىش ۋە تۈجۈپسلەپ پەرۋىش قىلىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ.

(7) قىچا بۇرگىسى: سېرىق سىزىقلىق بۇرگە ۋە كىرىست گۈللۈك ئۆسۈملۈكلەردە پەيدا بولىدىغان بۇرگە قىچىغا ئېغىر زىيان سالىدۇ. قىچا بۇرگىسى پەيدا بولغان ئېتىزلاردا، مايسا شالاڭ ئۆسىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، يېتىلگەن قۇرتلار قىشلىغان پارچە - پۇرات شاخ - شۇمبا، يوپۇرماقلار ۋە ھەر خىل ئوت - چۆپلەرنى باش ئەتىيازدا كۆيدۈرۈۋېتىش، ئۇرۇقنى دورىلاش، دورا چېچىش ئۇسۇللىرى قوللىنىلىدۇ.

3 . ئوت - چۆپ زېمىنى ۋە ئۇنى يوقىتىش

ناھىيە بويىچە زىرائەتلەرگە ئارپىسىخان ھەممىدىن ئېغىر زىيان سالىدۇ. تاغ رايونلىرىدىن تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ ۋە تۆزلەك رايوندىكى شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، راھەتباغ، بۇلۇكتوغراق گۈڭشېلىرىدا ئارپىسخان ئومۇمىيۈزلۈك ئۆسىدۇ. بولۇپمۇ تاغ رايونىدا بۇنىڭ زىيىنى تېخىمۇ ئېغىر. ناھىيە بويىچە، ھەر يىلى ئارپىسخان زىيىنى تۈپەيلىدىن 1 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق كەم ئېلىنىدۇ. تاشۇبلىق گۈڭشېسىدا، 1979 - يىلىدىن 1980 - يىلغىچە بۇغداي ئېتىزلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ئەھۋال ئەڭ ئېغىر بولغان سالا ئېتىزلاردا، ھەر كۋادرات مېتىر يەردە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 804 تۈپ، ھەر مو يەردە جەمئىي 536 مىڭ تۈپ ئارپىسخان ئۆسكەن، ئۇنىڭ تۇتقان دېنى 144 جىڭغا يېتىپ، بۇغداي مەھسۇلاتىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. ئادەتتىكى يەرلەردە ئۆسكەن ئارپىسخانىنىڭ زىچلىقىمۇ ھەر مو يەردە 300 مىڭ تۈپتىن 400 مىڭ تۈپكىچە بولۇپ، بۇغداي مەھسۇلاتىنىڭ 30% تىدىن كۆپرەكىنى كېمەيتىۋەتكەن. 1983 - يىلى ناھىيىلىك دېھقان چىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىنىڭ ئۆسۈملۈك ئاسراش خادىملىرى تاشۇبلىقتا تېرىئاللات (يەنمەيۇبىي)بىلەن تاردائىردە ئارپىسخانىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشنى سىناق قىلغان ھەم كەڭ كۆلەملىك ئېتىزدا ئۇلۇغ كۆرسىتىشنى سىناق قىلغان. تار دائىردە سىناق قىلغاندا، ھەر مو يەرگە 175، 200، 250، 300 مىللىلىتىر دورا ئىشلىتىلگەن، نىسبىي ھالدا ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش ئۇنۇمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 85.4%، 85.2%، 88.3%، 95.6% كە يەتكەن؛ مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۇنۇمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا 78.5%، 93%، 94.6%، 109.2% كە يەتكەن. كەڭ كۆلەمدە ئۇلۇغ كۆرسىتىلگەن بەش مو يەرنىڭ ھەر موسىغا 200 مىللىلىتىردىن دورا ئىشلىتىلگەن، بۇنىڭ نىسبىي ھالدا ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش ئۇنۇمى 74.4% كە، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش ئۇنۇمى 40.4% كە يەتكەن.

§4. دېھقانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش

1. تۆزلەڭلىكنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى يازغى بۇغداي، ئاق قوناق، ياغلىق دان، قوغۇن-تاۋۇز، كۆكتات رايونى

بۇ رايون قۇمۇل بوستانلىقىدىكى لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلۇكتوغراق، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى، راھەتباغ ۋە ئاستانىدىن ئىبارەت بەش گۈڭشې، 41 دادۇينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1980 - يىلى بۇ رايوندىكى ئاھالە سانى 44 مىڭ 567 كىشىگە، دېھقانچىلىق ئەمگەك كۈچى 15 مىڭ 575 كىشىگە يېتەتتى؛ تېرىلغۇ يېرى 113 مىڭ 844 مو بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2.55 مودىن، ھەربىر ئەمگەك كۈچىگە 7.3 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كېلەتتى. بۇ رايون يەلپۈگۈچسىمان ئاقما چۆكۈندىسىنىڭ تۆۋەن قىسمىغا جايلاشقان

بولۇپ، يەر شەكلى بىرقەدەر تۈز، يانتۇلۇقى $\frac{2}{1000}$ گرادۇس، شىمالىي تەرىپى ئېگىز، جەنۇبىي تەرىپى پەس، كارىز، بۇلاق، كەلكۈن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇلىرىغا تايىنىپ سۇغىرىلىدۇ. سۇ بىلەن تۇپراق ئاساسەن تەڭپۇڭلاشقان. بۇ رايوندا ھۆل - يېغىن مىقدارى ئاز، قىشتا قار توختىمايدۇ، يازدا يامغۇر ئاز ياغىدۇ، سۇنۇق پارغا ئايلىنىش مىقدارى زور، ئاپتاپ يېتەرلىك چۈشىدۇ. ئىسسىقلىق مول، قىراۋسىز مەزگىل 170 كۈندىن ئاشىدۇ. تۇپرىقى ئاساسەن، كۈل رەڭ سېرىق تۇپراق، قاتلىمى قېلىن ۋە مۇنبەت، ماشىنىلىشىش دەرىجىسى يۇقىرى. بۇ رايون قەدىمدىن تارتىپ قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ دېھقانچىلىق رايونى، شۇنداقلا ناھىيە بويىچە ئاساسلىق ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ كەلگەن. بۇ رايوننىڭ شارائىتى بۇغداي، ئاق قوناق، كۆممىقوناق، ياغلىقداق، كېۋەز، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، كۆكتات قاتارلىق زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈشكە باب كېلىدۇ. بۇ رايوندا ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىش مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەپ كەلمەكتە. 1980 - يىلى ئاشلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 87.4 پىرسەنتىنى، ياغلىقداق 5.3 پىرسەنتىنى، قوغۇن - تاۋۇز، كۆكتات 2.4 پىرسەنتىنى، باشقا زىرائەتلەر 4.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە يازغى بۇغداي ئاشلىق تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 73.4 پىرسەنتىنى، ئاق قوناق، كۆممىقوناق 23.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدى.

2. قارادۆۋە ئاشلىق، ئۈزۈم، قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە رايونى

بۇ رايون ناھىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جىرا بەلىبېغىغا جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى ئويمان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 476—650 مېتر ئارىلىقىدا. بۇ رايون قارا دۆۋە گۈڭشېسىنىڭ 10 دادۇيى، ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقلىم شارائىتى ياخشى، ئىسسىقلىقى مول، يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 11.4°C قايتىدۇ. يىللىق ئەڭ يۇقىرى تېمپېراتۇرىسى 42.8°C، ئەڭ تۆۋەن تېمپېراتۇرىسى -27.7°C، تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ، قىراۋسىز مەزگىل 191 كۈن، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى ئوتتۇرىچە 3357 سائەتتىن ئارتۇق، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 37.7 مىللىمېتر. بۇ رايوننىڭ تۇپرىقى سېرىق ۋە قوڭۇر قىزىل تۇپراقتىن ئىبارەت بولۇپ، تۇپراق قاتلىمى سېغىزلىق، ھاۋا ئوتكۈزۈشچانلىقى ناچار، مىكرو ئورگانىزملارنىڭ ھەرىكەت قىلىشىغا قولايسىز. تېز ئۇنۇم بېرىدىغان ئوزۇقلۇق تەركىبى تۆۋەن كېلىدۇ. بۇ رايوندا، ئاساسەن يازغى بۇغداي، زاراڭزا، ئاق قوناق، ئارپا، ئاپتاپپەرەس قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. 1980 - يىلى بۇ رايوندا تېرىلغۇ كۆلىمى 24 مىڭ 600 مو، ئاھالىسى 9590 كىشى، ئەمگەك كۈچى 3512 كىشى؛ كېشى بېشىغا 2.55 مودىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا يەتتە مودىن تېرىلغۇيەر توغرا كەلگەن. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون 870 مىڭ جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 508 جىڭدىن، بىرلىك مەھسۇلاتى 245 جىڭدىن توغرا كەلگەن. زىرائەتلەر قۇرۇلمىسىدا ئاشلىق زىرائەتلىرى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 80.7 پىرسەنتىنى، زاراڭزا 10.64 پىرسەنتى

نى، قوغۇن - تاۋۇز 2.9 پىرسەنتىنى، ئاپتاپپەرەس 2.7 پىرسەنتىنى، ئۈزۈم 3.1 پىرسەنتنى ئىگىلىگەن. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە، يازغى بۇغداي ئاشلىق كۆلىمىنىڭ 59 پىرسەنتنى، ئاق قوناق 34.7 پىرسەنتنى، ئارپا 5.7 پىرسەنتنى تەشكىل قىلغان.

3. بوغاز قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە - چېۋە، ئاشلىق رايونى

بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى يەلپۇگۈچسىمان ئاقما چۆكۈندىنىڭ گىرۋىكىگە جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 530 مېتر بولۇپ، يەر ئاستى سۈيى ئۆرلەپ چىقىدىغان بەلباغقا توغرا كېلىدۇ. بۇ رايون ئۈچ دادۇيى، بىر سۇ ئىشلىرى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە گۈكشې باغۋەنچىلىك مەيدانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئويمان، ئىسسىقلىق شارائىتى ئەۋزەل. يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3500 سائەتكە يېتىدۇ. سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3160 مىللىمېتر بولۇپ، ھۆل - يېغىن مىقدارىدىن 91 ھەسسە ئارتۇق. بۇ رايوندا قىراۋسىز مەزگىل 198 كۈن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. بۇ رايوندا يەرلەر، ئاساسەن، قۇمساز تۇپراق ۋە قۇمساز نەم تۇپراققا ئايرىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەن مەلۇم مىقدارىدىكى چۆكمە ماددىلارمۇ بار. يەر ئاستى سۇ ئورنى بىر مېتر ئەتراپىدا بولۇپ، تۇپرىقى شورلاشقان. بۇ رايوندا يازغى بۇغداي، شال، ئاق قوناق، سېرىق پۇرچاق، كەندىر، قوغۇن، پىياز قاتارلىقلار تېرىلىدۇ. بۇ رايوننىڭ 1980 - يىلىدىكى تېرىلغۇ كۆلىمى 11 مىڭ مو، ئاھالىسى 3193 كىشى بولۇپ، كىشى بېشىغا 3.45 مودىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 10 مودىن تېرىلغۇ يەر توغرا كەلگەن. ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 380 مىڭ جىڭغا يېتىپ، بىرلىك مەھسۇلاتى 184 جىڭدىن، كىشى بېشىغا 432 جىڭدىن توغرا كەلگەن. ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى تەمىنلىيەلمەيدۇ. 1980 - يىلى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ زىرائەت قۇرۇلمىسىدا، ئاشلىق 67% نى، ياغلىقدان 1%نى، قوغۇن - تاۋۇز 16%نى، سېرىق پۇرچاق 2%نى، باشقىلار 14% نى ئىگىلىگەن. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە يازغى بۇغداي 52%نى، ئاق قوناق 26%نى، شال 2%نى ئىگىلىگەن. بۇ رايوندىن چىقىدىغان باش پىيازنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 3000 — 4000 تونىنا ئەتراپىدا بولۇپ، سۈپىتى ياخشى، خېرىدارلىق.

4. تاشۈيلىق يازغى بۇغداي، ياغلىقدان، باقلا (دادۇر)، ياڭيۇ رايونى

بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئەرگۈك، كارىز، بەيشەن، چېڭدۈك، چېڭشى، ئاردىم ۋە خوتۇنتام دىن ئىبارەت يەتتە دادۇينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ يەر شەكلى برقەدەر تۈز، دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 1100 — 2000 مېتر كېلىدۇ، ئىسسىقلىقى برقەدەر مول، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 120 مىللىمېتر ئەتراپىدا، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3327 سائەت، قىراۋسىز مەزگىل 160 — 180 كۈن. بۇ رايوننىڭ تۇپرىقىدا كۈل رەڭ قارا تۇپراق، سېرىق قاتمال تۇپراق ۋە كۈل رەڭ سېرىق تۇپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. تۇپراق تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى 1%—1.7% گىمچە. بۇ

رايوندا يازغى بۇغداي، ئارپا ، چۇجگۇن قوناق، كۆمىقوناق، باقلە، زىغىر، قىچا، ئاپتاپپەرەس، ياڭيۇ، كۆكتات قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. 1980 - يىلىدىكى تېرىلغۇ يەر 33 مىڭ مو، ئاھالىسى 10 مىڭ 979 كىشى، ئەمگەك كۈچى 4429 كىشى، ئاشلىق ئوموممي مەھسۇلاتى 8 مىليون 400 مىڭ جىڭ، بىرلىك مەھسۇلاتى 313 جىڭ، ياغلىقدان ئوموممي مەھسۇلاتى 552 مىڭ جىڭ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 169 جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 765 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 1896 جىڭدىن توغرا كەلگەن. تەمىنلىگەن تاۋار ئاشلىق 1 مىليون 526 مىڭ جىڭغا يەتكەن. ياغلىق دان 319 مىڭ جىڭغا، ئاشلىقنىڭ تاۋارلىق نىسبىتى 20%كە، ياغلىق دانىنىڭ توۋارلىق نىسبىتى 58% كە يېتىپ، ناھىيە بويىچە تاۋار ياغلىق دانىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن، دېمەك، بۇ رايون قوموۇل ناھىيىسىدىكى تاۋار ئاشلىق، تاۋار ياغلىق دان بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

5. تاغ ئالدى جىلغىلاردىكى يازغى بۇغداي، باقلە رايونى

بۇ رايون قوموۇل ناھىيىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، تىيانشان گۈمبىسىنىڭ نېرىن، قورای، قىزىلىيار، ئېدىرلىدىن ئىبارەت 4 دادۇيى، غەربىي تاغ گۈمبىسى، قويلۇق‌فېرمىسىنىڭ دېھقانچىلىق دۇيلىرى بولۇپ جەمئىي 12 دادۇينى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىزرەك بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتىردىن 2000 مېتىرغىچە كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ. يەرلىرى جىلغىدا بولۇپ، پەلەمپەي شەكىلىدە، تۈپراق قاتلىمى نېپىز. تاش كۆپ، سۇ ۋە ئوغۇتنى ساقلاش ئىقتىدارى تۆۋەن، سۇ ۋە تۈپراقنىڭ ئېقىپ كېتىشى ئېغىر. لېكىن، ئىقلىم شارائىتى برقەدەر ياخشى. يىللىق ئوتتۇرىچە تېمپېراتۇرىسى 5.4°C، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 52 — 180 ملليمېتىرغىچە، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3325 سائەتتىن ئارتۇق، قىراۋسىز مەزگىل 162 كۈن. تۈپرىقى قارا چىلان تۈپراق، كۈلرەڭ قارا تۈپراقتىن ئىبارەت بولۇپ، تەركىبىدىكى ئورگانىك ماددا مىقدارى،ئوموممەن، 1% —3.3% گىچە. بۇ رايوننىڭ تېرىلغۇ كۆلىمى 27 مىڭ 198 موغا، ئاھالىسى 13 مىڭ 101 كىشىگە، ئەمگەك كۈچى 5078 كىشىگە يېتىدۇ. 1980 - يىلى ئاشلىقنىڭ ئوموممي مەھسۇلاتى 3 مىليون 260 مىڭ جىڭغا، ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 197 جىڭغا؛ ياغلىق دانىنىڭ ئوموممي مەھسۇلاتى 100 مىڭ جىڭغا، مو بېشى مەھسۇلاتى 21 جىڭغا يەتكەن. كىشى بېشىغا ئىككى مودىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 5.35 مودىن يەر توغرا كەلگەن. كىشى بېشىغا 276 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 713 جىڭدىن ئاشلىق، كىشى بېشىغا 7.66 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 19 جىڭدىن ياغلىق دان توغرا كەلگەن. ئاشلىق ۋە ياغلىقدان بىلەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىيەلمەيدۇ. بۇ رايوندا يازغى بۇغداي، ئارپا، كۆممىقوناق،باقلە، ماش، قىچا، زىغىر، ياڭيۇ قاتارلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ.

1980 - يىلى ئاشلىق كۆلىمى ئوموممي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 68 پىرسەنتىنى، ياغلىقدان 17 پىرسەنتىنى، پۇرچاق تۇرىدىكىلەر 14 پىرسەنتىنى، ياڭيۇ بىر پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن. ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە يازغى بۇغداي كۆلىمى 53% نى، ئارپا 30%نى، كۆممىقوناق 1%نى ئىگىلىگەن.

بۇغۇن ناھىيىنىڭ 1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان تېرىلغۇ كۆلىمىنى ستاتىستىكا قىلىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 - 4 بىرلىكى: مىڭ مو

يىللار / تۈرلەر	تېرىلغۇ كۆلىمى	ئاشلىق زىرائەتلىرى			مەھسۇلاتى سانائەتكە خام ئەشيا قىلىنىدىغان زىرائەتلەر		باشقا زىرائەتلەر	
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: بۇغداي	قارا ئاشلىق	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ياغلىق دان	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: كۆكتات
1949	119.4	99.6	63.1	36.5	13.8	13.8	6.0	0.7
1950	109.8	91.3	57.3	34.0	12.5	12.5	6.0	0.7
1951	125.5	104.3	69.8	34.5	15.2	15.2	6.0	0.7
1952	134.7	117.3	71.7	45.6	11.0	11.4	6.0	1.5
1953	140.6	122.2	82.3	39.9	8.7	9.2	9.2	1.6
1954	134.1	115.9	84.9	31.0	12.4	13.0	5.2	1.6
1955	142.5	121.2	84.6	36.6	14.6	15.2	6.1	1·8
1956	162.7	137.9	88.2	49.7	15.2	16.3	8.5	3.1
1957	163.1	139.1	92.1	47.0	13.8	14.7	9.3	2.9
1958	195.0	165.3	92.6	72.7	17.8	18.8	10.9	3.5
1959	202.6	159.9	83.6	76.3	18.3	19.9	22.8	12.9
1960	366.3	304.7	129.2	175.5	29.0	31.6	30.0	15.9
1961	269.2	228.9	131.6	97.3	17.8	19.0	21.3	14.6
1962	242.0	212.1	120.0	92.1	14.6	15.2	14.7	10.1
1963	268.6	299.1	132.2	96.9	16.9	18.7	20.8	14.6

9.6	14.0	19.8	20.0	83.9	135.0	218.9	252.9	1964
10.8	16.8	19.8	20.7	95.9	146.2	242.1	279.6	1965
11.4	20.9	22.9	25.5	113.8	146.6	260.4	306.8	1966
6.3	14.9	18.4	21.7	185.5	153.6	259.1	295.6	1967
15.0	23.0	16.0	19.8	88.0	150.0	238.0	280.8	1968
8.6	18.9	16.8	19.0	97.9	153.1	241.0	278.9	1969
15.0	23.0	16.0	18.0	87.0	151.0	238.0	279.0	1970
13.8	22.6	15.3	16.4	90.4	149.6	240.0	279.0	1971
12.3	22.3	13.5	15.3	78.6	152.1	230.7	268.3	1972
12.6	22.7	17.3	17.7	80.6	151.9	232.5	272.9	1973
13.3	23.8	14.5	14.9	82.2	156.1	238.3	277.0	1974
13.8	25.8	17.5	18.3	104.3	150.2	254.5	298.6	1975
14.9	26.2	20.3	20.4	114.6	152.2	266.8	313.4	1976
12.9	24.4	21.6	22.1	114.1	154.5	268.6	315.1	1977
12.4	27.0	22.4	22.6	114.3	155.5	270.8	320.4	1978
8.0	18.6	19.3	19.4	88.2	126.0	214.2	252.2	1979
7.7	19.5	19.7	19.7	75.7	124.0	199.7	238.9	1980
14.4	25.5	18.0	18.4	78.1	123.4	201.5	245.3	1981
9.7	18.4	19.5	20.2	87.2	123.4	210.6	249.2	1982
6.4	15.2	19.2	19.7	76.7	121.2	199.7	232.8	1983

پۈتۈن ناھىيىنىڭ 1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئاشلىق، ياغلىق‌دان مەھسۇلاتىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 5 بىرلىكى: مىڭ جىڭ/مو

يىللار / نۇرى	جەمئىي ئاشلىق مەھسۇلاتى	بۇغداي	جەمئىي	قارا ئاشلىق				شال	جەمئىي ياغلىق دان مەھسۇلاتى
				بۇنىڭ ئىچىدە كۆممە قۇناق	ئاق قوناق	ئارپا	باشقىلار		
1949	14386	8945	5365	1443	2085	806	1031		1344
1950	13749	8556	5142	1440	2086	643	973		1209
1951	20046	13759	6223	1637	2313	1024	1249	1	1486
1952	27284	18087	9139	2098	3269	1176	2596	2	1376
1953	32910	22073	10731	2297	4336	1981	2177	3	1217
1954	33535	24306	9124	1566	3960	1552	2046	4	1329
1955	35399	24463	10853	2537	4718	1734	1964	6	1755
1956	35209	23631	11486	3712	4632	1218	1924	36	1086
1957	33401	23476	9782	2366	3845	1963	1608	82	1145
1958	40108	27190	12641	2637	4229	2307	3468	133	1223
1959	38965	24363	14297	725	4032	3047	6493	137	1584
1960	33345	23133	10034	1933	3077	2492	2532	98	783
1961	33897	23101	10679	2143	3685	3187	1664	49	632
1962	30143	19490	10548	2142	2473	3117	1816	25	732
1963	45494	29143	16150	3494	5462	4113	3081	22	1168
1964	52002	34922	16661	4278	4865	3975	3543	11	1278

1328	13	520	3980	3560	4708	4624	16872	31639	49044	1965
1587	15	529	6108	4411	6075	6927	23521	36810	60875	1966
1368	9	288	2957	3858	4223	4867	15905	35946	52148	1967
941		300	2723	3380	3140	4100	13343	32690	46333	1968
1096	3	264	5800		3000	3500	12300	33000	45567	1969
1511	12	509	3255	3389	3151	4147	13942	39628	54091	1970
1500	10	531	4532	5335	2972	5545	18384	38211	57136	1971
1249	40	234	2410	3699	3497	2968	12574	34366	47214	1972
1571	73	195	3672	4975	3775	2862	15284	44262	59814	1973
1186	46	298	3101	2836	3486	2535	11958	32206	44508	1974
2100	57	1004	5755	5239	6732	4667	22393	45318	68772	1975
2130	34	596	6954	5373	7753	4862	24942	43627	69179	1976
2551	50	299	6624	4217	9272	5318	25431	42339	68619	1977
2621	93	905	5872	3567	10737	4971	25147	45842	71987	1978
2121	64	531	5711	2386	10541	2039	20677	38040	59312	1979
2205	52	321	4080	2497	9940	1901	18418	43121	61912	1980
2336	45	424	5568	3247	10731	1428	20974	42537	63980	1981
3329	8	891	5725	3645	9297	1492	20139	43756	64794	1982
4388	6	1479	6432	4249	6879	2887	20447	54877	76809	1983

ناھىيە بويىچە 1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئاشلىق، ياغلىقدان زىرائەتلىرىنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 6 بىرلىكى: جىڭ/مو

يىللار	ئاشلىق	ياغلىقدان	يىللار	ئاشلىق	ياغلىقدان
1949	144	97	1967	201	74
1950	151	97	1968	195	59
1951	192	98	1969	189	65
1952	233	125	1970	227	94
1953	269	140	1971	238	98
1954	289	107	1972	205	93
1955	292	120	1973	257	91
1956	255	71	1974	187	82
1957	240	83	1975	270	120
1958	243	69	1976	259	105
1959	244	87	1977	255	118
1960	109	27	1978	266	117
1961	148	36	1979	330	119
1962	142	50	1980	310	106
1963	199	65	1981	318	129
1964	238	65	1982	307	171
1965	203	67	1983	388	229
1966	234	69			

6. يەتتەقۇدۇق ئاشلىق، كۆكتات رايونى

بۇ رايون قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا 200 كىلومېتر يىراقلىقتىكى تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي باغرىغا جايلاشقان، تۆت ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشالغان، يەتتە قۇدۇق گۇرۇھىسىنىڭ ئىككى شياۋدۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئويمان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 870 مېتر ئېگىز، ئىسسىقلىقى مول، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 37.6 مىللىمېتىرغا، يىللىق ئاپتاپ چۈشۈش ۋاقتى 3303 سائەت، قىراۋسىز مەزگىل 152 كۈنگە يېتىدۇ، كېچە - كۈندۈزلۈك تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. تۈپرىقى شورلاشقان قارامتۇل زەي تۈپراق، سۇ شارائىتى ناچار، يەر-لىرى ئاساسەن قۇدۇق سۇيى ۋە ئازغىنا كارىز سۇيىدە سۇغىرىلىدۇ. بۇ يەر تەبىئىي ئاپەت كۆپ بولىدىغان بورانلىق رايونغا كىرىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 136 كۈن بوران چىقىدۇ. 1980 - يىلىدىكى ئۇمۇمىي تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، تېرىلغۇ كۆلىمى 763 موغا، ئاھالىسى 430 كىشىگە، ئەمگەك كۈچى 197 گە يەتكەن؛ كىشى بېشىغا 1.78 مو، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 8.82 مودىن يەر توغرا كەلگەن. ئاشلىق ئۇمۇمىي مەھسۇلاتى 104 مىڭ 500 جىڭغا، مو بېشى مەھسۇلاتى 154 جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 243 جىڭدىن، ئەمگەك كۈچى بېشىغا 530 جىڭدىن ئاشلىق توغرا كەلگەن.

III باب چارۋىچىلىق

قۇمۇل دېھقانچىلىققىمۇ، چارۋىچىلىققىمۇ باب ناھىيە بولۇپ، ناھىيىدىكى ئۇمۇمىي ئوتلاق كۆلىمى 18 مىليون 620 مىڭ موغا يېتىدۇ. ياخشى ئوتلاقلار تىيانشان، غەربىي تاغ، تاشئوبلىقتىن ئىبارەت ئۈچ گۇرۇھىغا جايلاشقان، چارۋىدا، قوي، ئۈچكە، ئات، كالا، تۆگە ئاساس قىلىنىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى چارۋىنىڭ قولىدىكى ئۇمۇمىي سانى 349 مىڭ 300 تۇياق، ئۇمۇمىي چارۋىچىلىق كىرىمى 2 مىليون 685 مىڭ يۈەن بولغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقى تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتتى: 1949 - يىلىدىن 1956 - يىلىغىچە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەت بويىچە قوماندانلىق قىلىنغانلىقتىن، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل ئاشتى، چارۋىنىڭ تۇياق سانى پۈختا قەدەم بىلەن كۆپەيدى، ھەرخىل چارۋا 129 مىڭ تۇياقتىن 209 مىڭ 200 تۇياقىغا يېتىپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9% تىن ئېشىپ باردى؛ 1957 - يىلىدىن 1961 - يىلىغىچە ئوبىيېكتىپ قانۇنىيەتكە ئېغىر خىلاپلىق قىلىنىپ، قارىغۇلارچە قوماندانلىق قىلىنغانلىق-تىن، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى تولىمۇ تۇراقسىز بولدى. بۇ جەريانداكى ئىككى يىل ئىچىدە چارۋىنىڭ تۇياق سانى ئازىيىپ كەتتى؛ 1962 - يىلىدىن 1966 - يىلىغىچە

ھەركەز ئوتتۇرىغا قويغان «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» تىن ئىبارەت تۆت سۆزلۈك فاڭجېننىڭ يېتەكچىلىكىدە، چارۋىچىلىق تېز تەرەققىي قىلىپ، چارۋا سانى 228 مىڭ 700 تۇياقتىن 343 مىڭ 800 تۇياقنا كۆپەيىپ، ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.06% ئاشتى؛ 1966 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ كاشىلىسى بىلەن چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى بىر ئىزدا توختاپ قالدى ھەمدە تۆۋەنلەپ كەتتى. چارۋىنىڭ تۇياق سانى 343 مىڭ 800 تۇياقتىن 314 مىڭ 200 تۇياققا چۈشۈپ، 30 مىڭ تۇياققا يېقىن چارۋا ئازىيىپ كەتتى؛ «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تار مار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، چارۋىچىلىققا دائىر سىياسەتلەر تەڭشەلدى، شۇنىڭ بىلەن، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. 1983 - يىلى چارۋىنىڭ تۇياق سانى 1976 - يىلدىكىدىن 35 مىڭ 100 تۇياق ساپ كۆپەيدى؛ 1949 - يىلدىكىدىن 220 مىڭ 600 تۇياق ساپ كۆپەيىپ، 1.7 ھەسسە ئاشتى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە مال دوختۇرلۇق پونكىتى 14كە، مال دوختۇرى 65 كىشىگە يەتتى. ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە، ناھىيە بويىچە چارۋا مال ۋە ئۇي قۇشلىرىدا 40 نەچچە خىل يۇقۇملۇق كېسەل ۋە پارازىت قۇرت كېسىلىنىڭ بارلىقى ئېنىقلاندى ھەمدە چارۋىلار ئوزۇقلۇقتىن بىر نەچچە قېتىم زەھەرلەندى. قالدىنى ئېلىش - داۋالاش ئارقىلىق بۇ كېسەللەرنىڭ بىر قىسمى تىزگىنلەندى، بىر قىسمى يوقىتىلدى.

§1. ئوتلاق بايلىقى

ناھىيە بويىچە ئوتلاقنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 18 مىليون 623 مىڭ 300 موغا يېتىدۇ. بۇ ئوتلاقتىن ئەمەلىيەتتە پايدىلىنىلمۇاتقىنى 11 مىليون 206 مىڭ مو بولۇپ، ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 60.17 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە يايلاق كۆلىمى 2 مىليون 113 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىلمۇاتقان ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 18.86 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ كۆكلەم ۋە كۈزلەك كۆلىمى 3 مىليون 648 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىلمۇاتقان ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 32.55 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ؛ پايدىلىنىدىغان قىشلاق كۆلىمى 5 مىليون 445 مىڭ مو بولۇپ، پايدىلىنىلمۇاتقان ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 48.59 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ ئۆزلەشتۈرۈلىدىغان ئوتلاق كۆلىمى 7 مىيون 414 مىڭ موغا يېتىپ، ئومۇمىي ئوتلاق كۆلىمىنىڭ 39.81 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

1. يايلاق: يايلاقلار ئېگىز - پەس تاغلاردىكى ئوتلاق بەلبېغى ۋە ئورمان ئارىسىدىكى ئوتلاق بەلبېغىغا جايلاشقان. ئېگىز - پەس تاغلاردىكى ئوتلاقلار دېڭىز يۈزىدىن 2500 — 3500 مېتر ئېگىزلىكتە بولۇپ، ھاۋاسى سوغۇق، تۈپرىقى چىملىق تۈپراق بولۇپ، ئاساسەن، سوغاققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، نەملىكنى ياقتۇرىدىغان سازلىق

ئۆسۈملۈكلىرى ئۆسىدۇ. ئوت ـ چۆپلەرنىڭ بويى پاكار، قويۇق، ئوتتۇرىچە پۈركىنىش نىسبىتى 50% — 60% كەچە يېتىپ باردۇ، چارۋا يىيەلەيدىغان نىسبىتى 80% تىن ئاشىدۇ. ئۆسۈش ۋاقتى قىسقا، بىرمو يەردىن 119.4 كىلوگرام ھۆل ئوت چىقىدۇ. شۇڭا، ئەمەن قاتارلىقلار ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. تاشۈبلىقتىكى شوپۇل، تىيانشاندىكى ئاقتاش، داڭسىڭگۇ، خەنچىگۇ قاتارلىق جايلاردا بىر قىسىم چىملىق ئوتلاق بار، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بىر قەدەر ئېگىز ئۆسىدۇ، ئوت ـ چۆپمۇ كۆپ چىقىدۇ. ئوت ـ چۆپلەر يۇمشاق، سۈلۈق بولۇپ، چارۋىلار ياقتۇرۇپ يەيدۇ. ئورمان ئارىسىدىكى ئوتلاق بەلبەغى دېڭىز يۈزىدىن 2100 — 2800 مېتر ئېگىزلىكىتە بولۇپ، ھاۋاسىمۇ بىر قەدەر سوغاق، تۇپرىقى تاغ رايونىغا خاس چىملىق تۇپراق، ئادەتتە تۆپىلىكىنىك تەسكەي تەرىپىنى ئورمان قاپلىغان بولىدۇ. ئوتلاق، ئاساسەن، كۈنگەي تاغ باغرىدا، يەر تۈزۈلۈشى تىك يانتۇ. بۇ يەردە، ئاساسەن، سوغۇقىقا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان، سالقىنلىتنى ياقتۇرىدىغان ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ، كۆلىمى چوڭ ئەمەس، پارچە ـ پارچە جايلاشقان. يۇقىرىقى ئىككى خىل ئوتلاق قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئىسسىل ئوتلاقلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. كۆكلەم ۋە كۈزلەك: بۇ، ئىككى قىسىمغا بۆلۈنىدۇ، بىر قىسمى يايلاق بىلەن قىشلاقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوتتۇرا تاغ بەلبېغىغا جايلاشقان. دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى 2500 مېتر ئۆپچۆرىسىدە. بۇ خاس كۈزلۈك ئوتلاق بولۇپ، يايلاق بىلەن قىشلاق ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈنچى ئوتلاق. بۇ يەردىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر پاكار، قويۇق ئۆسىدۇ. ئوتتۇرىچە پۈركىنىش نىسبىتى 50% ئۆپچۆرىسىدە، چارۋا مال يىيەلەيدىغان نىسبىتى 70%، ئۆسۈش مەزگىلىمۇ بىر قەدەر قىسقا، ھەرمو يەردىن 40 — 120 كىلوگرام ھۆل ئوت چىقىدۇ. بۇ يەردە بوز ئوت، تەسكەن، شۇڭا، ئەمەن ۋە باشقا ئوت ـ چۆپلەر ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەيدۇ. يىل ئاخىرىدا قولدا قالغان چارۋا سانىنىڭ يېلدىن ـ يىلغا كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ بىر قىسىم كۈزلەكلەر يايلاق ۋە قىشلاق قىلىنىپ كېتىپ، ئىسمى بار جىسمى يوق بولۇپ قالدى. يەنە بىر قىسىم كۈزلەكلەر تاغنىڭ ئالدىدىكى چۆل ـ باياۋانغا ھەم تاغ باغرىدىكى چۆكمىدىن ھاسىل بولغان يەلپۈگۈچسىمان بەلباغقا جايلاشقان، بۇ يەردە يېپىنچا ئۆسۈملۈك شالاڭ، پۈركىنىش نىسبىتى تۆۋەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30% — 50% چامىسىدا. ئاساسلىق ئوت ـ چۆپلەردىن شۇڭا، ئەمەن، ياۋا بېدە، ياۋا پۇرچاق، تەسكەن ۋە باشقا ئوت ـ چۆپلەر ئۆسىدۇ، چارۋا يىيەلەيدىغان نىسبىتى 50% — 60% كەچە، كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ. لېكىن، كۆپ ساندىكى جايلاردا سۇ كەمچىل ياكى سۇ يوق، ئادەم ۋە چارۋىلار ئىچىدىغان سۇ مەسىلىسىنى قارغا تايىنىپ ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. گەرچە بۇ بىر قىسىم ئوتلاقلارنىڭ سۈپىتى ناچار بولسىمۇ، لېكىن، ئەتىيازدا تۆل ئېلىش، كۈزدە چارۋا مالالارنى ئۇرۇقلاندۇرۇش ۋاقتىدىكى ئاساسلىق ئوتلاق بولۇپ، ئىنتايىن مۇھىم رول ئويناىدۇ. بۇنداق ئوتلاقنىڭ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئومۇمىي كۆلىمى 3 مىليون 648 مىڭ مو بولۇپ، قويىنى بىرلىك قىلغاندا، 410 مىڭ تۈياق مال سىغىدۇ.

3. قىشلاق: قىشلىق ئوتلاق ئىككىقىسىمغا بۆلۈنىدۇ. بىر قىسمى تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان، بۇ يەرلەردە يېپىنچا ئۆسۈملۈكنىڭ شالاڭلىقى بىردەك ئەمەس، پۈركىنىش نىسبىتى 30% — 40% كىچە، چارۋا مال يېيىەلەيدىغان نىسبىتى 50%، ھەر مو يەردىن 30—70 كىلوگرام ھۆل ئوت چىقىدۇ. بوز ئوت، تەسكەن، ئەركەك چۆپ، تاغ پىيىزى، قارا ئەن، ئازغان، چىغىرتماق قاتارلىقلار ئۆسىدۇ. بىر قىسمى جىلغىلارنىڭ ئېچىگە جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى پەس، يەر ئاستى سۈيىنىڭ ئورنى يۇقىرىراق، بۇلاق سۈيى كۆپ، يەر يۈزى زەيكەش. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر خىلى ياخشى ئۆسىدۇ. پۈركىنىش نىسبىتى 50%. ئاساسلىق ئوت — چۆپ شۈڭاق، ئەمەن، قۇمۇش، چىغ، چاكاندا قاتارلىنىلاردىن ئىبارەت. قىشلىق ئوتلاقنىڭ پايدىلىنىلىدىغان ئومۇمىي كۆلىمى 5 مىليون 445 مىڭ مو، بۇنىڭغا قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا 399 مىڭ تۈياق مال سىغىدۇ.

4. **ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىشقا بولىدىغان ئوتلاق:** ئاساسلىقى چۆل — باياۋان، يېرىم-چۆل باياۋان، يېرىم چۆل — باياۋان خاراكتېرىنى ئالغان ئوتلاقلار بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 700 مېتردىن 2500 مېترغىچە ئېگىزلىكتە جايلاشقان. دائىرىسى كەڭ، ئىككىقىسىمغا ئايرىلىدۇ: بۇنىڭ بىرى، يەتتەقۇدۇق، تاغ ئالدىدىكى چۆل — باياۋان ھەم ماجۇاڭشەنىدىكى كەڭ رايونلار بولۇپ، ئىقلىمى قۇرغاق، تاشلىق، كۆپچىلىك جايلىرىدا سۇ قىس ياكى سۇ يوق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك شالاڭ، پۈركىنىش نىسبىتى 30% — 60% كە يېتىدۇ، ئاساسلىقى، سۆكسۆك، چاكاندا، نېچىم، شۈڭاق، ئەمەن قاتارلىق ئوت — چۆپلەر ئۆسىدۇ. ئوتلاقنىڭ سۈپىتى ناچار، تۆگە بېقىشقا مۇڭاپىق. يەنە بىرى، ئەللىك غوجامدىن تارتىپ لوتوچۇڭنىزىگىچە بولغان ئارىلىق بولۇپ، بۇ يەردە ئاساسەن شورغا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان كۆپ يىللىق ئۇ بىر يىللىق سامان ئوللۇق ئۆسۈملۈكلەر ئۆسىدۇ. يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پۈركىنىش نىسبىتى 30% — 50%، چارۋا مال يېيىەلەيدىغان ئوت — چۆپنىڭ تۇرى كۆپ ئەمەس، ئاساسلىقى قۇمۇش، ياۋا كەندىر، يانتاق قاتارلىقلار بولۇپ، ناچار ئوتلاققا كىرىدۇ. بۇ ئوتلاقنىڭ كۆلىمى 7 مىليون 414 مىڭ مو بولۇپ، قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا، 350 مىڭ تۈياق مال سىغىدۇ.

§2. ئوتلاق قۇرۇلۇشى

1. ئىنشائات قۇرۇلۇشى

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، قۇمۇل ناھىيىسىدە چارۋا مالىلار پۈتۈنلەي تەبىئىي ئوتلاقلاردىلا بېقىلاتتى، چارۋىچىلار سۇ ۋە ئوت — چۆپ بار يەرلەرگە كۆچۈپ يۈرۈپ، كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدا ياشايتتى، ئۇلارنىڭ مۇقىم ئولتۇراق جايى، يېتەرلىك ماددىي ئەشيا زاپىسى ۋە قوغدىنىش ئىنشائاتلىرى يوق ئىدى. چارۋىلار كۆپىنچە «يازدا ئوت — چۆپكە تويۇنۇش، كۈزدە سەمرىش، قىشتا جۇدەش، ئەتىيازدا قىرىلىش» دېگەندەك ھالەتتە ياشايتتى. چارۋىچىلىقنىڭ تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئاجىز ئىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاساسىي قۇرۇلۇشنى چىڭ تۇتتى، ھەر يىلى مالىيىدىن نۇرغۇن پۇل ئاجرىتىپ بەردى. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن، يايلاقلاردا چارۋا مال باقىدىغان يوللار ياسالدى، يول ئۇستىدە يەم-خەشەك پونكىتلىرى قۇرۇلدى، تۆل ئېلىش ئۆيلىرى ۋە قوتانلار سېلىندى؛ ئاھالىلەر ئولتۇرىدىغان مەھەللىلەر پىلانلاندى ۋە ئۆي-ئىمارەتلەر سېلىندى؛ ئېرىق-ئۆستەڭلەر چېپىلدى، قۇدۇق قېزىلدى، قاشالانغان ئوتلاقلار بەرپا قىلىندى، سۈنئىي ئوتلاقلار يېتىشتۇرۇلدى. 1983-يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، پۈتۈن ناھىيىدە سېلىنغان تۆل ئېلىش ئۆيى، قوتان 906 گە، چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراق ئۆيى 866 ئېغىزغا يەتتى؛ قېزىلغان ھەرخىل قۇدۇق 208 گە (جۈملىدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق 22 گە) يەتتى؛ چارۋىچىلىققا سۇ يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئېرىق-ئۆستەڭ 43 كە، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 220 كىلومېتىرغا يەتتى؛ قاشالانغان ئوتلاق 40 مىڭ موغا، سۈنئىي ئوتلاق 1500 موغا، تەبىئىي قورۇق 6 مىڭ مودىن كۆپرەككە يەتتى؛ چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى، تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى كۈچەيتىلدى.

2. ئوتلاق ئاسراش

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئوتلاق كۆلىمى كەڭ بولسىمۇ، لېكىن ئوتلاقلارنىڭ كۆپىنچىسى تېيانشان تاغ تىزمىسىنىڭ ئاخىرىدىكى پەس تاغ-ئېدىرلارغا جايلاشقانلىقتىن، سۈپىتى بىرقەدەر تۆۋەن، سۈپەتلىك ئوتلاق كۆلىمى چەكلىك. ئازادلىقتىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيىدىكى ئوتلاقلارنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، ئوتلاقلارنى ئىلمىي ئۇسۇلدا رايونلارغا ئايرىدى، چارۋا مال قۇرۇلمىسىنى مۇۋاپىق تەڭشىدى، رايونلارغا ئايرىپ، پەسىللەر بويىچە مال بېقىشنى تەكىتلىدى ھەمدە ئوتلاقلارنىڭ تۈرىگە ۋە ياخشى-يامانلىقىغا قاراپ، مال پادىلىرىنى مۇۋاپىق ئايرىدى، ئوتلاق ئەھۋالىغا قاراپ چارۋا سانىنى بېكىتتى، پىلانلىق ئوتلىتىش، بىر تۇتاش كۆچۈرۈشنى يولغا قويىدى، شۇنىڭ بىلەن، ئوتلاقلار ئاسرالدى ۋە ئاۋارام ئالدۇرۇلدى، ئوتلاقتىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى.

گۈڭشې ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» بىر مەزگىل بىر تەرەپلىمە تەكتلىنىپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەش تەلەپ قىلىندى. نەتىجىدە، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېرىلغۇ كۆلىمى قارىغۇلارچە كېڭەيتىلىپ، تاغ رايونلىرىدىكى بىر قىسىم سۈپەتلىك ئوتلاقلار تېرىلغۇ مەيدانغا ئايلاندۇرۇۋېتىلدى، ستاتىستىكىدىن قارىغاندا، تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ ئاقتاش رايونىدا 20 مىڭ مو سۈپەتلىك چىم ئوتلاقنىڭ 10 مىڭ موسى تېرىلغۇ مەيدانغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن، بۇ ئېغىز تاغلىق رايوننىڭ ھاۋاسى سوغۇق بولغاچقا، تېرىلغان ئاشلىقتىن تۆز ۋاقىت سۇل ئېلىنمىغان، پايدىدىن زىيان كۆپرەك بولغان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئۆتكەنكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، قارىغۇلارچە تېرىلغۇ مەيدانىغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن يەرلەرنى ئوتلاق قىلىشقا قايتۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلىدى ھەمدە چارۋىچىلارنى سۇ، ئوغۇت شارائىتى ياخشىراق يەرلەرگە بېىدە قاتارلىق ياخشى ئوت - چۆپ، يەم- خەشەكلەرنى تېرىشقا، ئوت - چۆپ، يەم - خەشەك بازىلىرىنى قۇرۇشقا، ئوتلاقنى ئاسراش، ئوتلاقنى پەرۋىش قىلىش، ئوت- چۆپ تېرىشتىن ئىبارەت ئۇچ تەرەپنى بىرلەشتۈرۈش يولىدا مېڭىشقا رىغبەتلەندۈردى.

1983 - يىلىدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى گۈڭشې، فېرمىلارنىڭ ئوتلاق كۆلىمى ۋە ئوتلاقتا سىغقان چارۋا مىقدارى

جەدۋەل 4 - 7 بىرلىكى: مىڭ مو، كىلوگرام، مىڭ تۇياق

	ئورۇنلار	ئوتلاق كۆلىمى	ھەرمو يەر- دىن چىقىدى- غان ئوت مىقدارى	سىغقان چارۋا مىقدارى	ئارتۇق كەم
باياۇ	تاشۇبلىق گۈڭشىسى	475.5	120	108.7	كەم
	تېيانشان گۈڭشىسى	691.5	146	192.3	ئارتۇق
	غەربىي تاغ گۈڭشىسى	664.5	139	175.9	تەڭ
	قويلۇق فېرمىسى	99	96	18.1	تەڭ
	باشقىلار	182.5			
قىلاق	تاشۇبلىق گۈڭشىسى	2755.5	60	220	ئارتۇق
	تېيانشان گۈڭشىسى	862.2	62	71.3	كەم
	غەربىي تاغ گۈڭشىسى	1239	62	101.4	تەڭ
	قويلۇق فېرمىسى	335.5	61	20.3	تەڭ
	باشقىلار	252.8			
كۆككەم ۋە كۈزلەك	تاشۇبلىق گۈڭشىسى	1561.5	56	166.6	كەم
	تېيانشان گۈڭشىسى	489	77	71.7	كەم
	غەربىي تاغ گۈڭشىسى	1126.5	68	145.9	كەم
	قويلۇق فېرمىسى	240	50	22.8	كەم
	باشقىلار	231			

3. چېكەتكە ۋە چاشقان يوقىتىش

1) چېكەتكە يوقىتىش

قۇمۇل ناھىيىسىدە چېكەتكە 8 خىلغا ئايرىلىدۇ. غەربىي تاغ گۇڭشېسىدا ئىتالىيە چېكەتكىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ: تېيانشان گۇڭشېسىدا سىبىرىيە چېكەتكىسى ئاساسىي ئورۇندا، ئىتالىيە چېكەتكىسى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تاشۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ تاغ باغرىلىرىدا ئىتالىيە چېكەتكىسى، جىلغىلىرىدا سىبىرىيە چېكەتكىسى كۆپ. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، چېكەتكە زىيان سالىدىغان يەر كۆلىمى ناھايىتى كەڭ، تېيانشان گۇڭشېسىدا 170 مىڭ مو، غەربىي تاغ گۇڭشېسىنىڭ تاغ باغرىدىكى جايلىرىدا 360 مىڭ مو، تاشۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ خوتۇنتام دادۇيىدە 50 مىڭ مو بولۇپ، جەمئىي 580 مىڭ موغا يېتىدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان، ئۇدا مۇداپىئە كۆرۈش ۋە يوقىتىش ئارقىسىدا، چېكەتكىنىڭ زىيىنى ناھىيە بويىچە ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

1954 - يىلى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن تېيانشان رايونىدىكى ئاقتاش ئەتراپىدا ئايروپىلان بىلەن دورا چېچىپ 11 مىڭ مويەردىكى چېكەتكە يوقىتىلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قولدا ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان دورا پۈركۈش ماشىنىسى ئارقىلىق «666» پاراشوكى پۈركۈتۈلۈپ، 1186.21 مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. جەمئىي 2210 جىڭ «666» پاراشوكى، 18 مىڭ جىڭ كېپەك، 28 مىڭ جىڭ ئات قىغى ئىشلىتىلدى. شۇ يىلى 400 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. 1969-يىلى 100 دىن ئارتۇق ئادەم ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 170 مىڭ مو يەردە چېكەتكە يوقىتىلدى. 1977 - يىلى يەنە ئايروپىلان بىلەن دورا چېچىپ 100 مىڭ موغىچە ئارتۇق يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن، ئاقتاش ئەتراپىدا چېكەتكە زىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

1980 - يىلى غەربىي تاغ گۇڭشېسىدا، 360 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى، 1981 - يىلى 60 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى، 1982 - يىلى يەنە 20 مىڭ مو يەردىكى چېكەتكە يوقىتىلدى. بۇنىڭ بىلەن، مۇشۇ يەردىمۇ چېكەتكە زىيىنى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

2) چاشقان يوقىتىش

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ساڭ چاشقىنى، قۇملۇق چاشقىنى، كۈسۈتكە، كىچىك ئۆي چاشقىنى ۋە لەغمەنتاختاق قاتارلىق زىيانداش چاشقانلار بار، ئۇلار، ئاساسەن، ئەمەن، ساماندا غوللۇق ئوت - چۆپ ھەم ئاشلىق بىلەن ئوزۇقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىققا سالىدىغان زىيىنى ئېغىر. 1958 - يىلدىن 1959-يىلغىچە، بوغاز گۇڭشېسىدا تەخمىنەن 60 مىڭ مو ئوتلاقتا؛ يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسىدا تەخمىنەن 50 مىڭ مو ئوتلاقتا ئېغىر چاشقان ئاپىتى پەيدا بولغانىدى. كېيىن يوقىتىش تەدبىرى قوللىنىلىپ تىزگىنلىنىدى؛ 1978 - يىلى تاشۇبلىق گۇڭ-

شېستىك شوپۇل دادۇيىدىكى قاتقارا ئوتلىقىدا 450 مىك مو يەردىكى چاشقان يوقىتىلدى. 1983 - يىلى ناھىيىلىك ئوتلاق پونكتى چاشقان يوقتىش خىزمەت دۇيى تەشكىللەپ، تاشۇبلىق گۈڭشېستىك شوپۇل دادۇيىدە چاشقان ئاپىتى ئېغىر بولغان 100 مىك مو ئوتلاقتا چاشقان يوقتىش سىنىقىنى ئۆتكۈزدى. ئۇلار 2 -، 3- ئايلاردا كونا ئوت - چۆپلەر قۇرۇپ تۈگىگەن، يېڭى ئوت - چۆپ تېخى ئۆسۈپ چىقمىغان پەيتتىن پايدىلىنىپ، سېنىك فوسفىدنى ئاساسلىق دورا قىلىپ، ئۇنى مايلانغان ئاشلىققا ئارىلاشتۇرۇپ، تۆت سائەت دۇملەپ قويغاندىن كېيىن، چاشقان تۆشۈكىنىك ئاغزىغا 3 — 5 تالدىن قويۇپ قويغان. كېيىن تەكشۈرۈپ كۆرگەندە، چاشقانىنىك ئۆلۈش نىسبىتى 90% تىن كۆپرەككە يەتكەن.

§3. چارۋا مال تۇرى

قۇمۇل ناھىيىسىدە ئاساسەن، قوي، ئۆچكە، كالا، ئات، ئېشەك، تۆگە، خېچىر، چوشقا قاتارلىق چارۋا مال تۇرلىرى بار.

1. ئات: قۇمۇل ئېتى ئەسلىدە قازاق - مۇڭغۇل ئېتىنىك ئارىلاشما قانلىق نەسلىدىن بولۇپ، قازاق ئېتى ئاساسىي گەۋدە قىلىنىدۇ. بۇلار، ئاساسەن، مىنىش، ھارۋىغا قوشۇشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئاتلارنىك جۈغى كىچىكرەك، تېمەن. بارىكۆل ئېتى شىنجاڭنىك چارۋىچىلىقىدا داڭلىق. بارىكۆل ئېتى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قۇمۇل ناھىيىسىنىك ئېتى ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئوخشىمايدىغان تەرىپى شۇكى، ئازادلىقتىن كېيىن، گۈڭشې - فېرمىلار ئىلى ۋە يەنجى (قاراشەھەر) ئاتلىرىنى كەلتۈرۈپ، نەسلىنى ياخشىلىغاچقا، ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئۆزگىرىش پەيدا بولغان. ئۇنىك ئۈستىگە ناھىيىنىك يېرى كەڭ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدىكى پەرقلەر ناھايىتى چوڭ، بېقىش، باشقۇرۇش ئۇسۇلى ئوخشاش بولمىغاچقا، نەسلى بىرقەدەر مۇرەككەپلىشىپ كەتكەن. ئازادلىقىنىك دەسلەپكى مەزگىلىدە ناھىيە بويىچە 8200 ئات بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپەيمەپ 9800 گە يەتتى. 1974 - يىلى يىلنىك ئاخىرىغىچە قوتاندىكى ئات سانى تازا كۆپەيمەپ، 13 مىك 900 گە يەتتى. 1951 - يىلى ئات سانى ھەممىدىن ئاز بولۇپ، 7500 گە يېتەتتى.

2. ئېشەك: قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئېشەكنىك جۈغى مۇڭغۇل ئېشىكى ۋە شىزاڭ ئېشىكىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. خېچىر ئېلىش ئۈچۈن گۈەنجۇڭ ئېشىكى كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇمۇل ئېشىكى نەسلىگە ئاز - تولا تەسىر يەتكەن. ناھىيىمىزدىكى ئېشەكنىك بېشى يوغان، قولىقى ئۇزۇن ھەم يوغان، بوينى قىسقا، يايلى قىسقا ھەم تىك، بېلى تۈز، تۆت پۇتىمۇ تۈز، تۇياقى قاتتىق، تۈكىنىك رەڭگى ھەرخىل بولۇپ، قارا، سۇر، كۆكۈشلىرى كۆپرەك، يۇك كۆتۈرۈشكە ئەپلىك، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆپ ئىشلىتىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش قورالى ۋە قاتناش قورالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ناھىيىدە 1949 - يىلى 5000 ئېشەك بار ئىدى، 1983 - يىلى 13 مىك

500 گە يەتتى، 1974 - يىلى ئەڭ كۆپ بولۇپ 19 مىڭغا يەتكەن؛ 1960 - يىلى ئەڭ ئاز بولۇپ، 4100 گە چۈشۈپ قالغان.

3. تۆگە: قۇمۇل يىپەك يولى ئۈستىدىكى مۇھىم جاي، مۇھىم ھەربىي قاتناش يولى بولغاچقا، جايلاردىن يۆتكەپ كېلىنگەن ھەربىي تۆگىلەر كۆپىنچە، مۇشۇ يەردە توختايتتى. ئۆتكەن - كەچكەن كارۋانلارنىڭ تۆگىلىرىمۇ مۇشۇ يەردە توختاپ ئارام ئالاتتى. ئەمما، قۇمۇل تۆگىسى، ئاساسەن، شىمالىي شىنجاڭنىڭ قوش لوكچلىق تۆگىسى تېپىغا كىرىدۇ. قوڭۇر يۇڭلۇقى ئاساسىي ئورۇندا، سارغۇچ يۇڭلۇقى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. تاشۇيلىقتىن ئاق تۆگە چىقىدۇ، ئۇنىڭ يۇڭىنى ھەر خىل رەڭدە بويىغىلى بولغاچقا، ئىقتىسادىي قىممىتى سەل يۇقىرى، ئەمما ئۇنىڭ تەن قۇرۇلۇشى ئاجىزراق، كۆپىيىشى ئاستا، بۇنداق ئاق تۆگىنىڭ سانى ئاران 300 گە يېتىدۇ. 1949 - يىلى ناھىيە بويىچە 2100 تۆگە بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپىيىپ 6600 گە يېتىپ، تارىخ تا يۇقىرى رېكورد يارىتىلدى. 1967 - يىلى تۆگە سانى ئەڭ ئاز بولۇپ 1000 غا چۈشۈپ قالغانىدى.

4. كالا: قۇمۇل ناھىيىسىدىكى كاللار يەرلىك كالا، قوتاز، ئارغۇن كالا (غاينۇق) دەپ ئۈچ خىلغا بۆلۈنىدۇ. ناھىيىدە 1949 - يىلى 13 مىڭ 800 كالا بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپىيىپ 21 مىڭ 600 گە يېتىپ، تارىختا يۇقىرى رېكورد يارىتىلدى. 1953 - ۋە 1961 - يىللىرى كالىنىڭ سانى بەك ئازىيىپ 13 مىڭ 300 گە چۈشۈپ قالدى.

1) يەرلىك كالا: بۇنى تولاراق مۇڭغۇللار بىلەن قازاقلار كۆچۈپ كەلگەندە ئالغاچ كەلگەن، ئۇزاق مۇددەت شالغۇتلاشتۇرۇش نەتىجىسىدە بۇ كالا سورتى يېتىشىپ چىققان، بۇنىڭ كۆپ قىسمى موڭغۇل كالىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، ئايرىملىرى قازاق كالىسىغا ئوخشايدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىدە يەرلىك كالىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان. 1956 - يىلى ئالاتاۋ قارا كالىسى بىلەن كېستروم كالىسى كەلتۈرۈلۈپ، تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ چارۋىچىلىق فېرمىسىدا نەسلىنى ياخشىلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلغانىدى. بىراق، بۇ ئىش داۋاملىشالماي قالغان، 1960 - يىلى توختاپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولمىغان. شۇ چاغدا شىنجاڭ قوڭۇر كالىسى، شۇۋېتسارىيە قوڭۇر كالىسى، سىمىنتال، شارولايلا كاللىرىنىڭ توڭلىتىلغان سېپېرمىسى ئىشلىتىلگەن. قۇمۇل ناھىيىسىدە يەنە، بېيجىڭدىن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بىرقانچە قېتىم چىپار ئۆنەك كەلتۈرۈپ بېقىلىپ 100 گە يەتكۈزۈلگەنىدى. بۇ خىل كالا بىرقەدەر نازۇك بولغانلىقى، بېقىش شارائىتىنىڭ ياخشى بولۇشىنى، بولۇپمۇ يېشىل ئوت - چۆپىنىڭ كۆپرەك بولۇشىنى تەلەپ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، بېقىش شارائىتى ئەپلەشمەي، ئاستا - ئاستا قاتاردىن چۈشۈپ قالدى. ھازىر تاشۇيلىق بىلەن شەھەر ئېچىدە بۇنىڭدىن بىرنەچچىسىلا قالدى. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى يەرلىك كالىنىڭ جۈغى كىچىكرەك، ئەمما چىداملىق، ياۋاش، جاپاغا چىدايدۇ، بېقىش - باشقۇرۇش ئاسان، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا ئاساسلىق ئۇلاغ ھېسابلىنىدۇ.

2) قوتاز: قۇمۇل ناھىيىسىدە قوتاز بېقىش تارىخى ئۇزۇن ئەمەس، ئاران 100 يىلغا يېقىنلاشىدۇ. قوتاز قۇمۇلغا موڭغۇلىيە ۋە چىڭخەيلەردىن كەلتۈرۈلگەن. 1905 - يىلى زىياڭ ئىسىملىك بىر موڭغۇل سودىگەر 20 نەچچە قوتازنى موڭغۇلىيە يايلىقىدىن ھەيدەپ نومغا ئەپكېلىپ 2 - 3 ئاي باققان، ئاندىن ھاۋا يىلىغاندا، بۇ قوتازلارنى قۇمۇللۇق ما فامىلىلىك بىر خۇيزۇ سودىگەرگە سېتىپ بەرگەن. كېيىن خۇيزۇ سودىگەر- مۇ بۇ قوتازلارنى تۆمۈرتىدىكى 8 - 9 ئائىلىلىك چارۋىچىغا سېتىپ بەرگەن. ئۇلار 20 نەچچە يىل باققاندىن كېيىن، قوتازنىڭ شۇ جايدا بېقىشقا ماس كېلىدىغانلىقى ئىسپاتـ لانغان. نەتىجىسىدە خۇدابەردى مـوللا 1935 - يىلى چىڭخەيدىن 6 - 7 قوتازنى سېتـ ۋېلىپ كېلىپ باققان. مۇشۇ ئىككى قېتىم سىرتتىن ئەپكېلىش ئارقىلىق، ئاراتۇرۇك، بـا- رىكۆل ۋە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تاشۋېلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ رايونلىرىدا قوتاز پەيدا بولغان.

3) ئارغۇن كالا (غاينۇق): قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ غەربىي تاغ، تېيانشان رايونلىرىدىلا 100 دەك ئارغۇن كالا بار. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ئاتىلىق، ئانىلىق ئەۋلادىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. ئۇنىڭ بېشى، قۇيرۇقى، تۆۋىقى قوتازنىڭكىگە ئوخشايدۇ، تېنى يەرلىك كالىنىڭكىگە ئوخشايدۇ، جۇغى چوڭ، سوغۇققىمۇ، ئىسسىققىمۇ چىدايدۇ. ئىشلەش ئىقتىدارى كۈچلۈك، سۆرەش كۈچى زور، ھارۋىغا قوشسا ئىككى كالىنىڭ ياكى ئۈچ ئاتنىڭ كۈچىنى بېرىدۇ.

5. قـوي - ئـۆچكە: قوي ۋە ئۆچكە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىدا كۆپ سانلى ئىگىلەيدۇ. ناھىيە بويىچە 1949 - يىلى 63 مىڭ 500 تۇياق قوي بار ئىدى، 1983 - يىلى كۆپەيىپ 204 مىڭ 300 تۇياقىقا يېتىپ، 1949 - يىلىدىكىدىن 2.2 ھەسسە كۆپەيدى. ناھىيىدە 1949 - يىلى 30 مىڭ تۇياق ئۆچكە بار ئىدى، 1965 - يىلى كۆپەيىپ 151 مىڭ 900 تۇياقىقا يەتتى. كېيىنچە يىلدىن - يىلغا ئازىيىپ 1983 - يىلى 85 مىڭ 600 تۇياققا چۈشۈپ قالدى.

1) قوي: چوڭ قۇيرۇقلۇق قوي (قازاق قويى) ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. يۈەن ۋە مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇمۇل موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىدىكى چارۋىچىلىق رايونى بولغاچقا، شۇ چاغدىكى قويلارنىڭ كۆپىنچىسى موڭغۇل قويى سىستېمىسىغا كىرەتـ تى. 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئالتاي، تارباغاتايلاردىن بىر تۈركۈم قازاق چارۋىچىلار قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلگەندە، نۇرغۇن قازاق قويى ئالغاچ كەلگەنىدى. سودا - سېتىق ۋە ئىجتىمائىي بېرىش - كېلىشلەرنىڭ كۆپەيمىشى ئارقىسىدا، زاكىزۇ قويىمۇ بۇ يەرگە ئاز- راق كەلتۈرۈلگەنىدى. يېقىنقى بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان، چارۋىچىلىق رايونلىرىدـ كى خەلق كۆپلەپ يېتىشتۈرگەنلىكتىن، قازاق قويى موڭغۇل قويىنى بېسىپ چۈشۈپ، قازاق قويى بىرقەدەر تېز كۆپەيدى. ھازىر قۇمۇل ناھىيىسىدىكى يەرلىك قوي ئاسا- سىي جەھەتتىن قازاق قويىغا مەنسۇپ، پەقەت قۇيرۇقىدىلا موڭغۇل قويىنىڭ ئىزى

قالغان. 1953 - يىلى ئۇرۇمچى نەسەن نەسىللىك قوي فېرمىسى ۋە ئىلى كۆنەس نەسىللىك قوي فېرمىسىدىن شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۈق قويى كەلتۈرۈلۈپ، يەرلىك قاراق قويى بىلەن چېتىشتۇرۇپ نەسلىنى ياخشىلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلغاندى، بىراق، پەيت چىڭ تۇتۇلمىغانلىقتىن، شۇ يىلى ئاران 40 قوزا تۇغۇلغان، 1954 - يىلى چارە-تەدبىر ئۆزگەرتىلىپ، تاغ رايونلىرىغا مال دوختۇرلىرى سەپلەپ بېرىلدى. ھەر مىللەت چارۋىچىلىرى ئۇرۇقلاندۇرۇلغان ساغلىقلارنى ئوبدان تالىلاپ، ئايرىپ باقتى. بۇنىڭ بىلەن، تۆللەش نىسبىتى 74.44% كە يېتىپ، 622 قوزا ئەي بولدى، قاتارغا قوشۇ-لۇش نىسبىتى 94% كە يەتتى، تىيانشان رايونىدىكى قورايلىق گالىباي دېگەن كىشى بىر تۇياق شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۈق قوشقىرى بىلەن قىشتا 30 ساغلىقنى ئورۇقلاندۇر-غان. ئۇ تۆللەش ۋاقتىدا ساغلىقلاردىن ياخشى خەۋەر ئالغانلىقتىن، 30 تۇياق قوزا تۇغۇلۇپ، تۆللەش نىسبىتى 100% كە يەتكەن. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە نەسلى ياخشىلانغان ئىنچىكە يۈڭلۈق قوي 93 مىڭ 800 تۇياقتا يەتكەن، بۇنىڭدىن 10 مىڭ تۇياقتىن كۆپرەكى شىنجاڭ ئىنچىكە يۈڭلۈق قويى قاتارىغا ئۆتكەن.

2) ئۆچكە: قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئۆچكىنىڭ بىر قىسمى كۆچمەن مىللەتلەر ئالىدىن كەلگەن ئۆچكە بىلەن يەرلىك ئۆچكىنىڭ ئارىلاش ئۇرۇقلاندۇرۇلۇشىدىن ۋۇجۇدقا كەلگەن. قالغانلىرى يەرلىك ئۆچكە سورتىغا كىرىدۇ. گەرچە ئۆچكىنىڭ ئىقتىسادىي قىممىتى قوينىڭكىدەك يۇقىرى بولمىسىمۇ، لېكىن، قويدەك زىل ئەمەس، يىرىم چۆل ئۇلاقلىرىدىن تولۇق پايدىلىنالايدۇ. ناھىيە دائىرىسىدە يەنە ئاز ساندا سېغىن ئۆچ-كىسى ۋە تۈت ئۆچكىسى بار. 1964 - يىلى ناھىيىمىزگە ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن شەكى سېغىن ئۆچكىسىدىن 5 تۇياق تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، 1966 - يىلى سانجىدىن جۇڭگەن سېغىن ئۆچكىسىدىن 50 تۇياق كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئۆچكىنىڭ نەسلىنى ياخشىلاش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. كېيىن بۇ ئىش توختاپ قالغان بولسىمۇ لېكىن بۇنىڭ مەلۇم تەسىرى بولدى. تۈت ئۆچكىسىنى 1980 - يىلى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا ئىدارىسى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ گەيشەن ناھىيىسىدىن كەلتۈرگەندى. بۇ جەمئىي 93 تۇياق بولۇپ، غەربىي تاغ گۈڭشېسىدا بېقىلدى. ئۇچ يىللىق بېقىش ۋە ئۆزلەشتۈرۈشتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ كۆپىيىش ئىقتىدارى خېلى يۇقىرى، ئۆچكە نەسلىنى ياخشىلاش ئۈنۈمى ئوبدان بولغان. 1983 - يىلى 12.6 جىڭ تۈت ئېلىنغان.

تاشۇيلىقنىڭ تۆگىسى، قارادۆۋنىڭ قويى، تىيانشاننىڭ قوتىزىدىن ئىبارەت بۇ ئۈچ خىل چارۋامال سورتى قۇمۇل ناھىيىسىدىكى گۈڭشې - مەيدانلار ئارا، ۋىلايەتتىكى قوشنا ناھىيىلەر ئارا، ھەتتا مەملىكەت بويىچە نۇقتىلىق چارۋىچىلىق ناھىيىلىرىنىڭكىگە سېلىشتۇرغاندا، مەيلى تەن قۇرۇلۇشى ياكى كۆپىيىش ئىقتىدارى جەھەتتىن بولسۇن، گەۋدىلىك ئىرىۋندا تۇرىدۇ. بولۇپمۇ تاشۇيلىقنىڭ تۆگىسىنى باركۆل ناھىيىسى، ئۇ-رۇمچى ناھىيىسى، خوشۇت ناھىيىسى، ئىچكى موڭغۇل ئالاشەن سول خوشۇنىنىڭ تۆ-گىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، تەن قۇرۇلۇشى ۋە يۇڭ مىقدارى ئۇلارنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، پەقەت گۈشلا ئۇلارنىڭكىدەك كۆپ ئەمەس. قارادۆۋە قويىنىڭ تارىخى ئۇ-

زۇن، ئۇنمك تەن قۇرۇلۇشى ۋە ئېغىرلىقى قۇمۇل ناھمىيسى ۋە ۋىلايەت بو- يىچە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئاپتونوم رايون بويىچە، ئوتلاق شارائىتى ئەۋزەل بولغان ئالتاي ۋىلايەتىنىڭكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ. قارا دۆۋىنىك قويى قۇرغاق، ناچار بولغان چۆل - باياۋان ئوتلىقىغىمۇ ماسلىشالايدۇ. سوغۇققا ۋە ئىسسىققا بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارى خېلى يۇقىرى. تىيانشان قوتىزىنىك جۇڭى يوغان، سۆڭىكى چىك، ئاساسلىق تەن ئۆلچىمى كۆرسەتكۈچلىرى خېلى يۇقىرى. مەيلى گۆش، سۈت، يۇڭ بېرىش ۋە كۆپىيىش جەھەتتە بولسۇن، ياخشى خۇسۇسىيەتكە ئىگە. چىڭخەينىك دا- تۇڭ، گەنسۇنىك شاخې ۋەتىيەنجيۇ، سىچۈەننىك جۇلۇڭ، شىزاڭنىك يادۇڭ ناھىيىلىرىدە- كى قوتازلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى قوتاز بۇقىلىرىنىك بويىنىك ئېگىزلىكى، سىنىنىڭ ئۇزۇنلۇقى، كۆكرەك ئايلانمىسى جۇلۇڭنىڭكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇن- دا تۇرىدۇ؛ پۇت بېغىشى ۋە تەن ئېغىرلىقى جەھەتتە 1 - ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىنەكلىرى بويىنىك ئېگىزلىكى، تېنىنىك ئېغىرلىقى جەھەتتە، چىڭخەينىك داتۇڭ، سىچۈەننىك جۇلۇڭ ناھىيىلىرىنىڭكىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ؛ سىنىنىك ئۇزۇنلۇقى ۋە كۆكرەك ئايلانمە- سى جۇلۇڭنىڭكىدىن قالسىلا 2 - ئورۇندا تۇرىدۇ.

§4. چارۋا كېسەللىكلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاش

1. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

ناھىيە بويىچە چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك 29 خىل بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوي چىچىكى، قوزا گېمموس كېسەللىكى، قوزا دىزېنتېرىيىسى، قوي ئۆچىيىدە قان زەھەرلىنىش كېسەللىكى، ماڭقا كېسەللىكى، بروتسېلىيوز تاياقچە باكتېرە- يىسى كېسەللىكى، چوشقا ۋاباسى، توخۇ ۋاباسى قاتارلىقلارنىڭ زىيىنى ئېغىر. مۇداپىئە كۆرۈش ۋە داۋالاش ئارقىلىق قوي چىچىكى، كالا ئۆپكە كېسەللىكى، ئۆچكە يۇقۇملۇق ئۆپكە ئىششىقى كېسەللىكى، قوي زەنجىرسىمان شار باكتېرىيە كېسەللىكى، ئات مېڭە يالىلۇ- غى قاتارلىق كېسەللىكلەر كونترول قىلىۋېلىندى. كۆيدۈرگە كېسەللىكى، بروتسېلىيوز تاياقچەباكتېرىيىسى كېسەللىكى، پاستېر تاياقچەباكتېرىيىسى كېسەللىكى، قاراسان كېسەللىكى، قاتما كېسەللىكى، ئۆچكە يۇقۇملۇق سۈت تارتىلىش كېسەللىكى، نۇرچاچقۇچ زامبورۇغ ئىش- شىقى، ساقاۋ كېسەللىكى، ئات كۆكرەك كېسەللىكى، نىكروز تاياقچە باكتېرىيەكېسەللىكى قاتار- لىقلار ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىندى. قوي موكىسمان باكتېرىيە كېسەللىكى، قوزا چوك ئۆچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى، چوشقا ۋاباسى، توخۇ ۋاباسى قاتارلىقلار ئۇزۇلمەي تارقىلىپ تۇرۇۋاتىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تۆگە يۇقۇملۇق ئېغىز يالىلۇغى، قوي ئۆپكە بەز ئۆسمىسى كېسەللىكىيېڭىدىن پەيدا بولدى. ئۆي هايۋانلىرە- نىڭ سىل كېسەللىكى كارانتىن قىلىنۋاتىدۇ.

1) چارۋا مال ۋە ئۆي قۇشلىرىدا بولىدىغان ئورتاق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

(1) كۆيدۈرگە كېسەللىكى: سەككىز گۈڭشې، يەتتە دادۇيدىكى 33 نۇقتىدا بۇ كې-

سەللىك كۆرۈلدى. بۇ كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇشى ئات، ئېشەك، كالىلاردا كۆپرەك. 50-يىللاردا بۇ كېسەللىك كۆپ يۈز بېرىپ، ئۆلۈش نىسبىتى 90% تىن ئاشقانىدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، پىلانلىق تۇرده مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىنغانلىقتىن، كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىشى كۆپلەپ ئازايدى.

(2) قاتما كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ناھىيىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. بۇ كېسەللىك ھەممىدىن كۆپرەك ئېشەكتە، ئاندىن قالسا ئات، خېچىرلاردا ئۇچرايدۇ. چوشقا، كالا، قويلاردا بۇ كېسەللىك كۆرۈلمىدى.

(3) پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ياز، كۈز پەسىللىرىدە كۆپرەك يۈز بېرىدۇ. بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، تېيانشان ۋە غەربىي تاغ رايونلىرىدا پەيدا بولۇپ، قوزىلاردا كۆپ ئۇچرايدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى ۋە 50 - يىللاردا بۇ كېسەللىك خېلى كۆپ ئىدى. دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى چوشقىلارنىڭ بۇ كېسەللىككە گىرىپتار بولۇشى كۆپرەك، كېيىن ۋاكسىنا ئەملەش ۋە قان زەردابىي بىلەن يىلبويى مۇداپىئە كۆرۈش ئارقىلىق، قويلاردىكى پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تىزگىنلەندى. چوشقىدىمۇ پاستېر تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى قايتا يۈز بېرىپ باقمىدى.

(4) بروتسېللوز تاياقچە باكتېرىيەسى كېسەللىكى: 1967 - يىلدىكى كارانتىندا ئۇنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 6.04% بولۇپ چىققانىدى، كېيىن ھەر يىلى M_{10} نومۇرلۇق ۋاكسىنا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىندى. 1976 - يىلدىن كېيىن M_5 نومۇرلۇق ۋاكسىنا ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۆزگەتىلدى. 1982 - يىلدىكى سىناپ تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، دۆلەتنىڭ تىزگىنلەش ئۆلچىمىگە يەتكەن (ئۇششاق چارۋاماللار كۆزدەتۇتۇلىدۇ).

(5) سىل كېسەللىكى: 1983 - يىلدىن ئېتىبارەن كارانتىن قىلىنىشقا باشلىدى.

(6) چېچەك كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 50 - يىللاردا تارقالغان بولۇپ، ئاساسەن، قىش پەسلىنىڭ ئاخىرى، ياز پەسلىنىڭ باشلىرى ئۆچكە ھەم قويدا ئاسان پەيدا بولىدۇ. بۇ كېسەللىك بەش گۇرۇھى، 10 دادۇي، 14 نۆقتىدا يۈز بەرگەن. كېيىن قوي چېچىكى ۋاكسىنىسى ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈلگەچكە، بۇ كېسەللىك 60- يىللاردا ئاساسىي جەھەتتىن كونترول قىلىۋېلىندى.

(7) نىكروز تاياقچە باكتېرىيە كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 1974 - يىلى تاشۋېلىق گۇرۇھىنىڭ خوتۇنتام دادۇيىدە يۈز بەرگەن.

(8) داچەنسىمان قوتۇر: بۇ كېسەللىك گۇرۇھلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك ئۇچرايدۇ، مۇزايلاردا بولسا، تېخىمۇ كۆپ.

2) كالا، قويلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر

(1) قارا سان كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك تېيانشان، غەربىي تاغ، تاشۋېلىق، بۇلۇڭتوغراق گۇرۇھلىرىدىكى 10 مۇداپىئە نۇقتىسىدا يۈز بەرگەنىدى. 50 - يىللاردا بۇ كېسەللىك كۆپرەك كۆرۈلگەن، كېيىن ھەر يىلى پىلانلىق تۇرده، قارا سان كېسەللىكى ۋاكسىنىسى ئارقىلىق ئىممۇنىتېتلانغانلىقتىن، 70 - يىللاردىن كېيىن يۈز بەرمىدى.

(2) كالا ئۆپكە كېسەللىكى: بۇكېسەللىك 1957 - يىلى تارباغاتايدىن سېتىۋېلىنغان كاللار بىلەن بىللە كەلگەن. كېيىن كالا ئۆپكە كېسىلى ۋاكسىنسى بىلەن ئىممۇنىتېتلىنىپ، «914» بىلەن داۋالاش، ئۆلتۈرۈش ئارقىلىق 60 - يىللارنىڭ باشلىرى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

(3) كالا نۇر چاچقۇچ زامبۇرۇغى ئىشىقى: بۇ كېسەل ناھايىتى ئاز پەيدا بولىدۇ.

(4) قوي مۇكسىمان باكتېرىيە كېسەللىكى

① برادزوت كېسەللىكى: 1968 - يىلى تاشۋېلىقنىڭ خوتۇنتام ۋە ئۇلاتاي دېگەن جايلىرىدا بىرقانچە يۈز تۈياق قوي مۇشۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلگەن. كېيىن ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنا ئارقىلىق ھەر يىلى مۇداپىئە كۆرۈلۈپ تىزگىنلەندى.

② ئۇچەيدە قان زەھەرلىنىش كېسەللىكى: بۇكېسەللىك تاشۋېلىقتا كۆپ ئۇچرايدۇ. ھەر يىلى 6 -، 7 - ئايلاردا 1 - 2 چىشلىق سېمىز قويلار بۇ كېسەللىك بىلەن ھەممىدىن ئاسان يۇقۇملىنىدۇ. ئۇچ بىرلەشمە ۋاكسىنا ۋە تۆت بىرلەشمە ۋاكسىنا ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈلۈپ بۇ كېسەللىك تىزگىنلەندى.

③ قوزا دىزېنتېرىيىسى: بۇ كېسەللىك تاغلىق رايونلاردىكى گۈڭشېلاردا كۆپ يۈز بېرىدۇ. ئۇچ كۈنلۈكتىن يەتتە كۈنلۈككىچە بولغان قوزىلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. كېسەللىك يۈز بېرىش نىسبىتى ئىنچىكە يۇڭلۇق قويدا نەسلى ياخشىلانغان قوينىڭكىدىن يۇقىرى؛ نەسلى ياخشىلانغان قويدا يەرلىك قوينىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ.

(5) قوزا چوڭ ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيىسى كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، تېيانشان، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرىدا يۈز بېرىدۇ؛ ئۇچ ئايلىقتىن يەتتە ئايلىققىچە بولغان قوزىلاردا كۆپ كۆرۈلىدۇ. ھەر يىلى قوزىلارغا چوڭ ئۇچەي تاياقچە باكتېرىيە دورىسى ئوكۇل قىلىنىپ مۇداپىئە كۆرۈلىدۇ.

(6) ئۆچكە يۇقۇملۇق ئۆپكە ئىششىقى كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 50 - يىللاردا تېيانشان، غەربىي تاغ، قارادۆۋە گۈڭشېلىرىدا يۈز بەرگەن. بۇ كېسەللىك 60 - يىللارنىڭ بېشىدا تىزگىنلەندى.

(7) قوي زەنجىرسىمان شار باكتېرىيە كېسەللىكى: بۇكېسەللىك 1964 - يىلى 3 - ئايدا تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ نېرناسى دادۇيىدىكى قويلاردا كۆرۈلگەن. 50 تۈياقتىن قوي بۇ كېسەل بىلەن ئاغرىغان، 10 تۈياق قوي ئۆلگەن.

(8) قوي يۇقۇملۇق سۇت تارقىلىش كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ناھىيىدە 60 - يىللاردىن ئىلگىرى كۆپ يۈز بېرەتتى. بېقىش - باشقۇرۇش ۋە تازىلىق، دېزىنفېكسىيە خىزمىتى كۈچەيتىلگەنلىكى، داۋالاش ۋاقتىدا ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن، 60 - يىللارنىڭ بېشىدا تىزگىنلەندى.

(9) قوي ئۆپكە بەز ئۆسمىسى كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 1981 - يىل 8 - ئايدا

تېيانشان گۈڭشېسىدىكى سەككىز قورا قويدا كۆرۈلگەن. بۇ قويلار يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ سويۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.

3) ئات يۇقۇملۇق كېسەللىكلىرى

(1) ماڭقا كېسەللىكى: 1942-يىلى سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق 8-پولكىدا، كېسەل ئاتنى بىر تەرەپ قىلغاندا ئېھتىياتچان بولمىغاچقا، بۇ كېسەل پۈتۈن ناھىيىگە تارقىلىپ كەتكەن. 1963-يىلدىن ئېتىبارەن كارانتىن قىلىنىشقا باشلىغان. يۇقۇملىنىش نىسبىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا 12%، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا 0.03% دىن 5% كىچە بولغان. ناھىيە بويىچە ئاتلارنىڭ يۇقۇملىنىش نىسبىتى 7% كەلگەن. كۆپ يىللاردىن بۇيان، ئايرىم كارانتىن قىلىش، قامال قىلىش، ئۆلتۈرۈش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىسىدا، 1978-يىلدىكى كارانتىندا يۇقۇملىنىش نىسبىتى تۆۋەنلەپ، 1.17% كە چۈشۈپ، 1963-يىلدىكىدىن 5.83% ئازايغان، 1983-يىلى يەنە بىر قېتىملىق كارانتىندا، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 1% تىنمۇ تۆۋەن چۈشتى. ئاپتونوم رايونىدىكى ئالاقىدار تارماقلارنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە كېسەل ئاتنى ئومۇمىيۈزلۈك ئۆزۈل-كېسىل ئۆلتۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىپ، ماڭقا كېسىلىدىن خالى ناھىيە بولۇش تەلەپ قىلىندى.

(2) ساقاۋ كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ئاز ئۇچرايدۇ، داۋالىمىسىمۇ ئۆزلۈكىدىن ساقىيىپ كېتىدۇ.

(3) ئات كۆكرەك كېسەللىكى: بۇكېسەللىك ئاساسەن، تېيانشان گۈڭشېسىنىڭ ئاقتاش دادۇيى ۋە تاشۇبلىق گۈڭشېسى قاتارلىق جايلاردا يۈز بەرگەن. «914» كە ئۆسۈشكە قارشى ماددىنى قوشۇپ ئىشلەتكەندە، داۋالاش ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولغان.

(4) ئاتلاردا بولىدىغان تارقىلىشچان زۇكام: 1974-يىلى 12-ئايدا، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئاتلارنىڭ ھەممىسىدە تارقىلىشچان زۇكام پەيدا بولغان. كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىش نىسبىتى 100% بولۇپ، بەش ئات ئۆلگەن. ئەينى ۋاقىتتا تېتراتسكلىن ھىدروخلورىد بىلەن داۋالاش ئارقىلىق بىر ئاي ئىچىدىلا تىزگىنلىۋېلىنغان.

(5) تارقىلىشچان لىمفا كانىلى يالىلۇغى: 50-يىللاردا بۇ كېسەللىكنىڭ يۈز بېرىشى بىرقەدەر ئومۇمىيۈزلۈك ئىدى. بۇ، ئاساسەن، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىلاردا كۆرۈلەتتى، 60-يىللاردىن كېيىن كۆرۈلمىدى.

(6) كۆكرەك پەردە يالىلۇغى: 50-يىللاردا كۆرۈلگەن.

4) چوشقا ۋە ئۆي قۇشلىرى يۇقۇملۇق كېسەللىكلىرى

(1) چوشقا ۋابا‌سى: بۇ كېسەللىك يەتتە گۈڭشې، 13 دادۇي، 22 مۇداپىئە نۇقتىسىدا يۈز بەرگەن. 1964-يىلى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ گاداجىڭزى دادۇيىدە ۋابا تېپىلىپ 50 چوشقا ئۆلگەن. 1968-يىلى تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ چېڭشى، شىلۇ، ئەرگۈك، جىڭدۇك دادۇيلىرىدە 2000 دىن كۆپرەك چوشقىنىڭ 574 گە ۋابا تېپىلىپ

200 چىسى ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 35% كە يەتكەن. 1970-يىلى ئاستانە گۇڭ-شېنىڭ 2-دادۇيىدە 120 چوشقىغا ۋابا تېگىپ، بۇنىڭدىن 110 چوشقا ئۆلۈپ، ئۆلۈش نىسبىتى 92% كە يەتكەن. 1976-يىلى بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېنىڭ گاداجىڭ-زى 1-دۇيىدە 40 چوشقىغا ۋابا تېگىپ، 39 چوشقا ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 97.5% كە يەتكەن. 1977-يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ دېھقانچىلىق مەيدانىدا 140 چوشقىغا ۋابا تېگىپ، 120 چوشقا ئۆلگەن، ئۆلۈش نىسبىتى 86% كە يەتكەن. شۇنىڭ-دىن كېيىن، چوشقا كېسەللىكلىرىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى داۋالاشقا ئەھمىيەت بېرىلىدى. چوشقا ۋاباسى ۋاكسىنىسى ياكى چوشقا ۋاباسى ئۇچ برلەشمە ۋاكسىنىسى ئارقىلىق مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىش تەدبىرلىرى قوللىنىلىپ، چوشقا ۋاباسى ئاساسىي جەھەتتىن تىزگىنلەندى.

(2) چوشقا تىلىمىسى: بۇ كېسەللىك تاشۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ چېڭشى، شلۇ، چېڭدۇ دېگەن جايلىرىدا يۈز بەرگەن، بەزى چاغلاردا چوشقا ۋاباسى بىلەن بىللە يۇققان. چوشقا ۋاباسى ئۇچ برلەشمە ۋاكسىنىسى بىلەن مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىنغاندا، بۇنىڭ ئۈنۈمى ياخشى بولغان.

(3) چوشقا گېمۇس كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك دائىم چوشقا ۋاباسى بىلەن بىللە يۇقىدۇ. بۇ كېسەل 60-70-يىللاردا يۈز بەرگەنىدى. ئۇچ برلەشمە ۋاكسىنا مۇداپىئە ئوكۇلى سېلىنغاندىن كېيىن، بۇ كېسەلنى ئۈنۈملۈك كونترول قىلىش مۇم-كىنچىلىكى تۇغۇلدى.

(4) چوشقىدا بولىدىغان تارقىلىشچان زۇكام: بۇ كېسەللىك 1978-يىلى بۇلۇڭ-توغراق گۇڭشېسىدا تارقالغان.

(5) نېۋكاستىل تېخۇ ۋاباسى: كۆپ يىللار مۇداپىئە كۆرۈلگەندىن كېيىن ئەھ-ۋال يېنىكلەشتى.

(6) چۈجىدە بولىدىغان ئاق چىشقاق: بۇ كېسەللىك 1983-يىلى تېخۇ باقىدى-غان كەسپىي ئائىلىلەرنىڭ تېخۇلىرىدا پەيدا بولغان.

5) تۆگىنىڭ يۇقۇملۇق ئېغىز پەردە ياللۇغى: بۇ كېسەللىك 1982-يىلى 4-ئايدا تېيانشان گۇڭشېسىدا يۈز بەرگەن. كۆپ ئۇچرايدىغان تاشقى كېسەللىك-لەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىنىپ، بۇ كېسەللىك تۇگىتىلدى.

2. پارازىت قۇرت كېسەللىكلىرى

(1) قوتۇر كېسەللىكى: بۇ 50-يىللاردا قويدىكى ئاساسلىق كېسەللىكنىڭ بىرى ئىدى. قويلار ھەر يىلى ئىككى قېتىم ۋاقتىدا يۇيۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ كېسەللىك 60-يىللارنىڭ باشلىرىدا ئاساسەن تىزگىنلەندى. 1974-يىلى تاشۇبلىق گۇڭشېسە-نىڭ بەيسەن دادۇيىدىكى 40 نەچچە كالىدا قوتۇر كېسىلى پەيدا بولغان. 1966-يىلى

تاشۇبلىقنىڭ چېكىشى، چېكىدۇڭ دېگەن يەرلەردە 100 دىن ئارتۇق چوشقىدا قوتۇر كېسىلى پەيدا بولغان.

(2) جاۋچۇڭ كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك ئات، كالىلاردا كۆرۈلىدۇ. 50 ـ 60 ـ يىللاردا بۇ كېسەللىك يۇز بەرگەن. بۇ، ئاساسەن، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى گۈڭ شېلىرىدىكى كالىلاردا كۆرۈلگەن. بۇ كېسەللىك ھەر يىلى 5 ـ ئايدا باشلىنىپ، 6 ـ، 7 ـ، 8 ـ ئايلاردا تازا ئەۋجىگە چىقىدۇ، 9 ـ، 10 ـ ئايلاردا تۈگەيدۇ، كالا جاۋچۇڭ ۋاكسىنىسى بىلەن مۇداپىئە كۆرۈلگەندە، بۇنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولغان.

(3) تىرپانوزما كېسەللىكى: بۇكېسەللىك چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يۇز بەرگەن، ئۇ تۆگىدە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ئانتىرىتسىيە، ناگىنىلار بىلەن داۋالىغاندا، ياخشى ئۇنۇم بېرىدۇ.

(4) كالا ـ قويلاردا بولىدىغان كۆپ باشلىق يۇمران مەددە كېسەللىكى: بۇ كېسەللىك 60 ـ يىللاردا ئاز بىر قىسىم قويلاردا يۇز بەرگەن. 70 ـ يىللاردىن باشلاپ بارا ـ بارا ئەۋج ئالغان. ئۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىلا پەيدا بولۇپ قالماستىن، دېھقانچىلىق رايونلىرىدىمۇ كۆرۈلگەن. ھەر يىلى ناھىيە بويىچە 2000 تۇياقتىن ئوشۇق قوي مۇشۇ كېسەلگە گىرىپتار بولۇپ تۇرغان. جۇملىدىن تاشۇبلىق گۈڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيىدە ھەر يىلى 500 تۇياقتىن ئارتۇق قوي مۇشۇ كېسەل بىلەن ئۆلۈپ تۇرغان. ئۆتكەندە ئوپېراتسىيە قىلىپ داۋالاش ۋە قويغا قارايدىغان ئىتنىڭ ئىچىدىكى مەددىنى چۇشۇرۇش، كېسەل قوينى دېزىنىفېكسىيە قىلىش، تاپنى چوڭقۇر كۆمۈشكە ئوخشاش تەدبىرلەر قوللىنىلغاندى، كېيىن سىناق قىلىش ئارقىلىق پىرازىكانتېل بىلەن داۋالاشنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى ياخشى بولدى.

(5) قاپلىق قۇرت كېسەللىكى: بۇ كېسەل ھەرقايسى گۈڭشېلاردىكى قويلاردا بار، بولۇپمۇ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېخىمۇ كۆپ كۆرۈلىدۇ. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ـ داۋالاش تەدبىرى: ئىتنى يوقىتىش، ئىتتىن مەددە چۇشۇرۇش، كېسەللەنگەن ئىچكى ئەزالارنى چوڭقۇر كۆمۈش ياكى زىيانسىزلاشتۇرۇش.

(6) شورىغۇچ قۇرت كېسەللىكى: دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، مۇنداق كېسەللىك پەيدا قىلىدىغان قۇرت ئۇچ خىل بولۇپ، قوش تۆمشۇقلۇق شورىغۇچ قۇرتنىڭ تاغلىق رايونلاردا يۇقۇملاندۇرۇش نىسبىتى 73% كە، سكرىيابىن شورىغۇ ـ چى قۇرتى بىلەن يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى 5000 تالغا يېتىدىكەن، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا يۇقۇملىنىش نىسبىتى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا قارىغاندا ئېغىر بولىدىكەن.

(7) تاسما مەددە كېسەللىكى: دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، مۇنداق مەددە يەتتە خىل بولۇپ، تىيانشان، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرىنىڭ چارۋىلىرى بىرقەدەر كۆپ يۇقۇملىنىدىكەن، مونتىز تاسما مەددىسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى 25 تالغا يېتىدىكەن، سىناق قىلىش ئارقىلىق مىس سۇلفات ۋە مەددە چۇشۇرۇش دورىسى ئىشلەتكەندە ئۇنۇمى ياخشى بولىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

(8) ئۆپكە قىل قۇرت كېسەللىكى: بۇ خىل كېسەللىك 60 - يىللارنىڭ ئالدى كەينىدە بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك تارقالغان بولۇپ، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 50% كە، يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى 1100 تالغا يەتكەن.

(9) قوي ئۆچەي يولى يىپچە قۇرتى: دەسلەپكى تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بۇنداق قۇرت 12 خىل بولۇپ، ئەڭ ئالغىنى يەتتە خىل، دائىم ئۇچرايدىغىنى پىلتىسىمان يىپچە قۇرت، ئىنچىكە بويۇن يىپچە قۇرت، شابىرت يىپچە قۇرتى قاتارلىقلار، بۇنىڭ ئىچىدە شابىرت يىپچە قۇرتىنىڭ يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى ئەڭ يۇقىرى بولۇپ 1500 — 2000 تالغا يېتىدۇ.

(10) ئىنچىكە بويۇنلۇق خالتىلىق قۇرت: يۇقۇملىنىش نىسبىتى 45% كە، يۇقۇملىنىش كۆچلۈكلۈكى 22 تالغا يېتىدۇ.

(11) قامچا قۇرت: ئاساسەن چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى چارۋىلاردا كۆرۈلىدۇ، تۆللەرگە بولغان خەۋپى ئەڭ ئېغىر.

(12) چوشقا خالتىلىق مەددە كېسەللىكى: بۇ كېسەل 70 - يىللاردا كۆپ يۈز بەردى.

(13) چۈچۈن قورچىقى كېسەللىكى: قوي بۇرۇن چۈچۈنى كېسىلىنىڭ يۇقۇش نىسبىتى 30.3%، يۇقۇش كۆچلۈكلۈكى 25 تال، كالا تېرە چۈچۈنى كېسىلى تېخىمۇ ئومۇميۈزلۈك، ئات كۆكۈيۇنى ھەر بىر ئاتتا دېگۈدەك بار، بۇ كېسەلنى بايتېكىس دورىسى ئوكۇلى بىلەن داۋالىسا ئۈنۈمى ياخشى بولىدۇ.

3. دورا، يېمەكلىكتىن زەھەرلىنىش

ناھىيە بويىچە دورا، يېمەكلىكتىن زەھەرلىنىش جەمئىي 12 قېتىم يۈز بەرگەن:

(1) «DDV» بىلەن زەھەرلىنىش: بۇنى داۋالاشتا سۈلفات ئاتروپىن، ناترىي سۈلفات كامفورا، گلوكوزا، كوفىن قاتارلىق دورىلار ئىشلىتىلدى.

(2) «666» بىلەن زەھەرلىنىش: چارۋىلارنى ۋاننىلاشتىن كېيىن چىققان.

(3) كۆنجۈرىدىن زەھەرلىنىش: 1977 - يىلى ۋە 1982 - يىلى پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ جىگدىبۈلاق، ئىتتىپاق دادۇيلىرىدە يۈز بەرگەن.

(4) نىترىت تۇزى بىلەن زەھەرلىنىش: 1966 - يىلى تاشۇيلىق گۈڭشېسىنىڭ چېگىدۇڭ دادۇيىدە قاينىتىلىپ بىر كېچە تۇرۇپ قالغان بەسەينى يېگەن 36 چوشقىنىڭ 32 سى زەھەرلەنگەن، زەھەرلىنىش نىسبىتى 88.89% كە يەتكەن. 1981 - يىلى پالۋانتۇر، ئاستانە گۈڭشېلىرىدىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش ۋەقە يۈز بەرگەن.

(5) ھىدروگېن سىئانىد كىسلاتاسى بىلەن زەھەرلىنىش: پالۋانتۇر گۈڭشېسىدا ئىككى كالا ئاق قوناق مايىسىنى يەپ زەھەرلەنگەن، جىددىي قۇتقۇزۇش ئارقىلىق بىرسى ساقايغان، بىرسى ئۆلگەن.

(6) كالتسىي ئارسىنات كىسلاتاسى بىلەن زەھەرلىنىش: 1981-يىلى تاشقۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيى بۇ دورا بىلەن قۇرت چۈشۈرگەندە سۇنىڭ سۈپىتى ۋە قويلارنىڭ ئەھۋالى قاتارلىق ئامىللارغا سەل قارىغانلىقتىن، 4000 دىن ئارتۇق قوي زەھەرلىنىپ، 300 قوي ئۆلگەن.

(7) دېتېرېكس بىلەن زەھەرلىنىش: پالۋانتۇر گۇڭشېسىدا توققۇز ئات زەھەرلەنگەن، ئەمما ئۆلمىگەن.

1974 - يىلدىن 1982 - يىلغىچە چارۋا - ئۇي قوشلىرىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىك لەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

جەدۋەل 4 - 8 بىرلىكى: تۇياق

يىل	ئەمەلىي ئىشلىتىلگەن بىر ئولوگىيىلىك دورىنىڭ تۇر سانى	كارانتىن		مۇداپىئە ئوكۇلى ئۇرۇلغىنى	قۇرۇت چۈشۈرۈش		ئادەتتىكى كېسەللەرنى داۋالاش	جەمئىي
		تۇياق سانى	مۇسپى خوسۇسىيەتلىك		ئىچىدىكى پارازىت قۇرت بەدەن	سىرتىدىكى پارازىت قۇرت بەدەن		
1974	11	1857		181208	223897	221483	99603	728048
1975	12	2782	50	337634	226667	218419	75009	860511
1976	12	20838	472	148895	312485	126632	69123	677973
1977	12	1076		442643	96077	225667	154051	916514
1978	10	13175	135	426390	399355	120129	45061	1004110
1979	11	25863	28	232378	233244	166512	61901	719898
1980	9	6439	80	234326	388647	308219	39793	977424
1981	8	7756	18	186275	337484	256268	46574	834357
1982	9	5431	25	218624	346057	292143	41921	904176

(8) نىتروخلور فىنول بىلەن زەھەرلىنىش: 1978-يىلى پالۋانتۇر گۇڭ-شېسدا سىناق ئېلىپ بېرىلغاندا، نىتروخلور فىنول بەلگىلەنگەن مىقداردىن ئارتۇق ئىشلىتىلگەچكە، توققۇز قوي زەھەرلىنىپ، ئۆچى ئۆلگەن.

(9) مىس سۇلفات بىلەن زەھەرلىنىش: 1976-يىلى تېيانشان گۈڭشېسى ئېدىر دادۇيى بۇ دورا بىلەن قۇرت چۈشۈرگەندە، 50 قوي زەھەرلىنىپ، ئوتتۇزى ئۆلگەن.

(10) ئامميياك بىلەن زەھەرلىنىش: ئامميياكنى كاربون تېترامېن ئورنى-دا ئىشلىتىشتىن كېلىپ چىققان.

(11) ئابدىمىلىك يوپۇرمىقى بىلەن زەھەرلىنىش: 1979-يىلى تېيان-شان گۈڭشېسى تۆمۈرتى دادۇيىنىڭ بىر قورا قويى پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ ئەمدىلا ئورۇلۇپ بولغان ئابدىمىلىك ئېڭىزىدا بېقىلغاندا، 100 قوي زەھەرلىنىپ، يەتمىشى ئۆلگەن.

(12) شور سۇدىن زەھەرلىنىش: بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىدا كاللار زەيكەش سۈيىنى ئىچكەنلىكتىن زەھەرلىنىش ئەھۋالى بىرقانچە قېتىم كۆرۈلگەن.

§5. چارۋىچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

1981-يىلى ئېلىپ بېرىلغان قومۇل ناھىيىسىنىڭ چارۋىچىلىقىنى رايونلارغا ئاي-رىش خىزمىتىدە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ چارۋىچىلىقى تۆۋەندىكىدەك رايونلارغا ئايرىلغان:

1. تاغلىق رايونلاردىكى چارۋا بېقىلىدىغان تەبىئىي ئوتلاق رايونى

بۇ رايون غەرب تەرەپتە قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىدىكى دېڭسۇگۇغىچە، شەرق تەرەپتە تاشۇلۇق گۈڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيىدىكى ئۆمۈر تېغىغىچە، شىمال تەرەپتە بارىكۆل، ئاراتۇرۇك چېگرىلىرىغىچە، جەنۇبىي تەرەپى تاغ ئالدىدىكى چۆلگىچە بولۇپ، غەربىي تاغ قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى، غەربىي تاغ گۈڭشېسى، تاشۇلۇق گۈڭشېسى، تېيانشان گۈڭشېسى قاتارلىق تۆت گۈڭشې (فېرما) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايوننىڭ تەبىئىي ئالاھىدىلىكى شۇكى، تاغلىرى ئېگىز-تار، يەر تۈزۈلۈشى مۇرەك-كەپ. بۇ رايوننىڭ چارۋا قۇرۇلمىسىدا ئۇششاق چارۋا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. 1981-يىلىنىڭ ئاخىرى ھەرخىل چارۋا 252 مىڭ 200 تۈياق بولۇپ، قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا، 385 مىڭ قويغا باراۋەر كېلىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە كالا 13 مىڭ 1960، ئات 7693، ئېشەك 4630، خېچىر 254، تۆگە 4787، قوي 156 مىڭ 925، ئۆچكە 62 مىڭ 136، چوشقا 1816. بۇ رايوندا چارۋىلار ئاساسەن يايلىتىپ بېقىش ئۇسۇلى

بىلەن بېقىلىدۇ. ئوتلاقنىڭ يەر تۈزۈلۈشى، كىلىماتى، سۇ مەنبەسى، يېپىنچا ئۆسۈملۈك جەھەتلەردىكى شەرت-شارائىتى ئوخشاش بولمىغاچقا، پۈتۈن رايوننىڭ ئوتلاقلىرى روشەن پەسىل خاراكتېرىنى ئالغان، ئېگىز تاندىن تاغ ئالدى چۆللىگىچە بولغان ئوتلاقلار ئۆز رەتلى بويىچە يايلاق، قىشلاق، كۆكلەم، كۈزلەك دەپ ئايرىلىدۇ.

(1) ئېگىز تاغلاردىكى يايلاق رايونى

بۇ رايوندا سۇ يېتەرلىك، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئوبدان ئۆسىدۇ ھەم يۇمشاق، شىرنىلىك، يېيىمشلىك. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاۋاسى سالقىن بولۇپ، چارۋىلارنىڭ بىر يىل جەريانىدا ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان ۋە ئۇلارنى سەمرىتىدىغان مۇھىم سورۇن ھېسابلىنىدۇ.

(2) ئوتتۇراھال ھەم پاكار تاغلاردىكى قىشلاق رايونى

بۇ رايوننىڭ ھاۋا كىلىماتى يىللىق ھەمدە ئۇ ئېدىرلىق ۋە جىلغىلار ئارىسىدا بولغاچقا شامالدىن ساقلانغىلى بولىدۇ ھەم كۈنگەي، ھاۋاسى قۇرغاق، ھۆل-يېغىن ئاز، ئوت-چۆپلىرى دەسسىلىشكە چىداملىق ھەم يېيىمشلىك. بۇ رايون چارۋىلار قىشلايدىغان ياخشى جاي.

(3) پاكار تاغلىق ئېدىرلاردىكى كۆكلەم-كۈزلەك رايونى

بۇ رايون پاكار تاغلار ئەتراپىدىكى ئېدىرلىقلار ۋە تاغنىڭ ئالدىدىكى چۆل-باياۋانلار بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 1200 — 2500 مېتر ئېگىزلىككە جايلاشقان، يەر تۈزۈلۈشى جەھەتتە، كۆپىنچىسى تۈزلەك. قىش پەسلىدە سوغۇق قاتتىق بولىدۇ، بوران كۆپ چىقىدۇ، ياز پەسلىدە قۇرغاق، قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، ئادەم ۋە چارۋىلارنىڭ ئىچىدىغان سۈيى قىش پەسلىدە قارغا تايىنىپ ھەل قىلىنىدۇ، شۇڭا ياز، كۈز پەسلىلىرىدە ئۇنىڭدىن ياخشى پايدىلانغىلى بولمايدۇ. بۇ رايوندىكى ئوت-چۆپلەرنىڭ كۆپىنچىسى ئەمەن ۋە لويلا ئائىلىسىدىكى ئۆسۈملۈكلەر بولۇپ، ئەتىيازدا بالدۇر كۆكلەيدۇ. بۇ رايون ئەتىيازدا تۆۋلەرنى پەرۋىش قىلىدىغان ياخشى جاي ھېسابلىنىدۇ.

2. تاغ ئالدىدىكى چارۋا بېقىلىدىغان چۆل، يېرىم چۆل ئوتلاق رايونى

بۇ رايون يەتتە قۇدۇق، تىيانشان، غەربىي تاغلارنىڭ تاغ ئالدى چۆللەرنى ھەم ماجۇاڭسەن تاغلىق رايونىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قۇرغاق، سۇ قىس، تۇپرىقى ناچار بولۇپ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش تەس.

1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىل ئاخىرىدىكى ھەرخىل چارۋىلارنىڭ قولدا قالغان سانى

جەدۋەل 4 — 9 بىرلىكى: مىڭ تۇياق

يىل	جەمئىي	كالا	ئات	ئېشەك	خېچىر	تۆگە	چوشقا	ئۆچكە	قوي
1949	129	13.8	8.2	5	0.4	2.1	0.7	3	68.8
1950	131.2	13.8	8	5.2	0.4	2.1	0.8	32.1	68.8
1951	138.3	13.8	7.5	7	0.3	1.8	0.8	40.8	66.3
1952	137.2	13.6	8.4	7.8	0.4	2.3	1	42.3	61.4
1953	145.3	13.3	8.1	8.3	0.5	2.3	1	45.4	66.4
1954	161.4	14.3	8.1	10	0.6	2.5	1.7	53.4	70.5
1955	193.1	15.4	9.2	10.7	0.6	2.6	1.4	68.1	85.1
1956	209.2	16.5	9.2	8.4	0.4	2.7	0.9	75	96.1
1957	219.4	16	9.5	8.8	0.5	2.5	1.2	77.2	103.7
1958	202	13.8	8	6.2	0.4	1.5	1.1	62	109
1959	237.1	15.7	9.2	5.3	0.4	1.5	1.1	70.5	133.4
1960	204.2	13.5	7.8	4.1	0.3	1.5	1	93.1	82.9
1961	228.7	13.3	7.6	4.6	0.3	1.5	1	91.5	108.9
1962	283.1	15.4	8.2	5.6	0.2	2.2	1.9	115.9	133.7
1963	305.7	15.9	8.1	6.4	0.3	2.2	2	128.4	142.4
1964	306.7	17.8	9.2	7.5	0.2	2.2	3.3	129.6	136.9

155·1	151.9	5.2	2.4	0.2	9	7.8	19	350.6	1965
143·8	152.6	7	2.8	0.3	9.2	10.2	17.9	343.8	1966
142·2	143.7	5.9	1	0.2	7.4	8.6	15	324	1967
130·4	121.6	5.1	2.5	0.4	13.8	10	13.5	297.3	1968
132	122	5.5	2.5	0.5	14	11	15	302.4	1969
134·4	124.5	5.3	2.5	0.4	14.8	11.1	16	309	1970
146·1	123.3	9.2	2.5	0.5	15.6	11.9	15.4	324.5	1971
153	115	6.4	3.2	0.5	15.1	12.3	15.3	320.8	1972
166·5	118.1	7	3.5	0.7	17.9	13.2	17.9	344.8	1973
177·4	112·1	5.1	3.5	0.7	19	13.9	18.7	350.4	1974
152·8	94·0	5.1	3.3	0.7	17.4	11.3	16.4	301	1975
162·3	95·8	7.9	3.6	0.7	16	11.2	16.7	314.2	1976
184·2	899	10.8	4.1	0.8	16.2	12.1	17.3	335.4	1977
209·3	92·3	10.7	4.5	0.8	16	12.3	17.8	363.7	1978
174·6	74·1	5.3	4.1	0.7	14.1	10.5	16.4	299.8	1979
183·4	77·7	5.3	4.7	0.7	13	9.7	18.3	312.8	1980
197·1	81·4	4.6	5.1	0.9	13.7	9.8	19.2	331.8	1981
207·1	85·9	4.6	5.9	1.1	14.2	9.7	20.1	348.6	1982
204·3	85·6	6.6	6.6	1.2	13.6	9.8	21.6	349.3	1983

1960 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە ئوخشاش بولمىغان ئىقتىسادىي تەركىبلەر ئىگىلىمگەن چارۋا سانى

جەدۋەل 4 — 10 بىرلىكى: مىڭ تۇياق

يىل	جەمئىي	ئومۇمىي ئىقلىق مۇلۇكچىلىكى	كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك	گۇڭشې ئەزالىرى باققىنى
1960	204·2	9.7	192.3	2.2
1961	228.7	23.5	179.5	25.7
1962	283.1	41.7	186.6	54.8
1963	305.7	47·8	198.1	59.8
1964	306.7	44.9	202	59.8
1965	350.6	66.9	226.3	57.4
1966	343.8	65.5	227.1	51.2
1967	324	30.2	246.7	47.1
1968	297.3	46	195.3	56
1969	302.4	46.4	200	56
1970	309	47	203.6	58.4
1971	324.5	63.2	206.7	54.6
1972	320.8	53.1	203.7	64.0
1973	344.8	65.6	210.3	68.9
1974	350.4	64.6	209.2	76.6
1975	301	41.3	188	71.7
1976	314.2	42.5	207.3	64.4
1977	335.4	62.8	207.4	65.2
1978	363.7	67.8	223.3	73
1979	299.8	17.5	217	65.3
1980	312.8	18.7	211.3	82.8
1981	331.8	18.3	207.3	106.2
1982	348.6	18.2	202.1	128.3
1983	349.3	15.7	185.8	147.8

3. تۆزلەڭلىكتىكى تۆجۆپىلەپ بېقىش رايونى

بۇ رايون دېھقانچىلىق رايونىدىكى بارلىق گۈڭشېلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، سۇ مەنبەسى يېتەرلىك، تۇپراق قاتلىمى قېلىن بولۇپ، تېرىقچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ. ئۆي هايۋانلىرىدىن كالا، ئات، خېچىر، قوي، چوشقا قاتارلىقلار بېقىلىدۇ، بېقىش ئۇسۇلى جەھەتتە، قوتاندا بېقىش ئاساس قىلىنىدۇ، 1981-يىلى ئومۇمىي چارۋا 84 مىڭ 801 تۇياق، يەنى قوي بىرلىكى بويىچە ھېسابلىغاندا 128 مىڭ 688 تۇياق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە كالا 6072، ئات 2665، ئېشەك 9093، خېچىر 540، تۆگە 143، قوي 42 مىڭ 880، ئۆچكە 19 مىڭ 807، چوشقا 3611. ئاز سانلىق مىللەتلەر كالا، قوي بېقىشقا ئادەتلەنگەن. خەنزۇلارنىڭ چوشقا باقىدىغان ئەنئەنىسى بار، شەھەر ئەتراپىدىكى گۈڭشې ئەزالىرى كالا، ئۆچكە بېقىپ، شەھەر ئاھالىسىنى سۈت بىلەن تەمىنلەيدۇ.

(1) شەھەرگە يېقىن جايلاردىكى سۈت، گۆش، تۇخۇم، ئۆي قۇشى رايونى

بۇ رايون شەھەر ئىچى گۈڭشېسى، راھەتباغ گۈڭشېسىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى دادۇيى، پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ چۆەنشۈى دادۇيى، قاراسۇ دادۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1981-يىلى بۇ رايوندا 2172 ئائىلە، 6892 نوپۇس، 3565 ئەمگەك كۈچى، 21 مىڭ 985 مو تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3.19 مو تېرىلغۇ يەر، 0.64 تۇياق چارۋا توغرا كەلگەن. بۇ رايونىنىڭ ئالاھىدىلىكى: شەھەرگە يېقىن، قاتناش قولايلىق، ئىشلەپچىقىرىش شەرت-شارائىتى ئەۋزەل، تۇپراق قاتلىمى قېلىن، تۇپراق سۈپىتى ياخشى. ئېرىق ۋە قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ، سۇ مەنبەسى مۇقىم، ئوغۇت مەنبەسى برقەدەر كۆپ، تۇپرىقى مۇنبەت، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتى يۇقىرى. ئەمما دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قۇرۇلمىسىنىڭ جايلاشتۇرۇلۇشى مۇۋاپىق ئەمەس، ئۆي چارۋىلىرىنىڭ سانى ۋە قۇرۇلمىسى شەھەرگە يېقىن جايدىكى دېھقانچىلىقنىڭ تەلىپىگە ماسلىشالمايدۇ.

(2) دېھقانچىلىق رايونىدىكى كالا، چوشقا، قوي، ئات رايونى

بۇ رايون شەھەرگە يېقىن جايلاردىن باشقا بارلىق دېھقانچىلىق گۈڭشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇرايوننىڭ ئالاھىدىلىكى: دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ، ئەمما دېھقانچىلىق بىلەن چارۋىچىلىقنىڭ بىرلەشتۈرۈلۈشى يېتەرلىك بولمىغانلىقى، نىسبىتى تەڭپۇڭ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى جەريانىدا ئېنېرگىيە بىلەن ماددىنىڭ نورمال ئايلىنىپ تۇرۇشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ. بۇ رايوندا نوپۇس كۆپ، ئەمگەك كۈچى بىر قەدەر تولۇق، گۈڭشې ئەزالىرى چارۋا بېقىشقا ئادەتلەنگەن. چارۋا بېقىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ، قوتاندا ھەمسىرتتا بېقىش ئاساس قىلىنىدۇ. كالا، قويلار كۆپرەك ئېتىزغا يېقىن جايلاردىكى پارچە-پۇرات ئوتلاقلاردا، بوز يەرلەردە ۋە ئېڭىزلاردا بېقىلىدۇ، قوشۇمچە يەم-خەشەك ۋە ئوت-چۆپ بېرىلىدۇ.

4. قۇرغاق، شورلۇق چۆل - باياۋان چارۋا بېقىش رايونى

بۇ رايون شەرقتە لوتوچۆەنزىددىن غەربتە ئەللىككىچە بولغان دائىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوتلاق كۆلىمى ئىككى مىليون 226 مىڭ 200 مو، ھازىر ناھايىتى ئاز بىر قىسمىدىنلا پايدىلىنىلىۋاتىدۇ.

1949 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى چارۋىچىلىقنىڭ ئومۇمىي كىرىمى

جەدۋەل 4 — 11 بىرلىكى: مىڭ يۈەن

يىل	ئومۇمىي كىرىمى	يىل	ئومۇمىي كىرىمى	يىل	ئومۇمىي كىرىمى
1949	207	1961	727	1973	1045
1950	248	1962	892	1974	1203
1951	280	1963	699	1975	1087
1952	218	1964	730	1976	1339
1953	267	1965	804	1977	1114
1954	248	1966	873	1978	1507
1955	252	1967	910	1979	1814
1956	282	1968	920	1980	2389
1957	302	1969	968	1981	2334
1958	442	1970	1046	1982	2578
1959	622	1971	972	1983	2685
1960	608	1972	1052		

IV باب ئورمانچىلىق

§1. ئورمان بايلىقى

1. تاغلىق رايوندىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان

تاغلىق رايوندىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان، ئاساسەن، تېيانشان تېغىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قارلىقتاغ ۋە باردىكۆل تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى تاشۇبلىق، تېيانشان ۋە غەربىي تاغ گۈڭشېلىرىغا تارقالغان. دەل-دەرەخ تۈرلىرى يوپۇرماق تاشلايدىغان سىبىرىيە قارىغىيى (قىزىل قارىغاي) نى ئاساس قىلىدۇ، قارلىق چوققا شەمشادى (ئاق قارىغاي)، موڭغۇل قارىغىيى، قارا ئارچىلارمۇ ئارىلاش ئۆسىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تېيانشان گۈڭشېسى تەۋەسىدىكى جايلارنىڭ ئېكولوگىيىلىك شەرت-شارائىتى ياخشى، ئورمان كۆلىمى بىرقەدەر زور بولۇپ، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ئورمان ئېكولوگىيىلىك سىستېمىسىدىكى ئەڭ ياخشى ئورمان رايونى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن كۆپ يىللاردىن بۇيان كېسىلىپ كەلگەچكە، يېتىلگەن دەل-دەرەخلەر ئىنتايىن ئاز. تاشۇبلىق، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرى تەۋەسىدىكى ئورمانلار تارقاق، كۆلىمى بىرقەدەر كىچىك، تاغنىڭ يانتۇلۇقى تىك، تۇپراق قاتلىمى بىرقەدەر نېپىز، ئورمان ئېكولوگىيىسى ئىنتايىن ئاجىز. تىك يۇنىلىشتە دېڭىز يۈزىدىن 2100 — 2900 مېتر ئېگىزلىككە جايلاشقان. ناھىيە بويىچە يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان كۆلىمى 294 مىڭ 300 مو، بۇنىڭ ئىچىدە تاشۇبلىق گۈڭشېسىدا 17 مىڭ 400 مو، غەربىي تاغ گۈڭشېسىدا 45 مىڭ 300 مو، تېيانشان گۈڭشېسىدا 231 مىڭ 600 مو. ئومۇمىي ياغاچ زاپىسى ئۇچ مىليون 700 مىڭ كۇب مېتر.

2. جىلغىلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان

تاشۇبلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرى تەۋەسىدە جەمئىي 29 جىلغا بار بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدىكى 19 جىلغىدا كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان بار. ئاساسەن تاغ تېرىكى ئۆسىدۇ، ئاق قېيىن، قىزىل قېيىن، ئىرغاي قاتارلىقلارمۇ ئارىلاش ئۆسىدۇ. جىلغىلاردىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمانلارنىڭ سۈنئىي بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، ئاز سانداكى جىلغىلاردىلا بىرقەدەر ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

1981-يىلنىڭ ئاخىرىدىكى جىلغا ئورمىنى كۆلىمى 23 مىڭ 760 مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تاشۇبلىق گۈڭشېسىدىكىسى 12 مىڭ مو، تېيانشان گۈڭشېسىدىكىسى 3280 مو، غەربىي تاغ گۈڭشېسىدىكىسى 8480 مو. ئومۇمىي ياغاچ زاپىسى 96 مىڭ 600 كۇب مېتر.

3. قاقاس چۆل ئورمىنى

قاقاس چۆل ئورمىنى، ئاساسەن، ماجۇاڭسەن، بوغاز، يەتتەقۇدۇق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، چاتقالنى ئاساس قىلىدۇ. ئاساسەن توغراق، يۇلغۇن، سۆكسۆك قاتارلىقلار بار. ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 2 مىليون 656 مىڭ مو. بۇنىڭ ئىچىدە ماجۇاڭسەندە تەخمىنەن 33 مىڭ مو يۇلغۇنلۇق، تەخمىنەن 2 مىليون 10 مىڭ مو سۆكسۆكلىك بار، ئىككىسىنى قوشقاندا جەمئىي 2 مىليون 43 مىڭ مو كېلىدۇ: بوغازدا تەخمىنەن 37 مىڭ مو تۇغراقلىق، تەخمىنەن 30 مىڭ مو سۆكسۆكلىك بار، ئىككىسىنى قوشقاندا جەمئىي 67 مىڭ مو كېلىدۇ؛ يەتتەقۇدۇقتا 25 مىڭ موچە يۇلغۇنلۇق بار؛ غەربىي چۆلدە تەخمىنەن 100 مىڭ مو سۆكسۆكلىك بار؛ قىزىل يۇلغۇندا تەخمىنەن 180 مىڭ مو يۇلغۇنلۇق بار؛ گاۋيۇجۇاڭدا ئارىلاش ئۆسكەن 240 مىڭ مو چاتقاللىق بار؛ ئەلتۆمۈردە 1000 مو توغراقلىق بار.

§2. ئادەم كۈچى بىلەن ئورمان بىنا قىلىش

قۇمۇلدا ھاۋا قۇرغاق، بوران كۆپ چىقىدۇ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا، ئاساسەن، سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىشقا تايىنىلىدۇ. بوران-قۇمنى توسۇش، ئېرىق-ئۆستەڭ ياقىلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، قۇمۇل خەلقى قەدىمدىن بۇيان كۆچەت تىكىشكە ئادەتلەنگەن. ئاساسەن تېرەك، سۆگەت، ئۈجمە، توخۇمەك، قارىياغاچ، توغراق، ياسىن ۋە شاپتۇل، ئۈرۈك، نەشپۈت، ئالما، جىگدە، چىلان، ياڭاق قاتارلىقلار ئۆستۈرۈلىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرى يېزىلىغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە: «يېڭى چېگىلغان ئۆستەڭلەرنىڭ ئىككى قىرغىقىغا كۆپلەپ كۆچەت تىكىلمىسە قاش مۇستەھكەم بولمايدۇ، كونا ئۆستەڭلەردىمۇ شۇنداق» دېيىلگەن. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە چېن چىڭ قۇمۇلدىن ئۆتكەندە يازغان شېئىرىدا: «يېزىلار جايلاشقان قويۇق-زىچچىدە، يېشىللىق ئۈپۈۋقا قەدەر سوزۇلغان. بۇنداقكى ئورمانلار شۇنچە باراقسان، ھەممىسى قۇياشقا قاراپ يۈز تۇتقان» دەپ يېزىپ، شۇ چاغلاردىكى قۇمۇل شەھرى ئەتراپىنىڭ ئاۋات، بوستانلىق مەنزىرىسىنى تەسۋىرلىگەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا نۇرغۇن قەدىمىي سۆگەتلەر بولغان، «قەدىمىي ئوللىرىڭ ئەجدەرھا سۈپەت، تۈرىسەن سۈپسۈزۈك بىر كۆلنى ئوراپ. تەڭدىشىڭ كۆپ ئەمەس كەزسە جاھاننى، تولغىماچ شاخلىرىڭ تۇرار شوخ يايراپ» دېگەن مىسرالار قۇمۇلدا سۆگەت تىكىشنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

لېكىن، چىڭ سۇلالىسىنىڭ تۆڭجۇ يىللىرىدىكى ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا، قۇمۇلدىكى دەل-دەرەخلەر كۆپلەپ كېسىلىپ كەتكەن.

گۇاڭشۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، زوزۇڭتاڭ تاجاۋۇزچىلارنى قورال كۈچى بىلەن قوغلاپ چىقىرىشقا بەل باغلاپ، جاڭ ياۋنى 14 يىڭ ئاتلىق، پىيادە ئەسكەرنى باشلاپ قۇمۇلدا دېھقانچىلىق قىلىشقا ئەۋەتكەن، ئۇلار ئېتىز بويلىرى، يول ياقىلىرى، ساسلىق،

ئاق يەرلەرگە نۇرغۇن كۆچەت تىككەن. ئۇ چاغدا ھەر بىر ئەسكەر بىرنەچچە تۈپتىن كۆچەت تىكىش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىلگەن. ھەر بىر كۆچەتكە كۆچەت تىككۈچىنىڭ ئىسىم-فامىلىسى يېزىلغان تاختا ئېسىلغان.

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلۇشنىڭ ئالدى-كەينىدە، لەنجۇدىن قۇمۇلغىچە بولغان ئاردىلىقتىكى چۆل-جەزىرىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئادەم ئولتۇراقلاشقانلىكى جايلاردا «خۇنەنلىك ئەسكەرلەر تىككەن رەت-رەت سۆگەت كۆچەتلىرى ئاسمان پەلەك بوي تارتقان». ئۇ چاغدا جاڭ ياۋنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىگەن شياۋشيۇڭ قۇمۇلدىكى ئۆزگە رىشلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ: «تۇزلەڭلىكتە ئەسلىدىنلا دەل-دەرەخ ئاز ئىكەن، ئادەم بارلىكى جايدا دەل-دەرەخلەرنى ئۈرىلار كېسىپ تۈگىتىۋەتكەن. زوزۇڭتاڭنىڭ خۇنەنلىك ئەسكەرلىرى ئۆزى تۇرغان جايدىكى ئويمان-پەس، بىكار جايلارغا كۆچەت تىكىپ، قاتار-قاتار رەتلىك ئورمانلارنى بەرپا قىلدى. ئۇلار نەچچە يىلدىن كېيىن بۇك-باراقسان بولۇپ گۈزەل تۈسكە كىردى، ھەلقىمۇ ئۇنى مەدھىيىلىدى» دەپ يازغان ۋە «پەلەكتە بوي تارتقان قەدىمىي قارىغاي، قاپلاپتۇ بۇلۇنلۇق قارلىق چوققىنى. سۆگەت تال ئاستىدا نەينەك ساداسى، ئۆتكەلدىن ① ئۆتۈۋېتۇ باھار شامىلى» دېگەن مىسرالارنى يېزىپ مەدھىيىلىگەن.

گۇاڭشۇنىڭ 17-يىلى (1891-يىلى) «شىن ماۋنىڭ سەپەر خاتىرىسى» نىڭ ئاپتورى تاۋباۋلىيەن قۇمۇل يۇقىرى ئاقىيەر ئۆۋۈرۈكىدىن ئۆتكەندە: «يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەمەلدارلار تىككەن سۆگەتلەرنىڭ باراقسان ئۆسكەنلىكىنى» نى كۆرگەن. شۇەنتۇڭنىڭ 3-يىلى (1911-يىلى) شىنجاڭنىڭ مۇپەتتىشى بۇەن داخۇا قۇمۇلدىن ئۆتكەندە «ئون چاقىرىمغا سوزۇلغان سەيخۇمياۋ مەھەللىسىدە ئۆيلەر بىر-بىرىگە تۇتىشىپ كەتكەن، ياپيېشىل دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ» غانلىقىنى، ھەمدە «شەھەر ئىچىنىڭ مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل بولۇپ، كوچىلارغا دەل-دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدۇ، شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۇپىسۇزۇك سۇ شاقىراپ ئېقىپ تۇرىدۇ، ھەممىلا يەر گۈل-گىياھلار بىلەن پۈركەلگەن» لىكىنى كۆرگەن («شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دىن). مىنگۇنىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) دىن ئىلگىرى، قەزىلىيۇلغۇن، سەيخۇمياۋ چۈەنشۇي ۋە يۇقىرى، تۆۋەن ئاقىيەردىن كونا شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغىچە، يەنە كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازا ئالدىدىكى دۆڭ كۆۋرۈكنىڭ تۆۋەنىدىن تارتىپ ياۋاغ كۆۋرۈكىدىن ئۆتكەندىكى ئالتۇنلۇققا جايلاشقان ۋاڭلار قەبرىستانلىقىغچە بولغان چوڭ يول، ئۆستەڭ ۋە ئېرىقلارنىڭ ئىككى تەرىپىدە چوڭ-كىچىك سۆگەتلەر بولغانىكەن. بولۇپمۇ شەھەر ئىچى ئوردا قوۋۇقتىن ۋاڭلار قەبرىستانلىقىغچە بولغان يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە سۆگەتلەر ئەڭ باراقسان بولۇپ، يولغا سايە تاشلاپ تۇرىدىكەن، كىشى بۇ يولدا ماڭسا ئاپتاپ كۆرمەيدىكەن، شۇڭا كىشىلەر بۇ يولنى «سۆگەتلىك كوچا» دەپ ئاتىغان. ئەپسۇسكى، مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) دىكى قۇمۇل يېغىلىقىدا پۈتۈنلەي كېسىلىپ تۈگىگەن.

① ئۆتكەل — بۇ يەردە يۇيمىن ئۆتكىلى كۆزدە تۇتۇلمەۋ — تەرجىمانىدىن

مىنگۇنىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت نوپۇس بو- يىچە كۆچەت تىكىش چارىسىنى تۈزۈپ چىقىپ، «ئەر - ئايال، قېرى - ياش بولۇشۇن، ھەر بىر كىشى 10 تۈپتىن كۆچەت تىكىدۇ ھەم كۆچەت تىكىش بايرىمى (ئۇ چاغدا 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئىدى)، كۆچەت تىكىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، سودىگەرلەر، ئاھالىلەر ھەرقايسى ئورگان، تەشكىلاتلارنىڭ خادىملىرى بىلەن بىرلىكتە شەرقىي، غەر- بىي ئۆستەڭ ۋە لۈكچۈاڭمياۋ قاتارلىق جايلاردا ھەر بىر كىشى بەش تۈپتىن كۆچەت تىكىدۇ ۋە ئۇنى ئاسىراپ قاتارغا قوشىدۇ» دەپ بەلگىلىگەن. ئارخىپتىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىنگۇنىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) دىكى كۆچەت تىكىش بايرىمى كۈنى 70 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق كۆچەت تىكىلگەن. ھۆكۈمەت ئۇزلۇكسىز تەشەببۇس قىلغان ۋە ھەيدەكچىلىك قىلغان، ھەر ساھەدىكى سودىگەر، ئامما زور كۈچ بىلەن ياردەم بەرگەنلىكتىن، بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭ بويلىرى بۆك - باراقسان سۆگەتلەر بىلەن قاپلانغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. كۆچەت تىكىشنى يىلمۇ - يىل قەتئىي داۋاملاشتۇرغانلىقتىن، كۆچەت يىلدىن - يىلغا كۆپ تىكىلدى. 1950 - يىلى 90 مىڭ 600 تۈپ، 1951 - يىلى 225 مىڭ 500 تۈپ، 1953 - يىلى 358 مىڭ 600 تۈپ، 1955 - يىلى 412 مىڭ 400 تۈپ، 1956 - يىلى 500 مىڭ تۈپ كۆ- چەت تىكىلدى. 1957 - ۋە 1959 - يىللىرى ئورمان بىنا قىلىش ۋە كۆچەت يېتىشتۇ- رۇش خىزمىتىدە بىرقەدەر زور راۋاجلىنىش بولدى، 1957 - يىلى ناھىيە بويىچە 1800 مو ئورمان بىنا قىلىندى، 270 مو كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى، 3800 جىڭ دەرەخ ئۇرۇقى يىغۇۋېلىندى؛ 1958 - يىلى 3000 مو ئورمان بىنا قىلىندى، 720 مو كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى، 7000 جىڭ دەرەخ ئۇرۇقى يىغۇۋېلىندى؛ 1959 - يىلى 3000 مو ئورمان بەرپا قىلىندى، 880 مو كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى، 8400 جىڭ دەرەخ ئۇ- رۇقى يىغۇۋېلىندى. 1961 - يىلى ئۆز يېرىدە يېڭىلاش خىزمىتى ئىشلىنىپ، شۇ يىلى 246 مو يەردىكى ئورمان يېڭىلاندى، 1963 - يىلى 163 مو يەردىكى ئورمان يېڭىلاندى.

1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم سوتسىيالىستىك «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇش چاقىرىقىنى چىقارغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىق «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇش ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شۇندىن بۇيان قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئورمانچىلىقى زور دەرىجىدە راۋاجلىنىش مەزگىلىگە قەدەم قويدى. شۇ يىلى دېھقانچىلىق ئىدارىسى قۇرۇلدى، بۇ ئىدارىنىڭ قارىمىقىدا پىلانلاش ئەتىرىتى تەسىس قىلىندى، كەڭ كۆلەمدە تەكشۈرۈش - تەتقىق قىلىش ئاساسىدا، ناھىيە بويىچە «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشىنىڭ ئومۇمىي پىلانى تۈزۈپ چىقىلدى، پالۋانتۇر، ئاستانە، راھەتباغ قاتارلىق گۈڭشىلاردا 22 كۆچەتزارلىق قۇرۇلدى، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، سالا ئېتىز، يول، ئېرىق - ئۆستەڭلەرنىڭ بويلىرىغا ئىھاتە ئورمانلىقى بەرپا قىلىندى. ئىككى - ئۈچ

كۆپ يىللاردىن بۇيان ئادەم كۈچى بىلەن بىنا قىلىنغان ئورمانلارنى ئېنىقلاش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 4—12

تۈر	ھېسابلاش بىرلىكى	1949-يىلدىن 1977-يىلغىچە	1978-يىلدىن 1981-يىلغىچە		1982-يىلى		جەمئىي (ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى)
		ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى	بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى	ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى	بىنا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى	ساقلاپ قېلىنغان كۆلىمى	
1. بىنا قىلىنغان، ساقلاپ قېلىنغان ئومۇمىي ئورمان كۆلىمى	مو	15526.5	10425.1	6051.7	2719.9	2298.1	23876.3
1) ئېتىمز-ئېرىق ئىھاتە ئورمانلىقى	مۇ	4474.1	3893.6	2260.2	952.4	804.7	7539
2) بوراندىن مۇداپىئە كۆرۈش، قۇمنى مۇقىملاشتۇرۇش ئاساسىي ئورمانلىقى	مو	174.2	1360 4	789.7	620.2	524	1487.9
3) ساتېرىيال ئورمانلىقى	مو	761.2	2438.4	1415.5	493.3	416.8	2593.5
4) بېقىلغۇ ئورمانلىقى	مو	400	253.9	147.4	32.2	27.2	574.6
5) ئېقتىسادىي ئورمانلىق	مو	103.4	584.7	339.4	403.1	340.6	783.4
6) باشقا ئورمانلىقلار	مو	9613.6	1894.1	1099.5	218.7	184.8	10897.9
2. بىنا قىلىنغان، ساقلاپ قېلىنغان ئومۇمىي ئورمان كۆلىمى ئىچىدە:							
1) دۆلەتنىك	مو	810.5	618	358.7	267.9	226.4	1395.6
2) كوللېكتىپنىك	مو	13193.6	8384.9	4867.4	2215.8	1872.1	19933.1
3) شەخسنىك	مو	1522.4	1422.2	825.6	236.2	199.9	2547.6

يىلدىن كېيىن پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزىلىرىدا ئورمان بەلباغلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى بارلىققا كەلدى. شەھەر-بازارلاردا 1964-يىلدىن 1966-يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدا 11 مىڭ ئادەم (قېتىم) سەپەرۋەر قىلىنىپ، 16 مىڭ كۇب مېتر قوم يۆتكەپبتىلدى، شىمالىي قوملۇقۇەشەرقىي، غەربىي ئۆستەڭبويلىرىغا 23 مىڭ تۈپ كۆچەت تىكىلىپ، ئىلگىرى سېرىق قوم بىلەن قاپلانغان شىمالىي قوم-لۇق دەل-دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇرىدىغان ئورمانلىققا ئايلاندۇرۇلدى. 1976-يىلى ناھىيىدە ئورمانچىلىق پونكتى قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە بەش گۈڭشېدا ئورمانچىلىق-باغۋەنچىلىك مەيدانى، 45 دادۇي، 68 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە كۆچەتزارلىق قۇرۇلدى، 33 دادۇي، 121 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە ئېغىز-ئېغىز ئەترايى ئورمانلاشتۇرۇلدى. 1978-يىلى بۇ ناھىيە دۆلەتلىك «ئۇچ شىمال» ئېھاتە ئورمانلىقى سىستېمىسىدىكى قۇربان تۈگىمۇت قوملۇق چۆلى قوينى مۇقىملاشتۇرۇش ئورمان رايونى، تىيانشان سۇ مەنبەسى ئورمان رايونى، تارىم ئويمانلىقى بوستانلىق دېھقانچىلىقى ئېھاتە ئورمانلىقى قاتارلىغا كىرگۈزۈلدى. 1949-يىلدىن 1982-يىلغىچە، ناھىيە بويىچە بەرپا قىلىنغان ئورمانىدىن ساقلاپ قېلىنغىنى 23 مىڭ 876.3 مو بولدى.

§3. ئورمان باشقۇرۇش

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئورمانلىقلار قۇمۇل ۋاڭ-لىڭ ئىلكىدە ئىدى. مىنگۇنلىك 19-يىلى (1930-يىلى) دىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭلىڭنىڭ ۋارىسلىق ئىمتىيازى بىكار قىلىنىپ، بارلىق ھوقۇق يەرلىك ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، تىيانشان تېغىدىكى ئورمانلىقلارغا قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىگىدارچىلىق قىلىدىغان بولدى. مىنگۇنلىك 30-يىلى (1941-يىلى) 4-ئايدا قۇمۇل ئورمان باش-قۇرۇش ئىدارىسى قۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئون مادداىلىق ئورمان مۇھاپىز-ەت قىلىش چارىسى تۈزۈپ چىقىلىپ، قوۋۇق ئېغىزى قاتارلىق جايلاردا ئورمان چارىسى تەسىس قىلىندى. ئازادلىق ھارپىسىدا، ئاقتاش،قوۋۇق ئېغىزى قاتارلىق جايلاردا بىرقانچە پەن تىلىدىغان ئورۇن قۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە گاۋ فۇگۇەن ياغاچچىلىق مەيدانى، پېڭيىڭجاڭ ياغاچچىلىق مەيدانى، ساقچى ئىدارىسى ياغاچچىلىق مەيدانى ئاتاقلىقراق ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ياغاچ كېسىش بىلەنلا بولۇپ، باشقۇرۇش بىلەن كارى يوق ئىدى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئورمانچىلىق مەيدانى ئەترايىدىكى گۈڭشې-مەي-دانلاردا ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش-ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى، دادۇيلەردە ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچى-قىرىش دۇيلىرىدە ئورمان مۇھاپىزەتچىسى تەسىس قىلىنىپ، رايونلار ئايرىلىپ بۆلەكلەر بويىچە ھۆددىگە بېرىلىپ، ئورمان رايونىدا چارلاش-تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلدى، تۈزلەڭ رايونلاردىمۇ ئومۇمىيۈزلۈك ھالدا ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش گۇرۇپپىلىرى تە-سىس قىلىنىپ، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ئەھدىنامىلىرى تۈزۈپ چىقىلدى ھەمدە

ئورمان مۇھاپىزەت قىلىشتا مەيدانغا كەلگەن ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر قەھرىلىك مۇكاپاتلاپ تۇرۇلدى.

دۆلتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، تەبىئىي مۇكەممەل بولمىغانلىقتىن، 1951-يىلى ئىككى قېتىم ئورمان ئوت ئاپىتى يۈز بەردى. بىر قېتىمقىسى، ئەربىي تاجىدىكى ئۇرۇكلۇكنىڭ ماۋلاق دېگەن يېرىدىكى دەرىكەنتىدە تۇرۇشلۇق چارۋىچىلار بۆرىدىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن ئوت ياقىقان، كېيىن ۋاقتىدا ئوتنى تولۇق ئۆچۈرمەي گەچكە، ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ 16 كۈندە 24.5 مو يەردىكى 13 مىڭ 200 تۇپ يېتىلگەن دەرەخ كۆيۈپ كەتكەن. ئىككىنچى قېتىمقىسى، مۇرا بۇلاق تۇمىما كەنتىدە يۈز بەرگەن بولۇپ، تازىلىق ئارمىيە 16-دىۋىزىيىنىڭ بىر پەيى ئادەمى ئورمان رايونىدا زەمبىل ئېتىۋاتقاندا چۆرۈق قالاش ئۈچۈن ئوت ياقىقان، كېيىن ۋاقتىدا ئوتنى چوڭ ناش بىلەن باسىۋېتىپ قويغان، چوغ ئۆچۈپ بولمىغانلىقتا، كېيىن شامال چىقىش بىلەنلا يالقۇنلاپ كېتىپ ئوت ئاپىتى يۈز بېرىپ، 3930 تۇپ چوڭ-كىچىك دەرەخ كۆيۈپ كەتكەن، يانىك كېچىدە يېتىلگەن دەرەخ 1500 تۇپ.

1951-يىلى ئاقتاش ئورمانچىلىق رايونىدىكى ياغاچ كەسكۈچى ئىشچىلاردىن ياغاچ كېسىش شىركىتى قۇرۇلدى. بۇ شىركەت ئېيتۇر رايونىغا دېرىقانچىلىق-ئورمانچىلىق تارماقلىنىشنى بىزاستە رەھبەرلىكىدە بولدى. شۇ يىلى يەنە ئاقتاش ئورمانچىلىق رايونىدا ئورمان باشقۇرۇش ئورنى قۇرۇلۇپ، ئورمان يېتىلاش، يەرۇسىش قىلىش ۋە ئۆچەدە يېتىلگەنلەرنى شۇغۇللاندى. 1958-يىلدىن كېيىن، ئورمان باشقۇرۇش ئورنى بىلەن ياغاچ كېسىش شىركىتى بىرلەشتۈرۈلۈپ، قۇرۇل ئورمانچىلىق مەيدانى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى قۇرۇل ناھىيىلىك شېۋۈل ئورمانچىلىق مەيدانى قۇرۇلدى. بۇ مەيدان 1962-يىلى قۇرۇل ئورمانچىلىق مەيدانىغا قوشۇۋېتىلدى. ئورمانچىلىق رايونلىرىدا ئورمان باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتتىن مۇداپىئە ئۆرۈش تەدبىرلىرى كۈچەيتىلىپ، «ئورمان باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش تەرىپىدا بەلگىلىمە». «ئورمان مۇھاپىزەتچىلىرى قائىدىسى»، «تاغ ئېچىگە كىرىشتە بىلىنىكە تېگىلىك ئىشلار»، «مۇكاپاتلاش-جازالاش تۈزۈمى» قاتارلىق قائىدە-تۈزۈملەر تۈزۈپ چىقىلىپ، تالايمىقان كېسىش، ئوت قويۇش، دەل-دەرەخلەرنى ئوغرىلاش، ئورمانىنى بۇزۇپ بۇز يەر ئېچىش قاتارلىق قىلمىشلار قەتئىي مەنئىي قىلىندى، ئورمان رايونىدا بوران چىقماندا ئوت ياقماسلىق، دالىدا ئوت قالدۇرماسلىق، بالىلار ئوت ئوينىماسلىق، ئۆي سىرتىدا ئوت ياقماسلىق بەلگىلەندى، مۇھىم يول ئېغىزلىرىغا «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئوتتىن مۇداپىئە كۈرۈشتە ھەممە ئادەمنىڭ مەسئۇلىيىتى بار» دېگەندەك تەشۋىقات شۇئار تاختىلىرى ئورنىتىلدى. تۈزلەڭلىك رايونلاردىمۇ ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش تەدبىرلىرى كۈچەيتىلدى. قارادۆۋىدە ئۇلاق-چارۋىلار بىر تۇپ دەرەخنى غاجاپ قويسا، بىر ھارۋا قارىغىنا ئېلىپ كېلىپ ئورمان چۆرىسىنى توساش بەلگىلەندى؛ ھەھەر رايوندىكى دەل-دەرەخلەرنىڭ چۆرىسىگە تام قوپۇرۇپ، ئۇستىگە چېت قويۇش بەلگىلەندى؛ غەربىي ئۆستەڭدىكى دەل-دەرەخلەرنى ھەرقايسى كوچىلار 26 ئورمان مۇھاپىزەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ قەھرىلىك

تەكشۈرۈپ تۈردى. ناھىيە بويىچە 121 ئورمان مۇھاپىزەت گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى. 1960 - يىلى تىيانشان گۈكشېھىرىنىڭ ئورمان مۇھاپىزەتچىسى ھەسەن ئۇدۇلدىكى تاغ ئورمانلىقىدا قويۇق ئىس - تۈتەك كۆتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بىر تەرەپتىن ئوغلىنى ئاتقا مىنگۈزۈپ تېزدىن ئورمانچىلىق مەيدانىغا خەۋەر يەتكۈزۈشكە ئەۋەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئايالىنى ھەر تەرەپكە خەۋەر يەتكۈزۈپ ياردەمگە ئادەم چاقىرىشقا ئەۋەتكەن، ئۆزى چارۋىچىلارنى باشلاپ نەق مەيدانغا بېرىپ ئوتنى نېزلا ئۆچۈرۈۋالغان. ئاممۇي خاراكتېرلىك ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش، مۇھاپىزەت قىلىش ئارقىلىق 30 يىلدا چوڭ ئوت ئاپىتى يۈز بەرمەسلىكتەك ياخشى نەتىجە قولغا كەلتۈرۈلدى. تۈزلەڭلىكتىكى ئورمان مۇھاپىزىتى جەھەتتە بۇلۇڭتۇغراق گۈكشېھىرلىك گادا جەڭزى دادۇيىدىكى لى شېڭلىن ۋە پالۋانتۇر گۈكشېھىرى خۇاڭگۇك 2 - دۇيىدىكى ھېكىم تۇرسۇنلارنىڭ ئىپادىسى گەۋدىلىك بولدى. 64 ياشلىق لى شېڭلىن ئالتە يىل ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش جەريانىدا بىر تۈپ دەرەخنىمۇ زىيانغا ئۇچراتمىغان. 52 ياشلىق ھېكىم تۇرسۇن دۇينىڭ ئۇچ ئورمان بەلبېغىدىكى 20 مىڭ تۈپتىن ئارتۇق دەل - دەرەخنى قاچا بىپەرۋالىق قىلماي ئەستايىدىل مۇھاپىزەت قىلىپ «قەلبى قىزىل ئورمان مۇھاپىزەتچىسى» دەپ ئاتالدى.

50 - يىللاردا ۋە 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېسىلىش دائىرىسى بەك كەڭ بولۇپ كەتكەنلىكى، ئورمان بەرپا قىلىپ يېڭىدىن يېتىشتۈرۈپ ھېگىلىمغانلىقى ئۈچۈن، سۇنىڭ تۈپراقنى ئېقىتىپ كېتىشى كېلىپ چىقىپ، يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر نابۇت بولدى. خەنچىگۇ، شۈيموگۇ، شياۋبەنگۇ جىلغىلىرىدا سۇ بەك ئازىيىپ كەتتى، نەتىجىدە ئورمان ئېكولوگىيىسىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى قىيىنلىشىپ، ياغاچ زاپىسى تېز ئازىيىپ كەتتى.

جىلغا ئورمىنىنىڭ ئورمان ھوقۇقى ئېنىق بولمىغاچقا، گەرچە مۇھاپىزەت قىلىدىغان ئادەم بار بولسىمۇ، مۇھاپىزەت قىلىش چىڭ بولمىغاچقا، كەلسە - كەلمەس كېسىش ئېغىر بولدى. ئەسلىدە جىيەنگەنگۇ، چوڭ - كىچىك قوشماق، ئۇلاتاي ئەتراپلىرىدا باراقسان ئۆسۈملۈكلەر تاغ تېرەكلىرى كېسىلىپ تۈگەي دەپ قالدى، ھەر مو ئورمان يېرىدە ئاران 5 — 10 تۈپ دەرەخ قالدى. تاشۈلىق گۈكشېھىرىدىكى شياگۇ، تىيانشان گۈكشېھىرىدىكى ئېدىر دېگەن جايلاردا 50 - يىللاردا شالاڭ ئۆسكەن قارىياغاچ ئورمىنى بار ئىدى، كېيىن كېسىلىپ تۈگەشكە ئاز قالدى.

چۆل - باياۋان ئورمان بايلىقى ئېنىق بولمىغاچقا ھەمدە ئۇنىڭغا يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىگەچكە، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ئېغىر بولدى. پەقەت ماجۇاڭسەندىكى سۆكسۆكلۈكنىڭ 25 يىلدىن بۇيان بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان كۆلىمىلا 200 مىڭ موغا يەتتى، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر يىلى 8000 مو يەردىكى سۆكسۆك كېسىپ كېتىلدى، ئورمان رايونى 60 كىلومېتر يىراقلاپ كەتتى. 1954 - يىلدىن بۇيان، تاشۈلىق گۈكشېھىرىنىڭ ئەزالىرى ھەر يىلى ماجۇاڭسەندىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 150 چوڭ ھارۋا ئوتۇن ئېلىپ كەلگەن. 1959 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 300 تراكتور ئوتۇن ئېلىپ كېلىنگەن، 1977 - يىلى پەقەت ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىلا 100 ئاپتوموبىل ئوتۇن ئېلىپ

كەلگەن، 1979 - يىلى ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل شىركىتى 90 ئاپتوموبىل ئوتۇن ئېلىپ كەلگەن، دەسلىپىدە ئادەم كۆچى بىلەن قېزىلغان بولسا، كېيىن ماشىنا كۆچى بىلەن قېزىلىپ، تالان - تاراج خاراكتېرىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىتىلغان بولغاچقا، كەڭ كۆلەمدىكى چاتقال ئورمان رايونى گىيا ئۇنمەيدىغان چۆلگە ئايلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ دىن باشقا، يەتتەقۇدۇق، قىزىلىيۇلغۇن، يامانسۇدىكى دۇگنەنخې، بوغازدىكى چۆللۈك قاتارلىقلاردىكى چۆل ئورمانلىرىنىمۇ شۇ جايلاردا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلەر كۆپلەپ كەسكەنلىكتىن ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ئومۇمىي كۆلىمى 400 مىڭ موغا يېتىدۇ.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، گۈۋۈيۈەن «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش توغرىسىدا ئېلان» چىقاردى. مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى «ئورمان قانۇنى» نى ئېلان قىلدى، ھەر يىلى 3 - ئاينىڭ 12 - كۈنىنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كۆچەت تىكىش بايرىمى قىلىپ بېكىتتى. 1980-يىلى ئەتىيازدا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە گوۋۈيۈەن «كۆچەت تىكىپ ئورمان بەرپا قىلىشنى زور كۈچ بىلەن قانات يايدۇرۇش ھەققىدە يولىيورۇق» چىقاردى، شۇ يىلى 12 - ئايدا، گوۋۈيۈەن يەنە: «ئورمانىنى كەلسە - كەلمەس كېسىشنى قەتئىي چەكلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. 1981-يىلى 3 - ئايدا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۈيۈەن «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»نى ئېلان قىلدى. شۇ يىلى 10 - ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، مۇناسىپ بەلگىلىمە چىقاردى. ھەرقايسى گۈڭشې، مەيدانلار ئۆز جايىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىشقا ئائىت قائىدە نىزاملارنى تۈزۈپ چىقتى، دەل - دەرەخلەرنى كېسىشكە توغرا كەلگەندە بەش كۇب مېترغا يەتمىسە گۈڭشې تەستىقلاش، بەش كۇب مېتردىن ئارتۇق بولسا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلاشنى بەلگىلىدى.

1983-يىلى ئورمانچىلىق مىنىستىرلىكى ئورمان كېسىشتە ئورمان كېسىش گۇۋاھنامىسى بېرىشنى رەسمىي يولغا قويۇپ، مەيلى قانداق ئورۇن بولسۇن، ئورمانىنى كېسىشتىن ئىلگىرى تەستىقلىتىش رەسمىيىتىنى بېجىرىشنى، تېخنىك خادىملار نەق مەيداندا تەكشۈرۈپ، ئەھۋالغا قاراپ كېسىش مىقدارىنى بەلگىلەپ بېرىشنى ھەمدە كېسىش گۇۋاھنامىسى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن كېسىشنى، ئۇنداق قىلمايدىكەن، ئورمانىنى كەلسە - كەلمەس كېسىش قاتاردا بىر تەرەپ قىلىشنى بەلگىلىدى. بۇ تەدبىر ئورمان باشقۇرۇشتا ئىجابىي رول ئويناندى، شۇ يىلى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يېقىنقى يىللاردا بەزى ئورۇن ۋە شەخسلەر چۆچۈكبۇيىنى كەلسە - كەلمەس كولاپ، ئاستانە، بۇلۇڭتۇغراق، بوغاز قاتارلىق جايلارنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراتقانلىقىدەك ئەھۋالغا ئاساسەن، «چۆچۈكبۇيا بايلىقىنى مۇھاپىزەت قىلىشنى كۈچەيتىپ، چۆچۈكبۇيىنى ئۆز ئالدىغا كولاش، قولدىن - قولغا ئۆتكۈزۈپ سېتىشنى قەتئىي

چەكلەش توغرىسىدا جىددىي ئۇقتۇرۇش» چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئورمانچىلىق بۆلۈمى بىلەن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى بىرلىكتە شىڭشىڭشياداً بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، ئىككى ئاي ئىچىدە 184 مىڭ جىڭ چۈچۈكبۇيا يىغىۋالدى.

1979 ـ يىلدىن بۇيان، ناھىيە بويىچە بىرنەچچە قېتىم خېلى كەڭ دائىرىدە دەل ـ دەرەخلەرگە كېسەللىك تېگىش ۋە زىيانلىق ھاشارات چۈشۈش ئەھۋالى يۈز بەردى. 1979 ـ يىلى شەھەر ۋە يېزىلاردا ئەتىيازلىق ماڭدامچى قۇرت ئاپىتى يۈز بەردى. دەرەخ ئاستىدا كېتىۋاتقان كىشىلەر قۇرتنىڭ يوپۇرماقنى يېگەن چاغدىكى ئاۋازىنى ئاڭلىيالىدى، نەچچە كۈن ئىچىدىلا دەرەخ يوپۇرماقلىرىنى قۇرت يەپ تۈگەتتى. 1981 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شەھەر ئىچى گۈكشې جىگدىنقۇدۇق دادۇيىنىڭ ئورمانچىلىق مەيدانىدا 50 موچە يەردىكى تېرەكلەرنىڭ يوپۇرمىقىنى يۇپۇرماق قۇڭغۇزى يەپ تۈگەتتى. شۇ يىلى بۆلۈكتوغراق ناھىيەنچىلىك مەيدانىدا 60 مو يەردىكى سۆگەت چىرىش كېسەللىكى تۈپەيلىدىن قۇرۇپ كەتتى. ناھىيە بويىچە دەل ـ دەرەخلەردە تېرەك ـ سۆگەت چىرىش كېسىلى، تېرەك زەھەرلىك كېپىنكى، تېرەك قوتۇر كېسىلى، يوپۇرماق قوڭغۇزى، ئۇسسۇلچى زەھەرلىك كېپىنەك، كەمچىك ئۆمۈچۈك، ئەتىيازلىق ماڭدامچى قۇرت كېسەللىكى ۋە ھاشارات زىياندىشلىقى كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 2000 مو يەردىكى ئورماندا ھاشارات زىياندىشلىقى يۈز بەردى. ئاساسىي زىيانداش ھاشارات ئەتىيازلىق ماڭدامچى قۇرت بولۇپ، ئەھۋال سېزىلگەندىن كېيىن، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار دەرھال ئادەم تەشكىللەپ، ھەمىيلىك ئۇسۇلدا مۇداپىئە كۆرۈش، يوقىتىش ئېلىپ بارىدى. راھەتباغ، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، قارادۆۋە قاتارلىق گۈكشېلار نۆۋەتما قىلىندى، مۇداپىئە كۆرۈش، يوقىتىش كۆلىمى 1000 موغا يەتتى.

قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ھەققىدىكى بەلگىلىمىسى (سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلىدىغان لايىھە)

(1981 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك سەككىزىنچى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ 5 ـ سانلىق يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىنىپ ماقۇللانغان)

ئورمانچىلىق ـ خەلق ئىگىلىكىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدا، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ئىنتايىن جىددىي ستراتېگىيىلىك ۋەزىپە، ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى،

گوۋۇيۈەننىڭ «ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» نىڭ ھەقىقىي ئىجرا قىلىپ، ناھىيىمىزنىڭ ئورمانچىلىق قىدا ساقلانغان كەلسە ـ كەلمەس كېسىش، كېسىشنىلا بىلىپ ئورمان بىنا قىلىشقا سەل قاراش، ئورمان بىنا قىلىشقىلا ئەھمىيەت بېرىپ پەرۋىش قىلىشقا سەل قاراش تەك مەسىلىلەرنى قەتئىي ھەل قىلىپ ناھىيىمىزنىڭ ئورمانچىلىقىدىكى قالاقلىق ھالەتنى تېز ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، ناھىيىمىزنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى بەلگىلىمە تۈزۈپ چىقىلدى:

1. ئومۇمەن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى، كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى دەل ـ دەرەخلەر ۋە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ شەخسىي دەل ـ دەرەخلىرى ھەم باشقا تارماقلار ئىگىدار چىلىقىدىكى ئورمانلار تەكشۈرۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئورمان ھوقۇقى گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىپ، ئورمانغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ ئۆزگەرمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلىدۇ. ئورمانىنىڭ ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى ھەققىدە تالاش ـ تارتىش بولسا، ئىككى تەرەپ ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ ھەل قىلىدۇ، مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق كېلىشىم ھاسىل قىلالمىسا، ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى كېسىم قىلىدۇ. گۈڭشې ئەزالىرى ئۆيلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە، كوللېكتىپ ئاجرىتىپ بەرگەن بوز يەرلەرگە بىنا قىلىنغان دەل ـ دەرەخلەرگە ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى مەڭگۈ گۈڭشې ئەزالىرىدا بولىدۇ، ھەرقانداق ئورۇن ۋە شەخسىنىڭ ئۇنىڭغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ، پەرزەنتلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئورگان، زاۋۇت ـ كان ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرىنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشىغا ئىلھام بېرىلىدۇ، ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى شەخسىگە تەئەللۇق بولىدۇ.

2. ئومۇمەن شەرت ـ شارائىتى يار بېرىدىغانلىكى گۈڭشې ـ دۆيلەر ھەر بىر ئائىلىگە ئون مودىن ئورمان بىنا قىلىشقا بولىدىغان بوز يەر ئايرىپ بېرىشى لازىم. ئايرىپ بېرىلگەن يەردە باغ بىنا قىلىشقا ۋە كۆچەت تىكىشكىلا بولىدۇ، ئۇنى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. ئەگەر ئۇ يەر باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلگەن بولسا، دەرھال قايتۇرۇۋېلىش لازىم. قىلمىشى ئېغىرلارنى قەتئىي بىر تەرەپ قىلىش لازىم.

3. كوللېكتىپ ئىگىدارچىلىقىدىكى دەل ـ دەرەخلەرنى باشقۇرۇشتا تۆۋەندىكىدەك بىر قانچە خىل ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلىدۇ:

1) يېتىلگەن دەل ـ دەرەخ (بادىرادىن چوڭ) ۋە تۇتاش ئورمانلىقلارنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئەھۋالغا قاراپ ئەمگەك كۈچلىرىگە كەسپىي جەھەتتە ھۆددىگە بېرىدۇ. ئورمان مۇھاپىزەتچىسىنىڭ ئىش ھەققى ئۆلچىمى دەل ـ دەرەخ تۈرىگە ۋە يېتىلىش دەرىجىسىگە قاراپ بېكىتىلىدۇ. مۇكاپاتلاش ـ جەرىمانە قويۇش ئۆلچىمى دەل ـ دەرەخ تۈرلىرىگە ۋە دەل ـ دەرەخنىڭ يېشىغا، زىيانغا ئۇچراش نىسبىتىگە ئاساسەن ئەستايىدىل ھېسابلاپ بېكىتىلىدۇ.

2) يېتىلمىگەن ئورمان (تۇتاش ئورمانلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) يەرگە قوشۇپ ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىلىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ۋە ھۆددىگەر ئائىلىلەر دەل ـ دەرەخنى

ساناپ ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ھەم ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، مەسئۇلىيەت ئايدىڭلاشتۇرۇلۇپ توختام تۈزۈلىدۇ. يېتىلگەن ئورمانلارنى كەسكەندە ھۆددىگەر ئائىلىلەرگە 20% ئۆپچۆرسىدە ئىش ھەققى بەرسە بولىدۇ.

3) ئورمان بىنا قىلىشقا تېگىشلىك بولۇپ، تېخى كۆچەت تىكىلمىگەن يول، يەر، ئېرىق - ئۆستەڭ بويلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىر تۈتاش پىلانلايدۇ ھەمدە يەرنى كىم ھۆددىگە ئالسا شۇ ئورمان بىنا قىلىش پىرىنسىپى بويىچە گۈڭشې ئەزالىرى ئورمان بىنا قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇلىدۇ. كۆچەتنى گۈڭشې ئەزالىرى ئۆزى ھەل قىلىدۇ، ئورمان يېرىنى ئۆزى تۈزلەيدۇ، كۆچەتنى ئۆزى تىكىدۇ، كۆچەت ماتېرىيال بولۇپ يېتىلگەندىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىلەن گۈڭشې ئەزالىرى نىسبەت بويىچە تەقسىم قىلىشىدۇ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ نىسبەت بويىچە ئالىدىغىنى ئەڭ كۆپ بولغاندا 50% تىن ئېشىپ كەتمەسلىكى لازىم. قالغان قىسمى تەقسىماتقا قاتناشتۇرۇلىدۇ.

4. كەلسە - كەلمەس كېسىش، ھايانكەشلىك قىلىش ھەمدە مال - چارۋىلارنىڭ دەل - دەرەخلەرنى زىيانغا ئۇچرىتىشى قاتارلىق قىلمىشلارنى قەتئىي چەكلەش لازىم، يۇقىرىقىدەك قىلمىشلارنى سادىر قىلغانلار ئورمانغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ ھەمدە قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ تەنقىد - تەربىيە بېرىلىدۇ، جەريمانە قويۇلىدۇ، مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ھەتتا جىنايى جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلىدۇ. 1 — 5 يىللىق بىر تۈپ دەرەخنى ئوغرىلىقچە كەسكەن ياكى چارۋىغا ئاجىتىۋەتكەن بولسا، 20 يۈەن جەريمانە قويۇلىدۇ ھەمدە كېسىلگەن ياغاچ مۇسادىرە قىلىنىدۇ. 5 يىللىقتىن ئاشقان بىر تۈپ دەرەخنى ئوغرىلىقچە كەسكەن ياكى چارۋىغا ئاجىتىۋەتكەن بولسا، مەيلى چوڭ ياكى كىچىك بولۇشىغا قارىماي، 80 يۈەن جەريمانە قويۇلىدۇ، كېسىلگەن ياغاچ مۇسادىرە قىلىنىدۇ، جەريمانە كىرىمى ئورمانغا ئىگىدارچىلىق قىلغۇچى ئورۇنغا تەئەللۇق بولىدۇ.

5. گۈڭشې - دۇيلەر يېتىلگەن ماتېرىيال ئورمىنىنى كەسمەكچى بولسا، بەش كۈب مېتردىن ئاز بولسا گۈڭشې باشقۇرۇش ھەيئىتى تەستىقلايدۇ ھەمدە دەرەخ كېسىش گۇۋاھنامىسىنى ئالغاندىن كېيىن كېسىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. بەش كۈب مېتردىن ئارتۇق بولسا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەستىقلاپ دەرەخ كېسىش گۇۋاھنامىسى بەرگەندىن كېيىن كېسىشكە رۇخسەت قىلىنىدۇ. دەل - دەرەخلەرنى كەسكەندىن كېيىن ئورنىغا شۇ يىلى كۆچەت تىكىپ تولۇقلاش، ئىككىنچى يىلىغا قالدۇرماسلىق لازىم. تەستىقلاتماي كەلسە - كەلمەس كەسكەن ياكى تولۇقلاپ كۆچەت تىكمىگەنلەرگە قىلمىشىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ تەنقىد - تەربىيە بېرىش ياكى ئىقتىسادىي چارە كۆرۈش، دۆلەتنىڭ قانۇنلىرىغا ئاساسەن جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش لازىم.

6. يېتىلمىگەن ئورمان ئارىسىدا چارۋا بېقىش مەنئىي قىلىنىدۇ. يېتىلگەن ئورمان ئارىسىدا چارۋا باقماقچى بولسا دەل - دەرەخلەرنىڭ زىيانغا ئۇچرىماسلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. ئەگەر چارۋا بېقىش تۈپەيلىدىن ئورمان زىيانغا ئۇچرىغان بولسا،

مۇشۇ بەلگىلىمىنىڭ 4 ـ ماددىسى بويىچە بىر تەرەپ قىلىندۇ. ئورماننى مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا تۆھپە ياراتقان، نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغانلارنى مەنىۋى جەھەتتىن رىغبەتلەندۈرۈش ۋە ئولارغا ماددىي مۇكاپات (گۇۋاھنامە ياكى نەق پۇل) بېرىش لازىم.

7. ئېكولوگىيىلىك تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ئۈچۈن، تەبىئىي قايتا كۆكلىگەن ئورمانلارنى مۇھاپىزەت قىلىشنى كۈچەيتىش، توغراقلىق، سۆكسۆكلۈك، جىلغا ئورمىنى، يۇلغۇن، چاكاندا قاتارلىق چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈكلىرىنى بۇزغۇنچىلىقتا ئۈچرىتىشنى قەتئىي چەكلەش لازىم. گۈگۈمبلار ئۆز گۈگۈمبىسى دائىرىسىدىكى ياۋا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولۇشى لازىم. ھەرقايسى ئورگان، ھەربىي قىسىم، زاۋۇت ـ كان، مەكتەپ، ئىدارە، كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر بار رايونغا خالىغانچە كىرىپ ياۋا يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەرنى كەلسە ـ كەلمەس كېسىشىگە، قېزىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، كېسىش، قېزىش زۆرۈر بولغاندا، شۇ جايدىكى ئورمان مۇھاپىزەتچىسى كۆرسەتكەن ئورۇندا كېسىش، قېزىش لازىم، يىلتىزىنى قېزىپ ئېلىش قەتئىي چەكلىنىدۇ.

8. ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلەش لازىم. تاغ ئورمىنى، تۈزلەك ئورمىنى، توغراقلىق، چۆللۈك يېپىنچا ئۆسۈملۈك ئورمانلىقى قاتارلىق رايونلار ئىچىدە ئوت يېقىش قەتئىي مەنئىي قىلىنىدۇ. ئوت يېقىپ ئىسىنىش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئوت ئاپىتى كەلتۈرۈپ چىقارغانلار بولسا، جاۋابكارلىقى سۈرۈشتۈرۈلۈپ، قاتتىق بىر تەرەپ قىلىنىدۇ.

9. ئورمانچىلىق قانۇن ـ تۈزۈملىرى جەھەتتىكى تەشۋىق ـ تەربىيىنى زور كۈچ بىلەن كۈچەيتىپ، ئورمانچىلىقنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى ئورنى ۋە رولىنى بولغان تۇنۇشنى ئۆستۈرۈش، «ئورماننى ئاسراش ــ شەرەپ، ئورماننى بۇزۇش ــ نومۇس» دەيدىغان كەيپىياتنى تىكلەش، ھەممە ئادەم ئورماننى ئاسراش، مۇھاپىزەت قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشنى سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى قىلىش لازىم، ھەرقايسى گۈگۈمبى، مەيدانلار ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ ئاممىۋى خاراكتېرلىك ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش تەشكىللىرىنى قۇرۇشى ۋە ھەقمقىي يولغا قويۇشقا بولىدىغان ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش تۈزۈمى، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش ئەھدىنامىلىرىنى تۈزۈپ چىقىشى لازىم.

10. ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى ــ رەھبەرلىكتە. شۇڭا، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش بىلەن دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىقنى ئوخشاش ئورۇنغا قويۇشى، رەھبەرلىكنى ھەقمقىي تۇرىدە كۈچەيتىشى، سىياسىي ـ ئىدىيىۋى خىزمەتنى كۈچەيتىشى لازىم. سېزىلگەن مەسىلەرنى ۋاقتىدا مۇزاكىرە قىلىپ ھەل قىلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئورمان مۇھاپىزەت قىلىش، ئورمانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ــ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدىكى بىر ئۈزۈن مۇددەتلىك ئىش، تەبىئەتنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئۈزۈن مۇددەتلىك پىلانى. شۇڭا جاسارەت بىلەن

ئىشلەپ، جاپاغا چىداپ كۆرەش قىلىپ، يۆيگۈنىڭ تاغنى يۆتكىشىدەك ئىنقىلابىي روھنى جارى قىلدۇرۇپ، «سول» چىل ئىدىيىنىڭ تەسىرىنى ئۇزۇل ـ كېسىل تۈگىتىپ، پارتىيە-نىڭ 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى لۇشيەن، ياڭجېن، سىياسەتلىرىنى داۋاملىق ئىزچىل ئىجرا قىلىپ، 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 6 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ روھىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، ناھىيىمىزنىڭ ئورمانچىلىق جەھەتتىكى قالاقلىق ھالىتىنى تېز ئۆزگەرتىش ئۈچۈن تىرىشىشىمىز لازىم.

ھاكىم: ئابلىز ھاشىم

1981 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى

§4. ئورمانچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

قۇمۇل ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنىڭ 1981 ـ يىلدىكى رايونلارغا ئايرىلىشى بويىچە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئورمانچىلىقى تۆۋەندىكىدەك رايونلارغا ئايرىلدى:

1. تېمىانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق ـ پايدىلىنىش رايۇنى

بۇ رايون تاشۇبلىق، تېمىانشان، غەربىي تاغ گۈشىلىرىنىڭ تاغلىرىدىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان ۋە دەريا جىلغىلىرىدىكى كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمانىدىن ئىبارەت ئىككى ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1) تاشۇبلىق، غەربىي تاغ سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق

بۇ ئىككى جايغا تارقالغان يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان كۆلىمى كىچىك ۋە پارچە-پۈرات بولۇپ، تاغ باغرىنىڭ يانتۇلۇقى چوڭ، تاش قاتلىمى كۆپ، تۇپراق قاتلىمى ئاجىز، دەل ـ دەرەخلىرى پاكار، ئۆسۈش مىقدارى ئىنتايىن تۆۋەن. تاشۇبلاقتا 17 مىڭ 400 مو ئورمانلىق بار بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك قوشماق، ئۇلاتاي، قىرچىماق، بەي-ياڭگۇ، جىيەنگەنگۇ، چوڭ ـ كىچىك يولۇاس جىلغىسى قاتارلىق ئون نەچچە تاغ جىلغا-سىغا جايلاشقان. غەربىي تاغدىكى ئورمان كۆلىمى 45 مىڭ 300 مو بولۇپ، نېرىنىدىن تارتىپ قوتازلىق، قالغايتى ۋە قورلۇقلارغىچە بولغان تاغ جىلغىلىرىغا جايلاشقان. يىڭنە يوپۇرماقلىق ئورمان جىلغىلارنىڭ يۇقىرى قىسمىدا، كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان جىلغا-لارنىڭ تۆۋەن قىسمىدا بولۇپ، سۇ سىستېمىسىنى بويلاپ جايلاشقان.

2) تېمىانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمان-لىق ـ ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايوننىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، تاشۇبلىق، غەربىي تاغ رايونى بىلەن سېلىش-تۇرغاندا، ئورمان رايونىنىڭ كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ، كۆپ ساندىكى ئورمان يەرلىرى تۈز، تۇپراق قاتلىمى بىر قەدەر قېلىن، قاتتىقى قولايلىق. بۇ رايوندىكى يىڭنە يوپۇر-

ماقلىق ئورمان كۆلىمى 231 مىڭ 600 مو، ھەرمو يەردىكى يىڭنە يوپۇرماقلىق دەرەخ-نىڭ ياغاچ مىقدارىنى 0.1 كۇب مېتردىن ھېسابلىغاندا، بىر يىلدا 25 مىڭ كۇپ مېتر-دىن كۆپرەككە يېتىدۇ، لېكىن قۇرۇپ كېتىشى ئېغىر بولغاچقا، ئەمەلىي ياغاچ مىقدارى ئۇنىڭغا يەتمەيدۇ، تاۋار ياغاچ نىسبىتى بىرقەدەر تۆۋەن. بۇ ئورمان رايونى قوۋۇق ئېغىز، نامداۋان، ئاقتاش، داڭسېنگۇ، خەنچىگۇ، تۆگمەن جىلغا قاتارلىق جايلارغا تار-قالغان. كەڭ يوپۇرماقلىق ئورمان كۆلىمى بىر قەدەر ئاز بولۇپ، ئاران 3280 مو، ئا-ساسەن تۆمۈرتى، نېرناسى ئەتراپىغا جايلاشقان.

2. تاغ ئالدىدىكى چۆل ئورمانلىقى — چارۋا ئورمان رايونى

بۇ رايوننىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، قۇرغاق، ھۆل-يېغىن ئاز. تېپىك بولغىنى بوغازدىكى چۆللۈك بولۇپ، يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 10 سانتىمېتر ئەتراپىدا، ئىسسىقلىق تېمپېراتۇرىسى 29 °C دىن 60°C قېچە. چۆل ئورمانلىقى — ياۋايى ھاي-ۋانلار ياشايدىغان ۋە كۆپ-سېيىدىغان جاي. كۆپ يىللاردىن بۇيان، كەلسە-كەلمەس ئوۋلاش، تۇتۇش نەتىجىسىدە ياۋايى ھايۋاناتلار بەك ئازىيىپ كەتتى. 50-يىللاردا بۇ رايوندا توپ-توپ كىيىكلەرنى ئۇچراتقىلى بولاتتى، ھازىر كىيىكلەرنى ئۇچرىتىش ناھايىتى تەس. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى سەككىز ياۋايى ھايۋانات رايونى (ماجۇاڭسەن، شىڭشىڭشىيا، فاڭسەنكۇ، يۇلغۇنلۇق، ئاقار، بوغاز، سار كۆل، يەتتەقۇدۇق ئىچىدە پە-قەت ماجۇاڭسەندىلا ياۋا تۆگە، ياۋا ئېشەك قاتارلىق ئاز سانداكى قىممەتلىك ياۋايى ھايۋانلار بار. باشقا جايلاردا پەقەت ياۋا توشقان، تۈلكە، قارغۇ چاشقان، يىڭنە قۇيرۇقلۇق چىل ۋە بۆرىلەرنىلا كۆرگىلى بولىدۇ.

3. تۆزلەڭلىك ئېھاتە ئورمانلىقى — ماتىرىيال ئورمانلىقى رايونى

1) ئېھاتە ئورمانلىقى — ماتىرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايون ناھىيىنىڭ تۆزلەڭلىك بوستانلىقىدىكى يەتتە خەلق گۇڭشىسى (بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز، ئاستانە، قارادۆۋە) ۋە تاغلىق رايوندىكى بىر گۇڭشې (تاشۇدلىق) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1982-يىلى، بۇ رايوندا بىنا قىلىنغان ۋە ساقلىنىپ قالغان ئورمان كۆلىمى 11 مىڭ 100 مو بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئېتىز-ئېرىق ئېھاتە ئورمانلىقى 5300 مو، پارچە ئورمان 2115 مو، ئۆي، يول، ئېرىق ئەتراپلىرىغا تىكىلگىنى موغا سۇندۇرغاندا 3710 مو، ھەرمو ئورمانىنىڭ يىللىق ياغاچ مىقدارىنى 1.2 كۇب مېتر بويىچە ھېسابلىغاندا، يىللىق ئومۇمىي ياغاچ مىقدارى 13 مىڭ 300 كۇب مېترغا يېتىدۇ.

2) ئورمان بىنا قىلىپ قۇم تىزگىنلەش رايونى

ناھىيە بويىچە قۇم-بوران ئاپىتى ئېغىر بولغان جايلاردىن ئۇچ گۇڭشې ۋە ئالتە دادۇي بار، ئۇلار: بۇلۇڭتوغراق، بوغاز، يەتتەقۇدۇق گۇڭشېلىرى، ئاستانە گۇڭشېسىنىڭ 7-، 8-، 9-دادۇيلىرى، راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ 8-دادۇيى، پال-

ۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ شىنجىيەن دادۇيى ۋە ياۋۇلۇڭ دادۇيى. بۇ جايلاردا ھەر يىلى بىرقەدەر ئېغىر قۇم ـ بوران ئاپىتى يۈز بېرىپ، ئەتىيازدا سېلىنغان ئۇرۇقنى ۋە ئېتىزدىكى مۇنبەت توپىنى ئۇچۇرۇپ كېتىدۇ، قايتا تېرىيدىغان ۋە باشقا زىرائەت تېرىلىدىغان ئىشلار ھەر يىلى دېگۈدەك بولۇپ تۇرىدۇ. زىرائەتلەرنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش مەزگىلىدە قۇم سوقۇپ، ئۇزۇپ ۋە كۆمۈپ، ھەر يىلى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە زىيان سالىدۇ. ئېھاتە ئورمانلىقى بىنا قىلىش بۇ جايلاردا ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە.

4. جىلغا ۋە تۆزلەڭلىكتىكى ئىقتىسادىي ئورمانلىق رايونى

بۇ رايون تېيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدە بولۇپ، ئۇستەڭ ـ جىلغىلىرى كۆپ، تاشۇىلىقتىكى قورايغولدىن تارتىپ غەربىي تاغدىكى قويلۇققىچە بولغان 200 كىلومېتىردىن ئارتۇق ئارىلىققا جايلاشقان، كىلىماتى مۆتىدىل بەلباغ كىلىماتىغا كىرىدۇ. بۇ رايوندىكى ھازىر بار مېۋىلىك دەرەخ ئاساسەن ئۇرۇق بولۇپ، كۆلىمى جەمئىي 996 مو، يىللىق ئۇرۇق مەھسۇلاتى 1000 تونىدىن ئاشىدۇ، لېكىن كۆپىنچىسى تۆكلۈك ئۇرۇق بولۇپ، سۈپىتى ياخشى ئەمەس، گۇڭشې ئەزالىرى ئادەتتە ئۇنىڭدىن قاق قۇرۇتىدۇ. ئۇچكىسى ياغ تارتىشقا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇچ كىلوگرام ئۇچكىدىن بىر كىلوگرام ياغ چىقىدۇ. ئارىتامدا ئالما، نەشپۈت، ئۇرۇك، ياڭاق، چىلان قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر بار بولۇپ، سۈپىتى ياخشى، لېكىن كۆلىمى ئاز.

5. جىلغا ئېغىزى ۋە ئۆستەڭ بويىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

1) تاغ ئالدى جىلغا ئېغىزىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايون تاغ ئالدىدىكى تاشۇىلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، جىلغىلىرى كۆپ، جىلغا ئېغىزىدىكى ساي كۆلىمى چوڭ بولۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئورمانچىلىققا باب كېلىدىغان يەرلەر جايلاشقان ئاساسلىق رايون ھېسابلىنىدۇ. ئورمان بىناقىلىشقا مۇۋاپىق كېلىدىغان يەر كۆلىمى 33 مىڭ 500 مو كېلىدۇ. بۇ رايوندا تاش كۆپ، توپا ئاز بولۇپ، ئۇرەك كولاپ كۆچەت تىكىش بىرقەدەر تەس، لېكىن پايدىلىق شەرت ـ شارائىتلار ناھايىتى كۆپ: بىرىنچى، تاغ ئالدىدا يىلىملىق ھۆل يېغىن مىقدارى 150m — 200mm ئارىلىقىدا بولۇپ، تۆزلەڭلىكتىكى بوستانلىقلاردىكىگە قارىغاندا 5 — 20 ھەسسە كۆپ. يېرىم مىقدارىدا ياكى ئاز سۇغۇرۇلسىلا دەل ـ دەرەخنىڭ سۇغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى بولىدۇ؛ ئىككىنچى، ساي دائىرىسى كەڭ، كۆلىمى چوڭ، چوڭ ـ كىچىك ئوخشاش بولمىغان سۇ ئېقىنلىرى سۇ تورىنى شەكىللەندۈرگەن، تۆپرىقى نەم ۋە بوش، دەل ـ دەرەخ ئەي بولغاندىن كېيىن سۇغۇرۇلمىسىمۇ ياكى ئاز سۇغۇرۇلسىمۇ ئۆسۈۋېرىدۇ؛ ئۈچىنچى، تاغ ئالدىنىڭ ھاۋاسى نەمخۇش بولغاچقا، دەل ـ دەرەخلەردە كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقى ئاسان يۈز بەرمەيدۇ، دەل ـ دەرەخلەر تېز ئۆسىدۇ.

ئورمانچىلىقنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 13

بىرىنچى تۈردىكى رايونلارغا ئايرىلىشى	ئىككىنچى تۈردىكى رايونلارغا ئايرىلىشى	دائىرىسى
تېمىانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق ـ پايدىلىنىش رايونى	غەربىي تاغ، تاشۇدلىق سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق تېمىانشان تېغىدىكى سۇ مەنبەسىنى ساقلاپ قالىدىغان ئورمانلىق ـ ماتېرىيال ئورمانلىق رايونى	داۋۇنغولدىن تارتىپ قوتاز ـ لەققىچە، قورايغول، ئۇلاتاي جىلغىسى، چوڭ ـ كىچىك قوشماق قوۋۇق ئېغىزى، نامداۋان، داڭ سېنگو، خەنچىگو قاتارلىقلار
تېغ ئالدىدىكى چۆل ئورمانلىقى ـ مۇھاپىزەت رايونى	ماجۇڭسەندىكى سۆكسۈك مۇھاپىزەت رايونى يەتتەقۇدۇق چاتقال ئورمانلىقى مۇھاپىزەت رايونى يۇلغۇنلۇقتىكى يۇلغۇن ـ چارۋا ئورمان رايونى	ماجۇڭسەن بۇغاز، يەتتەقۇدۇق، ئاقار قاتارلىقلار يامانسۇنىڭ شەرقى، جەنۇبىي يولغۇنلۇق، شىڭشىڭشيا
تۈزلەڭلىكتىكى ئېھاتە ئورمانلىقى ـ ماتېرىيال رايونى	تۈزلەڭلىكتىكى ئېھاتە ئورمانلىقى ماتېرىيال رايونى قۇم تىزگىنلەپ ئورمان بىنا قىلىش رايونى	تۈزلەڭلىك دېھقانچىلىق رايونىدىكى ھەرقايسى گۈڭشېلار بۇغاز، بولۇڭتوغراق، يەتتە قۇدۇق گۈڭشېلىرى ۋە پالۋانتۇر گۈڭشېسىنىڭ ياۋۇلۇق دادۇيى، ئاستانە گۈڭشېسىنىڭ 7ـ، 8ـ، 9ـ دادۇيلىرى قاتارلىقلار.
جىلغا ۋە تۈزلەڭلىكتىكى ئېقىتمىسادىي ئورمانلىق رايونى	ئەرگۈك، تۆرۈك ئالمىلىق رايونى، غەربىي تاغدىكى ياڭاقلىق رايونى، قارادۆۋە چىلانلىق رايونى	تاشۇدلىقتىكى ئەرگۈك، سەنگۈك، يالغۇز قۇيۇم غەربىي تاغدىكى ئولانبۇلاق قاتارلىقلار، غەربىي تاغ گۈڭشېسىنىڭ 2ـ، 3 ـ دادۇيلىرى، قارادۆۋە، لاپچۇق چېگرا رايونىغا ياردەم بەرگۈچى ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى، ئەلىك قاتارلىقلار
جىلغا ئاغزى ۋە ئۆستەڭ بويىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى	تاغ ئالدى جىلغا ئاغزىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى شەھەر ئىچى، راھەتباغ ئۆستەڭ بويى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى	تاشۇدلىق، تېمىانشان، غەربىي تاغدىكى 29 جىلغا شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېسىدىكى ئۆستەڭ بويلىرى

2) ئۆستەكلىك بويىدىكى ماتېرىيال ئورمانلىقى رايونى

بۇ رايون ناھىيە بازىرى ئىچى ـ سىرتىدىكى شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەكلىك بويىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، كۆلىمى زور، سۇ شەرت ـ شارائىتى ياخشى بولۇپ، قۇمۇل بوستانلىقىدىكى ئورمان بىنا قىلىشقا ئەڭ مۇۋاپىق كېلىدىغان جاي ۋە ماتېرىيال ئورمانلىقى بازىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 30 كىلومېتر، سايىنىڭ كەڭلىكى 300 — 500 مېتر بولۇپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېلىرىنى ۋە قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەھەر ئەتراپى گۈڭشېسىنى كېسىپ ئۆتىدۇ، ئورمان بىنا قىلىنغان ۋە ئورمان بىنا قىلىشقا بولىدىغان يەر كۆلىمى 14 مىڭ مو، كۆپ يىللاردىن بۇيان، بۇ رايون تەمىنلىگەن ياغاچ ئازراق بولىدى، بۇنىڭ سەۋەبى: (1) يەنە نۇرغۇن بوش يەرلەرگە ئورمان بىنا قىلىنمىغان، ياكى ئورمان بىنا قىلىنغاندىن كېيىن ياخشى باشقۇرۇلمىغاچقا دەل ـ دەرەخلەر ياخشى ئۆسەلمىگەن؛ (2) بەزى جايلارغا كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن بەك زىچ بولۇپ، ھەر مو يەرگە 600 تۈپچە كۆچەت تىكىلگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە پەرۋىش قىلىپ شالاڭلىتىش ئىشى ئىشلەنمىگەچكە، شاخلىرى تۇتىشىپ كەتكەن، يىلتىزىنىڭ ئوزۇقلىنىش دائىرىسى كىچىك بولغاچقا، دەل ـ دەرەخلەر تېز ئۆسەلمىگەن.

قوشۇمچە: مېۋە كانى — قارادۆۋە

قارادۆۋە ناھىيە بازىرىنىڭ غەربىدىن 77 كىلومېتر يىراقلىقتا بولۇپ، چۆل ئىچىگە، ئويمانلىق گىرۋىكىگە جايلاشقان. يىل بويى قورغاق، ھۆل ـ يېغىن ئاز بولۇپ، ياز پەسلىدە قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور، سۇغىرىشتا ئاساسەن بۇلاق سۇيىگە تايىنىدۇ،سۇمەنبەسى بىرقەدەر كەمچىل بولۇشتەك ئالاھىدە تەبىئىي شارائىت بۇ يەردىكى خەلقىتە مېۋىلىك دەرەخ تىكىش ئادىتىنى يېتىلدۇرگەن. مېۋىلىك دەرەخ كۆپ سۇ، كۆپ ئەمگەك كۈچى تەلەپ قىلىمايدۇ ھەم سايە بولىدۇ، ھەم كىرىمنى ئاشۇرغىلى بولىدۇ. قارادۆۋىدىكى يەرلىك ئائىلىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆيىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە مېۋىلىك باغلىرى بار، ئازلىرىنىڭ نەچچە پۈڭ يەردە بولسا، كۆپلىرىنىڭ بىر نەچچە موغا يېتىدۇ. ئۆي سېلىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ئۆي ئالدىغا باغ ئورنى چىقىرىپ، مېۋىلىك دەرەخ تىكىدۇ ۋە تەك قويىدۇ. گۈڭشېلىشىشتىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، دادۇي، گۈڭشېلارنىڭ ھەممىسىدە مېۋىلىك باغ بەرپا قىلىنىدى، ئۇلار ئىچىدە ئالىلاش مېۋىلىك باغلارمۇ، مەخسۇس مېۋىلىك باغلارمۇ بار. ئەللىكتە 120 مو چىلانلىق باغ بار بولۇپ، 1980 ـ يىلى بىنا قىلىنغان. قارادۆۋە دېھقانچىلىق مەيدانىدا 100 مو ئۇزۇملۇك بولۇپ، 1967 ـ يىلى بىنا قىلىنغان، يىلىغا بىرنەچچە ئون تونىنا ئۇزۇم ئېلىنىدۇ. قارادۆۋىدە مېۋە ـ

چېۋە تۇرى كۆپ، سۇپىتى ياخشى بولۇپ، ئالما، ئۈزۈم، ئالۇچا، ئۆرۈك، چىلان، جىگدە، شاپتۇل، ئانار، جىنەستە، ئەنجۈر، ياڭاق، ئۈجمە، نەشپۈت قاتارلىقلار بار. ئالمىنىڭ تاش ئالما، ئاق ئالما، قىزىل ئالما قاتارلىق تۈرلىرى، ئۈزۈمنىڭ كىشمىش ئۈزۈم، قارا مۇناقى ئۈزۈم، ئاق سايۋا ئۈزۈم قاتارلىق تۈرلىرى، ئۆرۈكنىڭ تۆكلۈك ئۆرۈك، ئاچچىق ئۆرۈك، ئۆرۈك، ياغلىق ئۆرۈك قاتارلىق تۈرلىرى بار. قارادۆڭنىڭ مېۋىلىرى تاتلىق، چۈرۈك، قۇرۇتۇلغان مەھسۇلاتلىرىنىڭ سۇپىتى تېخىمۇ ياخشى. قارادۆڭنىڭ ئۆرۈك قېقى، شاپتۇل قېقى، ياڭاق، چىلان قاتارلىق مېۋىلىرىنىڭ سۇپىتى قۇمۇل بويىچە ئالدىنقى ئورۇنغا تۇرىدۇ، ئۇلار تارىختا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ پادىشاھقا تارتۇق قىلىدىغان مەھسۇلاتى بولۇپ كەلگەن. قارادۆڭنىڭ چىلىنى يېقىنقى ئىككى يىلدىن بۇيان گۈاڭجۇ سودا يىغىنىدا خېلى يۇقىرى باھاغا ئېرىشتى، ئۇ يوغان، پوستى نېپىز، ئېتى قېلىن، ئۇرۇقى كىچىك، قەنت تەركىبى يۇقىرى بولۇپ، شەندۇڭ ئۆلكىسى لېلىڭنىڭ سېرىق چىلىنى، خېبېي ئۆلكىسى ساڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ ئۇرۇقسىز چىلىنى، جېجىياڭ ئۆلكىسى يىۋۇنىڭ قوڭغۇراق چىلىنىدىن قېلىشمايدۇ. ئۈزۈم قارادۆڭنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولۇپ، يىلىغا تەخمىنەن 300 مىڭ جىڭ ئۈزۈم چىقىدۇ، بۇ، قارادۆڭ مېۋە مەھسۇلاتىنىڭ 80 پىرسەنتىنى، ناھىيىنىڭ ئۈزۈم مەھسۇلاتىنىڭ 70 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 1980 - يىلى ئاپتونوم رايون بويىچە ئېلىپ بېرىلغان قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە سورتى بايلىقلىرىنى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، قارادۆڭدىكى ئەللىكىنىڭ ئۈزۈمى تۇرپان بۇيلۇقنىڭ ئۈزۈمىدىن قېلىشمايدىغانلىقى، ئادەتتە قەنت تەركىبى 25% — 27%، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 32% كە يېتىدىغانلىقى مەلۇم بولدى، ھۆل يېيىشكە ھەم قۇرۇتۇشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

قارادۆڭنىڭ 1977 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە مېۋە ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالى

جەدۋەل 4 - 14 بىرلىكى: مىڭ جىڭ

يىل	ئومۇمىي كۆلىمى (مو)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى	بۇنىڭ ئىچىدە			
			ئالما	ئۈزۈم	ئۆرۈك	شاپتۇل	باشقىلار
1977	1430	540	35	270	230		5
1978	1660	384	19	300	60	5	
1979	1700	330	15	300		15	
1980	1300	490	30	300	130	8	22
1981	1400	1860	73	440	1040	16	191
1982	1600	405	25	250	130		
1983	1600	1180	47	660	224	38	**211**

V باپ قوشۇمچە كەسىپ

§1. بېلىقچىلىق

قۇمۇلدا سۇنئىي ئۇسۇلدا بېلىق بېقىش چىك سۇلالىسى گۈزاڭشۇينىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلانغان. خوتەن قوشۇنلىرى شىنجاڭغا كىرگەندە زوزۇڭتاڭ ئەسكەرلەرگە ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن بىرقانچە يۈز دەن تاپان بېلىق، يىلان بېلىق بېلىجانلىرىنى ئالغاچ بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر ياغاچ تۈگىلارغا بېلىجانلارنى سېلىپ ئەپكەش بىلەن كۆتۈرۈپ، ئارىلىقتىكى بېكەتلەردە دەم ئېلىپ، يەنە يول يۈرۈپ، ئاخىرى قۇمۇلغا ئېلىپ كېلىپ ئېرىق - ئۆستەڭ، كۆلچەكلەرگە قويۇۋېتىدۇ. ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتمەيلا يىلان بېلىق، تاپان بېلىق قۇمۇلنىڭ ھەممە يېرىدىكى سۇلارغا تارقىلىپ كېتىدۇ. شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) تېيەنجىنلىك ۋېن جىيىڭ قۇمۇلدىن ئۆتكەندە ئۆز خاتىرىسىگە «چۈشتە ئاكام جې شاۋلەن بىلەن بىللە خۇاڭ جۇڭ ۋە جياڭ مىڭفۇلارنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن زىياپەتكە باردىم. زىياپەتتە تاپان بېلىق كەلتۈرۈلدى. تەمى مېزىلىك بولۇپ، بۇ غەربىي شىمالدا ئەڭ ئېسىل يېمەكلىك ھېسابلىنىدىكەن» دەپ يازغان.

مىنگونىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) شېپ بىڭ قۇمۇلغا كەلگەن. ئۇ «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دەپ يازغان: «مۇئاۋىن جياڭجۇن فېڭ جۇچېن زىياپەت بەردى. زىياپەتتە بېلىق كەلتۈرۈلدى. بېلىق نەسىللىرىنى زوزۇڭتاڭ غەربىكە يۈرۈش قىلغاندا ئېلىپ كېلىنگەن. ئاڭلىسام يەنە ئىلان بېلىقمۇ بار ئىكەن. بۇنىڭ نەسلىمۇ خوتەندىن كېلتۈرۈلگەنىكەن. ئۇ ئەسلىدە شىنجاڭدا بولمىغاچقا، يەرلىك ئادەملەر ئۇنى يىلان دەپ قاراپ زادىلا يېمەيدىكەن».

ئۇيغۇرلار ئۆتمۈشتە بېلىق يېمەيتتى، بېلىقمۇ تۇتمايتتى. شۇڭا بېلىقلار ناھايىتى تېز كۆپەيسە كەتكەن. ئۇ چاغلاردا قۇمۇلنىڭ لۇكۇاڭمياۋ دېگەن جايىدا ۋە شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلىرىدە سۇ بايلىقى مول، سۇجانلىقلىرىمۇ كۆپ ئىدى، تۇرلۇك بېلىقلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگىمۇ مۇۋاپىق كېلەتتى. «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىلىرى» دە مۇنداق دېيىلگەن: «سۇباش كۆلى ئاي شەكلىدە بولۇپ، سۇيۇزۇك سۇدا ئۇزۇپ يۈرگەن بېلىقلارنى كۆرگىلى بولىدۇ». 1945 - يىلدىن كېيىن قۇمۇلدا خەنزۇ خەلقى كۆپەيمىشكە باشلىدى، بېلىقلار كۆپلەپ تۇتۇلۇپ ئىستېمال قىلىنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇباش كۆلىدىكى ۋە شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭلەردىكى سۇ مىقدارىمۇ ئازىيىپ كەتتى. 50 - يىللارغا كەلگەندە يىلان بېلىق ئازىيىپ كەتتى.

1962 - يىلى 8 - ئايدا بوغاز سۇ ئامبىرى پۈتتى. ئامبارغا سۇ قاچىلانغان يىلىلا ئامبارنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا كۆپلىگەن تاپان بېلىق سېلىندى. 1962 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا تور سېلىش ئارقىلىق بېلىق تۇتۇلۇپ كەلدى. يىلىق مەھسۇلاتى بىر توننادىن كۆپرەك بولدى.

1963 - يىلى سۇ ئامبىرىغا سىرتتىن كەلتۈرۈلگەن ئۇزۇنلۇقى بەش سۈگدىن ئارتۇق كېلىدىغان لاقا بېلىق، كۆك بېلىق، چۆپخور بېلىق، كارپ بېلىقلىرىنىڭ بېلىقجانلىرىدىن 14 مىڭى سېلىندى ھەمدە توما - توسمىلارغا بېلىق توسايدىغان سىم تورلار ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، بېلىقلارنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى، بەش يىلدا بېلىقلارنىڭ ئوتتۇرىچە ئېغىرلىقى 10 كىلوگرامدىن ئاشتى، بۇ بېلىقلار بۇ- گۈنگە قەدەر تېخى توتۇلۇپ تۈگۈمىدى، بەزىلىرىنىڭ ئېغىرلىقى 30 — 40 كىلوگرامغا يەتتى.

1964 - يىلى يەنە ئىككى سۇڭلۇق شالغۇت كارپ بېلىقىدىن 200 مىڭى سېلىنغان ئىدى، بېلىقجانلار بەك ئۇششاق بولغاچقا، بىرمۇنچىسى قېچىپ كەتتى.

1967 - يىلدىن باشلاپ رەسمىي تور سېلىپ بېلىق توتۇلدى. 1969 - يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدا يىللىق بېلىق مەھسۇلاتى ئوتتۇرا ھېسابىلا بىلەن 30 تونىنا، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 12 جىڭ بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۆزلۈكىدىن كۆپىيىدىغان تاپان بېلىقىنىڭ مەھسۇلاتى ئاساسىي ئورۇندا، چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىقىنىڭ مەھسۇلاتى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، كارپ بېلىقىنىڭ مەھسۇلاتى بىرقەدەر ئاز بولدى. كېيىن بېلىق توتۇشنىلا بىلىپ، بېلىقجان سالماسلىق ۋە پەسىلگە قارىماي كەلسە - كەلمەس توتۇش، ئوغرىلاش تۈپەيلىدىن مەھسۇلاتى يىلمۇ يىل تۆۋەنلەپ كەتتى، 1974 - يىلىغا كەلگەندە كىچىك تۆشۈكلۈك تور سېلىنغان بولسىمۇ، توتۇلغان بېلىق ناھايىتى ئاز بولدى.

1976 - يىلى يەنە چاڭجياڭ چۆپخور بېلىقى، لاقا بېلىق، كارپ بېلىقلىرىدىن بىر مىليون 600 مىڭى كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن بېلىقجانلار بەك كىچىك ۋە توشۇش مۇساپىسى ئۇزۇن بولغاچقا، زەخىملىنىش، قېچىش، ئۆلۈش تۈپەيلىدىن ئازغىنا بېلىق قالدى، 80 - يىللارنىڭ بېشىدا ئۇلارنىڭ ئېغىرلىقى تەخمىنەن بەش كىلوگرامغا يەتتى.

1978 - يىلى 10 - ئايدا يەنە 380 مىڭ دانە بېلىقجان سېلىندى، ئۇلارنىڭ ئەي بولۇش نىسبىتى تەخمىنەن 20% كە يەتتى.

1977 - يىلدىن باشلاپ لاقا بېلىق، كارپ بېلىقى سۈنئىي ئۇسۇلدا كۆپەيتىلدى. ئالدى بىلەن نەسىللىك بېلىقجانلار يېتىشتۈرۈلدى. لاقا بېلىق 6 - ئايدىن باشلاپ كۆپەيتىلدى. ئىككى قېتىم سىناق قىلىنغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولمىدى. تور ساندۇققا سېلىپ، كۆلچەكتە ۋاقىتلىق باقاندا، بىر قېتىم قاتتىق بوران چىقىپ بېلىقجانلار پۈتۈنلەي ئۆلۈپ كەتتى. يەنە بىر قېتىمدا سۇ سۈپىتى ياخشى بولمىغانلىقتىن بېلىقجانلار ئەي بولالمىدى. كارپ بېلىقىنى كۆپەيتىش ئىشى ھەر - يىلى بىر قېتىم ئىشلەنگەن بولسىمۇ، ئۇنۇمى ئىنتايىن تۆۋەن بولدى.

سۈنئىي ئۇسولدا بېلىق كۆپەيتىش سىنىقى ئېلىپ بېرىلىش بىلەن يەنە چوڭ بېلىق نەسىللىرى يېتىشتۈرۈلدى. نەسىللىك بېلىق يېتىشتۈرۈش ئۇچۇن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 35 مو يەردە 16 كۆلچەك ياسالدى.

ئوچ يىلدا چاكىجياكىنىك 1 — 1.5 سۈكىلۈق چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىق، كارپ بېلىقى بېلىقجانلىردىن 300 مىڭى سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە 3—5 سۈكى بولۇپ يېتىلگەن چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىق 100 مىڭ دانە بولۇپ، ئەي بولۇش نىسبىتى 28% كە يەتتى. ۋاقىت جەھەتتىن ئېيتقاندا كۆپىنچىسى ئالدىنقى يىلنىڭ 9 —، 10 — ئايلىرىدا كۆلگە سېلىنىپ، ئىككىنچى يىلى 6 — ، 7 — ئايلاردا كۆلدىن ئېلىندى. سىناق قىلىش، ئىزدىنىش ئارقىلىق بېلىقجانلارنى قىشتىن ئۆتكۈزۈش، بېلىقلاردا بولىدىغان بەزى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى تەجرىبىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنە بەزى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، قاتتىق بورانغا، شورغا چىداملىقلىقىنى ئاشۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە چارە — ئامالار تېخى كۆپ بولمىدى. 5 — ئاينىڭ ئالدىكەينىدە قاتتىق بوران ۋە ئىسسىق شامال چىققاچقا، كۆلدىكى سۈنىك سۈپىتى ناچارلىشىپ، شور ئۈستىگە ئۆرلەپ، بېلىقجانلاردا ئۆچەي — ئاشقازان كېسىلى، تېرە كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەر ئارقا — ئارقىدىن كۆرۈلدى. گەرچە سۈيىنى ئالماشتۇرۇش ۋە ئالدىنى ئېلىش — داۋالاش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا ناھايىتى كۆپ بېلىق ئۆلۈپ كەتتى.

1980 — يىل 7 — ئايدا بوغاز سۇ ئامبىرىغا ئۆز يېرىدە يېتىشتۈرۈلگەن چوك بېلىقلار — چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىقلىرىنىڭ بېلىقجانلىردىن 20 مىڭى سېلىندى. ئۇلارنىڭ سىرتقا ئېقىپ كېتىشى، ئۆلۈشى ناھايىتى ئاز بولدى. ئىككىنچى يىلى 7 — ئايدا بېلىق ئېغىرلىقىنى ئۆلچىگەندە 400 گىرام بولۇپ، ناھايىتى ياخشى ئۇنۇم بەردى.

1981 — يىل 7 — ئايدا سىرتقا ئېقىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى كۈچەيتىلىپ، تۇما — توسمىلاردىكى بېلىق توسايدىغان تورلارنىڭ تۆشۈكلىرى كىچىكلىتىلدى، ئۆز يېرىدە يېتىشتۈرۈلگەن 2.5 — 5 سۈكىلۈق چۆپخور بېلىق، لاقا بېلىق، كارپ بېلىقى، تاپان بېلىقلىرىدىن 260 مىڭدىن ئارتۇق بېلىقجان سېلىندى. كۆزىتىشتىن قارىغاندا، سىرتقا ئېقىپ كەتكەن ۋە ئۆلگەنلىرى ئاز بولۇپ، ئەي بولۇش نىسبىتى يۇقىرى بولغان.

1980 — يىلدىن باشلاپ، سۇ ئامبىرىنى ئادەتتە قامال قىلىش، يىل ئاخىرىدا بېلىق تۇتۇش، ئۆز يېرىدە تېز يوغىنايدىغان بېلىق خىللىرىنى يېتىشتۇرۇپ مۇدەتتىن بۇرۇن سېلىش، بېلىق تۇتىدىغان تورلارنىڭ تۆشۈكىنى يوغانلىتىش، تۇما — توسمىلاردىكى تورلارنىڭ تۆشۈكىنى كىچىكلىتىش قاتارلىق تەدبىرلەر قوللىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەرلىك بېلىقلارنىڭ نىسبىتى يىلمۇ يىل ئاشتى. 1981 — يىلى كۈز پەسلىدە ئىككى قېتىم تور سېلىش بىلەنلا تۆت تونىنىدىن كۆپىرەك لاقا بېلىقى تۇتۇلدى.

1981 — يىلى بوغاز گۈڭشېسىنىڭ بىرىنچى دادۇيى گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ شەخسىي بېلىق بېقىشىنى دادىل قوللىدى. شۇ يىلى 11 دېھقان ئائىلىسى سەككىز بېلىق

كۆلچىكى چاپتى، بۇ كۆلچەكلەرنىڭ سۇ يۈزى 16 مو كېلىدۇ. ئومومىي سېلىنغان بېلىمجان 300 مىڭ دانە بولۇپ، 8 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئادەتتىكى بېلىمجانلارنىڭ ئېغىرلىقى 200 — 300 گرامغا، چوڭلىرىنىڭكى 400 گرامغا يەتتى.

1981 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا - كىچىك سۇ ئامبىرى ئون، كۆلچەك 500 بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېلىق بېقىشقا بولىدىغان سۇ يۈزى 4694 مو، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكىسى 4456 مو، سېلىنغان بېلىمجان ئىككى مىليون 400 مىڭ دانە، 1978 - ۋە 1980 - يىلى 8.1 تونىنا لىيەنيۈي بېلىقى توتۇلدى.

بوغاز سۇ ئامبىرىنىڭ بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 3000 مو: بېلىمجان كۆلچىكى 16، كۆلىمى 35 مو؛ نەسىللىك بېلىق كۆلچىكى ئۇچ، كۆلىمى 16 مو؛ سۇنئىي ئۇسۇلدا بېلىق كۆپەيتىش ئۇسكۇنىسىدىن بىر يۈرۈش بار، تارتما تور، بېلىقسىمان تور، دولقۇنسىمان تور، ئۇچ قەۋەتلىك ئاسما تور، ئاسما تور قاتارلىق ھەر خىل بېلىق تورى بار. بۇغاز سۇ ئامبىرى ناھىيىنىڭ ئاساسىي بېلىقچىلىق بازىسى بولۇپ قالدى.

راھەتباغ گۈڭشېسىنىڭ سۇ ئامبىرىدا بېلىق بېقىلىدىغان 120 مو سۇ يۈزى بار. 1968 - يىلى 12 تونىنا بېلىق توتۇلۇپ، مو بېشى مەھسۇلاتى 100 كىلوگرامغا يەتتى.

قارادۆۋە سۇ ئامبىرىنىڭ بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 600 مو، 1964 - يىلىدىن باشلاپ بېلىق بېقىلىپ، جەمئىي 400 مىڭ دانە بېلىمجان سېلىندى. 1975 - يىلى 15 تونىنا بېلىق توتۇلۇپ، ئوتتۇرىچە مو بېشى مەھسۇلاتى 25 كىلوگرامغا يەتتى.

بۇنىڭدىن باشقا، بوغاز گۈڭشېسىدىكى گۈڭشې - دۇي كارخانىلىرىنىڭ بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 500 مو بولۇپ، جەمئىي 320 مىڭ دانە بېلىمجان سېلىندى.

1981 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ناھىيە بويىچە جەمئىي 32.9 تونىنا بېلىق توتۇلدى.

§2. ھەسەل ھەرىسى بېقىش

1958 - يىلى ئۆلايەت قۇمۇل ناھىيىسىدە ھەسەل ھەرىسى مەيدانى قۇرۇشنى پىلانلاپ، دېھقانچىلىق نازارىتىگە بىر ئايلىق ئۆگىنىشكە ئادەم ئەۋەتتى. ئاندىن ئىلىدىن ئايروپىلان بىلەن 10 ساندۇق كاپكاز نەسىللىك ھەرە ئەكەلدۇرۇپ، سىناق تەرىقىسىدە بېقىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1959 - يىلى خۇبېيدىن 500 ساندۇق ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋېلىپ كېلىپ «راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى بىلەن ساقا دېھانچىلىق مەيدانىنىڭ ھەرقايسىسىغا 100 ساندۇقتىن بەردى. قالغانلىرىنى پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى، شەھەر ئەتراپى، تىيانشان، قارادۆۋە، غەربىي تاغ، ئاستانە، راھەتباغ گۈڭشېلىرىغا بۆلۈپ بەردى. بۇ ئورۇنلار ھەسەل ھەرىسى بېقىشتا تەجرىبە

سىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەسەل ھەرىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆلدى ۋە قېچىپ كەتتى.

1960 - يىلى ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانى خۇبېي ئۆلكىسىدىن 150 سانـدۇق ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋېلىپ كېلىپ دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ھەسەل ھەرىسى مەيدانى قۇردى، بۇ مەيدان ناھىيىلىك باغۋەنچىلىك مەيدانىغا قارايدىغان بولدى. لېكىن ئۇ چاغدا تېخنىكا كۈچى يېتەرسىز بولغانلىقى، ھەرقايسى جەھەتلەردىكى خىزمەتلەر دېگەندەك ماسلاشتۇرۇلمىغانلىقى ئۈچۈن، شۇ يىلى قىشتا ھەسەل ھەرىلىرى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىدى. 1961 - يىلىنىڭ بېشىدا باغۋەنچىلىك مەيدانى يەنە خۇبېيغا ئىككى كىشى ئەۋەتىپ، 65 سانـدۇق ئىتالىيە ھەسەل ھەرىسى سېتىۋالدى ۋە شۇ جاينىڭ ئۆزىدە باقتى. بېقىش جەريانىدا ئۆگىنىش ئارقىلىق ھەسەل ھەرىسى شۇ يىلىلا 120 سانـدۇق قۇققا كۆپەيتىلدى. بۇنىڭدىن 50 سانـدۇق قايتۇرۇپ كېلىندى. 70 سانـدۇق ھەسەل ھەرىسى خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ يېدۇ ناھىيىسىدە داۋاملىق بېقىلدى. قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كەلگەن 50 سانـدۇق ھەسەل ھەرىسىنىڭ بىر قىسمى قىشتىن ئامان - ئېسەن ئۆتتى.

1962 - يىلى ئەتىيازدا ھەرىلەرنى سانـدۇقلارغا ئايرىپ سىرتقا چىقارغاندا 20 سانـدۇق قالدى. خۇبېيدا بېقىلغىنى ئىككىنچى يىلى يەنە كۆپەيمەپ 120 سانـدۇققا يەتتى، بۇنىڭدىن 40 سانـدۇقى شۇ جايدا سېتىۋېتىلدى، قالغان 80 سانـدۇق ھەسەل ھەرىسى قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كېلىندى. ھەسەل ھەرىسى باققۇچى بىرنەچچە ئىشچى ئەمەلىيەت ئارقىلىق ھەسەل ھەرىسى بېقىشنىڭ ئادەتتىكى تېخنىكىسىنى خېلى پىششىق ئىگىلىۋالدى، شۇ يىلى ھەسەل ھەرىسى 100 سانـدۇقتىن ئېشىپ كەتتى.

1965 - يىل 7 - ئايدا، ھەسەل ھەرىلىرى تۈيۇقسىزدىنلا ياۋروپا چىرىش كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، كۆپلەپ ئۆلۈپ قالدى، ئۆلۈش نىسبىتى 50% تىن ئېشىپ كەتتى. ھەرە باققۇچى خادىملار پۈتۈن كۈچ بىلەن قۇتقۇزغان بولسىمۇ، قىش كېلىشتىن ئىلگىرى ئاران 40 سانـدۇق ھەرە قالدى. ھەرە باققۇچى خادىملارنىڭ كۆڭۈل قويۇپ پەرۋىش قىلىشى بىلەن، بۇ ھەرىلەر قىشتىن ئامان - ئېسەن چىقتى، 1968 - يىلى يەنە كۆپەيمەپ 70 سانـدۇقتىن ئاشتى. بىرقانچە يىللىق ئەمەلىيەت ئارقىلىق ناھىيىدىكى ھەرە باققۇچى خادىملار مەلۇم تەجرىبىلەرنى توپلاپ، بىر يۈرۈش ئەتراپلىقراق بولغان ھەرە بېقىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىۋالدى. ھەرە بېقىش ئىشلىرى مۇقىم راۋاجلىنىش باسقۇچىغا كىردى، 1968 - يىلدىن 1974 - يىلغىچە ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 70 سانـدۇقتىن كۆپرەك ھەرە ساقلاپ قېلىندى.

1976 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن، ھەسەل ھەرىسى مەيدانى نەسىلىك ھەسەل ھەرىسى مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ ھەسەل ھەرىسى بېقىش ئىشلىرى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. شۇ يىلى ھەسەل ھەرىسى تېز كۆپەيمەپ 512 سانـدۇققا يېتىپ، 1974 - يىلدىكىنىڭ بەش ھەسسىسىگە باراۋەر كەلدى. 1977 - يىلى يەنە كۆپەيمەپ 651 سانـدۇققا يەتتى. شۇ يىلى 11 مىڭ 58 كىلوگرام ھەسەل ئېلىنىپ، تارىختا ئەڭ

يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى. 1980 - يىلدىن كېيىن ھەسەل سېتىلمىغانلىقتىن، ھەسەل ھەرىسى ئازىيىپ كەتتى، يەنى 100 ساندۇق ئەتراپىدا قالدى. 1982 - يىلى 46 ساندۇققا چۈشۈپ قالدى.

1976 - يىلدىن باشلاپ، نەسىلىك ھەسەل ھەرىسى مەيدانى گۈڭشې - دۈيىلەر، دېھقانچىلىق بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئورۇنلىرى ۋە خۇسۇسىي ئائىلىلەرنى 370 ساندۇقتىن كۆپرەك ھەسەل ھەرىسى بىلەن تەمىنلىدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېسساب بىلەن 4 — 5 مىڭ كىلوگرامدىن ھەسەل ئېلىندى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىرمۇنچە سېرىق موم ئىشلەپچىقىرىلدى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئون مىڭ يۈەندىن كۆپرەكىكە يەتتى.

ناھىيە بويىچە كۆپ يىللاردىن بۇيانقى ھەسەل ھەرىسى ۋە ھەسەل مىقدارى جەدۋەل 4 - 15 بىرلىكى: ساندۇق، كىلوگرام

يىل	ھەسەل ھەرىسى ساندۇقى	مەھسۇلات مىقدارى	يىل	ھەسەل ھەرىسى ساندۇقى	مەھسۇلات مىقدارى
1965	45	4000	1975	227	4000
1966	45	4000	1976	512	4000
1967	48	4000	1977	651	11580
1968	73	3800	1978	505	6982
1970	73	3800	1980	150	7200
1971	75	8300	1981	105	13400
1972	93	2000	1982	46	2900
1973	80	8100	1983	142	9430
1974	100	1400			

§3. پىلە بېقىش

مىلادى 1 ئەسىردە مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى جايلىرىنىڭ ئۇجمە ئۆستۈرۈپ پىلە بېقىش تېخنىكىسى غەربىي يۇرتقا تارقالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، خوتەن شىنجاڭنىڭ پىلىچىلىك مەركىزى بولۇپ قالدى. قۇمۇلنىڭ ھاۋاسى قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن پىلىچىلىك ئىزچىل تۈردە تەرەققىي قىلالمىدى. لېكىن ئۇجمە تېكىش بۇ جايدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادىتى بولۇپ قالدى، ھەممە ئائىلىلەرنىڭ ئۆيلىرىنىڭ ئالدى-كەينىدە ئۇجمە دەرەخلىرى بار، توغۇچى، لاپچۇق (قۇمۇلنىڭ پىلە بېقىش مەركىزى)

لاردىكى دېھقانلار ئولتۇراقلاشقان جايلاردا 100 نەچچە يىللىق قېرى ئۇجمە دەرەخ لىرى ناھايىتى كۆپ.

چىك سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۇ يىللىرىدا زوزۇكتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇ شىنجاڭدا ئۇجمە دەرەخلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ ئىكەنلىكىنى، ئەمما قوشنا دۆلەتلەرگە ئېھتىياجلىق بولغان يېپەكلەرنىڭ ئىچكى جايلاردىن تېشۇپ كېلىنىدىغانلىقىنى، يول يىراق بولغاچقا تېشۇشنىڭ ئىنتايىن قولايسىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، شىنجاڭدا پىلىچىلىكنى كەڭ كۆلەمدە راۋاجلاندۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قۇمۇل، تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇلاردا پىلە - ئۇجمىچىلىك ئىدارىسى تەسىس قىلىدۇ. خۇجۇ قاتارلىق جايلاردىن نۇرغۇن پىلە باققۇچى، يېپەك توقۇلما توقۇغۇچى ئۇستىلارنى يالالاپ كېلىدۇ، ئۇلار 394 تاختا پىلە ئۇرۇقى ئالغاچ كېلىپ، شىنجاڭدا ئۇجمە كۆچىتى تىكىش، نوتا باستۇرۇش، ئۇجمە تېرىش، پىلە بېقىش، پىلە غوزىكى يۇيۇش، پىلە غوزىسىنى قاينىتىش، مەشۇت چىقىرىش، توقۇش قاتارلىق تېخنىكىلارنى ئۆگىتىدۇ. قۇمۇلدا 5 - ، 6 - ئايلاردا ھاۋا بەك ئىسسىپ كېتىش، قۇرغاق ئىسسىق شامال چىقىش تۈپەيلىدىن پىلىلەردە كېسەل كۆپ بولغاچقا، پىلىچىلىك توختاپ قالغان.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا تۇغۇچى، لاپچۇق، قارا-دۆۋە، راھەتباغلاردا ئۇيغۇرلار يەنە پىلە باقىدۇ. 1959 - يىلى 100 قۇتا، 1960 - يىلى 250 قۇتا پىلە قۇرۇتى بېقىلغان بولۇپ، پىلە ئۇرۇقى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ كېلىنگەن، ئىككى يىلدا جەمئىي 100 دەندىن ئارتۇق پىلە غوزىسى ئېلىنغان، كېيىن پىلە غوزىسى ئاز بولغانلىقى، ئۇنى سېتىۋالىدىغان ئادەم بولمىغانلىقى ئۈچۈن پىلىچىلىك يەنە توختاپ قالغان، پىلىچىلىك تېخنىكىلىرىمۇ يۆتكىلىپ كەتكەن.

1971 - يىلدىن باشلاپ يەنە بەزى گۈڭشې ئەزالىرى ئاندا - ساندا پىلە باققان. شۇ يىلى 80 جىك پىلە غوزىسى سېتىۋېلىنغان. 1974 - يىلدىن كېيىن ھەر يىلى ئاز مىقدارda پىلە غوزىسى سېتىۋېلىندى. 1974 - يىلى 250 جىك، 1975 - يىلى 190 جىك، 1976 - يىلى 200 جىك، 1978 - يىلى 30 جىك، 1979 - يىلى 140 جىك، 1980 - يىلى 106 جىك، 1983 - يىلى 140 جىك سېتىۋېلىندى.

ناھىيە بويىچە ئۇجمە دەرىخىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 4 - 16 بىرلىكى: تۈپ

يىل	تۈپ سانى	يىل	تۈپ سانى	يىل	تۈپ سانى
1973	6400	1977	2800	1981	4400
1974	6500	1978	8700	1982	3470
1975	5600	1979	1240	1983	13160
1976	5400	1980	7300		

§4. بۇغا بېقىش

1979 - يىلى تىيانشان گۈڭشېسى بىرنەچچە ئون بۇغىنى تۈتۈۋېلىپ، تاغ ئىچىدە قوتان ياساپ باقتى.

1980 - يىلى بۇغىلار 59 غا يەتتى، شۇ يىللىق كىرىم 63 مىڭ يۈەن، چىقىم 40 مىڭ يۈەن، پايدا 23 مىڭ يۈەن بولدى.

1981 - يىلى بۇغىلار 93 كە يەتتى، 16.6 كىلوگرام بۇغا يۇمران مۇڭگۈزى ئېلىندى.

بۇغا بېقىش قىيىن بولغاچقا، 1982 - يىلى تاشقى سودا تارماقلىرى بىلەن ئالاقىلىشىش ئارقىلىق، كۆپىنچىسى سېتىلدى. قالغان بۇغا 22 بولۇپ، 11.2 كىلوگرام بۇغا يۇمران مۇڭگۈزى ئېلىندى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئاران 12 بۇغا قالدى. 8.6 كىلوگرام بۇغا يۇمران مۇڭگۈزى ئېلىندى.

§5. توخۇ بېقىش

توخۇ — قۇمۇلدىكى دېھقان ئائىلىلىرى باقىدىغان ئاساسلىق ئۆي قۇشى. قۇمۇل ۋاڭلىقى دەۋرىدە، ھەربىر ئۈيغۇر دېھقان ئائىلىسى ئوردا ئۈچۈن بەش توخۇ، بەش ئۆردەك بېقىش، شۇنداقلا ھەربىر توخۇ، ئۆردەكتىن يىلىغا 10 ئاي تۇخۇم ئېلىش بويىچە ھېسابلاپ ھەر يىلى 300 دانە ئۆردەك، توخۇ تۇخۇمى تاپشۇرۇش بەلگىلەنگەن، بۇ «تۆمۈر توخۇ - ئۆردەك» دەپ ئاتالغان. 1938 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن لىگورىن توخۇسى كىرگۈزۈلدى. ئازادلىقتىن كېيىن يەنە ئاۋستىرالىيە قارا توخۇسى، لۇخۇا قاتارلىق توخۇ نەسىللىرى كىرگۈزۈلدى. ھازىر تۇخۇم، گۆش توخۇلىرى ئون نەچچە خىلغا يەتتى.

1958 - يىلدىن كېيىن بەزى گۈڭشې - دۇيلەر كوللېكتىپ ھالدا توخۇ بېقىشقا باشلىدى، ئادەتتە 200 — 300 توخۇ باقتى، چوڭ توخۇ فېرمىلىرىدا مىڭدىن ئارتۇق توخۇ بېقىلدى. قۇمۇلنىڭ كىلىماتى قۇرغاق بولغانلىقى ئۈچۈن، توخۇ پىت بېسىپ، تۇخۇملىرى چۈشۈپ، ئورۇقلاپ كېتىدۇ، ئاز تۇغىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، توخۇ ۋاباسى توخۇ بېقىش ئىشلىرىغا زور زىيان يەتكۈزدى، توخۇ ۋاباسى تارقالغاندا توخۇلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى، شۇڭا قۇمۇلدا توخۇ بېقىش ئىشلىرى ئىزچىل ھالدا راۋاجلىنالمىدى.

تاشۇبلىق، لاپچۇق، قارادۆۋىلەردە دېھقانلار باققان توخۇلارنىڭ كاتىكى يوق. كېچىسى دەرەخ ئۈستىدە ياتىدىغان بولغاچقا، پىت‌باسمايدۇ، كۆپ تۇغىدۇ. بۇرۇن سىياسەت دائىم ئۆزگىرىپ تۇرغاچقا، توخۇ كۆپ بېقىلمىغانىدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئۇمۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى تەڭشەلدى، توخۇ باقىدىغان بىر تۈركۈم كەسپىي ئائىلە

لىلەر بارلىققا كەلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە 100 دىن ئارتۇق توخۇ باققان كەسىپىي ئائىلە 75 كە يەتتى. ئاستانە گۈڭشې 2 - دادۇي 1 - ئىشلەپ چىقىرىش دۇيىنىڭ ئەزاسى جاڭ شۆجياڭ 1981 - يىلى 100 توخۇ بېقىپ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بازارنى 1800 جىڭدىن ئارتۇق توخۇم، 100 دىن ئارتۇق گۆش توخۇسى بىلەن تەمىنلەپ، 2600 يۈەندىن ئارتۇق پايدا ئالدى.

1982 - يىلى ناھىيە بويىچە 99 مىڭ 600 جىڭ، 1983 - يىلى 50 مىڭ 800 جىڭ توخۇم ئېلىنىپ، بازارنى تەمىنلەش كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى.

VI باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغان ھەربىيلەر ئىچكى ئۆلكىلەردىن تۆمۈر ئەسۋابلارنى ۋە يېڭى تېرىقچىلىق تېخنىكىلىرىنى ئېلىپ كېلىپ، بوقۇسا ۋە ئۇلاغ كۈچى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىغان. لېكىن قالاق تۈزۈم تۈپەيلىدىن تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولغان، دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلگە قەدەر تېرىقچىلىق تېخنىكىسى خېلىلا تۆۋەن سەۋىيىدە تۇرۇپ كەلگەن، بوقۇسا تېرىقچىلىقتا ئاساسىي ۋاستە قىلىنغانىدى. يەنە بىر قىسىم دېھقانلار ئۇلاغلىرى ۋە بوقۇسىسى بولمىغاچقا، يەنىلا گۈرجەك ۋە كەتمەن بىلەن يەر ئاغدۇراتتى، ترانسپورتتا يەنىلا تۆمۈر ھارۋا ۋە قەدىمدىن بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ياغاچ ھارۋا ئىشلىتىلەتتى، رىزىنكە چاقلىق ھارۋا ئىنتايىن ئاز ئىدى. خامان تېپىشتە تاغلىق رايونلاردا يەنىلا چارۋىغا دەسسىتىش ئۇسۇلى قوللىنىلسا، دېھقانچىلىق رايونلىرىدا تۇلۇق ئىشلىتىلەتتى. تېرىشتا ئۇرۇقنى قول بىلەن چېچىش ئۇسۇلى قوللىنىلغاچقا، مايسلار تەكشى ئۇنمەيتتى. شېكى شىسەي دەۋرىدە، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش تەسەۋۋۇرى ۋە پىلانى ئوتتۇرىغا قويۇلدى، قۇمۇلدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق تەجرىبە مەيدانى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىرنەچچە خىل يېڭى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنى كىرگۈزۈلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە ئاتقا سۆرىتىلىدىغان ئورۇش ماشىنىسى، سىيالكا، قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان، يالغۇز چىشلىق ساپانلار بار ئىدى. كېيىن شېكى شىسەيىنىڭ كومپارتىيەگە قارشى ئەپتى - بەشىرىسىنىڭ ئۇزۇل - كېسىل ئاشكارىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ پىلانمۇ بىر ياقتا قايرىلىپ قالدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى ئىسلاھ قىلىش ۋە يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش خىزمىتىگە ئەھمىيەت بەردى. 1955 - يىلى تېخنىكا تۈرىملاشتۇرۇش پونكىتى قۇرۇلۇپ، 143 نەپەر تېخنىك تەربىيەلەندى، شۇ يىلى ناھىيە بويىچە يېڭى تىپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمىنىدىن 173 دانىسى ئومۇملاشتۇرۇل-

دى. ئەككەنچى يىلى يەنە 634 دانە ئومۇملاشتۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئون قۇرلۇق سىيالكا، قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان، ھەرخىل يېڭى تىپتىكى ساپانلار، «Z» شەكىللىك تىرنا، كولتىۋاتور، بۇغداي ئورۇش ماشىنىسى، چاقلاش ماشىنىسى قاتارلىقلار بار. شۇنىڭدەك ئۇچ قېتىم كۆرس ئېچىلىپ، يېڭى تىپتىكى يېڭى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى بىلەن مەشغۇلات ئېلىپ بارىدىغان 508 كىشى تەربىيىلەپ چىقىلدى.

1958 - يىلى خەلق گۈللىشىنى قۇرۇلغاندىن كېيىن يەرلەر تۇتاشتۇرۇلۇپ، ئېتىز بويلىرىدا كەڭ يوللار ياسالدى، بۇ، يېزا ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋزەل شەرت - شارائىت يارىتىتى، شۇ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن Д54 تىپلىق ۋە NF-Z40 تىپلىق تراكتورنىڭ ھەرقايسىسىدىن بىر دانە، KDP35 تىپلىق تراكتوردىن ئىككى دانە كىرگۈزۈلدى، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ناھىيىسى يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش يولىغا قەدەم تاشلىدى. 1960 - يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا تىپلىق تراكتور 16 گە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 606 ئات كۈچىگە يەتتى. سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك سايمىنى 45 كە، كومبايىن يەتتىگە، ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى يەتتىگە، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پرېتسىپ سەككىزگە، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇغىرىش، توختام سۇلارنى چىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 250 ئات كۈچىگە يەتتى.

1970 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 84 كە يەتتى، 1960 - يىلىدىكىدىن تۆت ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى، بۇلاردىن تاشقىرى، يەنە 13 قول تراكتورى، تۆت يۈك ماشىنىسى كۆپەيتىلدى. 1960 - يىلىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پرېتسىپ سەككىزدىن 32 گە يەتتى، ئۇچ ھەسسە ئاشتى؛ سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنى 45 تىن 142 گە يەتتى، ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇغىرىش، توختام سۇلارنى چىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 250 ئات كۈچىدىن 2619 ئات كۈچىگە يەتتى، توققۇز ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى؛ لېكىن كومبايىن يەتتىدىن ئازىيىپ ئىككىگە، ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى يەتتىدىن ئازىيىپ بەشكە چۈشۈپ قالدى.

1980 - يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 235 كە يەتتى، 1970 - يىلىدىكىدىن 1.8 ھەسسە كۆپەيدى. بۇلاردىن تاشقىرى، قول تراكتورى 97 گە يەتتى، ئالتە ھەسسە كۆپەيدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى 40 قا يەتتى، توققۇز ھەسسە كۆپەيدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پرېتسىپ 91 گە يەتتى، ئىككى ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى؛ سۆرىتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمىنى 208 گە يەتتى، 0.5 ھەسسە كۆپەيدى؛ يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇغىرىش، توختام سۇلارنى چىقىرىش قۇرۇلمىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 8250 ئات كۈچىگە يەتتى، ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى؛ ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى 24 كە يەتتى، تۆت ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن،

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمىنىڭ يولغا قويۇلۇشى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خىزمىتىدە ناھايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى. بۇ، ئاساسەن، تۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ: بىرىنچى، چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنىڭ ئۆزگەرگەن ئەھۋالىغا ئۇيغۇنلىشىش ئىقتىدارى تۆۋەنلەپ كەتتى، سانى كۆپەيگەن بولسىمۇ، مەشغۇلات مىقدارى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ كەتتى. ئەمما، قول تراكتورى ۋە كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور قاتارلىق كىچىك تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشتى ۋە ناھايىتى تېز كۆپەيدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن ئىلگىرىكى 1978 ـ يىلى ناھىيە بويىچە قول تراكتورى ۋە كىچىك تۆت چاقلىق تراكتورلىرىدىن ئاران 56 سى بار ئىدى، 1983 ـ يىلى 241 گە يېتىپ، 3.3 ھەسسە كۆپەيدى. ئىككىنچى، گۈڭشې ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتىرىتىنىڭ رولى كۆرۈنەرلىك تۆۋەنلەپ كەتتى، ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى، گۈرۈپپىلار، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى كۆپەيدى، 1979 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور 192 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 35% نى، دادۇيلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 39% نى، ئىشلەپچىقىرىش دۆيى ـ گۈرۈپپىلىرى ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 26% نى ئىگىلەيتتى، شەخسىيلەرنىڭ يوق ئىدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە چوڭ تىپتىكى تراكتور 318 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 25% نى ئىگىلەپ، 1979 ـ يىلىدىن 10% ئازايدى؛ دادۇي ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 33% نى ئىگىلەپ، 1979 ـ يىلىدىكىدىن 6% ئازايدى؛ ئىشلەپچىقىرىش دۆيى، گۈرۈپپىلىرى ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 27% نى ئىگىلەپ، 1979 ـ يىلىدىكىدىن 1% ئازايدى؛ شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 47 دانە بولۇپ، 15% نى ئىگىلىدى. 1979 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كىچىك تىپتىكى تراكتور 57 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى يوق ئىدى، 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە كىچىك تراكتور 241 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە شەخسىلەر ئىگىدارچىلىقىدىكىسى 165 بولۇپ، ئومۇمىي كىچىك تراكتورنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى.

1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلۇپ، گۈڭشې ـ دۆيلەر ئىگىدارچىلىقىدىكى 269 چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورنىڭ 178 ى ھۆددىگە بېرىلدى. ھۆددىگە بېرىش شەكلى مۇنداق ئۈچ خىل بولدى: (1) چوڭ ھۆددىگە بېرىش (ئۈچ يىل ياكى بەش يىلغىچە پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش)؛ (2) تۆتنى بېكىتىش، ئىككىنى بىرلىكىكە كەلتۈرۈش (ۋەزىپىنى، ماي سەرپىياتىنى، خادىملارنى، تەننەرخىنى بېكىتىش، ھېساباتىنى، تەقسىماتىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش)؛ (3) كىرىمگە قاراپ تەقسىم قىلىش (80 پىرسەنتنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش، 20 پىرسەنتنى ئۆزىگە قالدۇرۇش). شۇ يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي كىرىمى 2 مىليون 250 مىڭ يۈەنگە، چىقىمى 1 مىليون

750 مىڭ يۈەنگە، ساپ پايدىسى 500 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش خىزمىتىدە ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن داشقازانىنىڭ تامىقىنى يېيىشتەك قالاق ھالەت ئۆزگەرتىلدى.

§1. ئاپپاراتلار ۋە قوشۇن

1. ئاپپاراتلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئاپپاراتى ئەڭ دەسلەپ 1960 - يىلى قۇرۇلغان. ئۇ چاغدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىدارىسىنىڭ ماشىنىسازلىق بۆلۈمچىسى دەپ ئاتىلاتتى. 1963 - يىلى تراكتور پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1975 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلدى، 1980 - يىلى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى، بۇ بۆلۈم قارىمىقىدا رېمونت، پەن - ماتارىپ، تەربىيىلەش، تېخنىكا ئومۇملاشتۇرۇش، بىخەتەرلىك باشقۇرۇش، مالىيە گۇرۇپپىسى بولۇپ ئالتە باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى. بۆلۈمدە 15 كىشى بار بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۈچ ئورۇن قارايدىغان بولدى.

(1) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى: 1959 - يىلى پالۋانتۇر، راھەت-باغ، ئاستانە، توغۇچىدىن ئىبارەت تۆت گۇڭشېدا ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترەتى قۇرۇلدى. 1964 - يىلى بۇ تۆت ئەترەت بىرلەشتۇرۇلۇپ، ئىككى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتى قىلىندى، 1966 - يىلىغا كەلگەندە، ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتى سەككىزگە يەتتى. 1976 - يىلى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترەتلىرى ئاساسىدا، گۇڭشې - مەيدانلار يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغاندا 16 گە يەتتى. كېيىن ساقا، دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش سىستېمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتىدىن 12 سى قالدى. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتلىرى، ئاساسەن، ئۆزى تۇرۇشلۇق گۇڭشېنىڭ ئېتىز - ئېرىق ماشىنا مەشغۇلاتى ۋە بىر قىسىم تېخنىكا ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تراكتورچىلارنى ۋەكالىتەن تەربىيىلەش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى. يېزا ئىگىلىكىدە مەسئۇلىيەت تۇزۇمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش يوللىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى پونكىتلىرى پەيدىنپەي ئۇنۇمۇبرسال تېخنىكا مۇلازىمىتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا يۈزلەندى.

(2) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى باشقۇرۇش پونكىتى: بۇ پونكىت 1981 - يىلى قۇرۇلغان، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى بۆلۈمى رەھبەرلىك قىلىدىغان مەمۇرىي كەسپىي ئورۇن بولۇپ، ھەرقايسى گۇڭشېلارنىڭ تراكتور باشقۇرۇش، ماشىنا مەشغۇلاتى پىلانى، يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇشنى راۋاجلاندۇرۇش پىلانى، بىخەتەرلىك

باشقۇرۇش، ماشىنا مەشغۇلاتىنىڭ تېخنىكىلىق ئەھۋالى، تراكتور، ماشىنا ـ سايمانلارغا نومۇر تاختىسى، كېنىشكا تارقىتىش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولدى.

(3) يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئەتىرىتى ۋە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى دائىملىق كۆرسى: 1981 ـ يىلى قۇرۇلغان، تېخنىكا ئومۇملاشتۇرۇش ئەتىرىتى بىلەن دائىملىق كۇرس بىر بەنزە بولۇپ، ئىككى ۋېۋىسكا ئاسسىدۇ، سەككىز ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بار، يېڭى تىپتىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى، يېڭى تېخنىكىلارنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە تراكتورچىلارنى تەربىيىلەش خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

2. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوشۇنى

يېڭى تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرى ۋە ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنىڭ كىرگۈزۈلۈشى، ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ۋە كۆپەيىشىگە ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى تېخنىكا قوشۇنى ئۆزلۈكسىز زورايدى. 50 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېڭى تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئۇچۇن، تۆت قارار كۇرس ئېچىلىپ، يېڭى تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنى باشقۇرىدىغان خادىمدىن 651 ى تەربىيىلىنىپ، كېيىنكى چاغلاردا چوڭ تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ سايمانلىرىنى كىرگۈزۈش ۋە ئىشلىتىش ئۇچۇن ئاساس سېلىندى.

1958 ـ يىلى ناھىيە بويىچە تۇنجى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەتىرىتى قورۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئەتىرەت تېخنىكا خادىملىرىنى تەربىيىلەش خىزمىتىنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇپ، 55 كىشى قاتناشقان بىر قارار كۇرس ئاچتى، 1959 ـ يىلى ئىككىنچى قارار كۇرس ئېچىپ، 65 كۇرسانت قوبۇل قىلدى، 1960 ـ يىلى ۋىلايەتتە ئېچىلغان كومبايىنچىلار كۇرسىغا ئادەم ئەۋەتىپ قاتناشتۇردى. 1964 ـ ، 1965 ـ يىللىرى ئۇچىنچى، تۆتىنچى قارار كۇرس ئېچىلدى. بۇ كۇرسلاردا تەربىيىلەنگەن خادىملار پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتىكى تايانچلاردىن بولۇپ قالدى.

1977 ـ يىلدىن بۇيان، قىش پەسلىدىكى بىكار ۋاقىتلاردىن پايدىلىنىپ، قەرەلسىز ھالدا 20 نەچچە قارار ھەر خىل قىسقا مۇددەتلىك كۇرس ئېچىلىپ، 600 گە يېقىن كىشى تەربىيىلەندى. 1980 ـ يىللا ناھىيە ۋە پونكىتلار ئاچقان كۇرسلاردا 381 كىشى نۆۋەت بىلەن تەربىيىلەندى. ناھىيىلىك دائىملىق كۇرس قۇرۇلغاندىن كېيىن، جەمئىي سەككىز قارار كۇرس ئېچىپ، 174 ئادەم ـ قېتىم تەربىيىلىدى. ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى خادىملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ناھىيىنىڭ ئۆزىدە تەربىيىلەپ يېتىشتۇرۇلگەن.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى قوشۇنى يوقلۇقتىن بارلىققا كېلىپ، بارغانسېرى زورىيىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى جانلىق كۈچ بولۇپ قالدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئومۇمىي ئادەم سانى 1182 گە يەتتى،

بۇنىڭ ئىچىدە شوپۇر، تراكتورچى 931 نەپەر، باشقۇرۇش خادىمى 77 نەپەر، باشقا ئىشچىلار 111 نەپەر، باشقۇرۇش خادىملىرى ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم سەۋىيىسىدىكىلەر توققۇز، ئوتتۇرا تېخنىكوم سەۋىيىسىدىكىلەر 43.

§2. مەشغۇلات سەۋىيىسى

1955 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئىچكىرىدىن قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان ۋە ئاتقا سۆرىتىلىدىغان سيالكا كىرگۈزۈلۈشكە باشلىدى ۋە تەدرىجىي ھالدا بوقۇسا بىلەن يەر ئاغدۇرۇش ۋە ئادەم كۈچى بىلەن ئۇرۇق سېلىشنىڭ ئورنىنى دەسسىدى.

1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم پۈتۈن شىنجاڭدا «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشىنى زور كۈچ بىلەن ياخشى تۈتۈشنى چاقىرىق قىلغاندىن كېيىن، «ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى يول»لار ئېتىز - ئېرىق مەشغۇلاتلىرىنى ماشىنىلاشتۇرۇشقا پايدىلىق شەرت - شارائىت يارىتىپ بەردى، ماشىنىلاشقان مەشغۇلات سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. شۇ يىلى، ناھىيە بويىچە تۆت ماشىنىلاشقان تېرىقچىلىق ئەترىتى 14 گۇڭشې - مەيدانىدا 56 مىڭ 600 مو يەردە ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلدى، بۇ، پۈتۈن ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ 27 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. 1965 - يىلى ناھىيە بويىچە 40 تراكتور بار بولۇپ، يىللىق ئومۇمىي مەشغۇلات مىقدارى 235 مىڭ موغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە: 155 مىڭ مو تېرىلغۇ يەر ئاغدۇرۇلدى، 7800 مو يەرنىڭ قىرى چېپىلدى ياكى تۆزلەندى، 2200 مو يەردە چۆنەك ئېچىلدى، 34 مىڭ مو يەرنىڭ زىرائىتى ماشىنا بىلەن تېپىلدى. يېزا ئىگىلىك تىرانسپورتى مىقدارى 120 مىڭ تونىنا - كىلومېتر غا يەتتى، بۇ، 36 مىڭ ئۆلچەملىك موغا باراۋەر كېلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش ئىشلىرى دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى.

1971 - يىلى 8 - ئايدا گووۋۇيۈەن مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش يىغىنىنى چاقىردى، قۇمۇل ناھىيىسىدە ماشىنا بىلەن مەشغۇلات قىلىش تۈرى كۆپەيدى، «ئاغدۇرۇش، تىرنىلاش، تېرىش» تىن ئىبارەت كونا ئۇچ تۈردىن ماشىنا كۈچى بىلەن كولتىۋاتسىيە قىلىش، قوشۇمچە ئوغۇتلاش، خىمىيەۋى ئوغۇتنى چوڭقۇر بېرىش، ماشىنا كۈچى بىلەن يىغىش، مۇزاپىق مىقداردا ئۇرۇق سېلىش، ماشىنا كۈچى بىلەن يۇڭ قىرقىش، پۈركۈپ سۈغىرىشقا كېڭەيدى. ماشىنا بىلەن يەر ئاغدۇرۇش كۆلىمى 75% كە، ماشىنا كۈچى بىلەن تېرىش كۆلىمى 60% كە، يېزا ئىگىلىك تىرانسپورت مىقدارى 50% كە يەتتى ھەمدە كەڭ دائىرىدە ماشىنا بىلەن مەشغۇلات قىلىش سىنىقى ئېلىپ بېرىلىپ، مەلۇم تەجرىبە ھاسىل قىلىندى.

1980 - يىلدىن كېيىن، يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ ئۇنىڭغا ماسلىشىش چانلىقى ناچار بولغانلىقى، كىچىك تىپتىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى بىر مەھەل ئېھتىياجنى قاندۇرالمىغانلىقى سەۋەبلىك، بىر ئۆتكۈنچى مەزگىل شەكىللىنىپ، ماشىنا

بىلەن مەشغۇلات قىلىش سەۋىيىسى تۆۋەنلەپ كەتتى. 1983 - يىلى بۇغداي پۈتۈنلەي قۇرغاق بىلەن ئورۇلدى.

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ماشىنىلاشقان مەشغۇلات سەۋىيىسى

جەدۋەل 4 - 17

تۈرلەر / يىللار	يەر ئاغدۇرۇش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	تېرىش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	يەر قېزىش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	كولتىۋاتسىيە (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	يوك قىمرىقىش (kg)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)	بوغداي ئورۇش (مىڭ مو)	مەشغۇلات سەۋىيىسى (%)
1978	220	68.7	170	53.1	15.6	4.9	4.4	1.4			8.6	2.7
1979	213	84.5	170	67.4	15.7	6.2	4.4	1.7			8.7	3.4
1980	150	62.8	112	46.9	9.6	4	3.5	1.5	1500	0.2	0.87	0.4
1981	157	64	120	48.9	12	4.9	4.2	1.7	2000	2.2	1.5	0.6
1982	134	55.2	114	46.9	9.5	3.9	0.7	0.29	3000	4	1.5	0.62
1983	123	52.8	96	41.2	7.5	3.2	0.1	0.04	8000	11.1		

§3. ماشىنا - سايمان تۈرى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە قۇمۇل دېھقانلىرى ئىشلەتكەن ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى، ئاساسەن، تۆۋەندىكى بىرقانچە تۈرلۈك ئىدى:

تېرىقچىلىق قوراللىرىدىن: بۇقۇسا، كەتمەن، چاغلىغۇچ تىرنا، تۆت چىشلىق تىرنا، گۈرجەك، سۆرەم؛

ئورۇش ۋە خامان تېپىش قوراللىرىدىن: ئورغاق، تۆلۈق، ياغاچ ئارا، ياغاچ گۈرجەك، غەلۋىر، شازا، يوك ئارغامچا؛

تىرانسپورت قوراللىرىدىن: ياغاچ ھارۋا، تۆمۈر ھارۋا، رېزىنكە چاقلىق ھارۋا، زەمبىل؛

ئۇن، ياغ تارتىش قوراللىرىدىن: سۇ تۇگمىنى، ياغۇنچاق، تۇلۇق، جۇۋاز.

باشقا قوراللاردىن: ئوتىغۇچ، جىرغۇچ، ياغاچ تىرنا، قول گۈرجىكى، پالتا، قىل تاغار قاتارلىقلار؛

تېرىلغۇ ئۇلاغلىرىدىن: كالا، ئات، خېچىر، ئېشەك، تۆگىلەر بار ئىدى.

60 - يىللاردىن كېيىن، بەزى ماشىنىلاشقان ۋە يېرىم ماشىنىلاشقان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى كىرگۈزۈلدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە تېرىشتىن تارتىپ ئورۇشقىچە بولغان ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان قوراللاردىن سىيالكا، چىگدىغۇچ، قىر سېلىش ئەسۋابى، چىشلىق تىرنا، دېسكىلىق تىرنا، قوش چاقلىق قوش چىشلىق ساپان،

ناھىيە بويىچە 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ماشىنا - سايمانلىرىنىڭ تۈرى ۋە سانى

جەدۋەل 4 — 18

تۈرى، تىپ نومۇرى	سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (ئات كۈچى)	تۈرى، تىپ نومۇرى	سانى (دانە)	قۇۋۋىتى (ئات كۈچى)
1. تراكتور	559	17177	بۇنىڭ ئىچىدە: «تېيانشان — 15»	5	75
1) زەنجىر تاپانلىق تراكتور	75	5018	«تېيانشان — 12»	172	2064
			«ئىشچى - دېھقان — 10»	1	10
بۇنىڭ ئىچىدە: «شەرق قىزاردى — 75»	42	3150	«ئىشچى - دېھقان — 11»	21	231
«شەرق قىزاردى — 60»	24	1440	«ئىشچى - دېھقان — 12»	42	504
«شەرق قىزاردى — 54»	9	428	2. تراكتورغا چېتىلىدىغان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	457	
2) رېزىنكىسى چاقلىق تراكتور	243	9275	1) تراكتورغا چېتىلىدىغان چوك،ئوتتۇرا تېپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	354	
بۇنىڭ ئىچىدە: «تۆمۈر بۇقا — 55»	71	3905	بۇنىڭ ئىچىدە: ساپان	179	
«شاڭخەي — 50»	21	1050	دىسكىلىق تىرنا	87	
«مول ھوسۇل — 35»	5	175	سىيالكا	82	
«شەرق قىزاردى — 40»	3	120	كولتىۋاتور	6	
«شەرق قىزاردى — 28»	124	3470	2) تراكتورغا چېتىلىدىغان كىچىك تېپتىكى يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى	103	
«سۇجۇ — 25»	17	425			
«لوياڭ — 65»	2	130	3. ئورۇش - يىغىش ماشىنىلىرى	25	
3) قول تراكتور ۋە كىچىك تۆت چاقلىق تراكتور	241	2884	بۇنىڭ ئىچىدە: كومبايىن	2	

ئورۇش ماشىنىسى	4		7. ئۆسۈملۈك ئاسراش ماشىنىلىرى	1221	
ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى	3		بۇنىڭ ئىچىدە: ماتورلۇق دورا چېچىش ماشىنىسى	12	
ئۇرۇق تاللاش ماشىنىسى	16		قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان دورا چېچىش ماشىنىسى	1209	
4. ئېغىرگىيە ماشىنىلىرى	1159	13505	8. چارۋىچىلىق ماشىنىلىرى	88	
بۇنىڭ ئىچىدە: دېزىل ماتور	85	1507	بۇنىڭ ئىچىدە: يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى	5	
ئېلېكتىرماتور	631	12028	يەم - خەشەك ئۇۋۇتىش ماشىنىسى	83	
يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۈ پومپىسى	413		9. يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرى	188	
5. ترانسپورت ماشىنىلىرى	566	7903			
بۇنىڭ ئىچىدە: ئاپتوموبىل	65	6750			
دېزىل ئاپتوموبىلى	12	1153	بۇنىڭ ئىچىدە: ياغ تارتىش ماشىنىسى	27	
3.5 — 5 تونناملىق پرىتسېپ	257				
1 — 2 تونناملىق پرىتسېپ	232		گۈرۈچ ئاقلاش، ئۇن تارتىش ماشىنىسى	161	
6. ئېتىز - ئېرىق ئاسلىسى قۇرۇلۇشى ماشىنىلىرى	18		10. باشقا ماڭدىلار	23605	
بۇنىڭ ئىچىدە: توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى	11		بۇنىڭ ئىچىدە: ريزىنكە چاقلىق قول ھارۋىسى	12407	
يەر تۈزلەش ماشىنىسى	6				
چۆنەك ئېچىش ماشىنىسى	2		قول ھارۋىسى	11198	

1960 - يىللىرى 1982 - يىلغىچە بولغان يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرىنى كۆرسىتكۈچ جەدۋىلى

جەدۋەل 4 — 19 بىرلىكى: دانە

يىللار / تۈرى	چوك - ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور	قول تراكتورى	تراكتورغا چېتىلىدىغان ماشىنا - سايمانلار	كومبائىن	ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسى	يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان يۈك ئاپتوموبىلى	يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان پرېتسىپ
1960	16		45	7	7		8
1963	22		74	9	10	4	16
1966	55		112	8	10	5	23
1969	62	4	143	8	8	4	23
1972	113	14	159	2	5	4	50
1975	137	27	170	2	11	13	74
1978	180	56	232	2	34	37	110
1981	262	90	292	2	37	56	170
1982	254	163	250	2	37	60	191

يالغۇزچىشلىق ساپان؛ ئورۇش ۋە خامان تېپىش قوراللىرىدىن كومبايىن، تۆمۈر تۈلۈق، ئورۇش ماشىنىسى، دان ئايرىش ماشىنىسى، ئاشلىق سورۇش ماشىنىسى بار. ترانسپورت قوراللىرىدىن بىرىبەش تونناللىق پرىتسىپ، رېزىنكە چاقلىق چوڭ هارۋا، ئېشەك هارۋىسى؛ سۇ چىقىرىش قوراللىرىدىن سۇ ئاستى پومپىسى، مەركەزدىن قاچما پومپا، چوڭقۇر قۇدۇق پومپىسى؛ ئۇن - ياغ تارتىش قوراللىرىدىن ئوتتۇرا، كىچىك تىپتىكى ماتورلۇق ئۇن تارتىش ماشىنىسى، ياغ تارتىش ماشىنىسى، پارچىلاش ماشىنىسى قاتارلىقلار بار.

VII باب دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى

ئازادلىقتىن دەسلەپكى مەزگىلدە ئىجارە هەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاهاتى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق، دېھقانلار يەر، تېرىلغۇ ئۇلاغ لىرى ۋە دېھقانچىلىق قوراللىرىغا ئىگە بولدى. هۆكۈمەت قەرز پۇل ۋە ئۇرۇق بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلاندى. مەسىلەن: ئاقىيەر رايونى چۈەنشۇي كەنتىدىكى كەمبەغەل، يالانما دېھقان گودې خۇا ۋە چەيماۋچۈن ئازادلىقتىن ئىلگىرى باشقىلارغا يىللىقچى بولۇپ ئىشلىگەن، يىل بويى ئىشلىسىمۇ، يەنىلا قورسىقى تويغۇدەك تاماقسىز، ئۇچىسى يىللىغۇدەك كىيىم-كېچەككە ئېرىشەلمىگەن. يەر ئىسلاهاتىدىن كېيىن ئۇلارغا 28.5 مو يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. ئۇلار بۇ يەردىن 20.1 كۇرە بۇغداي، 43 كۇرە قارا ئاشلىق، 3500 جىڭ ياڭيۇ، 84 جىڭ پاختا ئالغان، هەربىر كىشىگە ئوتتۇرا هېسابلىغاندا 1.5 كۇرە ئاق ئاشلىق، 3.3 كۇرە قارا ئاشلىق، 270 جىڭ ياڭيۇ، 6.46 جىڭ پاختا توغرا كەلگەن. 1953 - يىلى بۇ ئىككى ئائىلە جەمئىي ئىستېمال قىلغان ئاشلىق 14 كۇرە بولۇپ، كىشى بېشىغا 1.1 كۇرىدىن توغرا كەلگەن؛ ئىستېمال قىلغان يېمەكلىك ياغ 70 جىڭ بولۇپ، كىشى بېشىغا 5.4 جىڭدىن توغرا كەلگەن؛ ئىستېمال قىلغان گۆش 51 جىڭ بولۇپ، كىشى بېشىغا 3.9 جىڭدىن توغرا كەلگەن؛ ئىشلەتكەن رەخت 199 چى بولۇپ، كىشى بېشىغا 15.3 چىدىن توغرا كەلگەن. يۇقىرىدا ئېيتىلغان چىقىملارنى چىقىرىۋەتكەندە، بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ ئارتۇق ئاشلىقى 6.9 كۇرە بولۇپ، ئۇنى ئىككىنچى يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا ئىشلەتكەن. ئۇلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى بۇ كەنتتە ئوتتۇرا دەرىجىلىك بولۇپ هېسابلىنىدۇ.

چارۋىچىلىق رايونىدا پارتىيە ۋە هۆكۈمەت چارۋىچىلىقنى قوغداش ۋە راۋاجلاندۇرۇش سىياسىتىنى قوللاندى، چارۋىچىلارنىڭ ئىش هەققىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، چارۋا ئىگىلىرىنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسىنى چەكلىدى، چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشىدىمۇ ناهايىتى زور ياخشىلىنىش بولدى. 1953 - يىلى تېيانشان رايونىدىكى چارۋىچى گالىباي 400 تۇياق قوي باققان بولۇپ، شۇ يىلى تۆت قوزىلىق قوي، ئىككى چىشلىق ئالتە قوي، ئالتە كۇرە ئارپا، بىر يۈرۈش يالاڭ كىيىم ۋە بىر قۇر تېرە كىيىمگە ئىگە

بولغان. قۇلاق كېسىپ بەلگە سالىدىغان چاغدىمۇ بىر قوزا، يېرىم پارچە كالا تېرىسى، ۋە 50 جىك قوي يۆگى ئالغان. ئۇنىڭغا پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەر ئىچكەن سۈتنى قوشقاندا، ھەممىسى 576 يۆەنگە باراۋەر بولۇپ، ئېيىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 48 يۆەندىن توغرا كېلىدۇ.

1949 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 2 مىليون 576 مىڭ يۆەندىن 3 مىليون 425 مىڭ يۆەنگە، ساپ كىرىم 2 مىليون 70 مىڭ يۆەندىن 2 مىليون 530 مىڭ يۆەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 62 يۆەندىن 85 يۆەنگە يەتتى.

كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتى ئارقىلىق، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇشى يەنىمۇ ياخشىلاندى. 1953 - يىلدىن 1959 - يىلغىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 3 مىليون 425 مىڭ يۆەندىن 6 مىليون 776 مىڭ يۆەنگە، ساپ كىرىم 2 مىليون 530 مىڭ يۆەندىن 5 مىليون يۆەنگە، كوپېراتسىيە ئەزالىرىنىڭ دارامتى 2 مىليون 390 مىڭ يۆەندىن 3 مىليون 775 مىڭ يۆەنگە يەتتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 85 يۆەندىن 104 يۆەنگە يېتىپ، 22% ئاشتى.

1959 يىلدىن 1962 - يىلغىچە، تەبىئىي، سۈنئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كىرىمى 6 مىليون 776 مىڭ يۆەندىن 5 مىليون 788 مىڭ يۆەنگە، ساپ كىرىمى 5 مىليون يۆەندىن 4 مىليون 300 مىڭ يۆەنگە، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ دارامتى 3 مىليون 775 مىڭ يۆەندىن 2 مىليون 542 مىڭ يۆەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىم 104 يۆەندىن 82 يۆەنگە، يېزا پۈل ئامانەت سوممىسى 600 مىڭ يۆەندىن 510 مىڭ يۆەنگە چۈشۈپ قالدى.

1961 - يىلى پالۋانتۇر گۇڭشې غولئېرىق 6 - دۇيىدە ئون ئائىلىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى تېپىك تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، بۇ ئون ئائىلىدە 23 ئەمگەك كۈچى، 41 نوپۇس بار ئىكەن، ئۇلارنىڭ يىللىق ئومۇمىي كىرىمى 11 مىڭ 57 يۈەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەربىر ئائىلىگە 1106 يۆەندىن، ھەر بىر ئەمگەك كۈچىگە 481 يۆەندىن، ھەربىر كىشىگە 173 يۆەندىن توغرا كەلگەن. كىرىم جەھەتتىن قارىغاندا، ئوتتۇراھال سەۋىيە ھېسابلانسىمۇ، ئومۇمىي چىقىمى 10 مىڭ 824 يۆەنگە يەتكەن، كىرىمدىن چىقىمنى چىقىرىۋەتكەندە ئاران 233 يۆەن قالغان، بۇنى كىشى بېشىغا چاچقاندا 3.64 يۆەنگىمۇ يەتمەيدۇ. ئۇلارغا گۇڭشې - دۇيىدىن تەككەن ئاشلىق، پۇرچاق 23 مىڭ 22 جىك بولۇپ، ھەربىر كىشىگە ئاران 360 جىڭدىن توغرا كەلگەن. 10 ئائىلە جەمئىي ئىستېمال قىلغان كالا، قوي گۆشى 226.5 جىك بولۇپ، ھەر بىر كىشىگە 3.5 جىڭدىن توغرا كەلگەن؛ جەمئىي ئىشلەتكەن پاختا رەخت 534 چى بولۇپ، ھەربىر كىشىگە 8.3 چىدىن توغرا كەلگەن. جەمئىي ئىشلەتكەن رېزىنكە ئاياغ كىيىم 26 جۈپ بولۇپ، 2.5 كىشىگە بىر جۈپتىن توغرا كەلگەن. بۇ ئون ئائىلىدە تۆت ئېشەك، تۆت كالا، 12 قوي، 38 ئۆي قۇشى بار ئىكەن.

1963 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە «تەڭشەش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش،

ئۆستۈرۈش» فاكتورى ۋە خەلق گۈگشىسىغا دائىر «60 ماددا» ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقى تىن، ئىشلەپچىقىرىش ئەسلىگە كەلدى ۋە تەرەققىي قىلدى، گۈگشې ئەزالرىنىڭ قالدۇرۇق يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلدى، گۈگشې ئەزالرىنىڭ كرىسى كۆپەيدى. ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كرىسى 6 مىليون 280 مىڭ يۈەندىن 9 مىليون 370 مىڭ يۈەنگە، ساپ كرىم 4 مىليون 840 مىڭ يۈەندىن 7 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە يەتتى، گۈگشې ئەزالرىنىڭ دارامتى 4 مىليون 40 مىڭ يۈەندىن 5 مىليون 570 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كرىم 82 يۈەندىن كۆپىيىپ 100 يۈەنگە، يېزا پۇل ئامانىتى سوممىسى 490 مىڭ يۈەندىن 620 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1967 - يىلىدىن 1972 - يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يېزا - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىش»، «ئۇچ ئۆز، بىر كۆتىرە» نى تەنقىد قىلىش تۈپەيلىدىن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى. بۇ بىر قانچە يىلدا دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كرىمى سەل ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن گۈگشې ئەزالرىنىڭ دارامتى 5 مىليون 540 مىڭ يۈەندىن 4 مىليون 310 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كرىم 97 يۈەندىن 65 يۈەنگە، يەنى 1949 يىلدىكى سەۋىيىگە چۈشۈپ قالدى.

1973 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كرىمى، ساپ كرىم، گۈگشې ئەزالرىنىڭ دارامتى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كرىم سەل - پەل كۆپەيدى، لېكىن كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كرىم يەنىلا 1966 - يىلدىكى سەۋىيىدىن تۆۋەن بولدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى ئاران 1963 - يىلدىكى سەۋىيىگىلا يەتتى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش مەلۇم دەرىجىدە راۋاجلاندى، خەلق تۇرمۇشىمۇ ياخشىلاندى. دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمىي كرىمى 1975 - يىلدىكى 11 مىليون 760 مىڭ يۈەندىن 1979 - يىلى 15 مىليون 630 مىڭ يۈەنگە، ساپ كرىم 8 مىليون 490 مىڭ يۈەندىن 10 مىليون 580 مىڭ يۈەنگە، گۈگشې ئەزالرىنىڭ دارامتى 7 مىليون 170 مىڭ يۈەندىن 8 مىليون 830 مىڭ يۈەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كرىم 94 يۈەندىن 112 يۈەنگە، يېزا ئامانەت پۇل سوممىسى 856 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 425 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

تاشۇىلىق گۈگشىسى كوللېكتىپ ئىگىلىك بىر قەدەر راۋاجلانغان يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ، گۈگشې بويىچە 29 دېھقانچىلىق دۇيى، بەش چارۋىچىلىق دۇيى، گۈگشې باشقۇرۇشىدىكى بىر چارۋىچىلىق مەيدانى، 10 مىڭ نوپۇس، 30 مىڭ مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يېرى بار ئىدى. 1977 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە بولغان ئۇچ يىلدا، گۈگشې ئەزالرىنىڭ دارامتى 400 مىڭ يۈەن، گۈگشې

ئەزالىرىنىڭ ئامانەت پۇل سوممىسى 176 مىڭ يۈەن ئاشتى. بېيىڭغان ئون ئائىلىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئامانەت قويغان پۇل جەمئىي 24 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، ھەربىر ئائىلىگە 2460 يۈەندىن، ھەربىر كىشىگە 373 يۈەندىن توغرا كەلگەن. يەنە ئادەتتىكى ئون ئائىلىنى تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇلار ئامانەت قويغان پۇل جەمئىي 16 مىڭ يۈەن بولۇپ، ھەربىر ئائىلىگە 1600 يۈەندىن، ھەربىر كىشىگە 345 يۈەندىن توغرا كەلگەن. ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتە، ئاساسەن، كوللېكتىپ تەقسىماتقا تايانغان، ئائىلە قوشۇمچە كەسىپ كىرىمىنىڭ ئىگىلىگەن نىسبىتى ناھايىتى ئاز بولغان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى تېخىمۇ تەكشىلگەنلىكى، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىرىمى تېز كۆپەيدى، تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھايىتى تېز ئۆستى.

1980 - يىلى، يەنى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ ئىككىنچى يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى تېخى ئومۇمىيۈزلۈك يولغا قويۇلمىغاچقا، پۈتكۈل ناھىيىدىكى 11 ئۆڭۈشىنىڭ بەشىدە كىرىم كىشى بېشىغا 100 يۈەندىنمۇ تۆۋەن كەلمىدى، ئۈچىدە 100 يۈەندىن 150 يۈەنگىچە، تۆۋەن كەلدى، ئۈچىدە 150 يۈەندىن كۆپرەك تۆۋەن كەلدى. 261 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئىچىدە ساپ كىرىم 40 يۈەندىنمۇ تۆۋەن كەلمىگەنى 25 بولۇپ، 10% نى ئىگىلىدى؛ 40 — 50 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى 15 بولۇپ، 5.7% نى ئىگىلىدى؛ 50 — 60 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى 20 بولۇپ، 7.7% نى ئىگىلىدى؛ 60 — 80 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى 36 بولۇپ، 13.8% نى ئىگىلىدى؛ 80 — 100 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى 47 بولۇپ، 18% نى ئىگىلىدى؛ 100 — 150 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى 58 بولۇپ، 22.2% نى ئىگىلىدى؛ 150 — 200 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى 31 بولۇپ، 11.9% نى ئىگىلىدى؛ 200 — 300 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى 25 بولۇپ، 9.6% نى ئىگىلىدى؛ 300 — 400 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى ئۈچ بولۇپ، 1.1% نى ئىگىلىدى؛ 400 — 500 يۈەنگىچە تۆۋەن كەلگىنى بىر. ناھىيە بويىچە كىرىم كىشى بېشىغا 114 يۈەندىن تۆۋەن كەلدى.

يۇقىرىقى كوللېكتىپ كىرىم ئەھۋالىغا ئاساسەن، بايىاشاتلىقتىن سۆز ئاچقىلى بولمىسىمۇ، يېزا ئىقتىسادىي سىياسەتلىرى كەڭ قويۇۋېتىلگەنلىكتىن، بەزى گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كوللېكتىپتىن ئېرىشكەن كىرىمى كۆپ بولمىغىنى بىلەن، ئۇنىڭغا ئائىلە قوشۇمچە كەسىپىدىن كىرگەن كىرىمنى قوشقاندا، ئۇلارنىڭ كىرىمى خېلى كۆپەيدى. مەسىلەن: بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې بۇلۇڭتوغراق دادۇي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدىكى بىر ئائىلىدە يەتتە جان، ئىككى ئەمگەك كۈچى بار بولۇپ، بىر يىلدا 700 گۇڭغا ئىشلىگەن، بىر گۇڭغا 1.10 يۈەندىن دارامەت تەقسىم قىلىنغان، شۇنداق قىلىپ، بۇ ئائىلە يىل ئاخىرىدا كوللېكتىپقا 77 يۈەن قەرزدار بولۇپ قالغان؛ لېكىن بۇ ئائىلە قوشۇمچە

كەسىپ جەھەتتە چوشقا بېقىپ تاپقان 650 يۈەن كىرىمىنى، خېچىر سېتىپ تاپقان 450 يۈەن كىرىمىنى، ياغاچچىلىق قىلىپ تاپقان 630 يۈەن كىرىمىنى، ئاشلىق سېتىپ بەرگىنى ئۈچۈن ئالغان 300 يۈەن مۇكاپات پۇلىنى، چوشقا ئۇرۇقلاندۇرۇش ئارقىلىق تاپقان 300 يۈەن كىرىمنى قوشقاندا، جەمئىي 2330 يۈەن كىرىم قىلغان. يەنە ئالايلۇق، ئاستانە گۈڭشې 9 - دادۇي 2 - دۈيدىكى بىر ئائىلىدە جەمئىي ئالتە جان، بىر ئەمگەك كۈچى بار بولۇپ، كوللېكتىپقا ئىشلەپ تاپقان كىرىمى ئاران 350 يۈەن بولغان، ئەمما 70 توخۇ بېقىپ، تۇخۇم سېتىش ئارقىلىق 700 يۈەن؛ 14 قوي بېقىپ، يۈڭىدىن كىگىز ئېتىپ 140 يۈەن؛ ئۇچ كالىسىنىڭ بىرىنى سېتىپ 150 يۈەن؛ ئېشەك سېتىپ 160 يۈەن؛ كۆچەت سېتىپ 410 يۈەن؛ كۆكتات سېتىپ 208 يۈەن كىرىم قىلغان، دېمەك، قوشۇمچە كەسىپتىن جەمئىي 1768 يۈەن تاپقان، بۇ، مۇشۇ ئائىلە ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 83.4 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمى ئومۇمىيۈزلۈك ئاشقان بولسىمۇ، نامرات ئائىلىلەر ئاز ئەمەس ئىدى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 109 ئائىلىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، هاللىق ئائىلە 39، ئوتتۇراهال ئائىلە 39، نامرات ئائىلە 31 بولغان. هاللىق ئائىلە كىرىمى كىشى بېشىغا 377 يۈەندىن؛ ئوتتۇرا هال ئائىلىلەرنىڭ 150 يۈەندىن؛ نامرات ئائىلىلەرنىڭ 56 يۈەندىن توغرا كەلگەن. بەزى بېيىغان ئائىلىلەرنىڭ بانكىغا قويغان پۇلى 10 مىڭ يۈەنگە يېقىنلاشقان، بەزى نامرات ئائىلىلەرنىڭ قەرزى سىرنەچچە مىڭ يۈەنگە يەتكەن. لېكىن كۆپ ساندىكى ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشى 3 - ئومۇمىي يىغىندىن ئىلگىرىكىگە قارىغاندا مەلۇم دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، كېيىم - كېچەكى پۈتۈن، قورسىقى توق بولۇش مەسىلىسى هەل بولغان. مەسىلەن: مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى ئىلغار ئورۇن ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيىنىڭ 2- شياۋدۇيىدە 1980 - يىلى كىرىم هەر بىر كىشىگە 311 يۈەندىن، ئوزۇقلۇق ئاشلىقى 600 جىڭدىن توغرا كەلگەن. مۇشۇ دۈيدىكى 81 ئائىلىدە 110 ۋېلىسىپىت، 110 قول سائىتى، 60 رادىئو بولغان، شەخسىيلەرنىڭ بانكىغا ئامانەت قويغان پۇلى 160 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، هەربىر ئائىلىگە 2000 يۈەندىن توغرا كەلگەن، يەنە بىر مىسال: تىيانشان گۈڭشې تىيانشان چارۋىچىلىق فېرمىسىدا 1980 - يىلى كىشى بېشىغا 347 يۈەندىن توغرا كېلىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى 14 باي دادۇي ئىچىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان، غەربىي تاغ گۈڭشې چارۋىچىلىق فېرمىسىدا كىشى بېشىغا 203 يۈەندىن كىرىم توغرا كېلىپ، پالۋانتۇر گۈڭشىسىنىڭ ئاۋانگارت دادۇيىدىن قالسىلا، ناھىيە بويىچە 2 - ئورۇننى ئىگىلىگەن. ئۇندىن باشقا، غەربىي تاغ تەمىنات- سودا كوپېراتىپىنىڭ تىجارەت سوممىسىدىنمۇ چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ ئۆسكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ، ئۇلارنىڭ تىجارەت سوممىسى 1978 - يىلى 395 مىڭ يۈەن، 1979 - يىلى 430 مىڭ يۈەن، 1980 - يىلى 490 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، ئۇچ يىلدا 100 مىڭ يۈەنگە يېقىن ئاشقان.

1981 - يىلى قىسمەن گۈڭشې - دۈيلەردە مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگىچە كۆتىرە

بېرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. كۆپلىگەن گۇڭشې - دۇيلەردە مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغىچە ياكى ئىشنى كىچىك ئوچاستكىلار بويىچە ھۆددىگە بېرىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ئەزالارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. كوللېكتىپ كىرىم ۋە قوشۇمچە كەسىپ كىرىمىنۇ مەلۇم دەرىجىدە ئاشتى.

تۇرمۇش سەۋىيىسى تۆۋەنرەك بولغان راھەتباغ 2 - دادۇي 1 - شياۋدۇيدىكى 10 ئائىلىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئومۇمي كىرىمى 21 مىڭ 685 يۈەنگە، ئومۇمي چىقىمى 15 مىڭ 678 يۈەنگە يېتىپ، 6007 يۈەن ئېشىنغان. دېمەك، بۇ 1961 - يىلى تەكشۈرۈلگەن پالۋانتۇر گۇڭشې غولئېرىق دادۇيدىكى 10 ئائىلىنىڭ كىرىمىدىن بىر ھەسسە كۆپ. بۇ 10 ئائىلە بىر يىلدا 891 جىڭ كالا - قوي گۆشى، 390 جىڭ ياغ، 1131 چى پاختا رەخت (خىمىيۋى تالا رەخت ۋە يىپەك رەختنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ) ئىستېمال قىلغان. بۇ 10 ئائىلىدە يەنە سەككىز ۋېلىسىپىت، تۆت دانە كىيىم تىكىش ماشىنىسى، يەتتە رادىئو، سەككىز سائەت، 57 دانە چوڭ ئۆي جابدۇقى بولغان.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە يېزىلاردا مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە كۆتۈرە بېرىش ۋە چوڭ ھۆددىگە ئېلىش ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك يولغا قويۇلۇپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا پادىلار بويىچە ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى پەيدىنپەي يولغا قويۇلۇپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقى تولۇق قوزغىتىلدى، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق كىرىمى كۆپەيدى ۋە دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى ناھايىتى زور ئۆستى. 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئومۇمي كىرىمى 23 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 7 مىليون 569 مىڭ يۈەن، يەنى 48.4% ئاشتى. ھەر بىر كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 220 يۈەنگە يېتىپ، 1979 - يىلدىكىدىن 111 يۈەن، يەنى بىر ھەسسە ئاشتى، 1972 - يىلدىكىدىن ۋە ئازادلىق نىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى 1949 - يىلدىكىدىن تەخمىنەن 2.5 ھەسسە ئاشتى.

ناھىيە بويىچە 11 گۇڭشې ئىچىدە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 200 يۈەنگە يەتمىگىنى تۆت (شەھەر ئىچى، راھەتباغ، تىيانشان، قارادۆۋە)، 200 يۈەندىن 399 يۈەنگىچە بولغىنى بەش (يەتتەقۇدۇق، غەربىي تاغ، تاشۇبلىق، ئاستانە، پالۋانتۇر)، 400 يۈەندىن 499 يۈەنگىچە بولغىنى بىر (بولۇكتوغراق)، 500 يۈەندىن ئاشقىنى بىر (بوغاز). بۇلۇكتوغراق گۇڭشېسى 3 - ئومۇمىيىغىنىدىن كېيىن ئىلمي ئۇسۇلدا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەھمىيەت بەرگەنلىكتىن، ئاشلىقىتىن ئۈدا كۆپلەپ مول ھوسۇل ئالدى. گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 1980 - يىلدىكىگە قارىغاندا ئىككى ھەسسىدىن كۆپرەك ئاشتى. بوغاز گۇڭشېسى ئۆز جايىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈپ، ئىقتىسادىي زىرائەتلەر (پىياز ۋە قوغۇن) نى كۆپ تېرىغانلىقتىن، گۇڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمى يىلدىن - يىلغا ھەسسىلەپ ئاشتى. 1980 - يىلى بوغاز گۇڭشېسى كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 100

يۇەنگە يەتمەيدىغان نامرات گۇڭشې ئىدى، 1983 - يىلى بىر سەكرەپلا كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 500 يۇەندىن ئاشقان باي گۇڭشې بولۇپ، ناھىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى. باشقا گۇڭشېلارنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولسىمۇ، لې كىن كىرىمى 1980 - يىلدىكىدىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئاشتى. كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 100 يۇەنگە يەتمىگەن گۇڭشېلار تۆگەپ، ئاز سانـ دىكى ئون مىڭ يۇەنچى ئائىلىلەر ۋە كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمى 1000 يۇەندىن ئاشقان باي ئائىلىلەر بارلىققا كەلدى.

ئاستانە گۇڭشې 6 - دادۇي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ باشلىقى سۈن دېشىن ئائىلىسىدە 11 جان بولۇپ، شۇ يىلى 32 مو يەرنى ھۆددىگە ئالغان، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 23 مىڭ 800 جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 1700 جىڭدىن توغرا كەلگەن، يۇقىرىغا 8000 جىڭ تاۋار ئاشلىق سېتىپ بەرگەن، ئاشلىق، ياغلىقدان ۋە باشقىلاردىن 15 مىڭ 700 يۇەن كىرىم قىلغان بولۇپ، كىشى بېشىغا 1121 يۇەندىن توغرا كەلگەن.

ئاستانە گۇڭشې 7 - دادۇي 1 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئەزاسى ئوسمان توختـ نىڭ ئائىلىسىدە يەتتە جان بولۇپ، شۇ يىلى 70 مو يەرنى ۋە دادۇي مېۋىلىك بېغىنىڭ يېرىمىنى ھۆددىگە ئالغان. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 25 مىڭ جىڭغا يېـ تىپ، كىشى بېشىغا 3571 جىڭدىن توغرا كەلگەن، يۇقىرىغا 20 مىڭ جىڭ تاۋار ئاشلىق سېتىپ بەرگەن، يىللىق ساپ كىرىمى 8200 يۇەنگە، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىمى 1171 يۇەنگە يەتكەن.

بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې ئەرداۋۇچېك 1 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدىكى گۇڭشې ئەزاـ سى جاڭ سۇڭچىنىڭ ئائىلىسىدە سەككىز جان بولۇپ، شۇ يىلى 46 مو يەرنى ھۆددىگە ئالغان، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 27 مىڭ جىڭغا يېتىپ، كىشى بېشىغا 3375 جىڭـ دىن توغرا كەلگەن، يۇقىرىغا 20 مىڭ جىڭ تاۋار ئاشلىق سېتىپ بەرگەن، بۇ، كىشى بېشىغا 2500 جىڭدىن توغرا كېلىدۇ. ساپ كىرىمى 8110 يۇەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1014 يۇەندىن توغرا كەلگەن.

بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې ئەرداۋۇچېك 1 - دۇيىدىكى ۋېي جۇڭدې 18 مو يەرنى ھۆددىگە ئالغان بولۇپ، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 11 مىڭ 680 جىڭغا يەتكۈـ زۈپ، يۇقىرىغا 8000 جىڭ تاۋار ئاشلىق، 1000 جىڭ ياغلىقدان سېتىپ بەرگەن، ئومۇمىي ساپ كىرىمى 2140 يۇەنگە، ئايلىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 178 يۇەنگە يەتكەن.

بوغاز گۇڭشې 3 - دۇيىدىكى فۇدىڭنىڭ ئائىلىسىدە تۆت جان بولۇپ، ھۆددىگە ئالغان يەردىن شۇ يىلى 5000 جىڭ ئاشلىق ئالغان، بۇ، كىشى بېشىغا 1250 جىڭـ دىن توغرا كېلىدۇ، يىللىق ساپ كىرىمى 5337 يۇەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1334 يۇەندىن توغرا كەلگەن. بوغاز گۇڭشې 3 - دادۇي 1 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدىكى گۇڭـ شې ئەزاسى خۇچىڭرۇڭنىڭ ئائىلىسىدە ئۈچ جان بولۇپ، ھۆددىگە ئالغان يەردىن شۇ يىلى 5200 جىڭ ئاشلىق ئالغان، بۇ، كىشى بېشىغا 1733 جىڭدىن توغرا كېلىدۇ، ساپ كىرىمى 3051 يۇەنگە يېتىپ، كىشى بېشىغا 1017 يۇەندىن توغرا كەلگەن.

1949 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي كىرىمى ۋە دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىمى

جەدۋەل 4 — 20

يىللار	ئومۇمىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (يۈەن)	يىللار	ئومۇمىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (يۈەن)
1949	2576	62	1967	8855	97
1950	2956	68	1968	8389	89
1951	3102	69	1969	8458	100
1952	3188	79	1970	10181	105
1953	3425	85	1971	10691	104
1954	3443	83	1972	9799	65
1955	3680	85	1973	10629	99
1956	3877	85	1974	10180	82
1957	4164	81	1975	11759	94
1958	4791	77	1976	13099	96
1959	6776	104	1977	13352	103
1960	6522	88	1978	15153	112
1961	6124	86	1979	15631	109
1962	5788	82	1980	16364	114
1963	6283	88	1981	16785	116
1964	7076	95	1982	17137	135
1965	8032	98	1983	23200	220
1966	9369	100			

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن
بۇيان ئاساسلىق گۈڭشىلاردا كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم

جەدۋەل 4 — 21 بىرلىكى: قۇەن

يىللار / ئورۇنلار	1980	1981	1982	1983
شەھەر ئىچى گۈڭشې	68	56	103	169
راھەتباغ گۈڭشې	99	82	131	130
بوغاز گۈڭشې	98	84	239	515
پالۋانتۇر گۈڭشې	134	118	129	223
تىيانشان گۈڭشې	90	87	79	134
غەربىي تاغ گۈڭشې	158	183	173	265
قارادۆۋە گۈڭشې	61	74	71	120
تاشۆبلىق گۈڭشې	165	179	183	205
يەتتەقۇدۇق گۈڭشې	196	53	183	300
بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې	134	140	189	434
ئاستانە گۈڭشې	106	125	114	255

قوشۇمچەI: ناھىيە تەۋەسىدىكى بىكتۇەن دېھقانچىلىق مەيدانى، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

«قىزىل يۇلتۇز» 1- مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ سەككىز كىلومېتر شەرقىدىكى ئەرەپ خۇغا جايلاشقان بولۇپ، پالۋانتۇر، راھەتباغ گۈڭشىلىرى بىلەن قوشنا، ئومۇمىي كۆلى

مى 79.2 كۈادرات كىلومېتر، 5099 نوپۇسى بار، ئۇنىڭغا 20 لىيەندۈي ۋە بىر كانچلىق يىگى قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1952 - يىلى سابىق 16 - شى «48» تۈەنىدىكىلەرنىڭ كوللېكتىپ كەسىپ ئالماشتۇرۇشى بىلەن قۇرۇلغان. 1983 - يىلدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ يېرى 23 مىڭ مو بولۇپ، ئادەم كۈچى بىلەن بەرپا قىلىنغان ئورمان كۆلىمى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنىڭ يەتتە پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

«قىزىلىيۇلتۇز» 1 - ئۆستىكى بۇ مەيداننىڭ ئاساسلىق سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، 1950 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان، 1953 - يىل 8 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پۈتۈپ سۇ باشلانغان. تۆت دېھقانچىلىق مەيدانى، ئۇچ خەلق گۈكشېسى بۇ ئۆستەڭ سۈيىدىن پايدىلىنىدۇ. تەخمىنەن 100 مىڭ مو يەر سۇغىرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، 95 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار.

بۇ مەيداننىڭ ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا يىلىغا 7 مىليون 933 مىڭ جىڭغا، بىرلىك مەھسۇلاتى 475.3 جىڭغا يەتتى. 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى نەق چارۋا 10 مىڭ 881 تۇياق بولدى.

بۇ مەيداننىڭ سېمونت زاۋۇتى، ئۇن، ياغ زاۋۇتى، تاشچىلىق مەيدانى، مانگان كانى بار. 1983 - يىلى 2000 تونىنا سېمونت، 1100 تونىنا ئۇن - ياغ، 39 مىڭ تونىنا مەرمەر تاش، 3000 تونىنا مانگان رۇدىسى ئىشلەپچىقىرىلدى. سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 995 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەيدان بويىچە 14 ھەر خىل يۈك ئاپتوموبىلى، 36.5 تراكتۇر (ئۆلچەملىك)، ئالتە كومبايىن بار.

«قىزىل يۇلتۇز» 2 - مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 30 كىلومېتر غەربىدىكى قوشتېكەن رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، ئاستانە، بوغاز، غەربىي تاغ گۈكشېلىرى بىلەن چېگرىداش، ئومۇمىي كۆلىمى 117.2 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 6631، ئۇنىڭغا 25 لىيەندۈي قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1952 - يىلى سابىق 16 - شى «47» تۈەننىڭ كوللېكتىپ كەسىپ ئالماشتۇرۇشى بىلەن قۇرۇلغان، ھازىر 30 مىڭ 468 مو تېرىلغۇ يېرى بار.

«قىزىلىيۇلتۇز» 2 - ئۆستىكى بۇ مەيداننىڭ ئاساسىي سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، 1952 - يىلى چېپىلغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 37.4 كىلومېتر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 5.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، ئەمەلىي سۇ ئۆتۈش ئىقتىدارى 4.75 كۇب مېتر/سېكۇنت. ئۇنىڭدىن باشقا، 136 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، ئۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 75.

1983 - يىلى 22 مىڭ 654 مو يەرگە ئاشلىق زىرائەتلىرى، 1313 مو يەرگە كۆۋەز، 200 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلىپ، 12 مىليون 700 مىڭ جىڭ ئاشلىق،

180 مىڭ جىڭ پاختا، 300 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز، 220 مىڭ جىڭ مېۋە - چېۋە ئېلىندى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولىدا قالغان ھەر خىل چارۋا 4449 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 3817، ئات 287، كالا 272، تۆگە 73.

1983 - يىلى بار ئورمان 1853.5 مو (بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك باغ 714 مو)، دەل - دەرەخ 920 مىڭ تۈپ، ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 1.09% كە يەتتى.

1983 - يىلى بېلىق بېقىلغان سۇ يۈزى 100 مو بولۇپ، 200 مىڭدىن ئارتۇق ھەر خىل بېلىق بېقىلدى.

مەيدان باشقۇرۇشىدىكى سانائەت - قوشۇمچە كەسىپلەر: ھاك، يىللىق مەھسۇلاتى 1000 تونىنا، سېمونت، يىللىق مەھسۇلاتى 2000 تونىنا، تۇز، يىللىق مەھسۇلاتى 10 مىڭ تونىنا، ئىشقارلىق سولفىد، يىللىق مەھسۇلاتى 2500 تونىنا؛ ئاق ھاراق، يىللىق مەھسۇلاتى 50 تونىنا؛ ئۇن - ياغ، يىلىغا 1300 تونىنا؛ يېمەكلىك، يىلىغا 100 تونىنا ئىشلەپچىقىرىلىدۇ.

مەيدان بويىچە 11 ھەر خىل يۈك ئاپتوموبىلى بار، ئومۇمىي تونناژى 40 تونىنا؛ 25 تراكتور، ئىككى پىكاپ، بىر قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى، 31 ئورۇندۇقلۇق بىر چوك ئاپتوبۇس بار.

«قىزىل يۇلتۇز» 3 - مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ يەتتە كىلومېتر شىمالىغا جايلاشقان، پالۋانتۇر گۈڭشېسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئومۇمىي كۆلىمى 8.6 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 2197.

بۇ مەيدان ئەسلىدە يېزا ئىگىلىك 5 - شىسىغا بۇاستە قاراشلىق چارۋىچىلىق 1- دۇيى بولۇپ، 1956 - يىلى قۇرۇلۇشقا باشلىغان، 1958 - يىلى ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى بولۇپ قۇرۇلغان (ئۇزۇمچىلىك مەيدانى دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى بۇاستە رەھبەرلىك قىلىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى تېرىلغۇ يېرى 9100 مو.

بۇ مەيدان يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان سۇ جەھەتتە يەر ئاستى سۇيىنى ئاساس، ئۆستەكلىك سۇيىنى قوشۇمچە قىلىدۇ. ياشلار ئۆستىكى «قىزىلىيۇلتۇز» 1 - ئۆستەڭ تارمىقى بولۇپ، 1959 - يىلى چېپىلغان، ئۇزۇنلۇقى 13 كىلومېتر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى 1.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، ئەمەلىي سۇ ئۆتۈش مىقدارى 1.6 كۇب مېتر/سېكۇنت، يەنە 33 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 29.

بۇ مەيدان قوغۇن - تاۋۇز، مېۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساس، ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىشنى قوشۇمچە قىلىدۇ. باغۇەنچىلىكتە قوغۇن، تاۋۇز، ئالما، ئۇزۇم ئاساس قىلىنىدۇ، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن، ئاساسەن، بۇغداي، ئاق قوناق تېرىلىدۇ.

1983 - يىلى 3995 مو ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 1 مىليون 500 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئېلىندى؛ 1559 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز تېرىلىپ، 6 مىليون 240 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز ئېلىندى؛ مېۋىلىك باغ 2870 مو بولۇپ، 400 مىڭ جىڭ مېۋە ئېلىندى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ھەر خىل چارۋا 427 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 323، كالا 44، ئات 29، ئېشەك 17، خېچىر 14.

1983 - يىلدىكى ئورمان 620 مو، دەل - دەرەخ 387 مىڭ 213 تۈپ، ئورمان بىلەن قاپلىنىش نىسبىتى 4.77%.

مەيدان باشقۇرۇشىدىكى سانائەت، قوشۇمچە كەسىپلەر: ھاراق زاۋۇتى بىر بولۇپ، بىر يىلدا 380 تونىنا ھاراق چىقاردى، ئۇنىڭ ئىچىدە مېۋە ھارىقى 300 تونىنا، ئاق ھاراق 80 تونىنا، ئۇن - ياغ زاۋۇتى بىر بولۇپ، بىر يىلدا 329 تونىنا ئۇن - ياغ تارتتى؛ خمىر زاۋۇتى بىر بولۇپ، بىر يىلدا 8 مىليون دانە خمىر پىشۇردى.

مەيدان بويىچە يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 1800 ئات كۈچ چىگە يېتىدۇ، يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان ئىككى يۈك ئاپتوموبىلى، توققۇز چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتور، بەش قول تراكتورى، تراكتورغا چېتىلىدىغان 18 چوڭ - ئوتتۇرا تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى، ئىككى كومبايىن بار.

«قىزىل يۇلتۇز» 4 - مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 50 كىلومېتر شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ ئېرداۋۇچىڭ دادۇيى بىلەن قوشنا، ئومۇمىي كۆلىمى 49 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 2376، ئۇنىڭغا 14 لىيەندۇي قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1959 - يىل 4 - ئايدا قۇرۇلغان، ئەسلىدە بىرلا لىيەندۇي بار ئىدى، 6 - ئايدا تۇرپاندىن ئىككى لىيەندۇي يۆتكەپ كېلىندى، كېيىن تۆت ئاساسىي لىيەن، بىر ماشىنىلاشقان لىيەن قۇرۇلدى. 12 مىڭ 755 مو تېرىلغۇ يېرى بار.

«قىزىلىيۇلتۇز» 4 - ئۆستەڭى بۇ مەيدانىنىڭ ئاساسىي سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، 1959 - يىلى چېپىلغان، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 28 كىلومېتر، لايىھىدىكى ئېقىن مىقدارى تۆت كۇب مېتر / سېكۇنت، ئەمەلىي سۇ ئۆتۈش مىقدارى 3.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، يەنە 22 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، ئۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 18.

1983 - يىلى 6783 مو يەرگە بۇغداي، 268 مو يەرگە ئاق قوناق، 1745 مو يەرگە كېۋەز، 664 مو يەرگە قوغۇن - تاۋۇز، 60 مو يەرگە كۆكتات تېرىلىپ، 2 مىليون 566 مىڭ جىڭ بۇغداي، 160 مىڭ جىڭ پاختا، 64 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز ئېلىندى. ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ ئەڭ يۇقىرى رېكورتى 2 مىليون 750 مىڭ جىڭ.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ئومۇمىي چارۋا 1683 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 1200، كالا 395، ئات 88.

1983 - يىلدىكى ئورمان 900 مو، دەل - دەرەخ 126 مىڭ تۈپ.
مەيدان بويىچە بەش يۈك ئاپتوموبىلى (ئومۇمىي تونناژى 16.5 تونىا)، 11 تراكتور، بىر پىكاپ، بىر ئۇچ چاقلىق موتسىكلىت بار.

«قىزىلىۋلتۇز» 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى

بۇ فېرما قۇمۇل ناھىيىسى بىلەن ئاراتئورۇك ناھىيىسى چېگرىلىنىدىغان جايدىكى تاغلىق رايونغا جايلاشقان بولۇپ، تاشۇبلىق گۈزىشىسى بىلەن تۇتىشىدۇ، ئومۇمىي كۆلەمى 317.2 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 1139، ئۇنىڭغا بەش لىيەندۇي قارايدۇ.
بۇ فېرما 1950 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، ئەسلىدە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 - جۇن 16 - شى 48 - تۇەننىك 9 - لىيەنى، 46 - تۇەننىك 8 - لىيەنى ۋە پولات - تۆمۈر 2 - لىيەنى ئىدى، بۇ فېرما چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ.
1983 - يىلدىكى نەسلى ياخشىلانغان قوي 11 مىڭ 706، تۇگە 698، ئات 340، كالا 96، ئېشەك 18، يىل ئاخىرىدىكى ئومۇمىي نەق چارۋا 12 مىڭ 858 تۇياق.
بۇ مەيداندا جەمئىي 600 مو تېرىلغۇ يەر بولۇپ، ئاساسەن، يەم - بوغۇز قىلىنىدىغان ئارپا تېرىلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا ئاز - تولا كۆكتات (ياڭيۇ، قىچا، تۇرۇپ) تېرىلىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە كېرەكلىك بىر قىسىم كۆكتات ھەل قىلىنىدۇ.
مەيدان بويىچە 47 دانە ھەر خىل ماشىنا - سايمان بار، ئومۇمىي ئات كۈچى 519، تۆت ئاپتوموبىل، بىر دانە رېزىنكە چاقلىق تراكتور بار.

«راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 10 كىلومېتر غەربىي - شىمالىغا جايلاشقان، شەھەر ئىچى گۈزىشى بىلەن قوشنا، ئومۇمىي كۆلىمى 64 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 7038، ئۇنىڭغا 16 ئىشلەپچىقىرىش دۇيى، بىر چارۋىچىلىق دۇيى، 15 سانائەت - قوشۇمچە كەسىپ ئورنى قارايدۇ.
بۇ مەيدان 1958 - يىل 8 - ئايدا ئەسلىدىكى قومۇل ناھىيىسىنىڭ «جىيەنشىن» 1 - ، 2 - كوپېراتىپلىرى ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش دېھقانچىلىق مەيدانىنى بىرلەشتۈرۈش ئارقىلىق قۇرۇلغان. 1975 - يىل 5 - ئايدا قۇمۇل ئۆلكىلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، 32 مىڭ 98 مو تېرىلغۇ يېرى بار.
بۇ مەيدان دېھقانچىلىقتا ئاساسەن تۆرۈك سۇ ئامبىرىنىڭ سۇيىگە تايىنىدۇ، ھەر يىلى 8 مىليون كۇب مېتردىن 12 مىليون كۇب مېترغىچە سۇ ئىشلىتىدۇ، يەنە 157 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار.
1983 - يىلى ئاشلىق مەھسۇلاتى جەھەتتە مەيدان تارىخىدا ئەڭ يۇقىرى رېكورد

يارىتىلدى، 17 مىليون 570 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئېلىندى، يۇقىرىغا 11 مىليون 500 مىڭ جىڭ تاۋار ئاشلىق تاپشۇرۇلدى، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 4 مىليون 893 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەيدان بويىچە ئورمان كۆلىمى 3250 مو، بۇنىڭ ئىچىدە مېۋىلىك باغ 120 مو، 1983 - يىلى ئورمانچىلىق كىرىمى 87 مىڭ 500 يۈەنگە يەتتى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ئومۇمىي چارۋا 3139 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە قوي 1812، ئات 339، كالا 262، چوشقا 479، خېچىر 107، ئېشەك 91، تۆگە 49. چارۋىچىلىقتىن 118 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىندى.

سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ ئورۇنلىرى ئىچىدە چوڭراقلىرىدىن بىناكارلىق - قۇرۇلۇش دۈيى، قەغەز زاۋۇتى، بالۇن يېڭىلاش زاۋۇتى، خىش زاۋۇتى قاتارلىقلار بار. بىناكارلىق - قۇرۇلۇش دۈيى 1983 - يىلى مەھسۇلات قىممىتىنى 1 مىليون 450 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈپ، 262 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى؛ قەغەز زاۋۇتى يىللىق مەھسۇلات قىممىتىنى 793 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزدى، بۇ زاۋۇتتا ئىشلەنگەن تازىلىق قەغىزى غەربىي شىمال رايونى بويىچە 2 - لىككە ئېرىشتى؛ بالۇن يېڭىلاش زاۋۇتىنىڭ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 373 مىڭ يۈەنگە، خىش زاۋۇتىنىڭ يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 305 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

مەيدان بويىچە ئون ئاپتوموبىل، بىر كىران، يەتتە كومبايىن، 12 رېزىنكە چاقلىق تراكتور، 18 زەنجىر تاپانلىق تراكتور، بەش قۇدۇق قېزىش ماشىنىسى، بىر خىش ماشىنىسى، ئالتە دانە «فېڭيۈن — 125» ماركىلىق ئون تارتىش ماشىنىسى بار. دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ 80 پىرسەنتىي ماشىنىلاشتى.

ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 20 كىلومېتر شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر گۇڭشېلىرى بىلەن چېگرىداش، ئومۇمىي كۆلىمى 634 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 8396، ئۇنىڭغا ئون دېھقانچىلىق دۈيى قارايدۇ.

بۇ مەيدان 1958 - يىلى ساقا، تاشار يېزا ئىگىلىك ئالىي كوپېراتىپلىرى ئاساسىدا قۇرۇلغان، ئەسلىدە قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى ئىدى، 1979 - يىلى ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. 22 مىڭ 300 مو تېرىلغۇ يېرى بار، 1983 - يىلى 7 مىليون 800 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئالدى.

بۇ مەيدان كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشتا ئاپتونوم رايون بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ، ئورمان، باغ كۆلىمى 9911 مو كېلىدۇ.

بۇ مەيدان دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، تاغ سۇيىمگە تايىنىدۇ، تاشار ئۆستىڭىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 40 كىلومېتر، يىللىق سۇ مىقدارى 32 مىليون كۇب مېتر. ئۇنىڭ

دىن باشقا، مەيدان بويىچە 86 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 72، بەش كارىز بار، ئېقىن مىقدارى 16 لېتر - سېكۇنت.

لىيۇشۇچۈەن دېھقانچىلىق مەيدانى

بۇ مەيدان ناھىيە بازىرىنىڭ 60 كىلومېتر غەربىي - شىمالىغا جايلاشقان، ئاستانە، قارادۆۋە گۈڭشېلىرى بىلەن چېگرىداش، ئومۇمىي كۆلىمى 1200 كۋادرات كىلومېتر، نوپۇسى 9139، ئۇنىڭغا 25 لىيەندۇي قارايدۇ.

بۇ مەيدان ئەسلىدە قۇمۇل ناھىيىسىگە قارايدىغان «ئاۋانگارت» خەلق گۈڭشېسى بولۇپ، 1960 - يىل 5 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش نازارىتىنىڭ تەستىقى بىلەن يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىغا ئۆزگەرتىلگەن، 1979 - يىل 1 - ئايدا ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. تېرىلغۇ يېرى 25 مىڭ مو.

بۇ مەيدان دېھقانچىلىقتا، ئاساسەن، كارىز سۇيىگە تايىنىدۇ، 73 كارىز بار، يىللىق سۇ مىقدارى 20 مىليون كۇب مېتردىن ئاشىدۇ. يەنە چەچەي جىلغىسىدىن كېلىدىغان تاغ سۇيىدىن قوشۇمچە پايدىلىنىدۇ، يىللىق سۇ مىقدارى 10 مىليون كۇب مېتر، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە 47 ماشىنىلاشقان قۇدۇق بار، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۇرۇلگىنى 39.

1983 - يىلى مەيدان بويىچە 7 مىليون 286 مىڭ 800 جىڭ ئاشلىق ئېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي 4 مىليون 863 مىڭ 100 جىڭ. 14 مىڭ 500 جىڭ پاختا، 376 مىڭ 800 جىڭ ياغلىقدان، 2 مىليون 390 مىڭ جىڭ كۆكتات، 430 مىڭ جىڭ قوغۇن - تاۋۇز، 215 مىڭ جىڭ مېۋە - چېۋە ئېلىندى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا قولدا قالغان ھەر خىل چارۋا 22 مىڭ 296 تۇياق، بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ چارۋا 3215، چوشقا 743، قوي 18 مىڭ 428 تۇياق.

مەيدان بويىچە 1834 مو ئورمانلىق، 1399 مو باغ بار.

سانائەت، قوشۇمچە كەسىپ جەھەتتە، يىلىغا 10 مىليون دانە خىش، 150 تونا ئاق ھاراق، 30 تونا جىياگىيۇ - ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، 1600 تونا ئۇن - ياغ تارتىلىدۇ.

1983 - يىلى سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 3 مىليون 211 مىڭ 800 يۈەنگە يېتتى.

مەيدان بويىچە ئوچ ئاپتوموبىل بار، ئومۇمىي تونناژى 11.5. يەنە 14 چوڭ تراكتور، يەتتە كىچىك تراكتور بار، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇمىي قۇۋۋىتى 2145.5 ئات كۈچىگە يېتىدۇ.

قوشۇمچە II: يېزا ئىگىلىكىدىكى ئىلغار تىپلار

1. بۇلۇڭتۇغراق گۈڭشې

بۇلۇڭتۇغراق گۈڭشې ناھىيىسە بازىرىنىڭ 34 كىلومېتىر شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، يازغى بۇغداي تېرىشنى ئاساس قىلىدۇ. 1977 - يىلىدىن ئىلگىرى بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى تۆۋەن بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەخمىنەن 300 جىڭ ئىدى، ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتى 4 مىليون جىڭغا يەتمەيتتى، ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىلغان ئاشلىق شۇ گۈڭشېنىڭ ئېھتىياجىنىلا قانىدۇرالايتتى، ئاپەتكە ئۇچرىغان يىللىرى يەنە دۆلەتتىن ئاشلىق سېتىۋېلىپ يەيتتى.

1978 - يىلىدىن كېيىن، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزى كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنى لۇشيەنىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، بۇ گۈڭشې پارتىيىنىڭ فاكىجېن - سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىنى قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گۈڭشېدا يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكا پونكىتى قۇرۇلدى، قىش كۈنلىرى، گۈڭشې ئەسلىدە ئاساسى بار يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك كادىرلىرى كۇرسىغا ئۆگىنىشكە ئەۋەتتى، ياز كۈنلىرى، ۋىلايەت، ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك تېخنىكا خادىملىرىنى يېتەكچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلدى، سىناق ئېتىزى، ئۇرۇقلۇق ئېتىزى ۋە مول ھوسۇل ئېتىزىنى چىڭ تۇتۇپ، نۆۋەتا ئارقىلىق ئومۇمىي دائىرىنى يېتەكلىگەن ھالدا ئىلمىي ئۇسۇلدا تەرىقچىلىق قىلدى.

1980 - يىلىدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىك پەن - تېخنىكىسى جەھەتتە يەنە «ئۈچ ئۆزگەرتىش» ئېلىپ بېرىلدى، يەنى كىچىك دائىرىدە سىناق قىلىش كەڭ دائىرىدە سىناق قىلىشقا، نۆۋەتتىدا سىناق قىلىش كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشتۇرۇشقا، بەلباغسىمان تېرىش بىرلىك مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، بىر پەسلىدە يۇقىرى ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىلدى. رەھبەرلەر، پەن - تېخنىكا خادىملىرى ۋە ئاممىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، 1978 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە ئاشلىق مەھسۇلاتى زور دەرىجىدە ئېشىپ، بىردىن كۆپەرەك قاتلاندى.

1978 - يىلى گۈڭشې بويىچە 13 مىڭ 400 مو يەرگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 6 مىليون 320 جىڭ ھوسۇل ئېلىندى، يەنى 1977 - يىلىدىكىدىن 2 مىليون جىڭ ئاشتى، مو بېشى مەھسۇلاتى 477 جىڭغا يېتىپ، 130 جىڭ ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە بۇغداي تېرىلغان يەر 9500 مودىن كۆپەرەك بولۇپ، 3 مىليون 810 مىڭ جىڭ ھوسۇل ئېلىندى، مو بېشى مەھسۇلاتى 400 جىڭدىن ئېشىپ كەتتى. 1980 - يىلى 13 مىڭ 500 مو يەرگە ئاشلىق زىرائىتى تېرىلىپ، 7 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ھوسۇل ئېلىندى، مو بېشى مەھسۇلاتى 552 جىڭغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە يازغى بۇغداي تېرىلغان يەر 9600 مو بولۇپ، 5 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ھوسۇل ئېلىندى، مو بېشى

مەھسۇلاتى 500 جىڭدىن ئاشتى. 1982 - يىلى زىرائەت قۇرۇلمىسى تەڭشىلىپ، يازغى بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى مۇۋاپىق تۈردە ئازايتىلدى، شۇ يىلى 13 مىڭ مو يەر تېرىلىپ، 8 مىليون 500 مىڭ جىڭ ئاشلىق ئېلىندى، مو بېشى مەھسۇلاتى 652 جىڭ غا يەتتى، ئومۇمىي ئاشلىق مىقدارى 1977 - يىلدىكىدىن سەل كەم بىر قاتارلاندى. 1983 - يىلى 15 مىڭ 500 مو يەر تېرىلىپ، 10 مىليون جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق ئېلىندى، يەنى 1977 - يىلدىكىدىن 1.73 ھەسسە ئاشتى. مو بېشى مەھسۇلاتى 756 جىڭغا يېتىپ، 1977 - يىلدىكىدىن 1.12 ھەسسە ئاشتى. 1983 - يىلى ئەرداۋۇچىڭ داداۋىيدىلا 28 ئائىلە 10 مىڭ جىڭدىن، تۆت ئائىلە 20 مىڭ جىڭدىن ئاشلىق سېتىپ بەردى.

ئاشلىق مەھسۇلاتىنىڭ زور دەرىجىدە ئېشىشى بىلەن، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمى كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. 1983 - يىلى گۈڭشې بويىچە ئومۇمىي كىرىم 2 مىليون 856 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن ئىككى ھەسسە ئاشتى؛ ھەربىر كىشىنىڭ ئوتتۇرىچە كىرىمى 434 يۈەنگە يېتىپ، 1978 - يىلدىكىدىن 2.4 ھەسسە ئاشتى.

بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ ئالتە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات ئەھۋالى

جەدۋەل 4 — 22

يىللار	كۆلىمى (مو)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (مىڭ جىڭ)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن تاۋار ئاشلىق (جىڭ)	مو بېشى مەھسۇلاتى (جىڭ)	ئومومىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (يۈەن)
1977	12400	4300		347		
1978	13400	6320	315	477	937	128
1979	13686	6190	305	452	827	107
1980	13544	7560	406	552	1117	134
1981	12574	7920	441	630	1117	140
1982	13000	8500	508	652	1386	189
1983	15500	11720	693	756	2856	434

2. ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيېنىك 2 - شياۋدۇيى

ئاستانە گۈڭشې 3 - دادۇيى 2 - شياۋدۇيى 1960 - يىلى چېگرا رايون قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە كەلگەن جياڭسۇلۇق ياش - ئوتتۇرا ياشلىقلاردىن تەشكىللەنگەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيى. ئۇ چاغدا بۇ يەر بىر شورلۇق بولۇپ، ھەممە يېرى ئاق شور بىلەن قاپلانغانىدى. ئىشلەپچىقىرىش شەرت - شارائىتى ناچار بولۇپ، ئاشلىق مو بېشى مەھسۇلاتى ئاران 200 جىڭ ئەتراپىدا ئىدى. بۇ ئىشلەپچىقىرىش دۇيى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، 45 ئائىلە، 154 نوپۇس، 700 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر بار بولۇپ، دۇينىك جۇغلانمىسى، ئائىلىلەرنىڭ ئارتۇق ئاشلىقى ۋە ئامانەت پۇلى يوق ئىدى. 20 نەچچە يىل ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش، شورلۇق يەرلەرنى ياخشىلاش، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش ئارقىلىق، ئىشلەپچىقىرىش شەرت - شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى. گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى كۆرۈنەرلىك ئۆستى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە دادۇي بويىچە ئائىلە 81 گە، نوپۇس 382 گە، ئەمگەك كۈچى 150 گە، تېرىلغۇ يەر 1200 موغا، ئۇلاغ 50 تۇياقتا، تراكتور تۆت (جەمئىي 170 ئات كۈچى) كە يەتتى. تېرىلغۇ يەرلەر سالالاشتۇرۇلدى. بۇك - باراقسان ئورمان بەلباغلىرى بىسا قىلىندى، ئېرىق - ئۆستەڭلەر يۇرۇشلەشتۇرۇلدى، تەپتەكشى يوللار ياسالدى، رەت - رەت يېڭى ئۆيلەر سېلىندى، ھەممە ئائىلىنىڭ ئېشىنچە ئاشلىقى ۋە بانكىدا ئامانەت پۇلى بار.

20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمى يىلدىن-يىلغا كېڭەيتىلىپ، ئاشلىق زىرائەت ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ 75 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. يازغى بۇغدايىنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتى ۋە مو بېشى مەھسۇلاتىمۇ يىلدىن - يىلغا ئاشتى. دۇي قۇرۇلغان تۇنجى يىلى يازغى بۇغداي ئومۇمىي مەھسۇلاتى ئاران 120 مىڭ جىڭ ئىدى، 1966 - يىلى 280 مىڭ جىڭغا يېتىپ، 1.3 ھەسسە ئاشتى. 1970 - يىلى يازغى بۇغداي ئومۇمىي مەھسۇلاتى 340 مىڭ جىڭغا، 1976 - يىلى 410 مىڭ جىڭغا، 1979 - يىلى 550 مىڭ جىڭغا، 1980 - يىلى 680 مىڭ جىڭغا يېتىپ، ھەرىيلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50 مىڭ جىڭ ئاشتى. يازغى بۇغداي مو بېشى مەھسۇلاتى 60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى بەش يىلىدا ئاران 200 جىڭ ئەتراپىدا ئىدى، 60 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە 400 جىڭدىن كۆپرەكىكە يەتتى. 70 - يىللارنىڭ دەسلەپكى بەش يىلىدا 500 جىڭ ئەتراپىغا، 70 - يىللارنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە 700 جىڭغا، 1980 - يىلى 796 جىڭغا يەتتى. 1981 - يىلى دۇي تارىخىدا ئەڭ

يۇقىرى رېكورد يارىتىلىپ، 819 جەڭگا يەتتى.

بۇغداي مەھسۇلاتىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، دادۇي بويىچە ئومۇمىي ئاشلىق مەھسۇلاتىمۇ زور دەرىجىدە ئاشتى. 1972 - يىلى 450 مىڭ جەڭگا، 1973 - يىلى 580 مىڭ جەڭگا، 1976 - يىلى 700 مىڭ جەڭگا، 1978 - يىلى 840 مىڭ جەڭگا يەتتى. 1979 - يىلى بۇ دۇي «سەككىزنى ئاشۇرۇش، ئىككىنى ئازايتىش»، يەنى مەھسۇلاتنى، ئومۇمىي كىرىمنى، ساپ كىرىمنى، دۆلەتكە قوشىدىغان تۆھپىنى، كوللېكتىپ جۇغلانمىنى، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ كىرىمىنى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان دارامەتنى، كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنى ئاشۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىش سەرپىياتىنى، ئارتىلىپ قالغان قەرز پۇللارنى ئازايتىشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ناھىيە، ۋىلايەت، ئاپتونوم رايون بويىچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئىلغار تىپ بولۇپ باھالاندى ۋە گۇۋۇيۈەننىڭ تەقدىرلىشىگە ئېرىشتى.

2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيى شان - شەرەپ ئالدىدا مەغرۇرلانماي، داۋاملىق تىرىشىپ، 1980 - يىلى ئاشلىق ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 1 مىليون 30 مىڭ جەڭگا يەتكۈزدى، 1983 - يىلى يەنە يېڭى رېكورد يارىتىپ، ئومۇمىي مەھسۇلاتنى 1 مىليون 70 مىڭ جەڭگا، مو بېشى مەھسۇلاتنى 857 جەڭگا يەتكۈزۈپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرى ئىچىدە ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلات بويىچە ئەڭ يۇقىرى رېكورد يارىتتى.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىمۇ زور دەرىجىدە ئۆستى. 1980 - يىلدىكى تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، دۇي بويىچە ۋېلىسىپىت 100 نەچچىگە، قول سائىتى 100 نەچچىگە، شەخسىلەرنىڭ بانكىغا قويغان ئامانەت پۇلى 160 نەچچە مىڭ يۈەنگە يەتكەن. 1981 - يىلى يىللىق تەقسىمات قىلىنغان كۈنى گۈڭشې ئەزالىرى ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپىغا بىر قېتىمدىلا 69 مىڭ يۈەن پۇل ئامانەت قويغان. بۇ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېسابىن بىلەن 850 يۈەندىن توغرا كېلىدۇ. مۇنداق ئىش قۇمۇلنىڭ يېزا پۇل ئامانەت تارىخىدا كۆرۈلۈپ باقمىغان.

1983 - يىلى ھەر بىر ئەمگەك كۈچى ئوتتۇرا ھېسابىن بىلەن 7000 جىڭ ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىپ، دۆلەتنى 4700 جىڭ تاۋار ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى، دۇي بويىچە دۆلەتكە 700 مىڭ جەڭدىن ئارتۇق تاۋار ئاشلىق سېتىپ بېرىلدى.

2 - شياۋدۇينىڭ 1972 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان تۇرلۈك ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچىنىڭ ئېشىش ئەھۋالى

جەدۋەل 4—23

يىللار	ئومۇمىي مەھسۇلات (مىڭ جىڭ)	ئومۇمىي كىرىم (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن كىرىم (مىڭ يۈەن)	جۇغلانما (مىڭ يۈەن)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن تاۋار ئاشلىق (مىڭ جىڭ)	كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوزۇقلۇق ئاشلىقى (جىڭ)
1972	450	81	129	5.8	261	360
1973	580	108	135	12	303	370
1974	530	104	152	7	313	370
1975	550	113	163	8.9	325	380
1976	740	131	177	15	325	390
1977	720	134	180	10	397	400
1978	840	157	208	22.5	484	420
1979	920	188	255	29	535	450
1980	1030	211	311	27	646	600
1981	1030	228	336	12	734	
1982	920	231	357	13	703	
1983	1070	312	603	12	787	

بەشىنچى قىسىم قۇمۇل قوغۇنى

قوغۇن ئۆسۈملۈكلەرنى تۈرگە ئايرىش ئىلمىدە كاۋا ـ قاپاق ئائىلىسىگە كىرگۈزۈلگەن. ئۇ، قەلىن شاپاقلىق قوغۇن دائىرىسىگە كىرىدۇ. قۇمۇل قوغۇنى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە داڭ چىقارغان. كاڭشىنىڭ 35 ـ يىلى (1696 ـ يىلى) قۇمۇل چىڭ ھۆكۈمىتىگە بەيئەت قىلغان. ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ 1 ـ دەرىجىلىك جاساق مەرتىۋىسى بېرىلگەن. شۇنىڭدىن باشلاپ قۇمۇل مەنچىڭ ھۆكۈمىتىگە ھەر يىلى قوغۇن تارتۇق قىلىپ تۇرغان. جاڭيىڭ ئۆزىنىڭ «غەربكە يۈرۈش قىلىش خاتىرىسى» دە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، غەربىي يۇرتقا قىلغان سەپىرىمدە، گەنسۇنىڭ شەندەن دېگەن يېرىگە يېتىپ كېلىپ، «يول ئۈستىدە خانغا قوغۇن تارتۇق قىلىشقا ماڭغان ئات ـ ئۇلاغلىق كارۋانلارنى ئۇچراتتىم. ئۇلار يۈزدىن، مىڭدىن بىر توپ بولۇپ مېڭىپتۇ، ھەر بىر ئادەمنىڭ قولىدا سېرىق رەخت بىلەن ئورالغان كىچىك خالتا بولۇپ، ئۇنىڭغا بىردىن قوغۇن سېلىۋاپتۇ. ئۇلار كۆزلىرىنى يۇمۇۋېلىپ، ئات ـ ھارۋىلارنى ئۆچقاندەك ھەيدەپ مېڭىپتۇ» دەپ يازغان.

ئەينى چاغدا، جىيۈن يازغان «ۋېي‌ساۋ تاڭ خاتىرىلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: «تارتۇق قىلىنىدىغان قوغۇنلار 60% پىشقاندىلا ھەم يۆگىلىپ ئېلىپ مېڭىلىدۇ. قوغۇن ئۆزلۈكىدىن ئىسسىپ، بېيجىڭغا يېتىپ بارغىچە 80% پىشىدۇ. ئەگەر 80% ـ 90% پىشقان قوغۇنلار ئېلىپ مېڭىلسا، يولدىلا سېسىپ كېتىدۇ». چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى شۇەنتۇڭ يىللىرىدا، خان ئوردىسى «يول يىراق بولغاچقا قوغۇننى ئېلىپ كېلىشنىڭ ناھايىتى مۇشكۈل ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۆز نەپسى ئۈچۈن باشقىلارغا جاپا سېلىشنى راۋا كۆرمەي، قوغۇن تارتۇق قىلىشنى ئەمەلدىن قالدۇرغان».

قۇمۇلنىڭ قوغۇنى ئۆزىنىڭ تاتلىقلىقى ۋە كۆركەملىكى بىلەن دۇنياغا داڭلىق. چىيەنلۇڭنىڭ 2 ـ يىلى (1737 ـ يىلى) قايتىدىن تۇزۇلگەن «سۇجۇنىڭ يېڭى تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «گۇاجۇ گەرچە مەشھۇر بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇل قوغۇنى دېگەن نامغا يەتمەيدۇ. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ تەمى ھەسەلدەك تاتلىق. ئۇ باشقا جايلاردا تېرىلغان بولسىمۇ، لېكىن تەمى زادىلا قۇمۇلنىڭكىگە يەتمەيدۇ». لىيۇ‌ۋېنخەي «غەرب سایاھىتىدە كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم» دېگەن ئەسىرىدە: «قۇمۇل قوغۇنى جاھاندا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، ... مەن دۇنيانى ئىككى قېتىم سایاھەت قىلدىم ھەم جۇڭگونى بىرنەچچە قېتىم ئايلاپ چىقتىم، يېگەن قوغۇنلىرىم ئىچىدە قۇمۇل قوغۇنىغا يېتىدىغىنى يوق» دەپ يازغان. قۇمۇل قوغۇنىنىڭ تەمى تاتلىق بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنىڭدا ئوزۇقلۇق ماددا مول، ئاقسىل، گلۇكوزا، ۋىتامىن ۋە تۆمۈر، فوسفور، كالتسىي قاتارلىق مىكرو ئېلېمېنتلار كۆپ. قۇمۇل قوغۇنى تومۇرلارنى ئېچىش، ئىسسىقنى

ئېلىش، قان بېسىمنى تۆۋەنلىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ، بۆرەك يالليۇغى، ئاشقازان يالليۇغى، كەم قانلىق، قەۋزىيەتكە ئوخشاش كېسەللىكلەرگە مۇئەييەن شىپا بولىدۇ.

قۇمۇل قوغۇنىنىڭ سورتى كۆپ. 1958 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات ئورنى قۇمۇل ناھىيىسىدە قوغۇنىنىڭ سورتىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ چىقتى. شۇ چاغدا، قۇمۇل قوغۇنى تورلىشىدىغان قوغۇن ۋە تورلاشمايدىغان قوغۇن دەپ ئىككى چوڭ سىستېمىغا ئايرىپ چىقىلدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە، ئاساسەن، تورلىشىدىغان قوغۇن تېرىلىدۇ ۋە يازلىق، كۈزلۈك قوغۇن دەپ ئىككى چوڭ تۈرگە ئايرىلىدۇ. يازلىق قوغۇن ئالتە سىستېما، 11 خىل سورتقا، كۈزلۈك قوغۇن ئىككى سىستېما، بەش خىل سورتقا بۆلۈنىدۇ. 1980 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتى قۇمۇل ناھىيىسىدىكى قوغۇن سورتىنى يەنە بىر قېتىم تەكشۈرۈپ چىقتى. شۇ چاغدا 23 خىل سورت بولۇپ، بۇنىڭدىن 18 خىل سورت بېكىتىلىپ خاتىرىگە ئېلىنىدى.

I باب تېرىلغۇ كۆلىمى

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ھەققىدە يېزىلغان شېئىرلاردا: «ياتىدۇ سانسىز چۆنەكتە پىشقان قوغۇن، دەپ «ئۈزۈم مېنى»»، «پايانى يوق قوغۇنلۇقنىڭ، قوغۇنىنىڭ تۆكمە پەسلى بۇ»، «نەزەر سېلىپ كىرسەڭ يامۇل ھويلىسىغا، يېشىل پېلەك ياتار تەڭدىن تولىسىدا» دېگەن مىسرالار بولغان. بۇ، ئەينى يىللاردا قۇمۇلدا خېلى زور كۆلەمدە قوغۇن تېرىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

جىيۈن «ۋېيساۋتاڭ خاتىرىلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسىردە غەربىي يۇرتنىڭ مېۋە - چېۋىلىرى ئىچىدە، تۇرپاننىڭ ئۈزۈمى بىلەن قۇمۇلنىڭ قوغۇنىنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغىنى يوق» دەپ يازغان. بۇ، ئەينى زاماندا، قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى جەھەتتە، غەربىي يۇرت بويىچە ھېچقانداق جايىنىڭ قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ قۇمۇلنىڭكىگە يەتمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بەخش ئەتتى چېگرىغا خان ئاسايىشلىق،
ئېچىلدى تۈمەنلەپ چاقرىم بوز يەر.
يىلمۇ يىل يولىلانغان قوغۇن سوۋغىتى،
لۇگۇچياۋ ئۈستىدىن توختىماي ئۆتەر.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇمۇلدا قوغۇنچىلىقنىڭ تەرەققىي قىلىشىنى ھەر يىلى خانغا قوغۇن تارتۇق قىلىشتىن ئايرىپ قارىغىلى بولىمايدۇ. تارتۇق قىلىنىدىغان ئېسىل قوغۇنلارنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭى قاغۇم، بوغاز، قاراتال ۋە قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردا تارتۇق قوغۇن تېرىلىدىغان قوغۇنلۇقلارنى بەرپا قىلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، «خەلققە جەبىر - زۇلۇم بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئەمەلدىن

1949 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئارلىقتىكى قوغۇنچىلىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

1 — 5

يىللار	كۆلىمى (مو)	مو بېشى مەھسۇلاتى (جىڭ)	ئومۇمىي مەھسۇلاتى (جىڭ)
1949	2900	600	1740000
1950	2900	600	1740000
1951	2900	1000	2900000
1952	2300	383	880000
1953	4700	660	3100000
1954	2100	632	1330000
1955	2500	650	1630000
1956	2700	1966	5310000
1957	3900	1378	5370000
1958	4500	1297	7840000
1959	6100	1256	7660000
1960	8700	434	3780000
1961	4100	511	2100000
1962	2800	1255	3510000
1963	2800	905	2530000
1964	2500	928	2320000
1965	2600	835	2170000

42300000	1143	3700	1966
61700000	1714	3600	1967
		3900	1968
		4200	1969
43800000	1218	3600	1970
33800000	994	3400	1971
17500000	514	3400	1972
35600000	810	4400	1973
29100000	808	3600	1974
40200000	838	4800	1975
44600000	990	4500	1976
24700000	475	5200	1977
51500000	1320	3900	1978
67800000	1695	4000	1979
61400000	1754	3500	1980
113000000	3424	3300	1981
73000000	1489	4900	1982
69600000	2046	3400	1983

قالدۇرۇش يارلىقى چۈشۈرۈلگەن» دىن كېيىن، تارتۇق قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى تەدرىجىي ئازايتىلغان. شۇنىڭ بىلەن قوغۇن، ئاساسەن، تۇپرىقى، ئىقلىمى قوغۇن تېرىشقا باب كېلىدىغان، ئەنئەنىۋى قوغۇنچىلىق رايونلىرى بولغان بوغاز، راھەتباغ، شەھەر ئىچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردا تېرىلىدىغان بولغان.

1949 - يىلدىن بۇرۇن، 3000 موداك يەرگە قوغۇن تېرىلاتتى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بازار ئېھتىياجىغا ئاساسەن، قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى يىلمۇ يىل كېڭەيدى. 1960 - يىلى 8700 مو يەرگە قوغۇن تېرىلىپ، تارىختا ئەڭ يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى. كېيىن، تېرىلغۇ كۆلىمى گەرچە ئازايتىلغان بولسىمۇ، لېكىن، ئىلمىي ئۇسۇلدا تېرىپ ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكتىن، بىرلىك مەھسۇلاتى ئاشتى، ئومۇمىي مەھسۇلاتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىقتىسادىي سىياسەت تەڭشىلىپ، بازار كېڭەيدى. قۇمۇل قوغۇنى بىر خىل يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات قاتارىدا نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇلدى. 1981 - يىلى قوغۇننىڭ مو بېشى مەھسۇلاتى 3424 جىڭغا يەتتى، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 10 مىليون جىڭدىن ئېشىپ، تارىختا يۇقىرى سەۋىيە يارىتىلدى.

II باب ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى

جى يۈننىڭ «ۋېي ساۋتاڭ خاتىرىلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسىردە قوغۇن ئۆستۈرۈش تېخنىكىسى ھەققىدە مۇنداق بىر ئابزاس سۆز بار: «بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى تاتلىق، يامغۇر ياغمايدۇ. شۇڭا قوغۇننىڭ تەمى تاتلىق». قۇمۇل قوغۇنىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ قوغۇنىغا ئوخشىماسلىقى قۇمۇلنىڭ تۇپرىقى ۋە كىلىماتى ئالاھىدە بولۇشتەك شارائىتقا باغلىق. قۇمۇل ياۋروپا - ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان، بوستانلىقنىڭ ئەتراپىنى چۆل - جەزىرە ئوراپ تۇرىدۇ، يىل بويى ھۆل - يېغىن ئاز بولىدۇ، كىلىماتى قۇرغاق، يىغىندا تېمپېراتۇرىسى يۇقىرى، قۇياشنىڭ يورۇتۇش ۋاقتى ئۇزۇن، كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ. تۇپرىقى يۇمشاق، قۇم تەركىبى كۆپ، سەل شورلۇق. مانا بۇلار قۇمۇل قوغۇنىنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىدىكى مۇھىم شەرتلەردۇر.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە تۇزۇلگەن «دۇنخۇاڭ خاتىرىلىرى» دە قوغۇن تېرىش ئۇسۇلى بايان قىلىنىپ كېلىپ، «قوغۇن مايىسلىرى چىرىتىلگەن بۇيا بىلەن بېقىلىدۇ، يازنىڭ ئاخىرى قوغۇن پىشىدۇ، ئاق شەبنەم مەۋسۇمىنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇزۇۋېلىنىدۇ. ئەگەر يامغۇر كۆپ يېغىپ كەتسە، قوغۇن تەمسىز بولۇپ قالىدۇ» دېيىلگەن. قوغۇننى بۇيا بىلەن كۆچلەش (ئوغۇتلاش)، مۇۋاپىق سۇغىرىش قاتارلىقلار ئەجدادلىرىمىز يەكۈنلەپ چىققان تەجرىبە.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، باغۋەنچىلىك پەن - تېخنىكا خادىملىرى قوغۇن

ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىنى تەتقىق قىلىپ، ئەنئەنىۋى تېرىش ئۇسۇلىنى ساقلاپ قېلىش ئاساسىدا، ئۇنىڭغا بەزى تۈزىتىشلەرنى كىرگۈزدى. مەسىلەن: «ۋېي ساۋتاك خاتىرىلىرىنى كۆرگەندە» دېگەن ئەسەردە ئېيتىلغان، ئۇرۇق ئۇچ يىلدىن ئارتۇق ساقلىنىدۇ، دېگەنلەر ئەمەلدىن قالدى. بىراق سۈپەتلىك، ساپ قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى تالىلاپ ساقلاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلىپ كەلدى. 60 - يىللاردىن كېيىن، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئۇرۇقلۇق قالدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەچكە، قۇمۇل قوغۇنىنىڭ سورتى شالغۇتلىشىپ، سۈپىتى ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلدى، شۇنىڭ بىلەن قوغۇنىنىڭ سان - سۈپىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلەپ كەتتى. ھازىر قۇمۇل قوغۇنىنىڭ ئېسىل سورتلىرىدىن پەقەت «جاغدا»، «سېرىق كۆكچى» قاتارلىق ئۇچ - تۆت خىل سورتلا ساقلىنىپ قالدى.

1978 - يىلدىن باشلاپ ھەرقايسى تارماقلار قۇمۇل قوغۇنىنى ئۆستۈرۈش تېخنىكىسىغا ئەھمىيەت بېرىدىغان بولدى. سۈپەتلىك قوغۇنلارنىڭ ئۇرۇقىنى تالىلاپ قالدۇرۇش قوغۇن ئۆستۈرۈشتىكى مۇھىم ھالقا بولۇپ قالدى. ئەنئەنىۋى قوغۇن تېرىش تېخنىكىسى ئاساسىدا، قوغۇن ئۆستۈرۈشنىڭ بىر يۇرۇش ئىلمىي تەجرىبىلىرى يەكۈنلەپ چىقىلدى. بۇ تەجرىبىلەر تۆۋەندىكىچە:

1. تۇپراق. يەر ئاستى سۇيى تۆۋەنرەك، تۇپراق قاتلىمى قېلىن، سەل سېغىزلىق، ئازراق شورى بار قۇمسىاق يەرلەر قوغۇن تېرىشقا تالىلانسا مۇۋاپىق بولىدۇ. بولۇپمۇ، قوغۇن شورى ئېغىرتۇپتىلگەن، يېڭى ئۆزلەشتۈرۈلگەن بوز يەرگە تېرىلسا، تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئالدىنقى يىلى بۇغداي، ئاق قوناق، كېۋەز تېرىلغان يەرلەر بولسىمۇ ياخشى بولىدۇ. شوخلا، تاماكا، كۆنجۈت، ئاپتاپپەرەس، قوغۇن - كاۋا تۇرىدىكى زىرائەتلەرنىڭ ئورنىغا قوغۇن تېرىسا بولمايدۇ.

2. كۈن نۇرى ۋە تېمپېراتۇرا. قوغۇن ئاپتاپنى ياخشى كۆرىدىغان، سايىدىن قورقىدىغان زىرائەت. پۈتكۈل ئۆسۈپ يېتىلىش جەريانىدا خېلى يۇقىرى يىغىندا تېمپېراتۇرىنى تەلەپ قىلىدۇ. كېچە بىلەن كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى زور بولغان چۆل - جەزىرە ئىقلىمىدا ناھايىتى ئوبدان ئۆسىدۇ.

3. تېرىش. قوغۇن تېرىلغان يەرنىڭ ھەربىر موسىغا ئالدىنقى يىلى كۈزدە 5000 جىڭدىن 10 مىڭ جىڭگىچە ئاساسىي ئوغۇت تۆكۈلۈپ، 40 - 50 سانتىمېتر چوڭقۇرلۇقتا ئاغدۇرۇلىدۇ، ئاندىن توك سېلىنىدۇ، ئەتىيازدا يەر قانداۋرۇپ ئوسا قىلىنىدۇ، ئۇرۇقنىڭ ئۈنۈپ چىقىشى ئۈچۈن، تۇپراقنىڭ ئون سانتىمېتر چوڭقۇرلۇقتىكى قاتلىمىنىڭ تېمپېراتۇرىسى 13°C تىن 14°C قىچە بولۇش تەلەپ قىلىنىدۇ.

1) ئۇرۇقنى بىر تەرەپ قىلىش. ئۇرۇق 54° لۇق يىلىمان سۇغا 12 سائەت ياكى سوغۇق سۇغا 24 سائەت چىلاپ قويۇلىدۇ. ئۇرۇق بىخلىناي دېگەندە تېرىلىدۇ. ئۇرۇق ئوت - سامان كۈلىگە ئارىلاشتۇرۇپ تېرىلسا، ھەم ئۇرۇق ئوغۇتلىنىدۇ، ھەم زىيانداش ھاشاراتنىڭ ئالدى ئېلىنىدۇ.

2) تېرىش ئۇسۇلى. ئادەتتە، تۆز يەرگە ياكى چۆنەك قېشىغا تېرىلىدۇ.

(1) تۆز يەرگە تېرىش: تەبىئىي سىغىزلىقراق، نەملىك ساقلىيالايدىغان يەردە

مۇشۇ ئۇسۇل قوللىنىلسا بولىدۇ. بۇ ئۇسۇل قوللىنىلسا، ئىش ئاز كېتىدۇ، دەسلەپكى مەزگىللىك شامالدىن مۇداپىئە كۆرگىلى بولىدۇ، مايسا ئوبدان يىلتىز تارتالايدۇ. تېرىشتىن ئىلگىرى، ھەيدىلىپ، تەكشى سۈرەم سېلىنغان ئېتىزدا، قۇر ئارىلىقى 3 - 3.5 مېتردىن، چۆنەك ئارىلىقى 1.6 مېتردىن، تۆپ ئارىلىقى 50 - 60 سانتىمېتردىن قالدۇرۇلۇپ، كەتمەن ياكى ئوتىغۇچ بىلەن تۆشۈك ئېچىپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ. ئەگەر تۆپراقنىڭ ئۈستى قەۋىتى قۇرۇپ قالغان بولسا، قۇرۇق توپا قىرىپ ئېلىۋېتىلىپ، نەم توپىغا يەتكۈزۈپ تۆشۈك ئېچىلىپ، ئۇرۇق سېلىنىدۇ. ھەر بىر تۆشۈككە بەش تالدىن سەككىز تالغىچە ئۇرۇق سېلىنىپ، بەش سانتىمېتر قېلىنلىقتا كۆمۈلىدۇ.

(2) **چۆنەك تارتىپ تېرىش:** يەر تۈزلەنگەندىن كېيىن، ئاغزىنىڭ كەڭلىكى 1.5 مېتر، چوڭقۇرلۇقى 0.5 مېتردىن 0.7 مېترغىچە كېلىدىغان چۆنەك تارتىلىدۇ. تاختا كەڭلىكى تۈز يەرگە تېرىغانغا ئوخشاش بولىدۇ. تېرىشتىن ئىلگىرى، چۆنەككە تولدۇرۇپ سۇ قويۇلىدۇ. سۇ سىڭىپ تۈپراق تاۋلانغاندىن كېيىن، چۆنەكنىڭ گەجگىسىدىن 8 - 10 سانتىمېتر تۆۋەن جايىدىن ئۇرەك ئېچىلىپ ئۇرۇق سېلىنىدۇ. ھەر مو يەردىكى مايسا سانى سورتقا قاراپ ئوخشاش بولمايدۇ. ئومۇمەن، چىلىگە ۋە ئوتتۇرانچە سورتلاردىن ھەر مو يەردە 600 تۈپتىن 700 تۈپكىچە، قىشلىق سورتلاردىن 450 تۈپتىن 500 تۈپكىچە مايسا قالدۇرۇلىدۇ.

(3) **سۈلياۋ يوپۇق يېپىپ ئۆستۈرۈش:** بۇ خىل ئۇسۇل 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا چەت جايلاردىن ئۆگىنىپ كېلىپ قوللىنىلدى. ئېچىلغان چۆنەكنىڭ قېشىدىن تۆۋەنگە ئۇچتىن ئىككى قىسمىغا كەڭلىكى 70 سانتىمېتر كېلىدىغان سۈلياۋ يوپۇق يېپىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مەھسۇلات ئاشىدۇ، سۈپەت ياخشىلىنىدۇ، بالدۇر پىشىدۇ، كېسەللىك، زىياندىش ھاشارات ۋە ئوت - چۆپلەرنىڭ زىيىنى ئازىيىدۇ.

4. **مايسا قالدۇرۇش:** بۇ ئىش تۈپراقنى يۇمشىتىش ۋە ئوتاشقا بىرلەشتۈرۈپ ئىككى قېتىم ئېلىپ بېرىلىدۇ. ھەر بىر تۆشۈكتە بىر تۈپتىن مايسا قالدۇرۇلىدۇ. مايسا قالدۇرۇش قوغۇن كۆچلەشتىن ئىلگىرى ئېلىپ بېرىلىدۇ، بىر - ئىككى قېتىم توپا يۇمشىتىلىدۇ ۋە ئوتلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، تۈپراق تەمىپېراتۇرىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، مايسىنىڭ ئۆسۈشى تېزلىتىلىدۇ:

5. **كۆچلەش، چۆنەك تارتىش:** تۈز يەرگە تېرىلغان قوغۇن 50 كۈنلۈك بولغاندا پېلەك تارتىشقا باشلايدۇ. بۇ چاغدا مايسىنىڭ تۆۋىدىن 10 سانتىمېتر يىراقلىقتا چوڭقۇرلىقى 30 سانتىمېتر، كەڭلىكى 20 سانتىمېتر كېلىدىغان ئۇرەك ئېچىلىدۇ. ھەر بىر ئۇرەككە كۈنجۈرە، قوي قېغى قاتارلىق سۈپەتلىك ئوغۇتتىن 10 جىڭچە تۆكۈلىدۇ. ئەگە ياخشىسى، بۇيا بىلەن كۆچلىسە ئوبدان بولىدۇ. شەرت - شارائىتى يار بەرسە، مۇددەتكە بۆلۈپ قوشۇمچە ئوغۇت بەرسە تېخىمۇ ياخشى. ئوغۇتلاش پرىنسىپى شۇكى، مايسا ئوغۇتى ئازراق بېرىلىشى، چېچەك ئوغۇتى كۆپرەك بېرىلىشى، خەمەك (سويىما) ئوغۇتى جايىدا بېرىلىشى، ئالدىنقى مەزگىلدە، ئازوتلۇق ئوغۇت بىلەن كالىيلىق ئوغۇت بىرلەشتۈرۈپ بېرىلىشى، كېيىنكى مەزگىلدە، فوسفورلۇق ئوغۇت ئاساس قىلىنىشى كېرەك. چۆنەكنىڭ تاغىقى ۋە تېگى

تۆز بولۇشى: چۆنەكتىن چىققان توپا بىلەن قوغۇن پېلىكىنىڭ گەجگىسىنى باستۇرۇش لازىم. بۇنىڭدا، پېلەكنىڭ بىر-ئىككى يوپۇرمىقى كۆمۈلۈپ كەتسىمۇ بولۇۋېرىدۇ.

6. سۇغىرىش: قوغۇننىڭ سۇغا بولغان تەلىپى ناھايىتى يۇقىرى. ئۇنى ۋاقتىدا، مۇۋاپىق سۇغىرىش لازىم. مايسا مەزگىلىدە، مايسا توختاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭقۇر يىلتىز تارتىشى ئۈچۈن، ئامال بار باش سۇيىنى كېيىنىرەك قويۇش لازىم. مايسا مەزگىلىدە، ئوتاش، مايسا تاقلاشقا بىرلەشتۈرۈپ، مايسىنىڭ تۆۋىنى يۇمشىتىپ تۇرسا بولىدۇ. بۇ، نەملىكنى ساقلاشقا پايدىلىق. مايسىلار چېچەكلەش مەزگىلىگە كىرگەندىن كېيىن، ئۇنى ھەرگىز سۇدىن قىسىپ قويماسلىق كېرەك. خەمەك چوڭىيىۋاتقاندا كۆپ سۇغىرىش لازىم. لېكىن، چۆنەكتە سۇ يىغىلىپ قالماسلىقى، تاختىنى سۇ بېسىپ كەتمەسلىكى كېرەك. چۆنەكتىكى سۇ قوغۇننىڭ تۆۋىگە بەش سانتىمېتردىن سەكسەن سانتىمېتر قالغىچە كۆتۈرۈلسە بولىدۇ. پرىنسىپ شۇكى، مايسا مەزگىلىدە ئاز سۇغىرىش، ئۆسۈش مەزگىلىدە كۆپ سۇغىرىش، پىشىش مەزگىلىدە سۇغىرىشنى قاتتىق كونترول قىلىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، قوغۇندىكى شېكەر تەركىبىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىن ۋە قوغۇننىڭ يېرىلىپ كېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. قوغۇن تورلىشىپ، رەڭ تۆزۈشكە باشلىغاندا، پەقەت سۇ قويماسلىق كېرەك.

7. قوغۇن تاراش: قوغۇن سورتلىرىنىڭ خەمەك سېلىش خۇسۇسىيىتى ۋە ئۆسۈش ئەھۋالىغا قاراپ، ھەر خىل ئۇسۇلدا قوغۇن پېلەكلىرىنى تاراپ ۋە پۈتاپ، ئۇزۇقلۇق سەرپىياتىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا، ھاۋا ئالمىشىش، ئاپتاپ چۈشۈش شارائىتىنى ياخشىلاشقا توغرا كېلىدۇ. شۇنداق قىلغاندا، قوغۇننىڭ پېلىكى قارايغۇلىشىپ كەتمەيدۇ، خەمەك سېلىش ۋە رەڭ تۆزۈشكە تەسىر يەتمەيدۇ.

(1) ئۇچىنى ئۈزۈش: قوغۇن، ئادەتتە، غول پېلەكتە خەمەك سالمايدۇ. شۇڭا مايسا تۆت يوپۇرماق بولغاندا ئۇچىنى ئۈزۈش كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، بىر تۈپ پېلەك ئىككى شاخ ئايرىيدۇ، ئۇنىڭدىن يەنە بالا شاخلار ئۆسۈپ چىقىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، ئانىلىق چېچىكى بولمىغان ھارام شاخلارنى پۈتۈنلەي ئۈزۈۋېتىش، خەمەك چۈشكەن پېلەكنىڭ ئانىلىق چېچىكى ئۆستىدىن بىر تال يوپۇرماقنى قالدۇرۇپ، ئۇچىنى ئۈزۈۋېتىش لازىم.

(2) توپا يۆلەش: قوغۇن مايسىسى پېلەك تارتىپ 20 سانتىمېتىرغا يەتكەندە، تاختىنىڭ تاغىقىنى بوشتىپ، توپىنى پېلەكنىڭ تېگىگە يانتۇ يۆلەپ بېرىش كېرەك. شۇ چاغدا، پېلەك تاختىغا قاراپ راۋان ئۆسىدۇ. بۇندىن باشقا، پېلەك تۆۋىگە تاختىدىكى ئاپتاپ يېگەن توپىدىن يۆلەپ تۇرۇش كېرەك. بۇنداق قىلغاندا، قوشۇمچە يىلتىزلار كۆپىيىدۇ ھەم غول ئۆسىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چۆنەكتىكى تاغىقىدىن سۇ سىزىدىغان ئەھۋالدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

(3) پېلەك باستۇرۇش: پېلەك ئۆسۈپ 50-60 سانتىمېتىرغا يەتكەندە، پېلەكنى تاراپ، ھەر 30-40 سانتىمېتر ئارىلىقتا مۇشتەك بىر داڭگال بىلەن باستۇرۇپ قويۇشقا، داڭگالنى، ئەڭ ياخشىسى، چېچەك بار ئۆگىنىڭ يۇقىرىسىدىن باستۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، ھەم ئۇزۇقلۇق ماددا چېچەككە توپلىنىدۇ، ھەم شامالنىڭ زى-

نىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. پىلەك چۈشتە باستۇرۇلسا پىلەككە زەخىم يەتمەيدۇ.

(4) **قوغۇن ئۆرۈش:** قوغۇن پىشاي دېگەندە، قوغۇنلارنى ھەپتىدە بىر نۆۋەت ئۆرۈپ، ھەممە يېرىگە ئاپتاپ تەككۈزۈشكە تۇغرا كېلىدۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا، قوغۇن ئوبدان يوغىناپ، چىرايلىق تۈسكە كىرىدۇ، ئۇنىڭدىكى قەنت ماددىسى ئاشىدۇ ۋە قوغۇن بالدۇر پىشىدۇ.

(5) **ئۇزۇش:** قوغۇن پىشقاندىن كېيىن، ئۇنى ۋاقتىدا ئۇزۇش كېرەك. ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان تاۋار قوغۇنلارنى سەككىز-توققۇز ئۇلۇش پىشقاندا ئۇزگەن ياخشى. ئۆز جايىدا بىر تەرەپ قىلىنىدىغان قوغۇنلارنى تولۇق پىشۇرۇپ ئۇزۇش لازىم. پىشقان قوغۇننىڭ تۈمشۇقى يۇمشايدۇ، كىندىك قىسمى سارغىيىدۇ ياكى ئاقىرىدۇ، خۇش بۇي پۇرايدۇ، رەڭ تۈزىدۇ، شاپىقى تورلىشىدۇ. قوغۇن بەك پىشىپ كەتسە، ساپاق تۈۋى ئويۇلۇپ قالىدۇ، ساپىقىغا قول تەككەن ھامان، قوغۇن ساپىقىدىن ئايرىلىدۇ.

III باب ئاساسلىق سورتلار

§1. يەرلىك سورتلار

1. **جاغدا.** بۇ سورت، ئاساسەن، بوغاز، بۇلۇڭتوغراق قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 50-60 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ سورتنىڭ شەكلى تۇخۇمسىمان بولۇپ، شاپىقىنىڭ رەڭگى سارغۇچ يېشىل، قېلىن تورلىشىدۇ، ئېتى تۇم ئاق، ئاق يېشىل، ئاچ قىزىلدىن ئىبارەت ئۇچ خىل بولىدۇ. ئومۇمەن، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى ئالتە-يەتتە سانتىمېتر كېلىدۇ، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر چامىسىدا، ئۇرۇق ئويۇقچىسىنىڭ ئوتتۇرىچە ئۇزۇنلۇقى 23 سانتىمېتر، كەڭلىكى 9.8 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئېتى بوش ھەم چۈرۈك، قەنت مىقدارى 12.5% تىن 13% كىچە يېتىپ بارىدۇ. بىر قوغۇننىڭ ئېغىرلىقى بەش كىلوگرامدىن 12 كىلوگرامغا يېتىپ بارىدۇ. ساقلاش، توشۇشقا چىداملىق. 9-ئايىنىڭ ئاخىرى ئۇزۇپ، قىشتا گەمىدە ساقلىسا، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە ساقلىغىلى بولىدۇ.

جاغدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە خانغا تارتۇق قىلىنىدىغان ئاساسلىق قوغۇن ئىدى، ئازادلىقتىن كېيىنمۇ قۇمۇلنىڭ ئاساسلىق تاۋار قوغۇنى بولۇپ كەلمەكتە.

2. **سېرىق كۆكچى.** بۇ، بالدۇر پىشىدىغان سورتلارنىڭ بىرى، ئاساسەن، بوغاز، راھەتباغ قاتارلىق جايلارغا تارقالغان، بۇلۇڭتوغراقتىمۇ ئازراق تېرىلىدۇ. بۇ سورتنىڭ ماسلىشىشچانلىقى كۈچلۈك، ئۇنۇمسىز يەردىمۇ ئۆسۈۋېرىدۇ، شورغا چىداملىق، ئاسان كېسەل تەگمەيدۇ، قۇرغاقچىلىققا چىداملىق. شەكلى تۇخۇمسىمان بولۇپ، شاپىقىنىڭ رەڭگى ئازراق يېشىل ئارىلاش ئالتۇن سېرىق، شاپىقى سىلىق، تورلاشمايدۇ، ساپىقىنىڭ چۆرىسىدە ئاز-تولا يېرىق ئىزلىرى بولىدۇ، شاپىقى نېپىز ھەم چىڭ، ئېتى ئاق

هەم يۇمشاق، ئۇرۇق ئويۇقچىسى كىچىك، تەمى تاتلىق، ئەما كۆڭۈلگە تەگمەيدۇ، خۇش بۇي پۇرايدۇ. مو بېشى مەھسۇلاتى 1.5 تونىندىن ئىككى تونىنغچە يېتىپ باربدۇ، قەنت مىقدارى 12% تىن 14%كە، ئەڭ يۇقىرى بولغاندا، 18% كە يېتىدۇ. ئۇ، قوغۇن قېبقى قۇرۇتىدىغان ئەڭ ياخشى سورت ھېسابلىنىدۇ.

3. ناشكەر (پوستىپەياز). ھازىر بۇ سورت بوغازدا ۋە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق بۆلۈمىنىڭ تەجرىبە بازىسىدا ئازراق تېرىلىدۇ، شەكلى ئۇرچۇقسمان، ئوتتۇرىچە ئۇزۇنغا كەسمە يۇزى 22 سانتىمېتر، توغرىسىغا كەسمە يۇزى 11.5 سانتىمېتر كېلىدۇ، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئىككى كىلوگرام ئەتراپىدا، شاپىقى قارا كۆك، ئون تال كۆل رەڭ روشەن يولى بار. شاپىقى تۆكلۈك، شاپاق قېلىنلىقى 0.7 سانتىمېتر، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى 3.27 سانتىمېتر، رەڭگى ئاچ قىزىل، يۇمشاق، چۇرۇك، شىرنىلىك،خۇش بۇي، تاتلىق كېلىدۇ. قەنت مىقدارى 15.5% ئەتراپىدا بولىدۇ. ھەر مو يەردىن بىر تونىغا يېقىن مەھسۇلات ئالغىلى بولىدۇ. بۇ خىل سورتنىڭ سۇپىتى ياخشى، بىراق مەھسۇلاتى تۆۋەن، ساقلاش، توشۇشقا چىدامسىز.

4. شېكەر سۇيى. بوغازدا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى يۇمىلاق، ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنغا 17 سانتىمېتر، توغرىسىغا 13 سانتىمېتر كېلىدۇ؛ ھەر بىر قوغۇنىنىڭ ئېغىرلىقى ئىككى كىلوگرام ئەتراپىدا، شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.7 سانتىمېتر ئەتراپىدا كېلىدۇ. پىشقاندا شاپىقىدا سېرىق داغلار پەيدا بولىدۇ. ئېتى ئاچ قىزىل رەڭدە، يۇمشاق، چۇرۇك، شىرنىلىك، تاتلىق كېلىدۇ. قەنت مىقدارى 15.5% ئەتراپىغا يېتىدۇ. بۇ سورتنىڭ سۇپىتى ياخشى بولسىمۇ، لېكىن، مەھسۇلاتى تۆۋەن. ساقلاش، توشۇشقا چىدامسىز. خۇسۇسىيىتى ناشكەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ.

5. بېشەكچى (بېشەكشېرىن). راھەتباغ، بوغاز قاتارلىق جايلاردا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى يېسى يۇمىلاق بولۇپ، مەككە كاۋىسىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شاپىقى سېرىق، كۆك پىچىم يوللۇق، ئاق ئەتلىك كېلىدۇ ياكى شاپىقى كۆك، سېرىق چىپار، كۆك ئەتلىك كېلىدۇ. كېيىنكىسىنىڭ سۇپىتى ياخشىراق. ئېتى يۇمشاق، شىرنىلىك، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى تۆت كىلوگرامدىن ئالتە كىلوگرامغىچە كېلىدۇ، قەنت تەركىبى 12% ئەتراپىدابولىدۇ. يېقىن ئەتراپتا سېتىشقا بولىدۇ، يىراق جايلارغا ئاپىرىشقا چىدىمايدۇ.

6. چىلگە (ئويۇنغۇچ). بوغاز، راھەتباغ، پالۋانتۇر قاتارلىق جايلاردا ئازراق تېرىلىدۇ. ئۇنىڭ شاپىقى سېرىق ياكى كۈلرەڭ بولىدۇ. 6-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 7-ئاينىڭ باشلىرىغچە بولغان ئارىلىقتا پىشىدۇ. شەكلى يېسى يۇمىلاق. ئۇزۇنىغا ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى 11.8 سانتىمېتر كېلىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى 0.81 كىلوگرام چامىسىدا كېلىدۇ. شاپىقىدا روشەن ئون تال كۈل رەڭ ئويمان يول بار. شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 0.2 سانتىمېتر، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتر چامىسىدا كېلىدۇ. ئېتى ئاچقىزىل، يۇمشاق، شىرنىلىك، خۇشبۇي، قەنت مىقدارى 9% ئەتراپىدا بولىدۇ. بۇ سورتنىڭ مەھسۇلاتى تۆۋەن، بالدۇر پىشىدۇ، توشۇشقا چىدامسىز.

7. ئىگا. بوغاز، راھەتباغ، پالۋانتۇر قاتارلىق جايلاردا ئازراق تېرىلىدۇ. بۇ ئاق

ياكى كۆك شاپاقلىق بولىدۇ. 6 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا پىشىدۇ. شەكلى سىركايىسسىمان، ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 11 سانتىمېتر، توغرىسىغا 9.1 سانتىمېتر كېلىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى 42-0 كىلوگرامدىن 0.8 كىلوگرام غىچە يېتىپ بارىدۇ. شاپىقى نېپىز ھەم چۈرۈك، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى 1.6 سانتىمېتر- غىچە بولىدۇ. ئېتى ئاق، قەنت مىقدارى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.6% كە يېتىدۇ، ئۇرۇق ئويۇقچىسىنىڭ دىئامېترى 5.9 سانتىمېتر بولىدۇ. كىندىك قىسمىدىكى چېچەك ئىزى چوڭراق بولىدۇ. شاپىقى بىلەن يېيىشكە بولىدۇ. سۇ، ئوغۇت شارائىتى ياخشى بولسا، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى بىر كىلوگرام ئەتراپىغا يېتىدۇ.

8. **قارا كۆكچى.** بۇ سورت ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇلدا تېرىلىپ كەلگەن. كېيىن يوقىلىپ كېتىپ 1979 - يىلى پەچاندىن كەلتۈرۈلگەن. ھازىر بوغازدا ئاز مىقداردا تېرىلىدۇ. بۇ سورتنىڭ شەكلى سوقمىچاق كېلىدۇ. كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 28 سانتىمېتر، توغرىسىغا 16 سانتىمېتر كېلىدۇ. شاپىقى يېشىل بولۇپ، ئىنچىكە ھەم زىچ تورلىشىدۇ. شاپىقىنىڭ قېلىنلىقى 1.5 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئېتىنىڭ قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتر ئەتراپىدا، ئېتى ئاچقىزىل، چۈرۈك، چىك، سۇس خۇش پۇراقلىق، قەنت مىقدارى 14% ئەتراپىغا يېتىدۇ. مەھسۇلاتى يۇقىرى، قىشتا ساقلاشقا بولىدۇ.

9. **ئۇست خەمسكى.** 1981 - يىلى بوغاز قوغۇنلۇقلىرىدا ئۆزلۈكىدىن پەيدا بولۇپ قالغان، بۇ، قوغۇننىڭ ياۋا سورتى بولۇپ، پېلىكى كۆپ شاخلايدۇ ۋە تېمەن ئۆسىدۇ، كېسەل تەگمەيدۇ. يوپۇرمىقى سەل يۇمىلاق كېلىدۇ، رەڭگى قېنىق يېشىل، ئۆگە ئارىلىقى قىسقا، بىر تۈپ پېلەكتە 50 - 60 قىچە ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ خەمەك سالىدۇ. ھەر بىر پېلەكنىڭ ھەر بىر ئۆگىسىگە دېگىدەك خەمەك چۈشىدۇ. قوغۇنى سوقمىچاق بولۇپ، چوڭ - كىچىكلىكى توخۇ تۇخۇمىدەك كېلىدۇ. شاپىقى كۈل رەڭ بولىدۇ، 10 تال قارا كۆك پىچىم يولى بار. چېچەك ئىزى چوڭراق، ئېتى كۆكۈش ئاق، شاپىقى چىك، پىشقاندىن كېيىن سارغىيىدۇ، خۇش بۇي پۇرايدۇ، تەمى ئاچچىق، يېگىلى بولمايدۇ. لېكىن ئېپتىدائىي ماتېرىيال سۈپىتىدە خېلىلا قىممەتكە ئىگە. قوغۇننى پەيدا بولۇش، ئۆزگىرىش، تۈرلەرگە ئايرىش، فىزىئولوگىيە، ئېكولوگىيە ۋە ئىرسىيەت قاتارلىق جەھەتتىن تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ماددىي ئىسپات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىر بۇ خىل قوغۇن پەقەت بوغازدىلا ئۇچرىدى.

§2. باشقا جايلاردىن كەلتۈرۈلگەن سورتلار

1. **قاراقاش مىجىگەن.** ئەسلى تۇرپان ۋە پىچاندىن چىقاتتى. 1964 - يىلى پىچاندىن قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. بۇ قوغۇن بوغازدا ئەڭ كۆپ تېرىلىدۇ. قوغۇننىڭ شەكلى تۇخۇمسىمان. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 28 سانتىمېتر، توغرىسىغا 16 سانتىمېتر كېلىدۇ، قېلىن تورلىشىدۇ. بىر سانتىمېترچە كەڭلىكتە ئون تال قارا كۆك پىچىم يولى بار، ئۇ، قاشقا ئوخشاپ كېتىدۇ، شۇڭا قارا قاش مىجىگەن دەپ ئاتالغان.

بۇ سورتنىڭ شاپىقى چىڭ، ساقلاش-توشۇشقا چىداملىق. ئېتى چۈرۈك، شىرنىلىك، قەنت مىقدارى 13.5% دىن 15% كە يېتىدۇ. ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرام-دىن بەش كىلوگرامغىچە كېلىدۇ. بۇ سورتنىڭ تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىلى بار: بىرى-نىڭ شاپىقى سېرىق، ئېتى ئاق؛ يەنە بىرىنىڭ شاپىقى كۈل رەڭ، ئېتى كۆكۈچ. بۇ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاساسلىق سورت، شۇنداقلا قىشتا ساقلاشقا چىداملىق سورت ھې-سابلىنىدۇ. ساقلانغاندىن كېيىن ئېتى يۇمشايىدۇ. ھاراقتەك خۇش بۇي پۇرايىدۇ.

2. **ئايسىخان كۆكچى** (تاران كۆكچى دەپمۇ ئاتىلىدۇ). پىچانىنىڭ لۆكچۇن دېگەن يېرىدىن چىققان. 1964-يىلى «خۇشنىسۇي» (ئىچى قىزىل، چۈرۈك دې-گەن مەنىدە) دەپ نام قويۇلغان. 1968-يىلى قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. بوغاز، بۇلۇڭتوغ-راق، قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردا تېرىلىدۇ. شەكلى ئۇزۇنچاق، تۈخۈمسىمان، شاپىقى كۈل رەڭ، تېگى سارغۇچ، شاپىقى ئويمان-دوڭغۇل كېلىدۇ. شالاڭ يېرىك تورلىشىدۇ. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 32 سانتىمېتر، توغرىسىغا 19 سانتىمېتر كېلىدۇ، ئېتى ئاچ قىزىل، چۈرۈك، شىرنىلىك، قەنت مىقدارى17% دىن 21% كىچە كېلىدۇ، بۇ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان ئاساسلىق سورت.

3. **ياستۇق قوغۇن.** (پو دەنگۇا). سانجى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسى«101» تۈەن-مەيدانىنىڭ ئۇرۇقچىلىق لىيەنىدىن كەلتۈرۈلگەن. بوغازدا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكـ-لى ئۇزۇنچاق، ئىككى ئۇچى ئۇچلۇق، زەمبىرەكنىڭ ئوقىغا ئوخشاپ كەتكەچكە پودەنـ-گۇا (زەمبىرەك ئوقسىمان قوغۇن) دەپ ئاتالغان. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 60 سانتىمېتر، توغرىسىغا 19 سانتىمېتر كېلىدۇ. شاپىقىنىڭ رەڭگى توق يېشىل، سا-پاق تۈۋى يېرىك تورلىشىدۇ، بەزىلىرىدە يېرىق ئىزلىرى بولىدۇ. شاپىقى قوتۇر، شا-پىقىنىڭ ئوتتۇرىچە قېلىنلىقى بىر سانتىمېتر، ئېتىنىڭ قېلىنلىقى تۆت سانتىمېتر كېلىدۇ، ئېتى ئاق، چۈرۈك، پىشقاندا خۇش بۇي پۇرايىدۇ، ھەر بىرىنىڭ ئېغىرلىقى بەش كىلوگرامدىن سەككىز كىلوگرامغىچە يېتىپ بارىدۇ. بۇ سورتنىڭ ئۆسۈشچانلىقى سەل كۈچلۈك، مەھسۇلاتى يۇقىرى بولىدۇ.

4. **قىشلىق قىزىل كۆكچى.** ناھىيىمىزدە ئازراق تېرىلىدۇ. ھازىر ئېكسپورت قىلىنىدىغان سورتلارنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شەكلى تۈخۈمسىمان. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 27 سانتىمېتر، توغرىسىغا 18 سانتىمېتر كېلىدۇ. شاپىقىنىڭ تەكتى ساغۇچ يېشىل بولۇپ، شالاڭ تورلىشىدۇ، ئېتى چۈرۈك، ئاچ قىزىل، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگـ-رامدىن بەش كىلوگرامغىچە كېلىدۇ. بۇنىڭ پۈتۈن تورلىشىدىغان ۋە چالا تورلىشىدـ-غانلىرى بولىدۇ.

5. **ئاق پىشماق.** 1976-يىلى «222» تۈەن-مەيدانىدىن بوغازغا كەلتۈرۈلگەن. پالۋانتۇردىمۇ ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى تۈخۈمسىمان. شاپىقى كۆكۈچ ئاق، پارقىراق. ئون تال سۈس كۈل رەڭ ئويمان يولى بولىدۇ. ئېتى ئاچ قىزىل، تولۇق پىشقاندا ئېتىنىڭ رەڭگىنى كۆرگىلى بولىدۇ. ئېتى يۇمشاق، چۈرۈك، شىرنىلىك، خۇش پۇراق، قەنت مىقدارى 14% چامىسىدا. ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى ئىككى-ئۈچ كىلوگرام كېلىدۇ. بۇ سورتنىڭ

ئۆسۈشچانلىقى كۆچلۈك، مو بېشىدىن ئىككى تونىنىدىن ئۈچ تونىنىغىچە ھوسۇل ئالغىلى بولىدۇ. لېكىن ئاسان يېرىلىپ كېتىدۇ. يىراقتا ئاپىرىشقا چىدىمايدۇ.

6. تورلۇق خۇش پۇراق (ۋاك ۋېنشياك). «102» تۈەن ـ مەيدانلىك تەجرىبە مەيدانى يېتىشتۇرگەن. 1976 ـ يىلى قۇمۇلغا كەلتۈرۈلگەن. بوغازدا ئازراق تېرىلىدۇ. شەكلى تۇخۇمسىمان، ھەربىرىنىڭ ئېغىرلىقى بىر كىلوگرامدىن ئۈچ كىلوگرامغىچە كېلىدۇ. ئوتتۇرىچە كەسمە يۇزى ئۇزۇنىغا 20.5 سانتىمېتر، توغرىسىغا 17.1 سانتىمېتر كېلىدۇ؛ شاپىقى سارغۇچ يېشىل، قېلىن تورلىشىدۇ. ئېتى كۆكۈچ ئاق، چۈرۈك، شىرنىلىك، ئۆتكۈرخۇش پۇراق؛ قەنت مىقدارى 14.5% كە يېتىدۇ. بۇ سورتنىڭ ئۆسۈشچانلىقى ئوتتۇرا ھال بولۇپ، مو بېشىدىن ئادەتتە 1.5 تونىنا چامىسىدا قوغۇن چىقىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە «بەگزادە» (پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن)، «بايىشياك» («102» تۈەن ـ مەيداندىن كەلتۈرۈلگەن)، «سېرىق ناۋات» (خۇاڭجىڭلۇك) (پىچان ناھىيىسىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «قارا جاغدا» (لاۋتىيې دەپىمۇ ئاتىلىدۇ) («103» تۈەن ـ مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «ئاقچى» (پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن)، «ئۇرۇس قوغۇنى» (ئەسلى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوغۇنى)، «چار قوغۇن» (جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قوغۇنى)، «مەرۋايىت» («1-ئاۋغۇست» يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «شىخەنزە قوغۇنى» (شى تىيەن 410) («145» تۈەن ـ مەيدانىدىن كەلتۈرۈلگەن)، «سېرىق ئورۇس قوغۇنى» (ئەسلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چىققان، كېيىن پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن)، «كۆلگەش» (پىچاندىن كەلتۈرۈلگەن) قاتارلىق سورتلارمۇ بار.

IV باب كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش

قۇمۇل قوغۇنىدىكى ئېغىر كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى 60 ـ يىللاردىن باشلاپ پەيدا بولغان. شۇنىڭدىن باشلاپ ۋىرۇس كېسەللىكى، ئاق توزان كېسەللىكى، پىتور-پىروزا كېسەللىكى (پېلەك قۇرۇش كېسەللىكى)، باكتېرىيەلىك مۇڭگۈزسىمان داغ كېسەللىكى، كۆك پىت، قىزىل ئۆمۈچۈك قاتارلىق كېسەللىك ۋە ھاشارات زىيانداشلىقى ئارقا-ئارقىدىن پەيدا بولدى. بولۇپمۇ ئاق توزان كېسەللىكى، پىتور ـ پىروزا كېسەللىكى، داغ كېسەللىكى قاتارلىقلارنىڭ تارقىلىشى تېز، زىيىنى ئېغىر بولدى. قوغۇن پەرۋىشىدە سەللا دىققەت قىلىنمىسا، قوغۇن پېلەكلىرى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كېتىدۇ ـ دە، مەھسۇلات زور دەرىجىدە كېمىيىپ كېتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، پارازىت چۆپـ شۇمبۇيىمۇ يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ، قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتىغا تەسىر يەتكۈزۈۋاتىدۇ. 1980 ـ يىلدىن بۇيان، قوغۇنىنىڭ مەھسولاتى، بولۇپمۇ سۈپەتلى كېسەللىك، ھاشارات زىيانداشلىقىنىڭ

كەسرى تۇپەيلىدىن تۆۋەنلەپ، دۆلەت ئىچىدىكى بازارلارنى تەمىنلەش ۋە تاشقى سودا جەھەتتىكى ئىناۋەتكە بىۋاستە تەسىر يەتكۈزىدى.

پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى ۋە قوغۇنچى دېھقانلار ئۈزلۈكسىز تەتقىق قىلىش ۋە ئەملىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، قوغۇندا كېسەللىك پەيدا بولۇشنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تېپىپ چىقىپ، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش قانۇنىيەتلىرىنى ئىگىلىدى ھەمدە كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش جەھەتتىكى تېخنىكىلىق تەدبىرلەرنى ئىگىلەپ، مەلۇم ئۇنۇمگە ئېرىشتى.

§1. قوغۇندا بولىدىغان كېسەللىكلەر

1. **ۋىرۇس كېسەللىكى.** چىپار يوپۇرماق كېسەللىكى، ئۇششاق يوپۇرماق كېسەللىكى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالامىتى شۇكى، ۋىرۇسنىڭ كاشىلىسى تۇپەيلىدىن زىرائەت ھۇجەيرىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى تەسىرگە ئۇچراپ، يوپۇرماقتا قېنىق، سۇس رەڭلىك چىپار داغلار پەيدا بولىدۇ، يوپۇرماقنىڭ بىر قىسمى قورۇلۇپ، توخۇنىڭ پۇتىغا ئوخشاپ قالىدۇ ياكى يوپۇرماق تەتۈرسىگە يۆگىلىۋالىدۇ، كىچىكلەپ كېتىدۇ، ئۆگە ئارىلىقى قىسقىراپ كېتىدۇ، ھەتتا قورۇق داغلار پەيدا بولىدۇ. خەمەكتە بۇدۇرچەكلەر پەيدابولىدۇ، پېلەكنىڭ ئۈچى ئاسمانغا قارىۋالىدۇ. كېسەللىك ئېغىر بولغاندا، پېلەك چېچەكلىگەن بىلەن خەمەك چۈشمەيدۇ. 1976 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلىغىچە خاتىرىلەشتىن قارىغاندا، ۋىرۇس كېسىلى سەل كېيىن پەيدا بولىدىكەن. ئادەتتىكى يىللاردا 7 ـ ئايىنىڭ 9 ـ كۈنى كېسەللىك پەيدا بولۇشقا باشلايدىكەن. بۇ چاغدا خەمەك سېلىش توختاپ، خەمەك يوغىناش مەزگىلىگە كىرگەن بولىدۇ. قوغۇننىڭ پېلەك يوپۇرماقلىرى قېرىشقا يۈزلىنىپ، كېسەللىككە تاقابىل تۇرالايدىغان باسقۇچقا كىرىدۇ. بۇ چاغدا تېمپېراتۇرا 25°C تىن ئېشىپ كېتىدۇ. ۋىرۇس كېسەللىكنىڭ ئالامەتلىرى بولسا، 18°C دىن 20°C قىچە بولغان ئارىلىقتا ئىپادىلىنىدۇ. شۇڭا بۇ چاغدا ئۇ قوغۇنغا ئېغىر زىيان يەتكۈزىلمەيدۇ. 1983 ـ يىلى ۋىرۇس كېسەللىكى بالدۇر پەيدا بولغان، زىيىنىمۇ ئېغىر بولغان، كېسەللىك پەيدا بولۇش نىسبىتى ئادەتتىكى يىللاردىكى 20% تىن 30% كە ئۆرلىگەن، ئايرىم يەرلەردە 50% تىن 80% كىچە يېتىپ، زىيىنى كۆندىن كۈنگە ئېغىرلاشقان. ۋىرۇس كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەشتە ئۇنۇملۈك دورا يوق. بۇنىڭ ئۈچۈن، ئاساسەن، بالدۇرراق تېرىش ۋە ئېتىز پەرۋىشىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق زىيانىنى ئازايتىشقا تۇغرا كېلىۋاتىدۇ.

2. **ئاق توزان كېسەللىكى.** بۇ كېسەللىك قوغۇن پېلىكىنىڭ ھەرقانداق قىسمىدا پەيدا بولۇۋېرىدۇ. لېكىن يوپۇرمىقىدا ئەڭ كۆپ بولىدۇ، قوغۇن ئۆسۈپ يېتىلىشىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يۈز بېرىدۇ. كېسەللىك پەيدا بولۇشنىڭ دەسلىپىدە، يوپۇرماقنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۇششاق ئاق چېكىتلەر (ئۇششاق توزان چېكىتلەر) پەيدا بولىدۇ، كېيىن ھەممە يېرىگە تارقىلىپ، ئاق توزان رايونى بولۇپ شەكىللىنىدۇ،

نەتىجىدە قوغۇنلۇقتا ئاق توزان چىچىۋەتكەندەك ھالەت شەكىللىنىدۇ، ئاق توزانىنىڭ تارقىلىشى ئىنتايىن تېز بولۇپ، كۆپ ھاللاردا بىر كېچە - كۈندۈزدىلا پۈتۈن قوغۇنلۇقنى ئاق توزان بېسىپ كېتىدۇ. قوغۇن ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغاندا يوپۇرماقىنىڭ فوتوسىنتېزلىنىشى ئاجىزلايدۇ، ھەتتا يوپۇرماق سارغىيىپ كېتىدۇ، قوغۇن نورمال پىشالمايدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇ كېسەللىك 8 - ئاينىڭ 20 - كۈنىدىن 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى گىچە بولغان ئارىلىقتا يۇز بېرىدۇ، لېكىن بەزى يىللىرى تېمپېراتۇرا ۋە ھۆل-يېغىننىڭ تەسىرى بىلەن كېسەللىك بالدۇر يۇز بېرىپمۇ قالىدۇ. مەسىلەن: 1979 - يىلى ۋە 1982 - يىلى بۇ كېسەللىك 7 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدىن 8 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا يۇز بەرگەن. بۇ كېسەللىكتىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ئۇسۇللىرى مۇنداق: كېسەللىك پەيدا بولغان پېلەك ئېلىۋېتىلىدۇ ياكى 15% لىك فېنىشيۇنلۇك ئېرۇچان پاراشوكى 800 دىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلۇپ چېچىلىدۇ. يەنە 0.3 گرادۇسلۇق بومبىي ھاك ئېرىتمىسى، 50% لىك توپسىن 500 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلۇپ چېچىلىدۇ ياكى يامغۇر ياغقاندا گۈڭگۇرت پاراشوكى بىر جىڭدىن ئۇچ جىڭغىچە چېچىلىدۇ.

3. **پىتور - پروزا كېسەللىكى.** بۇ كېسەللىك بىلەن يۇقۇملانغاندىن كېيىن، قوغۇن پېلىكى سولىشىپ قۇرۇپ كېتىدۇ. مايسا مەزگىلىدە مايسىنىڭ تۈۋى سۇغا چىلاشقاندەك بولۇپ قېلىپ، ئىنچىكىلەپ كېتىدۇ، پېلەك باستۇرغان ياكى پېلەك تارىغاندا زەخىملەنگەن جايلاردىن كېسەللىك مىكروبلىرى يۇقۇملىنىدۇ، ئۇرۇق ئۇنۇپ چىقىش جەريانىدا زەخىملەنگەن جايدىنمۇ يۇقۇملىنىدۇ. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇ كېسەللىك ئادەتتە 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 9 - ئاينىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئارىلىقتا پەيدا بولىدۇ. تۇپراق نەم بولسا، كېسەللىك پەيدا بولغان جاي سېپسىپ كېتىدۇ. قۇرغاق بولسا، ھۆجەيرە نەيچىلىرى دەستىسى كۆل رەڭ، قوڭۇر رەڭگە ئۆزگىرىپ قۇرۇپ قالىدۇ - دە، پېلەك تەمىنلىنىدىغان سۇ ۋە ئوزۇقلۇق ئۈزۈلۈپ قېلىپ، پېلەك قۇرۇپ كېتىدۇ، يەنە پېلەكنىڭ ھەرقانداق جايىدا تەرتىپسىز قورۇق داغ شەكىللىنىدۇ. پىتور - پروزا كېسەللىكى ئېغىر بولغاندا قوغۇنلۇقتىكى پېلەكلەر پۈتۈنلەي نابۇت بولىدۇ. بۇ كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش ئۇسۇلى مۇنداق: كېسەللىك ئېپتىدائىي ۋىرۇسنىڭ ھۆجۇمىدىن ساقلىنىش ياكى 25% لىك رۇيدۇ مېيىنى 500 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ، 70% لىك دېكسوننى 800 دىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇپ، 1:1:300 لىك بالدو ئېرىتمىسى ۋە پومازولنى 500 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ، يىلىنلۇينى 300 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ، جىياشۇاڭلىن مېڭىشىنى 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇپ چېچىش لازىم. بۇ ئۇسۇلنىڭ ئۇنۇمىي كۆرۈنەرلىك بولىدۇ.

4. **پېلەك قۇرۇش كېسەللىكى.** بۇ كېسەللىك، ئاساسەن، پېلەكنىڭ تۈۋىگە زىيان سالىدۇ. كېسەل تەگكەن قىسىمدىن مايسىمان نەرسە ئايرىلىپ چىقىپ، كېيىن قىزغۇچ قوڭۇر رەڭلىك يېلىمسىمان نەرسىگە ئايلىنىدۇ، قۇرۇغاندىن كېيىن، كېسەللىك پەيدا قىلغان داغلار بوز رەڭگە كىرىدۇ، كېسەل تەگكەن پېلەك ۋە يوپۇرماقلار قورۇلۇپ قۇرۇپ كېتىدۇ. بۇ كېسەللىك چىرىمىگەن ئوغۇت ياكى كېسەل تەگكەن ئۇرۇق ئارقىلىق تار-

قىلىدۇ. ھاۋا ئالمىشىش ۋە ئاپتاپ چۈشۈشنىڭ ياخشى بولماسلىقى، سۇغىرىشنىڭ مۇۋاپىقسىزلىقى، پېلەكنىڭ زەخمىلىنىشى كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ. 20°C تىن 30°C قىچە بولغان ئارىلىقتا كېسەللىك مىكروبلىرى ئۈسۈپ يېتىلىدۇ. بۇ كېسەللىك 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىسى ۋە ئاخىرىدا باشلىنىپ، 7 ـ ئاينىڭ باشلىرى ئەۋجىگە چىقىدۇ. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى تىزگىنلەش چارىسى شۇكى، ئوبدان چىرىگەن ئوغۇتنى ئىشلىتىش ھەمدە پېلەك يىلتىزى زەخىملىنىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ياكى دېكسون، مېتىل تىوپسىن قاتارلىق دېھقانچىلىق دورىلىرىنى چېچىش لازىم.

5. **شۇمبۇيا.** شۇمبۇيا ئالىي دەرىجىلىك چېچەكلەيدىغان ئۆسۈملۈك، يىلتىزى ۋە يوپۇرمىقى بولمايدۇ، خوجايىنىنىڭ يىلتىزلىرى شورىغۇچ تەخسە بىلەن توتىشىپ تۇرىدۇ، خوجايىنىنىڭ ئوزۇقلۇقى ۋە سۇيىنى شوراپ ياشايدۇ. شۇمبۇيا، ئادەتتە، قوغۇن چېچەكلەشتىن ئىلگىرى ئۇنۇپ چىقىدۇ، شۇمبۇيا قوغۇن پېلىكىنىڭ ئۆسۈشىگە ئېغىر تەسىر يەتكۈزىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، پېلەك خەمەك سالمايدۇ ياكى سالغان خەمەكلەر يوغىنىمايدۇ ۋە ياكى يىگىلەپ قالىدۇ. شۇمبۇيا سۇ ۋە ئوزۇقنى قوغۇندىن ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئۇرۇقى ناھايىتى كىچىك ھەم يېنىك بولۇپ، شامال، سۇ، ئادەم، ئات ـ ئۇلاغ، دېھقانچىلىق ماشىنا ـ سايمانلىرى ئارقىلىق تارقىلىدۇ. شۇمبۇيا ئۇرۇقى تۇپراق ئىچىدە 20—25 يىلغىچە بىخلىنىش ئىقتىدارىنى ساقلاپ قالالايدۇ. تۇپراقنىڭ مۇۋاپىق قاتلىمىدا (ھەيدەلمە قاتلىمىدا) شۇمبۇيا ئۇرۇقى قوغۇن يىلتىزى بىلەن ئۇچراشقان ھامان، يىلتىز ئاجراتمىلىرىنىڭ غىدىقلىشى بىلەن ئۇنۇپ چىقىدۇ. ئۇ قوغۇن يىلتىزلىرىنى چىرمىۋېلىپ، داۋاملىق زىيان سالىدۇ. شۇمبۇيا قوغۇننىڭ ئەڭ چوڭ دۇشمىنى. ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىش چارىسى شۇكى، كارانتىن قىلىشنى كۈچەيتىپ، شۇمبۇيىنىڭ تارقىلىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، يەرنى ئالماشتۇرۇپ تېرىشقا ئەھمىيەت بېرىش، يەرنى چوڭقۇر ئاغدۇرۇش ياكى «F798» ماركىلىق سۇيۇق دېھقانچىلىق دورىسىنى كېسىلگەن شۇمبۇيا كۆتىكىگە سۈرتۈش كېرەك. بۇنىڭ شۇمبۇيىنى يوقىتىش، ئۇنۇمى 95% تىن يۇقىرى بولىدۇ.

§2. ھاشارات زىيانداشلىقى

1. **موزايىبشى**

زەھەرلىك يەمنى ئات قىغىغا ئارىلاشتۇرۇپ، ئالداپ ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلى قوللىنىلسا بولىدۇ. دېفتېرىكسقا (تەخمىنەن بىر پىرسەنتلىك) ئازراق سۇ قوشۇپ، قورۇلغان كېپەككە ئارىلاشتۇرۇپ، ھەر ئىككى ئۇرۇق تۆشۈكى ئارىلىقىغا بىردىن ئورەك ئېچىپ، بىر تۇتام ئات قىغى، بىر تۇتام دورا سېلىپ كۆمۈپ قويۇلسا بولىدۇ.

2. **كۆك پەت**

بىئولوگىيىلىك ئۇسۇلدا ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىش. يېشىل يىڭناغۇچ قاتارلىق

كۆشەندىلەر ئارقىلىق كۆك پەت يوقىتىلىدۇ. دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا: (1) 2.5% لىك دىئاسى مېيمىدىن 20ppm ئىشلىتىلىدۇ (40 مىللىمېتر دورا سۈيۇقلۇقنا 50 كىلوگرام سۇ قوشۇپ تەييارلىنىدۇ). (2) 200 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 40% لىك لېگور، 800 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 80% لىك دى خلورفوس ئىشلىتىلىدۇ. (3) 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 50% لىك شىكلىيولىن، ياكى 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان 50% لىك كاكىياۋېي نۆۋەت بىلەن ئالماشتۇرۇلۇپ پۈركۈلىدۇ.

3. يەر يولۇسى

بىر تەرەپتىن، كۆزدە يەر ھەيدىلىپ، توك ياتقۇزۇلۇپ، ئوت ـ چۆپلەر ئوتلىپ، ئەتىياز پەسلىدە قىرلار قېزىلىپ، قۇرت تۇخۇملىرى يوقىتىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇلترا بىنەپشە نۇرلۇق پەنەر، شىرنە، دەرەخ شاخلىرى ئارقىلىق يەر يولۇسى يوقىتىلىدۇ. دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا: لىچىنكا ئۇچمىچى قېتىم تۇلىگىچە ئارىلىقتا 800 ھەسسىدىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلغان دىفتېرىكس (دىبەيچۇك)، 1000 ھەسسە سۈيۇلدۇرۇلغان شىكلىيولىن مېيى ياكى چۇچىك جۇجى (بىر خىل دېھقانچىلىق دورىسى) 20pm (ھەر موسىغا 10—15 مىللىلىتىر ئىشلىتىلىدۇ)، شامېي جۇجى 50ppm (ھەر موسىغا 1.25 گرامدىن ئىشلىتىلىدۇ) نى پۈركۈش ۋە ياكى دىفتېرىكس ئارىلاشتۇرۇلغان زەھەرلىك يەم بىلەن يەر يولۇسىنى ئالداپ يوقىتىشقا بولىدۇ.

4. قىزىل ئۆمۈچۈك

دېھقانچىلىقتا، قىزىل ئۆمۈچۈكنىك ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى يوقىتىشتا، ئاساسەن، ئېكىزنى ئالماشتۇرۇپ تېرىش، كۆزدە يەرنى چوڭقۇر ھەيدەش، ياۋا ئوت ـ چۆپلەرنى يوقىتىش چارىسى قوللىنىلىدۇ. دورا ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىش ۋە يوقىتىشتا، بالدۇر ھەم ۋاقتىدا تۇتۇش قىلىش (6 ـ ، 7 ـ ئايلاردا) كېرەك. ئادەتتە، 600 ھەسسىدىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلغان 20% لىك سەنلۇ شامەنجۇن دورىسى ئىشلىتىلسە ئۇنۇمى ياخشى بولىدۇ. باشقا دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن بومبي گىرادۇسى 0.2 ـ 0.3 بولغان ھاك ـ گۈڭگۇرت ئارىلاشمىسى، 800 ھەسسىدىن 1000 ھەسسىگىچە سۈيۇلدۇرۇلغان 40% لىك لېگور مېيى ئىشلىتىلسىمۇ بولىدۇ. يۇقىرىدىكى دورىلار ئالتە ـ يەتتە كۈندە بىر قېتىم چېچىلىدۇ، بۇ، ئادەتتە، بىر ـ ئىككى قېتىم چېچىلسىلا كۇپايە قىلىدۇ.

V باب ساقلاش ۋە قۇرۇتۇش

§1. ساقلاش

ئۇزاق ئىشلەپچىقىرىش ئەھمىيىتى جەريانىدا، قوغۇنچىدېھقانلارغا پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى ئۇزۇلگەن قوغۇننى ئۇزۇنراق ساقلاش يولىدا كۆپ ئىزدىنىپ، مول تەجرىبىلەرنى توپلىدى.

قوغۇنىنى ئامبىاردا ساقلاش جەريانىدا، نەپەسلىنىش رولى تۇپەيلىدىن، ئاساسەن، بىرىنچىدىن، قوغۇن ساپىقى قۇرۇپ قورۇلۇش؛ ئىككىنچىدىن، قوغۇن تۇمشۇقى يۇمشاپ كېتىش؛ ئۈچىنچىدىن، زەخىملەنگەن جاي سېسىش قاتارلىق فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، قوغۇننى ساقلاش ئۇنۇمىنىڭ قانداق بولۇشى نەپەسلىنىش رولىنى چەكلەشنىڭ قانداقلىقىغا باغلىق بولىدۇ. تېمپېراتۇرىمۇ، ئۆز نۆۋىتىدە، نەپەسلىنىش رولىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان مۇھىم ئامىل. بۇنىڭدىن باشقا، ھەر خىل سورتلاردا ئىپادىلىنىدىغان نەپەسلىنىش دەرىجىسىمۇ ئوخشاش بولمايدۇ. ئومۇمەن، ئوخشاش شارائىتتا، بالدۇر پىشىدىغان سورتلارنىڭ نەپەسلىنىش دەرىجىسى كېيىن پىشىدىغان سورتلارنىڭكىدىن يۇقىرى بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ساقلاش جەريانىدا ھاسىل بولىدىغان ئېتىلىن قوغۇننى پىشۇرغۇچى ئېلىمېنتلارنىڭ قوزغاتقۇچىسى ھېسابلىنىدۇ. ئېتىلىننىڭ مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇشى تۇپەيلىدىن، ساقلىنىۋاتقان قوغۇننىڭ داۋاملىق پىشىشى تېزلىشىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، قوغۇن بەك پىشىپ كېتىپ، ساقلاشقا چىداشلىق بېرەلمەي قالىدۇ.

ساقلىنىدىغان قوغۇندىكى فىزىئولوگىيىلىك ئۆزگىرىشلەرگە ئاساسەن، قوغۇننى ساقلاشتىن ئىلگىرى، مۇنۇ ئىشلارغا دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ:

1. ساقلاشقا، توشۇشقا چىداملىق، شاپىقى قېلىن، كېيىن پىشىدىغان سورتلارنى، ئېيتايلۇق، جاغدا، قارىقاش، مەجىگەن، قىشلىق قىزىل كۆكچى، قارا كۆكچى قاتارلىق سورتلارنى، ئاندىن قالسا، ئايسىخان كۆكچى قاتارلىق ئارا پىشار سورتلارنى تالىلاش لازىم.

2. ساقلايىدىغان قوغۇننى كېيىن تېرىش، كېيىن ئۈزۈش، ئۈزگەندە، قوغۇن ساپىقىنى ئىككى ـ ئۈچ سانتىمېتر قالدۇرۇپ كېسىش، ئۈزۈشتىن يېرىم ئاي ئىلگىرى سۇ قويماسلىق لازىم.

3. قوغۇننى ئېتىزدىن ساقلايىدىغان يەرگە توشۇغىچە زىيادە قىلىپ قويماسلىق، پەم بىلەن ئېلىپ، ئاۋايلاپ قويۇش، سېۋەت ياكى زەمبىلگە سامان ياكى كېگىز سېلىپ، ئاندىن قوغۇننى قويۇش، ئەڭ ياخشىسى، قولدا كۆتۈرۈپ توشۇش لازىم.

4. ئۈزگەندىن كېيىن، قوغۇننى دۆۋىلەپ قويماي، يۇمشاق تۇزلەنگەن يەرگە بىر قەۋەت قىلىپ تىزىپ، ئۈچ ـ تۆت كۈنگىچە ئاپتاپ يېگۈزۈش كېرەك. قوغۇننى گەمگە سېلىشتىن بۇرۇن، گەمە يېنىدا يەنە 15—20 كۈن ئاپتاپقا سېلىش لازىم. مۇنداق قىلغاندا، قوغۇننىڭ سۇيى مۇۋاپىق ھالدا قاچىدۇ.

قۇمۇلدا قوغۇننى كىشىلەر، كۆپىنچە، گەمىدە ساقلايدۇ. ئۇلار كۆكتات ساقلايىدىغان گەمە ۋە خاس مۆتىدىل گەمىلەردىن كۆپرەك پايدىلىنىدۇ. گەمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى 1.8 مېتىردىن ئىككى مېتىرغىچە، كەڭلىكى 2.5 مېتىردىن ئۈچ مېتىرغىچە، ئومۇمىي كۆلىمى 20 كۇۋادرات مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ. گەمىنىڭ ئۈستى پوختا ياغاچلار بىلەن يېپىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئېسىپ ساقلاش ئۇسۇلىمۇ قوللىنىلىدۇ. ئۈچ تال خامراق ئېشىلگەن چىگە شوينا ھەر 35 سانتىمېتر ئارىلىقتا بىردىن جەمئىي ئۈچ يەردىن چىگىلىپ،

شويننىڭ ئۇچى گەمننىڭ تورۇسىدىكى لىمغا چىگىلىدۇ. ئاندىن، ساقلىنىدىغان قوغۇننىڭ تۇمشۇقى يۇقىرىغا قارىتىلىپ، ئۇچ تالالىق چىگە شويىنا ئىچىگە سېلىنىپ ئېسىپ قويۇلىدۇ. يەنە بىر خىل ساقلاش ئۇسۇلىمۇ بار. گەمسىگە ياغاچتىن بىر خىش ياسىلىدۇ (ئارىلىقىدا ماڭىدىغان يول قالدۇرۇلىدۇ). بىر خىش ئۇستىگە يۇمشاق پاخال سېلىنىدۇ ياكى قۇم يېيىتىلىدۇ،ئاندىن، ئۇنىڭغا بىر قەۋەت قوغۇن تىزىلىدۇ. بىر خىشنى بىرنەچچە قەۋەت قىلىپ ياساشقىمۇ بولىدۇ، ھەربىر قەۋەت بىر خىشنىڭ ئارىلىقىدا 40—50 سانتىمېتر بوشلۇق قالدۇرۇلىدۇ. قوغۇننى گەمگە يېڭى سالغاندا، گەمننىڭ تېمپېراتۇرىسى ئۆرلەپ كېتىشى مۇمكىن، شۇڭا، ھاۋا ئالماشتۇرۇپ، تېمپېراتورىنى تەڭشەپ، 2°C—5°C ئارىلىقىدا ساقلاش كېرەك. دېھقانلار گەمگە بىر چىنە سۇ قويۇپ، تېمپېراتۇرىدىكى ئۆزگىرىشنى شۇنىڭغا قاراپ بىلىپ تۇرىدۇ، سىرتىنىڭ تېمپېراتۇرىسى تۆۋەنلەپ قاتتىقسوغۇق بولغاندا، چىنىدىكى سۇنىڭ يۈزىدە نېپىز بىر قەۋەت مۇز قاتسا، گەمە تېمپېراتۇرىسى نورمال بولغان بولىدۇ.

بۇلاردىن باشقا، قوغۇننى ئۆيدە ساقلاش ئۇسۇلىمۇ بار. ئۇيغۇرلار قىشتا ساقلايدىغان قوغۇننى ئادەم ياتمايدىغان بوش ئۆيگە ئەكىرىپ كاڭىغا ياكى تاختاي ئۇستىگە قويىدۇ، چىغىرتماقتىن چەمبەر توقۇپ، ھەربىر قوغۇنىنىڭ تېگىگە قويۇپ قويىدۇ. بەزىلەر قوغۇنىنىڭ ساپاق تەرىپىنى پەسكە قارىتىپ، چىگە ياكى يۇڭ شويىنىدىن توقۇلغان تورغا سېلىپ تورۇسقا ئېسىپ قويىدۇ. قىشتا ئۆيگە ئازراق ئوت يېقىپ، تېمپېراتورىنى 0°C ئەتراپىدا ساقلايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، كۆمۈپ ساقلاش ئۇسۇلىمۇ بار. ھاۋانى ئايرىۋېتىپ تېمپېراتۇرىنى تۇراقلاشتۇرۇش قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، كەچ كۈزدە قوغۇن ئوت قالمايدىغان ئۆيگە تۆكۈپ قويۇلغان بۇغداي ئارىسىغا ياكى سامان، پاختا، پاخال قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ئارىسىغا تىقىپ قويۇپمۇ ساقلىنىدۇ، لېكىن، بۇ ئۇسۇلدىن ئاز قوغۇننى ساقلاشتىلا پايدىلىنىشقا بولىدۇ. قوغۇننى قۇرۇق قۇمغا كۆمۈپ ساقلىسا، ئۇنۇمى تېخىمۇ ياخشى بولىدۇ. قوغۇنچى دېھقانلارنىڭ ئېيتىشىچە، قوغۇن قۇمغا 50 سانتىمېتر قېلىنلىقتا كۆمۈلسە، ئۇنى 190 كۈن ئەتراپىدا ساقلىغىلى بولىدىكەن.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ كۈنسايىن ئۆسۈشىگە ئەگىشىپ، قۇغۇن ساقلاش تېخنىكىسىغا بولغان تەلەپمۇ بارغانسېرى ئاشتى، ئىلمىي تەتقىقات، سودا تارماقلىرى ۋە بەزى شارائىتى بار ئىشلەپچىقىرىش ئورۇنلىرىنىڭ تەتقىق قىلىشى نەتىجىسىدە قوغۇننى ئۆز پېتى ساقلاشنىڭ كۆپ خىل ئىلغار يېڭى تېخنىكىسى ئىجاد قىلىندى.

ھازىر، قوغۇن ساقلاش ئۇچۇن يېرىم يەر ئاستى ئۆيى شەكىلىدىكى خىش بىلەن ئەگمە قىلىپ ياسالغان گەمە ئىشلىتىلمەكتە، گەمننىڭ چوڭقۇرلۇقى 2.5 مېتردىن 2.8 مېترغىچە، كەڭلىكى 3.5 مېتىرغا يېتىپ بارىدۇ، گەمننىڭ ئۇستى 30—50 سانتىمېتر قېلىنلىقتا يېپىلىدۇ، گەمننىڭ ھاۋا ئالمىشىدىغان تۆشۈكلىرى بار، ساقلانغان قوغۇندىن چىققان ئىسسىقلىق، كاربون (Ⅳ) ئوكسىدى ۋە ھور مۇشۇ تۆشۈكلەردىن سىرتقا چىقىپ تۇرىدۇ. گەمننىڭ زەيلىشىپ كەتمەسلىكى ئۇچۇن، گەمننىڭ تېگىگە 30 سانتىمېتر قېلىنلىقتا قۇرۇق قۇم ياكى شېغىل يېيىتىلىدۇ.

قوغۇن گەمگە سېلىنىشتىن ئىلگىرى، پوستىغا مېۋە مومى، شېللاك (قۇرت يېمىسى) قاتارلىقلار سۈركىلىدۇ، بۇنداق سۈرمە، ئەك ياخشىسى، قوغۇن ئۈزۈلگەن جايدا سۈركەلسە ئوبدان بولىدۇ. سۈرمە سۈركەلگەن قوغۇنلىنىڭ پوستى پارقىراپ تۇرىدۇ، سۈيى قاچمايدۇ، نەپەسلىنىشى ئاجىز بولىدۇ. ئالاقدار ماتېرىياللاردا تونۇشتۇرۇلۇشچە، پەن تەتقىقات تارماقلىرى دوجۇنلىك، توبۇجىك قاتارلىق قويۇقلۇقى يۈزدىن بىر نىسبەتلىك دېھقانچىلىق دوردىلىرىغا قوغۇننى ئۈچ مىنۇت چىلاپ، ئاندىن سۈرمە سۈركەلسە، ئۇنۇمى تېخىمۇ ياخشى بولىدىكەن.

قوغۇننى گەمگە سېلىشتىن ئىلگىرى گەمە ئىچىنى دىزىنفېكسىيە قىلىش لازىم، گەمنىڭ ھەربىر كۈادرات مېتر يېرىگە 10 گرامدىن گۈڭگۇرت ياكى قويۇقلۇقى 1% لىك فورمالىننى 30 مىللىلېتىردىن چاچقاندا، گەمدىكى مىكروبلار يوقلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن، قوغۇنىنىڭ سېپسپ كېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

قوغۇننى ساقلاش جەريانىدا، تېمپېراتۇرىنى مەلۇم دائىرىدە تۇتۇپتۇرۇش ئارقىلىق مىكرو ئورگانىزملارنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەپ، ساقلاش ۋاقتىنى ئۇزارتىشقا پايدىلىق شارائىت يارىتىش تەلەپ قىلىندۇ. بىراق، تېمپېراتۇرىنىڭ تۆۋەنلىتىلىشى قوغۇنىنىڭ نورمال ماددا ئالماشتۇرۇشىغا كاشىلا بولمايدىغان دەرىجىدە بولۇشى لازىم. تېمپېراتۇرا بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسىمۇ، قوغۇن توڭلاپ قېلىپ، ئۇزۇن ساقلىغىلى بولمايدۇ. شۇڭا تېمپېراتۇرا 3°C تىن 5°C قىچە بولسا مۇۋاپىق بولىدۇ، تېمپېراتۇرا 3°C تىن تۆۋەنلەپ كەتسە، قوغۇنغا زىيان يېتىدۇ. گەمدىكى ھاۋانىڭ نەملىكى 75%—80% كىچە بولسا مۇۋاپىق. ئەگەر ھاۋا نەملىكى بەك تۆۋەن بولۇپ كەتسە، قوغۇنىنىڭ شاپىقى قورۇلۇپ قالىدۇ ـ دە، تەبىئىي ھالەتتە ساقلىنىش ئۇنۇمى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ، ئەگەر ھاۋا بەك نەم بولۇپ كەتسە، كېسەللىك پەيدا بولۇپ، ساقلاش ۋاقتىغا تەسىر يېتىدۇ.

§2. قوغۇن قېقى قۇرۇتۇش

چىڭ سۇلالىسى شۇەنتۇڭنىڭ دەسلەپكى يىلى (1903 ـ يىلى) قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ بېگى لېۋرۇنتۇڭ يازغان «قۇمۇل بۇاستە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى. ئۆسۈملۈكلەر» بابىدا مۇنداق دېيىلگەن: «لاپچۇق، قارا دۆڭنىڭ قوغۇنى ناھايىتى تاتلىق، باشقا جايلاردا قۇرۇتۇلغان قوغۇن قېقى قېلىن بولمايدۇ، بۇ جايدىكى قوغۇن قېقى قېلىن بولىدۇ، ئۇنى تىزىپ كاللەك قىلىپ، باشقا جايلارغا ئاپىرىپسېتىشقا بولىدۇ». كاڭشى يىللىرىدىن باشلاپ، قۇمۇل ۋاڭى ھەر يىلى چىڭ خانىدانلىقىغا پادىشاھىغا قوغۇن تارتۇق قىلغاندىن باشقا، قوغۇن قېقىنىمۇ ئەتىۋارلىق نەرسىلەر قاتارىدا تارتۇق قىلغان. تارتۇق قوغۇننى توشۇش قىيىن بولغاچقا، بىر مەزگىل قوغۇن قېقى تارتۇق قىلىنغان. شاھ مەخسۇت چىڭۈاڭ قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، مەنچىڭ خانىغا بىر قېتىمدىلا 3000 جىڭ قوغۇن قېقى تارتۇق قىلغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قۇمۇلدا قوغۇن قېقى، ئاساسەن، لاپچۇق، قارا دۆۋە قاتارلىق جايلاردىلا قۇرۇتۇلاتتى. ئۇ يەرنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق بولغاچقا، قوغۇنى ناھايىتى تاتلىق. ئۇ يەردىن چىقىدىغان بىشەكشىرىن ئېغىزغا سالىسىلا ئېرىپ كېتىدۇ، جىق

يەۋەتسە ئادەمنى قىزىتىدۇ. ئۇ پىشقاندا، شاپىقى نېپىزلەپ، ئېتى يۇمشاپ كېتىدۇ، خۇش‌بۇي پۇراپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ قېقى ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، خانغا تارتۇق قىلىش ئۈچۈن قاق سېلىنىدىغان قوغۇنلارنى تېخى پەرزەنت كۆرمىگەن تاللانغان چوكانلار ئۈزۈپ، تىلىپ، ئاپتاپقا سېلىپ قۇرۇتقان، ئاندىن تۇرمىلەكلىنىپ ياكى ياپىلاق ھالەتتە كاللەكلىنىپ ئوردىغا ئاپىرىپ بېرىلگەن. مىنگۇنىڭ 6 - يىلى (1917 - يىلى) لىن جىن يازغان «غەربىي - شىمال مەجمۇئەسى» دە، قۇمۇلنىڭ قوغۇن قېقى توغرىسىدا مۇنداق بىر ئابزاس سۆز بار: «بۇ يەرنىڭ قوغۇنىنىڭ قەنت مىقدارى ئىنتايىن مول، تىلىپ قاق سالسىمۇ تەمى كەتمەيدۇ، ئۆرۈم قىلىنغان ياكى كاللەكلەنگەن قوغۇن قېقى ھەرقانچە ئۇزۇن ساقلانسىمۇ بۇزۇلۇپ قالمايدۇ». ياشانغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئوردىسىدا ساقلانغان كونا قوغۇن قاقلىرى، قارىيىپ تاشتەك قېتىپ كەتكەن، يېيىش لازىم تېپىلغاندا، بازغان بىلەن پارچىلاشقا توغرا كەلگەن، تەمى يەنىلا شېكەردەك تاتلىق تۇرغان. بۇنىڭدىن قوغۇن قېقىنى قانچىلىك ئۇزۇن ساقلىغىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىمن، قوغۇن قېقى سېلىشقا مەخسۇس ياش - چوكانلار سېلىنمىسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشنى يەنىلا ئايالار ئىشلەپ كەلمەكتە. قوغۇن پىشقان مەز - گىلدە، قۇمۇلنىڭ تېمپېراتۇرىسى تازا ئۆرلەيدۇ، ھاۋا قۇرغاقلىشىدۇ، ھۆل - يېغىن ناھايىتى ئاز بولىدۇ. شۇڭا قوغۇن قېقىنى تەبىئىي قۇرۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلسىمۇ ياكى ۋاستىلىك ھالدا كۆلەڭگىدە قۇرۇتۇش ئۇسۇلى قوللىنىلسىمۇ ئۇنۇمى ياخشى بولىدۇ. قوغۇن قېقىنى تەبىئىي قۇرۇتۇشنىڭ كونكرېت ئۇسۇلى مۇنداق بولىدۇ: تولۇق پىشقان قوغۇن پاكىز يۇيۇلۇپ، شاپىقى 0.5 سانتىمېتر قېلىنلىقتا شۇلۇپ سويۇۋېتىلىدۇ، ئاندىن ئوتتۇرىسىدىن ئۇزۇنىغا ئىككى پارچە قىلىنىپ، ئۇرۇقى ئېلىۋېتىلىپ، تىلىم - تىلىم قىلىپ تىلىنىدۇ، ئاخىرىدا بۇ تىلىملار سىمغا ئارتىپ ياكى پاكىز بورا ئۈستىگە يېيىپ قۇرۇتۇلىدۇ. قوغۇن قېقىنى ۋاستىلىك ھالدا كۆلەڭگىدە قۇرۇتقاندا، ئاۋۋال ھاۋا ئۆ - تۈشۈپ تۇرىدىغان جاي تەييارلىنىدۇ، ئاندىن تىلىنغان قوغۇنلار تاختا ئىلىپ قويۇلىدۇ، بۇلار كۆلەڭگىدە تەبىئىي شامالداپ، رەڭگى ئۆزگەرمەي ئوبدان قۇرۇيدۇ. مۇنداق ئۇ - سۇلدا قۇرۇتۇلغان قوغۇن قېقىنىڭ سۈپىتى ناھايىتى ياخشى بولىدۇ.

قاق سېلىش جەريانىدا، قاقنى پاكىز قۇرۇتۇش ناھايىتى مۇھىم. ناۋادا يامغۇر يېغىپ قالسا، قاقلارنىڭ ئۈستىنى سۇلياۋ يوپۇق بىلەن يېپىش، يامغۇردىن كېيىن ۋاقتىدا ئېچىۋېتىش كېرەك، ئەگەر قاقلار يامغۇردا قالسا، پاختىلىشىپ، ئاسانلا بۇزۇ - لۇپ قالىدۇ. قاق سېلىنىدىغان جاينىڭ مۇھىتى ياخشى، ھاۋاسى ئىسسىق، قۇرغاق، ھاۋا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان، چۈنى ئولاشمايدىغان بولۇشى كېرەك. سېلىنغان قاقلارنى توپا - توزاننىڭ بۇلغاپ قويۇشىدىن دائىم پەخەس بولۇش كېرەك. نورمال ھاۋا شارائىتىدا سېلىنغان قاق 12 كۈنىدىن 15 كۈنگىچە قۇرۇپ كېتىدۇ، قاق يۇمشاق بولۇشى، بەك قۇرۇپ كەتمەسلىكى كېرەك. قۇرۇغان قاق ۋاقتىدا يىغىۋېلىنىشى، ئاپتاپتا بەك

ئۇزۇن تۇرۇپ كەتمەسلىكى كېرەك، بولمىسا قاق قېتىپ، رەڭگى قارىيىپ، سۈپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ. قاق يىغىلىپ ئۆيگە ئەكىرىلگەندىن كېيىن، پاكىز ئورۇنغا ئىككى - ئۈچ كۈن دۆۋىلەپ قويۇلسا، ئاستا يۇمشايدۇ، قاقنىڭ بەك قۇرۇپ كەتكەنلىرى بىلەن ھۆلرەك قالغانلىرى تەڭشىلىدۇ، ئاندىن پاكىز تاختاي ئۈستىگە تەكشىلەپ يېيىتىلىپ، ئۇزۇنچاق شەكىلدە رەتلەپ چاسا كاللەك قىلىپ قاچىلىنىدۇ.

قوغۇن قېقىنىڭ مىقدارى قوغۇنىنىڭ سورتى ۋە پىشىش دەرىجىسىگە قاراپ پەرقلىق بولىدۇ. ئومۇمەن، قىشلىق قوغۇنغا قارىغاندا، يازلىق قوغۇندىن قاق كۆپرەك قۇرۇيدۇ، ئوبدان پىشقان (قەنت مىقدارى 15% تىن ئاشىدىغان) سەككىز - توققۇز كىلوگرام يازلىق قوغۇندىن بىر كىلوگرام قاق قۇرۇيدۇ؛ ئەتلىك 10 — 12 كىلوگرام كېلىدىغان قىشلىق قوغۇندىن بىر كىلوگرام قاق قۇرۇيدۇ. ئوبدان پىشمىغان ياكى قەنت مىقدارى تۆۋەنرەك قوغۇندىن قاق ئاز قۇرۇيدۇ، ئۇنىڭ رەڭگى ۋە تەمىمۇ ياخشى بولمايدۇ.

50 - يىللاردا، قۇمۇلدا قوغۇن قېقى كۆپ قۇرۇتۇلاتتى. كېيىن نوپۇسنىڭ كۆپىيىشى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قوغۇننى سىرتتا سېتىش ۋەزىپىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، قوغۇن بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالدى، شۇڭا قاق سېلىشمۇ ئازىيىپ كەتتى، قاق سېلىنغان تەقدىردىمۇ، ئۇرۇقلۇق قىلىدىغان ۋە سېتىشقا ئۇلگۈرمىگەن قوغۇنلار قاق سېلىنىدىغان بولدى.

قوغۇن قېقىنى، ئادەتتە، قۇرۇق مېۋە قاتارىدا يېيىشكە بولۇپلا قالماي، بەلكى ئۇنى قوشۇپ مەززىلىك تاماقلارنى ئەتكىلىمۇ بولىدۇ. ئۇيغۇرلار قوغۇن قېقىنى قوي مېيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ مانتا قىلىشنى ياكى پولونىڭ ئۈستىگە قوغۇن قېقى بېسىشنى ياخشى كۆرىدۇ. بەزىلەر گۈرۈچ ياكى تېرىقتىن شويلا ئەتكەندە، ئۇنىڭغا قوغۇن قېقى، چىلان، قۇرۇق ئۇزۇم قاتارلىقلارنى سالىدۇ.

قوشۇمچە قوغۇن ماكانى — بوغاز

بوغاز — قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئەڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى بىر گۈزىلىك، ئۇ قۇمۇل ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ پەس يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 500 نەچچە مېتر ئېگىز، تۇپرىقى قۇمسىل، نەم، يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى يۇقىرى، تۇپرىقىدا شور تەركىبى كۆپرەك، ھاۋاسى ئىسسىق ھەم قۇرغاق، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى ھۆل-يېغىن مىقدارىنىڭ 100 ھەسسىسىگە تەڭ كېلىدۇ، يىللىق يىغىندا تېمپېراتۇرىسى 4400°C تىن ئاشىدۇ، كېچە - كۈندۈزنىڭ تېمپېراتۇرا پەرقى چوڭ بولۇپ، قوغۇن تېرىشقا باب كېلىدىغان خاس ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتقا ئىگە.

بوغازنىڭ قوغۇن تېرىش تارىخى ئۇزۇن. 1981 - يىلى ناھىيەمىزدىكى دېھقانچىلىق پەن-تېخنىكا خادىملىرى بوغازدا بىرنەچچە تۈپ ياۋا قوغۇننى ئۇچراتقان (ئادەتتە، ئۇ ئىت خەمىكى دەپ ئاتىلىدۇ). ئاپتونوم رايوندىكى ئالاقدار مۇتەخەسسىلەر بۇ خىل ياۋا قوغۇن قوغۇننىڭ ئۆزگىرىش جەريانىدىكى ئىپتىدائىي تېپى ئىكەنلىكىنى،

ئۇنىڭ قوغۇن تېرىش تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا مەلۇم قىممەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بوغاز قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تارتۇق قوغۇن تېرىيدىغان جايى بولغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە «سۇ بېشى دېگەن جايغا توسما سېلىنىپ، سۇ ئوڭ ۋە سول ئېقىملارغا ئايرىلغان، بىر ئېقىمى جەنۇبقا ئېقىپ قارارگاھقا كىرىدۇ. ئۇچ ئورۇندا سۇ كۆچى بىلەن ئىشلەيدىغان ئوردا تۇغمىنى بار، سۇ يەنە جەنۇبقا ئېقىپ، قۇمۇل شەھىرىدىن ئۆتىدۇ. يەنە بىر ئېقىمى غەربكە قاراپ ئېقىپ، دۆڭلەردىن ئۆتۈپ، ئايرىلىپ توز باققا كىرىدۇ، ئاندىن، شەھەر ئىچىدىن ئۆتۈپ، ئاياغدا بوغازغا بېرىپ توختايدۇ. بۇ سۇنىڭ شەرقىگە بۆلۈنگەن ئېقىمى بىلەن خانغا تارتۇق قىلىنىدىغان قوغۇنلۇقلار سۇغىرىلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان «خانغا تارتۇق قىلىنىدىغان قوغۇنلۇق» ھازىرقى قاراتال ئەتراپىنى كۆرسىتىدۇ. دېمەك بۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىن بۇرۇن، قاراتال ئەتراپىنىڭ قۇمۇل ۋاڭى خانغا تارتۇق قىلىدىغان قوغۇن تېرىلىدىغان زېمىن بولغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ھازىرقى بوغاز گۈڭشېسىنىڭ 2 - دادۇي 1 - شياۋدۇيىدىكى ئەمەت پەتتۇللا بىلەن ئىبراھىم سۈۋۈرلەرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى قۇمۇل ۋاڭىغا تارتۇق قوغۇن تېرىپ بەرگەن دېھقانلار ئىدى.

مىنگو يىللىرىدا، ئايىغى ئۆزۈلمەيدىغان يېغىلىق تۈپەيلىدىن، باغ - ۋارانلار خاراب بولغان، ھۆكۈمەت قوغۇن ئىشلەپچىقىرىشقا كۆڭۈل بۆلمىگەن، شۇڭا ئازادلىقتىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا قەدەر بوغازدا قوغۇن ناھايىتى ئاز تېرىلغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇدىن كېيىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتى يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات بولغان قوغۇننى تېرىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، دېھقانلارنى ئۆز ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئاشلىق زىرائەتلىرىنى ئوبدان تېرىش ئاساسىدا، قوغۇننى كۆپ تېرىشقا رىغبەتلەندۈردى. قۇمۇل قوغۇنىنى تەتقىق قىلىشقا ئىزادە باغلىغان بىر تۈركۈم پەن - تېخنىكا خادىملىرىمۇ بوغازغا بېرىپ ماكانلىشىپ، قوغۇن تېرىشقا يېتەكچىلىك قىلىش بىلەن بىللە، قوغۇننىڭ يېڭى سورتلىرىنى باشقا جايلاردىن كەلتۈردى ۋە ئۆزلىرى يېتىشتۈردى. شۇنىڭ بىلەن قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش زور دەرىجىدە راۋاجلاندى. 1971 - يىلى بوغازدا قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى ئاران 675 مو ئىدى، بۇ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 7.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى، ئومۇمىي مەھسۇلاتىمۇ ئارانلا 695 مىڭ جىڭغا يېتىپ، پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە گۈڭشېلىرىنىڭكىدىنمۇ تۆۋەن ئىدى. 1976 - يىلى بوغازدا قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى 1470 موغا، ئومۇمىي مەھسۇلاتى 1 مىليون 450 مىڭ جىڭغا يېتىپ، ناھىيە بويىچە قوغۇن ئومۇمىي مەھسۇلاتىنىڭ 23 پىرسەنتىنى ئىگىلەپ، ناھىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بوغازدا قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش تېخىمۇ راۋاجلاندى. 1981 - يىلى بوغازدا قوغۇن تېرىلغۇ كۆلىمى 2000 مودىن ئېشىپ، ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئىگىلىدى؛ قوغۇن سورتى ئازادلىقتىنىڭ دەسلەپكى بىرنەچچە خىلدىن ئون نەچچە خىلغا

كۆپەيدى؛ قوغۇندىن قىلىنغان كىرىم دېھقانچىلىق ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن ئېشىپ، ناھىيە بويىچە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتتى، نەتىجىدە بۇ جاي ناھىيىنىڭ قوغۇن ئىشلەپچىقىرىش بازىسى بولۇپ قالدى. ھەر يىلى كۈزدە، چىڭخەي، گەنسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەردىن قوغۇن ئالغىلى كەلگەن ئاپتوموبىللارنىڭ ئايمغى ئۈزۈلمەيدىغان بولدى. نۇرغۇن قوغۇنلار پويىز ئارقىلىق ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلماقتا، يەنە بىر قىسمى تاشقى سودا تارماقلىرى ئارقىلىق شياڭگاڭ، ئاۋمېن قاتارلىق جايلارغا چىقىرىلماقتا.

بوغازدىكى قوغۇن سورتلىرى ئىچىدە، جاغدا سورتى ھەممىدىن ياخشى. 1959 - يىلى دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 10 يىللىقىنى تەبرىكلەش ھارپىسىدا، 2 - دادۇيىنىڭ 1 - شياۋدۇيىدىكى قوغۇنچى دېھقان ئىبراھىم ھەر بىرى ئون نەچچە كىلوگرامدىن ئاشىدىغان جاغدا قوغۇندىن 10 نەچچىنى ئۈزۈپ ئۆز قولى بىلەن بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، پارتىيە ۋە ماۋجۇشىغا ئۈيغۇر قوغۇنچىلىرىنىڭ قەلبىنى ئىزھار قىلدى. 1981 - يىلى ۋىلايىتىمىز ئۈيۈشتۇرغان قوغۇنچىلىق مۇسابىقىسىدە، بوغازگۈكشي 2 - دادۇينىڭ 2 - ۋە 1 - شياۋدۇيلىرى ھەم 3 - دادۇيدىكى جاۋيۈتنىڭ تېرىغان جاغدىنىڭ قەنت مىقدارى 13% تىن يۇقىرى بولۇپ، 1 -، 2 -، 3 - دەرىجىلىك مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ئالتىنچى قىسىم سۇ ئىشلىرى. سۇ ئېلېكتىرى

قۇمۇل ناھىيىسىدە سۇ مەنبەسى كەم، ھۆل - يېغىن بەك ئاز، كىلىمات قۇرغاق، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۈچلۈك، سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ سۇ مەنبەسى جەھەتتە، تاغ-لىق رايونلار، ئاساسەن، ھۆل - يېغىنغا ۋە قار سۈيىگە، تۆزلەك رايونلار، ئاساسەن، تاغ سۈيى ۋە يەر ئاستى سۈيىگە تايىنىدۇ. ئۇزۇن مۇددەت ئېچىش ئارقىلىق، تارىخىتا ئويمانلىقنىڭ ئۈچبۇلۇڭسىمان بوستانلىق رايونىدا، ئاساسەن، بۇلاق، كارىز سۈلىرى بىلەن سۇغىرىلىدىغان دېھقانچىلىق شەكىللەنگەن، چېگ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى-دىن باشلاپ، تېيانشاندىن بۇئاستە سۇ باشلىنىدىغان چوڭ ئۆستەڭلەر چېپىلغان، مۇشۇ ئەسىرە،50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا سۇ ئامبىرى ياساش باشلانغان، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش قۇرۇلۇشى باشلاندى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرا-لىرىدا كېچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرى مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيە بويىچە تېيانشاندىن بۇئاستە سۇ باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭ تۆتكە يەتتى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 64 كىلومېتر؛ ئوتتۇرا، كېچىك تېپتىكى سۇ ئامبىرى ئونغا يەتتى، بۇلارنىڭ ئومۇمىي سىغىمى 30 مىليون كۇب مېتر؛ ماشىنە-لاشقان قۇدۇق 800 نەچچىگە يەتتى، بۇلاردىن 600 نەچچىسى يۇرۇشلەشتۇرۇلدى. كارىز 185 كە يەتتى؛ كېچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئالتىگە، ئومۇمىي قۇۋۋىتى 400 نەچچە كىلوۋاتقا، سۇغىرىلىدىغان ئومۇمىي يەر كۆلىمى 200 نەچچە مىڭ موغا يەتتى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان، سۇغىرىش رايونلىرىغا جەمئىي 50 مىليون 280 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 38 مىليون 680 مىڭ يۇەن، خەلق ئىشچىلىرىنىڭ ئەمگىكى ھېسابىدا سېلىنغىنى 11 مىليون 600 مىڭ يۇەن.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى 88 دادۇينىڭ 76 سى توكتىن پايدىلا-نىدىغان بولدى، بۇ، ئومۇمىي دادۇي سانىنىڭ 86.4 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ 292 ئىش-لەپچىقىرىش دۇيى ئىچىدە 215 دۇي توكتىن پايدىلىنىدىغان بولدى. بۇ، ئومۇمىي ئىشلەپ-چىقىرىش دۇيىنىڭ 73.6 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ ناھىيە بويىچە 16 مىڭ 226 دېھقان ئائىلىسىدىن 10 مىڭ 913 ئائىلە توكتىن پايدىلىنىدىغان بولدى، بۇ، ئومۇمىي دېھقان ئائىلىسىنىڭ 67.26 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ؛ يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىلىدىغان ماشىنا-ئېلېكتر ئۈسكۇنىلەرنىڭ قۇۋۋىتى 12 مىڭ 432.5 كىلوۋاتقا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سۇ چىقىرىش، سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان ماشىنىلارنىڭ قۇۋۋىتى 11 مىڭ 25.5 كە-لوۋات، گۈڭشې، دۇي كارخانىلىرىنىڭ ماشىنا قۇۋۋىتى 503 كىلوۋات، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرىنىڭ قۇۋۋىتى 614 كىلوۋات، باشقا ماشىنىلارنىڭ قۇۋۋىتى 290 كىلوۋات.

I باب سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى

§1. ئېرىق ـ ئۆستەك

قۇمۇلدا ھۆل ـ يېغىن بەك ئاز بولغاچقا، زىرائەتلەر، ئاساسەن، ئادەم كۈچى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. ئېرىق ـ ئۆستەك چېچىش يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ زۆرۈر تەدبىرى ھېسابلىنىدۇ. خەن سۇلالىسىدىن ئىلگىرى قۇمۇل ئاھالىلىرى ئاددىي، قىسقا ئېرىق ـ ئۆستەك چېچىپ، سۇ باشلاپ كېلىپ زىرائەت سۇغىرىشنى بىلگەن، ئەتراپتىكى بۇلاق سۇلىرى ۋە ياز پەسلىدە ئېرىگەن قار سۇلىرىدىن پايدىلىنىپ، كىچىك كۆلەمدىكى سۇغىرىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا ئېرىق ـ ئۆستەك سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش ئومۇملاشقان. ئاراتئورۇكتە ھەربىي ـ لەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەنلىكىگە ئائىت كەمتىراك كىتابتا «□» (ئېرىق ـ ئۆستەك) سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىلغان» لىقى توغرىسىدا خاتىرىلەر بار. ئاراتئورۇكتە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن لەشكەرلەر ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بەزى يېزا ئىگىلىك سۇ ئىنشائاتى تېخنىكىسىنى قۇمۇلغا ئېلىپ كېلىپ، بۇ يەرنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمى كېڭەيتىلگەچكە، كىچىك ئېرىقلار ئارقىلىق سۇ باشلاپ كېلىش تەلەپنى قاندۇرالمايدىغان بولۇپ قالغان، شۇنىڭ بىلەن، تاغ سۇلىرى بىۋاستە باشلاپ كېلىنىدىغان ئوتتۇرا تېپتىكى ئۆستەك چېچىش ئىشى باشلىنىپ كەتكەن. يۇڭجېڭنىڭ 12 ـ يىلى (1734 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى سەيخۇدا 50 مىڭ مو بوز يەرنى قېدىرىپ تەكشۈرۈپ، ئېدىرىدىن ئۆستەك چېپىپ سۇ باشلاپ كەلگەن. بۇنىڭغا 320 مىڭ گۇك كەتكەن. داۋگۇاڭ يىللىرىدا چىڭ سۇلالىسى سەركەردىسى ياڭ يۈچۈن غەربكە يۈرۈش قىلغان چاغدا تۇرۇك ئۆستىكىنى چاپتۇرغان، كېيىنكى چاغلاردا رېمونت قىلىنمىغاچقا بۇزۇلۇپ كاردىن چىققان. تۇڭجىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى ۋە گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇلنىڭ يارىدەمچى ئامبىلى ۋېن لىن بىلەن ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى ۋېن شياڭ ئۆستەك چاپتۇرۇپ تىيانشاننىڭ قار سۈيىنى شەھەرنىڭ شەرقىدىكى سەيخۇغا، قىزىلىيۇلغۇنغا، دۆربەجىنگە باشلاپ كېلىپ، بۇ جايلاردىكى دېھقانلارنى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا جەلپ قىلغان.

تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇل ۋاڭسى بېشىر ئادەم توپلاپ نۇرغۇن پۇل سەرپ قىلىپ كۆكيارداۋ ئۆستەك چاپتۇرماقچى بولغان. ئەمما مۇسۇلمانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەچكە، بۇ ئىش يېرىم يولدا سۇغا چىلاشقان. تۇڭجىنىڭ 13 ـ يىلى (1874 ـ يىلى) زوزۇڭتاڭ جاڭ ياۋنى سۇڭ ۋۇ قوشۇننى باشلاپ قۇمۇلغا بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتكەن. جاڭ ياۋ ئۆزۈن يىللار رېمونت قىلىنمىغان تۇرۇكتىكى كونا ئۆستەكنى

يېڭى باشتىن تۈزەشتۈرۈپ راۋانلاشتۇرغان ھەمدە سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۆستەڭ ئاستىغا 100 مىڭ پارچە كىگىز ياتقۇزغان. شۇ چاغدا جاڭ ياۋ يەنە ئېدىر ئۆستىكى بىلەن كۆكيار ئۆستىكىنى قايتىدىن تۈزەشتۈرۈپ راۋانلاشتۇرغان (كۆكيار ئۆستىكىدە كېيىنكى چاغلاردا سۇ بەك كۆپ سىرغىپ ـ سىڭىپ كەتكەچكە كېرەكسىز قىلىنىپ تاشلىۋېتىلگەن). جاڭ ياۋ قۇمۇلنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ئاساسەن، كۆچۈرمە ياساپ سۇ باشلاش ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلغان، «كۆچۈرمە ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، سۇنىڭ سىرغىپ ـ سىڭىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئاستىغا كىگىز سېلىنغان، كۆچۈرمە تاغ باغرىغا ئورنىتىلىپ، قۇملۇققا، ھەتتا ئېتىزلارغا سۇ باشلانغان». جاڭ ياۋ ئېھرىق ـ ئۆستەڭ چاپتۇرۇش، كۆچۈرمە ياساش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ سۇ باشلاپ كېلىپ، 20 مىڭ موچە يەرنى سۇغارغان، يىلىغا 10 مىڭ دەن ئاشلىق ئالغان. چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، زوزۇڭتاڭنىڭ ئىلھام بېرىشى بىلەن، ئېھرىق ـ ئۆستەڭ چېپىشتا «مۇداپىئە يىگىلىرى ئۆز ئالدىغا ئىش كۆرۈش، خەلق بىلەن ئەسكەرلەر بىرلىكتە كۈچ چىقىرىش» ۋە «ھۆكۈمەت تەرەپ قەرز پۇل بېرىش، خەلق ئۆز كۈچىگە تايىنىش» ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، قۇمۇلدا يەنە ئىككى ئۆستەڭ چېپىلغان: بىرى، تىيانشان باغرىدىكى خېيشىبەندىن سۇ باشلىنىدىغان ساۋۇلاقىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىدىكى داچۈەنگە بارىدىغان ئۆستەڭ؛ يەنە بىرى تىيانشاندىكى بامۇدۇندىن سۇ باشلىنىدىغان داچۈەن ئارقىلىق ساۋۇلاقىنىڭ شەرقىي ـ شىمالىدىكى بىدىلىككە بارىدىغان ئۆستەڭ بولۇپ، بۇلارنىڭ ئۇزۇنلۇقى 60 كىلومېتردىن ئاشاتتى، كەڭلىكى تەخمىنەن 7 ـ 8 چى كېلەتتى، چوڭقۇرلۇقى بىر جاڭدىن ئارتۇق ئىدى. ئۆستەڭنىڭ ئاستى قۇم بولۇپ، سۇ سىڭىپ كەتكەچكە، ئۆستەڭ ئاستىغا كىگىز سېلىنغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇرۇش ئاپىتى بولغاچقا، دېھقانلار تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىپ كەتكەن ھەمدە ئۆستەڭنى كەلكۈن بۇزۇۋەتكەن. شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا ھۆكۈمەت پۇلىدىن 10 مىڭ سەر سەرپ قىلىپ، 100 نەپەر خەلق ئىشچىسى يالالاپ، كۆكيار ئۆستەڭنى چاپتۇرۇشنى پىلانلىغان، كېيىنكى چاغلاردا ئۆستەڭ چېپىش ئۇسۇلى مۇۋاپىق بولمىغاچقا، يېرىم يولدا توختاپ قالغان. شۇەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) يېزىلغان «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە ئېيتىلىشىچە، ئەينى زاماندا قۇمۇلدا 21 غول ئۆستەڭ، 23 تارماق ئۆستەڭ بولغان، ئۇمۇمىي سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 41 مىڭ 175 موغا يەتكەن.

مىنگونىڭ 12 ـ يىلى (1923 ـ يىلى) ئېتىيازدا، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت 4000 ھاشار ئەۋەتىپ، چەچەيدە ئاستىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېتر كېلىدىغان، ئاستىغا قورام تاش ۋە دەرەخ غوللىرى بېسىلغان چوڭ ئۆستەڭدىن بىرنى چاپتۇرغان. نەتىجىدە، سۇ بەك سىڭىپ سىرغىپ كەتكەچكە، سۇ باشلىغىلى بولماي تاشلىۋېتىلگەن.

مىنگونىڭ 29 ـ يىلى (1940 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە، قۇمۇلدا ئېھرىق ـ ئۆستەڭ 46 گە، ئۇمۇمىي ئۇزۇنلۇقى 666 كىلومېتر، سۇغىرىلىدىغان ئۇمۇمىي يەر

كۆلىمى 92 مىڭ 557 موغا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، تاغ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 27 مىڭ 975 مو، بۇلاق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 44 مىڭ 845 مو، كارىز سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 17 مىڭ 322 مو، قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر 2415 مو ئىدى.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى سۇنى ۋاڭ-گۇڭ ئاق سۆڭەكلەر ۋە پومېشچىك قاتارلىق ئاز سانىدىكى ئادەملەر چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانىدى، سۇ تەقسىملەش ئادىل بولمىغاچقا، ھەممىشە جېدەل-ماجىرا چىقىپ تۇراتتى. مىنگونىڭ 34-يىلى (1945-يىلى) كۆزدە، تاغدىن كەلگۈن كېلىپ، لاپچۇق، قارا دۆۋە غول ئۆستەڭلىرىنىڭ تاقاقلىرىنى بۇزۇۋەتكەن، يېڭىدىن تاقاق ئورنىتىدىغان چاغدا لاپچۇق، قارادۆۋىدىكى دېھقانلار سۇ تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرغان، بۇ ئىككى جايدىكى پومېشچىكلار ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزلەپ، ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، دېھقانلارنى سوقۇشقا سالغان، بۇ سوقۇشۇشتا ئۇچ ئادەم ئېغىر زەخمىلەنگەن، بىر ئادەم ئۆلگەن. بۇ جېدەل-ماجىرا تاكى ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگىچە داۋاملاشقان، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇۋاپىق كېلىشتۇرۇشى ئارقىسىدا ئاندىن بېسىققان.

ئازادلىقتىن كېيىن، ئوخشاش بولمىغان سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ ئەھۋالىغا ئاساسەن، نۆرغۇن سۇ ئىنشائاتلىرى ياسالدى. 1983-يىلى مۇكەممەل سۇغىرىش سىستېمىسى ئاساسىي جەھەتتىن شەكىللەندى، كۆلىمى 10 مىڭ مودىن ئاشىدىغان سۇغىرىش رايونىدىن ئىككىسى بەرپا قىلىندى. ناھىيە بويىچە 1402 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا غول ئۆستەڭ، تارماق ئۆستەڭ، يان ئېرىق سۇغىرىش ئېرىقى قاتارلىق تۆت دەرىجىلىك ئېرىق، ئۆستەڭ چېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە غول ئۆستەڭ 60 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 309 كىلومېتر (بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ غول ئۆستەڭ تۆت بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 65 كىلومېتر)؛ تارماق ئۆستەڭ 100 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 200 كىلومېتر؛ يان ئېرىق 220 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 443 كىلومېتر، سۇغىرىش ئېرىقى 884 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 450 كىلومېتر. سۇ سىغىمى-سىرغىمى كەتمەيدىغان ئېرىق-ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 337.9 كىلومېترغا يېتىدۇ.

تايانچ غول ئۆستەڭلەر

تاشۇېلىمقىتىكى قوشماقتىن باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭ: بۇ، تاشۇېلىق گۇڭشېسىنىڭ مۇھىم سۇ باشلاش قۇرۇلۇشى بولۇپ، چوڭ-كىچىك قوشماقتىن تاغ سۈيى باشلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15.5 كىلومېتر، لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى ئالتە كۇب مېتر/سېكونت، كەسمە يۈزى يايسىمان بولۇپ، ئۆستەڭنىڭ ئاستى ۋە ئىككى دىۋارى تاشتىن ياسالغان ھەمدە تاش ئارىلىقلىرىغا سېمونت لاي قۇيۇلغان. بۇ غول ئۆستەڭنى چېپىش ئىشى 1965-يىلى باشلىنىپ، 1968-يىلى ئاياغلاشقان. بۇنىڭغا 190 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 120 مىڭ

يۇەن، گۇڭشې، دۆيلەر ئۆزلىرى تەييارلىغان مەبلەغ 70 مىڭ يۇەن، يىللىق سۇ باشلاش مىقدارى 43 مىليون كۇب مېتر، تىزگىنلىنىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 14 مىڭ مو.

تاشۇبلىق ئۇلاتاي غول ئۆستىكى: لايىھىدىكى ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 40 كىلومېتر بولۇپ، 1983 - يىلىغچە ئاران 8.5 كىلومېتر چېپىلدى. ئۆستەڭنىڭ كەسمە يۈزى يايسىمان بولۇپ، ئۆستەڭ ئاستىغا تاش ياتقۇزۇلغان، ئىككى دۆڭارىغا تاش تىزىلىپ، تاش ئارىلىقلىرىغا سېمونت لاي قۇيۇلغان. لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى ئالتە كۇب مېتر/سېكۇنت، 1960 - يىلى ئىش باشلىنىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا توختىتىپ قويۇلغان. 1975 - يىلى غەربىي يول دادۇيىگە تۇتاشتۇرۇلغان. يىللىق سۇ باشلاش مىقدارى 26 مىليون كۇب مېتر، تىزگىنلىنىدىغان سۇغىرىش كۆلىمى 9000 مو. بۇنىڭغا جەمئىي 120 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 80 مىڭ يۇەن، گۇڭشې، دۆيلەر ئۆزلىرى تەييارلىغىنى 40 مىڭ يۇەن. ئەسلىدە بۇ ئۆستەڭنى لوتوچۈەنزىگە تۇتاشتۇرۇپ، يەم - خەشەك بازىسىنى 30 — 50 مىڭ موغا يەتكۈزۈش ھەمدە سۇجى كارىز دادۇيىنىڭ سۇ مەسلىسىنى ھەل قىلىش پىلانلانغانىدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە، غەربىي يول، خوتۇنتام ۋە سۇجى كارىز دادۇيىنىڭ قىسمەن سۇ مەسلىسىلا ھەل قىلىندى.

بوغازدىن باشلىنىدىغان غول ئۆستەڭ: لايىھىدىكى ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 23 كىلومېتر، لايىھىدىكى سۇ باشلاش مىقدارى ئۈچ كۇب مېتر/سېكۇنت، كەسمە يۈزى يايسىمان بولۇپ، سۇ سىڭمەيدىغان بېتون ئۆستەڭ. 1965 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1967 - يىلى پۈتتۈرۈلگەن. جەمئىي 635 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىنىغان، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 550 مىڭ يۇەن، گۇڭشې - دۆيلەر تەييارلىغىنى 85 مىڭ يۇەن. بۇ ئۆستەڭ بوغاز گۇڭشېسىنىڭ 10 مىڭ موغا يېقىن تېرىلغۇ يېرى سۇغىرىلىدىغان بىردىنبىر ئۆستەڭ بولۇپ، سۇنىڭ سىڭىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈنۈمى ياخشى.

قارادۆۋە بۇگۇردىكى باش غول ئۆستەڭ: ئومۇمىي ئۆزۈنلۇقى 18 كىلومېتر، بۇ ئۆستەڭنىڭ ئاستىغا 1966 - يىلى بىرنەچچە كىلومېتر ئۆزۈنلۇقتا چاقچۇق تاختا ياتقۇزۇلۇپ سىمونتلانغان بولسىمۇ، لېكىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ۋەيران بولۇپ ئىزسىمۇ قالمىغان. 1972 - يىلى قايتىدىن ياسىلىپ، ئېقىش مىقدارى ئىككى كۇب مېتر سېكۇنت قىلىپ لايىھىلەنگەن، كەسمە يۈزى يايسىمان بولۇپ بېتونلانغان. بۇ ئۆستەڭ 1975 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ئۆستەڭ بۇگۇردىكى سۇ مەنبەسىنىڭ سۇغىرىش ئۈنۈمىنى تولۇق جارى قىلدۇرۇش، لاپچۇق، قارادۆۋىدە سۇ يېتىشمەسلىك مەسلىسىنى ھەل قىلىشتا ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك رول ئويناندى.

بۇنىڭدىن باشقا، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېلىرىنىڭ سۇ مەسلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1970 - 1978 - يىللىرى ئاستاندا قورلۇق ئۆستىكى ۋە بۇلۇڭتوغراقتا باغۋەن ئۆستىكى چېپىش ئىشى باشلاندى. قورلۇق ئۆستىكىنى چېپىش ئىشى مەبلەغ يېتىشمەسلىك ۋە پىكىرلەردە ئىختىلاب بولۇش تۈپەيلىدىن 1976 - يىلى توختىتىپ

قويۇلدى. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەسلىھەلىرى ۋە ئۆستەك ئىشلىتىلمەي، 1 مىليون يۈەن مەبلەغ ئىسراپبولدى. بۇلۇڭتوغراقتىكى باموۇدۇن ئۆستىكىنى چېپىش ئىشى «داجەيچە ناھىيىلەرنىڭ مۇملاشتۇرۇش» ھەرىكىتى جەريانىدا ئالدىراپ-تېنەپ باشلانغاچقا، بىر يېرىم يىل ۋاقىت، 200 — 300 مىڭ يۈەن مەبلەغ سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجە بەرمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى قۇمۇل ئاساسىي غول ئۆستەڭلىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 6 — 1

ئۆستەڭ نامى	ئورنى	ئۇزۇنلۇقى (چاقىرىم)	كەڭلىكى (چى)	سۇغىرىش كۆلىمى (مو)
ئاقيەر ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن تۆت چاقىرىم يىراقلىقتا	70	5	730
ئېدىر ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 35 چاقىرىم يىراقلىقتا	174	3.5	1610
تۆرۈك ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن ئون چاقىرىم يىراقلىقتا	76	4	1590
توققۇزبۇلاق ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 20 چاقىرىم يىراقلىقتا	3	1.6	3540
بەشبۇلاق ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 20 چاقىرىم يىراقلىقتا	5	1.5	2225
شەھەرگە يانداش شەرقىي ئۆستەڭ	شەھەرنىڭ شەرقىدىن بىر چاقىرىم يىراقلىقتا	52	8	80
شەھەرگە يانداش غەربىي ئۆستەڭ	شەھەرنىڭ غەربىدىن بىر چاقىرىم يىراقلىقتا	39	7	60
ئاستانە ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ غەربىدىن 80 چاقىرىم يىراقلىقتا	2	2	500
قوشماق ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 270 چاقىرىم يىراقلىقتا	50	10	1500
سەنگۈك ئۆستەڭى	تاشۇيلىقنىڭ شەرقىدىن 30 چاقىرىم يىراقلىقتا	7	8	2200
گاداجىن ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 90 چاقىرىم يىراقلىقتا	1	1	1230
قارا موقچا مۇسۇلمانلار كەنتى ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ شەرقىدىن 55 چاقىرىم يىراقلىقتا	110	6	قۇمۇل ۋاڭى مەخسۇس پايدىلىناتتى
فالغايتى ئۆستەڭى	شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن 120 چاقىرىم يىراقلىقتا	21	7	قۇمۇل ۋاڭى مەخسۇس پايدىلىناتتى

§2. سۇ ئامبىرى

قۇمۇل ناھىيىسىدە سۇ ئامبىرى قۇرۇلۇشى 1959 - يىلى باشلانغان بولۇپ، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئوتتۇرا، كىچىك سۇ ئامبىرى ئونغا (تۆرۈك سۇ ئامبىرى بۇنىڭ سىرتىدا)، ئومۇمىي سىغىمى 31 مىليون 450 مىڭ كۇب مېترغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئوتتۇرا تېپتىكى سۇ ئامبىرى بىر (بوغاز سۇ ئامبىرى)، كىچىك I تېپتىكى سۇ ئامبىرى ئىككى (قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى، راھەتباغ سۇ ئامبىرى)، كىچىك I تېپتىكى سۇ ئامبىرى يەتتە (قارا دۆۋە ئەللىك كەنت سۇ ئامبىرى، راھەتباغ قاراتال سۇ ئامبىرى، تاشۇبلىق ئەرگۈك I سۇ ئامبىرى ۋە I سۇ ئامبىرى، چېكشى سۇ ئامبىرى، شەھەر ئىچى سۇ ئامبىرى، بوغاز 1 - دۇي سۇ ئامبىرى)، ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمى 20 مىڭ مو، سۇغىرىش شارائىتى ياخشىلانغان يەر كۆلىمى 6000 موغا يەتتى. بوغاز، قارا دۆۋە گۈڭشېلىرىدىكى چېگرا رايونىغا يارەم بەرگۈچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ يەرلىرى تامامەن سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. بۇ سۇ ئامبارلىرى سۇ مەنبەسى مۇقىم بولۇش، سۇغىرىشقا كېرەكلىك سۇ بىلەن دەل ۋاقتىدا تەمىنلەش، پايدىلىنىش ئىشەنچلىك بولۇشتەك ئالاھىدىلىككە ئىگە، بولۇپمۇ قۇرغاق، سۇ قىس بولغان قۇمۇل رايونىدا، سۇنى مۇۋاپىق تەڭشەپ ئىشلىتىش ئارقىلىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشتا كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

ناھىيىدىكى سۇ ئامبارلىرىنىڭ ئاساسىي ئەھۋالى

بوغاز سۇ ئامبىرى: قۇمۇل شەھرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 25 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان بولۇپ، ئورنى ئۇچىنچى دەۋرگە مەنسۇپ قىزىل توپا قاتلىمىدىن ئىبارەت. بۇ سۇ ئامبىرىنى ياساش ئىشى 1959 - يىل 7 - ئايدا باشلىنىپ، 1962 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا توختىتىپ قويۇلغان. سۇ قاچىلىنىش ئىقتىدارى ئەسلىدە 45 مىليون كۇب مېتر قىلىپ لايىھىلەنگەنىدى، كېيىن سۇ مەنبەسى يېتەرسىزلىك ۋە سۇغىرىش كۆلىمى چەكلىك بولۇش تۈپەيلىدىن، 20 مىليون كۇب مېتر قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. 1962 - يىلى بۇ سۇ ئامبىرىنى ياساش ئىشى توختىتىپ قويۇلغاندا 15 مىليون كۇب مېترلا سۇ قاچىلىغىلى بولاتتى. 1964 - يىلى چوڭ توسما مۇستەھكەملەندى ۋە ئېگىزلىتىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن يەنە دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش، يانتۇلۇقنى مۇھاپىزەت قىلىش ئەسلىھەلىرى ياسلىپ، توسمىنىڭ ئاستىدىن سۇ سىرغىپ كېتىشتىن مۇداپىئە كۆرۈلدى. توسما گەۋدىسى چىڭىتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ئامبار سىغىمى 22 مىليون كۇب مېترغا يەتتى. ھازىر بۇ ئامبارنىڭ ئەڭ چوڭ سۇ يۇزى 5.98 كۋادرات - كىلومېتر، ئەڭ كىچىك سۇ يۇزى 1.04 كۋادرات كىلومېتر، سۇ چىقىرىش ئۆستىڭىنىڭ ئۈزۈنلۇقى ئۈچ كىلومېترغا، سۇ باشلاش ئۆستىڭىنىڭ ئۈزۈنلۇقى ئالتە كىلومېترغا، سۇنىڭ ئېقىش مىقدارى ئۈچ كۇب مېتر/سېكۇنت، سۇنىڭ ئەڭ چوڭ چىقىش مىقدارى ئالتە كۇب مېتر/سېكۇنت يەتتى. توسمىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 4.5 كىلومېتر، ئەڭ چوڭ توسمىنىڭ ئېگىزلىكى تۆت مېتر بولۇپ، توسما سېغىز توپىدىن ياسالغان. بۇ ئامبارغا

سۇ قۇمۇلنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى ئۆستەڭ - بۇلاقلاردىن كېلىدۇ. سۇ مەنبەسى مۇقىم بولغاچقا، سۇ مەھسۇلاتلىرىنى بېقىش ئۈچۈن ياخشى شارائىت ھازىرلاندى.

قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى: قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربىدىن 70 كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان. ئامبار قۇرۇلۇشىدا 1959 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1962 - يىلى پۈتكەن. توسمىسى بىر خىللا توپىدىن ياسالغان. ئامبارنىڭ سىغىمى 6 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتر، توسمىنىڭ ئېگىزلىكى 11 مېتر، ئۇزۇنلۇقى 1000 مېتر. ئەڭ كەڭ سۇ يۈزى 1.5 كۋادرات كىلومېتر، ئەڭ تار سۇ يۈزى 0.4 كۋادرات كىلومېتر. ئامبارنىڭ مۇقىم سىغىمى 500 مىڭ كۇب مېتر، بېلىق بېقىلىدىغان سۇ يۈزى 600 مو. بۇغۇردىكى بۇلاق سۇيى ۋە قىش پەسلىدىكى بىكار سۇ بۇ ئامبارنىڭ سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. تىزگىنلىنىدىغان سۇغۇرىش كۆلىمى 4500 مو. بۇ ئامبارنىڭ قۇرۇلۇشى ئەملىيەتتە پۈتمىگەچكە، 1976 - يىلى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن خەتەرلىك سۇ ئامبارلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن ۋە خەتەرنى تۈگىتىش، ئامبارنى پۈختىلاش ئۈچۈن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىلغان. 1976 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە، توسما گەۋدىسىنى ئېگىزلىتىش، چىڭىتىش قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلدى. دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش، يانتۇلۇقنى مۇھاپىزەت قىلىش ئەسلىھەلىرى، دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش تېمى ۋە توسما ئاستىدىن سۇ سىرغىپ كېتىشتىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى ياسالدى. سۇ ساقلاش ئىقتىدارى بۇرۇنقى 5 مىليون كۇب مېتردىن 6 مىليون 500 مىڭ كۇب مېترغا يەتكۈزۈلدى.

راھەتباغ سۇ ئامبىرى: قۇمۇل شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىن تۆت كىلومېتر يىراقلىققا جايلاشقان، ئامبار سىغىمى ئەسلىدە 1 مىليون 800 مىڭ كۇب مېتر لايىھىلەنگەنىدى، ئەمەلىيەتتە 800 مىڭ كۇب مېتر بولدى. بۇ سۇ ئامبىرى دەريانى توسۇش ئارقىلىق ياسالغان بولۇپ، شەرق، غەربتىكى بۇلاق سۇلىرى مەنبە قىلىنىدۇ، ھەر يىلى ئىككى - ئۈچ قېتىم سۇ قاچىلىنىپ، ئاساسەن، راھەتباغ 2 - دادۇيىدىكى 4000 مو يەرنىڭ سۇ مەسلىسى ھەل قىلىنىدۇ. بۇ ئامبار توسمىسىنىڭ ئېگىزلىكى توققۇز مېتر، ئۇزۇنلۇقى 550 مېتر بولۇپ، پۈتۈنلەي بىر خىللا توپىدىن ياسالغان، ئەڭ كەڭ سۇ يۈزى 0.28 كۋادرات كىلومېتر، ئەڭ تار سۇ يۈزى 0.08 كۋادرات كىلومېتر. چىقىرىلىدىغان سۇنىڭ ئېقىش مىقدارى 1.5 كۇب مېتر/سېكۇنت، چىقىرىلىدىغان سۇنىڭ ئەڭ چوڭ ئېقىش مىقدارى 25 كۇب مېتر/سېكۇنت. ئامبار قۇرۇلۇشى 1956 - يىلى باشلىنىپ، 1958 - يىلى پۈتكەن ۋە سۇ قاچىلانغان. قۇرۇلۇش سۈپىتى، باشقۇرۇش ناچار بولغانلىقتىن، توسمىسى 1967 - يىلى ۋە 1968 - يىلى يار ئېلىپ كېتىپ، ئاياغ تەرەپتىكى 10 نەچچە كىلومېتر ئەتراپتىكى ئېتىز - ئېرىق، يول، سۈزگۈچ ۋە قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. 1976 - يىلى ئاپتونوم رايون بۇ ئامبارنى خەتەرلىك ئامبارلار قاتارىغا كىرگۈزدى. خەتەرنى تۈگىتىش، توسمىنى پۈختىلاش ئۈچۈن، دۆلەت 320 مىڭ يۈەن مەبلەغ سالدى،

دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈش تېمى، دولقۇندىن مۇداپىئە كۆرۈپ يانتۇلۇقىنى ئاسراش، توسما گەۋدىسىنى ئېگىزلىتىش ۋە پۇختىلاش، كەلكۈن تاشىدىغان يوللارنى ئۆزگەرتىپ ياساش قاتارلىق قۇرۇلۇش تۈرلىرى تامامىلىنىپ، خەتەرلىك ئەھۋال دەسلەپكى قەدەمدە تۈگىتىلدى. باشقۇرۇش شارائىتى ياخشىلاندى. بۇ سۇ ئامبىرى شەھەرگە يېقىن، قاتناش قولايلىق، ئامبار رايونىدا بۇك - باراقسان دەل - دەرەخلەر، سۇ ۋە بېلىق بار، مەنزىرىسى گۈزەل بولغاچقا، قۇمۇل خەلقىنىڭ سەيلە - ساياھەت قىلىدىغان، ئارام ئالىدىغان ۋە ياز كۈنلىرى سۇ ئۈزىدىغان ياخشى سورۇنى بولۇپ قالدى.

قارا تال سۇ ئامبىرى: راھەتباغ گۈڭشې قارتال كەنتىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشىسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ئارتۇق سۇ توسۇپ قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى تۆت مېتىر، ئامبار سىغىمى 200 مىڭ كۇب مېتىر، ئامبار 1958 - يىلى ياسالغان بولۇپ، 500 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ.

ئەللىك كەنتى سۇ ئامبىرى: قارادۆۋە گۈڭشىسىنىڭ ئەللىك غوجام كەنتىگە جايلاشقان بولۇپ، توسمىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر، ئۇزۇنلۇقى 240 مېتىر. شۇ يەردىكى بۇلاق سۇلىرى ۋە كارىز سۇلىرى توسۇپ قاچىلىنىدۇ. ئامبار سىغىمى 350 مىڭ كۇب مېتىر، لايىھىدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 1000 مو، ئەمەلىي سۇغىرىش كۆلىمى 400 مو، ئامبار 1977 - يىل 12 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

ئەرگۈك بىرىنچى سۇ ئامبىرى: تاشۇبلىق گۈڭشېنىڭ ئەرگۈك دادۇيىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى، تۈگۈڭدىكى بۇلاق سۇلىرى توسۇلۇپ قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى 12 مېتىر، ئامبار سىغىمى 600 مىڭ كۇب مېتىر، 1200 مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ، 1960 - يىل 12 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

ئەرگۈك ئىككىنچى سۇ ئامبىرى: بۇ ئەرگۈك بىرىنچى سۇ ئامبىرىنىڭ قېرىندىشى بولۇپ، توسمىنىڭ ئېگىزلىكى سەككىز مېتىر، بىرىنچى سۇ ئامبىرىنىڭ ئايلاغ تەرىپىگە جايلاشقان، بىرىنچى سۇ ئامبىرىدىن ئېشىپ قالغان بۇلاق سۇيى قاچىلىنىدۇ. ئامبار سىغىمى 300 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 600 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ، 1977 - يىل 12 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

چېكىشى سۇ ئامبىرى: تاشۇبلىق گۈڭشىسىنىڭ چېكىشى دادۇيىگە جايلاشقان بولۇپ، ئاساسلىقى، شۇ يەردىكى كارىزلارنىڭ ئېشىنچە سۇيى قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر، ئامبار سىغىمى 100 مىڭ كۇب مېتىر بولۇپ، 200 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ.

شەھەر ئىچى سۇ ئامبىرى: شەھەر ئىچى گۈڭشىسىگە جايلاشقان بولۇپ، شەخابادىكى بۇلاق سۇيى قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتىر، ئامبار سىغىمى 200 مىڭ كۇب مېتىر، 500 مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. 1977 - يىل 8 - ئايدا پۈتتۈرۈلدى.

بوغاز بىرىنچى دۈي سۇ ئامبىرى: بوغاز گۈڭشېسىنىڭ بىرىنچى دادۈيىگە جايلاشقان بولۇپ، شەرقىي ئۆستەڭدىكى بۇلاق سۈيى قاچىلىنىدۇ. توسمىنىڭ ئېگىزلىكى تۆت مېتر، 400 مىڭ كۇب مېتر سۇ قاچىلىنىدۇ، لايىھىدىكى سۇغىرىش كۆلىمى 1500 مو، ئەملي سۇغىرىش كۆلىمى 700 مو، 1979 - يىلى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشلىتىلدى.

قوشۇمچە: تۆرۈك سۇ ئامبىرى

تۆرۈك سۇ ئامبىرى «تىيانشان» گۈڭشېسىنىڭ تۆرۈك دېگەن يېرىگە جايلاشقان بولۇپ، ۋىلايەتلىك سۇ ئېلېكتىر باشقارمىسى باشقۇرىدۇ. بۇ، قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە كەلكۈن سۈيى قاچىلىنىدىغان بىردىن بىر تاغ سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. تاشتىن قۇيۇرۇلغان توسمىنىڭ ئېگىزلىكى 78 مېتر بولۇپ، نېرىسىدىن ۋە گۇشىياڭخې دەريا سىنىڭ سۈيى قاچىلىنىدۇ، ئامبار سىغىمى 20 مىليون600 مىڭ كۇب مېتر، بىر يىلدا 100مىليون كۇب مېتردىن ئارتۇق سۇ قاچىلىنىدۇ ۋە قۇمۇل تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىق تۇزلەڭلىكى ئوتتۇرا قىسمىنىڭسۇغىرىش شارائىتىنى ياخشىلاشتا ئىشلىتىلىدۇ. ئۇنىڭ سۈيى بىلەن سەككىز گۈڭشې - مەيداندىكى 90 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. ئامبار قۇرۇلۇشى 1976 - يىلى باشلىنىپ، 1979 - يىلى پۈتتۈرۈلدى.

§3. ماشىنىلاشقان قۇدۇق

قۇمۇلدا قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش 1954 - يىلى باشلانغان، شۇ چاغدا ئۇلاغ كۈچىگە تايىنىپ قۇدۇقتىن چاقپەلەك ئارقىلىق سۇ چىقىرىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. شۇ يىلى ئەتىيازدىن كېيىن قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغاندا، ئاقىيەر رايونىدىكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى تۆت قۇدۇق قېزىپ، بۇنىڭغا تۆت چاقپەلەك ئورناتتى. بۇلار قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا مۇئەييەن رول ئوينىدى. كېيىنكى چاغلاردا قۇدۇقتىن تۇلۇم ئارقىلىق سۇ چىقىرىدىغان ئاقىيەر رايونىنىڭ 4 - يېزىسىدىكى ساۋۇلاق، بۇلۇڭتوغراق كەنتلىرى چاقپەلەك ئارقىلىق سۇ چىقىرىش ئۇسۇلىنى ئومۇملاشتۇرۇپ ئوبدان ئۇنۇم ھاسىل قىلدى. شۇ يىلى 42 چاقپەلەكئورنىتىلدى. ئىككىنچى يىلى يەنە 92 چاقپەلەك ئورنىتىلدى، مۇشۇ ئىككى يىلدا جەمئي 134 چاقپەلەك ئورنىتىلىپ، 1027 مو يەر سۇغىرىلدى.

50 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، بۇلۇڭتوغراق قاتارلىق يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئورنى يۇقىرىراق رايونلار يەنە بىر مەھەل لوگوموبىل ئېنېرگىيىسىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقارىدى. لوگوموبىلنىڭ سۈپىتى ناچار بولغاچقا، ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۇنى ئىشلىتىش توختىتىلدى.

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قىسمەن رايونلار دىزىل ماتورنىڭ ئېنېرگىيىسىدىن

پايدىلىنىپ سۇ چىقاردى، بۇ، مۇئەييەن رول ئويناندى. 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ بىر قىسىم يېزىلىرىغا توك سىمى تارتىلغاندىن كېيىن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، 1966 - يىلى ماشىنىلاشقان قۇدۇق 114 كە يەتتى. 60 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇل ئېلېكتر ئىستانسىسى توك بېرىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى، 1971 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە 37 دادۇيگە توك سىمى تارتىلىپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقنىڭ كۆپىيىشىگە تۈرتكە بولدى، شۇ يىلى ماشىنىلاشقان قۇدۇق 271 گە يەتتى، بۇنىڭدىن 200 قۇدۇق يۇرۇشلەشتۈرۈلدى. توك سىمى تارتىلغان دادۇيلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقمۇ كۆپەيدى. 1971 - يىلدىن 1977 - يىلغىچە قۇدۇق ئاساسىي جەھەتتىن ھەر يىلى 30 دىن كۆپەيىپ باردى. 1977 - يىلىغا كەلگەندە، ماشىنىلاشقان قۇدۇق 493 كە يەتتى. بۇنىڭدىن 384 قۇدۇق يۇرۇشلەشتۈرۈلدى. 1978 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە بولغان ۋاقىت ماشىنىلاشقان قۇدۇق خېلى تېز كۆپەيگەن ئۇچ يىل بولدى. قېزىلغان قۇدۇق ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن قۇدۇق بىر ھەسسىگە يېقىن كۆپەيدى.

1983 - يىلى ماشىنىلاشقان قۇدۇق 839 غا، بۇنىڭدىن يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى 678 گە، سۇ چىقىش ئىقتىدارى 15 كۇب مېتر/سېكۇنتقا، يىللىق سۇ چىقىش مىقدارى 70 مىليون كۇب مېتردىن يەتتى. ئۇنۇملۇك سۇغىرىش كۆلىمى 57 مىڭ 700 موغا يېتىپ، ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ 24 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق ئېتىزلىرىنىڭ تۆتتىن بىر قىسمى ماشىنىلاشقان قۇدۇقتا تاياندى سۇغىرىلىدىغان بولدى.

ماشىنىلاشقان قۇدۇق ئازادلىقتىن كېيىن ناھىيە بويىچە بىرقەدەر تېز كۆپەيگەن سۇ ئىنشائاتى بولۇپ، ئون يىلدىلا توك كۈچى ئارقىلىق سۇغىرىش توري شەكىللەندى. بولۇپمۇ ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، قارا دۆۋە ترانسفورماتور پونكىتلىرى پۈتكەندىن كېيىن، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىش توري خېلى مۇكەممەللەشتى. قۇرغاق ۋە سۇ قىس پەسىللەردە قۇدۇق سۇيى تەڭشەپ ئىشلىتىلىدىغان مۇھىم سۇ مەنبەسى بولۇپ قالدى. يېقىنقى يىللاردا ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنى ئاساراش ۋە يۇرۇشلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىلدى. پومپا ئۆيلىرى، سۇ كۆلچەكلىرى، سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان سۇ باشلاش ئۈستەڭلىرى ياسىلىپ، قۇدۇق سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش ئۇنۇمى ئۆستۈرۈلدى.

پالۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، شەھەر ئىچى، راھەتباغ قاتارلىق بىرنەچچە گۇڭشې ناھىيە بويىچە قۇدۇق سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىدىغان نۇقتىلىق گۇڭشې - دېھقانچىلىق مەيدانلىرى بولۇپ، بۇلاردىكى ماشىنىلاشقان قۇدۇق پۈتكۈل ناھىيىدىكى ماشىنىلاشقان قۇدۇقنىڭ 92.3 پىرسەنتىنى، قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى ناھىيە بويىچە قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمىنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1965 - يىلى پالۋانتۇر ناھىيە بويىچە تۇنجى بولۇپ سۇغىرىش قۇدۇقىدىن بىرنى قېزىشقا باشلىغانىدى، بۇ چاغدا قۇدۇق قېزىش ئۈسكۈلى ئاددىي، تېخنىكىدىن

سى قالاق بولغاچقا، ئۇلار چوڭ ئېغىزلىق قۇدۇق قېزىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. كېيىن كونۇسسىمان (كىچىك ئېغىزلىق) قۇدۇق قېزىش تېخنىكىسى كىرگۈزۈلدى، بۇنىڭ بىلەن قۇدۇق قېزىشتا يېڭى ۋەزىيەت يارىتىلدى. 1976 - يىلىدىن كېيىن، قۇدۇق قېزىشتا ناھايىتى تېز ئىلگىرىلەش بولدى، ھەر بىر گۇرۇھ - مەيدان قۇدۇق قېزىش ئۇسكۇنىلىرىنى تەييارلىدى. گۇرۇھلارنىڭ كەسپىي قۇدۇق قېزىش ئەترىتى قۇرۇلدى. يۇقىرى دەرىجىلىك ئورۇنلار ئەھمىيەت بەرگەنلىكى، مەبلەغ يېتەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەر يىلى 100 دىن ئارتۇق قۇدۇق قېزىلدى. شۇنداقتىمۇ يەنە نۇقتا تاللاشقا، ۋە قۇدۇق قېزىش تېخنىكىسىغا دىققەت قىلمايدىغان قارىغۇلارچە قۇدۇق قازىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلدى. نەتىجىدە، قىسمەن قۇدۇقلار سۈپەت تەلىپىگە ئۇيغۇن بولمىدى، جايلىشىشىمۇ مۇۋاپىق بولماي قالدى.

قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايونلاردا دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان توكنى باشقۇرۇش ناچار بولۇش، توك سەرپىياتى كۆپ بولۇش، ھەر مو يەرنى سۇغىرىش تەننەرقى 8 — 15 يۆەنگە يېتىشتەك گەۋدىلىك مەسىلىلەر ساقلاندى. ناھىيە بويىچە ھەر يىلى قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىشقا 14 مىليون كىلوۋات - سائەت ئۆپچۆرىسىدە توك سەرپ قىلىنىپ، توك پۇلى 800 — 900 يۆەنگە يەتتى. ئىشلەپ چىقىرىش دۆيلىرىنىڭ قەرز قايتۇرۇشقا مادارى يەتمىگەچكە، 1983 - يىلغىچە ئۇلارغا 3 مىليون يۆەندىن ئارتۇق قەرز ئارتىلىپ قالدى.

ناھىيە بويىچە ماشىنىلاشقان قۇدۇقنىڭ كۆپىيىش ئەھۋالى

جەدۋەل 6—2 بىرلىكى: بىر

يىللار	ماشىنىلاشقان قۇدۇق	يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى	يىللار	ماشىنىلاشقان قۇدۇق	يۇرۇشلەشتۈرۈلگىنى
1971	271	200	1977	544	449
1973	314	251	1978	616	513
1974	331	278	1979	787	624
1975	397	344	1980	820	660
1976	443	388	1983	839	678

§4. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى ۋە شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقىرىش

1. چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ سۇ ئىنشائاتى ئاساسىي قۇرۇلۇشى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايونلاردا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ، 1976 - يىلدىن بۇيان چارۋىچىلىق رايونلىرىدا سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنىڭ تەرەققىياتى تېز بولدى، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىلىپ، قۇدۇق قېزىلىپ، ئوتلاقلار قاشالاشتۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش قىياپىتى ۋە ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى كۆرۈنەرلىك ياخشىلاندى، نەرىنىدىن ئۇلانبۇلاققىچە جەمئىي 23.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان سۇ باشلاش ئۆستىڭى چېپىلدى.

ماجۇاڭسەن تېغى تاشۇيلىق گۇڭشېسىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدىكى مۇھىم قىشلاق بولۇپ، ئۇزۇندىن بۇيان سۇ قىس بولغاچقا، نەچچە مىليون مو كېلىدىغان ئوتلاقتىن پايدىلىنىشقا مۇمكىن بولماي كەلگەن. 1978 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە، ناھىيىلىك قۇدۇق قېزىش ئەترىتى بۇ رايوننىڭ جۇنجۇنجىڭ، چاڭتىياۋسەن، قاراڭغۇ غول دېگەن جايلىرىدا نۆۋەتتا تاللاپ 15 قۇدۇق قېزىپ، 12 مىڭ چارۋىنى سۇغىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش، مەھەللىۋى قۇدۇق قېزىشمۇ چارۋىچىلىققا لايىملىق سۇنى ھەل قىلىشنىڭ ياخشى چارىسى. تاشۇيلىق گۇڭشېسىنىڭ شۇپۇل دادۇيى 63 مەھەللىۋى قۇدۇق قېزىپ، چارۋا مالىلارنى سۇغىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

تېيانشان، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرىدىكى بەزى ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىدە ھەر يىلى قىشتا دەريا سۇيى ئۇزۇلۇپ قېلىپ، ئادەم ۋە چارۋىلار ئىچىدىغان سۇ بەك قىس بولاتتى. 1970 - يىلدىن بۇيان، ناھىيە مەخسۇس 65 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ، ئادەم ۋە چارۋا مالىلارغا كېرەكلىك سۇ كېلىدىغان قۇرۇلۇشلارنى ياسىدى. تېيانشان گۇڭشېسىنىڭ ئاقتاش دادۇيى 1.35 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇرۇبىسى ياتقۇزدى. غەربىي تاغ گۇڭشېسى جەكمنغولدا بەش كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇرۇبىسى، سەكرادا 1.5 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ تۇرۇبىسى ياتقۇزۇپ، سۇ ساقلاش كۆلچىكىدىن 13 نى ياساپ، 2200 ئادەم ۋە 32 مىڭ چارۋىغا كېرەكلىك سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلدى.

2. شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقىرىش

سۇ قىس، توك ئاز رايونلارنىڭ سۇ قېينىچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، 1982 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەتتە قۇدۇق گۇڭشېسى بىلەن بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىدا شامال كۈچىدىن پايدىلىنىپ سۇ چىقىرىش ماشىنىسىدىن ئىككى كىنى ئورناتتى. بۇ ماشىنىلار ھەر مىنۇتتا 60 — 80 كىلوگرام سۇ چىقىرىپ، 200 ئادەم ۋە 2150 تۇياق چارۋىنى سۇ بىلەن تەمىنلىدى.

II باب كارىز

§1. پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىي قىلىشى

گۇاڭشۇنىڭ 31 - يىلى (1905 - يىلى) 8 - ئايدا قۇمۇلنى زىيارەت قىلغان گېرمانىيىلىك لىكوكنىڭ خاتىرىسىدە بايان قىلىنىشىچە، قۇمۇلدىكى ئەڭ بۇرۇنقى كارىزنى قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭى تۇرپانلىق كارىزچىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ قازدۇرغانىكەن. گۇاڭشۇنىڭ 32 - يىلى (1907 - يىلى) ئەنگلىيىلىك سىتەيىن قۇمۇلدىن تۇرپانغا بېرىش سەپىرىدە «قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالغا 30 ئەنگلىز مىلى كېلىدىغان تۇغۇچى ئارىلىقىدىكى سۇمقاغا دېگەن يەردە كارىزنىڭ بارلىقىنى بايقىغان». شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) باش مۇپەتتىش يۇەندا خۇانىڭ «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە، لياۋدۇڭدىكى ۋاڭ گۇيرۇڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى بىر كارىز ھەققىدە مۇنۇلار تەپسىلىي بايان قىلىنغان: «ئۇزۇنلۇقى 40 جاڭ كېلىدىكەن، ھەر ئىككى جاڭ ئارىلىقتا بىر قۇدۇق بار ئىكەن، چوڭقۇرلۇقى بىر جاڭدىن ئاشىدىكەن، كارىز ئىچىدە تەشمە بار ئىكەن، ئېگىزلىكى تۆت چى، كەڭلىكى سەككىز سۇڭ ..... سۇ بۇلدۇقلاپ چىقىپ كارىز كۆلچىكىگە كىرىپ، ئەتراپتىكى نەچچە جاڭ كېلىدىغان يەرلەرگە يېتىپ بېرىپ، نەچچە دەنلىك يەرنى سۇغىرىدىكەن».

كارىز قېزىش ئۇسۇلى قالاق، قېزىش قىيىن، ۋاقتى ئۇزۇن، ئىش ئۇنۇمى تۆۋەن بولغاچقا، ئەينى چاغدا قۇمۇلدا كارىز كۆپلەپ قېزىلمىغان. مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى)، ياڭ زېڭشىن يۇقىرىغا يوللىغان خېتىدە مۇنداق دەپ يازغان: «كارىز سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش مەملىكەتنىڭ باشقا جايلىرىدا يوق، پەقەت شىنجاڭنىڭ تۇرپان، پىچان ناھىيىلىرىدىلا بار». بۇ، قۇمۇلدا تۇنجى كارىز قېزىلىشتىن تارتىپ ئون يىلغىچە كۆپىيىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئىلگىرى قېزىلغان كارىزلارنىڭمۇ ئىشلىتىلمەي كاردىن چىققانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

قۇمۇلدا كارىز قېزىش ئىشى مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) دىن كېيىن تازا ئەۋج ئالغان. مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى شياڭ يۈڭگۇاڭ قۇمۇلنىڭ سۇ ئىنشائاتى توغرىسىدا ياڭ زېڭشىنغا يازغان خېتىدە مۇنداق دېگەن: ئېرىق چاپقاندىن كۆرە تەشمە قازغان ئىشەنچىلىكرەك ئىكەن. ئەگەر كارىز قېزىلىدىغان بولسا، ئاز دېگەندىمۇ 50 — 60 مىڭ مو يەرنى ئاچقىلى بولىدۇ». مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) 2 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن قۇمۇل رايونىدىكى يەتتە قۇدۇق قاتارلىق جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتىنى تەپسىلىي تەھلىل قىلغاندىن

كېيىن مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «سۇ ئىنشائاتلىرىنى ھەقىقىي تەرتىپكە سېلىپ، يا ھۆكۈمەت كارىز قېزىش، يا پۇقرالارنى خۇسۇسىي كارىز قېزىشقا دەۋەت قىلىش» ئارقىلىق قۇمۇلنىڭ زىرائەت سۇغىرىشىغا كېرەكلىك سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش كېرەك. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، يۇەن داخۇا قۇمۇلدىن ئۆتكەندە قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭى شامەخسۇت بىلەن ئۇزۇن سۆزلەشكەن، ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شامەخ سۇتقا تۇرپاننىڭ كارىز قېزىش ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلىپ، يەر ئاستى سۇلىرىنى ئېچىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىشتىن ئىبارەت بولغان. ئۇ، «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش خاتىرىسى» دە مۇنداق دەپ يازغان: «شىمالىي تاغدىكى كۆكيارداۋ سۇ بەك كۆپ ئىكەن. چۆلگە كىرىپلا يوقلىپ كېتىدىكەن، ئەپلىك يېرى شۇكى بۇ يەرنىڭ شىمالى ئېگىز، جەنۇبى پەس ئىكەن، ئەگەر كارىز قېزىلىدىغان بولسا، يەرلەرنى سۇغارغىلى بولىدىكەن». يۇەن داخۇا، شىياڭ يۈگۈۋاڭنىڭ تەكلىپ بېرىشى، ياڭ زىڭشىن، شامەخسۇت ۋاڭنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، كارىز قۇمۇلدا تېزدىن كۆپەيگەن. قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭىغا ئائىت تارىخىي ماتېرىياللاردىكى سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) دىن بۇرۇن، ۋاڭ ئوردىسى ئىگىلىگەن چوڭ كارىز 17 گە يەتكەن. بۇ كارىزلارنىڭ 15ى ئاستانىدا، بىرى جىگدىدە، بىرسى لياۋدۇڭدىكى ئېرداۋتەيدە ئىكەن، ئاستانىدىكى كارىزلار ئىچىدە «كەپتەرخانا» دەيدىغان بىر كارىز بار بولۇپ، ئۇنىڭ سۈيى بىلەن 1000 مودىن ئارتۇق يەرنى سۇغارغىلى بولىدىكەن.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى قۇمۇلغا خىزمەتكە ئەۋەتكەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى لى تاۋ (مەمۇرىي مەھكىمە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان) نىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ئارقىسىدا، قۇمۇلدا كارىز قېزىش قايتىدىن ئەۋج ئالغان. سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شۇ چاغدا قۇمۇلدا كارىز 326 گە يەتكەن. بۇنىڭ 69ى جەنجەندۇندە، 70 ى تۇغۇچىدا، 50 ى لاپچۇقتا، 60 ى قارادۆۋىدە، 20 سى جىگدە، 29 ى تاشۇبۇلىقتا، تۆتى يالغۇز تويۇمدا، بىرى شۇپۇلدا، 23 ى گاداجىكدا ئىكەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ناھىيە تەۋەسىدىكى كارىز 455 كە، ئومۇمىي چىقىدىغان سۇ مىقدارى 6.24 كۇب مېتر/سېكۇنت، سۇغىرىش كۆلىمى 41 مىڭ 600 موغا يېتىپ، شۇ چاغدىكى ئومۇمىي سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ 32.55 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى، تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ سەل كەم ئۇچتىن بىر قىسمى كارىز سۈيى بىلەن سۇغىرىلاتتى.

§2. تارقىلىشى

ناھىيە بويىچە كارىزلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل 6 — 3

نامى	كارىزسانى	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتر / سېكۇنت)	نامى	كارىزسانى	ئېقىش مىقدارى (كۇب مېتر / سېكۇنت)
ئاستانە گۇڭشې	52	1·418	5 – دادۇي	7	0·035
1 – دادۇي	13	0.255	6 – دادۇي	3	0·013
2 – دادۇي	16	0.392	7 – دادۇي	9	0·024
3 – دادۇي	5	0.302	دېھقانچىلىق مەيدانى	7	0·023
4 – دادۇي	5	0.164	تاشۇبلىق گۇڭشې	67	0·369
6 – دادۇي	8	0.231	چېڭشى دادۇي	10	0·093
7 – دادۇي	5	0.074	چېڭدۇڭ دادۇي	12	0·079
بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې	10	0.309	ئاقتاغ گۇڭشې	2	0·009
ئەرداۋچىلىك دادۇي	2	0.066	ئەرگۇڭ دادۇي	1	0·028
گىداجىڭزا دادۇي	7	0.234	شۇپۇل دادۇي	1	0·002
بۇلۇڭتوغراق دادۇي	1	0.009	ئاردىم دادۇي	2	0·017
قارا دۆۋە گۇڭشې	53	0.168	خوتۇنتام دادۇي	5	0·068
ئاقتېرەك دادۇي	6	0.017	سۆچى كارىز دادۇي	12	0·074
1 – دادۇي	3	0·013	باشقىلار	22	
2 – دادۇي	10	0·017	يەتتەقۇدۇق گۇڭشې	2	0·0175
3 – دادۇي	4	0·013	قويلۇق چارۇچىلىق فېرمىسى	1	0·02
4 – دادۇي	4	0·013	جەمئىي	185	2·459

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى كارىزلار، ئاساسەن، تاشۇبلىق، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، قارادۆۋە ئەترايلىرىغا تارقالغان. لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ كەتكەن 100 كىلومېتردا يېقىن چۆل - جەزىرىدە شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان، ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان قاتار - قاتار يۇمىلاق كىچىك توپا دۆۋىلىرى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرگە داڭقى چىققان كارىزدۇر. يەتتەقۇدۇق ناھىيە تارىخىدا ئەڭ بۇرۇن كارىز قېزىلغان جاي بولۇپ، ئازادلىقتىن دەسلەپكى چاغلىردا يەتتە كارىز بار ئىدى. 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، كارىزلار ئوبدان ئاسراللىغانلىقى ئۈچۈن، ئاران ئىككىسىلا ساقلىنىپ قالغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈيىمۇ بەك ئاز.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە كارىز 185 كە (ناھىيە ئەۋەسىدىكى ۋىلايەتكە بىۋاسىتە قاراشلىق ئورۇنلار ۋە بىڭتۇەن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭكىنى ئۆز ئىچىگە ئالمايدۇ)، سۇ چىقىش مىقدارى 2.450 كۇب مېتر/سېكۇنتقا، سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 27 مىڭ موغا يېتىپ، ناھىيە بويىچە سۇغىرىش كۆلىمىنىڭ 11.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. چوڭراق كارىز سۈيى بىلەن نەچچە يۈز مو يەر، ئادەتتىكى كارىز سۈيى بىلەن نەچچە ئون مو يەرنى سۇغارغىلى بولىدۇ. تاشۇبلىق گۇڭشې خۇاڭگۇڭ 3 - دۇي، خوتۇنتام 2 - دۇي، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې گاداجىڭ دادۇي، ئاستانە گۇڭشې 3 - ، 6 - ، 7 - دادۇيلەردىكى كارىزلارنىڭ سۈيىنىڭ سۈپىتى ياخشى، سۇ مىقدارى كۆپ بولۇپ، بۇ جايلار ناھىيە بويىچە ياخشىراق كارىزلار جايلاشقان رايون ھېسابلىنىدۇ.

ئاستانە گۇڭشې 4 - دادۇي گۇڭشاڭ كارىز تەشمىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5.9 كىلومېتر، ئەڭ چوڭ كارىزنىڭ چوڭقۇرلۇقى 45.5 مېتر بولۇپ، 140 قۇدۇق بار؛ 2 - دادۇي 5 - شياۋدۇيدىكى ھومۇرا چوڭ كارىزى تەشمىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5.9 مېتر، ئەڭ چوڭ كارىزنىڭ چوڭقۇرلۇقى 39.3 مېتر بولۇپ، 153 قۇدۇق بار؛ بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې گاداجىڭ 5 - دۇيدىكى كارىز تەشمىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 5.6 مېتر، ئەڭ چوڭ كارىزنىڭ چوڭقۇرلۇقى 24 مېتر، بۇ ئۈچ كارىز ناھىيە بويىچە سۇ مىقدارى ئەڭ كۆپ كارىز ھېسابلىنىدۇ.

تاشۇبلىق گۇڭشېسىدا 67 كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.369 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىدا ئون كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.309 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ ئاستانە گۇڭشېسىدا 52 كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 1.418 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ قارادۆۋە گۇڭشېسىدا 53 كارىز بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.168 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسىدا ئىككى كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىرىش مىقدارى 0.0175 كۇب مېتر/سېكۇنت؛ قويلۇق چارۇچىلىق فېرمىسىدا بىر كارىز بار بولۇپ، سۇ چىقىش مىقدارى 0.02 كۇب مېتر/سېكۇنت.

§3. تۆزۈلۈشى ۋە ئاسرىلىشى

1. تۆزۈلۈشى

كارىز قۇدۇق، تەشمە (سۇ يىغىلىپ ئاقىدىغان يەر ئاستى ئېرىقى) ۋە ئاشمىدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپىدۇ. قۇدۇق توپا چىقىرىدىغان، ھاۋا ئۆتۈشتۈرىدىغان، يوروقلۇق چۈشۈرىدىغان، كارىزغا چۈشۈش ۋە چىقىشتا پايدىلىنىلىدىغان ئېغىز ھېسابلىنىدۇ. بىر كارىز، كۆپ ھالاردا، ئون نەچچە، نەچچە ئون، ھەتتا يۈزدىن ئارتۇق قۇدۇقتىن تەركىب تاپىدۇ. يەر يۈزى يانتۇلۇقىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ، كارىز يۈزىرىغا قاراپ سوزۇلغانسېرى قۇدۇقمۇ شۇنچە چوڭقۇر بولىدۇ، قۇمۇلدىكى كارىزلارنىڭ ئادەتتىكى چوڭقۇرلۇقى 20 — 30 مېتر كېلىدۇ، ئەڭ چوڭقۇرلىرىنىڭ 50— 60 مېترغا يېتىدۇ. قۇدۇق ئادەتتە سوقچاق بولۇپ، ئۈزۈنلۇقى بىر مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 0.6 مېتر ئەتراپىدا بولىدۇ، يۇمىلاقلىرىمۇ بار، دىئامېترى 0.7 - 0.8 مېتر كېلىدۇ. تەشمىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 1.2 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 0.4 مېتر بولۇپ، كارىز سۇيى يىغىلىپ ئاساسىي قۇرۇلۇش ھېسابلىنىدۇ. تەشمىنىڭ يانتۇلۇقى كارىزنىڭ يەر شەكلى ۋە ئۈزۈنلۇقىغا قاراپ، ئادەتتە 1/300 — 1/500 بولىدۇ، سۇ تەشمىنىڭ ئىككىسى يېنىدىن سىرغىپ چىقىپ، ئېرىقتا يىغىلىپ، ئاستا - ئاستا ئېقىپ چىقىپ، تۆۋەن تەرەپتىكى ئاشمىغا كىرىدۇ، ئاشما ئادەتتىكى ئېرىقتا ئوخشاش بولۇپ، كەسمە يۈزى، كۆپىنچە، پەلەمپەيسىمان بولىدۇ، يانتۇلۇقى كىچىك، سۇنىڭ ئېقىش تېزلىكى ئاستا بولىدۇ. سۇ يىغىلىپ ئاقىدىغان يەر ئاستى ئېرىقى بىلەن ئاشما تۇتاشقان يەر — ئېغىز دېيىلىدۇ. بۇ كارىز قېزىش باشلىنىدىغان نۇقتىدۇر.

2. قېزىش

كارىز قېزىش ئىنتايىن مۇشكۇل ۋە مۇرەككەپ ئىش. كارىز قېزىلىدىغان ئورۇن تاللانغاندىن كېيىن، ئېغىزدىن سۇ يولىنى بويلاپ ئېچكىرىلەپ قېزىش ئىشى باشلىنىدۇ. 20 مېتر ئەتراپىدا ئېچكىرىلەپ قازغاندىن كېيىن بىرىنچى قۇدۇق قېزىلىدۇ. قېزىش ئىشى ئادەم كۆچىگە تايىنىپ ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئادەتتە، ئۇچ ئادەم بىر گۇرۇپپا - بەن بولۇپ ئىشلەيدۇ. بىر ئادەم ئېچكىرىلەپ قازىدۇ، بىر ئادەم توپا توشۇيدۇ. بىر ئادەم قۇدۇق ئۈستىدە تۇرۇپ توپا تارتىدۇ. بىر مېتىن (جوتۇ)، بىر كەتمەن، بىر تال ئارغامچا، بىر قارا چىراغ، بىر چىغرىق ۋە ئىككى سېۋەت ئىشلىتىلىدۇ، بۇلار كارىزچىلارنىڭ ھەممە جابدۇقىدۇر. چىغرىق ياغاچتىن ياسىلىدۇ، سېۋەت تالدىن توقۇلىدۇ، قۇدۇق قېزىشتىن باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى سۇ ئىچىدە قىلىنىدۇ. سېۋەت توپا قاچىلاشقا ئىشلىتىلىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، يەنە كارىزچىلار ئۇنىڭدىن قېزىشنى تىزگىنلەيدىغان «شەيتان» سۈپىتىدىمۇ پايدىلىنىدۇ. سېۋەت، كۆپىنچە، يۇمىلاق بولۇپ، دىئامېترى تەخمىنەن 30 سانتىمېتر، ئېگىزلىكى تەخمىنەن 25 سانتىمېتر كېلىدۇ. توپا چىقارغاندا سېۋەتنىڭ سۇغا چۆكۈشىنىڭ چوڭقۇر ۋە تېيىزلىكىگە قارىلىدۇ، قېزىپ

سۇ سېۋەتنىڭ لېۋى بىلەن تەڭلەشكەندە، داۋاملىق ئېچىرىلىپ قېزىلىدۇ. بۇرۇن كارىزچىلار، ئادەتتە، ئالدى بىلەن قۇدۇق قېزىپ، ئاندىن كېيىن تەشمە قازاتتى. تەشمىنىڭ يۇنىلىشىنى چىراغ نۇرى ئارقىلىق تىزگىنلەيتتى. ھازىر ئالدى بىلەن تەشمە قېزىپ، مەلۇم ئورۇنغا كەلگەندە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ قۇدۇق قازىدىغانلارمۇ بار، ئالدىنقى ئۇسۇلنى قوللانغاندا توپا قېزىشقا ئوڭاي بولسىمۇ، لېكىن تەشمە بىلەن قۇدۇقنى بەزى چاغلاردا تۇتاشتۇرماق تەس بولىدۇ. كېيىنكى ئۇسۇلنى قوللانغاندا، توپا قېزىشقا ئىش كۆپ كېتىدۇ، قېزىشمۇ تەس، لېكىن توغرا تۇتاشتۇرغىلى بولىدۇ. بىر سېمېنىدا يەنى سەككىز سائەتتە 1.5 – 2 مېتر ئېچىرىلەپ قازغىلى بولىدۇ. بىر كارىزنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن كۆپ ھاللاردا بىرنەچچە يىل ۋاقىت كېتىدۇ.

3. ئاسراش

(1) لېيىنى ئېلىش: كارىزنىڭ ئاستىنى ئادالاش-لېيىنى ئېلىش دائىملىق ئاسراش، رېمونت مەشغۇلاتىدۇر. سۇ كارىزنىڭ‌دىۋارىدىن سىرغىپ چىققانىدا، ئاز مىقداردا لاي، قۇملارنى بىللە ئېلىپ چىقىدۇ. ۋاقىت ئۇزارغانسېرى لاي – لاتقا قاتلاملىرى ھاسىل بولىدۇ – دە، كارىزنىڭ سۇ ئورنى ئۆرلەپ، سۇنىڭ راۋان ئېقىشىغا تەسىر يېتىدۇ. سۇ ئورنىنىڭ ئۆرلىشى ۋە ئېقىشىغا ئەگىشىپ، كارىز دىۋارىنىڭ قىسمەن يەرلىرى گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈپ، تەشمىدە لاي – لاتقا يىغىلىپ قالىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن، ھەر يىلى بىر قېتىم كارىزنىڭ لېيىنى ئېلىپ تۇرغاندىلا، سۇنىڭ راۋان چىقىشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

(2) قۇدۇق ئېغىزىنى چۈمكەپ مۇزلاپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش: كارىز قېزىلىپ بولغاندىن كېيىن، ھەربىر قۇدۇق ئېغىزى بادىرا، دەرەخ شېخى ياكى پاخال بىلەن چۈمكەپ قويۇلىدۇ ۋە ئۈستىگە توپا تاشلىنىدۇ. قۇمۇلدا قىش كۈنلىرى قاتتىق سوغۇق، ياز كۈنلىرى پىژ – پىژ ئىسسىق بولىدۇ. قۇدۇق چۈمكەپ قويۇلسا، ھاۋا ئىسسىغاندا توڭنىڭ ئېرىشى بىلەن كارىز دىۋارلىرىنىڭ گۇمۇرۇلۇپ چۈشۈشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. شۇڭا، ھەر يىلى كارىزنىڭ لېيى ئېلىنىپ بولغاندىن كېيىن، قۇدۇق ئېغىزلىرى ئوبدان چۈمكەپ قويۇلىدۇ.

(3) كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش: كارىز قۇدۇقلىرىنىڭ ئېغىزى كارىز ئېچىدىن چىقارغان لايدىن چۆرۈلگەن. ئۇنى دېمىمېترى ئىككى – ئۈچ مېتر كېلىدىغان ھالقىسمان توپا دۆۋىسى ئوراپ تۇرىدۇ. ئۇ، ئاساسەن، كەلكۈن سۈيىنىڭ كارىز ئېچىگە كىرىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش رولىنى ئويناپىدۇ.

(4) ئۇزارتىپ قېزىش: بۇ ھەم سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىشنىڭ ۋاستىسى، ھەم كارىزنى ئاسراشنىڭ تەدبىرى. ھەر يىلى كارىزنىڭ لېيى تارتىلىپ لاتقىلىرى تازىلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، يەنە ئۇزارتىپ قېزىلىدۇ.

§4. كارىزنىڭ ئۆزگەرتىلىشى

20 – ئەسىرنىڭ 50 – يىللىرىدىن 60 – يىللىرىغىچە، ناھىيە بويىچە، كارىزلارنى ئاسراش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش بىرقەدەر ياخشى بولدى. 1970 – يىللارغا قەدەم قويغاندىن كېيىن، قۇدۇق قېزىش ۋە قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، كارىزنىڭ رولىغا سەل قارالدى. كارىزدىن سۇ ئاز چىقىدۇ، ئىش كۆپ كېتىدۇ، قېزىش ئۇسۇلى قالاق، پىلانلاشقا تەسىر يېتىدۇ، دەپ قارالدى ھەمدە كارىز قېزىش چەكلەندى، كارىزلار تاشلىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىدە كارىز كۆپەيمەي ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى كۆپ قىسمى تاشلىۋېتىلدى. بۇنىڭدىن سىرت، قۇمۇلدا ئەتىيازدا، ياز پەسلىدە بوران كۆپ چىقىدۇ، ئاشمىلارنى كۆچمە قۇم قاپلاپ كېتىپ، سۇ راۋان ئاقماي، كارىزنىڭ ئىچكى دىۋارلىرى گۆمۈرۈلۈپ چۈشىدۇ. يەنە كەلكۈن، لاي – لاتقىلارمۇ كارىزنى كاردىن چىقىرىدۇ.

1978 – يىلى ئاستانە گۇڭشې 6 – دادۇيىنىڭ 2 – ، 4 – شياۋدۇيلىرى كارىزنى ئۆزگەرتىشنى سىناق قىلغاندا، ئۇنۇمى خېلى كۆرۈنەرلىك بولدى. بۇ ئىككى شياۋدۇيدە بوران، قۇمنىڭ زىيىنى ئېغىرراق، كارىز قۇدۇقلىرى دەل شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان يۆنىلىشتىكى چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىي قاپتىلىغا جايلاشقان بولغاچقا، ھەر يىلى ئەتىيازدا كارىز قۇدۇقلىرىنى كۆچمە قۇم قاپلاپ كېتىپ، تىلما كۆمۈلۈپ قالاتتى. دۇيدىكى 100 نەچچە ئەمگەك كۈچى يەتتە – سەككىز كۈندە تازىلاپ بولاتتى، بۇنىڭغا كۆپ ئادەم كۈچى كېتەتتى. بۇ شياۋدۇيلەردە كارىز ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن سۇ مىقدارى 15 — 20% كۆپەيدى. بوران، قۇم زىيىنى ۋە كارىز قۇدۇقىنىڭ گۆمۈرۈلۈپ چۈشۈش مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن ھەل قىلىنىپ، كۆڭۈلدىكىدەك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

2 – شياۋدۇيدىكى كارىزنىڭ ئاشمىلىرى تاشتىن ياسالغان بولۇپ، ئېگىزلىكى 1.4 مېتر، كەڭلىكى 0.7 مېتر، ئۇستى تەرىپى تاشتىن ئەگمە كەسمە يۈز قىلىپ ياسالغان، تەشمىنىڭ يانتۇلۇقى 1/500.

4 – شياۋدۇيدە كارىز ئاشمىسىنىڭ ئۇستىدە سېمونت تۇرۇبا كۆمۈلگەن بولۇپ، تۇرۇبىنىڭ دىئامېترى 0.5 مېتر، تەشمىنىڭ يانتۇلۇقى1/400.

پۈتۈش قىممىتىدىن ئېيتقاندا، بۇ ئىككى خىل چارە بويىچە پۈتۈش قىممىتى ئانچە پەرقلەنمەيدۇ. ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر مېتر ئۇچۇن 80 — 100 يۈەن كېتىدۇ. ئۇنۇمى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ھەرقايسىسىنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق پايدىسى ۋە زىيىنى بار. سېمونت لاي ۋە تاشتىن ياسىغاندا، ئىش، ماتېرىيال كۆپ كېتىدۇ، لېكىن لېيىنى تارتىش، رېمونت قىلىش ئوڭاي، سېمونت تۇرۇبا كۆمۈش ئاسان، لېكىن تۇرۇبا ئۇلى، ئىككى بېشىنى تۇتاشتۇرۇش سۈپەتلىك بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ، ئەگەر ئوبدان بىر تەرەپ قىلىنمىسا، تەشمىدىن سۇنىڭ راۋان چىقىشىغا تەسىر يەتكۈزىدۇ، لاي قىلىپ قالغاندا تازىلاشمۇ تەسكە چۈشىدۇ.

1963 – يىلى قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمە سۇ ئېلېكتر باشقارمىسى ئىككى قېتىم

كارىز ئېچىدە ئارتىزىيان قۇدۇقى قېزىپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1982 - يىلى يەنە ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېلىرىدا ئالتە نۇقتىدا سىناق قىلىندى، ئاستاندە قېزىلغان بىر ئارتىزىيان قۇدۇقىدىن سۇ چىقمىغاندىن باشقا، قالغان بەش قۇدۇقتىن سۇ ئېتىلىپ چىقتى، ئومۇمىي سۇ مىقدارى 31.5 لىتر/سېكۇنت بولۇپ، بىر كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىش كۆلىمى 300 مو كېڭەيتىلدى. كارىز ئېچىدە قۇدۇق قازغاندا، سۇرۇتى تېز، تەننەرقى تۆۋەن، چىداملىق بولۇپ، كارىزنى ئۆزگەرتىش ئۇچۇن بىر يېڭى يول تېپىلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، يېزا ئىقتىسادىي سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۇزۇملىرى مۇكەممەللەشتۇرۇلدى، كارىزنىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىلىدىغان بولدى. بىر تۇركۇم ھۆددىگەر ئائىلىلەر كاردىن چىققان كارىزلارنى پائال ئۆزگەرتتى، بۇنىڭ بىلەن، كارىزغا قايتىدىن جان كىردى. رولى يېڭىباشتىن جارى قىلدۇرۇلدى. ئاستانە گۇڭشې 1 - دادۇي 1 - شياۋدۇيدىكى دېھقان خالىق ئەمەت كاردىن چىققان بىر كارىزنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۆددىگە ئېلىپ، 5000 يۆەن قەرز ئېلىپ، كارىزنىڭ ئېچىكى ئېغىزىنى ئۆزگەرتكەن، گۇمۇرۇلۇپ چۇشكەن قىسمىنى ئوڭشاپ چىڭىتقان ھەمدە سۇ ساقلاش كۆلچىكى ياساپ، ئېچىنى سېمونتلاپ سۇ سىڭمەيدىغان قىلغان. بۇنىڭ بىلەن سۇ چىقمىغىنىغا ئاز كەم 20 يىل بولغان كارىزدىن يېڭىباشتىن سۇ چىققان. سۇ مىقدارى 1.27 لىتر/سېكۇنتقا يېتىپ، تۇنجى يىلى 800 يۆەن ساپ كىرىم قىلغان. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئاستانە گۇڭشېدىكى 11 دېھقان ئائىلىسى قەرز پۇل ئېلىپ كارىزنى ھۆددىگە ئالدى.

III باب يېزا ئېلېكتېر قۇرۇلۇشى

§1. توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكتى قۇرۇلۇشى

قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىش قۇرۇلۇشىنىڭ ۋە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، يېزىلاردا ئىشلىتىلىدىغان توكمۇ تېز كۆپەيدى. 1961 - يىلى پالۋانتۇر گۇڭشې ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتقاندىن باشلاپ تاكى 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 392.29 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى (بۇنىڭ ئېچىدە 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى 57.51 كىلومېتر، ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق توك سىمى 334.78 كىلومېتر)، 236.4 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا تۆۋەن بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكتى قۇرۇلۇشى، ئاساسەن،

1968 - يىلدىن كېيىن تېز تەرەققىي قىلدى. شەھەر ئىچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر گۈڭشىلىرىغا ۋە شەھەر ئەتراپىغا كېرەكلىك توكنى ۋىلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى بىۋاستە تەمىنلەيدۇ. ئاستانە، قارادۆۋە، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىلىرى ئىشلىتىدىغان توكنى ترانسفورماتور پونكتى ۋاستىلىق تەمىنلەيدۇ. ئاساسلىق توك بېرىش، ترانسفورماتور پونكتى قۇرۇلۇشى ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق، 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق توك بېرىش لىنىيىسى ۋە ئاستانە، قارادۆۋە، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىلىرىدىكى ئۇچ ترانسفورماتور پونكتىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

1. ئاستانە ترانسفورماتور پونكتى: 1968 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1969 - يىلى پۈتتى. ئومۇمىي سىغىمى 1 × 1000 كىلوۋولت ئامپېر ئىدى، 1976 - يىلى 1 × 3200 كىلوۋولت ئامپېر كۆپەيتىلدى. 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 12.6 كىلومېتر بولۇپ، 1981 - يىلى كېڭەيتىلىپ قۇرۇش ئىشى باشلىنىپ، 1982 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ھازىرقى سىغىمى 1000 + 3150 كىلوۋولت ئامپېر بولۇپ،

1971 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە توك سىمى تارتىش، توك ئىشلىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل 6 — 4

يىل ئايرىمىسى	توك سىمى تارتىلغان دادۇي سانى	ئومۇمىي ئىشلىتىلگەن توك (10 مىڭ كىلوۋات - سائەت)	يىل ئايرىمىسى	توك سىمى تارتىلغان دادۇي سانى	ئومۇمىي ئىشلىتىلگەن توك مىقدارى (10 مىڭ كىلوۋات - سائەت)
1971	36	377.6	1978	65	1387.17
1972	39	219	1979		1275.8
1973	42	328.8	1980		1464.7
1974	45	526	1981		1377.3
1975	52	829.8	1982		1434.5
1976	54	981.8	1983	76	1773.6
1977	55	924.45			

جەمئىي 706 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇ پونكىت، ئاساسەن، ئاستانە گۈڭشې بىلەن قىزىلىيۇلتۇز 2 - مەيدانىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ.

2. **قارادۆۋە ترانسفورماتور پونكىتى:** ئومۇمىي سىغىمى 2 × 1000 كىلوۋولت ئامپېر، پونكىت قۇرۇلۇشى 1979 - يىلى باشلىنىپ، 1980 يىلى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. 21.3 كىلومېتر ئۈزۈنلۈقتا 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى، بۇ لىنىيە قارادۆۋە گۈڭشېسىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنىڭغا جەمئىي 640 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

3. **بۇلۇڭتوغراق ترانسفورماتور پونكىتى:** ئۇنىڭ قۇرۇلۇشى 1969 - يىلى باشلىنىپ، 1970 - يىلى پۈتتۈرۈلدى ۋە ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. ئومۇمىي سىغىمى 1 × 1000 كىلوۋولت ئامپېر. 1976 - يىلى 1 × 3200 كىلوۋولت ئامپېرغا يەتكۈزۈلدى. 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا كېڭەيتىپ قۇرۇش باشلىنىپ، 1983 - يىلى پۈتتۈرۈلدى. ھازىرقى ئومۇمىي سىغىمى 1000 + 3150 كىلوۋولت ئامپېر بولۇپ، جەمئىي 836 مىڭ 700 يۈەن مەبلەغ سېلىندى. بۇ لىنىيە بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې، قىزىلىيۇلتۇز 4 - مەيدان، لوتوچۈەنزىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ. 23.2 كىلومېتر ئۈزۈنلۈقتا 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق يۇقىرى بېسىملىق توك سىمى تارتىلدى.

§2. كىچىك سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىلىرى

ناھىيىنىڭ شىمالىدىكى تاغلىق رايوندا تاغلار ئېگىز، تاغ قاپتاللىرى تىك، يەنە كېلىپ مەلۇم سۇ ئېنېرگىيە بايلىقى بار، سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىلىرى قۇرۇشقا بولىدىغان ئورۇن ناھايىتى كۆپ، تاغلىق رايونلاردا چارۋىچىلىق ئاساس قىلىنىدۇ، چارۋىچىلارنىڭ ئولتۇراقلىششى تارقاق، قاتناش قولايسىز، ئېنېرگىيە مەنبەسى كەم، توك ئىشلىتىش قىيىن، كىچىك سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىلىرىنى قۇرغاندا ھەم ئامما نىڭ تۇرمۇشىغا لازىملىق توك مەسىلىسىنى ھەل قىلغىلى، ھەم چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىنى ياخشىلىغىلى بولىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىدە 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ كىچىك سۇ ئېلېكتىر ستانسىلىرىنى قۇرۇش ئەۋج ئالدى. ئەينى چاغدا تېخنىكا سەۋىيىسى، ماتېرىيال ۋە مەبلەغ چەكلىك بولغاچقا، ئېلېكتىر ئىستانسىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ئاددىي، كۆلىمى بەك كىچىك ئىدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، كىچىك سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى خېلى تېز بولدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە كىچىك سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسى ئالتىگە، ئومۇمىي گېنېراتور قۇۋۋىتى 423.5 كىلوۋاتقا يەتتى. ئون كىلوۋولت ئامپېرلىق توك بېرىش لىنىيىسى 75.35 كىلومېتىرغا، تۆۋەن بېسىملىق توك لىنىيىسى 64.8 كىلومېتىرغا، يىللىق ئوتتۇرىچە توك مىقدارى 186 مىڭ 400 كىلوۋاتسائەتكە يەتتى.

1. **تاشۇيلىق قوشماق ئېلېكتىر ئىستانسىسى:** تاشۇيلىق گۈڭشېسىدىكى چوڭ - كىچىك قوشماق ئۆستەڭنىڭ سۈيى قوشۇلىدىغان ئېغىزىغا قۇرۇلغان بولۇپ، گېنېراتور قۇۋۋىتى 5 × 72 كىلوۋات. 1974 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1976 - يىلى پۈتۈپ توك

بېرىشكە باشلىدى، ئۇنىڭغا جەمئىي 330 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 230 مىڭ يۇەن، گۇڭشې - دۆيلەر ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ 100 مىڭ يۇەن. ھەر يىلى 4 - ئايدىن 10 - ئايغىچە سۇ كۆچى ئارقىلىق تۆك ھاسىل قىلىنىدۇ، 11 - ئايدىن كېيىلەر يىلى 3 - ئايغىچە دىزىل ماتور ئارقىلىق تۆك ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ ستانسا گۇڭشېدىكى كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنى ۋە چېڭشى، چېڭدۇ، ئاقتاغ، خۇاڭگۇ، قوشماقتىن ئىبارەت بەش دادۇينى تۆك بىلەن تەمىنلەيدۇ ۋە بىر چارۇىچىلىق دۇيېنىك يورۇتۇش، ماشىنا رېمونت قىلىش، سانائەت قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىغا لازىملىق توكنى يەتكۈزۈپ بېرىدۇ.

2. **تاشۇيلىق خوتۇنتام ئېلېكتر ئىستانسىسى:** تاشۇيلىق گۇڭشې خوتۇنتام دادۇيېنىك تۆۋەنكى غولىنىك باش تەرىپىگە قۇرۇلغان بولۇپ، ئومۇمىي گېنېراتور قۇۋۋىتى 2 × 40 كىلوۋات. 1979 - يىلى ئىش باشلىنىپ، 1980 - يىلى 10 - ئايدا پۈتۈپ تۆك بېرىشكە باشلىدى. بۇنىڭغا جەمئىي 136 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغان مەبلەغ 104 مىڭ يۇەن، گۇڭشې - دۆيلەر تەييارلىغىنى 32 مىڭ يۇەن. بۇ ئىستانسا تاغلىق رايوندىكى ئېلېكتر ئىستانسىسى بولسىمۇ، لېكىن ئەنلەر غولىدىكى بۇلاق سۇلىرىنى مەنبە قىلغاچقا، سۇ مەنبەسى مۇقىم، ئىشەنچلىك بولۇپ، ناھىيە بويىچە بىردىنبىر يىل بويى تۆك بېرىدىغان سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ھېسابلىنىدۇ. نۆۋەتتە ئۆز دادۇيېنىك تۆت شياۋدۇيېنى ۋە ئاردىم دادۇيېنىك ئۈچ شياۋدۇيېنى تۆك بىلەن تەمىنلەيدۇ. ھازىرقى قۇۋۋىتى گېنېراتور ئومۇمىي قۇۋۋىتىنىڭ 30 پىرسەنتىنىلا تەشكىل قىلىدۇ. گۇڭشېنىڭ ۋە ئالتە دادۇيېنىڭ قىش پەسلىدە تۆك يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، تۆك ئۆزىتىش لىنىيىسى گۇڭشېنىڭ تۆك بىلەن تەمىنلەش لىنىيىسى بىلەن تۇتاشتۇرۇلۇپ، قوشماق ئېلېكتر ئىستانسىسى بىلەن بىرلەشتۈرۈلمەكچى.

3. **بۇغاز ئېلېكتر ئىستانسىسى:** بۇغاز گۇڭشې ئورگىنىنىڭ شىمالىدىكى تىك قاپتالغا جايلاشقان. 1979 - يىل 5 - ئايدا ئىش باشلىنىپ، 1980 - يىلى پۈتۈپ تۆك بېرىشكە باشلىدى. بۇ ئىستانسا قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 150 مىڭ يۇەن مەبلەغ سېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت سالغىنى 125 مىڭ 500 يۇەن، گۇڭشې - دۆيلەر تەييارلىغىنى 27 مىڭ 500 يۇەن. ئۇ، بۇغاز سۇ ئامبىرىنىڭ سۇيىنى مەنبە قىلىدۇ. ئومۇمىي گېنېراتور قۇۋۋىتى 1 × 75 كىلوۋات بولۇپ، ھەر يىلى 3 - ئايدىن 11 - ئايغىچە سۇ كۆچى بىلەن تۆك ھاسىل قىلىنىدۇ. 12 - ئايدىن كېيىلەر يىلى 3 - ئايغىچە دىزىل ماتور ئارقىلىق تۆك ھاسىل قىلىنىدۇ. بۇ ئىستانسا ئالتە دادۇي، گۇڭشې ئورگىنى، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارنىڭ يورۇتۇش ئىشلىرىنى ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىشىنى تۆك بىلەن تەمىنلەيدۇ. 7 - دۇي بىلەن سۇ ئىشلىرى دېھقانچىلىق مەيدانلىنىڭ مەبلىغى يەتمىگەچكە، ئۇلارغا تۆك سىمى تارتىلمىدى.

4. **تېيانشان ئېلېكتر ئىستانسىسى:** دەسلەپتە 1966 - يىلى قۇرۇلغان بولۇپ، تېيانشان گۇڭشېسىدىن بىر كىلومېتر شىمالغا، قورايىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغان چاغدا ياسالغان. گېنېراتور قۇۋۋىتى 1 × 24 كىلو-

ۋات، كېيىنكى چاغلاردا ياخشى باشقۇرۇلمىغاچقا، 1976-يىلى كاردىن چىققان.

5. غەربىي تاغ تاراتى ئېلېكتر ئىستانسىسى: غەربىي تاغ گۈڭشې تاراتى ئېغىزىغا ئىككى كىلومېتر كېلىدىغان جايغا ئورۇنلاشقان، گېنېراتور قۇۋۋىتى 1 × 14.5 كىلوۋات بولۇپ، گۈڭشې-دۆيلەر ئۆزى تەييارلىغان مەبلەغ بىلەن قۇرۇلغان كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى. ئىستانسىنىڭ ئۆيلىرى ئاددىي، شەرت-شارائىتى ناچار بولسىمۇ، لېكىن باشقۇرۇش خادىملىرى ئەستايىدىل مەسئۇل بولغانلىقتىن، 1966-يىلىنىڭ ئاخىرىدا قۇرۇلغاندىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولماقتا. بۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ھەر يىلى 10 ئاي توك ھاسىل قىلىپ، شۇ يەردىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىققا لازىملىق توكنى ھەل قىلىدۇ ۋە تاغلىق رايوندىكى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلاش ئۈچۈن مەلۇم قۇۋۋەت مەنبەسى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

6. غەربىي تاغ چەچەي ئېلېكتر ئىستانسىسى: غەربىي تاغ گۈڭشې چەچەي ئېغىزىغا جايلاشقان بولۇپ، 1980-يىلى ئىش باشلىنىپ، 1981-يىلى پۈتۈپ توك بېرىشكە باشلىدى. ئومۇمىي گېنېراتور قۇۋۋىتى 2 × 40 كىلوۋات.

ناھىيىدىكى كىچىك سۇ ئېلېكتر ئىستانسىلىرىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 6-5

ئىستانسا نامى	ئورنى	سۇ مەنبەسى	گېنېراتور (كىلوۋات)	مىقدارى (10 مىڭ كىلوۋات سائەت
قوشماق ئېلېكتر ئىستانسىسى	تاشۇبلىق قوشماق كەنتى	جىلغا سۈيى	2 × 75	6
خوتۇنتام ئېلېكتر ئىستانسىسى	تاشۇبلىق خوتۇنتام	بۇلاق سۈيى	2 × 40	4.38
بوغاز ئېلېكتر ئىستانسىسى	بوغاز گۈڭشې	سۇ ئامبىرى سۈيى	1 × 75	2.5
تىيانشان ئېلېكتر ئىستانسىسى	تىيانشان گۈڭشې	تاغ سۈيى	1 × 24	1.08
چەچەي ئېلېكتر ئىستانسىسى	غەربىي تاغ گۈڭشې	تاغ سۈيى	2 × 40	3.2
تاراتى ئېلېكتر ئىستانسىسى	غەربىي تاغ تاراتى	تاغ سۈيى	1 × 14.5	1.3

IV باب ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى

§1. يەر تۈزلەش

قۇمۇل ناھىيىسى 1964-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان «بىكتۇرغىنى نىشان، يەرلىك ئالاھىدىلىكنى ئاساس قىلىپ، ئېرىق-ئۆستەك، يول، ئورمان، ئېتىزلار يۇرۇشلىشىتۇرۇلگەن سوتسىيالىستىك يېڭى يېزا قۇرۇش» دېگەن چاقىرىققا ئاساسەن، يېزىلاردا سۇئىشلىرى مەركەز قىلىنغان «بەشتە ياخشى» (ياخشى سالا ئېتىز، ياخشى ئورمان بەلبېغى، ياخشى يول، ياخشى ئېرىق-ئۆستەك، ياخشى مەھەللە) ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى قانات يايدۇردى. ناھىيىدە پىلانلاش ئەتىتى، گۇڭشىدا پىلانلاش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. پىلانلاش بويىچە يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئېچىلىپ، بىر تۇركۈم پىلانلاش تېخنىكا خادىملىرى تەربىيىلەندى. ھەر قايسى گۇڭشې، مەيدانلاردا ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇش دولقۇنى قوزغالدى. 1976-يىلدىن 1979-يىلغىچە، ناھىيە بويىچە سەككىز پىلانلاش ئەتىتى، 952 ئادەم، 42 كەسىپىي قۇرۇلۇش ئەتىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 13 گۇڭشې (مەيدان) بىر تۇتاش پىلانلاندى. مۇشۇ مەزگىلدە، جەمئىي 35 مىڭ 650 مو يەر تۈزلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە 24 مىڭ 760 مو يەر تۈجۈپىلەپ تۈزلەندى. 2 مىليون 290 مىڭ 200 كۇب مېتر تاش-توپا قېزىلدى. بۇنىڭغا 898 مىڭ 800 ئەمگەك كۈنى سەرپ قىلىندى، ئىككى توپا ئىتتىرىش ماشىنىسى، بەش تراكتور، 52 ئات ھارۋىسى، 2867 ئېشەك ھارۋىسى ئىشلىتىلدى. ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا جەمئىي 10 مىڭ 696 ئادەم قاتناشتى.

1983-يىلغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 767 پارچە يەنى 120 مىڭ مو سالا ئېتىز بەرپا قىلىندى. «ئېرىق-ئۆستەك، يول، ئورمان، ئېتىز» يۇرۇشلىشىتۇرۇلگەن سالا ئېتىز 510 پارچىغا يەنى 90 مىڭ موغا يېتىپ، سالا ئېتىز ئومۇمىي سانىنىڭ 66.5 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 337.9 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتا سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان ھەر خىل ئېرىق-ئۆستەك چېپىلدى. 5300 مو ئېتىز-ئېرىق مۇھاپىزەت ئورمىنى بەرپا قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئورمان بەلبېغى 831 بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 531 كىلومېتر كېلىدۇ. 3710 مو دائىرىدە «تۆت ئەتراپ» قا كۆچەت تىكىلدى.

1976-يىلى قىشتا باشلانغان ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى «بەشتە ياخشى» يېزا قۇرۇلۇشى تەرەققىياتىنى تېزلەتتى، قۇدۇق قېزىپ سۇ چىقىرىپ، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشقا تۇرتكە بولدى، ئېرىق-ئۆستەكلەرنى سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان قىلىش، كارىزلارنى ئۆزگەرتىش قاتارلىق بىر يۇرۇش سۇ قۇرۇلۇشى يېزا ئىگىلىكىنىڭ تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى ئاشۇردى. بۇنىڭ بىلەن قۇدۇق، ئېرىق-ئۆستەكلەرنى يۇرۇشلىشىتۇرۇلگەن، ئىككىگە كاپالەتلىك قىلىنىدىغان بىر تۇركۈم مۇقىم، يۇقىرى ھوسۇللۇق ئېتىزلار بارلىققا كەلدى.

§2. شوراۋقنى ياخشىلاش

ناھىيە بويىچە 61 مىڭ 400 مو شورلۇق يەر بولۇپ، ناھىيىدىكى ئومۇمىي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 29 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ شورلۇق، ئاساسەن، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىنىڭ ساۋۇلاق دادۇيى، تاشۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ يالغۇز تويۇم، پالۋانتۇر گۇڭشېسىنىڭ ياۋۇلۇڭ دادۇيى، شەھەر ئىچى گۇڭشې، راھەتباغ گۇڭشېسىنىڭ غەربىي چۆلى، ئاستانە گۇڭشېسىنىڭ 5 ـ دادۇيى، قارادۆۋە گۇڭشېسىنىڭ چېگرا رايونىغا يارىدەم بەرگۈچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانى، سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە بوغاز گۇڭشې قاتارلىق جايلارغا تارقالغان. بۇ رايونلاردا ئۈزۈن مۇددەتكىچە قۇرغاقچىلىق بولۇش، سۇنىڭ پارغا ئايلىنىشى كۆچلۈك بولۇش، تۇپراق يۇمشاق بولۇش، توختاپ قالغان زەي سۇنى چىقىرىۋېتىش راۋان بولماسلىق، تۇپراقنىڭ تۈز تەركىبى يۇقىرى بولۇش، يەر ئاستى سۇلىرىنىڭ گورىزونتاللىق ھەرىكىتى ئاستا بولۇش، تىك يۆنىلىشلىك ھەرىكىتى تېزلىشىش تۈپەيلىدىن، تۇپراقتا كۆپلەپ تۈز يىغىلىپ قالغان. ئايرىم جايلاردا تۇپراق ئۈستىنى تۈز باغلاپ كەتكەن ۋە بىر قەۋەت تۈز پەيدا بولغان. تۇپراقتىكى تۈز تەركىبى ئەڭ يۇقىرى بولغاندا ئۈچ پىرسەنتكە يېتىپ، دېھقانچىلىق تەرەققىياتىغا ئېغىر دەرىجىدە تەھدىت سالغان.

بوغاز گۇڭشې ناھىيە بويىچە ئاساسىي شورلۇق رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، يەر شەكلى پەس ۋە ئويمان، توختاپ قالغان زەي سۇلارنىڭ چىقىرىۋېتىلىشى راۋان ئەمەس، يەر ئاستى سۇيىنىڭ مىنېرالىلىشىش دەرىجىسى ئۈچ گرام ـ لىتىردىن يۇقىرى، تۇپراقتىكى تۈز تەركىبى ئادەتتە 0.6% ـ 0.8%، ئايرىم جايلاردا بىر پىرسەنتتىن كۆپ. بۇنىڭدا، ئاساسلىقى، كىسلاتالىق تۈز تۇپراق، خلورىدلىق تۈز تۇپراق، سۇدا تۈز تۇپراق ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ. شەھەر ئىچى گۇڭشې، راھەتباغ گۇڭشې غەربىي چۆلمۇ قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە ئاساسلىق شورلۇق رايون ھېسابلىنىدۇ. يېقىنقى 30 يىلدا پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى كۆپ خىل تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، شورنى تىزگىنلەشتە مەلۇم ئۇنۇمگە ئېرىشتى. ئۇلار، ئاساسەن، مۇنداق تەدبىرلەرنى قوللاندى:

1. **زەي سۇنى چىقىرىۋېتىپ شورنى تىزگىنلەش.** بۇ، تۇپراقنىڭ شورلىشىپ كېتىشىنى تىزگىنلەشنىڭ ئاساسىي تەدبىرى. 1983 ـ يىلىغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 61.6 كىلومېتر ئۈزۈنلۈقتا زەيكەش چېپىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاساسىي زەيكەشنىڭ ئۈزۈنلۈقى 21 كىلومېتر، غول، تارماق زەيكەشنىڭ ئۈزۈنلۈقى 40.6 كىلومېتر بولۇپ، شورنى تىزگىنلەشتە كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى.

2. **بىئولوگىيىلىك ئالدىنى ئېلىش، تىزگىنلەش.** شورغا چىداملىق زىرائەتلەرنى كۆپلەپ تېرىپ، بىئولوگىيىلىك ئۈسۈلدىن پايدىلىنىپ شور تۇپراق ياخشىلاندى.

3. **زىرائەت قۇرۇلمىسىنى تەڭشەش، ھۆۋاپىق سۇغىرىش، سۇغىرىش ئېرىقلىرىنىڭ سۇ سىڭىپ كەتمەيدىغان ئېرىق ـ ئۆستەڭ قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش، يەر ئاستى سۇيىنىڭ تولۇقلىنىپ تۇرۇشىنى ئازايتىش.**

4 . ئېتىز - ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ بېرىش، يەرلەرنى تۆزلەش، يەرنىك قۇۋۇتىنى ئاشۇرۇش، زىرائەتلەرنىك شورغا چىداملىقلىقىنى كۆچەيتىش.

5 . تىك قۇدۇقتىن سۇ چىقىرىپ، توختاپ قالغان زەي سۇنى چىقىرىۋېتىپ، شورنى چايقاپ، يەر ئاستى سۇ ئورنىنى تۆۋەنلىتىش.

شور تۇپراقنى ياخشىلاش ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋەزىپە، «شور سۇغا ئەگىشىپ كېلىش، شور سۇغا ئەگىشىپ چىقىپ كېتىش» ئۇنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى، يۇقىرىدىكى تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق تۇپراقنى ياخشىلاش مەقسىتىگە ئاساسىي جەھەتتىن يېتىلدى. ئاساسلىق شورلۇق رايون بولغان بوغاز گۈزشەھىرى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە ئىقتىسادىي زىرائەتلەر تېرىلىدىغان مۇھىم جاي بولۇپ قالدى.

V باب قۇرۇلۇشلارنى باشقۇرۇش

18 . باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى

باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى مەسئۇلىيىتى ۋە خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى ۋە كەسپىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى، دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا ئايرىلىدى.

مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاپپاراتى: ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى، گۈزشې، مەيدانلاردا سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى. ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە قاراشلىق فۇنكسىيىلىك تارماق بولۇپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى فائجىنى، سىياسەتلىرىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا، يىللىق پىلان، تەدبىر تۈزۈش، مەبلەغ ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە ئىشلىتىش، قۇرۇلۇش قىلىش، باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولدى. خىراجەتنى مالىيە تارماقلىرى ئاجرىتىپ بەردى، خادىملارنى كادىرلار ئىدارىسى ئورۇنلاشتۇردى. سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكىتلىرى گۈزشې، مەيدان دەرىجىلىك فۇنكسىيىلىك تارماقلار بولۇپ، ناھىيىلىك سۇ - ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، يۇقىرىدا ئېيتىلغان كەسپىي خىزمەتلەرگە مەسئۇل بولغاندىن باشقا، يەنە سۇ ھەققى يىغىش، ئىشلىتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. مەمۇرىي جەھەتتە ناھىيە، گۈزشېنىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلدى. خادىملارنىڭ ئىش ھەققى، خىراجىتى، ئاساسەن، سۇ ھەققى كىرىمىگە تايىنىپ ھەل قىلىندى، بۇنىڭدىن قالسا، پىششىقلاپ ئىشلەش، تېرىقچىلىق قىلىش، ئۇنۇمۋېرسال تىجارەت قىلىش قاتارلىقلاردىن قىلغان كىرىمگە تايىنىپ ھەل قىلىندى.

كەسپىي باشقۇرۇش سىستېمىلىق باشقۇرۇش، تۈرلەرگە ئايرىپ باشقۇرۇش بويىچە يولغا قويۇلدى. ئاساسىي قاتلامدىكى تراڭسفورماتور پونكىتلىرى، سۇ ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى، يىلانلاش ئەتىتىنىڭ ئۇنۇمۋېرسال تىجارەت شىركىتى

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئاساسىي قاتلام سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئاساسىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 6 — 8

ئورۇنلار	سۇغۇرۇش رايونلىرىنىڭ ئەھۋالى						هازىرغىچە بار ئىشچى - خىزمەتچى		
	سۇغۇرۇش رايون كۆلىمى (10 مىڭ مو)	غول ئۆستەڭ ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتر)	يۇقىرى، تۆۋەن بېسىملىق توك سىمى (كىلومېتر)	قۇدۇق ماشىنىلاشتۇرۇ لغان	كىچىك سۇ ئامبىرى (سانى/10 مىڭ كۇبومېتر)	ئېلېكتىر ئىستانسىسى (سانى/كىلوۋات)	جەمئىي	مۇقىم ئىشچى	ۋاقتىلىق ئىشچى
تاشۇبۇلاق	3.3	24	37	13	3/100	2/230	29	20	
بۇلۇڭتوغراق	2.25		52.04	142			16	16	
پالۋانتۇر	4.15	18	132.35	245			19	19	
راھەتباغ	2.4	18	45.96	71	2/100		21	15	6
شەھەر ئىچى	1.1	6.5	53.6	67	1/20		13	10	3
بوغاز	1.25	18	19.5	7	2/2240	1/75	18	13	5
ئاستانە	3.5		66.1	171			27	18	9
قارا دۆۋە	2.5	22	6.56	76	2/685		18	13	5
تىيانشان	1.65	21	7.9	4		1/24	5	5	
غەربىي تاغ	1.6	27	7.3	9		2/99	10	10	
قوبلۇق	0.13	48	3.7	5			3	3	
بەتتە قۇدۇق	0.07			10			4	4	
جەمئىي	23.9	202.5	432	820	10/3145	6/428	174	146	28

يېزا ئېلېكتر باشقۇرۇش شىركىتىنىڭ باشقۇرۇشىدا، يېزا ئېلېكتر باشقۇرۇش شىركىتى ناھىيىلىك سۇ-ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، ناھىيىدە مەخسۇس سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان تارماق يوق بولۇپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى ۋە ئۇنى باشقۇرۇشقا ناھىيىلىك قۇرۇلۇش بۆلۈمى مەسئۇل ئىدى. 1954-يىلى ناھىيىلىك سۇ ئىشلىرى بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا، مەبلەغ سېلىش، ئىشلەتتىش، قۇرۇلۇشلارنى باشقۇرۇش، ئىلغار سۈغىرىش تېخنىكىسىنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە قوللىنىشقا مەسئۇل قىلىندى. گۇڭشې، مەيدانلاردىمۇ مەخسۇس باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى يوق بولۇپ، بىر نەپەر سۇ باشقۇرۇش خادىمى قويۇلۇپ، سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىنغانىدى. قىسمەن گۇڭشې، مەيدانلاردا سۇ باشقۇرۇش خادىمى يوق بولغاچقا، بۇ ئىشنى ئىشلەپچىقىرىش خادىمى ۋەكالىتەن باشقۇرغانىدى. 1959-يىلى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تېزدىن تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئارقا-ئارقىدىن نۇرغۇن سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى باشلاندى. پالۋانتۇر گۇڭشېسىدا سۇ باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا، تۇزلەڭلىكتىكى گۇڭشې، مەيدانلاردىمۇ ئارقا-ئارقىدىن سۇ باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى. 1978-يىلى، تىيانشان، ئەربەي تاغ، قويلۇق قاتارلىق چارۋىچىلىق رايونلىرىدىمۇ سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1981-يىلى، يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسىدا سۇ باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن، ناھىيىدىكى 13 گۇڭشې، مەيدانىنىڭ ھەممىسىدە سۇ باشقۇرۇش تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، مۇكەممەل باشقۇرۇش تورى شەكىللەندى.

§2 . سۇ ئامبارلىرىنىڭ باشقۇرۇلۇشى

ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، كىچىك سۇ ئامبىرى ئون بولۇپ، ئومۇمىي سىغىمى 31 مىليون 450 مىڭ كۇب مېتر. سۇ ئېلېكتر مىنىستىرلىكى چوڭ سۇ ئامبىرى (سىغىمى 100 مىليون كۇب مېتردىن يۇقىرى) نى ئۆلكە، مىنىستىرلىك باشقۇرىدۇ، ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئامبىرى (سىغىمى 10 مىليون كۇب مېتردىن 100 مىليون كۇب مېترغىچە) نى، كىچىك I تىپتىكى سۇ ئامبىرى سىغىمى 1 مىليون كۇب مېتردىن 10 مىليون كۇب مېترغىچە) نى ناھىيە باشقۇرىدۇ، كىچىك II تىپتىكى سۇ ئامبىرى (100 مىڭ كۇب مېتردىن 1 مىليون كۇب مېترغىچە) نى كىم ياسىغان بولسا شۇ باشقۇرىدۇ، دەپ بەلگىلىگەن.

بۇغاز سۇ ئامبىرىنىڭ سىغىمى 22 مىليون كۇب مېتر بولۇپ، ئوتتۇرا تىپتىكى سۇ ئامبىرى ھېسابلىنىدۇ. 1970-يىلى پۈتكەن چاغدا ناھىيىلىك سۇ بۆلۈمى باشقۇرغانىدى. 1977-يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، ۋىلايەتلىك سۇ باشقارمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنىدى، 1977-يىلى بۇغاز سۇ ئامبىرىنىڭ بىرلا گۇڭشېنى سۇ بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش

قارار قىلىندى. ناھىيىدە سۇ ئامبىرى باشقۇرۇش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، (مۇئاۋىن رايون دەرىجىلىك) بىر نەپەر باشقارما باشلىقى، ئىككى نەپەر مۇئاۋىن باشقارما باشلىقى قويۇلدى. بۇ باشقارما قارمىقىدا بىر بېلىقچىلىق مەيدانى بولۇپ، 44 نەپەر مەمۇرىي ۋە قۇرۇلۇش باشقۇرۇش، مۇھاپىزەت قىلىش خادىمى سەپلەپ بېرىلدى.

راھەتباغ، قارادۆۋە سۇ ئامبارلىرى كىچىك I تېپتىكى سۇ ئامبىرى بولۇپ، ناھىيىلىك سۇ ـ ئېلېكتر ئىدارىسى بىلەن گۇڭشې سۇ باشقۇرۇش پونكىتىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك ئورۇن باشقۇردى. خادىملار جەھەتتە سۇ باشقۇرۇش پونكىتى ئاساس قىلىندى. قارادۆۋە سۇ ئامبىرى چېگرا رايونغا يارىدەم بەرگۈچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانىنى، سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانىنى سۇ بىلەن تەمىنلىگۈچىكە، مەخسۇس توسما قوغداش قۇرۇلۇش ئەترىتى قۇرۇلۇپ، سۇ ئامبىرىغا سۇ قاچىلاش، باشقۇرۇش، بىخەتەرلىك، ئاسراش ۋە سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى.

باشقا كىچىك II تېپتىكى سۇ ئامبارلىرىنى كىم قۇرغان بولسا شۇ باشقۇرۇش پرىنسىپىغا ئاساسەن، گۇڭشې سۇ باشقۇرۇش پونكىتى ياكى دادۇيلەر ئۆزلىرى باشقۇردى.

سۇ ئامبارلىرىنى باشقۇرۇشتىكى ئاساسلىق ۋەزىپە:

1. **بىخەتەر ئىشلىتىش:** سۇ ئامبىرى پۈتتۈرۈلگەندىن كېيىن، سۇ ئامبىرىغا سۇ قاچىلاش، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشتە مەلۇم ئۆلچەم ۋە تەلەپ بولۇش، سۇنى ئۆلچەمدىن ئارتۇق قاچىلىماسلىق ۋە نۇقسان تۇرۇقلۇق ئىشلەتمەسلىك، چۈشۈرگە، تاقاق، توسمىلارنى پۈختىلاش، يۇرۇشلەشتۇرۇش.

2. **سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش:** سۇغىرىش رايونلىرىنىڭ تېرىقچىلىق ئېھتىياجىغا ۋە سۇ ئىشلىتىش پىلانىغا ئاساسەن، سۇنى پىلان بويىچە قويۇپ بېرىپ، سۇ بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش.

3. **قۇرۇلۇش باشقۇرۇش، ئاسراش:** سۇ ئامبىرىنى ھەر يىلى قەرەللىك رېمونت قىلىپ تۇرۇش، بۇ، ئاساسەن، ئېچىش، تاقاش ئۆسكۈنىلىرىنى رېمونت قىلىش، توسمىنى پۈختىلاش، چۈشۈرگە مۇئەسسەسەلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش قاتارلىق ئىشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

§3. ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى باشقۇرۇش

ناھىيە بويىچە ھەر دەرىجىلىك ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 1402 كىلومېتر بولۇپ، ھەرقايسى سۇغىرىش رايونلىرى ئۆز ئالدىغا سىستېما بولۇپ شەكىللەنگەن. شۇڭا، سۇ باشلىنىدىغان تايانچ قۇرۇلۇشلارنى ھەرقايسى گۇڭشې سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى باشقۇرىدۇ. تارماق ئۆستەڭ، يان ئېرىق، سۇغىرىش ئېرىقلىرىدىن ئىبارەت ئۇچ دەرىجىلىك ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى دادۇي، شىياۋدۇيلەر ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدۇ.

سۇ باشقۇرۇش پونكتلىرى سۇ باشلىنىدىغان تايانچ ئۆستەڭلەرنىڭ لاتقا-لايلىرىنى ھەر يىلى قەرەللىك تازىلاپ، ئېرىق-ئۆستەڭلەرنى ئاسراپ ۋە قاشلىرىنى پۈختىلاپ تۇرىدۇ. بۇنىڭغا لازىملىق مەبلەغنى ئۆزلىرى ھەل قىلىدۇ، خادىملارنى سۇ باشقۇرۇش پونكتلىرى بىر تۇتاش ئۈيۇشتۇرىدۇ. ئېرىق - ئۆستەڭلەرنى باشقۇرۇشقا مەخسۇس ئادەم بەلگىلەندى ھەمدە ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

§4 . سۇ ئىشلىتىشنى باشقۇرۇش

1 . باشقۇرۇش

سۇ مەنبەسى تاغ سۈيى، قۇدۇق سۈيى، بۇلاق سۈيى ۋە كارىز سۈيى دەپ ئايرىلىدىغان بولغاچقا، باشقۇرۇش ئۇسۇلىمۇ ئوخشاش بولمىدى.

1. تاغ سۈيىنى باشقۇرۇش: شىمالدىكى تاغلىق رايونلار، ئاساسلىقى، تاغ سۈيىگە تايىنىپ زىرائەت سۇغارغاچقا، نۆۋەتلەشتۈرۈپ سۇغىرىش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى، سۇ باشقۇرۇش پونكتى ياكى دادۇي، شياۋدۇيلەر ئۆز ئالدىغا تەڭشىدى. سۇ ھەققىنى سۇ باشقۇرۇش پونكتى بىر تۇتاش يىغدى.

2 . قۇدۇق سۈيىنى باشقۇرۇش: شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە ۋە پالۋانتۇر گۈڭشىلىرى ناھىيە بويىچە ئاساسەن قۇدۇق سۈيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىدىغان سۇغىرىش رايونلىرى بولۇپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى مەسئۇل بولۇپ باشقۇردى. ئىشلىتىدىغان سۇ بىر تۇتاش ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە تەڭشەلدى. توك پۇلىنى توك ئىشلەتكۈچىلەر توك بىلەن تەمىنلەش تارماقلىرىغا تاپشۇردى. ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنىڭ مۇكەممەللىشىشى، ئەمەلىيلىشىشىگە ئەگىشىپ، ماشىنىلاشقان قۇدۇقلارنى دۆيلەر باشقۇرغاندىن سىرت، بىر قىسمىنى تەدرىجىي ھالدا شەخسلەر ياكى مەھسۇلاتنى ھۆددىگە ئالغان ئائىلىلەر ھۆددىگە ئېلىپ، سۇ بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل بولدى.

3. بۇلاق سۈيى ۋە كارىز سۈيىنى باشقۇرۇش: بۈگۈردىكى بۇلاق سۈيى ۋە شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭ بۇلاق سۇلىرى قارادۆۋە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۈڭشىلىرىنىڭ زىرائەت سۇغىرىدىغان ئاساسىي سۇ مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ. بۈگۈردىكى بۇلاق سۇلىرىنى زىرائەت سۇغىرىش پەسلىدە لاپچۇق، قارا دۆۋە ئىشلىتىدۇ. قىش پەسلىدە 6 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتىر بىكار سۇ ئامبىرىغا قاچىلىنىپ، چېگرا رايونغا يارىدەم بەرگۈچىلەر دېھقانچىلىق مەيدانى ۋە سۇ ئامبىرى دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ زىرائەت سۇغىرىشى ئۈچۈن بېرىلىدۇ. شەرقىي، غەربىي ئۆستەڭ بۇلاق سۈيىدىن قىش پەسلىدىكى بىكار سۇلار راھەتباغ، بوغاز سۇ ئامبارلىرىغا قاچىلىنىدۇ. قالغانلىرىنى شەھەر ئىچى ۋە راھەتباغ گۈڭشىلىرىنىڭ 12 دادۇيى ئىشلىتىدۇ. كونكرېت تەڭشەشكە سۇ باشقۇرۇش پونكتى مەسئۇل بولىدۇ. سۇ ھەققى يىغىش، قۇرۇلۇشلارنى رېمونت قىلىش، بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىغا سۇ باشقۇرۇش پونكتى مەسئۇل بولدى.

پارچە - پۈرات بۇلاق، كارىز سۇلىرىنى شياۋدۇيلەر ئۆزلىرى باشقۇردى. تاش ۋېلىق گۈڭشېسىدىن ئازراق سۇ ھەققى ئېلىنمىغاندىن باشقا، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە گۈڭ شېلىرىدىن سۇ ھەققى ئېلىنمىدى.

2 . سۇ ھەققى

1981 - يىلىدىن ئىلگىرى، ناھىيىدىكى سۇغىرىش رايونلىرىدا سۇ ھەققى مو بېشى بويىچە ھېسابلىناتتى ۋە سۇ ھەققىنى ھەرقايسى ئاساسىي قاتلام سۇ باش قۇرۇش ئورۇنلىرى ئۆز ئالدىغا ئالاتتى، سۇ ھەققى ھەر مو يەر ئۈچۈن 0.2 يۈەن دىن 0.7 يۈەنگىچە كۆپ خىل ئۆلچەم بويىچە ئېلىنغاچقا، سۇ ھەققى يىغىش نىس بىتى بەك تۆۋەن بولۇپ، ئۇنۇمى يۇقىرى ئەمەس ئىدى.

1981 - يىلىدىن كېيىن، سۇنى پىلانلىق ئىشلىتىش، تېجەپ ئىشلىتىش، ئىلمىي ئۇسۇلدا ئىشلىتىش پرىنسىپىغا ئاساسەن، مو بېشى بويىچە سۇ ھەققى يىغىش كۈب مېتر بويىچە سۇ ھەققى يىغىشقا ئۆزگەرتىلدى. بۇنىڭدا تۆۋەندىكىدەك بىرنەچچە خىل ئۆلچەم قوللىنىلدى:

1 . بوغاز سۇ ئامبىرى، قارادۆۋە سۇ ئامبىرى قاتارلىق ئىككى دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئورۇنلىرىدا ھەر كۈب مېتر سۇنىڭ باھاسى 0.004 يۈەن.

2. قۇرۇلۇش ئەسلىھەلەرگە تايىنىپ باشلىنىدىغان تاغ، بۇلاق سۇلىرىنىڭ ھەر كۈب مېترىنىڭ باھاسى 0.002 يۈەن.

3 . كارىز سۇيىنىڭ ھەر كۈب مېترىنىڭ باھاسى 0.0005 يۈەن.

سۇ ھەققى يىغىش خىزمىتىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، سۇ باشقۇرۇش ئورۇنلىرى سۇ ھەققىنى يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ۋەكالىتەن تۇتۇپ قېلىشىغا ھاۋالە قىلىپ، يېزا ئىگىلىك بانكىسىغا 2% رەسمىيەت ھەققى بەردى. بەزى جايلاردا سۇ باشقۇرۇش پونكىتلىرى ئۆزلىرى يىغدى. سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار ياكى شەخسلەرنىڭ ھەرقانداق باھانە - سەۋەب كۆرسىتىپ سۇ ھەققى تاپشۇرۇشنى رەت قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمىدى. بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا سۇ باشقۇرۇش تارماقلىرى سۇ بەرمەس لىككە ھوقۇقلۇق بولدى. كېلىپ چىققان ئاقىۋەتكە سۇ ئىشلەتكۈچى ئورۇن ئۆزى جاۋابكار بولىدىغان بولدى. ئىلگىرى تاپشۇرۇلماي قالغان سۇ ھەققى 1983 - يىلىدىن باشلاپ، بەش يىلغىچە تولۇق تاپشۇرۇپ بولۇنمىدىغان بولدى.

§5 . يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان توكنى باشقۇرۇش

60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، قۇمۇلدا قۇدۇق سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىش قۇرۇلۇشى تەرەققىي قىلىشقا باشلىدى. 1982 - يىلىغا كەلگەندە مۇكەممەل ئېلېكتىر قۇۋۋىتىگە تايىنىپ سۇغىرىش تورى شەكىللەندى. 35 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيە نىڭ ئۇزۇنلۇقى 57.51 كىلومېترغا، 10 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 334.78 كىلومېترغا، 0.4 كىلوۋولت ئامپېرلىق لىنىيىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 236.4 كىلو مېترغا يەتتى. 339 دانە 16 مىڭ 60 كىلوۋولت ئامپېرلىق ترانسفورماتور ئورنىتىلدى.

توك بىلەن تەمىنلەشتە بىۋاستە تەمىنلەش، توك ھەققىنى بىۋاسىتە يىغىش، دۇگ سېتىش، ئومۇملاشتۇرۇلغان توك باھاسى قاتارلىق ئۇچ خىل شەكىل قوللىنىلىدى. توك بىلەن تەمىنلەشنى باشقۇرۇشقا سۇ - ئېلېكتر باشقۇرۇش پونكتى ياكى تىرانسفورماتور پونكتلىرى مەسئۇل بولدى.

بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، قارادۆۋە لەردە يېزا ئىگىلىكىگە ئىشلىتىلىدىغان توكنى ئەسلىدە سۇ باشقۇرۇش پونكتلىرى بىر تۇتاش باشقۇرغانىدى، تىرانسفورماتور پونكتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، تىرانسفورماتور پونكتى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولدى.

شەھەر ئىچى، راھەتباغ، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرى توك بىلەن بىۋاسىتە تەمىنلەنمىدىغان، توك ھەققى بىۋاسىتە ئېلىنمىدىغان ئورۇنلار بولغاچقا، ئۇلارنى ۋىلايەتلىك ئېلېكتر ئىستانسىسى توك بىلەن بىۋاسىتە تەمىنلەپ كەلدى، توك ھەققىنى سۇ باشقۇرۇش پونكتى يىغدى. توك لىنىيىسىنى رېمونت قىلىش ۋە تىرانسفورماتور ئاسراش ۋە ئۇنى رېمونت قىلىشقا سۇ - ئېلېكتر پونكتى مەسئۇل بولدى. ئۇچ تىرانسفورماتور پونكتى توك بىلەن تەمىنلەش ئورنىغا ئۆزگەرتىلدى. بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە گۈڭشېلىرىدا توكنى دۇگ سېتىش، قارادۆۋە گۈڭشېسىدا ئومۇملاشتۇرۇلغان توك باھاسى يولغا قويۇلدى.

قۇمۇل ناھىيىسى ئاپتونوم رايون بويىچە قۇدۇق سۇيى بىلەن زىرائەت سۇغىرىدىغان نۆۋەتلىق رايون بولغاچقا، يېزا ئىگىلىكىدە ئىشلىتىدىغان توكنىڭ نىسبىتى كۆپ بولۇپ، 1983 - يىلى 17 مىليون كىلوۋات - سائەتتىن كۆپرەك توك ئىشلىتىلدى، توكنى تېجەپ ئىشلىتىش، بىخەتەر ئىشلىتىش ۋە پىلانلىق ئىشلىتىش ئىنتايىن مۇھىم بولۇپ قالدى. 1978 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىككى لىنىيە، بىر يەر ئاستى توك سىمى ئارقىلىق توك بىلەن تەمىنلەش لىنىيىسى پۈتۈنلەي تەرتىپكە سېلىنىپ، بىر دەكلا ئۇچ لىنىيىلىك قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1979 - يىلى، قارادۆۋە، پالۋانتۇر گۈڭشېلىرىدا توك سىملىرىنى يەرگە كۆمۈش ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلىندى. 1980 - يىلدىن كېيىن، زىيانىنى ئازايتىش، قۇۋۋەت مەنبەسىنى تېجەش ئۈچۈن، تىرانسفورماتورلارنى ئايرىم - ئايرىم ئورنىتىپ، ئاپتوماتىك ۋىكلىيۇچاتېل بېكىتىپ، ئاپتونوم رايونلۇق سۇ ئىشلىرى نازارىتى تەرىپىدىن تەقدىرلەندى. 1983 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە شىنجاڭ بويىچە زىيانىنى ئازايتىش، قۇۋۋەت مەنبەسىنى تېجەش، توكنى بىخەتەر ئىشلىتىش بويىچە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىلدى.

§6. سۇغىرىش ئۇنۇمى

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمى 240 مىڭ موغا، كاپالەتكە ئىگە سۇغىرىش كۆلىمى 177 مىڭ 100 موغا يېتىپ، ئۇنۇملۇك سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمىنىڭ 73.79 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ناھىيە بويىچە ئۇنۇملۇك سۇغىلىرىدىغان يەر كۆلىمى ئېچىدە، سۇ ئامبىرى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغى

رىش رايونىنىڭ كۆلىمى 41 مىڭ مو (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىق سۇ ئامبىرى-نىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 20 مىڭ مو، تۆرۈك سۇ ئامبىرىنىڭ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 21 مىڭ مو) بولۇپ، 17.1% نى، تاغ سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 55 مىڭ 300 مو بولۇپ، 23% نى، قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 57 مىڭ 700 مو بولۇپ، 24% نى، كارىز سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 27 مىڭ مو بولۇپ، 11.3% نى، بۇلاق سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سۇغىرىش رايونىنىڭ كۆلىمى 48 مىڭ 200 مو بولۇپ، 20.1% نى، باشقىلىرى 10 مىڭ 800 مو بولۇپ، 4.5% نى ئىگىلىدى.

ھازىر سالا ئېتىزى جەمئىي 767 پارچىگە يەنى 120 مىڭ موغا يېتىپ، ئۇ-نۇملۇك سۇغىرىلىدىغان يەر كۆلىمىنىڭ 50 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

ناھىيە بويىچە يىللىق ئومۇمىي سۇ مىقدارى 521 مىليون 860 مىڭ كۇب مېتر، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ سۈيى 248 مىليون 420 مىڭ كۇب مېتر، كارىز سۈيى 57 مىليون 50 مىڭ كۇب مېتر، بۇلاق سۈيى 124 مىليون 60 مىڭ كۇب مېتر، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۈيى 66 مىليون 60 مىڭ كۇب مېتر، تۆرۈك سۇ ئامبىرىدىن چىقىرىلىدىغان سۇ 26 مىليون 270 مىڭ كۇب مېتر.

سۇغىرىش پەسلىدە كېلىدىغان سۇ مىقدارى 434 مىليون 570 مىڭ كۇب مېتر، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ سۈيى 216 مىليون 730 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 49.87% نى؛ كارىز سۈيى 32 مىليون 480 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 7.47% نى، بۇلاق سۈيى 60 مىليون 49 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 13.92% نى، سۇ ئامبىرى سۈيى 51 مىليون 500 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 11.85% نى، ماشىنىلاشقان قۇدۇق سۈيى 66 مىل-يون 60 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 15.2% نى، باشقا سۇ 7 مىليون 310 مىڭ كۇب مېتر بولۇپ، 1.68 پىرسەنتنى ئىگىلىدى.

يەر ئاستى سۈيىنىڭ كۆپ قىسمىنىڭ سۈپىتى خېلى ياخشى، مىنېرالىشىش دەرە-جىسى يۇقىرى ئەمەس. كۆپ قىسمىنىڭ مىنېرالىشىش دەرىجىسى بىر گرام/لىتىردىن تۆۋەن، PH قىممىتى 6 — 7.5 ئارىلىقىدا بولۇپ، كۆمۈلۈشى بىر قەدەر تېپىز.

قۇدۇق سۈيى بىلەن سۇغىرىش رايونىدا بىر كىلوۋات-سائەت توك ئارقىلىق ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6.48 كۇب مېتر سۇ چىقىرىلىدى. مىڭ تونىا-مېتر سۇ چى-قىرىش ئۇچۇن 8 — 10 كىلوۋات-سائەت توك ئىشلىتىلىدى. ھەر كۇب مېتر سۇنىڭ تەننەرقى 0.015 يۈەن بولدى.

يىللىق ئوتتۇرىچە سۇغىرىش نورمىسى: ئومۇمىي سۇ مىقدارى 420 كۇب مېتر-مو، ساپ سۇ مىقدارى 707 كۇب مېتر—مو. ئوتتۇرىچە ساپ سۇغىرىش نورمىسى 102 كۇب مېتر/مو (قېتىم).

ئائىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىچە سۇغىرىش نورمىسى: ئومۇمىي سۇ مىقدارى 233 كۇب مېتر/مو(قېتىم)، ساپ سۇ مىقدارى 116 كۇب مېتر/مو (قېتىم).

ياغلىقىدان زىرائەتلىرىنى سۇغىرىش نورمىسى: ئومۇمىي سۇ مىقدارى 237 كۇب مېتر/مو (قېتىم)، ساپ سۇ مىقدارى 118 كۇب مېتر/مو (قېتىم).

IV باب كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ۋە قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش

§1. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى

قۇمۇل ناھىيىسىدە كەلكۈن سۇيى، ئاساسەن، ئەتىيازلىق كەلكۈن سۇيى ۋە يازلىق كەلكۈن سۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر يىلى 4-ئاينىڭ ئاخىرىدىن 5-ئاينىڭ باشلىرىغىچە تېمپېراتۇرا ئۆرلەپ، مۇز ۋە قارلار ئېرىپ، ئاياغ تەرەپكە ئېقىپ كېلىپ كەلكۈن شەكىللىنىپ، خەۋپ-خەتەر پەيدا قىلىدۇ. ناھىيە بازىرىغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەڭ چوڭ كەلكۈن، ئاساسەن ئېدىر، تۆرۈك غولىدا پەيدا بولىدۇ. ياز پەسلىدىكى كەلكۈن قاتتىق يامغۇر يېغىش تۈپەيلىدىن پەيدا بولىدۇ. كۆپىنچە، 7-، 8-ئايلاردا يۈز بېرىدۇ. زىيىنىمۇ چوڭ بولىدۇ. بۇ كەلكۈننىڭ ۋاقتى قىسقا، كېلىشى شىددەتلىك بولغاچقا، ئۇنىڭدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەس.

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، تارىخىي چەكلىمە ۋە سىياسىي جەھەتتىكى چېرىكلىك تۈپەيلىدىن، قۇمۇلدا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان ھېچقانداق قۇرۇلۇش يوق ئىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، شەھەر ۋە يېزىلاردا كەلكۈننىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىشى ھۆكۈمەتنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى قوزغىدى. كۆپلىگەن سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىنىڭ ياسىلىشىغا ئەگىشىپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشلىرى ياسالدى:

1. شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭلەرنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان قاشلىرى چىڭىتىلدى ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈلدى، كەلكۈن سۇلىرىنى ئېقىتىش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. تارىختا، شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭلەر ناھىيە بازىرىنىڭ كەلكۈن قويۇپ بېرىلىدىغان ئاساسلىق يولى بولۇپ كەلگەنىدى. تۆرۈك، ئېدىر غولىرىدىكى كەلكۈن سۇ شەھەرگە كۆپ قېتىم تەھدىت سېلىپ، مەلۇم دەرىجىدە ئىقتىسادىي زىيان كەلتۈرگەن، لياۋ جاۋەننىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش توسمىسى، يالاڭنىڭ كەلكۈن توسۇش توسمىسى شەھەر رايونىدا كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان مۇھىم توسۇق بولۇپ قالدى.

2. سۇ ئامبارلىرىدىكى خەۋپ-خەتەر تۈگىتىلىپ، توسمىلىرى چىڭىتىلدى كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشلىرى مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. راھەتباغ سۇ ئامبىرى تارىختىن بۇيان كەلكۈننىڭ تەھدىتىگە ئۇچراپ كەلگەن بولۇپ، ھەر يىلى ئەتىيازدا كەلكۈن كېلىش بىلەنلا ئىنتايىن خەتەرلىك بولۇپ قالاتتى. 1978-يىلى چۈشۈرگە كۆپەيتىلىپ، كەلكۈن سۇيى قويۇپ بېرىش ئىقتىدارى ئەسلىدىكى 15 كۇب مېتر/سېكونىتتىن 25 كۇب مېتر/سې-

كونتقا يەتكۈزۈلۈپ، سۇ ئامبىرى ۋە سۇ ئامبىرىنىڭ تۆۋەن قىسمىدىكى خەلقنىڭ هاياتى ۋە مال ـ مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىنىدى.

3. كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش قۇرۇلۇشى كۆپەيتىپ ياسىلىپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۆلچىمى ئۆستۈرۈلۈپ، بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىنىدى. دائىم كەلكۈن كېلىدىغان رايونلاردا كەلكۈندىن مۇقىم مۇداپىئە كۆرۈش ئەسلىھەلىرى ياسالىدى. تاشۇېلىق گۈڭشىسىنىڭ ئەرگۈك دادۇيى، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشىسى، ئاستانە گۈڭشىسىدىكى شىمالىي چۆل، قارادۆۋە گۈڭشىدىكى بۇگۈر تاربختىن بۇيان دائىم كەلكۈن يۈز بېرىدىغان رايونلار ئىدى. ناهىيىلىك هۆكۈمەت مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ، يۇقىرىدىكى رايونلاردا كەلكۈندىن مۇقىم مۇداپىئە كۆرۈش توسمىلىرى ياساپ، كەلكۈننىڭ زىيىنىنى ئازايتتى ۋە كەلكۈن زىيىنىنىڭ ئالدىنى ئالدى.

4. قۇرۇلۇشلار مۇكەممەللەشتۈرۈلۈپ، قۇرۇلۇشلارنىڭ كەلكۈن سۈيىنى چۈشۈرۈش، باشلاش ئىقتىدارى ئاشۇرۇلدى. «زىيانلىق سۇنى پايدىلىق سۇغا ئايلاندۇرۇش»، «كەلكۈن سۈيىنى باشلاپ كېلىپ يەر سۇغىرىش» ئەمگەكچى خەلق ئۆزلىرىنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئەمەلىيىتى ئارقىلىق يەكۈنلىگەن ياخشى تەجرىبە، ناهىيىدىكى تايانچ سۇ باشلاش ئىنشائاتلىرىنىڭ هەممىسىدە سۇ باشلاش ئېرىق ـ ئۆستەڭلىرى چېپىلىپ، بۇلار سۇ باشلىغىلىمۇ بولىدىغان، قويۇپ بەرگىلىمۇ بولىدىغان قىلىنىدى. تۆۋەن تەرەپتىكى سۇغىرىش رايونلىرىدا كەلكۈن سۈيىنى بۆلۈۋېتىش قۇرۇلۇشلىرى كۆپەيتىپ ياسالدى. سۇ ئامبارلىرىدىكى خەۋپ ـ خەتەر تۈگىتىلىپ، توسمىلار پۈختىلانغاندىن كېيىن، سۇ ئامبارلىرىنىڭ سۇ قاچىلىنىش ئىقتىدارى تېخىمۇ ئاشتى. 80 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ئەتىيازلىق كەلكۈننىڭ تەھدىتى ئانچە چوڭ بولمىدى. بۇنىڭدىن كېيىن، ئاساسلىقى، سۇ ئامبارلىرىنىڭ يازلىق كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىقتىدارىنى داۋاملىق ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

§2. قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى

قۇمۇلدا، ئاساسەن، 4 ـ، 5 ـ ئايلاردا ۋە 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا «گالنى سقىدىغان قۇرغاقچىلىق» يۈز بېرىدۇ. بۇ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئۈچۈن ئاساسىي تەھدىت هېسابلىنىدۇ.

ئازادلىقتىن بۇيان، قۇمۇلدىكى هەر مىللەت خەلقى سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، بوز يەر ئېچىپ ئېتىز بىنا قىلىش، ئېتىز ـ ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى بىلەن كەڭ شۇغۇللىنىش جەھەتتە ناهايىتى كۆپ ئىشلارنى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش شارائىتىدا ناهايىتى زور ئۆزگىرىش بولدى. تەبىئىي ئاپەتكە تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارى ئۆستى.

1978 ـ يىلى قۇمۇل ناهىيىسى تاربختا كەمدىن كەم ئۈچرايدىغان قاتتىق قۇرغاقچىلىققا دۇچ كەلدى. تاغ سۇيى كېچىكىپ كەلدى. بەزى غول ئۆستەڭلەرگە سۇ

بىر ئاي كېچىكىپ كەلدى. سۇ مىقدارى ئادەتتىكى يىللاردىكىدىن 30% تىن 90% كىچە ئازىيىپ كەتتى. يەر ئاستى سۈيىمۇ ئومۇميۈزلۈك بىر مېتردىن ئۈچ مېترغىچە تۆۋەنلەپ كەتتى. سۇ ئامبارلىرىدىكى سۇمۇ 20% ئازىيىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاپەتكە ئۇچرىغان يەر كۆلىمى ئازكەم 100 مىڭ موغا، ئاپەتكە تولۇق ئۇچرىغان يەر كۆلىمى 27 مىڭ موغا يەتتى. ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشىنى كەڭ ئېلىپ بېرىش، سۇ مەنبەسىنى ئېچىش، سۇ تېجەش قاتارلىق قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى قوللىنىلغانلىقتىن، ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن يەنىلا مول ھوسۇل ئېلىندى.

قۇمۇل خەلقى ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمەلىيىتى داۋامىدا، قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇشتا مول تەجرىبە توپلىدى. سۈپەتلىك ئۇرۇقلۇق يېتىشتۇرۇش. سۇغىرىش ئۇسۇلىنى ۋە تېخنىكىسىنى ياخشىلاش، ئېرىق-ئۆستەڭلەردە سۇنىڭ سىڭىپ-سىرغىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، كارىزلارنى ئۆزگەرتىش، تايانچ سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساشلار قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇرۇپ، مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن پايدىلىق شەرت-شارائىت يارىتتى. بولۇپمۇ «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، يەر تۆزلەش ۋە سۇ ئىنشائاتلىرى ياساش مەركەز قىلىنغان ئېتىز-ئېرىق ئاساسىي قۇرۇلۇشى قانات يايدۇرۇلۇپ، قۇرغاقچىلىق، ھۆلچىلىك بولغاندىمۇ مول ھوسۇل ئېلىشقا كاپالەتلىك قىلىنىدىغان مۇقىم، يۇقىرى ھوسۇللۇق 90 مىڭ مو ئېتىز بىنا قىلىنىپ، يېزا ئىگىلىكىدىن ئۇدا مول ھوسۇل ئېلىش ئۈچۈن ئاساس سېلىندى. بۇ-نىڭدىن باشقا، ئاپتونوم رايون ۋە ۋىلايەتلىنىڭ ياردىمى بىلەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە قار-مۇزنى ئېرىتىش، سۈنئىي ئۇسۇلدا يامغۇر ياغدۇرۇشمۇ قۇرغاقچىلىققا تاقابىل تۇ-رۇش جەريانىدا مۇئەييەن رول ئوينىدى.

قار-مۇزلارنى ئېرىتىش: 1962-يىلى قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغانلىقتىن، قۇمۇل-نىڭ كۆنگەي تۆزلەڭلىكىدىكى ئازكەم 40 مىڭ مو بۇغداينىڭ باش سۈيىنى سۇغار-غىلى بولمىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا باغداشتىكى قارا تاپتى مۇزلۇقنىڭ ۋە قارغا ئايروپىلان بىلەن كۆمۈر كۈلى چېچىش، شۇنىڭدەك مۇزلۇقنى بومبار-دىمان قىلىش ئارقىلىق، مۇز ۋە قارنىڭ ئېرىش دائىرىسىنى كېڭەيتىش، ئېرىشىنى تېزلىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قۇرغاقچىلىقنى پەسەيتىشنى قارار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن تاغدىكى قار-مۇزلارنى ئېرىتىشكە قومانداناللىق قىلىش شتابى قۇرۇلدى. شتابقا ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋېي خاۋ قوماندان بولدى. 7-ئايـ-نىڭ 3-ۋە 5-كۈنلىرى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئاۋىئاتسىيە ئىدارىسىنىڭ بىر ئاي-روپىلانى 30 قېتىمدا 350 مىڭ كۆادرات مېتر دائىرىگە 72 تونىنا كۆمۈر كۈلى چاچتى. ھاۋا ئارمىيىسى مۇزلۇقنى بومبارىدىمان قىلىش ئۈچۈن بىرنەچچە قېتىم ئايرو-پىلان ئەۋەتتى، بومبارىدىمان قىلىش ئارقىلىق مۇزلۇقلارنىڭ بۇزۇلۇش چوڭقۇرلۇقى 10 مېتردىن 12 مېترغىچە بولدى. بۇ قېتىم مۇز-قارلارنى ئېرىتىش ئۈچۈن، 20 مىڭ يۈەن سەرپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئۈنۈمى ئانچە كۆرۈنەرلىك بولمىدى.

سۈنئىي يامغۇر ياغدۇرۇش: 1977-يىل 7-ئايدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولغاندا،

ۋىلايەت سۇنىڭ يامغۇر ياغدۇرۇش ئۇچۇن 60 خەلق ئەسكىرىنى تەشكىللەپ، قۇمۇل ناھىيىسى غەربىي تاغ گۇڭشېسىدىكى ئۆرۈكلۈكتە، تىيانشان گۇڭشېسىدىكى قالغايتىدا يامغۇر ياغدۇرۇش نۇقتىلىرى قۇرۇشنى قارار قىلدى. ھەر بىر نۇقتىغا بىردىن زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، جەمئىي 7000 پاي زەمبىرەك ئوقى ئېتىلدى. بۇنىڭ يامغۇر ياغدۇرۇش ئۇنۇمى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، يامغۇرنىڭ مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغاندا 47 مىللىمېتىرغا يېتىپ، قۇرغاقچىلىق پەسەيتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ھەر يىلى 6 - 7 - ئايلاردا سۇنىئىي يامغۇر ياغدۇرۇلۇپ، تاكى 1981 - يىلغىچە داۋاملاشتۇرۇلدى. سۇنىئىي يامغۇر ياغدۇرۇشقا ئاپتونوم رايونلۇق سۇنىئىي يامغۇر ياغدۇرۇش ئىشخانىسى 30 مىڭ يۈەن، ۋىلايەت، ناھىيە 80 مىڭ يۈەن ئاجراتتى.

VII باب سۇ ئىشلىرىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىشى

§1. شىمالىي تاغلىق رايوندىكى ئېقىنلار مەركەزلەشكەن رايون

بۇ رايون غەربتە يەتتەقۇدۇق، شەرقتە تاشۇبۇلاق بىلەن قىزىلىيۇلتۇز ئىككىنچى چارۋىچىلىق فېرمىسىغىچە سوزۇلغان بولۇپ، تىيانشان، غەربىي تاغ گۇڭشېلىرىنىڭ ئالتە دادۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 350 كىلومېتر، دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتر ئېگىز. ئەڭ ئېگىز چوققىسى — قارلىق تاغنىڭ ئېگىزلىكى 4886 مېتر كېلىدۇ. 44 مۇزلۇق بار، يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى 200 مىللىمېتىردىن 250 مىللىمېتىرغىچە بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاساسىي ئېقىن ھاسىل بولىدىغان رايون.

1. ئېگىز، ئوتتۇرا ھال ئېگىز تاغلار بەلبېغىدىكى ئاساسىي ئېقىن رايونى

بۇ رايون دېڭىز يۈزىدىن 1200 مېتر ئېگىز بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3500 مېتردىن ئارتۇق ئېگىز بولغان ئېگىزلىكنى مەڭگۈلۈك مۇز قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ مۇزلۇق ئۇلاتاي، بامۇدۇن، ئېدىر، ئاراتام، كۆكيار قاتارلىق جايلارنىڭ سۇ مەنبەسى ھەمدە ناھىيە بويىچە ئاساسىي ھۆل - يېغىن رايونى ھېسابلىنىدۇ. يامغۇر سۇلىرى يەرگە سىڭگەن، پارغا ئايلانغان ۋە يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر سۇمۇرگەندىن سىرت، قالغانلىرى تاغ جىلغىلىرىغا كىرىپ، يەر يۈزىدىكى ئېقىنغا ئايلىنىدۇ. بۇ رايوننىڭ جىلغىسى تىك، يانتۇلۇقى چوڭ، سۇنىڭ ئېقىشى تېز، سۇ كۆچى بايلىقى مول بولغاچقا، كېچىك تېپىتىكى سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى قۇرۇشقا باب كېلىدىغان ئورۇن كۆپرەك. بۇ رايون ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىقنىڭ ئاساسلىق بازىسى بولسىمۇ، لېكىن قىراۋسىز مەزگىل قىسقا بولغاچقا، ناھايىتى ئاز تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ.

2. پاكار تاغلار ۋە تاغ ئالدىدىكى سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىلىدىغان رايون

بۇ رايون 1000 مېتردىن 1700 مېترغىچە ئېگىز بولغان پاكار تاغ بەلبېغىغا جايلاشقان بولۇپ، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونى ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوندا ئاساسەن، بۇغداي، ئارپا، دادۇر، ياڭيۇ تېرىلىدۇ، يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 120 مىللىمېتر ئەتراپىدا بولۇپ، ناھىيە بويىچە تاغ سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان ئاساسىي رايون ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوننىڭ تۇپراق قاتلىمى نېپىز، يەرلىرى تارقاق، يەر يۈزىنىڭ يانتۇلۇقى چوڭ، سۇنىڭ سىڭىپ، سىرغىپ كېتىشى زور. سۇدىن پايدىلىنىش ئۈنۈمى تۆۋەنرەك. بۇ رايوندا تاغ سۇيىنىڭ پەسلىچانلىقى كۈچلۈك بولۇپ، كۆپ قىسىم قىش پەسلىدە سۇيى ئۈزۈلۈپ قالىدۇ.

§2. ئوتتۇرا قىسىم تۈزلەڭلىك سۇغىرىش رايونى

بۇ رايوننىڭ شىمالىي قىسمى تاغ ئالدى تىندۇرما قانىتىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى بىلەن تۇتىشىدۇ. دائىرىسى تىندۇرما قانات ئوتتۇرا قىسمىنىڭ ئاياغ قىسمى ۋە قانات گىرۋىكىدىكى تاشقىن بەلبېغىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 500 مېتردىن 700 مېترغىچە ئېگىز بولۇپ، تارىختا شەكىللەنگەن بوستانلىقتىكى دېھقانچىلىق سۇغىرىش رايونى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايوندا يەر يۈزى سۇيى كەم، يەر ئاستى سۇيى مول، سۇغىرىشقا ئىشلىتىلىدىغان تاغ سۇيى نەچچە ئون كىلومېتر يىراقلىقتىن سۇغىرىش رايونىغا باشلاپ كېلىنىدۇ. يەر ئاستى سۇيى تېيىز بولغاچقا، ئېچىشقا ئوڭاي، سۇنىڭ سۈپىتى ياخشى، بۇ رايون ناھىيە بويىچە نۇقتىلىق ئېچىلىدىغان قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ.

بۇ رايوننىڭ ئوتتۇرىچە يىللىق تېمپېراتۇرىسى 9.3°C، يىللىق ھۆل-يېغىن مىقدارى 39.4 مىللىمېتر، سۇنىڭ يىللىق پارغا ئايلىنىش مىقدارى 3000 مىللىمېتر، تېمپېراتۇرا يۇقىرى، كۈن نۇرى چۈشۈش ۋاقتى ئۇزۇن، ئىسسىقلىق مىقدارى يېتەرلىك، قىراۋسىز مەزگىل ئۇزۇن بولۇپ، ناھىيە بويىچە ئاساسلىق ئاشلىق، مايلىقدان، قوغۇن، كۆكتات ئىشلەپچىقىرىلىدىغان بازىدۇر.

1. تاغ سۇيى ۋە قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون

بۇ رايون تىندۇرما قاناتنىڭ ئاستى قىسمى بىلەن تىندۇرما تۈزلەڭلىكىنىڭ يۇقىرى قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، پالۋانتۇر، شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. يەرلىرى تۈز، يەر يۈزى يانتۇلۇقى 1/200 دىن 1/300 گىچە، توپراق قاتلىمى قېلىن، ئورگانىك ماددا كۆپ، ئوغۇت، سۇنى ساقلاپ قېلىش ئىقتىدارى

كۆچلۈك، بۇ رايون سۇغىرىش سۇ مەنبەسى جەھەتتە تاريختا تاغ سۇيى بىلەن بۇلاق سۇيىگە تايىنىپ كەلگەن. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا قۇدۇق سۇيى بىلەن سۇغىرىش رايونى قۇرۇلۇشى تەرەققىي قىلىپ، نەچچە يۈز قۇدۇق قېزىلىپ، بۇلاق سۇيى، قۇدۇق سۇيى، تاغ سۇيىگە تەڭ ئەھمىيەت بېرىلمەنغان دېھقانچىلىق تەدرىجىي شەكىللىنىپ، قۇدۇق - ئۆستەڭ يۇرۇشلەشتۇرۇلگەن سۇغىرىش سىستېمىسى بەرپا قىلىندى. بۇ رايوننىڭ يەر ئاستى سۇيىنىڭ ئوتتۇرا بەلبېغى، تېيىز بەلبېغى ۋە تاشقىن بەلبېغى، سۇ قاتلىمى، ئاساسلىقى، شېغىل، قۇم ئارىلاش شېغىل ۋە يېرىك، ئوتتۇراھال يېرىك قۇم قاتارلىقلاردىن تەركىب تاپقان بولۇپ، سۇنىڭ سۇپىتى ياخشى، مىنېرالىشىش دەرىجىسى 1 گرام/لىتر ئەتراپىدا، گىدروگىئولوگىيىلىك شارائىتى ياخشى، ئېچىشقا ئوڭاي، تولۇقلىنىش شارائىتى مۇقىم.

2. پۈتۈنلەي يەر ئاستى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون

بۇ رايون تىندۇرما قاناتىنىڭ گىرۋىكى ۋە تىندۇرما تۈزلەڭلىكىنىڭ ئوتتۇرا، يۇقىرى قىسمىدىكى دەريا جىلغىسى بەلبېغىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 500، 600 مېتر ئېگىز، يەر تۈزۈلۈشى پەس، پۈتۈنلەي يەر ئاستى سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان رايون ھېسابلىنىدۇ. بۇ رايون ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، بوغاز، قارادۆۋىنىڭ تۆت دادۇيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، تۇپرىقى بوشراق، مۇنبەت، سۇ مىقدارى مۇقىم بولۇپ، ناھىيە بويىچە مۇھىم ئاشلىق، قوغۇن، كۆكتات، باغۋەنچىلىك ئىشلەپچىقىرىش بازىسى، شۇنداقلا بوران، قۇم، شورلۇق زېمىنى ئېغىرراق بولغان رايون، بۇ رايون تاريختا كارىزچىلىق خېلى بۇرۇن تەرەققىي قىلغان رايون بولۇپ، بۇلاق سۇيى مول ئىدى، يېقىنقى يىللاردا قۇدۇق كۆپ قېزىلغانلىقتىن، بۇنىڭ ئۈستىگە، كارىز، بۇلاقلارنى مۇھاپىزەت قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىلمىگەنلىكتىن، نۇرغۇن سۇ مەنبەسى قۇرۇپ كەتتى ياكى سۇ مىقدارى ئازىيىپ كەتتى.

§3. تۈزلەڭلىكنىڭ شەرقى، غەربىي جەنۇبىدىكى قۇرغاق، چۆل، سۇ قىس رايون

بۇ رايون يەتتەقۇدۇق، بوغاز چۆل، چۆل تاغ، ماجۇڭسەن تېغىدىن ئىبارەت كەڭ رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ كۆلىمى ناھىيىدىكى ئومۇمىي يەر كۆلىمىنىڭ 88.86 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جايلار ئىنتايىن قۇرغاق چۆل رايون بولۇپ، يەر ئۈستىدە ئېقىنلار يوق، يېپىنچا ئۆسۈملۈك بەك ئاز. يىللىق ھۆل - يېغىن مىقدارى ئون مىللىمېتر ئەتراپىدا. ماجۇڭسەن رايونىدا ئازراق چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، قالغانلىرى ساي ۋە چۆل - جەزىرە، بۇ رايوندا تۆتىنچى سىستېما قاپلانمىسى يوق، يەر ئاستى سۇيى، ئاساسەن، ئېغىق سۇلىرىدىن ھاسىل بولۇپ شەكىللىنىدۇ ۋە

ئاساسىي جىنس ئىچىدە ساقلىنىدۇ. ئوتتۇرا هايات ئىراسى ۋە يېڭى هايات ئىراسىغا تەۋە ئايرىم رايونلاردا چوڭقۇر قاتلام سۇيى ۋە بېسىملىق سۇ بار بولۇپ، سۇ مۇقىم دارى ئازراق، ئېچىپ پايدىلىنىش قىممىتى چوڭ ئەمەس. ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ پەس يېرىدىكى سارىكۆل دېڭىز يۈزىدىن 53 مېتر ئېگىز بولۇپ، ئەسلىدە شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭ ۋە بۇگۇرداسكى بۇلاق سۇلىرى توپلىشىدىغان رايون ئىدى. هازىر قۇرۇپ كەتتى. ئەسلىدىكى توغراقلارنىڭ هەممىسى قۇرۇپ كەتتى.

قوشۇمچە: لاپچۇق، قارادۆڭلەردىكى سۇ ماجراسى

چۆلنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان قارادۆڭ گۇڭشېسىنىڭ هاۋاسى ئىسسىق، يامغۇر، قار كەمدىن - كەم ياغىدۇ. زىرائەتلەر بۇگۇرنىڭ سۇيىگە تايىنىپ سۇغىرىلىدۇ. سۇ يېتىشمىگەچكە، ئازادلىقتىن بۇرۇن 100 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە قارادۆڭ، لاپچۇق تەبىئىي كەنتلىرى پومىشچىكلارنىڭ چاڭگىلىدا بولۇپ، نۇرغۇن قېتىم سۇ تالىشىش ماجراسى يۈز بەرگەن، ماجرادا نۇرغۇن ئادەم ئۆلگەن، ئىككى كەنت خەلقى بىر - بىرىگە قاتتىق ئۆچ بولۇپ كەتكەن.

1945 - يىلى تاغدىن كەلگۈن كېلىپ، بۇگۇرداسكى تاقاقنى بۇزۇۋەتكەن. يېڭىدىن تاقاق ئورنىتىدىغان چاغدا، بۇ ئىككى كەنتتىكىلەر هەرقايسىسى كۆپرەك سۇغا ئىگە بولۇش غەرىزىدە بىر - بىرىگە يول قويمىغانلىقتىن، توقۇنۇش يۈز بەرگەن ۋە ئۇلار ناهىيىلىك هۆكۈمەتكە ئەرز قىلىشقان. 1946 - يىلى هاكىم چېن شۇڭنىڭ ناهىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ كاتىپى تاڭ جېڭپېي، مالىيە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى يەن زۇڭفۇلارنى سۇ ماجراسىنى هەل قىلىشقا ئەۋەتكەن هەمدە ۋالىي مەهكىمىسى ئارقىلىق گارنىزون تۇەنىدىن بىر پەي ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرغان. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى دۇجياشياڭ، بىرىنچى يېزىنىڭ باشلىقى ئىمىنلارنى مۇرەسسە قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، هېچقانداق نەتىجە چىقمىغان. كېيىنكى چاغلاردا توقۇنۇش ئەلەم كۆرىشىگە ئايلىنىپ كەتكەن. تاڭ جېڭپېي توغۇچىدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنى باشلاپ كېلىپ باستۇرغان. دېھقانلار پومىشچىك، زومىگەرلەرنىڭ كۆشكۈرتۈشى ئارقىسىدا يەنە توپلىشىپ، ئاخىردا ئىككىنچى قېتىم ئەلەم كۆرىشى پەيدا قىلغان، نەتىجىدە بىر ئادەم ئۆلگەن، ئۈچ ئادەم يارىلانغان.

شۇنىڭدىن كېيىن، لاپچۇق، قارادۆڭدىكى ئاما بىر - بىرى بىلەن باردى - كەلدى قىلمايدىغان، ئۆزئارا قۇدىلاشمايدىغان بولغان، هەتتا قارادۆڭلىكلەر قۇمۇل شەهىرىگە بارماقچى بولسا لاپچۇقتىن ئۆتمەي، تۇغۇچى ياكى ئەلچىك كەنت ئارقىلىق بارىدىغان بولغان، لاپچۇق يەنە قارادۆڭدىن ئۆتىدىغان ئۆستەڭنىڭ ئىككى قېشىدىكى 27 بۇلاقنىڭ كۆزىنى كۆمۈۋەتكەن هەمدە بۇ يەرگە ئۇستىگە كۆچەت تىكىپ، قارادۆڭنىڭ سۇ مىقدارىنى ئازايتىۋەتكەن.

1947 - يىلى يەنە سۇ ماجراسى يۈز بەرگەن، هاكىم بېشىر ۋالىي مەهكىمە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ماجۇنجې قاتارلىقلارغا يېڭىدىن تاقاق ئورنىتىشنى هاۋالە

قىلغان. يېڭىدىن ئورنىتىلغان تاقاقنىڭ ئۈستىگە توغرىسىغا بىر تاختا بېكىتىپ، ئۇ-نىڭغا ناندەك چوڭلۇقتا بەش يېرىم تۆشۈك تەشكەن. بۇ تۆشۈكلەرنىڭ ئۈچىدىن چىق-قان سۇ لاپچۇققا، ئىككى يېرىمىدىن چىققان سۇ قارادۆڭگە مەنسۇپ بولغان. لاپچۇق، قارادۆڭە كەنتلىرى سۇغا قاراشقا ئادەم ئەۋەتكەن. مەسىلە ئۈزۈل - كېسىل ھەل بولمىغاچقا، جېدەل - ماجىرا داۋاملىشىۋەرگەن.

1950 - يىل 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى لاپچۇق، قارادۆڭە دېھقانلار ئۈيۈشمىلىرى رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمى بىلەن، يەغمۇر ئېچىپ بىر يىلدا بىر قېتىم ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىش، بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش ئىشلىرىنى مۇزاكىرە قىلغان. يېغىندا ئىككى كەنتنىڭ ھەر بىرىسى 200 دىن ئادەم چىقىرىپ ئالدى بىلەن بۇگۇر ئۆستەڭىنى چېپىش، قارادۆڭە باشقىدىن 50 ئادەم چىقىرىپ، ئاياغ تەرەپتىكى (لاپچۇقنىڭ ئوتتۇ-رىسىدىكى) 27 بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئېچىش قارار قىلىنغان. قارادۆڭىدىكى پومىشچىك توختى قورمال قاتارلىقلار تارىختىكى ماجىرا تۇپەيلىدىن ئامما ئىچىدە پەيدا بولغان دۇشمەنلىشىش كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، قارادۆڭە كەنتىدىكى دېھقانلارنى ئالدى بىلەن 27 بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئېچىشقا قۇتراتتى. بۇنىڭ بىلەن ئەتىسى قارادۆڭىدىن 600 نەچچە ئادەم باردى، لاپچۇقلۇقلار ھۆكۈمەت كۆچەت تىكىشنى چاقىرىق قىلدى دېگەننى باھانەقىلىپ، 27 بۇلاق ئۈستىگە تىكىلگەن كۆچەتكە چېقىلىشقا يول قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئارىسىدا يەنە ماجىرا تۇغۇلدى. رايونلۇق ھۆكۈمەتنىڭ نەسىھەت قىلىپ توسۇشى ئارقىلىق، ئەلەم كۈرىشى يۈز بەرمىدى. 3 - كۈنى ھاكىم سەيىت قۇربان، ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋېي خاۋ، مۇئاۋىن ۋالى ھامۇتخان قاتارلىق يولداشلار لاپچۇق، قارادۆڭگە كېلىپ، ئاممىۋى يېغىن ئېچىپ، «دۇنيادىكى دېھقانلار بىر ئائىلە» دېگەن داۋلىنى تەشۋىق قىلدى، ئاندىن كېيىن تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، لاپچۇق، قارادۆڭە ۋەكىللىرى ۋە دېھقانلار ئۈ-يۇشمىسىنىڭ كادىرلىرى بىلەن بىللە، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، سۇ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئىككى تەرەپنىڭ مەنپەئىتىگە ئېتىبار بېرىش پىرىنسىپىغا ئاسا-سەن، تۆت ماددىلىق ئەھدىنامە تۈزدى: (1) ئۆستەڭ چېپىشقا ئوڭايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئۆستەڭنىڭ قېشىدا پىيادىلەر يولى قالدۇرۇلدۇ؛ (2) ئۆستەڭ قېشىدىكى دە-رەخلەردىن ئۆستەڭ چېپىشقا كاشىلا بولىدىغانلىرى كېسىۋېتىلىدۇ، كاشىلا بولمايدىغان-لىرى قەتئىي مۇھاپىزەت قىلىنىدۇ، كۆچەت تىكىدىغان چاغدا ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ماقۇللۇقى ئېلىنىدۇ؛ (3) ئېرىق ۋە بۇلاق قارادۆڭە خەلقىگە مەنسۇپ بولىدۇ، ئۇلار بۇلاق كۆزلىرىنى ئېچىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، لېكىن ئەھدىنامىگە جەزمەن رىئايە قە-لىش، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىدە بولماسلىقى شەرت؛ (4) ئۆستەڭ چېپىش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، ئۆستەڭ چېپىشقا نازارەتچىلىك قىلىدۇ، ئەھدىنامىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ، جېدەل - ماجىرا قىلىشقا بولمايدۇ. جېدەل - ماجىرا قىلغانلارغا قاتتىق جازا بېرىلىدۇ. ئەھدىنامە تۈزۈلگەندىن كېيىن، زىددىيەت پەسەيگەن بولسىمۇ، ئىككى

تەرەپنىڭ سۇ ئىشلىتىش مەسلىسى تۈپتىن مۇۋاپىق ھەل بولمىدى.

شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ باشلىرىدا، تاغدىن كەلگەن كېلىپ تاقاقنى يەنە بۇزۇۋەتتى. 10 - ئايدا، ۋالىي مەھكىمە قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ماجۇنجيې، ناھىيە لىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى قاتار لاپچۇق، قارادۆۋگە كەلدى ۋە 11 - ئايدا لاپچۇق، قارادۆۋە كەنتلىرىنىڭ 50 تىن ئادەم چىقىرىپ تاقاق ياسىشنى قارار قىلدى. نەتىجىدە، قارادۆۋە كەنتى توختى قورمالنىڭ تىزگىنلىشىدە 150 نەچچە ئادەم ئەۋەتتى، لاپچۇقمۇ سىيىت قارىنىڭ قۇتۇرتىشى بىلەن 100 نەچچە ئادەم ئەۋەتتى، بۇ چاغدا، ھەر بىر كەنت تاقاق ياساش ئۈچۈن 50 تىن ئادەم قالدۇرغاندىن سىرت، قالغان ئادەملەر باش تەرەپتە ئۆستەڭ چېپىشقا ئەۋەتىلدى. يېرىم يولغا كەلگەندە ئىككى كەنتتىكىلەر جەڭگى - جېدەل قىلىپ ئەلەم كۆرىشى پەيدا قىلدى. نەتىجىدە ئىككى ئادەم ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلدى، نۇرغۇن ئادەم يارىلاندى.

ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۆزىنى تەكشۈردى، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، لاپچۇق، قارادۆۋە ۋەكىللىرىنى يىغىپ كېيىنكى ئىشلار ۋە سۇنى مۇۋاپىق ئىشلىتىشنىڭ ئۇسۇلى ھەققىدە كېڭەشتى. 16 - كۈنى لاپچۇق، قارادۆۋگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىلدى، ئۇلار ئامما ئارىسىغا بېرىپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى ئىگىلەپ، ۋەقە پەيدا قىلغۇچى باش جىنايەتچىلەرنى قانۇن بويىچە جازالىدى. تەشۋىق - تەربىيە ئارقىلىق ئويغانغان لاپچۇق، قارادۆۋە دېھقانلىرى يىغىن ئېچىپ، ئەلەم كۆرىشىگە باشچىلىق قىلغۇچى توختى قورمال بىلەن سىيىت قارىنى كۆرەش قىلدى. ھۆكۈمەت بۇ ئىككى ئادەمنى قولغا ئېلىپ جازالىدى.

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتمۇ لاپچۇق، قارادۆۋىدىكى سۇ ماجىراسىغا ناھايىتى جىددىي قارىدى، ئۆلكىلىك سۇ ئىدارىسى ئىنژىنېر ئەۋەتىپ بۇگۇرنىڭ سۇ مەنبەسى ۋە سۇ ئىشلىتىش ئەھۋالىنى نەق مەيدانda تەكشۈردى ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، «سۇيى كۆپلەر سۇيى ئازلارغا ئېتىبار بېرىش، يۇقىرى ئېقىندىكىلەر تۆۋەن ئېقىمدىكىلەرگە ئېتىبار بېرىش، يېقىندىكىلەر يىراقتىكىلەرگە ئېتىبار بېرىش» تىن ئىبارەت سۇ ئىشلىتىش پىرىنسىپىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئامما مۇزاكىرە قىلىپ قوشۇلغاندىن كېيىن، نەچچە يىلدىن بۇيان سۇ ماجىراسى يۈز بېرىشكە سەۋەبچى بولغان تاقاق چۈۋۈپ تاشلىنىپ، ئىككى ئۆستەڭ سۇيى بىر ئۆستەڭگە قوشۇۋېتىلدى ھەمدە شۇ يەرنىڭ نوپۇسى، يەر مۇساپىسىنىڭ يىراق - يېقىنلىقى، سىڭىپ كېتىش، پارغا ئايلىنىش قاتارلىق ئەھۋاللارغا ئاساسەن، سۇ تەقسىم قىلىش نۆۋەت بىلەن سۇ تۇتۇشقا ئۆزگەرتىلدى. قارادۆۋە كەنتى نوپۇس كۆپ، يېرى كۆپ، ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، ھەر نۆۋەتتە 11 كۈن سۇ تۇتىدۇ، لاپچۇق كەنتى نوپۇس ئاز، يېرى ئاز، سۇنىڭ باش تەرىپى بولغاچقا، ھەر نۆۋەتتە توققۇز كۈن سۇ تۇتىدۇ، دەپ بەلگىلەندى.

بۇ چارە ئىككى كەنتتىكى خەلقنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشتى.

كېيىنكى چاغلاردا، يېڭىدىن كارىز چېپىش ۋە كارىزلارنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن، ھۆكۈمەت يەنە قەرز پۇل تارقاتتى. بولۇپمۇ 1962 - يىلى قارا دۆۋە سۇ ئامبىرى پۈتكەندىن كېيىن، سۇ ئىشلىتىش جەھەتتىكى زىددىيەت پەسەيدى. 1972 - يىلى قارادۆۋە، بۈگۈر غول ئۆستەڭلىرىگە سېمونت تاختا ياتقۇزۇلۇپ، سۇنىڭ سىڭىپ - سىرغىپ كېتىشى ئازايتىلدى. سۇ مەنبەسىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، يەنە ماشىنىلاشقان قۇدۇق قېزىلدى. ئىككى كەنت خەلقنىڭ سۇ ئىشلىتىش مەسىلىسى ھۆكۈمەتنىڭ مۇ- ۋاپىق كېلىشتۇرۇشى ئارقىسىدا تولۇق ھەل قىلىندى، شۇندىن كېيىن سۇ ماجىراسى يۈز بەرمىدى.

يەتتىنچى قىسىم سانائەت

ئازادلىقتىن بۇرۇن، قۇمۇلدا كۆلىمى ئانچە چوڭ بولمىغان بەزى قول هۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرىلا بار ئىدى، ئۇلار، ئاساسەن، ئۇن تارتىش، تۆمۈرچىلىك، قۇيمىچىلىق، قاڭالتىرچىلىق، ياغاچچىلىق، كىيىم تىكىش، مەتبەئەچىلىك، پاختا ئېتىش، موزدۇزچىلىق، كىگىزچىلىك، كۆنچىلىك، ياغ تارتىش ۋە ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش قاتارلىق كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىناتتى. 1949 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، قۇمۇل بازىرىدا 236 ئائىلە 19 خىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغان. ئازادلىقتىك دەسلەپكى يىللىرىدا، قول هۈنەرۋەنچىلىك ئىشخانىلىرى خېلى تېز راۋاجلاندى، ئۇلاردا ئىشلەيدىغانلار كۆپەيدى. 1953 - يىلىغا كەلگەندە، قول سانائەت تەرتىپكە سېلىنىپ، كەسىپلەر بويىچە 11 ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى قۇرۇلدى، ئۇلارغا 504 ئائىلە، قول سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان 769 كىشى قاتناشتى. 1955 - يىلى قول سانائەتكە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش يۈرگۈزۈلۈشكە باشلىدى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش، مەتبەئەچىلىك، خىش پىشۇرۇش ۋە هاك كۆيدۈرۈش كەسىپلىرى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن باشقا، قالغان كەسىپلەردە پەيدىنپەيي ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى. 1956 - يىلى ناهىيىلىك قول سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قارىمىقىدىكى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپى (گۇرۇپپىسى) 11 گە، كوپېراتىپقا (گۇرۇپپىغا) كىرگەن ئائىلە 345 كە، قول سانائەتچى 464 كە، مەبلىغى 307 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ دىن باشقا 26 ئۆيلۈك 52 كىشى يەنىلا يەككە قول سانائەتچى بولۇپ قېلىۋەردى. پۈتۈن ناهىيىنىڭ سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىدا كوللېكتىپ سانائەت بىر مەھەل مۇهىم ئورۇن تۇتتى، 1958 - يىلدىن بۇرۇن، ئۇنىڭ ئومۇمىي مەهسۇلات قىممىتى ناهىيە بويىچە سانائەت ئومۇمىي مەهسۇلات قىممىتىنىڭ 100 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. ئۇنىڭ دىن كېيىن يىلمۇ يىل ئازىيىپ باردى، يىلىغا ئوتتۇرا هېساب بىلەن 3% تىن ئازىيىپ، 1983 - يىلىغا كەلگەندە 27% نىلا ئىگىلىدى.

ناهىيىگە قاراشلىق ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى، ئاساسەن، 1958 - يىلدىن كېيىن راۋاجلاندى. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» داۋامىدا چويۇن ئېرىتىش، كۆمۈر قېزىش، ساپالچىلىق، خىمىيە سانائىتى، ئوتقا چىداملىق ماتېرىيال زاۋۇتى قاتارلىق زاۋۇت - كانلار قارىغۇلارچە قۇرۇلدى، يەنە كېلىپ، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ هەممىسى شەرتسىز هالدا ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىغا ئۆزگەرتىلدى، سانائەت ئومۇمىي مەهسۇلات قىممىتى 1958 - يىلدىكى 1 مىليون 997 مىڭ يۈەندىن تېز كۆپمەيىپ، 1960 - يىلى 5 مىليون 688 مىڭ 800 يۈەنگە يەتتى. سانائەتتە هە - هۇ دەپلا ئېلىپ بېرىلغان «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تىن بىرمۇنچە يامان ئاقىۋەتلەر پەيدا بولدى. 1958 - يىلى ئېلىپ

بېرىلغان ئاتالمىش كەلگە كۆلەمدە پولات تاۋلاش ھەرىكىتىدە، شەھەر-يېزىلار كادىر، ئىشچى، ئوقۇتقۇچى-ئوقۇغۇچى ۋە گۈڭشې ئەزالىرىدىن 4000 چە ئادەم ئاجرىتىپ، كۆمۈر قېزىپ، كان ئېچىپ، بىرنەچچە ئاي ۋاقىت سەرپ قىلغان بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. 1959-يىلى رەسمىي قۇرۇلغان پولات زاۋۇتى تەننەرقى ئېشىپ كەتكەنلىكى ۋە مەھسۇلات سېتىلمىغانلىقى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمىغۇدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. ئېھتىياجدىن ئارتۇق قوبۇل قىلىنغان ئىشچىلار دۆلەتكە ئېغىر يۈك بولۇپ قالدى. بۇرۇنقى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارغا ئۆزگەرتىلىپ، دۆلەت تەرىپىدىن ھۆددىگە ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارمۇ ئېغىر يۈككە ئايلىنىپ قالدى.

1962-يىلى قۇمۇل ناھىيىسى «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكۇلتېتىنى ئىزچىللاشتۇردى، پولات زاۋۇتى، خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى، پار-پۇر زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار ئاتتىن چۈشكەنلىكىنى جاكارلىدى. ناھىيىدىكى ھەرقايسى زاۋۇت-كانلاردا 1958-يىلدىن كېيىن ئېلىنغان يېڭى ئىشچىلارنىڭ كۆپ قىسمى قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى. قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى زاۋۇتقا ئۆزگەرتىلگەنلىرىدىن يۈك-تېرە زاۋۇتى ساقلاپ قېلىنغاندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىغا چېكىنىدۇرۇلدى. تەرتىپكە سېلىنغاندىن كېيىنكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىسىدىن پەقەت تۆتىلا قالدى. 1963-يىلنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە 635 لا ئىشچى-خىزمەتچى قېلىپ، 1960-يىلدىكىدىن 1000 كىشى ئازايدى؛ سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى ئاران 1 مىليون 551 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ، 1960-يىلدىكىدىن 4 مىليون 137 مىڭ يۈەن ئازىيىپ كەتتى.

«مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق قالايمىقانچىلىقتا گەرچە كەيىنى-كەينىدىن بەزى يېڭى زاۋۇتلار قۇرۇلغان، ئىشچى-خىزمەتچىلەرمۇ مۇناسىپ ھالدا كۆپەيگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئالدىنقى سەككىز يىلدا مەھسۇلات قىممىتى ئىزچىل ھالدا 940 مىڭ يۈەندىن 1 مىليون 650 مىڭ يۈەنگىچە بولغان ئاربلىقتا بولۇپ كەلدى، 1974-يىلغا كەلگەندىلا مەھسۇلات قىممىتى ئاندىن 2 مىليون 90 مىڭ يۈەنگە كۆپەيدى، 1976-يىلى 3 مىليون 200 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1977-يىلدىن كېيىنكى بىر مەزگىلدە، ناھىيىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى، بولۇپمۇ ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەت كارخانىلىرى يېڭى مەسىلىگە دۇچ كەلدى: خام ئەشيا يېتىشمىدى، مەھسۇلات سۈپىتى يۇقىرى بولمىدى ۋە مەھسۇلاتلار بازار تاپالمىدى. ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەتنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 1977-يىلدىكى 5 مىليون 296 مىڭ 300 يۈەندىن تۆۋەنلەپ، 1981-يىلى 3 مىليون 124 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. تەرتىپكە سېلىش، ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق، ھەرقايسى زاۋۇتلار رەھبەرلىك بەنزىلىرىنى كەينى-كەينىدىن تەرتىپكە سېلىپ،

قائىدە - تۇزۇملەرنى مۇكەممەللەشتۇردى، مۇكاپاتلاش چارىسىنى ئىسلاھ قىلىپ، ئىش ئورنى مەسئۇلىيەت تۇزۇمىنى يولغا قويدى، كارخانا باشقۇرۇشنى ياخشىلاپ، تەمىنلەش بىلەن سېتىشنىڭ مۇناسىۋىتىنى راۋانلاشتۇرۇپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈمنى ئۆستۈردى، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، بۇرۇن زىيان تارتىپ كەلگەن ئومۇمىي خەلق مۇ- لۇكچىلىكىدىكى 11 سانائەت كارخانىسىنىڭ ھەممىسى پايدا ئالىدىغان بولدى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليون 467 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

كۆپ يىلدىن بۇيان، «ئاشلىقنى تۇتقا قىلىش» بىر تەرەپلىمە ھالىدا ئىزچىل تەكىتلەنگەنلىكى ۋە ئاتالمىش «كاپىتالىزم يولى» تەكرار تەنقىد قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، گۈڭشىلار باشقۇرغان سانائەتنىڭ تەرەققىياتى ئاستا بولدى. 1979 - يىلى پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنلا ئەھۋالدا چوڭقۇراق ئۆزگىرىش بولدى. گۈڭشىلار رۇدا قېزىش، بىناكارلىق ماتېرىياللىرى ياساش ۋە يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش كارخانىلىرىنى كەيىنى- كەينىدىن قۇردى. 1977 - يىلى گۈڭشې باشقۇرغان سانائەت كارخانىسىدىن 13 نلا بو- لۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 312، مەھسۇلات قىممىتى 311 مىڭ 400 يۈەن ئىدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، گۈڭشې باشقۇرغان سانائەت كارخانىسى كۆپىيىپ 17 گە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 517 گە يەتتى، مەھسۇلات قىممىتى تۇنجى قېتىم 1 مىليون يۈەندىن ئېشىپ، 1 مىليون 114 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى.

ناھىيىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرىنىڭ تولىسى كىچىك كارخانا بولغانلىقى ھەمدە قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىش خاراكتېرىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن، سانائەتنىڭ ئومۇ- مىي مەھسۇلات قىممىتى ناھىيە بويىچە سانائەت - يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئومۇ- مىي قىممىتىدە كىچىكرەك سالماقنى تۇتۇپ كەلدى، 1983 - يىلى تۇتقان سالمىقى 20.5% كىلا يەتتى.

ناھىيە تەۋەسىدە يەنە مەركەز، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت ۋە بىكىتۈەن قۇرغان بىرمۇنچە سانائەت كارخانىلىرىمۇ بار، ئۇلار، ئاساسەن، ئېلېكتر، كۆمۈر، كانچىلىق، پولات- تۆمۈر، سېمونت، دورا ياساش، خىمىيە سانائىتى، يۇڭ - تېرە، كۆن - خۇرۇم كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونىغا قاراشلىق كارخانا 15 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، 1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 76 مىليون يۈەندىن كۆپرەككە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 13 مىڭ 500 دىن كۆپرەككە يەتتى. بىكىتۈەنگە قاراشلىق كارخانا 32 گە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، 1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 21 مىل- يوندىن كۆپرەككە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 3600 دىن كۆپرەككە يەتتى. ۋىلايەتكە قاراشلىق كارخانا 25 كە، سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، 1980 - يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە ھېسابلىغاندا، 63 مىليون يۈەندىن كۆپرەككە، ئىشچى - خىز- مەتچىسى 7300 دىن كۆپرەككە يەتتى.

ناھىيىگە قاراشلىق سانائەتنىڭ 1950 -يىلدىن 1983 يىلغىچە بولغان تەرەققىياتىنى كۆرسىتىدىغان ئىستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 7 — 1 بىرلىگى: 10 مىڭ يۈەن

يىل	سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (1980-يىلدىكى ئۆزگەرمەس باھا بويىچە)				ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار		ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر سانى	
	جەمئىي	مۇلۇكچىلىكى		كارخانا خاراكتېرى	مۇقىم مۇلۇكنىڭ ساپ قىممىتى	نورمىلىق كۆچمە مەبلىغى	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە: ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلاردا
		ئومۇمخەلق	كوللېكتىپ	ئېغىر سانائەت / يېنىڭ سانائەت				
1950	34.16		34.16	3.41 / 30.75			243	
1951	42.09		42.09	6.32 / 35.77			250	
1952	105.23		105.23	15.79 / 89.44			623	
1953	136.65		136.65	20.5 / 116.15			698	
1954	108.91		108.91	10.88 / 98.03			709	
1955	68.70		68.70	13.77 / 54.93			469	
1956	122.59		122.59	24.63 / 97.96			481	
1957	137.02		137.02	27.99 / 109.03			497	
1958	199.78	91.12	108.66	145.17 / 54.61	20.78	45.72	719	
1959	282.55	178.86	1036.9	127.77 / 154.78	35.25	89.1	956	
1960	568.88	371.25	197.63	318.4 / 250.48	72.92	89.98	1636	
1961	196.78	103.50	93.28	123.52 / 73.26	60.66	90.42	1271	
1962	191.75	101.21	90.54	32.35 / 159.40	51.72	90.86	665	
1963	155.17				52.95	81.38	635	

	625	85.40	49.78	114.91	73.64	85.64	102.01	187.65	1964
	595	83.20	52.10	164.59	60.42	111.49	113.52	225.01	1965
	594	81.50	64.60					226.94	1966
	643	75.40	83.82					284.86	1967
	651	76.50	83.20					270.18	1968
	659	78.60	82.50					225.49	1969
	1162	84.60	95.85	189.02	58.25	120.64	126.63	247.27	1970
	1005	86.40	221.58	248.54	88.27	171.25	165.56	336.81	1971
	1153	88.10	124.01	203.84	42.61	151.56	94.89	246.45	1972
	1443	89.20	126.48	258.92	41.81	135.30	165.43	300.73	1973
	1534	91.00	133.00	313.21	42.11	146.25	209.07	355.32	1974
	1749	96.00	154.60	287.38	102.24	179.35	210.27	389.62	1975
	1074	91.44	115.99	325.69	161.87	166.87	320.79	487.66	1976
718	1224	209.40	163.10	375.67	247.01	93.05	529.63	622.68	1977
664	2218	121.30	164.30	409.55	293.71	132.42	570.84	703.26	1978
863	1519	141.50	191.60	443.62	213.29	147.22	509.69	656.91	1979
754	1565	449.20	200.99	370.48	202.88	154.39	418.97	573.36	1980
780	1661	108.80	213.04	276.11	190.73	154.44	312.40	466.84	1981
942	1771	111.93	248.15	275.12	256.74	171.54	360.32	531.68	1982
1031	1761	185.60	245.40	341.10	409.90	204.30	546.70	751.00	1983

ناھىيە بويىچە 1983 - يىللىق ئاساسلىق سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل

جەدۋەل 7 — 2

مەھسۇلات ئىسمى	بىرلىكى	مىقدارى	مەھسۇلات ئىسمى	بىرلىكى	مىقدارى
كۆمۈر	تونىا	30455	موخۇركا	تونىا	12
ئاق ۋولفرام	تونىا	36	پىچىنە - پىرەندىك	تونىا	104
قارا ۋولفرام	تونىا	1.8	قەغەز ساندۇق	كۆادرات مېتر	140000
سىمونت قۇدۇق تۆۋۈبىسى	مېتر	3555	چويۇن قۇيمىلار	كىلوگرام	2098
سىمونت بۇيۇم	كوب مېتر	554	رەمونت قىلىنغان بالون	دانە	2109
ئادەتتىكى سۇپىر فوسفات	تونىا	10000	جياگيو	تونىا	197
تۆلاغ ھارۋىسى (19 — 375)	دانە	4000	سىركە	تونىا	159
تۆلاغ ھارۋىسى (16 — 450)	دانە	1000	ھاك تېشى	تونىا	10000
تۆت تونناملىق يېزىدا ئىشلىتىلىدىغان چاتما كوزۇپ	دانە	100	ئاق ھاراق	نونىا	19
يېزىق ئۇستىلى	دانە	308	قىزىل خىش	10 مىك پارچە	936
ئۇچ تاتمىلىق جوزا	دانەر	278	كۆكشې - دۆيلەر تارقاتقان توك	10 مىك كىلوۋات- سائەت	6
ئىككى تاتمىلىق جوزا	دانە	570	شور	تونىا	720
كىگىز	پارچە	15775	كۆارتىس تاش	تونىا	1235
تاختىلانغان جۇۋدىلىق تېرە	كىشىلىك	4850	سىمونت	تۇنىا	5730
ھارۋا جابدۇقلىرى	يۈرۈش	182	پىششىقلاپ ئىشلەنگەن ئاشلىق	تونىا	171
تەبىئىي تۇز	تونىا	7500	گىلەم	كۆادرات مېتر	156
قايتا ئىشلەنگەن تۇز	تونىا	569	قاۋالتىر بۇيۇم	تونىا/دانە	24500/64
يىمەكلىك ياخ	تونىا	225	قوش كىشىلىك كارۋات	دانە	22

I باب كانچىلىق

§1. كۆمۈر

قۇمۇلنىڭ كۆمۈر قېزىش تارىخى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ يىللىرىدىن باشلىنىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى) 10 - ئايدا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق مۇپەتتىش خان ئامبال يۈك نىڭ بىلەن يارەمچى ئامبال شۇباۋ بىرلىكتە شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسىغا تارانچىغا ئادەم ئەۋەتىپ كۆمۈرلۈكلەرنى چارلاش ھەمدە سودىگەرلەرنى سىناق تەرىقىسىدە كۆمۈر قېزىشقا جەلپ قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپ دوكلات يازغان. بۇنى شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، كېيىنكى يىللىرى بىرنەچچە ئېيىدىن باشلاپ رەسمىي تۈردە كۆمۈر قېزىشنى تەستىقلىغان، شۇنىڭدىن باشلاپ قۇمۇل بازارلىرىدا كۆمۈر سېتىلغان. تارانچى كۆمۈر كېنىدا چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە كۆمۈر بەزىدە قېزىلىپ، بەزىدە قېزىلماي كەلگەن. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) كۆمۈر كانلىرى يەرلىك ھۆكۈمەت ئىلكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، ئۇنى سودىگەرلەر ئۈيۇشمىلىرى ئادەم ئەۋەتىپ باشقۇرغان. مىنگونىڭ 27 -، 28 - يىللىرى (1938 -، 1939 - يىللىرى) قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان كومپارتىيە ئەزاسى لى تاۋ قۇمۇل مەمۇرىي ئىشلار باشلىقىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن، مەمۇرىي مەھكىمە ۋەكىلى سۈپىتىدە تارانچى كۆمۈر كېنىغا ئىككى قېتىم بېرىپ خىزمەتكە يېتەكچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ رىياسەتچىلىكىدە كۆمۈر كان ئىشچىلىرى كۇلۇبى قۇرۇلغان، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلانغان، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلغان، ئىشچىلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارەم بېرىشتە كۆپرەك كۆمۈر قېزىشقا رىغبەتلەندۈرۈلگەن.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) «شەرقىي شىنجاڭ كۆمۈر كان ھەسسىدارلىق چەكلىك شىركىتى» قۇرۇلۇپ، 5000 يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ توپلىنىپ، دۆڭگاتېل، سۇ چىقىرىش ماشىنىسى قاتارلىق ئۇسكۇنىلەر سېتىۋېلىنغان. 1949 - يىلى «شەرقىي شىنجاڭ شىركىتى» ۋەيران بولۇشقا يۈزلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئۇششاق خوجايىنلار باشقۇرغان 10 نەچچە خاك بولۇپ، ئۇلارنىڭ كاپىتالى چەكلىك بولغانلىقتىن، ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ناھايىتى كىچىك ئىدى، يىلىغا تەخمىنەن 1200 نەچچە تونىنا كۆمۈر قېزىلاتتى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالىي مەھكىمىسى، «شەرقىي شىنجاڭ شىركىتى» نى 1950 - يىلى ئىجارىگە ئېلىپ، 1951 - يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىنى يولغا قويۇپ، «شىنشىڭ كۆمۈر كان ھەسسىدارلىق شىركىتى» نى قۇردى. 1953 - يىلى سودا پايلىرىنىڭ دەسمايىسى بىلەن ئۆسۈمى قايتۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ شىركەت يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئايلاندى، يىللىق مەھسۇلاتى تەخمىنەن 600 تونىنغا يەتتى.

1958 - يىلى قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسى قۇرۇلدى، تارانچى كۆمۈر كېنى كان ئىشلىرى ئىدارىسىغا قوشۇۋېتىلدى، دۆلەت مەبلەغ سېلىپ ئۈسكۈنىلەرنى يېڭىلاپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتتى، لايىھىدىكى يىللىق كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 300 مىڭ تونىغا يەتتى. 1962 - يىل 2 - ئايدا تارانچى ئۈستى ئوچۇق كۆمۈر كېنى قۇرۇلۇپ، 1970 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، لايىھىدىكى يىللىق كۆمۈر ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 1 مىليون 500 مىڭ تونىغا يەتتى. كان ئىشلىرى ئىدارىسى قارىمىقىدا يەنە ئېلېكتر ئىستانسىسى، خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى قاتارلىق كارخانىلار قۇرۇلدى ۋە بەزى مۇلازىمەت خاراكتېرلىك كەسىپلەر يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلى كان رايونىنىڭ ئاھالىسى 36 مىڭ كىشىدىن ئېشىپ، دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە كۆمۈر شەھىرى شەكىللەندى.

ناھىيە باشقۇرۇشىدىكى كۆمۈر كانلار 1958 - يىلدىن باشلاپ قۇرۇلدى، تارانچى دىكى شاۋخۇاڭشەندە ئىككىلا يەرلىك خاڭ بولۇپ، كۆمۈر يەرلىك ئۈسۈلدا قېزىلاتتى. 1964 - يىلى ئۇلار ئۈستى ئوچۇق كۆمۈر كانىغا يول بېرىش يۇزىسىدىن تاش كەمسەرگە كۆچۈپ كەلدى. 1965 - يىل 1 - ئايدا 1 - نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ قۇرۇلۇشى پىلانلىنىپ، كېيىنكى يىلى 9 - ئايدا ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، يىللىق كۆمۈر مەھسۇلاتى 30 - 40 مىڭ تونىغا يەتتى. 1979 - يىلى ئىككىنچى نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ قۇرۇلۇشى پىلانلاندى، 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە 700 مىڭ يۇەندىن ئارتۇق مەبلەغ سېلىنغان بولسىمۇ، تېخى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلمىدى. 1983 - يىلى 2 - نومۇرلۇق قۇدۇقنىڭ قۇرۇلۇشى داۋاملىق ئېلىپ بېرىلىش بىلەن بىللە، 1 - نومۇرلۇق قۇدۇقتا داۋاملىق كۆمۈر قېزىلىپ، 30 مىڭ تونىنىدىن ئارتۇق كۆمۈر ئېلىندى، مەھسۇلات قىممىتى 430 مىڭ يۇەندىن ئېشىپ كەتتى. ناھىيىلىك كۆمۈر كان يېڭى قۇرۇلغاندا، كۆمۈر يەرلىك ئۈسۈلدا قېزىلاتتى، كېيىن ھەر يىلى قېزىش، توشۇش، شامال بېرىش، يۇقىرىغا تارتىش ماشىنا - ئۈسكۈنىلىرى سەپلىنىپ، 1983 - يىلغا بارغاندا، ئىشلەپچىقىرىش جەريانى ئاساسىي جەھەتتىن ماشىنلاشتۇرۇلۇپ بولدى، ئىشچىلارنىڭ ئەمگەك شارائىتىمۇ زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچىسى 244 كە، ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، بالا - چاقىلىرىنى قوشقاندا، ئادەم سانى 689 غا يەتتى، بىر پەرزەنتلەر باشلانغۇچ مەكتىپى بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ قۇرۇلدى.

§2. ۋولفرام كانى

جەمئىي ئۇچ ۋولفرام كانى بار، بۇنىڭ ئىككىسى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە، بىرسى كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدە. بالدۇرراق قۇرۇلغىنى قويلۇق ۋولفرام كانى بولۇپ، 1975 - يىلى قۇرۇلغان. شىڭشىگشيا ۋولفرام كانى ئەڭ كېيىن، يەنى 1982 - يىلى قۇرۇلغان. ۋولفرام كانلىرىدا 1980 - يىلى جەمئىي 11.5 تونىنا ۋولفرام رۇدىسى ئېلىندى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 97 مىڭ 800 يۇەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى

71 گە يەتتى. 1982 - يىلى جەمئىي 27.75 تونىنا ژولفرام رۇدىسى ئېلىندى، ئومۇ- مىي مەھسۇلات قىممىتى 305 مىلىك يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 118 گە يەتتى. 1983 - يىلى جەمئىي 37.8 تونىنا ژولفرام رۇدىسى ئېلىندى، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 357 مىلىك 300 يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 107 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە شىڭشىڭشيا ژولفرام كانىنىڭ مەھسۇلاتى 26 تونىنغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 247 مىلىك يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 56 گە يەتتى.

§3. كۆل تۇزى

ناھىيە تەۋەسىدە تۇز بايلىقى مول. تاغ دەۋرىدە تۇزۇلگەن «شاجۇ - ئېۋىرغول ئايماقلىرىنىڭ زېمىن تەزكىرىسى» نىڭ پارچىلىرىدا ئېۋىرغول ئايمىقىنىڭ 60 چاقىرىم جە- نۇبىدىكى تۇز كۆلچەكلىرى توغرىسىدا «قۇملۇقتا سۇ بولمىسىمۇ قۇرۇق يەردىن تۇز چىقىۋېرىدۇ، تۇزنىڭ يىغىلغان ۋاقتى بىر ئايغا يەتسە، تۇزنىڭ تەمى تاتلىق بولۇپ قالىدۇ، بىر ئايغا يەتمىسە، ئاچچىق بولىدۇ، ئۇزاق يىغىلىپ كەتكەنلىرىنى ئېلىۋەرسىمۇ تۇگىمەيدۇ» دېگەن خاتىرىلەر بار. يەتتەقۇدۇق كۆل تۇزى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئېلىنىشقا باشلىغان، لېكىن قاتناش بىئەپ بولغاچقا مەھسۇلات مىقدارى چەكلىمىگە ئۇچرىغان. يەرلىك ئاممىنىڭ تولىسى بۇغاز چۆلىدىن تۇز قېزىۋېلىپ ئۆزلىرى ئىشلىتىدۇ، ئاز بىر قىسمىنى شەھەرگە ئەكىلىپ ساتىدۇ، باھاسى ئەرزان.

1962 - يىلى لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈر يولىدا قاتناش باشلانغاندىن كېيىن يەتتەقۇ- دۇق كۆل تۇزىنى تولۇق ئېچىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى نەچچە ئون مىڭ تونىنغا يېتىپ، مۇتلەق كۆپ قىسمى ئىچكىرىگە ئاپىرىپ سېتىلىدىغان بولدى. 1976 - يىلى ۋىلايەتلىك يەتتەقۇدۇق تۇز - خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى قۇرۇلغاندى، 1983 - يىلى يىللىق تۇز مەھسۇلاتى 120 مىڭ تونىنغا يەتتى.

ناھىيىگە قارايدىغان شەرقىي تۇز كۆل تۇز مەيدانى شىمالدا يامانسۇ تۆمۈر كې- نىغا 48 كىلومېتر، شەرقتە لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىنىڭ تىيەنخۇ ۋوگزالىغا 52 كى- لومېتر كېلىدۇ، كان رايونىنىڭ دائىرىسى تەخمىنەن 10 كۋادرات كىلومېتر كېلىدۇ. شەرقىي تۇز كۆلدە توختام سۇ يوق، بىر مېتر يەر ئاستىدا ئاز مىقداردا شاكىراپ سۇ بار، ئۈستىدە قۇمدىن باشقا ھېچنېمە يوق. تۇز قاتلىمىنىڭ قېلىن جايلىرى ئىككى مېتردىن ئاشىدۇ، نېپىز جايلىرى 20 سانتىمېتر ئۆچۈرىلىدە كېلىدۇ. قىدىرىپ تەك- شۈرۈشتىن ئېلىنغان ھېسابقا قارىغاندا، تۇزنىڭ زاپاس مىقدارى تەخمىنەن 37 مىل- يون 200 مىڭ تونىنا بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەلا سۈپەتلىك تۇز 10 مىليون تونىن- دىن ئاشىدىكەن.

ناھىيىلىك تۇز مەيدانىنى قۇرۇش تەييارلىقى 1976 - يىلى يول ياساش، كۆل قېزىش، قۇدۇق كولاش قاتارلىق قۇرۇلۇشلارغا 680 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىش بىلەن

باشلىنىپ، 1977 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلگەنىدى. 1983 - يىلغىچە 42 مىڭ تونىنا تۆز ئىشلەپچىقىرىلىدى، بۇنىڭ 30 مىڭ تونىسى ئىچكى ئېھتىياجغا يۆتكەپ بېرىلدى.

§4. تەبىئىي شۇلتا ۋە شور

ناھىيە تەۋەسىدە تەبىئىي شۇلتا ۋە شور بايلىقى مول، 1958 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى ھەرقايسى خەلق كۆشىلىرى كۆچ ئۈيۇشتۇرۇپ كۆپلەپ قازغان، كېيىن سۈپىتى مۇقىم بولمىغاچقا ۋە سېتىش يوللىرى راۋان بولمىغاچقا بەزىدە توختاپ قالغانىدى. 1983 - يىلى تەبىئىي شۇلتىنى، ئاساسەن، بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىنىڭ بەزى ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى ئىشلەپچىقاردى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 30 مىڭ تونىنا ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، مەھسۇلات قىممىتى تەخمىنەن 750 مىڭ يۈەنىدىن ئاشتى. شور ئىشلەپچىقىرىشقا كەلسەك، ۋىلايەتلىك يەتتەقۇدۇق تۆز خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتىنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 20 مىڭ تونىنا، مەھسۇلات قىممىتى تەخمىنەن 600 مىڭ يۈەنىدىن ئاشقاندىن باشقا، ئاستانە، قارا دۆۋە، يەتتەقۇدۇق گۇڭشېلىرىمۇ ئىشلەپچىقاردى، ئۇلارنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى تەخمىنەن 5000 تونىنغا، مەھسۇلات قىممىتى 150 مىڭ يۈەنگە يەتتى. يەتتەقۇدۇق گۇڭشېسى 1981 - يىلى 550 تونىنا 95% لىك شور ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 50 مىڭ يۈەنگە يەتتى؛ 1982 - يىلى 420 تونىنا ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 33 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى؛ 1983 - يىلى 720 تونىنا ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 56 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§5. باشقا كان مەھسۇلاتلىرى

ناھىيە تەۋەسىدە باشقا كان مەھسۇلاتلىرىدىن ھاك تاش، دولومىت، گەچ قاتارلىقلار بار.

ھاك تاش ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىلاردىن ئاساسلىق مۇنۇ تۆت كارخانا بار: يامانسۇ تۆمۇر كانى قارىمىقىدىكى زاۋۇت، بۇ زاۋۇت 1983 - يىلى 120 مىڭ تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 900 مىڭ يۈەنىدىن ئاشتى؛ يامانسۇ «115» كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 50 مىڭ تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 375 مىڭ يۈەن بولدى؛ تۆمۇرىيول «سىتىيەن» كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 5000 تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 10 مىڭ يۈەن بولدى؛ بۇلۇڭتوغراق گۇڭشېسىنىڭ «سىتىيەن» كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 10 مىڭ تونىنا ھاك تاش تەييارلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 20 مىڭ يۈەن بولدى.

دولومىت ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانىدىن ئىككىسى بار: ۋىلايەتلىك پولات - تۆمۇر زاۋۇتىنىڭ تېيەنخۇ كانى، بۇ كان 1983 - يىلى 9881 تونىنا دولومىت ئىشلەپچىقاردى؛

مەھسۇلات قىممىتى 98 مىڭ يۈەن بولدى؛ بىگىتۈەن «قىزىلىيۇلتۇز» 1-مەيدانىنىڭ تىيەنخۇ كانى، بۇ كان 1983-يىلى 19 مىڭ تونىنا دولومىت ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 197 مىڭ يۈەن بولدى.

گەچ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن، ئاساسەن، گۈڭشې، دۈي كارخانىلىرى شۇغۇللىنىدۇ. قارا دۇۋە گۈڭشېسى 1983-يىلى 2000 تونىنا گەچ ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 50 مىڭ يۈەن بولدى.

II باب خىمىيە سانائىتى

§1. فوسفورلۇق ئوغۇت

ناھىيىلىك فوسفورلۇق ئوغۇت زاۋۇتى ۋىلايەت بويىچە فوسفورلۇق ئوغۇت ئىشلەپچىقىرىدىغان بىردىنبىر كىچىك كارخانا بولۇپ، 1974-يىلى قۇرۇلغان. بۇ يەرنىڭ فوسفور رۇدىلىرىدا فوسفور مىقدارى تۆۋەنرەك (10% چامىسىدا)، ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۇنەر-سەنئەت جەھەتتە ئارقىدا قالغان، مەھسۇلاتنىڭ بازىرى كاسات بولغاچقا، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى ئاران 500 تونىنىدىن ئاشاتتى. 1977-يىلدىن كېيىن، كارخانا تېخنىكا جەھەتتىن ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، رۇدا پارچىلاش، ئۇۋۇتۇش، ئارىلاشتۇرۇش-قوچۇش، قېتىشتۇرۇشتىن تارتىپ مەھسۇلات پۈتكەنگە قەدەر زىنچ ماسلاشقان ئىشلەپچىقىرىشنى ئاساسەن ئىشقا ئاشۇرۇپ، يىللىق مەھسۇلات مىقدارىنى 1000 تونىنا ئەتراپىغا يەتكۈزگەنىدى. لېكىن تەييارلانغان مەھسۇلاتتا فوسفور مىقدارى ئاران 5% ئۆپچۆرىسىدە بولغاچقا، مەھسۇلات يەنىلا كاساتچىلىققا ئۇچراپ، كارخانا يىلمۇ يىل زىيان تارتتى، 1980-يىلىغا كەلگەندە تارتقان زىيان جەمئىي 530 نەچچە مىڭ يۈەنگە يەتتى.

1981-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خىمىيە سانائىتى ئىدارىسىنىڭ مەدەت بېرىشى بىلەن يۇنىنەندىن سۇپەتلىك فوسفور رۇدىسى (فوسفور مىقدارى 40% — 30) كىرگۈزۈلدى، فوسفور زاۋۇتىنىڭ مەھسۇلاتى دۆلەتنىڭ 4-دەرىجىلىك مەھسۇلاتى (ئۇنۇملۇك فوسفور 12% تىن يۇقىرى) ئۆلچىمىگە يېتىپ بازار تاپتى ۋە شۇ يىللا زىيانىنى پايدىغا ئايلاندۇردى. 1983-يىلى كارخانىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق مەھسۇلات مىقدارى 10 مىڭ تونىلىق ئۆتكەلدىن ئۆتتى، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 340 مىڭ يۈەن پايدا ئېلىندى.

1983-يىلنىڭ ئاخىرىدا، زاۋۇت بويىچە ئىشچى-خىزمەتچى 127 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى خادىم 16 نەپەر.

§2. ناتىرىي سۇلفىد

ناھىيە تەۋەسىدە ناتىرىي سۇلفىدنى ئەرداۋخۇ قىزىلىيۇلتۇز خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى يىلىغا 8000 – 9000 تونىنا ئىشلەپچىقارغاندىن باشقا، ناھىيىگە قاراشلىق كۆكشې، دۇيلەرنىڭ كارخانىلىرىمۇ ئاز تولا ئىشلەپچىقىرىدۇ، ئاستانە خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى 1979 – يىلى 487 تونىنا، 1980 – يىلى 53 تونىنا ئىشلەپچىقاردى.

III باب بىناكارلىق-قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرى

§1. سېمونت ۋە سېمونت بۇيۇملىرى

ناھىيە تەۋەسىدە، ئاساسەن، ۋىلايەتلىك سېمونت زاۋۇتى، تۆمۈرىيول سېمونت زاۋۇتى، بىكىتۈەننىڭ «قىزىلىيۇلتۇز» سېمونت زاۋۇتى سېمونت ئىشلەپچىقىرىدۇ، يىللىق مەھسۇلاتى تەخمىنەن 40 — 50 مىڭ تونىنغا يېتىدۇ.

ناھىيە قارىمىقىدىكى سېمونت ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇت ئىككىلا بولۇپ، كۆكشې باشقۇرغان سانائەتكە كىرىدۇ. ئاستانە سېمونت زاۋۇتى 1976 – يىلى قۇرۇلغان، دەسلەپتە ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي – ناچار بولۇپ، ئىشلەپچىقارغان سېمونتلىرىنىڭ سۈپىتى ناچار ئىدى، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلەتتى. بىرنەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق، بۇ زاۋۇتنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ۋە ھۈنەر – سەنئەت سەۋىيىسى ئۆستى، مەھسۇلات مىقدارى ئاشتى، سۈپىتىمۇ ئۆستى، شۇڭا 1980 – يىللارنىڭ دەسلىپىدە بۇ زاۋۇتنىڭ سېمونتى ناھىيىنىڭ ئىچى – تېشىدا كۆپلەپ سېتىلدى. زاۋۇت قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1983 – يىلنىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 24 مىڭ تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقاردى، بۇنىڭ 5300 تونىنسى 1983 – يىلى ئىشلەپچىقىرىلىپ، مەھسۇلات قىممىتى 540 مىڭ يۈەنگە يەتكۈزۈلۈپ، 76 مىڭ يۈەن پايدا ئېلىندى، يىل ئاخىرىدا ئىشچى – خىزمەتچىسى 85 كىشىگە يەتتى.

پالۋانتۇر گۆكشېسىنىڭ سېمونت زاۋۇتى تېخىمۇ كىچىك، ئۇ، 1978 – يىلى قۇرۇلۇپ، 1983 – يىلغىچە جەمئىي 2200 نەچچە تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقاردى، يىللىق ئوتتۇرىچە مەھسۇلاتى 440 تونىنغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 126 مىڭ يۈەنگە يەتتى، يىللىق ئوتتۇرىچە مەھسۇلات قىممىتى 25 مىڭ يۈەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 – يىلى 430 تونىنا سېمونت ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 21 مىڭ يۈەن بولدى، يىل ئاخىرىدا ئىشچى – خىزمەتچىسى 21 گە يەتتى.

ناھىيە تەۋەسىدە سېمونت بۇيۇملىرى ئىشلەيدىغان زاۋۇتلار مۇنۇلار: تۆمۈر يول مىنىستىرلىكىگە قارايدىغان قۇمۇل كۆۋرۈك زاۋۇتى، بۇ زاۋۇت، ئاساسەن، سېمونت سىم تاناب تۈۋرۈكى، سېمونت كۆۋرۈك ۋە سېمونت شپال ئىشلەيدۇ؛ ۋىلايەتلىك بىناكار-

لىق شىركىتى سېمونت قۇرۇلما زاۋۇتى، بۇ زاۋۇت، ئاساسەن، بىنالارنىڭ سېمونت قۇ-رۇلمىلىرىنى ئىشلەيدۇ؛ ناھىيىلىك سۇ ئىنشائاتى بۇيۇملىرى زاۋۇتى، بۇ زاۋۇت ئەسلىدە ۋىلايەتلىك سۇ-ئېلېكتر ئىدارىسىگە قارايتتى، ئاساسەن قۇدۇق قېزىشتا ئىش-لىتىلىدىغان سۇزگۈچ تۇرۇبا ۋە ئېلېكتر سىمى تۇۋرۇكى ئىشلەيتتى. 1976-يىلى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، 1983-يىلىغىچە جەمئىي 2595 دانە سىم تاناب تۇۋرۇكى، 16 مىڭ 905 سۇزگۈچ تۇرۇبا ۋە 968 كۇبىمېتر باشقا سېمونت بۇيۇم ئىشلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983-يىلى 3550 مېتر سۇزگۈچ تۇرۇبا، 554 كۇبىمېتر باشقا سېمونت بۇيۇم ئىشلىدى، مەھسۇلات قىممىتى 195 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. 1983-يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئىشچى-خىزمەتچىسى 108 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى خادىم 14 نەپەر.

§2. خىش

ئازادلىقتىن ئىلگىرى قۇمۇلدا خىش ناھايىتى ئاز پىشۇرۇلاتتى. مەلۇماتلارغا قا-رىغاندا، مىنگو يىللىرىدا ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ خوجانچىلىققا كىرىشكەن بەشلا ئائىلە بولغان، ۋاقى گۇاڭگاۋ، ۋاقى مىڭلىياڭلارنىڭ تىجارەت باشلىغان ۋاقتى سەل بالدۇر (1937-يىلى ئۆپچۆرىسىدە) بولۇپ، مەھسۇلات مىقدارى پۈتۈنلەي ئېھتىياجغا قاراپ بەلگىلەنگەن.

1956-يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغان چاغدا، خوجانلار پۈتۈنلەي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىغا ئايلاندۇرۇلدى. ۋىلايەتلىك بىناكارلىق شىر-كىتى قارىمىقىدىكى خىش زاۋۇتى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ خىش كارخانىسى بولۇپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 10 مىليون دانىدىن ئاشىدۇ.

ناھىيە قارىمىقىدىكى خىش زاۋۇتلىرىنىڭ تولىسى پارتىيە 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن گۈلشې-دۆيلەر تەرىپىدىن قۇرۇلدى. ئاساسلىق تۆت كارخانا بار: پالۋانتۇر بىرلەشمە خىش زاۋۇتى، شەھەر ئىچى خىش زاۋۇتى، ئاستانە خىش زاۋۇتى ۋە بۇلۇڭتوغراق خىش زاۋۇتى. بۇ كارخانىلار 1979-يىلدىن 1983-يىلىغىچە جەمئىي 34 مىليون 400 مىڭ قىزىل خىش ئىشلەپچىقاردى، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىل-يون 659 مىڭ 200 يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983-يىلى 9 مىليون 360 مىڭ قىزىل خىش ئىشلەپچىقىرىلدى، مەھسۇلات قىممىتى 509 مىڭ يۈەن بولدى. پالۋانتۇر گۈلشېسىنىڭ بىرلەشمە خىش زاۋۇتى گۈلشې-دۆي باشقۇرغان خىش زاۋۇت-لىرى ئىچىدە كۆلىمى ھەممىدىن چوڭ، مەھسۇلات قىممىتى، مەھسۇلات مىقدارى ھەم-مىدىن كۆپ كارخانا بولۇپ، 1983-يىلى ئىشچى-خىزمەتچىسى 157 گە يەتتى، 8 مىليون 500 مىڭ قىزىل خىش ئىشلەپچىقاردى، بۇ ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خىش مەھسۇلاتىنىڭ 90.8 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ، مەھسۇلات قىممىتى 370

مىلك يۈەن بولۇپ، ناھىيە بويىچە يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ 72.7 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

§3. تاش ماتېرىياللىرى

ناھىيە تەۋەسىدە تاش ماتېرىياللىرى قازىدىغان ئاساسلىق كارخانىلاردىن بىكتۇەن قارىمىقىدىكى ساقا مەرمەر كانى، ۋىلايەتكە قاراشلىق «706» سىلىكون دېئوكسىد كانى، تۆمۈرىول سىستېمىسىدىكى جەنۇبىيا تاش مەيدانى، شۇنىڭدەك ناھىيىگە قاراشلىق تيانشان تاش مەيدانى، يەنە تەۋدۇق كۆارتس تاش كانى قاتارلىقلار بار.

تيانشان گۈشۈي كۆشۈتى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى مول تاش ماتېرىيالى بايلىقىغا ئىگە، تاش مەيدانىمۇ قۇمۇل-بارىكۆل تاشيولىغا يېقىن بولۇپ، قاتناش ئەپلىك. 1980-يىلىدىن بۇيان كۆشۈتى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى تاش مەيدانى قۇرۇپ، ئۇچ يىل ىدا جەمئىي 27 مىلك كۇبىمېتر ياپىلاق تاش قازدى، مەھسۇلات قىممىتى 148 مىلك يۈەنگە يەتتى. كوللېكتىپمۇ، شەخسمۇ ئومۇميۈزلۈك پايدىغا ئېرىشتى.

يەتتەقۇدۇق گۈشىپسى 1982-يىلى كۆارتس تاش كانى ئېچىشقا كىرىشىپ، 1983-يىلىغا قەدەر جەمئىي 4835 تونىنا كۆارتس تاش قازدى، مەھسۇلات قىممىتى 72 مىلك 500 يۈەنگە يەتتى.

IV باب يېمەك-ئىچمەك، تاماكا

§1. ئۇن تارتىش

قۇمۇلدا ئازادلىققىتىن ئىلگىرى ماشىنىدا ئۇن تارتىش سانائىتى يوق ئىدى، دېھقانلار، ئاھالىلەر، ھەربىيلەر شۇنىڭدەك يولۇچىلار، سودىگەرلەرگە كېرەكلىك ئۇن پۈتۈنلەي شەخسىلەرنىڭ تۇگمەنلىرىدە تارتىلاتتى. تۇگمەن سۇ تۇگمىنى، قۇرۇق تۇگمەن دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. 30-يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 8-تۇەنى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇن بىلەن تەمىنلەش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شەھەر ئىچىنىڭ جەنۇبىغا چوڭ تېپلىق بىر سۇ تۇگمىنى قۇرغانىدى. كىشىلەر ئۇنى «ئوروس تۇگمىنى» دەپ ئاتىشاتتى. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىنگۇ يىللىرىدا قۇمۇل شەھىرىدە 47 سۇ تۇگمىنى ۋە قۇرۇق تۇگمەن بولغان. كوناشەھەرنىڭ ناھىيە ئارقا كوچىسىدىكى سۇلۇق ئائىلىسىنىڭ تۇگمىنى چىلىك سۇلالىسى جياچىڭنىڭ 9-يىلى (1804-يىلى) ئىش باشلىغان بولۇپ، 1949-يىلى توختىتىلغانغا قەدەر 145 يىل داۋام قىلغان. «ئىتتىپاق» كوچىسىدىكى مۇ ئائىلىسىنىڭ تۇگمىنى چىلىك سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ 31-يىلى (1905-يىلى) ئىش باشلىغان بولۇپ، 1956-يىلى

ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلارنىڭ شەھەرنىكچىلىكى يولغا قويۇلغانغا قەدەر 51 يىل داۋام قىلغان.

1953 - يىلى 16 - ئاي قۇرغان «قىزىلىيۇلتۇز» ئون زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئون زاۋۇتى يوق تارىخقا خاتىمە بېرىلدى. ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى شەھەر - يېزا خەلقىنىڭ كۈندىن كۈنگە ئېشىپ بېرىۋاتقان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، 1959 - يىلى يەنە ۋىلايەتلىك ئون زاۋۇتىنى قۇردى، ئۇنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى 15 مىڭ تونىنا ئۆلچەملىك ئون تارتىش سەۋىيىسىگە يەتتى. بىكتۇەننىڭ «قىزىلىيۇلتۇز» ئون زاۋۇتى 1957 - يىلى ۋىلايەتلىك ئون زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلدى. ۋىلايەتلىك ئون زاۋۇتى، ئاساسەن، شەھەرنى ۋە بىر قىسىم گۈڭشې - دۆيلەرنى ئون بىلەن تەمىنلەشنى ئۈستىگە ئالدى.

بۇلاردىن باشقا، يەنە بىرمۇنچە يەردە گۈڭشې - دۆيلەرنىڭ قارىمىقىدا كىچىك تىپتىكى ئون تارتىش كارخانىلىرى بار، ئۇلار، ئاساسەن، شۇ يەردىكى ئاھالىنى ئون بىلەن تەمىنلەيدۇ. 1982 - يىلى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى بىر كىچىك ئون زاۋۇتى قۇرغاندى، 1983 - يىلى 650 تونىنا ئون تارتتى.

§2. ياغ تارتىش

ئازادلىقتىن ئىلگىرى شەھەر ۋە يېزىلاردا جۇۋازخانىلار بار ئىدى، بازار ئىچىدىكى «سەنيۇخاۋ» جۇۋازخانىسى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى شۇنداق جۇۋازخانىلارنىڭ بىرى، قوشۇمچە جۇۋازخانا ئاچقان سودا - سانائەتچىلەردىنمۇ بىرنەچچىسى بار ئىدى، مەسىلەن: «تىيەنچېڭدې» دورىخانىسى ئەنە شۇنداقلارنىڭ بىرى.

ئازادلىقتىن كېيىن «قىزىلىيۇلتۇز» ئون زاۋۇتى ئون تارتقاندىن باشقا، ياغ تارتىش بىلەنمۇ شۇغۇللانغان. 1956 - يىلى «سەنيۇخاۋ» جۇۋازخانىسىدا ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكى يولغا قويۇلۇپ، جۇۋازخانا ياغ شىركىتىنىڭقارىمىقىغائۆتۈپ، 1959 - يىلى ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ياغ زاۋۇتىغا ئايلانغان، ئۇنىڭ 60 تېپلىق 12 ياغ تارتىش ماشىنىسى بولۇپ، كۈنىگە 4.5 تونناياغ چىقىرالايتتى. بۇزاۋۇت 1968 - يىلى 95 تېپلىق بىر ياغ تارتىش ماشىنىسى سېتىۋېلىپ، كۈنىگە بەش تونىنا ياغ تارتالايدىغان سەۋىيىگە يەتتى، لېكىن خام ئەشيا يېتىشمەسلىكى تۈپەيلىدىن، ئۇتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئاران 200 تونىنا ياغ تارتىپ كەلدى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېلىرى باشقۇرغان زاۋۇتلارنىڭ قارىمىقىدا ياغ تارتىش سېخلىرى قۇرۇلغاندى، لېكىن خام ئەشيا كاپالەتكە ئىگە بولمىغاچقا، مەھسۇلات مىقدارى مۇقىم بولماي كەلدى.

§3. تېتىتقۇلار

ناھىيە تەۋەسىدە تېتىتقۇ ئىشلەپچىقىرىشتا جياڭيۇ، ئاچچىقسۇ، تۇز ئاساس قىلىنىدۇ. جياڭيۇ، ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىشتا ۋىلايەتلىك كۆكتات شىركىتى قارىمىقىدىكى جياڭيۇ زاۋۇتى ئاساسلىق زاۋۇت بولۇپ، شەھەر ئىچى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى گۈڭشې، زاۋۇت -

كانلارغا كېرەكلىك جياڭيۇ، ئاچچىقسۇلارنىڭ تولىسىنى مۇشۇ زاۋۇت تەمىنلەيدۇ. ناھەيمىگە قاراشلىق جياڭسيۇ، ئاچچىقسۇ زاۋۇتلىرىنىڭ تولىسى كىچىك تىپتىكى كارخانىلار بولۇپ، ئۇلار ۋىلايەتلىك جياڭيۇ زاۋۇتىنىڭ تولۇقلانمىسى، بۇنىڭغا، ئاساسەن، مۇنۇ مۇرۇنلار كىرىدۇ: ناھەيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ قارىمىقىدىكى جياڭيۇ - ئاچچىقسۇ زاۋۇتى يىلىغا 200 — 300 تونىنا جياڭيۇ، 100 تونىنىدىن كۆپرەك ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ؛ پالۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق قاتارلىق گۈڭشىلار باشقۇرغان ئۇنۇمۇبرسال زاۋۇتلارمۇ ئازراق جياڭيۇ ۋە ئاچچىقسۇ ئىشلەپچىقىرىدۇ.

ئاساسەن مۇنۇ ئىككى كارخانا يودلۇق تۇز ئىشلەپچىقىرىدۇ: بىرى، ۋىلايەتلىك يەتتەقۇدۇق تۇز - خىمىيە سانائىتى باش زاۋۇتى، بىرى، ناھەيىلىك تۇز زاۋۇتىنىڭ يېمەكلىك تۇز پىشىشقىلاپ ئىشلەش سېخى. ناھەيىلىك تۇز زاۋۇتىنىڭ يودلۇق تۇز ئىشلەپچىقىرىشى 1976 - يىلى باشلانغان، ئەسلى تۇز شەرقىي تۇز كۆلىدىن چىقىدۇ، تاللاش، ئۈۋۈتۇش، يود قوشۇش، قاچىلاشلاردىن كېيىن، شۇ يەرنىڭ بازار ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن بازارغا سېلىنىدۇ. 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە جەمئىي 1700 تونىنىدىن كۆپرەك يودلۇق تۇز ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 500 تونىنىدىن كۆپرەك ئىشلەپچىقىرىلدى. بۇ زاۋۇتتا، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئىشچى - خىزمەتچى 56 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشقۇرغۇچى خادىم يەتتە نەپەر.

§4. ئاق ھاراق

1968 - يىلى قۇرۇلۇپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلگەن ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ھاراق زاۋۇتى ناھىيە تەۋەسىدە بىردىنبىر مەخسۇس ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىدىغان كارخانا بولۇپ، يىلىغا 200 — 300 تونىنا قۇمۇل ئاق ھارىقى، قۇمۇل داچۇ ھارىقى ۋە سۈپەتلىك داچۇ ھارىقى ئىشلەپچىقىرىدۇ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 200 — 300 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. بۇ زاۋۇت 1979 - يىلى ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق - بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر، ئاستانە گۈڭشىلىرىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال زاۋۇتلىرىدىمۇ ئازراق ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىلىدۇ، لېكىن مەھسۇلات مىقدارى مۇقىم ئەمەس. 1983 - يىلى جەمئىي 19.6 تونىنا ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىلدى.

§5. موخوركا

ناھەيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ موخوركا زاۋۇتى 1966 - يىلى ئاستاندا قۇرۇلغان، يىلىغا قول بىلەن 5 - 6 تونىنا موخوركا ئىشلەپچىقىراتتى، 1971 - يىلى 7 -8 تونىنا ئىشلەپچىقىرالايدىغان بولدى. زاۋۇت 1977 - يىلى كېڭەيتىلدى، 1980 - يىلى 1 - ئايدا دايىكخانىغا كۆچۈرۈلدى. بۇ زاۋۇتنىڭ ئۇسكۇنىلىرى يېڭىلىنىپ ئۆزگەرتىلـ

گەندىن كېيىن، قول بىلەن ئىشلەشتىن ماشىنا بىلەن ئىشلەشكە ئۆتىتى، بۇنىڭ بىلەن يىللىق مەھسۇلاتى 100 تونىنىغا يېتىدىغان بولدى. لېكىن بازار كاسات بولغاچقا، يىلىغا ئاران 15 — 20 تونىنلا سېتىلىدۇ. يېزا ئاھالىسى ئۆزلىرى چېكىدىغان موخور-كىنى، ئاساسەن، ئۆزلىرى تېرىغان تاماكىدىن ياسىۋالىدۇ.

V باب تېرە، چەم - خۇرۇم ۋە ئۇنىڭدىن ئىشلەنگەن بۇيۇملار

§1. تېرە بۇيۇملار

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئاساسەن، يەكىكە قول سانائەتچىلەرلا تېرە بۇيۇملىرى ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شوغۇللىناتتى. 1956 - يىلى قول سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلۈپ، يەكىكە قول سانائەتچىلەر تېرە بۇيۇملار كوپېراتىپىغا ئۇيۇشتۇرۇلدى. 1958 - يىلى تېرە بۇيۇملار كوپېراتىپى يەرلىك دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانا بولغان ناھىيىلىك مويكىغا ئايلاندۇرۇلدى، پىچىپ تەييارلانغان ئۆڭ جۈۋا ۋە تاشلىق جۈۋا بۇ مويكىنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولدى. تېرە بۇيۇملار ئىشلەپچىقىرىشى كۆپ يىللاردىن بۇيان، ئاساسەن، قول مەشغۇلاتى بىلەن بولۇپ كەلگەن، ئەمگەك سىجىللىقى ناھايىتى ئېغىر ھەم ھۇنەر - سەنئەت جەھەتتە قالاق بولغاچقا، مەھسۇلات مىقدارىغا ۋە سۈپىتىگە تەسىر يەتكەن. 70 - يىللاردىن بۇيان مويكا يىلىمۇ يىل بەزى ماشىنلارنى، مەسىلەن: تېرە تەكشىلەش ماشىنىسى، يۇڭ قىرقىش ماشىنىسى، پارقىرىتىش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ماشىنلاشتۇردى ۋە يېرىم ماشىنىلاشتۇردى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3870.8 دىن جەمئى 30 مىڭ 967 تاشلىق جۈۋا ۋە پىچىپ تەييارلانغان ئۆڭ جۈۋا ئىشلەندى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئىشلەنگىنى 4850 پارچە.

ناھىيە تەۋەسىدە يەنە ۋىلايەتلىك «قىزىلىيۇلتۇز» خۇرۇم زاۋۇتىمۇ جۈۋا ئىشلەپچىقىرىدۇ.

§2. چەم-خۇرۇم بۇيۇملار

چەم - خۇرۇم بۇيۇملار، ئاساسەن، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدا ئىشلىتىلىدىغان جابدۇقلارغا قارىتىلغان. يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇلۇشى ئارقىسىدا، ئىشلىنىدىغان جابدۇقلار يىلسايىن ئازىيىپ بارىدى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 378.4 تىن جەمئىي 3027 جابدۇق ئىشلەندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئىشلەنگىنى 182. جابدۇق ناھىيىلىك مويكىنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتى.

ئۇنىڭدىن باشقا، ئايلىق كىيىم كوپىراتىپى ھەر يىلى ئاز مىقدارىدا ئايلىق كىيىم ئىشلىدى، 1975 - يىلى 1009 جۈپ، 1976 - يىلى 944 جۈپ ئايلىق كىيىم ئىشلىدى. بۇ كوپىراتىپ 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§3. يۇڭ بۇيۇملار

كىگىز بىلەن پىممۇ قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئەنئەنىۋى قول سانائەت مەھسۇلاتى. خام ئەشيا مول، ئىش تەرتىپى بىر قەدەر ئاددىي بولغاچقا، شەھەر - يېزىلاردىكى بىر مۇنچە كىشى كىگىز ۋە پىما ئېتىشنى بىلىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، دېھقان - چارۋىچىلىرى ئەتكەن تېكىمەت ئالاھىدە خۇسۇسىيەتكە ئىگە. كىگىز، پىمائېتىشنىڭ ئىش تەرتىپى، ئومۇمەن، مۇنداق: يۇڭ ئېتىپ تەييارلىنىدۇ، ئاندىن چىغ ئۇستىگە يېيىتىلىدۇ، پىشۇرۇلىدۇ، قۇرۇتۇلىدۇ. 50 - يىللاردىن 60 - يىللارنىڭ باشلىرىغىچە پىما ۋە چوسۇنكا بۇ يەردە قىشنى چىقىرىشتىكى مۇھىم ئايلىق كىيىم ئىدى، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىستېمال ئادىتىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا، پىما ۋە چوسۇنكا كىيىدىغان ئىش ناھايىتى ئازىيىپ كەتتى. كىگىز بولسا ئىزچىل تۇرده مويكىنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولۇپ، يىللىق مەھسۇلاتى 10 مىڭ پارچىدىن يۇقىرى بولۇپ كەلدى. كىگىز ئېتىشمۇ ئەڭ سىجىللىقى ناھايىتى ئېغىر، ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن ئىش ئىدى. 70 - يىللاردىن كېيىن سېتىۋېلىنغان يۇڭ ئېتىش ماشىنىسى، يېيىتىش ماشىنىسى، كىگىز يۇيۇش ماشىنىسى قاتارلىقلار ئىشچىلارنى ئېغىر جىسمانىي ئەمگەكتىن ئازادلىققا چىقاردى، مەھسۇلات سۈپىتىمۇ، مىقدارىمۇ ئۆستى. 1976 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 10 مىڭ 544.6 پارچىدىن جەمئىي 84 مىڭ 357 پارچە ھەر خىل ئۆلچەمدىكى كىگىز ئېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئېتىلگەن ھەر خىل ئۆلچەمدىكى كىگىز 15 مىڭ 775 پارچە.

VI باب تىككۈچىلىك

§1. كىيىم-كېچەك تىكىش

قۇمۇلدا مىنگۇنىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) لا تىككۈچىلىك دۇكىنى بار ئىدى. 20 - ۋە 30 - يىللاردا يەنە بىر تۇركۈم تىككۈچىلىك دۇكانلىرى ئارقا - ئارقىدىن ئېچىلىپ، ئازادلىققا قەدەر، قۇمۇل شەھىرىدىكى تىككۈچىلىك كارخانىسى 16 گە يەتكەن. بۇ دۇكانلار، ئاساسەن، تۇرلۇك رەختلەردىن كىيىم - كېچەك تىكەتتى. 1956 - يىلى شەھەردىكى يەككە تىككۈچىلەرنىڭ ھەممىسى تىككۈچىلىك كوپىراتىپىغا كىردى، 1963 - يىلى 2 - تىككۈچىلىك كوپىراتىپى قۇرۇلدى، 1976 - يىلى ئىككىسى بىرلە-

شپ بىر كوپىراتسپ بولدى. تىككۇچىلىك كوپىراتىپى تۇرلۇك كىيىم - كېچەك تىك-كەندىن باشقا، يەنە شۇ يەردىكى سودا تارماقلىرى بىلەن ئەمگەك مۇھاپىزىتى كىيىملىرىنى تىكىش توختامىنى تۈزدى، تىككۇچىلىك كوپىراتىپى بىر يىلدا 50 — 90 مىڭ دانە ھەر خىل كىيىم تىكەلەيدۇ، سىمىكرى 500 — 600 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ. كوپىرا-تىپتا 1976 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 93 نەپەر ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. بۇ كوپە-راتىپ 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§2. لاتا ئاياغ تىكىش

لاتا ئاياغنى پەقەت ئاياغ كىيىم كوپىراتىپىلا تىكەتتى، بۇ، قول ئەمگىكىنى ئاساس قىلىدىغان كىچىك تىپتىكى لاتا ئاياغ تىكىش ئورنى بولۇپ، پەقەت 40لا ئىشچى - خىز-مەتچىسى بار ئىدى. ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرى ئاددىي، ھۈنەر - سەنئىتى قالاق بولغاچقا، چەت جايلارنىڭ مەھسۇلاتلىرى بىلەن رىقابەتلىشەلمەيتتى، شۇڭا تىكىلگەن لاتا ئاياغلارنىڭ سانى كۆپ ئەمەس ئىدى، يىلىغا ھەر خىل لاتا ئاياغدىن ئاران 20 مىڭ جۈپلا تىكەلەيت-تى، مەھسۇلات قىممىتى 100 مىڭ يۈەن ئۆپ-چۆرىسىدە بولاتتى، بۇ كوپىراتىپ 1976- يىلى ھەر خىل لاتا ئاياغدىن 23 مىڭ 596 جۈپ تىكتى، مەھسۇلات قىممىتى 107 مىڭ يۈەنگە يەتتى. ئۇ 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

VII باب كۈنددىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان مېتال بۇيۇملار كەسپى

§1. چويۇن قۇيمىچىلىقى

مىنگۇ يىللىرىدا قۇمۇلدا «قۇيمىچىلىق ئورنى» دىن ئالتىسى بار ئىدى، ئۇلار، ئاساسەن، ساپان چىشى، شالاسۇن، چويۇن قازان قاتارلىقلارنى ئىشلەپچىقىراتتى. ئۇسكۈ-نىلىرى كىچىك چويۇن ئېرىتىش مېشى، شامال ساندۇقى، قۇم قېلىپتىن ئىبارەت بولۇپ، ئىنتايىن ئاددىي ئىدى، مەھسۇلات مىقدارى بازارنىڭ ئېھتىياجىغا ئاساسەن بېكىتى-لەتتى. 1956 - يىلى قول سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندە، قۇيە-مىچىلىق ئائىلىلىرى تۈمۈرچىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپىراتىپىغا قوشۇلدى. 60 - يىل-لاردىن كېيىن، ساپان چىشى مىقدارى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى، شالاسۇنغا بولغان ئېھ-تىياجمۇ كۆپ بولمىدى. 1966 - يىلى يېڭىدىن قۇرۇلغان قۇيمىچىلىق گۈرۇپپىسى 1975 - يىلى چويۇن قازان قويمىچىلىق زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئۇ، قول سانائەت بىرلەشمە كوپىراتىپى باشقۇرىدىغان كوللېكتىپ كارخانا بولۇپ، يىلىغا تەخمىنەن 15 مىڭ دانە ھەر خىل چويۇن قازان، 2000 — 3000 دانە چويۇن ھەش ئىشلەپچىقاردى، بۇلارنىڭ قىممىتى 100 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ كەتتى.

§2. قاڭالتىر بۇيۇملار

قاڭالتىر پىششىقلاپ ئىشلەيدىغانلار ئىلگىرى «تۇنىكىچى» دەپ ئاتىلاتتى، ئۇلار، ئاساسەن، مەش، مەش كانىيسى، ئەگرى كاناي، چېلەك، داس قاتارلىق كۇندىلىك ئۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان قاڭالتىر بۇيۇملىرىنى ئىشلەپچىقراتتى. مىنگۇيىللىرىدا، قۇمۇلدا قاڭالتىرچىلىق دۇكىنىدىن 32 سى بار ئىدى. 1956 - يىلى يەككە ئائىلىلەردىن قاڭالتىرچىلىق كوپىراتىپى تەشكىل قىلىندى، 1958 - يىلى قاڭالتىرچىلىق كوپىراتىپى بىلەن باشقا كوپىراتىپلار بىرلەشتۇرۇلۇپ،ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى زاۋۇتى قۇرۇلدى. 1962 - يىلى بۇ زاۋۇتنىڭ كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىك خاراكتېرى ئەسلىگە كەلتۇرۇلۇپ، تۆمۇرچىلىك كوپىراتىپىغا قوشۇۋېتىلدى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 333 مىڭ 600 دانە قاڭالتىر بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنى قاڭالتىرغا سۇندۇرغاندا 781.5 تونىنا بولىدۇ. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 41 مىڭ 702.5 دانە قاڭالتىر بۇيۇم ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنى قاڭالتىرغا سۇندۇرغاندا 108.9 تونىنا بولىدۇ. 80 - يىللاردىن بۇيان، يەككە «تۇنىكىچى» لەر كۆپەيگەچكە، تۆمۇرچىلىك كوپىراتىپىنىڭ قاڭالتىر بۇيۇملىرى مىقدارى تېز تۆۋەنلەپ كەتتى. 1983 - يىلى 24 مىڭ 500 دانە قاڭالتىر بۇيۇمى ئىشلەپچىقىرىلدى، بۇنى قاڭالتىرغا سۇندۇرغاندا 64 تونىنا بولىدۇ.

VIII باب يېزا ئىگىلىك ماشىنا - سايمانلىرى ياساش ۋە رېمونت قىلىش

§1. تۆمۇردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى

مىنگۇ يىللىرىدا، قۇمۇل بازىرىدا تۆمۇرچىلىك دۇكىنىدىن 24 ى بار ئىدى، شۇنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) تىجارەت باشلىغان جۇ جەنلىنىڭ دۇكىنى ۋە مىنگۇنىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) تىجارەت باشلىغان خەن باۋجېنىنىڭ دۇكىنى قۇمۇل دىكى تارىخى بىرقەدەر ئۇزۇن تۆمۇرچىلىك دۇكىنى ھېسابلىنىدۇ. تۆمۇرچىلىك دۇكانلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەھسۇلاتلىرىدىن تۆمۇر ھارۋا ئۇلىتىگى، تاقا، ئورغاق، كەتمەن، گۈرجەك قاتارلىقلار بار ئىدى.

1956 - يىلى تۆمۇرچىلىك كوپىراتىپى قۇرۇلۇپ، يەككە قول سانائەتچىلەر ھەمكارلىشىش يولىغا قاراپ ماڭدى، كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى جەھەتتە تاقا، ئورغاق، كەتمەن ئىشلەپچىقىرىش ئاساس قىلىندى. 1965 - يىلى تۆمۇردىن ياسالغان ھەر خىل كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمىنىدىن 12 مىڭ 768 ى ئىشلەپچىقىرىلدى. 70 - يىللاردا باشقا جايلاردىن ماشىنىدا ياسالغان گۈرجەك، كەتمەنلەر بازارغا كۆپلەپ كىرگۈزۈلگەچكە، تۆمۇردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىلىش مىقدارى كۈنسايىن ئازلاپ كەتتى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5000 — 6000

دانە ئىشلەپچىقىرىلدى. 80 - يىللارنىڭ بېشىدا تۆمۈردىن ياسالغان كىچىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنىڭ كۆپىنچىسىنى شەھەر - يېزىلاردىكى يەككە ئائىلىلەر ئىشلەپچىقىرىپ ساتتى.

§2. ئۇلاغ ھارۋىسى

ئۇلاغ ھارۋىسى تەگلىكى — يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى زاۋۇتى 1981 - يىلى بارلىققا كەلتۈرۈپ قېلىپلاشتۇرغان مەھسۇلات، ئۇلاغ ھارۋىسىدىن 1981 - يىلى 1038 ى، 1982 - يىلى 1492 سى، 1983 - يىلى 5000 ى ئىشلەپچىقىرىلدى. ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ پۇختا، چىداملىق، قۇرۇلمىسى مۇۋاپىق بولۇپ، يېزىلاردىكى ئېغىر - ئېغىر مەشغۇلاتى ۋە قىسقا يولىلۇق تىرانسپورت ئۇچۇن تولىمۇ ئەپلىك، ئۇ بازارغا سېلىنغاندىن كېيىن ئاممىنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى.

§3. تراكتور رېمونت قىلىش

تراكتور سانىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، تراكتور رېمونتچىلىقى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورۇنلارمۇ كۆنسايىن كۆپەيدى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى، قۇمۇل ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتىدىن باشقا، گۇڭشې (مەيدان) لارنىڭ تولىسىدا رېمونت زاۋۇتى ياكى ماشىنا بىلەن تېرىقچىلىق قىلىش ئەترىتىگە قاراشلىق رېمونت سېخى قۇرۇلدى، ئۇلار ئۆز گۇڭشېسىنىڭ ئىلكىدىكى يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرىنى رېمونت قىلىدۇ ۋە ئاسرايدۇ. ئادەتتە، كىچىك رېمونتلار گۇڭشې تەۋەسىدىن، چوڭ رېمونتلار ناھىيە تەۋەسىدىن سىرتقا چىقىپ كەتمەيدۇ.

1970 - يىلى مەركەزنىڭ «رېمونتنى ئاساس قىلىش، ھەم رېمونت قىلىش، ھەم ياساش، تەنچ ۋاقىت بىلەن ئۇرۇش ۋاقتىنى بىرلەشتۇرۇش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك تراكتور پونكتى ئاساسىدا ناھىيىلىك رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قۇرۇلدى. مەزكۇر زاۋۇت ناھىيىگە قاراشلىق سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدىكى ماشىنا - ئۇسكۇنىلىرى بىرقەدەر كۆپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى خېلى يۇقىرى زاۋۇت بولۇپ، 1974 - يىلى نامى رېمونت قىلىش - ياساش 1 - زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى، ئەسلىدىكى ئۇنىۋېرسال زاۋۇتىنىڭ نامى رېمونت قىلىش - ياساش 2 - زاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1976 - يىلى 1 - زاۋۇت بىلەن 2 - زاۋۇت قوشۇۋېتىلىپ، رېمونت قىلىش - ياساش زاۋۇتى قىلىندى. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ھەرخىل تراكتورلاردىن 328 ى (قېتىم) چوڭ ۋە ئوتتۇرا رېمونت قىلىندى، دېمەك، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 41 (قېتىم) دىن رېمونت قىلىندى. 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا مەزكۇر زاۋۇتنىڭ ئىلكىدىكى ھەر خىل ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر 40 قا، مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 196 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 178 گە يەتتى.

§4. بالون رېمونت قىلىش

1975 - يىلى ۋېلىسىپىت رېمونت قىلىش كوپېراتىپى ئاساسىدا ناھىيىلىك رېـ زىنكە بۇيۇملارنى رېمونت قىلىش زاۋۇتى قۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت بالون رېمونت قىلىشـ نى ئاساسىي كەسىپ قىلىدى، 1977 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە 20 مىڭ 990 بالون رېمونت قىلىندى، بۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2998.57 دىن توغرا كېلىـ دۇ؛ 1419 بالون يېڭىلانىدى، بۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 202.7 دىن توغرا كېلىدۇ. ئوتتۇرىچە يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 119 مىڭ 600 يۈەنگە يەتتى.

IX باب ياغاچ سايمان-ئۆي جاھازلىرى ۋە باشقىلار

§1 ياغاچ سايمان — ئۆي جاھازلىرى

ناھىيىدە ياغاچ سايمان — ئۆي جاھازلىرى ياسايدىغان زاۋۇتتىن، ئاساسەن، ئىككىسى بار، بۇنىڭ بىرى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ناھىيىلىك ياغاچ سايمانلار زاۋۇتى، يەنە بىرى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى تۆمۈر - ياغاچ سايمانلار زاۋۇتى.

1956 - يىلى 20 نەپەر يەككە قول سانائەتچىدىن ياغاچ سايمان كوپېراتىپى تەشكىل قىلىندى. 1958 - يىلى مەزكۇر كوپېراتىپ ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانـ لىرى زاۋۇتىنىڭ ياغاچ سايمانلار سېخىغا ئۆزگەرتىلدى، 1976 - يىلى ياغاچ سايمانـ لار زاۋۇتى قىلىپ كېڭەيتىپ قۇرۇلدى.

ياغاچ سايمان— ئۆي جاھازلىرىدىن، ئاساسەن، ئۈستەل، ئورۇندۇق، كارىۋات، پارتا، كىتاب ئىشكابى قاتارلىقلار ياسىلىدۇ. 70 - يىللاردىن باشلاپ ھەر خىل ساپا، ساپا كارىـ ۋات، ئېگىز - پەس ئىشكاپ، ئىككى خىل ئىشلىتىلىدىغان يېزىق ئۈستىلى، جۈجگوچە قوش كىشىلىك كارىۋات قاتارلىق ئوتتۇرا ۋە ئالىي دەرىجىلىك ئۆي جاھازلىرى ئىشلەپچىقىرىلىپ، خېرىدارلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى.

1977 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ھەر خىل ئۆي جاھازىدىن 22 مىڭ 942 سى ئىشلەپچىقىرىلدى، دېمەك، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3277.4 دانە ئىشلەپچىقىرىلدى.

1983 - يىلى ياغاچ سايمان زاۋۇتىنىڭ مەھسۇلات قىممىتى 250 مىڭ يۈەنگە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 285 كە يەتتى.

§2. پاختا ئېتىش

ئازادلىقتىن ئىلگىرى، پاختا ئېتىشتا، ئاساسەن، قول مەشغۇلاتىغا تايىنىلاتتى، بىر ئادەم بىر دۆكان ئىشلىتىدىغان بولغاچقا، ئەمگەك سىجىللىقى زور، ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى تۆۋەن بولاتتى. 1956 - يىلى يەككە قول سانائەتچىلەر پاختا پىششىقلاپ ئىشلەش كوپېراتىپى تەشكىل قىلدى، 60 - يىللاردىن كېيىن، پاختا ئېتىش ماشىنىسى سېتىۋېلىندى. ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمى زور دەرىجىدە ئۆستى، يىلىغا 100 تونىنا ئەتراپىدىكى تور پاختا پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان بولدى، بۇنىڭ 50 — 60 تونىسى يوتقان تور پاختىسى. 1976 - يىلى مەزكۇر كوپېراتىپنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىسى 31 گە، ئىشلىگەن تورپاختىسى 119 تونىغا، جۈملىدىن يوتقان تور پاختىسى 94 تونىغا، ئىش ھەققى 64 مىڭ 900 يۈەنگە يەتتى. 1977 - يىلى مەزكۇر كوپېراتىپ قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

X باب بىناكارلىق

1951 - يىلى ئەتىيازدا بازاردىكى يەككە بىناكارلىق ئىشچىلىرى بىناكارلىق كەسىپداشلار ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى تەشكىل قىلىپ، كوللېكتىپ نامىدا قۇرۇلۇشلارنى ھۆددىگە ئېلىشقا باشلىدى. 1956 - يىلى مەزكۇر ئۈيۈشما ئاساسىدا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى قۇمۇل ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى قۇرۇلدى، 2 - يىلى بۇ شىركەت ۋىلايەتلىك باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، نامى «قۇمۇل ۋىلايەتلىك بىناكارلىق شىركىتى» گە ئۆزگەرتىلدى. ۋىلايەتلىك بىناكارلىق شىركىتى قۇمۇل بازىرىدىكى بىناكارلىق - قۇراشتۇرۇش كەسپى بويىچە ئاساسلىق كارخانا ھېسابلىنىدۇ.

1959 - يىلى ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى قۇرۇلدى. شىركەت رەھبەرلىرى ۋە ئاز سانىدىكى باشقۇرۇش كادىرلىرى ناھىيىدىن سەپلەنگەندىن باشقا، مۇتلەق كۆپ سانىدىكى ئىشچى ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كەلگەن كۆچمەنلەردىن قوبۇل قىلىنىدى. بۇ كارخانا تېخى مۇنتىزىملاشماي تۇرۇپلا، 1962 - يىلى پۈتۈنلەي «ئاتتىن چۈشتى»،

خادىملىرى كوللېكتىپ ھالدا شوتا بۇلاق‌دېھقانچىلىق مەيدانىغا چۈشۈپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، قول ساناەت بىرلەشمە كوپېراتىپى قۇرغان قۇرۇش - رېمونت قىلىش كوپېراتىپى، قۇمۇل بازىرىغا قاراشلىق قۇرۇش - رېمونت قىلىش دۇيى، شۇنىڭدەك ئاز سانىدىكى يېزا گۈڭشې - دۇيلىرىنىڭ ئىشتىن سىرتقى قۇرۇش - رېمونت قىلىش دۇيلىرى ئادەتتىكى كېسەك - ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئىشخانا، سىنىپ، ياتاق، تۇرالغۇ ئۆيلەرنى سېلىش ۋە رېمونت قىلىش قۇرۇلۇشىنى ھۆددە ئېلىشقا باشلىدى. 1977 - يىلى قۇرۇش - رېمونت قىلىش كوپېراتىپى بىلەن بازارلىق قۇرۇش - رېمونت قىلىش دۇيى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1977 - يىل 7 - ئايدا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇش دۇيىنى ناھىيىلىك بىناكارلىق - قۇرۇلۇش دۇيىگە ئۆزگەرتتى. 1981 - يىل 12 - ئايدا، ئۇنىڭ نامى ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزىلاردىكى گۈڭشې باشقۇرغان بىناكارلىق دۇيلىرىمۇ يېڭىچە قىياپەت بىلەن شەھەر - بازارغا كىرىپ، پولات چىۋىنقلىق سېمونت قۇرۇلمىلىق قۇرۇلۇشلارنى ھۆددە ئالدى. پالۋانتۇر گۈڭشې بىناكارلىق دۇيى بىلەن تاشۇېلىق گۈڭشې بىناكارلىق دۇيى خېلى نام چىقاردى.

ناھىيىلىك بىناكارلىق شىركىتى 1978 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ھۆددىگە ئېلىپ پۈتتۈرگەن ھەر خىل قۇرۇلۇش كۆلىمى 19 مىڭ 84 كۋادرات مېتىرغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليون 970 مىڭ 600 يۈەنگە يېتتى. دېمەك، يېڭىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن پۈتتۈرۈلگەن قۇرۇلۇش كۆلىمى 3180.7 كۋادرات مېتىرغا، يىللىق ئوتتۇرىچە مەھسۇلات قىممىتى 495 مىڭ 100 يۈەنگە يېتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى پۈتتۈرۈلگەن قۇرۇلۇش كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتىرغا، مەھسۇلات قىممىتى 700 مىڭ يۈەنگە يېتتى. يىل ئاخىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 127 گە، پۈتۈن خادىملارنىڭ ئوتتۇرىچە ئەمگەك ئۈنۈمى 5511.8 يۈەن/ئادەمگە يېتتى.

پالۋانتۇر گۈڭشې بىناكارلىق دۇيى 1980 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە پۈتتۈرگەن قۇرۇلۇش مىقدارى 10 مىڭ كۋادرات مېتىرغا، ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 1 مىليون 270 مىڭ يۈەنگە، پايدا 130 مىڭ يۈەنگە يېتتى. تاشۇېلىق گۈڭشې بىناكارلىق دۇيى 1982 - يىلى قۇرۇلغانىدى، بۇ دۇي 1983 - يىلى 1546 كۋادرات مېتىر قۇرۇلۇشنى پۈتتۈرۈپ، 10 سۇ مۇنارىنى ياساپ، 160 مىڭ يۈەن كىرىم قىلىپ، 26 مىڭ يۈەن پايدا ئالدى.

قوشۇمچە: ناھىيە تەۋەسىدىكى مەركەز، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت بىكتۇەنگە قاراشلىق ئاساسلىق كارخانىلار

ناھىيە تەۋەسىدىكى مەركەز، ئاپتونوم رايون ۋىلايەت، بىكتۇەنگە قاراشلىق ئاساسلىق سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىسىم جەدۋىلى

جەدۋەل 7 — 3

	كارخانا نامى	تۇرنى	ئاساسلىق باشقۇرغۇچى ئورۇننىڭ نامى	كارخانا خاراكتېرى	كارخانا كۆلىمى	كەسىپ تۈرى	ئاساسلىق مەھسۇلاتى
بىرىنچى، مەركەز ۋە ئاپتونوم رايونغا قاراشلىق كارخانىلار	قۇمۇل كۆۋرۈك زاۋۇتى	شەھەر رايونىدا	تۆمۈريولى مىنىستىرلىكى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	ئوتتۇرا	سېمونت بۇيۇم ياساش	شىپال
	قۇمۇل سېمونت زاۋۇتى	پويىز ئىستانسىسىدا	ئۇرۇمچى تۆمۈر يول ئىدارىسى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	سېمونت ئىشلەش	سېمونت
	جىڭشيا تاش زاۋۇتى	جىڭشيا پويىز ئىستانسىسىدا	ئۇرۇمچى تۆمۈريول ئىدارىسى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	تاش قېزىش	ياپىلاق تاش
	يامانسۇ تۆمۈر كانى	يامانسۇدا	ئاپتونوم رايونلۇق پوللات - تۆمۈر شىركىتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	ئوتتۇرا	تۆمۈر رودىسى قېزىش	تۆمۈر رودىسى
	قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسى	قارانچىدا	ئاپتونوم رايونلۇق كۆمۈر نازارىتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	كۆمۈر قېزىش	كۆمۈر
	قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانى	قوۋۇق ئېغىزدا	ئاپتونوم رايونلۇق ئورمانچىلىق نازارىتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ياغاچ ماتېرىياللىرىنى كېسىش - توشۇش	ئەن ياغاچ، ھەر دەرىجىلىك ياغاچ

ئىككىنچى، بېكتۇرنىمالىق قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىغا قاراشلىق كارخانىلار

ساقا مەرمەر كانى	تيەنخۇدا	قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	تاش قېزىش	
1-مەيدان دولۇمت كانى	تيەنخۇ پويىز ئىستانسىسىدا	«قىزىل يۇلتۇز» 1-مەيدانى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	قازمىچىلىق	
2-مەيدان بىرلەشمە پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى	قوشتىكەندە	«قىزىل يۇلتۇز» 2-مەيدانى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	كۆكتات پىششىقلاش	
ساقا هاراق مەيدانى	ساقىدا	ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئاق هاراق ئىشلەش	
«راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى قەغەز مەيدانى	شەھەر ئەتراپىدا	«راكېتا» دېھقانچىلىق مەيدانى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ماشىنا قەغەزى ئىشلەش	
«قىزىل يۇلتۇز» خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	ئەردا‌ۋ-خۇدا	قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئورگانىك تۇز ئىشلەپچىقىرىش	ناتردىي سۇلفىد
«قىزىل يۇلتۇز» سېمونت زاۋۇتى	خۇڭگۇاڭ پويىز ئىستانسىسىدا	ئۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	سېمونت ئىشلەش	سېمونت
2-مەيدان خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	قوشتىكەندە	«قىزىل يۇلتۇز» 2-مەيدانى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدە	كىچىك	ئىئورگانىك تۇز ئىشلەش	ناتردىي سۇلفىد

ئۇچىنچى، ۋىلايەتكە بېۋاستە قارا شلىق كارخانىلار

ۋىلايەت تىلىك «706» كانى	شىمالىي ياشلار يولىدا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	قازمىچىلىق	سىلىكون دىئوكسىد
ۋىلايەت تىلىك تۇز خىمىيە باش زاۋۇتى	يەتتە قۇدۇقتا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	ئوتتۇرا	كۆل تۇزى ئېلىش	تۇز، سۇسىز ناترىي سۇلفات
ۋىلايەت تىلىك ئۇن زاۋۇتى	دايىكفاڭدا	ئاشلىق باشقارمىسى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	ئۇن تارتىش	بۇغداي ئۇنى
ۋىلايەت تىلىك قۇشخانا	نۇرلۇق يولىدا	يىمەكلىكلەر شىركىتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	گۆش پىششىقلاش	چارۋا مال گۆشى، ئىچىلىك
«قىزىل يۇلتۇز» كۆن - خۇرۇم زاۋۇتى	غالىبىيەت يولىدا	ۋىلايەت تىلىك تەمىنات سودا كوپېراتىپى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	يۇڭ - تېرە مەھسۇلاتلىرى ئىشلەش	تېرە كېپىم- كېچەك، خۇرۇم
ۋىلايەت تىلىك باسما زاۋۇتى	جەنۇبىي جىيەنسۇ يولىدا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	مەتبەچىلىك	باسما بۇيۇملار
ۋىلايەت تىلىك ئېلېكتىر ئىستانسىسى	جەنۇبىي «1 - ئاۋغۇست» يولىدا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	ئوت كۆچى ئارقىلىق توك ھاسىل قىلىش	توك
ۋىلايەت تىلىك خىمىيە سانائىتى زاۋۇتى	شىمالىي شەھەر ئەتراپى يولىدا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	ئانئورگانىك تۇز ئىشلەش	سۇسىزناتىردي سۇلفات
ۋىلايەت تىلىك «قىزىل يۇلتۇز» دورا زاۋۇتى	كونا ئايرودرومدا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	خىمىيەۋى دورا، باشلانغۇچ دورا ئىشلەش	ئېفىدرىن ھىدروخلورىد
ۋىلايەت تىلىك سېمونت زاۋۇتى	«1 - ئاۋغۇست» يولىدا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	سېمونت ئىشلەش	سېمونت
ۋىلايەت تىلىك پولات - تۆمۈر زاۋۇتى	«1 - ئاۋغۇست» يولىدا	ۋىلايەت تىلىك ئىقتىساد كومىتېتى	ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇك چىلىكىدە	كىچىك	تۆمۈر تاۋلاش	چويۇن، توك ئوچىقى قېتىش ماسى

سەككىزىنچى قىسىم قاتناش. پوچتا ـ تېلېگراف

شەرقىي خەن دەۋرىدە، خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئېۋىرغول (قۇمۇل) نى كۆپ قېتىم تالاشقان، خەن سۇلالىسى ھەربىي يۈرۈش قىلىشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، دۇنخۇاڭدىن ئېۋىرغولغا باردىغان يولنى ئاچقان. شۇ مەزگىلدە خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ھەربىي يۈرۈش قىلغان يولى ھازىرقى ئەنشىدىن قۇمۇلغا بارىدىغان چوڭ يولغا يېقىنراق ئىدى. بۇ يول ھونلارغا بەك يېقىن بولغاچقا، سودا كارۋانلىرى ۋە تارتۇق بەگلىرى بۇ يولدا ناھايىتى ئاز قاتنايتتى.

جەنۇبىي ـ شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدە، ئىلگىرى بىر مەزگىل ئاۋاتلاشقان دۇنخۇاڭ ـ ئىدىقۇت يېپەك يولى خارابلاشقان، كونا يول «قۇملۇق بولغاچقا، يولنى زادىلا پەرق ئەتكىلى بولمايتتى، يولوچىلار ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ سۆڭەكلىرىگە قاراپ سەپەر قىلاتتى». («شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 97 ـ يىلىدىدىن). شۇڭا سودىگەرلەر ۋە يولۇچىلار يولنى ئۆزگەرتىپ، ئېۋىرغول يولى بىلەن ماڭىدىغان بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن، ئېۋىرغول يولى ئاۋاتلىشىشقا باشلىغان.

سۈي، تاڭ دەۋرىدە خەن دەۋرىدىكى قاشقۇۋۇق (يۇمىنگۇەن) دۇنخۇاڭنىڭ شەرقىدىن ھازىرقى ئەنشىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى شۇاڭتاباۋ دېگەن يەرنىڭ يېنىغا يۆتكەلگەن. ئۇنىڭ شەرققە يۆتكىلىشىنىڭ سەۋەبى، ئەلۋەتتە، ئېۋىرغول يولىنىڭ گۈللىنىپ راۋاجلىنىشى بىلەن بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك، قاشقۇۋۇق شەرققە يۆتكەلگەندىن كېيىن، جەنۇبىي يولدا سەپەر قىلىدىغانلار تېخىمۇ ئازلاپ كەتكەن، ئېۋىرغول يولى سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى سۇلالىلەرنىڭ غەربىي يۇرتقا قاتنايدىغان مۇھىم يولىغا ئايلانغان.

سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە، قۇمۇلنىڭ «يېپەك يولى» دىكى ئورنى ناھايىتى مۇھىم ئىدى، «قۇمۇلنىڭ ئوڭ تەرىپىدە، پېرسىيىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ھۆكۈمەت خادىملىرى، تارتۇق بەگلىرى، سودا كارۋانلىرى ئايىغى ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇراتتى» («كىتابلار جەۋھىرى» نىڭ 985 ـ جىلىدىدىن). شەرقتىن غەربكە ئۆتۈشۈپ تۇرغان سودا كارۋانلىرى، سايا‌ھەتچىلەر ۋە ئەلچىلەر جاپا ـ مۇشەققەت ھەم خەۋپ ـ خەتەردىن قورقماي، چىرايلىق ھەم نەپىس تاۋار ـ دۇردۇنلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى ئەللەرنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئارتىلغان تۆگىلەردە جۇڭگو بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغان بۇ يولدا ئۈزۈلمەي قاتناپ تۇراتتى.

مىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى مىڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن تارتۇق بەگلىرى ۋە ئېچكىرىگە بېرىپ سودا قىلىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قۇمۇلدىن ئۆتەتتى. «مىڭ سۇلالىسى ئارىخى. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە، قۇمۇل ئارقىلىق جىيايۇگۇەن

قۇۋۇقىدىن ئۆتۈپ ئوردىغا تارتۇق ئاپىرىش ئۈچۈن ئۆزىنى مەلۇم قىلىغان ئەلچىلەر، چوڭراقلىرىنى ھېسابلىغاندا، 29 غا يەتكەن، ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە «زىمىنى كىچىكرەك» لىرىدىن توققۇز ئەل ئۆزىنى مەلۇم قىلغان. ئۇلار قۇمۇلدا خەت ـ ئالاقىلەرنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئىچكىرىگە بېرىش رەسمىيەتلىرىنى بېجىرەتتى. بۇ مەزگىلدىكى قۇمۇل، مەيلى سىياسىي جەھەتتە بولسۇن ياكى ئىقتىسادىي جەھەتتە بولسۇن، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىنتايىن مۇھىم جاي ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭ جۇڭغارلار، چوڭ ـ كىچىك غوجىلار توپىلىڭىنى تىنىجىتىش ۋە ياقۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىشكە ئوخشاش چوڭ ـ كىچىك ئۇرۇشلارنى كۆپ قېتىم باشتىن كەچۈردى، بۇ ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسىدە قۇمۇل مۇھىم ئارقا سەپ بازىسى بولدى. كاڭشىنىڭ 56 ـ يىلى (1716 ـ يىلى)، ھەربىي قوشۇنلارغا ئاشلىق توشۇش ئۈچۈن، سەنشى، شەنشىدىن 3000 ھارۋا يۆتكەلگەن، ھەر بىر ھارۋىغا ئۈچتىن ھارۋىكەش سەپلەنگەن، جىيايۈگۈەندىن قۇمۇلغىچە 12 يۈك توشۇش بېكىتىلى قۇرۇلغان، ھەربىر بېكەت 250 ھارۋا چىقارغان. شەنشى، گەنسۇدىن يىغىلغان نۇرغۇن ئاشلىق مۇشۇ 3000 ھارۋا ئارقىلىق، قۇمۇل ۋە باركۆلگە، ئاندىن كېيىن ئالدىنقى سەپكە ئۆزۈلدۈرمەي توشۇلۇپ تۇرغان.

ئۇڭجىنىڭ ئاخىرقى يىلى ۋە گۈاڭشۈنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، زو زۇڭتاڭ يا ـ قۇپبەگنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىش ھەمدە ئىلىنى قورال كۈچى بىلەن قايتۇرۇۋېلىشقا تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن، ئەنشى، قۇمۇل، باركۆل ۋە گۇچۇڭ ئوتتۇرىسىدا ھۆكۈمەت تۆگىسىدىن 3000 نى، سودىگەرلەر تۆگىسىدىن 10 مىڭنى ۋە ھارۋىدىن 300 نى تەييارلاپ، خېشىدىن يىغىلغان ئاشلىقنى كېچە ـ كۈندۈزلەپ توشۇتقان، گۈاڭشۈنىڭ 6 ـ يىلى (1880 ـ يىلى) 6 ـ ئايدا زو زۇڭتاڭ چوڭ بارىگاھىنى قۇمۇلغا يۆتكىگەن، 11 ـ ئايدا پەرمانغا بىنائەن بېيجىڭغا قايتقان، ليۇجىنتاڭ قۇمۇلدا داۋاملىق تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ـ سىياسىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان ۋە شىنجاڭنىڭ ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغان. قۇمۇل پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە قاتناش ئىشلىرىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان.

مىنگۇ يىللىرىدا، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىدا قاتناش باشلانغان ۋە قۇمۇل ئاۋۇاتسىيە بېكىتى قۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل شىنجاڭ بويىچە ئاپتوموبىل قاتنىشى، ھاۋا قاتنىشى ئەڭ بالدۇر باشلانغان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، قاتناش ئىشلىرى تېز ئىلگىرىلىدى. 1960 ـ يىلى لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولىدا پويىز قاتنىدى، قۇمۇل شىنجاڭنىڭ كۆزنىكى سۈپىتىدە كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تېخىمۇ جەلپ قىلدى. 30 نەچچە يىل مابەينىدە، ناھىيە تەۋەسىدە ناھىيىلەر ئارا تاشيول، ناھىيە ـ گۇڭشې تاشيولى، گۇڭشې ـ دۇي تاشيولى توري پەيدىنپەي شەكىللەندى. ۋىلايەتلىك يولۇچى توشۇش شىركىتىنىڭ نۆۋەتچى ئاپتوبۇس

لىرى گۈڭشې، مەيدانلارغا، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىغە بىۋاستە قاتنايدىغان بولىدى، شۇنىڭ بىلەن، ئۆتمۈشتىكى يولۇچىلار ئات ـ ئۇلاغ ئارقىلىق، يۈك تۆگە ئارقىلىق توغرا شۇلدىغان ھالەت ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتىلدى. ئاپتوموبىل بىلەن تراكتور ناھىيە بويىچە ئاساسلىق قاتناش قوراللىغا ئايلاندى. 1983 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى تۆمۈرىولى 417.3 كىلومېتر (بۇنىڭ ئىچىدە لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈرىولى 367 كىلومېتر) غا، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى 401.3 كىلومېتىرغا، ناھىيە ـ گۈڭشې تاشيولى 269.6 كىلومېتىرغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە ئاسرايدىغىنى 203 كىلومېتىر. 1983 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئورۇنلارنىڭ ھەر خىل ماتورلۇق قاتناش ۋاستىلىرى 4000 دىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىقى 171. ناھىيىگە قاراشلىق كوللېكتىپ ۋە شەخسلەرنىڭ چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى رېزىنكە چاقلىق تراكتورى 248 گە، كىچىك تىپتىكى تراكتورى 241 گە، چوڭ ھارۋىسى 1209 غا، كىچىك ھارۋىسى 11 مىڭ 198 گە يەتتى.

گۇاڭشۇنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدە ۋە شۇەنتۇڭ يىللىرىدا، شىنجاڭدا تېلېگراف، پوچتا ئىشلىرى يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان، قۇمۇل شىنجاڭ بويىچە ئەڭ بۇرۇن تېلېگراف ئىدارىسى، پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلغان جايلارنىڭ بىرى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پوچتا ـ تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ نەچچە ئون يىللىق قۇرۇلۇش تەرەققىياتى ئارقىلىق شەھەر ـ يېزىلارنىڭ ھەممە يېرىدە تېلېگرامما، پوچتا يوللانمىلىرى ۋە گېزىت ـ ژۇرناللارنى يەتكۈزۈپ بېرىش تورلىرى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە تەۋەسىدە پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ۋە پونكىتى 29 غا، يېزا پوچتا يولى 1213 كىلومېتىرغا، تېلېگرامما يولى 15 كە، ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون يولى تۆتكە، يېزا تېلېفونىنى ئۇلاپ بېرىش نۇقتىسى 12 گە، تېلېفون ئورنىتىلغان ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى 54 كە، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانى توقۇغا، يېزا تېلېفون ئاپپاراتى 330 غا، يېزا تېلېفون سىم تاناب يولى 618 كىلومېتىرغا، سىم ئۈزۈنلۇقى 862 كىلومېتىرغا، يېزا پوچتىسىغا ئىشلىتىلىدىغان موتسىكلىت 16 گە، ئاپتوموبىل ئىككىگە، شەھەر تېلېفونى 1170 كە، كابېلنىڭ ئۈزۈنلۇقى 44.7 كىلومېتىرغا، ئوچۇق سىم ئۈزۈنلۇقى 151 جۈپ كىلومېتىرغا يەتتى.

قاتناش، پوچتا ـ تېلېگراف ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى قۇمۇلنىڭ شەھەر ـ يېزا ئىقتىسادى، مەدەنىيەت ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. دېھقانلارغا ئېھتىياجلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى يېزىلارغا ئۈزۈلدۈرمەي يەتكۈزۈپ بېرىلىدىغان، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە مەھسۇلاتلىرىنى، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى تېز يۆتكەشكە بولىدىغان، قوغۇن ـ تاۋۇز، يەرلىك شۇلتا، تازىلانغان شور، ئاشتۇزى، كۆمۈر قاتارلىقلارنى يېقىن ئەتراپتىنلا پويىزغا قاچىلاپ ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئاپىرىپ ساتقىلى بولىدىغان بولدى.

I باب قۇرۇقلۇق ترانسپورتى

§1. يول

1. ئۆتەڭ يولى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېگىنلۇڭ يىللىرىدا (1736 ـ يىلدىن 1795 ـ يىلغىچە)، ھەر-بىي ئىشلارنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن، ئەنشىدىن قۇمۇل ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللىرىغا بارىدىغان ھەربىي بېكەت ۋە ئۆتەڭلەر قۇرۇلغان ۋە مۇكەممەل-لەشتۈرۈلگەن. قۇمۇل تەۋەسىدە، شەرقتە شىڭشىڭشيادىن غەربتە دېڭساۋگۈغا بارىدىغان يولدا 13 ھەربىي بېكەت قۇرۇلغان. شىڭشىڭشيادىن قۇمۇل ئارقىلىق شىمالغا مېڭىپ سۇڭشۇتاڭغا بارىدىغان يولدا 12 ئۆتەڭ قۇرۇلغان. ھەربىي بېكەتلەر قۇمۇل مۇئاۋىن جياڭجۈنىگە، ئۆتەڭلەر شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارغا قارىغان، ھەربىر بېكەت ۋە ئۆتەڭگە بىردىن باشلىق قويۇلغان، بىر نەچچىدىن كاتىپ، ئەسكەر ۋە بىر نەچچىدىن ئات سەپلەپ بېرىلگەن. ئۇلار خانىنىڭ يارلىقلىرىنى ۋە خان مۇناسىۋەتلىك كىشىلەرگە ئىنئام قىلغان ماددىي نەرسىلەرنى، ھەربىي ئىشلار باشقارمىسى ۋە مەر-كىزىي ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئالاقىلىرىنى يەتكۈزۈش، ئىلى جياڭجۈنى ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى خان ئامبالىلارنىڭ خانغا يوللىغان دوكلات، مەلۇماتلىرىنى ماڭدۇرۇش، شۇنىڭدەك جايلار خانغا تارتۇق قىلغان ھەرخىل يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى توشۇش ئىشلىرىغا ئىش تەقسىماتى بويىچە مەسئۇل بولغان بولۇپ، ۋەزىپىسى ئىنتايىن ئېغىر ئىدى.

تۇڭجى يىللىرىدا (1862 ـ يىلدىن 1874 ـ يىلغىچە)، شىنجاڭ ۋە غەربىي شىمالنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلقلەر ئارقا ـ ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرگەچكە، بۇ خەۋەرلىشىش ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان، قۇمۇل ھەتتا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ئىچكىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالغان. شۇڭا نەرسە ـ كېرەكلەرنى گۈيسۇي ئارقىلىق ئەۋەتمىشكە توغرا كەلگەن. تۇڭجىنىڭ 13 ـ يىلى (1874 ـ يىلى)، جاڭ ياۋ سۇڭ ۋۇنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئىچكىرىدىن چىققاندا، خەۋەرلىشىش ئالاقىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، يەنە ئەنشىدىن تارتىپ بېكەت، ئۆتەڭلەر بويلاپ مېھمانخانا قۇرۇپ، قۇدۇق قېزىپ، بۇلاق كولاپ، ئەسكەر تۇرغۇزغان، زو زۇڭتاڭ ئەنشى ۋە قۇمۇلدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنى بېكەت ـ ئۆتەڭ بويلاپ ئىدارە قۇرۇپ، ئاشلىق، يەم ـ خەشەك توپلاپ، چوڭ قوشۇننىڭ داۋاملىق ئىلگىرىلىشى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈشنى بۇيرۇغان. شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر ھەرقايسى بېكەتلەردە پەيدىنپەي ئولتۇراقلىشىشقا باشلىغان ۋە مېھمانخانىلارنى قۇرغان.

گۇاڭشۈنىڭ 29 ـ يىلى (1903 ـ يىلى)، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى پەن شياۋ-سۇ رۇسىيىنىڭ ئۆتەڭ ھارۋىسى تۈزۈمى بويىچە، ئۈرۈمچىدىن قۇمۇل ئار-قىلىق لەنجۇغا بارىدىغان ئۆتەڭ ھارۋىسىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويغان، ھەر

بىر بېكەتتە ھۆكۈمەت تەرىپىدىن يولوچى ۋە ماللارنى توشۇيدىغان 10 ئات - ھارۋا تەييارلانغان. ئۇچ يىلدىن كېيىن، ئۆتەڭ ھارۋىسى توختىتىلغان، مېھمانخانىلارمۇ بىكار قىلىنغان، ئۆتەڭ يوللىرى ئاستا - ئاستا ئۆزگىرىپ پوچتا يولىغا ئايلانغان.

چېگرىلۇق يىللىرىدىكى قۇمۇلغا قاراشلىق 12 ھەربىي بېكەت (ئارا بېكەتلەر بۇنىڭ سىرتىدا) نىڭ نامى ۋە مۇساپىسى تۆۋەندىكىچە:

شىڭشىڭشىيا	70	چاقىرىم ماڭغاندا	تېيەنشىڭدۇن ئارا بېكىتى	70	چاقىرىم ماڭغاندا
قۇمبۇلاق	"	"	غازىيەندۇڭ	"	"
كۆشۈي	"	"	ئەلتۆمۈر	"	"
قۇمۇل	60	چاقىرىم ماڭغاندا	ساۋۇلاق	"	"
سۇمقاغا	60	" "	لياۋدۇن	80	چاقىرىم ماڭغاندا
توغۇچى	70	" "	دېڭساۋگۇ	90	" "
ئۆردەكلىك	80	" "	ۋۇتۇڭۇ		

قۇمۇلغا قاراشلىق ئۆتەڭ 12 بولۇپ، قۇمۇلدىن شىڭشىڭشىياغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەربىي بېكەتلەر بىلەن ئۆتەڭلەر بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن. قۇمۇلدىن شىمالىغا ئايرىلىپ، تېمىرلىشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتىدىغان يول ئۆتەڭ يولى ئىدى.

قۇمۇل	50	چاقىرىم ماڭغاندا	قوتانغول سۇڭشۇتاڭ	30	چاقىرىم ماڭغاندا
قارا ئۆڭ	40	" "			
كۆشۈتى		" "			

قۇمۇلنىڭ شەرقىدىن شىڭشىڭشىياغىچە بولغان يولنىڭ يۆنىلىشى مىنگۈنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىدا ئاپتوموبىل قاتنىغىچە ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزگەرمىگەن. قۇمۇلنىڭ غەربىدىكى توغۇچىدىن لياۋدۇن ئارقىلىق پىچان، تۇرپانغا بارىدىغان يولنىڭ يۆنىلىشىدە ئۆزگىرىش بولغان. لىن زېشۈ «ھەربىي سەپەر خاتىرىسى»دە بۇ ئۆزگىرىشنى بايان قىلىپ ئۆتكەن: قۇمۇلدىن چىقىپ، تېمىرلىشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، بارىكۆل، گۇچۇڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يول شىمالىي يول دەپ ئاتالغان، قۇمۇلدىن چىقىپ، غەربكە مېڭىپ، پىچان، تۇرپان ئارقىلىق كۇچا، ئاقسۇغا بارىدىغان يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتالغان. شىمالىي يولدا «تاغ - داۋانلاردىن ئۆتكۈچە سوغۇق سۆڭەكتىن ئۆتەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قار ياغقاندىن كېيىن يوللارنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى، يولوچىلار تېگى يوق قار دېڭىزىغا چۈشۈپ كېتىشتىن بەكمۇ ئەنسىرەيتتى». جەنۇبىي يولدا «سەنجاپار دېگەن بىر بېكەت بولۇپ، ئۇ ئەزەلدىن قارا بوران چىقىپ تۇرىدىغان يەر ئىكەن، قاتتىق بوران چىقسا، ئات - ھارۋىلارنىمۇ ئۇچۇرۇپ كېتىدىكەن»، «ئۇنىڭدىن باشقا، گۇچۇڭ، ئۇرۇمچىگە بارىدىغان يەنە بىر كىچىك جەنۇبىي يول بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەنمۇ گۇچۇڭ، ئۇرۇمچىلەرگە بارغىلى بولىدىكەن، بۇ يول يېقىنراق ئىكەن. قۇمۇلنىڭ 280 چاقىرىم

غەربىي جەنۇبى (غەربىي شىمالى دېيىلىشى كېرەك ـــ مۇھەررىر) دىكى لياۋدۇندىن ئايـ رىلغان بۇ يول بىلەن شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، شىمالىـدىكى تاغ ـ داۋانلارنىڭ قارلىرىدىنمۇ، جەنۇبىي يولدىكى سەنـجاپـارنـىڭ بـورىنـدىنمۇ ساقلانغىلى بولـىدىكەن، بۇ يول بىلەن ماڭغانلارنىڭ ھەممىسى رازى بولىدىـكەن.» مانا بۇ لياۋدۇنـدىن يىۋەنچۇەن، چېگۈلۇچۇەن، يەتتەقۇدۇق، سەيپىكۇ، چوڭ تاش ئارقىلىق گۈچۈڭغا بارـىدىغان يول ئىدى.

لىن زېشۇ ئېيتقان جەنۇبىي يول ۋە كىچىك جەنۇبىي يول ئۈقۇمى سـۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ۋە يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرىـغىچە بولغان دەۋرلەردىكى جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللارغا ئوخشايتتى. سۇي، تاڭ دەۋرلـىردە جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللار توغۇچىدىن ئايرىلاتتى. شىمالىي يول توغۇچىدىن باشلىنىپ، جـىگـدە ئۆردەكـلىك، لياۋدۇن، يۇەنچۇەن، شەرقىي تۈزكۆل، غەربىي تۈز كۆل، چىقتىم ئارقىلىق پىچانغا باـ راتتى. جەنۇبىي يول توغۇچىدىن باشلىنىپ، لاپچۇق، قارا دۆۋە، ساخەنخېلوخەي، نىلىگۇن، ئاسارتۇ، ئىلىققۇم، چاقماقتاش، ئېشىمۇ، لىخۇن (گۈيتۇنكۇ)، چۇخـۇي (بەيلـچـىڭ)، لۇكچۇن ئارقىلىق قوجۇغا باراتتى. ساخەنخېلوخەيدىن ئېشىمۇغىچە پۈتۈنلەي چۆللۈك بولۇپ، بوران كۆپ چىقاتتى، سۇ ۋە ئوت ـ چۆپ ئاز بولۇپ، يول يۈرۈش مۇشەققەتـ لىك ئىدى، لېكىن يېرى برقەدەر تۈز بولۇپ، ئاتلىق يول يۈرۈش ئاسانـراق، مۇـ ساپىسىمۇ قىسقىراق (قۇمۇلدىن قوجۇغىچە 830 چاقىرىم) ئىدى. تاڭ دەۋرىدىكى نوم ئۇستازى ۋە سۇڭ ئوردىسىنىڭ ئەلچىسى ۋاڭ يەندې مۇشۇ يول بىلەن ماڭغان. شىمالىي يول تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە يېقىنراق بولۇپ، ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل، ئاتلىق يۈـ رۈش قىيىنراق، مۇساپىسىمۇ ئۇزۇنراق (قۇمۇلدىن قوجۇغىچە 950 چاقىرىم) ئىـدى، بىراق بۇ يولدا بوران ئازراق چىقاتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىمالىي يول قۇـ مۇلدىن تۇرپانغا بارىدىغان ئاساسلىق يولغا ئايلىنىپ، جەنۇبىي يولدا قاتنايدىغانلار بارـ غانسېرى ئازىيىپ كەتكەن. لياۋدۇندىن سەيپىكۇ، موري، گۈچۈڭ ئارقىلىق ئۇرۇمچىگـە بارىدىغان يول چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېچىلغان. بۇ يولدا يازدا يۇرـىدىغانـلار بىر قەدەر كۆپ ئىدى.

بېكەت ـ ئۆتەڭلىرى بار چوڭ يولدىن باشقا، جىيايۈگۈەندىن قۇمۇلـغا بارىـدىغان يەنە ئىككى كىچىك يول بار ئىدى:

ئۇنىڭ بىرى، بۇلۇڭجىردىن باشلىنىپ، چاۋۇەن، ئەلتۆمـۇر، چىڭسەنزى، ئۇلادا ـ چۇەن، لۇسۇنچۇەن، سۇسۇئابۇ، قۇمبۇلاق، تالناچىن، ئىدىر، ساۋۇلاق ئارقىلىق قۇمۇلغا بارىدىغان يول بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 1100 چاقىرىم ئىدى.

يەنە بىرى، ئەنشىنىڭ بەيدۇنزى دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ كىچىك يۇلـغۇن ـ لۇق، داچۇەن، مالىيەن جىڭزى، بولىجۇەنجىڭ، ئاقتاش، جىڭئېرچـۇەن، شىمالىي كۇـ شۇي، تالناچىن، ساۋۇلاق ئارقىلىق قۇمۇلغا بارىدىغان يول بولۇپ، ئومۇمىي مۇساپىسى 810 چاقىرىم ئىدى.

دۇنخۇاڭدىن قۇمۇلغا بارىدىغان يەنە بىر كىچىك يولمۇ بار ئىدى، بۇ يول دۇڭـ

خۇاڭدىن باشلىنىپ تۇياۋزىغا 100 چاقىرىم، بولېچۇنجىغا 120 چاقىرىم، بولوتۇچىنغا 150 چاقىرىم، كۆكۈرغا 80 چاقىرىم، كۈشۈيگە 150 چاقىرىم كېلەتتى ۋە قۇمۇل چوڭ يولىغا تۇتىشاتتى.

2. تاشيول

(1) لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى

لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى دۆلەت تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان تاشيول. ئۇنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى قۇمۇلدىن شىكشىكشىياغىچە، قۇمۇلدىن پېچانغچە بولغان قىسمى مىنگۇنىڭ 19 ـ يىلى (1930 ـ يىلى) ياسالغان. شۇ چاغدىكى تاشيوللار بۇرۇنقى پوچتا يولى ئاز ـ تولا تەكشىلەپ، تۆزلەپ قويۇلغانلا يوللار ئىدى. مىنگۇنىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) ئەتىيازدا شىنجاڭ تاشيول ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىرقەدەر ئۆلچەملىك بولغان ئۇرۇمچى ـ قۇمۇل تاشيولى ياسىلىشقا باشلىغان، بۇ يول مىنگۇنىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) 1 ـ ئىيۇلدا پۈتۈپ قاتناش باشلانغان. ئارقىدىنلا يەنە قۇمۇلدىن شىكشىكشىياغىچە بولغان تاشيول ياسالغان. بۇ قۇرۇلۇشنى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى پىلانلىغان، تاشيول ئىدارىسى خەلق ئىشچىلىرىنى تەشكىللەپ ياسىغان. يېڭى ياسالغان تاشيولنىڭ يۆنىلىشى بىلەن ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولىنىڭ ئوخشىمايدىغان يېرى مۇناداق ئىدى: قۇمۇلنىڭ شەرقىدىن يەندۆڭگىچە بولغان قىسمىدا، ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولى يەندۆڭدىن ئەلتۆمۇر، ساۋۇلاق، قارمۇقچى، ئارا ئاقيەر ئارقىلىق كونا شەھەرنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغا كىرەتتى؛ تاشيول بولسا، يەندۆڭدىن قىيپاش شىمال تەرەپكە سوزۇلۇپ، لوتوچۇەن، گېداجىڭنىڭ شىمالى، ساقا، قىزىلىيۇلغۇن، يۇقىرى ئاقيەر ئارقىلىق قۇمۇلغا كىرەتتى. قۇمۇلنىڭ غەربىدىن ئاستانىغچە بولغان قىسمىدا، ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولى كونا شەھەرنىڭ جەنۇبىي دەرۋازىسىدىن چىقىپ، شەھەر ئىچىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسى ئارقىلىق ئەرشىلى گېداغا، ئۇ يەردىن يەنە سۇمقاغا، ئاستانىگە باراتتى؛ تاشيول بولسا، قۇمۇلدىن چىقىپ، قىيپاش شىمال تەرەپكە سوزۇلۇپ، يالاڭكاردىز، قوشتىكەن، سۇمقاغا ئارقىلىق ئاستانىنىڭ شىمالىدىكى چۆللۈكتىن ئايلىنىپ، ئاستانىنىڭ غەربىگە بېرىپ، ئەسلىدىكى ئۆتەڭ يولىغا تۇتىشاتتى.

مىنگۇنىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) دىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەم بەرگەن مادديي ئەشيالىرىنى توشۇش زۆرۈرىيىتى بىلەن، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلىنغان، شۇنداقلا بۆلەكلەر بويىچە يول ئاسراش ئۇچاستكىلىرى تەسىس قىلىنىپ، يوللار ھەر ۋاقىت ئاسرىلىپ تۇرغان. بىراق يول يۈزى شېغىللىق بولغاچقا، ئاپتوموبىل ھېڭىۋەرگەندىن كېيىن، ئاستا ـ ئاستا «كىر يۇيۇش تاختىسى» شەكلىگە كىرىپ قالغان ۋە «كىريۇيۇش تاختىسى يولى» دەپ ئاتالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پات ـ پاتلا قىيان بېسىپ تۇرغانلىقى، يول ئاسراش ئۈسكۈنىلىرى قالاق بولغانلىقى (كالا قېتىپ سۆرەم سالاتتى) ئۈچۈن، يول ئەھۋالى ناچارلىشىۋېرىپ، ئاپتوموبىللارنىڭ يۈرۈش ئىقتىدارى ۋە سۈرئىتى زور چەكلىمىگە ئۇچرىغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەرنى تۇتاشتۇرىدىغان بۇ چوڭ قاتناش تومۇرىدا يولۇچى ۋە يۈك توشۇش ۋەزىپىسى ئىنتايىن ئېغىرلاشتى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭغا توشۇلىدىغان قۇرۇلۇش ئەشيالىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ۋاستىلىرى ھەمدە شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىدىغان نۇرغۇن كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇ يولدىن ئۆتەتتى. 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا لەنجۇ - شىنجاڭ تۆمۈريولىدا پويىز قوماللىغا كەلگەن ۋە تۆمۈريول داۋاملىق ئۇزارغاندىن كېيىن، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى بىرئاز چۆلدەرەپ قالدى.

1977 - يىلدىن باشلاپ، دۆلەت لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنى ئۆزگەرتىپ ياسىدى. ناھىيە تەۋەسىدىكى تاشيولنى ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن 8 مىليون 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى. ئۆزگەرتىپ ياساش قۇرۇلۇشى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى كەڭ، تۈز، ئەگىم ۋە يانتۇلۇقى ئاز 2 - دەرىجىلىك تاشيولغا ئايلىنىدۇ. ناھىيە تەۋەسىدىكى تارانچىدىن بۇلۇڭ-توغراق گۇڭشېدىكى سەنداۋچىڭغىچە بولغان 150 نەچچە كىلومېتر يولغا ئاسفالىت ياتقۇزۇلۇپ بولدى.

لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى قىسمى شەرقتە شىڭشىڭشىيادىن باشلىنىپ، غەربىي شىمالغا 198.3 كىلومېتر سوزۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل بازىرىغا كېلىدۇ. قۇمۇل بازىرىدىن سەل شىمالغا يانداپ غەربكە 203 كىلومېتر سوزۇلغاندىن كېيىن ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 401.3 كىلومېتر كېلىدۇ. لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك تاشيول باش ئۇچاستىكىسى مەسئۇل بولۇپ ئاسرايدۇ. لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى ناھىيە تەۋەسىدە بېسىپ ئۆتىدىغان يەرلەرنىڭ ناملىرى ۋە مۇساپىسى تۆۋەندىكىچە:

شىڭشىڭشىيا	64.3 كىلومېتر ماڭغاندا	دۇربەجىن	22.2 كىلومېتر ماڭغاندا
كۇشۇي	46.4 كىلومېتر ماڭغاندا	تارانچى	17.5 كىلومېتر ماڭغاندا
يانداۋ	20.2 كىلومېتر ماڭغاندا	شوتابولاق	15.3 كىلومېتر ماڭغاندا
لوتوچۇەن	16.5 كىلومېتر ماڭغاندا	لياۋدۇن	28 كىلومېتر ماڭغاندا
گېداجىڭ ئاچملى	16.2 كىلومېتر ماڭغاندا	يۈەنچۇەن	13.8 كىلومېتر ماڭغاندا
بۇلۇڭتوغراق	14.4 كىلومېتر ماڭغاندا	يەتتەقۇدۇق ئاچملى	33 كىلومېتر ماڭغاندا
ساقا	20.3 كىلومېتر ماڭغاندا	شەرقىي تۈزكۆل ئاچملى	9.4 كىلومېتر
قۇمۇل بازىرى	36.5 كىلومېتر ماڭغاندا		
ئاستانە	27.6 كىلومېتر ماڭغاندا		

بېسىپ ناھىيە تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىدۇ.

(2) ناھىيىلەر ئارا تاشيول

قۇمۇل ـ بارىكۆل، قۇمۇل ـ ئاراتۇرۇك تاشيولىنىڭ ناھىيە تەۋەسىدىكى مۇساپىسى:
قۇمۇل بازىرى 41.6 كىلومېتر ماڭغاندا
كۆشۈتى 25 كىلومېتر ماڭغاندا
قوۋۇق ئېغىز

قۇۋۇق ئېغىزىدىن غەربكە 65 كىلومېتر ماڭغاندىن كېيىن، بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي بارىدىغا كېلىدۇ. قوۋۇق ئېغىزىدىن شەرققە 97 كىلومېتر ماڭغاندىن كېيىن، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي ئاراتۇرۇك بازىرىغا كېلىدۇ.

ناھىيىلەر ئارا تاشيولنى ۋىلايەتلىك تاشيول باش ئۇچاستىكىسى مەسئۇل بولۇپ ئاسرايدۇ.

(3) قۇمۇل بازىرىدىن ھەرقايسى گۇڭشېلارغىچە بولغان تاشيول

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 46.2 كىلومېتر ماڭغاندا، قارادۆۋە ئاچىلغا، جەنۇبقا 14 كىلومېتر ماڭغاندا لاپچۇقا، يەنە جەنۇبقا توققۇز كىلومېتر ماڭغاندا قارادۆۋە گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ بارىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 69.2 كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 19.6 كىلومېتر ماڭغاندا، غەربىي تاغ ئاچىلغا، يەنە شىمالغا 36 كىلومېتر ماڭغاندا غەربىي تاغ گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ، ئومۇمىي مۇساپىسى 55.6 كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، قۇمۇل ـ بارىكۆل تاشيولى بىلەن شىمالغا 41.6 كىلومېتر ماڭغاندا كۆشۈتىمگە، يەنە تاغ قاپتىلى بىلەن شەرققە 20 كىلومېتر ماڭغاندا تىيانشان گۇڭشې تۇرۇشلۇق جاي (قوراي) غا يېتىپ كېلىدۇ، ئومۇمىي مۇساپىسى 61.6 كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 36.5 كىلومېتر ماڭغاندا ئاستانە گۇڭشې ئاچىلغا، يەنە جەنۇبقا ئىككى كىلومېتر ماڭغاندا ئاستانە گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ شەرققە 6.7 كىلومېتر ماڭغاندا پالۋانتۇر گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ شەرققە 34.7 كىلومېتر ماڭغاندا بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ شەرققە 50.9 كىلومېتر ماڭغاندا گېدائجىڭغا، يەنە شەرقىي شىمالغا 27 كىلومېتر ماڭغاندا سۆجە كارىزغا، يەنە 20 كىلومېتر ماڭغاندا تاشۇبلىق گۇڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 97.9 كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، غەربىي جەنۇبقا ئىككى كىلومېتر ماڭغاندا، شەھەر ئىچى گۈڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ جەنۇبقا ئىككى كىلومېتر ماڭغاندا، شەھەر ئىچى گۈڭ شېغا، يەنە ئۇچ كىلومېتر ماڭغاندا راھەتباغ گۈڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى بەش كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن جەنۇبقا مېڭىپ، شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېلىرىنى بېسىپ ئۆتۈپ، يەنە جەنۇبقا 28 كىلومېتر ماڭغاندا بۇغاز گۈڭشې تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 38 كىلومېتر.

قۇمۇل بازىرىدىن چىقىپ، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىنى بويلاپ غەربكە 86.3 كىلومېتر ماڭغاندا تارانچىغا، ئاندىن شىمالغا 30 كىلومېتر ماڭغاندا قويلۇق چارۋا چىلىق فېرمىسى تۇرۇشلۇق جايغا يېتىپ كېلىدۇ. ئومۇمىي مۇساپىسى 116.3 كىلومېتر.

ناھىيە رېمونت قىلىدىغان ۋە باشقۇرىدىغان تاشيول جەمئىي 203 كىلومېتر بولۇپ، ئۇنىڭ كۆپ قىسمى 70 ـ يىللاردىن كېيىن شېغىل ياتقۇزۇلغان ئاددىي تاشيول. 1977 ـ يىلى ناھىيىلىك يول ئاسراش ئوچاستىكىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ 31 ئادىمى بار، ئۇلارنىڭ ئىككىسى بۇغازدا، يەتتىسى راھەتباغدا، ئۇچى شەھەر ئىچىدە، 10 ى قارا دۆۋىدە، توققۇزى تاشۇيلىقتا.

ناھىيە دەرىجىلىك تاشيولنى ياساش، رېمونت قىلىش ۋە ئاسراش ئىشلىرىغا كېتىدىغان مەبلەغ يەرلىك مالىيىدىن چىقىرىلىدۇ. 1982 ـ يىلى 287 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى، 1983 ـ يىلى 319 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىندى.

(4) سۇيىيۈەن ـ شىنجاڭ تاشيولى

مىنگۈدىن ئىلگىرى، شىنجاڭ سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى تۆگە بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يول ئارقىلىق سۇيىيۈەندىكى باۋتۇغا توشۇپ، سۇيىيۈەننىڭ ماللىرىنى شىنجاڭغا يۆتكەپ كېلەتتى. تاشقى موڭغۇلىيە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى يول توسۇلۇپ قالغان. سۇيىيۈەن، شىنجاڭ سودىگەرلىرى مەبلەغ يىغىپ تۆگە كارۋىنى تەشكىللەپ، سۇيىيۈەندىكى داچىڭشەن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن ئىچكى موڭغۇل قۇملۇقىنىڭ غەربىنى بويلاپ مېڭىپ، نىڭشىيا، گەنسۇنى بېسىپ ئۆتۈپ، مىڭشۇيدىن شىنجاڭغا كىرىپ قۇمۇلغا كېلىدىغان يېڭى كارۋان يولىنى ئاچقان. مىنگۈنىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى)، شىنجاڭ بارىكۆلنىڭ جۇبىڭ دىرىكتور بولغان سۇيىيۈەن ـ شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى قۇرۇلغان، ئۇلار ئەسلىدىكى كارۋان يولىنى ئاساس قىلىپ، سۇيىيۈەن ـ شىنجاڭ تاشيولىنى ئاچقان. شۇ يىلى 8 ـ ئايدا بىرىنچى تۇركۈمدىكى بەش ئاپتوموبىل سۇيىيۈەننىڭ غەربىدىن ئۇرۇمچىغا يېتىپ كەلگەندە، ئاپتوموبىللار شېكى شىسەي تەرىپىدىن تۇتۇپ قېلىنغان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا، ئىككىنچى تۇركۈم ئاپتوموبىل سۇيىيۈەندىن قۇمۇلغا كېلىپ توختاپ، قايتا غەربكە قاراپ ماڭمىغان. كېيىن نۆۋەتچى يولۇچى ۋە يۈك ئاپتوموبىللىرى قۇمۇلنى

ئاخىرقى بېكەت ۋە باش بېكەت قىلغان. خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىنگۈنىك 23 ـ يىلى (1934 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنىدىن) مىنگۈنىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنىگىچە جەمئىي 110 ئاپتوموبىل (قېتىم) قاتنىغان.

سۈيىيۈەن ـ شىنجاڭ تاشيولى ئاساسىي جەھەتتىن ئەسلىدىكى كارۋان يولى بىلەن تاغ ـ داۋانلار ۋە قۇمлۇقلارنى ئايلىنىپ ماڭاتتى، سۈيىيۈەندىن قۇمۇلغىچە ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 2190 كىلومېتر بولۇپ، جەمئىي 52 بېكەت بارئىدى. سۈيىيۈەن ـ شىنجاڭ ئاپتوموبىل شىركىتى قۇمۇلدا ئىش ېجىرىش ئورنى قۇرغان، ئۇنىڭغا ۋاڭ جىڭيەن مۇدىر بولغان. مىنگۈنىك 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا ۋاڭ جىڭيەن «ساتقىن» لىق جىنايىتى بىلەن شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان، ئىش ېجىرىش ئورنىنىڭ مۇدىرلىقىنى چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ بۆلۈم ئەزاسى جى چۇندىيەن ئۈستىگە ئالغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، شىركەتنىڭ كەسپىي ئىشلىرى توختىغان، ئاپتوموبىللار قاتنىمىغاچقا، يول بارا ـ بارا تاشلۇېتىلگەن. سۈيىيۈەن ـ شىنجاڭ تاشيولى ناھىيە تەۋەسىدىن ئۆتىدىغان جايلارنىڭ نامى ۋە مۇساپىسى:

خۇڭلىيۇگېدا 80 چاقىرىم ماڭغاندا	يالغۇزتۇيۇم 150 چاقىرىم ماڭغاندا
(شىمالىي) كۈشۈي 80 چاقىرىم ماڭغاندا	ساۋۇلاق 70 چاقىرىم ماڭغاندا
جىڭشېرچەن 70 چاقىرىم ماڭغاندا	قۇمۇل
ئۆردەكلىك 120 چاقىرىم ماڭغاندا	

3. تۆمۈرىيول

1959 ـ يىلى 30 ـ دېكابىر سەھەر سائەت تۆتتە، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈرىيولىنىڭ ۋېيىيادىن قۇمۇلغىچە بولغان قىسمىدا رېلىس تۇتاشتۇرۇلدى. 31 ـ دېكابىر چۈشتىن بۇرۇن، قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھەدىكىلەردىن 20 مىڭدىن كۆپرەك ئادەم قۇمۇل ۋوكزال ئىستانسىسى مەيدانىدا پويىز قاتنىغانلىقىنى تەبرىكلەپ داغدۇغىلىق يىغىن ئۆتكۈزدى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە مەسئۇللىرىدىن ۋاڭ ئېنىماۋ، سەيپىدىن ئەزىزى، لۇ جيەنرەن، زىڭ دې، لى چۈەن، چې گو، لىن بومىن، شىن لەنتىڭ، ئەسئەت ئىسھاقوپ، زوچى ۋە بىكتۈەن سىلىكىيۇەنى تاۋسيۆ قاتارلىق كىشىلەر يىغىنغا قاتناشتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى س. گ. دوباشىنمۇ تەكلىپكە بىنائەن يىغىنغا قاتناشتى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق رەئىسى سەيپىدىن ئەزىزى تەبرىكلەش يىغىندا سۆز قىلىپ مۇنداق دېدى: «لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈرىيولىدا پويىزنىڭ قۇمۇلغا يېتىپ كېلىشى بىلەن ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ قاتناش ـ تىرانسپورت ئەھۋالى تۈپتىن ئۆزگىرىشكە باشلايدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كەڭ كۆلەملىك قۇرۇلۇش ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىلىدۇ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى بىلەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقە تېخىمۇ قويۇقلىشىدۇ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ

چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلىشى ئىلگىرى سۈرۈلدۇ. شۇڭلاشقا ئاپتونوم رايونىدىكى ھەر مىللەت خەلقى تۆمۈريولدا قۇمۇلغىچە پويىز قاتنىغانلىقىغا خۇشال بولماي تۇرالمايمىز، ئۇنى قىزغىن قارشى ئالىمىز ۋە تەبرىكلەيمىز».

تەبرىكلەش يىغىنى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋاڭ ئېنماۋ لەنجۇغا قاتنىغان تۇنجى بۇاستە تېز پويىزغا بېغىشلاپ لېنتا كەستى. ئاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرى ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ۋەكىللەر، شۇنداقلا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ۋەكىللىرى سايامەت پويىزىغا چىقىپ، قۇمۇل شەھەر ئەتراپىنى سايامەت قىلدى. 1960-يىلى يېڭى يىلدا ھەر مىللەت ۋەكىللىرى قۇمۇلدىن «قىزىلبايراق» كەنتىگە قاتنىغان سايامەت پويىزىغا يەنە بىر قېتىم چىقتى.

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى ۋە ۋىيانىنىڭ غەربىدىكى ھەرقايسى ئىستانسىلار 1959-يىلى 31 ـ دېكابىر سائەت نۆلدىن باشلاپ يولۇچى ۋە يۈك توشۇش كەسپىنى رەسمىي باشلىدى، شۇنىڭدىن كېيىن، تۆمۈرىيول غەربكە قاراپ داۋاملىق سوزۇلدى.

لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈرىيولىنىڭ قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئىستانسىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇساپىسى مۇنداق:

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ شەرقىدىكى ئىستانسىلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇساپىسى:

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى	11 كىلومېتر ماڭغاندا	سۈيلىك	11 كىلومېتر ماڭغاندا
خۇڭگۇاڭ	13 "	سىتىيەن	12 "
ساۋۇلاق	14 "	جىڭشيا	10 "
«قىزىلبايراق» كەنتى	14 "	ۋېيىيا	8 "
يەنچۈەن	25 "	شىيەن	13 "
ياندۆڭ	12 "	تىيەنخۇ	12 "
تۇدۇن	8 "	خېشى	23 "
تاغ ئېغىزى	8 "	خۇڭلىيۇخې	

خۇڭلىيۇخېنىڭ شەرقىدىن سۇلىخېغىچە بولغان تۆمۈرىيول يەنىلا ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ئىدارىسىگە قارايدۇ، لېكىن ئۇ قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ مەمۇرىي رايونى تەۋەسىدە ئەمەس.

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ غەربىدىكى ئىستانسىلار ۋە ئۇلارنىڭ مۇساپىسى:

قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى	13 كىلومېتر ماڭغاندا	ئۆرەكلىك	29 كىلومېتر ماڭغاندا
قوشتىمكەن	16 "	لياۋدۇن	11 "
سۇمقاغا	16 "	خۇڭسىڭ	18 "
ئاستانە	14 "	خۇڭلىيۇ	12 "
دۇربەجىن	13 "	سەنجاپار	16 "
دېيەنچۈەن	15 "	دابۇ	

دابۇنىڭ غەربى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىدۇ.
بۇنىڭدىن باشقا يەنە تارماق لىنىيە بار: بىرى، دۇربەجىن پويىز ئىستانسىسىدىن تارانچى كۆمۈر كانىغىچە بولغان لىنىيە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 14.3 كىلومېتر؛ يەنە بىرى، تاغ ئېغىزى پويىز ئىستانسىسىدىن يامانسۇ تۆمۈر كانىغىچە بولغان لىنىيە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 36 كىلومېتر.

28. ترانسپورت قوراللىرى

تۆگە: تۆگىنىڭ «چۆل كېمىسى» دېگەن نامى بار، ئۇ، قەدىمكى زامانىدا ۋە يېقىنقى زامانلاردا شىنجاڭنىڭ ئاساسلىق ترانسپورت قورالى بولۇپ كەلگەن. گۈاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، زوزۇڭتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىپ، ھەربىي قوشۇنلارغا ئاشلىق توشۇش ئۇچۇن، ئەنشى، قۇمۇل، بارىكۆل ۋە گۇچۇڭ ئارىلىقىدىلا 13 مىڭدىن ئارتۇق تۆگە تەييارلىغان. مىنگو يىللىرىدا قۇمۇلدىكى «تىيەنيىڭفۇ»، «يىشۇنشى» ۋە «شۇخۇي» قاتارلىق سودا سارايلىرىنىڭمۇ ئۇزۇن يوللۇق ترانسپورتقا ئىشلىتىدىغان نۇرغۇن تۆگە كارۋانلىرى بار ئىدى. ھەر قايسى سودا سارايلىرىنىڭ تۆگىسىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 6000 دىن ئاشاتتى. مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) دىكى خاتىرىگە قارىغاندا، ھەر يىلى تەخمىنەن 100 نەچچە چىدىرلىق تۆگە سۈيىۋەندىن قۇمۇلغا مال توشۇپ تۇرغان، ھەر بىر چىدىردا 170 چە تۆگە بولغان، يىللىق ئومۇمىي تۆگە سانى 17 مىڭ تۆگە (قېتىم) دىن ئاشقان. 1956 ـ يىلى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغاندا، ناھىيە بويىچە ئات ـ ئۇلاغ ترانسپورت كوپېراتىپىغا 380 تۆگە قاتناشتۇرۇلغان، 1960 ـ يىلدىن كېيىن تۆگىلەر كۆپىيىپ 500 دىن ئاشقان، 1971 ـ يىلدىن 1975 ـ يىلغىچە 300 نەچچە تۆگە يەنىلا ترانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن. 70 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىدىن كېيىن تۆگىنىڭ ترانسپورت قورالى بولۇش تارىخىغا ئاساسەن خاتىمە بېرىلدى.

ئېشەك: ئېشەكمۇ قاتناش ۋاسىتىسى سۈپىتىدە خېلى چوڭ رول ئوينىغان. ئادەتتە تاغار ئارتىلغان، بوينىغا قۇڭغۇراق ئېسىلغان ئونچە ئېشەك بىر توپ قىلىنىپ، چۆل ـ باياۋانلاردا قاتنايتتى. مىنگو دەۋرىدە قۇمۇلدا مەخسۇس جوخۇچىلار (ئېشەكچىلەر) ئۇچۇن ئېچىلغان دەڭلەر (سارايلار) بار ئىدى.

چوڭ ھارۋا: چوڭ ھارۋا ـ كالا ھارۋىسى ۋە ئات ھارۋىسى دەپ ئايرىلىدۇ. يەنە تۆمۈر ھارۋا ۋە كۆتەك ھارۋا دەپمۇ ئايرىلىدۇ. داۋگۇاڭنىڭ 6 ـ يىلى (1826 ـ يىلى) ھەربىي قوشۇنلارنىڭ 500 مىڭ جىڭ ئاشلىقىنى يۆتكەش ئۇچۇن، قۇمۇل ۋاڭى بېشىر خەلق ئارىسىدىن 1000 كالا ھارۋىسى يالاپ، قۇمۇلدىن بىۋاستە ئاقسۇغا ئاشلىق يۆتكىگەن. مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) دىكى سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 1465 تۆمۈر ھارۋا، 489 كۆتەك ھارۋا بولغان. بۇ چاغدا ئاپتوموبىللارنىڭ كەمچىللىكىدىن بالونلىرى كۆپەيگەچكە، بەزى ئات ھارۋىلىرىغا بالون چاق ئىشلىتىلگەن،

كىشىلەر بۇنى «پىكۇلو» ھارۋا دەپ ئاتىغان. ئازادلىقتىن كېيىن، تۆمۈر ھارۋا، كۆتەك ھارۋىلار ئاستا ـ ئاستا ئىشلىتىلىشتىن قېلىپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھارۋىلارغا بالون چاق ئىشلىتىلىدىغان بولدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى بالون چاقلىق ھارۋا 1209 دىن ئېشىپ كەتتى.

كىچىك ئۇلاغ ھارۋىسى: بۇنداق ھارۋا 60 ـ يىللاردا بارلىققا كەلگەن بولۇپ، ئۆزىنىڭ كىچىك ھەم ئەپچىللىكىدىن شۇنداقلا قۇلايلىقلىقىدىن دېھقانلارنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشكەن. كىچىك ئۇلاغ ھارۋىسىغا تۆمۈر قاسقانلىق رېزىنكە چاق ئورنىتىلغان بولۇپ، ئېشەك قېتىلىدۇ، ئادەتتە 200 — 300 كىلوگرام يۈك كۆتۈرەلەيدۇ، ئۇ، دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان قاتناش ۋاستىسى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ ھارۋا ناھىيە بويىچە 11 مىڭ 198 گە يېتىپ، ھەر بىر ئائىلىگە ئوتتۇرا ھېسابىلەن 0.77 دىن توغرا كەلدى.

ئاپتوموبىل: ئازادلىقتىن بۇرۇن قۇمۇلدا ئاپتوموبىل سانى ناھايىتى ئاز بولۇپ، ئاز سانداكى سودىگەرلەرنىڭ 10 نەچچە يۈك ئاپتوموبىلى بار ئىدى. 1960 ـ يىلى ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل كالونى قۇرۇلغاندا، 87 «زىس» ئاپتوموبىلى بار ئىدى، 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە تەۋەسىدىكى ھەر خىل ئاپتوموبىل 4000 دىن ئېشىپ كەتتى.

1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىگە قاراشلىق ئىدارىلەرنىڭ (يەككە تىجارەتچىلەر نىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەر خىل ئاپتوموبىلى 171 گە يەتتى، بۇنىڭ 137 سى يۈك ئاپتوموبىلى (يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ 11)، 24 ى پىكاپ، 10 ى ئالاھىدە ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىل.

تراكتور: چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى رېزىنكە چاقلىق تراكتور ۋە كىچىك تىپتىكى تراكتورلار ئېتىز ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىشتىن سىرت، ھەر يىلى كۆپرەك ترانسپورت ئىشلىرىغا ئىشلىتىلىدۇ. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيە بويىچە كوللېكتىپنىڭ ۋە شەخسلەرنىڭ چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورى 248 دانە /13 مىڭ 591 ئات كۈچىگە يەتتى. بۇنىڭ 49 ى يەككىلەرنىڭ؛ كىچىك تىپتىكى رېزىنكە چاقلىق تراكتور 241 دانە/2884 ئات كۈچىگە يەتتى، بۇنىڭ 165 ى يەككىلەرنىڭ.

§3. يولۇچى ۋە يۈك ترانسپورتى

1. يۈك ترانسپورتى

(1) پويىزدا يۈك توشۇش

1980 ـ يىلى قۇمۇل تۆمۈريول شۆبە ئىدارىسى قارىمىقىدىكى لياۋدۇندىن سۈلىنخېغچە بولغان ئارىلىقتا توشۇلغان يۈك مىقدارى3 مىليون 399 مىڭ تونىنىغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 516 مىڭ تونىنا. 1983 ـ يىلى يۇقىرىقى

ناهىيلىك ترانسپورت شىركىتىنىڭ يۈك توشۇش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 8 ـ 1

يىللار / تۈرى	ئاپتوموبىل ترانسپورتى		كىچىك تېپتىكى تراكتور ھەم ئات ـ ئۇلاغ ترانسپورتى			
	ئاپتوموبىل / تونناژ	توشۇش مىقدارى (10 مىڭ تونناژ)	كىچىك تراكتور (دانە)	ئات ـ ئۇلاغ ـ ھارۋىسى (دانە)	ھايۋان كۈچى (تۆگە)	توشۇش مىقدارى (10 مىڭ تونناژ)	ئوبوروت مىقدارى (10 مىڭ تونناژ ـ كىلومېتر)
1964				92	366	7.23	42.99
1965				93	133	11.87	52.75
1971	64/16	2.68		64	72	1.97	42.43
1972	67/17	2.99		53	303	0.51	10.31
1973	67/17	1.00		60	303	2.21	13.06
1976	32/8	1.09	23	64	198	3.34	29.04
1977	32/8	1.56	23	50		5.56	29.83
1978	36/9	3.87	23	47		4.11	28.52
1979	40/10	2.80	23	48		3.31	19.00
1980	52/13	1.17	23	29		1.12	12.58
1981	44/11	0.64	23	20		2.09	17.80
1982	48/12	0.97	23	43		3.35	13.89
1983	57/13	1.18	23	20		2.20	57.64

1983 ـ يىلدىكى ناھىيىلەر ئارىسىدىكى ۋە ناھىيە تەۋەسىدىكى يولۇچى توشۇش بىكەتلىرىنىڭ ھۆسنىپىسى ۋە بىلەت باھاسى

جەدۋەل 8 ـ 2

باش بىكەت ـ ئاخىرقى بىكەت	يول ئۇستىدىكى بىكەتلەر	يەككە ھۆسنىپىسى (كىلومېتر)	بىلەت باھاسى (يۈەن)	ئاپتوبۇس ياكى يولۇچى ئاپتوموبىلى
قۇمۇل ـ ئارا تۇرۇك	كۆشۈتى قۇۋۇق ئېغىز، نەرىنكەر، 7 ـ شۆبە مەيدان، توز كۆل 5 ـ دۆي، خېشەنتاۋ	163	4.30	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـ بارىكۆل	كۆشۈتى، قۇۋۇق ئېغىز، ھەرىمي ئات فېرمىسى، كۆيسۇ، خۇكشەن، شىرىنزى	132	3.50	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـ تارانچى	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانى، قوشتىمكەن، شىمالىي چۆل، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، دۇربەجىن، ئاۋدىئاتسىيە مەكتىپى	88	2.30	ئاپتوبۇس

قۇمۇل ـــ شوپۇل	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەنداۋچىلك، گېداجىكزى، لوتوجونزى، تارلاك، سۇجە كاردز، تاشـ ۋېلىق، ئاقتاغ، شياخې	129	3·40	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ تاشـ ۋېلىق	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەنداۋچىلك، گېداجىكـ زى لوتوخونزى	98	2·80	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ گېدا جىكزى	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەنداۋچىلك	57	1·40	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ بۇغار	راھەتباغ، 3 ـ دادۇي، 6 ـ دادۇي، 7 ـ دا ـ دۇي، 8 ـ دادۇي، سۇ ئامبىرى، 1 ـ دۇي	38	1·00	ئاپتوبۇس
نۇمۇل ـــ قىزىلـ يۇلتۇز 4 ـ مەيدان	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەنداۋچىلك	88·5	13·0	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ بۇلاۋكـ توغراق	ساقا	37	1·00	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ قارا دۆۋە	قوشتىكەن، شىمالىي چۆل، سۇمقاغا، ئاستانە، لاپچۇق	77	1·90	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ تىيانشان	كۆشۈتى نەھرىدىن	68	1·80	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ ئاستانە	قوشتىكەن، شىمالىي چۆل، سۇمقاغا	38	1·00	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ ھەربىي ئات فېرمىسى	كۆشۈتى، قۇۋۇق ئېغىز	74	2·00	ئاپتوبۇس
قۇمۇل ـــ تۆمۈرتى	تۆرۈك، نەھرىدىن، نەھرىناسى	90	2·20	يولۇچى ئاپـ توموبىلى
قۇمۇل ـــ خوتۇنـ تام	ساقا، بۇلاۋكتوغراق، سەنداۋچىلك، گېدا ـ جىكزى	91	2·20	يولۇچى ئاپـ توموبىلى
قۇمۇل ـــ باغداش	ساقا، ئارىتام	81	2·00	يولۇچى ئاپـ توموبىلى
قۇمۇل ـــ ئىندىر	قارا قاپچىسن	81	2·00	يولۇچى ئاپـ توموبىلى
قۇمۇل ـــ غەربـ بىي تاغ	ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى دېھقانچىلىق مەيدانى، غەربىي تاغ، 5 ـ دادۇي، 4 ـ دادۇي، 6 ـ دادۇي	68	1·70	يولۇچى ئاپـ توموبىلى

ئاردىلىقتا توشۇلغان يۈك مقدارى 3 مىليون 767 مىڭ تونناغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 462 مىڭ توننا.

(2) ئاپتوموبىلدا يۈك توشۇش

ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى ناھىيە تەۋەسىدىكى ئەڭ چوڭ كەسپىي ترانسپورت كارخانىسى بولۇپ، 1960 ـ يىلى قۇرۇلغان، ئۇ، ۋىلايەت دائىرىسىدىكى ئوتتۇرا ۋە قىسقا يوللۇق ترانسپورت ئىشلىرىنى ئاساس قىلىدۇ، ۋىلايەتتىن ھالقىغان ئۇزۇن يوللۇق ترانسپورت ئىشلىرىنىمۇ ئاز ـ تولا ئۈستىگە ئالىدۇ. ئۇنىڭ 1960 ـ يىلدىن 1965 ـ يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش مقدارى 127 مىڭ تونناغا، يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 6 مىليون 295 مىڭ تونا ـ كىلومېتر غا يەتتى. 1983 ـ يىلى 94 مىڭ تونا يۈك توشۇلدى، يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 12 مىليون 860 مىڭ تونا ـ كىلومېتر غا يەتتى.

قۇمۇل ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت كالونى 1968 ـ يىلى قۇرۇلغان، ئۇنى ناھىيىلىك قوراللىق كۈچلەر بۆلۈمىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسى ناھىيىگە قاراشلىق ئىدارىلەردىن 10 ئاپتوموبىل يۆتكەپ تەشكىل قىلغان. 1976 ـ يىلى ئاپتوموبىل كالونى ناھىيىلىك ئاپتوموبىل ترانسپورت شىركىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 1977 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە ئۇنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش مقدارى 17 مىڭ 400 تونناغا، يىللىق يۈك توشۇش ئوبورت مقدارى 677 مىڭ تونا ـ كىلومېتر غا يەتتى.

(3) ئۇلاغ ھارۋىسى ۋە كىچىك تىپتىكى تراكتوردا يۈك توشۇش

قۇمۇل ناھىيىلىك ترانسپورت شىركىتى 1958 ـ يىل 12 ـ ئايدا ترانسپورت كوپىراتىپى ئاساسىدا قۇرۇلغان بولۇپ، تۆگە، ئات ھارۋىسى، ئېشەك ھارۋىسىنى ترانسپورت قورالى قىلىپ، ئاساسەن، قىسقا يوللۇق ترانسپورت بىلەن شۇغۇللىناتتى. 1976 ـ يىلدىن كېيىن، شىركەت كىچىك تىپتىكى تراكتوردىن 20 نى كۆپەيتىپ، ئات ـ ئۇلاغ ھارۋىلىرىنى ئازايتتى، ھايۋان بىلەن يۈك توشۇش قاتاردىن قالدى. 1964 ـ يىلدىن 1976 ـ يىلغىچە بولغان ئالتە يىللىق سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ئات ـ ئۇلاغ يۈك ترانسپورتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مقدارى 45 مىڭ 200 تونناغا، يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 317 مىڭ 900 تونا ـ كىلومېتر غا يەتكەن. 1977 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە كىچىك تىپتىكى تراكتور ۋە ئات ـ ئۇلاغ يۈك تاشىپورتىنىڭ يىللىق ئوتتۇرىچە مقدارى 32 مىڭ 500 تونناغا، يىللىق ئوتتۇرىچە يۈك توشۇش ئوبوروت مقدارى 256 مىڭ 100 تونا ـ كىلومېتر غا يەتتى.

2. يولۇچى توشۇش

(1) پويىزدا يولۇچى توشۇش

قۇمۇل تۆمۈريول شۆبە ئىدارىسىگە قاراشلىق لياۋدۇنىدىن سۇلىخېغىچە بولغان ئاردىلىقتا، 1980 ـ يىلى يولۇچى توشۇش مقدارى 443 مىڭ 400 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 179 مىڭ 200 ئادەم (قېتىم). 1983 ـ

يەنىچە بۇ ئالاقىلىشىدىغان يولۇچى توشۇش مىقدارى 488 مىڭ 700 ئادەم (قېتىم) غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قۇمۇل پويىز ئىستانسىسىنىڭ 198 مىڭ 600 ئادەم (قېتىم).

(2) ئاپتوموبىلدا يولۇچى توشۇش

1958 - يىلدىن بۇرۇن، قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە ۋە قۇمۇلدىن جيۇچۈەن ۋە لەنجۇغا قەدىمقى يوللارنى نۆۋەتچى ئاپتوموبىل قاتنىغاندىن باشقا، ناھىيە بازىرىدىن ھەر قايسى رايون، يېزىلارغا ئاپتوموبىل قاتنىمايتتى، بازارغا كىرىش، يېزىلارغا بېرىشقا توغرا كەلسە، كىشىلەر ئاتقا مىنىپ ياكى ئات ھارۋىسى، كالا ھاۋىسىغا ئولتۇرۇپ قاتنايتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن، قۇمۇلدىن باربكۆلگە، قۇمۇلدىن تاشۇيلىققا، قۇمۇلدىن تارانچىغا رەسمىي نۆۋەتچى ئاپتوموبىل قاتنىدى. 1960 - يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك يولۇچى توشۇش ئاپتوموبىل بېكىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدىن ئاراتۇرۇككە، قۇمۇلدىن قارادۆۋىگە تەدرىجىي ھالدا نۆۋەتچى ئاپتوموبىل قاتنىدى. ئۇ چاغدىكى نۆۋەتچى ئاپتوموبىلنىڭ ھەممىسى يۈك ئاپتوموبىلى بولۇپ، يولۇچىلار ئاپتوبۇسى ئورنىدائىشلىتىلگەنىدى.

1962 - يىلى تۇنجى چوڭ ئاپتوبۇس ئېلىپ كېلىندى. 1966 - يىلى ئاپتوبۇس كۆپەيمەي 16 گە، 1976 - يىلى 25 كە يەتتى. شۇندىن كېيىنلا، ناھىيە بازىرىدىن ھەرقايسى گۇڭشىغا قاتنايدىغان نۆۋەتچى ئاپتوموبىللارنىڭ تۈلىسى چوڭ ئاپتوبۇسقا ئالماشتۇرۇلدى.

ۋىلايەتلىك يولۇچى توشۇش بېكىتىنىڭ ستاتىستىكا قىلىشچە، 1966 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش مىقدارى 65 مىڭ 700 ئادەم (قېتىم) غا، يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 5 مىليون 5000 ئادەم - كىلومېتىرغا يەتكەن. 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش مىقدارى 246 مىڭ 600 ئادەم (قېتىم) غا، يىللىق ئوتتۇرىچە يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 17 مىليون 243 مىڭ 700 ئادەم - كىلومېتىرغا يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلدىكى يولۇچى توشۇش مىقدارى 460 مىڭ ئادەم (قېتىم)، يولۇچى توشۇش ئوبوروت مىقدارى 30 مىليون 930 مىڭ ئادەم - كىلومېتىر.

1983 - يىلى يولۇچى توشۇش لىنىيىسى 18 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاپتوبۇس لىنىيىسى 13، ئاپتوبۇس ئورنىدا ئىشلىتىلىدىغان يولۇچى ئاپتوموبىلى لىنىيىسى بەش بولۇپ، توشۇش مۇساپىسى 1468.5 كىلومېتىرغا يەتتى.

II باب خەلق ئاۋىئاتسىيىسى

قۇمۇل ـ شىنجاڭ بويىچە ئەڭ بۇرۇن بېكەت قۇرۇلۇپ ھاۋا قاتنىشى باشلانغان جايلارنىڭ بىرى. مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى)، غەربىي شىمال ئاۋىئاتسىيە كومىتېتى شىئەندىن ئىلىغا باردىغان ھاۋا يولىنى ئاچقاندىلا قۇمۇلدا بېكەت قۇرۇلۇپ

هاۋا قاتنىشى باشلانغان. مىنگونىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى)، جۇڭگو ـ گېرمانىيە شېرىكچىلىكىدىكى ياۋروپا ـ ئاسىيا ئاۋىئاتسىيە شىركىتى قۇرۇلۇپ، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 4050 ئېنگلىز مىلى كېلىدىغان شاڭخەي ـ چۆچەك هاۋا يولى ئېچىلغان. بۇ يولدا ئايرۇپىلان هەر هەپتىدە بىر قېتىم ئىككى تەرەپتىن تەڭلا ئۇچۇپ، تۆت كۈندە ئاخىرقى بېكەتكە يېتىپ كېلەتتى، قۇمۇل ئوتتۇرىدىكى بېكەت ئىدى. ئىككىنچى يىلى بۇ يولدا قاتناش توختىتىلغان. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) قۇمۇلدا چۈڭچىڭ ـ قۇمۇل هاۋا يولى ئىش باشقارمىسى قۇرۇلغان. ئىككىنچى يىلى 25 ـ مارتتا «لەنجۇ ـ شىنجاڭ» بەلگىلىك ئايرۇپىلان چۈڭچىڭدىن لەنجۇ، جيۇچۈەنلەر ئارقىلىق سىناق تەرىقىسىدە ئۇچۇپ، قۇمۇلغا مۇۋەپپەقىيەتلىك قونغان. شۇ يىلى 9 ـ ئايدا، قاتناش مۇنتىزىملىكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەركىزىي خەلق ئاۋىئاتسىيە باشقۇرۇش ئىدارىسى بىلەن «قۇمۇل ـ ئالمۇتا ئوتتۇرىسىدا قەرەللىك ئۇچۇش كېلىشىمى» ئىمزالاپ، «جۇڭگو ـ سوۋېت ئاۋىئاتسىيە شىركىتى» نى قۇرغان، شۇ يىلى 5 ـ دېكابىردا هاۋا قاتنىشى باشلانغان. قۇمۇل ئىككى هاۋا لىنىيىسىنىڭ باش بېكىتى ۋە ئاخىرقى بېكىتى بولۇپ قالغان. جۇڭگو ـ سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيىسىنىڭ ئالمۇتا ـ قۇمۇل لىنىيىسى تاكى مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) 2 ـ ئايغىچە داۋاملاشقان.

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)، جۇڭگو ئاۋىئاتسىيە شىركىتى چۈڭچىڭدىن لەنجۇ ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىدىغان هاۋا يولىنى قايتا ئېچىشنى قارار قىلغان، ئايرۇپىلان شۇ يىلى 13 ـ مارتتا لەنجۇغا، 18 ـ مارتتا قۇمۇلغا سىناق تەرەققىسىدە ئۇچۇپ كەلگەن، قايتىشىدا پوچتا يوللانمىلىرى ۋە يۈك، يولۇچىلارنى ئېلىپ قايتقان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيە هەسسىدارلىق شىركىتى قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە بېكىتى قۇرۇلغان، بۇ بېكەتنىڭ هاۋا لىنىيىسى جيۇچۈەندىن قۇمۇل، ئۇرۇمچى ئارقىلىق ئالمۇتاغا باراتتى. 1956 ـ يىلى جۇڭگو ـ سوۋېت خەلق ئاۋىئاتسىيە شىركىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە بېكىتى جۇڭگو خەلق ئاۋىئاتسىيە باش ئىدارىسى تەرىپىدىن باشقۇرۇلىدىغان بولدى. 1978 ـ يىلى قۇمۇل ئاۋىئاتسىيە بېكىتى بۈيرۇقىغا بىنائەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، هاۋا قاتنىشى توختىتىلدى.

III باب پوچتا ئىشلىرى

§1. پوچتا يوللىرى

شۇەنتۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى) ئۆلكە بويىچە پوچتا ئىشلىرىنى يولغا قويۇش پىلانلىنىپ، قۇمۇل مەھكىمىسىدە شەرقتە ئەنشىدىن غەربتە يەتتەقۇدۇقچە بولغان پوچتا يوللىرىنى باشقۇرىدىغان پوچتا ئۆتكىلى قۇرۇلغان. قۇمۇلدىن ئەنشىگىچە بولغان

قومۇل مەھكىمىسىگە قاراشلىق پوچتا ئۆتەڭلىرىدىك بەلگىلەنگەن ئادەم، ئات سانى ۋە خىراجەتنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل [شۇەنتۇڭنىڭ 2 - يىلى (1910)]

جەدۋەل 8 – 3

ئۆتەك ئىسمى	ئادەم ۋە ئات سانى			چەقىم قىلىنغان تەڭگە		يىللىق ئومۇمىي خىراجەت، (سەر)
	ئۆتەك كاتىپى	ھارۋىكەش	ئات	ئاي بويىچە بېرىدىلگەن خىراجەت (سەر)	يىل بويىچە بېرىدىلگەن خىراجەت (سەر)	
قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ پوچتا ئۆتمىكى	1	10	20	85.8	98.5	1128.1
سۇمقاغا ئۆتمىكى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
توغۇچى ئۆتمىكى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
تارانچى ئۆتمىكى	1	6	12	54.6	59.1	714.3
لياۋدۇن ئۆتمىكى	1	7	14	62.4	68.95	817.75
يەۋەنچۇەن ئۆتمىكى	1	7	14	62.4	68.95	817.75
دىڭساۋگو ئۆتمىكى	1	3	6	31.2	29.55	403.95
ساۋزلاق ئۆتمىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
ئەلتۆمۇر ئۆتمىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
غازىيەندۆك ئۆتمىكى	1	9	18	78	88.65	1024.65
كۆشۇي ئۆتمىكى	1	9	18	78	88.65	1024.65
قۇمبۇلاق ئۆتمىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
كۆشۆتى ئۆتمىكى	1	7	14	62.4	68.95	817.75
شىڭشىڭشىيا ئۆتمىكى	1	8	16	70.2	78.8	921.2
جەمئىي	14	102	204	904.8	1004.7	11862.3

پوچتا يولى 12 بېكەت، 940 چاقىرىم بولۇپ، 100 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. يەتتەقۇدۇقتىن قۇمۇلغىچە بولغان پوچتا يولى يەتتە بېكەت، 480 چاقىرىم بولۇپ، 48 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. كېيىن قۇمۇلنىڭ شەرقىي لېنىيە سىدىكى پوچتا يولى شىڭشىڭشىياڭغىچە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)، ئۆتەكلەر بىكار قىلىنىپ، قۇمۇلدا پوچتا ئىدارىسى قۇرۇلغان، پوچتا ئىدارىسىگە بىر ئىدارە باشلىقى، بىر ئىش بېجىرگۈچى، 12 پوچتالىيون تەيىنلەنگەن، پوچتا ئىدارىسىنىڭ تەۋەلىكىدە 14 پوچتا بېكىتى، 42 ئېغىز پوچتىكەشىلەر ئۆيى بولغان. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)، قۇمۇلنىڭ شەرقىدىن شىڭشىڭشىياڭغىچە بولغان پوچتا يولى ئالتە بېكەت، جەمئىي 530 چاقىرىم قىلىپ ئۆزگەرتىلىپ، 13 ئات بېرىلگەن ۋە 38 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. قۇمۇلنىڭ غەربىدىن چېگۈلۈچۈەنگىچە ئالتە بېكەت، جەمئىي 500 چاقىرىم بولۇپ، 12 ئات بېرىلگەن ۋە 33 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. قۇمۇلدىن تاشۇبلىقچە ئىككى بېكەت بولۇپ، ئىككى ئات بېرىلگەن ۋە 12 سائەتتە يېتىپ بېرىش تەلەپ قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، قۇمۇل پوچتا ئىدارىسىگە شىڭشىڭشىيادىن ئىبارەت 3 - دەرىجىلىك ئىدارىدىن بىرسى ۋە يەتتە قۇدۇق، تاشۇبلىق، ئارا تۈرۈك ۋەكالەتخانىلىرى قارىغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، قۇمۇلدا پوچتا ئاپتوموبىل بېكىتى قۇرۇلۇپ، 12 - مارتتا جيۇچۈەندىن قۇمۇلغا ئاپتوموبىل قاتنىغان. شۇ يىلى 25 - مايدا قۇمۇلدىن ئۈرۈمچىگە رەسمىي ئاپتوموبىل قاتنىغان، شۇنىڭ بىلەن، نەچچە ئون يىل داۋام قىلغان ئات بىلەن توشۇشنىڭ ئورنىنى ئاپتوموبىل بىلەن توشۇش ئىگىلەپ، پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ يەتكۈزۈلۈش سۈرئىتى زور دەرىجىدە تېزلىتىلگەن. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) چۈەنشۇي، توغۇچى ۋەكالەتخانىلىرى قۇرۇلغان، ئىككىنچى يىلى لوتوجۈنزى ۋەكالەتخانىسى قۇرۇلغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىكىدە بولغانىدى. 1956 - يىل 6 - ئايدا قۇمۇل ناھىيەسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1956 - يىل 1 - ئايدا ۋىلايەتلىك پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيەسىدە قايتا ئىدارە قۇرۇلمىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن، ھەر قايسى گۈشېلاردا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا ۋە تۆمۈرىيول بويلىرىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ پوچتا - تېلېگراف تارماق ئىدارىسى، پوچتا تېلېگراف بۆلۈمچىسى ۋە پوچتا - تېلېگراف ۋەكالەتخانىسى قۇرۇلدى. 80 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيە تەۋەسىدىكى پوچتا يوللىرى 30 نەچچىگە، ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1431 كىلومېترغا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە پويىز پوچتا يولى 35 كىلومېتر، ئاپتوموبىل پوچتا يولى 160 كىلومېتر، موتسىكلىت پوچتا يولى 707 كىلومېتر، ۋېلىسىپىت پوچتا يولى 83 كىلومېتر، ئات - ئۇلاغ پوچتا يولى 446 كىلومېتر. پوچتا ئۇرۇنلىرىدا جەمئىي 16 موتسىكلىت، 22 ۋېلىسىپىت، 16 ئات - ئۇلاغ بولدى. 1983 -

8-يېللارنمك باشلمرندكى ناهمیه تەۋەسىدىكى ئاساسلمق پوچتا يوللمرننمك جەدۋلى

جەدۋەل 8 — 4

باش ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى	قاتناش ۋاسىتىسى	يەككە لىنىيە ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتر)	كۆنلۈك ئوتتۇرىچە مۇساپىسى (كىلومېتر)	نۆۋەتچىلىك ۋاقتى
قۇمۇل — تاشۇبلىق	ئاپتوموبىل	121	103	چارشەنبە
قۇمۇل — بۇغاز	ئاپتوموبىل	39	34	چارشەنبە
تاغ ئېغىزى — يامانسۇ	پويىز	35	90	شەنبە
دۇربەجىن — ھەر قايسى دۇي	موتسىكلىت	60	51	شەنبە
دۇربەجىن — جىنگدە	موتسىكلىت	23	20	دۇشەنبە
ئاستانە — ھەر قايسى دۇي	موتسىكلىت	74	73	شەنبە
سەنجاپار — تۇز خىمىيە باش مەيدانى	موتسىكلىت	50	86	شەنبە
قۇمۇل — يالۋانتۇرىدكى دۇيلەر	موتسىكلىت	65	98	شەنبە
قۇمۇل — ياۋۇلۇك	موتسىكلىت	66	58	شەنبە
قۇمۇل — شەھەر ئىچى، راھەتباغ	موتسىكلىت	62	73	شەنبە
قارادۆۋە — ھەر قايسى دۇي	موتسىكلىت	64	55	شەنبە
قارادۆۋە — ئەللىك دادۇي	موتسىكلىت	24	7	دۇشەنبە
تيانشان — كۆشۆتى	موتسىكلىت	56	48	چارشەنبە
قىزىلىيۇلتۇز 2 ـ مەيدان — ھەرقايسى لىيەندۇي	موتسىكلىت	28	50	شەنبە
ساقا — ھەرقايسى دۇي	موتسىكلىت	53	88	شەنبە
بامۇدۇن — ھەرقايسى لىيەندۇي	موتسىكلىت	34	58	شەنبە
بۇلۇڭتوغراق — ھەرقايسى دۇي	موتسىكلىت	47	40	شەنبە
بۇغاز — ھەرقايسى دۇي	ۋېلسىپىت	37	31	چارشەنبە
تۇز خىمىيە باش مەيدانى — يەتتە قۇدۇق گۇڭشې	ۋېلسىپىت	15	13	چارشەنبە
قارا دۆۋە — چىگرا باشلار دېھقانچىلىق مەيدانى	ۋېلسىپىت	31	29	شەنبە
قۇۋۇق ئېغىز — ھەرقايسى دۇي	ئات ـ ئۇلاغ	13	11	شەنبە
تاشۇبلىق — فوشماق	ئات ـ ئۇلاغ	18	5	دۇشەنبە
تاشۇبلىق — 2 ـ چارۇچىلىق فېرمىسى	ئات ـ ئۇلاغ	27	15	سەيشەنبە
تاشۇبلىق — ئۇلاتاي	ئات ـ ئۇلاغ	20	7	دۇشەنبە
تاشۇبلىق — خۇتۇنتام	ئات ـ ئۇلاغ	65	21	سەيشەنبە
تاشۇبلىق — ئەرگۈك	ئات ـ ئۇلاغ	48	7	دۇشەنبە
غەربىي تاغ 4 ـ دادۇي — كۆشۆتى	ئات ـ ئۇلاغ	40	25	چارشەنبە
غەربىي تاغ 4 ـ دادۇي — گۇڭشې	ئات ـ ئۇلاغ	51	32	چارشەنبە
غەربىي تاغ — قويلۇق چارۇچىلىق فېرمىسى	ئات ـ ئۇلاغ	67	19	دۇشەنبە
تيانشان — تۆمۈرتى، نېرناسى	ئات ـ ئۇلاغ	42	15	سەيشەنبە
تيانشان — ئىدىر، شۇيتى	ئات ـ ئۇلاغ	55	31	سەيشەنبە

يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيە دائىرىسىدە پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى بۆلۈمچىسى 29 غا يەتتى، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

تارماق ئىدارە بىر: تارانچى.

پوچتا ـ تېلېگراف بۆلۈمچىسى 22: دايىڭغالىق، قوشتاكقۇم، ئالمىتەزەك، چۆچەك، ئاۋغۇزلۇق، قىزىلىيۇلغۇن، پالۋانتۇر، راھەتباغ، بۇغاز، يالما، غەربىيەتاغ، قىزىلبۇلاق، 2 ـ مەيدان، تىيانشان، بۇلۇڭتۇغراق، قارا دۆۋە، ئاسىلانتەۋرەچىل، ئاقبۇلاق، قوۋۇق، ئۆستەڭ، يامانسۇ، يەتتە قۇدۇق، تارانچى نەنجۇەن، تارانچى ستانسىكاسى.

ۋەكالەتخانا بەش: سەنجاپار، ۋېيما، ئىيەنھۇ، بايىدۇن، ۋىلايەتلىك: دېھقانچىلىق مەيدانى.

پوچتا يوللانمىلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ يەتكەش پونكىتى بىرى تاغ تېمىرى.

§28. پوچتا يوللانمىسى، گېزىت ـ ژۇرنال

1. پوچتا يوللانمىسى

مىنگونىڭ 18 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) قۇرۇلۇش ئىقتىدارىنى ھەرئايدا ئۆتكۈزۈرا ھېساب بىلەن سىرتقى ئۆلكىلەرگە 852 خەت ـ پۇل، ئۆلكە ـ ئىچكە 88 سەرپۇل پېرېۋوت قىلغان.

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 1 ـ ئايدىن 6 ـ ئايغىچە جەمئىي 91 مىڭ 57 پارچە خەت ـ چەك تاپشۇرۇۋالغان ۋە ماڭدۇرغان، ھەر ئايدا ئۆتكۈزۈرا ھېساب بىلەن 15 مىڭ 176 پارچە خەت ـ چەك تاپشۇرۇۋالغان ۋە ماڭدۇرغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، پوچتا ـ تېلېگراف تور نۇقتىلىرى كۆپەيدى، يېزا پوچتا يوللانمىلىرىنىڭ سىرتقا ئەۋەتىلىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئاشتى، 1975 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە بولغان ستاتىستىكىغا قارىغاندا، جەمئىي 12 مىليون 162 مىڭ 700 پارچە خەت ـ چەك سىرتقا يوللانغان بولۇپ، يىلىغا ئۆتكۈزۈرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 351 مىڭ 400 پارچىدىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلى سىرتقا يوللانغان خەت ـ چەك 1 مىليون 509 مىڭ 300 پارچىغا يەتكەن؛ جەمئىي 285 مىڭ 900 پارچە پوسۇلكا سىرتقا يوللانغان بولۇپ، يىلىغا ئۆتكۈزۈرا ھېساب بىلەن 31 مىڭ 700 پارچىدىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلى سىرتقا يوللانغان پوسۇلكا 33 مىڭ 600 پارچىغا يەتكەن؛ سىرتقا يوللانغان پۇل چېكى 1 مىليون 287 مىڭ 500 پارچە بولۇپ، يىلىغا ئۆتكۈزۈرا ھېساب بىلەن 143 مىڭ پارچىدىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلى سىرتقا يوللانغان پۇل چېكى 151 مىڭ 900 پارچىغا يەتكەن.

2. گېزىت ـ ژۇرنال

1953 ـ يىلدىن باشلاپ، گېزىت ـ ژۇرناللارغا مۇشتېرى قوبۇل قىلىش ۋە گېزىت ـ ژۇرنال تارقىتىش ئىشى پوچتىخانىلار تەرىپىدىن بېجىرىلدى. تارقىتىلىش نىسبىتى يىلمۇ ـ يىل كۆپەيدى. «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق مالىمانچىلىقتا

گېزىت ـ ژۇرنالـلارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە كېمەيمەپ كەتكەنىدى. 1976 ـ يىلىدىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ھەر خىل گېزىت ـ ژۇرناللارنىڭ تىراژى ئارقا ـ ئارقىدىن ئېشىپ، تارقىتىلىش مىقدارى زور دەرىجىدە كۆپەيدى. 1975 ـ يىلى ناھىيىلىك بويىچە 16 مىڭ 968 سان ھەر خىل گېزىتكە مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىدى، جەمئىي 5 مىليون 646 مىڭ 900 پارچە گېزىت تارقىتىلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 40 مىڭ 716 نۇسخە گېزىتكە مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 139.95% كۆپەيتىلدى؛ جەمئىي 6 مىليون 849 مىڭ 200 پارچە گېزىت تارقىتىلىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 21.29% كۆپەيتىلدى. 1975 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 19 مىڭ 987 نۇسخە ھەر خىل قەرەللىك ژۇرنالغا مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىدى، جەمئىي 235 مىڭ 200 پارچە ژۇرنال تارقىتىلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 101 مىڭ 974 نۇسخە ھەر خىل قەرەللىك ژۇرنالغا مۇشتېرى قوبۇل قىلىنىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 40% كۆپەيتىلدى؛ جەمئىي 1 مىليون 75 مىڭ 800 پارچە ژۇرنال تارقىتىلىپ، 1975 ـ يىلىدىكىدىن 357.4% كۆپەيتىلدى.

ناھىيە دائىرىسىدىن چىقىرىلغان پوچتا يوللانمىلىرى ۋە تارقىتىلغان گېزىت ـ ژۇرناللار جەدۋىلى

جەدۋەل 8 — 5

يىللار / ئۇرۇن	ئۆلچەم بىرلىكى	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
جەمئىي پارچە	پارچە	1241700	1187700	1245400	1213800	1347900	1430200	1535800	1450500	1509300
پوستۇلكا	دولاق	32900	33200	30900	30900	29800	31000	32200	31000	33600
پېرېۋوت چېكى	پارچە	148400	133300	140300	139400	140900	140900	156400	140700	151900
گېزىتلىنىڭ سان بويىچە تارقىلىش سانى	نۇسخا	16900	20100	19600	23100	26900	31600	33700	34100	40700
گېزىتلىنىڭ جەمئىي تارقىلىش سانى	نۇسخا	5646900	7279300	6676500	6735200	7224200	6881000	6298600	6388700	6849100
ژۇرنالىنىڭ سان بويىچە تارقىلىش سانى	نۇسخا	19900	26200	25300	38500	44900	90800	77700	94100	101900
ژۇرنالىنىڭ جەمئىي تارقىلىش سانى	نۇسخا	235200	324700	325600	412900	542900	905600	1077200	981200	1075800
گېزىت ـ ژۇرنال ئوروت سوممىسى	يۈەن	220100	289200	279200	306500	347800	476400	529300	491300	534400

پوچتا بوللانمىسى ۋە گېزىت ـ ژۇرناللار توقۇز گۈڭشې، 48 دادۇي، 167 ئىشلەپچقىرىش دۇيىسى، ئىككى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق تۈەن ـ مەيدانى، ئۈچ گۈڭشې دەرىجىلىك دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق مەيدانى، 31 لىيەندۇيگە كۇندە بىر قېتىم ۋە بىر قېتىمدىن ئارتۇق يەتكۇزۇلىدۇ. ئىككى گۈڭشې، 17 دادۇي، 53 ئىشلەپچقىرىش دۇيى، ئالتە لىيەندۇيگە ئىككى كۇندە بىر قېتىم، سەككىز دادۇي، 24 ئىشلەپچقىرىش دۇيى ئۈچ لىيەندۇيگە ئۈچ كۇندە بىر قېتىم، ئالتە دادۇي، 14 ئىشلەپچقىرىش دۇيىگە تۆت كۇندىن كۆپرەك ۋاقىتتا بىر قېتىم يەتكۇزۇلىدۇ.

IV باب تېلېگراف ـ تېلېفون

1§. تېلېگراف

گۇاڭشۇنىڭ 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا قۇمۇلدا تېلېگراف ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. تېلېگراف ئىدارىسىگە بىر ئىدارە باشلىقى، بىر كەسپىي ئىشلار باشلىقى ۋە بىر رادىست قويۇلغان. مىنگۇنىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى) 22 ـ ئاپرېلدا، قۇمۇلدا تېلېگراف ئىستانسىسى قۇرۇلغان. بۇ تېلېگراف ئىستانسىسى ھۆكۈمەت ئىشلىتىش خاراكتېرىدە بولۇپ، مەخسۇس ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمىتى ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە بىلەن ئالاقىلىشىشى ئۈچۈنلا ئىشلىتىلەتتى، ئۇنىڭغا بىر ئىستانسا باشلىقى، بىر مۇدىر، بىر رادىست قويۇلغانىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پوچتا ئىدارىسى بىلەن تېلېگراف ئىدارىسى پوچتا تېلېگراف ئىدارىسى قىلىپ بىرلەشتۈرۈلدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىدىكى 29 پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ۋە بۆلۈمچىسىدىن 12 سى تېلېگراف كەسپىنى يولغا قويىدى، تېلېگراف توك يولى 15 كە يەتتى.

2§. تېلېفون

1. ئۈزۈن يوللۇق تېلېفون

گۇاڭشۇنىڭ 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى) 3ـئايدا، جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭدىن قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئۇلىنىدىغان تېلېفون سىم يولى قۇرۇلۇشى پۈتكەنىدى، بۇ چاغدا قۇمۇل تەۋەسىدە 326 كىلومېتر تېلېفون سىم يولى بار ئىدى. مىنگۇنىڭ دەسلىۋىدە، لىياۋدۇڭدىن يەتتەقۇدۇقچە بولغان ئارىلىق قۇمۇل ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، تېلېفون سىم يولى 390 كىلومېتىرغا ئۇزارتىلغان. مىنگۇنىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى)، لەنجۇدىن ئۈرۈمچىگىچە

بولغان غول سىم يولى تاق سىمدىن جۇپ سىمغا ئۆزگەرتىلگەن، قۇمۇلدا يۇكلىمە دولقۇنلۇق ئاۋاز كۇچەيتىش پونكتى، شىڭشىڭشيا، يەتتەقۇدۇقتا تۆك كۇچەيتىش پونكىتى قۇرۇلغان، «مورس» ئاپپاراتىنىڭ ئورنىغا «ۋس» ئاپپاراتى دەسسىتىلگەن.

1951 - يىلى كۇزدە، خەلقئارالىق تېلېفون سىم يولى قۇرۇلۇشى پۈتتى. 1983-يىلى 12 سىم يولى قۇراشتۇرۇلۇپ، ئۇچ يوللۇق يۆكلىمە دولقۇن ئاپپاراتىدىن 12 سى ئورنىتىلدى، قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگىچە تۆت ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون يولى ئېچىلدى.

يېزا تېلېفونىنىڭ ئاساسلىق سىم يولى ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل

جەدۋەل 8 — 6

سىم يولىنىڭ باش ۋە ئاخىرقى نۇقتىسى	ئوتتۇرا سىم يولىمۇ - يوق	تۇتۇرۇكلۇك سىم يولى ئۇزۇنلۇقى (كىلومېتىر)	سىم ئۇزۇنلۇقى (جۇپ كىلومېتىر)	سىم تارتىلغان ۋاقتى	يەكئۆشلەنگەن ۋاقتى
قۇمۇل - ئاستانە	ئوتتۇرا	4.21	41.2	1956	1973
قۇمۇل - تاشئۆبلىق	"	99.2	64	1958	1971
قۇمۇل - بۇلاۋكتوغرق	"	2	38.9	1964	1973
قۇمۇل - خۇاكتېەن	"		21.9	1958	1971
قۇمۇل - پالۋانتۇر	"		6.2	1958	1971
قۇمۇل - تېمىرلىشان	"	61	69	1957	1973
قۇمۇل - ھەربىي تاغ	"	24	70.5	1958	1972
قۇمۇل - بۇغاز	"	29.5	29.5	1972	
قۇمۇل - راھەتباغ	"		4	1958	
ئاستانە - قارا دۆۋە	"	23	32.8	1964	
ئاستانە - دۇربەجىن	"	29.4	29.2	1974	
جەمئىي		319.1	407.2		

شەھەشىيا - قۇمۇل - يەتتەقۇدۇق سىم يولى 1 - دەرىجىلىك غول سىم يولى ھېسابلىنىدۇ، قۇمۇل - باربكۆل، قۇمۇل - ئاراتۇرۇك سىم يولى 2 - دەرىجىلىك ناھىيىلەر ئارا سىم يولى ھېسابلىنىدۇ. غول سىم يولى ۋە ناھىيىلەر ئارا سىم يولى جەمئىي 671 ئىستولبا - كىلومېتر، 3073 جۈپ كىلومېتر كېلىدۇ. ناھىيىدە ئۆزۈن يوللۇق تېلېفون سىم يولىدىن تۆتى بار، 1975 - يىلى ئۆزۈن يوللۇق تېلېفوندا سۆزلىشىش قېتىم سانى 45 مىڭ 938 گە يەتكەنىدى، 1983 - يىلى 82 مىڭ 863 قېتىمغا يېتىپ، 80.38% كۆپەيدى. ناھىيە تەۋەسىدىكى 17 پوچتا-تېلېگراف بۆلۈمچىسىدە ئۆزۈن يوللۇق تېلېفوندا سۆزلەشكىلى بولىدۇ.

2. يېزا تېلېفونى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، تاشۆېلىق رايونى، تىيانشان رايونى ۋە توغۇچى رايونىدىلا تېلېفون بار ئىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن، ھەرقايسى خەلق كۆمۈشىلىرىغا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرىغا، بىر قىسىم ئىشلەپچىقىرىش دادۇيى ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىگە پەيدىنپەي تېلېفون ئۇلانىدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا يېزىلاردا 12 تېلېفون ئۇلاپ بېرىش نۇقتىسى بارلىققا كەلدى، 54 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىگە، توققۇز دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق مەيدانىغا تېلېفون ئۇلاندى، 303 تېلېفون ئاپپاراتى ئورنىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزا بازارلىرىدىكى شەھەر تېلېفون ئاپپاراتى 48. يېزا تېلېفون ئىستولبا يولى 618 كىلومېترغا، يېزا تېلېفون سىمىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 862 جۈپ كىلومېترغا يەتتى. يېزا تېلېفونىنىڭ ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرىدىن: يوكلىمە دولقۇنلۇق تېلېفونىنىڭ ئاخىرقى ئۇچ ئاپپاراتىدىن 14 ى (ئىككىسى زاپاس تۇرىدۇ)، يىغىن تېلېفونىنىڭ ئاخىرقى ئۇچ ئاپپاراتىدىن 14ى (ئىككىسى زاپاس تۇرىدۇ) بار.

3. شەھەر تېلېفونى

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، شەھەردىكى تېلېفون ئابونتى 10 غا يەتمەيتتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، شەھەر تېلېفونى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، 1975 - يىلى، شەھەر تېلېفونى 480 گە، شەھەر تېلېفونى كابېلىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 11.7 كىلومېتىرغا، ئوچۇق سىمىنىڭ ئۆزۈنلۇقى 173 جۈپ كىلومېترغا يەتتى. 1976 - يىلى، شەھەر تېلېفونلىرىنىڭ ھەممىسى ئاپتوماتىك تېلېفونغا ئۆزگەرتىلدى، شەھەر تېلېفونى 580 گە، ئوچۇق سىم 213 جۈپ كىلومېترغا يەتتى. 1983 - يىلى، شەھەر ئىچى تېلېفونى 1170 كە،

كابىل ئۈزۈنلۈقى 44.7 كىلومېتىرغا يەتتى، ئوچۇق سىم 151 جۈپ كىلومېتر قىسقارتىلدى.

شەھەر تېلېفونى ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ئەھۋالىغا دائىر ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 8 — 7

يىللار / تۈرى	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
شەھەر تېلېفونىنىڭ سانى	580	580	1080	1080	1080	1080	1080	1170
كابىل ئۈزۈنلۈقى (كىلومېتر)	11.7	16.3	16.3	24.9	23.1	26.4	32	44.7
ئوچۇق سىمنىڭ ئۈزۈنلۈقى (جۈپ كىلومېتر)	213	225	220	220	144	138	134	151

توققۇزىنچى قسىم سودا

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇيان، قۇمۇل شەرقىي شىنجاڭدىكى مۇھىم قورغان ۋە ئېچكىرىدىن چىقىدىغان، ئېچكىرىگە كىرگۈزۈلىدىغان مالالارنى يىغىش ۋە تارقىتىش ئورنى بولۇش سۈپىتى بىلەن شىنجاڭ بويىچە مۇھىم سودا مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە. گۇاڭشۈ زامانىسىدا، تىيەنجىن، بېيجىڭ، شەنشى ۋە گەنسۇلارىدىن قۇمۇل ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا توشۇلىدىغان مىلىچمال، رەخت ۋە قەغەزلەرنىڭ قىممىتى 1 مىليون سەر تەڭگىدىن ئاشقان؛ تۇرپان ۋە پىچانلاردىن قۇمۇل ئارقىلىق گەنسۇ ۋە باۋتۇلارغا توشۇلغان پاختا، قۇرۇق ئۇزۇملەرنىڭ قىممىتى 500 مىڭ سەر تەڭگىدىن ئاشقان. بۇندىن باشقا روسىيەنىڭ سودا فېرمىلىرى دۇنخۇاڭ ۋە باركۆللەردىن سېتىۋالغان تېرە ۋە يۇڭلارمۇ قۇمۇلدا يىغىلاتتى ۋە تارقىتىلاتتى، بۇ خىل نەرسىلەرنىڭ يىللىق قىممىتى 100 مىڭ سەر تەڭگىدىن ئاشاتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، قۇمۇلدىكى خەنزۇ سودىگەلەرنىڭ دۇكانلىرى 100 دىن ئاشتى، دەسمايىسى كۆپرەك دۇكاندارلار گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىدا باش دۇكان ياكى شۆبە دۇكان ئاچقان ھەمدە مالالرىنى ئۆزلىرى باققان تۆگىلەر بىلەن توشۇغان. ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلارنىڭ دۇكانلىرىمۇ 100 دىن ئاشاتتى. دەسمايىسى كۆپرەك لىرى روسىيە بىلەن شىنجاڭ ئارىلىقىدا قاتناپ سودا قىلاتتى، ئۇلار پاختا ۋە قۇرۇق ئۇزۇمگە چەت ئەل مالالرىنى ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. روسىيەدىكى ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن، بەزى سودىگەرلەر چەت ئەل مالالرىنى ئېچكىرىگە ئاپىرىپ سېتىپ، تاۋار - دۇردۇنغا ئوخشاش رەخت ۋە مىلىچمالالارنى قۇمۇلغا ئېلىپ چىقىپ، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا يېزىلغان «قۇمۇل مەھكىمىسىگە تەۋە يۇرتلار تەزكىرىسى» دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: قۇمۇللۇقلار «تىرىكچىلىك كېيىم كېشەكە ئامراق ئىدى، شۇڭا بۇ رەخت كۆپلەپ سېتىلدى، ئۇنى ھەر يىلى تىيەنجىنلىك سودىگەرلەر تۆگىگە ئارتىپ ناھايىتى كۆپ ئېلىپ چىقاتتى. يېقىندىن بېرى روسىيە سودىگەرلىرى ئۆلكە بازارلىرىدا ھەرخىل چەت ئەل مالالرىنى سېتىۋاتقاچقا، ئۇيغۇر ئاياللىرى بۇ مالالرنىڭ رەڭ - تۇرلىرىنىڭ نەپىسلىكىنى ياخشى كۆرۈپ، بەس - بەس بىلەن سېتىۋالغاچقا، تىرىكچىلىكىدىن ئاساسەن دېگۈدەك پايدا كۆرگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى، پولات - تۆمۈر بۇيۇملىرى قاتارلىقلارنىمۇ روسىيە سودىگەرلىرى سېتىۋاتىدۇ»، يۇڭ رەخت، كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرى، قازان، مەش، چەينەك، فارفور قاچا - قۇچىلار، قەنت - گىزەك قاتارلىقلارنى روسىيە سودىگەرلىرى ۋە دۆلىتىمىز سودىگەرلىرى قۇمۇلغا ئېلىپ كېلىپ ساتاتتى.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) ئۇرۇش مالىمانچىلىقى ئۈستى - ئۈستىلەپ يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، قۇمۇلنىڭ سودا ئىشلىرى ئېغىر تەسىرگە ئۇچرىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە جۇڭ-

گو كومموٴنستلرننك ياردەم بېرىشى ئارقسىدا، ھەرخىل ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت ئىشلرىنى تەرەققىي قىلدۇردى، قۇمۇلنىڭ سودا ئىشلرى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بۇ چاغدىكى تاۋارلار، ئاساسەن، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كىرگۈزۈلدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇل ئىش بېجىرىش باشقارمىسى قۇرۇلدى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مالللرى قۇمۇل بازىرىنى ئاساسەن مونوپول قىلۋالدى. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى)، شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى سوغاقلاشقاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مالللرى پەيدىن - پەي ئازايدى. 1949 - يىلدىكى «28 - سېنتەبىر» بۇلاڭچىلىق ۋەقەسىدىن ئىلگىرى، قۇمۇل بازىرىدا 17 ساھە بويىچە 270 تىن ئارتۇق سودا ماگىزىنى بار ئىدى. «28 - سېنتەبىر» بۇلاڭچىلىق ۋەقەسىدە، ماگىزىنلار بۇلاپ قۇرۇتۇپ قويۇلدى، قۇمۇلنىڭ سودا ئىشلرى يەنە بىر قېتىم ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن مىنگو دەۋرىگىچە، بولغان مەزگىلدە، قۇمۇلدىكى سودا-سېتىق ئىشلرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى شەھەر - بازارلارغا مەركەزلەشكەن. بازاردىن باشقا شىكشىيا، لوتوچۈەنزى، توغۇچى ۋە يەتتە قۇدۇققا ئوخشاش لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى بويىدىكى ئۆتەڭلەردە پەقەت ئاز مىقداردىكى سودا ۋە مۇلازىمەت كەسىپلىرىلا بار ئىدى، كەڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا مۇقىم سودا تورى يوق دېيەرلىك ئىدى، پەقەت ئاز ساندىكى توكىلاڭچىلارلا ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە يېزىلارغا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ نەرسىنى نەرسىگە ئالماشتۇرۇپ سوداقىلاتتى.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت قۇمۇلدا دۆلەت سودىسى ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسىنى بەرپا قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، خۇسۇسىي سودىغا قارىتا «پايدىلىنىش، چەكلەش، ئۆزگەرتىش» سىياسىتىنى قوللاندى. 50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋىلايەتلىك سودا شىركىتى، ياغ شىركىتى، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتى ۋە ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى، شۇنىڭدەك رايونلۇق تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى كەينىدىن قۇرۇلدى. 1956 - يىلى، خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش تاماملاندى، بازارلاردىكى مۇتلاق كۆپ ساندىكى خۇسۇسىي سودىگەرلەر ۋە يېمەك - ئىچمەك، مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودىغا ۋە كوپېراتىپماگىزىنلىرىغا قاتناشتى.

60 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا پۈتۈنلەي دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىغا قوشۇلۇپ، بازارلاردا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋىلايەتلىك سودىنى ئاساس قىلغان، يېزىلاردا ناھىيىگە قاراشلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنى ئاساس قىلغان بازار ئەندىزىسى بارلىققا كەلدى. بازارلاردىكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودىدا، ئاساسلىقى، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىگە قاراشلىق تۈرلۈك مالللار شىركىتى، نېفىت شىركىتى، دورا شىركىتى، يېمەكلىكلەر شىركىتى، توقۇمىچىلىق بۇيۇملىرى شىركىتى، مېتال بۇيۇملار ۋە ئېلېكتر - قاتناش سايمانلىرى شىركىتى، قەنت - ھاراق - تاماكا شىركىتى ۋە يېمەك - ئىچمەك، مۇلازىمەت شىركىتىدىن ئىبارەت سەككىز كەسپىي شىركەت، شۇنىڭ

دەك ئۇلارغا قاراشلىق توپ سېتىش ۋە پارچە سېتىش ماگىزىنلىرى، ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئاشلىق - ياغ ماگىزىنلىرى، ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ماددىي ئەشيا توپ - پارچە سېتىش ماگىزىنلىرى، ۋىلايەتلىك ئاپتوموبىل سايمانلىرى شىركىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئاپتوموبىل سايمانلىرى ماگىزىنى، ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا قاراشلىق يەرلىك مەھسۇلات، مېۋە - چېۋە ماگىزىنلىرى، ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى شىركىتى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ماگىزىن بار ئىدى. 1977 - يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ۋىلايەتنىڭ شەھەر رايونىدىكى پارچە سېتىش كەسىپىنىڭ كۆپ قىسمى شەھەرلىك سودا ئىدارىسى ۋە شەھەرلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ سودا تورلىرى ئاساس قىلىنغان، ئاشلىق، ياغلىقدان سېتىۋېلىش ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش پونكىتلىرى تايانچ قىلىنغان بىر قەدەر مۇكەممەل سېتىۋېلىش - سېتىش توري شەكىللەندى. دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش جەھەتتىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم ئېھتىياجى ئۆز دۇيىسى ياكى ئۆز گۈزەشمىسىدىلا قاندۇرۇلدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئىشىكنى سىرتقا ئېچىۋېتىش، ئىچكى جەھەتتە ئىگىلىكىنى جانلاندۇرۇش سىياسىتى يولغا قويۇلدى، قۇمۇلنىڭ شەھەر - يېزىلىرىدىكى تاۋار ئوبوروتى ساھەسىدە يېڭى كولېكتىپ ۋە خۇسۇسىي سودىگەرلەر بارلىققا كېلىپ، تاۋار بىلەن تەمىنلەش يولى بىرلا بولۇش ئەھۋالى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ناھىيىگە قاراشلىق كوللېكتىپ سودا كۆپىنچە زىيالىي ياشلار بىرلەشمە گەۋدىسى بولۇپ، كۆپىنچىسى شەھەر رايونىغا مەركەزلەشكەن. خۇسۇسىي سودىگەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى دېھقانلار بولۇپ، كۆپىنچىسى يېزىلارغا مەركەزلەشكەن. 1980 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنلىرى يەتتىگە، ئادەم سانى 35 كە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنى تۆتكە، ئادەم سانى ئالتىگە يەتتى، 1981 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنى 30 غا، ئادەم سانى 144 كە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنلىرى ئالتىگە، ئادەم سانى يەتتىگە يەتتى. 1982 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنلىرى 60 قا، ئادەم سانى 118 گە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنلىرى 20 گە، ئادەم سانى 20 گە يەتتى. 1983 - يىلى كوللېكتىپ سودا ماگىزىنلىرى 35 كە، ئادەم سانى 145 كە يەتتى؛ خۇسۇسىي سودا ماگىزىنلىرى 141 گە، ئادەم سانى169 غا يەتتى.

1956 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ پارچە سېتىش ئاپپاراتىدىن 62 سى، ئۇنىڭ ئىچىدە ۋەكالىتەن سېتىش ماگىزىنىدىن 16 سى بار ئىدى. 1965 - يىلى 70 كە، ئادەم سانى 219 غا يەتتى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە سودا ئاپپاراتلىرى 112 گە يەتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەنلىرى 93؛ ئادەم سانى 438 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەن سودا ئاپپاراتلىرىدىكىلەر 282؛ 1983 - يىلى ناھىيە بويىچە سودا ئاپپاراتلىرى 299 غا يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەن ئاپپاراتلار 216؛ ئادەم سانى 862 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىدىن تۆۋەن ئاپپاراتلاردىكىلەر 478.

ناهىيه بويىچه سودىدا ساپ سېتىۋېلىش قىممىتى 1964 - يىلى 2 مىليون 959 مىڭ يۈەن، 1976 - يىلى 2 مىليون 602 مىڭ يۈەن، 1979 - يىلى 4 مىليون 340 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 10 مىليون 219 مىڭ يۈەن بولدى.

ناهىيه بويىچه ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ پارچه سېتىلىش سوممىسى 1964 - يىلى 3 مىليون 764 مىڭ 700 يۈەن، 1976 - يىلى 7 مىليون 793 مىڭ يۈەن، 1979 - يىلى 10 مىليون 20 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 11 مىليون 706 مىڭ يۈەن بولدى.

ناهىيه بويىچه ئايرىم يىللاردىكى ساپ سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتىنىڭ ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 - 1 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

تۈرى / يىللار	جەمئىي	تارماقلار بويىچه ئايرىغاندا				
		تەمىنات - سودا كوپېراتىپى	ئاشلىق سىستېمىسى	سودا سىستېمىسى	تاشقى سودا سىستېمىسى	دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى سىستېمىسى
1964	295.9	58.8	237.1			
1965	246.5	93.2	153.3			
1975	2 8 1	34	204.1			
1976	260.2	55	205.2			
1977	331.7	76	255.7			
1978	374.6	50.4	227.8		96.4	
1979	434	47.4	240.6		145.7	
1980	462	43.4	265.4		153.2	
1981	666.1	55.5	308.2	91.1	182.3	29
1982	800.4	64.5	367.1	93	209.3	66.5
1983	1021.9	79.6	599.1	84.4	140.1	118.7

1975 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە ئىجتىمائىي تاۋارلارنىڭ
پارچە سېتىلىش سوممىسىنىڭ ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 2 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

تارماقلار / يىللار	پارچە سېتىلىش ئومۇمىي سوممىسى	سودا تارماقلىرى		باشقا تارماقلار	يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى
		پارچە سېتىلىش سوممىسى	بۇنىڭ ئىچىدە: ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى		
1975	670.7	619.3	68	42.4	9
1976	779.3	726.3	97.1	44	9
1977	841.2	823.7	208.2	17.5	
1978	892.5	865.4	227.6	27.1	
1979	1002	957.4	269.1	40.4	4.2
1980	1022.2	970.4	239.4	47.6	4.2
1981	1067.8	999.5	230.1	59.8	8.5
1982	1085.5	1016.2	161.4	58.4	10.9
1983	1170.6	1089.9	208.5	72.5	8.2

I باب ئىگىلىك باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى

§1. خۇسۇسىي سودا

چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880)، زوزۇڭتاڭنىڭ چوڭ ھەربىي لاگېرى سۇجۇ (肃州) دىن قۇمۇلغا يۆتكەلدى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ سودىگەرلەرمۇ كەينى - كەينىدىن غەربكە كەلگىلى تۇردى، قۇمۇل بىر مەزگىل شىنجاڭنىڭ سودا مەركىزى بولۇپ قالدى. سودىگەرلەر قۇمۇلنىڭ كونا شەھىرى ۋە يېڭىشەھىرى ئارىلىقىدىكى دېشىڭ كوچىسى بىلەن جېنىفەن كوچىسىدا دۇكان، قورۇ - جاي، مېھمانخانا ۋە مال سارايلىرىنى سالدى. دېشىڭ كوچىسى بىلەن جېنىفەن كوچىسى ناھايىتى تېزلا

گۈللىنىپ كەتتى. «غەربىي زېمىن نەزمىلىرى» دە قۇمۇلنىڭ ئەينى چاغدىكى مەنزىرىسى تۆۋەندىكىچە تەسۋىرلەنگەن: «قەد كۆتۈرگەن كەپىلەر قۇملۇقلاردا، چۆللەردە، قاتار-قاتار سەپ بوپتۇ بۇندا ئۆيۈ ۋە دۇكانلار، قىزىيدىكەن تىۋى كەبى ئاۋات رەستە-بازارلار، تولۇپ تۇرار خىلمۇ خىل ئېسىل مالالار ھەريانداء، بولمىغانىكەن ئىلگىرى بۇنداق ئاۋاتلىق ئەسلا.» گۈلگشۇنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلىدۇ. ئۇرۇمچى ئۆلكە مەركىزى قىلىنىدۇ. قۇمۇلغا كەلگەن سودىگەرلەر يەنە بىر قېتىم غەربكە يۆتكەلگەندىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرى نىسپىي ھالدا سۈسلىشىپ قالىدۇ.

مىنگۈنىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) دىن كېيىن، قۇمۇلنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرى يەنە تەرەققىي قىلىدۇ. بۇ چاغدا چاڭغېڭغۇ، دېشېڭيۇڭ سودا ماگىزىنلىرى، دېشەنتاڭ جۇڭيى دوراخانىسى، چىيەنخېچاڭ، يۈەنشىڭلۇڭ گەزمال دۇكانلىرى، ۋەنيەچېڭ بېيجىڭ-گۈاڭجۇ مىلىچاللىرى دۇكىنى، فۇيەچېڭ، فۇشىڭيۈەن، چۈەنشۈنيۈڭ يەرلىك مەھسۇلاتلار-مىلىچاللار دۇكانلىرى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تىجارەت باشلىغان.

مىنگۈنىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) قۇمۇلدا ئۇرۇش - مالىمانچىلىقلار ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغاچقا، سودا-سېتىق ئىشلىرى يەنە خارابلىشىپ كەتتى.

مىنگۈنىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەي جۇڭگو كومىمۇ-نىستلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇردى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى تەرەققىي قىلغاچقا، قۇمۇلنىڭ سودا-سېتىق ئىشلىرى تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىدۇ. نىيازنىڭ تۇرلۇك مالالار ماگىزىنى، ماجۇڭدېنىڭ جېنشىڭلۇڭ ماگىزىنى، جاۋ ياۋشىنىڭ گۈڭيىمشىڭ ماگىزىنى، لى ماۋتىڭنىڭ جىشېڭ دوراخانىسى، دۇشىنشەننىڭ شىنيا دوراخانىسى، گەز مالچىلىق بويىچە جاڭ تېڭشياۋنىڭ رېنجىخاۋ ماگىزىنى، ۋاڭ شىجيېنىڭ جۇشىڭخاۋ ماگىزىنى، ۋېي خۇەنۇېننىڭ شىڭفۇيۈەن ماگىزىنى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم ماگىزىنلار بۇ چاغدا ئىلگىرى كېيىن بولۇپ تىجارەت باشلىغان.

مىنگۈنىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن كېيىن، قاتناش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ماددىي ئەشيا ئالماشتۇرۇش يەنىمۇ كېڭەيدى، قۇمۇلدىمۇ سودىگەرلەر ناھايىتى تېز كۆپەيدى. خۇسۇسەن سودا ساراىيى (ئاپتوموبىل توختىتىش مەيدانى، مېھمانخانا، تاماقخانا ۋە مال ئامبارلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇنۇمۇبرسال كەسىپ) ۋە يېمەك-ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى خېلى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى. 1949 - يىلى، قۇمۇلدا 23 سودا ساراىيى، 16 ئاشخانا، 12 ناۋايخانا، سەكسەن ساتىراشخانا، ئىككى مونچا ۋە ئۇچ رەسمىخانا بار ئىدى. بۇ ساھەلەرنىڭ كۆپىنچىسى 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە كېيىنكى مەزگىللىرىدىن باشلاپ تىجارەت قىلغان. بۇندىن باشقا، يەنە 21 دوردىخانا، 34 گەزمال دۇكىنى، 31 بېيجىڭ-گۈاڭجۇ مىلىچاللىرى دۇكىنى، 73 يەرلىك مەھسۇلات مىلىچاللار دۇكىنى، ئالتە پېچىنە-پىرەنىڭ ئىشلەش دۇكىنى، 12 كۆكتات ماگىزىنى، ئۇچ ئېچىتما-كۆكتات ماگىزىنى، بەش ئۇگرە چۆپ دۇكىنى، 11

گۆش دۇكىنى، تۆت مەدەنىيەت بۇيۇملىرى ماگىزىنى، ئالتە كومىسسىيون دۇكىنى بار ئىدى.

دۆلتىمىز قۇرۇلۇش هارپىسىدا يۇز بەرگەن «28 - سېنتەبر» بۇلاڭچىلىق ۋەقەسىدە، قۇمۇلنىڭ سودا - سانائەت ئىشلىرى غايەت زور زىيانغا ئۇچرايدۇ. ئەينى چاغدا ئەڭ ئاۋات بولغان دېشېڭ ۋە جېنفەن كوچىلىرىنىڭ ئىككى يېقىسىدىكى سودا دۇكانلىرى پۈتۈنلەي بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنىدۇ، دۇكان ۋە ئۆيىلەرگە ئوت قويۇلىدۇ، تاۋارلار، مالالار، شۇنىڭدەك قەغەز پۇل، تەڭگە ۋە ئالتۇنلار پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىلىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق هۆكۈمىتىنىڭ يار - يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا، سودا - سېتىق ئىشلىرى يەنە پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىدۇ.

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، خۇسۇسىي سودا ئوبوروت ساھەسىدە، خۇسۇسىي سەن پارچە سېتىش هالقىسىدا خېلى سالماقنى ئىگىلەيتتى. 1951 - ۋە 1952 - يىللىق باج ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، خۇسۇسىي سودا - سانائەتتىن ئېلىنغان باج سوممىسىنىڭ سودا - سانائەت ئومۇمىي باج سوممىسى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 50 پىرسەنتتىن ئاشقان. 1952 - يىللىق چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، خۇسۇسىي سودىدىن سېتىۋېلىنغان يازلىق قوي يۈڭى سېتىۋېلىنغان يازلىق قوي يۈڭىنىڭ 37.8 پىرسەنتىنى، كۆزلۈك قوي يۈڭى %60 نى ئىگىلىگەن. خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە قارىتا پارتىيىنىڭ «پايدىلىنىش، چەكلەش ۋە ئۆزگەرتىش» سىياسىتى ئىجرا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، خۇسۇسىي سودىنىڭ توپ ۋە پارچە سېتىش كەسپى خېلى تەرەققىي قىلدى. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، 1954 - يىلى خۇسۇسىي سودا بويىچە توپ سېتىش سوممىسى ئىجتىمائىي توپ سېتىش سوممىسىنىڭ 45.62 پىرسەنتىنى، پارچە سېتىش سوممىسى ئىجتىمائىي پارچە سېتىش ئومۇمىي سوممىسىنىڭ 43.43 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

1955 - يىلى خۇسۇسىي سودىغا قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش باشلاندى، تەشۋىق قىلىش، سەپەرۋەر قىلىش، سىياسەتلەرنى چۈشەندۈرۈش خىزمىتى ئىشلەنگەندىن كېيىن، خۇسۇسىي سودىگەرلەر كەينى - كەينىدىن ئىلتىماس يېزىپ، هۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىشنى، هەمكارلىق يولىغا مېڭىشنى تەلەپ قىلدى. 1956 - يىل 2 - ئاينىڭ 7 - كۈنى، ناهىيە بويىچە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش يىغىنى ئېچىلدى. يىل ئاخىرىغا قەدەر، پۈتۈن ناهىيىنىڭ بازار ۋە يېزىلىرىدىكى 95 پىرسەنتتىن ئارتۇق خۇسۇسىي سودىگەر هۆكۈمەت بىلەن شېرىكلىشىش يولىغا ماڭدى ياكى هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشتى.

§2. كوللېكتىپ سودا

خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە قارىتا سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش هەرىكىتى ئېلىپ بېرىش داۋامىدا، خۇسۇسىي سودا - سانائەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 92 پىرسەنتىدىن ئاشىدىغان، مۇقىم مۇلكى ۋە كۆچمە مەبلىغى 4000 يۈەنگە يەتمەيدىغان

كىچىك سودىگەرلەر، ئەر - ئايال بىرلىكتە ئاچقان ماگىزىنلار، شۇنىڭدەك يايمىچىلار ئايرىم-ئايرىم هالدا هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشتى. 1957 - يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، كوللېكتىپ باشقۇرىدىغان، بىر تۈتاش هېسابات قىلىدىغان هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشقانلار 50 كە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە تۇرلۇك مالالار كەسپىدە 27، هاراق - تاماكا كەسپىدە توققۇز، كۆكتات كەسپىدە 14 كىشى بولغان. مەركەزلەشتۈرۈپ باشقۇرۇلىدىغان، تارقاق تىجارەت قىلىدىغان، پايدا - زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان هەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا قاتناشقانلار 184 كە يەتكەن، بۇنىڭ ئىچىدە يەرلىك مەهسۇلات ۋە مىللىچە مالالار كەسپىدە 93، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپىدە 91 كىشى بولغان. هەمكارلىق ماگىزىنلىرى مەمۇرىي جەهەتتە قۇمۇل بازارلىق خەلق هۆكۈمىتىگە قارىدى، كەسىپ جەهەتتە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ۋە تەمىنات - سودا كوپېراتىپى يېتەكچىلىك قىلدى.

1959 - يىلى هەمكارلىق ماگىزىنلىرى هەمكارلىق باش ماگىزىنى بولۇپ تەشكىللىنىپ، پۈتۈنلەي بىر تۈتاش هېسابات قىلىشقا ئۆزگەرتىلدى، مەمۇرىي ۋە كەسپىي جەهەتتە ناهىيىلىك سودا ئىدارىسى بىر تۈتاش رەهبەرلىك قىلىدىغان بولدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرى يەنىلا قۇمۇل بازىرىنىڭ رەهبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1977 - يىلى قۇمۇل شەهىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§3. هۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا

1956 - يىلى خۇسۇسىي كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلدى، 118 دۇكان، 190 كىشى هۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى كارخانىلارغا قاتناشتى، خۇسۇسىيلارنىڭ مەبلەغ سوممىسى جەمئىي 453 مىڭ 600 يۈەن بولۇپ، ساهەلەر بويىچە پاراۋانلىق شىركىتى، تۇرلۇك مالالار، پاختا رەخت، يېمەكلىكلەر، يەرلىك مەهسۇلات - مىللىچىمالالار ۋە دورا دۇكانلىرىنى تەشكىل قىلدى.

كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە قارىتىلىغان تىنىچ ئۆزگەرتىش ۋە سېتىۋېلىش سىياسىتىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن، ساهەگە ئايرىپ، چوڭ - كىچىك دەپ ۋە تۈرگە ئايرىپ ئولتۇرماي، بىردەك يىللىق ئۆسۈمىنى بەش لىدىن هېسابلاپ تۇراقلىق ئۆسۈم بېرىش هەمدە ئۆزگەرتىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەندە خۇسۇسىيلار قوشقان مەبلەغنى ۋە هېساباتنىڭ سىرتىدىكى مال - مۈلۈكنى قايتۇرۇپ بېرىش قارار قىلىندى. قايتۇرۇپ بېرىلگەن مەبلەغ ۋە بۇيۇملار: ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئىش هەققى 1585 يۈەن، بەش كىيىم تىكىش ماشىنىسى، 45.5 ئېغىز ئۆي، بىر سىم كارىۋات، بىر گىلەم، 12.5 سەر ئالتۇن، 676 سەر كۈمۈش، 1357 تەڭگە، 3761 يۈەن زايوم.

ئەسلىدىكى سودا - سانائەتچىلەرنىڭ تىجارەت قىلىش ئاكتىپلىقىنى قوزغاش، ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن 27 كىشى تاللىنىپ شېرىكچىلىك كارخانىلىرىنىڭ مۇئاۋىن جىڭلىلىقى ۋە ماگىزىن مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. **مەسىلەن: قۇمۇلدىكى ئەڭ چوڭ كاپىتالىست يۈسۈپ رەهىم سوپا (شياۋ**

يۇسۇپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ) مەبلىغى 110 مىڭ يۇەن ئىدى) شېرىكچىلىكىتىكى تۇرلۇك مالىلار باش ماگىزىنىنىڭ مۇئاۋىن جىلمىڭسى بولدى.

1959 - يىلى بارلىق شېرىك كارخانىلار باش ماگىزىن بولۇپ تەشكىللەندى، ئۇ، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولدى. 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى كەسىپنى ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن، شېرىك كارخانىلار ساھەلەر بويىچە ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىنىڭ ئالاقىدار شىركەتلىرىگە قوشۇۋېتىلدى، يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت كەسپى يېمەك - ئىچمەك مۇلازىمەت شىركىتىگە، تۇرلۇك مال، گەزمالىلار تۇرلۇك مالىلار شىركىتىگە قوشۇۋېتىلدى. خۇسۇسىي سودىگەرلەر ۋە شېرىك كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ئىشچى - خىزمەتچىسى بولۇپ قالدى.

1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، تۇراقلىق ئۆسۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ئەسلىدىكى بىر قىسىم سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ئۆي تەئەللۇقاتلىرى «قىزىل قوغدىغۇچىلار» تەرىپىدىن مۇسادىرە قىلىندى، ئۆزلىرى يېزىلارغا ئۆزگەرتىشكە چۇشۇرۇۋېتىلدى. 1979 - يىلدىن كېيىن، ئەسلىدىكى سودا - سانائەتچىلەر سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۇرۇلۇپ، ناھەق ئەنزىلەر ئاقلاندى، بېرىلمەي قالغان مۇقىم ئۆسۈم تولۇقلاپ بېرىلدى.

§4. تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سودىسى

1951 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى. 1952 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، توغۇچى بىلەن تاشۇېلىقتا تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلدى، بۇ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان ئىككى ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. 1955 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى قۇرۇلغاندىن كېيىن، رايونلاردىمۇ ئاساسىي قاتلام تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرى كەينىدىن قۇرۇلدى.

1958 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك كوپېراتىپىنىڭ توپ سېتىش پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، توپ ۋە پارچە سېتىش كەسپلىرى پۈتۈنلەي ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 7 - ئايدا ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىدا ئاساسىي قاتلام كوپېراتىپ خىزمىتى بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. يىل ئاخىرىدا، رايون ۋە يېزىلاردا خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى، رايونلۇق ۋە يېزىلىق تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ نامى گۈڭشې تەمىنات - سودا بۆلۈمىگە ئۆزگەرتىلدى.

1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا سىستېمىسى باشقۇرىدىغان پارچە سېتىش كەسپى ۋىلايەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بازاردا پەقەت بىر يەرلىك

مەھسۇلات ـ مىللىچىماللار ـ كۈنددىلىك بۇيۇملار تىجارەت بۆلۈمى ۋە تۈرلۈك مالىلارنى توپ سېتىش پونكىتىلا قالدۇرۇلۇپ، يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى سېتىۋېلىش، يۆتكەش ۋە توپ تارقىتىش كەسىپلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل قىلىندى.

1962 ـ يىلى، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا بىلەن كوپېراتىپنىڭ كەسىپى ئايرىۋېتىلدى، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەسلىدە سودا ئىدارىسى بېۋاستە باشقۇرىدىغان كەسىپلەر ۋىلايەتلىك ئۇنۇۋېرسال توپ سېتىش پونكىتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، بىراق سېتىۋېلىش ـ سېتىش كەسىپىنى بېۋاستە باشقۇرماي، پەقەت ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىغا كەسىپى جەھەتتىنلا يېتەكچىلىك قىلدى.

1983 ـ يىلى، ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا تاشۋېلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ، پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق، ئاستانە، قارا دۆۋە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز ۋە يەتتەقۇدۇقتىن ئىبارەت 11 ئاساسىي قاتلام تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى قارىدى، ناھىيەدىن تۆۋەن پارچە سېتىش ئاپپاراتلىرى جەمئىي 87، ۋەكالىتەن سېتىش دۇكانلىرى 15 بولۇپ، 282 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى.

§5. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا

1. سودا

1958 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلدى. 9 ـ ئايدا، ئەسلىدىكى ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى باشقۇرىدىغان بازار ۋە كان رايونىنىڭ پارچە سېتىش كەسىپى پۈتۈنلەي ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ بېرىلدى. سودا ئىدارىسىگە تۈرلۈك مالىلار، يېمەكلىك، كۆمۈر، كۆكتات، گۆش، تاشقى سودا، يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەتلىرىدىن ئىبارەت يەتتە تىجارەت بۆلۈمى، چوشقا، توخۇ، قوي فېرمىسى ۋە تيانشان چارۋىچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت تۆت باقمىچىلىق فېرمىسى، كىيىم ـ كېچەك، پاختا، يېمەكلىك، جياڭيۇ ـ ئاچچىقسۇ زاۋۇتى، قۇشخانىدىن ئىبارەت بەش پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى، قۇمۇل پولات زاۋۇتى، تارانچى، يامانسۇ، قوۋۇق ئېغىزى، يەتتەقۇدۇق، راكېتا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن ئىبارەت ئالتە زاۋۇت، كان ماگنىزىنى قارايتتى. 2300 دىن كۆپرەك ئىشچى ـ خىزمەتچى بار ئىدى.

1960 ـ يىل 6 ـ ئايدا، يۇقىرىنىڭ قارارىغا ئاساسەن، شەھەر، بازار ۋە زاۋۇت، كانلاردىكى پارچە سېتىش ئاپپاراتلىرى، شۇنىڭدەك پىششىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتلىرى، فېرمىلار پۈتۈنلەي ۋىلايەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ۋىلايەتكە 1776 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچى ئۆتكۈزۈلدى. 1962 ـ يىلى، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1979 ـ يىل 6 ـ ئايدا، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1981 ـ يىل 7 ـ ئايدا، ۋىلايەتلىك يېمەكلىكلەر شىركىتى ناھىيە تەۋەسىدىكى چارۋا،

تۇخۇم ۋە ئۆي قۇشلىرىنى سېتىۋېلىش ئاپپاراتلىرىنى ۋە خادىملىرىنى ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە چۈشۈرۈپ بەرگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتى تەشكىل قىلىندى، بۇ شىركەتكە قووۇق ئېغىز ماگمىزىنى، تاشۇېلىق چارۇىچىلىق مەيدانى ۋە تاشۇېلىق، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، پالۋانتۇر سېتىۋېلىش پونكتى قارايىدىغان بولدى، ئۇلار ناھىيە تەۋەسىدە چارۇا، تۇخۇم ۋە ئۆي قۇشلىرىنى سېتىۋېلىش كەسپىنى باشقۇرۇپ، سېتىۋالغان نەرسىلىرىنى ۋىلايەتلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىگە تاپشۇرىدىغان بولدى.

2. ئاشلىق

ئازادلىقتىن ئىلگىرى ناھىيىگە قاراشلىق بىرلا ئاشلىق ئامبىرى بولۇپ، پاراق ئۇچۇن تاپشۇرۇلغان ئاشلىقنى ساقلاشقا مەسئۇل ئىدى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىمۇ يەنىلا بۇرۇنقىدەك بولۇپ، پەقەت ئالتىلا ئىشچى - خىزمەتچىسى بار ئىدى.

1954 - يىلى، ئاشلىق بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلۈمگە تاشۇېلىق ئاشلىق پونكتى ۋە توغۇچى ئاشلىق ئامبىرى قارايىدىغان بولدى، ئۇلاردا 95 نەپەر ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى. 1957 - يىلى، ئاشلىقنى بىر تۇتاش سېتىۋېلىپ بىر تۇتاش سېتىش يولغا قويۇلدى. 1958 - يىلى ئاشلىق بۆلۈمى ئاشلىق ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى. 1959 - يىلى، ۋىلايەت، بازارنىڭ ئاشلىق، ياغنى پارچە سېتىش كەسپىنى ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى، بازاردا بەش جايدا ئاشلىق دۇكىنى بار ئىدى، يەنە راھەتباغ ۋە قارا دۆۋە ئاشلىق پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر كۆپەيىپ 169 كىشىگە يەتتى، 1961 - يىلى، ئاستانە، ساقا، بۇلۇڭتوغراق، تىمىانشان، غەربىي تاغ، پالۋانتۇر ئاشلىق پونكىتلىرى تەسىس قىلىندى، ئىدارە باشقۇرۇشىدا بىر دېھقانچىلىق مەيدانىمۇ بار ئىدى. شۇ يىلى ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر قىسقارتىلىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلگەندىن كېيىن 107 ئادەم قالدى.

1962 - يىلى، ۋىلايەت بازاردىكى ئاشلىق، ياغ پارچە سېتىش كەسپىنى قايتۇرۇۋالدى، راھەتباغ ئاشلىق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ساقا ئاشلىق پونكىتى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئاشلىق سىستېمىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 69 كىشىگە چۈشۈپ قالدى. 1963 - يىلى، پالۋانتۇر ئاشلىق پونكىتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1966 - يىلى، دۆربەجىن ئاشلىق پونكىتى دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1968 - يىلى، دۆربەجىن ئۇن زاۋۇتى قۇرۇلۇپ، ئىككى يىلدىن كېيىن رەسمىي ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى، بۇ زاۋۇت يىلىغا 4 مىليون جىڭ ئۇن تارتالايتى. 1979-يىلى، دۆربەجىن ئۇن زاۋۇتى ۋە ئىدارىنىڭ ياغ تارتىش زاۋۇتى ئاساسىدا، ئاشلىق - ياغ زاۋۇتى قۇرۇلدى، زاۋۇتتا بىر ئۇن سېخى، بىر ياغ سېخى قۇرۇلدى. 1980 - يىلى 10 - ئايدا، ئۇن سېخى تارانچى شۆبە ئاشلىق ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، ياغ سېخى ئىدارىگە قاراشلىق ياغ زاۋۇتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

1983 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ئاشلىق ئىدارىسىگە ئامبار، ياغ زاۋۇتى، شۇنىڭدەك

ئاستانه، بۇلۇڭتوغراق، تىيانشان، غەربىي تاغ، تاشۇبلىق، بوغاز، قارا دۆۋە، قوۋۇق ئېغىزى ئاشلىق پونكتىدىن ئىبارەت 10 ئاساسىي قاتلام ئورۇن قارايدىغان بولىدى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 127، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى 31 بولۇپ، جەمئىي 158 گە يەتتى. ھەر خىل ماشىنا 50 كە، ئامبار، قۇرۇتۇش مەيدانى ۋە دۆۋىلەش مەيدانىنىڭ كۆلىمى 15 مىڭ 831 كۋادرات مېترغا، ئامبارلارنىڭ سىغىمچانلىقى 14 مىليون جىڭغا يەتتى.

3. ئاشقى سودا

30 - يىللاردىن 40 - يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە، ناھىيە تەۋەسىدىكى چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ئاساسلىقى، سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سودا ئىش باشقارمىسى ۋە يەرلىك سودا كاپىتالىستلىرى تەرىپىدىن سېتىۋېلىناتتى، تايلىناتتى ۋە سىرتقا توشۇلاتتى. 40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرى ۋە ئاخىرلىرىدا، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى كۆپىنچە يەرلىك سودىگەرلەر سېتىۋالدى ۋە سىرتقا يۆتكىدى. ئازاد - لىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، شىنجاڭ ھەربىي رايونى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىنىڭ تۇرپان شۆبە كوپېراتىپى سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى قۇمۇلغا كېلىپ سېتىۋالدى. 1952 - يىل 1 - ئايدا، ئۆلكىلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى ئۇرۇمچى تېرە - يۇڭ زاۋۇ- تىنىڭ سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى سېتىۋالىدىغان بولۇپ ئۆزگەرتىلدى، تېرە ۋە يۇڭلار پۈتۈنلەي ئۇرۇمچىگە توشۇلىدىغان بولدى، 1955 - يىل 2 - ئايدا، مەزكۇر سېتىۋېلىش گۇرۇپپىسى ئاساسىدا ۋىلايەتلىك چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى قۇرۇلدى.

1958 - يىل 7 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك سودا ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، تاشقى سودا تىجارەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. 1959 - يىل 7 - ئايدا، تىجارەت بۆلۈمى ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

1963 - يىل 10 - ئايدا، ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇ- رۇلۇپ، سېتىۋېلىش كەسپى ۋىلايەتلىك تاشقى سودا شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1977 - يىل 1 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسى ئەسلىگەكەلتۇرۇل- دى، دەسلەپتە 26 ئىشچى - خىزمەتچى بار ئىدى، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر كۆپەيمەپ 51 كىشىگە يەتتى، ئىدارە قارىمىقىدا تىيانشان، غەربىي تاغ، تاشۇبلىق، قوۋۇق ئېغىزىدىن ئىبارەت تۆت سېتىۋېلىش پونكتى تەسىس قىلىندى، باشقا گۈڭشې ۋە مەيدانلارنىڭ سېتىۋېلىش كەسپى پۈتۈنلەي شۇ جايلاردىكى تەمىنات - سودا كوپېراتىپلىرىنىڭ بېجىرىپ بېرىشىگە ھاۋالە قىلىندى.

4. ماددىي ئەشيا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

1971 - يىلدىن ئىلگىرى، قۇمۇل ناھىيىسىدە ماددىي ئەشيا ئاپپاراتى يوق ئىدى.

1971 - يىلى ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا ماددىي ئەشيا گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1973 - يىل 8 - ئايدا ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ئۇ، ئاساسلىقى، بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيا، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ سايمانلىرىنى باشقۇرۇش كەسپىنى ئىشلىدى. 1979 - يىل 4-ئايدا ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتى قۇرۇلدى، ئۇ، ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى بىلەن بىر يەردە بولۇپ، ئايرىم ۋەزىسكا ئېسىلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ماددىي ئەشيا ئىدارىسى بىلەن دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى جەمئىي 40 قا يەتتى.

II باب ئاشلىق، ياغ ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش

§1. ئاشلىق ۋە ياغلىق دان

50 - يىللارنىڭ دەسلىپى ۋە ئوتتۇرىلىرىدا، دېھقانلار دۆلەتكە غەللە - پاراق (دېھقانچىلىق بېجى) تاپشۇرۇش ۋە ئېشىندا ئاشلىقنى سېتىپ بېرىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دۆلەت ئاشلىقنى ئەركىن ئېلىپ سېتىشقا رۇخسەت قىلدى. 1953 - يىلدىن 1956-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9 مىليون 815 مىڭ جىڭدىن غەللە - پاراق ئېلىنىدى ۋە ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىنىدى. 1957 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئاشلىق ۋە ياغنى بىر تۈتاش سېتىۋېلىپ، بىر تۈتاش سېتىش يولغا قويۇلدى، «ئائىلىلەرنى ئاساس قىلىش، گۈڭشىلارنى ھېسابلاش بىرلىكى قىلىش، ئاشلىقنىڭ ئارتۇق - كېمىنى تەڭپۇڭلاشتۇرۇش، ئېشىنغانلاردىن سېتىۋېلىش، كېمەيگەنلەرنى تەمىنلەش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، 90% ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئاشلىق ئەركىن بازىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شەخسلەرنىڭ ئاشلىقنى ئېلىپ سېتىشى مەنئى قىلىندى. خەلق گۈڭشىلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇشتىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرى ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، نورمىلىق ئاشلىق، يەم-بوغۇز ۋە ئۇرۇقلۇقتىن تاشقىرى، ئاشقان قىسمى پۈتۈنلەي سېتىۋېلىندى. مەھسۇلاتى كېمىپ قالغان بولسا ئاز سېتىۋېلىندى ياكى سېتىۋېلىنمىدى، نورمىلىق ئاشلىق، يەم-بوغۇز ۋە ئۇرۇقلۇقنىڭ يېتىشمىگەن قىسمى ئۈچۈن دۆلەت ئاشلىق سېتىپ بەردى. 1957 - يىلدىن 1966 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12 مىليون 349 مىڭ جىڭدىن غەللە - پاراق ئېلىنىدى ۋە ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىندى.

1973 - يىلدىن باشلاپ ئاشلىق سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى «بىر قېتىم بەلگىلەپ، ئۇچ يىلغىچە ئۆزگەرتمەسلىك» سىياسىتى يولغا قويۇلدى، يەنى ئۇچ يىل ئىچىدە مەھسۇلات ئاشسىمۇ سېتىۋېلىنىدىغان قىسمىنى ئاشۇرماسلىق، سېتىۋېلىش كۆرسەتكۈچىنى ئورۇنداپ بولغاندىن كېيىنكى ئاشلىقنى گۆشۈي - دۇيىلەر تەقسىم قىلىۋېلىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. پۈتۈن ناھىيە بويىچە سېتىۋېلىش تۇپ سانى 12 مىليون 990 مىڭ جىڭ بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» بولغان 10 يىلدا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9 مىليون 861 مىڭ 600 جىڭدىن سېتىۋېلىندى، ئالدىنقى يەتتە يىل (1967 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە بولغان ئارىلىق) دا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن پەقەت 4 مىليون 926 مىڭ جىڭدىنلا سېتىۋېلىندى. 1978 - يىلدىن كېيىن «بىر قېتىمدا بەش يىللىقنى بېكىتىۋېتىش» سىياسىتى يولغا قويۇلدى، پۈتۈن ناھىيە بويىچە سېتىۋېلىش تۇپ سانى كېيمەيتىلىپ 7 مىليون 200 مىڭ جىڭ قىلىپ تەڭشەلدى ھەمدە شۇ يىلدىن باشلاپ ئاشۇرۇپ سېتىۋېلىنغان قىسمىغا باھا قوشۇپ پۇل بېرىش، يەنى ئاساسىي ئاشلىققا 50%، قارا ئاشلىققا 30% باھا قوشۇپ بېرىش سىياسىتى يولغا قويۇلدى. 1979 - يىلدىن باشلاپ قوشۇلىدىغان باھا كۆلىمى يەنە بىر قېتىم ئۆستۈرۈلدى، يەنى ئاساسىي ئاشلىق 60 پرسەنتكە، قارا ئاشلىق 40 پرسەنتكە تەڭشەلدى. ئاشۇرۇپ سېتىپ بەرگەن قىسمىغا باھا قوشۇپ سېتىۋېلىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، دېھقانلار - نىڭ ئاشلىق سېتىپ قىلىدىغان كىرىمى بۇرۇنقىدىن تەخمىنەن ئۈچتىن بىر قىسىم كۆپەيدى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 17 مىليون 131 مىڭ 500 جىڭدىن غەللە - پاراق ئېلىنىدى ۋە ئېشىندا ئاشلىق سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 21 مىليون 417 مىڭ 400 جىڭ سېتىۋېلىندى.

كۆپ يىللاردىن بۇيان، «ئاشلىققا ئەھمىيەت بېرىلىپ، ياغلىق دانغا سەل قارالغان» لىقتىن، ناھىيىنىڭ ياغلىق دان مەھسۇلاتى تۆۋەنلەپ بولدى. ئاساسلىق ياغلىق دان ئىشلەپچىقىرىدىغان تاغلىق رايوندىكى ئۇچ گۆشۈي ھاۋا كىلىماتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى تۈپەيلى بىلەن، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى ناھايىتى تۇراقسىز بولدى. سېتىۋېلىش مىقدارى ئەڭ كۆپ بولغان يىل (1982 - يىل) دا 16 مىليون 97 مىڭ 600 جىڭ، ئەڭ ئاز بولغان يىل (1971 - يىل) دا ئاران 71 مىڭ 300 جىڭلا سېتىۋېلىندى. 1957 - يىلدىن 1966 - يىلغا قەدەر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 402 مىڭ 400 جىڭ سېتىۋېلىندى. 1967 - يىلدىن 1976 - يىلغا قەدەر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 238 مىڭ 700 جىڭ سېتىۋېلىندى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 974 مىڭ 500 جىڭ سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1 مىليون 460 مىڭ 500 جىڭ سېتىۋېلىندى.

ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى سېتىۋالغان ئاشلىق، ياغلىق دانىنىڭ كۆپ قىسمى ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسىگە تاپشۇرۇلدى.

16 يىللىق ئاشلىق ۋە ياغلىق دان سېتىۋېلىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 3

يىللار	ئاشلىق سېتىۋېلىش مىقدارى (10 مىڭ جىڭ)	ياغلىق دان سېتىۋېلىش مىقدارى (10 مىڭ جىڭ)	سېتىۋېلىش ئومۇمىي قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)
1953	1151		
1955	986		
1957	1265	83.5	
1959	1559	11.3	
1961	1155	9.8	
1963	1213	30	
1965	1065	7.7	233.08
1967	513	29.3	
1969	374	23.9	
1971	592	7.1	
1973	962	22.5	
1975	1501	46	
1977	1821	104	225.7
1979	1460	64.3	240.66
1981	1713	72.9	308.2
1983	2141	146	599.1

28. چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ئېكسپورت مەھسۇلاتلىرى

ناھىيە تەۋەسىدە چارۋا مەھسۇلاتلىرىنىڭ مەنبەسى بىرقەدەر مول بولۇپ، ئاساسلىق مەھسۇلاتلاردىن قوي يۇڭى، قوي تېرىسى، تۆگە يۇڭى، كالا تېرىسى، ئۇچەي، تىۋىت قاتارلىقلار بار.

قوي يۇڭى: 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 332.86 تونىنا سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 320 تونىنا سېتىۋېلىندى؛ **قوي تېرىسى:** 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 34 مىڭ 496.3 پارچە سېتىۋېلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە: 1983 - يىلى 48 مىڭ 200 پارچە سېتىۋېلىندى؛ **تۆگە يۇڭى:** 1977 - يىلدىن 1982 - يىلغا قەدەر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 14 تونىنا سېتىۋېلىندى؛ **كالا تېرىسى:** 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 870.3 پارچە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1440 پارچە سېتىۋېلىندى؛ **ئۇچەي:** 1978 - يىلدىن 1982 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18 مىڭ 948.6 تال سېتىۋېلىندى؛ **تىۋىت:** 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر، يىلغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 9.15 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 11.6 تونىنا سېتىۋېلىندى.

چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئىلگىرى سۈرۈپ، چارۋىچىلارنىڭ كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتنىڭ باھا سىياسىتىگە ئاساسەن، بىرقانچە يىلدىن بۇيان چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش باھاسى بىرقەدەر زور كۆلەمدە تەڭشەلدى. 1963 - يىلدىكى باھا بىلەن 1983 - يىلدىكى باھا سېلىشتۇرۇلغاندا، نەسلى ياخشىلانغان قوي يۇڭىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 1.98 يۈەندىن 3.03 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، قازاق قوي يۇڭىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 1.12 يۈەندىن 1.50 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ئاق چۇپۇرنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى بىر يۈەندىن 2.10 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، بىرىنچى دەرىجىلىك كۆك چۇپۇرنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 5.97 يۈەندىن 12.21 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، بىرىنچى دەرىجىلىك تۆگە يۇڭىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 4.09 يۈەندىن 10 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، كالا تېرىسىنىڭ ھەر بىر كىلوگرامى 1.96 يۈەندىن 3.8 يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى، ئۇچكە تېرىسىنىڭ ھەر بىر پارچىسى 2.25 يۈەندىن تۆت يۈەنگە ئۆستۈرۈلدى.

1975 - يىلدىن بېرى، تاشقى سودا تارماقلىرى ئېكسپورت قىلىشنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، گۈڭشې - دۈيلەرگە پائال يار - يۆلەك بولۇپ، ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋار بازىسى بەرپا قىلدى. 1978 - يىلى، تېمىانشان گۈڭشېسىنىڭ تەبىئىي بايلىقتىن پايدىلىنىپ قووۇق ئېغىزىدىكى داڭسىگۈدا بۇغا فېرمىسى قۇرۇشىغا مەدەت بەردى ھەمدە مەبلەغ، تېخنىكا ۋە قاتناش ۋاستىسى قاتارلىق جەھەتلەردىن كونكرېت ياردەم قىلدى.

يەتتە يىللىق ئاساسلىق چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يەرلىك مەھسۇلاتلار ۋە كان مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋېلىش مىقدارى جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 4

مەھسۇلات نامى	بىرلىكى	1955	1960	1970	1978	1980	1982	1983
قوي يۇڭى	تونىنا	72	231	308	284	364	444	320
چۇپۇر	تونىنا		19	17	13	11	19	20
ئات يالى	كىلوگرام		1468	214	1507	1534	678	467
تىۋىت	تونىنا	1.59	10	12	8.6	9	11	11.6
ئۆچكە تېرىسى	پارچە	26592	22860	53057	12137	12450	17452	19200
قوي تېرىسى	پارچە		36763	55272	11572	15942	27538	29000
قوي ئۇچمىسى	تال	27002	47353	72574	7569	10314	21458	17600
ئۆچكە ئۇچمىسى	تال			47669	2980	3270	5298	5200
تۆگە يۇڭى	تونىنا	18	8	6	11	14	23	24.8
كالا تېرىسى	پارچە		1308	590	474	558	1479	1449
بۇغا مۈڭگۈزى	كىلوگرام					2.8	11	8.6
قوغۇن	تونىنا				209	130	64	57
ئۈزۈم گۆشلىرى	تونىنا				4	2		
چۇچۇكبۇيا	تونىنا					104	72.6	
قۇلماق	تونىنا						9	
ۋولفرام	تونىنا				8.88	3	29.3	11.7
سېتىۋېلىش سوممىسى	10 مىڭ يۈەن				116.4	953.2	209.3	140.1

قارا دۆڭە گۈڭشىسى چېگرا رايونىغا ياردەم بېرىش دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ قۇلماق ئىشلەپچىقىرىش بازىسىمۇ تاشقى سودا تارماقلىرىنىڭ يار-يۆلەك بولۇشى ئارقىسىدا بەرپا قىلىنغان. تاشقى سودا ئىدارىسى قاتناش ۋاستىسى، تېرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش تېخنىكىسى ۋە خىمىيىۋى ئوغۇت قاتارلىق جەھەتلەردىن مەدەت بەرگەندىن تاشقىرى، يەنە ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ بانكىدىن 240 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق قەرز پۇل ئېلىشقا كېپىل بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرىنى تولۇقلاپ، قۇلماق ئىشلەپچىقىرىش بازىسىنى مەلۇم ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە پىششىقلاپ ئىشلەش كۆلىمىگە ئىگە قىلدى.

1975-يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىم يىلىدا، غەربىي تاغ گۈڭشىسى ئۆز تەۋەلىكىدىكى ۋولفرام كانىنى ئېچىپ، ئېكسپورت قىلىشقا بېرىشنى قارار قىلدى. تاشقى سودا تارماقلىرى غەربىي تاغ گۈڭشىسىنىڭ كانچىلىرىنى جىياڭشى ئۆلكىسىگە ئېلىپ بېرىپ، كان تاللاش ۋە ئېچىش تېخنىكىسىنى ئۆگەتتى. ۋولفرام كانى 1976-يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، يىللىق مەھسۇلات مىقدارى تەخمىنەن بىر تونىنا. 1978-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تاشقى سودا ئىدارىسى سىناق تەرىقىسىدە ئېچىش خىراجىتى ئۈچۈن 20 مىڭ يۈەن ئاجرىتىپ بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى كېڭەيتىشكە يار-يۆلەك بولدى. 1979-يىلى تاشقى سودا تارماقلىرى يەنە جىياڭشى ئۆلكىسىدىن ئىككى تېخنىكىنى يېتەكچىلىك قىلىشقا تەكلىپ قىلدى، تاشقى پېرىۋوت ئارقىلىق غەربىي تاغ ۋولفرام كانىنىڭ تۆت ئاپتوموبىل سېتىۋېلىشىنى قوللىدى، پولات ماتېرىيالى ۋە ياغاچ ماتېرىيالى كۆرسەتكۈچى، شۇنداقلا 20 تونىنا ئاممونىي نىترات ئاجرىتىپ بەرگەندىن كېيىن، غەربىي تاغ ۋولفرام كانىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى ۋە ۋولفرام رۇدىسىنىڭ سۈپىتى ئۆستى، ۋولفرام رۇدىسىنىڭ يىللىق مەھسۇلاتى 10 تونىنا ئۆپچۆرىسىگە يەتتى (غەربىي تاغ ۋولفرام كانىنىڭ نامى 1980-يىلى قويۇلۇق چاۋۇچىلىق مەيدانى ۋولفرام كانى دەپ ئۆزگەرتىلدى).

ناھىيە تەۋەلىكىدە ئېكسپورت قىلىشقا بەرگىلى بولىدىغان يۇقىرىقى مەھسۇلاتلاردىن باشقا، يەنە قوغۇن، قارا يۇسۇن، سامساق، كۈنجۈت، ناتىرى سولىفىد قاتارلىقلار بار. بەزى مەھسۇلاتلارنىڭ سۈپىتى تۇراقسىز بولغاچقا ياكى مىقدارى بەك ئاز بولغاچقا، تۈركۈملەپ ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋار بولالمىدى. مەسىلەن: قارا يۇسۇن 1981-يىلى 91.21 كىلوگرام سېتىۋېلىنغانىدى، مىقدارى بەك ئاز بولغاچقا، كېيىن سېتىۋېلىنمىدى.

§3. چاۋۇا

سېتىۋېلىنىدىغان ئاساسلىق چاۋۇا قوي، كالا ۋە چوشقىدىن ئىبارەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قوي ئەڭ كۆپ. چاۋۇا سېتىۋېلىشتا 60-يىللاردىن باشلاپ ۋەزىپە چۈشۈرۈپ سېتىۋېلىش چارىسى قوللىنىلىپ، پىلان تارماقلىرى كۆرسەتكۈچ چۈشۈرۈپ بەرگەندىن

كېيىن، ئۇنى ئورۇندىشىغا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى فېرمىلار ۋە ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرى مەسئۇل بولدى.

قوي: ئەڭ كۆپ سېتىۋېلىنغان يىلى 38 مىڭ تۇياقتا يەتتى (1965 - يىلى)، ئەڭ ئاز سېتىۋېلىنغان يىلى 17 مىڭ تۇياقتىلا يەتتى (1964 - يىلى). 1964- يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان توققۇز يىللىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 29 مىڭ 576 تۇياقتىن سېتىۋېلىنغان. ھەر بىر قوينىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقىنى 37 كىلوگرامدىن ھېسابلىغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1094.3 تونىنا قوي سېتىۋېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 23 مىڭ 627 تۇياق سېتىۋېلىنغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 874.2 تونىنا كېلىدۇ.

كالا: يىللىق سېتىۋېلىش مىقدارى مۇقىم ئەمەس، ئەڭ كۆپ سېتىۋېلىنغان يىلى 1180 كالا سېتىۋېلىنغان (1982 - يىلى)، ئەڭ ئاز بولغان يىلى ئاران 41 كالا سېتىۋېلىنغان (1964 - يىلى). 1964 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان توققۇز يىللىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 442.78 كالا سېتىۋېلىنغان. ھەر بىر كالىنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقىنى 300 كىلوگرامدىن ھېسابلىغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 132.83 تونىنا كالا سېتىۋېلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 883 كالا سېتىۋېلىنغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 264.9 تونىنا كېلىدۇ.

چوشقا: چوشقا بېقىش خەنزۇلار تۇپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بىلەنلا چەكلىنىدۇ. 1959 - يىلى جياڭسۇ ۋە خۇبېي ئۆلكىلىرىدىن چېگرا رايونغا يارەم بېرىشكە كەلگەن ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، بېقىلىدىغان چوشقىنىڭ سانى بىرقەدەر تېز كۆپەيدى. 1964 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 10 يىللىق مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، سېتىۋېلىش مىقدارى ئۈچ يىلدىلا 1000 دىن ئاشقان، قالغان يىللاردا 200 — 300 دىنلا سېتىۋېلىنغان. يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 598.5 چوشقا سېتىۋېلىنغان، ھەر بىر چوشقىنىڭ ئومۇمىي ئېغىرلىقىنى 90 كىلوگرام بويىچە ھېسابلىغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 53.86 تونىنا چوشقا سېتىۋېلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 300 چوشقا سېتىۋېلىنغان بولۇپ، ئومۇمىي ئېغىرلىقى 27 تونىنا كېلىدۇ.

§4. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار

قۇمۇلدىن چىقىدىغان يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلاردىن قوغۇن، تاۋۇز، شۇلتا ۋە شورنىڭ مىقدارى كۆپ. قۇمۇلدا پويىز قاتنىغاندىن بېرى، بۇ يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلار ھەر يىلى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە توشۇلۇپ، زور مىقداردا سېتىلماقتا.

قوغۇن: قۇمۇل قوغۇنىنىڭ مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا داڭقى بار، ئازادلىقتىن ئىلگىرى قاتناش قولايسىز بولغاچقا، يىراقتا ئېلىپ بېرىپ ساتقىلى بولمايتتى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قوغۇن ھەدىيە بۇيۇمى سۈپىتىدىلا ھۆكۈمەت پوچتا بېكەتلىرى

ئارقىلىق بېيجىڭغا تېز يەتكۈزۈپ بېرىلەتتى، قوغۇنغا خان، خانىنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە بەگ ـ غوجاملارلا ئېغىز تېگەتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، خۇسۇسەن، لەنجۇ ـ شىنجاڭ تۆمۈريولى پۈتكەندىن كېيىن، قوغۇننى ئېچكىرى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ بېرىپ سېتىش ئۈچۈن شارائىت يارىتىلدى. 50 ـ يىللاردا ئاپتوموبىل ئارقىلىق چىڭخەي ئۆلكىسى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورىغا يىلىغا 100 ــ 200 تونناەك قوغۇن تاشۇپ سېتىلاتتى. 60 ـ يىللاردىن كېيىن، تېرىلىش كۆلىمى ئازراق بولغاچقا، سىرتقا ئېلىپ بېرىپ سېتىش مىقدارىمۇ ئاز بولدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاشلىق ۋە قوغۇن ـ تاۋۇز تېرىش كۆلىمى مۇۋاپىق تەڭشەلگەنلىكى ئۈچۈن، قوغۇننىڭ مەھسۇلات مىقدارى خېلى زور دەرىجىدە ئاشتى، سىرتقا سېتىش مىقدارىمۇ ئاشتى. 1975 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلىغا قەدەر تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىلا 11 مىڭ 538 تونىنا قوغۇن سېتىۋالدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1282 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلى 1272 تونىنا سېتىۋېلىندى.

تاۋۇز: قۇمۇلدا تاۋۇزنىڭ تېرىلىش كۆلىمى ئەزەلدىن قوغۇنغا قارىغاندا ئاز بولۇپ، ئومۇمىي قوغۇن ـ تاۋۇز كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى. 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرى يېڭى سورت كىرگۈزۈلگەنلىكى، مو بېشى مەھسۇلاتى يۇقىرى بولغانلىقى ھەم تاۋۇزنى ئۇزۇن ساقلىغىلى بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، تاۋۇزنىڭ تېرىلىش كۆلىمى تېز كېڭەيدى، سىرتقا سېتىش مىقدارىمۇ ئاشتى. 1975 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىلا 7175 تونىنا تاۋۇز سېتىۋالدى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 797 تونىنا، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 ـ يىلى 1415 تونىنا سېتىۋېلىندى.

1975 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلىغىچە سېتىۋېلىنغان قوغۇن ـ تاۋۇز مىقدارى

جەدۋەل 9 ـ 5 بىرلىكى: تونىنا

يىللار	قوغۇن	تاۋۇز	يىللار	قوغۇن	تاۋۇز
1975	1088	369	1980	230	470
1976	1717	73	1981	532	225
1977	1665	3	1982	1000	454
1978	2749	2069	1983	1272	1415
1979	1285	2097			

شۇلتا: ناھىيە تەۋەلىكىدىكى لاۋۇا ۋو (ھازىرقى قىزىلبايراق كەنتى)، ساۋۇلاق قاتارلىق جايلاردا شۇلتىنىڭ زاپىسى ئەڭ كۆپ. 1959 ـ يىلىدىن باشلاپ، تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپى سېتىۋېلىپ سىرتقايۆتكەپ بېرىشكە كىرىشكەن. ئەينى چاغدا «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»نىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن، سودىدا «كۆپ سېتىۋېلىپ، كۆپ سېتىش»يولغا قويۇلۇپ، سېتىۋېلىشنىلا بىلىپ، سېتىش ـ ساتالماسلىق بىلەن كارى بولماسلىق ئەھۋالى كۆرۈلگەن. 1959 ـ يىلى سېتىۋېلىنغان 42 مىڭ874 تونىنا، 1960 ـ يىلى سېتىۋېلىنغان 108 مىڭ 80 تونىنا

شۇلتىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆز ئورنىدا دۆۋىلىنىپ تۇرۇۋېرىپ، سىرتقا توشۇپ سېتىش مۇمكىن بولماي، زور زىيان بولغان. كېيىن، سېتىلىش ئەھۋالىغا قاراپ ئىشلەپچىقىرىشنى بەلگىلەش چارىسى قوللىنىلىپ، گۈڭشي، دۇيلەر ئادەم كۈچى تەشكىللەپ قازغاندىن كېيىن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى مەسئۇل بولۇپ سېتىۋالدى، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن سېتىش ئاساسەن تەڭپۇڭ بولدى. 1978 - يىلى 9916 تونىنا، 1979 - يىلى 756 تونىنا، 1980 - يىلى 439 تونىنا، 1981 - يىلى 399 تونىنا، 1982 - يىلى 455 تونىنا، 1983 - يىلى 1080 تونىنا سېتىۋېلىندى.

شور: قۇمۇلدا شور بايلىقى بىرقەدەر مول، ناھىيە تەۋەسىدىكى قارا دۆۋە، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراق، يەتتەقۇدۇق قاتارلىق جايلاردا بىرقەدەر كۆپ. 1978 - يىلى 17 مىڭ 384 تونىنا، 1979 - يىلى 21 مىڭ 601 تونىنا، 1980 - يىلى 14 مىڭ 322 تونىنا، 1981 - يىلى 4452 تونىنا، 1982 - يىلى 5917 تونىنا، 1983 - يىلى 11 مىڭ 390 تونىنا سېتىۋېلىندى.

§5. كېرەكسىز ماددىي ئەشيالار

ناھىيە تەۋەسىدىكى كېرەكسىز ماددىي ئەشيالارنى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى 50 - يىللاردىن تارتىپلا يىغىۋېلىشقا باشلىغان. كېرەكسىز ماددىي ئەشيالار ئىچىدە سۆڭەك، مىس، ئالىيۇمىن، قوغۇشۇن، پولات - تۆمۈر، كالا ۋە قوي مۇڭگۈزى قاتارلىقلار- نىڭ مىقدارى بىرقەدەر كۆپ. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، سېتىۋېلىش سوممىسى يىلىغا 43 مىڭ يۈەندىن تۇغرا كەلگەن.

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يەتتە خىل كېرەكسىز ماددىي ئەشيانى سېتىۋېلىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 - 6 بىرلىكى: كىلوگرام

يىللار / تۈرى	مىس	ئالىيۇمىن	قوغۇشۇن	سۇلياۋ	كالا - قوي مۇڭگۈزى	سۆڭەك	پولات - تۆمۈر
1978	7645	2809	1949	1804	3331	80104	212227
1979	4539	2299	1384	6663	392	37901	180954
1980	1723	414	620		232	24215	15594
1981	3438	609	912	37	175	19146	280
1982	7557	2429	3955			18712	92819
1982	12714	6395	5402	1827	650	3201	77597

III باب سېتىش

§1. ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرى

1. ماددىي ئەشيا

1971 - يىلدىن ئىلگىرى، پولات ماتېرىيالى ۋە ياغاچ ماتېرىيالىغا ئوخشاش دۆلەت بىر تۈتاش تەقسىم قىلىدىغان ماددىي ئەشيالارنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەقسىم قىلاتتى، ئىشلەتكۈچى ئورۇنلار ۋىلايەتلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى ۋە قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانىدىن بىۋاستە ئېلىۋالاتتى. 1971 - يىلى ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىر تۈتاش تەقسىم قىلىنىدىغان ماددىي ئەشيالارنى ناھىيىلىك پىلان كومىتېتى تەقسىم قىلىدىغان، ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسى بېرىدىغان بولدى. 1978 - يىلدىن كېيىن، باشقۇرۇش تۈزۈلمىسى ئىسلاھ قىلىنىپ، پولات ماتېرىيالى، ياغاچ ماتېرىيالى، مىس، چويۇن، سېمونت ۋە ماشىنا - ئېلېكتر قاتارلىق ماددىي ئەشيالارنىڭ پىلان ئىچىدىكى قىسمىدىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ تىجارىتى پۈتۈنلەي قويۇپ بېرىلدى، بازار ئارقىلىق تەڭشەش ئاساسلىق ۋاستە بولۇپ قالدى.

پولات ماتېرىيالى: پىلان ئىچىدىكىسىدىن باشقا، ماددىي ئەشيا تارماقلىرى ۋە باشقا تارماقلار ھەمكارلىشىش ۋە ياكى ئارتۇق - كېمىنى تەڭشەش چارىسى ئارقىلىق پولات ماتېرىيالى سېتىۋېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش ئېھتىياجىنى قاندۇردى.

ياغاچ ماتېرىيالى: قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانىدىن چىقىدىغان ياغاچ دۆلەت بىر تۈتاش تەقسىم قىلىدىغان ماددىي ئەشيا بولۇپ، يىللىق تەقسىم قىلىش مىقدارى ئاران 200 — 300 كۇب مېتر ئىدى، ئىشلەپچىقىرىش ۋە قۇرۇلۇش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايتتى. شەھەر - يېزا قۇرۇلۇشلىرىغا ئېھتىياجلىق زور مىقدارىدىكى ياغاچ ماتېرىيالى يېزىلاردىكى ئورمان بەلباغلىرىنى يېڭىلاش ئۈچۈن كېسىۋېتىلگەن ياغاچ ئارقىلىق ھەل قىلىنىپ، يىللىق تەمىنلەش مىقدارى 1000 كۇب مېتردىن ئاشتى.

سېمونت: قۇمۇلدا سېمونتنىڭ ئىشلىتىلىش ۋاقتى بىرقەدەر قىسقا، 50 - يىللار-نىڭ باشلىرىدا، يېزا ئىگىلىك 5 - شىسى قىزىلىيۇلتۇز ئۆستەڭىنى ياسىغاندا سېمونت-نىڭ ئورنىدا باشقا ماتېرىيال ئىشلىتىلگەن، 60 - يىللاردا ئاز مىقدارىدىلا سېمونت يۆتكەپ كېلىنىپ، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىغا ئىشلىتىلگەن. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇمۇلدا يېڭىدىن قۇرۇلغان بىرنەچچە سېمونت زاۋۇتى كەينى - كەينىدىن ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۈرۈلدى، ناھىيىگە قارايدىغان ئاستانە سېمونت زاۋۇتى بىلەن پالۋانتۇر سېمونت زاۋۇتىمۇ كەينى - كەينىدىن پۈتتى، ھازىر ئادەتتىكى قۇرۇلۇشلارغا ئىشلىتىلىدىغان سې-مونت بىلەن تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

كۆمۈر: شەھەر سانائىتىگە ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈر بىلەن ئاھالىلەر تۇرمۇشىغا

ئىشلىتىلىدىغان كۆمۈرنى، ئاساسلىقى، ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتىنىڭ كۆمۈر كانى بىلەن ناھىيىلىك كۆمۈر كان تەمىنلەيدۇ. يېزىلاردا تۇرمۇشتا ئىشلىتىدىغان كۆمۈرنى تەمىنلەش چارىسى سەل ئوخشاشمايدۇ، تارانچى كۆمۈر كانىغا يېراق-يېراق گۈڭشې-دۇيدىكىلەر، ئادەتتە، ناھىيە بازىرىدىن سېتىۋالىدۇ، كۆمۈركاندىن بىۋاسىتە سېتىۋالىدىغانلىرىمۇ بار؛ 1982 - يىلدىن ئىلگىرى كۆمۈر كانىغا يېقىنراق قارا دۆۋە گۈڭشېسى، ئاستانە گۈڭشېسى ۋە دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئامما كۆمۈرنى كۆپىنچە كاننىڭ كۆمۈر قاتلىمى ئېچىلغان جايدىن «تېرىۋالاتتى». كېيىن، كۆمۈركان دۆلەتنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھەمدە يېقىن ئەتراپتىكى ئاممىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، 1982 - يىلدىن باشلاپ، ئائىلىلەر بويىچە نورما بەلگىلەپ، ئېتىبار باھادا بېلەتلىك تەمىنلەيدىغان، ھەر يىلى ھەر ئائىلىنى ئىككى تونىنا يېرىم كۆمۈر بىلەن تەمىنلەيدىغان بولدى، ھەر بىر تونناسىنىڭ باھاسى 15 يۈەن (بازاردا بىر تونىنا كۆمۈرنىڭ باھاسى 35 يۈەن). 1982 - يىلى جەمئىي 12 مىڭ 970 تونىنا، 1983 - يىلى جەمئىي 14 مىڭ 268 تونىنا كۆمۈر بىلەن تەمىنلىدى.

1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ ماددىي ئەشيالارنى سېتىۋېلىش-سېتىش مىقدارى ۋە ئومۇمىي قىممىتى

جەدۋەل 9 — 7

نۆۋەتلىك يىللار	سېتىۋېلىش - سېتىش زاپىسى، ئومۇمىي قىممىتى (10 مىڭ يۈەن)			ئاساسلىق ماددىي ئەشيالارنى سېتىش مىقدارى				
	سېتىۋېلىش لىنغىنى	سېتىلغىنى	زاپىسى	پولات ماتېرىيالى (تونىنا)	سېمونت (تونىنا)	ياغاچ ماتېرىيالى (كۇب مېتر)	بالون، كامېر (دانە)	تاختا ئەينەك (ئۆلچەملىك ساندۇق)
1977	95.5	101.6	42.2	144	565	388		
1978	115.9	122.5	44.8					
1979	131.8	143	34	182	649	133		
1980	130.2	129.3	41	316	1500	1031		
1981	126.1	121.7	45	128	900	907	522	
1982	92.7	108.8	36.1	615	66	895	282	910
1983	118.7	136.6	57.7	521	58	204	794	1091

2. دېھقانچىلىق سايمانلىرى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

(1) ئۇلاغ قوشۇلدىغان يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرى

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېزا ئىگىلىكىدىكى ھەمكارلىشىش ۋەزىيىتىنىڭ ئىلگىرىلىشىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تىرىنا، قوش چاقلىق، قوش چىشلىق ساپان، يېڭىچە تاق چىشلىق ساپان، 10 قۇرلۇق سىيالكا ۋە ئۇلاغ قوشۇلدۇرغان سۇ چىغىرىقى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇلاغ قوشۇلدىغان يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتكەنىدى. 1961 - يىلدىن كېيىن سېتىلىش مىقدارى بىراقلا ئازلاپ كەتتى. 1956 - يىلدىن 1961 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە ئۇلاغ قوشۇلدىغان يېڭىچە دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 2230 ى سېتىلىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 371.7 دىن توغرا كەلدى.

(2) تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى

تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئاساسەن، كەتمەن، گۈرجەك ۋە ئورغاقتىن ئىبارەت. 1956 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ۋە 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان 13 يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، تۆمۈردىن ئىشلەنگەن ھەر خىل ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 200 مىڭ 941 دانە سېتىلغان. يىللىق ئوتتۇرىچە سېتىلىش مىقدارى 15 مىڭ 457 داندىن توغرا كەلگەن، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 20 مىڭ 546 دانە سېتىلغان.

(3) دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى

1958 - يىلى ناھىيە بويىچە تۇنجى تراكتور بار بولغاندىن باشلاپ، 1983 - يىل ئاخىرىغا قەدەر چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتوردىن 318 ى، قول تراكتورىدىن 241 ى، تراكتور سۆرەيدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن 250 ى، ئىككى كوماپايىن، ماتورلۇق دان ئايرىش ماشىنىسىدىن 37 سى، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ئاپتوموبىلدىن 67 سى، دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان پرىتسىپتىن 210ى بار بولدى. بۇ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى پىلان بويىچە تەقسىم قىلىنغاندىن كېيىن، گۇڭشې ۋە ھەيدانلار تەرىپىدىن سېتىۋېلىندى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، تراكتورغا سۆرىتىلىدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 218 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 31.14 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 21 دانە سېتىلغان؛ يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرىدىن جەمئىي 863 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 123.28 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 43 دانە سېتىلغان؛ دېھقانچىلىققا

ئىشلىتىلىدىغان سۇ چىقىرىدۇبتىش ۋە سۇغىرىش ماشىنىسى ھەم دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرىدىن جەمئىي 124 دانە، يىللىغا ئوتتۇرا ھېسابىي بىلەن 1.77 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى ئىككى دانە سېتىلغان؛ چوڭ، ئوتتۇرا تىپتىكى تراكتورلاردىن جەمئىي 150 دانە، يىللىغا ئوتتۇرا ھېسابىي بىلەن 21.42 دانە سېتىلغان؛ قول تراكتورلىرىدىن جەمئىي 106 دانە، يىللىغا ئوتتۇرا ھېسابىي بىلەن 15.14 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 32 دانە سېتىلغان.

1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى شىركىتىنىڭ دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنى سېتىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 9 — 8

يىللار / تۈرى	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983
تراكتور سۈرەيدىغان دېھقانچىلىق سايمانلىرى (دانە)	67	55	34	22	14	5	21
يېرىم ماشىنىلاشقان دېھقانچىلىق سايمانلىرى (دانە)	240		113	135	159	173	43
دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان سۇچىقىرىدۇبتىش، سۇغىرىش، پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرى (مىڭ كۇچى/دانە)	54/696	21/226	6/75	5/71.4		36/651	2/52
تراكتور (مىڭ كۇچى/دانە)	9/474	17/658	29/128	45/195	19/849	6/291	25/181
قول تراكتورى (مىڭ كۇچى/دانە)	19/228	8/96	5/60	6/72	6/72	30/360	32/402

3. خىمىيىۋى ئوغۇت، دېھقانچىلىق دورىلىرى

(1) خىمىيىۋى ئوغۇت

50 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن، ئېتىزلارغا خىمىيىۋى ئوغۇت بېرىلىدىغان بولۇپ، سېتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى. 70 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، خىمىيىۋى ئوغۇت بىلەن تەمىنلەش ئېھتىياجىنى قاندۇرالمىغاچقا، سېتىش پىلان بويىچە قاتتىق كونترول قىلىنىدىغان بولدى. 1957 - يىلى پۈتۈن ناھىيە

بويىچە ئۇچ تونىنا، 1958 - يىلى 12 تونىنا سېتىلدى، 1959 - يىلى 77 تونىنىغا يەتتى، 1960 - يىلى شىددەت بىلەن ئېشىپ 604 تونىنىغا يەتتى، 1961 - يىلى ئازىيىپ 278 تونىنىغا، 1962 - يىلى 32 تونىنىغا چۈشۈپ قالدى. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، جەمئىي 5853 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابىن 975.5 تونىنا ئاشتى.

(2) خىمىيىلىك دېھقانچىلىق دورىلىرى ۋە دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىسى

كۆپ يىللاردىن بۇيان خىمىيىلىك دېھقانچىلىق دورىلىرىدىن «666» ئاساس ئورۇندا، «ددۋ» ئىككىنچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى. 1956 - يىلى پۈتۈن ناھىيە بويىچە 1.8 تونىنا، 1957 - يىلى بىر تونىنا، 1958 - يىلى سەككىز تونىنا دېھقانچىلىق دورىسى سېتىلدى. 1959 - يىلدىن كېيىن سېتىلىش مىقدارى شىددەت بىلەن ئېشىپ، 1960 - يىلى 174 تونىنا، 1961 - يىلى 89.8 تونىنا سېتىلدى. 1963 - يىلدىن كېيىن، دېھقانچىلىق دورىسىنىڭ يىللىق سېتىلىش مىقدارى، ئاساسەن، 10 — 20 تونىنا ئارىلىقىدا مۇقىملاشتى.

دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىلىرىدە سۇيۇقلاندۇرۇلغان دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىسى بىلەن ئۇنتۇق دورا پۈركۈش ئۈسكۈنىسى ئاساس قىلىنىپ، 1956 - يىلى 65 دانە، 1960 - يىلى 321 دانە، 1961 - يىلى 358 دانە سېتىلدى. 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 519 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېسابىن 86.5 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 247 دانە سېتىلدى.

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە سېتىلغان خىمىيىۋى ئوغۇت مىقدارى

جەدۋەل 9 — 9 بىرلىكى: ئەمەلىي تونىنا

يىللار / ئۈرى	1978	1979	1980	1981	1982	1983
جەمئىي	1102	1292	831	1351	744	533
ئازوتلۇق ئوغۇت	1072	1276	831	1244	704	368
بىرىكمە ئوغۇت	30				15	82
فوسفورلۇق ئوغۇت		16		107	25	83

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە سېتىلغان دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ مىقدارى

جەدۋەل 9 — 10 بىرلىكى: كىلوگرام

تۈرى / يىللار	1978	1979	1980	1981	1982	1983
جەمئىي	9115	12147	9720	10336	14895	14040
«666»	3667	8249	5607	8909	13087	10537
«د د ت»	265	120			100	120
تېرى خلوروفون	1000	180			2	
روگۇر	186	227	136	216	163	540
چۆپ ئوقمتىش دورىسى	1413	970	186	92	64	581
تىئوفوس (1605)			10			
ئۇرۇققا ئارىلاشتۇرۇلمىدىغان دېھقانچىلىق دورىسى			1779	200	100	283
«د د ۋ»	848	1136	1195	804	1211	1264
باشقىلار	1736	1265	807	115	168	715

1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە دېھقانچىلىققا ئىشلىتىلىدىغان ماينىڭ سېتىلىش ئەھۋالى

جەدۋەل 9 — 11 بىرلىكى: تونىنا

تۈرى / يىللار	1978	1979	1980	1981	1982	1983
بېنزىن			143.1	164.7	199.19	170.4
سىلىقلاش مېيى	29.9	43.89	40.65	78.22	35.85	33.48
دىزىل	539	683.8	811.8	806.88	750.6	804.57

4. دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىلىدىغان ماي

يېزا ئىگىلىكىنىڭ ماشىنىلىشىشى ۋە دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ماشىنىلىرىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ماينىڭ سېتىلىش مىقدارى يىلمۇ يىل ئاشتى. 50 — 60-يىللاردا ۋىلايەتلىك نېفىت شىركىتى ماينى ئادەتتە يېزىلارغا بەۋاستە سېتىپ بېرەتتى، 70 - يىللاردىن باشلاپ تەمىنات - سودا كوپېراتىپى تەمىنلەيدىغان بولدى. 1983 - يىلى 170.4 تونىنا بېنزىن، 83.48 تونىنا سىلىقلاش مېيى، 804.57 تونىنا دىزېل سېتىلدى.

§2. تۇرمۇش ۋاستىلىرى

1. ئاشلىق، ياغ

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان، ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسى بىر مەزگىل (1959 - يىلىدىن 1962 - يىلغىچە) شەھەر ئاھالىلىرىگە ئاشلىق ۋە ياغ تەمىنلەپ بېرىش كەسپىگە مەسئۇل بولغاندىن تاشقىرى، باشقا يىللاردا يېزىلاردىن ئاشلىق، ياغلىق دان سېتىۋېلىش، ساقلاش ۋە يۆتكەشكە، يېزىلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىنى ئاشلىق ۋە ياغ بىلەن تەمىنلەشكە، چارۋىچىلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە، شۇنىڭدەك ئاپەت تۇپەيلىدىن مەھسۇلاتى كېمەيىپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىگە ئوزۇقلۇق ئاشلىق سېتىپ بېرىش ۋە ئوزۇقلۇقنىڭ ئارتۇق - كېمىنى تەڭشەپ بېرىشكە مەسئۇل بولدى.

يېزىلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرىگە ئوزۇقلۇق ئاشلىق ۋە ياغ سېتىپ بېرىش: يېزىلاردىكى غەيرىي يېزا ئىگىلىك ئاھالىلىرى گەڭشې ۋە مەيدانلاردىكى ئىشتىن ئايرىلغان كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى، ئوقۇتقۇچى، مال ساتقۇچى، مال سېتىۋالغۇچى، تىببىي خادىملار ۋە نوقۇل چارۋىچى ئاھالىلەر قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئۇلار بەلگىلەنگەن تەمىنلەش ئۆلچىمى بويىچە يېقىن ئەتراپتىكى ئاشلىق پونكىتىدىن سېتىۋالىدۇ. 1981 - يىلىدىن ئىلگىرى پۈتۈن ناھىيە بويىچە يىلىغا 1 مىليون جىڭدەك ئون تەمىنلىنەتتى، 1982 - يىلى كۆپەيىپ 1 مىليون 140 مىڭ جىڭغا، 1983 - يىلى 1 مىليون 520 مىڭ جىڭغا يەتتى. 1961 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان سېتىش ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 854 مىڭ 300 جىڭدىن سېتىلغان. 1961 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ياغ بىلەن تەمىنلەش ستاتىستىكىسىغا ئاساسلانغاندا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 24 مىڭ 600 جىڭدىن سېتىلغان.

قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىش: ئاشلىق تارماقلىرى ئاممىنىڭ ئاساسىي تۇرمۇش ئېھتىياجىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ئاپەت تۇپەيلىدىن مەھسۇلاتى كېمەيىپ كەتكەن ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىنىڭ ئوزۇقلۇق ئاشلىقىنىڭ يەتمىگەن قىسمىنى تەكشۈرۈپ، بېكىتىلگەن سان بويىچە قايتۇرۇپ سېتىپ بەردى. 1961 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىق جەمئىي 63 مىليون 483 مىڭ 500 جىڭ، يىللىق قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن ئاشلىق ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2 مىليون 760 مىڭ 200 جىڭ بولغان. ئەڭ ئاز قايتۇرۇپ

16 يىللىق ئاشلىق سېتىلىش مىقدارى ۋە زاپىسى

جەدۋەل ۋ — 12 بىرلىكى: 10 مىڭ جىڭ

يىللار	سېتىلمىشى		يۆتكىلمىشى		زاپىسى
	غەيرىي يېزا ئىگىلىكى	يېزا ئىگىلىكى	يۆتكەپ كېلىنگەنى	يۆتكەپ بېرىلگەنى	
1953	117		491	3	988
1955	824	39	566	15	1858
1957	1210	240	820	402	2071
1959	4372	359	2722	6	1029
1961	116	380	466	929	269
1963	61	135	36	980	259
1965	47	49	33	976	814
1967	71	151	1226	319	2085
1969	73	304	160	892	983
1971	88	238	286	1103	1934
1973	84	367	158	983	506
1975	85	384	424	1142	804
1977	98	299	165	1310	638
1979	88	440	821	1036	1007
1981	114	490	347	1348	906
1983	152	481	372	1799	801

سېتىپ بېرىلگەن يىلى نەچچە 100 مىڭ جىك بولغان، ئەڭ كۆپ قايتۇرۇپ سېتىپ بېرىلگەن يىلى 4 مىليون 960 مىڭ جىڭغا يەتكەن.

ئۇرۇقلۇق سېتىش: ئۇرۇقلۇقنىڭ ئارتۇق - كەمىنى تەڭشەش ۋە ئەلا سورتلۇق ئاشلىقلارنى ئالماشتۇرۇپ بېرىشنىمۇ ئاشلىق تارماقلىرى باشقۇردى.

14 يىللىق ياغلىق دان سېتىلىش مىقدارى ۋە زاپىسى

جەدۋەل 9 — 13 بىرلىكى: 10 مىڭ جىڭ

يىللار	سېتىلىشى		يۆتكىلىشى		زاپىسى
	ھەيرىي يېزا ئىگىلىكى	يېزا ئىگىلىكى	يۆتكەپ كېلىنگەنى	يۆتكەپ بېرىلگەنى	
1957	33.5	7.49	23.6		54.1
1959	74.8	4.4	50		68
1961	1.5	0.5	0.18	0.57	19.50
1963	0.04	0.29		3.41	26
1665	0.4	0.21	0.08	9.72	10.7
1967	8.25	0.22	18.09	14.5	19.2
1969	0.72	0.13	13.2	11	49.8
1971	6.17	0.55	4.1	29	47.1
1973	2.8	0.46	3.56	11.67	40.6
1975	0.95	0.77	0.95	4.75	60.4
1977	1.14	1.18	2.37	18.73	86
1979	2.36	1.34	0.71	17.15	76.5
1981	4.34	3.27	0.27	2.21	93.3
1983	17.48	9.94	0.73	19.28	66

1961 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان ستاتىستىكا مەلۇماتىغا ئاساسلانغاندا، سېتىلغان ۋە ئالماشتۇرۇلغان ئۇرۇقلۇق 4 مىليون 511 مىڭ 200 جىڭ بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 205 مىڭ جىڭ سېتىلغان ۋە ئالماشتۇرۇلغان. ئەڭ ئاز سېتىلغان يىلدا نەچچە 10 مىڭ جىڭ، ئەڭ كۆپ بولغان يىلدا 412 مىڭ جىڭ سېتىلغان.

كەندىر ئېكسپورت قىلىش: 1971 - ۋە 1972 - يىللىرى، تاشقى سودا تارماقلىرى بىر تۈركۈم كەندىر ئېكسپورت قىلىشنى ئۈيۈشتۈردى، ئىككى يىلدا جەمئىي 279 مىڭ 800 جىڭ ئېكسپورت قىلىندى.

2. قوشۇمچە يىمەكلىكلەر

چاي: ئاساسلىقى، خىش چاي بىلەن قارا چاينى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىككى خىل چاي ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان ئېچىملىك، خۇسۇسەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ياخشى كۆرىدۇ. 1956 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان 19 يىلدا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 1458.26 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 76.75 تونىنا چاي سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1956 - يىلى 44.9 تونىنا، 1983 - يىلى 84.9 تونىنا سېتىلدى. 1983 - يىلى 1956 - يىلىغا قارىغاندا 89% ئاشتى.

شېكەر: شېكەر، ئاساسلىقى، ئاق شېكەر، قەنت ۋە مېۋىدىن ئىشلەنگەن ھەر خىل كەمپۈتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1956 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان 19 يىلدا، ناھىيە بويىچە ھەر خىل شېكەردىن جەمئىي 1251 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 65.84 تونىنا سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1956 - يىلى 27.6 تونىنا، 1983 - يىلى 101.8 تونىنا سېتىلدى. 1983 - يىلى 1956 - يىلىغا قارىغاندا 269% ئاشتى.

ئاق ھاراق: ئاق ھاراق، ئاساسلىقى، پارچە ئاق ھاراق ۋە بوتۇلكىلىق ئاق ھاراقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەرقايسى يىللاردىكى ئىستېمال قىلىنىش مىقدارىنىڭ ئۆزگىرىشى بىرقەدەر زور بولۇپ، 1956 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە بولغان 19 يىلدا، ناھىيە بويىچە ھەر خىل ئاق ھاراقتىن 683.25 تونىنا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 35.96 تونىنا سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1956 - يىلى 11.2 تونىنا، 1983 - يىلى 89 تونىنا سېتىلدى. 1983 - يىلى 1956 - يىلىغا قارىغاندا 6.94 ھەسسە ئاشتى.

تاماكا: 1974 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچەجەمئىي 576 مىڭ 442 پاچكا، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 64 مىڭ 49 پاچكا تاماكا سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى 35 مىڭ 235 پاچكا، 1983 - يىلى 40 مىڭ 500 پاچكا سېتىلدى. 1983 - 1974 - يىلىغا قارىغاندا 14.94% ئاشتى.

3. توقۇمىچىلىق ۋە ئىلمە توقۇلما بۇيۇملىرى

پاختا رەخت: 1974 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە جەمئىي 5 مىليون 336

مىك 800 مېتر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 533 مىك 700 مېتر پاختا رەخت سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى 603 مىك 700 مېتر، 1983 - يىلى 299 مىك 500 مېتر سېتىلدى. 1983 - يىلى 1974 - يىلىغا قارىغاندا 49.61% كېمەيىپ كەتتى.

خىمىيىۋى تالالىق رەخت ۋە ئارىلاشما تالالىق رەخت: 1974 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 399 مىك مېتر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 39 مىك 900 مېتر خىمىيىۋى تالالىق رەخت ۋە پاختا - خىمىيىۋى تالا ئارىلاشتۇرۇپ توقۇلغان رەخت سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1974 - يىلى 11 مىك 700 مېتر، 1983 - يىلى 41 مىك مېتر سېتىلدى. 1983 - يىلى 1974 - يىلىغا قارىغاندا 250% ئاشتى.

تاۋار - دۇردۇن: 1978 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 214 مىك مېتر، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 35 مىك 670 مېتر سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1978 - يىلى 23 مىك 547 مېتر، 1983 - يىلى 60 مىك 358 مېتر سېتىلدى. 1983 - يىلى 1978 - يىلىغا قارىغاندا 156% ئاشتى.

پاختا ۋە يۇڭ يىپتىن ئىشلەنگەن مايكا ۋە ئىشتان: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 67 مىك 974 ى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8496.75 ى سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1976 - يىلى 7791 ى، 1983 - يىلى 9355 ى سېتىلدى. 1983 - يىلى 1976 - يىلىغا قارىغاندا 20% ئاشتى.

مايكا ۋە كۆسار: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 45 مىك 49 ى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 5631 ى سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1976 - يىلى 4828 ى، 1983 - يىلى 5431 ى سېتىلدى. 1983 - يىلى 1976 - يىلىغا قارىغاندا 12.5% ئاشتى.

كالتە يەڭ مايكا ۋە ئاسما مايكا: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 197 مىك 492 سى، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 24 مىك 686.5ى سېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 18 مىك 245 ى سېتىلدى.

4. كۆندىلىك بۇيۇملار

پاختا: پاختا يوتقان پاختىسى ۋە پاختىلىق كىيىملەرگە ئىشلىتىلىدىغان پاختىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. 1975 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 375 مىك 750 كىلوگرام، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 41 مىك 750 كىلوگرام، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 46 مىك 100 كىلوگرام سېتىلدى.

ساپال ۋە فارفور قاچىلار: ساپال ۋە فارفور قاچىلار ئىچىدە چىنىنىڭ مىقدارى ئەڭ كۆپ، ئۇنىڭدىن قالسا تەخسە كۆپ. 1974 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 462 مىك 779 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 51 مىك 420 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1982 - يىلى 44 مىك 484 دانە سېتىلدى.

سەرەڭگە: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 11 مىڭ 300 يەشىك (ھەربىر يەششىككە 100 بولاق قاچىلىنىدۇ)، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1412.5 يەشىك، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1209 يەشىك سېتىلدى.

سوپۇن: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 7940 يەشىك (ھەربىر يەشىككە 60 پارچە قاچىلىنىدۇ)، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 992.5 يەشىك، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 547 يەشىك سېتىلدى.

سوپۇن پاراشوكى: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 371 مىڭ 388 كىلوگرام، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 46 مىڭ 423.5 كىلوگرام، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 47 مىڭ 989 كىلوگرام سېتىلدى.

چايدان: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغا قەدەر جەمئىي 26 مىڭ 743 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3342.87 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 3134 دانە سېتىلدى.

رېزىنكە ئاياغ: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە 150 مىڭ 982 جۈپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18 مىڭ 872.75 جۈپ، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 15 مىڭ 895 جۈپ سېتىلدى.

ئادەتتىكى لامپۇچكا: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلىغىچە جەمئىي 289 مىڭ 564 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 36 مىڭ 195.5 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 46 مىڭ 109 دانە سېتىلدى.

5. چىداملىق ئىستېمال بۇيۇملىرى

ۋېلىسىپىت: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە جەمئىي 13 مىڭ 133 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1641.6 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 1811 دانە سېتىلدى.

كىيىم تىكىش ماشىنىسى: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە 5505 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 688.12 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 790 دانە سېتىلدى.

يېرىم ئۆتكۈزگۈچ رادىئو قوبۇللىغۇچ: 1976 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە 4118 دانە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 514.75 دانە، بۇنىڭ ئىچىدە 1983 - يىلى 254 دانە سېتىلدى.

تېلېۋىزور: تېلېۋىزورنىڭ تىجارەت يوللىرى بىرقەدەر كۆپ، 1983 - يىلى تەمىنات - سودا كوپېراتىپى سىستېمىسىلا جەمئىي 317 نى ساتتى.

قوشۇمچە: سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۈرۈشلۇق سودا ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى

سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۈرۈشلۇق سودا ئىش بېجىرىش باشقارمىسى مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) 10 ـ ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، دەسلەپىدە ئورنى دېشېڭ كوچىسىدا ئىدى، كېيىن دۆلەت قۇرۇش يولىغا يۆتكەلدى. مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) ئەتىيازدا، كەسىپ ئېھتىياجى بىلەن شەھەر ئىچىنىڭ جەنۇبىدا بىر مويكا قۇرغان. مەزكۇر باشقارمىنىڭ ئاساسلىق خىزمەتچىلىرى ئۆلكىلىك شىركەتتىن ئەۋەتىلگەن بولۇپ، قالغان ئىشچىلار قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىدىن يوللانغان.

مەزكۇر باشقارمىنىڭ قۇمۇلدىكى ئاساسلىق كەسپى سوۋېت مالىلىرىغا تېرە ۋە يۇڭ ئالماشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇلار ھەرقايسى ماگىزىنلار بىلەن سودا توختامى تۈزۈپ، توختامغا شىركەت تەمىنلەيدىغان تاۋارلارنىڭ نامى، ئۆلچىمى، مىقدارى، باھاسى، مال تاپشۇرۇش قەرەلى ۋە ماگىزىنلار شىركەتكە سېتىپ بېرىدىغان تېرە ۋە يۇڭنىڭ تۈرى، رەڭگى، مىقدارى ۋە مال تاپشۇرۇش قەرەلىنى ئېنىق يازاتتى. توختام ئۈچ نۇسخا پۈتۈلەتتى، ئىككى تەرەپنىڭ قولىدا بىر نۇسخىدىن تۇراتتى، يەنە بىر نۇسخىسى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئەنگە ئالغۇزۇپ قويۇلاتتى. باشقارما توختام بويىچە ئۇرۇمچى باش شىركىتىدىن مال ئالاتتى. مال كەلگەندىن كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ماگىزىنلارنىڭ مالنى ئېلىۋېلىشىنى ئۇقتۇرۇپ قويىاتتى. بەزى ئۇششاق تاۋارلار ئۇستىدە توختام تۈزۈپ ئولتۇرمايتتى، ماگىزىنلار باشقارمىدىن مال ئەۋرىشكىسىنى كۆرۈپ بۇاستە سېتىۋالاتتى. مەزكۇر باشقارما ھەر مىللەت سودىگەرلىرىگە قولايلىق يارىتىپ بېرىش ھەمدە تەڭ پايدا كۆرۈش ئۈچۈن، ۋۇ يۇڭنىيەننى خۇيزۇلارنىڭ ۋەكىلى، شى دىيەنيۇەن ۋە گو ۋېنجىيەننى خەنزۇلارنىڭ ۋەكىلى، مەھەممەت ھاجى، ئىبراھىم ئاخۇن ۋە شېرىپبايىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەكىلى قىلىپ بەلگىلىگەن. مۇشۇ ۋەكىللەر باشقارما بىلەن سودا ئالاقىسى قىلاتتى. بەزى قىس ماددىي ئەشيالارنى ئالدى بىلەن ۋىلايەتلىك ھۆكۈمەت خادىملىرى ئىستېمال كوپېراتىپى تەقسىم قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، تاۋارلارنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ سودا ۋەكىللىرىگە تەقسىم قىلىپ بېرەتتى، ئاندىن سودا ۋەكىللىرى ماگىزىنلارغا تەقسىم قىلىپ بېرەتتى.

سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇلدا تۈرۈشلۇق سودا ئىش بېجىرىش باشقارمىسى ھەر خىل يوللار ئارقىلىق سېتىۋېلىنغان تېرە ۋە يۇڭلارنى يۇيۇپ، قۇرۇتۇپ ۋە رەتلەپ تاڭغاندىن كېيىن، ئاپتوموبىل، تۆگە ياكى ئايروپىلان ئارقىلىق ئۇرۇمچى باش شىركىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرەتتى، ئاندىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا توشۇلاتتى.

مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ كوممۇنىستىك

پارتىيىسىگە قارشى ئەپتى - بەشىرىسى بارا - بارا ئاشكارىلاندى، جامائەت خەۋپ-سىزلىكى ئىداريسى بۇ باشقارمىنى نازارەت قىلىدىغان ۋە چەكلەيدىغان بولۇۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا سوۋېت - شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى، جايلاردىكى باشقارمىلار سودا مۇناسىۋەتلىرىنى ئېنىقلاشقا باشلىدى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىمزالانغان جۇڭگو - سوۋېت مال ئالماشتۇرۇش توختاملىرىدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە، جۇڭگو تەرەپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشكە تېگىشلىك قوي يۇڭى، ۋولفرام كېپىسكى، قوغۇشۇن ۋە قەلەي قاتارلىقلار تېخنى تاللاپ بولۇنمىغاچقا، قۇمۇل سودا ئىش بېجىرىش باشقارمىسى بۇيرۇقىغا بىنائەن يۇقىرىقى كەسىپلەرنى بېجىرىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇپ ئالدى ھەمدە مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) شىڭشىڭشىيادا سودا ئىش بېجىرىش ئورنى تەسىس قىلدى. تا مىنگو-نىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) ئەتىيازدا ئىككى تەرەپ تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك مالىلار پۈتۈنلەي توشۇلۇپ بولغان، بارلىق رەسمىيەتلەر تۈگىگەندىن كېيىن، مەزكۇر باشقارما ۋە شىڭشىڭشىيادىكى ئىش بېجىرىش ئورنى بۇيرۇقىغا بىنائەن رەسمىي ئەمەلدىن قال-دۇرۇلدى. ئۆيلىرى قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، جاھاز - مەنقۇلاتلىرى ساقچى ئىداريسى تەرىپىدىن ئەرزان باھادا سېتىۋېتىلدى، سوۋېت تەۋەلىكىدىكى خادىملار پۈتۈنلەي ئۆز دۆلىتىگە قايتتى.

ئونىنچى قىسىم سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش

1950 ـ يىل 11 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە سودا ـ سانائەت بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، 1958 ـ يىلى مەمۇرىيەت بىلەن كارخانا بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى. 1952 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە بازار باشقۇرۇش كومىتېتى تەسىس قىلىندى، 1959 ـ يىلى نامى ئۆزگەرتىلىپ مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى دەپ ئاتالدى. 1979 ـ يىل 1 ـ ئايدا مال باھاسىنى باشقۇرۇش كومىتېتى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

قۇمۇلنىڭ يېزىلىرىدا بازار قىلىش ئادىتى يوق. 50 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، ھۆكۈمەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن توغۇچى قاتارلىق جايلاردا قەرەللىك بازار قۇرغان بولسىمۇ، يەر كەڭ، ئادەم شالاڭ، تاۋار ئاز بولغاچقا، بازار شەكىللەنمەي قالدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان 30 نەچچە يىلدىن بېرى، ئەركىن بازار سودىسى بىر قانچە قېتىم ئاۋاتلىشىپ، بىرقانچە قېتىم سۇسلاشتى. پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شەھەر ئەركىن بازار سودىسى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ۋە كېڭەيدى.

سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش جەھەتتە، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئاساسلىقى، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ۋە ئۇششاق سودىگەرلەر ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى، تىزىملاندى ۋە باشقۇرۇلدى. 1956- يىلى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتنى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكلىشىپ باشقۇرۇش ئىشقا ئاشۇرۇلدى، ئۇششاق سودىگەرلەر، يايمىچىلار ۋە يەككە قول سانائەتچىلەر ھەمكارلىشىش يولىغا ماڭدى، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش خىزمىتى ئاساسەن توختاپ قالدى. 1979- يىلدىن كېيىن، سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىدى. 1983- يىلىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن ناھىيە بويىچە شەھەر، يېزىلاردىن بولۇپ 166 دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ كارخانىغا، 308 يەككە سودا ـ سانائەتچىگە تىجارەت كىنىشكىسى تەستىقلاپ تارقىتىپ بېرىلدى.

قانۇنغا خىلاپ تىجارەت قىلىش قىلمىشلىرىغا زەربە بېرىش سودا ـ سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىسى بولدى. 1977- يىلدىن 1978- يىلغا قەدەر، قانۇنغا خىلاپ 247 ئەنزە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، مال ۋە قويۇلغان جەريمانە سوممىسى 13 مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1982- يىلدىن 1983 ـ يىلغا قەدەر جەمئىي قانۇنغا خىلاپ 83 ئەنزە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، مال ۋە قويۇلغان جەريمانە سوممىسى 66 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

I باب كارخانىلارنى تىزىملاش

18. خۇسۇسىي كارخانىلارنى تىزىملاش

1951 ـ يىل 12ـ ئايدىن باشلاپ پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەتچىلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاش ئېلىپ بېرىلىپ، 2ـ يىلى 7ـ ئايدا ئاياغلاشتى. 21 ساھە بويىچە جەمئىي 1408 سودا ـ سانائەتچى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئېچىتىش كەسپى بويىچە 24، تارتىش (ئۇن ۋە ياغ) كەسپى بويىچە 188، رېمونتچىلىق كەسپى بويىچە 22، مېتالچىلىق كەسپى بويىچە 66، تىكىمچىلىك كەسپى بويىچە 40، تېرە ـ يۇڭ پىششىقلاپ ئىشلەش كەسپى بويىچە 103، ياغاچچىلىق كەسپى بويىچە 23، خىشچىلىق ۋە ھاكچىلىق كەسپى بويىچە تۆت، ساتىراشلىق ۋە مونچا كەسپى بويىچە 14، جۇڭيى ۋە غەربچە تىببىي دورىگەرلىك كەسپى بويىچە 23، سا-راي ئېچىش كەسپى بويىچە 13، يەرلىك مەھسۇلات ۋە مىلىچىلار كەسپى بويىچە 205، گەزمالچىلىق كەسپى بويىچە 54، كىتاب ۋە مەدەنىي بۇيۇملار بويىچە توققۇز، قاسساپچىلىق كەسپى بويىچە 81، يېمەكلىك ئىشلەش ۋە پارچە سېتىش كەسپى بويىچە 59، تاماكا پارچە سېتىش كەسپى بويىچە 35، تىرانسپورت كەسپى بويىچە 223، چىش سېلىش ۋە رەسىم تارتىش كەسپى بويىچە توققۇز، يايمىچىلىق كەسپى بويىچە 152، باشقىلار بويىچە 61 سودا ـ سانائەتچى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاندى. بارلىق سودا ـ سانائەتچىلەر (جۈملىدىن يايمىچىلار) نىڭ تۇراقسىز مەبلىغى 478 مىڭ يۈەنگە، تۇراقلىق مۈلكى 531 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش مەزگىلىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن، نۇرغۇن سودا ـ سانا-ئەتچىلەر تىجارەت قىلىش تەس بولۇش سەۋەبى بىلەن ئۆزلۈكىدىن ئىشتىن توختاپ قالدى. «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، ھۆكۈمەت سودا ـ سانائەت كەسىپىگە قارىتا بىرقەدەر زور كۆلەمدە تەڭشەش ئېلىپ باردى، ئاساسلىقى، تىجارەت قىلىشتا قىيىنچىلىققا يولۇققان، كۈنى تەس بولۇپ قالغان سودا ـ سانائەتچىلەر ۋە يايمىچىلارنىڭ كەسپىنى ئۆزگەرتىشىگە ياردەم بەردى، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قۇمۇل ناھىيىسى ۋە ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدە يېزىغا ماكانلىشىشقا سەپەرۋەر قىلىندى. باشقا كەسىپ تىكىلەرنىڭمۇ نۇرغۇنلىرى ئۆزلۈكىدىن ئىشنى توختىتىپ، باشقا چىقىش يولى تاپتى. تەڭشەش ئارقىلىق، جەمئىي 481 سودا ـ سانائەتچى كېمەيتىپ، 927 سى قېپقالدى، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت بويىچە 437، سودا بويىچە 490. سودا ـ سانائەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا يار-يۆلەك بولۇش يۈزىسىدىن، بانكا 14 ساھە بويىچە 212 سودا ـ سانائەت-چىگە جەمئىي 87 مىڭ 400 يۈەن قەرز پۇل بەردى.

1953ـ يىل 1ـ ئاينىڭ 9ـ كۈنى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خۇسۇسىي كارخانە-لارنىڭ تىجارەت قىلىشنى باشلاش، تىجارەتنى توختىتىش، كەسپىنى ئالماشتۇرۇش،

ئىشتىن توختاش ۋە بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش، شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىش قاتارلىق مەسىلىلىرى ھەققىدە بەلگىلىمە چىقاردى. تىجارەت قىلىشنى باشلاش توغرىسىدا، تىجارەتنى باشلاشتىن 15 كۈن ئىلگىرى ئىلتىماس قىلىپ تىزىملاش رەسمىيىتىنى بېجىرىپ، تەستىقلاتقان ھەمدە تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەندىن كېيىن تىجارەت قىلىشنى باشلاشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى؛ كەسىپ ئالماشتۇرۇش توغرىسىدا، كەسىپ ئالماشتۇرۇشتىن 15 كۈن ئىلگىرى كەسىپنى ئالماشتۇرۇش سەۋەبىنى ئۇقتۇرۇپ، سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىگە مەلۇم قىلسا ھەمدە ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ تەكشۈرۈپ تەستىقلىشىغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، كەسىپنى ئالماشتۇرۇپ تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلسە، ئاندىن كەسىپنى ئالماشتۇرۇشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى؛ تىجارەتنى توختىتىش توغرىسىدا، تىجارەتنى توختىتىشتىن 20 كۈن ئىلگىرى تىجارەتنى توختىتىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈرۈپ، ئۆز كەسىپىنىڭ ئۇيۇشمىسى ۋە سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىگە ۋە ئۇلار ئارقىلىق سودا ـ سانائەت بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىپ، تەكشۈرۈپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، تىجارەت كىنىشكىسىنى تاپشۇرسا، ئاندىن تىجارەتنى توختىتىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى؛ ئىشتىن توختاش توغرىسىدا، ئىشنى تۆت ـ بەش كۈن توختىتىدىغانلار كەسىپداشلار جەمئىيىتىگە تەستىقلاتقاندىن كېيىن، بىرەر ئايچە توختىتىدىغانلار، كەسىپداشلار جەمئىيىتى سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسى بىلەن سودا ـ سانائەت بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىپ تەكشۈرۈپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن توختىتىشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى، بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش ۋە شېرىكلىشىپ تىجارەت قىلىش توغرىسىدا، ئالدى بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىش قائىدە ـ تۈزۈملىرىنى سودا ـ سانائەت بىرلەشمىسىگە ھەمدە ئۇلار ئارقىلىق سودا ـ سانائەت بۆلۈمىگە مەلۇم قىلىپ تەكشۈرۈپ تەستىقلاتقاندىن كېيىن، تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلسە، ئاندىن تىجارەتنى باشلاشقا بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. بۇنىڭدىن باشقا، تۈزۈم بويىچە ئىش قىلمىغانلارنى جازالاش توغرىسىدىمۇ كونكرېت بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى.

1956- يىل 5- ئاينىڭ ئاخىرىدىكى ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيە بويىچە شەھەر ۋە يېزىلاردىكى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى 934، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 1220 نەپەر، مەبلىغى 1 مىليون 482 مىڭ يۈەن بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى 149، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 191 نەپەر، مەبلىغى 75 مىڭ 900 يۈەن بولغان. پۈتۈن ناھىيىدىكى خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەرنى ساھە بويىچە ئايرىغاندا: سودا ساھەسىدىكىلەر 294 ئائىلە، يېمەك ـ ئىچمەك ساھەسىدىكىلەر 124 ئائىلە، مۇلازىمەت ساھەسىدىكىلەر 25 ئائىلە، تىرانسپورت ساھەسىدىكىلەر 120 ئائىلە، قول سانائەت ساھەسىدىكىلەر 371 ئائىلە. قول ئىلكىدىكى مەبلەغنىڭ مىقدارى بويىچە ئايرىغاندا، 10 مىڭ يۈەندىن يۇقىرىلارى 21 ئائىلە، 10 مىڭ يۈەندىن تۆۋەن، 4000 يۈەندىن يۇقىرىلارى 51 ئائىلە، 4000 يۈەندىن تۆۋەن، 1000 يۈەندىن يۇقىرىلارى 237 ئائىلە، 1000 يۈەندىن تۆۋەنلىرى 625.

1956- يىللىق ئاخىرى، پۈتۈن ناھىيە بويىچە كاپىتالىستىك خۇسۇسىي سودا-سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش خىزمىتى ئاساسەن تاماملاندى، 95 پرسەنتتىن ئارتۇق سودا ـ سانائەتچى ئوخشىمىغان شەكىلدە ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىگە ئۆتكەنلەر 37 ئائىلە، ھۆكۈمەت بىلەن شېرىكلەشكەنلەر 118 ئائىلە، ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى ۋە ھەرخىل ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىغا قاتناشقانلار 642 ئائىلە، يېزىلارغا ئالماشتۇرۇۋېتىلگەنلەر 93 ئائىلە، ئۆزگەرتىلمىگەنلەر 44 ئائىلە.

1957- يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيىدىكى 390 يايمىچى تۆۋەندىكى ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۆزگەرتىلگەن: توققۇزى دۆلەت ئىگىلىكىگە ۋە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىغا قوبۇل قىلىنغان، 11 ى شېرىكچىلىك كارخانىلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان، 19 ى ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان، 50 ى ھەمكارلىق ماگىزىنلىرىنى تەشكىل قىلغان. (بۇنىڭ ئىچىدە تۇراقلىق مالىلار ماگىزىنى 27، ھاراق ـ تاماكا ماگىزىنى توققۇز، كۆكتات ماگىزىنى 14)، 184 ى تارقاق تىجارەت قىلىدىغان، پايدا ـ زىيىنىغا ئۆزى مەسئۇل بولىدىغان ھەمكارلىق ماگىزىنلىرىغا تەشكىللەنگەن (بۇنىڭ ئىچىدە مىلىچىاللار ماگىزىنى 93 بولۇپ، قارىمىقىدا سەككىز تىجارەت گۇرۇپپىسى بار؛ يېمەك ـ ئىچمەك مۇلازىمەت ھەمكارلىق ماگىزىنى 91 بولۇپ، قارىمىقىدا سەككىز تىجارەت گۇرۇپپىسى بار)، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلار ۋە تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپلىرىغا ۋەكالىتەن سېتىپ بەرگۈچىلەر 82، تارقاق تىجارەت قىلىپ بىرتۇتاش باشقۇرۇلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىلىرىدىكىلەر 21، بۇنىڭدىن باشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىنغانلار 14.

ناھىيىلىك بازار باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ 1962- يىللىق ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا، ناھىيە بازىرىدا 279 ئۇششاق سودىگەر بار بولۇپ، مەركەزنىڭ «دائىرىسىنى تارايتىش، تەدرىجىي ئورنىغا دەسستىش» سىياسىتىگە ئاساسەن، 69 نەپىرى داۋاملىق تىجارەت قىلىشقا تەستىقلانغان، قالغان 210 نەپىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1963- يىلى تىجارەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلغان ئۇششاق سودىگەرلەر 199 بولۇپ، 57 سى تەستىقلانغان. 1965- يىلى 40 ئۇششاق سودىگەر تىجارەت قىلىشقا تەستىقلانغان. 1966- يىلى 26 سى تەستىقلانغان.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ بېرىلغان 10 يىللىق مالىمانچىلىق مەزگىلىدە، سانى ناھايىتى ئازلا قالغان يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر يەنە «كاپىتالىزمنىڭ قۇيرۇقى» دەپ قارىلىپ، كۆرەش قىلىندى، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەت پۈتۈنلەي دېگۈدەك يوقىتىلدى.

پارتىيە 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن، خۇسۇسەن 1980- يىلدىن كېيىن، ئېچىۋېتىش ۋە جانلاندۇرۇش سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، شەھەر ـ يېزىلاردا يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر تېز كۆپەيدى. 1980- يىلى پۈتۈن ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى يەككە سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى ئاران 21 ئىدى، 1981- يىلى 67 گە، 1982- يىلى 90 گە يەتتى، 1983- يىلى تېز كۆپىيىپ 308

گە يەتتى. 308 ئائىلە ئىچىدە سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 141 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 169؛ يېمەك ـ ئىچمەك كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 28 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 48؛ مۇلازىمەت كەسپى بىلەن شوغۇللىنىدىغانلار 26 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 27؛ رېمونتچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 45 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 45؛ قول سائائىتى ۋە باشقا كەسىپلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار 68 بولۇپ، ئىشلىگۈچى ئادەم سانى 140.

§2. دۆلەت ئىگىلىكىدىكى كارخانىلار ۋە كوللېكتىپ كارخانىلىرىنى تەزىملاش

1957- يىلى، ناھىيە بويىچە تەستىقلاپ تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەن ۋىلايەت ۋە ناھىيىگە قاراشلىق بازار ھەم يېزىلارداكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ماگىزىنلار، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ماگىزىنلار، ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى، شۇنىڭدەك ئىشلەپچىقىرىش ھەمكارلىق كوپىراتىپلىرىغا ئوخشاش سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 217، ئادەم سانى 1964 نەپەر، تەزىمغا ئالدۇرغان ئومۇمىي مەبلەغ سوممىسى 11 مىليون 657 مىڭ يۈەن. بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 122، ئادەم سانى 1352 نەپەر، تەزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 10 مىليون 260 مىڭ يۈەن. ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ئالتە، ئادەم سانى 52 نەپەر، تەزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 562 مىڭ يۈەن. ھەمكارلىق سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 89، ئادەم سانى 560 نەپەر، تەزىمغا ئالدۇرغان مەبلىغى 835 مىڭ يۈەن.

1979- يىلى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەستىقلاپ تىجارەت قىلىش كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەن ناھىيىگە قاراشلىق ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى 89، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت كارخانىلىرى 52، سودا كارخانىلىرى 37. سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 30، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 22، سودا كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 32، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار بەش.

1983- يىلنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە تەستىقلاپ تىجارەت كىنىشكىسى تارقىتىپ بېرىلگەن شەھەر ـ يېزىلارداكى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى جەمئىي 166، بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت كارخانىلىرى 84، سودا كارخانىلىرى 82. سانائەت كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 37، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 47. سودا كارخانىلىرى ئىچىدە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 36، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانىلار 46.

II باب بازار باشقۇرۇش

§1. بازارلارنىڭ ئۆزگىرىشى

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، بازاردىكى يايمىچىلار ۋە بازارغا دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كىرىپ ساتىدىغان دېھقانلار بىرقەدەر كۆپ بولۇپ، مۇقىم سودا بازىرى بولمىغاچقا، تەرتىپ قالايمىقانراق ئىدى. 1951- يىلدىن باشلاپ، مۇقىم چارۋا ۋە ئاشلىق بازىرى قۇرۇشقا تۆتۈش قىلىنىپ، 2- يىلى 6- ئايدا ئىشلىتىلىشكە باشلىدى، يىل ئاخىرىغا قەدەر جەمئىي 12 مىڭ 925 دادەن ئاشلىق، 748 دادەن ياغلىق دان، 23 مىڭ 213 تۇياق ھەر خىل چارۋا سودا قىلىندى. مۇقىم بازار قۇرۇلغاندىن كېيىن، بىردىكچىلىك قىلىپ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش چەكلەندى، مال باھاسى تۇراقلاشتۇرۇلدى، دېھقان ـ چارۋىچىلارنىڭ مەنپەئىتى قوغدالدى. 1953 - يىل 4- ئاينىڭ 6- كۈنى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىككى جايىنى تۇرلۇك ماللار ۋە گەزمال بازىرى، ئىككى جايىنى ئاشلىق ۋە چارۋا بازىرى، تۆت جايىنى كۆكتات ۋە گۆش بازىرى، ئۈچ جايىنى ئوتۇن ـ سامان بازىرى، ئۈچ جايىنى تىرانسپورت بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رېزىنكە چاقلىق ھارۋا قويۇش ئورنى قىلىپ، بازارنى جەمئىي 14 جايغا ئايرىدى.

1953- يىل 12- ئاينىڭ 12- كۈنى توغۇچى رايونلۇق مەھكىمە تۇرۇشلۇق جايدا بازار سودىسى قىلىنىشقا باشلىدى ھەمدە شۇنىڭدىن كېيىن ھەر ئايدا ئىككى قېتىم، ھەر قېتىمدا ئىككى كۈن بازار قىلىش بەلگىلەندى. ئامما ئادەتتىلەنمىگەن بولغاچقا داۋاملاشماي قالدى.

1956- يىلى، كاپىتالىستىك خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش ئاساسەن ئاياغلاشقاندىن كېيىن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا بىلەن تەمىنات ـ سودا ھەمكارلىق كوپېراتىپى سودىسى ئاساس قىلىنغان، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى ۋە ھەمكارلىق ماگىزىنلىرى قوشۇمچە قىلىنغان بازار ئەندىزىسى شەكىللەندى. بۇنىڭدىن باشقا، ناھىيە بازىرىدا يەنە پەسىل خاراكتېرلىك بازار سودىسى بولۇپ تۇردى، يېقىن ئەتراپتىكى دېھقانلار ئۆزلىرى ئىشلەپچىقارغان كۆكتات، مېۋە ـ چېۋە، تۇخۇم، ئۆي قۇشلىرى ۋە باشقا دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئېلىپ كىرىپ ساتاتتى. ناھىيە بازىرىدىكى جۇڭسەن يولىنىڭ شىمالىي قىسمىدا، ئاقىيەر كۆۋرۈكدە، كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدا ۋە پويىز ئىستانسىسىنىڭ ئەتراپىدا يېڭى سودا بازارلىرى تەدرىجىي شەكىللەندى. 1962- يىلى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى يۇقىرىنىڭ سىياسىتىگە ئاساسەن، بىرقانچە ماددىلىق «بازار باشقۇرۇش چارىسى» نى تۈزۈپ چىقىپ، دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى بازارغا سېلىش تەرتىپىنى قاتتىق بەلگىلىمىلەرنى چىقاردى. 1963- يىلى، مەركەزنىڭ بازار سودىسىغا قاراتما

قان «باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش، دائىرىسىنى تارايتىش، تەدرىجىي ئورنىغا دەسستىش، پەرقلەندۇرۇپ مۇئامىلە قىلىش، شارائىتقا قاراپ ئىش كۆرۈش» سىياسىتى ئىزچىللاشتۇرۇلدى، ئاپتونوم رايون قۇمۇلنى شىنجاڭدىكى بەش چوڭ ـ ئوتتۇرا شەھەرنىڭ بىرى قىلغاچقا، بازار سودىسى قانات يايدۇرۇلمىدى. 1964- يىلى، خەلق ئىگىلىكى ۋەزىيىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، بازار سودىسىمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە كۈندىن-كۈنگە جانلاندى. شىمالىي جۇڭسەن يېزا ۋە پويىز ئىستانسىسىدىكى سودا بازىرىغا كۈنگە بارىدىغان ئادەم سانى 300—400 ئادەم (قېتىم)غا يەتتى، كۆكتات، قۇرۇق ۋە ھۆل مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ باھاسى تۇراقلىق بولۇپلا قالماستىن، ئومۇمەن 1962- يىلدىكىگە قارىغاندا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تەخمىنەن 30% تۆۋەنلىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، شەھەر ـ يېزا بازارلىرى ئىنتايىن نورمالسىز بولدى، دېھقانلارنىڭ دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنى ئۆزلىرى ئىشلەپ چىقىرىپ سېتىشىمۇ «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغانلىق» دەپ قارىلىپ، ھەرخىل چەكلىمىلەرگە ئۇچرىدى. 1974- يىل 10- ئايدا، «ئاپتونوم رايونلۇق سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش خىزمىتى سۆھبەت يىغىنىنىڭ مۇھىم خاتىرىسى» دە: قۇمۇل قاتارلىق بەش چوڭ ـ ئوتتۇرا شەھەردە يەنىلا 1963- يىلىدىكى قارار ئىجرا قىلىنىدىغانلىقى تەكىتلەنگەچكە، بازار سودىسى قانات يايدۇرۇلمىدى. شەھەر سودا بازىرى يەنە بىر قېتىم تاقىۋېتىلدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار بولغاندىن كېيىن، خۇسۇسەن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، شەھەر ـ يېزا بازارلىرى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلدى ھەم كېڭەيدى. 1983- يىلدىن باشلاپ، شەھەردىكى مەدەنىيەت يولى، پويىز ئىستانسىسى ۋە تارانچى كان رايونىدىكى بازارلار دەسلەپكى كۆلەمگە ئىگە بولدى، بازارغا سېلىنىدىغان ئاساسلىق مالالار قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق گۈكشېلاردىكى دېھقانلارنىڭ دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى ۋە بەزى يەككە تىجارەتچىلەرنىڭ كۈندىلىك سانائەت بۇيۇملىرىدىن ئىبارەت بولدى. شەھەر ـ يېزىلاردىكى بازار سودىسىدا سودا فىلىش سومما سى 1980- يىلى 3 مىليون يۈەندىن، 1981- يىلى 4 مىليون يۈەندىن ئاشتى، 1983- يىلى 5 مىليون 760 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

§2. قانۇنسىز تىجارەت قىلمىشقا زەربە بېرىش

1950- يىل 10- ئايدا، ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەنگە تاجاۋۇز قىلىش ئۇرۇشىنى قوزغىدى، قۇمۇلدىكى بەزى قانۇنسىز سودىگەرلەر پۇرسەتپەرەسلىك قىلىپ باھالىنى ئۆستۈرۈپ، مالالارنى بەس ـ بەس بىلەن سېتىۋېلىپ، بېسىمدارلىق قىلدى. ئاشلىق ۋە كۆمۈر قاتارلىقلارنىڭ باھاسى بىرمەھەل شىددەت بىلەن ئۆسۈپ كەتتى. يېڭى قۇرۇلغان خەلق ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش، بازار تەرتىپىنى قوغداش، مال

باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش، كىشىلەرنى خاتىرجەملەندۇرۇش، ھايانكەش سودىگەرلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش يۇزىسىدىن، خەلق ھۆكۈمىتى، بىر تەرەپتىن، سېتىۋېلىش بىلەن سېتىشنى تەڭ تۇتۇشتەك ئىقتىسادىي ۋاسىتىنى قوللىنىش ئارقىلىق ئاشلىق، پاختا رەخت ۋە خەلق تۇرمۇشىغا لازىمەتلىك بۇيۇملارنى سېتىش ئارقىلىق باھانى ئۇستۇرۇش شامىلىغا زەربە بەردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، قانۇنغا رىئايە قىلغان سودىگەرلەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىپ، بازار باشقۇرۇشنى كۈچەيتىپ، قانۇنسىز ھالدا ھاينىغا سېتىشنى ئەمەلدىن قالدۇردى، ئالتۇن ـ كۈمۈش سودىسىنى مەنئىي قىلدى.

1955 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە چاقىرىلغان خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ ۋەتەننى سۆيۈش، قانۇنغا رىئايە قىلىش ئۇيغۇنىش يىغىندا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان 596 سودا ـ سانائەتچى ئائىلىسى پاش قىلىندى، بۇ، پۈتۈن ناھىيىدىكى سودا ـ سانائەتچىلەر ئائىلىسى ئومۇمىي سانىنىڭ 51.77 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدۇ. تەشۋىق قىلىش، تەربىيە بېرىش ۋە باجنى تولۇقلاپ ئېلىش، جەريمانە قويۇپ بىر تەرەپ قىلىش ئارقىلىق، خۇسۇسىي سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ قانۇنغا خىلاپ ھەرىكەتلىرى ئازايتىلدى.

1959 ـ يىلدىن 1961 ـ يىلغىچە داۋام قىلغان ئۇچ يىللىق قىيىنچىلىق مەزگىلىدە، ھايانكەشلىك دېلولىرى كۆپەيمەپ قالدى. 1962 ـ يىلى ھايانكەشلىك دېلولىرىدىن جەمئىي 135 ى، 1964 ـ يىلى 65 ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، سودا ـ سانائەت مەمۇرىي باشقۇرۇش ۋە بازار باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1973 ـ يىلدىن كېيىن بۇ كەسىپلەر تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، «سول» ئىدىيىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، بەزى ھايانكەشلىك ۋە باشقا ئەنزىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانىدا ھەق ـ ناھەق چېگرىسى ئارىلاشتۇرۇۋېتىلىپ، زەربە بېرىش دائىرىسى كېڭەيتىۋېتىلدى. 1980 ـ يىلى قايتا تەكشۈرۈلگەن 17 ئەنزە ئىچىدە، تۆت خاتا ئەنزە تۈزىتىلىپ، 1477.10 يۈەن پۇل قايتۇرۇلدى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مۇئامىلە ساھەسىدە ئىلگىرىكى بىرلا تەرەپ باشقۇرۇش، يوللار بىر خىل بولۇپ قېلىش، بىرلىككە كەلتۈرۈش بەك ئۆلۈك بولۇپ قېلىش ۋەزىيىتى ئۆزگەرتىلدى. بىراق «ئىچىۋېتىش ۋە جانلاندۇرۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەن يېڭى ئەھۋالدا، بەزى شەخسلەر، ھەتتا دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ كارخانىلاردىكى ئازسانلىق كىشىلەر قانۇنلۇق ۋە قانۇنسىز ۋاسىتىلەرنى قوللىنىپ، ئىقتىسادىي جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى. 1982 ـ يىلى ھەرخىل قانۇنغا خىلاپ ئەنزىلەردىن جەمئىي 14 ى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە سوممىسى 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغىنى ئۇچ، 1000 يۈەندىن ئاشىدىغىنى سەككىز، باشقا جايدا ئەنزە تۇرغۇزۇشقا يوللاپ بېرىلگىنى ئۇچ. پۈتۈن يىلدا مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، بۇيۇم ۋە قويۇلغان جەريمانە سوممىسى جەمئىي 24 مىڭ يۈەن. 1983 ـ يىلى ھەر خىل ھايانكەشلىك ۋە تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلىنغان

جەمئىي 70 ئەنزە تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە ھايانكەشلىك ئەنزىسى 18، تۇزۇمگە خىلاپلىق قىلىش ئەنزىسى 52، مۇسادىرە قىلىنغان پۇل، بۇيۇم ۋە قويۇلغان جەريمانە 44 مىڭ يۈەن.

III باب ئىقتىسادىي تەرتىپنى باشقۇرۇش

§1. توختام ئىمزالاش

50 ـ يىللارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، سودا ـ سانائەت ئورگانلىرىنىڭ نازارەت قىلىشى ۋە باشقۇرۇشى ئارقىسىدا، ھۆكۈمەت بىلەن شەخسلەر ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان نۇرغۇن يۈك توشۇش توختاملىرى ۋە كاسىنىغا ئىشلەش توختاملىرى ئۈگۈشلۈق ئىجرا قىلىندى، ئايرىم توختام ماجىرالىرىمۇ كېلىشتۈرۈلدى ۋە كېيىم قىلىندى. 1951 ـ يىلى كاسىنىغا ئىشلەپ بېرىش ھاۋالە قىلىنغان توختاملاردىكى مەھسۇلات تۈرلىرى ئىچىدە 4000 دانە جۇۋا، 3400 دانە ھەرخىل ئۇششاق دېھقانچىلىق سايمانلىرى بار؛ توشۇپ بېرىش ھاۋالە قىلىنغان توختاملاردىكى مەھسۇلات تۈرلىرى ئىچىدە ئاشلىق، ياغاچ ماتېرىيالى، كۆمۈر ۋە ئىستولبا قاتارلىقلار بار. 1952 ـ يىلى ئىمزالانغان توختاملاردىكى ھاۋالە قىلىنغان كاسىنىغا ئىشلەش ئومۇمىي قىممىتى 50 مىڭ يۈەن، 1953 ـ يىلى 57 مىڭ يۈەن، 1954 ـ يىلى 160 مىڭ يۈەن بولدى.

1953 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىدار قانۇن ۋە بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، ۋىلايەت ۋە ناھىيىدىكى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىيلار شېرىكچىلىكىدىكى سودا ـ سانائەت كارخانىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىدە توختام ئىمزالاش لازىملىقىنى قايتا تەكىتلەپ، ئومۇمەن ۋىلايەت دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا توختام تۈزگەندە، ۋىلايەتلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپات بېرىشى لازىملىقىنى، ئومۇمەن ۋىلايەت ۋە ناھىيە دەرىجىلىك ئورۇنلار خۇسۇسىي كارخانىلار بىلەن توختام تۈزگەندە، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت بۆلۈمىنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپات بېرىشى لازىملىقىنى بەلگىلىدى. ئىمزالانغان توختامنىڭ قەرەلسىز ئۇزۇنراق، سوممىسى كۆپرەك بولسا، سودا ـ سانائەت ئورگانلىرى تەكشۈرگەندىن تاشقىرى، يەنە ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسىنىڭ تەكشۈرۈپ ئىسپات بېرىشى لازىملىقى بەلگىلەندى.

1958 ـ يىلىدىن كېيىن، ئىقتىسادىي توختام تۈزۈمى بىر مەھەل بىكار قىلىندى.

60 ـ يىللاردا توختام تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، يېتەرلىك ئەھمىيەت بېرىلمىدى، نۇرغۇن ئىقتىسادىي پائالىيەتلەردە توختامنىڭ ئورنىغا مەمۇرىي ۋاستىلەر دەسستىلىدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن

كېيىن، ئىقتىسادىي توختام تۈزۈمى كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلدى. 1981 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسى ئارقىلىق ئىمزالانغان ئىقتىسادىي توختام ئىككىلا ئىدى، 1982 ـ يىلى كۆپەيمەي 46 گە، توختامدىكى ئومۇمىي سومما 2 مىليون 794 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سودا ـ سانائەت كارخانىلىرىنىڭ توختامى 19، سومىسى 552 مىڭ يۈەن؛ دېھقانچىلىق ـ سودا توختامى ئۈچ، سومىسى 4000 يۈەن؛ چارۋىچىلىق ـ سودا توختامى سەككىز، سومىسى 11 مىڭ يۈەن؛ ئەمگەك مۇلازىمىتى توختامى سەككىز، سومىسى 293 مىڭ يۈەن؛ ئاساسىي قۇرۇلۇش توختامى بەش، سومىسى 14 مىڭ يۈەن؛ پىششىقلاپ ئىشلەشنى كۆتۈرە بېرىش توختامى ئۈچ، سومىسى 1 مىليون 920 مىڭ يۈەن. 1983 ـ يىلى ناھىيىلىك سودا ـ سانائەت ئىدارىسى ئارقىلىق ئىمزالانغان ھەر خىل ئىقتىسادىي توختاملار 189 نۇسخىغا، توختامدىكى ئومۇمىي پۇل سومىسى 7 مىليون 258 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە سودا ـ سانائەت توختامى 29، سومىسى 2 مىليون 520 مىڭ يۈەن؛ دېھقانچىلىق ـ سودا توختامى بەش، سومىسى 115 مىڭ يۈەن؛ چارۋىچىلىق ـ سودا توختامى 12، سومىسى 25 مىڭ يۈەن؛ ئەمگەك مۇلازىمەت توختامى 67، سومىسى 2 مىليون 406 مىڭ يۈەن؛ ئاساسىي قۇرۇلۇش توختامى 75، سومىسى 2 مىليون 103 مىڭ يۈەن؛ كاسىمىغا ئىشلەشنى كۆتۈرە بېرىش توختامى بىر، سومىسى 89 مىڭ يۈەن.

§28. كېلىشتۈرۈش ۋە كېسىم قىلىش

1982 ـ ۋە 1983 ـ يىللىرىدىكى توختاملارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋاللىرىدىن قارىغاندا، A ۋە B تەرەپلەر ئۆز مەسئۇلىيىتىنى توختامدىكى بەلگىلىمىلەر بويىچە ۋاقتىدا ئادا قىلغان، توختام ماجىرالىرى ئازراق بولغان. 1983 ـ يىلى پەقەت بىر ئاساسىي قۇرۇلۇش توختامىدا قۇرۇلۇش مۇددىتى كەينىگە سوزۇلغانلىق تۈپەيلى بىلەن ماجىرا تۇغۇلغان، كېلىشتۈرگەندىن كېيىن ئىككىلا تەرەپ رازى بولغان.

1983 ـ يىلى تۈزۈمگە جىلاپلىق قىلىنغان ھەر خىل توختاملاردىن 18 ى بىر تەرەپ قىلىنىدى، ئۈچى تەكشۈرۈلىدىغان مەخسۇس ئەنزە قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنغاندىن تاشقىرى، قالغان 15 ى جەريمانە قويۇپ بىر تەرەپ قىلىنىدى، جەمئىي 13 مىڭ 622 يۈەن جەريمانە قويۇلدى.

ئون بەرنچى قسەم
مالىيە. باج. پۇل مۇئامىلىسى

گۇاڭشۇنىڭ 11 - يىلى (1885 - يىلى) قۇمۇلدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا داۋاملىق كونا تۈزۈم قوللىنىلغان. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) قۇمۇلدا باج ئىدارىسى ئورنىغا مالىيە ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا ئۇيغۇرلار خېلى كۆپ بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى، ئۇلار ھۆكۈمەتكە ئاشلىق، باج تاپشۇرمايتتى. خەنزۇ، خۇيزۇلار ئانچە كۆپ ئەمەس ئىدى، شۇڭا مالىيە، باج كىرىمىمۇ ئاز ئىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (33 - يىلى) 2 - قېتىملىق «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىش، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، ناھىيىنىڭ مالىيە، باج كىرىمىمۇ كۆپەيمىشكە باشلىغان. مىنگو يىللىرىدا قۇمۇلنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتى ئاستا بولغان، گەرچە ھۆكۈمەت خىلمۇ - خىل نامىلار بىلەن باج تۈرلىرىنى ھەدەپ كۆپەيتىپ، خەلقنىڭ يۈكىنى ئېغىرلاشتۇرۇۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن مالىيە كىرىمى تولىمۇ چەكلىك بولغان.

ئازادلىقتىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى «ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇپ، تەمىنلەشكە كاپالەتلىك قىلىش» باش فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، كىرىمنى ئاشۇرۇپ، چىقىمنى تېجەپ، تەقسىماتنى تەڭشەپ، شەھەر، يېزا ئىقتىسادىنى تەرەققي قىلدۇرۇپ، تۇرلۇك ئىشلارنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. «خەلقتىن ئېلىپ، خەلققە ئىشلەتىش» — خەلق مالىيە - باج كىرىمىنى گەۋدىنىڭ دەۋرىدىكى ئېغىر باج - سېلىقتىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان تۈپ بەلگە. باج كىرىمى ئارقىلىق ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشلارغا كېرەكلىك مەبلەغ توپلاندى، شۇنداقلا خەلقنىڭ يۈكى كۆندىن-كۈنگە مۇۋاپىقلاشتى، مۇقىملاشتى. تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قۇمۇل ناھىيىسىدىكى دۆلەت ۋە كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى كارخانىلارنىڭ ئاساسى ئاجىز، كۆلىمى كىچىك، پايدىسى ئازئىدى، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى، ئاساسەن، تۇز بېجى، ھەرخىل سودا-سانائەت بېجى ۋە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بېجىدىن كېلەتتى. 1964 - يىلدىن بۇرۇن تۇز بېجىنى ۋىلايەت ئالغاچقا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ مالىيە كىرىمى ئاز ئىدى. تۇز بېجىنى قۇمۇل ناھىيىسى ئالىدىغان بولغاندىن كېيىن، مالىيە كىرىمى كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى. 1967 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ ئومۇمىي مالىيە كىرىمى 241 مىليون 48 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 14 مىليون 179 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە: تۇز بېجى 85 پىرسەنتنى، ھەرخىل سودا-سانائەت باجلىرى 17 پىرسەنتنى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى ئۈچ پىرسەنتنى، باشقاباجلار 0.1 پىرسەنتنى، كارخانىلارنىڭ كىرىمى 5.10 پىرسەنتنى ئىگىلىدى. 1956 - يىلدىن

1983 - يىلغىچە ناھىيىنىڭ ئومۇمىي مالىيە چىقىمى 114 مىليون 735 مىڭ يۈەنگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە: يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى 31 مىليون 987 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 27.8 پىرسەنتنى، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە چىقىمى 29 مىليون 552 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 25.76 پىرسەنتنى،مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى 19 مىليون 389 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 16.9 پىرسەنتنى، ئاساسىي قۇرۇلۇش چىقىمى 16 مىليون 425 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 14.32 پىرسەنتنى، ئىجتىمائىي نەپىقە - قۇتقۇزۇش خىراجىتى چىقىمى 2 مىليون 733 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 2.38 پىرسەنتنى، باشقا چىقىملار 14 مىليون 640 مىڭ يۈەن بولۇپ، ئومۇمىي چىقىمنىڭ 12.76 پىرسەنتنى ئىگىلىدى.

گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) قۇرۇلغان قۇمۇل ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىسى قۇمۇلدا ئەڭ بۇرۇن تەسىس قىلىنغان پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ شۆبە پۇل ئىدارىسى مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) تاقالغان. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئۆلكىلىك بانكىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى (كېيىن سودا بانكىسىغا ئۆزگەرتىلگەن) تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) مەركىزىي بانكىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى قۇرۇلغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ قۇمۇل مەركىزىي تارماق بانكىلىرى خېلى ئۇزاق مەزگىلگىچە ناھىيىگە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ پۇل مۇئامىلە كەسپىنى قوشۇمچە ئېلىپ بېرىپ، گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا بانكا تىجارەت ئورۇنلىرىنى ۋە ئىناۋەتلىك قەرز كوپېراتىپلىرىنى قۇرۇپ، تۈرلۈك قەرز پۇل تارقىتىپ، گۇڭشې، دۈي، كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ ۋە ئەزالارنىڭ ئامانەت پۇلىنى قوبۇل قىلىپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق ۋە بېلىقچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئوينىدى. 1961 - يىلى جۇڭگو خەلق بانكىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك تارمىقى تەسىس قىلىنىپ، ئىككى يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1964 - يىلى جۇڭگو يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك تارمىقى قۇرۇلۇپ، كېيىنكى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1977 - يىلى ناھىيىلىك خەلق بانكىسى، 1980 - يىلى ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسى كەينى - كەينىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ پۇل مۇئامىلە كەسپىگە بولغان باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ يېزا سىياسىتىنى تەڭشىشىگە ئەگىشىپ، بانكا قەرز پۇل بېرىش شەكلى ئارقىلىق دېھقانلارنىڭ تەرەققىيات خاراكتېرلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشىغا، كەسپىي ئائىلىلەرنىڭ كۆپ خىل ئىگىلىكىنى قانات يايدۇرۇشىغا ياردەم بەردى. 1977 - يىلى 3 مىليون 58 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 6 مىليون 643 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقىتىلدى. 1983 - يىلى خەلق بانكىسىنىڭ نەق پۇل

كىرىمى 24 مىليون 690 مىڭ يۈەنگە، نەق پۇل چىقىمى 32 مىليون 320 مىڭ يۈەنگە، ئامانەت قويۇلغان پۇل قالدۇقى 7 مىليون 176 مىڭ يۈەنگە يەتتى.

I باب مالىيە

§1. مالىيە كىرىمى

چىڭ سۇلالىسى دەۋردە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇرمايتتى. چىەنلۇڭ يىللىرى قۇمۇل مەھكىمىسى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، تاشۇبلىق، سەيخۇمياۋدا ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەردىن ئاز مىقداردا ئاشلىق بېجى ئېلىنغاندىن باشقا، ھېچقانداق كىرىم يوق ئىدى. داۋگۇاڭنىڭ 29 - يىلى (1849 - يىلى) دىن باشلاپ قۇمۇل مەھكىمىسى قىزىلىيۇلغۇندىكى كۆچمەنلەردىن يەر بېجى ئېلىشقا باشلىغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئاستا - ئاستا توختاپ قالغان. تاشۇبلىق، سەيخۇمياۋ قاتارلىق جايلاردا دېھقانلار كۈندىن-كۈنگە كۆپەيگەنلىكتىن، يەر بېجى كىرىمىمۇ ئاشقان. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا كونا تۈزۈم قوللىنىلغاچقا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە كىرىمى يەنىلا كۆپ ئەمەس ئىدى. مىنگونىڭ 7 - يىلىدىكى (1918 - يىلىدىكى) ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ناھىيە بويىچە 1591 سەر تەڭگە قىممىتىگە تەڭ باج ئېلىنغان، مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 2 - قېتىملىق «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھەرىكىتىدىن كېيىن، پۈتۈن ناھىيىدىكى دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتكە ئاشلىق، باج تاپشۇرىدىغان بولغان، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمىمۇ ياخشىلانغان. شۇندىن كېيىن قۇمۇلدا كۈندىن - كۈنگە خاتىرجەملىك ئورنىتىلىپ، سودا، قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ تەرەققىياتى خېلى تېزلەشكەن، ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمىمۇ ئاشقان. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) دىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، پۈتۈن ناھىيىنىڭ كىرىمى 710 مىليون فابى پۇلىغا يەتكەن.

1949 - يىلى قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدىكى باجلارنىڭ ھەممىسنى ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى ئالىدىغان بولدى. ناھىيىنىڭ مالىيە كىرىمى پەقەت دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى ۋە ئاز مىقداردىكى قوشۇمچە باجدىن ئىبارەت بولۇپ، ناھىيە بۈاستە بىر تەرەپ قىلىدىغان مالىيە كۈچى كۆپ ئەمەس ئىدى. 1958 - يىلدىن كېيىن ناھىيە دەرىجىلىك مالىيىدە خام چوت كىرىمى تۈزۈمى ئورنىتىلىدى، بۇنىڭ بىلەن شەھەر - يېزىلاردىكى باج كەسپىنى (تۈز بېجى بۇنىڭ سىرتىدا) ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى بىر تۇتاش باشقۇرىدىغان بولغانلىقتىن، سودا - سانائەت باج كىرىمى خېلى زور ھەجىمدە ئېشىپ، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 3 مىليون 724 مىڭ يۈەنگە، جۈملىدىن 1960 - يىلى 5 مىليون 630 نەچچە مىڭ يۈەنگە يەتتى. 1961 - يىلدىن 1963 - يىلغىچە شەھەر - بازارلاردىكى باجنى يەنە ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى

1956 - يىللىرى 1983 - يىلغىچە بولغان مالىيە كىرىمى سىتاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 1 نىڭ لىمكى: 1000 يۈەن

يىللار	جەمئىي كىرىم	كارخانىلار- نىڭ كىرىمى	تۇرلۈك باجلار			
			جەمئىي	سودا - سانائەت بېجى	دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بېجى	تۇز بېجى
1956	381		320	175	145	
1957	1196	75	1073	826	247	
1958	3238	54	2886	2165	721	
1959	4642	375	4025	3370	655	
1960	6753	51	6401	5637	764	
1961	798	109	570	217	353	
1962	362	— 169	469	18	451	
1963	332	— 260	534	33	501	
1964	1204	103	1079	535	544	
1965	1602	478	1094	616	478	
1966	1086	134	866	392	374	
1967	9857	— 341	10193	2318	341	7534
1968	5603	— 1129	6727	921	228	5578
1969	11065	399	11461	1567	456	9438
1970	17466	— 633	18091	3350	699	14042
1971	15648	— 728	16375	3282	450	12643
1972	7752	— 1115	8867	1854	196	6817
1973	9732	— 1896	11623	1675	489	9459
1974	12316	— 2367	14674	1573	315	12786
1975	19528	— 1725	21237	4595	637	16005
1976	28142	— 741	28864	5402	570	22892
1977	21741	— 1038	22765	2033	483	20249
1978	19168	— 544	19707	1964	355	17288
1979	12711	— 38	12745	1851	467	10427
1980	19089	— 230	10284	2013	456	7815
1981	12557	— 256	12814	2005	359	10118
1982	1349	— 266	13675	2274	329	11072
1983	14254	— 145	14308	2736	445	11127

يىللار	باشقىلار
1956	61
1957	18
1958	298
1959	242
1960	301
1961	119
1962	62
1963	58
1964	22
1965	30
1966	86
1967	5
1968	5
1969	3
1970	8
1971	1
1972	
1973	5
1974	9
1975	16
1976	19
1977	14
1978	5
1979	4
1980	35
1981	1
1982	10
1983	91

ئالىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇچ يىل ئىچىدە ناھىيىنىڭ سودا ـ سانائەت باج كىرىمى تېز تۆۋەنلەپ، يىللىق ئوتتۇرىچە، كىرىم 89 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1964 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە شەھەر ـ بازارلاردىكى سودا ـ سانائەت بېجىنى (تۇز بېجى بۇنىڭ سىرتىدا) يەنە ناھىيە ئالىدىغان بولدى، لېكىن تۇرلۈك سودا ـ سانائەت بېجى بىۋاستە يۇقىرىغا تاپشۇرۇلدى، يەرلىك مالىيە خام چوتىغا كىرگۈزۈلمىدى. خام چوتقا پەقەت قان بېجى، ھارۋا ـ كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، ئۆي ـ مۇلۈك بېجى قاتارلىق باجلار كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىم 514 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىتى. 1967 ـ يىلىدىن كېيىن تۇز بېجىنى ناھىيە ئالىدىغان بولدى. سودا ـ سانائەت باجلىرىنىڭ ھەممىسى ناھىيە مالىيىسىنىڭ خام چوتىغا كىرگۈزۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىككى خىل باج مالىيە كىرىمىنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى بولۇپ قالدى.

ناھىيىگە قاراشلىق كارخانىلارنىڭ كىرىمى يەرلىك سانائەت، قاتناش، دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق قاتارلىق تارماقلارنىڭ ھەممىدە يەرلىكىكە قاراشلىق دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق كارخانىلىرىنىڭ يۇقىرىغا تاپشۇرىدىغان پايدىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. سانائەت، يېزا ئىگىلىكىنىڭ ئاساسى ئاجىز بولغانلىقتىن، پايدىسىمۇ بىر قەدەر ئاز ئىدى. 1957 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە بولغان 10 يىل ئىچىدە، 1962 ـ يىلى 169 مىڭ يۈەن، 1963 ـ يىلى 260 مىڭ يۈەن زىيان بولغاندىن سىرت، باشقا يىللاردا ئېشىنچا ئارقىلىق زىيان تولۇقلىنىپ، ئاز ـ پاز ئېشىنىپ باردى، سەككىز يىلدا جەمئىي 1 مىليون 379 مىڭ يۈەن، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا 172 مىڭ 300 يۈەن پايدا ئېلىندى. 1967 ـ يىلىدىن 1977 ـ يىلىغىچە كارخانىلارنىڭ كىرىمى يىلمۇ ـ يىل كېمىيىپ، جەمئىي زىيان 11 مىليون 796 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ئوتتۇرىچە زىيان 1 مىليون 72 مىڭ 300 يۈەنگە يېتىتى. زىيان تارتقان كارخانىلار ئىچىدە ساقا، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ تارتقان زىيىنى ئەڭ كۆپ بولۇپ، پەقەت 1974 ـ يىلىلا تارتقان زىيىنى 1 مىليون 600 مىڭ يۈەنگە يېتتى. بۇ، شۇ يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى كارخانىلار تارتقان زىيان سوممىسىنىڭ 68 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1978 ـ يىلى ساقا، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش سىستېمىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، شۇندىن كېيىن زىيان يىلدىن ـ يىلغا ئازىيىپ، 1983 ـ يىلغا كەلگەندە 145 مىڭ يۈەنگە چۈشتى.

دېھقانچىلىق چارۋىچىلىق بېجى ئەنئەنىۋى باج مەنبەسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، 1955 ـ يىلىدىن 1966 ـ يىلىغىچە (1962 ـ ، 1963 ـ يىللىرى بۇنىڭ سىرتىدا) دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بېجى ئومۇمىي كىرىم ئىچىدە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 30 پىرسەنتنى ئىگىلىدى. 1976 ـ يىلىدىن كېيىن، تۇز بېجى قوشۇلغانلىقتىن ھەمدە سودا ـ سانائەت تېز تەرەققىي قىلغانلىقتىن، دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق بېجىنىڭ خام چوت ئومۇمىي كىرىمى ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلەپ كەتتى، 1983ـ

يىلىغا كەلگەندە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي خام چوت كىرىمىنىڭ پەقەت 3.16 پىرسەنتىنىلا ئىگىلىدى.

§2. مالىيە چىقىمى

1957 - يىلدىن ئىلگىرى ناھىيە بويىچە يىللىق ئومۇمىي مالىيە چىقىمى تەخمىنەن نەچچە 100 مىڭ يۈەن ئىدى؛ 1958 - يىلدىن 1964 - يىلغىچە يىللىق ئومۇمىي چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 684 مىڭ يۈەنگە، 1967 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە يىللىق ئومۇمىي چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3 مىليون 521 مىڭ 200 يۈەنگە، 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىللىق ئومۇمىي چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8 مىليون 681 مىڭ 400 يۈەنگە، جۇملىدىن 1983 - يىلى 11 مىليون 89 مىڭ يۈەنگە يەتكەن.

پۈتۈن ناھىيىنىڭ مالىيە چىقىمىنى ئىچىدە يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە چىقىمى ۋە مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتىدىن ئىبارەت ئۈچ خىل چىقىم زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى: (بۇ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، سۇ ئىلھىكتىرى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، گۈڭشىپ - دۇي كارخانىلىرى ۋە خەلق گۈڭشېسىغا ياردەم بېرىش مەبلىغى قاتارلىق تۈرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، 1957 - يىلدىن ئىلگىرى يىلىغا پەقەت 70، 80 مىڭ يۈەنلا چىقىم بولاتتى؛ 1958 - يىلى 583 مىڭ يۈەنگە ئۆرلەپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 38.6 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1959 -يىلدىن 1966- يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 618 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 31.9 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 572 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 16.25 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى، بۇنىڭ ئىچىدە: 1968 يىلدىن 1971- يىلغىچە بولغان تۆت يىلدا ھەر يىلى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ پەقەت سەككىز پىرسەنتىنىلا ئىگىلىدى. 1977- يىلدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىگە ياردەم بېرىش چىقىمى زور ھەجىمدە ئېشىپ كەتتى، 1977- يىلدىن 1983 - يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 2 مىليون 940 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 33.87 پىرسەنتىنى، جۇملىدىن 1983- يىللىق چىقىم 2 مىليون 852 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 25.72 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە كەسپىي خىراجىتى چىقىمى: 1963 - يىلدىن ئىلگىرى يىللىق چىقىم ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 281 مىڭ 100 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 19.19 پىرسەنتىنى ئىگىلەيتتى. 1964-

1956 – يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان مالىيە چىقىمى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 2 بىرلىكى: 1000 يۈەن

يىللار	جەمئىي	يېزا ئىگىلىك كەسىپ ياردەم بېرىش چىقىمى	مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە خىراجىتى	مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى	ئىجتىمائىي ئىمنى نەپەقە ۋە قۇتقۇزۇش خىراجىتى	باشقا چىقىملار	ئاساسىي قۇرۇلۇش چىقىمى
1956	788	69	188	461	29	41	
1957	953	89	239	485	30	110	
1958	1510	583	240	466	23	198	
1959	1947	486	300	532	28	621	
1960	1862	782	356	641	56	27	
1961	1584	962	208	377	57	10	
2962	1162	263	310	377	134	78	
1963	1911	529	304	418	230	326	
1964	1812	428	591	456	118	219	
1965	2374	846	530	467	133	398	
1966	2855	668	603	526	243	815	
1967	1824	456	729	396		243	
1968	2035	242	650	407	138	374	127
1969	2678	267	494	466	21	188	1242
1970	2334	150	489	535	26	553	581
1971	3605	125	594	601	14	615	1656
1972	277	575	739	581		683	192
1973	3854	595	946	805	108	865	535
1974	5048	775	1070	642	52	880	1629
1975	5167	1239	1282	772	159	416	1299
1976	5892	1297	1392	692	165	1164	1182
1977	7028	2243	1462	1045	62	535	1681
1978	10052	4288	1663	873	125	1630	1473
1979	9086	3445	2038	841	169	1691	902
1980	8111	2669	2535	1184	93	574	1056
1981	7488	2868	2377	986	192	562	503
1982	7916	2216	3191	1274	206	126	903
1983	11089	2852	3298	2083	152	610	1464

يىلدىن 1973 - يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 636 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 24.34 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى: 1974 - يىلدىن 1983- يىلغىچە يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 2 مىليون 93 مىڭ 800 يۈەنگە يېتىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 27.23 پىرسەنتىنى، جۈملىدىن 1983 - يىللىق چىقىم 3 مىليون 928 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 35.42 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى: 50 - ، 60 - يىللاردا مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى ئانچە جىق ئەمەس ئىدى، يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 462 مىڭ 500 يۈەن بولۇپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىمنىڭ 27.05 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەنىدى؛ 70- يىللاردا چىقىم خېلى زور ھەجمىدە كۆپەيىپ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 738 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. لېكىن ئومۇمىي چىقىم سوممىسى ئېشىپ كەتكەنلىكتىن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئومۇمىي چىقىم ئىچىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى تۆۋەنلەپ، پەقەت 13.47 پىرسەنتىنلا ئىگىلىدى. 1980- يىلدىن 1983- يىلغىچە مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 381 مىڭ 700 يۈەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىلىغا ئومۇمىي چىقىمنىڭ 15.97 پىرسەنتىنى جۈملىدىن 1983- يىللىق چىقىم 2 مىليون 83 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، شۇ يىللىق ئومۇمىي چىقىمنىڭ 17.78 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

II باب باج

§1. تەرەققىيات جەريانى

گۇاڭشۇنىڭ 11- يىلى (1885- يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي **ۋالىيسى** لىيۇ جىنتاڭ قۇمۇلدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلغان. گۇاڭشۇنىڭ 19 - يىلى (1893- يىلى) ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي تاۋمو شىنجاڭدىكى باج ئىدارىلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش توغرىسىدا خاندىن يولىيورۇق سورىغان، بۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل باج ئىدارىسىمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي راۋ يىڭچى باج ئىدارىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش توغرىسىدا خاندىن يولىيورۇق سوراپ، ئۆلكە مەركىزىدە باش باج ئىدارىسى، جايلاردا شۆبە باج ئىدارىسى تەسىس قىلغان. بۇ چاغدا قۇمۇلدىمۇ شۆبە باج ئىدارىسى قۇرۇلغان. گۇاڭشۇنىڭ 34- يىلى (1908 - يىلى) ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىي لىيەن كۇي قۇمۇل شۆبە باج ئىدارىسىنى چوڭ باج ئىدارىسىگە ئۆزگەرتكەن.

مىنگۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا داۋاملىق كونا تۈزۈم قولىنىلغان. مىنگۇنىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) مەركىزى ھۆكۈمەت ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي

ئاپپارات قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، مالىيە ئىشلىرى ئىدارىسى قۇرۇشنى بەلگىلىگەن، بۇ ئىدارە كېيىن مالىيە ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. بۇ ئىدارىنىڭ ۋەزىپىسى باج ئېلىش، قەرز يېغىش، ھۆكۈمەت مۇلكى ۋە باشقا يەرلىك مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئىدى. مالىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتى تەرىپىدىن تەيىنلىنەتتى، ئۇنىڭ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ يېغىنلىرىغا قاتنىشىش ھوقۇقى بولاتتى. مىنگو-نىڭ 20- يىلى (1931- يىلى) شىنجاڭدىكى ئىچكى باج ئاپپاراتلىرى بىردەك ئەمەل-دىن قالدۇرۇلۇپ، باجنى ھۆددىگە بېرىش تۈزۈمى بىكار قىلىنغان، قۇمۇلدا ئىستېمال بېجى ئىدارىسى قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 23- يىلى (1934- يىلى) ئىستېمال بېجى ئىدارىسى قۇمۇل مەمۇرىي رايونلۇق مالىيە ئىدارىسىغا ئۆزگەرتىلگەن، ئۇنىڭغا قۇمۇل ناھىيىلىك ۋە بارىكۆل ناھىيىلىك شۆبە مالىيە ئىدارىلىرى قارايدىغان بولغان، كېيىن-كى يىلى 6- ئايدا ناھىيىلىك شۆبە مالىيە ئىدارىسى يەنە ناھىيىلىك باج ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. مىنگونىڭ 33- يىلى (1944 - يىلى) قۇمۇل مەمۇرىي رايونلۇق مالىيە ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، قۇمۇل ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ناھىيىلىك باج باشقارمىسىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئىككى يىلدىن كېيىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى بىلەن تىنچلىقنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن، بۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك باج باشقارمىسى بىكار قىلىنغان. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947- يىلى) ۋالىي مەھكىمىسى قارىمىقىدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان.

1950 - يىل 5- ئاينىڭ 20- كۈنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسى قۇرۇل-دى، شىڭشىڭشىيا، توغۇچىلاردا باج پونكىتى تەسىس قىلىندى. 1958- يىلى خىزمەت ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى بىلەن باج ئىدارىسى بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا باج بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، بۇ بۆلۈمچە شەھەر - بازارلاردا ھەر خىل سودا - سانائەت بېجى ئېلىشقا مەسئۇل بولدى. 1960 - يىلى شەھەر - بازارلاردىكى سودا - سانائەت باجلىرى-نى ۋىلايەت ئالىدىغان بولدى. 1964 - يىل 4- ئايدا ناھىيىلىك باج ئىدارىسى رەسمىي قۇرۇلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا پويىز ئىستانسىسى، پالۋانتۇر، تاشۇبلىق، ئاستانا-دىن ئىبارەت تۆت باج پونكىتى تەسىس قىلىندى، 1977- يىلى ئەسلىدىكى شەھەر-بازار باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بۆلۈمچىسى بىلەن پويىز ئىستانسىسى باج پونكىتى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

1983- يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىلىك باج ئىدارىسىدە كادىرلار كاتتىبات بۆلۈمچىسى، باج ئېلىش بۆلۈمچىسى ۋە بوغالتىرلىق بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى، ئىشچى - خىزمەتچىسى 35 كىشىگە يەتتى.

§2. تۈرلۈك سودا - سانائەت بېجى

شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان ۋاقىت (1884- يىلى) تىن ئىلگىرى، قۇمۇل مەھكىمىسى چېگرىدىن ئۆتكەن سودىگەرلەردىن ئاز مىقداردا باج ئالاتتى. بۇ باج

يۇقىرىغا تاپشۇرۇلماي ھەم ھېساباتقا كىرگۈزۈلمەي، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ جىنايەتچىلەرنى توشۇيدىغان ھارۋىلىرىنىڭ كىراسىغا قوشۇپ بېرىلەتتى. داۋ گۈاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» گە ئاساسلانغاندا، قۇمۇل مەھكىمىسى ئالغان چېگرا بېجى سوممىسى تۆۋەندىكىدەك بولغان:

«ئىچكىرىدىن چىققان سودىگەرلەر مال توشۇيدىغان ھەر بىر تۆمۈر چاقلىق ھارۋا ئۈچۈن ئۈچ سەر، ياغاچ چاقلىق ھارۋا ئۈچۈن ئىككى سەر تەڭگە باج ئېلىناتتى»، «ئىچكىرىگە مال ئاپىرىدىغان سودىگەرلەرنىڭ قولىدىكى بىر چەكانە ئۈچۈن تۆت مىسقال تەڭگە باج ئېلىناتتى»، «باربكۆل، تۇرپانغا بارىدىغان سودىگەرلەر، مەيلى تۆمۈر چاقلىق ياكى ياغاچ چاقلىق ھارۋىدا مال توشۇسۇن، ھەر بىر ھارۋا ئۈچۈن ئىككى سەر تەڭگە باج ئېلىناتتى»، «باربكۆل، تۇرپانغا بارىدىغان پۇقرالارنىڭ بىر نوپۇس چەكانىسى ئۈچۈن يەتتە مىسقال تەڭگە باج ئېلىناتتى»؛ «ئىچكىرىگە قاشتېشى ئاپىرىدىغان سودىگەرلەردىن قاشتېشىنىڭ جىنىغا ئاساسەن باج ئېلىنىپ، ئىچكىرىگە بېرىش ئىسپاتى بېرىلەتتى، باج ئۈچۈن ئالىدىغان تەڭگىنىڭ نورمىسى بېكىتىلمەيتتى».

گۇاڭشۈنىڭ 11- يىلى (1885- يىلى) قۇمۇلدا باج ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، مەخسۇس شەنشىدىن جىيايۇگۈەن ئارقىلىق قۇمۇلغا كېلىدىغان مالىلاردىن باج ئالغان، باج ئۈچۈن ئېلىنغان تەڭگە ئۇرۇمچى دوتىيى تەكشۈرۈپ ئالغاندىن كېيىن، خەزىنىگە كىرگۈزۈلگەن. باج بەلگىلىمىسىدە: چېگرىدىن كىرگەن مالىلارنىڭ قىممىتى بازار باھاسى بويىچە مۆلچەرلىنىدۇ، ئاندىن مال باھاسى بويىچە 3% كىرگۈزۈش بېجى ئېلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەيىبۇن ئۈچۈن $\frac{1}{6}$ بويىچە باج ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. چاي بېجى بەلگىلىمىسىدە: ھەر بىر تاختا چاي ئۈچۈن بىر مىسقال، ھەر يۈز جىڭ چاي ئۈچۈن ئىككى سەر، ھەر بىر چەكانە (4000 جىڭ) چاي ئۈچۈن 80 سەر تەڭگە ئېلىنىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. جەنۇبىي، شىمالىي شىنجاڭ يوللىرىدا توشۇلىدىغان يەرلىك مالىلاردىن بازاردىكى مال باھاسى بويىچە 3% باج ئېلىنغان. يەرلىك مالىلاردىن باج ئېلىش ئۈچۈن يەرلىك ئەمەلدارلار شۇ يەردىكى ھاللىق سودىگەرلەرنى بېدىك قىلىپ تۇرغۇزاتتى، مال سودىسىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ بېدىكلەر ئارقىلىق بولاتتى، بېدىكلەر ئالغان باج يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ خەزىنىسگە يوللاپ بېرىلەتتى، بېدىكلەر باج پۇلىدىن 20 پىرسەنتنى بىر تۇتاش خىراجەت قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ قالاتتى. باج بەلگىلىمىسىدە يەنە: «باج ئىدارىسى پەقەت ھارۋا ۋە تۆگىلەردە توشۇلىدىغان مالىلاردىن باج ئالىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا، تېرىكچىلىك قىلىش ئۈچۈن پارچە - پۇرات مال يۆتكەيدىغان تىجارەتچىلەرنىڭ مېلىنىڭ تەننەرقى ئون سەر تەڭگىگە يەتمىسە باج ئېلىنمايدۇ»، «روسىيە ۋە غەربىي يۇرتلىنىڭ سىرتىدىن كەلگەن سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىغا قارىتا، سودا ئىشلىرى تازا گۈللىنىپ، باج ئېلىش بەلگىلەنمىدىن كېيىن، ئاندىن باج ئېلىش كېرەك، ھازىرچە چېگرىدا توسۇق بولمە-

غانلىقتىن، غەربىي يۇرتنىڭ سىرتىدىن كەلگەن مالىلارغا يولۇققاندا، چېگرىدىن ئۆتكۈزۈ-ۋېتىشكە بولىدۇ، باشقىلاردىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، قۇمۇل، گۇچۇڭ باج ئىدارىلىرى تەكشۈرمەسلىكى ۋە باج ئالماسلىقى لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن. گۇاڭشۈنىڭ 19 - يىلى (1893- يىلى) ھەربىي- مەمۇرىي ۋالىي تاۋمو روسىيە سودىگەرلىرى ۋاقىتىنچە باج تاپشۇرمايدىغان، جۈڭگو سودىگەرلىرى يالغان نام ۋە باشقىلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىۋېلىپ باج تاپشۇرۇشتىن قېچىشتەك ئەھۋاللارنى كۆزدە تۇتۇپ، «چەكسىز بايلىقنى باشقىلارغا بېرىۋەتكەندىن كۆرە، ئۆزىمىزنىڭ سودىگەرلىرىگە بەرسەك بولمامدۇ...، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولۇش ئۈچۈن، ئۆز سودىگەرلىرىمىزدىن باج ئېلىشنى ۋاقتىنچە توختىتىشنى ئۆتۈنىمەن» دېگەن تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان، بۇ تەكلىپ چىڭ ھۆكۈمىتى تەستىقلىغاندىن كېيىن يولغا قويۇلغان، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل باج ئىدارىسى بىكار قىلىنغان. گۇاڭشۈنىڭ 28 -يىلى (1902- يىلى) ھەربىي- مەمۇرىي ۋالىي راۋ يىڭچې چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتى بىلەن باج ئىدارىسىنى قايتىدىن قۇرۇپ، باج ئېلىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەن. قۇمۇل شۆبە باج ئىدارىسى يايلاقتىن چېگرىغا كىرگەن مالىلاردىنلا باج ئالغان، باج نىزامنامىسىدە: غەربىي يۇرتنىڭ ئەھۋالى ئىچكىرىدىكى جايلارنىڭكىگە ئوخشىمايدۇ، باج ئېغىر ئېلىنىسا ئانچە ياخشى بولمايدۇ، شۇڭا ئادەتتىكى مالىلاردىن ئېلىنىدىغان باج نىسبىتى 3% بولۇشى كېرەك، ھەر يۈز سەرلىك ئەپيۇن كىرگۈزۈلگەندە بىر سەر، ئاخىرقى نۆۋەتىغا بارغاندا يەنە بىر سەر تەڭگە باج ئېلىنىش، ھەر يۈز جىڭ ھاراق ئۈچۈن تۆت مىسقال، بىر چەكانە (4000 جىڭ) چاي ئۈچۈن يۈز سەر تەڭگە ئېلىنىش، ئاخىرقى نۆۋەتىغا بارغاندا باج ئالماسلىق لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن. گۇاڭشۈنىڭ 34- يىلى (1908 -يىلى) ھەربىي- مەمۇرىي ۋالىي لىيەن كۇي مىلىچىمالىلاردىن ئومۇمىيۈزلۈك باج ئېلىشنى يولغا قويغان، يېڭى نىزامنامە تۈزۈپ چىقىپ، باج ئىدارىسىنى ئۆزگەر-تىپ قۇرغان، بۇ نىزامنامىدە: ئىمپورت قىلىنغان مىلىچىمالىلار يېتىپ كەلگەن ھامان باش ئىدارە باجنى بىر قېتىمدىلا ئېلىش، كېيىن ئەگە ئاپىرىپ سېتىشىدىن قەتئىيە-نەزەر، بىردەك قايتا باج ئالماسلىق، يولدىكى چازىلاردا تەسىس قىلىنغان شۆبە ئىدا-رىلەردىن ئۆتكەندە پەقەت يىل، ئاي، كۈن تامغىسىنى بېسىپ دەرھال قويۇۋېتىش لازىم، دەپ بەلگىلەنگەن.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ، باج دۆلەت بېجى ۋە يەرلىك باج دەپ ئىككى تۈرگە ئايرىلغان. دۆلەت بېجى بەلگىلىمە بويىچە مەركەز خەزىنىسىگە تاپشۇرۇلاتتى، يەرلىك باج يەرلىك جامائەت پاراۋانلىقى ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلەتتى. لېكىن شىنجاڭدا مىنگونىڭ 1- يىلىدىن باشلاپ تەمىنات ئۆزۈلۈپ قېلىپ، چىقىم كىرىمىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكتىن، ئۆلكە تۈرلۈك باجلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىپ قېلىشقا

مەجبۇر بولغان. 16 خىل دۆلەت بېجى ئېچىدە بىر تۈتاش ئېلىنىدىغان باج، ھاراق بېجى، كۆمۈر بېجى، ئالتۇن بېجى، بېدىكلىك بېجى، تۈز بېجى قاتارلىقلار سودا-سانائەت بېجىغا كىرەتتى، يەتتە تۈرلۈك يەرلىك باج ئېچىدە ياغ بېجى، تارازا بېجى، چاي بېجى قاتارلىقلار سودا-سانائەت بېجىغا كىرەتتى. بىر تۈتاش ئېلىنىدىغان باج نىسبىتى دەسلەپتە 3% ئىدى، كېيىن بەش پىرسەنتكە ئۆزگەرتىلگەن. ھەر 100 جىڭ ھاراقتىن بىر سەر تەڭگە باج ئېلىناتتى. تاماكا-ھاراق بېجىغا ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال دۇكانلارنىڭ كۆلىمى چوڭ، ئوتتۇرا ھال، كىچىك دەپ ئۈچ دەرىجىگە ئايرىلغان، ئاندىن دەرىجىسىگە قاراپ كىنىشكا تارقىتىلىپ، پەسىل ۋە دەرىجىسىگە قاراپ باج ئېلىنغان. كۆمۈر بېجى ھارۋا، تۆگىگە قاراپ ئېلىنغان. بېدىكلىك بېجى بېدىكلەرنىڭ تىجارەت كىنىشكىسىگە قاراپ، نىزامنامە بويىچە ئېلىنغان. ياغ بېجى ئۈچۈن ھەر 100 جىڭ ياغدىن ئىككى ياكى تۆت مىسقال تەڭگە ئېلىنغان. تارازا بېجى ئۈچۈن سودا قىلىنغان ئاشلىقنىڭ بازار باھاسى بويىچە 3% باج ئېلىنغان. چاي بېجى ئۈچۈن جەنۇبىي جۇڭگودىن ۋە سەنشىدىن كەلگەن سودىگەرلەردىن بىر چەكانە (4000 جىڭ) چايدىن 100 سەر شىنجاڭ تەڭگە ئېلىنغان. مىنگونىڭ 16- يىلى (1927-يىلى) دۆلەت بېجى بىلەن يەرلىك باج باشقىدىن ئايرىلغان. چېگرا بېجى، بىر تۈتاش باج، ماركا بېجى، تاماكا-ھاراق بېجى قاتارلىقلار سودا-سانائەت بېجى جۇملىسىگە كىرگۈزۈلگەن.

مىنگونىڭ 27- يىلى (1938-يىلى) تارازا بېجى، كۆمۈر بېجى، قان بېجى بىكار قىلىنغان. مىنگونىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) دىن باشلاپ كۆكۈل ئېچىش بېجى، تاماكا-ھاراق ئالاھىدە بېجى ئېلىنغان. مىنگونىڭ 31-يىلى (1942-يىلى) ئاشلىق يۆتكەش بېجى، ئۆي بېجى، يول بېجى، مىراس بېجى، تىجارەت بېجى قاتارلىق باجلار كۆپەيتىلگەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950-يىل 1-ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «مەملىكەت بويىچە باج ئېلىشنى يولغا قويۇشقا دائىر مۇھىم پرىنسىپلار» نى تارقاتتى. قۇمۇل ناھىيىسىدە بۇ مۇھىم پرىنسىپقا ئاساسەن، مال بېجى، ماركا بېجى، ئۆسۈم تاپاۋەت بېجى، قان بېجى، ئۆي بېجى، نومۇر تاختىسى بېجى، سودا-سانائەت بېجى، سودا بېجى، يەر بېجى، ئالاھىدە ئىستېمال بېجى قاتارلىق باج تۈرلىرى ئېلىندى. 1952-يىل 12-ئايدا مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ مالىيە، ئىقتىساد كومىتېتى «باج تۈزۈمىگە تۈزىتىش كىرگۈزۈش ھەمدە يولغا قويۇش ۋاقتى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇش» نى ۋە «تاۋار ئوبوروت بېجىنى سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇش چارىسى» نى ئېلان قىلدى. يېڭى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە مال بېجى تاۋار

ئوبوروت بېجى، چارۋا سودا بېجى، سودا-سانائەت تىجارەت بېجى، سودا-سانائەت تاپاۋەت بېجى، ماركا بېجى، هارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، قان بېجى، شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى، مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش بېجى، ئۆسۈم تاپاۋەت بېجى قاتارلىق باج تۈرلىرى ئېلىنىدى. گروۋۇپۇەن 1958-يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سودا-سانائەت بېجىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش نىزامى (لايىھە)» نى تارقىتىپ، باج تۈرى ۋە ئېلىش ئۇسۇلىنى يەنىمۇ ئاددىيلاشتۇردى. بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىدە سودا-سانائەت بىر تۇتاش بېجى، چارۋا سودا بېجى، سودا-سانائەت تاپاۋەت بېجى، بازار سودا بېجى، هارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، قان بېجى قاتارلىق باجلار ئېلىنىدى. 1959-يىل 1-ئاينىڭ 1-كۈنى ئۆسۈم تاپاۋەت بېجى ئېلىش توختىتىلدى. 4-ئايدا قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسى شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى ۋە ماتورسىز قاتناش ۋاسىتىلىرى نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىشنى تەستىقلىدى. 1962-يىل 9-ئايدىن باشلاپ شەھەر-يېزىلاردا بىردەك بازار سودا بېجى، ۋېلىسىپىت نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىنىدى. 1963-يىل 8-ئايدا قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ تەستىقى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزىلىرىدا ۋېلىسىپىت نومۇر تاختىسى بېجى ئومۇمىيۈزلۈك ئېلىنمايدىغان بولدى. شۇ يىلى 12-ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق باج ئىدارىسىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدىلا ۋېلىسىپىت نومۇر تاختىسى بېجى ئېلىنىدى. 1973-يىل 1-ئايدىن باشلاپ «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سودا-سانائەت باج نىزامى (لايىھە)» سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى. «نىزام» دا: سودا-سانائەت بىر تۇتاش بېجىنى ھەمدە ئۇنىڭ قوشۇمچە باجلىرىنى، شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى، هارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى، تۇز بېجى، قان بېجىنى سودا-سانائەت بېجىغا قوشۇۋېتىش، شەھەر ئۆي-مۈلۈك بېجى، هارۋا-كېمىلەرنىڭ نومۇر تاختىسى بېجى ۋە قان بېجىنى شەخسلەردىن داۋاملىق ئېلىش بەلگىلەنگەن. سودا-سانائەت بېجى ناھىيىدە تۇز بېجىدىن قالسا ئىككىنچى چوڭ باج مەنبەسى بولۇپ، 50-يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 734 مىڭ 400 يۈەن، 60-يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 3 مىليون 90 مىڭ 600 يۈەن ئېلىنىدى. 1977-يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلۇپ، شەھەر-بازارلارنىڭ باج مەنبەسى ئايرىۋېتىلگەنلىكتىن، 70-يىللاردا يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن يىغىلغان باج سوممىسى 2 مىليون 758 مىڭ يۈەنگە چۈشۈپ قالدى. 1980-يىلدىن 1983-يىلغىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 2 مىليون 257 مىڭ يۈەندىن باج ئېلىنىدى.

1953—يىلدىن 1983- يىلغىچە بولغان سودا - سانائەت بېجى كىرىمىگە دائىر ستاتىستىكا

جەدۋىلى

جەدۋەل: 3 — 11 بىرلىكى: 1000 يۈەن

باج تۈرى / يىللار	ئومۇمىي باج سوممىسى	بۇنىڭ ئىچىدە			
		سودا - سانائەت بېجى	سودا - سانائەت تاپاۋەت بېجى	تۇز بېجى	تۇرلۇك يەر-لىك باجلار
1953	911	701	105		105
1954	1074	700	265		109
1955	1142	739	261		142
1956	1610	1238	191		181
1957	1870	1477	393		
1958	2164	1739	192		233
1959	3370	2976	52		342
1960	5638	5195	49		394
1961	4218	3487	77	101	553
1962	4599	2447	92	2588	472
1963	6093	2462	96	2989	546
1964	8436	2356	48	5497	535
1965	11207	2841	71	7680	615
1966	11268	3298	74	7505	391
1967	9852	1973	80	7534	265
1968	6499	728	31	5578	162
1969	11005	1255	52	9438	260
1970	17391	3073	36	14042	240
1971	15924	3175	55	12642	52
1972	8972	1770	52	6818	32
1973	1135	1593	52	9459	31
1974	14359	1480	74	12786	19
1975	20601	4459	92	16005	45
1976	28295	5121	258	22893	23
1977	22282	1902	97	20249	34
1978	19252	1806	130	17288	28
1979	12279	1704	132	10427	16
1980	9829	1911	92	7815	11
1981	12454	1899	106	10448	1
1982	13376	2187	87	11072	30
1983	13864	2608	86	11128	42

§3. تۇز بېجى

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يەتتەقۇدۇق، ئەلتۆمۇر قاتارلىق جايلىرىدىن كۆل تۇزى ۋە شور تۇز چىقىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) يەتتەقۇدۇقتىن چىقىدىغان كۆل تۇزىغا قارىتا ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سودىگەرلەرگە ھۆكۈمەت بەلگىلىگەن باھا بويىچە ھۆددىگە بېرىلگەن، باج ئورنىغا تۇز باھاسى دەسسىتىلگەن، باھا قوشۇپ شىمالىي شىنجاڭدىكى جايلارغا ئاپىرىپ سېتىلغان، بۇنىڭدىن يىلىغا تەخمىنەن 2000 سەردىن ئارتۇق تەڭگە باج يىغىلغان. ئەلتۆمۇردىن چىقىدىغان شور تۇز يىلىغا 10 دادەندىن (بىر دادەن 400 جىڭ) كۆپرەك سېتىلغان، ھەر دادەن تۇزدىن 2.5 سەر تەڭگە باج ئېلىنغان، بۇنىڭدىمۇ باج ئورنىغا تۇز باھاسى دەسسىتىلگەن.

مىنگو دەۋرىدە يەتتەقۇدۇقتىن چىقىدىغان كۆل تۇزىنىڭ بازىرى كاساتلىشىشقا باشلىغان. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) دىن بۇرۇن، داۋاملىق ھالدا ھۆكۈمەت نازارەتچىلىكىدە سودىگەرلەر باشقۇرۇش يولغا قويۇلۇپ، سېتىلىش باھاسى بويىچە تۇزدىن باج ئېلىنغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) تۇز بېجى تەرتىپكە سېلىنىپ، ئاشتۇزدا مەخسۇس تىجارەت يولغا قويۇلغان، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋىلايەتلىك مالىيە ئىدارىسى بىلەن ناھىيىلىك مالىيە ئىدارىسىنى مەخسۇس سېتىش ئورگىنى قىلىپ بەلگىلىگەن، ھەر بىر جىڭ تۇزنىڭ باھاسىنى بەش پۇڭ قىلىپ توختاتقان. تۇز سېتىۋالغۇچىلار ئاۋۋال يەرلىك مالىيە ئىدارىسىگە پۇل تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئۇلار بەرگەن بېلەتكە ئاساسەن تۇز مەيدانىدىن تۇز ئالغان.

ئازادلىقتىن كېيىنمۇ ئاشتۇزدا داۋاملىق مەخسۇس تىجارەت يولغا قويۇلدى. 1962 - يىلى يەتتەقۇدۇق تۇز مەيدانى ئېچىلدى، كېيىنكى يىلى 8 - ئايدا شىنجاڭ تۇزچىلىق شىركىتى ئون ئۈچ ئېغىز ئۆي پويىز ئىستانسىسىدا تۇز يۆتكەش بېكىتى قۇردى. سىرتقا يۆتكەلگەن تۇزدىن كىرگەن باج كىرىمىنى، تۇزچىلىق شىركىتى ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسىگە تاپشۇردى. 1967 - يىلدىن باشلاپ تۇز بېجىنى ناھىيىلىك باج ئىدارىسى ئالىدىغان بولدى.

تۇز بېجى ناھىيىنىڭ ئەڭ چوڭ باج مەنبەسى ئىدى، يەتتەقۇدۇق خىمىيە زاۋۇتى ئاساسلىق باج تاپشۇرۇش ئورنى ھېسابلىناتتى. 1977 - يىلدىن كېيىن ناھىيىلىك تۇز زاۋۇتى ئاچقان شەرقىي تۇز كۆل تۇز مەيدانى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىپ، ناھىيىدىكى 2 - چوڭ باج تاپشۇرىدىغان ئورۇن بولۇپ قالدى. 1961 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان 23 يىل ئىچىدە يىللىق تۇز بېجى سوممىسى ئىككى يىل

يىلىغا 20 مىليون يۈەندىن ئېشىپ كەتتى، ئەكسىچە يىل 20 مىليون يۈەندىن تۆۋەن، 15 مىليون يۈەندىن يۇقىرى بولدى، يەتتە يىل 15 مىليون يۈەندىن تۆۋەن، 10 مىليون يۈەندىن يۇقىرى بولدى، توققۇز يىل 10 مىليون يۈەندىن تۆۋەن، 5 مىليون يۈەندىن يۇقىرى بولدى، ئۈچ يىل 5 مىليون يۈەندىن يۇقىرى بولدى.

§4. دېھقانچىلىق بېجى

دېھقانچىلىق بېجى بۇرۇن يەر بېجى دېيىلەتتى، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن دېھقانچىلىق بېجىغا ئۆزگەرتىلدى. ئادەتتە غەللە-پاراق دېيىلىدۇ، بۇ، يەر-گە قاراپ ماددىي نەرسە ئېلىش ئاساس قىلىنىدىغان بىر خىل باج بولۇپ، ئەزەلدىن تارتىپ ناھىيىلىك مالىيە تارماقلىرى بىۋاستە يىغىپ خەزىنىگە كىرگۈزگەن.

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 29-يىلى (1849-يىلى)، قۇمۇل مەھكىمىسى قىزىلىيۇلغۇندىكى كۆچمەنلەردىن يەر بېجى ئېلىشقا باشلىغان، شۇ زاماندا قىزىلىيۇل-غۇندا 5720 مو ئۆلكە يېرى، 4832 مو يېڭىدىن ئېچىلغان يەر بولۇپ، جەمئىي 10 مىڭ 552 مو يەر بار ئىدى. سېتىۋېلىنىدىغان سانىنىڭ كېمىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باجغا ئېلىنغان ئاشلىق بىۋاستە قۇمۇل مەھكىمىسى ئامبىرىغا تاپشۇرۇلغان. گۇاڭشۈنىڭ 13-يىلى (1887-يىلى)، لىيۇجىنستاڭ يەرلەرنى دەر-جىگە ئايرىپ باج ئېلىشنى يولغا قويغان، 1-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەربىر موسى-دىن يەتتە شىڭ، 2-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىدىن تۆت شىڭ، 3-دە-رىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىدىن ئۈچ شىڭ ئاشلىق باج ئېلىنغان. گۇاڭشۈنىڭ 28-يىلى (1902-يىلى) «قېپقالغان قەرزلەرنى يىغىۋېلىش» ئۈچۈن، يەر بېجىغا ئالتىدىغان بىر دادەن ئاشلىققا 1.5 مىسقال تەڭگە قوشۇپ ئېلىنغان. كېيىنكى يىلى يەنە «ئاشلىق» ئېلىشقا ئۆزگەرتىلىپ، يەر بېجى ئۈچۈن ئېلىنىدىغان بىر دادەن ئاشلىققا خوراش نىسبىتى قوشۇلۇپ 1.55 دادەن ئاشلىق ئېلىنغان، بىر دادەن ئاشلىق ئۈچۈن ئېلىنىدىغان پۇلغا خوراش نىسبىتى قوشۇلۇپ 2.3 سەر تەڭگە ئېلىنغان. گۇاڭشۈنىڭ 33-يىلى (1907-يىلى) خوراش نىسبىتى ئېنىق بەلگىلەن-گەن، كېيىنكى يىللىدىن باشلاپ مەيلى «ئاشلىق» بولسۇن ياكى «پۇل» بولسۇن، ھەممىسىدە بىر دادەن غەللە-پاراق ئاشلىقنىڭ خوراش نىسبىتى ئۈچۈن 1.5 مىسقال تەڭگە ئالغاندىن سىرت، 2.5 كۈرە ئاشلىق قوشۇپ ئېلىنغان.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار قۇمۇل ۋاڭغىلا باج-سېلىق

تۆلەيتتى، ھۆكۈمەتكە غەللە-پاراق تاپشۇرمايتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا يەر بېجى دۆلەت بېجى قاتارىغا كىرگۈزۈلۈپ، يۇقىرى ھوسۇللۇق يەرلەرنىڭ ھەر موسىدىن يەتتە شىڭ باج ئالىلىق ئېلىنىش، ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرلەردىن يەللىمۇ-يەللە تۆۋەنلىتىپ ئېلىنىش بەلگىلەنگەن. مىنگونىڭ 7-يىلى (1918-يىلى)، پۈتۈن ناھىيىدىكى 22 مىڭ 45 مو تېرىلغۇ يەردىن 1794 دانە غەللە-پاراق ئالىلىق، 107 دانە ئوزۇقلۇق ئالىلىق، جەمئىي 1901 دانە ئالىلىق ئېلىنغان. مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) ئاخىرقى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت كېسەل بىلەن ئۆلگەندىن كېيىن، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلغان، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇلنى ئۆچ ناھىيىگە ئايرىپ، يېڭىدىن ئاراتۇرۇك، باربېكۆل (يەڭىشەھەر) دېگەن ئىككى ناھىيە قۇرغان. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يەرلىرى ئۆلچەنگەندىن كېيىن، كۆپ قىسمى ئۇيغۇر دېھقانلىرىغا بېرىلىپ، شۇ يىلدىن باشلاپ يەر بېجى ئېلىنغان. نومدىكى ئاز بىر قىسىم ئۆلكە يېرى ۋە بوز يەرلەر گەنسۇدىن كەلگەن كۆچمەنلەرگە بېرىلىپ، يەر بېجى ئىككى يىل كېچىكتۈرۈلۈپ ئېلىنغان. بۇ ئادالەتسىز بەلگىلىمە مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) پارتلىغان قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلىنىش سەۋەبلىرىدىن بىرى بولغان. مىنگونىڭ 24-يىلى (1935-يىلى)، بۈرۈنقى يەر بېجى ئېلىش ئارخىپى يۇتۇپ كەتكەنلىكتىن، ھۆكۈمەت يەر بېجى ئېنىقلاش ھەيئىتى تەشكىللەپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى يەرلەرنى يېڭىباشتىن ئۆلچەپ چىققان ھەمدە دەرىجىسى ۋە باج نورمىسىنى بېكىتكەن. 1-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىغا يەر بېجى ئۈچۈن بەش شىڭ، 2-دەرىجىلىك يەرلەردىن تۆت شىڭ، 3-دەرىجىلىك يەرلەردىن ئۈچ شىڭ ئالىلىق ئېلىش بەلگىلىنىپ، شۇ يىلدىن باشلاپ ئېلىنغان. مىنگونىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ مۈلكىنى تەكشۈرۈپ تەرتىپكە سېلىش ھەيئىتى يەرلەرنى يېڭىباشتىن ئۆلچەپ ئېنىقلاپ چىققان ھەمدە باج نورمىسىنى ئۆستۈرۈپ، ھەر دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر موسىغا بىر شىڭ ئالىلىق قوشۇپ ئالغان. مىنگونىڭ 31-يىلى (1942-يىلى) باج تەرتىپكە سېلىنىپ، باج نورمىسى ئۆستۈرۈلگەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە 1-دەرىجىلىك يەرلەرنىڭ ھەر بىر موسىدىن 1.15 كۈرە، 2-دەرىجىلىك يەرلەردىن 0.8 كۈرە، 3-دەرىجىلىك يەرلەردىن 0.6 كۈرە باج ئالىلىق ئېلىش بەلگىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەر بېجى ئۈچۈن ئالىدىغان ئالىلىقنى ئۆلچەشتە كۈرىنى ئاساس قىلىش، بىر كۈرە ئالىلىق 44 جىڭ بولۇش بەلگىلەنگەن. مىنگونىڭ 37-يىلى (1948-يىلى) ئېلىنغان يەر بېجى كىرىمى فابى پۇل ھېسابىدا 9 مىليون 700 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيە ئومۇمىي كىرىمىنىڭ 1.37 پىرسەنتىنى ئىگىلىگەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، «سېلىق مۇۋاپىق بولۇش»، «سېلىق مۇقىم بولۇش» سىياسىتىگە ئاساسەن، دېھقانچىلىق بېجى باج تۈزۈمى ۋە باج ئېلىش چارىسى ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە مۇناسىپ تەڭشەپ تۈرۈلدى. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قۇمۇل ناھىيىسىدە ئاشۇرما باج ئېلىش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، پۈتۈن ئائىلىدە كىشى بېشىغا ئوتتۇرىچە توغرا كېلىدىغان كىرىمى 200 جىڭ ئاق ئاشلىقتىن تۆۋەن بولغان دېھقانلاردىن دېھقانچىلىق بېجى ئېلىنمىدى. 1956-يىلى ئالىي كوپېراتسىيە قۇرۇلۇپ، ئاشۇرما باج ئېلىش تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، نىسبەتلىك باج ئېلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، يەنى ئىشلەپچىقىرىش شارائىتى ئاساسەن ئوخشاش بولغان ھەمكارلىق كوپېراتىپلىرىدا بىر تۈتاش باج نىسبىتى يولغا قويۇلدى، ناھىيە بويىچە ئوتتۇرىچە باج نىسبىتى 11% بولدى. 1958-يىلى خەلق گۇڭشىسى ئومۇملاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۆيلىرى (دادۇيلىرى) باج تاپشۇرۇش بىرلىكى قىلىندى، باج تەكشۈرۈلگەن كۆپ يىللىق مەھسۇلات مىقدارىغا ئاساسەن ئېلىندى، بەش يىل ئىچىدە مەھسۇلات ئاشۇرۇلغان بولسىمۇ، باج كۆپەيتىلمىدى، باج نىسبىتى 12% بولدى. بەش يىلدىن كېيىن، گۇڭشىلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىياتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، باج تاپشۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتىمۇ تەكشى بولمىدى، شۇ سەۋەبتىن ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق بېجى ئومۇمىي نورمىسىنى نىسپىي مۇقىملاشتۇرۇش شەرتى ئاستىدا، باج تاپشۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ كۆپ يىللىق مەھسۇلات مىقدارىنى يېڭىباشتىن باھالاپ بېكىتىش قارار قىلىندى، بۇنىڭ بىلەن باج تاپشۇرۇش ئورۇنلىرىنىڭ مەجبۇرىيىتى تەكشى بولماسلىق زىددىيىتى ھەل قىلىندى. يېڭى بەلگىلىمىدە تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن مەھسۇلاتى كېمىيىپ كەتكەن ئورۇنلارغا قارىتا «يېنىك ئاپەت بولسا ئازراق كېمەيتىش، ئېغىر ئاپەت بولسا جىقراق كېمەيتىش، ئالاھىدە زور ئاپەت بولسا ئومۇميۈزلۈك كەچۈرۈم قىلىش» سىياسىتى يولغا قويۇلدى. دۆلەت ھەر يىلى ناھىيە دۈي ۋە تۈرلۈك سەۋەبلەر بىلەن باج تاپشۇرۇشتا راستىنلا قىيىنچىلىقى بار ئورۇنلارغا قارىتا ئىجتىمائىي كېمەيتىش، كەچۈرۈم قىلىش ياكى باجنى كېمەيتىپ ئېتىبار بېرىشنى يولغا قويدى. يەرلىك ئورۇنلار دېھقانچىلىق قوشۇمچە بېجى ئالغان 1960-يىلدىن ئىلگىرى باج نورمىسىغا 12% قوشۇلغان بولسا، 1961-يىلدىن كېيىن 10 پىرسەنتكە چۈشۈرۈلدى.

دېھقانچىلىقتىن ئېلىنىدىغان باج نورمىسى نىسبىي مۇقىم بولغانلىقتىن، دېھقانلارنىڭ ئەمەلىي تاپشۇرىدىغان باج نىسبىتى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ يىلدىن-يىلغا تۆۋەنلەپ كەلدى. پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئەمەلىي تاپشۇرىدىغان باج نىسبىتى 1954-يىلى 10.13% بولغان بولسا، 1965-يىل 10.1%، 1975-يىلى 6%، 1980-يىلى 3.2%، 1983-يىلى 2.8% بولدى.

16 يىللىق دېھقانچىلىق بېجى ئېلىش ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 4

يىللار / تۈرى	ئېلىشقا تېگىشلىك باج نورمىسىنىڭ بۇغدايغا سۇندۇرۇلۇشى (1000 جىڭ)	كېمەيتىلگىنى ۋە كەچۈرۈم قىلىنغىنى (1000 جىڭ)	ئەمەلىي يىغىلغان بۇغداي (1000 جىڭ)	نەق پۇل ھېسابىدا (1000 يۈەن)
1953	2066	39	2027	396
1955	2051	39	2012	396
1957	3418		3418	512
1959	4784		4784	543
1961	2940		2940	279
1963	3148	13	3135	423
1965	3475	500	2975	389
1967	2000		2000	270
1969	2570		2570	347
1971	2748		2748	371
1973	2933		2933	396
1975	3037	85	2952	555
1977	2561	281	2280	389
1979	2561	557	2004	376
1981	2561	559	2002	308
1983	2561	291	2270	393

§5. چاڑۇيچىلىق بېجى

شىنجاڭدا چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا چاڑۇيچىلىق بېجى ئېلىنىش بەلگىلەنگەنىدى، لېكىن چوڭ - كىچىك چاڑۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋاڭلىقنىڭ ئىلكىدە بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەتكە باج تاپشۇرمايدىغان بولغانلىقى ئۈچۈن، چاڑۇيچىلىق باج سومىسى ئاز ئىدى. ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە ئات - كالا، قويغا چوقۇم چاڑۇيچىلىق بېجى تاپشۇرۇش، باج نىسبىتى 4% بولۇش بەلگىلەنگەن. جىن شۇرېن دەۋرىگە كەلگەندە ھەر بىر تۇياق كالا ئۈچۈن يىغىلدا 0.216 تەڭگە، ئات ئۈچۈن 0.288 تەڭگە، تۆگە ئۈچۈن 0.432 تەڭگە، قوي ئۈچۈن 0.0258 تەڭگە تاپشۇرۇشقا ئۆرگەرتىلگەن. مىنگۇرنىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) چاڑۇيچىلىق بېجى چوڭ - كىچىك چاڑۇغا ئاساسەن ئايرىم - ئايرىم ئېلىنىشقا ئۆزگەرتىلگەن، چوڭ چاڑۇلارنىڭ باج نىسبىتى 3%، كىچىك چاڑۇلارنىڭ باج نىسبىتى 5% بولغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلدىن باشلاپ چارۋا بېجىدا چوڭ - كىچىك چارۋا بويىچە ئايرىم - ئايرىم بىر تۇتاش ئاشۇرما باج نىسبىتى يولغا قويۇلدى، چوڭ چاڑۇلارنىڭ باج نىسبىتى 1— 5% بولۇپ، بەش دەرىجە ئاشۇرۇلدى؛ كىچىك چاڑۇلارنىڭ 1— 8% بولۇپ، سەككىز دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى. 1952 - يىلدىن باشلاپ بىر تۇتاش ئاشۇرۇپ ھېسابلاش يولغا قويۇلۇپ، چارۋا ئومۇمىي سانىدىن شۇ يىلى تۇغۇلغان چاڑۇلار چىقىرىۋېتىلىپ، بىرەك قوي ئۆلچەم قىلىنىپ، ئايرىم - ئايرىم سۈندۈرۈلۈپ ھېسابلاندى، باج نىسبىتى 1—10% بولۇپ، 10 دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى. 1953 - يىلدىن باشلاپ باج نىسبىتى 1—8% كە ئۆزگەرتىلىپ، سەككىز دەرىجە بويىچە ئاشۇرۇلدى، قېچىر، ئېشەكتىن شۇ يىلدىن باشلاپ باج ئېلىنمىدى. چاڑۇيچىلىق بېجى شۇ يىلدىن باشلاپ، يەرلىك ھۆكۈمەت مالىيە تارماقلىرىنىڭ ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. 1957 - يىلدىن كېيىن، نىسبەتلىك باج تۈزۈمى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. 1980 - يىلدىن باشلاپ، چاڑۇيچىلىق بېجىنىڭ باج نورمىسى نەق پۇلغا ھېسابلاپ ئېلىشقا ئۆزگەرتىلدى، بۇنىڭدا نەق پۇل ئورنىدا چارۋا تاپشۇرۇشقىمۇ بولاتتى، بىر تۇتاش نىسبەتلىك باج نىسبىتى يولغا قويۇلدى، باج نىسبىتى 3% بولدى. شۇ يىلدىن باشلاپ چاڑۇيچىلىق باج نورمىسىدا بەش يىللىقنى بىر بەلگىلەش، بەش يىل ئىچىدە ئۆزگەرتمەسلىك، كىرىم ئاشسىمۇ باجنى ئاشۇرماسلىق سىياسىتى يولغا قويۇلدى.

ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت چاڑۇيچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن، چاڑۇيچىلىقتا قارىتا باجنى يەڭگىللىتىش تۈزۈملىرىنى قوللىنىش بىلەن بىللە، يەنە نۇرغۇنلىغان ئاپەت ئەھۋالىغا قاراپ كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش، ئىجتىمائىي كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش چارىلىرىنى كونكرېت بەلگىلەپ چىقتى. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە چېگرا رايونلارغا قارىتا كېمەيتىش - كەچۈرۈم قىلىش يولغا قويۇلۇپ، بەلگىلىمە بويىچە باج سومىسىنىڭ 10 پىرسەنتى كېمەيتىلدى.

16 يىلدا ئېلىنغان چارۋىچىلىق بېجى ئومۇمىي نورمىسى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 – 5

يىللار	ئەمەلىي ئېلىنغان ئۆلچەملىك ئىككىسى ياش قوي (تۇياق)	باھاغا سۇنۇلغان دۇرغاندا (1000 يۈەن)	يىللار	ئەمەلىي ئېلىنغان ئۆلچەملىك ئىككىسى ياش قوي (تۇياق)	باھاغا سۇنۇلغان دۇرغاندا (1000 يۈەن)
1953	933	25	1969	5281	109
1955	933	25	1971	3827	79
1957	3923	83	1973	4505	93
1959	5326	112	1975	4012	82
1961	3799	74	1977	4248	94
1963	3789	78	1979	4409	91
1965	4303	78	1981		51
1967	3440	71	1983		52

III باب پۇل مۇئامىلىسى

§1. تەرەققىيات جەريانى

جۇڭگو سۇلالىسى 34 – يىلى (1908 – يىلى)، قۇمۇل ناھىيىسىدە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، شۇنىڭدىن باشلاپ قۇمۇلدا پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا باشلىغان. ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىسى پۇل تارقىتاتتى، پېرېۋوت نەقلەشتۇرۇش، ئامانەت ئېلىش، قەرز بېرىش كەسىپلىرىنى بېجىرەتتى.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، ھەرقايسى ناھىيىدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى شۆبە پۇل ئىدارىلىرىنىڭ كۆپىنچىسى دەسمايىسىنى تاپشۇرۇپ ئىش توختاتقانىدى. مىنگونىڭ 2 – يىلى (1913 – يىلى)، ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى پۇل ئىدارىسى ۋە شۆبە ئىدارىلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، تىجارەت دائىرىسىنى پۇل ئالماشتۇرۇش بىلەنلا چەكلەپ، قەرز بېرىشنى توختىتىپ قويغان. قۇمۇل ناھىيىلىك شۆبە پۇل ئىدارىسىنىڭ دەسمايىسى 32 مىڭ 108 سەرگە، قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇلى 42 مىڭ 333 سەرگە، تارقاتقان قەغەز پۇلى 2108 سەرگە يەتكەن.

مىنگونىڭ 17 – يىلى (1928)، جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن، ھۆ-

كۆمەت باشقۇرۇشىدىكى پۇل ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ئىككى يىلدىن كېيىن ئۇرۇمچىدە ئۆلكىلىك بانكا قۇرۇلغان. مىنگونىك 22 - يىلى (1933 - يىلى) 4 - ئايدا ئۆلكىلىك بانكا ئاپپاراتلىرىنى تولۇقلاپ، كەسىپ دائىرىسىنى كېڭەيتكەن، قۇمۇل بولسا شۆبە بانكا قۇرۇلغان. شېك شىسەي تەختكە چىقىقاندىن كېيىن، مىنگونىك 28 - يىلى (1939 - يىلى)، ئۆلكىلىك بانكا ئۆلكىلىك سودا بانكىسىغا ئۆزگەرتىلگەن، نىزامنامىسى باشقىدىن تۈزۈلۈپ، سودا پاي چېكى قوبۇل قىلىنغان، قۇمۇل شۆبە بانكىسى سودا بانكىسىنىك قۇمۇل شۆبىسى دەپ ئاتالغان. ئەسلى ئورنى ھازىرقى قۇمۇل شەھەرلىك سودا - سانائەت بانكىسىنىك جەنۇبىي جۇڭشەن يولى پۇل ئامانەت پونكىتىنىك ئورنىدا ئىدى.

مىنگونىك 32 - يىلى (1943 - يىلى) 11 - ئاينىك 1 - كۈنى، مەركىزىي بانكىنىك قۇمۇل شۆبىسى تەسىس قىلىنغان، ئورنى ھازىرقى قۇمۇل شەھىرى غەربىي ئۆستەڭ رايونى باشقارمىسى تۇرۇشلۇق جايدا ئىدى.

1949 - يىل 9 - ئاينىك 28 - كۈنى كېچىدە، گومىنداڭنىك تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان 178 - لۇيمىنىك 533 - تۈەنىدىكى بىر قىسىم ئەسكەرلەر ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلارنىڭ قۇتراتىشى بىلەن مەركىزىي بانكىنىك قۇمۇل شۆبىسىنىك خەزىنىسىدىكى ئالتۇن، كۈمۈش ۋە نەق پۇللارنىڭ بارىنى قورالىلىق بۇلاپ كەتتى، (تەپسىلاتى «تارىخقا يېزىلمىغان ۋەقەلەر» دە).

1950 - يىلىنىك بېشىدا خەلق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ مەركىزىي بانكىسىنىك قۇمۇل شۆبىسىنى ئۆتكۈزۈۋالدى ھەمدە جۇڭگو خەلق بانكىسىنىك قۇمۇل تارماق بانكىسىنى قۇردى. ئۆلكىلىك سودا بانكىسىنىك قۇمۇل شۆبىسى شۇ يىلى 10 - ئايدا جۇڭگو خەلق بانكىسىنىك قۇمۇل تارمىقىغا قوشۇۋېتىلدى. قۇمۇل ناھىيىسىدە بانكا تەسىس قىلىنمىغاچقا، كەسىپى ئىشلارنى قۇمۇل تارماق بانكىسى بېجىردى.

1959 - يىلى جۇڭگو خەلق بانكىسىنىك قۇمۇل ناھىيىلىك تارماق بانكىسى تەسىس قىلىندى، لېكىن ئۇچ يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1977 - يىلى 8 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

1953 - يىلى جۇڭگو خەلق يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىك قۇمۇل ناھىيىلىك تارماق بانكىسى قۇرۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1964 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1966 - يىلى يەنە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1980 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىك ئاستىدا 1983 - يىلىنىك ئاخىرىغا قەدەر شەھەر ئىچى (1954 - يىلى)، بۇلۇڭتوغراق (1955 - يىلى)، تىيانشان (1956 - يىلى)، غەربىي تاغ (1958 - يىلى)، پالۋانتۇر (1958 - يىلى)، ئاستانە (1958 - يىلى)، تاشۇبلىق (1964 - يىلى)، راھەتباغ (1965 - يىلى)، قارا دۆۋە (1965 - يىلى)، بوغاز (1970 - يىلى) دىن ئىبارەت 10 تىجارەت ئورنى تەسىس قىلىندى. ناھىيە بويىچە پالۋانتۇر (1954 - يىلى)، تاشۇبلىق (1955 - يىلى)، ئاستانە

(1955 - يىلى)، قارا دۆۋە (1955 - يىلى)، شەھەر ئىچى (1955 - يىلى)، راھەتباغ (1955 - يىلى)، بۇلۇڭستوغراق (1955 - يىلى)، بوغاز (1955 - يىلى)، تىيانشان (1966 - يىلى)، غەربىي تاغ (1966 - يىلى)، يەتتەقۇدۇق (1978 - يىلى) دىن ئىبارەت 11 ئامانەت - قەرز كوپىراتىپى قۇرۇلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ناھىيىلىك خەلق بانكىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 46 كىشىگە، يېزا ئىگىلىك بانكىسىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 75 كىشىگە، ئامانەت - قەرز كوپىراتىپلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 70 كىشىگە، جەمئىي 191 كىشىگە يەتتى.

§28. پۇل

1. پۇل ئوبوروتى

چىنىڭ سوتىيالىستىك ئاخىرقى يىللىرىدا قۇمۇلنىڭ پۇل مۇئامىلە بازىرىدا، ئاساسەن، كۈمۈش يامبۇ، كۈمۈش نوكىچا، تەڭگە، مىس پۇل، تۆڭپۇر، يارماق قاتارلىق مېتال پۇللار خەجلىنەتتى، قەغەز پۇلدىن، ئاساسەن لاۋلۇڭپىياۋ خەجلىنەتتى. تەڭگە بەش مىسقال، تۆت مىسقال، ئۈچ مىسقال، ئىككى مىسقال، بىر مىسقالدىن ئىبارەت بەش خىلغا ئايرىلاتتى. لاۋلۇڭپىياۋنىڭ بىر سەرى 400 تۆڭپۇرغا سۇندۇرۇلۇپ ھېسابلىناتتى. بىر مىسقال تەڭگە 40 تۆڭپۇر تېڭىشكىلى بولاتتى. «پۇل» دېگەن سۆز ئۇيغۇرچە سۆز بولۇپ، قۇمۇلدىكى خەنزۇلار ئادەتتە «تۆڭپۇر» دەپ ئاتايتتى، ئۇ، تۇچتىن قۇيۇلغان بولۇپ، يۇمىلاق، تۆشۈكسىز بولاتتى، بەش پۇل، 10 پۇل، 20 پۇل دېگەندەك بىر نەچچە خىلغا ئايرىلاتتى. شىنجاڭدا قۇيۇلغان تۇنج پۇل تۇرپاندا تېلىدا «داچەن» دەپ ئاتىلاتتى، يۇمىلاق، ئوتتۇرىدا تۆت چاسا تۆشۈكى بار بولۇپ، ئوك يۈزىگە «چىيەنلۇڭ خان پۇلى»، «شىيەنفىڭ خان پۇلى»، «تۇڭجۇي خان پۇلى»، «گۇاڭشۈ خان پۇلى» دېگەن خەتلەر بېسىلغان، تەتۇر يۈزىگە «داڭشى»، «كۇشى» ياكى «شىنشى» دېگەن خەتلەر بېسىلغانىدى. سىرىق مىس پۇل يارماق دەپ ئاتىلاتتى، شەكلى يۇمىلاق، ئوتتۇرىدا تۆت چاسا تۆشۈكى بولۇپ، سىرىق مىستىن قۇيۇلاتتى، 800 يارماقتا بىر سەر لاۋلۇڭپىياۋ ئالماشتۇرۇلاتتى.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، يۇقىرىدىكى پۇللار بازاردا داۋاملىق خەجلەنگەندىن سىرت، يەنە شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تارقاتقان خىلمۇ خىل قەغەز پۇللارمۇ ئىپتىقشقا باشلىغان. مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)، شىنجاڭدىكى ئەڭ ئاخىرقى ۋاسسال بەگ چىن جىتاڭ «شىنجاڭ ۋاسسال مەھكىمىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلى» دەپ ئاتىلىدىغان قەغەز پۇل تارقاتقان (بۇرۇن شياۋلۇڭپىياۋ دېيىلەتتى)، بۇ پۇلنىڭ قىممىتى 400 يارماقتا تەڭ بولۇپ، بىر سەر تەڭگىگە سۇندۇرۇلاتتى. مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى)، شىنجاڭ مالىيە مەھكىمىسى «شىنجاڭ مالىيە مەھ-

كىمىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلى» دەپ ئاتىلىدىغان قەغەز پۇل تارقاتقان (بۇرۇن دالۇكپياۋ دېيىلەتتى)، بۇ پۇلنىڭ ئوك يۈزىگە ئىككى ئەجدىھانىڭ ئويناقشىپ تۇرغان رەسىمى چۈشۈرۈلگەن، قىممىتى 400 توڭپۇرغا تەڭ بولۇپ، بىر سەر تەڭگىگە سۈندۈرۈلاتتى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى)، شىنجاڭ مالىيە مەھكىمىسى مالىيە نازارىتىگە ئۆزگەرتىلىپ، «شىنجاڭ مالىيە نازارىتى تەرىپىدىن چىقىرىلغان ھۆكۈمەت پۇلى» دەپ ئاتىلىدىغان ئۆلكە پۇلى تارقىتىلىشقا باشلىغان، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قىممىتى 400 توڭپۇرغا تەڭ كېلىدىغان (بۇ ئاساسىي پۇل بولۇپ، بىر سەر تەڭگىگە سۈندۈرۈلاتتى) ۋە 100 توڭپۇرغا تەڭ كېلىدىغان (بۇ قوشۇمچە پۇل بولۇپ، 2.5 مىسقال تەڭگىگە سۈندۈرۈلاتتى) ئىككى خىل ئۆلكە پۇلى تارقاتقان. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى)، قىممىتى 400 توڭپۇرغا تەڭ كېلىدىغان بېيجىڭدا سپىتا قىلىپ بېسىلغان يېڭى پۇل تارقىتىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئىككى خىل قوشۇمچە پۇل تارقىتىلىپ، بىر خىلىنىڭ قىممىتى 100 توڭپۇرغا تەڭ بولۇپ، 2.5 مىسقال تەڭگىگە سۈندۈرۈلاتتى (بۇرۇن «گۇۋازىپىياۋ» دېيىلەتتى)؛ يەنە بىر خىلى «يۇۋبور پۇل» دېيىلەتتى، قىممىتى 40 توڭپۇرغا تەڭ بولۇپ، بىر مىسقال تەڭگىگە سۈندۈرۈلاتتى.

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)، جىن شۇرېن تەختكە چىققاندا زور مىقداردىكى ھەربىي خىراجەت چىقىمىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن، قەغەز پۇلنى قالايمىقان تارقاتقان، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇل بازىرىدا قىممىتى ئۈچ سەرلىك، بەش سەرلىك قەغەز پۇللار پەيدا بولۇشقا باشلىغان.

شېڭ شىسەي دەۋرىدە قەغەز پۇلنى كەلسە - كەلمەس تارقىتىش ئەۋجىگە چىقىپ، بۇنىڭ بىلەن بازارلاردا قىممىتى 50 سەرلىك چوڭ پۇللار پەيدا بولغان.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) يازدا، ماجۇڭيىڭ قۇمۇلنى 2 - قېتىم ئىگىلىۋالدى. ماجۇڭيىڭ ئارمىيىسى ئاشلىق، رەخت، تېرە، يۇڭ قاتارلىق ھەربىي لازىم ماتېرىياللارنى تالان - تاراج قىلىش ئۈچۈن، ياغاچ باسمىسىدا سامان قەغەز بىلەن بېسىلغان، «بۇ پۇلغا ئۆلكىنىڭ بەش سەرلىك تەڭگىسىنى تېگىشتۈرگىلى بولىدۇ» دېگەن خەت يېزىلغان يېشىل رەڭلىك قەغەز پۇل تارقاتقان. كېيىن «تېگىشتۈرگىلى بولىدۇ» دېگەن سۆزنى ئېلىۋېتىپ، سەر سانىنلا بېسىپ، «بازاردا ئۆتىدۇ، ئالماشتۇرۇلمايدۇ» دېگەن سۆزلەرگە ئۆزگەرتكەن.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، ماۋزېمىن شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولغاندىن كېيىن (شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 5 - كۈنى مۇۋەققەت نازىر بولغان)، پۇل مۇئامىلە ساھەسىنى پائال تەرتىپكە سېلىپ، پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلغان. ئىككىنچى يىلى 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى 10 دوللار، بەش دوللار، بىر دوللار ۋە ئەللىك تىيىن، يىگىرمە تىيىن، ئون تىيىن، بەش تىيىن، ئۈچ تىيىن، بىر تىيىنلىق 10 خىل ئاساسىي ۋە قوشۇمچە پۇل تارقىتىلغان، «سەر» «دوللار»غا ئۆزگەرتىلىپ، بىر دوللار يېڭى پۇل 2000 سەر كونا پۇلغا سۈندۈرۈلغان، 7 - ئاي-

نىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ بىر دوللار 4000 سەرگە سۇندۇرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇمۇلدا فابى پۇل ئالماشتۇرۇش پونكتى تەسىس قىلىنىپ، بىر دوللار يېڭى پۇلغا بەش يۈەن فابى پۇل ئالماشتۇرۇش نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلغان.

مىنگۇنىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭغا فابى ۋە گۇەن- جىن ناملىق قەغەز پۇللار كۆپلەپ كىرىشكە باشلىغان، بۇنىڭ بىلەن بازاردا يېڭى پۇل بىلەن فابى ۋە گۇەنجىن پۇلى تەڭ ئېقىش ۋەزىيىتى شەكىللەنگەن. مىنگۇنىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھەربىي، مەمۇرىي دائىر- ىلىرى تەۋرىنىپ تۇرغان سىياسىي ۋەزىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، پۇلنىڭ سومما سانىنى ئۆزلۈكسىز ئاشۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بازارلاردا قىممىتى 100 دوللارلىق، 500 دوللارلىق 1000 دوللارلىق، 10 مىڭ دوللارلىق 100 مىڭ دوللارلىق، 1 مىليون دوللارلىق، 10 مىليون دوللارلىق، 100 مىليون دوللارلىق قەغەز پۇللار، ھەتتا 6 مىليارد دوللارلىق قەغەز پۇللار پەيدا بولغان. قۇمۇل بازىرىدا 1948 - يىل 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنىدىكى مال باھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا، 100 مىليون دوللارغا ئاران 50 جىڭ بۇغداي ئۇنى ياكى 10 جىڭ كىرسىن، ياكى بىر ھارۋا ئوتۇن، ياكى تۆت گەز كاجى رەخت سېتىۋالغىلى بولاتتى. مىنگۇنىڭ 37 - يىلى (1948)، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تارقاق- قان جەنىيۈەنىجۈەن ئالتۇن دوللارىنىڭمۇ كۇرسى شىددەت بىلەن چۈشۈپ كەتكەن.

1949 - يىل 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي دا- ئىرىلىرى پۇل تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، كۇمۇش پۇل (تەڭگە) تارقاتقان. 7 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن ئېتىبارەن 600 مىليارد يۈەن ئۆلكە پۇلىنى بىر تەڭگە سۇن- دۇرۇپ يېغىۋېلىش باشلانغان. تەڭگىنىڭ زاپىسى چەكلىك بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر ئايدىن كېيىن ئالماشتۇرۇش ئەۋجىگە كۆتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، كۇمۇش تەڭگىنىڭ قىممىتى تېزدىن چۈشۈپ كەتكەن.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، تەڭگە داۋاملىق ئۆتۈ- ۋەردى. 1950 - يىل 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەڭگىنى نىسبەت بويىچە يېغىۋالدىغانلىقىنى ئوقتۇردى. كېيىنچە ئۆلكە پۇلىنىڭ ئور- نىنى خەلق پۇلى ئىگىلىدى.

1955 - يىل 3 - ئايدا، دۆلەت پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈردى، بۇنىڭ بىلەن يېڭىدىن تارقىتىلغان 11 خىل خەلق پۇلى بازارغا كىردى. كونا خەلق پۇلى 1:10000 نىسبىتى بويىچە ئالماشتۇرۇلدى. يىل ئاخىرىغا بارغاندا كونا خەلق پۇلى ئاساسىي جەھەتتىن ئالماشتۇرۇلۇپ بولۇندى.

1957 - يىل 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، دۆلەت تارقاتقان بەش پۇڭ، ئىككى پۇڭ، بىر پۇڭلۇق مېتال قوشۇمچە پۇل ۋە سوممىسى 10 يۈەنلىك ئاساسىي پۇل بازار- غا كىردى.

1964 - يىل 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى، يۇقىرىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە 1955-

يىل 3 – ئايدا تارقىتىلغان (سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان) ئۇچ يۈەن، بەش يۈەن ۋە 10 يۈەنلىك قەغەز پۇللار يىغۇۋېلىندى.

2. نەق پۇل كاسسىسى

خەلق بانكىسىنىڭ 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان نەق پۇل كىرىم چەدۋىلى

چەدۋەل 11 — 6 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	جەمئىي كىرىم	بۇنىڭ ئىچىدە:				
		تاۋار سېتىشتىن	مۇلازىمەت ئىشلىرىدىن	يېزا ئامانەت–قەرز كوپېراتىپىدىن	پۇل ئاماڭ نەتىجىدىن	پېرېۋوت ئال–ماشتۇرۇش–تىن باشقىلار–دىن
1977	1171	628	31	57	283	51 121
1978	1794	1125	71	94	339	74 91
1979	2006	1271	71	134	403	84 43
1980	2258	1502	81	160	388	79 48
1981	1376	872	59	244	141	26 34
1982	1817	943	58	536	187	33 60
1983	2469	1118	88	847	221	63 142
جەمئىي	12891	7459	459	2072	1962	400 539

1977 – يىلى ناھىيىلىك خەلق بانكىسى ئەسلىگە كەلگەندىن تارتىپ 1983 – يىلغىچە، نەق پۇل كىرىمىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 128 مىليون 910 مىڭ يۈەنگە، يىللىق ئوتتۇرىچە كىرىمى 18 مىليون 415 مىڭ 700 يۈەنگە يەتتى. نەق پۇل چىقىمىنىڭ ئومۇمىي سوممىسى 162 مىليون 700 مىڭ يۈەن، يىللىق ئوتتۇرىچە چىقىم 23 مىليون 242 مىڭ 800 يۈەن بولدى.

نەق پۇل كىرىمىدە تاۋار سېتىش كىرىمى، يېزا ئامانەت – قەرز كوپېراتىپى كىرىمى ۋە پۇل ئامانىتى كىرىمىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرلۈك كىرىم كۆپ بولۇپ، ئايرىم–ئايرىم ھالدا ئومۇمىي كىرىمنىڭ 57.86 پىرسەنتى، 16.07 پىرسەنتى ۋە 15.22 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

نەق پۇل چىقىمىدا دۆلەت ئىش ھەققى چىقىمى، يېزا ئامانەت–قەرز كوپېراتىپى چىقىمى ۋە پۇل ئامانىتى چىقىمىنىڭ سوممىسى ئەڭ چوڭ بولۇپ، ئايرىم – ئايرىم ھالدا

ئومۇمىي چىقىمنىڭ 37.44 پىرسەنتى، 29.43 پىرسەنتى ۋە 10.71 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

خەلق بانكىسىنىڭ 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان نەق پۇل چىقىمى جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 7 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار / تۈرى	جەمئىي چىقىم	دۆلەت ئىش ھەققى چىقىمى	دۆلەتنىڭ شەخسلەرگە قاراتقان باشقا چىقىمى	شەھەر-بازارلاردىكى كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ ئىش ھەققى چىقىمى	دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرى سېتىۋېلىش چىقىمى	يېزا ئاماناتقەرز كوپېراتىپى چىقىمى	مەمۇرىي باشقۇرۇش خىراجىتى چىقىمى	پۇل ئامانىتى چىقىمى	باشقا چىقىملار
1977	1293	662	29	39	10	171	16	291	75
1978	2192	1111	73	32	28	476	60	325	87
1979	2526	1180	4	37	61	613	75	367	189
1980	2913	1379	176	32	80	747	89	316	94
1981	1766	543	109	11	129	695	85	115	79
1982	2348	574	131	25	344	922	81	153	118
1983	3232	643	108	25	694	1164	104	176	118
جەمئىي	16270	6092	630	201	1346	4788	510	1743	960

§3. پۇل ئامانىتى

ناھىيىلىك خەلق بانكىسى تۈرلۈك پۇل ئامانىتى كەسىپلىرىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ناھىيىگە قاراشلىق كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ھەم گۇڭشې، دۆيلەرگە قاراشلىق كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ پۇل ئامانىتىنى قوبۇل قىلدى ھەم ناھىيە مالىيە خەزىنىسى كەسىپنىمۇ ئۈستىگە ئالدى. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تۈرلۈك ئامانەت پۇلدىن 20 مىليون 205 مىڭ 700 يۈەندىن قوبۇل قىلىپ، جەمئىي 141 مىليون 440 مىڭ يۈەن قوبۇل قىلدى. خەلق پۇل ئامانىتى پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى تارقاق مەبلەغنى يىغىپ ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇشقا ياردەم بېرىدىغان فۇنكسىيىسى ھېسابلىنىدۇ، ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ئامانەت — قەرز كوپېراتىپلىرى 1960 - يىلدىن 1976 - يىلغىچە قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇل جەمئىي 9 مىليون 117 مىڭ يۈەنگە يەتكەن، يىلىغا ئوتتۇرا

هېساب بىلەن 536 مىڭ 300 يۈەندىن قوبۇل قىلىنغان. خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ۋە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپلىرى 1977 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە قوبۇل قىلغان ئامانەت پۇل جەمئىي 35 مىليون 922 مىڭ يۈەنگە يەتكەن، يىلىغا ئوتتۇرا هېساب بىلەن 5 مىليون 131 مىڭ 700 يۈەندىن قوبۇل قىلىنغان، بۇنىڭ ئىچىدە: 1977 - يىلى قوبۇل قىلىنغان ئامانەت پۇل 3 مىليون 832 مىڭ يۈەنگە، 1983 - يىلى قوبۇل قىلىنغىنى 7 مىليون 176 مىڭ يۈەنگە يەتكەن. 1983 - يىلى 1977 - يىلىدىكىدىن 87.27% ئاشقان.

(ئىزاهات: شەهەرنىڭ 1977 - يىلىدىن بۇرۇنقى پۇل ئامانەتنىڭ سانى مەركىزى تارماق بانكىنىڭ سانى بىلەن ئاريلاشتۇرۇۋېتىلگەچكە، سېلىشتۇرغىلى هەم پايدىلانغىلى بولمىدى، شۇڭا ستاتىستىكا قىلىنمىدى.)

1977 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە بولغان خەلق پۇل ئامانىتى ستاتىستىكىسى جەدۋىلى

جەدۋەل 11 - 8 بىرلىكى 10 مىڭ يۈەن

يىللار	جەمئىي	خەلق بانكىسى	يېزا ئىگىلىك بانكىسى	ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى
1977	3832	2831		1001
1978	4617	3390		1227
1979	5455	4030		1425
1980	5519	3380	80	2059
1981	3937	1410	113	2414
1982	5386	1870	125	3391
1983	7176	2210	130	4836
جەمئىي	35922	19121	448	16353

§4. ئىناۋەتلىك قەرز

1. سودا - سانائەت ئىناۋەتلىك قەرزى

ناهىيىگە قاراشلىق ئومۇم خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى سانائەت، شەهەر - بازارلاردىكى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى سانائەت ۋە گۈڭشې، دۇي سانائىتىنىڭ كۆلىمى كىچىك،

ئاساسى ئاجىز بولغانلىقتىن، 1983 - يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى (1980 - يىلدىكى تۇراقلىق باھا بويىچە ھېسابلانغان) ئاران 7 مىليون 510 مىڭ يۇەن بولغان. شۇڭا سانائەت قەرز پۇل مىقدارى ئانچە كۆپ بولمىغان. 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، سانائەت قەرز پۇل قالدۇقى جەمئىي 4 مىليون 70 مىڭ يۇەن، يىللىق ئوتتۇرىچە قەرز پۇل قالدۇقى 581 مىڭ 400 يۇەن بولغان، 1983 - يىللىق قەرز پۇل قالدۇقى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 1 مىليون 430 مىڭ يۇەن بولغان.

سودا قەرز پۇلى تارقىتىش مىقدارى خېلى كۆپ بولۇپ، 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان سودا قەرز پۇلى قالدۇق سوممىسى جەمئىي 53 مىليون 240 مىڭ يۇەن، يىللىق ئوتتۇرىچە قەرز پۇل قالدۇقى 7 مىليون 605 مىڭ 700 يۇەن بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە: 1977 - يىللىق قەرز پۇل قالدۇقى 7 مىليون 30 مىڭ يۇەن، 1983 - يىللىق قەرز پۇل قالدۇقى 9 مىليون 810 مىڭ يۇەن بولغان. 1983 - يىلى 1977 - يىلدىكىدىن 39.5% ئاشقان.

2. يېزا ئىگىلىك ئىناۋەتلىك قەرزى

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى قوللاش پۇل مۇئامىلە ئاپپاراتى خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى، يېزا ئىگىلىكىگە قەرز پۇل بېرىش بانكا ئىناۋەتلىك قەرز كەسپىنىڭ مەركىزى، 1951 - يىلدىن 1975 - يىلغىچە بولغان 13 يىللىق ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، خەلق بانكىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسى ۋە ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى جەمئىي 20 مىليون 338 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 564 مىڭ 400 يۇەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقاتقان. بۇنىڭ ئىچىدە: خەلق بانكىسى 15 مىليون 50 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 157 مىڭ 700 يۇەن تارقاتقان؛ يېزا ئىگىلىك بانكىسى 3 مىليون 825 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 294 مىڭ 200 يۇەن تارقاتقان؛ ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى 1 مىليون 463 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 112 مىڭ 500 يۇەن تارقاتقان.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ يېزا سىياسىتىنىڭ تەرتىپكە سېلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېزا ئىگىلىكىگە بېرىلىدىغان قەرز پۇل ھەسسىلەپ ئاشتى، 1977 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە بولغان تۆت يىللىق ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، جەمئىي 25 مىليون 754 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 6 مىليون 438 مىڭ 500 يۇەن يېزا ئىگىلىك قەرز پۇلى تارقىتىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە: خەلق بانكىسى 17 مىليون 610 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 4 مىليون 402 مىڭ 500 يۇەن تارقاتقان؛ يېزا ئىگىلىك بانكىسى 3 مىليون 425 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 856 مىڭ 200 يۇەن تارقاتقان؛ ئامانەت - قەرز كوپېراتىپى 4 مىليون 719 مىڭ يۇەن، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 1 مىليون 179 مىڭ 700 يۇەن تارقاتقان.

17 يىللىق يېزا ئىگىلىك ئىناۋەتلىك قەرز تارقىتىش مىقدارى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 9 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار	جەمئىي	يېزا ئىگىلىك بانكىسى، خەلق بانكىسى	ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى	يىللار	جەمئىي	يېزا ئىگىلىك بانكىسى، خەلق بانكىسى	ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى
1951	174	174		1969	1924	1789	135
1953	281	281		1971	1017	840	177
1955	239	239		1973	1679	1439	240
1957	870	870		1975	2383	2163	20
1959	2672	2672		1977	3058	2592	466
1961	5964	5650	314	1979	6421	5208	1213
1963	923	794	129	1981	9632	9059	573
1965	1105	957	148	1983	6643	4176	2467
1967	1107	1007	100	جەمئىي	46092	39910	6182

§5. زايوم، دۆلەت خەزنە چېكى

1. مۇقىم باھا ھېسابىدىكى جۈگگو خەلق غەلىبە زايومى

دۆلەت 1950 - يىلىنىڭ بېشىدا مۇقىم باھا ھېسابىدىكى جۈگگو خەلق غەلىبە زايومىنى تارقاتتى. ئەينى ۋاقىتتا باھا بەك مۇقىم بولمىغاچقا، زايوم سېتىۋالغۇچىلار باھانىڭ ئۆسۈش تەسىرىگە ئۇچرايتتى، شۇڭا دۆلەت زايومنى مۇقىم باھا بويىچە ھېسابلاشنى بەلگىلىگەن، شۇڭا مۇقىم باھا ھېسابىدىكى زايوم دەپ ئاتالغان. زايومدا «دانە» بىرلىك قىلىنغان بولۇپ، بىر «دانە» تەخمىنەن ئۈچ يۈەن خەلق پۇلىغا سۇندۇرۇلاتتى، يىللىق ئۆسۈمى بەش لى بولۇپ، بەش يىلدا قايتۇرۇلاتتى. بۇنداق زايومدىن ناھىيە بويىچە جەمئىي 3629 دانە سېتىلغان، بۇ، تەخمىنەن 10 مىڭ 887 يۈەن خەلق پۇلىغا باراۋەر كېلىدۇ.

2. دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى

دۆلەت ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى 1954 - يىلىدىن 1958 - يىلغىچە تارقىتىلغان، يىللىق ئۆسۈمى تۆت لى ئىدى، 1954 - يىلى تارقىتىلغىنىنىڭ قايتۇرۇش مۇددىتى

تى سەككىز يىل بولغاندىن سىرت، باشقا يىللىرا تارقىتىلغانلىرىنىڭ ھەممىسىنىڭ بىردەك 10 يىل ئىدى. يۇقىرىقى زايومىلارنىڭ دىرى ۋە ئۆسۈمى ئۆز قەرىلىدە قايتۇرۇلغان.

ناھىيە بويىچە تارقىتىلغان ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش زايومى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 11 — 10 بىرلىكى: 10 مىڭ يۈەن

يىللار / تۈرى	پىلانلىق تارقىتىلغان سان	خەزىنىگە ئەمەلىي كىرگەن سان	باشقىلار		
			سودا - سانائەت ساھەسى	دېھقان - چارۋىچىلار	ئىشچى - خىزمەتچىلەر
1955	59	697			
1956		216			
1957	95	965	162	229	574
1958	113	1154	183	077	894

3. دۆلەت خەزىنە چېكى

1981 - يىلى تارقىتىلغان دۆلەت خەزىنە چېكى، ئاساسەن، دۆلەت كارخانىلىرى، كوللېكتىپ كارخانىلىرى، كارخانىلارنى ئاساسلىق باشقۇرغۇچى تارماقلار ۋە يەرلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىغا تارقىتىلدى. ئۇنىڭ يىللىق ئۆسۈمى تۆتلى بولۇپ، تارقىتىلىپ 6-يىلدىن باشلاپ دىرى ۋە ئۆسۈمى بەش يىلغا بۆلۈپ قايتۇرۇلغان بولدى. 1982-يىلدىن كېيىن تارقىتىلغان دۆلەت خەزىنە چېكىدە شەخسلەرنىڭ سېتىۋېلىش سوممىسى ئاشۇرۇلدى. ئىدارە ئورۇنلىرى سېتىۋالغىنىنىڭ يىللىق ئۆسۈمى تۆت لى، شەخسلەر سېتىۋالغىنىنىڭ سەككىز لى بولدى، قايتۇرۇش چارىسى 1981 - يىلدىكىگە ئوخشاش بولدى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە 386 مىڭ يۈەنلىك دۆلەت خەزىنە چېكى تارقىتىش پىلانلانغاندى، ئەمەلىيەتتە خەزىنىگە كىرگىنى 438 مىڭ 500 يۈەنگە يېتىپ، نورمىدىن 13.6% ئاشۇرۇلدى. بۇنىڭ ئىچىدە: كوللېكتىپ ئورۇنلىرىنىڭ سېتىۋالغىنى 44 مىڭ يۈەن، شەخسلەرنىڭ سېتىۋالغىنى 394 مىڭ 500 يۈەن. شەخسلەر سېتىۋالغىنى ئىچىدە: ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سېتىۋالغىنى 365 مىڭ 300 يۈەن، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ سېتىۋالغىنى 28 مىڭ 800 يۈەن، ھەربىي قىسىملار دىكلەرنىڭ سېتىۋالغىنى 400 يۈەن.

ئون ئىككىنچى قىسىم
پارتىيە. ئىجتىمائىي تەشكىلات

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرىدىن ليۇ شېۋچي، چېيەنپېي قاتارلىق ئالتە كىشى قۇمۇلغا كېلىپ خىزمەت قىلدى. ئۇلار قۇمۇلدا ئاممىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى، ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، مەدەنىيەت-ماارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئۇچۇن كۆپلىگەن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى. 1950-يىلى 5-ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلۇش بىلەن تەڭ تاشۇبلىق، تېيانشان، ئاقيەر، شەھەر ئىچى، توغۇچى، شەھەردىن ئىبارەت ئالتە ئاساسىي قاتلام رايونلۇق كومىتېت ۋە يەتتەقۇدۇق مەركىزىي رايونلۇق كومىتېت قۇرۇلدى. يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى جەريانىدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى تەشكىلاتلىرى يېزىلاردا پارتىيىگە تۇنجى تۇركۈم ئەزا قوبۇل قىلدى، ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى ۋە خەلق گۇڭشېسى قۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، پارتىيە تەشكىلاتلىرى تېز كۆپەيدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى تەدرىجىي نورماللاشتى. ناھىيە بويىچە 1983-يىلدىكى پارتىيە ئەزاسى 2580، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 2183، ئايال 397؛ خەنزۇ 1108، ئاز سانلىق مىللەت 1472؛ رەسمىي پارتىيە ئەزاسى 2496، كاندىدات پارتىيە ئەزاسى 84.

جۇڭگو گومىنداڭىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسى مىنگۇنىڭ 32-يىلى (1943-يىلى) شېڭ شىسەي ئۆزىنى جىياڭ جېيېشىنىڭ قوينىغا ئاتقاندىن كېيىن قۇرۇلدى، ناھىيە بويىچە ئىلگىرى-كېيىن ئۇچ رايونلۇق داڭبۇ، 17 رايونلۇق شۆبە داڭبۇ قۇرۇلدى. ناھىيىلىك داڭبۇ قۇرۇلغاندىن تارتىپ شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر، گومىنداڭغا 400 دىن ئارتۇق ئەزا قوبۇل قىلدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قۇمۇل ناھىيىسىدە سودا-سانائەتچىلەر جەمئىيىتى، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار جەمئىيىتى، شىنجاڭ جاداڭگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ قۇمۇل بۆلۈمىنى قاراشلىق 8-شۆبىسى، ئاۋانگارتلار جەمئىيىتىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك ياچېيكىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، قۇمۇل ناھىيىلىك خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، ئەكسىلئىنقىلابىي خوپداۋمن تەشكىلاتلىرىدىن يىگۈەندۇ، چىڭباڭ، خۇڭباڭ قاتارلىق ئىجتىمائىي تەشكە-

لاتلار قۇرۇلدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى، سودا-سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، دېھقانلار جەمئىيىتى (كەمبەغەل-تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى)، كوممۇنستىك ياشلار ئىتتىپاقى (يېڭى دېموكراتىزمچى ياشلار ئىتتىپاقى)، ئاياللار بىرلەشمىسى، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى، پەن-تېخنىكا جەمئىيىتى قاتارلىق ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار قۇرۇلدى.

I باب جۇڭگو كوممۇنستىك پارتىيىسى

§1. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە جۇڭگو كوممۇنستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى قۇمۇلدا

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، جۇڭگو كوممۇنستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدىكى ۋەكىللىرى، شېڭ شىسەينىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئالتە نەپەر پارتىيە ئەزاسىنى قۇمۇلغا خىزمەتكە ئەۋەتتىدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە: لىيۇ شېڭ، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 5-ئاينىڭ 14-كۈنى قۇمۇلغا كېلىپ، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇۋەققەت ۋالىيسى بولغان، مىنگۇنىڭ 29-يىلى (1940-يىلى) 11-ئاينىڭ 26-كۈنى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى قوشۇمچە قۇمۇل جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش شۆبە بىرلەشمىسىنىڭ يېتەكچىسى، ئاشلىق توپلاپ قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالغان، مىنگۇنىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) 7-ئايدا قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتكەن، كېيىن ئۇنى شېڭ شىسەي قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغان، ئۇ، ئىنقىلابقا ئاسىلىق قىلغان؛ جاڭ دۇڭيۈ (جاڭ پېيلىن)، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 8-ئايدا قۇمۇلغا كەلگەن، مەمۇرىي مەھكىمە 1-بۆلۈمىدە (مەدەنىيەت-مائارىپ ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلات ئىشلىرىغا مەسئۇل) 1-دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى بولغان، كېيىن 3-بۆلۈم (خەلق ئىشلىرى) نىڭ باشلىقى قوشۇمچە 2-بۆلۈم (قۇرۇلۇش) نىڭ باشلىقى ھەمدە قوشۇمچە خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتىپى، ۋېيىزۇەنجاڭى، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ يېتەكچىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى، مىنگۇنىڭ 31-يىلى (1942-يىلى) 1-ئايدا قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى؛ لى تاۋ (لى يى)، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 8-ئايدا قۇمۇلغا كەلدى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ 2-بۆلۈمىدە 2-دەرىجىلىك بۆلۈم ئەزاسى بولدى، قۇمۇل جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش شۆبە بىرلەشمىسىنىڭ تەشۋىقات گەنسىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى قوشۇمچە ئۆتىدى، مىنگۇنىڭ 30-يىلى (1941-يىلى) قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى؛ شېن لىڭ (ئايال)، مىنگۇنىڭ 27-يىلى (1938-يىلى) 8-ئايدا يولدىشى لى تاۋ بىلەن قۇمۇلغا كەلدى، ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى،

قوشۇمچە قۇمۇل ناھىيىلىك ئايالىلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى بولدى، مىنگۇنىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى. چىيەنپېي (چى تىيەنمىن. مانجۇ)، مىنگۇنىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 1 - ئايدا قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كەلدى. مەمۇرىي مەھكىمە مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىدى. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى؛ پەن تۆۋ (پەن بوتەن)، مىنگۇنىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) 8 - ئايدا قۇمۇلغا كەلدى، مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ ۋالىيسى ھەمدە قوشۇمچە قۇمۇل جۇڭگو - سوۋېت دوستلۇق جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى بولدى، 2 - يىلى 7 - ئايدا قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كەتتى، كېيىن شېڭ شىسەي ئۇنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى، ئۇ ئىنقىلابقا ئاسىيلىق قىلدى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ يۇقىرىقى ئالتە ئەزاسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، سىياسىي سالاھىيىتىنى ئاشكارىلىماي، شىنجاڭدا پارتىيە قۇرماي، شېڭ شىسەي ئوتتۇرىغا قويغان «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، دېيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئالتە بۆيۈك سىياسەت» نى يولغا قويۇش ئارقىلىق پارتىيىنىڭ بىرلىك سەپ سىستېمىسىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئامما ئارىسىدا تەشۋىقاتچى، تەشكىلاتچى، تەربىيەچى بولۇپ، ئامما ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىپ بەردى. ئۇلار قۇمۇل ناھىيىسىدە، ئاساسەن، تۆۋەندىكى پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى:

بىرىنچى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى

ھەر يىلى «8 - مارت» (ئايالار بايرىمى)، «12 - ئاپرىل» (شېڭ شىسەي تەختكە چىققان كۈن)، «1 - ماي» (ئەمگەكچىلەر بايرىمى)، «4 - ماي» («4 - ماي» ھەرىكىتىنى خاتىرىلەش كۈنى)، «30 - ماي» («30 - ماي» ھەرىكىتىنى خاتىرىلەش كۈنى)، «7 - ئىيۇل» («7 - ئىيۇل» ۋەقەسى)، «1 - ئاۋغۇست» (جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى ۋە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئارمىيەسى قۇرۇلغان كۈن)، «18 - سېنتەبىر» («18 - سېنتەبىر» ۋەقەسى)، «10 - ئۆكتەبىر بايرىمى» (شىنخەي ئىنقىلابى) قاتارلىق خاتىرە كۈنلىرىدە مەمۇرىي مەھكىمە يىغىلىش ئۆيۈشتۇردى، لېيۇ شېپىك، چى يەنپېي دائىم بۇخىل يىغىلىشلاردا نۇتۇق سۆزلەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ يولىنى تەشۋىق قىلدى. چى يەنپېي، جاك دۆگىيۆ، شېن لىك قاتارلىقلار مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ۋە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ ئەزالىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ، كوچىلاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ باردى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىرى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تايانچىلارنى يېتىشتۇرۇش ئۈچۈن، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى قۇمۇل شۆبىسىنىڭ نامىدا ھەرخىل شەكىلدىكى ئوقۇغۇچىلار كۇرسى ۋە مەشق كۇرسلىرىنى ئاچتى. لېيۇ شېپىك، جاك دۆگىيۆ، لى تاۋلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ دۆلەتنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇش سىياسىتى ۋە ئاممىۋى

تەشۋىقات خىزمىتى ئىشلەشنىڭ ئۇسۇلى قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتتى ھەمدە شۇ جەريانىدا مارـ كسىزم ـ لېنىنىزمنى تەشۋىق قىلدى. مەسىلەن، جاڭ دۆڭيۇ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت دەرسلىكى» نى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرىزلىكـ تىن قۇتقۇزۇشنى تەشۋىق قىلدى ھەمدە ماۋ زېدۇڭنىڭ «ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش توغرىسىدا» قاتارلىق ماقالىلىرىنى نۇقتىلىق سۆزلىدى؛ لىيۇ شىپىڭ خەلقئارا ۋەزىيەت ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى سۆزلىگەندە، 8 ـ ئارمىيە، يېڭى 4 ـ ئارمىيە ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى دېموكراتىك بازىدىكى ئارمىيە ـ خەلقنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش جەريانىدىكى قەھرىمانانە ئىش ـ ئىزلىرىنى نۇقتىلىق تەشۋىق قىلدى؛ چى يەنپېي جۈڭگو يېقىنقى زامان تارىخىنى سۆزلىگەندە، نۇقتىلىق ھالدا، ئوقۇغۇچىلارنى ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە جۈڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ، ئىدىـ يىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەھەتتىن تەربىيىلىدى، بۇنىڭ بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ كۆپلىگەن ئەزالىرى ۋە ئوقۇغۇچىلار (بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىلـ لەت ئوقۇغۇچىلىرى) تۇنجى قېتىم تەيپىڭ تيەنگو، يېخېتۇەن ۋە شىنخەي ئىنقىلابى بىلەن تونۇشتى، ئۆكتەبىر ئىنقىلابى، سوتسىيالىزم ۋە جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن تونۇشتى.

ئىككىنچى، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەردى

لىيۇ شىپىڭ، جاڭ دۆڭيۇ، لى تاۋلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش شۆبە بىرلەشمىـ سىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇمۇلدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ياپـون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ئۈچۈن پۈل ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى. مىنگۇنىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى قۇمۇل ناھىيىسى سودىگەرلەر يىغـ ىنى ئېچىپ، زەھەردىن ساقلىنىش بۇيۇمى ۋە قىلىق كىيىم ـ كېچەك سېتىۋېلىش ئۈچۈن پۈل ئىئانە قىلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش توغرىسىدا چاقىرىق چىقاردى. يىغىنـ غا ناھىيە بويىچە 90 نەچچە سودىگەر قاتناشتى، سودىگەرلەر جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى ۋۇ دېچېڭ «سودىگەرلەر ئۆز كاپىتالىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى بويىچە كاپىتالىنىڭ ئوندىن بىرـ نى ئىئانە قىلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلسا» دېگەن تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويىدى، بۇ تەكلىپ شۇ مەيداندا قىزغىنلىق بىلەن ماقۇللاندى. قۇمۇل ئۇيغۇر مەدەنىـ ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى غوپۇر ھاجى يالغۇز چوڭ ئەركەكتىن 150 نى ئىئانە قىلدى. مىنگۇنىڭ 27 ـ يىلىدىن 29 ـ يىلىغىچە (1938 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىلـ غىچە) قۇمۇل جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى 6 مىليون 400 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق ئىئانە توپلىدى.

ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئاۋىئاتسىيە پونكىتى ۋە ئاپتوموبىل پونكىتى بار ئىدى، «مەركىزىـ تىرانسپورت كومىتېتىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى» نىڭ ۋەزىيۈەنجاڭى لىيۇ شىپىڭ مەبلەغ ئاجـ

رىتىپ مېھمانخانا سېلىپ، يولدىن ئۆتكەن شوپۇرلارنى كۈتۈۋالغاندىن ۋە ئاممىنى يولدا قاتناشنىڭ راۋان بولۇشىنى قوغداشقا سەپەرۋەر قىلغاندىن باشقا، ھەربىي ئاشلىق بىلەن تەمىنلەشكە نۇقتىلىق كاپالەتلىك قىلدى. بۇ چاغدا قۇمۇل تېخى ئاشلىق بىلەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلىيەلمەيتتى، ھەربىي ئاشلىق ئاساسەن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە گۈچۈڭ قاتارلىق جايلاردىن سېتىۋېلىناتتى، ئاشلىق قىس بولۇۋاتقان ئەھۋالدىمۇ، ئۇ، ئاممىنى يارىدەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلدى. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 4 - ئايدا قۇ-مۇلدىكى ئامما بىر قېتىمدىلا «ھەركىزىي ترانسپورت كومىتېتىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى»گە 40 دەن ئاشلىق بەردى.

ئۇچىنچى، ئىگىلمىكنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشىلىدى

مەمۇرىي مەھكىمە قۇمۇل يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆز-گەرتىش ئۈچۈن، ئورگان خىزمەتچىلىرى، شەھەر - بازار ئاھالىلىرى ۋە دېھقانلارنى سۇ ئىنشائاتى بىلەن شۇغۇللىنىشقا سەپەرۋەر قىلدى، بۇ ئىشقا لى تاۋ كونكرېت مەسئۇل بولدى. خەلق ئاممىسىنىڭ پۈل ئىئانە قىلىپ مەبلەغ توپلىشى ۋە خالىسانە ئەمگەك قىلىشى ئارقىلىق، تۆرۈك توسمىسى قۇرۇلدى ھەمدە ئاھالىلەر سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى-لاردا كارىز چېپىپ بوز يەر ئېچىشقا سەپەرۋەر قىلىندى، ئۇنىڭدىن ئالغان ھوسۇل ھەركىم-نىڭ ئۆزىگە تەئەللۇق بولدى، ئۇچ يىلغىچە باج ئېلىنمىدى. يەنە قۇمۇلدا دېھقانچى-لىق - چارۋىچىلىق تەجرىبە مەيدانى قۇرۇلۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يېڭى تېپىلغان يېزا ئىگىلىك سايمانلىرى ۋە نەسىللىك مال - چارۋا، ئۆي قۇشلىرى (ئاساسلى-قى ئاتقا سۆرىتىلىدىغان كومبايىن، قوش چىشلىق ساپان، تاق چىشلىق ساپان ۋە ئايە-ھەر، نەسىللىك توخۇ قاتارلىقلار) كىرگۈزۈلۈپ ئومۇملاشتۇرۇلدى.

لى تاۋ يەنە تارانچى كۆمۈر كېنىنى ئېچىش ۋە ئېلېكتر شىركىتى قۇرۇشقا تەييار-لىق كۆرۈشكە كونكرېت رەھبەرلىك قىلىپ، قۇمۇلنىڭ يېقىلغۇ بىلەن تەمىنلىنىش ئەھۋالىنى ياخشىلاپ، قۇمۇلدا ئېلېكتر چىراغ بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىشكە تۆھپە قوشتى.

نامرات دېھقانلارنىڭ ئۇرۇقلۇق، ئوزۇقلۇق يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، لېيۇ شىپىڭ قۇمۇلدا ئاشلىق توپ-لاپ، قەھەتچىلىككە تەييارلىق كۆرۈش كومىتېتىنىڭ ۋېيىۋەنجاڭى بولغان مەزگىلدە، تەشۋىقات گەنسىسى لى تاۋ قاتارلىقلار بىلەن كۆپلەپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش ئارقى-لىق پۈل ۋە ئاشلىق توپلاپ، ئۇرۇقلۇقى ۋە ئوزۇقلۇقى يېتىشمەيۋاتقان دېھ-قانلارغا ئۆتنە بەردى. لېيۇ شىپىڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە، يەنە بىر قېتىم «ئەتە-يازلىق تېرىلغۇ كومىتېتى» تەشكىللەپ، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە پۈل قەرز بېرىش ئەترەتلىرىنى ئۈيۈشتۇرۇپ يېزىغا چۈشۈرۈپ، «نامراتلارنى قالدۇرماسلىق، بايلار-غا ئۆتنە بەرمەسلىك» پرىنسىپىغا ئاساسەن، دېھقانلارغا پۈل قەرز بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئەتىيازدىكى قەھەتچىلىكتىن ئۆتۈۋېلىشىغا يارىدەم بەردى.

لېيۇ شىپىڭ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ 2 - يىلى «ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى ئىشلەپ-

چىقىرىش كوپىراتىپى» تەشكىللەپ، يېزا ئىگىلىك قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى ۋە تىجارەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، ھەربىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى پاي قوشۇشقا جەلپ قىلدى، تاپاۋەتنى پايغا قاراپ تەقسىم قىلدى. كوپىراتىپ ئەزالىرى يەنە كوپىراتىپتىن ماددىي بۇيۇملارنى كېنىشكا ئارقىلىق بازاردىكىدىن تۆۋەنرەك باھادا سېتىۋالدى.

لىيۇ شىپىڭ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە، «تاختاي باھاسى كومىتېتى» تەشكىللەپ، ئاشلىق باھاسىنى مۇقىملاشتۇردى. مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ئەتىيازدا قەھەتچىلىك بولدى، قۇمۇلدىكى ئاشلىق سودىگەرلىرى ئاشلىقنى بېسىۋېلىپ، ئاشلىق باھاسىنى ئۆرلىتىۋەتتى. تاختاي باھاسى كومىتېتى ھۆكۈمەتنىڭ تاختاي باھاسى بويىچە ئاشلىق سېتىشنى قارار قىلىپ، قانۇنسىز سودىگەرلەرگە زەربە بېرىپ، ئىستېمالچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىدى.

تۆتىنچى، ئورگان ئىستىلىنى تەرتىپكە سېلىپ، ئامما ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىپ بەردى

لىيۇ شىپىڭ، پەن تۈگىلار مەمۇرىي ئىشلار باشلىقى بولغان مەزگىلدە، جەمئىيەتكە چوڭقۇر چۆكۈش، ئامما بىلەن ئالاقە باغلاشتەك خىزمەت ئىستىلىنى تەشەببۇس قىلىپ، ئالاقىۋازلىقتا، بىيۇروكراتلىققا قارشى تۇردى. قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان جۈگۈ كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى ئۆزلىرى ئۈلگە بولدى، جاڭ دۆگىيۆ ھەق - تەلەپ ئىشلىرىغا دائىر ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلغاندا، ئىشخاندا ئولتۇرۇپلا ھۆججەت تەستىقلىماي، ئاساسىي قاتلامغا بېرىپ تەكشۈرۈپ مۇرەسسە قىلدى، مۇرەسسە ئۇنۇم بەرمەسە، مۇناسىۋەتلىك تەرەپلەردىكى زاتلارنى يىغىپ، ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا چىقىپ ھەل قىلدى. قۇمۇلدىكى جۈگۈ كومۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى يەنە ئىستىپاقلىشىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشنىڭ يوللىرىنى تەشۋىق قىلىش ئارقىلىق پومېشچىكلارنى يەر، سۇ ئىجارىسىنى ئازايتىشقا ۋە قەرز ئۆسۈمىنى تۆۋەنلىتىشكە ئۈندىدى، دىنىنىڭ سىياسەتكە، نىكاھ ئىشلىرىغا، مەدەنىيەت - مائارىپقا ئارىلاشماسلىقىنى تەلەپ قىلدى، بۇ، ئاممىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى بىرلىك سەپنى مۇستەھكەملەشتە ئىجابىي رول ئويناندى.

بەشىنچى، مەدەنىيەت - مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى

لىيۇ شىپىڭ ۋەزىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە، ھۆكۈمەت پۇل ئاجرىتىش، ئامما مەبلەغ يارىدەم بېرىش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك ئامما سۇدىن كۆلۈبىنى سالدۇردى، چوڭ ئىدارە - ئورگانلارنىڭ ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى كۆلۈبى سالدى، بۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا ئامما سۇدىن مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئىلگىرى سۈرۈلدى. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا «سوتسىيالىستىك تەربىيە بويىچە ئىشتىن سىرتقى دراما ئۆمىكى»، «ياشلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش

خەلقچە نۇتۇق سۆزلەش ئۆمىكى» تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەز-مۇن قىلىنغان «سۇمرۇغ شەھىرى»،«كۆرەش» قاتارلىق چوڭ تېپتىكى دراممىلارنى ئويناندى.

چى يەنپېي مەمۇرىي مەھكىمە مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان مەزگىلدە، ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى پائال قۇردى، ئۇ يەنە ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مە-دەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ۋە يۇقىرى قاتلام دىنىي زاتلارنى مەبلەغ چىقىرىپ خەلق باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت يارىدەم بېرىدىغان ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى كۆپلەپ قۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلدى. جاڭ دۆڭيۆ شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق ھوشۇر فازى ئاخۇنۇمنى كۆپ قېتىم زىيارەت قىلىش ۋە سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق، ئۇنى «ئۆش-رە»،«زاكات» نى، ئاساسەن، مەكتەپ قۇرۇشقا ئىشلىتىشكە قايىل قىلدى. مائارىپ ئىدا-رىسى مىنگونىڭ 28 - ۋە 29 - يىللىرى (1939 - ۋە 1940 - يىللىرى) ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماياسىنى ئۆستۇرۇش ئۈچۈن، ئىككى قارار ئوقۇتقۇچى يېتىشتۇرۇش كۇرسى ئاچتى، لیۇ شىپىڭ، چى يەنپېي، جاڭ دۆڭيۆ، لى تاۋلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش ۋە-زىيىتى، تارىخ، جۇغراپىيە، پېداگوگىكا، خەنزۇ تىلى قاتارلىق دەرسلەرنىڭ ئوقۇتقۇ-چىلىقىنى ئۆستىگە ئالدى.

چى يەنپېي ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيىلەشكە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، ئۇ، ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىنى تەربىيىلەشنى بۇاستە تۇتۇپ، ئوقۇغۇچى-لارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ، كونا ئۇرۇپ - ئادەتنىڭ تەسىرى بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ سىرتقا چىقىپ ئوقۇشىغا يول قويمايدىغان ئاتا - ئانىلارنى بالىلارنىڭ ئوقۇشىنى قوللاشقاقايىل قىلدى.

ئالتىنچى، ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەرنى قوغداپ قالدى

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) 5 - ئايدا، ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشى قاتارلىقلار پارتىيە تەشكىلاتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، داۋالىنىش نامى بىلەن سوۋېت ئىتتى-پاقىنىڭ ئايروپىلانىغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقتى. ئۇلار قۇمۇلغا چۈشكەن ئاخ-شىمى شېڭ شىسەي قۇمۇلنىڭ ۋالىيسىغا ئۇلارنى تۇتۇپ قېلىش توغرىسىدا تېلېگرامما يوللىدى، كېيىن يەنە ئۇلارنى قويۇۋېتىش توغرىسىدا تېلېگرامما يوللىدى. لیۇ شىپىڭ شېڭ شىسەيىنىڭ يېنىۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ماۋدۇن، جاڭ جۇڭشىلارنى ئەتىسى ئەتىگەندە ئايروپىلان ئىستانسىسىغا ئاپىرىپ قۇمۇلدىن كەتكۈزۈۋەتتى.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، قۇمۇلدا خىزمەت قىلۋاتقان جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزالىرى پارتىيەنىڭ بىرلىكسەپ سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇپ، ئاممىنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا يارىدەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىل-دى، قۇمۇلنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىيىتى، مائارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئامما ئۈچۈن كۆپلىگەن ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بېرىپ، ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا چوڭ-قۇر تەسىر قالدۇردى. چى يەنپېي خىزمەت ئۇستىدە ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قۇمۇل-دىكى ئىدارە - ئورگانلار، مەكتەپلەر، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار، سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلار، شەھەر - بازار ئاھالىلىرى، شەھەر ئەتراپىدىكى دېھقانلاردىن ئاز كەم 1000 ئادەم تەزىيە يىغىنىغا قاتناشتى.

§2. تەشكىلىي قۇرۇلۇش

بىرىنچى، پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە تەرەققىياتى

1950 - يىل 2 - ئايدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 6 - جۇن 16 - شىسى قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇرۇش ئۇچۇن خىزمەت كومىتېتىدىكى تۇنجى تۇركۇمدە ئەۋەتىلگەن 25 ئادەمنىڭ 23 ى جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى ئىدى.

1950 - يىلى 5 - ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، تاشۇبلىق، تىيانشان، ئاقيەر، شەھەرئىچى، توغۇچى، شەھەردىن ئىبارەت ئالته رايونىدا رايونلۇق كومىتېت قۇرۇلدى، يەتتەقۇدۇقتا ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىگە بىۋاستە قارايدىغان مەركىزىي رايونلۇق كومىتېت قۇرۇلدى. 1952 - يىلى 5 - ئايدا، غەربىي تاغ رايونلۇق كومىتېتى قۇرۇلدى.

1952 - يىلى 6 - ئايدا، 1 - قارارلىق يەر ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىش خىزمىتى شەھەر ئىچى رايونىنىڭ ئىككى يېزىسىدا باشلاندى، پارتىيە تەشكىلاتى يېزىلاردا پارتىيىگە ئەزا قوبۇل قىلىشقا باشلىدى، ئەلا نۇرۇللا، ئىپارخان بوسۇق، خەلچەخان نۇرشا، ياچى بوسۇق قاتارلىق تۆت نەپەر دېھقان ئاكتىپ شۇ يىلى 12 - ئايدا جۇڭگو كومموۇنىستىك پارتىيەسىگە كىردى. بۇ، قۇمۇلدىكى تۇنجى تۇركۇم يەرلىك پارتىيە ئەزالىرى ھېسابلىنىدۇ.

ھەمكارلىشىش، كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدا، پارتىيە تەشكىلاتلىرى بىرقەدەر تېز كۆپەيدى، 1956 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە تاشۇبلىق، تىيانشان، غەربىي تاغ دىن ئىبارەت ئۇچ تاغلىق رايوندىلا رايونلۇق كومىتېت ئورگىنىدا ياچېيكا قۇرۇلغان بولۇپ، قالغان يېزىلاردا پۈتۈنلەي باش ياچېيكا قۇرۇلدى. شەھەر - بازارغا قاراشلىق ئورگانلاردا ناھىيىلىك كومىتېت، خەلق ھۆكۈمىتى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، تەمىنات سودا كوپېراتىپى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، قۇمۇل بازىرى، يەتتەقۇدۇق بازىرى ۋە شىڭشىڭشىيادىن ئىبارەت سەككىز ئورۇندا ياچېيكا قۇرۇلدى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، گۈڭشېلىشىش ھەرىكىتى جەريانىدا، پارتىيە تەشكىلاتلىرى نۇھىمۇ تېز تەرەققىي قىلدى، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى گۈڭشې ۋە مەيدانلاردا پارتكوم (ۋەتتەقۇدۇقتىكىسى ياچېيكا ھالىتىدە تۇرىدۇ)، دادۇيلەردە پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ تەرەققىياتى توختاپ قالدى. 1971 - يىلدىن 1973 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ئۆز پائالىيەتلىرىنى تەدرىجىي ئەسلىگە كەلتۈرىدى ھەمدە پارتىيىگە يېڭىدىن ئەزا قوبۇل قىلىشقا باشلىدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تار - مار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلۇشى تەدرىجىي نورماللاشتى.

قىسمەن يىللاردىكى پارتىيە ئەزالىرىغا دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات — جەدۋەل 12 — 1

ساھەلەر / ئادەم سانى / يىللار	سانائەت	ھۈنەرسانائەت كارلىق	قاتناش، پوچتا - تېلېگراف	ئورمانچىلىق، سۇ ئىشلىتىش	سودا، ماددىي ئەشيا، تەمىنات سودا	مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە، تەنتەربىيە	پۇل مۇئامىلىسى، سىتراخوۋانىيە	ئىدارە- ئورگان، ئاممىۋى تەشكىلات	باشقىلار	ئومۇمىي سان
1950								31		31
1952				27				44		71
1954			1	58	4	5	1	65		134
1955		4	2	177	18	19	1	86	1	308
1956	16	5	26	303	35	8	1	139	1	534
1959	72	20	40	641	124	34	23	220	25	1199
1965	71		21	1011	75	44	14	231	24	1491
1976	134		24	1829	136	119		298	64	2604
1978	123	2	17	2046	111	108		295		2702
1980	126	3	18	1681	41	100	42	341	12	2364
1983	196	9	22	1575	100	172	18	489		2583

يىللار	ئومۇمىي سانى	جىنسى		مىللىتى		بۇنىڭ ئىچىدە		شۇ يىلى كۆپەيگىنى
		ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئازسانلىق مىللەت	رەسمىي	كاندىدات	
1950	31	29	2			30	1	1
1951	32	30	2			31	1	
1952	71	60	11	52	19	43	28	27
1953	102	89	13	59	43	62	40	40
1954	134	124	10	80	54	90	44	44
1955	308	278	30	146	162	137	171	154
1956	534	484	50	226	308	269	265	208
1957	602	546	56	272	330	418	184	17
1958	654	578	76	295	359	522	132	51
1959	1199	1048	151	599	600	490	709	298
1960	1359	1172	187	612	747	848	511	207

67	829	550	747	632	182	1197	1379	1961
24	105	1288	807	586	204	1189	1393	1962
	74	1308	793	589	219	1163	1382	1964
	165	1326	848	643	227	1264	1491	1965
49			1115	675	302	1488	1790	1971
2			1199	818	326	1691	2017	1972
47			1231	839	336	1734	2070	1973
56			1253	890	359	1784	2143	1974
138			1330	1004	421	1913	2334	1975
268			1424	1180	486	2118	2604	1976
99			1452	1168	438	2182	2520	1977
93	179	2523	1499	1203	442	2260	2702	1978
107	164	2129	1322	971	376	1917	2293	1979
69	118	2264	1351	1013	386	1978	2364	1980
101	134	2372	1425	1081	395	2111	2506	1981
56	144	2419	1444	1119	387	2176	[illegible]	1982
41	84	2496	1472	[illegible]	[illegible]	2183	2580	1983

ناھىيە بويىچە پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ كۆپەيمىش ئەھۋالى جەدۋەل 12—3

يىللار	ئاساس قاتلام پارتكومى	باش ياچېيكا	ياچېيكا	پارتىيە ئەزاسى
1950	6		5	32
1951	6		5	32
1952	7		8	71
1953	7		17	102
1954			21	134
1955			26	308
1956	7	8	32	534
1957		8	40	602
1958	12	3	35	654
1959	12	5	89	1199
1960	13	3	96	1359
1961	11	9	104	1379
1962	12	3	135	1393
1963				
1964	14	5	133	1382
1965	14	1	137	1491

				1966
1790	75		15	1971
2017	27			1972
2070	127		14	1973
2143	138		15	1974
2334	161	5	18	1975
2604	229	16	18	1976
2620	249	20	17	1977
2702	261	21	18	1978
2293	213	21	13	1979
2364	222	22	15	1980
2506	224	23	15	1981
2563	221	23	15	1982
2580	229	20	14	1983

ئىككىنچى، ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنى

1950 - يىل 2 - ئايدا، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى قۇمۇل ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى (ھەرقايسى رايونلاردىمۇ پارتىيىنىڭ خىزمەت كومىتېتلىرى ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلدى)، ۋېي خاۋ ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتىنىڭ شۇجىسى بولدى. شۇ يىلى 5 - ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى قۇرۇلدى، ۋېي خاۋ شۇجى بولدى.

1956 - يىل 4 - ئايدا، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى، قۇرۇلتايدا 1 - نۆۋەتلىك كومىتېت سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. 1966 - يىلى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىلىك پارتـ

كوم ئورگىنى پائەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1969 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتتا پارتىيىنىڭ يادرو گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، شىيا يېڭجاڭ (1969 - يىل 11 - ئايدىن 1972 - يىل 1 - ئايغىچە)، لىيۇ خەيبىەن (1972 - يىل 7 - ئايدىن 1973 - يىل 3 - ئايغىچە) ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ يادرو گۇرۇپپىنىڭ باشلىقى بولدى، لىيۇرۇيجى (1972 - يىل 1 - ئايدىن 7 - ئايغىچە) يادرو گۇرۇپپىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقى بولدى، لى باۋشياڭ (1969 - يىل 11 - ئايدىن 1971 - يىل 3 - ئايغىچە)، لىيۇ رۇيجى (1972 - يىل 7 - ئايدىن 1973 - يىل 2 - ئايغىچە) مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى بولدى. 1973 - يىل 3 - ئايدا، پارتىيىنىڭ ناھىيىلىك 6 - قۇرۇلتىيى چاقىرىلدى ھەمدە يېڭى ناھىيىلىك پارتكوم ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلۈپ، پارتىيىنىڭ يادرو گۇرۇپپىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1974 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

قىسمەن يىللاردىكى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىگە دائىر ستاتىستىكىلىق مەلۇمات جەدۋەل 12 — 4

مەدەنىيەت سەۋىيىسى / نادىر ساني / يىللار	ئالىي تېخنىكوم	تېخنىكوم	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	باشلانغۇچ مەكتەپ، ساۋاتسىز	ئومۇمىي سانى
1950				3	28	31
1955			1	42	265	308
1956	1		8	58	467	534
1961	2		21	187	1169	1379
1965	2		20	219	1250	1491
1976						2604
1978	17		144	669	1872	2702
1980	23	43	107	688	1503	2364
1983	35	94	130	865	1456	2580

ناھىيىلىك پارتكوم ئورگىنىدا، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، تۆۋەندىكى تارماقلار تەسىس قىلىندى:

كاتىبات بۆلۈمى — 1950-يىل 5-ئايدا تەسىس قىلىندى، كېيىن نامى ئىشخانىغا ئۆزگەرتىلدى. تەشۋىقات بۆلۈمى — 1950-يىل 5-ئايدا تەسىس قىلىندى. تەشكىلات بۆلۈمى — 1950-يىل 5-ئايدا تەسىس قىلىندى. بىرلىكسەپ خىزمىتى بۆلۈمى — 1953-يىل 2-ئايدا تەسىس قىلىندى. يېزا خىزمىتى بۆلۈمى — 1954-يىل 3-ئايدا تەسىس قىلىندى، 1966-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مالىيە-سودا بۆلۈمى — 1956-يىلى تەسىس قىلىندى، 1962-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. سانائەت-قاتناش بۆلۈمى — 1958-يىل 3-ئايدا تەسىس قىلىندى، 1962-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مالىيە-ئىقتىساد-سىياسەت بۆلۈمى — 1963-يىلى تەسىس قىلىندى، 1966-يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى — 1953-يىلى 2-ئايدا تەسىس قىلىندى، 1955-يىلى نامى رېۋىزىيە كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى، 1979-يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن يەنە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى دەپ ئاتالدى.

ناھىيىلىك پارتكوم (خىزمەت كومىتېتى)غا شۇجى بولغانلارنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 12—5

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئەسكەرتىش
ۋۇيى خاۋ	ئەر	خەنزۇ	خېبېي ئۆلكىسى شىنشىيەن ناھىيىسىدىن	1950·2—1953·2	
ياك لىچۈن	ئەر	خەنزۇ	سەنشىنئۆلكىسى شياۋيى ناھىيىسىدىن	1953·3—1954·3	
گويۇڭخەي	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنئۆلكىسى چېگجىيەن ناھىيىسىدىن	1954·3—1967·1	«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان
لىيۇخەييەن	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنئۆلكىسى لىنتۇڭ ناھىيىسىدىن	1973·3—1975·5	
جاڭ جىجىي	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنئۆلكىسى يەنچۈەن ناھىيىسىدىن	1975·1—1984·5	1979-يىلدىن كېيىن مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيسى، قوشۇمچە ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى بولغان

ناھىيىلىك پارتكوم (خىزمەت كومىتېتى)غا مۇئاۋىن شۇجى بولغانلارنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 6 — 12

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى	ئەسكەرتىش
باك خۇكلۇي	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنىك دىڭچېك ناھىيىسىدىن	1950.6—1953	
جاك دۇنلۇ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭنىك جىنەن شەھىرىدىن	1955.7—1958	
خەن دېشەن	ئەر	خەنزۇ	بېيجىڭنىك يەنچېك ناھىيىسىدىن	1955.11 — 1961.5	
جاك جىجې	ئەر	خەنزۇ	شەنشىنىك يەنچۈەن ناھىيىسىدىن	1957.8—1960.4	
سەيىت قۇربان	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل تېيانشان-دىن	1955.7—1956.12	
ئىسمايىل توختى	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل ئاستانە-دىن	1956.9—1963.8	
ما شۇلىن	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭنىك جۇيې ناھىيىسىدىن	1960.11—1965.8	
دۇك يەنخې	ئەر	خەنزۇ	بېيجىڭ	1960.7—1963.8	
ئەيسا ئابدۇللا	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل	1960.4—1964	
لى شىلياك	ئەر	خەنزۇ	خېبېينىك سېنىك ناھىيىسىدىن	1964—1967.1	«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان
لى گۇاڭلۇ	ئەر	خەنزۇ	شەندۇڭنىك جۇەنچېك ناھىيىسىدىن	1966.3—1967.1	«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ھوقۇقى تارتىۋېلىنغان

قاسىم ئىسمايىل	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇلنىڭ شەھەر ئىچى يېزىسىدىن	1973.3—1975.8	
شىيايمۇجياك	ئەر	خەنزۇ	جياڭسۇنىڭ لىۋخې ناھىيىسىدىن	1973.3—1977.7	
ئابلىز ھاشىم	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇل توغۇچىدىن	1966.2—1967.1	
ژاك ۋەنيەن	ئەر	خەنزۇ	سەنشىنىڭ لىشى ناھىيىسىدىن	1973.3—1984.5	
جۇ خۇەيمى	ئەر	خەنزۇ	شىنجاڭ قۇمۇل دىن	1976.11—1984.5	
شاۋشيەنخۇا	ئايال	خەنزۇ	جياڭسۇنىڭ پېيشەن ناھىيىسىدىن	1976.11—1983.6	
باست ھاپىز	ئەر	ئۇيغۇر	قۇمۇلنىڭ راھەتباغ يېزىسىدىن	1975.1—1976.10	

§3. تەشۋىقات - تەربىيە خىزمىتى

بىرىنچى، پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرى تەشۋىقاتى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئاممىغا پارتىيىنىڭ فاڭجېن سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىشتا، ئاساسەن، ياڭگار ئەترىتى تەشكىللىنىپ، كىچىلاردا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى، تەشۋىقاتچىلار تەشكىللىنىپ، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ تەشۋىق قىلدى، يەنە دوكلات يىغىنى، تام گېزىتى ۋە قارا تاختا گېزىتى قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىلىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىلدى. 1950-يىلى دۆلەت بايرىمى مۇناسىۋىتى، 397 كىشىدىن تەركىب تاپقان 93 تەشۋىقات گۇرۇپپىسى كوچىلاردا ۋە يېزا-كەنتلەردە تەشۋىقات ئېلىپ باردى، تەشۋىقاتنى ئاڭلىغانلار 27 مىڭ 290 ئادەم (قېتىم) نى يەتتى.

1952-يىلى مۇقىم تەشۋىقات ئاپپاراتلىرى ئارقا-ئارقىدىن قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىدە، رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى، مۇئاۋىن شۇجىلىرى يادرو قىلىنغان، رايون باشلىقى، مۇئاۋىن رايون باشلىقىسى ۋە رايون قارىمىقىدىكى كادىرلار قاتناشقان ھالدا ھەر رايوندا «مەركىزىي ئىلگىرى

سۈرۈش ئەترىتى» تەشكىللەندى؛ يېزا، مەھەللىدە ئۇتتىپاق ياچىيكسى يادرو قىلىنغان، دېھقانلار ئۈيۈشمىسى، ئايالار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ ھەيئەتلىرى قاتناشقان ھالدا ھەر يېزىدا «مەركىزىي تەشۋىقات گۇرۇپپىسى» تەشكىللەندى: كەنتلەردە، ئاساسەن، ياشلار، ئۇتتىپاق ئەزالىرى يادرو قىلىنغان ھالدا (ئۇتتىپاق ئەزالىرى بولمىسا كەپت باشلىقى، دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرى يادرو قىلىندى) ھەر كەنتتە «تەشۋىقات گۇرۇپپىسى» تەشكىللەندى. ئىدارە، ئورگان، مەكتەپ، رايون، يېزىلاردا قارا تاختا گىزىتى ۋە پارتىيە گېزىتىگە ماقالە يېزىپ تۇرىدىغان «ئىختىيارى مۇخبىرلار گۇرۇپپىسى» قۇرۇلدى.

يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتىدە، شەھەر - يېزىلاردا ئومۇمىيۈزلۈك تەشۋىقاتچى تەسىس قىلىندى. تەشۋىقاتچىلىقنى، ئادەتتە، پارتىيىنىڭ تەشۋىقات خىزمىتىنى قىزغىن ئۈيۈشتۇرغان، تەشۋىقات جەھەتتە مەلۇم ئىقتىدارغا ئىگە ئاكتىپلار ئۇستىگە ئالىدى. 1953-يىلنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 14 يېزا ۋە تۆت مەھەللىدىكى تەشۋىقاتچى 253 كە يەتكەن، گېزىت ئوقۇش گۇرۇپپىسىدىن 43 ى قۇرۇلغان ۋە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن. ناھىيە بويىچە يەنە ناھىيە دەرىجىلىك دوكلاتچىدىن تۆتى (بۇ ۋەزىپىنى ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى، ھاكىم، مۇئاۋىن ھاكىملار، تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئۇستىگە ئالىدى)، رايون دەرىجىلىك دوكلاتچىدىن يەتتىسى (بۇ ۋەزىپىنى رايونلۇق كومىتېتنىڭ شۇجىسى ئۇستىگە ئالغان) تەسىس قىلىنىپ، ئاممىنى دوكلات يىغىنىغا تەشكىللەش ئارقىلىق، ئۇلارغا پارتىيىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرى تەشۋىق قىلىندى.

كوپېراتسىيىلەشتۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، تەشۋىقات خىزمىتى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇلدى، يېزىلارغا چۈشكەن كادىرلار ھەر خىل يىغىن، كۇرس قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ، پارتىيىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالىدى. يېزىلاردا يەنە پارتىيە ئەزالىرى، ئۇتتىپاق ئەزالىرى، كوپېراتىپ كادىرلىرى، ئامما ئىچىدىكى ئاكتىپلار دائىرىلەر بويىچە ھۆددىگە ئېلىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، تەشۋىقات ۋەزىپىسىنى ئورۇندىدى.

تەشۋىق - تەربىيە خىزمىتى 1957 - يىلدىن كېيىن چوڭ سايراش، چوڭ ئېچىلىش، چوڭ خەتلىك گېزىت، چوڭ بەس - مۇنازىرە، ئۆتمۈشنى ئەسلەپ ئىنچىكە ھېسابات قىلىش، پىپەن قىلىش، كۆرەش قىلىش، سېلىشتۇرۇپ باھالاش مۇسابىقىسى قاتارلىق شەكىللەر ئاساسىدا ئېلىپ بېرىلدى. بەزى تەشۋىقاتتا ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى كەمچىل بولغانلىقتىن، سىنىپىي كۆرەش تەكتىلىنىپ، زەربە بېرىش دائىرىسى كېڭەيتىۋېتىلىپ، ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقىغا بەرھەم بېرىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئۇن يىللىق قالايمىقانچىلىقتا، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ھوقۇق تارتىۋېلىش كويىدا ئىنتايىن سولچىل ئىدىيىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىپ، «قىزىللىقنا چۆمدۈرۈش»، «ساداقەتلىك ئۈسۈلى» ئويناش، «ئەتىگەندە يولىۋۇرۇق سوراش،

كەچتە دوكلات قىلىش» قاتارلىقلار بىلەن كەڭ شۇغۇللاندى، قۇمۇلمۇ بۇلارنىڭ زىيىنىغا چوڭقۇر ئۇچرىدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى ۋە ئىستىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ناھىيە بويىچە رادىئو توري بارلىققا كەلدى ھەمدە كىنو، تېلېۋىزور قاتارلىق تەشۋىقات ۋاسىتىلىرى ئارقىلىق پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرى تەشۋىقاتى ۋە تەربىيىسى كۈچەيتىلدى.

ئىككىنچى، نەزەرىيە ئۆگىنىشى

ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغاندىن كېيىن، تەشۋىقات بۆلۈمى ناھىيىدىكى كادىر ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ سىياسىي-نەزەرىيە ئۆگىنىشىگە مەسئۇل بولدى. ئىدارە-ئورگان، ئورۇن، زاۋۇت-كان، مەكتەپلەردىكى كادىر ۋە ئىشچى-خىزمەتچىلەر ھەر ھەپتىدە بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە ھەرقايسى مەزگىللەردە قانات يايدۇرۇلغان سىياسىي ھەربىكەت ۋە مەركىزىي خىزمەتلەرگە بىرلەشتۈرۈپ، نەزەرىيەۋى كىتاب ۋە ھۆججەت-ماتېرىياللارنى ئۆگەندى.

1957-يىل 2-ئايدا، ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە-ئورگانلار بويىچە ئىشتىن سىرتقى سىياسىي مەكتەپ قۇرۇلدى، ئورگان كادىرىدىن 122 كىشى ئوتتۇرا يىللىق سىنىپتا ئوقۇپ، «ۋ ك پ (ب) تارىخى» نى ئۆگەندى. 267 كىشى تۆۋەن يىللىق سىنىپتا ئوقۇپ، «سىياسىي-ئىقتىساد ساۋاتلىرى» نى ئۆگەندى. ۋىلايەتلىك پارتكومنىڭ لېكسىيە سۆزلەش ئۆمىكىدىكى لېكتورلار ۋە يېتەكچىلەرنىڭ دەرس ئۆتۈپ بېرىشى ئارقىسىدا، ئورگان كادىرلىرى ئۆزلۈكىدىن ئۆگىنىپ مۇزاكىرە قىلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، بەزى سىياسىي-ئىقتىساد نەزەرىيىلىرىنى خېلى سىستېمىلىق ئۆگىنىۋالدى.

1963-يىلى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتىدە، ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت ئاممىۋى ھەربىكەت كەڭ قانات يايدۇرۇلدى. 1965-يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە شەھەر-يېزىلاردىكى ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى 470 كە يەتتى، بۇ گۇرۇپپىلارغا 9783 ئادەم قاتناشتى. 1966-يىل 10-ئايدا، ئۆگىنىش گۇرۇپپىسى كۆپەيىپ 1620 گە، ئۆگىنىشكە قاتناشقان ئادەم 27 مىڭ 963 كە يەتتى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، ئامما ئارىسىدا «ھەقىقەت ئەمەلىيەتنى سىناشنىڭ بىردىن بىر ئۆلچىمى» دېگەن مەسىلە ئۈستىدە خېلى كەڭ ۋە چوڭقۇر مۇزاكىرە ئېلىپ بېرىلدى، «تۆت ئاساسىي پرىنسىپ»، «پارتىيىنىڭ ئىچكى سىياسىي تۈرمۇشىغا دائىر بىرقانچە مىزان»، «دۆلەتسىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا دائىر بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار»، شۇنداقلا پارتىيە نىزامنامىسى، ئاساسىي قانۇن ئۆگىنىلدى ۋە مۇزاكىرە قىلىندى. 1982-يىلى ۋە 1983-يىلى «چىن يۈن ماقالىلىرىدىن تاللانما»، «جۇگگودا سوتسىيالىزمنىڭ ئىقتىسادىي مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات»، «دېڭ شىياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» قاتارلىق ئۇچ كىتابنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى.

ئۇچىنچى، پارتىيە ئەزالىرى تەربىيىسى

ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى ناھىيىدىكى پارتىيىلىك كادىرلارنى ماركسىزم-لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، ئېقىم مەسىلىلىرىگە دائىر سىياسەت ۋە پارتىيىنىڭ ئاساسىي بىلىملىرى جەھەتتىن تەربىيىلەشنى ئۇستىگە ئالدى.

ناھىيىلىك پارتىيە مەكتىپى 1960 - يىل 8 - ئايىدا قۇرۇلغان بولۇپ، ماشۇلىن قوشۇمچە مۇدىرلىقنى ئۇستىگە ئالدى. 1964 - يىلدىن ئىلگىرى مەكتەپتە ئاران بىر ئۇقۇتقۇچى، بىر خىزمەتچى، بىر تەرجىمان بارئىدى، ھەر يىلى ئىككى، ئۈچ قارار ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى ئېچىلاتتى. 1964 - يىلدىن كېيىن، ئۇقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى كۆپەيمەي يەتتىگە يەتتى. ھەر يىلى قىسقا مۇددەتلىك تەربىيىلەش كۇرسىدىن تەخمىنەت تۆت قارار ئېچىلدى، ھەر قارارلىق كۇرسقا 100گە يېقىن ئادەم قاتناشتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، پارتىيە مەكتىپى تاقىلىپ قالدى. 1975 - يىلى مەكتەپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، 1978 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ھەرخىل كىتاب ئوقۇش كۇرسى، ئۆگىنىش، تەربىيىلەش كۇرسىدىن 20 قارار ئېچىلىپ، پارتىيە ئەزاسىدىن 1220 ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئۇمۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ھەرخىل ئۆگىنىش كۇرسىدىن 30 قارار ئېچىلىپ (ئۇقۇتقۇچى ئەۋەتىپ گۇڭشې، دۇيىلەردە ئېچىلغان كۇرسلار بۇنىڭ سىرتىدا) پارتىيە ئەزاسىدىن 5000 دىن ئارتۇق ئادەم (قېتىم) تەربىيىلەندى.

ئوقۇتقۇچىلار يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، دائىرىلەر بويىچە نۆۋەتلىك ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىپ، پارتىيە دەرسى ئۆتۈپ، پارتىيىنىڭ ئاڭچىن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى، بۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولدى. 1983 - يىلى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچى 14 كە يەتتى، ناھىيىلىك پارتكوم مۇئاۋىن شۇجىسى جۇخۇەيىي مەكتەپكە قوشۇمچە مۇدىر، ئابلىز ھاشىم قوشۇمچە 1 - مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

§4. بىرلىكسەپ

ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، بىرلىكسەپ خىزمىتىگە كاتىبات بۆلۈمى ۋە تەشۋىقات بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك پارتكوم-دا بىرلىكسەپ خىزمىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى، ئۇ، مەخسۇس مىللەت. دىن، سودا - سانائەت، مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە ۋە باشقا ساھەلەردىكى ۋەتەنپەرۋەر، دېموكراتىك زاتلارغا بولغان بىرلىكسەپ خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى، ئۇ ھەر ساھەدىكى زاتلار بىلەن دۆلەتنى گۈللەندۈرۈشتىن ئىبارەت چوڭ ئىشنى ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىپ تۇردى.

بىرلىكسەپ بۆلۈمى مىللەت، دىن ساھەسىدىكى زاتلارغا پارتىيىنىڭ مىللىي، دىنىي سىياسىتىنى نۇقتىلىق تەشۋىق قىلدى، ئۇلار بىلەن دىنىي پائالىيەتلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە خەلقنىڭ سالامەتلىكىگە تەسىر يەتكۈزمەسلىك، مەمۇرىي ئىشلار، نىكاھ،

مائارىپ قاتارلىقلارغا ئارىلاشماسلىق مەسىلىسى تونۇرىسىدا كېڭىشىپ تۇردى. ئۆگىنىش، سۆھبەت يىغىنى ئېچىش، زىيارەت قىلىش قاتارلىق پائالىيەتلەر ئارقىلىق، بىرلىكسەپ ئوبيېكتىلىرىنىڭ ئىدىيەۋى ئېڭى ئۆستۈرۈلۈپ، پارتىيەلىكلەر بىلەن پارتىيەسىز زاتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشىلىنىپ، پارتىيەسىز زاتلارنىڭ سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەريانىدىكى رولى جارى قىلدۇرۇلدى.

1960 - يىلى 9 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك سىياسىي مەكتەپ قۇرۇلدى. 1 - قارارغا سودا - سانائەت ساھەسىدىن ئالته كىشى، مىللەت، دىن ساھەسىدىن 40 كىشى، جەمئىيەت ئاقساقاللىرىدىن تۆت كىشى، دېموكراتىك زاتلاردىن بەش كىشى ئۆگىنىشكە قاتناشتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مۇھاجىر قېرىنداشلار ۋە شياڭگاڭ - ئاۋمېنلىق قېرىنداشلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى تەكشۈرۈش، ئۇلارغا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش، ئۇلارنى تەربىيەلەش خىزمىتى قاتتىق يولغا قويۇلدى. 1982 - يىلدىكى تەكشۈرۈشكە قارىغاندا، ناھىيە بويىچە ۋەتەنگە قايتىشقان مۇھاجىرلاردىن بىر ئائىلە، بەش كىشى (چاۋشيەندىن قايتىپ كەلگەن)، مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 42 ئائىلە، 257 كىشى، چەت ئەل تەۋەلىكىدىكى جۇڭگولۇقتىن بىر ئائىلە، ئۈچ كىشى، شياڭگاڭ ئاۋمېن، تەيۋەنلىك قېرىنداشلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىدىن 14 ئائىلە، 70 كىشى، جەمئىي 59 ئائىلە، 377 كىشى بار ئىدى.

تەشۋىق - تەربىيە ۋە تۈزۈلۈك كونكرېت خىزمەتلەرنى ياخشى ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە شياڭگاڭ، ئاۋمېن، تەيۋەنلىك قېرىنداشلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئىدىيەۋى ئەندىشىسى تۈگىتىلىپ، مۇھاجىرلار ئىشلىرىغا دائىر سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر ئاقلىنىپ، ئۇلارنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى جەريانىدىكى ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. ئۇلارنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدا تۆھپە يارىتىشى ئۈچۈن، ناھىيىدە دائىم مۇھاجىرلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، شياڭگاڭ، ئاۋمېن، تەيۋەنلىك قېرىنداشلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ئۇلاردىن مۇھاجىرلار ئىشلىرى خىزمىتى جەھەتتە پىكىر ئېلىندى ھەمدە ئۇلار چەت ئەلدىكى تۇغقان، دوست - بۇرادەرلىرى بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئىلھاملاندۇرۇلدى. 1980 - يىلدىن بۇيان، چەت ئەلدە تۇرۇۋاتقان مۇھاجىرلاردىن تۇغقان يوقلاپ يۇرتىغا كەلگۈچىلەرمۇ كۆنسايىن كۆپەيدى.

§5. ئىنتىزام تەكشۈرۈش

50 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، ناھىيىلىك پارتكوم قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، پارتىيەنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش خىزمىتىگە تەشكىلات بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. 1953 - يىلى ناھىيىلىك پارتكومدا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى قۇرۇلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ رەھبىرى كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، ئەينى ۋاقىتتا ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ مەخسۇس خىزمەتچىسى يوق ئىدى. 1955 -

يىلى كومىتېتنىڭ نامى رېژىزىيە، كومىتېتنىڭ ئۆزگەرتىلدى، يۇشۇۋېي رېژىزىيە كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى بولدى، ھەرقايسى رايونلاردىكى رايونلۇق كومىتېتلارنىڭ شۇجىلىرى، يېزا پارتىيە ياچېيكلىرىنىڭ شۇجىلىرى بىردەك ئاساسىي قاتلامدا قوشۇمچە رېژىزىيە خىزمەتچىسى بولدى. پارتىيىنىڭ ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ 1 - ئومۇمىي يىغىندا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېژىزىيە كومىتېتىغا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ھەن دېشەن قوشۇمچە شۇجى بولدى، يۇشۇۋېي مۇئاۋىن شۇجى بولدى. 3 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېژىزىيە كومىتېتىغا مېڭ باۋ شۇجى بولدى. 4 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېژىزىيە كومىتېتىغا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى دۇڭ يەنخې قوشۇمچە شۇجى بولدى، ئابدۇرۇسۇل مۇئاۋىن شۇجى بولدى. 5 - نۆۋەتلىك پارتىيە قۇرۇلتىيىدىن كېيىن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن رېژىزىيە كومىتېتىغا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى لى شىلياڭ قوشۇمچە شۇجى، چېن لىيەنخۇا مۇئاۋىن شۇجى بولدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا پارتىيىنىڭ ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئاپپاراتلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1977 - يىلى ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋاڭ ۋەننىيەن قوشۇمچە ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىغا شۇجى بولدى، شىياۋ چېڭتۇڭ، يۇسۈپ سوپى مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ناھىيىلىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى (رېژىزىيە كومىتېتى) قۇرۇلغاندىن بۇيان، پارتىيە ئەزالىرىغا قارىتىلغان پارتىيە ئىنتىزامى تەربىيىسىنى نۇقتىلىق تۇتتى ھەمدە ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىغا ماسلىشىپ، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى مەزگىللەردىكى مەركىزىي خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، پارتىيە ئەزالىرى ئارىسىدا ساقلىنىۋاتقان سىياسەتنى ئىجرا قىلماسلىق، خىيانەتچىلىك - ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك، چېرىكلىشىش، ئومۇمنى زىيانغا ئۇچرىتىش ھېسابىغا ئۆزى نەپ ئېلىش، مەيدانىنى يوقتىتىش، زەربە بېرىش، ئۆچ ئېلىش، قانۇن - ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش، ئىتتىپاقلىققا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلىش قاتارلىق مەسىلەرنى بىر تەرەپ قىلدى. 1977 - يىلى ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پارتىيە ئەزالىرىغا «تۆت ئاساسىي پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇش» ۋە «مىزان» تەربىيىسى ئېلىپ بېرىشنى نۇقتىلىق تۇتۇپ، پارتىيە ئەزالىرى ھۆكۈمەت پۇلى ھېسابىغا چوڭ يەپ، چوڭ ئىچىش، ئومۇمنىڭ يېرىنى ئىگىلىۋېلىپ، ئومۇمنىڭ نەرسىلىرىنى ئىشلىتىپ شەخسىي ئۈي سېلىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئۆز نەپسىگە چوغ تارتىش قاتارلىق مەسىلەرنى بىر تەرەپ قىلدى.

§6. قۇرۇلتاي

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك ۋەكىللەر يىغىنى

بۇ يىغىن 1955 - يىلى 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئېچىلىپ، 26 - كۈنى يېپىلدى.

يىغىنغا پارتىيە ۋەكىلىدىن 46 سى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 17 سى قاتناشتى. پارتىيە ۋەكىللىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم، رايونلۇق كومىتېتلار كۆرسەتتى.

يىغىندا تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش قۇرالىدىن پايدىلىنىپ، ناھىيىدىكى ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ كوللېكتىپ رەھبەرلىك، ئىتتىپاقلىق، مىللىي سىياسەتنى ئىجرا قىلىش، ئۆزئارا ھەمكارلىشىش مەركەز قىلىنغان يېزا ئىگىلىكىدە مەسۇلاتنى ئاشۇرۇش ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىش قاتارلىق جەھەتلەردە ساقلانغان مەسىلىلەر چوڭقۇر تەكشۈرۈلدى. يىغىن ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىدىن رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت، كاپىتالىستىك سودا-سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش جەھەتتىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇنداش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1956-يىل 4-ئاينىڭ 23-كۈنى ئېچىلىپ، 29-كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 60 ى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 15 ى قاتناشتى.

قۇرۇلتايدا پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى تىرىشىپ خىزمەت قىلىپ، تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، ھەر مىللەت خەلقىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، 1956-يىلدىن 1967-يىلغىچە بولغان ئومۇمىي پىلاننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىرىلدى.

قۇرۇلتايدا 13 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكوم ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: گو يۈكخەي، سىيىت قۇربان، جاك دۇنلۇ، خەن دېشەن، ما شۇلىن، دۇك يەنخې، جېك يەنجى، ئىسمايىل توختى، ئەمەت ئابدۇللا، لىيۇ يۈلىن، لىيۇلىشەن، ژاك گۈيىيۇ، جاۋ جىنشەن.

دائىمىي كومىتېت يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپتى، ئۇلار: گو يۈكخەي، سىيىت قۇربان، جاك دۇنلۇ، خەن دېشەن، دۇك يەنخې، ژاك گۈيىيۇ، ما شۇلىن.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1958-يىلى 3-ئاينىڭ 1-كۈنى ئېچىلىپ، 7-كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلى 91 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 86)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 17.

قۇرۇلتاي، «سول» ئېغىشنىڭ تەسىرىدە پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى ۋە ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە، ئەمەلىيەتتىن ئايرىلغان ھالدا، سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، سۈرئەتنى تېزلىتىپ، خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ كېتىش، چاڭجىياڭغا يېتىشۇبلىش، تۆرلۈك چارەئامالالارنى قوللىنىپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ، تولۇق غەيرەتكە كېلىپ، تىرىشىپ يۇقىرى ئۆرلەپ، 10 يىللىق كۆرسەتكۈچنى بىر يىلدا ئورۇنداپ بولايلى، دېگەن چاقىرىقنى چىقاردى.

قۇرۇلتايدا 17 كىشى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى. ئۇلار: گو-يۈكخەي، جاڭ جىجيې، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، لىيۇلىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، دۇڭ يەنخې، لىيۇ يۈلىن، جاۋ جىنشەن، جېڭ يەنجى، مەخمۇت نامان، مېڭ باۋ، مەمەتشا تاجى، ۋاڭ جيېتىڭ، ماشۇلىن، چاڭ فۇكۇەن، يۇ شۇۋې؛ ئىككەيلەن كاندىدات ئەزالىقىغا سايلاندى. ئۇلار: لياڭ جۇيكۇي، ياڭ زېشۇەن.

دائىمىي كومىتېت 11 كىشىدىن تەركىب تاپتى، ئۇلار: گو يۈكخەي، جاڭ جىجيې، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، لىيۇ لىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، مەخمۇت نامان، مېڭ باۋ، ماشۇلىن، دۇڭ يەنخې، ۋاڭ جيېتىڭ.

ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ تەسىس قىلىندى، گو يۈكخەي بىرىنچى شۇجى، جاڭ جىجيې شۇجى، خەن دېشەن بىرىنچى مۇئاۋىن شۇجى، ئىسمايىل توختى ئىككىنچى مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ج ك پ نەنك قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1960 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئېچىلىپ، 17 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 134 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 124)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 21.

قۇرۇلتاي پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى ۋە ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى 1960 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 72 مىليون 400 مىڭ جىڭغا، 1962 - يىلى 140 مىليون جىڭغا يەتكۈزۈش؛ 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە ئومۇمىي چارۋىنى 300 — 320 مىڭ تۇياققا يەتكۈزۈش؛ 1962 - يىلى ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى 600 مىڭ موغا يەتكۈزۈش نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا چاقىردى. قۇرۇلتاي ئاممىۋى خاراكتېردىكى تېخنىكا يېڭىلاش ۋە تېخنىكا ئىنقىلابىنى قانات يايدۇرۇش چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى ھەمدە ھەرقايسى گۈڭشېلاردىن دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى ياساش ۋە دېھقانچىلىق دورىسى، خىمىيەۋى ئوغۇت ئىشلەپچىقىرىشدا ئۆز گۈڭشېسىنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، تەدرىجىي گۈڭشېنىڭ كۆمۈر، پولات - تۆمۈر ئىشلىتىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشنى، ھەرقايسى گۈڭشېلاردا «ئۈچنى ھۆددىگە ئېلىش، بىرنى مۇكاپاتلاش تۈزۈمى» ئورنىتىشنى، ئىشلەپچىقىرىش دۇيىلىرىدە نۇرمىلىق باشقۇرۇشنى، كىچىك كۆتۈرە بويىچە ئىشلەشنى يولغا قويۇشنى، كوللېكتىپ ئاشخانىنى داۋاملىق ياخشى باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلدى.

قۇرۇلتاي ئەينى ۋاقىتتىكى يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، مۇبالىغىچىلىك شامىلى ئەۋج ئالغان ۋەزىيەتتە، ئەمەلگە ئاشۇرۇش قىيىن، ھەددىدىن ئارتۇق يۇقىرى كۆرسەتكۈچ ۋە تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ناھىيە بويىچە يۇقىرى كۆرسەتكۈچ، مۇبالىغىچىلىك شامىلىنى داۋاملىق ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى.

قۇرۇلتايدا 19 كىشى 3 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتىيەكومىتېتنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى،

ئۇلار: گو يۈكخەي، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، مېڭ باۋ، خې گۇاڭجيەن، دۇڭ يەنـ خې، ماشۇلىن، لىيۇ لىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، مەخمۇت نامان، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، چاڭ ئۇكۇەن، مەمەتشا تاجى، ياۋ چۇنشى، لى پېڭشياڭ، جى شيەنجاڭ، ماچاڭشۇ، جېڭ يەنجى، يۈشۇۋېي؛ ئۇچ كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: جاۋ يەنخەي، ياڭ پۇچېن، يۈەن يۈلىن.

دائىمىي كومىتېت تۆۋەندىكى 12 كىشىدىن تەركىب تاپتى: مېڭ باۋ، خې گۇاڭـ جيەن، چاڭ فۇكۇەن، لىيۇ لىشەن، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللا، مەمەتشا تاجى، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، گويۈكخەي، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، دۇڭ يەنخې.

ناھىيىلىك پارتكومدا شۇجىچۇ تەسىس قىلىندى، گو يۈكخەي بىرىنچى شۇجى، خەن دېشەن، ئىسمايىل توختى، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللالار شۇجى بولدى.

ج ك پ نمك قۇمۇل ناھىيىلىك 4 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1962 - يىل 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئېچىلىپ، 28 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 130 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 123)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 31.

قۇرۇلتايدا 1958 - يىلدىن بۇيان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىش جەريانىدىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرى يەكۈنلىنىپ، پۈتۈن پارتىيە ئەزا - لىرى، كادىرلار ۋە ئاممانى ھەر ۋاقىت يېڭا ئىگىلىكىنى ئاساس قىلىش ئىدىيىسىنى تىكلەپ، ئىشلەپچىقىرىش كۆچلىرىنى ئەستايىدىل تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ۋە شۇ يىللىق ئىشلەپچـ قىرىش پىلەن ياخشى شۇغۇللىنىشقا، پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇپ، پارتىيە رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، پارتىيىنىڭ ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتىن ئىبارەت ئېسىل ئەنئەنىسىنى ۋە ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇشقا چاقىرىلدى.

قۇرۇلتايدا 14 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: گو يۈكخەي، ئەمەت ئابدۇللا، مەخمۇت نامان، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، مېڭ شيەنپىن، چاڭ فۇكۇەن، خې گۇاڭجيەن، ماشۇلىن، دۇڭ يەنخې، لىيۇ لىشەن، ماچاڭشۇ، مەمەتشا تاجى، يۈشۇۋېي، ياۋ چۇنشى؛ ئىككى كىشى كاندىدات. ئەزالىقىغا سايلاندى، بۇلار: جاۋ يەنخەي، ئىبراھىم سالى.

دائىمىي كومىتېت ئەزالىرى تۆۋەندىكى يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپتى: گو يۈكـ خەي، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللا، دۇڭ يەنخې، لىيۇلىشەن، مەخمۇت نامان، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا. گو يۈكخەي ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، ماشۇلىن، ئەمەت ئابدۇللا، دۇڭ يەنخې مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ج ك پ نمك قۇمۇل ناھىيىلىك 5 - قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1966 - يىل 2 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئېچىلىپ، 27 - كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 143 (ئەمەلىي قاتناشقىنى 135)، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 28.

قۇرۇلتاي پۈتۈن پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ھەر مىللەت ئاممىسىنى ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى ئۇلۇغ قىزىل بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سىياسىنى قوماندان قىلىپ، ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى جانلىق ئۆگىنىپ ۋە جانلىق ئىشلىتىپ، پارتىيە قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى ياخشى ئېلىپ بېرىپ، تۈرلۈك خىزمەتلەردە ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش خىزمىتىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، يېزا ئىگىلىكىنى مەركەز قىلغان ھالدا تۈرلۈك خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشكە چاقىردى.

قۇرۇلتايدا 19 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى، ئۇلار: گو يۈكخەي، لى شىلياڭ، ئابلىز ھاشىم، قاسىم ئىسمايىل، ماشۇلىن، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، ماچاڭشۇ، مېڭ باۋ، چاڭ فۇكۇەن، لىيۇلىشەن، يۈشۇۋېي، مېڭ شىيەنپىن، جاۋ يەنخەي، لى گۇاڭلۇ، زۇ يۈرېن، فەن چېڭچۇ، جۇگو فاڭ، گۇ چاڭگېڭ، ئىبراھىم سالى؛ ئىككى كىشى كاندىدات ئەزالىقىغا سايلاندى. ئۇلار: لىيۇ يۈپېڭ، غوجى ئەخمەت.

دائىمىي كومىتېت نۆۋەتچىلىك ئورۇنلىرىغا تەركىب تاپتى: گو يۈكخەي، لى شىلياڭ، ئابلىز ھاشىم، قاسىم ئىسمايىل، ماشۇلىن، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، ماچاڭشۇ، مېڭ شىيەنپىن، لى گۇاڭلۇ. گويۈكخەي ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، لى شىلياڭ، ئابلىز ھاشىملار مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

ج ك پ نىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 6-قۇرۇلتىيى

بۇ قۇرۇلتاي 1973-يىل 3-ئاينىڭ 10-كۈنى ئېچىلىپ، 17-كۈنى يېپىلدى. قۇرۇلتاينىڭ رەسمىي ۋەكىلى 242، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى-دېھقان-ئەسكەر پارتىيە ئەزاسى ۋەكىلى 171، ئاز سانلىق مىللەت پارتىيە ئەزاسى ۋەكىلى 135، ئايال پارتىيە ئەزاسى ۋەكىلى 41.

قۇرۇلتاي پۈتۈن پارتىيە ئەزاسى ۋە ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنى لىن بىياۋنى تەنقىد قىلىپ، ئىستىل تۈزىتىشنى ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ ئىش سۈپىتىدە تۇتۇپ. ماركسىزم لېنىنىزم، ماۋز ېدۇڭ ئىدىيىسىنى ئەستايىدىل ئۆگىنىشكە، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنى پارتىيە ئەزالىرى ۋە ئاممىنى ئىدىيە ۋە لۇشىيەن جەھەتتىن چوڭقۇر تەربىيىلەشكە، «ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش، قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، خەلقنى كۆزلەش» تىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك فاڭجېننى قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇشقا، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن، سانائەتتە داچېڭدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىنى داۋاملىق قانات ياي دۇرۇپ، سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ياخشىلاشقا، كۆرەش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىشنى ياخشى ئېلىپ بېرىشقا، پارتىيىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىنى ۋە ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، پارتىيە 9-قۇرۇلتىيىنىڭ لۇشىيەننى بويىلاپ غەلىبەسىرى ئالغا ئىلگىرىلەشكە چاقىردى.

قۇرۇلتاي خاتا ھالدا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نى مۇئەييەنلەشتۇردى.

قۇرۇلتايدا 33 كىشى مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ئەزالىقىغا سايلاندى.

ئۇلار: لىيۇخەبىيەن، قاسىم ئىسمايىل، شيا يىڭجياڭ، ئابلىز ھاشىم، ۋاڭ ۋەننىيەن، لى شىلياڭ، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، چېڭ شياڭئېن، خاۋ شېڭيۇ، ۋاڭ فېڭيىڭ، قادىر ئىمىن، ماشۇلىن، ماچىڭلىن، يۈشۈۋېي، ئىبراھىم سالى، لىيۇ يۈپېڭ، يەھيا سادىق، جاڭ يەنچېڭ، توختىخان ئىسمايىل، لى جىشېڭ، باست ھاپىز، جاڭ يىڭشىيەن، ياڭ يۈگۈي، جاڭ خەنچېڭ، گاۋ شېڭگۈي، ياڭ سۈيفاڭ گويياخان، خې گۇاڭجيەن، ۋۇ شيۈڭيې، ھاپىز يادى، زەكەن تەكباي، نىساخان، خوجى ئەخمەت.

دائىمىي كومىتېت تۆۋەندىكى 11 كىشىدىن تەركىب تاپتى: لىيۇ خەبىيەن، قاسىم ئىسمايىل، شيا يىڭجياڭ، ئابلىز ھاشىم، ۋاڭ ۋەننىيەن، لى شىلياڭ، ئابدۇلئەزىز پەيزۇللا، چېڭ شياڭئېن، خاۋشېڭيۇ، ۋاڭ فېڭيىڭ، قادىر ئىمىن.

لىيۇ خەبىيەن شۇجى، قاسىم ئىسمايىل، ۋاڭ ۋەنىيەنلەر مۇئاۋىن شۇجى بولدى.

II باب جۇڭگو گومىنداڭ

§1. ناھىيىلىك داڭبۇ

1942 - يىلى شېڭ شىسەي ئۆزىنى ئۇزۇل - كېيسل جياڭ جيېشىنىڭ قوينىغا ئاتتى، گومىنداڭ ئۇرۇمچىدە مەركىزدىي تەلىم - تەربىيە ئۆمىكىنىڭ شۆبىسىنى قۇرۇپ، پارتىيە ئىشلىرى تايانچلىرىنى تەربىيىلىدى. قۇمۇل ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جياڭ مىڭجېڭ ئۇرۇمچىدە تەربىيىلىنىپ قايتىپ كېلىپ، 1943 - يىل 8 - ئايدا گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسى (بۇنىڭدىن ئىلگىرى قۇمۇلدا گومىنداڭ تەشكىلاتى يوق ئىدى) نى قۇردى.

1946 - يىلدىن ئىلگىرى، ناھىيىلىك داڭبۇدا گەنسى تۆزۈمى يولغا قويۇلدى، شۇ جىچاڭنىڭ قول ئاستىدا كاتىپ، تەشكىلات - تەربىيە گەنسىسى، خوجۇلۇق گەنسىسى، تەشۋىقات گەنسىسى، تەرجىمان گەنسىسى تەسىس قىلىندى. 1946 - يىلى قىشتا، ناھىيىلىك داڭبۇ كومىتېت تۆزۈمىگە ئۆزگەرتىلىپ، ئىجرائىيە كومىتېتى ۋە رېۋىزىيە كومىتېتى تەسىس قىلىندى. ئىككى كومىتېتنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن دائىمىي ئەزا قويۇلدى، بۇنىڭ ئىچىدە دائىمىي ئىجرائىيە ئەزاسى (مۇدىر ئەزا دەپمۇ ئاتالدى) قوشۇمچە شۇجىجاڭ بولدى، ئۇ، كاتىبات، تەشكىلات - تەربىيە گەنسىسى، تەشۋىقات گەنسىسى، خوجۇلۇق گەنسىسى، تەرجىمە گەنسىلىرىگە بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىپ، پارتىيەنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلدى.

ناھىيىلىك داڭبۇنىڭ شۇجىجاڭى بولغانلار: جياڭ مىڭجېڭ (1943 - يىل 8 - ئايدىن 1943 - يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، دەسلەپتە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى ئىدى)، لۇ چۈنپۇ (1944 - يىلنىڭ بېشىدىن 1945 - يىل 2 - ئايغىچە)، سەي رۇزۇ (1945 - يىل 2 - ئايدىن 1945 - يىل 9 - ئايغىچە)، لى چېڭاڭ (1945 - يىل 9 - ئاي-

دىن 1945 - يىل 12 - ئايغىچە)، جاۋىيخۇك (1946 - يىل 12 - ئايدىن 1947 - يىل 12 - ئايغىچە)، لياۋ يۈگچيۇ (1948 - يىل 12 - ئايدىن 1949 - يىل 9 - ئايغىچە).

ناھىيىلىك داڭبۇ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، يەتتىلا بىۋاستە قاراشلىق چۈفېنبۇ قۇرۇلدى. مىنگونىك 33 - يىلى (1944 - يىلى) نىڭ ئاخىرىدا ئىدارە - ئورگان، مەكتەپ، ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا چۈفېنبۇ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. كېيىن خادىملار كۆپلەپ يۆتكىلىپ كەتكەچكە، ۋاقتىدا ئۆزگەرتىپ سايلاشقا مۇمكىن بولماي، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قالايمىقان، چېچىلاڭغۇ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) سەيرۇزۇ شۇجىجاڭ بولغاندا، ناھىيىلىك داڭبۇغا قاراشلىق چۈداڭبۇ، چۈفېنبۇلارنىڭ تارقىلىش ئەھۋالى ۋەمەسئۇللىرىنى بىلگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالدى. مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) جاۋ يىخۇك شۇجىجاڭ بولغاندىن كېيىن، داڭبۇلار تەرتىپكە سېلىندى ھەمدە چۈفېنبۇلار كۆپەيتىلدى.

ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىدىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئۇچ چۈداڭبۇ، 17 چۈفېنبۇ قۇرۇلدى. ۋالىي مەھكىمىسى، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، 1 - مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ، سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى، سودا بانكىسى، پوچتا - تېلېگراف ئىدارىسى، دارىلمۇئەللىمىن، يەرلىك سوت، قىزلار مەكتىپى، سودا شىركىتى، تاشيول ئوچاستىكىسى، مەركىزىي ترانسپورت بېكىتى، جۈكشەن بازارلىق ھۆكۈمەت، جۈكجىبك بازارلىق ھۆكۈمەت، باجخانا، تاشۋېلىق يېزىلىق ھۆكۈمەت قاتارلىق ئورگانلاردا چۈفېنبۇ قۇرۇلدى.

گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 1949 - يىلى شىنجاڭ ئازاد بولغۇچە قوبۇل قىلىنغان گومىنداڭ ئەزاسى 400 دىن ئاشتى. جىياڭ مىڭجىبك ۋەزىپە ئۈتەۋاتقان مەزگىلدە، مەركىزىي تەلىم - تەربىيە ئۆمىكى شىنجاڭ شۆبىسى تەربىيىلىگەن پارتىيە ئەزالىرى تايانچ قىلىنىپ، بىر - بىرىنى تونۇشتۇرۇش، ئايرىم قوبۇل قىلىش، كوللېكتىپ قوبۇل قىلىشقا ئوخشاش ئۇسۇللار بىلەن پارتىيىگە 50 نەچچە ئەزا قىلىندى. سەي رۇزۇ شۇجىجاڭ بولغاندىن كېيىن، ئىدارە - ئورگان، مەكتەپ، قوبۇل ئاممىۋى تەشكىلاتلاردا ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ گومىنداڭ پارتىيىسىگە كىرىشى لازىملىقى، بولمىسا ئولارنى ۋەزىپىگە قويۇشقا بولمايدىغانلىقى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىنىپ، پارتىيىگە 200 نەچچە ئەزا قوبۇل قىلىندى، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھۆكۈمەت خادىملىرى، قالغانلىرى مەكتەپ، ئاممىۋى تەشكىلات خادىملىرى ئىدى. جاۋ يىخۇك شۇجىچاڭ بولغان چاغدا، گومىنداڭ «خەلق قۇرۇلتىيى» غا ۋەكىل سايلاش باشلىنىشتىن ئىلگىرى تېخىمۇ كۆپ ۋەكىلگە ئىگە بولۇش ئۈچۈن، سايلامنى چاڭگلىغا ئېلىپبېرىپ، جايلاردىكى ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىغا پارتىيە ئەزالىرىنى زور دەرىجىدە كۆپەيتىش توغرىسىدا يۈليورۇق بەردى، بۇنىڭ بىلەن چۈداڭبۇلار بىر قېتىمدىلا 100 نەچچە پارتىيە ئەزاسى قوبۇل قىلدى، ھەتتا باشلانغۇچ مەكتەپ ئۇقۇغۇچىلىرىنىمۇ پارتىيىگە سۆرەپ كىردى، 1 - مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ چۈفېنبۇسىنىڭ شۇجىسى مەزكۇر مەكتەپتىكى ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان بارلىق ئوقۇغۇچىلارغا پارتىيىگە كىرىش ئىلتىماسىنى

ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ۋەكالىتەن يېزىپ بېرىشىنى ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە باشقىلارنىڭ قولىنى بېسىپ پارتىيىگە كىرىش رەسمىيىتىنى ئۆتىدى.

كومموئنستىك پارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىش گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇسىنىڭ پائالىيىتىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولدى. ناھىيىلىك داڭبۇ يەنە تەشۋىقات گەنسىي ئەۋەتىپ، شەھەر-بازارلاردىكى يىغىلىشتىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدى، پارتىيە ئەزالىرىنى «ئۈچ مەسىلەك» ۋە گومىنداڭنىڭ سىياسەت-پەرمانلىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەپ، ئالتامش «روھىي جەھەتتىن ئومۇمىيۈزلۈك سەپەرۋەرلىككە كېلىش» ۋە «يېڭى تۈرمۇش ھەرىكىتى» نى يولغا قويدى. ناھىيىلىك داڭبۇنىڭ شۇجىجاڭ قاتارلىق مۇھىم ئەزالىرىنىڭ كۆپىنچىسى يەنە ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتىغا قاتناشتى.

§2. يەتتەقۇدۇق چۈشەندۈرۈسى

يەتتەقۇدۇقتىكى ئەڭ دەسلەپكى گومىنداڭ تەشكىلاتى قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى چۈشەنبۈسىنىڭ 5-گۇرۇپپىسى بولۇپ، ئۇ، مىنگۇنىڭ 32-يىلى (1943-يىلى) قۇرۇلدى. لىيۇداۋېن مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغاندىن كېيىن، ئۆلكىلىك داڭبۇغا تەستىقلىتىپ، مىنگۇنىڭ 37-يىلى (1948-يىلى) نىڭ بېشىدا گومىنداڭ يەتتەقۇدۇق چۈشەنبۈسىنى قۇردى.

يەتتە قۇدۇق چۈشەنبۈسى بىۋاستە ئۆلكىلىك داڭبۇنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىدى، ئۇنىڭدا قوشۇمچە پارتىيە ئىشلىرى جىداۋىيۈەنى، شۇجى تەسىس قىلىندى، گەنسى ۋە ئەزا تەسىس قىلىنمىدى. چۈشەنبۈ ئەڭ كۆپ بولغاندا 13 پارتىيە ئەزاسىدىن تەشكىل تاپتى. پارتىيە ئەزالىرى ئىچىدە شەھەر ئاھالىلىرىدىن سىرت، ئارمىيە ۋە ھۆكۈمەت خادىملىرىمۇ بار ئىدى. پارتىيە ئىشلىرى جىداۋىيۈەنلىكىنى باشتىن ئاخىر لىيۇداۋېن قوشۇمچە ئۆتىدى، شۇجىلىقنى جياخۇگېبىن، لىيۇ شياۋتىيەن، ۋاڭ يېشىنلار قوشۇمچە ئۆتىدى.

III باب ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار

§1. ئىشچى-خىزمەتچىلەر تەشكىلاتى

قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇشنىڭ تەييارلىق خىزمىتى 1951-يىلى باشلاندى، 1953-يىلغا كەلگەندە ئۇيۇشمىغا ناھىيە بويىچە 618 ئەزا قوبۇل قىلىندى، 11 ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى.

1953-يىل 7-ئاينىڭ 1-كۈنى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ 1-قۇرۇلتىيى ئېچىلىـ

دى. قۇرۇلتايغا 30 رەسمىي ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئىشچىلارنى دۆلەتنى سانائەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىشلەپچىقىرىشنى پائال راۋاجلاندۇرۇشقا تەشكىللەش ۋە سەپەرۋەر قىلىش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئاساسىدا ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇش سەۋىيىسىنى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇنىدىن كېيىنكى خىزمەت فاڭجېنى تۈزۈلدى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ 1 - نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گو يۈڭخەي بۇ نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ قوشۇمچە رەئىسى بولدى، لى پېڭشياڭ، لى جۈڭفۇلار مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ 2 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا: ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە بولغان ئىشچى - دېھقانلار ئىتتىپاقى تەربىيىسى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى كۈچەيتىش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا ياردەم بېرىشتىن ئىبارەت بۇنىدىن كېيىنكى خىزمەت فاڭجېنى بەلگىلەندى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گو يۈڭخەي قوشۇمچە بۇ نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى، لى پېڭشياڭ، لى جۈڭفۇلار مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1957 - يىل 2 - ئايدا، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ 3 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 2155 ئەزاغا ۋەكالىتەن 58 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتاي ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش مەزمۇن قىلىنغان سوتسىيالىستىك ئەمگەك مۇسابىقىسىنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جاڭ دۇنلۇ بۇ نۆۋەتلىك ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ قوشۇمچە رەئىسلىكىگە، مافۇشىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1958 - يىل 6 - ئايدا، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ 4 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتاي ھەر مىللەت ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنى ئىلغار ئىشلەپچىقارغۇچى بولۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇشقا چاقىردى. قۇرۇلتايدا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گو يۈڭخەي قوشۇمچە ئىجرائىيە كومىتېتنىڭ رەئىسلىكىگە، ما فۇشىڭ، شېڭ ۋېنشىڭ، جۇزىيېڭلار مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1959 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1964 - يىلى ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئەزاسى 330 غا يەتتى، ۋاڭ گۇيېۋ مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

1973 - يىل 11 - ئايدا، ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ 5 - قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا 120 رەسمىي ۋەكىل ۋە سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا: پارتىيە 10 - قۇرۇلتىيىنىڭ روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، لىن بياۋنى تەنقىد قىلىش، ئىستىل تۈزىتىشنى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇش بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت ۋەزىپىسى قىلىپ بەلگىلەندى. قۇرۇلتايدا ۋاڭ گۇيېۋ ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۈيۈشمىسىنىڭ رەئىسلىـ

كىگە، ئىسمايىل نىياز، شىپ جىگولار مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە سايلاندى.

1982 - يىلنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە ئاساسىي قاتلام ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتى 24 كە، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى گۇرۇپپىسى 73 كە، ئۇيۇشما ئەزاسى 1621گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئۇيۇشما ئەزاسى 560، ئايال ئۇيۇشما ئەزاسى 453. ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئەزالىرى ناھىيىدىكى ئومۇمىي ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ 75 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئىشچىلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ۋە ئىشچىلارنى تەشكىللەپ كارخانىلارنى تەرتىپكە سېلىش جەريانىدا نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى.

§2. سودا - سانائەتچىلەر تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى

ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە، قۇمۇل ناھىيىسىدە پەقەت سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىلا بار ئىدى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) شىنجاڭغا شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى كېڭەيتىلىپ سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىغا ئۆزگەرتىلدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى ۋە سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى دەپ ئىككى مۇستەقىل تەشكىلاتقا ئايرىلدى، كېيىن سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرى ئاز بولغاچقا، بەدەل يىغىش تەسلىشپ، خىزمەتنى قانات يايدۇرۇشنا مۇمكىن بولماي قالدى، 2 - يىلى قىشتا يەنە ئىككى ئۇيۇشما قوشۇلۇپ، سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسى سىستېمىسىدا ھەيئەت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، ئۇنىڭ ئىچىدە دائىمىي ئىشلار ھەيئىتى بىلەن تەپتىش ھەيئىتى تەسىس قىلىندى، دائىمىي ئىشلار ھەيئىتىنىڭ رەئىسى ئۇيۇشمىنىڭ باشلىقى بولدى.

سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئاساسلىق فۇنكسىيىسى گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەت - پەرمانلىرىنى ئىجرا قىلىش، سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ئىش باشلاش، ئۆتۈنۈپ بېرىش، ئىش توختىتىش رەسمىيەتلىرىنى تەستىقلاش، مال باھاسىنى كونترول قىلىش، ئىئانە ۋە باج يىغىش ئىشلىرىغا ھەيدەكچىلىك قىلىش، شۇنداقلا سودا - سانائەت ساھەسىگە ئائىت كۈندىلىك ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. سودا - سانائەتچىلەر ئۇيۇشمىسىنى چوڭ سودىگەرلەر ئىگىلەپ تۇرغاچقا، ئۇ، يەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ھايانكەشلىك قىلىدىغان، بازارنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالىدىغان، ئۇششاق تىجارەتچىلەر بىلەن ئىستېمالچىلارنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدىغان ئاپپاراتقا ئايلىنىپ قالدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى سودا ـ سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ مۇستەقىل بولغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئەينى ۋاقىتتا يەرلىك سانائەت بولمىغانلىقى، پەقەت بىر قىسىم قول سانائىتى كارخانىلىرىلا بولغانلىقى ئۈچۈن، دائىمى ئىشلار ھەيئىتى ۋە تەپتىش ھەيئىتىنى بىر قىسىم دۇكان خوجايىنلىرى ۋە ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلارلا ۋەكىل بولۇپ سايلىدى، بۇ چاغدا پېكى يۇجاڭ سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسىغا رەئىس بولدى.

ناھىيىلىك سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى ئىشچىلار سىنىپىنىڭ ئۆز تەشكىلاتى بولماقاقا، ئۇ، سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈياقتا تۇرسۇن، كۆپلىگەن قول سانائەتچىلەرگىمۇ پايدا يەتكۈزەلمىدى. سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسىدىكى ئاز سانلىق تەسىرى بار كىشىلەر سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسىنىڭ قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش، مال زاكاز قىلىش توختاملىرىنى تەستىقلاش ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، كۆز بويامچىلىق قىلىپ پايدا ئېلىپ ئىشچىلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ يۈكىنى تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋەتتى. ئەينى ۋاقىتتا گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇستى ـ ئۈستىلەپ تالۋان ـ ياساق قويۇپ تۇرۇشى، قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ بازىرى ئىتتىك بولماسلىقى تۈپەيلىدىن ئىشچىلار ۋە قول سانائەتچىلەرنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى ناچارلىشىپ كەتتى، شۇڭا ئۇلار ئۈيۈشمىگە ئەزا بولۇشنى خالىمىدى. ئۈيۈشمىغا بەدەل تۆلەيدىغانلار تېخىمۇ ئازىيىپ كېتىپ، سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسىنىڭ ھەرخىل راسخوتلىرىنى چىقىم قىلىشقىمۇ ئامال بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن 1946 ـ يىلى بۇ ئۈيۈشما يەنە سودىگەرلەر ئۈيۈشمىسىغا قوشۇلۇپ سودا ـ سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى بولدى.

ئىككىنچى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى

قۇمۇل ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى 1953 ـ يىل 12 ـ ئايىنىڭ 9 ـ كۈنى قۇرۇلدى، ئۇ چاغدا 900 دىن ئارتۇق ئەزاسى بار ئىدى. لى زىشىيۇ تۈزىگە ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ مۇدىرى، جاڭ ۋېنرۇي، ئىبراھىم توختىنىياز، خې چېڭگۈك، فەن شۆيىلەر مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى خۇسۇسىي ئىگىلىكتىكى سودا ـ سانائەتچىلەرنى ۋەتەننى سۆيۈش، قانۇنغا رىئايە قىلىش، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشىنى قوبۇل قىلىشقا ئۈيۈشتۇرۇش ۋە تەربىيىلەشتە ئاكتىپ رول ئوينىدى. كاپىتالىستىك سودا ـ سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى يەنە بىرلەشمە ئەزالىرىنى ئۆگىنىشنى كۈچەيتىش ۋە ئۆز ـ ئۆزىنى ئۆزگەرتىشكە، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ئۈچۈن پائال كۈچ چىقىرىشقا، كارخانا ئىگىلىكىنى باشقۇرۇش جەريانىدا ئەقىل كۆرسىتىشكە تەشكىللەپ، سودا ـ سانائەتچىلەرنىڭ ئارتۇقچىلىقى ۋە ئالاھىدىلىكىنى جارى قىلدۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ خىزمىتى توختاپ قالدى.

§3. دېھقانلار تەشكىلاتلىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قۇمۇلدا دېھقانلار تەشكىلاتى يوق ئىدى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 2 - ئايدا، ناھىيىدىكى يېزىلاردا گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئورناتقان باۋجيا تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇش بىلەن بىللە، تەدرىجىي ھالدا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلۇشقا باشلىنىدى. 1951 - يىل 6 - ئايغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە بەش رايونلۇق دېھقانلار جەمئىيىتى، 12 يېزىلىق دېھقانلار جەمئىيىتى، 29 كەنت دېھقانلار جەمئىيىتى، 251 دېھقانلار جەمئىيىتى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، جەمئىيەت ئەزاسى 2176 گە يەتتى.

1951 - يىل 6 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك تۇنجى دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى ۋېي خاۋ قوشۇمچە ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى بولدى.

ناھىيىلىك دېھقانلار جەمئىيىتى دېھقانلارنى ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆزىنى قۇتقۇزۇش، باندىتلارنى تازىلاش كۈرىشى، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتىغا پائال قاتنىشىشقا تەشكىللەشتە ۋە سەپەرۋەر قىلىشتا مۇھىم رول ئويناندى.

سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىدە، ناھىيە، گوڭشې، دادۇيدىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتى قۇرۇلدى، ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدە كەمبەغەل دېھقانلار جەمئىيىتى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 1965 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك تۇنجى كەمبەغەل، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، يىغىندا كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى قۇرۇلدى، ئابلىز ھاشىم رەئىس بولدى. 1973 - يىلى 11 - ئايدا، 2 - نۆۋەتلىك كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا ئابلىز ھاشىم كەمبەغەل دېھقان - تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى.

§4. ياشلار تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى

ھەرقۇر مۇسا، ئابدۇرېھىم ئابلايېۋلار ئۆچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قۇمۇلدا ئىلغار ياشلار بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ، مىنگۇنىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل پائالىيەت گۇرۇپپىسىنى قۇردى.

دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى قۇمۇل گۇرۇپپىسىنىڭ ئاساسلىق پائالىيەتلىرى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ جايلىشىش، يۆتكىلىش ئەھۋالىغا دائىر ھەربىي ئاخباراتلارنى توپلاش، تەشۋىق ۋەرەقلىرى چىقىرىش ئارقىلىق گومىنداڭنىڭ زۇلمەتلىك ھۆكۈم-رانلىقىنى پاش قىلىش، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا دائىر خەۋەرلەرنى تارقىتىشتىن ئىبارەت بولدى. ئۇلار يەنە، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ ئوق-دورا ئېلىپ كېتىۋاتقان بىر ئاپتوموبىلنى، بېنزىن توشۇۋاتقان بىر ئاپتوموبىلنى پاچاقلاپ تاشلىدى، ئازادلىق ھارپىسىدا، خەت يېزىپ يولۇاسنى قارا‌ئىغۇلۇقتىن يورۇقلۇققا ئۆتۈشكە ئۇندىدى، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۇزۇق-تۇلۇك، يەم-خەشەك يىغىشىغا جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلىشىغا پائال ھەمكارلاشتى.

1949-يىلنىڭ ئاخىرىدا، تىزىملاپ تەكشۈرۈش ئارقىلىق، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل كومىتېتى قۇرۇلدى، ئابلىز قادىر رەئىس، مەخسۇت نامان باش كاتىپ، تايىر بوسۇق، ئىمىن ئوسمانلار تەشۋىقات ھەيئىتى، نىياز قۇربان تەشكىلىي ھەيئەت ئابدۇۋايىت ئىساق تەپتىش ھەيئىتى بولدى.

1950-يىل 7-ئايدا، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل كومىتېتى پائالىيىتىنى ئاياغلاشتۇردى، بارلىق ئىتتىپاق ئەزالىرى شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسىگە ئەزا بولدى. ئۇ چاغدا ئىتتىپاق ئەزاسى 20 ئەتراپىدا ئىدى.

ئىككىنچى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى

1951-يىلى 7-، 8-ئاي ئارىلىقىدا، ناھىيە بويىچە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش شەھەر ئىچى‌رايونى ۋە شەھەر رايونىنىڭ بەش كەنتى (مەھەللىسى)دە سىناق قىلىندى. ھەربىرىدە جەرياندا 91 نەپەر ياش دېھقان ۋە خىزمەت ئەترىتى ئەزاسى يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىغا قوبۇل قىلىندى. بۇلار قۇمۇل ناھىيە سىدىكى تۇنجى تۈركۈم ئىتتىپاق ئەزالىرى بولۇپ قالدى. 1952-يىلى ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك خىزمەت كومىتېتى قۇرۇلدى.

1954-يىل 1-ئاينىڭ 20-كۈنى، جۈڭگو يېڭى دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 1-قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 66 سى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن بەشى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا بۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. خەن گۈيجېن ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۆجىسى بولدى.

1957-يىلى ئىتتىپاق تەشكىلاتىنىڭ نامى جۈڭگو كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا ئۆزگەرتىلدى.

1958-يىل 4-ئاينىڭ 8-كۈنى، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك 2-قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 50 ى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 10 ى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا يۇسۇپ بوسۇق ناھىيىلىك ئىتتى-

پاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا، سۇي جىتيەن مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1961 - يىل 12- ئاينىڭ 4- كۈنى 3- قۇرۇلتاي ئېچىلدى. قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 57 سى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن يەتتىسى قاتناشتى، قۇرۇلتايدا ئىساق قادىر ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا، خەنجىنشۇ مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1973- يىل 1- ئاينىڭ 15- كۈنى 4- قۇرۇلتاي ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 318 ى، سىرتتىن قاتنىشىدىغان ۋەكىلدىن 63 ى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ۋېي جاڭكۇن ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىقىغا، ئىبراھىم سەيدۇللا، ياڭ جيەنشىن، پاتەم سوپىلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

1981 - يىل 1- ئاينىڭ 15- كۈنى 5- قۇرۇلتاي ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا رەسمىي ۋەكىلدىن 193 ى قاتناشتى. قۇرۇلتايدا ئابدۇراخمان غوجى ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتىنىڭ شۇجىلىققا، ۋاڭ جيەن، پاتەم سوپىلار مۇئاۋىن شۇجىلىققا سايلاندى.

ناھىيە بويىچە بىرنەچچە يىللىق ئىتتىپاق ياچېيكىسى ۋەئىتتىپاق ئەزالىرى جەدۋىل 12—7

يىللار	ياچېيكا سانى	ئىتتىپاق ئەزاسى	ئوغۇل	قىز
1951	7	231	151	80
1958	42	1278	723	555
1965	138	2641	1617	1024
1973	185	4782	2692	2090
1976	229	3533	1360	2173
1982	298	4163	2375	1788

§5. ئاياللار تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، ئاياللار جەمئىيىتى

قۇمۇل ناھىيىلىك ئاياللار جەمئىيىتى مىنگونىڭ 28- يىلى (1939- يىلى) قۇرۇلدى، بۇ جەمئىيەتنى ئەڭ دەسلەپتە ئەيىنى ۋاقىتتىكى قۇمۇل قىزلار مەكتىپىنىڭ

مۇدىرى شەن لىك (جۇڭگو كومموئنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى) تەشەببۇس قىلدى ۋە قۇردى. مەزكۇر جەمئىيەت مىنگونىڭ 32- يىلى (1943- يىلى) ئۆزلۈكسىدىن تارقىلىپ كەتتى. شەن لىك، ياڭ سۇڭ، ۋۇددىچېنلار ئىلگىرى - كېيىن بۇ جەمئىيەتنىڭ مۇدىرى بولدى.

ئايالار جەمئىيىتى تەشۋىقات ئەترىتى تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتقۇزۇشقا دائىر ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرىنى ئورۇندىدى، ئايالارنى ئاياغ كىيىم تىكىپ ۋە پايپاق توقۇپ ئارمىيىدىن هال سوراشقا سەپەرۋەر قىلدى هەمدە شەهەر. يېزىلارغا بېرىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا ئىسىانە توپلىدى. مىنگونىڭ 28- يىلى (1939- يىلى) 2- ئايدا، شەن لىك ئايالاردىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىسىانە توپلاش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، يېزىلارغا بېرىپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، قۇمۇل ئايالىرىدىنلا 8 مىليون سەردىن ئارتۇق تەڭگە پۇل ئىسىانە توپلىدى. ئايالار جەمئىيىتى يەنە ئايالارنى قىشلىق ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرىدى هەمدە ئايالار كەسپىي سىنىپى تەسىس قىلىپ، ئايالارنى ئۆيدىن چىقىپ ئىجتىمائىي خىزمەتكە قاتنىشىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

مىنگونىڭ 37- يىلى (1948- يىلى) 8- ئايدا، گومىنداڭ قۇمۇل ناهىيىلىك داڭبۇسىنىڭ شۇجىسى لياۋ يۈڭچيۇ قۇمۇل ناهىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىنى قۇردى، بۇ بىرلەشمە ناهايىتى ئاز پائالىيەت ئېلىپ باردى.

ئىككىنچى، ئايالار بىرلەشمىسى

1950- يىلى يېڭى نىكاه قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا، ناهىيە بويىچە شەهەر - بازار ۋە يېزىلاردا، تەدرىجىي هالدا، دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى. 2- يىلى 4- ئايدا، ناهىيىلىك ئايالار قۇرۇلتىيىغا تەييارلىق كۆرۈش هەيئىتى قۇرۇلدى.

1951 - يىل 7- ئايدا، ناهىيىلىك تۇنجى ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى. قۇرۇلتايدا قۇمۇل ناهىيىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى. گاۋجىپىڭ مۇدىر بولدى. قۇرۇلتاي ناهىيىدىكى هەر مىللەت ئايالىرىنى يېڭى نىكاه قانۇنىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، ئايالارنىڭ قانۇنىي هوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغداش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشقا چاقىردى.

1952 - يىل 9- ئايدا، قۇمۇل ناهىيىلىك 2- نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 49 ۋەكىل قاتناشتى، قۇرۇلتايدا بۇ نۆۋەتلىك قۇمۇل ناهىيىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى، گاۋجىپىڭ مۇدىر بولدى. قۇرۇلتاي ناهىيىدىكى هەر مىللەت ئايالىرىنى ئايالارنى چۈشەپ تۇرىدىغان فېئودالىزمنىڭ قالدۇقلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا، ئامېرىكا جاهانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىشنىڭ غەلبىسى

سىنى قۇرلغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا چاقىردى.

1957- يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك دېموكراتىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ نامى قۇمۇل ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىگە ئۆزگەرتىلدى.

1958- يىل 3- ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك 3- نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 62 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا بۇ نۆۋەتلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ ئىجرائىيە كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ئۈجۈدقا كەلتۈرۈلدى، يۈەن يۈلىن مۇدىر بولدى. قۇرۇلتاي ئايالارنى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىش، ئائىلىنى تىرىشچانلىق، ئىقتىسادچىللىق بىلەن باشقۇرۇش فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇشقا چاقىردى.

ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ گۈكشې ئايالار بىرلەشمىسى، دادۇي ئايالار قۇرۇلتىيى، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئايالار ۋەكىللەر گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى، شەھەر - بازار، ئىدارە، ئورگان، كارخانا ۋە كەسىپىي ئورۇنلاردىمۇ ئايال ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە قاراپ ئايالار قۇرۇلتىيى ياكى ئايالار ۋەكىللىرى گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

1973 - يىل 7- ئايدا، ناھىيىلىك 4- نۆۋەتلىك ئايالار قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايغا 163 ۋەكىل قاتناشتى. قۇرۇلتايدا بۇ نۆۋەتلىك كومىتېت سايلام ئارقىلىق ئۈجۈدقا كەلتۈرۈلدى، لۇجېنرۇك مۇدىر بولدى. قۇرۇلتاي ناھىيىدىكى ھەر مىللەت ئاياللىرىنى ماۋ زېدۇك ئىدىيەسىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ، يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش ھەرىكىتىگە پائال قاتنىشىشقا، كېچىكىپ توي قىلىش ۋە پىلانلىق تۇغۇتنى تەشەببۇس قىلىشقا چاقىردى. 1983- يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىگە مەيمۇنەم مۇدىر، ۋاڭ جۇخې مۇئاۋىن مۇدىر بولدى.

§6. سىياسىي تەشكىلاتلار

بەرنىچى، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى

1950- يىل 6- ئايدا، سابىق شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قاتارلىق دېموكراتىيە تەشكىلاتلىرى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىنىپ، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 7- ئايدا، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، دېموكراتىك ياشلار ئىتتىپاقى قاتارلىق تەشكىلاتلارنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى، بۇ تەشكىلاتلارنىڭ بارلىق ئەزالىرى شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى قۇمۇل شۆبىسىگە ئەزا بولدى.

شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى ئىجرائىيە ھەيئىتى تەسىس قىلدى (بۇ ھەيئەتنىڭ قارىمىقىدا تەشكىلات، تەشۋىقات، كاتىبات، مالىيە ئىشلىرى بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى)، ئابدۇرېھىم ئابلايۇۋ ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ رەئىسى بولدى.

شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقى — شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت، ھەرساھە خەلق ئاممىسىنىڭ بىرلىكسەپ تەشكىلاتى، بۇ تەشكىلاتقا ئەزا قوبۇل قىلىش ئىشى مىللەت، سىنىپ، كەسىپ قاتارلىقلارنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىدى. پەقەت «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئورتاق پروگراممىسى» نى ھىمايە قىلىدىغان، يەنى دېموكراتىك ئىنقىلاب ۋە قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىدىغان ئىشچى، دېھقان، كادىر، خىزمەتچى، زىيالىي، دىنىي زاتلار ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنىڭ ھەممىسى بۇ تەشكىلاتقا ئەزا بولالايدىغان بولدى. شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى ئۆز ئەزالىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەش، پارتىيىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىش، كىنو قويۇش، ئەدەبىيات ـ سەنئەت نومۇرلىرىنى ئورۇنداش، قىرائەتخانا ئېچىش قاتارلىقلاردىن پايدىلىنىپ ئاممىنى تەربىيىلەش ۋە ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى بېيىتىش جەھەتتە ئاكتىپ رول ئويناندى، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى يەنە مەكتەپ ئاچالايدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى ئۆزىنىڭ ئوقۇتۇش خىزمىتىنى ياخشىلاش بىلەن بىللە، كەچ كۇرس ۋە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىنى ئېچىپ، چوڭلار ئارىسىدا ساۋات چىقىرىش ماتېرىيالىنى قانات يايدۇرۇپ، ناھىيىنىڭ ماتېرىيال ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا مۇئەييەن تۇرتكىلىك رول ئويناشقا سەپەرۋەر قىلدى.

1954- يىل 4- ئايدا، شىنجاڭ خەلق دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى باش شتابىنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، ئاپپاراتلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پائالىيىتىنى ئاياغلاشتۇردى.

ئىككىنچى، ئاۋانگارتلار جەمئىيىتىنىڭ قۇمۇل ناھىيىلىك ياچېيكىسى

مىنگۇنىڭ 36- يىلى (1947- يىلى) 11- ئايدا، ياڭ ۋېنشىيەن، ياڭ تىيەنيۇن، لىيۇ شۇمىڭلار ئۇرۇمچىدە ئالاقە باغلاپ «جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ياچېيكىسى» نى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۆلكىلىك ياچېيكا ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىلەن ۋاقتىدا ئالاقىلىشىپ تۇرالمىغاچقا، تەشكىلاتنىڭ نامىنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى ئوقمىدى. ئازادلىقتىن كېيىن، مەزكۇر تەشكىلات ئۆزى نەشر قىلدۇرغان نەشر ئەپكارى «ئاۋانگارت» نى ئۆزىگە نام قىلىپ، ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى، ئۇنىڭغا قاراشلىق ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ياچېيكىلارمۇ مۇناسىپ ھالدا ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى ياچېيكىسى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى.

1949- يىل 3- ئايدا، ناھىيىلىك ياچېيكىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى ج ك پ بارىكۆل رايونلۇق ياچېيكىسىنىڭ ئالاقە باغلاش گەنسىسى جاڭ جيايۇ قۇمۇلغا كېلىپ ئۇچ ئەزا كۆپەيتتى، ئۆلكىلىك ياچېيكا ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك ياچېيكىسىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى، دۇجياشياڭ شۇجى بولدى. شۇ يىلى كۈزدە يەنە نەچچە ئون ئادەم ئەزالىققا قوبۇل قىلىندى (ئاساسەن ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچى، دوختۇرلار قوبۇل قىلىندى).

ئاۋانگارتلار جەمئىيىتى قۇمۇل ناھىيىلىك ياچېيكىسىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئاساسلىق پائالىيىتى تەشكىلاتنى زورايتىش، مەخپىي يەتكۈزۈش شەكلى

ئارقىلىق «ئاۋانگارت» ناملىق ئايلىق ژۇرنالنى ئوقۇشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ، جۇڭگو كومموـ نىستىك پارتىيىسى، ئازادلىق ئارمىيە ۋە ئازادلىق ئۇرۇشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى تەشـ ۋىق قىلىشتا مۇئەييەن رول ئويناندى. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇ، ھۆكۈمەتنىڭ پارتىيىنىڭ سىياـ سەتلىرىنى تەشۋىق قىلىشغا ھەمكارلىشىپ، يوشۇرۇنۇۋالغان ئىشپىيون ۋە ئەكسىلئىنقىلابـ چىلارنى پاش قىلىشتىمۇ تۆھپە قوشتى. 1950- يىل 1- ئايدا، ئاۋانگارتلار جەمئىيەـ تى قۇمۇل ناھىيىلىك ياچەيكىسى پائالىيىتىنى ئاياغلاشتۇرغانلىقىنى جاكارلىدى.

ئۈچىنچى، شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ قۇـ مۇل بېۋاسىتە قاراشلىق شۆبىسى

شىنجاڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسى ياپون باسقۇنچىلىرى ئېلىمىزگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىغان، جياڭ جېيشى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرماسلىق پوزىتسىيەسىنى قوللانغان، مەملىكەت خەلقى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇـ رۇپ، دۆلەتنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئاتلانغان ۋەزىيەتتە، شېڭ شىسەي «جاھانـ گىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش، تىنچلىقنى ساقلاش، دېيانەتلىك بولۇش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش» تىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويغان ئەھۋالدا، خېي يۈجۇ قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، مىنگۇنىڭ 23- يىلى (1934- يىلى) قۇرۇلدى. مىنگۇنىڭ 24- يىلى (1935- يىلى) دىن كېيىن، كوممۇنىستلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ تەشكىلىي رەھبەرلىكىگە قاتناشتى. مىنگۇنىڭ 31- يىلى (1942- يىلى) شېڭ شىسەي جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، كوممۇنىستلار ۋە ئىلغار زىاتلارغا زىيانكەشلىك قىلدى. مىنگۇنىڭ 31- يىلى (1942- يىلى) دىن كېيىن، جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسى پائالىيىتىنى تەدرىجىي توختاتتى.

جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئاممىۋى بىرلەشمىسىنىڭ قۇمۇل شۆبىسى مىنگۇنىڭ 27- يىلى (1938- يىلى) قۇمۇل بازىرىنىڭ گارنىزون سىلىڭى قوشۇمچە مۇۋەققەت ۋالىي نىۋجېنخەنىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلدى. بۇ شۆبىگە مۇدىرىيەت كوللېكتىپ رەھبەرلىك قىلدى، مۇدىرىيەت يېتەكچى (خىزمەتلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولدى)، كاتىپ، تەشۋىقات گەنسىسى، تەشكىلات گەنسىسىدىن ئىبارەت تۆت كىشـ دىن تەركىب تاپتى. شۆبىنىڭ يېتەكچىلىكىنى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ نىۋ جېنخەن، لىيۇ شىپىڭ، ۋېي زەنتاڭلار ئۈستىگە ئالدى. شۆبە تارقىتىۋېتىلىدىغان چاغدا، ئۇنىڭ 300 نەچچە ئەزاسى بار ئىدى. ئەزالارمۇ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ئىدارە - ئورگان، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلىرىدىن، تەدرىجىي ھالدا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى، شەھەر ئاھالىلىرى، سودا - سانائەت ساـ ھەسىدىكى زاتلار ۋە ئىشچى دېھقانلار ئاممىسىغىچە كېڭەيدى.

شۆبە ئۈيۈشما ئۆز ئەزالىرىنى ئۆگىنىشكە تەشكىللەشنى ئاساس قىلدى، ئاساسلىق

ئۆگىنىش مەزمۇنى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش سىياسىتى، شېك شىسەينىڭ «ئالتە بۈيۈك سىياسەت»ى، ماركسىزم - لېنىنىزمغا ئائىت نەزەرىيەۋى كىتابلار ۋە ماۋ زېدۇڭ ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىشتىن ئىبارەت بولدى. شۆبە ئۈيۇشما دائىم لېكسىيە سۆزلەش، كىتاب ئوقۇش، لېكتورلاردىن لېيۇ شىپىڭ، چې يەنپېي، لى تاۋ، جاڭ دۇڭيۈلەر جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى ئىدى. شۆبە ئۈيۈشما بەزى چوڭ ھېيت - بايرام كۈنلىرى يېڭى ئېچىش، نۆتۈق سۆزلەش، ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ تەشۋىق قىلىش، دراما ئويناش، تام گېزىتى چىقىرىش قاتارلىق شەكىللەرنى قوللىنىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارىدى، شەھەر - يېزىلاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلىدى، بۇ بىرلەشمىنىڭ پائالىيىتى ماركسىزم - لېنىنىزمنى ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ يولىنى تەشۋىق قىلىپ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئېڭىنى ئۆستۈرۈش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى جۈڭگوغا ياردەم قىلغان ماددىي ئەشيالارنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈزۈش قاتارلىق جەھەتتە ئىجابىي رول ئوينىدى.

شۆبە بىر كۇلۇب تەشكىل قىلىدى، شۇنىڭ بىلەن ئامما ئىنىڭ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرىدىغان سورۇنى بار بولدى، بۇ شۆبە بىرلەشمە يەنە ھۆكۈمەتنىڭ قۇمۇلدا ھۆكۈمەت خادىملىرى ئىستېمال كوپېراتىپى قۇرۇشىغا ھەمكارلاشتى.

§7. مەدەنىيەت تەشكىلاتلىرى

بىرىنچى، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى

قۇمۇل خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسى شېك شىسەينىڭ «مىللەتنى شەكىل، ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى مەزمۇن قىلغان» مەدەنىيەت - مائارىپ فاڭجېنىنى يولغا قويۇش ئۈچۈن، مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937- يىلى) ھۆكۈمەتنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلدى. ئەڭ دەسلەپتە ئۈيۈشمىنىڭ ئىشلىرىغا ئوقۇمۇشلۇق مۇتەۋەرلەر، باي سودىگەرلەر، ئاخۇنلار رىياسەتچىلىك قىلدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەربىيىلىگەن مەدەنىيەت گەنسىلىرى يەتەكچىلىك قىلىش ئىشلىرىغا ھەمكارلاشتى. ھەرقايسى مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى پائالىيەتنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، يەنە ئىجرائىيە ھەيئىتى، رېۋىزىيە ھەيئىتى ۋە فوند ھەيئىتى قاتارلىق ئورگانلار كۆپەيتىپ تەسىس قىلىندى. ئىجرائىيە ھەيئىتىنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، خوجلىق ئىشلىرى، تەشۋىقات، تەشكىلات، مەدەنىيەت بۆلۈمچىلىرى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 31- يىلى (1942- يىلى)، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، ھەيئەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، مۇدىرىيەت

تەسىس قىلىپ، بىر 1- باش مۇدىر، بىر مۇئاۋىن باش مۇدىر قويىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات، مەدەنىيەت، خوجىلىق ئىشلىرى، فوند بۆلۈمچىلىرىنى تەسىس قىلىدى.

مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا ئۆلكىلىك مەدەنىي ئاقارتىش باش ئۇيۇشمىسى رەھبەرلىك قىلىدى ھەمدە ئۇ ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى بىلەن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتلىرىنىڭ بىۋاسىتە كېچىلىكىنى قوبۇل قىلىدى.

قۇمۇلدىكى ھەرقايسى مىللەت مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ناھىيە بويىچە 26 باشلانغۇچ مەكتەپ قوردى. بۇ مەكتەپلەردە 40 نەچچە ئوقۇتقۇچى بار ئىدى، ئوقۇغۇچى ئەڭ كۆپ بولغان چاغدا 1323 كە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ 19 بولۇپ، 20 نەچچە ئوقۇتقۇچىسى، 1014 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى؛ خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ يەتتە بولۇپ، 20 نەچچە ئوقۇتقۇچىسى، 309 ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى شەنشى مەسچىتىدە بىر باشلانغۇچ مەكتەپ ئاچقانىدى، ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىسى 70 تىن ئاشتى، بۇ، يېرىم كۈنلۈك تۈزۈمدىكى مەكتەپ ئىدى.

مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ھەر يىلى يەنە ئەينى ۋاقىتتىكى قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ، خەلق مەكتەپلىرى ۋە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرىنى ئاچتى، ساۋات چىقىرىش دەرسلىكىنى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى تارقىتىپ بەرگەنىدىن باشقا، قالغان خىراجەتنى مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئۈستىگە ئالىدى. خەلق مەكتىپى ۋە ساۋات چىقىرىش كۇرسلىرى ئۇيۇشمىغا قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەردە كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنىدى، ئۇيۇشمىغا قاراشلىق باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇنقۇچىلىرى خالىسانە دەرس ئۆتتى.

خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قارىمىقىدا بىر چىڭچياڭ تىياتىرخانىسى، بىر كىنو قويۇش ئاپپاراتى، بىر كىتابخانا بار بولۇپ، ئۇلار مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ تۇردى.

شېڭ شىسەي جياڭ جيېڭشىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىشتىن ئىلگىرى، مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى قۇمۇلنىڭ مائارىپىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئاممىنىڭ مەدەنىي تۇرمۇشىنى جانلاندۇرۇش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ داۋاملىرىنى تەشۋىق قىلىش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ھەرىكەتلەرنى قانات يايدۇرۇشتا ئىجابىي رول ئوينىدى.

خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى ئۆلكىلىك يۇرتداشلار جەمئىيەتلىرىنىڭ يەرلىرىنى، ئىبادەتخانىلارنى ۋە ۋاقىسى بولمىغان، يۇرتداشلار جەمئىيىتى باشقۇرۇپ كەلگەن مۇلۇكلەرنى ئېنىقلاپ تىزىمغا ئېلىپ، ئۆز ئىگىدارلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالدى، جەمئىي 1000 مودىن ئارتۇق يەر، 100 مودىن ئارتۇق كۆكتاتلىق، 40 ئېغىزدىن ئارتۇق دۇكان، 100 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆي قاتارلىقلارنى ئۆتكۈزۈۋالدى. خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى يەنە ئۆي، يەرلەرنى ئىجارىگە بېرىپ، ئىجارە ھەققىنى ئاساسلىق پائالىيەت خىراجىتى قىلىدى.

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىئانە پۇلى ۋە مۇسادىرە قىلىنغان ئاتالمىش «خائىنلار مۇلكى» (شېڭ شىسەي قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىغانلارنىڭ مۇلكى) دىن جەمئىي 2000 دىن ئارتۇق قويى، 2000 مودىن ئارتۇق يېرى بار ئىدى، ئۇ جايلىگە بېرىلگەندىن كېيىنكى يىللىق يەر ئىجارىسى تەخمىنەن 220 نەچچە مىڭ جىڭغا يەتتى، بۇنىڭدىن باشقا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنە ئۆشرە، زاكاتىنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ يىغىشىنى بەلگىلىدى، ئۇيغۇرلار قۇربانلىق قىلغان كالا ـ قويلارنىڭ تېرىلىرىنى، قوي ئۇچەيلىرىنىمۇ ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىغا تاپشۇرۇپ بەردى، بۇ ئۇيۇشما بۇنىڭدىن قىلىنغان كىرىم ئارقىلىق پائالىيەت خىراجىتىنى تولۇقلىدى.

خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ ئۆيىمۇ، يېرىمۇ يوق ئىدى، ئۇنىڭ خىراجەت چىقىمىنى شەنشى، سۇجۇ مەسچىتلىرى ئۇستىگە ئالغاندىن باشقا، ئۆشرە، زاكاتمۇ خىراجەتنىڭ ئاساسلىق مەنبەسى ئىدى.

ئىككىنچى، پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتى

1982 ـ يىل 11ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1ـ قۇرۇلتىيى ئېچىلدى، قۇرۇلتايدا قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1ـ نۆۋەتلىك كومىتېتى 18 ئەزادىن تەركىب تاپتى، ئابلىز ھاشىم رەئىس، جاۋ گوجۇك، شۇ شىشيۇك، ئۆمەرجان ئابدۇرېھىم، ئابدۇراخمان مۇھەممەت، ۋاڭ شۆشيۇلار مۇئاۋىن رەئىس بولدى.

بۇ قېتىمقى قۇرۇلتايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، سۇ ـ ئېلېكتر ئىلمىي جەمئىيىتى، مال دوختۇرلۇق ئىلمىي جەمئىيىتى، يېزا ئىگىلىك ماشىنىلىرى ئىلمىي جەمئىيىتى، بىناكارلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، تىببىي دورىگەرلىك ـ سەھىيە ئىلمىي جەمئىيىتى، تەبىئىي پەن ئوقۇتۇش تەتقىقاتى ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق تەبىئىي پەن ئىلمىي جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى.

قوشۇمچە: بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى

بىرىنچى، يىگىۋەنداۋ

يىگىۋەنداۋ ئازادلىقتىن كېيىن ھۆكۈمەتنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ئەكسىيەتچىل دىنىي ـ خۇراپىي تەشكىلات (خۇيداۋمېن).

مىنگونىڭ 33ـ يىلى (1944ـ يىلى) 8ـ ئايدا، يىگۈەنداۋنىڭ دىن تارقاتقۇچىسى سۇڭ تۆڭجاڭ بىلەن پالچى ۋېي جىيىڭ ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا كېلىپ، خەلق كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان ۋەزىيەتتىن ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ئا-

پەت ۋەھىمىسىگە چۈشكەن روھى ھالەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئىلاھىقا تاياڭغاندا ئاپەتتىن قۇتۇلغىلى بولىدۇ، دېگەندەك يالغان گەپلەر بىلەن كىشىلەرنى ئالداپ يىگۈەندىۋاۋغا كىرگۈزۈپ، تەشكىلاتنىي تەرەققىي قىلدۇردى. يىل ئاخىرىدا جيۇچۈەنلىك دىن تارقاتقۇچى جاڭ كەيشياڭ قۇمۇلغا كېلىپ يىگۈەندىۋاۋنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدى. ئۇلار يىگۈەندىۋاۋنىڭ مۇرلىرىتتىنى ئەۋەتىپ «بوز يەر ئېچىش» (يىگۈەندىۋاۋنى تەشۋىق قىلىش، تەشكىلاتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش) تىن پايدىلىنىپ، تۇغقانلىرىنى يىگۈەندىۋاۋغا تارتۇشتۇرۇش، ھەر بىرى ئۆز ئائىلىسىدىكىلەرنى يىگۈەندىۋاۋغا ئېلىپ كىرىش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق، يىگۈەندىۋاۋنىڭ مۇرىتلىرىنى خېلىلا كۆپەيتتى. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدىكى يىگۈەندىۋاۋ مۇرتلىرى ئازكەم 1000 غا يەتتى، ئۇلار قۇمۇل بازىرى، شەھەر ئەتراپى، چۈەنشۇ، تاشۇبلىق، گاداجىن، ساربۇلاق، ئاستانە، توغۇچى قاتارلىق جايلارغا تارقالدى. 1947- يىلغا كەلگەندە ناھىيە بويىچە يىگۈەندىۋاۋ مۇرتلىرى 1600 دىن ئاشتى، 24 ئورۇندا ئىبادەتخانا سېلىنىپ، 33 دىن تارقاتقۇچى تەربىيىلەندى.

يىگۈەندىۋاۋنىڭ پائالىيىتى ئازادلىقتىن كېيىنمۇ توختىمىدى. ئۇلار داۋاملىق خۇراپىي پائالىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ئۆسەك سۆزلەرنى تارقىتىپ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، كوممۇنىستىك پارتىيىنى ھاقارەتلىدى، دېموكراتىك ئىنقىلابقا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، ئاممىغا زىيانكەشلىك قىلدى، ئالدامچىلىق يولى بىلەن پۇل ۋە مال مۇلۇككە ئىگە بولدى. 1950 - يىلى ھۆكۈمەت يىگۈەندىۋاۋنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، بىرنەچچە ئورۇندىكى نۇقتىلىق ئىبادەتخانىسىنى يېپىۋەتلەپ، يىگۈەندىۋاۋ مۇرتلىرىنىڭ پائالىيىتىنى چەكلىدى، ئەمما ئەكسىيەتچىل يىگۈەندىۋاۋنىڭ كاتتىباشلىرى نىيىتىدىن يانماي، يىگۈەندىۋاۋ مۇرتلىرىنى ئۆزىنى تەزىملىتىشىنى رەت قىلىشقا، «دۇنيا ئوقۇش خاتىرىسى» يېزىشقا، «ئائىلە تىلاۋەتخانىسى» قۇرۇشقا قۇتراتتى. شۇ يىلى ئەكسىلئىنقىلابىي ھەرىكەتلەرنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە، يىگۈەندىۋاۋ كاتتىبېشى لىيۇجىيۈەن قاتارلىقلار قولغا ئېلىندى ھەمدە كونىشەھەردىكى جۇڭشەن زالىدا ئۇلار قوللانغان «مايات ئادەملەر ئارقىلىق ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى چاقىرىش» قاتارلىق ئادەم ئالداش ۋاستىلىرى ئاشكارا كۆرسىتىلىپ، ئامما تەربىيىلەندى، شۇنىڭدىن كېيىن مۇتلەق كۆپ سانلىقى يىگۈەندىۋاۋ مۇرتلىرى ھوشىنى تېپىپ، يىگۈەندىۋاۋدىن چېكىنگەنلىكىنى مەلۇم قىلىدى ھەمدە يىگۈەندىۋاۋنىڭ كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىش جىنايىتىنى پاش قىلدى. لېكىن ئازسانلىقى جاھىل ئۇنسۇرلار يەنىلا ئۆز سالاھىيىتىنى يوشۇرۇپ، جاي - جايلاردا ئالاقە باغلاپ، يېڭىباشتىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىش پۇرسىتىنى كۈتتى. 1955- يىلى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاشتا، يوشۇرۇنۇۋالغان يىگۈەندىۋاۋ ئۇنسۇرلىرى ئېنىقلاپ چىقىلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ يىگۈەندىۋاۋنىڭ قۇمۇلدىكى تەشكىلاتى ئۆزۈل - كېسىل بىتچىت بولدى.

ئىككىنچى، چىڭباك، خۇڭباك

قۇمۇلدىكى چىڭباك تەشكىلاتى خۇچىجيانىڭ مىنگونىڭ 36- يىلى (1947- يىلى) مەخپىي ئەزا قوبۇل قىلىشى بىلەن قۇرۇلدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ ئاساسلىق ئەزا قوبۇل قىلىش ئوبيېكتى ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى، سودىگەر، شوپۇر، ھەربىي ـ ساقچى قاتارلىقلار بولۇپ، مىنگونىڭ 37- يىلى (1948- يىلى) ئۇنىڭ ئەزاسى كۆپىيىپ 20 گە يەتتى. ئۇلار «پەن ئەجدادى» غا چوقۇندى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس قائىدىلىرى، يۆشۈرۈن تىلى، يوشۇرۇن بەلگىسى بار ئىدى، بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ جاسارىتىنى تەكىتلەيتتى، ئۇنىڭغا قاتناشقانلار «ئۆيىدە ئۆز فامىلىسىنى، سىرتتا پەن فامىلىسىنى ئىشلىتەتتى». كېيىن بۇ تەشكىلاتنى قۇمۇلنىڭ يەرلىك ھۆكۈمىتى سېزىپ قېلىپ، ئۇنىڭ پائالىيىتىنى توختىتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى، تەشكىلاتنىڭ كاتتىۋېشى خۇچىجيا قاچتى، چىڭباڭنىڭ ئەزالىرىمۇ باش پاناھسىز قېلىپ تارقاپ كەتتى.

قۇمۇلدىكى خۇڭباك تەشكىلاتى مىنگونىڭ 34- يىلى (1945- يىلى)جا جاڭشىڭ ئاشخانىسىنىڭ ئاشپەزى جاۋ تىڭشىن ۋە دېشېڭ كوچىسى ئاشخانىسىنىڭ خوجايىنى ياڭ ۋېنغۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قۇرۇلدى، جاۋتىڭشىڭ كاتتىباش بولدى. خۇڭباك سۆڭ جياڭ ئىلاھىغا چوقۇندى. بۇ تەشكىلاتنىڭ قاتتىق بەلگىلىرى بار ئىدى، بۇ تەشكىلات ئۈن نەچچە ئەزا قوبۇل قىلدى. مىنگونىڭ 37- يىلى (1948- يىلى) يەرلىك ھۆكۈمەت بۇ تەشكىلاتنى تارقىتىۋېتىش ھەمدە جاۋتىڭشىننى قۇمۇل شەھىرىدىن قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چىقاردى، خۇڭباڭنىڭ پائالىيىتى شۇنىڭدىن باشلاپ توختىتىلدى.

ئۇچىنچى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى

چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈ يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، شىنجاڭ تىنچ-تىنچلىق، ئىلى قايتۇرۇۋېلىنغاندا، ئارمىيىگە ئەگىشىپ ئۆچكىرىدىن غەربكە كەلگەن نۇر-غۇن سودىگەرلەر ۋە ھەربىي سەپتىن قىسقارتىلغان، لېكىن ئۆچكىرىگە قايتىشنى خالى-مىغان ئەسكەرلەر قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشتى، كېيىن يەنە شەنشى، گەنسۇلاردىن كەلگەن كۆچ-مەنلەرمۇ قۇمۇلغا كەلدى. قۇمۇلدا ئولتۇراقلاشقان ھەرقايسى ئۆلكىدىن كەلگەن كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش ئۈچۈن، يۇرتداشلار بىرلەشمىسى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قۇردى. ئادەتتە كۆپ ئۆلكىلەر بويىچە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قۇردى، ئادەتتە ئاز ئۆلكىلەر بىرلىشىپ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قۇردى. مىنگو يىللىرىدا ھەرقايسى ئۆلكىلىك يۇرتداشلار ئۇيۇشمىلىرىنىڭ پائالىيىتى يەنىلا ناھايىتى جانلانىدى. ئۇلار قەرەللىك يىغىلىش ئۆتكۈزۈپ، مۇدىرىيەت ئەزالىرىنى سايلاپ، بىر يۇرتداشلارنىڭ بەزىبىر قى-يىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بەردى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار ئۆز پائالىيىتىنى توختاتتى، مال ـ مۈلكىنىڭ كۆپ قىسمى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىكى قۇمۇلدىكى يۇرتداشلار ئويۇشمىلىرىنىڭ نامىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 12—8

نامى	ئادرېسى	قۇرۇلغان ۋاقتى
شەنشىلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يېڭى شەھەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىدا	چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 1—يىلى قۇرۇلغان، مىنگونىڭ 32—يىلى ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان
سىچۈەنلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يېڭىشەھەرنىڭ جەنۇبىي قوۋۇقىدا	چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 2—يىلى
جياڭسۇ—شەندۇڭ—خېنەنلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كوچىسى (تىنچلىق كوچىسى)	چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 2—يىلى
گەنسۇلۇقلار ئۇيۇشمىسى	يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كوچىسى	چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ يىللىرى
سەنشىلىكلەر ئۇيۇشمىسى	يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كوچىسى	چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈ يىللىرى
ۋۇشۇ ئۇيۇشمىسى	خۇاگۈشەن كوچىسىنىڭ غەربى	چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 30—يىلى قۇرۇلغان، مىنگونىڭ 19—يىلى گەنسۇلۇقلار ئۇيۇشمىسى بىلەن قوشۇلغان
خۇنەن—خۇبېيلىقلار ئۇيۇشمىسى	كونىشەھەردىكى غەربىي قوۋۇقنىڭ ئىچىدە	چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 30—يىلى

IV باب زور سىياسىي ۋەقەلەر

§18. ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش

1950—يىل 6—ئاينىڭ 25—كۈنى ئامېرىكا جاھانگىرلىكى چاۋشيەن دېموكراتىك خەلق جۇمھۇرىيىتىگە تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشى قوزغىغاندىن ھەمدە ئۇرۇش ئوتىنى يالۇ-جياڭ دەرياسى بويىغىچە توتاشتۇرۇپ، چاۋشيەنىنى ۋاستە قىلىپ ئىلىمىزغا تاجاۋۇز قىلىشقا تەلۋىلەرچە ئۇرۇندى. 1950—يىل 10—ئاينىڭ 8—كۈنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش، يۇرت

ۋە ۋەتەننى قوغداشتىن ئىبارەت ستراتېگىيىلىك سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويدى، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت ئاممىسى بۇنىڭغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشتى، يىل ئاخىرىدا قۇمۇل ناھىيىلىك ئامبىرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش شۆبە جەمئىيىتى قۇرۇلدى، پۈتۈن ناھىيە دائىرىسىدە، ئالدى بىلەن شەھەردە، كېيىن يېزا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئامبىرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىشكە دائىر تەشۋىقات پائالىيىتى چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى. ئاساسا بەس-بەس بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ئەھدىنامىسى تۈزۈپ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىساد قىلىشنى قەتئىي ئىجرا قىلىپ، پۇل ئىئانە قىلىپ، قورال-ياراغ سېتىۋېلىپ، مىلتىق تەقدىم قىلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بەردى، ياشلار جۈڭگو خەلق پىدائىي قىسمىغا قاتنىشىپ، چاۋشىيەنگە بېرىپ ئۇرۇش قىلىشقا تىزىملاتتى. ناھىيىدىكى ھەرمىللەت ئاممىسى دۇشمەنگە بىردەك لەنەت-نەپرەت ئوقۇدى، نەتىجىدە ئامبىرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش، يۇرت ۋە ۋەتەننى قوغداشتەك ئاممىۋى ھەرىكەت شەكىللەندى. ئامبىرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتى، ئۆز نۆۋىتىدە، ناھىيىلىك ئىجتىمائىي ئىسلاھاتى ۋە ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خىزمىتىنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى.

يەقەت 1951-يىلى 6-ئايدىن 10-ئايغىچە بولغان ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيىدىكى ھەر مىللەت، ھەر ساھە دېگىلەر ئامبىرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن تۈۋەندىكى نەق پۇل ۋە ماددىي ئەشيالارنى ئىئانە قىلدى:

نەق پۇل 46 مىڭ 457 يۈەن؛ ئاشلىق 300 دەن، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 39 مىڭ 900 يۈەن بولدى؛ ھەر خىل چارۋا 1500 تۇياق، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 26 مىڭ 250 يۈەن بولدى؛ ئالتۇن 61 سەر تۆت مىسقال سەككىز پۇڭ، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 7961 يۈەن بولدى؛ كۈمۈش 1909 سەر سەككىز مىسقال تۆت پۇڭ، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 2005 يۈەن بولدى؛ تەڭگە 9441 دانە، خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا 10 مىڭ 537 يۈەن بولدى. يۇقىرىدىكىلەرنى خەلق پۇلىغا سۈندۇرغاندا جەمئىي 133 مىڭ 110 يۈەن بولدى. دېمەك، ناھىيە بويىچە ھەر بىر ئادەم ئىككى يۈەن 90 پۇڭ ئەتراپىدا پۇل ئىئانە قىلدى.

تاغلىق رايونلاردىكى ئۇيغۇر، قازاق قېرىنداشلار مىلتىق ئىئانە قىلىپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم بەردى، ناھىيە بويىچە جەمئىي ئوچ پىلىموت، يەتتە ئاپتومات، 598 دانە ھەرخىل مىلتىق، 18 مىڭ 572 پاي ھەر خىل ئوق، 60 دانە دۇربۇن ئىئانە قىلىندى.

ناھىيە بويىچە 20 مىڭ 486 كىشى تىنچلىق ئۈچۈن ئىمزا قويۇش ھەرىكىتىگە قاتنىشىپ، ئامبىرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ چاۋشىيەنگە تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا ئېتىراز بىلدۈردى.

§2. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش

قومۇل شىنجاڭ ئۇچۇن ئىچكى ئۇلكىلەرگە باردىغان ئېغىز. گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، ئىلگىر - كېيىن بولۇپ، بۇ يەردە توققۇز ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى قۇرۇلغانىدى. لەنجۇ ئازاد بولغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ مۇھىم ھەربىي، سىياسىي خادىملىرى، ھەربىي - ساقچى ئىشپىيونلىرى خېشى كارىدورىنى بويلاپ شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ قۇمۇلغا توپلاشتى. ئۇلار ئارىسىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر داۋاملىق ئەكسىلئىنقىلابىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللاندى. ئوسمان، يولۋاسلارنىڭ قوراللىق توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ئاز بىر قىسىم باندىت، ئەكسىيەتچىل تەشكىلات (خۇيداۋمەن) نىڭ كاتتىباشلىرى ۋە پومىشچىك، زومىگەرلەرنىڭ بەزىلىرى يوشۇرۇنۇۋېلىپ پۇرسەت كۈتتى، بەزىلىرى ياكى ئاشكارا، ياكى يوشۇرۇن ھالدا خەلق ھاكىمىيىتىگە قارشى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

خەلق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ پىتراپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى يىغىپ ئورۇنلاشتۇردى، باندىت ۋە ئەكسىيەتچى پارتىيە - تەشكىلاتلارنىڭ تايانچلىرىنى تەزىمىلىدى، لېكىن ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئەكسىلئىنقىلابچىلار ئۇزۇل - كېسىل ئېغىرلاشمىدى ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىلمىدى.

1951 - يىل 2 - ئايدا، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى جازالاش نىزامى» نى ئېلان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن شۇ يىلى 4 - ئايدا ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشتىن ئىبارەت ئاممىۋى ھەرىكەت ناھىيە بويىچە داغدۇغىلىق قانات يېيىپ كەتتى، 1953 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ ھەرىكەت ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

1953 - يىل 8 - ئايدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاممىنىڭ پاش قىلىشى ۋە دىكتاتۇرا ئورگانلىرىنىڭ رازۋېتكا قىلىپ تەكشۈرۈشى ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە 115 باندىت، 72 زومىگەر، 68 ئىشپىيون، ئەكسىيەتچى پارتىيە — تەشكىلاتلارنىڭ 33 تايانچىسى، ئەكسىيەتچى تەشكىلات (خويداۋمەن) نىڭ 33 كاتتىبېشى، ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن 49 كىشى بولۇپ، جەمئىي 370 ئادەم تەكشۈرۈپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە قولغا ئېلىنغىنى 320 (ئۆلۈم جازاسى بېرىلگىنى 19، ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ كېچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىنغىنى ئۇچ، مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلگىنى 225، رېجىمغا ئېلىنغىنى 27، قويۇپ بېرىلگىنى 27، ئۆلگىنى توققۇز، جازا كېسىلمەي تۇتۇپ تۇرۇلغىنى 10).

شۇنىڭدىن كېيىن ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش خىزمىتى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ كۈندىلىك ئىش تەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىنى كەڭ ئاممىۋىلاشتۇرۇش ھەمدە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى ئاكتىپ پاش قىلدى، ئۇلارنىڭ جىنايەتلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلدى. ئەسكىلىكلىرى ناھايىتى كۆپ كونا باسمىچى خەن جەنىيەڭ (خەن لاۋسى)

1951 - يىل 5 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ يوشۇرۇنۇۋالدى، ئۇنىڭ ئانىسى بۇ ئەھۋالنى شۇ ھامان بازارلىق ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلدى، بازارلىق ھۆكۈمەت جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا ئۇنى تۇتۇش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چۈشۈردى. خەن جەدىيىڭنىڭ ئانىسى:ھازىرقى ھۆكۈمەت ھەققەتەن خەلق ئۈچۈن ياخشى ئىش قىلىدىكەن، لېكىن مېنىڭ بۇ ئەسكى ئوغلۇم يەنىلا ھۆكۈمەت بىلەن قارشىلىشىۋاتىدۇ، خەلقنە زىيانكەشلىك قىلىۋاتىدۇ، مەن ھۆكۈمەتنىڭ قانۇن بويىچە ئىش كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن، سولاشقا تېگىشلىك بولسا سولىسۇن، ئۆلتۈرۈشكە تېگىشلىك بولسا ئۆلتۈرسۇن، دېدى.

ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەت ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشقا بىرلەشتۈرۈپ، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ، پارتىيەنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، شەخسلەرنىڭ قوللىدىكى مىلتىقلارنى يىغىۋالدى. ناھىيە بويىچە چارۋىچىلىق رايونلىرىدىن جەمئىي 140 مىلتىق، 1257 پاي ئوق، ئىككى دۇربۈن، 18 قول بومبىسى يىغىۋېلىنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېزا ۋە شەھەر - بازارلاردىكى مىلتىقلارمۇ تىزىملاندى ھەمدە مەركەزلەشتۈرۈلۈپ ئۆز - ئۆزىنى قوغداش ئۈچۈن ھازىرلىق كۆرۈلدى. تاغلىق رايونلاردا خۇسۇسىي مىلتىقلار يىغىۋېلىنغاندىن كېيىن، مىلتىق ئىگىلىرىگە مۇۋاپىق ھالدا مادداي بېرىلدى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشتا، يىگىرمىنجى قاتارلىق ئاكسىيەتچىل خۇيداۋەن تەشكىلاتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

§ 3. «ئۈچكە قارشى تۇرۇش»، «بەشكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى

قۇرۇق تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئورگانلىرىدىكى زور بىر قىسىم خىزمەتچى خادىملار قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە قىسمەن كىشىلەرنىڭ بۇرژۇئاچە ئىدىيىسى ئېغىر ۋە كونا ئورگاندىكى چىرىك ئىستىلى تەرتىپكە سېلىنمىدى ۋە ئۆزگەرتىلمىدى. بىزنىڭ ئىنقىلابىي قوشۇنىمىز ئىچىدىكى بەزى كادىرلارمۇ شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن بۇرژۇئا ئىدىيىسىنىڭ چىرىتىشىنى توسالماي ئاينىپ ئۆزگىرىپ كېتىدىغان، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق قىلىدىغان، ھۆكۈمەتكە زىيان سېلىپ ئۆزى پايدا ئالىدىغان، راھەت پاراغەتكە بېرىلىپ چىرىپ كېتىدىغان، ئىسراپچىلىق قىلىدىغان ھادىسىلەر ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كەسىپىي، كارخانا ئورۇنلىرىدا ئۇزلۇكسىز يۈز بەردى. جەمئىيەتتە سودا - سانائەت ساھەسىدە ئىشنى قول ئۈچىدىلا قىلىدىغان، باج ئوغرىلايدىغان ۋە باج تاپشۇرمايدىغان ھادىسىلەرمۇ ئۇزلۇكسىز يۈز بەردى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بىر قىسىم رەھبىرىي كادىرلاردا ساقلانغان ئېغىر بيۇروكراتلىق بۇ خىل قانۇنسىز قىلمىشلارنى قولايلىق شارائىت بىلەن تەمىن ئەتتى. 1951 - يىل 12 - ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى مەملىكەت بويىچە مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇش، ئىقتىساد قىلىشنى قاتتىق يولغا قويۇشنى، خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بيۇروكراتلىق

لىققا قارشى تۇرۇشنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا چاقىرىق چىقاردى.

قۇمۇل ناھىيىسىدە خىيانەتچىلىككە، ئىسراپچىلىققا، بىيۇروكراتلىققا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى 1952 - يىل 2 - ئاينىڭ 14 - كۈنى باشلىنىپ، 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئاياغلاشتى. بۇ ھەرىكەتكە ناھىيە بويىچە 299 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى (ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن 56 كىشى، ناھىيىلىك پارتكومدىن 29 كىشى، سىياسىي - قانۇن سىستېمىسىدىن 63 كىشى، شەھەر - بازار باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىدىن 47 كىشى، شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىدىن 23 كىشى، رايون، يېزا كادىرىدىن 81 كىشى) قاتناشتى. تەنقىدنى ئۆستۈرۈش، ئىقرار قىلىپ مەسىلە تاپشۇرۇش، پاش قىلىش، قايتا تەكشۈرۈپ تەھقىقلەش، ئەنزە بېكىتىپ بىر تەرەپ قىلىشتىن ئىبارەت بەش باسقۇچ بويىچە ئۆگىنىش ۋە سەپەرۋەر قىلىش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە خىيانەتچى ئۇنسۇردىن 46 سى (بۇنىڭ ئىچىدە قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىم 34 بولۇپ، ھەرىكەتكە قاتناشقا 71 نەپەر قالدۇرۇپ ئىشلىتىلگەن خادىمنىڭ تەخمىنەن 48 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى) بېكىتىلدى، بۇلارنىڭ خىيانەت سوممىسى جەمئىي 95 مىڭ يۈەن، بۇنىڭ ئىچىدە خىيانەت قىلغان پۇلى 100 يۈەندىن ئازلىرى يەتتە كىشى، 100 يۈەندىن 1000 يۈەنگىچە بولغىنى 18 كىشى، 1000 يۈەندىن 5000 يۈەنگىچە بولغىنى 15 كىشى، 5000 يۈەندىن ئۈچ مىڭ يۈەنگىچە بولغىنى بەش كىشى، 10 مىڭ يۈەندىن ئاشىدىغىنى بىر كىشى، خىيانەتچى ئۇنسۇرلارنىڭ خىيانەت قىلىشتىكى ۋاستىلىرى قەبىھ. مەسىلەن: خىيانەت قىلىپ قانۇننى بۇزغان، ئىسپاتلارنى ئوغرىلاپ ساتقان، يالغان ھېساب ئويدۇرۇپ چىقارغان، ھەر خىل پۇل تۇرلىرىگە خىيانەت قىلغان، بەزىلىرى ئامېرىكا جاھانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئىئانە قىلىنغان پۇلغىمۇ خىيانەت قىلغان. خىيانەتچى ئۇنسۇر دەپ بېكىتىلگەن 46 كىشى ئىچىدە، 11 كىشىگە جىنايى ئىشلار جازاسى بېرىلدى، 35 كىشىگە مەمۇرىي جازا بېرىلدى.

ناھىيە بويىچە «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنىڭ قانات يېيىشى كادىرلار قوشۇنىنى پاكلاشتۇرۇش، كونا ئورگانلاردىن قېپقالغان چىرىك ئىستىلىنى تازىلاش، قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىش، پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، ئومۇم ئۈچۈن ئىشلەش ئىدىيىسىنى تىكلەشتە ئىجابىي رول ئويناندى. لېكىن ھەرىكەت جەريانىدا ئاساسىي ئورۇندىكىسى بىلەن 2 - ئورۇندا تۇرىدىغىنىنى ئايرىماسلىق، ھەممە كىشىنى ئۆتكەلدىن ئۆتكۈزۈش، زەربە بېرىش دائىرىسىنى بەك كېڭەيتىۋېتىش (90 پىرسەنتتىن ئارتۇق كادىرنى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە خىيانەت قىلدى دەپ قاراش)، خىيانەت قىلغان پۇلى كۆپرەك ھېسابلانغانلارغا ۋە ئايرىم كىشىلەرگە تەن جازاسى بېرىشتەك مەسىلەرمۇ سادىر بولدى.

دۆلەت ئورگىنى، كارخانا، كەسىپىي ئورۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا «ئۈچكە قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغاندا، سودا - سانائەت ساھەسىدە پارىخورلۇققا، باج ئوغرىلاش - باج تاپشۇرماسلىققا، دۆلەتنىڭ مال - مۈلكىنى ئوغرىلاشقا، ئىشچەر يانىنى

قىسقارتىپ قول ئۇچىدىلا ئىشلەپ قويۇشقا،دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي ئاخباراتىنى ئۆزىلاشقا قارشى تۇرۇشتىن ئىبارەت«بەشكەقارشى تۇرۇش» ھەرىكىتى (ئادەتتە«بەش زەھەرگە قارشى تۇرۇش» دەپ ئاتالىدى) قانات يايدۇرۇلدى. قۇمۇل سودا-سانائەت ساھەسىنىڭ دائىرىسى كىچىك بولغانلىقى، كىچىك قول سانائىتى ۋە ئائىلە دوكانلىرى كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، «بەش زەھەر» مەسىلىسى ئانچە ئېغىر ئەھمىيەت ئىدى. ئىش جەريانىنى قىسقارتىپ قول ئۇچىدىلا ئىشلەپ قويغان، باج ئوغرىلىغان ۋە باج تاپشۇرمىغانلار باجنى تولۇقلاپ تاپشۇرۇش قاتارلىق جەھەتتە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىندى.

§4. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، كادىرلارنى تەكشۈرۈش

ئازادلىقتىن كېيىن، باندىتلارنى يوقىتىش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى ئارقىلىق ئاشكارىلانغان بىر تۈركۈم ئەكسىلئىنقىلابچىلار تازىلاندى. لېكىن دۆلەت ئورگانلىرى، خەلق تەشكىلاتلىرى، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلارغا يوشۇرۇنۇۋالغان ئەكسىلئىنقىلابچىلار، تورداش چۈشۈپ قالغان ۋە كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىنغان بولسىمۇ يەنىلا ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئۇنسۇرلار تازىلانمىدى ۋە ئۇلارغا زەربە بېرىلمىدى.

مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، جەمئىيەتتە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ئاساسىدا، يوشۇرۇنۇۋالغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى ئۇزۇل-كېسىل تازىلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش («ئىچكى قىسمىدىكى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش» دەپمۇ ئاتالدى) 1956-يىلى 1-ئايدا باشلىنىپ، 1961-يىلنىڭ ئاخىرىدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى، بۇ ھەرىكەت جەمئىي ئالتە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە بويىچە 11 مىڭ 368 كادىر، ئىشچى-خىزمەتچى (كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلىيىدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بۇ ھەرىكەتكە قاتناشتى. تەكتىنى ئېنىقلاپ رەتكە تۇرغۇزۇش، پاش قىلىش-ئىقرار قىلىش، گۇرۇپپىدا كۆرەش قىلىش، «تىنچ سۆھبەت ئۆتكۈزۈش»، مەخسۇس ئەنزە بويىچە تەكشۈرۈش، بېكىتىلگەن ئەنزىلەرنى تەكشۈرۈپ پەرق ئېتىش قاتارلىق جەريانلار ئارقىلىق، ئەكسىلئىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇردىن 85 ى تەكشۈرۈپ چىقىلدى، ئۇلار ئايرىم-ئايرىم بىر تەرەپ قىلىندى.

كادىر تەكشۈرۈش خىزمىتى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش بىلەن بىللە 1956-يىل 1-ئايدا باشلىنىپ، 1960-يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى، لېكىن قۇيرۇقىنى ئۈزۈش خىزمىتى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغىچە تۈگىمىدى. 1960-يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 1221 كادىر تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلدى، 84 كادىر تەكشۈرۈش ئوبيېكتى قىلىندى، 41 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ ئېنىق يەكۈن چىقىرىلدى، 12 ئادەم ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ئوبيېكتى قىلىپ بېكىتىلدى، 17 ئادەم ئۇستىدە تەكشۈرۈش دوكلاتى يېزىلدى.

كادىر تەكشۈرۈش ئۇچ تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى؛ بىرىنچى تۈركۈمدە رايون يارداەچىسىدىن يۇقىرى كادىرلار تەكشۈرۈلدى؛ ئىككىنچى تۈركۈمدە ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپ ئۇقۇتقۇچىلىرى، يېزا كادىرلىرى، ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شىركەتچىلىكىدىكى ئورۇنلاردا ئىشلەيدىغان خۇسۇسىلار تەكشۈرۈلدى؛ ئۈچىنچى تۈركۈمدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دۆيجاڭدىن يۇقىرى ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى تەكشۈرۈلدى. ئاپتونوم رايونىمىز يولىورۇقىغا ئاساسەن، كادىرلارنىڭ چەت ئەلگە باغلىنىش مەسىلىسىمۇ نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، كادىر تەكشۈرۈش خىزمىتى ناھىيىلىك پارتكومدا تەسىس قىلىنغان خەن دېشەن باشلىقلىقىدىكى بەش كىشىلىك گۇرۇپپىنىڭ كونكرېت رەھبەرلىكىدە ئىشلەندى.

ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش ۋە كادىر تەكشۈرۈش ئارقىلىق، كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەر قوشۇنىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان ئەكسىلئىنقىلابچىلار ۋە بۇزۇق ئۇنسۇرلار تازىلىنىپ، كادىرلار قوشۇنى پاكلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، كادىرلارنىڭ سىياسىي تارىخىي مەسىلىسىمۇ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. لېكىن ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش، كادىرلارنى تەكشۈرۈشتە ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىش ھادىسىسى كۆرۈلۈپ، بىر قىسىم ياخشى يولداشلارغا ئازار بېرىپ قويۇلدى.

§5. ئىستىل تۈزىتىش ۋە ئۆگىنىلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشى

1957 - يىل 4 - ئاينىڭ 27 - كۈنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پۈتۈن پارتىيە-نىڭ ماركسىزملىق ئىدىيە سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، «ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى توغرىسىدا يولىورۇق» نى تارقىتىپ، پۈتۈن پارتىيىدە بىر قېتىم خەلق ئىچىدىكى زىددىيەتنى توغرا ھەل قىلىش ئاساسىي تېمىسى، بىيۇروكراتلىققا، مەزھەپچىلىككە، سۇبېيېكتىپچىلىققا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىشنى قارار قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكومدا خەن دېشەن (ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى) گۇرۇپپا باشلىقلىقىدىكى، لىيۇلىشەن (مۇئاۋىن ھاكىم)، ئىسمايىل توختى (ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى)، ماشۇلىن (ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى)، شۇ ۋەنلۇك (ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى) لار گۇرۇپپا ئەزاسى بولغان بەش كىشىلىك رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى.

ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە-ئورگانلاردىكى 501 نەپەر كادىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرى 103 نەپەر، پارتىيە ئەزاسى 102 نەپەر، ئىتتىپاق ئەزاسى 90 نەپەر) 1957 - يىل 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئىستىل تۈزىتىش بويىچە ئۆگىنىش قىلىپ، پارتىيىنىڭ ئىستىل تۈزىتىشىگە ياردەملەشتى. 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى

ئېچىلىش، سايراش، بەس مۇنازىرە قىلىش باشلاندى. 1958 - يىل 2 - ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى، جەمئىي 9600 دىن ئارتۇق پىكىر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 3 - ئايدا، ئىستىل تۈزىتىش، ئۆچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشىگە قەدەم قويۇلدى. بۇ چاغدا ئاپتونوم رايونلۇق يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئايرىم يىغىلىپ ئۆگىنىش قىلىپ، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى ئېلىپ باردى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدىكى ئۆچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشى 1958 - يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىدە ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ بىر تۈتاش تەشكىللىشى بىلەن ئېلىپ بېرىلدى. 1958 - يىل 10 - ئايغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە 42 ئادەم «ئۆچى» قىلىپ ئايرىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىستىل تۈزىتىشىدە «ئۆچى» قىلىپ ئايرىلغانلار («يەرلىك مىللەتچى ئۇنسۇر» دەيمۇ ئاتالدى) سەككىز بولۇپ، ئۇلارغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا جىنايى ئىشلار جازاسى، مەمۇرىي جازا بېرىلدى.

بوتۇن پارتىيىنىڭ ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتى تەدرىجىي قانات يېيىۋاتقان ئەھۋالدا، كەڭ ئاممىغا ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلار پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى ۋە پارتىيىلىك كادىرلارغا كۆپلىگەن پايدىلىق تەنقىد ۋە تەكلىپلەرنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىنتايىن ئاز سانىدىكى بۇرژۇئا ئۆچىلىرىمۇ «ئېچىلىش، سايراش» پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، پارتىيىگە ۋە يېڭىدىن بارلىققا كەلگەن سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە ھۇجۇم قوزغاپ، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىشقا ئۇرۇندى. مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە ئۆچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى قانات يايدۇرۇش توغرا ھەم زۆرۈر ئىدى. لېكىن قۇمۇل ناھىيىسى، پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاشلا، ئۆچىلارغا قارشى تۇرۇش كۆرىشىنى ئىنتايىن كېڭەيتىۋەتتى، ھەرىكەت جەريانىدا ھەقىقەتنى ئەھمىيەتتىن ئىزدىمەسلىكتەك ئەھۋال كۆرۈلۈپ، بىر قىسىم كادىر، زىيالىي، مىللىي، دىنىي ئاساسىي قاتلام زاتلىرىغا ئازار بېرىپ قويۇلدى.

§6. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»

«سول» ئالدىراقسانلىق قىلىش ئىدىيىسىنىڭ تەسىرىدە، مەملىكەت بويىچە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» بۆلۈۋاتقان شارائىتتا، پارتىيىنىڭ 1958 - يىل 3 - ئايدا ئېچىلغان ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيىدا «سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، سۈرئەتنى تېزلىتىپ، خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ كېتىش، چاڭجياڭغا يېتىشۋېلىش، تۇرلۇك چارە - ئامالالار بىلەن، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ، تىرىشىپ يۇقىرى ئۆرلەپ، ئون يىللىق كۆرسەتكۈچنى بىر يىلدا ئورۇندايلى» دېگەن چاقىرىق چىقىرىلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» دولقۇنى قوزغىلىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن، يېزا ئىگىلىكىدە ئەھمىيەتتىن ئايرىلغان يۇقىرى يىلان،

يۇقىرى كۆرسەتكۈچ تەدرىجىي ئۆرلەپ باردى، سانائەت ۋە باشقا ساھەلەردىمۇ قارىغۇ-لارچە سەكرەش ھادىسىسى يۈز بەردى.

1958 - يىل 3 - ئايدا، پارتىيىنىڭ ناھىيىلىك 2 - قۇرۇلتىيىدا ناھىيە بويىچە شۇ يىللىق ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتىنى 420 — 450 جىڭغا (1957 - يىلى ئاشلىقنىڭ ئوتتۇرىچە بىرلىك مەھسۇلاتى 240 جىڭ ئىدى)، ئومۇمىي مەھسۇ-لاتىنى 60 مىليون 260 مىڭ — 64 مىليون 560 مىڭ جىڭغا (1957 - يىللىق ئومۇمىي مەھسۇلات 33 مىليون 340 مىڭ جىڭ ئىدى) يەتكۈزۈش ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

1958 - يىل 12 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم يەنە 1959 - يىلى ناھىيە بويىچە ئاشلىقنىڭ ئومۇمىي مەھسۇلاتىنى 214 مىليون جىڭغا يەتكۈزۈشنى قارار قىلدى ھەمدە 10% تېرىلغۇ يەرنى بىرلىك مەھسۇلاتى 510 جىڭغا يېتىدىغان «سۇنئىي ھەمراھ تېتىزى» قىلىپ قۇرۇپ چىقىشنى تەلەپ قىلدى.

1959 - يىل 10 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم يەنە 1960 - يىلى تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى 265 مىڭ موغا كېڭەيتىش، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتىنى 1200 — 1500 جىڭغا يەتكۈزۈشتەك يۇقىرى پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

1960 - يىل 10 - ئايدا، پارتىيىنىڭ ناھىيىلىك 3 - قۇرۇلتىيىدا يەنە 1961 - يىلى 120 مىڭ مو بوزيەر ئېچىش، 1962 - يىلىغا بارغاندا ناھىيە بويىچە تېرىلغۇ يەر كۆلىمىنى 600 مىڭ موغا يەتكۈزۈشتەك يۇقىرى پىلان ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

يۇقىرى پىلان، يۇقىرى كۆرسەتكۈچ مۇبالىغىچىلىق شامىنى، قارىغۇلارچە قوماندان-لىق ۋە بۈيرۇقۇازلىق قىلىشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1960 - يىلى تېرىلغۇ يەر كۆلىمى-نى كېڭەيتىش تەكىتلەنگەچكە، بەزى گۈڭشې (مەيدان) لار 10 - ئايدىمۇ تېرىقچىلىق قىلدى، تېيانشان گۈڭشېسىدىكى بەزى دۆيلەر قارنى سۇپۇرۇۋېتىپ كۈزگى بۇغداي تېرىدى. خۇاڭتىيەن دېھقانچىلىق مەيدانى ھارۋا بىلەن يۈرۈپ گىياھ ئۇنمەيدىغان قۇر-غاق چۆلگە ئۇرۇق چاچتى. چوڭقۇر ئاغدۇرۇش تەكىتلەنگەچكە، بەزى يەرلەر بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتا ئاغدۇرۇلدى. قويۇق تېرىش تەكىتلەنگەچكە، بەزى بۇغدايلىقلاردىكى بۇغداي مايىسلىرى چاچتەك قېلىن ئۆستى. ئوبيېكتىپ قانۇنىيەتكە خىلاپ بولغان بۇنداق «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى.

سانائەتتىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تە ئومۇمىي خەلق كەڭ كۆلەمدە پولات تاۋلاش مەركەز قىلىندى. 1958 - يىل 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيە-لىك پولات - تۆمۈر تۇەنى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى، ھاكىم بىۋا-سىتە قوماندانلىق قىلدى. پولات - تۆمۈر تۇەنى قارىمىقىدا تۆت يىڭ تەسىس قىلىندى، بۇلار تارانچى، قولان بۇلاق، بوغاز، مەيدانىدىن ئىبارەت تۆت ئورۇنغا تارقالدى. يېزىلاردىكى ئۇچتىن بىر قىسمىدىن كۆپرەك ئەمگەك كۈچى يەنە زاۋۇتلاردىكى بىر قە-سىم ئىشچىلار ۋە ئىدارە - ئورگانلاردىكى زور كۆپچىلىك كادىر ئۆزلىرى كان ئېچىشقا، پېچ ياساپ پولات تاۋلاشقا ئاجرىتىلدى. ناھىيە بويىچە 4000 دىن ئارتۇق ئادەم،

140 ئات هارۋىسى، 25 كالا هارۋىسى، 442 ئات، 75 كالا، 165 تۆگە هەقسىز «پولات ـ تۆمۈر مارشالىنى تەختكە چىقىرىش» ئۇچۇن خالىسانە ئەمگەكىكە ئاتلانىدى. شۇ يىلى 9 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە، يەرلىك تۇز پېچ، كىچىك ئېگىز پېچتىن 2244 ى ياسالدى، بۇنىڭ 732 سى ئىشقا كىرىشتۇرۇلدى. 1958 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناهىيە بويىچە 14 مىڭ 112 تونىنا تۆمۈر رۇدىسى، 17 مىڭ 305 تونىنا كۆمۈر قېزىلدى. 2288 تونىنا داشقال ئارىلاش تۆمۈر، ئىككى تونىنا پولات (كېرەكسىز تۆمۈرلەر قايتا تاۋلانغان) تاۋلاندى. ئەينى ۋاقىتتا، مەيداندا 500 تونىنا ماتېرىيال سىغدۇغان چوڭ يەرلىك تۇز پېچتىن بىرى ياسىلىپ، ئوت يېقىلغانىدىن كېيىن، ئوت يالقۇنى ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ، قۇمۇل شەھىرىنى يورۇتۇۋەتتى، لېكىن بۇ تاۋلانغىنى يەنىلا يۆتكىگىلى، ئىشلەتكىلى بولمايدىغان بىر پارچە داشقالىلىق تۆمۈردىن ئىبارەت بولدى. بوغاز پولات ـ تۆمۈر يىڭى ئۇستى ئوچۇق كۆمۈر قاتلىمىنىڭ ئۇستىدىن يەرلىك تۇز پېچ قازغان، نەتىجىدە كۆمۈر قاتلىمىغا ئوت كېتىپ، ئون نەچچە يىل كۆيدى. 70 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە، ئاپتونوم رايونلۇق ئوت ئۆچۈرۈشكە قوماندانلىق قىلىش شتابى كۆپلىگەن ماشىنا، ئادەم كۈچىنى سەپەرۋەر قىلىپ، بىرنەچچە يىل سەرپ قىلىپ كۆمۈرلۈكتىكى ئوتنى ئۆچۈرۈۋالدى.

كەڭ كۆلەمدە پولات ـ تۆمۈر تاۋلاشقا جەمئىي 824 مىڭ 975 يۈەن (ئىدارە ـ ئورگان، مەكتەپ، ئورۇن، يېزىلاردىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئەمگەك كۈچى، ئۇلاغ كۈچى، ماددىي ئەشيا ۋە ئىسراپ قىلىنغان بايلىقلار بۇنىڭ سىرتىدا) مەبلەغ سېلىندى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تە، هەرقايسى ساهەلەر هەقىقەت ئەمەلىيەتتىن ئىزدەلمىگەن شۇئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى: پىششىقلاش سانائىتىدە يەتتە كۈندە پۈتۈن ناهىيىنى گازلاشتۇرۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ يېزا ئىگىلىكىدە ئون يىللىق كۆرسەتكۈچنى بىر يىلدا ئورۇنداپ بولۇش ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ مائارىپتا بىر يىلدا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئوتتۇرىغا قويۇلدى؛ ئەدەبىيات ـ سەنئەتتىن «ئەدەبىيات ـ سەنئەت سۈنئىي هەمراهى» نى كۆپلەپ قويۇپ بېرىش، هەممەيلەن ئىجادىيەتكە تۈتۈش قىلىپ، ناهىيە بويىچە ئىككى ئايدا «ئەدەبىيات ـ سەنئەت ئەسىرى» دىن 388 مىڭ 600 پارچە يېزىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئەمەلىيەتتە بۇلارنى ئورۇنداش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

§7. «ئوڭچىللىق» قا قارشى تۇرۇش ۋە تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش

1959 ـ يىل 8 ـ ئايدا، پارتىيە 8 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 8 ـ ئومۇمىي يىغىنىدا خاتا هالدا «پارتىيىنىڭ باش لۇشيەنىنى قوغداش، ئوڭچىل ئوپورتۇنىزمغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن كۆرەش قىلىش توغرىسىدا قارار» ماقۇللانىدى، يىغىندىن كېيىن ئوڭچىللىققا قارشى تۇرۇش هەرىكىتى دەرهال مەملىكەت دائىرىسىدە قانات يېيىپ

كەتتى. 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى پارتىيىلىك كادىرلار، گۇڭشې پارتكوملىرىنىڭ شۇجىلىرى، قىسمەن دادۇيلەرنىڭ شۇجىلىرى ۋە سىياسىي - قانۇن سىستېمىسىدىكى بۆلۈمچە باشلىقى دەرىجىلىك پارتىيىلىك كادىرلاردىن بولۇپ 110 كىشى قاتناشقان ناھىيىلىك پارتكومنىڭ كېڭەيتىلگەن يىغىنىنى چاقىردى، يىغىن 16 كۈن داۋام قىلدى. يىغىندا «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»، خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ھەرىكىتىگە ئوخشاش بولمىغان پىكىرلەرنى بەرگەن بىر قىسىم يولداشلار پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىگە، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» كە، خەلق گۇڭشىسى قۇرۇش ھەرىكىتىگە قارشى تۇرغۇچى ئۇڭچىل مۇتەئەسسىپ ئىدىيىدىكىلەر دەپ قارالدى ھەمدە پاش قىلىپ تەنقىد قىلىندى، ئالتە نەپەر پارتىيىلىك كادىر نۇقتىلىق تەنقىد قىلىندى.

12 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ۋىلايەت، ناھىيە، ئاپتونوم رايوندىن جەمئىي 110 كادىر ئاجرىتىلىپ، 11 خىزمەت ئەترىتى تەشكىللەندى، ئۇلار ھەرقايسى گۇڭشې (مەيدان) لارغا بېرىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ۋە ئىستىل تۈزىتىش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى. ھەرىكەتتە ئۇچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى ۋە ئاممۇۋى يىغىن ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، «ئۇچ قىزىل بايراق» (باش لۇشيەن، چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش، خەلق گۇڭشىسى) غا بولغان پوزىتسىيە ۋە ئاشلىق مەسىلىسىدىن تۇتۇش قىلىنىپ، سايراش، ئېچىلىش، بەس - مۇنازىرىدىن ئىبارەت ئۇسۇل قوللىنىلىپ، ئوخشاش بولمىغان پىكىردە چىڭ تۇرغان بىر قىسىم ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئۇڭچىل مۇتەئەسسىپلەر، هاللىق ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلغۇچىلار، «ئۇچ قىزىل بايراق» قا قارشى تۇرغۇچىلار، پارتىيىنىڭ ئاشلىق سىياسىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلار، سىنىپىي مەيدانىنى يوقاتقانلار دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى. بىر قىسىم هاللىق ئوتتۇرا دېھقانلارغا كاپىتالىزم ئىدىيىسى ئېغىر دېگەنىنى باھانە قىلىپ زەربە بېرىلدى.

ئىستىل تۈزىتىش ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە جەريانىدا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 406 كىشى تەنقىد، كۆرەش قىلىندى ھەم جازالاندى، بۇلارنىڭ ئىچىدە دۇيجاڭدىن يۇقىرى كادىر 190، هاللىق ئوتتۇرا دېھقان 216.

1961 - يىل 11 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم يۇقىرىنىڭ يولىورۇقىغا ئاساسەن، 1958 - يىلدىن بۇيان ناھىيە بويىچە «ئۇڭچىللىققا قارشى تۇرۇش»، يېزىلاردا ئىستىل تۈزىتىش ۋە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش قاتارلىق ھەرىكەتلەر جەريانىدا كۆرەش قىلىنغان ياكى جازا بېرىلگەن 1075 كادىر ۋە گۇڭشې ئەزاسىنى تەكشۈرۈپ ئەسلىگە كەلتۈردى، تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش خىزمىتى 1963 - يىل 3 - ئايدا ئاياغلاشتى. تەكشۈرۈپ پەرقلەندۈرۈش نەتىجىسىدە مۇنداق قارالدى: توغرا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 584 كىشى بولۇپ، 54.3% نى، ئاساسىي جەھەتتىن توغرا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 243 كىشى بولۇپ، 22.6% نى، قىسمەن خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 112 كىشى بولۇپ، 10.4% نى، پۈتۈنلەي خاتا ياكى ئاساسىي جەھەتتىن خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 136 كىشى بولۇپ، 12.7% نى ئىگىلىدى. خاتا هالدا تەنقىد، كۆرەش قىلىنغانلار

لار، خاتا جازالانغانلار پۈتۈنلەي ئاقلىنىپ، سىياسىي نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى.

§8. سوتسىيالىستىك تەربىيە

بىرىنچى، ئومۇمىي دائىرە بويىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش

1962 - يىل 9 - ئايدا، پارتىيە 8 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 10 - ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋزېدۇڭ «سىنىپ، ۋەزىيەت، زىددىيەت ۋە پارتىيە ئىچىدىكى ئىتتىپاقلىق مەسىلىسى توغرىسىدا» دېگەن تېمىدا سۆز قىلىپ، سوتسىيالىزم جەمئىيىتىدىكى مۇئەييەن دائىرىدىكى سىنىپىي كۈرەشنى كېڭەيتىۋېتىدىغان ۋە مۇتلەقلەشتۈرۈۋېتىدىغان بايانلارنى ئوتتۇرىغا قويىدى، سوتسىيالىزمدىن ئىبارەت پۈتكۈل تارىخىي باسقۇچتا بۈرژۇئازىيە مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدۇ ھەمدە كاپىتالىزمنىڭ تىرىلىش خەۋپى مەۋجۇد بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ ھۆكۈم قىلدى، «سىنىپىي كۈرەشنى ھەرگىز ئۇنۇتماسلىق كېرەك» دېگەن شۇئارنى ئوتتۇرىغا قويىدى. يىغىن خاتا ھالدا «يەككە ئىشلەش شامىلى» (مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىشنى كۆرسىتىدۇ) ۋە «ئەنزە ئاغدۇرۇش شامىلى» نى تەنقىد قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكوم، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان روھقا ئاساسەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە يېقىنقى يىللاردىن بۇيان 244 ئائىلىلىك گۈڭشې ئەزاسى يەككە ئىشلەش (مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ۋە گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش) نى ئوتتۇرىغا قويىدى، بەزىلەر ئائىلە ۋى قوشۇمچە كەسىپنى راۋاجلاندۇردى، بەزىلەر قالدۇرۇق يەرنى ئون نەچچە موغا كېڭەيتتى، بەزىلەر قالدۇرۇق چارۋىنى ئون نەچچە تۇياقتا يەتكۈزدى، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك كۆپىيىپ قالدى، يېزىلاردا فېئودالىق خۇراپاتلىق، قىمارۋازلىق، نىكاھ سودىسى قاتارلىق ھادىسىلەر كۆپىيىپ كەتتى، بەزى كادىرلار مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىشنى قوللىدى، ھەتتا ئاينىپ كەتتى، مانا بۇلار سىنىپىي كۈرەشنىڭ بارغانسېرى ئۆتكۈرلىشىۋاتقانلىقىنىڭ ۋە ئىنقىلابقا قارشى ئىنكاس ئىپادىسى، دەپ قارىدى. ناھىيىلىك پارتكوم مەركەز ۋە يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، ناھىيە دائىرىسىدە سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى (ئومۇمىي دائىرە بويىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش دېيىلگەن) قانات يايدۇرۇدى. 1962 - يىل 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن 1962 - يىل 4 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيە بويىچە دېھقانچىلىق رايونلىرى ۋە يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى دېھقانچىلىق دۆيىلىرىدە بىر قېتىم كوللېكتىپ ئىگىلىكنى مۇستەھكەملەش مەركەز، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ۋەزىيەت، ئىككى لۇشەن كۆرىشى، ۋەتەنپەرۋەرلىك، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى مەزمۇن قىلىنغان ھالدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى.

ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ناھىيە بويىچە ئىشلەپچىقىرىش دۆيىنىڭ

باشلىقىدىن يۇقىرى كادىرلىرىن (پارتىيە ئەزالىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) 1400 دىن كۆپرەكى تەربىيىلەنىدى ھەمدە ناھىيە دەرىجىلىك ئىدارە ـ ئورگانلاردىن 50 نەچچە كادىر تاجىرتىلىپ، ۋىلايەت ئەۋەتكەن كادىرلار بىلەن خىزمەت ئەتىرىتى تەشكىللىنىپ، ھەر بىرىكەتكە قوماندانلىق قىلىش ئۈچۈن بېزىلارغا چۈشۈرۈلدى. ئىجابىي تەربىيە ئارقىلىق كەڭ كادىرلار ۋە خەلق ئاممىسىنىڭ ۋەتەننى، سوتسىيالىزمنى، كوللېكتىپنى قىزغىن سۆيۈش ئىشەنچىسى كۈچەيتىلدى، ئىشلەپچىقىرىش قىزغىنلىقى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. ھەربىرىكەت جەريانىدا، پەقەت راھەتباغ، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، بوغاز، ئاستانىدىن ئىبارەت بەش گۈڭشېنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، گۈڭشې ئەزالىرى ئېلىپ كەتكەن ۋە ئىگىلىۋالغان كوللېكتىپنىڭ مال ـ مۈلكىدىن 18 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق، 12 مىڭ دىن ئارتۇق تاغار، 1800 دىن ئارتۇق كىچىك دېھقانچىلىق سايمانى، 250 نەچچە ئاتلا سايمانى، 350 نەچچە تال ياغاچ قاتارلىقلار قايتۇرۇلدى، ئىگىلىۋېلىنغان كوللېكتىپنىڭ 500 نەچچە مو تېرىلغۇ يېرى قايتۇرۇپ بېرىلدى. ھەربىرىكەت جەريانىدا تۆت خىل ئۇنسۇردىن 49 ى (ئومۇمىي سانىنىڭ 10 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ) تەنقىد قىلىنىدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى كىشى قولغا ئېلىنىدى. كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغان 96 نەپەر قانۇنسىز ئۇنسۇر ئايرىم ـ ئايرىم جازالاندى، بۇنىڭ ئىچىدە 18 كىشى قانۇن بويىچە بىرتەرەپ قىلىندى. توققۇز ئەكسىلئىنقىلابىي تەشكىلات قولغا چۈشۈرۈلدى.

سىنىپىي كۈرەش ئەمەلىيەتتىن چەتنىگەن ھالدا تەكتىلەنگەچكە، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى جەريانىدا بىر قىسىم نارازىلىق بىلدۈرگەن ياكى خاتا سۆزلەرنى قىلغانلار تەنقىد قىلىندى ۋە بىرتەرەپ قىلىندى، «مەھسۇلاتنى ئائىلىلەرگە ھۆددىگە بېرىش»، «مەھسۇلاتنى گۇرۇپپىلارغا ھۆددىگە بېرىش» قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى شەكلى ئارقىلىق ئاممىنىڭ ئاكتىپلىقىنى قوزغاش، ئىشلەپچىقىرىشنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويغان كادىر ۋە ئامما كاپىتالىزم يولىدا ماڭغانلار، دەپ قارىلىپ تەنقىد قىلىندى، ھەتتا ئۇلارغا زەربە بېرىلدى.

ئىككىنچى، نۆۋەتتىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش

1963 ـ يىلى مەركەز ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، «نۆۋەتتىكى بىزا خىزمىتىدىكى بىرقانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار (دەسلەپكى لايىھە)» (يەنى «ئالدىنقى ئون ماددا») ۋە «بېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى جەريانىدىكى بەزى كونكرېت سىياسەتلەر توغرىسىدا بەلگىلىمە (دەسلەپكى لايىھە)» (يەنى «كېيىنكى ئون ماددا») نى تۈزۈپ تارقاتتىپ، سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى.

ناھىيىلىك پارتكوم ئالدىنقى بىر باسقۇچلۇق سوتسىيالىستىك تەربىيە ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، مەلۇم نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆچ مەركەزلەشتۈرۈلۈپ، ئىككى يول كۆرىشى مەسىلىسى ھەل قىلىنمىدى، بەلكى ئۇششاق ـ چۈشەك ئوغرىلىق

مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشقا بەكرەك ئىتىبار بېرىلدى؛ تۆت خىل ئۇنسۇر ۋە «جىن - شەيتان» لارغا قاتتىق، ئۇزۇل - كېسىل زەربە بېرىلمىدى؛ كادىرلارنىڭ «پەشتاقتىن چۈشۈش» ى، سىنىپىي قوشۇننىڭ تەشكىللىنىشى، پارتىيىنى ۋە ئىتتىپاقنى تەرتىپكە سېلىش، «تۆت ئېنىق بولماسلىق» قاتارلىق مەسىلەرمۇ ياخشى ھەل قىلىنمىدى، سوتسىيالىستىك تەربىيە چوڭقۇر ئېلىپ بېرىلمىدى، دەپ قارىدى. شۇڭا ۋىلايەت، ناھىيە بىرلەشمە سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكى تەشكىللەپ، كادىرلارنى يېڭىباشتىن تەربىيىلەپ نۆۋەتمۇ نۆۋەت قىلىپ، يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتى (نۆۋەتمۇ سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش دېيىلدى) نى باسقۇچ ۋە تۈركۈمگە بۆلۈپ ئورۇنلىدى.

نۆۋەتمۇ سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش شەھەر ئەتراپى، پالۋانتۇر گۈڭشىلىرىدا سىناق قىلىندى. بۇ، 1963 - يىل 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى باشلىنىپ، ئىككىنچى يىلى 3 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئاياغلاشتى. خىزمەت ئەترىتى يېزىغا كېلىپلا، بىرىنچى قەدەمدە، ئاممىغا سوتسىيالىزم، كوللېكتىۋىزم، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بارىدى ھەمدە كەمبەغەللەردىن ھال - ئەھۋال سوراش، يىلتىز تارتىش - ئالاقە باغلاش ئارقىلىق سىنىپىي كۆچلەرنى تەشكىللەپ، ساقلىنىۋاتقان مەسىلەرنى ئېگىلىدى؛ ئىككىنچى قەدەمدە كادىرلار يېغىنى چاقىرىپ، ھەر دەرىجىلىك كادىرلارنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن «يۇيۇنۇپ»، بوپسىنى تاشلاپ ھەرىكەتكە قاتنىشىشقا قوزغىدى؛ ئۈچىنچى قەدەمدە، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ تۆتىنى (ھېسابىنى، ئامبارنى، مال - مۈلۈكنى، نوموۇرنى) ئېنىقلىدى؛ تۆتىنچى قەدەمدە، دۈشمەنلەرنى كۆرەش قىلىش، سىنىپىي دۈشمەنلەرنى ھەقىقەت قىلىشنى قانات يايدۇردى؛ ئەڭ ئاخىردا، ھەر خىل تەشكىلاتلارنى تەرتىپكە سالدى، قۇرۇپ چىقتى ۋە مۇكەممەللەشتۈردى، كادىرلارنىڭ ئەمگەككە قاتنىشىش تۈزۈمىنى ئورناتتى، ئىشلەپچىقىرىش پىلانىنى تۈزۈپ چىقتى.

نۆۋەتمۇ سىناق قىلىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، 1964 - يىل 2 - ئايدىن 7 - ئايغىچە، پۈتۈن قۇدۇق، ئاستانە، توغۇچى گۈڭشىلىرىدا، 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۈڭشىلىرىدا نۆۋەتمۇ سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلدى. شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بوغاز گۈڭشىلىرىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىنى يېرىم-لاشتۇرۇپلا، ئاپتونوم رايونلۇق بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىدا، خىزمەت ئەتىرىتى تۈرپاندا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىشقا قاتنىشىش ئۈچۈن يۈرۈپ كەتتى.

1964 - يىل 9 - ئايدا، مەركەز «كېيىنكى ئون ماددا» غا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى ۋە ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىشتا تايىنىدىغان ئەسلىدىكى بەلگىلىمىنى ئۆزگەرتىپ، ئاممىنى دادىل سەپەر-ۋەر قىلىشنى 1 - ئورۇنغا قويۇشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كادىرلار مەسلىسىنى ھەل قىلىشنى تەكىتلىدى ھەمدە پۈتكۈل ھەرىكەتكە خىزمەت ئەترىتى رەھبەرلىك قىلىشنى بەلگىلىدى. ناھىيىلىك پارتكوم ۋە گۈڭشې - مەيدانلار ئۈچ دەرىجىلىك كادىر-لار يېغىنى چاقىرىپ، ھەممە ئىشتا سىنىپىي كۆرەشنى تۇتقا، ئىشلەپچىقىرىشنى مەركەز

قىلىشنى، سىنىپىي كۈرەشنىڭ قاپقىنى ئومۇميۈزلۈك ئېچىشنى تەلەپ قىلدى.

ئۇچىنچى، «تۆتنى ئېنىقلاش»

1965 - يىل 1 - ئايدا، مەركەز «يېزىلاردىكى سوتسىيالىستىك تەربىيە ھەرىكىتىدە نۆۋەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى مەسىلىلەر» (قىسقارتىلىپ «23 ماددا» دېيىلىدى) نى تۈزۈپ، بۇنىڭدىن كېيىن سوتسىيالىستىك تەربىيىنى **بىرەك «تۆتنى ئېنىقلاش»** (سىياسەتنى، ئىقتىسادنى، تەشكىلنى، ئىدىيىنى ئېنىقلاش) دەپ ئاتاشنى ئوتتۇرىغا قويىدى ھەمدە بۇ قېتىمقى ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭىدىغان ھېرىقدارلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىشتىن ئىبارەت، دەپ كۆرسەتتى، 5 - ئايدا گۇڭشې مەيدانلار ئىككى قېتىم ئوچ دەرىجىلىك كادىرلار يىغىنى چاقىردى، 80 پىرسەنتتىن ئارتۇق- كادىر ئوزنى تەكشۈرۈپ، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك مەسىلىلىرىنى تاپشۇرىدى، ئەينى ۋاقىتتا ھېسابلانغان سومما 147 مىڭ 545 يۈەنگە يەتتى. نۇقتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش قانات يايدۇرۇلغانىدىن بۇيان (1964 - يىل 2 - ئايدىن 1965 - يىل 6 - ئايغىچە)، ناھىيە بويىچە 80 نەپەر ھەر دەرىجىلىك كادىرغا پارتىيە ئىنتىزامى، مەمۇرىي ئىنتىزام ياكى جىنايى ئىشلار جازاسى كۆرۈلدى.

1965 - يىل 8 - ئايدا، ۋىلايەتلىك پارتكوم سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكىنىڭ رەھبەرلىكىدە، قۇمۇل ۋىلايىتى 2 - باسقۇچلۇق تۆتنى ئېنىقلاش ھەرىكىتىنى (نۇقتىدا سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىش 1 - باسقۇچ قىلىنغان) شەھەر ئىچى، بوغاز، بۇلۇڭ-بۇراق، ساقادىن ئىبارەت تۆت گۇڭشې (مەيدان) دا ئېلىپ بارىدى، بۇ ھەرىكەت 1966 - يىل 1 - ئايدا ئاياغلاشتى. سوتسىيالىستىك تەربىيە ئۆمىكىدە ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت ۋە ئوچ ناھىيىدىن كەلگەن خىزمەت ئەترىتى ئەزاسىدىن 800 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، كېيىنكى باسقۇچتا يەنە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 129 ئوقۇغۇچى قېتىلىدى، بۇنىڭ بىلەن سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئېلىپ بېرىلغان گۇڭشې (مەيدان) لاردا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ئالتە - يەتتە ئائىلىگە بىردىن خىزمەت ئەترىتى ئەزاسى توغرا كەلدى. بۇ باسقۇچلۇق «تۆتنى ئېنىقلاش» تا، ئاساسەن، مۇنۇ ئوچ تۈرلۈك خىزمەت ئىشلەندى:

(1) تۆتنى ئېنىقلاش. تۆت گۇڭشې (مەيدان)دا جەمئىي 135 مىڭ 400 جىڭ ئاشلىق، قىممىتى 250 مىڭ يۈەنگە يېتىدىغان تۈرلۈك مال ئېنىقلاندى. 89 كادىرغا ھەر خىل چارە كۆرۈلدى. بۇ، ئومۇمىي كادىرلار سانىنىڭ 9.1 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ.

(2) ھەر خىل تەشكىلاتلارنى تەرتىپكە سېلىش پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، سوتسىيالىستىك تەربىيە ئېلىپ بېرىلغان جايلاردىكى 363 نەپەر پارتىيە ئەزاسىنىڭ 68 ىگە ھەرخىل جازا بېرىلدى.

(3) دۈشمەنلەرنى كۆرەش قىلىش ۋە دېموكراتىك دەرس تولۇقلاش. 232 نەپەر تۆت خىل ئونسۇرنىڭ 108 ى ئۇستىدە قايىل قىلىش كۆرىشى ئېلىپ بېرىلـ

دى ۋە ئۇلاردىن ئىقتىسادىي ھېسساب ئېلىنىدى. ئىپادىسى ياخشى بولغان 10 نەپەر تۆت خىل ئۇنسۇرنىڭ قالپىقى ئېلىۋېتىلدى. ئوتتۇرا دېھقانلار ئىچىدىن 205 ئائىلە تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقان قىلىپ ئايرىلدى، ئىچكىرىدىن كۆچۈپ چىققانلاردىن پومېشچىك تەركىبىنى يوشۇرغان 58 ئائىلە، تۆت خىل ئۇنسۇر سالاھىيىتىنى يوشۇرغان 42 كىشى پاش قىلىندى. خاتا قالپاق كىيگۈزۈلگەن 57 كىشى (يەرلىك) ئېنىقلانىدى، سەككىز ئائىلە پومېشچىك، توققۇز ئائىلە باي دېھقان قىلىپ تولۇقلاپ ئايرىلدى. 1964 - يىلى تولۇقلاپ ئايرىلغان 21 ئائىلە پومېشچىك، باي دېھقانلىق تەركىبى قايتا تەكشۈرۈلدى. ئۇلاردىن خاتا ئايرىلغان ئون ئائىلىلىككە دائىر خاتالىق تۈزىتىلدى. شۇنداق قىلىپ، پومېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسى سانىنىڭ يېرىمى ئۇمۇمىي ئائىلە سانىدا ئىگىلىگەن نىسبىتى يەر ئىسلاھاتى ۋاقتىدىكى 4.06 پىرسەنتتىن 5.23 پىرسەنتتىكە ئۆستى.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ 3 - قارارلىق «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى 1966 - يىل 2 - ئايدا باشلىنىپ، شۇ يىلى 12 - ئايدا ئاياغلاشتى، بۇ ھەرىكەت قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تېيانشان، ھەربىي تاغ، ناشۇېلىق، قارادۆۋىدىن ئىبارەت تۆت گۈڭشېدا، شوپۇل، قويلۇقتىن ئىبارەت ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شېرىكچىلىكىدىكى ئىككى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا ۋە ۋىلايەتكە قاراشلىق يېمەكلىكلەر شىركىتى چارۋىچىلىق فېرمىسىدا، قۇرۇق ئېغىز ئورمانچىلىق مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قومۇل ناھىيىسىنىڭ شەرق شامىلى، شەھەر ئەتراپى، يەتتە قۇدۇق گۈڭشېلىرىدا دەرس تارلۇغلاندى. شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە سوتسىيالىستىك تەربىيە (تۆتنى ئېنىقلاش) ھەرىكىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى. تۆتنى ئېنىقلاش خىزمىتى ئەتىرىتىنىڭ ئەزالىرىدىن ئالىنغان قارارداىكى ئاساستا يەنە 200 ئادەم كۆپەيتىپ، ئومۇمىي سانى 1000 دىن ئېشىپ كەتتى. بۇ قېتىمقى تۆتنى ئېنىقلاش ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلغان چاغدا، «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» باشلىنىپ كەتتى، شۇڭا يەنە ماۋ جۇشى ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىش، پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارنى تارتىپ چىقىرىش، سەنئەتچى تەركىبىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئايرىش ۋە «تۆت كونا» نى بۇزۇپ، «تۆت يېڭى» نى تىكلەش، «جىن - شەيتانلارنى تەلتۆكۈس تازىلاش» دېگەنگە ئوخشاش مەزمۇنلار يېڭىدىن قوشۇلدى.

بۇ قارارداىكى «تۆتنى ئېنىقلاش» تا كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلار ياكى بۇزۇق كىشىلەر ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغان دەپ قارالغان 12 داۋۇي (ئومۇمىي داۋۇي سانىنىڭ 23.5 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ)، توققۇز ئىشلەپچىقىرىش دۇيى (ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئومۇمىي سانىنىڭ 4.6 پىرسەنتىنىئىگىلەيدۇ)، ئىككى گۈڭشې دەرىجىلىك كارخانا، كەسىپىي ئورۇن (ئورۇنلار ئومۇمىي سانىنىڭ 2.7 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ) دا «ھوقۇق تارتىۋېلىش» ئېلىپ بېرىلدى، ئاساسىي قاتلامدىكى بىر قىسىم رەھبەرلەر كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار سۈپىتىدە تارتىپ چىقىرىلدى.

ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ئىچىدە سەنئەتچى يات ئۇنسۇر، ئايىنغان ئۇنسۇر، سۇقۇنۇپ كىرىۋالغان تۆت خىل ئۇنسۇر قىلىپ ئېنىقلاپ چىقىلغىنى 33 كىشى (كادىر-

لار ئۇمۇمىي سانىنىڭ 1.79 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ)، ئېنىقلاپ چىقىلغان ئىقتىسادىي مەسىلىگە دائىر پۈتۈل 429 مىڭ 800 پارچە. بىر تەرەپ قىلىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: قالپاق كىيگۈزۈلگەن ئادەم 12 (كادىرلار ئۇمۇمىي سانىنىڭ 0.63 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ)، ھەرخىل چارە كۆرۈلگەنلەر 187، پارتىيىدىن قوغلاپ چىقىرىلغانلار 39، تىزىملانمىغان ياكى پارتىيىدىن ئىسپەت بىلەن چېكىندۈرۈلگەنلەر 48، پارتىيىدىن چىقىرىلىش دائىرىسى 13.05%، يەنە 11.4% پارتىيە ئەزاسىغا پارتىيە ئىنتىزامى بويىچە چارە كۆرۈلدى.

ئۇمۇمىي يۈزلۈك تەركىب ئايرىش جەريانىدا، 61 ئائىلىنىڭ تەركىبى تولۇقلاپ پۈتۈنچىك، باي دېھقان قىلىپ ئايرىلدى، 27 ئائىلىنىڭ تەركىبى يېڭىدىن چارۋىدار، باي چارۋىچى قىلىپ ئايرىلدى.

دۇشمەنلەرنى كۆرەش قىلىش جەريانىدا، تۆت خىل ئۇنسۇرلار ئۇمۇمىيۈزلۈك باھالانىدى، بەش ئادەم قولغا ئېلىنىدى. 92 ئادەم كۆرەش قىلىندى (بۇ، تۆت خىل ئۇنسۇرلار ئۇمۇمىي سانىنىڭ 26.4 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ)، 39 نەپەر تۆت خىل ئۇنسۇرنىڭ قالپىقى ئېلىپ تاشلاندى.

«تۆت كونا» نى يوقىتىش جەريانىدا، 11 گۈڭشې (مەيدان) دىكى 34 ئادەم «جىن ـ شەيتان» دەپ قارىلىپ تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىندى، 54 مەسچىتنىڭ پەشتىقى بۇزۇۋېتىلدى، 1000 دىن ئارتۇق دىنىي كىتاب كۆيدۈرۈلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ سوتسىيالىستىك تەربىيە (تۆتنى ئېنىقلاش) ھەرىكىتى كادىرلارنىڭ ئىستىلى ۋە ئىگىلىك باشقۇرۇش جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا مۇئەييەن رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن «سول» ئىدىيىنىڭ قوماندانلىقى تۈپەيلىدىن خاراكتېرى ئوخشاش بولمىغان زىددىيەتلەر سىنىپىي كۆرەش ياكى سىنىپىي كۆرەشنىڭ پارتىيە ئىچىدىكى ئىنكاسى دەپ قارالدى. 1965 ـ يىلىنىڭ دەسلىپىدە يەنە خاتا ھالدا «ھەرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى پارتىيە ئىچىدىكى كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدارلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىش» دەپ ئوتتۇرىغا قويۇلدى، ئىقتىسادنى ئېنىقلاش جەريانىدا، كېڭەيتىۋېتىشتىن، ھەقنەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىمەسلىك تۈپەيلىدىن، كۆپلىگەن كادىرلار ئورۇنسىز زەربىگە ئۇچرىدى.

§9. «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى»

«جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى پارتىيە تارىخىغا ئائىت بىرنەچچە مەسىلە توغرىسىدىكى قارارى» دا مۇنداق دەپ كۆرسىتىلىدۇ: «1966 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1976 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەدەنىيەت زور ئىنقلابى ـــ رەھبەرلىك قىلغۇچى خاتا قوزغىغان، ئەكسىلئىنقلابىي گۇرۇھلار پايدىلانغان، پارتىيە، دۆلەت ۋە ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن ئېغىر بالايىئاپەت ئېلىپ كەلگەن ئىچكى قالايمىقانچىلىقتىن ئىبارەت».

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئۇچۇنمۇ ئېغىر زىيانلارنى ئېلىپ كەلدى.

بىرىنچى، قىزىل قوغدىغۇچىلار ئەترىتى

قۇمۇل ناھىيىسىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتى، ئالدى بىلەن، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ساھەسىدىن باشلاندى. 1966 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «16ـ ماي» ئۇقتۇرۇشىنى ۋە 6 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى «خەلق گېزىتى» نىڭ باش ماقالىسى «جىن ـ شەيتانلارنى تەلتۆكۈس تازىلايلى» نى ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى چوڭ خەتلىك گېزىتلەرنى چاپلاپ، مەسىلىسى بار دەپ قارالغان ئايرىم ئوقۇتقۇچىلارنى تەنقىد قىلىشقا باشلىدى. 7 ـ ئايدا ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىدىكى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئورۇنلىرىدىكى قىسمەن كادىرلار، سوتسىيالىستىك تەربىيە خىزمىتى ئەترىتىنىڭ قىسمەن ئەزالىرى ۋە ناھىيىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن بولۇپ 800 دىن ئارتۇق ئادەمنى تەشكىللەپ، قۇمۇل ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلارنى مەركەزلەشتۈرۈپ تەربىيىلەش ئەترىتى قۇرۇپ، 4 ـ ، 5 ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئېلىپ باردى.

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇلدىكى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئارقا ـ ئارقىدىن قىزىل قوغدىغۇچىلار تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي قۇمۇلدا قىزىل قوغدىغۇچىلار ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. قىزىل قوغدىغۇچىلار ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر، كادىرلار بىرلىكتە «تۆت كونا» (كونا ئىدىيە، كونا مەدەنىيەت، كونا قائىدە ـ يوسۇن، كونا ئۆرپ ـ ئادەت) نى يوقىتىپ، «تۆت يېڭى (يېڭى ئىدىيە، يېڭى مەدەنىيەت، يېڭى قائىدە ـ يوسۇن، يېڭى ئۆرپ ـ ئادەت) نى تىكلەش بىلەن كىشى شۇغۇللىنىپ، ئىنقىلابىي ئەھمىيىتى يوق دەپ قارالغان ژۇرنىلارنى چېقىپ تاشلاپ، «فېئودالىزم، كاپىتالىزم، شيۇجېڭجۇيى» نىڭ نەرسىلىرى دەپ قارالغان جۇڭگو بىلەن چەت ئەلنىڭ بىر تۈركۈم كلاسسىك كىتابلىرىنى ۋە خۇش خەت ـ رەسىملىرىنى يىغىۋالدى ۋە كۆيدۈردى، بىر قىسىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا بۇزغۇنچىلىق قىلدى، پومېشچىك، كاپىتالىستلار ئارىسىدىكى بەزى كىشىلەرنىڭ ئۆيىنى ئاختۇرۇپ، بىر قىسىم ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە باشقا قىممەتلىك نەرسىلەرنى يىغىۋالدى.

8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا، بېيجىڭلىق بەش نەپەر قىزىل قوغدىغۇچى ئالاقە باغلاش ئۈچۈن قۇمۇلغا كېلىپ كىشىلەرنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتتى. 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئاخشىمى بىختۇەننىڭ قۇمۇل باشقۇرۇش باشقارمىسى قارىمىقىدىكى «قىزىل يۇلتۇز» ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ۋىلايەتلىك پارتكوم ئورگىنىغا بېسىپ كىرىپ، «ۋىلايەتلىك پارتكومنى توپقا تۇتايلى»، «ۋىلايەتلىك پارتكومدىن ئىبارەت بۇ ئەبجەق ۋەتەنسىزنى پاچاقلاپ تاشلايلى» دېگەن شوئارلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. «3 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن، ئامما ئاراسىدا ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىغا قويغان شوئارلارنى قوللاش كەيپىكەمۇ ياكى ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش كەيپىكەمۇ دېگەن مەسىلە ئۈستىدە كەسكىن بەس ـ مۇنا

زىرە قانات يېيىپ كەتتى ھەمدە ئىككى خىل كۆز قاراش شەكىللەندى. قىزىل قوغدىغۇچىلارنىڭ «توپقا تۇتۇش» نى قوللاش كۆز قاراشىدىكى ئايرىم كادىر، ئىشچى، ئوقۇغۇچىلار كۆرەش قىلىندى، بەزىلەر «گېزەندە» ۋە «جىن-شەيتان» قىلىپ قويۇلدى.

10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، گۇۋۇيۈەننىڭ ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە 121 نەپەر قىزىل قوغدىغۇچى ۋەكىلى تاللىنىپ بېيجىڭغا ئەۋەتىلدى، ئۇلارنى تېيەنئەنمېن ئالدىدا ماۋ زېدۇڭ جۇشى قوبۇل قىلدى (بۇ، قىزىل قوغدىغۇچىلارنى 8 - قېتىم قوبۇل قىلىشى ئىدى). مۇشۇ ئىشنىڭ ھارپىسىدا، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆزلۈكىدىن ئۇيۇشۇپ سەپەر ئەترىتى تەشكىللەپ، ياكى پويىز - ماشىنىلارغا مەقسىز ئولتۇرۇپ، ياكى پىيادە سىرتقى جايلارغا بېرىپ ئالاقە باغلىدى، دۆلەت ئۇلارغا كېيىم، ئاياغ كېيىم ۋە تۇرمۇش يارىمى پۇلى تارقىتىپ بەردى. بۇ شامال چىقىش بىلەن ھەرقايسى ساھەلەرمۇ دوراپ ھەرىكەت قىلدى، نۇرغۇن كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرمۇ سىرتقى جايلارغا بېرىپ مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن ئالاقە باغلىدى. 1967 - يىلى قىشقا كەلگەندە، مەركەز «دەرسنى، ئىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ئىنقىلاب قىلىش» توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەندىن كېيىن، كەڭ كۆلەمدە ئالاقە باغلاش تەدرىجىي ئازلىدى.

ئىككىنچى، ھوقۇق تارتىۋېلىش

1966 - يىلى 12 - ئايدا، ناھىيە بويىچە ئىشچى، دېھقان، ئەسكەر، ئوقۇغۇچى ۋە سودا ساھەسىدىكى ئامما «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەرىكىتىگە كىرىشىپ كەتتى. ھەرخىل نامدىكى جەڭگىۋار ئەتىرەتلەر ئارقا - ئارقىدىن قۇرۇلۇپ، ئاتالمىش «بۇرژۇئا ئەكسىلئىنقىلابىي لۇشىيەنى» نى تەنقىد قىلىش، ناھىيىلىك پارتكومنى تىۋېقا تۇتۇش»، ھەر دەرىجىلىك پارتىيە - ھۆكۈمەت مەسئۇللىرىنى تەنقىد - كۆرەش قىلىش باشلىنىپ كەتتى. نۇرغۇنلىغان كىشىلەر «كاپىتالىزم يولىغا ماڭغان ھوقۇقدار»، «گېزەندە»، «بۇرژۇئا ئەكسىلئىنقىلابىي لۇشىيەنىنى جاھىللىق بىلەن ئىجرا قىلغۇچى» دېگەندەك بەتنامىلار بىلەن سازايى قىلىندى، تەنقىد، كۆرەش قىلىندى. «پارتكوم بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ ئىنقىلاب قىلىنغاچ» قا، ھەر دەرىجىلىك پارتكومىلار تەدرىجىي پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى، ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى پائالىيىتىنى توختاتتى، زاۋۇت-لاردا ئىش توختىدى، مەكتەپلەر دەرس توختاتتى، يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىشنىڭ گېپىنى قىلىدىغان ئادەم قالمىدى.

1967 - يىلى 1 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، شاڭخەيدە يۈز بەرگەن «يانۋار ئىنقىلابى بوراندى» نىڭ تەسىرىدە قىسمەن ئاممىۋى تەشكىلاتلار بىرلىشىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. شەھەر - يېزىلار-دىكى بىر قىسىم ئورگان، ئىدارىلەردىكى ئاممىۋى تەشكىلاتلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن ھوقۇق تارتىۋالدى. ھوقۇق تارتىۋېلىنىپ ئۆزۈن ئۆتمەي، ھوقۇق تارتىۋېلىش مەسىلىسىگە، بولۇپمۇ «ئىنقىلابىي كادىر» لار مەسىلىسىگە بولغان تونۇش بىردەك بولمىغاچقا، ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئاشكارا ھالدا ئىككى تەرەپكە ئايرىلىپ كەتتى. ئىككى تەرەپ بىرى يەنە بىرى ئۆستىدىن چوڭ خەتلىك گېزىت چاپلاپ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشتى،

بۇنىڭ بىلەن ئەلەم كۆرىشى يۈز بەردى.

1967 - يىلى 3 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى بۆيرۇقتا بىنائەن يەر-لىك كادىرلار قاتناشقان قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىنى تۈتۈپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئىشخانىسى قۇرۇپ، ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا قوماندانلىق قىلدى. ھەربىي قىسىم بەزى مۇھىم تارماقلاردا، مەسىلەن: ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى، تەپتىش، سوت قاتارلىق ئورۇنلاردا ھەربىي ئىدارە قىلىشنى يولغا قويدى.

ئۈچىنچى، ئەلەم كۆرىشى

ئاممىۋى تەشكىلاتلار ئاشكارا ھالدا ئىككى تەرەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن، تەرەپ-بازلىق كۆرىشى كۆندىن-كۈنگە كەسكىنلىشىپ كەتتى. 1967 - يىلى 3 - ئايدىن 4 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىككى تەرەپ مەركەزنىڭ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ھەر-كىتىدە بىشىتۇەن، تۆمۈرىول، يەرلىكنىڭ بىر-بىرىنىڭ ئىشىغا ئارىلاشماسلىق توغرىسى-دىكى بەلگىلىمىسىگە قارىماستىن، سىستېما، ئورۇنلارنىڭ چېگرىسىنى بۇزۇپ، ئوخشاش كۆزقاراشتىكى ئاممانى بىلەن ئۆزئارا ئالاقە باغلاپ، بىرلىكتە ھەرىكەت ئېلىپ باردى.

1967 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، قۇمۇلدا تۇنجى قېتىم نەچچە مىڭ ئاممانى قاتناشقان كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى يۈز بەردى. بۇ ئەلەم كۆرىشى ئۆزئارا ھۇجۇم قىلىشىپ ۋە مۇداپىئەلىنىپ، گاھ ئەۋجىگە چىقىپ، گاھ پەسىيىپ، تاكى 7 - ئاينىڭ ئاخىرىدا بىر تەرەپ قۇمۇلدىن قوغلاپ چىقىرىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى. ئەلەم كۆرىشىدە ئىشلەتىلگەن قوراللار كالتەك، تاشتىن تەدرىجىي نەيزە-قىلىچقا بېرىپ يەتتى ھەمدە ماشىنا، كىران ئىشلىتىلدى، دېھقان-چارۋىچىلارمۇ ئاتلىق ئەترەت تەشكىللەپ، شەھەرگە كىرىپ ئەلەم كۆرىشىگە قاتناشتى.

9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى، قوغلاپ چىقىرىلغان تەرەپتىكى قىسمەن ئامما 69 - قېتىم-لىق پويىزغا ئولتۇرۇپ بېيجىڭدىن قۇمۇلغا قايتتى، ئۇلار يول بويى باشقا ئۆلكىلەردىكى ئۆزىنى قوللايدىغان ئەلەم كۆرىشى قىلغۇچى خادىم ۋە كۆرەشتە ئىشلىتىلىدىغان قورال-يارىغلارنى يىغىپ، پويىز بىلەن ئېلىپ كېلىپ، ئەلەم كۆرىشى تايانچ بازىسى قۇردى؛ يەنە بىر تەرەپمۇ يەرلىك مىلتىق، يەرلىك زەمبىرەك، يەرلىك گىرانانىلارنى جىددىي ياسىدى.

10 - ئايدا، ئىككى تەرەپ ئايرىم-ئايرىم ھالدا ھەربىي قىسمىنىڭ نۇرغۇن مىل-تىق ۋە ئوق-دورىلىرىنى «بۇلىدى»، شۇنىڭ بىلەن ئەلەم كۆرىشى بارغانسېرى كەس-كىنلىشىپ كەتتى.

1967 - يىلى 9 - ئايدىن 1968 - يىل 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە، كەڭ كۆلەملىك ئەلەم كۆرىشى كۆپ قېتىم يۈز بەردى. 1968 - يىل 10 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يۈز بەرگەن «28 - ئۆكتەبىر» ئەلەم كۆرىشى ئۈچ كېچە-كۈندۈز داۋاملاشتى. قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋە ھاۋا ئارمىيىسى 129 - قىسمى مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، بىرلەشمە ئازارەت قىلىش-تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئۈيۈشتۈرۈپ، ئىككى تەرەپنىڭ بىرلىشىشىنى

تېزلىتىپ، ئەلەم كۆرىشىنى توختاتتى؛ ھەربىي رايون، بىكتۇەن، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھاۋا ئارمىيىسى رەھبەرلىرىدىن تەنكەييۇن، زېك رۇچىك، چېن گۇەنلەرموۇ قۇمۇلغا كېلىپ ئىككى تەرەپكە خىزمەت ئىشلىدى ھەمدە 1968 - يىلى 2 - ئايدا ئىككى تەرەپ چوڭ بىرلىشىش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. 8 - ئايدا ئەلەم كۆرىشىنى توختىتىش، قوراڭ - ياراغلارنى يۇقىرىغا تاپشۇرۇش كېلىشىمى ھاسىل قىلدى. لېكىن ئەلەم كۆرىشىنىڭ يۈز بېرىشى ۋە ئەۋجىگە چىقىشىنى ئۇنۇملۇك تىزگىنلىيەلمىدى.

ئەلەم كۆرىشى ۋە بازىلارنى زورلۇق بىلەن ئىگىلەش تۈپەيلىدىن، 1967 - يىلى ئاخىرى - شىنجاڭ تۆمۈرىيولىدا قاتناش ئۇچ قېتىم ئۈزۈلۈپ قالدى، گۈۋۈيۈەن ۋە جۇزۇڭلى ئىلگىرى - كېيىن ئىككى قېتىم قۇمۇل ۋوگزالىنى ئېچىۋېتىش، قۇمۇلدىكى ئىككى تەرەپنىڭ قولدىكى قوراڭ - ياراغلارنى پېچەتلەپ ساقلاش تەۋرىسىدا بىۋاستە بولىيورۇق بەردى.

1967 - يىلدىن 1968 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يۈز بەرگەن توقۇنۇش قېتىملىق چوڭ ئەلەم كۆرىشىدە، قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە 33 ئادەم ئەلەم كۆرىشى قىلىش، قوراڭ - ياراغ ياساش، مىنا كۆمۈش ۋاقتىدا ئوق تېگىپ ياكى پارتلاپ ئۆلدى، 100 نەچچە ئادەم يارىلىنىپ مېيىپ بولۇپ قالدى. بەزى ئىمارەتلەر پارتلىتىۋېتىلدى، نۇرغۇن مال - مۈلۈك بۇلاپ كېتىلدى. ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنى ئەلەم كۆرىشى ئىلىغۇچىلار بازا قىلىۋالغاندىن كېيىن، 181 مىڭ 230 جىڭ بۇغداي، ئۇن، 2200 جىڭ گۈرۈچ، 2200 جىڭ سۇ يېمىغى، 2496 جىڭ پۇرچاق، 3000 جىڭدىن ئارتۇق ئاشلىق بېلىتى زىيان بولدى. ناھىيە بويىچە ئېغىر دەرىجىدە ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ۋەقەسى 62 قېتىم يۈز بەردى، پەقەت ناھىيىلىك دوختۇرخانىلا 11 قېتىم بۇلاندى.

1969 - يىل 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت تەڭ قۇرۇلدى، مەركەزنىڭ «28 - ئاۋغۇست» ئۇقتۇرۇشىغا ئاساسەن، 10 - ئاينا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئاممىنىڭ قولدىكى ھەرخىل مىلتىق، ئوق - دورا ۋە باشقا قوراڭ - ياراغلار ئاساسىي جەھەتتىن يۇقىرىغا تاپشۇرۇلدى.

تۆتىنچى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشى

1968 - يىلى 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنى، ماۋ زېدۇڭ «زىيالىي ياشلارنىڭ يېزىلارغا بېرىپ كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئىلىشى ئىنتايىن زۆرۈر» دېگەن يولىيورۇقنى چىقاردى، زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن باشلاندى.

1969 - يىل 3 - ، 4 - ئاي ئارىلىقىدا، تۇنجى تۈركۈم زىيالىي ياشلار قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئىنقىلابىي كومىتېت زىيالىي ياشلارنى تەقسىم قىلىش ئىشخانىسى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى مەدەنىيەت - ماۋارىپ - سەھىيە گۇرۇپپىسىنىڭ تەقسىم قىلىشى بىلەن يېزىلارغا باردى. يىل ئاخىرىغىچە، تەقسىم قىلىنىپ يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلاردىن 700 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 250 نەپەر، قالغانلىرى 1966 - يىلدىن بۇيان

شەھەر - بازاردىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار) ناھىيىدىكى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، «كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلارنىڭ قايتا تەربىيىسىنى ئالدى». يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئىشلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش دۆيىدىكى كادىرلار ياكى كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار ۋەكىلى باشقۇردى.

1970 - يىلدىن 1972 - يىلغىچە، يەنە 458 نەپەر زىيالىي ياش يېزىلارغا باردى (بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچى 310). 1966 - يىلدىن 1972 - يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارنىڭ ھەر بىرىگە ئاز كەم 100 يۆەن قىممىتىدە تۇرمۇش ئىستېمال بۇيۇمى ۋە كىچىك دېھقانچىلىق سايمىنى تارقىتىپ بېرىلدى.

1973 - يىل 11 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش خىزمىتى ئىشخانىسى قۇرۇلدى. شۇ يىلى 397 نەپەر زىيالىي ياش يېزىلارغا باردى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېتنىڭ [1973] 355 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، 1973 - يىلدىن باشلاپ، يېزىلارغا بېرىپ دۆيلەرگە ئورۇنلىشىدىغان ھەربىر زىيالىي ياش ئۆچۈن 500 يۆەن، دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا بارغان ھەربىر زىيالىي ياش ئۆچۈن 400 يۆەن، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا بېرىپ كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋا باققان ھەربىر زىيالىي ياش ئۆچۈن 700 يۆەن يارەم پۇلى بېرىلدى. يۇقىرىقى پۇللار ئۆي سېلىش، ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش، ئۆگىنىش سايمانلىرى سېتىۋېلىشقا ئىشلىتىش ئۆچۈن يارەم بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنى ئىشلىتىشنى زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش خىزمىتى ئىشخانىسى بىر تۇتاش ئىگىلەپ تۇردى. شۇ يىلدىن باشلاپ، ئىلگىرىكى دۆيىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ شۇ يەردە ماكانلاشتۇرۇش تەدرىجىي «زىيالىي ياشلار نۇقتىسى» قۇرۇشقا ئۆزگەرتىلىپ، كىچىك كوللېكتىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى يولغا قويۇلدى.

1974 - يىلى، جۇجۇنىڭ تەجرىبىسىدىن ئۆگىنىلىپ زاۋۇت بىلەن گۈڭشېنى چېتىش، زىيالىي ياشلار بار ئورۇنلار ئۇلارنى يېتەكلەشكە كادىر ئەۋەتىش، كوللېكتىپئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى ھەمدە شارائىتى بارجايلاردا زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش يولغا قويۇلدى. 1974 - يىلدىن 1978 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 3046 نەپەر زىيالىي ياش يېزىلارغا تەقسىم قىلىندى. مەركىزىي كومىتېتنىڭ [1978] 74 - نومۇرلۇق ھۆججىتىدىكى «كىچىك بازار ياكى ئادەتتىكى ناھىيەبازارلىرىدىكىغەيرىيېزائىگىلىك ئائىلىسىدىن چىققان ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار يېزىلارغا بېرىش دائىرىسىگە كىرگۈزۈلمەيدۇ» دېگەن بەلگىلىمىگە ئاساسەن، 1978 - يىلدىن كېيىن ناھىيە تەۋەسىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار تاغ ۋە يېزىلارغا ئەۋەتىلمىدى ھەمدە كادىرلىقتا، ئىشچىلىققا

ئوقۇشقا قوبۇل قىلىش، دېھقانچىلىق مەيدانى قۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، يېزىغا چۈشۈرۈلگەن زىيالىيلار يىلمۇ يىل قايتۇرۇپ كېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى، تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ھەرىكىتى شۇنىڭ بىلەن توختىدى. 1973 - يىلدىن ئىلگىرى يېزىلارغا بارغان زىيالىيلار 1982 - يىلىغا كەلگەندە پۈتۈنلەي ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇندى. تۆمۈرىيول، يامانسۇ كۆمۈر كېنى، ئورمانچىلىق مەيدانى، تارانچى كۆمۈر كېنى قاتارلىق ئورۇنلاردىن يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارمۇ ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتۇرۇپ كېلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىش ھەرىكىتى جەريانىدا، جەمئىي 4571 نەپەر زىيالىي ياش قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تاغ ۋە يېزىلىرىغا بېرىپ قايتا تەربىيە ئالدى. (بۇ، مەزكۇر ناھىيىدىكى ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئىدارە - ئورگان، ئورۇن، ھەربىي قىسىم، تۆمۈرىيول، زاۋۇت - كانلاردىكى زىيالىي ياشلار، ئالىي تېخنىكۇم ۋە تېخنىكۇملارنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن قۇمۇلغا تەقسىم قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). ئۇلار ئىچىدىكى كۆپلىگەن كىشىلەر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا پارتىيىگە، ئىتتىپاققا كىردى، بەزىلەر گۇڭشې، دادۇيىلەرنىڭ كادىرلىقىغا ئۆستۈرۈلدى.

دۆلەت ۋە گۇڭشې - دادۇيىلەر زىيالىي ياشلارنىڭ تاغ ۋە يېزىلارغا بېرىشىغا يارەم بەردى، 1971 - يىلدىن 1980 - يىل 9 - ئايغىچە بولغان مەلۇماتقا قارىغاندا، دۆلەت، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، قۇمۇل ناھىيىسىگە زىيالىي ياشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن 1 مىليون 951 مىڭ يۈەن ئاجراتتى. گۇڭشې - دادۇيىلەر 1450 مو تېرىلغۇ يەر، 15 مىڭ 400 مو ئۆزلەشتۈرۈشكە بولىدىغان بوز يەر ئاجرىتىپ، ئۇنى زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش بازىسى قىلدى، ئۇلار يەنە گۇڭشې ئەزالىرىنى ئەۋەتىپ، زىيالىي ياشلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا يېتەكچىلىك قىلدى. ھەرقايسى ئورۇنلارمۇ زىيالىي ياشلارنى يېتەكلەشكە مەخسۇس كادىر ئەۋەتىپ، ئۆز ئىدارىسىدىن يېزىغا بارغان زىيالىي ياشلارنى يېتەكلىدى.

1981 - يىل 12 - ئايدا، ناھىيىلىك زىيالىي ياشلار ئىشخانىسى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەمگەك - ئىش ھەققى بۆلۈمى بىلەن بىللە ئىش بېجىرىدىغان بولدى.

بەشىنچى، سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش»

1970 - يىلى مەركەزنىڭ يولىيورۇقىغا ئاساسەن، پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە سىنىپىي قوشۇننى تازىلاش ۋە «بىرگە زەربە بېرىش، ئۈچكە قارشى تۇرۇش» (ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىققا قارشى تۇرۇش، ھايانكەشلىككە قارشى تۇرۇش، ئىسراپچىلىققا قارشى تۇرۇش) ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. شۇ يىلى 3 - ئايدا، ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەنى «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش ئەترىتى» ناھىيىدىكى شەھەر - يېزىلاردىكى ئىدارە -

ئورگان، مەكتەپ، زاۋۇت ـ كان، كارخانا ـ كەسىپىي ئورۇنلاردا تۈرۈپ «كۆرەش قىلىش، تەنقىت قىلىش، ئۆزگەرتىش» ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلدى.

ئاز كەم بىر يىل قوشۇن تازىلاش ئارقىلىق «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» كېڭەيتىلىپ، تارىخىي مەسىلىسى بار، ئائىلە ۋە ئىجتىمائىي مۇناسىۋىتى مۇرەككەپ، ئىلگىرى ياكى ئوندىق، ياكى مۇنداق خاتالىقلارنى ئۆتكۈزگەن، ئامما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناچار ياكى مەلۇم كىشىلەر بىلەن ئۇچەكىشىپ قالغانلارنى بىرەرسى ئوتتۇرىغا قويغان ھامانلا، ئۇنىڭغا نەچچە ئون ئادەم ئەگىشىپ، شۇ ئادەم تارتىپ چىقىرىلدى. قوشۇننى تازىلاش، «بىرگە زەربە بېرىش، ئۇچكە قارشى تۇرۇش» جەريانىدا، ناھىيە بويىچە 1240 ئادەم تەنقىد ۋە كۆرەش قىلىنىدى، 22 ئادەم زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ئۆلدى. ناھىيىلىك كۆمۇر كاندا ئاممىدىن 59 كىشى گۇناھسىز بولسىمۇ تارتىپ چىقىرىلىپ كۆرەش قىلىنىپ، ئۇزۇن مۇددەت سولاپ قويۇلدى، بۇ، كان بويىچە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئومۇمىي سانىنىڭ 34 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بەزى جايلاردا يەنە قېيىن ـ قىستاقتا ئېلىش، قىستاپ ئىقرار قىلدۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، زور بىر تۈركۈم ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر پەيدا قىلىندى.

§10. پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش

1976 ـ يىل 10 ـ ئايدا، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بيۈروسى پارتىيە ۋە خەلقنىڭ ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ، ۋاڭ خۇگۇبن، جاڭ چۈنچياۋ، جياڭ چىڭ، ياۋۇئېيۈەن ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھىنى تارمار قىلىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» كەلتۈرۈپ چىقارغان ئون يىللىق ئۇچكى مالىمانچىلىقنى خاتىمە بەردى.

1977 ـ يىل 5 ـ ئايدا، مەركىزنىڭ يېتەكچىلىرىنى ۋە ئاپتونوم رايون، ۋىلايەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، ناھىيە بويىچە پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش ۋە «ئىككىگە زەربە بېرىش» ھەرىكىتى (لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ھوقۇق تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت جىنايىتىنى يەنىمۇ پاش قىلىش، لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ «سول» چىل لۇشيەنىنى تەنقىد قىلىش، ئۈرۈش، چېقىش. بۇلاش بىلەن شۇغۇللانغانلارنى، مالىيە ئىنتىزامىغا خىلاپلىق قىلغانلارنى ئېنىقلاش؛ سىنىپىي دۈشمەنلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىش، خىيانەتچىلىك، ئوغرىلىق، ھايانكەشلىك قىلغانلارغا زەربە بېرىش) قانات يايدۇرۇلدى. 1979 ـ يىل 4 ـ ئايغا كەلگەندە، ھەرىكەت ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

1977 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 1978 ـ يىل 7 ـ ئايغىچە بولغان ۋاقىت ھەرىكەتنىڭ 1 ـ باسقۇچى بولدى. ئالدى بىلەن ناھىيىدىكى كادىر، ئىشچى ـ خىزمەتچى، جەمئىيەتتىكى ئاممىمەركەزنىڭ 3 ـ ئايدىكى خىزمەت يىغىنىنىڭ روھىنى ئۆگەندى ۋە ئىزچىللاشتۇردى. ناھىيىلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېتنىڭ ئۇچكى قىسمىدا ئىلگىرى ـ

كېيىن بولۇپ ئۇچ قېتىم ئىستىل تۈزىتىش ئېلىپ بېرىلدى، تەنقىد ۋە ئۆز-ئۆزىنى تەنقىد قىلىش شەكلى قوللىنىلىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي تەجرىبە-ساۋاقلار تەكشۈرۈپ يەكۈنلەندى. ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى جاڭ جىجىبىنىڭ بۇ خىزمەتكە ئومۇمىيۈزلۈك مەسئۇل بولۇشىنى، مۇئاۋىن شۇجىسى جۇخۇەبىي، ۋاڭ ۋەننىيەن ۋە دائىمىي كومىتېت ئەزاسى ۋاڭ جىنشەڭنىڭ ناھىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش خىزمىتىگە ئايرىم-ئايرىم مەسئۇل بولۇشىنى ھەمدە ئېنىقلاش ئىشخانىسى قۇرۇشىنى قارار قىلدى. ھۆججەت ئۆگىنىش، «ئۇچنى كەڭ سۆزلەش»، تەنقىد قىلىش يىغىنى، ئۆگىنىش كۇرسى قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ جىنايەتلىرى كەڭ كۆلەمدە پاش قىلىنىپ، تەنقىد قىلىنىپ، ئۇلار تارقاتقان زەھەرلەر تازىلاندى.

پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئەھۋالغان قاراپ ئىش كۆرۈلۈپ، ئامما سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئېنىقلاش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزگەن ئايرىم يولداشلار ئېنىق سۆزلەش ئۆگىنىش كۇرسىغا قاتناشتى، ئۇلار ئېنىق سۆزلەش دەرىجىسى ۋە خاتالىقنى تونۇشىغا ئاساسەن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئازاد قىلىندى.

ھەربىرىكەتنىڭ 2-باسقۇچى 1978-يىل 9-ئايدا باشلىنىپ، 1979-يىل 4-ئايدا ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى، بۇ باسقۇچلۇق ھەربىرىكەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە تەلىپىگە ئاساسەن، توسالغۇلارنى تۈگىتىپ، سىنىپىي كۆرەشنىڭ قاپقىنى ئومۇمىيۈزلۈك ئېچىپ، ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش قاتارلىق مەسىلىلەرنى ئۆزۈل-كېسىل ھال قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. ناھىيىلىك پارتكومدا جۇ خۇەبىي، ئابلىز ھاشىم، ۋاڭ ۋەننىيەن، ۋاڭ جىنشەن، خې شېڭيۇ، جۇ يۈرەن خۇي جيۇلىگدىن ئىبارەت يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپقان رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ھەربىرىكەتنى تۆتتى ھەمدە ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت ئورگىنى، كۆمۈركان، قارادۆۋە گۈڭشېسىنى ھەربىرىكەتتىكى نۇقتىلىق ئورۇن قىلىپ، خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتتى.

شەككى يىلچە ئېلىپ بېرىلغان پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش، ئېنىقلاش، زىدىيەتلىرى ھەربىرىكەتتە مۇئەييەن نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى: لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي لۇشىيەنى ۋە ئۇلارنىڭ ئىدىيەۋى سىستېمىسى ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ تەنقىد قىلىنىپ، ھەق-ناھەق ئايدىڭلاشتۇرۇلدى؛ لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ پارتىيىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ھوقۇق تارتىۋېلىشتىن ئىبارەت سۇيىقەستلىك ھەربىرىكتى بىلەن چېتىشلىق ئادەم ۋە ئىشلار ئېنىقلىنىپ، رەھبەرلىك بەنزىسى تەرتىپكە سېلىنىدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا پەيدا بولغان ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەر ئاقلاندى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە 72 ئادەمنىڭ بىنورمال ئۆلۈپ كېتىش ئەھۋالى ۋە توققۇز قېتىملىق چوڭ ئېلىم

كۆرسەتكەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشلۇقىدىن 18 ئادەمگە دائىر مەسىلە ئاساسىي جەھەتتىن ئىنىقلاندى، 62 قېتىملىق ئىغىر ئۇرۇش، چېقىش، بۇلاش ۋەقەسى ئاساسىي جەھەتتىن ئىنىقلاندى؛ ئايرىم كىشىلەر قاتناشقان «ئىغىدىغا قارشى تۇرۇش» ھەرىكىتىنىڭ ھەقىقىي قىياپىتى ئىنىقلاندى؛ 73 نەپەر ئىنىقلاش ئوبيېكتىنىڭ مەسىلىرى ئىنىقلاندى، ئولاردىن 66 سى ئازاد قىلىندى. ھەرىكەت مەزگىلىدە ئىككى نەپەر ئىنىقلاش ئوبيېكتى ئۆزىچىسىدىن قالدۇرۇلدى.

§11. سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش

بەرىنچى، پوھېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش ۋە پوھېشچىك، باي دېھقانلار پەرزەنتلىرىنىڭ تەركىبىنى ئۆزگەرتىش

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ (1979 - يىل) 5 - نومۇرلۇق ھۆججىتى — «پوھېشچىك، باي دېھقانلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش مەسىلىسى ۋە پوھېشچىك، باي دېھقانلار پەرزەنتلىرىنىڭ تەركىبىنى ئۆزگەرتىش مەسىلىسى توغرىسىدا قارار» تارقىتىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنى ئاساس قىلىپ بەنزە تەشكىللەپ، بۇ خىزمەتنى قانات يايدۇردى. تەشۋىقات، تەربىيە، تەكشۈرۈپ ئەھۋال ئىگىلەش، ئامما باھالاش، تەكشۈرۈپ تەستىقلاشقا ئويۇشتۇرۇش ئارقىلىق، ناھىيە بويىچە 530 نەپەر تۆت خىل ئۇنسۇرنىڭ قالپىقى ئېلىۋېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە پوھېشچىك 195، باي دېھقان 99، ئەكسىلئىنقىلابچى 165، بۇزۇق ئۇنسۇر 71.

ناھىيە بويىچە پوھېشچىك، باي دېھقان ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان بارلىق كىشىلەرنىڭ تەركىبى ئۆزگەرتىلدى.

ئىككىنچى، خاتا ھالدا ئوڭچى قىلىپ قويۇلغانلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش

مەركەزنىڭ (1978) 11 - ، 15 - نومۇرلۇق ھۆججەتلىرىنىڭ روھى ۋە مەركەزدىكى بەش مىنىستىرلىكنىڭ قوشۇمچە ئىزاھاتىغا ئاساسەن، ناھىيىلىك پارتكوم 1978 - يىل 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئوڭچىلارنىڭ قالپىقىنى ئېلىۋېتىش ئىشخانىسى قۇرۇپ، خىزمەتكە كىرىشتى. 12 - ئايدا ناھىيىدىكى ئوڭچىلارنىڭ قالپىقى پۈتۈنلەي ئېلىۋېتىلدى. ئولارغا دائىر خاتا ئەنزىلەرنى تۈزىتىش، ئولارنى ئورۇنلاشتۇرۇش خىزمىتى 1979 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

1958 - يىلى ناھىيە بويىچە 42 ئادەم ئوڭچى (بۇنىڭ ئىچىدە سەككىزى يەرلىك مىللەتچى دەپ ئاتالدى) قىلىپ ئايرىلغانىدى. 1959 - يىلدىن بۇيان، 17 ئادەمنىڭ ئوڭچى قالپىقى ئارقىسۇ ئارقا ئېلىۋېتىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ ئادەم بۇ ناھىيىدە ئوڭچى قىلىپ ئايرىلمىغان)، بۇنىڭ ئىچىدە 12 كىشى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ قېتىم يەنە 25 نەپەر قالپىقى ئېلىۋېتىلگەن ئوڭچى (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچى

ئۆلۈپ كەتكەن) نىك 22 سى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قومۇل ناھىيىسىگە سىرتتىن يۆتكىلىپ كەلگەن، خاتا ئوڭچى قىلىپ قويۇلغان بەش كىشىنىك ئەنزىسىنى ئەسلى ئىدارىسى تەۋزەتتى. ئۆزلۈكىدىن شىنجاڭغا كەلگەنلەر ئىچىدىكى ئوڭچىلارنىك ئەنزىسىنى ئەسلى يۇرتى تەۋزەتكەندىن كېيىن، ئارتۇقچىلىقى بار ئۇچ كىشىنى قومۇل ناھىيىسى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇردى.

ئۈچىنچى، سابىق گومىنداڭدىن قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلەر ۋە ھەقىقەتكە قايتقانلارنىڭ سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش

ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ [1979 - يىل] 6 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلەر ۋە ھەقىقەتكە قايتقانلارغا قارىتىلغان «ۋەتەنپەرۋەرلەر بىر ئائىلە، ئۆتمۈشنى سۈرۈشتۈرمەسلىك، قابىلىيىتىگە يارىشا ئىشقا قويۇش، مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش» دېگەن ئىزچىل سىياسەت بويىچە، ناھىيىلىك پارتكوم 1979- يىل 5 - ئايدا سابىق گومىنداڭدىنقوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن ۋە ھەقىقەتكە قايتقان خادىملارنىڭسىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى (6 - نومۇرلۇق ھۆججەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى دەپتۇ ئاتالدى) قۇرۇپ، مەخسۇس خادىم يۆتكەپ، بۇ خىزمەتنى قاتات يايدۇردى. 1982 - يىلنىڭ بېشىغا كەلگەندە، ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى ئاساسىي جەھەتتىن ئاياغلاشتى.

ناھىيە بويىچە سابىق گومىنداڭدىن ھەقىقەتكە قايتقان ۋە قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن خادىملار 104ى، خاتا بىر تەرەپ قىلىنغانياكى بىرتەرەپ قىلىش ھەددىدىن ئېغىر بولۇپ كەتكەنلەرگە ياتىدىغان، قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن ۋە ھەقىقەتكە قايتقانلاردىن 40 ى قايتا تەكشۈرۈلۈپ، ھەممىسىنىڭ ئەنزىسى تۈزىتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى تۆت، پېنسىيىگە چىقىرىلغىنى 16 (بۇلارنىڭ ئىچىدە 10 كىشىگە بىر قېتىملىق تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلدى، ئەڭ ئازلىرىغا 50 يۈەن، ئەڭ كۆپلىرىگە 500 يۈەن بېرىلدى. ياردەم پۇلى سوممىسى جەمئىي 2920 يۈەنگە يەتتى).

تۆتىنچى، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش

سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى 1975 - يىلى باشلاندى، لېكىن بۇ خىزمەت باشلانغان دەسلەپكى مەزگىلدە، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، خىزمەتنىڭ قانات يېيىشى ئاستا، ئۇنۇمى ئاز بولدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، 1978 - يىل 4 - ئايدا، ناھىيىلىك پارتكوم سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈشكە رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى ۋە ئىشخانىسى قۇرۇپ، مەركەزنىڭ بىر تۈتاش ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا پەيدا بولغان ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرگە قارىتا سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتىنى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «تۆتنى ئېنىقلاش» ھەرىكىتى ۋە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيانقى بىر نەچچە قېتىملىق سىياسىي ھەرىكەتلەردە مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىغان مەسىلىلەرگە قارىتا قايتا تەكـ

شۇرۇش، ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى ئىشلەندى. 1982 - يىل 6 - ئايدا، سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى ئاياغلاشتى، ناھىيىلىك سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، قېلىپ قالغان ئاز بىر قىسىم سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خىزمىتى پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتنىڭ قونكېسىللىك تارماقلىرىنىڭ ھەل قىلىشىغا يۆكىلەندى.

قايتا تەكشۈرۈش، سىياسەتنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش باشلانغاندىن بۇيان، ناھىيە بويىچە ھەرخىل ئەنزىدىن 4531 ى تاپشۇرۇۋېلىنىدى.

جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تاپشۇرۇۋالغان تۈتۈپ تۈرۈش، ئەمگەك بىلەن تەربىيىلەش، قالپاق كىيگۈزۈشكە دائىر ئەنزە 257، بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي خاتا بولۇپ، تولۇق ئاقلانغان ئەنزە 145، قىسمەن خاتا بولۇپ، قىسمەن ئاقلانغان ئەنزە 58، ئەسلىدىكى يەكۈن ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە 44، ئەكسىلئىنقىلابچى، بۇزۇق ئۇنسۇر دېگەن قالپىقى ئېلىۋېتىلگەن ئەنزە 10.

سوت مەھكىمسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بارلىققا كەلگەن جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 403 نى تاپشۇرۇۋالدى، بۇ ئەنزىلەر 478 ئادەمگە چېتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاقلانغان ئەنزە 29، بۇ، 32 ئادەمگە چېتىلدى؛ ھۆكۈم ئۆزگەرتىلىپ جازا يېنىكلىتىلگەن، مۇددەتتىن بۇرۇن قويۇپ بېرىلگەن، جىنايى ئىشلار جازاسى كېچىرىم قىلىنغان ئەنزە 79، بۇ، 93 ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە 295، بۇ، 353 ئادەمگە چېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا بارلىققا كەلگەن ئەكسىلئىنقىلاب ئەنزىسىدىن 33 ى تاپشۇرۇۋېلىنىدى، بۇ، 39 ئادەمگە چېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ئەنزە 17، بۇ، 18 ئادەمگە چېتىلدى؛ جازا يېنىكلىتىلگەن ئەنزە تۆت، بۇ، بەش ئادەمگە چېتىلدى؛ خاراكتېرى ئۆزگەرتىلىپ جازا يېنىكلىتىلگەن ئەنزە ئىككى، بۇ، ئىككى ئادەمگە چېتىلدى؛ جىنايى ئىشلار جازاسى كېچىرىم قىلىنغان ئەنزە تۆت، بۇ، تۆت ئادەمگە چېتىلدى (بۇنىڭ ئىچىدە روھىي كېسەل ئۇچ ئەنزە، بۇ، ئۇچ ئادەمگە چېتىلدى؛ گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەن ئەنزە بىر، بۇ، بىر ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە بەش، بۇ، توققۇز ئادەمگە چېتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 135 ى تاپشۇرۇۋېلىنىدى، بۇ، 171 ئادەمگە چېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاقلانغان ئەنزە 35، بۇ، 37 ئادەمگە چېتىلدى؛ گۇناھسىز دەپ قويۇپ بېرىلگەن ئەنزە بىر، بۇ، بىر ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلىدىكى ھۆكۈم بىكار قىلىنغان ئەنزە 99، بۇ، 133 ئادەمگە چېتىلدى؛ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى بارلىققا كەلگەن ئەكسىلئىنقىلاب ئەنزىسى 77، بۇ، 84 ئادەمگە چېتىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئاقلانغان ئەنزە 26، بۇ، 28 ئادەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم بىكار قىلىنغان، قوزغىلاڭ كۆتىرىپ بىزتەرەپكە ئۆتكەن خادىملارغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىنغان ئەنزە 20، بۇ، 20 ئادەمگە چېتىلدى؛ جىنايى ئىشلار جاۋابكارلىقى سۈرۈشتە قىلىنمىغان ئەنزە ئۇچ، بۇ، ئۇچ ئادەمگە چېتىلدى؛ خاراكتېرى ئۆزگەرتىلگەن ئەنزە بىر، بۇ، بىر ئا-

دەمگە چېتىلدى؛ ئەسلى ھۆكۈم ساقلاپ قېلىنغان ئەنزە 27، بۇ، 32 ئادەمگە چېتىلدى. ئاقلانغان، ئەمما خىزمىتى يوق ۋە تۇرمۇشىدا ھەقسىقەتەن قىينىچىلىقى بارلارغا ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇۋاپىق ياردەم بېرىلدى. جەمئىي 30 ئادەمگە 7110 يۈەن خەلق پۇلى ياردەم بېرىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا سوت خاتا ھالدا مۇسادىرە قىلغان مال ـ مۈلۈك ئۈچۈن 2332 يۈەن خەلق پۇلى قايتۇرۇلدى ۋە تۆلەپ بېرىلدى.

ئىدارە ـ ئورگان، مەكتەپ، گۈكشې ـ مەيدان، زاۋۇت ـ كان، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار تاپشۇرۇۋالغان ھەر خىل ئەنزە 3626، بۇنىڭ ئىچىدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكىسى 1399، «تۆتنى ئېنىقلاش» جەريانىدىكىسى 1250، كونا ئەنزە 997؛ 1982 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە، 3608 ئەنزە قايتا تەكشۈرۈلدى، بۇ، تاپشۇرۇۋېلىنغان ئومۇمىي ئەنزىنىڭ 99.5 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. تاپشۇرۇۋېلىنغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئەنزىلەرنىڭ ھەممىسى قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن ئەنزىلەر ئىچىدە پۈتۈنلەي خاتا بولۇپ تولۇق ئاقلانغان ئەنزە 1506، قىسمەن خاتا بولۇپ، قىسمەن ئاقلانغان ئەنزە 491. قايتا تەكشۈرۈلۈپ سىياسەت ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن خادىملار ئىچىدە، پارتىيىلىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەنى 65، خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگىنى 167، پېنسىيىگە چىقىرىلغىنى 104، خىزمەتتىن چېكىندۈرۈلگىنى ئالتە. شۇنىڭ بىلەن بىللە، پېنسىيىگە چىقىرىلغان، خىزمەتتىن چېكىندۈرۈلگەنلەردىن سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەنلەرنىڭ ئىشچى قوبۇل قىلىش شەرتىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان 65 نەپەر پەرزەنتى خىزمەتكە قوبۇل قىلىندى. 110 نەپەر سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن خادىم ۋە ئۇلارنىڭ 186 نەپەر ئائىلە ـ تاۋابىئاتى ۋە پەرزەنتىنىڭ شەھەر ـ بازار نوپۇس ـ ئاشلىق مۇناسىۋىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ۋە شەھەر ـ بازار نوپۇسىغا ئۆزگەرتىلدى. يېزىلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشتىن ئايرىلمىغان ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ۋە گۈكشې ئەزاسىدىن، ئومۇمەن، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا تارتىپ چىقىرىلىپ كۆرەش قىلىپ قاماپ قويۇلغان، ئۇرۇپ ياردارلاندۇرۇلغان ۋە مېيىپ قىلىپ قويۇلغان ياكى «تۆتنى ئېنىقلاش» جەريانىدا تەركىب ئايرىغاندا مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش تۈپەيلىدىن تۇرمۇشتا قىينىلىپ قالغانلارغا بىر قېتىملىق ياردەم پۇلى بېرىلدى. 1982 ـ يىل 6 ـ ئايغىچە، ناھىيە بويىچە 1448 ئادەمگە جەمئىي 163 مىڭ 667 يۈەن ياردەم پۇلى بېرىلدى.

ناھەق ئەنزىلەرنى ئاقلاش، خاتا، يالغان ئەنزىلەرنى تۈزىتىش ۋە پارتىيىنىڭ سىياسەتلىرىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا لىن بىياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان زور بىر تۈركۈم يولداشلار ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، خاتا ئەنزىلەر تۈزىتىپ ۋە ناھەق ئەنزىلەر ئاقلىنىپ، ئۇلارغا زورلاپ تېڭىلغان يالغان ـ ياۋىداق گەپلەر ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، ئۇلارنىڭ نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جۈڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇ

يانقى سىياسىي ھەربىر تەرەپ قىلىنغان يولداشلارغا دائىر خاتا ئەنزىلەر ھەققىتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، خاتا بولسا چوقۇم تۈزىتىش پىرىنسىپىغا ئاساسەن تۈزىتىلدى. سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەنلەر ۋە ئۇلارغا چېتىلىپ قالغان ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ۋە پەرزەنتلىرى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپلىقى قوزغىتىلدى. خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كۆپلىگەن يولداشلار: ھاياتلا بولىدىكەنمىز، تىرىشىپ ئىشلەپ، تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تۆھپە قوشىممىز، دەپ ئىپادە بىلدۈرۈشتى. يەنە نۇرغۇن يولداشلار ئۆز تەسىراتلىرى ئارقىلىق، پەرزەنتلىرىنى پارتىيىنى قىزغىن سۆيىدىغان، پارتىيىگە ئىشىنىدىغان، پارتىيىگە مەڭگۈ ئەگىشىدىغان قىلىپ تەربىيىلەيدىغانلىقىلىرىنى بىلدۈرۈشتى. كۆپلىگەن كىشىلەر كېيىنكى خىزمەتلەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى يارىتتى.

ئۇن ئۇچىنچى قىسىم هاكىمىيەت.
سىياسىي كۆچەش

مىنگۇنىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) قۇمۇل مەھكىمىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلدى، ناھىيىنىڭ ئىچكى تۈزۈلمىسىدە چىڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلىندى، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونىنى يەنىلا قۇمۇل ۋاڭلىقى باشقۇردى. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) جىن شۇرېن «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى يولغا قويۇپ. قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ۋارىسلىق ئىمتىيازىنى بىكار قىلدى، ناھىيىلىك هۆكۈمەت پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئىدارە قىلىش هوقۇقىنى يۈرگۈزدى. مىنگۇنىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى)، ئاساسىي قاتلامدا شاڭيولۇق تۈزۈم بىكار قىلىندى، مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيە بويىچە باۋجاڭ، جاجاڭ تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. مىنگۇنىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 10 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە پارلامېنت ئورگىنى — ناھىيىلىك كېڭەش پالاتاسى تەسىس قىلىندى. ناھىيە بويىچە رايون (مەھەللە) تۈزۈمى يولغا قويۇلدى، رايوندا رايون مەھكىمىسى، كوچىلاردا مەھەللىلەردە مەھەللە باشلىق باشقارمىسى تەسىس قىلىندى. 1949 - يىلى ناھىيىلىك هۆكۈمەت ئورگىنىدا كاتىبات بۆلۈمى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، تەمىرات بۆلۈمى، مائارىپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ۋەكىللىرى يىغىنى تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ناھىيىلىك هەر مىللەت، هەر ساهە ۋەكىللىرى يىغىنى جەمئىي تۆت نۆۋەت ئۆتكۈزۈلدى، ۋەكىللەر هەرقايسى ساهەدىكى خەلقنىڭ مەسىلىھەتلىشىشى ۋە خەلق هۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپ قىلىشى بىلەن مەيدانغا كەلدى. 1954 - يىلدىن باشلاپ خەلق قۇرۇلتىيى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، 1983 - يىلغىچە جەمئىي سەككىز نۆۋەت قۇرۇلتاي ئېچىلدى (ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە).

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 26 - كۈنى 8 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنىدا سايلاپ چىقىلغان بىر مۇدىر، بەش مۇئاۋىن مۇدىر، بەش كومىتېت ئەزاسىدىن تەشكىل تاپتى.

1950 - يىل 5 - ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق هۆكۈمىتى قۇرۇلدى، هەرقايسى يېزىلاردىمۇ خەلق هۆكۈمەتلىرى قۇرۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك خەلق

ھۆكۈمىتى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىل 9 - ئايدىن 1959 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە ناھىيە بويىچە ھاكىمىيەت بىلەن گۈڭشې بىرلەشتۈرۈلگەن 11 خەلق گۈڭشىسى قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. 1969 - يىل 3 - ئايدا ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى. 1969 - يىل 7 - ئايدىن 1970 - يىل 6 - ئايغىچە ناھىيە بويىچە 12 خەلق گۈڭشىسى، ئىككى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئارقا - ئارقىدىن ئىنقىلابىي كومىتېتى قۇرۇلدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ھەرقايسى گۈڭشىلارنىڭ ئىنقىلابىي كومىتېتلىرى باشقۇرۇش كومىتېتلىرىغا ئۆزگەرتىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە تۆۋەندىكىدەك ئاپپاراتلار تەسىس قىلىندى: ئىشخانا، پىلان كومىتېتى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، يېزا ئىگىلىك كومىتېتى، تەنتەربىيە كومىتېتى، پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى، خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى، كادىرلار بۆلۈمى، مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى، سەھىيە بۆلۈمى، دېھقانچىلىق بۆلۈمى، گۈڭشې - دۇي كارخانىلىرى بۆلۈمى، چارۋىچىلىق بۆلۈمى، سۇ - ئېلېكتر بۆلۈمى، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بۆلۈمى، سانائەت - قاتناش بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، ئورمانچىلىق بۆلۈمى، ئەدلىيە بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، ئەرزىيەت ئىشخانىسى، كان باشقۇرۇش كومىتېتى ئىشخانىسى، ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى ئىشخانىسى، ئارخىپخانا، دېھقانچىلىق رايونلىرىنى پىلانلاش ئىشخانىسى، باج ئىدارىسى، ئاشلىق ئىدارىسى، تاشقى سودا ئىدارىسى، سودا - سانائەتنى مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى، سودا ئىدارىسى، تەمىنات - سودا كوپېراتىپى. خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى، يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى، ئىككىنچى يېنىك سانائەت ئىدارىسى.

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى 1955 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغانىدى. 1983 - يىلغىچە جەمئىي ئالتە نۆۋەت سىياسىي كېڭەش يىغىنى ئوتكۈزۈلدى.

I باب خەلق قۇرۇلتىسى

§1. ھەرمىللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى

ھەر مىللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىنى تۆۋەندىكى «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي پروگراممىسى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن تەسىس قىلىنغان. ۋەكىللەر ھەر مىللەت، ھەرساھەدىكىلەرنىڭ كېڭىشىشى ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن مەيدانغا كەلگەن. 1954 - يىلى ھەر مىللەت، ھەر ساھە ۋەكىل-

لىرى يىغىنىنىڭ ئورنىنى خەلق قۇرۇلتىيى ۋە سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى يىغىنى ئالدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك ھەر دەللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا 13 كىشى قاتناشتى.

يىغىندا بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت - ۋەزىپىلەر توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى، ئايالالار مەسلىسى توغرىسىدىكى قارار لايىھىسى، «قۇمۇل ناھىيىلىك ھەمكارلىق - قۇتقۇزۇش كومىتېتىنىڭ نىزامى»، «قۇمۇل ناھىيىلىك سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش كومىتېتىنىڭ نىزامى» ماقۇللاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ھەر دەللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1951 - يىل 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئېچىلىپ، 3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى يېپىلدى، يىغىنغا قاتناشقان رەسمىي ۋەكىل 12 نەپەر، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 20 نەپەر.

يىغىن قارار ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر دەللەت، ھەر ساھە خەلقىنى 1951 - يىلى ئەمگەك ئارقىلىق بېيىش، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق روناق تېپىش سىياسىتىنى ئەستايىدىل تەشۋىق قىلىشقا، دېھقانچىلىقتا 1949 - يىلدىكى تېرىلغۇ كۆلىمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، ئورمانچىلىقتا ھەر بىر ئادەمنى بەش تۈپتىن جىرىم تىكىشكە، چارۋىچىلىقتا كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئېسىل نەسىللەرنى تاللاپ يېتىشتۇرۇشكە چاقىردى.

يىغىن مۇشۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك كېڭەش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرىنى سايلاپ چىقتى، ناھىيىلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ شۇجىسى ۋېي خاۋ رەئىسلىكىنى، ھاكىم سەيىمت قۇربان، مۇئاۋىن ھاكىم ياك لىچۈنلەر مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى، دۇجياشياك، ھەجەرخان، سۇك جىنيەنلەر كاتىپلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، ئابدۇقەيۇم، جياجېڭيۈەن، گالى قارى، مەھبۇب قارى، ئەمەت ئۇۋەيىس، سەيتنىيازلار كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك ھەر دەللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1952 - يىل 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئېچىلىپ، 19 - كۈنى ئاياغلاشتى، يىغىنغا 101 ۋەكىل قاتناشتى.

يىغىن قارار ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر دەللەت، ھەر ساھە ۋەكىللىرىدىن ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىساد قىلىش ھەرىكىتىنى كەك قا-

نات يايدۇرۇشنى، يېڭىچە تېرىقچىلىق قىلىش ئۇسۇللىرىنى كېڭەيتىپ، ھەرمىۋ يەردىن بىر كۆرە ئاشلىق ئاشۇرۇپ ئېلىش، كالا، ئاتنى 5% كۆپەيتىش، قوينى 10% كۆپەيتىش، ناھىيە بويىچە 410 مىڭ تۇپ كۆچەت تىكىش، ھەربىر كىشى ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 50 مىڭ يۆەن (كونا پۇل) تېجىمىش ۋەزىپىسىنى قەتئىي ئورۇندىشنى تەلەپ قىلدى.

يىغىندا شۇ نۆۋەتلىك ناھىيىلىك كېڭەش كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى سايلاپ چىقىلدى. ۋېي خاۋ رەئىسلىكىنى، سەيىت قۇربان، ياڭ لىچۈنلەر مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى؛ دۇجياشىياڭ كاتىپلىقىنى ئۇستىگە ئالدى، ۋاڭ شۆجۈن، ئاپپاقخان، رېن ۋەنكۇي، بايدۇللا، قادىر ئاسىپ، يەن جىنجۇڭلار كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك ھەرمىللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىنىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1953 - يىل 2 - ئاينىڭ 26 - كۈنى ئېچىلىپ، 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاياخلاشتى. يىغىنغا 116 ۋەكىل قاتناشتى.

يىغىن قارار ماقۇللاپ، مۇئاۋىن ھاكىم ياڭ لىچۈن بەرگەن 1953 - يىللىق دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش پىلانى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرمىللەت، ھەرساھە خەلقلىرىنى ھەرىكەتكە كېلىپ، جۇڭگو خەلق پىدائىي قىسىملىرىغا ياردەم بېرىشكە، دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىغا ياردەم بېرىشكە، 1953 - يىللىق تۇرلۇك ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشىغا چاقىردى.

يىغىندا سايلام ئارقىلىق قۇمۇل ناھىيىلىك ھەرمىللەت، ھەرساھە ۋەكىللىرى يىغىنى دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى مەيدانغا كەلدى، ۋېي خاۋ رەئىسلىكىنى، سەيىت قۇربان مۇئاۋىن رەئىسلىكىنى، ياڭ لىچۈن كاتىپلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى، جاڭ ۋېنرۇي، نامان قازى ئاخۇن، ئابلىمىت، پاتەمخان، ۋاڭ جىڭشۈەن، توختى ئەمەتلەر كومىتېت ئەزالىقىغا سايلاندى.

§28. خەلق قۇرۇلتىيى

1954 - يىلدىكى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دىكى بەلگىلىمە بويىچە، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى ناھىيىنىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولىدى، ۋەكىللەر ئاساسىي قاتلام خەلق قۇرۇلتايلىرىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلدى. 1980-يىلدىن كېيىن، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىللىرىنى خەلق بىۋاسىتە سايلاپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان بولدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1954 - يىل 2 - ئايدا ئېچىلدى. يىغىن مۇئاۋىن ھاكىم ياڭ لىچۈن بەرگەن «قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەرمىللەت خەلقى تېخىمۇ ئىتتىپاقلىشىپ، دۆلىتىمىزنىڭ

ئۆتكۈنچى دەۋرىدىكى باش لۇشيەنىنىڭ شانلىق نۇرى ئاستىدا ئالغا باسايلى» دېگەن تېمىدىكى دوكلاتنى ئاڭلاپ ئۆتتى ھەمدە بۇ دوكلاتنى قۇرۇلتايىنىڭ قارارى قىلىپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ۋە باشقا ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىشى ئۈچۈن كۈرەش قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى.

1954 - يىل 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 7 - كۈنىگىچە 1 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 2 - يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى، يىغىنغا 98 ۋەكىل قاتناشتى. يىغىن سېيىت قۇربانىنى شۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، خەن دېشەن، سوپا ئىسھاقلارنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلىدى، ھامۇت، ماخمۇت نامان، ئەرشىدىن، ياڭ ۋېنيى، ۋۇيۈكشى، كۆببەس، ئۇنانباي، لى زىشيۇ، پاتەمخان، ياڭ لىچۈن، ۋاڭ شېڭخۇا، تۇرسۇنخان، نامان قازى ئاخۇنۇم، سوپى تۇرانىيازلارنى خەلق ھەيئەتلىكىگە سايلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1956 - يىل 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئېچىلىپ، 15 - كۈنى ئاياغلاشتى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا 113 نەپەر رەسمىي ۋەكىل سايلىنىپ، 98 نەپەر ۋەكىل قاتناشتى، 17 نەپەر ۋەكىل سىرتتىن قاتناشتى.

يىغىن ئۇچ يىلدىن بۇيانقى ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى ئاڭلاپ ماقۇللىدى. يىغىن ماخمۇت نامانىنى مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، لىيۇلىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، ماچاڭشۇنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، ئابدۇلھېمىت ھاجى، لى زىشيۇ، سوپا، جاۋ جىنشەن، گو يۈكخەي، مامۇربېك، جاڭ ۋېنرۇي، پاتەم توختى، ئابدۇللا باقى، ئۇرازباي، جياڭ شۆگۈڭ، ئەمەت سوپى، ئابدۇراخمان ۋەللەرنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشا تاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن يەنە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا بەش ۋەكىل سايلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 3 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1958 - يىل 5 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ئېچىلىپ، 30 - كۈنى يېپىلدى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا 125 نەپەر ۋەكىل سايلاندى، يىغىنغا 108 نەپەر ۋەكىل قاتناشتى.

يىغىن 2 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن بۇيانقى ھۆكۈمەت ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى قاراپ چىقتى، 1958 - يىللىق ۋەزىپىلەرنى مۇزاكىرە قىلدى، ناھىيىنىڭ ئون يىللىق پىلانىنى ماقۇللىدى، 1957 - يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1958 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى ماقۇللىدى.

يىغىن ماخمۇت نامانىنى ھاكىملىققا، لىيۇلىشەن، ئەمەت ئابدۇللا، ماچاڭشۇنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گويۈكخەي، جاۋ جىنشەن، پاتەمخان، قاسىم، ۋۇشيۈكيې، لى زىشيۇ، مامۇربېك، ئابدۇلھېمىت ھاجى، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئىبراھىم سالى، جاڭ ۋېنرۇي،

كۇخېنيەن، مەۋۇللا سوپىنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشاھ تاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا بەش نەپەر ۋەكىل سايلاپ بەردى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 4 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى ئېچىلىپ، 29 - كۈنى ئاياغلاشتى. مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا جەمئىي 155 رەسمىي ۋەكىل سايلاندى، يىغىنغا 132 ۋەكىل قاتناشتى. سىرتتىن قاتناشقۇچى ۋەكىل 24 بولدى.

يىغىن ھۆكۈمەت ۋە سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى، 1959 - ، 1960 - يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1961 - يىللىق مالىيە خام چوتى، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ 1961 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلان لايىھىسىنى قاراپ چىقتى ھەم ماقۇللىدى.

يىغىن ماخمۇت نامانىنى مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، لىيۇلىشەن، ماجاڭشۇ، ئابلىز پەزۇل، مېڭ شىيەنپىنىنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گۇيۈڭخەي، ماشۇلىن، لىيۇيۇ پېڭ، ئىبراھىم سالى، ئابدۇلھىمىت ھاجى، ۋۇشيۇڭيې، ئايىمخان، مەۋۇللا سۇپى، لى دېيەنفۇ، جاڭ چۈنۇاڭ، ماچىڭلىن، نىياز، ئابدۇراخمان ۋەلىرنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشاھتاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا بەش ۋەكىل سايلاپ بەردى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 5 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1963 - يىل 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ئېچىلىپ، 11 - كۈنى ئاياغلاشتى، مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا سايلانغان رەسمىي ۋەكىل 167 نەپەر، ئەمەلىيەتتە قاتناشقىنى 140 نەپەر، سىرتتىن قاتناشقان ۋەكىل 24 نەپەر.

يىغىن ھۆكۈمەت خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلات بىلەن سوت مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتىدىن بېرىلگەن دوكلاتنى، شۇنىڭدەك 1961 - ، 1962 - يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1963 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى قاراپ چىقتى ھەم ماقۇللىدى.

يىغىن ماخمۇت نامانىنى ھاكىملىققا، ماجاڭشۇ، ئابلىز پەزۇل، خۇيگۈڭياۋنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گو يۈڭخەي، لى پېڭشياڭ، مېڭ شىيەنپىن، لىيۇيۇپېڭ، ئايىمخان، ئەلى رەجەپ، ماچىڭلىن، ئابدۇلھىمىت ھاجى، دۇگامەت پەيزۇللا، مەريەمخان سوبور، ۋۇچاڭفا، ۋېي لى، ماۋتىڭفاڭ، ئابدۇراخمان ۋەلىرنى خەلق ھەيئەتلىكىگە، مەمەتشاتاجىنى سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا سايلىدى.

يىغىن ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىغا تۆت نەپەر ۋەكىل سايلاپ بەردى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 6 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1965 - يىل 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئېچىلىپ، 21 - كۈنى ئاياغلاشتى، مۇشۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا سايلانغان رەسمىي ۋەكىل 166 نەپەر، ئەمەلىيەتتە قاتناش-

قان ۋەكىل 144 نەپەر.

يىغىن ھۆكۈمەت ۋە سوت مەھكىمىسىدىن بېرىلگەن خىزمەت دوكلاتىنى، 1964-يىللىق مالىيە نەقچىتى بىلەن 1965 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى قاراپ چىقتى ۋە ماقۇللىدى. يىغىن قارار ماقۇللاپ، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرمىللەت خەلقىنى ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى ئۇلۇغ قىزىل بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، سىنىپىي كۈرەشنى تۈتقا، ئىشلەپچىقىرىش، قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىپ، داجەينىڭ، داچىڭنىڭ، قۇمۇل «قىزىلىيۇلتۇز 2 - مەيدانى» نىڭ ئىنقىلابىي روھىدىن ئۆگىنىپ، يېڭى غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىردى.

يىغىن قاسىم ئىسمايىلنى مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، ماجاڭشۇ، ئابلىز پەزۈلىنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا، گويۈڭخەي، ئابدۇراخمان ۋەلى، مېڭ شىيەنپىن، لۇ جىنرۇڭ، لياڭ رۇڭ، ئابدۇلھەمىت ھاجى، ۋۇچاڭفا، مەرىيەمخان سوبىر، لىيۇ يۈپېڭ، ما چىڭلىن، ئەلى رەجەپ، سەدۇللا ئاخۇن، مېڭ باۋ، مېي يۇ شىياڭ، جى شىيەنجاڭلارنى خەلق ھەيئەتلىكىگە سايلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت

ئاپتونوم رايونلۇق ئىنقىلابىي كومىتېت ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق قىسمى كومىتېتىنىڭ «قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇش توغرىسىدىكى دوكلات» نىغا ئاساسەن، ش ئى ت (1969) 28 - نومۇرلۇق ھۆججەت ئارقىلىق قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنى قۇرۇشنى تەستىقلىدى. 1969 - يىل 3 - ئاينىڭ 18-كۈنى قۇمۇل پىكىجۇ تىياتىرخانىسىنىڭ ئالدىدا ئاممىۋى يىغىن ئېچىلىپ، قۇمۇل ۋەكىللايەتلىك، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى ئېلان قىلىندى.

شىيامنجياڭ (ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ سىياسىي كومىسسارى) ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى، لى باۋشياڭ (129 - قىسىم ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى)، قاسىموپ (قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى خەلق ئەسكەرلىرى بۆلۈمىنىڭ بۆلۈم باشلىقى)، ياۋ جىشيەن (ئاما ۋەكىلى)، يەن زۇگېن (ئاما ۋەكىلى) لار مۇئاۋىن مودىرلىقىنى، مۇيۈفۇ، ساۋلى، ئابلىز ھاشىم، چېن لىيەنخۇا، ما ۋەنچۈن، لىجىمجۇن، كې يۈچۇ، خىزىر ئىلياس، ياڭ يۈگۈي، ياۋ خۇيلار دائىمىي ئەزالىقىنى، خاۋجيې، ماجىڭشياڭ، لى يەنرۇڭ، مازىڭشياڭ، ۋاڭ چېڭشيۇ، لى رۇيفېڭ، مېڭ زۇنئەن، خەن شىمىڭ، پېڭ شيەنيۈەن، چەي شىڭجۇن، لىيۇخۇڭچىن، بىڭ ۋېنخۇا، مۇھەممەتنۇر، تاڭ رۇيشيۇ، يۈفۇنيەن، ۋاڭ فېڭچۇەن، قادىر ئىمىن، ئەرشىدىن گالى، قادىر سوپى، ھەلىمخان غوپۇر، بى فىڭشيا، ياڭ خۇيدۇەن، سۇن فۇدې، ئابدۇراخمان، دۇچۇڭۇېن، شياۋخەنفۇ، ياڭ چاڭلۇڭ، جاڭ شيۇيىڭ، جياجىيى، لىيۇيۇڭ، خەن چىڭيۇەنلەر كومىتېت ئەزالىقىنى ئۇستىگە ئالدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 1 - يىغىنى

يىغىن 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئېچىلىپ، 29 - كۈنى يېپىلدى. مۇ-

شۇ نۆۋەتلىك قۇرۇلتايغا سايلانغان رەسمىي ۋەكىل 214 نەپەر، ئەمەلىيەتتە يىغىنغا قاتناشقىنى 211 نەپەر.

يىغىن ناھىيىلىك ئىنقلابىي كومىتېتىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى، قۇمۇل ناھىيىسى-نىڭ 1979 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى ۋە 1980 - يىللىق خەلق ئىگىلىكى پىلانىنىڭ لايىھىسىنى، 1979 - يىللىق مالىيە نەقچوتى بىلەن 1980 - يىللىق مالىيە خام چوتىنى ئورۇنلاشتۇرۇش پىكرى توغرىسىدىكى دوكلاتىنى، سوت مەھكىمىسى بىلەن تەپىتىش مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دوكلاتىنى قاراپ چىقىپ ماقۇللىدى.

يىغىن قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەركىبىدىكى خادىم-لارنى سايلام ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈردى.

يىغىن ئابلىز ھاشىمنى مۇشۇ نۆۋەتلىك ھاكىملىققا، ۋاڭ جىنشەن، ۋۇشيۇڭيې، خوجا سالى، لى يەنرۇڭ، ئابدۇراخمان كېرىملەرنى مۇئاۋىن ھاكىملىققا سايلىدى.

يىغىن نۇرۇللا مەتنىيازنى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىققا سايلىدى.

§3. دائىمىي كومىتېت

1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 28 - كۈنى 8 - نۆۋەتلىك ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى-نىڭ 1 - يىغىنىدا دائىمىي كومىتېت تەركىبىدىكى خادىملار سايلاپ چىقىلدى.

مۇشۇ نۆۋەتلىك دائىمىي كومىتېتنىڭ ئەزاسى ھەممىسى 18 نەپەر بولۇپ، ئۇلار: ئىبراھىم سالى، جۇ دېڭجۇ، جاڭ خۇەيلۇن، ئىسھاق ئىبراھىم، سۇن جېنيا، ئابدۇ-راخمان ۋەلى، دىڭ كېشۇ، ما يەنفۇ، ۋاڭ رۇيلەن، نىساخان نىياز، ئىبراھىم يۈسۈپ، ئۆمەرجان ئابدۇرىھىم، ئابلا ئەخمەت، سەدۇللا ئاخۇن، ئاكسەي زەينۇللا، لېيي جېنشى، ماشۇلىن.

ئىبراھىم سالى مۇدىرلىققا، جۇ دېڭجۇ، جاڭ خۇەيلەن، ئىسھاق ئىبراھىم، سۇن جېنيا، ئابدۇراخمان ۋەللەر مۇئاۋىن مۇدىرلىققا سايلاندى.

§4. سايلام

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇنجى قېتىملىق ئومۇمىي سايلام ياڭ لىچۈن رەئىسلىكىدىكى قۇمۇل ناھىيىلىك ئومۇمىي سايلام كومىتېتىنىڭ كونكرېت رەھبەرلىكىدە 1953 - يىل 6 - ئايدا باشلىنىپ، ئۇچ باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلىپ، يىل ئاخىرىدا ئاياغلاشتى.

ناھىيە بويىچە ئومۇمىي سايلامغا قاتناشقان سايلىغۇچىلار 49 مىڭ 743 كىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 26 مىڭ، 181 ئايالىلار 23 مىڭ 562؛ ئۇيغۇرلار 29 مىڭ 648، خەنزۇلار 13 مىڭ 8، قازاقلار 3515،

خۇيـزۇلار 3496، رۇسـلار 14، ئۆزبـېكلەر 11، تاتارلار تـوققۇز، باشـقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 42.

ناھىيە بويىچە 513 نەپەر يېزا (بازار) خەلق ۋەكىلى سايـلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 408، ئايال 105؛ ئۇيغۇر 347، خەنزۇ 91، قازاق 50، خۇيزۇ 25.

يېزا (بازار) لىق خەلق قۇرۇلتىيىدا ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 98 ۋەكىلى (ئۆچ نەپەر ھەربىي ۋەكىل بۇنىڭ ئىچىدە) سايلاپ چىقىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 79، ئايال 19؛ ئۇيغـۇر 54، خەنزۇ 25، قازاق 11، خۇيزۇ سەككىز.

1956 - ، 1958 - ، 1961 - ، 1963 - ، 1965 - ۋە 1980 - يىللىرى ئايرىم-ئايرىم ھالدا 2 - قېتىمدىن 7 - قېتىمغىچە ئومۇمىي سايلام ئېلىپ بېرىلدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك 7 - قېتىملىق ئومۇمىي سايلام قۇمۇل ناھىيىلىك ئومۇمىي سايـلام كومىتېتى ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك سايلام خىزمىتى ئۆمىكىنىڭ كونكرېت رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلدى، 1980 - يىل 4 - ئاينىڭ 11 - كـۈنى باشلىنىپ، 6 - ئايـنىڭ 29 - كۈنى ئاياغلاشتى. پۈتۈن ناھىيىدىكى ئومۇمىي نوپۇس 159 مىڭ 484 بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار 52 مىڭ 602، خەنزۇلار 95 مىـڭ 658، قازاقلار 5443، خۇيزۇ-لار 5441، باشقا ئازسانلىق مىللەتلەر 340.

تىزىمدىن قارىغاندا، پۈتۈن ناھىيە بويىچە سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقى بارلار 78 مىڭ 714 كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچـىدە ئۇيغـۇرلار 26 مىـڭ 772، خەنـزۇلار 46 مىڭ 548، قازاقلار 2414، خۇيزۇلار 2624، باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر 285، ھازىرچە سايلام ھوقۇقىنى يۇرگۈزۈشكە مۇمكىن بولمايـدىغانلار 71. سايلام جەريانـىدا سايلامغا قاتنىشىش نىسبىتى 94.2 پرسەنتكە يەتتى. سايلاپ چىقىلغان ناھىيىلىك خەلق ۋەكىلى 214، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشچى-دېھقان ۋەكـىلى 113، زىيالـىيلار ۋەكـىلى 20، ناھىيە - گۈڭشې كادىرلىرى ۋەكىلى 66، ئازادلىق ئارمىيـە ۋەكىلى بىر، باشقا ۋەكىللەر 14؛ ئۇيغۇرلار 91، خەنزۇلار 97، قازاقلار 13، خۇيزۇلار 11، باشقامىللەتتىن بولغان ۋەكىل ئىككى، ئايال ۋەكىل 49؛ كومپـارتىيـە ئەزالىرى 42.

پۈتۈن ناھىيە 125 سايلام رايونىغا بۆلۈندى. 114 سايلام رايونىدا بىر قېتىم-لىق سايلامدىلا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى، 11 سايلام رايونىدا ئىككى قېتىم، ئۈچ قېتىم سايلام ئۆتكۈزۈلدى، بىر سايلام رايونىدىكى بىر نەپەر ۋەكىل ئۈچ قېتىملىق سايلام ئارقىلىقمۇ سايلىنالمىدى، شۇڭا ۋاقتىنچە ئورنى بوش قالدى.

II باب خەلق ھۆكۈمىتى

§1. ھۆكۈمەت ئورگانلىرى

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق يولىدا ئازاد بولدى، قۇ- مۇلنىڭ ھەر دەرىجىلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى ۋاقتىنچە ئۆزگەرمىدى. قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن سابىق گومىنداڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدىكى خادىملار 1950 - يىل 3 - ئايدىن 5 - ئايغىچە تەرتىپكە سېلىنىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى. 1955 - يىلى ناھىيىلىك خەلق كومىتېتى دەپ ئۆزگەرتىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى پالەچ ھا- لەتكە چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشلەپچىقىرىش ئىش- خانىسى قۇرۇلۇپ، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈم پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىغا قوماندانلىق قىلدى. 1969 - يىل 3 - ئايدا، ناھىيىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئاستىدا ئىش باشقۇرۇش گۇرۇپپىسى، سىياسىي خىزمەت گۇرۇپپىسى، ئىشلەپچىقىرىش قوماندانلىق گۇرۇپپىسى ۋە خەلق قوغداش گۇرۇپ- پىسى تەسىس قىلىندى. 1974 - يىلدىن كېيىن، ھەرقايسى ئىش بېجىرىش ئورگانلە- رى ئارقا - ئارقىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، بۆلۈم دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى، كېيىن ئىدارە دەپ ئاتالدى. 1980 - يىل 6 - ئايدا، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى دېگەن نام ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، بىر قىسىم ئىدارىلەر يەنە بۆلۈم دەپ ئاتاشقا ئۆزگەرتىلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە تۆۋەندىكى ئورگانلار تەسىس قىلىندى

ئىشخانا — 1950 - يىلى قۇرۇلغان، 1959 - يىلدىن ئاۋۇال كاتىبات بۆلۈمى دەپ ئاتالغان.

پىلان كومىتېتى — 1956 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلغان.

پەن - تېخنىكا كومىتېتى — 1959 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلغان، كېيىن خىزمەت- چىلەرنىڭ يۆتكىلىپ كېتىشى سەۋەبلىك ناملا قالغان. 1977 - يىل 2 - ئايدا ئەسلە- گە كەلتۈرۈلگەن.

يېزا ئىگىلىك كومىتېتى — 1982 - يىل 2 - ئايدا قۇرۇلغان.

تەنتەربىيە كومىتېتى — 1973 - يىلى قۇرۇلغان.

پىلانلىق تۇغۇت كومىتېتى ئىشخانىسى — 1975 - يىلى قۇرۇلغان.

خەلق ئىشلىرى بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان.

كادىرلار بۆلۈمى — 1964 - يىلى قۇرۇلغان.

مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان. 1952 - يىلدىن ئاۋۇال مائارىپ بۆلۈمى دەپ ئاتالغان.

سەھىيە بۆلۈمى — 1953 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلغان.
دېھقانچىلىق بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
گۈڭشې - دۈي كارخانىلىرى بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
چارۋىچىلىق بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
سۇ - ئېلېكتر قۇۋۋىتى بۆلۈمى — 1959 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان، 1966 - يىلىدىن ئاۋۋال سۇ ئىشلىرى بۆلۈمى دەپ ئاتالغان.
دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى بۆلۈمى — 1974 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان.
سانائەت - قاتناش بۆلۈمى — 1958 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلغان.
مالىيە بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان.
ئورمانچىلىق بۆلۈمى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
ئەدلىيە بۆلۈمى — 1981 - يىلى قۇرۇلدى.
جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى — 1950 - يىلى قۇرۇلغان.
ئەرزىيەت ئىشخانىسى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
كان باشقۇرۇش كومىتېتى ئىشخانىسى — 1980 - يىلى قۇرۇلدى.
ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى — 1981 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلدى.
ئارخىپخانا — 1958 - يىل 12 - ئايدا قۇرۇلغان.
دېھقانچىلىقى رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى — 1981 - يىلى قۇرۇلدى.
2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى — 1977 - يىلى قول سانائەتنى باشقۇرۇش ئىدارىسى 2 - يېنىك سانائەت ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.
باج ئىدارىسى — 1964 - يىلى قۇرۇلغان.
ئاشلىق ئىدارىسى — 1954 - يىلى قۇرۇلغان.
تاشقى سودا ئىدارىسى — 1959 - يىلى قۇرۇلغان، 1962 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1977 - يىل 1 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
سودا سانائەت مەھسۇلاتى باشقۇرۇش ئىدارىسى — 1979 - يىلى بازار باشقۇرۇش كومىتېتى ئاساسىدا قۇرۇلغان.
سودا ئىدارىسى — 1958 - يىل 7 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1962 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1979 - يىل 6 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
تەمىنات - سودا كوپېراتىپى — 1955 - يىل 5 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1958 - يىل 7 - ئايدا سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلگەن، 1962 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
خەلق بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى — 1959 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئۇچ يىلدىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1977 - يىلى 8 - ئايدا ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.
يېزا ئىگىلىك بانكىسىنىڭ ناھىيىلىك شۆبىسى — 1953 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1964 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1966 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. 1980 - يىلى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

خەلق هۆكۈمىتىدە تەسىس قىلىنىپ، كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، ناھى ئۆزگەرتىلگەن ئورگانلار:

قۇرۇلۇش بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1956 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

سودا - سانائەت بۆلۈمى — 1950 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1958 - يىلى سودا ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلگەن.

دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق بۆلۈمى— 1959 - يىلى قۇرۇلۇپ، 1960 - يىلى ئىدارە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، 1962 - يىلى بۆلۈم نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1980 - يىلى دېھقانچىلىق بۆلۈمى، چارۋىچىلىق بۆلۈمى دەپ ئىككىگە ئايرىلغان.

قول - سانائەت بىرلەشمە كوپېراتىپى — 1956 - يىل 9 - ئايدا قۇرۇلۇپ، 1958 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان، 1963 - يىلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، 1977 - يىلى قول - سانائەت باشقۇرۇش ئىدارىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى هاكىملار (ئىنقىلابىي كومىتېت مۇدىرلىرى) نىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل 13 — 1

ئىسىم-فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ياۋداۋ خوجا (ياقۇبېگ)	ئەر	ئۇيغۇر	1949 - يىل 10 - ئايدىن 1950 - يىل 3 - ئايغىچە، ۋەزىپە ئۆتەۋېتىپ ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتكەن
سېيىت قۇربان	〃	〃	1950 - يىل 3 - ئايدىن 1955 - يىلغىچە
ماخمۇت ناماز	〃	〃	1956 - يىل 10 - ئايدىن 1965 - يىل 6 - ئايغىچە
قاسىم ئىسمايىل	〃	〃	1965 - يىل 8 - ئايدىن 1967 - يىل 1 - ئايغىچە («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا هوقۇقى تارتىۋېلىنغان)، 1975 - يىل 10 - ئايدىن 1976 - يىل 8 - ئايغىچە
شىيايىنجاڭ	〃	خەنزۇ	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1972 - يىل 1 - ئايغىچە
لىيۇرۇيجى	〃	〃	1972 - يىل 1 - ئايدىن 1972 - يىل 12 - ئايغىچە (مۇۋەققەت مۇدىر)
لىيۇخەيبەن	〃	〃	1972 - يىل 12 - ئايدىن 1975 - يىل 10 - ئايغىچە
ئابلىز هاشىم	〃	ئۇيغۇر	1975 - يىل 10 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى مۇئاۋىن هاكىملار (ئىنقىلابىي كومىتېت مۇئاۋىن مۇدىرلىرى) نىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل 13 — 2

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
ياڭ لىچۈن	ئەر	خەنزۇ	1950 - يىل 5 - ئايدىن 1954 - يىلغىچە
خەن دېشەن	〃	〃	1953 - يىل 7 - ئايدىن 1956 - يىلغىچە
سوپى ئىسھاق	〃	ئۇيغۇر	1954 - يىل 5 - ئايدىن 1955 - يىل 5 - ئايغىچە
لىيۇ لىشەن	〃	خەنزۇ	1956 - يىل 1 - ئايدىن 1962 - يىل 7 - ئايغىچە
ئەمەت ئابدۇللا	〃	ئۇيغۇر	1956 - يىل 10 - ئايدىن 1960 - يىل 2 - ئايغىچە
ماچاڭشۇ	〃	خۇيزۇ	1956 - يىل 10 - ئايدىن 1967 - يىل 1 - ئايغىچە
مېڭ شىيەنپىن	〃	خەنزۇ	1961 - يىل 1 - ئايدىن 1962 - يىل 8 - ئايغىچە
خۇي گۇاڭياۋ	〃	〃	1962 - يىل 6 - ئايدىن 1964 - يىل 7 - ئايغىچە
ماشۇلىن	〃	〃	1960 - يىل - 6 - ئايدىن 1965 - يىل 8 - ئايغىچە، 1965 - يىل 9 - ئايدىن 1967 - يىل 1 - ئىيۇلغىچە، («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داھوقۇقىنى تارتىۋالغۇچە) 1973 - يىل 4 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
لى باۋشياڭ	〃	〃	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1971 - يىلغىچە
قاسىموپ	〃	ئۇيغۇر	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1973 - يىل 3 - ئايغىچە
ياۋ جىشىيەن	〃	خەنزۇ	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
يەن زۈگىرېن	〃	〃	1969 - يىل 3 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
ۋاڭ ۋەنئىيەن	〃	〃	1972 - يىل 9 - ئايدىن 1973 - يىل 4 - ئايغىچە

ئابلىز يەزۇل	〃	ئۇيغۇر	1959- يىل 12 - ئايدىن 1967 - يىل 1 - ئايغىچە («مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا هوقۇقىنى تارتىۋالغۇچە)، 1972 - يىل 12 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
ماشيۇفېك	〃	خەنزۇ	1972 - يىل 1 - ئايدىن 1973 - يىلغىچە
خاۋ شېڭيۇ	〃	〃	1973 - يىل 4 - ئايدىن 1976- يىلغىچە
چېك شياڭمېن	〃	〃	1972 - يىل 1 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
ۋاڭ جىنشەن	〃	خۇيزۇ	1974 - يىل 7 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
ۋۇشېۋېپ	〃	خەنزۇ	1978 - يىل 8 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
يۈشۈۋېپ	〃	خەنزۇ	1976 - يىل 10 - ئايدىن 1980 - يىل 3 - ئايغىچە
شاۋشيەنخۇا	ئايال	خەنزۇ	1976 - يىل 11 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
جۇخۇەيمى	ئەر	خەنزۇ	1976 - يىل 11 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە
خوجاسالى	〃	ئۇيغۇر	1980 - يىل 6 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
لى يەنرۇڭ	〃	خەنزۇ	1980 - يىل 6 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە
ئابدۇراخمان كېرەم	〃	ئۇيغۇر	1980 - يىل 6 - ئايدىن 1984 - يىل 5 - ئايغىچە

§28. ئاساسىي قاتلام هاكىمىيىتى

1950 - يىل 4 - ئايدا، ناھىيە بويىچە شەھەر - بازار، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا باۋجاڭ، جاجاڭلىق تۈزۈمى بىكار قىلىنىپ، ئاساسىي قاتلام خەلق هاكىمىيەت تەشكىلاتلىرى قۇرۇلدى 1951 - يىل 5 - ئايغىچە ئىلگىرى - كېيىن ئالتە رايونلۇق مەھكىمە، 22 يېزىلىق (مەھەللىلىك) خەلق هۆكۈمىتى قۇرۇلدى. رايونلۇق مەھكىمە ناھىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ ۋەكالەت ئورگىنى بولۇپ، ئۇنىڭ باشلىق، مۇئاۋىن باشلىقلىرىنى ناھىيىلىك هۆكۈمەت بەلگىلىدى، يېزا (مەھەللە) باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقلىرى يېزا (مەھەللە) خەلق قۇرۇلتىيىدا سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلدى.

1953 - يىلى ئومۇمىي سايلام ئارقىلىق يېزا (مەھەللە) خەلق هۆكۈمىتى مەمۇرىي كومىتېتى قۇرۇلدى.

1956 - يىلى رايون ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ يېزىلارغا قوشۇۋېتىلگەندىن كېيىن، ناھىيە بويىچە ئۈچ رايون، ئۈچ بازار، 17 يېزا بارلىققا كەلدى. يېزا (بازار) لاردا خەلق كومىتېتلىرى تەسىس قىلىندى.

1958 - يىل 9 - ئايدىن 1959 - يىلىنىڭ بېشىغىچە ناھىيە بويىچە هۆكۈمەت بىلەن گۈڭشې بىرلەشكەن 11 خەلق گۈڭشېسى قۇرۇلدى. گۈڭشېلاردا باشقۇرۇش كومىتېتلىرى تەسىس قىلىندى.

1968 - يىل 7 - ئايدىن 1970 - يىل 6 - ئايغىچە، ناھىيە بويىچە 12 خەلق گۈڭشېسى، ئىككى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئىنقىلابىي كومىتېت تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلى هەرقايسى گۈڭشې ئىنقىلابىي كومىتېتلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، سايلام ئارقىلىق باشقۇرۇش كومىتېتلىرى بارلىققا كەلتۈرۈلدى.

1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا پۈتۈن ناھىيىگە جەمئىي 11 خەلق گۈڭشېسى بەۋاستە قارايدىغان بولدى.

III باب خەلق سىياسىي كېڭىشى

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتى پۈتۈن ناھىيىدىكى هەر مىللەت، هەر قاتلام، هەرقايسى تەشكىلاتلار ۋە باشقا ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنىڭ خەلق دېموكراتىك بىرلىك سەپ تەشكىلاتى، ئۇ، ج ك پ قۇمۇل ناھىيىلىك كومىتېتىنىڭ هەر ساھە، هەر قاتلام ئەربابلىرى بىلەن ئالاقىلىشىدىغان مۇھىم ۋاسىتە. ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەش قۇرۇلغاندىن بۇيان، پارتىيە ۋە هۆكۈمەتنىڭ مەركىزىي خىزمىتىنى چۆرىدىگەن هالدا سىياسىي كېڭەشنىڭ ئىشىنى قانات يايدۇردى.

تۇنجى نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش كومىتېتىنىڭ 1 - يىغىنى 1955 - يىل 9 -

ئاينىڭ 26 - كۈنى ئېچىلدى. بۇنىڭغا 52 نەپەر كومىتېت ئەزاسى قاتناشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ج ك پ ۋەكىلى ئۈچ نەپەر، مىللىي-دىنىي زات ۋەكىلى ئۈچ نەپەر، دېھقان - چارۋىچى ۋەكىلى ئۈچ نەپەر، كوپېراتىپ ۋەكىلى بىر نەپەر، دېموكراتىك زات ۋەكىلى سەككىز نەپەر، ياشلار ۋەكىلى ئىككى نەپەر، مەدەنىي - مائارىپ ۋەكىلى 26 نەپەر، پەن - تېخنىكا ساھەسىنىڭ ۋەكىلى بىر نەپەر، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ۋەكىلى بىر نەپەر. يىغىن سىبىيت قۇربانىنى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئابدۇلھېمىت ھاجىنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

2 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1958 - يىل 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 63 كىشى قاتناشتى.

3 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1961 - يىل 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 63 كىشى قاتناشتى. يىغىن ئىسمايىل تۇختىنى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئابدۇلھېمىت ھاجىنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

4 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1963 - يىل 6 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 62 كىشى قاتناشتى. يىغىن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئەمەت ئابدۇللانى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئالدۇلھېمىت ھاجىنى، لى زىشيۇلارنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

5 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1965 - يىل 8 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ئېچىلدى. يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 63 كىشى قاتناشتى. يىغىن ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسى گويۇڭخەينى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئابدۇلھېمىت ھاجى، لى زىشيۇلارنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى.

6 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ 1 - يىغىنى 1980 - يىل 6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئېچىلدى، يىغىنغا مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزاسىدىن 84 كىشى قاتناشتى، بۇنىڭ ئىچىدە پارتىيە - ھۆكۈمەت، ئاممىۋىي تەشكىلات ۋەكىلى 17 نەپەر، ئەدەبىيات - سەنئەتچىلەر ۋەكىلى بىر نەپەر، پېشقەدەم كادىرلار ۋەكىلى بىر نەپەر، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەنلەر ۋەكىلى بىر نەپەر، سودا - سانائەتچىلەر ۋەكىلى بىر نەپەر، پەن - تېخنىكا ساھەسىدىكىلەرنىڭ ۋەكىلى 11 نەپەر، دىنىي ساھەدىكىلەر ۋەكىلى 36 نەپەر، باشقا ۋەكىللەر 16 نەپەر. يىغىن ئابلىز پەزۈلنى مۇشۇ نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىگە، ئىدرىس نىياز، ئەلى رەجەپ، دۇڭ يەنخىي، شاۋ چېڭتۇڭ، سەيدۇللا ئاخۇنلارنى مۇئاۋىن رەئىسلىككە سايلىدى. 6 - نۆۋەتلىك سىياسىي كېڭەش ئەزالىرى قۇمۇل ناھىيىلىك 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا سىرتتىن قاتناشتى.

IV باب مىنگو دەۋرىدىكى هاكىمىيەت ۋە پارلامېنت ئورگانلىرى

§1. ناھىيىلىك هۆكۈمەت

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 2 - يىلى (1913 - يىلى) 4 - ئايدا، قۇمۇل مەھكىمىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆزگەرتىلگەن، ناھىيىنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىدا يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈلمىسىگە ۋارىسلىق قىلىنغان، ناھىيىلىك هۆكۈمەتكە بىر نەپەر هاكىم، بىر نەپەر بۆلۈم باشلىقى، ئىككى نەپەر بۆلۈم ئەزاسى، تۆت نەپەر ياللانما خادىم قويۇلغان. خىزمەتچىلەرنىڭ تۆۋەندىكىدەك، قوۋۇق بېگى، جەمئەت تەكشۈرگۈچى، كۆرىچى يايى، ياساۋۇل قاتارلىق 25 نەپەر ئادەم بولغان، كېيىن شەھەر ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، بانكا، باج ئىدارىسى، تۈياق بېجى ئىدارىسى قاتارلىق ئاپپاراتلار تەسىس قىلىنغان. يۇەن شىكەي قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇنىڭ ۋارىسلىق قىلىش ئىمتىيازىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئۇلتۇراقلاشقان رايونلار يەنىلا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان، شۇڭا ناھىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى پەقەت خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار بىلەنلا چەكلەنگەن.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) دىن كېيىن، جىن شۇرېن «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى يولغا قويۇپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ۋارىسلىق ئىمتىيازىنى ئەمەلدىن قالدۇرغاچقا، ناھىيىلىك هۆكۈمەت پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئىدارە قىلىش هوقۇقىنى يۈرگۈزۈشكە مۇۋاپىق بولالىغان.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) گەنسۇدىكى مىلىتارىست ماجۇڭيىنىڭ قۇمۇلنى بېسىۋېلىپ، خېي دېڭنى هاكىملىققا تەينىلىگەن هەمدە ناھىيىلىك هۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، خەلق ئىشلىرى، مالىيە، تەمىرات، مائارىپ، ئەدلىيەدىن ئىبارەت بەش بۆلۈم ۋە كاتىبات بۆلۈمى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، ئامبار قاتارلىقلارنى تەسىس قىلغان. مائارىپ، تەمىرات، ئەدلىيە بۆلۈملىرى ئۇرۇش سەۋەبىدىن ئىسمى بار جىسمى يوق ئورۇن بولۇپ قالغان، خەلق ئىشلىرى، مالىيە بۆلۈملىرى هەم ئامبارلار قۇمۇل ۋاڭىنىڭ كونا ئەمەلدارلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلغان.

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ناھىيىلىك هۆكۈمەتتە كاتىبات، خەلق ئىشلىرى، مالىيە، مائارىپ بۆلۈملىرى تەسىس قىلىنغان. كاتىپ ئەدلىيە، هۆكۈم قىلىش ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرغان. شۇ يىلى سوتچى كۆپەيتىپ تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، مەمۇرىيەت بىلەن ئەدلىيە ئاستا - ئاستا ئايرىلغان.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) هەربىي لاۋازىمات بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى 8 - تۈەنى بىلەن چېگرىدىكى چازىلاردا تۇرۇشلۇق دادۇيلەرنى تەمىنات بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل قىلىنغان.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) تەمىرات بۆلۈمى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىن كېيىن ناھىيىلىك هۆكۈمەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تەشكىلاتلاردىن هەربىي لاۋازىمات بۆلۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغاندىن باشقا، خەلق ئىشلىرى، تەمىرات، مالىيە، مائارىپ بۆلۈملىرى ۋە كاتىبات بۆلۈمى يەنىلا ساقلىنىپ قالغان.

مەنگو دەۋرىدە هاكىم بوغانلارنىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل 13 — 3

ئىسىم - فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	يۇرتى	ۋەزىپە ئۆتىگەن ۋاقتى
بەي ۋېنچاۋ	ئەر	خەنزۇ		1912 - يىلى
گەن شۈلىن	"	"		1915 - يىلى
شياڭ يۈڭگۈاڭ	"	"		1916 - يىلى
ۋاڭ دۇ	"	"	گەنسۇ خېجۈلۈق	1916 - يىلى
تاۋمىڭيۇ	"	"	جېجىياڭ شاۋشىڭلىق	1918 ·6 — 1919 ·7
جۈلىپ	"	"	گەنسۇ لەنجۈلۈق	1925 - يىلى
خۇ ××	"	"	شەنشى شىئەنلىك	
شۈشۈگۇ	"	"	"	1930 - يىلى
خەن لۈجۈك	"	"	شەنشى لىچۈەنلىك	1931 - يىلى
شاڭبېگشۇ	"	"		1932 - يىلى
ماڤۇچى	"	"	گەنسۇ دىنچىنلىق	1933 - يىلىنىڭ بېشىدا
خې دىك	"	"		1933 - يىل 5 - ئاي
مالۇكاك	"	خۇيزۇ		1933 - يىل 8 - ئاي
يولۇاس	"	ئۇيغۇر	شىنجاڭ مارالبېشىلىق	1934 ·3 — 1934 ·7
ئىسادىل	"	"	شىنجاڭ قۇمۇللۇق	1934 ·7 — 1935
چېن داشىك	"	خەنزۇ	گەنسۇ جيۇچۈەنلىك	1936 ·1 — 1936 ·9

كۇك چىگۈبن	〃	〃	شىنجاڭ جىممسارلىق	8 ·1937 — 10 ·1936
... ژەنخۇك	〃	〃	جىلىن راۋخىلىق	3·1938 — 9·1937
...ەي ىمگدي	〃	〃		11·1938 — 4·1938
چېن فاگبو	〃	〃	لىياۋنىڭ كەبيىۋەنلىك	10·1939 — 12·1938
گاۋجىگربن	〃	〃	گەنسۇ مىنچىنلىق	6·1940 — 10·1939
نىڭ خەنۇبن	〃	〃	لياۋنىڭلىق	12·1940 — 6·1940
جاڭ چۇەنچىڭ	〃	〃	جىلىنلىق	2·1942 — 1·1941
ۋاڭ شۇنۇۋ	〃	〃	گەنسۇ ۋۇۋدىيلىق	7·1942 — 3·1942
لياڭ گوبېن	〃	〃	لىياۋنىڭ فاكۇلتىق	9·1942 — 8·1942
لۇ چۇنفۇ	〃	〃	جىلىن يۇشۇلۇق	3·1945 — 10·1942
سەي روزۇ	〃	〃	جياڭسۇ گاۋيۇلۇق	10·1945 — 3·1945
چېن شۇپىڭ	〃	〃	ئەنخۇي تۇڭچىگلىق	11·1946 — 11·1945
بەشمر	〃	ئۇيغۇر	شىنجاڭ قۇمۇلىلۇق	4·1949 — 12·1946
ياۋداۋخۇلڭ (ياقۇپبەگ)	〃	〃	〃	9·1949 — 4·1949

§2. يەتتەقۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى

يەتتەقۇدۇق لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولىنىڭ مۇھىم تۇتۇنىگە جايلاشقان بولۇپ، ياڭ زىڭشىن ھۆكۈمرانلىقىدىكى دەۋردە، تاشيول قاتنىشىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بۇ يەرگە ئاستا - ئاستا ئادەملەر ئولتۇراقلىشىپ، ئاشپۇزۇل، دەڭ - سارايلار سېلىنغان. مىنگۇنىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) 2 - ئايدا، نائىپ ھاكىم ياموللا تەسىس قىلىنىپ، تۈرلۈك ئىشلار قۇمۇل ناھىيىسى ھاكىمىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە باشقۇرۇلغان. مىنگۇنىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى) جېنىدىداۋنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، نائىپ ھاكىم ئاساسىي جەھەتتىن سۇ ئىشلىرى قۇرۇلۇشى، بوز يەر ئېچىش، قاتناش ئىشلىرىنى قوغداش، ئادەتتىكى ئەرز - دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، شۇنىڭدەك جىنايەتچىلەرنى تاپشۇرۇۋېلىش ۋە ئولارغا قاراش ئىشلىرى قاتارلىقلارنى باشقۇرغان. تۇنجى قېتىم گۇ مىڭدې نائىپ ھاكىم بولغان. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشىنىڭ تەستىقى بىلەن، يەتتەقۇدۇق ياموللا مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. ئۇزاق ئۆتمەي، يېغىلىق - ئۇرۇشلار سەۋەبىدىن سودىگەرلەر، يولۇچىلار ئازلاپ، ئاھالىلەرمۇ قېچىپ، مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى باشقۇرىدىغان ئاھالە قالمىغاچقا، ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن ۋەزىيەت تىنچلاندى، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، جۇڭگوغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ماددىي ئەشيالىرىمۇ لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى ئارقىلىق ئېچىكىرى ئۆلكىلەرگە تەشۇلىدىغان بولغاچقا، يەتتە قۇدۇقنىڭ رولىمۇ مۇھىم بولۇشقا باشلىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇ يەردە ئىلگىرى-كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، مال تەشۇش پونكىتى، ئايرۇدروم، پوچتا ئىدارىسى قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى. مىنگۇنىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە بىردىن جۇجاڭ، مۇئاۋىن جۇجاڭ قويۇلدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدا كاتىبات بۆلۈمى، بوغالتىر بۆلۈمى ۋە خەلق ئىشلار - ماۋارىپ بۆلۈمى، مالىيە - تەمىرات بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئەمەلىي ئىشلەيدىغان ئىشچى - خىزمەتچى 20 ئەتراپىدا بولدى. يەرلىك ئاھالىلەر ئاز، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى سودا - مۇلازىمەت ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بولغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ كىرىمى ئازراق تىجارەت بېجىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، كېرەكلىك راسخوتنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئايمۇ ئاي تارقىتىپ بېرىپ تۇردى.

يەتتەقۇدۇق مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدا ئىلگىرى - كېيىن جۇجاڭ بولغانلار تۆۋەندىكىلەر: لى شۇلىن، ۋاڭ زىجيا، جاڭ داجېك، لۇجىشيا، لىيۇداۋېنلار.

مەمۇرىي باشقۇرۇش ئىدارىسىدا سوتچى، خاتىرىلىگۈچى قاتارلىق خىزمەتچىلەر تەسىس قىلىندى، بىراق مەخسۇس خادىم قويۇلماي، ئۇنى پۈتۈنلەي مەمۇرىي باشقۇ-

رۇش ئىدارىسى ئىچىدىكى خىزمەتچىلەر قوشۇمچە ئىشلەپ كەلدى.

لېۋداۋېن ۋەزىپىدە تۇرغان چاغدا، خۇبېيلىق يۇرتداشلىرىنى كۆپرەك ئىشلەتتى، بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى ئەمەلدىكىلەرنىڭ ھەممىسى خۇبېيلىقلار ئىدى، شۇڭا كىشىلەر بۇ مەمۇرىي **باشقۇرۇش** ئىدارىسىنى «خۇبېيلىقلار ئۇيۇشمىسى» دەپ ئاتىشاتتى.

§3. ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) قۇمۇل مەھكىمىسى قۇمۇل ناھىيىسى دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى چۈ («ئۆستەڭ» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. چۈگە بىردىن شاڭيۇ قويۇلۇپ، شۇ بىر كىشى چۈنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى ھاكىمنىڭ بۇيرۇقى بويىچە باشقۇرۇپ تۇردى. قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى بولسا، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلارغا دورغا قويدى، ئۇلار ۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بىر رايوننىڭ مەمۇرىي، ئىشلەپچىقىرىش، دىنىي ئىشلىرىغا تولۇق مەسئۇل بولۇپ كەلدى.

مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) شاڭيۇلۇق تۇزۇم ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، رايون، مەھەللە تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ، ناھىيە بويىچە شەھەر ئىچى، ئاقىيەر، توغۇچى، تاشۇيلىق، تىيانشاندىن ئىبارەت بەش رايون تەسىس قىلىندى. مەھەللىدە مەھەللە باشلىقى باشقارمىسى، رايوندا رايون مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 8 - ئايدا، ئومۇمىيۈزلۈك باۋ جاڭ، جاجاڭ تۇزۇمى يولغا قويۇلدى، ناھىيە بويىچە ئىككى بازار، بەش يېزا تەسىس قىلىنىپ، جەمئىي 66 باۋ قۇرۇلدى. بازاردا بازار (جىك) باشلىقى، مۇئاۋىن بازار (جىك) باشلىقى، يېزىلاردا يېزا باشلىقى، مۇئاۋىن يېزا باشلىقى، باۋلاردا باۋجاڭ، جالاردا جاجاڭلار قويۇلدى.

1949 - يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇش، قوشۇۋېتىش ئارقىلىق پۈتۈن ناھىيىدە جەمئىي تۆت يېزا، بىر بازار (جىك)، 53 باۋ تەسىس قىلىندى.

§4. كېڭەش پالاتاسى (سەنيىخۇي)

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) 10 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە يەرلىك پارلامېنت ئاپپاراتى — كېڭەش پالاتاسى تەسىس قىلىندى. تۈنجى نۆۋەتلىك كېڭەش پالاتاسى 10 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ئۇلار: شۇ ۋەنچىڭ، ئەزىزجان، لۇ چۈنپۇ، لى زىشىيۇ، مادېچۈەن، لى سۈندې، توختى قۇرمال، سوپى ھاجى، گې چاڭدې،

باجىسىيە ك. شۇ ۋەنچىك پالاتا باشلىقى، ئەزىزجان مۇئاۋىن پالاتا باشلىقى بولدى.

مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) ئەتىيازدا، كېڭەش پالاتاسى ئۆزگەرتىپ سايلاندى، يەنىلا شۇ ۋەنچىك پالاتا باشلىقى، ئەزىزجان مۇئاۋىن پالاتا باشلىقى بولدى، كېڭەش پالاتاسىغا سوپى هاجى، سوپىي، خوجىنىياز، نى سۇندې، ماجۇنجيې، گې چاڭدىلار ئەزا بولدى ھەمدە شۇ ۋەنچىڭنى ئۆلكىلىك كېڭەش پالاتا ئەزالىقىغا كۆرسىتىپ بەردى.

مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 10 - ئايدا، كېڭەش پالاتاسى 2 - قېتىم ئۆزگەرتىپ سايلاندى. لى رۇي پالاتا باشلىقلىقىغا، نىياز مۇئاۋىن پالاتا باشلىقلىقىغا، ماجۇنجيې، گې چاڭدې، ئالتۇن سوپى ئىسھاق، سوپۇر سوپى، شۇ لى، خوجانىياز پالاتا ئەزالىقىغا سايلاندى.

ئون تۆتىنچى قىسىم قۇمۇل ۋاڭلىرى

قۇمۇل ۋاڭلىرى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلىرى ئىدى، ئۇلار كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) ئەبەيدۇللا قۇمۇلنىڭ تارخان بېگى بولۇپ بېكىتىلگەندىن تارتىپ مىنگونىڭ 19 - يىلى قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋاڭى شاھىخوجا ئۆلگەنگە قەدەر تەخمىنەن ئىككى يۈز ئوتتۇز ئۈچ يىل ھۆكۈم سۈرگەن، چىنىڭ مۇلالىسىدىن بۇيانقى شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر فېئودال ۋاڭ - گۇڭلار ئىچىدە ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، شىنجاڭ، جۈملىدىن قۇمۇل تارىخىدا ناھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلغان. ئىككى ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتتا، قۇمۇل ۋاڭلىرى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى، ئاساسەن، چىنىڭ ھۆكۈمىتىگە تايىنىپ داۋاملاشتۇرغان، چىنىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئىجازىتى بىلەن قۇمۇل يەرلىك ھۆكۈمىتىدىن مۇستەقىل بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورگىنىنى قوروش بىلەن بىللە، ئىسلام دىنىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنىمۇ ئىگىلەپ، سىياسىي ھاكىمىيەتنى بىلەن دىنىي ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا مەركەزلەشتۈرۈۋالغان. قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ھەممىسى فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا سادىق بولۇپ، فېئودال ھۆكۈمرانلىقنى قوغداش ئۈچۈن، خەلقنىڭ قارشىلىقىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن باستۇرغان، شۇڭا، فېئودال ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئالاھىدە قەدىرلىنىپ، گۈڭ، بېزى، بېلىدىن خوشۇت چىنىڭ ۋاڭلىقىغىچە ئۆستۈرۈلگەن. ئۇلارنىڭ ئەمەل - ئۇنۋانلىرى «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس بولۇپ كەلگەن». مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، يۇەن شىكەي پادىشاھلىق تۈزۈمىنى تىرىلدۈرۈشتە ئۆزىگە قانات-قۇيرۇق قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭىغا قوش چىگۈڭلىق مەنسىپىنى بەرگەن. قۇمۇل ۋاڭلىرى قۇمۇلدىكى ئەمگەكچى خەلقنى تولىمۇ دەھشەتلىك ئەزگەن. دېھقان - چارۋا-چىلار ئايدا بىرقانچە كۈن ئۇلارنىڭ يەرلىرىدە ھەقسىز ئىشلەشكە، چارۋىلىرىنى ھەقسىز بېقىپ بېرىشكە مەجبۇر قىلىنغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار ۋاڭ ئوردىسىنىڭ باشقا خىراجەت-لىرىنى يەتكۈزۈپ بېرىشنىمۇ ئۈستىگە ئالغان. ۋاڭلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا، ئەمگەكچى خەلق جىسمانىي ئەركىنلىكتىن مەھرۇم بولۇپ، ئىنتايىن ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن، ئاچ - يالىڭاچ ياشىغان. شۇڭا، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلەر قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئېزىشىگە قارشى كۈرەشنى ئېگىلمەي - سۈنمای داۋاملاشتۇرغان. قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق، باردى - كەلدىسى كۆپ بولغاچقا، شىنجاڭنىڭ باشقا جايلىرىغا قارىغاندا، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ مەدەنىيەت تەسىرىنى كۆپرەك قوبۇل قىلغان. بىرنەچچە ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭلىرى چىنىڭ ئوردىسىنىڭ شىنجاڭنى تىنچىتىش يولىدىكى ھەربىي يۈرۈشلىرىگە كۆپ قېتىم قاتنىشىپ، شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ۋەتەن بىرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن مەلۇم تۆھپە قوشقان. بىرىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى، نەۋرىسى بولۇپ ئۈچ

ئەۋلادقا ۋاڭلىق مەرتىۋىسى بېرىلمىگەن، پەقەت ئۇنىڭ ئەۋرىسى يۈسۈپبەگلا ئايماق ۋاڭلىق مەرتىۋىسى بېرىلگەن. قۇمۇلنىڭ 6 - ئەۋلاد ۋاڭى بەشىر ئۆلگەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇنىڭغا چىڭۋاڭلىق نامى بېرىلگەن. خەنزۇلار قۇمۇل ۋاڭلىرىنى «خۇيۋاڭ» (回王) دەپ ئاتاشقا ئادەتلەنگەن.

I باب قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ كېلىپ چىقىشى

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسلام دىنى قۇمۇلدا تېخىز راۋاجلانغان بولسىمۇ، قۇمۇلغا يەنىلا يۇەن سۇلالىسى خان ئەۋلادلىرىدىن بولغان مۇڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭ پۈشتلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغانىدى. XVI ئەسىرگە كەلگەندە مۇنداق ئەھۋال ئۆزگەردى. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان ۋاڭلار ئۆزىنى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادى دەۋالغان بىر قىسىم خوجىلار تەرىپىدىن كونترول قىلىۋېلىنىدى. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى چاغاتاي ئەۋلادلىرىدىن بولغان ۋاڭلارنىڭ ئۇستازلىرى بولۇپ، خېلى زور ئىمتىيازغا ۋە ناھايىتى كۆپ بايلىققا ئىگە بولۇۋالغان، ئەمەلىيەتتە، شۇ جايلارنىڭ ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. بۇ خوجىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇلدىمۇ مۇھەممەتشاھ غازى ئىسىملىك بىر خوجا پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئاتىسى ياري مۇھەممەت غازى، بوۋىسى باقى غازى، ئۇلۇغ بوۋىسى ھەسەن غازى ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد قۇمۇلدا ياشاپ كەلگەن بەگلەر ئىدى. مۇھەممەتشاھ غازى ئېھتىمال خوجا دېگەن نامىدىن پايدىلىنىپ، قۇمۇلدىكى مۇڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭ ئۇستازى بولۇۋېلىپ، چوڭ ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزۈۋالغان بولۇشى مۇمكىن (بۇ چاغدا قۇمۇل تۇرپان ھۆكۈمرانلىقىدىن يەكەن خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەنىدى).

كاڭشىنىڭ 17 - يىلى (1678 - يىلى) جۇڭغارلارنىڭ خانى غالدان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەر چىقىرىپ، يەكەن خانلىقىنى يوقىتىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى بېسىۋېلىپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى ئاپپاق خوجىنى ئۆزىنىڭ ۋەكىلى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كېيىنكى يىلى (1679 - يىلى) ئۇ يەنە قۇمۇل ۋە تۇرپانىنى بېسىۋالىدۇ. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى باشلىقى مۇھەممەتشاھ غازىنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا تارخان بەگ ئىدى. ئۇ، قۇمۇلدىكى ئاق تاغلىقلار (ئاق تەقىيلىك ئۇيغۇرلار) نىڭ باشلىقى بولۇپ، جۇڭغارخان ئۇنىڭغىمۇ «تارخان» دېگەن نامنى بەرگەنىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ، جۇڭغارخانىنىڭ قۇمۇلدىكى گۇماشتىسى بولۇپ قالدۇ.

جۇڭغارلارنىڭ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋاستىلىرى ئىنتايىن قەبىھ بولغانلىقتىن، خەلقنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقى ۋە قارشىلىقى قوزغىلىدۇ. جايلاردىكى ئۇيغۇرلار «سۇ بىلەن ئوتنىڭ ئىچىگە كىرىپ قالغاندەك غەم - ئەندىشىدە قېلىپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپمۇ ئامانلىق تاپالمايدۇ»، «ئاشلىق ۋە مال - دۇنياسىنى كۆمۈپ تاشلايدۇ» ياكى قورغان

ياساپ مۇداپىئەلىنىدۇ، ئەمما تېخىمۇ كۆپ قىسمى باشقا ياقلارغا قاچىدۇ ۋە ئۇچۇقى ئۆلكىلەرگە بېرىۋالىدۇ. ئۇچۇقى ئۆلكىلەرگە قېچىپ بارغان ئۇيغۇرلارنى چىڭ ھۆكۈمىتى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرىدۇ. كاڭشىنىڭ 29 - يىلى (1690 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلاپ، ئاپپاق خوجا قۇمۇلغا قېچىپ كېلىۋالىدۇ. جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشى بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇب بولىدۇ، ئاپپاق خوجا يەنە يەكەنگە قايتىپ بارىدۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى تىنچلانمايدۇ.

قۇمۇل مۇھىم ئورۇن بولغاچقا، جۇڭغارلارنىڭ تاجاۋۇزىغا ناھايىتى كۆپ ئۇچ - رايدۇ. ئەبەيدۇللا جۇڭغارلارنىڭ قۇمۇل خەلقىگە چەكسىز زۇلۇم سېلىۋاتقانلىقى ۋە ئۇلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋاتقانلىقىنى، جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇنىڭغا قارشى كەينى - كەينىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، كاڭشى خانىنىڭ كەڭچىلىك قىلىدىغان رەھىمدىل سىياسىتىدىن ياخشى تەسىر ئالىدۇ. كاڭشىنىڭ 31 - يىل (1692 - يىلى) 8 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ خەيرى رەھىمى ئەمەلدارى مادىنى جۇڭغارلارنىڭ يەنە بىر كاتتا سەپكە قارۇبدانىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئەۋەتىدۇ. مادى قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، غالداننىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. مادىنىڭ قول ئاستىدىكىلەر قۇمۇلدا قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئەبەيدۇللا ئۇلارغا ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئات - ئۇلاغ بېرىپ ھالىدىن خەۋەر ئالىدۇ ھەمدە ئادەم قوشۇپ جىيايۇگۈزدىن گۇچە ئاپىرىپ قويىدۇ. مادىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر بېيجىڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتىدىكى بەزى كىشىلەر غالداننى جازالاش بىلەن بىللە، قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. كاڭشى خان، جىنسايەتنى غالداڭ ئۆتكۈزدى، پەرقلىق مۇئامىلە قىلىش كېرەك، دەپ قارىغان. ئۇ: «قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئەزەلدىن غالداڭ قاتارلىق موڭغۇللارغا باج تۆلەپ كەلگەن، بۇ، بۇگۈنلا باشلانغان ئىش ئەمەس، بەلكى تارىختىن كېلىۋاتقان ئىش. شۇ تەرىقىدە موڭغۇللارغا باج تۆلەپ كېلىۋاتقان ۋاسسالار ئاز ئەمەس، بۇگۈنكى كۈندە ئۇلارنى غالدانغا باج تاپشۇردى دەپ ئەيىبلەپ، ئەسكەر چىقىرىپ، قىرغىن قىلساق، پادىشاھنىڭ خۇداغا ئوخشاش ئەزەلدىن رەھىمدىل ئىكەنلىكىنى ئەمەلدە كۆرسىتەلمەي قالارمىز - مىكىن» دەيدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، يەنە گەنجۇدا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان قۇمۇللۇق سەككىز ئۇيغۇرنى قويۇپ بېرىدۇ.

كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى غالداننى قاتتىق مەغلۇب قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، جۇڭغارلار يىمىرىلىشكە يۈزلىنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا، جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ئاپپاق خوجا ئۆلۈپ ئورنىغا ئوغلى مەخمۇت ئولتۇرغانىدى. ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ جۇڭغارلاردىن قۇتۇلۇپ، مۇستەقىل ئىسلام خانلىقىنى قۇرماقچى بولىدۇ. سېۋىن ئارۇبدان سېپىگە قالغاچقا بۇ ئىش ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئاق تاغلىقلار جۇڭغارلارنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەھرۇم بولىدۇ.

ئەبەيدۇللا گەرچە بۇ ئىشقا ئارىلاشمىغان بولسىمۇ، ئوخشاشلا جۇڭغارلارنىڭ ئىشەنچە-سىدىن قالىدۇ. كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى) 9 - ئايدا ئەبەيدۇللا چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئات - تۆگىلەرنى سوۋغا قىلىشقا ئارتىن بەگنى ئەۋەتىپ، ئۆزىنىڭ ئەلچى بولۇش ئارزۇسىنى ئېنىق بىلدۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «پېقىر ئاق تەقىيلىكلەردىن بولۇپ، جۇڭگوغا تارتۇق بېرىپ كېلىۋاتقىنىمىزغا ئۆزۈن بولدى. خان ئەلچىسى پېقىر-نىڭ ماكانىغا كەلگەندە، غالدان ئەسكەر چىقىرىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئۇنى ئۆلۈم-دىن قۇتقۇزالمىغانلىقىم ئۈچۈن، ئالىيلىرىنىڭ پېقىرنى ماڭا ئاسىيلىق قىلدى دەپ ئويلاپ قېلىشلىرىدىن ئەنسىرەۋاتىمەن. تەڭرى تۇرۇپتۇ، تەڭرى ئالدىدا يالغانچىلىق قىلغانلار جازاسىنى يەيدۇ، ئۈيراتلاردىن بىرنەچچە توپى كۆچكەچ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ قېچىپ كەتتى. پېقىر شەھەردىن سىرتقا چىقمىغان تۇرسام، قانداقمۇ ئاسىيلىق قىلاي». ئۇ 12 - ئايدا يەنە ئارىن‌بەگنى ئەۋەتىپ، خانغا: «ناۋادا غالدان كېلىپ قالسا، پېقىر ئۇنى پۈتۈن كۈچۈم بىلەن تىرىك تۇتىمەن، بۇ ھەقتىكى خەۋەرلەرنى چىڭ ھۆكۈمىتىگە داۋاملىق يەتكۈزۈپ تۇرىمەن» دەپ مەلۇم قىلغان. كاڭشى خان ئەبەيدۇللانىڭ ساداقەتمەنلىكىنى تەقدىرلەش يۈزىسىدىن ئۇنىڭغا ئەمەلدارلىق تۇنى، بۆلغۇن تۇماق، ئالتۇن كەمەر قاتارلىق بۈيۇملارنى ئىنئام قىلدۇ. كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) 1 - ئايدا تۈيۈق يولغا كىرىپ قالغان غالدان ئاخىرلىشۇاتقان ئۆمرىنى ئۈزارتىش ئۈچۈن، ئوغلى سەپتىن بالجۇرنى غەللە - پاراق يىغىشقا بارىكۆلگە ئەۋەتىدۇ، 2 - ئايدا ئەبەيدۇللا چوڭ ئوغلى گوپا بەگنى ئەۋەتىپ، سەپتىن بالجۇرنى تۇتۇپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. كاڭشى خان ئەبەيدۇللاغا پۇل، تون، ئاق ئالتۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىنئام قىلىدۇ. سېۋىن ئارۇبدان نۇرغۇن قېتىم ئادەم ئەۋەتىپ سەپتىن بالجۇرنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدۇ ھەمدە ئەبەيدۇللادىن نەمە ئۈچۈن چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەل بولغانلىقىنى سورايدۇ. ئەبەيدۇللا: «مېنىڭ چىڭ ھۆكۈمىتىگە ساداقەت كۆرسىتىپ ئەل بولغانلىقىم مەجبۇرىي ئەمەس، ئۆز ئىختىيارىم بىلەن بولغان» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. جۇڭغارلارنىڭ قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، چىڭخەيدىكى ھەرقايسى تەيجىلەرگە ۋە سېۋىن ئارۇبدانغا: «قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا بولمايدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ.

كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) 3 - ئايىنىڭ 13 - كۈنى غالدان ئاچا ئامىتاتە دېگەن جايدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ، ئۇنىڭ جىيەنى دەنجىلا غالدانىنىڭ جەسىتىنى ۋە قىزى جۇڭچىخەينى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ، سەپەر ئۈستىدە قۇمۇل ئەتراپىدىن ئۆتكەندە، ئوزۇق - تۈلۈكى ئۈزۈلۈپ قالغان دەنجىلا خەقلەرنىڭ مال-چارۋىلىرىنى بۇلايدۇ. ئۇ جىممسارغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئەبەيدۇللا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەيدۇ. 6- ئاينىڭ 15 - كۈنى دەنجىلا ھەمراھلىرى بىلەن قۇمۇل بازىرىغا كېلىدۇ. ئەبەيدۇللا يەنە دەنجىلانىڭ كاڭشى خان بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسىغا ئاساسەن، چوڭ ئوغلى گوپا بەگنى قوشۇپ ئۇنى ئېچكىرىگە ناھا-

يىتى ئېيۇسياتچانلىق بىلەن قوغداپ ئاپىرىپ قويىدۇ.

غالدان ئۆلگەندىن كېيىن، سېۋىن ئاروبدان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، غالدانىنىڭ يۇتقۇن زېمىنىنى بېسىۋالىدۇ، ئۇ، قۇمۇلنىڭ جۇڭغارلاردىن يۇز ئۆرۈپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئەل بولغانلىقىغا كۆڭلىدە باشتىن - ئاخىر ئۆچمەنلىك ساقلاپ كەلگەنىدى. ئەبەيدۇللا بۇنىڭدىن بەك ئەنسىرەپ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە: «كەمىنلىرى سەپتىن بالجۇرنى ۋە غالدانىنىڭ قول ئاستىدىكى نۇرغۇن ئادەمنى قولغا چۈشۈردۇم. ئۈيراتلارنىڭ پېقىر-دىن خاپا بولۇشى چوقۇم. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇمۇل ئەزەلدىن ناھايىتى ئاجىز بولغاچقا، قورقۇنچ ئىچىدە، تىنچراق ئۆتۈشنى تىلەۋاتىمەن. پېقىر سېۋىن ئاروبدانىدىنمۇ قورقىمەن، پېقىرغا زىيان يېتىپ قالمىسۇن ۋە زېمىنىمىزنى قوغداشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ بىرەر مۆھۈر بېرىشىنى ئىلتىجا قىلىمەن، شۇنداق بولغاندا، يەكەن، تۇرپاندىكىلەرمۇ بۇنى ئاڭلاپ قىزىقسىنىپ، ئالىيلىرىنىڭ تەۋەسىگە ئۆتۈش كويىدا بولۇشى مۇمكىن. بولۇپمۇ مۇسۇلمانلارنى سۈجۈغا كۆچۈرۈپ كېتىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن. شۇنداق بولسا، خان ئالىيلىرىنى يوقلاپ كېلىشتە سۈجۈ بىر ئۆتەڭگە ئايلىنىدۇ - دە، پېقىر شۇ يەردىن ئۇچۇر ئۇقۇپ، ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا ھايالسىز يېتىپ بارالايمەن» دەپ مەكتۇپ ئەۋەتىدۇ. كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) 10 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى خانغا چىن دىلىدىن ئىتائەت قىلىپتۇ، «ئالاھىدە ماختاشقا ئەرزىيدۇ، ئۇنى تەرىپلەپ، ئىلھاملاندۇرۇش كېرەك» دەپ، مۇڭغۇللارنىڭ تۇزۇلمىسى بويىچە، ئۇنىڭغا 1 - دەرىجىلىك جاساق مەنسىپىنى بېرىشنى، «تارخان» نامىنى يەنىلا ساقلاپ قېلىشنى قارار قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار مۇڭغۇللارنىڭ قىزىل جىيەكلىك ئۇيغۇر خوشۇنى قىلىپ تۇزۇلىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئەبەيدۇللا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن رەسمىي نام بېرىلگەن ھۆكۈمرانىغا ئايلىنىدۇ.

II باب تاريختا ئۆتكەن قۇمۇل ۋاڭلىرى

كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) ئەبەيدۇللا ۋاڭلىقىغا تەيىنلەنگەندىن تارتىپ، مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئاخىرقى قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت قازا تاپقانغا قەدەر قۇمۇلدا توققۇز ئەۋلاد ۋاڭ ئۆتكەن.

§1. بىرىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەبەيدۇللا

بىرىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەبەيدۇللا (1697 - يىلىدىن 1709 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان)، ئەبەيدۇللا ۋاڭلىققا تەيىنلىنىپ ئىككىنچى يىلى (1698 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ قۇمۇلدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ۋاسسالار

مەھكىمىسىنىڭ ئەمەلدارى بورسەي ئارقىلىق ئۇنىڭغا قۇمۇلنى ئىدارە قىلىش تامغىسىنى ئەۋەتىدۇ ھەمدە يامبۇ، قىزىل تۇغ قاتارلىقلارنى ئىنئام قىلىدۇ. ئەبەيدۇللانىڭ چوڭ ئوغلى گوپابەگنى 2 - دەرىجىلىك جاساقلىققا تەيىنلەپ، خوشۇن ئىشلىرىغا ياردەملەشكە، 100 ئەسكەر بىلەن سۇجۇدا تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ، ئەبەيدۇللانىڭ ئىككىنچى ئوغلى بەچى بەگنىمۇ 2 - دەرىجىلىك جاساقلىققا تەيىنلەيدۇ. خوشۇندا زەڭگى، ئورۇنباسار زەڭگى، جارائىر-جىمن، سۇمۇن زەڭگى، چەۋەندار چىبرىك دېگەنگە ئوخشاش ئەمەلدارلارنى قويىدۇ. سۇجۇغىمۇ بىر سۇمۇن زەڭگى تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل خوشۇنىنىڭ تەشكىلىي ئورگانلىرى تەسىس قىلىنىپ بولىدۇ. شۇ يىلى 12 - ئايدا ئەبەيدۇللا بېيجىڭغا سالامغا بارىدۇ.

كاڭشىنىڭ 39 - يىلى (1700 - يىلى) سېۋىن ئارۇبدان قەشقەرگە قايتا يۈرۈش قىلىپ، ئاق تاغلىقلارنىڭ باشلىقى مەخمۇتنى مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلاپ، قارا تاغلىقلارنىڭ باشلىقىنى خان قىلىپ تىكلەپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلارغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. ئۇ، كۆڭلىدە قۇمۇلغا باشتىن - ئاخىر ئۆچمەنلىك ساقلاپ، قۇمۇلدىن تۇرپانغا بارىدىغان سودىگەرلەرنىڭ مال - دۇنياسىنى دائىم تالان - تاراج قىلىدۇ. قۇمۇل گەرچە چىڭ ھۆكۈمىنىڭ ئەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاجىز بولغاچقا، جۇڭغارلارنىڭ چاڭگىلىغا قايتا چۈشۈپ قېلىش خەۋپى ھەرقاچان مەۋجۇد ئىكەنلىكى چىڭ ھۆكۈمىتىگە ئايدەك ئىدى. شۇڭا ئۇ، بىر تەرەپتىن، سېۋىن ئارۇبدانغا قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سالماسلىق توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەبەيدۇللانىڭ ئىلتىماسىغا ئاساسەن، قۇمۇل سودىگەرلىرىنىڭ گەنسۇ بىلەن سودا - ئالاقە قىلىشىغا يول قويۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى كۈچەيتىدۇ.

كاڭشىنىڭ 45 - يىلى (1706 - يىلى) ئەبەيدۇللا ئىچكىرىدىن خەنزۇ ھۈنەرۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، ۋاڭ ئوردىسىنى قايتا ياسىتىدۇ. كاڭشىنىڭ 48 - يىلى (1709 - يىلى) ئەبەيدۇللا ۋاپات بولىدۇ.

§2. ئىككىنچى ئەۋلاد ۋاڭ گوپا بەگ

ئىككىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى گوپا بەگ (1709 - يىلىدىن 1711 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان). كاڭشىنىڭ 48 - يىلى (1709 - يىلى) 4 - ئايدا ئەبەيدۇللانىڭ چوڭ ئوغلى گوپا بەگ 1 - دەرىجىلىك جاساق تارخانبەگلىككە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىككى يىل تەختتە ئولتۇرۇپ ۋاپات بولىدۇ.

§3. ئۇچىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىمىن

ئۇچىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئىمىن (1711 - يىلىدىن 1740 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان). كاڭشىنىڭ 50 - يىلى (1711 - يىلى) گوپا بەگنىڭ چوڭ ئوغلى

ئىمىن 1 - دەرىجىلىك جاساق تارخانىسىغا كىرگۈزۈلدى.

كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى) نىڭ بېشىدا سېۋىن ئارۇبدان قوموللىغا قورشاپ، مۇجرۇم قىلىشقا 2000 دىن ئارتۇق ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئوردا قوشۇنىنى باشلاپ، قومولدا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قوشۇنىدىكى تۇرغاق بەگ پەن جىشەن باشچىلىقىدىكى 200 نەپەر چېرىك ئەسكىرى بىلەن بىرلىكتە دۇشمەنگە قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، نەتىجىدە جۇڭغار قوشۇنى مەغلۇب بولۇپ، شەھەرنىڭ جەنۇب تەرىپىگە 20 چاقىرىم چېكىنىدۇ. سۇجۇنىڭ باش بۇغى لۇ جېنشېڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ زور قوشۇن باشلاپ يارەمگە كېلىدۇ. سېۋىن ئارۇبدان بۇنى ئاڭلاپ بەدەر تىكىۋېتىدۇ، بۇ قېتىمقى جەڭدە چېرىك قوشۇنى جۇڭغار قوشۇنىنىڭ 90 ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇچ ئادىمىنى تىرىك تۇتۇۋالىدۇ. كاڭشى خان ئىمىن ۋاڭ، پەن جىشەن ۋە ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلارغا 15 مىڭ سەر تەڭگە مۇكاپات بېرىدۇ ھەم ئۇرۇش تۈپەيلىدىن زىيانغا ئۇچرىغان پۇقرالارغا ئاشلىق، قوي، كالا يارەم قىلىدۇ. ئەسىرلەرنى يالاپ بېيجىڭغا ئېلىپ بارغان سۇمۇن زەڭگى زۇپەر قاتارلىقلارغا تۇن، تاۋار - دۇردۇن، كېيىم - كېچەك ئىنئام قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن، كاڭشى خان ھەمىشە ئاز ئادەم بىلەن كۆپ ئادەمنى يېڭىش تەك بۇ جەڭ مىسالى ئارقىلىق جۇڭغارلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرىدۇ ۋە جايلاردىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا ئىلھام بېرىدۇ.

چېرىك ھۆكۈمىتى سېۋىن ئارۇبدانىنىڭ قومولغا يەنە تاجاۋۇز قىلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، باريكۆل قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قىسىملىرىنى كۈچەيتىدۇ. ئەمما، قاتناشنىڭ قولايسىزلىقىدىن قوشۇن ئوزۇق - تۆلۈكتىن قىسىلىپ قالغاندا، ئىمىن ۋاڭ ئۆزىنىڭ زاپاس ئاشلىقى ۋە مال - چارۋىچىلىرىنى چېرىك ئەسكەرلىرىگە ئارىيەتكە بېرىدۇ. كاڭشىنىڭ 57 يىلى (1718 - يىلى) ئىمىن ۋاڭ قومولدىكى بىر تۇركۈم دېھقانلارنى تاشۇبلىققا (تالناچىنغا) بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. كېيىنكى يىلى 600 دادەندىن ئارتۇق ئارپا يىغىۋېلىپ، ئۇنىڭ ھەممىسىنى يۇقىرىغا تاپشۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چېرىك ھۆكۈمىتىنىڭ قومولدا تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قوشۇنى ئوزۇق - تۆلۈكتىن قىسىلىپ قېلىشتەك قىيىن ۋەزىيەت ئوڭشىلىدۇ. قومولنىڭ ۋەزىيىتىمۇ شۇنىڭ بىلەن تەڭ سەل - پەل ياخشىلىنىدۇ. كاڭشىنىڭ 61 - يىلى (1722 - يىلى) ئىمىن ۋاڭ قومۇللۇق ئۇيغۇرلاردىن 400 كىشىنى تۇرپانغا بېرىپ يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلاپ بارىدۇ. بۇ ئادەملەر ئۇ يەرنىڭ شارائىتىغا كۆنىكىشكەنلىكتىن، ئاخىرى قومولغا قايتىپ كېلىدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇلار يەنە تالناچىنغا بېرىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 5 - يىلى (1727 - يىلى) 2 - ئايدا چېرىك ھۆكۈمىتى ئىمىن ۋاڭنى «تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئالاھىدە كۆچ چىقاردى، ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ بېرىپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىپ، قوشۇنىمىزغا يارەم بەردى، ئالاھىدە مۇكاپاتلاشقا ئەرزىيدۇ» دەپ، ئۇنى 1000 سەر تەڭگە بىلەن مۇكاپاتلايدۇ ھەم «دۆلەتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن بەگ» دېگەن ئۇنۋانىنى بېرىدۇ. تېرىقچىلىق قىلىشقا قاتناشقان 400 دىن ئارتۇق ئۇيغۇر دېھ-

قانمۇ مۇكاپاتلىنىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 7 - يىلى (1730 - يىلى) 12 - ئايدا ئىمىن ۋاڭغا «خوشۇن بېيزى» دەپ نام بېرىلىدۇ.

يۇڭجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى) 1 - ئايدا، جۇڭغارلار 6000 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا يەنە قورشاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا، قۇمۇلدا ئاران 2000 دىن ئارتۇق ئەسكەر بولۇپ، دۇشمەنگە تاقابىل تۇرۇش تەس ئىدى. ئىگىۋەتمەك باش سانغۇنى (گېنېرالى) يۆ جۇڭچى باش بۇغ ساۋ شياڭ بىلەن مۇئاۋىن باش چېرىكچى جى چېڭبىن قاتارلىقلارنى 7000 ئەسكەر بىلەن ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. جۇڭغار قوشۇنى تەڭ كېلەلمەي قارادۆۋە ئەتراپىدا مەغلۇب بولۇپ قاچىدۇ. بۇ قېتىمقى جەڭ بىر ئايچە داۋام قىلىدۇ. قوماندانلىقتىكى سەۋەنلىك تۈپەيلىدىن، جۇڭغار قوشۇنى تولۇق يوقىتىلمىغان بولسىمۇ، قۇمۇلدىكى ھەربىي ۋە خەلق باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلغانلىقتىن، يەنىلا ناھايىتى زور غەلىبە قولغا كەلتۈرۈلىدۇ. جەڭ مۇكۈمىتى جەڭگە قاتناشقان ھەربىي ۋە خەلقتە ئالاھىدە 5000 سەر تەگمە مۇكاپات بېرىدۇ، بۇنىڭ ئۈستىگە يەنە 10 مىڭ سەر تەڭگە ئاجرىتىپ، ئۈيغۇرلارنىڭ ئۇرۇشتا تارتقان ئىقتىسادىي زىيىنى ئۈچۈن ياردەم قىلىدۇ.

يۇڭجېڭنىڭ 12 - يىلى (1734 - يىلى) ئىمىن ۋاڭ ئوردىنىڭ پىشىق يېرىدىن 4000 مو يەرنى چىڭ قوشۇنلىرىنىڭ تېرىپ يېيىشىگە بېرىدۇ. پادىشاھ شىزۇڭ قۇمۇل دېھقانلىرىغا بولغان غەمخورلۇقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، يەنە بىر پارچە ئاقىيەرنى ئىمىن ۋاڭغا ئايرىپ بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھۆكۈز، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ئۇرۇقلۇق ئىنئام قىلىپ، دېھقانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ. يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) 5 - ئايدا، سېۋىن ئارۇبدانىنىڭ چوڭ ئوغلى غالدان سېرىن چىڭ ھۆكۈمىتى بىلەن يارىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇندىن كېيىمن، قۇمۇل ئەتراپىدىكى ۋاقىتىنچە تىنچلىنىدۇ. بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا 5000 كىشىلىك قوشۇن قالدۇرۇشنى، باربكۆلدە تۇرۇۋاتقان زور قوشۇننى ئىچكىرىگە يۆتكەپ كېتىشنى قارار قىلىدۇ. شۇ كۈنلەردە قۇمۇلدا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش خىلمۇ تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 200 مىڭ دادەندىن ئارتۇق ئىھتىياتى ئاشلىقى بار ئىدى، ئۇ تەمىنلەشكە تولۇق يېتەتتى. زور قوشۇن ئىچكىرىگە يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىمن، ئېشىنچا ئاشلىق تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، ئىمىن ۋاڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىشنى بۇرۇنقىدەكلا داۋاملاشتۇرۇۋېرىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (1736 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئاشلىق ئىجارىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرىدۇ ھەمدە ئىمىن ۋاڭ قاتارلىقلارغا كۆپىلەپ تەڭگە ئىنئام قىلىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 4 - يىلى (1740 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىمىن ۋاڭ كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى 1000 سەر تەڭگە ئاجرىتىپ، قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ زەڭگىسىنى تەزىيە بىلدۈرۈپ ھال

سوراشقا بۇيرۇيدۇ ھەمدە ئىمىن ۋاڭنىڭ خوتۇنىغا كۆمۈش - تەڭگە ئىنئام قىلىپ ھال سورايدۇ.

ئىمىن ۋاڭ ئاتىسىنىڭ ئۇنۇانىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىنكى ۋاقتىنىڭ كۆپ قىسمىدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىپ ھەربىيلەرگە ياردەم بېرىش بىلەن مەشغۇل بولىدۇ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ 20 يىل ئىچىدە چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنلىرىغا نۇرغۇن ياردەم قىلىدۇ. ئىمىن ۋاڭ ئىككى قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلىدۇ. بىرىنچى قېتىم كاڭشىنىڭ 51 - يىلى (1712 - يىلى) 8 - ئايدا، ئىككىنچى قېتىم يۇڭجېڭنىڭ 6 - يىلى (1729 - يىلى) 12 - ئايدا بېرىپ، بېيجىڭدا ئىككى يىل تۇرۇپ قايتىدۇ.

§4. تۆتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ يۈسۈپ

تۆتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى يۈسۈپ (1740 - يىلدىن 1760 - يىلغىچە تەختە ئولتۇرغان). چىيەنلۇڭنىڭ 5 - يىلى (1740 - يىلى) 2 - ئايدا يۈسۈپ قائىدە بويىچە دۇنجىسى چۈشۈرۈلۈپ، «دۆلەتنىڭ ئامانلىقى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتكەن بەگ» ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 10 - يىلى (1745 - يىلى) 1 - ئايدا ئۇنىڭ ئۇنۋانى «خۇشۇن بېيزى» ئۇنۋانىغا ئۆستۈرۈلىدۇ.

چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى يۇڭجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) ئىچكىرىگە قايتۇرۇپ كېتىلگەندىن كېيىن، ھەربىيلەر ئۆزلەشتۈرگەن بوز يەرلەر ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تېرىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ھوسۇلنىڭ تۆت ئولۇشىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش، ئالتە ئولۇشىنى ئۆزىگە قالدۇرۇش بەلگىلىنىدۇ. ئىجارە ھەققى ئۈستۈن بولغانلىقى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، دائىم تەبىئىي ئاپەت يۈز بېرىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلارنىڭ كۆپچىلىكى ئىجارە ھەققىنى تاپشۇرالمايدۇ. ئولارنىڭ تۇرمۇشى بارغانسېرى قىيىنلىشىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 13 - يىلى (1748 - يىلى) قۇرغاقچىلىق بولۇپ، ھوسۇل كەملەپ كەتكەنلىكتىن، نەچچە مىڭلىغان دېھقان ئاچارچىلىققا دۇچار بولىدۇ. بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى 2500 دادەن ئاشلىق ئاجرىتىپ، كەمبەغەللەرنىڭ قەھەتچىلىكتىن ئۆتۈۋېلىشىغا ياردەم بېرىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 18 - يىلى (1735 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى يەنمۇ ئىلگىرىلەپ يەر ئىجارىسىنىڭ ھەممىسىنى كەچۈرۈم قىلىدۇ. لېكىن بۇنىڭدىن بىلەن ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ يۈكى ھېچقانچە يېنىكلەشمەيدۇ، بەلكى ۋاڭنىڭ مال - مۈلكى تېخىمۇ كۆپىيىدۇ. قۇمۇلنىڭ كەڭ تېرىلغۇ يەرلىرى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋاڭنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ ھەممىسى ۋاڭنىڭ «ئارابات (قۇلى)»غا ئايلىنىپ قالىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى) تۇرپاندىكى مەڭلىك بەگ جۇڭغارلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئىسيان كۆتۈرىدۇ. شۇ چاغدا، مەڭلىكنىڭ ئوغلى باي خوجا

بىيجىڭدىن قايتىپ، ئەمدىلا قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، يۈسۈپ تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىدۇ. شۇنىڭ كەينىدىنلا يۈسۈپ ۋاڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىدىن 300 كىشىنى باشلاپ تۇرپانغا بېرىپ، ئىمىن خوجا بىلەن بىللە چىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇش قىلىشىغا ياردەملىشىدۇ. توپىلاڭ تېزلا تىنچىتىلىدۇ، يۈسۈپ ۋاڭ مۇكاپاتلىنىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) يۈسۈپ ۋاڭ 100 كىشىلىكتىن ئارتۇق قوشۇنىنى باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى بېسىقتۇرۇش يولىدىكى جازا يۈرۈشىگە چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن بىللە قاتناشىدۇ. گاۋزۇڭ خان «ئالاھىدە شەپقەت» بىلەن يۈسۈپ ۋاڭغا «ئاغلاتچى ئامبال» دەپ نام بېرىدۇ. توپىلاڭنى تىنچىتىش جەريانىدا، يۈسۈپ ۋاڭ ساداقەتلىك بىلەن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلغانلىقى ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئىشەنچىسىگە ئېگە بولدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى كۇچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان قاتارلىق شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن، توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى سانغۇن يارخاشاڭ بۇ جايىنى قوغداشنى كۇچا بېگى ھادىغا تاپشۇرماقچى بولىدۇ. بىراق گاۋزۇڭ خان ھادى يېڭىلا ئەل بولغان، «ئانچە ئىشەنچلىك ئەمەس»، قايتۇرۇۋېلىنغان جايلار «يەنىلا يۈسۈپنىڭ باشقۇرۇشىدا بولسۇن» دەپ قارايدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1758 - يىلى) 11 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ھەربىي ئىشلارنى باشقۇرۇش ۋە ئۇچتۇرپاننى ساقلاشتىكى ئاجايىپ تىرىشچانلىقىدىن تولىمۇ رازى بولۇپ، ئۇنى بېلى ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلايدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى چوڭ - كىچىك خوجىلارنىڭ توپىلىڭىنى تىنچىتىپ بولىدۇ. شۇ يىلى 7 - ئايدا تۇرپاندىكى ئىمىن خوجىنى يەكەننى باشقۇرۇشقا، قۇمۇلدىكى يۈسۈپ ۋاڭنى قەشقەرنى باشقۇرۇشقا تەيىنلەيدۇ. 9 - ئايدا يۈسۈپ ۋاڭنى دوروبېلىلىققا ئۆستۈرىدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇرۇشقا قاتناشقان خادىملارنى تۆھپىسىگە قاراپ مۇكاپاتلايدۇ. يۈسۈپ ۋاڭنى «ئۇچتۇرپاندا تۇرۇپ، نۇرغۇن ئىشلارنى قىلدى، ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتى» دەپ ئۇنىڭغا يەنە شەپقەت ياغدۇرۇپ، ئىنانچىخانلىق دەرىجىسىنى ئىنئام قىلدۇ. بۇ، ۋاڭلىققا بېكىتىشنىڭ باشلىنىشى ئىدى.

چىيەنلۇڭنىڭ 25 - يىلى (1760 - يىلى)نىڭ باشلىرىدا، چىڭ ھۆكۈمىتى ئىنانچىخان يۈسۈپ بىلەن خوتەنلىك خوجىس بېلىگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى 40 بەگنى باشلاپ، پايتەختكە كېلىپ خاننى زىيارەت قىلىشنى تاپشۇرىدۇ. گاۋزۇڭ خان ئۇلارنى «نۇرانە ساراي» دا قوبۇل قىلىپ، خاس تون، تەڭگە ئىنئام قىلىدۇ، راھەتباغدا بىر نەچچە قېتىم زىياپەت ئۆتكۈزۈپ كۆتۈۋالىدۇ. خان ئاندىن يۈسۈپ ۋاڭنىڭ قۇمۇلغا قايتىپ، بىر يىل دەم ئېلىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ؛ يەنە يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئىنىسى ئابدۇللانى ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) 11 - ئايدا يۈسۈپ ۋاڭنىڭ دەم ئېلىش ۋاقتى توشىدۇ، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى قەشقەرگە مەسلىھەتچى ئامبالللىققا تەيىنلەيدۇ.

ئىمىن خوجا تۇرپانغا دەم ئېلىشقا كەتكەنلىكى ئۈچۈن، يەكەنىنىڭ ئىشلىرىنىمۇ يۈسۈپ ۋاڭ ۋەكالىتەن باشقۇرىدۇ. بۇ مەزگىلدە چىڭ ھۆكۈمىتى يۈسۈپ ۋاڭغا قاتتىق ئىشەنمىدۇ. جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ئامبال يامۇللىرىدا ئىشلەيدىغان تەرجىمانلارنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك يۈسۈپ ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر كۆرسىتىدۇ. يەرلىك ۋاڭ-گۇڭ، ئاقسۆڭەكلەر ھەرقانچە ئەسكىلىك قىلسىمۇ، يۈسۈپ ۋاڭنىڭ كارى بولمىسىلا، ئۇنى ھېچكىممۇ سۈرۈشتە قىلالمايدۇ. بەزى ئىشلار گاۋزۇڭ خانىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەندە، ئۇنى سۈرۈشتۈرۈش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، ئەھۋال ئىنكاس قىلغان ئادەمگە قاتتىق كايىپ: «ئۇلۇغ خان ئادەملەرنى ئىشقا سالغاندا، ئۇلارنىڭ قابىلىيىتىدىن پايدىلىنىدۇ. سىلەر بۇنداق تۆھمەت، پىتنە-پاساتلارنى قەيەردىن تېپىپ كەلدىڭلار؟ تەرجىمانلارنىڭ ھەممىسىنى قۇمۇللۇق، تۇرپانلىق دەپ، ئۇلارنى ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلىساق، كۆز-قۇلقىمىز ئېتىلىپ قالمامدۇ؟ بۇ ئۆسەك سۆزلەر كاززاپلاردىن چىققان!» دەيدۇ. گاۋزۇڭ خانىنىڭ قانات ئاستىغا ئېلىشى ۋە يۈل قويۇشى بىلەن، يۈسۈپ ۋاڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يېڭى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ كېتىدۇ. ئۇچتۇرپاننىڭ ھاكىمبېگى ئابدۇللا (يۈسۈپنىڭ ئىنىسى) بەك زالىم، نەپسانىيەتچىل بولۇپ، ئۇنىڭ ئىشلەتكەن ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى قانۇنسىز ئەبلەخلەر ئىدى. ئۇلار ھەممىلا يەردە قاقتى-سوقتى قىلاتتى. خالىغانچە ئەسكىلىك قىلاتتى. دەرتكە چىدىمىغان ئۇچتۇرپان خەلقى ئاخىرى قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. گاۋزۇڭ بۇنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ خەلقنى قاتتىق ئەزگەنلىكىدىن بولغانلىقىنى ئېنىق بىلىپ تۇرسىمۇ، ئاشۇ پاراڭخور ئەمەلدارلارنى جازالاش ئۈياقتا تۇرسۇن، بەلكى قوشۇن ئەۋەتىپ خەلقنى باستۇرىدۇ. ئىلى سانغۇنى مىڭرۇي ئۇچتۇرپانغا باستۇرۇپ كىرىپ، قوزغىلاڭنىڭ يولباشچىلىرىنى قىرغىن قىلدۇ. 10 مىڭدەك پۇقرانى ئىلغا كۆچۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئۇچتۇرپان قۇرۇق شەھەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىن، مىڭرۇي خەلقنىڭ غەزىپىنى بېسىش ئۈچۈن، جايلاردىكى بەگلەرنى تەكشىمەكچى بولغانىدا، گاۋزۇڭ خان قوشۇلماي، ئۇنىڭغا: «بەگلەر بىزنىڭ ئىتائەتمەن كونا ئادەملىرىمىز، ۋەقە تۇغۇلسا، ئۇلار خېلى كۈچ چىقىرىپ خىزمەت كۆرسىتىپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇششاق-چۈششەك پايدىنى كۆزلەيدىغان ئىشىغا كەلسەك، بۇ، ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئادەتتىكى ئىش، شۇنداق ئىكەن، بۇنداق ئىشلارنى ئۇلاردا سادىر بولمايدۇ دېگىلى بولامدۇ؟ مەكتۇبىڭىزدا دېيىلگەندەك ئىشلار بولۇۋاتىدۇ، دېگەن تەقدىردىمۇ، ئېنىق پاكىت يوق تۇرسا، ئۇنىڭغا قانداقمۇ ئىشىنىپ كەتكىلى بولسۇن؟» دەپ رەددىيە بېرىدۇ.

چېيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى (1766-يىلى) يۈسۈپ ۋاڭ يەكەندىن قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلدا ئادەم كۆپىيىپ قالغانىدى. يۈسۈپ ۋاڭ چىڭ ھۆكۈمىتىدىن قۇمۇلدىن 500 ئائىلىنى ئىلغا كۆچۈرۈپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى بۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. يۈسۈپ ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىسھاق قۇمۇل كۆچمەنلىرىنى باشلاپ ئىلغا بارىدۇ. ئىسھاق ئىلدىن قايتىپ كەلگەندە ئىككىنچى دەرىجىلىك تەيجى ئەمىلگە ئېرىشىدۇ. چېيەنلۇڭنىڭ 31-يىلى (1767-يىلى)

12 - ئايدا، يۇسۇپ چوڭ ئوغلى ئىبراھىم بىلەن بىللە بېيجىڭغا خانىنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋېتىپ، سەنشىنىڭ لىكشى ناھىيىسىگە كەلگەندە، يۇسۇپكە چېچەك چىقىپ، داۋالاش كار قىلماي ۋاپات بولىدۇ. ئىبراھىم جەسەتنى قايتۇرۇپ كېلىۋېتىپ گەنسۇ-نىڭ پىڭلىياڭ ناھىيىسىگە كەلگەندە، چېچەكنى يۇقتۇرۇۋېلىپ، ئۇمۇ قازا تاپىدۇ. يۇسۇپ ئاتا - بالا كېسەل بولغاندا، گاۋزۇڭ خان تېۋىپ، دورا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئۆل-گەندىن كېيىن، دەپنە ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن 500 سەر تەڭگە ئىنئام قىلىدۇ. يۇسۇپنىڭ ئايالىغىمۇ 500 سەر تەڭگە نەپەقە بېرىدۇ.

زىگۈاڭگې سارىيىدىكى 50 تۆھپىكارنىڭ سۈرىتى ئېچىلىپ يۇسۇپ ۋاڭنىڭمۇ سۈرىتى بولۇپ، ئۇنىڭغا مۇنداق مەدھىيە ئوقۇلغان:

يۈرتنىڭ سەركەردىسى، قۇمۇلنىڭ ئىنانچىخان دەرىجىلىك بېلىسى يۇسۇپ ئۆز جەمەتى ئارىسىدىكى ئابرويلۇق زات، ئۇزۇندىن بۇيان يۈرت سوراپ كەلگەن، ئۇيغۇر-لارنىڭ ئەھۋالىنى بىزگە مەلۇم قىلىپ تۇرغان، ھەربىي ئىشلاردا بىزگە ياخشى مەسلە-ھەتلەرنى بېرىپ تۇرغان، ئالتە شەھەرنى بويسۇندۇرغان، ئىككى تەنتەكمۇ قېچىپ قۇ-تۇلالمىغان. ئۇچتۇرپاننى بىرلىكتە باستۇرۇپ، تىنچلىق ئورناتقان.

§5. بەشىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئىسھاق

بەشىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئىسھاق (1767 - يىلىدىن 1780 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان). چىيەنلۇڭنىڭ 32 - يىلى (1767 - يىلى) يۇسۇپ ۋاڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئىسھاق ئىنانچىخان دەرىجىلىك دوروبىلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 36 - يىلى (1771 - يىلى) ئۇ بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلغاندا چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇچ كۆزلۈك — تۆز قانىتى سانجىلغان قالپاق، سىرتىق پەشمەت ئىنئام قىلىدۇ ۋە چىيەنچىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپ چىقىشقا رۇخسەت قىلىدۇ.

يۇسۇپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا ئىش بېجىرىدىغان كۆچلۈك يارەمچىسىدىن ئايرىلىپ قالغانىدى، گاۋزۇڭ خان كۆپ قېتىم ھازىر «قابىل ئادەملەر بەك ئازىيىپ كەتتى» دەپ ئاھ ئۇرغانىدى. ئىز باسار تەييارلاش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئىسھاقنى تەربىيىلەش قارارىغا كېلىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 38 - يىلى (1773 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ئىسھاققا «ئاغىلاتچى ئامبال» دېگەن مەنسەپنى بېرىپ، ئىلىغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ نامدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈۋاتقان قۇمۇللۇق ئۇيغۇر دېھقانلارنى باشقۇرىدىغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، ئىلى جاڭجۈنى شۇخۇدېدىن ھۆكۈمرانلىق قىلىش ماھارىتىنى ئۆگىنىدۇ. ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن (1776 - يىلى) ئۇ قۇمۇلغا قايتىدۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) ئىسھاق چېچەك چىقىپ ئۆلىدۇ. چىڭ ھۆكۈ-مىتى بۇنىڭغا قاتتىق ئېچىنىدۇ ۋە دەپنە ئىشلىرى ئۈچۈن 300 سەر تەڭگە بېرىدۇ.

§6. ئالتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ ئەردىشىر

ئالتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى ئەردىشىر (1780 - يىلىدىن 1813 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان). چىيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) 11 - ئايدا ئىسھاقنىڭ چوڭ ئوغلى ئەردىشىر ئىنانچىخان دەربجىلىك دوروبېلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

چىيەنلۇڭنىڭ 46 - يىلى (1781 - يىلى) 1 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن ئەل بولغانلىقىنى ۋە ھەربىي جەھەتتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئۇ يەرلەردە «ۋاڭلىق ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قېلىش»نى رەسمىي تەستىقلايدۇ.

بۇ چاغدا چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ بولغان، ۋەزىيەت مۇقىملاشقانىدى. جايلاردىكى ۋاڭ - گۇڭلار نۆۋەت بىلەن پايتەختكە بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلىپ تۇراتتى. ئەردىشىر چىيەنلۇڭنىڭ 55 - يىلى (1790 - يىلى)، چىيەنلۇڭ- نىڭ 60 - يىلى (1795 - يىلى)، جىياچىڭنىڭ 7 - يىلى (1802 - يىلى)، جىياچىڭ- نىڭ 14 - يىلى (1809 - يىلى) بولۇپ تۆت قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلىدۇ. ئەردىشىرنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ دۆلەتكە تۆھپە قوشقانلىقتىن، رېنزۇڭ خان ئۇنىڭ بىلەن كۆپ قېتىم زىياپەتلەردە بىللە بولۇپ، كۆڭۈل ئاچىدۇ. بۇ، زىيا- رەتكە بارغان باشقا ۋاڭ - گۇڭ ئاقسۆڭەكلەر ئاسانلىقچە ئېرىشەلمەيدىغان ئالاھىدە شان - شەرەپ ئىدى.

جىياچىڭنىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى) 2 - ئايدا ئەردىشىر قازا تاپىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنى دەپنە قىلىشقا 300 سەر تەڭگە بېرىدۇ.

§7. يەتتىنچى ئەۋلاد ۋاڭ بېشىر

يەتتىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى بېشىر (1813 - يىلىدىن 1866 - يىلغىچە تەخت- تە ئولتۇرغان). جىياچىڭنىڭ 18 - يىلى (1813 - يىلى) ئەردىشىرنىڭ چوڭ ئوغلى بېشىر ئىنانچىخان دوروبېلىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

بېشىر زېرەك ئادەم ئىدى، ئۇ، چىڭ ھۆكۈمىتىگە ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈن، تەختكە ئولتۇرۇپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا، بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىش تەلىپىنى قويىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا، سىرتتىكى جايلاردىكى چېچەك چىقمىغان ۋاڭ - گۇڭلار بېيجىڭغا كىرىشكە بولمايدۇ، دېگەن بەلگىلىمە بار ئىدى. بېشىرغا چېچەك چىقمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ بۇ ئارزۇ- سى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. ئەمما چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ ساداقەتمەنلىكىنى ئېتىبارغا ئېلىپ، جىياچىڭنىڭ 20 - يىلى (1815 - يىلى) 8 - ئايدا، ئۇنىڭ رېخېنا (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ چېڭدې ناھىيىسىدىكى سالقىندايدىغان تاغلىق كەنتكە) بېرىپ، خانىغا كۆرۈنۈپ قايتىشىغا ئالاھىدە رۇخسەت قىلىدۇ. جىياچىڭنىڭ 24 - يىلى (1819- يىلى) ئۇ يەنە بىر قېتىم رېخېنا بارىدۇ. چېچەك چىقىپ بولغاندىن كېيىن، داۋگۇاڭنىڭ

3 - يىلى (1823 - يىلى) ئاندىن ئۇنىڭ بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 6 - يىلى (1826 - يىلى) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوجا ئەۋلادى جاھانگىر خوجا توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، ۋەزىيەت ئىنتايىن خەتەرلىك ھالەتتە قالىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى ئالدى بىلەن 3000 ئەسكەر ئەۋەتىپ قۇمۇلغا ئۇرۇنلاشتۇرىدۇ، ئۇنىڭدىن كېيىن زور قوشۇن شىنجاڭغا ئۇزۇلمەي كېلىشكە باشلايدۇ. يول يىراق بولغانلىقتىن، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئوت - بوغۇز بىلەن تەمىنلەش قىيىنلىشىپ كېتىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى گەرچە زور كۈچ بىلەن ئات - ھارۋا غەملەپ توشۇش ئىشىنى تەشكىللىگەن بولسىمۇ، يەنىلا ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدۇ. بۇ چاغدا بېشىر كۆكرەك كېرىپ ئوتتۇرىغا چىقىپ، 100 كالا ھارۋىسى تەييارلاپ، دېھقانلارنى ئاشلىق توشۇشقا تەشكىللەيدۇ. ئەسلىدە ھارۋىلارنى تۇرپاندا ئالماشتۇرۇش بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يەردىمۇ ھارۋا غەملەش قىيىن بولغاچقا، بېشىر دېھقانلارنى ئاشلىقنى توغرىدىن - توغرا ئالدىنقى سەپ بولغان ئاقسۇغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە بويرۇيدۇ. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، جاھانگىر خوجا مەغلۇب بولىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىرنىڭ «ھارۋا تەييارلاپ، ئەسكەر - لەرگە ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈپ بەرگەن» تۆھپىسى ئۈچۈن، داۋگۇاڭنىڭ 7 - يىلى (1827 - يىلى) 7 - ئايدا، ئۇنىڭغا توز پېيى سانچىلدىغان بىر دانە ئاق قاشتېشى نەيچە، بىر دانە ئاق قاشتېشى بارماق غىلىپى، ئېسىل كەشتىلىك بىر تون، يۇغان ئىككى توپ كىمخاب ئىنئام قىلىدۇ. دېھقانلار ھاشارغا كېتىپ قېلىپ، تېرىقچىلىققا تەسىر يەتكەنلىكى ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ ئەتىيازدا ئۆتنە ئالغان ئاشلىق قەرزىنى كەچۈرۈم قىلىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى) 12 - ئايدا، بېشىر بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلغاندا، شۆھنزۇڭ خان ئۇنىڭ خان ئوردىسى زىنجىنچېڭغا ئاتلىق كىرىشىگە رۇخسەت قىلىدۇ ھەم ئۇنى ئىنانچىخان دەرىجىلىك بېلىدىن دورو ئىنانچىخانلىققا ئۆستۈرىدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 13 - يىلى (1833 - يىلى) بېشىر بېيجىڭدىن قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كۆرەڭلەپ تېرىسىگە پاتماي قالىدۇ، ئەمەلدار، ئەسكەر ۋە پۇقرالارغا زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ، ئۇلارنى قاقتى - سوقتى قىلىدۇ. ئاندىن كېيىن ھۆكۈمەت يەرلىرىنى ئېچىپ ئۆزىنىڭ قىلۇبلىپ، ھۆكۈمەتنىڭ زىيىنى ھېسابىغا ئۆزىنى بېيىتىدۇ. قۇمۇلدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدا ئۇچ ئورۇندىلا تېرىلغۇ يەر بولۇپ، بۇنىڭدىن باشقا تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى بېشىر ۋاڭنىڭ خۇسۇسىي مۇلكىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بېشىر ۋاڭنىڭ زۇلمى ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىسى قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلار ۋە پۇقرالارنىڭ بىردەك قارشىلىقىنى قوزغايدۇ.

داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى)، لىن زېشۈ بۇيرۇقىغا بىنائەن قۇمۇلغا كېلىپ بوزىيەر ئۆزلەشتۇرۇش ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرگەچ، بېشىر ۋاڭنىڭ قانۇنسىز قىلمىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا شەخسىي ئېچىۋالغان 10 مىڭ دوددىن

ئارتۇق يەرنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ بېرىش توغرىلىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ («تارىخنامە كىرگۈزۈلمىگەن ئىشلار»غا قارالسۇن).

شۇنىڭدىن كېيىن، بېشىر ۋاڭ چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئىشەنچىسىدىن مەھرۇم قېلىشتىن قورقۇپ، كۆپ قېتىم پۈرسەت ئىزدەپ خۇشامەت قىلدۇ. شېنفېڭنىڭ 3 - يىلى (1853 - يىلى) قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇن خىراجەتتىن ھېچقانداق قىسلىمىغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، بېشىر ۋاڭ ئۆلارغا ئۆزلۈكىدىن 5000 سەر تەڭگە تەقدىم قىلدۇ. بېشىر ۋاقنىڭ ساداقەتمەنلىكى ئاخىر ۋېنزۇڭ خانىنىڭ نەزەرىگە ئېرىشىدۇ. شەنفېڭنىڭ 10 - يىلى (1860 - يىلى) 1 - ئايدا، بېشىر ۋاڭ خانىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بېيجىڭغا بارغاندا، ۋېنزۇڭ خان ئۇنىڭغا سۆسۈن چۈلۈۋۇر ئىسىملىك قىلدۇ ھەمدە خان ئالدىدا مېڭىپ يۈرۈشكە رۇخسەت قىلدۇ.

تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) 3 - ئايدا، قۇمۇلدىكى خان ئامبىلى ۋېن شياڭ ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ، ئېتىزلارنى سۇغىرىشنى يولغا قويغاندا، بېشىر ۋاڭ پائال ئادەم كۆچى ۋە ماتېريال چىقىرىپ ياردەم بېرىدۇ. 8 - ئايدا تاشۇبۇلۇق (تالناچىن) قاتارلىق جايلاردىكى ئېرىق - ئۆستەڭ قۇرۇلۇشى پۈتىدۇ. مۇشۇ ئىش مۇناسىۋىتى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىر ۋاقنىڭ چىڭقۇاڭلىق مەرتىۋىسىنى ئىسىملىق قىلدۇ.

بۇ چاغدا، تەيپىڭ تىيەنگو ئىسىملابىنىڭ ۋە شەنشى، گەنسۇدىكى خۇيزۇلار قوزغىلىڭىنىڭ تەسىرى بىلەن، شىنجاڭدىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرىلىدۇ. تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) 8 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قۇمۇلدىكى خۇيزۇ ما جاۋچياڭ بىلەن ما خۇەن ئادەم توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. نامرات ئۇيغۇر دېھقانلار بۇنىڭغا پائال ئاۋاز قوشىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىنىڭ قوشۇنى ما جاۋچياڭ بىلەن 1000 دىن ئارتۇق قوزغىلاڭچىنى ئىنتايىن قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن قىرغىن قىلدۇ. قالغان قوزغىلاڭچىلار تۇغلۇق (ھازىرقى توخۇنۇ)قا قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. شۇ يەردە قوزغىلاڭچىلار ئاۋۋال باج چازىسىنى بۇلايدۇ، ئاندىن تاشۇبۇلۇققا (تالناچىنغا) ھۇجۇم قىلدۇ. ئۇلارنىڭ باشلىقى ما تىيەنسەي ۋە ئۇنىڭ ئوغلى بەختكە قارشى تۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى بىلەن ۋاڭ قوشۇنىنىڭ باستۇرۇشى نەتىجىسىدە دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇب بولىدۇ، چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىر ۋاقنى «بانىدىت يوقتىش»تا خىزمەت كۆرسەتتى دەپ، سېرىق چۈلۈۋۇر بىلەن مۇكاپاتلاپ، «ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلدۇ».

بىراق، قوزغىلاڭ يالقۇنى بۇنىڭلىق بىلەن ئۆچمەيدۇ، ئەكسىچە، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى دېھقان قوزغىلاڭچىلارنىڭ ھەيۋىسى بارغانسېرى ئاشىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلنى پۈختا ساقلاش ئۈچۈن، تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1865 - يىلى) بېشىر ۋاقنى ياردەمچى ئامبالىلىققا تەيىنلەپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىدۇ. شۇ يىلى 5 - ئايدا خۇيزۇ خىي لاۋۋا، ئۇيغۇر سۇپۇرگە يەنە ئادەم توپلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار ناھايىتى تېزلىك بىلەن كوناشەھەرنى ئىشغال قىلىپ، قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى زاكى داقمانى ئۆلتۈرىدۇ، ئارقىدىنلا شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلدۇ.

تۈڭجىنىڭ 5 - يىلى (1866 - يىلى) 6 - ئايدا، باركۆل باش بۇغىسى خې گۈەن باردگاھ بېگى لىن شياڭغا لەشكەر تارتىپ قۇمۇلغا بېرىش توغرىلىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار دۈشمەنگە تەڭ كېلەلمەي، تۇرپانغا چېكىنىدۇ. لىن شياڭ شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىپ، بېشىر ۋاڭنى قۇتقۇزىدۇ. 11 - ئاينىڭ 2 - كۈنى سۈپۈرگە تۇرپانداىكى 4000 - 5000 خۇيزۇ، ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، قارادۆۋنى ئىشغال قىلدۇ. لىن شياڭ بىلەن ئوردا بېگى شا سېلىم 5000 ئەسكەر بىلەن جەڭگە ئاتلىنىپ، دۆۋەجىنگە يېتىپ بارغاندا، تۇيۇقسىز زەربىگە ئۇچراپ، پۈتۈن قوشۇنى ھالاك بولۇشقا تاس قالدۇ. ئەتىسى بېشىر ۋاڭ فۇجۈڭ خېنىم (ۋاڭنىڭ خوتۇنى) مېھرىبانۇنى باركۆلگە يارەم سوراشقا ئەۋەتىدۇ. بېشىر ۋاڭ كىچىك فۇجۈڭ خېنىم بىلەن بىللە 2000 دىن ئارتۇق قالدۇق ئەسكەرنى باشلاپ سۈەقاغىدا قوزغىلاڭچىلار بىلەن قاتتىق ئۇرۇشۇپ، ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. كىچىك فۇجۈڭ خېنىم ئاتىلارنىڭ ئايىغىدا دەسسىلىپ ئۆلىدۇ، شا سېلىم چېپىپ تاشلىنىدۇ، بېشىر ۋاڭ بىلەن جىيەن نەۋرىسى پازىل تەيجى ئەسىرگە چۈشىدۇ. قوزغىلاڭچىلار شەھەر ئىچىنى قايتا ئىشغال قىلدۇ. كېيىنچە قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا تارقالغان «شاسېلىم چېپىپ تاشلاندى، كىچىك فۇجۈڭ خېنىم ئاتقا دەسسىلىپ ئۆلدى» دېگەن گەپلەر مۇشۇ يەردىن كېلىپ چىققان. قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى سۈپۈرگە بېشىر ۋاڭنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندەيدۇ. ئەمما بېشىر ۋاڭ بۇنى رەت قىلىدۇ ھەم ئاغزىنى بۇزۇپ تىللايدۇ. تۈڭجىنىڭ 6 - يىلى (1867 - يىلى) 1 - ئايدا بېشىر ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ جىيەن نەۋرىسى پازىل قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. 4 - ئايدا باركۆل باش بۇغى خې گۈەن باردگاھ بېگى رۇي لىننى ئەسكەر تارتىپ قۇمۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. قوزغىلاڭچىلار ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، قارا دۆۋىدە مەغلۇپ بولۇپ قاچىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇنى قۇمۇلنى يەنە بىر قېتىم ئىشغال قىلدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتى بېشىر ۋاڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭغا «خوشۇت چىڭۋاڭى» دەپ نام بېرىدۇ ھەمدە كونا شەھەردە جاساق چىڭۋاڭ ئىبادەتخانىسى قۇرۇشنى، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە ئىبادەتخانىغا كېلىپ تەزىيە بىلدۈرۈشنى بەلگىلەيدۇ.

§8. سەككىزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ مۇھەممەت

سەككىزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى مۇھەممەت (1867 - يىلىدىن 1881 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان). تۈڭجىنىڭ 6 - يىلى (1867 - يىلى) 7 - ئايدا، بېشىر ۋاڭنىڭ ئوغلى مۇھەممەت خوشۇت چىڭۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلدۇ.

مۇھەممەت تۇغما پالەچ بولۇپ، ئۆز - ئۆزىنى جۇڭقۇرالمىغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «پالەچ ۋاڭ» دەپ ئاتايدۇ. ئوردىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۇنىڭ ئانىسى مېھرىبانۇ ئۆز قولىدا تۇتىدۇ. شۇڭا، ئەينى ۋاقىتتا نۇرغۇن كىشىلەر مېھرىبانۇ دېگەن ئايال ۋاڭنىلا بىلىپ، مۇھەممەت ۋاڭنىڭ بارلىقىنى بىلمىگەن.

مېھرىبانۇمۇ بېشىرگە ئوخشاش چىك ھۆكۈمىتىگە ناھايىتى سادىق بولىدۇ .ئۇ چىك ھۆكۈمىتىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان قوشۇنلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق قىلىشىغا يەرمۇ بېرىدۇ. تۇڭجىنىڭ 7 - يىلى (1868 - يىلى) قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلار يەنە بىر قېتىم ئادالەت تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، چىك ھۆكۈمىتى بىلەن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقىدۇ. مېھرىبانۇ پائال ھەربىي خىراجەت ئەملەپ، تەيجى، بەگ ۋە ئەسكەر ئەۋەتىپ، چىك ھۆكۈمىتى قوشۇنىنىڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشىغا ھەمكارلىشىدۇ. تۇڭجىنىڭ 8 - يىلى (1869 - يىلى) 3 - ئايدا، چىك ھۆكۈمىتى مېھرىبانۇغا چىڭۋاڭ فۇجۇڭلۇق مەرتىۋىسىنى بېرىدۇ.

تۇڭجىنىڭ 12 - يىلى (1873 - يىلى)7 - ئايدا، شەنشىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى بەي يەنخۇ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىكى يۇسۇپ بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ، ئىچكى ۋە تاشقى تەرەپتىن ماسلىشىپ، شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلىدۇ. 8 - ئايدا چىك ھۆكۈمىتى قوشۇنى شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. بەي يەنخۇ مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ خوتۇنىنى، مېھرىبانۇنى ۋە قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلاردىن 2000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ، بوغازغا چېكىنىدۇ. 9 - ئايدا چىك ھۆكۈمىتى قوشۇنى ئۇلارنى داۋاملىق قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. بەي يەنخۇ تەڭ كېلەلمەي، قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ غەربكە چېكىنىدۇ. چىك ھۆكۈمىتى قوشۇنى لياۋدۇنغىچە قوغلىشىپ بېرىپ، مۇھەممەت ۋە ئۇنىڭ خوتۇنىنى قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ. ئەمما مېھرىبانۇ بەي يەنخۇ تەرىپىدىن چېقتىمغا ئېلىپ كېتىلىدۇ.

مۇشۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، شەھەر ئىچى خارابىلىققا ئايلىنىپ قالىدۇ. چىك ھۆكۈمىتى ئۆي - ئىمارەت ۋە سېپىللارنى رېمونت قىلىشقا 20 مىڭ سەر تەڭگە بېرىدۇ. خىراجەت يەتمىگەچكە، مۇھەممەت چىك ھۆكۈمىتىدىن ئۆزىنىڭ 10 يىللىق مائاشى ئۈچۈن 20 مىڭ سەر تەڭگە قەرز ئالىدۇ (قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يىللىق مائاشى 2000 سەر تەڭگە ئىدى).

بەي يەنخۇ چېقتىمدىن تۇرپانغا كېلىپ، مىللىي مەنپەئىتىنىسېتىپ، قوقان خانلىقىنىڭ ئەمەلدارى ياقۇب بەگكە تەسلىم بولىدۇ.ئۇلار مېھرىبانۇنى بۈگۈرگە ئېلىپ كېلىپ يوشۇرۇپ قويىدۇ. چىك ھۆكۈمىتى مېھرىبانۇنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا، ياقۇب بەگ، كۆرۈنۈشتە، ئۇنى قايتۇرۇشقا ماقۇل بولغان بولۇپ، ئاستىرتىن، قۇمۇلغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشقا پائال تەييارلىق كۆرىدۇ. چىك ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ سۈيىقەستىنى سېزىپ، گۇاڭشۇنىڭ 3 - يىلى (1877 - يىلى) 4 - ئايدا، ئەسكەر چىقىرىپ تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. چىك ھۆكۈمىتى قوشۇنى چىقتىم، پىچان، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئارقا - ئارقىدىن ئىشغال قىلىدۇ. ياقۇب بەگ بىلەن بەي يەنخۇ غەربىي جەنۇبقا قاراپ قاچىدۇ. يىل ئاخىرىدا چىك ھۆكۈمىتى قوشۇنى ياقۇب بەگنى، بەي يەنخۇنىڭ قالدۇق كۈچلىرىنى يوقىتىدۇ. چىك ھۆكۈمىتى قوشۇنى تۇرپاننى تارتىۋالغاندىن كېيىن، بۇ يەرگە مەجبۇرىي ئېلىپ كېلىنگەن قۇمۇللۇق دېھقانلارنىڭ ھەممىسىنى قۇمۇلغا قايتۇ-

رىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ 4 - يىلى (1878 - يىلى) 1 - ئايدا، مېھرىبانۇمۇ چىڭ ھۆكۈمىتى قوشۇننىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كېلىنىدۇ. بۇ چاغدا، ۋاڭ ئوردىسى تېخىمۇ خاراپلىشىپ، ۋاڭنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈشىمۇ تەس بولۇپ قالغانىدى. 5 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاڭ ئوردىسىغا تۇرمۇش خىراجىتى قىلىش ئۈچۈن 20 مىڭ سەر تەڭگە بېرىدۇ.

ئۇرۇش يىللاپ داۋام قىلغانلىقى ئۈچۈن، جايلاردىكى ۋاڭ - گۈڭلارنىڭ تولىسى خەلق ئارىسىغا كىرىپ پۇقرا قىياپىتىگە كىرىۋالغان، كونا تۈزۈلمىنىڭ ھېچنېمىسى قالمىغانىدى. ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان ئىگىلىكنى تېزرەك قايتا تىكلەش ئۈچۈن، چىڭ ھۆكۈمىتى جايلاردا ئۇرۇشتىن كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئىدارىلىرىنى تەسىس قىلىدۇ. قۇمۇل ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ «قول ئاستىدا ئۈيغۇرلار يەنىلا كۆپ»، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى يەنىلا مۇكەممەل ئىدى. چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىش قارارىغا كېلىدۇ. ئەمما، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىگە زۆرۈر چەكلەرنى قويۇپ، «قۇمۇل تۆكپەنى ئۈيغۇرلارنىڭ ئىشلىرىنى قوشۇمچە باشقۇرىدۇ»، «بارلىق دەۋا ئىشلىرىنى ھۆكۈمەت سوراپ، ھۆكۈم قىلغاندىن كېيىن، يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنىدۇ»، ئەگەر بەگلەر خىزمەتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسا، يۇقىرىنىڭ ئۇلارنى خىزمىتىدىن ئېلىۋېتىش ھوقۇقى بولىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

گۇاڭشۇنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى) مۇھەممەت ۋاپات بولىدۇ. مۇھەممەتنىڭ ئوغلى ۋە قېرىنداشلىرى بولمىغاچقا، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ نەسەبى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلۈپ قالىدۇ.

§9. توقتۇزىنچى ئەۋلاد ۋاڭ شامەخسۇت

توقتۇزىنچى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت (1882 - يىلىدىن 1930 - يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان).

مېھرىبانۇ قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەندە، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرغۇدەك ھالى قالمىغانىدى. بۇ چاغدا مېھرىبانۇنىڭ كىچىك قىزى بويىغا يېتىپ قالغان (چوڭ قىزى ھارۇا ۋەقەسىدە ئۆلۈپ كەتكەن)، تېخى تۇرمۇشقا چىقىرىلمىغانىدى. ئەينى ۋاقىتتا، تۆمۇرتى دېگەن يەردە كونا ۋاڭ بېشىرنىڭ ۋاقتىدىكى تاھىر تەيجىنىڭ شامەخسۇت دېگەن بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدا مۇشۇ يەرگە ئەكىلىپ قويۇلۇپ، بىر مالچى مومااينىڭ يېنىدا ئۆسكەنىدى. مېھرىبانۇ بۇ «ئاقسۆڭەك» پۇشتىنى تاپقاندىن كېيىن، كىچىك قىزىنى ئۇنىڭغا چېتىپ قويىدۇ. توي بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي مېھرىبانۇ كۆيئوغلىنى مۆھۈر بەگلىكىگە قويۇپ، ئوردىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئۆزىگە ياردەمچى قىلىۋالىدۇ. شامەخسۇت ناھايىتى چېچەن ھەم كىشىلەرنىڭ كۆڭلىنى رام قىلىۋېلىشقا ماھىر بولغاچقا، بىرنەچچە يىل ئۆتە - ئۆتمەيلا ھەممەيلەن بىلەن ناھايىتى چىقىشىپ كېتىدۇ. مۇھەممەت ئۆلگەندىن كېيىن، ۋاڭ ئوردىسى چىڭ

ھۆكۈمەتكە قۇمۇل ۋاقىنىڭ سەكىلىسىنىڭ ئېرىنى ۋاقىنىڭ ۋارىسى قىلىپ تەيىنلەش توغرىسىدا ئىلتىماس سۇنىدۇ، گۇاڭشۈنىڭ 8 - يىلى (1882 - يىلى)7 - ئايدا، چىڭ ھۆكۈمىتى شامەخسۇتنىڭ جاساق خوشۇت چىڭگۈاڭىلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىنى تەستىقلايدۇ. شامەخسۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، كونا تۈزۈمنى ئۆزگەرتىپ، ھاشار ۋاقتىنى ئۈچ كۈندىن بەش كۈنگە كۆپەيتىدۇ، ھەر خىل قەبىھ ۋاستىلەر بىلەن دېھقانلارنى دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىدۇ. ئوردىنىڭ بايلىقى بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا كۆپەيىپ كېتىدۇ. گۇاڭشۈنىڭ 9 - يىلى (1883 - يىلى)، ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىدىن ۋەيران بولغان قۇمۇل ۋاقىلرىنىڭ قەبرىسىنى ياساشقا قۇربى يەتمىگەن شامەخسۇت چىڭ ھۆكۈمىتىدىن 10 يىللىق ماتاشى ئۈچۈن 20 مىڭ سەر تەڭگە قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما، ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتە - ئۆتمەيلا، ۋاڭ ئوردىسى ئۆز چىقىمىنى ئۆزى كۆتۈرىدىغان بولۇپلا قالماي، بەلكى چىڭ ھۆكۈمىتىگە «تەڭگە تەقدىم قىلىدۇ»غانمۇ بولۇپ قالىدۇ. خان شامەخسۇتنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش قابىلىيىتىگە ئىنتايىن قىزىقسىنىپ، ئۇنىڭغا «ئۈچ كۆزلۈك گۈللۈك پەي ئىنئام قىلىدۇ، چىەنچىڭ دەرۋازىسىدىن پىيادە كىرىپ - چىقىشىغا رۇخسەت قىلىدۇ».

شىنجاڭدا ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىن، جايلاردىكى بەگلىك تۈزۈمى بىكار قىلىنىدۇ، فېئودالىلىق ھاشارلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، ۋەزىيەت نىسپىي ھالدا مۇقىملىشىپ، ئىگىلىك تەدرىجىي ئەسلىگە كېلىدۇ ۋە راۋاجلىنىدۇ. ئەمما، قۇمۇلدا چىڭ ھۆكۈمىتى تەسىس قىلغان مەركەزگە بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ناھايىتى تار بولۇپ، جايلاردا تارقاق ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار بىلەن خۇيزۇلارنىلا ئىدارە قىلاتتى. نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇرلار بىلەن يەر - زېمىننىڭ ھەممىسى قۇمۇل ۋاقىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا ئىدى. ۋاڭ ئۇرۇسنىڭ ئاپپاراتلىرى مۇكەممەل بولۇپ، بەئەينى دۆلەت ئىچىدىكى دۆلەت ئىدى. شامەخسۇت مۇشۇنداق پەۋقۇلئاددە شارائىتتا خالىغىنىنى قىلىدۇ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى يەنىلا قۇللۇق تۈزۈمى ئاستىدا ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ.

شامەخسۇت چىڭ ھۆكۈمىتىگە چەكسىز سادىق بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر كۆپ قېتىم بېيىجىڭغا بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىدۇ. گۇاڭشۈنىڭ 30 - يىلى (1904 - يىلى)، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇر ۋاڭ - گۇڭلارنىڭ نۆۋەت بىلەن پايتەختكە بېرىپ خانىنى زىيارەت قىلىش مۇددىتىنى بەش يىلغا ئۆزگەرتىدۇ. شامەخسۇتنىڭ مەرتىۋىسى ئەڭ يۇقىرى بولغاچقا، ئالدىنقى قاتارغا قويۇلىدۇ، ئۇ شۇ يىلى بېيىجىڭغا بېرىپ مۇكاپاتلىنىدۇ. ئىلدا ئىنقىلاب پارتلىغان چاغدا، شامەخسۇت چىڭ ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇانىڭ ئىنقىلابنى باستۇرۇشىغا ياردەملىشىدۇ.

چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، شامەخسۇت بىرقانچە ئون يىل يۇرت سوراپ، ئوردىنىڭ بايلىقىنى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپەيتىۋالىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، شامەخسۇت ئاچكۆزلۈك قىلىپ، ھاشار ۋاقتىنى يەتتە كۈنگە ئۇزارتىدۇ. چوڭ - كىچىك بەگلەرمۇ بۇنىڭ سىرىتىدا ھەر خىل سېلىقلارنى سېلىپ تۇرىدۇ. مۇشۇنداق دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيە ئاستىدا ئۇيغۇر دېھقانلار دەردكە چىدىيالماي قالىدۇ، دېھقانلار قاتتىق ھارغىنلىق ۋە ئاچلىق

تىن ئۆلۈپ كېتىدىغان ئىشلار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. بۇ خىل زوراۋانلىق گۇناھىشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) كۆتۈرۈلگەن قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى قورغىلاڭغا سەۋەب بولىدۇ. مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) شىڭخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، قۇمۇلدا يەنە كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ.

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلىدۇ. شۇ چاغدىكى ھۆكۈمەت بايانات ئېلان قىلىپ، «جايلاردىكى ۋالڭ - گۇڭلار ئۆز پېتى ساقلىنىپ قالىدۇ» غانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. دېمەك، يېڭى ھاكىمىيەتمۇ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغداپ قالىدۇ. شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مىنگو ھۆكۈمىتى جايلاردىكى ۋالڭ - گۇڭلار- دىن بېيجىڭغا كېلىپ زىيارەت قىلىدىغانلارنىڭ ئىسىملىكىنى ئېلان قىلغاندا، قۇمۇل جاساق چىڭۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئىسمى بىرىنچى تۇرکۈمدىكىلەر قاتارىدىن ئورۇن ئالىدۇ.

شامەخسۇتنىڭ بېيجىڭغا كېلىشىگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، ئەينى ۋاقىتتىكى زۇڭتۇڭ يۈەن شىكەي ئۇنىڭغا يول خىراجىتى ئۈچۈن 2000 يۈەن پۇل بېرىدۇ،ياڭ زېڭشىنغىمۇ 10 دانە ھارۋا چىقىرىپ بېرىدۇ. مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى)، شامەخسۇت ۋە ئۇنىڭ ئوغلى نەزەر بېيجىڭغا بارىدۇ، 2 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈەن شىكەي شامەخسۇت بىلەن ئوغلىنى قوبۇل قىلىپ، نەزەرنى بېزىلىككە كۆتۈرىدۇ؛ 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى يەنە شامەخسۇتقا 1 - دەرىجىلىك جياخې ئوردىنى تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن قوش مائاش بېرىدۇ (چىڭۋاڭنىڭ يىللىق مائاشى 2000 يۈەن ئىدى، قوش مائاشلىق بولغاندا 4000 يۈەن بولىدۇ). 3 - ئاينىڭ 3 - كۈنى شامەخسۇتقا ھىمايىچى سەركەردە مەنسەپىنى بېرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئۇ قۇمۇلنى باشقۇرىدىغان موڭغۇل قىزىل جىيەكلىك ئۇيغۇر قوشۇنىغا ۋارىسلىق قىلغۇچى بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق قوش چىڭۋاڭ ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ.

مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915 - يىلى) 12 - ئايدا، يۈەن شىكەي كېيىنكى يىلنىڭ سەلتەنەت نامىنى خۇڭشيەننىڭ 1 - يىلى دەپ ئۆزگەرتىپ، خانلىق تەختىگە ئولتۇرۇش تەييارلىقىنى كۆرىدۇ. جايلاردىكى ھېئودال قالدۇق كۈچلەر كەينى - كەينىدىن يۈەن شىكەينى بالدۇرراق «تەختكە ئولتۇرۇش» قا ئالدىرىتىدۇ. جۇملىدىن قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت قاتارلىق 12 جايدىكى موڭغۇل، ئۇيغۇر ۋالڭ - گۇڭلارمۇ يۈەن شىكەيگە قوللۇق بىلدۈرۈپ، ئۇنىڭ «تەختكە ئولتۇرۇش» نى تىلەيدۇ. لېكىن، يۈەن شىكەينىڭ رەزىل قىلمىشى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ كۈچلۈك قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 25 - كۈنى، سەي ئې يۈننەندە يۈەن شىكەينى جازالاپ، ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىنى قوزغايدۇ. شامەخسۇت ئەكسىيەتچىل مەيدانىدا جاھىللىق بىلەن چىڭ تۇرۇپ، مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) 1 - ئايدا سەككىز ئۇيغۇر قوشۇنى (قۇمۇل، ئالتاي، ئۈچتۇرپان، باي، تۇرپان، كۇچا، ئاقسۇ، خوتەن)، قۇمۇلنىڭ قوش چىڭۋاڭى بولۇش سۈپىتى بىلەن، قۇتلۇقلاش ئەمەلدارى، قوشۇمچە مۇسۇلمانلار ۋەكىلى لى چىيەننى ئەۋەتىپ، يۈەن شىكەينىڭ «خان» بولۇشىغا قارشى تۇرغان «ئاسىيلار»نى

قەتئىي يوقتىپ، دۆلەتكە خىزمەت كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ، «شاھىمىزنىڭ خانلىق تەختىگە بالدۇرراق چىقىپ، پۇقرالارنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇشىنى تەكرار سەمىمىي ئۈمىد قىلىمىز» دەيدۇ ھەمدە «شاھىمىزنىڭ كەمسىنلىرىگە قاراقچىلارنى جازالاپ، توپىلاڭچىلارنى باستۇرۇپ، پۇقرالارنى خاتىرجەم قىلىش، تەڭرىنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىپ، مەملىكەتتىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى قاۋۇل ئەرلەردىن قوشۇن تۇزۇپ، دەرھال جەنۇبقا جازا يۈرۈشى قىلىش ھوقۇقى بېرىشنى تۆۋەنچىلىك بىلەن سورايمەن» دەپ تەلەپ قويمىدۇ.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) نىڭ بېشىدا، شامەخسۇت ئاغرىپ پالەچ بولۇپ قالىدۇ ۋە كېسىلى كۈنسېرى ئېغىرلىشىدۇ. تۇرلۇك داۋالاشلار ئۇنۇم بەرمىگەندىن كېيىن، ئۇ،مەككىگە بېرىپ ھەج تاۋاپ قىلىپ، گۇناھىغا تەۋا قىلماقچى بولىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن خەلقئارا ۋەزىيەتىنىڭ داۋالغۇپ تۇرغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، شامەخسۇتنىڭ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ بۇ تەلىپىنى ماقۇل كۆرمەيدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى، قۇمۇلغا 48 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغان شامەخسۇت ئاخىرى كېسەل بىلەن ئۆلىدۇ.

III باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ ئاخىرقى كۈنى

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن شامەخسۇتنىڭ ئوغلى نەزەرگە ۋاقتىنچە مۇھۇردارلىق ئىشلىرىنى بېجىرىپ تۇرۇشنى ھەم ۋاڭ ئوردىسىنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ تۇرۇشنى تاپشۇرىدۇ. بۇ چاغدىكى ئوردىنىڭ ئەمگەكچى خەلقىنىڭ قان - تەرىنى غالجىرلىق بىلەن شوراپ، ئۆزىنىڭ كەيپ - ساپالىق تۇرمۇشىنى قامداشتىن باشقا، ھېچقانداق مەۋجۇد بولۇپ تۇرۇش ئەھمىيىتى قالمىغانىدى. ئۇ، ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇچۇن ناھايىتى ئېغىر فېئودالىق يۈك بولۇپ قالغانىدى.

بۇ چاغدا، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ھۆكۈمەتتىن ۋاڭلىق تۇزۇمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى يەنە بىر قېتىم تەلەپ قىلىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ شىجاڭى لیۇ شىزېڭ رەئىس جىن شۇرېنغا مەكتۇپ يوللاپ، پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ۋاڭلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يەر - زېمىن ۋە پۇقرالارنى ھۆكۈمەتكە قارايدىغان قىلىش تەكلىپىنى بېرىدۇ. ئالاھەزەل شۇ ۋاقىتتا نەزەر ئۇرۇمچىگە چىقىپ، جىن شۇرېن بىلەن كۆرۈشۈپ، «ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا ۋارىسلىق قىلىش» پرىنسىپى بويىچە، ئۆزىنىڭ ۋاڭلىق مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىغا يول قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. جىن شۇرېن نەزەرگە ۋاڭلىق ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان

ئەمەلدار قويۇش» نى قوبۇل قىلىش توغرىسىدا سىلىق نەسىھەت قىلىدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 7 - ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى قۇرۇشنى قارار قىلىپ، لۈك شيېلىن، چېن داشىك، جۇيۇ شيالارنى باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىدۇ. 8 - ئايدا لۈك شيېلىن، چېن داشىك، جۇيۇشيالار كەينىدىن قۇمۇلغا بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ «تەۋەلىكىدىكى يەر كۆلىمى، ئادەم نوپۇسى، بۇرۇندىن كېلىۋاتقان باج - سېلىق ۋە باشقا ئۆزگەرتىشكە ياكى يولغا قويۇشقا تېگىشلىك ئىشلار» نى ئېنىقلاشقا كىرىشىدۇ. نەزەر ۋە ئونىڭ جايلاردىكى قولچوماقلىرى ۋېنۇدا للىق ئىمتىيازلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقا تەن بەرمەي، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتى باشلانغان ھامان، تۇرلۇك باھانە - سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ، ئىشنى ئاقسىتىشقا ئۇرۇنىدۇ، تۇرۇپ يەر ۋە باج دەپتەرلىرىنى تاپشۇرمايدۇ، تۇرۇپ ئوردىنىڭ سابىق ئەمەلدارلىرىنى چاتاق چىقىرىشقا قۇتراتىپ، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش خىزمىتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا توسقۇنلۇق قىلىدۇ. نەزەر يەنە جىن شۇرېنغا خەت يېزىپ، بىر تەرەپتىن، يالغاندىن بۇيرۇققا ئىتائەت قىلغان بولۇۋالىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «ئوردا يەرلىرىنى ئېنىقلاشنى كەچۈرۈم قىلىش» نى ۋە «بۇرۇنقى يەر - زېمىن، پۇقرالار تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئاشلىق بېجى، دەۋا ئىشلىرى، ئەمەلدارلارنى ئىشقا تەيىنلەش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىشلار» نى ئىسلاھ قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ. جىن شۇرېن بۇنى كەسكىن رەت قىلىپ، نەزەر ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارغا تۇرلۇك تىزىم دەپتەرلىرىنى تېزدىن تاپشۇرۇش توغرىسىدا قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بۇ ئاستە ئارىلىششى بىلەن، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يەر - زېمىنلىرىنى، باج ۋە نوپۇسىنى ئېنىقلاش خىزمىتىنى شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرىدا تاماملايدۇ. 11 - ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىسلاھ لايىھەسىنى ئېلان قىلىپ، قۇمۇلدا ئۇچ ناھىيە تەسىس قىلىش، ئەسلىدىكى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يەرلىرىنى ئىختىيارىي تېرىشىغا يول قويۇش، باجنى ھۆكۈمەت ئېلىشنى بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل ۋاڭىغا ئەۋلادتىن - ئەۋلاد مىراس بولۇپ كەلگەن ئىمتىياز ۋە يەر - زېمىن، ئاھالە، باج قاتارلىقلار ئۇزۇل - كېسىل ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ.

جىن شۇرېن نەزەرنىڭ قۇمۇل بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن، ئۇنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسئۇلىيىتىگە دېگەن قورقۇق نام ئاستىدا نەزەربەنت قىلىپ قويىدۇ.

«ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئۆزۈندىن بۇيانقى ئارزۇسى ئىدى، ئەمما جىن شۇرېن كونكرېت ئىسلاھات جەريانىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنپەئىتى ۋە ھېسسىياتىغا تېگىدىغان خاتا سىياسەتلەرنى قوللانغانلىقى، ئونىڭ ئۈستىگە، ئوردىدىكى كونا ئەمەلدارلار ھەر تەرەپتىن بۇزغۇنچىلىق ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقى ئۈچۈن، مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 4 - ئايدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشى

بولۇپ، جىن شۇرىن ئاغدۇرۇلۇپ، شېڭ شىسەي شىنجاڭ-نىڭ چوڭ ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ۋاقىتلىق رەئىسى لیۇۋېنلۇڭ نەزەرنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك قوغداش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا تەيىنلەيدۇ. نەزەر قالايمىقانچىلىقتىن پايدىلىنىپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىۋالىدۇ. بۇ چاغدا، ئۆز ۋاقتىدىكى ھەشىمەتلىك ۋاڭ ئوردىسى ئۇرۇشتا خارابلىققا ئايلىنىپ قالغانىدى. نەزەرنىڭ تۇرغۇدەك ئۆي-جايى بولمىغانلىقتىن، ھەسەن ياڭخاڭنىڭ ئۆيىدە ۋاقىتلىق ئولتۇرۇپ تۇرىدۇ، مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، شەھەر ئىچىدە بىرقانچە ئېغىز ئۆينى ئوڭشاپ كۆچۈۋالىدۇ.

«12-ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، مەركىزىي ھۆكۈمەت تاشقى ئىشلار مىنىستىرىلوۋېنگەننى شىنجاڭغا تەشۋىق قىلىش‌ۋە ھال سوراشقا ئەۋەتىدۇ. مىنگونىڭ 22-يىلى (1933-يىلى) 9-ئاينىڭ 2-كۈنى، لوۋېنگەن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، ۋەيران بولۇپ كەتكەن شەھەر ئىچىنى كۆزدىن كەچۈرىدۇ، ئاندىن مەركىزىي ھۆكۈمەت نامىدىن نەزەرگە 1000 تەڭگە بېرىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلققە ياردەم بېرىشنى تاپشۇرىدۇ. قايتىش ۋاقتىدا لوۋېنگەن نەزەر بىلەن خاتىرە ئۈچۈن رەسىمگە چۈشىدۇ. نەزەر مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ مەركەز بىلەن ئالاقە باغلاپ، ۋاڭلىق تەختىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش خام خىيالىدا بولىدۇ. لېكىن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، ئۇنىڭ بۇ سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. نەزەر شۇنىڭدىن باشلاپ ئۆزۈل-كېسىل ئۆمىدسىزلىنىپ، چېكىملىككە بېرىلىپ، ئۆزىنى تاشلىۋېتىدۇ، ئاخىر بېرىپ ئېلىشىپ قالىدۇ. مىنگونىڭ 23-يىلى (1934-يىلى) 9-ئايدا نەزەر ئەپيۇن سۇيىنى كۆپ ئىچىۋالغانلىقتىن زەھەرلىنىپ ئۆلىدۇ.

نەزەرنىڭ توققۇز خوتۇنى بارئىدى، ئۇ ئىككى ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەن.

نەزەرنىڭ چوڭ ئوغلى بېشىرمۇ ۋاڭلىق ھوقوقىنىڭ قولدىن كەتكىنىگە تەن بەرمەيدۇ. قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان چاغدا، بېشىر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوزغىلاڭچىلار ئارىسىغا سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، ئۇلارنى نۇرغۇن پۇل-مال بىلەن قولىلايدۇ. مىنگونىڭ 20-يىلى (1931-يىلى) 10-ئايدا، جىن شۇرىن ئۇرۇمچىدە نەزەربەنت قىلىپ تۇرغان نەزەر بېشىرگە ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرماسلىق توغرىسىدا خەت يازغانىدى، لېكىن بېشىر ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمايدۇ. مىنگونىڭ 22-يىلى (1933-يىلى) 5-ئايدا، ما جۈكېيىڭ 2-قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، قۇمۇل، تۇرپان قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلىپ، بېشىرنى تۇرپانىنىڭ شەھەر مۇداپىئە قوماندانلىقىغا تەيىنلەيدۇ. مىنگونىڭ 23-يىلى (1934-يىلى) ما جۈكېيىڭ مەغلۇب بولۇپ چەت ئەلگە قېچىپ كېتىدۇ، بېشىر بولسا قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا، يولۋاسمۇ قۇمۇلغا كېلىپ، ئۆزىچە ھاكىم بولۇۋېلىپ، پۇرسەت كۈتۈپ ياتاتتى. ئۇ، بېشىرنىڭ قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەنلىكىنى ياقتۇرماي، ئۇنى تۇرلۇك ئامالالار بىلەن چەتكە قاقىدۇ. بېشىر پىچان سۇبېشىدىكى تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ جەريانىدا بېشىر ئەل ئارىسىدا پۇقرالارغا ئارىلىشىپ يۈرىدۇ. مىنگونىڭ 35-يىلى (1946-يىلى) ھەر-

قايسى ناھىيىلەردە ئاتالمىش ھاكىم سايلىمى ئۆتكۈزۈلگەندە، بېشىر ھەر تەرەپلىمە ھەربىرىدە قىلىش يولى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولۇۋالىدۇ. 1949 - يىلىنىڭ بېشىدا ھاكىملىقتىن ئېلىپ تاشلىنىدۇ.

بېشىر زالىم، ئىشرەتپەرەس بولغاچقا، خەلقنىڭ غەزىبى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. قايناق - تاشقىنلىق ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى قوزغالغاندا، فېئودالالارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى ۋە زۇلمىنى يەتكەچە تارتقان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئارقا - ئارقىدىن سەھنىگە چىقىپ، بېشىرنىڭ جىنايى قىلمىشلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. 1951 - يىلى بېشىر تۇرمىدە كىسەل بىلەن ئۆلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇچ قېرى بولۇپ، ئازادلىقتىن كېيىن ھەممىسى دېھقان بولىدۇ.

IV باب ۋاڭ ئوردىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى

كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى موڭغۇللارنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى بويىچە قۇمۇلنى خوشۇن (خوشۇن — ھەربىي ئىشلار بىلەن مەمۇرىيەت ئورۇنلىشىپ كەتكەن بىرخىل تەشكىلىي شەكىل) قىلىپ تۈزۈپ، ئەبەيدۇللانى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىغا 1 - دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. كېيىنكى يىلى (1698 - يىلى)، چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلغا ئەمەلدار ئەۋەتىپ، رەسمىي خوشۇن قۇرۇپ، قوشۇن تەشكىللەپ، ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتىنى تەسىس قىلىدۇ. 1912 - يىلى جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغان چاغدا، قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى داۋاملىق ئېتىراپ قىلىنىپ، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تۈزۈمى بويىچە ساقلىنىپ قالىدۇ. كېيىن شامەخسۇت ئوردا ئاپپاراتلىرىنى ئۆز ئېھتىياجى بويىچە ئۆزگەرتىدۇ. ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى ئاپپاراتلىرى چوڭ، ئىش تەقسىماتى ئىنچىكە بولۇپ، قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىغا ۋە ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قوغدىشىغا تېخىمۇ پايدىلىق شارائىت يارىتىلىدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى)، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئوردىنىڭ تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى يىمىرىلىدۇ.

ۋاڭ ئوردىسى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارغا بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلاتتى، ئوردىنىڭ قاراۋۇللار يىگى دەپ ئاتىلىدىغان 500 كىشىلىك قوشۇنى بار ئىدى. ۋاڭ ئوردىسىدا سوت، تۈرمە، ساقچى تەسىس قىلىنغانىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدىكى دەۋا ئەنزىلىرىنى پۈتۈنلەي ۋاڭ ئوردىسى سوراپ ھۆكۈم چىقىراتتى. خەنزۇلار بىلەن بولغان ماجىرا ئەنزىلىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت بىر تەرەپ قىلاتتى. ئۇيغۇر خەلقى چىڭ ھۆكۈمىتىگە باج تاپشۇرمايتتى، ۋاڭ ئوردىسىغا ئۇچ كۈندىن يەتتە كۈنگىچە ھاشارغا ئىشلەپ بېرەتتى. ۋاڭ ئوردىسى چىڭ ھۆكۈمىتىگە مەلوم سانىدا ئاشلىق سېپتىپ بېرەتتى. بۇ

ئاشلىقنى ۋاڭ ئوردىسى چىڭ ھۆكۈمىتى سېتىۋالىدىغان باھادىن تۆۋەن باھادا ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن مەجبۇرىي سېتىپ ئالاتتى. ۋاڭ ئوردىسى ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆكۈمرانلىقنى يولغا قويغانىدى. قۇمۇل ۋاڭلىقى يەنە قۇمۇلدا ئىسلام دىنىنىڭ ئالىي ھوقۇقدارى بولۇپ، ۋاڭ ئوردىسىدىكى مەسچىت ۋە چوڭ ئاخۇنۇملارنى بىۋاسىتە باشقۇراتتى. ئاندىن بۇ ئاخۇنۇملار ئارقىلىق باشقا مەسچىتلەرنىڭ ئىمامىلىرىنى بەلگىلەيتتى.

ۋاڭ ئوردىسى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاقىسى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، ۋاڭلار ئۆچ يىلدىن بەش يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانىنى زىيارەت قىلىپ تۇراتتى. ھەر يىلى چىڭ ھۆكۈمىتىگە سوۋغات يوللاپ تۇراتتى، سوۋغاتلار ئىچىدە ئارغىماق، قوغۇن، قوغۇن قېقى، ماتا، بۆكەن مۈڭگۈزى، بىلەي تاش، ئالتۇن - كۈمۈش، غىلاپلىق پىچاق، قول ياغلىق، قامچا، ئۈزۈم قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلار بولاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇلار يەنە كۈمۈش بۇيۇملارنىمۇ ئالغاچ بېرىپ، باشقا مەرتىۋىلىك ئەمەلدارلارغا پارا بېرەتتى.

چىيەنلۇڭنىڭ 59 - يىلى (1794 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ بىر ئەمەلدارىنى مۇسۇلمانلارغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرغۇچى زەڭگى قىلىپ قۇمۇلغا ئەۋەتتىپ، ئۇنى ۋاڭ ئوردىسى بىلەن چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋىتىدە ۋاسىتىچى قىلغان، كېيىن مۇسۇلمانلارغا دائىر ئىشلارنى باشقۇرغۇچى زەڭگىنى ئىككىگە كۆپەيتكەن، بېڭىدىن بىر مىرزا قويغان. بۇ ئەمەلدارلار ئىككى يىلدا بىر ئالمىشىپ تۇرغان.

قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ مەرتىۋىسى يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭكىدىن ئۈستۈن بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى (ئۆلكە قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى مۇپەتتەش خان ئامبال، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ئۆلكە قۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمە باشلىقى ياكى ئامبال) نىڭ قۇمۇل ۋاڭلىقىنى نازارەت قىلىش ھوقۇقى بولغاچقا، ئادەتتە قۇمۇل ۋاڭلىقى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يەرلىك ھۆكۈمەتنى خېلى ھۆرمەت قىلاتتى. يەرلىك ھۆكۈمەتمۇ، ئۇمۇمەن، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشمايتتى.

ۋاڭ ئوردىسىدىكى ھەرخىللىق ئەمەلدارلار تۆۋەندىكىچە:

جاساق بىر كىشى: خوشۇن باشلىقى يەنى ۋاڭ. بۇنى خان بەلگىلەيدۇ.

توسراقچى تەيجى ئىككى كىشى: خوشۇن ئىشلىرى يارەمچىسى ۋە يارەمچى تەيجى (ئادەتتە چوڭ تەيجى، كىچىك تەيجى دەپ ئاتىلىدۇ)، جاساقنىڭ پۈتۈن خوشۇنىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشىغا يارەملىشىدۇ.

تۇغچى خوشۇن زەڭگىسى (قوماندان) بىر كىشى: جاساق ۋە توسراقچى تەيجىنىڭ قوماندىسى بويىچە پۈتۈن خوشۇننىڭ مەمۇرىي، ئەدلىيە ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

مېيلى زەڭگى (مۇئاۋىن قوماندان) بىر كىشى: ۋەزىپىسى يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

(يۇقىرىدىكى ئەمەلدارلارنى قۇمۇل ۋاڭى خان ئامبال ئارقىلىق ۋاسسالار مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلىدۇ).

زالەن زەڭگى (جارائېرجىن) ئىككى كىشى: سۇمۇن زەڭگىلەرنىڭ باشلىقى.
نېرو زەڭگى (سۇمۇن زەڭگى) 13 كىشى: ئاھالە ـ نوپۇس، يەر ـ تۇرالغۇ جاي، ئەسكەرلەر تەۋەلىكى قاتارلىقلارنى باشقۇرىدۇ.
فىند بېشكو (چەۋەنداز چېرىكچى) 13 كىشى: سۇمۇن زەڭگىلەرنىڭ يارەمچىسى.
1 ـ دەرىجىلىك قوغدىغۇچى بەش كىشى.
2 ـ دەرىجىلىك قوغدىغۇچى ئۈچ كىشى.
5 ـ دەرىجىلىك قائىدە ـ يوسۇنچى بىر كىشى.
6 ـ دەرىجىلىك قائىدە ـ يوسۇنچى بىر كىشى.
(يۇقىرىدىكىلەرنى قۇمۇل ۋاڭى تەيىنلەيدۇ)

شامەخسۇت زامانىدا كونا تۆزۈم ئاز ـ تولا ئۆزگەرتىلگەن. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قول ئاستىدا، چوڭ تەيجى ئىچكى ئىشلارنى، كىچىك تەيجى تاشقى ئىشلارنى باشقۇرغان. چوڭ ـ كىچىك تەيجىلەرنىڭ قول ئاستىدا ھەر دەرىجىلىك قازى، بەگلەر بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئەدلىيە، ئامانلىقنى ساقلاش، باج، ھەربىي ئىشلار، دىھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، سۇ ئىشلىرى، دىنىي ئىشلار، كاتىبات ۋە باشقا ئىشلارنى باشقۇرغان. يەرلىك مەمۇرىيەت جەھەتتە، ھەربىر كەنتكە بىردىن دورغا (كەنت باشلىقىغا تەڭ)، دورغىنىڭ قول ئاستىدا بىردىن قورمال، بىردىن مۇھتەسىپ قويۇلغان. ئۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئەدلىيە، مەمۇرىي ئىشلار ۋە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرغان. قۇمۇل ۋاڭى يەنە تىيانشان تاغ رايونى، شەھەر ئەتراپى، تۇخۇلۇلارغا بىردىن ئۇچىيگى تەيىنلەپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، ئامانلىقنى ساقلىغان.

شامەخسۇت زامانىدىكى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ مۇھىم ئەمەلدارلىرى ۋە ئاساسلىق باشقۇرغۇچى خادىملىرى تۆۋەندىكىچە:

ۋاڭ: قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى.

تەيجى: ۋاڭغا يارەملىشىپ، ۋاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئورگانلارنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى باشقۇرىدۇ. بۇ ۋەزىپىگە ئاقسۆڭەكلەردىن قويۇلىدۇ.

چوڭ مىرزا: خەنزۇ تىلىدا خانغا يوللىنىدىغان مەلۇماتنامە، ئىلتىماس ۋە مەكتۇبلارنى تەييارلايدۇ ھەمدە خەنزۇ ئەمەلدارلار بىلەن ئالاقىلىشىشقا مەسئۇل بولىدۇ. بۇ ۋەزىپىگە خەنزۇلاردىن قويۇلىدۇ.

ئەلەم: دىنىي ئىشلار بىلەن ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ.

مەلۇمچى: بۇيرۇق يەتكۈزگۈچى بولۇپ، ۋاڭنىڭ بۇيرۇقلىرىنى يەتكۈزۈشكە مەسئۇل بولىدۇ.

قازى: دىنىي باشلىق.

چوڭ تىلماچ: چوڭ تەرجىمان.

ئىشكئاغا: ۋاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش ھەم ۋەزىپىدىن قالدۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

مىر غەزەپ: سوتچى بولۇپ، جازا ھۆكۈم قىلىشقا ۋە زىندان باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

كېچىك مىرزا: ۋاڭغا ھۇججەت، بۇيرۇقلارنى يېزىپ بېرىدۇ، ئوردىنىڭ مۇقىم مۇلۇكلىرىنى ۋە كىرىم - چىقىم ھېساباتلىرىنى خاتىرىلەيدۇ. كېچىك مىرزىلارنىڭ بەزىلىرى چارۋىچىلىق ھېساباتىغىمۇ مەسئۇل بولىدۇ. بۇ ۋەزىپىگە خەنزۇلاردىن قويۇلىدۇ.

پاششاپ: ساقچى ئەمەلدارى بولۇپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولىدۇ.

مىراب: سۇ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

ئۇچبېگى: ئالدىنقى سەپ قوشۇنىنىڭ ئەمەلدارى.

تۇغ بېگى: ھەربىي قىسىمدا بايراق باشقۇرغۇچى ئەمەلدار بولۇپ، ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىش ۋە ۋاڭ جەمەتىنى ناماز ئوقۇتىگەندە تەرەت سۇيى تەييارلاپ بېرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدۇ.

چەپسېبېگى: ۋاڭ سىرتقا چىقىقاندا، ۋاڭنىڭ ئوڭ ۋە سول يېنىدا ماڭىدىغان مۇھاپىزەتچىلەر.

كا: ۋاڭنىڭ يېنىدا يۈرىدىغان مۇھاپىزەتچىلەر.

خەزىنىچى: خەزىنە باشقۇرغۇچى بولۇپ، ۋاڭ جەمەتىنىڭمال - مۇلۇكلىرىنى ساقلايدۇ.

بازار بېگى: شەھەر - بازارلاردىكى كاسىپلار بىلەن سودىگەرلەرنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.

دورغا: كەنت باشلىقى.

پىيادە قازى: ۋەزىپىسى قازىغا ئوخشايدۇ، ئەمما ئورنى تۆۋەنرەك. بۇ، پىيادە دېگەن سۆزدىنمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ.

مۇھتەسىپ: دىنىي مۇپەتتىش بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ۋاقتى - ۋاقتىدانامازغا چىقىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىدۇ. ناماز ئاخىرىدا قۇرئان تەپسىر قىلىپ بېرىدۇ.

بۆكۆل: ۋاڭ تاماق يەيدىغان چاغدا داستىخان سالغۇچى.

غوپچىچى: ۋاڭ تاماق يەپ بولغاندىن كېيىن داستىخان يىغقۇچى.

پىيادە پاششاپ: ۋەزىپىسى پاششاپقا ئوخشايدۇ، ئەمما ئورنى تۆۋەنرەك.

مىراقۇل: ۋاڭنىڭ ئاتلىرىنى باشقۇرغۇچى.

مەتەر: ۋاڭنىڭ ئۇششاق - چۈشەك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

نەقىپ: ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۇششاق - چۈشەك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

تۇغچى: مەدەنىيەت ئىشلىرى كاتىپى.

خەتىپ: ۋاڭ ئوردىسىدىكى نىكاھ ئوقۇغۇچى بولۇپ، كىشىلەر توي قىلسا، نىكاھ ئوقۇپ بېرىدۇ.

قۇرمال: دېھقانچىلىق ئىشلىرى ئەمەلدارى.

قۇشبېگى: ۋاڭ ئوردىسىدىكى قۇش - ھايۋانلارنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

قوۋۇق بېگى: دەرۋازىۋەن.

بۆره بېگى: ئوۋ-شىكار ئەمەلدارى.
كىچىك تىلماچ: كىچىك تەرجىمان.
سەدىر: مەدرىس، مەسچىت، ۋەخپە ۋە مازارلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىدۇ.
يوسول: چاقىرىشچى، خەت توشۇش ۋە باج-سېلىق يىغىشقا مەسئۇل بولىدۇ.
كاتىۋال: ۋاڭ ئوردىسىدىكى ئۇششاق-چۈششەك ئىشلارغا مەسئۇل ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدار.
بوسۇق: يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

V باب قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ يەر-زېمىن، مال-مۈلۈكلىرى

§1. يەر-زېمىنلىرى

چىيەنلۇڭ يىللىرىدىكى«خان بېكىتكەن ئاز سانلىق مىللەتلەردىن موڭغۇل، ئۇيغۇرۋاڭ-گۇڭلىرى يىلنامىسى» دا خاتىرىلىنىشچە، قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ دائىرىسى شەرقتە قالقىغا، غەربتە تۇرپانغا، جەنۇبتا قۇملۇق چۆلگە، شىمالدا بارىكۆلگە تۇتاشقان. قۇمۇل ۋاڭى شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، جەمئىي 13 يېزىغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان، بۇ يېزىلار: سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە، يەندۆڭ، شىكشىكشىيا، باي، نوغاي، تالناچىن (تاشۇبلىق)، بەنچىچۈەن (تاشۇبلىقىنىڭ 250 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا)، دۇربەجىن، بۇلۇت ئىبغىز (قۇمۇل شەھىرىدىن 400 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبتا) دىن ئىبارەت.

چىيەنلۇڭنىڭ 47-يىلى (1782-يىلى) دىكى «غەربىي يۇرتنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دىمۇ يۇقىرىقىدەك خاتىرىلەنگەن بولۇپ، پەقەت سايىبېشى دەريا (سەيخۇمياۋ) لا قوشۇلغان.

ئۇندىن باشقا، «بۇيۇك چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئومۇمىي تەزكىرىسى» (جياچىڭ ئويما نۇسخىسى)دا: قۇمۇل ۋاڭلىقىنىڭ دائىرىسى شەرقتە تالناچىن ئارقىلىق تاشقى موڭغۇلىنىڭ قالقا چېگرىسىغا، غەربتە لىياۋدۇنىڭ غەربىدىكى توغراقلىق ئارقىلىق تۇرپان چېگرىسىغا، جەنۇبتا قۇملۇق چۆلگە، شىمالدا تىيانشان ئارقىلىق بارىكۆلگە تۇتىشىدۇ، قۇمۇل ۋاڭى شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا دور-مۇگەي (باي)، غازىيەندۆڭ، بۇلۇتئىمان (بۇلۇت ئىبغىزى)، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋە، چاغانغۇاخەي، سايىبېشى (سەيخۇمياۋ)، تاشۇبلىق قاتارلىق 12 يېزا بار، دېيىلگەن.

يەنە شۇەنتۇڭنىڭ 3-يىلى (1911-يىلى) تۇزۇلگەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك

تەزكىرىسى» دە قۇمۇل زېمىنىنىڭ تۆت تەرەپ چېگرىسى مۇنداق خاتىرىلەنگەن: شەرقتە شىڭشىڭشىيا ئارقىلىق ئەنشىگە تۇتىشىدۇ؛ جەنۇبتا ساۋخۇ ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا تۇتىشىدۇ؛ غەربتە، يۇدنچۇەن ئارقىلىق پىچانغا تۇتىشىدۇ؛ شىمالدا سۇمىشتان ئارقىلىق باربكۆلگە تۇتىشىدۇ؛ شەرقىي جەنۇبتا، بۇلۇت ئېغىز ئارقىلىق دۇنخۇاڭغا، غەربىي جەنۇبتا، سەنجاپار ئارقىلىق تۇرپانغا، شەرقىي شىمالدا، ئاراش تېغى، قوشتۇدۇق ئارقىلىق موڭغۇلىيەنىڭ قالقا چېگرىسىغا، غەربىي شىمالدا بولبۇرگۇس، لىباچۇەن، تىزىچۇەن ئارقىلىق باربكۆلگە تۇتىشىدۇ. قۇمۇل ۋاڭى تەۋەلىكىدىكى يېزا-كەنتلەر تۆۋەندىدا، ئەينى ۋاقىتتا تەڭلا تۆزۈپ چىقىلغان «قۇمۇل مەھكىمىسىگە قاراشلىق يۇرتلار تەزكىرىسى»دىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئەينى ۋاقىتتىكى قۇمۇل مەھكىمىسى كونىشەھەردە بولۇپ، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇجۇاڭ، دۇربەجىن، بۇلۇڭتوغراق، تاشۇبۇلىق، شەھەر ئەتراپى، سۇمقاغىدىن ئىبارەت يەتتە يېزا-كەنتنى باشقۇراتتى (بۇنىڭغا مۇشۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلار كىرمەيتتى)، قالغان جايلار قۇمۇل ۋاڭىغا قاراشلىق ئىدى.

مىنگونىڭ 18-يىلى (1929-يىلى) يەنى ئاخىرقى ئەۋلاد قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئۆلۈشتىن بىر يىل بۇرۇن، قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇل ناھىيىسى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان رايونلار ۋە ئادەم نوپۇسىنى تەپسىلىي تەكشۈرگەن. شۇ چاغدا، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ئۇيغۇرلار، ئاساسەن، شەھەر ئىچى، شەھەر ئەتراپى، شەرق، جەنۇب، غەرب، شىمال تەرەپلەردىكى يېزىلار بولۇپ، ئالتە يېزىنىڭ 33 كەنتىگە جايلاشقان، ئادەم سانى 14 مىڭ 583 كىشىگە يېتەتتى. ھەرقايسى يېزىلار تەۋەسىدىكى كەنتلەر ۋە ئادەم سانى تۆۋەندىكىچە ئىدى:

شەھەر ئەتراپ يېزىسى: ئاقيەر، قاراسۇ، سۇبېشى، لەڭگەر، ئىزىزىم، قاراڭلار، چاڭغۇ ۋە دۇربەجىن، ھەر بىر كەنتتە بىردىن دورغا بولۇپ، جەمئىي 2472 ئادەم بار ئىدى.

جەنۇبىي يېزا: تۆۋەنتۇر، لاپچۇق، قارادۆۋە. بۇنىڭ ئىچىدە تۆۋەنتۇردا بىر دورغا بولۇپ، 1153 ئادەم بار ئىدى، لاپچۇق، قارادۆۋىلەردە بىردىن قازى بولۇپ، 1680 ئادەم بار ئىدى.

غەربىي يېزا: سۇمىقاغا، ئاستانە، توغۇچى. بۇ كەنتلەرنىڭ ھەر بىرىدە بىردىن قازى بولۇپ، 1210 ئادەم بار ئىدى.

شىمالىي يېزا: دۇربەجىن، باي، تاشار، تاراتى، تۆرۈك، نەرىن، قىزىلىيار، تۆمۇرتى، نەرىنسكىر، تۇركۆل، توخۇلۇ، ئاداق، نوم، شۇپۇل، خوتۇنتام، باغداش ۋە ئىبدىر. ئىبدىر سەل كىچىك كەنت بولغاچقا، مۇھتەسىپ قويۇلغان، قالغان كەنتلەرگە دورغا قويۇلغان، جەمئىي 4512 ئادەم بار ئىدى.

شەرقىي يېزا: قارامۇقچى ئەتراپى. بۇ يەرگە بىر دورغا قويۇلغان، جەمئىي 197 كىشى بار ئىدى.

شەھەر ئىچى: ئاھالىسى 3359 كىشى بولۇپ (يېڭىشەھەر، كونىشەھەردىكى ئۇيغۇرلارمۇ بۇنىڭغا كىرىدۇ)، قۇمۇل ۋاڭىغا بىۋاستە قارايتتى.

§2. مال - مۈلكى

قۇمۇل ۋاڭى خەلقنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشتا، «ھاشار»غا تايىناتتى، ئوردىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، ھەر بىر ئۆيلۈك دېھقان قۇمۇل ۋاڭىغا ھەر ئايدا ئۈچ كۈن ھەقسىز ئىشلەپ بېرىشى شەرت ئىدى. مانا بۇ «ھاشار» ھېسابلىناتتى. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ يەرلىرى، باغلىرى، چارۋىلىرى، سۇ ئىنشائاتلىرى، كۆمۈرلۈكلىرى ۋە تۈگمەنلىرىدە ھاشارغا كەلگەن دېھقان - چارۋىچىلار ئىشلەيتتى، ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئۇششاق - چۈشەك ئىشلىرىنىمۇ ھاشارغا كەلگەنلەر قىلاتتى. بۇنداق ئېكسپىلاتاتسىيە شامەخسۇت زامانىدا چېكىگە يەتكەنىدى. ئوردا ھاشار ۋاقتىنى دەسلەپ بەش كۈن قىلىپ بەلگىلەپ، كېيىن يەتتە كۈنگە ئۇزارتقان. ئوردىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار يەتتە كۈنلۈك ھاشارنى قاتلاممۇ قاتلام كۆپەيتكەن. شۇنداق قىلىپ، بىر ئاي ئىچىدە دېھقانلارنىڭ ئۆزىگە ئىشلىشى ئۈچۈن ھېچقانداق ۋاقىت قالمىغان. شامەخسۇتنىڭ بەلگىلىمىسى ناھايىتى قاتتىق بولۇپ، ۋاڭنىڭ يېرىنى تېرىغانلار ئەتىيازدا ھەرمو يەرگە بىر كۈرە ئۇرۇق سالغان بولسا، كۈزدە ھوسۇلىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، بىر دادەن ئاشلىق تاپشۇرۇشى ؛ۋاڭنىڭ ھەر 500 تۇياق‌قويىدىن 300 تۇيىقنى ساپلىق ھېسابلاپ، كېيلەر يىلى 300 تۇياق قوزا تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. دېھقانلار ئۆز يېرىنى سۇغارغاندا ۋاڭغا سۇ ھەققى تۆلەيتتى. سۇ ھەققى تاپشۇرۇشمۇ ئىككى خىل ئىدى: يا ئائىلە بويىچە ھەر مو يەرگە يېرىم كۈرە بۇغداي ياكى بىر يېرىم كۈرە قارا ئاشلىق تاپشۇرۇش لازىم ئىدى (بۇ «ئۇنۇك»دەپ ئاتىلاتتى)، يا كەنت بېشىغا چېچىلىپ، كىچىك كەنتلەر بىرنەچچە دادەن، چوڭ كەنت بىرنەچچە ئون دادەن تاپشۇرۇشى شەرت ئىدى. بۇ، «ئالتۇن ساڭ» دەپ ئاتىلاتتى. ئېكسپىلاتاتسىيىنىڭ بۇنىڭدىن باشقا خىللىرىمۇ بار ئىدى. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەۋەتكەن باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغاندا، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن مەسچىتلەر قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردىكى پىششىق يەرلەرنىڭ 60 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىۋالغان؛ ۋاڭ ئوردىسىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار بولسا، 25 پىرسەنتنى ئىگىلىۋالغان، ئەمما، ئاھالىنىڭ 85 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلغان دېھقانلارغا قالغان يەر 15 پىرسەنتكىمۇ يەتمىگەن.

سانلىق مەلۇماتلارغا قارىغاندا، شامەخسۇت ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، ئۇنىڭ قۇمۇلدىكى تېرىلغۇ يېرى 30 مىڭ موغا، ئۈرۈمچى ئەتىلياڭدىكى يېرى 150 موغا، پىچان، لۈكچۈندىكى يېرى 3000 موغا يەتكەن؛ 16 ئۇرۇندا مېۋىلىك بېغى (قۇمۇلدا ئون بەش ئورۇندا، تۇرپاندا بىر ئورۇندا)بولغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ يەنە 15 مىڭ تۇياق قويى، 5000 دىن ئوشۇق يىلقىسى، 7000 دىن ئوشۇق كالىسى، 6000 — 7000 تۆگىسى، 18 تۆگمىنى، بىر كۆمۈر كانى بولغان. ۋاڭ ئوردىسىدا 46 ئاشلىق سېخى بولۇپ، ئۇلاردا تەخمىنەن 18 مىڭ دادەن زاپاس ئاشلىق، ئالتۇن - كۈمۈش خەزىنىلىرىدە نۇرغۇنلىغان ئالتۇن - كۈمۈش ساقلانغان. قۇمۇل ۋاڭى يەنە خاننى

زىيارەت قىلىشقا بارغاندا، يېتىپ-قوپۇش ئۇچۇن بېيجىڭدا «قۇمۇل ساربىيى»سالدۇرغان. ئۇنىڭ سەئۇدى ئەرەبستانىدىمۇ ئۆي-جايلىرى بولغان.

قوشۇمچە: قۇمۇلنىڭ كەنجى ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا ئېنىقلىما

قۇمۇلنىڭ كەنجى ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ئۆلگىنىگە ئەمدىلا يېرىم ئەسىر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدىكى گەپلەر بىر-بىرىگە ئوخشىمايدۇ. يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇ ھەقتە مۇنداق بىر نەچچە خىل سۆز بار:

يىل جەھەتتىن ئېيتقاندا، مىنگونىڭ 17-يىلى (1928-يىلى) ئۆلگەن ۋە مىنگۇنىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) ئۆلگەن دەيدىغان ئىككى خىل قاراش بار؛ ئاي جەھەتتىن ئېيتقاندا، 3-ئايدا ئۆلگەن ۋە 5-ئايدا ئۆلگەن دەيدىغان ئىككى خىل پىكىر بار.

قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى تۇزۇپ باستۇرغان «قۇمۇل ۋاڭلىرىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» ۋە «قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ قىسقىچە تارىخىي ماتېرىياللىرى»دا مۇنداق دېيىلگەن: «1928-يىل 5-ئاينىڭ 10-كۈنى چۈشتە قۇمۇل جاساق قوش چىكۈۋاڭى شامەخسۇت كېسەل بولۇپ ئۆلدى.»

ۋۇ ئەيچېن يازغان «شىنجاڭدىكى سىياھەت خاتىرىسى»، جاڭ داجۇن يازغان «شىنجاڭنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق 70 يىلى»، بۇرھان شەھىدى يازغان «جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردىكى شىنجاڭ» قاتارلىق كىتابلارنىڭ ھەممىسىدە شامەخسۇتنىڭ 1930-يىل 3-ئايدا ئۆلگەنلىكى ئېيتىلغان. مۇنداق سۆز ئەڭ باشتا نەنجىڭدا چىقىدىغان «جۇڭياڭ رىباۋ» گېزىتىنىڭ مىنگونىڭ 23-يىلى (1934-يىلى) 3-ئاينىڭ 19 كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان «جىياڭسۇ يۇقىرى سوت مەھكىمىسى قىلغان سوراقتا جىن شۇرېننىڭ ئىقرار قىلغانلىرى» دا تىلغا ئېلىنغان.

يېقىنىدا ئۆتكەن بىر مەشھۇر ئادەم ئۆلۈپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئۇنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى توغرىسىدا بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ھەر خىل گەپلەرنىڭ چىقىشى كىشىنى ھەقىقەتەنمۇ ئەجەبلەندۇرىدۇ.

1983-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئارخىپ ئىدارىسىدا مۇشۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىدىغان ئىككى پارچە ھۆججەتنى ئۇچراتتۇق.

ئۇنىڭ بىرى شامەخسۇت مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى)5-ئاينىڭ 31-كۈنى جىن شورېنغا يازغان دوكلات بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: ئالىيلىرىدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، روسىيە زېمىنى ئارقىلىق ئەرەبستانغا بېرىپ ھەج قىلىشىم ۋە شۇ پۇرسەتتە كېسىلىمنى داۋالىتىشىم ئۈچۈن ئىككى يىل مۆھلەتتە رۇخسەت بەر-

گەيلا، مۇبادا ئىجازەتلىرىگە مۇششەرەپ بولۇپ، ماقۇل جاۋابلىرىنى ئالالىسام، دەرھال جابدۇنۇپ يولغا چىقىمەن». بۇ چاغدا شامەخسۇت قاتتىق زەئىپلىشىپ، جېنى ئارانلا قالغانىدى. شۇ چاغلاردا قۇمۇلدا تۇرغان لىيۇشزېڭ شىجاڭ جىن شۇرېنغا يازغان دوكلاتىدا شامەخسۇتنىڭ كېسىلىنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: «يېقىندا مەن ۋاڭ مەھكىمىسىگە ئۇنى يوقلاپ باردىم، ئۇنىڭ بەدىنى ئاجىزلىشىپ، كېسىلى ناھايىتى ئېغىرلىشىپ كېتىپتۇ، ماڭماي دېسە، بېشى قايمىدىكەن، قولىنى كۆتۈرەي دېسە، غولى تالمىدىكەن، گەپ قىلسا ھاسىراپ، نەپىسى يەتمەي قالمىدىكەن، تاماق يېسە، كۆڭلى ئايىنىپ، يېگىنى سىڭمەيدىكەن. قەدىمى ئېغىرلىشىپ كەتكەچكە، باشقىلار يۆلەپ ماڭغۇزىدىكەن.....». لىيۇ شزېڭ دوكلاتىدا يەنە شامەخسۇتنىڭ خاتىرجەم داۋالىنىشى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئالدىراپ رۇخسەت بېرىپ قويماسلىقنى تەكىتلەپ قىلغان.

بۇنىڭدىن مەلۇمكى، شامەخسۇت 1930 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن بۇرۇن گەرچە ئېغىر كېسەل بولسىمۇ، يەنىلا «ھەج قىلىش» ئۈچۈن رۇخسەت سورىغان، دېمەك ئۇلمىگەن.

يەنە بىر پارچە ھۆججەت جىن شۇرېن مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 18 كۈنى ئىمزا قويغان «تېلېگرامما» بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «قۇمۇلدىكى لىيۇ شىجاڭغا: سىزنىڭ شا مەخسۇتنىڭ كېسىلىنىڭ ئېغىرلىقى، ھەج سەپىرىگە بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقى، شۇڭا ئۇنىڭغا رۇخسەت بەرمەسلىك لازىملىقى قاتارلىق ئەھۋاللار ھەققىدە يازغان خېتىڭىزدىن ۋاقىپ بولدۇم، سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسەم، شامەخسۇت چىڭۋاڭ مەھكىمىمىزگە بىرنەچچە قېتىم ئىلتىماس سۇنۇپتىكەن، ئۇنىڭغا سەممىي تەسەللىي بېرىلىپ، مەككىگە بارماسلىق تەۋسىيە قىلىنغان ئالاقە ئەۋەتىلگەنىكەن. ھازىر شامەخسۇت چىڭۋاڭ كېسەل بىلەن ۋاپات بولۇپتۇ، ئوردىنىڭ ئىشلىرىنى ھازىرچە ئۇنىڭ ئوغلى بېزى نەزەر باشقۇرۇپ تۇرماقچى بوپتۇ، بۇ ئەھۋالمۇ تېلېگراما ئارقىلىق مەھكىمىگە مەلۇم قىلىندى. بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمىگە قويماي، شۇ بويىچە ئىجرا قىلىڭ.»

ئەپسۇسكى، لىيۇ شزېڭنىڭ شامەخسۇت چىڭۋاڭنىڭ ئاغرىپ ئۆلگەنلىكى توغرىسىدىكى تېلېگراممىسى تېپىلمىدى.

يۇقىرىقى ھۆججەتلەرگە ئاساسەن شۇنى قەيت قىلىشقا بولىدۇكى:

1. 1930 - يىل 5 - ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن بۇرۇن شامەخسۇت قاتتىق كېسەل بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆلمىگەن؛

2. 1930 - يىل 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 6 - ئاينىڭ 18 - كۈنىگىچە بولغان ئارىلىقتا ئۆلگەن.

ئۇنداقتا، شامەخسۇت زادى قايسى كۈنى ئۆلگەن؟ بىز يۇقىرىدا نەقىل كەلتۈرۈلگەن «قۇمۇل ۋاڭلىرىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» دىكى «5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى چۈشتە» دېگەن كونكرېت ۋاقىتتىن ئىلھاملاندۇق، كۆپچىلىككە مەلۇمكى، مىنگو دەۋرىدە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، مەكتەپلەر، گېزىت - ژۇرناللار ئادەتتە بەلگە

لمىمە بويىچە مىلادىيە كالىندارىنى قوللىناتتى، لېكىن ئاۋام خەلىق بۇ كالىندارنى ئانچە قوللانماي، قەمەرىيە كالىندارىنى ئومۇميۈزلۈك قوللىناتتى. «قۇمۇل ۋاڭلىرىغا دائىر تارىخىي ماتېرىياللار» شۇ يەردىكى ئېچكى ئەھۋاللارنى بىلىدىغان كىشىلەرنىڭ ئەسلىمىلىرىگە ئاساسەن تۈزۈلگەن، شۇڭا «5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى» قۇمۇللۇقلار قەمەرىيە كالىندارى بويىچە خاتىرىلەپ قالدۇرغان شامەخسۇتنىڭ ئۆلگەن ۋاقتى بولۇشى ئېھتىمالغا بەكمۇ يېقىن. ئەگەر مۇشۇ ھۆكۈم توغرا تېپىلسا، قەمەرىيە كالىندارىدىكى 5 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مىلادى 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، بىز شامەخسۇتنى 1930 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۈشتە ئۆلگەن دەپ بېكىتسەك بولىدۇ. بۇ، يۇقىرىدىكى ئىككى ھۆججەتتە دېيىلگەن ۋاقىتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئون بەشىنچى قىسىم

خەلق ئىشلىرى ئەمگەك. كادىرلار

قۇمۇل ناھىيىسى تارىختا ئاپەت كۆپرەك بولغان جاي. بولۇپمۇ بوران ئاپىتى، قۇرغاقچىلىق ئاپىتى، كەلكۈن قاتارلىقلار بەك كۆپ بولغان، بۇرۇنقى ھۆكۈمەتلەر- نىڭ پارچە - پۇرات قۇتقۇزۇش ۋە يەر بېجىنى كەچۈرۈم قىلغانلىقىغا دائىر خاتىرىلەر بار. جۈملىدىن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن بۇيان، خەلق ھۆكۈمىتى پۈتۈن ناھىيە خەلقىنى تەشكىللەپ، ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئاپەتكە قارشى تۇرۇش، ئا- پەتتىن قۇتقۇزۇش ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پائالىيەتلىرىنى پائال قانات يايدۇرۇپ، ئاپەتتىن كېلىدىغان زىيانىنى ئازايتتى، بۇنىڭ بىلەن ئاپەتكە ئۇچرىغان ئا- ھىنىڭ تۇرمۇشى ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتكە ئىگە قىلىندى. ئېتىبار بېرىشكە ۋە نەپىقە بېرىشكە تېگىشلىكلەرگە خەلق ئىشلىرى بۆلۈملىرى دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە بەلگىلىك ۋاقىتتا، بەلگىلىك مىقداردا يارەم قىلىپ تۇردى ياكى ۋاقىتلىق يارەملەر- نى قىلدى. كەسىپ ئالماشتۇرغان ۋە قوشۇندىن قايتقان ھەربىيلەرنى، چېگرا رايونغا يارەم بېرىش ئۇچۇن كەلگەن ياشلار ۋە قىرانلارنى ھەم بىر قىسىم ئاققۇنۇلارنى مۇ- ۋاپىق تۇرده ئورۇنلاشتۇردى. 1956 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 2 مىليون 733 مىڭ يۆەن (1967 - ۋە 1972 - يىلدىكى سان بۇنىڭ ئىچىده ئەمەس) ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ۋە نەپىقە پۇلى ئاجرىتىلدى، بۇ، يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 109 مىڭ 300 يۆەندىن توغرا كەلدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، كادىر ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى پەي- دىنپەي كېڭەيدى. 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ھەر خىل كادىر 299 نەپەر ئىدى، 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە كۆپىيىپ 3280 گە يېتىپ، 1950 - يىل- دىكىدىن 9.97 ھەسسە كۆپەيدى. 1950 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 243 ئىدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە كۆپىيىپ، 1761گە يېتىپ، 1950 - يىلدىكىدىن 6.25 ھەسسە كۆپەيدى.

I باب خەلق ئىشلىرى

§1. قۇتقۇزۇش

1. ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش

1955 - يىلى، ئاقيەر رايونى قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچرىدى، ناھىيىلىك ھۆكۈ- مەت «ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز - ئۆزىنى قۇتقۇزۇش، ئىقتىسادچىللىق ئارقىلىق قە-

ھەتچىلىكنى ئۆتكۈزۈش، ئاممىا ئۆزئارا ياردەم قىلىش، ھۆكۈمەتنىڭ زۆرۈر قۇتقۇزۇشىنى قوشۇمچە قىلىش» دېگەن فاكتجېنغا ئاساسەن، ئاممىا ئارىسىدا خۇراپاتلىقنى تۈگىتىش، ئىشلەپچىقىرىش ئارقىلىق ئۆز-ئۆزىنى قۇتقۇزۇش تەربىيىسىنى قانات يايدۇرىدى. ھۆكۈمەت ئاقىبەر رايونىغا 800 يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلى تارقىتىپ، 37 ئائىلە، 175 كىشىنى قۇتقۇزدى؛ ئۆزئارا ئۆتنە قىلىشتى ۋە 7.21 دادەن «ساخاۋەت» ئاشلىقى قەرزگە تارقاتتى؛ ئامانەت-قەرز كوپېراتىپى بىلەن بانكا 107 مىڭ يۈەن قەرز پۇل تارقاتتى. ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنىڭ 107 دانە سۇ چىغىرىقى، 67 تۈياق ئۇلاغ، 71 دانە چوڭ تىپتىكى دېھقانچىلىق سايمىنى سېتىۋېلىشىغا ياردەم قىلىندى. ئاممىا تەشكىللىنىپ 18 ئېرىق چېپىلدى، 3018 بۇلاق كولاندى، 139 كارىزنىڭ لېيى تارتىلدى. 211 قۇدۇق قىزىلدى، 108 كونا قۇدۇق ئوڭلاندى، 580 مو كۆزلۈك ئاشلىق تېرىلدى.

1980-يىلى، تىيانشان گۈڭشې بولۇپمۇ قوۋۇق ئېغىز دادۇيى قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە ئۇچراپ كەم ھوسۇل ئالدى، نۇرغۇن دۇيلەرنىڭ 3-ئايدىن 10-ئايغىچە يەيدىغان ئاشلىقى يېتىشمەي قالدى. گۈڭشې بويىچە 1 مىليون 950 مىڭ جىڭ ئۇزۇقلۇق ئاشلىق سېتىۋېلىشقا توغرا كەلدى. قارادۆۋە گۈڭشېسىدىمۇ سۇ يېتىشمەسلىك سەۋەبىدىن ھوسۇل كېمەيىپ كېتىپ، 450 مىڭ جىڭ ئۇزۇقلۇق ئاشلىق يېتىشمەي قالدى. مۇشۇنداق ھالەتتە، ناھىيىلىك پارتكوم ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى ئاپەت رايونلىرىغا بېرىپ ھال سورىدى ھەمدە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئۇچۇن 70 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، 959 ئائىلە، 4802 كىشىنى ئاپەتتىن قۇتقۇزۇپ، ئاپەت رايونىدىكى قىيىنچىلىقى بار ئائىلىلەرنىڭ تۇرمۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى.

1981-يىلى 8-ئايدا، بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى ئەرداۋچىڭ دادۇيىنىڭ 1-شياۋدۇيى كەلكۇن ئاپىتىگە ئۇچرىدى، 51 ئائىلىنىڭ 109 ئېغىز ئۆيى ئۆرۈلۈپ، سۇ ئېلىپ كېتىپ، 36 ئائىلە، 161 نەپەر كىشى ئۆي-ماكانسىز قالغانىدى. ناھىيىدىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى نەق مەيدانغا بېرىپ ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئىشىنى تەشكىللىدى، ئاپەتكە ئۇچرىغۇچىلاردىن ھال سورىدى ھەمدە 17 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ قايتا ئۆي سېلىۋېلىشى ئۇچۇن يار-يۆلەكتە بولدى. شۇ يىلى 60 ئېغىز يېڭى ئۆي سېلىنىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئاممىدىن 27 ئائىلە يېڭى ئۆيگە كۆچۇپ كىردى.

ناھىيە بويىچە ئاپەتتىن قۇتقۇزۇش ئۇچۇن ئاجرىتىلغان پۇل 1975-يىلى 47 مىڭ يۈەن، 1979-يىلى 32 مىڭ يۈەن، 1981-يىلدىن 1983-يىلغىچە جەمئىي 231 مىڭ يۈەن بولدى.

2. ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش

1953-يىلى، ناھىيە بويىچە چىقىم قىلىنغان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۇلى جەمئىي 23 مىڭ 648 يۈەن بولغانىدى. 1956-يىلى، ناھىيە بويىچە چىقىم قىلىنىش

غان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۇلى جەمئىي 32 مىڭ 110 يۈەن بولۇپ، بۇنىڭدىن 21 مىڭ 738 يۈەن يېزىلاردىكى قۇتقۇزۇشقا، 5209 يۈەن شەھەر - بازارلاردىكى قۇتقۇزۇشقا، 5163 يۈەن قىشلىق سوغۇقتىن قۇتقۇزۇش ۋە باشقا قۇتقۇزۇشلارغا بېرىلدى. 1964 - يىلى، ناھىيە بويىچە چىقىم قىلىدىغان ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پۇلى جەمئىي 47 مىڭ 63 يۈەن بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە 212 بەشتە كاپالەتلىك ئائىلە، 351 كىشىگە، قىيىنچىلىقى بار 1129 ئائىلە، 4523 كىشىگە قۇتقۇزۇش بېرىلدى؛ جەمئىي 2200 جىڭ پاختا، 4000 مېتر پاختا رەخت، 16 قۇر پاختىلىق كىيىم، 110 قۇر تېۋىتلىق كۆڭلەك - ئىشتان، ئىككى قۇر يالاڭ چاپان تارقىتىلدى. 1975 - يىلى، جەمئىي 90 مىڭ 512 يۈەن چىقىم قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە يېزىلاردىكى قىيىنچىلىقى بار 1701 ئائىلە، 7995 كىشىگە، شەھەر - بازارلاردىكى قىيىنچىلىقى بار 39 ئائىلە، 129 كىشىگە قۇتقۇزۇش بېرىلدى. 1981 - يىلى جەمئىي 53 مىڭ 755 يۈن چىقىم قىلىندى، جەمئىي قىيىنچىلىقى بار 1980 ئائىلە، 11 مىڭ 221 كىشىگە، 155 بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىگە، ھەربىي سەپتىن كەسىپ ئالماشتۇرغان ۋە چېكىنگەن قىيىنچىلىقى بار 60 ئائىلىگە قۇتقۇزۇش بېرىلدى.

1973 - يىلىدىن 1983 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 66 مىڭ يۈەندىن جەمئىي 730 مىڭ يۈەن ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش سوممىسى چىقىم قىلىندى.

3. يېزىلاردا نامراتلارنى يۆلەش

1964 - يىلى «مەخسۇس سوممىنى مەخسۇس ئىشلىتىش، نۇقتىلىق ئورۇنلارغا ئىشلىتىش» دېگەن پرىنسىپقا ئاساسەن، خەلق ئىشلار قۇتقۇزۇش خىراجىتىگە يېزىلاردىكى نامرات دۆيلەر ئۈچۈن تېرىلغۇ ئۇلاغلىرى، دېھقانچىلىق سايمانلىرى قاتارلىق نەرسىلەر سېتىۋېلىنىپ، نامرات دۆيلەرنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، كىرىمىنى ئاشۇرۇشىغا مەدەت بېرىلدى. تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىن بولغان كەمبەغەل دېھقان، تۆۋەن ئوتتۇرا دېھقانلار، كەمبەغەل چارۋىچىلار ئۈچۈن ئېشەك ھارۋىسى، ئېشەك، ئىنەك، ساغلىق قاتارلىقلار سېتىۋېلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىلدى.

1980 - يىلى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە نامراتلارنى يۆلەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، 1979 - يىلى تەقسىمات ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن كۆرۈلگەن كىرىم كىشى بېشىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 يۈەندىن تۆۋەن توغرا كەلگەن 18 دۆيگە نۇقتىلىق مەدەت بېرىلدى. 1980 - يىلى ئەتىيازدا ناھىيە ۋە گۈڭشېدىن 31 نەپەر كادىر ئاجرىتىلىپ، 17 نامرات دۆيدە تۇرۇپ ئىشلەشكە ئەۋەتىلدى. 1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، نامرات گۈڭشې، نامرات دۆيلەرگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن جەمئىي 344 مىڭ 400 يۈەن ئاجرىتىلدى (نامرات گۈڭشېلار قۇرغان كارخانىلارنى يۆلەش ئۈچۈن ئاجرىتىلغان 29 مىڭ 600 يۈەن بۇنىڭ سىرتىدا)، شۇنداق قىلىپ، ھەربىر

دادۇي دۆلەتنىڭ نامراتلارغا ياردەم قىلىش ئۇچۇن ئاجراتقان پۇلىدىن ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 19 مىڭ 111 يۇەندىن بەھرىمەن بولدى. 1980 - يىلدىكى نەقچوت بويىچە تەقسىماتتا يېڭىدىن مەيدانغا كەلگەن 15 نامرات دۇي ئىچىدە پەقەت ئالتە دۇيگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8250 يۇەندىن جەمئىي 49 مىڭ 500 يۇەن نۇقتىلىق مەدەت بېرىلدى. ئىككى يىلدىن بۇيان نامراتلارنى يۆلەش سوممىسى خىراجەت قىلىنىپ، نامرات دۇيلەرگە 48 ھەر خىل تېپتىكى تراكتور، ئىككى سېيالكا، ئىككى يۇرۇش خىش قۇيۇش ماشىنىسى، بەش ئۇن تارتىش ماشىنىسى، بەش ئات، 12 كالا، 90 تونىنا خىمىيىۋى ئوغۇت، 3.6 تونىنا ئوت ۋە بېدە ئۇرۇقى، 158 مىڭ 408 تال بىلىم جان سېتىۋېلىندى ۋە 1400 مېتر ئىھاتە ئورمان بەلبېغى بەرپا قىلىندى (44 مىڭ 254 تۇپ كۆچەت تىكىلدى)، 27.5 مو يېڭىلغۇ ئورمىنى يىنا قىلىندى (27 مىڭ 600 تۇپ كۆچەت تىكىلدى).

1981 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى سىتاتىستىكىغا قارىغاندا، نامراتلارنى يۆلەش ئارقىلىق 1979 - يىلدىكى نەقچوت بويىچە تەقسىماتتا مەيدانغا كەلگەن 18 نامرات دۇيدىن مەھسۇلاتنى ئاشۇرغىنى 14 دۇي، مەھسۇلاتى كېمەيمەيلا كەتكىنى تۆت دۇي بولغان، كىشى بېشىغا ئوزۇقلۇق ئاشلىقى ئاشقان دۇي 14، كېمەيمەي كەتكەن دۇي تۆت بولغان. 1979 - يىلدىكىگە قارىغاندا 1981 - يىلى كىشى بېشىغا توغرا كېلىدىغان كىرىمى ئاشقان دۇي 17، ئازايغان دۇي بىر بولغان.

4. ئىجتىمائىي پاراۋانلىق ئورگانلىرى ۋە بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىلەر

مىنگو دەۋرىدە، قۇمۇلدا ساخاۋەت سېپىگە ۋە ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئورگىنى تەسىس قىلىنغان. ئازادلىقتىن كېيىن تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ئومۇمىيۈزلۈك ساخاۋەت سېپىگە قۇرۇلدى. يەر ئىسلاھاتى داۋامىدا كەمبەغەل دېھقان ۋە يېتىم - يېسىر، قېرى - لارغا مۇناسىپ ھالدا ئېتىبار بېرىلدى. 1958 - يىلى خەلق گۇڭشېسلاشقاندىن كېيىن، تايانچسىز قېرىلار بىلەن يېتىم - يېسىرلارغا قارىتا پەيدىنپەي «بەشتە كاپالەتلىك قىلىش» تۈزۈمى شەكىللەندى.

(1) ساخاۋەت سېپىگە

ياك زېڭشىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە، قۇمۇل ناھىيىسىدە «جامائەت سې - گى» تەسىس قىلىنىپ، سېرىقتال مەزگىللەردە قۇتقۇزۇش ئۇچۇن كەمبەغەل دېھقان - لارغا ئاشلىق ئۆتنە بېرىپ تۇرۇلغان. بىراق ئۆتنىگە بەرگەندە 10 كۇرىگە سەكسەن كۇرە بېرىپ، قايتۇرۇپ ئالىدىغان چاغدا 10 كۇرىگە 12 كۇرە قايتۇرۇپ ئالاتتى.

مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) 2 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە ئەتىيازلىق قەھەتچىلىك ياكى باشقا ئاپەت قەھەتچىلىكى بولغاندا يەيدىغان ئاشلىقى، تېرىيدى - غان ئۇرۇقى يېتىشمىگەن ئائىلىلەرگە ئۆتنە بېرىپ تۇرۇش ئۇچۇن «ئاشلىق يىغىپ

قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كوممۇنىسى» قۇرۇلۇپ، كىشىلەر ئاشلىق، پۇل ئىئانە قىلىشقا چاقىرىلغان. ئۇ چاغدا ناھىيە بازىرى ۋە خىلۋەت يېزىلاردا (مەسىلەن: تاشۇبۇلىق قاتارلىق جايلاردا) ساڭلار قۇرۇلۇپ ئاشلىق ساقلانغان، بۇنداق ساڭلار «ساخاۋەت سېڭى» دەپ ئاتالغان. مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) دىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ «ساخاۋەت ساڭلىرى» دىكى بۇغداي 570 داۋەنگە يەتكەن. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) نىڭ ئۆچۈرىسىدە «ساخاۋەت سېڭى» ھۆكۈمەتنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈلۈپ، «ئاشلىق يىغىپ قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش كوممۇنىسى» تۆگەپ كەتكەن ئىكەن. ئازادلىق ھارپىسىدا پۈتۈن ناھىيىدىكى «ساخاۋەت سېڭى» دا ساقلانغان ئاشلىقنىڭ ھېسابتىكى سانى 136.8 داۋەن بولۇپ قالغان، لېكىن، ئەمەلىيەتتە، ھەممىسى ئۆتنە بېرىلىپ بولغان ياكى باشقا ئىشلارغا ئىشلىتىلىپ كەتكەن، خىيانەت قىلىنىپ بولغان بولغاچقا، يىغۇۋېلىش مۇمكىن بولماي قالغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، «قەھەتچىلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ئاپەتكە تەييارلىق كۆرۈش، ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇش، تۇرمۇشقا كاپالەتلىك قىلىش»ۋە «خەلقتىن ئېلىپ، خەلققە بېرىش» پرىنسىپىغا ئاساسەن، «ساخاۋەت سېڭى» قايتىدىن تەرتىپكە سېلىندى. 1954 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، شەھەر ئىچى، ئاقىيەر، تاشۇبۇلىق، توغۇچمدىن ئىبارەت تۆت رايوندا جەمئىي سەككىز رايون - يېزا «ساخاۋەت سېڭى» قۇرۇلغان، «ساخاۋەت سېڭى» غا جەمئىي 356 داۋەن ئاشلىق يىغىلىپ، ئەتىيازدىكى قەھەتچىلىك مەزگىلىدە كەمبەغەل دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ۋە شەھەردىن يېزىلارغا كۆچۈپ بېرىپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشقانلارنىڭ ئوزۇقلۇق ۋە ئۇرۇق لۇق قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىۋېلىشىغا ئاشلىق قەرز بېرىپ تۇرۇلغان. رايون، يېزىلاردا ساڭ باشقۇرۇش ھەيئىتى تەسىس قىلىنىپ، دېھقانلار جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. ساڭ باشقۇرۇش ھەيئىتىدە ئىككى نەپەردىن ئامبارچى، تىزىملىغۇچى، تەكشۈرگۈچى، يىغقۇچى قويۇلغان. بۇ ھەيئەت يەنە جامائەت ئىشىغا قىزغىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلارنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرغان.

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى رايون، يېزىلاردىكى «ساخاۋەت سېڭى» 1955 -، 1956 - يىللىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئامانەت - قەرز كوپېراتىپىغا ياكى يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىغا پايغا سۈندۇرۇپ قوشۇۋېتىلگەن.

(2) دارىلئاجىزىن

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا قۇمۇلدا دارىلئاجىزىن بار ئىدى. مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918 - يىلى) دىكى ئارخىپلاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇ چاغدا دارىلئاجىزىندا 28 نەپەر يېتىم - يېسىر، كەمبەغەل بولۇپ، ھەر كىشى كۈنىگە يېرىم جىڭ ئۇن بىلەن

تەمىنلەنگەن. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) قۇمۇلدا دارىلىتاجىزىن تەسىس قىلىنىپ، ئۆي - ماكانسىز قېرى بويتاق - تۇللار يىغىپ بېقىلغان، ئۇلارغا ھۆكۈمەت قۇتقۇزۇش پۇلى بەرگەندىن سىرت، تۇرمۇشىغا قوشۇمچە قىلىشى ئۈچۈن، ئۇلار يەنە مادارىغا چۈشلۈق ئەمگەككە ئۈيۇشتۇرۇلغان. 1949 - يىلىغا كەلگەندە دارىلىتاجىزىندا يەنە 10 نەپەر قېرى بويتاق - تۇل بار ئىدى.

(3) دارىلىتام

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، سەنشىنىڭ پىڭلۇ،خېنەننىڭ جىيۈەن دېگەن جايلىرىدىكى دارىلىتامدا تۇرۇشلۇق ئۇرۇشتا ئاتا - ئانىسىدىن يېتىم قالغان 400 دىن ئۈشۈق يېتىم بالا مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئولاردىن 200 دىن ئوشۇقراق بالا قۇمۇلدا قالدۇرۇلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن قۇمۇلدا دارىلىتام قۇرۇلغانىدى. بۇ بالىلارنىڭ تاماق پۇلى ۋە شۇ بالىلار بىلەن كەلگەن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ مائاشىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بېرىپ تۇرغان.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا، قۇمۇل رايونى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لى يۈتاڭ خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ۋە سودا - سانائەتچىلەر جەمئىيىتىدىن مەبلەغ يىغىپ، دارىلىتام ئاساسىدا «جۇڭجەڭ ئوتتۇرا مەكتىپى» قۇرۇپ، ئۆزى مەكتەپ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان.

(4) بەشتە كاپالەتلىك ئائىلە ۋە قېرىلار ئۆيى

1958 - يىلى، خەلق كۆڭشېسىلىششى ھەربىكىتى جەريانىدا، شەھەر - بازار ۋە ھەرقايسى كۆڭشېلاردا ئومۇميۈزلۈك «قېرىلار ئۆيى» قۇرۇلۇپ، ئىگە - چاقسىز قېرىلار بېقىلدى. 1961 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، «قېرىلار ئۆيى» نىڭ تولىسى ئىقتىسادىي قىيىنچىلىق سەۋەبىدىن تارقىتىۋېتىلىپ، بەشتە كاپالەتلىك قىلىش (تاماق، كىيىم - كېچەككە، ئوتۇن - كۆمۈرگە، بېقىشقا، دەپنە ئىشلىرى ۋە يېتىم بالىلارنى ئوقۇتۇشقا كاپالەتلىك قىلىش) يولغا قويۇلدى.

1956 - يىلى كوپېراتسىيىلىشىش ھەربىكىتى جەريانىدا، «قېرىلارنى بېقىش، بالىلارنى ئوقۇتۇش» دېگەن روھقا ئاساسەن، تايانچسىز قېرىلار، مېيىپلار، يېتىم بالىلارغا بەشتە كاپالەتلىك قىلىش يولغا قويۇلدى. بۇ بەلگىلىمىنى ھەرقايسى گۇڭشي - دۇيلەر ھازىرغىچە ئىجرا قىلىۋاتىدۇ. بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىلەرنىڭ تەمىنات ئۆلچىمى، ئادەتتە، گۇڭشي ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىدىن تۆۋەن بولمىدى. بەشتە كاپالەتلىك ئائىلىلەرنى كوللېكتىپ مەسئۇل بولۇپ تەمىنلىگەندىن باشقا، دۆلەتمۇ مەلۇم دەرىجىدە قۇتقۇزۇش پۇلى ئاجرىتىپ بېرىپ تۇردى. 1983 - يىلدىكى ئومۇمىي تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 159 بەشتە كاپالەتلىك ئائىلە، 190 كىشى بار ئىكەن، بۇنىڭ ئىچىدە قېرىلار 170، مېيىپلار 42، يېتىم بالىلار 41.

(5) قۇمۇل بازىرى دارىلىئاجىزىنى

«شىڭفۇيۇەن» دەپ ئاتالغان قۇمۇل بازىرى دارىلىئاجىزىنى 1958 - يىل 8 - ئايدا قۇرۇلۇپ، ئىختىيارىلىق پىرىنسىپى بويىچە، شۇ يىلى 14 نەپەر ئىگە-چاقىسىز قېرى قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەر 11، ئايال ئۇچ، خەنزۇ سەككىز، ئۇيغۇر ئۇچ، خۇيزۇ ئۇچ. دارىلىئاجىزىنىدىكى قېرىلارنىڭ تۇرمۇشىغا قاراشقا مەخسۇس ئادەم قويۇلدى. قېرىلار چامىسىغا قاراپ، توخۇ - ئۆردەك بېقىش، كىچىكىسىز بۇيۇملارنى تېرىش، باغ ۋاران - كۆكتاتلىقلارغا قاراش، سۈپۈرگە باغلاش قاتارلىق ئەمگەكلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

1961 - يىلى دارىلىئاجىزىنىدىكى 18 نەپەر قېرىنىڭ يىللىق جەمئىي چىقىمى 5606 يۈەن بولدى، بۇنىڭدا تامىقى ئۇچۇن 3150 يۈەن، كىيىم - كېچىكى ئۈچۈن 980 يۈەن، چاچ ئالدۇرۇش، تاماكا، چاي قاتارلىق ئۇششاق - چۈشەكلەر ئۇچۇن 332 يۈەن، داۋالىنىش - دورا پۇلى ئۇچۇن 713 يۈەن، دەپنە پۇلى ئۇچۇن 431 يۈەن كەتتى. يۇقىرىدىكى خىراجەت قۇتقۇزۇش سوممىسىدىن چىقىم قىلىندى. 1966 - يىل 6 - ئايدا، بۇ دارىلىئاجىزىنىدىكى 11 نەپەر قېرى ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش ئورنىنىڭ بېقىشىغا يوللاپ بېرىلگەندىن كېيىن، مەزكۇر دارىلىئاجىزىن تاقالدى.

ئىجتىمائىي قۇتقۇزۇش پاراۋانلىق پۇلىدىن قىلىنغان چىقىم

جەدۋەل 15 — 1 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	جەمئىي	يېزىلارغا	شەھەر - بازارلارغا	ئاپەتكە	دەم ئېلىشقا چىققان، قېرى، ئاجىز، مېيىپلارنى قۇتقۇزۇشقا	باشقىلار
1973	36752	31489	4555		708	
1974	38988	32560	5137		973	318
1975	139275	86136	4376	47000	777	986
1976	111578	101726	4655		3486	1711
1977	36638	28036	1290		5211	2101
1978	94438	91269			900	2269
1979	104786	69206		32320	523	2737
1980	64438	59772			2533	2133
1981	151834	63755		84868		3211
1982	174343	91342		80971	40	1990
1983	122259	54733		65500	100	1926
جەمئىي	1075329	710024	20013	310659	15251	19382

§2. ئېتىبار بېرىش ۋە نەپەقە بېرىش

1. ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئاممۇي خاراكتېرلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش پائالىيىتى، ئاساسەن، ئازادلىق ئارمىيىگە ھال سوراش خېتى يېزىش، ئويۇن قويۇپ بېرىش، ھال سوراش بۇيۇملىرى تەقدىم قىلىش قاتارلىق شەكىللەردە ئېلىپ بېرىلدى. 1950 - يىلدىن 1951 - يىلغىچە بولغان باندىتلارنى تازىلاش جەريانىدا، ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت ئاممىسى ئارمىيىگە ئاكتىپ تۇرده ئاخبارات توپلاش ۋە يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشلىرىنى قىلدى، يول باشلىدى، ئاشلىق، ئوت - چۆپ، ئوق - دورا يەتكۈزۈپ بەردى، ياردىدارلارنى قوتقۇزدى، جەڭچىلەرگە لاتائاياغ تىكتى ۋەھاكازالار. ناھىيە بويىچە ئالدىنقى سەپكە جەمئىي 80 ماشىنا (قېتىم)، 430 ئۇلاغ (قېتىم) چىقىرىلدى، ئارمىيىگە 110 مىڭ جىڭ ئوزۇق تەييارلاپ، 150 مىڭ جىڭ ئوت - چۆپ يىغىپ بېرىلدى. ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش جەريانىدا 13 نەپەر خەلق ئىشچىسى قۇربان بولدى. ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش جەريانىدا، ھەر مىللەت ئاممىسى مەھسۇلاتنى ئاشۇرۇپ، ئىقتىساد قىلىپ، پۇل توپلاپ قورال سېتىۋېلىپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم قىلدى، ياشلار پائال تۇرده چاۋشيەنگە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىش ئۈچۈن ئارمىيىگە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىپ ئۆزلىرىنى تىزىمغا ئالدۇردى. 1951 - يىلى ئەتىيازدا، ھەر مىللەت ياشلىرىدىن 528 نەپەر ياش ئارمىيىگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنى تىزىمغا ئالدۇردى، بۇ، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك ساندىن بەش ھەسسە ئېشىپ كەتتى. ناھىيە بويىچە تەقدىم قىلىنغان پۇل ۋە ماددىي بۇيۇمنى خەلق پۇلىغا سۇندۇرغاندا 133 مىڭ 148 يۈەن بولدى.

ھەر يىلى باھار بايرىمى ۋە «1 - ئاۋغۇست» ئارمىيە قۇرۇلۇش بايراملىرىدا، ناھىيە بويىچە ئاممۇي خاراكتېرلىك ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش پائالىيەتلىرىنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشى ئەنئەنىگە ئايلىنىپ كەتتى.

2. قەرەللىك، نورمىلىق ياردەم بېرىپ تۇرۇش

1956 - يىلى، دۆلەتنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ئىگە - چاقسىز قېرىلار ۋە ئەمگەك قىلىش ئىقتىدارىنى يوقاتقان ئىنقىلابىي قۇربانلار ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ھەم كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىيلەرنىڭ يېتىم بالىلىرى، شۇ يېزىدا تۇرۇشلۇق تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بار مېيىپ ھەربىيلەر، ھەربىي سەپتىن قايتقان تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بار ھەربىيلەر، نامرات گۇڭشې، نامرات دۆيلەردىكى تۇرمۇشى قىينىراق بولغان ھەربىيلەر ئائىلىلىرى قاتارلىقلارغا قەرەللىك، نورمىلىق ياردەم بېرىلدى. شۇ يىلى 38 ئائىلە، 146 كىشى جەمئىي 1435 يۈەنلىك قەرەللىك، نورمىلىق ياردەمدىن بەھرىمەن بولدى. 1961 - يىلى، 2929 يۈەن قەرەللىك، نورمىلىق ياردەم پۇلى تارقىتىلدى. 1980 - يىلى، ناھىيە بويىچە قەرەللىك، نورمىلىق ياردەمدىن 65 ئائىلە، 212 كىشى

بەھرىمەن بولىدى، پۈتۈن بىر يىلدا بېرىلگەن ياردەم پۇل 11 مىڭ 507 يۈەن بولدى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە قەرەللىك، نورمىلىق ياردەمدىن 76 كىشى بەھرىمەن بولدى، پۈتۈن بىر يىلدا بېرىلگەن ياردەم پۇل 11 مىڭ 904 يۈەن بولدى. ياردەم ئۆلچىمى ھەربىر كىشىگە ھەر ئايدا 10 يۈەندىن 15 يۈەنگىچە بولدى.

3. ئاممىۋى ئېتىبار بېرىش

ئېتىبار بېرىش ۋە نەپىقە بېرىش ئوبيېكتلىرىنىڭ تولىسى يېزىدا. دۆلەتنىڭ قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە ئاممىۋى ئېتىبار بېرىشتىكى ئاساسىي ئۇسۇل ئىنقىلابىي قۇربانلار ۋە ھەربىيلەر ئائىلىسى ھەمدە ئىنقىلابىي مېيىپ ھەربىيلەردىن ئىبارەت ئەمگەك كۈچى يېتىشمەيدىغانلارنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئۇلارنىڭ تېرىقچىلىق ۋە باشقا ئىشلىرىغا ياردەملىشىشتىن ئىبارەت ئىدى. يېزىلاردا كوپېراتسىيىلىشىشنىڭ ئىشقا ئېشىشىغا ئەگىشىپ، يېزىلاردا ئېتىبار بېرىش، نەپىقە بېرىش ئوبيېكتلىرىغا قوشۇمچە ئەمگەككە ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئېتىبار بېرىلگەندىن باشقا، يەنە كوللېكتىپ تەرىپىدىن بىر قىسىم ئەمگەك نومۇرى بېرىش يولى بىلەن ئېتىبار بېرىلدى. ئېتىبار بېرىپ قوشۇپ بېرىلگەن ئەمگەك نومۇر ياكى ھەربىر گۇڭشې ئەزاسىنىڭ تۆۋەن ئەمگەك نومۇرى بويىچە بولدى، ياكى پۈتۈن گۇڭشېنىڭ ئەمگەك كۈنىگە توغرا كېلىدىغان ئومۇمىي كىرىمدىن بىرتۈتاش تۈتۈپ قېلىش ئارقىلىق ھەل قىلىندى. 1981 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئېتىبار بېرىش ئەمگەك نومۇرىدىن بەھرىمەن بولغانلار 181 ئائىلە بولۇپ، ئېتىبار بېرىپ قوشۇپ بېرىلگەن ئەمگەك نومۇرى 402 مىڭ 260 نومۇر بولدى. بۇ، نەق پۇلغا سۇندۇرۇلغاندا 42 مىڭ 100 يۈەن بولىدۇ. 1980 - يىلى، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندە، كۆپ ساندىكى گۇڭشېلاردا ھازىر مەجبۇرىيەت بويىچە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان ھەربىيلەر ئائىلىلىرىگە بىر ئۇلۇش يەرنى ئارتۇق بۆلۈپ بېرىشتەك يەر جەھەتتە ئېتىبار بېرىش يولغا قويۇلدى، غەللە - پاراق تاپشۇرغاندىن باشقا، دۆلەتكە تاپشۇرۇلىدىغان بارلىق سۇ، توك ۋە ماشىنا بىلەن تېرىپ بېرىش پۇلى ئېلىنمىدى، ئالغان ھوسۇلى پۈتۈنلەي ئۆزىگە قالدۇرۇلدى. ئاز ساندىكى گۇڭشېلاردا (مەسىلەن: بۇلۇڭتوغراق قاتارلىقلاردا) نەق پۇل بىلەن ئېتىبار بېرىش يولغا قويۇلدى، يەنى گۇڭشې بويىچە يەرنىڭ ھەربىر موسىدىن 0.6 يۈەندىن جەمئىي 10 مىڭ 210 يۈەن پۇل تۈتۈپ قېلىنىپ، مەجبۇرىيەت بويىچە ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان شۇ گۇڭشېدىكى ھەربىيلەر ئائىلىلىرىنىڭ ھەربىرىگە ھەر يىلى 300 يۈەندىن ئېتىبار بېرىلدى، بۇ پۇل گۇڭشې بانكىسىدا ئامانەت ساقلاپ قويۇلۇپ، جەڭچى ھەربىي سەپتىن قايتقاندىن كېيىن ئۆزىگە ئورۇنلىشىش پۇلى قىلىپ بېرىلدى.

4. دۆلەتتىن بېرىلىدىغان نەپىقە

دۆلىتىمىزنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، قۇمۇلدىن ھەربىي سەپكە قاتناشقان (ئۆزى قۇمۇلدىن قاتناشمىغان بولسىمۇ، بۇاستە تۇغقانلىرى قۇمۇلدا بولغانلىرى بۇنىڭ ئىچىدە) ئىنقىلابىي قۇربانلار، قۇربان بولغان ياكى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىيلەر،

كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان خەلق ساقچىلىرى، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ خىزمەتچىلىرى قاتارلىقلارنىڭ بىۋاستە تۇغقانلىرىغا دۆلەت تەرىپىدىن نەپىقە پۇلى بېرىلىدۇ. ئىنقىلابتا مېيىپ بولغان ھەربىيلەرگە، ئوخشاش بولمىغان مېيىپلىك دەرىجىسىگە قاراپ، ئۆمۈر بويى نەپىقە بېرىلىدۇ.

1953 - يىلى، ناھىيە بويىچە خىزمەت ئۇستىدە مېيىپ بولغانلارغا 27 يۈەندىن نەپىقە بېرىلدى، كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلارغا 270 يۈەندىن نەپىقە بېرىلدى. 1961 - يىلى، ناھىيە بويىچە قۇربان بولغان، كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان ھەربىي، دۆلەت كادىرىدىن ئۈچ كىشىگە 660 يۈەن نەپىقە بېرىلدى، مېيىپلارغا 2454 يۈەن نەپىقە بېرىلدى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان بىر كادىرغا 400 يۈەن نەپەقە بېرىلدى؛ نەپىقە بېرىلىدىغان 29 نەپەر مېيىپقا 3533 يۈەن مېيىپ نەپىقىسى بېرىلدى.

نەپىقە پۇلى چىقىمى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 15 — 2 بىرلىكى: يۈەن

يىللار	جەمئىي	قۇربان بولغان، ۋاپات بولغانلار نەپىقە پۇلى	مېيىپلار نەپىقە پۇلى	قۇربانلار، ھەربىي لەر ئائىلىسى، كەسىپ ئالماشقان، ھەربىي سەپتىن قايتقانلار پۇلى	پېنسىيە پۇلى	باشقىلار
1974	15517	610	3162	6300	2963	2482
1975	22446	200	3492	11607	3157	3910
1976	54737		4016	18068	5907	26746
1977	23273	740	2961	5376	7495	6701
1978	3008	150	2217	21359	4801	1554
1979	30973	910	1963	12905	5616	9579
1980	27327	1850	2484	15543	5813	1637
1981	31298	1180	3167	15764	9160	2027
1982	31880	450	2491	16454	7262	5223
1983	28060	400	3533	16064	3855	4208

5. كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش

كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەر 1957 - يىلدىن ئاۋۋال، «ئۆزىنىڭ تەلىپى، جايلارنىڭ ئېھتىياجى» دېگەن پرىنسىپ بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1958 - يىلدىن كېيىن بولسا، «قەيەردىن كەلگەن بولسا، شۇ يەرگە قايتىش» دېگەن سىياسەت بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1982 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە، شەھەر، بازارلاردا نوپۇسى بار كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقانلارغا سىستېمىلار بويىچە ۋەزىپە تەقسىم قىلىش، ھۆددىگە ئېلىپ ئورۇنلاشتۇرۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى.

ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەسىپ ئالماشتۇرۇپ ياكى ھەربىي سەپتىن قايتىپ قۇمۇلغا كېلىپ دۆيلەرگە ماكانلاشقانلارمۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ تەسىتىقى بىلەن بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1976 - يىلدىن 1980 - يىلغىچە جىياڭسۇ، شەندۇڭ، گۇاڭدۇڭ قاتارلىق جايلاردىن كەسىپ ئالماشتۇرغان، ھەربىي سەپتىن قايتقان 58نەپەر ھەربىي ناھىيىمىز يېزىلىرىغا ماكانلاشتۇرۇلدى.

كەسىپ ئالماشتۇرغان ياكى ھەربىي سەپتىن قايتقاندىن كېيىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەربىيلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئىشلەپچىقىرىش ۋە خىزمەتتە خاتىرجەم بولۇپ، ھەرقايسى سەپلەردە ئاكتىپ رول ئوينىدى.

ناھىيە بويىچە كەسىپ ئالماشقان، ھەربىي سەپتىن قايتقان ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش جەدۋىلى 15 — 3

يىللار	يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار	شەھەر - بازارلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار	ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەنلەردىن ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار
1955	12	4	
1977	16	4	22
1980	52	4	2
1983	45	31	

6. «قوش ھىمايە قىلىش» ۋەكىللىرى يىغىنى

1953 - يىل 3 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇنجى نۆۋەتلىك ئىنقىلابىي قۇربانلار ۋە ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش خىزمىتى يەكۈنلەندى، يىغىندا ئۇچ نەپەر نەمۇنىچى ھەربىي ئائىلە تاۋابىئاتى باھالاپ چىقىلدى ۋە تەقدىر-

لەندى. 1956 - يىلى 7 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك 2 - نۆۋەتلىك ئىنقىلابىي قۇربانلار، ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، كەسىپئالماشتۇرغان ھەربىيلەر ۋەكىللەر يىغىنى ئۆتكۈزۈلۈپ، يىغىندا ئىككى نەپەر نەمۇنىچى ئائىلە تاۋابىئاتى سايلاپ چىقىلدى ۋە مۇكاپاتلاندى. 1983 - يىلى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇل ناھىيىسىدە تۇرۇشلۇق قىسمى بىلەن بىرلىكتە ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ــ ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش ــ خەلقنى سۆيۈش بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىلغار شەخسلەر ۋەكىللىرى يىغىنىنى ئۆتكۈزدى، يىغىندا «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» خىزمەت تەجرىبىلىرى يەكۈنلەندى. ئارمىيىنى ھىمايە قىلىش ــ ھەربىيلەر ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا ئېتىبار بېرىش بويىچە يەتتە ئىلغار كوللېكتىپ، 13 ئىلغار شەخس، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش ــ خەلقنى سۆيۈش بويىچە تۆت ئىلغار كوللېكتىپ، 10 ئىلغار شەخس مۇكاپاتلاندى.

§3. ئىجتىمائىي ئورۇنلاشتۇرۇش

1. چېگرا رايونلارغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن چىققان ياش - قىرانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش

چېگرا رايونلارنى گۈللەندۈرۈشكە يارەدەم بېرىش ئۈچۈن، 1955 - يىلدىن 1960 - يىلغىچە دۆلىتىمىز ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ياش - قىرانلارنى چېگرا رايونلارغا كېلىپ ماكانلىشىشقا ئۈيۇشتۇردى ۋە سەپەرۋەر قىلدى، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن قۇمۇل ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۆت تۈركۈم ياش - قىرانلارنى ئورۇنلاشتۇردى.

بىرىنچى تۈركۈمدە 1959 - يىل 3 - ئايدا، خوبىي ئۆلكىسى خۇڭئېن ناھىيىسىدىن 319 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

ئىككىنچى تۈركۈمدە 1959 - يىل 7 - ئايدا، جياڭسۇ دۇڭتەي ناھىيىسىدىن 416 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

ئۈچىنچى تۈركۈمدە 1959 - يىل 9 - ئايدا، جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ تۇڭشەن، پېيشەن، سۈينىڭ ناھىيىلىرىدىن 1598 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

تۆتىنچى تۈركۈمدە 1960 - يىل 5 - ئايدا، جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇشيەن، ۋۇجياڭ ھەم خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ گۇڭئەن ناھىيىلىرىدىن 1710 كىشى قۇمۇلغا كەلدى.

تۆت تۈركۈمدە جەمئىي 4043 كىشى 552 نەپەر ئائىلە تاۋابىئاتى بىلەن كېلىپ ئورۇنلاشتى.

«نۇقتىلارغا كاپالەتلىك قىلىش، مۇۋاپىق ئېتىبار بېرىش» پرىنسىپى بويىچە چېگرا رايونلارغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش - قىرانلار گۈڭشىلارغا قارىغاندا دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا كۆپرەك، چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قارىغاندا دېھقانچىلىق رايونلىرىغا كۆپرەك ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تولىسى ئەسلى يۇرتىدىكى گۈڭشې - دۇيلەربويىچە، 40—50 ئادەم بىر دۇي قىلىپ ھەرقايسى دادۇيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، دېھقانچىلىق رايونلىرىغا 3726 كىشى، يېرىم دېھقانچىلىق، يېرىم چارۋىچىلىق رايونلىرىغا 135 كىشى، زاۋۇت-كان - كارخانىلار شۇنىڭدەك پارتىيە، ھۆكۈمەت تارماقلىرىغا 182 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

ناھىيە بويىچە ھەر مىللەت خەلقى چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلارنى قىزغىن قارشى ئېلىپ، ئۆزلۈكىدىن ئۆيلىرىنى بوشىتىپ بەردى، تۇر-مۇش بۇيۇملىرىنى تەقسىم قىلدى، ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنى ئۆگەتتى، چېگرا رايون-لارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قۇمۇلغا كەلگەن ياش ـ قىرانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ 38 مىڭ 500 يۇەن پۇل، 16 مىڭ 809 مېتر رەخت بېلىتى، 3300 جىڭ پاختا بۇيرۇپ بەردى، چېگرا رايونلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەنلەرگە 1961 ـ يىلىغا قەدەر 129 مىڭ يۇەن ۋاقىتلىق قۇتقۇزۇش پۇلى بۇيرۇپ بەردى.

ھۆكۈمەتنىڭ ئېتىبار بېرىشى ۋە يەرلىك ئاممىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈپ ياردەم قىلىشى ئارقىسىدا، چېگرا رايونلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلارنىڭ تولىسى چېگرا رايوندا خاتىرجەم يىلتىز تارتتى ھەمدە كەينى ـ كەينىدىن 828 نەپەر ئائىلە تاۋابىئاتىنى ئېلىپ كەلدى. چېگرا رايونلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلار چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى، ئۇلار ئىچىدە نۇرغۇن ئىلغار كوللېكتىپ ۋە ئىشلەپچىقىرىش نەمۇنىچىلىرى مەيدانغا كەلدى. چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەن ياش ـ قىرانلار ئاساسىي گەۋدە قىلىپ تەشكىل قىلىنغان ئاستانە گۈزىشې 3 ـ دادۇي 2ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيى مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى.

2. ئاققۇنلارنى ئاپىرىپ قويۇش ۋە ئورۇنلاشتۇرۇش

قۇمۇل ئاساسلىق قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقان يەر، قۇمۇلدا دوختاپ قالغان ياكى قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلغانلار ناھايىتى كۆپ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسـ لەپكى ۋاقىتلاردا، ھۆكۈمەت بېلەت ئېلىشقا ھەقسىزتەن پۇلى يوقلارغا بېلەت ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى قۇمۇلدىن كېتىشكە ئۈندىدى؛ ئۈزۈن ئۆتمەي، ئاققۇنلار يىغىۋېلىنىپ يۇر-تىغا ئاپىرىپ قويۇلىدىغان ۋەشۇ يەردە ئورۇنلاشتۇرۇلىدىغان چارە بىلەن بىر تەرەپ قىلىندى.

1953 ـ يىلى بىر يىلدا ياردەم قىلىپ بېلەت ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن كەتكەن پۇل 2775 يۇەن بولۇپ، بۇ، شۇ يىلدىكى شەھەر ـ بازارلارنىڭ قۇتقۇزۇش پۇلىنىڭ 53 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلدى. 1955 ـ يىلى قۇمۇلغا كەلگەن ئاققۇن ـ نامراتلار 328 ئائىلە، 624 كىشى بولۇپ، كىرا ھەققى ئۈچۈن ياردەم بېرىشكە كەتكەن پۇل 9111 يۇەن، يەتتە كىشى بارىكۆل ناھىيىسىگە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 1959 ـ يىلدىن 1961 ـ يىلغىچە بولغان ئۈچ يىل ئىچىدە، ناھىيە بويىچە جەمئىي 6123 نەپەر ئاققۇن ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭدىن 4029 كىشى گۈڭـ شىلارغا، 490 كىشى دېھقانچىلىق مەيدانلىرىغا، 1604 كىشى ئىدارە ۋە زاۋۇت، كان-كارخانىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنداق كىشىلەرگە نىسبەتەن، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم-كېچەك قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون مەخسۇس سومما، رەخت بېلىتى، پاختا ئاجرىتىپ بەردى.

II باب ئەمگەك. كادىرلار خىزمىتى

§1. ئىشچى - خىزمەتچىلەر قوشۇنى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە قۇمۇلدا زامانىۋى سانائەت ئىشچىلىرى يوق ئىدى، خۇسۇسىيلار ئىگىلىكىدىكى قول سانائەت كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلارمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. 1950 - يىلى، سانائەت كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 243 كە يەتتى، 1952 - يىلى كۆپەيىپ 625 كە يەتتى. 1958 - يىلى، ئومۇمىي خەلق مۈلۈكچىلىكىدىكى كارخانىلار خېلى راۋاجلاندى، سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 719 غا يەتتى. «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا سانائەت قارىغۇلارچە راۋاجلاندۇرۇلۇپ، زور بىر تۈركۈم ئىشچى قوبۇل قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن 1960 - يىلى سانائەت كارخانىلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچى - خىزمەتچىلەر 1636 غا يەتتى. 1962 - يىلدىن باشلاپ، «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، پولات - تۆمۈر زاۋۇتى، خىمىيىۋى سانائەت زاۋۇتى قاتارلىقلار توختىتىلىپ، ئىشچىلار تارقىتىۋېتىلدى؛ قۇرۇلۇش شىركىتى قاتارلىق ئورۇنلاردىكى خادىملار يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىشقا ئۆتتى. 1958 - يىلدىن كېيىن قوبۇل قىلىنغان يېڭى ئىشچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىخچاملىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئازىيىپ 665 كىشىگە چۈشۈپ قالدى. 1970 - يىلى ئىشچى قوبۇل قىلىش ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، سانائەت كارخانىلىرىنىڭ ئىشچى - خىزمەتچىلىرى تېز كۆپەيىپ 1162 گە يەتتى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە سانائەت كارخانىلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر 1761 گە يەتتى.

§2. كادىرلار قوشۇنى

1. كادىرلارنىڭ كېلىش مەنبەسى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللىرى، مەمۇرىي كادىرلار قوشۇنى، ئاساسەن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ئالماشقان كادىرلار، ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكىلىپ كەلگەن كادىرلار ۋە تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشنى جاكارلاپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ بىز تەرەپكە ئۆتكەن كونا ھۆكۈمەت خادىملىرىدىن تەركىب تاپقاندى. كېيىن، يەر ئىسلاھاتى، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈش ۋە خەلق گۈڭشېسىلاشتۇرۇش قاتارلىق ھەرىكەتلەر جەريانىدا، زور بىر تۈركۈم يەرلىك ھەر مىللەت ئاكتىپلىرى قوبۇل قىلىنىپ، ئاساسىي قاتلام كادىرى قىلىندى؛ تۈرلۈك مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر، چېگرا رايونغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلگەنلەر، كەسىپ ئالماشتۇرغان ھەربىيلەر، زىيالىي

ياشلار قاتارلىقلارمۇ كادىرلار قوشۇنى تەركىبىنىڭ مۇھىم مەنبەسى بولدى.

1958 - ۋە 1959 - يىللىرىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا، ئاپپاراتلار كۆپلەپ ئاشۇرۇلدى، ۋىلايەتنىڭ پارچە سېتىش سودىسىمۇ ناھىيىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن كادىرلار قوشۇنى تېز كېڭەيدى. 1961 - يىلى كادىرلارنىڭ ئومۇمىي سانى 884 كە يەتتى. 1962 - يىلى، ئاپپاراتلار ۋە كادىرلار ئىخچاملىنىپ، كادىرلار ئازايدى. 1963 - يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، كادىر سانى 462 كىشى بولۇپ قالغان. 70 - يىللاردىن كېيىن تۇرلۇك ئىشلار بولۇپمۇ ماۋارىپ ئىشلىرى تېز راۋاجلىنىپ، كادىرلار قوشۇنى ئۆزلۈكسىز زورايدى، 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئومۇمىي كادىر سانى 3280 گە يەتتى.

2. ئىخچاملىنىپ تۆۋەنگە چۈشۈرۈش

1957 - يىلى ئالتە نەپەر بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر يېزىغا چۈشۈرۈلۈپ، يېزىلىق پارتكومنىڭ، يېزىلىق پارتىيە باش ياچېيكىلىرىنىڭ شۇجىلىقىنى ئۈستىگە ئالدى، ئالتە نەپەر بۆلۈم ئەزاسى، ئىش بېجىرگۈچى يېزىغا چۈشۈرۈلۈپ يېزا كاتىپلىقىنى ئۆتىدى؛ ياشانغان، ئاجىز، مېيىپ ئىشچىلار بىلەن قابىلىيىتى تۆۋەن بولغان، يېڭىدىن خىزمەتكە قاتناشقان كادىرلار ئىخچاملاندى، بۇنىڭ ئىچىدە خىزمەتتىن چېكىنىش ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك رۇخسەت سوراش قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىنغانلار 32 نەپەر، ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگىنى ئۇچ نەپەر، جەمئىي بېرىلگەن چېكىنىش پۇلى 6790 يۈەن.

1962 - يىلى، ناھىيە بويىچە جەمئىي 129 نەپەر كادىر (بۇنىڭ ئىچىدە 1958 - يىلدىن كېيىن خىزمەتكە قاتناشقىنى 85 نەپەر) ئىخچاملاندى، بۇلاردىن ناھىيەمىزنىڭ يېزىلىرىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 81 نەپەر، باشقا ئۆلكە، باشقا ناھىيىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغىنى 48 نەپەر، ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق كومىتېتى ۋە سىياسىي-قانۇن سىستېمىسىدىن 55 نەپەر كادىر (بۇنىڭ ئىچىدە ئىككى نەپەر ناھىيە دەرىجىلىك كادىر، توققۇز نەپەر بۆلۈم دەرىجىلىك كادىر) يۆتكىلىپ ئاساسىي قاتلام تولۇقلاندى، بۇنىڭ ئىچىدە زاۋۇت-كان كارخانىلار، كەسپىي ئورۇنلارغا بارغىنى 33 نەپەر، خەلق گۇڭشېسىغا بارغىنى 14 نەپەر، قۇمۇل بازىرىغا بارغىنى يەتتە نەپەر.

1983 - يىلى، سىياسەتنى ئەمەلىيىلەشتۈرۈش جەريانىدا، ئىخچاملىنىپ يېزىلارغا چۈشۈرۈۋېتىلگەن، 1958 - يىلدىن ئىلگىرى خىزمەتكە قاتناشقان، هازىر تۇرمۇشتا قىينىچىلىقى بار پېشقەدەم ئىشچى - خىزمەتچىلەردىن ئۆيى شەھەر ئىچىدە بولغانلىرىغا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئورنى تەرىپىدىن ئېيىغا 25 يۈەندىن تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلىدىغان، ئۆيى يېزىدا بولغانلىرىغا ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئورنى تەرىپىدىن ئېيىغا 20 يۈەندىن تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلىدىغان بولدى.

3. ئەمگەك ھەلەن چېنىقىش

1958 - يىلدىن باشلاپ، ئورگان كادىرلىرى پىلانلىق تۇردە، مۇددەت-تۇرکۇمەلەرگە بۆلۈپ يېزىلارغا، زاۋۇت-كانلارغا بېرىپ جىسمانىي ئەمگەككە قاتنىشىشقا چۈشۈ-

پۈتۈن ناھىيىدىكى بىرنەچچە يىللىق كادىرلار ئەھۋالىدىن ستاتىستىكىلىق مەلۇمات

جەدۋەل 15 — 4

يىللار	كادىرلار ئومۇمىي سانى	جىنسى		مىللىتى	
		ئەر	ئايال	خەنزۇ	ئاز سانلىق مىللەت
1950	300	284	16	167	133
1953	433	374	59	201	232
1955	334	302	32	197	137
1957	511	440	71	306	205
1959	760	674	86	549	211
1961	884	733	151	601	283
1963	462	396	66	321	141
1965	482	417	65	350	132
1972	1487	1014	473	866	621
1974	1612	1120	492	919	693
1976	1914	1263	651	1051	863
1978	2334	1586	748	1280	1054
1981	2670	1669	1001	1389	1281
1983	3280	2104	1176	1729	1551

رۇلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردىكى «يېزا ئىگىلىكىدە داجەيدىن ئۆگىنىش» ھەرىكىتى جەر-يانىدا، ئىدارىلەر كادىر ئاجرىتىپ «دۇيلەرنى ھۆددىگە ئالدى»، خىزمەتتىكى كادىرلارمۇ

دائىم يەر تۈزلەش، سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشى، ئەتىيازلىق تېرىلغۇ، كۈزلۈك يېغىم قاتارلىق ئەمگەكلەرگە قاتنىشىپ تۇردى.

1958 - يىلى، 35 نەپەر كادىر يېزىغا ئۇزاق مۇددەت چېنىقىشقا چۈشۈرۈلدى، ئالتە كىشى زاۋۇتقا ئەمگەك قىلىشقا چۈشۈرۈلدى. قالغان ئىدارە كادىرلىرى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 72 كۈندىن جىسمانىي ئەمگەككە قاتناشتى. 1961 - يىلى، 89 كادىر يېزىغا چۈشۈپ يېزىنى بىر يىللىق «ھۆددىگە ئالدى». ناھىيە دەرىجىلىك ئورگانلاردىكى كادىرلار بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 كۈندىن ئارتۇق ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتى، ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى بىر يىلدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 40 كۈندىن ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتناشتى.

§3. ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى، قۇمۇلدا ئاھالە ئاز، ئەمگەك كۈچى كەم ئىدى. شۇڭا ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى ئاساسىي جەھەتتىن مەۋجۇد ئەمەس ئىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا قۇمۇل ئاھالىسى تېز كۆپەيىپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېزا، قىشلاقلارغا چۈشۈرۈلگەن كۆپلىگەن زىيالىي ياشلار شەھەرگە قايتىپ كەلدى، شۇنداق قىلىپ، 70 - يىللارغا كەلگەندە ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش مەسىلىسى گەۋدىلىك مەسىلە بولۇپ قالدى.

1970 - يىلدىن كېيىن، ئىشچى قوبۇل قىلىش تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندا، ئومۇمەن، يېزىغا چۈشكەن يىلىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىقى ئۆلچەم قىلىندى. 1970 - يىلدىن 1972 - يىلغىچە ناھىيە بويىچە 213 ئادەم ئىشچىلىققا قوبۇل قىلىندى. 1976 - يىلدىن كېيىن، قوبۇل قىلىنىدىغان ئىشچىلارنىڭ سانى ئاشۇرۇلۇپ، 1983 - يىلغا كەلگەندە، قوبۇل قىلىنىدىغان ئىشچىلارنىڭ سانى 681 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا قوبۇل قىلىنغىنى 106 كىشى، كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلارغا قوبۇل قىلىنغىنى 575 كىشى بولدى.

1976 - يىلدىن كېيىن، كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پېنسىيىگە چىقىش، ئورنىغا پەرزەنتلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش چارىسى يولغا قويۇلۇپ، 1983 - يىلغىچە 245 كىشى ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1978 - يىلى، يېزا - قىشلاقلارغا ئەۋەتىلگەن زىيالىي ياشلارنىڭ مەملىكەتلىك خىزمەت يىغىنىدا، ھەرقايسى ئورۇنلار ۋە ھۆكۈمەت تارماقلىرىنىڭ شەھەرلەردە ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياشلار ئۈچۈن كەڭ يول ئېچىپ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تىرىكچىلىك قىلىش، جەمئىيەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىشقا يارەملىشىش ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1979 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت پونكىتى تەسىس قىلىنىپ، ماگىزىن، سۈرەتخانا، كىتابخانا، ترانسپورت ئەتىرىتى قاتارلىقلار قۇرۇلدى. بۇ

ئىشقا 30 نەپەر زىيالىي ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى. كېيىن ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ھەرقايسى ئورۇنلارمۇ ئارقا-ئارقىدىن زىيالىي ياشلار مۇلازىمەت پۈنكىتلىرىنى قۇردى. 1981-يىلى زىيالىي ياشلار باغۋەنچىلىك مەيدانى قۇرۇلدى.

1980-يىلى زىيالى ياشلار ئىشخانىسى بىلەن ئەمگەك بۆلۈمى بىرلىشىپ خىزمەت قىلدى. 1982-يىلى ئەمگەك مۇلازىمەت شىركىتى قۇرۇلدى، زىيالىي ياشلار پۈنكىتلىرىدا بۇرۇن بار كەسىپلەردىن باشقا يەنە پىنتوزاخانا، بىناكارلىق قاتارلىق كەسىپلەرمۇ قوشۇلۇپ، تور-پونكىت 15 كە يېتىپ، 120 نەپەر زىيالىي ياش ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1980-يىلدىن كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئىقتىسادىي سىياسەتنى تەرتىپكە سېلىپ، شەھەرلەردە ئىش كۈتۈپ تۇرغانلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يول تېپىشىغا ئىلھام بەردى، يەككە تىجارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلدى. 1983-يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە تىزىمغا ئالدۇرغان يەككە تىجارەتچى ئائىلىسى 308 گە يېتىپ، جەمئىي 429 كىشىنىڭ ئىشقا ئورۇنلىشىش مەسىلىسى ھەل قىلىندى.

1983-يىلنىڭ ئاخىرىدا يەنە ناھىيىمىزدە 300 دىن ئارتۇق ئىش كۈتۈپ تۇرغان ياش قالدى.

§4. ئىش ھەققى

ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە، ھەربىي سەپتىن يەرلىككە ئالماشقان كادىرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى تەمىنات تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولغان، كونا ئىدارە-جەمئىيەتلەردىن قالدۇرۇپ ئىشلەتكەن خادىملار ۋە يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە، مال باھاسى مۇقىم بولمىغاچقا، بۇيۇملاشقان ئىش ھەققى تۈزۈمى قوللىنىلغاندى (ئۇن باھاسىغا سۇندۇرۇلۇپ مائاش تارقىلاتتى). 1952-يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئىش ھەققى نومۇرى تۈزۈمى ئىجرا قىلىندى (شۇ جايدا سېتىلىدىغان ئاشلىق، رەخت، گۆش قاتارلىق بىر-نەچچە تۈرلۈك ئاساسلىق تۇرمۇش بۇيۇمىنىڭ دۆلەت ئىگىلىكىدە پارچە سېتىلىش باھا-سى ئاساس قىلىنىپ، باھاغا سۇندۇرۇپ مائاش تارقىتىلاتتى). 1955-يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، بازارلاردىكى مال باھاسى ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشتى. شۇنىڭ بىلەن ئىش ھەققى نومۇرى تۈزۈمى بىۋاستە پۇل ھېسابى بويىچە مائاش بېرىشتەك دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. 1956-يىلى ئىش ھەققى تۈزۈمى ئومۇميۈزلۈك ئىسلاھ قىلىنغاندىن كېيىن، ھازىرقى ئىش ھەققى ئۆلچىمى يولغا قويۇلدى.

قۇمۇل 11-ئىش ھەققى رايونىغا كىرىدۇ، ئىش ھەققىنى ھېسابلاشتا ئاساسىي مائاشقا 32% ۋىلايەت يارىدەم پۇلىنى قوشۇش، ئۇنىڭغا يەنە 15% چېگرا يارىدەم پۇلىنى قوشۇش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. 1958-يىلى كادىرلارنىڭ چېگرا يارىدەم پۇلى بولسا «نامدا يوق، ئەمەلدە بار» چارىسى بويىچە ساقلاپ قېلىندى. 1960-يىلى ۋىلايەت يارىدەم پۇلى 23 پرسەنتكە چۈشۈرۈلدى.

70-يىللارنىڭ باشلىرىدا كارخانا ئورۇنلىرىدا ئۇزۇن يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ

كېلىۋاتقان مۇكاپات توختىتىلىپ، قوشۇمچە ئىش ھەققىنە ئايلاندۇرۇلۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن تارقىتىلىدىغان قىلىندى.

1979 - يىلى، دۆلەت بىر قىسىم دېھقانچىلىق، قوشۇمچە كەسىپ مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش باھاسىنى ئۆستۈرگەنلىكى ئۈچۈن، كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھەر ئايدا سەككىز يۆەندىن مال باھاسى قوشۇمچە ياردەم پۇلى تارقىتىپ بېرىلىدىغان بولدى.

1982 - يىلى، يۇقىرىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، تاشۇبۇلىق، تېيانشان ۋە غەربىي تاغ گۈڭشېسىدا خىزمەت قىلىۋاتقان كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ھەر ئايدا 12 يۆەندىن قاتتىق سوغۇق رايون قوشۇمچە ياردەم پۇلى قوشۇپ بېرىلدى.

ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بىرنەچچە يىلدا بىر قېتىم مائاش ئۆستۈرۈلۈپ تۇردى. 1959 - يىلى 5% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى. 1963 - يىلى 45% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى. 1971 - يىلى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ئورۇنلىرى ۋە كەسىپىي ئورۇنلار بىلەن دۆلەت ئورگانلىرىدىكى ئىشچى - خىزمەتچى، كادىرلارنىڭ، 1959 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 3 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ، 1960 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 2 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ، 1966 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىن ئاۋۋال خىزمەتكە قاتناشقان 1 - دەرىجىلىك ئىشچىلارنىڭ مائاشى ئومۇمىيۈزلۈك بىر دەرىجىدىن ئۆستۈرۈلدى. 1971 - يىلىدىن 1976 - يىلغىچە، ناھىيە بويىچە 876 ئادەمنىڭ مائاشى ئۆستۈرۈلدى. ئايلىق مائاشقا 24 مىڭ 318.81 يۆەن قوشۇلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، 1976 - يىلى 40% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى بىر دەرىجىدىن ئۆستۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن 2695 كىشىنىڭ مائاشى ئۆسۈپ، ئايلىق ئىش ھەققى 40 مىڭ 140.47 يۆەن ئاشتى. 1978 - يىلى 2% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، مائاشى ئۆستۈرۈلگەنلەر 182 كىشى بولۇپ، ئايلىق ئىش ھەققى 1328.28 يۆەن ئاشتى. 1979 - يىلى يەنە 40% ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ مائاشى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلدى، مائاشى ئۆسكەنلەر 1632 كىشى بولۇپ، ئايلىق ئىش ھەققى 17 مىڭ 167 يۆەن ئاشتى. 1981 - يىلى ۋە 1982 - يىلى يەنە ئوقۇتقۇچى، سەھىيە خادىملىرى ۋە ئىدارە كادىرلىرىغا ئومۇمىيۈزلۈك بىر دەرىجىدىن مائاش قوشۇلدى. بەزىلىرىگە ئىككى دەرىجىدىن مائاش قوشۇلدى. 1983 - يىلى يەنە ناھىيە بويىچە كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسگە ئوتتۇرا ھېساب بىلەن بىر دەرىجىدىن مائاش قوشۇلدى، ئايرىملىرىغا ئىككى دەرىجىدىن مائاش قوشۇلدى.

1978 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 5370 كىشى بولۇپ، يىللىق ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 3 مىليون 535 مىڭ 100 يۆەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ يىللىق كىرىمى 658 يۆەن ئىدى.

1983 - يىلى ناھىيە بويىچە ئىشچى - خىزمەتچى 6341 بولۇپ، يىللىق ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى 6 مىليون 100 مىڭ 400 يۆەنگە يېتىپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر بىر ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ يىللىق كىرىمى 962 يۆەن بولدى، 1978 - يىلىدىكىدىن 46.2% ئاشتى.

ناھىيىدىكى ئىدارە كادىرلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 5 — 15 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارىدەم پۇلى (23%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
9	274·70	63·18	337·88
10	237·60	54·65	292·25
11	218·80	50·32	269·12
12	193·00	44·39	237·39
13	173·70	39·95	213·65
14	154·40	35·51	189·91
15	139·10	31·99	171·09
16	123·80	28·47	152·27
17	110·90	25·51	136·41
18	99·00	22·77	121·77
19	88·50	20·36	108·86
20	79·50	18·29	97·79
21	70·00	16·10	86·10
22	63·00	14·49	77·49
23	56·00	12·88	68·88
24	49·00	11·27	60·27
25	42·50	9·78	52·28

ناھىيەدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 6 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارداەم پۇلى (23%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
4	66·50	15·30	81·80
5	60·00	13·80	73·80
6	53·50	12·31	65·81
7	47·00	10·81	57·81
8	41·50	9·55	51·05
9	36·50	8·40	44·90
10	32·50	7·48	39·98
11	30·00	6·90	36·90

ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپى پىركازچىكلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 7 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارداەم پۇلى (23%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	79·50	18·29	97·79
2	70·00	16·10	86·10
3	61·00	14·03	75·03
4	53·50	12·31	65·81
5	47·00	10·81	57·81
6	40·50	9·51	50·01
7	35·00	8·05	43·05
8	50·00	6·90	36·90

ناھىيە باشقۇرغان كارخانا ئىشچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 8 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارىدەم پۇلى (21%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	35·00	7·35	42·35
2	40·50	8·51	49·01
3	46·90	9·85	56·75
4	54·40	11·42	65·82
5	62·90	13·21	76·11
6	72·90	15·31	88·21
7	84·40	17·72	102·12
8	98·00	20·68	118·58

ناھىيىدىكى قۇرۇلۇش ئىشچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 9 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش يارىدەم پۇلى (21%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	40·80	8·57	49·37
2	48·40	10·16	58·56
3	57·50	12·08	69·58
4	68·20	14·32	82·52
5	81·00	17·01	98·01
6	96·30	20·22	116·52
7	114·20	23·98	138·18

ناھىيىدىكى تراكتور رېمونت ئىشچىلىرىنىڭ 1983 - يىللىق ئىش ھەققى ئۆلچىمى

جەدۋەل 15 — 10 بىرلىكى: يۈەن

دەرىجىسى	ئۆلچەملىك ئىش ھەققى	تۇرمۇش ياردەم پۇلى (21%)	ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسى
1	37·20	7·81	45·01
2	43·50	9·35	52·85
3	51·00	10·71	61·71
4	59·50	12·50	72·00
5	69·60	14·62	84·22
6	81·50	17·12	98·62
7	95·60	20·08	115·68
8	111·60	23·44	135·04

§5. ئىشچى - خىزمەتچىلەر پاراۋانلىقى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن،پارتىيە ۋەھۆكۈمەت ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش پاراۋانلىقىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلدى، ئىدارە، كارخانا، كەسپىي ئورۇنلار ئىش ھەققى ئومۇمىي سوممىسىدىن پاراۋانلىق فوندى چىقىرىۋېلىپ، كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلەتتى، مەسىلەن: يەسلى، بالىلار باغچىسى قۇردى، قېيىنچىلىقى بار ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ياردەم بەردى، دېھقانچىلىق قوشۇمچە كەسىپ ئىشلەپچىقىرىشى ياكى كۆمۈر توشۇش، كۆكتات توشۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن كىرا پۇلىغا تولۇقلاپ بەردى، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش قاتارلىقلار ئۈچۈن ئىشلەتتى. كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر پېنسىيىگە چىقسا، پېنسىيە پۇلىدىن بەھرىمەن بولدى. ناھىيە بويىچە 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، پېنسىيىگە چىققانلار 258 گە يەتتى. ئايلىق پېنسىيە ئومۇمىي سوممىسى 17 مىڭ 249.67 يۈەن بولدى. خىزمەتتىكى كادىرلار ۋە دەم ئېلىشقا چىققان، پېنسىيىگە چىققان كادىرلار داۋالانسا، ھۆكۈمەت خىراجىتى

بىلەن داۋالىنىش پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدۇ.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، ئىدارە كادىرلىرىغا ھەر يىلى يىل ئاخىرىدا، ئىش خىراجىتىدىن بولغان چىقىمىنىڭ تېجەپ قېلىنىش ئەھۋالىغا قاراپ مۇكاپات تارقىتىلىدى. ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ھەر بىر ئورۇننىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەھۋالىغا قاراپ مۇكاپات تارقىتىلىدى، مۇكاپات ئىبىمغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10 يۈەندىن كۆپرەكتىن توغرا كەلدى. ھەر يىلى قىشتا، ھەر بىر كادىر، ئىشچى-خىزمەتچى قىشلىق كۆمۈر پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدى، شەھەر-بازارلاردىكى كادىرلارنىڭ ئادەتتىكى ئۆلچىمى 30 يۈەندىن بولىدى. كارخانىلاردىكى ئايال ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئىبىمغا 2.5 يۈەندىن تارتىلىق پۇلى تارقىتىلىدى. ھەرقايسى ئورۇنلار ئوخشاش بولمىغان ئىش تۇرنىگە قاراپ، ئىشچىلارغا ئىش كىيىمى، ئىش ئايمغى، ئىش قالپىقى تارقاتتى. كۆمۈر كان ئىشچىلىرى قۇدۇقتا چۈشسە ئىبىمغا 15 يۈەندىن قوشۇمچە ياردەم پۇلى بېرىلدى. دالىدا خىزمەت قىلىدىغانلارغا ئىبىمغا 12 يۈەندىن ياردەم پۇلى بېرىلدى. كامانداروپكىغا چىققانلارغا كامانداروپكا پۇلى، قوشۇمچە ئىشلىگەنلەرگە قوشۇپ ئىشلەش پۇلى بېرىلدى، ھېيىت-ئايەملەردە نۆۋەتچى بولۇپ ئىشلىگەنلەرگە قوش ئىش ھەققى بېرىلىدى. بەزى ئورۇنلاردا كادىر، ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئىشقا چىققان، ئىشتىن چۈشكەندە ئىشلەتكىشى ئۈچۈن ماشىنا سەپلەندى، ھەرقايسى ئورۇنلاردا يەنە كۆپچىلىكنىڭ ئىشلىتىشى ئۈچۈن ۋېلىسىپىتلەر سەپلەندى. ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ياتاق ئۆيلىرى بار، ئىجارە ھەققى تۆۋەن، ۋاپات بولغۇچىلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىغا نەپىقە تارقىتىلىدۇ، دەپنە ياردەم پۇلى بېرىلىدۇ. ئەر-خوتۇنلار ئىككى جايدا بولسا، يىلدا بىر قېتىم يوقلاش تۈزۈمىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. توي قىلىپ كەتكەن ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ ئاتا-ئانىسىنى يوقلاش ئىشى 1976-يىلدىن ئاۋۋال 10 يىلدا بىر قېتىم دەپ بەلگىلەنگەن، 1976-يىلى تۆت يىلدا بىر قېتىم يوقلاشقا بولىدىغان، كىرا پۇلىنى ھۆكۈمەت بېرىدىغان، ئىش ھەققى ئادەتتىكىدەكلا بېرىلىدىغان قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. بويتاق، تۇل، قېرى، ئاجىزلار ۋە ئائىلىسىدە ئادەم سانى كۆپ بولۇپ، تۇرمۇش پۇلى كىرىمى كىشى بېشىغا 12 يۈەنگە (1975-يىلى 15 يۈەنگە ئۆزگەرتىلدى) يەتمەيدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە پاراۋانلىق پۇلىدىن ۋاقتىلىق ياكى قەرەللىك قوتقۇزۇش بېرىلىدۇ. كارخانا ئورۇنلىرىدا يەنە ھەمكارلىق خاراكتېرىدە بولغان ئامانەت كاسسىسى بولۇپ، ھەربىر ئىشچى-خىزمەتچى ھەر ئايدا 10—20 يۈەندىن ئامانەت قويىدۇ، ئۇنى ئامانەت كاسسىسى بىر تۇتاش باشقۇرىدۇ، ۋاقىتلىق قىيىنچىلىققا ئۇچراپ جىددىي پۇل كېرەك بولۇپ قالغان ئىشچى-خىزمەتچىلەرگە ئۆسۈمسىز قەرز بېرىپ تۇرىدۇ، مېيىپ ھەربىيلەرگە، ئىش ئۈستىدە ياردار بولغانلارغا ھەر ئايدا مېيىپ ياردەم پۇلى بېرىلىدۇ ياكى ياردارلار ياردەم پۇلى بېرىلىدۇ.

ناھىيىدىكى ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇن ئىشچى-خىزمەتچىلەر سانىنىڭ 1983- يىلىغا قەدەر سوغۇرتا- پاراۋانلىق قەدۋالى

جەدۋەل 15—11 بىرلىكى: 01 مىڭ يۈەن

جەمئىي / ساناقلىق ئورۇنلار	90.31	23.17	8·54	8.38	7.64	076	17.95	23.87
دېھقان - ئورمانچىلىق، سۇ، ھاۋارايى قاتناش- ترانسپورت، پوچتا - تېلېگراف سودا، ئەچىملىك ۋە مادىي ئەشيا، تەمىنات	36.69	10.13	2.45	5.65	2.60	0.23	6.63	8.83
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ دەپنە پۇلى. نەپىقە پۇلى	4.42	1.29	0.37	0.61	0.13	0.10	0.32	1.60
داۋالاش، تازىلىق پۇلى	27.00	7.18	3.01	0.82	3.56	0.21	4.63	7.59
ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا يارىدەم پۇلى	6.83	1.11	0.37	0.12	0.39	0.04	3.81	0.99
بېزا ئىگىلىك، قوشۇمچە كەسىپ يارىدەم پۇلى	0.27	0.02	0.24		0.01			
مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە تەشۋىقات پۇلى	0.39		0.03	0.01	0.18			0.17
كوللېكتىپ پاراۋانلىق ئىشلىرى يارىدەم پۇلى	3.50	1.40	0.52	0.37	0.27		0.44	0.50
كوللېكتىپ پاراۋانلىق قۇرۇلۇش پۇلى	3.79	0.09	0.14	0.50	0.01		0.72	1.33
پىلانلىق تۇغۇت يارىدەم پۇلى	2.24	0.36	0.19	0.06	0.17		0.50	0.96
باشقىلار	5.18	1.42	0.22	0.24	0.32	0.18	0.90	1.90

ئون ئالتىنچى قىسىم ئەدلىيە

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مەمۇرىيەت بىلەن ئەدلىيە ئايرىم ئاپپارات بولۇپ قۇرۇلمىغان، پەقەت بىر نەپەر سوتچىلا قويۇلۇپ، ھاكىمنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن. كېيىنچە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئەدلىيە ئىشلىرىغا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئەدلىيە باشقارمىسى ۋە تۆۋۈم ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنكى قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى مەسئۇل بولغان. قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ جاما-ئەت خەۋپسىزلىكى ئىشلىرىنى قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئۈستىگە ئالغان. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، قۇمۇل ناھىيىسىدە ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937-يىلى)، يەتتەقۇدۇق جامائەت خەۋپ-سىزلىكى ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان.

ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە، قۇمۇلدا تۇرغان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى. 1950 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلا-نغاندىن كېيىن جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى پالەچ ھالغا چۈشۈپ قالدى. 1967 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. 1972 - يىلى ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشتى. 1983 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىز-لىكى ئىدارىسى قارىمىقدابەش بۆلۈمچە، بىر جىنايى ئىشلار دۇيى، بىر تۈتۈپ تۇرۇش بۆلۈمى، بەش پەيچۇسو ۋە تارانچى جامائەت خەۋپسىزلىكى شۆبە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى.

1950 - يىل 5 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى، 1967 - يىل 3 - ئايدا ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى، 1972 - يىلى ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشتى. 1983 - يىلى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى قارىمىقدا جىنايى ئىشلار سوت كوللېگىيىسى، ھەق تەلەپ دەۋا ئىشلىرى سوت كوللېگىيىسى ۋە تارانچى سوت كوللېگىيىسى تەسىس قىلىندى.

1955 - يىل 6 - ئايدا، ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسى قۇرۇلدى (بۇنىڭدىن بۇرۇن پروكۇراتۇرا تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتلىك پروكۇراتۇرا بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرەتتى). 1967 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىسى ھەربىي ئىدارە قىلىندى، ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تەپتىش كەسپى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1979 - يىل 1 - ئايدا، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈمى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983 - يىلى، تەپتىش مەھكىمىسى قارىمىقدا جىنايى ئىشلار تەپتىش بۆلۈمى، ئىقتە-

سادىي تەپتىش بۆلۈمى ۋە قانۇن-ئىنتىزام تەپتىش بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

1981-يىلى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئەدلىيە مەمۇرىيىتى كەسپىنى ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى ۋەكالەتەن بېجىرەتتى.

I باب جامائەت خەۋپسىزلىكى

§1. ئاپپاراتلار

1949-يىل 11-ئايدا، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنى ھەربىي ئىدارە قىلدى. 1950-يىل 5-ئايدا خەلق ھۆكۈمىتى سابىق ساقچى ئىدارىسىنى ئۆزگەرتىپ تەشكىللەپ، قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنى قۇردى. ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە بەش بۆلۈمچە، نازارەتخانا، بىر جامائەت خەۋپسىزلىكى جۈكدۈيى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئارقا-ئارقىدىن قوۋۇقئېغىز پەيچۇسوسى، بازار پەيچۇسوسى، شىڭشىڭشىيا پەيچۇسوسى، ئاقيەر پەيچۇسوسى، پويىز ئىستانسىسى پەيچۇسوسى قاتارلىق پەيچۇسولار ۋە ئوتتىن مۇداپىئە كۆرۈش دۇيى، قاتناش ساقچىلىرى بەنى قاتارلىقلار ئۆتكۈزۈۋېلىندى ۋە قۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى پالەچ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. 1967-يىل 3-ئايدا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى، تەپتىش مەھكىمىسى ۋە سوت مەھكىمىلىرى ھەربىي ئىدارە قىلىندى. 1972-يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983-يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قارىمىقىدا بەش بۆلۈمچە، بىر جىنايى ئىشلار دۇيى، بىر تۈتۈپ تۇرۇش بۆلۈمى ۋە تارانچى جامائەت خەۋپسىزلىكى شۆبە ئىدارىسى تەسىس قىلىندى. قوۋۇق ئېغىزى پەيچۇسوسى، دايىكۆفاك پەيچۇسوسى، يەتتەقۇدۇق پەيچۇسوسى، قۇمۇل ئورمانچىلىق مەيدانى پەيچۇسوسى، يامانسۇ كان پەيچۇسوسىدىن ئىبارەت بەش ۋەكالەت پونكتى قۇرۇلدى.

§2. جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى

1. ئاساسىي قائىدە جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش تەشكىلاتلىرى

1951-يىلى قانات يايدۇرۇلغان ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتى جەريانىدا، بازار-مەھەللىلەردە،

ئىدارە - ئورگانلاردا، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىدا جاماەت خەۋپسىزلىكى خادىمى قويۇلدى، يەر ئىسلاھاتى ھەرىكىتى جەريانىدا، يېزىلاردا ئامانلىقنى قوغداش تەشكىلاتلىرى تەدرىجىي قۇرۇلدى ۋە مۇكەممەللەشتى. 1953 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدىكى يېزىلاردا 48 ئامانلىق قوغداش گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى، 255 نەپەر ئامانلىق قوغداش خادىمى قويۇلدى، 1965 - يىلى، ناھىيە بويىچە 93 ئاساسىي قاتلام ئامانلىق قوغداش كومىتېتى قۇرۇلدى، 575 ئامانلىق قوغداش خادىمى قويۇلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئامما ئارىسىدىكى ئامانلىق ساقلاش تەشكىلاتلىرى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىغا پائال ياردەملىشىپ، پومېشچىكلار ۋە ئەكسىلئىنقىلابچىلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى نازارەت قىلدى، كېيىن يەنە جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنى پاش قىلىش، ئاممىنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، ئىشپىيونلۇق ھەرىكەتلىرىدىن پەخەس بولۇش، ئوغرىلىق ھەرىكەتلىرىدىن پەخەس بولۇش، ئوتتىن ساقلىنىش، جەمئىيەت ئامانلىقىغا دائىر ھادىسىلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ھەمدە پومېشچىكلار، باي دېھقانلار، ئەكسىلئىنقىلابچىلار، بۇزۇق ئۇنسۇرلارنى نازارەت قىلىش ۋە ئۆزگەرتىش پائالىيەتلىرىنى پەيدىنپەي قانات يايدۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا، ئاساسىي قاتلام جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش تەشكىلاتلىرى ئىسمى بار، جىسمى يوق نەرسىگە ئايلىنىپ قالدى. 1972 - يىلى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پۈتۈن ناھىيىدىكى يېزا، بازار جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش تەشكىلاتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ۋە تەرتىپكە سېلىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش خادىملىرىنى تەربىيىلەپ، ئۇلارنى جەمئىيەت ئامانلىقىنى ھەر تەرەپلىمە تۈزەشكە پائال قاتناشتۇردى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە، پۈتۈن ناھىيىدىكى جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش كومىتېتى (گۇرۇپپىسى) 33 كە، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش خادىمى 120 گە يەتتى.

2. زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى دەنئى قىلىش

چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، قۇمۇلدا ئەپيۇن چېكىدىغانلار بەك كۆپ ئىدى. ئەپيۇن، كۆپىنچە، گەنسۇ، چىڭخەيلەردىن كەلتۈرۈلگەن ھەم قۇمۇلدىمۇ تېرىلىپ كەلگەن. مىنگو دەۋردە، ئەپيۇن كۆپ قېتىم مەنئى قىلىنغان بولسىمۇ، بۇنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ئاز بولغان، قۇمۇل شىنجاڭغا كەلتۈرۈلگەن ئەپيۇن توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جايغا ئايلىنىپ قالغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى ئەپيۇننى مەنئى قىلىش توغرىسىدا كەسكىن بۇيرۇق چۈشۈردى ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ شىڭشىڭشيا قاتارلىق مۇھىم قاتناش يوللىرىدا چاڭا قۇرۇپ، تۇشۇلغان يۈكلەرنىڭ ئارىسىغا ئەپيۇن يوشۇرغانلارنى ئاختۇردى، شەھەر - يېزىلاردا بولسا، زەھەرلىك چېكىملىك ئېلىپ ساتقۇچىلارنى پاش قىلىشقا ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ئۇلارغا ئېغىرلىتىپ قاتتىق زەربە بەردى، زەھەرلىك چېكىملىككە بېرىلىپ كەتكەن، قايتا - قايتا تەربىيە بەرسىمۇ تۈزەلمىگەنلەرنى زورلۇقچە يىغىۋېلىپ، ئەپيۇن چېكىش

ئادەتتىنى ئۆزگەرتتى. 1954 - يىل 1 - ئايدىن 7 - ئايغىچە بولغان ئارىلىقتىلا، زەھەرلىك چېكىملىك ئەنزىسىدىن 29 ى پاش قىلىندى، 1000 سەردىن ئارتۇق ئەپيۇن يىغۇۋېلىندى، 40 نەچچە جىنايەتچى قولغا ئېلىندى، شۇنداق قىلىپ، ئەپيۇن توشۇپ، ئەپيۇن سېتىش، ئەپيۇن چېكىشكە ئاساسىي جەھەتتىن چەك قويۇلدى. 1959 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جامائەتخەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەپيۇن ئېلىپ ساتىدىغان ۋە چېكىدىغانلارنىڭ قالدۇقلىرىنى يىغىپ يېرىم يىل تەربىيىلىدى. ئىدىيىۋى تەربىيە بېرىش، قىلمىشىغا ئىقرار قىلدۇرۇپ مەسىلە تاپشۇرتۇش، پاش قىلدۇرۇش، كېلىش مەنبەسىنى سۈرۈشتە قىلىش ئارقىلىق، يوشۇرۇپ قويۇلغان ئەپيۇنلار يىغۇۋېلىندى ھەمدە جىنايىتى ئېغىر بولغانلارغا جازا ھۆكۈم قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدە ئەپيۇن ئېلىپ ساتىدىغان ۋە چېكىدىغانلار يوقالدى.

3. جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە زەربە بېرىش

1953 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 17 سى تۈغۈلۈپ، 12 سى پاش قىلىندى. 1963 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە 65 ئەنزە تۈغۈلۈپ، ئۇنىڭدىن 57 سى پاش قىلىندى. 1974 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە 167 ئەنزە تۈغۈلۈپ، ئۇنىڭدىن 89 ى پاش قىلىندى. 1983 - يىلى، ناھىيە تەۋەسىدە 146 ئەنزە تۈغۈلۈپ، بۇنىڭدىن 124 ى پاش قىلىندى، ئەنزە پاش قىلىش نىسبىتى 84.9 پرسەنتكە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە چوڭ ئەنزە 33 بولۇپ، 26 سى پاش قىلىندى، بۇنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۈەندىن ئاشىدۇ. بۇ ھارام پۇل ۋە ھارام مالالار قايتۇرۇۋېلىندى.

1983 - يىلى قانات يايدۇرۇلغان جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش ھەرىكىتىدە، لىن چىگۈيۈەن باشچىلىقىدىكى لۇكچەك جىنايەتچىلەر گۇرۇھى پاش قىلىنىپ، بەش نەپەر ئاساسىي جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى، بۇنىڭدىن كېشىلەرقەلبى شادلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن جەمئىيەت ئامانلىقىنى قوغداش ئەھۋالى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى.

§3. نوپۇس باشقۇرۇش

1951 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى تەستىقلىغان «شەھەر نوپۇسىنى باشقۇرۇش بويىچە ۋاقتىلىق نىزام» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، ناھىيىدىكى شەھەر - بازار نوپۇسى يېڭىباشتىن تىزىملاندى. 1956 - يىلغا كەلگەندە، شەھەر - بازا ئاھالىسى 3078 ئائىلە، 12 مىڭ 287 كىشىگە يەتتى. بۇچاغدا پەقەت بىرلا نوپۇس ساقچىسى بارئىدى. 1962 - يىل 4 - ئايدا، مەركەزنىڭ شەھەر - بازار ئاھالىسىنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقىغا ئاساسەن، شەھەر - بازار نوپۇسىنى باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. ئۇچ بازار پەيچۇسوسى (بازار، ئاقىيەر، پويىز ئىستانسىسى پەيچۇسۇلىرى) نىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئېنىق ئايرىلغان ھەمدە كادىرلار شەرتى بويىچە 13 نەپەر نوپۇس ساقچىسى قويۇلدى، شۇ

يىلى شەھەر-بازارلاردىكى بىكارچى 218 ئائىلە، 721 ئادەم قىسقارتىلىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن يېزىغا ئەۋەتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قۇمۇلغا ئېقىپ كېلىپ ئۇزۇن مۇددەت كەسىپسىز بىكار يۈرگەن كىشىلەرنى يىغىۋېلىپ ئۆز جايلىرىغا ئاپىرىپ قويۇشقا خەلق ئىشلىرى تارماقلىرىغا ياردەم بېرىلدى. پەقەت 1962-ۋە 1963-يىللىرىدىلا 8508 كىشى يېغىۋېلىندى، بۇنىڭ كۆپ قىسمى ئۆز يۇرتىغا ئاپىرىپ قويۇلدى، ئازراق قىسمى ئۆزى تۇرۇۋاتقان جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

1964-يىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق ئومۇميۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈش جەريانىدا، ناھىيە بويىچە شەھەر-يېزىلاردا نوپۇس تىزىملاش ۋە باشقۇرۇش تۈزۈمى مۇكەممەللەشتۈرۈلدى. ھەرقايسى گۇڭشې ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنىڭ نوپۇس تىزىملاش جەدۋىلى ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنى بىرلىك قىلىپ، ھەر بىر نۇسخىسى ئىككى پارچىدىن تولدۇرۇلۇپ، تۇپلىنىپ، گۇڭشېلار (دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەيدانلىرى) ۋە دادۇيلەردە ئايرىم-ئايرىم ساقلاندى. تۇغۇلغان، ئۆلگەن، كۆچكەنلەرنى، ئۆزگىرىش ئەھۋالىنى تىزىملاش تۈزۈمى ئورنىتىلدى ھەمدە گۇڭشې ۋە دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدا نوپۇسنى كاتىپ باشقۇرۇش، دادۇيلەردە بوغالتىر باشقۇرۇش بەلگىلەندى.

§4. قاتناشنى باشقۇرۇش

قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدىكى قاتناش بەنى 1951-يىلى قۇرۇلۇپ، ئۇنىڭغا ئالتە شتات بېرىلدى.

1954-يىلى بۇ بەن‌قاتناش دۇيىگە ئۆزگەرتىلىپ، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش بۆلۈمچىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن ناھىيىنىڭ قاتناشنى باشقۇرۇش، قاتناش بىخەتەرلىكىنى تەشۋىق قىلىش، قاتناش ھادىسىلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. قاتناش بەنىدە (دۇيىدە) مەخسۇس ئىشلەيدىغان قاتناش ساقچىسى بولمىغانلىقى، خادىملارىدا ئۆزگىرىش كۆپ بولغانلىقى تۈپەيلىدىن، خىزمەتنىڭ داۋام قىلىشى تولىمۇ نورمالسىز بولدى.

1959-يىل 5-ئايدا، قاتناش بەنى يېڭىباشتىن قۇرۇلدى، مەخسۇس قاتناش خىزمىتى ئىشلەيدىغان كادىر-ساقچىلارنىڭ سانى كۆپ بولغاندا 12 ئادەمگە يەتتى. 1959-ۋە 1961-يىللىرى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، تۆت كوچا، قۇملۇق (بىساۋ) تا قاتناش قوراللىرىغا قوماندانلىق قىلىش ئۈچۈن، قاتناش قوماندانلىق پوتىيەدىن ئىككىسى ياسالدى. 1961-يىلى، قاتناش بەنىنىڭ خادىملىرى كۆپلەپ قىسقارتىلدى ۋە يۆتكەلدى. 1962-يىلىغا كەلگەندە، پەقەت تۆتلا ئادەم قالدى، قاتناش قوماندانلىق پوتەيلىرى ئېلىپ تاشلاندى. 1972-يىلى، قاتناش بەنى يېڭىباشتىن قۇرۇلدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا تۆت كوچا قاتناش قوماندانلىق پوتىيى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1977-يىلى، شەھەر قاتناشنى باشقۇرۇش كەسپى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

§5. ئوت ئۆچۈرۈش

1965 - يىلى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسى ئوت ئۆچۈرۈش ۋەزىپىسىنى قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى قۇمۇل ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە ئوت ئۆچۈرۈش دۇيى قۇرۇلدى. ئۆتكۈزۈپ بەرگەن چاغدا، بەندە بىرلا ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسى، ئوت نەيەر كادىر-ساقچىلا بارئىدى. كېيىنكى يىلى 6 - ئايدا، ئوت ئۆچۈرۈش ساقچىسى قويۇش مەجبۇرىي ھەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى، كادىر-ساقچىلار كۆپەيىپ 17 كىشىگە يەتتى. 1967 - يىل 3 - ئايدا ئوت ئۆچۈرۈش دۇيىدە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. 1969 - يىلى، ئوت ئۆچۈرۈش خىزمىتىنى قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋەكالىتەن باشقۇردى. ئوت ئۆچۈرۈش دۇيى ئوت ئۆچۈرۈش لىيەنىگە ئۆزگەرتىلدى. 1973 - يىلى، بۇ ئورۇن قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئوت ئۆچۈرۈش جۇڭدۇيىگە ئۆزگەرتىلىپ، ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىش ئېلىپ بارىدىغان بولدى.

قوشۇمچە: قۇمۇل ناھىيىلىك چېگرا مۇداپىئە دادۇيى

1973 - يىلى، تاشۇبلىق چېگرا گۈزىتى قىلىپ بېكىتىلدى، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى تاشۇبلاقتا چېگرا مۇداپىئە پەيچۇسوسى تەسىس قىلدى. 1977 - يىل 8 - ئايدا، ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىدە چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلى ئۇغايدا پەيچۇسو قۇرۇلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسى چېگرا ناھىيە بولۇپ ئايرىلدى. كېيىنكى يىلى 5 - ئايدا، چېگرا مۇداپىئە بۆلۈمچىسى ئاساسىدا چېگرا مۇداپىئە دادۇيى قۇرۇلۇپ، تاشۇبلىق، نوغاي ئىككى پەيچۇسو چېگرا مۇداپىئە دادۇيىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

II باب سوت

قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، سابىق قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى ئۆتكۈزۈۋېلىندى، شۇ ئاساستا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق سوت مەھكىمىسى قۇرۇلدى. 1950 - يىل 4 - ئايدا، رەتكە سېلىنغاندىن كېيىن، يەتتە نەپەر كادىر - ساقچى بولۇپ، مۇئاۋىن باشلىقتىن تۆۋەن خادىملار ئۆچۈن، ئاساسەن، كونا خىزمەتچىلەر قالدۇرۇپ ئىشلىتىلدى. 1966 - يىلى، مەھكىمە بويىچە كادىر - ساقچى 13 كە يەتتى، مەھكىمىگە قاراشلىق ئاپپارات قۇرۇلمىدى. 1967 - يىل 3 - ئايدا، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرى ۋە

تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرى بويىچە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولىغا قويۇلدى، 1973 - يىل 5 - ئايدا، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، شۇ چاغدا كادىر-ساقچى بولۇپ توققۇز كىشى بارئىدى. 1975 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىدە سوت كوللېگىيىسى قۇرۇلدى. 1976 - يىلى، تارانچى خەلق سوتى تەسىس قىلىندى. 1980 - يىلى، جىنايى ئىشلار سوتى، ھەق تەلەپ سوتى ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىندى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، سوت مەھكىمىسىدىكى كادىر - ساقچىلارنىڭ سانى 45 كىشىگە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە مەھكىمە باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقى ئىككى كىشى، سوت باشلىقى، مۇئاۋىن باشلىقى ۋە مۇدىر بولۇپ، بەش كىشى، سوتچىلار بەش كىشى، يارىدەمچى سوتچىلار 10 كىشى، پۈتۈكچىلەر 12 كىشى، مەمۇرىي كادىرلار ئۈچ كىشى، قانۇن ساقچىسى تۆت كىشى، ئىشچى تۆت كىشى ئىدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن بۇرۇن، خەلق سوت مەھكىمىسى پارتىيىنىڭ ھەرقايسى مەزگىلدىكى مەركىزىي ۋەزىپىلىرىنى دەۋر قىلغان ھالدا، سوت قىلىش خىزمىتىنى ئاكتىپ ئېلىپ بېرىپ، دۇشمەنگە زەربە بېرىپ، خەلقنى قوغدىدى. 1955 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە، سوت مەھكىمىسى تۈرلۈك ئەكسىلئىنقىلابىي ئەنزىلەردىن 310 نى، جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىدىن 1715 نى ۋە تۈرلۈك ھەق تەلەپ ئەنزىلىرىدىن 6907 نى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى.

1972 - يىلى ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. شۇندىن تارتىپ 1979 - يىلغا قەدەر، سوت مەھكىمىسى ئەكسىلئىنقىلابىي ئەنزىلەردىن 23 نى، جىنايى ئىشلار ئەنزىسىدىن 334 نى ۋە ھەر خىل ھەق تەلەپ ئەنزىلىرىدىن 724 نى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلدى.

1980 - يىلدىن بۇيان، سوت قىلىش خىزمىتى قانۇن بويىچە كۆچەيتىلىپ، 1983 - يىلغا قەدەر، ھەر خىل جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىدىن 247 سى (بۇنىڭ 75 پىرسەنتى ياش - ئۆسمۈرلەر ئۆتكۈزگەن جىنايەت)، تۈرلۈك ھەق تەلەپ دەۋا ئەنزىلىرىدىن 822 سى (بۇنىڭ 70 پىرسەنتتىن كۆپرەكى نىكاھتىن ئاجرىشىش ئەنزىسى) تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىندى. بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، سوتچىلار ئاساسىي قاتلامغا چوڭقۇر چۆكۈپ، 96 ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلدى، ئەرزىيەت خېتى ۋە ھال ئېيتىپ كەلگەنلەردىن 7143 پارچە (قېتىم) قوبۇل قىلدى.

سوت مەھكىمىسى 1954 - يىلدىن باشلاپ، يېزا ۋە شەھەر - بازارلاردىكى قىسمەن زاۋۇت - كان، كارخانىلاردا خەلق مۇرەسسە كومىتېتلىرىنى قۇردى. 1965 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە 87 ئورۇندا مۇرەسسە كومىتېتى قۇرۇلغان. ئۇلار 1964 - يىلدىن 1965 - يىلغىچە ھەق تەلەپ ماجىرالىرىدىن 407 نى بىر تەرەپ قىلغان. «مەدەنىيە زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرىنىڭ پائالىيىتى توختاپ قالدى. 1976 - يىلى ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1982 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، ناھىيە بويىچە گۇڭشې، دادۇي، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدە ھەم بىرقەدەر چوڭراق زاۋۇت، كان، كار-

خانىلاردا 403 مۇرەسسە تەشكىلاتى قۇرۇلۇپ، مۇرەسسە خادىملىرى 1202 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە، گۇڭشىپ، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىدىكى مۇرەسسە رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى 12، مۇرەسسە كادىرى 63، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىدىكى مۇرەسسە كومىتېتى 87، مۇرەسسە خادىملىرى 411، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىدىكى مۇرەسسە گۇرۇپپىسى 287، مۇرەسسە خادىملىرى 654، زاۋۇت - كان، كارخانىلاردىكى مۇرەسسە كومىتېتلىرى 17، مۇرەسسە خادىملىرى 74. ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى كۆپلىگەن يېنىك جىنايى ئىشلار ئەنزىلىرىنى ۋە ھەق تەلەپ ماجىرالىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ، زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىشىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، جەمئىيەت خاتىرجەملىكىنى ئىلگىرى سۈردى.

1983 - يىلى، ھەر دەرىجىلىك مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى نىكاھ، ئۆي ئورنى، زىيانىنى تۆلىتىش ماجىرالىرى ۋە ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى يولغا قويۇش جەريانىدا سادىر بولغان يەر تالىشىش، سۇ تالىشىش، ئات - ئۇلاغ تالىشىش ماجىرالىرىدىن 650 نى مۇرەسسە قىلدى.

III باب تەپتىش

ناھىيىلىك خەلق تەپتىش مەھكىمىسى 1955 - يىل 6 - ئايدا رەسمىي قۇرۇلدى (بۇنىڭدىن بۇرۇن، پروكۇراتۇرا تەسىس قىلىنىپ، ۋىلايەتلىك پروكۇراتۇرا بىلەن بىرلىكتە ئىش بېجىرگەنىدى) .«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باش تەپتىشى ۋە مۇئاۋىن باش‌تەپتىشى، تەپتىش، يارەمچى تەپتىش ۋە پۈتۈكچى قويۇلدى،تەپتىش مەھكىمىسىدە ئومۇمەن‌يەتتە - سەككىز ئادەم، كۆپ بولغاندا 11 ئادەم ئىشلىدى. 1967 - يىلى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىلىرى ۋە تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرىدە ھەربىي ئىدارە قىلىش يولغا قويۇلدى. ھەربىي ئىدارە قىلىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، تەپتىش ئىشىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئۈستىگە ئالدى. 1979 - يىل 1 - ئايدا، تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە تەپتىش كادىرلىرى كەينى - كەينىدىن ئۆز قوشۇنىغا قايتۇرۇپ كېلىندى. يىل ئاخىرىغىچە، كادىر - ساقچىلارنىڭ سانى 19غا يەتتى. 1980 - يىلى، تەپتىش مەھكىمىسىدە پارتىيە گۇرۇپپىسى قۇرۇلدى ھەمدە جىنايى ئىشلار تەپتىش بۆلۈمى، ئىقتىسادىي تەپتىش بۆلۈمى، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىش بۆلۈمى بولۇپ ئۈچ بۆلۈم ۋە ئىشخانا‌تەسىس قىلىندى. شۇ يىلى 10 - ئايدا، تەپتىش كومىتېتى قۇرۇلدى. 1983 - يىلى، مەھكىمىدىكى خادىملار كۆپىيىپ 29 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە باشلىق ۋە مۇئاۋىن باشلىق ئۈچ كىشى، تەپتىش بەش كىشى، يارەمچى تەپتىش سەككىز كىشى، پۈتۈكچى بەش كىشى، قانۇن ساقچىسى بىر كىشى، مەمۇرىي ئىش بېجىرگۈچى تۆت كىشى، ئىشچى ئۈچ كىشى بولغان.

1979 - يىلى تەپتىش مەھكىمىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەندىن تارتىپ 1982 -

يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، جامائەت جەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە سۈنغان 46 ئەنزىدىكى 59 ئادەمنى بىر تەرەپ قىلدى، تەكشۈرۈش ئارقىلىق 38 ئەنزىدىكى 51 ئادەمنى قولغا ئېلىش قارار قىلىندى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 117 ئەنزىدىكى 175 ئادەمنى بىر تەرەپ قىلدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 99 ئەنزىدىكى 151 ئادەمنى ئەيىبلەش قارار قىلىندى.

1980 - يىلدىن باشلاپ، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشلىكى، ئىقتىسادىي تەپتىشلىك كەسىپى يولغا قويۇلۇپ، قانۇن - ئىنتىزام تەپتىشى ئەنزىسىدىن ئىككىسى، خىيانەت قىلىش ۋە پارە ئېلىش ئەنزىسىدىن 13ى بىر تەرەپ قىلىندى.

1983 - يىلى، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قولغا ئېلىشنى تەستىقلاپ بېرىشكە مەرخىل ئەنزىدىن 95 نى ۋە 169 ئادەمنى تەپتىش مەھكىمىسىگە يوللىدى. تەكشۈرۈش ئارقىلىق 94 ئەنزىدىكى 168 ئادەمنى قولغا ئېلىش تەستىقلاندى. تەكشۈرۈش جەريانىدا بىر ئادەمنىڭ قولغا ئېلىشتىن چۈشۈپ قالغانلىقى سېزىلىپ، قوشۇپقولغا ئېلىش تەستىقلاندى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئەيىبلەشكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن 111 ئەنزىدىكى 185 ئادەمدىن تەكشۈرۈش ئارقىلىق 106 ئەنزىدىكى 178 ئادەمنى ئەيىبلەش، بىر ئەنزىدىكىبىرئادەمنى ئەيىبلەشتىن كېچىرىم قىلىش، ئىككى ئەنزىدىكى ئىككى ئادەمنى ئەيىبلىمەسلىك قارار قىلىندى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى ئىككى ئەنزىدىكى ئىككى ئادەمنى ئەيىبلەشتىن قايتۇرۇۋالدى. ئىقتىسادىي ئەنزىلەردىن ئالتىسى، ئالتە ئادەم بىر تەرەپ قىلىندى. بىر يىل ئىچىدە ئەرزىيەت ئەنزىسىدىن 38 ى بىر تەرەپ قىلىندى.

IV باب ئەدلىيە مەمۇرىيىتى

1981 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە ئەدلىيە بۆلۈمى تەسىس قىلىندى.

ئەدلىيە بۆلۈمى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئەدلىيە مەمۇرىي خىزمىتى پائال يولغا قويۇلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، يەتتەقۇدۇق، بوغازدىن باشقا، ھەرقايسى گۈڭشې، چارۋىچىلىق فېرمىلىرىدا مەخسۇس ياكى قوشۇمچە خىزمەت ئىشلەيدىغان ئەدلىيە يارەمچىلىرى ئىشقا قويۇلدى. ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسىنىڭ ھەمكارلىقىدا، ئاساسىي قاتلام مۇرەسسە تەشكىلاتلىرى تەرتىپكە سېلىندى، سۆھبەت يىغىنى ئېچىش، رادىئودا تەشۋىق قىلىش، قانۇن - تۈزۈم دەرسى ئۆتۈش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئاممىغا قانۇن - تۈزۈم ھەققىدە تەشۋىق - تەربىيە بېرىلدى. ئاساسىيقاتلام ئورۇنلىرىنىڭ يەرلىك نىزام - ئەھدىنامىلەرنى ۋە بەشتە ياخشى ئائىلىلەر ئەھدىنامىسىنى تۈزۈشىگە يارەملىشىلىدى. جەمئىيەت ئامانلىقىنى ئۇمۇملاشتۇرۇپ تۈزەش يولغا قويۇلدى.

1. قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى

قومۇل ناھىيىلىك قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى 1957 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئىككى يىل ئۆتكەندە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ 1982 - يىلىئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەم ئىككى نەپەر ئادۇوكات ۋە ئىككى نەپەر ئادۇوكات خىزمەتچىسى قويۇلدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ھەر خىل ئەنزىلەردىن 48 ى ئاقلاندى، قانۇن ئىشلىرىغا ئائىت ھەر خىل خەت - ئالاقىلەردىن 53 پارچىسى ۋەكالىتەن يېزىپ بېرىلدى.

2. جامائەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى

قومۇل ناھىيىلىك جامائەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى 1983 - يىل 11 - ئايدا قۇرۇلدى، جامائەت گۇۋاھلىقى خىزمىتىگەئىككى نەپەر خادىم قويۇلدى.

قانۇن مەسلىھەت باشقارمىسى ۋە جامائەت گۇۋاھلىقى باشقارمىسى ئەدلىيە بۆلۈمى بىلەن بىرلىشىپ بىر ئورۇندا ئىشلىدى.

V باب مىنگو دەۋرىدىكى ساقچى ئىدارىسى ۋە سوت مەھكىمىسى

§1. ساقچى ئىدارىسى

1. ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) 5 - ئايدا، قومۇل ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، قارىمىقىدا مەمۇرىي بۆلۈم، خوجىلىق بۆلۈم، تەپتىش ئىشخانىسى، نوپۇس ئىشخانىسى، بوغالتىر ئىشخانىسىتەسىس قىلىنغان،ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ئۆتكۈزۈپ بەرگەن يېڭىشەھەر، بوغاز، يەندۇن، توغۇچى، قارادۆۋە، ئاراتام، تاشۇبلىق، كۆشۈتى، ئەلتۆمۇر، لىياۋدۇن، سەنجاپار دىن ئىبارەت 11 پەيچۇسو ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىگە قاراشلىق بولغان. ساقچى ئىدارىسىدە خىزمەتچى ساقچى بولۇپ جەمئىي 159 ئادەم بولغان. شۇ يىلى 7 - ئايدا، قومۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ قاماقخانىسى ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن، ئاراتام، سەنجاپار پەيچۇسولىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان؛ ئاۋۇال كوناشەھەر، شەھەر ئىچى پەيچۇسولىرى، كېيىن شەھەر رايونلىرىدا شۆبە پەيچۇسولار كۆپەيتىپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) 3 - ئايدا، ساقچى ئەترىتى، ئاقيەر شۆبە پەيچۇسوسى، تاراتى شۆبە پەيچۇسوسى، ئايرودروم مۇھاپىزەت پونكىتى كۆپەيتىپ قۇرۇلغان، 8 -ئايغىچە، ئىدارە بويىچە خىزمەتچى ۋە ساقچىلارنىڭ سانى 238 كىشىگە يەتكەن.

2. يەتتەقۇدۇق ساقچى ئىدارىسى

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 5- ئايدا، يەتتەقۇدۇقتا جامائەتخەۋپسىزلىكى

ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، يەتتەقۇدۇق ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلىپ، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىغان، كېيىن ئۆلكىلىك خەلق ئىشلىرى نازارىتى ساقچى ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايدىغان قىلىنغان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 - يىل 5 - ئايدا، ساقچى ئىدارىسى پەيچۇسوغا ئۆزگەرتىلدى.

ئىدارىدە بۆلۈم ۋە ئىشخانا تەسىس قىلىنمىغان، پەيچۇسومۇ بولمىغان، پەقەت ئاپتوموبىل ۋە يولۇچىلارنى تەكشۈرۈپ تىزىملايدىغان بىرلا ئىشخانا بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتىدىغان سودىگەرلەر ۋە يولۇچىلارنى تەكشۈرگەن.

ئىدارىگە بىر باشلىق، بىر مۇئاۋىن باشلىق، قويۇلغان، ئىدارە خادىمى، تەپتىش، نوپۇس باشقۇرغۇچى، تەرجىمان، بوغالتىر بولۇپ ئالتە - يەتتە خادىم، ئۇچ نەپەر ساقچى باشلىقى، 20دىن ئارتۇق ساقچى بولغان.

بۇ ئىدارىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى، ئاھالىلەرنى كونترول قىلىش، ئۆتكەن-كەچكەن كىشىلەرنى تەكشۈرۈش، ئاخبارات توپلاش، قاچقۇن ئەسكەرلەرنى تۇتۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان.

3. شىڭشىڭشيا ساقچى ئىدارىسى

شىڭشىڭشيا شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئۆتىدىغان دەرۋازا بولۇپ، بۇ يەردە مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) پەيچۇسو قۇرۇلغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلىغاندىن كېيىن، لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى خەلقئارا قاتناش لىنىيىسىگە ئايلىنىپ، قاتناش - تىرانسپورت ئىشلىرى كۆپەيگەن، ئەھۋالمۇ مۇرەككەپلەشكەن. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى)، پەيچۇسو كېڭەيتىلىپ، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە ئىشلەيدىغان قىلىنغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئۇ ساقچى ئىدارىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. دەسلەپ ئىدارىگە بىر نەپەر باشلىق، بىر نەپەر تەپتىش، بىر نەپەر بوغالتىر ۋە ئىككى شۇنگۇەن قويۇلغان. كېيىن، داۋاملىق تۇردە ستاتىستىكىچى، تەرجىمان ۋە مۇئاۋىن باشلىق قاتارلىقلار كۆپەيتىپ قويۇلغان. سىرتقى ۋەزىپە ئۆتەش تەشكىللىرىدىن كۈشۈي پەيچۇسوسى ۋە شىڭشىڭشيا ئىچكى ئىشلار پونكىتى بولغان، ئىدارە بويىچە خادىملار ئەڭ كۆپ بولغاندا، خىزمەتچى - ساقچىلارنىڭ سانى 30 دىن ئاشقان.

بۇ ئىدارىنىڭ شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئاساسىي ۋەزىپىسى ئۆتكەن - كەچكەن يولۇچى، ئايتوموبىل ھەم پوچتا يوللانمىلىرىنى تەكشۈرۈش، گومىنداڭ ئەۋەتكەن خادىملارنىڭ يوشۇرۇپ كىرىۋېلىشىدىن ساقلىنىش، ئەتكەسچىلەرنىڭ ئەپيۇن قاتارلىق چەكلەنگەن بۇيۇملارنى چېگرىدىن ئېلىپ ئۆتۈشىنى تەكشۈرۈش، ئاختۇرۇش - تۇتۇش، يەرلىك ئىدارە خادىملىرىنىڭ سۆز - ھەرىكىتىنى كۆزىتىشتىن ئىبارەت بولغان. 1944 - يىلدىن كېيىن، بۇ ئىدارىدىكى خادىملارنىڭ كۆپىنچىسى ئىش-

پىيون بولۇپ، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى كومموننىستلار ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى ئاختۇرۇش، قاچاق ئەسكەرلەرنى توتۇپ تۇرۇشتىن ئىبارەت بولغان.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ ئىدارە پەيچۇسوغا ئۆزگەرتىلگەن.

§2. قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسى

مىنگۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، قۇمۇلدا ئەدلىيە بىلەن مەمۇرىيەت ئايرىم ئاپپاراتلار بولۇپ قۇرۇلماي، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىچىدە بىر نەچچە سوتچى (ئەسلىدە بۇ ۋەزىپىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت كاتىپى قوشۇمچە ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن، مىنگۇنىڭ 25 - يىلىدىن كېيىن، ئۆلكىلىك يۇقىرى سوت مەھكىمىسى بۇاستە ئادەم ئەۋەتىپ بۇ ۋەزىپىگە قويغان) ھاكىمنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئەدلىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن.

مىنگۇنىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)، قۇمۇل ئەدلىيە باشقارمىسى قۇرۇلغان. مىنگۇنىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، قۇمۇل ئەدلىيە باشقارمىسى قۇمۇل يەرلىك سوت مەھكىمىسىگە ئۆزگەرتىلگەن. يەرلىك سوت مەھكىمىسىدە، تەپتىش باشقارمىسى تەسىس قىلىنىپ، تەپتىشلىك ۋەزىپىسىنى ھاكىم، جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان. يەرلىك سوت مەھكىمىسىدە، قانۇننى ئىجرا قىلىپ تۇرۇپ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش، خىيانەتچىلىك، پارا ئېلىش، نامراتلارنى بېسىپ، بايلارنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش ئەھۋاللىرى ئېغىر بولغان. قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلانغان جىنايەتچىلەر، «كاپالەت سوممىسى» تاپشۇرسىلا، كېپىلگە قاماقتىن چىقىرىلىپ، قاماق جازاسى تۇرمە سىرتىدا ئىجرا قىلىنغان. قۇمۇلدىكى يى شۇنشى ناملىق سودا دۇكىنىنىڭ جىڭلىسى ئەپيۇن سېتىپ قولغا ئېلىنغاندا، سوت مەھكىمىسىنىڭ باشلىقىغا 100 كوروپكا تاماكا، ئۇچ توپ يىپەك رەخت، بىرنەچچە كىيىملىك يۇڭ رەخت، باش تەپتىش ئەمەلدارى ۋە تەپتىش ئەمەلدارىنىڭ ھەر بىرىگە 50 كوروپكىدىن تاماكا، تۆت توپتىن يىپەك رەخت، بىردىن سارجا شىم پارا بەرگەنلىكتىن، ئەسلىدە ئۇنىڭغا بەش يىللىق قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، نەتىجىدە ھەر ئايدا 100 يۈەن كاپالەت سوممىسى تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن بىر ھەپتىگە قالمايلا قويۇپ بېرىلگەن.

ئون يەتتىنچى قىسىم ھەربىي ئىشلار

قۇمۇل ۋەتىنىمىزنىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرى بىلەن شىنجاڭنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ، ستراتېگىيىلىك ئورنى ناھايىتى مۇھىم. 2000 يىلدىن كۆپرەك تارىختا، بۇ يەردە ئۇرۇش ئوتلىرى ئۆچمىگەن، ئۇرۇش - تالاشلار كەسكىن بولغان. خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تۇبۇت ھەم تۈركلەر، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار، مىڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيراتلار، چىڭ سۇلالىسى بىلەن جۇڭغارلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن كۈرەشلەر بولۇپ ئۆتكەن. ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆتكەن ھۆكۈمەتلەر ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداپ، ۋەتەن چېگرىسىنى چىڭ ساقلاش ئۈچۈن، كۆپمىنچە، قۇمۇلنى چوڭ ھەربىي گازارما قىلىپ، نۇرغۇن ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بۇ يەرنى ساقلىغان. بولۇپمۇ، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش كۈرىشىدە، قۇمۇل مۇھىم رول ئوينىغان. ياقۇپ بەگنىڭ تاجاۋۇزىغا قايتۇرما زەربە بېرىش كۈرىشىدە، قۇمۇل مۇھىم ستراتېگىيىلىك بازا بولغان. كېيىن، زوزۇڭتاڭمۇ چوڭ گازارمىسىنى قۇمۇلغا يۆتكەپ، چار روسىيە قولىدىن ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئىشىنى پىلانلىغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، قۇمۇل ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا لازىملىق ماددىي ئەشيالارنى توشۇيدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولغان. سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىغا ياردەم قىلغان ئايروپىلان، قورال - ياراغلار قۇمۇل ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سەپىگە توشۇلغان. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 8 - تۈەنى ۋە ئاۋىئاتسىيە دادۇيى قۇمۇلدا تۇرغان.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ بىر قىسىم قوماندان - جەڭچىلىرى لى شىيەننىيەن، چىڭ شىسەيلەرنىڭ قوماندانلىقىدا قۇمۇلنىڭ شىكشىكشىيا دېگەن يېرىگە كەلگەندە، شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ قارشى ئىلىشقا سازاۋەر بولۇپ، ئىنقلابىي كۆچلەر ساقلىنىپ قالغان، چېن يۈن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن شىكشىكشىياغا كېلىپ، ھەربىي قوشۇننىڭ شىنجاڭغا كىرىش ئىشىنى ئورۇنلاشتۇرغان. بۇ ئىش جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى تارىخىدا مۇھىم بىر ۋەقە ھېسابلىنىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى قۇمۇل ناھىيىسىنى چېگرا ناھىيە قىلىپ بېكىتتى. 1964 - يىلى، قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋە چېگرا مۇداپىئە باش پونكتى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىرلىكتە چەكلەنگەن چېگرا رايونلارنى بېكىتىپ، چېگرا رايوننىڭ ئامانلىقىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. قۇمۇل ناھىيىسى چېگرا مۇداپىئە سەپىدىكى ئالدىنقى قاراۋۇل بولۇش سۈپىتى بىلەن ھا -

زىرمۇ مۇھىم رول ئويناماقتا. قۇمۇلدا ئارمىيە ـ خەلق بىرلەشمە مۇداپىئەسى، خەلقئەسكىرى قۇرۇلۇشىنىڭ نەتىجىلىرى كۆزگە كۆرۈنەرلىك بولدى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، 1950 ـ يىلىدىكى يولۇاس توپىلىڭىنى ۋە 1958 ـ يىلىدىكى ئېلى توپىلىڭىنى تەنجىتتى.

قۇمۇل خەلقى فېئودالىزمغا ۋە ئېزىلىشكە قارشى تۇرۇشتا شەرەپلىك ئىنقىلابىي ئەنئەنىگە ئىگە. تۇڭجىنىڭ 3 ـ يىلى (1864 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى. گۇاڭشۇنىڭ 33 ـ يىلى (1907 ـ يىلى) قۇمۇل ۋاڭىغا قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى. مىنگونىڭ 1 ـ يىلى (1912 ـ يىلى) فېئودالىق زۇلۇمغا قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى، مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىگە قارشىقوراللىق كۆرەش پارتلىدى، مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) گومىنداڭنىڭ زۇلمىغا قارشى قوراللىق كۆرەش پارتلىدى. بۇ كۆرەشلەر ئەكسىيەتچى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ رەھىمسىز باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن كەڭ ئەمگەكچى خەلق تىز پۈكمىدى. ئۇلار تاكى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغىچە كۆرەشنى داۋاملاشتۇردى. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) ۋە مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) دىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان بىر قىسىم كىشىلەر ئازادلىقتىن كېيىن جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولۇپ كىرىپ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلىك ئورۇنلىرىدا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۈستىگە ئالدى.

I باب تەشكىلىي تۈزۈلۈش

§1. ئاپپاراتلار

1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

كاڭشىنىڭ 54 ـ يىلى (1715 ـ يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سېۋىن ئارۇبـ دانىنىڭ قۇمۇلغا پاراكەندىچىلىك سېلىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، بارىگاھ بېگى پەن جىشەنـ نى 200 ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتكەن. بۇ، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ قۇمۇلغا بىرىپ ئورۇنلىشىشىنىڭ باشلىنىشى ئىدى. كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا، ئېھتىياجىغا ئاساسەن، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ باش بۇغ، ياساۋۇل بېگى تۇرغۇزۇپ، قۇمۇل، تالناچىن، جىگدە قاتارلىق جايلارنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلغان. چىيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) توپىلاڭنى تىنچىتقۇچى يانداش سانغۇن، يانداش بارىگاھ بېگى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان ۋە بارىكۆل ياساۋۇل بېگىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان. چىيەنلۇڭنىڭ 26 ـ يىلى (1761 ـ يىلى) قۇمۇلنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى كېتىپ قالغان. قۇمۇلدا بىرىگادا

تەسىس قىلىنىپ، باركۆل باش بۇغىنى (جېنىتەي دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا قارىغان.

گۈاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇي جايلاردىكى پىيادە ئەسكەرلەردىن بىر قىسىم ھەربىي تەمىنات ئاجرىتىپ، چارلاش ساقچىسى ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. قۇمۇلدا چارلاش ساقچىسى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بارلىققا كەلگەن.

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قۇمۇل بىرىگادىسىدا بىر ئورۇنباسار قوماندان قويۇلغان، ئۇ، قۇمۇل گازارمىسىدىكى كوماندىر - ئەسكەرلەرنى، ئاتلارنى، تەمىنات ۋە ھەربىي مەشق ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئىككى نەپەر يانداش بارىگاھ بېگى قويۇلغان، ئۇلاردىن بىرەيلەن تېرىقچىلىق ۋە ھەربىي مەشق ئىشلىرىغامەسئۇل ئىدى، يەنە بىرەيلەن ھەربىي ئىشلارغا مەسئۇل ئىدى، قوشۇمچە ھەربىي پوچتا، ئاتلىق يايىي، ئاتلىق دورغا، زاپاس ئاتلارنى تەييارلاش ۋە تەقسىم قىلىش ھەمدە لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتى، مەشقى قاتارلىقلارنى باشقۇراتتى؛ ئىككى نەپەر مىڭ بېشى قويۇلغان، ئۇلار ئۆز گازارمىسىدىكى ئەسكەرلەرگە مەسئۇل ئىدى، قوشۇمچە ھەربىي مەشقنى باشقۇراتتى؛ ئالتە نەپەر لاۋزۇك قويۇلغان. ئۇلارنىڭ ئىككىسى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىغا، تۆتىگازارمىدىكى ھەربىي مەشق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. باج - خىراج مەھكىمىسىگە شتات تىن تاشقىرى ئالتە كىشى قويۇلغان، ئۇلارنىڭ بىرى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى، بەش نەپىرى گازارمىدا ھەربىي مەشق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛ شتاتتىن سىرت يەنە يەتتە كىشى قويۇلغان، ئۇلاردىن ئىككىسى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ئىشلىرىغا، قالغان بەشى گازارمىدىكى ھەربىي مەشق ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛ شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل بىرىگادىسىغا بىر نەپەر ئورۇنباسار قوماندان، بىر نەپەر يانداش بارىگاھ بېگى، ئىككى نەپەر باقاۋۇل (تاشۇبىلىق، لياۋدۇنلاردا بىردىن تۇراتتى)، ئىككى نەپەر مىڭ بېشى، ئالتە نەپەر لاۋزۇك، باج - خىراج مەھكىمىسىگە شتاتتىن تاشقىرى تۆت كىشى قويۇلغان.

قۇمۇل بىرىگادىسىقۇرۇلغاندىن تارتىپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغىچە مەۋجۇت بولۇپتۇرغان. ئۇنىڭغا ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ ئورۇنباسار قوماندان بولغانلار تۆۋەندىكىچە:

چابتان چىيەنلۇڭنىڭ 42 - يىلى (1777 - يىلى) تەيىنلەنگەن.

جىن فۇنىڭ چىيەنلۇڭنىڭ 45 - يىلى (1780 - يىلى) تەيىنلەنگەن.

مىڭ دې مەنسەپكە تەيىنلەنگەن يىل- ئايلىرى ئېنىق ئەمەس، شىيەنفېڭنىڭ 9 - يىلى (1859 - يىلى) سۇجۇ قورغىنىنىڭ باش بۇغىسى بولۇپ ئۆسكەندىن كېيىن، بۇرۇنقى مەنسىپىدىن قالغان.

ۋاڭ دېپۇ تۇڭجىنىڭ 4 - يىلى (1865 - يىلى) قوزغىلاڭچى قوشۇن شەھەرگە ھۇجۇم قىلغاندا ئۇرۇشتا ئۆلگەن.

فۇگوشياڭ تۇڭجىنىڭ 13-يىلى مەنسەپكە تەيىنلىنىپ، گۈاڭشۇنىڭ 2- يىلى

مەنسىپىدىن قالغان (1874 - يىلدىن 1876 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن)

خاۋيۈگگاك گۇاڭشۇنمك 2-يىلى مەنسەپكە تەيىنلىنىپ، گۇاڭشۇنمك 7 - يىلى مەنسىپىدىن قالغان (1876 - يىلدىن 1881 - يىلغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن).

لۇك زەيتىمەن گۇاڭشۇنمك 7 - يىلى (1881 - يىلى) ياساۋۇل بېگى دېگەن نام بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنمك 12 - يىلى (1886 - يىلى) 9 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

شياۋ يۈەنخېك گۇاڭشۇنمك 12 - يىلى (1886 - يىلى) 10 - ئايدا ياساۋۇل بېگى دېگەن نام بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنمك 17 - يىلى (1891 - يىلى) رەسمىي مەنسەپ بېرىلگەن. گۇاڭشۇنمك 18 - يىلى (1892 - يىلى) 7 - ئايدا باريكۆل قورغىنىنىڭ باش بۇغى بولۇپ ئۆسكەندىن كېيىن، بۇرۇنقى مەنسىپىدىن قالغان.

سۇك شيەنشېك گۇاڭشۇنمك 18 - يىلى (1892 - يىلى) 7 - ئايدا ياساۋۇل بېگى دېگەن نام بىلەن تولۇقلاپ مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنمك 22 - يىلى (1896 - يىلى) رەسمىي مەنسەپ بېرىلگەن، گۇاڭشۇنمك 23 - يىلى (1897 - يىلى) ۋەزىپىسىنى تاشلاپ يۇرتىغا قايتىپ كەتكەن.

چېن گومك گۇاڭشۇنمك 23 - يىلى (1897 - يىلى) 8 - ئايدا ياساۋۇل بېگى دېگەن نام بىلەن تولۇقلاپ مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنمك 26 - يىلى (1900 - يىلى)) 8 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

شياۋ خۇجاۋ گۇاڭشۇنمك 26 - يىلى (1900 - يىلى 8 - ئايدا ياساۋۇل بېگى دېگەن نام بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنمك 27 - يىلى (1901 - يىلى) 3 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

يى شېڭفۇ گۇاڭشۇنمك 27 - يىلى (1901 - يىلى) 3 - ئايدا ياساۋۇل بېگى دېگەن نام بىلەن تولۇقلاپ تەيىنلەنگەن. گۇاڭشۇنمك 30 - يىلى (1904 - يىلى) مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

چېن تيەنرۇك گۇاڭشۇنمك 30 - يىلى (1905 - يىلى) 12 - ئايدا سول خوشۇننىڭ ياندىش باريگاھ بېگى نامى بىلەن مەنسەپكە تەيىنلەنگەن، گۇاڭشۇنمك 31 - يىلى (1905 - يىلى) 2 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

جۇ شېڭچاۋ گۇاڭشۇنمك 31 - يىلى (1905 - يىلى) 2 - ئايدا باش بۇغ دېگەن نام بىلەن تولۇقلاپ تەيىنلەنگەن. گۇاڭشۇنمك 33 - يىلى (1907 - يىلى) 3 - ئايدا مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

ياڭ جىنباڭ گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) 3 - ئايدا مەنسەپكە تەيىنلىنىپ، شۇەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) مەنسىپىدىن قالدۇرۇلغان.

جۇ دېجىن شۇەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى مەنسەپكە تەيىنلەنگەن.

2. مىنگو دەۋرىدە

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي تۈزۈمى بويىچە قۇمۇل بىرىگادىسى ساقلاپ قېلىندى. ئۇنىڭغا بىر نەپەر ئورۇنباسار قوماندان قويۇلدى، مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) جىن شۇرېن تەختكە چىقىپ، جايلاردا تۈرۈش-لۇق ھەربىي قوشۇننى كۆپەيتكەندىن كېيىن، قۇمۇل بىرىگادىسى ئۆزلۈكىدىن يوقىلىپ كەتتى. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ماجۇڭيىنىڭ قۇمۇلغا بېسىپ كىرگەن چاغدا، شەھەر مۇداپىئە قوماندانلىق شتابى قۇرۇلدى، ئۇ، شەھەر مۇداپىئەسى ۋە ھەربىي ماددىي ئەشيالار بىلەن تەمىنلەش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) ماجۇڭيىنىڭ مەخپىلۇب بولۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندە، بۇ تەشكىلات يىمىرىلدى. شۇنىڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 5 - ئايدا قۇمۇلدا قۇمۇل - بارىكۆل گارنىزون قوماندانلىق شتابى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل-بارىكۆلنى قوغداش ئىشىغا مەسئۇل بولدى. ئۇنىڭغا شىنجاڭ ئۆلكىلىك دوبەن مەھكىمىسى رەھبەرلىك قىلدى. بۇ گارنىزون قوماندانلىق شتابىدا سەنمۇ باشقارمىسى، ھەربىي لازىمەت باشقارمىسى، فۇگۇەنلەر باشقارمىسى، كاتىبات باشقارمىسى، ھەربىي قورال - ياراغ باشقارمىسى، ھەربىي قانۇن باشقارمىسى، ھەربىي دوختۇر باشقارمىسى، مالىيە باشقارمىسىدىن ئىبارەت سەككىز باشقارما تەسىس قىلىندى. يولۇاس تۇنجى گارنىزون قوماندانى بولدى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) يولۇاس ئۆزىنى جياڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئاتقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا نېيۇجېنخەن قوماندان بولدى. نېيۇجېنخەن مالىيە باشقارمىسىنى مال دوختۇرلۇق باشقارمىسىغا ئۆزگەرتتى، يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربىي تەلىم-تەربىيىچىلەرنى كەلتۈرۈپ، ھەربىي قىسىملارنى مەشق قىلدۇردى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) شىنجاڭدىن يۆتكىلىپ كەتكەندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابى (قارىمىقتىدا ئامانلىق قوغداش دادۇيى، قوغدىنىش دادۇيى ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردىكى قوغدىنىش تۈەنلىرىنىڭ گومىن بىكىتۈەنلىرى بار ئىدى) قۇرۇلۇپ، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي مۇداپىئە ئىشلىرى ۋە جايلارنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. ۋالىي قوشۇمچە قوماندان بولدى. بىر نەپەر مۇئاۋىن قوماندان، بىر نەپەر سەنمۇ قويۇلدى. كۆك چىگرۇي، زېڭ يۈكپۇ، لى لاكشىڭ، يولۋاسلار قوماندان بولدى. بۇ تەشكىل 1949 - يىلى يىمىرىلدى.

3. جۇڭخۇا خەلق خۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1955 - يىلى قۇمۇل ناھىيەسىدە ھەربىي خىزمەت ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، زاپاس ئەسكەرلەرنى تىزىملاش ۋە ستاتىس-

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۇسۇنىك ئاساسلىق مەسئۇللىرى

جەدۋەل 17 — 1

ئىسىم فامىلىسى	ۋەزىپىسى	ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ۋاقتى	ۋەزىپىدىن قالغان ۋاقتى	ئىزاھات
گويۇكخەپ	جېڭۈبي	1959 - يىلى	1969 - يىلى	ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسى ئىدى، بۇ ۋەزىپىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن
گۇچاڭگبك	جېڭۈبي	1962 - يىلى	1966 - يىلى	
شيايمنجياك	جېڭۈبي	1969 - يىلى	1977 - يىلى	
ياك نەنروك	جېڭۈبي	1979 - يىلى	1982 - يىلى	
ۋاك فېڭۈبن	جېڭۈبي	1983 - يىلى		
جى شيەنجاك	بۇجاك	1958 - يىلى	1976 - يىلى	
خاۋ شېڭيۇ	بۇجاك	1971 - يىلى	1981 - يىلى	1971 - يىلدىن 1979 - يىلغىچە 2- بۇجاك بولغان
بەكرى	بۇجاك	1981 - يىلى	1982 - يىلى	
لۇ ماۋچېن	مۇئاۋدن جېڭۈبي	1962 - يىلى	1966 - يىلى	
لىيۇ رۇيجى	مۇئاۋدن جېڭۈبي	1970 - يىلى	1977 - يىلى	
لى لەنيۇ	مۇئاۋدن جېڭۈبي	1976 - يىلى	1979 - يىلى	
ۋاك فېڭۈبن	مۇئاۋدن جېڭۈبي	1981 - يىلى	1983 - يىلى	
مو يۇفۇ	مۇئاۋدن بۇجاك	1961 - يىلى	1978 - يىلى	
		1966 - يىلى	1967 - يىلى	
جۇ مىڭۈبن	مۇئاۋدن بۇجاك	1979 - يىلى	1981 - يىلى	
ھەسەن	مۇئاۋدن بۇجاك	1979 - يىلى	1982 - يىلى	
ۋاك لۇيۇەن	مۇئاۋدن بۇجاك	1983 - يىلى		
خۇاك باكدا	مۇئاۋدن بۇجاك	1983 - يىلى		
مۇھەممەت	مۇئاۋدن بۇجاك			

كا قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل بولىدى. ھەربىي خىزمەت ئىدارىسى 1958 - يىلى ئەمەلدىن قالدى. شۇ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، بىر نەچچە ئىش بېجىرگۈچى قويۇلىدى. 1961 - يىلى خەلق قوراللىق بۆلۈمىدە ھەربىي ئىشلار بۆلۈمى، سىياسىي خىزمەت بۆلۈمى، ئارقا سەپ بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. خەلق قوراللىق بۆلۈمى 1983 - يىلغىچە ساقلاندى.

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى قۇمۇل ناھىيىسىدە قۇرغان ھەربىي ئورگان، شۇنداقلا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ ھەربىي خىزمەت تارمىقى بولۇپ، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ قوش رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلغان.

§2. ئەسكەر تۇرغۇزۇش ئەھۋالى

1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە

كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى) دىن چېيەنلۇڭنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) غىچە بولغان ئارىلىقتا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى تۇراقسىز بولۇپ، ئۇرۇش ئەھۋالىغا قاراپ، ئاز بولغاندا 200، كۆپ بولغاندا 5000 ئەسكەر تۇرغان، ئەسكەرلەر يىلدا ياكى ئىككى يىلدا بىر قېتىم ئالماشتۇرۇلاتتى. قۇمۇل بىرىگادىسى تەسىس قىلغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر سانى ئاساسەن مۇقىملىشىپ، تەخمىنەن 800 دىن 1000 گىچە بولغان. بۇنىڭ يېرىمى ئاتلىق ئەسكەر، يېرىمى پىيادە ئەسكەر بولۇپ، ھەربىي مەشققە يانداش سانغۇن مەسئۇل ئىدى. داۋگۇاڭنىڭ 2 - يىلى (1822 - يىلى) ھەر ئاينىڭ 8 -، 18 - ۋە 28 - كۈنلىرى قۇمۇل خان ئامبىلى ھەربىي مەشقىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش كۈنى قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇنىڭدىن سىرت ئامبال مىلىتىق مەشقىنى ئايدا بىر قېتىم كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇراتتى (مەشق توختىتىلغان يازئايلىرى بۇنىڭ سىرتىدا)، 10 - ئايدا ئىككى قېتىم زەمبىرەك مەشقىنى كۆزدىن كۆچۈرەتتى. تۈڭجى دەۋردە پۈتۈن شىنجاڭ مالىمانلىشىپ كەتكەچكە، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرمۇ كۆپەيتىلدى. جىيەن رۇي يىڭىمۇ، سۇڭ ۋۇ قوشۇنىمۇ (ئاتلىق، پىيادە ئەسكەر بولۇپ 14، يىڭ تەخمىنەن 4000 ئەسكەر) قۇمۇلدا تۇرغۇزۇلغان. گۇاڭشۈنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) زوزۇڭتاڭ چوڭ گازارمىنى سۇجۇدىن قۇمۇلغا كۆچۈرۈپ، چار روسىيە بېسۇالغان ئىلىنى قورال كۈچىگە تايىنىپ قايتۇرۇۋېلىش تەييارلىقىنى كۆردى، بۇ چاغدا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەرنىڭ سانى 5000 دىن ئاشتى. گۇاڭشۈنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى پەن شياۋسۇ بۇيرۇقىغا بىنائەن ئەسكەر ئىلىش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، ئەسلىدىكى يالانما ئەسكەرلەرنى تارقىتىۋېتىپ، شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىن ئەسكەر ئىلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى، ھەربىر پىيادە ئەسكەر ئۈچۈن 10 مودىن ئۆلكە يېرى،بەش ئات، بەش كالا، ئون قوي بېرىدىغان بولدى، ئاتلىق ئەسكەرلەرگە بىر ھەسسە كۆپ بېرىلدى، چوڭ - كىچىك باشلىقلارغا مەنسەپكە قاراپ

كۆپەيتىپ بېرىلدى. تېرىقچىلىق ۋە كالا - قويلارنى بېقىش ئىشلىرىنى ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قىلدى. ئەسكەرلەرگە تاماق خىراجىتى ئۆچۈن ھەر ئايدا توق قوي سەر تەڭگە، تۆت كۈرە ئاشلىق بېرىلدى. قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئەسكەر سانى ئاتلىق ئەسكەر ئىككى خوشۇن (ھەر خوشۇندا 50 ئەسكەر)، پىيادە ئەسكەر ئىككى يىڭ (ھەر يىڭدا 200 ئەسكەر) بولۇپ، جەمئىي 500 ئەسكەر قىلىپ بېكىتىلدى. گۇاڭشۇ-نىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) قۇرۇقلۇق ئارمىيە شتابى خانىڭ تەستىقلىشى بىلەن شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق چىڭ ئارمىيىسىنى ئوتتۇرا، ئالدى، سول، ئوڭ، ئارقايۇنلىشتىن ئىبارەت بەش يۇنلىشلىك قوشۇنغا ئۆزگەرتتى. ئارقا يۇنلىش قوشۇن قۇمۇل ۋە باربكۆل قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتى، ئۇلارغا باربكۆل باش بۇغى قۇماندانلىق قىلاتتى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۇچ يىڭ پىيادە ئەسكەر، تۆت يىڭ ئاتلىق ئەسكەر بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە پىيادە ئەسكەرلەر 3 - يىڭى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر 3 -، 4 - يىڭلىرى قۇمۇلدا تۇراتتى. پىيادە ئەسكەرلەر 3 - يىڭى قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن تالناچىن گازارمىسىدىكى ئەسكەرلەردىن تەشكىل قىلىنغان، ئۇلار ئۇچ قاراۋۇلخانىغا ئايرىلىپ، ئوتتۇرىدىكى قاراۋۇلخانىدا ئالتە كەپە، سول ۋە ئوڭ تەرەپتىكى قاراۋۇلخانىلارنىڭ ھەربىرىدە بەشتىن كەپە (ھەر بىر كەپىدە بىر ئون بەشى، توق قوز ئەسكەر، بىر ئاشپەز بولاتتى) بولۇپ، جەمئىي 211 ئەسكەر تۇراتتى، ئاتلىق ئەسكەرنىڭ ھەر بىر يىڭىمۇ سول، ئوتتۇرا ۋە ئوڭ بولۇپ ئۇچ قاراۋۇلخانىغا ئايرىلىپ، ھەر بىر قاراۋۇلخانىدا ئىككىدىن كەپە (ھەربىر كەپىدىكى ئادەم سانى يۇقىرىقىغا ئوخشايتتى، پەقەت ئاشپەزدىن بىرىلا زىيادە ئىدى) بولۇپ، جەمئىي 107 ئەسكەر تۇراتتى. ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن پىيادە ئەسكەرلەرنى قوشقاندا، ئەسكەر سانى جەمئىي 318 گە يېتەتتى. گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) قۇمۇلدا ئايرىم ساقچى قۇرۇلدى، ئۇنىڭدا بىر ساقچى باشلىقى، بىر كاتىپ، بىر مەشقاۋۇل، تۆت چارلىغۇچى ساقچى، 24 ساقچى، بىر ئاشپەز بار ئىدى.

چىيەنلۇك دەۋرىدىن كېيىن، قۇمۇلدا گازارما ئىسكىلاتى ۋە ھۆكۈمەت ئىسكىلاتى قۇرۇلدى. گازارما ئىسكىلاتى قۇمۇل ئورۇنباسار باش قوماندانلىق بىرىگادىسىنىڭ قورال - ياراغ ئىسكىلاتى ئىدى. ھۆكۈمەت ئىسكىلاتىدا چىيەنلۇك دەۋرىدە چوڭ قوشۇن قۇمۇلدىن كېتىش ۋاقتىدا تاپشۇرغان قورال - ياراغ، ئوق - دورا، ھەربىي كىيىم - كېچەك ۋە شىنجاڭدىكى ھەرقايسى جايلاردىكى چازىلارغا باردىغان مۇھاپىزەتچى ئەمەلدارلارغا كېرەكلىك ھەربىي لازىمەتلىكلەر ساقلىناتتى. گۇاڭشۇ يىللىرىغا كەلگەندە، قۇمۇل بىرىگادىسىغا ياۋروپا ملىتىقى كەلتۈرۈلدى. شۇنىدىن كېيىن يەنە ئەسكەرلەرگە كىيىم - كېچەك تارقىتىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇدىغان ھەربىي لازىمەتلىك ئىدارىسى قۇرۇلدى. داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇل بىرىگادىسىدا ئاساسلىق قوراللاردىن ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، ئوۋ ملىتىقى، زەمبىرەك (دالا زەمبىرىكى، تاغ زەمبىرىكى، چوڭ زەمبىرەك) قاتارلىق قورال - ياراغلار بولغان.

هەربىي قوشۇنىنىڭ ئاشلىق تەمىناتىنى ئۇلار تۇرۇشلۇق جايىنىڭ ئۆزىدىن هەل قىلىش ئۇچۇن، قۇمۇلدا يۇڭجېڭ يىللىرىدىن باشلاپ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىش باشلاندى. قۇمۇللۇق جاساق ئىمىن يۇڭجېڭنىڭ 1 - يىلى (1723 - يىلى) ئالدى بىلەن بىر تۇركۈم ئۇيغۇرلارنى باشلاپ تالناچىندا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلدى، ئۇزۇن ئۆتمەي، چىڭ قوشۇنلىرىمۇ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلىشقا باشلىدى. چىيەنلۇڭنىڭ 4 - يىلى (1739 - يىلى) قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان گەنجۇ، لياڭجۇ، شىنىڭ، سۇجۇ، شىئەندىن ئەمبارەت بەش شەهەردىن كەلگەن ئەسكەرلەر سايىبەشى كۆلى قاتارلىق جايلاردا 10 مىڭ مو بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇپ تېرىقچىلىق قىلدى، ئۇ چاغدا مەخسۇس تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەسكەر يوق بولۇپ، ئۇرۇش ئارىلىقىدىكى بوش چاغلاردا بىر قىسىم ئەسكەرلەر تېرىقچىلىققا ئاجرىتىلاتتى. چىيەنلۇڭنىڭ 7 - يىلى (1742 - يىلى) سايىبەشى كۆلىدىكى مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر ئۆزلىرىگە پەقەت 3000 مولا تېرىلغۇ يەر قالدۇرۇپ، قالغىنىنى يەرلىك ئۇيغۇر دېهقانلىرىغا ئىجارىگە بەردى. چىيەنلۇڭنىڭ 21 - يىلى (1756 - يىلى)، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى 170 نەپەر كوماندىر - جەڭچىگە خوتۇن - بالىلىرى بىلەن تالناچىنغا بېرىپ تېرىقچىلىق قىلىش تۇغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، ئۇلار چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) غەنچە 5000 مودىن كۆپرەك بوز يەر ئۆزلەشتۇردى. بۇنىڭ ئۈنۈمى بەك ياخشى بولغانلىقتىن، چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى يەنە خۇاڭدۇن يېڭىنىڭ ياندىش بارگاه بېگىنى 200 ئەسكەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتىنى باشلاپ تالناچىنغا بېرىپ دېهقانچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى، خۇاڭدۇن يېڭىنىڭ ياندىش بارگاه بېگىنى قۇمۇل بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش ياندىش بارگاه بېگى قىلىپ ئۆزگەرتتى، ئۇ، داۋاملىق تالناچىندا تۇرۇپ، قۇمۇل ياندىش سانغۇنىغا قارىدى، دېهقانچىلىق قىلىدىغان ئەسكەرلەر هەر يىلى ئالماشتۇرۇلۇپ تۇردى، چىيەنلۇڭنىڭ 31 - يىلى (1766 - يىلى) يەنە 10 نەپەر ئەسكەر نىيۇماۋخۇغا تېرىقچىلىق قىلىش ئۇچۇن ئەۋەتىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرى، دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەسكەرلەرنىڭ سانى خېلىلا كۆپەيدى. تالناچىندا دېهقانچىلىققا مەسئۇل ياندىش بارگاه بېگى تۇرغۇزۇلغاندىن سىرت، يەنە بىر نەپەر لاۋزۇڭ، بىر نەپەر باج - خىراجغا مەسئۇل شتات سىرتىدىكى خادىم كۆپەيتىپ قويۇلدى، دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاتلىق ئەسكەر ۋە پىيادە ئەسكەر 162 گە، سىرتتىن كەلتۇرۇلگەن مەهبۇس 136 گە، تېرىلغۇ كالىسى 326 گە يەتتى، سايىبەشى كۆلىدە بىر نەپەر لاۋزۇڭ، بىر نەپەر شتات سىرتىدىكى خادىم قويۇلدى. ئاتلىق ئەسكەر، پىيادە ئەسكەر 96 گە، سىرتتىن كەلتۇرۇلگەن مەهبۇس 50 كە، ئات 176 گە يەتتى. نىيۇماۋخۇدا دېهقانچىلىق قىلىدىغان ئەسكەر ئونغا، ئات ئونغا يەتتى. دېهقانچىلىق قىلىدىغان ئەسكەر ۋە مەهبۇسنىڭ هەربىرى 23 مودىن يەر تېرىپ، يىلىغا 120 كۇرىدىن ئاشلىق تاپشۇراتتى. دېهقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەسكەرلەردىن ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلار مۇكاپاتلىناتتى، ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمىغانلار جازالىناتتى. مەهبۇسلاردىن ۋەزىپىنى ئاشۇرۇپ ئورۇندىغانلار خىزمەت كۆرسەتكەن هەم

سابلىنىپ، جازا مۇددىتى قىسقارتىلاتتى، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىغانلارنىڭ جازا مۇددىتى ئۇزارتىلاتتى.

ئەسكەرلەر بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلىش تۈگىجى يىللىرىغا كەلگەندە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن توختاپ قالدى. شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزلەشتۈرۈلگەن يەرلەرنى قىسقارتىلغان ئەسكەرلەرگە بۆلۈپ بېرىش سىياسىتىنى يولغا قويدى، شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلدا داۋام قىلغان ھەربىيلەر بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشى ئاخىرلاشتى.

كاڭشىنىڭ 54 - يىلى (1715 - يىلى) مەنسەپ - تۈتۇق پىرقىسىنىڭ ۋەزىرى فۇنىڭئەن قوشۇنغا كېرەكلىك ئاشلىقلارنى توشۇشقا ئاسان بولۇشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئەنشىدىن قۇمۇلغىچە 12 ئۆتەڭ قۇرۇش، ھەربىر ئۆتەڭ 250 دىن ھارۋا تەييارلاش تەكلىپىنى بەردى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ تەكلىپنى تەستىقلىدى. چىيەنلۇڭنىڭ 2 - يىلى (1737 - يىلى) سىچۈەن - شەنشى باش ۋالىيسى چالاكئا ئۆتەڭلەرنى سەل - پەل تەڭشەپ، قۇمبۇلاقتىن قۇمۇلغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەر بىر ئۆتەڭگە تۆتتىن ئەسكەر، بىردىن كاتىپ، 120 دىن ئات ئورۇنلاشتۇردى، كېيىن ئۇزۇن ئۆتىمەي ئەنشىگىچە شۇنداق ئۆزگەرتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ھەربىي ئۆتەڭلەرمۇ قۇرۇلدى. چىيەنلۇڭنىڭ 24 - يىلى (1759 - يىلى) تىيانشان تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى يوللاردا ئومۇمىيۈزلۈك مەخسۇس ھەربىي مەلۇمات، ھۇججەت، خەت - ئالاقىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىشكە مەسئۇل بولىدىغان ھەربىي پوچتا، ھەربىي ئۆتەڭلەر قۇرۇلدى. قۇمۇلدىكى ھەربىي پوچتا ۋە ھەربىي ئۆتەڭلەر بۇ چاغدا تېخىمۇ تولۇقلاندى ۋە مۇكەممەللەشتى. چىيەنلۇڭنىڭ 27 - يىلى (1762 - يىلى) شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى ياڭىڭجۇ شاجۇدىن قۇمۇلغىچە ھەربىي پوچتىنى يولغا قويدى. چىيەنلۇڭنىڭ 23 - يىلى (1767 - يىلى)، شەنشى - گەنسۇ باش ۋالىيسى ۋۇداشەن يەنىلا كونا يولنى ئەسلىگە كەلتۈردى. تۈگىجى يىللىرى ھەربىي ئۆتەڭلەر ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن ئاساسەن تاشلىۋېتىلدى. گۇاڭشۈنىڭ 1 - يىلى (1875 - يىلى) سۇڭۈۋ قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى جاڭ ياۋ ئەسكەر باشلاپ قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، يول بويىدىكى كونا ئۆتەڭلەردە يېڭىباشتىن قۇدۇق قېزىپ، ئۆي سېلىپ، ئۇلارنى قوغداشقا ئەسكەر تۇرغۇزدى. شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىي ئۆتەڭلەر ۋە ھەربىي پوچتىلار كەينى - كەينىدىن كارۋان ئۆتەڭلىرىگە ئۆزگەرتىلدى. قاراۋۇلخانىلار كېيىنرەك قۇرۇلدى. يۈگجېڭنىڭ 4 - يىلى (1726 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ئايرىم ئېغىزلىرىدا جازا قۇرۇلدى. يۈگجېڭنىڭ 10 - يىلى (1732 - يىلى) بىرىنچى بولۇپ ئۆردەكلىكتە قاراۋۇلخانا قۇرۇلدى، يۈگجېڭنىڭ 13 - يىلى (1735 - يىلى) تالناچىن، شۇپۇلدا قاراۋۇلخانا قۇرۇلۇپ، 200 ئەسكەر تۇرغۇزۇلدى. سۈمۇشتان، نوغاي، ئوققېلىن، شۇرداۋان، يامبۇناشلانۇر قاتارلىق جايلاردا جازا قۇرۇلۇپ، كۆزەتچى ئەسكەرلەر تۇرغۇزۇلدى. بەزى جازىلار كېيىن كېڭىيىپ قاراۋۇلخانىغا ئايلاندى.

چيەنلۇكنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا قەدەر قۇمۇلنىڭ ھەرقايسى ئېغىزلىرىدا قاراۋۇلخانا قۇرۇلۇپ بولدى.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل تەۋەسىدە جەمئىي ئون ھەربىي پوچتا، ئون ھەربىي ئۆتەڭ، بىر ئارا بېكەت، 18 قاراۋۇلخانا قۇرۇلدى.

2. مىنگو دەۋرىدە

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى)، قۇمۇلدا تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى، ياڭ زېڭشىن نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇردى، شۇ ۋاقىتتا قۇمۇلدا قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئىككى چارلىغۇچى يىڭى، قۇرۇقلۇق ئارمىيە 19 - تۈەن ئاتلىق ئەسكىرىنىڭ ئۇچ يىڭى، زەمبىرەكچى ئەسكەرلەرنىڭ ئىككى دۇيى، يېڭى قوشۇننىڭ بىر يىڭى، ئوردىنىڭ ئاتلىق، پىيادە قىسىملىرىنىڭ ھەر بىرىدىن بىر يىڭ بولۇپ جەمئىي سەكىز يىڭ، ئىككى دۇي ئەسكەر بار ئىدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇب بولدى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يېڭى ئارمىيىنى قايتۇرۇپ كەتتى، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ پىيادىلەر يىڭى قىسقارتىلىپ چېكىنىدۇرۇلدى. مىنگونىڭ 8 - يىلى (1919 - يىلى) قۇرۇقلۇق ئارمىيىنىڭ بىر تۈەنى قۇمۇلدا تۇردى. ئۇنىڭغا قاراشلىق ئۇچ يىڭ قۇمۇل بازىرى، توخۇلۇ، تاشۇيلىق قاتارلىق جايلاردا تۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاتلىق ئەسكەر يىڭى بۇ ۋاستە تۈەنجاڭغا قارايتتى، ئىككى يىڭ پىيادە ئەسكەرگە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت بىۋاستە قوماندانلىق قىلاتتى. ھەربىي تەمىنات ناھايىتى ئاز بولغانلىقتىن، ئەسكەرلەرنىڭ ئاتاقتىكى سانى بىلەن ئەمەلىي سانى ئوچتىن بىر ئۇلۇش پەرقلىنەتتى. مىنگونىڭ 13 - يىلى (1924 - يىلى)، قۇمۇلدىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيە كېڭەيتىلىپ لۇگە ئايلاندۇرۇلدى. شتاتتىدا ئىككى تۈەن بار ئىدى، لۇجاڭى لىيۇشىزېڭ ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا يەنە موڭغۇل يېڭى ئارمىيىسى، چارلاش يىڭى ۋە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ قوشۇنى بولۇپ جەمئىي 16 يىڭ ئەسكەر بار ئىدى.

قۇمۇل ھەربىي قورال - ياراغ بۆلۈمچىسىنىڭ مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 10 - ئاينىڭ 11 - كۈنى ئېنىقلاپ مەلۇم قىلىشچە، قۇمۇل قورال - ياراغ ئىدارىسىدا ساقلانغان قورال - ياراغلاردىن ماۋزىر (پىيادە، ئاتلىق ئەسكەر قورالى)، مۇبەنكىس مىلتىقى، رېغىللىق مىلتىق (پىيادە، ئاتلىق ئەسكەر مىلتىقى)، بوغۇزىدىن بەتلەپ ئاتىدىغان مىلتىق، بەردەڭگە، كارابىن، قارا مىلتىق، ھەر خىل يەرلىك مىلتىقتىن جەمئىي 1465 ى ساقلانغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئاتلىق ئەسكە رېغىللىق مىلتىقى ئەڭ كۆپ بولۇپ، 865 تالغا يېتەتتى، ھەر خىل ئوقتىن 140 مىڭ پايدىن كۆپرەك ساقلانغان.

مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)، جىن شۇرېن تەختكە چىققاندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قۇرۇقلۇق ئارمىيىنى شى قىلىپ كېڭەيتتى. لۇجاڭ لىيۇشىزېڭنى شىجاڭلىققا ئۆستۇردى، يېڭى ئارمىيىنىڭ نامىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئەسكەرلىرىنى قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىگە قوشۇۋەتتى. چارلاش يىڭى داۋاملىق ساقلىنىپ قالدى. ئوردە-

مىنگ ئاتلىق ئەسكەرلەر يىگىمۇ ساقلىنىپ قالدى. قىسىملار قۇمۇل بازىرى، تاشۇبۇلاق، شىگشىگشيا، يەتتەقۇدۇق ۋە باركۆل قاتارلىق جايلارغا ئورۇنلاشتى. شى شتابى قۇمۇلدا تۇردى. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى يۈز بەرگەندە، جىن شۇرېن نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇردى. ئەۋەتكەن ئەسكەر ئەڭ كۆپ بولغاندا 10 مىڭدىن ئاشتى.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن، قۇمۇلدا بىر ھەربىي تەلىم - تەربىيە لىيەنى، بىر ئاتلىق ئەسكەر لىيەنى، بىر پىيادە ئەسكەر لىيەنى بولۇپ، جەمئىي 700 دىن ئارتۇق ئەسكەر تۇردى. ئەسكەرلەرنىڭ تۇتىدىغان قورالى ماۋزىر ئىدى. قىسىملار بىر تۇتاش قۇمۇل بازارلىق گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولاتتى. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى)، ئاتلىق ئەسكەر 16 - تۈەنى قۇمۇل، باركۆل، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىرىدە تۇردى. مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قىزىل 8 - تۈەنى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، قۇمۇل بازىرىدىكى گارنىزون قوماندانلىق شتابى ۋە ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنى پۈتۈنلەي باركۆلگە كۆچتى. قۇمۇلنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىنى سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قىزىل 8 - تۈەنى ئۈستىگە ئالدى.

مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى) گومىنداڭ قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئارمىيە قايتا - قايتايۆتكەلدى، ئاپپاراتلار كۆپەيدى، ئاساسلىقلىرى: تۆۋەندىكىچە:

(1) قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابى

بۇ شتاب مىنگونىڭ 31 - يىلى (1942 - يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، ئۆلكىلىك ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابىغا قارايتتى. ئۇ، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي مۇداپىئەسى ۋە يەرلىكنىڭ ئامانلىق ساقلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. قوماندانلىقنى ۋالىي قوشۇمچە ئۆتىدى، بىر مۇئاۋىن قوماندان، سەنمۇ قويۇلدى. قارىمىقىدا ئامانلىق قوغداش دادۇيى، قوغدىنىش دادۇيى ۋە ھەرقايسى ناھىيىلەردە قوغدىنىش تۈەنى قۇرۇلدى. كۈچ چىگرۇي، زېڭ يۈگپۇ، لى لاگشك ۋە يولۋاسلار قوماندان بولدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك گومىن بىگتۇەن قۇرۇلدى، ھاكىم تۈەن كوماندىرلىقىنى قوشۇمچە ئۆتىدى. بىر مۇئاۋىن تۈەن كوماندىرى، بىر دادۇيجاڭ، بىر جۇگدۇيجاڭ، بىر فىندۇيجاڭ قويۇلدى، 1949 - يىلى ئامانلىق قوغداش قوماندانلىق شتابى بىلەن ناھىيىلىك قوغدىنىش تۈەنى تارقىلىپ كەتتى.

(2) 29 - جىتۈەنجۇن باش قوماندانلىق شتابى

بۇ جىتۈەنجۇن مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) گەنسۇنىڭ خېشى كارىدورىدا قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەي شىنجاڭغا كىردى، قوماندانلىق شتابى قۇمۇلدا تۇردى. لى تىيېجۇن باش قوماندانلىقنى ئۆتىدى. ئۇنىڭ قارىمىقىدىكى 42 - جۇن ۋە يېڭى 2 - جۇن شەرقىي شىنجاڭ، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭلارغا بۆ-

لۇنۇپ ئورۇنلىشىپ، پۈتۈن ئۆلكىنى كونترول قىلىپ تۇردى. باش قوماندانلىق شتاب بىدا شتاب باشلىقى باشقارمىسى، فۇگۇەن باشقارمىسى، هەربىي سوت باشقارمىسى، ترانسپورت باشقارمىسى، مەخپىي ئىشلار بۆلۈمى، دوختۇرخانا، پەۋقۇلئاددە پىرقەدىن ئىبارەت يەتتە ئاپپارات تەسىس قىلىندى. بىۋاستە قاراشلىق قىسىملاردىن بىر پەۋقۇلئادە ۋەزىپە ئۆتەش يەكّى، بىر زېنىت توپچىلار لىيەنى، بىر ئۇرۇش ماشىنىسى لىيەنى بار ئىدى، سەپلەپ بېرىلگەن قىسىملاردىن بىر ئاپتوموبىل يەكّى، ئىككى خەۋەرچىلەر لىيەنى بولۇپ، جەمئىي 3000 ئەتراپىدا ئادەم بار ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە شىياۋ دەرىجىدىن يۇقىرى ئوفىتسېر 58 ئىدى. مىنگونىڭ 33-يىلى (1944-يىلى) 10-ئايدا قوماندانلىق شتابى ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ كەتتى. مىنگونىڭ 35-يىلى (1946-يىلى) 4-ئايدا بۇ شتاب ئەسلدىن قالدى.

(3) قۇرۇقلۇق ئارمىيە هەربىي لازىمەتلىكلەر ئاپتوموبىل 4-تۈەنى

بۇ تۈەن مىنگونىڭ 29-يىلى (1940-يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، دۆلەت مۇداپىئەسى بىرلەشمە خىزمەت باش قوماندانلىق شتابىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى، تۈەن شتابىدا سىياسىي خىزمەت، فۇگۇەن، هەربىي لازىمەت، تېخنىكا ۋە داۋالاشتىن ئىبارەت بەش بۆلۈم تەسىس قىلىندى، بىر هەربىي تەلىم-تەربىيە لىيەنى ۋە بىر خىزمەتكارلار لىيەنى سەپلەپ بېرىلگەن، قارىمىقىدا تۆت يىڭ ئەسكەر، بىر رېمونت زاۋۇتى، تەخمىنەن 500 ئاپتوموبىلى بار ئىدى. ئاساسلىقى، گەنسۇ، شەنشى ۋە شىنجاڭلارنىڭ هەربىي ترانسپورت ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالدى. پۈتۈن تۈەندىكى ئوفىتسېر-جەڭچىلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 2062، ئوفىتسېر 264 نەپەر ئىدى (بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرىلار 85 نەپەر)، تىيەن گېڭيۇەن، پى زۇڭگەن، چېن يۇ، پېڭ باڭجىلار تۈەنجاڭلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن، 1949-يىل 9-ئايدا بۇ تۈەن ھەققەتكە قايتتى.

(4) شىنجاڭ ئۆلكىلىك گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ گارنىزون تۈەنى

بۇ تۈەننىڭ تەكتى قۇرۇقلۇق ئارمىيە 42-شىسىنىڭ 52-تۈەنى بولۇپ، مىنگونىڭ 34-يىلى (1945-يىلى) 11-ئايدا گەنسۇدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان، مىنگونىڭ 36-يىلى (1947-يىلى) 9-ئايدا گارنىزون تۈەنى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن، تۈەن شتابىدا كاتىپ، سىياسىي خىزمەت، هەربىي لازىمەت، قورال-ياراغ، فۇگۇەندىن ئىبارەت بەش بۆلۈم تەسىس قىلىنغان، خىزمەتكارلار لىيەنى، زەمبىرەكچىلەر لىيەنى، ترانسپورت لىيەنى ۋە ساقلىقنى ساقلاش دۇيى ئۇنىڭغا بىۋاستە قارايتتى، تۈەن قارىمىقىدا ئۈچ يىڭ ئەسكەر، 78 ئوفىتسېر بار ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېر 45 ئىدى. تۈەننىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى شىڭشىيا، تۇغۇچى، يەتتەقۇدۇقلاردا تاشيول لىنىيىسىنىڭ ئەتراپىنى مۇھاپىزەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. شىي ئەيچۇ، ماۋشىجۆلەر تۈەنجاڭ بولغان. بۇ تۈەن 1949-يىل 9-ئايدا ھەققەتكە قايتتى.

(5) دۆلەت مۇداپئە مىنىستىرلىكى بىرلەشمە خىزمەت باش قوماندانلىق شتابىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق تەمىنات باش ئىدارىسىنىڭ 3-شۆبە ئىدارىسى

بۇ ئىداره مىنگونىڭ 34-يىلى (1945-يىلى) 8-ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، شىنجاڭ تەمىنلەش باش ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئىدى. ئىدارىدە سەنمۇ ئىشخانىسى، فۇگۇەن ئىشخانىسى، 1-بۆلۈم، 2-بۆلۈم ۋە 3-بۆلۈملەر تەسىس قىلىندى، سىرتتا خىزمەت ئىشلەيدىغان ئاپپاراتلاردىن 7-تەمىنلەش پونكتى (شىڭشىڭ شيادا تۇراتتى)، 8-تەمىنلەش پونكتى (ئاراتۇرۇكتە تۇراتتى)، 9-تەمىنلەش پونكتى (باربكۆلدە تۇراتتى)، 10-تەمىنلەش پونكتى (يەتتەقۇدۇقتا تۇراتتى)، 6-ئاشلىق-يەم پەيچۇسوسى (قووۇق ئېغىزىدا تۇراتتى)، 7-ئاشلىق-يەم پەيچۇسوسى (توغۇچىدا تۇراتتى) قاتارلىقلار بار ئىدى. سەپلەپ بېرىلگەن ئاپپاراتلاردىن قۇمۇل ماي قاچىلاش پونكتى، ئاپتوموبىل رېمونت قىلىش 4-لىيەنى، 5-لىيەنى، كارۋان دۇيى، ئات تىرانسپورت دۇيى، قورال-يارىغ ۋە ئوق-دورا توپلاش ئورنى ۋە كۆزەتكۈچىلەر لىيەنى قاتارلىقلار بار ئىدى. پۈتۈن ئىداره بويىچە 132 ئوفىتسېر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېر 95 ئىدى. سۇزۇشىپ، ۋۇجۆرەن، لى فاڭ، شيۇڭ پېڭ يۇەنلەر ئىداره باشلىقى بولغان. بۇ ئىداره 1949-يىل 9-ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(6) شىنجاڭ ھەربىي تىرانسپورت قوماندانلىق شتابىنىڭ قۇمۇل ۋىلايەتلىك ئىشخانىسى

بۇ ئىشخانا مىنگونىڭ 36-يىلى (1947-يىلى) 5-ئايدا قۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسىي ۋەزىپىسى تىرانسپورت ئىشلىرىنى تەشكىللەش، سودا-سانائەت ئاپتوموبىللىرىنى تەقسىم قىلىش، ھەربىي تىرانسپورت پىلانىنى ئىجرا قىلىش ئىدى. پۈتۈن ئىشخانا بويىچە تەخمىنەن 20 ئادەم بار ئىدى. شۆتىگىبى، شەن چاۋچۈن، جېڭ جيەنچىڭلار مۇدىر بولغان. بۇ ئىشخانا 1949-يىل 9-ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(7) شەرقىي شىنجاڭ چېگرا قاراۋۇل دادۇيى

مىنگونىڭ 37-يىلى (1948-يىلى) قىشتا، قۇمۇل ئامانلىق ساقلاش دادۇيىدىن ئۆزگەرتىپ تەشكىللەنگەن، دادۇيىدە سىياسىي خىزمەت ئىشخانىسى، فۇگۇەن ئىشخانىسى، كاتىبات ئىشخانىسى، ھەربىي لازىمەت ئىشخانىسى، مال دوختۇرلۇق ئىشخانىسىدىن ئىبارەت بەش ئىشخانا تەسىس قىلىنغان، بىر رادىئو-تېلېگراف، بىۋاستە قاراشلىق ئىككى جۈڭدۇي بار بولۇپ، بارلىق ئوفىتسېر-جەڭچىلەر تەخمىنەن 250 كىشى (بۇنىڭ ئىچىدە لىيەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسېرلار 24 كىشى)، 20 ئات بار ئىدى. ھەربىي قىسىملار باربكۆل ۋە ئاراتۇرۇك چېگرا لىنىيىلىرىگە ئورۇنلاشقان. لیۇشېڭ خۇا، لیۇشىچۈەن، ۋاڭيۇچېك، چېن جېنشېك ۋە خۇاڭ جۇفېيلار دۇيجاڭ بولغان. بۇ دادۇي 1949-يىلى 9-ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(8) قۇرۇقلۇق ئارمىيە ھەربىي لازىمەت ئاپتوموبىل 20 - تۈەنى

بۇ تۈەن مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) 6 - ئايدا قۇرۇلغان. ئەسلى ئىسمى ۋاقىتلىق ئاپتوموبىل 20 - تۈەنى بولۇپ، شۇ يىلى 10 - ئايدا ئاپتوموبىل 20 - تۈەنىگە ئۆزگەرتىلگەن، مىنگونىك 35 - يىلى (1946 - يىلى) 4 - ئايدا، يۇنىنەندىن قۇمۇلغا يۆتكىلىپ كىرگەن. تۈەن شتابىدا سىياسىي خىزمەت، فۇگۇەن، ھەربىي لازىمەت، تېخنىكا، ھەربىي دوختۇرلۇقتىن ئىبارەت بەش ئىشخانا، بىر پەۋقۇلئاددە ۋەزىپە پەيى، بىر خەۋەرلىشىش پەيى تەسىس قىلىنغان، قارىمىقىدا تۆت يىنىك ئەسكەر بار ئىدى. تۈەندە 1150 ئوفىتسىر - جەڭچى (بۇنىك ئىچىدە ليەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسىر 26)، تەخمىنەن 560 ئاپتوموبىل بار ئىدى. چىيەن يىسۇك، جۇ رېنپۇلار تۈەنجاك بولغان. بۇ تۈەن 1949 - يىل 9 - ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(9) دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكى بىرلەشمە خىزمەت باش قوماندانلىق شتابىنىك قۇمۇل كىيىم - كېچەك زاۋۇتى

بۇ زاۋۇت مىنگونىك 34 - يىلى (1945 - يىلى) 1 - ئايدا قۇرۇلغان. زاۋۇتتا مۇدىر، مۇئاۋىن مۇدىر، تۆۋەندە ئەمگەك ئىشلىرى، ماتېرىيال، مالىيە، خوجۇلۇق بۆلۈمچىلىرى ۋە بىر شىپاخانا تەسىس قىلىنغان. ئەمگەك ئىشلىرى بۆلۈمچىسى قارىمىقىدا تېرە - يۇك سېخى، كىيىم تىكىش سېخى، ئاياغ كىيىم تىكىش سېخى، پىما ئىشلەش سېخى بولۇپ تۆت سېخ بار ئىدى. ئۇنىك مەھسۇلاتلىرى شەرقىي شىنجاڭنىك ھەرقايسى جايلىرىدىكى ھەربىي قىسىملارنى تەمىنلەيتتى. پۈتۈن زاۋۇتتا تەخمىنەن 200 ئادەم (بۇنىك ئىچىدە ليەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ئوفىتسىر 32) بار ئىدى. 1949 - يىل 9 - ئايدىن كېيىن تارقىتىۋېتىلدى.

(10) قۇرۇقلۇق ئارمىيە 178 - لۇيى

بۇ لۇ ئەسلىدە گومىنداڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىك 45 - شىسى بولۇپ، مىنگونىك 36 - يىلى (1947 - يىلى) 7 - ئايدا قىسقارتىلىپ 78 - شىنىك 178 - لۇيى قىلىپ تەشكىللەندى، موۋورو لۇجاڭلىقا قويۇلدى. لۇ شتابىغا بىرلا ۋاقىتتا «شەرقىي شىنجاڭ مۇداپىئە قوماندانلىق شتابى» دېگەن ۋىۋىسكا ئېسىلدى، قوماندانلىقنى موۋورو قوشۇمچە ئۆتىدى. لۇ شتابىدا سەنمۇ ئىشخانىسى، ئاخبارات ئىشخانىسى، ھەربىي لازىمەت ئىشخانىسى، فۇگۇەن ئىشخانىسى، ھەربىي قورال - ياراغ ئىشخانىسى، ھەربىي سوت ئىشخانىسى، مەخپىي ئىشلار ئىشخانىسى، سىياسىي خىزمەت ئىشخانىسى قاتارلىق ئىشخانىلار ۋە بىر «خەلق ئۇچۇن خىزمەت قىلىش دۇيى» تەسىس قىلىندى. بەۋاستە قاراشلىق ھەربىي قىسىملاردىن يۈك تىرانسپورت يىمگى، پەۋقۇلئاددە ۋەزىپە ليەنى، خەۋەرلىشىش ليەنى بار ئىدى، قارىمىقىدا 532 - تۈەن، 533 - تۈەن ۋە ئاتلىق ئەسكەر تۈەنلىرى بولۇپ، ئەسكىرى تەخمىنەن 4000 گە يېتەتتى، ليەن دەرىجىلىكتىن يۇقىرى 266 ئوفىتسىر بار ئىدى.

شىنجاڭ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، بۇ لۇدىكى ئەكسىيەتچى ئوفىتسىرلاردىن

لى جۈڭجيې، سۇن رېنجيا، فېڭ دېجى قاتارلىقلار 1949 - يىل 5 - ئايدا ياش ئەسكەرلەرنى تايانچ قىلغان ھالدا ئەكسىلئىنقىلابىي گۇرۇھ — جۈڭگو سەنمىنجۇيى ئىنقىلابىي ياشلار ئىتتىپاقىنى تەشكىللەپ، بىر قىسىم ئەكسىيەتچى ئوفتسېرلارنى يېنىغا تارتىپ، جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن قارشىلىشىپ، ئارمىيىمىزنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشقا ئۇرۇندى. لۇ شتابىنىڭ كادىرلار بۆلۈم باشلىقى لى جۈڭجيې باشلىق، ئۇرۇش قىلىش سەنمۇسى سۇن رېنجيا مۇئاۋىن باشلىق بولدى. قول ئاستىدا ياچېيكا ۋە شۆبە ياچېيكا تەسىس قىلىندى. ئىتتىپاقىقا قوبۇل قىلىنغان ئەزالار، ئاساسەن، گومىنداڭ مەركىزىي ھەربىي مەكتېپىنىڭ 17 - قارارىنى پۈتتۈرگەن تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفتسېرلار ئىدى. بۇ تەشكىلاتنىڭ جيۇچۇەنده تۇرۇشلۇق 532 - تۇەنىنىڭ لى زۇباڭ، جياڭ مېڭشيۇڭ قاتارلىق لىيەنجاڭلىرى بىلەن ئالاقىسى بار ئىدى. ئازادلىق ئارمىيىمىز تەرەپ - تەرەپتىن جيۇچۇەنگە توپلانغانلىقى، شىنجاڭ تېلىگىراممىا يوللاپ ھەقىقەتكە ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇ ئەكسىيەتچى تەشكىلاتنىڭ سۇيىقەستى ئەمەلگە ئاشمىدى.

178 - لۇ 1949 - يىل 9 - ئايدا ھەقىقەتكە قايتتى.

(11) قۇمۇل ھەربىي ئاۋىئاتسىيە بېكىتى ئايروپىلان ئىستانسىسى

بۇ ئايروپىلان ئىستانسىسى مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقى جۈڭگونىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇشىغا ياردەمگە بەرگەن ماددىي ئەشيالارنى توشۇش ئۈچۈن قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى)، گومىنداڭ ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئايروپىلان ئىستانسىسىنىڭ تەشكىلى كېڭەيدى، ئىستانسىدا تېلىگىراما ئالاقە ئىستانسىسى، ئاخبارات ئىستانسىسى، ماشىنا - ئۇسكۇنىلەر رېمونتخانىسى ۋە بېنزىن ئىسكىلاتى قاتارلىق ئورۇنلار تەسىس قىلىندى، ئىستانسىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا دېجورنىلىق قىلىدىغان ئادەم سانى تەخمىنەن 36 كىشى بولۇپ، ئاساسىي ۋەزىپىسى شىنجاڭغا كېلىدىغان گومىنداڭ ھەربىي قوشۇنلىرىنى ئايروپىلاندا توشۇش ئىدى. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) كەسپى ئازىيىپ، شتاتى ۋە خادىملىرى قىسقارتىلىپ، نامى «ئۇرۇمچى ئاۋىئاتسىيە ئىستانسىسىنىڭ قۇمۇل ئىش باشقۇرۇش ئورنى» غا ئۆزگەرتىلدى. دۆلەت قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنى خەلق ئاۋىئاتسىيىسى ئۆتكۈزۈۋالدى.

(12) ھەربىي تېلىگىراما ئىستانسىسى

قۇمۇل ھەربىي تېلىگىراما ئىستانسىسى رەھبەرلىك سىستېمىسى بويىچە باشقا جايلارنىڭ ۋە شىنجاڭنىڭ بولۇپ ئىككى تۈرگە ئايرىلاتتى.

باشقا جايلار بىلەن ئالاقە قىلىشىدىغان تېلىگىراما ئىستانسىسى مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ئىچكى ئۆلكىلەردىن يۆتكەپ كېلىنگەن: (1) ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكى نەنجىڭ باش ئىستانسىسى قوماندانلىقىدىكى «ھەربىي ئىشلار مىنىستىرلىكى قۇمۇل 4 - تېلىگىراما ئىستانسىسى» بولۇپ، يەتتە خىزمەتچىسى بار ئىدى؛ (2) چۈڭچىڭ ئاۋىئاتسىيە باش

ئىستانسىسى قوماندانلىقىدىكى «قۇمۇل هەربىي ئاۋىئاتسىيە ئىستانسىسى تېلېگراما ئىستانسىسى» ۋە «ئاخبارات ئىستانسىسى» بولۇپ، 11 خىزمەتچىسى بار ئىدى.

شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق هەربىي قىسىملار ۋە هەربىي ئىشلار ئورگانلىرىنىڭ تېلېگراما ئىستانسىلىرى: (1) مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) قۇمۇلدا قۇرۇلغان «قۇمۇل گارنىزون تۇەندىنىڭ سىمسىز تېلېگراما پەيى باش ئىستانسىسى» نىڭ قارمىقىدىكى 1 - يىڭ (يەتتە قۇدۇقتا تۇراتتى)، 2 - يىڭ (شىگشىگشىيا هەم تاشۇبلىقتا تۇراتتى) لاردىكى ئۈچ شۆبە ئىستانسىسى، (2) يەتتە قۇدۇق هەربىي ئاۋىئاتسىيە پونكىتى ئاخبارات ئىستانسىسى، (3) يەتتە قۇدۇق خەۋەرلىشىش 7 - تۇەنى تېلېگراما ئىستانسىسى، (4) شىگشىگشىيا ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمىنىڭ 18 - تېلېگراما ئىستانسىسى ئۆزئىچىگە ئالاتتى.

يۇقىرىدىكى تېلېگراما ئىستانسىلىرىنىڭ ئاز قىسمىدا چوڭ - تېپتىكى تېلېگراما قوبۇل قىلىش - تارقىتىش ئاپپاراتلىرىغا سەلەركە ياقىدىغان دىنام ئىشلىتىلگەندىن باشقا، كۆپ قىسمىدا جۇڭگودا ياكى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن 5 - 15 ۋاتلىق تېلېگراما قوبۇل قىلىش - تارقىتىش ئاپپاراتى، قول بىلەن تولغاپ توك هاسىل قىلىدىغان دىنام ئىشلىتىلەتتى.

II باب هەربىي خىزمەت ۋە خەلق ئەسكىرى

§ 1. هەربىي خىزمەت

1955 - يىلى مەركىزىي خەلق هۆكۈمىتى هەربىي خىزمەت ئۆتەش قانۇنىنى ئېلان قىلىپ، مەجبۇرىي هەربىي خىزمەت ئۆتەش تۈزۈمىنى يولغا قويىدى. قۇمۇل

هەربىلى قوبۇل قىلىنغان ئەسكەر سانى جەدۋىلى

جەدۋەل 17 - 2

يىل	ئومۇمىي سان	خەنزۇ	ئازسانلىق مىللەت	يىل	ئومۇمىي سان	خەنزۇ	ئازسانلىق مىللەت
1963	40	20	20	1979	115		
1969	81	69	12	1980	103	76	27
1972	61	41	20	1981	194	179	15
1974	109	86	23	1982	225	173	52
1976	122	62	60	1983	227	195	32
1978	129	129		—			

ناھىيىسىدە ئەسكەر قوبۇل قىلىش خىزمىتىگە ھەربىي خىزمەت ئىدارىسى مەسئۇل بولدى، 1958 - يىلدىن كېيىن بۇ خىزمەتكە ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى مەسئۇل بولدى. ئەسكەر ئېلىش ۋاقتىدا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا - بازارلىرىدىكى ھەر مىللەت ياشلىرى ئاكتىپلىق بىلەن تىزىمغا ئالدۇرۇپ، ھەربىي سەپكە قاتناشتى.

§2. خەلق ئەسكىرى

1958 - يىل 9 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ئەسكىرى شىسى، گۈڭشېلاردا خەلق ئەسكىرى يېڭى، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىدە خەلق ئەسكىرى لىيەنى، كارخانا ئورۇنلىرى ۋە كەسىپى ئورگانلاردا بولسا خەلق ئەسكىرى يېڭى قۇرۇلدى. خەلق ئەسكەرلىرى ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى، تايانچ خەلق ئەسكىرى، قوراللىق خەلق ئەسكىرىدىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنەتتى. تارقىتىلغان قورال - ياراغلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى تەخمىنەن 800 دىن ئاشاتتى. 1964 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى تاشۇبلىق گۈڭشې، پالۋانتۇر گۈڭشې، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسى ۋە ۋىلايەتلىك بانكىلارنىڭ خەلق ئەسكىرى خىزمىتىنى نۇقتىلىق تۇتتى. 1978 - يىلى ۋىلايەتلىك پارتكوم ۋە شۆبە ھەربىي رايون پارتكومىنىڭ تەستىقى بىلەن، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ئەسكىرى شىسى، گۈڭشېلاردا خەلق ئەسكىرى تۈەنى يېڭىباشتىن قۇرۇلدى. شۇ چاغدا قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ئەسكىرى شىسى قارىمىقىدا بەش تۈەن، 30 يىڭ، 174 لىيەن، 546 پەي بولۇپ، خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ئومۇمىيسانى 25 مىڭ587 نەپەر ئىدى. 1981 - ۋە 1982 - يىللىرى ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمى ناھىيىلىك پارتكوم رەھبەرلىكىدە ئەسلىدىكى خەلق ئەسكىرى تەشكىلىنى تەرتىپكە سېلىپ، ناھىيە تەشكىللىگەن خەلق ئەسكىرى شىسى ۋە گۈڭشېلار تەشكىللىگەن خەلق ئەسكىرى تۈەنى تەشكىلىي تۈزۈلۈشىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ خەلق ئەسكىرى شتاتىنى بىر تۈەن، بەش يىڭ، 23 لىيەن ۋە 10 پارتىزانلىق دۇيى قىلىدى. بۇ چاغدا خەلق ئەسكەرلىرى جەمئىي 8520 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تايانچ خەلق ئەسكىرى 2387 نەپەر ئىدى.

1962 - يىل 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىسىدە تۈنجى قېتىملىق خەلق ئەسكەرلىرى ۋەكىللەر يىغنى چاقىرىلدى.

1975 - يىل 5 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيىسىدە 2 - قېتىملىق خەلق ئەسكەر ۋەكىللىرى يىغنى چاقىرىلدى ئۇلارغا 203 ۋەكىل، ھەرقايسىئورۇنلارنىڭرەھبەرلىرىدىن 45 كىشى، تەكلىپ قىلىنغان ۋەكىلدىن 12 كىشى قاتناشتى.

1978 - يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى، قۇمۇل ناھىيىسىدە خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي ئىشلار بويىچە بىرىنچى قېتىملىق ماھارەت كۆرسىتىش چوڭ يىغنى ئۆتكۈزۈلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىدە تاشۇبلىق گۇڭشي خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئىلغار ئورۇن بۇلۇپ، 1960 - يىلى مەملىكەتلىك خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئىچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى، 1964 - يىلى غەربىي شىمال رايونىداخەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئىچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى، 1965 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئىچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى. تاشۇبلىق گۇڭشىسىدىن جاڭ لى، ۋىلايەتلىك سودا ئىدارىسىدىن ۋاڭ شىگرائىلار 1960 - يىلى مەملىكەتلىك خەلق ئەسكىرى خىزمىتى بويىچە ئىچىلغان ئىلغارلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشتى. يىغىن بۇ ئىككى يولداش تۇرۇشلۇق ئورۇننىڭ ھەر بىرىگە بىر تالدىن يېپىرىم ئاپتوماتىك مىلتىق تەقدىم قىلدى.

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى خەلق ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى
جەدۋەل 17 - 3

يىل	ئومۇمىي سان	تايانچ خەلق ئەسكىرى	ئادەتتىكى خەلق ئەسكىرى	قوراللىق خەلق ئەسكىرى
1962	338	338		
1963	19912	9697	10215	
1978	25527	21438	4049	
1979	29857	12594	11538	5725
1780	28225	12004	10492	5729
1981	8520	2387	6133	
1982	8520	3287	6133	
1983	8520	2387	6133	

III باب دېھقانلار قوزغىلاڭلىرى

§ 1. تورپاق يېڭىلىقى

1. سەۋەبى

شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بارلىق بەگلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە ئوخشاش ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى

بولغا قويدى. لېكىن قۇمۇلنىڭ ئەھۋالى ئالاھىدە ئىدى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانىدا، ھەرقايسى جايلاردىكى ۋاڭ - گۇڭ، بەگ-لەر ئارىدۇر - كۆپتۈر خائىنلىق قىلدى، پەقەت قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلارلا ۋەزىيەتنىڭ قانداق مۇرەككەپ، قىيىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سادىق بولدى ھەمدە ئۇنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشى ۋە شىنجاڭنى قايتۇ-رۇۋېلىشى ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، قۇمۇل ۋاڭلىقى ئەزەلدىن تار-تىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ قەدىرلىشى ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشىپ كەلدى. شۇڭا قۇمۇل ۋاڭى ئارقا - ئارقىدىن ئۇرۇش مالمانچىلىقلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلاشمىدى، ئۇ قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى بۇرۇنقىدەكلا ئۇنۇملۇك باش-قۇرۇپ كەلدى. شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغان چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى-نىڭ ئالاھىدە رۇخسەت قىلىشى بىلەن قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ ھوقۇقى يەنە ساقلىنىپ قالدى. شامەخسۇت ۋاڭلىقىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمى-تىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ، ھاشار ۋاقتىنى كۆپەيتىپ بەش كۈنگە يەتكۈزدى، ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە قوشۇپ يەتتە كۈنگە يەتكۈزدى. ئۇنىڭ بەلگىلىرى ئىنتايىن قاتتىق بولۇپ. دېھقانلار «ئەتىيازلىق تېرىلغۇ مەزگىلىدە ئالدى بىلەن ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى تې-رىپ بولۇپ، ئاندىن كېيىن ئۆز يېرىنى تېرىيتتى. كۈزلۈك يېغىم مەزگىلىدە، ئالدى بىلەن ۋاڭنىڭ ئاشلىقىنى يىغىپ بولۇپ، ئاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئاشلىقىنى يىغاتتى» («ئىستىغپار ھۇجىردىسىدا يېزىلغان مەكتۇپلار»). ئۇندىن باشقا، ۋاڭنىڭ چوڭ - كىچىك ئاقساقاللىرى دېھقانلارغا ئۆزىگە چاكارلىققا ئىشلەپ بېرىش بۇيرۇقىنى چۈشۈرەتتى، ئەمرىگە بويسۇنمىغانلاردىن يەڭگىلەرلىرىنى قامچىلايتتى، ئېغىرراقلىرىنىڭ پۇت - قولىغا كىشەن - كويزا سېلىپ قاماپ قويىاتتى. بىر ئايدا دېھقانلارنىڭ ئۆز ئىلە-كىدە بولىدىغان ۋاقتى بىرنەچچە كۈنگە يەتمەيتتى. دېھقانلار دائىم تېرىقچىلىق ۋە ئاشلىق يىغۇۋېلىش پەسلىنى ئۆتكۈزۈپ قويىاتتى - دە، ئالىدىغان مەھسۇلاتىغا تەسىر يېتەتتى. ئەينى ۋاقىتتا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئالۇان - ياساق ئالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرىىلى ئوردىدىن ھۆكۈمەت باھاسىدا مەلۇم مىقداردا ھەربىيلەر ئۈچۈن ئاشلىق سېتىپ ئالاتتى، بۇ «سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق» دەپ ئاتىلاتتى. شامەخسۇت ئوردا ئامبىرىدىن بىر دان ئاشلىقنىمۇ مىدىرلاتماستىن، زورلۇق بىلەن دېھقانلاردىن ھۆكۈمەت باھاسىدىن تۆۋەن باھادا ئاشلىق سېتىۋالاتتى. نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ھاشار - سېلىقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي، ئۆي - مۈلۈكلىرىنى سېتىشقا ياكى ۋاڭدىن پۇل قەرز ئېلىشقا مەجبۇر بولاتتى، بەزى كىشىلەر مۇشۇ سەۋەبتىن بارلىق بىساتىدىن ئايرىلىپ، سەرگەردان بولۇپ باشقا يۇرتلارغا كېتەتتى. كەڭ دېھ-قانلار ۋاڭغا چىش - تىرنىقىچە ئۆچ بولۇپ، ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشقا تەشنا ئىدى.

2. جەريانى

گۈاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) ئەتىيازدا دەل، سېرىقتال مەزگىلىدە،

ۋاك دېھقانلارنىڭ ئۆلەر - تىرىلىشىگە باقماي، دېھقانلارنى بەلگىلىك مۇددەت ئىچىدە «سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق» تاپشۇرۇشقا قىستايدۇ. يار تۇغمەندىكى ياش دېھقان شەرۇللا ئوردا ئالۋان قىلىپ تەقسىم قىلغان 50 كۇرە ئاشلىقنى «يەنى سېتىۋېلىنىدىغان ئاشلىق»-نى تاپشۇرۇشقا ھەقىقەتەن چامىسى يەتمەي، بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا ئىككى كۈن قالغاندا ۋەسىيەتنامە يېزىپ جىگدە دەرىخىگە ئېسىپ قويۇپ، ئېسىلىپ ئۆلۈۋالىدۇ. ئۇ، ۋەسىيەتنامىسىدە قۇمۇل ۋاڭىنىڭ دېھقانلارنى ۋەھشىيلەرچە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغانلىقىنى غەزەپ - نەپرەت بىلەن شىكايەت قىلىدۇ. شەرۇللانىڭ ئۆلۈمى كىشىلەرنىڭ ئىنتايىن زور ھېسداشلىقىنى قوزغايدۇ. ئۇزۇندىن بۇيان كەڭ دېھقانلارنىڭ قەلبىگە ئورناپ كەتكەن غەزەپ ئوتى تېگىپ كەتسىلا پارتلاپ كېتىدىغان ھالەتكە يېتىدۇ.

5 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، كەمبەغەل دېھقانلاردىن خوجامنىياز، دۆگامەت، موللا راجىلار بىر قىسىم دېھقانلار بىلەن ئالاقە باغلاپ، قۇمۇل مەھكىمىسىگە ئەرز سۇنۇپ، ھاشار - سېلىقنى كەچۈرۈم قىلىشنى، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈشنى تەلەپ قىلىدۇ. قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى چىن تېخىلۇ دېھقانلارنىڭ كەچۈرىمىشلىرىگە سەل ھېسداشلىق قىلىپ، ئەرزنامىنى ھەربىي - مەمۇرىي ۋالىيغا يەتكۈزۈشكە ماقۇل بولىدۇ. 5 - ئاينىڭ 26 - كۈنى خوجامنىياز قاتارلىق كىشىلەر بۆلۈنۈپ، ئامىمىغا: قۇرئان كېرىمىدە ھەممىمىز ئوخشاش بەندە دېيىلگەن، ۋاڭلار نېمە ئۈچۈن ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا شاللىمىزغا مىنۋالىدۇ، بىز پەقەت قۇل بولۇپلا ئۆتۈپ كېتىمىزمۇ؟ ئەركىن تۇرمۇش كۆچۈرۈش ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرىمىز دەيدىكەنمىز، ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشىمىز لازىم، دەپ تەشۋىق قىلىدۇ ھەمدە قۇمۇل مەھكىمىسى يارلىق تاپشۇرۇپ ئاپتۇ، پات ئارىدا «ئەمەل ۋاقىتلىقنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» يولغا قويۇلىدىكەن، دەپ ۋەز ئېيتىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان جاپاكەش دېھقانلار ناھايىتى خۇش بولىدۇ. بۇ خەۋەر پۈتۈن شەھەر ئىچىگە ئىنتايىن تېز تارقىلىپ كېتىدۇ. شا مەخسۇت بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خوجامنىياز قاتارلىق كىشىلەرنى دەرھال قولغا ئالىدۇ، ئەتىسى ئوردا دەرۋازىسى ئالدىغا 1000 دىن ئارتۇق دېھقان توپلىشىپ، ئوردىنىڭ 1 - دەرۋازىسىنى كېسەك بىلەن ئېتىپ تاشلاپ، ئاممىنىڭ يولباشچىلىرىنى قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. شامەخسۇت بۇ ئىشنى، بىر تەرەپتىن، شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى لىيەن كۇيگە تېلېگراممىا ئارقىلىق مەلۇم قىلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ باستۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. قۇرۇق قول قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقانلار چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ بەتلەپ تەييار قىلىپ قويغان قورال - ياراغلىرىنىڭ بىھسىمى ئاستىدا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

بۇ چاغدا، ئاقسۇغا دوتەي (ۋالىي) بولۇپ تەيىنلەنگەن ياڭ زېڭشىن لەنجۇدىن قۇمۇلغا كېلىپ قالىدۇ، لىيەن كۇي ياڭ زېڭشىنغا شۇ جايدا تۇرۇپ، ئەھۋالغا قاراپ ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش تەۋسىيىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ياڭ زېڭشىن تەجرىبىسى مول كونا ئەمەلدار بولۇپ، ۋەقەنىڭ كېڭىيىپ كېتىشى ۋە شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي ۋەزىيىتىنىڭ تەۋرىنىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ۋاڭنى ھاشارنى يەتتە كۈندىن

ئۈچ كۈنگە قىسقارتىشقا، تۈتۈپ ئالغان ئادەملەرنى قويۇپ بېرىشكە قايىل قىلدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇ يەنە خوجامنىياز قاتارلىق كىشىلەرنى ئالداپ، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ھۆكۈمەتنىڭ چوڭ ئىشى، ئاستا-ئاستا مەسلىھەتلەشسەك بولىدۇ، كۆپچىلىكنىڭ ۋاڭنىڭ باشقۇرۇش تەۋەسىدە ۋاقىتلىق تۇرۇپ تۇرۇشنى ئۈمىد قىلمەن، دەيدۇ، كۆرەش تەجرىبىسى كەم دېھقانلار يالڭ زېڭشىننىڭ مەسلىھەتمنى قوبۇل قىلدۇ.

يالڭ زېڭشىن كەتكەندىن كېيىن، شا مەخسۇت ئالۋانىنى يەڭگىللىتىش ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدۇ. قۇمۇل ۋاڭى لەۋزىدە تۇرمىغانلىق ۋەجىدىن، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ ھاكىمى چېن تىيەنلۇ موللاراجىنى قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ شاڭيۇلىقىغا تەيىنلەپ، ۋالڭ بىلەن قارىمۇ - قارشى مۇقامغا توۋلىتىدۇ. موللاراجى خوجامنىياز ۋە دۇگامەتلەر بىلەن قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىشىپ، قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا بەل باغلايدۇ. ئۇ ئۇچەيلەن بۆلۈنۈپ شەھەر ئىچىگە يوشۇرۇن كىرىپ، ئاستىرتىن سەپەرۋەرلىك تەشۋىقى ئېلىپ بارىدۇ. دېھقانلار تەزلىكتە يېڭىباشتىن ھەربىكەتكە كېلىپ، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» شۇئارىنى قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويىدۇ. تاغلىق رايون ۋە تۈزلەڭلىكتىكى دېھقانلار، جۈملىدىن بەزى كىچىك ئاخۇن ۋە بەگلەر كەينى - كەينىدىن ئاۋاز قوشىدۇ، قوزغىلاڭچى قوشۇن كېڭىيىپ 1000 دىن ئاشىدۇ. كۆپچىلىك كەتمەن، گۈرجەك، قىڭراق ۋە كالتەك قاتارلىق قوراللارنى كۆتۈرۈپ شەھەر ئىچىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ۋاڭغا كۈچ كۆرسىتىدۇ. شامەخسۇت بۇ ئىشنى تېلېگراممىا ئارقىلىق دەرھال لىيەن كۇيگە مەلۇم قىلىپ، قوغداشنى تەلەپ قىلىدۇ. لىيەن كۇي شۇ ھامان باريكۆل باش بۇغى (قوماندانى) يى شېڭفۇغا قۇمۇلغا بېرىپ بېسىقتۇرۇش توغرىسىدا مەخپىي بويرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، چېن تىيەنلۇنى مەنسەپتىن ئېلىپ تاشلاش، ئۆلكە مەركىزىگە قايتۇرۇپ كېلىپ تەكشۈرۈپ چارە كۆرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

چېن تىيەنلۇنى يالاپ ئۆلكە مەركىزىگە ئېلىپ ماڭغاندا، موللاراجى قاتارلىقلار چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە يەنىلا ئۈمىد باغلاپ، يارتا خوجائەخمەت قاتارلىق 12 ۋەكىلىنى چېن تىيەنلۇ بىلەن بىرلىكتە ئۆلكە مەركىزىگە ئەرز قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. ۋەكىللەر ئۇرۇمچىگە يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، لىيەن كۇي ئۇلارنى قامايدۇ ۋە خەزىنە بېگى ۋالڭ شۇنەن، مائارىپ بېگى دۇتۇڭ، ئۇرۇمچى ھاكىمى ھەم تەپتىشى رۇڭ فېيلارغا يالڭ زېڭشىن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنى قاتتىق سوراق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

3. ئاقىۋىتى

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى موللاراجى، خوجامنىياز ۋە دۇگامەت قاتارلىق ئۈچ كىشىنى شۇ يەردىلا ئۆلتۈرۈۋېتىشنى قارار قىلىدۇ، يارتا خوجائەخمەت قاتارلىق 12 كىشىنى باشقا يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىدۇ. چېن تىيەنلۇنىڭ ئەمە-

لىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇش، مەڭگۈ مەنسەپ بەرمەسلىك توغرىسىدا قارار چىقىرىدۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ھۆكۈمەت تەرەپ قۇمۇلنىڭ خۇاگوسەن دېگەن يېرىدە موللا-راجى قاتارلىق ئۇچ كىشىنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايى قىلىدۇ، شا مەخسۇت قوزغىلاڭ-غا قاتناشقان دېھقانلارنى ھەممە يەردە تۇتقۇن قىلىدۇ، بەزىلىرىنى قامايدۇ، بەزى-لىرىنى سۈرگۈن قىلىدۇ، قوزغىلاڭچىلاردىن بەزىلىرى مۇزلاپ ئۆلىدۇ، بەزىلىرى ئاچلىقتىن ئۆلىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ، نۇرغۇنلىغان كىشىلەر جان ساقلاشنىڭ ئامالىنى تاپالماي، ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ.

بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا تورپاق (لەقەم، موزاي مەنسەپ) جەمەتىدىكىلەر (مەسىلەن: موللاراجى، دۇگامەت، شاكىر قاتارلىقلار) كۆپرەك قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر بۇ قوزغىلاڭنى «تورپاق يېغىلىقى» دەپ ئاتاشتى.

§2 . تۆمۈر خەلپە قوزغىلىڭى

1. تۇغ كۆتۈرۈپ، قايتىمدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا ئىلى ئىنقىلابىي پارتىيىسى ئەزالىرى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئىلى ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىپ «يېڭى ئىلى چوڭ تۇتۇق مەھكىمىسى» نى قۇردى. شىنجاڭنىڭ باش مۇ-پەتتىشى يۈەن داخۇا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تېزدىن ئەسكەر ئېلىش توغرىسىدا تېلېگراممىا يوللىدى ھەمدە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئادەم يۆتكەپ، ئىلى خەلق قوشۇنىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشىنى توسۇماقچى بولدى. قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ئەسكەر ئېلىش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، شۇ ھامان تەۋە-سىدىكى يېزا - كەنتلەرگە، ئۇمۇمەن ئىككىدىن ئارتۇق ئەركىشى بار ئائىلىلەردىن بىردىن ئادەم ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ، ئات ۋە يۈك - تاقالارنى ئۆزى تەييارلايدۇ، دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىدۇ. قۇمۇلدىن 500 ئادەم ئەسكەرلىككە تۇتۇلىدۇ، 1- تۇركۈمدە سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارادۆۋىلەردىن 200 ئادەم ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ، قارادۆۋىلىك روزى ئەمەت قازىنىڭ باشچىلىقىدا مۇددەتتىن بۇرۇن ئۇرۇمچىگە ماڭغۇزۇلىدۇ. 2 - تۇركۈمدە تاغلىق رايونلاردىن 300 ئادەم ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ. 3 - ئاينىڭ باشلىرىدا بۇ 300 ئەس-كەر كەينى - كەينىدىن شەھەر ئىچىگە يېتىپ كېلىدۇ، ئوردا نەچچە 10 تال مىلتىق ئاجرىتىپ، قاۋۇل ئەسكەرلەرگە تارقىتىپ بېرىدۇ ۋە ئۇلارنى توغۇچى ئاقساقىلى ئەجەرباقى غازى باشچىلىقىدا ئۇرۇمچىگە ماڭدۇرىدۇ. بۇ قېتىمقى ئەسكەر ئېلىش ۋاقتىدا، شامەخ-سۇت ئەسكەر ئېلىنىدىغان ئائىلىلەرنى ئادەم ۋە ئات چىقىرىشقا، ئەسكەر ئېلىنمايى-دىغان ئائىلىلەرنى پۇل ۋە ئاشلىق چىقىرىشقا مەجبۇرلايدۇ. بۇنى ئاز دەپ، ھەرقايسى كەنتلەردىكى دورغىلار ھەدەپ تالان - تاراج قىلىپ، دېھقانلارنىڭ قاتتىق نارازى-لىقىنى قوزغايدۇ. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان قورايلىق دېھقان تۆمۈر كۆپچىلىكىنى ئالدى

بىلەن ئەسكەر بولۇشقا، مىلتىقنى ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن پۈرسەت تېپىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇندەيدۇ. قوشۇن يولغا چىقىپ لياۋدۇنغا كەلگەندە تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئالۋان - ياساقلارنىڭ ھەددىدىن ئارتۇق ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كۆچىلىكنى قۇمۇلغا قايتىپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە چاقىرىدۇ، كۆچىلىك تۆمۈرنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشىدۇ. قوشۇن قايتىپ كۆشۈتىگە كەلگەندە، بەزى كىشىلەر قۇمۇل ۋاڭىغا كۈچى يەتمەي قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. مۇشۇنداق ئىككىلىنىپ تۇرغان چاغدا، باربكۆلدىكى گېلاۋخۇيىنىڭ ئەزالىرىدىن سەي گوجېن، ۋاڭ بەچېك، چېن زىلىن قاتارلىقلار تۆمۈر بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئىككى تەرەپ بىرلىشىپ ۋاڭىغا ھۇجۇم قىلىشنى تەكلىپ بېرىدۇ، باربكۆل باش بۇغىي يىي شىڭفۇ باربكۆلدىكى گېلاۋخۇيىنىڭ ئەزالىرى بىلەن قۇمۇل ئۇيغۇر قوزغىلاڭچىي قوشۇنلىرىنىڭ كۆشۈتىدە ئالاقە باغلىغانلىقىنى ئۇقۇپ، 3 - ئاينىڭ 13 - كۈنى سەھەردە قار يېغىۋاتقىنىغا قارىماي، ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ يولغا چىقىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى كۆشۈتىدە يې شىڭفۇ باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى قورشۇۋېلىپ، ئۇچ چىڭ ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ، قالغانلىرى ئامالسىز قولىغا چۈشىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى چىڭ سۇلالىسى ئەسكىرى بىلەن يى شىڭفۇنى يالاپ قورايغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئۇلار 3 - ئاينىڭ 17 - كۈنى يى شىڭفۇنى ئېتىپ تاشلايدۇ، ئەسىرگە چۈشكەن چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى قويۇپ بېرىدۇ. قۇمۇل تاغلىق رايونىدىكى ئۇيغۇر خەلقى تۆمۈر-خەلپە رەھبەرلىكىدە قۇمۇل ۋاڭىغا قوراللىق قارشى تۇرۇش تۇغىنى رەسمىي كۆتۈرۈپ چىقىدۇ.

بۇ خەۋەر قۇمۇلغا يەتكەندە، شامەخسۇت قاتتىق چۆچۈپ كېتىدۇ، شامەخسۇت ئالمان-تالمان ئادەم چىقىرىپ، تۆمۈر خەلپىگە قورالنى تاشلاپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى تارقىتىۋېتىش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلپە پىسەنت قىلمايدۇ، ۋاڭ ئەۋەتكەن ياڭ مۇجاڭنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ، ۋاڭ ئەۋەتكەن ئەمەلدارلارنى قوغلىۋېتىدۇ. بۇ چاغدا، گۇاڭشۈنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) تورپاق يېغىلىقىغا قاتنىشىپ قۇمۇل ۋاڭلىقى تەرىپىدىن نوم قاتارلىق جايلارغا پالانغان دېھقانلارمۇ كەينى - كەيىندىن كېلىپ دېھقانلار قوشۇنىغا قاتنىشىدۇ، باربكۆلدىكى گېلاۋخۇيمۇ يوشۇرۇنچە قورال - ياراغ بىلەن تەمىنلەيدۇ. قوزغىلاڭچى قوشۇن تېز كېڭىيىپ، نەچچە 1000 ئادەمگە يېتىدۇ. دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى تاغ رايونىنى بازا قىلىپ، قۇمۇل ۋاڭىغا تەرەپ - تەرەپتىن زەربە بېرىشكە باشلايدۇ.

2. «قورشاپ يوقىتىش» نىڭ تارمار قىلىنىشى

مىنگۇنىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) 2 - ئايدا، يۈەن شكەي جۇڭخۇا مىنگۇنىڭ زۇڭتۇڭى بولىدۇ. شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى يۈەن داخۇا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن 3 - ئاينىڭ 27 - كۈنى جۇمھۇرىيەتكە قوشۇلىدىغانلىقىنى جاكارلايدۇ. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا قوزغىلاڭچى قوشۇنلار كەينى - كەينىدىن قوزغىلىپ كەتكەنلىكتىن، يۈەن داخۇا خىزمىتىدىن ئىستىپا سوراپ، ئۆچكى ئۆلكىگە قايتماقچى

بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ۋە قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى خۇاڭ گاۋلىنلارنىڭ ياردەم سوراش خېتىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ، قاتتىق دەككە - دۈككىگە چۈشۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ ئۆزىنىڭ قايتىش يولىنى توسۇۋېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئۇ يېڭىدىن تەيىنلەنگەن شىنجاڭنىڭ باش ۋالىلىيسى ياڭ زېڭشىننىڭ تاپشۇرۇۋقى بويىچە، ئالدى بىلەن، لىيۈيۈپېينىي ئاتلىق قوشۇن بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ، چىەن گۇاڭخەننى قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ ئورۇنباسار قوماندانلىقىغا تەيىنلەپ، ئۇنى ئاتلىق ئەسكەرلەر يېڭى، پىيادە ئەسكەرلەر يېڭى، زەمبىرەكچى ئەسكەرلەر يېڭىدىن ئىبارەت ئۈچ يېڭ ئەسكەر بىلەن شەرققە ماڭغۇزىدۇ. سەي لېشەن، لىيۇرۇڭشېڭلارنى ئىككى يېڭ ئەسكەر بىلەن بارىكۆلگە بېرىپ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش دېلوسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيىسىنىڭ ئورۇنباسار قوماندانى ۋاڭ فېيلەننىي بارىكۆلنىڭ باش بۇغى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى گۇچۇڭدا تۇرغۇزىدۇ ۋە ئۇرۇمچى، بارىكۆل، قۇمۇلدىن ئىبارەت ئۈچ جايىنى قوشۇمچە قوغداشقا قويىدۇ. يۇەن داخۇا بۇ ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىگە كەلگەن قۇمۇلنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 160 نى، ۋاڭ شىنپېڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 60 نى، مىن شىيەنژېننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىدىن 30 نى، مۇلازىم ئاتلىق ئەسكەرلەردىن 60 نى، مۇھاپىزەتچى قىسىمدىن 100 ئەسكەرنى ئېلىپ، ئۇرۇمچىدىن داغدۇغا بىلەن چىقىدۇ.

6 - ئاينىڭ 21 - كۈنى يۇەن داخۇا قۇمۇلغا يېتىپ بارىدۇ. مۇددەتتىن بۇرۇن قۇمۇلغا يېتىپ بارغان چىەن گۇاڭخەن دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىي قوللىغان ئاممىدىن 10 نەچچىنى (خەنزۇلارمۇ، ئۇيغۇرلارمۇ بار) قولغا ئالىدۇ، يۇەن داخۇا قۇمۇلغا كېلىپ، ئۇلارنى سوراق قىلغاندىن كېيىن، ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. 6 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يۇەن داخۇا ئوردىنىڭ ئالتە ئۇيغۇر ئەمەلدارىنى قوزغىلاڭچىلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن تاغقا چىقىرىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلىپە رەت قىلىدۇ. 6 - ئاينىڭ 24 -، 25 - كۈنلىرى يەنە تەرجىمان چۈن شېڭ بىلەن ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى قوزغىلاڭچىلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن ئىككىنچى قېتىم تاغقا چىقىرىدۇ. تۆمۈر خەلىپە ۋاڭ بىلەن ئاخىرىغىچە كۆرەش قىلىش ئىرادىسىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن، چۈن شېڭنى تاغدىن قوغلىۋېتىدۇ، ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قاماپ قويىدۇ.

يۇەن داخۇا دېھقانلار قوشۇنىنى قىنىغا چۈشۈرەلمەي، چىەن گۇاڭخەننى ئەسكىرى بىلەن تۆرۈكتە تۇرغۇزۇپ، تاغقا چىقىپ «قورشاپ يوقىتىش» ئۇرۇشى قىلىشقا تەييارلىنىدۇ. چىەن گۇاڭخەن ئاتلىق ئەسكەرلەر باشلىقى گاۋ گۇيفا بىلەن زەمبىرەكچى دۇيېنىڭ باشلىقى ۋاڭ يۈكشىڭلارنى قول ئاستىدىكى ئىككى يېڭ ئەسكەر بىلەن تۇرۇكىكە ئاتلاندۇرىدۇ، ئۆزى كەينىدىن يولغا چىقىدۇ. گاۋگۇيفا، ۋاڭ يۈكشىڭلار يەر شارائىتىنى ياخشى بىلمىگەنلىكتىن كۆشۈتىنى تۆرۈك دەپ بىلىپ قالىدۇ. دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنى تاغارغا سولاپ يوقىتىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، دۈشمەننى ئال-

داپ ئىچكىرى كىرگۈزۈپ، ئوكۇشلۇق يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، دۇشمەننى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراتتىدۇ. ئۇلۇش ۋە پارتىزانلىق ئېغىر بولغانلىقتىن، گاۋگۇيغا، ۋاڭ يۈكشىلار مەغلۇب بولۇپ قۇمۇلغا قايتىدۇ. چىيەن گۇاڭخەن قىسمىنى باشلاپ تۆرۈكسكە كېلىپ، گاۋگۈيغا، ۋاڭ يۈكشىلارنى تاپالمای، ئۇلارنى ئىزدەپ غەربكە ماڭىدۇ. ئۇلار كۆشۈتىگە يېتىپ كەلگەندە، شۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ ياتقان دېھقانلار قوشۇنىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ، نۇرغۇن ئادىمى ئۆلىدۇ ۋە پارتىزانلىدۇ. چىيەن گۇاڭخەن ھەربىي لازىمەتلىكلەر قاچىلانغان ئۇچ ئاپتوموبىلنى تاشلاپ، پەرىشان ھالدا قۇمۇلغا چېكىنىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى نۇرغۇنلىغان قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى غەنىمەت ئالغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ كۆرەش ئىرادىسى تېخىمۇ ئۇرغۇيدۇ.

ئەسكەر چىقىرىش ئوكۇشسىزلىقىغا ئۇچرىغاندىن كېيىن، يۈەن داخۇا ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، چىيەن گۇاڭخەننى ئەسكىرى بىلەن كۆشۈتى ۋە تۆرۈكلەردە تۇرۇشقا، بارىكۆل باش بۇغى ۋاڭ پېيلەن بىلەن لىيۇرۇكشىڭ، سەي لېشەنلەرنى ئەسكىرى بىلەن سۇمۇشتان، تىيەنشەنمياۋلاردا تۇرۇشقا بويرۇپ، تاغ ئېغىزلىرىنى قاتمال قىلماقچى بولىدۇ. ئۇلارنىڭ پىلانى ئۇرۇشۇش توغرا كەلسە، ئالدى - كەينىدىن قىستاپ يوقىتىش، مۇداپىئەدە تۇرۇشقا توغرا كەلسە، دېھقانلار قوشۇنىنى تاغ ئىچىگە قاپساپ يوقىتىش ئىدى. ئۇ، بۇ قېتىم غەلىبە قازىنىشتا مەسىلە يېڭى دېپ ھېسابلايدۇ، كەينىدىلا ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنى يەنە بىر قېتىم تاغقا چىقىرىپ، دېھقانلار قوشۇنى قورالىنى ۋە باشلىقىنى تاپشۇرىسىلا، قالغانلىرى بىردەك كەچۈرۈم قىلىنىدۇ، بولمىسا، ئۇلۇشتىن باشقا يول يوق، دەپ جار سالىدۇ. تۆمۇر خەلپە ئادەملىرىگە بويرۇق چۈشۈرۈپ، ئوردىنىڭ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ كەينىنى سالدۇرۇۋېلىپ، تاغدىن قوغلاۋېتىدۇ. يۈەن داخۇانىڭ قاتتىق ئاچچىقى كېلىپ، ھەرقايسى يولىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھەربىي قىسىملىرىغا بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇمغا ئۆتۈش بويرۇقىنى چۈشۈردۇ. دېھقانلار قوشۇنى يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، يۈەن داخۇا قوشۇنىنى ئوسىتىلىق بىلەن ئايلاندۇرۇپ، پەيتى كەلگەندە ئەپچىللىك بىلەن زەربە بېرىدۇ. يۈەن داخۇا قوشۇنى چارچاپ كېتىدۇ ۋە ھەممە يەردە بۇرنىغا يەيدۇ. يۈەن داخۇا ھازىرچە غەلىبە قىلىشقا كۆزى يەتمەي، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە يالغاندىن «قۇمۇل مۇستەھكەم ساقلانماقتا» دەپ مەلۇم قىلىپ، 7 - ئاينىڭ 23 - كۈنى دېمى ئىچىگە چۈشكەن ھالدا قۇمۇلدىن ئىچكى ئۆلكىگە تىكشۈيتىدۇ. كېيىن ۋاقتىدا، يۈەن داخۇا لىيۇرۇكشىڭ قاتارلىق كىشىلەرگە قۇمۇل دېھقانلار ئارمىيىسىنى قورال - ياراغ بىلەن تەمىنلىگەن گېلاۋخۇي ئەزالىرىدىن يې رۇكپۇ، شيې خەنچېن، لىيۇخۇالىڭ قاتارلىلارنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈشنى بويرۇيدۇ.

3. تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىش سۈيىقەستى

مىنگۇنىڭ 1 - يىلى (1912 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ياڭ زىڭشىن ئۇيغۇرچىنى پىششىق بىلىدىغان قۇرۇقلۇق ئارمىيە تۇەنجاڭى جاڭ سەيتىڭغا تەسلىم بولۇشقا ئۈندەش ئېلانىنى تۇتقۇزۇپ، بىر تۇەن ئەسكەر بىلەن قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ.

جاڭ سەيتىك ياڭ زېڭشىنىڭ يولبورۇقىغا ئاساسەن، خوجا ئەۋلادى كۇي باۋنى دېھقانلار قوشۇنىغا تەسلىم بولۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىشقا تاغقا چىقىرىدۇ، كۇي باۋ تاغقا چىققاندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىنىڭ ئېلانىنى تۆمۇر خەلىپىگە تاپشۇرۇپ بېرىدۇ، تۆمۇر خەلىپە ئالدى بىلەن ھاشارنى يەڭگىللەتكۈچى، ئاندىن كېيىن باشقا مەسئۇلەر توغرىسىدا سۆھبەتلىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بىر نەچچە قېتىم مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق ھاشارنى يەتتە كۈندىن تۆت كۈنگىچە چوشۇرۇشكە، باشقا ۋاقىتلاردا ۋاڭىنىڭ يېرىنى تېرىسا، چارۋىسىنى باقسا، ئىش ھەققى بېرىشكە كېلىشىدۇ. ئىككى تەرەپ ئېنىق نىزام بەلگىلەپ، تاشقا ئۈيۈپ ئۇچ يەرگە تۈرغۇزىدۇ. قوراللىرىنى ۋە باشلىقىنى تاپشۇرۇشقا كەلگەندە، دېھقانلار قوشۇنى باشتىن - ئاخىر مۇجىمەل گەپ قىلىپ، ئېنىق جاۋاب بەرمەيدۇ. جاڭ سەيتىك ياڭ زېڭشىنغا «دېھقانلار قوشۇنى ئەل بولدى» دەپ مەلۇم قىلىدۇ.

8 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ياڭ زېڭشىن شامەخسۇتقا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، «يوقتىش» پىكرىدە چىڭ تۈرۈۋالماڭلار، يەنە شۇنداق ئالدىراقسانلىق قىلساڭلار، ئامانلىقىغا دەخلى يېتىپلا قالماستىن، باشقا چاتاقلارمۇ تۇغۇلۇشى مۇمكىن» دەپ تاپىلايدۇ. ئۇ يەنە شامەخسۇتقا، سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىگە بىنائەن ئالۋان - ياساقلارنى ئەھۋالغا قاراپ ئازايتىشقىلارنى ۋە كەچۈرۈم قىلىشقىلارنى ئۈمىد قىلمەن، دەيدۇ. لېكىن شامەخسۇت يوقتىش تەشەببۇسىدا چىڭ تۇرۇپ كەلگەن ھاكىم بەي ۋېنچاۋ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئەسكەر تەشكىللەپ ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولىدۇ. تۆمۇر خەلىپە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، 10 - ئايدا ئەسكەر باشلاپ سۇمۇقاغا، ئاستانە ۋە توغۇچى قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. تاشۋېلىق ئۇرۇشىدا باتالىيون باشلىقى جۇنىڭ قوشۇنغا قاتتىق زەربە بېرىدۇ. كۆپلىگەن ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى جياڭ گوشېڭ بىلەن بارىكۆل باتالىيونىنىڭ باشلىقى لىيۇرۇڭشېڭلار ئالدى ۋە كەينى تەرەپلەرنى قىستاپ ھۇجۇم قىلىشقا ۋەدىلەشىدۇ. لىيۇرۇڭشېڭ ۋەدىسىدە تۇرۇپ قوشۇن باشلاپ سۇموشتانغا ماڭىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ئالدىنئالا ئاقتاشتا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ، لىيۇرۇڭشېڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنى يېتىپ كەلگەندە، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئىككى ئادەمنى ئۆلتۈرىدۇ، بىر ئادەمنى تۇتۇۋالىدۇ. ئاتلىق ئەسكەرلەر مەغلۇب بولۇپ تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ.

قۇمۇلدىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرى تاقابىل تۇرۇشقا كۈچى يەتمىگەنلىكتىن، ياڭ زېڭشىنغا تېلېگراممۇ يوللاپ، ئەسكەر كۆپەيتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ياڭ زېڭشىن بەي ۋېنچاۋ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەربىكتىدىن ئىنتايىن خاپا بولىدۇ، ئۇ، ۋەقەنىڭ چوڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى جياڭ گوشېڭ (چىيەن گۇاڭخەن، سەي لېشەن قاتارلىق كىشىلەر شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىلغان)، تۆەن كوماندىرى جاڭ سەيتىڭلارغا سۇمۇقاغا، ئاستانە، توغۇچى، قارامۇقچى، تاشۋېلىق، شوپۇل ۋە تۆرۈك قاتارلىق جايلارغا ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇداپىئەلە

كۆرۈشنى، مۇھىم قاتناش يولىغا جايلاشقان تىۋغۇچىغا تېخىمۇ كۈچلۈك ئەسكەر ئەۋەتىپ، مۇداپىئە كۆرۈشنى بۇيرۇيدۇ، بۇ يەرگە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ۋاڭنىڭ بىر يىڭ ئەسكىرى بىلەن ئۆلكىگە قاراشلىق بىر زەمبىرەكچى ئەسكەرلەر دۇيى، ئىككى پىيادە ئەسكەرلەر يەڭگى كۆپەيتىپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا «ياڭ زېڭشىن يەنە تېلېگرامما ئارقىلىق بارىكۆل پاشمىپى ۋاڭ جاۋلىنغا 192 كىشىلىك يەرلىك قوشۇن تەشكىللەش، «ئىش بىر ياقلىق بولغانىدىن كېيىن دېھقانچىلىققا قايتۇرۇش» تىۋغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، لېيۇرۇڭشاڭ قىسىملىرىنىڭ يەنىلا بارىكۆلدە تۇرۇشىغا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنى تەلەپ قىلىۋاتقان تۇركۈل، تۇخۇلۇ، ئاداق، نوم، تاشۇ قاتارلىق جايلاردىكى دېھقان، چارۋىچىلارنى «ۋاقتىنچە ئۆزىگە تارتىش» سىياسىتىنى قوللىنىدۇ. 12 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۇ يەنە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، جاڭ سەيتىڭ، جياڭ گۈشېڭلارغا دېھقانلار قوشۇنىغا مۇئامىلە قىلىشتا «ھەددىدىن زىيادە كەڭ قويۇۋېتىشكىمۇ، ھەددىدىن زىيادە ئالدىراقسانلىق قىلىشقىمۇ بولمايدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسىتىدۇ. ياڭ زېڭشىن بەي ۋېنچاۋنىڭ «ئاغزىدا ئۇرۇشمىز دەپ، ئەمەلدە ئەل قىلىش» تاكتىكىسىغا خىلاپلىق قىلغان قىلمىشىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ. شامەخسۇتنىڭ ئىشىنىڭ ئاقىۋىتى بىلەن كارى بولماسلىقتەك ئەخمىقانە ھەرىكىتىنى ئاشكارا ئەيىبلەش ئەپسۇز بولغانلىقتىن، دارىتىپ نەسىھەت قىلىدۇ. شامەخسۇت تەسلىم بولۇشقا ئۇندەش تەشەببۇسىنى نائىلاج قوبۇل قىلىدۇ. بۇ چاغدا، يەرلەر توڭلاپ، تاغلارنى قار قاپلاپ كەتكەنىدى، دېھقانلار قوشۇنى تاغدا تۇرۇپ مۇداپىئە كۆرىدۇ، ياڭ زېڭشىن تاغ ئەتراپىغا نۇرغۇن ئەسكەر توپلايدۇ.

4. توزاقتا چۈشۈش

ياڭ زېڭشىن تاغنى قېلىن قار قاپلاپ كەتكەن، دېھقانلار قوشۇنى ۋاقتىنچە ھەرىكەت قىلىشقا ئامالسىز قېلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، «ئەل قىلىش» نى ئىشقا ئاشۇرۇش قەدىمىنى تېزلىتىدۇ. مىنگۇنىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 1 - ئايدا، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلار نازىرى ۋاڭ جيايەن، گەنسۇ - شىنجاڭ تەكشۈرۈش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى جىن يۈنلۇن ۋە خۇيزۇ يېتەكچى لى شۇفۇلارغا ئۆزىنىڭ تۆمۈر خەلپىنى ئالداپ ئۇرۇمچىگە سۈھبەتكە كېلىشكە تەكلىپ قىلغان خېتىنى تۇتقۇزۇپ، قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. لى شۇفۇ قۇمۇلدا تۆمۈر خەلپىنىڭ دوستى مۇھەممەتجان ھاجىنى تېپىپ، ئۇنىڭ خەتنى تۆمۈر خەلپىگە تاپشۇرۇپ بېرىشىنى ئۆتۈنىدۇ. مۇھەممەتجان ھاجى تۆت قاراۋۇلنىڭ مۇھاپىزىتى بىلەن تاغقا چىقىدۇ. تۆمۈر خەلپە ياڭ زېڭشىنىڭ ياغلىما سۆزلىرىدىن تەسىرلىنىپ، لى شۇفۇ بىلەن سۈھبەت ئۆتكۈزۈشكە ماقۇل بولىدۇ. لى شۇفۇ كۆرۈشۇش جەريانىدا، قۇرال تاپشۇرىدىغانلا بولساڭلار، ھاشارنى ئىككى كۈنگە چۈشۈرۈشكە، كۆپ چىلىك قايتىپ كېتىپ خاتىرجەم ياشاشقا بولىدۇ، دەپ ۋەدە بېرىدۇ. تۆمۈر خەلپە ئىككىلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمەي، ئالدى بىلەن، 10 تال مىلتىقنى تاپشۇرۇپ سىناپ كۆرمەكچى بولىدۇ. لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنىڭ ئېھتىيات قىلىۋاتقانلىقىنى سېزىپ، تېـ

خىمۇ ئىلگىرىلەپ، ئىسلام دىنى تارقىلىق ئۇنى بىخۇتلاشتۇرماقچى بولىدۇ. 2 - ، 3 - ئاي مەزگىللىرىدە، لى شۇفۇ بىلەن فېك هاجى باشچىلىقىدىكى ئىسلام دىنى ۋەكىللەر ئۆمىكى تاغىقا چىقىدۇ. ئۇلار «قۇرئان كېرىم» نى قولتۇقلاپ، سوۋغا - سالام ئېلىپ، تەقۋادار مۇسۇلمان قىياپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. لى شۇفۇ تۆمۈر خەلپىنى كۆرۈش بىلەنلا، ئىسلام دىنىنى شىپە كەلتۈرۈپ، دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرى قورالنى تاشلايدىغانلا بولسا، بارلىق شەرتلەر ئەڭ زور دەرىجىدە قانائەتلەندۈرۈلىدۇ، هەممە كىشىنىڭ بىخەتەرلىكى مۇتلەق كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ، دەپ ۋەدە بېرىدۇ. دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ كۆرەش تەجرىبىسى كەم بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، تۆمۈر خەلپە قاتارلىق كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادى كۈچلۈك بولغانلىقى ئۈچۈن، ياڭ زېڭشىننىڭ قەستىنى سېزەلمەي، ئاخىرى توزاقتا چۈشىدۇ. ئىككى تەرەپ سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق، تۆۋەندىكىچە كېلىشىم تۈزىدۇ:

(1) ئوردىنىڭ چارۋىچىلىق مەيدانلىرىدا هاشارغا ئىشلىگەن دېھقانلارغا ئوردا ئىش هەققى بېرىدۇ.

(2) ئوردىنىڭ هاشارى ئىككى كۈنگە چۈشۈرۈلىدۇ.

(3) ئوردا بىر قىسىم يەرلەرنى دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىدۇ.

(4) ئوردا قاماققا ئالغان دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ 50 نەپەر ئەزاسى قويۇپ بېرىلىدۇ. يى شېڭفۇنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ئىشلارنى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرى سۈرۈشتە قىلمايدۇ.

(5) 12 تاغدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرى بۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇل ۋاڭىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولمايدۇ.

(6) يۇقىرىدىكى ماددىلارنى ياخشى بېجىرىش ئۈچۈن، تۆمۈر خەلپە شەخسەن ئۆزى ئۈرۈمچىگە بېرىپ، باش ۋالىي (تۇتۇق) ياڭ زېڭشىننى زىيارەت قىلىدۇ ۋە تۇتۇق مەھكىمىسى بەلگىلىگەن ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

ئىككى تەرەپ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىشىدۇ. كېلىشىم ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە يېزىلىپ، لى شۇفۇ بىلەن تۆمۈر خەلپە بىر نۇسخىدىن ئالىدۇ.

بىر هەپتىدىن كېيىن، تۆمۈر خەلپە قوزغىلاڭچى قوشۇننى باشلاپ تاغدىن چۈشىدۇ. ئوردا ۋە هۆكۈمەت مەھكىمىسى ئادەم چىقىرىپ شەهەر سىرتىدا ئۇلارنى كۈتۈۋالىدۇ. تۆمۈر خەلپە قاتارلىقلار يېڭىشەهەرگە ئېلىپ كېلىنىدۇ، هۆكۈمەت 10 كۈن زىياپەت بېرىدۇ. تۆمۈر خەلپە مۇشۇ يەردە بارلىق قورالىرىنى تاپشۇرۇۋېتىدۇ.

5. پاجىئەلىك ئۆلۈم

لى شۇفۇ دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى ئەل قىلىدۇرغىنىدىن كېيىن، ئەسلىدە قوزغىلاڭچىلارنىڭ هەممىسىنى ئۈرۈمچىگە ئېلىپ بارماقچى ئىدى، لېكىن ياڭ زېڭشىن قاۋۇللىرىدىن 128 كىشىنى يەنى بىر يېڭىچە ئادەمنى تالىلاپ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتكىلار، قالغانلىرى يۇرتىغا قايتۇرۇلسۇن، دەپ يولىيورۇق بېرىدۇ. قاۋۇللىرىنى تالىلاپ ئۈرۈم-

چىگە ئەۋەتكىلار دېيىشىنىڭ سەۋەبى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنلىرىنىڭ تايانچ كۈچ لىرىنى كونترول قىلىپ، «ئاپەتنى تۈيغۇزماي يوقىتىش» تىن ئىبارەت ئىدى. تۆمۈر خەلىپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن تۆمۈر خەلىپىنى چېگ رىنى تىنچلاندۇرغۇچى ئاتلىق قوشۇن 3 - يىگىنىڭ يىگىجاڭلىقىغا تەينىلەيدۇ. ياڭ زېڭشىن تۆمۈر خەلىپىنىڭ ئىسمىنى «تېيې جېڭيۈەن» دەپ ئۆزگەرتىدۇ، كىشىلەر ئۇنى «تۆمۈر سەركەردە» دەپ ئاتايدۇ. تۆمۈر خەلىپە بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە كەلگەن جەڭ چىلەر تۆمۈر خەلىپىنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇلۇپ، لاۋەنچىڭغا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ.

تۆمۈر خەلىپە قۇمۇلدىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا، شامەخسۈت بىلەن لى شۇفۇ كې لىشىمنى بىرتەرەپ تاشلايدۇ. ئۇلار كېيىنكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشنى باھانە قىلىپ، تاغقا ئەسكەر چىقىرىپ، دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتناشقان ھوشۇر، ئىمىن قاتار لىق 16 كىشىنى قولغا ئېلىپ ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى سېپىلىغا ئېسىپ بىر ئاي سازايى قىلدۇ. ئۇلار ئۆيىمۇ ئۆي يۈرۈپ قورال - ياراغ ئاختۇرۇپ، بىرنىمىۋ قويماي يىغىۋالىدۇ. شامەخسۈت تاغقا چارۋىلارنى سانىۋېلىشقا ئادەم ئەۋەتىپ، ئاممىنى زىيانـ نى تۆلەپ بېرىشكە قىستايدۇ، قوراي، تۆمۈرتى قاتارلىق جايلاردىكى 17 ئائىلىدىن 100 دىن ئارتۇق كەمبەغەل دېھقان، چارۋىچى ياقا يۇرتلارغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئوردا يەنە «ئۇرۇش چىقىمى»نى تۆلىتىش نامى بىلەن دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ 20 مىڭ تۈياقتىن ئارتۇق قويىنى تارتىۋالىدۇ. تاغلىق رايوندىكى تۆمۈر خەلىپە تەينـ لىگەن مەھەللە باشلىقلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ، يەتتە كۈنلۈك ھاشارنى يەنە ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ.

بۇ خەۋەرلەر كەينى - كەينىدىن ئۇرۇمچىگە يېتىپ تۇرىدۇ. تۆمۈر خەلىپە ئاخىرى ياڭ زېڭشىنىڭ سۈيىقەستىنى ئوقۇپ، ئۇرۇمچىنى تاشلاپ، قۇمۇلغا قايتىش نىيىتىگە كېلىدۇ. لېكىن تۆمۈر خەلىپىدىن باشتىلا پەخەس بولۇپ كەلگەن ياڭ زېڭشىن يېڭى ئەسكەرلەرنى مەشق قىلدۇرۇش نامى بىلەن، يېقىن ئادەملىرىنى قاراۋۇل قىلىپ تەينـ لەپ، تۆمۈر خەلىپە ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى يوشۇرۇن نازارەت قىلدۇ، تۆمۈر خەلىپە ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتنىشىشنى باھانە قىلىپ، ياڭ زېڭـ شىندىن قويۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدۇ، لېكىن ياڭ زېڭشىن بۇنى كەسكىن رەت قىلدۇ. بۇ چاغدا، ياڭ زېڭشىن ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن تۇرپان دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنـ نىمۇ ئەل قىلىپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى مۆيدىننىمۇ ئۇرۇمچىگە يۆتكەپ كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭـ غا يېڭجاڭلىق ۋەزىپىسى بېرىدۇ. مۆيدىن ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەستىن ئۆزـ نىڭ قاپقانغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سېزىپ، ئۇرۇمچىدىن كەتمەكچى بولىدۇ، ياڭ زېڭـ شىن قاتتىق نەزەر بەنت قىلغانلىقتىن، مۆيدىن كېتەلمەيدۇ. ئۇ، نېمە قىلارىنى بىلـ مەي تۇرغان پەيتتە، تۆمۈر خەلىپە ئۇنى ئىزدەپ كېلىدۇ. ئىككىيلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئالدى بىلەن، قوراللارنى ئۇرۇمچىدىن يۆتكەپ تۇرپانغا توپلاش، ئاندىن روزا ھېيىت كۈنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە كېلىشىدۇ. تۆمۈر خەلىپە پىلان بويىچە يېقىن ئادەملىرىنى باشلاپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ئۇلانبايغا بېرىپ ئوت - چۆپ ئورۇشنى باھانە

قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن قورال يۆتكەپ چىقىپ، قوراللارنى ئۆزلىرىگە ھېسداش سودىگەر ھەسەن قارى ئارقىلىق تۇرپانغا ماڭغۇزۇۋېتىدۇ. شۇ چاغدا، شامەخسۇت بىلەن زىددىيەتتى بار ھۆسەيىن ئىسمىلىك بىر سودىگەرمۇ تۆمۇر خەلپىگە 40 تال مىلتىق تېپىپ بېرىدۇ.

تۆمۇر خەلپە پائال تەييارلىق كۆرۈۋاتقان چاغدا، بەختكە قارشى مۇھەممەت قۇلى ئىسمىلىك بىر كىشى بۇ ئىشنى شامەخسۇتقا مەلۇم قىلىپ قويىدۇ. شامەخسۇت بۇنى ئاڭلاپ شۇ ھامان تېلېگراممىا ئارقىلىق ياڭ زېڭشىنغا مەلۇم قىلدۇ ھەمدە تەرجىمان مۇھەممەت نىيازغا ئالتۇن كۆتەرتىپ ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىدۇ. تۆمۇر خەلپىنىڭ بىر خەنزۇ ئاغىنىسى مۇھەممەت نىيازنىڭ يۇرۇش - تۇرۇشىنىڭ سىرلىق ئىكەنلىكىنى سېزىپ، تۆمۇر خەلپىنى كۆپرەك ئېھتىيات قىلىشقا ئۇندىگەن بولسىمۇ، لېكىن تۆمۇر خەلپە بۇنىڭغا ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلمايدۇ. مىنگۇنىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سەركەردە مافۇشىڭ ياڭ زېڭشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە تۆمۇر خەلپىنى ئالداپ سەركەردە يامۇلنىغا يىغىنغا چاقىرىدۇ. يىغىن ئېچىلىۋاتقاندا، تاشقارقى ئۆيگە مۆكۈنۈۋالغان ئەسكەرلەر توساتتىن بېسىپ كىرىپ تۆمۇر خەلپىنى قولغا ئالىدۇ ھەمدە شۇ كېچىسى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. مۆيدىننىمۇ ئەتىسى قولغا ئېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. 9 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ياڭ زېڭشىن تۆمۇر خەلپىنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. ئۇلار گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئولانئوسۇ جىلغىسىغا يېتىپ كەلگەن كېچىسى شۇ جايدا يوشۇرۇن ئوپ ياتقان ئۆلكە ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىنىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن «قاراقچىلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش» نى باھانە قىلىپ، قۇمۇلدا قوزغىلاڭغا قاتناشقان دېھقان - چارۋىچىلارنى ئەنشىغا كۆچۈرۈۋېتىشنى بۇيرۇيدۇ. ئۇلار شىڭشىڭشىياغا يېتىپ بارغاندا، ياڭ زېڭشىن گەنسۇ ئۆلكىسىگە قاراشلىق ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى تىرىك كۆمۈپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

تۆمۇر خەلپىنىڭ ئىنىسى شاكىر دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ سابىق باشلىقلىرىدىن ياۋلەن، ئىمىن، سېيىت قاتارلىقلار تۇرپانغا كېلىپ، مۆيدىننىڭ سەبدىشى ئەمەت بىلەن بىرلىشىپ، قاراغوجىدا يەنە قوراللىق قوزغىلاڭ بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىدۇ. ئۇلار تۆمۇر خەلپە يۆتكەپ چىققان قوراللارنى ئىشلىتىپ، تۇرپاندىكى ئىزىلگۈچى خەلقنى رەھىمسىزلىك قىلىپ، ئۆلكە ئەسكەرلىرى بىلەن قەيسەرلىك بىلەن ئېلىشىدۇ. شاكىر قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلدا قارشىلىق كۆرسىتىش ئۈتىنى يېڭىباشتىن يېقىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرىدۇ، لېكىن ئاخىرى دۈشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرۇسىدىكى پەرق زور بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە، خائىن ساتقىنلىق قىلغانلىقتىن، قوراللىق قوزغىلاڭ ئاخىرى يەنە مەغلۇب بولىدۇ، شاكىر ۋە ئەمەتلەر مىنگۇنىڭ 3 - يىلى (1914 - يىلى) ئىلگىرى - كېيىن قۇربان بولىدۇ.

§3. خوجا نىياز نىڭ جىن شۇرېنغا قارشى كۈرىشى

1. ۋەقەدىن بۇرۇن

جىن شۇرېن مىنگۇنىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي

ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ئۇز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، ھەربىي قىسىم شتاتىنى كۆپەيتىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسمنى لۇدىن شىغا كېڭەيتىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان قىسمنىڭ سابىق لۇجاڭى لىيۇشىزبڭنى شىجاڭلىققا تۆستۇرىدۇ. بۇ كىشى ئادەتتە ئەپيۇنكەش، شەھۋەتپەرەس بولۇپ، قىسمنى ياخشى باشقۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، قىسمنىڭ ئىنتىزامى ئىنتايىن بۇزۇلۇپ كېتىدۇ. باشلىقلار ھەربىي تەمىناتنى تۇتۇپ قالىدىغان، ئەسكەرلەرنى ئۇرۇپ تىللايدىغان، ئەسكەرلەر ئەپيۇن چېكىدىغان، توپلىشىپ قىمار ئويناىدىغان ئىشلار دائىم بولۇپ تۇرىدۇ. ئۇلار ئادەتتە ھەربىي مەشىقنى ناھايىتى ئاز ئېلىپ بارىدۇ، نۇرغۇن كىشىلەر ئەتتىگەنلىك ھەربىي مەشقىنى ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈپ، چۈشتىن كېيىن بازارغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىدۇ، ھەتتا بەزى ئوفىتسېرلار ماگىزىن ئاچىدۇ.

لىيۇشىزبڭ رەھىمسىز، ئاچكۆز بولۇپ،دائىم باھانە - سەۋەب تېپىپ دېھقان - چارۋىچىلارغا ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك ۋە ھەربىي ئات ئالۋان سېلىپ تۇرىدۇ، باج-سېلىقنى خالىغىنىچە كۆپەيتىۋېرىدۇ. بىرەر كىشىنىڭ بىرەر ئىشى سەللا كۆڭۈلىدىكىدەك بولماي قالسا، يەڭگىلىرەكنى قامچىلايدۇ، ئېغىرراقنى ئېتىپ تاشلايدۇ. لىيۇشىزبڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەرمۇ ئۇنى دوراپ، ئېلىم - سېتىم ئىشلىرىدا زورلۇق - زومبۇلۇق، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىدۇ، خوتۇن - قىزلارغا چاقچاق قىلىدىغان ئىشلار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ. شوپۇلدىكى دېھقان - چارۋىچىلار ھەر يىلى قۇمۇلغا كېلىپ ئۇن تارتاتتى، بىر قېتىم تارتىۋالغان ئۇنى يېرىم يىللىق ئوزۇقىغا يېتەتتى. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) يازدا، شوپۇللۇق بىرنەچچە دېھقان 240 كۇرە بۇغدايىنى قۇمۇلغا ئەكىلىپ ئۇن تارتىپ قايتىپ كېتىۋاتقاندا، لىيۇشىزبڭنىڭ ئەسكەرلىرى توسۇۋېلىپ، ئۇلارغا تاشقى موكۇغۇلىيىگە ئۇن توشۇغان دېگەن بەدنامنى چاپلاپ، شى شتابىغا يالاپ ئېلىپ كېلىدۇ. لىيۇشىزبڭ شوپۇلنىڭ دورغىسى سالىنى سوراق قىلغاندىن كېيىن، ھەممە ئۇن ۋە 32 تۆگىنى مۇسادىرە قىلىپ ھۆكۈمەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىشتىن سىرت، يەنە جەرمانە ئۇچۈن 10 كۈن ئىچىدە 3000 سەر ئۇلكە پۇلى، 200 كۇرە ئاشلىق، 40 مىڭ جىڭ ئوت - چۆپ، 44 مىڭ جىڭ ئوتۇن تاپشۇرۇشنى بۇيرۇيدۇ. سالىي دورغا بۇنى ئورۇنلاشقا چامىسى يەتمەيدىغانلىقىنى بىلدۇرگەندە، ئۇنى ئىككى ئاي قاماپ قويىدۇ، كېيىن يولۇاس بىلەن ھەسەن بالاھاجى كېپىل بولغاندىن كېيىن، ئۇنى قويۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئىنتايىن جىددىيلىشىپ كېتىدۇ.

مىنگۇنىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا، ماجۇڭيىڭ گەنجۇ (جاڭيې) دا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، پات - پات شىنجاڭ چېگرىسىغا پاراكەندىچىلىك سېلىشقا باشلايدۇ. قۇمۇل ۋەزىيىتى بىردىنلا جىددىيلىشىپ، كىشىلەر دەككە - دۈككىگە چۈشىدۇ، يەرلىك خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ ئۆيىدە قورال بار ئىكەن، توپىلاڭ كۆتۈرمەكچى بولۇۋاتىپتۇ، دېگەندەك پىتنە - پاساتلار ئارقا - ئارقىدىن تارقىلىدۇ. جىن شۇرېن بۇنى ئاڭلاپ، قاتتىق نازارەت قىلىشقا ۋە ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقا بۇيرۇق چۈ-

شۇرىدۇ، شجاڭ لىيۇ شزېڭ ۋە ھاكىم شۇ يۈخۈلار داۋالغۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتە دەككە - دۈككىگە چۈشىدۇ. بىرەر ۋەقە يۈز بېرىپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، پۈتۈن ھەربىي ۋە خەلقتە، ئومۇمەن قۇمۇلغا سىرتتىن كەلگەنلىكى كىشى بولىدىكەن، بىرۋۇنىڭ ئۆيىدە تۇرماقچى بولسا، ئۆي ئېگىسى كېپىل بولۇشى كېرەك، يالالاپ ئىشقا سالماقچى بولسا، يالىغۇچى كېپىل بولۇشى كېرەك، كېپىل بولغۇچىسى بولمىسا بىردەك قوندۇرۇشقا بولمايدۇ، گەنسۇ - شىنجاڭ چېگرىسى ئەتراپىدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئۇرۇقلۇق قالدۇرۇشىغىلا رۇخسەت قىلىنىدۇ، ئاشقان ئاشلىقنىڭ ھەممىسى شەھەرگە توشۇلۇپ ساقلانسۇن، قۇمۇل - بارىكۆل چېگرىسى قامال قىلىنسۇن، شىڭشىڭشيا، تاشۇبلىق، توخۇلۇ، ئاراتام قاتارلىق جايلار ئىككى ئايلىق ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك تەييارلاپ، ئەسكەر كۆچەيتىپ مۇداپىئە كۈرسۇن، دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، لېكىن بۇ پەقەت تېرە تاراقشتىشتىنلا ئىبارەت ئىدى، بۇ قوشۇن ئالىلقاچان جەڭگىۋارلىقىنى يوقىتىپ قويغانىدى.

2. «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش»

مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئايدا، قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ۋاڭلىق ئىمتىيازىنى بىكار قىلىپ، «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى كەينى - كەينىدىن تەلەپ قىلىدۇ. لىيۇشزېڭ جىن شۇرېنغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۇنىڭ دەۋر ئېقىمىنىڭ رايىغا بېقىپ، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشىنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچكى ئىشلار بۆلومىنىڭ باشلىقى دېڭ چېڭجاۋ قۇمۇللۇق بولۇپ، ئوردىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ياخشى بىلەتتى، ئۇمۇ يۇقىرىقىغا ئوخشاش تەكلىپنى بېرىدۇ. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 7 - ئايدا، جىن شۇرېن تەكشۈرۈپ باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتى قۇرۇشنى تەستىقلايدۇ، 8 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى لۇڭ شيېلىن، چېن داشىڭ، جۇيۈشيالارنى ۋاڭنىڭ مال - مۈلكىنى ۋە ئوردىنىڭ يەر زېمىنىنى ئېنىقلاشقا ئەۋەتىدۇ.

بۇ خەۋەر تارقىلىشى بىلەن، ئوردا ئەمەلدارلىرى ئىنتايىن جىددىلىشىپ كېتىدۇ. باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرى قۇمۇلغا يېتىپ كەلگىچە، ئۇلار يىغىن ئېچىپ چىقىش يولى ئۈستىدە خۇپىيانە مەسلىھەتلىشىدۇ، ئېدىرلىق ئابدۇرېھىم دورغا كۆپچىلىكنى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتىدۇ ھەمدە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتىنى ئورمىدىن كېيىن 7 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قىلىپ بەلگىلەشنى تەكلىپ قىلىدۇ. بۇنى ئاتلىق ئەسكەر يىگىتىنىڭ يىگىتلىكى بولۇاس سېزىپ قېلىپ، لىيۇشزېڭغا مەلۇم قىلىدۇ، لىيۇشزېڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئابدۇرېھىمنى قولغا ئېلىپ، ئۇنىڭ ئۆلكە قوشۇنىدىكى پەيجاڭلىق مەنسەپنى ئېلىپ تاشلاپ، پىچانغا ئەۋەتىپ نازارەت ئاستىغا ئالىدۇ.

يەر - زېمىنىنى ئېنىقلاش باشلانغاندىن كېيىن، نەزەر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى ھەر تەرەپتىن قەستەن قىيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ. ئۇلار مەلۇم قىلىغان يەرنىڭ مۇ سانى

ئەمەلىي سانىنڭ ئوندىن توّت - بەش قىسمىنلا تەشكىل قىلىدۇ، مەنسىپى قانچە چوڭ لارنىڭ يوشۇرغىان يېرى شۇنچە كوّپ بولىدۇ. باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئادەم سانى چەكلىك بولغانلىقتىن، شۇ يىلى يەرنىڭ ئومۇمىي مو سانىنى ھەقىقىي تۇرىدە ئېنىقلاپ چىقالمايدۇ. لۇڭ شيېلىن قاتارلىقلار بۇ ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ، جىن شۇرېنغا، بۇ يىل ۋاقتىنچە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەلۇم قىلغان مو سانى بويىچە غەللە - پاراق ئېلىنسا، ھەر خىل باج - سېلىقلارنىمۇ كەچۈرۈم قىلىپ، كەڭ قورساقلىقىمىزنى كۆرسىتىپ قويساق، كېيىنكى يىلى (1931 - يىلى) قايتىدىن ئادەم ئەۋەتىپ يەرلەرنىڭ مو سانىنى ھەقىقىي تۇرىدە ئېنىقلاپ، ئېنىق مو سانىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئاندىن مو سانى بويىچە غەللە - پاراق ئېلىنسا، بەلگىلىمە بويىچە باج يىغىلسا، بۇنداق قىلغاندا، «بۇ يىل ھوّكۈمەت يەر مو سانىغا قاراپ غەللە - پاراق يىغالمىسمۇ، بەلگىلىمە بويىچە باج ئالالمىسمۇ، لېكىن يەرگە بولغان ئىگىدارچىلىق ھوقۇقى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋېلىنغان بولىدۇ» دېگەن تەكلىپنى بېرىدۇ. جىن شۇرېن مالىيە مەنبەسىنى كېڭەيتىشكە ئالدىراپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇڭ شيېلىننىڭ تەكلىپىنى ئۇزۇل - كېسىل رەت قىلىپ، قۇمۇلنىڭ ھەربىي چىقىمى ئېغىر، خىراجىتى زور، «تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان ھامان، دەرھال تىزدىملاپ يۇقىرىغا يوللاش لازىم، بۇ يىل (1930 - يىلى) دىن باشلاپ ئەمەلىي تېرىلغان يەر مو سانىغا قاراپ بەلگىلىمە بويىچە باج ئېلىش كېرەك» دەپ تەكىتلەيدۇ. لۇڭ شيېلىن قاتارلىقلار نائىلاج 10 - ئاينىڭ ئاخىرى تەكشۈرۈشنى ھاپىلا - شاپىلا ئاخىرلاشتۇرىدۇ. 11 - ئاينىڭ 5 - كۈنى، ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇل ناھىيىسىنى ئۇچىكە بۆلۈشنى قارار قىلىپ، قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇكىستىن ئىبارەت ئۇچ ناھىيىنى تەسىس قىلىدۇ ھەمدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ۋە يەر بېجىي يەڭشىقا كىرىشىدۇ. يەر بېجى ئېلىش چارىسىدە مۇنداق بەلگىلىنىدۇ: سابىق ۋاڭنىڭ يەرلىرىنى تېرىپ گەلگەن ئۇيغۇر دېھقانلىرى ھازىر يەنىلا تېرىشنى خالايدىغان بولسا، ھۆكۈمەتتىن يەر خېتى ئېلىپ داۋاملىق تېرىسا بولىدۇ، يەر بېجىي شۇ يىلى (1930 - يىلى) دىن باشلاپ ئېلىنىدۇ، نوم، توخۇلۇ ئەتراپلىرىدىكى ئىگىسى چىقمىغان يەرلەرنى، مەيلى پىششىق يەر ياكى بوز يەر بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، كۆچۈپ كەلگەن خەنزۇلار (1930 - يىلى گەنسۇدا ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ قۇمۇلغا قېچىپ كەلگەن 80 نەچچە مۇساپىر كۆزدە تۇتۇلىدۇ) تېرىسا بولىدۇ، يەر بېجى ئىككى يىل كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) دىن باشلاپ يەر بېجى ئېلىنىدۇ.

ۋاڭغا قۇل بولۇپ كوّپ دەرت چەككەن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى «ئەمەل ۋاريسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش»نى جىن كۆڭلىدىن ھمايە قىلغاندى، چۈنكى، ئۇلار، ئەمدى ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلىدىغان بولىدۇق، ئۆز يېرىمىزدە ئەركىن تېرىقچىلىق قىلىدىغان بولدۇق، دەپ تونىغانىدى. لېكىن باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش جەريانىدا، يەرلەرنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان خەنزۇ ئەمەلدارلار ۋە جايلاردىكى باجخانا نازارەتچىلىرى ئۇيغۇر خەلقىگە نەپ بەرمەيلا قالماستىن، ئەكسىچە، ئۇلارنى خالىغانچە بوزەك قىلىدۇ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ياخشى يەرلەرنى ئىگىلىۋالىدۇ، ھەتتا

ئۇيغۇر ئايالىرىنى زورمۇ زور سۆرەپ كېلىپ ئۇسسۇل ئويندىتىپ تاماشا قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مىللىي خورۇرىغا قاتتىق تېگىدۇ. ئۇلار «ئەمەل ۋاريىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالەمشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» قا بولغان ئىشەنچىسىنى بارا-بارا يوقىتىدۇ، بۇلۇپمۇ ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارغا بولغان تەڭسىز مۇئامىلىدىن تېخىمۇ غەزەبلىنىدۇ ۋە نارازى بولىدۇ.

3. شوپۇل ۋەقەسى

يەر بېجى ئېلىش چارىسى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر دېھقانلىرى زارلىنىشقا باشلايدۇ، ئۇلار ۋەكىل ئەۋەتىپ، جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىدىن باج ئېلىش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇنى چىرىكلەشكەن جىن شۇرېن ھۆكۈمىتى كەسكىن رەت قىلىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى غەزىپىنى باسالماي، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش خىيالىغا كېلىدۇ. دەل شۇ چاغدا شوپۇلدا سادىر بولغان ئۇيغۇر قىزىنى زورلۇق بىلەن خوتۇنلۇققا ئېلىش ۋەقەسى قوزغىلاڭنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك پارتلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

شوپۇللۇق سالى دورىغىنىڭ بىر چىرايلىق قىزى بار ئىدى، شوپۇل جىسارى جاڭ گوخۇ بۇ قىزنى خوتۇنلۇققا ئېلىش ئۈچۈن نەچچە قېتىم زورلۇق ئىشلىتىپ باققان بولسىمۇ، سالى دورىغا دىنىي ئېتىقاد ۋە مىللەتنىڭ ئوخشاشماسلىقىنى سەۋەب قىلىپ رەت قىلىدۇ. مەقسىتىگە يېتەلمىگەن جاڭ گوخۇ ياۋۇزلۇقىنى ئاشكارىلاپ، قوشۇلۇش-قوشۇلماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، بالانچى كۈنى قىزىڭنى چوقۇم خوتۇنلۇققا ئېلىپ كېتىمىشكە كېلىمەن دەپ بىلجىرلايدۇ. جاڭ گوخۇ گەنسۇلۇق بولۇپ، لېۋ شىزىنىڭ بىلەن يۇرتداش ئىدى، ئۇ، لېۋشىزىڭنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، پۇقرالارنى قاقتى-سوقتى قىلىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىغانىدى. بۇ قېتىمقى «ئەمەل ۋاريىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» جەريانىدا، ئۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ 100 نەچچە مو مۇنبەت يەرنى ئىگىلىۋالغان، يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلار ئۇنىڭغا چىش-تىرنىقىغىچە ئۆچ بولۇپ كەتكەنىدى. جاڭ گوخۇ كەتكەندىن كېيىن سالى دورىغا جاڭ گوخۇنىڭ ئارقىسىدىن: «سەن قىزىمنى ئالمەمەن دەيدىكەنسەن مەن كالاڭىنى ئالىمەن، ئەگەر كاللاڭنى ئالالمىساڭ، سالى بولماي كېتەي» دەپ قەسەم ئىچىدۇ. سالى دورىغا نوملۇق سالى دورىغا ۋە تۈركۆللۈك باقى نىياز دورىغىلار بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ئوغرىسىدا خۇپىيانە مەسلىھەتلىشىدۇ. ئۇلاردا قورال-ياراغ كەمچىل بولغانلىقتىن، ئۇلار يەنە ئابدۇنىياز مىرابنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرىدۇ (ئابدۇنىياز مىراب ۋاڭنىڭ شەرقىي تاغقا ئەۋەتكەن ئۈچ بېگى بولۇپ، ئىككى لېيەن ئاتلىق ئەسكەر بىلەن توخۇلۇدا تۇراتتى). ئۇلار بىرلىكتە مەسلىھەتلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش ۋاقتىنى جاڭ گوخۇ قىزنى ئالغىلى كېلىدىغان كۈنگە بېكىتىدۇ.

شوپۇللۇق سالى دورىغا يوشۇرۇنچە سۈجى، قارامۇقچى قاتارلىق جايلارنىڭ دورىغا، قورمال ۋە مۇھتەسىپلىرىنى چاقىرىپ يىغىن ئېچىپ مەسلىھەتلىشىدۇ. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، جاڭ گوخۇنىڭ تەلىپىگە يالغاندىن ماقۇل بولىدۇ ھەمدە قىزنى 4-ئاينىڭ

12 - كۈنى كۆچۈرۈپ كېتىشكە رازىلىق بېرىدۇ. جاڭ گوخۇ 32 قوراللىق ئەسكەرنى باشلاپ، دېگەن ۋاقىتتا قىزنى كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ. جاڭ گوخۇ قىز بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئۆيگە كىرىشى بىلەنلا، ئايالچە ياسىنىۋالغان ئەركەك (قىز) ئۈنى قۇچاقلىۋالىدۇ. ئۇيغۇر دېھقانلىرى جاڭ گوخۇنى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلگەن ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىنى ئۆلتۈرىدۇ. 30 نەچچە تال مىلتىق سالىي قاتارلىق كىشىلەرنىڭ قولىغا چۈشىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، نوملۇق سالى دورغا، سەدەن قورمال ۋە ناسىر مۇھتەسىپلار جىسا پۈنكىتمىنى مەخپىي مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۇنىڭ باشلىقى شى جېنفېڭنى تۇتۇپ كېتىدۇ، ئىككى قاراۋۇلنى ئېتىپ تاشلايدۇ، 16 قاراۋۇلنى ئەسىر ئالىدۇ، پەقەت بىرلا قاراۋۇل قېچىپ كېتىدۇ. ئۇلار شى جېنفېڭنى ۋە قاراۋۇللارنىڭ ھەممىسىنى ئېتىپ تاشلايدۇ. ئارقىدىنلا، سالى دورغا قاتارلىقلار يېقىن ئەتراپتىكى كۆچمەنلەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، باشقا جايلاردىكى قوزغىلاڭچى دېھقانلاربىلەن بىرلىشىپ، ھۆكۈمەت قوشۇنىغا زەربە بېرىشكە پائال تەييارلىق كۆرىدۇ.

تۇخۇلۇلۇق ئابدۇنىياز مىراب شۇ كۈنىلا ئىككى لىيەن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ، تۇخۇلۇ، تۇركۆل ۋە باي قاتارلىق جايلاردا جىسا پونكىتىدىكى ئوفىتسېر ئەسكەرلەرنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرىدۇ، تېلېفون تۈزۈكلىرىنى ئۈزۈپ، تېلېفون سىملىرىنى ئۈزۈپ، سىرت بىلەن بولغان ئالاقىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلايدۇ. ئارقىدىنلا ئەسكىرىي كۈچىنى نېرىنكىرغا توپلاپ، ئىستىھكام قۇرۇپ، قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەييارلىنىدۇ.

شوپۇل، نوم، تۇخۇلۇلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈشى بىلەنلا، تاغلىق رايونلارنىڭ كاتتا باشلىرى كەينى - كەينىدىن ئاۋاز قوشۇپ، نېرىن، قوراي ۋە تۆمۈرتى قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوراللىق كۈچ تەشكىللەپ، قوزغىلاڭچى قوشۇن سېپىگە قوشۇلىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى بېشىرمۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن نۇرغۇن پۇل - پۇچەك بېرىپ قوللايدۇ. يولۋاس قول ئاستىدىكى نەچچە ئونلىغان ئادەمنى قوراللاندۇرۇپ، ئۇلارنىڭ تاغقا چىقىپ قوزغىلاڭچىلار سېپىگە قوشۇلۇشىغا خۇپىيانە مەدەت بېرىدۇ. قوزغىلاڭچىلار قوشۇننىڭ كۈچى كۈندىن - كۈنگە ئۇلغىيىدۇ.

4. ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ مەغلۇبىيىتى

شوپۇل ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، شوپۇل، قارامۇقچى قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلار بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ تاغقا چىقىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا تاشۇبلىقتا تۇرۇۋاتقان چېن يىڭجاڭ ھېچنىمىدىن خەۋەرسىز ئىدى، ئۇ، ئەسكەر ئەۋەتىپ توسقاندا، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇلارنىڭ بىر مۇنچە مىلتىقىنى تارتىۋالىدۇ. لېيەنجاڭنىيارىدار قىلىدۇ. چېن يىڭجاڭ بۇنىدەرھال لېيۇ شىزېڭغا مەلۇم قىلىدۇ. لېيۇشىزېڭ ئۆەنجاڭ جۇلىجۇڭنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىللە بارغان يولۋاس ھىلىگەرلىك قىلىپ، ئۇيغۇر دېھقانلارنىڭ باشقا غەرىزى يوق، ئۇلار تاغقا يايلاققا كېتىۋاتىدۇ، دەيدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەستىن، ئۆلكە ئارمىيىسى تاغدا يۈز بەرگەن ۋەقەنى بايقاپ قالىدۇ ھەمدە يولۋاسنىڭ بىر قىسىم

سىم ئەسكەرلىرىنىڭمۇ مىللىتىقلىرىنى ئېلىپ تاغقا چىقىپ توپقا قوشۇلغانلىقىنى سېزىندۇ. لېۋشىزېك، بىر تەرەپتىن، يولۇاسنىڭ ۋەزىپىسىنى لىيەنجاڭلىققا چۈشۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، 1931 - يىل 4 - ئاينىڭ 17 - كۈنى جىن شۇرېنغا تېلېگراممىلا ئارقىلىق مەلۇم قىلىدۇ. بۇ چاغدا شوپۇل، تۇخۇلۇ، نوم، تۇركۆل قاتارلىق جايلاردا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئارقا - ئارقىدىن تارقىلىدۇ، ۋەقەنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسى لېۋشىزېكنىڭ مۆلچەرىدىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ كېتىدۇ. 4 - ئاينىڭ 18 - كۈنى لېۋشىزېك جىن شۇرېنغا: قوزغىلاڭچى دېھقانلار ئۈيۈشۈۋاتىدۇ، «ماجۇڭېيىڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ، ئۇلارنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كەتتى، شەرقىنىڭ ۋەزىيىتى ئېغىر، ھەرقايسى تەرەپلەرنىڭ ئەقىل - پاراسىتى ۋە كۈچ-قۇۋۋىتىگە تايىنىپ، بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرمىغانىدا، ئامانلىقىنى ساقلاشقا چامىمىز يەتمىگىدەك، نۆۋەتتە، شى شىتابىدا ۋاقىتلىق شەرقىي چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى مەسئۇل ھەربىي ئىشلار تەييارلىق باشقارمىسى تەسىس قىلىپ، قۇمۇلدىكى مەمۇرىي، ھەربىي ئەمەلدارلار، ھاكىملار، ئىدارە باشلىقلىرى قاتارلىقلار باش قوشۇپ، دائىم مۇزاكىرە قىلىپ پىلان تۈزۈپ، شەرقىي چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرى ۋە باندىت تازىلاش ئىشلىرىنى بىرلىكتە زېممىمىزگە ئېلىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق، بۇ ئارقىلىق كۆپ-چىلىكنىڭ ئەقىل - پاراسىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، جىددىي ۋەزىيەتنى بىرلىكتە ئوڭشىساق، ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بۇ باشقارما ئەمەلدىن قالسا» دەپ تېلېگراممىلا يوللايدۇ. ۋەقەنىڭ مۇنداق تۈيۈقسىز جىددىي ئۆزگىرىشىنى جىن شۇرېنمۇ ئويلاپ باقمىغاندى، ئۇ، شۇ كۈنىلا تېلېگراممىلا يوللاپ، قۇمۇلدىكى جۇ لىجۇڭ تۇەنجاڭغا قىسمەن لىرىنى باشلاپ دەرھال شوپۇلغا بېرىشقا، باركۆلدىكى خې جۇڭكۇي تۇەنجاڭنى قىسمەن لىرىنى باشلاپ باركۆل تاغ ئارقىسىغا چۈشۈپ، قوزغىلاڭنى تېزلىك بىلەن بېسىقتۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. ئەتىسى (4 - ئاينىڭ 19 - كۈنى) يەنە جىددىي تېلېگراممىلا يوللاپ، ۋاقىتلىق شەرق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل ھەربىي ئىشلار تەييارلىق باشقارمىسىنى تەسىس قىلىشقا قوشۇلىدۇ. 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى لېۋ شىزېك شەرق مۇداپىئەسىگە مەسئۇل ھەربىي ئىشلار تەييارلىق باشقارمىسىنىڭ تەشكىلىي پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىقىدۇ. كېيىن ۋەزىيەت ئۆزگەرگەنلىكتىن، باشقارما قۇرۇلمايدۇ. پەقەت شى شىتابىدا ئۇرۇش بۆلۈمچىسى، ئاخبارات بۆلۈمچىسى دەپ ئىككى بۆلۈمچە تەسىس قىلىنىدۇ.

سابىق ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى دۇيمىنىڭ باشلىقى خوجا نىياز بۇ چاغدا لېۋشىزېكنىڭ قول ئاستىدا پەيجاڭلىق ۋەزىپە ئۆتەۋاتاتتى، ئۇ، جۇ لىجۇڭنىڭ تۇەنى شوپۇلغا ھۇجۇم قىلدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شوپۇللۇق سالى دورغا بىلەن ئالاقە باغلاپ، ئۇنىڭغا تەييارلىق كۆرۈشنى تاپىلاپ، ۋاقتى كەلگەندە ئالدى - كەينىدىن زەربە بېرىشنى پۈتۈشۈۋالدۇ. جۇ لىجۇڭ تاشۇبلىقا بارغاندىن كېيىن، تاشۇبلىقتا تۇرۇۋاتقان چىن يىڭجاڭنى قول ئاستىدىكى قىسمىنى باشلاپ شوپۇلغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. دېھقانلار قوشۇنى بىرنەچچە تال ئوق چىقىرىپ قويۇپ چېكىنىدۇ، چىن يىڭجاڭ قىسمىلىرىنى باشلاپ توختىماي قوغلايدۇ، مەلۇم بىر تاغ ئاغزىغا كەلگەن-

ده قاراڭغۇ چۈشۈپ قالىدۇ، بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ كەينىدىن خوجا نىيازمۇ يېتىپ كېلىپ، دېھقانلار قوشۇنى بىلەن ماسلىشىپ، ئالدى - كەينىدىن قىستاپ ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ جەڭدە ئۇلكە قوشۇنىنىڭ بىر يېرىك ئەسكىرىدىن ئۇچ - تۆتلا ئادەم تىرىك قالىدۇ. بۇ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئۇلكە قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىنى تۇنجى قېتىم مەغلۇب قىلىشى بولۇپ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقىغا زور ئىلھام بولىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ خوجا نىيازنىڭ نامى چىقىپ، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ قالىدۇ.

ئۇلكە قوشۇنىنىڭ باركۆلده تۇرۇشلۇق 8 - تۈەنىنىڭ تۈەنجاڭى خې جوڭكۇي جىن شۇرېننىڭ يوليورۇقىغا بىنائەن قىسىملىرىنى باشلاپ تۇخۇلۇغا قاراپ ماڭىدۇ، نېرىنكىر ئاغزىنى ساقلاشقا مەسئۇل بولۇپ تۇرغان باقى نىياز دورغا قاتارلىقلار بۇ چاغدا 50 نەچچە مەرگەن بىلەن ئۇلارنى كۈتۈپ تۇراتتى، ئۇلار ئۇلكە قوشۇنى بۇ جايدىن ئۆتۈپ كېتىشى بىلەنلا، ئۇنىڭ ھىماتچى قىسمىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىدۇ، ئالدىدا كېتىۋاتقان ئۇلكە ئەسكەرلىرى مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، قىلتاقتا چۈشۈپ قالغان ئوخشايمىز دەپ، ھودۇقۇپ ئالاقزادە بولۇپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىشقا باشلايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئابدۇ نىياز 20 نەچچە مەرگەننى باشلاپ كېلىپ بىرلىشىپ ھۇجۇم قىلىدۇ. خې جوڭكۇي تەڭ كېلەلمەي، كۈيسۈغا قاچىدۇ. بۇ جەڭدە ئۇلكە ئەسكەرلىرىدىن 10 نەچچىسى ئۆلىدۇ، مىلتىق، ئات، تۆگە، جۇۋا ۋە ئاشلىق قاتارلىق نۇرغۇن نەرسىلەر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كېتىدۇ.

لېۋشىزېڭ ئىككىلا جەڭدە يېڭىلمەي، تەسلىم بولۇشقا دالالەت قىلىش ئۈچۈن، ھاكىم شۇ يۈخۇ، سادەنشا قازى ئاخۇنۇم، يارى دورغىلارنى تاغقا چىقىرىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇلار تاغقا چىققاندىن كېيىن، قورال تاپشۇرىۋالغان ئۆتكەن ئىشلار بىردەك سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، دەپ جاكارلايدۇ. دېھقانلار قوشۇنى بۇنداق ئالدامچىلىقىنى ئالدىدىن كۆرۈپ ئۆتكۈزگەچكە، ئەلۋەتتە ئالدانمايتتى. ئابدۇنىياز قاتارلىقلار ئۇلارغا: (1) بارىكۆل، ئاراتۇرۇكنىڭ ھاكىملىرى قايتۇرۇپ كېتىلسۇن، قۇمۇل ۋاڭلىقىنى بىكار قىلىش بۇيرۇقى ئەمەلدىن قالدۇرۇلسۇن، (2) ئۇلكە ئارمىيىسى قۇمۇلدىن چېقىپ كەتسۇن، يەرلىكنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ۋە شەرقىي شىنجاڭنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا دېھقانلار قوشۇنى مەسئۇل بولسۇن، دېگەن تەلەپنى قويىدۇ. لېۋشىزېڭ بۇ سۆھبەتنىڭ نەتىجىسىنى جىن شۇرېنغا مەلۇم قىلىدۇ، جىن شۇرېن، ئۇلار ئاۋۋال قوراللىرىنى تاپشۇرسۇن، دەپ تۇرۇۋالىدۇ. لېۋشىزېڭ، ئاۋۋال قورالنىڭ يېرىمىنى تاپشۇرسىمۇ بولىدۇ، دېگەن مۇرەسسە چارىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، تاغقا يەنە ۋەكىل چىقىرىدۇ. ئابدۇنىياز يالغاندىن ماقۇل بولغان بولۇپ، ئىككى ۋەكىل ئەۋەتسە، كونا قورالدىن 16 نى تاپشۇرىدۇ. قورال تاپشۇرۇش بىلەن تەڭ، جايلاردىكى سەركەردىلەرنى شوپۇلغا يىغىنغا چاقىرىپ، ئىسلاميەت نامى بىلەن ماجۇڭيىڭنى شىنجاڭغا يارەمگە ئەكىلىپ قىلىش ئۈچۈن شاقۇرما ۋە روزى ئاخۇنۇمنى ئىككى تەرجىمان بىلەن تاشۋېلىق - ئەرگۈڭنىڭ چىغىريولى ئارقىلىق ئەۋەتىشنى مۇزاكىرە قىلىپ بېكىتىدۇ.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلار تاغدا پائال مۇداپىئە تەدبىرلىرىنى كۆرۈپ، مۇھىم ئۆتكەللەرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇداپىئەلىنىدۇ: (1) سالى دورغىنىڭ مەسئۇلىيىتى، سەنتاگخۇددىكى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ھۇجۇمىغا توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن نومەر دىنمۇ، ئاداقتىنمۇ بىر قىسىم مەرگەنلەرنى چىقىرىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت، يەنە كىچىك نومغا مۇداپىئە چازىسى قۇرىدۇ. (2) باينىڭ سەركەردىسى ئېلى بوسۇق دورغا بىلەن خوتۇنتامنىڭ سەركەردىسى غوپۇر دورغا شۇپۇلدىكىلەرگە يارەملىشىپ تاغ ئېغىزلىرىنى ساقلايدىغان، شوپۇلنىڭ سەركەردىسى سالى دورغىنىڭ قوماندانلىقىدا تاشۇبلىقتىكى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ باي، شوپۇل، خوتۇنتام، ئېدىر ۋە باغداش قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىشىدىن مۇداپىئە كۆرىدىغان ۋە شوپۇلدىن تاشۇبلىقتا بارىدىغان يولنى كۆزىتىدىغان بولىدۇ. (3) قوراينىڭ سەركەردىسى ئاۋۇت دورغا تۆمۈرتى، نېرىناسى، نېرىن، قوراي ۋە قىزىلىيار قاتارلىق جايلارنىڭ مۇداپىئە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدىغان ھەمدە تۆرۈكتە مۇداپىئە چازىسى قۇرىدىغان بولىدۇ. (4) غەربىي تاغ سەركەردىسى خوجانىياز بىلەن قۇربان دورغا داۋان ئېغىزلىرىنى ساقلاپ، ئۇرۇمچىدىن باريدىغان يارەمگە ئەۋەتىلىدىغان قوشۇندىن مۇداپىئە كۆرىدىغان ھەمدە نېرىنكىر سەركەردىسى سادىق قورمال، تۇركۆلنىڭ سەركەردىسى باقىنىياز، تۆخۈلۇدىكى توقسۇن قورمال بىلەن بىرلىكتە نېرىنكىر ئېغىزىنى ساقلايدىغان بولىدۇ. ئەسكەرلەر تۇركۆلدىن چىقىرىلىدىغان، تەمىناتنى نوم، ئاداق ۋە توخۇلۇلار بېرىدىغان بولىدۇ. (5) ئابدۇنىياز باشچىلىقىدىكى ئىككى ئالىق ئەسكەرلەر لىيەنى بۆلۈنۈپ يۇقىرىدا ئېيتىلغان تايانچ پونكىتلاردىكى جەڭگە قاتنىشىدىغان بولىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى جىن شۇرېن ئۇرۇش لايىھىسىنى تېلېگىراممىا ئارقىلىق لىيۇشىزېڭغا، تاشۇبلىقتىكى جۇ تۆەنماڭغا، مورىدىكى خې تۆەنجاڭغا، باريكۆلدىكى خې تۆەنجاڭغا ۋە يەتتەقۇدۇقتىكى جاڭ تۆەنجاڭغا مۇنداق ئۇقتۇرىدۇ: دېھقانلار قوشۇنى ھازىر تاغ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، ئەپلىك جايلاردىن پايدىلىنىپ قارشىلىق كۆرسەتمەكتە، ئۆلكە ئارمىيىسى ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ستراتېگىيىنى قوللىنىشى كېرەك: (1) ئۇلارنىڭ باشقا جايلارغا ئۆتۈپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىنى قامال قىلىش كېرەك. (2) تاغ يوللىرى كۆپ بولسىمۇ، لېكىن قاتناشقا بەرداشلىق بولمىسا، شۇڭا ئۇلارنىڭ نېرىنكىرغا قېچىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، نېرىن، سۆجى، مىڭشۇي، شوپۇل ۋە باشقا چوڭ يول ئېغىزلىرىنى ئەسكەر ئەۋەتىپ توسۇش كېرەك. (3) مۇھىم ئېغىزلارنى قامال قىلغاندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك ئېلىش يوللىرىنى ئۈزۈپ تاشلاش كېرەك. تاغدىكى زاپاس ئاشلىقى تۈگىگەن ھامان ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزگىرىش بولىدۇ. (4) دېھقانلار قوشۇنىنى يوقىتىش ئۈچۈن، تاغقا كىرگەن قىسىملار بىر نەچچە يولغا بۆلۈنۈپ تەڭ ئىلگىرىلىشى، بىرتاغنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، دەرھال شۇ ئەتراپتىكى دېھقانلار قوشۇنىنى ئېنىقلاپ، ئۇلارنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، كېلىدىغان يارەمنى ئۈزۈپ تاشلىشى كېرەك. (5) ئۇدۇلدىن، ياندىن تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ بېسىم ئىشلەتىپ،

مۇھاسىرىگە ئېلىنىشقا تۇتۇلىدىغان يولنى ئېچىپ بېرىپ، مۇھىم جايلىرىغا پىستىرما قويۇپ، ئالداپ ئېچكىرى كىرگۈزۈپ يوقىتىش كېرەك. ئۆلكە ئارمىيىسى شۇ پىلان بويىچە بۆلۈنۈپ يولغا چىقىشى لازىم.

خېلى تۆەنجاڭ كۈيسۇدا ھۇجۇمغا ئۆتۈش بۇيرۇقىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ نېرىنكىرىنىڭ نېرىسىدىكى شوربۇلاقتا قاراپ ئاتلىنىدۇ. نېرىنكىرنى ساقلاۋاتقان باقىنىياز دورغا، سادىق قورمالار بۇ چاغدا 600 گە يېقىن مەرگەن بىلەن سەنشىخۇ ئەترايىدا مۆكۈپ ياتاتتى. بۇ يەرنىڭ تاغلىرى ئېگىز، يەر تۈزۈلۈشى ئەپلىك ئىدى. خېلى تۆەنجاڭنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى جىلغىغا كىرەكىرمەي قاتمۇ قات مۇھاسىرىدە قالدۇ، چىگىلى چۈشتىن تا گۈگۈم چۈشكىچە ئېتىشىپ ئاران دېگەندە مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ، پەرىشان ھالدا جۇجياجۇاڭزىغا قېچىپ كېلىۋالدۇ.

ئۆلكە ئارمىيىسى 9 - تۆەنىنىڭ تۆەنجاڭى جاڭ لياڭچېن يەتتەقۇدۇقتىن بارىكۆلگە يېتىپ كەلگەندە، ئۇرۇشتا يېڭىلگەن خېلى جۇڭكۇي بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇ. جاڭ لياڭچېن ئۆزىنى چاغلىماي، مەن ئۇرۇش قىلغان ھامان غەلىبە قىلىمەن، دەپ پو ئاتىدۇ. ئۇ، 6 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى نېرىنكىرغا يۈرۈش قىلىدۇ، شوربۇلاق كەلگۈچە دېھقانلار قوشۇنىنىڭ بىرەرمۇ ئەسكىرىنى ئۇچراتمىغاچقا خاتىرجەم مېڭىۋېرىدۇ. جاڭ لياڭچېننىڭ تۆەنى تاڭ سەھەردە نېرىنكىرغا يېتىپ كېلىدۇ، بۇ چاغدا شىمال ۋە جەنۇبتىكى تاغلاردا مۆكۈپ ياتقان دېھقانلار قوشۇنى توساتتىن ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ھولۇقۇپ كەتكەن ئۆلكە ئارمىيىسى تەخمىنەن بىرەر سائەتچە ئېتىشىپ، تەڭ كېلەلمەي، زەمبىرەكنىڭ ھىمايىسىدە چېكىنىپ شوربۇلاقتا كېلىۋالىدۇ. تېخى ئۆزىنى ئوڭشاپ بولغىچە يەنە تىيانشان تېغىدىن چۈشكەن قازاق مەرگەنلىرىنىڭ قاخشاتقۇچ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. جاڭ لياڭچېننىڭ تۆەنى تېز چېكىنىپ قاراڭغۇ چۈشكىچە جۇجياجۇاڭزىغا كېلىۋېلىپ، خېلى جۇڭكۇينىڭ قوشۇنىغا قوشۇلىدۇ.

مورىدىكى گۇەن دېشېڭنىڭ يېڭى سارداۋانغا كېلە - كەلمەي، خوجانىياز باشچىلىقىدىكى مەرگەنلەردىن يېڭىلىپ، قايتىپ كېتىدۇ.

دېھقانلار قوشۇنى لىۇشىزېڭنىڭ قوشۇنى بىلەن يارەمگە كەلگەن قوشۇنلارنىڭ بىرقانچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈرىدۇ. جەن شۇرېن، لىۇشىزېڭ قابىلىيەتسىز ئىكەن، دەپ، ئۇنىڭغا ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاپ قالدۇرۇپ ئىشلىتىش چارىسى كۆرۈپ، جۇرۇيچىنى سىلىك قىلىپ، شيۇڭ فايۇنىڭ لۇيىنى قوشۇپ قوموللىغا ئەۋەتىدۇ.

بېشىر بىلەن يولۇاس جۇرۇيچىنىڭ قوشۇن تارتىپ قوموللىغا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان ھامان ئابدۇنىيازغا ئادەم ئەۋەتىپ خەۋەر قىلىپ قويىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ قوموللىغا كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلىش ئۈچۈن ئاشلىق توپلاشقا پائال كىرىشىدۇ، ئابدۇنىياز، سالى دورغا قاتارلىقلارنى بىر بۆلۈك مەرگەن بىلەن خۇيجۇاڭزا ئەترايىغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بۇ يەردە ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ تۆگە بېقىۋاتقان بىر پەي ئەسكىرىنى يوقىتىپ، 100 نەچچە

تۆگىنى غەنىمەت ئالىدۇ، يەنە ئەلتۆمۇر ئەتراپىدىكى خەنزۇلاردىن 100 نەچچە دادەن بۇغداي ۋە 600 بولاق ئەپيۇننى بۇلاپ شوپۇلغا ئېلىپ كېتىدۇ. شۇ- نىڭدىن كېيىن، سەركەردىلەر خوتۇنتامدا يىغىن ئېچىپ، يۇزەكى ھادىسىلەر ئارقىلىق ئۆلكە ئارمىيىسىنى قايمۇقتۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. يەنى تىيانشان ئەتراپىدىكى دېھقان- لار كۆرۈنۈشتە قوزغىلاڭغا قاتناشمىغاندەك بولۇۋېلىپ، ئاستىرتىن ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ جەھەتتە ياردەم بېرىپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىنى قوزغىلاڭ تۈخۈلۈ ئەتراپىدا ئىكەن، دېگەن تونۇشقا كەلتۈرۈپ، تىيانشانغا ھۇجۇم قىلمايدىغان ئەھۋالغا كەلتۈرمەك- چى بولىدۇ. مۇشۇنداق بولغاندا، دېھقانلار قوشۇنى كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە زەربە بېرەلەيتتى. يىغىندىن كېيىن، تىيانشان ئەتراپىدىكى سەركەردە- لەر ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كېتىدۇ - دە، كۆرۈنۈشتە تۈخۈلۈ بىلەن باردى - كەلدى قىلىشمايدۇ. شوپۇل، تۈخۈلۈ ۋە نوم قاتارلىق جايلار قوراللىق كۈچنى زورايتىپ، ما- جۇڭيىڭنى قارشى ئېلىش ۋە ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ قايتا ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش تەييارلىقىنى قىلىدۇ.

5. ما جۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى

جۇرۇيچى مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 6 - ئايدا قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، دەرھال تەرەپ - تەرەپكە ئېلان چاپلاپ، ئىلگىرى ئۆلكە ئارمىيىسىدىكى بەزى كىشىلەر قانۇنسىز ھەرىكەتلەردە بولغانلىقى ئۈچۈن، دېھقانلار قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بەردى، مەن كۆپچىلىكنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئىشى بىلەن خاتىرجەم شۇغۇللىنىشىنى، يەنە ئىش تېرىماسلىقنى ئۈمىد قىلىمەن، دېگەندەك يالغان گەپ- لەرنى قىلىدۇ ھەمدە پەقەت قورال تاپشۇرساڭلارلا، ئۆلكە ئارمىيىسى قايتىپ كېتىدۇ، ۋاڭلىقمۇ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ، دېگەن سۆلھى شەرتلىرىنى قويۇپ، دېھقانلار قوشۇنى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە سوپى ھاجى قاتارلىق كىشىلەرنى تاغقا چىقىرىدۇ. ئاب- دۇ نىياز، بەش يىلدىن كېيىن بىر قىسىم قوراللىنى تاپشۇرىمىز، 10 يىلدىن كېيىن يەنە بىر قىسىم قوراللىنى تاپشۇرىمىز، دەپ تۇرۇۋالىدۇ. ئىككى تەرەپ بىرلىككە كېلەل- مەي، سۆھبەت مەغلۇب بولىدۇ. جۇرۇيچى يەنە نىيەتتىدىن يانماي، پىچاقلاپ يوشۇرۇن قايتىپ كەلگەن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ كاتتىبېشى ئابدۇرېھىم دورغىنى ئابدۇنىيازنى تەسلىم بولۇشقا كۆندۈرۈپ بېرىشكە تەكلىپ قىلغىلى ئىلىغا 7000 سەر تەڭگە بىلەن ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئابدۇرېھىم دورغا پۇلنى كۆرسە كۆزى قىزىرىدىغان ئادەم بولغاچقا، تاغدىكى دېھقانلار قوشۇنىغا جىن شۇرېن ھۆكۈمىتىنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى پىكرىنى تەشۋىق قىلىشقا ماقۇل بولىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان خوجانىياز ئۇنى «توخۇ يۇرەك» دەپ تىللايدۇ.

جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، قۇمۇلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى تۇنجۇقتۇرۇۋېتىشكە ئالدىراپ كېتىدۇ. ئۇ، جۇرۇيچىگە خەت يە- زىپ، ئۇنىڭدىن تېز ھۇجۇم قوزغاپ، دېھقانلار قوشۇنىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپلا قالماس-

تىن، دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللاپ قويغانلارنىمۇ بوش قويۇۋەتمەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ خەت لياۋدۇننى ساقلاۋاتقان خوجانىيازنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئەسلىدىكى سۈلھىسىنىڭ پۈتۈنلەي ئالدام چىلىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىپ، جەن شۇرېن ھاكىمىيىتى بىلەن ئاخىرغىچە كۈرەش قىلىش ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، گەنسۇدىكى ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ.

ماجۇڭيىڭنىڭ شىنجاڭغا خېلىدىن بۇيان كۆز تىكىپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ، ما بۇفاڭدىن يېڭىلىپ تۇرۇشىغا، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ۋەكىللىرى ئەنشىگە يېتىپ كېلىپ، ئۇنى شىنجاڭغا تەكلىپ قىلىدۇ. بۇ، تىلەپىمۇ قولغا كەلتۈرەلمەيدىغان ئىش بولغاچقا، ئۇ، خوشاللىق بىلەن ماقۇل بولىدۇ. مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 5 - ئاينىڭ 19-كۈنى (ھىجرىيە 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى) ماجۇڭيىڭ ئەنشىدىن يولغا چىقىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇنىڭ ئەسكىرى 400 دىن ئاشمايتتى، 90 نەچچىلا قورال-يارىغى بارئىدى، بالا- چاقىلارنى قوشقاندا تەخمىنەن 500 نەچچە ئادەم بولۇپ، يۈك - تاقلىرىمۇ ناھايىتى ئاددىي ئىدى، ھەر بىر كىشىگە بىر نەچچە جىڭ تالقان بېرىلگەنىدى.

ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى ساۋۇلاقتا يېتىپ كەلگەندە، قۇمۇلدىكى دېھقانلار قوشۇنى شىڭشىڭشىيادىن يۆتكەپ كېلىنگەن ئۆلكە ئارمىيىسىدىن جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇنجى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. ماجۇڭيىڭنىڭ ئالدىن يۇرەر قىسمى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇنجى بىلەن شىددەتلىك جەڭ قىلىدۇ. بۇ چاغدا، جۇڭگو - فرانسىيە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئۆمىكىمۇ دەل ساۋۇلاقتا كېلىپ قالىدۇ، ئۇلار بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن، ئاسمانغا مىلتىق ئېتىپ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىدۇ. ئۇرۇش قىلىۋاتقان ئىككى تەرەپ نېمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرالماي، ئۇرۇشنى توختىتىپ، بىر - بىرىدىن يىراقلىشىدۇ، جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇنجى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، قۇمۇل تەرەپكە قاراپ تىكىۋېتىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 6 - ئايدا، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ، قوماندانلىق شىتابىنى خۇاڭگوڭدىكى ئىسمايىل داتۇنىڭ جاڭزىسىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ، قىسىملىرىنى بۆلۈپ لياۋجياۋەن، پالۋانتۇر، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇمياۋ قاتارلىق جايلاردا تۇرغۇزىدۇ. ماجۇڭيىڭ يەنە دېھقانلار قوشۇنىدىن بىر نەچچە يۈز مەرگەنىنى چىقىرىپ، شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىستىھكام قۇرىدۇ. بېشىر ۋە بىر قىسىم ئۇيغۇر پۇقرالىرى شەھەر ئىچىدە تۇرىدۇ، دېھقانلار قوشۇنى بۇ يەرگە ئەركىن كىرىپ - چىقىپ تۇرىدۇ.

بۇ چاغدا يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەردىن ئىبارەت بۇ ئىككى يېڭانە شەھەرنى ئۆلكە ئارمىيىسى ئىگىلىگەندىن تاشقىرى، قالغان ھەممە يەر دېھقانلار قوشۇنى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئىلكىگە ئۆتىدۇ، ماجۇڭيىڭ قەدەمدە بىر ئىستىھكام قۇرۇپ، يېڭىشەھەر بىلەن كونىشەھەر ئەتراپىدا مۇھاسىرە چەمبىرىكى ھاسىل قىلىدۇ.

جۇرۇيچىمۇ شەھەردە پائال كۈچ ئۈيۇشتۇرۇپ مۇداپىئەلىنىدۇ، شيۇك فايۇنىڭ

تۇەنى يېڭىشەھەردە، جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇەنى كونىشەھەردە تۇرىدۇ، خۇيزۇ سودىگەرلەر تۇەنى بىلەن خەنزۇ سودىگەرلەر تۇەنىدىكى بىرقانچە يۈز كىشىمۇ ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ شەھەرنى قوغدىشىغا يارەملىشىدۇ. جۇرۇيچى بىر يىڭ ئەسكەر بىلەن 1 ـ ئەترەت خەنزۇ سودىگەرلەر تۇەنىنى كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىنى ساقلاشقا، بىر لىيەن ئەسكەرنى ئاشلىق ئىسكىلاتىنى ساقلاشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ، جاڭ يۇشيۇ تۇەنجاڭ بىر يىڭ ئەسكەرنى باشلاپ چۇەنشىنخاڭ كوچىسىنىڭ غەربىي دەرۋازىسى ئەتراپىنى ساقلايدۇ، 2ـ ئەترەت خەنزۇ سودىگەرلەر تۇەنى غەربىي دەرۋازىنى ساقلايدۇ، شېۋۈك فايۇ ئىككى يىڭ ئەسكەر بىلەن يېڭىشەھەردە تۇرىدۇ، خۇيزۇ سودىگەرلەر تۇەنى قۇملۇقنىڭ غەرب تەرىپىنى، 3 ـ ئەترەت خەنزۇ سودىگەرلەر تۇەنى قۇملۇقنىڭ شىمالىي تەرىپىنى ساقلايدۇ. كونىشەھەرنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىدىن خۇاگوشەنگىچە بولغان ئارىلىقنى شى يېڭجاڭ قوغدايدۇ، بۇ يېڭدا بىر قىسىم ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بولغاچقا، جۇرۇيچى يولۇاسىنىڭ پىكىرىگە ئاساسەن، بۇ يېڭنى يۆتكىۋېتىپ، ئورنىغا دۇجەنبياۋنىڭ يېڭنى قويىدۇ.

ماجۇڭيىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، سەنمۇ جاڭى ۋۇ يېڭچىغا قوشۇننى باشلاپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق قىلدۇ. شەھەرنى ساقلاۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسى مىلتىق ـ زەمبىرەكلەردىن تەڭلا ئوق ياغدۇرىدۇ، ماجۇڭ يېڭنىڭ بىرقانچە تۇەنجاڭ، يېڭجاڭى يارىدارلىنىپ، ئاران دېگەندە بىر قۇم دۆۋىسىنىڭ كەينىگە ئۆتۈۋالىدۇ. كەچتە ئۆلكە ئارمىيىسى زوزۇڭتاڭ زامانىسىدىكى بىر قورال ـ ياراغ ئىسكىلاتىنى ئېچىپ، ئۇنىڭدىكى راكېتالارنى ئېلىپ ئوت يېقىپ، ئەتراپىنى خۇددى كۈندۈزدىكىدەك ئاپئاق يورۇتۇۋېتىدۇ. ماجۇڭيېڭنىڭ قىسىملىرى ھۇجۇم قىلىشقا پەقەت پۇرسەت تاپالمايى قالىدۇ.

جۇجياجۇاڭزىدىكى خې جۇڭكۇي بىلەن جاڭ لياڭچېن دېھقانلار قوشۇنى ماجۇڭيېڭغا ماسلىشىپ قۇمۇل شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ، دېگەن خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، شوربۇلاققا يۇرۇش قىلىپ، نېرىنكىر ئارقىلىق توخۇلۇغا ھۇجۇم قىلىشقا ئورۇنىدۇ. ئابدۇنىياز بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنى بىلەن ماجۇڭ يېڭنىڭ قىسمىنى تۆت يۆنىلىشكە بۆلۈپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە يوشۇرۇنۇپ زەربە بەرمەكچى بولىدۇ، بىرىنچى يۆنىلىشتىكىلەر كۈندورۇ دەرياسىنىڭ ئىككى ياقىسىغا، ئىككىنچى يۆنىلىشتىكىلەر شوربۇلاق ئەتراپلىرىنى ساقلاشقا، ئۈچىنچى يۆنىلىشتىكىلەر كۈندورۇ دەرياسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىنى كونترول قىلىشقا، ۋاقتى كەلگەندە شەرق تەرەپتىكى تاغدىن يولغا چىقىشقا، تۆتىنچى يۆنىلىشتىكىلەر ماجۇڭيېڭنىڭ قىسمى بولۇپ، ئاساسىي ھۇجۇم قوزغاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. 7 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا، دېھقانلار قوشۇنى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، شوربۇلاقنى ئۈچ تەرەپتىن مۇھاسىرىگە ئالىدۇ، جەڭ ئۈچ سائەتچە داۋاملاشقاندىن كېيىن، ئۆلكە ئارمىيىسى ئېغىر چىقىم تارتىپ، غەربىي جەنۇب تەرەپكە چېكىنىدۇ.

قۇمۇلدىكى ماجۇڭيېڭنىڭ ئۆلكە ئارمىيىسىگە يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىش توغرىسىدىـ

كى ئاخباراتنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭنىڭ 1-زۇڭدۇيىنى شەھەرنى داۋاملىق مۇھاسىرە قىلىشقا بۇيرۇپ، ئۆزى قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كۆشۈتمگە قاراپ يولغا چىقىدۇ. 7 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ماجۇڭيىڭنىڭ قىسمى دۇڭشەن تېغىغا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئاران 200 نەچچە ئاتلىق ئەسكىرى بار ئىدى، ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى ئەبجەتتى چىقىپ كەتكەن كونا مىلتىق بىلەن، بىر قىسمى نەيزە، قىلىچ بىلەن قوراللانغانىدى. 14 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن شوربۇلاقتىن چېكىنگەن جاڭ لياڭچىن تۈەنى بىلەن خې جۇڭكۇي تۈەنىسىنىڭ 2000 دىن ئارتۇق ئەسكىرى دۇڭشەن تېغىدا توساتتىن ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرىنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، ئالدىراش ئۇرۇشقا كىرىشىپ كېتىدۇ. يېرىم كۈنلۈك جىددىي جەڭدە ئۇلارنىڭ ئارمىيىسىدىن تۈەنجاڭ جاڭ لياڭچېن ئېغىر يارىلىنىپ ئۆلىدۇ، تۈەنجاڭ خې جۇڭكۇي ئاق بايراق چىقىرىپ تەسلىم بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ قىسمىلىرى ئۆلكە ئارمىيىسىدىن 1000 دىن ئوشۇق ئەسكەرنى ئەسىرگە چۈشۈرىدۇ، نۇرغۇن قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى غەنىمەت ئالىدۇ. ئۇرۇش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ماجۇڭيىڭ ئەسىرلەر ئىچىدىكى قېرى، ئاجىزلارنى قايتۇرۇۋېتىپ، قاۋۇللارنى ئېپقېلىپ ئۆز قىسمىنى تولۇقلايدۇ. ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدىكى نەيزە، قىلىچلار پۈتۈنلەي مىلتىققا ئالمىشىدۇ.

باربكۆلنىڭ ھاكىمى زور قوشۇن شەھەرگە بېسىپ كەلگەن ئەھۋالدا، نائىلاج ماجۇڭيىڭنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى قارشى ئالىدۇ. ماجۇڭيىڭ شەھەرگە كىرىپ ئۇچكۈن ئۆتكەندىن كېيىن، مافۇيۇەننى 20 نەچچە ئاتلىق ئەسكەر بىلەن باربكۆلنى ساقلاشقا قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى قالغان ئەسكەرلەرنى باشلاپ قۇمۇلغا قايتىدۇ.

دېھقانلار قوشۇنىمۇ شوربۇلاقتىكى جەڭدە غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، ئۆز ئىتىھكامىلىرىغا قايتىپ كېتىپ، ماجۇڭيىڭنىڭ قۇمۇل شەھىرىگە يەنە ھۇجۇم قىلىشىغا يار-دەملىشىدۇ. مىنگونىڭ 20-يىلى (1931 - يىلى) 8 -ئاينىڭ 2 - كۈنى، ماجۇڭيىڭ قۇمۇل شەھىرىگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلىدۇ، بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، شەھەرگە 2 - قېتىم ھۇجۇم قىلىشتىمۇ مەغلۇپ بولىدۇ.

جۇرۇيچى ۋاقتىنچە شەھەرنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھاسىرىدىن قۇتۇلالمايدۇ. ئۇ، بىر تەرەپتىن، ئۇرۇمچىگە ياردەم تەلەپ قىلىپ تېلېگراممىا بەرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، بىر ئامال قىلىپ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ماجۇڭيىڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈۋېتىمەكچى بولىدۇ. جۇرۇيچى 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا كېرەم ئىمام،پېڭ لىجۇڭ ۋە ماچاڭلىن قاتارلىق كىشىلەرنى شەھەر ئاھالىسىنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە، يولۋاسىنىڭ يول باشلىشى بىلەن شەھەر ئىچىگە ئەۋەتىدۇ. ئىككى تەرەپ ۋاڭ ئوردىسىنىڭ مېھمانخانىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزىدۇ. سۆھبەتتە كېرەم ئىمام قاتارلىقلار: (1) شەھەردە ئاشلىق تۈگەپ قالدى، دېھقانلار قوشۇنى بىرنەچچە كۈن چېكىنىپ تۇرغان بولسا، ئاھالىلەر شەھەردىن چىقىپ ئاشلىقلىرىنى يىغىۋالسا؛ (2) دېھقانلار قوزغىلىڭى ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇمىدىن بولغان، بۇنى ئېتىراپ قىلىمىز، لېكىن بىز ھەممىمىز بىر ئائىلە كىشىلىرى بولغاچقا، پۈتۈشمىكىمىز ئوڭاي، بۇنىڭغا يات ئادەملەرنىڭ ئارىلىشىشىنىڭ ھا-

جىتى يوق، شۇڭا، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ماجۇڭيېڭدىن ئالاقىسىنى ئۈزۈشىنى ئۈمىد قىلىمىز. (3) بېشىرنىڭ شەھەر ئىچىنى، ئابدۇنىيازنىڭ تاغلىق رايونىنى سوردىشىغا يول قويۇلىدۇ. ھۆكۈمەت بۇنىڭغا ئارىلاشمايدۇ، يۇقىرىدىكى شەرتلەرنىمىزگە ئۇچ كۈن ئىچىدە جاۋاب بەرگەيسىزلەر، دەيدۇ. سۆھبەت بولۇۋاتقاندا، يولۋاس دېھقانلار قوشۇنىغا، بۇ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش ھېيلىسى، جۇرۇيچى قۇمۇلغا ئەسكەر يۆتكەپ بېرىڭلار، دەپ ئۇرۇمچىگە تېلېگراممىا بېرىۋەتتى، دەپ يېزىلغان كىچىككىنە بىر باغاقچىنى سۆزگەتتۇرۇپ تىدۇ. ۋەكىللەر كەتكەندىن كېيىن، ئابدۇنىياز قاتارلىقلار سۆھبەت ئەھۋالىنى ماجۇڭيېڭغا ئېيتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن، ئىككى تەرەپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشنى جىددىيلەشتۈرۈشنى قارار قىلىدۇ. شەھەر ئىچىدە تۇرۇپ كېلىۋاتقان بېشىر كۆرۈنۈشتە بىتەرەپ تۇرسىمۇ، ئاستىرتتىن ماجۇڭيېڭغا بىلەن دېھقانلار قوشۇنىنى قوللاپ كېلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا، بېشىر ماجۇڭيېڭغا يەنە بىرئاز ئالتۇن ۋە ئاشلىق بېرىدۇ. ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، جۇرۇيچىنىڭ ۋەكىللىرى كېلىشىم بويىچە يەنە كېلىدۇ، بۇلارغا يەنە يولۋاس يول باشلايدۇ. بۇ قېتىم ۋەكىللەرنىڭ شەرتلىرى تېخىمۇ بوش بولۇپ، ئۇلار، پەقەت ماجۇڭيېڭدىن ئالاقىنى ئۈزسەڭلارلا، بارلىق تەلىپىڭلارنى ئويلىشىپ كۆرىمىز، دەيدۇ. باشلىياز ئۇلارنىڭ ئالدىدىلا جۇرۇيچىنىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش مەقسىتىدە يالغان سۆھبەت ئۆتكۈزۈش سۈيىقەستىنى ئېچىپ تاشلاپ، يولۋاسنى ۋە سۆھبەت ۋەكىللىرىدىن شاڭ ئەنجۇن، فېك سور، ماچاڭلىننى شۇنىڭدەك يولۋاسنىڭ ئوغلى نىيازبەگ (خەنزۇچە ئىسمى ياۋداۋچاڭ) نى قولغا ئېلىپ، قالغان بىر نەچچە ۋەكىلنى قايتۇرۇۋېتىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ۋەكىللەرنى ماجۇڭيېڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ، ماجۇڭيېڭ گومىن تۈەنىڭ تۈەنجاڭى شاڭ ئەنجۇنىنى ئېتىپ تاشلايدۇ، لېكىن يولۋاسنى بولسا ئىستايىن ئەتىۋارلاپ، يېڭجاڭ قىلىپ ئىشلىتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يولۋاس دېھقانلار قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، ئەسكەرلىرى بىلەن قورايدا تۇرىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن، ماجۇڭيېڭ شەھەرگە 3 - قېتىم ھۇجۇم قىلىشقا پائال تەييارلىق كۆرىدۇ. ئۇ، شەھەر سېپىلىنى پارتلىتىۋېتىش ئۈچۈن، ئەسكەرلەرگە يېڭىشەھەرنىڭ شىمالى بىلەن كونىشەھەرنىڭ جەنۇبىدىن تەڭلا لەخمە كولاشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىدىن كولانغان لەخمە شەھەر سېپىلىغا يېقىنلاشقاندا، گۇپۇلدىگەن ئاۋازنى شەھەردىكى ئەسكەرلەر ئاڭلاپ قالىدۇ، كونىشەھەردىكىلەرمۇ سېزىپ قالىدۇ. جۇرۇيچى ئەسكەرلەر بىلەن ئاھالىنى ئاۋاز چىققان يەرنى قېزىشقا بۇيرۇيدۇ. ماجۇڭيېڭ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئالمان - تالمان ئىككى تەرەپتىكى پارتلاتقۇچ دورىغا تەڭلا ئوت يېقىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. گۇمبۇرلىگەن ئاۋاز بىلەن تەڭ يېڭىشەھەرنىڭ سېپىلى پارتلايدۇ - دە، ماجۇڭيېڭنىڭ قوشۇنى شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، شيۇڭ فايۇنىڭ تۈەنى ۋە گومىن تۈەن بىلەن شىددەتلىك كوچا جېڭى قىلىدۇ. جۇرۇيچى ئەگىپ بېرىپ يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي قۇۋۇقىنى تورىشۇۋېلىشقا بىر قىسىم ئەسكەر ئەۋەتىدۇ. ماجۇڭيېڭنىڭ قىسمى ئالدى ۋە كەينىدىن ھۇجۇمغا ئۆچرىغاچقا، ئالدىراپ چېكىنىدۇ. كونىشەھەرنىڭ جەنۇبىدىن كولانغان لەخمە سېپىلىدىن تېخى يىراق بولغاچ

قا پارتلاتقاندا سىپىل پارتلىمايدۇ. ماجۇڭيەڭنىڭ شەھەرگە قىلغان 3 - قېتىملىق ھۇجۇمىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ.

6. فاماتاڭ جېڭى

جىن شۇرېن بارىكۆلنىڭ قولدىن كەتكەنلىكى، قۇمۇلنىڭ مۇھاسىرىدە قالغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، لۇشياۋزۇنى شەرقىي يۆنىلىش باندىتلارنى يوقىتىش سىلىڭبۇسىنىڭ باش سىلىڭلىقىغا، شېڭ شىسەينى دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ سەنمۇجاڭلىقىغا، قوشۇمچە ھەربىي ئىشلار مەسلىھەتچىلىكىگە تەينىلەپ، ئۇلارغا دۇگوجىنىڭ لۇيىنى بېرىپ، قۇمۇلدىكىلەرنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئەۋەتمىدۇ. لۇشياۋزۇ ئەدەب، ھەربىي ساۋاتى كەمچىل، ئۇنىڭ ئۇستىگە كاج ئادەم ئىدى. شېڭ شىسەي ھەربىي ئىقتىدارى بولسىمۇ، لېكىن ئۇچىغا چىققان قارا نىيەت ئادەم ئىدى. جىن شۇرېننىڭ 5 - ئىنىسى جىن شۇشىن لۇشياۋزۇ بىلەن چىقىشالمايتتى، ئادەتتە ئۇلار گۇرۇھ توپلاپ، قورساق سوقۇشى قىلىپ يۇرۇشەتتى. لۇشياۋزۇ قىسىملارنى يىغىۋاتقاندا، جىن شۇشىن ئەتەي قىسىملارنىڭ تېز يىغىلىشىغا كاشىلا قىلدۇ، جىن شۇشىن يەنە ئوزۇق - تۈلۈك يەم - خەشەك، ئوق - دورىلارنى كەينىگە سۈرۈپ تارقاتمايدۇ ھەمدە جىن شۇرېننىڭ بۇيرۇقىنى سۆيىئىستېمال قىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن تېلېگراممىلا بېرىپ، تېخى تەييارلىقى پۈتمىگەن لۇشياۋزۇنى يولغا چىقىشقا ئالدىرىتىدۇ. لۇشياۋزۇ يەنە بىر نەچچە كۈن تەييارلىق قىلىۋالاي دېسە، جىن شۇشىن ئۇنىڭغا ھەربىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلدىڭ، دەپ تەھدىت سالىدۇ. لۇشياۋزۇ جىن شۇرېنىدىن يۇزتۇرانە يولىورۇق ئېلىشقا شېڭ شىسەينى ئەۋەتسە، جىن شۇشىن يەنە توسقۇنلۇق قىلىپ، ئەھۋالنى جىن شۇرېنغا يەتكۈزگىلى قويمايدۇ. مۇشۇنداق قىيىن ئەھۋالدا، لۇشياۋزۇ دۇگوجىنىڭ لۇيىنى لياۋدۇنغا ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. دۇگوجى ئاتىسىنىڭ مەنسىپىگە ۋارىسلىق قىلغان ئادەم بولۇپ، قىلچىمۇ ئۇرۇش تەجرىبىسى يوق ئىدى. ئۇ، لياۋدۇنغا كەلگەندىن كېيىن، يەر تۈزۈلۈشىگە قاراپ ئۇچ قاتار ئاكوپ قازدۇرىدۇ، ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى نەشە - ئەپيۇن چېكىش، قىمار ئويناشقا ۋە ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئالدىنقى سەپتە ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قېلىشىدۇ. لياۋدۇننى ساقلاۋاتقان خوجانىياز ئادەم ئەۋەتىپ، بۇ خەۋەرنى تېزدىن قۇمۇلغا يەتكۈزىدۇ. ماجۇڭيىڭ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، شەخسەن ئۆزى ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ كېچىلەپ يولغا چىقىپ، دۇگوجىنىڭ ئوچ قات مۇداپىئە لىنىيىسىنى بۆسۈپ ئۆتىدۇ. دۇگوجى 30 نەچچە مۇھاپىزەتچىنىڭ ھىمايىسىدە قېچىپ، جىجىساۋزىغا كەلگەندە، ئۇنى ماجۇڭيىڭنىڭ بىر لىيەنجاڭى كۆرۈپ قېلىپ ئېتىپ تاشلايدۇ. بۇ جەڭدە ماجۇڭيىڭ يەنە توققۇز پىلىموت، ئىككى كېرىپىي زەمبىرەك قاتارلىق بىرمۇنچە قوراللارنى غەنىممەت ئالىدۇ. ئۇرۇشتا ماجۇڭيىڭ ياردارلىپ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرالمايدىغان بولۇپ قالغاچقا، ئۇنىڭ قىسمى جىگدىگە يۆتكىلىدۇ.

قوشۇن باشلاپ چوڭتاشقا يېتىپ كەلگەن لۇ شياۋزۇ لۇجاڭ دۇگوجىنىڭ تارمار

بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئالغا ئىلگىرىلەشكە جۇرئەت قىلالماي، ئوزۇق ـ تۆلۈكلەرنى كۆيـ دۈرۈپ تاشلاپ، كېچىلەپ گۈچكزىغا قايتىپ كېتىدۇ.

لياۋدۇندا جىددىي جەڭ بولۇۋاتقان ۋاقىتتا، باركۆلنىڭ ھاكىمى، بىر تەرەپتىن، مافۇيۇەنگە يالغاندىن ئىتائەت قىلغان بولۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن يارىدەم تىلەپ يەتتەقـۇدۇققا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىدۇ. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) 8 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى كەچتە يىگجاڭ گۈەن دېشىڭ، لىيەنجاڭ لياڭ ۋېنجۇن قىسمىنى باشلاپ بېيشياڭغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى رازۋېتكا قىلىپ، ما فۇيۇەننىڭ ئوز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چاڭجياجۇاڭزىغا كەتكەنلىكىنى بىلىدۇ. 9 ـ كۈنى ئەتىگەندە ئۆلكە ئارمىيىسى بېيشياڭدىن چاڭجياجۇاڭزىغا كېلىپ ما فۇيۇەننىڭ قوشۇنى بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئۇرۇشتا ما فۇيۇەننىڭ قىسمىدىن 10 نەچچە ئادەم ئۆلىدۇ ۋە يارىدارلىنىدۇ، ما فۇيۇەن قالغان ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاغدىن ھالقىپ قومۇلغا قېچىپ كېتىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى بارىكۆلگە كىرىپ ئازراق دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، سەنتاڭخۇ ئارقىلىق نومغا ھۇجۇم قىلىدۇ، ئويغۇر دېھقان ـ چارۋىچىلار ئارقا ـ ئارقىدىن ئاداققا قېچىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا قاراڭغۇ چۈشكەن بولۇپ، گۈەن دېشىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەرگە قوغلاپ زەربە بېرىشكە، پىيادە ئەسكەرلەرگە نومنىڭ ئەتراپىدا قونۇشقا بۇيرۇق بېرىدۇ. سالى دورغا مەرگەنلەرنى جىلغا ئېغىزىغا مۆكتۈرۈپ قويغاندى، ئۇلار ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى يېقىنلاپ كەلگەندە، ئۇلارنى بىراقلا ئوققا تۇتىدۇ، ئاتلىق ئەسكەرـ لەر لېيەنى ھولۇقۇپ چېكىنىپ نومغا كەلگەندە، نومدا قونغان پىيادە ئەسكەرلەر دېھقانـ لار قوشۇنى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان بولسا كېرەك دەپ، ئۇلارغا ئالمان ـ تالمان ئوق چىقىرىدۇ. قالايمىقان ئۇرۇشتا ئۇلار بىر ـ بىرىنى قىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ نۇرغۇن ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە يارىلاندۇرىدۇ، ئۇلار ئەھۋالنى ئاڭقىرىپ بولغىچە، سالى دورغا ئەسكەرـ لىرىنى باشلاپ يېتىپ كېلىدۇ. گۈەن دېشىڭنىڭ يىگى تەڭ كېلەلمەي، باركۆلگە چېكىـ نىدۇ. بۇ چاغدا، ما جۇڭيىڭ ئاللىقاچان قومۇلغا كەتكەنىدى، گۈەن دېشىڭ ئۇنىڭ ئۆچ ئېلىشىدىن قورقۇپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ مورىغا كېتىدۇ.

ۋەزىيەتنىڭ يامانلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن جىن شۇرېن سەنمۇجاڭ تىيەن يۈڭجېنغا باركۆلدىن قومۇلغا بېرىپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ سۆلھ قىلىشقا بۇيـ رۇق بېرىدۇ. ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ ھەربىي تەمىنات باشلىقى سۇمۇشتاڭدا تىيەن يۈڭـ جېن بىلەن كۆرۈشىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ قومۇلغا كېلىدۇ، ئاندىن جىگدىگە كېلىپ ما جۇڭيىڭ بىلەن كۆرۈشىدۇ. تىيەن يۈڭجېن جىن شۇرېننىڭ سۆلھ شەرتنامىسى بىلەن چۇ مىنيىنىڭ خېتىنى ئالغاچ كېلىدۇ. جىن شۇرېن بىلەن چۇ مىنيى خەتلىرىدە ما جۇڭيىڭنى گەنسۇغا قايتىپ كېتىشكە ئۇندەيدۇ ۋە يەنە قورال ـ ياراغ، ھەربىي تەمىنات بەرگەندىن تاشقىرى، مەركەزدىن سوراپ ئۇنىڭغا گەنسۇدىن مۇھىم بىر مەنسەپ ئېلىپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ما جۇڭيىڭ گەنسۇغا قايتىپ كېتىشكە ئۇنىمايدۇ، قومۇل، بارـ كۆل ۋە گۈچۈڭنى ئەسكەر تۇرغۇزىدىغان جاي قىلىشنى، ھېچبولمىغاندا قومۇل ۋە بارـ كۆلنى ئەسكەر ئورۇنلاشتۇرىدىغان رايون قىلىشقا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.

تيەن يۇكجىن بۇنىڭ جاۋابىنى قايتىپ بارغاندىن كېيىن بېرىدىغان بولىدۇ، ما جۇڭيىڭ-مۇ قومۇلغا قايتىپ كېتىدۇ.

جىن شۇرىن ما جۇڭيىڭنى گەنسۇغا قايتىپ كېتىشكە ئۇندەپ مۇۋەپپەقىيەت قازدى-نالمىغاندىن كېيىن، قەشقەردىكى شجاڭ ئې يىڭنى 1 - شىنىڭ شجاڭى قىلىپ، دېھقان-لار قوزغىلىڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتمەكچى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئۆلكىگە كېلىش-كە تېلېگراممۇ بېرىدۇ. لېكىن، ئې يىڭ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن كېسەل بولۇپ، گېلىدىن غىزا ئۆتمەي، ئۆلۈپ كېتىدۇ. جىن شۇرىن يەنە ئىلىدىكى ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئېچىش ئەمەلدارى جاڭ پېيىيۈەنىنى ئالمان-تالمان يۆتكەپ كېلىپ، ئۇنى شەرقىي يۆنىلىش باش قوماندانلىقىغا، شېڭ شىسەينى باش قوماندانلىق شتابىنىڭ سەنمۇ-جاڭلىقىغا، بۇنىڭدىن باشقا يەنە لېيۇرۇڭشېڭنى 1 - يۆنىلىشنىڭ، جەن شكۇيىنى 2 - يۆنە-لىشنىڭ، ئاداۋدېنى 3 - يۆنىلىشنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلەيدۇ ھەمدە ئاق ئورۇسلارنى يىغىپ ئۆزلەشتۇرۇلگەن قوشۇن قۇرىدۇ، بۇنىڭغا چارروسىيە ئوفىتسېرى باپىنگۇتنى قوماندان قىلىدۇ. جاڭ پېيىيۈەن 6500 ئەسكەرنى باشلاپ قۇمۇلنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇل-دۇرغىلى ماڭىدۇ.

جاڭ پېيىيۈەن قوشۇننى باشلاپ يەتتەقۇدۇقتا كەلگەندىن كېيىن، لياۋدۇنىنى ساق-لاۋاتقان خوجانىيازغا سوۋغا-سالام بىلەن ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن بىتەرەپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ما جۇڭيىڭ بىلەنلا ئۇرۇش قىلىدىغانلىقىنى، قۇمۇل-غا جۇملىدىن دېھقانلار قوشۇنىدىكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر خەلقىگە زىيان-زەخمەت يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. خوجانىياز ما جۇڭيىڭنىڭ ئۇرۇش ئەنسىمەتلىرى-نى يالغۇز ئىگىلىۋالغانلىقىدىن نارازى بولۇپ يۇرگەچكە، جاڭ پېيىيۈەننىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ.

ما جۇڭيىڭ ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇلغا يارەمگە كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، ئىنىسى ما جۇڭجېنى 3000 ئەسكەر بىلەن لياۋدۇنغا ئەۋەتىدۇ. ئۇ، 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى فاماتاڭ (يەتتەقۇدۇق بىلەن لياۋدۇنىڭ ئارىلىقى) دا ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ما جۇڭجېي ئۆزىنىڭ ئاساسىي قوشۇننى ئوڭ قاناتتىكى تاغ ئېغىزىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئېگىزدە تۇرۇپ، مۇھاسىرە ئارقىلىق ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ سول قانىتىغا بېسىم ئىشلىتىدۇ. جاڭ پېيىيۈەن ما جۇڭجېيىنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتمەكچى بولۇۋاتقانلىقىغا قاراپ، لېيۇرۇڭشېڭنىڭ قىسمىغا ما جۇڭجېيىنىڭ ئوڭ قانات ئاساسىي قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ، ئۆزلەشتۇرۇلگەن قوشۇن — باپىنگۇت قىسمىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى يار-دەمچى قوشۇن سۈپىتىدە ئىشلىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ كەينىدىن سول تەرەپ ئارقا سەپ بويىچە ئالغا ئىلگىرىلەشكە بۇيرۇيدۇ. فۇچۇەنىنىڭ قىسمى ما جۇڭيىجې قوشۇننىڭ ئۈدۈلىدىن ھۇجۇم قىلىدۇ، جەن شكۇيىنىڭ قىسمى ما جۇڭجېي قوشۇننىڭ سول قانىتىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ، برونېۋىكلار چوڭ يول بىلەن ئىلگىرىلەپ، ما جۇڭجېي قوشۇننىڭ سول قانىتىغا تەھدىت سالىدۇ. ئاداۋدېنىڭ قىسمى بىلەن باتۇرلار ئەترىتىنىڭ باشلىقى مېڭ شۇنىڭ قىسمى باش زاپاس قىسىم بولىدۇ. ئىككى تەرەپ شىددەتلىك ئېتىشۇاتـ

قاندا، تەساتتىن ما خىيمك 500 نەچچە ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ ئوك قاناتتىن بۆسۈپ چىقىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ سول قانىتىنى مۇھاسىرە قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. ئۆزلەشتۈرۈلگەن قوشۇننىڭ 1000 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكىرى ئۇرۇشقا قاتنىشىدۇ، ما خىيمك ئۇلارغا ئەگە كىيلەلمەي تاغ ئېغىزىغا چىكىنىدۇ. ما جۇڭجيېنىڭ قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە ئەۋرىنىپ قالىدۇ، بىرقانچە قېتىم قايتۇرما ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنالماي، لياۋدۇنغا چېكىنىدۇ، لېكىن لياۋدۇندا خوجىنىيازنىڭ سايىسىنىمۇ كۆرمەيدۇ. ما جۇڭجيېنىڭ قوشۇنى يارەمسىز قېلىپ، داۋاملىق ئارقىغا چېكىنىدۇ. مافاتاڭدىكى جەڭدە ما جۇڭجيېنىڭ قوشۇنىدىن 300 نەچچە ئادەم، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن 200 نەچچە ئادەم يارىدارلىنىدۇ ۋە ئۆلىدۇ. جاڭ پېيىۋەن لياۋدۇندە ئازراق دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، ئەسكەرلىرىنى ئۈچ يولغا بۆلۈپ ئىلگىرىلىتىدۇ. يولدا بىر ئايال ئۈچراپ، ما جۇڭيىڭ-نىڭ تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىشنى خالايدىغانلىقى ئېيتىلغان بىر پارچە خېتىنى بېرىدۇ. جاڭ پېيىۋەن ئۇنىڭ ئالدامچىلىق بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئەسكەرلەرنى داۋاملىق تېز ئىلگىرىلىتىدۇ. 10-ئاينىڭ 13-كۈنى جاڭ پېيىۋەننىڭ قوشۇنى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ، قۇمۇلدا ما جۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى كۆرۈنمەيدۇ. شېك شىسەي بىر يىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن كەينىدىن قوغلايدۇ، ساۋۇلاقتا كەلگەندە، يەرلىك ئاھالىدىن سوراپ ما جۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ ئاللىقاچان كېتىپ قالغانلىقىنى بىلىدۇ. شېك شىسەي بارغان يولى بىلەن قايتىپ كېلىدۇ. ما جۇڭيىڭ چېكىنگەندە دېھقانلار قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاجىزلىشىدۇ. خوجانىيازنىڭ لياۋدۇندە ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن كېلىشىم تۈزگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ئابدۇنىياز خوجانىيازنىڭ ئۆزىگە ساتقىنلىق قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، قوشۇننى تاشلاپ، ما جۇڭيىڭ بىلەن بىللە ئەنشىگە كېتىش قارارىغا كېلىدۇ. ئابدۇنىياز كەتكەندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنى سەركىسىز پادىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. خوجانىياز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قۇمۇل تاغلىرىنىڭ غەربىگە قايتىپ كېلىدۇ. يولۇاس ما جۇڭيىڭنىڭ پىكرى بويىچە قۇمۇلدا قالىدۇ ۋە قارا مۇقچىدىن قورايغا كېلىپ ئۆزكۈچىنى پائال كېڭەيتىدۇ. شەھەر ئىچىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى قورايغا بىز دېھقانلار قوشۇنىغا ياردەم قىلغان، ئەمدى ئۆلكە ئارمىيىسى كېلىپ بىزدىن ئۆچ ئالارمىكىن دەپ ئەنسىرەپ، يۇرت-ماكانلىرىنى تاشلاپ ئارقا-ئارقىدىن تاغقا قېچىپ كېتىدۇ، شەھەر ئىچى قۇرۇق شەھەرگە ئايلىنىپ قالىدۇ. بېشىرمۇ كۆپچىلىك بىلەن بىللە تاغقا قېچىپ كېتىدۇ، باغداشتا تۇرۇپ ئەسكەر توپلايدۇ. كونىشەھەردىكى ئۆلكە ئارمىيىسى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەھەر ئىچىنى بۆلايدۇ. ئوردىنى بۆلاپ قۇپقۇرۇق قىلىپ قويىدۇ، ئوردىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىدۇ، بۇ، شۇ يىلى 10-ئايدا بولغان ۋەقە.

جاڭ پېيىۋەن قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، يەرلىك مۆتىۋەرلەردىن پېك لىجۇك، ما جېنجۇك، ئەن مىك، كېرەم ئىمام، تىبراھىملارنى ۋە ئۆلكە ئارمىيىسىدىن قوماندان ئاداۋدېنى تاغقا چىقىرىپ، ھۆكۈمەتنىڭ ۋەقەنى تىنچ يول بىلەن ئاياغلاشتۇرۇشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، تاغدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىغا يۇرت-ماكانلىرىغا قايتىپ كېلىش، ئەمدى يەنە ئىش تېرىماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. لېكىن، دېھقانلار قوشۇنى

نىڭ يېڭىلىگىنىگە ئۇزۇن بولمىغاچقا، ئۇيغۇر پۇقرالىرى بۇ تەشۋىقاتقا ئاسانلىقچە ئىشىنىپ كەتمەيدۇ. بۇ چاغدا، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن قوماندان ئاداۋدې ئۆز ئىختىيارى بىلەن تاغدا گۆرۈگە قالىدۇ. بۇنى كۆرۈپ خوجانىياز، ئاۋۇت دورغا، قۇربان دورغا، ھوشۇر دورغا قاتارلىق كىشىلەر قۇمۇلغا كېلىدۇ، يولۇاس ئابدۇۋايىت ھاجى ۋە چوڭ-ئەلەم ئاخۇنىنى، بېشىرمۇ تۇرسۇن دورغىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ، ئۇلار ئۇچ كۈن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئارقىلىق تۆۋەندىكىچە كېلىشىمگە كېلىدۇ: (1) قوزغىلاڭ ھۆكۈمەتنىڭ ياخشى باشقۇرمىغانلىقىدىن كېلىپ چىققان، خەلقتە گۇناھ يوق. ھۆكۈمەت بۇنى سۈرۈشتە قىلمايدۇ. (2) قورال-ياراغ تاپشۇرۇلمايدۇ. (3) تاغلىق رايونىنى ئۇيغۇرلار ئۆزى باشقۇرىدۇ. (4) دېھقانلار ھۆكۈمەتكە ئاشلىق سېتىپ بېرىدۇ، باج تۆلەيدۇ. مۇشۇنىڭ-دىن كېيىن قۇمۇل بىر مەزگىل ۋاقىتنىچە تىنچ تۇرىدۇ.

7. تاراتى يىغىنى

مىنگونىڭ 21-يىلى (1932-يىلى) 1-ئايدا قۇمۇلدا «قېپقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى» قۇرۇلۇپ، قېپقالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ. جىن شۇرېن ئۇرۇشنى ئايالاشتۇرۇشقا ئالدىراپ كەتكەچكە، قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاممىنى كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ، «بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاسىيلارنى بىردەك ئەل قىلىپ، ئۇلارغا يېڭىدىن ئادەم بولۇش يولى بېرىش كېرەك، ئۆتكەن ئىشلارنى سۈرۈشتۈرمەسلىك لازىم. ئاسىيلارنىڭ بارلىق مال-مۈلكىنى بىردەك كەڭچىلىك بىلەن بىر تەرەپ قىلىش كېرەك، تەكشۈرۈشنىڭ ھاجىتى يوق» دەپ قارار قىلىدۇ. ئۇ يەنە تاغقا ئەۋەتىپ ۋەز-نەسىھەت قىلدۇرۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇرلارنىڭ كاتتا مۆتىۋەرى روزى ھاجىنى ئەلچى قىلىپ قۇمۇلغا ماڭدۇرىدۇ. دېھقانلار قوشۇنىدىكىلەرمۇ ئەل بولۇش نىيىتىدە بولغاچقا، تاغدىن چۈشۈپ ھەربىرىگە قىلمايدۇ. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان، ئەينى ۋاقىتتا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 2-بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان تاۋ مىڭيۈ 1-ئاينىڭ 18-كۈنى جىن شۇرېنغا مەكتۇپ سۈنۈپ، ئالدىنقى نۆۋەتلىك «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» ساۋقىنى قوبۇل قىلىپ، قېپقالغان ئىشلارنى ئىچىتىياتچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە تەكلىپ بېرىدۇ. ئۇ، ئۆز كۆز قارىشىنى سىياسىي مۇئەسسەسە، تىنچلاندۇرۇش ئومۇمىي تەدبىرى، مۇداپىئە تەييارلىقى قاتارلىق جەھەتلەردىن مۇپەسسەل بايان قىلىدۇ. بۇنى تەخمىنەن تۆۋەندىكى ئالتە نۇقتىغا يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ: (1) سابىق ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ مەركىزى تۇخۇلۇدا ئىدى، ئەمدى ئۇنى تاشۇبلىقتا يۆتكەپ، يەرلىك ئۇيغۇر خەلقىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويۇشتىن ساقلىنىش كېرەك. باريكۆل ناھىيىسىنىڭ يېرى كەڭ، ئادىمى ئاز، بۇنىڭ ناھىيە بولۇپ تۇرۇشى مۇۋاپىق ئەمەس، شۇڭا بۇ ناھىيىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ تەۋەسىنى يەنىلا قۇمۇل ناھىيىسىگە قوشۇۋېتىش كېرەك. (2) ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئالۋان-ياساقلارنى ھازىرچە بىردەك كەچۈرۈم قىلىش كېرەك، يەرلەرنى ئۆلچەشنى ھازىر-

چە توختىتىپ، قۇمۇل خانلىقى تاپشۇرغان يەر، نوپۇس دەپتىرىگە ئاساسەن دەرىجىگە ئايرىش، باج ـ سېلىقنى يەرگە قاراپ كۆپەيتىش كېرەك. ۋەقە تۇغۇلۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، كەلگۈسىدە باج ئالغاندىمۇ باجنى سابىق ئوردا كاتتىباشلىرى سۈيلەپ ئالسۇن، بىزنىڭ يېزىلارغا قايتا چاپارمەن ئەۋەتىشىمىزنىڭ ھاجىتى يوق. بۇ يەرلەرگە كەلسەك، بۇنى ئالدى بىلەن ئىمكان قەدەر يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئالسۇن، ئېشىپ قالغانلىرى بولسا، ئاندىن خەنزۇ كۆچمەنلەر ئالسۇن. ھۆكۈمەت سېپتۇئالىدىغان ئاشلىق نورمىسىنىمۇ ئازايتىش كېرەك، ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن مىنگونىڭ 19 ـ، 20 ـ يىللىرى (1930 ـ، 1931 ـ يىللىرى) ئېلىنىدىغان غەللە ـ پاراق، يەم ـ خەشەكلەرنى كەچۈرۈم قىلىپ، بۇ ئارقىلىق ئۆزىمىزنىڭ ئۇلارغىمۇ خەنزۇ كۆچمەنلىرى بىلەن ئوخشاش قارايدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈشىمىز كېرەك. (3) جىنايى ئىشلاردىن باشقا، قالغان نىكاھ، مال-مۈلۈك مەسىلىلىرىنى ئىسلام دىنى قائىدىسى بويىچە، قۇرئانغا ئاساسەن بىر تەرەپ قىلىشقا يول قويۇشىمىز كېرەك. (4) ئاپەت قالدۇرماسلىق ئۈچۈن، قوزغىلاڭچىلارنىڭ كاتتىباشلىرىغا يا قوروق مەنسەپ بېرىش، يا ئۇلارنى باشقا يەرگە يۆتكەۋېتىش كېرەك، قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاممىنى بىردەك سۈرۈشتە قىلماسلىق كېرەك. (5) ۋاڭنىڭ ئوتۇغات ناملىنى (مەنسەپ مەرتىۋىسىنى) يەنىلا ئۆز پېتى ساقلاپ قېلىپ، ئۇنىڭدىن قول ئۈزگىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشىمىز كېرەك. ۋاڭنىڭ بۇرۇنقى مال ـ مۈلۈك، چارۋىلىرىنىڭ ھەممىسىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ قايتۇرۇشىمىز كېرەك. يەرلىرىنىڭمۇ مەلۇم قىسمىنى ئەھۋالغا قاراپ شەخسىي مۈلۈك قىلىشقا قالدۇرغاندىن باشقا، قالغان قىسمىنى دۆلەت ئىختىيارىغا ئۆتكۈزۈۋېلىش كېرەك. (6) ھەربىي مۇداپىئە كۈچلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈچەيتىش پىلانى تەپسىلىي ئوتتۇرىغا قويۇلغان. جىن شۇرېن ئۇنىڭ پىكرىلىرىگە قوشۇلماقچى ئىدى، لېكىن، بۇنى يولغا قويغىچە، جىن شۇشىن كىرىپ، جاڭ پېيىيۈەن قۇمۇلنى بېسىپ يېتىۋالدى، ئۇنىڭ غەرىزى باشقا، دەپ جاڭ پېيىيۈەننىڭ غەيرىتىنى قىلدۇ. جاڭ پېيىيۈەندىن ھەزەر ئەيلەپ يۇرگەن جىن شۇرېن ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، جاڭ پېيىيۈەننى ئۈرۈمچىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاۋ مىڭيۇنىڭ تەكلىپى تاشلىنىپ قالىدۇ. مىنگونىڭ 21 ـ يىلى (1932 ـ يىلى) 2 ـ ئايدا، جىن شۇرېن تارباغاتاينىڭ قوماندانى لى خەيرۇنى شىجاڭ قوشۇمچە شەرقىي يۈنىلىش گارنىزون قوماندانى، قۇمۇل «قېپچالغان ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى» نىڭ باشلىقى قىلىپ يۆتكەيدۇ. لى خەيرۇ ئەزەلدىن مەمۇرىي خىزمەت بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەچكە، ئۇرۇش ئىشلىرىدىن خەۋىرى يوق ئىدى، قۇمۇل ۋەزىيىتىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى تېخىمۇ چۈشەنمەيتتى. ئۇ، قۇمۇلغا كېلە ـ كەلمەيلا، شوپۇل، خۇيجۇاڭزى، باغداش، ئاراتام ۋە سۇمۇشتاق قاتارلىق جايلارغا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، خوجانىياز قاتارلىق كىشىلەرگە، قورالىكلارنى تاپشۇرۇپ، دېھقانلار قوشۇنىنى تارقىتىۋېتىكىلار، دەپ بۇيرۇق قىلدۇ. تاغدىكى دېھقانلار قوشۇنى ئەھۋالنىڭ ياخشى ئەمەسلىكىنى سېزىپ، ۋەقەنىڭ تەرەققىياتىنى كۆزىتىپ جىم يېتىۋالىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، كۆتۈلمىگەن بىر ۋەقە قۇمۇلنىڭ يەنە ئۇرۇش مالمانچىلىقىغا چۈشۈپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ.

قوزغىلاڭدىن ئىلگىرى، شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە سودىگەرچىلىك قىلغىلى بىرمۇنچە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى كەتكەن بولۇپ، ئۇلار ئۇرۇمچى مالمانچىلىقى توپەيلىدىن ئۆزۈن يىل يۇرت-ماكانلىرىغا قايتالمىغاندى، قۇمۇل تىنچىغاندىن كېيىن، گەنسۇدىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرى يىغىلىپ، شىنجاڭغا قايتىماقچى بولۇشىدۇ، ئۇلار ئىنىق خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن، ئاۋۋال قۇمۇلدىكى ھەسەن ياڭخاڭغا خەت يېزىپ ئەۋەۋال ئۇقۇشىدۇ، قۇمۇلنىڭ ھەقىقەتەن تىنچىتىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، توپلىشىپ شىنجاڭغا قايتىدۇ. بۇ سودىگەرلەر ئىچىدە قۇمۇللۇقلارمۇ، تۇرپان، تۇخسۇن، كۇچا ۋە ئاقسۇلۇقلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار 100 نەچچە ئېشەك بىلەن يولغا چىقىپ، كۇشۇيگە كېلىپ قونىدۇ. بۇلارنى لى خەيرۇ شىڭشىڭشيانى ساقلاشقا ئەۋەتكەن بىر پەي ئەسكەر ئۆلتۈرۈپ، بارلىق مالىلىرىنى بۇلاپ كېتىدۇ. كۇشۇي ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ بالا-چاقىلىرى ئۇرۇمچىگە يىغىلىپ ھۆكۈمەتكە تەلەپ قويۇپ، چوڭ ماجىرا تۇغدۇرىدۇ. جىن شورېن ۋەقەنىڭ يوشۇناپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، لى خەيرۇغا باش جىنايەتچى پەيجاڭ بىلەن مۇئاۋىن پەيجاڭنى ئېتىۋېتىش، قالغان 29 ئەسكەرنى قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىدۇ («كۇشۇي ۋەقەسى» گە قارالسۇن).

كۇشۇي ۋەقەسى تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇرۇمچىدىن بىر تۈركۈم سودىگەرلەر ئىچكى ئۆلكىگە سودىگەرچىلىك قىلغىلى ماڭىدۇ، ئۇلار سۆجىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانىدا يولۇاسنىڭ ئادەملىرى ئۇلارنىڭ مالىلىرىنى پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىدۇ. يولۇاسنىڭ ئادەملىرى نومدا يەنە بىر تۈركۈم سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى بۇلايدۇ. يولۇاس بۇلاپ كېلىنگەن مالىلاردىن قىممەت باھالىقلىرىنى ئېلىۋېلىپ، قالغان بىرقانچە 100 تۈك ئۇچەينى ئامبارغا تاشلىۋېتىپ كېتىدۇ. بۇ ئىشتىن كېيىن، يولۇاس بۇ، كۇشۇي ۋەقەسىدىن ئۆچ ئالغىنىمىز، دەيدۇ. لى خەيرۇ يولۇاس سودىگەرلەرنىڭ مالىلىرىنى بۇلىدى، تىنچلىقنى دالالەت قىلىش ئىشلىرىمىزغا بۇزغۇنچىلىق سالىدى، دېگەننى باھانە قىلىپ، دېھقانلار قوشۇنىدىن قورال-ياراغلارنىڭ ھەممىسىنى دەرھال تاپشۇرۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. يولۇاس كونا مىلتىقتىن 30 نەچچىنى تاپشۇرۇپ قويىدۇ. لى خەيرۇ بۇنىڭغا ئۇنىماي، يولۇاس، بېشىرلار بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كېردىم ئىمام، شائەخمەت ۋە ئابدۇۋايىت قاتارلىق سەككىز كىشىنى ئەۋەتىپ، دېھقانلار قوشۇنىنى قورالسىزلاندۇرۇش كېرەك، بولمىسا ئۇلار قورال كۈچى بىلەن قورشاپ يوقىتىلىدۇ، دەپ قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ۋەزىيەت يەنە بىردىنلا جىددىيلىشىپ كېتىدۇ.

ئۆلكە ئارمىيىسى قورشاپ ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقىتۇ، دېگەن خەۋەر تاغقا يەتكەندە، ھەممەيلەن جىددىيلىشىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا،تاشقى موڭغۇلىيە دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سەركەردىلىرى بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن جىياڭسىندورجى (موڭغۇل)، ئەبۇۋۇ، قاسىم (قازاق)، تۇردى (ئۇيغۇر) قاتارلىق بەش كىشىنى ۋەكىل قىلىپ تاغقا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئاۋۋال قاراتاغدا سادىق قورمال بىلەن كۆرۈشۇپ، قۇمۇلدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قوللايدىغانلىقىنى ئوچۇق بىلدۈرىدۇ. جىياڭسىندورجى، سىلەر چوقۇم ئىتتىپاقلىشىشىڭلار كېرەك، يەنە سىلەرنىڭ بىر رەھبىرىڭلار بولۇشى كېرەك، دەيدۇ. سادىق قورمال جىياڭ-

سىندورجىنىڭ بۇ پىكرىگە ئىنتايىن قايىل بولۇپ، ھەربىي تاغقا كېچىلەپ ئادەم ئەۋەتىپ، خوجانىيازنى چاقىرىپ كېلىپ، جياڭسىندورجى بىلەن كۆرۈشتۈرىدۇ. ئۇلار بىر يېغىن ئېچىپ، رەھبەرلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىشنى قارار قىلىدۇ. بىرقانچە كۈندىن كېيىن، جايلاردىكى دېھقانلار قوشۇنى باشلىقلىرى ھەربىي تاغدىكى تاراتقا كېلىپ يىغىنغا قاتنىشىدۇ. لېكىن، يولۋاس ئىلگىرى قورايدا ئۆزىگە ئادەم توپلاپ يۈرگەندە، خوجانىيازنىڭ ئۇنى قولغا ئېلىپ ئېتىۋەتمەكچى بولغانلىقىغا ئىچىدە غۇم ساقلاپ يۈرگەچكە، يىغىنغا كەلمەيدۇ. يىغىندا، جياڭسىندورجىنىڭ تەشۋىق-تەرغىباتى بىلەن كۆپچىلىك خوجانىيازنى دېھقانلار قوشۇنىنىڭ رەھبەرلىكىگە كۆرسىتىدۇ. يەنە جياڭسىندورجىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن قاسىم دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سىياسىي كومىسسارى بولىدۇ. خوجانىياز يىغىندا تۆۋەندىكى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: (1) بىردەك ئىتتىپاقلىشىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە زەربە بېرىش كېرەك. (2) تاشقى موڭغۇلىيىگە ئادەم ئەۋەتىپ، قورال-ياراغ سېتىۋېلىش كېرەك. (3) ما جۇڭيىڭنى شىنجاڭغا يەنە تەكلىپ قىلىش كېرەك. (4) دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى پەيدىنپەي تۇرپان، پىچانلارغا يۆتكىلىپ، ئۇ يەردىكى دېھقانلار قوشۇنى بىلەن بىرلىشىشى كېرەك، كۆپچىلىكىنىڭ دەۋتى بىلەن، يولۋاس چىللاپ كېلىنىپ خوجانىياز بىلەن كۆرۈشتۈرۈلىدۇ. ئىككىسى بۇرۇنقى ئاداۋەتلىرىنى تاشلاپ، قايتىدىن ئەپلىشىپ قېلىشقا قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلىشىدۇ. يىغىندىن كېيىن، جياڭسىندورجى تاشقى موڭغۇلىيىگە قايتىدۇ. ئارقىدىنلا خوجانىياز تاشقى موڭغۇلىيىگە، ئەنشىلەرگە ۋەكىل ئەۋەتىدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، تاشقى موڭغۇلىيىگە كەتكەن ۋەكىل ئىشنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىدۇ، جياڭسىندورجىمۇ 500 دانە مىلتىق، 500 قۇر ھەربىي كىيىمنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ھەربىي لازىمەتلىكلەرگە ئېرىشكەندىن كېيىن، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئىشەنچىسى كۈچىيىدۇ.

لى خەيرۇ دېھقانلار قوشۇنىنىڭ تەسلىم بولۇش نىيىتى يوقلۇقىنى كۆرگەندىن كېيىن، مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) 5 - ئايىنىڭ 7 - كۈنى، جىن شۇرېنىدىن يولىورۇق سوراپ: «خوجانىياز، يولۋاس دېگەن بۇ ئىككى باندىت ھازىر بەك غالجىرلىشىپ كېتىۋاتىدۇ» دەيدۇ ھەمدە مۇداپىئە سېپىنى قىسقارتىپ، دېھقانلار قوشۇنىغا ئۇياقتىن شەپە بېرىپ قويۇپ، بۇياقتىن زەربە بېرىش تاكتىكىسىنى قوللىنىپ، ھۇجۇم قىلىش تەكلىپىنى بېرىدۇ. 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، جىن شۇرېن، قارامىلىق قىلماي، كۆرۈنۈشتە يەنىلا كەڭچىلىك قىلغان بولۇپ، ئەمەلىيەتتە، قاتتىق مۇداپىئەدە تۇرۇش ستراتېگىيىسىنى قوللىنىش توغرىسىدا يولىورۇق بېرىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى بۇ چاغدا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەچكە، ئىشەنچى ئېشىپ، پات-پات تەشەببۇسكارلىق بىلەن تاغدىن چۈشۈپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە يوشۇرۇن زەربە بېرىپ، جايلارنى پاراكەندە قىلىپ تۇرىدۇ. لى خەيرۇ نائىلاج 8 - ئايدا ھۇجۇم قوزغايدۇ، ئۆلكە ئارمىيىسىدىن ئاداۋۇدى تۇەنىنىڭ بىر قىسىم ئەسكەرلىرى كۆشۇتمىدىن ئايلىنىپ ئېرىنىغا ھۇجۇم قىلىدۇ، يولۋاس ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قورايغا چېكىنىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى ئەلىبە-

سېرى قوغلاپ زەربە بېرىدۇ. يولۇاس يەنىلا تۆمۈرتى، نېرناسقا قېچىپ كېتىدۇ. ئەتە-سى، خوجانىياز قوشۇننى باشلاپ قورايىنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتە-دۇ، ئۇرۇش ئىككى سائەتچە داۋاملاشقاندا ئىمرغايىتى بىلەن شىمالىي تاغنى ئىگىلەپ ياتقان ئۆلكە ئەسكەرلىرى تارمار بولىدۇ، خوجانىياز ئارقىدىنلا جەنۇبىي تاغ چوققىسىغا ھۇجۇم قىلىپ، يولۇاسنى قوغلاپ كېتىۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسىنى توزۇتىۋېتىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى توپ ئوقلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئىدىردىن چېكىنىپ چىقىپ، ئۆز ئورنىغا يېنىپ كېلىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسىدىن ئاداۋىدې تۇەنىنىڭ يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلىرى سومۇشتاغىدىن تۇخۇلۇغا ھۇجۇم قىلغاندا، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى باقنىياز بىلەن سادىق قورمال 70 نەچچە مەرگەن بىلەن قىزىلتاغ ئېغىزىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ۋە چىلىك دەريا-سىنىڭ ئىككى قىرغىقىدا، قازاق باشچى ئايمەت 100 نەچچە مەرگەن بىلەن كوگۇرەكنىڭ شەرق تەرىپىدە، يەنە بىر قازاق باشچى نۇرغالى 100 نەچچە مەرگەن بىلەن نېرىنكىرىدىكى چوڭ يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە يوشۇرۇنۇپ ياتاتتى. ئۆلكە ئارمىيىسى ئاقتاشقا كەلگەندە، باقنىياز بىلەن سادىقنىڭ ئەسكەرلىرى توساتتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۆلكە ئەسكەرلىرى تەڭ كېلەلمەي، كوگۇرەككە چېكىنگەندە، يەنە ئايمەتنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچرايدۇ، ئۆلكە ئەسكەرلىرى يەنە نېرىنكىرغا چېكىنىدۇ. ئۇلار چېكىنىپ قىزىلتاغ ئېغىزىغا كەلگەندە، نۇرغالىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرايدۇ-دە، قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئامالسىز قېلىپ، قوۋۇق ئېغىزىدىن چېكىنگەنچە قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ.

قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان لى خەيرۇ جىن شۇرېنغا ياردەم تىلەپ جىددىي تېلېگراممىا بېرىدۇ. جىن شورېن شېڭ شىسەينى شەرقىي يۆنىلىش باندىتلارنى يوقىتىش شتابىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ، جاڭ يۇشيۇنىڭ تۇەنىنى 1-يۆنىلىش، فۇچۇەنىنىڭ تۇەنىنى 2-يۆنىلىش، ياڭ جېڭجۇڭنىڭ تۇەنىنى 3-يۆنىلىشكە بۆلۈپ ۋە ئۆزلەشتۇرۇل-گەن قوشۇن ــ باپىنگۇتنىڭ تۇەنىنى، باتۇرلار ئەترىتىدىن مېڭ شۇ قىسمىنى ۋە يەنە بىر بىرونېۋنىڭ قوشۇپ ياردەمگە ئەۋەتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا شېڭ شىسەي ئۇرۇشنى مۇنداق ئورۇنلاشتۇرىدۇ: (1) ئىزىدىن قوغلاپ زەربە بېرىش ئۇچۇن، قاۋۇل ئاتلىق ئەسكەرلەر-نى تاللاپ تاغقا ئەۋەتىش. (2) ئالاقىلىشىشقا قولايلىق بولسۇن ئۇچۇن، ئارقا سەپ ئالا-قىلىشىش لىنىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بىر دانە سىمسىز تېلېگراف ئاپپاراتى تېلە-ۋېلىش. (3) ئىز قوغلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پايدىلىق بولسۇن ئۇچۇن، تۆگىلەر بىلەن ئادەم ۋە ئات-ئۇلاغلارغا ئىككى ياكى ئۈچ ئايغا يەتكۈدەك ئوزۇق-تۇلۇك، يەم-خەشەك ۋە ئوق-دورا ئېلىۋېلىش. (4) ئوزۇق-تۇلۇك ۋە ئوق-دورا تۇگىمىگەندە، قۇمۇلغا قايتىپ بىر ھەپتە دەم ئېلىپ، يەنە ئىككى ياكى ئۈچ ئايغا يەتكۈدەك ئوزۇق-تۇلۇك، ئوق-دورا ئېلىپ تاغقا كېلىپ قوغلاپ زەربە بېرىش.

شېڭ شىسەي قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، شەرقىي تاغ بىلەن غەربىي تاغقا تەڭلا ھۇجۇم قىلىدۇ. شېڭ شىسەي ئۆزى ئەسكەر باشلاپ غەربىي تاغقا ھۇجۇم قىلىدۇ، چېڭ-كىچىك ئون نەچچە جەڭدىن كېيىن، خوجانىيازنى ئاخىر چېكىنىدۈرىدۇ. دېھقانلار قوشۇ-

نى يېڭىلىپ شەرقىي تاغقا چېكىنىدۇ. غەربىي تاغ تىنچىغاندىن كېيىن، لى خەيرۇ ۋەزىنەسىيەت قىلىشقا بەش نەپەر خۇيىزۇ مۆتىۋەرنى ئەۋەتىدۇ، ئۇلار ئۆرۈكلۈكتە ئۇرۇشتا پىتراپ كەتكەن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ 40 نەچچە ئەسكىرىنى ئۇچرىتىدۇ، ئۇلار يېقىندا مىللىۋب بولغان بولسىمۇ، لېكىن قىلچىمۇ تەسلىم بولۇش نىيىتىدە بولمايدۇ. لى خەيرۇ ئالدىراچ جەن شۇرېنغا تېلېگرامما بېرىپ، خوجانىياز ئۆلمىگۈچە دېھقانلار قوشۇنى ھەرگىز تەسلىم بولمىغۇدەك، دەيدۇ.

دېھقانلار قوشۇنى شەرقىي تاغدا ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن باتۇرلارچە ئېلىشىدۇ. 8 - ئاينىڭ 16 - كۈنى، ئۆلكە ئارمىيىسى كۆشۇتىمگە ھۇجۇم قىلغاندا، دادۇيجاڭ تاۋ شۇڭبىن ئۇق تېگىپ ئۆلىدۇ. ئۆلكە ئارمىيىسى ئاراتامغا ھۇجۇم قىلغاندا تېخىمۇ پاجىئەلىك مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ، بۇ چاغدا جاڭ يۈشيۇ ئوك قاناتتىن، ليۇ رۇڭشېڭ سول قاناتتىن ھۇجۇم قىلىدۇ. 8 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، ئۇلار ھۇجۇم قىلىپ 10 نەچچە چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، 2 - توساقنى ئىشغال قىلۋالىدۇ. بۇ يەر باغداشقا 15 چاقىرىم كېلىدىغان، بىر تېمىم سۇمۇ تېپىلمايدىغان يەر ئىدى. ھاۋا ئىسسىپ كەتكەچكە، ئەسكەرلەر ئۇسسۇزلۇقتا چىدىمايسۇ ئالغىلى تاغدىن چۈشەي دەپ تۇرۇشقا، توساتتىن تاغنىڭ ئوك تەرىپىدە ماجۇڭيېڭنىڭ قىسىملىرى پەيدا بولۇپ قالىدۇ. ئۆلكە ئەسكەرلىرى «گاسلىك» دېگەن سۆزنى ئاڭلاپلا، قورقىنىدىن ئالمان - تالمان چېكىنىدۇ، تېخى ئۇرۇشماي تۇرۇپ ئۆزلۈكىدىن پىتراپ، مۇلۇققىنىدىن زەمبىرەك چاقىنىڭ ئوقىنى سۈندۈرۈۋالىدۇ. ليۇ رۇڭشېڭ ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي، ماجۇڭيېڭنىڭ ئەسكەرلىرى تاغ ئارىسىغا كىرىپ كېتىدۇ. كەچتە، فۇچۈەن ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئاراتامغا كېلىپ 1 -، 2 - يۆنىلىشتىكى پىتراپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى يىغىدۇ. 2000 دىن ئوشۇق ئەسكەردىن ئاران 600 — 700 لا قالغانىدى. ئەمەلىيەتتە، بۇ چاغدا ماجۇڭيېڭنىڭ ئۆزى تېخى قۇمۇلغا كەلمىگەنىدى. ئۇ، خوجانىيازنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندا، جىياڭ جېيشى تېخى يېڭىلا ئۈنى 36 - شىنىڭ شىجاڭلىقىغا تەيىنلىگەن بولۇپ، ئۇ قوشۇننى كېچەيتىپ، ئەسكەرلىرىنى مەشق قىلدۇرۇش بىلەن بەنت ئىدى، شىنجاڭغا كېلىشكە ھازىرچە چولىسى تەگمەيتتى. شۇڭا ئۇ ماجۇڭشەننى 60 نەچچە ئەسكەر بىلەن ئاۋۋال قومۇلغا ئەۋەتكەن، ئاندىن يەنە ماشىمىڭنى پىچاندا ھەربىرىكەتلىنىشكە ئەۋەتكەن، ماجۇڭشەن باغداشقا كەلگەندە، ھۇجۇم قىلىۋاتقان ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانىدى، ئۇ، ماجۇڭيېڭنىڭ نامى بىلەن غەلىبە قىلىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغانىدى.

شېڭ شىسەي غەربىي تاغدىن ئىز قوغلاپ شەرقىي تاغقا كەلگەندىن كېيىن، شۇ پۈلدا دېھقانلار قوشۇنى بىلەن بىرنەچچە كۈن جىددىي جەڭ قىلىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى تەڭ كېلەلمەي تاغ ئىچىگە چېكىنىدۇ - دە، ئەپلىك يەر تۇزۇلۇشىدىن پايدىلىنىپ، شېڭ شىسەينى بەنت قىلىپ تۇرىدۇ. جەن شۇرېن دېھقانلار قوشۇنىنى يېڭەلمەگەنلىكىدىن قاتتىق تەشۋىشلىنىدۇ. ئۇ، 11 - ئاينىڭ 10 - كۈنى لى خەيرۇ بىلەن شېڭ شىسەيگە، خوجانىياز بىلەن يولۋاسنى يوقاتساڭلار «بارلىق مال - مۈلۈكنى ئوفىتسېر ۋە ئەسكەر-

لەرگە كۆرسەتكەن خىزمەتىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكىگە قاراپ ئىنئام قىلىپ بېرىڭىتىمەن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شېڭ شىسەي پۇل-مالغا قىزىقىپ، 12-ئايدا قىشلىق ھۇجۇم قوزغايدۇ. دېھقانلار قوشۇنى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ ئۇستۇن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن ئارقا-ئارقىدىن قىلغان ھۇجۇمىنى توسۇۋېلىشقا قۇدرىتى يەتمەي، بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ غەربىي تاغنىڭ پىتوتى دېگەن يېرىگە چېكىنىدۇ. بۇ، يىل بويى قار كەتمەيدىغان، ھۇ-ھىت شارائىتى ئىنتايىن يامان يەر بولۇپ، دېھقانلار قوشۇنى قىيىن ئەھۋالغا چۈ-شۈپ قالىدۇ. خوجانىياز كۆچىنى ساقلاپ قېلىش مەقسىتىدە، يالغاندىن تەسلىم بولىدى-غانلىقىنى بىلدۈرۈپ، 50 مىلتىق تاپشۇرىدۇ. ئەمدى غەلىبە قىلىدىغان بولىدۇم دەپ ئويلىغان شېڭ شىسەي خوجانىيازنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بولىدۇ. خوجانىياز ئۆلكە ئارمى-يىسى ھۇجۇمنى ۋاقتىنچە توختاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كۆپچىلىككە مۇزلۇق دا-ۋانىنىڭ ئۈستىگە كىگىز-زىلچىلارنى سېلىپ تاغدىن سېرىلىپ چۈشۈشنى بۇيرۇپ، شېڭ شىسەينىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن قۇتۇلۇپ كېتىدۇ. بىشىر تاشقى مۇڭغۇلىيىنىڭ مىڭ-گاڭ دېگەن يېرىگە، يولۇاس ئەنشىگە قېچىپ كېتىدۇ. بۇ قېتىمقى جاپا-مۇشەققەتلىك جەڭنى باشتىن كەچۈرگەن دېھقانلار قوشۇنى دەرمانىدىن كېتىپ، ئەمدى يەنە ئۇرۇش قىلىشقا قۇدرىتى يەتمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ.

8. قوزغىلاڭنىڭ خاتىمىسى

مىنگۇنىڭ 21-يىلى (1932-يىلى) نىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، دېھقانلار قوشۇ-نى قۇمۇلدىكى ھەربىكىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن توختىتىدۇ، ئۇرۇش باراڭبارا ئۇرۇمچى-ۋە جەنۇبىي شىنجاڭ ئەتراپلىرىغىچە كېڭەيىدۇ.

ماجۇڭشەن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ماشىمىڭمۇ چاقىلىق ئارقىلىق پەچانغا يېتىپ كېلىدۇ. شۇ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا، ماشىمىڭ يەرلىك دېھقانلار بىلەن بىر-لىشىپ، تۇرپان، پەچاننى ئىشغال قىلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جىن شۇرېن شېڭ شىسەيگە قوشۇن باشلاپ بېرىپ يوقىتىشنى جەددىي بۇيرۇق قىلىدۇ. شېڭ شىسەيىنىڭ قوشۇنى كېتىشىگە، خوجانىياز يەنە تاغدىن چۈشۈپ كونا قىسىملىرىنى يىغىپ، ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن داۋاملىق قارشىلاشماقچى بولىدۇ. بۇ چاغدا لى خەيرۇنىڭ كۈچى ئاجىز-لاپ، ھۇجۇم قىلىشقا قۇدرىتى يەتمەيدىغان بولۇپ قالغاچقا، خوجانىياز بىلەن سۆھ-بەتلىشىپ ئادەم ئەۋەتىدۇ. دېھقانلار قوشۇنىمۇ يېڭىلا يېڭىلگەچكە، دەم ئېلىپ ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولۇش مەقسىتىدە لى خەيرۇنىڭ تەكلىپىگە ماقۇل بولىدۇ. لى خەيرۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ نامىدا دېھقانلار قوشۇنىغا 100 دانە بۇغداي، تۇر-مۇش راسخوتى ئۈچۈن 40 مىڭ سەر تەڭگە بېرىپ، خوجانىياز بىلەن يولۇاسقا قو-رالىرىنى تاپشۇرۇپ، قىسىملىرىنى تارقىتىۋېتىشنى بۇيرۇق قىلىدۇ. پۈل ۋە ئاشلىقنىڭ ھەممىسىنى خوجانىياز ئۆزى ئىگىلىۋېلىپ، يولۇاسنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يەنە ئىچكى جاڭجال قوزغىلىپ كېتىدۇ. لى خەيرۇ مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنى بىراقلا يوقاتماقچى بولىدۇ. مانا مۇشۇ جەددىي

پەيتتە، دېھقانلار قوشۇنى ئىچكى جاڭجالنى توختىتىپ، مىلتىقنىڭ ئاغزىنى بىردەك سىرتقا قارىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن لى خەيرۇ چېقىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. بۇ چاغدا پۈتۈن شىنجاڭ مالىمان بولۇپ كەتكەچكە، جىن شۇرېن قۇمۇل ۋە باركۆللەردىن ۋاز كېچىش قارارىغا كېلىپ، لى‌خەيرۇنى گۇچىڭزىغا كېلىپ، ئۇرۇمچىنى قوغداشقا بۇيرۇيدۇ. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلنى ساقلاشقا ئەسكەر قالمايدۇ. مىنگۇنىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) 2 - ئاي- دا، شېڭ شىسەي پىچانىنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرىدۇ، ماشىمىڭ قاراشەھەرگە قېچىپ كېتىدۇ. تۇرپاندىكى دېھقانلار قوشۇنى خوجانىيازنىڭ تۇرغان يېرىگە يارىدەم تەلەپ قىلىپ ئادەم ئەۋەتىدۇ، خوجانىياز خۇشاللىق بىلەن ماقۇل كۆرىدۇ - دە، قوشۇننى باشلاپ لۈكچۈنگە كېلىدۇ. شېڭ شىسەيمۇ قوشۇننى باشلاپ يېتىپ كېلىدۇ، خوجانىياز ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالماي، تۈيۈق تەرەپكە قېچىپ كېتىدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي «12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى يۈز بېرىپ، جىن شۇرېن تەختتىن چۈشىدۇ. لىيۇ ۋېنلۈك ۋاقتىلىق ئۆلكە رەئىسى، شېڭ شىسەي ۋاقتىلىق چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ مانا مۇشۇنداق مالىمان ۋەزىيەتتە، 5-ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا 2 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ، قۇمۇل، باركۆل، تۇرپان‌ۋە پىچان قاتارلىق جايلارنى ئۆڭايلا بېسىۋالىدۇ. ئابدۇنىيازمۇ ماجۇڭيىڭ بىلەن بىللە كېلىدۇ، بېشىرمۇ تاشقى مۇڭغۇلىيەدىن قايتىپ كېلىدۇ. ماجۇڭيىڭ ئابدۇنىيازنى قۇمۇل، باركۆل، ئاراتۇرۇك ئاربىلاشما لۇيېنىڭ لۇجاڭلىقغا، يولۋاسنى تۇرپان مۇھاپىزەتچىلەر لۇيېنىڭ لۇيجاڭلىقغا، قوشۇمچە دالالەت بېگىلىكىگە، بېشىرنى تۇرپان شەھەر مۇداپىئە سىلىڭلىقغا، خوجىنىيازنى جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق ئارمىيىسى سىلىڭبۇسىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەينىلەيدۇ.

بىرقانچە قېتىملىق جەڭدىن كېيىن، خوجانىيازنىڭ ئەسكىرى 6000 دىن ئاشىدۇ. شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭ ئىلىشۇاتقان مەزگىلدە، خوجانىياز ئاقسۇ ۋە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىدۇ. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ پىلانلىشى ئارقىسىدا، خوجىنىيازنى سابىت دامۇللا قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ زۇڭتۇڭ» لىقىغا چىقىرىدۇ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 7 - ئايدا خوجانىياز ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرەپكە ئۆتۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولىدۇ. سابىق دېھقانلار قوراللىق كۈچلىرى ئۆزگەرتىلىپ يېڭى 6 - شى قىلىپ تەشكىل قىلىنىدۇ. مەخمۇت شجاڭلىقغا تەينىلىنىدۇ. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) شېڭ شىسەي لىيۇ يىڭلىننى قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەيدۇ. ئۇ «ئەمەل ۋاراسىغا» لىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى ئىككىنچى قېتىم يولغا قويىدۇ. ھۆكۈمەت ئالدىنقى قېتىمقى ساۋاقنى قوبۇل قىلىپ، بۇ ئىسلاھاتنى ئىھتىياتچانلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىدۇ. مالىمانچىلىقتىن بىزار بولغان خەلقمۇ بۇنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. ئۇچ - تۆت ئاي تەكشۈرۈپ‌تەييارلىق قىلىش ئارقىلىق، باشقۇرۇشنى ئىسلاھ قىلىش ۋەزىپىسى ئوڭۇشلۇق ئورۇندىلىدۇ. ھۆكۈمەت قوزغىلاڭ ۋەقەسىنى بۆ- رۈشتە قىلمايدىغانلىقىنى، بارلىق ھەقسىز ئەمگەكلەرنى بىكار قىلىدىغانلىقىنى، ھۆكۈمەت

ئۆزىگە كېرەكلىك ئوزۇق-تۈلۈك ۋە يەم-خەشەكنى بىردەك بازار باھاسىدا سېتىۋالىدىغانلىقىنى، ئىلگىرىكى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مىراس يەرلىرىنى ئىختىيار قىلغانلار تېرىسا بولىدىغانلىقىنى، بوز يەرلەردىن ئېلىنىدىغان يەر بېجىنىڭ ۋاقتىنچە كېچىرىم قىلىنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدۇ.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) مەخمۇت ماخۇشەن بىلەن بىرلىشىپ كەينىگە قاراپ نەيزە ئۇرىدۇ ۋە شېڭ شىسەي تەرىپىدىن يېڭىلىپ چەت ئەلگە قېچىپ كېتىدۇ. خوجانىياز شۇ يىلى 10 - ئايدا، شېڭ شىسەي ئويدۇرۇپ چىققان «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قەستىدە بولدى» دېگەن ئەنزە بىلەن قولغا ئېلىنىدۇ. 2 - يىلى 4 - ئايدا، خوجانىياز-نىڭ قورال-جايلىرى ئاختۇرۇلۇپ، پۈتۈن مال-مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. 8 - ئايدا، شېڭ شىسەي جامائەت خەۋپسىزلىكىنى باشقۇرۇش باشقارمىسىنىڭ شاڭشىياڭ دەرىجىلىك بۆلۈم باشلىقى شىڭ جۈنزاۋ ۋە ئۆلكىلىك مالىيە تەپتىش كومىتېتىنىڭ ئەزاسى يۈەن پۇسەن قاتارلىق كىشىلەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ، ئاسىيلارنىڭ مال-مۈلكىنى ئېنىقلاش كومىتېتى قۇرىدۇ ۋە «قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قەستىدە بولدى» دېگەن ئەنزىگە چېتىشلىق كىشىلەرنى قولغا ئالدۇ. قۇمۇل ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى لیۇ شېڭ ئاسىيلارنىڭ مال-مۈلكىنى ئېنىقلاش كومىتېتىنىڭ ۋېيىۋەنجاڭلىقىغا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۈچېڭفا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى جاڭ چۈەنچېڭ مۇئاۋىن ۋېيىۋەنجاڭلىققا تەيىنلىنىدۇ، يەنە قۇمۇل خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىقى لى شياڭروڭ، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىقى ماجۈنجېيې، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ باشلىقى يۈسۈپجان، سودا-سانائەت چىلەر جەمئىيىتىنىڭ باشلىقى لى زىشيۈلار ئەزالىققا تەكلىپ قىلىنىدۇ. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى كىشىلەرنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەمىنلىگەن ئىسسىلىك بويىچە قورال ئالىدۇ، ئەينى يىللىرى دېھقانلار قوزغىلىڭغا قاتناشقانلاردىن ئابدۇنىياز، باقىنىياز قاتارلىق 30 نەچچە كىشىنى قولغا ئېلىپ، ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىدۇ. قۇمۇل مەمۇرىي مەھكىمە، قولغا ئېلىنغان بارلىق ئادەملەرنىڭ مال-مۈلكى بىردەك مۇسادىرە قىلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ قورۇ-جاي، يەر، كارىز قاتارلىق تۇراقلىق مۈلكىنى ھۆكۈمەت كېلىشىم باھادا ساتىدۇ، دەپ ئېلان چىقىرىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە مەمۇرىي مەھكىمىدە قۇرۇلغان «قورال-ياراق ئېنىقلاش كومىتېتى» كىشىلەردىن 10 نەچچە مىلتىق، 50 نەچچە ئوق مىلتىقى يىغىۋالىدۇ. قولغا ئېلىنغانلاردىن ئايرىملىرى ھايات قالغاندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلىدۇ. خوجانىياز مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) تۇرمىدە ئۆلتۈرۈلىدۇ.

IV باب غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى شەكىللىنىشى

1936 - يىل 10 - ئايدا، 25 مىڭ يولۇق ئۇزۇن سەپەرنى بېسىپ ئۆتكەن جۇڭگو ئىشچى-دېھقان قىزىل ئارمىيىسىنىڭ 1 - 2 - 4 - يۆنىلىش ئارمىيىلىرى خۇيىنىڭدا ئۇچ-

راشتاندىن كېيىن، قىزىل 5 - جۇنتۇەن بىلەن قىزىل 4 - يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى — 9 - جۇن بىلەن 30 - جۇننىڭ جەمئىي 20 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرى گەنسۇنىڭ جەنۇبىۋەن دېگەن يېرىدە خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، 11 - ئايىنىڭ 10 - كۈنى ھەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى بولۇپ تەشكىللىنىپ، «خەلقئارالىق يول ئېچىش» ھەقسىدە خېشى كارىدورىنى بويلاپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ.

ھەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ سول قانات تارماق ئەترىتى لى شيەننيەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە، قار - شۇدىرغانلىق چىلىيەنشەن تاغلىرىدىن، قۇم - بوراندىق چۆل - جەزىرىلەردىن ئۆتۈپ، خۇزۇڭنەن، مابۇفاڭ ۋە يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنىڭ تۇسقۇنلۇقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، 1937 - يىل 4 - ئايدا دۇشمەنىنىڭ قوغلاپ زەربە بېرىشىدىن ئاخىر قۇتۇلدۇ. بۇ چاغدا ھەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ ئاران 400 دىن ئوشۇق ئادىمىلا قالىدۇ. ئۇلار كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ شىنجاڭغا قاراپ ئىلگىرىلەشنى قارار قىلىدۇ. بىر يولدىكىلەر لى جورەن، لى شيەننيەن، چېڭ شىسەي قاتارلىق يولداشلار ۋە 80 نەچچە مۇھاپىزەتچىدىن تەركىب تاپقان بۆلۈپ، ئۇلار چۆل - جەزىرە بىلەن غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ؛ يەنە بىر يولدىكىلەر ياڭ شيۇكۈن، لىيۇ چىڭنەن، راۋزىجيەنلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە تاشيولدىكى ستولبىنى بويلاپ غەربكە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ.

4 - ئايىنىڭ 24 - كۈنى ياڭ شيۇكۈنلەر يول بويى يىغقان بىرقانچە ئون جەڭچى بىلەن شىڭشىڭشيانغا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار بۇ يەرنىڭ قەيەر ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ، تاغ چوققىسىدىكى پوتەيلەرنى، ئۇياقتا - بۇياقتا مېڭىپ يۈرگەن جۇڭا كىيىۋالغان بىرقانچە يوسۇنى كۆرۈپ، بۇلارنىڭ يا دۇشمەن، يا ئۆز ئادەم ئىكەنلىكىنى دەرھال پەرق ئېتەلمەيدۇ. راۋزىجيەن ئاتلىق بىرىپ رازۋېتكا قىلىپ، سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن بۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى شېڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ. راۋزىجيەن ئۇلارغا: بىز جۇڭگو - ئىشچى دېھقان قىزىل ئارمىيىسى، دەيدۇ. پوستىكى ئەسكەر شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى مەھكىمىسى چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى شىڭشىڭشيا ئىش بېجىرىش باشقارمىسىنىڭ مۇددىرى ۋاڭ شياۋدىيەننى باشلاپ كېلىدۇ. ۋاڭ شياۋدىيەن غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنىڭ كوماندىر، جەڭچىلىرىدىن ھال سورايدۇ ۋە ئۆزىنى قىزىل ئارمىيىنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن دۇبەن شېڭ شىسەي ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. مېڭىسر جاپا - مۇشەققەت چېكىپ شىنجاڭغا يېتىپ كەلگەن جەڭچىلەر ئالدىغا چىققان بۇ دوست قوشۇنىنى كۆرۈپ، خۇشال بولۇپ سەكرىشىپ كېتىدۇ.

ۋاڭ شياۋدىيەن چېڭ شىسەي، لى شيەننيەن قاتارلىق باشلىنىلارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى يەنە بىر قىسىم ئەسكەرلەرنىڭ تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، بايا كەلگەن قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنى قىزىل بايراق تۇتقۇزۇپ، سۇ ۋە يېمەكلىك بېرىپ، ئىككى ئاپتوموبىل بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. 27 - كۈنى، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىققان ئاپتوموبىل شىڭشىڭشيانىڭ 20 نەچچە كىلومېتر شەرقىدە لى شيەننيەن قاتارلىق كىشىلەرنى ئۇچرىتىدۇ. سەپتىن چۈشۈپ قالغان قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنى

ئىزدەشكە كېيىن ئۇدا بىرنەچچە كۈن ئاپتوموبىل ئەۋەتىلىدۇ. قىزىل ئارمىيىنىڭ كو-
ماندىر-جەڭچىلىرى شۆكشۆكشيادا قىزغىن كۈتۈۋېلىنىدۇ.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 1936-يىل 12-ئايدىلا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇ-
ۋاتقان چېن يۈن، تېلگ دەيىۋەن، فېلگ شۈەن، لى چۈنتىيەن قاتارلىق بەش
كىشىگە موسكىۋادىن شىنجاڭغا كېلىپ غەربىي يۈنناش ئارمىيىسىنى كۈتۈۋې-
لىش توغرىسىدا يوليورۇق بەرگەندى. چېن يۈن قاتارلىق كىشىلەر 1937-
يىل 4-ئايدا ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كون-
سۇلخانىسى ئارقىلىق شېلگ شىسەي بىلەن سۆزلىشىدۇ. شېلگ شىسەي غەربىي يۈنناش
ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە قوشۇلىدۇ ھەمدە قۇمۇل-باركۆل گارنىزونىنىڭ سە-
لىگى يولۇاس، چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى قۇمۇل ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مۇدىرى
دۇخىياتىيەن، شىگشىگشيا ئىش بېجىرىش ئورنىنىڭ مۇدىرى
ۋاڭ شياۋديەن ۋە قۇمۇل جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۈچېگفالارغا
شىنجاڭغا كېلىۋاتقان غەربىي يۈنناش ئارمىيىسىنى ئالدىغا چىقىپ قارشى ئېلىش ھەق-
قىدە تېلېگراممىلا ئارقىلىق بۈيرۇق بېرىدۇ.

يولۇاس جۈڭگو كومموۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىك قىلىۋاتقان ئىنقىلابىي ھەربىكە-
كە ئەسلىدە ئىنتايىن ئۆچ ئىدى، يەنە بىر جەھەتتىن، قىزىل ئارمىيە شىنجاڭغا
كىرسە، شېلگ شىسەي كۈچىيىپ كېتىپ، ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇپ قېلىشىدىن
ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇ شېلگ شىسەينىڭ قىزىل ئارمىيىنى قارشى ئېلىش توغرىسىدىكى
تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، دۇجياتىيەن بىلەن يۈچېگفانى قاماپ قو-
يۇپ قەستەن بولىدۇ ۋە شېلگ شىسەيگە، ئەنشى، دۇنخۇاڭ، يۇمېن تەرەپلەردە قىزىل
ئارمىيە يوق، ئۇرۇش بولىدىغاندەكمۇ ئەمەس، ئەگەر دۇبەن جاڭبلىرى قىزىل ئارمىيە-
نىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە يول قويۇش مەيداندا چىگ تۇرۇۋالىدىغان بولسىلا، مەن
ئاۋۋال قۇمۇلنى بۆلاپ، كۆيدۇرۇپ ۋەيران قىلۋېتىمەن، ئادەملىرىنى قىرىپ تاشلايمەن-
دە، ئاندىن تاغقا چىقىپ كېتىمەن..... دېگەن مەزمۇندا جاۋاب تېلېگرامما ئەۋەتە-
دۇ. يۇچېگغا قاتارلىقلار يولۇاسنىڭ سۆيىقەستىنى بىلگەندىن كېيىن، خىزمەت تەكشۈ-
رۈشنى باھانە قىلىپ، باركۆلگە كېتىپ يوشۇرۇنۇۋالىدۇ، دۇجياتىيەن بولسا شىنجاڭ-سۈيە-
يۈەن شىركىتىنىڭ ئاپتوموبىلىنى ئاردىيەت ئېلىپ قۇمۇلدىن شۆكشۆكشياغا كېتىدۇ.

يولۇاس دۇجياتىيەننىڭ قۇمۇلدىن شەرق تەرەپكە قاچقانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن،
قوغلاپ تۇتۇپ كېلىشكە ئەسكەر ئەۋەتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە شۆكشۆكشيا-
غا بېرىپ ئەھۋال تېگ-تېگلاپ كېلىشكە جۈڭشياۋ دەرىجىلىك فۇگۈەن تۆمۈر نىياز
بىلەن شاۋشياۋ دەرىجىلىك ھەربىي لازىمەتلىك باشقارمىسىنىڭ مۇدىرى لى شۈەيلەرنى
تۆت مۇھاپىزەتچى بىلەن ئەۋەتىدۇ ھەمدە ئۇلاردىن ۋاڭ شياۋديەنگە بىر پارچە خەت
ئەۋەتىدۇ، ئۇ، قىزىل ئارمىيە شىنجاڭغا كىرىدىغان بولسا، چوقۇم ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرۇش
كېرەك، بولمىسا ئۇلارنى قورال كۈچى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىمىز، دەپ داۋراڭ سا-
لىدۇ. قىزىل ئارمىيىنىڭ كوماندىر-جەڭچىلىرى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن،

دەرھال ۋاك شياۋدىيەن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئاۋۋال تۆمۈرنىياز بىلەن لى شىزەيىنى بىر تەرەپ قىلىپ، ئەگىشىپ كەلگەن مۇھاپىزەتچىلەرنى خەۋەر يەتكۈزۈشكە قايتۇرۇۋەتتى، يولۇاسنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇش قارارىغا كېلىدۇ.

شېڭ شىسەيمۇ قىزىل ئارمىيىنىڭ كۈچى ئارقىلىق يولۇاستىن ئىبارەت بۇ مەخنى يۇلۇۋېتىشنى ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇ، ئاۋۋال شەرق تەرەپكە تەلىم-تەربىيە تۈەنى 4-دا-دزىيىنى ماڭدۇرۇپ، ئارقىدىنلا يەنە تۆرپان، يەچان، تۇقسۇن گارنىزونىنىڭ سىلىڭى سۈن چىڭلىن بىلەن بارىدىغانلىقان تۈرۈۋاتقان نېمۇ چېنىخەنىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنىنى قۇ-مۇلتا ئەۋەتىپ، يولۇاسقا ئىككى تەرەپتىن قورشاپ زەربە بېرىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەن-دۈرىدۇ ئەمۋالنىڭ ئەيلەشمەيۋاتقانلىقىنى سەزگەن يولۇاس نوغاز تەرەپتىن ئېچكىرىگە قېچىپ، نەنجىڭغا كېتىدۇ.

1937-يىل 5-ئاينىڭ 1-كۈنى، شىڭشىڭشيادا يىللىق شامال چىقىپ تۇرغان، ھاۋا ئىنتايىن ئوچۇق بىر كۈن بولىدۇ. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسىنى قارشى ئېلىش ۋە ئۇلاردىن ھال سوراشقا ئەۋەتكەن چېن يۈن، تېڭ دەي-يۈەن قاتارلىق ۋەكىللەر نۇرغۇن كىيىم-كېچەك، يېمەكلىكلەر بىىسلىغان ئاپتوموبىل ئارقىسىدىن باشلاپ شىڭشىڭشياغا يېتىپ كېلىدۇ. چۈشتىن كېيىن، چېن يۈن «1-ماي» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمىنى تەبرىكلەش ۋە غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى سول قا-نات تارماق قىسىملىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرگەنلىكىنى قارشى ئېلىش يىغىنىغا رىياسەتچى-لىك قىلىدۇ. چېن يۈن كۆپچىلىككە كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئېلىپ، ھاياجانلانغان ھال-دا سۆز قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: ئىنقىلاب ئۈگۈشاۋۇق بولۇۋەرمەيدۇ، ئەلىبە قىلىدى-غان، ھەل قىلىنۇ بولىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولىدۇ، بىز ئىنقىلابىنىڭ جانلىق كۈچلىرىنى ساقلاپ قالىدىغانلا بولساق، بۇندىن كېيىن چوقۇم زورىيالايمىز، ھازىرقى بىرقانچە يۈز كىشىدىن كۆپىيىپ بىرقانچە مىڭ كىشىگە، بىرقانچە 10 مىڭ كىشىگە يېتىمىز، سىلەر ئىنقىلابنىڭ قىممەتلىك بايلىقى، سىلەرنى ھەرقانچە كۆپ ئالتۇنغىمۇ سېتىۋالغىلى بولمايدۇ ... جۈگۈ ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى غەلىبىسى چوقۇم بىزگە مەنسۇپ! چېن يۈننىڭ سۆزى قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرىنى ھاياجانغا سالىدۇ ۋە ئىلھاملاندۇرىدۇ، ئالقىش ئۈنلىرى ئاۋازى ۋە تەنتەنە سادالىرى جىلغىنى لەرزىگە كەلتۈرىدۇ.

5-ئاينىڭ 4-كۈنى، غەربىي يۆنىلىش ئارمىيىسى سول قانات تارماق قىسمىنىڭ 400 نەچچە ئادىمى چېن يۈن، لى شىيەننىيەن، لى جورەن ۋە چېڭ شىسەي قاتارلىق كىشىلەرنىڭ باشچىلىقىدا شىڭشىڭشيادىن ئاپتوموبىل بىلەن غەربكە يۈرۈش قىلىدۇ. ئۇلار 5-ئاينىڭ 7-كۈنى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كېلىدۇ.

V باب سوۋېت ئارمىيىسى قۇمۇلدا

§1. ھاۋا ئارمىيە بازىسى

1937-يىلى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش پارتلايدۇ، جۈگۈ بىلەن سو-ۋېت ئىتتىپاقى ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشماسلىق شەرتنامىسى ئىمزالايدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن

ئۆتمەي، سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگو گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ھەربىي ئايروپىلان، تىرانسپورت ئايتومۇبىلى، بېنزىن ۋە باشقا ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى سېتىپ بېرىشنى قارار قىلدۇ، بۇلار، شىنجاڭ ئارقىلىق، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە توشۇلىدىغان بولىدۇ. قۇمۇل شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى چۆلگە جايلاشقان بۈرۈنقى ياۋروپا-ئاسىيا ئايرودرومى ئۆتكەن-كەچكەن ئايروپىلانلار چۈشۈپ ماي قاچىلايدىغان ئورۇنغا ئايلىنىپ قالدۇ. ئايرودرومنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ئىنتايىن ئاددىي بولۇپ، ئاشخانا قىلىپ ئىشلىتىلىۋاتقان بىرقانچە ئېغىز كېسەك ئۆيىدىن باشقا ئۆي يوق ئىدى، ھاۋا بوشلۇقىدىكى، يەردىكى ئىشلارنى ئىشلەيدىغانلار ۋە ئايرودروم خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى چېدىردا ياتاتتى. دەسلەپتە قىرغۇچى ئايروپىلان، بومبارداتچىنچى ئايروپىلانلارنىڭ ھەممىسى بۈاستە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن سەپ بويىچە ئۇچۇپ كېلىپ قۇمۇل ئايرودرومىغا قونۇپ، ماي، سۇ قاچىلاپ (ئەينى ۋاقىتتا ئايروپىلانلارنىڭ بىر قىسمى سۇ بىلەن سوۋۇتىلاتتى)، ئاندىن لەنجۇ، شىمەن، چۆڭچىڭ ۋە ۋۇخەن قاتارلىق جايلارغا ئۇچۇپ كېتەتتى. ئەينى ۋاقىتتا ئايروپىلان ئۇسكۇنىلىرى ناچار بولغاچقا، ئايروپىلانلار يەردىكى بەلگىلەرگە قاراپ ئۇچاتتى، پەقەت بىر قىسىم بومبارداتچىنچى ئايروپىلانلاردىلا رادىئو تېلېگراممىسى ئۇسكۇنىلىرى بار ئىدى. قىرغۇچى ئايروپىلانلارنىڭ ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي بولغاچقا، تېمپان شان تېغىدىن ئۆتكەندە بەزىدە چۈشۈپ كېتەتتى. 1938-يىلى قىرغۇچى ئايروپىلانلارنىڭ ھەممىسى قۇمۇلدا قۇراشتۇرۇلىدىغان، زاپچاسلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تاپتەتۈرىبىل ئارقىلىق توشۇپ كېلىنمەدىغان بولدى. ئەينى ۋاقىتتا ياپونىيەنىڭ ھاۋا ئارمىيىسى لەنجۇغا ھۇجۇم قىلىشقا باشلىغان، ئايرىم بومبارداتچىنچى ئايروپىلانلىرى تېخى جاڭيېگۇ ھۇجۇم قىلغانىدى. ئايروپىلانلارنى بىخەتەر قۇراشتۇرۇشقا كاپالەتلىك قىلىش، دۇشمەن ئايروپىلانلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قۇمۇل ئايرودرومىدا U—16 شەكىللىك قىرغۇچى ئايروپىلانىدىن 10 نەچچىسى، C6 شەكىللىك يېنىك بومبارداتچىنچى ئايروپىلان دادۇيىدىن بىرى ۋە ئاز ساندا باشقا شەكىللىك ئايروپىلانلار تۇرغۇزۇلىدۇ. ئايروپىلان قۇراشتۇرۇلۇۋاتقان مەزگىلدە، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ھاۋا ئارمىيىسىدىن زور بىر تۈركۈم ھاۋا بوشلۇقى ۋە يەردىكى خىزمەتلەرنى ئىشلىگۈچى خادىملارنى ئەۋەتىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپمۇ نۇرغۇن تېخنىكلارنى ئەۋەتىدۇ، ئۇلار شىنجاڭدىكى يەرلىك مېخانىك ئەسكەرلەر (ئاساسەن جىسمانىي ئەمگەكچىلەر) گە ماسلىشىپ ئايروپىلان قۇراشتۇرۇشقا كىرىشىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئايرودرومدا يورۇتۇش ئۇسكۇنىلىرىمۇيوق ئىدى. شۇڭا جۇڭگو، سوۋېت خىزمەتچىلىرى كۈندۈزدىن تولۇق پايدىلىنىپ ئىشلەيدۇ. ھەر قېتىم بىرەر ئايروپىلان قۇراشتۇرۇلۇپ بولغاندا، ئاۋۋال سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇچقۇچىلىرى ئۇچۇرۇپ باقىدۇ، ئاندىن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ ئۇچقۇچىلىرى ئۇچۇرۇپ باقىدۇ، شۇنىدىن كېيىن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيە مەسئۇلى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ئېچىرىگە ئەكىرىپ كېتىدۇ. ئەينى ۋاقىتتا ئايروپىلانلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش، ئۆتكۈزۈۋېلىش ئىشلىرىغا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن گېنرال ئالىكسېيېۋ، جۇڭگو تەرەپتىن گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ سىلىڭى ماۋباڭچۇ مەسئۇل بولىدۇ.

بارا يېڭىدىن بەرپا قىلىنغان بولغاچقا، ئايرودروم رايونىدا ئۆيلەر ئاز ئىدى، زۆرۈر قۇرۇلۇش مۇئەسسەسىلىرى يوق ئىدى. 1938 - يىلى قىزىل 8 - تۇمەن قۇمۇلغا كىرىشىدىن كېيىن، ئايرودرومدا ھەدەپ قۇرۇلۇش ئىلىپ بارىدۇ، ماي ئىسكىلاتى، ئوق - دورا ئىسكىلاتى، زاپچاسلار ئىسكىلاتى، ئايروپىلان لايىھىسى، ئاپتوموبىل ئىسكىلاتى ۋە ماشىنا رېمونتخانىسى سالىدۇ، تۇرمۇشقا كېرەكلىك ھەرخىل مۇئەسسەسىلەرنى قۇرىدۇ، بىر كۈلۈبمۇ سالىدۇ. قۇرۇلۇشنى لايىھىلەش ۋە ئۇنىڭغا يېتەكچىلىك قىلىش ئىشىغا بىر سوۋېت ئىنژېنېرى بىلەن ئۆلكە مەركىزىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن بىر ئىنژېنېر مەسئۇل بولىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ ئاپتوموبىل چىقىرىپ قۇرۇلۇش ماتېرىياللىرىنى توشۇيدۇ، قالغان قۇرۇلۇش ئۇستىلىرىنى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يالاپ بېرىدۇ، ماتېرىياللارنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت سېتىۋېلىپ يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ.

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپنىڭ ئادەتتە بازىدا 200 چە ئادىمى تۇرىدۇ، كۆپ بولغاندا 500 گە يېتىدۇ. ھەر بىرسىگە ئۆزىنى قوغدىشى ئۈچۈن قورال بېرىلىدۇ، ئۇلار ھەربىي فورما كىيىۋالىدۇ. كېيىن ھاۋا بوشلۇقىدىكى خىزمەتلەرنى ئىشلىگۈچىلەردىن بىر قىسمى سوۋېت ئىتتىپاقى ھاۋا ئارمىيە پىدائىلار قىسمىغا قاتنىشىپ، گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيە فورمىسىنى كىيىدۇ. قۇمۇلدا قۇراشتۇرۇلغان ئايروپىلانلارنىڭ ھەممىسى U — 14، U — 16 شەكىللىك قىرغۇچى ئايروپىلان، يېنىڭ بومبارداىمانچى ئايروپىلانلار ئىدى. C_6 شەكىللىك يېراق مۇساپىلىق بومبارداىمانچى ئايروپىلان، T6 — 3 شەكىللىك ئېغىر تىپتىكى بومبارداىمانچى ئايروپىلان ۋە P — 5 شەكىللىك قوتقۇزۇش ئايروپىلانلىرىنىڭ ھەممىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن چىقىپ، يول ئۈستىدىكى ئايرودرومىلارغا چۈشۈپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئۆچۈپ كېتەتتى. 1941 - يىلى سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلاپ، ئۇزۇن ئۆتمەي، بۇ ھاۋا ئارمىيە بازىسىدا پائالىيەت توختاپ قالىدۇ.

§2. قىزىل 8 - تۇمەن

قۇمۇل گەنسۇ - شىنجاڭ تاشيولى ۋە ھاۋا يولىدىكى مۇھىم قاتناش ئېغىزى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەربىي ئايروپىلانلار قۇراشتۇرۇلىدىغان ئاۋىئاتسىيە بازىسى بولغاچقا، 8 - شۆبە شىسەي 1938 - يىل 1 - ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بۇ يەرنى ئەسكەرئەۋەتىپ ساقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقى شۆبە شىسەينىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ، قۇمۇلغا سوۋېت ئارمىيىسى ئاتلىق ئەسكەرلەر 1 - تۇمەنى بىلەن ھاۋا ئارمىيىسى 1 - تارماق قىسمىنى ئەۋەتىدۇ. بۇ قىسىملارنىڭ قۇمۇلغا كېلىشى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزۈلمىگەن بولغاچقا، گۇمان تۇغدۇرۇپ قويۇپ، ئاۋارىچىلىقتىن قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، سىرتقا قارىتا شىنجاڭ يەرلىك قىسىملارنىڭ بەلگىسى بىلەن شتاتى قوللىنىلغان، ئۇلار ئۆزلەشكەن ئارمىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر 8 - تۇمەنى دەپ ئاتىلىدۇ (ئەينى ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ يەرلىك قىسىملىرىدا تۇمەن بىر مۇداپىئە بىرلىكى

قىلىناتتى، جۈملىدىن تەۋەلىكىگە ئۆتكەن رۇسلار «ئۆزلەشكەن مىللەت»دەپ ئاتىلاتتى. ئۆتكۈزۈۋېلىنىپ ئۆزلەشكەن كىيىن يېڭىباشتىن تەشكىل قىلىنغان ئاق ئوردۇس قىسىملىرى «ئۆزلەشكەن مىللەت قىسىملىرى» دەپ ئاتىلاتتى)، رۇسچە روسىيە ئاتلىق ئەسكەرلەر 8 ـ تۈەنى دەپ ئاتىلاتتى.

شۇ يىلى ئەتىيازدا، 8 ـ تۈەن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىدۇ. گازارما بولمىغاچقا، قىسىم ۋاقتىنچە قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى ئاقىيەردە دالدا يېتىپ ـ قوپىدۇ، ئوزۇق-تۆلۈك، يەم ـ خەشەكلەرنى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەتكۈزۈپ بېرىدۇ، قۇمۇل ۋالىسى لېۋ شىمىڭ. ھاكىم بەي بىگدې، ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۇچىڭتالار دۈبەن مەھكىمىسىنىڭ مەسلىھەتچىلىرى ۋە سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن گازارما ئورنى ئۈچۈن يەر تەكشۈرىدۇ. تاللاش ئارقىلىق، چۈەنشۈيدىكى لى شياڭ-رۇڭ (تەخەللۇسى فۇتيەن)،شۈۋەنچىڭ قاتارلىق بىرنەچچەيلەننىڭ يېرى (بۈگۈنكى چوڭ گازارما) گە گازارما سېلىش قارار قىلىنىدۇ. پوممېشچىكلار بىلەن پۈتۈشۈش ئارقىلىق، يولۇاسىنىڭ مۇسادىرە قىلىۋېلىنغان مۇلكىگە تېگىشىدىغان بولىدۇ. گازارما سېلىشقا كېتىدىغان ياغاچ ماتېرىياللىرىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئەمەلدار ـ ساقچىلار كوپىراتىپىنىڭ ياغاچچىلىق زاۋۇتى بېرىدۇ، خىش، كاھىشلارنى ۋاڭ مىڭلىياڭ، پېڭ يۈجاڭلار بېرىدۇ، كېسەكنى سوۋېت قىسىملىرى ئۆزلىرى ھەل قىلىدۇ، ئۇستىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇمچىدىن كەلتۈرۈلىدۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن رۇسلارنىڭ ئاز بىر قىسمىمۇ ئۇستا بولىدۇ. ۋالىي، ھاكىم ۋە جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى باشلىقىنىڭ بىر تۇتاش رەھبەرلىكىدە، گازارما شۇ يىلى قىشتا ئاساسىي جەھەتتىن پۈتىدۇ، بۇنىڭغا كەتكەن خىراجەتنى دۈبەن مەھكىمىسى ھېسابتىن ئەينەن كۆتۈرۈۋېتىدۇ.

بۇ تۈەن، ئەسلىيەتتە، ھەر خىل ئەسكىرىي قىسىملار ماسلاشتۇرۇلغان، ماشىنىلاشقان تۈەن بولۇپ، بۇنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ۋە شتاتى سىرتقا مەخپى تۇتۇلاتتى. ئەينى ۋاقتىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ۋە بۇ تۈەندە خىزمەت قىلغان خادىملار تەمىنلىگەن ماتېرىياللاردا مۇنداق دېيىلگەن: بۇ تۈەندە ئاتلىق قىسىم، ھاۋا ئارمىيىسىدىن باشقا، يەنە پىيادە قىسىم، زەمبىرەكچىلەر قىسمى، موتسىكىلىت قىسمى، تانكا قىسمى، ھەربىي لازىمەتلىكلەر قىسمى، قۇرۇلۇش قىسمى، ئالاقىلىشىش قىسمى قاتارلىق قىسىملار بولۇپ، جەمئىي 3000 چە ئادەم بار (يەنە بىر ئېيتىلىشىچە 1500 ئادەم بار) ئىدى، پىيادە قىسمىدىكى ھەر بىرەيلەنگە بىر مىلتىق، ئىككى گرانات بېرىلەتتى، ھەربىر پەيگە ئىككى دانە ئېغىر پىلىموت، ئىككى دانە كىچىك زەمبىرەك سەپلىنەتتى. ئاتلىق قىسمىدىكى ھەر بىرەيلەنگە بىر ئات، بىر مىلتىق، بىر قىلىچ، ئىككى گرانات بېرىلەتتى. ھەر 90 ئادەمگە تۆت زەمبىرەك سەپلىنەتتى، ھەربىر موتسىكىلىتقا بىر ئېغىر پىلىموت ياكى كىچىك زەمبىرەك سەپلىنەتتى. ھەر خىل ئەسكەر تۈرلىرىنىڭ ئادەتتىكى مەشقىقە ۋە ئۇرۇش تەييارلىقىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، بۇ تۈەندە تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، رېمونتچىلىق، ئېلېكتر تېخنىكىسى سېخىلىرى قۇرۇلغان، چوڭ پار قازان،

توك هەربىسى، پار بازغىنى قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى سەپلەپ بېرىلگەن.

بۇ تۈەن قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، دەسلەپتە بۇلارنىڭ كاكار ۋە فورمىلىرى شىنجاڭ يەرلىك قىسىملىرىنىڭكى بىلەن بۈتۈنلەي ئوخشاش بولىدۇ، ياقا بەلگىسىلا تاقاپ، پاگون تاقمايدۇ، كېيىن كاكار بىلەن ياقا بەلگىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ. ئۇلار دەسلەپ كەلگەندە قۇمۇل ئايرودرومىدىكى، ئاپتوموبىل بېكىتىدىكى ۋە سوۋېت-شىنجاڭ سودا شىركىتىدىكى سوۋېتلىكلەر بىلەن باردى-كەلدى قىلىشمايدۇ، كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى باشقىچە پىكىرده بولمىغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت ھەقىقىي قىياپىتىنى بارا-بارا ئاشكارىلايدۇ، بىراق سىرتقا تارقىتىلغان ھۆججەتلەر دەيەنسلا شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ئارمىيىسى رۇس ئاتلىق ئەسكەرلەر 8-تۈەنى، دەپ ئاتىلىدۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ شۇ يەردىكى سوۋېت ئىتتىپاقى ھاۋا ئارمىيە بازىسى، ئاپتوموبىل بېكىتى ۋە سوۋېت سودا باشقارمىسى قاتارلىق ئورۇنلار بىلەن بولغان باردى-كەلدىسى بارغانسېرى قويۇقلىشىدۇ، ھەتتا ئۇلار بىرلىكتە كۆڭۈل ئاچىدىغان، تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بارىدىغان، تېخى بىر قىسىم ئوفىتسېرجەڭچىلەرنى ئەۋەتىپ ھاۋا ئارمىيە بازىسىنى ساقلايدىغان بولىدۇ. قۇمۇل خەلقى ئۇلارنىڭ نامىنى ئاتاشنى بارا-بارا ئۆزگەرتىپ، ئۇلارنى توغرىدىن-توغرىلا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى 8-تۈەن، قىسقارتىپ قىزىل 8-تۈەن، دەپ ئاتايدىغان بولىدۇ.

قىزىل 8-تۈەن ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، سەيشەنبە، چارشەنبە، جۈمە كۈنلىرى ئەسكىرىي تۈرلەر بويىچە مەشق مەيدانىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ، پەيشەنبە كۈنى ئەسكىرىي تۈرلەر بىرلىشىپ دالىدا ھەربىي مانېۋىر ئۆتكۈزىدۇ. قۇرۇقلۇق ئارمىيىسى غەربىي ئاراتام، بوغاز ياكى شەرقىي ئايرودرومىنىڭ ئەتراپىدىكى چۆلنى قارىغا ئېتىش مەيدانى قىلىدۇ، ئاتلىق ئەسكەرلەر چەۋەندازلىق مەشقىنى چوڭ گازارمىنىڭ شىمالىدىكى ھاۋا ئارمىيە بازىسىنىڭ ئەتراپىدا ئېلىپ بارىدۇ. ھاۋا ئارمىيىسىنىڭ مانېۋىرى ھەر ھەپتىنىڭ دۈشەنبە، سەيشەنبە كۈنلىرى بولىدۇ، مانېۋىرنىڭ مەزمۇنى نىشانغا بومبارداىمان قىلىش ۋە ھاۋاغا قارىغا ئېتىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. نىشانغا بومبارداىمان قىلغاندا يەرگە ھاك بىلەن چوڭ چەمبىرەك سىزىپ نىشان قىلىنىپ، ئايروپىلاندىن بەلگىلەنگەن ئېگىزلىكتە نىشانغا ھاك قاچىلانغان خالتىلار تاشلىنىدۇ، كېيىن نىشانغا چۈشكەن، چۈشمىگەنلىكى تەكشۈرۈلىدۇ. ھاۋاغا قارىغا ئاتقاندا، ئايروپىلانىنىڭ قۇيرۇق تەرىپىگە ھاك قاچىلانغان خالتىلار تۆمۈر زەنجىر بىلەن باغلاپ قويۇلۇپ، زېنىت توپ بىلەن شۇ قارىغا ئېلىپ ئېتىلىدۇ. يەرگە بەلگە قىلىپ قويغان نەرسىلەرنى ئايروپىلاندا پىلىموت بىلەن ئوقتا تۈتۈش ۋە ھاۋادا گاز قويۇپ بېرىش قاتارلىق مانېۋىرلارمۇ ئۆتكۈزۈلىدۇ.

ھەر يىلى يازلىق دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدا بۇ تۈەن قىسمىنى سۈمۈشتائىغا ئېلىپ بېرىپ دەم ئالدۇرىدۇ، ھەربىي چېدىرلاردا ياتىدۇ، بۇلارغا كېرەكلىك مادىدىي ئەشيالارنى قۇمۇل يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ، گازارمىنىڭ ئەتراپىغا ئىككى كىلومېتر ئارىلىققا ئاگاھلاندۇرۇش سىزىقى سىزىپ، يات ئادەملەرنىڭ يېقىنلىشىشىنى مەنئ

مۇ قىلىدۇ. ئاپتومۇبىللارنىڭ قاتنىشىغا قولايلىق يارىتىش ئۈچۈن، بۇ تۈەن مەخسۇس قۇمۇل ناشيول ئۇچاستىكىسىغا ماسلىشىپ، تيانشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتىدىغان خەتەرلىك ناشيولنى رېمونت قىلىدۇ. ھەر يىلى «12 - ئاپرېل»، «18 - سېنتەبىر»غا ئوخشاش خاتىرىلەش كۈنىگە تەييارلىق كۆرۈش جەمئىيىتىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، ئاھالىلەر ئۈچۈن ئات ئويۇنى ئويناپ بېرىدۇ، بەزىدە يەرلىكتىكىلەر بىلەن ۋاسكەتبول مۇسابىقىسىمۇ ئۆتكۈزىدۇ.

قىزىل 8 - تۈەننىڭ قورال - ياراغ، ئوق - دورا، ماشىنا، ئىشلەپچىقىرىش ئۈسكۈنىلىرى ۋە مائاشى قاتارلىقلارنى سوۋېت ئىتتىپاقى يەتكۈزۈپ بەرگەندىن باشقا، تۇرمۇشقا كېرەكلىك گۈرۈچ، ئۇن، ياغ، گۆش، كۆكتات، مېۋە - چېۋە ۋە ئات - ئۇلاغلارنىڭ يەم - خەشەكلىرىنى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بېرىدۇ. كېرەكلىك ماددىي ئەشيا قۇمۇلدىن تېپىلمىسا، باشقا جايلاردىن سېتىۋېلىپ ئەكىلىدۇ، زادى ئۆكسۈتۈپ قويمايدۇ. ئىشلەتكىگەن خىراجەتلەر ھېسابتىن ئەينەن كۆتۈرۈۋېتىلىدۇ. بۇ تۈەننىڭ ئىنتىزامى قاتتىق بولۇپ، ئۇلار پۇقرالارنىڭ قانچىلىك نەرسىسىگىمۇ تەگمەيدۇ، كوچىلاردا، ئادەتتە، ئوفىتسېر - ئەسكەرلەرنى ئۈچراتقىلى بولمايدۇ، «دېدجۇرنى» دېگەن يەڭ بەلگىسىنى تاقىۋالغان ئەسكەرلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن ئالدىراش يۈرگەنلىكىنى چىنلىقتۇرغىلى بولىدۇ. ئۇلار، يەرلىك ھەر مىللەت سودىگەرلىرى بىلەن ئادىل سودا قىلىدۇ، پەقەت قۇمۇل سودا - سانائەتچىلەر ئۈيۈشمىسى گۇۋاھ بولسىلا، سودىدا دەرھال پۈتۈشىدۇ، زادى تالىشىپ ئولتۇرمايدۇ، شۇڭا ئۇلار ياخشى ئابرۇي قازىنىدۇ.

سوۋېت - گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلاپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، شېڭ شىسەي يۇز ئۆرۈپ گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ، كومپارتىيىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئاشكارا قارشى تۇرىدۇ. جياڭ جېيشى شىنجاڭغا زور بىر تۇركۈم قوشۇن يۆتكىمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن قۇمۇلنى ساقلاۋاتقان سوۋېت ئارمىيىسى گومىنداڭنىڭ قوشۇنىغا ناھايىتى زور توسالغۇ بولىدۇ. گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ مۇھىم ئادەملىرىدىن سۇڭ مېيلىڭ، جۇ شياۋلياڭ قاتارلىق كىشىلەر ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شىنجاڭغا كېلىپ، شېڭ شىسەي بىلەن قىزىل 8 - تۈەننى مەملىكەتكە قايتۇرۇۋېتىش چارىلىرىنى مەسلىھەتلىشىدۇ. بۇ چاغدا، قىزىل 8 - تۈەن بىلەن ھاۋا ئارمىيە بازىسى نازارەت ئاستىغا ئېلىنىدۇ. شېڭ شىسەي قۇمۇل ۋىلايەتلىكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىگە قۇمۇلدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ ھەربىكىتىگە يېقىندىن دىققەت قىلىش توغرىسىدا مەخپىي بۇيرۇق بېرىدۇ. جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋاڭ تىڭشۇەن، جياڭ مىڭجېڭلار باش نازارەتچىلىك مەسئۇلىيىتىنى ئۈستىگە ئالىدۇ، باش تەپتىش تېيەن چۇ، ئامانلىقنى ساقلاش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى سۇن لېيۇ، مۇئاۋىن باشلىقى خافۇشىڭلار مەخسۇس سوۋېت ئارمىيىسىگە دائىر ئاخباراتلارنى توپلايدىغان بولىدۇ. ئۇلار يەنە ئاقيەر كۆۋرۈكىگە يايما ئاچقان بولۇپ قىزىل 8 - تۈەننى نازارەت قىلىشقا ئاخباراتچىلارنى ئەۋەتىدۇ. يەنە لىياۋدۇن ساقچى ئورنى ئادەم ئەۋەتىپ، 8 - قىزىل تۈەننىڭ بۇ يەردىن ئۆتكەن ئادەملىرى،

ئاپتوموبىللىرى، ئات ـ ئۇلاغلىرى ۋە قورال ـ ياراغلىرىغا دائىر ئاخباراتلارنى توپلايىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شېڭ شىسەي يەنە قۇمۇل خەلقىنىڭ سوۋېت ئارمىيىسىگە بېقىنلىشىشىنى چەكلەيدۇ، يېمەكلىك بىلەن تەمىنلىشنى مەنئىي قىلىدۇ. بۇ ياغدا قەزىل 8 ـ تۈەن ئاشلىقتىن قىسىلىپ قالىدۇ.

1943 ـ يىلى شېڭ شىسەي جياڭ جېيشىغا تېلېگراممىا بېرىپ، قۇمۇلدىكى سوۋېت ئارمىيىسىنى قايتۇرۇش توغرىسىدا يوليورۇق سورايدۇ. 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى، جياڭ جېيشى تېلېگراممائارقىلىق، بەلگىلەنگەن پىلان بويىچە ئىش قىلىش توغرىسىدا يوليورۇق بېرىدۇ. شېڭ شىسەي 3 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنى پاراتتىن ئۆتكۈزۈش پۈرسىتىدىن پايدىلىنىپ، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى ۋاسىلىيېۋنى قوبۇل قىلىپ، قەزىل 8 ـ تۈەننى قۇمۇلدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە قىستايىدۇ. ۋاسىلىيېۋ دۆلىتىدىن يوليورۇق سوراپ ئاندىن جاۋاب بېرىشكە ماقۇل بولىدۇ. 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى يوشكىن دۇبەن مەھكىمىسىگە كېلىپ شېڭ شىسەيگە يۇز تۇرانە مۇنداق دەيدۇ: «ھۆكۈمىتىمىزنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن دۇبەن جانابلىرىغا شۇنى ئۇقتۇرىمىزكى، (1) سوۋېت ھۆكۈمىتى ئىلىگىرى دۇبەن جانابلىرىنىڭ قۇمۇلدىكى قەزىل 8 ـ تۈەنىنىڭ قايتىپ كېتىشى توغرىسىدىكى ئۇقتۇرۇشىنى تاپشۇرۇۋالغاندى، ئەمدى سوۋېت ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى قەزىل 8 ـ تۈەننىسوۋېت ئىتتىپاقىغا قايتۇرۇپ كېتىشنى قارار قىلدى. (2) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان ئۇچقۇچىلار ئەترىتى پۈتۈنلەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئېلىپ كېتىلىدۇ. (3) ئايروپىلان ياساش زاۋۇتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلىدۇ، پات ئارىدا بارلىق ئىشچىلار، تېخنىكلار، باشقۇرغۇچى خادىملار ۋە ماددىي ئەشيا، ماشىنىلار تەڭلا يۆتكەپ كېتىلىدۇ».

قەزىل 8 ـ تۈەن دۆلىتىگە قايتىدىغان مەزگىلدە، كۈتۈلمىگەن ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، شىڭشىڭشيا بىلەن يەتتەقۇدۇقنىڭ ئارىلىقىدا چارلاش ئېلىپ بېرىشقا ھەر كۈنى بىر ئايروپىلان ئەۋەتىلىدۇ ھەمدە گازارمىنىڭ ئۆپچۆرىسىدىكى پوست كۆچەيتىلىدۇ، قورۇ ئىچىگە كۆزىتىش مۇنارىسى ئورنىتىلىدۇ، دەرۋازىغا ۋە زىنىت توپ بازىسىغا ئىككى پوست قويۇلىدۇ، بىرىنچى تۈركۈمدە چېكىنىگەن قىسىم سەككىز تانكا، بەش بىرونوۋېك، تۆت تراكتور، تۆت زەمبىرەك، 29 ئاپتوموبىل (بۇ تۈەننىڭ قورال ـ ياراغ، نەرسە ـ كېرەكلىرىنى تۇشۇغان ئاپتوموبىل)، ئىككى ماي ئاپتوموبىلى، توققۇز داگلاس ئاپتوموبىلى، بىر سۇ ئاپتوموبىلى قوراللىق 210 نەچچە ئەسكەر بىلەن 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئۈرۈمچى، ماناس ئارقىلىق سوۋېتكە قايتىدۇ.

9 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى، گومىنداڭ 18 ـ ئارمىلاشما لۇيىنىڭ لۇجاڭى شۇرۇچېڭ قىسمىنى باشلاپ قۇمۇلغا كېلىدۇ. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق مەخسۇس خادىم مەھكىمىسى ۋەقە تۈغۈلۇپ قېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يەرلىك ۋالىيلار، ھاكىملار ۋە قەزىل 8 ـ تۈەننىڭ شاۋجيالىڭ ئۇشبېنكو قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قەزىل 8 ـ تۈەننىڭ قۇمۇلدىن چىقىپ كېتىشى ۋە قەزىل 8 ـ تۈەن

نىڭ ئوفىتسېر - جەڭچىلىرى بىلەن 18 - ئارىلاشما لۈيىنىڭ ئوفىتسېر - جەڭچىلىرىنىڭ شەھەرگە كىرىشىنى چەكلەش مەسىلىسى ئۇستىدە سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئىككى تەرەپ كېڭىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىدۇ: (1) جۇڭگو قىسىملىرىدىن سىرتقا چىققانلىكى ئوفىتسېر - جەڭچىلەر قىزغۇچ رەڭلىك يەڭ بەلگىسى تاقۇبلىشى كېرەك. (2) 8 - تۇندىن سىرتقا چىققانلىكى ئوفىتسېر - جەڭچىلەر قىزىل رەڭلىك يەڭ بەلگىسى تاقۇبلىشى كېرەك. (3) ئىككى تەرەپتىن ھەر قېتىمدا ھۆكۈمەت خىزمىتى بىلەن پەقەت 10 نەپەرلا ئەسكەرنىڭ سىرتقا چىقىشىغا يول قويۇلىدۇ، بۇلارنىڭ قورال - ياراغ ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ، بۇلار بىلەن باشلىقلارمۇ بىللە يۈرۈشى كېرەك. (4) سىرتقا چىقىش ۋاقتى ھەر كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت ئالتىدىن چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىگىچە بولىدۇ، مۇشۇ ۋاقىتتىن ئۆتۈپ كەتسە سىرتقا چىقىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. (5) قورال ئېلىپ كوچىدا ئۇياقتىن - بۇياققا يۈرگەن ۋە ئالدىنقى تارماقتا بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە سىرتقا چىققان ئەھۋاللار كۆرۈلسە، ئىككى تەرەپنىڭ باشلىقلىرى جازالىنىدۇ. (6) ھەر شەنبە كۈنى ئەتىگەن سائەت سەككىزدە ئىككى تەرەپنىڭ باشلىقلىرى قۇمۇل ۋالىيسى مەھكىمىسىدە بىر قېتىم ئۇچرىشىدۇ، ۋالىيمۇ قاتناشماقچى بولسا ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىلىشىش كېرەك. زۆرۈر دەپ قارىغاندا، ئىككى تەرەپ خالىغان ۋاقىتتا ۋالىيغا كۆرۈشىدىغان ۋاقتىنى ئۇقتۇرۇش قىلىپ كۆرۈشسە بولىدۇ. (7) يۇقىرىدىكى چارىلار مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنىدىن ئېتىبارەن يولغا قويۇلىدۇ. كېيىن ئىككى تەرەپ كۆرۈشكەندە مۇنداق تۆت ماددىنى بەلگىلەيدۇ: (1) قارىغا ئېتىش مانېۋرى ئۆتكۈزگەندە، ئىككى تەرەپ بىر - بىرىگە ئۇقتۇرۇپ قويىدۇ. (2) ئادەتتە ئايروپىلان ئۇچۇرغاندا 18 - لۈنىڭ گازارمىسى ئۇستىدە ئۇچماسلىق كېرەك. بومبارداسمان قىلىش، قارىغا ئېتىش، شۇڭغۇش مانېۋرى قىلغاندا ئالدىن ئۇقتۇرۇپ قويۇش كېرەك. (3) جۇڭگو ئاۋىئاتسىيە تىرانسپورت پونكتى، جۇڭگو ئاپتوموبىل تىرانسپورت پونكتىدىكى ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنىڭ قوراللىق سىرتقا چىقىشقا بولمايدۇ. (4) ئاپتوموبىل ئەترىتىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەر يۇقىرىدىكى ۋاقىتتىن سىرت ۋاقىتلاردا غىزالىنىش ئۈچۈن شەھەرگە كىرمەكچى بولسا، ساقچى ئىدارىسىگە ئالدىن ئۇقتۇرۇپ قويۇشى كېرەك. قىزىل 8 - تۇەن ئۇنىڭدىن كېيىن قايتىش سۈرئىتىنى تېزلىتىدۇ. بىر يۆنىلىشتىكى پىيادە، ئاتلىق قىسىملار سۈمۈشتاك، باريكۆل، قۇلىنچەرى، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇبدۇ دېگەن يېرى ئارقىلىق قايتىدۇ؛ يەنە بىر يۆنىلىشتىكى ماشىنىلاشقان قىسىم تۇركۈمگە بۆلۈنۈپ ئۇرۇمچى، قورغاس ئارقىلىق قايتىدۇ. 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى سەككىز ئاپتوموبىل غەربكە ماڭىدۇ، 11 - ئاينىڭ 3 - كۈنى 115 ھەربىي ئاپتوموبىل غەربكە ماڭىدۇ، 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى تۆت قوغلىغۇچى ئايروپىلان، بىر داگلاس تىرانسپورت ئايروپىلانى، ئۈچ بومبارداسمانچى ئايروپىلان غەربكە ئۇچىدۇ، 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى سەھەردە يەنە ئۈچ ئايروپىلان غەربكە ئۇچۇپ كېتىدۇ. 11 - ئاينىڭ 8 - كۈنىگىچە پۈتۈنلەي كېتىپ بولىدۇ.

قىزىل 8 - تۇەن قايتقان چاغدا قۇمۇل خەلقى بىلەن خوشلىشىدۇ، لېكىن ئامما

شېك شىسەينىك ئۆكتەملىكىدىن قورقۇپ يېقىنلىشىشقا پېتىنالمايدۇ. سوۋېت ئارمىيىسى تۇدۇنخېغا يېتىپ كەلگەندە ئايروپىلان زاۋۇتىنى چېقىپ تاشلايدۇ. شېك شىسەي يەنە شۇرۇچېكىنىك قىسمىنى، لۇپېيىۋەننىك يېگىنى باربكۆلىنى ساقلاشقا ئەۋەتىدۇ. باربكۆلدە تۇرۇشلۇق قىسىم قىزىل 8 - تۇەننىك ئارقىسىدىن پايلاش ئۇچۇن غەربكە كۆچىدۇ. قىزىل 8 - تۇەن قايتقان چاغدا بارلىق گازارمىسىنى 6 يۇەن مىليون ئۆلكە پۇلى (يەنە بىر ئېيتىشلارغا قارىغاندا 10 مىليون يۇەن) گە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىكە سېتىپ بېرىدۇ. بۇنى چېگرىدا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپكە كالا، قوي بېرىپ تۆلۈۋېتىدىغان بو- لىدۇ. ھاۋا ئارمىيىسى بازىسىدىكى قۇرۇلۇش ئەسلىھەلىرىنىڭ ھەممىسىنى گومىنداڭ ھاۋا ئارمىيىسى ئۆتكۈزۈۋالىدۇ.

VI باب توپىلاڭنى تىنچىتىش

§1. يولۋاسنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشى

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - ، 26 - كۈنلىرى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى ئار- مىيە، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتا- قانداقلىقنى ئېلان قىلىدۇ. ئوسمان ۋە جانىمقانلار ئامېرىكىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ماكىناننىڭ قۇتۇرتىشى بىلەن قوراللىق توپىلاڭ قوزغايدۇ.

1950 - يىل 3 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تاڭ سەھەردە، قۇمۇلنىڭ ۋالىيسى يولۋاس دۇربەجىنگە بېرىپ تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ كېلىمەن، دەپ يالغان ئېيتىپ ئايالى لياۋيۈڭچيۇ (گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك داڭبۇنىڭ سابىق باش كاتىپى)، ئوغلى ياقۇپ (خەنزۇچە ئىسمى ياۋداۋخۇڭ قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى)، ئەمەت (خەنزۇچە ئىسمى ياۋدا ۋېمىڭ)، كاتىپى دۇ جۇڭشى، فۇگۈەنى ئىسمايىل قاتارلىق 11 كىشىنى ئە- گەشتۇرۇپ، مىلتىق ناگان - بولۇپ 11 تال قوراللىنى ئېلىپ، بىرجىپ، بىر پىكاپ بىلەن قۇمۇل شەھىرىدىن قېچىپ كېتىدۇ. توغۇچى، جىگدە ۋەداۋانغول قاتارلىق جايلاردىن ئۆتكەندە، تال- دىنئالا يوشۇرۇپ قويغان ئوق - دورا، ئاشلىق ۋە لازىمەتلىكلەرنى ئالىدۇ ھەمدە يەرلىك ئەكسىيەتچى يۇقىرى قاتلام زاتلىرىنى ۋە باسمىچىلارنى يىغىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتىدۇ. 3 - ئاينىڭ 20 - كۈنى، يولۋاس قاتارلىقلار دىڭزاۋگۇغا كەلگەندە ئولتۇرۇپ كەلگەن ئاپتوموبىللىرىنى پاچاقلاپ تاشلاپ، ئاتقا مىنىپ 3 - ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا چې- پاردۆڭگە (تارسۇغا) يېتىپ بېرىپ، ئوسمان، جانىمقانلارغا قوشۇلىدۇ.

4 - ئاينىڭ باشلىرىدا، يولۋاس، ئوسمان ۋە جانىمقانلار تارسۇدا يەرلىك قازاق قەبىلىلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل كاتتىباشلىرىنى يىغىپ يىغىن ئېچىپ، قوراللىق توپىلاڭنىڭ ھەرىكەت پىلانىنى كونكرېت ئورۇنلاشتۇرىدۇ. شۇ ئايدا توپىلاڭچىلار قوشۇنى تەھدىت سېلىپ ھەيدەپ ماڭغان ئاممىنى قوشقاندا ئادەم سانى 20 مىڭ كىشىگە، قورال - ياراغلىرى 2000

گە يېتىدۇ. شۇ چاغدا، يولۇاس توپىلاڭغا قارشى بولغان سابىق بارىكۆل 178 - لۈيە-
نىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر يىگى ۋە سابىق گۇچۇڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر 5 - جۇنىنىڭ قالدۇق-
لىرىدىن تەخمىنەن 700 چە ئادەمنى يىغىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ بىۋاستە باشقۇرى-
دىغان ئەمەلىي كۈچى قىلىۋالىدۇ.

تارسۇ يىغىنىدىن كېيىن، باسمىچىلار ئۇچ بۆلەكىكە بۆلۈنۈپ، لەنجۇ - شىنجاڭ
تاشيولى، قۇمۇل - بارىكۆل تاشيولىدا ھەرىكەت قىلىپ، تارقىلىپ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان
ئازادلىق ئارمىيىسگە ۋە يولدىن ئۆتكەن ئاپتوموبىللارغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ، ئا-
مىنىڭ چارۋىلىرىنى ۋە مال - مۈلكىنى بۇلايدۇ، 3 - ، 4 - ، 5 - ئايلاردىلا قۇمۇل ناھە-
يىسى تەۋەسىدە ئارادلىق ئارمىيىسگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان زور ۋەقە 10 قېتىمدىن
ئارتۇق بوز بېرىدۇ.

3 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاپتوموبىل 33 - تۈەنى 1 - يىگىنىڭ بىر ئاپتوموبىلى
لياۋدۇننىڭ 15 كىلومېتر غەربىدە تۈيۇقسىز زەربىگە ئۇچراپ، شوپۇر يارىلىنىدۇ.

شۇ كۈنى، ۋاقىتلىق تەشكىل قىلىنغان ئاپتوموبىل 2 - تۈەن 2 - يىگى 8 - لىيەنە-
نىڭ ئون چاقلىق بىر يۈك ئاپتوموبىلى قۇم بارىخانىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ھۇجۇم-
غا ئۇچراپ ئىككى ئادەم ياردارلىنىدۇ، ئۇچ دانە مىلتىق يوقاپ كېتىدۇ.

3 - ئاينىڭ 26 - كۈنى، تاشۇبلىق رايونىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىدىغان
ياڭ گىنچۈەن، 48 - تۈەن 9 - لىيەنىنىڭ مۇئاۋىن لىيەنجاڭى جېڭ لىمىڭ ۋە خوجۇلۇق
باشلىقى خوجىجۇڭ تاشۇبلىقتىن قۇمۇلغا كېلىۋېتىپ شوربۇلاقتىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا
10 نەچچە باسمىچىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ياڭ گىنچۈەن بىلەن خوجىجۇڭ قۇربان بو-
لىدۇ، جېڭ لىمىڭ ئېغىر ياردارلىنىدۇ، ئۇلارنىڭ قورالى، پۇل - پۈچەكلىرى بۇلاپ
كېتىلىدۇ.

3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى تاشۇبلىقتىكى گۇەنىيىنشەن تېغىدا تۇرۇۋاتقان قىسىملار
تۈيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئىككى ئادەم يارىلىنىدۇ.

4 - ئاينىڭ 1 - كۈنى، 6 - جۇن 16 - شىنىڭ مۇئاۋىن شىجاڭى لوشاۋۇبي جىپ بىلەن
قۇمۇلدىن ئۇرۇمچىگە كېتىۋېتىپ چېگۈلۈچۈەندىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا بىر تۇركۈم باسە-
مچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. شوپۇردىن باشقا، لوشاۋۇبي، مەخپىي ئىشلار كاتىپى
لى يۈچىڭ، سەنمۇ مايۇجاڭ، خەۋەرچى سۇڭ ۋەنچېڭ، مۇھاپىزەتچى ياڭ جۇاڭيۈەنلەر
بەختسىزلىككە ئۇچرايدۇ.

شۇ كۈنى، 16 - شى تەمىنات بۆلۈمى ترانسپورت ئەترىتىدىكى توقۇز كىشى
چېگۈلۈچۈەن دېگەن يەرگە كەلگەندە ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئىككى ئادەم يارىدارلىنىدۇ،
ئىككى ئادەم ئۆلىدۇ، تۆت ئۇلاغ زىيان بولىدۇ. مۇشۇ ئىشتىن كېيىن سىلىڭجۇنىڭ
سەنمۇسى لىيۈلىيەنشېڭ ئاپتوموبىل بىلەن بىر بەن ئەسكەر ئېلىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەنە-
دە، باسمىچىلار بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇچ ئادەمى يارىدارلىنىدۇ.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن، زەمبىرەكچىلەر يىگى ئاپتوموبىلغا ئىككى زەمبىرەكە-
نى سۈرىتىپ بارىكۆلگە كېتىۋېتىپ تېيەنشەنمياۋغا كەلگەندە، باسمىچىلار بىلەن ئۇچرە-

شىپ قىلىپ، مۇئاۋىن جىداۋىيۇەن قۇربان بولىدۇ.

4 - ئاينىك 4 - كۈنى تەمىنات قىسمىنىڭ تۆت ئادىمى يەتتەقۇدۇقتىن لياۋدۇنغا قايتىپ كېتىۋاتقاندا ھۇجۇمغا ئۇچراپ، ئىككى ئادىمى يارىدارلىنىدۇ، بەش قېچىرى زىيان بولىدۇ.

4 - ئاينىك 5 - كۈنى، 48 - تۈەن ئالاھىدە ۋەزىپە لىيەنىدىكى بەنجاڭ ۋاڭ لىباڭ قاتارلىق ئۈچ كىشى ئاپتوموبىلنى يالاپ قوۋۇق ئېغىزى قۇمۇلغا قايتىۋاتىپ بۇقتان كۆۋرۈ- كىگە كەلگەندە ھۇجۇمغا ئۇچراپ ئاپتوموبىلدىكى ھەممەيلەن قۇربان بولىدۇ، قورال - ياراغلار بۇلاپ كېتىلىدۇ.

4 - ئاينىك 6 - كۈنى، 48 - تۈەن 1 - لىيەنىنىڭ لىيەنجاڭى بىلەن مۇئاۋىن لىيەنجا- ڭى 18 نەپەر جەڭچىنى باشلاپ بۇقاندا باسمىچىلار بۇزۇۋەتكەن كۆۋرۈكنى رېمونت قىلىۋاتقاندا ھۇجۇمغا ئۇچراپ، 11 كىشى قۇربان بولىدۇ، يەتتە كىشى يارىدارلىنىدۇ، قورال - ياراغلىرى بۇلاپ كېتىلىدۇ.

شۇ كۈنى، تاشۇبلىقتىن قۇمۇلغا قايتىۋاتقان ھەربىي ئاپتوموبىل چىڭسەنزىدە ھۇ- جۇمغا ئۇچراپ، بىر ئاپتوموبىل پاچاقلاپ تاشلىنىدۇ، ئىككى شوپۇر قۇربان بولىدۇ، بىر ئادەم يارىدارلىنىدۇ.

5 - ئاينىك 11 - كۈنى، 48 - تۈەن 1 - لىيەن 1 - پەينىك پەيجاڭى ئىككى بەن ئەسكەر ئېلىپ ئاپتوموبىلنى يالاپ يەتتە قۇدۇقتىن تارانچىغا كېتىۋاتىپ يۈەنچۈەنگە 10 چاقىرىم قالغاندا، 100 دىن ئارتۇق باسمىچىنىڭ ھۇجۇمغا ئۇچراپ، بىر ئاپتوموبىلى پاچاقلاپ تاشلىنىدۇ، 15 ئادىمى قۇربان بولىدۇ، 15 تال پىلىموت ۋە مىلتىقى زىيان بولىدۇ.

باسمىچىلار ئاممىنىمۇ ئېغىر دەرىجىدە بۇلاپ - تالايدۇ. 1950 - يىل 3 - ئايدىن 4 - ئايغىچە ناھىيە تەۋەسىدە يۈز بەرگەن بۇلاڭچىلىق ئەنزىلىرىدىن جامائەت خەۋپسىز- لىكى ئىدارىسىگە مەلۇم قىلىنغانلىرى 34 كە يېتىدۇ، سەككىز ئادەم ئۆلتۈرۈلىدۇ، بىر ئادەم يارىدارلىنىدۇ، 43 ئائىلە زىيانغا ئۇچرايدۇ، 250 دىن ئارتۇق ئات، كالا، قې- چىر ۋە تۆگە، 870 تىن ئارتۇق قوي ۋە يەنە نۇرغۇن ئاشلىق، پۇل، كىيىم - كېچەك، سايمانلار بۇلاپ كېتىلىدۇ. قۇمۇل شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى قىزىلىيۇلغۇن، لەنگەر، قاراڭىلا مەھەللىسى ۋە ياۋۇلۇڭلارمۇ دائىم باسمىچىلار تەرىپىدىن تالان-تاراج قىلى- نىپ تۇرىدۇ.

باسمىچىلار كەلتۈرگەن ئاپەت تۈپەيلىدىن، شۇ يىلى تاشۇبلىق رايونىدا 1000 مودىن، تېيانشان رايونىدا 500 مودىن ئارتۇق تېرىلغۇ يەر ئاق تاشلىنىپ قالىدۇ.

يولۇاس، ئوسمان باسمىچىلىرىنى يوقىتىش ئۈچۈن، جۈڭگو خەلق ئازادلىق ئارمە- يىسىنىڭ 6 - ۋە 5 - جۇنلىرىدىن جەمئىي 11 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر، 41 ئۇرۇش ئاپتوموبىلى، 200 ئاپتوموبىل چىقىرىلىپ، بارىكۆل ئاساسىي ئۇرۇش مەيدانى قىلى- نغان ھالدا باسمىچىلارنى يوقىتىش بويىچە كەڭ كۆلەملىك ھەرىكەت قانات يايدۇرۇلىدۇ. 1950 - يىل 4 - ئاينىك 11 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شەرقىي يول ۋە غەر-

بىي يولغا بۆلۈنۈپ، باسمىچىلارنىڭ باركۆلدىكى ئۆۋىسى چوڭ قۇلىنچەرى بىلەن كىچىك قۇلىنچەرنىگە قاراپ ئىلگىرىلەيدۇ، شۇ ئاينىڭ 14 - ، 15 - كۈنلىرى چوڭ قۇلىنچەرى بىلەن كىچىك قۇلىنچەرنىنى ئىشغال قىلىدۇ، ئوسمان 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ شىمالدىكى جېغاڭغا قاچىدۇ، يولۋاس توپىلاڭچىلاردىن 600 دىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ، باركۆلنىڭ شەرقىي شىمالدىكى شياۋلىيۈگۈدىن ئۆتۈپ، 24 - كۈنى ئاراتۇرۇكنىڭ چىەنشەن رايونىغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ.

4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 48 - تۈەنى باسمىچى يولۋاسقا ھۇجۇم قىلىدۇ. 30 - كۈنى باسمىچىلار يېڭىلىپ تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ، قۇمۇل ناھىيىسى تىيانشان رايونىنىڭ تۆمۈرتى، قوراي ۋە باغداش دېگەن يەرلىرىگە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. 5 - ئاينىڭ 29 - كۈنى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 46 - تۈەنى باسمىچى ئوسمانغا توسۇپ زەربە بېرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇندىغاندىن كېيىن، باسمىچى يولۋاسقا ھۇجۇم قىلىپ، شۇ كۈنى تۆمۈرتىنى ئىشغال قىلىدۇ. باسمىچى يولۋاس ئادەملىرىنى باشلاپ جەنۇبتىكى باغداش، ئىدىر تەرەپكە قاراپ قاچىدۇ. 31 - كۈنى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ تاشۇبلىقتا تۇرۇشلۇق قىسملىرى شەرققە قاراپ قاچقان باندىتلارغا توسۇپ زەربە بېرىپ، ئىككى باندىتنى ئەسىرگە ئالىدۇ، 10 دىن ئارتۇق ئات، ئۈچ تۆگە، تۆت مىلتىق، بىر قانچە تېڭىق جۇۋا غەنىمەت ئالىدۇ. قالغان باسمىچىلار ئارقىغا يېنىپ باغداشقا قاچىدۇ. ئازادلىق ئارمىيە باغداشقا قاچقان باسمىچىلارنى يوقىتىش ئۈچۈن يەنە شىمال، غەرب ۋە جەنۇبتىن ئىبارەت ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ يولغا چىقىدۇ، 6 - ئاينىڭ 3 - كۈنى تاڭ سەھەردە ئازادلىق ئارمىيە باغداشنى مۇھاسىرە قىلىۋالىدۇ، بىر سائەت جەڭ قىلىپ 53 باسمىچىنى ئەسىرگە ئالىدۇ، 100 دىن ئارتۇقىنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە يارىلاندۇرىدۇ، ئۈچ پىلىموت، بىر ئاپتومات، 100 دىن ئارتۇق مىلتىق ۋە 24 تۆگە - ئات غەنىمەت ئالىدۇ.

يولۋاس مۇشۇ قېتىمقى زەربىدىن كېيىن، ئادەملىرىنى تارقىتىۋېتىپ، ئۆز ئالدىغا چىقىش يولى تېپىش قارارىغا كېلىدۇ - دە، ئۆزلەشكەن مىللەت ئەسكىرى (ئاق ئورۇس) دىن 22 نى، يېقىنلىرىدىن 30 نەچچىنى ئېلىپ كۈندۈرۇ تېغىغا قاراپ قاچىدۇ. تىرىپىرەن بولۇپ كەتكەن باسمىچىلار ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ نۇرغۇن قېتىم زەربىسىگە ئۇچراپ ئوقيادىن ئۈركىگەن قۇشلارغا ئوخشاپ قالىدۇ. 6 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت سەككىزدە، ئازادلىق ئارمىيە تاشۇبلىق رايونىنىڭ شوپۇل دېگەن يېرىدە 200 نەچچە باسمىچىغا توسۇپ زەربە بېرىپ، لىيەنجاڭ، مۇئاۋىن لىيەنجاڭ ۋە سەنمۇدىن تۆۋەن 51 باسمىچىنى ئەسىر ئالىدۇ، بىر پىلىموت، ئىككى ئاپتومات، بەش ناگان، 40 نەچچە مىلتىقنى غەنىمەت ئالىدۇ. 200 گە يېقىن قالدۇق باسمىچى 18 - كۈنى گەنسۇنىڭ ئەنشى رايونىغا قېچىپ بارغاندا، شۇ يەردىكى ئازادلىق ئارمىيە ئۇلارنىڭ 10 دىن ئارتۇقراقىنى ئۆلتۈرىدۇ، تۆەنجاڭ خەن جىنلۇدىن تۆۋەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەسىر ئالىدۇ.

يولۇاس 6 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كوندۇرۇغا كېلىپ، ئاراتۇرۇككە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا قاتناشقان شۇپۇل يېزىسىنىڭ سابىق باشلىقى مەمەتنىياز قاتارلىق قالدۇق باسقىچىلارنى يىغىپ، ئاشلىق ۋە چارۋا ماللارنى بۇلاپ، 900 جىڭ (ئىككى دادەن) چە ئاق ئۇندا نان ياقتۇرۇپ، تاشۇبلىقنىڭ شەرقىدىكى ماجۇڭشەنگە قاراپ قاچىدۇ. بۇ چاغدا يولۇاس باسقىچىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمى ئىنتايىن سارايسىمگە چۈشۈپ قالغاچقا، بىرمۇنچىلىغان كىشىلەر ئەمدى يولۇاس ئۇچۇن جېنىنى سېلىپ بېرىشنى خالىماي، قورالى بىلەن ئارمىيىمىز تەرەپكە ئۆتىدۇ ياكى قېچىپ كېتىدۇ. يولۇاسنىڭ كانۇنىي ئىسمايىل قاتارلىقلارمۇ «قايتىپ كەتسەك» دەپ يالۇۋىردۇ. يولۇاس نائىلاج قايتىدىن يىغىۋالغان 100 نەچچە ئادەمنى تارقىتۇبتىپ، 20 نەچچە ئادەمنىلا ئېلىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا 40 كۈن جەڭ قىلىش ئارقىلىق ئاراتۇرۇك غەلىبىلىك قوغداپ قېلىنىدۇ، جەڭدە 80 نەچچە باسقىچى ئۆلتۇرۇلىدۇ، يارىلاندۇرۇلىدۇ. ئوسمان، جانسىقان باسقىچىلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچى قاسەنتۇ ۋە چاشالاردىكى قورشاپ يوقىتىشتا، بېيتىك تېغىدىكى توسۇپ زەربە بېرىشتە، كىچىك قۇلىنچەرى ۋە نېرناسدىكى قوغلاپ يوقىتىشتا يوقىتىلىدۇ، جانسىقان ئەسىرگە چۈشىدۇ، تەھدىت بىلەن ھەيدەپ مېڭىلغان چارۇنچىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قۇتۇلدۇرۇۋېلىنىدۇ. ئوسمان 200 نەچچە باسقىچنى باشلاپ، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قورشاپ يوقاتقۇچى قىسىملىرىدىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ.

7 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، يولۇاس قاتارلىقلار ماجۇڭشەنگە يېتىپ بارىدۇ، ئۇلار ئالتە تۆگىگە مال - مۈلۈك ۋە يېمەكلىكلەرنى ئارتىپ، شىزاڭ ئارقىلىق چەتكە قېچىش تەييارلىقىنى قىلىدۇ. ئۇلار خۇتاردىغاڭ دېگەن يەرگە كەلگەندە ئوسمان بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئۇلار گەنسۇ ئەنشى ناھىيىسىنىڭ شياۋۇاخۇ دېگەن يېرىگە كېلىدۇ. كېيىن ئوسمان باسقىچىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا توقۇنۇش پەيدا بولغاچقا، يولۇاس ئوسماندىن ئۆزىنى چەتكە تارتىپ چىڭخەيگە كېتىدۇ. چىڭخەينىڭ يېسىبدىك دېگەن يېرىدە باسقىچىلارنىڭ باشلىقى قوسايىن بىلەن تېپىشىدۇ ۋە يەنە مۇشۇ يەرگە قېچىپ كېلىپ ئالغان گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باش كاتىپى سالىس ۋە ئابدۇكېرىم بىلەن كۆرۈشىدۇ. يولۇاس، سالىس قاتارلىقلار بىللە شىزاڭغا كېرىدۇ. سالىستا نۇرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ۋە ھىندىستانغا بارىدىغان يول خەرىتىسى بارلىقىنى كۆرگەن يولۇاسنىڭ نىيىتى بۇزۇلىدۇ - دە، كېچىدە قاتتىق ئۇيقىغا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، سالىسنى، ئابدۇكېرىمنى ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئۆلتۇرۇۋېتىپ، مال - دۇنياسى ۋە يول خەرتىسىنى ئېلىۋالىدۇ. يولۇاسلار شىزاڭنىڭ خېيىخى دېگەن يېرىگە بارغاندا لياۋ يۈڭچيۇ ئاغرىپ ئۆلىدۇ. 1951 - يىلنىڭ باشلىرىدا، يولۇاس قاتارلىقلار جۇڭگو - ھىندىستان چېگرىسىغا يېتىپ بېرىپ، ھىندىستاننىڭ چازا ئەمەلدارلىرىغا نۇرغۇن ئالتۇن بېرىپ، پەقەت ئالتە كىشىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈشىگە ئىجازەت ئالىدۇ، قالغان باسقىچىلار شىزاڭدا قېپقالىدۇ. يولۇاس قاتارلىقلار ئاۋۋال يېڭى دېھلىگە، ئاندىن كالكۇتتاغا بارىدۇ، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئايروپىلان بىلەن تەيۋەنگە قېچىپ كېتىدۇ.

1951 - يىل 3 - ئايدا، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ گەنسۇ، چىڭخەيدە تۇ-

رۇشلۇق قىسىملىرى ئوسمانىنى تۇتۇۋالىدۇ. 6 - ئايدا ئوسمان، جانسىقانلارغا ئۇرۇمچىدە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

يولۋاس، ئوسمانلارنىڭ كەڭ كۆلەملىك توپىلىڭى تىنچىتىلغاندىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدە، بولۇپمۇ تاغلىق رايونلاردا ۋە لەنجۇ - شىنجاڭ تاشيولى بويلىرىدا يەنىلا ئاز قىسىم قالدۇق باسمىچىلار ھەرىكەت قىلىپ تۇرىدۇ. كېيىن خەلق ئەسكەرلىرى بىرلەشمە مۇداپىئەسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا خىزمەتلەرنىڭ قانات يايدۇرۇلۇشىغا ئەگىشىپ، 1953 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيە تەۋەسىدىكى باسمىچىلارنىڭ ھەممىسى تازىلىنىدۇ.

قىسىملار باسمىچىلارنى يوقىتىۋاتقاندا، پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقى قىسىملارغا قىزغىن ياردەم بېرىدۇ، بولۇپمۇ باسمىچىلار ئېغىر بالا كەلتۈرگەن تاغلىق رايونلاردىكى ئامما قىسىملار ئۈچۈن ئاخبارات توپلاپ ۋە يەتكۈزۈپ، قىسىملارغا يول باشلاپ، ئاشلىق، يەم - خەشەك، ئوق - دورا توشۇپ بېرىدۇ، يارىلانغانلارنى قۇتقۇزىدۇ، ئىنتايىن ئاكتىپ، قىزغىن ئىشلەيدۇ. باسمىچىلارنى يوقىتىش جەريانىدا، ناھىيە بويىچە ئالدىنقى سەپكە 80 نەچچە دانە (قېتىم) ھارۋا، 430 تۈياق (قېتىم) ئۇلاغ ياردەم بېرىلمدۇ، 110 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق ئوزۇق، 150 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق يەم - خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىلمدۇ، 13 نەپەر خەلق ئىشچىسى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش جەريانىدا قۇربان بولىدۇ.

باسمىچىلارنى يوقىتىش كۈرىشىدە ھۆكۈمەت يەنە قىسىملار بىلەن بىللە يۈرۈپ خىزمەت ئىشلەشكە زور بىر تۈركۈم يەرلىك كادىرلارنى، بولۇپمۇ ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەشكىللەيدۇ. ئۇلار پارتىيە ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، دۇشمەنلەرنى پارچىلايدۇ، ئاممىنى تىنچلاندۇرىدۇ، تاشۋېلىق رايونىنىڭ شوپۇل يېزىسىدىلا تەھدىت سېلىپ ھەيدەپ تاغقا ئېلىپ چىقىپ كېتىلگەن 107 ئائىلىلىك ئۇيغۇر، قازاقنى نەسىھەت قىلىپ يۇرتىغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ. باسمىچىلارنى يوقىتىش داۋامىدا، ئازادلىق ئارمىيە غەنىمەت ئېلىنغان 350 كالا، 318 قوي ۋە 17 تۆگىنى ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ يۇرتىغا قايتىپ كېتىپ، ئىشلەپچىقىرىشىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشىگە ياردەملىشىدۇ.

§2. ئېلى توپىلىڭى

1958 - يىل 10 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كەچ سائەت 11 دە، تىيانشان رايونىدىكى قورايلىق دېھقان ئىلى قۇربان 125 ئادەمنى قايمۇقتۇرۇپ ۋە ئۇلارغا تەھدىت سېلىپ توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ. ئۇلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ قوراي (رايونلۇق پارتكوم تۇرۇشلۇق جاي) ۋە نېرىدا رايون، يېزا كادىرلىرىدىن 28 نى باغلاپ ۋە قاماپ قويىدۇ، رايونلۇق ھۆكۈمەتتىن يەتتە مىلتىق، بىر ناگان، بىر ئوۋ مىلتىقى، 100 پاي ئوق، بەش گرانات، بىر قىلىچ، بىر دۇربۇن، 80 ئات ۋە 2000 يۈەن نەق پۇل بۇلايدۇ

هەمدە بۇ رايون بىلەن قۇمۇل ئوتتۇرىسىدىكى تېلېفون سىمىنى تۆت يەردىن كېسىپ تاشلايدۇ.

10-ئاينىمك 18 - كۈنى سائەت 11دە،ئىلى قۇربان كىشىلەرنى باشلاپ تۆرۈككەكېلىپ، «قىزىلىيۇنتۇز» 1 - مەيدان سۇ باشقۇرۇش ئورنىنىمك ۋە بۇ يەردە تۇرۇشلۇق كادىرلار-نىمك ئىككى مىلتىق، 38 پاي ئوقنى بۇلاپ كېتىدۇ. سائەت 12 دە، يەنە ئېدىرغا كېلىپ، ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلۇاتقان جىنايەتچىلەرگە قاراۋاتقان خەلق ساقچىلىرىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ ۋە ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلۇاتقانلارنى ئازاد قىلىپ، چوڭ گازارمىنى ئىشغال قىلىمىز، دەپ داۋراڭ سالىدۇ، خەلق ساقچىلىرى دادۇينىمك دا-دۇيجاڭى لىيۇبىنجىن سېزىپ قالغاندىن كېيىن پىلىموت بىلەن ئوققا تۇتىدۇ، توپە-لاڭچىلار تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ كېتىدۇ، ئىلى قۇربان بۇلۇڭالغان ناگانمۇ قې-چىپ كېتىۋاتقاندا چۇشۇپ قالىدۇ.

10-ئاينىمك 19 - كۈنى چۇشتىن بۇرۇن، توپىلاڭچىلار ئۇستۇنكى ئېدىر (تىيانشان رايونى3 - يېزىلىق ھۆكۈمەت تۇرۇشلۇق جاي) غا كېلىپ، ئەكسىيەتچىل تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، توپىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتناشتۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ، لېكىن ئۇلارغا ئەگىشىدىغانلار ئىنتايىن ئاز بولىدۇ.

توپىلاڭ يۈز بەرگەندىن كېيىن، تىيانشان ئاشلىق پونكىتىنىمك كادىرى يەيزۇللا قاتارلىق تۆت كىشى كېچىلەپ ئاتلىق قۇمۇلغا كېلىپ خەۋەر يەتكۈزىدۇ. ناھىيىلىمك پارتكوم

10-ئاينىمك 18 - كۈنى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن،دەرھال ۋىلايەتلىمك پارتكومغا ۋە ئاپتونوم رايونغا دوكلات قىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە شىنجاڭ ھەربىي رايونى بۇنى شۇئان «ئەكسىلىنقىلابىي توپىلاڭ» دەپ بېكىتىدۇ ھەمدە تېزدىن ھەربىي كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ يوقىتىشنى تەستىقلايدۇ. ۋىلايەتلىمك پارتكوم، قۇمۇل شۆبە ھەربىي رايونى ۋە شۇ يەردە تۇرۇشلۇق قىسىم رەھبەرلىرىدىن ۋىلايەتلىمك پارتكومنىمك شۇجى-سى جاڭ جياشۇ باشچىلىقىدا توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش قوماندانلىق شتابى قۇرۇلىدۇ، ئۇلار دەرھال 30 نەچچە يەرلىمك كادىر ۋە 35 خەلق ئەسكىرىدىن قوراللىق خىزمەت ئەترىتى تەشكىللەپ، ھاكىم مەخمۇت ناماننىمك باشچىلىقىدا تاغقا بېرىپ ئاممىغا پارتە-يىمنىمك سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە قىسىملار (ئىككى يىمىادە ئەسكەرلەر پەيى، بەش ئاتلىق ئەسكەلەر پەيى) نى تەشكىللەپ، تۆۋەنكى ئېدىر، قوۋۇق ئېغىزى،، كۆشۆتى ئاراتۇرۇك، خوتۇنتام ۋە ئەنلەرغول قاتارلىق جاي-لارغا ئەۋەتىدۇ ھەمدە قورايدا ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابى قۇرىدۇ.

10-ئاينىمك 19 - كۈنى توپىلاڭچىلارنى يوقىتىش ئۇچۇن ئېدىردىن تۆرۈككە كەلگەن قىسىم ئۇلارنى تاپالمايدۇ. شۆبە ھەربىي رايونىمك بۆلۈم باشلىقى ۋۇجىزبك ئامما تەمىنە-لىگەن ئاخباراتقا ئاساسەن، بىر ئاتلىق ئەسكەرلەر پەيىنى باشلاپ كېچىلەپ ئۇستۇنكى ئېدىرغا كېلىپ، توپىلاڭچىلار بىلەن بەش مىنۇتلا جىددىي جەڭ قىلىپ، ئۇلارنىمك ئىككى ئادىمىنى ئۆلتۇرىدۇ، 10 ئادىمىنى ئەسىر ئالىدۇ (بۇنىمك تۆتى يارىدارلىنىدۇ)، ئۇچ مىلتىق، 74 پاي ئوق، بىر قىلىچ، 17 ئات، 10 جۇۋا، بىر تېلېفون ئاپپاراتە-

نى غەنىمەت ئالىدۇ. شىمال تەرەپتىكى قىسىملارنىڭ ھەربىكىتى ئاستا بولۇپ قالغانلىقتىن، توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ئېلى قاتارلىقلار قېچىپ كېتىدۇ.

10-ئاينىڭ 23 - كۈنى، جاڭ جياشۇ، فىڭ زۈۋۇ (شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ سىلىكىيۈەنى) ئالدىنقى سەپكە كېلىپ، قىسىملارنى يوللارنى قامال قىلىش، بۆلۈنۈپ توسۇشقا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ھەمدە ئاممىنى قىسىملارغا ماسلىشىشقا سەپەرۋەر قىلىپ، قورال كۆچىنى ئارقىلىق يوقىتىش بىلەن سىياسىي جەھەتتىن قولغا كەلتۈرۈشنى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، ھۇجۇمنى قانات يايدۇرىدۇ.

10-ئاينىڭ 28 - كۈنى، توپىلاڭچىلاردىن سەككىزى ئاشلىقى تۇگەپ قالغان ئەھۋالدا قازاق چارۋىچىدىن تۆت مىلتىق، 121 پاي ئوق، بىر قىلىچ، ئىككى دۇربۈن، سەككىز ئاتنى قىسىمغا ئەۋەتىۋېتىپ، ئۆزلىرى ئۆيلىرىگە قايتىپ كېتىدۇ.

10-ئاينىڭ 30 - كۈنى، توپىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى ئېلى قۇربان تۇتۇلىدۇ، ئۇنىڭغا 1959 - يىلى ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. توپىلاڭغا قاتناشقان تايانچ ئۇنسۇرلارغىمۇ قانۇن بويىچە مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلدى.

ئون سەككىزىنچى قىسىم
مائارىپ. پەن ـ تېخنىكا

چىك سۇلالىسىنىڭ چېيەنلۇڭ يىللىرىدا، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم تەرىپىدىن گازاما مەكتىپى ئېچىلغان. گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ھەقسىز مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، ئاساسەن، ئۇيغۇر بالىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ تىلى ئۆگىتىلگەن. ئەمما، بۇ مەكتەپلەر ـ نىڭ شارائىتى ناچار بولغاچقا، ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن بولغان. بىراق، قۇمۇل ۋاڭسى ئاچقان ئېۋرىغول بىلىم يۇرتىنىڭ ئوقۇش نەتىجىسى خېلى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، شىنجاڭدا ئېچىلغان بەش مەشھۇر بىلىم يۇرتى قاتارىغا ئۆتكەن. گۇاڭشۇنىڭ 32 ـ يىلى (1906 ـ يىلى) ھەقسىز مەكتەپ ۋە بىلىم يۇرتلىرى كونىچە مەكتەپ (شۆتاڭ) قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شىنجاڭ ـ نىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ۋالىيسى يۈەن داخۇا مائارىپ خىراجىتىنى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىۋالغان. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، ياڭ زېڭشىن خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، قۇمۇلنىڭ مائارىپ ئىشلىرى كۈندىن ـ كۈنگە خاراپلاشقان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە، ئۇيغۇرلار مائارىپتا قالاق ھالەتتە ياشىغان، ياش ـ ئۆسمۈرلەر، ئاساسەن، دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇپ، دىنىي بىلىم ئالغان، قوشۇمچە ئاز ـ تولا ئۇيغۇر تىلى گرامماتىكىسى ئۆگەنگەن. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) دىن كېيىن، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا باشلىغان. شۇ مەزگىلدە، قۇمۇلنىڭ شەھەر، يېزىلىرىدا بىرقانچە باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى،(1938 ـ يىلى) دىن كېيىن،جۇڭگو كوممۇنىستلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئىشلەشكە كىرىشكەن، شۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى بىرقەدەر تېزلەشكەن. كوممۇنىستلار ئاممىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ مەكتەپ ئاچقان، مائارىپ ئۆچۈن خىراجەت توپلىغان، ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈر ـ گەن. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) غا قەدەر قۇمۇلنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدا مىللىيچە، خەنزۇچە بولۇپ 75 سىنىپلىق 33 مەكتەپ قۇرۇلغان، ئوقۇغۇچى سانى 2860 قا يەتكەن. مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە، جۇڭگو كوممۇ ـ نىستلىرى قۇمۇلدىن كېتىپ قالغان؛ شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل مائارىپى تۇرغۇن ھالەتكە چۈشۈپ قالغان. مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى) قۇمۇلدا بىر ئوتتۇرا مەكتەپ ئېچىلىپ، بىر يىلدىن كېيىن تاقالغان. شۇنىڭدىن تارتىپ قۇمۇل ئازاد بولغانغا قەدەر، قۇمۇل مائارىپىدا تەرەققىيات بولمىغان.

قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلدى. 1952 ـ يىلغا كەلگەندە، باشلانغۇچ مەكتەپ 42 گە كۆپەيىپ، ئوقۇغۇچى سانى 547 گە يەتتى. 1958 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە قايتىدىن ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»ۋە خەلق گۇڭشېلىرىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش‌ھەرىكەتلىرى جەريانىدا، ماتارىپ قارىغۇلارچە تەرەققىي قىلدۇرۇلۇپ، ماتارىپ سۈپىتى تۆۋەنلەپ كەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ماتارىپ قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، مەكتەپلەر ئېغىر ھالدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىسىدە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى رەتكە سېلىنىپ، مەكتەپلەر مۇنتىزىم ئىزغا چۈشۈشكە باشلىدى. 30 نەچچە يىلدىن بېرى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ماتارىپى، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلار ماتارىپى زور دەرىجىدە تەرەققىي قىلدى، ماتارىپ سۈپىتى خېلى تېز ئۆستى، دۆلەتكە نۇرغۇنلىغان ئىختىساس ئىگىلىرى تەربىيىلەپ بېرىلدى.

1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 64 باشلانغۇچ مەكتەپ بولۇپ، بۇلاردا 558 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 14 مىڭ 41 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار 7311 بولۇپ، ئومۇمىي ئوقۇغۇچى سانىنىڭ 52 پىرسەنتىنى ئىگىلەيدۇ. باشلانغۇچ ماتارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش نىسبىتى 91.53 پىرسەنتكە يەتتى. ناھىيە بويىچە 11 ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ، بۇلاردا 135 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 5204 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار 3294 بولۇپ، ئومۇمىي ئوقۇغۇچى سانىنىڭ 46 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1977 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا تېخنىكومىلارغا 1731 ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. 1981 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە 1548 ئادەمنىڭ ساۋاتى چىقىرىلدى.

مىنگو مەزگىلىدە، قۇمۇل ناھىيىسىدە پەن ـ تېخنىكىدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت پەن ـ تېخنىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بەردى. 1959 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى، كېيىنچە ئۇ ئىسمى بار، جىسمى يوق نەرسە بولۇپ قالغانىدى. 1977 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، پارتىيىنىڭ زىيالىيلار سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن، پەن ـ تېخنىكا ئۇچقانىدەك تەرەققىي قىلدى. 1982 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا جەمئىيىتىنىڭ 1 ـ نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيى چاقىرىلىپ، دېھقانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى، ئورمانچىلىق ئىلمىي جەمئىيىتى قاتارلىق سەككىز تەبىئىي پەن ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى تەبىئىي پەن ـ تېخنىكا خادىملىرى بويىچە 281 كىشىگە تېخنىكا ئۇنۋانى بېرىلدى. تۈپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش، دېھقانچىلىقنى رايونلارغا ئايرىش، سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقىنى كەڭ دائىرىدە ئومۇملاشتۇرۇش، سۇلياۋ يوپۇقتىن پايدىلىنىش، چارۋا مالىلاردا بولىدىغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش، قوي نەسلىنى ياخشىلاش قاتارلىق جەھەتلەردە پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرى قولغا كەلتۈرۈلدى، بۇنىڭ بەزىلىرى ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

I باب ئادەتتىكى مائارىپ

§1. ھەقسىز مەكتەپ، بىلىم يۇرتى ۋە كونىچە مەكتەپ

چىيەنلۇڭنىڭ 23 ـ يىلى (1758 ـ يىلى)، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم مۇداپىئە قىسمىدىن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنى بىللە ئېلىپ يۇرىدىغان قىسمىغا ئۆزگەرتىلگەن. ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇش مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، ئوفىتسېر ۋە ئەسكەرلەر بىرلىكتە ئوقۇش ئىزامى بېكىتىپ، ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ، كونىچە مەكتەپ ئاچقان ۋە ئۇنىڭغاگازارما مەكتىپى دەپ نام بەرگەن. بۇ، چىڭ سۇلالىسىدىن بۇيان قۇمۇلدا ئېچىلغان خەنزۇچە مەكتەپ ئىدى. كېيىن، ۋەزىيەت مۇقىملىشىپ، قۇمۇلدا ئاھالەكۆپەيگەن. قۇمۇل مەھكىمىسى يەنە بىر يېزا مەكتىپى ئاچقان. مائارىپ خىراجىتىنى قۇمۇل مەھكىمىسى پەسىل بويىچە بېرىپ تۇرغان. كېيىن ئاھاللار كۆپلەپ يۆتكىلىپ تۇرغاچقا، بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئۇنۇمى ناھايىتى تۆۋەن بولغان. تۆڭجى يىللىرى، شىنجاڭدا زور قالايمىقانچىلىق يۈز بەرگەن، قۇمۇلدا ئۇرۇش يىلىبويى داۋام قىلغان، خەلق ئامراتلاشقان، مەكتەپلەرمۇ ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان.

گۇاڭشۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، قۇمۇلدا ھەقسىز مەكتەپلەر كۆپلەپ ئېچىلغان، شەھەر ـ يېزىلاردا بىرقانچە ئورۇندا ھەقسىز مەكتەپ ئېچىلغان. بۇ مەكتەپلەرگە، ئاساسەن، ئۇيغۇر بالىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار «ئۈچ سۆزلۈك دەستۇر»، «يۈز فامىلە دەستۇرى»، «مىڭ سۆزلۈك دەستۇر»، «تۆت كىتاب»، «بەش دەستۇر» دېگەنلەردىن دەرس ئۆتكەن. خەنزۇ بالىلىرى، كۆپىنچە، قىزىلىيۇلغۇن، سەيخۇ دېگەن ئىككى جايدىكى ھەقسىز مەكتەپتە ۋە شەھەردىكى شەخسىي مەكتەپلەردە ئوقۇغان. ئۇيغۇر پەرزەنتلىرى تىل ئوخشىماسلىقى تۈپەيلىدىن ئوقۇشتا قىينىلىپ، ئوقۇشتىن باش تارتىدىغان بولۇپ قالغان، كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرى مەكتەپتىن قاچقان، بايلار بالىلىرىنى ئوقۇشتىن قاچۇرۇپ، باشقىلارنىڭ بالىلىرىنى يالالاپ ئۆز بالىسى ئورنىدا ئوقۇشقا بەرگەن. بۇ «ئوقۇش ئالۇنى» دەپ ئاتالغان. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى قەغەز ـ قەلەم، كىتابلارنى ھەقسىز بېرىش ۋە «بىر كىتابنى ئوقۇپ تۈگەتكەنلەرنىڭ مەرتىۋىسى بىر دەرىجە ئۆستۈرۈلىدۇ» دېگەندەك تەشۋىقات چارىسى بىلەن كىشىلەرنى ئوقۇشقا قىزىقتۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن، قوللانغان ئۇسۇل ـ چارىلىرى مۇۋاپىق بولمىغاچقا، بۇمۇ ئانچە ياخشى ئۈنۈم بەرمىگەن.

گۇاڭشۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇمۇل ۋاڭى شا مەخسۇت ئېۋىرغول بىلىم يۇرتىنى تەسىس قىلغان (بۇ «ۋاڭ خوجا بىلىم يۇرتى» دەپمۇ ئاتالغان، بىلىم يۇرتىنىڭ ئورنى كونا شەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىدىكى جەنۇبىي چوڭ كوچا يېنىدا ئىدى). بۇ بىلىم يۇرتىغا ئۇيغۇر بالىلىرى قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ تىلى ۋە مانجۇ تىلى دەرسى ئۆتۈلگەن. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، كۆپىنچىسى تۆڭچى (تەرجىمان)

بولغان، بەزىلىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىلىپ خىزمەتكە قويۇلغان.

گۇاڭشۇنىڭ 18 ـ يىلى (1892 ـ يىلى) قۇمۇل بىرىگادىسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى شياۋ يۈەنخېڭ قايتىدىن بىلىم يۇرتى قۇرغان. گۇاڭشۇنىڭ 32 ـ يىلى (1906 ـ يىلى) شىنجاڭدا كونىچە مەكتەپ ئېچىش ئەۋج ئالغان. قۇمۇل مەھكىمىسى ئوقۇشقا ئۇنىدەش ئورنى قۇرغان. بۇ ئورۇندا بىرقانچە خادىم بولۇپ، ئۇلار كونىچە مەكتەپ ئېچىشقا مەسـ ئۇل بولغان، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئوقۇش ـ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۆتىگەن. بۇ چاغدا قۇمۇل ۋاڭى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ئېلان قىلغان «كونىچە مەكتەپ نىزامنامىسى» بويىچە، ئېۋرغول بىلىم يۇرتىنى خۇسۇسىي بىرىنچى كونىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە خۇسۇسىي ئىككىنچى كونىچە باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ ئۆزگەرتىپ قۇرغان. شۇەنتۇڭنىڭ 1 ـ يىلى (1909 ـ يىلى)، شا مەخسۇت يېڭىدىن يەنە بىر خۇسۇسىي كونىچە خەنزۇچە مەكتەپ ئاچقان، بۇ مەكتەپ ئاددىي ساۋات چىقىرىش مەكتىپىمۇ بولغان (بۇ مەكتەپنىڭ ئورنى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ بىرىنچى ئىشىكى سىرتىدائىدى). يۇقىرىدىكى ئۇچ كونىچە مەكتەپتە تەربىيىچى (ئوقۇتقۇچى)، 104 نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى بولغان.

گۇاڭشۇنىڭ 34 ـ يىلىدىن شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلىغىچە (1908 ـ يىلىدىن 1910 ـ يىلىغىچە)، قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لىيۇرۇنتۇڭ يېڭىچە ئون مەكتەپ ئاچقان. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

(1) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بىرىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى كونا شەھەرنىڭ غەربىي كوچىسىدا بولۇپ، بۇتخانىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(2) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئىككىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى كونا شەھەرنىڭ نەنگۈەن كوچىسىدا بولۇپ، ھۆكۈمەت ئۆيلىرىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(3) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئۈچىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى سەيخۇدا بولۇپ، لوڭۋاڭ بۇتخانىسىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(4) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى تۆتىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى قىزىلـ يۇلغۇندىكى چوڭ يول بويىدا.

(5) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بەشىنچى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى تاشـ ئۆلىق بازىرىنىڭ غەربىي شىمال ياقىسىدا.

(6) خۇسۇسىي تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ، ئورنى يېڭىشەھەرنىڭ شەرقىي كوچىسىدا بولۇپ، شەخسلەرنىڭ ئۆيلىرىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(7) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى يېرىم كۈنلۈك مەكتەپ، ئورنى قىزىلىيۇلغۇندا بولۇپ، گۈەندەمياۋ بۇتخانىسىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(8) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ھۈنەرۋەنچىلىك مەكتىپى، ئورنى كونا شەھەرنىڭ غەربىي كوچىسىدا بولۇپ، ئۇنى قۇمۇل مەھكىمىسى بىلەن بارىكۆل مەھكىمىسى بىرلىكتە قۇرغان، ئوقۇشقا ئۇندەش ئورنىنىڭ ئۆيلىرىدىن سىنىپ ئورندا پايدىلانغان.

(9) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى بىرىنچى ئاددىي ساۋات چىقىرىش مەكتىپى، ئورنى

يېڭىشەھەرنىڭ نەنگۇەن دېگەن يېرىدە بولۇپ، سەيشەنمياۋ (بايلىق ئىلاھى بۇتخانىسى) دىن سىنىپ ئورنىدا پايدىلانغان.

(10) ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ئىككىنچى ئاددىي ساۋات چىقىرىش مەكتىپى، ئورنى كونا شەھەر سىرتىدىكى ۋۇلياڭ ئۇيۇشمىسى (گەنسۇلۇقلار ئۇيۇشمىسى) دا.

يۇقىرىدىكى مەكتەپلەردە 14 تەربىيىچى (ئوقۇتقۇچى)، 178 ئوقۇغۇچى بولغان، يىللىق خىراجەت ئۇچۇن 1399 سەر تەڭگە كەتكەن، بۇنىڭدىن 490 سەر تەڭگە شۇ جاينىڭ ئۆزىدە غەملەنگەن. بۇ مەكتەپلەرنىڭ 1010 سەر تەڭگە قىممەتلىدە مۇلكى بولغان.

بۇ يېڭىچە مەكتەپلەردە «تۆت كىتاب»، «بەش دەستۇر» دېگەنلەرنى ئوقۇتۇش ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇنىڭ ئورنىدا «ئاددىي ساۋات چىقىرىش دەرسلىكى» دىن دەرس ئۆتۈلگەن. بۇ دەرسلىكتە يەنىلا فېئودالىلىق ئەدەب ـ ئەخلاق ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان بولۇپ، «خانغا سادىق بولۇش»، «كۆڭزىنغا سېغىنىش»، «ۋاپادارلىق»، «ئاكىسىغا ھۆرمەت قىلىش»، «سادىقلىق»، «ئېتىقاد»، «ئەدەب»، «ئىنساب»، «دىيانەت»، «نوموس» دېگەنلەر تەشەببۇس قىلىنغان. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى ھۇنەرۋەنچىلىك مەكتىپىدە مىسكەرلىك، تۆمۇرچىلىك، ياغاچچىلىق، گىلەمچىلىك دېگەندەك كەسىپلەر تەسىس قىلىنغان.

شۇەنتۇڭنىڭ 2 ـ يىلى (1910 ـ يىلى) يۈەن داخۇا شىنجاڭنىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ۋالىيسى بولغاندىن كېيىن، ماتارىپ خىراجىتىنى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىۋالغاچقا، يېڭىچە مەكتەپلەرنىڭ كۆپ قىسمى نائىلاج تاقالغان، بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ئامالسىزلىقتىن شەخسىي مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغان.

شۇەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى)، قۇمۇل مەھكىمىسى ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى 1 ـ ، 2 ـ يېڭىچە باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن ئۇچ شەخسىي مەكتەپنى قوشۇپ جەنىشەن مەھەللىسى باشلانغۇچ مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتكەن، ئۇنىڭدا جەمئىي 80 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. مەكتەپتە بەش سىنىپ، بىر زالدىن باشقا، قوبۇلخانا، خوجۇلۇق بۆلۈم، مەمۇرىي بۆلۈم، ئوقۇتقۇچىلار ئىشخانىسى قاتارلىقلارمۇ بولغان. شۇ يىلى شا مەخسۇت ۋاڭ 1 ـ ، 2 ـ خۇسۇسىي باشلانغۇچ مەكتەپلەرنى «جۇڭمەي مەكتىپى» قىلىپ ئۆزگەرتكەن.

چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇر بالىلىرى، ئاساسەن، دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان. قۇمۇل ۋاڭلىرى ۋاڭ ئوردىسى، شەھەر ئىچى، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچۇق، قارا دۆۋە ھەم تاغ رايونىدا 66 مەسچىت سالغان. جامائەلەر يېنىدا مەدرىس ۋە دىنىي مەكتەپلەر ئېچىلغان. بۇ مەكتەپلەرنىڭ بەزىلىرىدە قوشۇمچە ئۇيغۇر تىلى دەرسى ئۆتۈلگەن. دىنىي مەكتەپلەردە دەرسلىك بولمىغانلىقتىن، ئوقۇغۇچىلار كالا، قويلارنىڭ تاغاق سۆڭىكىنى مەكتەپكە كۆتۈرۈپ كەلگەن، خەلپەت ـ موللىلار ئۇنىڭغا ئېلىپبە ياكى قىسقا سۈرىلەرنى يېزىپ بېرىپ، ئۇنى ئوقۇشنى ئۆگەتكەن. ئوقۇغۇچىلار كونا دەرسنى ئۆگىنىپ بولغاندىن كېيىن، موللىلار تاغاق سۆڭەكتىكى كونا دەرسنى ئۆچۈرۈۋېتىپ، ئورنىغا يېڭى دەرسنى يېزىپ بەرگەن.

§2. باللار تەربىيىسى

مىنگونىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى)، ناھىيىلىك ماتارىپ بۆلۈمى ناھىيىلىك 2 ـ مەكتەپ قارىمىقىدا بىر سىنىپلىق باللار باغچىسى ئاچقان، ئۇنىڭغا 30 نەچچە بالا قوبۇل قىلىنىپ، بىر تەربىيىچى، بىر ئوقۇتقۇچى قويۇلغان. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) بۇ باللار باغچىسى توختىتىۋېتىلگەن. مىنگونىڭ 38 ـ يىلى (1949 ـ يىلى) يەنە ناھىيىلىك 2 ـ مەكتەپ قارىمىقىدا بىر باللار باغچىسى ئېچىلىپ، ئۇنىڭغا 45 بالا قوبۇل قىلىنغان.

1951 ـ يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ ماتارىپ بۆلۈمى 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا بىر سىنىپلىق باللار باغچىسى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا 41 بالا قوبۇل قىلدى، تۆت نەپەر تەربىيىچى ۋە ئوقۇتقۇچى (بۇلارنىڭ بىرى ئەر، ئوچى ئايال) قويۇلدى. 1953ـ يىلغا كەلگەندە، باغچىدىكى بالا 88 گە يەتتى.

يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا، يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيىلەشتۈرۈشنىڭ قانات يېيىشىغا ئەگىشىپ، 1955 ـ يىلى ئەتىيازدا ناھىيىلىك ئايالىلار بىرلەشمىسى «دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش پەيتىدە يەسلى ئېچىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقىرىپ، توغۇچى، شەھەرئىچى، تاشۇىلىق قاتارلىق جايلاردا ئوچ ئايلىق ۋە بەش ئايلىق ۋاقىتلىق يەسلىدىن 28 نى تەشكىللىدى، بۇ يەسلىلەرگە 160 بالا قوبۇل قىلىندى، 35 تەربىيىچى قويۇلدى.

1958 ـ يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە گۈللەنگەن ئومۇملاشتۇرۇش ھەرىكىتى داۋامىدا «باللارنىڭ ھەممىسىنى باللار باغچىسى تەربىيىسىگە ئېلىش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ناھىيىدىكى گۈللەنگەن ھەممىسى ھەرىكەتكە كېلىپ، 186 باللار باغچىسى قۇرۇپ، 3976 بالىنى باغچە تەربىيىسىگە قوبۇل قىلدى، 233 تەربىيىچى ـ ئوقۇتقۇچى قويدى. 1959 ـ يىلى ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى «باللار باغچىسى ۋە يەسلىلەرنى تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش توغرىسىدا پىكىر» نامىلىق ھۆججەتنى تارقىتىپ، ناھىيە بويىچە يېزىلاردىكى باللار باغچىسى ۋە يەسلىلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، تۈرمۇش شارائىتىنى ياخشىلىدى، تەربىيىچى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تەڭشىدى. باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئوقۇش يېشىغا توشمىغان باللار تەربىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، باللارنىڭ 90 پىرسەنتىنى باللار باغچىسى ۋە يەسلى تەربىيىسىگە ئىگە قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ناھىيىدىكى گۈللەنگەن كۆپچىلىكى ئىشلەپچىقىرىش دۆيىنى بىرلىك قىلىپ، ئاددىي ـ ساددا جاھازلانغان باللار باغچىلىرىنى قۇردى. تەربىيىچىلەر باللارغا ناخشا ئېيتىش ۋە ئوسسۇل ئويناشنى ئۆگىتىشتىن تاشقىرى، ئاددىي سانلارنى يېزىش ۋە ئوقۇشنىمۇ ئۆگەتتى.

ئوچ يىل داۋام قىلغان قىيىنچىلىق مەزگىلىدە (1959 ـ يىلدىن 1961ـيىلغىچە)، يېزىلاردىكى باللار باغچىلىرى كەينى ـ كەينىدىن تاقالدى. 1965 ـ يىلى، گۈللەنگەن ھەر خىل ئوسۇللارنى قوللىنىپ، جاھازلىنىشى ئاددىي بىر تۈركۈم باللار باغچىسى ۋە يەسـ

لىلەرنى قوردى، ئۇلارغا بىر قىسىم باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنى ئوقۇتقۇچى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارنىڭ مائاشىنى مۇۋاپىق نومۇر بېرىش ئۇسۇلى بىلەن ھەل قىلدى.

1978 ـ يىلدىن كېيىن، ناھىيىدە بالىلار تەربىيىسى نورماللىشىشقا باشلىدى. يېزىلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالىلار سىنىپى ئاچتى، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە دۆلەت ئوقۇتقۇچىلىرى تەربىيەچى بولدى. بۇ سىنىپلارغا بەش ـ ئالتە ياش ئەتراپىدىكى بالىلار قوبۇل قىلىنىپ، 100 خانىلىقتىن تۆۋەن سانلارنى ئوقۇش، يېزىش، ئوندىن 20 گىچە بولغان سانلارنى قوشۇش، ئېلىش قاتارلىقلار ئۆگىتىلدى. ئۇيغۇر بالىلارغا ئۇيغۇرچە ھەرپلەرنى ئوقۇش، يېزىش، خەنزۇ بالىلارغا خەنزۇ تىلى پىنىيىن ھەرپلىرىنى ئوقۇش، يېزىش، ئاددىي خەتلەرنى ئوقۇش، يېزىش قاتارلىقلار ئۆگىتىلدى. ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالىلار سىنىپىدا ئىككى خىل ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى: بىر خىلىدا، 3 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى ئوقۇش باشلىنىپ، 7 ـ ئايدا تەتىل قويۇپ بېرىش، ئوقۇش مۇددىتى يېرىم يىل بولۇش، 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى باشلانغۇچ مەكتەپكە كۆچۈرۈش؛ يەنە بىر خىلى، بىرىنچى يىلى 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى ئوقۇش باشلىنىپ، ئىككىنچى يىلى 7 ـ ئايدا يازلىق تەتىلگە قويۇپ بېرىش، ئوقۇش مۇددىتى بىر يىل بولۇش. 9 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى باشلانغۇچ مەكتەپكە كۆچۈرۈش. 1983 ـ يىلى، ناھىيىدىكى 64 باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇش يېشىغا توشمىغان بالىلار سىنىپىدىن 51 ئېچىلدى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بالىلار سىنىپى 33، خەنزۇ بالىلار سىنىپى 17، قازاق بالىلار سىنىپى بار. بۇلارغا 1492 بالا قوبۇل قىلىندى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر بالىلار 925، خەنزۇ بالىلار 537، قازاق بالىلار 30، تەربىيەچى ـ ئوقۇتقۇچى 51.

§3. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

مىنگۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ياڭ زېڭشىن خەلقنى جاھالەتتە قالدۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، مائارىپ ئىشلىرى ئالغا باسماي بىر ئىزدا توختاپ قالغان. مىنگونىڭ 17 ـ يىلى (1928 ـ يىلى) غا كەلگەندە، قۇمۇلدا ھۆكۈمەت قارىمىقىدا تۆۋەندىكى ئۇچىلامەكتەپ بولغان:

(1) ناھىيە بازىرىدىكى مەكتەپ (جېنىفەن مەھەللىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپ). بۇ مەكتەپنى بىر مۇدىر، بىر ئوقۇتقۇچى، بىر مەكتەپ خىزمەتچىسى ۋە 50 ئوقۇغۇچى بولغان. كېيىن سىنىپ بەشكە كۆپەيتىلىپ، ئوقۇغۇچى 200 دىن ئاشقان.

(2) سەيخۇمياۋ مەكتىپى. بۇ مەكتەپتە بىر ئوقۇتقۇچى، بىر مەكتەپ خىزمەتچىسى ۋە 20 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچى بولغان.

(3) تاشۇبلىق مەكتىپى. بۇ مەكتەپتە بىر ئوقۇتقۇچى، بىر مەكتەپ خىزمەتچىسى ۋە 25 ئوقۇغۇچى بولغان.

شا مەخسۇت ۋاڭ مۇنداق ئىككى خەنزۇچە مەكتەپ ئاچقان:

(1) «جۇڭمەي» خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى («خان غوجام بىلىم يۇرتى» دەپمۇ

تاتالغان). ئۇنىڭدا 40 تىن تارتۇق ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى، 10 دىن تارتۇق خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچى بولغان.

(2) ئاددىي ساۋات چىقىرىش خۇسۇسىي مەكتىپى. كېيىن بۇ مەكتەپ «جۇڭگەي» خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىلگەن.

يۇقىرىقى مەكتەپلەردە، مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، يەنىلا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى كونىچە تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى قوللىنىلغان، كېيىن «جۇمھۇرىيەت دەرسلىكى» گە ئالماشتۇرۇلغان. ئاساسىي دەرسلەر مۇنداق بولغان: دۆلەت تىلى، ھېساب، ئەخلاق ۋە پەزىلەت، تارىخ، جۇغراپىيە، چوت (سەنئەن)، رەسىم، ناخشا، يېزىق مەشقى، گىمناستىكا.

بۇنىڭدىن باشقا، كوناشەھەردىكى دىنىي بۇتخانىسى، يېڭىشەھەردىكى ئىلاھە بۇتخانىسى، خۇاگوسەنلەردە ئۇچ شەخسىي مەكتەپ ئېچىلغان.

جىن شۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، قۇمۇلدا پەقەت جېنشەن مەھەللىسىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلا قالغان. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى)، قۇمۇلدا يەنىلا قوزغىلىڭى يۈز بەرگەندىن كېيىن، بۇ باشلانغۇچ مەكتەپمۇ تاقىۋېتىلگەن.

مىنگونىڭ 22 ـ يىلى (1933 ـ يىلى) دىن كېيىن، ۋەزىيەت مۇقىملىشىشقا باشلىغان، شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى ماتارىپ ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا كىرىشكەن. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (35 ـ يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مەھەللە باشلىقلىرى ۋە سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆيمۇ ئۆي يۈرۈپ بالىلارنى ئوقۇشقا دەۋەت قىلىشقا ئۇيۇشتۇرغان. ناھىيىلىك 1 ـ مەكتەپ (ئەسلىدىكى جېنشەن مەھەللىسى باشلانغۇچ مەكتىپى) تۇنجى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن باشلانغۇچ مەكتەپ ھېسابلىنىدۇ. مەكتەپنى قايتا تەشكىللەشكە باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ناموين مەسئۇل بولغان، جاڭ جيايۇ مەكتەپ مۇدىرى، ئابدۇللا مۇئاۋىن مۇدىر بولغان. مەكتەپتە ئىككى ئۇيغۇر سىنىپ، توققۇز خەنزۇ، خۇيزۇ سىنىپ (بۇنىڭ ئىچىدە بىر خەنزۇ قىزلار سىنىپىمۇ بار) ئېچىلغان، ئوقۇغۇچىلار سانى 500 دىن ئاشقان، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرمۇ ئوندىن كۆپ بولغان. بۇ مەكتەپتە 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى رەسمىي ئوقۇش باشلانغان. مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى)، ناھىيىلىك 2 ـ مەكتەپ (قىزلار مەكتىپى) ۋە يۇقىرى ئاقىيەر، لەنگەر، تاشۇيلىق قاتارلىق جايلاردا باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى)، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، شامال چاھارباغ، قاراتال، بوغاز، سۇمقاغا، ئاستانە، توغۇچى، لاپچوق، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردىمۇ ئارقا ـ ئارقىدىن باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان.

مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (38 ـ يىلى)، بىرىنچى تۈركۈمدە قۇمۇلغا خىزمەتكە كەلگەن جۇڭگو كومموۇنىستلىرى ۋەزىپىگە تەيىنلەنگەن ھامان پۈتۈن ۋىلايەتنىڭ ماتارىپ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈشكە كىرىشكەن. كومموۇنىست جاڭ دۇگيۇ قۇمۇل ۋالىسى مەھكىمىسى 1 ـ بۆلۈم (مەدەنىيەت ـ ماتارىپ ئىشلىرىغا ۋە ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارغا مەسئۇل) نىڭ

بىرىنچى دەرىجىلىك ئەزاسى بولغان. ئۇ، 10 ـ ئايدىن 12 ـ ئايغىچە بولغان ئىككى ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇك ناھىيىلىرىدە 30 باشلانغۇچ مەكتەپنى تەكشۈرۈپ چىققان. شۇ يىلى ناھىيىلىك 3 ـ مەكتەپ (قۇملۇق باشلانغۇچ مەكتىپى) ۋە جىگدە، دۆربەجىن، سەيخۇمياۋ قاتارلىق جايلاردا مەكتەپ قۇرۇلغان. مىنگونىك 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى)، كوممۇنىستلاردىن چى يەنپېي قۇمۇل ۋىلايەتلىك ماتارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا، شېن لىك (ئايال) قۇمۇل ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەنگەن. جاڭ دۆڭيۆ خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە، قوشۇمچە باش كاتىپلىققا سايلانغان ھەم ئۇيغۇر، خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىگە تەكلىپ قىلىنغان. جۇڭگو كوممۇنىستىلىرى تۇراۋۇك يوللار بىلەن مەبلەغ توپلاپ مەكتەپ ئاچقان. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، ھۆكۈمەت تەرەپتىن بېرىلگەن پۇل بىلەن ھۆكۈمەت قارىمىقىدا مەكتەپ ئاچسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىنى پۇل ئىئانە قىلىشتا، مەكتەپ بىنالىرىنى سېلىشقا سەپەرۋەر قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە، دىنىي زاتلارنىمۇ يارىدەم بېرىشكە سەپەرۋەر قىلغان. شەھەر ئىچىدىكى ھوشۇر قازى ئاخۇنۇم جاڭ دۆڭيۆنىڭ ئۆپ قېتىم دەۋەت قىلىشى ئارقىسىدا، ئۆشرە ـ زاكاتنى مەكتەپ ئېچىش ئۈچۈن ئىشلىتىشكە قوشۇلغان. بۇ ۋاقىتلاردا، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى شەھەردىن پەيدىنپەي يېزىلارغا، ھەتتا تاشۇيلىق، تىيانشان، غەربىي تاغ قاتارلىق تاغ رايونلىرىغا قاراپ كېڭىيىشكە باشلىغان. ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ماتارىپ ئىدارىسى بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش ئۇيۇشمىسى بىرلىكتە، يازلىق تەتىل ۋاقتىدا، ئىككى قارار ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئاچقان. جاڭ دۆڭيۆ كۇرسقا مۇدىر بولغان، كۇرسانتلار قۇمۇل، بارىكۆل، ئاراتۇرۇك قاتارلىق جايلاردىكى ئوقۇتقۇچىلار ۋە تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن تاللانغان. ھەر بىر قارارلىق كۇرسنىڭ مۇددىتى ئىككى ئاي بولۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلەنگەن.

مىنگونىك 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) 1 ـ ئايدا، قۇمۇلدا ئىمتىھان ئېلىش كومىتېتى قۇرۇلغان. ئۇنىڭغا ۋىلايەتنىڭ ۋالىيسى لىيۇ شىپىك مۇدىر، چى يەنپېي مۇئاۋىن مۇدىر بولغان. ئىمتىھان ئارقىلىق 16 نەپەر ئەلاچى ئوقۇغۇچى تاللىۋېلىنىپ، ئۇرۇمچى ئوتتۇرا مەكتىپىگە ۋە ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قۇمۇلغا قايتىپ ئوقۇتقۇچى بولغان. جۇڭگو كوممۇنىستىلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا، قۇمۇلنىڭ ماتارىپ ئىشلىرى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغان. مىنگونىك 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) غا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپتىن ئونى قۇرۇلۇپ، 35 سىنىپ ئېچىلغان، ئوقۇغۇچى سانى 1300 گە يەتكەن. ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپ 23 بولۇپ، 40 سىنىپ ئېچىلغان، ئوقۇغۇچى سانى 1560 قا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق 18 مەكتەپ، 30 سىنىپ بولۇپ، 900 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان؛ خەنزۇ ئۇيۇشمىسىغا قاراشلىق بەش مەكـ

تەپ، ئون سىنىپ بولۇپ، 660 ئوقۇغۇچى ئوقۇغان. ئۇ چاغلاردا تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپلەردە، دۆلەت تىلى، ھېساب، ساۋات، ئەخلاق، تازىلىق، رەسىم، مۇزىكا، قول ھۈنەرۋەرچىلىك، تەنتەربىيە دەرسلىرى، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپلەردە، دۆلەت تىلى، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، تارىخ، ئەخلاق، ئۇيغۇر تىلى، رەسىم، مۇزىكا، تەنتەربىيە دەرسلىرى ئۆتۈلگەن. تەنتەربىيە دەرسىدە ئىزچىلار تۈزۈمى يولغا قويۇلغان. ئۇيغۇر، خۇيزۇ مەكتەپلىرىدە، تەكلىپ قىلىنغان موللىلار كۈنىگە بىر ساەتتىن دىنىي دەرس ئۆتۈپ تۇرغان. مىنگۇنىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) دىن بۇرۇن، خەنزۇ تىلىدىكى دەرسلەرگە شائىخەي شاڭۇ نەشرىياتى تۈزۈپ باستۇرغان «گۇللىنىش دەرسلىكى»، ئۇيغۇرچە، قازاقچە دەرسلەرگە سۈرەت دەرسلىكلىرى (ئالمۇتا ۋە تاشكەنتتىن كەلتۈرۈلگەن) قوللانما قىلىنغان. مىنگۇنىڭ 26 ـ يىلىدىن كېيىن، شىنجاڭ تەھرىر ـ تەرجىمە كومىتېتى تۈزۈپ باستۇرغان ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە دەرسلىكلەر نەشر قىلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا دەرسلىكلەر ئەھمەتجان قاسىمۇلغان (ئۇيغۇرچە تەبىئەت دەرسىدە يەنىلا سۈرەت دەرسلىكى ئىشلىتىلگەن). يېڭى دەرسلىكتە «شەكلى مىللىي بولۇپ، ئالتە سىياسەتنى مەزمۇن قىلىش» ئاساسىي مەقسەت قىلىنغان. مىنگۇنىڭ 32 ـ يىلى (1943 ـ يىلى) باشلانغۇچ مەكتەپلەردە «يېڭى تۈرمۇش ھەرىكىتى» ئېلىپ بېرىلىپ، ھەر ھەپتىدە «زۇڭلىنى خاتىرىلەش ھەپتىلىكى» ئۆتكۈزۈلگەن، «ئەدەب، ئىنساب، پاك، نومۇس»، «سادا ـ قەتلىك، ۋاپادارلىق، مېھرىبانلىق، ئامراقلىق، دىيانەتلىك، ئىنسابلىق، ئەمگەكچىلىك» دېگەنلەر مەكتەپلەرنىڭ تەربىيە مەزمۇنى قىلىنغان.

مىنگۇنىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى)، ناھىيە قارىمقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ نامى بىردەك خەلق مەكتىپى دەپ ئۆزگەرتىلگەن، ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ نامى «مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ» دەپ ئۆزگەرتىلگەن. مىنگۇنىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ئۇيغۇشما قارىمقىدا قىزىلىيۇلغۇن مەكتىپى، لوتوچۈەنزى مەكتىپى، ساۋۇلاق مەكتىپى قۇرۇلغان، شۇ يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لى يۈتاڭ قۇمۇلدا تۇرۇپ قالغان 200 دىن ئارتۇق خېنەنلىك سەرگەردان بالىنى ۋە بىر قىسىم يەرلىك بالىلارنى يىغىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك جۇڭجېڭ باشلانغۇچ مەكتىپىنى قۇرغان ھەم ئۆزى مەكتەپ مەسئۇلى بولغان. مەكتەپ سەنشىلىكلەر ئۇيۇشمىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. يېتىم بالىلارنىڭ تاماق پۇلىنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالغان، ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرنىڭ ماتاشىنى خەنزۇ ئۇيۇشمىسى بېرىدىغان بولغان.

مىنگو دەۋردە، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە خەنزۇ، خۇيزۇلار بويىچە تۆت يىللىق ۋە ئىككى يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى يەنى تولۇقسىز باشلانغۇچ مەكتەپ تۆت يىللىق، تولۇق باشلانغۇچ مەكتەپ ئىككى يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى، ئۇيغۇر، قازاق مەكتەپلىرىدە تۆت يىللىق ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت ماتارىپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەردى. 1950 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئۆلكىلىك ماتارىپ نازارىتىنىڭ «نۆۋەتتىكى شىنجاڭ ماتارىپىنى ئىسلاھ قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق» نىڭ روھىغا ئاساسەن، ئازادلىقتىن بۇرۇنقى 40 باشلانغۇچ مەكتەپنى 30

غا يىغىنچاقلىدى (بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىق مەكتەپ 13، ئۇيۇشمىغا قاراشلىق مەكتەپ 17). شۇ يىلى 3 ـ ئايدا، جۇڭجېڭ باشلانغۇچ مەكتىپى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئوقۇغۇچىلىرى قۇمۇل ناھىيىلىك 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. 1951 ـ يىلى مەكتەپلەرنىڭ نامى ئۆزگەرتىلىپ، مەكتەپ تۇرۇشلۇق جاينىڭ نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، شىنجاڭدا تۇنجىلىق، ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقى قۇرۇلدى، ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتىنى ئىتتىپاق ئۈستىگە ئالدى. ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ نامى ئىتتىپاق مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. رايونلۇق مەكىمىلەردە مەدەنىيەت ـ ماتارىپ ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم قويۇلدى. 1952 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىتتىپاق قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنى ئۆتكۈزۈۋالدى.

ئوقۇتۇش مەزمۇنىمۇ تۇپتىن ئىسلاھ قىلىندى، 1950 ـ يىلى ئىزچىلار تۈزۈمى ۋە تەن جازاسى، تەنبىھ ـ تەربىيە بېرىش تۈزۈملىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئەخلاق دەرسى ۋە كونا دەرىجىلىك ۋەزىپە ئۆتەش تۈزۈمى بىكار قىلىندى، يېڭى «سىنىپ مۇدىرلىرى خىزمىتى ھەققىدە يوليورۇق» ئېلان قىلىندى، ئۇيغۇر، خۇيزۇ، قازاق مەكتەپلىرىدە دىن دەرسى ئۆتۈش پۈتۈنلەي توختىتىلدى.

ئۇچ يىل تەرتىپكە سېلىش ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇش ئارقىسىدا، 1952 ـ يىلىغا كەلگەندە، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر 1950 ـ يىلىدىكى 30 دىن 42 گە، ئوقۇغۇچىلار 4547 دىن 5047 گە كۆپەيدى.

1951 ـ يىلى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى «باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ئىزچىل بەش يىللىق تۈزۈم» نى يولغا قويۇشنى بەلگىلىدى. 1952 ـ يىلى شەھەردىكى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ئوچ بىرىنچى يىللىق سىنىپتا (خەنزۇ سىنىپ) «ئىزچىل بەش يىللىق تۈزۈم» سىناق قىلىنىپ، بەش سىنىپقا ئايرىپ ئوقۇتۇش يولغا قويۇلدى. 1953 ـ يىلى ماتارىپ مىنىستىرلىكى بۇ تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، بۇرۇنقى «تۆت ۋە ئىككى يىللىق تۈزۈم» نى يولغا قويۇش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. 1953 ـ يىلى ئۆلكىلىك 1 ـ نۆۋەتلىك ماتارىپ مەمۇرىي يىغىنىدىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىسىدە «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش بىلەن نۇقتىلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈش» فاكىجىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر تولۇقلىنىپ ۋە سېلىنىپ، ئەسلىدىكى 135 سىنىپ 120 سىنىپقا يىغىنچاقلاندى. 1956 ـ يىلى، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر 49 غا (بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر مەكتىپى 31، خەنزۇ، خۇيزۇ مەكتىپى 14، قازاق مەكتىپى تۆت)، سىنىپ 158 گە، ئوقۇغۇچى 6402 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 60 پرسەنتتىن كۆپرەكنى تەشكىل قىلىدۇ.

1958 ـ يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش»ۋە خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەريانىدا، باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى ھەددىدىن زىيادە تېز تەرەققىي قىلدۇرۇلدى، 1959 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى جىددىي كۆپەيىپ، 1957 ـ يىلىدىكى 6765

تىن 11 مىڭ 342 گە يەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇتقۇچى، مەكتەپ بىناسى ۋە ئۈسكۈنە جەھەتتە بىردەك قىيىنچىلىق تۇغۇلدى. 1958 ـ يىلى مەركىزىي كومىتېت ۋە گو-ۋۇيۈەن ئوتتۇرىغا قويغان «مائارىپ پرولېتارىيات سىياسىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇ-لۇشى، ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى بىلەن بىرلەشتۈرۈلۈشى كېرەك» دېگەن فاكتىنى بىنائەن، مەكتەپلەردە ئەمگەك دەرسى رەسمىي ھالدا ئوقۇتۇش مەزمۇنىغا كىرگۈزۈلدى. 1959 ـ يىلى «ئىككى پۈتتا مېڭىش» تىن ئىبارەت مەكتەپ ئېچىش فاكتىنى ئىزچىل لاشتۇرۇلۇپ، خەلق ئاچقان باشلانغۇچ مەكتەپ 1960 ـ يىلى 20 گە، سىنىپ 120 گە، ئوقۇغۇچىسى 4217 گە يەتتى. شۇ يىلى ئۇيغۇر، قازاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە تۆت يىللىق تۈزۈم ئورنىغا ئىزچىل بەش يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلۇپ، 1 ـ يىللىقتىن باشلاپ يېڭى يېزىقتا (لاتىن ھەرپىي ئاساس قىلىنغان) دەرس ئۆتۈلدى. 1961 ـ يىـ لىدىن 1962 ـ يىلغىچە، «تەرتىپكە سېلىش، مۇستەھكەملەش، تولۇقلاش، ئۆستۈرۈش» فاكتىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، مائارىپ پەيدىنپەي نورمال ئىزغا چۈشتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن سەيخۇمياۋ باشلانغۇچ مەكتىپىنى نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ بېكىتتى. يېزىلاردا مەكتەپلەر رايونىغا ئايرىلىپ، مەركىزىي مەكتەپ تەسىس قىلىندى ھەمدە باش مەكتەپ مۇدىرى قويۇلدى. 1963 ـ يىلى «پۈتۈن كۇنلۇك باشلانغۇچ مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» («40 ماددا») ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر يەنىمۇ تەرتىپكە سېلىنىپ، «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا قارىغۇلارچە ئېچىلغان بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپلەر بىرلەشتۈرۈۋېتىلدى. 41 نەپەر لاياقەتسىز باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى قىسقارتىلدى. 1965 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر كۆپىيىپ 95 كە، سىنىپ 379 غا، ئوقۇغۇچى 11 مىڭ 714 كە يەتتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. ئوقۇغۇچىلار «دەرس توختىتىپ ئىنقىلاب قىلدى»، بىر قىسىم ئوقۇتقۇچىلار تەنقىد قىلىندى. ئوقۇتۇش سايمانلىرى پۈتۈنلەي خاراب بولدى، پارتا، ئورۇندۇق، ئىشىك ـ دېرىزىلەر بۇزۇۋېتىلدى. 1967 ـ يىلى ئالتە يىللىق تۈـ زۈمدىكى خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلىرى بەش يىللىق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ پارتىيە 11ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەكتەپ خىزمىتى ئاستا ـ ئاستا ئىزغا چۈشتى. 1978 ـ يىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت راھەتباغ گۈڭشېسى باشلانغۇچ مەكتىپىنى نۇقتىلىق باشلانغۇچ مەكتەپ قىلىپ بېكىتتى. بۇ مەكتەپتە جەمئىي 21 سىنىپ بولۇپ، 730 ئوقۇغۇچى ئوقۇيتتى. 1978 ـ يىلىدىن 1979 ـ يىلغىچە، مەكتەپلەردە مائارىپ مىنىستىرلىكى تۈزگەن «پۈتۈن كۇنلۇك باشلانغۇچ مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» ۋە «باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى قائىـ دىسى» ئىزچىللاشتۇرۇلدى. 1982 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىـ مىي كومىتېتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن ئۇيغۇر، قازاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە 1 ـ يىلـ

ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1949 ـ يىلدىكى ئەھۋالى

جەدۋەل 18 — 1

	مەكتەپ ئىسمى	سىنىپ سانى			ئوقۇغۇچى سانى				
		جەمئىي	بۆلۈنمگەن قاردىمقىدىكى	بۆلۈنمگەن ئۆزگىرىشىدىكى	جەمئىي	بۆلۈنمگەن			
						خەنزۇ	خويزۇ	ئۇيغۇر	قازاق
1	1 ـ مەركىزىي مەكتەپ	12	12		340	180	100	60	
2	2 ـ خەلق مەكتىپى	8	8		219	169		50	
3	3 ـ خەلق مەكتىپى	6	6		205	48	157		
4	4 ـ خەلق مەكتىپى (شەھەر ئىچىدە)	6	6		200			200	
5	5 ـ خەلق مەكتىپى (راھەتباغدا)	5	5		140			140	
6	6 ـ خەلق مەكتىپى (قاراتالدا)	2	2		52			52	
7	7 ـ خەلق مەكتىپى (تاشۇپلىغتا)	6	6		150	150			
8	8 ـ خەلق مەكتىپى (دۆربەجىندە)	4	4		100			100	
9	9 ـ خەلق مەكتىپى (يۇقىرى ئاقيەردە)	4	4		105			105	
10	10 ـ خەلق مەكتىپى (شامال چاھارباغدا)	2	2		50			50	
11	11 ـ خەلق مەكتىپى (لەنگەردە)	3	3		81			81	

12	12 ـ خەلق مەكتىپى (سەيخۇمياۋدا)	2	2		50	50		
13	13 ـ خەلق مەكتىپى (بوغازدا)	3	3			82		82
14	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قىزىل-يۇلغۇن باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	55	55		
15	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ساقا باشلانغۇچ مەكتىپى	4		4		105		105
16	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى خوتۇن-تام باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2		40		40
17	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى شو-پۇل باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2		45		45
18	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى تۆ-رۇك باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1		25		25
19	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى نەردىن باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1		30		30
20	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قورای باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2		42		42
21	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى تاشۇ باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2		50		50
22	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى تۆ-مۇرتى باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2		54		54
23	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى نەر-ناسى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1		28		28
24	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ئېدىر باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1		25		25
25	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى شۈبىتى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1		28		28

26	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى باغداش باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	45		45	
27	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قۇرلۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	28		28	
28	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قالغايتى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	25		25	
29	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى تاراتى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	28		28	
30	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ئۆرۈكلۈك باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	25		25	
31	ھۆكۈمەت قاردىمقىددىكى مەكتىپى	1	1		25			25
32	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى سۈمۈقاغا باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	45	22	23	
33	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ئاستانە باشلانغۇچ مەكتىپى	3		3	80	22	58	
34	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى توغۇچى باشلانغۇچ مەكتىپى	5		5	120	20	100	
35	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى لاپچۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	2		2	55		55	
36	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى قاراداۋا باشلانغۇچ مەكتىپى	5		5	125		125	
37	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى جىگدە باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	30		30	
38	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى لوتوچۈەنزى باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	20	20		
39	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى ساۋۇلاق باشلانغۇچ مەكتىپى	1		1	20	20		
40	ئۈيۈشما قاردىمقىددىكى جۇڭجاڭ باشلانغۇچ مەكتىپى	6		6	150	150		
	جەمئىي	117	64	53	3122	906	1934	257	25

لمقتن باشلاپ كونا يېزىق (ئەرەب يېزىقى ئاساس قىلىنغان) بىلەن دەرس ئۆتۈش ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1977 ـ يىلى قۇمۇل شەھىرى قۇرۇلدى. شەھەردىكى 1 ـ 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ، 5 ـ مەكتەپلەر ۋە شەھەر ئەتراپى، چاھارباغ، ئاقيەر باشلانغۇچ مەكتەپلىرى، شۇنىڭدەك بىكتۈەن قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى قارىمىقىدىكى «قىزىلىيۇلتۇز» ئوتىتۇرا مەكتىپى بىلەن «قىزىلىيۇلتۇز» باشلانغۇچ مەكتىپى قۇمۇل شەھىرىگە تەۋە قىلىندى. 1979 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك ھۆكۈمەت دايىكفاڭغا كۆچۈپ بېرىپ ئىش باشلىدى. «قىزىلىيۇلتۇز» باشلانغۇچ مەكتىپى بىلەن «قىزىلىيۇلتۇز» ئوتتۇرا مەكتىپى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1979 ـ ۋە 1980 ـ يىللىرى ناھىيە بويىچە 345 نەپەر خەلق ئوقۇتقۇچىسىدىن ئىككى قېتىم ئىمتىھان ئېلىنىپ، ھەممىسى دۆلەت ئوقۇقۇقۇچىسى قىلىندى، خەلق باشقۇرۇشدىكى سىنىپلارمۇ دۆلەت باشقۇرۇشدىكى سىنىپ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرىنىڭ ئوقۇشىغا قولايلىق يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت 50 ـ يىللاردىن باشلاپ تاشۇيلىق، تېيانشان، غەربىي تاغدىن ئىبارەت ئۈچ چارۋىچىلىق رايونىدا 23 كۆچمە ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلدى. ئوقۇتقۇچىلار قەرەللىك ھالدا يايلاقلار (كۆچمە ئوقۇتۇش نۇقتىلىرى) غا ئاتلىق بېرىپ، بالىلارنى كىگىز ئۆيلەرگە يىغىپ دەرس ئۆتتى. چارۋىچىلار ئۈنى «ئاتلىق باشلانغۇچ مەكتەپ» دەپ ئاتىدى. 1980 ـ يىلى ئۈچ چارۋىچىلىق رايونىدىكى گۈڭشىلاردا ياتاقلىق مەكتەپ ئېچىلدى، ئۆيى يىراق ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتە تاماق يەپ، يېتىپ ـ قوپۇپ ئوقۇدى. دۆلەت تەرىپىدىن ھەر ئوقۇغۇچىغا ئېيىغا يەتتە يۈەندىن تاماق ياردەم پۇلى بېرىپ تۇرۇلدى ھەمدە ئوقۇتقۇچىلارغا ياردەملىشىپ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىشقا تەرىبىيچى ۋە ئاشپەز تەيىنلەپ بېرىلدى. 1980 ـ يىلى ياتاقلىق مەكتەپ 12 گە، ئوقۇغۇچى سانى 399 غا يەتتى. 1983 ـ يىلىغا كەلگەندە بۇ مەكتەپلەر تۆتكە بىغىنچاقلىنىپ، 40 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 785 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچى 765. تېيانشاندىكى تۆمۈرتى قاتارلىق ئايرىم چارۋىچىلىق دۆيلىرىدە كۆچمە ئوقۇتۇش داۋاملاشتۇرۇلغاندىن تاشقىرى، قالغان چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاساسىي جەھەتتە مۇقىم ئورۇندا دەرس ئۆتۈش يولغا قويۇلدى.

1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ سانى 64 كە يېتىپ، 558 سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇغۇچى سانى 14 مىڭ 41 گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار 7311. ناھىيە بويىچە 45 ئوقۇتۇش نۇقتىسى تەسىس قىلىنىپ، 105 سىنىپ ئېچىلدى، بۇلاردا 1353 ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. ناھىيە بويىچە ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى 92.54 پىرسەنتكە ئومۇملىشىش نىسبىتى 91.53 پىرسەنتتكە مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى 95.28 پىرسەنتكە، ئوقۇش پۈتتۈرۈش نىسبىتى 99.23 پىرسەنتكە يەتتى. خەنزۇباشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە بەش يىللىق ئۇقۇش تۈزۈمى ئالتە يىللىق ئوقۇش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى.

جەدۋەل 18 — 2 1949-يىلدىن 1983-يىلغىچە باشلانغۇچ مەكتەپ ماتارىپى تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

يىل	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇش پۈتتۈرگۈنى	مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى	ئوقۇغۇچىلار نىسبىي تەركىبى					ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچى سانى		ئوقۇش يېشىغا يەتكەن بالىلار سانى	مەكتەپكە كىرگەن بالىلار سانى	مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %
						خەنزۇ	ئۇيغۇر	قازاق	خۇيزۇ	باشقىلار	جەمئىي	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى			
1949	40	117	—	—	3122	—	—	—	—	—	135	—	—	—	—
1950	30	112	745	112	4547	—	—	—	—	—	158	—	—	—	—
1951	33	112	498	160	4885	—	—	—	—	—	158	—	—	—	—
1952	42	117	617	345	5047	—	—	—	—	—	173	—	—	—	—
1953	43	120	739	544	5142	—	—	—	—	—	203	—	—	—	—
1954	46	128	1225	685	5514	—	—	—	—	—	214	—	—	—	—
1955	48	136	1225	687	5704	—	—	—	—	—	214	—	—	—	—
1956	49	158	1624	694	6402	—	—	—	—	—	211	—	—	—	—
1957	52	168	1630	845	6765	—	—	—	—	—	226	—	—	—	—
1958	57	212	2676	1028	8805	—	—	—	—	—	235	—	—	—	—
1959	75	281	4176	848	11342	—	—	—	—	—	343	—	—	—	—
1960	74	323	3835	1152	12851	—	—	—	—	—	412	—	—	—	—

—	—	—	—	620	—	—	—	—	—	15580	1260	4081	455	81	1961
—	—	—	—	669	—	—	—	—	—	15346	1802	4271	485	91	1962
—	—	—	—	668	—	—	—	—	—	—	1375	4903	351	85	1963
—	—	—	—	464	—	—	—	—	—	10455	812	1999	363	66	1964
—	—	—	—	471	—	—	—	—	—	11714	1039	2799	379	95	1965
84.0	13571	16073	655	704	5	371	133	6936	9330	16775	1814	4308	556	85	1974
89.0	15420	17338	691	757	—	—	—	—	—	19298	2389	5113	627	90	1975
—	—	—	795	856	—	—	—	—	—	20428	3242	4930	700	87	1976
92.7	13470	14538	745	775	—	569	826	8782	8431	18608	2290	4556	680	86	1977
94.2	16385	16959	724	780	—	593	753	8847	9883	19182	2797	3641	682	88	1978
97.0	20030	20454	650	743	4	623	780	8788	8935	20030	2512	4579	722	93	1979
93.5	11697	12507	688	766	—	473	839	7192	6841	15375	2887	3526	572	63	1980
98.0	12321	12572	866	965	7	287	813	7219	7224	15550	2664	3726	551	66	1981
93.1	11358	12207	922	1021	7	251	689	6921	6704	14572	2589	3167	553	65	1982
93.99	12237	13019	940	1074	18	426	723	6588	6286	14041	2447	2982	558	64	1983

§4. ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

1. ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەر

مىنگونىڭ 35 ـ يىلى (1946 ـ يىلى)، قۇمۇل ناھىيىسىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇپ، ھاكىم چىن شۇپىڭ قوشۇمچە مۇدىر بولغان. تۆت كوچىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر كىچىك ھويلا مەكتەپ ئورنى قىلىنغان. مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ تارقىتىۋېتىلىپ، ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلغان. ئەسلىدىكى ناھىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچىلىرى بۇ مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. سەي جىسىن مەكتەپكە مۇدىر بولغان. مەكتەپ ئورنى سابىق سوۋېت ـ شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇل سودا ئىشلىرى ۋەكالەتخانىسىنىڭ ئورنىدا بولغان (بۇنى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى سوۋېت كونسۇلخانىسىدىن 1000 دانە كۆرەك چايغا سېتىۋالغان. ھازىر بۇ يەردە شەھەرلىك 5ـباشلانغۇچ مەكتەپ بار). بۇ مەكتەپ خەنزۇ ئوغۇللاردىن بىر سىنىپ، خەنزۇ قىزلاردىن بىر سىنىپ، ئۇيغۇرلاردىن بىر سىنىپ جەمئىي ئۈچ سىنىپ ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلغان. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) يولۋاس ئۇرۇمچىگە كېلىپ، مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى چېن فاڭبەيدىن ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىنى ئۇيغۇر، قازاق ئوقۇغۇچىلار ئوقۇيدىغان تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلغان، مەبلەغنىڭ قىسلىقىدىن، ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتى قۇمۇلدا ئىككى تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى قۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، ئەسلىدىكى ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنى ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە، سابىق ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىنى ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئۆزگەرتكەن. ئەسلىدىكى ئىككى مەكتەپنىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە يىغىلغان (بۇنىڭ ئىچىدە ئۈچ تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ، ئۈچ تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى بار). ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە توپلانغان (بۇنىڭدا بىر تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى، بىر تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلغان). ئازادلىقتىن كېيىن ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى. (1955 ـ يىلى شەھەر ئىچىگە كۆچۈرۈلدى). ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايەتلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا ناھىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلمىدى. باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە، خەنزۇ، خۇيزۇ ئوقۇغۇچىلار ۋىلايەتلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇدى. 1958 ـ يىلىدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە خەلق گۈڭشېسىنى ئومۇملاشتۇرۇش دولقۇنىدا، «ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، پالۋانتۇر گۈڭشېسىدا پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1960 ـ يىلى، بەزى دارۇيـ

لەردىكى باشلانغۇچ مەكتەپ قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلدى (بۇلار نامدىلا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئىدى). 1962 ـ يىلى، ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1964 ـ يىلغىچە، ناھىيىگە قاراشلىق ئوتتۇرا مەكتەپ يەتتىگە، سىنىپ 15 كە، ئوقۇغۇچى 510 نەپەرگە يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا، ئوتتۇرا مەكتەپ ماتارىپى ئىغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 1967 ـ يىلى، «ئوقۇش مۇددىتىنى قىسقارتىش» تەلىپىگە ئاساسەن، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە تولۇق ئوتتۇرا ئىككى يىللىق، تولۇقسىز ئوتتۇرا ئىككى يىللىق قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1973 ـ يىلى، باشلانغۇچ مەكتەپلەر قارىمىقىدا ئېچىلغان تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ كۆپەيىپ 22 گە، ئوقۇغۇچىلىرى 710 غا يەتتى. 1974 ـ يىلى، راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. 1975 ـ يىلى، ئاتالمىش «چاۋياك يېزا ئىگىلىك شۆيۈەنى تەجرىبىسى» ئۆگىنىلىپ، ئوقۇتقۇچى، سىنىپ ۋە ئوسكۇنىلەر يەقەت يېتىشمەيۋاتقان ئېغىر ئەھۋالدا، قۇرۇق نامغىلا ئىگە تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ قارىغۇلارچە كۆپەيتىلىپ، 1976 ـ يىلغىچە 96 غا، ئوقۇغۇچى 2720 گە يەتتى. ناھىيىدىكى كۆپچىلىك دادۇي باشلانغۇچ مەكتەپلىرى قارىمىقىدا تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ ئېچىلدى، ئوقۇتۇش سۈپىتى جىددىي يوسۇندا تۆۋەنلەپ كەتتى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئوتتۇرا مەكتەپ ماتارىپىدا كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىش بولدى. 1978 ـ يىلى ئۇزۇلگەن «پۈتۈن كۈنلۈك ئوتتۇرا مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقتىلىق نىزامى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا مەكتەپلەر تەرتىپكە سېلىنىپ، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بۇلۇڭتوراق، تاشۇبلىق، بوغاز، لاپچۇق، قارادۆۋە، تىيانشان، غەربىي تاغ 1 ـ ۋە 4 ـ دادۇي قاتارلىق جايلاردا ئوتتۇرا مەكتەپلەر قۇرۇلدى. 1981 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە باشلانغۇچ مەكتەپلەر قارىمىقىدىكى تولۇقسىز سىنىپلار توققۇز گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىگە يىغىنچاقلاندى. گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدىكى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلار پالۋانتۇر، قىزىلىيۇلتۇز، راھەتباغ، ئاستانە، قارادۆۋە، تاشۇبلىق ئوتتۇرا مەكتەپلىرىگە مەركەزلەشتۈرۈلدى. بىر-لەشتۈرۈشكە ئامال بولمىغان 12 دادۇي باشلانغۇچ مەكتىپى قارىمىقىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلار ۋاقتىنچە ئۆزگەرتىلمىدى. 1983 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەر قارىمىقىدىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپلار 31 غا، ئوقۇغۇچىلار سانى 906 نەپەرگە يەتتى.

1980 ـ يىلى، تاشۇبلىق، تىيانشان، غەربىي تاغدىن ئىبارەت ئۈچ چارۋىچىلىق رايونىدا، سەككىز ياتاقلىق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇپ، 425 نەپەر ئويغۇر، قازاق ئوقۇغۇچى ئوقۇدى. 1983 ـ يىلى، ياتاقلىق ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىرلەشتۈرۈلۈپ، سەككىز سىنىپلىق، 189 ئوقۇغۇچىسى بولغان ئۈچ ئوتتۇرا مەكتەپكە يىغىنچاقلاندى. بۇنىڭ ئىچىدە 11 نەپەر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى بار.

1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا مەكتەپ 11 گە، سىنىپ 135 كە، ئوقۇغۇچى 5264 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى 1230. 1977 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلغىچە، ئالىي ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە 1731 نەپەر ئوقۇغۇچى ئەۋەتىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئالىي تېخنىكوم مەكتەپلىرىگە ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچى 268،

ئوتتۇرا تېخنىكۇم مەكتەپلىرىگە ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچى 1463.

1976 ـ يىلى، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىلدىن ئۈچ يىلغا ئۆزگەرتىلدى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى يەنىلا ئىككى يىل بولدى. 1983 ـ يىلى، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇش مۇددىتى ئۈچ يىلغا ئۆزگەرتىلدى.

2. يېزا ـ ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى

1958 ـ يىلدىكى «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» ۋە خەلق گۈڭشېسىنىڭ ئومۇملاشتۇرۇش دولقۇنىدا، ناھىيە بويىچە، 13 گۈڭشې (دېھقانچىلىق مەيدانى)دا، يېرىم تېرىقچىلىق قىلىش، يېرىم ئوقۇش يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدە (ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ۋە يازلىق يىغىم مەزگىلىدە) يېرىم كۈن ئوقۇپ، يېرىم كۈن ئىشلەش، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا پۈتۈن كۈن ئوقۇش تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. بۇ مەكتەپلەردە تىل ـ ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش بىلىملىرى، يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكىسى قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. لازىملىق ئۇلاغ، تېرىلغۇ يەر، دېھقانچىلىق سايمانلىرى، ماشىنىلاشقان قۇدۇق قاتارلىقلار گۈڭشېلار تەرىپىدىن ھەل قىلىپ بېرىلدى، ناھىيىلىك دېگۈدەك ئۇلارغا مۇۋاپىق ھالدا ياردەم پۇلى بېرىپ تۇردى. يۇقىرىدىن يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىنىڭ يەيدىغان ئاشلىق، ماي، كۆكتات قاتارلىقلار بىلەن ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەشنى تەلەپ قىلىندى. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ئىچىدە، غەربىي تاغ گۈڭشېسى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى خېلى ئوبدان باشقۇرۇلغان بولۇپ، 1960 ـ يىلى قۇمۇل ۋىلايىتى بويىچە مەدەنىيەت، ماتاربپ، سەھىيە سىستېمىسى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالاندى. ئۈچ يىل داۋام قىلغان قىيىنچىلىق مەزگىلىدە، كۆپچىلىك يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تاقالدى. 1960 ـ يىلى توققۇز مەكتەپ، 11 سىنىپ، 391 ئوقۇغۇچى، 1962 ـ يىلى ئىككى مەكتەپ، ئۈچ سىنىپ، 90 ئوقۇغۇچى قالدى. 1965 ـ يىلى «ئىككى پۈتتا مېڭىش» فاكتورىنى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ناھىيە بويىچە كۆپچىلىك گۈڭشېلاردا يەنە سەككىز يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپى، سەككىز سىنىپ ئېچىلىپ، 166 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن، «قوش لىنىيە تۈزۈمى» خاتا ھالدا تەنقىد قىلىنىپ، 1968 ـ يىلى يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن تاقىۋېتىلدى.

3. يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتەپلىرى

1975 ـ يىل 12 ـ ئايدا «قۇمۇل ناھىيىلىك <7 ـ ماي> داشۆسى» قۇرۇلدى. ئوقۇغۇچىلار گۈڭشېلار تونۇشتۇرغان ئىشلەپچىقىرىش دۈيلىرىنىڭ كادىرلىرى، ئەزالىرى ۋە زىيالىي ياشلاردىن تەشكىل تاپتى. مەكتەپتە چارۋىچىلىق ۋە دېھقانچىلىقتىن ئىبارەت ئىككى كەسىپ تەسىس قىلىندى، ئوقۇش مۇددىتى ئىككى يىل قىلىپ بېكىتىلدى،

«گۈڭشېدىن كېيىنكى گۈڭشېنغا قايتىش، يېڭىم كۈن ئىشلەپ، يېڭىم كۈن ئوقۇش» تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. تۇنجى قارار چارۋىچىلىق سىنىپىغا (ئۇيغۇر) 38 نەپەر، دېھقانچىلىق سىنىپىغا (خەنزۇ) 34 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلار 1977 ـ يىل 12 ـ ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. ئىككىنچى قارار چارۋىچىلىق سىنىپىغا (ئۇيغۇر) 34 نەپەر، دېھقانچىلىق سىنىپىغا (خەنزۇ) 22 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلار 1979 ـ يىل 3 ـ ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئاساسەن، گۈڭشېلارنىڭ دېھقانچىلىق تېخنىكا پونكىتى، چارۋىچىلىق پونكىتى ۋە دادۇيىلەرنىڭ پەن ـ تېخنىكا گۇرۇپپىلىرىدا ئىشلىدى. 1980 ـ يىل 4 ـ ئايدا، «7 ـ ماي» داشۆسى» قۇمۇل ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. چەت ـ ياقا گۈڭشېلاردا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپكە كىرىپ ئوقۇيالماسلىق مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، شۇ يىلى 8 ـ ئايدا چەت ـ ياقا ئالتە گۈڭشېدىن 50 ئوقۇغۇچى ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا سىنىپقا ئىككى يىللىق مۇددەت بىلەن قوبۇل قىلىندى. ئۇلار 1982 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. 1983 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ئون گۈڭشېدا ئىككى يېزا ئىگىلىك تولۇق ئوتتۇرا سىنىپى ئېچىلىپ، ئۈچ يىللىق ئوقۇش مۇددىتى بويىچە، ئۇيغۇر، خەنزۇلاردىن 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. ئۇلارنىڭ ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئاساسىي دەرسلىرى ئۆتۈلگەندىن باشقا، ئۈچتىن بىر قىسىم ۋاقىتتا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلىملىرى ئۆگىنىلدى. 1983 ـ يىلى، بۇ مەكتەپلەردە 18 ئوقۇتقۇچى، توققۇز مەمۇرىي خادىم، بەش ئىشچى بار ئىدى.

4. دارىلمۇئەللىمىن ماتاريپى

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى)، ئۆلكىلىك ماتاريپ نازارىتى لى رۇجىن قاتارلىق ئالتە كىشىنى قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىنى قۇرۇشقا تەييارلىق كۆرۈش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتكەن، كوناشەھەردىكى خەلق ماتاريپى يۇرتى مەكتەپ ئورنى قىلىنغان. شۇ يىلى بىر سىنىپ ئېچىلىپ، 50 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان. 10 ـ ئايىنىڭ 8 ـ كۈنى ئوقۇش باشلانغان. مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى)، قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى شىمالىي قۇملۇققا (ھازىرقى شەھەرلىك 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئورنىغا) كۆچۈرۈلگەن. شۇ چاغدا، بۇ مەكتەپنىڭ تۆت سىنىپى، 200 دىن كۆپرەك ئوقۇغۇچىسى بولۇپ، ئىلگىرى ـ كېيىن ئۈچ قاتاردا ئوقۇش پۈتتۈرگەن. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى)، سابىق ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپى قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە، سابىق ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئۆزگەرتىلگەن. خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئۆلكىلىك قۇمۇل ئوتتۇرا مەكتىپىگە (ئۇنىڭدا ئۈچ تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى بار)، ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە (ئۇنىڭدا بىر تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن سىنىپى بار) توپلانغان. يېڭىدىن قۇرۇلغان ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە دەسلەپ ئابدۇراخمان سېمىدى، 1949 ـ يىلى ۋۇفەنشىن(ئۇيغۇر، ئەسلى ئىسمى ھوشۇر ئۇلۇغ)

1958 - يىلدىن 1983 - يىلغىچە ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپىنىمك تەرەققىياتىغا دائىر ئومۇمىي ئەھۋال

جەدۋەل 18 — 3

يىل	مەكتەپ سانى			سىنىپ سانى			قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى		ئوقۇش پۈتتۈرگۈنى		مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچى سانى			ئوقۇتقۇچى - خىزمەتچىلەر		باشلانغۇچ مەكتەپ قاتارىمىقىددىكى تولۇقسىز ئوتتۇرا سىنىپ		
	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	جەمئىي	تولۇق ئوتتۇرا	تولۇقسىز ئوتتۇرا	جەمئىي	مەخسۇس ئوقۇتقۇچى	مەكتەپ سانى	سىنىپ سانى	ئوقۇغۇچى سانى
1958	1		1	1		1					40		40					
1964	7		7	15		15		222		106	510		510	42				
1965	5		5	15				309		140	604		604	49				
1972	5		5	23							809		809	88	86			
1973	7	1	6	25	5	20	60	258		364	926	224	702				22	710
1974	9	3	6	39	5	34	143	786	106	356	1428	251	1177	99	86			
1975	12	2	10	71	4	67	30	1307	106		2546	171	2375				32	1105
1976	11	4	7	117	5	112	187	2290			4295	187	4108	221	191		96	2720
1977	17	9	8	183	19	164	515	2127	8	630	6132	667	5465	363	305		104	2977
1978	13		13	229	28	201	461	2548	210	1317	7876	1009	6867	508	422			
1979	11	8	3	220	28	192	755	2016	453	1922	7786	1190	6596	451	375	31	98	2191
1980	12	6	6	187	28	159	764	2003	342	1712	6772	1248	5524	479	393	19	87	2464
1981	12	6	6	161	27	134	508	1607	475	1746	6324	1306	5018	511	400	12	51	1598
1982	11	5	6	148	26	122	696	1623	739	1239	5590	1197	4393	496	394	11	39	1167
1983	11	6	5	135	27	108	602	1483	501	1243	5204	1230	3974	459	354	12	31	906

1977 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە ئالىي، ئوتتۇرا تېخنىكوملارغا كىرگەن ئوقۇغۇچى سانى

جەدۋەل 18 — 4

يىل	قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچى سانى	ئالىي تېخنىكومغا قوبۇل قىلىنغىنى	ئوتتۇرا تېخنىكومغا قوبۇل قىلىنغىنى
1977	479	98	381
1978	328	28	300
1979	392	52	340
1980	197	13	184
1981	98	6	92
1982	97	40	57
1983	140	31	109
جەمئىي	1731	268	1463

مۇددىتى بولغان، ئازادلىقتىن كېيىن، ئۆلكىلىك قۇمۇل تولۇقسىز دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايەتلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپكە ئۆزگەرتىلدى (1955 ـ يىلى شەھەر ئىچىگە كۆچۈرۈلدى). قۇمۇل ناھىيىسگە كېرەكلىك ئوقۇتقۇچىلار ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە باشقا مەكتەپلەردە تەربىيەلەندى.

§5. تەربىيەلەش بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش

50 ـ يىللارنىڭ بېشىدا، شەھەر، يېزىلاردىكى مەكتەپلەرنىڭ بىنالىرى تولىمۇ كونىراپ كەتكەنىدى، ئۈسكۈنىلىرى تولىمۇ ئاددىي ئىدى. ئوقۇتۇش شارائىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئوقۇغۇچىلارغا باشلامچى بولۇپ كېسەك قۇيۇپ، مەكتەپ بىنالىرىنى رېمونت قىلدى. بۇ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدىكى تۈنجى قېتىملىق تېرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى ئىدى.

1958 ـ يىلى، تېرىشچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پائالىيىتى ئومۇملاشقاق قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 57 باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ستاتىستىكىسىغا قارىغاندا، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار بوش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ 125 مىڭ پارچە كېسەك قۇيغان، 18 سىنىپنى رېمونت قىلغان. يېڭىدىن 13 سىنىپ، 22 ئېغىز ياتاق، 20 ھاجەتخانا ياسالغان، بۇنىڭ بىلەن 4972 يۈەن خىراجەت تېجەپ قېلىنغان. بەزى ئوقۇغۇچىلار پارتا ـ ئورۇندۇقلارنى ئۆز قولى بىلەن رېمونت قىلدى، ئۆزلىرى بور ۋە باشقا ئوقۇتۇش سايمانلىرىنى ياسىدى. 1959 ـ يىلى، قۇمۇل بازارلىق 2 ـ مەكتەپ سوپۇن

زاۋۇتى، تىككۈچىلىك كارخانىسى، ئىلمىي تەتقىقات زاۋۇتى، ساتىراشخانا، تېشقان فېرمىسى قۇرۇلۇپ، شۇ يىللا 1700 يۈەن كىرىم قىلدى. بازارلىق 1 ـ مەكتەپمۇ بىر زاۋۇتى قۇردى.

«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» جەريانىدا ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى، بولۇپمۇ يېزا مەكتەپلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە بىۋاسىتە قاتناشتۇرۇلۇپ، سىنىپتا دەرس ئۆتۈشكە سەل قارىغانلىقتىن، ئوقۇش ـ ئۆگىنىش نەتىجىسى بىردەك تۆۋەنلەپ كەتتى. 1963 ـ يىلى، «پۈتۈن كۈنلۈك باشلانغۇچ مەكتەپلەر خىزمىتىنىڭ ۋاقىتلىق نىزامى» (40 ماددا) ئېلان قىلىنىپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇشنى ئاساس قىلىشى بەلگىلەندى، ئەمگەكچە بەك كۆپ قاتنىشىش ئەھۋالى تۈزىتىلىپ، نورمال ئوقۇش ـ ئوقۇتۇشتەرتىپى ئورنىتىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا، «ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش»، «ئەقلىي تەربىيە بىرىنچى»، «ئاق، مۇتەخەسسىسلىشىش يولى» دېگەنلەر تەنقىد قىلىنىپ، «ئىشكىنى ئېچىۋېتىپ مەكتەپ باشقۇرۇش» تەشەببۇس قىلىندى، نەتىجىدە تەربىيىچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش، ئوقۇتۇش يۆنىلىشىدىن چەتنەپ كەتتى.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، تەربىيىچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش پەيدىنپەي نورمال ئىزغا چۈشتى. 1977 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە، ناھىيىدىكى مەكتەپلەر جەمئىي 203 مىك جىك ئاشلىق ئىشلەپچىقىرىپ، 28 مىك يۈەن، 18 مىك كىلوگىرام مايلىق دان ئېلىپ، 5800 يۈەن كىرىم قىلدى؛ باشقا نەرسىلەردىن 74 مىك يۈەن كىرىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، ئومۇمىي كىرىم 107 مىك 800 يۈەنگە يەتتى. 1983 ـ يىلى ناھىيىدىكى مەكتەپلەر قۇرغان دېھقانچىلىق مەيدانلىرى 36 غا، تېرىلغۇ يەر 405 موغا يەتتى. 1975 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە، جەمئىي 189 مىك 786 تۇپ كۆچەت تىكىلدى، 26 مو يەردە (146 مىك تۇپ) كۆچەت يېتىشتۇرۇلدى. مۇشۇ جەريانىدا، قومۇل ناھىيىسىدە يېڭىدىن 29 مەكتەپ سېلىندى، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي كۆلىمى 21 مىك 330 كۋادرات مېتىرغا يېتىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە، ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار ئۆزى سالغان مەكتەپ بىناسى كۆلىمى 6583 كۋادرات مېتىر بولۇپ، دۆلەتتىكە 231 مىك يۈەن مەبلەغ ئىقتىساد قىلىپ بېرىلدى. 1974 ـ يىلى، ناھىيىدىن لاپچۇق مەكتىپىگە 10 مىك يۈەن پۇل بېرىلدى، بۇ، كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئۆچ ـ تۆت سىنىپ سېلىشقىلا يېتەتتى. لېكىن، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرىنىڭ ياردىمىدە، مەكتەپتىكى پۈتۈن ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار ئۆزى كېسەك قويۇپ، ئۆزى تىكىپ ئۆستۈرگەن تېرەكلەردىن پايدىلىنىپ، يازلىق تەتىل ۋاقتىدا 13 سىنىپ سالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ مەكتەپنى يىلمۇ يىل كېڭەيتىپ، ئاخىرى 700 دىن ئوشۇق ئوقۇغۇچى سىغدىغان، ھەم باشلانغۇچ مەكتەپ، ھەم تولۇقسىز ئوتتۇرا تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپلىرى بولغان مەكتەپكە ئايلاندۇردى. لاپچۇق مەكتىپىنىڭ تەربىيىچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش جەھەتتىكى نەتىجىسى، كۆرۈنەرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، 1983 ـ يىلى چاقىرىلغان مەملىكەتلىك تەربىيىچانلىق بىلەن ئىشلەپ، ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش يىغىندا تەقدىرلەندى، تەربىيىچانلىق بىلەن ئىشلەپ ئىقتىسادچىللىق بىلەن ئوقۇش يولىغا قويۇلۇپ، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش شارائىتى ياخشىلاندى. بەزى مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلاردىن ئوقۇتۇش خىراجىتى ئېلىشنى كېمەيتتى ياكى كەچۈرۈم قىلدى، بەزى مەكتەپلەر ئوقۇغۇچىلارنى ھەقسىز دەرسلىك بىلەن تەمىنلىدى، يەنە بەزى مەكتەپلەر تۈرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلارغا كىيىم ـ كېچەك، ئاياغ ـ پايپاق دېگەندەك نەرسىلەر بىلەن ياردەم بەردى.

ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ 1983-يىللىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىدىغان جەدۋەل

جەدۋەل 18 — 5

كۆرسەتكۈچ نامى	مەكتەپ نامى	سىنىپ سانى		ئوقۇغۇچى سانى		ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر سانى		ئوقۇش يېشىدىكى ئوسمۇرلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش ئەھۋالى		
		جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت تلەر	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت تلەر	جەمئىي	بۇنىڭ ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت تلەر	ئوقۇش يېشىدىكى ئوسمۇرلارنىڭ سانى	مەكتەپكە كىرىش سانى	مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %
ئاشۇبلىق ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلىرى	ئاشۇبلىق ئوتتۇرا مەكتەپى	10		403		37				
	ئاشۇبلىق باشلانغۇچ مەكتەپى	22		616		34		584	561	96.1
	خوتۇنتام باشلانغۇچ مەكتەپى	10	10	235	235	20	20	180	148	82.2
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3	3	53	53	6	6			
	چارۇدچىلىق فېرمىسى باشلانغۇچ مەكتىپى	10	10	90	90	9	9	76	48	63.1
	ئولاتاي باشلانغۇچ مەكتىپى	5	5	63	63	11	11	46	44	95.6
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	1	1	14	14	2	2			
	ئەرگۈك باشلانغۇچ مەكتىپى	11		183		18		133	126	947
	بەيسەن باشلانغۇچ مەكتىپى	12		228		20		216	214	99
	ئاردىم باشلانغۇچ مەكتىپى	5		146		7		138	133	96.4
	شوپۇل باشلانغۇچ مەكتىپى	10	10	238	238	26	26	250	157	62.8
	سۆجى كاريز باشلانغۇچ مەكتىپى	4	3	55	48	9	8	51	41	80.4

بۇلـۇڭتـوغراق باشلانـغۇچ مەكتىپى	5		236		12					
قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى	8		267		16		218	213	97.7	بۇلۇڭتوغراق كۆشىسى
كاداجىكزى باشلانغۇچ مەكتىپى	15		486		23		397	393	99.0	
قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتـتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3		112		6					
ئەرداۋچىلك باشلانغۇچ مەكتىپى	5		151		11		128	123	96.1	
سەنداۋچىلك باشلانغۇچ مەكتىپى	5		123		8		120	113	94.2	
ساۋلاق باشلانغۇچ مەكتىپى	8	2	182	17	12	1	168	153	91.1	
پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپى	18	6	817	258	69	23				پالۋانتۇر كۆشىسى
دۆربەجىن باشلانغۇچ مەكتىپى	13	10	431	382	37	30	410	396	94.1	
قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتـتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3	3	134	134	8	8				
خۇاڭگۇك باشلانغۇچ مەكتىپى	14	8	448	253	38	21	404	379	93.8	
پالۋانتۇر باشلانغۇچ مەكتىپى	10	5	284	113	28	13	258	255	98.8	
چۇەنشۇي باشلانغۇچ مەكتىپى	10		341		25		305	300	98.3	
قىزىلىۋلغۇن باشلانغۇچ مەكتىپى	8		250		21		230	224	97.4	
ياۋۇلۇك باشلانغۇچ مەكتىپى	10		219		17		203	199	98	
لەڭگەر باشلانغۇچ مەكتىپى	5	5	142	142	19	19	141	140	99.3	
شىنجىيەن باشلانغۇچ مەكتىپى	3	3	55	55	3	3	38	38	100	

			64	64	695	695	17	17	راھەتباغ ئوتتۇرامەكتىپى
100	63	63	6	6	68	68	3	3	تەلكىي باشلانغۇچ مەكتىپى
95.4	127	133	16	16	140	140	7	7	قاراتال باشلانغۇچ مەكتىپى
			8	8	92	92	3	3	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى
98	146	149	15	15	165	165	6	6	دۆشتۇرباشلانغۇچمەكتىپى
94	584	621	43	48	594	627	15	17	راھەتباغ باشلانغۇچ مەكتىپى
98.8	166	168	22	32	105	193	5	9	شامال چاھارباغ باشلانغۇچ مەكتىپى
				8		135		4	بوغاز ئوتتۇرا مەكتىپى
96.4	54	56		3		79		3	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى
95.2	138	145		12		174		6	ھۆرپتال باشلانغۇچمەكتىپى
97.8	87	89	11	11	123	123	4	4	بوغاز باشلانغۇچ مەكتىپى
			5	5	25	25	1	1	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى
100	191	191		7		244		9	خۇكەن باشلانغۇچ مەكتىپى
			26	45	339	644	8	14	يىڭىسالە ئوتتۇرا مەكتىپى
98.2	108	110	13	13	120	120	5	5	يىڭىسالە باشلانغۇچ مەكتىپى
94.6	142	150	11	17	52	195	3	8	ياڭىلىق باشلانغۇچمەكتىپى
98	298	304	12	19	155	375	3	10	ئوردا كارىز باشلانغۇچ مەكتىپى
99.4	167	168		10		104		6	كۆكسالا باشلانغۇچمەكتىپى
100	124	124	12	17	88	155	5	9	ئۇزۇناغاباشلانغۇچ مەكتىپى
96.3	314	326	16	35	92	359	5	12	ئوشتەكەن باشلانغۇچ مەكتىپى
			2	10	11	123	1	4	ئوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى
96.8	90	93	6	10	47	115	2	5	لوقۇقلىق باشلانغۇچ مەكتىپى
100	181	181	9	15	96	244	4	9	تۈگەقارىنى باشلانغۇچ مەكتىپى
92	143	156	9	14	30	171	2	7	چەشمانچە باشلانغۇچ مەكتىپى

فارادۆۋە گۈڭشىسى	فارادۆۋە ئوتتۇرا مەكتىپى	9	9	348	348	31	31		
	فارادۆۋە باشلانغۇچ مەكتىپى	18	18	635	635	31	31	507	480	94.6
	لاپچۇق باشلانغۇچ مەكتىپى	9	9	352	352	27	27	322	304	94.4
	قورشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	6	6	200	200	18	18			
	تالتۇر باشلانغۇچ مەكتىپى	8			264		10	219	219	100
	قورشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	3			144		4			
	سۇ ئامبىرى باشلانغۇچ مەكتىپى	4			82		5	78	77	98.7
	ئاقتېرەك باشلانغۇچ مەكتىپى	5	3	28	54	6	7	57	54	94.7
	ئەللىك باشلانغۇچ مەكتىپى	3	2	24	24	2	8	20	20	100
	تۇڭمەنبويى باشلانغۇچ مەكتىپى	4	3	87	96	8	9	46	42	91.3
تېيانشان (قىزىلباي) گۈڭشىسى	قورای ئوتتۇرا مەكتىپى	3	3	68	68	10	10			
	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتىپى	11	11	222	222	20	20	265	213	80.4
	مەزىتى باشلانغۇچ مەكتىپى	5	5	73	73	4	4	88	71	80.7
	تۆمۈرتى باشلانغۇچ مەكتىپى	10	10	173	173	13	13	162	148	91.4
	سېرىناسى باشلانغۇچ مەكتىپى	7	7	114	114	10	10	120	114	95
	ئېدىر باشلانغۇچ مەكتىپى	11	11	174	174	12	12	191	158	82.7
	قوزۇق ئېغىزى باشلانغۇچ مەكتىپى	4			87		12	75	69	92
	ئاقتاش باشلانغۇچ مەكتىپى	12	12	148	148	9	9	147	132	89.8
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	2	2	24	24	4	4			
	نېرىن باشلانغۇچ مەكتىپى	9	8	159	147	19	20	160	160	100

عەربىي تاغ (قۇرلۇق) گۈكسىي	داۋاكغۇل ئوتتۇرامەكتەپ	4	4	60	60	4	4		
	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى	10	10	179	179	10	10	190	146	76.8
	سەگرا ئوتتۇرا مەكتەپ	2	5	61	61		5			
	قوشۇمچە باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى	9	12	126	146	7	9	146	128	87.7
	تاراتى باشلانغۇچ مەكتەپ	8	13	131	131	8	13	135	124	91.8
	بەكسىغۇل باشلانغۇچ مەكتەپ	8	10	113	127	7	9	111	103	92.8
	قاراتاق باشلانغۇچ مەكتەپ	9	15	134	134	9	15	133	121	90.9
	يېزا سىكلىك پەن-تېخنىكىسى پونكىتى باشلانغۇچ مەكتەپ	5	6	76	76	5	6	50	50	100
	قەشقا ناق چارۋىچىلىق تېخنىكۇمى باشلانغۇچ مەكتەپ	10	11	115	131	8	10			
	شەھەر ئىچى گازگولدەر شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتەپ	24	59	938	938	24	59	894	887	99.2
پەتتەھەزدوق ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	پەتتەھەزدوق باشلانغۇچ مەكتەپ	4	8		55			55	55	100
	قوشۇمچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى	2	4		29					
ناھىيىلىك كۆمۈركان باشلانغۇچ مەكتەپ	ناھىيىلىك كۆمۈركان باشلانغۇچ مەكتەپ	7	11	61	199	3	4	145	145	100
ناھىيىگە قارىلىدىغان	قىزىلىيۇلتۇز ئوتتۇرا مەكتەپ	17	69		797					
	قىزىلىيۇلتۇز باشلانغۇچ مەكتەپ	12	39		447			354	354	100
	ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتەپ	2	32	45	81	1	15			

II باب چوڭلار مائاردىكى

§1. دېھقانلار مائاردىكى

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) قۇمۇل ۋىلايەتلىك مائارچ ئىدارىسىنىڭ ئىجتىمائىي مائارچ بۆلۈمى شەھەردە ۋە يېزىلاردا باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، قىشتا ساۋات چىقىرىشنى ئاساس قىلغان ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپتە تۈنۈجى دائىملىق خەلق مەكتىپىنى قۇرغان. مىنگونىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) پۈتۈن ناھىيىدە ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى خەلق مەكتىپىدىن بەشى قۇرۇلغان، بۇلاردا توققۇز سىنىپ تەسىس قىلىنىپ، ئوقۇغۇچىسى 189 غا يەتكەن؛ ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى خەلق مەكتىپىدىن ئونى قۇرۇلۇپ، 11 سىنىپ تەسىس قىلىنغان، ئوقۇغۇچىسى 254 كە يەتكەن. «ئاممىۋى ئېلىپبە» دەرسلىك سۈپىتىدە قوللىنىلغان. مىنگونىڭ 31 ـ يىلى (1942 ـ يىلى) ئۆلكىلىك مائارچ ئازارىتى تۈزۈپ چىققان «باشلانغۇچ مەكتەپلەردە خەلق مائارچىنى قوشۇمچە يولغا قويۇش چارىسى» گە ئاساسەن، خەلق مەكتەپلىرىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىنى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى قوشۇمچە ئۇستىگە ئالغان. ساۋاتسىزلىقنى يېيۇشنى تېزلىتىش ئۈچۈن «كىچىك ئوقۇتقۇچى» تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۆيگە قايتقاندىن كېيىن، ئاتا ـ ئانىلىرىغا ۋە قولۇم ـ قوشنىلىرىغا ئېلىپبە ئۆگىتىشكە سەپەرۋەر قىلىنغان. مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) ناھىيە بويىچە 250 ئادەم ساۋات چىقارغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى يېزىلاردا ۋە شەھەردە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى ئېچىلدى. 1951 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتى كومىتېتى قۇرۇلدى؛ شەھەر مەھەللىلىرىدە ۋە يېزىلارنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا دېھقانلار ئۇيۇشمىسى، ياشلار ئىتتىپاقى، ئاياللار بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ قاتنىشىشى بىلەن، ئاساسىي قاتلام قىشلىق ئۆگىنىش ھەرىكىتى كومىتېتلىرى تەشكىل قىلىندى. خەنزۇ، خۇيزۇلارنىڭ ساۋات چىقىرىش ئۆلچىمى 1500 دىن 3000 گىچە خەنزۇچە خەتنى ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولۇش؛ ئۇيغۇر، قازاق مىللەتلىرىنىڭ ساۋات چىقىرىش ئۆلچىمى ئۇيغۇرچە، قازاقچە خەتنى ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولۇش دەپ بەلگىلەندى. يېزىلاردا «دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا كۆپرەك ئۆگىنىش، ئالدىراش ۋاقىتلىرىدا ئازراق ئۆگىنىش، جىددىي ۋاقىتلىرىدا ئۆگىنىشنى توختىتىپ تۇرۇش» دەك ئوقۇتۇش پرىنسىپى قوللىنىلىپ، ھەمكارلىق گۇرۇپپىسى ياكى مەكتەپ مەركەز قىلىنغان ھالدا ئۆگىنىش ئېلىپ بېرىلدى. شەھەردە مەھەللە ۋە كەسىپلەر بويىچە ئۆگىنىش ئۇيۇشتۇرۇلدى. ئوقۇتقۇچىلىقنى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار ئۇستىگە

ئالدى. دەرسلىك ئۈچۈن «دېھقانلار ساۋات چىقىرىش دەرسلىكى» (1 ـ قىسىمدىن 4 ـ قىسىمغىچە) قوللىنىلدى. ئوقۇغۇچىلار ساۋات چىقارغاندىن كېيىن، دائىملىق خەلق مەكتىپىدە ئوقۇشقا تەشكىللەندى. مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى ساۋاتسىزلىقنى يۈيۈش خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشقا ئۈچ نەپەر ئىشچى ـ دېھقانلار مائارىپى مەخسۇس كادىرلىرى بېكىتتى، ھەر يىلى قىش كېلىشتىن بۇرۇن قىشلىق ساۋاتسىزلىقنى يۈيۈش ئوقۇتقۇ-

1950 ـ يىلدىن 1952 ـ يىلغىچە بولغان قىشلىق ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى ۋە دائىملىق خەلق مەكتەپلىرىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 6

يىل	قىشلىق ساۋات چىقىرىش		خەلق مەكتىپى		ئىزاھات
	سىنىپ سانى	ئادەم سانى	سىنىپ سانى	ئادەم سانى	
1950	55	1632	11	400	
1951	159	7836	24	1360	
1952	241	9475	19	553	

چىلىرى كۆرسى ئېچىلدى ھەم ساۋاتسىزلىقنى يۈيۈش ئاكتىپلىرى يېتىشى چاقىرىلدى.

1953 ـ يىلى «تېز ساۋات چىقىرىش ئۇسۇلى» كېڭەيتىلىپ، يېڭىشەھەردە بىر ئىچى قارار تېز ساۋات چىقىرىش سىنىپى ئېچىلدى، بۇنىڭ مۇددىتى بىر ئايلىق بولۇپ، ئۆگىنىشكە 40 تىن ئوشۇق كىشى قاتناشتى. 1954 ـ يىلى ئەتىيازدا، كوناشەھەردىكى 2 ـ باشلانغۇچ مەكتىپىدە ئىككىنچى قارارلىق تېز ساۋات چىقىرىش كۆرسى ئېچىلدى. بۇنىڭ ۋاقتىمۇ بىر ئاي بولۇپ، 40 تىن ئارتۇق كىشى ئوقۇدى. ئوقۇشقا قاتناشقانلار، ئومۇمەن 1500 دىن 1700 گىچە خەنزۇچە خەت ئۆگىنىۋالغان، ئەڭ كۆپ دېگەنلىرى 3000 دەك خەنزۇچە خەت ئۆگىنىۋالدى.

يېزا ئىگىلىكىنى كوپېراتسىيەلەشتۈرۈش ھەرىكىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، 1955 ـ يىلدىن 1956 ـ يىلغىچە ناھىيىدە ساۋاتسىزلىقنى يۈيۈش جەمئىيىتى قۇرۇلدى، بىر قارار قىشلىق ساۋات چىقىرىش كۆرسى ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشتۈرۈش كۆرسى ۋە بىر قارار خەلق مەكتىپى ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۈرۈش كۆرسى ئېچىلدى؛ باشلانغۇچ كوپېراتىپ ۋە ئالىي كوپېراتىپلار ئاساس قىلىنىپ، دائىملىق خەلق مەكتىپىدىن 42 سى، ئۆگىنىش گۇرۇپپىسىدىن 53 ى تەشكىل قىلىنىپ، 2589 دېھقان ئۆگىنىشكە قاتناشتى. 1957 ـ يىلى ناھىيىلىك ساۋاتسىزلىقنى يۈيۈش جەمئىيىتىگە تەييارلىق كۆرۈش ھەي-

ئىمتى، ناھىيىلىك ئىتتىپاق كومىتېتى، ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسى بىرلىكتە تارقاتقان «1957 - يىلدىن 1958 - يىلغىچە ساۋاتسىزلىقنى يۈيۈش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يوليورۇق» قا ئاساسەن، قىشلىق ساۋات چىقىرىش مەكتىپى ۋە خەلق مەكتىپى ئوقۇتقۇچىلىرىدىن 63 كىشى تەربىيىلەپ چىقىلىپ، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىنى بىرلىك قىلغان قىشلىق ساۋات چىقىرىش كۇرسى ۋە دائىملىق خەلق مەكتەپلىرى ئېچىلدى.

مۇشۇنداق بىرنەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىسىدا، ساۋاتسىزلىقنى يۈيۈش خىزمىتى مۇئەييەن نەتىجىگە ئېرىشتى. 1958 - يىلى ناھىيە بويىچە، ئۇيغۇرلار ئىچىدە ساۋاتسىزلىق تۈگىتىلگەن كەنت ــ ئاراتام كەنتى بىرىنچى بولۇپ مەيدانغا كەلدى.

ئون يىللىق مالىمانچىلىق مەزگىلىدە «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ مائارىپقا قىلغان توسقۇنلۇقى ۋە بۇزغۇنچىلىقى تۈپەيلىدىن، يېڭى ساۋاتسىزلىق مەيدانغا كەلدى. ساۋاتسىزلىقنى تېز يۈيۈش ئۈچۈن، ناھىيىدە مۇناسىپ ئاپپاراتلار قۇرۇلدى. 1977 - يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمى دېھقانلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى مائارىپى گۇرۇپپىسى قۇرۇپ، بۇنىڭغا بىر نەپەر مەخسۇس كادىر قويدى. 1981 - يىلى دېھقانلارنىڭ ئىشتىن سىرتقى مائارىپى گۇرۇپپىسى دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپى ئىشخانىسى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. شۇ يىلى 6 - ئايدا، ناھىيىلىك سانائەت - قاتناش بۆلۈمىدە ئىشچى-خىزمەتچىلەر مائارىپى ئىشخانىسى قۇرۇلدى. 1982 - يىلى دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپى ئىشخانىسى بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر مائارىپى ئىشخانىسى قوشۇۋېتىلىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچى - دېھقانلار مائارىپى ئىشخانىسى تەشكىل قىلىندى. بۇنىڭغا سەككىز نەپەر مەخسۇس كادىر قويۇلدى. ئاردىدىن ئۈزۈن ئۆتمەي، ناھىيىدە يەنە ئىشچى - دېھقانلار مائارىپى كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ، ھەرقايسى گۇڭشېلاردىمۇ ئىشچى - دېھقانلار مائارىپى كومىتېتلىرى قۇرۇلدى. دادۇيلەردە دېھقان - چارۋىچىلار مائارىپىغا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، گۇڭشېلاردا بۇنىڭغا چوڭلار مائارىپى خىزمىتىنى تىشكىلىدىغان كادىرلار قويۇلدى.

ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى، ئاساسەن، ئۇرقۇش - ئۇرقۇتۇشنى ھۆددىگە ئېلىش ۋە ساۋات چىقىرىش سىنىپلىرى ۋە كەچ كۇرسلىرىنى ئېچىش، خىزمەتتىن ئايرىلىپ ئۆگىنىش سىنىپلىرىنى قۇرۇش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى. 1983 - يىلىدىكى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈلگىنى، پالىۋانتۇر، ئەربىي تاغ، قارادۆۋە، راھەتباغ، شەھەر ئىچىدىن ئىبارەت بەش گۇڭشې ساۋاتسىزلىق تۈگىتىلگەن گۇڭشې، 50 دادۇي ساۋاتسىزلىق تۈگىتىلگەن دادۇي بولۇپ قالدى. 11 مىڭ 620 دېھقان - چارۋىچى ئائىلىسى «ساۋاتلىق شەرەپ گۇۋاھنامىسى» غا ئېرىشتى. ناھىيىدىكى ساۋاتسىز ياش، ئوتتۇرا ياش دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ سانى 1981 - يىلدىكى 6348 كىشىدىن ئازىيىپ 1984 - يىلى 4800 كىشىگە چۈشتى. ساۋات چىقىرىش ئۆلچىمىگە يەتكەن دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ يىلىم سەۋىيىسىنى يەنىمۇ ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئۇلار ئىشتىن سىرتقى باشلانغۇچ مەكتەپ، ئولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ دەرس پىششىقلاش سىنىپلىرىدا ھەم يېزا ئىگىلىك تېخنىكىسى

سىنىپلىرىدا ئوقۇشقا ئۆيۈشتۈرۈلدى. 1983 ـ يىلى ناھىيە بويىچە ئۆگىنىشكە قاتناشقانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 8470 كىشىگە يەتتى.

§2. ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مائارىپى

1955 ـ يىلى ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى بىلىم سەۋىيىسى بىرقەدەر تۆۋەن بولغان 100 دىن ئوشۇق ئىشچى كادىرنى باشلانغۇچ مەكتەپ سىنىپى ۋە تولۇق سىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپىغا ئايرىپ، ۋاقىتلىق ئوقۇتقۇچىلارنى تەكلىپ قىلىپ، ئۇلارغا ھەر كۈنى چۈشتىن بۇرۇن ئىككى سائەت دەرس ئۆتۈشنى يولغا قويدى. 1957 ـ يىلى بۇ باشلانغۇچ مەكتەپ، سىنىپى بىلەن تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ سىنىپى ۋىلايەتلىك ئىشتىن سىرتقى كادىرلار مەكتىپىگە قوشۇۋېتىلدى.

1982 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مائارىپى مەكتىپى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 22 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغانلار توققۇز نەپەر (ئالتىسى خەنزۇ، ئۈچى ئۇيغۇر). بۇ مەكتەپكە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، خىزمەتتىن تولۇق ئايرىلىپ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكىنى پىششىقلاش سىنىپىغا ئىككى قارار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بىرىنچى قارارداا، خەنزۇلاردىن ئىككى سىنىپ، ئۇيغۇرلاردىن بىر سىنىپ ئېچىلىپ، جەمئىي 95 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار 1983 ـ يىلى 7 ـ ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى؛ ئىككىنچى قارارداا، خەنزۇلاردىن ئىككى سىنىپ، ئۇيغۇرلاردىن بىر سىنىپ ئېچىلىپ، جەمئىي 90 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى، ئۇلار 1984 ـ يىلى 4 ـ ئايدا ئوقۇش پۈتتۈردى. 1983 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر مائارىپى مەكتىپى قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ چوڭلار مائارىپى بويىچە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالاندى.

III باب ئوقۇتقۇچىلار

§1. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، قۇمۇلدا مەخسۇس ۋەزىپىدىكى لايىقەتلىك ئوقۇتقۇچىلار ناھايىتى كەم ئىدى. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) دىن كېيىن، ئۆلكىلىك ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەن بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار داۋاملىق تۆرەد قۇمۇلغا تەقسىم قىلىنغان، بۇنىڭ بىلەن، قۇمۇلدا ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتى مەلۇم دەرىجىدە ئۆسكەن. مىنگونىڭ 28 ـ يىلىدىن 29 ـ يىلىغىچە (1939 ـ 1940) قۇمۇلنىڭ مائارىپ ئىشلىرى كومىتېتلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان مەزگىلىدە،

مائارچىلىقنىڭ قالاق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش ئۈچۈن، يازلىق تەتىلدە ئوقۇتقۇچىلار كۆرسى ئېچىلىپ، ھەر مىللەتتىن بىر تۈركۈم باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشتۈرۈلگەن. مىنگۇنىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) دىن كېيىن، ئۆلكىلىك قۇمۇل باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىدە ئۇچ تۈركۈم ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تولۇقلاندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلگىرىكى 135 نەپەر ئوقۇتقۇچى خىزمەتتە قالدۇرۇلۇپ، داۋاملىق ئىشقا سېلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىمۇ ئۈزلۈكسىز زورىيىپ باردى. 1950 ـ يىلى ناھىيە بويىچە 158 نەپەر ئوقۇتقۇچى بار ئىدى، 1956 ـ يىلغا كەلگەندە كۆپىيىپ 211 نەپەرگە يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا ئوقۇتقۇچىلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى، بىر قىسىم تەجرىبىلىك ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتۇش ئورۇنلىرىدىن يۆتكىۋېتىلدى، بۇنىڭ بىلەن، ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ سۈپىتىمۇ تۆۋەنلەپ كەتتى. 1977 ـ يىلدىكى ستاتىستىكىغا قارىغاندا، ناھىيە بويىچە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە، داشۆنىڭ تولۇق كۆرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 1903 پىرسەنتنى؛ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە داشۆنىڭ مەخسۇس كۆرسىنى پۈتتۈرگەنلەر 0065 پىرسەنتنى؛ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىچىدە مەخسۇس دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر 5609 پىرسەنتنى ئىگىلىگەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا قوشۇلغانلار ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 70 پىرسەنتنى تەشكىل قىلدى. 1979 ـ يىلدىن 1980 ـ يىلىغىچە، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، خەلق باشقۇرغان باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىدىن ئىككى تۈركۈم جەمئىي 340 نەپەر كىشى ھۆكۈمەت باشقۇرغان مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسىغا ئۆزگەرتىلدى. مۇشۇ ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە ئۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن ئوقۇش تارىخىغا ئىگە ئوقۇتقۇچىلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلدى. 1983 ـ يىلى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە 1074 نەپەر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە، مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار 940 نەپەر، مەخسۇس دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر 531 نەپەرگە يەتتى، بۇ، ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 5605 پىرسەنتنى ئىگىلىدى. مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى 571 كىشىنى تەشكىل قىلدى. ئوتتۇرا مەكتەپلەردە 459 ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بار، بۇنىڭ ئىچىدە مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلار 354 كىشىگە، ئالىي تېخنىكوم ۋە ئۇنىڭدىنمۇ يۇقىرى بىلىم سەۋىيىسىگە ئىگە بولغانلار 34 كىشىگە يېتىپ، ئوقۇتقۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 10 پىرسەنتنى ئىگىلىدى. مەخسۇس ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ سانى 206 كىشىگە يەتتى.

§2. ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈش

پۈتۈن ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ بىلىم ساپاسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، 1978 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش بۆلۈمى قۇرۇلدى،

بۆلۈمده ئوقۇغۇچى نەپەر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچى بولۇپ، بۇنىڭ بەش نەپىرى مەخسۇس ئوقۇتقۇچى ئىدى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئىككى قارار ئېچىلدى، ھەربىر قارار كۇرسىنىڭ ۋاقتى ئۈچ ئاي بولدى. بۇنىڭ ئىچىده خەنزۇلار ئۈچ سىنىپ، 86 ئادەم؛ ئۇيغۇرلار ئىككى سىنىپ، 74 ئادەم. 1979 ـ يىل 2 ـ ئايدا، سابىق ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش بۆلۈمى ئاساسدا قۇرۇل ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى بۇ مەكتەپنىڭ 36 نەپەر ئوقۇتقۇچى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىده مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلىقنى ئۈستىگە ئالغىنى 18 نەپەر (ئۇيغۇر ئون، خەنزۇ سەككىز). مەكتەپتە تەلىم ـ تەربىيە باشقارمىسى، كافېدرا، كۇتۇپخانا ھەمده تەجرىبىخانا قاتارلىقلار تەسىس قىلىندى، بۇنىڭدىن باشقا يەنه 250 كىشىلىك ياتاق، ئاشخانا راسلاندى. ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى قۇرۇلۇپ 1983 ـ يىلغا قەدەر جەمئىي بەش قارار ئوقۇتقۇچى بىلىم ئاشۇردى. ئۇنىڭ ئىچىده خەنزۇلار 11 سىنىپ، 320 كىشى، ئۇيغۇرلار ئۈه قازاقلار توققۇز سىنىپ، 337 كىشى تەربىيىلەندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنه يەتته قارار تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئېچىلىپ، 662 ئوقۇتقۇچى بىلىم ئاشۇردى. بۇنىڭدىن باشقا تەتىل ۋاقتىدا ئىككى قارار نۆۋەتلىك كۇرس ئېچىلدى.

ئوتتۇرا مەكتەپلەردىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 7

يىل	تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى			تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى			
	جەمئىي	ئالىي مەكتەپلەرنىڭ ئاساسىي كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر	ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر ئاساسىي كۇرس ۋە مەخسۇس كۇرستا ئوقۇغانلار	تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر	جەمئىي	ئالىي مەكتەپلەرنىڭ مەخسۇس كۇرسىنى پۈتتۈرگەنلەر ئاساسىي كۇرس ۋە مەخسۇس كۇرستا ئوقۇغانلار	تېخنىكوم، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەن مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر
1978	360	9	6	345	62	25	4	33
1979	307	13	3	291	68	33	7	28
1980	306	14	2	290	87	28	14	45
1981	304	2	4	298	96	19	13	64
1982	306	3	8	295	88	19	11	58
1983	265	4		261	89	18	12	59

باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى مەخسۇس ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئوقۇش تارىخى ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 8

يىل جەمئىي	ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر ۋە پۈتتۈرمەكچى بولغانلار	ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەر	ئوتتۇرا دەرىجىلىك دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەنلەر ھەم باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر	باشلانغۇچ دارىلمۇئەللىمىن ۋە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەنلەر ھەم ئۇنىڭدىنمۇ تۆۋەن مەكتەپنى پۈتتۈرمىگەنلەر
1728 1978	1	375	65	283
650 1979	1	329	257	63
688 1980	1	360	292	35
866 1981		493	276	97
922 1982		530	287	105
940 1983		531	279	130

IV باب خىراجەت، مەكتەپ ئۆيلىرى ۋە ئۇسكۇنىلەر

§18. خىراجەت

جىمى سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا مەكتەپ خىراجىتى، ئاساسەن، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن، يەتمىگەن قىسمىنى يەرلىك ئورۇنلار تولدۇرۇپ بەرگەن. ۋاڭ ئورىسى ئىختىيارىدىكى مەدرىس ۋە مەكتەپلەرنىڭ خىراجىتى ئوردىدىن بېرىلگەن. قۇمۇل ۋالىسى، خاننىڭ تارانچى كۆمۈركانىدىن بىر ھارۋا كۆمۈر ئېلىنسا، ئۇنىڭدىن ئۈچ مىسقال كۈمۈچ پۇل باج ئېلىنىپ، مەكتەپ خىراجىتى قىلىندۇ، دەپ بەلگىلىمە چىقارغان. شۇنىڭدەك يىللىردا يۇەن داخۇا مەكتەپ خىراجىتىنى ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىۋالغانىدى.

مىنگونىڭ 10 ـ يىلى (1921 ـ يىلى) دىكى ئارخىپقا قارىغاندا، پۈتۈن ناھىيە تەۋەسىدە پەقەت بازار، سەيخۇمياۋ، تاشۇبلىقتىن ئىبارەت ئۈچ جايدىلا مەكتەپ بار ئىدى. ئۈچ مەكتەپ مۇدىرى قوشۇمچە ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆستىگە ئالغانىدى. مەخسۇس بىرلا ئوقۇتقۇچى، ئۈچ ئىشچى بولغانىدى. ئايلىق خىراجەت 254 تەڭگە ئىدى، بۇنىڭ ئىچىدە مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ئايلىق ماۋاشىغا 43.2 تەڭگە، ئوقۇتقۇچىنىڭ ئايلىق ماۋاشىغا 37.44 تەڭگە، ئىشچىنىڭ ئايلىق ماۋاشىغا 8.64 تەڭگە بېرىلەتتى، ھەر ئايلىق ئۇششاق ـ چۈشەك خىراجەتلەر ئۈچۈن 61.5

تەڭگە سەرپ قىلىناتتى.

مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) سىياسىي ۋەزىيەت تەدرىجىي مۇقىملىشىپ، مائارىپ ئىشلىرى ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغان. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەرنىڭ

ئۇتتۇرىدىكى يىللاردا مائارىپ خىراجىتىنىڭ چىقىم قىلىنىش ئەھۋالى

جەدۋەل 18 — 9

يىل	مائارىپ خىراجىتى	يىل	مائارىپ خىراجىتى
1954	147 مىڭ يۈەن	1969	355 مىڭ يۈەن
1955		1970	343 مىڭ يۈەن
1956	147 مىڭ يۈەن	1971	442 مىڭ يۈەن
1957	174 مىڭ يۈەن	1972	543 مىڭ يۈەن
1958	162 مىڭ يۈەن	1973	645 مىڭ يۈەن
1959	233 مىڭ يۈەن	1974	786 مىڭ يۈەن
1960	180 مىڭ يۈەن	1975	968 مىڭ يۈەن
1961	141 مىڭ يۈەن	1976	1 مىليون 56 مىڭ يۈەن
1962	238 مىڭ يۈەن	1977	1 مىليون 40 مىڭ يۈەن
1963	325 مىڭ يۈەن	1978	1 مىليون 250 مىڭ يۈەن
1964	483 مىڭ يۈەن	1979	1 مىليون 545 مىڭ يۈەن
1965	414 مىڭ يۈەن	1980	1 مىليون 910 مىڭ يۈەن
1966	476 مىڭ يۈەن	1981	1 مىليون 840 مىڭ يۈەن
1967	535 مىڭ يۈەن	1982	2 مىليون 453 مىڭ يۈەن
1968		1983	2 مىليون 822 مىڭ يۈەن

خىراجىتى ئۆلكىلىك مائارىپ نازارىتىدىن ئايمۇ ئاي بېرىلىدىغان بولغان. مىنگونىك 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ئۇيۇشما قارىمىقىدا ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلار ئارىلاش ئوقۇيدىغان بىر باشلانغۇچ مەكتەپ قۇرۇلغان، بۇ مەكتەپنىك خىراجىتىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بىلەن خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ئۈستىگە ئالغان. مىنگونىك 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) دىن كېيىن، مال باھاسى ئۆچقاندەك تېز ئۆرلەپ، قەغەز پۇل پاخالىشىپ كەتكەن، ئۇيۇشما قارىمىقىدىكى مەكتەپلەر ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى ـ خىزمەتچىلەرگە مائاش ئۆچۈن ماددىي نەرسىلەر (ئۇن، ئاشلىق) بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ھۆكۈمەت قارىمىقىدىكى مەكتەپلەر ئوقۇتقۇچىلارنىك مائاشىنى كۆپ ھاللاردا تارقىتىپ بېرەلمىگەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مائارىپ تەرەققىياتى تېز بولدى، دۆلەت مائارىپ خىراجىتىنى يىلمۇ ـ يىل كۆپەيتىپ بەردى. 1954 ـ يىلى 147 مىك يۈەن، 1965 ـ يىلى 414 مىك يۈەن، 1983 ـ يىلى 2 مىليون 822 مىك يۈەن ئاجرىتىپ بەردى. 1983 ـ يىلدىكى مائارىپ خىراجىتى 1954 ـ يىلدىكىدىن 18 ھەسسە كۆپەيدى.

§2. مەكتەپ ئۆيلىرى

مىنگو مەزگىلىدە، ھۆكۈمەتنىك مائارىپقا كۆڭۈل بۆلمىگەنلىكى تۈپەيلىدىن، مائارىپ خىراجىتى ناھايىتى قىس بولغان. بىرقانچە ئون يىل ئىچىدە سېلىنغان ۋە رېمونت قىلىنغان مەكتەپ ئۆيلىرى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، مەكتەپ ئېھتىياجىغا پەقەت يېتىشمىگەن ھەتتا كونىراپ ھالى قالمىغان. مەكتەپلەر كۆپىنچە چىك سۇلالىسىنىك ئاخىرقى يىللىرىدىن قالغان كونا مەكتەپ ئۆيلىرى ياكى ئىبادەتخانە، كونا ئۇيۇشما بىناسى، مەسچىت، بۇتخانا قاتارلىق ئورۇنلارنى ئاز ـ تولا رېمونت قىلىپ ئەپلەپ ـ سەپلەپ پايدىلانغان. ئايرىم مەكتەپلەر يەرلىك خەلقنىك ئىئانە توپلىشى بىلەن سېلىنغان. بۇ مەكتەپلەرنىك بىرنەچچە ئېغىزلا ئۆيى بار ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەكتەپ ئۆيلىرىنىك ئۆزگىرىشى ئىنتايىن زور بولدى. 1950 ـ يىللارنىك باشلىرىدا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۇقىرىدىن پۇل ئايرىپ بېرىش، رايون، يېزىلىق ھۆكۈمەتلەر ئاممىنى كۈچ چىقىرىشقا سەپەرۋەر قىلىش يولى بىلەن بىر تۈركۈم مەكتەپ ئۆيلىرىنى سالدۇردى. 1958 ـ يىلى خەلق گۇڭشىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يۇقىرىدىن پۇل ئاجرىتىپ بېرىش، ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى ئەمگەك كۈچى ۋە ماتېرىيال چىقىرىش ئۇسۇلى بىلەن، قىسمەن دادۇيلەردە باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە گۇڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىنى قۇردى. 1975 ـ يىلدىن باشلاپ، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ھەر يىلى ئۆز خىراجىتىدىن 40 ـ 50 مىك يۈەن پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ، يېزا ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنى سالدۇردى ۋە رېمونت قىلدۇردى. ئىشلەپچىقىرىش دادۇيلىرى بولسا، قىسمەن ئەمگەك كۈچى ۋە ماتېرىيال چىقىرىش،

قوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بىرقانچە يىللىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 10

يىل	سېمىنت		ئىشخانا	ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ياتىقى	ئوقۇغۇچىلار ياتىقى	تەجرىبىخانا	باشقىلار	خەتەرلىك تۈۋىلەر كۆلىمى (كۋادرات مېتر)
	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىرلىقى (توننا)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىرلىقى (توننا)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	ئېغىرلىقى (توننا)
1974	8392	163	591	1096	38	3742	21	69	—	595	19	—	—
1976	4246.2	85	1120.8	1758.5	76	4946	26	116.4	—	714.5	32	—	—
1977	8283	155	863.5	3267.4	128	4619	26	186	—	652.5	26	—	—
1978	9308	164	2181	7854	269	10958	88	540.5	—	—	—	—	6360
1979	12367.8	213	2739	8515	288	15154456		798	—	—	—	—	—
1980	8920	132	3346	4507	186	10240269		510	—	891	25	—	—
1981	9148.7	—	2698	4798	—	2073	—	604	—	1162	—	774	1686
1982	9961.5	—	2667	6226	—	3202	—	502	—	1424	—	778	1568
1983	8138	—	3346	12647	—	2622	—	1161	—	596	—	1258	2900
	29768	532											

باشلانغۇچ مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ بىرقانچە يىللىق ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 11

يىل	ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى (مو)	قۇرۇلۇش ئورنى ئومۇمىي كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	سىنىپ		ئىشخانا		ئىشچى - خىزمەتچىلەر ياتقى		ئوقۇغۇچىلار ياتقى		ئاشخانا قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	باشقىلار		خەتەرلىك ئۆيلەر كۆلىمى	
			سېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	سېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	سېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	سېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)		سېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)	سېغىز سانى	قۇرۇلۇش كۆلىمى (كۋادرات مېتر)
1974	—	27827	405	17878	79	2094	216	4658	—	—	—	61	3197	—	—
1977	—	37154	571	25458	110	2640	277	6478	17	435	—	45	1143	—	—
1978	—	43001.8	608	30093.8	128	4358	319	4984	12	322	—	—	—	—	9600
1979	—	42337.5	595	29836	139	4488	334	7946.5	3	67	—	—	—	—	—
1980	942.1	40341	586	26502	122	3917	322	7447	22	506	—	71	2049	—	—
1981	801.1	38075	—	25897.5	—	3430	—	6652	—	160	254	—	1681.5	—	1978
1982	772.2	41887.8	—	28400.3	—	4107.5	—	6932	—	272	199	—	1977	—	2291
1983	975	46616	—	29121	—	5201	—	8320	—	160	418	—	3396	—	14799

مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار يازلىق تەتىل ۋاقتىدا كېسەك قۇيۇش ئۇسۇلى قوللىنىلىپ، 1980 ـ يىلغا قەدەر جەمئىي 20 ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ يېڭىدىن سېلىندى. 1980 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ماتارىپ نازارىتى 210 مىڭ يۈەن پۇل بەردى. 1981 ـ يىلى مەكتەپلەرنىڭ خەتەرلىك ئۆيلىرىنى رېمونت قىلىش ئۈچۈن 70 مىڭ يۈەن پۇل بەردى. 1981 ـ يىلدىن بۇرۇن پىزىلاردىكى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئۆيلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى ياغاچ، كېسەكتىن ئىبارەت ئىدى، 1982 ـ يىلدىن باشلاپ پىششىق خىش، سېمونت قۇرۇلمىلىق چىداملىق مەكتەپ ئۆيلىرى سېلىنىشقا باشلىدى. شۇ يىلى ئاپتونوم رايون ۋە ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن 280 مىڭ يۈەن، 1983 ـ يىلى يەنە 1 مىليون 40 مىڭ يۈەن پۇل بېرىلىپ، 6389 كۋادرات مېتر ـ لىق پىششىق خىش، سېمونت قۇرۇلمىلىق مەكتەپ ئۆيلىرى بىنا قىلىندى، بۇنىڭ ئىچىدە باشلانغۇچ مەكتەپ ئۆيلىرى 2772 كۋادرات مېتر، ئوتتۇرا مەكتەپ ئۆيلىرى 3617 كۋادرات مېتر. 1983 ـ يىلى پىزىلاردىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 355 مىڭ كۋادرات مېترغا، قۇرۇلۇش ئومۇمىي كۆلىمى 30 مىڭ كۋادرات مېترغا يەتتى؛ باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئىگىلىگەن ئومۇمىي يەر كۆلىمى 650 مىڭ كۋادرات مېترغا، قۇرۇلۇش ئومۇمىي كۆلىمى 47 مىڭ كۋادرات مېترغا يەتتى.

§3. ئوقۇتۇش ئۇسكۇنىلىرى

1. كۈتۈپخانا

1958 ـ ۋە 1962 ـ يىللىرى پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپى بىلەن ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپىدە ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ كۈتۈپخانا قۇرۇلدى. 1981 ـ يىلى سەككىز گۈڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىدە ۋە مىللىي ـ خەنزۇ بىرلەشمە مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپلىرىدە كۈتۈپخانا تەسىس قىلىندى. ھەرقايسى مەكتەپلەردە تەخمىنەن 8000 پارچە كىتاب ساقلاندى.

2. تەجرىبىخانا

1974 ـ يىلى پالۋانتۇر ئوتتۇرا مەكتىپىدە، 1978 ـ يىلى دۆربەجىن (غولئىرىق) ئوتتۇرا مەكتىپىدە، 1983 ـ يىلى راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپىدە، تاشۈبىلىق ئوتتۇرا مەكتىپىدە، ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپىدە، لاپچۇق مەكتىپىدە، قارادۆۋە ئوتتۇرا مەكتىپىدە، يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپىدە قىزىكا ۋە خىمىيە تەجرىبىخانىلىرى تەسىس قىلىندى.

3. ئېلېكترلەشكەن ئوقۇتۇش سايمانلىرى

1977 ـ يىلدىن باشلاپ ھەرقايسى ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئارقا ـ ئارقىدىن پروېكسىيە ئاپپاراتى، ئۈنئالغۇ سېتىۋالدى. 1980 ـ يىلى ناھىيىلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى بىر دانە يېپىق يوللۇق تېلېۋىزور سېتىۋالدى. 1983 ـ

ئوتتۇرا ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئۇسكۇنىلىرىنىڭ 1983 ـ يىللىق ستاتىستىكا جەدۋىلى

جەدۋەل 18 — 12

نامى	سانى	نامى	سانى
پارتا ـ ئورۇندۇق	11000 يۇرۇش	تېلېۋىزور	6 دانە
دوسكا	693 دانە	رادىئو قوبۇللىغۇچ	75 دانە
ئىش ئۈستىلى	512 دانە	ئۈنئالغۇ	75 دانە
ئىش ئورۇندۇقى	839 دانە	يېپىق يوللۇق تېلېۋىزور	1 دانە
فىسگارمون	6 دانە	ئاۋاز چوڭايتقۇچ	25 دانە
چالغۇ ئەسۋابلىرى	120 دانە	ئېلېكترلىك فاتمغون	25 دانە
ئۆلچەش سايمانلىرى	10000 دانە	كىنو ئاپپاراتى	5 دانە
كىتاب	8000 پارچە	پرويېكسىيە ئاپپاراتى	75 دانە
شاپىگراف	70 دانە	كىگىز ئۆي (ئاق ئۆي)	7 دانە
كىتاب ئىشكاپى	140 دانە	يۈك ئاپتوموبىلى	1 دانە
تېلېفون ئاپپاراتى	3 دانە	تراكتور	2 دانە
تەنتەربىيە سايمانلىرى	250 دانە	ۋېلىسىپىت	4 دانە
فوتو ئاپپاراتى	20 دانە	چوك ماشىنا	4 دانە
		ئات	38 دانە

يىلى شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپى، راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپى، ئاستانە ئوتتۇرا مەكتىپى، لاپچۇق مەكتىپى، قارادۆۋە ئوتتۇرا مەكتىپى 24 دىيوملۇق رەڭلىك تېلېۋىزور سېتىۋالدى.

4. تەنتەربىيە سايمانلىرى

ھەرقايسى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردە بىر جۈپتىن ۋاستكىتبول گارى ئور ـ

ئەتىلدى، 500 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىسى بار مەكتەپلەردە ئىككى جۈپتىن ۋاسكىتبول گارى ئورنىتىلدى. كۆپ سانلىق مەكتەپلەردە يالاڭ تورنىك، قوش تورنىك، ياغاچ ئات، سەنياڭ ھەمدە باشقا تەنتەربىيە سايمانلىرى بار بولدى.

5. پارتا ـ ئورۇندۇق

مىنگو مەزگىلىدە، مەكتەپلەرنىڭ ئوسكۇنىلىرى ئىنتايىن ناچار بولۇپ، شارائىتى بىرقەدەر ياخشى بولغان مەكتەپلەردە ئوچ، تۆت ئوقۇغۇچى بىر پارتىدا قىستىلىپ ئولتۇرغان، شارائىتى بىرقەدەر ناچار بولغان يېزا مەكتەپلىرىدە بولسا كېسەك، لايدىن ياسالغان پارتا ـ ئورۇندۇقلار ئىشلىتىلگەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى دېگۈدەك پارتا ـ ئورۇندۇقلار تولۇقلاپ بېرىلىپ، ئېھتىياج ئاساسىي جەھەتتىن قاندۇرۇلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» داۋامىدا بولسا، پارتا ـ ئورۇندۇقلار ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى. 1976 ـ يىلدىن باشلاپ يېڭى پارتا ـ ئورۇندۇقلار سېتىۋېلىندى، 1978 ـ يىلىغىچە جەمئىي 8000 يۇرۇشتىن ئارتۇق پارتا ـ ئورۇندۇق سېتىۋېلىنىپ، پارتا ـ ئورۇندۇق جىددىيلىكى پەسەيتىلدى. 1983 ـ يىلى ھەر ئىككى ئوقۇغۇچى بىر يۇرۇش پارتا ـ ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇش ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

V باب پەن ـ تېخنىكا

§1. پەن ـ تېخنىكا ئاپپاراتلىرى

1. قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى

1959 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى قۇمۇل ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى قۇرۇلدى. بۇ، ناھىيە بويىچە ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان پەن ـ تېخنىكا رەھبەرلىك ئورگىنى ھېسابلىنىدۇ. پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئىش ئورنى ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ تەشۋىقات بۆلۈمىدە بولۇپ، بۇنىڭغا مەخسۇس بىر كادىر قويۇلدى، كېيىنچە بۇ ئورۇن ئىسمى بار، جىسمى يوق بولۇپ قالدى.

1977 ـ يىل 7 ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىغا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. كومىتېت ئەزالىرى توققۇز كىشىگە يەتتى. كومىتېتنىڭ مۇدىرلىقىنى ناھىيىلىك ئىنقلابىي كومىتېتنىڭ مۇدىرى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى ھەمدە تۆت نەپەر خىزمەتچى قويۇلدى. 1978 ـ يىلى ناھىيىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىغا مەخسۇس ۋەزىپىدىكى مۇئاۋىن مۇدىر سەپلەپ بېرىلىپ، خىزمەتچى خادىملىرى يەتتىگە كۆپەيتىلدى. 1982 ـ يىل 2 ـ ئايدا پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئەزالىرى قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنىپ، ھاكىم مۇدىرلىق ۋەزىپىسىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى.

كومىتېتتا يەنە ئىشخانا، كەسپىي گۇرۇپپا، ئاخبارات گۇرۇپپىسى، ماتېرىيال بۆلۈمى قاتارلىق ئىش بېجىرىش ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى.

2. قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى

1955 ـ يىلى 2 ـ ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قۇرۇلدى. بۇ پونكىتنىڭ 11 نەپەر ئىشچى ـ خىزمەتچىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە تېخنىك توققۇر نەپەر. 1960 ـ يىل 11 ـ ئايدا بۇ پونكىت ناھىيىلىك دېھقانچىلىق ئىدارىسىگە قوشۇۋېتىلدى. 1962 ـ يىل 5 ـ ئايدا قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1975 ـ يىل 12 ـ ئايدا بو پونكىت قۇمۇل ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات بۆلۈمى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. 1980 ـ يىلى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى دېگەن نامى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1983 ـ يىلى بۇ پونكىتنىڭ ئىشچى ـ خىزمەتچىلىرى 44 كىشىگە يەتتى، بۇنىڭ 28ى تېخنىك، بەشى ئاگرانوم، تۆتى ياردەمچى ئاگرانوم.

3. گوڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى

1978 ـ يىلى ناھىيىدىكى 11 گۇڭشېدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپىدە تەربىيىلەنگەن تېخنىكلاردىن 44 كىشى بۇ ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىندى.

1980 ـ يىلى گۇڭشې يېزا ئىگىلىك پەن تەتقىقات بۆلۈمى دېگەن نام گوڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتىغا ئۆزگەرتىلدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيىدىكى 11 گۇڭشې دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى 100 نەپەر تېخنىكقا ئىگە بولدى، بۇلارنىڭ 58 نەپىرى كەسپىي تېخنىك، 42 نەپىرى دېھقان تېخنىك.

§2. پەن ـ تېخنىكا نەتىجىلىرى

1. تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش

1979 ـ يىلدىن 1980 ـ يىلغىچە ناھىيە مىقياسىدا ئىككىنچى قېتىملىق تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى، بۇ قېتىم ناھىيە بويىچە 330 مىڭ مو تېرىلغۇ يەرنىڭ تۇپرىقى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، زور مىقتاردىكى سانلىق مەلۇماتلار ئىگىلەندى. ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش جەريانىدا، ئۆلچەملىك تۇپراقنىڭ بىر مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى كەسمە يۈزىدىن 604 ئەۋرىشكە يىغىۋېلىنىپ، ئۇلارنىڭ كەسمە يۈز سېلىشتۇرما ئەۋرىشكىسىدىن 604 قۇتا تەييارلاندى؛ 695 كەسمە يۈز قېزىپ تەكشۈرۈلۈپ، جەمئى 1828 تۇپراق ئەۋرىشكىسى ئېلىندى، بۇنىڭدىن 493 ئەۋرىشكە ئانالىز قىلىندى؛ دېھقانچىلىق تەجرىبە نۇسخىسىدىن 610 ئەۋرىشكە ئېلىنىپ، تەجرىبىخانىدا 1500 قېتىمدىن ئارتۇق تەجرىبە ۋە ئانالىز قىلىندى؛ ناھىيىنىڭ ماسشتابى 50 مىڭدىن بىرگە تەڭ (1: 50000) «تۇپراق خەرىتىسى»، «تۇپراقنىڭ ئوزۇق-

لۇق تەركىبى خەرىتىسى»، «تۇپراق دەرىجىسىنى باھالاش سخېمىسى» ۋە «تۇپراقنى ياخشىلاپ پايدىلىنىشنىڭ رايونلارغا بۆلۈنۈش خەرىتىسى» قاتارلىقلار سىزىپ چىقىلىپ، «قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تۇپرىقىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشتىن دوكلات» يېزىپ چىقىلدى.

تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيە تۇپرىقىنىڭ تىپى، جايلىشىش ئەھۋالى، ئوزۇقلۇق تەركىبى، ئۆزگىرىش قانۇنىيىتى، تەبىئىي مۇھىتى، ئىقلىم ئالاھىدىلىكى، خۇسۇسىيىتى، ئۆزگىچىلىكى ۋە ئىشلەپچىقىرىشتا ساقلانغان مەسىلىلەر ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلاپ چىقىلىپ، تۇپراقنى ياخشىلاپ پايدىلىنىش توغرىسىدا كونكرېت پىكىر ۋە تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. تۇپراقنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش تىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ قوللىنىلىشى ئارقىسىدا، يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بۇيان ئىشلەپچىقىرىشتا بىر قەدەر ياخشى ئۇنۇم قولغا كەلتۈرۈلدى.

2. يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش

قۇمۇل ناھىيىلىك يېزائىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتىنى 1981 ـ يىلىدىن 1982 ـ يىلغا قەدەر بىر يىل سەككىز ئاي ۋاقىت سەرپ قىلىپ، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تەبىئىي بايلىقىنى ئېنىقلاش ھەمدە يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش خىزمىتىنى تاماملىدى. ئۇلار پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك تەبىئىي بايلىقىنى ئاساسىي جەھەتتىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلىدى، 32 يىلدىن بۇيانقى يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىدىكى ئاساسىي تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى يەكۈنلىدى، رايونلارنىڭ جايلىشىش قانۇنىيىتىنى ئېنىقلىدى؛ رايون ۋە بۆلەكلەرگە ئايرىش خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىپ، پۈتۈن ناھىيىنىڭ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭ دەسلەپكى تەسسەۋۋۇرلىرى ۋە تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى، «قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئۇنۇمۇرسال يېزا ئىگىلىك رايونلىرىنى ئايرىش دوكلاتى» ھەمدە يەر، سۇ، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق، دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى، گۈڭشې ـ دۇي كارخانىلىرى، يېزا ئىگىلىك ئىقتىسادى قاتارلىق يەككە تۈرلەر بويىچە رايونغا ئايرىش دوكلاتىدىن سەككىز پارچىنى يېزىپ چىقىقاندىن تاشقىرى، يەنە «قۇمۇل ناھىيىسىدە تېرىلغۇ تۇزۇمى ئىسلاھاتىنى تەكشۈرۈش»، «كارىزلارنى ئاسراش، ئۆزگەرتىپ قۇرۇش ھەم ئۇلاردىن پايدىلىنىش»، «چارۋا مال ۋە ئۇي قۇشلىرىدا بولىدىغان كېسەللىكلەر ھەم ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش توغرىسىدا پىكىر»، «ئاستانە گۈڭشې 3 ـ دادۇيمنىڭ يېزا ئىگىلىك ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرىنى يۇرۇشلەشتۇرۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش» قاتارلىق مەخسۇس تېمىدىكى 12 پارچە تەكشۈرۈش دوكلاتىنى يېزىپ چىقتى، ھەر خىل رايونلارغا ئايرىش خەرىتىسىدىن 24 پارچىنى سىزىپ چىقتى.

يېزا ئىگىلىكىنى رايونلارغا ئايرىش مۇۋەپپەقىيەتلىك ناھىيىنىڭ خەلق ئىگىلىكىنى تەكشەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشى ئۈچۈن ئىشەنچلىك ئىلمىي ئاساس يارىتىپ بەردى ھەم يېزا ئىگىلىكىنى رايونغا ئايرىش مۇۋەپپەقىيىتى ئەمەلدە قوللىنىلىشقا باشلىدى.

3. سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقىنى زور كۆلەمدە كېڭەيتىش

بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىدا 1979 ـ يىلىدىن بۇيان «جىنمەي ـ 4» ناملىق سۈپەتلىك يازلىق بۇغداي ئۇرۇقى زور كۆچ بىلەن كېڭەيتىلىپ، 1982 ـ يىلغا قەدەر بۇ سورتنىڭ تېرىلىش كۆلىمى 4300 موغا يەتتى؛ 1983 ـ يىلى بولسا، 4500 موغا يېتىپ، بۇغداي تېرىلغۇ كۆلىمىنىڭ 54.1 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلىدى، مۇ بېشى مەھسۇلاتى 713 جىڭغا يەتتى.

ئاستانە گۈڭشې 3 ـ دادۇيمنىڭ 2 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيى 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە بۇغداي سورتىنى تۆت قېتىم يەڭگۈشلىدى. بۇلار قەشقەر ئاق يازغىسى ـ خۇڭچۈن 1 ـ سەلوس ـ كاسەلوس ـ قۇمۇل بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش 1 ـ دېگەنلەردىن ئىبارەت. ئۇلار 1979 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلغىچە ئۇدا بەش يىل تېرىشىپ، سۈپەتلىك بۇغداي ئۇرۇقىنى ئومۇملاشتۇرۇپ بولدى. بۇغداينىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 1959 ـ يىلى دۇي قۇرۇلغان چاغدىكى 200 جىڭدىن ئېشىپ، 700 جىڭدىن كۆپرەككە يەتتى. 20 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە ئۇلار مەلۇم دائىرىدىكى باشاق قۇر ئېتىزى، باشاق سىستېمىسى ئېتىزى ۋە ئەسلى ئۇرۇق ئېتىزى تېرىشتا چىڭ تۇرۇپ، ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك ئورۇق شىركەتلىرىنى ھەم قوشنا گۈڭشې ـ دۇيلەرنى 500 مىڭ جىڭدىن ئوشۇق سۈپەتلىك ئۇرۇق بىلەن تەمىنلىدى. پەقەت 1983 ـ يىللا، ئۇلار ۋىلايەت ۋە ناھىيىنى 200 مىڭ جىڭدىن ئارتۇق سۈپەتلىك ئۇرۇق ـ كاسەلوس بىلەن تەمىنلىدى، ئۇرۇقلۇقنىڭ ساپلىقى ۋە پاكىزلىقى 95 پىرسەنتتىن ئېشىپ كەتتى.

4. بۇغداينىڭ «7511»، «7512»، «7513» ناملىق يېڭى سورتلىرىنى تاللاپ يېتىشتۇرۇش

ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك پەن ـ تېخنىكا كومىتېتىنىڭ ئاگرانومى ۋاڭ زېدۇڭ يازلىق بۇغدايىنى ئارىلاش چاڭلاشتۇرۇپ سۈپەتلىك ئۇرۇق يېتىشتۇرۇش داۋامىدا، يەرلىك يوغان باش ئاق بۇغدايىنى ئانىلىق، سەلوسىنى ئاتىلىق قىلىپ چاڭلاشتۇردى. ئۇ سىستېمىلىق تاللاپ يېتىشتۇرۇش ئارقىلىق «7511»، «7512»، «7513» ناملىق ئۈچ تۇغقان سىستېمىنى يېتىشتۇرۇپ چىقتى. بۇنىڭ خاراكتېر ۋە ھالىتى ئاساسىي جەھەتتىن تۇراقلىق، ماسلىشىشچانلىقى بىرقەدەر ياخشى بولۇپ، ئوتتۇرا ھال سۇ، ئوغۇت شارائىتىدا تېرىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ؛ بۇ سورتلار كىچىك دائىرىدە تېرىلىپ، مول ھوسۇل بېرىدىغانلىقى ئىسپاتلاندى.

5. سۇلياۋ يوپۇق يېپىشنى كېڭەيتىش

1983 ـ يىلى بوغاز گۈڭشېسى دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى قوغۇن، تاۋۇزنى سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ تېرىشنى كېڭەيتتى، بۇنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك ياخشى بولدى. گۈڭشې بويىچە 116 مو يەرگە سۇلياۋ يوپۇق يېپىپ قوغۇن، تاۋۇز تېرىلغان بولۇپ، ھەر بىر مو يەردىن ئوتتۇرا ھېسابىلەن 655.18

يۈەن ئىقتىسادىي كىرىم قىلىندى. يوپۇق يېپىلماي تېرىلغان قوغۇن، تاۋۇزغا سېلىشتۇرغاندا، ھەر بىر مو يەردىن 340 يۈەن ئارتۇق كىرىم قىلىندى.

6. نېرناسى رايونىنىڭ سۈچىلىق گېئولوگىيىلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش

1983 ـ يىلى ناھىيىلىك سۇ ـ ئېلېكتر بۆلۈمى «2 ـ DPC» تىپلىق تەكشۈرۈش ئەسۋابىنى ئىشلىتىپ قارادۆۋە گۇڭشېسىنىڭ يەر ئاستى سۈچىلىق، گېئولوگىيىلىك ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ چىقتى ھەمدە نېرناسى رايونىدا سۇ مىقدارىنى كۆپەيتىش مۇمكىنلىكىنى ئىسپاتلىدى. بۇ، نېرناسى رايونىنى رەتلەش ۋە ئۆزگەرتىش ئىشىنى ئىلمىي ئاساس بىلەن تەمىن ئەتتى.

7. چارۋا مالالاردىكى بروتسېللىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش

ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكتى 1967 ـ يىلدىن ئېتىبارەن يۇقىرى زىچ لىقتا ئىمۇنىتېتلاش ئىشىنى ھەر يىلى داۋاملاشتۇرۇپ، بروتسېللىيوز كېسىلىنى بېكىتىلگەن ئۆلچەمدىن تۆۋەن دەرىجىدە تىزگىنلەپ كەلدى. 1980 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىسى ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن چارۋا مالالاردىكى بروتسېللىيوز كېسىلى تىزگىنلەنگەن ناھىيە دەپ بېكىتىلىپ، ئىلغارلار قاتارىغا ئۆتكۈزۈلدى. ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكتىمۇ ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايون تەرىپىدىن كۆپ قېتىم تەقدىرلەندى ۋە مۇكاپاتلاندى؛ مەركەزدە چاقىرىلغان يەرلىك كېسەللىكلەرنىك ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش يىغىنىدىمۇ تەقدىرلەندى.

باكتېرىئولوگىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تەكشۈرۈش

1980 ـ يىلى 156 تۈياق تاشلانغان تۆرەلمىدىن باكتېرىيە ئۆستۈرۈپ ئېلىندى. بۇنىڭدا چىققان باكتېرىيە بىر بولۇپ، باكتېرىيە چىقىش نىسبىتى 0.64% بولدى. 1982 ـ يىلى 409 تۈياق تاشلانغان تۆرەلمىدىن باكتېرىيە ئۆستۈرۈلۈپ، باكتېرىيە نىسبىتى نۆل (0) بولدى.

سېرولوگىيىلىك يوقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تەكشۈرۈش: 1980 ـ يىلى 2600 نۇسخا تەكشۈرۈلۈپ، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 0.67% بولدى. 1982 ـ يىلى 3425 نۇسخا تەكشۈرۈلگەندە يۇقۇملىنىش نىسبىتى نۆل(0) بولۇپ چىقتى.

8. قوي ئەسلىنى ياخشىلاش

تاشۇبلىق گۇڭشېسىنىڭ شوپۇل دادۇيى 1958 ـ يىلدىن 1983 ـ يىلغىچە، قوي ئەسلىنى ياخشىلاش ئىشىنى قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشتى. ئەسلى ياخشىلانغان قوي 1983 ـ يىلى 14 مىڭ 311 تۈياق بولۇپ، ناھىيىدىكى شۇ خىل قوينىڭ 28 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. بۇنىڭ ئىچىدە ئەسلى تەۋەلىككە ئۆتكۈزۈلگەن قوي 8096 تۈياق بولۇپ، ناھىيىدە ئەسلى تەۋەلىككە ئۆتكۈزۈلگەن قوينىڭ 30 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى؛ تۇغۇت يېشىدىكى ساغلىق 5518 تۈياقتا يەتتى. ئۇلار ھەر يىلى دۆلەتنى 50 تونىدىن ئارتۇق ئىنچىكە يۇڭ بىلەن تەمىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يەنە ئىنچىكە يۇڭلۇق قويلارنى گېنىراتسىيىسى بويىچە تاللاپ، ۋاقتىدا پادىغا ئايرىپ، سۈپىتىنى ئۆزلۇكسىز يۇقىرى كۆتۈردى.

غەربىي تاغ گۈڭشېسى قوي نەسلىنى ياخشىلاش ئىشىنى 1957 ـ يىلى باشلىدى، 1983 ـ يىلغا كەلگەندە ئۇلارنىڭ نەسلى ياخشىلانغان قويى 33 مىڭ 700 تۇياقىقا يەتتى. قوي نەسلىنىڭ ياخشىلىنىشى بىلەن، ئىقتىسادىي ئۈنۈم كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ئاشتى. مەسىلەن: ھەر بىر ئائىلىنىڭ كىرىمى 1957 ـ يىلدىكى 44.45 يۈەندىن ئېشىپ، 1982 ـ يىلى 288.48 يۈەنگە يەتتى. ھەر بىر تۇياق قوينىڭ يۈڭىدىن قىلىنغان كىرىم 1957 ـ يىلدىكى 2.57 يۈەندىن ئېشىپ، 1982 ـ يىلدىكى 14.14 يۈەنگە يەتتى.

§3. پەن ـ تېخنىكا قوشۇنى

1983 ـ يىلى تەستىقتىن ئۆتكۈزۈلۈپ، ناھىيە بويىچە تەبىئىي پەن تېخنىكا خادىملىرىدىن 281 كىشىگە تېخنىكا ئۇنۋانى بېرىلدى. بۇنىڭ ئىچىدە مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ تەستىقى بىلەن ئىنژېنېرلىق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر ئۈچ كىشى، ئاگرانوملۇق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر 13 كىشى، مال دوختۇرلۇق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر بەش كىشى، ۋېتېرىنارلىق ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر يەتتە كىشى.

ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكا ئۇنۋانى بېرىلگەنلەرنىڭ ئىسىملىكى تۆۋەندىكىچە:

1. ئىنژېنېر (ئۈچ نەپەر)

ۋۇشاۋ (سۇ ـ ئېلېكتر بۆلۈمى)، لىيۇيوجيې (سۇ ـ ئېلېكتر بۆلۈمى)، جاڭ شيەنجۇڭ (ناھىيىلىك كۆمۈركان).

2. ئاگرانوم (13 نەپەر)

ۋاڭ زېدۇڭ (يېزا خىزمەت كومىتېتى)، ۋاڭ شۆشيۇ (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، ۋاڭ جىنجۇڭ (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، جاۋسۇڭگو (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، لىن لياڭنيەن (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، ئىسمايىل ئابدۇللا (دېھقانچىلىق تېخنىكىسىنى كېڭەيتىش پونكىتى)، ۋاڭ شۇشاڭ (پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى)، جاڭ شىنجېڭ (پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى)، ئۆمەرجان (ئورمانچىلىق بۆلۈمى)، دەرۋىش (پەن ـ تېخنىكا كومىتېتى)، گورۇيمېن (يېزا ئىگىلىك بۆلۈمى)، ئەھمەت سوپى (يېزا ئىگىلىك تېخنىكا مەكتىپى)، يۈسۈپ خالىدىن (ئوتلاق پونكىتى).

3. مال دوختۇرى (بەش نەپەر)

ياڭ زېڭشىن (چارۋىچىلىق بۆلۈمى)، مۇھەممەت ئىمىن (مال دوختۇرلۇق پونكىتى)، ئىسھاقجان (مال دوختۇرلۇق پونكىتى)، ئابلىز خوجا (مال دوختۇرلۇق پونكىتى)، ئابدۇرېشىت نىياز (تاشقى سودا ئىدارىسى).

4. مەسئۇل ۋېتېرىنار (يەتتە نەپەر)

جاڭ مىڭيۇ (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، لى شۆشېڭ (پىلانلىق تۇغۇت ئىشخانىسى)، جاڭ گۈيىسەڭ (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، ئىبادەت ۋەلى (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، جاڭ جېڭسەي (ناھىيىلىك دوختۇرخانا)، جۇجۇن (ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئىلمىي ئالدىنى ئېلىش پونكىتى)، چېن لىجۇەن (ناھىيىلىك دوختۇرخانا).

ئون توققۇزىنچى قىسىم

مەدەنىيەت - سەنئەت

قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ خىلمۇ خىل مەدەنىي پائالىيەت شەكىللىرى بار. ئۇيغۇرلارنىڭ مەشرەپى، قازاقلارنىڭ ئاقىنلار ئىيتىشىشى، خۇيزۇلارنىڭ خۇائىرى، خەنزۇلارنىڭ خەلق ئويۇنى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە. قۇمۇل مەدەنىيەت - سەنئىتىنىڭ تارىخىمۇ ناھايىتى ئۇزۇن. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا ئېۋرغول چوڭ نەغمىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە تارالغان. قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى ئاز دېگەندە 1000 يىللىق تارىخقا ئىگە.

قۇمۇل شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىشتا بېسىپ ئۆتۈلىدىغان مۇھىم ئۆتكەل بولغاچقا، جايلارنىڭ مەدەنىيىتى ئۇنىڭ مەدەنىيىتىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن، قۇمۇلدا يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت - سەنئەت شەكىللىرىلا بار بولۇپ قالماستىن، بەلكى كۆپلىگەن سىرت رايونلارنىڭ مەدەنىيەت - سەنئەت شەكىللىرى، ئالايلۇق، يۇيجۇي تىياتىرى ۋە چىڭچياڭ، مېيخۇ، جىڭجۇي تىياتىرى، پىڭجۇي تىياتىرى قاتارلىق تىياتىر تۈرلىرى، ياغاچپۇت، كېمە ئويۇنى، ياڭگار ئويۇنى قاتارلىق سەنئەت پائالىيەتلىرىمۇ بۇ يەردە ئالقىشقا ئىگە، بولۇپمۇ جايلارنىڭ دراما‌لىرى مۇجەسسەملىنىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن شىنجاڭ مۇزىكىلىق دراما‌سىنى خەلق بەك ياقتۇرىدۇ.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، جۇڭگو كوممۇنىستلىرى قۇمۇلدا كۆلۇپ، دراما ئۆمىكى، مۇزىكا ئۆمىكى قاتارلىقلارنى تەشكىللەپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان دراما، ئوپېرا، ئۇسسۇل نومۇرلىرىنى ئورۇندىغان، ئۇلار ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئۆگەتكەن، ھەجۋىي رەسىملەرنى سىزىپ چاپلىغان. بۇ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشتە ئىجابىي رول ئوينىغان.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، ھۆكۈمەتتە مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات يوق ئىدى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەدەنىيەت - سەنئەت ئىشلىرى ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلدى، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، مەدەنىيەت كەسىپلىرى ئورۇنلىرى كەينى - كەينىدىن قۇرۇلدى، مەدەنىي مەشغۇلات سورۇنلىرى پۈتۈن ناھىيىنى قاپلىدى. قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە 1983 - يىلىدىكى مەدەنىيەت يۇرتى بىر، شۆبە مەدەنىيەت يۇرتى بىر، مەدەنىيەت پونكىتى تۆت، كىنو قويۇش ئەتىرىتى 17، كىنوخانا (مەيدان) توققۇز، سەنئەت ئەتىرىتى بىر، 12 گۈڭشې - مەيدانىنىڭ ھەممىسىدە رادىئو پونكىتى قۇرۇلدى، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىدا تېلېۋىزور ئاز كەم 900 گە يەتتى،

تاشۇبلىق گۈڭشې جەڭشى دادۇيى 1 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە تىلىۋزور بىرىنچى بولۇپ ئومۇملاشقان كەنت بولۇپ قالدى.

قۇمۇل ناھىيىسىدە، ئاساسەن، يەتتە قودۇقتىن تېپىلغان تاش قۇرالىلار، قارا دۇڭدىن تېپىلغان قەدىمقى جەسەت، تاشۇلىلقتىكى قىيا تاش رەسىملىرى، خۇەنسەيـ گۈدىكى خەنزۇچە ئابىدە، جياك شىڭبىننىك تۆھپىسى خاتىرلەنگەن ئابىدە، لاپـچۇق قەدىمىي شەھىرى، ئالتۇنـلۇقتىكى ۋاك قەبـرىستانـلىقى، قەيىس غۇجام مەقبـەرىسى، باغداش ئوردىسى، يالغۇز تۇيۇم مازار قاتارلىق مەدەنىيەت ئىزلىرى بار.

I باب كەسپىي ئورۇنلار ۋە ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى

§1. كەسپىي ئورونلار

1. ئۆلكە باشقۇرۇشىدىكى قۇمۇل ئاممىۋى ماۋارىپ يۇرتى

ئاممىۋى ماۋارىپ يۇرتى مىنگونىك 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) قۇرۇلغان. ئۇنىك ئورنى كونىشەھەرنىك شەرقىي دەرۋازىسىدىكى ۋېنمياۋ (كۆڭزى ئىبـادەتخانىسى ـ ت) نىك ئىچىدە ئىدى. ئاممىۋى ماۋارىپ يۇرتىغا بىر گۈەنـجـاك، بىر ئىلمىي مۇدىر، بىر خوجىلۇق مۇدىرى، بىر بوغالتـر، بىردىن ـ ئىككىگىچە خادىم سەپلەنگەنىدى. راسخوتنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئاجرىتىپ بېرەتتى. ماۋارىپ يۇرتىنىك ئۇسـكۇنىلىرى بەك ئاددىي ئىدى. گېزىت ـ ژۇرنال كۆرىدىغان بىرلا قىرائەتخانا بار ئىدى. ئۇلار بىرنەچچە سان تام گېزىتى، رەسىملىك ژۇرنال چىقارغان، بىر نەچچە قېتىم رەسىم كۆرگەزمىسى ھەم ۋاسكىتبول، ۋالىبول مۇسابىقىلىرى ئۆتكۈزگەنىدى.

2. ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى ۋە پونكىتلىرى

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانـدىن كېيىن، 1950 ـ يىلى ئاممىۋى ماۋاـ رىپ يۇرتى ئۆتـكۈزۈۋېلىنىپ، ناھىيىلىك مەدەنىيـەت يۇرتى قۇرۇلـدى، ئۇنىك ئورنى جۇڭسەن جەنۇبىي يولىدىكى ناھىيىلىك مېھمانخانىنىك شىمالىي تەرىپىدىكى ھويلىنىك ئىچىدە ئىدى. 1962 ـ يىلى، ۋىلايەتلىك كېتۇپخانە ناھىيىلىـك مەدەنىيـەت يۇرتىغا قوشۇۋېتىلدى ۋە مەدەنىيەت يولىدىكى يېڭى ئورۇنغا يۆتكەپ كېلىندى.

مەدەنىيەت يۇرتى پارتىيىنىك مەركىزىي خىزمەتلىرىنى چۈرىدىگەن ھالدا، فوتو ـ سۈرەت كۆرگەزمىسى ئېچىش، خۇەنـدىك (پرويېكسىيـە پېلاستىنكىسى) كۆرسىتىش، قاراتاختاي گېزىتى چىقىرىش، گېزىت ئوقۇش گۈرۇپپىسى ئويۇشتـۇرۇش ۋە سەنئـەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈش قاتارلىق شەكىللەردىن پايدىلىنىپ، پارتىيىنىك لۇشيەن، فـاڭجېن، سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدى. 1960 ـ يىلى، مەدەنىيـەت يادىكارلىقلىرىنى قوغـداش گۈرۇپپىسى قۇرۇلدى، ناھىيە تەۋەسىدىكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش خىزـ

مىتىگە ئىككى ئادەم مەسئۇل قىلىندى.

1980 ـ يىلى، شەھەر ئىچى گۈڭشېسىدا ناھىيە بويىچە بىرىنچى بولۇپ گۈڭشې باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىدىغان مەدەنىيەت پونكىتى قۇرۇلدى. 1981 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلغىچە، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ پالـۋانتۇر، راھەتـباغ، قارادۆۋە گۈڭشېلىرىدا مەدەنىيەت پونكىتلىرى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى، تاشۇبـلىق گۈڭشېسىدا شۇبە مەدەنىيەت يۇرتى قۇرۇلدى.

3. ناھىيىلىك كۈتۈپخانە

ناھىيىلىك كۈتۈپـخانا 1959 ـ يىلى 10 ـ ئايـدا قۇرۇلـغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىر باشلىقى، ئۈچ خىزمەتچىسى بار ئىدى. ئۇنىڭدا 1000 دىن ئارتۇق كىتاب بار ئىدى. كۈتۈپخانىنىڭ بىر كىتاب ئامبىرى، بىر گېزىت ـ ژۇرنال قىرائەتـخانىسى، بىر كىتاب ئوقۇش قىرائەتخانىسى بار ئىدى. 1962 ـ يىلى، ئۇ مەدەنىيـەت يۇرتى بىلەن بىرلەشـتۈرۈۋېتىلدى. شۇ يىلى، ۋىلايەتلىك كۈتۈپخـانا قىسقارتىلىپ ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ كۈتۈپـخانىسىغا قوشۇۋېتىلدى. «مەدەنىيـەت زور ئىنقىلابـى» دىن ئىلگىرى، كۈتۈپخانىدا ساقلانـغان ھەر خىل كىتاب 40 مىڭ پارچىدىن ئاشقانىدى. بۇ، قۇمۇل شەھىرى بويىچە كىتاب ئەڭ كۆپ ساقلانغان كۈتۈپـخانە بولۇپ، ناھىيـە، ۋىلايەت، تۆمۈرىيول قاتارلىق ئورۇنلاردىكى كىتابخانىلارنى كىتاب بىلەن تەمىنلەيتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابـى» دا، كۈتۈپخانىدا ساقلىنىۋاتقان كىتاب، گېزىت ـ ژۇرنال، ماتېرىيالـلار پۈتۈنلەي بۇلاپ كېتىلدى. 1970 ـ يىلىدىن كېيىن، تەدرىجىي تولۇقـلاندى، 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلـگەنـدە، كىتاب 44 مىڭ پارچىدىن ئېشىپ، «مەدەنىيـەت زور ئىنقىلابـى» دىن بۇرۇنقى سەۋىيە ئەسلىگە كەلدى.

4. كىتابخانە

مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ناھىيە تەۋەسىدە شەخسىيلەر ئاچقان «سەيـگۈڭ كىتابخانىسى» بىلەن «تىيانشان كىتاب ـ مەدەنىيەت بۇيۇمـلىرى دۇكىنى» لا بار ئىدى. ئۇنىڭدا يېڭى ـ كونا رومانلار ۋە مەدەنىيـەت بۇيۇمـلىرى سېتىلاتتى. كىتاب ـ ژۇرناللارنىڭ تارقىتىلىش مىقدارى بەك ئاز ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى شىنـخۇا كىتابخانىسى قۇرۇلدى. كىتابخانا ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبـەرلـىكىدە بولۇپ، ئۇنىڭغا ئىككى خىزمەتچى سەپلەندى. 1952 ـ يىلى، كىتابـخانا شەرقىي ئازادلىق يولىدىكى سابىق خەنـزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۈشمىسىنىڭ كونا ئورنىغا يۆتـكەپ كېلىندى. 1957 ـ يىلى، بىر جەڭلى، 12 خىزمەتـچىسى بىلەن قۇمۇل ناھىيـە سىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1962 ـ يىلى، ۋىلايەتنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

5. ناھىيىلىك ئارخىپخانە

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈ-

مىتى تەدرىجىي ھالدا خەت ـ ئالاقە ئارخىپىنى تۇرغۇزۇش تۇزۇمىنى ئورناتتى. ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ ئارخىپلىرىنى ناھىيىلىك پارتكوم ئىشخانىسى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئارخىپلىرىنى ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ئىشخانىسى باشقۇردى.

1958 ـ يىلى، ناھىيىلىك پارتكوم بىلەن ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئارخىپلىرى توپلانسىدى ۋە قۇمۇل ناھىيىلىك ئارخىپخانا تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭغا ئۇچ خىزمەتچى سەپلەندى.

1983 ـ يىلى، ئارخىپخانىدا 22 پۇتۇن توپلام، 5274 يۇرۇش ئارخىپ ساقلانىدى. بۇنىڭ 2748 ى مەڭگۈ ساقلىنىدۇ، 2526 سى ئۇزۇن مۇددەت ساقلىنىدۇ. تۇرلۇك ماتېرىيالدىن 1677 سى بار. ئارخىپخانىدا بىر ئارخىپخانا باشلىقى، ئۇچ خىزمەتچى بار.

1980 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلغىچە، ئارخىپخانا پارتىيە ـ ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتى، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، پەن تەتقىقاتى، تارىخ يېزىش ـ تەزكىرە تۇزۇش، ناھەق، يالغان، خاتا ئەنزىلەرنى ئاقلاش ھەم سىياسەتنى ئەملىيلەشتۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلىرىنى 2252 پارچە ئارخىپ ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى. 470 ئادەم (قېتىم) نى كۈتۈۋالدى.

6. رادىئو ئۇزۇلمى

(1) ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلمى

1950 ـ يىلى، ۋىلايەت ناھىيە بازىرىدىكى تۆت كوچىدا (سابىق سودا ـ مائارىف تەتىلەر ئۈيۈشمىسىنىڭ ھويلىسىدا) رادىئو ئۇزۇلمى تەسىس قىلىدى. بۇ، قۇمۇلدا سىملىق رادىئونىڭ بارلىققا كېلىشى ئىدى. شۇ چاغدا توك بولمىغاچقا، قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان گېنېراتور ئارقىلىق توك چىقىرىلاتتى، تۆت كوچىغا يۇقىرى ئاۋازلىق كالىيدىن ئىككىسى ئورنىتىلغانىدى. شىنجاڭ رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە پروگراممىلىرى ئۇلاپ ئاڭلىتىلغاندا، خەۋەرلەر كۆچۈرۈۋېلىنىپ، كادىرلارنىڭ ئۇقۇشى ياكى قاراتاختاي گېزىتىگە چىقىرىش ئۈچۈن شاپىگرافىتا بېسىلىپ«رادىئو خەۋەرلىرى» نامى بىلەن چىقىرىلاتتى. ۋىلايەتلىك پارتكوم شاپىگرافىتا بېسىپ چىقىرىدىغان «قۇمۇل گېزىتى» نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن، مەملىكەت خەۋەرلىرى ۋە خەلقئارا خەۋەرلەرنى رادىئو ئۇزۇلمى يەتكۈزۈپ بەردى. 1956 ـ يىلى، رادىئو ئۇزۇلمى بىر رادىئو، بىر رادىئو ئاددىمى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىگە چۈشۈرۈلۈپ، ناھىيىلىك تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى، شەھەر ئىچى يېزىسىدا يېڭىدىن يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى، پالۋانتۇر يېزىسىدا قىزىلبايراق يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپى قۇرۇلدى. ئاستانە، قارادۆۋە يېزىلىرى، تىيانشان رايونى، غەربىي تاغ رايونى، تاشۇبلىق رايونى قاتارلىق دېھقانچىلىق ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ رادىئو پونكتى قۇرۇلدى. ھەر بىر رادىئو پونكتىغا 12 يۇرۇش باتارىيە ۋە رادىئو تارقىتىپ بېرىلدى. 1957 ـ يىلى، ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇلمى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ ئورنى

جەنۇبىي جۇڭسەن يولىدىكى سابىق مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ھويلىسىدا ئىدى. رادىئو ئۇزىلىغا پونكىت باشلىقى، ئۇيغۇر، خەنزۇ تەھرىر، دىكتور، سىم يولى ئاسىرىغۇچى بولۇپ يەتتە خادىم سەپلەندى. 1970 ـ يىلى، ناھىيىلىك رادىئو ئۇزىلى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن بىللە دايىڭفاڭغا كۆچۈپ چىقتى ۋە ماشىنا ئۈيى، دىكتور بۆلۈمى، ئىشخانا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىشخانا بىناسى سالىدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا رادىئو ئۇزىلىنىڭ خادىملىرى پونكىت باشلىقى، مۇئاۋىن پونكىت باشلىقى، ئۇيغۇر، خەنزۇ تەھرىر، دىكتور، ماشىنا، سىم يولى باشقۇرغۇچىلار ھەمدە مەمۇرىي خادىملار بولۇپ جەمئىي 25 كىشىگە يەتتى.

2. گۇڭشىلاردىكى رادىئو پونكىتلىرى

1965 ـ يىلى، راھەتباغ گۇڭشىسىدا رادىئو پونكىتى قۇرۇلدى. كېيىن ئاستانـ دا (1966 ـ يىلى)، پالۋانتۇردا (1957 ـ يىلى)، بۇلۇڭتۇغراقتا (1975 ـ يىلى)، تاشـ ئۈلۈكتا (1975 ـ يىلى)، قارا دۆۋىدە (1975 ـ يىلى)، شەھەر ئىچىدە (1975 ـ يىلى)، بۇلاقتا (1975 ـ يىلى)، تېيانشاندا (1976 ـ يىلى)، غەربىي تاغدا(1978 ـ يىلى)، يەتتە قۇدۇقتا (1979 ـ يىلى)، قويلۇقتا (1980 ـ يىلى)رادىئو پونكىتى قۇرۇلدى. 1983 ـ يىلى، گۇڭشىلاردىكى رادىئو پونكىتلىرىدا ئۇمۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىك تۈزۈـ مىسىنى ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر ئۇچۇن، گۇڭشىي باشقۇرىدىغان،ھۆكۈمەت ياردەم قىلىدىغان ئىشچى ـ خىزمەتچى 15كە يەتتى.

3. كىنو ـ فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش ئورۇنلىرى

(1) ناھىيىلىك كىنو ـ فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتى

1951 ـ يىل 12 ـ ئايدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە ئۆلكىلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىغا قارايدىغان بىرلا كىنو قويۇش ئەترىتى بار ئىدى. ئۇ، يېزىلاردا سەييارە كىنو قويۇاـ تى. 1958 ـ يىلى 16 مىللىمېترلىق بىر كىنو قويۇش ئاپپاراتى، تۆت خىزمەتچىسى بىلەن قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1961 ـ يىلى يەنە ئىككى كىنو قويۇش ئەترىتى قۇرۇلدى. سەككىز خىزمەتچى سەپلەندى. 1971 ـ يىلى، ئەسلىدىكى كىنو ئەترەتلىرى ئاساسىدا، قۇمۇل ناھىيىسىدە كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى قۇرۇلدى. ناھىيىلىك كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى پۈتۈن ناھىيىگە كىـ نو ـ فىلىم تارقىتىپ تۇردى، سەييارە كىنو قويۇش ۋەزىپىسىنى گۇڭشى، مەيدانلاردـ كى كىنو قويۇش ئەترەتلىرى ئۈستىگە ئالدى. كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى 1980 ـ يىلى كىنو ـ فىلىم تارقىتىش ـ قويۇش شىركىتىگە ئۆزگەرتىلدى. 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بۇ شىركەتتىكى ئىشچى ـ خىزمەتچى 17 گە يەتتى.

(2) كىنو قويۇش ئەترەتلىرى

1971 ـ يىلى، كىنو ـ فىلىم باشقۇرۇش پونكىتى كىنو قويغۇچى خادىملارنى تەربىيەلەش بويىچە ئۇچ ئايلىق كۇرس ئېچىپ، 28 كىنو قويغۇچىنى تەربىيەلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، گۇڭشى ـ مەيدانلاردا كىنو قويۇش ئەترەتلىرى بار بولدى. 1983ـ

يىلىنىڭ ئاخىرىدا، ناھىيە بويىچە 12 گۈڭشې، مەيداندا 17 كىنو قويۇش ئەترىتى بارلىققا كەلدى (پالۋانتۇردا ئۇچ ئەترەت، بۇلۇڭتوغراق، تاشۇبۇلاق، قارادۆڭدە ئىككىدىن ئەترەت، باشقا گۈڭشېلاردا بىردىن ئەترەت قۇرۇلدى)، گۈڭشې باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت ياردەم بېرىدىغان كىنو قويغۇچى 33 كە يەتتى، 16 مىللىمبېترلىق كىنو ئاپپاراتىدىن 26 سى، 8،75 مىللىمبېترلىق كىنو ئاپپاراتىدىن سەككىزى، ناھىيىلىك كۆمۈركان، ناھىيىلىك سۇ ئىنشائاتى ياساللىرى زاۋۇتى، ناھىيىلىك تۇز زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلاردا 16 مىللىمبېترلىق ئاپپاراتتىن بىردىن بار بولدى.

§2. ئويۇن قويۇش تەشكىلاتلىرى

1. ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئويۇشمىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى

بۇ ئۆمەك مىنگونىڭ 26-يىلى (1937 - يىلى) قۇرۇلغان، بۇ، ئۇيغۇر ئويۇشمىسى مەدەنىيەت ـ سەنئەت بۆلۈمى باش بولۇپ تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى سەنئەت ئۆمىكى ئىدى. ئارتىسلىرى ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچى، ئورگان خىزمەتچىلىرى ۋە ئاممىدىن تەركىب تاپقان، چاڭ، تەمبۇر، دۇتار، ئىسكىرىپكا، نەي، داپ، سوناي قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرى ئىشلىتىلگەن ھەمدە دراما، ئوپېرا، ناخشا ـ ئۇسسۇللارنى ئوينىتىپ چىققان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1951 - يىلى شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىغا قوشۇۋېتىلگەن، 1952 - يىلى دېموكراتىيە ئىتتىپاقى بىلەن تەڭ تارقىلىپ كەتكەن.

2. ئىجتىمائىي تەربىيە ئىشىتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى

بۇ ئۆمەكنى مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان كوممۇنىستلارنىڭ تەشەببۇسى قىلىشى بىلەن ۋىلايەتلىك ماائارىپ ئىدارىسىنىڭ ئىجتىمائىي تەربىيە بۆلۈمى قۇرغان. ئۆمەككە باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى، ئوقۇغۇچىلار، ئورگان خىزمەتچىلىرى قاتناشقان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنى مەزمۇن قىلغان تىياتىرلار كۆپ قېتىم ئوينالغان. بۇ ئۆمەك مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتكەن.

3. قۇمۇل باللار تىياتىر ئۆمىكى

بۇ ئۆمەكنى مىنگونىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) ناھىيىلىك مەركىزىي 1 - باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلىرى قۇرغان، كۆپ قېتىم كوچىلارغا چىقىپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. كىچىك تېپتىكى دراملارنى ئوينىغان ھەمدە ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يىغىنلىرى ۋە بايرام مۇناسىۋىتى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن كونسېرت كېچىلىكىدە دراما، ناخشا ـ ئۇسسۇللارنى ئورۇندىغان. بىر يىلدىن كېيىن تارقىلىپ كەتكەن.

4. ئۆرپ ـ ئادەت ئۆزگەرتىش تىياتىر جەمئىيىتى

بۇ جەمئىيەتنى مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) چىڭچىياڭچىلاردىن خەۋ خۇاجۈن، خۇخۇامىڭ قاتارلىق كىشىلەر قۇرغان. ئۇنىڭ ئورنى كونىشەھەردىكى دېڭ شياڭۇاڭ بۇتخانىسىدا ئىدى. تىياتىرخانىدا ئورۇندۇق بار بولۇپ، ئويۇن قويغاندا بەلەت سېتىلاتتى. مىنگونىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) دىن كېيىن، ئۆزىنى قامداپ يالمىخاندا خەنزۇ ئۇيۇشمىسى ئۆتكۈزۈلۈپ باشقۇرغان. مىنگونىڭ 38ـيىلى (1949 ـ يىلى) تارقىلىپ كەتكەن.

5. ناھىيىلىك سەنئەت دۇيىسى

بۇ سەنئەت دۇيى 1978 ـ يىلى قۇرۇلغان. ناخشا ـ ئۇسسۇل ۋە كىچىك تىياتىرلارنى ئاساس قىلىپ دائىم گۇڭشې ـ دۇيلەر ۋە زاۋۇت ـ كانلاردا سەييارە ئويۇن قويۇپ كەلدى. 1983 ـ يىلى سەنئەتچىلەر 28 گە يەتتى. دۆلەت يىلىغا 30 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق راسخوت بېرىپ تۇردى. چالغۇ ئەسۋابى، كىيىم ـ كېچەك، سەھنە جابدۇقلىرىنىڭ قىممىتى 20 مىڭ يۈەنگە يېتىدۇ.

§3. ئويۇن قويۇش سورۇنلىرى

1. يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، بۇتخانا

چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭشۈي يىللىرىدىن تارتىپ مىنگو دەۋرىگىچە بولغان ئارىلىقتا ناھىيىدە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، بۇتخانىلار بەك كۆپ ئىدى. گەنسۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، سەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، خۇنەن، خۇبېي يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، ئۇچ ئۆلكە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى ۋە چىڭجۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى قاتارلىقلار ئۇلارنىڭ چوڭراقلىرى ئىدى. لۇكۇاڭ بۇتخانىسى، دېڭشياڭ ۋاڭ بۇتخانىسى، گۇەندى بۇتخانىسى ۋە شەپقەتچى مەبۇدە راۋىقى قاتارلىق بۇتخانىلار مەشھۇر ئىدى. بۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىلىرى ۋە بۇتخانىلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك سەھنە بار ئىدى. شارائىتى ياخشىراقلىرىدا مۇنبەر ۋە زال بار ئىدى. ھېيت ـ بايراملاردا، بۇتخانا سەيلىسى بولغاندا شەھەر ـ يېزىلاردىن بۇ يەرگە كېلىپ ئويۇن كۆرىدىغانلار خېلى كۆپ بولاتتى.

2. ئاممىۋى كۇلۇب

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ ۋالىيسى لىيۇشىپىڭ شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسىدا خىش، ياغاچ قۇرۇلمىلىق ئاممىۋى كۇلۇب سېلىشنى تەستىقلىغان. ئۇنىڭغا كېيىندىغان راسخوت ھۆكۈمەت ئاجرىتىش ۋە خەلق ئىئانە قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلىنغانىدى. قۇرۇلۇش 2 ـ يىللا پۈتكەن. بۇ كۇلۇبتا دائىم دېگۈدەك چىڭچىياڭ، تىياتىر، ناخشا ـ ئۇسسۇل ھەم كىنو قويۇلۇپ تۇرغان. كۇلۇبقا 800 چە تاماشىبىن

سىغاتتى. (ئۇ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، 1950 ـ يىلى ۋىلايەتلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ ئامبىرى قىلىنغان) بۇنىڭدىن باشقا، 1939 ـ يىلىدىن كېيىن، مەمۇرىي مەھكىمە ۋە چوڭ ئىدارىلاردا خىزمەتچىلەر كۆلۈملىرى سېلىنغان. ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىمۇ ئۇيۇشما كولۇملىرىنى سالغان. بۇ كۆلۈملاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئۆگىتىش، دراما، ناخشا ـ ئۇسسۇللارنى رېپېتىتسىيە قىلىش ۋە كۆرسىش پائالىيەتلىرى ئېلىپ بېرىلاتتى.

3. جۇڭشەن زالى

مىنگۇنىڭ 37 ـ يىلى (1948 ـ يىلى) كۆزدە، جۇڭسەن زالىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسى پۈتكەن، 2 ـ يىلى، ۋالىي يولۇاسنىڭ تەلىپى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت پۇل ئاجرىتىپ بەرگەندىن كېيىن، قۇرۇلۇشى داۋاملاشتۇرۇلغان. جۇڭسەن زالى خىش ـ ياغاچ قۇرۇلمىلىق زال بولۇپ، كونىشەھەردە ئىدى، ئۇنىڭغا 500 دىن كۆپرەك تاماشىبىن سىغاتتى. 1960 ـ يىلى، خەتەرلىك ئۆيلەر قاتاردا چېقىۋېتىلدى.

4. خەلق كىنوخانىسى

بۇ كىنوخانا 1953 ـ يىلى تۆت كوچىدىكى سابىق ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ كونا ئورنىغا سېلىنغان. 1958 ـ يىلى، خەتەرلىك ئۆيلەر قاتاردا چېقىپ تاشلىنىپ، ئورنىغا 1000 دىن ئارتۇق تاماشىبىن سىغىدىغان يازلىق كىنوخانا سېلىنغان. كېيىن شىنگۇاڭ كىنوخانىسىغا قوشۇۋېتىلگەن.

5. دايىڭفاڭدىكى شىنگۇاڭ كىنوخانىسى

1961 ـ يىلى، سابىق قۇمۇل بازىرى مەبلەغ سېلىپ بۇ كىنوخانىنى سالغان، ئۇنىڭ ئورنى يېڭىشەھەرنىڭ جەنۇبىدا ئىدى. ئۇنىڭغا 800 تاماشىبىن سىغاتتى. 1983 ـ يىلى 35 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتى ئىككىگە، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 18 گە يەتتى. 1983 ـ يىلى، دايىڭفاڭدا بىر قىشلىق، بىر يازلىق كىنوخانا بار بولدى.

6. يېزىلاردىكى كىنوخانىلار

1980 ـ يىلى شەھەر ئىچى، راھەتباغ، ئاستانە گۈڭشىلىردا كىنوخانا سېلىندى. ئۇلارغا 35 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن ئالتىسى بېرىلدى، بەش كىنو قويغۇچى سەپلەندى. 1982 ـ يىلى پالۋانتۇر، قارادۆۋە گۈڭشىلىردا يازلىق، قىشلىق كىنوخانىلار سېلىندى. ئۇلارغا 35 مىللىمېتىرلىق كىنو قويۇش ئاپپاراتىدىن تۆتى بېرىلدى.

7. يېزىلاردىكى كۆلۈپ، مەدەنىيەت ئۆيلىرى

1955 ـ يىلىدىن 1957 ـ يىلىغىچە، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى باشلانغۇچ، ئالىي ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپلىرىدا يېزا كۆلۈملىرىنى قۇرۇپ، گېزىت ئوقۇش، قارا تاختا گېزىتى چىقىرىش، خۇەندىك كۆرسىتىش مەزمۇن قىلىنغان مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. گۈڭشىلاشقاندىن كېيىن، ئىشلەپچىقىرىش دۇيلىرىنىڭ ھەممىسىدە

مەدەنىيەت ئۆيلىرى قۇرۇلدى. ئۇلار كىتاب ئوقۇش، گېزىت كۆرۈش، دېھقانچىلىق تېخنىكىلىرىنى ئۆگىنىش، كونسېرت نومۇرلىرىنى تەييارلاش قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ باردى. 1963 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە، يېزىلاردا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت پائالىيەتلىرى جانلىنىپ كەتتى. گۈڭشېلار ۋە قىسمەن دادۇيلەردە 52 سەنئەت دۇيى (گۇرۇپپىسى) قۇرۇلدى. ئىشتىن سىرتقى سەنئەتچىلەر 1000 غا يەتتى. ناھىيىدە ئۈچ قېتىم سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا گۈڭشېلارنىڭ ھەممىسىدە «ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى تەشۋىقات دۇيى» قۇرۇلۇپ، «ماۋجۇشى ئەسەرلىرىدىن ئۈزۈندە» نى ناخشا قىلىپ ئېيتتى. «ئۇلۇغلىنىك تىياتىر» لارنى ئويناندى. كېيىن بۇ تەشۋىقات دۇيلىرى ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتتى.

II باب رادىئو. كىنو. تېلېۋىزىيە

§1. رادىئو

1957 يىلى «مەملىكەتلىك يېزا ئىگىلىك تەرەققىيات پروگراممىسى» دىكى بەلگىلىمىگە ئاساسەن، يېزىلاردا سىملىق رادىئو تورلىرى قۇرۇلدى. شۇ يىلى رادىئو ناھىيە بازىرى ۋە شەھەر تەتراپىدىكى يېزىلارغىچە ئومۇملاشتى. 1958 ـ يىلى تېلېفون سىمى بىلەن يەتكۈزۈش ئۇسۇلى ئارقىلىق رادىئو شەھەر تەتراپى، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، ساقا، راھەتباغ، ئاستاندىن ئىبارەت ئالتە گۈڭشې ـ مەيدانغا كېڭەيتىلدى، دادۇيدىن تۆۋەن ئورۇنلارغا سىم تارتىلدى. ئۆيلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان رادىئو كارنىيى 1040 تىن ئاشتى. 1963 ـ يىلىدىن باشلاپ مەخسۇس رادىئو سىمى تارتىلدى. ناھىيە بازىرىدىن شەھەر ئىچى، راھەتباغ گۈڭشېسىغچە بەش كىلومېتر، پالۋانتۇر گۈڭشېسىغچە ئالتە كىلومېتر سىم تارتىلدى. 1967 ـ يىلى پالۋانتۇر گۈڭشېسىدىن ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىغچە 15 كىلومېتر مەخسۇس رادىئو سىمى تارتىلدى. ناھىيە بويىچە گۈڭشېدىن تۆۋەن ئورۇنلارغا تارتىلغان مەخسۇس سىم 31 كىلومېترغا يەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا، رادىئو سىم يوللىرى بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچرىغانلىقتىن رادىئو بەزىدە ئاڭلىتىلدى، بەزىدە توختاپ قالدى.

1975 ـ يىلىدىن 1980 ـ يىلىغىچە، بۇغار گۈڭشېسىغا تارتىلغان مەخسۇس رادىئو سىمى 35 كىلومېترغا، ئاستانە گۈڭشېسىغا تارتىلغان مەخسۇس رادىئو سىمى 40 كىلومېترغا يەتتى. 1978 ـ يىلى بازاردىكى ئون كىلومېتر مەخسۇس لىنىيە قۇمۇل شەھەرلىك رادىئو ئۇزىلىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1982 ـ يىلى ناھىيىدىن گۈڭشېلار ـ

غىچە تارتىلغان مەخسۇس سىم يولى 72 كىلومېترغا، تېلېفون سىمى ئارقىلىق يەتـكۈزۈلىدىغان لىنىيە 40 كىلومېترغا يەتتى. ئاستانە (مەخسۇس سىم ئېلىۋېتىلدى)، قارا دۆۋە، غەربىي تاغ گۈڭشېلىرى چاستوتىنى تىزگىنلەپ نىشان بەلگىلەپ تارقىتىش ئۇسۇلىنى قوللىنىدىغان بولدى. تېيانشان، تاشۇبلىق، يەتتىسۇدۇق قاتارلىق يېراقراق گۈڭشېلار ئۈزلىرى پروگراممىا تەييارلاپ ئاڭلاتتى. 1983 ـ يىلى، چاستوتىنى تىزگىنلەپ قارشى يۆنىلىشكە تارقىتىش مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغاندىن كېيىن، شەھەردىن 100 كىلومېتر نېرىدىكى تاشۇبلىق گۈڭشېسىدىمۇ ناھىيىلىك رادىئو ئۈزىلىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئاڭلىغىلى بولىدىغان بولدى. ھازىرغا قەدەر ناھىيىدىكى 12 گۈڭشې ـ مەيدان ئىچىدە ئون گۈڭشې ـ مەيدان ناھىيىلىك رادىئو ئۈزىلىنىڭ پروگراممىلىرىنى قوبۇل قىلالايدىغان بولدى.

1983 ـ يىلنىڭ ئاخىرىغىچە، ناھىيىلىك رادىئو ئۈزىلىنىڭ ئاڭلىتىشىنى بىۋاستە قوبۇل قىلالايدىغان دادۇيلەر 56 گە، شياۋدۇيلەر 133 كە، يۇقىرى ئاۋازلىق كارناي ئورناتقان ئورۇن 27 گە، ئۆيمگە كاناي ئورناتقان ئائىلە 3628 گە يەتتى. كۇنىگە ئالىتە سائەت ئاڭلىتىش بېرىپ تۇرۇلدى (ئەتتىگەندە ئىككى سائەت، چۈشتە بىر سائەت، كەچتە ئۈچ سائەت)، بۇنىڭ ئىچىدە شىنجاڭ خەلق رادىئو ئىستانسىسى بىلەن مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ پروگراممىلىرىنى ئۆزلاپ ئاڭلىتىش ۋاقتى تۆت سائەت، ئۆز پروگراممىلىرىنى ئاڭلىتىش ۋاقتى ئىككى سائەت (يەنى ئۇيغۇرچە بىر سائەت، خەنزۇچە بىر سائەت) ئۆز پروگراممىلىرى، «قومۇل خەۋەرلىرى»، «پەن ۋە ئۇچۇر»، «ئۆگىنىش پروگراممىسى»، «قانۇن تەشۋىقاتى» ۋە «سەنئەت پراگراممىسى» قاتارلىقلارنى ئىجارىگە ئىدى. بەزى چاغلاردا ۋەزىيەت ئېھتىياجىغا قاراپ، ۋاقىتلىق مەخسۇس پروگراممىلار ئاڭلىتىلدى. رادىئو ئۈزىلىغا دائىم ماقالە ئەۋەتىپ تۇرىدىغان مۇخبىر 50 تىن ئارتۇق بولۇپ، يىلىغا تاپشۇرۇۋېلىنغان ماقالە 2500 پارچىدىن ئاشتى.

§2. كىنو قويۇش

مىنگۇنىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى)، سۇۋېت «قىزىل 8 ـ تۇمەن» ى قۇمۇلغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم شەھەرگە كىرىپ، گەنسۇ يۇرتداشلار ئويۇشمىسى، شەنشى يۇرتداشلار ئۈيۈشمىسى، ئاممىۋى كۇلۇب، مەكتەپ قاتارلىق ئورۇنلاردا خالىسانە كىنو قويغان. «قىزىل 8 ـ تۇمەن» شەھەردە كىنو قويغاندىن سىرت، ئۆزى تۇرۇۋاتقان شەرقىي دەرۋازىنىڭ سىرتىدىكى پالۋانتۇر، چۈمشۇيدى دېھقانلىرىغىمۇ كىنو قويۇپ بەرگەن. بۇ، قۇمۇل خەلقىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى كىنو كۆرۈشى ئىدى. شۇ چاغلاردا، ئاساسەن، «لېنىن 1918 ـ يىلدا»، ـ «سارتسىن مۇداپىئەسى»، «مەۋرالىمق كىشى»، «چاپايېۋ»، «شادلىققا چۆمگەن كىشىلەر» قاتارلىق سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنى ۋە ئىنقىلابتىن كېيىنكى كولخوزلىشىش ھەرىكىتىنى ئەكىس ئەتتۈرىدىغان فىلىملار قويۇلاتتى. سوۋېت ـ گېرمانىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، ئۇرۇشقا دائىر فىلىملار

ۆە گىمنازىستىكا زوراۋانلىقنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ھۈججەتلىك فىلىملار قويۇلاتتى. بۇ فىلىملار «قىزىل 8 ـ تۇەن» مىنگونىكا 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) چىقىپ كەتكەنـ كە قەدەر قويۇلغان.

مىنگۇنىكا 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە قۇمۇلدا «بىگـۇناھ قۇربانلار»، «تۆت كوچىدا» قاتارلىق كىنولار قويۇلغان. مىنگونىكا 35 ـ يىلىدىن مىنـ گۇنىكا 38 ـ يىلىغىچە (1946 ـ يىلىدىن 1949 ـ يىلىغىچە) لى يۇەنفېڭ ئاچقان ئۇسـتى ئۈچۈق كىنوخانا تىيەنفۇ ئائىلىسىنىڭ قورۇسىدا ئىش باشلىغان. فىلىم ياۋروپا ـ ئاسىيـا ئاۋىئاتسىيە شىركىتىنىڭ نۆۋەتچى ئايرۇپلانى بىلەن توشۇلاتتى. كىنوغا بېلەت سېتـ لاتتى، كىشىلەر ئورۇندۇقنى ئۆزلىرى ئالغاچ كېلەتتى. «بۇلاڭچىلىقتىن كېيىـن ساق قېلىش»، «جىڭ نىياڭنى ئۇزىتىش»، «زۇمرەت جىرغا» قاتارلىق كىنولار قويۇلغان، يېـ نىك جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، كىنو قويۇش تېز تەرەققـي قىلـدى. 1963 ـ يىـلى ئۆچ يېزا كىنو قويۇش ئەترىتى بىلەن شـەھەردىكى بىر كىنوخـانا 2250 مەيـدان كىـنو قويۇپ، 80 مىڭ يۈەن كىرىم قىلدى. تاماشىبىنلار 1 مىليون 500 مىڭ ئادەم (چىتىم) گە يەتتى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، نۇرغۇن كىنولارنى قويۇش چەكلەنگەنلىكـ تىن، تاماشىبىنلار «ئۇلۇغلىق تېياتىر» لار بىلەن ئاز بىر قىسىم ھېكايە فىلىملارنىـلا كۆرەلىدى. ئۆچ يېزا كىنو قويۇش ئەترىتى 1966 ـ يىـلى 800 مەيـدان ئەتـراپىـدا كىنو قويغاندىن باشقا، قالغان يىللىرى ھېچقانچە كىنو قويالمىدى. كىنـو ئەترەتلىرـ نىڭ چىقىمىغا دۆلەت پۇل ئاجرىتىپ بەردى. 1971 ـ يىلىدىن كېيىـن، گۇڭشـىلاردا كىنو قويۇش ئەترەتلىرى قۇرۇلدى. ئەمما ئۇلارغا بېرىلىدىغان فىلىملار يەنىـلا ئاز ئىدى.

«تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، كىنوچىلىق ئازاد بولـ دى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تەرىپىدىن چەكلەنگەن فىلىملار ئازاد قىلىندى ھەمدە نۇرغۇن يېڭى فىلىملار قويۇلدى.

§3. تېلېۋىزىيە

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىـن پارتىيىنىڭ يېزىلار ۆە چارۋىچىلىق رايونلىرىغا قاراتقان ئىقتىسادىي سىياسەتلىرىنىڭ ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، تېلېۋىزور مۇ تەدرىجىي ھالدا دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشىدا كەم بولسا بولمايدىغان بولۇپ قالدى. 1983 ـ يىلى، ناھىيە بويىچە 12 گۇڭشې، مەيـ دان ئىچىدە، تىيانشان، يەتتىقۇدۇق گۇڭشېلىرىدىن باشقا گۇڭـشې ـ مەيدانـلار قۇمۇل تېلېۋىزىيە ئىستانسىسى بىلەن تارانچى كان ئىشلىرى ئىدارىسى تېلېۋىزىيـە ئىستانـ سىسى تارقاتقان پروگراممىلارنى قوبۇل قىلالايدىغان بولدى. سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، 1983 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە، يېزا ـ چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى تېلېۋىـزور 890 غا يەتكەن.

تاشۇبلىق گۈڭشې چىڭشى دادۇيىنىڭ 1 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىدە، 1982 ـ يىلى، كىشى بېشىغا توغرا كەلگەن ئوتتۇرىچە كىرىم 290 يۈەنگە، جامائەت جۇغلانمىسى 100 مىڭ يۈەنگە يەتتى. چەت، تاغلىق كەنتلەردىكى دېھقانلار يېمەك ـ تۇچمەك، كىيىم ـ كېچەكتىن ھەم قىلمايدىغان بولدى. ئۇلار ئەمدى مەدەنىي تۇرمۇشنى بېيىتىشنى ئارزۇ قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن گۈڭشې ئەزالىرى پۇل چىقىرىپ، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى بىر تۇتاش تېلېۋىزور سېتىۋېلىپ تېلېۋىزور كەنتى قۇرۇش قارار قىلىندى. ناھىيىلىك رادىئو ئۇزۇبلى ئانتېنىنا ۋە چوڭايتقۇچلارنى ئورنىتىشقا ياردەملەشتى. شۇنداق قىلىپ قۇمۇل ناھىيىسىدىكى تېيانشان تېغى ئېتىكىدە تۇنجى تېلېۋىزور كەنتى بارلىققا كەلدى. كەنتتىكى 59 ئائىلىنىڭ 57 سى تېلېۋىزور سېتىۋالدى. كەچ كىرگەن ھامان ھەممە ئائىلە تېلېۋىزور ئالدىدا شادلىققا چۆمىدىغان بولدى.

III باب تىياتىر

§1. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرى

شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرى شەنشىنىڭ مېيخۇ تىياتىرى بىلەن لەنجۇنىڭ دۇمباق نەزمىسى، چىڭخەينىڭ پىڭشۇەن تىياتىرى ئۆزئارا بىرىكىپ شىنجاڭغا تارقالغاندىن كېيىن، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇزىكىلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئەل ئارىسىدىكى يەرلىك تىل ۋە شۇڭنى قوللىنىش ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇ، شىنجاڭچە ئالاھىدىلىككە ئىگە.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا، دۇنخۇاڭدىكى چاڭچىلە كۇرسىدا ئوقۇغان شۇي جيەنشىن شۇي جيەنشيەن (گەنسۇنىڭ ئەنشى ناھىيىسىدىن) ئاكا ـ ئۇكا ئەسكەرلىككە تۇرۇلۇپ قىلىشتىن قېچىپ، قۇمۇلغا كېلىپ مۇزىكىلىق تىياتىر بويىچە مۇزىكا گۇرۇپپىسى قۇرۇپ شەھەر ـ يېزىلاردا مۇزىكىلىق تىياتىر «راھىب تونىنى سېتىۋېلىش»، «گۈللۈك راۋاقتا ئۇچرىشىش»، «كۇتۇپخانىنى مالىمان قىلىش»، «ئوغۇل ئۇزىتىش»، «رەخت سېتىۋېلىش»، «لەگلەك ئۇچۇرۇش»، «يېرىم كېچىدە خەۋغا چىقىرىش»، «مىلك رۇمكا ھاراق»، «ئىتنى ئۆلتۈرۈپ خوتۇنغا نەسىھەت قىلىش» قاتارلىقلارنى ئويناپ بىر مەھەل داڭق چىقارغان، شۇ چاغلاردا قۇمۇل باغداشتا بىر ئۇيغۇر ئايال خەنزۇ تىلىدا ناخشا ئېيتىپ شۇ يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى)، بۇ ئايال خوجىنىيازنىڭ دېھقان ئەسكەرلىرىگە ناخشا ئېيتىپ بەرگەن. مىنگونىڭ 23 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ ۋەزىيىتى تۇراقلاشقاندا، پېشقەدەم سەنئەتكار گۈجەنيۈەن، نېپى جەنباڭ مۇزىكىلىق تىياتىر ئۆمىكى ـ مۇزىكا گۇرۇپپىسىنى تەشكىللىگەن. شىنجاڭ مۇزىكىلىق تىياتىرى شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا

قايتا باش كۆتۈرگەن. «لاشياخوەن». «چىراغ كۆتۈرۈش»، «ئەپيۇن چىرىغىنى چېقىش»، «شياۋگۈشەن». «گۈللۈك راۋاقتا ئۇچرىشىش»، «ساندۇق ئىچىدىكى تەقدىر»، «جاك لياڭىنك رەحمت سېتىشى»، «لى يەنگۈينىك سۇ سېتىشى»، «كىچىك پادىچى»، «لەن چياۋ كۆرۈرۈكىدە ئۇچرىشىش» قاتارلىق ئويۇنلارنى ئوينىغان، ھەر قېتىملىق چاغان، بۇتخانا سەيلىسى، خۇشاللىق كۈنلەر ھەم دېھقانچىلىنىك بوش ۋاقىتلىرىدا خەنزۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان چۈەنشۈيدى، قىزىيۇلغۇن ۋە تاشۈيلىق قاتارلىق جايلاردا دائىم مۇزىكىلىق تىياتىر ئوينىلاتتى. چۈەنشۈيدى كەنتىدىكى دېھقانلار قىشلىقى بوش ۋاقىت تاپسىلا سەنئەتكارلارنى تەكلىپ قىلىپ مۇزىكىلىق تىياتىر ئوينىتاتتى. بۇ ئويۇنىنى يېقىن ئەتراپتىكى خەنزۇ، خۇيزۇ دېھقانلار كۆرۈپلا قالماي، نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا ئولتۇراقلاشقان دۆربەجىن كەنتىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىمۇ بەزىدە بۇ تىياتىرنى كۆرگىلى كېلەتتى. 1952 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە پېشقەدەم مۇزىكىلىق تىياتىرچى سۈن جيايى قۇمۇلغا كېلىپ ئويۇن قويغان. 1963 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە، ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ مائارىپ بۆلۈمى ئۇيۇشتۇرغان ئىدارە ـ ئورگان، مەكتەپ، گۈڭشىلارنىك سەنئەت كۆرۈكىدىمۇ شىنجاك مۇزىكىلىق تىياتىرى ئوينىدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مۇزىكىلىق تىياتىر سەھنىدىن ھەيدەلدى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سۈن جيايى مايۈيچىك قاتارلىق كىشىلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ، مۇزىكىلىق تىياتىر ھەۋەسكارلىرىنى جايلارغا بېرىپ ئويۇن قويۇشقا سەپەرۋەر قىلىپ، بۇ تىياتىرنى قۇتقۇزۇپ قالدى. ناھىيىلىك سەنئەت دۇيى 80 ـ يىللارنىك باشلىرىدا «بىر قىزىل قەلب»، «باي بولغانلىقىمغا مۇبارەك» قاتارلىق ھازىرقى زامان مۇزىكىلىق تىياتىرلىرىنى ئوينىاپ چىقتى.

شىنجاك مۇزىكىلىق تىياتىرى سەھنىدە ئوينىاپ چىقىشقىمۇ، دېھقانلارنىك كېچىدا ئولتۇرۇپ ئورۇندىشىقىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. يېزىلاردا ئولتۇرۇپ ئورۇندىش ئاساس قىلىنىدۇ. يالغۇز ئورۇندىشىقىمۇ، جۈپ ئورۇندىشىقىمۇ، بىرقانچە ئادەم نۆۋەتلىشىپ ئورۇندىشىمۇ بولىدۇ. شىنجاك مۇزىكىلىق تىياتىرىنىك نومۇرلىرى قىسقا، رولچىسى بىرقەدەر ئاز بولۇپ، ئەر رولىنى، ئايال رولىنى، سەلبىي پېرسوناژ رولىنى ئالىدىغان ئۈچلا رولىي بولسا بولىدۇ. تەڭكەش قىلىدىغان مۇزىكىلىرىمۇ ئاددىي بولۇپ، تۆت تارلىق شىجەك سېھتار، قۇڭغۇراق، ۋازى قاتارلىقلار بولسىلا بولىدۇ. شىنجاك مۇزىكىلىق تىياتىرىنىك ئاھاڭى سىلىق، كۈيى موڭلۇق، ناخشا تېكىستى چۈشىنىشلىك، قىزىقارلىق بولغاچقا، ئۇنى خەنزۇ، خۇيزۇ خەلقلىرى قىزىقىپ كۆرىدۇ.

§2. چىڭچياك، يۈجۈ تىياتىرلىرى

قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىك كۆپ قىسمى غەربىي شىمالدىكى ئۆلكىلەردىن كۆچۈپ كەلگەن. بولۇپمۇ گەنسۇدىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار كۆپرەك. شۇڭا بۇ يەردە ئېقىپ يۈرگەن تىياتىرلار ئىچىدە چىڭچاك ئاساسىي ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

1. تىياتىر گۇرۇپپىسى، تىياتىر ئۆدەكلىرىنىڭ ئويۇن قويۇشى

«چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىن خاتىرىلىرى»دە خاتىرىلىنىشىچە، چىيەنلۇڭنىڭ 40 ـ يىلى (1775 ـ يىلى)، قۇمۇلدا چىڭچياڭ تىياتىر گۇرۇپپىسى ئويۇن قويغان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى، لەنجۇدىكى بىر ياش تىياتىر گۇرۇپپىسى چەتـكە قېقىلىپ قۇمۇلغا كەلگەن. ئۇلار ئورۇندىغان چىڭچياڭ تىياتىرلىرى قۇمۇل ھاكىـمىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان ھەمدە ھاكىم ئۇلار ئىچىدىكى ناخشىنى بەك ياخشى ئېيتقان ئىككى ئارتىستقا «لەنجۇ چىلىنى» ۋە «قۇمۇل قوغۇنى» دەپ تەخەللۇس قويـغان. بۇ ئىككى ئارتىست بىلەن تاڭ تىلغا ئېلىنىغان يەنە «ماۋۇزى»، «شۇڭشىزى» لارمۇ بار. بۇ تىياتىر گۇرۇپپىسى قۇمۇل تىياتىرچىلىقىنىڭ گۈللىنىشىدە مەلـۇم رول ئوينىغان. كېيىن ئۇلار تۇرپان، ئۈرۈمچى ئارقىلىق سانجىـغا كېتىـپ، شۇ يەردە ماكانلاشقان.

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) چىڭچياڭ تىياتىرى گۇرۇپپىسى، «ئۆرپ ـ ئادەت ئۆزگەرتىش تىياتىر جەمئىيىتى» كونىشەھەردىكى دىكشياڭـۋاڭ بۇتخانىسىدا ئەنئەنـۋى چىڭچياڭ تىياتىرلىرىنى، ئاساسەن، «ۋۇجياپۇ»، «شىخۇنى سەيلى قىلىش»، «بەييۇي راۋىقىغا سۇرەت ئېسىش»، «ئايال مەھبۇسنى يۆتكەش»، «خويەنجـۇي»، «ئاق يىلان ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق تىياتىرلارنى ئورۇندىغان. چىڭچياڭ تىياتىرىنى ئورۇنـدايدىغان ئايال سەنئەتكار ۋاڭ گۈيلەن، ۋېي مۇدەنلەرنىڭ بارلىققا كېلىشى قومۇلدىكى ئايال سەنئەتكارلارنىڭ سەھنىگە چىقىپ ئويۇن قويۇشى ئۈچۈن ئۇلۇغ بولۇپ بەرگـەن. ئەينى چاغدا مال باھاسىنىڭ تېز ئۆرلەپ كېتىشى خەلقنىڭ تۇرمۇشىنى قىيىنلاشتۇـرۇۋاتقان، نەتىجىدە تىياتىر جەمئىيىتى ئۆزىنى قامدىيالماي مىنگونىـڭ 38 ـ يىـلى (1949 ـ يىلى) تارقىلىپ كەتكەن.

مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ئۈچ ئۆلكە يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى ئۇيۇشـتۇرغان يۇيجۇي تىياتىر ئۆمىكىمۇ ئۆزىنى قامدىيالـماي، ئۇزۇن ئۆتمەيـلا تارقىلـىپ كەتكەن.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 ـ يىللىرى ۋە 60 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدا، يېزا ئىگىلىك 5 ـ شىنىڭ «قىزىلىيۇلتۇز» تىياتىر ئۆمىكى ناھىيە بازىرىدىكى تـۆت كوچىنىڭ شىمالىدا بىر تىياتىرخانا سالدى. بۇ تىياتىرخانىدا «تاغنى يېرىپ ئانـسـى نى قۇتقۇزۇش»، «ياڭباجىنىڭ باھار سەيلىسى»، «جۇرېنىڭ ئوردىغا قايتىشى»، «سەككىز كىيىم»، «ئۇچ تامچە قان»، «چۇنشياڭنىڭ تەرجىمھالى» قاتارلىق ئەنئەنـۋى چىڭچياڭ تىياتىرلىرى، «قانلىق قىساس» قاتارلىق ھازىرقى زامان چىڭچاڭ تىياتىرلىرى ئوينالـدى. 1965 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، «قىزىلىيۇلتۇز» تىياتىر ئۆمىكى شى شىتابى بىلەن بىللە بورتالاغا يۆتكىلىپ كەتتى. بۇ ئۆمەك 1968 ـ يىلى 5 ـ ئايدا تارقىتىۋېتىلـدى. پار ـ تىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىـن، پارتىيـە نىڭ ئەدەبىيات ـ سەنئەت سىياسىتى ئەمەلىيلەشتۈرۈلـدى. 1980 ـ يىـلى، ئاپتونوم

رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن چىڭچياڭ تېياتىر ئۆمىكى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى ھەمدە ئۇنىڭ نامى قۇمۇل ۋىلايەتلىك چىڭچياڭ تېياتىر ئۆمىكىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئۆمەك قۇمۇلنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدا ئويۇن قويۇپ تۇردى.

1978 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلىغىچە، ناھىيىلىك سەنئەت دۇيى شەھەر ۋە يېزىلاردا «لۇكۇمبندىكى داد ـ پەريياد»، «گۈللۈك تەختىراۋانغا يېتىشىش» قاتارلىق ھازىرقى زامان چىڭچياڭ تېياتىرلىرىنى ئورۇندىدى.

2. ئىشتىن سىرت ئويۇن قويۇش

چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن مىنگو يىللىرىغىچە، ھەر يىلى قەمەرىيە 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى لۇگۇاڭمياۋ بۇتخانىسىدا، بۇت سەيلىسى مۇناسىۋىتى بىلەن ئويۇن قويۇلاتتى. شۇەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى (1911 ـ يىلى) دىكى «كۈنىلون ساياھەت خاتىرىلىرى» دە خاتىرلىنىشىچە: «بۇت سەيلىسى مەزگىلىدە، سودىگەرلەر نۆۋەت بىلەن بۇت سەيلىسىگە رىياسەتچىلىك قىلاتتى، مۇلكى ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار بۇتقا تاۋاب قىلغاچ ئويۇن قويدۇرۇپ بەرەتتى، ساياھەتچىلەر بىر مەھەل تازا كۆڭۈلىيەگەندى» دېيىلگەن. لۇگۇاڭمياۋ ئىبادەتخانىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ھەربىكەتچىلەر سەھنە ياسالغانىدى، ئۇنى خالىغانچە يۆتكىگىلى بولاتتى (سەھنىنىڭ تۆت چاقى بار ئىدى). يىراق ـ يېقىندىكى دېھقانلار ئاتلىق، ھارۋىلىق ئويۇن كۆرگىلى كېلەتتى. بۇ، قۇمۇلنىڭ ئەينى ۋاقتىتىكى ئەڭ چوڭ بۇت سەيلىسى ھېسابلىناتتى. باشقا بايراملاردا، گەنسۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى، دېڭشاڭۋاڭ بۇتخانىسى مەبۇدە بۇتخانىسى، گۈەندىمياۋ بۇتخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا بۇت سەيلىسى بولاتتى ۋە ئويۇن قويۇلاتتى.

مىنگونىڭ 27 ـ يىلىدىن (1938 ـ يىلىدىن) 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى) غىچە قۇمۇلدا خىزمەت قىلىۋاتقان جاڭ دۇڭيۈ، لى تاۋ، شىن لىك قاتارلىق كومپارتىيە ئەزالىرى جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش جەمئىيىتى، خەنزۇ مەدەنىيىتى ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى قاتارلىق ئاممىۋى تەشكىلاتلار بىلەن بىللە چىڭچاڭ تېياتىر گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ، ئەنئەنىۋى چىڭچاڭ تېياتىرلىرىنى قويۇپ، خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئىئانە بېرىشكە سەپەرۋەر قىلغان ۋە «پۈلى بارلارنى پۈل، كۈچى بارلارنى كۈچ چىقىرىش» قا چاقىرغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، 50 ـ يىللاردا قۇمۇل بازىرى ئىشتىن سىرتقى چىڭچاڭ تېياتىر ئۆمىكى تەشكىللەپ كۆپ قېتىم چىڭچاڭ تېياتىرىدىن پارچىلارنى ئويناندى. 1963 ـ يىلىدىن 1965 ـ يىلىغىچە ناھىيىلىك مەدەنىيەت ـ ماارىپ بۆلۈمى ئىدارە ـ ئورگان، مەكتەپلەر ھەم گۈڭشىلاردا باھار بايرىمى يۇزىسىدىن ئەدەبىيات ـ سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزۈپ، چىڭچاڭ يۇجۇ تېياتىرلىرىنى ئويناندى. تاشۋېلىق گۈڭشىسى بىلەن بۆلۈكتوغراق گۈڭشىسى سەنئەت تەشۋىقات دۇيى تەشكىللەپ، بايرام كۈنلىرى، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا چىڭچاڭ ۋە يۇجۇ تېياتىرلىرىنى

ئويندى. دۆربەجەن دېھقانچىلىق مەيدانى تەشكىللىگەن ئىشتىن سىرتقى يۆجۈ تىياتىر ئۆمىكى خېنەننىڭ باغزى چاڭچىلىسىنى ئويندى.

§ 3. دراما، ئوپېرا

شىڭ شىسەي دەۋردە (1934 ـ يىلىدىن 1942 ـ يىلىغىچە)، ھەر يىلى «12 ـ ئاپرىل» بايرىمى، «1 ـ ماي» خەلقئارا ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «8 ـ مارت» خەلقئارا ئاياللار بايرىمى، «7 ـ ئىيۇل» ياپون باشقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش خاتىرە كۈنى، «18 ـ سېنتەبىر» ۋەقەسىنى خاتىرىلەش كۈنى قاتارلىق بايرام ۋە خاتىرە كۈنلىرى قۇرۇلدا چوڭ يىغىنلار ئېچىلاتتى. كەچلىكى دراما، ئوپېرالار ئويناتتى.

مىنگۇنىڭ 26 ـ يىلى (1937 ـ يىلى) ئۇلكىنىڭ ئۈيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش باش ئۇيۇشمىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇلغا كېلىپ ئوپېرا ۋە ناخشا ـ ئۇسسۇل نومۇرلىرىنى ئورۇندىدى، شەھەر ۋە يېزىلارنى زىيارەت قىلىشقا سالغانىدى. شۇ يىلى قۇرۇل ئۈيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۈيۇشمىسىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى قۇرۇپ «غۇنچەم»، «زەينەپ بىلەن تۆھتە» قاتارلىق دراممىلارنى، «غېرىپ ـ سەنەم»، «رابىيە ـ سەئىدىن» ئوپېرالىرىنى، لوتپۇللا مۇتەللىپ ۋە ئابدۇشۇكۇر يالقۇنلار يازغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «ئاڭلىي كېچىسى»، «كۆرەش قىزى» دراممىلىرىنى، سەنئەت ئۆمىكى ئۆزى يازغان «تۇغان پالۋان»، «جان كىرىپ قاچقان ئالتۇن» قاتارلىق دراممىلارنى ئويناپتۇ. ئۇلار يۇقىرى ماھارەت بىلەن پۈتۈنلەي يېڭى مەزمۇنلاردا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلىغان. مىنگۇنىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) ماۋزۇن، جاڭ جۇڭشى قاتارلىق كىشىلەر ياۋروپا ـ ئاسىيا ئاۋىئاتسىيە ھىركىتىنىڭ يېرلۇچىلار ئايروپىلانى بىلەن قۇمۇلدىن ئۆتكەندە قۇمۇل ناھىيە ۋالىيسى لىيۇشىپىڭ قارشى ئېلىش كېچىلىكى ئۆتكۈزگەن. سەنئەت ئۆمىكى ئۆزىغۇرچە كونسېرت قويۇپ بەرگەن.

مىنگۇنىڭ 30 ـ يىلى (1941 ـ يىلى)، قۇمۇل «ئىجتىمائىي تەربىيە ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى» خەلق كۈلۈبىدا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان كىچىك تېپىكى دراما «لۇگۇچىياۋدىكى جەڭ»، «قانات تاقىغان يولۋاس» ۋە كوچا تىياتىرى «قامچاڭنى تاشلا ئەمدى» قاتارلىقلارنى ئويناپتۇ. كېيىن جاۋدەن قاتارلىقلار تەشكىللىگەن «شىنجاڭ تەجرىبە تىياتىر ئۆمىكى» نىڭ تەسىرىدە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان چوڭ تېپىكى دراما «سۇمرۇغ شەھىرى»، «جەڭ»، «يۇرتۇم» لارنى ئويناپ بىر مەھەل زىلزىلە پەيدا قىلغان. ئىجتىمائىي تەربىيە تىياتىر ئۆمىكى يېڭىچە دىكراتسىيە، چىراغلارنى ئىشلىتىپ تاماشىبىنلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن. «قۇمۇل بالىلار تىياتىر ئۆمىكى» مۇ دائىم كىچىك تېپىكى كوچا تىياتىرلىرىنى ئويناپ خەلقنى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلاش ۋە ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى جەڭ قىلىۋاتقان ئەزىمەتلەرگە قىشلىق كىيىم

ئىنانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلىش پائالىيىتىنى ئېلىپ بارغان. «8 ـ مارت» خەلقئارا ئاياللار بايرىمىدا، قىزلار مەكتىپى ھەر مىللەت خانىم ـ قىزلىرىنىڭ ئازادلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش مەزمۇن قىلىنغان سەنئەت نومۇرلىرىنى ئورۇندىغان. ناھىيىلىك 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئائىلە باشلىقلىرىنىڭ بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش يىغىنىنى ئاچقاندا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان بىر پەردىلىك تىياتىر «ئاسمانىنى قاپلىغان يۇلتۇزلار»، «لۇگۇچياۋدىكى جەڭ» نى ۋە كوچا دراممىلىرىنى ئوينىغان.

قۇمۇلدا خىزمەت قىلۋاتقان كومپارتىيە ئەزالىرى ئورگان، مەكتەپ كۇلۇبلىرىدا ھەر شەنبە كۈنى لېكسىيە مەسئۇللۇقىدا «سۇڭخۇاجياڭ دەريالىق بويىدا»، «پىدائىلار مارشى»، «بىز تەيخاگشەن تېغىدا»، «قىلىچ ناخشىسى»، «ماي ئېيىدىكى گۈللەر»، «جاھانگىرلىككە قارشى ئارمىيە ناخشىسى»، «گومىنداڭ بىلەن گۈڭچەندانىڭ ھەمكارلىق مارشى»، «ئەتە جەڭ بولۇپ قالسا» قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ناخشىلارنى ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنقىلابىي ناخشىلىرىنى ئۆگەتكەن. ئۇيغۇر، خەنزۇ مەكتەپلىرىدە خۇر ئەترەتلىرى قۇرۇلۇپ مۇسابىقىلەر ئۇيۇشتۇرۇلغان. «مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلۇش ناخشا ساداسى ئارقىلىق ھەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقنى ئويغىتىش» شۇئارى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. كوچىلار ۋە سەھنىلەردە «سەرگەردانلىق تىرىلىگىسىسى» ئورۇندالغان.

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپلىرى ئوتتۇرىغۇچىلارغا «پىدائىلار مارشى»، «جاھانگىرلىككە قارشى ئارمىيە مارشى» قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ئۇيغۇرچە ناخشىلارنى ئۆگىتىپلا قالماي، «ئاسىرقى غەلىبە بىزگە مەنسۇپ»، «ماي ئېيىدىكى گۈللەر» «18 ـ سېنتەبىر ناخشىسى» قاتارلىق ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان خەنزۇچە ناخشىلارنىمۇ ئۆگەنگەن. «ئەتە ئۇرۇش بولۇپ قالسا»، «پۇلى بارلار پۇل، كۈچى بارلار كۈچ چىقىرىلى» غا ئوخشاش سوۋېت ئىنقىلابىي ناخشىلىرىغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان يېڭى تېكىستلەرنى سېلىپ، ئۇيغۇر، خەنزۇ ئوقۇغۇچىلارغا ئۆگەتكەن. چوڭ ـ چوڭ يىغىنلار ئېچىلغاندا ۋە خۇر مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلگەندە ئۇيغۇر، خەنزۇ مەكتەپلىرى ئۆزئارا ناخشا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ زىچ ئىتتىپاقلىشىش، دۇشمەنگە قارشى بىر سەپتە تۇرۇشتەك كەيپىياتنى شەكىللەندۈرگەن.

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) «7 ـ ئىيۇل» ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئىككى يىللىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ھاكىم چىن فاكېبەي كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكى ئۇيۇشتۇرغان. كۆڭۈل ئېچىش كېچىلىكىگە ئۇرۇمچىگە كېتىۋېتىپ قۇمۇلغا چۈشكەن جاۋدەن، شۇتاۋ، ژاڭ ژېيىي، جۇجىنمىڭ قاتارلىق كىشىلەر تەكلىپ بىلەن قاتناشقان. جاۋدەن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئېيتىپ بەرگەن.

مىنگونىڭ 29 ـ يىلىدىن 30 ـ يىلىغىچە (1940 ـ يىلىدىن 1941 ـ يىلىغىچە)، جاھانگىرلىككە قارشى باش ئۇيۇشما، شىنجاڭ شۆيۈەنى، ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندىن يازلىق تەتىلدە ئۆيگە قايتىدىغان ئوقۇغۇچىلارنى يۇرتىغا قايتقان تەشۋىقات

دۇيى قىلىپ تەشكىللەپ، دراممىا ئويناش، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارنى ئۆگىتىش شەكىللىرى ئارقىلىق ھەر مىللەت ئاممىسىغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ ۋەتەننى گۈللەندۇرۇشنىڭ يوللىرىنى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلدۇرغان. قۇمۇلغا قايتقان ئوقۇغۇچىلار باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغۇچىلارغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان ناخشىلارنى ئۆگەتكەن. مەكتەپلەر ئارا ناخشا مۇسابىقىلىرىنى ئويۇشتۇرغان. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، قۇمۇل ناھىيىلىك 1 - مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپتىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار خور ئۆمىكى تەشكىللەپ خەلق كۇلۇبىدا شىەن شىخەينىڭ «خۇاڭخې خورى» نى ئورۇندىغان.

1949 - يىل 10 - ئايدا، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - جۇننىڭ سەنئەت ئۆمىكى كونا شەھەردىكى جۇڭسەن زالىدا «ئاق چاچلىق قىز»، «لىيۇخۇلەن»، «قانلىق قىساس» قاتارلىق چوڭ تىپتىكى ئوپېرالارنى ئويناپ كۆچلۈك ئىنكاس قوزغىغان. 1950 - يىلىدىن 1951 - يىلىغىچە، 6 - جۇن 16 - شىنىڭ سەنئەت ئۆمىكى قۇمۇلدا «ئاق چاچلىق قىز»، «لىيۇخۇلەن» ئوپېرالىرىنى ئويناپ بەردى. 1953 - يىلى، قۇمۇل بازىرىنىڭ ئىشتىن سىرتقى تىياتىر ئۆمىكى «نەمۇنىچى ئائىلە» دېگەن دراممىنى، ياڭگار تىياتىرى «ئاكا - سىڭىللارنىڭ بوز يەر ئېچىشى» قاتارلىقلارنى ئويناپ چىقتى. 1963 - يىلىدىن 1965 - يىلىغىچە ناھىيىلىك مەدەنىيەت - ماارىپ بۆلۈمى باھار بايرىمى مۇناسىۋىتى بىلەن ئىدارە، جەمئىيەت، مەكتەپ، گۈڭشىلارنى تەشكىللەپ سەنئەت كۆرىكى ئۆتكۈزدى. كۆرەكتە دراممىا، ناخشا، ئۇسسۇل ئورۇندالدى. 1981 - يىلى ناھىيىلىك سەنئەت دۇيى «دادامنىڭ كېسىلى ئېغىر» دېگەن دراممىنى، «ئارشىن مال ئالان»، «قىزىنى ماختاش» قاتارلىق دراممىلارنى ئويناندى.

IV باب يەرلىك مۇزىكىلار

§1. ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، قۇمۇل ئېۋرغول دەپ ئاتىلاتتى. ئېۋرغول ناخشىلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكە تارقىلىپ پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن كېيىن، ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى دەپ ئاتالغان. «نەغمىچىلەر مەھكىمىسىنىڭ شېئىرلار توپلىمى» نىڭ 79 - جىلىتىدا «ئېۋرغول شاڭدىاۋ كۆيلىرىنى شىلياڭنىڭ باسقاقچىگى گەي جيايۈەن ئېلىپ كەلگەن» دەپ يېزىلغان. سۇ لىنچيەننىڭ «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىلىرى» دە: «ئوقۇتۇش يۇرتىدىكى نەغمە ئۆگەتكۈچىلەر ئۆرۈلۈپمۇ - چۆرۈلۈپمۇ ئېۋرغول نەغمىلىرىدىن نېرى كېتەلمىگەن» دەپ يېزىلغان. تاڭ سۇلالىسىدىكى «ئوقۇتۇش يۇرتى» مەخسۇس مۇزىكا، ناخشا، ئۇسسۇل، تىياتىر ئۆگىتىدىغان مەھكىمە ئىدى. ئېۋرغول نەغمىسى «ئوقۇتۇش

يۇرتى» نىڭ رېپېرتىس قىلىپ تەيىنلىشى، پىششىقلاپ ئىشلىشى نەتىجىسىدە، غەربىي يۇرت ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ناخشا مۇزىكىلىرىدىن بولۇپ قالغان. «ئوقۇتۇش يۇرتى خاتىرىلىرى» دە 325 مۇزىكا نامى خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ 46 سى چوڭ نەغمە، ئالتىسى غەربىي يۇرت نەغمىسى، ئۇلار سۇمۇجى نەغمىسى، تىنچلىق نەغمىسى، بېشبالىق نەغمىسى، كۆچا نەغمىسى، ئېۋرغول نەغمىسى، سۆزخۇنتۇ نەغمىسىدىن ئىبارەت.

ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى «ئوقۇتۇش يۇرتى» دا پىششىقلاپ ئىشلەنگەندىن كېيىن، ئوردىدا، چاڭگۈنىنىڭ چايخانا، قاۋاقخانىلىرىدا، شەھەر كوچىلىرىدا كەڭ تارقالغان. «ئېۋرغول» نەغمىسىگە ئەڭ دەسلەپتە تاڭ دەۋرىدىكى ئاتاقلىق شائىر ۋاڭ ۋەيىنىڭ چىجۇ شەكلىدىكى «ئېۋرغول ناخشىلىرى» دېگەن شېئىرى تېكىست مۇنداق:

ئۇچار ساباھ، پەلەكتە ئاي، ئۆزۈم ھەسرەتتە،
ئون يىل بولدى كەتتى ئوغلۇم لەشكىرىي سەپتە.
ماڭارىدا تاپىلدىم قايتا ـ قايتىلاپ:
تۇرنىلاردىن يوللا مەكتۇپ، مەن قالماي دەرتتە.

كېيىن بۇ يەنە ۋاڭ ۋەيىنىڭ «يۇەن ئەرشىنى ئەنشىگە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرىغا كىرگۈزۈلۈپ «ياڭگۇەنچۇ» نەغمىسى نامى بىلەن كەڭ تۇردە ئېيتىلىپ كەلگەن.

ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى تاڭ دەۋرىدىلا ئېيتىلىپ قالماي، بەلكى سۇڭ دەۋرلىرىگە كەلگەندىمۇ كەڭ تارقالغان. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن خۇڭ مەينىڭ «رۇڭزەي خاتىرىسى» دە «تارقىلىپ يۈرگەن نەغمىلەرنىڭ ھەممىسى تاڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. ئۇلار جاي نامى بىلەن ئېۋرغول نەغمىسى، لياڭجۇ نەغمىسى، شىجۇ نەغمىسى، شېجۇ نەغمىسى، ۋېيجۇ نەغمىسى دەپ ئاتىلىدۇ، بۇلار ئىچىدە ئېۋرغول، لياڭجۇ نەغمىلىرى ئەڭ داڭلىق»، دەپ يېزىلغان. سۇڭ دەۋرىدىكى ئوردا زىياپەتلىرىدە ئورۇنداپلىپ كېلىۋاتقان 18 مۇقام، 40 نەغمە (تاڭ ـ سۇڭ نەغمىلىرى) ئىچىدىكى يۆدياۋ «ئېۋرغول»، شېجىدياۋ «ئېۋرغول» لارنىڭ ھەممىسى ئېۋرغول نەغمىلىرىدىن ئىبارەت. سۇڭ دەۋرىدىكى گۇماۋچىڭنىڭ «ئوردا نەغمىلىرى توپلىمى» نىڭ 79 ـ جىلىتىغا ئېۋرغول نەغمىلىرىنىڭ پۈتۈن تېكىستى كىرگۈزۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ۋۇجۇ شەكلىدىكى شېئىرىدىن بەشى، چىجۇ شەكلىدىكى شېئىرىدىن بەشى بار (ئەۋجى بەش قېتىم، چۈشۈرگىسى بەش قېتىم) بولۇپ ئون قېتىم تەكرارلىنىدۇ. ئەمما ئۇ نەغمىلەرنىڭ نوتىلىرى يوقاپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى چاپېيجىڭنىڭ «سۆزلۈكلەر قامۇسى» نىڭ 2 ـ تومىدا «تاڭ دەۋرىدىكى ۋاڭ ۋەيي ‹كۈن قوۋۇقتىن مەغرىبكە ئۆتسەڭ، يۈرتداش تېپىلماس ھېچقاچان› دەپ شېئىر يازغان، كۇجۇن ئۇنىڭ ئىزىدىن جۇدالىق نەزمىسى يازغان... شۇڭا بۇ نەزمە شەكلىگە ‹كۈن قوۋۇق› دەپ نام بېرىلگەن» لىكى يېزىلغان.

ئېۋرغول چوڭ نەغمىسى سۇڭ تېياتىرى ۋە كۆيلىرىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن. ۋاڭ گۇۋېيىنىڭ «سۇڭ ـ يۈەن تېياتىرى، مۇزىكىلىرىنى تەكشۈرۈش» دېگەن ئەسىرى

دە: «ئىككى سۈك ئوردىسىنىڭ تىياتىرى 280 نۇسخا، كۈيگە سېلىنغانلىرى 103 نۇسخا» دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە بەش «لىك ئېۋىرغول»، «تېجىجيا ئېۋىرغول»، «ناۋۇبۇ ئېۋىرغول»، «پېيشاۋجۇن ئېۋىرغول»، «شىددىيەن ئېۋىرغول» قاتارلىقلار ئېۋىرغول چوڭ نەغمىسگە كىرەتتى.

ئېۋىرغول نەغمىلىرى قاتارلىقلار تاك سۇلالىسىنىڭ كەيىۋەن يىللىرىدىلا ئىچكىرىگە كىرگەن. دەسلەپتە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن سىچۈەننىڭ غەربىي قىسمىغا تارقالغان. سىچۈەننىڭ غەربىي ئارقىلىق يەنە خۇبېيىنىڭ جياڭلىڭ رايونىغا، ئاندىن جياڭلىڭ ئارقىلىق لويانغا كىرگەن. بەش ئەۋلادتىن كېيىن، تاك سۇلالىسىنىڭ يېڭشۇن 1 ـ يىلى (1934 ـ يىلى) دۇنخۇاڭلىق راھىپ لياك شىندى لويانغا بېرىپ «بۇددا نومىنى چۈشەندۈرۈش»، «ۋاك فەمىلىلىك ئايالنىڭ «پىپا نوتىلىرى» نىڭ پارچىلىرىنى كۆچۈرۈپ دۇنخۇاڭغا ئېلىپ كېلىپ ئۆڭكۈرگە يۇشۇرۇپ قويغان. چىك سۇلالىسى گۇاڭشۈيىنىڭ 26 ـ يىلى (1900 ـ يىلى) بۇ نوتا ئۆڭكۈردىن چىققان. كېيىن m پائۇل پىلوت تەرىپىدىن ئوغرىلاپ كېتىلىپ پارىژ دۆلەتلىك كۈتۈپخانىغا قويۇلغان.

ھازىر كىشىلەر بۇ نوتىلارنى «دۇنخۇاك نوتىلىرى» ياكى «دۇنخۇاك پىپا نوتىلىرى»، دەپ ئاتاپ كەلمەكتە. بۇ نوتىلار ئۇچ يۈرۈش 25 ناخشا بولۇپ، 25 ناخشا نوتىسى ئىچىدە «ئېۋىرغول» ۋە ئاستا «مۇزىكىلىق ئېۋىرغول» دېگەن ئىككى ناخشا ئېۋىرغول چوك نەغمىسگە كىرىدۇ.

30 ـ يىللاردىن باشلاپ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر قىسىم ئالىملار مەسىلەن، دۆلتىمىزدىن رېن ئېربېيي ۋە ياپونىيىلىك لىن جيەنسەن قاتارلىقلار «دۇنخۇاك پىپا نوتىلىرى» ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغان. يېقىنقىي يىللاردىن بۇيان، شاڭخەي مۇزىكا شۆيۈەننىڭ دوتسېنتى يې دۈك ئالدىنقىلارنىڭ تەتقىقات مۇۋەپپەقىيىتى ئاساسىدا «دۇنخۇاك پىپا نوتىلىرى» نى تەرجىمە قىلىپ چىققان.

يې دۈك تەرجىمە قىلغان «دۇنخۇاك پىپا نوتىلىرى» دىكى 24 ـ ناخشا نوتىسى «ئېۋىرغول»، بەي جۈيىنىڭ «دوستلار ئارا ئۇچراشقاندا مەست بولدۇم دەپ قاچمىغىن، كۈن قۇۋۇقنىڭ كۈيىنى كۆكۈل قويۇپ ئاڭلىغىن» دېگەن شېئىرى، چىن تاۋنىڭ «ئېيتىپ تىنماي ئېۋىرغول ناخشىلىرىنى ھامان» «غەربىكە يۈرۈش قىلغان ۋەزىرگە ياكىرتىپ ناخشا» دېگەن مىسرالىرىدىن ئىلھام ئېلىپ، ۋاك ۋېينىڭ «يۈەن ئەرشىنى ئەنشىگە ئۇزىتىش» دېگەن شېئىرى بىلەن ئۆزئارا ماسلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ تەكرارلىنىش مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىچە:

ۋېيچىڭدا تاك يامغۇرى ياغقاچ بېسىلدى چاك ـ توزان،
ئۆزگىچە تۈسكە كىرىپتۇ كارۋان ساراي ھەم تال ـ چوكان، (بىرىنچى ئاھاك)
ۋېيچىڭدا تاك يامغۇرى ياغقاچ بېسىلدى ـ چاك توزان،
ئۆزگىچە تۈسكە كىرىپتۇ كارۋان ساراي ھەم تال ـ چوكان. (ئىككىنچى ئاھاك)
ۋېيچىڭدا تاك يامغۇرى ياغقاچ بېسىلدى چاك ـ توزان،
ئۆزگىچە تۈسكە كىرىپتۇ كارۋان ساراي ھەم تال ـ چوكان. (ئۈچ تەكرارلىنىش، ئۈچىنچى ئاھاك).

ئىچىۋال ئۇشبۇ شارائىتنى يەنە بىرىدت ـــ بىر قەدەم،
كۈن قۇۋۇقتىن ئۆتسەڭ نەربكە يۈرتداش تېپىلماس ھېچقاچان. (تۆتىنچى ئاھاڭ)

شائىخەي مىللىي مۇزىكا ئۆمىكى بۇ بىر يۈرۈش قەدىمكى مۇزىكىنى ناخشىسى بىلەن ئورۇنداپ لېنىنغا ئېلىپ، جۇڭگو سايامەنچىلەر نەشرىياتىغا نەشر قىلدۇرغاندىن كېيىن، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدا تارقاتماقچى بولۇۋاتىدۇ.

§2. قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى

«مۇقام» ئىلھام بىلەن ئورۇندىلىدىغان بىر خىل نەغمە شەكلى. «مۇقام» نى كىشىلەر ھەر خىل چۈشەندۈرىدۇ، ئۇلاردىن بىرقەدەر تونۇرىراقى «چوڭ نەغمە» دەپ چۈشەندۈرۈشتىن ئىبارەت. ئون ئىككى مۇقام دېگەنلىك «ئون ئىككى چوڭ نەغمە» دېگەنلىكتۇر.

«ئون ئىككى مۇقام» نىڭ ئەڭ دەسلەپكى شەكلى مىلادىدىن بۇرۇنقى 2 ـ ئەسىردە شەرقىي يۈرتنىڭ شەرقىي، تېيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى روران، قوش ئەترايلىرىدا تارقالغان «مۇخدۇر» دۇر، «مۇخدۇر» چوڭ بىر يۈرۈش ناخشا دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھازىر قۇمۇل مۇقاملىرى ئىچىدە «مۇخدۇر» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلىرى بار.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى شىنجاڭ ئون ئىككى مۇقامىنىڭ «قەدىمكى مەنبەسى ۋە ئەسلى گەۋدىسى» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى ئەملىيەتتە 19 يۈرۈشتىن ئاشىدۇ، ئۇيغۇر خەلقى «12» نى مۇكەممەل سان دەپ بىلگەچكە، ئادەت بويىچە ئۇ،ئون ئىككى يۈرۈش قىلىپ مۇجەسسەملەشتۈرۈلگەن.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ مۇزىكا قۇرۇلمىسىدا قەدىمكى مۇقام شەكلى ساقلىنىپ قالغان. ھەر بىر مۇقام مۇقەددىمە، داستان، مەشرەپتىن تەركىب تاپقان. مۇقەددىمە قىسمىدا مۇقام ئېيتىلىدۇ، ئۇسسۇل ئويناليدۇ. داستان قىسمى يەنى 1 ـ چۈشۈرگۈسى ياكى 1 ـ سۈگەت 5 ـــ 10 كۈبلېت خەلق قوشىقى ياكى ئۆزگەرتىپ ئىشلەنگەن ناخشىلاردىن تەركىب تاپىدۇ. مەشرەپ قىسمى يەنى 2 ـ چۈشۈرگۈسى ياكى 2 ـ سۈگەت 10 كۈبلېت ئەترايىدىكى خەلق قوشقىدىن تەركىب تاپىدۇ.

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامى دېگەن نام مۇنداق ئۈچ تەرەپتىن كەلگەن: (1) قەدىمكى «مۇخدۇر» مۇقامى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قۇمۇلدىكى ئەسلى 19 يۈرۈش مۇقامنىڭ 1 ـ، 2 ـ يۈرۈشلىرى «دور مۇقامى»، 15 ـ يۈرۈشى «ئۇلۇغ دور مۇقامى» دەپ ئاتىلىدۇ. (2) جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، كۇچا قاتارلىق جايلاردا تارقالغان «چەبىيات»، «مۇشاۋىرەك»، «ئۆزھال»، «ئىراق»، «چارگاھ» قاتارلىق مۇقاملاردىن كەلگەن. (3) كورلا، شايار، ئاۋات تەرەپلەردە تارقالغان دولان مۇقاملىرى «دولان مۇشاۋىرەك»، «مۇستازات» قاتارلىقلاردىن كەلگەن.

مۇجەسسەملەنگەنلىكى قۇمۇل 12 مۇقامى كۆپىنچە ھەر بىر يۈرۈش مۇقامدىكى خەلق ناخشىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. «سايراڭ بۇلبۇلۇم»،

قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامىنىڭ سېلىشتۇرما جەدۋىلى

19 يۇرۇش مۇقامىنىڭ نامى	بىرلەشتۇرۇلگەندىن كېيىنكى 12 مۇقامنىڭ نامى
1. دور مۇقامى 2. ئىككىنچى دور مۇقامى	1. يۇرددم ئالەمنى مۇقامى
3. مۇستازات مۇقامى 4. ئىككىنچى مۇستازات مۇقامى	2. يالغۇز تۇيۇم مۇقامى
5. خۇپتى مۇقامى 6. ئىككىنچى خۇپتى مۇقامى	3. خۇپتى مۇقامى
7. چەبىيات مۇقامى 8. ئىككىنچى چەبىيات مۇقامى	4. جانىكام مۇقامى
9. مۇشاۋىرەك مۇقامى 10. ئىككىنچى مۇشاۋىرەك مۇقامى	5. دەردىگە دەگاھ مۇقامى
11. ئۆزھال مۇقامى 12. ئىككىنچى ئۆزھال مۇقامى	6. دەردىۋا مۇقامى
13. ئىراق مۇقامى	7. چوڭ دەردى يامان مۇقامى
14. دولان مۇشاۋىرەك مۇقامى	8. دولان مۇقامى
15. ئۇلۇغ دور مۇقامى	9. هاي ـ هاي ئۇلەن مۇقامى
16. راك مۇقامى	10. سايراك بۇلبۇلۇم مۇقامى
17. چارگاھ مۇقامى 18. ئىككىنچى چارگاھ مۇقامى	11. چارگاھ مۇقامى
19. دۇئا مۇقامى	12. كىچىك دەردى يامان مۇقامى

«دەردى يامان»، «هاي ـ هاي ئۆلەن» دېگەنلەر شۇ جۈملىگە كىرىدۇ.

مۇقامغا غىجەك، ساتار، تەمبۇر، راۋاب، داپ، دۇتار قاتارلىق چالغۇلار تەڭكەش قىلىنىدۇ. قۇمۇل غىجىكى قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى ئالاھىدە ياساپ چىقىقان چالغۇ، ئۇنىڭ بېشى تۆمۇردىن ياسىلىپ قوي تېرىسىدە كېرىلىدۇ. ئىككى تال ئاساسىي سىم ۋە بىر نەچچە تال قوشۇمچە سىمنىڭ ھەممىسى پۇلات سىم. شۇڭا ئۇنىڭ مۇڭىي ئۇزۇنغىچە يوقىمايدۇ. غىجەك ئۆزىنىڭ بۇ ئۆزگىچىلىكى بىلەن چالغۇلارنىڭ ئالدىنقى قاتارىدا تۇرىدۇ.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت مۇقامنى توپلاش، رەتلەش خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. 50 ـ يىللاردا، قۇمۇل ۋىلايىتى ئادەم تەشكىللەپ دەسلەپكى قەدەمدە قىسمەن شېئىر ۋە قوشاقلارنى توپلاپ خاتىرىگە ئالدى. 1963 ـ يىلى قۇمۇل ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتى بىلەن مەمۇرىي مەھكىمە مەدەنىيەت ـ ماارىپ بۆلۈمى، ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى ئەلنەغمىچىلەرنى تەكلىپ قىلىپ، قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنىڭ نوتا ۋە تېكىستلىرىنى سىستېمىلىق خاتىرىگە ئالدى ھەمدە 12 قاپ ئۇنىئالغۇ لېنتىسىغا كۆچۈرۈلدى. 1975 ـ يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئىككىنچى قېتىم لېنتىغا ئېلىندى.

1982 ـ يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى مۇقام تەتقىقات ئىشخانىسى خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ ياردىمىدە، «قۇمۇل ئون ئىككى مۇقامنى رەتلەش رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» قۇرۇلۇپ مەخسۇس كەسپىي خادىملار بۇ خىزمەتكە مەسئۇل قىلىندى. رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى ئەلنەغمىچىلەردىن ئاخۇنبەك، ئاقپاشا، سەيدۇللا قاتارلىق كىشىلەرنى يەنە بىر قېتىم تەكلىپ قىلىپ، ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىدىن مەخسۇس ناخشا ئېيتىش گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ قۇمۇل 12 مۇقامنى سىستېمىلىق ئېيتقۇزۇپ لېنتىغا ئالدى. 1963 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە، ئىككى قېتىم ئېلىنغان لېنتا ئاساسىدا، يەنە 14 كۈبلېت ناخشا تولۇقلاندى. بۇ ئازادلىقتىن بۇيانقى ئەتراپلىق ھەم ئەڭ مۇكەممەل لېنتىغا ئېلىش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

رەتكە سېلىنغاندىن كېيىن، قۇمۇل 12 مۇقامنىڭ مۇقام كۈيى 12 گە، ناخشىسى 250 كە يەتتى.

§ 3. ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىنگونىڭ باشلىرىدا، قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ فېئودالىق زۇلمىغا قارشى تۇرىدىغان، ھۆكۈمدارلارنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىدىغان، خەلق قەھرىمانلىرىنى قىزغىن مەدھىيىلەيدىغان قوشاقلار،

مەسىلەن، قۇمۇلنىڭ و ـ ئەۋلاد ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ قانـلىق ھۆكۈمرانلىقـىنى قاتتـىق سۆكىدىغان «نوم قوشاقلىرى»، «شامەخسۇت ئۆزى مەلئۇن» قاتارلىق قوشاقلار، تورپاق يېـغىلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان «شىڭشىڭشيا قوشاقلىرى»، تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى مەدھىيىلەيدىغان «تۆمۈر خەلىپە ھەققىدە قوشاقلار»، جۇڭغار توپـلاڭچىلىرىنى بېسىقتۇرغان ئىمپېراتۇرنى مەدھىلەيدىغان «يالغۇز تۇيۇم» قاتارلىقلار مەيدانغا چىققان، خەلق قوشاقلىرىنىڭ بىرمۇنچىسىدا، مەسىلەن، «شەرۋانۇم»، «ئون بەش ياشلىق يارىم» قاتارلىقلاردا قىز ـ يىگىتلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت مەدھىيىلەنگەن. فېئودالىق نىكاھ تۈزۈمى سۆكۈلگەن، گۈزەل، بەختىيار تۇرمۇش ئىستىكى بايان قىلىنغان. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئەسلىدىكى ئاھاڭغا يېڭى تېكىست سېلىپ ئېيتىلغان، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ناخشىلارمۇ، مەسىلەن، «ئاچچىق قىزىل گۈلۈم!»، «ياپون ئالـۋاستىلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ ۋەتەننى قۇتقۇزايلى» قاتارلىقلار مەيدانغا كەلگەن.

قۇمۇل شىنجاڭنىڭ شەرقىغە جايلاشقان، ئىچكىرىگە بەك يېقىن، يەنە كېلىپ ئۇيـغۇر، خەنزۇ مىللىتى ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا تىل ئۆگىنىشى بەك قولايلىق بولغاچقا، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى ئىچىدە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تىل ئارىلىشىپ كەتكەن قوشاقلار مەسىلەن، «ئىشىكنى ياپقىن مىن گۈەنشاڭ، چىراغ ياندۇر دىك دىيەنشاڭ، كېچىز سېلىڭ جەن پۇشاڭ، يوتقان يېپىڭ بى گەيشاڭ». قاتارلىقلار بارلىققا كەلگەن. بۇلاردىن باشقا يەنە «لوتوكې» غا ئوخشاش پۈتۈنلەي خەنزۇ تىلىدا ئېيتىلىدىغان خەلق قوشاقلىرىمۇ بارلىققا كەلگەن. بۇ قوشاقلار شەھەر ئىچى، راھەتباغ، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردا كەڭ تارقالغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقى قەد كۆتۈرۈپ ئازادـلىققا چىقىپ، بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ كومپارتىيىنى ۋە سوتسـىيالىزمنى، يېڭى تۇرمۇشنى مەدھىيىلەيدىغان «تۆگىمەيدۇ يازغانغا پارتىيىنىڭ شەپقىتى» قاتارلىق قوشاقلار بارلىققا كەلدى.

قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى روشەن مىللىي ئۇسلۇبقا ۋە يەرلىك ئالاھىدـىلىككە ئىگە بولۇپ، شەرقىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە، ھېسسىيات، ئارزۇ ـ تىلەكلىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. 1981 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ يوليورۇقىغا بىنائەن، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت ـ ماارىپ ئىدارىسى قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىنى تەھرىرلەش ھەيئىتى قۇردى. 1982 ـ يىلىنىڭ باشلىرىدىن ئېتىبارەن توپلاشقا كىرىشىپ 10 ـ ئايدا «قۇمۇل قوشاقلىرى» نىڭ بىرىنچى قىسمىنى تۈزۈپ چىقتى. ئۇنىڭغا ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قوشاقلىرىدىن 134 ى كىرگۈزۈلدى. 1983 ـ يىلى، «قۇمۇل قوشاقلىرى» نىڭ ئىككىنچى قىسمى تۈزۈپ چىقىلدى، ئۇنىڭغا 11 قوشاق كىرگۈزۈلدى.

قوشۇمچە: قۇمۇل خەلق قوشاقلىرىدىن تاللانما

جانىدۇر

جانىدۇر جانىم مېنىڭ، سايىدا ئۆسكەن ساي دەرەخنىڭ،
جانانىدۇر جانىڭ سېنىڭ. سايىسى بولماس ئىكەن.
چىققىلى چارەسى يوق، يار ئۈچۈن كۆيگەن يۈرەكنىڭ،
بىچارىدۇر يارىم مېنىڭ. دورىسى بولماس ئىكەن.

خېنىم كەشى ئايلا

سايىسى بولماس تېرەكنىڭ، ئايمىدۇ ـ ئايلامدۇ،
شېخىنى كەسكەندىن كېيىن. ئايغا بۇلۇت دالدامدۇ.
يارىنى چىللاتسا كەلمەس، يار يىراقتىن كەلگۈچە،
كۆڭلى قالغاندىن كېيىن. يۈرەك ـ بېغىر پايلامدۇ.

هاي ـ هاي ئۇلەن

هاي ئۇلەن ـ هاي ئۇلەن، هاي ئۆتكەن بېغىر تاق،
باشلادىلا يار سەنەم. ھەمىلدىشىم① يار سەنەم.
گۈلنى ئېلىپ چىمەنگە، باراي دېسەم يول يىراق،
تاشلادىلا يار سەنەم. قېرىندىشىم يار سەنەم.

سەنەم

ئەۋەل دۇنيا يوق ئىدى، ئېلىپ بويلۇق ئاي سەنەم،
پەيدا بولدى يار سەنەم. ئاتىڭ نەدۇر يار سەنەم.
پالچىق بىلەن سۇرەتنى، ئات قىنەڭنى بىلمەيمەن،
ئادەم قىلدى يار سەنەم. زاتىڭ نەدۇر يار سەنەم.

شاسەن ئاللا

ئۇيان قارىل ـ بۇيان قارىل (شاسەن ئاللا)، يامان بىلەن ئۆمرۈڭ سېنىڭ ئەي (شاسەن ئاللا)،
يار سايان قارىل (شاسەن ئاللا). زايا ئۆتكۈنچە يەي (شاسەن ئاللا).
تاپقان ـ تەرگىنىڭنى بېرىپ (شاسەن ئاللا)، ياخشى بىلەن خىجالەتنى ئاي (شاسەن ئاللا)،
ياماندىن ئايرىل ھەي (شاسەن ئاللا). تارتساڭ ياراشۇر يەي (شاسەن ئاللا).

① ھەمىلدەش ـ جۈپ، ھەمراھ مەنىسىدە.

داغ - داغ

بارماقىمنى قىياۋەردى (ئا - ئايارەي)، ياپيېشىل قىياق. مېنىڭ ئانىدا (ئايارەي) بىر يارىم بار، دەرت بىلەن پىراق (ئاي بىمدەردىڭ يامانەي)، داغ - داغمقا - داغ سەن يارغا ئوتلارنىڭ يامانەي.

ئۆرگىلەي مەشۇقۇم

ئىچمە دەرلەر - ئىچمە دەرلەر، ئىچمىگەنلەر قايدا بار؟ ياخشىلار ھاراقنى — ئىچسە يۈرەككە پايدا بار.

نەقىرات: ئۆرگىلەي مەشۇقۇم، چۆرگىلەي مەشۇقۇم - مەشۇقۇم. كەچ بولدى خېنىم ياتلى مەشۇقۇم، ھەر بالا كەلسە تارتلى مەشۇقۇم.

ئالتۇن جان

باللا ئاتىدۇ ئوشۇق، كولىدا① بىزنىڭ مەشۇق (ئالتۇن جانەي)، قارىسام چىراي ئوچۇق (ئالتۇن جانەي)، بىر سۆيۈۋالاي مەشۇق.

نەقىرات: ئۇشلىماڭ بىلمىكىمنى (ئالتۇن جانەي)، كۆيدۇرمەڭ يۈرەكىمنى (ئالتۇن جانەي).

شەرۋازىخان

ئالما بەرسەم يەمدىلا، شاپتۇل بەرسەم يەمدىلا. ئالما يوق، شاپتۇلا يوق، ئاخىرى نادامەت يەمدىلا.

نەقىرات: ۋاي خېنىم شەرۋازىخان، باغدا شاپتۇل ئانارخان.

قارادۆۋە سەنىمى

ئاتام بولسا كۆرسەم يەي ... شاۋاز سەنەم سەنىمەي، ئانام بولسا كۆرسەم مەن يار - يارەي، ئاتام بىلەن ئانامنىڭ ھەي ... شەرۋاز سەنەم سەنىمەي، ئاياقىدا ئۆلسەممەن يار - يارەي.

يار دەيدۇ يامان دەيدۇ

كۆچەت تىكتىم دەرەخ بولدى. ئايارەي ... يار - يارەي، مۆگەسى بولمىدى دائىم، يارەي. جاھانىدا ئارزۇلاپ سۆيسەم ئايارەي — يار - يارەي، كۆپايىڭ بولمىدى دايىم يارەي.

① كولىدا — كورلىدا.

مەيلى بولسا يار تولا

كېچە يارنى چۈش كۆرۈپ ئاللا يەي،
مەن ئەتىسى مازۇزمەن ئاللا يەي.
چىللىماك باراي قېشىڭغا ئاللا يەي،
مەن ئۆزۈم يالغۇزمەن ئاللا يەي.
مەيلى بولسا يار تولا ئاللا يەي،
ياردىم ساڭا ئېيتالمىدىم ئاللا يەي.

نەقرات:

خېنىم ئويناك ياردي ـ خېنىم ئويناك ياردي،
ئايمردي ئەيـۋا ياردي ئەللەي ئەيـۋا نادان ياردي.

بۇلبۇل قىز

ياردىم ئۆتتى يانىمدىن ئاي ـ جانىم بۇلـ
بۇل قىز (... قىز)،
خانىم بۇلبۇل قىز.
كۆيدۈرۈپ ئۆتتى جانىمدىن (ئەي) جانىم
بۇلبۇل قىز (... ئەي)،
ئۆلمەي تىرىك ئايرىلـدۇق ئاي جانـم
بۇلبۇل قىز (... ئەي).
خانىم بۇلبۇل قىز،
جاندىن ئېزىز ياردىن. جانـم بۇلبۇل
قىز (... ئەي).

بەللەردە ساچلىق ئايلىلار

ياردىم سـەپەرگە ئاتلانىپتۇ (ئايلا يەي)،
مىنـگەنى دۆلـدۇل، بەللەردە ساچـلىق
(ئايلا يەي).
قاچارلارى قىزىل ئالما،
ساچلارى سۇمبۇل.

تولا قارىدىم ساڭا

تولا قارىدىم ساڭا،
بىر قارىمىدىڭ ماڭا.
قارىمىساڭ قارىما،
كۆيۈپ ئۆلمىدىم ساڭا.

شۆشۈشيا

شۆشۈشيا ئۆزى گوبى،
ئىككى تاغنىڭ ئاراسى.
قۇمۇل يولىغا قاراپ،
ئاقتى كۆزنىڭ قاراسى.
شۆشۈشيانىڭ ئۆزىدە،
كىچىك ـ كىچىك كاشلاردا.
شاكىيۇلار ئۆزى يېتىپ،
بىچارىلەر تالادا.

شۆشۈشيا ئۆزى گوبى،
تاغ ئىچىدىن يول ئاچقان.
زۇلۇم تاغلار دەستىدىن،
هارۇنى تاشلاپ قاچقان.
ئات هاۋرىنى بىز هەيدەپ،
كۇشۇي① لەردە كەچ بولدى.
ئاچچىق سۇنى بىز ئىچىپ،
تاڭ ئاتقۇزماق تەس بولدى.

① كۇشۇي ـــ يەر ئىسمى (ئاچچىق سۇ)

ئۇچ يىل ھەيدەپ ھارۋىنى،
ئىككى قامچا چۇشۇردۇم.
ئەلتۆمۈردە ياتقاندا،
ئاتا ـ ئانامنى چۇش كۆردۈم.

شا مەخسۇتنىڭ زۇلمەتى،
شەكشىكشيانى كۆرسەتتى.
ئىككى تال قامچا بېرىپ،
دەگگىر① مانى ھەيدەتتى.

كۇشۇينىڭ سۇيى ئاچچىق،
مەنزىلى ئاندىن قاتتىق.
گەنچەيلەرنى② ھەيدەتكەن،
شاكىيۇ دېگەن مۇناپىق.

شامەخسۇتنىڭ دەۋرىدە،
ئالۇنى ئېغىر بولدى.

تەيجىلەرنى كۆتۈرۈپ،
دۇمبىلەر يېغىر بولدى.

.....

× × ×

كۇن چىقىشتىن كۇن چىقتى،
زالىملارغا كۇن پاتتى.
كېلىپ ئازاد ھۇر زامان،
يوقسۇللار بەخت تاپتى.

قايتىپ كېلىپ يۇرتۇمغا،
خۇشال ـ خۇرام ئىشلىدىم.
بۇ گۇزەل دەۋرانىمدا،
قىزىل گۇلدەك ئېچىلدىم.

سارىخان

قارلا يېغىپ ياز بولمايدۇ،
باغداشنىڭ تاغى.
دەرت كەلگەندە پايلىمايدۇ،
يۇرەكنىڭ داغى.

دوتار چېلىپ ئولتۇرسام،
يارىم كەلدى قېشىمغا.
ھەجەپ ياخشى ئەسقاتتى،
كۇن چۇشكەندە بېشىمغا.

شەمشۇا

شەمشۇايەي تەركىپنى ئېيتسام،
سۇ بۇلۇر باغرىم مېنىڭ.
ياندۇرۇپ مەشرەپكە سالسام،
ئۇرتۇلۇر جانىم مېنىڭ.

كۆيىدۇ جانىم مېنىڭ،
يوقتۇر خەۋرداىڭ سېنىڭ.
رەھىم قىلساڭ ئۆتنى ئالغىل،
كۆيمىسۇن جانىم مېنىڭ.

پەريادەي

ھاۋادىكى لاچىننى،
قوندۇراي بىلەكسىمگە.
يارىنىڭ سۆزلىرى دورا،
سىگدۇردەي يۇرەكسىمگە.

تاغقا چىقتىم تال ئۇچۇن،
قۇرغۇي بالىسى بار ئۇچۇن.
ئالتە ئاي ئونۇگدا كۆيدۇم،
ساڭا مەيلىم بار ئۇچۇن.

① دەگگىر ما ـ قوتۇر ئات.
② گەنچەي ـ ھۆكۇمەت ھارۋىسى، يەنى گۇەنچې.

شەرۋانۇم

ئۆلۈپتۇدەپ ئاڭلىدىم، تاغ تۇۋدە ئۆيۇم بار،
قارلىق دېگەن تاغلاردا. تېزەك قالاپ چوغۇم بار.
كۆز يېشىم دەريا بولدى، ئايدا - يىلدا بىر كۆرسەم،
ناماز دېگەر چاغلاردا. ياردىم ساڭا مەيلىم بار.

نەقرات: شەرۋانۇم - بانۇم، نەقرات: شەرۋانۇم بانۇم،
ھېلىم بانۇم - بانۇم، ھېلىم بانۇم - بانۇم.
گۈللەر قايدا بار. ماپىلىق، گۈللەر قايدا بار، ماپىلىق.

ششىلىشىپ ئويناك

ئازادە گۈللەر ئازادە، مەنمۇ باردىم پاراتقا،
شايى شەلپەر بازاردا. ئۇچ كىشى مىندى بىر ئاتقا.
قولۇڭدا بەش پۇل بولمىسا بالىلىرى ئويۇن بىلەن،
نېمىش قىلسەن بازاردا؟ ئاتىسى قاپتۇ ئۇياتقا.

نەقرات: ششىلىشىپ ئويناك ئازادە. نەقرات: ششىلىشىپ ئويناك ئازادە.

شېرىن جانلار ئايلانسۇن

دەرتلەر كەلدى باشىمغا، ئېگىز قارىغاي تاغدا،
كىشى كەلمەيدۇ قاشىمغا. سۇلار ئاقىدۇ سايدا.
كىشى كەلسىدى قاشىمغا، مەن مۇندا غېرىپ جايدا،
خەت بەرسەم ئاداشىمغا. كۆڭۈلدىكى يار قايدا.

نەقرات: شېرىن جانلار ئايلانسۇن، نەقرات: شېرىن جانلار ئايلانسۇن،
ساچلىرى بەلگە چىرمالسۇن. ساچلىرى بەلگە چىرمالسۇن.

ئالتۇن پاشاخان

يار دۇرغىنىڭ «دۆلەتى»، دورۇلۇق شەرنى ئالمىز دەپ،
چازىلارنى① كۆرسەتتى. كارىزچىغا كولاتتى.
دورۇلۇق② شەرنى ئالالماي، دورا بىلەن ئوت قويۇپ،
باغداش غولنى كۆرسەتتى. بەدىنىنى شۇرلاتتى،

نەقرات: جاننى ئالامدىلا، نەقرات: جاننى ئالامدىلا،
ئالتۇن پاشاخان؟ ئالتۇن پاشاخان؟

① چازا — چېچىرا مۇداپىئە ئورنى

② دورۇلۇق — جاي ئىسمى

قارىمۇقچىدىكى جەڭدە،
مافۇگۈەننى ئېتىۋەتتى.①
قاسىم پالگان رەھەتلىك،
دۇشمەنلەرنى تۆكۈۋەتتى.

نەقرات: جاننى ئالامدىلا،
ئالتۇن پاشاخان؟

تارتماقتا ئىلاجىم يوق،
قازا كەلدى باشىمغا.
ئالتۇن ئۈزۈكۈم قالدى،
پاشاخان ئاداشىمغا.

نەقرات: جاننى ئالامدىلا،
ئالتۇن پاشاخان؟

كۆزلىرى مەستان شاۋانخان

ئۇيان ئۆتىدۇ بىر گۈل،
بۇيان ئۆتىدۇ بىر گۈل.
ئاقسۇنىڭ بازارىدا،
سايراپ ئۆتىدۇ بۇلبۇل.

نەقرات: كۆزلىرى مەستان شاۋانخان
قايدىن بۇلۇرلا؟ مۇندىن بولۇرمىز.

ئۇيان ئۆتىدۇ لەيلى،
بۇيان ئۆتىدۇ لەيلى.
مەيلىڭ بولسا كەل يارىم،
ئويىنغىلى يەر خالى.

نەقرات :كۆزلىرى مەستان شاۋانخان،
قايدىن بولۇرلا؟ مۇندىن بولۇرمىز.

ساماۋەرىم بولسىدى

ساماۋەرىم بولسىدى،
چايلىرى قايناپ تۇرسىدى.
بىر چىنە چايىنى ئىچكىنىچە،
يارىم ئويناپ تۇرسىدى.

نەقرات: كەل ئوينايلى كەل خانىم،
خۇرسەن بولۇپ ئوينايلى.

ئويىنمايسەن، كۈلمەيسەن،
ئۆتكەن ئۆمرۈڭ بىلمەيسەن.
ئۆتكەن ئۆمرۈڭ ئۆتۈۋاكەتسۇن،
ئون بەش ياشتا قىز بىلەن.

ساماۋەرىڭ سازىمەن،
چۆلدە ئۇچقان غازىمەن.
دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىپ،
ئۆلگەنىمگە رازىمەن.

نەقرات: كەل ئوينايلى كەل خانىم،

خۇرسەن بولۇپ ئوينايلى.

ئويىنمايسەن، كۈلمەيسەن،
ئۆتكەن ئۆمرۈڭ بىلمەيسەن.
ئۆتكەن ئۆمرۈڭ ئۆتۈۋاكەتسۇن،
ئون بەش ياشتا قىز بىلەن.

ساماۋەرىڭ چېيىنى،
يارىم بىلەن تەڭ ئىچسەم.
دىلدا ئارمان قالمايدۇ،
يارىم بىلەن بىر ئۆلسەم.

نەقرات: كەل ئوينايلى كەل خانىم،
خۇرسەن بولۇپ ئوينايلى.

ئويىنمايسەن، كۈلمەيسەن،
ئۆتكەن ئۆمرۈڭ بىلمەيسەن.
ئۆتكەن ئۆمرۈڭ ئۆتۈۋاكەتسۇن،
ئون بەش ياشتا قىز بىلەن.

سەيلىخان

بارغىچە باغ بىلەن باردۇق،
يانغىچە تاشلىق بىلەن.
خوپ تولا داڭلار كۆتۈردۈم،
سەن قەلەم قاشلىق بىلەن.

سىلكىنىپ چىمەنگە تۇشتۇم،
ئەي نىگارىم قايدىسەن.
سارغىيىپ ئاۋارە بولدۇم،
ساق ـ سالامەت بارمۇ سەن؟

نەقرات: سەيلىخان سايلاردا ھەمراھىڭ بولاي،
ئايلا جۇگان چۆللەردە مەن يارىڭ بولاي.

نەقرات: سەيلىخان سايلاردا ھەمراھىڭ بولاي،
ئايلا جۇگان چۆللەردە مەن يارىڭ بولاي.

ھەزىرەت

گۈلى زەپەر بويلۇقۇ مەي،
كۆرگۈم كېلەر دەر ـ بۇدەر.
چۈشۈمدە كۆرسەم سېنى،
ئۇزۇن ئۇيقۇدا مەن سۆيگۈم كېلەر.

گۈلى زەپەر بويلۇقۇمەي،
سايلارغا سەپتۇ باغنى.
ئۇزى يىراقتا كېتىپ،
يۈرەككە سەپتۇ داغنى.

نەقرات: ئاي خېنىم ئالتۇن خېنىم ھەزىرەت،
ئالتۇن بويۇڭدىن ئايلىناي.

نەقرات: ئاي خېنىم ئالتۇن خېنىم ھەزىرەت،
ئالتۇن بويۇڭدىن ئايلىناي.

ئانارخان يارىم دوس

مەن بارايمىكىن ئاندا،
يار كېلەرمىكىن مۇندا.
يارغا يار كېرەك بولسا،
قول سېلىپ كېلەر مۇندا.
نەقرات: يارىم ـ يارىم ـ يارىم دوس،

ئانارخان يارىم ـ يارىم دوس،
نەگە دېسىلە مەن باراي،
ئانارخان يارىم ـ يارىم دوس.
بالىخان يارىم ـ يارىم دوس.

مەرزان گۈل

يارىم بىلەن ئىككىيلەن،
بىر مەلىدە چوڭ بولغان.
ئەسلى ۋەدىمىز شۇنداق،
ئايرىلماسقا دوس بولغان.

مەس قىلغانمۇ تاماكا،
خەس قىلغانمۇ تاماكا.
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغۇالغان تاماكا.

نەقرات: مەرزان گۈلۈم ـ مەرزان گۈل،
قىسقان گۈلۈم ئالتۇن گۈل،
گۈلشەدىخان ئايارەي.

نەقرات: مەرزان گۈلۈم ـ مەرزان گۈل،
قىسقان گۈلۈم ئالتۇن گۈل،
گۈلشەدىخان ئايارەي.

بەدەرت

دازىگو سەرۇەك ئارا،
تىزدا يېغىپتۇ قارلار.
بىزنىمۇ يادلارمىكىن،
ئارقىدا قالغان يارلار.

تاغمۇ ـ تاغلاردىن ئېگىز،
باغداش دېگەننىك تاغلىرى.
ئۇستىدە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈل باغلىرى.

نەقرات: (ئابى. بى) دەرت گىلاك تاغ-
لاردىكى،
مۇزلار ئايارەي،
(ئابى.بى) دەرت سەرۇەكلەردىكى،①
گۈللەر ئايارەي،

نەقرات: (ئابى. بى) دەرت گىلاك تاغ-
لاردىكى،
مۇزلار ئايارەي.
(ئابى. بى) دەرت سەرۇەكلەردىكى،
گۈللەر ئايارەي.

چىمن مۇدەن

ئاسماندىكى يۇلتۇزنىك،
شام چىراقلىرى باردۇر.
يۇرىكىمنى يېرىپ باقسا،
كۆيگەن داغلىرى باردۇر.

نەقرات: (ئايارەي) يەتكۈزۈك مۇرادىمغا.

بېغىڭدىكى گۈللەرگە،
بۇلبۇل قونسا سايرايدۇ.
ساڭا كۆيگەن يۈرەكتە،

چەينەك قويسا قاينايدۇ.

نەقرات: (ئايارەي) يەتكۈزۈك مۇرادىمغا.

ھاۋادىكى كۆك لاچىن،
كۆرمەي تورغا چۈشەمدۇ.
ئادەم بالىسى بېشىغا،
مۇنداق كۈنلەر كېلەرمۇ؟

نەقرات: (ئايارەي) يەتكۈزۈك مۇرادىمغا.

گۈل بار

گۈل بارەي ـ گۈل بار،
زاراڭزىدا گۈل بار.
زاراڭزىغا كىرمەك يارىم،
ھارامزەدە قىز بار.

نەقرات: نادانەي ـ نادان،
خۇش خەۋىرىك بارمۇ.

سەنغۇ كۈلسەن ـ مەنغۇ كۆيىمەن،
ياردىن خەۋىرىك بارمۇ؟

تال چۈشقىنى ئېگىزا ـ ئېگىز
مېنى سوقاي دەمسەن؟
ئاتا ـ ئانىسى يوق بالا دەپ،
ئاناي تاپاي دەمسەن؟

① سەرۇەك — تاغ ئىسمى

نەقىرات: نادانەي ـ نادان،
خۇش خەۋىرىڭ بارمۇ.
سەنمۇ كۆلسەن ـ مەنمۇ كۆيىمەن،
ياردىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟

تال چۈشقىنى ئىگىۋا ـ ئېگىپ،
مېنى سوقالمايسەن.
ئاتا ـ ئانىسى يوق بالا دەپ،
ئاناي تاپالمايسەن.

ئايخان مەشۇق ئويناپلى

ئوك يېنىمدىن ئۆتسەڭچۇ،
سول يېنىمدىن ئۆتسەڭچۇ.
قېشى قارا مۇنايىم،
گۈنايىمدىن ئۆنسەڭچۇ.

دەرتىنىڭ تولسى كەتتى،
مەن ئاتىمنى ساتمايمەن.
بۇ ئالەمدە تارتقانىنى،
ئاخىرەتتە تارتمايمەن.

نەقىرات: ئايخان مەشۇق ئويناپلى،
قارا كۆز ئاداش ئويناپلى.

نەقىرات: ئايخان مەشۇق ئويناپلى،
قارا كۆز ئاداش ئويناپلى.

ئۆرگىلمىدۇ پەلەك

ئايمۇ تۇشتى ئويمانغا،
كۈنمۇ تۇشتى ئويمانغا.
مەيلىمىز تۇشۇپ قاپتۇ،
بايىنىڭ قىزى ئايخانغا.

ئاشىق بولمەن دەيدۇ،
جانغا كۆيسە بولمامدۇ.
ئادەم بالىسى ۋاي تۇلا،
قەدىر بىلسە بولمامدۇ.

نەقىرات: ئۆرگىلمىدۇ پەلەك، چۆرگىلمىدۇ پەلەك،
كىمنىڭ يارى سەن قۇچاقلاپ سۆيگەندەك.

نەقىرات: ئۆرگىلمىدۇ پەلەك، چۆرگىلمىدۇ پەلەك،
كىمنىڭ يارى سەن قۇچاقلاپ سۆيگەندەك.

دوستلۇرۇم ئامان

دۇتۇرۇم جىرىڭلايدۇ،
ئىچىدە ماش بارمىكىن.
بىزنى كۆيدۈرگەن جاناننىڭ،

باغرىدا تاش بارمىكىن.
نەقىرات: (ئا ... بى) دوستلۇرۇم ئامان
يار ئوتى يامان.

سەمەرقان سايىسىدا

سەمەرقان باغىدا،
ئالما پىشىپتۇ.
ساپاقى ئايرىلىپ،
يەرگە چۈشۈپىتۇ.

سەمەرقان سايىسى،
سايىنىڭ بۇلاقى.
ھەجەپ دۇشقارئىكەن،
يولنىڭ يىراقى.

بۇرگەم

بۇرگەم ـ بۇرگەم بىر باتۇر،
باسما يوتقاندا ياتۇر.
بۇرگەمنى سۇغا سالسام،
كۆزلىرىنى ئالايتۇر.

بۇرگەمگە بۇرا ئەشتىم،
تارتىپ بۇرنىدىن تەشتىم.
ئالتە ئايلىق ئوزۇق ئارتىپ،
ياردىم بىلەن مىنگەشتىم.

توپۇلاڭنى كۆرسە يېتىۋالىدۇ،
پاتقاقنى كۆرسە پېتىۋالىدۇ.
چۇ دېسەممۇ ماڭمايدۇ،
خې دېسەممۇ ماڭمايدۇ.

ئاچچىقىم شۇنداق كېلىپ،
تارتىپ بوغۇزلىۋەتتىم.

ئاتمىش چارەك گۆش چىقتى،
يەتمىش چارەك چاۋىسى.

گۆشىنى نەزىر ئەتتىم،
تېرىسى ماڭا قالدى.
تېرىسىنى مەن ئېلىپ،
داۋۇت كۆنچىگە بەردىم.

داۋۇت كۆنچىدىن ئېلىپ،
ساۋۇت كۆنچىگە بەردىم.
ساۋۇت كۆنچىدىن ئېلىپ،
ئاۋۇت كۆنچىگە بەردىم،

ئاتمىش كۈندە ئاشلاندى،
كۆن چەملىككە رۇسلاندى.
ئايلالارغا ئويماقلىق،
ئاخۇنلارغا غىلاپلىق.

تۆمۈر خەلپە

قوراي يولى ھەيۋەتلىك،
ئۇنىڭ ئىچى زەرەتلىك.
مۇرادىغا يەتمىگەن،
تۆمۈر خەلپە رەھمەتلىك.

تۆمۈر خەلپە تەۋرىدى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
چەندارىنىنى قاچۇردى،
جاڭگالدىكى توڭگۇزدەك.

ئۇرۇمچىنىڭ يىگىلدا،
ئاتمىش يەردە بۇلاق بار.
تۆمۈرنى ئېلىپ چىقسا،
يەتمىش يەردە سوراق بار.

تۆمۈرنى ئېلىپ چىقىپ،
ئاتمىش يەردىن چاپتۇردى.
چىڭ ۋاڭ غوجام ھىلىگەر،
جۇنجاڭنىمۇ تاپشۇردى.

بالمجان

(ئا) بالىجان ــ جان دوس ھەمراخان،
كۆرۈشكە يارلارنى ئاز قالدى بۇ جان.
(ئا) بارسىلا (ۋاي) كەلمەيدىلا،
(ۋاي) ياغلىقلىرى (ۋاي) قالسۇن ماڭا.
(ئا) يىغلىسام (ۋاي) ياشىمنى ئەرتەي،
ئاللا ھەمراھ (ۋاي) بولسۇن ماڭا.

(ئا ـ) ياخشىنىك يامانىمەن، قولىدا پەرەك ياغلىق،
سەھەرنىك شامالىمەن. يارىمنىك خۇمارىمەن.

شەرلىرىدە گۈلزارەي

يارىمنىك قارا كۆزى، يارىم بارمىغان تويغا،
قاينىاپ تۇرغان بۇلاقتەك. مەن سورىماي بارالمايمەن.
ھەممە سۆزى لەززەتلىك، يارىنىك كۆڭلى بەك نازۇك،
شېكەر بىلەن ناۋاتتەك. چاي قۇيۇپ ئالالمايمەن.

نەقرات: شەرلىرىدە گۈلزارەي. نەقرات: شەرلىرىدە گۈلزارەي.

جەرەنيە

ئالتاي ياتتۇق مىڭگاڭدا①، نەقرات: ياھۇ يارەي يا سەنچى،
سۆكسۆك بىلەن ئوت قالاپ. بىلى ئۇزۇن پىرەنچى.
كۆزىنىك گۆھىرى ئاقتى، ئۇمرۇم ئۆتتى ئىرەنچى،
يۈرتىنىك يولىغا قاراپ. جەرەنيەمۇ ـ جەرەنيە.

شايى كۆينەكلىك جۇگان

تاغىمۇ ـ تاغلاردا يۇرۇپ، باغدا بىر گۈل بار ئىدى،
مەن كۆرمىگەن تاغ قالمىدى. ئالتۇن باھالىق گۈل ئىدى.
جېمى ئالەمنى كېزىپ، تۇڭمىسى ئاچىلمىغان،
ئويىنىمغان شەر قالمىدى. يارىمغا لايىق گۈل ئىدى.

نەقرات: جېنىم ـ جېنىمەي، نەقرات: جېنىم ـ جېنىمەي،
شايى كۆينەكلىك جۇگان. شايى كۆينەكلىك جۇگان.
ھەجەپ يامان دەردىۋا، ھەجەپ يامان دەردىۋا،
ھەر تەرەپتە يارى بار. ھەر تەرەپتە يارى بار.

داغۇ پەرىيادە

سىم ـ سىم ئارىلاپ قارلار ياغدى، يولۇڭغا قاراپ.
تاغلارنى بويلاپ. نەقرات: داغۇ پەرىيادە سىنىڭ ئۇستۇلدۇر،
كۆرەر كۆزۈم كۆرمەس بولدى، گۈلشەن داغۇمەي.

① مىڭگاڭ ـ يەر نامى

نەدەپ ئېچتىم خام بوزاڭىنى،
تۇتتى كۆكسۈمدىن.
زۇلۇم بىلەن ئايرىۋەتتى،
خۇمار كۆزۈمدىن.

نەقىرات: داغۇ پەريادە سېنىڭ ئۈستۈندۇر،
گۈلشەن داغۇمەي.

قارا كۆز

ئاخشىمى قاراڭغۇدا،
خويما كۆيسۇ چىراغ.
قىچقارسام ئۇنۇم يەتمەس،
يارنىڭ ئۆيىلىرى يىراق.

باغلىرىمدا قىزىل گۈل،
سۇ قۇيۇپ قۇرۇتمايمەن.
يارنىڭ ئېيتقان سۆزىنى،
ئۆلسەممۇ ئۇنۇتمايمەن.

نەقىرات: ئايرىلدۇق ئاداۋەتتە،
دەۋايىم قىيامەتتە.

نەقىرات: ئايرىلدۇق ئاداۋەتتە،
دەۋايىم قىيامەتتە.

لەۋلىرىڭ بولاي

ئاسمانلار ئالاڭلاپتۇ،
يۇلتۇزلار شالاڭلاپتۇ.
مەن يارغا نېمە قىلدىم،
يار مەندىن يامانلاپتۇ.

ئالتۇن بولسا ـ كۈمۈش بولسا،
سالسا بىلەككە.
يىراقتىكى يارنىڭ ئوتى،
تەگدى يۈرەككە.

نەقىرات: لەۋلىرىڭ بولاي،
شاخىڭغا قونماي.
سايراپ ـ سايراپ گۈل شاخىڭدا،
بۇلبۇلۇڭ بولاي.

نەقىرات: ياردىم ـ يارەي شېرىن يارەي،
شىپا بولۇڭ بۇ جانىمغا،
يار دەردىگە يار دەرتمەن.

قارا تۆۋەنچى گۈلدەسخان

ئەگىل① ئاخشام ئاي چىقتى،
تاڭ سەھەردە چولپان قىزى.
سېنى ساقلاپ كۈن چىقتى،
ئاچ قۇۋۇقۇڭنى چوكان قىزى.

قارا تۆۋەنچى گۈلدەسخان،
بەكرى باي ئېلىپ قاچقان.
بەگ دادام تۇيۇپ قېلىپ،
ئارقىسىدىن قوغلاشقان.

گۈل مەشۇق

ئاتلارنى قويۇپ بەردۇق،
ساغارغان ئاشۇ تۈزگە.

بارساڭلار سالام دەڭلەر،
بىزنىڭ يار قارا كۆزگە.

① ئەگىل ـــ ئاۋال.

بىر گۈلى رەنامۇسىز

گۈللا بولسا گۈل بولامدۇ،
قاتى ـ قاتى بولمىسا.
يار دېگەنگە يار بولامدۇ،
ئېتىقادى بولمىسا؟

ئالما گۈلى گۈل بولامدۇ ـ
باشقا ساچسا بىر قۇچاق.
خەقنىڭ يارى ـ يار بولامدۇ،
ئۆلگىچە جانغا پىچاق.

قۇم شەھدان

يارىمنىڭ ئېتى ئايخان،
خويما كۆيمدۇ بۇ جان.
كىيگەن كۆينىكى خانچۇ،
تۇگمىسى يالاڭ مارجان.

يارىمنىڭ سارايمنىڭ،
ئوتتۇرىسىدا يول بولسا.
ئادىل پادىشاھ بولسا،
سۆيگەن ياردىن ئايرىمىسا.

نەقرات: ئاللەي ھۇ مەن ھەيران،
ئەسلەيخان قۇم شەھدان.

نەقرات: ئاللەي ھۇمەن ھەيران،
ئەسلەيخان قۇم شەھدان.

بارسىلا كەلسىلە ئويناياڭ

يارىمنىڭ ئۆيى قاشتا،
بەلگىسى قارا تاشتا.
ئەسلى مەيلىڭ بولمىسا،

نېمىشقا ئويىندىڭ باشتا.
نەقرات: بارسىلا كەلسىلە ئويناياڭ،
خالى جاينى تاپقاندا.

سەن ـ سەن مېنى سەن

سەن ـ سەن مېنى سەن،
خاراب قىلدىڭ مېنى سەن.
ئوتلارغا سېلىپ،
كاۋاپ قىلدىڭ مېنى سەن.

كەچمىگەن دەريانى كەچتىم،
ئۆلمىدىم سۇغا ئېقىۋەي.
ئەمدى كۆڭلۈڭ تىندىمۇ،
يۆرەككە ئوتلارنى يېقىۋەي.

سۆزۈك چىراي

يارغىنام گۈل بېرىدۇ،
باغدا تۇرۇپ يەڭ ئىچىدە.
گۈلنى مەن قانداق ئالاي،
شۇنچە خالايىق ئىچىدە.

نەقرات: ۋاي خېنىم سۆزۈك چىراي
ئوتىڭدا مەن،
دەردىڭدە مەن قانداق چىداي.
ئاخشىمى ئايدىڭغا چىقىپ،
يەڭ ئاتقىچە تەمبۇر چالاي.

سەھەرلىك

بارسىلا بىللە بارايلى، ئايرىلغانغا كىم ئۆلەدۇر،
ئايرىلىپ قالغان ياماڭ. تىرىك ئايرىلغان ياماڭ.

سېنىڭ مەن

سېنىڭ مەنغۇ سېنىڭ مەن، كۆردۈڭمۇ بۇ باشىمنى،
سېنىڭ بولماي كىمنىڭ مەن. كۆزۈمدىكى ياشىمنى.
سېتىپ يېسەڭ قۇلۇڭمەن، ئۇچ كۈن بولدى كۆرمەيمەن،
ئىشلەتكىنى پۇلۇڭمەن. قارا قاش ئاداشىمنى.

بىر دانە ئەردىم

بىر دانە ئەردىم مىڭ دانە بولدۇم، مەستانە قىلغان قاشى كۆزۈڭدۇر.
ھەقلى ھوشۇمدىن يېگانە بولدۇم. نەقرات: يارىم كېلىپتۇ ماڭا ئىرادە،
مىڭ دانە قىلغان سېنىڭكى ئىشىڭدۇر، سالغان ئوتلىرى ئاندىن زىيادە.

يېڭى باغنىڭ گۈللىرى

ئاتلار ئوروق يوللار يىراق، نەقرات: دوس جانىم دوسلارىم،
كۆزلەردىن ئۇچتى. ئايارەي يېڭى باغنىڭ گۈللىرى.
ئاتنى سېمىز ساقلىغانلار، دوس جانىم دوسلارىم،
قۇش بولۇپ ئۇچتى. ئايارەي باغنىڭ گۈللىرى.

سايراڭ بۇلبۇلۇم

دەرت ئەلەملەر كېلىدۇ، ئاق تېرەكنىڭ تۈۋىدە،
ئوغۇل بالانىڭ باشىغا. مېنىڭ يارىم سازەندىدۇر.
سايدا تۇڭمەن چۆرگىلەيدۇ، قاراڭغۇدا ئۇن بېرىدۇ،
كۆزدىن ئاققان ياشىغا. دىدار كۆرۈشمەك نەدىدۇر.

نەقرات: سايراڭ بۇلبۇلۇم، نەقرات: سايراڭ بولبۇلۇم،
گۈلنىڭ بەرگىدە. گۈلنىڭ بەرگىدە.
جانلار قاقشىۇن يارنىڭ دەردىدە، جانلار قاقشىۇن يارنىڭ دەردىدە،
يارنىڭ دەردىدە خوجام ئەللەي. يارنىڭ دەردىدە خوجام ئەللەي.

ئاللىيەي شەرۋازى①

تولىدىن تولا توشقان،
جاڭگالدا تولا توشقان.
ئىچىم دەرتكە توشقاندا،
دەرتكە پايلىماي قاچقان.

دەردىم تولا ئېيتايمۇ،
ھالىم تولا ئېيتايمۇ.
ئىچىمدىكى دەردىمنى،
ياردىم ساڭا ئېيتايمۇ.

نەقرات: ئاللىيەي شەرۋازى،
ھازىر بولۇڭلار.
كەلسە دۇشمەنلەر،
باتۇر بولۇڭلار.

نەقرات: ئاللىيەي شەرۋازى،
ھازىر بولۇڭلار.
كەلسە دۇشمەنلەر،
باتۇر بولۇڭلار.

نازىركوم

قاناتىم بولسا ئۇچقىلى،
بېرىپ ھالىڭنى سىر كۆرسەم.
گويا بۇلبۇل بولۇپ سايراپ،
سېنىڭ باغىڭنى چۆرگۈلسەم.

قاشىڭنى قارا كۆردۈم
تال بويۇڭنى تۇز كۆردۈم.
ئاخشام كۆرگەن بويۇڭنى،
كېچە يېتىپ چۈش كۆردۈم.

ياچىبەگ (خەلق داستانى)

ئۆتكەندى ياچىبەگ،
بۇلاڭ، تالاڭ زاماندا.
قالماق بىلەن جەڭ قىلىپ،
كەتتى ئاخىر ئارماندا.

ياچىبەگنى كۆرگەنلەر،
سۇمباتلىقىن دەر ئىدى.
گۈرزى، بازغان قوللىرى،
يولۋاس كەبى ئەر ئىدى.

ياچىبەگنىڭ ئۆيلىرى،
تۆرۈك تېغى ئەلتىدە.②
ھېلە ـ مىكىر يوق ئىدى،
ياچىبەگنىڭ ئەپتىدە.

ياچىبەگ خوپ ئەر ئىدى،
يەتتە قۇلان يەر ئىدى.
يەتتە قۇلان يەپ بولۇپ،
يەنە بارمۇ دەر ئىدى.

مۇندا چىقتى ياچىبەگ،
ئوق قولىغا نەيزە ئەپ.
تاغلار ئارا يول سالدى،
پالگانلارنى ئارقىغا سەپ.

ياچى دېگەن بۇ كىشى،
ئارقىسىدا مىڭ كىشى.
ياچىغا ئېگىلمىسە،
قۇتۇلالماس ھېچ كىشى.

① شەرۋازى ـــ ئەسكەر
② ئەلتى ـــ تاغ ئىسمى

ياچى دېگەن يانچىدۇ،
دۇشمەن كەلسە سانچىدۇ.
يانسا كىمكى ياچىغا،
ئېر باك بىلەن يانچىدۇ.

توغرى تاغنىك ئالدىدا،
تورىۋالدى ياچىنى.
ئەلەنچىسىگە قويماي،
باغلىۋالدى ياچىنى.

× ×

تۇتماق بولۇپ ئوسمان بەگ،
ياچىمبەگنى تىڭشىلاپ.
تۇتالمىدى ياچىنى،
يۈگەرسىمۇ پايپاسلاپ.

ياچىمبەگ ئەخمەق ئىكەن،
بىلمىدە چاقماق ئىكەن.
ياچىمبەگنى ئۆلتۈرگەن،
جالالىق① قالماق ئىكەن.

سامانچىمۇ سېتىلدى،
ئوسمان بەگكە قېتىلدى.
كەينىگە تېشىپ ياچىنىك،
تۇتماق بولۇپ ئېتىلدى.

ھەسرەت بىلەن خالايىق،
دۇئا بەردى دوستىغا.
سامانچىنى تۇتۇۋېلىپ،
سامان تىقتى پوستىغا.

V باب ئەنئەنىۋى خەلق سەنئەتلىرى

§1. مەشرەپ

مەشرەپ ــ قۇمۇل ئۇيغۇرلىرىنىك مىللىي ئەنئەنىۋى كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىدىن بىرى بولۇپ، مول مەزمۇنغا ئىگە، ئۇنىك ئىپادىلەش شەكلىدە ناخشا ـ ئۇسسۇل ئاساس قىلىنىدۇ. ناخشا، ئۇسسۇل، ئادەتتە، ئۆرپ ـ ئادەت ئۇسسۇلى، قاچا ئۇسسۇلى، تەقلىد ئۇسسۇلى ۋە ئەمگەك ئۇسسۇلى دەپ تۆت تۈرگە ئايرىلىدۇ.

1. ئۆرپ ـ ئادەت ئۇسسۇلى

(1) كۆك مەشرىپى

قۇمۇلنىك يېزا ۋە تاغلىق رايونلىرىدا قىش، ئەتىياز پەسىللىرىدە ئۇيغۇر دېھقانلىرى كۆك مەشرىپى (مايسا مەشرىپى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئۆتكۈزىدۇ. قىش كىرگەن ھامان ساھىبخان ئىككى چىنىگە بۇغداي تېرىيدۇ (ئەك دەسلەپ بۇغداي قاپاقتا تېرىلاتتى)، بۇغداي

① جالا ــ سۇنئىي چاچ

ئۇنگەندىن كېيىن، ھەر بىر ئائىلە نۆۋەت بىلەن مەھەللىدىكى ئەر ـ ئايال، قېرى ـ ياشلارنى مەشرەپكە تەكلىپ قىلىدۇ.

مەشرەپ باشلانغاندىن كېيىن، ساھىبخان قىزىل قەغەز بىلەن چىرايلىق قىلىپ زىننەتلەنگەن ياكى تاۋار ياغلىق بىلەن يېپىلغان، مايسا ئۇندۇرۇلگەن ئىككى چىنىنى پەتنۇسقا سېلىپ ئىككى قوللاپ كۆتۈرۈپ، ناخشا ئېيتىپ ئۇسسۇلغا چۈشىدۇ. ساھىبخان ناخشىنى ئېيتىپ بولغاندىن كېيىن، پەتنۇسنى شۇ سورۇندىكى مەلۇم بىرسىگە تۇتىدۇ، ئۇ كىشى كېيىنكى قېتىملىق كۆك مەشرىپىنىڭ ساھىبخانى بولىدۇ. ساھىبخان بىلەن پەتنۇسنى قوبۇل قىلغۇچى كۆپچىلىككە سالام بېرىپ مەشرەپ قاتناشچىلىرىنى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ.

ئۇسسۇلغا چۈشكەن كىشى پوتىنى تۈتۈپ تۇرۇپ، يەنە بىر رەيلەننى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ. ئەتراپتا ئولتۇرغانلار ناخشا ئېيتىپ، چاۋاك چېلىپ بېرىدۇ، سوناي چېلىنىدۇ. قىيقاس چىلار «بارىكاللا» دەپ قىيقاس سالىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكەنلەر دەسلەپكى بىر جۈپتىن بىرقانچە جۈپكە كۆپىيىدۇ، ئاخىرىدا قىزىق، شوخ نازىركوم ئۇسسۇلى ئويىنىلىدۇ.

كۆك مەشرىپى تاكى ئەتىيازلىق تېرىلغۇ باشلانغىچە داۋام قىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى ساھىبخان مايسىنى كېيەر يىلىدىكى تۇنجى ساھىبخانغا تۇتىدۇ.

كۆك مەشرىپىنىڭ ئۇسسۇل ھەرىكىتى ئۆزگىچە بولۇپ، باشلىنىشىدا ئاستا، قەدەمنىڭ سېلىنىشى مەزمۇت، پۇت ھەرىكىتى، كۆپسىنچە، پۇتنىڭ ئۇچى بىلەن ئۇرۇنلىنىدۇ. مۇزىكا رېتىمىنىڭ تېزلىشىگە ئەگىشىپ كەيپىيات تەدرىجى جانلىنىپ، ئاخىرى يۇقىرى پەللىگە چىقىدۇ.

(2) مېلىس

خۇشاللىق كۈنلەردە، توي ـ تۆكۈنلەر، مېھمان كۈتۈۋالغان چاغلاردا مەشرەپ ئۆتكۈزۈلىدۇ. بۇ، ئادەتتە، مېلىس دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدا ئالدى بىلەن كىشىلەر دۈگىلەك سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرىدۇ، داپ، غىجەك ساداسى بىلەن تەڭ بىر كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ قولىدىكى گۈل ياكى ياغلىقتىن قىلىنغان پوتا بىلەن سورۇندىكى خالىغان بىرسىنى تەكلىپ قىلىدۇ، تەكلىپ قىلىنغۇچى دەرھال ئوتتۇرىغا چۈشىدۇ، ئىككىيلەن بىرىگە تەزىم قىلىپ ئۈچ قېتىم ئورۇن ئالمىشىدۇ. گۈل تۇتقان ئادەم قولىدىكى گۈل ياكى پوتىنى قارشى تەرەپكە بېرىپ ئۆز ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. پوتىنى قوبۇل قىلغۇچى يەنە باشقا بىرسىنى تارتىدۇ ۋە يۇقىرىقىدەك بىر ـ بىرىگە سالام بېرىدۇ، ئەگەر بىرەرسى سالامغا سالام قايتۇرمايى ئۇسسۇل ئويناسا، قارشى تەرەپمۇ دەرھال ئۇسسۇل ئويناىدۇ. ئۇسسۇل ئويناش ۋاقىتىنىڭ ئۇزۇن ياكى قىسقا بولۇشىنى ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلغۇچى بەلگىلەيدۇ. ئۇسسۇل ئويناۋاتقانلار ئۇسسۇلدىن توختاپ بىر ـ بىرىگە ئۈچ قېتىم سالام بەرگەندىن كېيىن، ئالدىنقى كىشى ئۆز ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرىدۇ. پوتىنى قوبۇل قىلغۇچى سورۇندىكى باشقا بىرسىنى تەكلىپ قىلىدۇ. ئويۇن شۇ تەرىقىدە داۋاملىشىۋېرىدۇ.

مېلىس ئاخىرقى باسقۇچقا قەدەم قويغاندا، تەكلىپ قىلىش توختاپ، ئىختىيارى

ئويناش باشلىنىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكەنلەرنىڭ سانى بارغانسېرى كۆپىيىدۇ.

ناخشا ـ ئۇسسۇل يۇقىرى پەللىگە چىققاندا، داپ راسا ۋايىغا يەتكۈزۈپ چېلىنىدۇ ھەم بىردەم ـ بىردەم ئېگىز كۆتۈرۈلىدۇ. ساپايىچى بىر پۇتى بىلەن تىزلىنىپ ئۇسسۇلچى قىزنى ئايلىنىدۇ. تۇرۇپ ـ تۇرۇپ كەينىگە ئېگىلىدۇ، ساپايى بىلەن يەرنى ئۇرىدۇ، ناخشىلار قىيقاس سالىدۇ، كەيپىيات يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ، پۈتۈن مەيدان ئاجايىپ قىزىپ كېتىدۇ.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قۇمۇل مەشرەپى كەسپىي سەنئەتچىلەرنىڭ پىششىقلاپ ئىشلىشى نەتىجىسىدە سەھنىگە ئېلىپ چىقىلدى. ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكى 70 ـ يىللاردا ئويناپ چىققان «مول ـ ھوسۇل مەشرەپى»، «توي مەشرەپى» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىدە مەشرەپنىڭ شەكلى ۋە ئۇسلۇبى ساقلاپ قېلىنغان.

(3) سەنەم

سەنەم ـــ «ساھىبجامال» مەنىسىدە بۇلۇپ، كېيىن مەخسۇس بىر خىل ئۇسسۇل شەكلىگە ئايلىنىپ قالغان. قۇمۇل سەنىمى ئىككى خىل، قۇمۇلنىڭ شەھەر ئىچى، تاغلىق رايونلىرىدا تارقالغىنى چوڭ سەنەم دېيىلىدۇ، بۇ، يەنە قۇمۇل سەنىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئاستانە، لاپچۇق، تۇغۇچى، قارادۆۋە ۋە قاراتالىلاردا تارقالغىنى كىچىك سەنەم دېيىلىدۇ، بۇ، يەنە قارادۆۋە سەنىمى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

سەنەمنىڭ مۇقەددىمىسىگە غىجەك بىلەن داپ تەڭكەش قىلىنىدۇ. ساھىبخان ئۇستا ئۇسسۇلچىنى ئۇسسۇلغا تارتىدۇ. ئۇسسۇلغا چۈشكۈچى ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، مەيدانىنى بىر ئايلىنىپ سالام بەرگەندىن كېيىن ئۇسسۇل ئويناشقا باشلايدۇ. ھېپىز ناخشا ئېيتىۋېتىپ مەلۇم باسقۇچقا كەلگەندە، سورۇندىكى مەنزىرىنىمۇ ناخشىغا قېتىپ ئېيتىدۇ. ئۇسسۇلنى بىر ئادەم ياكى بىرقانچە ئادەم ئويىنىسىمۇ بولۇۋېرىدۇ. سورۇن تۈزۈپ ئولتۇرغانلار سازەندىلەرنىڭ تەڭكەش قىلىشى بىلەن رېتىملىق چاۋاك چېلىپ ناخشىغا جۆر بولىدۇ.

2. قاچا ئۇسسۇلى

(1) چىنە ئۇسسۇلى

ئۇسسۇلچى ئوك قولى بىلەن چاي قۇيۇلغان ئىككى چىنىنى كۆتۈرۈپ (چوڭ بارماق ۋە بېگىز بارماق بىلەن بىر چىنىنى، ئوتتۇرا، بارماق نامسىز بارماق ۋە چىمچىلاق بىلەن يەنە بىر چىنىنى تۇتىدۇ) ئۇسسۇل ئويناپ، ناخشا ئېيتىپ قارشى تەرەپكە چاي تۇتىدۇ. چاينى قوبۇل قىلغۇچىمۇ سىڭا قولى بىلەن ئىككى چىنىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇنداق چاغدا چاينىڭ تۆكۈلۈپ كەتمىگىنى تۇزۇك.

(2) تەخسە ئۇسسۇلى

ئۇسسۇلچى بىر قولىدا بىر تەخسە بىلەن بىر تال چوكىنى تۇتۇپ لەززان ئۇسسۇل ئويناپ تەخسىنى چېكىدۇ، تەخسىدىن رېتىملىق ئاۋاز چىقىدۇ.

(3) داپ ئۇسسۇلى

سەككىز ئەر ئالدىنقى رەتتە ئۇسسۇل ئويناپدۇ، سەككىز ئايال كەينىنكىسى رەتتە تۇرۇپ، ئىككى ئادەم بىر داپنى تۇتقان ھالدا داپ چېلىپ ئۇسسۇل ئويناپدۇ. داپنى 1 ـ ئادەم بىرىنچى ئاھاڭغا چالسا، 2 ـ ئادەم ئىككىنچى ئاھاڭغا چالىدۇ. داپنىڭ ئاۋازى جارانلىق ھەم يېقىملىق چىقىدۇ.

(4) چىراغ ئۇسسۇلى

چىراغ ئۇسسۇلى ئەسلىدە ئوردىدا ئويناپدىغان ئۇسسۇل بولۇپ، كېيىن خەلق ئارىسىغا تارقالغان. بۇنىڭدا توققۇز پەلەكلىك بىر چىراغ ياندۇرۇلىدۇ، ئۇسسۇلچى چىراغنى بېشىدا كۆتۈرىدۇ ھەمدە ئىككى قولىنى ئاستا ئوڭغا، سولغا ھەرىكەتلەندۈرىدۇ. ئۇسسۇل لەززان، قىزغىنلىق كۆرۈنىدۇ.

3. تەقلىد ئۇسسۇلى

(1) توخۇ ئۇسسۇلى

بۇ، بىر نىقابلىق ئۇسسۇل، بۇنىڭدا بىر ئادەم خوراز، يەنە بىر ئادەم مىكيان بولىدۇ. ئۇسسۇل ئويناغاندا، «خوراز» قانات قېقىپ چىللايدۇ ۋە «مىكيان» غا قانات سۆرەيدۇ، «مىكيان» چۈجىلەرنى قوغداش، چۈجىلەرگە يەم بېرىش، چۈجىلەرگە دۈشمەندىن قانداق مۇداپىيەلىنىشنى ئۆگىتىش، ھەرىكەتلىرىنى قىلىدۇ. بۇ ھەرىكەتلەر توخۇنىڭ ھەرىكەتلىرىگە بەكمۇ ئوخشايدۇ. ئۇسسۇل قىزغىنلىق كۆرۈنىدۇ.

(2) تۆگە ئۇسسۇلى

بۇ، 30 كىشىلىك چوڭ تىپتىكى ئۇسسۇل. بۇنىڭدا ئالدىدىكى ئادەم بۇغراغا ئوخشاش نىقابلىنىدۇ، قالغان 28 ئادەم ئۇنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ، بەللىرىنى ئېگىپ، قاتار كېتىۋاتقان كارۋانلارنى شەكىللەندۈرىدۇ. يەنە بىر ئادەم بۆرە قىياپىتىدە ياسىنىپ، باشلامچى بۇغرا بىلەن بىر تەرەپتىن ئۇسسۇل ئويناپ، بىر تەرەپتىن ئېلىشىدۇ، ئۇسسۇل ئاجايىپ نەپىس بولۇپ، تاماشىبىنلارنى زوقلاندۇرىدۇ.

(3) ئات ئۇسسۇلى

ئات ئۇسسۇلىنى بىر ئادەم ئويناشقىمۇ، ئىككى ئادەم ئويناشقىمۇ بولىدۇ. بۇنىڭدا ئادەم ئۇسسۇل ئوينىغاندا، خۇددى چېپىپ كېتىۋاتقان ئارغىماقتەك بىر پۇتىنى ئالدىغا چامداپ ئوڭ ـ سولغا ئىغاڭلايدۇ، ئىككى قولىنى يۇقىرى ـ تۆۋەن ھەرىكەتلەندۈرىدۇ.

4. ئەمگەك ئۇسسۇلى

(1) تېرىقچىلىق ئۇسسۇلى

تېرىقچىلىق ئۇسسۇلىنى بىر كىشى ئورۇندايدۇ. ئۇسسۇلچى ئۈرۈك چېچىۋاتقاندەك ئالدى ـ كەينىگە ئايلىنىدۇ. بۇ ئۇسسۇلدا ئىلگىرىلەش، چېكىنىش ھەرىكەتلىرى تەرتىپلىك

بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىدىكى شادلىق كەيپىياتى ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

(2) ئورما ئۇسسۇلى

ئورما ئۇسسۇلى كوللېكتىپ ئورۇنلىنىدۇ. بۇنىڭدا ئەرلەر خۇددى ئورما ئورۇۋاتقاندەك ئوغاقلىرىنى ھەربىكەتلەندۈرۈپ ئۇسسۇل ئويناپىدۇ. ئاياللار قوللىرىدا سوغۇق چاي قاچىلانغان قاپاق، قوغۇنلارنى كۆتۈرۈپ لەززان ئۇسسۇل ئويناپىدۇ. بۇ خىل ئۇسسۇلدىن ئىنتايىن قويۇق تۇرمۇش پۇرىقى چىقىپ تۇرىدۇ.

§2. ئاقىن ئېيتىشىشى

قازاق خەلقى مۇنەۋۋەر ناخشىچىلارنى «ئاقىن» دەپ ئاتايدۇ. تاشۋېلىق، تىمانشان، غەربىي تاغ گۈشىلىرى ۋە قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى قاتارلىق قازاق چارۋىچىلىرى توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، ئاۋات ياز پەسلى يېتىپ كەلگەندە، قازاق خەلقى ئەنئەنىۋى سەنئەت كۆرىكى ــ ئاقىن ئېيتىشىشى پائالىيىتى ئۆتكۈزىدۇ. بۇ چاغدا ھەرقايسى ئاۋۇللاردىن مۇنەۋۋەر ناخشىچىلار تاللىنىپ، ئاتقا مىنىپ، دۇمبۇرا چېلىپ ئېيتىشىشقا، ناخشا مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈشكە كېلىدۇ. يىراق ـ يېقىندىكى چارۋىچىلارمۇ ئاتلىرىغا مىنىشىپ كۆرگىلى كېلىدۇ. ئۇلار ئەتىگەندىن كەچكىچە، كەچتىن تاڭ ئاتقىچە ئېيتىشىدۇ، ئەڭ ئاخىرغىچە ئېيتىپ چىقالىغىنى ئۇتۇپ چىققان بولىدۇ. ئاقىنلار دومبۇرا چالالايدىغان، ناخشا ئېيتالايدىغان بولۇپلا قالماستىن، بەلكى نۆۋەتتى كەلگەندە ئىجاد قىلالايدىغان، قارشى تەرەپنى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇرۇپ، ئۇنى تاقابىل تۇرالمىغۇدەك ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇشى كېرەك. ئاقىن ئېيتىشىشىدىن باشقا يەنە، يالغۇز ئېيتىشىش، خور ئېيتىش شەكىللىرىمۇ بار. تاماشىغا قاتناشقان چارۋىچىلار ئېيتىشىشقا، خورغا جۇر بولالايدۇ.

كىچىك تېپتىكى ئاقىن ئېيتىشىشى، كۆپ ھاللاردا، كەچتە قويلار قوتانغا سولىۋېتىلگەندىن كېيىن، كىگىز ئۆيلەردە ئۆتكۈزۈلىدۇ. يېقىن ئەتراپتىكى چارۋىچىلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ ئاقىننىڭ ئۆتمۈشتە مىللەتنىڭ تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرى بايان قىلىنغان، ئازادلىقتىن كېيىنكى يېڭى تۇرمۇشى مەدھىيىلەنگەن ناخشىلىرىنى ئاڭلايدۇ.

ئاقىنلار ئېيتىشىشى مەزگىلىدە، بەزىدە يەنە ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋار، چېلىشىش، ئۇسسۇل قاتارلىق پائالىيەتلەر ئۆتكۈزۈلىدۇ. قازاق ئۇسسۇلى جۇشقۇن، چاققان، قويۇق ئوتلاق پۇرىقىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنى يالغۇز كىشىلىك ئۇسسۇل، ئىككى كىشىلىك ئۇسسۇل ۋە كوللېكتىپ ئۇسسۇل دەپ ئايرىشقا بولىدۇ. ئۇسسۇل شەكىللىرى، تەقلىد ئۇسسۇلى، يورغا ئات ئۇسسۇلى، ئېچىق ئۇسسۇلى، بۈركۈت ئۇسسۇلى، تۈرنا ئۇسسۇلىغا ئايرىلىدۇ. قېمىز ئۇسسۇلى قاتارلىقلار قاچا ئۇسسۇلىغا، كىگىز بېسىش ئۇسسۇلى، ئات كۆندۈرۈش ئۇسسۇلى، يۈك قىرقىش ئۇسسۇلى قاتارلىقلار ئەمگەك ئۇسسۇلىغا كىرىدۇ. قازاق ئۇسسۇلىدا مۇزە كۆپ ھەربىكەتلەندۈرىلىدۇ. قەدەمدە كۆپرەك «ئات ئايىغى» تەقلىد قىلىنىدۇ.

ئۇسسۇل جەريانىدا باش، بويۇن، مۇرە، بىلەك، بەل، ساغرا، كۆزنىڭ تۇرلۈك ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ھەر خىل ئۇسسۇل ئىپادىلىنىدۇ.

§3. خەلق ئويۇنى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدا يېزىلغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە: يۇەنشاۋ بايرىمىدا ھەممە ئائىلىلەردە پانۇسلار تاڭ ئاتقىچە ئېسىلىق تۇرىدۇ، ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر پانۇسلارنى تاماشا قىلىدۇ، يېزىلاردىن تارتىپ شەھەرگىچە ھەممە كىشى شاد ـ خۇراملىققا چۆمىدۇ، دۇكانلار، ئائىلىلەردە چىلىنىغان جاڭ، پوجاڭزا ئاۋازى جاھاننى بىر ئالىدۇ، ھەممە يەر قاينام ـ تاشقىنلىققا چۆمىدۇ». «دېھقانلار كالىنداری بويىچە 2 ـ ئايىنىڭ 2 ـ كۈنى، يەر ئىلاھىنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ، شۇ كىچىسى كوچىلارغا رەڭگارەڭ چىراغلار ئېسىلىدۇ. دوكانلار، ئائىلىلەر كېچىنى ـ كۈندۈزگە ئۇلاپ، يەر ئىلاھىغا ئاتاپ ئون نەچچە ناخشا تەييارلايدۇ. كىشىلەر كوچىلارنى، مەھەللىلەرنى ئارىلايدۇ. بۇ، ئۇزۇندىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قىزىق ئادەتلەر»، دەپ يېزىلغان. مىنگو يىللىرىدا يېزا ئويۇنى ئەۋجىگە چىققانىدى. ھەر يىلى چاغاندا، چاغاننىڭ 15 ـ كۈنى، يۇرتداشلار ئۇيۇشمىلىرى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ياغاچ پۇت ئويۇنى، كېمە ئويۇنى قاتارلىق خەلق ئويۇنلىرىنى ئۆتكۈزەتتى. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) دىن كېيىن، بىر تۈركۈم كومپارتىيە ئەزالىرى قۇمۇلغا خىزمەت قىلغىلى كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بارغان. ئۇلار خەلقنى ئويغىتىش ئۈچۈن، ھەر يىلى چاغاندا خەلق ئويۇنلىرىنى تەشكىللەپ تۇرغان. گەنسۇ يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى بىلەن شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتاتچى دېھقانلار ياغاچ پۇت ئويۇنى، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى سەھنە ئويۇنى، شەنشى يۇرتداشلار ئۇيۇشمىسى كېمە ئويۇنى، بامبۇك ئات، ئېشەك چاپتۇرۇش، مەپە ئويۇنى، ئىدارە ـ ئورگان خىزمەتچىلىرى شەرقىي شىمال ياڭگار ئويۇنىنى ئورۇندىغان. ھەر قېتىم «12 ـ ئاپرىل» يىغىنىنى، «1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «7 ـ ئىيۇل» ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش خاتىرە كۈنلىرىدە كۈندۈزى يىغىن ئېچىلىپ پاپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى نامايىش ئۆتكۈزۈلسە، كەچتە مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى پانۇس كۆتۈرۈپ نامايىش قىلغان.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر مىللەت خەلقى قەد كۆتۈرۈپ ئازادلىققا چىققانلىقىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن، ھەر يىلى «1 ـ ماي» ئەمگەكچىلەر بايرىمى، «1 ـ ئۆكتەبىر» دۆلەت بايرىمى ۋە باھار بايرىمى قاتارلىق بايراملاردا ئىدارە، جەمئىيەت، مەكتەپلەر، شەھەر ئاھالىلىرى، شەھەر ئەتراپىدىكى دېھقانلار شىمالىي شەنشى چوڭ تېپتىكى ياڭگار ئويۇنى بىلەن بەلدۇمباق ئويۇنىنى ئويناندى. پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئەنئەنىۋى خەلق ئويۇنلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ھەر يىلى چاغان ۋە چاغاننىڭ 15 ـ كۈنلىرى ئىدارە ـ ئورگان، زاۋۇت ـ كان، مەكتەپلەر، مەدەنىيەت ـ سەنئەت

ئەت تەشكىلاتلىرى، يېقىن ئەتراپتىكى يېزىلار ياغاچ پۇت ئويۇنى، كىيىمە ئويۇنى، بەلدۇمباق ئۇسسۇلى، ئېشەك چاپتۇرۇش ۋە ياڭگار ئويۇنلىرىنى ئۆيۈشتۇرىدىغان بولدى. چاغاننىڭ 15 ـ كۈنى پانۇس مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈلۈپ تۇردى. ئاساسلىق خەلق ئويۇنى ياغاچ پۇت ئويۇنى بولۇپ، ئۇنى شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتاتچى دېھقانلار بەك كاتتا ئويىنايدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شەھەر ئەتراپىدىكى كۆكتاتچى دېھقانلارنىڭ ياغاچ پۇت ئويۇنىدا «سەككىز ئەۋلىيانىڭ دېڭىزدىن ئۆتۈشى»، «جياڭ تەيگۈڭنىڭ بېلىق تۇتۇشى» قاتارلىق ئويۇنلار بار ئىدى.» جياڭ تەيگۈڭنىڭ بېلىق تۇتۇشى» دېگەن ئويۇندا، بىر ئادەم پۇتىغا ياغاچ پۇت باغلاپ، قولىدا ئۇزۇن قارماققا بىر تال بېلىقنى ئېلىپ تۇرىدۇ. يەنە بىر كىشىمۇ پۇتىغا ياغاچ پۇت باغلاپ جياڭ تەيگۈڭ رولىنى ئالىدۇ. بېلىق ئۇشتۇمتۇت پەيدا بولىدۇ. جياڭ تەيگۈڭ پۇتىنى كېرىپ يەرگە ئېڭىشىپ بېلىقنى تۇتماقچى بولىدۇ، بېلىق بىردىنلا يۇقىرى كۆتۈرۈلىدۇ. جياڭ تەيگۈڭ دەرھال بېلىقنى قوغلىشىدۇ، ئويۇن قالتىس كاتتا ئويىنىلىدۇ. سەھنە ئويۇنىنى سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى ئويىنايدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلى ۋە يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىلدە، سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسى سەھنە ئويۇنىدىن ئون نەچچىنى ئويىنىغان. ھەر بىر سەھنىدىن ئىككى ئادەم بولۇپ، بىرى سەھنىدە تۇرىدۇ، بىر كىچىك قىزچاق ھېلىقى ئادەم كۆتۈرگەن گۈل دەستە ئىچىدە (سۇنئىي گۈل ـــ ت) ياكى ياسالغان يوغان تەخسە ئۈستىدە تۇرىدۇ. قىزچاق داۋاقا ئەگىشىپ لەززان ئۇسسۇل ئويناپىدۇ. پەستە تۆت ئادەم تەخسىنى كۆتۈرۈپ ماڭىدۇ. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، شەرقىي شىمالدىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پىدائىي ئەسكەرلەر سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا قايتقاندا، شەرقىي شىمالنىڭ ياڭگار ئويۇنى شىنجاڭدا تارقىلىشقا باشلىغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياڭگار بىلەن بەلدۇمباق ئۇسسۇلى قۇمۇلدا بىر مەھەل ئەۋج ئالدى. ياڭگار ئۇسسۇلىنىڭ مەزمۇنى مول بولۇپ، بۇنىڭدا تىياتىردىكى پېرسوناژلار، مەسىلەن، «تاڭ سېڭنىڭ نوم ئېلىشقا بېرىشى»، «سەككىز ئەۋلىيانىڭ دېڭىزدىن ئۆتۈشى»، «ئاق يىلان ھەققىدە قىسسە» قاتارلىقلار ئويىنىلاتتى. ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ ياپون ئالۋاستىلىرى، ساتقىنلارغا قارشى كۈرىشى مەزمۇن قىلىنغان ئويۇنلار ئويىنالغاندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، تۇرلۇك سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ماسلىشىپ، فېئودال پومىشچىكلارنىڭ زۇلمىنى يوقىتىش، ئەكسىلىنقىلابچىلارنى بېسىق تۇرۇش، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان نومۇرلار ئويىنالدى. ئىشچى ـ دېھقانلار ئىتتىپاقلىقى مەزمۇن قىلىنغان نومۇرلار، ئالايلۇق، ئەر ئىشچى قولىغا بولقا، ئايال دېھقان قولىغا ئورغاق ئېلىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، مۇرىنى ـ مۇرىگە تېرەپ ئالغا كېتىۋاتقانلىقى ئىپادىلەنگەن نومۇرلار كۆپرەك ئويىنالدى.

VI باب خەلق هۈنەر ـ سەنئىتى

§18. كەشتچىلىك

1. دوپپا

دوپپا هەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىپ، قول بىلەن كەشتىلەنگەن تۆت پارچە دوپپا تۆپىلىكى مەركەز قىلىنىپ ھەمدە ئۇلار ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلۇپ، قېلىپقا سېلىنىپ ئىسكەتلىنىدۇ، ئەڭ ئاخىردا جىيەك تۇتۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن دوپپا پۈتىدۇ.

(1) ياش ـ ئوتتۇرا ياش ئاياللارنىڭ دوپپىسى: بۇ دوپپىغا قارا، قېنىق، قىزىل، قارا كۆك، توق يېشىل، بېغىررەڭ مەخمەللەر تاش قىلىنىدۇ. دوپپىنىڭ ئۈستىگە ۋە كېيىكىگە بىر بىرىگە روبىرو قىلىپ تۆت تال گۈل كەشتىلىنىدۇ. جىيىكى سېرىق كالاۋتۇن بىلەن كەشتىلىنىدۇ، جىيەك ئارىلىقىغا كېپىنەك ۋە بېلىق رەسمى كەشتىلىنىدۇ، دوپپا رەڭدارلىقى بىلەن كۆزنى چاقنىتىدۇ.

(2) ياش ـ ئوتتۇرا ياش ئەرلەرنىڭ دوپپىسى: بۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىدۇ، دوپپىنىڭ ئۈستىگە تۆت تال گۈل، كېيىكىگە تۆت تال گۈل كەشتىلىنىدۇ، قارا مەخمەلدىن جىيەك تۇتۇلىدۇ.

(3) ياشانغان ئەرلەرنىڭ دوپپىسى: بۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىدۇ، دوپپىنىڭ ئۈستى ۋە كېيىكىگە سۇس رەڭدە گۈل كەشتىلىنىدۇ. قارا مەخمەلدىن جىيەك تۇتۇلىدۇ. قارىلىق دوپپىلىرى قارا مەخمەلدىن تىكىلىدۇ، گۈل كەشتىلەنمەيدۇ.

(4) ياشانغان ئاياللارنىڭ دوپپىسى: بۇنىڭغا ھەر خىل رەڭدىكى مەخمەل تاش قىلىنىدۇ. سېرىق، ئاق كالاۋتۇن ياكى چىلتەك جىيەك قىلىنىدۇ. گۈل كەشتىلەنمەيدۇ، دوپپىنىڭ ئالدى تەرىپىدىكى جىيىكىگە ئالتۇن مۇخزا، ھەقىق، يېشىل تاش، قاشتېشى قاتارلىقلار تۇتۇلىدۇ.

قومۇل دوپپىلىرىنىڭ ئاغزى ۋە تۆپىسى، كۆپىنچە، يۇمىلاق ھەم تۇزرەك كېلىدۇ. خەنزۇ ۋە باشقا مىللەت مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن قۇمۇل دوپپىلىرىغا، كۆپ ھاللاردا، جۇيخۇا، مېيخۇا، لىيەنخۇا، مۇدەن، چوغلۇق، بەرغەمۇت قاتارلىق گۈل نۇسخىلىرى چۈشۈرۈلىدۇ.

2. تەكىيە

بۇنىڭ شەكلى ئۇزۇنچاق، ئىككى بېشى چاسا شەكىلدە بولىدۇ، ھەر خىل رەڭدىكى تاۋار، زەرباپ، دۇخاۋلار تەكىيىنىڭ تېشى قىلىنىدۇ، ئۇنىڭ بېشىنىڭ چۆرىسىگە قارا رەخت ياكى قارا مەخمەل تۇتۇلىدۇ، ئۇتتۇرىسىغا مۇدەن، چوغلۇق، مېيخۇا، لەنخۇا، جۇيخۇا، ئانار، شاپتۇل گۈل ـ يوپۇرماقلىرى بىلەن شېپىشدار كەشتىلىنىدۇ. شۇنىڭ

بىلەن ھۆپپىدە ئېچىلغان گۈل مەنزىرىسى نامايان بولىدۇ. تەكىيملەر، گۈلى سىرىقا قارىتىلغان ھالدا تام ئىشكاپ، كات ئۈستىگە تىزىپ قويۇلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يوتقان يېغىلىدۇ. تەكىيە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇمى بولۇپلا قالماي، يەنە زىننەت بۇيۇمى ھېسابلىنىدۇ.

3. كىيىم ـ كېچەكلەر

(1) نىمچە

نىمچىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تىزدىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ ئېنى كەڭ، يېڭى تار كېلىدۇ. كۆپ ھاللاردا قىزىل، سۇس بېغىر رەڭ تاۋاردا تىكىلىدۇ. نىمچە، ئالدى ئوچۇق نىمچە ۋە قويۇنلۇق نىمچە دەپ ئايرىلىدۇ. ئۇنىڭ يەڭ ئۇچى، ياقا ئەتراپى، ئالدى پەش، قويۇنلۇق پەشلىرىگە، ئاياغ تەرەپلىرىگە ئۇچ ـ تۆت قۇر گۈللۈك قىرغاق ئىشلىنىپ، ئوتتۇرىسىغا رەڭلىك يىپ بىلەن سۇمرۇغ، كېپىنەك، مۇدەن، جۇيخۇا گۈللىرى، 卍 شەكىللىك نۇسخىلار كەشتىلىنىدۇ. ئالدى ئوچۇق نىمچىگە بولۇتسىمان بىزەك تۇتۇلىدۇ.

(2) پەشمەت

پەشمەت ساغرىنى يېپىپ تۇرغۇدەك ئۇزۇنلۇقتا تىكىلىدۇ، ئۇ، قىسقا ھەم كەڭ، يەڭلىرى تار قىلىنىپ، قىزىل، جىگەر رەڭ تاۋاردىن تىكىلىدۇ. پەشمەت ئالدى ئوچۇق پەشمەت ۋە قويۇنلۇق پەشمەت دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنىدۇ. يەڭ ئۇچى، ئالدى پەش، چوڭ پەش، ئاياغ تەرەپ ۋە كىچىك پەشلەرگە گۈللۈك گىرۇەك تۇتۇلىدۇ. ئالدى ئوچۇق پەشمەتلەرنىڭ ئالدى پەشلىرىگە بۇلۇتسىمان بىزەك نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلىدۇ.

(3) جىلىتكە

بۇ، پەشمەتكە ئوخشاپراق كېيىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ يېڭى بولمايدۇ. قويۇنلۇق جىلىتكىنىڭ كىچىك پېشى بولىدۇ. ياقا ئەتراپى، چوڭ پەش، ئاياغ گىرۇەك ۋە كىچىك پەشلەرگە ئۇچ قۇر گۈللۈك گىرۇەك تۇتۇلىدۇ. ئالدى پەشكە بۇلۇتسىمان بىزەك نۇسخىلىرى چۇشۇرۇلىدۇ.

ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ قەدىمكى كىيىم ـ كېچەكلىرى ئەنئەنىۋىلىككە ئىگە، سالاپەتلىك، كۆركەم ھەم يارىشىملىق كېلىدۇ. بۇ، ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ كۆپ خىللىقىنى كۆرسىتىدۇ.

§2. كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئىشلىتىلىدىغان ھۈنەر ـ سەنئەت بۇيۇملىرى

1. تەڭلىمات

(1) تەڭلىمات بېسىش

ئالدى بىلەن يۈك ئېتىپ، بويىلىپ خامدالغاندىن كېيىن ھەر خىل شەكىلدە

كېسىلىدۇ، ئاندىن ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈپ، رەتلىك تىزىلىپ پۈركۈلۈپ بېسىلىدۇ. ئۇنىڭ گۈل سىزىقلىرى گېئومېتىرىك شەكىل ئالغان بولىدۇ(كرېست شەكىل، تۈز ـ ئەگرى سىزىق، تۆت قاتلىق، سەككىز قاتلىق گۈل ـ گىياھلارنىڭ شەكلىنى ئالغان بولىدۇ).

(2) گۈللۈك كىگىز

ئاق كىگىزگە رەڭلىك قېلىپتا گۈل بېسىلىدۇ، ئاندىن كىچىك چوتكا بىلەن تېگى بويىلىدۇ، باشقا سىزىقلارمۇ گېئومېتىرىك شەكىلدە ۋە گۈل ـ گىياھلارنىڭ شەكلىدە بولىدۇ.

(3) شىرداق تىكىش

شىرداق تىكىش قازاق خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان. قىزىل، سېرىق، يېشىل، قارا رەڭلىك رەختلەر قوي، كالا، بۇغا مۈڭگۈزلىرى ياكى تۈرلۈك شاخ ـ پۇتاق شەكىللىرىدە قايچىلىنىپ، كىگىزنىڭ ئەتراپى ۋە ئوتتۇرىسىغا چاپلاپ تىكىلىدۇ.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ماشىنىدا ئېتىلگەن كىگىزلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، گۈللۈك كىگىزلەر ئانچە كۆپ ئۇچرىمايدىغان بولدى. شىرداقنى غەربىي تاغ، تاشۇپ لىقنىڭ ئۇلاتاي دېگەن جايلىرىدىكى قازاق چارۋىچىلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئۇچرىتىقىلى بولىدۇ.

2. گۈللۈك ساندۇق

(1) تۆمۈر ساندۇق

ھەر خىل رەڭدە سىرلانغان ساندۇقلارغا ھەر خىل رەڭدىكى تۇنىكە چەسۇەك تور، تۆت چاسا ياكى رومبا شەكىللىرىدە مىخلىنىدۇ.

(2) گۈل سىزىلغان ساندۇق

ئالدى بىلەن ساندۇق سىرلىنىدۇ، ئاندىن ساندۇقنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا ياكى ئىككى ياقىسىغا گۈل سېۋىتى، تۈرلۈك گۈللەر سىزىلىدۇ، كۆپۈنچىسى مۇدەن، چوغلۇق، لەنخۇا، جۇيخۇا، ئەتىرگۈل قاتارلىق گۈللەر كۆپرەك سىزىلىدۇ.

(3) ئويما گۈللۈك ساندۇق

گۈل نۇسخىلىرى ساندۇققا بېۋاستە ئويۇلىدۇ، كۆپىنچە تۈرلۈك گۈللەر، گېئومېتىرىك شەكىللەر، چەينەك، چېلەك، لوڭقا قاتارلىقلارنىڭ نۇسخىلىرى ئويۇلىدۇ.

3. گۈللۈك ئىشكاپ

(1) كات

كات، كۆپ ھاللاردا، كاڭ ئۇستىگە قويۇلىدۇ، ئۇ، ئۇزۇنچاق شەكىلدە بولىدۇ، رەڭ

لىك سۈرەتلەر سىزىلىدۇ ياكى ئويما گۈل نەقىشلىنىدۇ، كاتتىك ئۈستىگە يوتقان ـ كۆرپە يېغىلىدۇ.

(2) ئويۇق ئىشكابى

ئويۇق ئىشكابىغا رەڭلىك رەسىملەر سىزىلىدۇ ياكى گۈل ئويۇلىدۇ، ئادەتتە قاچا ـ قۇچا تىزىلىدۇ.

(3) ياغاچ ۋە تۆمۈر كارۋات

ياغاچ كارۋاتنىڭ باش قىسمىغا تۇرلۇك گۈل نۇسخىلىرى ئويۇلىدۇ، پۇت قىسمى قىرغا بىلەن قىرىلىدۇ، تۆمۈر كارىۋاتنىڭ باش قىسمىغا پولات چۈۋىقتىن ئىگىلگەن تۇرلۇك گۈل نۇسخىلىرى ئورنىتىلىدۇ.

4. زىننەت بۇيۇملىرى

ئۇيغۇر ئاياللىرى ھالقا، بىلەيزۈك، مارجان تاقاشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئازادلىقتىن ئىلگىرى يەرلىك زەرگەرلەر سوققان ھالقا كۈمۈش پۇلدىن سەل كىچىك ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستى تەرىپى ھالقا شەكلىدە، تۆۋەن تەرىپى ئالتۇن، كۈمۈشتىن تەركىب تاپقان گۈل نۇسخىلىرىدىن تۇزۇلگەن بولۇپ، كۆركەم، چوڭ سۈپەت كۆرۈنىدۇ. بىلەيزۈك، كۆپ ھاللاردا، كۈمۈشتىن سوقىلىدۇ، بەزىلىرى قاشتېشىدىنمۇ ياسىلىدۇ.

VII باب مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە مەشھۇر ئاسار ئەتىقىلەر

§1. قەدىمكى مەدەنىيەت خارابىلىكلىرى

1. قەدىمكى خارابىلىكلەر

(1) يەتتەقۇدۇق نەپىس تاش قورال خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك يەتتەقۇدۇق يول ئاسراش ئۇچاستىكىسىنىڭ 500 مېتر شەرقىدىكى تاشيولنىڭ ئىككى ياقىسىغا جايلاشقان، دائىرىسى تەخمىنەن 6000 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1958 ـ يىلى شى شۈچىڭ قاتارلىق كىشىلەر بۇ يەردە ماشىنىنى توختىتىپ ھاردۇق ئالغان چاغدا، مۇشۇ يەردىن نەچچە 100 دانە نەپىس تاش قورالنى يىغىۋالغان.

(2) تارانچى نەپىس تاش قورال خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك تارانچى بازىرىدىكى تۆت كوچىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدىكى سودا دوكىنىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. 1958 ـ يىلى ۋاڭ يۈڭيەن

قاتارلىق كىشىلەر مۇشۇ سېرىق توپىلىق يەردىن بىرنەچچە دانا نەپىس تاش قورالىنى يىغىۋالغان.

(3) قارادۆڭ خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك قارادۆڭنىك ئالتە كىلومېتر جەنۇبىدىكى بىر قارا دۆڭگە جايلاشقان، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى ئالتە مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى 300 مېتر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى 180 مېتر كېلىدۇ. 1957 ـ يىلى بىر دېھقان بۇ يەردىن ئوغۇت توپىسى ئېلىۋاتقاندا، ئىككى مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا قاتلىمىدىن بىر دانە قوش قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا چىققان.

(4) يالغۇزتوپۇم خارابىلىكى

چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدا تۇزۇلگەن «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە: «تالـ ناچىن (تاشۇبىلىق) شەھىرىدىن 210 چاقىرىم كېلىدىغان يالغۇزتوپۇم تېغىنىڭ تۆپىسىدە چوڭ بۇددا ئىبادەتخانىسى بار» دەپ يېزىلغان. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) بۇ ئىبادەتخانا بۇزۇۋېتىلگەن. مىنگونىڭ 27 ـ يىلى (1938 ـ يىلى) «قىزىل 8 ـ تۈەن» يالغۇز توپۇمدا چازا قۇرغاندا، ئىبادەتخانا خارابىلىكىنى بۇزۇۋېتىپ گازارما سالغان، خارابىلىك ھازىر يوق.

(5) باغداش خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك باغداش كەنتىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان. تاغ باغرىدا تاش بىلەن قۇپۇرۇلغان تام، تاشسۇپا، تاشقوتان قاتارلىقلارنىڭ ئىزى بار. تاغ باغرىدىن تاغ قاپتىلىغىچە بەش قەۋەت تاش ئۆي خارابىسى قاتار جايلاشقان، تاغقا چىقىدىغان تاغدىن چۈشىدىغان تاش پەلەمپەيمۇ بار.

(6)راھەتباغ گۈمبەزدىكى خارابىلىك

بۇ خارابىلىك راھەتباغ گۈمبەزىنىڭ 1 ـ دادۇيىنىڭ 3 ـ ئىشلەپچىقىرىش دۇيىگە جايلاشقان. 1983 ـ يىلى دېھقانلار كېسەك قويۇۋېتىپ تۆت مېتر چوڭقۇرلۇقتىكى توپا قاتلىمىدىن بۇغا باشلىق مىس پىچاق قاتارلىق مىس قوراللارنى ئۇچراتقان ھەم شۇ يەردىن ئادەم ئىسكىلىتى، ساپال پارچىسى، تاش قورال قاتارلىقلارمۇ چىققان.

2. قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

(1) ئالتىزاق (يانبۇلاق) قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك توغۇچىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى يانبۇلاق كەنتىنىڭ غەربىي تەرەپ ـ تىدىكى ئالتىزاققا جايلاشقان. بۇ خارابىلىك سېرىق توپىلىق دۆڭنىڭ شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ، سەل تىك تۆت بۇلۇڭ شەكلىنى ئالغان، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇن

لۇقى تەخمىنەن 60 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى تەخمىنەن 50 مېتر كېلىدۇ، دۆڭنىڭ ئەتراپى پۈتۈنلەي ئېتىزلىق. 1958 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ يەرگە كېلىپ تەكشۈرگەن. شەھەرنىڭ شىمالىي سېپىلى بىلەن شەرقىي سېپىلى ئۆرۈلۈپ كەتكەن؛ غەربىي سېپىلى بىلەن جەنۇبىي سېپىلى خېلى ساق تۇرغان. سېپىلنىڭ ئەڭ ئېگىز يېرى بەش مېتر، ئۇلىنىڭ كەڭلىكى ئۈچ مېترچە كېلىدۇ. قەدىمكى شەھەرنىڭ سېپىلى سوقما قىلىپ ياسالغان، لېكىن، كېيىك بىلەن قوپۇرۇلغان جايلىرىمۇ بار، بۇنىڭ دىن سېپىل بىرقانچە باسقۇچتا پۈتكەنلىكى مەلۇم. شەھەر ئىچىدە ساق ئۆي قالمىغان، پەقەت بىرنەچچە گەمىلا قالغان. شەھەرنىڭ شەرقىدە بىر تۇر (تام) بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئالتە مېتر كېلەتتى .يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، دېھقانلار ئوغۇت قىلىش ئۈچۈن توپا ئالغانلىقتىن، شەھەر سېپىلى ۋە تۇر قالدۇقلىرى پۈتۈنلەي تۈگىگەن. بۇ جاي ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكالىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

(2) لاپچۇق قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك لاپچۇقتىكى قارلۇق ئۆستىڭنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىرغىقىغا جايلاشقان، ئۆستەڭنىڭ شەرقىدىكى ئىككى (شىمالدا بىر، جەنۇبتا بىر) شەھەر، غەربىدىكى بىر شەھەر ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىنى ئالغان.

ئۆستەڭنىڭ شەرقىي ياقىسىدىكى شىمالىي شەھەرنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 180 مېتر، شەرقتىن غەربكە كەڭلىكى تەخمىنەن 150 مېتر، قالدۇق سېپىلىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئىككى مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتر كېلىدۇ، شەھەرنىڭ تۆت بۇلۇڭىدا قاراۋۇللىغانا قالدۇقلىرى بار، شەھەر ئىچىدە توپا دۆڭلىرى ۋە ئۆيلەرنىڭ پۇچۇق تاملىرى قالغان. ئۆستەڭنىڭ شەرقىدىكى جەنۇبىي شەھەر كىچىكرەك بولۇپ، پاسىلنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 مېتر، قالدۇق سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ مېتر كېلىدۇ، شەھەرنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىكىدە بىر قاراۋۇللىغانا بار، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مېتر كېلىدۇ. ئۆستەڭنىڭ غەربىدىكى شەھەردە شەرقىي سېپىل خارابىسلا قالغان، ئۇنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 100 مېتر كېلىدۇ.

ئۆستەڭ بويلاپ شىمالغا سوزۇلغان كىچىك تۆپىلىك ئۈستىدە بىرقانچە تۇر قالدۇقى ھەم بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى بار.

لاپچۇق قەدىمكى شەھىرى ئۇزاق تارىخقا ئىگە. «كېيىنكى خەننامە» دە خاتىرىلىنىشچە، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۈكپەڭنىڭ 15 ـ يىلى (مىلادى 72 ـ يىلى) مىڭدى خان شىمالغا بېرىپ ھۇنلارنىڭ ئەدىمىنى بېرىش تۇغرىسىدا قوماندانلىرىغا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. كېيىنكى يىلى ئېۋرغۇنى بويسۇندۇرۇپ، شۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن ئېۋرغول كاھىبىگى تەسىس قىلغان. شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەيخېنىڭ 17 ـ يىلى (493 ـ يىلى) پەشامشان دۆلىتى قاڭقىللار تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلغاندا، بىر قىسىم كىشىلەر شىمالدىكى ئېۋرغولغا

قىچىپ بېرىپ قورغان ياساپ ئولتۇراقلاشقان ۋە بۇ يەرنى لاپچۇق دەپ ئاتىغان. تاڭ سۇلالىسى جېڭ گۈەننىڭ 4 ـ يىلى (630 ـ يىلى) يەنە مۇشۇ جايدا لاپچۇق ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. بۇ قالدۇق قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئېۋدرغول شەھىرى ياكى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى لاپچۇق شەھىرىنىڭ خارابىلىكى ئىكەنلىكى ئېنىقمالغا ناھايىتى يېقىن. بۇ قەدىمكى شەھەر خارابىلىكى ئاپتونوم رايون بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

(3) ئەسكى شەھەر قەدىمكى قەلئە خارابىلىكى

بۇ خارابىلىك قارادۆۋىنىڭ 26 كىلومېتر جەنۇبىغا جايلاشقان. بوران يالاپ پەيدا قىلغان يارنىڭ شىمالىي تەرىپىدە كەينى يارغا يۆلەپ سېلىنغان ئىككى قەلئە بار، ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مېتر كېلىدۇ، ئۇستىدە كۆزىتىش تۆشۈكى ھەم ئىككى قەلئەگە ئۆتۈشىدىغان يول بار، قەلئەنىڭ تەكتىدە يەر ئاستى يولى بار. قەلئەدىكى شامال يالاپ ھاسىل قىلغان ياردا بىر قەۋەت مايا‌ق ھەم يۇڭ توقۇلما پارچىسى قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ بارلىقى بايقالدى.

3. تۇر خارابىلىكى

قۇمۇلنىڭ شەرقىي ۋە غەربىدىكى كونا يوللار قەدىمىي زامانىدىن قېلىپقالغان مۇھىم قاتناش يوللىرى بولۇپ، يول بويى پوچتا بېكىتى، تۇرلار بار ئىدى، ئۇلارنىڭ خارابىسى ھازىرمۇ ناھايىتى كۆپ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ گۈاڭچى يىللىرىدا تۇزۇلگەن «شاجۇ ـ ئېۋدرغول ئايمىقىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەزكىرىسى» نىڭ قالدۇق جىلىدىدا: «ئېۋدرغول ناھىيىسىدە شۈيىۋەن، ماۋئېر، لاڭچۇەن، شياڭزاۋ، پەنلەنچۇەن، سۇدۇگۇ، ئىتاچى دەيدىغان يەتتە تۇر بار؛ لاپچۇق ناھىيىسىدە بەچىر، بۇداۋچۇەن، يۇڭئەن، جەنتوجۇ، خۇاچۇەن (ئىككى تۇر كەم) بولۇپ، سەككىز تۇر بار؛ رويان (ھازىرقى تاشۇبلىق) ناھىيىسىدە بەيۋاڭ، بەييا‌ڭشەن، يىددىجۇي، دۇدۇي دەيدىغان تۆت تۇر بار» دېيىلگەن. دېمەك، ئۇ‌ج ناھىيىدە 19 تۇر بولغان.

مىنگۇ يىللىرىغىچە قالدۇق تۇردىن يەنە تۆۋەندىكى 20 نەچچىسى ساقلىنىپ قالغان. قۇمۇلنىڭ شەرقىدە دۆڭگۇرساق، ساۋۇلاق، بۇلۇڭتوغراق، يەندۆڭ، تىيەنشىكدون تۇرلىرى بار؛ قۇمۇلنىڭ غەربىدە تۇسقا، سۇمقاغا، ئاستانە، تۇغۇچى، لياۋدۇن، يەتتەقۇدۇق تۇرلىرى بار؛ تۇغۇچىنىڭ جەنۇبىدا لاپچۇق، قارادۆۋە، ئەسكى شەھەر تۇرلىرى بار؛ قۇمۇلنىڭ جەنۇبىدىكى راھەتباغ يېزىسىدا ئاقتۇر، ئەللىكتۇر، قاراتال تۇرلىرى بار؛ قۇمۇلنىڭ شىمالىدا يالاڭكارىز، ئۇچقۇرۇل، كۆشۈتى تۇرلىرى بار؛ قۇمۇل بىلەن تاشۇبلىق ئارىلىقىدا شوربۇلاق، چىڭشەنزى تۇرلىرى بار؛ تاشۇبلىق بىلەن شوپۇل ئارىلىقىدا چوڭ دۆڭ، ئىككىنچى دۆڭ، ئۈچىنچى دۆڭ تۇرلىرى بار؛ تاشۇبلىق بىلەن خوتۇنتام ئارىلىقىدا كۈنپېتىش دۆڭ، خوتۇنتام دۆڭ دېگەن تۇرلار بار ئىدى. يېڭى جۇڭگو

قۇرۇلغاندىن كېيىن، كەنتلەرگە يېقىن تۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇزۇۋېتىلىپ، توپىنى دېھقانلار ئوغۇت قىلىۋەتكەن.

1983 ـ يىلغىچە يەندۆڭ، لياۋدۇن، لاپچۇق، قارادۆۋە، ئەسكى شەھەر، راھەتباغ يېزىسىدىكى ئەللىكتۇر، قاراتال، كۆشۆتى، شوربۇلاق، چىڭشەنزى، چوڭدۆڭ، ئىككىنچى دۆڭ، ئۈچىنچى دۆڭ، كۈنپېتىش دۆڭ، خوتۇنتام دۆڭ قاتارلىق تۇرلارنىڭ خارابىسى ساقلىنىپ قالغان.

ساقلىنىپ قالغان تۇرلارنىڭ ئېگىزلىكى بەش مېتردىن 10 مېترغىچە كېلىدۇ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى، ئېيتايلۇق، لاپچۇق، قارادۆۋە قاتارلىق جايلاردىكى تۇرلار كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، بەزىلىرى، ئېيتايلۇق، يەندۆڭ، لياۋدۇن قاتارلىق جايلاردىكى تۇرلار سوقما قىلىپ ياسالغان. تۇرلارنىڭ كۆپىنچىسى ئىككى قەۋەت بولۇپ، 2 ـ قەۋەتكە چىقىدىغان توپا پەلەمپەي بار. بۇلارنىڭ يەنە ئۈچ قەۋەتلىكلىرىمۇ بار، مەسىلەن، راھەتباغدىكى ئەللىكتۇر قاتارلىقلار.

4. بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ۋە تاش ئۆڭكۈر خارابىلىكلىرى

(1) بۇگۇر بۇددا ئۆڭكۈرى خارابىسى

بۇ خارابىلىك توغۇچىدىكى بۇگۇرنىڭ سۇ بېشى دېگەن يېرىدە بۇلۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇنى «تەيزاك» دەپ ئاتايدۇ. بۇگۇر ئولىنىڭ ئىككى يېقىدىكى يارداً جەمئىي 11 ئۆڭكۈر بار. ئادەتتىكى ئۆڭكۈرلەرنىڭ ئېگىزلىكى ئۈچ مېتر، كەڭلىكى بەش مېتر كېلىدۇ، ئوتتۇرىسىدا دىئامېتىرى بىر مېتر كېلىدىغان يۇمىلاق توپا تۈۋرۈك قويۇلغان بولۇپ، ئۇ، ئۆڭكۈرنىڭ تورۇسىنى تىرەپ تۇرىدۇ. ئۆڭكۈرنىڭ بەزىلىرى يالغۇز، بەزىلىرى ئىككى ـ ئۈچى ئۆزئارا تۇتىشىپ تۇرىدۇ. تېمى كاكۇل بىلەن سۇۋالغان. ئۇزاق زامانلار ئۆتۈپ ۋە ئىسلىنىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن بۇددا رەسىملىرىنىڭ رەڭگى ئۆڭۈپ كەتكەن. تامدىكى رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپى سويۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەن ياكى كىشىلەر تەرىپىدىن بۇزۇۋېتىلگەن. بەزى ئۆڭكۈرلەرنىڭ تېمىغا چاك كەتكەن، بەزىلىرى گۆمۈرۈلۈپ چۈشكەن، بەزىلىرىنىڭ ئىشىكى قۇم بىلەن ئېتىلىپ قالغان.

يارنىڭ تۆپىسىدىمۇ ئۆيلەر بار، بۇ ئۆيلەرنىڭ ئاستى تەرىپىدىكى تۇپا كولىنىپ، ئۈستى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلۇپ ياسالغان. ئۈچ ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى بار، ئۇنىڭ بىرى ئولىنىڭ شەرقىگە (ئولغا يېقىن سېلىنغان)، ئىككىسى ئولىنىڭ غەربىگە (بىرى شىمالدا، بىرى جەنۇبتا) جايلاشقان بولۇپ، ئاساسەن، ئۈچ بۇلۇڭ شەكلىنى ئالغان. ئولىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئىبادەتخانا ھەممىدىن چوڭ بولۇپ، ئاستى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق گۈمبەز شەكلىدە سېلىنغان. ئاساسىي ئىبادەتخانا بىناسىنىڭ قالدۇق ئىزىدىن قارىغاندا، بۇتلار شەرقە قارىتىپ ئولتۇرغۇزۇلغان، بىنانىڭ گۈمبىزى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن.

مىلادى XV ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا، ئىسلام دىنى قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، بۇددا دىنىنىڭ بۇ مۇقەددەس جايى تاشلىۋېتىلىپ، خاراب بولغان.

بۇ جاي ناھىيە بويىچە قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

(2) ئاراتام بۇددا ئىبادەتخانىسى خارابىسى

ئاراتام قۇمۇلنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكىدە بولۇپ، شەھەرگە 40 كىلومېتر كېلىدۇ. ئاراتام قەدىمكى زامان بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

بۇددا ئىبادەتخانىسى ئاراتامنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قىزىل تاغ قاپتىلىدىكى توپا تۆپىلىككە جايلاشقان. يەتتە ئېغىز ئۆي شەرقتىن غەربكە قاتار جايلاشقان بولۇپ، ئاستى تەرىپى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق گۈمبەز شەكلىدە ياسالغان. ئىبادەتخانىنىڭ ئاستى گەمە قىلىپ قېزىلىپ، ئۈستى تەرىپى كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان، تامنىڭ ئىچى كاكۇل بىلەن سۈۋالغان، ھاك بىلەن ئاقارتىلىپ، رەڭلىك سۈرەتلەر سىزىلغان.

ھازىر ئىبادەتخانا ئۆيىدىن بەش ئېغىزلا قالغان، ئالدى تەرىپى، تورۇسلىرى بۇزۇلۇپ كەتكەن، تاغقا يانداشقان قىسمىلا قالغان بولۇپ، ئولتۇرغان بۇتنىڭ ئۈمۈمي ئىزناسىنى غۇۋا پەرقلەتكىلى بولىدۇ. بۇ جاي ناھىيە بويىچە قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى.

§28. قەبرىلەر

1. قەدىمكى قەبرىستانلىق

(1) قىزىل چوققا قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق قارا دۆڭ گۇڭشېسىنىڭ ئىككى كىلومېتر غەربىدىكى قىزىل تۆپراقلىق تۆپىلىككە جايلاشقان، كۆلىمى 5000 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. 1978 ـ يىل 9 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئارخېئولوگىيە ئەتىرىتى بۇ يەرنى سىناق تەرىقىسىدە ئېچىپ كۆردى. ئېچىلغان قەبرىستانلىقنىڭ كۆلىمى 300 كۋادرات مېتر كېلىدۇ. جەمئىي 29 قەبرە قېزىلدى. بەزى قەبرىلەر توپ جايلاشقان بولۇپ، دەپنە قىلىش شەكلى بىر خىل، گۆرنىڭ ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 1.5 مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن بىر مېتر، چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 1.2 مېتردىن ئىككى مېترغىچە كېلىدۇ. كۆپىنچە جەسەتلەر پۈت قىسمى پۈكلەپ دەپنە قىلىنغان، ئۈستىگە توغراق ياغىچى يېپىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە كېسەك قويۇلۇپ، ئاندىن توپا بىلەن كۆمۈلگەن. قەبرىستانلىقتىن كونا جەسەت، تاش قورال، ساپال بۇيۇم، ياغاچ قورال، مىس ئەسۋاب، سۆڭەك قورال، كىگىز، يۈڭ توقۇلما بۇيۇملار، تېرە بۇيۇملار چىقتى. ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى بۇ قەبرىستانلىققا ئادەم قويۇپ ساقلاۋاتىدۇ.

(2) يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق قەدىمكى شەھەرنىڭ شەرق، غەرب تەرەپلىرىدىكى توپىلىق تۆپىلىككە جايلاشقان. 1958 ـ يىلى خۇاڭ ۋېنبى ئەپەندى بۇ قەبرىستانلىقنى تەكـ

شۇرۇپ كۆرگەن. گۆرلەر سەل تېيىز قېزىلغان، بىر قىسىم گۆرلەر كېسەك بىلەن قوپۇرۇلغان. بۇ يەردىن ساپال بۇيۇم، مىس قورال، تاش قورال، سۆڭەك قورالغا ئوخشاش نەرسىلەر تېپىلدى.

(3) لاپچۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق لاپچۇقنىڭ تەخمىنەن بىر كىلومېتر غەربىگە جايلاشقان. 1983 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنى بۇ جايدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان قەدىمكى قەبرىستانلىقنى ئۇچراتتى، گۆرلەر جەنۇبتىن شىمالغا قارىتىپ قېزىلغان. بۇ يەردىن ئادەم ئىسكىلىتى، ساپال بۇيۇم، مىس ئەسۋابلار تېپىلدى.

(4) ئاراتام قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق ئاراتام باغچىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان. 1953 ـ يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى بىلەن غەربىي شىمال تارىخ مۇزېيى بۇ قەبرىستانلىقنى سىناق تەرىقىسىدە ئېچىپ كۆرگەن. گۆرلەرنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتر، كەڭلىكى بىر مېتر بولۇپ، تۆت تەرىپى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان، گۆردىن ئادەم ئىسكىلىتىدىن باشقا جەسەت بىلەن بىللە كۆمۈلگەن بۇيۇم ئۇچرىتىلمىغان.

(5) باغداش قەدىمكى قەبرىستانلىقى

بۇ قەبرىستانلىق باغداش قەدىمكى خارابىلىكى جايلاشقان دۆڭنىڭ پەس تەرىپىگە جايلاشقان. 1983 ـ يىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى بىر نەچچە جايدا قەدىمكى قەبرىنىڭ بارلىقىنى ئۇچراتتى. گۆر يۈمىلاق قېزىلغان بولۇپ، ئەترapى تاش بىلەن قوپۇرۇلغان. بەزى جەسەتلەرنىڭ بېشى شەرقە، بەزى جەسەتلەرنىڭ بېشى شىمالغا قارىتىپ قويۇلغان.

2. ئالتۇنلۇق

ئالتۇنلۇق شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ بىر كىلومېتر غەربىگە جايلاشقان. ئالتۇنلۇق ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: بىرى چوڭ گۈمبەز (ۋاڭلار قەبرىسى)، بۇنىڭ ياسالغان دەۋرى ھەققىدە ھەر خىل گەپلەر بار. بىر خىل گەپتە، 7 ـ ئەۋلاد بېشىر ۋاڭ قەشقەرگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ «ئاپئاق خوجا مازىرى» نىڭ ئولگىسىنى ئالدۇرۇپ كېلىپ، ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، قۇمۇلدا چىنە خىش پىشۇرۇپ، 20 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، داۋگۇاڭنىڭ 20 ـ يىلى (1840 ـ يىلى) پۈتتۈرگەن دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر خىل گەپتە، شۇ شيۇڭنىڭ «غەربىي يۇرت ھەققىدە نەزمىلەر» دېگەن ئەسىرىدە بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن «خان بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، ئۇنىڭغا چىڭ ۋاڭ دەپ نام بەرگەن ھەم سېپىلنى رېمونت قىلىش ۋە قەبرە ياستىش ئۈچۈن 120 مىڭ سەر (بۇ يەردە 20 مىڭ سەر 120 مىڭ سەر قىلىپ قويۇلغان) تەڭگە ھەدىيە قىلغان» دېيىلىدۇ؛ يەنە بىر خىل گەپتە، «يولۋاس ئەسلىمىلىرى» دە خاتىرىلىنىشىچە، بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن، چىڭ ئوردىسى «مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ بەرگەن، بېيجىڭدىن خىش، كاھىش كەلتۈرۈلۈپ، ئوبيېرمى

15 كۆب مېتر كېلىدىغان ئەرەب ئۇسلۇبىدىكى گۈمبەزلىك قەبرە ياسىتىلغان» دېيىلىدۇ. كېيىنكى ئىككى خىل گەپتىن قارىغاندا، بېشىرنىڭ قەبرىسى چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ياسالغان. چوڭ گۈمبەزنىڭ ئىشكى غەربكە قارايدۇ، ئاستى تەرىپى چاسا شەكلىدە، ئۇستى گۈمبەز شەكلىدە. گۈمبەزنىڭ ئالدى تېمىنىڭ ئېگىزلىكى 15.56 مېتر، شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 19.60 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 15 مېتر، گۈمبەز كېسەك بىلەن قۇيۇرۇلغان، ئاستى تەرىپىگە گۈلى كۆك ئاق چىنە خىش چاپلانغان. تۆت بۇرجىكىدە مۇنار شەكىللىك تۇڭرۇك بار، گۈمبەزنىڭ ئۆگزىسىگە يېشىل سىرلىق كاھىش ئورنىتىلغان ھەم بوشىما قاپاقسىمان ئوخشايدىغان ئۇچ چىقىرىلىپ، ئۇستىگە ھىلال ئاي ئورنىتىلغان. گۈمبەز ئىشكىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى مۇنارنىڭ ئىچى كاۋاك بولۇپ، ئۇنىڭ ئايلانما پەلەمپىيى بىلەن گۈمبەزنىڭ ئۈستىگە چىققىلى بولىدۇ. گۈمبەزنىڭ چۆرىسىگە پەس گىرۋەك تام ياسالغان، گىرۋەك تام بىلەن گۈمبەز ئارىلىقىدا تۆز بوشلۇق بار، بۇ يەردە تۇرۇپ ئەتراپتىكى مەنزىرىنى تولۇق كۆرگىلى بولىدۇ. گۈمبەز ئىچىنىڭ تۆۋەن تەرىپى چاسا، يۇقىرى تەرىپى يۇمىلاق بولۇپ، تولۇق ئاقارتىلغان. ئۈستىدە تۆت تۇڭلۇك بار. قۇببە تورۇسىغا كۆك گۈل چۇشۇرۇلگەن. گۈمبەز ئىشكىنىڭ ئوڭ، سول تەرىپىگە ئايەت ئويۇلغان تاش ئابىدە ئورنىتىلغان. چوڭ گۈمبەزنىڭ ئىچىگە 7 ـ ئەۋلاد ۋاڭ بېشىر ھەم ئۇنىڭ چوڭ ـ كىچىك پۇجۇڭلىرى (خوتۇنلىرى)، 8 ـ ئەۋلاد ۋاڭ مۇھەممەت ھەم ئۇنىڭ خوتۇنى، شۇنىڭدەك ۋاڭ جەمەتىدىكىلەردىن بولۇپ 40 كىشى دەپنە قىلىنغان.

ئىككىنچى قىسىمى: چوڭ گۈمبەزنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە ياغاچ بىلەن شىپاك شەكىلىدە ياسالغان بەش كىچىك گۈمبەز بار، بۇ گۈمبەزلەر شەرقتىن غەربكە قاتار قىلىپ ياسالغان. ئىچىدە بىرنەچچە ئەۋلاد ۋاڭلارنىڭ قەبرىسى بار. غەربتىن شەرققە سانىغاندا تۆت گۈمبەزنىڭ ئىچىگە 1 ـ ئەۋلادتىن 6 ـ ئەۋلادقىچە بولغان ۋاڭلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرى ھەم ۋاڭ جەمەتىدىكىلەر دەپنە قىلىنغان. شەرقتىكى شىپاك شەكىللىك 5 ـ گۈمبەزنى 9ـ ئەۋلاد ۋاڭ شامەخسۇت ئۆلۈشتىن ئىلگىرى ياساتقان، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ جەستى مۇشۇ گۈمبەزنىڭ ئىچىگە دەپنە قىلىنغان. ئۇنىڭ نەۋرىسى بېشىر ۋە ئابدۇللالارمۇ مۇشۇ گۈمبەزنىڭ ئىچىگە دەپنە قىلىنغان.

ئۈچىنچى قىسىمى: چوڭ مەسچىت (ھېيتكا مەسچىتى)، بۇ مەسچىت، ئەڭ بۇرۇن، يەنى 1 ـ ئەۋلاد ۋاڭ ئەبەيدۇللا دەۋرىدە (كاڭشى يىللىرى) سېلىنغان. 4 ـ ئەۋلاد ۋاڭ يۈسۈپنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە (چىيەنلۇڭ يىللىرى)، مەسچىت كىچىكلىك قىلغاچقا شەرق تەرەپكە بىر ئاز كېڭەيتىلگەن (مەسچىتنىڭ ھازىرقى ئوتتۇرا قىسمى)، 6ـ ئەۋلاد ۋاڭ ئەردەشىر دەۋرىگە كەلگەندە مەسچىت يەنە شەرققە كېڭەيتىلىپ، ھازىرقى ھالەتكە كەلتۈرۈلگەن. چوڭ مەسچىتنىڭ شەرقتىن غەربكە ئۇزۇنلۇقى 60 مېتر، جەنۇبتىن شىمالغا كەڭلىكى 38 مېتر بولۇپ، 2280 كۋادرات مېتر يەرنى ئىگىلىگەن. مەسچىتنىڭ دەرۋازىسى شەرققە قارايدۇ، ئىچىدە 9 رەتتە 12 دىن جەمئىي 104 يۇغان قىزىل تۈۋ-

رۇك بار (مەسچىت كېچىلىگەن چاغدا، 1 ـ ئەۋلاد ۋاك دەپنە قىلىنغان كىچىك گۈمبەز مەسچىتنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىگە توغرا كېلىپ قالغاچقا، بۇ بۇرجەكنى ئىچىگە كىرگۈزۈپ قۇيۇرۇشقا توغرا كېلىپ، تۆت تال تۈۋرۈك كەم قويۇلغان). ھەر يىلى روزا ھېيت ۋە قۇربان ھېيتلاردا، شەھەر ـ يېزىلاردىكى مۇسۇلمانلار بۇ يەرگە يىغىلىپ ھېيت نامىزى ئوقۇتەيدۇ. مەسچىتكە 5000 ئادەم سىغىدۇ.

ۋاك قەبرىستانلىقىنىڭ ئۇي ئىمارەتلىرى تەخمىنەن 20 مو يەرنى ئىگىلىگەن، ئەتراپ ئېگىز سوقما تام بىلەن قاشالانغان، ئالدى ئىشىك شىمالغا قارايدۇ، 2 ـ ئىشىك شەرققە قارايدۇ. ئىشكىنىڭ ئىككى تەرىپىدە سېدە دەرىخى بار. مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى قۇمۇل يېغىلىقىدا ۋاك قەبرىستانلىقى ۋەيران قىلىنغان. چوڭ گۈمبەز تاملىرىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى چىنە خىشلار سويۇۋېتىلگەن، گۈمبەزنىڭ قاپاق شەكلىدىكى ئۇچى چېقىۋېتىلگەن. چوڭ مەسچىت ئۆگزىسىنىڭ بەزى يەرلىرى ئۆرۈلۈپ چۈشكەن، ئىشىك ئالدىدىكى پېشايۋان تۆۋرۈكلىرى ئېلىۋېتىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىنكى بىرقانچە 10 يىلدىن بېرى، قوغدايدىغان ئادەم بولمىغاچقا، بۇ مەسچىت تېخىمۇ ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. مەسچىتنىڭ قاشا تاملىرى بۇزۇلغان، ئىككى ئالدى ئىشىكىمۇ يوقاپ كەتكەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» جەريانىدا، چوڭ گۈمبەزنىڭ تېمىدىكى چىنە خىشلار پۈتۈنلەي سويۇۋېتىلگەن، گۈمبەز ئۈستىدىكى ئاق چىنە خىشلىق گىرۇەك تام پۈتۈنلەي ۋەيران قىلىنغان، گۈمبەزنىڭ چوققىسىدىكى يېشىل كاھىشلارنىڭ كۆپ قىسمى ئېلىپ كېتىلگەن. ئۇزاق يىللار رېمونتسىز قالغانلىقتىن، ياغاچتىن ياسالغان شىپاك شەكىللىك بەش كىچىك گۈمبەزنىڭ غەربىتىكى ئۇچى بۇزۇلۇپ كەتكەن، قالغان ئىككىسىمۇ ساق ئەمەس. 1983 ـ يىلى ھۆكۈمەتنىڭ پۇل ئاجرىتىشى بىلەن چوڭ مەسچىت رېمونت قىلدۇرۇلدى.

3. مازارلار

(1) يالغۇز تويۇم مازارى

يالغۇز تويۇم مازارى نۇرئاخۇن گۈمبىزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ مازار ناھىيە بازىرىنىڭ 90 كىلومېتر شەرقىدىكى يالغۇز تويۇمدىكى بىر تاغنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان. رىۋايەتلەردىن قارىغاندا، مىڭ سۇلالىسى ۋەنلىنىڭ 20 ـ يىلى (1592 ـ يىلى) نۇرئاخۇن ئىسىملىك بىر مۇسۇلمان چىڭخەينىڭ شىنىڭ دېگەن يېرىدىن ئەرەبىستانغا ئوقۇشقا بارغان، بەش يىلدىن كېيىن، ئوقۇش پۈتتۈرگەن، ئاندىن ئەرەب دىنىي تەشكىلاتى تەرىپىدىن دىن تارقىتىش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتىلگەن. نۇر ئاخۇن 80 نەچچە پىدائىنى باشلاپ، ئۇزۇن يولىلارنى بېسىپ، قۇمۇلنىڭ قارادۆۋە دېگەن يېرىگە يېتىپ كەلگەن. چازىنى ساقلاپ ياتقان مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى كۈچلۈك بولغاچقا، نۇرئاخۇنلار ئىچىدىن بۇ يەردىن ئۆتۈشكە كۆزى يەتمەي، شىمال تەرەپنى ئەگىپ، تاشۇېلىقنىڭ خوتۇنتام دېگەن يېرىگە كېلىپ، شۇ يەر ئارقىلىق قۇمۇلغا كىرمەكچى بولغان. ئۇلار خوتۇنتامغا يېتىپ كېلىشىگە شۇ جايىنى ساقلاۋاتقان مۇڭغۇل ئەسكەرلىرى تۇيۇپ قېـ

لىپ ئۇلار بىلەن سوقۇشقان. سوقۇشتا نۇرئاخۇنلار كەينىدىن چىققىنىپ يالغۇز تۇيۇمغا كەلگەندە، ئوقيا تېگىپ نۇرئاخۇن شېھىت بولغان، جەستى شۇ يەردە ئاددىيلا كۆمۈپ قويۇلغان. ئاردىدىن 200 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 7 ـ ئەۋلاد ۋاقتى بېشىر (1813 ـ يىلدىن 1866 ـ يىلغىچە ۋاقتى بولغان) ئادەم ئەۋەتىپ، نۇرئاخۇننىڭ جەسەت سۆڭىكىنى تاپقۇزۇپ، ئاشۇ تاغنىڭ ئۈستىدە ئۇنىڭ ئۈچۈن بىر گۈمبەز ياساتقان. تاغقا چىقىدىغان يول تىك، قاتناش قولايسىز بولغاچقا، ئۇلار گۈمبەز ياساشقا لازىملىق خىش، كېسەكنى قويغا ئارتىپ تاغقا ئېلىپ چىققان. گۈمبەز كۆك خىش ۋە كېسەك بىلەن ياسالغان. گۈمبەزنىڭ ئاستى تەرىپى چاسا، ئۈستى يۇمىلاق شەكىلدە ياسالغان. گۈمبەزنىڭ چۆرىسىدە قاشا تام بار، گۈمبەز ئالدىغا ئورنىتىلغان ئابىدە تاشقا ئەرەب يېزىقىدا:

«مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇنەۋۋەر ئەۋلادى، بۇ ئالەمدە ئۇلۇغ ئىسلامىيەت ئورنىتىش ئۈچۈن تۆھپەقۇشقان نۇرئاخۇنغا سالام!» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان.

ھەر يىلى روزا ھېيىت ۋە قۇربان ھېيىت كەلگەندە، تاشۇبلىقتىكى مۇسۇلمان دېھقان ـ چارۋىچىلار بۇ يەرگە ئۇلاشلىق ياكى ھارۋىلىق كېلىپ تىلاۋەت قىلىدۇ.

(2) قەيس غوجام مازارى

بۇ مازار قۇمۇلدىكى چاھارباغنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىگە جايلاشقان. كىشىلەر ئۇنى «غوجام مازار» دەپ ئاتايدۇ، «يېشىل گۈمبەز» مۇ دېيىشىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنگۇەن يىللىرى، مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۇچ كىشىنى دىن تارقىتىش ئۈچۈن جۇڭگوغا ئەۋەتكەن. بۇ ئۇچ كىشىنىڭ ئىسمى قەيس، ئۇۋەيس ۋاقاس ئىكەن. ئۇلارنى بەزىلەر قۇرۇقلۇق بىلەن كېلىپ سۇ يولى بىلەن قايتقان دېيىشىدۇ؛ يەنە بەزىلەر سۇ يولى بىلەن كېلىپ قۇرۇقلۇق بىلەن قايتقان دېيىشىدۇ. ۋاقاس كېسەل بولۇپ گۇاڭجۇدا قازا تاپقان. ئۇۋەيس بىلەن قەيس چاڭئەنگە يېتىپ كەلگەندە، تاڭ تەيزۇڭ ئۇلارنى قارشى ئالغان. كېيىن ئۇۋەيس بىلەن قەيس ئۆز دۆلىتىگە قايتماقچى بولغان. ئۇلار گەنسۇنىڭ خېشى دېگەن يېرىدىكى خۇيخۇيبۇغا يېتىپ كەلگەندە ئۇۋەيس ۋاپات بولغان. قەيس تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 9 ـ يىلى (635 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ شىڭشىڭشىيا دېگەن يېرىگە كەلگەندە ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ جەسىدى شۇ يەردە ئاددىيلا كۆمۈلۈپ، ئۈستىگە تاش دۆۋىلەپ قويۇلغان. كېيىن، قۇمۇل ۋالىسى ئادەم ئەۋەتىپ شىڭشىڭشىيادا قەيس ئۇچۇن بىر گۈمبەز ياساتقان.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىكىتەزكىرىسى» دە مۇنداق خاتىرىلەنگەن، «شىڭشىڭشىيادىكى تاغ باغرىدا مۇسۇلمان گۈمبىزى بار ئىكەن ..... يەرلىك كىشىلەردىن بىرسى مەبلەغ يىغىش قىلىپ، گۈمبەزنى قايتا ياساش تەكلىپىنى بەرگەن، بۇ تەكلىپ ماقۇل كۆرۈلگەن، نۇرغۇن بېغىشلىمىلار تەقدىم قىلىنغان، قەبرە ئۈستىگە يېپىلغان يۇپۇقنىڭ قېلىنلىقى بىر چىدىن ئېشىپ كەتكەن.»

مىنگونىڭ 28 ـ يىلى (1939 ـ يىلى) شىڭشىڭشيا چازىسىنى ساقلاپ تۇرغان قوشۇن گازارما سالماقچى بولۇپ، گۈمبەزنى بۇزۇپ خىشلىرىنى گازارمىغا ئىشلەتكەن. ھەسەن ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر بىلەن ساقچى ئىدارىسىنىڭ كۆزدەتچى ئەمەلدارى ياڭ ماۋچۇن قەيسىنىڭ جەسەت سۆڭىكىنى تاغ ئارىسىغا ئېلىپ كىرىپ كۆمۈپ قويغان. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا، قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار سەيجىيەنگو، سۇ يىچۇ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قەيسىنىڭ جەسىتىنى يۆتكەش تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئىش گۇمىنداڭ 29 ـ جىتۇەنجۇنىنىڭ سىلىگى لى تىيىجۇن، قۇمۇل ۋالىيسى زېڭ يۈكپۇ ۋە قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى سەيي رۇزۇ قاتارلىقلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن. سەيي جيەنگو بىلەن ماجۇنجيې ئىككىيلەن بۇ ئىشقا كونكرېت مەسئۇل بولۇپ، ئۇچ ئاي تەييارلىق كۆرۈلۈپ، ھازىرقى ئورۇن تاللاپ چىقىلغان (بۇ يەرنى ۋاڭنىڭ ئەۋلادلىرى ۋەخپە قىلىپ بەرگەن). 6 ـ ئايىنىڭ 29 ـ كۈنى شەھەر ئىچىدىكى نامان قازى ئاخۇنۇم ھەر ساھەدىكى مۆتىۋەرلەر ۋە ئاخۇنلاردىن بولۇپ 21 كىشىنى باشلاپ ماشىنا بىلەن شىڭشىڭشياغا بېرىپ، 6 ـ ئايىنىڭ 30 ـ كۈنى جەسەتنى قېزىپ ئالغان. جەسەتنىڭ ئۈزۈنلۈقى تەخمىنەن ئالتە چىدىن ئاشىدىكەن، كۆكرەك قىسمىنىڭ قوۋۇرغىلىرىغا ئەت يېپىشىپ تۇرغان، ساقلى ساق قالغان. 7 ـ ئايىنىڭ 1 ـ كۈنى سەھەردە ماشىنا شەھەرگە 20 كىلومېتر كېلىدىغان ساقىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇ يەرگە ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم توپلىنىپ بولغان؛ ئاقىيەرگە يېقىن كەلگەندە، تېخىمۇ قىستاڭچىلىق بولۇپ كېتىپ مېڭىشقا ئامال بولمىغان، ئاقىيەر ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ تاۋاب قىلىشى ئۈچۈن، تاۋۇت سېلىنغان ماشىنا ئاقىيەر مەسچىتىنىڭ ئىچىدە توختىغان. كەچ كىرگەندە، قەيسىنىڭ جەسىتى شەنشى مەسچىتىگە ئېلىپ كىرىلىپ ناماز چۈشۈرۈلگەن، مەسچىتنىڭ ئىچى ئادەمگە لىق تولغان. 7 ـ ئايىنىڭ 2 ـ كۈنى جەسەت سۇجۇ مەسچىتىگە يۆتكەپ كېلىنگەن. 7 ـ ئايىنىڭ 4 ـ كۈنى تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلگەن. شىنجاڭ ئۇلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ۋۇجۇڭشىن تەزىيە تېلېگراممىسى ئەۋەتكەن. لى تىيىجۇن سىلىڭ تەزىيە بىلدۈرگەندىن كېيىن ناماز چۈشۈرۈلگەن، ئاندىن جەسەت سۆڭىكى سېلىنغان تاۋۇتنى بىر نەچچە چوڭ ئاخۇن كۆتۈرۈپ مەسچىتتىن ئېلىپ چىققان. تاۋۇتقا كەشتىلىك يېپىل يوپۇق يېپىلغان، ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىمخاب سەللە قويۇلغان.

جامائەتنىڭ ئەڭ ئالدىدا تەزىيەنامىلارنى كۆتەرگەن كىشىلەر ماڭغان، ئۇلارنىڭ كەينىدىن 30 دانە قۇرئان ھەم راۋاق (ئۇنىڭ ئىچىدىمۇ قۇرئان بار) ئارتىلغان تۆۋە ئاق بوز ئات ماڭغان، ئۇنىڭ كەينىدىن تاۋۇت ئېلىپ مېڭىلغان. شۇ كۈنى سىم ـ سىم يامغۇر ياغقان. خۇيزۇ، ئۇيغۇر ۋە تاغلىق رايونلاردىن ئۇلىغۇرۇپ كەلگەن قازاقلاردىن تەشكىل تاپقان 10 مىڭدىن ئارتۇق جامائەت سۇجۇ مەسچىتىدىن چىقىپ، دەسلەپكى كوچىسى ۋە جەنىفەن كوچىلىرىدىن ئۆتۈپ، شەھەر ئىچىگە سۇ قۇۋۇق بىلەن كېرىپ، ئوردا قۇۋۇقىدىن چىقىپ، شىمال تەرەپتىكى قەبرىستانلىققا يېتىپ بارغان. بازاردىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ سودىگەرلەر كوچىلارغا ئاق پىلاكات ئېسىپ قارىلىق تۇتۇ-

قان، خەنزۇ سودىگەرلەرمۇ كوچا بويلىرىغا كۆچە يېقىپ تەزىيە بىلدۈرگەن.

قەيس غوجام گۈمبىزىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن 10 مېتر كېلىدۇ، ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ. گۈمبەزنىڭ ئاستى تەرىپى چاسا، ئۈستى قۇببە شەكلىدە بولۇپ، يېشىل رەڭلىك كاھىش چاپلانغان. گۈمبەزنىڭ ئەتراپىدا پېشايۋان بار، مازارنىڭ چۆرىسى سوقما تام بىلەن قاشالانغان. تام ئىچىدە ھەر خىل دەل ـ دەرەخلەر بار. گۈمبەزنىڭ يېنىدا مازارغا قارايدىغان شەيخلەر ئۈچۈن بىرنەچچە ئېغىز ئۆي سېلىنغان.

§3. بۇتخانا، ئىبادەتخانا خارابىلىكلىرى

1. بۇتخانا خارابىلىكلىرى

(1) تېيانشان بۇتخانا خارابىسى

تېيانشان بۇتخانىسى قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى تېيانشان تېغىنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 2700 مېتردىن ئارتۇق ئېگىز، بۇيەرنىڭ تۈزۈلۈشى خەتەرلىك. بۇ داۋان قەدىمدىن تارتىپ قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئارىلىقىدىكى بىردىنبىر قاتناش يولى بولۇپ كەلگەن. ئۇ، تاغ سۇلالىسىدىن ئىلگىرى «قوڭغۇر داۋان» دەپ ئاتالغان. تاغ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى (640 ـ يىلى) خۇجۇنجى قۇجۇلۇقلارنى تىنچلاندۇرۇش ۋاقتىدا، ھەربىي يۈرۈش مۇئاۋىن باش بۇيرۇقى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات سانغۇنى جياڭ شىگىبىن داۋاننىڭ شىمالىدا شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتىن ئىلگىرى قورال ـ ياراغ ياسىغان، ئىش تۈگىگەندىن كېيىن، تۆھپە ئابدىسى تەييارلاپ، تېيانشان تېغىنىڭ چوققىسىغا ئورنىتىپ قويغان. يۇەن، مىڭ سۇلالىلىرى زامانىدا تېيانشان چوققىسى «كۆشۈتى داۋان» (مۇڭغۇلچە «ئابدە داۋىنى» دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتالغان.

چىڭ سۇلالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 51 ـ يىلى (1786 ـ يىلى)، تېيانشان چوققىسىغا گۈمبەزلىك بۇتخانىسى سېلىنغان. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ جاي «تېيانشان بۇتخانىسى» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپ قالغان. بۇتخانىنىڭ يېنىغا فۇجۇنۇڭ بىر تاش ئابىدە ئورنىتىپ قويغان. تېيانشان چوققىسىدىكى گۈمبەزلىك بۇتخانىسى كېيىنچە ئۇرۇشتا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. گۈمبەزلىك بۇتخانىسىنىڭ ھازىرقى خارابىسى گۇاڭشۈنىڭ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ خان ئامبىلى مىڭ چۈن قايتا ياساتقان بۇتخانىنىڭ خارابىسىدۇر. «تېيانشاندىكى گۈمبەزلىك بۇتخانىسىنىڭ قايتا ياسىتىلغانلىق ئابىدىسى» تېيانشان داۋىنىدىكى تاشيولنىڭ شەرق تەرىپىدە ھېلىمۇ بار. قايتا ياسالغان تېيانشان بۇتخانىسى مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) ۋەيران بولۇپ كەتكەن. ھازىر بۇتخانىنىڭ ئارقا خىش تېمىنىڭ خارابىسىلا قالغان.

تاغ شىگەنىنىڭ «شەرققە قايتىش خاتىرىسى» دە يېزىلىشىچە، بۇتخانىنىڭ ئىچىدە «بېغىشلىمىلار ناھايىتى كۆپ» بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شۇسۇڭ دېگەن كىشى يازغان مۇنداق بىر بېغىشلىمىمۇ بار:

ھەيۋەت بىلەن چاقناپ تۇرار مەغرۇر تىيانشان،
ئۆتەر بۇندىن تۆمەن لەشكەر، ئۇزۇلمەس كارۋان.
جاڭچيەن، يۆنىڭ قارار گاھى تۇرىدۇ قايان؟
كۆز ئالدىمدا ئايان بولدى بىر تىلسم ساراي،
مىڭ يىللارنىڭ شاھىدى ئۇ ـ قىسمەتلەرگە باي،
بۇنداخەن، تاڭ ئابىدىسى تۇتۇپتۇ ماكان.

(2) لۇكۆۋاڭمياۋ بۇتخانىسى

لۇكۆۋاڭمياۋ بۇتخانىسى قۇمۇل شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى سۇ بېشىغا، يەنى ھازىرقى «قىزىلىيۇلتۇز دوختۇرخانىسى» نىڭ يېنىدىكى كۆل بويىغا جايلاشقان.

لۇكۆۋاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ جايلاشقان ئورنى قۇمۇل غەربىي ئۆستەڭىنىڭ سۇ مەنبەسى بولۇپ، ئۇنىڭ غەرب ۋە شەرق ياقىسى ئېگىز يارداڭلىق،ئوتتۇرىسى كۆل. ئۇ، ئەينى يىللاردا «چوڭ كۆل» دەپ ئاتالغان. شېپ بىن «شىنجاڭدىكى سايا ھەت خاتىرىسى» دە مۇنداق دەپ يازغان: «بۇ جايىنىڭ كەينى ئېگىز دۆڭ، ئالدى تەرەپتە سۇ بېشى كۆلى بار، كۆل ئۇزۇنچاق بولۇپ، سۇنىڭ سۈزۈكلۈكىدىن كۆلنىڭ تېگى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، ئۇزۇپ يۈرگەن بېلىقلارنى سانغىلى بولىدۇ (كۆلدە يىلان بېلىق ۋە ئۆردەك ناھايىتى كۆپ ئىكەن)»، «كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى شېپاك بارئىكەن، بىرسى ياڭيۇەن، يەنە بىرسى جىنخەن دەپ ئاتىلىدىكەن؛ قىرغاقتا تۇتىشىدىغان كۆۋرۈك بارىكەن، كۆلگە بىر قېيىق سېلىنغان، ئۇنىڭغا چۈشۈپ كۆلنى سەيلى قىلغىلى بولىدىكەن. كۆلنىڭ ئۇزۇن قېشىنى بويلاپ قويۇق تال ـ تېرەكلەر ئۆسكەن.»

كۆلنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى يارنىڭ تۆپىسىدە لۇكۆۋاڭمياۋ بۇتخانىسى، شەپقەتچان مەبۇدە ھۇجرىسى، سانغۇن لىيۇمېڭ بۇتخانىسى،ئىلاھە بۇتخانىسى قاتارلىقلار بار. «شىنجاڭ يىلىدىكى ھەمراھلىق سەپەرخاتىرىسى» نىڭ 5 ـ جىلتىدا: «گۇاڭشۇنىڭ 3 ـ يىلى خان ئامبال مىڭ چۇن لۇكۆۋاڭمياۋ بۇتخانىسى، شەپقەتچان مەبۇدە ھۇجرىسى قاتارلىقلارنى ياساتقان، قارماقتا بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن كۆل ئوتتۇرىسىغا شېپاكمۇ سالدۇرغان. بۇ قۇرۇلۇشقا ۋېيىي قوشۇنى بىلەن جىيەن رۇي قوشۇنى كۈچ چىقارغان. كۆچە ياقىدىغان شېيخلارمۇ ئەسلى ئەسكەر بولغان ئەمەلدارلار ئىكەن» دەپ يېزىلغان. گۇاڭشۇنىڭ 14 ـ يىلى (1888 ـ يىلى) مىڭ چۇن تارباغاتايدا مەسلىھەتچى ئامبال بولۇپ ئىشلەۋاتقان چېغىدا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن. چىڭ ئوردىسى مىڭ چۇن «چېگرا رايونىدا كۆرۈنەرلىك خىزمەت كۆرسەتتى» دەپ، قۇمۇلدىكى لۇكۆۋاڭمياۋ بۇتخانىسى يېنىدا ئۇنىڭغا ئاتاپ «مىڭ ھەزرەت ئىبادەتخانىسى» سېلىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

كۆلنىڭ غەربىي قىرغىقىدا بىر سەھنە بىنا قىلىنغان. ھەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى بۇتخانا سەيلىسى ئۆتكۈزۈلۈپ، يىراق ـ يېقىنىدىكى ئەر ـ ئايال دېھقانلار ئۇلاغلىق ياكى ھارۋىلىق كېلىپ ئويۇن كۆرۈپ تۇرغان. شۇەنتۇڭنىڭ 3 ـ يىلى

(1911 ـ يىلى) 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، ۋېن جەمئىيىتىنىڭ قۇمۇلدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى مۇشۇ بۇتخانا سەيلىسىگە توغرا كېلىپ قالغان. ئۇ، خاتىرە دەپتىرىگە مۇنداق دەپ يازغان: «بۈگۈن دەل بۇتخانا سەيلىسىگە توغرا كېلىپ قالدىم. بۇ، قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئەڭ داغدۇغىلىق پائالىيەت ئىكەن. سودىگەرلەر ھەر يىلى مۇشۇ چاغدا تىجارەتنى توختىتىدىكەن. مۇلكىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار بۇ يەرگە كېلىپ ئەرۋاھلارنىڭ روھىغا ئاتاپ نەزىر ـ چىراغ ئۆتكۈزىدىكەن، ھەر خىل ئويۇنلارنى كۆرسىتىدىكەن، سەيلە ـ سايا‌ھەت قىلغۇچىلار مىڭ ـ مىڭ بولۇپ، تاماشا‌بىر مەھەل ئاجايىپ قىزىپ كېتىدىكەن». سەھنىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئۈزۈن بىر بېغىشلىما يېزىلغان، تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە.

نەچچە مىڭ يىللار ئۆتۈپ كەتتى، شا‌ھ ـ ۋەزىر، ئۇستاز، ئۆلىمالارنىڭ ئىزلىرىلا قالدى. لېكىن تاغ ـ دەريالار شۇ پېتى تۇرۇۋەردى، نام ـ شۆھرەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشى تولىمۇ كۆپ بولدى، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ باتۇر، ئەزىمەتلەر نەگە كەتتىكىن؟ راستلىرىمۇ، يالغانلىرىمۇ كېيىنكى كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا سۆز ـ چۆچەك بولۇپ قالدى، خالاس. ئۇلۇغ تۆھپىلەر قۇرۇق نەرسە بولۇپ قالدى، ئۇچ دەۋر، ئالتە سۇلالە سەلتەنەتى بىھۇدە تەسەۋۋۇر بولۇپ قالدى.

غەلىتە ئىشلار ھەر كۈنى يۈز بېرىپ تۇرىدۇ، قايغۇمۇ، خۇشاللىقمۇ، ئايرىلىشمۇ، قوشۇلۇشمۇ سەھنىگە چىقىرىلىپ تولۇق نامايەن بولدى. يەنە بەزى چاكىنا ئادەملەر ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىدۇ، ئۇنى ئۆزى، ئۇچۇن ناھايىتى شان ـ شەرەپ دەپ بىلىدۇيۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇياتقا قالىدۇ. ساداقەت، پاكلىق، ئىشەنچ، لەۋزىدە تۇرۇشنىڭ جاپاسى ئالدىدا، لەززىتى كەينىدە بولىدۇ، نېمىنىڭ راست، نېمىنىڭ يالغان ئىكەنلىكى ۋاقتى كەلگەندە ئېنىقلىنىپ ئەينەك بولىدۇ، بەخت بولسۇن، بالا ـ قازا بولسۇن، ياخشىلىق بولسۇن، يامانلىق بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق جاۋابى بولىدۇ.

كىيىملىرىنىڭ كاتتىلىقىغا، ناخشا ـ ئۇسسۇلنىڭ ياڭراق ـ نەپىسلىكىگە مەپتۇن بولۇپ كەتمەسلىك كېرەك.

لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ ئاقارتىلغان تېمىغا يېزىلغان ئۈزۈن بىر بېغىشلىما بار، ئۇنىڭ 1 ـ قىسمى:

ئۇچامغا يوپۇق يېپىنىپ، بېشىمغا قالپاق كىيىپ، ئېگىزدە رىشاتكىغا يۆلىنىپ تۇرسام، يىراق چېگرا يۇرتىنىڭ مەنزىرىسى كۆز ئالدىمغا كەلدى. ئۇياق ـ بۇياقتا ئۆتۈۋاتقان ھارۋىلارنى كۆرۈپ، ئۆتكەن كۈنلەرنى ئەسلىمەي تۇرالمىدىم. تىيانشان تېغىنىڭ قار ـ شۇرغانلىق سوغۇقىغا قېلىن كىيىملەر دال بولمايتتى. بىپايان قۇملۇقتا بوران چىقسا، يەر ـ زېمىننى قاراڭغۇلۇق قاپلايتتى، سەددىچىن ئەتراپىدىكى قارارگاھلاردا كۈز كۈنلىرى ئاتلار سۇغىرىلاتتى، كۈن قووۇقتىن چىققان كىشىلەرنى تال چوكانلار ئۈزۈتۈپ قالدى. قاينام ـ تاشقىنلىققا تولغان بۇ مەنزىرىدىن تولىمۇ ھاياجانلىنىپ

كەتتىم، جاسارىتىم قاينىاپ تاشتى، جەڭ تۇغىنى كۆتۈرۈپ دۇشمەن بىلەن ئېلىشىۋاتقاندەك بولدۇم. بەختكە ياردىشا ئۇرۇشلار تۈگىگەنىدى، پۇقرالار ئۆز ماكانلىرىغا قايتىپ ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرگەنىدى. نىلۇپەر ياپرىقىغا ئوخشايدىغان كىيىمنى كىيگەن، لويىلىدىن ياسالغان ھاسسا تايىقىنى ئالغان. كۆز ئالدىدا تۈرغان قۇتلۇق كۈن ۋە گۈزەل مەنزىرىلەرگە ياكى سۈرەتكە ئوخشاپ كېتىدىغان ئورمان بۇلىقى ـ تاغ سۈلىرىغا، ياكى تاشقا ئويۇلغان شېئىرلارنى ئوقۇغانغا، ياكى ھاياجىنىڭنى باسالماي تالا ـ تۈزدە سەيلە قىلغانغا، ياكى جىم ئولتۇرۇپ غىجەك مۇڭىنى ئاڭلاپ ھۇزۇرلانغانغا ياردىشا ئىش قىلغىن.

2 ـ قىسمى:

بۇددا ئىبادەتخانىسى ساردىيىدا بىرقانچە قەدىناس دوست بىلەن بىللە ئولتۇرۇپ مەي ئىچكەچ مۇندىن 2000 يىل ئىلگىرىكى ئىشلار ئۈستىدە پاراڭلاشتۇق. سەھرادىكى ۋە گۈگۈم ۋاقتىدىكى قوڭغۇراق، داقا ـ دۇمباق سادالىرى ئىچىدە، ئالەم شۇمۇل ئۆزگىرىشلەر بولۇپ ئۆتتى، بەنچاۋ قەلىمىنى تاشلاپ ئەسكەر بولدى، جاڭ چيەن غەربىي يۈرتىنىڭ يولىنى ئاچتى. جاۋچۇڭگو چېگرا رايونلاردا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى، شۇرىنگۈي ئۇچ تال ئوقيا بىلەن تىيانشان ئەتراپىنى تىنجىتتى. ئاجايىپ داڭدۇڭلىق ئىشلار بولۇپ ئۆتتى. بۈگۈنكى كۈندە، بۇلارنىڭ ھەممىسى تارىخ بولۇپ قالدى. ياۋا غازلار غاقىلدىدى، كۆز پەسلى يېتىپ كەلدى. شالاڭ ئۆسكەن قۇمۇشلار ئارىسىدا كۆكىرىكىنى كېرىپ تېز ماڭ. سارىنىڭ قانات قېقىپ ئۆز ئارمىنىچە ئۇچقىنىغا، بېلىقنىڭ ئۆز ئەركىگە ئۆزگىنىگە ئوخشاش، ھەممە بىئارامىلىقنى ئېسىڭدىن چىقىرىۋەت. قەلبىڭدىكى غەشلىكنى ۋە ناھايىتى چىگىش ھەق ـ ناھەق، شاپائەت ـ ئاداۋەتلەرنىڭ ھەممىسىنى مۇزدەك سوغۇق تاشقا، ئوتۇنچىلار ناخشىسىغا، سۇنىڭ شارقىرىشىغا، ئادەمزات ئىز بالىسىغان چۆللۈكە ئاتاپ قوي.

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) قۇمۇلدا يۈز بەرگەن يېغىلىقتا لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسى ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) كۆل بويىدىكى سەھنە ساق بولغاچقا، بىر ـ ئىككى قېتىم بۇتخانا سەيلىسىمۇ ئۆتكۈزۈلگەن. ئازادلىق ھارپىسىدا لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسىدا گومىنداڭنىڭ بىر ئاپتوموبىل تۇەنى تۇرغان، شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ يەر «شياۋيىڭفاڭ» دەپمۇ ئاتالغان. 60 ـ يىللاردىن كېيىن، سۇبېشىنىڭ سۇ مەنبەسى بارا ـ بارا ئازىيىپ كەتكەن، دەرخەلەرنىڭ كۆپىنچىسى كېسىۋېتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ مەنزىرىسى بۇرۇنقىغا يەتمەيدىغان بولۇپ قالغان. ھازىرقى لۇكۇاڭمياۋ بۇتخانىسىنىڭ غەربىدىكى دۆڭدە كىچىك بىر بۇتخانا قالدۇقى ھەم ئۇنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ساراي ۋە ياغاچ پەلەمپەيلەر ساقلىنىپ قالغان. پەلەمپەينىڭ ئىككى يېنىدا ئۇچ ئادەمنىڭ غولچى يەتمەيدىغان ئىككى تۈپ يوغان قېرى تېرەك بار. بۇ تېرەكلەرنى گۈاڭشۇنىڭ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) مىڭ چۈننىڭ ئەسكەرلىرى تىككەن.

2. ئىبادەتخانا خارابىلىكى

(1) مەزرىتى زوزۇكتاك ئىبادەتخانىسى خارابىلىكى

زوزۇكتاك گۇاڭشۇنىك 11 ـ يىلى (1885 ـ يىلى)نۆۋلىگەن. مەزرىتى زوزۇكتاك ئىبادەتخانىسى گۇاڭشۇنىك 21 ـ يىلى (1895 ـ يىلى) يازدا، كونىشەھەردە (ھازىرقى شەھەرلىك 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىك غەربىي تەرىپىدە) سېلىنغان.

مەزرىتى زوزۇكتاك ئىبادەتخانىسىنىك ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ، ئالدىنقى ئىشىكتىن كىرگەندە كارىدور ناماياں بولىدۇ، كەينى تەرىپىدە تۆچ ئېغىز ساراي بار. زوزۇكتاك مەيكەلىنىك ئېگىزلىكى بىرچىدىن ئاشىدۇ. مەيكەل ئەينەك قۇتا ئىچىگە ئېلىنغان بولۇپ، ئارقا سارايىنىك ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان. ساراي ئالدى ئىشىكىنىك ئىككى تەرىپىدە ئىككىدىن قوش دەرىزىدە ئىشىك بار، ئىشىكنىك قانىتىغا زوزۇكتاكنى ياد ئېتىدىغان سەككىز شېئىر يېزىلغان. بۇنىك بىرى «سەپەر ئۇستىدىكى چۆڭياك بايرىمى. چىلۇي» دە مۇنداق دېيىلگەن:

قاپلىدى ئابى ھاۋا تاغلارنى چۆڭياك پەيتىدە،
بولدى جەڭگاھ بۇ قەدىم جارابە مۇشۇ كۆنلەردە.
ۋادەرىخ، ھېچ تۆگىمەي بۇلاك ـ تالاك مالمانلىرى،
ئۆتتى ئۆمۈر ناخشا تېۋىلاپ تەلۋە ياشلىق ئىلكىدە.
تۇن شامالى يەلپۈدى، قوندى ساقالغا قار ـ قىروۋ،
بەشىنچى تاك ـ تاك ئۇرۇلدى تاك سەھەردە ـ سۈبھىدە،
لەۋدە ھەسرەت كۆلكىسى، باقتىم سېرىق چېچەككە مەن:
نە ئۈچۈن ئاتتىك چېچەك سەن شۇ قاقاسلىق دالىدا.

شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى، قۇمۇلدىكى يەرلىك ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە زوزۇكتاك ئىبادەتخانىسىغا كېلىپ تەزىيە بىلدۈرگەن. مىنگونىك 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىن كېيىن، مەزرىتى زوزۇكتاك ئىبادەتخانىسى كەينى ـ كەينىدىن ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان. مىنگونىك 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) ئىبادەتخانىسىنىك ئورنىغا سۇك جۇكشەن خاتىرە سارىيى سېلىنغان (بۇ قىسقارتىلىپ «جۇكشەنتاك» دەپلا ئاتىلىپ كەلگەن). 1960 ـ يىلى جۇكشەنتاكمۇ بۇزۇۋېتىلگەن.

(2) جاساق چىكۈاك ئىبادەتخانىسى خارابىلىكى

تۆكجىنىك دەسلەپكى يىلى، قۇمۇلدىكى خۇيزۇ، ئۇيغۇر دېھقانلار قوزغىلاك كۆتۈرگەن، چىك ھۆكۈمىتى قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇن بىلەن بىرلىكتە قوزغىلاڭنى باستۇرۇش ئۈچۈن، بېشىرنى يارەمچى نازارەتچى ئامبالىققا تەيىنلەيدۇ. تۆكجىنىك 5 ـ يىلى (1866 ـ يىلى) بېشىر دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئەسىرگە ئېلىنىپ كېيىنكى يىلى ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ. بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن، چىك سۇلالىسى پادىشاھلىقى

ئوردىسى ئۇنىڭغا «خوشئوت چىگۈاك» دەپ نام بېرىدۇ ھەمدە قۇمۇلدا ئۇنىڭغا ئاتاپ مەخسۇس ئىبادەتخانا سېلىش تۇغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىلى قۇمۇل تىنچلانغاندىن كېيىن، جاساق چىگۈاك ئىبادەتخانىسى كونا شەھەردە سېلىنىدۇ (ئورنى ھازىرقى 2 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ).

جاساق چىگۈاك ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىشىكى جەنۇبقا قارايدۇ. ئىبادەتخانا ئالدى ئىشىك، شەرق ـ غەرب يان ئۆيلەر ۋە چوڭ سارايدىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمدىن تەركىب تاپقان. ئاساسىي سارايىنىڭ ئىچىگە چىگۈاڭغا ھۆرمەت بىلدۈرىدىغان ئابىدە تۇرغۇزۇلغان. شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئىلگىرى، يەرلىك ھەربىي، مۇلكىي ئەمەلدارلار ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە بۇ يەرگە كېلىپ نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزۈپ تۇرغان. مىنگودىن كېيىن، بۇ ئىبادەتخانا ئاستا ـ ئاستا تاشلىنىپ قالغان. مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) ئىبادەتخانا ئىچىدە ناھىيىلىك 2 ـ مەكتەپ (قىزلار مەكتىپى دەپمۇ ئاتالغان) ئېچىلغان. 70 ـ يىللاردا مەكتەپ كېڭەيتىلىدىغان بولۇپ، ئاساسىي سارايى چېقىۋېتىلگەن.

§4. تاشقا ئۇيۇلغان رەسىملەر ۋە ئابىدىلەر

1. تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

(1) بېيشەن (ئاق تاغ) دىكى تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

بۇ رەسىملەر تاشۇيلىق گۈڭشىبىسىنىڭ تەخمىنەن ئۈچ كىلومېتر شەرقىگە جايلاشقان تۆت كىچىك تاغدىكى كۆلرەڭ تاشلارغا ئويۇلغان، بۇ يەردە 500 دىن ئوشۇق رەسىم بار. بۇنىڭ ئىچىدە تاغ ئۆچكىسى، بۇغا، ئات، ئىت، ئېيىق، بۆرە، يولۋاس قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرى، يالغۇز ئوۋچى ۋە ئىككى ئوۋچىنىڭ رەسىمى بار. ئوقيا ئاساسلىق ئوۋ قورالى بولغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ھارۋىنىڭ رەسىمىمۇ بار.

(2) جېيياۋگۇ (بەلسۇنغان) دىكى تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

شوپۇلدىن يالغۇز تويۇمغىچە بولغان ئارىلىقتىكى 50 كىلومېتىرچە كېلىدىغان پەسىللىك ئېقىننىڭ ئىككى يېقىسىدىكى تاشلارغا ئويۇلغان رەسىملەرنى ئاندا ـ ساندا كۆرگىلى بولىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە تاغ ئۆچكىسى، ياۋا تۆگە، كالا، ئات، ئىت قاتارلىق ھايۋانلارنىڭ رەسىملىرى، ئوۋ ئوۋلاۋاتقان، جەڭ قىلىۋاتقان ئادەملەرنىڭ رەسىملىرى بار. تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر تاشۇيلىقتىكى تۆگۈڭ ئېغىزى ۋە جېياۋگۇ ئەتراپلىرىدا بىرقەدەر زىچ جايلاشقان. ئېقىننىڭ شەرقىي يېقىسىدىكى ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر مېتىر كېلىدىغان يوغان قارا تاشتا 12 ئاتلىق ئەسكەرنىڭ نەيزە كۆتۈرگەن ھالىدا يەنە بىر ئاتلىق ئەسكەرنى قوغدىۋالغانلىقى ھەققىدىكى رەسىم بار. بۇ تاشقا چاقماق چۈشۈپ كېتىپ ئۈچ تەرەپ كە چاك كەتكەن.

(3) باشقا جايلاردىكى تاشقا ئويۇلغان رەسىملەر

تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ تۆمۈرتى، نېرناسى، نېرىن، قوراي، قىزىلىيار ۋە ئاقتاش دېگەن جايلىرىدا، غەربىي تاغ گۈڭشېسىنىڭ ئۆرۈكلۈك، تاراتى دېگەن جايلىرىدا، ساقا دەۋرىگە مەنسۇپ ئادەملەرنىڭ باغداش، ئاراتام قاتارلىق جايلىرىدىمۇ تاشقا ئويۇلغان بىر قىسىم رەسىملەر بار.

2. تاش ئادەم (بالبال)

1983 ـ يىلى ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنى تىيانشان گۈڭشېسىنىڭ باغداش دېگەن يېرىدىن تۇركىلەرنىڭ قەبرىسى ئالدىغا قويۇلغان تاش ئادەم ھەيكىلىدىن بىرنى تاپتى.

3. ئابىدىلەر

قۇمۇلدا قەدىمىي ئابىدىلەر ناھايىتى كۆپ، ئەمما يىلىلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كۆرىنىشلەر بولۇپ، بەزى ئابىدىلەرنىڭ خەتلىرى ئۆچۈپ غۇۋالىشىپ كەتكەن، بەزى ئابىدىلەر ۋەيران بولۇپ تۈگەپ كەتكەن.

(1) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان خەتلىك تاش ئابىدىسى

بۇ ئابىدە قۇمۇلنىڭ شىمالىدىكى خۇەنسەيگۇغا جايلاشقان چاسىراق بىر تەبىئىي تاشتىن ئىبارەت.

«شىنجاڭ يىلىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» دە: «خۇەنسەيگۇدا خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان ئابىدە بار ئىكەن، ئابىدىگە ئويۇلغان خەتلەرنىڭ بىرىنچى قۇرىدا خەن سۇلالىسى يۈكخېنىڭ 5 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى دەپ، 2 ـ قۇرىدا پېقىر يۈنجۈكىدىكى سانەنلىك خۇخۇ دەپ يېزىلغان، 3 ـ قۇرىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدۇ، ئۇ ۋاپادار زىچىۋ، ۋۇلمې، جاڭيې ئاقساقىلى دېگەن خەت بولۇشى ياكى «زۇۋېن تەخەلمۇسلۇق خۇخۇ دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن» دەپ يېزىلغان.

«شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە: «سانەنلىك خۇخۇ تاش ئابىدىسىنىڭ ئۈچ يۈزىگە خەت ئويۇلغان، ..... 1 ـ، 2 ـ يۈزلىرىدە ئۈچ قۇردىن خەت قاپتۇ، 3 ـ يۈزىدە تۆت قۇر خەت قاپتۇ، ئۈچ يۈزىدە جەمئىي 10 قۇر خەت بار ئىكەن. ھەر بىر قۇردا بىردىن 12 گىچە خەت قاپتۇ». بىرىنچى يۈزىدە «خەن سۇلالىسى يۈكخېنىڭ 5 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئۇ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، مايۇنجۇكىدىكى سانەنلىك خۇخۇ، تەخەللۇسى بو (ئايىغىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، ۋاپادار، دېيانەتلىك (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن).» ئىككىنچى يۈزىدە: «... جاناب ... تەخەللۇسى بور (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، سى يۈەن، تەخەللۇسى جۇڭ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، ... شىڭئەن (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)». ئۈچىنچى يۈزىدە: «تاۋ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، سو (باغلام)

(كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)، جيەننىڭ (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن) بۇ تەبرىق (كەينىدىكى خەت ئۆچۈپ كەتكەن)».

شۇنمۇ جياڭنىڭ «غەربىي يۇرت سەپىرىدىن قىسقىچە خاتىرە» سىدە: «خۇەنسەيگۇنىڭ بۇرۇنقى ئىسمى گۇەنسەيگۇ دەپمۇ ئاتالغان، يۆجۇڭچى «گۇەنسەيگۇ» دېگەن ئىسىمنى «خۇەنسەيگۇ» دېگەن ئىسىمغا ئۆزگەرتكەن»، (ئىلاۋە: نىگىيۇەن باش سانغۇنى يۆجۇڭچى يۈڭجېڭنىڭ 7 ـ يىلى قوشۇن بىلەن باربكۆلدە تۇرغان) دەپ يېزىلغان. شۇ سۇڭنىڭ «غەربىي يۇرتتىكى ئېقىن ـ دەريالار خاتىرىسى» دە: «خۇەنسەيگۇ غولى جياڭ شىنبىن ئابىدىسىنىڭ 50 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىدا، «خۇەنسەيگۇ» دېگەن خەنزۇچە خەت تاشنىڭ يول تەرەپ تىكى يۈزىگە ئويۇلغان، ۋاسسالار مەھكىمىسىنىڭ خەتتاتى خەتنى قىزىل رەڭ بىلەن بوياپ قويغان، بۇ تاش خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئابىدىدۇر» دەپ يېزىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا، ھازىرقى زامان ئالىمى مايۇڭنىڭ «شىنجاڭنىڭ باربكۆل، قۇمۇل دېگەن جايلىرىدىكى خەن، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە ئائىت تاشقا ئويۇلغان ئابىدىلەر ھەققىدە مۇھاكىمىلەر توپلىمى» دېگەن ئەسىردە: جەنۇبىي تەرەپتىكى ئابىدە تاشـ نىڭ يۈزى قوتۇر بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭغا ئويۇلغان كۆپىنچە خەتلەر پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قاپتۇ. قۇر سانىنمۇ بېكىتىش تەس ئىكەن، ئوڭ تەرىپـ دىكى 1 ـ قۇرغا يېزىلغان 11 خەت ئېنىقراق بولۇپ «خەن سۇلالىسى يۈڭخېنىڭ 5 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى» دېگەن خەت ئىكەن؛ 2 ـ قۇردا «ساخەي دېگەن سۆز بار بولۇپ، «خەي» دېگەن سۆز ئېنىقراق ئىكەن، قالغىنىنى پەرق ئەتكىلى بولمايدىكەن. ئابىدىنىڭ غەربىي تەرەپتىكى يۈزى «خۇەنسەيگۇ» دېگەن خەتلەر ئويۇلغان تەرىپى) نىڭ سول يېنىدا كەيشۇ شەكلىدە يېزىلـ غان ئىككى قۇر خەت بار ئىكەن. ئالدىنقى قۇرنىڭ ئۈستىدە بىرنەچچە قۇرۇق كا ـ تەكچە تۇرۇپتۇ، ئاستىدا «تاڭ سۇلالىسى جياڭ شىنبىن» دېگەن خەتلەر بار ئىكەن. «تاڭ» دېگەن خەت ناھايىتى ئېنىق ئىكەن، «جياڭ» دېگەن خەتنى پەرق ئېتىشمۇ تەس ئەمەس ئىكەن، «شىنبىن» دېگەن خەتلەر خېلى غۇۋالىشىپ قاپتۇ. ئاخىرقى قۇرنىڭ ئۈستىدىكى ئىككى خەت كەمتۈك ئىكەن، خەت ئىزىدىن قارىغاندا «جېنگۇەن» دېگەن سۆزدەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدىكى «14 ـ يىلى 6 ـ ئاي» دېگەن خەتلەرنى تو ـ نۇغىلى بولىدۇ. «خۇەنسەيگۇ» دېگەن ئۇچ خەتنىڭ يېنىدا كەيشۇ شەكلىدە يېزىلغان خەتنىڭ ئىزى غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، ئەمما ئۆچۈپ كېتىپتۇ، دەپ يېزىلغان.

مايۇڭ يۇقىرىدىكىلەرنى ئاساس قىلىپ، بۇ ئابىدە ئەسلى خەن سۇلالىسى دەۋرىدـ كى ئابىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، جياڭ شىنبىن بۇ ئابىدىنىڭ غەربىي يۈزىدىكى خەتلەرنى سۇركەپ ئۆچۈرۈۋەتكەن. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلـ گەندە، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئابىدىنىڭ خەتلىرىنمۇ پەرق ئەتكىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. شۇڭا، «خۇەنسەيگۇ» دېگەن خەت يەنە باشقىدىن ئويۇپ قويۇلغان، دې ـ گەن تونۇشقا كەلگەن. «كونا تاڭنامە» دىكى جياڭ شىنبىن تەرجىمىھالىدا: «بۇ يەردە بەنچاۋنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى خاتىرىلەنگەن ئابىدە بار ئىدى، شىنـ

بىمن بۇ خەتلەرنى ئۆچۈرۈپتىپ، خانلىقنىڭ شۆھرىتىنى كۆتۈرىدىغان سۆز ـ ئىبارىلەر-گە ئۆزگەرتىپ قويغان» دېگەن گەپلەر بار. مايۇك «جىياڭ شىڭىبىنىنىڭ ئۆچۈرۈۋەتكىنى بەن چاۋ تەرىپىدىن پۈتۈلگەن خەتلەر بولمىسا كېرەك»، دەپ قارىغان.

مايۇك مۇنداق دەپ قارىغان: «شىنماۋ يىلىدىكى ھەمراھلىق سەپەر خاتىرىسى» بىلەن «شىنجاڭنىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» دە «ساخەي» دېگەن سۆز «سانەن» دەپ خاتا قىلىپ قو-يۇلغان «خەنناممىنىڭ داۋامى. ئىنانچىخانلىق تەزكىرىسى» دە، يۇنجۇك ۋىلايىتىگە قاراشلىق سانەن ناھىيىسى بار، دېمەك، «يۇنجۇكىدىكى سانەنلىك خۇخۇسى» بولغان بۇ ئابىدە ھازىر يەنىلا خۇەنسەيگۇ غولىنىڭ ئاغزىدىكى بۇرۇنقى ئورۇندا تۇرماقتا.

(2) تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان جياڭ شىڭىبىن ئابىدىسى

بۇ ئابىدە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان ئابىدە ياكى تېيانشان ئابىدىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئابىدە ئەسلىدە تېيانشان تېغىنىڭ چوققىسىدا بولۇپ، داۋان بېشىدىكى بۇتنىڭ 10 نەچچە مېتر شەرقىدە ئىدى. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، ئابىدە ئۈچۈن شىپاڭ ياسىلىپ، ئەتراپى ياغاچ رىشاتكا بىلەن قاشالانغان، مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى تېيانشان بۇتخانىسىغا ئوت قويۇپ ۋەيران قىلغانىدا، ئابى-دە نالادا قالغان. مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) قۇمۇلنىڭ ۋالىيسى لى لاڭشىڭ بۇ ئابىدىنى كونىشەھەرىدىكى جۇڭشەن زالىغا يۆتكەپ كېلىپ تامغا ئورنىتىپ قويغان. 50 ـ يىللاردا ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي بۇ ئابىدىنى ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كەتكەن، ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى (640 ـ يىلى) ئىدىقۇت ۋاڭى كۆ ۋېنتاي تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن قارشىلىشىپ قېلىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەيزۇڭ خانى لى شىمىن خۇجۇنجىنى يارغۇلغا يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ ئالدى باش بۇغىلىقىغا، شۆۋەنجۇن، جياڭ شىڭىبىنلارنى مۇئاۋىن باش بۇغىلىقىغا تەيىنلەيدۇ. ئۇلار ئەسكەر باشلاپ ئىدىقۇت دۆلىتىگە جازا يۇرۇشى قىلىدۇ. جياڭ شىڭىبىننىڭ قول ئاستىدىكى قوشۇن قۇمۇلدىكى تېيانشان تېغىنىڭ شىمالىدىكى قۇۋۇق ئېغىزدا ئۇسكۇچ ھارۋا ۋە پالاخمان قاتارلىق شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان قوراللارنى ياسايدۇ. ئىش پۈتكەندىن كېيىن، كۆرسىتىلگەن خىزمەتنى تاشقا ئويۇپ قالدۇرىدۇ.

ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتر 80 سانتىمېتر، كەڭلىكى 0.6 مېتر بولۇپ، ئابى-دە يۇزىگە 18 قۇر خەت ئويۇلغان، تولۇق قۇرلىرىدا 47 دىن خەت بار. ئابىدىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە تۆت قۇر خەت ئويۇلغان بولۇپ، ھەر بىر قۇرىدا ئۇچتىن خەت بار. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات سانغۇنى جياڭ شىڭىبىن بۇ ئابىدىنى ئورناتتى.

ئابىدە تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئۆتمۈشتە ھونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار تولۇق مەغلۇب قىلىنمىغان، كېيىنكىلەرگە ئىلھام بولسۇن ئۈچۈن سانغۇن ئابىدىگە خەت ئويۇپ، يەنىشەن تېخىدا ھونلارنى مەغلۇب قىلغانلىقىغا دائىر تۆھپىسىدىن خاتىرە قالدۇرغان؛ فۇجيەن، جېجياڭلار تىنجىتىلمىغان بولسىمۇ، كۆرەشنى داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، مافۇبو ئۆزىنىڭ فۇجيەن، جېجياڭلاردا قىلغان جەڭلىرىدىكى قەھرىمانلىقلىرىنى مىس تۈۋرۈككە ئويۇپ خاتىرە قالدۇرغان. بۇنىڭ بىلەن، قەھرىمانلارنىڭ جاسارىتى ئاشقان، شان ـ شۆھرىتى يىراق جايلارغا تارقالغان. بۇلارنىڭ ھەممىسى مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا مىراس قالدى. بۇيۇك تاڭ سۇلالىسىنىڭ شان ـ شۆھرىتى ۋە ئېسىل پەزىلىتى جاھانغا تارقالدى، ئادالەت ۋۇدى زامانىسىدىكىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇ، قولىدىكى ئەڭگۈشتەر بىلەن نۇرغۇن ئەللەرنى بوي سۇندۇردى، پۇقرالار ئۈنىڭ ئادىل ئىدارە قىلىشىدىن خۇشال بولدى. كىشىلەر چىرايلىق كىيىنىپ يۈرىدىغان بولدى. ئەدەپ ـ ئەخلاق، نەغمە ـ ناۋا يۈكسەلدى. يوللار ئۆلچەملەشتى، يېزىش ـ سىزىش ئەندىزىگە چۈشتى، دۆلەتتە ھەممە نەرسە قېلىپلىشىپ بىرلىككە كەلدى. جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش كۈچەيتىلدى، مەدەنىيەت ـ مائارىپ راۋاجلاندى، يۇرت ئەمىن تاپتى. باغۇ ـ بوستانلىيانشان تېغى ۋەتەن قويىنىغا كىردى. غەربىي يۇرت يىراق بولسىمۇ ئۆز ھويلىمىزغا ئايلاندى. پايتەختىنىڭ بىخەتەرلىكى كاپالەتكە ئىگە بولدى. كىشىلەر چېچەنى ئۆرۈپ، رەتلىك كىيىنىپ بازارغا چىقىدىغان بولدى. يات مىللەت رايونلىرىدا كىيىم ـ كېچەك ئىسلاھ قىلىنىپ، بىر خىل كىيىنىش ئومۇملاشتى. ئىدىقۇت دۆلتى غەربىي خەن سۇلالىسى بوز يەر ئېچىپ ئەسكەر تۇرغۇزغان جاي، كۈۋېنتاي ئۈنىڭ پۇشتى. ئۆتكەندە جىن سۇلالىسى دەۋرىدە دۆلەتكە بالايىئاپەت كۆپ كېلىپ، باتۇرلار ئۆزئارا سوقۇشقان. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنى بىرلىككە كەلتۈرگەن پادىشاھدىن بىرسىمۇ چىقمىغان، بۇنىڭ بىلەن چېگرا رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۈزۈلۈپ قېلىپ، بۇ يەرنى يات مىللەتلەر كۆپ قېتىم بېسىۋالغان. × × × × بۇگۈنكى كۈندە، تەرىپىدە سىڭدۇرۇش بۇزۇۋېتىلدى، پادىشاھنىڭ ھەيۋىسى يىراق جايلارغىچە يېتىپ يەتكەندىن كېيىن، ھەرقايسى ئەللەر ئىتائەت قىلىدىغان بولدى. ئەمما بەزىلەر كەڭ قورساقلىق بىلەن قىلىنغان مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرۇپمۇ پادىشاھلىققا بولغان ساداقىتىدىن تەۋرىنمىپ قالدى. يىراق جايلار پادىشاھقا تارتۇق ئاپىرىش يولىنى ئېتىۋېتىپ، بېرىش ـ كېلىش ئالاقىسىنى ئۈزۈپ قويدى. چىلىبۆرىدەك يامان نىيەتكە كېلىپ، زەھەرخەندىلىك بىلەن ئاسىيلىق قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى، مۇڭدۇن خەلقىنى پاجىئەلىك قىردى. پادىشاھ خەلقىگە ئىچ ئاغرىتىپ، جازا يۈرۈشى قىلىشقا بەل باغلىدى، ئۇ، كېڭەش بېگى، مەنسەپ ـ تۇتۇق پىرقىسىنىڭ دىۋان بېگى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، چېن بەگلىمىنىڭ بېگى خۇجۇنجىنى يارغولغا يۈرۈش قىلىدىغان قوشۇننىڭ ئالىي باش بۇغلىقىغا تەيىنلەپ، يارەمچى باش بۇغ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات چوڭ سانغۇنى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، يۈكمەن ۋىلايىتىنىڭ پىشىۋا بېگى شۆۋەنجۇن، يارەمچى باش

بۇغ، بوزيەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات سانغۇنى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، تۈڭ چۈەن ناھىيىسىنىڭ پىشىۋا بارۇنى جياڭ شىڭبىن قاتارلىقلارنى ئۈچ ئارمىيىنى رەتكە سېلىپ، ھەققانىي جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدى. لېكىن ئالۋاستىلارنىڭ ھەيۋىسى يەرگە ئۇرۇلمىدى، قوماندانلار يەتتە قېتىم ھۇجۇم قىلىش چارىسىنى ئىشلىتىپ كۆردى؛ قورغان بەك مۇستەھكەم بولغاچقا، باتۇرلار توققۇز قېتىم ھۇجۇم قىلىش تەدبىرىنى قوللاندى. تۈڭچۈەنلىك ھەزرەت يىراقنى كۆزەرلىك بىلەن ئەپچىل تەدبىر كۆرسىتىپ، قوشۇنلارنى رەتكە سېلىش، شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتا ئىشلىتىلىدىغان سايمانلارنى ياساش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئۇ، شاجۇنىڭ ئايماق بېگى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، ۋاڭجۈن ناھىيىسىنىڭ پىشىۋا تارخان بېگى لیۇ دېمىڭ، ئوڭ ئىشىك كەپتاۋۇلى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، خۇەيئەن ناھىيىسىنىڭ پىشىۋا بېگى خېڭ جۈشى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ـ قوغداش سولقانات كەپتاۋۇلى، ئالىي دۆلەت ئەركانى، فۇياڭ ناھىيىسىنىڭ پىشىۋا گىرافى چۈيفاڭ، كەپتاۋۇل لى خەيئەن، سابىق كەيجۇ ئايماق بېگى شى دېخىڭ، ئوڭ ئىشىك دورغابى ۋاڭ جىنۋېي قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە باتۇر ئەزىمەتلەرنى باشلاپ بىر يوللا ھۇجۇم قوزغىدى. جېنگۈەننىڭ 14 ـ يىلى 5 ـ ئايىنىڭ 10ـ كۈنى قوشۇنلار ئېۋىرغولنىڭ شىرمەن تېغىغا يېتىپ بېرىپ، شىمالىدىن قوڭۇرداۋان چوققىسىغا چىقتى. ئارىدىن يېرىم ئاي ئۆتەرـ ئۆتمەيلا چوڭ ئىش پۈتتى. تاغدىكى ئورمانلار پۈتۈنلەي كېسىۋېتىلدى، جاراڭلىغان ئاۋازلار تاغنى بىر ئالىدى، ئۈزۈن شوتىلار تەييارلاپ قويۇلدى، پالاخماندىن ئېتىلغان تاشلار كۆكنى قاپلىدى. مۇجەيىنىڭ تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى ئەسقاتماي قالدى. گۇڭشۇنىڭ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىشتىكى ئەپچىل تەدبىرلىرىنىمۇ ئۇلارنىڭكىگە سېلىشتۇرغىلى بولماي قالدى. ئالىي باش بۇغ چېدىر ئىچىدە ئولتۇرۇپ پىلان تۈزۈپ قوماندانلىق قىلدى، پولاتتەك چىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر دالىنى بىر ئالدى، داقا ـ دۆمبىلارنىڭ ساداسى جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈردى، ئېگىز كۆتۈرۈلگەن تۇغلار كۈن ۋە ئاينى توسۇۋالدى، ئۈزۈن نەيزىلەر بۇلۇتنى يارىدى. چىن، خەن سۇلالىلىرى ئەسكەر چىقارغاندىن بۇيان، مۇنداق ھەيۋەتلىك ئەھۋال كۆرۈلۈپ باقمان ئەمەس. بەنچاۋ غەربىي يۈرتنىڭ يولىنى ئاچقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىش ـ پائالىيەت خاتىرىسى بەك ئاز ساقلىنىپ قالغان؛ قورۇقچىبەگ جېنجى قاڭقىلدا دۇشمەننى يوقاتقان بولسىمۇ، ئۆتكەنكى تارىخلاردىن بۇ ھەقتە بىر نەرسە تاپقىلى بولمايدۇ. ئۇلۇغ قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى نېمە ئۈچۈن باشقىلارلا تۇرغۇزالايدىكەن؟ شۇڭا بۇ ئابىدىنى تىكلەپ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالسۇن دەپ ئابىدىگە تۆھپىنى ئويۇپ قويدۇم. ئۇنىڭ مەزمۇنى مۇنداق:

بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى دەۋران سۈرۈپ، ئۇنىڭ تەقدىرى تەڭرىنىڭ قولىدا بىرلىككە كەلدى. تۆھپىنى سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. چېگرا رايوندىكى ھۆكۈمرانلىق تاقابىل تۇرمىغانلىقى ئۈچۈن، يات مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان جايلاردا خاتىرجەملىك بولمىدى. شۇڭا قوماندانلار بىرلىكەن ھوقۇقنا بىنائەن بۇ ياۋۇز يىرتقۇچلارنى يوقاتتى.

ئالتە دانىشمەن چوڭقۇر ئويلاندى، باتۇرلار خۇددى ئارسلانلاردەك ھەيۋەتلىك

سەپ تارتىپ تۇردى. تۇمان يۇلتۇزلارنىڭ يورۇقىنى توسۇۋالاتتى، تۇغلار قۇياش نۇرىدىنمۇ تارتۇقراق چاقناپ، سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى جايلاردا لەپىلدەپ، غەربتىكى چېگرا رايونىغا ئۆز ھەيۋىسىنى كۆرسەتتى.

تاغ چوققىلىرى ھەيۋەت بىلەن قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، قۇملۇقنىڭ چېتىگە كۆز يەتمەيدۇ. بۇلۇتلار توپلىشىپ ئاسمانىنى قاپلىۋالىدۇ، بوران چىقسا كۈندۈزىمۇ كېچىدەك قاراڭغۇ بولۇپ كېتىدۇ. يىل بويى مۇز توڭلاپ، قار يېغىپ تۇرىدۇ. ئابىدە ئېگىز چوققىغا تۇرغۇزۇلدى، ئۇنىڭغا قەھرىمانلارنىڭ نامى ئويۇلۇپ، ئەخلاق ۋە پەزىلەتكە مەدھىيە ئوقۇلدى.

بۇيۇك تاڭ سۇلالىسى جېنگۇەننىڭ 14 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى پۈتۈلدى. بۇ ئابىدىنى گۇاجۇنىڭ سىغا ھەربىي مەسلىھەتچىسى خېنېينىڭ ئەمىر لەشكىرى تەيجېن تۇرناتتى.

ئابىدىنىڭ سول يۈزىگە: «يارغول ئۆلكىسىگە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ باش بۇغى، سولقانات قەيسەر مۇھاپىزەت سانغۇنى، ئالىي دۆلەت ئەركانى ۋۇرېننى 150 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ بېرىشقا ئەۋەتتى» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان.

ئابىدىنىڭ ئوڭ يۈزىگە: «يارغول ئۆلكىسىگە يۇرۇش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ باش بۇغى، ئوڭقانات بەھەيۋەت سانغۇن، ئالىي دۆلەت ئەركانى يەنى × چېڭ ناھىيىسىنىڭ پەشىۋا بېگى نيۇ جىندالار 150 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كەلدى» دېگەن سۆزلەر ئويۇلغان. تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغۇچىلار بۇنى كەينىدىن كەلگەن قوشۇن مۇشۇ يەردىن ئۆتكەن چاغدا قوشۇپ قويغانمىكىن دەپ پەرەز قىلىشىدۇ.

(3) جاساق ئوردىسىنىڭ سىلىنىشى ھەققىدىكى خاتىرە ئابىدە

قۇمۇلنىڭ 1 ـ ئەۋلاد ۋاڭى ئەبەيدۇللا چېڭ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، كاڭشىنىڭ 45 ـ يىلى (1706 ـ يىلى) بېيجىڭدىن خەنزۇ ھۈنەرۋەنلەرنى تەكلىپ قىلىپ، جاساق ئوردىسىنى ياساتقان. قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن، بۇنىڭ جەريانىنى تاش ئابىدىگە ئويۇپ خاتىرە قالدۇرغان. بۇ ئابىدە ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ. ئابىدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە (ئەسلى تېكىستى ئەرەبچە يېزىلغان):

باسم سجانه

سلطنت شعارعدالت نشار

جمشيدآئين داراتمكين ابولنصر

مصدشاهى بيک نيک اوغلى عبيدالله

بيک سلماالله تمالى فى الدارين

ابجن خاندين خطاى كاركرتيلب

اليب كليب اربراى مينفعث مسلما

نان وزينيت شهربوعمارت عالى نى

بنا قلدى تاريخ سنەبرمينک بريوز

اون سكزدا نهنک يىلى تمام بولدى.

يەشمىسى: پادىشاھلارغا لايىق ئالامەتلەرگە ئىگە، جەمشىتتەك كۆركەم، دارا-دەك قۇدرەتلىك، باشقىلارغا ياردەم قىلغۇچى مۇھەممەد شاھى بەگنىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا بەگ (ئاللا ئۇنى ھەر ئىككى ئالەمدە ئامان قىلغاي) بېيجىڭ خانىدىن خەنزۇ ئۇستىلار-نى تەلەپ قىلىپ ئېلىپ كېلىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ مەنپەئىتى ۋە شەھەرنىڭ زىننىتى ئۈچۈن بۇ ئالىي ئىمارەتنى بىنا قىلدى.

تارىخىي ھىجرىيە 1118 ـ يىلى (بېلىق يىلى) تامام بولدى.

(4) غازى يەندۆڭ غايىب بۇلتقى ئابىدىسى

چىيەنلۇڭنىڭ 22 ـ يىلى (1757 ـ يىلى) ئامۇرسانا توپىلىڭىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى خۇاڭ تىڭگۇ ئالدىراش 30 مىڭ جەڭ ئېتى تەييارلاپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىدۇ. ئەنشى بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقىدا سۇ بەك كەمچىل بولۇپ، ئادەم ۋە ئاتلار سۇدىن قاتتىق قىسىلىدۇ. خۇاڭ تىڭگۇ ئەنشىنىڭ ياساۋۇل بېگى لىيۇ شۇننى قۇدۇق ۋە بۇلاقلارنىڭ ئەھۋالىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ كۆرۈشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇلار بارغانلا يەردىن تاتلىق سۇ چىقىدۇ. بولۇپمۇ غازى يەندۆڭدەك سۇ ئەڭ قىس جايىدىمۇ «يەرنى قازغاندا بۇلاق سۈيى چىقىدۇ». ئەسكەر ۋە پۇقرالار بۇنىڭغا ھەيران قالىدۇ. شۇڭا، بۇ يەردە ئالاھىدە ئۇچ تۈۋرۈكلۈك لۇڭۇاڭمياۋ بۇتخانىسى (سۇ ئىلاھى بۇتخانىسى) سالىدۇ ھەمدە بۇ ئىشنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن «غايىب بۇلاق ئابىدىسى» ئورنىتىدۇ.

ئابىدىنىڭ ئېگىزلىكى بىر مېتر 52 سانتىمېتر، كەڭلىكى 64 سانتىمېتر، قىبلىنىلىقى 15 سانتىمېتر، ئەسلى ئابىدە ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

ئابىدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

كۈنپېتىش قورۇل بېپايان كەتكەن چۆل، قەدىمدىن تارتىپ بۇ يەر بارسا كەلمەس چۆل دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. مەيلى ھەربىي يۇرۇش قىلغاندا ياكى ئات يۆتكىگەندە بولسۇن، ھامان سۇنىڭ قىسلىقى كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالىدۇ. ئاق دۆڭدىن غازى يەندۆڭگىچە بولغان سەككىز ئۆتەڭنىڭ ھەممىسى چۆل ـ جەزىرىگە جايلاشقان. گەرچە بىر-ئىككى يەردە بۇلاق بولسىمۇ، سۈيى تۇزلۇق ھەم ئاز ئىدى. كاڭشى يىللىرى سانغۇن فۇ مۇداپىئە بازىسى قۇرۇپ بۇ يەردە تۇرغان، يۈكجېڭنىڭ 7 ـ يىلى يۆ يۈەنروڭ بۇ جايدا ئەسكەر تۇرغۇزغان ھەم شۇنىڭدىن كېيىن، بۇ جايدا مۇداپىئەدە تۇرغان ياكى ھەربىي يۇرۇش قىلغاندا، ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر كۆپ قېتىم قۇدۇق قازغان، لېكىن بىر تېمىم سۇ چىقىرالمىغان. زاپاس سۇ ئىككى ـ ئۈچ يۈز ئاتنى سۇغىرىشقا يەتمىگەن. ئاتلار ھۆل قۇملارنىمۇ يالىغان، شۇنداق قىلىپ، نۇرغۇن جەڭ ئېتى ئۈسسۈزلۇقتىن قىرىلىپ كەتكەن. پادىشاھىمىزنىڭ قۇدرىتى ۋە رەھىمدىل ئەخلاقى

هېلىمۇ ۋە كەلگۈسىدىمۇ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا يادلىنىدۇ. چېيەنلۇڭنىڭ بىكزى يىلى ئىلى تىنچلاندۇرۇلدى، نۇرغۇن قەبىلە باشلىقلىرى سەممىيلىك بىلەن بويسۇندى. پەقەت ئامۇرسانالا ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن، دىكچۇ يىلى ئەتىيازدا يەنە جازا يۇرۇشى باشلاندى. ھەربىي يۇرۇش ناھايىتى جىددىي بولغاچقا، جەڭ ئېيتى ناھايىتى مۇھىم ئىدى. باش نازارەتچى خۇاڭ ھەزرەت جىق باش قاتۇرۇپ، 30 مىڭ جەڭ ئېيتى تەييارلىدى. ئەمما ئۇ يول ئۈستىدە سۇدىن قىسىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرەپ، ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ ئامال قىلىشقا مېنى مەسئۇل قىلدى. مەن پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ مېھر ـ شەپقىتىگە مۇيەسسەر بولۇپ، دۇنخۇاڭنى ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان بولدۇم. ھەربىي قىسىمغا دائىر مۇشۇنداق ئېغىر ۋەزىپىنى زىممەمگە ئالدىم. تەكشۈرۈش، قۇدۇق قېزىشقا پۈتۈن كۈچۈم بىلەن ھەيدەكچىلىك قىلىپ، ھەممە يەردىن سۇ چىقىرىشىمغا ھەمدە ئاچچىق سۇنى تاتلىق سۇغا ئۆزگەرتىشىمگە، بۇرۇن 300 ـــ 200 ئاتقا يېتىشمىگەن سۇنى ئەمدى 3000 ـــ 2000 ئادەم ۋە ئاتقا يېتىپ ئاشىدىغان قىلىشىمغا تۇغرا كەلدى. شۇنىسى تولىمۇ ئەجەبلىنەرلىك بولدىكى، غازى يەندۆڭنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، قۇم قۇرغاق ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم قۇدۇق قازغاندا، يايپاڭ تاشنىڭ ئاستىدىكى يوچۇقتىن سۇ بۇلدۇقلاپ چىقتى. قۇدۇقنىڭ چوڭقۇرلۇقى ئالتە چىدىن ئاشىدۇ، سۈيى سۈزۈك ھەم جىق. بۇنىڭدىن ئەسكەر ھەم پۇقرالار ھەيران قالدى. بۇ، پادىشاھقا كەلگەن زور ئامەت، باش نازارەتچىنىڭ سادىقلىقى تەكرىنى تەسىرلەندۈرگەن. بۇ ئىشقا ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەر بىردەك كۈچ چىقاردى، شۇڭا ئىلاھ كارامىتىنى كۆرسەتىپ، ئاسىيلارنى يوقىتىشقا مەدەت بەردى. ياخشىلىققا مەدھىيە ئوقۇش ئۈچۈن، داغدۇغىلىق نەزىر تارتىپ ھەممىمىز ساداقەتلىكىمىزنى ئىپادىلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ئىلاھنىڭ مېھرـ شەپقىتىگە جاۋابەن مەخسۇس مەدىكار ۋە ئۇستىلارنى تەيىنلەپ، ئۈچ تۈۋرۈكلۈك لۈكچۈڭمياۋنى (سۇ ئىلاھى بۇتخانىسىنى) قۇرۇپ چىقتۇق. مېنىڭ بىلىمىم ئازبولسىمۇ، ئىشلەنگەن ئاساسلىق ئىشلارنى قىسقىچە بايان قىلىپ، بۇ كاتتا ئىشتىن خاتىرە قالدۇردۇم.

چېيەنلۇڭنىڭ 21 ـ يىلى، يەنى دىكچۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ ساۋابلىق كۈنى ۋەنپىڭلىق لىيۇ شۇن يازدى.

(5) مۇھەممەت غوجىنىڭ باغداشقا چىققانلىقى ھەققىدىكى ئابىدە

داۋگۇاڭنىڭ 15 ـ يىلى (1835 ـ يىلى) قەمەرىيە 1251 ـ يىلى قۇمۇلدا چېچەك تارقىلىدۇ. بېشىر ۋاڭ چېچەك يۇقۇپ قېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن، ئۇغلى مۇھەممەت غوجىنى باغداشتىكى باغچىغا ئېلىپ چىقىپ قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ ھەمدە بۇ ئىش توغرىسىدا ئابىدە تۇرغۇزۇلىدۇ. ئابىدىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 40 سانتىمېتر، كەڭلىكى 35 سانتىمېتر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتر، ئابىدە ئۈيغۇرچە يېزىلغان بولۇپ، ئەسلى تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

تارىخ ھەجمرىيە بىرمىلك ئىككى يۈز ئەللىك بىردە كالا يىلى دۇنيا ئايدا قۇمۇلغا چېچەك تارقىلىپ، ئايەتنى كەرىمە قۇلەتالى ومن دەخلەكان امنانىك ھۆكمى بىلەن ھەزرىتى غۇلام مۇھەممەت غۇجامنى باغداشقا ئېلىپ چىقىلىدا ئېلى ئەلەم ئاخۇن، ئىزىز قۇلى ئاخۇن، نىياز كۈپەك ئاخۇن، ئابدۇقادىر تاخچى، مۇللا ئەنسارى، مۇللا ئىزىز يار، بەختيار مىر، مۇللا ئابدۇلخالىق پەرمانچى، باقى تەخەي، نىياز بازار بېگى، ئابدۇلرىشت ئۇچېبگى، ئابدۇلرېھىم خېتىپ، نىياز شاھ يوسۇل، ئابدۇلرەھمان روسۇل، پاراچ ھەزىمەت، پاراچ خوجايار، قارادۆۋىلىك چاكار ئابدۇكېرەم، لاپچۇقلۇق چاكار ھەزىمەت، سۇمقاغلىق چاكار ئىزىز، قاراۋۇللۇقتا تۇرغان خۇجايار بەگ، نىياز تاخچى، خوجايار تەخەي، ئابدۇلغوجام تەخەي، نىياز تەخەي، پولات خېتىپلار ئېلىپ چىققان.

ئەسلى ئابىدە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(6) بېشىر ۋاڭنىڭ يازلىق ئوردىدا سايا‌ھەت قىلغانلىقى ھەققىدىكى ئابىدە

داۋگۇاڭنىڭ 19 ـ يىلى (1839 ـ يىلى)، بېشىر ۋاڭ تېيانشان تېغىدىكى باغداش باغچىسىغا چىقىپ سايا‌ھەت قىلغاندا، بۇ يەرگە كۆزى چۈشۈپ قالغان ھەمدە ئۇستاملارغا راۋاق، ئىمارەتلەرنى ياساش، گۈل تېرىش، ئوردا بىنا قىلىش ھەققىدە شۇئان بۇيرۇق چۈشۈرگەن. ئىش تۈگىگەندىن كېيىن تاشقا ئويۇپ ئابىدە تۇرغۇزغان. ئابىدىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 33 سانتىمېتر، كەڭلىكى 23 سانتىمېتر، قېلىنلىقى ئىككى سانتىمېتر. تېكىست ئەسلى پارسچە بولۇپ، تەرجىمىسى تۆۋەندىكىچە:

ئاقىل ئەمىر زامانىمىزنىڭ شاھى ـ دۆلەتنىڭ بۇرچ ـ مەقسەتلىرىنى ئادا قىلغۇچى، ياخشىلىققا يۈزلەنگۈچى. شاھ دارادەك ئۇلۇغ ئىزلار قالدۇرغۇچى شاھىمىزنىڭ تەختى زىننەتلىك، ئۆزى بەختلىك بولغاي، ئۇنىڭ تاج ۋە تەختى ئىقبال بىلەن بەزەلگەي، تۈرك، ھىندى، چىنماچىن خەلقلىرىنىڭ ھەممىسى پادىشاھىمىزنىڭ ھۆكمىدە بولغاي.

تارىخقە بىر مىڭ 255 يىلان يىلى باغداش تېغىدا، مول مېۋىگە كىرگەن يەتتەباغ، كۆز پەسلىنىڭ ئەتىگەنلىك ساپ ھاۋاسىدا گۈزەللىشىپ، ئالما، ياڭاق، جىنەستە، شاپتۇل، ئەينۇلا قاتارلىق مېۋىلەر بىلەن تولغاندى. ئىرىقلاردا سۈپسۈزۈك سۇلار ئېقىپ، دەرەخلەر سايە تاشلاپ تۇراتتى، خۇشبۇي ھىدلار ھەممە يەرنى‌قاپلىغاندى. شاھلارنىڭ شاھى باغلارغا چۈشۈپ تاماشا قىلدى. ئالىي نەزەرى چۈشكەن يەرگە ھۆكۈم قىلىپ، راۋاق ۋە ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدۇرۇپ، گۈللەرنى تېرىتقۇزدى.

بۇ ئىشقا زامانىنىڭ ئاتاقلىق ئۇستالىرىدىن ئىمىن ئاخۇن، مەمۇردى ئىشلارغا مۇھەممەتنىياز ئۇچېبگى، مەشھۇر ئۇستام تېمىپ، ئىشچىلارنى باشقۇرۇشقا سۇلايمان كاتىۋاللا قاتارلىقلار قاتناشتى.

ئەسلى ئابىدە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(7) باربكۆل نەنشەن يولى ئابىدىسى

چاڭ سۇلالىسى يۈگجېڭنىڭ 10 ـ يىلىدىن ئىلگىرى، قۇمۇل بىلەن باربكۆل ئارـ لىقىدىكى تېيانشان داۋىنىدىن ئۆتىدىغان ئەگرى يول رېمونتسىز قالغانلىقى ئۈچۈن، قىشلىقى قار بېسىپ كېتىپ، ئەسكەرلەرگە لازىملىق ئوزۇق ـ تۇلۇكنى ئەپچىقىشقا ئامال بولماي، قۇمۇلدا ئەتىيازغىچە ساقلىناتتى. يۈگجېڭنىڭ 11 ـ يىلى (1733 ـ يىلى) ئىگىزدىن ئۇلۇغ سانغۇن يۆ جۈگچى باربكۆلدە ئەسكەر تۇرغۇزىدۇ. ئۇ، ئەسكىرىي بۆلۈمنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى ئابىگئەنگە تېيانشان يولىنى ياساشنى بۇيرۇيدۇ. قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن، دىڭ لىن دېگەن كىشى نەنشەن يولى خاتىرىسىنى يېزىپ قالدۇرغان. ئەسلى ئابىدە ھازىر يوق. «ئۇچ ئايماق ھەققىدە ماتېرىياللار توپلىمى» دە خاتىرىلەنگەن ئابىدە تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

يۈگجېڭنىڭ 11 ـ يىلى، ئۇلۇغ سانغۇن ئەسكەر باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ ئىككىنچى يىلى ئىمدى ئەسكىرىي بۆلۈمنىڭ غەيرىي رەسمىي ئامبىلى ئابىگئەن ئۇلۇغ سانـ غۇنىڭ بۇيرۇقىنى قوبۇل قىلىپ، نەنشەن يولىنى ياساپ پۈتكۈزدى. دەسلىپىدە، ئۇلۇغ سانغۇن جۇڭگۇدىن قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي تەمىنات تەييارلىغان، ئات ـ ھارۋىلار تىنىم تاپمىغاندى. نەنشەنگە كەلگەندە توسۇلۇپ قالدى. تەمىناتنى قوشۇنغا ۋاقتىدا يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن، ئەگسىپ مېڭىشقا تۇغرا كەلدى. 8 ـ ئايدىن كېيىن يولنى قار ـ مۇز قاپلاپ كېتىپ، ھەربىي تەمىنات قۇمۇلدا تۇرۇپ قالدى، ئەتىيازغىچە ساقلاپ تۇرۇشقا توغرا كەلدى. ھارۋىكەشلەر جاپا تارتتى، ئۇلۇغ سانغۇن ئۇزاق تىن ئويلاپ قويغىنى بويىچە خەرىتىگە قاراپ چىقىپ، يەڭگىللىك بىلەن قارار چىقىرىشقا پېتىنالماي، ھارۋىكەشلەردىن سوراپ كۆردى. رېنزى يىلى پادىشاھىدىن قوشۇننى باشلاپ باربكۆلگە بېرىش ھەققىدە بۇيرۇق كەلدى. نەنشەندىن ئۆتۈش ۋاقتىدا ئادەم بويى كېلىدىغان قېلىن قاردا مېڭىشقا ئىمكان بولمىدى. ئۇلۇغ سانغۇن: «سىلەر ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ماڭا ئېيتقۇدەك بىرەر پىلانىڭلار بارمۇ؟» دەپ سورىدى. بۇنىڭ بىلەن، قوماندان ـ ئەسكەرلەر بىرلىكتە تاغ تۈزۈلۈشىنى تەكشۈرۈپ كۆردى. بىر پىكىرگە كەلـ گەندىن كېيىن، ھەربىي لاگېرغا كېلىپ دوكلات قىلدى، ئەتراپلىق، تەپسىلىي سوراپ پىكىر ئالدى. چىقىرىلغان خۇلاسە ئابىگئەنىڭ دېگىنى بىلەن بىر يەردىن چىقتى. خەـ تەرلىك يانتۇ جايلار تۈزلەندى، ئويمان جايلار تىندۇرۇلدى، تار جايلار كېڭەيتىلدى. كەلكۈننىڭ يولنى بۇزۇۋېتىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئېگىز ـ پەس كۆۋرۈك سېلىنىپ، خەتەرلىك جايلار تۈزلەندى. يول بىرنەچچە 10 ئەگىم ئار ـ قىلىق داۋانغا چىقتىدىغان قىلىپ ياسالدى. ئەگىم بار جاينىڭ چۆرىسىگە ياغاچتىن رىشاتـ كا ئورنىتىلدى، يولنى چىگىتىش ئۈچۈن، يول بويىغا دەرەخ تىكىلدى. ئىككى ئايغا يېتەر ـ يەتمەيلا ئىش تاماملىنىپ، خەتەرلىك داۋان يولى داغدام يولغا ئايلاندۇرۇلدى.

ياچىۋەكنىڭ ھارۋىنى توسۇغىنىدەك ئىش قىلىدىغان ئادەملەر چىقىپ قالسا، زور قوشۇن ئۇلارنىڭ ئۈۋۈسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ، ئۇلارنى يوقىتىپ بولۇپ ئەتىگەنلىك غىزا يېيىش تەس ئەمەس. پادىشاھنىڭ تاقىتى تاق بولۇپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈپ تۇردى، چۈنكى قامىلىپ قېلىپ تەسلىم بولىدىغانلار ھەر يېرىم ئايدا دېگۈدەك چىقىپ تۇراتتى. تاغ يېرىپ يول ئېچىپ ھەربىي تەمىنات توشۇشتىكى قىيىنچىلىق ئالدىدا قانداقمۇ ئىككىلىنىپ تۇرغىلى بولىدۇ؟ تەڭرى بىنا قىلغان تاغلارنى تۆزلەپ كېتەلىگەن يەردە، بۈگۈر، كۈنقۇۋۇق (بۇ كۈنقۇۋۇق ماناسنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، ئۇيراتلار ئۇنى «يانبالغاسۇن» دەپ، خەنزۇلار «ياڭگۈەن» ‹كۈنقۇۋۇق› دەپ ئاتايدۇ، ئۇ شاجۇدىكى قەدىمىي كۈنقۇۋۇق ‹ياڭگۈەن› ئەمەس) لارنى ئىگىلەپ، مۇھىم چازىغا ئايلاندۇرۇش قانچىلىك ئىش ئىدى؟ ئەمما بىز كۆپ قېتىم ئەتىگەن يولغا چىقساق، كەچ كىرگەندە يېتىپ باردۇق، قازانغا سېلىپ قويۇلغان بېلىقتىن نەچچىسى تىرىك قالاتتى؟ ئەمما زور قوشۇن خۇددى تاغدەك كۈچ بىلەن ناھايىتى تېزلا يېتىپ باردۇ. پادىشاھلىقىمنىڭ رەھىمدىللىكىگە قىل سىغمايدۇ، جىمى جانۋالار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىشسا جانلىنىپ ئۈسسۈلغا چۈشىدۇ. جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىش ئاخىرى بىر كۈنى تېزلا بالايىئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. راست دېگەندەك، ئۇزاق ئۆتمەيلا يىماۋ يىلى ئەتىياز 2 ـ ئايدا جۇڭغار سەپرىن چۈينا مۇكنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ كەچۈرۈم سورىدى، ئالىي ئېھتىرام بىلەن كۆڭۈلگە ياقىدىغان گەپلەرنى قىلىپ، ئوردىغا يىلىمۇ يىل تارتۇق ئەۋەتىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خالايىق: بۇ يول يات قارام مىللەتلەر بار جايىغا بارىدىغان يول، پەرق ئېتىشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مۇشۇ ئابىدە ئورنىتىلغان، دېيىشتى.

(8) پۇل ئىئانە قىلىپ شىڭشىڭشيادا تاشيول ياساتقانلىققا بېغىشلانغان خاتىرە ئابىدە

يۇڭجېڭ يىللىرى ياڭ كېلۇ ئىسىملىك بىر ئاق كۆڭۈل ئادەم پۇل ئىئانە قىلىپ، شىڭشىڭشيا يولىنى ياساتقان. يۇڭجېڭنىڭ 13 ـ يىلى (1735 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا يۇڭ توشۇشقا نازارەتچىلىك قىلغۇچى بىر ئادەم شىڭشىڭشيادا ئاقكۆڭۈل ياڭ كېلۇغا ئاتاپ مۇشۇ ئابىدىنى ئورناتقان. ئابىدە ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. «ئۇچ ئايماق ھەققىدە ماتېرىياللار توپلىمى» غا ئابىدىدىن ئېلىنغان سۆزلەر تۆۋەندىكىچە:

پادىشاھنىڭ قۇدرىتى جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈردى، غەربىي يۇرتنى تىنچلاندۇردى. ئېۋرىغۇلدا يولۇاستەك زور قوشۇننى تۇرغۇزۇپ، زېمىن كېڭەيتكەچ، شانۇ ـ شۆھرىتىنى تارقاتتى. چىغرىق بىلەن سۇلارچىقىرىلدى، ئاتلار ھارۋىغا قوشۇلدى، ئۆكۈزلەر ئىشقا ئۆگىتىلدى، يەر يۈزىگە ئىگەمنىڭ شەپقىتى ياغقاچ، چۆلدە شىرىلداپ سۈزۈك بۇلاق سۇلىرى ئاقتى. تاغ ئارىسى، تاشلىق، ـ ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل ئىدى ھارۋا چاقى قاڭقىغاچ كىشىلەر كۆڭلى ئارام تاپالمايتى. بىر ئاق كۆڭۈل سېخى چىقىپ، دۆڭلەرنى تۆزلەپ، ئويمانلارنى تىندۇرۇپ تۆز يول ياسىدى، ئۇنىڭ نامى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

يۇڭجېڭنىڭ 13 ـ يىلى ئەتىياز 3 ـ ئايدا يۈك توشۇشقا نازارەتچىلىك قىلغۇچى مەلۇم شەخس ئاق كۆڭۈل ياڭ كېلۇغا ئاتاپ شىڭشىيادا بۇ ئابىدىنى ئورناتقان.

(9) داۋان يولىنى قايتىدىن ياسىغانلىققا بېغىشلانغان ئابىدە

چىيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى (1755 ـ يىلى) گەنسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى ۋۇ داشەن نازارەتچى ئەۋەتىپ، ئەسكەرلەرگە تىيانشاندىكى داۋان يولىنى قايتا ياساتقۇزغان. ئۇلار 80 نەچچە ئەگىم، 70 نەچچە كۆۋرۈك ياسىغان. قۇرۇلۇشنى يېرىم ئايدىلا پۈتكۈزگەن ھەمدە «ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، باردى ـ كەلدىلەرنى يولغا سالغان». چىيەنلۇڭنىڭ 32 ـ يىلى (1767 ـ يىلى) مۇپەتتىش چىيەن جۇن داۋاندىن يەنە بىر قېتىم ئۆتكىنىدە، بۇ ھەقتە ماقالە ۋە كىتاب يازغان.

چىيەنلۇڭنىڭ 33 ـ يىلى (1768 ـ يىلى) 8 ـ ئايدا، قۇمۇل مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چاڭ بەيجى مەڭگۈلۈك خاتىرە بولۇپ قالسۇن ئۈچۈن، ئابىدە ئورنىتىپ قويغان. ئابىدە ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. «شىنجاڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى» دە خاتىرىلەنگەن ئابىدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

قەدىمكى زاماندا ئۆتكەن پادىشاھلار ئەلگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، چېگرا رايونىنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلدى. شۇڭلاشقا «جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەل ـ مەنسەپ ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلىنغان جايلار» دېگەن كىتابتا داڭلىق تاغ ۋە دەريالار خاتىرىلەنگەن. بەش تاغ، توققۇز قورغان (ئىچكىرىسىدە) خاتىرىلەنگەن، ئەمما ئەتراپىدىكى چەت ـ ياقا جايلار بولسا، ناھايىتى ئاز تەكشۈرۈلگەن. سۇلالىمىز بارچە ئەلگە قوماندانلىق قىلدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى جايلار دايۇنىڭ ئايىغى يەتكەن جايلاردىن ئېشىپ كەتتى. لېكىن يۇڭجۇنىڭ زېمىنىبولسا، سۇلالىمىز زېمىنىنىڭيېرىمىغا باراۋەر كېلىدۇ. قاشقۇۋۇق، كۇنقۇۋۇقنىڭ تېشىغا چىقىپ ھارۋا ئىزىنى قوغلىشىپ ماڭغاندا، بىياۋان زېمىنىنىڭ ئۇ چېتىگە بېرىپ قالىدۇ، دەل مۇشۇ يەردىن غەربكە قاراپ ماڭسا، تۆگىمەس قۇملۇق بار، خاتىرىلەردىن قارىغاندا، جىيايۇگۇەنگىچە بولغان ئارىلىقتا بىر نەچچە كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن، بىپايان قۇملۇققا ۋە قۇم ـ شېغىللىق چۆل ـ جەزىرىگە دۇچ كېلىدىكەن، ئۇنىڭ چېكىگە كۆز يەتمەيدىكەن. بۇ، ئىبھتىمال قەدىمكى زامانىدىكى بىپايان دەشتاماكان بولسا كېرەك. ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ غەربكە ماڭسا، ئېگىز ـ پەس تاغلار، ئۆزۈلمەس قاقاسلىقلارغا دۇچ كېلىدىكەن. يول ئۇستىدىكى داۋان قۇمۇل بىلەن بارىكۆل ئارىلىقىدا بولۇپ، پوچتا ھارۋىلىرى توختىماي مېڭىپ تۇرىدىكەن، بۇ جاي قاتناشتا مۇھىم ئورۇن ئىكەن. بۇ يول يۇڭجېڭ يىللىرى ئېچىلغان بولۇپ، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن خادا تاشلار ئۆرۈلۈپ چۈشۈپ يولنى توسۇپ، ئېقىنلارنى ئۈزۈپ تاشلاپ تۇرۇپ، پىيادە مېڭىشقىمۇ يول قالماپتۇ. ئات ـ ھارۋىلار ئۆتەلمەي توسۇلۇپ قاپتۇ. چىيەنلۇڭنىڭ 20 ـ يىلى جۈڭغار ۋۇكۇڭ گەنسۇغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ئەسكەر ئەۋەتىپ يول ياساتتى. بۇنىڭ بىلەن 80 نەچچە ئەگىملىك يول

ياسالدى، 70 نەچچە كۆۋرۈك سېلىندى. سۇنى ئېقىتىۋېتىدىغان ئېرىق چېپىلدى، مۇ-داپىئە توسمىلىرى ياسالدى، قۇرۇلۇش يېرىم ئايدىلا پۈتتى. قار توپلىنىپ يولنى تو-سۇپ قويمىسۇن دەپ، قار تازىلاش ۋە پىيادە ماڭغانلارنى يولغا سېلىپ قويۇش ئۈچۈن ئۇ يەردە ئەسكەر قالدۇرۇلدى. شۇ چاغدا، دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقىتلىرىدا، يولنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن، يۇرت دەل ـ دەرەخ تىكىشكە سەپەرۋەر قىلىندى. بۇ ئىشقا شەھەردىكى ئۇستىلارمۇ قاتناشتۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئېغىر يۈك يەڭگىل بىلىنىدىغان، تۆگە، ئات ـ كالىلار بەھۇزۇر ماڭىدىغان، ئەتىسى قارغا پېتىپ قېلىشتىن ئەندىشە قىلـ مايدىغان بولدى. ئاق‌كۆڭۈللۈك بىلەن قىلىنغان بۇ ئىشنى كىشىلەر كېتىۋېتىپ ناخشىغا قوشۇپ ئېيتىدىغان، ئارام ئالغاندا، پاراڭغا قوشۇپ مەدھىيە ئوقۇيدىغان بولدى. 20 يىل بىر كۈندەك ئۆتتى. دېڭىزچىلار يىلى يازدا، بىز بىرنەچچە مۇپەتتىش ھارۇدىغا ئول-تۇرۇپ بۇ يەردىن قايتا ئۆتتۇق. قارىساق، ھەيۋەتلىك مەنزىرە ئالدىمىزدا نامايان بولدى. توسالغۇلارنى سۇپۇرۇپ تاشلىغان ئۇلۇغلارنى ياد ئەتتۇق. دۇ جېڭنەنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ ئەلنى سوراپغانلىقى ئەل ـ جامائەت تەرىپىدىن ئايدە تۇرغۇزۇلۇپ مەدھىيىلەندى. دۇ جېڭنەن ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ چېگرىدا تۇرۇپ ئۇ يەرنى قوغدـ ىغانلىقىنى بەزىلەر ئايدىگە ئويۇپ قالدۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋاڭ ـ گۈڭلار بۇ خە-تەرلىك جايىنى پۇختا ساقلىدى. ئەھۋال ئوبدان، يول راۋان بولدى؛ باش سانغۇن چېگرىغا كەلگەندىن كېيىن، سۇ ئىشلىرى راۋاج تاپتى. ئۇنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى مەڭگۈ ساقلىنىپ قالسۇن دەپ، بۇ ئايدىنى ھۆرمەت بىلەن تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇـ ماقچىمەن.

ئەنشى قاتارلىق جايلارنى رەتكە سېلىپ ۋە باشقۇرۇپ، ئەسكەرنى بۆلۈپ يولنى ساقلاپ، بارىكۆل ۋە قۇمۇلنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈك، ئوت ـ سامان ئىشلىرىنى باشقۇرغان، ئە-مىلى بىر دەرىجە ئۆسكەن، ئۇچ قېتىم خاتىرىگە ئېلىنغان، خەي يۈلىك چىيەن جۇن ماقالە ۋە كىتاب يازغان. پادىشاھقا بېۋاسىتە قاراشلىق قۇمۇل مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاڭ بەيجى ھۆرمەت بىلەن بۇنى تاشقا ئويغان.

(10) ئەنشى ئۆلكىسىنىڭ قۇرۇلغانلىقى توغرىسىدىكى ئىمزالىق ئايدە

چىڭ سۇلالىسى چىيەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى (1759 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا، شەنشى ـ گەنـ سۇنىڭ باش ۋالىيسى چىڭ ئوردىسىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئەنشى ئۆلكىسىنى ئەنشىدىن قۇمۇلغا كۆچۈرگەن. ئەنشى ئۆلكىسىنىڭ قۇرۇلۇشى چىيەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى(1765 ـ يىلى) 3 ـ ئايدا باشلىنىپ، 10 ـ ئايغىچە بولغان سەككىز ئاي ئىچىدە پۈتكەن. بۇ ئىشتىن خاتىرە قالسۇن ئۈچۈن، مۇپەتتىش چىيەن جۇن ئايدە ئۈچۈن تېكىست يازغان. ئايدە ھازىر يوقىلىپ كەتكەن. چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن ئايدىنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئەنشى ئۆلكىسى ئىلگىرى ئەنشىدە بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئەنشى

تۇڭجىسى، جىڭنى يانداش ئايماق بېگى ۋە ئەنشى، شاجۇ، لىيۇ گۇ، جىڭنى، چىن جىنىدىن ئىبارەت بەش ياساۋۇلغانا بار ئىدى. خانىمزىنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتى ۋە ھەيۋىتى ئالەمگە نامايان بولدى. زېمىن تەۋەيىمىز ئېۋرىغۇلدىنمۇ ئۆتۈپ، غەربكە 20 مىڭ چاقىرىمدىن ئوشۇق كېڭەيدى. جەمئىيەت تىنچلاندى، ئولتۇراقلاشقان پۇقرالار بارغانسېرى كۆپەيدى. مۇھىم ئەمەلدار كېلىپ باشقۇرۇپ، يېتەكچىلىك قىلمىسا بولمايدىغان بولۇپ قالدى. چىەنلۇڭنىڭ 24 ـ يىلى 7 ـ ئايدا، شەنشى ـ گەنسۇنىڭ باش ۋالىيسى خانىدىن ماقۇللۇق ئېلىپ، ئەنشى ئۆلكىسىنى قۇمۇلغا يۆتكەپ كەلدى، شاجۇدا بولسا، ئەنشى مەھكىمىسىنى كۆپەيتىپ تەسىس قىلدى، ئەنشى تۇڭجىسىنى باربكۆلده تۇرۇشقا، جىڭنى يانداش ئايماق بېگىنى قۇمۇلدا تۇرۇشقا ئۆزگەرتتى، بەش ياساۋۇلغانىنى دۇنخۇاڭ، قاشقۇۋۇق، يۇنچۇەندىن ئىبارەت ئۈچ ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىپ قويدى. شىنجاڭدىكى ئۇرۇمچىدە تۇڭجى، يانداش ئايماق بېگى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى قويۇپ، يۇقىرىدىكى مەھكىمىلەر قارىمىقىدا ئىشلەيدىغان قىلدى. قۇمۇل قەدىمكى ئېۋرىغولدۇر، مۇپەتتىش بەگكە قاراشلىق جايلار شەرقتىن غەربكىچە 3000 چاقىرىمدىن ئاشىدۇ. قۇمۇل شەرق بىلەن غەربنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، مۇھىم قاتناش يولىدۇر. خان مۇپەتتىشى، خەنزۇ، مانجۇ ئەمەلدار ـ ئەسكەرلەر ھەم ئۇيغۇر بەگلەر نۆۋەت بىلەن ئوردىغا تارتۇق ئاپىرىپ تۇردى، ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىدى. مەنسەپكە تەيىنلەنگەن ئەمەلدارلار قۇمۇلغا كېلىپ جايلاشقاندىن بۇيان، تېخى مەھكىمە قۇرۇپ باققنى يوق ئىدى. چىەنلۇڭنىڭ 29 ـ يىلى 7 ـ ئايدا خانغا سۇنۇلغان يولىورۇق سوراش دوكلاتىدا مۇنداق دېيىلگەن: مەھكىمىنىڭ تاشقى كۆرۈنۈشىنىڭ كاتتىلىقىغا تايىنىپ پۇقرالارنى خان ئوردىسىغا چوقۇنىدىغان قىلغۇدەك ھەيۋەتلىك بىر مەھكىمە سېلىش قائىدىگە مۇۋاپىق ئىدى. جى فۇ جۇڭتاڭ ياڭ ھەزرەت خانلىققا پۈل ئاجرىتىپ مەھكىمە قۇرۇپ بېرىش تۇغرىسىدا تەكلىپ بەردى. شۇ زاماندا قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان جانابلاردىن چاڭ، بەيشا، خاڭ ھەزرەتلەرنىڭ يولىيورۇقى بىلەن جۇن شياڭ يارداەمچىلىككە تەيىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن، چىەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى 3 ـ ئايدا ئىش باشلىنىپ، 10 ـ ئايدا پۈتتى، جەمئىي سەككىز ئاي ۋاقىت كەتتى. پېقىر چىەن جۇن مەھكىمە قۇرۇش جەريانىنى چېچەنلىك بىلەن خاتىرىلىۋالدىم ھەمدە ۋاقتىنى پىزىۋالدىم. پۇقرالارغا ۋە دۆلەتكە مۇشۇنداق كۆيۈنۈپ، بىجانىدىل ئىشلىگەنلىلا، ئاندىن پادىشاھلىقنىڭ مېھىر ـ شەپقىتىگە ئېرىشكىلى بولىدۇ. تەسىس قىلىنغان مۇشۇ مەھكىمىگە يات ئىش قىلمايدىغان ئادەملەر ئىچىدىن كەلگۈسىدە ئۇلۇغ زاتلار مۇشۇ جايدا مەيدانغا كېلىدۇ. ئۆزۈم ھەقىقەتەن بەك خىجىل بولماقتىمەن.

چىەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىلى، يەنى يىچىيۇ يىلى قىشتا خەي يۈلىك چىەن جۇن يازدى.

(11) ئەلتۆمۈردىكى گۈەنشېڭۈۈ بۇتخانىسىدىكى ئابىدە

بۇ ئابىدىنى جياچىڭنىڭ 5 ـ يىلى (1800 ـ يىلى) خۇڭ لياڭجى كەچۈرۈم قىلىنىپ

قايتىش سەپىردە قۇمۇلنىڭ ئەلتۆمۇر دېگەن يېرىگە كەلگەندە، شۇ جايدىكى خەلق نىڭ تەلىپىگە بىنائەن يازغان. ئابدە هازىر يوقلىپ كەتكەن. «ئۇچ ئايماق هەقىقدە ماتېرىياللار توپلىمى» غا كىرگۈزۈلگەن ئابدە تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

ئەلتۆمۇردىكى گۈەنشېڭۈۇ بۇتخانىسىدىكى ئابدە هەققىدە خاتىرە:

ئادەم تۇغۇلىدۇ هەم ئۆلىدۇ. ئەۋلىيالارمۇ تۇغۇلىدۇ هەم ئۆلىدۇ. جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى دۇ، خەن سۇلالىسى دەۋردە ئۆتكەن چېڭيانگلىق جىڭۈاڭ، خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە ئۆتكەن جياڭ زېۋىن قاتارلىق كىشىلەرمۇ شۇنداق ئادەملەر. سادىق ۋە هەققانىيەتنى ياقىلايدىغان روهقا ئىگە كىشىلەرلا مىڭ يىلنى بىر كۈنىدەك ئۆتكۈزەلەيدۇ. شېڭۈۇ ۋە تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاڭ شۇ، سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۆ جۇڭۈلار ئەنە شۇنداق ئادەملەردۇر. شېڭۈۇ بۇتخانىلىرى هەممىلا يەردىن تېپىلىدۇ. يېرىم يىل بولدى، مەن گۈناه قىلىپ قويۇپ چېگرا رايونىدىكى ئىلغا سۈرگۈن قىلىنغانىدىم. جيا يۇگۈەندىن چىقىپ كۇرە شەهرىگە يېتىپ بارغۇچە شەرقتىن غەربكە 6000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يول باستىم. مەن يول ئۈستىدە كۆرگەن بازار، قەلئە ۋە شەهەرلەرنىڭ بەزىلىرىدە كۆپ دېگەندە 100 ئائىلە، ئازلىرىدا ئاران ئون ياكى ئالتە ـ يەتتە ئائىلە بار ئىكەن. شۇنىڭدەك بۇتخانىمۇ بار ئىكەن، بۇتخانىدا هەيكەللەرمۇ بارئىكەن. شېڭۈۇ بۇتخانىسىنىڭ ئىككى تېمىغا ئىككى ئىلاهنىڭ رەسىمى سىزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى پىڭشېك يەنى شېڭۈۇزى دەپ ئاتىلىدىكەن، پېپي سۇڭنىڭ ئىزاهاتىغا قارالسۇن؛ يەنە بىرى جۇ ساڭ دەپ ئاتىلىدىكەن. سۇڭ سۇلالىسىدىن ئىلگىرىكى يىللاردا بۇ هەقتە خاتىرە تېپىلمىغان. پەقەت يۈەن سۇلالىسى دەۋردە ئۆتكەن بەزى كىشىلەرنىڭ يازغان قىسسىلىرىدىلا كۆرۈلىدۇ. يېقىنقى زاماندا سەنشىلىكلەر يەرنى كولاۋېتىپ، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىن قالغان قەبرىلەرنى، ئۇنىڭدىكى تاش ئابدىلەرنى كۆرۈپ، ئىلاهنىڭ نامىنى شۇنداق ئاتىغان. بۇئانچە ئىشەنچىلىك بولمىسا كېرەك. يۇرتۇمدىكى بىر سەهرالىق ئۆلىما شېڭۈۇ نەسەبنامىسىنى يېزىپ چىققان. «ۋۇ دۆلىتى تەزكىرىسى. لۇسۇنىڭ تەرجىمهالى» دا ئېيتىلىشىچە، جىڭ جۇنى تالىشىش ۋاقتىدا ئۆتكەن مەلۇم بىر ئادەمگە جۇساڭ دەپ ئات قويۇلغان. ئەمەلىيەتتە، ئاپتور چېن شۇ ئەسلىدە ئىسىم ـ فامىلىسىنى ئىزاهلىمىغان. ئەمما كېيىنكى كىشىلەر ئۇنىڭ ئىسمىنىڭ جۇساڭ ئىكەنلىكىنى قانداق بىلىۋالغانىدۇ؟ بۇ دەل سەهرالىق ئۆلىمانىڭ قارىشى بولسا كېرەك. مەن ئىلگىرى بۇيرۇقىقا بىنائەن گۈيجۇغا بارغانىدىم. ئىككىنجۇ بازىرىنىڭ گۈەنسۇلىڭ چوققىسىدىن ئۆتتۈم. چوققىدا بىر بۇتخانا بار ئىكەن، بۇ يەرگە كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغان ئادەملەر ناهايىتى كۆپ ئىكەن، يەرلىك كىشىلەر بۇ بۇتخانىنى شېڭۈۇزى دەپ ئاتىشىدىكەن، تەزكىرىلەردىمۇ شۇنداق ئاتىلىدىكەن. بۇمۇ دەل جۇساڭنىڭ ئىشىغا ئوخشاپ كېتىدىكەن. ئۇنىڭغىمۇ ئانچە ئىشەنچ قىلىپ كەتكىلى بولمىغۇدەك. كىشىلەر ئەسلىدە ئىلاهنى جۇاڭياۋ دەپ ئاتىغان، سۇلالىمىز دەۋردە ئىلاه شېڭۈۇ دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. پادىشاه ماڭا بېرىلگەن جازانى كەچۈرۈم قىلغاندىن كېيىن، قايتىش سەپىرىمدە ئەلتۆمۇرگە كېلىپ،

سەھرالىقلارنىڭ شېكۈۋ بۇتخانىسىنىڭ تېمىنى ئاقارتىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم، ئۇلارنىڭ تەلىپىگە بىنائەن سول تامغا خاتىرە يېزىپ قويدۇم.

(12) شەنشى مەسچىتىنى قايتىدىن ياساش ھەققىدە مۇقەددىمە

گۈڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى، ياقۇپ بەگنىڭ باسقۇنچىلىقىغا قايتۇرما زەربە بېرىش ئۈرۈشى ئايىغلاشقاندىن كېيىن، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق جىيەنرۇي يېڭى (باتالىيونى) قىسقارتىلغان، يۈرتىغا قايتىپ كېتىشنى خالايدىغان ئەسكەرلەرگە ياردەم پۇلى بېرىلگەن، قۇمۇلدا قېلىشنى خالايدىغان ئەسكەرلەرگە «تىرىكچىلىك كەسپى» بىلەن شۇغۇللىنىش ئىمكانىيىتى يارىتىپ بېرىلگەن. قۇمۇلدا قالغان خۇيزۇ ئەسكەرلەر گۈڭخۇا مەھەللىسىدە كېسەك بىلەن بىر قانچە ئېغىز ئۆي سېلىپ، ئۇنىڭدىن ۋاقتىنچە مەسچىت ئورنىدا پايدىلىنىپ تۇرغان. كېيىنچە، ما جۇسەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن گۈڭشۇنىڭ 19 ـ يىلى (1893 ـ يىلى) پۇل توپلاپ، شەنشى مەسچىتىنى قايتا ياساشقا كىرىشكەن. قۇرۇلۇش گۈڭشۇنىڭ 24 ـ يىلى (1898 ـ يىلى) پۈتكەن. گۈڭشۇنىڭ 26 ـ يىلى (1900 ـ يىلى) قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش جەريانى ۋە توپلانغان پۇل، ئاشلىق، رەخت قاتارلىق ماددىي نەرسىلەرنىڭ سانى گىرۋەكلىك تاختايغا يېزىلىپ، تامغا ئېسىپ قويۇلغان. ياغاچتىن ياسالغان بۇ خاتىرە تاختاي ھېلىمۇ شەنشى مەسچىتىنىڭ ئىچىدە بار.

خاتىرە تاختىغا يېزىلغان تېكىست تۆۋەندىكىچە:

مەسچىتنى قايتىدىن ياساشقا سەرپ قىلىنغان پۇل، ئاشلىق، رەخت، ماتېرىيال ۋە قۇرۇلۇشنىڭ پۈتۈشىگە مۇقەددىمە

داغدۇغىلىق ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانا سېلىنىدۇ، نامراز ئۆتەش، قۇرئان تىلاۋەت قىلىش ئۈچۈن مەسچىت سېلىنىدۇ. ئىبادەت قىلىشقا، ئىمان ـ ئىسلام ئۆگىتىشكە پاك جاي بولۇش لازىم، دېمەك، بۇنىڭ ئۈچۈن پاكىز، تىنچ ئورۇن بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ئاللاغا ھۆرمەت قىلغانلىق بولىدۇ. ئىبادەتنىڭ ئۈلۈغلىقىدىن، ئىبادەتخانا، مەسچىت سېلىش بۇرۇنىدىن تارتىپ ھازىرغىچە ھەممە جايدا مۇشۇنداق بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

يۇرتىمىز قۇمۇل گەنسۇ بىلەن شىنجاڭنىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان مۇھىم جاي، ئۆتە كەنكى تارىخلار توغرىسىدا بىر نەرسە دېمەي تۇرايلى، ھازىرقى ۋەزىيەت ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى: تۆڭجىنىڭ 12 ـ يىلى زور قوشۇن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلقتىن خېلى نۇرغۇن كىشى ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ جىيەنرۇي قوشۇنى تەشكىل قىلىنىپ، خانىنىڭ كاتتا قوماندانى مىڭ چۈننىڭ قول ئاستىدا قۇمۇلغا كېلىپ جايلاشقان ھەم بۇ جايىنى سوراپ تۇرغىنىغا بىرقانچە يىل بولغان. گۈڭشۇنىڭ 7 ـ يىلى ئۇرۇشنىڭ قالدى ـ قاتتى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا كىرىشكەندىن بۇيان، ھەرقايسى قوشۇنلار چېكىنىدۇرۇلۇپ كېتىلدى، تارقىتىۋېتىلدى. جىيەنرۇي قوشۇنىدىن پۇل بېرىپ قايتۇرغانلىكى كىشىلەر خانىنىڭ كۆپ شەپقىتىگە ئىگە بولدى. يۇرتىغا كېتىشنى خالايدىغانلارغا ئۇرۇغ ـ تۇغقانلىرىنى بېقىش ئۈچۈن پۇل بېرىلدى. بۇ يەردە ماكانلىشىپ قېلىشنى خالايدىغانلارغا ئىش تېپىپ بېرىلدى. يەنە مەسچىت سېلىشقا رۇخسەت

قىلىنىپ، كۆڭلىدىكىدەك مەھەللىسىدىن بىر پارچە يەر چىقىرىپ بېرىلدى. بۇ، شەنىشى مەسچىتىنىڭ ئورنى بولۇپ قالدى. ياغاچ ماتېرىيال ۋە ئۇستا ئىشچى تېپىش قىيىن بولغاچقا، ئوبدانراق ياشاش كېيىنگە قالدۇرۇلۇپ، ۋاقتىنچە بىرنەچچە ئېغىز ئاددىي ئۆي سېلىندى. شۇنداق قىلىپ، ھازىرغىچە 10 نەچچە يىل ۋاقىت ئۆتتى. بىز ئىگەم ئاللانىڭ پاناھىدا خاتىرجەم ياشاپ كەلدۇق، ماددىي بايلىقىمۇ كۆپەيدى. بۇران ـ يامغۇرنىڭ تەسىرى تۇپەيلىدىن مەسچىتسىمىزنىڭ ئۆيلىرى كونىراپ كەتتى، ئانچە ئۇزاقتا چىدىمايدىغاندەك تۇرىدۇ.

ئەمدىلىكتە ما جۇسەن بۇ ئىشنىڭ تېگى تەكتىگە يېتىپ، كونىراپ كەتكەن ئادەمدىن ئۆيلەردىن پايدىلىنىۋېرىشنى مۇناسىپ كۆرمەي، مەسچىت بىناسىنى يېڭىباشتىن سالماقچى بولۇپ، جامائەتنى مەسلىھەت كېڭەشكە چاقىردى. ھەممە بىردەك ئۇنىڭ تەشەببۇسىغا قوشۇلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ، 19 ـ يىلى ھوشۇر ئاينىڭ ساۋابلىق بىر كۈنى ئويۇشمىمىزدىكى لى كەيزۇڭ، لىيۇ ۋەنيىڭ ھەم يۇرتداشلار بىلەن بىرلىكتە ئىئانە توپلاپ، ماتېرىيال غەملەپ، ئىش باشلاشنىڭ تەييارلىقىنى كۆردى. ما جۇسەن قۇرۇلۇشقا نازارەتچىلىك ۋە يېتەكچىلىك قىلدى. ھەتتا ئۇ كېچىلىرىمۇ ئارام ئالماي ئىشلىدى. ئۇ، ھېرىش ـ چارچاشقا پىسەنت قىلماي، ياغاچ ـ تاش توشۇشقا باشچىلىق قىلدى. ئۇنىڭ ھەيدەكچىلىك ۋە يېتەكچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا ئىشلار ئوبدان يۈرۈشۈپ كەتتى. نەتىجىدە مەسچىت ۋە قىرائەتخانا ئۇچۇن بەش ئېغىز ئۆي، جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىگە بەش ئېغىزدىن يان ئۆي، جەنۇبىي تەرىپىدە غەربىكە سۇرۇپ ئۇچ ئېغىز سەراپ، جەنۇبتىكى يان ئۆينىڭ كەينىگە پارچە ـ پۇرات نەرسىلەرنى قويىدىغان ئامبار ۋە ئاشخانا ئۇچۇن بەش ئېغىز ئۆي سېلىندى. بىر قوش ئىشىك، بىر چوڭ دەرۋازا، بىر بۇلۇڭ ئىشىك ياسالدى، ئىشىك ـ دېرىزە، كارىدور، تاش پەلەمپەي قاتارلىقلارنىڭ تۇقۇزى تەل قىلىندى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 12 يۇرۇش ئۇستەل، ئورۇندۇق، مېھمانلارنىڭ ئۇزىتىشقا يېتەرلىك قاچا ـ قۇچا تەييارلاپ قويۇلدى. سىر يېتىشمىگەچكە، ئاۋۋال مەسچىتنىڭ قوش ئىشىكىلا سىرلاندى. 24 ـ يىلنىڭ ئەتىياز پەسلىگە كەلگەندە، قۇرۇلۇشنىڭ تۆرلۈك ئىشلىرى ئالتە يىل ئىچىدە تولۇق پۈتۈپ بولدى. لىم ـ تۇزرۇكلەرگە نەقىش ئويۇلۇپ، رەسساملار سىزىلىپ، چىرايلىق تۇسكە كىرگۈزۈلدى، مەسچىتنىڭ تاملىرى ھەم ئېغىز ھەم كۆركەم قىلىپ ياسالدى. شەنشى مەسچىتى ئاللاتائالادىن ئامانلىق تىلەيدىغان سورۇن بولۇپ قالدى. ئەمدى جامائەت ئىئانە قىلغان پۇللار، قۇرۇلۇش خىراجىتى، كىرىم ـ چىقىم قىلىنغان ئاشلىق، پۇل قاتارلىقلارنى تەپسىلىي بايان قىلىپ، جامائەتنى خەۋەرلەندۇرۇپ قويماقچى ۋە جەمئىيەتتىكى ھەر خىل قىياسلارغا چۇشەنچە بەرمەكچىمەن. ئېھتىرام بىلەن ئۇشبۇ خاتىمە بايان يېزىلدى.

خوجىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغۇچى: لى كەيزۇڭ

باشقۇرۇش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇدىرلىرى: باش مۇدىر ھەم نازارەتچى: ما جۇسەن

باشقۇرۇش نازارەتچىسى: لىيۇ ۋەنيىڭ

بۇيۇك چەك سۇلالىسى گۈاڭشۇنىڭ 26 ـ يىلى، يەنى چاشقان يىلى ياز ئىيىنىڭ ئاخىرى مەلۇم بىر كۈنى ئەتىگەن.

(13) جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 ـ جۇن 16 ـ شى ئىنقىلابىي قۇربانلار خاتىرە ئابىدىسى

1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە قايتقانلىقى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 6 ـ جۇننىڭ 16 ـ شىسى قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقاندى. 1950 ـ يىلىنىڭ بېشىدا ئوسمان، يولۇاسلار توپىلاڭ كۆتۈردى. 16 ـ شىيىمىزدىكى جەڭچىلەر يۇڭتاقلىرىنى تېخى يەشمەي تۇرۇپلا باندىت تازىلاشقا ئاتلىنىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا جەڭ قىلىپ، ئارانۇرۇكنى قوغداش يولىدىكى 40 كۈنلۈك جەڭدە مۇجىزە يارىتىپ، باندىتلار باشلىقىنى تىرىك تۇتۇپ، توپىلاڭنى تىنچىتتى.

1951 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى 16 ـ شى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ئاقىيەر دېگەن جايى بىلەن دايىڭفاڭ (دايىڭپەن) ئوتتۇرىسىدىكى ئاچالدا ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى ۋە خاتىرە مۇنارىسى ياسالىپ، ئۇزۇن بېغىشلىملىق تاش ئابىدە ئورناتتى.

1982 ـ يىلى ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە كونا ئورۇندا يېڭىباشتىن خاتىرە مۇنارىسى ياسىدى ۋە ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقى بىنالىرىنى سالدى. قەھرىمانلارغا تەزىيە بىلدۇرۇپ تۇرۇش ئۈچۈن، 1983 ـ يىلى چوكانتال مەۋسۈمى (قەبرە يوقلاش بايرىمى) دىن ئېتىبارەن قەبرىستانلىق سىرتقا رەسمىي ئېچىۋېتىلدى.

ئابىدىدىكى بېغىشلىما تۆۋەندىكىچە:

شىيىمىز ئىشچى ـ دېھقانلار قىزىل ئارمىيىسىدىن بولۇپ، 1927 ـ يىلىدىكى نەنچاڭ قوزغىلىڭىدىن باشلاپ جۇڭگو خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرى يولىدا قەيسەرلىك بىلەن كۈرەش قىلدى. قارلىق تاغلاردىن ۋە سازلىقلاردىن ئۆتۈپ، نەچچە 10 مىڭ چاقىرىملىق ئۇزۇن سەپەرنى بېسىپ، جاپا ـ مۇشەققەتنىكە چىداپ كۈرەش قىلىپ، جۇڭگو ئىنقىلابىنى داۋاملاشتۇردى، خەلقنىڭ جاسارىتىنى ئاشۇردى. شۇنىڭ كەينىدىنلا ياپون ئالۋاستىلىرى دۆلىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلدى، كۆچلۈك دۈشمەن چېگرىدىن بېسىپ كىردى، ۋەتىنىمىز خەۋپ ئىچىدە قالدى، كىشىلەرنى تەشۋىش باستى. قىزىل ئارمىيە 8 ـ ئارمىيىگە ئۆزگەرتىلدى. بۇ ئارمىيە شەرقتە خۇاڭخېدىن ئۆتۈپ، شىمالىي جۇڭگودا ياۋۇز ياپون ئالۋاستىلىرى بىلەن سەككىز يىل ئۇرۇش قىلىپ، ئاخىرقى غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى.

تۇساتتىن ئوغرى جېيشى خەلقنىڭ غەلىبە مېۋىسىنى تارتىۋېلىپ، مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن، ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ يۆلىشى ئارقىسىدا، 1947 ـ يىلى 3 ـ ئايدا غەربىي شىمالدىكى يۇتۇن كۆچىنى يىغىپ، ئىنقىلابنىڭ مۇقەددەس جايى ـ يەنئەنگە ھۇجۇم قىلدى. چېگرا رايونىدىكى ھەربىي ۋە خەلق ئۆزىنى قوغداش ئۇرۇشى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شىيىمىز «پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنى قوغداش، ماۋ جۇشىنى قوغداش» تەك شەرەپلىك ۋەزىپە ئالدىدا، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ

ئۇلۇغ مۇقەددەسنى باشلاپ، تۇنجى جەڭنى يەنئەننىڭ بوسۇغۇسىدىن قوزغىۋەتتى. ئارمىيەمز ئىككى تۇەنلىك ئەسكىرىي كۈچ بىلەن دۇشمەننىڭ سەككىز لۇيىگە تاقابىل تۇرۇپ، شەرقتە خۇاڭخېدىن، غەربتە شەنيۇ تاشيولىغىچە بولغان كەڭ لىنىيىدە تەكرار ئېلىشىپ، ئۇدا يەتتە كېچە ـ كۈندۈر ئۇرۇش قىلىپ، باندىت خوزۇڭنەننىڭ غالىجىرانە ھەيۋىسنى سۇندۇرۇپ، دۇشمەننىڭ كۈلنى كۆككە سورۇپ، دۇشمەننى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىتىپ، ئاز كۈچ بىلەن نۇرغۇن دۇشمەننى يوقىتىشنىڭ ئۇلگىسىنى ياراتتى. ئارمىيەمزنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى چېگرا رايون خەلقىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياد ئېتىلىدۇ.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، ئارمىيەمز ئۇزاق مۇددەتلىك جاپالىق خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىغا ئاتلاندى. ماۋجۇشىنىڭ ستراتېگىيىلىك ئىدىيىسىنى قورال قىلىپ، كۆپچىلىك خەلقنىڭ ياردەم بېرىشى ئارقىسىدا، مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەينىڭ تۇمانداڭلىقىدا، ھەرقايسى قېرىنداش قىسىملار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيالاردا يۆتكىلىپ يۇرۇپ جەڭ قىلىپ، ئۇرۇش قىلىش پۇرسىتىنى تېپىپ، تەشەببۇسكارلىق بىلەن دۇشمەننىڭ ئەدىپىنى بەردى. جاپا ـ مۇشەققەتكە چىداپ باتۇر، قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلدى. چىڭخۇابىيەن، ياڭماخېلاردا كەينى ـ كەينىدىن خەلىبە قىلدى، ساجيادىيەن جېڭى ئارقىلىق ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى ئوڭۇشاپ، تاشقى لىنىيىدە ئۇرۇش قىلىشقا باشلىدى. يىچۇن، ئونەنلەردە ئارمىيەمز تۇنجى قېتىم غەلىبىلىك جەڭ قىلىپ، دۇشمەننىڭ خىل قوشۇنى ھېسابلىنىدىغان 29 ـ جۇنىنىڭ 30 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكىرىنى يوقاتتى، كەينىدىنلا شىنۇدىكى دۇشمەننى يوقىتىپ، قېرىنداش قىسىملارغا ماسلىشىپ باۋجىنى ئىشغال قىلدى، يەنمۇ ئىچكىرىلەپ جېڭخى، ۋېيخى دەريالىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىغا بېرىپ، چىڭچۇەنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىردە ئايلىنىپ يۇرۇپ جەڭ قىلىپ، مۇھىم جاي شىئەننى ئازاد قىلدى. جۇڭنەندىكى تەبىئىي توساقتىن ئۆتۈپ، قايىتىدىن غەربكە قاراپ يۇرۇش قىلىپ، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ مېيشەن ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان جەڭدە خوزۇڭنەن باندىتلىرىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنى تارمار قىلدى؛ قالدۇق دۇشمەن ساراسىمگە چۈشۈپ شەنشىنىڭ جەنۇبىغا توپلىشىۋالدى؛ مابۇفاڭ باندىتلىرى ئالاقزادە بولۇپ، گەنسۇنىڭ شەرقىگە خۇددى چاشقاندەك پىتىراپ قاچتى. ئارمىيەمز تومۇزنىڭ ئىسسىقىغا بەرداشلىق بېرىپ، غەربكە يۇرۇش قىلىپ، لەنجۇغا قىستاپ كېلىپ بەش كۈن ئۇرۇشتى. گاۋلەنسەن تېغىدا قىزىلبايراق لەپىلدەپ، يىڭپەن چوققىسى ئېتىلگەدە ناخشا ۋە داقا ـ دۇمباق ساداسى ياڭرىدى. چىڭخەيلىك مابۇفاڭ قوشۇنى تولۇق يوقىتىلىپ، لەنجۇ ئازاد قىلىندى. ئارمىيەمز ئارام ئالمايلا يەنە بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم يول بېسىپ، خېشى كارىدورىغا قاراپ يۇرۇش قىلىپ، شىنجاڭغا قىستاپ كەلدى. ئارمىيەمزنىڭ بايرىقى نەدە كۆرۈنسە، شۇ يەردىكى دۇشمەن تېرىپەرەن بولۇپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقەتكە ئۆتتى، پۈتۈن غەربىي شىمال تولۇق ئازاد قىلىندى. شىيىمىز بۇيرۇقتا بىنائەن ۋەتىنىمىز-

نىمك غەربىي چېگرىسىغا كېلىپ جايلىشىپ. ئەمدى قۇرۇلۇش‌باشلاش ۋاقتى كەلدى‌دەپ ئويلىمىغانىدى، ئەپسۇسكى، ئويلىمىغان يەردىن شىنجاڭدىكى ئوسمان، يولۋاس باندىتلىرى يەنە قۇتراشقا باشلىدى. خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسىنى قوغداش ئۈچۈن، ئارمىيىمىز تېخى يۈك ـ تاقلىرىنى يەشمىگەن ئەھۋالدا، باندىت تازىلاشقا ئاتلانىدى. ئۇلار چۆل ـ جەزىرىلەرنىڭ قۇم ۋە بورانلىرىغا، تاغلاردىكى قار ـ مۇزلارغا تاقابىل تۇرۇپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ توققۇز ئاي جەڭ قىلىپ، ئاراتۇرۇكتىكى 40 كۈنلۈك قوغداش جېڭىنىڭ قەھرىمانلىرى دېگەن بايراقنى قولغا كەلتۈرۈپ، شەرقىي شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئىنتايىن مۇشكۈل ئەھۋالدىن قۇتۇلدۇر‌دى. باندىتلارنىڭ باشلىقىنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈپ، توپىلاڭنى تىنجىتتى.

«ماۋ جۇشىنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنى قوغداش» تىن باشلاپ، پۈتكۈل غەربىي شىمالىنى ئازاد قىلغانغا قەدەر ئۆتكەن ۋاقىتنى ئەسلىسەك، شىيىمىز زەربە بېرىش، ھەربىكەتچان ئۇرۇش قىلىش، ھۇجۇمغا ئۆتۈش، قورشاپ يوقىتىش جېڭى قىلىشتىن تارتىپ چۆل ـ جەزىرىلەرنى كېزىپ، تىيانشان تېغىدىن ھالقىپ ئۆتكەچە، چوڭ كىچىك بولۇپ 100 نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، بىرقانچە 10 مىڭ دۈشمەننى يوقاتتى، ھەر جەڭدە غەلىبە قىلدى. ئۇلار كېچىكلىكتىن چوڭىيىپ، ئاجىزلىقتىن كۈچىيىپ، ئازادلىق ئۇرۇشتا ئۇلۇغ ھەم مۇشەققەتلىك تارىخىي ۋەزىپىنى غەلىبىلىك ئورۇندىدى. بۈگۈنكى كۈندە ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇقى تولۇق ئازاد بولدى، خەلقنىڭ ھاكىمىيىتى كۈندىن ـ كۈنگە مۇستەھكەملەنمەكتە. يېڭى جۇڭگونىڭ گۈللەپ ياشناش مەنزىرىسى كۆز ئالدىمىزدا نامايان بولماقتا. شىيىمىزدىكى بارلىق جەڭچى‌ـ ئوفىتسېرلارمۇ يېڭى تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇندىماش يولىدا باتۇرلۇق بىلەن داۋاملىق ئىلگىرىلىمەكتە. پۈتكۈل كائىنات شادلىققا چۆمۈپ يېڭى تۇس ئالغان، پۈتۈن مەملىكەت خەلقى ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولغان پەيتتە، بۈگۈنكى كۈننى قەدىرلەپ، ئۆتكەنلەرنى ياد ئېتىشىمىز، سۇ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك. ئارمىيىمىز دۈشمەنگە قارشى ئېلىپ بارغان كۆپ قېتىملىق جەڭلەردە ئىنقىلابىي قۇربانلار قۇربان بولۇشتىن قورقماي، باتۇرلۇق بىلەن كۈرەش قىلىپ، ئىنقىلاب ئۈچۈن مول تۆھپىلەرنى قوشۇپ، خەلقىنىڭ يېڭى ئەسىرىنى يارىتتى، ئىسسىق قانلىرى بىلەن ئۆچمەس تارىخىي داستانلارنى يېزىپ قالدۇردى. ئۇلارنىڭ خەلق ئىشلىرى ئۈچۈن ئەڭ ئاخىرقى بىر تامچە قېنى قالغۇچە كۈرەش قىلغان ئۇلۇغۋار جاسارىتى ھەقىقەتەنمۇ يەر ـ جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈردى، خەلقى ئالەمنى تەسىرلەندۈردى. ئۇ مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ، ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالىدۇ. ھايات قالغانلار ئۇلارنى ئەسلىگەندە، ئۇلارغا چىن كۆڭلىدىن ئىززەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ؛ ئۇلارنىڭ پارىڭىنى قىلغاندا، جەڭگىۋار ئىرادىسى قايناپ تاشىدۇ. شىيىمىزدىكى بارلىق جەڭچى ـ ئوفىتسېرلار سەممىي نىيەت بىلەن ئىنقىلابىي قۇربانلار‌نىڭ ماڭغان يولىدا مېڭىپ، ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ ئارزۇ ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئىنتېرناتسىئونالىزم، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى جارى قىلدۇرۇپ، ماۋجۇشىنىڭ شانلىق

بايرىقى ئاستىدا ئالغا باسىدۇ، يەنە ئالغا باسىدۇ! غەلىبە قىلىدۇ، يەنە غەلىبە قىلىدۇ!

مىلادى 1951 ـ يىل 7 ـ ئاي

§5. مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى

1. تاش قوراللار

نەپىس تاش قوراللاردىن تاش ئۇرۇقچىلا، نەپىس تاش يوپۇرماق، نەپىس تاش يا ئوقنىنىڭ ئۇچى قاتارلىقلار بار. ئۇلار 1958 ـ يىلى يەتتەقۇدۇق ۋە تارانچىدىن تېپىلغان بولۇپ، بۇنىڭدىن تەخمىنەن يەتتە ـ سەككىز مىڭ يىل ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق موزېيىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

باشقا تاش قوراللاردىن، تاش ئوغۇر دەستىسى، تۆگىمەن تېشى، يىرىك بىلەي تاش، تاش ئوتىغۇچ، تۇرنا تۇمشۇق تاش ئوتىغۇچ، تاش ساقا، تاش ئوغۇز، تاش كەتمەن، تاش جام، تۆشۈكلۈك بىلەي تاش قاتارلىقلار بار بولۇپ، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1958 ـ يىلى ۋە 1978 ـ يىللىرى يانبۇلاق (ئالتمىزاق)، قىزىلچوققىلاردىن قېزىۋېلىنغان، 1980 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تېيانشان تېغى قاتارلىق جايلاردىن يىغىۋالغان. ئۇلار بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

2. ساپال بۇيۇملار

ساپال بۇيۇملاردىن ساپال پارچىلىرى، رەڭلىك ساپال تەشتەك، رەڭلىك ساپال جام، يالاڭ قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا، قوش قۇلاقلىق رەڭلىك ساپال كوزا، يالغۇز قۇلاقلىق گۈل ئويۇلغان ساپال كوزا قاتارلىقلاربار. بۇلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1957 ـ 1958 ـ ۋە 1978 ـ يىللىرى قارادۆڭ، يانبۇلاق (ئالتمىزاق)، قىزىلچوققىلاردىن قېزىۋېلىنغان، 1980 ـ يىلى ئاراتام، ئىدىر قاتارلىق جايلاردىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق موزېيىدا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ئاساره ـ ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ھەم قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

3. ياغاچ قوراللار

ياغاچ قوراللاردىن ياغاچتىن ياسالغان توپا قېزىش سايمىنى بار بولۇپ، ئېگىزلىكى 90 سانتىمېتر، ئوتتۇرىسى ئەگرى، ئۇچى ئۇچلۇق ئۇچ بۇرجەك شەكىلدە.

ياغاچ گۈرجەكنىڭ ئۈزۈنلۈقى 28.5 ساستىمېتر، كەڭلىكى 16.5 سانتىمېتر، قېلىنلىقى بىر سانتىمېتر، ئۇچى تەرىپى نېپىز بولۇپ، يۇقىرى تەرىپىدە ساپلاش ئۈچۈن تۆشۈك تېشىپ قويۇلغان. بۇنىڭدىن باشقا، رەڭدار نەقىشلىق سوغا، كىچىك ياغاچ كوزا، كىچىك ياغاچ كورۇشكا، ياغاچ قوشۇق، ياغاچ تارغاق، ياغاچ قورچاق قاتارلىقلار مۇ بار. بۇلار 1978 ـ ۋە 1983 ـ يىللىرى قىزىلچوققا، يانبۇلاقلاردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بررونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

4. مىس قوراللار

بۇنىڭدىن كىچىك مىس پىچاق، مىس تاختا، مىس زىننەت بۇيۇملىرى، مىس ئەينەك، مىس قوڭغۇراق قاتارلىقلار بار بولۇپ، بۇلار 1958 ـ ۋە 1978 ـ يىللىرى يانبۇلاق، قىزىلچوققلاردىن قېزىۋېلىنغان. بۇغا باشلىق مىس پىچاق بىرسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 36 سانتىمېتر، دەستىسىنىڭ ئۈزۈنلۇقى 13.5 سانتىمېتر كېلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ھالقا دەستىلىك كىچىك مىس پىچاق، مىستىن ياسالغان يا ئوقىنىڭ ئۇچى قاتارلىقلارمۇ بار. بۇلار 1983 ـ يىلى راھەتباغ گۆڭشېسىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بررونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇ مىس قوراللار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

يەنە مىس بۇتتىن تۆتى بار. بۇلار 1980 ـ يىلىدىن 1983 ـ يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تېيانشان، غەربىي تاغ، راھەتباغ گۆڭشېلىرىدىن يىغىۋېلىنغان بولۇپ، يۇمەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە قۇيۇلغان. بۇلار ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

5. سۆڭەك بۇيۇملار

بۇنىڭدىن سۆڭەك بېگىز، سۆڭەك مارجان، سۆڭەك تارغاقلار بار. بۇلار 1958 ـ ۋە 1978 ـ يىللىرى يانبۇلاق، قىزىلچوققلاردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بررونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئاسارە ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

6. تۆمۈر قوراللار

چۈيۈندىن قۇيۇلغان ساپان چىشىدىن ئىككىسى بار بولۇپ، بۇلار 1983 ـ يىلى تېيانشان تېغىدىكى ئېدىر قەدىمىي خارابىلىكىدىن قېزىۋېلىنغان، ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

يەنە چيەنلۇكنىڭ 26 - يىلى (1761 - يىلى) قۇيۇلغان چۇيۇن قوڭغۇراقتىن بىرى بار بولۇپ، ئۇ، 1982 - يىلى يىغۇۋېلىنغان، ھازىر قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

7. قەدىمقى پۇللار

(1) لاتا پۇل: ئۇزۇنلۇقى 5.7 سانتىمېتر. بۇ 1964 - يىلى تارانچىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنماك دەۋرىگە تەئەللۇق. ھازىر ئۇ ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(2) داچۈەن ۋۇشى: دىئامېترى 2.7 سانتىمېتر. بۇ 1964 - يىلى تارانچىدىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ شىنماك دەۋرىگە تەئەللۇق. ھازىر ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(3) «ۋۇۋجۇ» يارماق پۇل: دىئامېترى ئىككى سانتىمېتر. بۇ 1980 - يىلى دۆربەجىندىن يىغۇۋېلىنغان بولۇپ، شەرقىي خەن دەۋرىگە تەئەللۇق. ھازىر ئۇ قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

8. لاي ھەيكەل

(1) تۇمار بۇت: ئېگىزلىكى بەش سانتىمېتر، بۇ 1982 - يىلى باغداشتا تاغ ئۆڭكۇرىدىن تېپىلغان بولۇپ، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەئەللۇق. ھازىر ئۇ، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

(2) جەسەت مۇنارىسى: ئېگىزلىكى ئۈچ سانتىمېتر. بۇ، 1982 - يىلى باغداشتا تاغ ئۆڭكۇرىدىن تېپىلغان بولۇپ، يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە تەئەللۇق. ھازىر، قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

9. يۇڭ توقۇلما بۇيۇملار

(1) يۇڭ رەختتىن تىكىلگەن نىمچە: ئۇزۇنلۇقى 1.35 مېتر، ياقىسىز، تار يەڭ، يەڭنىڭ ئۇچىغا ۋە پەشنىڭ ئايىغا تەرىپىگە يۇڭ پەۋاز تۇتۇلغان.

(2) يۇڭ رەخت پارچىسى: بۇ رەڭلىك، قىيپاش يوللۇق توقۇلغان بولۇپ، تېگى قوڭۇر، يولى بېغىر رەڭ، چاقماق گۈللۈك.

(3) يۇڭ كەشتە: تېگى قىزىل، كەشتىسى سېرىق.

يۇقىرىدىكى بۇيۇملار 1978 - يىلى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

10. تېرە مەھسۇلاتلىرى

(1) جۇۋا: ئۇزۇنلۇقى 1.25 مېتر، ئاشلانغان تېرىدىن تىكىلگەن.

(2) كۆن ئۆتۈك: پىشۇرۇپ يۇمشاق ئىشلەنگەن كۆندىن تىكىلگەن.

يۇقىرىدىكى نەرسىلەر 1978 - يىلى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئاسار ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

11. زىرائەت ۋە باشقا ئۆسۈملۈك توقۇمىلىرى

(1) زىرائەت: تېرىق، بۇغداي باشقى، چۆچۈگۈن، قوناق باشقى قاتارلىقلار بار.

(2) يېمەكلىك: تېرىق نېنى، ئۇزۇنلۇقى 20 سانتىمېتر، قېلىنلىقى ئۈچ سانتىمېتر، چاسا شەكىلدە. نان ئارىسىدىن تېرىق دانىچلىرى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، ئۇن يېرىك تارتىلغان بولسا كېرەك.

(3) ئۆسۈملۈك توقۇلمىلىرى: قومۇش بورا، چىغ بورا.

يۇقىرىدىكى نەرسىلەر 1978 - يىلى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان بولۇپ، بىرونزا دەۋرى مەدەنىيىتىگە تەئەللۇق. بۇلار ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق ئاسارە ـ ئەتىقىلەرنى تەتقىق قىلىش ئورنىدا ۋە قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

12. تام رەسىملىرى

(1) بۇگۇرىدىكى بۇددا ئىبادەتخانىسى، بۇددا ئۆڭكۈرىدىكى تام رەسىملىرى توپا دۆۋىسىدىن قېزىۋېلىنغان تام رەسىملىرىنىڭ پارچىلىرىدىن قارىغاندا، تام كاكۇل بىلەن سۇۋالغان، ھاك بىلەن ئاقارتىلغان، رەسىملەر قىزىل، قارا بوياقلاردا سىزىلغان. ئۆڭكۈرنىڭ ئىسلىنىپ كەتكەن تېمىنىڭ تورىسىغا يېقىن قىسمىدا ئولتۇرغان بۇتنىڭ رەسمىنى ۋە بۇدساتۋانىڭ بېشىدىكى نۇرلۇق چەمبىرەكنىڭ رەسمىنى سۈس كۆرگىلى بولىدۇ.

(2) لاپچۇقتىكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ تېمىدىكى رەسىملەر: بۇگۇر غولىنى بويلاپ لاپچۇقنىڭ شىمالىغىچە سوزۇلغان جاراڭ - جۇرۇڭ، مامچى تۇرغىچە بولغان ئارىلىقتا يەتتە ئورۇندا بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ خارابىسى بار. بۇنىڭ تەكتى چاسا، تۆپىسى گۈمبەز شەكىلدە ياسالغان. ئىچ تامنىڭ يۇزىگە بۇت رەسمى ۋە قۇش، ھايۋان ۋە ئادەملەرنىڭ رەسمى سىزىلغان.

(3) ئاراتامدىكى بۇددا ئۆڭكۈرىنىڭ تېمىدىكى رەسىملەر: ئۆڭكۈر تورۇسىنىڭ ساقلىنىپ قالغان قىسمىدىن قارىغاندا، تۆت چەمبەر ئوتتۇرىسىدا ئولتۇرغان بۇتلارنىڭ رەسمى سىزىلغان. چەمبەرلەر ئارىلىقىغا چەمبىرەك شەكىللىك گۈل سىزىلغان.

13. قەدىمكى قول يازمىلار

(1)قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «مايترى سىمىت» نىڭ قول يازمىسى

1959 ـ يىل 4 ـ ئايدا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تىيانشان گۇڭشېسىدىكى تۆمۈرتلىك يەھيا رېھىم كېچىك داۋاندا مال بېقىۋېتىپ، بىر تۇپ قارىغاينىڭ كاۋىكىدىن كېگىزگە ئورالغان بىر بولاق نەرسىنى تېپىۋالىدۇ. ئۇچ-تۆت ئايدىن كېيىن، ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى ئىسمايىل ئىبراھىم تىيانشان گۇڭشېسىغا چىقىقاندا، يەھيا رېھىم بۇ نەرسىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. 1959 ـ يىلى 8 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيدا ئىشلەيدىغان سابىت قۇمۇلغا كەلگەندە، مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ باشلىقى ئىسمايىل ئىبراھىم بۇ نەرسىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ بېكىتىشى ئارقىلىق بۇ نەرسىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان زور ھەجىملىك بۇددا سەھنە ئەسىرى «مايترى سىمىت» نىڭ قول يازمىسى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندۇ. ئۇ، جەمئىي 293 ۋاراق، 586 بەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە پۈتۈنلەي ساق ۋە ئاساسەن ساق قىسمى تەخمىنەن 114 بەت، ھەربىر ۋاراقنىڭ ئۇزۇنلۇقى 47.15 سانتىمېتر، كەڭلىكى 21.7 سانتىمېتر، بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر قىسىم ۋاراقلار باشقا بىر ئەسەرگە تەئەللۇق ئىكەن (مەزمۇنى ۋە كىتابنىڭ نامى تەكشۈرۈلۈۋاتىدۇ). كىتابنىڭ خېتى قارا سىيادا يېزىلغان. قەغىزى قېلىن ھەم قاتتىق، رەڭگى ئاچ سېرىق، بەتلەرنىڭ يۇقىرى ۋە تۆۋەن گىرۋەكىدە سۇس قارا سىزىق بار، ھەربىر قۇرنىڭمۇ سىزىقى بار بولۇپ، ئارىلىقى 1.5 سانتىمېتر، كىتاب تېز يازما شەكلىدە يېزىلغان، ھەربىر ۋاراقنىڭ 8 ـ قۇرىدىن 10 ـ قۇرىغىچە بولغان ئارىلىقتا سىزىلغان سۇس قارا چەمبىرەك بار، دىئامېتىرى تەخمىنەن 4.6 سانتىمېتر، ئوتتۇرىسىدا دىئامېتىرى 0.5 سانتىمېتر كېلىدىغان يىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان تۆشۈك بار. ھەربىر ۋاراقنىڭ بىرىنچى بېتىنىڭ چەپ تەرىپىگە قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدا كىچىك قارا خەت بىلەن ئەسەر (پەردە) سانى ۋە بەت سانى يېزىپ قويۇلغان. بۇ كىتابتا ۋاراقنىڭ ھەر ئىككى بېتىگىلا خەت يېزىلغان. كۆپىنچە بەتلەرگە 30 قۇر، ئاز ساندىكىسىگە 31 قۇر خەت يېزىلغان. بەزى پەردىلەرنىڭ باشلانغان قىسمىدا قىزىل سىياھ بىلەن ئويۇن ئورۇنلانغان مەيدان ئورنى ئىزاھلانغان.

قولىيازمىنىڭ «خاتىمە» سىدىن قارىغاندا، «مايترى سىمىت» نى ئالدى بىلەن كامىل ئۇستاز ئارىياكاندىرا بودساتۋا ئەنەتكەك تىلى (قەدىمىي ھىندى تىلى) دىكى ئەسلى نۇسخىسىدىن تۇخرى تىلغا تەرجىمە قىلغان، كېيىن ئاچارىيا جىخۇ قەدىمىي قاراشەھەر تىلىدىن تۇرك تىلى (قەدىمىي ئۇيغۇر تىلى) غا تەرجىمە قىلغان. ئارىياكاندىرا بىلەن ئاچارياجىخۇ ئىككىسى قەدىم زامانىدىكى كىشىلەت (قاراشەھەر) ۋە قۇجۇلاردا بۇددا دىنى بويىچە ئاتاقلىق كامىل ئۇستازلاردۇر. ئارىياكاندىرا ھەم تالانتلىق سەھنە ئەسىرى يازغۇچى ۋە ئالىم. تەرجىمانىنىڭ تەرجىمە ماھارىتى ناھايىتى يۇقىرى بولۇپ، تەرجىمە نۇسخىسى پۈتۈنلەي بەدىئىي قايتا ئىجادىـ

يەت بولۇپ چىققان.

قوليازمىنىڭ بىرنەچچە يېرىدىكى ئىزاھاتتىن قارىغاندا، قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ ساخاۋەتچىسىنىڭ ئىسمى چۇتاس يىگەن تۇتۇق ئىكەن. «تۇتۇق» دېگەن نامىدىن قارىغاندا، تاس يىگەن قۇجۇ قەدىمىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى بولسا كېرەك. ئۇ، مەن ئۆلگەندىن كېيىن مايتىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالسام ئىدىم، دېگەن مەقسەتتە، كىشىلەرگە بۇددا دىنىنى تەرغىپ قىلدىغان بۇ سەھنە ئەسىرىنى كۆچەرتكۈزگەن. قوليازمىنىڭ ئوخشاشماسلىقىدىن ۋە بەزى ۋاراقلارنىڭ ئاخىرىغا قويۇلغان ئىمزادىن قارىغاندا، بۇنى ئۇچ كىشى كۆچۈرگەن بولسا كېرەك.

قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «مايتىرى سىمىت» نىڭ تۇرپان نۇسخىسى ۋە قۇمۇل نۇسخىسى دەپ ئىككى خىل نۇسخىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا قارىشەھەر نۇسخىسىمۇ بار ئىكەن. قۇمۇل نۇسخىسى بىر پەردە مۇقەددىمە ۋە 25 پەردە ئاساسىي تېكىستتىن تەركىب تاپقان. گېرمانىيەلىك ئالىم گابائىن خانىم بۇ كىتاب بىر پەردە مۇقەددىمە ۋە 27 پەردە ئاساسىي تېكىستتىن تەركىب تاپىدۇ، دېگەن. قۇمۇل نۇسخىسىنىڭ 26 ـ ۋە 27 ـ پەردىلىرىلا كەم بولۇپ، ھازىر ساقلىنىۋاتقان نۇسخىلار ئىچىدە بىرقەدەر مۇكەممەل نۇسخا ھېسابلىنىدۇ.

«مايتىرى سىمىت» 1959 ـ يىلى تېپىلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدىكى ئالىملار دىن فېنگ جياشېڭ، گېڭ شىمىنلار ئۇنى تەتقىق قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىنىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىنى بىلىدىغان خادىمى ئىسراپىل يۇسۇپ، دولقۇن قەمبىرلەر بۇ ئەسەرنى رەتلىدى ۋە تەتقىق قىلدى، بەزى چەت ئەل ئالىملىرىمۇ تەتقىق قىلدى.

«مايتىرى سىمىت» بۇددا نومىدىكى نىجادكار مايتىرىنىڭ ئىلاھقا ئايلانغانلىقى ھەمدە بارلىق جانلىقلارنى قۇتقۇزغانلىقى ھەققىدىكى ھېكايە دىن ئىبارەتتۇر. سەھنە ئەسىرىنىڭ يېزىقى چىرايلىق، ئىشلارنىڭ بايان قىلىنىشى راۋان، تەسەۋۋۇرى مول، ئوخشىتىش ئەپچىل بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكى زامانىدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يۇكسەك تىل ماھارىتى ئىپادىلەنگەن.

قۇمۇل ناھىيەسىنىڭ تىيانشان گۈڭشېسىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «مايتىرى سىمىت» نى مەملىكىتىمىزدىكى ۋە چەت ئەللەردىكى ئالىملار تەتقىق قىلىپ كۆرۈپ، مىلادى XI—XII ئەسىر ئارىلىقىدا يېزىلغان، دەپ ھېسابلىدى. بۇ قول يازما نۇسخىسى ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتىدۇ.

(2) زاڭزۇ يېزىقىدىكى بۇددا نومى

1983 ـ يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسى تىيانشاندىكى تۆمۈرتىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن 12 سانتىمېتر كېلىدىغان، ئوتتۇرىسى كاۋاك، تەكتىدە قاپقىقى بار بىر مىس ھەيكەلنى تېپىۋالغان، ھەيكەلنىڭ ئىچىدە

قيىن دەرىخى قوۋزىقىغا زاڭزۇ يېزىلغان بىر ئورام بۇددا نومى توپلىمى، قەغەزگە سىزىلغان 22 پارچە بۇت رەسىمى بار ئىكەن.

14. قەدىمىي جەسەت

1978 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ ئاسار ئەتىقەلەرنى تەتقىق قىلىش ئەترىتى قىزىلچوققىدىكى قەدىمىي قەبرىستانلىقتىن ئۇچ قەدىمىي جەسەتنى قېزىۋالغان. ھازىر ئۇنىڭ بىرى شاڭخەي تەبىئەت مۇزېيىدا، يەنە بىرى ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا، يەنە بىرى قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىدە تىزىپ قويۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىدا تىزىپ قويۇلغىنى ياش ئايالنىڭ ساق جەسىتى بولۇپ، ئۇ، ئۆلگەن چېغىدا تەخمىنەن 20 ياش، بويىنىڭ ئېگىزلىكى تەخمىنەن بىر مېتر 57 سانتىمېتر بولسا كېرەك. جەسەت يېنىچە پۈكلەپ قويۇلغان ئۇنىڭ بېشى، گەۋدىسى، پۇت ـ قوللىرى، چېچى، مۇسكۇل ـ تېرىلىرى ۋە پۇت ـ قوللىنىڭ تىرناقلىرى شۇ پېتى تۇرغان. قوڭۇر سېرىق چېچى كۆپتۈرۈپ تۇرۇلگەن، كەينىدە ئۇچ ئۆرۈم چېچى بار.

گۆردىكى ھەربىر جەسەتنىڭ بېشىدا كېگىز بۆك بار. يۈڭدىن توقۇلغان ئۇزۇن چاپان كىيگۈزۈلگەن، بىلىگە بەلباغ باغلانغان، ئۇچىسىغا قوي تېرىسىدىن جۇۋا، پۇتىغا ئۇزۇن قونچۇلۇق ئۆتۈك كىيگۈزۈلگەن. جەسەتلەرنىڭ يېنىغا سوغا، ياغاچ تارغاق، ياغاچ قوشۇق، ساپال كوزا قاتارلىقلار قويۇلغان. بۇ جايىنىڭ تېمپېراتۇرىسى خېلىلا يۇقىرى، توپىسى بەك قۇرغاق بولغانلىقى ھەمدە سۇنى سۈمۈرۈشچانلىقى كۈچلۈك بولغان ھاك قاتلىمى بار بولغانلىقى ئۈچۈن، جەسەت كۆمۈلگەندىن كېيىن تەنىدىكى نەملىك دەرھال تارتىلىپ، جەسەت قۇرۇپلا قالغان. كاربون 14 بىلەن بېكىتىشتىن قارىغاندا، بۇ قۇرۇق جەسەتلەر مۇندىن 3200 يىل بۇرۇنقى جەسەتلەر ئىكەن.

§6. مەشھۇر يادىكارلىقلار

1. جۇلۇڭشۇ (توققۇز ئەجدىھاسىمان سۆگەت)

جۇلۇڭشۇ شەھەر ئىچىدىكى سېپىلنىڭ شەرقىي تېمىغا يېقىن جايىدىكى ئويمانداڭ ئۆسكەن، شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ جۇلۇڭشۇ دادۇيى مۇشۇ سۆگەت تالنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

جۇلۇڭشۇ ھەققىدە ھەممىدىن بۇرۇن چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى «قۇمۇل تەزكىرىسى» دە خاتىرە قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «جۇلۇڭشۇ قېرى سۆگەت، ئورنى شەھەر ئىچىدە، بىر يىلتىزدىن توقۇز تۈپ سۆگەت ئۆسۈپ چىقىپ باراقسان بولۇپ كەتكەن» دەپ يېزىلغان.

بېشىر ۋاڭ دەۋرى (جياچىڭ، داۋگۇاڭ يىللىرى) دە جۇلۇڭشۇ ئەتراپىدا سۈپسۈزۈك سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېرىق، يېنىدا زىننەتلىك سېلىنغان بىر مەسچىت بار ئىدى. ۋاڭ ھەر كۈنى شۇ مەسچىتكە كېلىپ نامازئۇقۇيتتى. مەسچىتنىڭ شىمالىي

تەرىپىدە بىر گۈمبەز بار ئىدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ گۈمبەز ئىسلام دىنىنى تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن بىر ئەرەبنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە ياسالغان. شا مەخسۇتىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ مەسچىت ۋەيران بولۇپ يوقاپ كەتكەن، گۈمبەز، بۇلاق، جۇ-لۇكشۇ ۋە ئۇنىڭ ئەترابىدىكى قاشا تام قېپقالغان.

جۇلۇكشۇنىڭ شەكلى ئاجايىپ بولغاچقا، كىشىلەر ئارىسىدا ئاجايىپ ـ غارايىپ سۆز-چۆچەكلەر تارقالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە، بىر باش سانغۇن لەشكەر باشلاپ غەربكە يۈرۈش قىلىپ، شەھەر ئىچىنىڭ ھازىرقى جۇلۇكشۇ دېگەن يېرىگە كەلگەندە، توختاپ ئارام ئاپتۇ. ئۇ پۇلات قامچىسىنى يەرگە سانچىپ قويۇپ-تىكەن، شۇئان ھېلىقى يەردە بۇلاق پەيدا بوپتۇ، كۆپ ئۆتمەيلا ئاسماننى قارا بۇلۇت قاپلاپ، چاقماق چېقىپ، ھاۋا گۈلدۈرلەپ، شارقىراپ يامغۇر يېغىپ كېتىپتۇ، شۇئان ئاسماندىن توققۇز ئەجدىھا شۇكغۇپ چۈشۈپ مۇشۇ بۇلاقتا كىرىپ كېتىپتۇ، شۇنىڭدىن كېيىن توققۇز ئەجدىھا سۈرەتلىك سۆگەت تال ئۆسۈپ چىقىپتۇ. ئارىدىن 1000 يىل ئۆتكەندە قۇمۇلدىن ۋاڭ چىقىپتۇ ھەمدە ۋاڭلىق توققۇز ئەۋلاد داۋام قىپتۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، چىڭ سۇلالىسى پادىشاھى قۇمۇلدا جۇلۇكشۇ (توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەت) نىڭ بارلىقىنى ئاڭلاپ، بۇ جايدىن «راستىنلا ئەجدىھا پادىشاھى» چىقىپ قالمىسۇن دەپ، قومۇلدىكى ئەمەلدارلارغا جۇلۇكشۇنىڭ (توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەتنىڭ) «كاللىسى» نى ئېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ. قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلار ئادەم ئەۋەتىپ جۇلۇكشۇنىڭ شەرقىدە ئۇزۇراپ ئىشكىنىڭ سىرتىغا چىقىپ قالغان بىر شېخىنى كېسىپ تاشلاپتۇ. شاخنىڭ كېسىلگەن جايىدىن ئېقىپ چىققان يىلىمسىمان سۇيۇقلۇق كۈن نۇرىدا ئۈيۈپ، ئاچ قىزىل رەڭگە كىرىپتۇ، كىشىلەر بۇنى توققۇز ئەجدىھا سۆگەتتىن ئاققان قان دېيىشىپتۇ. توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەتتىن بىرىنىڭ ئۇچى كېسىلگەندىن كېيىن، بەشىر ۋاڭىنىڭ خانىشى مېھرىبانۇ مۇھەممەت (غۇلامىدىن) ئىسىملىك بىر پالەچ ئوغۇل تۇغۇپتۇ، بۇ چاغدا يەنە كىشىلەر ئارىسىدا مانا بۇ توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەتنى كەسكەنلىكىنىڭ ئاقىۋىتى، دېگەن گەپ-سۆزلەر پەيدا بوپتۇ.

چىڭ سۇلالىسى دارىلئۇلۇمىنىڭ مۇھەررىرى سۇڭبولۇ گۇاڭشۇيىنىڭ دەسلەپ-كى يىللىرى سەپەر ئۈستىدە قۇمۇلدىن ئۆتكەندە «شەھەر ئىچىدىكى قەدىمىي سۆگەت» دېگەن تۆۋەندىكى شېئىرنى يازغان:

چوڭلۇقى قۇمرىدەك شەھەر ئىچىنىڭ، بۇ يەردىن ئۆتكەنلەر كۆرگەندە ئۇنى،
ياتار ئۇ بىر چەتتە ـ غەربىي جەنۇبتا. خۇرسىنار بىلگەندەك بۇندىكى سىرنى.
ئۇ يەردە باراقسان قەدىم سۆگەت بار، كۆرىنەر بولۇتتەك قويۇق سايىسى،
سوزۇلۇپ ياتار ئۇچۇق يول بويىدا. نامازشام پەيتىنى ئەسلىتەر كۈندۈز.
بۇ دەرەخ ـ بۇ قېرى قەدىمكى سۆگەت، شاخلىرى مىسالى يۆگەنسىز تولپار،
بېشىدىن كەچۈرگەن ئونلاپ ئەسىرنى. چاپىدۇ كەڭ قۇچاق ئاچقاچ دالا ـ تۈز.

ئورەنلەپ بوشلۇققا كۆتۈرۈلسە تىنك،
بېجىرىم غوللىرى بولار نامايان.
قوۋزىقى كۆرىنەر يۆگەم قەلەيدەك،
كۆرىنەر تاشقا گۈل چەككەندەك ھامان.
ئېچىلسا قىزغۇچ ھەم ساغۇچ پوتلىسى،
بەرگىدە ئويناپدۇ شەبنەم پارقىراپ.

كەلگەندە ئالتۇن كۈز، غازاڭ مەزگىلى،
تۆكۈلەر ياپراقلار ئەتراپنى قاپلاپ.
گويا كى دالدا توپ ـ توپ ئەجدەرھا،
جەڭ ـ يېغا قىلغاندەك ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق؛
گويا كى چۈشكەندەك ئۇچۇپ لاي ئارا،
بىھىساپ تىرناقلار، بىھىساپ قاسراق.

ئەمەلىيەتتە، توققۇز ئەجدىھا سىمان سۆگەت مىڭ يىللىق قەدىمىي تال ئەمەس، ھەتتا توققۇز ئەجدىھانىڭ سىمۋولىمۇ ئەمەس، ئۇ، قۇمۇلدا ئۆسىدىغان ئادەتتىكى سۇگەت بولۇپ، كىشىلەرنىڭ شاخلارنى ئېگىپ، پۈتاپ پەرۋىش قىلىشى بىلەن ئۆسە ـ ئۆسە شۇنداق غەلىتە شەكىلگە كىرىپ قالغان.

شېڭ شىسەي دەۋرىدە، توققۇز ئەجدىھا سۈگەتنىڭ ئۇچ ـ تۆت تۈپىلا قالغان، ھەتتا ئۇنىڭ بىر تۈپى تامدىن ئارتىلىپ ئۆتۈپ كەتكەن، گۈمبەز بۇزۇلغان، ئىشىك ۋە قاشا تام ساقلىنىپ قالغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ سۇگەتنىڭ بىر تۈپىلا قالغان ھەم ئۇنىڭ يېنىدىن تۈپىنىڭ تومۇقى چىنىنىڭ ئاغزىدەك كېلىدىغان يەنە بىرنەچچە تۈپ سۆگەت ئۆسۈپ چىققان. 60 ـ يىللاردىن كېيىن ھەممىسى كېسىۋېتىلگەن.

2. ۋاڭ ئوردىسى

قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسى ئەينى زاماندا «ۋاڭ غوجام راۋىقى» دەپ ئاتالغان. ئۇ، شەھەر ئىچىنىڭ غەربىي شىمال بۇلۇڭىدىكى ئوردا قوۋۇققا يانداش جايلاشقان.

ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئەڭ بۈرۈنقى تارىخىنى سۈرۈشتۈرسەك، مىڭ سۇلالىسىنىڭ يۆڭلې يىللىرى (1403—1424 ـ يىلىغىچە) مىڭچېكزۇ يۈەن سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ پۈشتى ئەنكىتۆمۈرنى قۇمۇلنىڭ سادىق، ئىتائەتمەن ۋاڭلىقىغا تەيىنلىگەن. ئەينى ۋاقتتىكى موڭغۇل ۋاڭ ئوردىسى كېيىن ئۇيغۇر ۋاڭ ئوردىسى بولۇپ قالغان.

قۇمۇل ۋاڭلىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىغا بەيئەت قىلغاندىن كېيىن، ئالاھىدە ئىچكىرىدىن خەنزۇ ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ ۋاڭ ئوردىسىنى يېڭىباشتىن ياساتقان. ئوردا كاڭشىنىڭ 45 ـ يىلى (1706 ـ يىلى) رەسمىي پۈتكەن.

بىرنەچچە ئەۋلاد ۋاڭلارنىڭ رېمونت قىلدۇرۇشى ۋە كېڭەيتىشى بىلەن 7 ـ ئەۋلاد ۋاڭ بېشىرىنىڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ئوردا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ئىسلام مېمارچىلىق سەنئىتى ئۆزئارا بىرلەشتۈرۈلگەن، كۆلىمى ناھايىتى چوڭ سارايغا ئايلانغان. ئوردا بېشى ۋاڭنىڭ سارىيى، ئوردىنىڭ يېنى قاتمۇ قات ئىشكىلەر ئورنىتىلغان بىنالار ۋە شېياڭلىق باغچا قىلىپ ياسالغان. چىڭ سۇلالىسى تۈڭجىنىڭ 6 ـ يىلى (1867 ـ يىلى) قۇمۇل قوزغىلاڭچىلىرى شەھەر ئىچىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، بېشىر ۋاڭنى ئۆلتۈرۈپ،

ئوردىنىڭ كۆپ قىسمىنى ۋەيران قىلىۋەتكەن. بېشىر ئۆلگەندىن كېيىن، چىڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا چىنۋاڭ دەپ نام بەرگەن. ئوردىنىڭ 1 ـ دەرۋازىسىنىڭ بېشىغا بىر بېغىشلىما تاختاي ئېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭغا «غەربىي شىمال توسمىقى» دېگەن سۆز يېزىلغان. ئۇنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە خانىنىڭ قەبرىندىشى جاساق چىڭۋاڭغا ھەزرىتى خانىنىڭ ئالدىدا مېڭىشقا، ئۇچ كۆزنەكلىك توز قانىتى ئېسىشقا، سېپرىق پەشمەت كېيىشكە ئىجازەت بېرىلگەن دەپ، ئۇنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە بۇيۇك چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۇنىڭ × يىلى × ئاي دەپ يېزىلغان.

گۇاڭشۇنىڭ 8 ـ يىلى (1882 ـ يىلى) شا مەخسۇت ۋاڭلىق ئورنىغا چىققاندىن كېيىن، ئوردىنى يەنە بىر قېتىم رېمونت قىلدۇرغان ۋە كېڭەيتىپ ياساتقان. كېڭەيتىلگەندىن كېيىنكى ئوردىنىڭ ئىگىلىگەن ئورنى 100 مودىن ئاشقان. چوڭ گۈلباغ ۋە ئىلۇپەر كۆلى تەخمىنەن 100 مو يەرنى ئىگىلىگەن، چوڭ ـ كىچىك ئۆيلەر 800 ئېغىزدىن ئاشقان.

بىرىنچى دەرۋازىدىن شەرقتىكى ئىككىنچى دەرۋازىغىچە ئىككى يان تەرەپكە مۇھاپىزەتچىلەر ئۆيى، ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ شەرقىگە مېڭىپ ئاندىن شىمالغا قايرىلغان يەرگە ئۈچىنچى دەرۋازا جايلاشقان. ئۈچىنچى دەرۋازىنىڭ جەنۇب تەرىپىگە چوڭ مەيدان جايلاشقان. مەيداننىڭ جەنۇبىدا بىر دالدا تام بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي دېڭىزدىن سەھەردە كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ نۇسخىسى سىزىلغان. ئۈچىنچى دەرۋازىدىن تۆتىنچى دەرۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوردا يېنىدىكى ئىشخانىلار ۋە ھەر خىل بويۇملارنى قويىدىغان ئامبارلار بار.

تۆتىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ غەربكە ماڭسا، ئوردىغا چىقىدىغان پەلەمپەي بار. 8 ـ پەلەمپەيگە چىققان يەردە ئالدىنقى قاتاردىكى ئۆيلەر بار، ئىككى تەرىپىدە مۇھاپىزەتچىلەر ئۆيى بار. ئالدىنقى قاتاردىكى ئۆيلەردىن ئۆتكەندە ئۈچ قاتار 40 پەلەمپەي بار، ئوتتۇرىدىكىسى تاش پەلەمپەي بولۇپ، ئۇنىڭدا ۋاڭ ماڭىدۇ؛ ئىككى ياقىدىكىسى ياغاچ پەلەمپەي بولۇپ، ئۇنىڭدا ئوردا ئەمەلدارلىرى ماڭىدۇ. ۋاڭ غوجام راۋۇقىدا ۋاڭ ئىشخانىسى، ۋاڭ ھوجرىسى، خانىش ھوجرىسى، پىشايۋان، ئالتۇن، كۆمۈش، ئۇنچە ـ مەرۋايىت قويىدىغان چوڭ غەزىنە، چوڭ بەگنىڭ ھوجرىسى، مەسچىت، ئاشلىق ئامبىرى ۋە باشقا ئۆيلەر بار.

ۋاڭ غوجام راۋۇقىدىن چۈشۈپ شەرقىگە ماڭسا، شىمال تەرەپتە دەرۋازا راۋۇقى بار. دەرۋازا بېشىغا «غەربىي توسۇقتىكى قوش چىنۋاڭ» دەپ يېزىلغان ئالتۇن خەتلىك قىزىل تاختاي ئېسىلغان. ئۇنىڭ جەنۇبىدا ياساۋۇللار ئۆيى، مېھمانخانا، ئېزىز مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدىغان ئۆيلەر بار. يەنە شەرقىگە ماڭسا، شىمالىي تەرەپتە كىچىك گۈل باغ ۋە ئۈزۈن ئۆمۈر تىلەش سارىيى بار؛ جەنۇبىدا مەپىخانا، ئېغىل ھەم ياتاق ۋە ناغرىخانا بار. شەرقتىكى سېپىلنىڭ كىچىك ئىشىكىدىن چىقسا ياراباغقا كىرىدۇ، ياراباغنىڭ ئىشكىدىن چىقسا، ئىككى تەرەپكە ئىلۇپەر كۆلى جايلاشقان.

ۋاڭ ئوردىسىنىڭ جەمئىي توققۇز دەرۋازىسى بار. بىرىنچى دەرۋازىدىن تۆتىنچى

دەرۋازىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يولغا چاسا ياپىلاق تاش ياتقۇزۇلغان؛ تۆتىنچى دەرۋازىنىڭ تېشىدىكى يولغا خىش ياتقۇزۇلغان؛ دەرۋازا راۋىقى ئۈستىگە ئۇچقۇر بېلىق سۈرەتلىك لەمپە چىقىرىلغان، تۆۋرۈكلىرى قىزىل سىرلانغان.

ۋاك غوجام راۋىقىدا يەنە زەمبىرەك شېكىلى بولۇپ، بۇ يەر ئوردىنىڭ ئەڭ ئېگىز جايى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شېكىلغا پىلىتىلىق زەمبىرەكتىن ئىككىسى ئورنىتىلغان.

چەك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگۇنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلغا كەلگەن بىرمۇنچە ئەدىپلەر ئوردىنىڭ باغچىسى توغرىسىدا ئۆز ئەسەرلىرىدە توختالغان. شاۋشېۋۈك «غەربىي يۈرت ھەققىدە ھەر خىل بايانلىق شېئىر» دىدە: «قەد كۆتۈرۈپتۇ گۈزەل شېكى، مۇنەۋەرلەر، گىرەلىشىپ ئۆسۈپتۇ ھەرخىل مېۋىلىك دەرەخلەر. خۇش بۇي چېچەك ئېچىلغان رەڭمۇ رەڭ گۈللەر، زەپ يارىشىپتۇ گۈل ھۆسنىگە ئېسىل تەشتەكلەر» دەپ يازغان ھەمدە بۇ ئاجايىپ خاسىيەتلىك گۈل گىياھلارنى «پېشقەدەم بەشمۇ ۋاك بەيجىڭدا ئالتە يىل تۇرۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەندە، قىممەت باھادا سېتىۋېلىپ، يىراقتىن كۆچۈرۈپ كەلگەن» دەپ ئىزاھاتمۇ بەرگەن. گۈاڭشۇنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆتكەن پېيجىڭغۇ «دەريا، دېڭىز، كۈنېنلۇن خاتىرىسى» دە، «كۆلىمى 100 مودىن ئاشىدىكەن. يوللىرىغا خىش ياتقۇزۇلغان، شېكى، سارايدىن بىرقانچىسى بار ئىكەن، قۇرۇلمىسى تولىمۇ نەپىس، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى باغ، شېكىلار ئارىسىدىن بۇندىقنى تاپقىلى بولمايدىكەن» دەپ يازغان.

كىچىك باغ ۋاڭنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرىنىڭ تاماشا قىلىشى ئۈچۈن بىنا قىلىنغان. باغ نەپىس لايىھىلەنگەن، باغدا ئاساسەن گۈل ـ گىياھلار ئۆستۈرۈلگەن، شېكىلار بىنا قىلىنغان. يارباغ مېھمانلارنىڭ سەيلە تاماشا قىلىپ كۆڭۈل ئېچىشى ئۈچۈن بىنا قىلىنغان. مېۋىلىك ھەم مېۋىسىز باراقسان دەرەخلەر ئارىسىغا بىرقانچە شېكى سېلىنغان، دەرەخلەر قۇيۇق سايە تاشلاپ تۇرىدۇ، گۈللەر ناھايىتى چىرايلىق ئېچىلغان باغدا بىر كىچىك ھايۋانات باغچىسىمۇ بار.

ھەر يىلى يازدا نىلۇپەر كۆلىنىڭ سۈيى مەيمن دولقۇنلىنىپ تۇرىدۇ. ھال رەڭ نىلۇپەرلەر پورەكلەپ ئېچىلىدۇ، يوپۇرماقلىرى تەخسىگە ئوخشايدۇ، ئەتراپقا خۇش پۇراق چېچىپ تۇرىدۇ.

ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش سارىيىنىڭ ئىچىگە شۇن جىدىن گۈاڭشۇگىچە بولغان چەك سۇلالىسى پادىشاھلىرىنىڭ ھەيكەللىرى قويۇلغان، ھەربىر ھەيكەلنىڭ ئالدىغا قىزىل سىرلانغان تەزىيە تاختىسى ئورنىتىلغان، ئۇلارغا پادىشاھنىڭ ئىسمى، تەخەللۇسى، تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان ۋاقتى يېزىلغان. ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە ۋاك ھەم قۇمۇلدىكى ئەمەلدارلار ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەش سارىيىغا كېلىپ داغدۇغىلىق نەزىر ـ چىراق ئۆتكۈزگەن.

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى جەريانىدا، قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان ئۆلكە قوشۇنى شەھەر ئىچىنى ئىگىلىۋالغان. ئالتۇن، كۆمۈش تاپىمىز دەپ، 200 نەچچە يىللىق تارىخقا ئىگە ۋاك ئوردىسىنى «ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ،

تۆپستۇز قىلىۋەتكەن»، ھەتتا بىرنەچچە 100 يىللىق تارىخقا ئىگە كۆتۈپخانىنىمۇ كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىۋەتكەن.

3. ئاراتام

ئاراتام تاغ تۈۋىگە جايلاشقان سۇلۇق، ھاۋاسى يىللىق، مېۋىلىك باغلىرى بار، مەنزىرىسى گۈزەل، قۇمۇل بويىچە ئاتاقلىق سەيلىگاھلارنىڭ بىرى.

قۇمۇلنىڭ 4 ـ ۋاڭى يۈسۈپ بىر قېتىم ئاراتامغا ئوۋغا چىقىپ، بۇ يەرنى ياقتۇرۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن، تۆت يېزىدىكى ئۇيغۇر دېھقانلارنى ھاشارغا تۈتۈپ، باغ ۋە يازلىق ئوردا ياساتقان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، تاغ باغرىنى بويلاپ ئون نەچچە چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا تاش قاشا تام ياستىپ، ئۇنىڭ ئىچىگە سىرتتىن ئېلىپ كەلگەن ھەرخىل مېۋىلىك كۆچەتلەرنى قويدۇرغان، بۇنىڭ ئىچىدە ئۆرۈك كۆچىتى ھەممىدىن كۆپ قويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ياڭاق، ئالما، ئەنجۈر، ئۇزۈملەرمۇ ئۆستۈرۈلگەن. كەڭ سايە تاشلاپ تۇرىدىغان، شاخلىرى يەرگە يېيىلىپ تۇرىدىغان بىرقانچە تۈپ يوغان ياڭاق دەرىخى ھازىرمۇ بار. يازلىق ئوردىنىڭ ئالدىدا ئۇچ ئادەمنىڭ غۇلىچى ئاران يېتىدىغان ئىككى تۈپ قارىياغاچ بار، ئۇلار ئاراتامدىكى دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ھەممىدىن چوڭى ھېسابلىنىدۇ.

يازلىق ئوردا باغنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا غەربتىن شەرققە قارىتىپ سېلىنغان، ئوردىدا 100 نەچچە ئېغىز ھەر خىل ئۆي ۋە مەسچىت بار ئىدى. يازلىق ئوردىنىڭ غەربىي تەرىپىدە بىر كىچىك توپا تاغ بولۇپ، ئۇنىڭ تۆپىسىدە ۋاڭ ئارام ئالىدىغان بىر ئايۋان بار ئىدى.

مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى قۇمۇل يېغىلىقىدا يازلىق ئوردا ۋەيران قىلىۋېتىلگەن، ئەمما بۇ جاينىڭ مەنزىرىسى گۈزەل بولغاچقا، يەنىلا قۇمۇلدا ئاتاقلىق سەيلىگاھ بولۇپ قېلىۋەرگەن. ھەر يىلى ئۆرۈك پىشقىدا ئارا تامغا چىقىدىغان سەيلىچىلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيدۇ.

يېڭى جۈڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاراتام ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ مەخسۇس باغۋەنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دادۇيى قىلىندى. باغنىڭ كۆلىمى 1200 مودىن ئاشىدۇ.

4. باغداش

باغداش تېيانشان تېغىنىڭ شەرقىي چوقىسى بولغان قارلىق تاغنىڭ جەنۇبىي باغرىغا جايلاشقان، دېڭىز يۈزىدىن 1500 نەچچە مېتر كۆتۈرۈلۈپ تۇرىدۇ.

قارلىق چوققىنىڭ ئېتىكىدە كۆل بار، كۆلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە يايلاق بار، بۇ يەرنىڭ ئىقلىمى قىشتا سوغۇق، يازدا سالقىن، ھۆل ـ يېغىن كۆپ، ھەر يىلى 7 ـ 8 ـ ئايلاردا قۇمۇلدا تومۇز ئىسسىق بولغانىدا، بۇ يەر سالقىن بولۇپ، كىشىگە ئاجايىپ ھۇزۇر بېغىشلايدۇ. يېقىن ئەتراپتىكى يېزىلارنىڭ ئات ـ كالىلىرى ياز پەسلىدە باغداشنىڭ يايلىقىدا بېقىلىدۇ.

قۇمۇل ۋاڭى ئاراتامدا يازلىق ئوردا ياسىتىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، دېھقانلارنى ھاشارغا تۇتۇش يولى بىلەن باغداشتىمۇ بىر يازلىق ئوردا ياساتقان ۋە مېۋىلىك باغ بىنا قىلدۇرغان. تاغ ئىچىدە ۋاڭ ئۇچۇن 40 ئېغىزلىق ئۆيى بار يازلىق ئوردا سېلىنغان. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى قىش پەسلىدە بەك سوغۇق، ياز پەسلىدە سالقىن بولغاچقا، بىرمۇنچە دەل ـ دەرەخلەر ئاسان ئۆسەلمەيدۇ. باغچىدا، ئاساسەن، ئارپا ئالمىسى، ئاق ئالما ۋە جىنەستە دەرەخلىرى بار، باغنىڭ كۆلىمى 100 مو دەك كېلىدۇ.

باغداشتىكى يازلىق ئوردا بىلەن باغچىمۇ مىنگونىڭ 20 ـ يىلى (1931 ـ يىلى) دىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىدا ۋەيران بولۇپ كەتكەن. باغداش ھەقىقىدە بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا مۇنداق بىر قوشاق بار:

تاغمۇ تاغلاردىن ئېگىز،
باغداش دېگەننىڭ تاغلىرى.
ئۇستىدە قارلار يېغىپتۇ،
ئاستىدا گۈل باغلىرى.

5. ئاقتاش

ئاقتاش قۇمۇل بويىچە داڭدار مەنزىرىلىك جاي، شۇنداقلا كىشىلەر يازدا سەيلە-ساياھەت قىلىدىغان گۈزەل سەيلىگاھ، ئاقتاش تېيانشان تېغىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ نامى شۇ جايدا چوخچىيىپ تۇرغان يوغان بىر ئاقتاشنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان.

بۇ جاي دېڭىز يۈزىدىن 2200 مېتر ئېگىز بولۇپ، ھۆل يېشىل كۆپ، ئوت ـ چۆپ ياخشى ئۆسىدۇ. جەنۇب تەرىپىدىكى تاغ باغرىدا قويۇق ئۆسكەن قارىغاي ئورمانلىقى بار. تاغ باغرىدا كەڭ كەتكەن تۈزلەڭ ئوتلاق بار. ھەر يىلى يازدا تېيانشان گۈڭشېسىدىكى ئۇيغۇر، قازاق چارۋىچىلار مالىلىرىنى بۇ يەرگە ھەيدەپ كېلىپ باقىدۇ. ياپيېشىل ئوتلاقتا كېگىز ئۆيلەر، ياغاچ ئۆيلەر، قوي پادىلىرى، قارىغاي ئورمانلىرى بىر ـ بىرىگە گىرەلىشىپ كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك گۈزەل مەنزىرىنى ھاسىل قىلغان.

6. خۇۋاشەن (مايمۇنتاغ)

خۇۋاشەن تاشۇبلىقتىكى يالغۇز تويۇمنىڭ بەش كىلومېتر شەرقىي ـ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئىككى ـ ئۈچ كىلومېتر كېلىدۇ. ئۇ يەر تۇتاش كەتكەن ئېگىز ـ پەس ئېدىرلىق بولۇپ، غولىنىڭ ئىچى قۇم ـ شېغىللىق. شۇنىڭدەك كەلكۇن سۇيىمىنىڭ يالىشىدىن ھاسىل بولغان بىر ئەگرى ـ توقاي يول ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن كېسىپ ئۆتىدۇ.

يالىڭاچ قۇرام تاشلار ئۇزۇن زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزگىرىپ، خىلمۇ خىل غەلىتە شەكىلگە كىرىپ قالغان، بەزى تاشلار بۇركۇتكە ئوخشايدۇ، بەزىلىرى ئېيىققا، بەزىلىرى ئادەمگە، يەنە بەزىلىرى ئۆي قۇشلىرىغا ئوخشايدۇ، ھەر خىل ـ ھەر ياڭزا كۆرۈنۈشلەر بار، بەلكى تېخىمۇ كۆپرەك غەلىتە تاشلار بەئەينى مايمۇنغا ئوخشايدۇ، شۇڭا ئۇ يەرگە خۇۋاشەن (مايمۇنتاغ) دېگەن نام سىڭىپ قالغان.

يىگىرمىنچى قىسىم سەھىيە. تەنتەربىيە

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، قۇمۇلغا بىر نەپەر سەھىيە ئەمەلدارى قويۇلۇپ، داۋالاش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. گۇاڭ شۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى) چېچەك ئەمەلەش ئىدارىسى تەسىس قىلىنغان، شۇ يىلى بازار ئىچىدە جۇڭگو تىبابىتى دورا دۇكانلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان. مىنگۇنىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) غەرب تىبابىتى دوختۇرخانىلىرى، مىنگۇنىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ھۆكۈمەت دوختۇرخانىسى قۇرۇلۇشقا باشلىغان. شۇ چاغدا تىببىي داۋالاش تېخنىكا سەۋىيىسى بەك تۆۋەن بولۇپلا قالماستىن، دورا قىس ھەم بەك قىممەت ئىدى، ئادەتتىكى ئامما كېسەل بولۇپ قالسا، ئۆز ۋاقتىدا داۋالىنالمايىتتى. كېسىلى ئېغىرلار ئۆلۈمنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، چېچەك، قىزىل، كېزىك، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە يالليۇغى قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ناھايىتى كەڭ تارقىلاتتى، زىيىنمۇ كۆپ بولاتتى. خەلق ئاممىسى كېسەل ئازابىنى يەتكۈدەك تارتقانتى. 1949 - يىلىغا كەلگەندە، قۇمۇلدا ئۇسكۇنىلىرى تولۇق بولمىغان ھۆكۈمەت دوختۇرخانىسىدىن بىرى ۋە خۇسۇسىلار ئىگىلىكىدىكى كۆلىمى ناھايىتى كىچىك جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دورا دۇكىنىدىن 18 ملا بار ئىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە بازىرى ۋە يېزىلاردا داۋالاش ئاپپاراتلىرى تەدرىجىي قۇرۇلۇپ، شەھەر، يېزىلارنىڭ داۋالاش شەرت - شارائىتى ياخشىلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يەنە ساقلىقنى ساقلاش، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش،ئانا - بالىلار ساقلىقنى ساقلاش ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇلدى. ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئاممىغا زىيان سالىدىغان كۆپ پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەر، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئۇنۇملۇك تىزگىنلەندى. 1983-يىلىنىڭئاخىرىغىچە، پۈتۈن ناھىيىدە ناھىيىلىك دوختۇرخانا، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى بولغاندىن سىرت، كۆڭشې شىپاخانىلىرى 12 گە، زاۋۇت، كان تىببىي پونكىتلىرى 18 گە، كېسەل كارۋىتى 234 كە، ئىشچى - خىزمەتچىسى 333 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە 286 سەھىيە تېخنىكا خادىمى بار.

قۇمۇل ناھىيىسىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تەنتەربىيە پائالىيىتى خېلى جانلانغان، ئۇيغۇر، قازاقلار ھېيت- بايرام ۋە توي - تۆكۈنلەردە ئۆزلۈكىدىن چېلىشىش، ئات بەيگىسى ۋە ئوغلاق تارتىشىش پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزىدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، يېنىك ئاتلىتكا، توپ مۇسابىقىسى قاتارلىق تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرى ئازراق ئۆتكۈزۈلەتتى. مىنگۇنىڭ 27 - يىلىدىن 36 - يىلىغىچە (1938 - يىلىدىن 1947 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىقتا بىرنەچچە قېتىملا تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈ-

زۇلگەن. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئاممىۋى تەنھەرىكەت ۋە مەكتەپ تەنتەربىيىسى پائالىيىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بولۇپمۇ ۋاسكىتبول، ۋالىبول تەنھەرىكەتلىرىنى ئامما بەك ياقتۇرىدىغان بولدى. ۋىلايەت، ناھىيە ھەر يىلى يېنىك ئاتلىتكا، توپ ۋە باشقا تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۈزدى. چېلىشىش، ئات بەيگىسىمۇ رەسمىي مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى. مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق مۇسابىقىلەردە قۇمۇل ناھىيىسى ۋەكىللەر كومانىدىسى چېلىشىش، ئات بەيگىسى، تىك ـ تاك توپ قاتارلىق مۇسابىقە تۈرلىرىدە ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتى. تاشۋېلىق گۈڭشېسىنىڭ ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىسى كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، ئاپتونوم رايون ۋە دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى.

I باب تىببىي داۋالاش

§1. تىببىي داۋالاش ئورۇنلىرى

1. دوختۇرخانا، دورا دۇكانلىرى

قۇمۇلدىكى تۇنجى جۇڭگو تىبابىتى دورا دۇكىنى ــ چىڭ سۇلالىسى گۈاڭ شۈنىڭ 10 ـ يىلى (1884 ـ يىلى) ئېچىلىغان «تىيەنچىڭدې» بولۇپ، بۇنىڭدا جۇڭيى دورا ماتېرىيالىلىرى ۋە تەييار جۇڭيى دورىلىرى تىجارەت قىلىنغان ھەمدە گەزمال، جۇۋازخانىلار قوشۇمچە باشقۇرۇلغان. 1950 ـ يىلى بۇ دورا دۇكىنىنىڭ نامى «يېشۇتاڭ» غا ئۆزگەرتىلگەن، 1956 ـ يىلى ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسىلار شىركەتچىلىكى يولغا قويۇلغان. مىنگونىڭ 15 ـ يىلى (1926 ـ يىلى) جۇڭيى دورا دۇكىنى ــ «دېشەنتاڭ» تىجارەت باشلىغان، بۇنىڭ خوجايىنى ۋۇجيەندې ئىدى، كىشىلەر ئۇنى «چېچەكچى ۋۇئە پەندى» دەپ ئاتايتتى. ئۇ، ئاساسەن جۇڭيى دورا ماتېرىيالىلىرىنى تىجارەت قىلاتتى. قوشۇمچە «گۈل چېكەتتى» (چېچەك چىقىقان بالىلار بەدىنىدىن ئېلىنغان قەقەچ). ۋۇجيەندې شۇ چاغلاردا ياۋا چېچەكنى داۋالايدىغان ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان بىردىنبىر دوختۇر ئىدى. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) قۇمۇلدا تۇنجى غەرب تىبابىتى دوردىخانىسى ــ «جىشىڭ دوردىخانىسى» تىجارەت باشلىغان. مىنگونىڭ 25 ـ يىلى (1936 ـ يىلى) دىن كېيىن، ئارقا ـ ئارقىدىن بىرنەچچە جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دورا دۇكانلىرى قۇرۇلغان، ئادەتتە بىر دۇكاندا بىرلا ئادەم بولۇپ، كۆلىمى بەكلا كىچىك ئىدى. 1949 ـ يىلغا كەلگەندە، قۇمۇلدا ناھىيىدىكى خۇسۇسىيلار باشقۇرغان جۇڭگو تىبابىتى دورا دۇكانلىرى سەككىزگە، غەرب تىبابىتى دوردىخانىلىرى ئونغا يەتتى.

2. قۇمۇلدا قۇرۇلغان ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا

بۇ دوختۇرخانا مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) قۇرۇلغان بولۇپ، دوختۇرخانىدا بىر نەپەر تاشقى كېسەللىك ۋىراچى، بىر نەپەر ئىچكى كېسەللىك ۋىراچى، بىر نەپەر تۇغۇت - ئاياللار كېسەللىكلىرى ۋىراچى، سەككىز يارەمچى سېستىرا، بىر نەپەر پىراۋىزور، بىر نەپەر فارماتسېپ بار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى ۋىراچتىن ئىككىسى بار ئىدى. بۇ دوختۇرخانىدا نومۇر بۆلۈمى، ئىچكى كېسەللىك، تاشقى كېسەللىك بۆلۈمى، تۇغۇت - ئاياللار كېسەللىكلىرى بۆلۈمى، ئوكۇل بۆلۈمى، دورىخانا قاتارلىق بۆلۈملەر تەسىس قىلىنغان بولۇپ. قۇمۇل، تاربخىدا بىرىنچى بولۇپ غەرب تىبابىتى ۋە غەرب تىبابىتى دورىلىرى بىلەن كېسەل داۋالايدىغان دوختۇرخانا ئىدى. دەسلەپتە كېسەللەرنى پۈلسىز داۋالىغان. مىنگونىڭ 31-يىلى (1942-يىلى) دىن كېيىن، ئازراق ئامبۇلاتورىيە ھەققى ئېلىش بەلگىلىنىپ، چوڭلاردىن ھەر قېتىمدا تۆت مو، بالىلاردىن ھەر قېتىمدا ئىككى مو (شىنجاڭ پۇلى) ئېلىنىدىغان بولدى.

9 - دوختۇرخانا ھەر يىلى ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە قەرەللىك ھالدا ھەرقايسى باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە شەھەر - يېزىلاردىكى بالىلارغا ھەقسىز چېچەك ئەملەيتتى.

مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) سوۋېت تەۋەلىكىدىكى دوختۇرلار كەتكەندىن كېيىن، دوختۇرخانىنىڭ دورىلىرى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، دوختۇرخانا خىزمىتى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغان.

دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا قۇمۇل ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا ئۆزگەرتىلدى.

3. خرىستىئان دىنى شاپائەت دوختۇرخانىسى

بۇ دوختۇرخانا مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) گەنسۇنىڭ تېيەنشۇي خرىستىئان دىنىي شاپائەت دوختۇخانىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلگەن، دوختۇرخانا جۇڭخۇا كوچىسىدا بولۇپ، 1950 - يىلى ئەتىيازدا رەسمىي تىجارەت باشلىغان، دوختۇرخانا باشلىقى گۇڭشۇرىن ئىدى.

1951 - يىلى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتىدە گۇڭ شۇرىن قولغا ئېلىنغانلىقتىن، دوختۇرخانىنىڭ ئىشى يېرىم يىل توختاپ قالغان. كېيىن، ھۆكۈمەت تەرتىپكە سېلىپ، نامىنى قۇمۇل خەلق ئامبۇلاتورىيىسىگە ئۆزگەرتكەن، قۇمۇل ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىنىڭ باشلىقى جياجىيۇەن ئامبۇلاتورىيە باشلىقلىقىغا، ئەنگاۋشك مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەيىنلەنگەن.

1953 - يىل 1 - ئايدا، بۇ ئامبۇلاتورىيە قۇمۇل ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا قوشۇۋېتىلگەن.

4. شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى

1954 - يىل 9 - ئايدا، خۇسۇسىي دوختۇرخانا ئېچىۋاتقان 10 نەچچە جۇڭ

گىو تىبابىتى ۋە غەرب تىبابىتى دوختۇرلىرى تەشكىللىنىپ، قۇمۇل ناھىيىلىك شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسىنى قۇرغان، بۇ ئامبۇلاتورىيىنىڭ ئورنى تۆت كوچىدا بولۇپ، ئامبۇلاتورىيە باشلىقى جاڭيىشىڭ ئىدى. 1959 - يىلى بۇ ئامبۇلاتورىيە ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىغا قوشۇۋېتىلگەن.

5. قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى

1953 - يىل 7 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك شىپاخانا قۇرۇلدى، ئۇ، ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈمىگە قارايتتى، بۇ شىپاخانىدا بىر نەپەر دوختۇر، ئىككى نەپەر ياردەمچى سېستىرا بولۇپ، شىپاخانىنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى يېزىلارغا بېرىپ سەييارە داۋالاش ئىدى.

1958 - يىلى، ناھىيىلىك شىپاخانا ئاقىيەرگە كۆچۈرۈلدى، تىببىي خادىمى كۆپەيىپ 11 گە يەتتى. بۇلار بىر تەرەپتىن ئامبۇلاتورىيىدە كېسەل كۆرسە، يەنە بىر تەرەپتىن يېزىلارغا بېرىپ سەييارە كېسەل داۋالايتتى.

1959 - يىل 11 - ئايدا ناھىيىلىك شىپاخانا ۋە ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكىتى، شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسى بىرلەشتۇرۇلۇپ، قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى قۇرۇلۇپ، خۇاگوشەنگە كۆچۈرۈلدى، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئۈچ ئامبۇلاتورىيە (خۇاگوشەن، داشىزى، ئاقىيەرلەردە) قۇرۇلدى. 1962 - يىلى ئاقىيەر، تۆت كوچادىكى ئامبۇلاتورىيىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

1983 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ رەسمىي ئىشچى - خىزمەتچىسى 129 غا يەتتى (بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىك خادىملىرى 101 نەپەر)، يېڭىدىن 2100 كۈادرات مېتىرلىق ئامبۇلاتورىيە بىناسى سېلىندى. بالىنېتسىدا ئىچكى، تاشقى ئايالار، بالىلار كېسەللىكلىرى بۆلۈملىرى، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى تەسىس قىلىندى. ئامبۇلاتورىيىدە ئىچكى، تاشقى كېسەللىكلەر، ئايالار، بالىلار، ئېغىز بوشلۇقى، تېرە كېسەللىكلىرى جۇڭگو تىبابىتى، رېنتگېن بۆلۈملىرى قۇرۇلدى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە يېڭىنە بىلەن داۋالاش، فىزىكىلىق داۋالاش، لابوراتورىيە، تەمىنلەش، ئوكۇل سېلىش، دورا يۆتكەش، دورا ياساش (جۇڭگو تىبابىتى ۋە غەرب تىبابىتى دورىلىرى) قاتارلىق سەككىز بۆلۈم ۋە جۇڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى دورىخانىسى تەسىس قىلىندى. دوختۇرخانىنىڭ مۇقىم مۇلكى 860 مىڭ يۇەنگە يەتتى.

6. ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى

1962 - يىلىدىن بۇرۇن، ناھىيىنىڭ سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتىگە ۋىلايەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى (ھازىرقى ۋىلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى) مەسئۇل ئىدى، 1962 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمچىسى قۇرۇلۇپ، بەش نەپەر خىزمەتچى خادىم سەپلەپ بېرىلدى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى توختاپ قالدى. 1974 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك

سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى بىلەن ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش پونكتى قوشۇلۇپ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى قىلىندى.

1983 - يىلى، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ساقلىقنى ساقلاش خادىملىرى 27 گە يەتتى، لابوراتورىيە بۆلۈمى، يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش گۇرۇپپىسى، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش گۇرۇپپىسى، ئانا - بالىلار ساقلىقنى ساقلاش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىندى.

7. ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقنى ساقلاش پونكتى (گۇرۇپپىسى)

1956 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك ئانا - بالىلار ساقلىقنى ساقلاش پونكتى قۇرۇلۇپ، ئۇچ نەپەر خىزمەتچى خادىمى بار ئىدى. 1959 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قوشۇۋېتىلدى. 1974 - يىلى ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن ئايرىپ چىقىپ، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىغا قوشۇۋېتىلىپ، ئاندىن ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتىدا ئانا - بالىلار ساقلىقنى ساقلاش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنىپ، ئالتە نەپەر خىزمەتچى خادىم سەپلەپ بېرىلدى.

8. گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرى، داۋۇي سەھىيە پونكتىلىرى

(1) گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرى

1956 - يىلى ھۆكۈمەت شەھەردىكى جۈڭگو تىبابىتى، غەرب تىبابىتى بويىچەقسىمەن يەككە دوختۇرلارنى دوختۇر ئاز، دورا كەمچىل بولغان تىيانشان رايونى ۋە تۆغۇچى رايونىغا بېرىپ تىببىي پونكىت قۇرۇشقا سەپەرۋەر قىلغانىدى. بۇ چاغدا ئىككى پونكىتتا دوختۇر، يارەمچى سېستىرا، فارماتسېپ بولۇپ جەمئىي ئالتە ئادەم بار ئىدى. بۇلار قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا - قىشلاقلىرىدا ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان داۋالاش ئاپپاراتلىرى ئىدى.

1959 - يىلى، گۈڭشې (مەيدان) بويىچە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ سەككىز گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىسى (پونكتى) قۇرۇلدى، بۇرۇنقى ئىككى پونكتنى قوشقاندا، شىپاخانا (پونكىت) ئونغا يەتتى. 1960 - يىلى، گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرى (پونكىتلىرى) كۆپەيمەپ 13 كە، تىببىي خادىم 56 گە يەتتى. 1977 - يىلى، شەھەر ئەتراپى گۈڭشىسى شىپاخانىسى قۇمۇل شەھىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. سابىق بېگتۇەن قۇمۇل باشقۇرۇش ئىدارىسى قارىمىقىدىكى قىزىلئۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى، قىزىلئۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى قۇمۇل ناھىيىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1979 - يىلى قىزىلئۇلتۇز 4 - دېھقانچىلىق مەيدانى، قىزىلئۇلتۇز 2 - چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى يەنىلا ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىگە ئايرىپ بېرىلدى. 1983 - يىلى، قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى قۇرۇلدى. بۇنىڭ بىلەن، قۇمۇل ناھىيىسىدىكى 12 گۈڭشې (مەيدان) دا شىپاخانا قۇرۇلۇپ، دوختۇر،

سېستېمىرالار 154 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە تېخنىك خادىملىرى 138 نەپەر.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يېزىلارنىڭ سەھىيە خىزمىتى خېلى تېز تەرەققىي قىلدى، ئالىي تېخنىكوم ۋە تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن بىر تۈركۈم سەھىيە تېخنىك خادىملىرى ئارقا - ئارقىدىن يېزا شىپاخانىلىرىغا تەقسىم قىلىندى. ئەسلىدىكى كېسەك ئۆيلەر 1983 - يىلىدىن باشلاپ تەدرىجىي پىششىق خىش ۋە سېمونتتىن ياسالغان ئۆيلەرگە ئۆزگەرتىلدى. 1983 - يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئاستانە ۋە تاشۇيلىق گۈڭشىلىرىنىڭ شىپاخانىلىرى سەھىيە خىزمىتى ئىسلاھاتى بويىچە سىناق نۇقتىسى قىلىندى، تۇراقسىز ئىش ھەققى تۈزۈمى يولغا قويۇلۇپ، ۋەزىپە ھۆددىگە بېرىلدى.

(2) دادۇي تىببىي پونكىتلىرى

1955 - يىلى 23 يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىش كوپېراتىپىدا ساقلىقنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلۇپ، 53 نەپەر ساقلىقنى ساقلاش خادىمى تەربىيىلەنگەنىدى. 1958 - يىلى گۈڭشىلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن، قىسمەن دادۇيلەردە ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يېزىلاردىكى سەھىيە خىزمىتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، دادۇيلەردىكى ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى دادۇي تىببىي پونكىتى قىلىپ كېڭەيتىلىپ قۇرۇلدى. ھەر بىر تىببىي پونكىتقا بىر نەپەر تىببىي خادىم، بىر نەپەر ساقلىقنى ساقلىغۇچى سەپلەندى. 1975 - يىلى، ناھىيىدىكى 77 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 64 دە تىببىي پونكىت قۇرۇلدى، 219 شياۋدۇينىڭ 23 سىدە ساقلىقنى ساقلاش پونكىتى قۇرۇلۇپ، ساقلىقنى ساقلىغۇچىلار 52 گە يەتتى. كېيىن، شياۋدۇيلەردىكى ساقلىقنى ساقلاش پونكىتلىرى تارقىتىۋېتىلدى ياكى بىر نەپەرلا ساقلىقنى ساقلىغۇچى تەسىس قىلىندى. 1983 - يىلى، ناھىيىدىكى 88 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 52 سىدە تىببىي پونكىت بار بولدى.

9. زاۋۇت، كان، مەكتەپلەردىكى سەھىيە پونكىتلىرى

1963 - يىلى، ناھىيە قارىمىقىدىكى زاۋۇت، كان، مەكتەپلەردە ئاران تۆت تىببىي پونكىت بار ئىدى. 1983 - يىلى كۆپەيىپ 18 گە، تىببىي خادىم 23گە يەتتى.

§2. داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى

1. ناھىيىلىك دوختۇرخانا

ناھىيىلىك دوختۇرخانا قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا ئاددىغىنە داۋالاش ئۇسكۇنىلىرى بار ئىدى، 1960 - يىلى، مىكروسكوپ سەپلەپ بېرىلىپ، لابوراتورىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، قان، سۈيدۈك، چوك تەرەتلەرنى دائىمىي قائىدىلىك تەكشۈرەلەيدىغان بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، يەنە بىئو - خىمىيىلىك تەجرىبە قىلىش قانات يايدۇرۇلدى. 1962 -

يىلى، تاشقى كېسەللىكلەر ئۇپېراتسىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، بىر يۈرۈش مۇكەممەل تاشقى كېسەللىك ئوپېراتسىيە ئەسۋابلىرى ۋە رېنتگېن سەپلەپ بېرىلىپ، ئادەتتىكى ئوپېراتسىيىلەر ئىشلىنىشكە باشلىدى. 1976 - يىلى، ئېلېكترو كاردىئوگراما ئاپپاراتى، ئۇلترا دولقۇن ئاپپاراتى ئىشلىتىلىدىغان بولدى، 1983 - يىلى، 600 مىللىمائامپېرلىق رېنتگېندىن بىرى (سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن)، يۈرەك كۆزەتكۈچ ئاپپاراتىدىن بىرى (ياپونىيەدە ئىشلەنگەن)، دوپېلېر يارا تەكشۈرۈش ئاپپاراتىدىن بىرى (ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن)، 12 بارماق ئۈچەي تالالىق ئەينەكىدىن بىرى (ياپونىيەدە ئىشلەنگەن)، دورا تەكشۈرۈش ئۈسكۈنىسىدىن بىر يۈرۈش سەپلەپ بېرىلدى.

2. گۈڭشې شىپاخانىلىرى

1956 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە، يېزىلاردا شىپاخانا قۇرۇلغان چاغدا، پلانىدوسكوپ، شىپرىس ۋە قاينىتىش ئاپپاراتى قاتارلىق ئۈسكۈنىلەرلا بار ئىدى. 1968 - يىلىدىن كېيىن، ئارقا - ئارقىدىن مىكروسكوپ، رېنتگېن، بەش كۆزلۈك كۆلەڭگۈسىز چىراغ قاتارلىقلار سەپلەپ بېرىلدى. 1980 - يىلىدىن كېيىن بولسا، يەنە ئېلېكترو كاردىئوگراما ئاپپاراتى سەپلەپ بېرىلدى. 1983 - يىلى، يەتتىقۇدۇق شىپاخانىسىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا 11 گۈڭشې شىپاخانىسىدا بالنېتسا تەسىس قىلىنىپ، كېسەل كارىۋىتى جەمئىي 134 كە يەتتى.

ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ بىرنەچچە يىللىق كارۋات سانىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 1—20

يىل	كارۋات سانى	يىل	كارۋات سانى	يىل	كارۋات سانى
1964	50	1976	50	1981	63
1965	50	1977	57	1982	63
1972	50	1978	60	1983	100
1974	50	1979	60		
1975	50	1980	60		

ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ 1983 - يىلىدىكى ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرىنى سىناتستىكىلاش جەدۋىلى جەدۋەل 20 — 2

نامى	بىرلىكى	سانى	نامى	بىرلىكى	سانى
200 مىللىمامپېرلىق رېنتگېن	دانە	2	S — CTS تىپلىق ئۇلتىرا دولقۇن ئاپپاراتى	دانە	1
مىكروسكوپ	〃	3	كىچىك تىپتىكى ئۇلترا دولقۇن ئاپپاراتى	〃	1
ياتما شەكىللىك يۇقىرى بېسىملىق دېزىنفېكسىيە قازىنى	〃	2	مۇنارسىمان قايتا دېستىرلىگۈچ	〃	1
مۇقىم تېمپېراتۇرلىق ساندۇق	〃	2	ئوتتۇرا تىپتىكى تاق ئىشكىلىك دېزىنفېكسىيە ئىشكابى	〃	1
توكلاتقۇ	〃	3	توكتا ئىستېرىلىزاتورغان مۇقىم تېمپېراتۇرلىق قۇرۇتۇش ساندۇقى	〃	1
72 — 1 تىپلىق سېپكترو فوتومېتر	〃	2	101 — 4 تىپلىق توكتا ئىسسىدىغان شاماللاتقۇچ	〃	1
قۇرۇتۇش ساندۇقى	〃	3	ئىككى خىل ئىشلىتىلىدىغان جۇڭگىي ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى كەسكۈچ ماشىنا	〃	1
ئېلېكترو فورېز ئاپپاراتى	〃	1	ئۇنۇمۇبرسال ئوپېراتسىيە كارۋىتى	〃	1
YK — 4 تىپلىق سۈرئەتلىك ھاۋا تۇربىنىلىق چىش بۇرغىسى	〃	1	توققۇز كۆزلۈك كۈلەكچىگۈسىز چىراغ	〃	1
SC — 16 تىپلىق چىش ئۇنۇمۇبرسال داۋالاش ماشىنىسى	〃	1	تۆت كۆزلۈك كۈلەكچىگۈسىز چىراغ	〃	1
سىلىقلىغۇچ	〃	1	ئۇنۇمۇبرسال ھوشسىزلاندۇرۇش ماشىنىسى	〃	1
ئېلېكترو كاردىئوگراممىا ئاپپاراتى	〃	2	ئۇششاقلاش ماشىنىسى	〃	1
600 مىللىمامپېرلىق رېنتگېن	〃	1	يۇرەك كۆزەتكۈچ ئاپپاراتى	〃	1
دوپپىلېر يارا تەكشۈرۈش ئاپپاراتى		1	12 بارماق ئۈچەي تالالىق ئەينەكى	〃	1
دورا تەكشۈرۈش ئۇسكۇنىلىرى	يۈرۈش	1	جىددىي قۇتقۇزۇش ئاپتوموبىلى	〃	1

گۈڭشې ۋە دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى شىپاخانىلىرىنىڭ ئىددى كېسەل كارۋاتلىرىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 3

يىل	گۈڭشې شىپاخانىلىرى	دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى شىپاخانىلىرى	يىل	گۈڭشې شىپاخانىلىرى	دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى شىپاخانىلىرى
1959	7	—	1975	62	12
1960	60	—	1976	105	12
1961	13	—	1977	100	65
1962	25	—	1978	145	—
1963	24	—	1979	150	—
1964	33	—	1980	150	—
1965	55	—	1981	126	—
1972	40	13	1982	126	—
1974	40	13	1983	134	—

گۈڭشې شىپاخانىلىرىنىڭ 1983- يىلدىكى ئاساسلىق ئۇسكۇنىلىرىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 4

نامى	بىرلىكى	سانى	نامى	بىرلىكى	سانى
15 - 150 مىللىمېتىرلىق رېنتگېن	دانە	10	بەش كۆزلۈك كۆلەڭگۈسىز چىراغ	دانە	12
1500 ھەسسىلىك مىكروسكوپ	"	11	ئوكسىگېن تۈڭى	"	14
ئېلېكترو كاردىئوگرامما ئاپپاراتى	"	3	ئەسۋاب ساندۇقى	"	10
تەكلىمە دېزىنفېكسىيە قازىنى	"	13	دېستىرلىگۈچ		5
ئاددىي ئوپېراتسىيە كارۋىتى	"	12			

§3. داۋالاش تېخنىكىسى

1. غەرب تىبابىتى

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) دىن بۇرۇن ناھىيە تەۋەسىدە غەرب تىبابىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلار يوق ئىدى. قۇمۇلدا ئۆلكىلىك و - دوختۇرخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، غەرب تىبابىتى دوختۇرلىرىمۇ ئاممىنىڭ كېسىلىنى كۆرىدىغان بولدى. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) دىن كېيىن، شىنيا دوربىخانىسى، جىشىڭ دوربىخانىسى، غەربىي شىمال دوربىخانىسى قاتارلىق 10 غەرب تىبابىتى دوربىخانىسى ئارقا-ئارقىدىن تىجارەت باشلىدى. دوربىخانا جېڭلىسى دوختۇرلۇقنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئېلىپ، كېسەل داۋالىغاچ دورا تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى. بۇ چاغلاردا تىببىي داۋالاش سەۋىيىسى بەك تۆۋەن بولۇپ، ئادەتتىكى كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنىلا داۋالىيالايتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يەككە دوختۇرلارنى بىرلىشىپ دوختۇرلۇق قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى ھەمدە ناھىيىلىك دوختۇرخانا قۇرۇشقا تۈتۈش قىلدى. بۇ چاغدا پۈتكۈل داۋالاش سەۋىيىسى يەنىلا تۆۋەنلەرەك ئىدى. 1962 - يىلى تۇنجى قېتىم ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا تىببىي شۆيۈەننى پۈتتۈرگەن ئىككى نەپەر ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى تەقسىم قىلىندى، ئۇنىڭدىن كېيىن باشقا جايدىن داۋاملىق بىرنەچچە تىببىي خادىم يۆتكەپ كېلىندى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ داۋالاش سەۋىيىسى ئۆستى. 1962 - يىلى، تاشقى كېسەللىك ئوپېراتسىيە بۆلۈمى قۇرۇلۇپ، تۇنجى قېتىم سۇقۇر ئۇچەي ئوپېراتسىيىسى ئىشلەندى، ئۇنىڭدىن كېيىن، چوقۇقنى ياماش، ئۇرۇقدانىنى ئېلىۋېتىش، ئىلاب پەردىسىدە سۇ يىغىلىپ قېلىشنى ئۆرۈپ تىكىش ئوپېراتسىيىسى، چوڭ يوشۇرۇن ۋېنانى بوغۇش ئوپېراتسىيىسى، بوۋاسىرنى ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى، قورساقنى يېرىپ تەكشۈرۈش ئوپېراتسىيىسى قاتارلىقلار ئارقا-ئارقىدىن ئىشلەندى. 1964 - يىلى، دوختۇرخانىنىڭ ياردىمى بىلەن، تۇنجى قېتىم ئاشقازاننى كېسىپ ئېلىۋېتىش ئوپېراتسىيىسى قىلىندى، 1975 - يىلى، باشقا جايغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن سۆڭەك كېسەللىكى دوختۇرى قايتىپ كېلىپ، ئىككىنچى يىلى، شىنجاڭ تىببىي شۆيۈەن ۋىراچلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، تۇنجى قېتىم بەل ئۇمۇرتقىسى تۇبېركۇلىوز كېسەللىك ئوچىقىنى تازىلاش ئوپېراتسىيىسى ئىشلەندى ھەمدە ئوخشاش خىل ئەھۋالدىكى تەن سۆڭىكىنى كۆچۈرۈشتە مۇۋەپپەقىيەت قازىنىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، دوختۇرخانا ئۆز ئالدىغا بىرنەچچە سۆڭەك تۇبېركۇلىوزىغا گىرىپتار بولغان كېسەللەرنى داۋالىدى. 1977 - يىلى، ئۇيغۇر تارتىش ماشىنىسى ئوڭ بىلەك سۆڭىكى بىلەن يان بىلەك سۆڭىكىنى ئۇزۇۋېتىلگەن، پەقەت ئازراق تېرىسى ۋە يۇمشاق توقۇلمىسلا تۇتۇپ قالغان بىر كېسەلنى داۋالاشتا مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. 1980 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە، دوختۇرخانا ئىلگىرى ئاخىر بولۇپ ھەرقايسى كېسەللىك بۆلۈملىرىدىكى دوختۇرلارنى

باشقا جايغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتتى، بۇ دوختۇرلار بىلىم ئاشۇرۇپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دوختۇرخانىدىكى ھەرقايسى كېسەللىك بۆلۈملىرىنىڭ داۋالاش سەۋىيىسىدە يېڭى ئۆسۈش بولدى.

گۈڭشې شىپاخانىلىرى قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردا، ئادەتتىكى كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكنىلا داۋالىيالايتتى، كېيىن، سەھىيە تېخنىكا خادىملىرىنى سەپلەش ۋە ئۇسكۇنىلەرنى كۆپەيتىشكە ئەگىشىپ، داۋالاش سەۋىيىسى تەدرىجىي ئۆستى. 1983-يىلى، سەككىز گۈڭشې شىپاخانىسى ئۇچ چوڭ دائىمىي قائىدە بويىچە لابوراتورىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنى قىلالايدىغان، ئۇچ گۈڭشې شىپاخانىسى ئېلېكترو كاردىئوگراممىلىرىنى ئىشلىتەلەيدىغان بولدى. ئون گۈڭشې شىپاخانىسىغا رېنتگېن سەپلەپ بېرىلدى. ئاستانە گۈڭشې شىپاخانىسىنىڭ كۆز كېسەللىكى بۆلۈمى بىلەن شەھەر ئىچى گۈڭشې شىپاخانىسىنىڭ سۆڭەك كېسەللىكى بۆلۈمى مەلۇم داۋالاش سەۋىيىسىگە ئىگە.

2. جۇڭگو تىبابىتى

چىڭ سولالىسى چېيەنلۇڭنىڭ 27-يىلى (1762-يىلى)دىن بۇرۇن، قۇمۇلدىكى ھەربىي گازارمىدا ھۆكۈمەت دوختۇرىدىن ئىككى كىشى بار ئىدى، بۇلار قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە قىسمىدىكى ئوفىتسېر، ئەسكەرلەرنى داۋالايتتى. چېيەنلۇڭ-نىڭ 27-يىلى 2-ئايدا بىر دوختۇر قىسقارتىۋېتىلگەن، بىر ئادەم بىر ئايدا ئىككى كىشىلىك ئوزۇقلۇق ئاشلىق ئالاتتى. بىر ئادەمنىڭ بىر يىللىق تەمىناتى 60 سەر تەڭگە ئىدى.

مىنگو دەۋرىدە، جۇڭگو تىبابىتى خادىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز ئالدىغا دوختۇرلۇق قىلاتتى، بەزىلىرى تىيەنچىڭدې دورا دۇكىنىغا ئوخشاش دورا دۇكىنىدا ئولتۇرۇپ كېسەل كۆرەتتى، بەزىلىرى دېشەنىتاڭ دورا دۇكىنىغا ئوخشاش دورا ساتقاچ قوشۇمچە دوختۇرلۇق قىلاتتى، يەنە بەزىلىرى جۇڭگو تىبابىتى دوختۇرى ۋاڭ جوچې، بەي زەنجاڭ، ۋاڭ فۇتاڭ، لۇكېجىڭ قاتارلىقلارغا ئوخشاش ئىشكىگە ۋېۋىسكا ئېسىپ كېسەل كۆرەتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو تىبابىتى ئىشلىرى ئۇزلۇكسىز تەرەققىي قىلدى، 1954-يىلى، ئۆز ئالدىغا دوختۇرلۇق قىلىدىغان كۆپ ساندىكى جۇڭگو تىبابىتى تېۋىپلىرى شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسىگە قاتناشتى. 1959-يىلى، بۇ ئامبۇلاتورىيە ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا قوشۇۋېتىلىپ، جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمى بولۇپ قۇرۇلدى. مەلۇم ئابرويى بار پىشقەدەم جۇڭگو تىبابىتى تېۋىپلىرىدىن لىزىجاڭ، تەي مىرو ۋە شى ۋېنشۇەن قاتارلىقلار جۇڭگو تىبابىتى بۆلۈمىنىڭ مەسئۇل ۋىراچىلىرى بولۇپ، ئىچكى كېسەللىك، باللار، ئاياللار كېسەللىكلىرىگە دىئاگنوز قويۇپ داۋالاشنى قانات يايدۇردى. 1979-يىلدىن كېيىن، ئۇتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن بىر نەچچە جۇڭگو تىبابىتى تېۋىپلىرى دوختۇرخانىغا خىزمەتكە كەلدى، بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو تىبابىتى قوشۇنى زورايدى، داۋالاش سەۋىيىسى ئۆستى.

§4. داۋالاش تۈزۈملىرى

1. دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش

1952 - يىلى، جەڭچۈ يۈەن «پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرى، پارتىيە - گۇرۇھلار، خەلق تەشكىلاتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ قارمىقىدىكى كەسپىي ئورۇنلارنىڭ دۆلەت خادىملىرىنى دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاش، كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى يولغا قويۇش توغرىسىدا يوليورۇق»نى تارقاتتى. 1953 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىدە دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى يولغا قويۇشنى باشقۇرۇش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، ناھىيىدىكى دۆلەت ئورگانلىرى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كەسپىي ئورۇنلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ناھىيىلىك شىپاخانا ۋە ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىدا دۆلەت خىراجىتى بىلەن كېسەل كۆرسىتىدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. 1954 - يىلى 528 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچى دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاندى، مۇشۇ يىلدا جەمئىي 7248 يۈەن داۋالاش خىراجىتى چىقىم قىلىندى. 1957 - يىلى، ھەربىر كىشىنىڭ يىللىق داۋالىنىش خىراجىتى 30 يۈەن قىلىپ بەلگىلەندى. 653 كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىنىڭ دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش پۇلى جەمئىي 19 مىڭ 590 يۈەن بولۇپ، يىل ئاخىرىغىچە 11 مىڭ 880 يۈەن چىقىم قىلىنىپ، 7719 يۈەن تېجەپ قىلىندى.

1980 - يىلدىن كېيىن، داۋالاش خىراجىتى يىلمۇ يىل ئېشىپ كەتكەچكە، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىدارە، ئورۇنلاردىكى كادىر، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ناھىيىلىك دوختۇرخانىغىلا كېسەل كۆرسىتىشىنى بەلگىلىدى. خىراجەت ھېسابلاش ئۇسۇلى ھەر خىل بولدى: بەزى ئورۇنلار دوختۇرخانا بىلەن توختام ئىمزالاپ، كېسەل كۆرسەتكەندە ھېسابلاپ يېزىپ قويۇش شەكلىنى، بەزى ئورۇنلار كېسەل كۆرسەتكەندە شەخسىلەر ئۆزى نەق پۇل تۆلەپ، ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، دوختۇرخانىنىڭ تالونىغا ئاساسەن ئاتچوت قىلىنىش شەكلىنى قوللاندى. دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاش راسخوتى 1979 - يىلى 70 مىڭ يۈەن بولغان بولسا، 1980 - يىلى 125 مىڭ يۈەن، 1981 - يىلى 85 مىڭ يۈەن، 1982 - يىلى 126 مىڭ يۈەن، 1983 - يىلى 194 مىڭ يۈەن بولدى. 1984 - يىلى پۈتۈن ناھىيە بويىچە دۆلەت ئورگانلىرى، ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى كەسپىي ئورۇنلاردىكى 3142 كادىر - ئىشچى - خىزمەتچى دۆلەت خىراجىتى بىلەن داۋالاندى.

2. ئەمگەك سوغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش

ھەرقايسى تارماقلار ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ۋە كوللېكتىپ مۇلۇكچىلىكىدىكى كارخانا ئىشچى - خىزمەتچىلىرىگە قارىتا، ئەمگەك سۇغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئومۇمىي خەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردىن ئەمگەك سۇغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن

بولىدىغان ئىشچى-خىزمەتچىلەر 2673 كە، كوللېكتىپ مۇلۈكچىلىكىدىكى ئورۇنلاردىن ئەمگەك سۇغۇرتىسى خىراجىتى بىلەن داۋالىنىشتىن بەھرىمەن بولغان ئىشچى-خىزمەتچى 3142 گە يەتتى، خىراجەتنى ھەرقايسى ئورۇنلار ئۆزلىرى تەييارلىدى.

3. ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش

1959-يىلدىكى گۈڭشېلاشتۇرۇش دولقۇنىدا، ناھىيە ئومۇمىي خەلق ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمىنى سىناق تەرىقىسىدە يۈرگۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويىدى، كېيىنكى چاغلاردا خەلق گۈڭشېسىنىڭ مالىيە كۆچى چەكلىك بولغاچقا، ئۆزۈن ئۆتمەيلا توختىتىپ قويۇلدى.

مەركەز، 1962-يىلى، «يېزا خەلق گۈڭشېلىرىنىڭ خىزمەت نىزامى» (60-ماددا)نى تارقاتتى، گۈڭشې شىپاخانىلىرى (پونكىتلىرى) «كېسەل كۆرگەندە ھەق ئېلىنىش، مۇستەقىل ھېسابات قىلىش، پايدا-زىيانغا ئۆزى مەسئۇل بولۇش» چارىسىنى قوللاندى. 1968-يىلى، ناھىيىدىكى ھەرقايسى گۈڭشېلاردا دادۇي ھېسابات بىرلىكى قىلىنىپ، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى، داۋالىنىش خىراجىتىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىشلەپچىقىرىش دۇيى پاراۋانلىق فوندىدىن ئاجراتتى، تۆتتىن بىر قىسمىنى گۈڭشې ئەزالىرى ئۆزلىرى ئۈستىگە ئالدى. كۆپلىگەن نامرات دۇيلەر داۋالاش خىراجىتىنى ۋاقتىدا تاپشۇرالمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قىسمەن گۈڭشې ئەزالىرى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتنىشىشنى خالىمىغانلىقتىن، 1972-يىلىغا كەلگەندە، تىيانشان، غەربىي تاغ، ئاستانە گۈڭشېلىرى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى داۋاملىق يولغا قويغاندىن سىرت، قالغان گۈڭشېلار ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى توختىتىپ قويىدى. 1974-يىلى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش ئەسلىگەكەلتۈرۈلدى، پۈتۈن ناھىيىدىكى 77 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 61 دە ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش يولغا قويۇلدى. 1975-يىلى تەرەققىي قىلىپ 75 كە يەتتى. ناھىيە بويىچە گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ 95 پىرسەنتى ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشقا قاتناشتى.

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيەت تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىش تۈزۈمى يېڭى ئىشلەپچىقىرىش شەكلىگە ئۇيغۇن كەلمىگەنلىكتىن، كۆپلىگەن دادۇيلەر ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ توختىتىپ قويىدى. 1982-يىلى ناھىيە بويىچە 85 ئىشلەپچىقىرىش دادۇيىنىڭ 52 سىدە تىببىي پونكىت بولۇپ، ھەمكارلىشىپ داۋالىنىشنى يولغا قويغان دادۇي ئاران 24 كىلا يەتتى. 1983-يىلى، ھەرقايسى دادۇيلەرنىڭ تىببىي پونكىتلىرىدا كۆپ خىل ھۆددىگەرلىك تۈزۈمى ئاساس قىلىنغان داۋالىنىش تۈزۈملىرى مەيدانغا كەلدى. ناھىيىدىكى 52 دادۇي تىببىي پونكىتى (بۇنىڭ ئىچىدە گۈڭشې شىپاخانىسى ھۆددىگە ئالغىنى بىر، يەككىلەر ئاچقىنى بىر) دىن تاشۇبىلىق گۈڭشې ئەربىي يول دادۇي تىببىي پونكىتى ھەقسىز داۋالاشنى يولغا قويغاندىن سىرت، قالغانلىرى ھەق ئېلىپ كېسەل كۆردى.

§5. تىببىي داۋالاش قوشۇنى

1. دۆلەت سەھىيە - تېخنىك خادىملىرى

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، سەھىيە قوشۇنىنىڭ تەرەققىياتى ناھايىتى تېز بولدى. 1953 - يىلى، ناھىيىلىك شىپاخانا بىلەن شىنجۇڭ بىرلەشمە ئامبۇلاتورىيىسىدىكى تىببىي خادىملار 18 ئىدى.

1959 - يىلى، ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىكى تىببىي خادىملار 25 كە، گۈڭشې شىپاخانىلىرىدىكى تىببىي خادىملار 30 غا يەتتى.

1983 - يىلى، ناھىيىلىك دوختۇرخانا، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى، 12 گۈڭشې (مەيدان) شىپاخانىسى، زاۋۇت، كان، مەكتەپ، سەھىيە پونكىتلىرىدىكى سەھىيە خادىمى 333 كە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە - تېخنىك خادىمى 286، مەمۇرىي باشقۇرۇش خادىملىرى 29، ئىشچى - خىزمەتچى 18، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن مىڭ ئادەمگە ئوچ - تۆتتىن سەھىيە - تېخنىك خادىم توغرا كەلدى.

2. يېزا دوختۇرلىرى

1968 - يىلى، يېزا سەھىيە خادىملىرى، ساقلىقنى ساقلىغۇچىلارنىڭ نامى «يالىڭاياق دوختۇر» غا ئۆزگەرتىلدى. ناھىيە، گۈڭشېلار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يالىڭاياق دوختۇرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىلىرىنى ئاچتى. 1975 - يىلى، ناھىيە بويىچە يالىڭاياق دوختۇرلار 176 گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈيغۇر ۋە قازاق يالىڭاياق دوختۇر 16 نەپەر. يالىڭاياق دوختۇرلارنىڭ داۋالاش سەۋىيىسىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، يەنە 80 نەپەر يالىڭاياق دوختۇر قايتا تەربىيىلەندى. 1978 - يىلدىكى يالىڭاياق دوختۇر 173 نەپەر بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە قايتا تەربىيىلەنگەنلىرى كۆپىيىپ 131 گە يەتتى. 1982 - يىلدىكى يالىڭاياق دوختۇرلار 163 نەپەر، بۇنىڭ ئىچىدە ئۈيغۇر ۋە قازاق يالىڭاياق دوختۇرلار 107 نەپەر، 8 - ئايدا، ناھىيىلىك سەھىيە بۆلۈمى ناھىيىدىكى يالىڭاياق دوختۇرلاردىن ئىمتىھان ئالغاندا، 99 يالىڭاياق دوختۇرنىڭ ئىمتىھان نەتىجىسى لاياقەتلىك بولۇپ، يېزا دوختۇرى گۇۋاھنامىسىگە ئىگە بولدى. ئىمتىھاندىن ئۆتەلمىگەنلەر سەھىيە خادىمى دەپ ئاتالدى. ناھىيە بويىچە 52 دادۇيىدىكى سەھىيە پونكىتلىرىغا 99 نەپەر يېزا دوختۇرى، 46 نەپەر سەھىيە خادىمى قوبۇل قىلىندى.

يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قۇيۇلغاندىن كېيىن، يېزا دوختۇرلىرى ۋە سەھىيە خادىملىرى كىرىسىنىڭ كېمىيىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، ناھىيە سەھىيە كەسپىي خىراجىتىدىن مەخسۇس پۇل ئاجرىتىپ، يېزا دوختۇرلىرى ۋە سەھىيە خادىملىرىغا نورمىلىق قوشۇمچە ياردەم بەردى، دېمەك، يېزا دوختۇرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىر ئايدا 20 يۈەن، سەھىيە خادىملىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىر ئايدا 10 يۈەن نورمىلىق ياردەم بەردى. يېزا دوختۇرلىرى ۋە سەھىيە خادىملىرىنىڭ

ناھىيە بويىچە 1983- يىلدىكى سەھىيە تېخنىكا خادىملىرىنى ستاتىستىكىلاش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 5

تۈرى / ئاپپارات نامى	خادىملار ئومۇمىي سانى	جەمئىي	ئالىي تېخنىكوم ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغانلار: باشقا خادىملار	لابۇرانت ۋىراچى	ھەربىي تېبابەتى ۋىراچى	سېستېرا	پېراۋىزورى	ھەربىي تېبابەتى	ئوتتۇرا تېخنىكوم ئوقۇش تارىخىغا ئىگە بولغانلار: جۇڭگو تېبابىتى فىلىشىرى	ھەربىي تېبابەتى فىلىشىرى	يارىدەمچى سېستېرا	تۇغۇت ئانسى	جۇڭگو تېبابىتى فارماتىپى	ھەربىي تېبابەتى فارماتىپى	لابۇرانت فىلىشىر	باشقا خادىملار	پروۋىزىچىلار	باشقىلار: جۇڭگو تېبابىتى دورىگەرى	ھەربىي تېبابەتى دورىگەرى	لابۇرانت	باشقىلار	ھەمۇرىي باشقۇرۇش خادىملىرى	باشقا ئىشچى ـ خىزمەتچىلەر
قۇمۇل ناھىيىلىك دوختۇرخانە	129	101	5	2	1	3	1	18	4	12	36	2	1	2	1	2	1	3	2	2	4	3	15	3
ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر نىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى	27	24						4		14											1	3	2	
تاشۇبۇلاق گۇڭشې شىپاخانىسى	18	16						1	1	8	1								2	1		2	1	
ئاستانە گۇڭشې شىپاخانىسى	22	21						2	1	7	1				1	1	2	4			1	1	1	
قارادۆۋە گۇڭشې شىپاخانىسى	13	12						1		5					1	1	1	3				1	1	
پالۋانتۇر گۇڭشې شىپاخانىسى	20	17						3	2	4	4						1	1		1		1	2	1
راھەتباغ گۇڭشې شىپاخانىسى	16	14						2		7	3							1				1	2	
بۇغاز گۇڭشې شىپاخانىسى	10	9							1	3	1	1						1				2	1	
شەھەرئىچى گۇڭشې شىپاخانىسى	12	10						3	1	3	1	1						2					2	
بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې شىپاخانىسى	11	10								5								1	3	1				1
تېمانشان گۇڭشې شىپاخانىسى	13	12						2		5	3	1						1	1				1	1
ھەربىي تاغ گۇڭشې شىپاخانىسى	11	9								8								1					1	
يەتتەقۇدۇق گۇڭشې شىپاخانىسى	2	2							1													1		
قويىلۇق چارۋىچىلىق مەيدانى شىپاخانىسى	6	6								1								1		1		3		
زاۋۇت، كان، مەكتەپ سەھىيە پونكىتلىرى	23	23						3		10					1				2	1		7		
ئومۇمىي جەمئىي	333	286	5	2	1	3	1	39	11	82	50	5	1	7	7	1	5	19	4	6	3	26	29	6

باشقا كىرىمىي سىرتقا چىقىپ كېسەل كۆرۈش ھەققى، نومۇر پۇلى، ئوكۇل ھەققى ۋە دورا باھا پەرق ھەققىدىن ھەل قىلىنىدى.

3. خەلق ئىچىدىكى دوختۇرلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە بىرقەدەر داڭقى چىققان خەلق ئىچىدىكى دوختۇرلاردىن پەتۇللا سوپى، ۋاڭ يۈنتىيەن، شۇلىچاك، ۋاڭ جۇچې (شەخسىلەر تەزكىرىسىگە قارالسۇن) قاتارلىقلار بار. پەتۇللا سوپى، ئۇيغۇر، ئەر، قۇمۇل ناھىيىسى قارادۆۋە گۈكشې لاپچۇق دادۇيىدىن بولۇپ، مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) تۇغۇلغان. پەتۇللا سوپىنىڭ بوۋىسى ۋە دادىسى خەلق ئىچىدە داڭقى چىققان تېڭىقچى ئىدى. پەتۇللا سوپى كىچىك چېغىدىن تارتىپ دادىسىدىن تېۋىپلىقنى ئۆگەنگەن، 18 يېشىدا ئۆز ئالدىغا تېۋىپلىق قىلىشقا باشلىغان، 1955 - يىلى، ۋىلايەتلىك سەھىيە بۆلۈمى ئۇنى ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىنىڭ تېڭىقچىلىقىغا ئورۇنلاشتۇرغان. 1960 - يىلى، ئۆزلۈكىدىن خىزمەتتىن ئايرىلىپ قارادۆۋىگە قايتىپ كېتىپ ئۆز ئالدىغا تېۋىپلىق قىلغان. ئۇنىڭ تېۋىپلىق تېخنىكىسى يىراق - يېقىنلاردا داڭق چىقارغان. ئۇنىڭ تېخنىكىسىغا قىزىقىپ كېسەل داۋالىتىدىغانلارمۇ كۆپ. 1979 - يىلى، خېبې ئۆلكىسى خەندەن ۋىلايىتىدىكى بەل ئۇمۇرتقىسى سۇنۇپ كېتىپ 13 يىل پالەچ بولۇپ قالغان بىر ئاغرىقنى پەتۇللا سوپى بىرنەچچە ئاي كۆڭۈل قويۇپ داۋالىغانلىقتىن، ئۇنۇمى ياخشى بولغان. 1983 - يىلى، پەتۇللا سوپى بېيجىڭ جۇڭگو تىبابەتى تەتقىقات يۇرتى سۆڭەك زەخمىلىنىش تەتقىقات ئورنىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، مىڭ نەچچە يۈز خەتلىك تەجرىبە ماتېرىيالىنى رەتلەپ چىقتى.

ۋاڭ يۈنتىيەن، خەنزۇ، ئەر، سەندۇڭ ئۆلكىسى سەييىڭ ناھىيىسىدىن، گۇاڭشۇنىڭ 28 - يىلى (1902 - يىلى) تۇغۇلغان. 1969 - يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن قۇمۇلدا ۋاپات بولغان. ۋاڭ يۈنتىيەن مىنگونىڭ 11 - يىلى (1922 - يىلى) دىن بۇرۇن سەندۇڭنىڭ سەييىڭ ناھىيىسىدە دادىسىدىن جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنى ئۆگەنگەن. مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى) ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ قېچىپ شەرقىي شىمالغا كەلگەن، كېيىنكى چاغلاردا رېنشېڭ يىغىۋېتىپ سوۋېت ئىتتىپاقى زېمىنىغا كىرىپ قالغان، مىنگونىڭ 18 - يىلى (1929 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە شىنجاڭغا قايتۇرۇلغاندا، قۇمۇل شەھەر ئەتراپى يېزىسىدا ماكانلىشىپ، كۆكتات تېرىپ تىرىكچىلىك قىلغان، قوشۇمچە جۇڭگو تىبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان. ۋاڭ يۈنتىيەن ئاساسلىقى تېڭىقچىلىق ۋە يىڭنە بىلەن داۋالاشتا داڭق چىقارغان. سۆڭەكى سۇنغان كېسەللەرنىڭ سۆڭەكنى قول بىلەن ئۇۋۇلاپ ئىزىغا چۈشۈرگەندىن سىرت، يەنە قانىنى جانلاندۇرۇپ، قان قېيىشنى راۋانلاشتۇرىدىغان جۇڭگو تىبابىتى دورىلىرى بىلەن داۋالىغان. سۇنۇقنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ، يا قانىنى جانلاندۇرۇپ، قان قېيىشنى يوقىتىشنى ئاساس قىلىدىغان، يا قۇۋۇۋەتنى تولۇقلاپ، قانىنى جانلاندۇرۇپ، پەي - تارامۇشلارنى بوشىتىشنى ئاساس قىلغان ۋە ياكى جىگەر، بۆرەك، تالنى قۇۋۇۋەتلەندۇرۇشنى ئاساس قىلغان دو-

رىلارنى ياسىغان. ئۇۋالما سۈنۈقلار بولسا، مۇددەتكە بۆلۈپ داۋالىغاندىن سىرت، يەنە سىرتىدىن دورا چاپلىغان.

شۇچىلىك، خەنزۇ، ئەر، قۇمۇل ناھىيىسى تاشۇبلىق گۈڭشى‌دادۇي 4 - دۇيە دىن،گۈڭشۇنىڭ 27 - يىلى (1901 - يىلى) تۇغۇلغان. 1979 - يىلى‌كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان. شۇچىلىك سۈنۈق داۋالاشقا ئۇستا بولۇپ، يىراق - يېقىنلاردا داڭقى چىققان، ئۇ، تاشۇبلىق ۋە بۇلۇڭتۇغراق ئەتراپىدىكى مەلۇم‌ئەزايى سۈنغان بىمارلارنى داۋالايتتى.

II باب تىببىي دورىلار

§1. دورا بىلەن تەمىنلەش

مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)دىن بۇرۇن قۇمۇلدا غەرب تىبابىتى دوخ-تۇرلىرى ۋە غەرب تىبابىتى دورىلىرى يوقىدى. پەقەت بىرنەچچە جۇڭگو تىبابىتى دورا دۇكانلىرىلا بار ئىدى. سېتىلىدىغان جۇڭگو تىبابىتى ئوت - چۆپ دورىلىرى ۋە تەييار دورىلار ئىچكى ئۆلكىلەردىن تۆگە، ئات بىلەن توشۇپ كېلىنەتتى، تۇرىمۇ كۆپ ئەمەس ئىدى. ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا قۇمۇلدا قۇرۇلغاندىن كېيىن، غەرب تىبابىتى دوختۇرلىرى، ۋە غەرب تىبابىتى دورىلىرى بار بولدى. ئېھتىياجلىق دورىلارنى ئۆلكىلىك سەھىيە باشقارمىسىنىڭ دورىخانىسى تەقسىم قىلاتتى (دورىلار سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن). مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) سوۋېت ئىتتىپاقى دورا بىلەن تەمىنلەشنى توختاتقاندىن كېيىن، شىنيا قاتارلىق 10 غەرب تىبابىتى دورىخانىلىرى ئىلگىرى — ئاخىر تىجارەت باشلىدى، سېتىلىدىغان دورىلار، ئاساسەن، شاڭخەيدىن كەل-تۈرۈلەتتى. شۇ چاغدا بىر تەڭگىگە بەش تاللا ئاسپىرىن سېتىۋالغىلى بولاتتى. بىر قۇتا 100 مىك بىرلىك پېنتسىللىن (چىكىمىسۇ) نىڭ باھاسى 12 تەڭگە ئىدى، ئادەتتىكى ئامما دورىنىڭ قىممەتلىكىدىن ھەيران قېلىپ دورىخانىغا يېقىنمۇ بارالمايتتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 1956 - يىلىدىن كېيىن، دۆلەت خەلقىنىڭ سالامەتلىك سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، خەلقنىڭ يۇكىنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن، دورا باھاسىنى بىرنەچچە قېتىم چۈشۈردى، ناھىيە، گۈڭشى دوختۇرخانىلىرىغا لازىم-لىق دورىلارنى ۋىلايەتلىك تىببىي دورا شىركىتى توپ سېتىش باھاسى بويىچە سې-تىپ بەردى.

§2. دورا ماتېرىياللىرى بايلىقى

قۇمۇل ناھىيىسىدە سۈنئىي ئۆستۈرۈلىدىغان جۇڭگو تىبابىتى دورىسىدىن پەقەت زاراڭزا چېچىكلا بار. زاراڭزا، ئاساسلىقى، ياغلىق زىرائەت بولۇپ، زاراڭزا چېچىكى

قوشۇمچە مەھسۇلات، ئۇنىڭ ئۇستىگە، مەھسۇلاتنىڭ يۇقىرى ئەمەس. يېزىلاردا ئىشلەپچىقىرىش مەسئۇلىيىتى تۈزۈمى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، زاراڭزىنىڭ ئىقتىسادىي ئۈنۈمى تۆۋەنرەك بولغاچقا، ئانچە تېرىلمايدىغان بولدى.

ياۋا جۇڭگو تەبابىتى دورىسى بايلىقى بىر قەدەر مول، ئالاقىدار تارماقلارنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئاساسلانغاندا، بۇخىل ئۆسۈملۈك جەمئىي 143 خىلغا يېتىدىكەن، كۆپ ئۇچرايدىغانلىرىدىن چۆچۈكبۇيا، چاكاندا، قان تېپەر، پەربۇن، چىيەنخۇ (كىيىك بالدىرغىنى)، كەۋرەك، رەۋەن، مامۇرانچېن، يالپۇز، قېرىقىز، جۇلاغ، تاغ لەيلىسى، دايۇن (توشقان زەددىكى) قاتارلىقلار بار. چاكاندا بىلەن چۆچۈكبۇيىنىڭ زاپىسى ئەڭ كۆپ. چاكاندا تىيانشان، غەربىي تاغ تاشۇبلىق، يەتتەقۇدۇق، شىڭشىڭشيا قاتارلىق جايلارغا تارالغان بولۇپ، يەر كۆلىمى تەخمىنەن 250 مىڭ مو، ئومۇمىي زاپىسى تەخمىنەن 87 مىڭ 500 تونىنغا يېتىدۇ. قۇمۇل قىزىلىۋلتۇز دورا زاۋۇتى 1973 - يىلى 300 تونىنا، 1979 - يىلى 400 تونىنا، 1980 - يىلى 2000 تونىنا، 1981 - يىلى 1100 تونىنا چاكاندا سېتىۋالدى. 1981-يىلى ناھىيىدىكى دېھقانلارنىڭ چاكاندا كولاپ قىلغان كىرىمى 286 مىڭ يۈەنگە يەتتى. چۆچۈكبۇيا شورتاڭ يەرگە تارالغان. 1980 - يىلى ناھىيە بويىچە 104 تونىنا چۆچۈكبۇيا سېتىۋېلىندى، قىممىتى 81 مىڭ يۈەنگە يەتتى، 1981 - يىلى 183 تونىنا سېتىۋېلىنىپ، قىممىتى 104 مىڭ يۈەنگە يەتتى. چاكاندا، چۆچۈكبۇيىلار قاربۇغۇلارچە قېزىلىغاچقا، چۆل - جەزىرىدىكى يېپىنچا ئۆسۈملۈكلەر ئېغىر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىدى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە ھەرقايسى گۇڭشېلار چەكلەش تەدبىرى قوللانغاندىن كېيىن، سېتىۋېلىنىدىغان چاكاندا، چۆچۈكبۇيا مەھسۇلاتى ئازايدى.

§3. دورا ياساش

دورا ياساش قۇمۇل رايونىدا 50 - يىللاردا باشلانغان. ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسى 1950 - يىلدىن باشلاپ غەرب تەبابىتى دورىلىرىنى ياسىغان. كېيىن يىلمۇ يىل تەرەققىي قىلدۇردى، 30 نەچچە يىلدىن بۇيان، ھەرخىل ئېرىتمە، مەلھەم، مىكروبسىزلاندۇرۇلغان دورىلار، ئوكۇل دورىلىرى، سۈنۈق، كۆز دورىسى، جۇڭگو تەبابىتى ئۆسۈملۈك دورىلىرى بولۇپ ئاز كەم 100 خىل دورا ياسىدى. 1971 - يىلى قىزىلىۋلتۇز دورا زاۋۇتى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلدى، ئۇ، ئاساسلىقى، ئېغىدىرىن ھىدرو خلورىد، ئېشكە يېيىلمىسى ۋە باردي سۇلفىد ئىشلەپچىقىرىدۇ، قۇمۇل ناھىيىسىدە دورا ئىشلەپچىقىرىدىغان ئورۇندىن ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسى بىلەن ناھىيىلىك دورا زاۋۇتىلا بار.

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق دوختۇرخانىسىنىڭ دورا ئىشلەپچىقىرىشى 1963 - يىلى باشلانغاندى، كېيىنكى چاغلاردا توختىتىپ قويۇلدى. 1972 - يىلى دورا ئىشلەپچىقىرىش يەنە ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ئىشلەپچىقىرىلغان غەرب تەبابىتى دورىلىرى تۆۋەندىكىچە: يىلىغا 200 مىڭ مىللىلىتر ھەرخىل مىكستۇرا، 30 مىڭ مىللىلىتر شېكەر-

لىك قىيام، سەككىز كىلوگرام پاراشوك دورا، 20 مىڭ مىللىلىتر ھەرخىل ئېرىتمە، 20 مىڭ مىللىلىتر ھەرخىل تازىلىغۇچى ياسالما، 2000 مىللىلىتر سۈرتكۈچى دورا، 5000 مىللىلىتر ئىسپرتلىق ياسالمىلار، 1000 مىللىلىتر تىنىكتۇرا، 1000 گىرام مايلىق دورا، 1000 گىرام زىمات، بەش كىلوگرام مەلھەم، 0.5 كىلوگرام قاتتىق مەلھەم، 1000 گىرام گلتسېرىن، 50 مىڭ ئامپۇل سۈيۇق ئوكۇل دورىسى ئىشلەپچىقىرىلدى. 1981 - يىلى يۇقىرىدىكى دورىلارنى ئىشلەپچىقىرىش توختىتىلغاندىن كېيىن، ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئاسما ئوكۇلغا ئىشلىتىلىدىغان گلۇكوزا، تۇز سۈيىي، فىزىئولوگىيىلىك تۇز سۈيىي، ئوكۇل سۈيىي ۋە يۇقىرى ئوسمۇسلۇق تۇز سۈيىي قاتارلىقلارنىلا ئىشلەپچىقىرىدىغان بولدى. بۇلار بىلەن ئۆزىنى تەمىنلىگەندىن سىرت، يەنە ھەرقايسى گۇڭشې شىپاخانىلىرىنىمۇ تەمىنلىدى.

قۇمۇل ناھىيىلىك جۇڭگو تېبابىتى دورا زاۋۇتى 1973 - يىلى قۇرۇلۇپ، ئىككىنچى يىلى ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشتۇرۇلگەن، شۇ يىلى 10 مىڭ كورۇپكا يېڭچاۋ جېدۇۋەن كۇمۇلچى، 559 كورۇپكا چېگۈزۈەن كۇمۇلچى، 810 كورۇپكا چۈيىفېڭ دېڭكېۋەن كۇمۇلچى، 269 كورۇپكا چېڭگەنۋەن كۇمۇلچى، 467 كورۇپكا بۇجۇڭ يېچىۋەن كۇمۇلچى ئىشلەپچىقاردى. 1975 - يىلى 1103 كورۇپكا لىيۇۋىدىخۇاڭ ۋەن كۇمۇلچى، 698 كورۇپكا نۇەنۇبىيۇەن كۇمۇلچى، 525 كورۇپكا بۇيىچېگگەنۇەن كۇمۇلچى، 860 بولاق يېڭچاۋجېدۇۋەن كۇمۇلچى، 1210 بولاق خوشاڭجېڭچۇەن كۇمۇلچى، 640 بولاق داڭگۇيىبۇشۇۋەن كۇمۇلچى، 50 مىڭ قۇتا داڭگۇي تابلېتكىسى، كۇشىن تاپلېتكىسى (بىر قۇتىغا 50 تال قاچىلىنىدۇ)، ئۇچ مىڭ قۇتا ماشىك يۆتەل قىيامى (بىر قۇتىغا 100 مىللىلىتر قاچىلىنىدۇ) ئىشلەپچىقىرىلدى. باشقا يىللاردا ئازراق تابلېتكىلىق دورىلار ئىشلەندى. 1981 - يىلى ئىشلەپچىقىرىشتىن توختىدى.

III باب يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش

§1. ئالدىنى ئېلىش ۋاكسىنىسى سېلىش

1. خولېرا

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ناھىيە تەۋەسىدە خولېرا كېسەللىكى كۆرۈلمىدى. 1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئايرىم جايلىرىدا خولېرا كېسەللىكى بايقالغاندا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ۋە ناھىيىلىك دوختۇرخانا يۇقۇملۇق كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش بۆلۈمچىسى بىرنەچچە قېتىم تېببىي خادىملارنى تەشكىللەپ شەھەر ۋە يېزىلارغا بېرىپ خولېرا ۋاكسىنىسى سالدى. شۇ چاغدا پويىزغا چىقىپ - چۈشىدىغان يولۇچىلارغىمۇ ۋاكسىنا سېلىندى، ۋاكسىنا سېلىنغانلارغا بىر پارچىدىن ۋاكسىنا كارتوچكىسى بېرىلدى.

2. چېچەك

مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) دىن بۇرۇن، چېچەكنىڭ ئالدىنقى ئېلىش ئەدىبلىرى ناچار ئىدى، ناھىيىدىكى «دېشەن تاك» جۇڭگو تىبابىتى دوراخانىسىدىكى «چېچەكچى ۋۇ ئەپەندى» نۇقتىلىق بالىلارغا «گۈل چېكەتتى»، بىر قېتىم گۈل چېكىپ قويسا، بىر كۈرە بۇغداي ئالاتتى. چېچەك تارقالغاندا، چېچەك چىققان بالىلاردا ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى بولاتتى. شەھەر ئىچى 2 - يېزىدىكى دېھقان سەيداخان مەمەت 12 بالا تۇغقان بولسىمۇ، بۇلارنىڭ ھەممىسى چېچەك چىقىپ ئۆلۈپ كەتكەن. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) قۇمۇلدا ئۆلكىلىك 9 - دوختۇرخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى ئەتىياز، كۈز پەسلىدە شەھەردىكى ئوقۇغۇچىلار ۋە يېزىلاردىكى بالىلارغا پۇلسىز چېچەك ئەملىدى، شۇنىڭ بىلەن چېچەك تىزگىنلەندى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ياۋا چېچەكنىڭ ئالدىنقى ئېلىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى، ھەر يىلى ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىش خىزمىتى ئىشلەندى. 1950 - يىلدىن 1953 - يىلغىچە، ناھىيىدە سەييارە داۋالاش ئەترىتى قۇرۇلدى، بۇ ئەترەت، شەھەر، يېزىلاردىكى ئالتە رايونغا بېرىپ چېچەك ۋاكسىنىسى سالدى، 1953 - يىلى، ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى پالۋانتۇر يېزىسىدا ئەڭ ئاخىرقى چېچەك چىققان بىر بالىنى داۋالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، چېچەك قائىدىلىك ئەمىلىنىپ تۇرۇلدى. 1955 - يىلى، جەمئىي 23 مىڭ ئادەمگە، 1956 - يىلى جەمئىي 11 مىڭ 900 ئادەمگە چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىندى. 1957 - يىلى، ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى يېزىلارغا چۈشۈپ، يېزا ئىگىلىك كوپېراتىپلىرىدىكى ساقلىقنى ساقلاش خادىملىرى ۋە سەھىيە خادىملىرىنىڭ 11 مىڭ 200 كىشىگە چېچەك ئەملىشىگە يېتەكچىلىك قىلدى. 1963 - يىلى ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى 12 گۇرۇپپا ۋە ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانىدا 87 مىڭ كىشىگە چېچەك ئەملىدى. ھەر يىلى ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ئەملىنىپ كېسەللىكنىڭ ئالدىنقى ئېلىش ياخشى ئىشقا ئاشقانلىقتىن. 1963 - يىلدىن كېيىن قۇمۇل ناھىيىسىدە چېچەك بىلەن ئاغرىغانلار قايتا كۆرۈلمىدى. 1977 - يىلدىن 1980 - يىلىغىچە ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىش نۇقتىلىق سېلىشقا ئۆزگەرتىلدى. لېكىن تاشۋېلىق، تېيانشان، غەربىي تاغ رايونىدىن ئىبارەت چەت - چېگرا تاغلىق رايونلاردا داۋاملىق ئومۇمىيۈزلۈك چېچەك ۋاكسىنىسى سېلىندى. 1981 - يىلى، دۇنيا سەھىيە تەشكىلاتى دۇنيا بويىچە چېچەكنىڭ يوقىتىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە قالىدىلىك چېچەك ئەملەش تامامەن توختىتىلدى.

3. قەزىل

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن بۇرۇن، قۇمۇلدا ئەتىياز، كۈز پەسىللىرىدە قىزىل خىلى ئىبغىر دەرىجىدە تارقىلاتتى. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئەتىيازدا قىزىل پۇتۇن ناھىيىدە يامراپ كەتكەچكە، شەھەر، يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرى دەرس توخ-

تىنتىشقا مەجبۇر بولغان، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا باللارغا قىزىل چىقىپ، نەچچە يۈز بالا ئۆلۈپ كەتكەن. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، قىزىلنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا بەكمۇ ئېتىبار بېرىلدى. 1968 - يىلدىن كېيىن، قىزىلنىڭ زەھىرى ئازايتىلغان تۈرىك ۋاكسىنىسى سېلىنىشقا باشلىدى. 1975 - يىلى، ئاپتونوم رايونلۇق سەھىيە ئىدارىسى «قىزىل ۋاكسىنىسى سېلىش خىزمىتىنى پائال ياخشى ئىشلەش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقارغاندىن كېيىن، پۈتۈن ناھىيىدىكى باللارغا قىزىلنىڭ زەھىرى ئازايتىلغان تۈرىك ۋاكسىنىسى ئومۇميۈزلۈك سېلىندى. 1977 - يىلى، 7 — 0 ياشقىچە بولغان باللارغا پىلانلىق ئىممۇنېتېتلاش يولغا قويۇلۇپ، قىزىلنىڭ خەۋپى زور دەرىجىدە ئازايتىلدى. 1978 - يىلى، قىزىل بىلەن ئاغرىغان 305 بالىنىڭ تۆتى ئۆلدى. 1980 - يىلى، قىزىل بىلەن ئاغرىغان 1483 بالىنىڭ 23 ى ئۆلدى، 1983 - يىلى، قىزىل بىلەن ئاغرىغان 398 بالىنىڭ 13 ى ئۆلدى. يۇقىرىدىكى ئۇچ يىل قىزىل چوڭ تارقالغان يىللاردۇر.

قىزىلنىڭ تارقىلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب شۇكى، بەزى چەت - ياقا گۇڭشې شىپاخانىلىرى قىزىل ۋاكسىنىسىنى باستۇرۇپ قويۇپ، دادۇي تىببىيپونكىتلىرىغا تارقىتىپ بەرمىگەن، قىزىل پەيدا بولغاندىن كېيىن، كېسەللىك ئەھۋالىنى ئۆز ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلمىغان. شۇنىڭ بىلەن ئېغىر ئاقىۋەت كېلىپ چىقىقان. 1978 - يىل 10 - ئايدا ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ۋاكسىنىسى تېيانشان گۇڭشې شىپاخانىسىغا تارقىتىپ بەرگەن، گۇڭشې شىپاخانىسى تۆۋەنگە ۋاقتىدا تارقاتماي، ۋاكسىنىنى باستۇرۇپ قويغان. ئىككىنچى يىلى 3 - ئايدا قىزىل تارقالغان. تېيانشان گۇڭشې ئېدىر دادۇي 1 - ، 2 - شياۋدۇيدىكى 136 ئائىلىنىڭ دېھقان، چارۋىچى ئارىسىدا 148 بالىغا قىزىل چىقىپ، ئاغرىش نىسبىتى 21.1% بولغان. قىزىل پەيدا بولغاندىن كېيىنمۇ، ئۆز ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلمىغاچقا، ئىككىنچى بالا ئۆلۈپ كەتكەن. 1980 - يىل 10 - ئايدا، تاشۇبۇلاق گۇڭشې شوپۇل دادۇيىدە 76 بالىغا قىزىل چىققاندا، تۆت بالا ئۆلۈپ كەتكەن، بۇنىڭغىمۇ ۋاكسىنا سالماسلىق ۋە ۋاقتىدا يۇقىرىغا مەلۇم قىلماسلىق سەۋەب بولغان.

4. يۇلۇن سۇر ماددا يالۇغى

1960 - يىلدىن كېيىن، يۇلۇن سۇر ماددا يالۇغى زەھىرى ئازايتىلغان تۈرىك ۋاكسىنا شېكەر كۇمۇلچى ئىچكۈزۈلگەندىن باشلاپ، باللار پارالىچى بىلەن ئاغرىغانلار يىلدىن - يىلغا ئازايدى. 1977 - يىلى، شەھەر، يېزا باللىرىنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتوچكىسى پەيدىنپەي ئورنىتىلدى، ئىممۇنىتېتلاش تەرتىپى بويىچە بالىلار پارالىچى شېكەرلىك كۇمۇلچى ئىچكۈزۈلدى. 1983 - يىلغىچە باللار پارالىچى كۆرۈلمىدى.

5. بوغما

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى بوغما ئانا توكسىن ۋاكسىنىسى سېلىندى، بۇنىڭ بىلەن كېسەل بولۇش نىسبىتى يىلمۇ - يىل تۆۋەنلىدى. 1964 -

يىلدىن بۇيان، باللارغا كۆكيۆتەل، بوغما قاتما ئاناتوكسىنى ئارىلاش ياسالمىسى سېلىندى. 1983 - يىلغىچە بوغما بىلەن ئاغرىغانلار كۆرۈلمىدى.

6. كۆكيۆتەل

يېڭى جۈكگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەر يىلى كۆكيۆتەل ۋاكسىنىسى سېلىندى. باللارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كۆكيۆتەل، بوغما ئاناتوكسىن قاتما ئاناتوكسىنى ئارىلاشما ياسالمىسى سېلىنغاچقا، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئازايدى. 1980 - يىلى بىرىنچى پەسىلدە، 1979 - يىلى بىرىنچى پەسىلدىكىدىن 3.91% ئازايدى. 1981 - يىلى بۇ كېسەللىك بىلەن ئاغرىغان بالا 999 بولغان بولسا، 1982 - يىلى 91 گە، 1983 - يىلى 44 كە چۈشتى.

7. قاتما ۋە يېڭى تۇغۇلغان باللار قاتمىسى

يېڭى جۈكگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، باللارغا ئومۇمىيۈزلۈك تېتانۇس ئاناتوكسىنى سېلىندى. باللارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، كۆكيۆتەل، بوغما، قاتما ئاناتوكسىنى بىرلەشمە ياسالمىسى سېلىندى، شۇنىڭ بىلەن كۆپ يىللارغىچە قاتما كېسەللىكى كۆرۈلمىدى (چارۋىلاردا ناگاندا كۆرۈلدى). 50 - يىللاردىن باشلاپ، يېڭىچە ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش تەشەببۇس قىلىنىپ، ھەر يىلى يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىدىغان تۇغۇت ئانىلىرى يېتىشتۇرۇلدى ۋە قايتا تەربىيىلەندى. تۇغۇت ئانىلىرى ئايالار يەكگىگەن چاغدىكى تازىلىق، پەرۋىشكە ۋە كىنىدىك تازىلىقىغا دىققەت قىلغانلىقتىن، يېڭى تۇغۇلغان باللاردا قاتما كېسەللىكى ناھايىتى ئاز كۆرۈلدى.

8. سىل

مىنگو دەۋرىدە، سىل كېسەللىكى كەڭ تارقالغانىدى، شۇڭا خەلق ئىچىدە «ئون سىلىنىڭ توقۇزى ئۆلىدۇ» دېگەن گەپلەر تارقالغان. يېڭى جۈكگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سىلگە قارشى دورىلارنىڭ باھاسى بىرنەچچە قېتىم چۈشۈرۈلدى. بىمارلار دەل ۋاقتىدا داۋالىنىپ، سىل كېسەللىكىنىڭ تارقىلىشى ئۇنۇملۈك تىزگىنلەندى. 1962 - يىل 2 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك كالمىنت - گلۇبرىن ۋاكسىنىسى سېلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، ۋىلايەت بويىچە كالمىنت - گلۇبرىن ۋاكسىنىسى سېلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. ۋىلايەتلىك سىل كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش پونكتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە سىل كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. 1977 - يىلى، باللارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېڭى تۇغۇلغان باللارغا كالمىنت - گلۇبرىن ۋاكسىنىسى سېلىنىپ، باللاردا كۆرۈلىدىغان سىل كېسەللىكى زور دەرىجىدە ئازايتىلدى.

ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتىنىڭ بىرنەچچە يىلدا بەئولوگىيىلىك ياسالمىلارنى تارقىتىش ئەھۋالى

جەدۋەل 20 — 6

يىل	1978	1980	1981	1982
ئادەم	87200	54070	34800	26636

§2. يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

50 - يىللاردىن 60 - يىللارغىچە، ئاساسلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەردىن قىزىل، تىف، پاراتىف، ئەسۇبلىك كېزىك، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە يالىلۇغى، تارقىلىشچان زۇكام، ئىسكارلاتىنا، جىگەر يالىلۇغى، يۇلۇن سۇر ماددا يالىلۇغى (بالىلار پارالىچى)، بوغما، كۆكيۆتەل، قاتما (يېڭى تۇغۇلغان بالىلاردىكى قاتمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، تولغاق (ئاميوبالىق تولغاقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، بروتسېلىيوز، بەزگەك قاتارلىق 15 خىلى كۆرۈلدى. ۋىلايەت ۋە ناھىيە دائىم ۋىلايەتلىك، ناھىيىلىك دوختۇرخانا ۋە خۇسۇسىي جۇڭگو تېبابەتى تېۋىپلىرى، غەرب تېبابەتى دوختۇرلىرىدىن سەييارە داۋالاش ئەترىتى تەشكىللەپ، شەھەر - يېزىلارغا بېرىپ ھەر خىل يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاشقا ئەۋەتتى. 1957 - يىلى، تىف، پاراتىف، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە يالىلۇغى، تولغاق، قىزىل، زۇكام تارقالدى. شۇ چاغدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، 48 ئادەم تىف، پاراتىف بىلەن ئاغرىپ، سەككىز ئادەم ئۆلگەن، 55 ئادەم تارقىلىشچان مېڭە پەردە يالىلۇغىغا گىرىپتار بولۇپ، بىر ئادەم ئۆلگەن، 466 ئادەم تولغاق كېسىلىكە گىرىپتار بولۇپ، بىر ئادەم ئۆلگەن؛ 560 نەپەر قىزىل كۆرۈلۈپ، بىرسى ئۆلگەن؛ 4660 ئادەم تارقىلىشچان زۇكامغا، 30 ئادەم سىكارلاتىناغا گىرىپتار بولغان. جەمئىي كېسەللەر 5819 غا يېتىپ، 11 ئادەم ئۆلگەن. ناھىيىلىك سەييارە داۋالاش ئەترىتى ۋاقتىدا يېزىلارغا چۈشۈپ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتىنى ئىشلەپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى تىزگىنلىدى.

1959 - يىلدىن 1961 - يىلىغىچە بولغان ئۇچ يىللىق قىينىچىلىق مەزگىلىدە، «ئالدىنى ئېلىشنى ئاساس قىلىش» فاكتورىنى بوشاشتۇرۇپ قويۇلغانلىقتىن، 1963 - يىلى، تىف، پاراتىف، كۆكيۆتەل، يۇقۇملۇق جىگەر يالىلۇغى، قىزىل، تولغاق قاتارلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە يۇز بەردى. بۇرۇن ناھايىتى ئاز كۆرۈلگەن كۆيدۈرگە كېسىلىمۇ پەيدا بولدى. ناھىيە ئۆز ۋاقتىدا سەييارە داۋالاش ئەترىتى تەشكىللەپ، 12 گۇڭشې ۋە ئىككى دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتىنى

ئىشلىدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئاپتونوم رايونىنىڭ «يۇقۇملۇق كېسەللىك ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش توغرىسىدىكى يوليورۇقى» غا ئاساسەن، ھەرقايسى گۈڭشې (دېھقانچىلىق مەيدان) شىپاخانىلىرىدىن ھەر ئاينىڭ 8 -، 18 -، 28 - كۈنلىرى كېسەللىك ئەھۋالىنى ناھىيىلىك دوختۇرخانا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، ساقلىقىنى ساقلاش بۆلۈمچىسىگە مەلۇم قىلىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىككە بولغان نازارەتچىلىكنى كۈچەيتىشنى تەلەپ قىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» دا، سەھىيە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى توختاپ قالدى. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خىزمىتى يېڭىباشتىن قانات يايدۇرۇلدى. 1977 - يىلى، ناھىيە بويىچە 7 — 0 ياشقىچە بولغان بالىلارنى پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتوچكىسى تۇرغۇزۇلۇپ، بالىلاردىكى سىل، قىزىل، بالىلار پارالىچى، بوغما، كۆكيۆتەل، قاتما قاتارلىق ئالتە خىل كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىدى. 1979 - يىلى، سەككىز گۈڭشې شىپاخانىسىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خادىملىرى ۋە يالىڭاياق دوختۇرلار كۇرسى ئېچىلىپ، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىك ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش كۈچەيتىلدى. 1980 - يىلىدىكى ستاتىستىكىغا ئاساسلانغاندا، ناھىيە بويىچە ئاساسلىقى تولغاق، كۆكيۆتەل، تىف، پاراتىف، سكارلاتىنا، تارقىلىشچان مېڭە - يۇلۇن پەردە يالۇغى، تارقىلىشچان زۇكام، قىزىل، جىگەر يالۇغىدىن ئىبارەت توققۇز خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك تارقالغان بولۇپ، جەمئىي 7763 ئادەم ئاغرىپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 9.33 پىرسەنت بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە تولغاق، قىزىل، كۆكيۆتەل، جىگەر يالۇغى 1979 - يىلىدىكىدىن كۆپەيگەن. 1982 - يىلى، يۇقىرىدىكى ئاساسلىق توققۇز خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك بىلەن ئاغرىغانلار جەمئىي 2688 گە يېتىپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 3.22% بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە تولغاق، كۆكيۆتەل، سكارلاتىنا، تارقىلىشچان مېڭە يۇلۇن پەردە يالۇغى، تارقىلىشچان زۇكام، جىگەر يالۇغى 1981 - يىلىدىكىدىن بىرقەدەر ئازايغان. تىف، پاراتىف ئازراق كۆپمەپ قالغان. 1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە پىلانلىق ئىممۇنىتېتلاش كارتوچكىسى تۇرغۇزۇلغان بالا 14 مىڭ 524 گە يېتىپ، بالىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 95 پىرسەنتىنى ئىگىلىدى. 1983 - يىلى توققۇز خىل يۇقۇملۇق كېسەللىك بىلەن ئاغرىغان ئادەم 2340 گە يېتىپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 2.8% بولدى. بۇنىڭ ئىچىدە سكارلاتىنا، تارقىلىشچان مېڭە يۇلۇن پەردە يالۇغى، زۇكام، قىزىل، جىگەر يالۇغى كۆپمەپ قالدى. باشقا كېسەللىكلەر نىسبىتى تۆۋەنرەك بولدى.

جەدۋەل 7—20

1978- يىلدىن 1983- يىلغىچە ئاساسلىق يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر نىسبەتى پەيدا بولۇش ئەھۋالى

يىل	نوپۇس	تولۇقسىز كېسەل بولغانلار سانى	كۆكيۆتەل سانى	پاراتىف سانى	ئىچ كېرىش سانى	قىزىل سانى	جىگەر يالۇغى سانى	تىف سانى	كېسەللىكنىڭ ئومۇمىي نىسبىتى %
		ئۆلگەن سانى / كېسەللىك سانى	ئۆلگەن سانى / كېسەللىك سانى	ئۆلگەن سانى / كېسەللىك سانى	ئۆلگەن سانى / كېسەللىك سانى	ئۆلگەن سانى / كېسەللىك سانى	ئۆلگەن سانى / كېسەللىك سانى	ئۆلگەن سانى / كېسەللىك سانى	
1978	81797	4 — 2672	— 1190	— 150	— 13	4 305	— 176	— 153	9.07
1979	82008	1 — 1681	— 218	— 4	— 17	— 75	— 71	— 74	6.86
1980	83240	2 — 2600	— 374	— 20	— 28	116 — 1483	23 — 101	— 24	9.33
1981	83339	— 3423	— 999	— 2	— 7	2 3 — 431	— 55	— 99	7.17
1982	83602	4 — 1731	— 91	— 7	—	2 2 — 61	— 21	— 107	3.22
1983	83736	— 948	— 41	—	— 18	115 — 1398	13 — 27	— 41	2,80

دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق ھۆكۈمىتى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش بىلەن بىللە يېمەك-ئىچمەك تازىلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. ناھىيىلىك سەھىيە-يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ھەر خىل يېمەك-ئىچمەكلەرنى گىگىنىلىق تەكشۈرۈپلا قالماستىن، يەنە يېمەك-ئىچمەكنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان ۋە تىجارەت قىلىدىغان خادىملارنىڭ تەن سالامەتلىكىنى قەرەللىك تەكشۈردى. 1981-يىلى يېمەك-ئىچمەكلەرنى پىششىقلاپ ئىشلەيدىغان، ياسايدىغان 84 خادىمنىڭ تۆت خىل كېسىلى (كېزەك، تولۇغاق، سىل، جىگەر يالۇقى) نى تەكشۈردى. 1983-يىلى، «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ يېمەكلىكلەر تازىلىقى قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، قۇمۇل ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر تازىلىقى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى يېمەكلىكلەر تازىلىقى قانۇنى بويىچە ئۆگىنىش كۇرسى ئاچتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ھەر ساھەنىڭ يېمەكلىك تازىلىقىنى ۋە 219 يېمەك-ئىچمەك مۇلازىمەت خادىمىنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ، تولۇغاق، تىف ۋىرۇسلۇق جىگەر يالۇقى، ھەرىكەتچان سىل كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلارنىڭ يېمەكلىك ئىشلىرىغا قاتنىشىشىغا ۋە يېمەكلىك بىلەن ئۇچرىشىشىغا بىردەك رۇخسەت قىلماسلىقنى بەلگىلىدى.

§3. يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش - داۋالاش

1. بروتسېللىيوز كېسىلى

1954-يىلى، تاشۇبلىق رايونى شوپۇلدىكى قىزىلىيۇلتۇز 2-چارۋىچىلىق مەيدانىدا ئادەملەر ۋە ھايۋانلار ئارىسىدا بروتسېللوز كېسىلىنى كۆرۈلگەنىدى. 1964-يىلى ئاپتونوم رايونلۇق تارقىلىشچان كېسەللىكلەر ئىلمىي تەتقىقات ئورنىنىڭ بروتسېللىيوز كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە ئۇنى داۋالاش خىزمەت گۇرۇپپىسى قۇمۇلغا كېلىپ، ۋىلايەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى ۋە ناھىيىلىك دوختۇرخانا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش-ساقلاش بۆلۈمى چىسىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن، پالۋانتۇر ۋە تاشۇبلىق گۇڭشېلىرىنىڭ قىسمەن شياۋدۇيلىرىدىكى ئادەملەر ئارىسىدا كۆرۈلگەن بروتسېللىيوز كېسەللىكىنى ئارىلاپ تەكشۈردى. جەمئىي 1034 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ، بۇلاردىن 120 كىشىنىڭ يۇقۇملانغانلىقى. يۇقۇملىنىش نىسبىتى 11.55% ئىكەنلىكى، 20 ئادەم نەق كېسەل بولۇپ، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 1.93% بولىدىغانلىقىنى ئېنىقلىدى. 1967-يىلى، تىيانشان گۇڭشېنى ئاساس قىلىپ، جەمئىي 2756 ئادەم تەكشۈرۈلدى، بۇلاردىن 377 كىشىنىڭ يۇقۇملانغانلىقى، يۇقۇملىنىش نىسبىتى 13.86% بولغانلىقى، 231 كىشىنىڭ نەق كېسەل ئىكەنلىكى، كېسەللىكنىڭ قوزغىلىش نىسبىتى 8.38% بولغانلىقى ئېنىقلاندى. 1972-يىلى، ئەربىي تاغ گۇڭشې ئاساس قىلىنىپ، جەمئىي 2361 كىشى تەكشۈرۈلدى،

بۇلاردىن 435 كىشىنىڭ يۇقۇملانغانلىقى، يۇقۇملىنىش نىسبىتىنىڭ 18.42% 268 كىشىنىڭ نەق كېسەل گىرىپتار بولغانلىقى كېسەل بولۇش نىسبىتىنىڭ 11.35% يەتكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1976-يىلدىن 1981-يىلغىچە، جەمئىي 35 مىڭ 727 ئادەم قېتىم تەكشۈرۈلدى ۋە قايتا تەكشۈرۈلدى، داۋالانغان بىمار 1005 ئادەم قېتىم بولۇپ، 794 ئادەم ساقايدى، ساقىيىش نىسبىتى 79% گە يەتتى، 17 مىڭ 352 ئادەمگە ۋاكسىنا سېلىندى. 1982-يىلى، قۇمۇل ناھىيىسىدە بروتسېللىيوز كېسىلىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئاساسىي جەھەتتىن مەركەز «شىمالىي رايونلار يەرلىك كېسەللىك ئىشخانىسى» بەلگىلىگەن. «بروتسېللىيوز يۇقۇملۇق رايونى (ناھىيە بىرلىك قىلىنغان)دا تىزگىنلەش ئۆلچىمى ۋە تەكشۈرۈش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ۋاقتىلىق بەلگىلىمە» دىكى تىزگىنلەش ئۆلچىمىگە يەتتى.

بروتسېللىيوز كېسەللىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئەھۋالىنى كۆرسىتىش جەدۋىلى

جەدۋەل 20—8

يىل	تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	يۇقۇملىنىش ئەھۋالى		كېسىلنىڭ بىمارلار		داۋالىنىش ئەھۋالى		ۋاكسىنا سېلىنغانلار	ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش رايونى
		ئادەم سانى	%	ئادەم سانى	%	ئادەم سانى	ساقايغانلار سانى	n	
1964	1034	120	11.61	20	1.93	—	—	1034	پالۋانتۇر گۇڭشې، تاشۇبلىق گۇڭشې
1967	2756	377	13.68	231	8.38	50	40	12000	تىيانشان گۇگشې
1971	18	3	16.97			—	—	—	
1972	2361	435	18.42	268	11.35	220	128	1806	غەربىي تاغ گۇڭشې
1973	575	32	5.57			71	56	2513	
1976	16088	495	1.83	170	1.06	—	—	—	دېھقانچىلىق رايونلىرى
1978	3298	453	13.74	289	8.76	263	197	—	
1979	5743	351	6.11	291	5.07	270	247	—	
1980	2981	405	13.59	193	6.47	118	115	—	
1981	494	68	13.77	39	7.89	—	—	—	
جەمئىي	35348	—	—	—	—	992	783	17353	

2. يەرلىك قالقان بەز ئىششىقى (پوقاق)

1976 - يىلى، ۋىلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش پونكتى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش پونكتى ناھىيە بويىچە ئون گۇڭشې (مەيدان) دىكى قالقان بەز ئىششىقىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈردى، جەمئىي 62 مىڭ 376 ئادەم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، بۇلاردىن 8032 ئادەمدە بۇ كېسەللىكنىڭ بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتىنىڭ ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 12.88% ئىكەنلىكى بايقالغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئاستانە گۇڭشېدا 9214 ئادەم ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلۈپ، 3420 ئادەمدە بۇ كېسەللىكنىڭ بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 37.12% ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى.

1981 - يىلى، ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش پونكتى يەرلىك قالقان بەز ئىششىقى (پوقاق) نى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش ئۈچۈن 40 كىشىلىك ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش ئەترىتى ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، 11 گۇڭشې، تۆت مەكتەپ، مەيدان، كانلارنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ، 81 مىڭ 164 ئادەمنى تىزىمغا ئالدى، 75 مىڭ 598 ئادەم تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلدى، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش نىسبىتى 93.04% بولۇپ، 13 مىڭ 123 ئادەمدە بۇ كېسەللىك بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 17.4% ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. كېسەل بولۇش نىسبىتىنى جىنسى بويىچە ئايرىغاندا: ئاياللارنىڭ كېسەل بولۇش نىسبىتى 23%، ئەرلەرنىڭ كېسەل بولۇش نىسبىتى 11.9% ئىكەن، ياش قۇرامى بويىچە ئايرىغاندا: بۇ كېسەللىك 10 ياشتىن 15 ياشقىچە بولغان ئەر - ئاياللار ئىچىدە، 30 ياشتىن 40 بولغان ياشقىچە ئاياللار ئىچىدە ئەڭ كۆپ بولغان. مىللەتلەر بويىچە ئايرىغاندا: خۇيزۇلاردا 20% ئۇيغۇرلاردا 19.7% خەنزۇلاردا 15.5% قازاقلاردا 3% ئىكەن.

قۇمۇل ناھىيىسى يەرلىك قالقان بەز ئىششىق كېسەللىكى ئېغىر بولغان رايونلار قاتارىغا كىرىدۇ. ناھىيە بويىچە كېسەل بولۇش نىسبىتى 17.4% كە يېتىدۇ. 11 گۇڭشې، دېھقانچىلىق مەيدانى ئىچىدە، ئېغىر كېسەللىك رايونىدىن سەككىزى بار (تاشۇبلىق، راھەتباغ، شەھەر ئىچى، پالۋانتۇر، بۇلۇڭتوغراق، قارادۆۋە، تىيانشان، ئاستانە گۇڭشېلىرى) بولۇپ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 88.3 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. يېنىك كېسەللىك رايونىدىن ئىككىسى بولۇپ (ئەربىي تاغ، يەتتەقۇدۇق گۇڭشېلىرى) ناھىيە نوپۇسىنىڭ 7.6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. كېسەللىك يوق رايونىدىن بىرى (بۇغاز گۇڭشې) بولۇپ، ناھىيە نوپۇسىنىڭ 4.1 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

كۆپ يىللار تەكشۈرۈش ئارقىلىق ناھىيىمىزدىكى ئىچىدىغان سۇدا يود مىقدارىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك ئاز ئىكەنلىكى بايقالدى. 1974 - يىلدىن باشلاپ، يود قوشۇلمىغان تۇزنى بازارغا سېلىش چەكلەندى، ناھىيىلىك تۇز زاۋۇتى يود قوشۇلغان تۇز ئىشلەپچىقىرىپ بازارنى تەمىنلىدى ھەمدە كېسەللىك رايونىدىكى ئاممىغا مايلىق يود ئوكۇل قىلىندى ياكى ئىچكۈزۈلدى. يەرلىك شور تۇز ئىشلىتىلىدىغان ئاز سانلىق

مىللەت رايونلىرىدا، تۆزلۇق قاچسىغا يود خالتىسى سېلىپ يود تولۇقلاش چارىسى قوللىنىلدى.

1976- يىلى ئون گۈڭشې (مەيدان) دىكى يەرلىك قالقان بەز ئىششىقىنىڭ ئومۇمىي تۆزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل 20 — 9

گۈڭشې (مەيدان)	دادۇي سانى	كېسەللىك پەيدا بولغان دادۇي سانى	ئومۇمىي تۆزلۈك تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	كېسەللەر سانى	كېسەل بولۇش نىسبەتى	ئالدىنقى ئېلىش، داۋالاش رايونى
قارادۆۋە گۈڭشې	11	8	6165	227	3.68	تۆزلەڭلىك رايون
دۇربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى	7	7	5824	798	13.70	〃 〃
ئاستانە گۈڭشې	9	9	9214	3420	37.37	〃 〃
پالۋانتۇر گۈڭشې	7	7	12411	1004	8.09	〃 〃
ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى	9	2	3004	151	5.03	〃 〃
راھەتباغ گۈڭشې	8	8	6881	693	10.07	〃 〃
بوغاز گۈڭشې	4	4	2426	111	4.58	〃 〃
تاشۈبلىق گۈڭشې	10	9	6891	530	7.69	يېزىدىم تاغلىق رايون
تىيانشان گۈڭشې	10	8	4689	879	18.75	تاغلىق رايون
غەربىي تاغ گۈڭشې	6	5	4871	219	4.50	تاغلىق رايون
جەمئىي	81	67	62376	8032	12.88	

1981- يىلى يەرلىك قالقان بەز ئىشىقمنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئەھۋالى

جەدۋەل 20 — 10

گۇڭشې (مەيدان)	تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	قاتناشقان كىسەللەر سانى	كىسەللەرنىڭ پىرسەنتى	گۇڭشې (مەيدان)	تەكشۈرۈلگەن ئادەم سانى	كىسەللەر سانى	كىسەل بولۇش نىسبىتى (%)
تاشۇيلىق گۇڭشې	10421	2107	20.2	غەربىي تاغ گۇڭشې	5369	412	7.7
يەتتەقازۇق گۇڭشې	366	13	3.5	تىيانشان گۇڭشې	6253	1719	27.5
راھەتباغ گۇڭشې	7242	968	13.4	ئىستانسە گۇڭشې	9728	1461	29.4
شەھەر ئىچى گۇڭشې	4291	773	18.0	قىزىلىيۇلتۇز ئوتتۇرا مەكتەپ	2861	231	15.8
پالۋانتاۋ گۇڭشې	10931	1493	13.7	زىيالىي ياشلار دېھقانچىلىق مەيدانى	221	30	13.6
بۇغاز گۇڭشې	3058	44	1.4	ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ	794	196	24.7
بۇلۇڭتوغراق گۇڭشې	6167	1229	19.9	ناھىيىلىك كۆمۈر كان	740	108	14.6
قارادۆۋە گۇڭشې	8572	939	11.0	جەمئىي	75614	13123	17.4

3. يەرلىك فتورىدىن زەھەرلىنىش

1974 - يىلى، تارانچى كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ 2 - كېنىدىكى ئىشچىلار ئارىسىدا يەرلىك فتورىدىن زەھەرلەنگەنلەر بايقالدى. 1979 - يىلدىن 1981 - يىلىغىچە، ۋىلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى 18 ئۆلكە، شەھەر ئىچىدىغان سۇدىكى فتورىنىڭ مۇۋاپىق قويۇقلۇقى پەن تەتقىقاتى ھەمكارلىق يىغىنىدا بەلگىلەنگەن «ئىچىدىغان سۇدىكى فتورىدلارنىڭ مۇۋاپىق قويۇقلۇقى تۇغرىسىدىكى

تەتقىقات لايىھىسى» گە ئاساسەن، ۋىلايەت بويىچە ئىچىملىك سۇدىن 133 نۇسخا ئېلىنىپ تەكشۈردى (قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ بۇغاز، شەھەر ئىچى قاتارلىق گۇڭشېلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە دۆلەت ئۆلچىمىدىن ئېشىپ كەتكىنى 12 نۇسخا بولۇپ، 9.02% نى ئىگىلەيدۇ. 1981 - يىلى يەرلىك فتورىدىن زەھەرلىنىش قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش بەش يىللىق پىلانىنا رەسمىي كىرگۈزۈلدى. 1982 - يىلى، ناھىيىلىك سەھىيە - يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتىنىڭ پۈتۈن ناھىيىدىكى ھەرقايسى گۇڭشېلاردا ئىچىدىغان سۇنىڭ جەمئىي 339 نۇسخا — ئەۋرىشكىسىنى ئۆلچەپ بېكىتىشى نەتىجىسىدە، ئالتە گۇڭشېدىكى 18 دادۇينىڭ 36 نۇسخا سۇ ئەۋرىشكىسىدىكى فتورىد مىقدارىنىڭ دۆلەت بەلگىلىگەن ئۆلچەم (بىر مىللىگرام/لېتىر) دىن ئېشىپ كەتكەنلىكى، 6400 ئادەم بۇنىڭ زىيىنىغا ئۇچراۋاتقانلىقى، بۇنىڭ ئىچىدە بۇغاز گۇڭشېدىن ئېلىنغان سۇ ئەۋرىشكىسىدىكى فتورىد مىقدارىنىڭ ئەڭ يۇقىرى بولغاندا 5.0 مىللىگرام / لېتىر، ئوتتۇرىچە مىقدارى 1.91 مىللىگرام/لېتىر ئىكەنلىكى بايقالدى. جەمئىي 2005 ئادەم تەكشۈرۈلۈپ، 787 ئادەمنىڭ فتورىد داغلىق چىش كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 39.25% ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 16 ياشتىن يۇقىرى ئاھالىدىن 876 كىشى تەكشۈرۈلۈپ، بۇلاردىن 15 كىشىنىڭ فتورىدلۇق سۇڭغا ئاغرىغىنىغا گىرىپتار بولغانلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 1.83% كە يەتكەنلىكى بايقالدى.

1983 - يىلى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك يەرلىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاشقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى فتورىددىن پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەنى ئۇمۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشنى خىزمەتنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلدى.

4. باش تەمرەتكىسى

1959 - يىلى، ۋىلايەتلىك تارقىلىشچان كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى قۇمۇل، باريكۆل، ئاراتۈرۈك ناھىيىلىرىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ، باش تەمرەتكىسىگە گىرىپتار بولغان 600 نەچچە ئادەمنى ئۇمۇمىيۈزلۈك داۋالىدى. 1960 - يىلى يەنە ۋىلايەت بويىچە 66 مىڭ 112 ئادەمنى تەكشۈرۈپ، 471 ئادەمنى داۋالىدى، 1961 - يىلى، 3824 ئادەمنى تەكشۈرۈپ، 22 ئادەمنى قايتا داۋالىدى. لېكىن بۇ كېسەللىك تۈپ يىلتىزىدىن ساقايمىدى. 1976 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىسى «باش تەمرەتكىسى كېسەللىكىنى ئۇمۇمىيۈزلۈك داۋالاش خىزمىتىنى تېز، ياخشى ئىشلەش تۇغرىسىدا ئۇقتۇرۇش» چىقاردى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى بىلەن قۇمۇل ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى بىرلىشىپ ۋىلايەت، ناھىيىدىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش خادىملىرىغا باش تەمرەتكىسىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش كۇرسى ئاچتى. قۇمۇل ناھىيىسى ھەرقايسى گۇڭشې (مەيدان) شىپاخانىلىرىدىن خادىم ئاجرىتىپ، باش تەمرەتكىسىنىڭ

ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش تارماق ئەتىرىتىنى تەشكىللەپ، 15 گۈڭشې (مەيدان) غا چوڭقۇر چوڭقۇپ باش تەمرەتكىسنى داۋالىدى ۋە ئۇنىڭ ئالدىنى ئالدى. جەمئىي 70 مىڭ 327 ئادەمنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ، باش تەمرەتكىسكە گىرىپتار بولغانلاردىن 1169 نى ئېنىقلىدى، 994 ئادەمنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ ساقايتتى، ساقىيىش نىسبىتى 85% گە يەتتى. 1977 - يىلىدىن 1978 - يىلىغچە، شەھەر ئىچى، راھەتباغ، بۇغاز، قارادۆۋە، دۇربەجىن قاتارلىق توققۇز نۇقتىلىق گۈڭشې - مەيدانىدا قايتا تەكشۈرۈش - داۋالاش ئېلىپ بېرىلىپ، جەمئىي 67 مىڭ 238 ئادەم قايتا تەكشۈرۈلدى، بۇ ئومۇمىي ئادەم سانىنىڭ 64% نى ئىگىلىدى؛ 1240 كىشىنىڭ كېسەل ئىكەنلىكى كېسەل بولۇشنىسبىتى 1084 پىرسەنت، 1171 ئادەمنىڭ كېسىلى ساقىيىپ، ساقىيىش نىسبىتى 94.4 پىرسەنت ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. 1981 - يىلى، يەنە قايتا تەكشۈرۈلۈپ، 59 كېسەل بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 0.099% كە چۈشكەنلىكى ئېنىقلىنىپ، شۇ يەر-دىكى يالىڭاياق دوختۇرلارنىڭ ھۆددىگە ئېلىپ داۋالىشىغا تاپشۇرۇلۇپ، يىل ئاخىرىدا تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىندى.

§4. ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەربىيسى

1950 - يىلى پۈتۈن ناھىيە خەلقى ماۋجۇشىنىڭ «سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، تەر-لىمىقا رىئايە قىلىپ، كېسەللىكىنى ئازايتىپ، سالامەتلىك سەۋىيىمىزنى ئۆستۈرەيلى» دېگەن چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەربىيسىنى قانات يايدۇرغانىدى. 1952 - يىلى، ئامېرىكا تاجاۋۇزچىلىرى چاۋشەندە كەلكۆلەمدە باكتېرىيە ئۇرۇشى قوزغىدى، ماۋ جۇشى «دۇشمەننىڭ باكتېرىيە ئۇرۇشىنى بىتچىت قىلايلى» دېگەن چاقىرىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى، ناھىيە بويىچە چەۋىن، پاشا، بۇرگە، پىت يوقىتىش ئىا-ساس قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەربىيسى قانات يايدۇرۇلدى. 1953 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ھەربىيسى ھەيئىتى رەسمىي قۇرۇلدى. شەھەردىكى ھەرقايسى مەھەللىلەردە ۋە يېزىلاردىكى ھەرقايسى رايونلاردا ۋەتەنپەرۋەر-لىك تەربىيىسى ھەربىيسى ھەيئىتىدىن 32 سى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى گۇرۇپپىسىدىن 70 ى قۇرۇلدى. ناھىيە بويىچە 65% ئائىلە «ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئەھ-دىنامىسى» تۈزدى. شەھەردىكى ھەرقايسى ئورۇنلار ھەر ھەپتىنىڭ 2 - ، 6 - كۈنلىرىنى تەربىيىسى كۈنى قىلىپ بەلگىلىدى. يېزىلاردا ھەرقايسى ئائىلىلەر ھەر ئون كۈندە بىر قېتىم چوڭ تەربىيىسى قىلىدىغان بولدى. 1954 - يىلى، بىر مىليون 320 مىڭ ھارۋە-دىن كۆپرەك ئەخلەت، ئۈچ مىليون 860 مىڭ ھارۋىدىن كۆپرەك گەندە تازىلاندى، 252 قۇدۇق ئۆزگەرتىلدى، 1384 قۇدۇقتا قاپقاق ئورنىتىلدى، 2843 ھاجەتخانا يې-كىدىن ياسالدى ۋە ئۆزگەرتىلدى، 73 مىڭ ئېغىزدىن كۆپرەك ئۆي ئاقارتىلدى، 18

مىڭدىن كۆپرەك يوتقان ـ كۆرپە سۆكۈپ يۇيۇلدى، 3.4 كىلومېتر ئۇزۇنلۇقتىكى ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر راۋانلاشتۇرۇلدى، 1397 ئائىلىدە قازان بىلەن كالك، 381 ئائىلىدە ئادەم بىلەن چارۋا ئايرىۋېتىلدى، 13 مىڭ قۇردىن كۆپرەك كېسىم ـ كېچەكتىكى پىت يوقىتىلدى، 5773 چاشقان تۆشۈكى ئېتىلدى، 3081 چاشقان تۇتۇلدى، 29 مىليون 100 مىڭدىن كۆپرەك چۈجەن، 14 مىڭدىن كۆپرەك پاشا يوقىتىلدى، 3146 لالما ئۆلتۈرۈلدى.

1957 ـ يىلى، «تۆت زىياندىشنى يوقىتىش» مەركەز قىلىنغان ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى قانات يايدۇرۇلدى. ناھىيە خەلقى «چاشقان، چۈجەن، پاشا، قۇچقاچ يوقىتىش (كېيىن چۈسا يوقىتىش)» قا سەپەرۋەر قىلىندى. سەھىيە تارماقلىرى ناھىيە بازىرىدىكى ئاشخانا، ئاشپۇزۇل، مۇنچا، سارايى، ھاجەتخانا ۋە قۇدۇق قاتارلىقلارنى دورا بىلەن دېزىنفېكسىيە قىلدى.

1963 ـ يىلى، مەركەز «ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قانات يايدۇرۇش توغرىسىدا يولىيورۇق» نى تارقاتىتى، ئىدارە، مەكتەپ، زاۋۇت، مەھەللە، ئاھالە كومىتېتلىرى ۋە ھەرقايسى گۇڭشىلار يۇقىرىنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق خىزمىتىنى داۋاملىق قانات يايدۇردى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ئاساسەن توختاپ قالدى. 1976 ـ يىلى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى يېڭىباشتىن قانات يايدۇرۇلۇپ، «ئىككىنى باشقۇرۇش، بەشنى ئۆزگەرتىش» (سۇنى، گەندىنى باشقۇرۇش، قۇدۇق، ھاجەتخانا، قوتان، ئوچاق، مۇھىتنى ئۆزگەرتىش) يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ تازىلىق قىيابېتى ئۆزگەردى. 1981 ـ يىلى، «بەش بولۇش» (مەدەنىيەتلىك بولۇش، ئەدەپلىك بولۇش، تازىلىققا رىئايە قىلىش، تەرتىپلىك بولۇش، ئەخلاقلىق بولۇش)، «تۆتتە گۈزەل بولۇش» (قەلبى گۈزەل بولۇش، تىلى گۈزەل بولۇش، ھەرىكىتى گۈزەل بولۇش، مۇھىتى گۈزەل بولۇش) پائالىيىتى جەريانىدا، تازىلىق جەھەتتە مۇھىتنىڭ «پاسكىنا، قالايمىقان، ناچار» بولۇشىنى نۇقتىلىق ئوڭشىلىپ. كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. 1983 ـ يىلى «مەدەنىيەتلىك ـ ئەدەپلىك بولۇش ئېيى» پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش جەريانىدا، ھېيىت ـ بايرام كۈنلىرى زەربىدارلىق بىلەن تازىلىق قىلىشنى ئادەتتىكى چاغلاردىكى تازىلىق قىلىش بىلەن بىرلەشتۇرۇش بەلگىلەندى. 3 ـ ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتى ھەيئىتى ئىشخانىسىنىڭ «ئاپتونوم رايونىنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تازىلىق ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى كونكرېت تەلەپ»نىڭ روھىغا ئاساسەن، يېزا ـ قىشلاقلاردا مۇھىتنى ئۆزگەرتىش، تۆت زىياندىشنى يوقىتىش، گەندە باشقۇرۇشنى كۆچەيتىش ۋە ئىچىدىغان سۇنىڭ تازىلىقىنى ياخشىلاش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى.

IV باب ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

§1. ئاياللار ساقلىقىنى ساقلاش

1. يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش

مىنگو دەۋرىدە ئاز ساندىكى ھامىلدار ئاياللار قۇمۇلدىكى ئۆلكىلىك 9 ـ دوختۇرخانىغا كېلىپ يەڭگەندىن سىرت، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھامىلدار ئاياللارنى ئۆز ئائىلىسىدە تۇغدۇراتتى، بوۋاقلار ۋە تۇغۇتلۇق ئاياللارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى يۇقىرى ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت كونا تۇغۇت ئادەتلىرىنى يېڭىسى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىشنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇردى، بۇنىڭ بىلەن تۇغۇتلۇق ئاياللار ۋە بوۋاقلارنىڭ ئۆلۈش نىسبىتى زور دەرىجىدە تۆۋەنلىدى. 1953 ـ يىلىدىن 1954 ـ يىلىغىچە، ناھىيە مودېل، خۇەندىك، پراكتىكا قىلدۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ، تۆت قارار تۇغۇت ئادەتلىرى كۆرسىنى ئاچتى، كۇرسقا قاتناشقان تۇغۇت ئادەتلىرى ئىچىدە، ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ تۇغۇت ئادەتلىرى 68% نى تەشكىل قىلدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە 52 نەپەر كونا كىندىك ئادەتلىرىنى بار. ناھىيە بويىچە يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش پونكىتىدىن تۆتى، تۇغۇت قوبۇل قىلىش گۇرۇپپىسىدىن 16 سى قۇرۇلدى. جەمئىي 263 بوۋاق تۇغدۇرۇلدى، 11 ئايال قېيىن تۇغۇت تۈپەيلىدىن قازا تاپتى. 1955 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلىغىچە، جەمئىي 119 نەپەر تۇغۇت ئادىسى تەربىيىلەندى، تۇغۇت قوبۇل قىلىش پونكىتىدىن سەككىزى، گۇرۇپپىسىدىن 18 ى قۇرۇلدى، جەمئىي 922 بوۋاق تۇغدۇرۇلدى، 15 ئايال قېيىن تۇغۇت سەۋەبىدىن قازا تاپتى. ھامىلدار مەزگىلىدە تەكشۈرۈلگەنلەر 1213 ئادەم قېتىم، تۇغۇتتىن كېيىن تەكشۈرۈلگەنلەر 542 ئادەم قېتىم، تەكشۈرۈلگەن بوۋاقلار 250 ئادەم قېتىمغا يەتتى.

خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەرقايسى گۇڭشېلار ئەمەلىي شەرت ـ شارائىتقا قارىماي، يېڭىدىن 15 تۇغۇت دوختۇرخانىسى قۇردى. ئۇسكۇنە ناچار، خادىملار ئاز، خىراجەت قىس بولغانلىقتىن، 1961 ـ يىلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. 1962 ـ يىلى، يېزىلاردا يېڭىدىن تۇغۇلغان بوۋاقلاردا قاتما ۋە چىللە قىزىتمىسى كۆرۈلدى، ناھىيە دادۇيلەردىكى بىر تۈركۈم تۇغۇت ئادەتلىرىنى ئۆز ۋاقتىدا تەربىيىلىدى ۋە قايتا تەربىيىلىدى، ئۇلار ئاساسلىقى مىكروپسىز تۇغۇت قوبۇل قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆگەندى، ھەرقايسى گۇڭشې شىپاخانىلىرى بىردىن مەخسۇس ياكى قوشۇمچە ئانا ـ بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرىنى بەلگىلىدى. 1964 ـ يىلىدىن كېيىن، ھەرقايسى گۇڭشې شىپاخانىلىرى تۇغۇت كارىۋىتى تەسىس قىلىپ، ھامىلدار ئاياللارنى شىپاخانىدا تۇغدۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، يىلمۇ يىل دادۇيدىكى تۇغۇت ئادەتلىرىغا تۇغۇت قوبۇل

قىلىش سومكىسى ۋە تۇغۇت قوبۇل قىلغاندا ئىشلىتىلىدىغان دورا - ئۇسكۇنىلەر تارقىتىپ بېرىلدى.

1975 - يىلى، ناھىيىدىكى 176 نەپەر يالىڭاياق دوختۇرنىڭ 55 ى تۇغۇت قوبۇل قىلالايتتى. 1978 - يىلى، ناھىيىدىكى 184 نەپەر يالىڭاياق دوختۇر ئىچىدە تۇغۇت قوبۇل قىلالايدىغانلار كۆپەيىپ 73 گە يەتتى. 1980 - يىلى، ناھىيىلىك يۇقۇرى كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى يالىڭاياق دوختۇرلار ئىچىدىن 73 كىشىنى تۇغۇت ئانىسى قىلىپ تەربىيىلىدى، ھەرقايىسى گۇڭشې شىپاخانىلىرىغا بىرىدىن ئىككىگىچە ئاكوشىركا سەپلەپ بېرىلدى ھەمدە ھامىلدار ئاياللارنىڭ گۇڭشې شىپاخانىسىغا كېلىپ تۇغۇشىنى تەلەپ قىلىندى. 1983 - يىلى، گۇڭشې شىپاخانىسىدىكى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىلدى، ئۆگىنىش ئاياغلاشقاندىن كېيىن، بۇ خادىملار قايتىپ بېرىپ دادۇيدىكى ئانا - بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش خادىملىرىنىڭ ئۆگىنىش كۇرسىنى ئاچتى. ئالدىنقى يېرىم يىلدا، ناھىيە بويىچە جەمئىي 321 بوۋاق تۇغۇلدى، بۇلاردىن بىرەرسىمۇ قاتما كېسەللىكى بىلەن ئۆلۈپ كەتمىدى، بىرەر تۇغۇتلۇق ئايالمۇ چىللە قىزىتمىسى بىلەن قازا قىلمىدى. يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قوبۇل قىلىش نىسبىتى 98 پىرسەنتتىن كۆپرەككە يەتتى.

2. ئاياللار كېسەللىكلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش

1) ئاياللاردا كۆرۈلىدىغان كۆپ خىل كېسەللىكلەرنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش

1978 - يىلى، ناھىيە 40 نەچچە تىببىي خادىمنى ئۇيۇشتۇرۇپ، ناھىيە بويىچە 60 ياشتىن تۆۋەن نىكاھلانغان ھەرمىللەت ئاياللىرىدىكى ئاياللار كېسەللىكلىرىنى راك كېسىلىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئاساس قىلىنغان ھالدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈردى. ناھىيە بويىچە نىكاھلانغان ئايال 16 مىڭ 432 نەپەر، تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلغىنى 7989 نەپەر بولۇپ، نىكاھلانغان ئاياللار ئومۇمىي سانىنىڭ 48.6 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. تەكشۈرۈشنى قوبۇل قىلغان ئاياللار ئىچىدە ھەر خىل ئاياللار كېسەللىكىگە گىرىپتار بولغانلار 3453 نەپەر بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى 43.2% بولغان. 1983-يىلى، ناھىيىلىك سەھىيە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكتى ئانا-بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش گۇرۇپپىسى ئاستانە گۇڭشېدا 60 ياشتىن تۆۋەن نىكاھلانغان 179 نەپەر ئايالنى تەكشۈرۈپ، بالىياتقۇ بوينى شەلۈمەشتىن 57 نى، جىنسىي يول تۇرلۇك ياللۇغلىرىدىن 30 نى، قوشۇمچە ئەزا ياللۇغلانغانلاردىن 30 نى، بالىياتقۇ سوزۇلما ياللۇغلانغاللاردىن 10 نى، تۇخۇمدان خالتىلىق ئىششىقىغا گىرىپتار بولغانلاردىن بىرنى ئېنىقلاپ چىقتى. ئېنىقلاپ چىققان بىمارلارغا فۇيەنلىك، مېترونىدازول، نىساتىن، خلورھېكسى شامچىسى، بالا ھەمراھى توقۇلما سۈيۇقلۇقى قاتارلىق دورىلارنى بېرىپ داۋالىدى. داۋالاش نىسبىتى 99% گە يەتتى.

2) ئايالىلاردا كۆرۈلىدىغان «ئىككى كېسەللىك» (بالىياتقۇ چىقىقى، سۈيدۈك تۇتالماسلىق) نى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە داۋالاش

1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە، ئايالىلاردا بالىياتقۇ چىقىقى، ھەيز تۇتۇلۇش قاتارلىق كېسەللىكلەر كۆرۈلدى. 1961 - يىلى، بىرنەچچە گۇڭشېدا نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، 246 ئايالدا بالىياتقۇ چىقىقى، 416 ئايالدا ھەيز تۇتۇلۇش بارلىقى سېزىلدى. شۇ يىلى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى تىببىي خادىملارنى يېزىلارغا ئەۋەتىپ داۋالىدى، ئاپتونوم رايون سەھىيە نازارىتىمۇ قۇمۇلغا خىزمەت گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ داۋالاشقا ياردەملەشتۈردى. ناھىيىلىك دوختۇرخانا ئۇيۇشتۇرغان كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمەت گۇرۇپپىسى ئايالىلار كېسەللىكلىرى ئېغىرراق بولغان تاشۇبلىق گۇڭشېسىغا بېرىپ ئۇچ ئاي ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈپ داۋالىدى. داۋالاش ئارقىلىق، يۇقىرىدىكى ئايالىلار كېسەللىكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ساقايدى ۋە ياخشىلاندى. كېيىن، ھەرقايسى گۇڭشېلاردا ئايالىلارنى «4 مەزگىل» (ھەيز مەزگىلى، ھامىلدارلىق مەزگىلى، تۇغۇت مەزگىلى، بالا ئېمىتىش مەزگىلى) دە قوغداش يولغا قويۇلدى ھەمدە «ئۇچنى قىلىش، ئۇچنى قىلماسلىق» (ھەيز مەزگىلىدە قۇرۇق يەردە ئىشلىتىپ، ھۆل يەردە ئىشلەتمەسلىك، ھامىلدارلىق مەزگىلىدە يېنىك ئىشقا سېلىپ، ئېغىر ئىشقا سالماسلىق، بالا ئېمىتىش مەزگىلىدە يېقىن يەردە ئىشقا سېلىپ، يىراق يەرگە ئەۋەتمەسلىك) ئىشقا ئاشۇرۇلدى. 1979 - يىلى، ئايالىلاردىكى «ئىككى كېسەللىك» نى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ۋە ئومۇميۈزلۈك داۋالاش رەسمىي باشلاندى. شۇ يىلى، تاشۇبلىق، پالۋانتۇردىن ئىبارەت ئىككى گۇڭشېدا بالىياتقۇ چىقىقى بار 26 يىمار جۇڭيى دورىلىرى بىلەن داۋالاندى، ئۇچ ئاي، يېرىم يىل، بىر يىل يوقلاپ تۇرۇش ئارقىلىق، ساقىيىش نىسبىتىنىڭ يۇقىرى ئەھمىيلىكى بايقالدى، 1981 - يىلى، ناھىيە بويىچە ئون گۇڭشېدىكى بالىياتقۇ چىقىقى بار 115 يىمارغا پولۇئېنىل ھالقىسى ئىشلىتىلدى، داڭگۇي ئوكۇلى سېلىندى ۋە چوڭ يەنى كۆمۈلچى ئېچىۋېلىندى. بىر يىلدىن كېيىن، يوقلىغاندا 44 يىمار ساقايغان. ئۇچ يىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئىككى يىمارنىڭ كېسىلى ئېغىرلاشقان، ئۇنۇم بېرىش نىسبىتى 84% كە يەتكەن، 1983 - يىلى يۇقىرىدىكى يىمارلارنى يوقلىغاندا 1° بالىياتقۇ چىقىقى بار 49 يىمارنىڭ 47 سى ساقايغان، ئىككى يىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئۇنۇم بېرىش نىسبىتى 98% كە يەتكەن. 1° بالىياتقۇ چىقىقى بار 28 يىمارنىڭ 12 سى ساقايغان، 16 يىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئۇنۇم بېرىش نىسبىتى 96.5% كە يەتكەن. 1° بالىياتقۇ چىقىقى بار 34 يىمارنىڭ سەككىزى ساقايغان، 23 يىمارنىڭ كېسىلى ياخشىلانغان، ئۇنۇم بېرىش نىسبىتى 91.2% كە يەتكەن. بۇلاردىن باشقا، يېڭى كېسەل بولغانلار بايقالمىغان، بالىياتقۇ چىقىقى بارلارنى داۋالاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، سۈيدۈك تۇتالمايدىغان يىمارلارمۇ تەكشۈرتۈلدى ۋە داۋالىتىلدى.

1978 - يىلى ناھىيە بويىچە 7989 نەپەر نىكاھلانغان ئايالدىكى ئايالالار كېسەللىكلىرىنى تەكشۈرۈش جەدۋىلى

جەدۋەل 20 - 11

كېسەللىكلىك دىئاگنوز	كېسەللەر سانى	كېسەل بولۇش نىسبىتى %	كېسەللەر سانى	كېسەل بولۇش نىسبىتى %
بالىياتقۇ بوينى شەلۋەرەش	1035	12.96	ياشانغانلار جىنسىي يول يالۇغى	0.83
بالىياتقۇ بوينى يالۇغى	946	11.84	قوشۇمچە ئەزا خالتىلىق ئىششىقى	0.59
جىنسىي يول ھۈجەيرە ئىلمى II دەرىجىلىك تىمن يۇقىرى	610	7.64	زامبۇرۇغلۇق جىنسىي يول يالۇغى	0.44
نوقۇل جىنسىي يولنىڭ ئالدى كەينى دىۋارى پۈلتىيىش	218	2.73	بالىياتقۇ مۇسكۇل ئۆسمىسى	0.39
قوشۇمچە ئەزالار يالۇغى	103	1.29	سىرتقى جىنسىي ئەزا يالۇغى	0.31
تامچە قۇرتلۇق جىنسىي يول يالۇغى	119	1.49	بالىياتقۇبوينىراكى	0.1
بالىياتقۇ چەتكى	115	1.44	باشقىلار	1.13

§2. بالىلار ساقلىقىنى ساقلاش

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇۋاق بالىلارنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش خىزمىتىگە ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلۈندى. 50 - يىللاردىن باشلاپلا، يېڭى ئۇسۇلدا تۇغۇت قىلىش زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىنىپ، بۇۋاقلاردا قاتتىق پەيدا بولۇش نىسبىتى تۆۋەنلىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، مۇداپىئەلىك ئەملەش ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش، داۋالاش خىزمىتى پائال قانات يايدۇرۇلۇپ، بالىلاردىكى كېسەل بولۇش نىسبىتى ۋە ئۆلۈش نىسبىتى چۈشۈرۈلدى. 1977 - يىلى، بالىلارنى پىلانلىق ئىممۇنىستېتلاش يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، بالىلاردىكى يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش نىسبىتى زور دەرىجىدە ئازايدى. ھەر يىلى «1 - ئىيۇن» بالىلار بايرىمىدا مەكتەپتىكى بالىلارنىڭ تەن ساغلاملىقى تەكشۈرۈلدى.

1960 - يىلدىن 1962 - يىلغىچە، يېزا جامائەت ئاشخانىلىرىدا يېمەكلىك ئاشلىق نورمىسى تۆۋەن بولغاچقا، يېزىلاردىكى نۇرغۇن بالىلار ئوزۇقلىنىش ناچارلىشىش كېسىلىگە گىرىپتار بولغانىدى، 1961 - يىلى بىرنەچچە گۈڭشې نۇقتىلىق تەكشۈرۈلدى ھەمدە تىببىي خادىملار

يېزىلارغا ئەۋەتىلىپ داۋالاش ئېلىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرۋاقىتتا ئوزۇقلىنىش شارائىتى ياخشىلاندى. بۇئارقىلىق باللاردىكى ئوزۇقلىنىش ناچارلىشىش كېسىلى ياخشىلىنىشقا يۈزلەندى.

1980 - يىلى، تۆت مەكتەپتىكى بەش ياشتىن 11 ياشقىچە بولغان 1010 بالىنىڭ تەرىتىدىكى سازاڭ مەددە تۈخۈمى تەكشۈرۈلۈپ، 240 بالىدا كېسەل بارلىقى، كېسەل بولۇش نىسبىتى 23.7% كەيەتكەنلىكى، ئۇيغۇر باللاردىكى سازاڭ مەددە تۈخۈمى بىلەن مەنپىي يۇقۇملىنىش نىسبىتى خەنزۇ باللاردىن يۇقىرى ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. كېسەل باللارغا چۈيخۇيلىنىڭ ۋە گەنچى تابلېتكىسى بېرىلگەندىن كېيىن، ئەھۋالدا ياخشىلىنىش بولدى.

1982 - يىلى پالىۋانتۇر گۈڭشېسىدا باللاردىكى ئىككى كېسەللىك (قان ئازلىق، راخىت كېسەللىكى) ئۈستىدە سىناق تەرىقىسىدە تەكشۈرۈش، ئېلىپ بېرىلىپ جەمئىي 0—7 ياشقىچە بولغان 1004 بالا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە خەنزۇ 521، ئۇيغۇر 406، خۇيزۇ 77 (دەسلەپكى قەدەمدە نۆل ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان بالىلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىش ۋە ئوزۇقلىنىش ئەھۋالىغا دائىر ماتېرىيال توپلاندى). 1983 - يىلى پالىۋانتۇر، ئاستانە، بۇلۇڭتوغراقتىن ئىبارەت ئۈچ گۈڭشېدا نۆل ياشتىن يەتتە ياشقىچە بولغان باللاردىكى «ئىككى كېسەللىك» ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈلدى ۋە داۋالاندى، جەمئىي 1800 بالا تەكشۈرۈلدى، بۇنىڭ ئىچىدە قان ئازلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 472، كېسەل بولۇش نىسبىتى 26%، راخىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 83، كېسەل بولۇش نىسبىتى 4.6%. قان ئازلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بالىلارغا فېررى سولفات ۋە ۋىتامىن C، راخىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغان بالىلارغا ۋىتامىن AD كاپسۇلى، كالتسىي تابلېتكىسى بېرىلگەندىن ۋە ۋىتامىن D_2 ئوكۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ياخشىلىنىش بولدى.

1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە 102 يالغۇز پەرزەنتنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش باشقۇرۇلدى. تەكشۈرۈش تۈرلىرى: ئېگىزلىكى، ئېغىرلىقى، ئۆسۈپ يېتىلىشى، ئوزۇقلىنىش ئەھۋالى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇلاردىن قان ئازلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار 10 نەپەر بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى 9.8%، راخىت كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلار ئالتە نەپەر بولۇپ، كېسەل بولۇش نىسبىتى 5.9% بولغان. تىببىي خادىملار يۇقىرىدىكى كېسەللەرنى ئالامەتلىرىگە قارىتا داۋالىدى.

V باب تەنتەربىيە

§1. ئاممىۋى تەنتەربىيە

مىنگونىڭ 27 - يىلىدىن 33 - يىلىغىچە (1938 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە) تۇ-مۇلدا ھەر يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنىدىن 18 - كۈنىگىچە تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈ-

زۇلەتتى. تەنھەربكەتچىلەر ئوقۇغۇچى، ئوقۇتقۇچى، ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ھەر مىل-لەت ئاممىسىدىن تەركىب تاپاتتى، مۇسابىقە تۈرلىرىدىن يېنىك ئاتلېتىكا، توپ مۇسابە-قىسى ۋە ھەربىي تەنتەربىيە قاتارلىقلار بار ئىدى، شۇ چاغلاردا سوۋېت ئارمىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشلۇق قىزىل 8 - تۈەنىمۇ ئات ئويۇنى كۆرسىتىشكە قاتناشقانىدى. ئېچىلىش مۇراسىمىدا، تەنھەربكەتچىلەر: «ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، بەدىنى-مىزنى چىنىقتۇرىمىز .....» دېگەن «شىنجاڭ تەنھەربكەت يىغىنى مارشى» نى ياڭرىتاتـ-تى. ھەر نۆۋەتلىك تەنھەربكەت يىغىنىنىڭ باش رېپىرلىقىنى مەركىزىي 1 - مەكتەپنىڭ مۇدىرى دۇجياشاڭ ئۈستىگە ئالاتتى. تەنھەربكەت يىغىنىنىڭ ئورنى شەھەر ئىچىنىڭ جەنۇبىدىكى ساسلىقتا بولۇپ، شەھەر - يېزىلارىدىكى ئامما يىغىلاتتى ۋە بەك قىزىپ كېتەتتى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن كېيىن، ئىككى قېتىم تەنھەربكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆلىمى ئىلگىرىكىدەك چوڭ بولمىدى.

ئۇيغۇر، قازاقلارنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرلىرىدىن ئاساسلىقى چېلىشىش، ئوغلاق تارتىشىش، ئات بەيگىسى بار ئىدى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، خەلق تۇرمۇشتا خاتىرجەم بولدى، شەھەر - يېزىـ-لاردىكى تەنتەربىيە پائالىيىتى خېلى جانلاندى، ۋاسكېتبول، ۋالىبول، تىكتاك توپ، مۇز تېپىلىش، چامباشچىلىق ۋە شاھمات قاتارلىق تەنھەربكەتلەر ھەر مىللەت ئاممىسى ئىچىدە كەڭ ئاساسقا ئىگە بولدى. ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونىدا ۋالـ-بول ئويناش خېلى ئومۇملاشتى. ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە پائالىيىتى تېخىمۇ جانلاندى، ئات بەيگىسى، چېلىشىش رەسىمىي مۇسابىقە تۈرىگە كىرگۈزۈلدى.

تاشۇبلىق گۈڭشېسى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە تەنتەربىيىدە ئىلغار ئورۇن، 70 - يىللاردىن بۇيان، كۆپ قېتىم ناھىيە، ۋىلايەت ۋە ئاپتونوم رايون بويىچە ئاممىۋى تەنتەربىيىدە ئىلغار ئورۇن بولۇپ باھالىنىپ كەلدى. 1982 - يىلى، تاشۇبلىق گۈڭشېـ-نىك ۋەكىلى لى چۈەنجۇ تەكلىپكە بىنائەن دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى فۇجيەندە ئۆتكۈزگەن ئاممىۋى تەنتەربىيە خىزمەت تەجرىبىلىرىنى ئالماشتۇرۇش يىغىنىغا قاتنـ-شىپ، دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتىنىڭ تەقدىرلىشى ۋە مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. 1983 - يىلى 7 - ئايدا، تاشۇبلىق گۈڭشېسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى لى خۇڭتاۋ تەكلىپكە بىنائەن شاڭخەيدە ئۆتكۈزۈلگەن 5 - نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەربكەت يىغىنىنىڭ ئەملىي ئەھۋالىنى كۆرۈشكە قاتناشتى، گۈڭشې بىر كۈمۈش مېدالغا ئېرىشتى. تاشۇبلىق گۈڭشې چېگرىدىكى گۈڭشې بولۇپ، نەچچە يىلدىن بۇيان ئاممىۋى تەنتەربىيە پائالـ-يىتىنى خەلق ئەسكەرلىرى مەشقى ۋە دۆلەت مۇداپىئە تەنتەربىيىسى بىلەن بىرلەشـ-تۈرۈپ ئېلىپ باردى. ئۇيغۇر، قازاقلارنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى تەنتەربىيە تۈرلـ-رىدىن چېلىشىش، ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋاردىن باشقا يەنە ۋاسكېتبول، ۋالىبول، تىكتاك توپ، ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش، تاغقا يامىشىش، چامباشچىلىق، گىرادات تاشلاش، قارىغا ئېتىش، چويۇن توپ، دېسكا ئېتىش،

ئارغامچا تارتىشىش، كالتەك تارتىشىش قاتارلىق تۈرلەر قوشۇلدى. ھەرمىللەت دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ تەنتەربىيە پائالىيىتىگە قاتنىشىشى بىرخىل ئادەتكە ئايلاندى.

1983 - يىلى، ناھىيە بويىچە ۋاسكىتبول مەيدانى 101گە، ۋالىبول مەيدانى 48گە يەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە، يېزا-گۈڭشې، دۇيلەردىكى ۋاسكىتبول مەيدانى 14، ۋالىبول مەيدانى 5، شەھەردىكى ئورۇنلارنىڭ ۋاسكىتبول مەيدانى 15، ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ۋاسكىتبول مەيدانى72، ۋالىبول مەيدانى 43.

§2. مەكتەپ تەنتەربىيىسى

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە گىمناستىكا دەرسى تەسىس قىلىنغان. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) دىن كېيىن، ناھىيىلىك ھەرقايسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە دەرسى ئۆتۈلىدىغان بولدى. شەھەردىكى ھەرقايسى مەكتەپلەردە ۋاسكىتبول، ۋالىبول ئەسلىھەلىرى بولغاندىن سىرت، يېزىلاردىكى ھەرقايسى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرى يوق ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەردە تەنتەربىيە پائالىيىتى ئومۇمىيۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇپ، مەكتەپلەردە ھەر ھەپتىدە ئىككى سائەت تەنتەربىيە دەرسى ئۆتۈلىدىغان، ھەر كۈنى ئەتىگەندە ياكى دەرس ئارىلىقىدا رادىئو گىمناستىكىسى ئويناتقۇزۇلىدىغان بولدى، قىسمەن مەكتەپلەردە يەنە كۆزنى ئاسراش گىمناستىكىسى ئويناتقۇزۇلىدىغان بولدى. 1954 - يىلى ۋە 1955 - يىلى پۈتۈن ناھىيىدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەردە ياش - ئۆسمۈرلەر رادىئو گىمناستىكىسى يولغا قويۇلدى، 1982 - يىلىغىچە، بۇنىڭدىن ئالتە يۈرۈش يولغا قويۇلدى. شەھەر - يېزىلاردىكى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەر دائىم‌مەكتەپلەردە ئارا ياكى گۇڭشېلار ئارا ئوقۇغۇچىلار تەنھەرىكەت يىغىنى ئۆتكۈزۈپ. تۈرۈلدى مۇسابىقە تۈرلىرى يېنىك ئاتلېتىكا ۋە توپ مۇسابىقىسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى.

1958 - يىلى، پارتىيىنىڭ ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتتىن ئەتراپلىق تەرەققىي قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت مائارىپ فاكۇلتېتىغا ئاساسەن، تەنتەربىيە پائالىيىتى يەنمۇ قانات يايدۇرۇلدى، ئوتتۇرا مەكتەپلەردە «ئەمگەككە تەييارلىنىش ۋە ۋەتەن قوغداش تەنتەربىيە تۈزۈمى» يولغا قويۇلدى. 1964 - يىلى، «ياش - ئۆسمۈرلەر تەنتەربىيە چېنىقىش ئۆلچىمى» گە ئۆزگەرتىلدى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» باشلانغاندىن كېيىن توختاپ قالدى. 1975 - يىلى، دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى «دۆلەتلىك تەنتەربىيە چېنىقىش ئۆلچىمى نىزامى» نى ئىبلان قىلدى، بۇ نىزام ناھىيىدىكى قىسمەن ئوتتۇرا-باشلانغۇچ مەكتەپلەردە سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلۇشقا باشلىغان بولسىمۇ، لېكىن، كۆپلىگەن مەكتەپلەردە تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرى كەم بولغاچقا، كۆپ ساندىكى ئوقۇغۇچىلار ئۆلچەمگە يېتەلمىدى. 1979 - يىلى، دۆلەت تەنتەربىيە كومىتېتى تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «دۆلەتلىك تەنتەربىيە چېنى-

قىش ئۆلچىمى»نى ئېلان قىلدى. بۇ يېڭى تەنتەربىيە ئۆلچىمىنىڭ ئۇسۇلى ئاددى، ئىجرا قىلىشقا ئوڭاي بولغاچقا، زۆرۈر تەنتەربىيە سايمانلىرى كەمچىل بولغان ئەھۋالدىمۇ ئادەتتە ئوقۇغۇچىلار ئۆلچەمگە يېتەلەيدىغان بولدى.

1975 - يىلى، شۇنىڭ تەنتەربىيە شۆيۈەنىنىڭ ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلىرى قۇمۇل ناھىيىسىگە كېلىپ «ئىشكىنى ئېچىپ قويۇپ مەكتەپ باشقۇرۇش» بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئۈيغۇر ۋە خەنزۇ تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسىدىن 45نى تەربىيەلەپ بەردى. 1982 - يىلى يازلىق تەتىل مەزگىلىدە، ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپى تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسىدىن 65نى تەربىيەلەپ بەردى، بۇلار 40 كۈنلۈك ئۆگىنىشتە، ئاساسلىقى تەنتەربىيە نەزەرىيىسى، تەنتەربىيە ئوقۇتۇش مېتودىنى ئۆگەندى. 1683 - يىلى، ناھىيە بويىچە ھەرقايسى مەكتەپلەردىكى مەخسۇس تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى 40 قا، قوشۇمچە تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىسى 47 گە يەتتى. ناھىيە بويىچە ھەرقايسى ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپلەردىكى ۋاسكېتبول مەيدانى 72گە، ۋالىبول مەيدانى 43گە، كىچىك تەنھەرىكەت مەيدانىتۆتكە، پۈتبول مەيدانى بىرگە يەتتى. ئادەتتىكى تەنتەربىيە سايمانلىرىدىن پولات تۇرۇبىدىن ياسالغان ۋاسكېتبول جازىسى، ھەرىكەتچان ۋالىبول سېتكىسى، ياغاچ ئات، ئۆچكە، سېلىنچا قاتارلىقلار كۆپ ساندىكى مەكتەپلەرگە سەپلەپ بېرىلدى.

ناھىيە چېلىشچىلىرىنىڭ ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگوچە چېلىشىش مۇسابىقىسىدىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 12

ۋاقتى	ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى	
1973 - يىل	ئابدۇراخمان ئىمىن	ئەك يېنىك ئېغىرلىق	بىرىنچى بارىكۆل	قۇمۇل ناھىيىسى	
	تۇرغىستان	ئىككىنچى ئوتتۇرا ئېغىرلىق	بىرىنچى بارىكۆل	كوللېكتىپ ئومۇمىي نومۇر بويىچە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى	
	ئابدۇرېھىم	ئوتتۇرا ئېغىرلىق	بىرىنچى بارىكۆل		
	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	بىرىنچى بارىكۆل		
1974 - يىل	قۇمۇل ناھىيىلىك ۋەكىللەر كاماندىسى		قۇمۇل ناھىيىسى	كوللېكتىپ ئومۇمىي نومۇر بويىچە بىرىنچىلىككە ئېرىشتى	

ناھىيە چېلىشچىلىرىنىڭ ئاپتونوم رايوندا ئۆتكۈزۈلگەن جۇڭگوچە چېلىشىش مۇسابىقىسىدىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 13

ۋاقتى	ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى
1960 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	ئۈرۈمچى	بىر ئالتۇن مىدال
1973 - يىل	ئابدۇرېھىم	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق	قەشقەر شەھىرى	ئۈچىنچى
	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق		بىرىنچى
	تۇرغىستان	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بىرىنچى
	ئابدۇراخمان ئىمىن	ئەڭ يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
1974 - يىل	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	بورىتالا	ئىككىنچى
	نىياز قاسىم	يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
	ئابدۇرېھىم	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		ئىككىنچى
	تۇرغىستان	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بىرىنچى
	ئاق موللا	ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بەشىنچى
1975 - يىل	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	ئۈرۈمچى شەھىرى	ئىككىنچى
	تۇرغىستان	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		بىرىنچى
	ئىبراھىم	ئىككىنچى يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
	نىياز قاسىم	يېنىك ئېغىرلىق		ئۈچىنچى
	ئەمەت سەيدۇللا	يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
1977 - يىل	قاھار	يېنىك ئېغىرلىق	كورلا شەھىرى	ئىككىنچى
	ئابدۇراخمان ئىمىن	ئەڭ يېنىك ئېغىرلىق		ئىككىنچى
	نىياز قاسىم	يېنىك ئېغىرلىق		تۆتىنچى
	ئابدۇرېھىم	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		ئۈچىنچى
	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		ئىككىنچى
	كامال	ئىككىنچى ئۆتتۈرا ئېغىرلىق		تۆتىنچى

ناھىيە چېلىشچىلىرىنىڭ مەملىكەتلىك مۇسابىقىگە قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 14

ۋاقتى	ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى
1959 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يوقىرى ئېغىرلىق	بىرىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يېغىنى بېيجىڭ	بىر مىس مېدال
1960 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يوقىرى ئېغىرلىق	مەملىكەتلىك ئەركىن قىلىدىمچە چېلىش مۇسابىقىسى ۋۇخەن	بىر مىس مېدال
1960 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	مەملىكەتلىك جۇڭگوچە چېلىشىش مۇسابىقىسى تەييۋەن	بىر كۈمۈش مېدال
1955 - يىل	يەمەش	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	ئىككىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يېغىنى بېيجىڭ	بىر مىس مېدال
1963 - يىل	ئابدۇرىشىت	ئىككىنچى يۇقىرى ئېغىرلىق	ئەشىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يېغىنى شاڭخەي	تۆتىنچى

1983 - يىلى ناھىيىلىك ۋەكىللەر كاماندىسىنىڭ ۋىلايەتتە ئۆتكۈزۈلگەن ئات بەيگىسى تەنھەرىكەت يېغىنىغا قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 15

ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	نەتىجىسى	نەتىجىسى
مۇھەممەت	15000 مېتىر	ھەربىي ئات فىرمىسى	23′50″	بىرىنچى
تۇرسۇن	10000 مېتىر	ھەربىي ئات فىرمىسى	15′41″8	بەشىنچى
كامان	5000 مېتىر	ھەربىي ئات فىرمىسى	7′37″1	بەشىنچى

قارىغا ئېتىش، مۇز تېيىلىش، چامباشچىلىق مۇسابىقىلىرىدىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 16 — 20

ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە ۋاقتى	ئورنى	مۇسابىقە تۈرى	نەتىجىسى	نام تەرتىپى
ناھىيىلىك قارىغا ئېتىش ۋەكىللەر كامانداسى	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قارىغا ئېتىش مۇسابىقىسى	4458 ھالقا	كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا بىرىنچى
ناھىيىلىك قارىغا ئېتىش ۋەكىللەر كامانداسى	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قارىغا ئېتىش مۇسابىقىسى		ئايالار بىرىنچى
ناھىيىلىك قارىغا ئېتىش ۋەكىللەر كامانداسى	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قارىغا ئېتىش مۇسابىقىسى		ئەرلەر ئىككىنچى
دېڭىز شىمالىدىن ۋاڭ شۇخۇا جۇ جۇيفاڭ	1979 - يىل	ئاراتۇرۇك	ۋىلايەتلىك قارىغا ئېتىش مۇسابىقىسى مانا پولكا بىلەن قارىغا ئاتقىدىغان ئايالار گۇرۇپپىسى 9 × 30	ئۇمۇمىي نەتىجىسى 715 ھالقا	1979 - يىل 2 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەۋەرلىشىش مۇسابىقىسىدە قۇمۇل ۋەكىللەر كامانداسى 681 ھالقىدىن ئاشۇرۇۋېتىشتەك نەتىجىگە ئېرىشتى
قۇمۇل ناھىيىلىك تېز مۇز تېيىلىش كامانداسى	1981 - يىل	باربكۆل	ۋىلايەتلىك تېز مۇز تېيىلىش مۇسابىقىسى		كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا ئۈچىنچى
قۇمۇل ناھىيىلىك تېز مۇز تېيىلىش كامانداسى	1982 - يىل	باربكۆل	ۋىلايەتلىك تېز مۇز تېيىلىش مۇسابىقىسى		كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا ئىككىنچى
قۇمۇل ناھىيىلىك تېز مۇز تېيىلىش كامانداسى	1983 - يىل	باربكۆل	ۋىلايەتلىك تېز مۇز تېيىلىش مۇسابىقىسى		كوللېكتىپ ئۇمۇمىي نومۇردا ئۈچىنچى
ماچىك رېن (ئاپتونوم رايونلۇق چامباشچىلىق ۋەكىللەر كامانداسىنىڭ ئەزاسى خۇيزۇ)	1957 - يىل	بېيجىڭ	مەملىكەتلىك چامباشچىلىق مۇسابىقىسى		ئۈچىنچى دەرىجىلىك مۇكاپات

1972 - يىلى ناھىيىلىك ئۆسمۈرلەر تىكتاك توپ ۋەكىللەر كاماندىسىنىڭ ۋىلايەتلىك مۇسابىقىگە قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 17

ئىسىم فامىلىسى	مۇسابىقە ئورنى	نەتىجىسى
گاۋ خۇڭجۇەن	باربكۆل	قىزلار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا بىرىنچى
يۈلىلى	باربكۆل	قىزلار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا ئىككىنچى
خې يۈجۈ	باربكۆل	ئوغۇللار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا ئىككىنچى
ۋاڭ رۇي	باربكۆل	ئوغۇللار «ب» گۇرۇپپىسى بويىچە تاق ئويناشتا ئۈچىنچى

ناھىيىلىك ۋاسكىتبول، ۋالىبول ۋەكىللەر كاماندىسىنىڭ ۋىلايەتلىك مۇسابىقىگە قاتناشقاندىكى نەتىجىسى

جەدۋەل 20 — 18

ۋاقتى	ۋەكىللەر كاماندىسى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە نەتىجىسى
1958 - يىل	ئەر - ئاياللار ۋاسكىتبول، ۋالىبول	ۋاسكىتبول، ۋالىبول بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋاسكىتبولدا ئۈچىنچى ئەرلەر ۋالىبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋالىبولدا ئىككىنچى
1959 - يىل	ئەر - ئاياللار ۋاسكىتبول، ۋالىبول	بىرىنچى نۆۋەتلىك مەملىكەتلىك تەنھەرىكەت يېغىنى تاللاش مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا ئىككىنچى ئەرلەر ۋالىبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋالىبولدا ئىككىنچى
1964 - يىل	ئەر - ئاياللار ۋاسكىتبول، ۋالىبول	ۋاسكىتبول، ۋالىبول بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا ئىككىنچى ئاياللار ۋاسكىتبولدا ئۈچىنچى ئەرلەر ۋالىبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋالىبولدا ئىككىنچى
1973 - يىل	ئاياللار ۋاسكىتبول	ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئاياللار ۋاسكىتبولدا بىرىنچى
1974 - يىل	ئاياللار ۋاسكىتبول	ياش ئىشچى - خىزمەتچىلەر بىرلەشمە مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئاياللار ۋاسكىتبولدا ئىككىنچى

1974 - يىل	راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتەپ ئەر - ئاياللار ۋالىبول كاماندىسى	ئىشتىمن سىرتقى تەنتەربىيە مەكتەپلىرىنىڭ ۋالىبول مۇسابىقىسى	قۇمۇل	ئەرلەر ۋالىبولدا ئىككىنچى ئاياللار ۋالىبولدا ئىككىنچى
1977 - يىل	ئەر - ئايال ۋاسكىتبول	دېھقان، چارۋىچىلار - نىڭ ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	ۋىلايەتلىك دېھقانچىلىق مەيدانى	ئەرلەر ۋاسكىتبولدا چەمپىيون ئاياللار ۋاسكىتبولدا چەمپىيون

ناھىيە بويىچە ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ تەنھەرىكەت يىغىنى جەدۋىلى

جەدۋەل 20 — 19

ۋاقتى	مۇسابىقە ئورنى	مۇسابىقە تۈرى	قاتناشقان تەنھەرىكەتچى سانى
1953 - يىل 5 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىمىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت يىغىنى		473
1975 - يىل 6 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىمىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت يىغىنى	خەلق مەيدانى	530
1977 - يىل 5 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى يېنىمىك ئاتلېتىكا تەنھەرىكەت يىغىنى	خەلق مەيدانى	1140
1979 - يىل 6 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋاسكىتبول، ۋالىبول مۇسابىقىسى	ئۆتمىنچى ئوتتۇرا مەكتەپ مەيدانى	290
1981 - يىل 6 - ئاي	ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋالىبول مۇسابىقىسى	راھەتباغ ئوتتۇرا مەكتىپى	146

1974 - یىلدىن بۇيان ناھمیە بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن تۇرلۈك تەنتەربیە مۇسابىقىلىرىنىڭ ئەھۋالى جەدۋىلى

جەدۋەل 20 - 20

ۋاقتى	مۇسابىقە تۈرى	مۇسابىقە ئورنى	قاتناشقان تەنھەرىكەتچى			
			ئەر		ئايال	
			كومانداسانى	ئادەم سانى	كومانداسانى	ئادەم سانى
1974 - يىل 5 - ئاي	ناھمیە بويىچە ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	خەلق مەيدانى	9	110	5	60
1975 - يىل 7 - ئاي	ناھمیە بويىچە ۋالىبول مۇسابىقىسىنىڭ رايونلارغا ئايرىلىپ ئېلىپ بېرىلىشى	ساقا، لىيۇشۇچۇەن دېھقانچىلىق مەيدانى	11	112	5	47
1975 - يىل 9 - ئاي	ناھمیە بويىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	تاشۇبلىق گۈزۈشى	7	82	4	46
1976 - يىل 5 - ئاي	خەلقئارا شاھمات، جۇگگوچە شاھمات بويىچە تاللاش مۇسابىقىسى	ناھمیىلىك ئىنقىلابىي كومىتېت		28		
1977 - يىل 8 - ئاي	ناھمیە بويىچە ۋالىبول مۇسابىقىسى	قارادۆۋە گۈزۈشى	10	110	5	52
1978 - يىل 7 - ئاي	ناھمیە بويىچە چېلىش مۇسابىقىسى	قارادۆۋە گۈزۈشى		53		
1978 - يىل 9 - ئاي	ناھمیە بويىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	بۇلۇڭتوغراق گۈزۈشى	8	96	5	60
1981 - يىل 7 - ئاي	ناھمیە بويىچە دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ چېلىش مۇسابىقىسى	غەربىي تاغ گۈزۈشى 4 - دادۇي		52		
1981 - يىل 8 - ئاي	ئىشچى - خىزمەتچىلەر شاھمات مۇسابىقىسى	5 - ئوتتۇرا مەكتەپ زالى		34		
1981 - يىلدىن 1983 - يىلىغىچە	ئىشچى - خىزمەتچىلەر ۋاسكىتبول مۇسابىقىسى	ناھمیىلىك ھۆكۈمەت				
1981 - يىلدىن 1983 - يىلىغىچە	ئىشچى - خىزمەتچىلەر تەكتاك توپ مۇسابىقىسى	ناھمیىلىك ھۆكۈمەت				

يىگىرمە بىرىنچى قىسىم مىللەت. دىن

تارىختا نۇرغۇن مىللەتلەر قۇمۇل بوستانلىقىدا كۆچمىپ، ياشاپ كەلگەن، ئۇسۇن، توخرى (ياۋچى)، ھون، قاڭقىل، جورجان قاتارلىق قەدىمىي مىللەتلەر بۇ يەردە ئىز قالدۇرغان، تۇبۇت، ئۇيغۇر، موڭغۇل، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىق مىللەتلەر ئۇزاقتىن بۇيان بۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بەزى مىللەتلەر باشقا جايلارغا كۆچۈپ كەتكەن، بەزى مىللەتلەر باشقا جايلاردىن بۇ يەرگە كۆچۈپ كەلگەن، يەنە بەزى مىللەتلەر ئۇزاق زامانلار ئارىلىشىش جەريانىدا باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ھۆكۈمران سىنىپلار ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا كەمسىتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزگەنلىكتىن، سىنىپىي زىددىيەت ۋە مىللىي زىددىيەت كەسكىنلىشىپ، كۆپ قېتىم دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىغان، ھەر مىللەت خەلقى ئارىسىدا ماجىرالار يۈز بېرىپ تۇرغانىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت مىللەتلەرنىڭ ھوقۇقتا باراۋەر بولۇش پرىنسىپىدا چىڭ تۇردى، مىللەتلەر ئۆزئارا ئىناق ئۆتۈپ، بىرلىكتە تەرەققىي قىلدى ۋە ئورتاق گۈللەندى. خەنزۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدۇ، ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدۇ، ھەر مىللەت خەلقى بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدۇ دېگەن ئىدىيە كىشىلەر قەلبىدىن كۈنسايىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى يەنمۇ راۋاجلاندى.

1983 - يىلغىچە ناھىيە مىقياسىدا ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، قازاق، مانجۇ، موڭغۇل، زاكزۇ، مياۋزۇ، يىزۇ، جۇاڭزۇ، بويىزۇ، چاۋشيەنزۇ، دۇڭزۇ، بەيزۇ، تۇزۇ، تۇجيازۇ، دۇڭشياڭ، شىبە، ئۆزبېك، رۇس، باۋئەن، يۇگۇ، داغۇر، قىرغىزدىن ئىبارەت 24 مىللەت بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خەنزۇلارنىڭ ئاھالىسى ئەڭ كۆپ، خۇيزۇ، قازاقلارنىڭ ئاھالىسى ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ تۆت مىللەتنىڭ ئاھالىسى ئومۇمىي ئاھالە سانىنىڭ 99.45 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئۇزاق تارىخ داۋامىدا، خىلمۇ خىل دىنلار بۇ يەردە دەۋر سۈرگەن. مۇناسىۋەتلىك تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، قۇمۇلدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شامان دىنى، مانى دىنى، نىستورىيان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك دىنى، بۇددا دىنى، داۋجاۋ دىنى، ئىسلام دىنى ۋە خرىستىئان دىنلىرى مەۋجۇد بولغان. بۇنىڭ ئىچىدە بۇددا دىنى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى بىرقەدەر كەڭ، ۋاقتى ئۇزۇن، تەسىرىمۇ چوڭقۇر.

I باب مىللەت

§1. ئۇيغۇرلار

1. تەرەققىيات جەريانى

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ئۇزۇن، مىلادى V، VI ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قاڭسۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قىسمى قۇمۇل ئەتراپىغا كېلىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ كەيچېڭ 4 - يىلى (840 - يىلى)، ئۇيغۇرلار غەربكە كۆچكەن، ئۇلارنىڭ بىر بۆلىكى ئىدىقۇت ئەتراپىغا كۆچۈپ، كېلىپ قۇمۇلنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا قوجۇ (ئىدىقۇت) ئۇيغۇر خانلىقىنى قۇرغان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار كۆپلەپ قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ داجۇڭ 10 - يىلى (856 - يىلى) يارىدەمچى مۇپەتتىش ۋاڭ رۇيجاڭ ئۇيغۇرلارغا بەگلىك ئايرىپ بېرىش توغرىسىدىكى يارلىقىنى ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، ئېۋرغولنىڭ لاپچۇق ناھىيىسىدىكى مىڭدىن ئارتۇق ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئۇنى توتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ، بۇنىڭدىن شۇ چاغلاردا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈڭگىلى بولىدۇ. قۇمۇل بوستانلىقنىڭ يېرى مۇنبەت، سۇيى مول، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلىشقا باپ، بۇ يەردە ماكانلاشقان ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا تەدرىجىي ئۆتكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، قۇمۇل يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئورۇن بولغاچقا، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىكى رايونلار بىلەن بولغان سودىسى كۈندىن - كۈنگە كۆپەيگەن. مۇنداق ئەۋزەل مۇھىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيگەن.

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار موڭغۇل خانلىقىغا بەيئەت قىلغان. يۈەن سۇلالىسىنىڭ جېيۈەن 16 - يىلى (1279 - يىلى) يۈەن سۇلالىسىنىڭ خاقانى ئازجىغا تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش توغرىسىدا ئەمىر چۈشۈرگەن. قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى دىجىن تىرىن ئىسمانە توپلاپ، ئەسكەرلەرگە يارىدەم قىلىپ، ئازجىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان، ئازجى دىجىن تىرىننى قۇمۇلنىڭ شەھەر باشلىقلىقىغا تەيىنلەپ، ھەربىي ۋە ھاشار ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلغان. جېيۈەننىڭ 24 - يىلى (1287 - يىلى) غەربىي شىمالدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرى توپىلاڭ كۆتۈرىدۇ، ئىدىقۇت، قۇمۇل كەينى - كەينىدىن ئۇرۇش ئاپىتىگە ئۇچرايدۇ، خەلقنىڭ كۆنى ئېغىرلىشىدۇ، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئۇيماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، ئارقا - ئارقىدىن خېشى (خېشى كاردورى)، مەنزى (چاڭجىياڭ خۇيخى دەيالرىنىڭ جەنۇبى)، خالا جاڭ (يۇننەن) قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بېرىپ، خەنزۇ ۋە باشقا مىللەتلەر بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ، بۇ چاغدا قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى بەك ئازىيىپ كەتكەن.

مىڭ سۇلالىسى خۇڭۋۇنىڭ 3 - يىلى (1370 - يىلى) يۈەن سۇلالىسى يىمىرىلىگەندىن كېيىن، موڭغۇل ئەۋلادىدىن بولغان ژۇناشرى بۆلۈنۈپ مۇستەقىل بولۇۋالدۇ. خۇڭۋۇنىڭ 13 - يىلى (1380 - يىلى) قۇمۇل دائىرىسى مىڭ سۇلالىسىگە قارايدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مىڭ سۇلالىسى يەنىلا يۈەن ئەۋلادىدىن بولغان موڭغۇلنى ژاڭ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لېكىن، بۇ چاغدا، قۇمۇلنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قارا خۇيدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. بەلگىلىمە بويىچە قۇمۇلنىڭ ژاڭلىق ئورنىغا ژارىسلىق قىلىغۇچى مۇنۇ ئىككى شەرتنى ھازىرلىشى لازىم ئىدى. بىرىنچىسى، ئەسلى موڭغۇل ژاڭىنىڭ يېقىن ئۇرۇغ - جەمەتلىرىدىن بولۇشى، ئىككىنچىسى، خانلىقتىكى ھەر مىللەت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ رازىلىقىغا ۋە ھىمايىسىگە ئېرىشكەن بولۇشى كېرەك. دەسلەپتە خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قارا خۇيدىن ئىبارەت ئۈچ قەبىلىنىڭ كۆچى ئوخشاش بولغاچقا، ژاڭ بولۇش شەرتىنى ھېچكىم ھازىرلىيالمىغان، كېيىنچەرەك، ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچى تەدرىجىي زورايغانلىقتىن تۈتۈق خەنشىن چېكىنىپ، مىڭ 20 - يىلى (1484 - يىلى) قۇمۇلنىڭ ھۆكۈمرانى — سادىق ژاڭ بولىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن خەنشىن تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىدۇ، بۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ يەرلىك خاقانلىرى كۆچلۈك قوشنىسى تۇرپاننىڭ تاجاۋۇزچىلىقى، پارا-كەندچىلىكىگە دائىم ئۇچراپ تۇراتتى، ئۇلار شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ، يەرلەرنى تالان-تاراج قىلىپ، ئادەملەرنى بۇلاپ كېتەتتى، سودا ئالاقىسىنى ئۈزۈپ قويىدىغان، قۇمۇلنىڭ يەرلىك خاقانلىرى «ئۇچ قېتىم تىكلىنىپ، ئۇچ قېتىم ھالاك» بولغان. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل خەلقى نائىلاج ئارقا-ئارقىدىن ئىچكى رايونلارغا كۆچۈپ كەتكەن، ئەنشى ئەتراپىدىكى كۆيۈ چېكى شەھىرى قۇمۇل ژاڭ جەمەتلىرى ۋە خەلقىنىڭ پاناھ جايى بولغان. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى قۇمۇلدىكى سادىق ژاڭ بەييىاجى قول ئاستىدىكى خەلقنى شەپقەتسىز تۇردە تالان - تاراج قىلغان، ھەربىر ئۆي بېشىغا ئۈچ دادەن بۇغداي ياكى بىر توپ ئاق سېيامبۇ ياكى ئون ئات بېرىشكە مەجبۇرلىغان، خەلقنىڭ قوي، كالىلىرىنى بۇلىۋالغان، ئاياللارنىڭ نومۇسىغا تەگكەن. پاجىئەلىك تۇرمۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ئازلاپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماۋېنشېڭ يازغان «قۇمۇل ژاڭلىرىنىڭ رونىق تېپىشى ھەققىدە» دە: XV ئەسىردە ئىككى مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ئىچكى ئۆلكىلەرگە قېچىپ كېتىپ، قۇمۇلدا ئاران بىرقانچە يۈز ئۆيلۈك ئادەم قالغان، دەپ يېزىلغان. چېڭدېنىڭ 8 - يىلى (1513 - يىلى) چىرىكلەشكەن بەييىاجى شەھەرنى تاشلاپ، تۇرپانغا قېچىپ كەتكەن، كېيىنكى ئەھۋالى نامەلۇم. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل تۇرپاننىڭ بېقىندىسى بولۇپ قالغان.

چىڭ سۇلالىسى كاڭشىنىڭ 36 - يىلى (1697 - يىلى) چىڭ ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقى ئەبەيدۇللانى بىرىنچى دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن ئىبارەت قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار قۇمۇللۇق ئۇيغۇر ژاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتىدۇ. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كۆچلۈك ھىمايىسىگە ئېرىشكەنلىكتىن، ئاندا-ساندا ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن كىشىلەر كۆچۈپ كېتىپ نوپۇس ئازايغان بولسىمۇ، ئۇمۇمەن نوپۇس ئېشىپ

ماڭغان. چىك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار 8000 دىن ئاشقان. 1949 - يىلغىچە كۆپىيىپ 30 مىڭغا يېقىنلاشقان. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى تېز كۆپەيدى. 1983 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە تەۋەسىدىكى نوپۇس 57 مىڭ 700 دىن ئاشتى، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيىگە قاراشلىق نوپۇس 44 مىڭغا يېتىدۇ.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ مىنگۇنىڭ 19 - يىلىغىچە (1930 - يىلى) بولغان 233 يىل ئىچىدە، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار ئىزچىل تۇردە ۋاڭنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىدا ياشىدى. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» يولىغا قويۇلغاندىن كېيىنلا، ئاندىن قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

2 . دىنىي ئېتىقاد

ئۇيغۇرلار تارىختا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ شامان دىنى، مانى دىنى، نىستورىيان دىنى، ئاتەشپەرەسلىك، دىنى ۋە بۇددا دىنلىرىغا ئېتىقاد قىلغان. مىلادى XIV ئەسىرىنىڭ ئاخىرلىرى ئىسلام دىنى قۇمۇلغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار تەدرىجىي ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىغا كەلگەندە ئىسلام دىنى قۇمۇلدا ھۆكۈمران ئورۇننى ئىگىلىگەن، ئىسلام دىنى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىدىيە ئېڭىغا ۋە تۇرمۇشىغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن.

3. نىكاھ

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئۇيغۇر ئوغۇل - قىزلارنىڭ توي ئىشلىرى، كۆپىنچە، ئاتا - ئانىسىنىڭ مەيلىچە بولاتتى، شۇنىڭدەك دىنىنىڭ تەسىرىگە ناھايىتى زور دەرىجىدە ئۇچرايتتى. نۇرغۇنلىغان قىز - ئوغۇللار توي قىلىشتىن بۇرۇن دىدار كۆرۈشمەيتتى. شۇڭا تويدىن كېيىن دائىم دېگۈدەك كۆڭۈلسىزلىك يۈز بېرىپ، ئائىلە تۇرمۇشى بۇزۇلۇپ كېتىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرەتتى.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن نىكاھ قانۇنىنى زور كۈچ بىلەن تەشۋىق قىلىش، ئىزچىللاشتۇرۇش ئارقىلىق ئاتا - ئانىلارنىڭ مەيلىچە بولىدىغان تويلار كۆپ ئازايدى، ئەركىن مۇھەببەت باغلاش، نىكاھ ئىشلىرىغا ئۆزى خوجا بولۇش ئومۇملاشتى، ئوغۇل - قىزلارنىڭ نىكاھ ئىشلىرىغا دىن ئارىلىشىدىغان ئەھۋاللار كۆپ كۆرۈلمەيدىغان بولدى. توي قىلىشتىن ئىلگىرى نىكاھ قانۇنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە تۇرمۇش قۇرۇش گۇۋاھنامىسى ئالىدىغان بولدى، نىكاھدىن ئاجرىشىدىغان ھادىسىلەر ئازايدى. ھەقسىقەتەن نىكاھدىن ئاجراشماقچى بولسا، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىغا بېرىپ نىكاھدىن ئاجرىشىش رەسمىيىتى ئۆتەيدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۆتمۈشتىكى ئايالىلارنىڭ رازى بولۇشى-بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئەر تەرەپ ئۆز ئالدىغلا ئايالىنىڭ خېتىنى بېرىۋېتىدىغان ياكى «ئۈچ تالاق» دېسىلا ئەر - خوتۇنلۇق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلىدىغان كونا ئادەت يۇتۇنلەي يوقىتىلدى.

ھازىر، قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ توي مۇراسىمى ئومۇمەن ئۈچ كۈن بولىدۇ:

1 ـ كۈنى چۈشتىن ئىلگىرى قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ ئۆيىدە تىوي مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، ئەر مېھمانلار ئۈزىتىلىدۇ. يىگىت ۋە مېھمانلار كېلىپ بولغاندىن كېيىن، شۇ مەھەللىدىكى دىنىي زاتلاردىن بىرسى جامائەت ئالدىدا تىوي خېتىنى ئوقۇيىدۇ، ئاندىن كېيىن دىنىي قائىدە بويىچە نىكاھ ئوقۇپ شاكراپ (ياكى شېكەر سۈيىي) گە نانىي تەككۈزۈپ يىگىت بىلەن قىزغا بۈلۈپ بېرىدۇ. ئاندىن قىز تەرەپنىڭ ئاتا ـ ئانىسى تەييارلىغان بىر يۈرۈش يېڭى كىيىم ـ كېچەك، دوپپا، قول ياغلىق قاتارلىقلارنى كۆيـ ئوغۇللۇق قىلىدۇ. مۇراسىم تۈگىگەندىن كېيىن مېھمانلارغا غىزا تارتىلىدۇ. غىزادىن كېيىن ئەر مېھمانلار قايتىدۇ، چۈشتىن كېيىن ئايال مېھمانلار ئۈزىتىلىدۇ.

يىگىت قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، قىز تەرەپكە قىز كۆچۈرۈش ئۇچۇن ماشىنا ئەۋەتىدۇ (يېزىلاردا ئومۇمەن هارۋا، تراكتور، شەھەردە كۆپسىچە ماشىنا ئىشلىتىلىدۇ). قىز كۆچۈرۈش ۋاقتى جايلاردا ئانچە ئوخشاپ كەتمەيىدۇ، لاپـچـۇق، قارادۆۋىلەردە كۈندۈزى كۆچۈرۈلىدۇ، شەھەردە ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا ئومۇمەن كەچتە كۆچۈرۈلىدۇ، قىز كۆچۈرگەندە يىگىت تەرەپتىن ئالتە ـ يەتتە ئەر ـ ئايال ئىناۋەتلىك چوڭلار ـ نىڭ باشچىلىقىدا قىزنىڭكىگە كېلىپ، قىزنى بالدۇر بېرىشنى كەينى ـ كەينىدىن تەلەپ قىلىدۇ، قىزنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ۋە دوستلىرى ۋاقىت تېخى بالدۇر دېگەندەك باھانە ـ سەۋەبلەر بىلەن ۋاقىتنى كەينىگە سۈرىدۇ. قىز ئالغىلى كەلگەنلەر ئىلاجسىز قىز تەرەپنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ تالادا بىردەم تۇرغاندىن كېيىن قىزنى بېرىشنى تەلەپ قىلىپ 2 ـ قېتىم يەنە كىرىدۇ، ئۇلار يەنىلا ۋاقىت تېخى بالدۇر دېگەن جاۋابنى ئاڭـ لايدۇ، مۇشۇنداق بىرنەچچە قېتىم كىرگەندىن كېيىن ۋاقىت يېرىم كېچە بولۇپ قالـ غاندا ئاندىن قىزنى بېرىدۇ.

تويىي بولغان قىز بوسۇغىسىدىن چىقىشتىن ئىلگىرى ئاتا ـ ئانىسى، قىزنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى تىلەپ دۇئا قىلىدۇ، باشقا ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىمۇ دۇئا قىلىدۇ. قىز كۆچۈرۈشكە كەلگەنلەر قىزنى ئۆيدىن ئېلىپ چىققاندىن كېيىن مەھەللـ دىكى ياشلار ئارغامچا قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن يول توسىدۇ، چۈۋات ياكى بىرقانچە بوتۇلكا توي هارىقى بەرسە، يولنى ئېچىۋېتىدۇ، قىز ئالغىلى كەلگەنلەر ئاندىن ئۆز يولىغا راۋان بولىدۇ.

قىز كۆچۈرگۈچىلەر بىلەن قىز كۆچۈرۈپ بەرگۈچىلەرنىڭ هەمراهلىقىدا كەلگەن قىز يىگىتنىڭ دەرۋازىسىغا يېتىپ كەلگەندە، ئۇرۇق ـ تۇغقان، ئەل ـ ئاغىنىلىرى ئىشىككە چىقىدۇ، كېلىن هۇجرا ئۆيگە كىرىپ كەتكەچە سازەندە ـ هېپىزلار خۇشال نەغمە ـ ناۋا قىلىدۇ، قىز كۆچۈرۈپ كەلگۈچىلەرگە غىزا تارتىلىپ، كەتكەندىن كېيىن بىر ـ ئىككى ئايال كېلىنگە يەڭگە بولۇپ قېپقالىدۇ، قالغانلىرى قايتىپ كېتىدۇ.

شۇ كېچىدە يىگىتنىڭكىدىمۇ، قىزنىڭكىدىمۇ مەشرەپ بولىدۇ، خۇشال ناخشا ئېيـ تىپ، ئۇسسۇل ئويىنالغان مەشرەپ تاڭ ئاتقىچە داۋام قىلىدۇ. يىگىت بىلەن قىز يېتىپ قېلىشتىن ئىلگىرى قىز تەرەپ بىلەن يىگىت تەرەپتىن بىردىن ئوتتۇرا ياش، ئەخلاقلىق ئايالنى ئورۇن سېلىپ بېرىشكە كىرگۈزىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا يۇقىرى ـ تۆۋەن، ئېگىز ـ

پەسلىك تالىشىلار بولىدۇ، بۇنىڭ بىلەنمۇ تويغا بىرمۇنچە شاد-خۇراملىق كەيپىياتى قوشۇلىدۇ.

2 - كۈنى سەھەردە قىز تەرەپ ھۈجرا ئۆيگە چۆچۈرە پىشۇرۇپ ئىسسىقلىق ئەۋەتىدۇ، بۇ كۈنى يىگىت تەرەپ مېھمان ئۈزىتىدۇ، ئادەتتە چۈشتىن بۇرۇن ئەرلەرنى، چۈشتىن كېيىن ئاياللارنى ئۈزىتىدۇ.

تەنتەنىلىك يۈز ئاچقۇ مۇراسىمى چۈشتىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. يۈز ئاچىدىغان چاغدا كېلىن يەڭگىلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ھويلىغا چىقىدۇ ياكى ھېمانخانىغا كىرىدۇ، بېشى بۆرتۈمشال بىلەن پۈركۈلۈپ ئوتتۇرىدا ئولتۇرغۇزۇلۇپ قويۇلىدۇ، قىز تەرەپ بىلەن يىگىت تەرەپ ئەقىللىق ۋە چېچەن ئايالدىن بىردىن ۋەكىل تاللايدۇ، بۇ ئايالار بىر-بىرىگە بېيىت بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپ، كېلىن بىلەن يىگىتنىڭ گۈزەل رۇخسارىنى ۋە ئېسىل پەزىلىتىنى ماختىشىدۇ، ئۆزئارا ئېيتىشىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن خۇشال كۈلكە سادالىرى ئىچىدە قىزنىڭ يۈزى ئېچىۋېتىلىدۇ. شۇندىن باشلاپ كېلىن يۈزىنى ئېچىپ يۈرۈشكە بولىدۇ. بۇ چاغدا قېيىن ئانىنىڭ كېلىنگە تەييارلىغان سوۋغىسىنى بىرنەچچە ئايال پەتنۇسقا سېلىپ قىزنىڭ ئالدىغا قويىدۇ. بۇ سوۋغىلار ئاساسلىقى: كىيىملىك رەخت، رومال، كېپىش، پايپاق، پوپايكا، پەردaز بۇيۇملىرى ۋە باشقىلار.

تويىنىڭ 3 - كۈنى چىللاشقۇ بولىدۇ، بۇ كۈنى قىز تەرەپ بىلەن يىگىت تەرەپنىڭ تۇغقانلىرى، قولۇم-قوشنىلىرى ۋە ئەل-ئاغىنىلىرى مېھمان قىلىنىدۇ. چىللاشقۇغا ھەر ئىككى تەرەپ ئاددىي داستىخان قىلىشىپ سوۋغا تۇتىشىدۇ، بۇ قېتىمقى مېھماندارچىلىقتا ئۇرۇق-تۇغقان، قولۇم-قوشنىلارنىڭ تونۇشۇشى، بۇنىڭدىن كېيىنكى باردى-كەلدى قىلىپ تۇرۇشىغا ئوڭايلىق يارىتىش كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

تاشۇبلىق گۈڭشىپسىنىڭ شوپۇل، خوتۇنتام قاتارلىق جايلىردا توي مۇراسىمى كولېكتىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان ئادەت بار، توي قىلىدىغان بىرقانچە ئۆيلۈك توي كۈنىنى مەسلىھەتلىشىپ توختىتىدۇ، مۇنداق توي باشقا جايلاردىكىدىن ئاددىيراق بولىدۇ.

ئاستانە، قارادۆۋە، دۆربەجىن دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق جايلاردا توي باشلاش مۇراسىمى دەيدىغان ئادەت بار، يەنى توي بولۇشتىن بىر كۈن بۇرۇن يىگىت تەرەپتىن بىر قىسىم مېھمانلار سوۋغات ئېلىپ، قىز تەرەپنىڭ ئۆيگە كەلگەندە قىز تەرەپ ئىشكىنى چىڭ تاقۋالىدۇ، كەلگەن مېھمانلار ئىشىك ئالدىدا بىردەم نەغمە-ناۋا قىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆيگە كىرگۈزۈلىدۇ، بۇ، «توي باشلاش مۇراسىمى» دېيىلىدۇ. باشقا مۇراسىملار شەھەر ئەتراپىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. يەنە قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭغاندا قىز ئالغۇچىلار قىزنىڭ ئاتا-ئانىسىدىن رازىلىق تىلەيدۇ ۋە ئۇلارغا تەسەللى بېرىدۇ. قىز كۆچۈرۈشكە بارغان ماشىنا (ياكى ھارۋا) ئورنىدىن قوزغالغاندا، ئوغۇل-قىز ياشلار ماشىنا ئالدىدا ئۇسسۇل ئويناپ ماڭغاچ كېلىنىنى ئۈزىتىپ قويىدۇ.

4. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆلۈم-يېتىم ئىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە بولىدۇ.

كىسەل ئادەم سەكراتقا چۈشكەندە كىسەل ئادەمنىڭ بېشىدا ئايەت ئوقۇشقا ئادەم چاقىرىلىدۇ، ئادەم جان ئۈزگەندىن كېيىن، دەرھال ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلىرىغا ۋە ئاخۇن-موللىلارغا خەۋەر قىلىدۇ، تەزىيە بىلدۈرۈپ كەلگەنلەر ئىچىدىكى ئەر تۇغقانلارغا بىرىدىن ئاق قول ياغلىق، ئايال تۇغقانلارغا بىرىدىن داكا لېچەك بېرىلىدۇ، يېقىن ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ كۆڭۈل سوراپ كەلگەنلەر بىلەن قول ئېلىشىدۇ.

مېيىت ئومۇمەن شۇ كۈنى يەرلىككە قويۇلىدۇ، ئەگەر ئۇلگۈرمەي قالسا ئەتىسى يەرلىككە قويۇلسىمۇ بولىدۇ. مېيىتنى چوڭ ياشلىقلار سۇغا ئالدۇرغاندىن كېيىن ئاق رەخت بىلەن كېپەنلەيدۇ. مېيىتنى ئېلىپ مېڭىشتىن ئىلگىرى ئەر-ئايال ئۇرۇغ-تۇغقانلىرى ۋاپات بولغۇچىغا دۇئا قىلىپ ۋىدالىشىدۇ. مېيىت تاۋۇتقا سېلىنىپ قەبرىستانلىققا ئېلىپ بېرىلىدۇ، ئايالار مېيىتنى ئۈزىتىپ قەبرىستانلىققا چىقمايدۇ. ئۆيدە قېپ قىلىپ هازا تۇتىدۇ. تاۋۇتنىڭ ئالدىدا ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ماڭىدۇ، ئۇلارنىڭ كەينىدىن تاۋۇت ئېلىپ مېڭىلىدۇ، جامائەت تاۋۇتنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ. مېيىتنى يەرلىككە قويۇشتىن ئىلگىرى، ئاخۇنۇم دەپنە قىلىش مۇراسىمىغا رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. يەرلىك(گۆر)نىڭ قېزىلىشى مۇنداق: ئادەتتە ئالدى بىلەن چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن ئىككى مېتر، ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن ئىككى مېتر كەڭلىكى تەخمىنەن بىر مېتر گۆر قېزىلىدۇ. ئاندىن يەرلىكنىڭ ئىچىدە قىبلە تەرەپتە ئىچ ئۆيگە قويۇلىدۇ؛ مېيىت ئىچ ئۆيگە قويۇلىدۇ ھەمدە بېشى شىمالغا، پۇتى جەنۇبقا، يۈزى قىبلىگە قىلىپ ياتقۇزۇلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئىچ ئۆينىڭ ئاغزى كېسەك بىلەن ئېتىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئالدى بىلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى گۆرگە يەتتە كەتمەن توپا تاشلايدۇ، ئاندىن باشقا ئادەملەر توپا تاشلايدۇ، گۆرگە تىندۇرۇلغان توپا يەر يۈزىدىن سەل كۆتۈرۈلگەندە توپا تاشلاشنى توختىتىدۇ. بۇ چاغدا ئاخۇنۇم قىرائەت قىلىدۇ، دۇئا قىلىنىدۇ، ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئۇرۇق-تۇغقانلىرى يەر بېشىدا جامائەتكە چاشقۇ تارقىتىپ بېرىدۇ ھەم ئازراق نەق پۇل تارقىتىدۇ. ئاخىرىدا ۋاپات بولغان ئادەمدىن قالغان مىراسنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى ئاخۇنۇم ئېلان قىلىدۇ، مېيىتنى ئۈزىتىش شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلىشىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلەت خىزمەتچىلىرى ۋاپات بولغاندا، دىنىي قائىدە بويىچە ئۈزىتىلغاندىن باشقا، بەزىلىرىگە ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلىدىغان بولدى، بۇنىڭغا ئىدارە-جەمئىيەتلەردىكى ھەر مىللەت ئەر-ئايال ئىشچى-خىزمەتچىلەر قاتنىشىدۇ، بەزىلىرىگە بولسا، ۋاپات بولغۇچى هايات ۋاقتىدا ئىشلىگەن ئورۇندىكى ئۇيغۇر رەھبەر-لىرى كادىرلار قەبرە بېشىغا چىقىپ، جامائەت ئالدىدا تەزىيە سۆزى قىلىدۇ.

مېيىيت يەرلىككە قويۇلۇپ بولغاندىن كېيىن ئىككىنچى كۈندىن باشلاپ ۋاپات بولغۇچى تەۋە بولغان مەسچىتنىڭ ئەل-جامائەتى بامدات نامازدىن يېنىپ قەبرە بېشىغا چىقىپ ئايەت ئوقۇيدۇ، بۇنداق قىلىش يەتتە نەزىرىدىن كېيىن توختايدۇ. ۋاپات بولغۇچىنىڭ تۇغقانلىرى مېيىتنى ئۈزىتىپ بولغاندىن كېيىن ئۆچى، يەتتىسى، قىرقى، يۈزى، يىل نەزىرلىرىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ، ھەر قېتىملىق نەزىرگە مەھەللە

مان چىللايدۇ، نەزىرىگە ئەرلەر چۈشتىن بۇرۇن، ئاياللار چۈشتىن كېيىن بارىدۇ، ئاياللار داستىخان كۆتۈرۈپ بارىدۇ.

مەرھۇمنىڭ قەبرىسى ئادەتتە ئۇزۇنچاق چاسا قوپۇرۇلىدۇ، ئەرلەرنىڭ قەبرىسى ئۇستىگە تۈلۈق ياسىلىدۇ، ئاياللارغا تۈلۈق قىلىنمايدۇ.

5. كېيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۈلۈك، تۇرار جاي، يۇرۇش - تۇرۇشى

ئۇيغۇرلار كىيىم - كېچەكنى ئۇرمۇمەن خېلى ئېتىبار بېرىدۇ، بولۇپمۇ ياش ئاياللار كىيىم - كېچەكلەرنىڭ پاسونىغا ئەھمىيەت بېرىدۇ، كىيىمنىڭ رەختلىرىنىڭ سۈپىتى ئېسىل، رەڭگى چىرايلىق بولىدۇ. ئاياللار مايلى قىشتا بولسۇن، مەيلى يازدا بولسۇن كۆينەك كىيىدۇ، ئۇچىسىغا كاستيۇم، ئۇزۇن كۆينەك، ئۇزۇن ئىشتان كىيىدۇ، ئىشتاننىڭ پۇشقىغىنى ئۇزۇن پايپاقنىڭ ئىچىگە تىقىۋالىدۇ. بېشىغا گۈللۈك دوپپا كىيىدۇ ياكى ياغلىق سالىدۇ، پۇتىغا ئۆتۈك ياكى بەتىنكە كىيىدۇ. چوڭ ياشلىق ئاياللارنىڭ كۆپىنچىسى بېشىغا ئاق داكا ياغلىق سالىدۇ، ئەرلەر كاستيۇم ياكى ئادەتتىكى كىيىملەرنى كىيىدۇ، پۇتىغا ئۆتۈك ياكى بەتىنكە، بېشىغا گۈللۈك دوپپا كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. چوڭ ياشلىق ئەرلەر چەت رايونلارغا چاپان، پۇتىغا ئۆتۈك، مەيسە - كالاچ كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ.

دۆلەتنىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قىز بالىلارنىڭ چېچى كۆپىنچە ئۇششاق ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈلۈپ كەينىگە تاشلىناتتى، تۇرمۇش قۇرغان ئاياللار چېچىنى ئىككى ئۆرۈم قىلىپ ئۆرۈۋالاتتى. ئاياللار چېچىنى تارىغاندا جىگدە يېلىمى چاپلاتتى، ئېيتىشلارچە مۇنداق يېلىم چاچنىڭ ئۆسۈشىگە ۋە ئۇنى ئاسراشتا پايدىلىق ئىكەن. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، شەھەردىكى ۋە شەھەر ئەتراپىدىكى ئاياللار چېچىنى ئۆرۈپ چوققىسىغا يۆگەپ چازا، تاغاق قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى قىستۇرۇۋېلىشنى، ئاندىن چىرايلىق ياغلىق سېلىشنى، قىشتا چوڭ ياغلىق سېلىشنى ياخشى كۆرىدىغان بولۇپ كەتتى. شەھەردە يېزىلاردىكى ئاياللارنىڭ ھەممىسى يېگىنە (ھالقا)، بىلەيزۈك، ئۇزۈك قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى سېلىشنى ياقتۇرىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمەكلىرىنىڭ تۈرى كۆپ، شەكلى مول، ئاساسلىقى: نان، پولۇ، چۆچۈرە، سۇيۇقئاش، مانتا، لەگمەن، ياپما، كالا - قوي گۆشى، يۇتازا قاتارلىقلار. كۆكتات تۈرى مول ئەھمەس، ئاساسلىقى: پىياز (باش پىياز)، چامغۇر، سەۋزە، قىزىل مۇش (لازا)، شوخلا، جاكىدۇ قاتارلىقلار. ئەتىگەنده، ئادەتتە، نان بىلەن چاي ئىچىدۇ، چۈشتە ۋە كەچقۇرۇنلۇقى لەگمەن، پولۇ، مانتا، چۆچۈرە، سۇيۇقئاش قاتارلىق غىزالارنى يەيدۇ، پولۇ ۋە گۆش يېگەنده ئاۋۋال قولىنى يۇيۇپ، ئاندىن داستىخانغا ئولتۇرۇپ بىۋاستە قول بىلەن يەيدۇ، باشقا تائاملارنى يېگەنده چوكا ئىشلىتىدۇ. قارا چاي، سۈتلۈك چاي ئىچىشكە ئامراق، چايغا ھەمىشە ئازراق تۇز سالىدۇ. چارۇچىلىق رايونلىرىدا چايغا سېرىق ماي سېلىپ ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ، بۇنداق چاي تېخىمۇ مەززىلىك بولىدۇ. ئۇيغۇرلار چوشقا، ئېشەك گۆشىنى ۋە ھارام ئۆلگەن مالنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ كونىچە ئۆيلىرى كېسەك - ياغاچتىن ياسىلىدۇ. قۇمۇلدا ھاۋا قۇرۇ-

غاق بولماچقا، ئۆگزىگە سامانلىق لاي سىلىپ قويسىلا كۆپايە قىلىدۇ. قىشتا سوغۇقتىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن ئىشىك-دېرىزىلەر كىچىكرەك قىلىنىدۇ. ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىسىدىن تۆشۈلۈك ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئۆيلەرنىڭ ھاۋا ئالمىشىش، ئاپتاپ چۈشۈش شارائىتى ئومۇمەن ناچارراق. ئۆيلەرگە كاك سېلىنىدۇ. ئوچاق كاڭغا تۆتاش ياسىلىپ، تاماق تەييارلىغاندە كۆيگەن ئوت كاڭنى قىزىتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆي ئىچىمۇ ئىسسىيدۇ. كۆپىنچە ئۆيلەردە تامنىڭ ئىچ تەرىپىگە ئوبۇق قىلىنىپ، ئويۇققا ياستۇق، يوتقان-كۆرپە قاتارلىقلار تىزىلىدۇ. ئادەتتە، ئۆينىڭ ئالدى-كەينى باغ قىلىنىپ، ئۈزۈم ۋە ھەرخىل مېۋىلىك كۆچەتلەر، گۈل-گىياھلار ئۆستۈرۈلىدۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ سۈپىتى تەدرىجى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. يېڭى شەكىلدىكى ئۆيلەر، ئومۇمەن، كەڭتاشا-يورۇق سېلىنىدىغان بولدى. كۈن نۇرى چۈشۈش، ھاۋا ئالمىشىش شارائىتىمۇ ياخشىلاندى. نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ ئۆيىدە تام گېزىمى، ئىشكاپ، تومپۇچكا، ئۇستەل قاتارلىق زامانىۋى ئۆي جابدۇقلىرى بار، نۇرغۇنلىغان ئائىلىلەر تېلېۋىزور، ئۇنئالغۇ، كىرئالغۇ قاتارلىق ئېلېكتر سايمانلىرىنى سېتىۋالدى.

ئۆتمۈشتە ئۇيغۇرلار سەپەرگە چىقسا پىيادە ماڭغاي، ئېشەك، ئات مىنەتتى، 0 ـ يىللاردىن كېيىن ھارۋا كۈنسايمان كۆپىيىشكە باشلىدى، يەرلىك دېھقانلار ئىشەك ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ ماڭىدىغان بولدى، بۇنى ھەيدەش ناھايىستى ئاسان بولۇپ، ئۇ يېزىلارنىڭ ئاساسلىق قاتناش قورالى بولۇپ قالدى. شەھەر-يېزىلاردىكى ھەممە ئائىلىدە دېگۈدەك ۋېلىسىپىت، ئاز سانىدىكى ئائىلىلەردە موتسىكلىت بار بولدى.

6. ھېيىت-ئايەم

ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق بايرىمى روزا ھېيىت ۋە قۇربان ھېيىتىدۇر.

روزا ھېيىت، بىر ئاي روزا تۇتقاندىن كېيىن ئۆتكۈزۈلىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ھېيىتتىن ئىلگىرى بىرئاي روزا تۇتۇلىدۇ، روزا تۇتقۇچىلار كۈن چىققاندىن كېيىن ۋە كۈن ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى ھېچنەرسە يېمەيدۇ ۋە ئىچمەيدۇ. بىر ئاي توشقاندا ئېغىز ئېچىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، كۈندۈزى تاماق يېيىش ئەسلىگە كېلىدۇ، روزا تۇتۇش ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئۇچۇن ئەپسىز، ھازىر، ئەگەككە قاتناشمايدىغان چوڭ ياشلىق كىشىلەردىن سىرت، ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ كۆپىنچىسى روزا تۇتمايدىغان بولدى. ھېيىتتىن ئىلگىرى ھەممە ئۆيلەردە ساڭزا، بوشكال سېپىلىدۇ، نۇرغۇن ھېيىتلىق يېمەكلىكلەر تەييارلىنىدۇ، يەنە كەڭ دائىرىدە تازىلىق قىلىنىدۇ. ھېيىت كۈنلىرى ھەممە ئادەم يېڭى كىيىم-كېچەك ۋە دۇپپىلىرىنى كىيىپ ئۆزئارا ھېيىتلىشىدۇ، خەنزۇ يولداشلارمۇ تونۇشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ھېيىتلايدۇ.

قۇربان ھېيىتتا مال ئۆلتۈرۈپ قۇربانلىق قىلىنىدۇ، قۇربان ھېيىت روزا ھېيىت ئۆتۈپ 70 كۈندىن كېيىن بولىدۇ، ھەممە ئۆيلەردە قۇربانلىق دەپ قوي سويۇلۇپ، نەزىر ئېشى تارتىلىدۇ، ئۆز مەھەللىسىدىكى ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلىرىنى ۋە قولۇم-قوشنىلىرىنى چىللاپ مېھمان قىلىدۇ. شۇڭا قۇربان ھېيىتتا يېقىن تۇغقانلىرىدىن

باشقىلارنى ئادەتتە چىللىمايدۇ، ھېيتلاشمايدۇ.

بۇ ئىككى ھېيتتا ئويۇن قويۇش، مەشرەپ ئۆيناش، چېلىشىش قاتارلىق مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش، تەنتەربىيە پائالىيەتلىرى دائىم ئۆتكۈزۈلىدۇ، بۇ پائالىيەتلەر كۆپلىگەن تاماشىبىنلارنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ، ھېيت-ئايەمنىڭ خۇشاللىق تەنتەنىسىنى ئاشۇرىدۇ.

7. باشقا ئۆرپ-ئادەتلەر

ئۇيغۇرلار ئۆزئارا مۇئامىلىدە ئەدەپ-يوسۇنغا ئالاھىدە دىققەت قىلىدۇ، يۈز كۆرۈشكەندە ئۆزئارا سالام بېرىپ (ئامان-ئېسەنلىك سوراپ) قول ئېلىشىپ كۆرۈشىدۇ، بىر-بىرىنىڭ ئۆيىدىكى ئادەملەرنىڭ سالامەتلىكىنى سورىشىدۇ. باشقىلارنىڭ ئۆيىگە مېھمان بولۇپ بارسا، ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، ساھىپخان بىلەن بىللە دۇئا قىلىدۇ، ئاندىن باشقا ئەھۋاللارنى سورىشىدۇ، بۇ چاغدا ساھىپخان داستىخان سېلىپ، نان-چاي كەلتۈرۈپ كۈتىدۇ. ئۇيغۇرلاردا «ئېسىل مېھمان غىزا ئۈستىگە كېلىدۇ» دېگەن سۆز بار، ئەگەردە تاماق يەۋاتقاندا مېھمان كېلىپ قالسا مېھمانغا تاماق قويىدۇ.

بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن ئاخۇنۇمنى چىللاپ كېلىپ بالىغا ئات قويدۇرىدۇ. بالىلارغا كۆپىنچە دىنىي كىتابلاردىكى ئاتلار قويۇلاتتى، دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن مەلۇم مەنىگە ئىگە ئاتلار، مەسىلەن: ئەركىن، بەختىيار، باھارگۈل، جەننەتگۈل دېگەنگە ئوخشاش ئاتلار قويۇلىدىغان بولدى.

ھاممىلدار ئاياللار، ئادەتتە، ئانىسىنىڭ ئۆيىدە يەڭگىيدۇ، 40 كۈن تولغاندا ئىدەر چىقىرىدۇ، بۇنى «بۆشۈك تويى» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. بوۋاقنىڭ يېقىن تۇغقانلىرى (مومابوۋىسى، ئاتا-ئانىسى) بوۋاق ئۇچۇن كىيىم-كېچەك ۋە باشقا كىچىكلىك نەرسىلەرنى تەييارلايدۇ، ئوغۇل بالىلار ئالتە-يەتتە ياشلارغا كىرگەندە سۈننەت (خەتنە) قىلدۇرۇلىدۇ، بۇ ئوغۇل بالا ئۇچۇن تۇرمۇش قۇرۇشتىن قالسا 2-ئورۇندا تۇرىدىغان چوڭ ئىش ھېسابلىنىدۇ. سۈننەت قىلىشتىن ئىلگىرى بالىغا يېڭى كىيىم-كېچەك، يوتقان-كۆرپە تەييارلىنىدۇ، نەزىر ئۆتكۈزۈلىدۇ، سۈننەت (خەتنە) تويىغا ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنىلىرىنى چىللايدۇ، سۈننەت (خەتنە) قىلغاندا، ئادەتتە، دىنىي ساھەدىكى كىشىلەر قەدىمىي ئادەت بويىچە قىلىدۇ.

قىز بالىلارنىڭ ئوسما قويمىغان ئادىتى بار، ئەتىيازدا كىشىلەر ئۆينىڭ ئالدى-كەينىگە ئوسما تېرىپ قويىدۇ، ئوسما چوڭلىغاندا يۇمران يوپۇرمىقىنى سىقىپ سۈيىنى چىقىرىپ قېشىغا سۈرتىدۇ. ئوسما قويغاندا ئىككى قاشنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇۋېتىدۇ. بۇ، پۇتۇن قاش دېيىلىدۇ. قىز بالىلار ئوسما قويۇپلا قالماستىن، ياش-قۇرامىغا يەتكەن ئاياللارمۇ ئوسما قويىدۇ. قىز بالىلار ئۇچ-ئىككى ياشلارغا كىرگەندە قۇلىقىنى تېشىپ ھالقا سېلىپ قويىدۇ.

ئۇيغۇرلار كالا ياكى گىلەمدە ئولتۇرغاندا پۇتىنى سوزۇپ ئولتۇرمايدۇ، چوقۇم يۇكۈنۈپ ياكى باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرىدۇ. مېھمانلار ياكى چوڭ ياشلىقلار ئالدىدا

كېرىلىش، كىكىرىش، تاماكا چېكىش، هاراق ئىچىش ۋە باشقىلارنىڭ ئالدىدا ئوسۇرۇش، قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى ئەدەبسىزلىك هېسابلىنىدۇ.

قوشۇمچە: قۇمۇل شىۋىسى

قۇمۇل ئۇيغۇرلىرى قەدىمقى زامانىدا تېيانشاننىڭ شەرق ۋە شەرقىي جەنۇبىدا ياشىغان «توققۇز ئۇيغۇر»، «ئون ئوغۇز» دەپ ئاتالغان «شەرق ئۇيغۇرلىرى» غا، شۇنداقلا «ئاساسىي هەم ئانا قەبىلە» هېسابلىنىدىغان ئوغۇزلار ياكى ئۇيغۇرلارغا مەنسۇپ.

قۇمۇل شىۋىسى تارىختىكى «شەرق ئۇيغۇرلىرى» شىۋىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان شىۋىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قەدىمىي، ساپ ۋە باي بىر تارمىقى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. قۇمۇل شىۋىسى هازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە لېكسىكا جەهەتلەردە بەزىبىر پەرقلەرگە ئىگە. قۇمۇل شىۋىسى ئۆزىنىڭ بىرمۇنچە پايدىلىق تەرىپلىرى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى بېيىتىپ كەلمەكتە ۋە ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەدرىجىي سىڭىپ بارماقتا.

X ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا شىنجاڭغا ئىسلامىيەتنىڭ كىرىشى بىلەن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لېكسىكىسى تەركىبىگە كۆپلىگەن ئەرەب-پارس تىلى سۆزلىرى سىڭىپ كىرىپ، شۇ مۇناسىۋەت بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى ئىستېمالدىن قېپقالغانىدى. قۇمۇل شىۋىسىمۇ بۇ خىل تەسىردىن خالى ئەمەس، ئەلۋەتتە؛ لېكىن ئىسلام دىنى قۇمۇلغا مىلادى XIV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يېتىپ كەلگەن، XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئومۇملاشقان. دېمەك، ئەرەب-پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ قۇمۇلغا كېلىشى باشقا جايلارغا قارىغاندا بىر نەچچە يۈز يىل كېيىن، تەسىر كۈرسەتكەن ۋاقتى قىسقىراق. شۇڭا چەت تىللار تەرىپىدىن سىڭىپ چىقىرىۋېتىلگەن بىرمۇنچە ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى قۇمۇل شىۋىسىدە ساقلىنىپ قالغان.

قۇمۇل شىۋىسى تېخى تۈزۈككىنە قېلىپلىمىغان سۆز كانى. بۇ كاندا نۇرغۇنلىغان سۆز دۇردانىلىرى ساقلانماقتا. تارىختىن بۇيان س. ي. مالوپ قاتارلىق بىرمۇنچە چەت ئەللىك تۈركىي تىل ئالىملىرى قۇمۇلغا كېلىپ، بۇ جەهەتتە مەلۇم ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بارغان.....

مەن قۇمۇل شىۋىسى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلىرىمنى تۆۋەندىكىچە ئوتتۇرىغاقويىمەن:

قۇمۇل شىۋىسىنىڭ مۇهىم خۇسۇسىيەتلىرى

فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى

1. فونېما سېستېمىسى

قۇمۇل شىۋىسىدىكى سوزۇق هەم ئۈزۈك فونېمىلار، ئاساسەن، ئەدەبىي تىلىدىكى

بىلەن ئوخشاش. لېكىن قۇمۇل شۇبىسىدە «ژ»، «ف» تاۋۇشلىرى تاز بىر قىسىم ئىملىق ۋە ئۇنىدەش سۆزلەردە ئۇچرىغاندىن باشقا، فونېما سۈپىتىدە مەۋجۇد ئەمەس.

2. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

1) «ئە» تاۋۇشى بىلەن تۈزۈلگەن بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ ئۇچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالسا، ئەدەبىي تىلدا «ئە» تاۋۇشى «ئې» گە ئاجىزلىشىدۇ، جاراڭسىزلاشمايدۇ. ئەمما قۇمۇل شۇبىسىدە بولسا، ئوخشاشلىقتىن قېچىش تۈپەيلىدىن «ئە» تاۋۇشى «ئى» گە ئاجىزلىشىدۇ ۋە تولۇق جاراڭسىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

قۇمۇل شۇبىسى	ئەدەبىي تىل
بەرْ — بىرىش،① بېرىپ	بەر — بېرىش، بېرىپ
يەت — يىتىپ، يىتىش	يەت — يېتىپ، يېتىش
كەت — كىتىش، كىتىپ	كەت — كېتىش، كېتىپ
كەل — كىلىش، كىلىپ	كەل — كېلىش، كېلىپ

2) بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلىنىپ يېپىق بوغۇم ھالىتىدە قالسىمۇ، سۆز تومۇرىدىكى «ئە» تاۋۇشى ئاجىزلىشىپ يەنىلا «ئى» تاۋۇشىغا ئايلانىدۇ، لېكىن جاراڭسىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

دە — دىمە — دىي — دىمىي	دە، دېمە — دەي، دېمەي
يە، يىمە — يىي، يىمىي	يە، يېمە — يەي، يېمەي

3) ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «ئا» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلەنگەن بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر قۇمۇل شۇبىسىدە «ئە» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئەدەم	ئادەم
ئەكە	ئاكا
ئەۋەل	ئاۋۇال

ئەۋەل ئۆزۈڭ ئېيتمادىڭمۇ،
ياردەك بولاي دەپ.
ئەمدى كۆڭنۈڭ ئۇنىمامدۇ،
جۇدا بولاي دەپ.

(قوشاق)

① بىرىش — «ر» تاۋۇشىنىڭ ئۇستىدىكى ساكىن («°») ئاجىزلىشىشنى ئىپادىلەيدىغان شەرتلىك بەلگە سۈپىتىدە ئىشلىتىلدى.

△ بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەدەبىي تىلدا «ئە» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلەنگەن بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر قۇمۇل شۇبسىدە «ئا» تاۋۇشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

ئاينەك	ئەينەك
چاينەك	چەينەك
داراق	دەرەخ
ماخمال	مەخمەل

3. ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى

ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ ئۆزگىرىشى كۆپرەك ئاسسىمىلياتسىيە سەۋەبىدىن بولىدۇ. بۇ خىل فونېتىكىلىق ھادىسە قۇمۇل شۇبسىدە، تۈپ سۆزلەردە ھەم تۈپ سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا پەيدا بولىدۇ.

1) تۈپ سۆزلەردىكى ئوق ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى

تۇڭگۇس	توڭگۇز
مەززەپ	مەزھەپ
تاتتىق	تاتلىق

2) تۈپ سۆزلەرگە قوشۇمچە ئۇلانغاندا كېلىپ چىقىدىغان تەتۇر ئاسسىمىلياتسىيە ھادىسىسى

ن — ل

چەللە	چەنلە
ئاماللىق	ئامانلىق
ياماللىق	يامانلىق

ھەركىم قىسا، ياماللىق،
ھەگۈس تاپماس ئاماللىق.
(ماقال)

ت — س

ساۋاسسىز	ساۋاتسىز
ئاسسا	ئاتسا
ساسسا	ساتسا
ياسسا	ياتسا

سە يار ئۈچۈن ياسسام ياتاي،
ئۈچ يىل زىندانىدا.

ئۇچ يىل زىندان ئۇچ كۈنچە يوق،
باغى ـ بوستاندا.

(قوشاق)

چ — ش

ئاشسا	ئاچسا
قاشسا	قاچسا
ئاشقۇش	ئاچقۇچ

3) ئەدەبىي تىل سېستېمىسىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى بىرمۇنچە **تاۋۇ**شلار قۇمۇل شۇۋسىدە باشقا بىر خىل تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، ئەمما **مەنە ئۆزگىرىشى** بولمايدۇ. مەسىلەن:

ۋ — گ

تاگار	تاۋار
پالگان	پالۋان

تاقتا چىقتىم، كىيىك ئاتتىم،
تاقى① پالگانلار بىلەن.
هومۇرۇم② زايا ئۆتەمدۇ،
بومۇغۇر باللار بىلەن.

(قوشاق)

هوگا	هاۋا

هوگىدا پارچە بۇلۇت،
يامغۇر يېغىپ ئۆتكەنى يوق.
ئىككى هاشىق بىر بولۇپ،
مۇرادىغا يەتكەنى يوق.

(قوشاق)

گۈپا	ۋاپا

گۈپايىڭ بارمۇ دەپ،
چەندان يۈگۈردۈم.
گۈپايىڭ يوغمىكەن،
ئەمدى تۈگۈندۈم.

(قوشاق)

قۇگەت	قۇۋەت

① تاقى — تاغچى، تاغلىق.
② هومۇرۇم — ئۆمرۈم

تۈرپى① زىنه‌تله‌ر② بىله‌ن،
قېرى كىشى ياش بولماس.
مىدىده قۇگه‌ت بولمىسا،
مانتا ـ پولو ئاش بولماس.

(ماقال)

په‌رگانه — په‌رۋانه

په‌رگانه بولۇپ ئۇچتۇم،
گۈلله‌ر تۇۋىگه تۇشتۇم.
كىچىككىنه گه‌ختمدا،
هاشىق كويىغا تۇشتۇم.

(بېيىتتىن پارچه)

چ — س، ؟، ت

ساچ — چاچ

«شېرىن جانلار ئايلانسۇن، ساچلىرى بىلگه چىرمالسۇن»
(ناخشا نه‌قراتى)

سىچه‌ك — چېچه‌ك

يارىم مېنىڭ خىيمۇ ـ خىينىڭ كۆچه‌تكىنىسى،
خه‌ق ئىچىده جۇگانلارنىڭ سىچه‌ككىنىسى،
كۆمۈش مىنه قاپلىغانده‌ك بىله‌ككىنىسى،
ئالتۇن مىنه داغلىغانده‌ك يۈره‌ككىنىسى.

(بېيىتتىن پارچه)

تىش (تىشلىق چاق) — چىش

ل — ن

كۆڭنى — كۆڭلى
بارايىنى — بارايلى

ر — ل

زۆرۈل — زۆرۈر

ز — س

ئىستەش — ئىزده‌ش

ئىستىدىم دايىم سېنى،
كۈنله‌رده چه‌ندان نازىنىن.

① تۈرپى — هه‌ر خىل
② زىنه‌ت — زىننه‌ت

بىر سېغىنمادىك مېنى،
شەھرىن زىبانىم نازىنىن.
(قوشاق)

ھ — ي

يۆل — ھۆل
يىمىت — ھىمىت
شىيىت — شەھىت

ئون مىيىتتىن بىر شىيىت ئەلا،
ئون شىيىتتىن بىر تىرىك ئەلا.
(ماقال)

مىيمان — مېھمان

يارىنى چىللاپ كەلسەم،
غوجرامدا مىيمان قىلمىسام،
چارسۇنىك① ئوتتۇرىسىدا،
جانىمنى قۇربان قىلمىسام.
(قوشاق)

ي — ن

نىراق — يىراق

يارىنىڭ ئۆيى نىراقتا،
مەن يۈرۈيمەن يىراقتا.
(قوشاقتىن)

ق، ھ — غ

غۇلۇپ — قۇلۇپ

ئالتۇن غۇلۇپ توققۇز پەردە كىلىتى مەندە،
يارىم ئۆزى كەتكەن مىنەن سۆزىتى مەندە.
(قوشاق)

غوجرا — ھۇجرا

قىزىلگۈل ئاچىلۇر،
باغلار ئىچىدە.
قارا قاش ئولتۇرۇر،
غوجرا ئىچىدە.
(قوشاق)

پ — ۋ

قاۋاق — قاپاق

① چارسۇ — تۆت كوچا

تۇنۇگۈن تۈش مەلىدە،
ئىككى جۈگان چىقتى سۇغا.
قاۋۇغى لايغا پېتىپ،
ئالمالىرى ئاقتى سۇغا.
(قوشاق)
ئەلكىدە قوغۇن تېرىپ،
قاۋاق باراڭلىق قىلدىلا.
يار ئۈستىگە يار تۈتۈپ،
ھەجەپ ساراڭلىق قىلدىلا.
(قوشاق)

4) ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالمىشىش ھادىسىسى

ر — غ

ساغىرىش	سارغىيىش
ياغۇرچاق	يارغۇنچاق

ي، ۇ — ر

ئارغىمچى	ئايغىر
ئۇرغۇي	ئۇيغۇر
تەرۋەش	تەۋرەش
ئەرۋىشىم	ئەۋرىشىم

ن — ز

كىزىنەك	كېنىزەك

4. تاۋۇش كۆپىيىپ قېلىش ھادىسىسى

1) قۇمۇل شۇبىسىدە بەزى سۆزلەرگە «ھ» تاۋۇشى قوشۇلۇپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ھېيىپ	ئەيىپ
ھەجەپ	ئەجەپ
ھەقىل، ھېقىل	ئەقىل
ھېزىز	ئېزىز

بۇ مېنىڭ پال-پال تونۇم،
ھېچكىمدە يوقتۇر خاندىما.
بىر كۆرى ئارپىغا ساتتى،
مۆڭگىنە تۆڭگانىما.
ھەقلى يوق ساتتى تونۇمنى،
بىر كۆرى ئارپىغىما.

هەقلى بولسا ساتۇرمىدى،
بەش كۈرى ئارپىغىما.
(قوشاق)

2) قۇمۇل شۈبسىدىكى بەزى سۆزلەردە «م» ۋە «ب» تاۋۇشى كۆپىنچە قالىدۇ. مەسىلەن:

مەگەر، مىگەر	ئەگەر
يۇمىلاق	يۇمىلاق

5. تاۋۇش چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى

قۇمۇل شۈبسىدە بىر قىسىم سۆزلەردىكى ي، د، غ، گ، ب، ن تاۋۇشلىرى ئوخشاش بولمىغان ئورۇنلاردا چۈشۈپ قالىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى سوزۇق تاۋۇشنى بەزىدە سوزۇلما سوزۇققا ئايلاندۇرىدۇ، لېكىن مەنە پەرقلەندۈرمەيدۇ. مەسىلەن:

1) «ي» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

چا	چاي
ئۆ	ئۆي

(«ئۆي» سۆزى تۆپ ھالەتتە كەلسە، «ي» چۈشۈپ قالمايدۇ. پەقەت بېرىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغان بەزى ھالىلاردىلا «ي» چۈشۈپ قالىدۇ.)

م: ئۆگە باردىڭمۇ؟

كۆسۆ	كۆسەي
موزو	موزاي
بۇلۆ	بۇلەي

م: بۇلۆداۋان (تاغ ئىسمى)

ئاردىلىش	ئايرىلىش

2) «د» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

قاناق	قانداق
ئاناق	ئاندىق
مۇناق	مۇنداق
شۇناق	شۇنداق

3) «غ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئاردىق	ئاغرىق
بالىق	باغلىق
يالىق	ياغلىق

بۇغداي بالىغان بالىق،
يۇرەك داغلىغان يالىق.
ئەل مېنى ساراڭ دەيدۇ،
يار دەردىدە مەن ئارىق.
(قوشاق)

مادۇر	ماغدۇر
سارو	ساغرۇ
توراق	توغراق
ئۇ ق	ئۇغلاق
ئولان	ئوغلان

لائىلاھە قۇدرىتىڭدىن قورقىمەن،
ياشقىنا — ئولان جېنىمدىن قورقىمەن.
(قوشاقتىن)

كۆلەڭگەم تامدىن ئېشىپ،
يەردە يېتىشنى بىلمىدىم.
بۇ مېنىڭ ئولان بېشىم،
مۇڭغا قالۇرنى بىلمىدىم.

4) «گ» تاۋۇشنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ئەلەك	ئەگلەك
لەلەك	لەگلەك

«ئەتىسى كىتەر ئەلىگىم،

ئاخشىمى كىلەر لەلىگىم.»

5) «ب، ن» تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

		(تېپىشماق)
	مۈگۈز	مۈگۈز
مەن بۇ يەرگە كەلمەس ئىدىم،	مە، سە	مەن، سەن
باشلاپ كەلدى ئىرايىم.		سە يار ئۈچۈن ياتسام ياتاي،
ئاشىق بىلەن مەشۇقنى،	ئىبراھىم	ئۈچ يىل زىندانداۋ.
ئارىۋاتتى خۇدايىم. (قوشاق)		(قوشاقتىن)
	خوتۇ	خوتۇن
	ئوتۇ	ئوتۇن

6. ھازىرقى ئەدەبىي تىلىمىزدا بوغۇم بېشىدا «ي» بىلەن ئېيتىلىدىغان بەزى سۆزلەر قۇمۇل شۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش «ئى»، «ئۇ» ئېيتىلىدۇ.

مەسىلەن:

		ئۈزى ئاق، قېشى قارا،
ئىلىنىز	يىلتىز	كىمنى ئەپتۇ يېنىغا؟!
ئىلۇمز	يىلۇمز	مەنمۇ تاپتىم تەڭ خىلىمنى،
ئىلقا	يىلقا	ئوتنى ياقتىم جېنىغا. (قوشاق)
ئۈز (چىراي)	يۈز	

گىرامماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى

1. كېلىشىلەر

1) قۇمۇل شۇيىسىدە ئىگىلىك كېلىش ئىككى خىل فورما ئارقىلىق، يەنى كۆپ ھاللاردا «نىڭ» فورمىسى بىلەن، بەزى ھاللاردا «نى» فورمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

مەسىلەن:

بىزنى ئۆي	بىزنىڭ ئۆي	مېنى ئىشىم	مېنىڭ ئىشىم

2) يۆنىلىش كېلىش فورمىسى قۇمۇل شۇيىسىدە ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشاش قوللىنىلىشتىن باشقا، يەنە بىرلىك سانىدىكى كىشىلىك ئالماشلارغا ئۇلانغاندا تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە بولىدۇ:

ماڭا	ماڭا	ئاڭا، ئاڭغا	ئۇنىڭغا
ساڭا	ساڭا	ئۇڭا، ئۇڭغا	

«بۇ، شۇ» قاتارلىق كۆرسىتىش ئالماشلارغا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى ئۇلانغاندىمۇ يۇقىرىقىدەك ئەھۋال ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

بۇڭا، بۇڭغا	بۇنىڭغا	ئەلەم قىلاي، قەلەم قىلاي.
شۇڭا، شۇڭغا	شۇنىڭغا	قېيسى① قىزنى ئالسەن،
		شۇڭغا بېرىپ سالام قىلاي.
قوڭغۇراڭنى ماڭغا بەر،		(قوشاق)

① قېيسى - قايسى

2. سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

قۇمۇل شىۋىسىدە تۆۋەندىكى قوشۇمچىلار ئارقىلىق ياسالغان بەزى سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ:

1) «سىن»	2) مور، مۇر
يەرسىندى (يەرلەشتى، يېڭى ماكانغا كۆ- نۈپ قالدى)	سىنامور (سىنچى)
خۇرسىندى (مۇڭلىنىش، مەيۇسلىنىش)،	ياغمۇر (يامغۇر)
ياتسىندى (ياتسىراش)	3) سەك
	ئەرسەك (ئەرگە ئامراق)

3. ئالماشلار

قۇمۇل شىۋىسىدە ئالماشلارنىڭ ھەممە تۈرلىرىدىلا بەزى ئۆزگىچىلىكلەر بار. ئۇلارنىڭ گەۋدىلىكىرەك بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

1) كۆرسىتىش ئالماشلار		2) سوئال ئالماشلىرى	
دېنە، دېگىنە	ئەنە	نە، نىم، نىمە،	نېمە؟
مەنە	مانا	نىمنە	
ئا، دې، دېۋۇ، ئې، ئېۋۇ	ئاۋۇ	نەقىلاي، نىمنە قىلاي، غېرىپ كۆڭۈلنى ئولماي.	
بۇت، پۇت	بۇ يەر	ئەر بولسام كەتمەسمىدىم،	
بۇغۇنۇت (تاغ رايونلىرىدا)		بېشى - كۆزۈمنى بولماي،	
ئۇت، ئۇغۇنۇت،	ئۇ يەر	(قوشاق)	
شۇت، شۇغۇنۇت	شۇ يەر	قايداق، قاياق، قاناق...؟	قانداق؟

4. پېئىللار

1) قۇمۇل شىۋىسىدە ئىككىدىن ئارتۇق رەۋىشداشنىڭ مەزمۇنەن بىرىكىشىدىن تۈزۈلگەن پېئىل تۈسلىرىنىڭ ھازىرقى زامانىنى ئىپادىلەيدىغان شەخس، سان شەكىللىرى ئەدەبىي تىلدىكى شۇ خىل شەكىللەردىن تۆۋەندىكىدەك پەرقلىنىدۇ:

ئوقۇۋېتتىمە	ئوقۇۋاتىمەن	ئوقۇۋېتتۇ	ئوقۇۋاتىدۇ
ئوقۇۋېتتىسە	ئوقۇۋاتىسەن	ۋە باشقىلار	

قۇمۇل شىۋىسىدىكى بۇ خىل تۈس شەكلىنى قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوقۇپ + يېتىپ + تۇرۇر + مەن» دېگەن تۈس شەكلىدىن ئۆزگەرگەن قالدۇق شەكىل دېيىشكە بولىدۇ.

2) قۇمۇل شىۋىسىدە «ئال» يارىمچى پېئىلىنىڭ «ئەل» شەكلى يوق.

مەسىلەن:

كۆرالايدۇ	كۆرەلەيدۇ.	ئۆزالايدۇ	ئۆزەلەيدۇ
ئىتالايدۇ	ئېتەلەيدۇ	سۆزالايدۇ	سۆزەلەيدۇ
كىلالايدۇ	كېلەلەيدۇ	ۋە باشقىلار	

يار ئۆزى بولالمايدۇ، قولدا قىلىچ ـ نەيزە،
بولغاننى كۆرالمايدۇ. ئەر بولۇپ سالالمايدۇ.
(قوشاق)

لېكسىكىلىق خۇسۇسىيىتى

قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكا قۇرۇلۇشى جەھەتتە ئەدەبىي تىلغا ناھايىتى يېقىن، شۇنداق بولسىمۇ، ئۆزىگە چۈشىلۈق ئالاھىدىكلىرى بار.

1. قۇمۇل شېۋىسىدە ساقلانغان ئەدەبىي تىلدا قوللىنىلمايدىغان ئەرەب ـ پارس تىلى سۆزلىرى:

غېنى باي ياخشىلىق ئۆتكەن بېشىمدىن،
زادەر باي بىر يامانلىقىمۇ ئۆتەر.
(زەردار) (پۇلدار) (قوشاق)
ئەرابى سەھرالىق
خىرامان بىخۇت، قىز كېلىدۇ خىرامان،
بىخەۋەر پارى بىلەن يارسەنەم.
قۇرە پال قىز ئانىسى يىغلايدۇ،
خىرامان بولماڭ يارىم، زارى بىلەن يار سەنەم.
شۇنچە خىرامانلىق يېتەر، (توي قوشىقى)

2. قۇمۇل شېۋىسىگە خاس سۆزلەر

ئا

1. ئالىتۇئارىم ئالا ـ جۇقا
2. ئاختۇرما تۇرۇپ
3. ئالچۇق باراڭ، ساتما، كەپە
4. ئاسقا تاشلىق يەر
5. ئاشوت ئاش ـ پاش
6. ئارچىمبەل رەخت ئىسمى
ئارچىمبەلدە تون كىيىپسىز ياقىسىنى بۇزماڭ،
شارلار① يولى يىراقكەن دەپ كۆڭلىڭىزنى بۇزماڭ.
(پوتا بېيىتتىدىن)
7. ئاپچىماق قىسقارماق
8. ئانايى بوزەك
9. ئالۇئون ئىپتىتقۇ تۇمان
10. ئاۋارز ئارزۇ
11. ئاردىماق سېپىسماق، بۇزۇلماق.
12. ئاشغورا چوڭ چىنە
13. ئاتان بىر ئۆركەشلىك تۆگە
14. ئاتمانام ھەممە
15. ئاراسىلىندى ئاردا قالماق.

ب

16. باسرا② پاخلان تېرىسى
بارا جۇۋىنىڭ، ئىتەكى مولۇڭ بولسىچۇ.

① شارلار ــ بەش شەھەر (بەششار)
② «ـسـ» سوزۇلما سوزۇق بەلگىسى

هاشق كىشىنىڭ،
ئۆيى بۇلۇڭ① بولسىچۇ.
(قوشاق)

17. باشاق پالەك
18. بەرۋاب چاك
م: تالىپ خېتىپ بەرۋاب چالدى.
19. بەلچىر يايلاق ياكى ئېقىن تۆگۈنى
20. بەددال خاپىلىق
21. بوۋۇن ھەرە
22. بوغۇم ئۇكام، سىڭىلىم
م: يۇقىرىدىن سۇ كېلىدۇ،
تاشتىن ـ تاشقا شارقىراپ.
خېنىم بوغۇم ئولتۇرادۇ،
تۆلۈن ئايدەك پارقىراپ.
(تۇي قوشىقى)

23. بۆك دۇپپا
م: شاپتۇل سىچكى بۆكۈم،
ئاپتاپتا قۇرۇپ قەپتۇ.
جېنىمدىن ھېزىز يارىم،
قارلىقنى داۋاپ قەپتۇ.
(قوشاق)
24. بۆكەن تۆگىنىڭ لوكىسى (ئۆركىشى)
25. بودا چوك چارۋا مالىلار
26. بوقتاق تاغ ئارىسىدىكى توغرا قىر ياكى كىچىك داۋان
27. بەلكۈنەك ئېھىدىرغانىنىڭ يان باغرى

28. بىتەمتىرا ئالدىراڭغۇ
29. بېقىمتۇل يېشىل بىلەن سېرىق ئارىلىقىدىكى بىر خىل رەڭ
30. بېغىش رەت، ئۆچىرەت تۆگمىنىڭ تېگەر بولسا، بېغىشنى قۇيدۇرما. ھاشىغىدىن سۆز ئالساڭ، دۇشمىنىڭگە تۆيدۇرما. (قوشاق)

پ

31. پاڭروس پانۇس
32. پاساڭ ھارۋا شوتىسىنىڭ ئىككى يوتىسىنى تۆتاشتۇرىدىغان چوڭ چېتىق ياغاچ
33. پالقان ئاياغنىڭ سوڭىغا قويۇلىدىغان قەلەي ياكى قومۇش
34. پارەش ئاشپەز
35. پالادا بولماق بۆزۈلماق
م: بۇ تۆخۇم پالادا بولۇپ قەپتۇ.
36. پەت ھىيلە ـ مىكىر
م: مەن بىر ئانىيى ئادەم،
پەت ئۇرساڭ خۇدايىم بار.
سەن قىلساڭ يامانلىقنى،
ساقلىغۇچى ئىگەم بار.
(قوشاق)
37. پەلكەت ئوسال
38. پەچىمە رەددىيە بەرمەك
39. پەلپەتىش بولمىغۇر
40. پەدىگەن پەتىنگان ـ چەيزە
41. پەزلەنمەك تەمشىلمەك

① بولۇڭ ـ بۆلۈڭدا، چەتتە.

42. پۈگەستە مەھبۇب مەنسىدە
م: بەستە ـ بەستەم يار بەستەم،
قېشى قارا پۈگەستەم.
ئېزىزغىنە ۋاقتىڭنى،
ماڭا بەرسەڭ بىر سۆيسەم.
(قوشاق)

43. پۈرگۈچ پۈشتەك

44. پۈتۈ ئېتتىك

م: پۈتۈتە (تاغ ئىسمى)

45. پۈرجا ۋاقىت
م: يارنىڭ ئېتى خېلىچە،
پۈرجام تەگمەس ھېلىچە.
مەن ساڭا خىزمەت قىلاي،
ئۆمرۈمنىڭ بېرىچە.
(قوشاق)

46. پۇخاراش دومسۇيۇش

47. پىدەمپى ئارقا ـ ئارقىدىن

48. پىرخار بەكمۇ قېرىماق

49. پو ھور، پار

ت

50. تاخايلا تام ئىشكاپ

51. تارتقا ياغاچ چېلەك

52. تاسقىر ياكى تاسقارا سار
م: بەگ غوجام تاسقىرىنى شۇڭقاردىسە،
توشقان ئەپىتۇ، دەڭلەر.
بەگ غوجام كۈندۈزنى كېچە دېسە،
يۇلتۇز چىقىپتۇ، دەڭلەر.
(ئوردا قوشقى)

53. تاقسى تېيىز

54. تاي ـ تاي ئاستا ـ ئاستا
م: تاي ـ تاي ـ تاي، تاي مونچاق،
سۈدىن چىققان ئاي مونچاق.
(بوۋاقلار قوشقى)

55. تۇرقۇلۇق تۇرخۇن
م: يەنە شەرىنىڭ يولىدا،
ئوۋاق ـ دوۋاق تۇرقۇلۇق.
ھەرلاكىمنىڭ يارى بولسا،
سېغىنىدە قاراپ تۇرغۇلۇق.
(قوشاق)

56. تۇيغۇن ئاق قارچۇغا
م: يەنە تۇيغۇن بىرلا قۇش،
ھەرگىز تۇشمەس تورىغا.
يەنە ناگايى تۇشەر،
شۇڭقار ـ لاچىن تورىغا.
(قوشاق)

57. تۇگان ياكى تاگان ئېتتۇار
م: تۇگانى يوق ئادەم.

58. تۇگۇنمەك ئەقىدىسىدىن قايتماق، ۋاز كەچمەك
م: گۈپايىڭ بارمۇ دەپ،
چەندان يۇگۇردۇم.
گۈپايىڭ يوغمكەن،
ئەمدى تۇگۇندۇم.
(قوشاق)

59. تۇڭكەلمەك ياتماق

60. تۇرپۇك چۆپسە

61. تۇغۇشماق باپ كەلمەك
م: شەرىچىدىن قىز ئالدۇق،
ئالتۇندەك بالا.
بىرى جۇخار، بىرى لەڭخار،
تۇغۇشۇپ قالا.
(توي قوشقى)

62. تۇغ چاڭ ـ تۇمان
م: ئاندا يارىم كېلىدۇ،
توقققۇز داۋانلارنى داۋاپ.
ئاي يۈزىگە توغ قونۇپتۇ،

يامان ئاتلارنى ساۋاپ①
(قوشاق)

063. توزغاق تۆگمەندە توزىغان ئۇن، ئۇنى موزدوزلار شىلىم قىلىدۇ.

064. توتۇرماق خاپا قىلماق،
(تاغلاردا) ئاۋارە قىلماق

065. توغۇنا يۇلغۇن تىپىدىكى ئۆسۈملۈك

066. تۈشەك كۆرپە
م: يۇقىرى بېقىپ ئايىنى كۆردۈم، چەرخى ـ پەلەكتە.
تۆۋەن بېقىپ يارنى كۆردۈم، ماخمال تۈشەكتە.
يارنىڭ كۆڭنى بۆلەك يەردە، مەن بىر ئەمگەكتە.
(بەيىت)

067. تۈركۈك تۈۋرۈك

068. تۈسقا يوللۇق يېمەكلىك

069. تۈمو زۇكام

070. تۆرۈك يۇمىلاق
م: تۆرۈك ئايلا
ئايتۆرۈك خېنىم

071. تۆۋە ئۆگزە
م: ئېگىز ـ ئېگىز تۆۋە بولسا، قاراپ ياتقالى.
كىچىككىنە خەنجەر بولسا، يۈرەك يارغالى.
(قوشاق)

072. تۆردىمەك گاڭگىرىماق
م: بېشىم تۆرەپ قالدى.

073. تۆمۈرات ۋېلىسىپىت

074. تۆزمەك كۆنىمەك

075. تەقىي قەدىمىي بۆك
م: تەقىيدە ياماق بولماس، ياخشىدا دىماق (بولماس).
(ماقال)

076. تەخىر ئۆزگەرمەك، كېچىكتۈرمەك.
م: چىرايى تەخىر تاپماق، ئىشنى تەخىر قىلماق.

077. تەرەددۇت تەييارلىق

078. تەز بىر خىل، بىرچېغى
م: بىر تەزلىك ئىش

079. تىرتەك تەرسا

080. تىكىناۋات گۈل باسقان كىگىز

081. تىجىمەل چۆرە، خىزمەتچى، مالاي،

082. تىستال جېدەل

083. تېتىر، تېتىراق سۇ سىڭمەس يەر، (ئوت ـ چۆپ ئۈنمەس)

د

084. دارا دىلنى تارتماق
م: ئاق ـ ئاققىنە تىشلىرى دىلنى دارادۇ، ئەرنىلرىنىڭ تاتتىقلىغى تىلنى يارادۇ.
قاشلىرى قازى بولۇپ يۈرتنى سۈرايدۇ، كىرپىكلىرى جىلۋەقىلىپ جاننى ئالادۇ.
(بېيىتتىن پارچە)

085. داۋان ①جىگدە قاقىدىغان تاياق ②تاغلاردىكى يولىنىڭ ئېگىز يېرى

①ساۋاپ ـــ قامچىلاپ

86. داۋىماق ئاشماق
م: داۋان داۋىماق (داۋان ئاشماق)
87. دوزۇرما (تاغلاردا) قىزىقچى، ھەيبار
88. دودا (تاغدا) دۆت، دېۋەك
89. دوخۇلۇر قۇيرۇق سۆڭىكى
90. دۇز قىزىقچى
91. دۆڭگۈرچەك يانتاق كۆتىكى
92. دۆۋەسكەل كۆرپە
93. دۆش ئۈستۈن
94. دوشاپ (تال تېغىدا) تاۋۇز ئۇرۇقى
95. دۇمچە ئاخىرقى ئىككى تال ئومۇرتقا ئۈستىخىنى
96. دۇشقار موھتاجلىق
97. دەگدىمەك ئەنسىرىمەك
98. دەڭدىمەك قەرىپ ئەس ـ ھوشىنى بىلمەيدىغان بولۇپ قالماق
99. دەڭگەل چالما
م: ئاختارمىدا دەڭگەل‌تاپالمىغاندەك. (ئىددىيوم)
100. دەمبى قوساق كۆپمۇچلىپ نەپەس قىسىلماق
101. دەپسەك تاغ تۆپىسىدىكى تۇزلەڭلىك
م: «كالا سولىغان①» دەپسەكتە، ئارقارلارنىڭ ئىزلىرى.
ھاڭخاي كۆچەك مېرىغان، تاسقارنىڭ قىزلىرى.
(نوم②قوشاقلىرىدىن)

102 ئەرن لەۋ، كەلىپۈك
م: ئەرنى نېپىز، ئەرنى قېلىن
103. ئەملىگات (ئەملىك ئات) ئاساۋ، كۆندۇرۇلمىگەن ئات

ج

104. جالا ① ياسىما چاچ ② بۇيرىماق
م: بالىنى ئىشقا جالىماق
105. جار ئالۋان ـ ياساق
م: نوم دېگەن سۆ ئايىغى، يۇلغۇن، توراقنىڭ سانى يوق. ھوگا ئىسسىق، جاڭ قاتتىق، خەقنىڭ ئىمكانى يوق. (نوم قوشىقى)
105. جاماگۇل ياۋا كۆرتە، يەنى ياۋا جۇسەي
107. جە ئۈيات
م: جە، جە، جىسەڭچۇ!
(ئۈيات، ئۈيات، ئۈياتساڭچۇ!)
108. جەرگە پاسىل
م: بۇ يەرنىڭ جەرگىسى قەيەرگىچە؟
109. جەز ئوردا خەۋەرچىلىرى پۇقراغا خەۋەر يەتكۈزۈشتە ئوردىغان ئەسۋاب (جاڭ)
110. جون نەيەت
م: جونى ياماننىڭ قازىنى تۆشۈك. (ماقال)
111. جوي جاپا ـ مۇشەققەت

①«كالا سولىغان» ـــ ئوتلاق ئىسمى.
②نوم ـــ ئاراتۆرۈك ناھىيەسىنىڭ بىر يېزىسى

م: تاغمۇ ـ تاغلارنى كېزىپ،
مەن كۆرمىگەن تاغ قالدىمۇ؟
بار ئۇچۇن مەن تارتمىغان،
جويى ـ جاپالار قالدىمۇ؟!
(قوشاق)

112. جوقا كىچىك تاغ داۋانلىرى ئىك ئارىلىقى

113. جوغدار تۆگىنىڭ يىرىك، ئۇزۇن يۈگى

114. جولو تۇم، قىستا ئارغامچا

115. جولوقوق دەرۋازا

116 جورىماق بۇيرۇماق

117. جۇجەم ئۇزۈمە

م: تۇرلۇغۇم تۇر ـ تۇر قىلادۇ،
ئاق جۇجەمنىڭ باشىدا.
يۇرۇگۇم جىغ ـ جىغ قىلادۇ،
يارغىنامنىڭ قاشىدا.
(قوشاق)

118. جۇجەك چۇجە

119. جىرقاي جىلغا

120. جىرىس ئىككىنچى ئۇن

121. جىجە موما

م: ئاي جىجەم (ئاي مومام)

122. جىمبىر قازان قاسقىنى

123. جىلىتكە جەيمەك

124. جېنىگەر جانۋار

م: جېنىگەرنىڭ ھالىنى،
قونغان دېرەكلەردىن سۇراڭ.
بىز يىتىمنىڭ ھالىنى،
كۆكۈل يېقىن يارىدىن سۇراڭ.
(قوشاق)

چ

125. چارا يۇمىلاق تەكشە

م: ئاشنى قىلدى قاپ ـ قارا،
ئۆزى ئىچتى بىر چارا.
(قوشاقتىن پارچە)

يەددىسە، چارا ـ چارا،
ئىش قىل دىسە، يەرگە قارا.
(ماقال)

126. چارپىلماق مەشغۇل بولماق

127. چارتماق پىچەن

128. چايەك بارماق بىلەن

بېگىز قول ئارىلىقى ـ ئۇزۇنلۇق بىرلىكى.

م: قاراغوللارنىڭ سۈيى،
قاراڭغۇ باغلارغا ئاقۇر.
ھوسىنىسى چايەك جۇگان،
يۈرەككە ئوتلارنى ياقۇر.
(قوشاق)

129. چاغاناي تەخسە مۇزىكا

130. چاخچىلىقاي بىسىرەمجان

131. چامچا يەكتەك

132. چاۋۇش كاماندىر

133. چايدام يامغۇر سۇلىرى كۆلچىكى

134. چوۋۇرۇش قاپىرىش

135. چوقۇلو جېدەلخور، چېقىلغاق

136. چوش راۋان

137. چۆك تاغلاردىكى سۇپە تاش

138. چۆكۈش چوكا

139. چۆكۈلۈك سېۋەت

140. چۆرمەك ①تاشلىماق
②ئايلاندۇرماق

141. چۇچۇلماق سالماق

م: كىيىمىڭنى چۇچۇل.

142. چۇرۇيول خەتەرلىك تاغ يولى

143. چۇركەلمەك ئۈيات بولماق

144. چۇلچەرە راي، ئىختىيار

م: تورى تاغنىڭ ئالدىدا،
تورىۋالدى ياچىنى.
چۈلچەرنىسىگە قويماي،
بالىۋالدى ياچىنى.
(«ياچىبەگ» داستانىدىن)

145. چەپەك پوشكال
146. چەپەن گەپ ئۆتمەس
147. چەر خەپرۈك
148. چىمدىق ھالقا، زىرە
149. چىركىن پاسكىنا
150. چىرقىش سقىراش
م: تەن چىرقىش
151. چىدىرغان قالايمىقان، نۇرغۇن ئاياغ ئىزى
152. چىغىر ھاراق - شاراپ
م: «ئېنى ئۇبدان دىسەكم،
تولا ئىچىتى چىغىر،»
(ھاپىز ھاجىنىڭ «بولدى» شېئىرىدىن)

خ

153. خالو نوغۇش
م: ئۆيۈڭدە بىر ئوغلۇڭ بار،
ئامان بولۇر.
خالو بىلەن ئۇرسا مۇشۇك،
يامان بولۇر.
(رامىزان قوشىقى)
154. خەنتەي كۆڭنەك، يەنى قىسقا كۆڭنەك
155. خەلدەك چىش كولىغۇچ
م: سوقماق مېنى بەلدەك مىنەن،
تىش كولىغۇچ ــ خەلدەك مىنەن.
ھاشقىلىقنى خۇشخۇي قىلۇر،
بەتخۇي يۈرۈر بەتنام مىنەن.
(قوشاق)

156. خەددەك بەسلىك (گىروي)
157. خەس ئەتەي
م: خەس قىلغانمۇ تاماكا،
مەس قىلغانمۇ تاماكا.
چېچىلىپ كەتكەن كۆڭۈلنى،
يىغىۋالغان تاماكا.
(قوشاق)
158. خىدىك ياغاچ قۇشقۇن
م: بىزمۇ بىيىت بىلمىز،
ئەسلى ھايا قىلمىز.
سىزنىڭدەك بىيىتچىنى،
ئىشەككە خىدىك قىلمىز.
(ئېيتىشىش قوشىقى)
159. خىردەك كىكىرتەك
160. خىرمەن خامان
م: «خىرمەن - خىرمەنلەردە چەشلەر، گويا تاغ بولدى.»
(ھاپىز ھاجى شېئىرلىرىدىن)
161. خىرامان بىخەۋەر، پەرۋاسىز
م: خىرامان بولماڭ ياريم،
شۇنچە خىرامانلىق يېتەر.
ياخشىلىق ئۆتكەن بېشىمدىن،
بىر يامانلىقمۇ ئۆتەر.
(قوشاق)
162. خىي ①بىر خىل سامان غوللۇق ئۆسۈملۈك
②كوچا، مەھەللە
م: ئۇرداخىي، ساڭخىي
غوجامخىي، ئابدالخىي...
163. خىمخام دۇدۇقلىماق
م: خىمخام قىلماي ئېنىق گەپ قىل.
164. خېتىپ كاتىپ
م: تالىپ خېتىپ.....
165. خولا لىمدىن يوغان ياغاچ ماتېرىيال

166. خولىگىر توم
167. خوشو دەرھال
م: خوشو قولىدىن ئالدى.
168. خوشما خويمۇ
م: خوشما قاشتۇر، خوشما كۆزدۇر،
خوشما يالغانچى ئىيغىز.
نە مۇشەققەتلەر مىنەن،
سۆيدۈم سېنى جاندىن ئىيزىز.
(قوشاق)
169. خۇپسەن ھىلىگەر ئادەم

ھ

170. ھاسار سېپىل
171. ھامنام نەم تىنجىق
172. ھالۋاۋدىت شېرى (بىر خىل مېۋە)
(خەنزۇچە)
173. ھاماقەت ئەقىلسىز
174. ھەتتەم كۆرەك
م: ھەتتەملىمە. (كۆرەكسىلىمە)
175. ھەپتىرەك ئالا ـ جۇقا
176. ھەپىرەك مۇناسىۋەتتە
تۈتۈرۈقسىز
م: ھەپىرەك خېنىم،
زەپىرەك خېنىم.
بۇغداي نېنى يوق،
زارا يەك خېنىم.
(قوشاق)
177. ھەدىت سان ـ ھېساب
م: يۈلتۈزنىك ھەددى يوق.
178. ھوك بەلكە ئۇچۇن ئىيگىز
قىرلاپ قويۇلغان تاش
دۆۋىسى
179. ھور يوغان ياغاچ ھاۋانچا
180. ھودود چېگرا، تۆت تەرەپ
م: بۇ يەرنىك ھودودى نەدىن نەگىچە؟
181. ھونۇز جەزمەن

ئو

182. ئولماق ئۆزىنى ئۆزى بەزـ
لىمەك
م: نەقىلاي، نىمنە قىلاي،
غېرىپ كۆڭۈلنى ئولماي.
ئەر بولسام كەتمەسمىدىم،
بەشى ـ كۆزۈمنى بولماي.
(قوشاق)
183. ئولاك ئاتنىك كۆكرەك ۋە
چېۋىسىدىن تارتىپ
باغلايدىغان ئىگەر
تاسمىسى
م: ئاتلارنى توقۇپ قويدۇق،
چېۋىلاكىنى تارتماي.
بۇ دەرتلەرنى كىم تارتسۇن،
سېنىك مىنەن مەن تارتماق.
(قوشاق)
184. ئوپۇر ئويمان
185. ئويلماق قاچماق
(تاغ رايونىدا)
م: قورايلىقلار ئاتلانىدى،
ئاسماندىكى يۇلتۇزدەك.
دۇشمەنلەرنى ئويلاتتۇق،
جاڭگالدىكى تۇكۇزدەك.
(تۆمۇر خەلپە قوشىقى)
186. ئوتىغات ئوردا ئەمەلدارلىرى تا ـ
قايدىغان ئەمەل تاجىسى
م: ئوتىغات باشتا بولۇر،
مېنىك يارىم قاشتا بولۇر.
ئەۋەل ئاخشام بىرنى سۆيسەم،
ئەتىلىك ناشتا بولۇر.
(قوشاق)

187. ئوق مىراس تەقسىماتىدا تېگىدىغان ئۇلۇش

188. ئوقۇرۇق مېۋە قاقىدىغان ئۇزۇن تاياق.

189. ئۇرغۇماق ھۆ بولماق، قەي قىلماق

190. ئورا ① گېپىم
(تال تېغىدا) ② تەسكەي

191. ئوشۇقماق ئالدىرىماق
م: بۇ ئىشقا ئوشۇقما.

192. ئوڭارتقا ئومۇرتقا
(تال تېغىدا)

س

193. ساپان قوش، سوقا

194. سارسىلىش سەرسان بولۇش
م: مۇنداقمۇ بولۇرمەنمۇ،
شۇم تەلەي بولۇرمەنمۇ؟
ئۆز يۇرتۇمدىن ئايرىلىپ،
سارسىلىپ قالۇرمەنمۇ؟
(قوشاق)

195. ساغلىق ئانا قوي

196. ساقمىماق ھىسابقا ئالماق
م: سېنى كىم ساقمىپتۇ؟
(سېنى كىم ھېسابقا ئەپتۇ؟)

197. ساقا تاغ ئېتىكى
م: دۆڭگۇر ساقا، جۇجەم ساقا،
قارىمۇقچى ساقىسى ...

198. ساقاق ئىككەك ئاستى گۆشى
م: ئۇ سۆمۈرۈپ ساقاق سەپتۇ.

199 سەر ئومورتقا ئۇستىخىنى (قووۇرغىغا توتاشقان قىسمى)
م: «بەل ئالىتە، سەرسەكىز، بويۇن ئالتە»

200 سەرخوش تەلۈە

201. سەندى ئۆچ كۆرۈش مەنسىدە
م: سېنىڭدەك سەندىنى،
سەنمۇ دەمەسمەن.
قەن ـ ناۋات بەرسەك،
ھەگۈز يەمەسمەن.
(قوشاق)

202. سەگەرمەك بايقىماق، سەزمەك
م: سەگەرمىسەك، سەگىلتىدۇ.
(ماقال)

203. سوقماق ئۇرماق
م: سەن مېنى سوقتۇم دەمە،
سېپى سۇنۇق قامچا بىلەن.
خۇدايىم كەسسۇن قولۇڭنى،
ئۆتمىگەن قاچا① بىلەن.
(قوشاق)
گۈل بىلەن سوقسام تىكەنلىنى،
گۈل بولۇر، گۈللەر بولۇر.
باشقا قونسا قاغىلار،
يار ئالدىدا بۈلبۈل بولۇر.
(قوشاق)

204. سوتوق ناخشا ئاھاڭى، رېتمى، تېمپېسى...

205. سونو غەلىتە
م: يارنىڭ ھەيران بېغىدا،
ساقلىغان كەپتەرى بار.

① قاچا ـ قايچا

كۆڭنىنى خەققە بېرىپ،
ھەجەپ سونو گەپلەرى بار.
(قوشاق)

206 . سوقا كورۇشكا
207 . سونۇرقماق ئەجەپلەنمەك
208 . سويزا سويمپ، پاختا يىپ
209 . سوغۇلماق تارتىلماق، ئازايماق

م: ئىنەكنىڭ سۈتى سوغۇلۇپ قەپتۇ.
كۆلنىڭ سۈيى سوغۇلدى.

210 . سۇقسۇر ئۆردەكنىڭ بىر خىلى

م: قارچۇغام قۇشلاي سېنى،
ئۆردەككە تۇش، سۇقسۇرغا تۇش،
دۇنيىدا ئادەم تولا،
ئىلغاپ بېرىپ ياخشىغا تۇش.
(قوشاق)

سۇدا سۇقسۇر بولغىچە،
چۆلدە ئۆردەك بولسىچۇ.
دوس ـ دۇشمەن بەتىنمىگە،
ياردەم گۇپادار بولسىچۇ.
(قوشاق)

211 . سۇمال تاغار، قاپ
212 . سۇمۇن نوپۇس دەپتىرى
م: «ئامان غوجا سۇمۇندا يوق.»
(رىۋايەتتىن)
213 . سۇيلاش ئۆدەكنىڭ تېز ئۇزۇشى
م: باغدا پاختەك، چۆلدە ئۆردەك،
سۇلاردا سۇيلاپ يۈرگىدەك.
(بېيىتتىن پارچە)

214 . سۇقۇلەت گەپكە قوشۇق سېلىپ ـ لا تۇرىدىغان ئادەم
215 . سۇسماق ئۇسماق
216 . سۆرە بىنانىڭ ئۇستى
217 . سۆرۈندە سۈپرەندى
218 . سۈيەك تەن تۈزۈلۈش، ئۇستىخان، سۆڭەك
م: سۈيىگى كېلىشكەن ئات.
219 . سۈيزە يالپۇز
220 . سۈرۈك ئادەم ۋە ھايۋانلار توپى
م: بىر سۈرۈك ئادەم.
سۈرۈك ـ سۈرۈك پادىلار...
221 . سىركە ئاچچىقسۇ
222 . سىينە مەيدە
م: تەلۈدۈر باشىم مېنىڭ،
سىينەمگە داغ قويغۇم كىلۇر.
شۇنچە پەرياتلار بىلەن،
جانغا پىچاق سالغۇم كىلۇر.
(قوشاق)
223 . سىرتىق خەۋەر
224 . سىگىر بۇرجەك
م: ھەرلا كىمنىڭ يارى بولسا،
سىگىرده قاراپ تۇرغۇلۇق.
(قوشاقتىن)
225 . سۈيت خۇش خەۋەر
م: سۈيت ئېيتىپ كەلدىم، ماڭا سۆيۈنچە بەرسىلە.

ش

226 . شاي ئىلدام، تىمەن
م: ناھايىتى شاي ئۇلاق.
227 . شاخشارما ئۇششاق پارچىلانغان

228 . شاخشور تاغ باغرىدىكى ئۇششاق تاشلار

229 . شالدىرشاپ ئۇزۇمە قاقىدىغان داستىخان

230 . شورۇقلا تاغ باغرىدىكى ئۇششاق قاشلار

231 . شوپۇر شاخ ـ شومبا

232 . شوم كۆس ـ كۆس قىلماق

233 . شۆلتەقىلىمەك بىلجىرلىماق

234 . شەرۋاز لەشكەر
م: ئالىيەي شەرۋازى، ھازىر بولۇڭلار. كەلسە دۇشمەنلەر، باتۇر بولۇڭلار.
(قوشاق)

235 . شىراغۇل گەپ ئۆتمەس

236 . شىرلا ياتاق، گەدەن

237 . شىپ تورۇس

238 . شىش ①ياغاچ زىق ② تۆگۈش يىشىدىغان ئەسۋاب
م: ساڭزا سالىدىغان شىش. «بالىنىڭ ئىشى ئىش بولماس، ئوغلاق مۇڭگۈزى شىش»
(ماقال)

239 . شىمشانماق تىمسىقلىماق

240 . شىمىقماق ئورۇقلىماق، قىسقارماق

241 . شىكشىن تېرىق سامىنى

242 . شۇەر سازلىق
م: ئاتنى شۇەرگە بالاپ قويدۇم،

243 . شۇىرغاق تۇياق سۆڭىكى

244 . شىدار قويۇق، بىر تۆتاش

245 . شىكات نۇقسان، چاتاق
م: بۇ ئوچاقتا بىزە شىكات بار. ئوت قالاپ سىناپ بېقىڭلار.

ر

246 . راۋات ئۆتەڭ، چۈشكۈن
م: قارالىسام كۆرۈنمەيدۇ، دۇنيانىڭ چېتى. دۇنيا دېگەن ئەسكى راۋات، مەن يول ئۆتكۈنچى.
(قوشاق)

247 . رۇپ ئادەتتىكى ئايلىنىپ كەتمەك
م: بو گەپ، ئاغزىڭغا رۇپ بولۇپ كېتىپتۇ.

248 . رەخمە رەھىم، شەپقەت
م: كۆيىدۇ جانىم مېنىڭ، يوقتۇر خەۋەردارىڭ سېنىڭ. رەخمە قىلغىل، ئوتنى ئالغىل، كۆيمىسۇن جانىم مېنىڭ.
(قوشاق)

ز

249 . زادەر باي

250 . زاغۇن تەلۈنلىك
م: مىڭسىدە زاغۇنى بار.

251 . زاك كۆن بويايدىغان تاش رەڭ

252 . زەمبىقى كۆك بىلەن يېپىشىل ئارىلىقىدىكى بىر خىل رەڭ

م: زەمباقى تونۇم بولسا،
يۇرگىلى يولۇم بولسا،
ئادىل پادىشا بولسا،
ئۆز ياردىن ئارمىسا.
(قوشاق)

253 . زەيدىن تاۋار تاۋارنىڭ بىر خىلى

م: بېيىتنى پۈتۈدۇم زەيدىن تاۋارغا،
قاراقاش چىقمىدى ئۆيدىن تالاغا،
بويىنى بىر كۆرۈپ قالدىم بالاغا،
ساڭا يىغلىغۇنچە يىغلاي خۇداغا،
خۇداغا يىغلىسام، ئوڭلار بېشىمنى،
ساماندەك ساغرىپ تۇكسەم يېشىمنى.
(بېيىت)

254 . زەردەك سەۋزە

255 . زەلۋاغ زۇننار، مېدالىيون

256 . زۆتىنە ھاۋا رەڭ

م: ئاق تونۇڭنى ناله كۆردۇم،
زۆتىنە تونۇم تۇرۇپ.
بىگۇپانى نەدەپ سۆيدۇم،
غۇنچىدەك يارىم تۇرۇپ.
(قوشاق)

257 . زۇركە يۇرەك، تىيانشان تاغ لىرىدىكى ئېگىز چوققا

م: زۇركىگە چىقۇندىم،
كۆرۈندى يارنىڭ باغلىرى.
ئاھ ئۇرۇپ قان يىغلىسام،
سېرىلدى سەرۇەڭ تاغلىرى.
(قوشاق)

ئۇ

258 . ئۇدۇسقاش بوۋاقنىڭ ئۇخلاپ يېتىپ كۈلۈشى
ياكى يىغلاما سىرىشى

259 . ئۇچئۇن 1 ـ دەرىجىلىك ئاق ئۇن (ئۇچئۇن)

260 . ئۇچماق جەننەت

م: كىچىك بالا ئۇچماق قۇشى،
ئۇچماق سۆيى ئىچتىمىكىن،
ياردىن كەچتىمىكىن؟!
بۇ بېيىتنى سىزگە ئېيتتىم،
ئوتلىرى ئۆچكىمىكىن؟
(قوشاق)

ئىشقىنىكى يولدا،
ئۆلگەن يىگىتنى كىم يۇغاي؟
تالدىن توۋۇت چېچىپ،
ئۇچماق سۆيى بىلەن يۇغاي.
(قوشاق)

261 . ئۇماي ئوغۇل بوۋاقنىڭ تاشقى

م: ئۇمىيىغا يەل سەپ قەپتۇ.

262 . ئۇمۇنماق مەھرۇم قالماق

م: ياخشى يار خۇشلاندۇرار،
ياماں يار ئۇمۇندۇرار.
(ماقال)

263 . ئۇز چۆھەر، ماھىر، چىرايلىق

م: قولى ئۇز جۇگان.

264 . ئۇختۇل ۋاقىت، مەزگىل

م: قايتىپ كەلمش ئۇختىلى بولدى، تېخى كەلمىدى.

ئۇ

265. ئۇز ياغ، ماي
م: ئۇزلۇك شورپا.
266. ئۇچۆرگە ئۇچەي
م: كىچككىنە نازىنىن، سۆزى باردىن سۆزى خوپ، ئۇچۆگىسى قۇرسغىنىڭ تېشىدا، ئىككى قۇلىقى قورۇغىنىڭ قېشىدا.
(شېئىرىي تېپىشماق)
267. ئۇرەن ئۇرۇق
م: ئۇرەنلىك بۇغداي.
268. ئۇلەش بىر تۇتاش
م: ئۇلەشلاكەتكەن تاغلار.

ق

269. قاپ يالغان
م: قاپ گەپ، قاپچى...
270. قاق تاغلاردا گىلاك تاشلارنىڭ چۆچەك بولۇپ قالغان يېرى
271. قاق سۆيى «قاق»قا يېغىلىپ قالغان يامغۇر سۆيى

272. قاقاچ يارا بولغان يەرنىڭ قاسرىقى
273. قوق ئىشىك
م: شاڭ قوغىنى تېپىپ ئاچتىم، يەرگە تۆشتى شىنىسى.
سەن ئۆزۈڭنى كىشى دەمسەن، سەن تېرىقنىڭ پىنىسى.
(قوشاق)

بەگ بىلەن چىقىشقىچە، قوقچى بىلەن چىقىش.
(ماقال)

274. قاچار مەڭز
م: يارىم سېپەر ئاتلانىپتۇ، مىنگەنى دۇلدۇل.
قاچارلارى قىزىل ئالما، ساچلارى سۇمبۇل.
(قوشاق)

275. قاچۇرا قارىغاي
م: قوغىڭىز قاچۇراپەن، ئاچىلىشى ياڭىزا بىلەن.
شۇ جۇگانىنى ھاشنا تۇتساڭ، باقىدۇ ساڭىزا بىلەن.
(قوشاق)

276. قاش ئوردا خېنىملىرى تاقايدىغان زىننەت تاجىسى
م: ئىشىك ئېچىپ تۆرگە باقتىم، تۆرده بىر ئاي ئولتۇرۇر.
ئايمۇ ئەمەس، كۈنمۇ ئەمەس، بىزنىڭ يارلار ئولتۇرۇر.
ئىچىگە گۈلگۈن كىيىپتۇ، تېشىغا ئاھۇ ـ پەلەك، بېشىغا قاشنى قىسپتۇ، كۆيدى ـ ئۆرتەندى يۈرەك.
(بېيىت)

277. قاڭقىرا قارا رەڭلىك قاش، يەنى «قاڭقىرا»

نامىلىق قۇشنىڭ
پەيىدىن ياسالغان قاش

278 . قاڭغۇر قوڭغىراق
م: قاڭغۇرۇڭنى ماڭا بەر،
ئەلەم قىلاي، قەلەم قىلاي.
قايسى قىزنى ئالىسەن،
شۇڭغا بېرىپ سالام قىلاي.
(قوشاق)
279 . قاپىلاق قۇلاقچى
(تاغدا)
280 . قارن قورساق، قېرىن
281 . قارنى يورۇق كاۋاۋىچىن
282 . قارا يىلىم يار يېلىم
283 . قاۋاماچ ياغ چىيلىگەن چوۋاتنان
284 . قالاق پار ساقلىغۇچ
285 . قاتلاڭ ئىشلارنىڭ ئۇسۇلى - ئۇسۇلىگە كېلىشى
286 . قالىغاي چاقماق
287 . قورما قورۇغان سەي
288 . قورتماق قويۇلۇپ، دۇغلىشىپ كەتكەن (سۈيۇقلۇقنىڭ)
289 . قوم ئىگەر قاپتىلى ئاستىدىكى ئىچىمىك
290 . قوڭار ئۆرۈك رەڭ تۇزىمەك
م: ئۆرۈكلەر قوڭار بولدى.
291 . قوشۇا قىزىل ئىچىلىدىغان ياۋا گۈل
292 . قوشقاۋاق قاسىرىقىدىن ئاجرىتىلمىغان دان
293 . قوڭغاق ئوغۇز پوقى
294 . قۇۇ قۇرۇپ چېكىگە يەتمەك
م: بۇ قارىغاي قۇرۇپ قۇۇ بولۇپ كېتىپتۇ.
295 . قۇيمۇش ئادەمنىڭ ساغرىسى
296 . قۇرچ پۈتۈن ۋۇجۇد
م: بۇ ئۇلارنىڭ قۇرچ - قۇرچىغا سىڭىپ كەتكەن بىر ئىش.
297 . قۇرە پال
298 . قېپىشماق تۇتاشماق
م: ئوت قېپىشتى.
299 . قېلىي قورۇغان سەي
300 . قېقىراڭ تاقىر يەر
301 . قېچا گۈل بەرگى
م: ئىگىز تاغنىڭ بېشىدىن سېرىلىدىم تۇزگە،
قىزىلگۈلنىڭ قېچىسىدەك ئېگىلىدىم سىزگە.
قىزىل گۈلنىڭ قېچىسى باغدا ئەرزىشىم،
مەن سىزگە ئېمە قىلدىم جان قېرىندىشىم.
(بېيىت)
302 . قېچماق قۇۋانماق
م: چاپاننىڭ ياكى يوتقانىنىڭ پېشىنى قېچماق.
303 . قىرچىن شونا
م: قىرچىن تالنى ئىگىۋا - ئىگىپ،
مېنى سوقاي دەمسەن؟
ئاتا - ئانىسى يوق بالا دەپ،
ئاناي تاپاي دەمسەن؟
(قوشاق)
304 . قىرچىلما قۇۇ، ھىلىگەر

305 . قىرمىزاق تەۋقە
306 . قىرتو ئورۇق، ئاۋاق
307 . قىرتىش سىيىقلاش، تەكشىلەش
م: چاشنى ئۇستۇرا بىلەن قىرقىپ بولغاندىن كېيىن، يەنە بىر قېتىم پاكىزە قىرتىشلاپ چىقىش لازىم.
308 . قىر يېغى قاتتىق جەڭگى-جېدەل
309 . قىيغاچ قارىياغاچ
م: قىيغاچ يوپۇرماقى، قاتمۇ-قات بولارىكەن.
خەقنىڭ يۇرتىغا بارسا، مۇساپىر بولارىكەن.
(قوشاق)
310 . قەلەمتاراش بەكە، پىچاق

ك

311 . كارسان ساپال قاچا
312 . كاردان ھىلىگەر، تۇيماس
313 . كارسىگال ئىكەك
314 . كارا ھۇشىدىن كەتمەك
315 . كانتو ئوغرى
م: يارى بارلار ئولتۇرۇر، ئىرمالىشىپ-چىرمالىشىپ.
يارى يوقلار ئولتۇرۇر، كانتو مۇشۇكتەك ماريشىپ.
(قوشاق
316 . كادالڭ ئويۇلغان چاق ئىزى
317 . كەم ۋاقىت، چاغ
م: دادام بار كەمدە بىرلا ئىندىم.
318 . كەپ ①قەلىپ
② نان ياقىدىغان ئەسۋاپ
319 . كەيلۈك كالا بىلەن قوتاز-دىن تۇغۇلغان بىر-رىنچى ئۇلاد بودا.
320 . كەڭگى چاردىن كېيىنكى قالدۇق
321 . كوش قىلماق كۆڭۈل قويماق، ئەھمىيەت بەر-مەك
322 . كۆرتە ① جۈسەي
323 . كۆلەڭگە سايە
م: كۆلەڭگەم تامدىن ئېشىپ، يەردە يېتىشنى بىلمىدىم.
بۇ مېنىڭ ئولان بېشىم، مۇڭغا قالۇرنى بىلمىدىم.
(قوشاق)
324 . كۆلۈگە سايە
325 . كۆلۈك قاتناش ئۇلىقى
326 . كۆل گۈلدۈرماما
م: ئوتلار چېقىلىپ كۆل گۈلدۈرىگەن، رەدى ① ئەمەستۇر.
(مۇقامدىن)
327 . كۆندۈك لاي ساندۇق
328 . كۆشىگە يىگىت ھۇجرىسىغا ۋە مېيىتنى قويغان ئۆيگە تارتىلغان پەردە
329 . كۆكلىمەك سەكرىمەك
م: ئېرىقتىن بىر كۆكلەپ ئۆتۈپ كەتتى.

① رەدى — بۇلۇتقا مەسئۇل پەرىشتە.

330 . كۆكنه‌ك جاغانباي تېپمدىكى بىر خىل قۇش

م: تاغ بېشىدا ئىككى پاختەك، ئوتتۇرسىدا كۆكنەك. كۆكنەكنىڭ بويىندا، ئالتۇن مىنەن زىلۋىغى بار، ياڭىنىڭ دىگەن سۆزى، ئىسسىق يۇرەكتە دېغى بار. داغمۇ ـ داغ ئەتتىڭ مېنى، شەرۋازى كۆيدۇردۇڭ مېنى. بەرگىدە پىشقان ئالمىدەك، ھەجەپمۇ ساغارتتىڭ مېنى.

(بېيىت)

331 . كۆندۆ ئىدىرغانلىقتىكى جىلغا

332 . كۆۋەندىمەك بۇلاق سۇيى قىشتا مۇزلاپ كۆتىرىلمەك

333 . كۆچ، كۆچى خوتۇن، خوتۇنى

334 . كۆك چۆرە، ئايال قۇل

م: بۇلۇتتىن چىققان كۆندىنمۇ، كۆلدىن چىققان كۆك باتۇر.

(ماقال)

335 . كۆيمەنمەك شۇغۇللانماق، ئەمەك

336 . كۆمىك ـ يېمىك ئانداق مۇناداق قىلىپ ۋاقىت ئۆتكۈزمەك

337 . كېپىلماق ① يىغلىماق ② ناخشا ئېيتماق (سەلبىي مەنىدە)

338 . كېپىش كەش، ئاياغ

339 . كىرەجەش ئىككى قول بىلەن ئىشىك يان يانغىچىنى تايىنىپ تۇرماق

340 . كىشىگە مۆتىۋەرلەرنىڭ چىنىسىدىن ئاشقان تاماق

341 . كىلىت ئاچقۇچ

م: ئالتۇن غۇلۇپ توققۇز پەردە، كىلىتى مەندە. ياردىم ئۆزى كەتكەن مىنەن، خىيالى مەندە.

(قوشاق)

342 . كىلىگى بىرەر تاۋۇشنى كەمتۈك سۆزلەيدىغان

343 . كىكەش گاچا

344 . كىكىمەك ئىما قىلماق يەنى باش ئىشارىسى

م: ئۇ ماڭا قاراپ بېشىنى كىكىپلا قويدى.

ئې

345 . ئېرىق ① ئېرىق ـ ئۆستەك ② ھەممە

م: ئۆيدىكىلەر ئېرىق بارسۇن.

346 . ئېرىغدىماق تازىلىماق

347 . ئېرەن ئەر

م: نە ئېرەنلەر پىنھان بولدى، بۇ دۇنيادىن مۇسۇلمانلار. قارا يەر ئاستىغا كىردى، جەمى خاقانۇ ـ خاقانلار.

(قوشاق)

348 . ئېرەن قىلماسلىق پىسەن قىلماسلىق،

كۆزگه ئىلماسلىق

349 . ئېكى، ئېكسن، ئېكسزه، ئېكسزه، ئېكسزه‌ك — ئاندىن

350 . ئېدىرغان — كىچىك تاغ تىزمىلىرى، تۆپىلەك

351 . ئېدىقىشماق — هەيدەلەشمەك، قېرىشماق

ئى

352 . ئىن — ① يانچىلغان، تېخى سورۇلمىغان ئاشلىق
② قېرىنىنىڭ ئىنى
③ ئۇۋا

353 . ئىندىمەك — چاقىرماق
م: كەت دېسەڭ كەتمەسمىدىم،
ئىندىسەڭ كەلمەسمىدىم.
شۇ سېنىڭ قىلغان ئىشىڭغا،
مەنمىغۇ ئۆلمەسمىدىم.
(قوشاق)

354 . ئىنىلماق — پۇرىماق
م: ئىنىلسام قانماس ئاۋارزىم،
گۈلدىنمۇ ئىنلىق بويىلىرى.
تەلۈە قىلدى مە غېرىپنى،
سالغان جۇدالىق كويلىرى.
(قوشاق)

355 . ئىنچىق — ئېزىلەڭگۈ، قاشاڭ

356 . ئىنچىلماق — مۆلچەر قىلماق
م: مەن سېنى ئىنچىلىدىم،
چىرايىڭنى سىنچىلىدىم.
(قوشاقتىن)

357 . ئىمبە — پارۇل

358 . ئىچمەك — توقۇمنىڭ ئاستىنقى كىگىزى

359 . ئىجىل — ئاجرالماس يار، ئاشنا

360 . ئىگىن — كىيىم ـ كېچەك

361 . ئىگىچى — ئاچا، هەدە

362 . ئىسنا — ئۇسۇل
م. ئىسنوينىمغان جۇگانىنىڭ،
قۇشلىرىنى قۇشلاڭلار.
ئىسنوينىمغان يىگىتىنىڭ،
باشلىرىغا مۇشلاڭلار.
(قوشاق)

363 . ئىستاره — توسالغۇ، پۇتلىكاشاڭ

364 . ئىسىركىمەك — ئاسرىماق، ئايىماق، ئېزىزلىماق

365 . ئىسكىنات — ئۆي ـ ئىماره‌تلەرنىڭ تام ـ تورۇس قۇرۇلمىرى

366 . ئىجىك — ئامراقلىق
م: ئادەمنىڭ ئىجىگى كەلگەندەك
ئۇماق بالىكەن.

367 . ئىلكەشمەك — بىرەر ئىشقا چېتىلىپ باغلىنىپ قالماق

368 . ئىلەڭ ـ چىلەڭ — ئەلۋەك

369 . ئىنەنمەك — ئىشەنمەك

370 . ئىۋرىق — چۆمۈش شەكلىدىكى قاپاق
(يۇز ـ كۆز يۇيۇشقا ئىشلىتىدىغان)

371 . ئىشكىنە — يۇرەك ـ قەلب
م: قارلىق تاغدا قار يېغىپتۇ،
بوز تاغدا تۇمان.
ئىشكىنەمدە ئوت كۆيەدۇ،
كۆڭلۈمدە گۇمان.

372 . ئىڭغاي — هەممە، (تال تېغىدا) بارلىق

373 . ئىركاشا — لەخۇا، هاڭۇاقتى

ي

374 . يامداق، سۈپۈرگە،
يامداش سۈپۈرۈش
375 . ياش چامغۇر
م : مۇزلاپ ئېرىگەن ياشنى،
توغراپ سالامدۇ ئاشقا.
بىرلا كەلگەن دۆلىتىم،
يەنە كىلەمدۇ باشقا.
(قوشاق)
376 . ياداي ـ چۈداي ۋاقىتلىق،
قەدىر ئەھۋال
م : مەن سېنى ياردىم دىدىم،
قاچان سېنى دايىم دىدىم.
يارغىنامنىڭ يوغىدا،
ياداي ـ چوداي ياردىم دىدىم.
(قوشاق)
377 . يارەن يار، دوست
م: يارەنلەر، يار ئۆلتۈردى
كۆردۈڭلەرمۇ؟
ئەندىرجان سايەسىدە
سۈردۈڭلارمۇ؟
(قوشاق)
378 . يەڭلىغ ئوخشاش، كەبى
م : ئاچىلۇرمەن غۇنچە يەڭلىغ،
بىرلا قاراپ قويسىلا.
(قوشاقتىن)
379 . يوپۇرغا سۆرەم
380 . يوپۇرماق ياپراق
381 . يۇق (يۇيۇق) كىر ـ قات
م : بۇگۈن يۇق قىلدىم.
382 . يۇمشىماق ئىشقا سالماق
م : خەشلىگىلى پۇلۇڭمەن،
يۇمشىغىلى قۇلۇڭمەن.
(قوشاقتىن)

383 . يىگۈيەن چاپان ياقا ۋە پەشلىرىگە چاشما تىكىلگەن قەدىمىي ئۇزۇن چاپان
384 . يىگىنە ھالقا، زىرە
م : يىراق يەردىن مەن كەلدىم،
خان ئەركىسى يار سەنەم.
يىگىنەڭنى ماڭغا بەر،
يول خەرجىسى يار سەنەم.
(توي قوشىقى)
385 . يېتىرقىماق ياتسىرماق

غ

386 . غايىلماق چەتىنمەك
م : قارامىلتىقىنىڭ ئوقى،
ھوگادا پىل ـ پىل قىلدۇ.
قارىقاش يارنىڭ ئوتى،
ئىچىمدە جىغ ـ جىغ قىلدۇ.
مىلتىق ئوقى يامان نىمە،
ئۇيان ـ بۇيان غايىلماس،
يار ئوتى يامان نىمە،
يۈرەك ـ بېغىرلار پايىلماس.
(قوشاق)
387 . غاينۇق كالا بىلەن كەيـ
ـلۈكتىن تۇغۇلـ
ـغان ئىككىنچى
ئەۋلاد بودا
388 . غالمۇس ـ غۇلمۇس شالاپ ـ شۇلۇپ
389 . غول چوڭ ئېرىق
م : غول تۆۋەن يۇرۇپتىمەن،
ساچتى ئاياقىمغا تىكەن.
يارنى دەپ يۇرۇپتىمەن،

يار ماڭا باقماسىكەن.

(قوشاق)

390 . غەمزە كۆز بىلەن قىلىنغان ناز

م. ئۆلتۈرىدۇ، تىرگۈزىدۇ، غەمزەڭ مېنى.

(قوشاقتىن)

391 . غەرەك ۋاراق

م: يۇقىرىدىن تۆشۈپ كېلىدۇ، ئالا ئاتلىغىم.
ئۇستىنىگە مىنىپ كىلىدۇ، قەلەم قاشلىغىم.
كالامۇللا غەرىگىدەك، كۆزى قاتلىغىم.
پىشقان ئۈزۈم شەربىتىدەك، سۆزى تاتلىغىم.

(بېيىت)

392 . غەمسىنىش ياخشى كۆرۈش

393 . غەمچىيىش بەرداشلىق / بېرەلمەسلىك

(غەمچايماسلىق) (بەرداشلىق بېرىش)

394 . غەنچە هارامشاخ، كېرەكسىز شاخ-پوتاق

395 . غىلام - غىلام لەم - لەم

م : ئۇ ماڭا غىلام - غىلام قاراپ قويدى.

گ

396 . گارا كىر

397 . گاشەت ئەندىشە

398 . گاڭ - گالاس گاراڭ

399 . گالىزاڭ بەك قېرىپ كەتمەك

400 . گۆدەگە ① ئوڭدا

م : (گۆدەگە ياتماق) (ئوڭدا ياتماق)

② جاي ئەسىمى

401 . گۆدىش ئەپ

م : گۆدىش تاپماق، يەنى ئەپ تاپماق، كۆنۈكمەك

402 . گۆسمە غىزا - شەكايەت

م : ياخشىنىڭ يەدىكاسىنى، كۆز قېتىدا ساقلىغىن.
يامانىنىڭ گۆسمىسىنى، يىراقلارغا تاشلىغىن.

(قوشاق)

403 . گۆل بولماق ئالدانماق

م : سىم - سىم يامغۇر هۆل قىلۇر، لولا خوتۇن گۆل قىلۇر.

(ماقال)

404 . گۈمبات گۈمبەز

م : يېتتى گۈمبات ئارىسىدا، ئايلىنار باشىم مېنىڭ.
ئايغى چىققان بۇلاقتەك، ئاقىدۇ ياشىم مېنىڭ.
ئاققىنە گۈمبات ئىچىدە، ئاقىرىپ ياتقان ئانام.

(قوشاقتىن)

405 . گۈلگۈم زاراڭزا گۈلى

(گۈلگۈن)

م : ئىچىگە گۈلگۈن كىيىپتۇ، تېشىغا ئاھۇ - پەلەك.
بېشىغا قاشنى قىسىپتۇ، كۆيىدى - ئۆرتەندى يۈرەك.

(بېيىتتىن)

406 . گۈدرەت گۈمان

407 . گەم ئاغرىق - دەرت

408 . گىلەماق سېغىنىپ تولا ئادا بولماق
م : كەتتى ئۆستەڭ ياقىلاپ،
تاش بىلەن قۇمنى ساناپ.
كېچە بولسا ئۇيخۇ يوق،
كۆڭۈلدىكى يارنى گىلاپ.
(قوشاق)

409 . گىنەن بولۇمسىز، ھورۇن

ل

410 . لالو زەمبىل
411 . لولاڭلىماق جۆيلىمەك
412 . لۆڭلىمەك دۆۋىلىمەك
413 . لېپىر جۇلجۇل
414 . لىپاپا كونۇرت
415 . لىچەك رومال، باش ياغلىق
416 . لەمبەر لىپمۇ - لىپ
م : ئېرىنقتا لەمبەر سۇ ئېقىپتۇ.
417 . لەپلە سۆت مەھسۇلاتلىرىنى قۇرۇتىدىغان ئەسۋاب
418 . لەپىتە تېزرەك

م

419 . ماجال مادار، دەرمان
م : ئارىۋىدىم ئۆلگىلى،
يار كىلىپتۇ كۆرگىلى.
قوپقىچە يوقتۇر ماجال،
يارغا تازىم قىلغىلى.
420 . ماجىگۇجو ۋاراڭ - چۇرۇڭ، كەردى - چىقتى بولماق
421 . ماتىماق كولىماق
422 . مايدان ① غەلۋە، مالىمان ② چاقماق
م : ئەپ قويدۇقمۇ - ئەپ قويدۇق،
چىن تاخسىغا سەپ قويدۇق،
كۆڭۈللىرىگە كەلمىسۇن،
مايدانلارغا دەپ قويدۇق.
(قوشاق)
423 . مالچىرۇ چارۋىلارنىڭ تۇياق دۆكىرى
424 . مەسەت مەسلىھەت
م : كەڭ تون يىرتىلماس،
مەسەتلىك ئىش بۇزۇلماس.
(ماقال)
425 . مەسقى ھەييار، قىزىقچى
426 . مەندىر ، مۆلدۈر
427 . مەزىت مەھكەم
م : يولدا يوللار بار ئىكەن،
يوللاردا زىندان بار ئىكەن.
چىقمىغان جاننى كۆرۈڭ،
تاسمىدىن مەزىت ئىكەن.
(قوشاق)
428 . مەرگان پالۋان
م : قېشىڭنى كامان ئەيلەپ،
ئاتقان ئوقۇڭ مەرگاندۇر.
دەردىڭنى تولا تارتىپ،
چىقمىغان شىرىن جاندۇر.
(قوشاق)
429 . مەڭدىمەك ئالجىماق
430 . مىڭە پۇتۇن بەدەن، ئۆگە - ئۆگىلەر
م : مەمەتنىياز دەپ قىچقارسام،
سىڭار كۆزلۈك ئەر چىقتى.
ئارقارلارنى قويلۇشۇپ،
مىڭەرلەردىن تەر چىقتى.
(قوشاق)

431 . مۇيات يادىكار، ئەستىلەيدىغان ئەبىلەي مۇلۇك

432 . مۇرجۇق بوسۇغا

م : قورقمىشدا قېچىپ چىقىپ، خېنى مۇرجۇقنى ئۆرىۋاتتى تېشىغا. (بېيىتتىن)

433 . مۇڭقۇي شىلىم

434 . مۇمپۇق ئىنچ مەجەز

435 . مۇنۇپ قالماق قېرىپ چېكىگە يەتمەك

436 . مۇقىددىماق بەكمۇ چارچىماق

437 . مۇخۇليا قايمۇقماق

438 . مۇلۇ ئۇچۇلۇق

439 . مۇسۇن كۆمۈچەك

م : قۇلاقنىڭ مۇسۇنى.

440 . مۇرىت پەيت، ۋاقىت

م : بۇ گەپنى مۇرىتى كەلگەندە.

ن

441 . نۆۋەر نەۋقىران

ئۇ

442 . ئۇيلەڭ ياكى ئۇرلەڭ سازلىق

م : قۇل كۆتىگە قورو يوق، ئۇرلەڭ ئوتىغا سۇراق (يوق).

(ماقال)

443 . ئۇرتىمەك كۆيدۈرمەك

م : شەمشۇا تەرىپنى ئىيتسام، سۇ بولۇر باغرىڭ سېسىنىڭ. ياندۇرۇپ مەشرەپكە سالسام، ئۇرتىلۇر جانىڭ سېسىنىڭ.

(قوشاق)

444 . ئۇرەسكەل بىئىسەپ

445 . ئۇچەر ① چاپانىنىڭ پېشى

② ئۇچەينىڭ ئەستىرى

446 . ئۇچكەر مەيدە

447 . ئۇچسۆل يۈز، چىراي

448 . ئۇچ تېرە

م : ئۇچ جۇۋا (تېرە جۇۋا)

450 . ئۇچگە غەلىتە،

(تال تېغىدا) باشقىچىلا

451 . ئۇمكەن كۆكرەك

452 . ئۇكسۇك كەمنى تولدۇرغۇچى نەرسە

م : چاپانىنىڭ ئەستىرى بىزە ئۇكسۇپ قالدى. ئۇكسۇكلۇك رەخت بارمۇ؟

453 . ئۇدىمەك، ئۇۋەدىمەك بېشى ئاستىغا، پۇتى يۇقىرىغا

(تال تېغىدا) بولۇپ قالماق

454 . ئۇتكەمە ئۇزگەن چوڭ تۆشۈكلۈك غالۋۇر

455 . ئۇپمەك ① ئۇزەك، تومۇر ② ئاقۇۋاق كۆتىكى

456 . ئۇۋەر كۈنگەي

(تال تېغىدا)

3 . ماقال - تەمسىل ۋە ئىدىيومىلاردىن نەمۇنىلەر

△ يىراقتىن ئالتە ياشار كەلسە، يېقىندىن 60 ياشار ئالدىغا چىقىپتۇ.

△ تەقىدىر ياماق بولماس، ياخشىدا دىماق.

▲ ياخشى گەپكە ئىلان ئىندىن چىقار،
يامان گەپكە مۇسلىمان دىندىن چىقار.
▲ قەبرىنى قاپقا سولا، سۆرەپ يۈرۈپ گەپنى سۆرا.
▲ سەۋگەرمىسەك، سەۋگىلەتمىدۇ.
▲ قۇل كۆتىگە قورو يوق، ئۆرلەك ئوتىغا سۇراق.
▲ ئىش قىلغۇچىنىك، سورۇن ئولتۇرغۇچىنىك.
▲ سۇتىنىك پۇلى سۇغا ئاقتى، قالدى قەيتىقىنىك پۇلى.
▲ مىنگەن ئېتىغا قۇم ئارتىدىغان، يۈرگەن يولىغا ئازغان تەبرىيدىغان.
▲ هارماك دىسە، هاپاش بوپتۇ.
▲ ئىت بىلەن خامان يانچىساك، پوق بىلەن چەش بولىدۇ،
يامان بىلەن ئىش قىلساك، قىلغان-قىلمىغان هەش بولىدۇ.
▲ ئاتىسى ئاتالمىغان قوڭۇزنى، بالىسى ئېتىپتۇ تۇڭۇزنى.
▲ قاچان بولغاي ئۆزۈمدەك، قاراپ تۇرغان كۆزۈمدەك.
▲ ئۆز دىسە ئۆزەكنى ئۈزۈپتىۋ.
▲ كۆنە يارنىك كۆزدىن تاشقىرى ئەيىپى يوق،
▲ يىپ ئۇچى، يىڭنە سۇنىغى.
▲ سىركىسى سۇ كۆرمىگەن. (پاسكىنا، مەينەت ئادەم)

4. بەيىت ۋە قوشاقلاردىن نەمۇنىلەر

ئاق-ئاققىنە تىشلىرى دىلنى دارادۇ،
ئەرنىلىرىنىك تاتتىقلىغى تىلنى يارادۇ.
قاشلىرى قازى بولۇپ يۈرتنى سورايدۇ،
كىرپىكلىرى جىلۋە قىلىپ جاننى ئالادۇ.
جان، جاناندەك جاننى ئالامدۇ،
ئاشىق پەرۋاندەك ئوتتىن يانامدۇ.

× × ×

نەمچام سەپرىق، غۇنجام سەپرىق يارىمنىك كويىمكىن،
گۈل بىلەن رەيهان پۇرايدۇ يارىمنىك بويىمكىن.
ئىگىز تەختىتە سەن ياتساك، ئاياغىڭدا ياتاي مەشۇق،
توپايىنىك توزۇپ قالسا، مەن توتىيا قىلاي مەشۇق.

× × ×

كۆككىنە كەپتەر كىلىپ قوندى بىيىشىنىك تالىغا،
هېچ كىشى قىلماس ئىزالار يېڭى تۇتقان يارىغا.
هەر كىشى قىلسا ئىزالار يېڭى تۇتقان يارىغا،
كىرپىگى ئوقتەك بېرىپ مىقتەك قادالسۇن جانىغا.

× × ×

ئارچىمبەلدە تون كىيىپسىز ياقىسىنى بۇزماڭ،
شارلار① يولى يىراقكەن دەپ كۆڭنىكىزنى بۇزماڭ.
يىراق بولۇپ، يېقىن بولۇپ داۋانى يوقتۇر،
بىز ئىككىمىز دوست بولايلى يامانى يوقتۇر.

× × ×

ھەشكىپىچەك يۆگىلىپتۇ باغدىكى جىنەستىگە،
قايدىن ئارا ھاشىنا بولدۇم قارىقاش پۈگەستىگە.
قارىقاش پۈگەستىنىڭ نىمە خىيالى بارىكىن،
بىر قاراپ، ئىككى كۈلۈپ، نەلەردە يارى بارىكىن.

× × ×

يوقۇرى بېقىپ ئايىنى كۆردۈم چەرخى-پەلەكتە،
تۆۋەن بېقىپ يارنى كۆردۈم، ماخمال تۇشەكتە،
يارنىڭ كۆڭنى بۆلەك يەردە مەن بىر ئەمگەكتە.

× × ×

ھۈۋەيدا دىدىلەر، شەۋەيدا دىدىلەر،
بىرنى ئولان، بىرنى نادان دىدىلەر.
ئىككىمزلا بىرلا شاخنىڭ مۆگىسىدۇق،
بىرنى تاتتىق، بىرنى ئاچچىق دىدىلەر.

× × ×

ھوگىدا تۇرنا كېلەدۇ، گۈل شېخىغا قونغىلى،
گۈل شېخى نازغىپ تۇرادۇ تۇرنىنى قوندۇرغىلى.
تۇرنىنىڭ ئوڭ قولىدا ئالتۇن مىنەن مۆھۈرى بار،
شۇغىنا جانىم يارىمنىڭ ئىسسىق يۈرەكتە دېغى بار.
داغمۇ-داغ ئەتتىڭ مېنى، شەرۋازى كۆيدۈردۈڭ مېنى،
بەرگىدە پىشقان ئالمىدەك ھەجەپمۇ ساغارتتىڭ مېنى.

× × ×

ئىلتىپاتلىق گۈل غارادىم ئەي ناۋارىمغا دۈگا،
بويى قاتىل تالى بويلۇق مېھرىبان يارغا دۈگا.
ئۇل يارىمنىڭ مەندە باردۇر ھەلقە-ھەلقە زەنجىرى،
قاشلىرى ئانداق نازاكەت ئىككى زۇلپا ساچلىرى.
بويلىرى غۇنچە ناھايەت سۆزلىرى شەدۇ-شەكەر،
قاشلىرى قىيغان قەلەمدەك كۆيدۈرەر جانۇ-جىگەر.

× × ×

① جاي ئىسمى

ياغلىغىم ياڭىمدا قەپتۇ،
كۆزگە سۇرتۇپ يۇرگىدەك.
كىچىلەردە ئۇخلىماي،
كۆندۈزى تىللەپ يۇرگىدەك.

يار بىلەن چۆللەردە ياتسا،
چۆل ئەمەس بوستانىكەن.
تۇراقلىرى ① ھەمسا بولۇپ،
ئەتراپلىرى گۈلزارىكەن.

يارسىز ئۆمرۈم مەنىك،
مىڭ ياشسام بىر كۈنچە يوق.
ئىشقى ئوتى ئالدىدا،
دوزاق ئوتى ئۇچقۇنچە يوق.

رەڭمۇ-رەڭ گۈللەر ئېچىلدى،
ئەتىيازدىن كۆزگىچە.
ھەر كىشى يارىنى تاپسا،
شەۋىقادىر شۇل كىچە.

ئۆزلىرى ئۆيدىن چىقىپ،
چۆللەرنى بوستان قىلدىلا.
بىر قۇۋۇز لەۋزى بىلەن،
بىزلەرنىمۇ قۇل قىلدىلا.

يالغۇزۇم يالغۇز دەرەخنىڭ،
تۇۋىدە ياتۇرمۇسىز.
مىڭ تىكەننىڭ دەردىنى،
بىر گۈل ئۈچۈن تاتۇرمۇسىز.

مەككىگە بارماڭ يارىم،
مۇنىدىمۇ بىر مەككە بار.
ئاي يۈزۈڭنى كۆندە كۆرسەم،
مەككىگە بارغانچە بار.

ئات مىنىپ، كىمخاپ كىيىپ،
قۇش-قۇشلىماق قانچە لىگىش ②.
ئۆز ئىشىنى ئۆزى بىلىپ،
قىلغان كىشى مەردانىمىش.

1990 - يىل 8 - ئاي
ئابدۇرېھىم تۆمۈر

§2. خەنزۇلار

1. تەرەققىيات جەريانى

خەنزۇلارنىڭ قۇمۇل بوستانلىقىدا ماكانلاشقان تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن. قۇمۇلغا خەنزۇلارنىڭ ئىك كۆپ كەلگەن مەزگىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. تارىخىي مۇناسىۋەتلەردە يېزىلىشىچە، شەرقىي خەن سۇلالىسى يۇڭىيۈەنىڭ 16 - يىلى (مىلادىنىڭ 73 - يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن دۇگۇ، گېن جۇڭلار ھۇنلارنى تارمار قىلىپ ئېۋىرۇئۇلنى ئالغاندىن كېيىن، قۇمۇلدا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ بوز يەر ئاچقان، قەلئە-سېپىل سالغان، «ئېۋىرۇئۇل تۇتۇقىچىگى» تەسىس قىلغان، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خەنزۇلار كۆپلەپ بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىغىچە قۇمۇل ئۇدا خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلىدىغان جايى بولغان، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىدى.

① توراق — توغراق
② قانچىلىك ئىش

مىلادىنىڭ 420 - يىلى شىلياڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىكى لى باۋ ۋە ئۇنىڭ جەمئىيىتى تاڭ خې، تاڭ چىلار ئېۋرىغولغا قېچىپ كېلىپ سەرگەردان بولغان، 2000 ئۆيلۈكتىن ئارتۇق ئادەمنى يىغىپ جورجان هاكىمىيىتىگە بېقىنغان. جورجان هاكىمىيىتى ئەمر چۈشۈرۈپ تاڭ چىنى ئېۋرىغولىنىڭ ۋاڭلىقىغا تەيىنلىگەن. بۇ قۇمۇل تارىخىدىكى بىرىنچى - بىر خەنزۇ ۋاڭ هېسابلىنىدۇ، شۇنداقلا خەنزۇلار قۇمۇلغا كېلىپ بىرقەدەر كەڭ كۆلەمدە ئۇلتۇراقلاشقان مەزگىل هېسابلىنىدۇ.

سۇي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە قۇمۇلدا ۋىلايەت، ئايماق، ناھىيە رەسمىي تەسىس قىلىنغان، ئېۋرىغول ئەسكەرلىرى قۇمۇل ۋە باركۆلدە تېرىقچىلىق قىلغان. ئەمەلدار، ئەسكەر، سودىگەر، پۇقرالارنىڭ ئىچىدە قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قالغانلىرى ناھايىتى كۆپ، ئۆزبېك - سۇيغۇت تۈپلىكى يۇز بەرگەندە تۇبۇتلار قۇمۇل ئايمىقىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغان ئايماق بېگى بۇەن گۇاڭتىڭ باشچىلىقىدىكى قوشۇن بۇ يەرنى بىر نەچچە يىل ساقلىغان، ئاخىرى ئەسكىرى تۈگەپ، ئوزۇق - تۈلۈگى ئۈزۈلگەن، بۇەن گۇاڭتىڭ ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان. مىلادى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شاجۇلۇق خەنزۇ جاڭيىچاۋ خەلقىنى قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە يېتەكلەپ، تۈبۈڭلارنى كەينى - كەينىدىن مەغلۇب قىلىپ قۇمۇل ئايمىقىنى قايتۇرۇۋالغان. ئېۋرىغول قايتىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتكەن.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل ئايمىقى ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ كونترولىغىدا بولسىمۇ، بۇ يەردە يەنىلا چىن ئىسىملىك خەنزۇ ئايماق لەشكەر بېشى بولغان، ئۇنىڭ جەمئىتىدىكىلەر 10 نەچچە ئەۋلاتقىچە قۇمۇل ئايمىقىدا ياشاپ كەلگەن.

يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل گەنسۇ ئۆلكىسىگە قارايدىغان بولدى، ئۇ چاغدا قۇمۇل ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، تېرىقچىلىق قىلدىغان ئورۇن ئىدى. خەنزۇ ئەسكەرلىرى ۋە يېڭى فۇجۇن ئەسكەرلىرىدىن 500 ئادەمنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ تېرىقچىلىق قىلغانلىقى هەققىدە خاتىرىلەر بار.

مىڭ سۇلالىسىگە كەلگەندە، قۇمۇلدىكى مۇڭغۇل هۆكۈمرانىغا سادىق ۋاڭ دېگەن مەرتىۋە بېرىلدى، نۇرغۇن خەنزۇ ئەمەلدارلار هۆكۈمرانلىق قىلىشقا ياردەملەشتى. مىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى يەنە قۇمۇل قوغدىنىش مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئەسكەر ئەۋەتىپ، بۇ يەرنى ئۇزاققىچە ساقلىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ يۇڭجېڭ، چيەنلۇڭ يىللىرى قۇمۇل چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ تېرىقچىلىق قىلدىغان مۇھىم بازىسى بولۇپ قالدى. ئەسكەرلەرنى تېرىقچىلىق قىلدۇرىدىغان، مەھبۇسلارنى تېرىقچىلىق قىلدۇرىدىغان، پۇقرالارنى تېرىقچىلىق قىلدۇرىدىغان تۈرلۈك ئەھۋاللار كەينى - كەينىدىن بارلىققا كەلدى، خەنزۇ ئاھالىسى كۆپلەپ ئاۋۇدى. داۋگۇاڭ يىللىرى قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 4800 دىن ئارتۇق كىشىگە يەتتى، گۇاڭشۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى تۇشمۇ تۇشتىن كەڭ كۆلەمدە ئىچكىرىدىن چىقتى. كېيىنچە لەشكەرلەر ۋە هەربىي قىسىمغا ئەگىشىپ چىققان سودىگەر، پۇقرالار قۇمۇلدا كۆپلەپ ماكانلاشتى.

1949 - يىلى قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىڭ نوپۇسى 14 مىڭ كىشىدىن ئاشتى. 1983- يىلى ناھىيە مىقياسىدا خەنزۇلارنىڭ سانى 99 مىڭ كىشىدىن ئاشتى. جۇملىدىن ناھىيىگە قاراشلىق نوپۇس 31 مىڭ كىشىدىن ئاشتى.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئىچكى ئۆلكىلەردىن زور تۈركۈمدە خەنزۇلار قۇمۇلغا كېلىپ قۇرۇلۇشقا ياردەم بەردى. ئۇلار، ئاساسەن، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، كۆمۈرچىلىك، تۆمۈر يول قاتارلىق ھەرقايسى سەپلەرگە ئورۇنلاشتى. 50 - يىللارنىڭ ئاخىرلىرى، 60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، يەنە چېگرا رايونىنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەرگۈچى زور تۈركۈمدىكى جىاڭسۇلۇق، خۇبېيلىك ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار قۇمۇل يېزىلىرىغا كەلدى، 60 - يىللاردىن كېيىن ئىچكىرىدىن يەنە خېلى كۆپ ساندىكى كۆچمەنلەر قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئىچكىرىدىن قۇمۇلغا خىزمەتكە تەقسىم قىلىپ ئەۋەتىلگەن كادىر، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىمۇ ناھايىتى كۆپ بولدى. بۇ ئادەملەر ئازادلىقتىن ئىلگىرى شىنجاڭغا چىققان كونا خەنزۇلار بىلەن قوشۇلۇپ قۇمۇلدىكى نوپۇسنىڭ مۇرەككەپ مەنبەسىنى شەكىللەندۈردى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بۈگۈنكى قۇمۇلدىكى خەنزۇلارنىڭ يۇرت - ماكانى پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئۆلكە - شەھەرلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

ئوخشاش بولمىغان جايلاردىن كەلگەن خەنزۇلار ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى قۇمۇلغا ئېلىپ كەلدى، بىر يەرنىڭ تۇرمۇش كەچۈرۈش جەريانىدا بۇ ئادەتلەر بىر - بىرىگە سىڭىشتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەرلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، قۇمۇلنىڭ يەرلىك تۈسكە ئىگە خەنزۇلارنىڭ يېڭى تۇرمۇش ئۆرپ - ئادەتلىرى شەكىللەندى.

2. توي

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوغۇل - قىزلارنىڭ توي قىلىش يېشى ئومۇمىيۈزلۈك بىر قەدەر كېچىك بولۇپ، ئوغۇللار 17 — 18 يېشىدا، قىزلار 15 — 16 يېشىدىلا توي قىلاتتى. توي، كۆپىنچە، ئاتا - ئانىسىنىڭ دېگىنى بويىچە بولىدۇ، ئەلچى كېلىشتۈرىدۇ. قىز تەرەپ رازى بولسا، ئوغۇل تەرەپكە تويلۇق، يەنە كېيىم، رەخت قاتارلىق نەرسىلەرنى بېرىدۇ. بۇ، «چاي ئىچكۈزۈش» دېيىلىپ پۈتۈشكەنلىك بولىدۇ. توي بولغاندا ئۇرۇق - تۇغقانلار، ئەل ئاغىنىلىرىنىڭ ھەممىسى كېلىپ مۇبارەكلەيدۇ، يىگىت تەرەپ بىلەن قىز تەرەپ ئايرىم - ئايرىم مېھمان كۈتىدۇ. كەچقۇرۇنلۇقى ياشلار ھۈجرىدا تاماشا قىلىدۇ. كۈندۈزدىكى مېھمان كۈتۈشتە، قېيىن ئاتا بىلەن قېيىن ئانا مېھمانلارنىڭ قىزىقچىلىق قىلىدىغان ئوبيېكتى بولىدۇ، كەچتە قىزنىڭ تۇغقانلىرى ھۈجرىدىكى كارىۋاتقا چىلان، ياڭاق چېچىپ قويىدۇ، چىلان «بالىدۇر بالىلىق بولۇڭ،» ياڭاق «كۆپرەك پەرزەنت كۆرۈڭ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. توي بولۇپ ئۈچ كۈندىن كېيىن كېلىن ئانىسىنىڭ ئۆيىگە بارىدۇ، بۇ كۈنى قىز تەرەپ چىللاشقا قىلىدۇ. قىزنىڭ

ئانىسى ئەگەمەن قىلىپ قىزنى ۋە كۈيئوغۇلنى كۈتۈۋالىدۇ. تاماقنى يېدۈرۈپ بولۇپلا قىزنى قېيىن ئانىسىنىڭكىگە ئۈزىتىپ قويىدۇ، قوندۇرۇپ قالمايدۇ. ئەگەمەن يېدۈرۈش — توي قىلغان قىز بىلەن يىگىتنىڭ ئۆمۈرۋايەت ئىناق ئۆتۈش، ئۈزۈن ئۆمۈر كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلغانلىق بولىدۇ. بۇ ئادەت يېزىلاردا ناھايىتى ئەۋج ئالغان.

جۇڭخۇا خەلق جۈمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن «نىكاھ قانۇنى» نى تەشۋىق قىلىش - ئىزچىللاشتۇرۇش ئارقىلىق ياشلار ئىچىدە ئەركىن مۇھەببەت باغلايدىغانلار كۈن سانap كۆپەيدى، توي قىلىش يېشى تەدرىجىي كەينىگە سۈرۈلدى. توي كۈنى ئادەتتە ھېيت - بايرامlarغا توغرىلىنىدىغان بولدى. شەھەر ياشلىرى ئىچىدە ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ سەپەر ئۇستىدە توي قىلىدىغانلارمۇ پەيدىنپەي كۆپەيدى. 1981 - يىلى ئادەتتىكى، ئەدەپلىك بولۇش پائالىيىتىنى قاناتلايدۇرۇلغاندىن بۇيان، يېڭىچە توي قىلىشنى كىشىلەر بارا - بارا قوبۇل قىلماقتا.

3. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

60 ياشتىن ئاشقانلار ۋاپات بولسا، بۇنى خۇشاللىق دەپ ھېسابلايدۇ، دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ياشانغانلار ۋاپات بولسا، ئۇنىڭ تۇغقىنى ياكى ئاغىنىلىرىدىن بىرەيلەن ۋاپات بولغۇچىنىڭ ئوغلىنى باشلاپ ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ ئىشىكىگە بېرىپ ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزەتتى. خەۋەر تاپقانلار تەزىيىگە كېلەتتى. ھېيىت قويۇلغان ئۆينىڭ ئالدىغا بىر لىگەن جىگىموما بىلەن مېۋە - چېۋە، ھاراق - سەيلەر قويۇپ قويۇلاتتى، بايلار ئۆلسە ماتەم بېغىشلىمىسى، ماتەم تاۋۇرى تەقدىم قىلىناتتى، ئادەتتىكى ئادەملەر ئۆلسە، سېرىق قەغەز، ئاق قەغەز ۋە لىگەن تەقدىم قىلىناتتى. قول ئىلكىدە بارلار يېقىن - يېراق تۇغقانلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئاق رەختتىن قارىلىق تارقىتاتتى. كەمبەغەللەرنىڭ ئايال ۋە ئوغۇل - قىزلىرى قارىلىق تاقايتتى. قول ئىلكىدە بارلار قەغەزدىن ئوغۇل قىز بالا، ئات، كالا، قوي، ئۈي - ئىمارەتلەرنىڭ ھەيكىلىنى ياساپ بىللە دەپنە قىلاتتى. ئادەتتە جەسەتنى كۆەنسەيدە ئۈچ كۈن ساقلاپ ئاندىن يەرگە كۆمىدۇ. بەزى جەمەتلىك چوڭ ئائىلىلەردە جەسەتنى 10 — 15 كۈن ساقلاپ، داۋاجاۋ دىنىنىڭ مۇخلىسىنى چىللاپ كېلىپ، داۋاجاۋ قائىدىلىرىنى ئۆتەيدۇ، دەپنە قىلغان كۈنى گۈەنسەي ئالدىغا تەزىيە بۇيۇملىرىنى تىزىدۇ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى مېيىتكە تەزىيە بىلدۈرىدۇ. بۇ مۇراسىملار تۈگىگەندىن كېيىن ھەممەيلەن گۈەنسەينى كۆتۈرىدىغان ئارغامچىنى تۈتۈپ ماڭىدۇ، ئوغۇللارنىڭ چوڭى ئالدىدا ئارغامچىنىڭ ئۇچىنى تۈتۈپ قەبرىستانلىققا ئېلىپ ماڭىدۇ. گۈەنسەي «ئۆمۈرلۈك ساندۇق» دەپ ئاتىلىدۇ. گۈەنسەي، كۆپىنچە، قارىغاي ياغىچىدىن ياسىلىدۇ، قىزىل، چۆرىسى قارا سىر بىلەن سىرلىنىدۇ. گۈەنسەينىڭ ئالدى تەرىپىگە «ئۆمۈر» ۋە «بەخت» دېگەن خەتلەر چوڭ قىلىپ يېزىپ قويۇلىدۇ. ئايال تەرىپىگە كۆپىنچە تۈرنا، نىلۈپەر گۈلى قاتارلىقلار سىزىلىدۇ. گورنىڭ كەڭلىكى بىر يېرىم مېتر، ئۇزۇنلۇقى ئىككى يېرىم مېتر، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتردەك كولىنىدۇ، گۆرلۈك ئورۇننى مۇنەج-

جىم ياكى داۋاڭ مۇخلىسى بېكىتىپ بېرىدۇ. گۈرۈنۈك ئىچىدە كىچىك تۈشۈك كول-
نىپ، ئۇ يەرگە بىر پىيالە ۋە ھاراقنا چىلانغان جىگمومىنىڭ ئۇششاقلىرى، كەمپىت
قاتارلار يېمەكلىكلەر قاچىلانغان كىچىك بوتۇلكا قويۇلىدۇ. بۇ «نازۇ - نېمەتلەر
بوتۇلكىسى» دېيىلىدۇ. ئاندىن گۈر كۆمۈلۈپ، ئۈستى دۆڭ قىلىپ قويۇلىدۇ. ئۆلۈك
گۈرگە قويۇلۇپ ئۇچ كۈندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقانلىرى قەبرىستانلىققا بېرىپ قە-
ھەر ئۆيدۈرىدۇ. بۇ «ئۇچى» دېيىلىدۇ، يەتتە كۈندىن كېيىن يەنە قەبرىستانلىققا
بارىدۇ. بۇ «تۇنجى يەتتىسى» دېيىلىدۇ. ھەر يەتتە كۈندە بىر قېتىم قەبرىستانلىققا
بارىدۇ. 49 كۈندە توختايدۇ. 100 - كۈنى قەبرىستانلىققا يەنە بىر قېتىم بارىدۇ،
بۇ «يۈزى» دېيىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەر يىلى چوكانىتال ياكى مەرھۇمنىڭ
ۋاپات بولغان كۈنى قەبرىستانلىققا بېرىپ قەھەز كۆيدۈرۈپ تەزىيە بىلدۈرىدۇ.

دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆلۈم ئۇزىتىش ئۇرپ - ئادەتلىرى كۆپ ئاددىيە-
لاشتى، بولۇپمۇ شەھەردە ئۆزگىرىش تېخىمۇ چوڭ بولدى، ئادەتتە، تەزىيە بىلدۈرۈش
يەنىلا گۈلچەمبىرەك تەقدىم قىلىش، تەزىيە بېغىشلىمىسى يېزىش ئارقىلىق ۋاپات
بولغۇچىغا تەزىيە بىلدۈرۈلىدىغان بولدى. چىگە باغلاپ قارىلىق تۇتىدىغانلار ئازلاپ
قالدى. جىياڭسۇ، خۇبېي قاتارلىق جايلاردىن چېگىرىغا يارەمگە كەلگەن ياشلار بىر
قەدەر كۆپلىشىپ ئۇلتۇراقلاشقان جايلاردا ئۆز يۇرتىنىڭ ئادەتلىرى ساقلىنىپ
كەلمەكتە.

4. كىيىم - كېچەك، ئوزۇق - تۇلۇك، تۇرار - جاي، يۇرۇش - تۇرۇش قائىدىلىرى

خەنزۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى ئاددىيراق كېلىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى
مىنگو يىللىرى پۇقرالار رەختتىن كىيىم كىيەتتى، تاۋار - دۇردۇندىن كىيىدىغانلار
ناھايىتى ئاز ئىدى. ھېيت - بايرام، توي - تۇكۇن كۈنلىرىدىلا يېڭى كىيىملەرنى
كىيەتتى. ئەرلەر ئالدى ئۇچۇق چاپان، ئايالار يېنى ئۇچۇق چاپان كىيەتتى. شەھەر -
بازارلاردىمۇ ئۇزۇن چاپان كىيىدىغانلار بار ئىدى. قىشتا، شەھەر - يېزىلاردا تېرە
جۇۋا ۋە پىيما كىيىدىغانلار ناھايىتى جىق ئىدى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن
خەلقنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسى تەدرىجىي ياخشىلىنىپ، كىيىم - كېچەكىكە ئېتىبار
بېرىدىغان بولدى. قۇمۇل قاتناش تۇگۈنىگە جايلاشقانلىقى ئۈچۈن جايلاردىكى ئۇچۇرلار
بىر يەرگە سەرقەدەر چاقىلان يېتىپ كېلىدۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى يېڭى پاسوندىكى
كىيىم - كېچەكلەر قۇمۇلدا ناھايىتى تېز ئومۇملىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا قۇمۇلدىكى خەل-
زۇلارنىڭ كىيىم - كېچىكى ئىچكىرىنىڭ، بولۇپمۇ بېيجىڭنىڭ، شاڭخەي ئەتراپىدىكى
جايلارنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرايدۇ. 50 - يىللاردىن تارتىپ 70 - يىللارغىچە
كىيىملىك رەختلىرى خادانى، كاجى، تىرىكە، چىبەرقۇتلارنى ئاساس قىلاتتى، يۇلۇق
رەخت ناھايىتى ئاز ئىدى، رەڭگى قارا، كۆك، كۈل رەڭ رەختلەر ئاساس قىلىناتتى،
باشقا رەڭدىكى رەختلەرمۇ بار ئىدى. 1980 - يىلدىن كېيىن كىيىم - كېچەكلەرنىڭ
پاسونى ناھايىتى تېز ئۆزگىرىپ، كاستيۇم - بۇرۇلكىغا يۆزلەندى، كىيىملىك رەخت-

لەر خىمىيە تالالىق ۋە يۇك رەختلەر ئاساس قىلىنىدىغان بولۇپ قالدى.

خەنزۇلار بۇغداي ئۇننىنى ئاساسىي ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. گۈرۈچ، تېرىق، چۆچگۈن قوناق ۋە كومماقوناق ئۇننىمۇ يەيدۇ، ئاق قوناق ئۇننىنى ناھايىتى ئاز يەيدۇ. ئادەتتە لەڭمەن، ئوزۇپ تاشلىغان سۇيۇقئاش، كەسمە ئاش، گاڭپەن، جىڭموما، خۇاجۇەر، تاۋا نېنى، جۇۋاۋا، مانتا، شىپەن، ئۇماچ قاتارلىقلارنى ئاساسىي ئوزۇقلۇق قىلىدۇ. قوي گۆشى، چوشقا گۆشى، تۇرلۇك كۆكتاتلارنى يېيىشنى ياقتۇرىدۇ، تەمسىلى چۆچۈمەل، ئاچچىق تۇزلۇق بولۇشنى ئاساس قىلىدۇ. قارا چاي شۇنداقلا گۈللۈك چاي ئىچىشنى ياخشى كۆرىدۇ. تاماكا خۇمارى بارلار موخۇركىنى كۆپرەك چېكىدۇ، چاغانىدا نۇرغۇن ئۆيلەردە چەلپەك، يۇگۇزى (ياغ بىلەن پىشۇرۇلغان تۇرلۈك يېمەكلىكلەر) سالىدۇ، بۇ بىر ئايغىچە يېيىمشكە يېتىدۇ. خەنزۇلارنىڭ كېلىش مەنبەسى ئۇخشاش بولمىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە مىللىيلار بىلەن ئارىلىشىپ ئۇلتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن، ئىچكىرىدىكى ھەرقايسى جايلارنىڭ ۋە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ، ئاساسلىقى، ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەكلىكتىكى ئادەتلىرى يەرلىك خەنزۇلارغا ناھايىتى چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن، يەرلىك كونا خەنزۇلار چوشقا گۆشى ۋە گۈرۈچنى دائىم دېگۈدەك يېمەيتتى. لېكىن ئىچكىرىدىن قۇمۇلغا كېيىن كەلگەن ئادەملەرنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا ھازىر چوشقا گۆشى ۋە گاڭپەننى دائىم يەپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى. جەنۇبىي جۇڭگودىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلارمۇ يەرلىكنىڭ يېمەكلىك ئادىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ھازىر لەڭمەن، ئوزۇپ تاشلاپ ئېتىلگەن سۇيۇقئاشنى ناھايىتى ياقتۇرۇپ يەيدىغان بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار ئىستېمال قىلىپ كەلگەن پولۇ، قورداق، ساڭزا، نان، كاۋاپ قاتارلىقلارمۇ خەنزۇلار ئارزۇلاپ يەيدىغان تائاملاردىن بولۇپ قالدى.

دۆلتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قۇمۇل شەھىرى كىچىك، نوپۇسى ئاز بولۇپ، قاتناش قوراللىرى يوق دېيەرلىك ئىدى، كىشىلەر كۆپ ھاللاردا پىيادە ماڭاتتى. يېزا ـ قىشلاقلاردا كۆپ ھالدا ئات، ئېشەك مىنەتتى. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 70 ـ يىللاردىن بۇيان، ئېلىمىزنىڭ مۇھىم قاتناش قوراللى بولۇپ قالدى. ھەممە ئائىلىلەردە دېگۈدەك بىردىن بىر نەچچىگەچە ئېلىمىزنىڭ بار بولدى. 80 ـ يىللاردىن بۇيان ئاپتوموبىل، تراكتور، موتسىكلىتىمۇ كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا كىردى. شۇنداقتىمۇ يېزا ـ قىشلاقلاردا ئات، ئېشەك ھارۋىلىرى يەنىلا مۇھىم قاتناش قوراللى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئاھالىلەرنىڭ ئۆيلىرى، كۆپىنچە، ياغاچ ـ كېسەكتىن سېلىنىدۇ، ئادەتتە، ئۆينىڭ ئالدى جەنۇبقا قارىتىلىپ سېلىنىدۇ، ياكى بىرى يورۇق، بىرى غۇۋا ياكى بىرى يورۇق، ئىككىسى غۇۋا قىلىپ سېلىنىدۇ. ئۆينىڭ ئىچى ـ سىرتى سامانلىق لاي بىلەن سۇۋىلىدۇ، ھاك بىلەن ئاقارتىلىدۇ. يېزىلاردا ياتىدىغان ئۆيلەرنىڭ كۆپىنچىسىدە كاك سېلىنىدۇ، 70 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن كېيىن ئۆي ئىچىنى بېزەشتىمۇ خېلى چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى، ئۆيلەرگە ئومۇمىيۈزلۈك چوك ئىشكاپ، تومپۇچكا، پاكار ئىشكاپ (پاكار جاۋەن)، پەلەمپەيلىك ئىشكاپ، كىتاب ئىشكابى، قوش كىشىلىك كارىۋات، ئۈس-

تەل، سافا قاتارلىقلار قويۇلدى، نۇرغۇن ئائىلىلەردە تېلېۋىزور، ئۇنىۋېرسال رادىئو، شامالدۇرغۇچ بار بولدى. ناھايىتى كۆپ كىشىلەر رەڭسىز تېلېۋىزوردىن رەڭلىك تېلېۋىزورغا قاراپ يۈرۈش قىلماقتا. بولۇپمۇ يېڭى توي قىلغان قىز-يىگىتلەرنىڭ ھۈجرىسى تېخىمۇ كاتتا جابدۇلۇپ، زىننەت بۇيۇملىرىغا ئېتىبار بېرىلمەكتە.

80 - يىللاردىن بۇيان، شەھەردە ئۆي-ئىمارەتلەردىمۇ ئۆزگىرىش بولدى، بەزى ئورۇنلار ئىشچى - خىزمەتچىلەرگە ئۇلتۇراق ئۆي بىنا سىي سېلىپ بەردى، نۇرغۇن ئىشچى - خىزمەتچىلەر يېڭى ئۆيلەرگە كۆچۈپ كىردى.

5. ھېيت - بايرام

خەنزۇلارنىڭ ئەنئەنىۋى بايراملىرى تۆۋەندىكىچە: كونىچە 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى باھار بايرىمى، 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنى «ئادەم بايرىمى» (بۇددا دىنى 1 - ئاينىڭ 7 - كۈنىنى ئادەملەر تۇغۇلغان ئورتاق كۈن قىلىپ بېكىتكەن — ت)، 1 - ئاينىڭ 15 - كۈن يۈەنشىياۋ بايرىمى، 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنى لۇڭتەيتۇ (ياشانغان كىشىلەرنىڭ تولىسى مۇشۇ كۈندىن باشلاپ ساقال قويۇپ، شۇنىڭ بىلەن ئەجدىھانىڭ ساقلىنى ئېلىپ ئۆزىگە قويغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ). 3 - ئاينىڭ 18 - كۈنى نياڭمياۋغا بېرىپ ئايال بۇلتىن پەرزەنت تەلەپ قىلىدۇ، 3 - ئاي چوكانتال (قەبرە يوقلاش) بايرىمى، 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى سۇ پادىشاھىغا تەزىيە بىلدۈرۈش بايرىمى (يەر - كۆكنى ياماش، لۇڭژاڭ-مياۋدا سەھنە ياساپ چاڭچىلە ئويناپىدۇ)، 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تاڭزۇڭزا بايرىمى، 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى بۇتخانا سەيلىسى، 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ھۈنەر تىلەش كېچىلىكى، 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى قەبرە يوقلاش كۈنى، 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى تاۋۇز بايرىمى، 9 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئېگىزگە چىقىش بايرىمى، 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قەبرە يوقلاش كۈنى، 12 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئوچاق پەرىغا ياغ پۈرتىش بايرىمى، 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى باھار بايرىمى ھارپىسى بولىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە باھار بايرىمى بىلەن يۈەنشىياۋ بايرىمى ئەڭ قىزىق بولىدۇ. باھار بايرىمى كۈنلىرى ھەممەيلەن ئۆزئارا ھېيتلىشىدۇ، باھار كۈنلىرىنىڭ شادلىخورام ئۆتۈشىنى تەبرىكلىشىدۇ، ئۆيلەردە زىياپەت قىلىپ، ئۆزئارا مېھمان بولۇشىدۇ، ئەتىگەندە جۇڭاۋا يەيدۇ. يۈەنشىياۋ بايرىمىدا پانۇس ئوە رەڭگارەڭ چىراغلار يانىدۇرۇلىدۇ. پوچاڭزىلار ئېتىلىدۇ. 2 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن بىر كۈن بۇرۇن ھەممە ئۆيلەردە رەڭگارەڭ پانۇسلار ئېسىلىدۇ. 2 - كۈنى كىشىلەر يەر مۇئەككىلى بۇتخانىسىغا بېرىپ كۆچە ياقىدۇ، ئاندىن كوچا ئارىلاپ تاماشا قىلىدۇ، 3 - كۈنى ئاخىرلىشىدۇ. بۇ چىڭ سۇلالىسىدىن مىنگو-مانچۇ داۋاملىشىپ كەلگەن كونا ئادەت. دۆلتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن بەزى خۇراپاتلىق تۇسىنى ئالغان بايراملار ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى، ساقلىنىپ قالغان ئاساسلىق بايرام-لاردىن باھار بايرىمى، چوكانتال مەۋسۇمى، تاڭزۇڭزا بايرىمى، تاۋۇز چاڭنىڭ قاتارلىق-لار بار. بايراملارنىڭ مەزمۇنىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولدى، مەسىلەن: چوكانتال مەۋسۇمى كۈنى ھەرقايسى ئورۇنلار ئۇقۇغۇچىلار، كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنى ئىنقىلابىي قۇربانلارنىڭ قەبرىسىنى يوقلاشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئىنقىلابىي ئەنئەنە تەربىيىسى

ئېلىپ بارىدۇ. باھار بايرىمىدا كۆپىنچە توپلىشىپ ھېيتلىشىپ ئۆزئارا يېڭى بىر يىلدا تېخىمۇ زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشنى تىلىشىدىغان بولدى. باھار بايرامى كۈنى ئەتىگەندە ھەر جاي-ھەر جايدىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خەنزۇلار يا ئۆز يۇرتلىرىنىڭ ئادىتى بويىچە، يا يەرلىك ئادەت بويىچە ھېيتلىق غەزىلىرىنى يېيىشىدۇ.

§3. خۇيزۇلار

1. تەرەققىيات جەريانى

قۇمۇلدا خۇيزۇلارنىڭ ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ۋاقتى تەخمىنەن يۈەن، مىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ. مىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ماۋېنشىڭ يازغان «قۇمۇل ۋاڭلىرىنىڭ روناق تېپىشى ھەققىدە» دە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغلاردا قۇمۇلدا ماكانلاشقان ئۇچ مىللەتنىڭ ئىچىدە خۇيزۇلار بار بولغان. بىراق ئۇ چاغدىكى خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئەرەب ئىسلام دۆلەتلىرى ۋە رايونلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى يەرلىك ئاھالە بىلەن ئوخشىمايلا قالماستىن، بەلكى تىل ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىمۇ يەرلىك ئاھالىنىڭكىگە ئوخشىمايتتى. شۇڭا ماۋېنشېڭ خۇيزۇلار بىلەن ئۇيغۇرلارنى تەڭ ئورۇنغا قويغان. بۇ خۇيزۇلار يەرلىك ئۇيغۇرلار بىلەن ئۇزاق مۇددەت بىرگە-كەلدى قىلىش جەريانىدا، بولۇپمۇ قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىسى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغاندىن كېيىن ئۇلار تەدرىجى قوشۇلۇپ بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن.

جەنۇبىي سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، «خەنزۇ تۇڭگانلىرى» ياكى «خەنزۇچە كېيىنگەن تۇڭگانلار» دەپ ئاتالغان خۇيزۇلار غەربىي شىمالىدىكى ھەرقايسى ئۆلكە لەردىن ئارقا-ئارقىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشقان. تۇڭجىنىڭ دەسلەپكى يىللىرى يۇتۇن شىنجاڭغا كېڭەيتىلگەن خۇيزۇلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى دولقۇنىدا قۇمۇلدىكى خۇيزۇ ئاجاۋ چىياڭ، داخۇەنلەر ئاممىنى باشلاپ قوزغىلاڭ قىلغاندا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ دەھشەتلىك باستۇرۇشىغا ئۇچراپ، بىر قېتىمدىلا مىڭدىن ئارتۇق ئادەمى ئۆلدۇ، بۇنىڭدىن خۇيزۇلارنىڭ قۇمۇل ئاھالىسى ئىچىدە ئادەم سانىنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. بۇ قېتىمقى باستۇرۇشتا قۇمۇلدىكى خۇيزۇلارنىڭ تەڭدىن تىلىسى قىرىلىپ كېتىدۇ، قالغانلىرىنىڭ كۆپىنچىسى قېچىپ كېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدىكى خۇيزۇلارنىڭ سانى يوق دېيەرلىك ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ.

گۇاڭشۈ يىللىرى زور قوشۇن غەربكە يۈرۈش قىلغاندا، بىر قىسىم خۇيزۇ قوشۇنلىرىمۇ چوڭ قوشۇن بىلەن ئېچكىرىدىن قۇمۇلغا كېلىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكە بولۇپ قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇلار قۇمۇلدا قېپقالىدۇ ھەم شەنشى مەسچىتىنى سالىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن شەنشى، گەنسۇ، چىڭخەي، نىڭشيا ئۆلكىلىرىدىكى خۇيزۇلار كەينى-كەينىدىن قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلىشىدۇ، قۇمۇلدىكى خۇيزۇلارنىڭ سانى تەدرىجىي كۆپىيىدۇ، يەنە

سۇجۇ مەسچىتى سېلىنىدۇ. 1949 - يىلىدىكى سانلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، پۈتۈن ناھىيىدە 3182 خۇيزۇ بار ئىكەن.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بولۇپمۇ 60 - يىللاردىن كېيىن، گەنسۇ، نىڭشيا، چىڭخەي قاتارلىق ئۆلكىلەردىن قۇمۇلغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلار ئاز بولمىدى. 1974 - يىلىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا پۈتۈن ناھىيە بويىچە خۇيزۇلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 8802 گە يەتكەن.

خۇيزۇلارنىڭ كۆپىنچىسى شەھەر - بازارلاردا، ئاز قىسمى يېزىلاردا ئولتۇرىدۇ. 1933 - يىلى ناھىيە تەۋەسىدىكى خۇيزۇلار 5100 دىن ئارتۇق بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ناھىيە تەۋەلىكىدىكىلەر 3000 دىن ئاشىدۇ. قۇمۇل شەھەر - بازارلىرىدىكى خۇيزۇ ئاھالىلىرى ئۇششاق سودا - سېتىققا ماھىر بولۇپ، بۇلاردىن يەمەك - ئىچمەك، مىلىچ دال، كىراكەمىلىك كەسىپى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار كۆپرەك.

2. دىنىي ئېتىقادى

خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، مەزھەپ تۈزۈمىنى يىغا قويىغان، قۇمۇل شەھىرىدە ئولتۇراقلاشقان خۇيزۇلار شەنشى مەسچىتى ۋە سۇجۇ مەسچىتلىرىگە تەۋە. مەسچىتكە بىر ئىمام قويۇلغان، ئۇنىڭ دىنىي ھوقۇقى ھەرقانداق ئادەمنىڭكىدىن چوڭ. ئومۇمەن، بۇنىڭغا باشقا جايلاردىن تەكلىپ قىلىنغان كىشى ياكى ئۆز ئىچىدىكى ئابرويلۇق كىشى قويۇلىدۇ. مەسچىت باشقۇرۇش ئاپپاراتىغا بىر باشقۇرغۇچى، تۆت - بەش مۇئەززىنلى قويۇلىدۇ، 1933 - يىلىدىن كېيىن مۇدىرىيەت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلىدۇ. مەسچىت دىنىي پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان سورۇن بولۇپلا قالماستىن، شۇ مەسچىتتىكى جامائەت چوڭ ئىشلار ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىدىغان ئورۇندۇر. يېزىلاردىمۇ ئادەتتە كىچىك مەسچىتلەر بولىدۇ، ئايرىم جايلاردا خۇيزۇلار ئۈيغۇرلار بىلەن بىر مەسچىتتە ناماز ئوقۇيدۇ.

3. توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى

خۇيزۇلاردا يېقىن تۇغقانلار ئارا توي قىلىدىغانلار كۆپ، بولۇپمۇ ئەۋرە بىلەن ئەۋرىنى چاتىدىغان ئەھۋاللار خېلى ئومۇميۈزلۈك. 1980 - يىلى «يېڭى نىكاھ قانۇنى» ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن يېقىن تۇغقانلار ئارا تويلىشىدىغان ئەھۋاللار ئازىيىشقا باشلىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قىز - ئوغۇللارنىڭ توي ئىشلىرى، ئومۇمەن، ئاتا-ئانىلارنىڭ دېگىنى بويىچە بولاتتى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن يىگىت - قىزلار ئەركىن مۇھەببەتلىشىدىغان بولدى. لېكىن يەنىلا ئاردا ئەلچى مېڭىپ كېلىشتۇرىدىغان، ئاتا - ئانىلىرى رازى بولىدىغان شەكىل ئارقىلىق بولىدۇ. توي قىلغاندا ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنى چىللايدۇ، مېھمانلار سوۋغا كۆتۈرۈپ كېلىپ تويىنى مۇبارەكلەيدۇ، توي مۇراسىمىدا ئاخۇنۇم جامائەت ئالدىدا نىكاھ ئوقۇيدۇ. خۇيزۇلار ئىچىدە يەنە ھۇجرا ئۆيدە قىزىتچىلىق قىلىدىغان ئادەتمۇ بار.

بالا تۇغۇلغاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ فامىلىسىنى داۋاملاشتۇرۇپ ئىسىم قويغاندىن باشقا، دىنىي ئادەت بويىچە ئەرەبچە ئىسىممۇ قويۇلىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە بولىدۇ، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن سۇغا ئالدۇرۇلىدۇ، ئاق رەخت بىلەن كېپەنلىنىدۇ، ئاندىن نامىزى چۈشۈرۈلىدۇ، شۇ كۈنى يەرلىككە قويۇلىدۇ. پۈتۈن دەپنە ئىشلىرىنى ئاخۇنۇم باشقۇرىدۇ. ئادەم ئۆلۈپ ئۈچ كۈن، يەتتە كۈن، قىرىق كۈن، يۈز كۈن، بىر يىل بولغاندا ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى ئەزىر ئۆتكۈزۈپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىدۇ.

ج. كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۇلۇك، تۇرار ـ جاي، يۇرۇش ـ تۇرۇش قائىدىلىرى

خۇيزۇلارنىڭ كىيىم ـ كېچىكى يەرلىك خەنزۇلارنىڭكىدىن ئانچە كۆپ پەرقلەنمەيدۇ. چوڭ ياشلىقلار، كۆپىنچە، قارا رەختتىن كىيىم كىيىدۇ، ئوتتۇرا ياشتىن بۇقىرى ئەرلەر تۇقۇلغان ياكى ئاق رەختتىن تىكىلگەن شاپاق بۆك كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ياشانغان ئاياللار چېچىنى تورغا يۆگەپ، بېشىغا ئاق داكا لېچەك سالىدۇ. ئوتتۇرا ياشلىق ئاياللارنىڭ تولىسى دوختۇرخانىدىكى سېستىرانىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئاق بۆك كىيىدۇ. ئاياللار ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ئىشلەنگەن زىننەت بۇيۇملىرى سېلىشقا ئامراق.

خۇيزۇلار يېمەك ـ ئىچمەكتە، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا مىللەتلەرگە ئوخشاش چوشقا گۆشى يېمەگەنلىك سىرتىدا، ھارام ئۆلگەن ۋە مۇسۇلمان بولمىغان ئادەملەر سويغان مالنىڭ گۆشىنى يېمەيدۇ، ئات گۆشىنىمۇ ئىستېمال قىلمايدۇ. كۈندىلىك ئوزۇقلۇق جەھەتتە، ئاساسلىقى، جىگىدەك تاۋا نېنى، مانتا، جۇۋاۋا، سۇيۇقئاش، لەگمەن قاتارلىقلار بار. مېھمان چىللىغاندا مايدا قورۇلغان، قاسقاندا پىشۇرۇلغان، ياغدا پىشۇرۇلغان تائاملارنىڭ ھەممىسىنى تەييارلايدۇ، جوزىغا سەينى بىر ـ بىرلەپ ئېلىپ چىقىدۇ، يەكتى سەينى ئېلىپ چىققاندا، كونىنى ئېلىۋېتىدۇ، ئەڭ ئاخىردا تاتلىق گۈرۈچ تاماق ئېلىپ چىقىپ، سەينىڭ تۈگمەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ھېيىت ـ ئايەملەردە ھەممە ئۆيلەردە ساڭزا، پوشكال، يۇگرۇزا قاتارلىقلارنى سالىدۇ.

خۇيزۇلارنىڭ ئائىلىسىدە ئىككى ئەۋلاد، ئۈچ ئەۋلاد، ھەتتا تۆت ئەۋلاد بىلله ئۆتىدىغانلار كۆپرەك بولىدۇ، ئائىلە ئىشلىرىنى چوڭلار باشقۇرىدۇ، ئائىلە ئەزالىرى چوڭلارنى ھۆرمەتلەپ، كىچىكلەرگە كۆيۈنىدۇ ۋە ئىناق ئۆتىدۇ. ئاتا ـ ئانىلار بالىلىرىنى تەربىيىلەشتە ئۈچ چوڭ ئىشقا ئەھمىيەت بېرىدۇ: بىرى، بالىلىرىنى ئوقۇتۇش (ئۆتمۈشتە دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇتاتتى)، ئىككىنچىسى، ئوغۇل بالىلىرىنى سۈننەت قىلدۇرۇش، ئۈچىنچىسى، بالاغەتكە يەتكەن ئوغۇل ـ قىزلارنىڭ تويىنى قىلىش. پەرزەنتلەرنىڭ مال ـ مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدۇ، دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئوغۇلغا پۈتۈن، قىزغا يېرىم مىراس تېگەتتى.

5 . ھېيىت ـ ئايەم

خۇيزۇلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مىللەتلەرگە ئوخشاش، ئاساسلىقى، «روزى

ھېيت» ۋە «قۇربان ھېيت» قىلىدۇ. روزى ھېيتتا ھەممە ئۆيلەردە ساڭزا سالىدۇ، چوڭ-كىچىك ھەممەيلەن ھېيتلىق يېڭى كىيىملىرىنى كىيىدۇ، باللارغا ھېيتلىق پۇل بېرىلىدۇ، ئاندىن كېيىن ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭكىگە بېرىپ ھېيتلايدۇ. «قۇربان ھېيت» تا جامائەت بىلەن ھېيت نامىزى ئوقۇلىدىغان باشقا، شەرت - شارائىتى بار ئائىلىلەر، قويىسويۇپ قۇربانلىق قىلىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىگە بۆلۈشتۇرۇپ بېرىدۇ ھەم ئۇلارنى ئەزىرگە چىللايدۇ، ئاخۇنۇمنى قىرائەت قىلدۇرىدۇ.

§4. قازاقلار

1. تەرەققىياتى جەريانى

قازاقلارنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلاشقان تارىخى ئۇزۇن ئەمەس.

چىڭ سۇلالىسى، تۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1854 - يىلى) دىن گۈاڭشۈنىڭ 9 - يىلى غىچە (1883 - يىلى)، چار روسىيە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى بىر قاتار تەڭسىز شەرتنامىلەرنى ئىمزالاشقا مەجبۇرلاپ، چېگرىدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغاندى. «جۇڭگو - روسىيە ئوتتۇرىسىدىكى غەربىي شىمال چېگرىسىنى ئايرىش ئەھدىنامىسى» دىكى زېمىن قايسى تەرەپكە تەئەللۇق بولسا، ئادەملەرمۇ شۇ تەرەپكە تەئەللۇق بولۇشقا قارىتا، قازاق ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر «پۇقرالار زېمىن بىلەن روسىيىگە ئايرىلىپ بېرىلسە، ئۆلسەكمۇ ئۇنىمايمىز» دېگەن قەتئىي مەيدانىنى بىلدۈرۈپ، ئارقا - ئارقىدىن چېگرىدىن ئۆتۈپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەن. توڭجىنىڭ 3 - يىلى (1864 - يىلى) زدىسەن كۆلى ئەتراپىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قازاقلارنىڭ 12 ئاباق - كېپرەي قەبىلىسى ئۆلسىمۇ روسىيىنىڭ پۇقراسى بولماسلىققا قەسەم بېرىپ ئەسلىدىكى يايلاقىدىن ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ كېلىدۇ، كېيىن يەنە بىر قىسىم قازاقلار تىيانشان تاغلىرىنىڭ باغرىغا كېلىپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ.

تەخمىنەن XX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قابى مولا زالىڭ (زالىڭ مەنسەپ نامى بولۇپ، 10 بېشىغا تۇغرا كېلىدۇ) باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە ئون ئۆيلۈك قازاق يەتتە قۇدۇق بىلەن قويلۇق ئارىلىقىدىكى تاغلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق قىلىدۇ. مانا بۇ يېقىنقى زاماندا بىرىنچى تۈركۈم قۇمۇلغا كېلىپ ماكانلىشىپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قازاقلاردۇر. قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قېلىش ھەم ياخشىراق بىر پارچە يايلاقنى ئىگە بولۇش ئۈچۈن، قابى موللىنىڭ ئوغلى بېگىن گۈاڭشۈنىڭ 29 - يىلى (1903 - يىلى) نىڭ ئالدى - كەينىدە قۇمۇل ۋاڭىغا نۈرغۇن ئالتۇن - كۈمۈش ھەم ئىگەر جابدۇقلىرى كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەن ئىككى ئېسىل ئات، ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن قامچا تەقدىم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن غەربىي تاغنىڭ كۆكيار دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ مال بېقىشقا يول قويۇلىدۇ، بۇ، قازاقلارنىڭ قۇمۇلدا ماكانلىشىشىنىڭ باشلىنىشىدۇر. كېيىن بېگىن يەرلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن شاڭيۇ قىلىپ تەيىنلىنىدۇ. شۇ چاغدا توخۇلۇ ئەتراپىدىكى قازاقلارمۇ قۇمۇل ۋاڭىدىن ئولتۇراق جاي ئايرىپ بېرىشنى

ھەم دىنىي ئېتىقادى ئوخشاش بولغانلىقى ئۈچۈن قازاقلار بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ نىكاھلىنىشىغا يول قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. قۇمۇل ۋاڭى بۇ تەلەپنى تەستىقلىغاندىن كېيىن شۇ يەردىكى ئۇيغۇر قىزى شەمشىخان بىرىنچى بولۇپ قازاق ياش جارەخمەتكە تېگىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيغۇرلار بىلەن قازاقلارنىڭ نىكاھلىنىشى باشلىنىدۇ.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) دىن كېيىن يەنە زور بىر تۈركۈم قازاقلار ئالتايدىن ئۇرۇمچى ئارقىلىق باربكۆل ۋە قۇمۇلغا كېلىدۇ، بۇلاردىن بىرمۇنچىلىرى داۋاملىق شەرققە سۈرۈلۈپ مال بېقىپ خېشى كارىدورى، چىڭخەي قاتارلىق جايلارغا يېتىپ بارىدۇ، دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە بۇلاردىن 1470 ئۆيلۈك ئادەم يەنە شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىدۇ ھەم قۇمۇل قاتارلىق جايلاردا ماكانلىشىدۇ. 1949 - يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ناھىيە مىقياسىدىكى قازاقلارنىڭ نوپۇسى 3397 گە يېتىپ، غەربىي تاغ، تىيانشان ۋە تاشۇبىلىق تاغ باغرىلىرىغا جايلاشقان. 1983 - يىلى ناھىيە دائىرىسىدىكى قازاقلار 6700 دىن ئېشىپ، بۇلاردىن ناھىيىگە بىۋاستە قاراشلىقى 5300 گە يەتتى.

ناھىيە تەۋەسىگە ماكانلاشقان قازاقلارنىڭ 90 پىرسەنتتىن ئارتۇقى ئاباق - كېرەي قەبىلىسىگە مەنسۇپ، بۇ قەبىلە يەنە 12 ئۇرۇققا ئايرىلىدۇ، ناھىيىدىكى قازاقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى جەنتىمكەي ۋە جەدىكتىن ئىبارەت ئىككى ئۇرۇققا مەنسۇپ.

2. دىنىي ئېتىقاد

قازاقلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، لېكىن كۆچمەن ھالەتتە ياشايدىغانلىقى ئۈچۈن، تۇراقلىق مەسچىتلىرى ناھايىتى ئاز بولىدۇ، دىنىي پائالىيەتلەرنى، كۆپ ھالارda، كىگىز ئۆي ۋە تالادا تارقاق ھالدا ئۆتكۈزىدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن تۇرمۇشى تەدرىجى خاتىرجەم بولدى، شۇڭا، ئومۇمەن، قىشلاقلاردا مەسچىتلەر سېلىندى.

3. توي - تۆكۈن

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قازاقلار ئارىسىدا نىكاھ سودىسى خېلى ئېغىر بولۇپ، ئالىدىغان تويلۇقى دائىم دېگۈدەك بىرنەچچە يۈز چوڭ - كىچىك مالغا يېتەتتى. ئادەت بويىچە تويلۇقنىڭ يېرىمى ئۆتكۈزۈلۈپ بولغاندىن كېيىن، كۈيئوغۇل بولغۇچى قىزنىڭ ئۆيىگە كېلىپ قېيىن ئاتا - قېيىن ئاتا بىلەن يۈز كۆرىشىدۇ، شۇ كېچىسى قېيىن ئاتىسىنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قېلىشقا بولىدۇ. توي مۇراسىمى ئالدى بىلەن قىز تەرەپنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزۈلىدۇ. موللا نىكاھ ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن كەچتە ئەرئايال مېھمانلار كىگىز ئۆيدە ئۆلەڭ ئېيتىشىپ، يىگىت بىلەن قىزنى مۇبارەكلىشىدۇ. ئىككىنچى كۈنى يىگىت تەرەپ قىز كۆچۈرۈشكە كېلىدۇ، قىزنى كۆچۈرۈپ ماڭغاندا قىز ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي «سىڭسىما» ئېيتىدۇ، قىز ھەمراھلىرى «كورس» ئېيتىپ قىزغا نەسىھەت قىلىدۇ، قىز كۆچۈرگىلى كەلگەنلەرمۇ «سارىن» ئېيتىپ قىزنى ئاتقا مىندۈرۈپ قېيىن ئانىسىنىڭكىگە بېرىشقا دەۋەت قىلىدۇ. ئۆرپ - ئادەت

ناخشىلرىنىڭ مەزمۇنى مول، شەكلى جانلىق بولۇپ، توي مەرىكىسىگە قويۇق مىللىي تۇس قوشىدۇ، يىگىت توي بولۇپ بولغاندىن كېيىن ئايرىم ئۆي جابدۇپ، ئاتا ـ ئانىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقىدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى، قازاقلاردا ئاكىسى ئۆلۈپ كەتسە ئايالىنى ئۆكىسى ئالىدىغان ئادەت بولۇپ، ئايالالارغا تاۋار قاتارىدا مۇئامىله قىلىناتتى. تۇل خوتۇنلار ياتلىق قىلىشقا بولمايدىغان ئۆرپ ـ ئادەتمۇ بار ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن نىكاه ئەركىنلىكى تەدرىجىي ئەمەلگە ئاشتى، لېكىن تويلۇق ئاۋۇالقىدەكلا ئېغىر يۈك بولۇپ كەلمەكتە. ئۆتمۈشتە تولىسى مال تويلۇق قىلىناتتى، بۈگۈنكى كۈندە تويلۇقنىڭ تولىسى كىيىملىك رەخت بولۇپ قالدى. تويىنى تۇختاشقاندىن كېيىن قىز تەرەپكە نەق پۇل، كىيىملىك رەخت بەرگەنىڭ سىرتىدا، يەنە قىز تەرەپنىڭ ئاساسلىق تۇغقانلىرىنىڭ ھەربىرىگە بىر كىيىملىكتىن رەخت قويۇلىدۇ. كۆپىنچە ھالالاردا بىرنەچچە ئون كىيىملىك رەخت كېتىدۇ.

4. ئۆلۈم ـ يېتىم ئىشلىرى

قازاقلارنىڭ دەپنە مۇراسىمى، ئەنئەنىۋى مىللىي ئادەت ئاساسىدا، ئىسلام قائىدىلىرىنىڭ ئۆزگىرىشى بىلەن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، مېيىتنى ئاق كېپەنگە ئېلىپ يەرلىككە قويىدۇ. ئۆتمۈشتە ئۆلۈپ كەتكەن كىشى ھايات ۋاقتىدا مىنگەن ئاتنىڭ قۇيرۇق يايلىنى كېسىۋېتىپ قايتا ئىشلەتمەيتتى، ئۆي كۆچۈرگەندە ئۆلۈپ كەتكۈچىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى ئاتقا ئارتىپ يېتىلەپ ماڭاتتى، ھەربىر ئاۋۇلدىن ئۆتكەندە ئايالالار ماتەم ئۆلەڭلىرىنى ئېيتىپ ئۆلگۈچىگە تەزىيە بىلدۈرەتتى. بىر يىلدىن كېيىن ئۆلگۈچىنىڭ ئەرۋاھىغا ئاتاپ ئاتىنى سويۇۋېتەتتى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن بۇ ئادەت تەدرىجىي ئەمەلدىن قالدى.

5. كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۈلۈك، تۇرار ـ جاي، يۇرۇش ـ تۇرۇش ئادەتلىرى

قازاقلارنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرى ئادەتته كەڭرەك، پۈختا تىكىلىدۇ، چىبە رقۇتتىن تىكىلگەن كىيىم ـ كېچەكنى ئالايمتەن ياخشى كۆرىدۇ، قىشتا كۆپىنچە چوك جۇۋا، تېرە ئىشتان، يازلىقى خېلى كۆپ ۋاقىتلارغىچە پاختىلىق كىيىم كىيىپ يۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن تاغنىڭ تۇرۇپ سوغۇق بولۇپ كېتىدىغان، تۇرۇپ ئىسسىپ كېتىدىغان ئۆزگىرىشچان ھاۋاسىغا ماسلىشىدۇ. قازاق ئەر ـ ئايالالار بېلىگە تاسما كەمەر باغلاپ، پىچاق ئېسىپ يۈرۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئىچكى ـ تاشقى كىيىملىرىنىڭ ياقىسىغا، يېڭىگە، مەيدىسىگە، ئىشتان پۇشقىقىغا گۈل نۇسخىلىرىنى كەشتىلەيدۇ. كەمەر، ھىلاپ، ئىگەر، يۈگەنلەرنى پارقىراق قەلەي بىلەن زىننەتلەيدۇ. ئايالىرى ئوچۇق، رەڭدار كىيىملەرنى كىيىشكە، بولۇپمۇ ئۇزۇن كۆڭلەك كىيىشكە ئامراق. قازاق قىزلىرى مەيدىسىگە تەڭگە، قۇلۇله قېپى، رەڭدار تۇگمىلەرنى تاقىۋېلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، يول ماڭغاندا

بۇ نەرسىلەر ۋال - ۋۇل قىلىپ رەتسىملىق جىرىڭلاپ تۇرىدۇ. قىشتا تۇلكە قۇلاقچا ياكى كولاپارا كىيىدۇ. ئۇنى قارا مەخمەل بىلەن تاشلايدۇ، قىزلار گۈل تىكىلگەن يۇمىلاق دوپپا كىيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ئوغۇل - قىزلار باش كىيىمنى ئۈكە بىلەن زىننەتلەيدۇ، ئۇ شامالدا يەلپۈنۈپ ئىنتايىن چىرايلىق كۆرۈنىدۇ. ياز كۈنلىرى بېشىغا ئاق ياغلىقنى تېڭىۋالىدۇ. قىزلار توي قىلغاندا قىزىل ياغلىق سالىدۇ. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاق ياغلىققا ئالماشتۇرۇۋېتىدۇ. ياغلىقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ساغرىسىدىن ئېشىپ تۇرىدۇ، كۆز، بۇرۇن ۋە ئاغزىنى ئوچۇق قويغاندىن باشقا، باش، بويۇن، كۆكرەك، دۇمبىسىنى پۈركىۋالىدۇ، ئەر - ئاياللار كۆپىنچە ئۈزۈن قوڭجىلىق ئۆتۈك كىيىدۇ، قىش كۈنلىرى پۇتىنى ئىسسىق ساقلاش ئۈچۈن يۇقىرى كىگىزدىن ئۈزۈن قونجىلىق پايپاق تىكىپ، ئۇنىڭ ئۈستىدىن ئۆتۈك كىيىدۇ.

قازاقلار، ئۆزۈق - تۈلۈكنىڭ كۆپىنچىسىنى چارۋىدىن ئالىدۇ. سۈتتىن قۇرۇت، قايماق، سېرىتماي، ئەجمىگى، ئىرىمچىك قاتارلىق كۆپ خىل يېمەكلىكلەرنى ياسايدۇ. قىمىز قازاقلارنىڭ ياز پەسلىدە ياخشى كۆرىدىغان ئىچىملىكىدۇر. ئادەتتە قوي گۆشىنى يېيىشنى ياخشى كۆرىدۇ. ھەمىشەم گۆشنى شورپا قىلىپ پىشۇرۇپ يېيىش ئۈسۈلىنى قوللىنىدۇ. ئۇندىن تەييارلانغان تاتلىمىلىرى كۆپىنچىسى تاۋا نان، بوغۇرساق، سۈيۈقئاش، كەسمە چۆپ، كېپسەئاش قاتارلىقلاردۇر. دۆلەتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى چارۋىچىلار ئاشلىقنىڭ ناھايىتى ئاز ئىستېمال قىلاتتى، ھەر يىلى قورۇغان ياكى پىشۇرغان ئارپا، بۇغدايىنى ناھايىتى ئاز ئىستېمال قىلاتتى، قازاقلار سۈتلۈك چايغا ئامراق كېلىدۇ، سەينى ناھايىتى ئاز يەيدۇ. چوشقا گۆشى ۋە ھارام مال گۆشلىرىنى يېمەيدۇ.

قازاقلار كۆچمەن چارۋىچى مىللەت. شۇڭا كۆچۈشكە ئەپلىك بولغان كىگىز ئۆيلەردە ئولتۇرىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ قۇرۇلمىسى ئاددىي. ئالدى بىلەن چۈشتىن كەرگە، چاڭراق، باقان ياسىلىدۇ، ئاندىن كەرگىنىڭ سىرتىغا ئۆرۈلگەن چىغ باغلىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە كىگىز يېپىلسا ئۆي پۈتكەن بولىدۇ. ئۈستىگە تۈگىلۈك قويۇلىدۇ، ھاۋا ئالماشتۇرۇشقا ئاسان بولۇش ئۈچۈن تۈگىلۈكتە ئېچىپ يېپىشقا ئەپلىك كىگىز ياپقۇچ بولىدۇ، كىگىز ئۆيدىكى نەرسىلەرنىڭ تىزىلىشى ۋە سەرەمجانلاشتۇرۇلۇشىدا مەلۇم قائىدە بولىدۇ. ئىشىكتىن كىرگەن جايىنىڭ ئوڭ - سول تەرەپلىرىدە تۇشەك قويۇلىدۇ، ئۈتتۇرىغا ئۆي ئىگىسىنىڭ كارىۋىتى ۋە ساندۇقلىرى قويۇلغان بولىدۇ. ساندۇقنىڭ ئالدىدىكى جاي مېھمان كۈتىدىغان جايدۇر. ئىشىكتىن كىرىپ ئوڭ تەرەپكە يېمەكلىك ۋە قازان، قاچا - قومۇچ قويۇلىدۇ، سول تەرەپكە ئىگەر، جابدۇق ۋە باشقا نەرسىلەر قويۇلىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ ئۈتتۇرىسىغا ئوچاق ئېسىلىدۇ. كىگىز ئۆينىڭ تۆت تەرىپىگە شىرداق سېلىنغان بولىدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن قىشلاقلاردا تەدرىجىي ھالدا تام ئۆيلەر سېلىنىپ، قىشتا مۇقىم ئولتۇرىدىغان ئۆيلەر بىنا بولدى.

ئەر - ئايال، ياش - قېرىلارنىڭ ھەممىسى سەپەرگە چىققاندا، مال باققاندا ئات مىنىدۇ، بەتتە - سەككىز ياشلىق بالىلارمۇ ئات مىنىپ مال باقالايدۇ، يايلاقتىن يايلاققا كۆچكەندە

ئۆي بىساتلىرىنى ئات، كالا، تۆگە بىلەن توشۇيدۇ. ئات مىنىشنى بىلمەيدىغان كىچىك بالىلىرىنى ساندۇققا سېلىپ ئۇلاغقا ئارتىپ ئېلىپ ماڭىدۇ.

6. ھېيت - ئايەم

قازاقلارنىڭ قۇربان ھېيت، روزى ھېيتتىن باشقا، يەنە شەمسىيە 1 - ئايدا نوروز بايرىمى بار. ھېيت - بايراملاردا چارۋىچىلار بەيگە سېلىش، چېلىشىش، ئۆلەك ئېيتىشىش، ئوغلاق تارتىشىش، قىز قوۋار قاتارلىق پائالىيەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ.

7. باشقا ئۆرپ - ئادەتلىرى

قازاقلار مېھماندوست مىللەت، ئۆيىگە كەلگەن ياكى قونۇپ قالغان مېھماننى تونسۇن - تونمىسۇن قىزغىن كۈتۈۋالىدۇ، شۇڭا قازاقلاردا «كەچ قالغان مېھماننى قويۇۋەتسەڭ مەڭگۈ ئۇياتقا قالسەن» دەيدىغان سۆز بار. ئىززەتلىك مېھمان كېلىپ قونۇپ قالسا، كىگىز ئۆينىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تۆرىگە ئورۇن سېلىپ بېرىدۇ ھەم قوي سويۇپ مېھمان قىلىدۇ.

قوي سويىدىغان چاغدا ئۆي ئىگىسى ئالدى بىلەن قوينىسى مېھماننىڭ ئالدىغا يېتىلەپ كېلىدۇ، مېھمان دۇئا قىلىپ بەرگەندىن كېيىن سويىدۇ. گۆش يېگەندە قويىنىڭ بېشىنى مېھمانغا تۇتىدۇ، مېھمان ئۇنى قولىغا ئېلىپ پىچاق بىلەن باشنىڭ كاچىتىدىن ئازغىنە بىر توغرام گۆشنى كېسىپ ئالدىدىكى چوڭ ياشلىق بىرەيلەنگە بېرىدۇ، ئاندىن قۇلاقنى كېسىپ ئارىدىكى كىچىكلەردىن بىرەيلەنگە بېرىدۇ، ئاخىرى ئۆزى خالىغان يەردىن بىر توغرام كېسىپ يەپ باشنى لىگەنگە سېلىپ ئۆي ئىگىسىگە قايتۇرۇپ بېرىدۇ. ئاندىن كېيىن داستىخانغا كەلتۈرۈلگەن گۆشنى مېھمان خالىغانچە يەيدۇ، مېھمان قانچە كۆپ يېسە ساھىپخان شۇنچە خۇش بولىدۇ.

چاي ئىچكەندە ئايال ساھىپخان بىر چەتتە تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ چاي قويىدۇ. مېھمانغا ئىككىنچى چىنە چاي كەلتۈرۈلگەندە، مېھمان ئاۋۇال بىر يۇتۇم ئوتلاپ ئايال ساھىپخانغا تۇتىدۇ، ئايال ساھىپخان بۇ چاينى ئىچىپ كەتكەندىن كېيىن مېھمان چاينى خالىغانچە ئىچىشكە بولىدۇ.

قازاقلار ياشانغانلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىدۇ، تاماق يېگەن، چاي ئىچكەن، پاراڭ سالغان، يول ماڭغاندا چوڭ ياشلىقلارغا ھۆرمەت قىلىپ تۇرىدۇ. ئىلگىرى تۇنجى ئوغلىنى ئاتا - ئانىسىغا بالا قىلىپ بېرىدىغان ۋە ئۇنى ئاتا - ئانىسىغا بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۆكام دەپ ئاتايدىغان ئادەت بار ئىدى.

قازاقلار ئارىسىدا چەكلەنگەن ئىشلارمۇ ناھايىتى كۆپ، ساھىبخان ئالدىدا مال سانىشقا ياكى مالنىڭ سانىنى سوراشقا بولمايدۇ، قوي ئارىسىغا ئات مىنىپ كىرىشكە بولمايدۇ، ئايالار چوڭ ياشلىقلارنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە بولمايدۇ، ياشلار چوڭلارنىڭ ئىسمىنى بىۋاستە ئاتاپ چاقىرىشقا بولمايدۇ، قېرىلارنىڭ ئالدىدا ھاراق ئىچىشكە بولمايدۇ، يەيدىغان نەرسىلەرنى قالايمىقان تاشلاشقا بولمايدۇ.

بىرنەچچە بالىسى بار ئۆيدە بالىلىرى ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولۇپ ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەڭ كىچىك بالىسى ئاتا ـ ئانىسىنىڭ يېنىدا قېلىپ، ئۇلارغا قارايدۇ، ئاتا ـ ئانىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ھەممە مال ـ مۈلۈك ئاشۇ كىچىك ئوغۇلغا تەئەللۇق بولىدۇ، باشقا پەرزەنتلەر ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالمايدۇ.

II باب دىن

§1. بۇددا دىنى

بۇددا دىنىنىڭ قۇمۇلدا تارقالغان ۋاقتىنى ئېنىقلاشقا بولمىدى. «راھىب سەنـ زاڭنىڭ تەرجىمھالى» دا خاتىرىلىنىشىچە، جېنىگـۈەننىڭ 2 ـ يىلى (628 ـ يىلى) تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇتىۋەر راھىبى شۈەن زاڭ قۇمۇلغا كەلگەندە بىر ئىبادەتخانىنى ئۇچراتـ قان. بۇ ئىبادەتخانىدا ئىككى خەنزۇ راھىب بولغان، بۇ يەردە يەنە ئۇيغۇر راھىبلارمۇ بولغان.

1959 ـ يىلى تىيانشان رايونىنىڭ تۆمۈرتى دېگەن يېرىدىن VII ـــ IX ئەسىر مەزگىلىدە، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بۇددا سەھنە ئەسىرى «مايىتىرى سىمىت» تېپىلدى. XIII ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا ئىتالىيىنىڭ مەشھۇر ساياھەتچىسى ماركوپولو قۇمۇلدىن ئۆتكەنـدە، قۇمۇل خەلقىنىڭ بۇتقا چوقۇنىدىغانلىقىنى، ھەممىسى بۇددا مۇخلىسلىرى ئىكەنلىكىنى كۆرگەن. يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدە، ئۇيغۇرلاردىن بۇددا نوملىرىنى تەرـ جىمە قىلىدىغان نۇرغۇن تەرجىمانلار مەيدانغا كەلگەن، بىلەننا شرى دېگەن ئۇيغۇر كـ چىك ۋاقتىدىن تارتىپ بۇددا نوملىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن، ياش ـ قۇرامىغا يەتكەنـدىن كېيىن بۇددا دىنىنى ۋە غەربىي يـۇرتتىكى ھەرقايـسى ئەللەرنىڭ تىلىنـى پىششـىق بىلىۋالغان، ئەينى ۋاقىتتا داڭلىق تەرجىمان بولۇپ قالغان. يـۇەن سۇلالىسىنىڭ دادى 6 ـ يىلى (1302 ـ يىلى)، بىلەننا شرى يارلىقىغا بىنائەن يـۇەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھـ لىرىدىن تۆمۈرنىڭ ئورنىدا گۇاڭخەن ئوردىسىدا راھىب بولغان، بۇيرۇق بويىچە خۇاڭـ چىڭ يىللىرى (1312 ـــ 1313) بۇددا نوملىرىنى تەرجىمە قىلغان.

يۇڭلېنىڭ 10 ـ يىلى (1412 ـ يىلى) مىڭ سۇلالىسى ھـۆكۈمىتى قۇمۇل قوغدـ نىش مەھكىمىسىدە بۇددا دىنى ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەخسۇس ئاپپارات ـــ راھىبلار مەھكىمىسى تەسىس قىلـغان. شۇ يىلى 5 ـ ئايدا مىڭ سۇلالىسى ھـۆكـۈمىتى، قۇمۇل ۋاڭى تۆرى تېمۇرنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، يارلىق چۈشۈرۈپ ۋە مۆھۈر تارقىتىپ، راھىب سەيدۇلاشىنى راھىبلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىگەن. شـۇ چاغدا قۇمۇلـدا بۇنىڭدىن باشقا ئالتە دەرىجىلىك راھىبلىق مەنسىپى ـــ دۆلەت ئۇستازى مەنسىپىمۇ بار ئىدى، ئۇ چاغدا قۇمۇللۇقلار مـەرتـۇسىنىڭ يۇقىرى ـ تـۆۋەن بولۇشىدىـن، ئىرقىنىڭ ئېسىل ـ پەس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممەيلەن راھىبلارنىڭ سۆزىگە ئەمەل قىلاتتى. تىيەنشۇننىڭ 7 ـ يىلى (1463 ـ يىلى) قۇمۇللۇق راھىب ۋۇ دەينۇ ۋالالارنىڭ (مىڭ سۇـ

لالىسى ۋاقتىدا غەربتىكى مۇڭغۇللارنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنىڭ ئۇمۇمىي ئاتىلىشى ۋالالار دەپىلەتتى ــ ت) باشلىقى بەيجاسىلەنگە «قوي يىلى ھۇجۇم قىلساڭ قۇمۇلنى ئېلىۋالسەن» دەپ بىلجىرلىسا، بەيجاسىلەن بۇنىڭغا قاتتىق ئىشىنىپ، ئەسكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ قۇمۇل شەھىرىگە ئىككى ئايدىن ئارتۇق قورشاپ ھۇجۇم قىلغان. قۇمۇل سادىق ۋاڭىنىڭ ئانىسى نۇۋۇبنداشىلى مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مەكتۇپ سۇنۇپ ۋۇدەينۇنى تۇتۇپ تۇرۇشنى تەلەپ قىلغان. ھەربىي بۆلۈمدىن «تەلىپىڭىزنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ، ئۇنداق قىلغاندا ياتلارنىڭ رايى يېنىپ قېلىشى مۇمكىن» دەپ جاۋاب كېلىدۇ. دېمەك بىر راھىبنىڭ ئەپسانە سۆزى ئۇرۇش قوزغاشقا سەۋەب بولدۇ. بىر راھىبنى تۇتۇپ تۇرغاندا «ياتلارنىڭ رايى يېنىپ قېلىشى» دىن ئەنسىرىگەن، مانا بۇ ئەينى زاماندا بۇددا دىنىنىڭ قۇمۇل ۋە شىمالىي ۋالالار قەبىلىسىدە تەسىرىنىڭ قانچىلىك چوڭلۇقىنى ۋە مۇخلىسلىرىنىڭ قانچىلىك كۆپلۈكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ئىسلام دىنى قۇمۇلغا كىرىشكە باشلايدۇ، لېكىن بۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ تەسىرى يەنىلا ناھايىتى كۈچلۈك بولۇپ، ئاق سۆڭەكلەردىن بىرەر ئادەممۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدۇ. XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى قۇمۇل ھۆكۈمرانى سادىق ۋاڭ ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن پارچىلىنىش پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى بۇددا دىنىغا، بەزىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولدى. لېكىن، پۇقرالار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشى ناھايىتى تېز بولدۇ. بۇنىڭغا ئەگىشىپ بۇددا دىنىنىڭ كۈچى بارا ـ بارا ئاجىزلىشىشقا باشلايدۇ. XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلىپ ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن كېڭەيتىدۇ. خەلقنى بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇرلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن، بۇددا دىنى كۈنسايىن زەئىپلىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇددا دىنىغا پەقەت قۇمۇلغا چەتتىن كەلگەن خەتىرۇلارلا ئېتىقاد قىلغان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى، مىنگونىڭ باشلىرى قۇمۇلدا بۇددا دىنىي تەشكىلاتى بەيلاخۇي (ئاق شام ئۇيۇشمىسى) قۇرۇلغان. ئۇلار ئىلاھىغا چوقۇنغاندا، قوي يېغىدىن ياسالغان ئاق شام ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن مۇشۇنداق نام قويۇلغان. مىنگونىڭ 24 ـ يىلى (1935 ـ يىلى) دۇنخۇاڭدىكى يۇخۇاتاڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ ئاچارىياسى ۋاڭ شۇبىن قۇمۇلغا كېلىپ دىن تارقاتقاندا بەيلاخۇيىنى يۇخۇاتاڭغا ئۆزگەرتىپ قۇمۇلنىڭ دىنىي ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئەسلىدىكى بەيلاخۇينىڭ باشلىقى ۋەن دېڭباڭنى ئاچارىيا ئەملىگە قويغان. مىنگونىڭ 34 ـ يىلى (1945 ـ يىلى) ۋاڭ شۇبىن ئۆلگەن. جۇڭگو بۇددا دىنى جەمئىيىتىنىڭ راھىبى ئاچارىيا شىن داۋ قۇمۇلغا كېلىپ قۇمۇل بۇددا دىنىي جەمئىيىتىنى تەشكىللەپ، قۇمۇلدىكى ئىلاھىي بۇتقا ئېتىقاد قىلىدىغان كىشىلەرنى يىغىپ بۇددا دىنىغا كىرىش مۇراسىمى ئاچقان. يىغىنىغا قاتناشقۇچىلار 300 دىن ئارتۇق ئادەم بولۇپ (يۇخۇاتاڭنىڭ ئەزالىرىنمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ھەممىسى بۇددا دىنىغا كىرگەن. شۇ يىلى ئاچارىيا شىن داۋ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن بۇددا دىنىي جەمئىيىتىنىڭ بار، جىسمى

بوق بولۇپ قالغان، لېكىن مۇرىتلىرى بۇرۇنقىدەكلا يۇخۇاتاڭغا بېرىپ پائالىيەت ئۆتكۈزۈپ تۇرغان. 1950 - يىلى يۇخۇا تاڭ ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كەتكەن.

بەيلاخۇي، يۇخۇاتاڭ «ئۇچ دىن بىر مەنبە» (يەنى داۋجاۋ دىنى، بۇددا دىنى، كۇڭزى دىنى)بىرمەقسەتلىك بولۇپ، بىر مەنبەگە ئىگە)دېگەنگە ئېتىقاد قىلىدۇ. ئاچارىيا شىن داۋ قۇمۇل بۇددا دىنى جەمئىيىتىنى تەشكىللىگەن مەزگىل بىلەن جۇڭگو بۇددا دىنى جەمئىيىتى ئوتتۇرىسىدا مۇناسىۋەت بارلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بۇلاردىن بۇرۇن ھەم كېيىنكى دىنىي ئىشلار ئىقتىسادىي جەھەتتە مۇستەقىل بولۇپ، باشقا ھېچ قانداق دىنىي تەشكىلاتلارغا بېقىنمىغان.

يۇخۇاتاڭ ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى بەيلاخۇي موخلىس قوبۇل قىلمىغان. ئۇلارنىڭ ئاساسىي پائالىيىتى ئەنئەنىۋى بۇت سەيلىسىدە نوم ئوقۇش، مېيىت ئۇزاتقاندا دىنىي كىتاب ئوقۇش، كېسەللەرنى ئۇچۇغداپ ئوقۇش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. كونىشەھەر (لاۋچىك)، لۇڭۇاڭمياۋ، بۇلۇڭتوغراقتىن ئىبارەت ئۇچ ئورۇندا يۇخۇاتاڭنىڭ شۆبىلىرى قۇرۇلغان، ئازادلىقتىن كېيىن پائالىيىتىنى توختاتقان.

قوشۇمچە: جۇڭخۇا دىنىي ئىشلار جەمئىيىتى قۇمۇل دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى

دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى كىشىلەرنى ياخشىلىق قىلىش، يامانلىق قىلماسلىق، تاماكا چەكمەسلىك، ھاراق ئىچمەسلىك، ئاتا - ئانىسىغا ۋاپادار بولۇش، دوست - يارەنلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈش، شەپقەتچىلىك مەبۇت ۋە باشقا ئەۋلىيا بولۇپ كەتكەنلەرگە ئېتىقاد قىلىشنى دەۋەت قىلىدىغان فېئودال خۇراپاتلىق تەشكىلات ئىدى. ئاتاقتا چۇڭچىلىك جۇڭخۇا دىنىي ئىشلار جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىكىگە قارايتتى.

قۇمۇل دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى) دىن باشلاپ قۇرۇلغان، دەسلەپتە لى ماۋتىڭ «ئىگىدارچىلىق» قىلغان. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) خۇ چىجيا ئۆتكۈزۈۋالغان. ئەڭ ئاۋات مەزگىللىرىدە مۇرىتلىرى 70—80 گە يەتكەن، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى سودىگەر، ئاھالىلەر، ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەر ئىدى.

دىنىغا كىرگۈچىنى دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىرى تونۇشتۇرۇپ ھۆددىگە ئالىدۇ، ۋەدىنامىگە «تاماكا، ھاراقتىن قول ئۈزىمەن، ئاتا - ئانامغا ۋاپادار بولىمەن، دىنىي يولغا كىرىمەن، مەڭگۈ يوز ئۆرۈمەيمەن» دېگەنلەرنى ئېنىق يازىدۇ. دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتى ھەر يىلى تۆت قېتىم پائالىيەت ئۆتكۈزىدۇ، ئاساسلىقى، بۇتقا چوقۇنۇش، مۇرىت قوبۇل قىلىش، «ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئىشانە توپلاش»تىن ئىبارەت. مىنگونىڭ 36 - يىلى (1947 - يىلى) دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىنىڭ مۇتىۋەلـ

لىسى خوجىجيا چوڭچىڭغا بارغاندىن كېيىن چىڭباڭ تەشكىلاتىغا قاتنىشىدۇ. ئۇ قايتىپ كېلىپ، دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىدىن پايدىلىنىپ چىڭباڭ تەشكىلاتىنى كېڭەيتىدۇ ھەمدە مۇرىتلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى ھەدەپ قاقتى ـ سوقتى قىلىپ، ئۇلارنىڭ نارازىلىقىنى قوزغايدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي خوجىجيا قۇمۇل ۋالىسى مەھكىمىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ قېلىپ گەنسۇغا قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن دىنىي ئىشلار شۆبە جەمئىيىتىنى باشقۇرىدىغان ئادەم بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ پائالىيىتى بارا ـ بارا سۇسلىشىپ كېتىدۇ. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ تەشكىلات ئۆزلۈكىدىن تارقىلىپ كېتىدۇ.

2§ . شامان دىنى، مانى دىنى، ئاتەشپەرەستلىك دىنى

تارىختا، قۇمۇلدا شامان دىنى، مانى دىنى ۋە ئاتەشپەرەستلىك دىنى تارقالغان. XV ۋە XVI ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئىسلام دىنىنىڭ ئەۋج ئېلىشى بىلەن بۇ دىنلار يوقىلىشقا باشلىغان، لېكىن بۇ دىنلارغا خاس بىرمۇنچە ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا ۋە دىنىي مۇراسىملىردا ساقلىنىپ قالغان. مەسىلەن: روھىي كېسەلگە مۇپتىلا بولغانلارنى داخانلارغا ئوقۇتۇپ پىرە ئوينىتىش شامان دىنىدىن قېپقالغان ئادەتتۇر؛ قىزدۇرۇلغان كەتمەن بېسىش، كېسەلنى ئوت بىلەن ئۇچۇقداش، خالايىق گۈلخانىنى چۆرىدەپ ئۈسسۈل ئويناپ جىن ـ شەيتانلارنى قوغلاش قاتارلىقلار ئاتەشپەرەستلىك دىنىدىن قېپقالغان ئادەتتۇر؛ كۈن تۇتۇلغان، ئاي تۇتۇلغان چاغلاردا ئايەت ئوقۇپ ئامانلىق تىلەش مانىي دىنىدىن قېپقالغان ئادەتلەردۇر.

3§ . داۋجاۋ دىنى

داۋجاۋ (تەرىقەتچىلىك) دىنى خەنزۇلارغا خاس دىندۇر. تاڭ سۇلالىسى گۈلگۈچىنىڭ دەسلەپكى يىلى (885 ـ يىلى)، «شاجۇ ئېۋۈرغول تەزكىرىسى» نىڭ قالدۇق توپلىمىدا خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغلاردا قۇمۇلدا داۋجاۋ ئىبادەتخانىلىرىدىن بىرقانچىسى بولغان. ئېۋۈرغول ناھىيىسى (ھازىرقى قۇمۇل) دە شاڭپۇ، دالۇدىن ئىبارەت ئىككى ئىبادەتخانا، ناجى (ھازىرقى لاپچۇق) دا شاڭپۇ، رۇيۇەن (ھازىرقى تاشۇبلىق) دە تىيەنشاڭ ئىبادەتخانىسى بولغان، قۇمۇلدا خەنزۇ ئاھالىسىنىڭ گاھىدا يوقاپ كېتىشى، گاھىدا پەيدا بولۇپ قېلىشى ئارقىسىدا داۋجاۋ دىنىنىڭ تارقىلىشى كەڭرى بولمىغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ تاشۇبلىقتا لاۋجۇنمياۋ ئىبادەتخانىسى بار ئىدى. مىنگو يىللىرى يېڭىشەھەردە (شىنچىڭدا) بىر نياڭنياڭمياۋ ئىبادەتخانىسى بار بولۇپ، ئۇنى ساقلاپ دىغان ۋاڭ فامىلىلىك راھىب دۆلەتمەز قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغلاردىمۇ ھايات ئىدى.

48. ئىسلام دىنى

1. تەرەققىيات جەريانى

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قۇمۇلدا ئايرىم كىشىلەرلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. مىڭ سۇلالىسىنىڭ يوڭلى، شۇەندې (1403 — 1435) يىللىرى ئەرەبستاندىن بىر تۈركۈم ئىسلام موخلىسلىرى قۇمۇلغا كەلگەن، بۇلار تارىختا خۇيخۇي دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ يولباشچىسى ئەمىر پەخىرىدىنىنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر ئىچىدە بىر مەسچىت سېلىپ، ئىسلام دىنىنى تەشۋىق قىلغان.

شۇ چاغلاردا، قۇمۇلدا بۇددا دىنى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان موڭغۇل ۋاڭ ۋە يەرلىك ئۇيغۇرلارنىڭ ھەممىسى سادىق بۇددا دىنى مۇرىتلىرى بولغاچقا ئىسلام دىنى بىلەن قاتتىق تىركەشكەن. XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار) دىكى چاغاتايىنىڭ ئەۋلادى مەھمۇت تەختىكە چىقىدۇ، ئۇ سادىق مۇسۇلمانىدى. مەھمۇت بېشبالىقتا ئىسلام دىنىنى مەجبۇرىي يولغا قويىدۇ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشنى خالىمىغانلارنى ۋە دىنىي قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى دەھشەتلىك جازالايدۇ. شۇڭا مەھمۇت ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە شىمالىي شىنجاڭ رايونىدىكى بارلىق چاغاتاي موڭغۇللىرى كەينى ـ كەينىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. قۇمۇلدىكى موڭغۇل ۋاڭ داۋاداشلىق XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىسلام دىنىغا كىرگەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قۇمۇلدىكى موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرىدىن بەزىلىرى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان.

XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرى تۇرپان كۆتۈرۈلۈپ چىقىپ، قۇمۇلنى كۆپ قېتىم ئىشغال قىلىۋالىدۇ. بۇ خىل ئىشغال قىلىۋېلىش ئىسلام دىنىنىڭ قۇمۇلدا تېز تارقىلىشىدا خېلى چوڭ رول ئوينايدۇ. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئىكىكى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈۋېتىلىشى ۋە قاماپ قويۇلۇشى بۇنىڭ دەللىدۇر (ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن خەنشىڭ بولسا، قۇمۇل ۋاڭلىقىغا ۋارىسلىق قىلغان بىردىنبىر ئۇيغۇر ئىدى). XVI ئەسىرنىڭ باشلىرى تۇرپان ھۆكۈمرانلىرى قۇمۇلنى ئىشغال قىلىۋېلىپ، قۇمۇل خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇرلايدۇ. بەزى كىشىلەر ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشتىن باش تارتىپ قۇمۇلدىن چىقىپ ياقا ـ يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ كېتىدۇ. لېكىن زور كۆپ سانلىكى كىشىلەر ئېتىقادىنى تەدرىجىي ئۆزگەرتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ، قۇمۇلدا ئۇيغۇرلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولغاچقا، ئىسلام دىنى كۈچلۈك دىن بولۇپ قالىدۇ.

ئۇ چاغلاردا قەبىلىلەر، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا نىكاھلىنىش بىرقەدەر ئومۇميۈزلۈك ئىدى، ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدىمۇ بۇنداق ئەھۋال كۆپ ئىدى، قۇمۇلدا

ئادالەتپەرۋەر سادىق ۋاڭ دەپ ئاتالغان موڭغۇل توغان تەمۈر (1428 — 1437 - يىلى) نىڭ نەۋرىسى باتامۇر، چەۋرىسى خەنشىڭلار ئۇيغۇرلارنىڭ سەردارلىرى ئىدى. ھەرقايسى مىللەتلەر ئۇزاق مۇددەت بىللە ياشاپ پەيدىنپەي سىڭىشىپ بارغانلىقتىن، XVI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، قۇمۇلدىكى باشقا مىللەتلەردىن سىرتقا كۆچۈپ كەتكەنلەرنى ھېسابقاغالمىغاندا، قالغانلىرى، ئاساسەن ئۇيغۇرلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كەتكەن. نەتىجىدە قۇمۇلدىكى ئىسلام دىنى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق ئېتىقادىدىن تەدرىجىي يوسۇندا ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان دىنىي ئېتىقادقا ئايلىنىپ قالغان.

XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا جەنۇبىي شىنجاڭدا ئۆزبېك مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى دەۋالغان خوجىلار پەيدا بولىدۇ. XVII ئەسىرنىڭ باشلىرى بۇ خوجىلار ئىسلام دىنىنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ چاغاتاي خانلىقىنى پۈتۈنلەي كونترول قىلۇېلىپ، شۇ جايدىكى ئەمەلىي كاتتىباشلىرى بولۇۋالىدۇ. بۇ چاغدا قۇمۇلدىمۇ خوجىلار پەيدا بولىدۇ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ داڭلىقى مۇھەممەدشا خوجا ئىدى، ئۇمۇ دىنىنىڭ كۆچىدىن پايدىلىنىپ قۇمۇل خانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقىنى پەيدىنپەي چاڭگىلىغا كىرگۈزۋالىدۇ. ئۇنىڭ چاقىرىقى ئاستىدا ئىسلام دىنى كىشىلەر قەلبىدىن تېخىمۇ چوڭقۇر ئورۇن ئالىدۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ - پۇشقاقلىرىغىچە سىڭىپ كىرىدۇ.

كاڭشىنىڭ 17 - يىلى (1678 - يىلى) جوڭغارلار يەركەن خانلىقىنى يوقىتىدۇ، ئۇلار چاغاتاي خانلىقىنىڭ جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىرىنى پۈتۈنلەي ئىلغا يىغىپ نازارەت ئاستىغا ئالىدۇ، بۇ چاغدا قۇمۇلنىڭ موڭغۇل ۋاڭىنىمۇ جوڭغارلار ئەسىر ئېلىپ كەتكەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن قۇمۇلدىكى ئىسلام دىنىنىڭ كاتتىبېشى مۇھەممەدشانىڭ ئوغلى ئەبەيدۇللا جوڭغارلارنىڭ قۇمۇلدىكى گۇماشتىسى بولۇپ قالىدۇ. كاڭشىنىڭ 35 - يىلى (1696 - يىلى) ئەبەيدۇللا چىڭ سۇلالىسىگە ئەل بولىدۇ، كېيىنكى يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئەبەيدۇللانى قۇمۇلنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى — 1 - دەرىجىلىك جاساق قىلىپ تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن قۇمۇلدا 200 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان ئۇيغۇر ۋاڭلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلىنىدۇ. قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ھاكىمىيەت ھوقۇقى بىلەن ئىلاھىيەت ھوقۇقى بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ. نەچچە يۈز يىلدىن بۇيان ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ بىردىنبىر ئېتىقاد قىلىدىغان دىنى بولۇپلا قالماستىن، ئۇنىڭ نۇرغۇن قائىدىلىرىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇش - ئادىتىگە ئايلىنىپ كېتىدۇ.

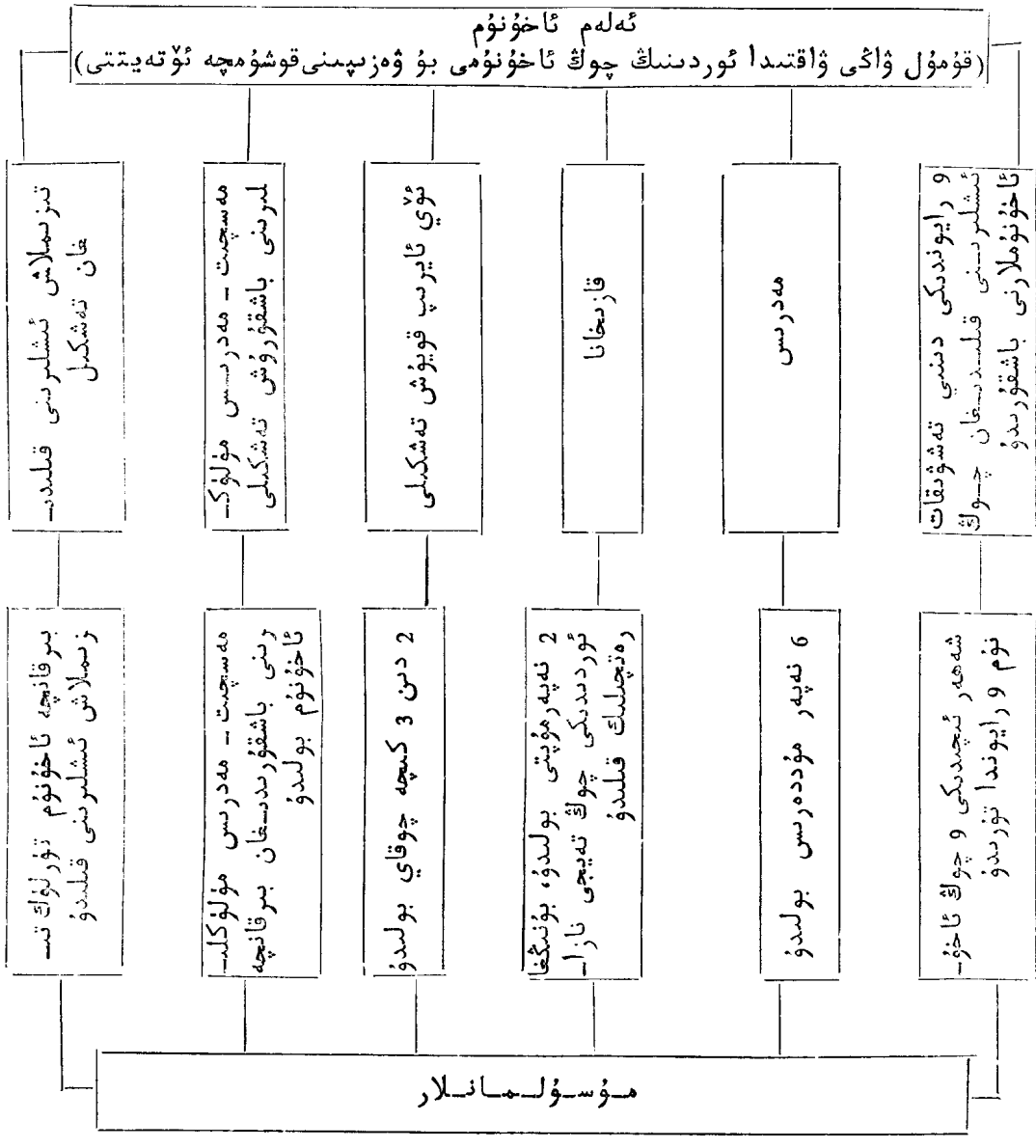
قۇمۇلدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خۇيزۇ ۋە قازاقلار كېيىنچە باشقا جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن. خۇيزۇلارنىڭ ئۆزىنىڭ دىنىي تەشكىلىي ئاپپاراتلىرى بار، قازاقلارنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي پائالىيەتلەرنى ئۆيدە ئۆتكۈزىدۇ، ئاساسەن تەشكىلىي ئاپپاراتى يوق.

قۇمۇلدىكى ئۇيغۇرلار، ئاساسەن، ئىمام ئەزەم مەزھىپىگە كىرىدۇ، خۇيزۇلار بولسا، ئاساسەن، قەدىمكى مەزھەپكە كىرىدۇ، ئاز سانىدىكى خۇيزۇلارلا لىكمىكتاك مەزھىپىگە كىرىدۇ.

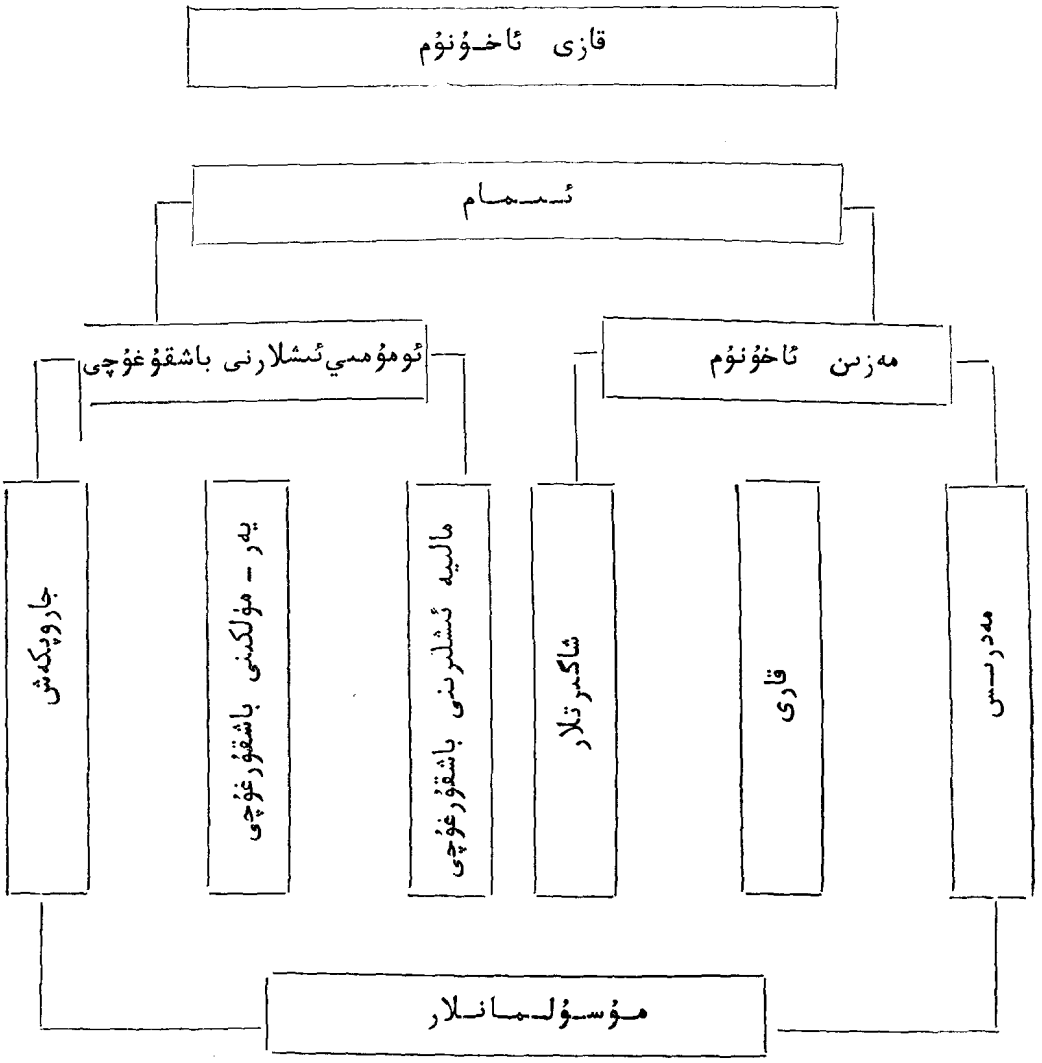
2. دىنى تەشكىلاتلار

«1» ئۇيغۇر مەسچىتلىرىنىڭ تەشكىلى

1. قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى يېڭى، كونا مەدرىسنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى

2. باشقا مەسجىتلەرنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى

(2) خۇيزۇ مەسچىتلىرىنىڭ تەشكىلى

شەنشى مەسچىتى ۋە سۇجۇ مەسچىتى ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە بىردىن مەسچىت ئىمامى تەسىس قىلغان، بۇ ئادەملەر مەسچىتنىڭ ھەممە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان، تۆت - بەشتىن مۆتىۋەللى قويغان، ئۇلار مالىيە ۋە لاۋازىمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغان. مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) قۇمۇل خۇيزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، بۇرۇنقى تەشكىلىنى مۇدىرىيەتكە ئۆزگەرتكەن، مەسچىت ئىمامىنىڭ نامى مۇدىرغا، مۆتىۋەللىنىڭ نامى مۇدىرىيەت ئەزالىقىغا ئۆزگەرتىلگەن:

دىنىي پائالىيەت جەھەتتە، مەسچىتتە بىر ئاخۇنۇم بولىدۇ، ئۇ دىن تارقىتىش، دۇئا-تىلاۋەت قىلىش، ناماز ئوقۇش ۋە ياش ئاخۇنلارنى تەربىيىلەش قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولىدۇ. دىنىي ھوقۇق جەھەتتە ھەرقانداق ئادەمدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، ھەتتا ئىمام، مۇتىۋەللىلەر ئۈنۈك رەھبەرلىكىگە مۇتلەق بويسۇنۇشى كېرەك. مەمۇرىي جەھەتتە بولسا، ئاخۇنۇمنى ئىماملار نازارەت قىلىدۇ. ئىككىنچى ئاخۇن مەخسۇس مەدرىسىلەرنى باشقۇرۇپ. ئاخۇن يېتىشتۈرىدۇ. ئاخۇنۇمنى ئىمام ۋە مۇتىۋەللىلەر جامائەتنىڭ پىكرىنى ئىپلىپ، ئاندىن باشقا جايلاردىن تەكلىپ قىلىدۇ.

3. مەسچىت ۋە مازارلار توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات

تەكشۈرۈشلەردىن قارىغاندا، دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى قۇمۇلدا 185 مەسچىت بولغان، بۇ مەسچىتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، بەزىلىرىنىڭ تارىخى قىسقا، بەزىلىرىنىڭ كۆلىمى چوڭ، بەزىلىرىنىڭ كۆلىمى كىچىك ئىدى. چوڭلىرىغا بىرقانچە ئون ئادەم سىغسا، كىچىكلىرى بىر ئېغىز ئۆيدىنلا ئىبارەت ئىدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھاتتىن ئىلگىرى، مەسچىتلەرنىڭ يەر، باغ، چارۋا، تۇگمەن، ئۆي ۋە باشقا مۇلۇكلىرى بار ئىدى، يەر ئىسلاھاتىدا مەسچىتلەرنىڭ يەر - باغلىرى دېھقانلارغا بۆلۈپ بېرىلدى.

قۇمۇلدىكى بەزى مەسچىتلەر ئۇزۇن يىللار رېمونتسىز قالغاچقا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە بۇزۇلۇپ كەتكەن. 1981 - يىلدىن كېيىن ھۆكۈمەت پۇل ئاجرىتىپ بىرمۇنچىلىغان مەسچىتلەرنى رېمونت قىلدۇردى. مەسىلەن، ھېيتكاھ مەسچىتىنى ھۆكۈمەت 35 مىڭ يۈەن پۇل ئاجرىتىپ رېمونت قىلدۇردى، مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىمۇ پۇل يىغىش قىلىشىپ مەسچىتلەرنى رېمونت قىلدۇردى.

(1) شەھەر ئىچىدىكى جۈمە مەسچىتى

بۇ مەسچىت شەھەر ئىچى جىگدەقۇدۇق دادۇيىدە بولۇپ، قۇمۇلدىكى ئەڭ قەدىمىي مەسچىتلەرنىڭ بىرىدۇر. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ مەسچىتنى ئىلىدىن قۇمۇلغا دىن تارقىتىش ئۈچۈن كەلگەن خوجا مۇھەممەد ئىلى مىڭ سۇلالىسى خۇڭجىنىڭ 3 - يىلى (1490 - يىلى) ياساتقان. ئەينى چاغلاردا بۇ مەسچىتنىڭ قاغۇم ئېرىقىنىڭ غەربىدە 60 مو يېرى بار ئىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە 40 موسى ئىمام - مەزىنلىك يېرى، 20 موسى مەسچىتنىڭ مۇقىم مۇلۇك يېرى ئىكەن. ئەسلىدىكى مەسچىت چىڭ سۇلالىسى چىيەنلۇڭنىڭ 40 - يىلى (1775 - يىلى) بۇزۇلۇپ كەتكەن، ھازىرقى جۈمە مەسچىتىنى كېيىن ماھىرە ئاپپاق ئىسىملىك بىر ئايال ئۆز يېنىدىن پۇل چىقىرىپ يېڭىباشتىن ياساتقان.

(2) ھېيتكاھ مەسچىتى

بۇ مەسچىت شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ ئالتۇنلۇق دېگەن يېرىدە، تەخمىنەن چىڭ

سۇلالىسىنىڭ كاڭشى يىللىرى سېلىنغان. گۈل-نەقىشلەر چىقىرىلغان تۇۋرۇكلەر ئورنىتىلغان، يەرگە كۆك خىش ياتقۇزۇلغان، تورۇسقا چىرايلىق گۈل نۇسخىلىرى چىقىرىلغان، تۆت تېمىغا ئايەت ۋە ھەدىسلەر قارا سىيا بىلەن يېزىلغان. ھېيتكاھ مەسچىتى قۇمۇلدىكى ئەڭ چوڭ مەسچىت، بۇنىڭغا 4000 - 5000 ئادەم سىغىدۇ. روزى ھېيت، قۇربان ھېيتلاردا قۇمۇل ئەتراپىدىكى مۇسۇلمانلار بۇ يەرگە كېلىپ ھېيىت نامىزى ئوقۇيدۇ.

(3) مەدرىس

بۇ مەدرىس ھازىر شەھەر ئىچى گۈڭشېسىنىڭ جىگدە قۇدۇق دادۇيىدە، تەخمىنەن چەك سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ يىللىرى ياسالغان. بۇ، تارىختا ئۆتكەن قۇمۇل ۋالىلىرى ئىسلام دىنى مۇتەۋەللىرىنى تەربىيىلەيدىغان دىنىي مەكتەپ ئىدى.

(4) شەنشى مەسچىتى

بۇ مەسچىت قۇمۇل شەھىرىنىڭ دېموكراتىيە يولىدا بولۇپ، قۇمۇلدىكى خۇيزۇ مەسچىتلىرىدىن بىرى. گۈاڭشۇنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى) قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق جىيەنرۇي قوشۇنى تارقىتىۋېتىلگەندە، بۇلارنىڭ ئىچىدىكى شەنشىلىك خۇيزۇ ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى قۇمۇلدا ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ، ئۇلار ئالدى بىلەن، گۈاڭخۇا كوچىسىدا بىرنەچچە ئېغىز كەپە ئۆيىنى ۋاقتىلىق مەسچىت قىلىدۇ. گۈاڭشۇنىڭ 19 - يىلى (1893 - يىلى) غا كەلگەندە خۇيزۇ مۇتەۋەللىرىدىن ما جۆسەن، لى كەيزۇڭ، لىيۇ ۋەنيىڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ پۇل توپلاپ بۇ مەسچىتنى كېڭەيتىپ قۇرۇشقا كىرىشكەن. گۈاڭشۇنىڭ 24 - يىلى (1898 - يىلى) يازدا قۇرۇلۇش تولۇق پۈتكەن، مەسچىتكە بەش ئىبادەتخانا، بەش ئېغىز يان ئۆي، بەش ئېغىز سەررايى، بەش ئېغىز ئاشخانا - ئىشخانا، بىر دەرۋازا، ئارقا ئىشىككە تۇتىشىدىغان تار كوچا ياسالغان. كېيىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يارىدىمى بىلەن سەككىز بۇرجەكلىك پەشتاقلىق بىنا سېلىنىپ ئۇ يەرگە چىڭ سۇلالىسى پادىشاھىنىڭ نامى يېزىلغان تاختاي ئورنىتىلغان. بۇ مەسچىت 1983 - يىلى رېمونت قىلىندى، يېڭىدىن بىر پەشتاق سېلىندى.

(5) سۇجۇ مەسچىتى

بۇ مەسچىت يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي بازار مەھەللىسىدە بولۇپ، گۈاڭشۇ يىللىرى سېلىنغان. بۇ مەسچىتنى شۇ چاغدا جيۇچۇەندىن قۇمۇلغا كۆچۈپ كەلگەن خۇيزۇلار شائىيۇ ماجېن ۋە مۇتەۋەللى لى شېڭيۇلارنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن سېلىپ چىققان، ماجۇڭيىڭ شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغان چاغدا، جىن شۇرېن يەرلىك خۇيزۇلارنىڭ ماجۇڭيىڭ بىلەن تىل بىرىكتۇرۇۋېلىشىدىن ئەنسىرەپ، قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قوشۇنىنىڭ تۇنجاڭى شيۇڭ فايۇغا بۇ مەسچىتنى تۇزلىتىۋەتكەن. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، قۇمۇلدىكى خۇيزۇلاردىن ماجۇڭدي قاتارلىقلار ئىئانە توپلاپ بۇ

مەسچىتنى قايتا سالغان. پۇل يېتىشمىگەچكە قۇرۇلۇشنىڭ بىر قىسمىلا پۈتكەن، بەش گۈمبەز ئىبادەتخانا، ئۈچ ئېغىز يان ئۆي، ئۈچ ئېغىز سەررا‌پ، تۆت ئېغىز ئارقا ئۆي، بىر دەرۋازا سېلىنغان. مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) «شەرقىي شىنجاڭ لەۋھە تەقدىم قىلىش ئۆمىكى» نىڭ ئەزاسى ماجۇنجيې قاتارلىقلار مابۇ فاڭدىن 20 مىڭ يۈەن ئىئانە ئېلىپ، مەسچىتنىڭ قالدى قۇرۇلۇشىغا ئىشلەتكەن. قۇرۇلۇش يىل ئاخىرى تولۇق پۈتكەن.

(6) مازارلار

قۇمۇل ناھىيىسىدە 20 دىن ئارتۇق ئورۇندا مازار بار، بۇ مازارلارنىڭ كۆلىمىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس. مازارلارنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك شەيخ بار. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1945 - يىلى) شىكىشىيادىن يۆتكەپ كېلىپ چارباغقا دەپنە قىلىنغان قەيس خوجام مازىرىنىڭ قۇرۇلۇشى ھازىرغىچە كۆلىمى چوڭ-راق، مۇكەممەل-رەك ساقلانغان مازار بولۇپ، قۇمۇلدا نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىنىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقى ھېسابلىنىدۇ.

4. لىكىمكىتاڭ ئىبادەتخانىسى

لىكىمكىتاڭ قەدىرىيە مەزھىبىنىڭ لەنجۇ لىكىمكىتاڭ ئىبادەتخانىسىنىڭ «ئۇستازى» ماللىمىڭ تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مىنگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىلى) ماللىمىڭ ئۆزىنىڭ شاگىرتى كاۋ فۇتاڭنى قۇمۇلغا دىن تارقىتىشقا ئەۋەتىدۇ. مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) كاۋفۇتاڭ قۇمۇلدا ئۆلىدۇ. مىنگونىڭ 12 - يىلى (1923 - يىلى) ماللىمىڭ يەنە ئۆزىنىڭ شاگىرتى ساباۋچىڭنى قۇمۇلغا كاۋفۇتاڭنىڭ دىن تارقىتىش ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. قۇمۇلدىكى شەن شيۇچۈەن، مەي جىڭتاڭ، ماجۇنجياڭ قاتارلىقلار ساباۋچىڭنىڭ يوليورۇقى بىلەن، ئىئانە پۇل، ئاشلىق يىغىپ كاۋفۇتاڭنىڭ گۈمبەزىنى ياساپ، يىغىلىش ئۆتكۈزىدىغان ئورۇن قىلماقچى بولىدۇ. كېيىن ماجۇڭيىڭنىڭ پاراكەندىچىلىكى بىلەن قۇرۇلۇشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرى بىر مەھەل توختاپ قالىدۇ، قۇرۇلۇشنىڭ پۇلىنى شەن يۈڭچاڭ قاتارلىق كىشىلەر باشقا ئىشقا ئىشلىتىۋالىدۇ، ئۇرۇش مالىمانچىلىقى تىنجىغاندىن كېيىن شەن يۈڭچاڭ ئېشىپ قالغان پۇلغا سۇبېشىدىكى قەبرىستانلىققا تاشا تام سالدۇرىدۇ. شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلىدە، مادېلۇ يەنە شىمالىي شىنجاڭغا بېرىپ ئىئانە توپلايدۇ ھەم يىغىلغان پۇلغا ماتا ئېلىپ قۇمۇلغا كېلىدۇ، بۇنى يەرلىك ھۆكۈمەت تەكشۈرۈپ مۇسادىرە قىلىپ كېتىدۇ. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى) لەنجۇ لىكىمكىتاڭ ئىبادەتخانىسى شەن يۈڭشياڭ، مافۇشياڭلارنى شۆدۈڭلىققا تەيىنلەيدۇ ھەم مافۇلۇ، مادېلۇ قاتارلىق 9 كىشىنى تاللاپ قۇرۇلۇشقا مەسئۇل قىلىدۇ، مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) قىشتا 200 كورۇپكا تاماكا، 20 دادەن بۇغدايغا غەربىي ئۆستەڭ مەھەللىسىدىن بىر ھويلىنى ئۈچ مو يېرى بىلەن سېتىۋالىدۇ ۋە مەسچىتنى مۇشۇ يەرگە سالماقچى بولىدۇ. لېكىن مەسچىتنى قانداق پاسوندا

سېلىش ھەققىدە بىرلىككە كېلەلمەي تالاش ـ تارتىش ئىچىدە ئىش باشلىيالمايدۇ. 1955 ـ يىلى ساباۋچىك ۋە مافۇلۇ، جاۋيۇڭخۇلار لەنجۇغا بېرىپ مايىلۇڭغا تەزىيە بىلدۈرۈش پورىستىدىن پايدىلىنىپ يەنە قىسمە پۇل ـ ئاشلىق ئىئانە توپلايدۇ. شۇنىڭ دەك ئۇرۇمچىدىكى ما دېڭكېپ، كۇچادىكى خەي رۇك، قاراشەھەردىكى كى جىنگۇ، (كې لاۋئېر)، سانجىدىكى مى قاتارلىقلارغا بۇ گۇمبەزنى سېلىش ئۈچۈن پۇل يىغىشىپ بېرىشكە يارەملىشىش ھەققىدە خەت يازىدۇ. بۇ مازارنىڭ قۇرۇلۇشى ئۇستىدە ئاشكارا تالاش ـ تارتىش بولۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن كاۋفۇتاڭنىڭ جەسىتىنى مافۇشياڭ يوشۇرۇنچە غەربىي ئۆستەڭ مەھەللىسىدىكى يېڭى جايغا يۆتكەپ كېلىدۇ. ئىككى يىل ئىشلەش ئارقىلىق 1958 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ياغاچ ـ خىش بىلەن قۇپۇرۇلغان ئالتە بۇرجەكلىك گۇمبەز پۈتىدۇ. «مەدەنىيەت زور ئىنقلابى» مەزگىلىدە لىڭمىڭتاڭ گۇمبىزى بۇزۇۋېتىلدى. 1970 ـ يىلى ساباۋچىك ۋاپات بولدى، ئۇنىڭ ئىشىغا ئوغلى ساجىن ۋارىسلىق قىلدى.

لىڭمىڭتاڭ ئىبادەتخانىسى جامائىتىنىڭ مەسچىتى يوق بولغاچقا، جۈمە نامىزىنى شەنشى، سۇجۇ مەسچىتلىرىگە بېرىپ ئوقۇيدۇ. تەشكىلىي شەكلىمۇ باشقا مەسچىتلەرگە ئوخشمايدۇ، مەسىلەن: ئىبادەتخانىنىڭ ئىچىدىكى دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشقا بىر ئۇستاز (ئۇ، ئاقساقال دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، ئىبادەتخانىنىڭ ئىچىدىكى تۇرلۇك ئىشلارنى باشقۇرۇشقا بىر شۆدۈك، شۆدۈكنىڭ خىزمىتىگە يارەملىشىشكە بىرنەچچە مۇتەۋەللى قويۇلىدۇ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر كىشى مازارنىڭ مۇلازىمەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىدۇ.

§5. خرىستىئان دىنى

1. قۇمۇل جۇڭخۇا خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتى

مىنگونىڭ 33 ـ يىلى (1944 ـ يىلى) خېنەندىن بىر تۈركۈم كۆچمەنلەر قۇمۇلغا كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى خرىستىئان موخلىسلىرى ئىدى. بۇلار قاراڭغۇبازاردىكى سېپىل تۈۋىدىن بىر پارچە يەرنى تۈزلەپ، پۇل يىغىپ چېركاۋ سېلىپ، بۇ يەرگە جەم بولۇپ ئىبادەت قىلىپ كەلگەن. شۇ چاغدا خۇچاۋشيەن، جۇتەيجى، چېن شياۋچىك قاتارلىق ئۈچ كىشى بۇنىڭغا مەسئۇل بولغان. كېيىن ئۇرۇمچى جوڭخۇا خرىستىئان دىنى شۆبە جەمئىيىتىنىڭ مەسئۇلى لى كەيخۇەن قۇمۇلدا خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ پائالىيىتى بارلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، خرىستىئان موخلىسلىرى «جۇڭخۇا خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنىڭ تەشكىلىي نىزامنامىسى» نى تەشۋىق قىلىش ئۈچۈن، مىنگونىڭ 36 ـ يىلى (1947 ـ يىلى) 7 ـ ئايدا ۋاڭ چۇەنمىڭ، شياۋ شيۇفېڭ، دۇ جۇيۇەنلەرنى قۇمۇلغا ئەۋەتىدۇ. مۇخلىسلار بۇ نىزامنامىنى پرىنىسپ قىلىپ، ۋاڭ چۇەنمىڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، قۇمۇل جوڭخۇا خرىستىئان دىنىي جەمئىيىتىنى قۇرىدۇ. خۇجاۋشيەن قاتارلىق ئۈچ كىشى جەمئىيەت باشلىقى قىلىپ سايلىنىدۇ.

مىنگونىڭ 38 يىلى (1949 ـ يىلى) جاۋېڭجيۇ خرىستىئان دىنى جەمئىيىتى

نىڭ مەسئۇلى بولىدۇ، مۇخلىسلىرى 50 كىشىدىن ئاشىدۇ. كېيىن جاۋ مېڭجيۇنىڭ ئوغلى پۈل مۇئامىلە ئىشلىرىغا پاراكەندىچىلىك سالغانلىقى ئۈچۈن باستۇرۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن كۆپ سانلىكى موخلىسلار ماناسقا كۆچۈپ كېتىدۇ. 1961 - يىلى خۇچاۋشيەن ئۆلىدۇ، چېركاۋدا ئۇنىڭ خوتۇنى يالغۇز قالىدۇ. بۇ چاغدا كۆپ سانلىكى مۇخلىسلار ئىجتىمائىي خىزمەتكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، چېركاۋغا بېرىپ ئىبادەت قىلىدىغانلار ناھايىتى ئازىيىپ كېتىدۇ. 1981 - يىلى پارتىيىنىڭ دىنىي سىياستى ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەندىن كېيىن، خرىستىئان مۇخلىسلىرى يېڭىباشتىن ئىبادەت قىلىش پائالىيەتلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە باشلايدۇ.

2. غەربىي شىمال مۇناستىرى

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) جاڭگوچۈەن، لى شيىڭلار سەندۈكنىڭ ۋېيشيەن ناھىيىسىدىكى خرىستىئان دىنىي مونا‌ستىرى ۋە خېنەن مونا‌ستىرىنىڭ مۇخلىسلىرىدىن ئون نەچچە ئادەمنى قۇمۇلغا باشلاپ كېلىدۇ، ئۇلار بۇ يەرنى ماكان تۇتۇپ بارىكۆل، تۇرپان، قاراشەھەر، ئاقسۇ، جىمىسار، قەشقەر، جيۇچۈەن، يۇمبن قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ مۇرىت توپلايدۇ،

مىنگونىڭ 38 - يىلى (1949 - يىلى) جاڭ گوچۈەن قاتارلىقلار يېڭىشەھەردە بىر چېركاۋ سېلىپ، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 3 - كۈنى بۇ تەشكىلىنىڭ نامىنى «خرىستىئان دىنى غەربىي شىمال مونا‌ستىرى» دەپ ئېلان قىلىدۇ ھەم ئېرۇسالىمغا كۆچۈپ كېتىشنى قارار قىلىدۇ. كېيىن قەشقەر قاتارلىق جايلارغا ئادەم ئەۋەتىپ چەت ئەلگە چىققۇچىلارنى كۆتۈۋېلىش پونكىتلىرىنى قۇرىدۇ.

جاڭگوچۈەن غەربىي شىمال مونا‌ستىرىنىڭ باشلىقى لى شيىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ، بۇنىڭ ئاستىدا خوجىلىق، دىنىي تەلىم - تەربىيە، روھىي تەلىم - تەربىيە، يېزىقچىلىق، تىبابەتچىلىك، ئانا - بالىلار خىزمىتى قاتارلىق ئىشلارغا مەسئۇل بولىدىغان يەتتە بۆلۈم تەسىس قىلىنىدۇ، «غەربىي شىمال مونا‌ستىرى»، «مونا‌ستىر خەۋەرلىرى» دېگەن نامىلاردا ژۇرنال چىقىرىپ، شاڭخەي، نەنجىن، شىئەن، شەندۇڭ، شىنجاڭ قاتارلىق جايلارغا تارقىتىدۇ. ئۇلار ئۆز تەشكىلىنى خېرىستىئان دىنىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچىغا يەتكەن بىر خىل تەشكىلىي شەكىل دەپ ئاتايدۇ. ئۇلار مونا‌ستىر ئىچىدە كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرىدۇ، سىرتىنىڭ ئادىمى بىلەن تۇرمۇش قۇرمايدۇ، خۇسۇسىي مال - مۈلۈك توپلىمايدۇ.

دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇناستىرنىڭ قىسمەن مۇرىتلىرى ئۆز ئىچىدىكى ھۆكۈمدارلارغا نارازى بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. 1951 - يىلى مونا‌ستىر پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلغانلىقى، خەلق ھۆكۈمىتىگە ھۇجۇم قىلغانلىقى، مۇرىتلارنىڭ ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتناشقانلىقىغا ئارىلاشقانلىقى قاتارلىق سەۋەبلەردىن خەلق ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مەسئۇلى جاڭگوچۈەن قانۇن بويىچە قولغا ئېلىندى، باشقا ئەزالىرى ئۆزى ئىش تېپىپ تىرىكچىلىك قىلدى، ئىشتىن سىرتقى ۋاقىتلاردا ھۆكۈمەت يول قويغان نورمال دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللاندى.

مۇناستىرنىڭ مۇرىتلىرى 103 ئادەمگە يەتتى، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئەزالىرى خىزمەتچى، ھەربىي، ساقچى، دوختۇر ۋە كەسپىي مۇرىتچىلاردىن ئىبارەت.

يىگىرمە ئىككىنچى قىسىم يېڭى ئىجتىمائىي كەيپىيات

ئازادلىقتىن بۇرۇن، قۇمۇل مەدەنىيەت جەھەتتە قالاق، ئىقتىسادىي جەھەتتە كەمبەغەل ئىدى، كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت ئۇرۇق - تۇغقان ۋە دوست - يار - رەنلەر بىلەنلا چەكلىنەتتى. تەبىئىي ئاپەت ياكى سۇنئىي كۇلپەتلەرگە دۇچ كېلىپ قالغاندا، ئۆلۈمنى كۆتمەكتىن ياكى سەرگەردان بولماقتىن باشقا چارە يوق ئىدى. قۇمۇل كۆپ مىللەتلىك رايون، بۇ يەردە فېئودال ھۆكۈمرانلار زامانىسىدا ۋەھشىي دائىك دەۋرىدە، مىللىي زىددىيەت ئۆتكۈر ئىدى، تارىختا، ئۆچمەنلىشىپ قىرغىنچىلىق قىلىشىدىغان ۋەقەلەر كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن. ئازادلىقتىن كېيىن، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىك راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قۇمۇل ناھىيىسىدە يېڭى ئەخلاق، يېڭى ئادەتلەرمۇ تەدرىجىي شەكىللەندى. باشقىلارغا ياردەم بېرىشنى خۇشاللىق دەپ بىلىش، ئالتۇن تېپىۋالسىمۇ كۆز قىرىنى سالماسلىق، ئائىلىلەردە ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتۈشىتەك ئەنئەنىۋى ئېسىل پەزىلەتلەر ئەۋج ئالدى؛ ئادىل - خالىس بولۇش، ئۆز ھايا - تىدىن كېچىپ باشقىلارنى قۇتۇلدۇرۇش، بىر - بىرى بىلەن چىقىشىپ ئۆتۈش، بىر - بىر - رىگە يار - يۆلەكتە بولۇش، بولۇپمۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى جەھەتتىكى يېڭى ئىدىيە كىشىلەر قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالدى. 1963 - يىلى لېي فېڭدىن ئۆگىنىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلغاندىن كېيىنكى بىر مەزگىل ئىچىدە، ياخشى ئادەم ۋە ياخشى ئىشلار ئۆزلۈكسىز ئوتتۇرىغا چىقىپ، ياخشى ئىجتىمائىي كەيپىيات يېڭى باسقۇچقا كۆتۈرۈلدى. 10 يىللىق مالىمانچىلىقتا، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ غالجىرانە زىيانكەشلىكى تۈپەيلىدىن ئىجتىمائىي كەيپىيات بۇزۇلدى. «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغاندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئىلىمىزدە يۈكسەك ماددىي مەدەنىيەتنىڭ بولۇشى لازىملىقىنىلا ئەمەس، يۈكسەك مەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ بولۇشى لازىملىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويدى. قۇمۇل ناھىيىسىدىكى ھەرقايسى ئورۇنلار مەدەنىيەتلىك بولۇش ئەھدىنامىلىرىنى تۈزۈپ چىقتى، كىشىلەر ياخشى ئىش قىلىش، ياخشى ئادەم بولۇش يولىدا تىرىشىدىغان بولدى، بۇنىڭ بىلەن، ئىجتىمائىي كەيپىيات كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلاندى، مەدەنىيەتلىك، ئەخلاقلىق بولۇش، مىللىي ئىتتىپاقلىقنى قوغداشقا ئەھمىيەت بېرىش جەھەتتە، تەسىرلىك ئىشلار كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى؛ سوتسىيالىستىك يېڭى ئۆرپ - ئادەت قۇمۇلدا كەڭ ئەۋج ئالدى.

I باب مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى

1. ئۇيغۇر ئائىلىسى بىلەن خەنزۇ ئائىلىسى ئوتتۇرىسىدىكى چوڭقۇر دوستلۇق

1950 - يىلنىڭ باش باھار كۈنلىرى، ئەمدىلا خەلقىنىڭ قولىغا ئۆتكەن ئارا-

تۇرۇك ناھىيە بازىرى باندىتلارنىڭ قاتمۇ قات مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ. جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 16 - شىسىنىڭ مەلۇم تارماق قىسمى ئۇلارنى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، تاشۇبلىقتىن يولغا چىقىدۇ. ئۇلار ئازغانبولاق دېگەن يەرگە كەلگەندە باندىتلارنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچرايدۇ. جەڭچى ماجېنغۇ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىش جەريانىدا قىسىمدىن ئايرىلىپ قالىدۇ.

ماجېنغۇ تاغ ئىچىدە 10 كۈن يول يۈرىدۇ. ئاچلىق - ھارغىنلىق دەستىدىن ھالسىزلانغان ماجېنغۇ تاشۇبلىقنىڭ يالغۇزتوپۇم دېگەن جايىدىكى بىر ئۇيغۇر دېھقانىنىڭ ئىشىكىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ھوشىدىن كېتىپ يېتىپ قالىدۇ. بۇ ئائىلىنىڭ باشلىقى ئابدۇللا رېھىم ھوشسىز ياتقان ماجېنغۇنى بۇ ھالدا كۆرۈپ، دەرھال ئۆيىگە كۆتۈرۈپ كىرىپ، كاڭغا ياتقۇزىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن خەۋەر ئالىدۇ. شۇ كۈنلەردە بۇ يەردە باندىتلارنىڭ ھەربىكىتى غالجىرلىشىپ كەتكەنىدى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن، ماجېنغۇ ئازراق ھوشىغا كېلىش بىلەنلا ئۆي ئىگىسى بىلەن خوشلىشىپ بىر ياقتا كەتمەكچى بولىدۇ. ئۇنى بۇ يەردە تۇرۇشقا كۆندۈرەلمىگەن ئابدۇللا رېھىم ئۇنى ناھىيلىك ئۇنىڭ سۇدانىغا چاي تولدۇرۇپ، يانچۇقىغا ئىككى نانىنى سېلىپ، ئۇنى مەھەللىدىن چىقىپ كەتكىچە ئۇزىتىپ قويىدۇ. ئۇلار تىل ئۇقۇشماسلىق تۈپەيلىدىن بىر - بىرىنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنمۇ بىلىشەلمىگەنىدى.

باندىت تازىلاش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ماجېنغۇ ئۆزىنىڭ بۇ شەپقەتچىسىنى ئىزدەيدۇ، لېكىن، ئۇنىڭ ئىسىم - فامىلىسىنى ۋە شۇ جايىنىڭ نامىنى بىلمىگەنلىكتىن، ئىز - دېرەكىنى ئالالمايدۇ.

1969 - يىلىغا كەلگەندە، بەزىلەر قۇمۇل ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان ئابدۇللا رېھىم ئۇستىدىن باندىت تازىلاشتا سەپتىن چۈشۈپ قالغان بۇ ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن دەپ ئەرز قىلىدۇ. ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسى، ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى ۋە تەپتىش مەھكىمىسى بۇ مەسىلىنى ئىنىقلاش يۈزىسىدىن بىرلەشمە تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىدۇ. تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار بىرمۇنچە ئەگرى - توقايلىقلارنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاخىرى قىزىلئۇلتۇز بىرىنچى مەيدانىنىڭ 7 - لىيەنىدىن ماجېنغۇنى تاپىدۇ. تەكشۈرۈشكە قاتناشقۇچىلار ماجېنغۇنىڭ ئابدۇللا رېھىم تەرىپىدىن قۇتقۇزۇۋېلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق تەسىرلىنىدۇ. 1972 - يىلى چاغاندا، ئابدۇللا رېھىم ماجېنغۇنىڭ ئۆيىگە يوقلاپ كېلىدۇ. ئىككىيلەن كۆرۈشۈپ، چەكسىز ھاياجان ئىچىدە بىر - بىرىنىڭ قولىنى مەھكەم سىقىشىدۇ، كۆزلىرىدىن ئىسسىق ياش تۆكۈلىدۇ. نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ماجېنغۇ پۈتۈن ئائىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ ۋە بىر دانە ئېسىل ئەينەكلىك رامكىنى تامغا ئېسىپ قويىدۇ. ئەينەكلىك رامكىغا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە قىلىپ:

«باندىت تازىلىغان چاغدا،
قۇتقازدىڭ خەۋپتىن مېنى.

بولدى نامايان قەدىردان،
ئارمىيە ـ خەلق شەپقىتى» دېگەن سۆزلەر يېزىلغاندى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ئىككى ئائىلە خوددى ئۇرۇق ـ تۇغقاندەك بېرىش ـ كېلىش قىلىشىدىغان بولۇپ قالىدۇ. سوغۇق چۈشكەندە، ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئوغلى ئادىلجان ماجېنغۇنىڭ ئايالى كۆكۈل قويۇپ تىككەن پاختىلىق ئاياغنى تاپشۇرۇپ ئالىدۇ؛ ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئىككىنچى قىزى ئادالەت ئىچكى ئۆلكىلەرگە بېرىپ، قارىغا ئېتىش مۇسابىقىسىگە قاتناشماقچى بولغاندا، ماجېنغۇ ئوخشىغان قوغۇندىن تالـلاپ ئۈنىڭغا يوللۇق تۇتىدۇ. ماجېنغۇنىڭ چوڭ قىزى جيەنجاڭ توي قىلغاندا، ئابدۇللا رېھىمنىڭ ئايالى ئۇنى ئۆز قىزىدەك بىلىپ، ئۆز قولى بىلەن ئۇنىڭغا ئىككى كۆڭلەك تىكىپ كىيگۈزۈپ قويىدۇ. ماجېنغۇنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى گۈاڭخۇي ھەربىي سەپكە ماڭىدىغان چاغدا، ئابدۇللا رېھىم گۈاڭخۇينى يېنىغا چاقىرىپ كېلىپ، قىسمىغا بارغاندا ئوبدان ئىشلەپ، تىرىشىپ ئالغا بېسىشىنى ئۈمىد قىلىپ نەسىھەت قىلىدۇ.

چوڭلارنىڭ دوستلۇقى ئەۋلادلاردا داۋاملىشىدۇ. ھۆرمەت بىلەن رىسالەتنىڭ كۆزى ئاغرىپ قالغاندا، ئۇلارنىڭ كۆيۈمچان ھەدىسى جيەنجاڭ ئىككىيلەننى دوختۇرغا ئاپىرىپ كۆرسىتىدۇ. ئادالەت ئاپتونۇم رايونلۇق تەنتەربىيە دۇيىدە قارىغا ئاتقۇچى بولغاندىن كېيىنمۇ، ئۆزىنىڭ كۆيۈمچان سىڭلىسى جيەنخۇينى ئۈنتۈپ قالمايدۇ، ئۇنىڭغا دائىم سالام خەت يېزىپ تۇرىدۇ. جيەن جياڭ چوڭلارنىڭ دوستلۇقىنىڭ مەنبەسىنى چۈشەنگەندىن كېيىن، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى ئەنئەنىسىنى جارى قىلدۇرۇشقا بەل باغلايدۇ، 1975 ـ يىلى تەشكىل ئۇنى داشۆگە ئەۋەتكەندە، ئۇ، شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئۇيغۇر تىلى كەسپىنى تاللىۋېلىپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ دوستلۇقىنى كۈچەيتىشكە ئۆز كۈچىنى قوشماقچى بولىدۇ.

1982 ـ يىلى ئابدۇللا رېھىم بىلەن ماجىگفۇ ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدا ئىلغار شەخس بولۇپ باھالىنىدۇ.

2. چېگرا رايونغا يارەمگە چىققان ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ ئۇستازى

1959 ـ يىلى چېگرا رايونغا يارەمگە چىققان بىر تۈركۈم جياڭسۇلۇق ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار ئاستانە گۈڭشې ئۇچىنچى دادۇيىنىڭ شورلۇق يېرىدە ماكانلىشىدۇ. ئاستانىدا يەرلەر كارىز سۇيى بىلەن سۇغىرىلىدۇ. شۇڭا، كارىز چېپىش ـ يارەمگە چىققان بۇ ياشلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان مۇھىم مەسىلە بولۇپ قالىدۇ. سېرىق دېڭىز بويىدىن چېگرا رايونغا يارەمگە كەلگەن بۇ جياڭسۇلۇق ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار كارىز چېپىش بۇياقتا تۇرسۇن، كارىز دېگەن نېمىنمۇ ئاڭلاپ باقمىغاندى. ئۇچىنچى دادۇيىنىڭ ئۇيغۇر ئەزالىرى بۇ خەنزۇ ئەزالارنىڭ قىينىچىلىقىنى ئۆزىنىڭ قىينىچىلىقى دەپ بىلىپ، ئۆز ئىختىيارى بىلەن ئۇلارنىڭ كارىز چېپىش ئۇستىسى بولىدۇ. كارىز چېپىش تېخنىكىلىقى ناھايىتى كۆچلۈك بىر خىل ئەمگەك. خەنزۇ ئەزالار كارىز چاپقاندا قىينىچىلىققا دۇچ كەلسىلا، تەجرىبىلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇلارغا ياردەم قىلىدى، كارىز قۇدۇقلىرىنىڭ يۆنىلىشىنى بەلگىلەش، قۇم سېرىلىش ۋە گۆمۈرلۈشكە ئوخشاش قىيىن ئىشلاردا يار ـ يۆلەكتە بولدى. ئۇيغۇر كارىزچىلارنىڭ سەۋىرچانلىق

بىلەن يېتەكلىشى نەتىجىسىدە جياڭسۇلۇق بۇ ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلار ئاخبار كاربىز چېپىشنى بىلىۋالدى. بۇ دۇيدە «كىچىك كاربىز» دېگەن بىر كاربىز بولۇپ، باشتا بۇ كاربىزنىڭ سۇيى ئاز بولغاچقا، ھەر كۈنى ئاران ئۈچ - تۆت مو يەرنىلا سۇغىرالايتتى، ئۆزگەرتىش نەتىجىسىدە، بۇ كاربىز كۈنىگە 70 نەچچە مو يەرنى سۇغىرالايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن، «كىچىك كاربىز» گۈكشې بويىچە سۇيى ئەڭ ئەلۋەك كاربىز بولۇپ قالدى. 1983 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا، بۇ خەنزۇ دۇيىدە 20 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان كاربىز چېپىش ئەتىرىتى قۇرۇلۇپ، بۇ ئەتىرەت كاربىزلارنى رېمونت قىلىش، ئۇزارتىش ۋە ئاسراشقا مەسئۇل بولدى. 10 نەچچە يىلدىن بېرى، چېگرا رايونىغا ياردەم بەرگۈچىلەر دۇيىنىڭ ئەزالىرى كاربىز سۇيىنى بىلەن شورتاڭ يەرلەرنى سۇغىرىپ، شورنى ئېقىتىۋېتىپ بوز يەر ئېچىپ، تۇپراقنى ياخشىلاپ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تېز راۋاجلاندۇرۇپ، مەملىكەت بويىچە يېزا ئىگىلىك سېپىدىكى ئىلغار ئورۇنغا ئايلىنىپ، 1979 - يىلى گوۋۇيۈەننىڭ مۇكاپاتلىشىغا ئېرىشتى. بۇنىڭغا ئۇيغۇر ئۇستىلارنىڭ (كاربىزچىلارنىڭ) قان - تەرى سىڭگەن.

3. يېڭىم كېچىدە قازىدەنى قۇتقۇزۇش

1982 - يىل 8 - ئاينىڭ 6 - كۈنى چۈش ۋاقتى ئىدى، ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ باشلىقى جاڭ مىڭيۇ تاشۋېلىقتا قازىدە ئىسىملىك بىر قازاق ئايالىنىڭ تۇغۇتىتىن كېيىن قانسىراپ كېتىپ، قان بېسىمىنىڭ 50 دىن 30 مىللىمېتىرغىچە تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكى، نەتىجىدە قاتتىق بىھۇش بولۇپ، ھاياتىنىڭ خەۋپ ئىچىدە قالغانلىقى ھەققىدە بېرىلگەن جىددىي تېلېفونىنى ئالدۇ. جاڭ مىڭيۇ تېلېفون تۇرۇپكىسىنى قويۇپلا ئۆيىدە ھاردۇق ئېلىۋاتقان دوختۇر - سېستىرالارنى چاقىرتىپ، تاشقى كېسەللىكلەر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، تۇغۇت بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى، سېستىرا، ھوشسىزلاندۇرغۇچى، قان تەكشۈرۈش خادىملىرىدىن تەركىب تاپقان جىددىي قۇتقۇرۇش گۇرۇپپىسىنى تەشكىللەپ ئۇلارنى 100 كېلومېتر يىراقلىقتىكى تاشۋېلىق شىپاخانىسىغا قاراپ يولغا سالدۇ. چۈشتىن كېيىن سائەت 3 لەردە، گۈكشې شۇجىسى لى خۇكتاۋمۇ شىپاخانىغا كېلىپ، دوختۇرلار بىلەن بىرلىكتە داۋالاش لايىھىسىنى مۇزاكىرە قىلدۇ. قۇتقۇزۇش داۋامىدا قان توختىتىش دورىسى ئۆكسۈپ قالدۇ. تىببىي خادىملار يېقىن ئەتراپتىكى بىگ تۇەن «قىزىلىيۇلتۇز» ئىككىنچى چارۋىچىلىق فېرمىسىدىن ياردەم سورايدۇ، چارۋىچىلىق فېرمىسى شىپاخانىسى شەرتسىز ھالدا ماشىنا بىلەن ئىككى قاپ قان توختىتىش دورىسىنى قۇتقۇزۇش بۆلۈمىگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. تۇغۇتلۇق ئايال قانغا مۇھتاج، لېكىن شىپاخانىدا قان ئىسكىلاتى يوق ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، چېگرا مۇداپىئە جەڭچىلىرىدىن 20 نەچچە كىشى ۋە گۈكشې ئەزالىرىدىن 10 نەچچە كىشى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ھامان يېتىپ كېلىپ كېسەلگە ئۆز قېنىنى بېرىشنى تەلەپ قىلدۇ. تاشۋېلىق سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسى ئادەتتە ئاخشىمى سائەت 12 گىچىلا توك بېرەتتى، لېكىن بۇ قازاق ئايالىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن تاڭ ئاتقۇچە شىپاخانىنى توك بىلەن تەمىنلەيدۇ. تىببىي خادىملارنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى، ئامما ۋە جەڭچىلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا 34 ياشلىق بۇ قازاق ئايال ئۆلۈم خەۋپىدىن قۇتقۇزۇپ قېلىنىدۇ.

ئەتىسى، ناھىيىلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى شاۋشىيەنخۇا بىلەن سە

ياسى مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ئەلى رەجەپلەر ئۇنى يوقلاپ بارىدۇ، بۇ كۈندىن تەسىرلەنگەن قازىدە ۋە ئۇنىڭ تۇغقانلىرى يىغلاپ كېتىدۇ.

4. ۋاڭ بوۋاينىڭ ئۆزىتىش

1982- يىل 9 - ئايدا، قويلۇق چارۋىچىلىق فېرمىسىنىڭ ئىشچىسى 72 ياشلىق خەنزۇ بويتاق بوۋاي — ۋاڭ چېڭلىيەن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چارۋىچىلىق فېرمىسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى ئەخمەت نۆكۈي ئادەم تەيىنلەپ بوۋاينى قېزىلىۋلتۇز دوختۇرخانىسىغا ئېلىپ چۈشىدۇ. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ۋاڭ چېڭلىيەن بوۋاينىڭ ئاشقازان راكى بىلەن ئاغرىغانلىقى ئېنىقلىنىدۇ. 12 - ئاينىڭ 16- كۈنى بوۋاينىڭ كېسىلى ئېغىرلىشىپ، خەۋپ ئىچىدە تۇرغانلىقى مەلۇم قىلىنىدۇ. چارۋىچىلىق فېرمىسى ماشىنا چىقىرىپ ئۇنى ئۆيىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا بوۋايدىن خەۋەر ئېلىشقا مەسئۇل قىلىپ بەلگىلەنگەن ئىككى ئىشچىمۇ يېتىپ كېلىدۇ، فېرما باشلىقى كەيەن ۋە بىرنەچچە ئاما ۋەكىلى گۆش، تۇخۇم ئېلىپ بوۋاينى يوقلاپ كېلىدۇ، بۇنىڭ كەينىدىنلا يەنە ئۇيغۇر، قازاق قۇلۇم - قوشنىلارمۇ كېلىشكە باشلايدۇ. كارىۋات ئەتراپى ئادەم بىلەن لىق تولىدۇ. بوۋاي بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ كۆزىگە ئىسسىق ياش ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە فېرما بوۋاي ئۈچۈن گۈەنسەي ياساتقۇزۇپ، كىيىم - كېچەك تىككۈزۈپ ئاخىرەتلىكى ئۈچۈن تەييارلىق كۆرىدۇ.

1983 - يىل 1 - ئاينىڭ 17 - كۈنى ۋاڭ چېڭلىيەن بوۋاي ۋاپات بولىدۇ. شۇ چاغدا بۇ فېرمىدا پەقەت بەشلا خەنزۇ ئىشچى بار ئىدى. مېيىتنى ئۇزىتىش جەريانىدا بىر مەسىلە ئىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا فېرمىنىڭ مائاۋىن باشلىقى ئابدۇرىشىت كۆچىلىكە، ۋاڭ بوۋاي پۈتۈنلەي خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئۇزىتىلىدۇ، دەپ جاكارلايدۇ. ئۇ، ئاۋۋال ئادەم تەيىنلەپ يەرلىك كولىتىدۇ، ئەتىسى سەھەردە تراكتورنى ئۆزى ھەيدەپ جەسەتنى ئېلىپ ماڭىدۇ. ئۇزاتقۇچىلار بىرنەچچە خەنزۇنىڭ ھەسابقا ئالمىغاندا، پۈتۈنلەي ئۇيغۇر - قازاق ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەنلەر، بولۇپمۇ شۇ يەردە ئىشلەۋاتقان خەنزۇ ئىشچى - خىزمەتچىلەر بۇنىڭدىن قاتتىق تەسىرلىنىدۇ.

II باب باشقىلارغا ياردەم بېرىشنىڭ خۇشاللىق دەپ بىلىش

1. گاۋشۇ يەڭنىڭ كىچىك «خۇجۇن» نى بېقىۋېلىشى

1981 - يىل 8 - ئاينىڭ 3 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئاستانە گۈڭشىپ 6 - داۋدۇي 2 - ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ئەزاسى گاۋشۇيىڭ قۇمۇل پويىز ئىستانسىسى يېنىدىكى دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرى بازىرىدا ئېلىپ كەلگەن تۇخۇمنى سېتىپ بولۇپ،

ئاشخانىغا كىرىپ نان سېتىۋالىدۇ، ئولتۇرۇپ بۇ نانىنى ئەمدىلا يېيىشىگە، كىيىم-كېچەكلىرى جۇل-جۇل، يادائغۇ بىر ئوغۇل بالا كېلىپ ئۇنىڭغا قول ئۇزارتىپ نان تىلەيدۇ. گاۋشۇيىڭ ئۇنىڭدىن: قانچە ياشقا كىرىڭ؟ ئىسمىڭ نېمە؟ نېمە بولۇپ تەلەمچىلىك قىلىپ يۈرىسەن؟ دەپ سورايدۇ. گاۋشۇيىڭ بۇ بالىنىڭ ئىسمى خۇڭجۇن ئىكەنلىكىنى، ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى بىلىپ، ئىچى سېرىلىپ كېتىدۇ ۋە شۇئان قولىدىكى نانىنى بالىغا تۇتقۇزىدۇ ھەم بىر قاچا سۇيۇقئاش ئىلىپ بېرىدۇ. بالىنىڭ قورسىقىنى تويغۇزۇپ بولۇپ، خۇڭجۇننى ئۆيىگە ئىلىپ كېلىدۇ.

گاۋشۇيىڭنىڭ ئۆيىدە 6 جان بار ئىدى. خۇڭجۇن قوشۇلۇپ 7 جان بولىدۇ. گاۋشۇيىڭنىڭ ئېرى خې چىڭخۇامۇ گۇڭشې ئەزاسى ئىدى، بىرنەچچە يىلدىن بېرى سىياسەت كەڭ قويۇۋېتىلىپ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىمۇ رونىاق تېپىپ قالغانىدى. خې چىڭخۇا خوتۇنى گاۋشۇيىڭنى ئوبدان قىلىپسەن دەپ قوللايدۇ ۋە بالىنىڭ چېچىنى چۈشۈرۈپ قويىمدۇ؛ يۇيۇندۇرۇپ، كىيىم-كېچىكىنى يېڭىلايدۇ، مەكتەپتە ئوقۇش باشلانغان چاغدا، خۇڭجۇن ئاچا-ئۇكىلىرى بىلەن بىرلىكتە مەكتەپكە بارىدۇ، مەكتەپتىن قايتىپ كەلگەندە، ئوتۇن تېرىپ كېلىدۇ، ئوت-چۆپ يىغىدۇ، بالىلار خۇشال-خورام، ئىناق ئۆتمىدۇ. چاغان بايرىمىدا، گاۋشۇيىڭ خۇڭجۇنگە پاختىلىق ئىشتان-چاپان، پاختىلىق ئاياغ قىلىپ بېرىدۇ ۋە بايراملىق پۇل بېرىدۇ.

ھايت-ھۇيت دېگۈچە يېرىم يىل ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇ يېرىم يىل ئىچىدە گاۋشۇيىڭ بىر گۇماندىن خالىي بولالمايدۇ: بۇ بالىنىڭ ئاتا-ئانىسى راست ئۆلۈپ كەتكىنىمۇ؟ ئەگەر بۇ بالا يالغان ئېيتقان بولسا، ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى نەقەدەر بىئارام بولۇپ كېتىۋاتقاندۇ؟! ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى راست ئۆلۈپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، شۇ جايدىكى ھۆكۈمەت بۇ بالىنىڭ ئۇچۇرىدىن خەۋەر تېپىشى كېرەك-تە؟! قايتا-قايتا سوراش نەتىجىسىدە، بالا، ئاخىرى، راست گەپ قىلىدۇ. بالىنىڭ ئاتا-ئانىسىنىڭ ئۆلمىگەنلىكى، ئاتىسىنىڭ ئۇرۇمچى تۆمۈرىيول ئىدارىسى 3-ئۇچاستكا 3-ئەترەتنىڭ ئىنچىسى خۇڭشىڭ ئىكەنلىكى، ئانىسى ئائىلە ئايالى بولۇپ، ئىسمى جاڭ شيۇجېن ئىكەنلىكى، خۇڭجۇن ۋە ئۇنىڭ ئىككىنچى ئاچىسىنىڭ نوپۇسى يېزىدا بولۇپ، 5 نوپۇس 3 جانىنىڭ نورمىسىنى يەپ قورساقتىن قىسىلغانلىقى ئۈچۈن، چىددىيالماي ئۆيدىن تېچىپ چىققانلىقى مەلۇم بولىدۇ. گاۋشۇيىڭ بۇ ئەھۋالنى بىلىپ، خۇڭجۇننى ئورۇمچىگە ئاپىرىپ قويماقچى بولىدۇ.

1982-يىل 2-ئاينىڭ 10-كۈنى، گاۋشۇيىڭ يول خىراجىتى تەييارلاپ، بالىنى ئېلىپ پويىز بىلەن ئورۇمچىگە كېلىدۇ ۋە سورۇشتۇرۇپ يۈرۈپ، ئاخىرى بالىنىڭ ئۆيىنى تاپىدۇ. بىراق، ئۆيگە كەلسە، ئۆيدە ئادەم يوق، ئىشىك تاقاق ئىدى. گاۋشۇيىڭ قولۇم-قوشنىلاردىن ئەھۋال ئوققىلى كىرىپ كەتكەندە، خۇڭجۇن پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ قېچىپ كېتىدۇ.

گاۋشۇيىڭ تەمتىرەپ، نېمە قىلارىنى بىلمەي قالىدۇ. تەرەپ-تەرەپلەرگە چاپىدۇ، بىراق بالىنى تاپالمايدۇ. ئائىلاج يەنە خۇجۇشىڭنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ ھەم خۇ-

جۈشىك بىلەن كۆرۈشىدۇ. خۇجۈشىك ئوغلىنىك ھايات ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ، خۇشاللىقىدىن نېمە قىلارىنى بىلەلمای قالىدۇ، گاۋشۇيىڭغا تەكرار-تەكرار رەھمەت ئېيتىدۇ. ئەسلىدە، خۇجۈن يوقاپ كەتكەندىن كېيىن، پۈتۈن ئائىلىدىكىلەر ئۈرۈمچىدە ئىزدىمىگەن يېرى قالمىغان. خۇجۈننىك ئانىسى لەنجۇ-شىنجاڭ تۆمۈريولىنى بويلاپ گەنسۇنىڭ مەلۇم يېزىسىدىكى يۇرتىغىچە بېرىپ، بالىنى شۇ يەردىنمۇ تاپالمىغان ھەمشۇ دەرت ئىچىدە كېسەل بولۇپ بىرنەچچەئاي يېتىپ قالغان، ئۇ ھېلىغىچە قايتىپ كەلمىگەن. ئەمدى خوجۈشىك ئوغلى خۇجۈننىك يەنە يوقاپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، قاتتىق بىئارام بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، گاۋشۇيىڭ ئالدىراپ-تېنەپ ئاستانىگە قايتىپ كېلىدۇ. ئۇ ئۆيىگە كىرىپلا خۇجۈننىك بۇ يەردە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرىدۇ.

1982-يىل 3-ئاينىڭ 7-كۈنى، خۇجۈننىك ئانىسى جاڭ شيۇجېن يۇرتى گەنسۇدىن بالىسىنى ئاغىلى ئاستانىگە كېلىدۇ. ئىكىسى، بالا ئۈرۈمچىگە قايتىشقا ئۇنىمايدۇ. گاۋشۇيىڭ تەكرار-تەكرار نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن بالا قايتسام يۇرتۇم گەنسۇغا قايتاي، بولمىسا قايتمايمەن دەپ تۇرۇۋالىدۇ. ئانىسى بالىسىنىڭ بۇ تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ. خوشلىشىدىغان چاغدا، گاۋشۇيىڭ بالىنىڭ يانچۇقىغا 10 يۈەن پۇل سېلىپ قويىدۇ ۋە «ئەمدى كەلسە-كەلمەس يەرلەردە چېچىپ يۈرمە» دەپ چىكىيدۇ، بالا كۆزىگە ياش ئېلىپ تۇرۇپ، بېشىنى لەڭشىتىپ ماقۇللۇق بىلدۈرىدۇ. ئۇ 227 كۈن شاڭ-خۇرام تۇرمۇش كەچۈرگەن بۇ يېڭى ئائىلىسىدىن ۋە ئۆز ئاتا-ئانىسىدىنمۇ ئەزىز دەپ بىلگەن گاۋشۇيىڭ بىلەن خېڭخۇادىن مىڭ تەسلىكتە ئايرىلىدۇ.

2. ئەرداۋچىڭ دادۇيىدە ئاپەت يۈز بەرگەندىن كېيىن

1981-يىل 8-ئاينىڭ 4-كۈنى كەچقۇرۇن قۇمۇلنىڭ تاغ رايونىدا ئۈشتۈمتۈت قارا يامغۇر ياغىدۇ. بۇ يامغۇر 9 سائەت داۋاملىشىپ، شىددەتلىك كېلىكۈن پەيدا قىلىدۇ. تېيانشان تېغىنىڭ باموداۋن جىلغىسىدىن ھەيۋەت بىلەن ئېقىپ چۈشكەن كەلكۈن ئويا نۇختىسىدىن چىقىپ كەتكەن ياۋا ئاتتەك ئۆركەشلەپ ئېقىشقا باشلايدۇ. ئېگىزلىكى بىر مېتر، كەڭلىكى تەخمىنەن 25 مېتر كېلىدىغان شىددەتلىك ئېقىن سېكۇنتىغا 15 كۇب مېترلىق مىقدارىدا بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسىنىڭ ئەرداۋچىڭ داۋدۇيىگە قاراپ ئاقىدۇ. قۇتقۇزۇش خىزمىتى ئىشلەنگەن بولسىمۇ، سۇنىڭ پەيلى دەھشەت بولغاچقا زىيان يەنىلا ناھايىتى زور بولىدۇ. 109 ئېغىز ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. ئىككى ماشىنا قۇدۇقى لاتقا بىلەن كۆمۈلۈپ كېتىدۇ، 40 مو يەردىكى بۇغداي بېغى ئېقىپ كېتىدۇ، خاماندىكى 230 مىڭ جىڭ بۇغداي سۇغا چىلىنىپ قالىدۇ. مۆلچەرلىنىشىچە، بۇ قېتىمقى زىيان 200 مىڭ يۈەندىن ئېشىپ، 52 ئائىلىدىكى 221 ئادەم ماكانسىز قالىدۇ.

خەۋەر ناھىيىلىك پارتكومغا يەتكەندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇخۈەيىي دەرھال ئادەم باشلاپ كېلىپ، يەرلىك كادىرلار بىلەن بىرلىكتە ئامما ئايەتتىن قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەيدۇ. ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى لى

يەنرۇك باشچىلىقىدىكى خىزمەت گۇرۇپپىسى خەلق ئىشلىرى، سۇ - ئېلېكتر، ئاشلىق قاتارلىق تارماقلارنىڭ رەھبەرلىرىنى باشلاپ، بىر تۈركۈم ماددىي ئەشيا ۋە 10 مىڭ يۈەن قۇتقۇزۇش پۇلىنى ئېلىپ ئاپەت يۈز بەرگەن نەق مەيدانغا يېتىپ كېلىدۇ.

8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن، ۋىلايەتلىك پارتكومدا دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى يىغىنى ئېچىلىۋاتاتتى. ھەيئەت ئەزالىرى ئاپەت توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئاڭلىغان ھامان يىغىننى توختىتىدۇ ۋە مۇئاۋىن ۋالىي جاڭ جۈجېي باشچىلىقىدا خىزمەت گۇرۇپپىسى تەشكىللەپ ئاپەت رايونىغا ئەۋەتىدۇ. خىزمەت گۇرۇپپىسىدىكى يولداشلار ئاپەت ئەھۋالىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرىدۇ، ئاپەتكە ئۇچرىغۇچىلاردىن ھال سورايدۇ.

قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىم ئاپەت ئەھۋالىدىن خەۋەر تېپىپ بىر لىيەن جەڭچىنى ئاپەت رايونىغا يارەمگە ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئالغاچ كەلگەن ئىككى چېدىرنى ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنىڭ پايدىلىنىشىغا بېرىدۇ.

قوشنا گۇڭشې - دۇيىلەرمۇ ئاپەتتىن خەۋەر تېپىپ ئەمگەك كۈچى چىقىرىدۇ. يېمەك - ئىچمەك ئەۋەتىدۇ. گۇڭشېدا مۇنداق قارار چىقىرىلىدۇ: قوشنا 21 ئىشلەپچىقىرىش دۇيىنىڭ ھەر بىرى 5 تىن 10 غىچە قاۋۇل ئەمگەك كۈچى چىقىرىدۇ. ئۇلار 100 ئېغىز ئۆي سالىدۇ. بۇ ئۆيلەر 10 - ئاينىڭ ئاخىرىغىچە پۈتكۈزۈلۈپ بولۇشى شەرت. يېڭى ئۆيلەر دەل ۋاقتىدا پۈتكۈزۈلىدۇ، ئاپەتكە ئۇچرىغان ئەزالار قىشتىن بۇرۇن يېڭى ئۆيلەرگە جايلىشىۋالىدۇ.

ھەممە تەرەپ زور كۈچ بىلەن يارەم بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەزالارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىشى كاپالەتكە ئىگە بولدى. ئىككىنچى يىلى، ئەرداۋچىنىڭ دادۇيى ئاشلىقتىن مول - ھوسۇل ئالىدۇ، ئومۇمىي مەھسۇلات بىر مىليون 556 مىڭ جىڭغا، مو بېشى مەھسۇلاتى 600 جىڭغا يېتىدۇ. 1983 - يىلى، ئاشلىقنىڭ بىرلىك مەھسۇلاتى 720 جىڭغا، ئومۇمىي مەھسۇلات ئىككى مىليون 412 مىڭ جىڭغا يېتىپ، يۇقىرىغا بىر مىليون 14 مىڭ 600 جىڭ تاۋار ئاشلىقى تاپشۇرۇلىدۇ. 28 ئائىلە 10 مىڭ جىڭدىن، تۆت ئائىلە 20 مىڭ جىڭدىن ئاشلىق سېتىپ بېرىدۇ. شۇ يىلى ئەرداۋچىنىڭ دادۇيى قۇمۇل ناھىيىسى بويىچە ئىلغار كوللېكتىپ بولۇپ باھالىنىدۇ.

3. مۇھەممەت يارنىڭ پىداكارلىقى

1982 - يىل 1 - ئاينىڭ 19 - كۈنى، ناھىيىلىك خەلق قوراللىق بۆلۈمىنىڭ تەرجىمانى مۇھەممەت يارى قىسمىدىكى رەھبەرلەر بىلەن بىرلىكتە غەربىي تاغ گۈڭشې 4 - دادۇيىگە خەلق ئەسكەرلىرىنى قول بومبىسى تاشلاش مەشقىگە ئۇيۇشتۇرۇشقا بارىدۇ. شۇ چاغدا، مۇھەممەت يارى قول بومبىسى تاشلاش نەتىجىسىنى خاتىرىلەشكە مەسئۇل بولغانىدى. ئۇ خەلق ئەسكەرلىرىگە ھەر قېتىم قول بومبىسى تارتقاندا ۋە قول بومبىسى تاشلىغاندا، تەمكىن - سالماق بولۇڭلار، دەپ جېكلەيدۇ. قول بومبىسى تاشلاش ئوڭۇشلۇق باشلىنىدۇ، نۆۋەت 18 ياشلىق ئۇيغۇر خەلق ئەسكىرى ئارزۇگۈلگە كېلىدۇ. ئۇ تۇنجى قېتىم قول بومبىسى تاشلاشقا قاتنىشىۋاتقانلى-

قى ئۇچۇن سۇر بېسىپ كېتىدۇ-دە، قول بومبىسى كەينى ئوك تەرەپتىكى ئۇچ مېتر ئارىلىقتا چۈشىدۇ. يېپى تارتىۋېتىلگەن قول بومبىسى يەردە ئىس چىقىرىپ چېرقىراشقا باشلايدۇ، ئەھۋال ئىنتايىن جىددىي ئىدى، ئارزۇگۈل نېمە قىلىشنى بىلمەي ھودۇقۇپ كېتىدۇ. ئەنە شۇ چاغدا، مۇھەممەت يارى كامانداننىڭ: «يېتىڭلار!» دېگەن بۇيرۇقىنى ئاڭلايدۇ ھەم ئۆزىدىن 7 - 8 مېتر يىراقلىقتا چېرقىراپ ئىس چىقىۋاتقان قول بومبىسىنى ۋە ئارزۇگۈلنىڭ ئۆز ئورنىدا ھاڭ قېتىپ قالغانلىقىنى كۆرىدۇ. ئىنتايىن خەتەرلىك بولغان مۇشۇ پەيتتە مۇھەممەت يارى: «ھودۇقماڭ!» دەپ قاتتىق توۋلىغىنىچە ئوقتەك ئېتىلىپ بېرىپ ئارزۇگۈلنى يېقىتىپ ئۆز گەۋدىسى بىلەن دالدا قىلىۋالىدۇ. قول بومبىسى ئۇلاردىن 4 مېتر يىراقلىقتا پارتلايدۇ. ئارزۇگۈل خەتەردىن قۇتۇلىدۇ. ئەمما مۇھەممەت يارىنىڭ بەش يېرى يارىلىنىدۇ. ئوك پۈتىدىكى يارا ئېغىر بولغانلىقتىن قان توختىماي ئېقىشقا باشلايدۇ. نەق مەيداندىكى خەلق ئەسكەرلىرى ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن قاتتىق تەسىرلىنىدۇ.

4. **سۇچياڭ ئالتۇن ئۇچراتسىمۇ كۆز قىرىنى سالمىدى**

1982 - يىل 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ تولۇقسىز 3 - يىللىقىدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى سۇ چياڭ گۈڭشې دوختۇرخانىسىغا كېسەل كۆرسەتكىلى بارىدۇ. قايتىشىدا پوچتىخانىنىڭ ئالدىدا بىر دانە قىزىل تاشلىق خاتىرە دەپتەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ قالىدۇ، ئۇ بۇ دەپتەرنى قولىغا ئېلىپ قارىسا، ئىچىدىن بىرمۇنچە تالون، ماشىنا بېلىتى، ئاشلىق بېلىتى قاتارلىق نەرسىلەر چىقىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 1960 يۈەنلىك چەك ۋە 2900 قانچە يۈەنلىك پۇل چېكىنىڭ قوشۇمچە تالونىنى كۆرىدۇ-دە، چۆچۈپ كېتىدۇ ۋە بۇنچىۋالا تالون-چەكلەرنى يوقىتىپ قويغۇچى كىشى چوقۇم بىئارام بولۇۋاتىدىغاندۇ دەپ ئويلايدۇ. ئۇ بۇ خاتىرە دەپتەرنى كۆتۈرۈپ پوچتىخانىغا كېلىدۇ ۋە پوچتىخانىدىكى يولداشلاردىن سورايدۇ، لېكىن ئۇلار بىر نېمە دەپ بېرەلمەيدۇ. ئاخىرى ئۇ بۇ تالون - چەكلەرنى مەكتەپكە ئەپكېلىپ ئوقۇتقۇچىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

ئوقۇتقۇچىسى تالون ۋە چەكلەردىكى ئىمزالارغا ئاساسەن بۇ نەرسىلەرنى يوقىتىپ قويغۇچىنىڭ بۇلۇڭتوغراق گۈڭشې گادا جىگزى 6 - دۇيىنىك بوغالتىرى مىڭ چىرۇك دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئۇنى بۇ نەرسىلەرنى ئېلىۋالسۇن دەپ خەۋەر قىلىدۇ.

ئەتىسى، مىڭ چىرۇك قاتتىق تەسىرلەنگەن ھالدا يوقىتىپ قويغان نەرسىلىرىنى تولۇق تاپشۇرۇپ ئالىدۇ. شۇڭا ئۇ تەشەككۇر خېتى يېزىپ سۇ چياڭنىڭ ياخشى ئىدىيە، ياخشى خىسلىتىنى مەدھىلەيدۇ.

III باب قېرىلارنى ھۆرمەتلەپ، بالىلارغا كۆيۈنۈش

1. **پەزىلەتلىك دىك يۈلەن**

قۇمۇل ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى بالىلار باغچىسىنىڭ تەربىيەچىسى دىك يۈ-

لەننىڭ ئائىلىسى تۆت ئەۋلاد بىر ئائىلىدە ئۆتۈدىغان چوڭ ئائىلە، بۇ ئائىلە دىڭ يۈ-لەننىڭ كۆڭۈل قويۇپ باشقۇرۇشىدا، ئاتا-بالا، ئاكا-ئۇكا، ئاچا-سىڭىل، كېلىن-قىزلار ئىناق ئىتتىپاق ئۆتۈپ كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولدى.

1959-يىلى دىڭ يۈلەن ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان قېيىن ئاتا-قېيىن ئانىسىنى ئۆيىگە ئەپكېلىپ ئۆزى قارايدۇ. شۇنىڭدىن بۇيان نەچچە ئون يىل ئىچىدە، ئۇ قېيىن ئاتا-قېيىن ئانىسىغا يېمەك-ئىچمەكنى ئالدىغا ئەپكىرىپ بېرىپ، ئەتىسى-ئاخشىمى ئېسەنلىك سوراپ تۇرىدۇ ۋە بۇنداق قىلىشتىن ھەرگىز زېرىكمەيدۇ. 1981-يىلى، 80 ياشقا كىرگەن قېيىن ئانىسى ئېغىر كېسەل بولۇپ قالىدۇ. دىڭ يۈلەن دوختۇر چاقىرىپ كېلىپ قېيىن ئانىسىنى كۆرسىتىدۇ. دورا قاينىتىپ بېرىدۇ، قېيىن ئانىسىنىڭ چوڭ-كىچىك تەرىتىنى تۆكىدۇ، كۈندۈزى خىزمەتكە بارىدۇ، ئاخشىمى قېيىن ئانىسىنىڭ قېشىدا ياتىدۇ. ئۇ مۇشۇنداق قىلىپ توپتوغرا بىر يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىتنى ئۆتكۈزىدۇ. ئاخىرى قېيىن ئانىسى ساقىيالماي ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇ قېيىن ئاتىسىنىڭ كۆڭلىنى ئۇۋلاش ئۈچۈن قېيىن ئاتىسى بىلەن مىجەز-خۇلقى كېلىشىدىغان بىرەيلەننى ئۆيىگە ئېلىپ كېلىپ، بۇۋايغا ھەمراھ قىلىپ بېرىدۇ.

1965-يىلى، دىڭ يۈلەننىڭ ئېرى رېھاتمزملىق يۇرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. ئۇ يولدىشىغا ئوبدان قارايدۇ، ئۆي ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. 1974-يىلى، ئېرىنىڭ كېسىلى ئېغىرلاپ قالىدۇ. دوختۇرلار ئۇنى يەنە ئۈچ يىللا ئۆمۈر كۆرەلەيدۇ، دەپ ھۆكۈم چىقىرىدۇ، لېكىن دىڭ يۈلەن بۇنىڭغا ئىشەنمەيدۇ، تۇرمۇشتا تىرىشچان-ئىقتىساتچىل بولۇپ ئېرىنى قۇتۇلدۇرۇشلۇق بىر ئەن باقىدۇ. دوختۇرغا كۆرسىتىپ داۋالىتىدۇ. ئۇنىڭ كۆڭۈل قويۇپ بېقىشى بىلەن ئېرىنىڭ كېسىلى كۈندىنكۈنگە ياخشىلىنىشقا باشلاپ، 1983-يىلىغچە ئۆمۈر كۆرىدۇ.

دىڭ يۈلەننىڭ چوڭ ئوغلى، ئىككىنچى ئوغلى ئۆيلەنگەندىن كېيىنمۇ ئىزچىل تۇرده ئاتا-ئانىسى بىلەن بىللە ياشايدۇ. دىڭ يۈلەن ھەممە ئىشتا خەلقچىل بولغاچقا كېلىنلىرى بىلەن بامەسلىھەت ئىش قىلمىدۇ. تۇرمۇشى ياخشىلانغاندىن كېيىنمۇ ئۇ كېلىنلىرىگە قول سائىتى، ۋېلىسىپىت، كىيىم تىكىش ماشىنىلىرىنى ئېلىپ بېرىدۇ، ئۆزى بولسا، قولىغا سائەت سېلىپ باقمايدۇ. 1974-يىلى چوڭ كېلىنى ۋېلىسىپىتىنى ئوغرىغا ئالدۇرۇپ قويۇپ، قاتتىق ھەسرەت چېكىدۇ، لېكىن دىڭ يۈلەن ئۇنى ئەيىبلىمەش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ئۇنىڭ ئالدىغا تاماق ئەپكېلىپ قويىدۇ ۋە ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىدۇ. چوڭ كېلىننىڭ ئاتا-ئانىسى جىيۇچۈەننىڭ بىر يېزىسىدا ئىدى، ھېيىت بايراملاردا ئۇ دائىم ئوغلى ۋە كېلىنىنى ئۆلارغا خەت يېزىشقا ۋە ئاز-تولا پۇل ئەۋەتىپ بېرىشكە دالالەت قىلىدۇ. ئىككىنچى كېلىنى ئۆيگە كەلگەندىن كېيىنمۇ ئۇ ھەر ئىككىيلەنگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىدۇ. ئىككى كېلىنى ئوخشاشلا قىز تۇغىدۇ، لېكىن ئۇ پىلانلىق تۇغۇت توغرىسىدىكى چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، ئۇلارنى تۇغۇت چەكلىمىش ئوپېراتسىيىسى قىلدۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ.

دىك يۇلەننىڭ ئۇچ ئوغلى، ئىككى كېلىنى، ئىككى قىزى، تۆت نەۋرىسى ۋە چوڭ قىزىنىڭ ئىككى ئوغلى بىلەن بىر قىزى بىرگە ياشايدۇ. دىك يۇلەن بالىلارغا قاتتىق تەلەپ قويىدۇ، كىچىكىدىنلا قېرىلارنى ھۆرمەت قىلىش، ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتۈش، سەممىي، مۇلايىم بولۇش، ئەمگەكنى سۆيۈشتەك ياخشى خىسلەتلەرنى يېتىشتۈرۈش توغرىسىدا تەربىيە بېرىدۇ. بىر قېتىم، ئۇنىڭ بىرقىز نەۋرىسى بىر تال قېرىنداش تېپىۋالىدۇ، بۇنى كۆرگەن مومىسى (دىك يۇلەن) تامدىكى «بەش پۇڭچەن تېپىۋالسام قانداق قىلىمەن» دېگەن تەشۋىقات رەسىمىنى كۆرسىتىپ، ئەمدى سەن قانداق قىلىسەن؟ دەپ سورايدۇ. نەۋرىسى مەكتەپكە بېرىپ، قېرىنداشىنى ئوقۇتقۇچىسىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. يەنە بىر قېتىم، بىر ئايال يولداش دىك يۇلەننى ئىزدەپ ئۆيگە كېلىدۇ، بۇنى كۆرگەن تۆت ياشلىق قىز نەۋرىسى «مومام، سىلەرنىڭ ئادىمىڭلار سېنى ئىزدەپ كەپتۇ ...» دەپ مومىسىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە دىك يۇلەن شۇ سورۇندىكىلارغا، ئۇنداق دېمەي «چوڭ ئانام كەپتۇ» دېيىشىنىڭ كېرەك دەپ تەربىيە قىلىدۇ. ئۇنىڭ موشۇنداق تەربىيىلىشى نەتىجىسىدە، بالىلار ۋە نەۋرىلەر ئەدەپلىك چوڭ بولىدۇ.

2. يېتىملار يېتىم ئەمەس

1965 - يىلى 7 - ئايدا ۋە 1966 - يىلى 8 - ئايدا، قۇمۇل ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتىنىڭ كونا ئىشچىسى ۋېي لى ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى كېسەل بولۇپ ئىلگىرى - كېيىن ئۆلۈپ كېتىپ، ئۇلاردىن سەككىز بالا قېپقالىدۇ. شۇ چاغدا، چوڭى ۋېي جېشياۋ 20 ياشتا بولۇپ، ھەربىي قىسىمدا ۋەزىپە ئۆتەۋاتاتتى. ئىككىنچىسى ئوغلى ۋېي چۈنيې بورتالا چىڭجۇي تېياتىر ئۆمىكىدە ئۆگىنىشتە ئىدى، چوڭ قىزى ۋېي دۇك 16 ياشتا بولۇپ، ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتى. قالغانلىرى باشلانغۇچ مەكتەپتە ياكى ئۆيدە ئىدى. ئەڭ كىچىكى ۋېي چۈنيىڭ ئەمدى بىر يېرىم ياشقا كىرىپ تالى چىقىۋاتاتتى. ئاتا - ئانىسىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشى سەككىز بالىغا قاتتىق زەربە بولىدۇ. پارتىيە ۋە خەلق دەل ۋاقتىدا يېتىملارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئۇلارغا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى، ناھىيىلىك دېھقانچىلىق سايمانلىرى زاۋۇتى بالىلارغا بەلگىلىمە بويىچە نەپەقە بېرىشتىن باشقا ھەر ئايدا يەنە بېقىش خىراجىتى بېرىپ تۇرۇشنى قارار قىلدى. يېتىملار ئوقۇۋاتقان مەكتەپ ۋە ئۇلار تۇرۇۋاتقان قىسىملاردا ئۇلار ئۈچۈن ئىئانە توپلاندى، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى قۇتقۇزۇش بۆيۈملىرىنى ئەۋەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي، تەشكىل بورتالادا ئىشلەۋاتقان ۋېي چۈنيىنى قۇمۇلغا دادىسى ئىشلىگەن ئورۇنغا يۆتكەپ قويىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ كىچىك ئۆكىلىرىغا قاراش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولىدۇ. ئوقۇۋاتقان ۋە ئوقۇش ئالدىدا تۇرغان ئالتە يېتىم بالا خەلق ئوقۇش پۇلىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. مەھەللەئاھالىلەر كومىتېتى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى ئورۇنلاشتۇرۇشقا يار - يۆلەكتە بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇرىدۇ.

پارتىيە ۋە خەلقنىڭ چەكسىز غەمخورلۇقىدا، سەككىز يېتىم بالا كەينى - كەينىدىن چوڭ بولۇپ يېتىلىدۇ. ئۇلارنىڭ چوڭى ۋېي جېشياۋ ھەربىي قىسىمدىن قۇمۇل پولات زاۋۇتىغا ئالمىشىپ شوپۇر بولىدۇ. ئىككىنچىسى ۋېي چۈنيې قۇمۇل شەھىرىدە چىڭجۇي

تىياتىر ئۆمىكى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆگەنگەن كەسپىنى قولىغا ئالدۇ. ئۇچىنچىسى قۇمۇل ناھىيىلىك رېمونت قىلىش-ياساش زاۋۇتىغا ئىشچى بولۇپ كىرىدۇ. تۆتىنچىسى ۋېي فاڭ بىلەن بەشىنچىسى ۋېي خۇڭ ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرۈپ، شەھەرلىك 3-باشلانغۇچ مەكتەپتە ۋە قۇمۇل كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ نەنجۇەن مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلدۇ. ئالتىنچىسى ۋېي چۇنگۇاڭ 19 يېشىدا ھەربىي سەپكە كىرىدۇ. ھەربىي سەپتىن قايتقاندىن كېيىن، شەھەرلىك سوت مەھكىمىسىدە قانۇن ساقچىسى بولىدۇ. يەتتىنچىسى ۋېي چۇنخۇي ئوتتۇرا تېخنىكومنى پۈتتۈرۈپ، قەشقەر گىئولوگىيە ئەترىتىگە تەقسىم قىلىنىدۇ. سەككىزىنچىسى ۋېي چۇنبىڭ تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ ھەربىي سەپكە قاتنىشىدۇ. سەككىز قېرىنداشتىن ئىككىيلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ، قالغانلىرى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقىغا كىرىدۇ. 1983-يىلىنىڭ ئاخىرىغا قەدەر، بۇ بالىلارنىڭ يەتتىنچى ۋە سەككىزىنچە-سىدىن باشقىلىرى بەختلىك ئائىلە قۇرۇۋالدۇ.

3. ئىككى مېھرىبان ئانىنىڭ قەلبى

بۇلۇڭتوغراق گۈڭشېسى گاداجىڭزى 5-دۇيىنىڭ ئەزاسى ۋاڭ يۈڭشىڭ 1974-يىلى بەختكە قارشى ئاشقازان راكى كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ۋاپات بولىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇنىمۇ كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۆت بالا ئاتا-ئانىسىدىن كەچىك قېلىپ (چوڭ ئوغلى خەيبۇ 15 ياشتا، چوڭ قىزى چۇنخۇا 11 ياشتا، كەنجى قىز يۈخۇا يەتتە، ياشتا، كەنجى ئو خۇدېيۇن ئۈچ ياشتا قالىدۇ) يېتىم بولۇپ قالىدۇ. ۋاڭ يۈڭشىڭنىڭ قوشنىسى، ئايال كومپارتىيە ئەزاسى مېڭ شيۇيىڭ دۇيىدىكى كادىرلارغا مېنىڭ بالىلىرىم قاتارغا قوشۇلالمىغلا كۆندە، بۇ تۆت يېتىم بالىمۇ جۇقۇم بەختلىك تۇرمۇشقا ئېرىشەلايدۇ، دەيدۇ. يۇخۇانىڭ ئەسلىدىكى ئوقۇتقۇچىسى چۇەن چاڭلەن ئۇنىڭ ئانىسىنىڭ ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال ناھىيىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپتىن گاداجىڭزىغا كېلىدۇ (چۇەن چاڭلەن 1974-يىلى گاداجىڭزىدىن ناھىيىلىك بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپكە يۆتكىلگەنىدى) ۋە دەپنە قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشىدۇ. ئۇ يېتىملارغا تەسەللى بېرىپ، مۇندىن كېيىن، مەن سىلەرنىڭ تۇغقىنىڭلار بولىمەن، سىلەر ياشاشتا چوقۇم غەيرەتلىك بولۇڭلار، دەيدۇ. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ ئىككى «ئانا» تۆت يېتىم بالىدىن خەۋەر ئېلىش ۋەزىپىسىنى مېڭ شيۇيىڭنىڭمۇ تۆت بالىسى بار ئىدى، ئۇ، كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش ئەمگەكىگە قاتنىشاتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دۇيىنىڭ پىلانلىق تۇغۇت خىزمىتىنى زىممىسىگە ئالدۇ. ئىشلەپتتى، قىلىدىغان ئىشى كۆپ ئىدى. ئۇ تۆت يېتىم بالىدىن خەۋەر ئېلىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغاندىن كېيىن، تېخىمۇ ئالدىراش بولۇپ كەتتى. ئۇ ئىشتىن چۈشكەن ھامان خۇدېيۇلەرنىڭ ئۆيىگە كېلىپ ئۇلارغا ئاش ئېتىپ بېرىدۇ، كىر قاتلىرىنى يۇيۇپ بېرىدۇ، بالىلارغا ئۆي ئىشىنى ئۆگىتىدۇ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. بالىلار كېسەل بولۇپ قالسا، دوختۇرغا كۆرسىتىدۇ، خۇدېيۇلەرنىڭ ئۆيىدە ئوزۇقلۇق قالمىسا، ئۆز ئۆيىدىن ئوزۇقلۇق ئەپكېلىپ بېرىدۇ. يۇقىرىدىن قوتقۇزۇش پۇلى كەلسە، ئۇ تەشەببۇسكارلىق بىلەن بالىلارغا قوتقۇزۇش پۇلى بېرىش ھەققىدە ئىلتىماس يېزىپ

بېرىدۇ ھەم ئۇلارغا بۇ پۇلنى مۇۋاپىق چىقىم قىلىش ھەققىدە تەربىيە بېرىدۇ.

چۈەن چاڭلەن مۇئەللىم ئۆيىگە قايتىپ كېلىپ ئاردىدىن ئۆزۈن ئۆتمەيلا يېتىم بالىلارغا بىر دانە يېڭى يوتقان ئەۋەتىپ بېرىدۇ. شۇندىن تارتىپ ئۆزىنىڭ ۋە ئاچىسىنىڭ بالىلىرى ئاز-تولا كىيىم قالغان كېيىم-كېچەك ۋە ئاياغ كىيىملىرىنى يېتىم بالىلارغا يەتكۈزۈپ بېرىپ تۇرىدۇ. ھېيت-بايراملاردا چۈەن چاڭلەن مۇئەللىم يېتىم بالىلارغا، يېچىنە-كەمپۇت ئاپىرىپ بېرىدۇ، بالىلارنىڭ ئەڭ كىچىكى خۈەيىۋنگە يېڭى كىيىم-كېچەك تىكتۇرۇپ بېرىدۇ. يېتىم بالىلار چۈەن چاڭلەن مۇئەللىمنى ئوتتۇرىغا ئېلىپ قىزغىنلىق بىلەن ئۇنى «ئانا» دەپ ئاتايدۇ.

1981-يىلى، خۈەيىۋ ئاكا-سىڭىل ئىككىيلەن تۇنجى قېتىم ئەمگەك دارامىتىگە (350 يۈەن) ئىگە بولىدۇ. مېڭ شيۇيىڭ يېتىم بالىلارنىڭ بۇ پۇلنى مۇۋاپىق ئىشلىتىشگە يارىدەم بېرىدۇ، رەخت-پۈچەك ئېلىپ، تۆت بالىنىڭ ئۇچىسىنى يېڭىلايدۇ ھەم يېڭى يوتقان تىكىپ بېرىدۇ. ئۇلارغا يەنە بىر قىسىم ئۆي جابدۇقلىرى ياسىتىپ بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ ئائىلە يېڭى ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ.

1983-يىلى يازدا، خۈەيىۋلەرنىڭ ئۆيىنى كەلكۈن ئېقىتىپ كېتىدۇ. دۆلەت ۋە كوللېكتىپنىڭ ياردىمى بىلەن، خۈەيىۋ يېڭى ئۆي سالماقچى بولىدۇ. ئىشلەپچىقىرىش دۇيى خۈەيىۋنىڭ ئائىلىسىگە ئېگىزرەك بىر جايدىن ئۆي ئورنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. لېكىن، بۇ يەر مېڭ شيۇيىڭنىڭ ئۆيىگە يىراق بولۇپ قالىدۇ. بالىلار ئۆي ئورنىنى شيۇيىڭنىڭ ئۆيىگە يېقىنراق جايدىن بېرىلسە، دېگەن تەلەپنى قويىدۇ، ئىشلەپچىقىرىش دۇيى ئۇلارنىڭ بۇ تەلىپىنى قانداۋرىدۇ. چۈەن چاڭلەن مۇئەللىم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇلارغا 1600 پارچىدىن ئوشۇق خىش، تۆت خالتا سېمونت، بىر تاغار گۈرۈچ ۋە بىر نەچچە جىڭ گۆش ئېلىپ كېلىدۇ. يېڭى ئۆي پۈتكەندىن كېيىن، مېڭ شيۇيىڭ بىلەن چۈەن چاڭلەندىن ئىبارەت بۇ ئىككى مېھرىبان «ئانا» خۇشال-خورام ھالدا بالىلارنى يېڭى ئۆيگە كۆچۈرۈپ قويىدۇ.

IV باب پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئومۇمنىڭ ئىشىغا بېرىلىش

1. ئانىسەي قار - شۇنىرغانلىق كېچىدە قويلارنى قوغداپ قالدى

1979-يىل 4-ئاينىڭ 1-كۈنى، تاشۇبلىق گۇڭشې خوتۇنتام دادۇيىنىڭ ياش مالچىسى ئانىسەي زەينۇر قوي باققىلى چىقىدۇ. ئۇ ئۆيدىن چىققاندا ھاۋا ئوچۇق ھەم يىللىق ئىدى. چۈشتىن كېيىن سائەت تۆتتىن ئاشقاندا، توساتتىن ھاۋا تۈتۈلۈپ، قاتتىق يامغۇر ياققىلى باشلايدۇ، يامغۇردىن كېيىن مۆلدۈر چۈشىدۇ، بۇنىڭ كەينىدىنلا قار ئارىلاش شۇنىرغان چىقىدۇ. بۇ چاغدا، قويلارنى قايتۇرۇپ كېتىشكە ئانىسەينىڭ چامىسى يەتمەي قالىدۇ، قويلار شۇنىرغانغا بەرداشلىق بېرەلمەي، پىتىراپ تەرەپ-تەرەپكە قاچىدۇ.

قاراڭغۇ چۈشكەندە، شۇنىرغان تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ، تېمپېراتۇرا جىددىي تۆۋەنلەيدۇ. ئانىسەينىڭ ئۈستى-بېشى ھۆل بولۇپ توڭلاپ كېتىدۇ. سوغۇق دەستىدىن

جاق-جاق تىترەپ كېتىدۇ. ئو نىشاندىن ئادىشىپ قالدۇ، پەقەت قويلارنىڭ كەينىدىن چىقماي مېڭىپ، قار-شۇرغان بىلەن ئېلىشىدۇ. تۇن نىسپى بولغاندا، ئانىسەينىڭ پۇت-قوللىرى مۇزلاپ، ئۇيۇشۇشقا باشلايدۇ. لېكىن ئۇ قار-شۇرغانغا بوي بەرمەي مۇشەققەت ئىچىدە ئېغىر قەدەم تاشلاپ، قويلارنى ئۇياقتىن بۇياققا توسۇپ، چېچىلىپ كەتكەن قويلارنى بىر يەرگە يىغىدۇ.

دادۇي رەھبەرلىكى ئانىسەينىڭ تېخى قايتىپ كەلمىگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، قاسىم دۇيجاڭ باشچىلىقىدا مالچىلارنى ئىزدەشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇلار بۆلۈنۈپ بىر كېچە ئىزدەپمۇ ئانىسەينى تاپالمايدۇ. ئەتىسى سەھەردە، مالچى ئىسمايىل ئانىسەينى ئاخىرى تېپىۋالىدۇ، بۇ چاغدا ئانىسەي خۇددى مۇز ئادەمگە ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇ كۆزىنى قويلارغا تىككىنىچە، تىزىغا چىقىدىغان قاردا ئېغىر قەدەم تاشلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ توڭلاپ قېلىشقا تاسلا قالغان، لېكىن ئۇ، بۇنىڭغا تەن بەرمىگەنىدى. ئىسمايىل خۇشاللىقىدىن يۈگۈرۈپ كېلىپ، «ئانىسەي! ئانىسەي!» دەپ توۋلايدۇ، لېكىن، ئانىسەينىڭ قۇلىقىغا ھېچنېمە كىرمىگەنىدەك، قويلارغا تىكىلگىنىچە، ئېغىر قەدەم تاشلاپ ئىلگىرىلەۋېرىدۇ. ئىسمايىل يېقىن كېلىپ: «ئانىسەي! سەن ھاياتمۇ؟!» دەپ ۋاقىرايدۇ. ئانىسەي گويا قاتتىق ئۇيقۇدىن چۆچۈپ ئويغانغاندەك بىر سەسكىنىپ ھوشىغا كېلىدۇ ھەم ئىسمايىل بىلەن قۇچاقلىشىپ، يىغلىشىپ كېتىدۇ. ئانىسەي قارشۇرغان بىلەن 17 سائەت ئېلىشىدۇ. ئانىسەي بىلەن ئىسمايىل قويلارنى ھەيدەپ قايتىپ كېلىۋاتقاندا، قاسىم دۇيجاڭ بىلەن ئۇچرىشىدۇ ھەم بىرلىكتە ئۆيگە قاراپ ماڭىدۇ. ئۆيگە كېلىپلا ئۇچىيلەننىڭ ھەممىسى كېسەل بولۇپ يېتىپ قالىدۇ، بولۇپمۇ ئانىسەينىڭ قىزىتمىسى ئۆرلەپ، پۇت-قولى ئىششىپ، ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ. دوختۇرلارنىڭ تىرىشىپ قۇتقۇزۇشى نەتىجىسىدە، ئۇنىڭ ھاياتى قوغداپ قېلىنىدۇ، لېكىن، ئۇنىڭغا ئۇچىنچى دەرىجىلىك ئۇششۇك تەگكەنلىكتىن، پۇت-قول بارماقلىرى پۈتۈنلەي چۈشۈپ كېتىدۇ.

1979-يىلى 10-ئايدا، كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتى ئانىسەيگە مەملىكەتلىك «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بېرىدى. 1979-يىلى 11-ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق ئىتتىپاق كومىتېتى ئانىسەيگە ئاپتونوم رايون بويىچە «يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى» دەپ نام بېرىدى.

2. لى يۈەننىڭ مۇزبۇلاقتا تۇغقىنى قۇتقۇزۇشى

1965-يىل 1-ئاينىڭ 18-كۈنى، تاشۇبلىق گۈڭشېسى قوشاق دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ مالچىسى لى يۈەن باقماق بىر تۆگە بۇلاقتىن سۇ ئىچىۋاتقاندا، مۇزغا تېيىلىپ كېتىپ بۇلاقتا چۆكۈپ پەقەت بېشىلا چىقىپ قالىدۇ. بۇ چاغدا، لى يۈەن قىلچە ئىككىلەنمەي، مۇز ئىچىدىكى سۇغا سەكرەپ چۈشۈپ، تۆگىنىڭ بېشىنى مەھكەم قوچاقلۇۋېلىپ، «قۇتقۇزۇڭلار!» دەپ توۋلايدۇ. بۇنى ئاڭلىغان دېھقانلار ئالدىراش يېتىپ كېلىدۇ. لى يۈەن ئارغامچا بىلەن تۆگىنى باغلايدۇ، ئاندىن 10 نەچچە ئادەم قىرغاقتا تارتىدۇ. يېرىم سائەت جىددىي ئېلىشىش نەتىجىسىدە تۆگە بۇلاقتىن سىرتقا تارتىپ چىقىرىۋېلىنىدۇ. لى يۈەن قىرغاقتا چىقىۋاندا، كالا-پۇكلىرى توڭلاپ كۆكىرىپ كەتكەن، چىلىق-چىلىق بولۇپ كەتكەن پاختىلىق كىيىملىرىنى مۇز قاپلاپ كەتكەنىدى. شۇ ئىشتىن كېيىن، كىشىلەر لى يۈەننى كوللېكتىپنىڭ مال-مۈلكىنى ئاسرايدىغان ياخشى ياش، دەپ مەدھىيىلەيدىغان بولدى.

يىگىرمە ئۈچىنچى قىسىم شەخسلەر

I باب شەخسلەر جەدۋىلى

ئىنقىلابىي قۇربانلار ئىسىملىكى

جەدۋەل 23 — 1

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ۋاقتى	قۇربان بولغان ۋاقتى	سالاھىيىتى	قۇربان بولغان ئورۇن ۋە بۇيرۇق سەۋەبى
ياك دېچى	ئەر	خەنزۇ	1926.12	1950.3	خەلق ئىشچىسى	تاشۋېلىق، جەڭدە قۇربان بولغان
ۋاك جىكۈن	〃	〃	1919.10	1950.3	〃	〃
چىن ۋېيجۇ	〃	〃	1917.1	1950.3	〃	〃
جۇشېك	〃	〃	1919.4	1950.3	〃	〃
مايۇڭخۇي	〃	〃	1925.5	1950.3	〃	〃
جاڭ رېن	〃	〃	1918.3	1950.3	〃	〃
ۋاك خاۋگۇ	〃	〃	1914.6	1950.3	〃	〃
چىك دېڭچېك	〃	〃	1917.2	1950.3	〃	〃
جاك شىجۇ	〃	〃	1920.7	1950.3	〃	〃
ۋاك جاۋفېك	〃	〃	1917.3	1950.3	〃	〃

مەملىكەتلىك تەقدىرلاش يىغىنلىرىغا قاتناشقان ئىلغار ئەخسلەرنىڭ ئىسىملىكى

(1983 - يىلىغىچە)

جەدۋەل 23 — 2

ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	ۋەكىل تۇرۇشلۇق ئورۇن ۋە ئۇنىڭ ۋەزىپىسى	قاچان، قەيەردە قانداق يىغىنغا قاتناشقان	شەرەپ نامى
ياك مىڭۋەن	خەنزۇ	ئەر	ئاستانە يېزىسى گۈڭشاك كەنتىدە دېھقان	1953 - يىلى 10 - ئايدا شىنجاڭ بويىچە يېزا ئىگىلىك ئەمگەكنە مۇنەچىسى دېگەن نام بىلەن دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتناشقان	ئەمگەك نەمۇنىچىسى
يەدىگاخان	ئۇيغۇر	ئايال	پالۋانتۇر يېزىسى ئاقيەر كەنتىدە دېھقان	1958 - يىلى مەملىكەتلىك قەھرىمان نەمۇنىچىلار ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان	〃
تىمەن فىڭشيۇ	خەنزۇ	ئايال	تاشۋېلىق گۈڭشېسى چىڭشى داداۋىيىنىڭ مۇئاۋىن دۆيجاڭى	〃	〃
ئابدۇۋاھىت ئەمەت	ئۇيغۇر	ئەر	ناھىيىلىك ج خ ئىدارىسىدە بۆلۈمچە باشلىقى	1959 - يىلى مەملىكەتلىك ج خ، ئەدلىيە سىستېمىلىرىدىكى ئىلغار خىزمەتچىلەر ۋەكىللىرى يىغىنىغا قاتناشقان	ئىلغار خىزمەتچى
بەي تىمەنلاك	خەنزۇ	ئەر	سودا ئىدارىسى 2 - ئاشخانىسىنىڭ ئاشپەزى	1959 - يىلى مەمالىكەتلىك مالىيە - سودا سىستېمىسىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنى	〃
ما شۆرىن	خەنزۇ	ئەر	ناھىيىلىك 1 - مەكتەپ	1958 - يىلى شىنجاڭ بويىچە مۇنەۋۋەر فۇداۋۇيۈەن	مۇنەۋۋەر فۇداۋۇيۈەن
لياك سىنفۇ	خەنزۇ	ئەر	ناھىيىلىك 3 - مەكتەپ	〃	〃

ئىسمايىل توختى	ئۇيغۇر	ئەر	غەربىي تاغ گۇڭشې يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ مۇدىرى	1961 - يىلى مەملىكەتلىك مەدەنىيەت، مائارىپ، سەھىيە - پەن - تېخنىكا سېپىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنى	"
سائادەت شېرىپ	ئۇيغۇر	ئايال	شەھەر ئىچى گۇڭشې جىگدەقۇدۇق دادۇيىنىڭ مۇئاۋىن ياچېيكا شۇجىسى	1979 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى، ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەقدىرلەش يىغىنى	«8 - مارت» قىزىل بايراقدارى ۋە يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى
ئانسەي زەينۇر	قازاق	ئەر	تاشۇبلىق گۇڭشې خوتۇنتام دادۇيىنىڭ مالچىسى	1979 - يىلى كومۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى مەركىزىي كومىتېتى تەقدىرلەپ مۇكاپاتلىغان	يېڭى ئۇزۇن سەپەر زەربىدارى
ۋاڭ شۆشېۋ	خەنزۇ	ئايال	يېزا ئىگىلىك تېخنىكا پونكىتىنىڭ باشلىقى، ئاگرانوم	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەت رايونى پەن - تېخنىكا خىزمىتى ئىلغارلىرى سۆھبەتىگە يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
ئۆمەرجان ئابدۇرەھىم	ئۇيغۇر	ئەر	يېزا ئىگىلىك بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، ئاگرانوم	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەت رايونى پەن - تېخنىكا خىزمەت ئىلغارلىرى سۆھبەت يىغىنى	"
ھاپىز ناسىر	ئۇيغۇر	ئەر	ئاستانە گۇڭشې 2 - دادۇيىنىڭ ياچېيكا شۇجىسى	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى تەقلەپ نام بەرگەن	«بەشتە ياخشى» ئائىلە
سەي شەڭخۇا	خەنزۇ	ئايال	تاشۇبلىق گۇڭشې چىڭدۇڭ دادۇيىنىڭ ئايالار مۇدىرى	1983 - يىلى مەملىكەتلىك ئايالار بىرلەشمىسى تەقدىرلەپ نام بەرگەن	«8 - مارت» قىزىل بايراقدارى
لياڭ سىنفۇ	خەنزۇ	ئەر	قومۇل ناھىيىلىك 3 - مەدىتەپ	1960 - يىلى مەملىكەتلىك مەدەنىي - مائارىپ، سەھىيە تەنتەربىيە سېپىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ئۇچرىشىش يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى

ئاپتونوم رايونلۇق تەقدىرلەش يىغىنلىرىغا قاتناشقان ئىلغار شەخسلەرنىڭ ئىسىملىكى

(1983 - يىلىغا قەدەر) جەدۋەل 23 — 3

ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	جىنسى	ۋەكىلىنىڭ خىزمەت ئورنى ۋە ۋەزىپىسى	قاچان قانداق يىغىنغا قاتناشقان	شەرەپ نامى
جۇ فامىڭ	خەنزۇ	ئەر	مالىيە ئىدارىسىنىڭ باجگىرى	1959 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان مالىيە سىستېمىسىدىكى قەھرىمانلار ئۇچرىشىش يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
شېن زىشېن	〃	〃	سودا ئىدارىسى يېمەكلىكلەر دۇكىنىنىڭ تىجارەتچىسى	〃	〃
جۇشىتىڭ	〃	〃	ناھىيىلىك تارماق بانكىسىنىڭ بۆلۈم ئەزاسى	〃	〃
يەي تيەنلاڭ	خەنزۇ	〃	سودا ئىدارىسى ئىككىنچى ئاشخانىسىنىڭ ئاشپىزى	〃	〃
شي جۈگو	خەنزۇ	〃	ئۇنىۋېرسال زاۋۇت ئىشچىسى	1963 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق كومىتېتى تەرىپىدىن تەقدىرلەنگەن	«بەشتە ياخشى» ئىشچى - خىزمەتچى
جىن زىدۇڭ	〃	〃	باج ئىدارىسى پويىز ئىستانسىسى باج پونكىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1965 - يىلى ئېچىلغان داڭچىگدىن، داجەيدىن ئۆگىنىش بويىچە «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرى يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
زەمرىيە	قازاق	ئايال	غەربىي تاغ گۈڭشې تۆتمنچى دادۇيىنىڭ مالچىسى	1978 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمىسى تەقدىرلەپ نام بەرگەن	«8 - مارت» بايراقدارى
جاۋ شىنيۈەن	خەنزۇ	ئەر	جاماەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ساقچىسى	1978 - يىلى شىنجاڭ بويىچە جاماەت خەۋپسىزلىكى سىستېمىسىدىكى «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللەرىيغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
ۋاڭ جۇبي	〃	〃	جاماەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى پەيچۇسۇسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	〃	〃
يې چۇنشېڭ	〃	〃	تاشۇبلىق گۈڭشې ئەرگۈڭ دادۇيىدىن	1982 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان «ئىككىنى ھىمايە قىلىش» «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى	〃
ۋاڭ كېفېڭ	〃	ئايال	ئىككىنچى يېنىك سانائەت ئىدارىسى جىڭلىبۇسىنىڭ ئىشچىسى	1982 - يىلى ئېچىلغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس

مايۇخۇا	خۇيزۇ	〃	〃	1982- يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ تەقدىرلەش يىغىنى	«8 - مارت» بايراقدارى
سۇلايمان ئابدۇللا	ئۇيغۇر	ئەر	قارادۆۋە گۈڭشېسىنىڭ خەلق ئىشلىرى - ئەدلىيە خىزمەتچىسى	1982 - يىلى ئېچىلغان كېلىشتۇرۇش «قوش ئىلغار»لىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخسى
جاڭ كۇن	خەنزۇ	〃	تاشۇبلىق گۈڭشې سۇ ئېلېكتر ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1982 - يىلى ئېچىلغان سۇ ئىنشائاتلىرى باشقۇرۇش ساھەسىدىكى «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	〃
ئىساق رىشت	ئۇيغۇر	ئەر	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ ساقچىسى	1982 - يىلى ئېچىلغان جامائەت خەۋپسىزلىكى سىستېمىسى بويىچە «قوش ئىلغار» لار» ۋەكىللىرى يىغىنى	ئىلغار شەخسى، ئۈچىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكۈچى
ئابلىز توختى	〃	〃	جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى جىنايى ئىشلار ساقچى ئەترىتىنىڭ باشلىقى	1982 - يىلى ئېچىلغان جامائەت خەۋپسىزلىكى سىستېمىسىدىكى «قوش ئىلغار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس
ۋاڭ سۇلەن	خەنزۇ	ئايال	ئاستانە گۈڭشېسىنىڭ پىلانلىق توغۇت كادىرى	1983 - يىلى ئېچىلغان پىلانلىق توغۇت خىزمىتىدىكى «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرى يىغىنى، 1983 - يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق ئاياللار بىرلەشمىسىنىڭ تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچىسى، «8 - مارت» بايراقدارى
بەي يۈيجۇ	〃	〃	ناھىيىلىك پىلانلىق توغۇت ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى	1983 - يىللىق پىلانلىق توغۇت بويىچە ئېچىلغان «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرى يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
شى شىيەنجۇڭ	〃	ئەر	ناھىيىلىك تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1983 - يىلى تەپتىش سىستېمىسى بويىچە ئېچىلغان «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرى يىغىنى	〃
ئىسمايىل ياسىن	ئۇيغۇر	〃	ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ كادىرى	1983 - يىلى ئېچىلغان ياش - ئۆسمۈرلەر خىزمەتچىلىرىنىڭ «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرى يىغىنى	〃
لى يەنچۈن	خەنزۇ	〃	ناھىيىلىك مەدەنىيەت - مائارىپ بۆلۈمىنىڭ كادىرى	〃	〃

شۇي شۇلىيەن	"	ئايال	پالۋانتۇر گۇڭشې غوجامبۇ- لاق باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى	"	"
ئابدۇراخمان ئىمىن	ئۇيغۇر	ئەر	تىيانشان گۇڭشىسى قوراي مەكتىپىنىڭ مۇدىرى	1983 - يىلى ئېچىلغان ياش ئۆسمۈرلەر خىزمەتچىلىرىنىڭ «قوش ئىلغارلار» ۋەكىللىرى يىغىنى	ئىلغار خىزمەتچى
چىن گۈيپۇن	خەنزۇ	ئايال	ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەل- لىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	"	"
جاڭ شۆيى	"	ئەر	پالۋانتۇر گۇڭشىسىگە بۆاسىتە قاراشلىق دۇيە- نىڭ يېزا دوختۇرى	1983 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان سەھىيە خىزمىتىدە- كى «قوش ئىلغارلار» ۋەكىل- لىرى يىغىنى	"
رۇقىيەم ناماڭ	ئۇيغۇر	ئايال	شەھەر ئىچى باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى	1983 - يىلى شىنجاڭ بويىچە ئېچىلغان مۇنەۋۋەر سىنىپ مۇ- دىرلىرىنى تەقدىرلەش يىغىنى	مۇنەۋۋەر سىنىپ مۇدىرى
ئابلىز نەمەت	"	ئەر	ناھىيىلىك پارتكوم تەشكە- لات بۆلۈمىنىڭ خىزمەتچىسى	1983 - يىلى ئېچىلغان مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بو- يىچە تەغدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس
دىلىك يۈلبەن	خەنزۇ	ئايال	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت يە- سلىسىنىڭ تەربىيەچىسى	1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمە- سى تەرىپىدىن تەقدىرلىنىپ نام بېرىلگەن	«بەشتە ياخ- شى» ئائىلە
موتەرخان ئېلى	ئۇيغۇر	"	تىيانشان گۇڭشې شىپا- خانىسى	"	"
ھاپىز ناسىر	"	ئەر	ئاستانە گۇڭشې 2 - دادۇي پار- تىيە ياچەيكىسىنىڭ شۇجىسى	"	"
ماجىيەنشيۇك	خۇيزۇ	ئەر	ناھىيىلىك يۇقۇملۇق كېسەل- لىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش پونكىتى	1982 - يىلى ئېچىلغان يەر- لىك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدى- نى ئېلىشتىكى «قوش ئىل- غار» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى	ئىلغار شەخس
سەي شىڭخۇا	خەنزۇ	ئايال	تاشۇبلىق گۇڭشې چېڭدۇك دادۇيىنىڭ ئايالار مۇدىرى	1983 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق ئايالار بىرلەشمە- سى تەرىپىدىن تەقدىرلىنىپ نام بېرىلگەن	«8 - مارت» بايراقدارى
ياڭ شيۇجېن	"	"	پالۋانتۇر گۇڭشىسى غوجام- بۇلاق دادۇي پارتىيە ياچەي- كىسىنىڭ شۇجىسى	"	«بەشتە ياخ- شى» ئائىلە

ناھىيە بويىچە دەم ئېلىشقا چىققان كادىرلارنىڭ ئىسىملىكى

(1983 - يىلغىچە) جەدۋەل 23 — 4

ئىسىم فامىلىسى	جىنسى	مىللىتى	تۇغۇلغان ئاي - كۈنى	يۇرتى	دەم ئېلىشقا چىققىشتىن ئىلگىرىكى ۋەزىپىسى	ئىنقىلابقا قاتناشقان ۋاقتى	دەم ئېلىشقا چىققان ۋاقتى
لى جەشىڭ	ئەر	خەنزۇ	1914.3	يۇننەن	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىنى مۇدىرى	1935	1982.4
سۈن فېڭلەي	"	"	1910.8	خېنەن	ناھىيىلىك مېھمانخانىسىنىڭ باشلىقى	1937.10	1982.8
جاڭ خۇەيلۇن	"	"	1910.8	بېيجىڭ	خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىنى مۇدىرى	1938.3	1982.3
ۋاڭ گۇيۇ	"	"	1916	خېبېي	ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1938.10	1982.4
شۇ يۈنفا	"	"	1920.7	شەنشى	ناھىيىلىك ماددىي ئەشيا ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1940.2	1982.4
سۈن فۇدې	"	"	1925.5	"	ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ جىڭلىسى	1940.8	1982.4
دۇڭ بەنخې	"	"	1922.7	بېيجىڭ	ناھىيىلىك سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1941.6	1980.10
ۋاڭ جۇڭچۇەن	"	"	1920.12	شەنشى	ناھىيىلىك مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ باشلىقى	1942.2	1982.4
جاۋچى	"	"	1919.12	خېبېي	ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1945.11	1982.4
ياڭ جېنبىاۋ	"	"	1914.4	"	ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ كادىرى	1941.8	1982.4

شاۋ چېكتۇق	"	"	1925.4	سەنشى	1942.3	ناھەيملىك ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى	1981.3
ئابدۇراخمان غاپپار	"	ئۇيغۇر	1920.8	شىنجاڭ	1944.1	ناھەيملىك باج ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1982.4
لى دېيەنفۇ	"	خەنزۇ	1919	خېيلۇڭجياڭ	1946.2	ناھەيملىك سودا-سانائەت ئىدارىسىنىڭ باشلىقى	1982.9
جاڭ جېنشيەن	"	"	1917.6	شەنشى	1946.2	ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1982.9
خۇاڭ ۋېيفەن	ئەر	خەنزۇ	1911.4	شەنشى	1946.11	بۇغاز سۇ ئامبىرى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1982.4
يەھيا ئىمىن	"	ئۇيغۇر	1926.5	شىنجاڭ	1946.12	ناھەيملىك تەمىنات-سودا كوپېراتىپىنىڭ كادىرى	1983
زاھىر باقى	"	"	1918.3	"	1946.2	ناھەيملىك تاشقى سودا ئىدارىسى	1983
لى فېڭجېن	ئايال	خەنزۇ	1922.5	شەنشى	1946.8	سابىق قۇمۇل بازىرىنىڭ كادىرى	1983
كۇاڭ شىن	ئەر	خەنزۇ	1925.10	لياۋنىڭ	1947.10	بوغاز سۇ ئامبىرى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى	1982.9
چىن شياۋچېك	"	"	1926.3	شەنشى	1947.11	ناھەيملىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1982.9
ۋاڭ سۈيجى	"	"	1909.9	لياۋنىڭ	1947	باغۋەنچىلىك مەيدانىنىڭ كادىرى	1982.4
لى ۋەنفا	"	"	1925.5	شەندۇڭ	1947.4	ناھەيملىك قاتناش-تىرانسپورت شىركىتىنىڭ جېڭلىسى	1982.4
گاۋ شېڭگۇي	"	"	1928	شەنشى	1947.2	ناھەيملىك ج خ ئىدارىسىنىڭ چياۋ داۋيۈەنى	1983.12
لىيۇ يۈلىن	"	"	1927.3	سىچۈەن	1947.5	ناھەيملىك سۇئىنشاتالىرى بۈيۈملىرى زاۋۇتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1982.4

جيا جېڭلى	〃	〃	1928.8	خېنى	ناھىيىلىك ياغاچ چىلىق زاۋۇتىنىڭ پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى	1947.5	1982.4
روزى ئېزىز	〃	ئۇيغۇر	1928.6	شىنجاڭ	ناھىيىلىك پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ كادىرى	1947.6	1983.8
سىدىق ھادى	〃	〃	1921.4	〃	تېيانشان گۈشېسىنىڭ كادىرى	1947.5	1983.12
كۈك يۈەنفا	〃	خەنزۇ	1923.8	خېنى	ناھىيىلىك خەلق ھاۋا مۇداپىئە ئىشخانىسىنىڭ كادىرى	1947.10	1983
جىن يۈخەن	ئەر	〃	1931.2	شەنزۇ	ناھىيىلىك رېمونت قىلىش ـ باساش زاۋۇتىنىڭ دوختۇرى	1947.2	1982.7
چاڭ جىڭلەن	ئايال	〃	1930.2	شەنشى	ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ سېستراسى	1947.2	1983.12
جاۋ خۈكنىيەن	ئەر	〃	1922.9	سەنشى	ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كادىرى	1947.5	1983.12
نيۇ يۈنچىڭ	ئايال	〃	1928.2	شەنزۇ	تۇز چىلىق مەيدانىنىڭ كادىرى	1948.6	1983.12
لى فېڭجۈن	ئەر	〃	1925.1	خېنەن	يەتتە قۇدۇق گۇڭشېپارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى	1948.3	1982.4
ياڭ چاڭيۈن	〃	〃	1923.10	〃	ناھىيىلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن جىڭلىسى	1948.3	1982.4
ۋاڭ خۈەيجىن	〃	〃	1927.6	سەنشى	ناھىيىلىك باج ئىدارىسى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىسى	1948.3	1983.10

چېك شۆرېن	"	"	1928.6	خېنەن	ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتىنىڭ پارتىيە ياچېيكا شۇجىسى	1948.2	1982.4
دۇسمدى	"	"	1917.2	سىچۇەن	ناھىيىلىك ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى	1948.7	1982.4
سۇن يۇشياڭ	"	"	1927.10	سەنشى	ناھىيىلىك تاشقى سودا ئىدارىسىنىڭ پارتىيە ياچېيكاشۇجىسى	1948.7	1983.8
شۇ چىڭپىڭ	"	"	1930.7	شەندۇڭ	ناھىيىلىك تەمىنات - سودا كوپېراتىپىنىڭ كادىرى	1948.4	1983.12
جاڭ شيۇكشەن	"	"	1925.8	خېبېي	ناھىيىلىك سودا ئىدارىسىنىڭ كادىرى	1949.1	1983.8
ۋۇ ياۋۋۇ	"	"	1926.7	سىچۇەن	بوغاز سۇ ئامبىرى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى	1949.2	1983.8
گۇەن داۋلەن	ئايال	"	1931.10	خېنەن	ناھىيىلىك دوختۇرخانىسىنىڭ دوختۇرى	1949.6	1983
لى گۇيلىن	ئەر	خەنزۇ	1920.2	گەنسۇ	ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كادىرى	1949.8	1983.12
چېن گۇاڭلۇ	"	"	1923.9	چىڭخەي	ناھىيىلىك يېمەكلىكلەر شىركىتىنىڭ كادىرى	1949.8	1983.12
دۇ سىجې	"	"	1917.4	شەندۇڭ	ناھىيىلىك ياغاچچىلىق زاۋۇتىنىڭ كادىرى	1949.9	1983.12

30 - يىللاردا قۇمۇلدىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشكەنت شەھىرىگە بېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيا داشۇسىدە ئوقۇغانلارنىڭ ئىسىملىكى

جەدۋەل 23 — 5

ئىسىم فامىلىسى	مىللىتى	نومۇرى	چەتتە ئوقۇغان مەزگىلى	ئىزاھات
ئادىل سوپى	ئۇيغۇر	ئەر	1934.9 — 1936	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاراتۇرۇك ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغان
ئابدۇللا تۇرسۇن	"	"	1934.9 — 1936	
تۇرسۇن نىياز	"	"	1934.9 — 1936	تاشكەنتتە كېسەل بولۇپ قازا تاپقان
يۇنۇس ئىمىن	"	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالى مەھكىمىسى ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان
تاھىر بوسۇق	"	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋىلايەتلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان
سوپا تۇرانوۋ	"	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ناھىيىلىك ئاشلىق ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان
لى رۇي	خەنزۇ	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن ۋالى مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى بولغان
شۇجۇ	"	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن رۇس تىلى تەرجىمانى بولغان
ھەبىبوللا	ئۇيغۇر	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن قۇمۇل ناھىيىسى غەربىي تاغ رايونىنىڭ باشلىقى بولغان
ئابدۇسۇبۇر	"	"	1935.9 — 1937	
سەدەنشا خوجانىياز	"	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى بولغان
ئەمەت ئىمىن	"	"	1935.9 — 1937	دۆلىتىمىز قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى ئاراتۇرۇك ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولغان ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلغان
ئابدۇللاقارى	"	"	1935.9 — 1937	
ئابلىز قادىر	"	"	1936.9 — 1938	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالى مەھكىمىسى مەدەنىيەت - ماتارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولغان
ئابدۇراخمان سەئىدى	"	"	1936.9 — 1938	ھازىر ناھىيىلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇتقۇچى
ئىسمايىل سەئىدى	"	"	1936.9 — 1938	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن ۋالى مەھكىمىسى قۇرۇلۇش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان
ھەمدۇللا قۇربانوۋ	"	"	1936.9 — 1938	دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىن شىنجاڭ سانائەت شۆبىيەسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان

II باب شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى

ما ۋېچۇەن (1851 – 1928)

ئەر، خۇيزۇ، تەخەللۇسى جۆسەن، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ۋېينەن ناھىيىسىدىن. تۇڭجىڑىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى خان ئامبال مىڭ چۈنگە ئەگىشىپ قۇمۇلغا كەلگەن ۋە مىڭ چۈننىڭ قىسىملىرىدىن بولغان جيەنرۇي قوشۇنىدا تۇرغان. مىڭ چۈننى قوغداش يىڭى باشلىقىنىڭ ياردەمچىسى بولغانلىقى ئۈچۈن «ما باڭبەن» دەپمۇ ئاتالغان.

گۈاڭشۈنىڭ 7 – يىلى (1881 – يىلى)، شىنجاڭ تىنچىتىلىپ، ئەسكىرىي كۈچ قىسقارتىلىدۇ، ماجۆسەن ۋە شەنشىنىڭ گۇەنجۇڭ رايونىدىن ئەسكەر بولۇپ كەلگەن نۇرغۇن خۇيزۇلار قۇمۇلدا ماكانلىشىپ قېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپ ماقۇل كۆرۈلگەندىن كېيىن، ئۇلار قۇمۇل يېڭىشەھەر رايونىنىڭ شىمالىي بازار ۋە شەرقىي بازار ئەتراپلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ. ما جۆسەن كېيىنكى كۈنلەردە قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ بېقىنىغا كىرىۋېلىپ، ئۇنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، ۋاڭنىڭ قوغداش قوشۇنى مۇھاپىزەت يىڭىنىڭ باشلىقى بولۇۋالىدۇ ھەم ۋاڭ بىلەن بىللە بېيجىڭغا خانىنى تاۋاب قىلىشقا بارىدۇ. ما جۆسەننىڭ ساداقەتمەنلىكىگە جاۋابەن شامەخسۇت تارانچى كۆمۈر كېنىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرىدۇ.

گۈاڭشۈنىڭ 19 – يىلى (1893 – يىلى)، ما جۆسەن شەنشىلىك خۇيزۇلاردىن لى كەيزۇڭ، لىيۇ ۋەنيىڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە شەنشى مەسچىتىنى قايتا ياستىدۇ. «مەبلەغ توپلاش، ماتېرىيال يىغىش، ئۇستا تەكلىپ قىلىش ۋە ئىشقا يېتەكچىلىك، نازارەت قىلىش» جەھەتلەردە ما جۆسەن ئالاھىدە كۈچ چىقىرىدۇ. پۈتۈن قۇرۇلۇش ئالتە يىلدا تاماملىنىدۇ. گۈاڭشۈنىڭ 26 – يىلى (1900 – يىلى) چىققان «قۇرۇلۇشنىڭ پۈتكەنلىكى ھەققىدە بېغىشلىما» نامىلىق كىتابتا بۇ توغرىدا تەپسىلىي بايانلار قالدۇرۇلغان.

مىنگونىڭ 17 – يىلى (1928 – يىلى)، ما ۋېچۇەن قۇمۇلدا كېسەل بولۇپ 77 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

(تۆەۋر نىياز ؟ – 1913)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل قورايىدىن، تۇغۇلغان يىلى ئېنىق ئەمەس، كىچىكىدە ئاتىسى ئۆلۈپ كېتىپ، ئانىسى بېقىپ چوڭ قىلغان. چوڭ بولغاندىن كېيىن، ۋاڭنىڭ قوللۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ياقا يۇرتلاردا خېلى يىللار سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن. تۇرمۇش قىيىنچىلىقىدىن ئاخىر يەنە قورايغا قايتىپ كەلگەن.

مىنگونىڭ 1 – يىلى (1912 – يىلى) نىڭ بېشىدا، ئىلى قوزغىلىڭى پارتلاپ ئىنقىلابچىلار ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىدۇ. شىنجاڭنىڭ ھەربىي مەمۇرىي ۋالىيسى يۈەن داخۇا قۇمۇل ۋاڭىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇرۇشتا ياردەم بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلىدۇ،

قۇمۇل ۋاڭى شۇئان دېھقانلاردىن ئەسكەر تۇتۇشقا باشلايدۇ، بۇنىڭغا قارىتا دېھقانلار ئارىسىدا كۆچلۈك قارشىلىق كۆتۈرۈلىدۇ. تۆمۈر نىياز (تۆمۈر خەلپە) بولسا بۇنى قوراللىق توپىلاڭكۆتۈرۈشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ بىلىپ ۋاڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشنىڭ كويىغا چۈشىدۇ.

ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلار قوراللاندۇرۇلۇپ ئۇرۇمچىگە يولغا سېلىنىدۇ. ئۇلار لياۋدۇڭغا كەلگەندە، تۆمۈر نىيازنىڭ قوزغىشى بىلەن ئەسكەرلەر ئىسيان كۆتۈرىدۇ. تۆمۈر نىياز بۇ ئەسكەرلەرنى باشلاپ قورايغا قايتىپ كېلىپ، قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ بايرىقىنى رەسمىي كۆتۈرۈپ چىقىدۇ.

مىنگونىڭ 1 – يىلى (1912 – يىلى) 3 – ئايىنىڭ ئوتتۇرىلىرى، تۆمۈر نىياز تۇنجى جەڭدە غەلىبە قىلىپ، كۆشۈتى ئېغىزىدا باربكۆلىدىن قۇمۇل ۋاڭىغا يارىدەم بېرىشكە كېلىۋاتقان قىسمىنى يوقىتىدۇ ھەم قىسمىنىڭ باشلىقى يې شېڭفۇنى تىرىك تۇتۇپ، گۇاڭشۇنىڭ 33 – يىلى (1907 – يىلى) دېھقانلار قوزغىلىڭىنى قانلىق باستۇرغان بۇ جاللاتنىڭ ئەدىپىنى بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ئۇيغۇر دېھقانلىرى تەرەپ – تەرەپتىن كېلىپ قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قاتنىشىدۇ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى تېز كۆپىيىپ نەچچە مىڭ كىشىگە يېتىدۇ. تۆمۈر نىياز تاغ رايونىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، ۋاڭنىڭ قوراللىق كۈچلىرىگە ۋە مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇنلىرىغا تەرەپ – تەرەپتىن ھۇجۇم ياساپ، ئېئودال ھۆكۈمرانلارغا كۈچلۈك زەربە بېرىپ، ئىلى ئىنقىلابىغا مەدەت بېرىدۇ.

شۇ يىلى 9 – ئايدا، ھەربىي – مەمۇرىي ۋالىي يۈەن داخۇا ئائىلاج تەختىتىن چۈشىدۇ ۋە زور بىر تۈركۈم قوراللىق قوشۇنىنىڭ قوغداپ مېڭىشى ئارقىسىدا ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىدۇ. ئۇ ئۇرۇمچىدىن چىقىدىغان چاغدا، ياڭ زېڭشىننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە قۇمۇلغا بېرىپ پۇرسەت تېپىپ، «توپىلاڭ»نى تىنچىتىماقچى بولغانىدى. يۈەن داخۇا ۋە ئۇنى قوغداپ كېلىۋاتقان قوراللىق قوشۇن قۇمۇلغا كېلىپلا دېھقانلار قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. لېكىن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ. يۈەن داخۇا كەينى – كەينىدىن بىر نەچچە قېتىم دەككىسىنى يېگەندىن كېيىن، قۇرۇقنى قىسىپ ئاستا قاچىدۇ.

ياڭ زېڭشىن ھەربىي جەھەتتە مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغانلىقتىن «كۆرۈنۈشتە ئۇرۇشۇش، ئاستىرتتىن بايلاش» تاكتىكىسىنى قوللىنىدۇ، تەھدىت سېلىش، ئەمەل بېرىمەن دەپ ۋەدە قىلىش، ئالداش – يېنىغا تارتىش قاتارلىق ۋاستىلەرنىڭ ھەممىسىنى قوللىنىدۇ. مىنگونىڭ 2 – يىلى (1913 – يىلى) 3 – ئايدا، تۆمۈر نىياز ياڭ زېڭشىننىڭ دامىغا چۈشۈپ، قوزغىلاڭچى قوشۇننى تارقىتىۋېتىپ، ئۇرۇمچىگە چىقىدۇ. تۆمۈر نىياز چېگرىنى تىنچلاندۇرۇش ئاتلىق قوشۇنى ئۈچىنچى يېڭىنىڭ يېڭجاڭلىقىغا تەيىنلىنىدۇ ھەم ئۇنىڭغا «تېجېڭيۈەن» دەپ خەنزۇچە ئات قويۇلىدۇ. كىشىلەر ئۇنى «تۆمۈر سەردار» دەپ ئاتايدۇ.

تۆمۈر نىياز ئۇرۇمچىگە چىقىپ ئۇزاق ئۆتمەي، ياڭ زېڭشىننىڭ سۇيىقەستىنى بىلىۋالىدۇ – دە، ياڭ زېڭشىن ئوخشاش ۋاستە بىلەن ئالداپ ئۇرۇمچىگە ئېلىپ چىقىۋالغان

تۇرپان دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باشلىقى مويدىن بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇرۇمچىدىن قېچىپ، باشقىدىن ئىش باشلىماقچى بولىدۇ. لېكىن خائىنىنىڭ ساتقىنلىق قىلىشى بىلەن ياڭ زېڭشىن مىنگونىڭ 2-يىلى (1913-يىلى) 9-ئاينىڭ 6-كۈنى تۆمۈر نىيازنى يىغىن ئاچىمىز دەپ ئالداپ كېلىپ، سەردار يامۇلدا ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

خې دوسەپ (1881 — ؟)

ئەر، خەنزۇ، تەخەللۇسى زىيىڭ، ئانا يۇرتى شەنشى. گۇاڭشۇنىڭ يەتتىنچى يىلى (1881-يىلى) قۇمۇلدا تۇغۇلغان. خې دوسەي كىچىكىدىنلا زېرەك، تىرىشچان-نىدى، چوڭ بولغاندىن كېيىن، مىنگونىڭ تۇنجى يىلى (1912-يىلى)، مىنگونىڭ 2-يىلى (1913-يىلى) ئايىرىم-ئايرىم ھالدا بېيجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ پارلامېنت ئەزاسى (سەنىيىۋەنى) ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك كېڭەشىنىڭ ئەزاسى بولغان. مىنگونىڭ بەشىنچى يىلى (1916-يىلى)، خې دوسەي يەنە بىر قېتىم پارلامېنت ئەزاسى بولۇپ سايلىنىپ، بېيجىڭدا ۋە ئۇرۇمچىدە كۆپ يىللار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا قاتناشقان.

خې دوسەي يۇرتىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ياڭ زېڭشىنغا چەچەن، كۆكىيارلاردىن ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ، بوز يەر ئېچىپ، پۇقرالارنى ماكانلاشتۇرۇش توغرىسىدا كۆپ قېتىم تەكلىپ بەرگەن. مىنگونىڭ 5-يىلى (1916-يىلى)، ئۇ شەخسەن، ئاتلىق تاغقا چىقىپ يەرلەرنى تەكشۈرۈپ-ئۆلچەپ، قۇرۇلۇش خام چوتىنى ھېسابلاپ چىقىپ، يۇقىرىدىن مەبلەغ ئاجرىتىپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان. ئۇ يۇقىرىغا سۇنغان دوكلاتىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «سۇمقاغىدىن جەنۇبقا سوزۇلغان 10 چاقىرىم ئارىلىقتا بىر جاي بار، بۇ جاينى قوشتىكەن دەپ ئاتىشىدۇ، بۇ يەردە غەربتىن شەرققە 70—60 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە ئۆزلەشتۈرگىلى بولىدىغان پايانسىز بوز يەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە، 10 مىڭ مودەك يەرنى ئۆزلەشتۈرۈپ تېرىغىلى بولىدۇ ھەم 100 دەك ئائىلىنى ئورۇنلاشتۇغىلى بولىدۇ. ھەر بىر ئائىلىدىن 60 سەردىن يەر ھەققى ئېلىنسا ھەم يەرلەر ئۇچ دەرىجىگە بۆلۈنسە، ھېچبولمىغاندا بەش مىڭ سەردىن ئارتۇق پۇل كىرىم قىلغىلى ھەم بۇئار قىلىق ھۆكۈمەت سەرپ قىلغان پۇلنى قايتۇرۇۋالغىلى بولىدۇ. بۇ يەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئۇيغۇر-خەنزۇ ئاھالىلىرى چوقۇم قىزىقىدۇ. بۇ يەرگە كۆكيارىدىن ئۆستەڭ چېپىپ سۇ باشلاپ كېلىپ سۇغىرىش مەسىلىسىنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئۆستەڭنىڭ ئۇزۇنلۇقى 120—130 چاقىرىم بولسا بولىدۇ، قۇرۇلۇشنىڭ كۆلىمى ھەقىقەتەن زور. مەن بۇ يەرلەرنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىقتىم، بۇ يەرگە ئېقىن سۇ كەلتۈرگىلى بولىدۇ، بۇ يەرنىڭ تۈپرىقى سارغۇچ قۇملۇق... ئۆستەڭ بەش چى چوڭقۇرلۇقتا چېپىلىشى كېرەك، ئۆستەڭنىڭ تېگىگە يىلتىزلىق ئوت-چۆپ باستۇرۇلۇشى لازىم... ئۆستەڭنىڭ ئىككى باغرىغا ھاك بىلەن قۇم، توپا ئارىلاشمىسىدىن لاي ئېتىپ، تاش ياتقۇزۇش كېرەك،... ئۆستەڭنىڭ ئىككى قېشىغا ئەت توپا تۆكۈپ، سۇگەت ئۆستۈرسە بولىدۇ. ... تاشنى ھاك ئارىلاشقان لاي بىلەن قوپۇرمىسا مەزمۇت بولمايدۇ، ئۆستەڭ

قېشىغا ئەت توپا تۆكۈلمىسە، دەرەخ ئاينىمايدۇ. دەل-دەرەخ بولمىسا قاشنى ساقلاپ قالغىلى بولمايدۇ،... ئەگەر 100 دەك ئادەمنى يالاپ ئۆستەك چېپىشقا سالساق، 120 كۈن ۋاقىت كېتىدۇ، ئېرىق چېپىشقا بولسا، 20 كۈن ۋاقىت كېتىدۇ، ... ئىشلىتىلىدىغان قورال-سايمان، ئوزۇقلۇق، يەم-خەشەك، ئوتۇن-كۆمۈر قاتارلىقلار توغرىسىدىمۇ ھېسابات تۇرغۇزۇلدى». (مىنگو يىللىرى بېيجىڭ خۇاگۇ نەشرىياتى تاش مەتبەئەدە باستۇرغان «شىنجاڭنىڭ سۇ ئىشلىرىدىن دوكلات» دېگەن كىتابتىن) بۇ قۇرۇلۇش پىلانى كېيىنچە خىراجەت مەسىلىسى ھەل قىلىنمىغانلىقتىن ئەمەلگە ئاشمىغان.

خې دوسەي ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئېلىشىپ قېلىش كېسىلگە گىرىپتار بولۇپ، ئۆزىنى باشقۇرالمايدىغان بولۇپ قالغان، كىشىلەر ئۇنى «خې ساراڭ» دەپ ئاتاشقان. ئۇ 50 ياشلاردا ۋاپات بولغان.

نەزەر (1888—1934)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇلدا ئۆتكەن ئاخىرقى ۋاڭ — شا مەخسۇتنىڭ يالغۇز ئوغلى. ئۇ كىچىكىدىنلا راھەت-پاراغەت، ئەيشى-ئىشرەت، كەيپى-ساپادا ياشاشقا ئادەتلەنگەن.

جۇڭخۇا مىنگو قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا، مەركىزىي ھۆكۈمەت «ۋاڭ-غوجاملار-نىڭ ئىمتىيازى بۇرۇنقىدەك ساقلىنىپ قېلىۋېرىدۇ» دەپ بايانات ئېلان قىلغانىدى. مىنگونىڭ تۆتىنچى يىلى (1915-يىلى) شا مەخسۇت زۇڭتۇڭ يۈەن شىكەينى تاۋاب قىلىشقا بېيجىڭغا بارغاندا نەزەرنى بىللە ئېلىپ بارغان. شۇ چاغدا يۈەن شىكەي پادىشاھ بولۇش نىيىتىدە، جايلاردىكى ۋاڭ-گۈڭلارنى ھە دەپ يېنىغا تارتقان، ئۇ شا مەخسۇتقا «قوغدىنىشقا ھەمكارلاشتۇچى» دېگەن نامنى بېرىپ، بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسىتىش مېدالى تەقدىم قىلغان ھەم قوش تەمىنات ئىنئام قىلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە نەزەرگە يەنە «بېيىزى» دەپ نام بەرگەن.

مىنگونىڭ 19-يىلى (1930-يىلى) 6-ئايىنىڭ بېشىدا شا مەخسۇت كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ. شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى جىن شۇرېن نەزەرگە ۋاقتىنچە «تامغا تۇتۇش ئىشىغا ئارىلىشىپ تۇرسۇن، بەزى ئىشلارنى ۋەكالىتەن بېجىرىپ تۇرسۇن» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.

شىنجاڭدا مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمىر-پەرمانلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، باج-كىرىمىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، جىن شۇرېن قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوشۇننىڭ شىجاڭى لىيۇ شىزېڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن، ۋاڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە سۈيۇرغانلىق ئىمتىيازىنى بىكار قىلىشنى قارار قىلىدۇ، «ئەمەل ۋاراسلىقنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ. شۇ يىلى 8-ئايدا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت لۇڭ شېلىن باشچىلىقىدىكى ئىدارە قىلىشنى ئىسلاھ قىلىش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ ۋاڭنىڭ يەر مۈلكىنى ۋە باشقۇرىدىغان ئاھالىسىنى ئېنىقلايدۇ. نەزەر يەر-مۈلۈك ۋە نوپۇس دەپتىرىنى ئېنىقلاشنى رەت قىلىدۇ ۋە جىن شۇرېنغا خەت يېزىپ، ئوردا يەرلىرىنى ئۆلچىمەسلىكنى، ئالۋان-ياساق،

دەۋا دېلوللرىنى بىر تەرەپ قىلىش، شۇنىڭدەك ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ئىمتىيازلىرىنى ئۆزگەرتىمەسلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. شۇ يىلى 11 - ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىسلاھات لايىھەسىنى ئېلان قىلىدۇ ۋە نەزەرنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىۋالىدۇ، نەزەر جىن شۇرېنغا نۇرغۇنلىغان ئالتۇن، كۈمۈش، لەنىلە - ياقۇتلارنى سوۋغا قىلىپ «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» نى توسۇپ قېلىشقا ئۇرۇندۇ. جىن شۇرېن نەزەرگە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى، مەركىزىي رېۋىزىيە ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى دېگەن قۇرۇق مەنسەپلەرنى بېرىپ، ئۇنى ئۇرۇمچىگە باغلاپ قويىدۇ.

جىن شۇرېن «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قۇيۇش» جەريانىدا بەزى خاتا سىياسەتلەرنى قوللانغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىمتىيازدىن مەھرۇم قالغان ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقى تۈپەيلىدىن مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 4 - ئايدا قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ. نەزەرنىڭ ئوغلى بىشىرمۇ بۇ ھەرىكەتكە سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ، قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا مالىيە ۋە ماددىي جەھەتتىن ياردەم بېرىدۇ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى)، ئۇرۇمچىدىكى «12 - ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئامانلىقنى قوغداش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا كۆرسىتىلگەن نەزەر قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ. بۇ چاغدا، ئۆتمۈشتىكى ھەشىمەتلىك ئوردا خارابىغا ئايلانغانىدى، نەزەر نەچچە ئېغىز ئۆيىنى ياسىتىپ ئۆزى ئولتۇرىدۇ. شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 2 - كۈنى، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ دىپلوماتىيە مىنىستىرى لوۋېنگەن شىنجاڭغا ھال سورىغىلى كېلىپ قۇمۇلدا توختايدۇ، نەزەر بۇ چاغدا «مەركىزىي ھۆكۈمەت» نىڭ كۈچىگە تايىنىپ قولىدىن كەتكەن جەننەتنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ باققان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مەقسىتى ئەمەلگە ئاشمايدۇ.

نەزەر ئۆمىدسىزلىكتە ئېلىشىپ قالىدۇ. مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 9 - ئايدا، ئەپيۇن سۈيىنى جىق ئىچىۋېلىپ، زەھەرلىنىپ ئۆلىدۇ. نەزەر ئۆمرىدە توققۇز خوتۇن ئالغان، ئىككى ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆرگەن، بىشىر ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى.

خوجانىيازھاجى (1881 — 1941)

ئەر، ئۇيغۇر، غەربىي تاغ تاراتىدىن، بوۋىسى ئىلىياز، ئاتىسى ئىمىنىياز- لار قۇمۇل ئوردىدا ئەمەل تۇتقان.

خوجانىيازنىڭ بالىلىق دەۋرى تاغدا ئۆتكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئوۋ ئوۋلاشنى ياخشى كۆرەتتى، مەرگەن بولۇپ يېتىلگەنىدى، ياشلىقىدا مۈپتى بولغان. 30 ياشلارغا كىرگەندە دادىسى بىلەن ھەجگە بارغان، قايتىپ كېلىپ تۆمۈرنىياز(تۆمۈرخەلپە)قوزغىلىڭىغا قاتناشقان. قوزغىلاڭ مەغلۇب بولغاندىن كېيىن، سىرتتا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن، كېيىنچە توقسۇنغا كېلىپ قۇربان نىياز ھاكىم (قومۇللۇق، «ئىۋۇرغول مەدرىسى» دە ئوقۇغان) نىڭ يېنىغا بېرىپ پاناھلانغان. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى)، خوجا

نىياز قومۇلغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە ئوردىدا يۇسۇپ تەيجىنىڭ كېپىللىكىدە، ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ۋاڭنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىشكە باشلايدۇ.

مىنگونىڭ 19- يىلى (1930-يىلى)6-ئايدا، ئاخىرقى ۋاڭ ئۆلىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ. كېيىنكى يىلى قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ، بۇنىڭغا خوجانىياز ھەممىدىن ئاۋال ئاۋاز قوشىدۇ ھەم غەربىي تاغ رايونىدىكى دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ ئاكتىپ قاتنىشىشىغا باشلامچىلىق قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ قابىل تەشكىلاتچىلىقى بىلەن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىدۇ ۋە بۇ قوشۇننىڭ مۇھىم رەھبىرى بولۇپ قالىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى) 10 - ئايدا، ماجۇڭيىڭ قوشۇنى گەنسۇنىڭ خېشى رايونىغا چېكىنىدۇ، سابىق دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باش قۇمانداني ئابدىنىياز ماجۇڭيىڭغا ئەگىشىپ گەنسۇغا كېلىۋالىدۇ، بۇ چاغدا خوجانىياز دېھقانلار قوشۇنىنىڭ باش قۇمانداناللىقىغا سايلىنىدۇ. كېيىنكى يىلنىڭ ئاخىرىدا، دېھقانلار قوشۇنى قورشاپ يوقىتىشقا قارشى تۇرۇش جېكىدە ئوكۇشسىزلىققا ئۇچرايدۇ، خوجانىياز تاغ ئىچىگە كىرىپ يوشۇرۇنىدۇ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) قومۇلدا تۇرۇشلۇق ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى گۇچىڭغا چېكىنىپ، گۇچىڭنى قوغدايدۇ، خوجانىياز بۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ تاغدىن چۈشىدۇ. بۇ چاغدا، تۇرپاندىكى دېھقانلار قوشۇنى قۇمۇل دېھقانلار قوشۇنىنى بىرلىشىپ جەڭ قىلىش ئۈچۈن تۇرپانغا تەكلىپ قىلىدۇ. خوجانىياز بۇ تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ تۇرپانغا قاراپ يول ئالىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، دېھقانلار قوشۇنىنىڭ ئادەم سانى 6000 دىن ئاشىدۇ. 5 - ئايدا، ماجۇڭيىڭنىڭ قوشۇنى ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ، شېڭ شىسەي بىلەن قاتتىق ئېلىشىدۇ. ئۇلار پايدىلىنىش ئۈچۈن دېھقانلار قوشۇنىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ماجۇڭيىڭ خوجانىيازنى «جەنۇبىي شىنجاڭ خەلق ئارمىيىسىنىڭ باش قۇمانداني» قىلىپ تەيىنلەيدۇ؛ شېڭ شىسەي بولسا ئۇنى «جەنۇبىي شىنجاڭ گارنىزون شتابىنىڭ سىلىكى» قىلىپ تەيىنلەيدۇ. خوجانىياز بولسا ئۆزىنىڭ كۈچىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن شېڭ شىسەي بىلەن ماجۇڭيىڭدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئاقسۇغا كېلىۋالىدۇ.

شۇ يىلنىڭ ئاخىرى، سابىت داموللا ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، قەشقەردە قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇپ، ئاقسۇدا تۇرغان خوجانىيازنى زۇكۇتۇكلۇققا تەيىنلەيدۇ، خوجانىياز دەرھال قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، ماجۇڭيىڭ قىسىملىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىدۇ. قورچاق «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى» يىمىرىلىدۇ، خوجانىياز ئۆز قىسمىنى باشلاپ يېڭىسارغا كېلىۋالىدۇ.

مىنگونىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى) 7 - ئايدا، خوجانىياز بىلەن شېڭ شىسەي

ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلىنىدۇ. دېھقانلار قوشۇنى يىگىدىن تۆزۈلگەن ئالتىنچى شىغا ئۆزگەرتىلىدۇ، خوجانىياز ئۇرۇمچىگە كېلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولىدۇ. مىنگۇنىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) خوجانىياز باشچىلىقىدا باقى نىياز، ئابدۇرېھىم قاتارلىق 20 نەچچە كىشى مەككىگە ھەج تاۋابقا بارىدۇ. كېيىنكى يىلى، چىن لىغۇ شىنجاڭغا كېلىپ خوجانىياز بىلەن مەخپىي كۆرۈشىدۇ. بۇ ئىش شېڭ شىسەينىڭ گۇمانىنى قوزغايدۇ. شۇ يىلى 7 - ئايدا، شېڭ شىسەي خوجانىيازنى «زىيافەت» نامى بىلەن دۇبەن مەھكىمىسىگە چاقىرىپ كېلىپ، «توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە ئۇرۇندى» دېگەن بەدنام بىلەن قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلايدۇ، خوجانىيازنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرىنى ئىلغا سۈرگۈن قىلىدۇ، خوجانىيازنىڭ تۇرار جايى ئاختۇرۇلىدۇ، بارلىق مال-دۇنياسى مۇسادىرە قىلىنىدۇ. مىنگۇنىڭ 30 - يىلى (1941 - يىلى) خوجانىياز شېڭ شىسەي تەرىپىدىن مەخپىي ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇ يىلى ئۇ 60 ياشتا ئىدى.

ۋۇجىنگۇي (1885 - 1943)

ئەر، خۇيزۇ، ئەسلى يۇرتى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ دالى ناھىيىسى. ئۇنىڭ ئاتىسى ۋۇشېخەي قۇمۇل چارۋا - باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ، قۇمۇلدا داڭ-لىق كىشىلەردىن ئىدى. ۋۇجىنگۇي چوڭ بولغاندىن كېيىن، ئۇزاق يىللار ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان ۋە سودىگەرچىلىك قىلغان. تەسىرى بار ئادەم ئىدى. مىنگۇنىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) قۇمۇل سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە سايلىنىدۇ. كېيىنكى يىلى، ماجۇڭيىڭ قۇمۇل شەھىرىنى قورشۇۋالغاندا، ۋۇجىنگۇي سودا تەشكىلاتلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىغا ھەمكارلىشىپ شەھەرنى يېرىم يىلدەك ساقلايدۇ. مىنگۇنىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ھۆكۈمەت قوشۇنى قۇمۇلدىن چېكىنگەندە، ۋۇجىنگۇي ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باش-لىقلىقىغا تەيىنلىنىدۇ، مالىمانچىلىقتا يەرلىكنىڭ ئامانلىقىنى قوغدايدۇ. مىنگۇنىڭ 23 - يىلى (1934 - يىلى)، قۇمۇل شەنشى مەسچىتىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. مىنگۇنىڭ 25 - يىلىدىن 26 - يىلىغىچە (1936 - يىلىدىن 1937 - يىلىغىچە) بولغان ئارىلىقتا مەككىگە ھەجگە بارىدۇ. مىنگۇنىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) قۇمۇلدا كېسەل بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

بەشىر (1912—1950)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇلنىڭ ئاخىرقى ۋالىسى شامەخسۇتىنىڭ نەۋرىسى، نەزەرنىڭ ئوغلى. بەشىر 19 ياشقا كىرگەندە، بوۋىسى شامەخسۇت ئۆلۈپ كېتىدۇ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتى «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەل-دار قويۇش» سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، ۋالىلىق تۆزۈمىنى ۋە ئۇنىڭ ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاتىسى نەزەر جىن شۇرېن تەرىپىدىن ئۇرۇمچىدە نەزەربەنت قىلىنىدۇ. «ئەمەل ۋارىسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتى يولغا قويۇلغانلىقتىن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ۋە ئۇردا ئەمەلدارلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە

تەسىر يەتمىدۇ. بىشىر ئوردا ئەمەلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، يوقىرى - تۆۋەن قاتمۇراپ قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە جىن شۇرىنىڭ سىياسەت جەھەتتە خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكى تۈپەيلىدىن ئاخىرى مىنگونىڭ 20 - يىلىدىكى دېھقانلار قوزغۇلىڭى ۋۇجۇتقا كېلىدۇ. بىشىر قوزغۇلاڭچىلار سېپىگە كىرىۋېلىپ، مالىيە - ماددى جەھەتلەردىن پۈتۈن كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى قوللايدۇ. ماجۇڭيىڭ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە، بىشىر ئۇنىڭغا ئەگىشىپ تۇرپانغا كېلىپ، بۇ يەردە شەھەر قوغداش سىلىكى بولىدۇ. ماجۇڭيىڭ مەغلۇب بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندە، ئۇ قۇمۇل، پىچان يەزىلىرىدا مۆكۈپ يۈرۈيدۇ. 1933 - يىلىدىن كېيىن، ئىككىنچى قېتىم «ئەمەل ۋاراسلىقىنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار قويۇش» سىياسىتى يۈرگۈزۈلگەندە بىشىرغا نۇرغۇنلىغان يەر - زېمىن، مال - مۈلۈك (5000 مودىن ئارتۇق يەر) قالدۇرۇلىدۇ. 1946 - يىلى، بىشىر قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ ئەمەلدىن قالىدۇ.

ئازادلىقتىن كېيىن، 1951 - يىلى 6 - ئايدا، بىشىر زومىگەر پومېشچىك جەمئىيىتى بىلەن قولغا ئېلىنىدۇ، قاتتىق زۇلۇم چەككەن قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۇنىڭ جەمئىيىتى ئۇستىدىن شىكايەت قىلىدۇ. شۇ يىلى، بىشىر تۇرمىدە كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

شۇۋەنچىك (1880 - 1951)

ئەر، خەنزۇ، تەخەللۇسى زىچىك، ئەسلى يۇرتى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭيې ناھىيىسىدىكى شۇجيا كەنتى. ئۇنىڭ ئاتىسى گۇاڭشۇنىڭ دەسلەپكى يىللىرى زوزۇڭتاڭ قوشۇنى بىلەن قومۇلغا كېلىپ، تاشۇبلىقتا مۇداپىئە ئەمەلدارى، باش دۇئانبېگى قاتارلىق ھەربىي ئەمەللەرنى تۇتقان.

شۇۋەنچىك گۇاشۇنىڭ 6 - يىلى (1880 - يىلى) تاشۇبلىقتا تۇغۇلىدۇ، بالىلىق چېغىدا كونا مەكتەپتە ئوقۇيدۇ، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ تاشۇبلىق ۋە قۇمۇلدا كۆپ يىل شاگىرت تەربىيىلەيدۇ.

مىنگونىڭ 2- يىلى (1913 - يىلى)، شۇۋەنچىك ئۆلكىلىك كېڭەش ھەيئىتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلىنىدۇ. مىنگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىلى) دىن كېيىن يەنە پارلامېنت ئەزالىقىغا سايلىنىدۇ ۋە ساۋكۇنىڭ پارە بېرىپ زوڭتۇڭقا سايلىنىش رەزىل ئويۇنىغا قاتنىشىدۇ. مىنگونىڭ 13- يىلى (1924 - يىلى)، فېڭ يۈشياڭ بېيجىڭدا سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ ساۋكۇننى قاماپ قويىدۇ. شۇۋەنچىك ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىۋالىدۇ. مىنگونىڭ 14 - يىلى (1925 - يىلى) قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ ئامبالىلىقىغا تەيىنلىنىدۇ، كېيىنكى يىلى بۇ ۋەزىپىدىن قالىدۇ. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) قۇمۇل «يەرلىك دوراي» ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىنىپ، ئەپسۇن بېجى يىغىدۇ، ئىككى يىلدىن كېيىن بۇ ۋەزىپىدىن قېلىپ ئۇرۇمچىگە قايتىدۇ. مىنگونىڭ 19 - يىلى، (1930 - يىلى) چىيەندې (ھازىرقى مىچۇەن) ناھىيىسىگە ھاكىم بولىدۇ ۋە بىر يىلدىن

كېيىنلا بۇ ئەسلىدىن بوشىنىدۇ. كېيىنكى يىلى، قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ، شۇۋەنچىك، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ئالدىنقى سەپ ھال سوراش ئۆسمكىنىڭ ھەيئىتى سۈپىتىدە قۇمۇلغا كېلىپ «ھال سورايدۇ»، كېيىن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ مەسئۇلىيەتچىلەر باشقارمىسى ئۇچىنچى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولىدۇ. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ بىكار يۈرۈيدۇ. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، قۇمۇلدا ناھىيىلىك كېڭەشكە «خەلق سايلىمى»ئۆتكۈزۈلگەندە شۇۋەنچىك كېڭەش ھەيئىتىنىڭ باشلىقى بولۇۋالىدۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ ئىككىيىل قۇرۇق ئەمەل تۇتىدۇ. 1951 - يىلى 8 - ئايدا، شۇۋەنچىك قۇمۇلدا كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

شۇ ۋەنچىك مىنگو يىللىرى قۇمۇل ۋە باشقا يەرلەردە كۆپ يىل ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىدۇ، بۇ جەريانىدا ئۇ ئۇمۇمەن پاك - دىيانەتلىك بىلەن ياشايدۇ. ئۇ كۆڭزى - مىڭزى يولىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا قۇمۇلدا ئولتۇراقلىشىپ، قۇلۇم - قوشنىلارنىڭ جېدەل - ماجىرالىرىنى ھەل قىلىپ، يامانلىشىپ قالغانلارنى ياراشتۇرۇپ، يۇرتداشلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولىدۇ.

نامان شاۋان (1878 - 1954)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەرئىچىدىن. كىچىكىدىنلا دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، 18 يېشىدا مەككىگە ھەج تاۋابقا بېرىپ، شۇ يەردە 14 يىل ئوقۇغان. ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئىسلام كلاسسىكلىرىنى خېلى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. مىنگونىڭ بىرىنچى يىلى (1912 - يىلى)، قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ، شەھەرئىچى جۇمە مەسچىتىنىڭ ئىمامى بولغان. مىنگونىڭ 24 - يىلى (1935 - يىلى)، بازار مەكتەپ مىللىي سىنىپىدا دىنىي دەرس ئوقۇتقۇچىسى بولغان. مىنگونىڭ 29 - يىلى (1940 - يىلى)، مەسچىتە مۇپتى بولغان. مىنگونىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى) ھوشۇر قازى ئاخۇنۇم كېسەل بولۇپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، نامان شاۋان قازى بولۇپ، نامان قازى ئاخۇنۇم دەپ ئاتالغان.

1952 - يىلى، نامان قازى ئاخۇنۇم بېيجىڭغا بېرىپ مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ يىغىنىغا قاتنىشىپ، مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان. 1954 - يىلى، قۇمۇل ناھىيىلىك تۇنجى قېتىملىق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. قۇرۇلتايدا ھەم ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەيئىتى ئەزاسى ۋە ئۆلكىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى بولۇپ سايلانغان. شۇ يىلى، نامان قازى ئاخۇنۇم كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولىدۇ.

نامان قازى ئاخۇنۇم ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە كلاسسىكلىرىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئۇزاق مۇددەت دىنىي تەربىيە ۋە دىنىي تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللانغان، ئامما ئىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن دىنىي ئەرباب ئىدى. شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ خەلق ھۆكۈمىتىنى قوللاپ، پارتىيىنىڭ دىنىي - مىللىي سىياسەتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى يىللىرى قانات يايدۇرۇلغان دېموكراتىك ئىسلاھاتلاردا

هۆكۈمەتكە يارەملىشىپ بىرمۇنچىلىغان خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

ئابدۇللا باقى ھاجى (1878 – 1962)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەرئىچىدىن. ئۇنىڭ ئاتىسى باسىت ھاجى دائىملىق ئۇستا بولۇپ، ياغاچچىلىق، تۆمۈرچىلىك ۋە تامچىلىق ئىشلىرىغا ناھايىتى پۇختا ئىدى. ھېچقانداق ئۇستا كۆرمەيلا، سائەت ياساشنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئابدۇللا باقى كىچىگىدىنلا ئاتىسىدىن ھۈنەر ئۆگىنىپ، ئۇستا ھۈنەرۋەن بولۇپ يېتىشىپ چىققان، ئۇ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى پىششىق بىلىپلا قالماي، قۇرۇلۇش لايىھىلەشنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. ئۇ ئۆمۈرىدە نۇرغۇنلىغان قۇرۇلۇشلارنى لايىھىلەپ ياسىغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە كىشىلەرگە يارايدىغىنى قەيسى غوجام مازىرى، «جۇڭسەنتاڭ زالى» ۋە ھېيتكا مەسچىتىنىڭ تۈزۈلۈكىنى كۆتۈرۈش قۇرۇلۇشى قاتارلىقلاردۇر.

ئابدۇللا باقى ھاجى 1962 -يىلى كېسەل سەۋەبى بىلەن ئالەمدىن ئۆتتىدۇ.

ۋاڭ سوۋېي (1887 – 1967)

ۋاڭ سوۋېي، لەقىمى جۇنتىڭ، تەخەللۇسى جۇچې، ئۇ ئاتىسىنىڭ ئالتىنچى بالىسى بولغاچقا كىشىلەر ۋاڭ لىيۇيې دەپمۇ ئاتىشاتتى. چىڭ سۇلالىسى گۇاڭشۈنىڭ 13 - يىلى (1887 - يىلى) 9 - ئايدا تۇغۇلۇپ، 1967 - يىلى 4 - ئاينىڭ 24 - كۈنى 80 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ.

ۋاڭ سوۋېي گەنسۇنىڭ مىنچىن ناھىيىسىدە دۇنيا غا كەلگەن. گۇاڭشۈنىڭ ئاخىرقى يىللىرى پۈتۈن ئائىلىسى بىلەن قۇمۇل تاشۇبلىق يېزىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، ئاتىسى ۋە ئاكىسىنىڭ قولىدا دېھقانچىلىق قىلىدۇ ۋە تېۋىپلىقنى ئۆگىنىدۇ. مىنگو- نىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى)، قۇمۇل شەھىرىنىڭ شەرقىي باغچا مەھەللىسىگە كۆچۈپ كېلىپ تېۋىپلىق قىلىدۇ. قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، 1954 - يىلى شىنجۇڭ بىرلەشمە شىپاخانىسىغا قاتنىشىدۇ. كېيىن ياشىنىپ قېلىپ سالامەتلىكى يار بەرمىگەن- لىكتىن، 1959 - يىلى بۇ شىپاخانىدىن چېكىنىپ چىقىۋالىدۇ. لېكىن ئۆيىدە كېسەل كۆرۈشنى توختاتماپ قويماي، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە تېۋىپلىق قىلىدۇ.

ۋاڭ سوۋېينىڭ ئاتا - بوۋىلىرى تېۋىپ ئىدى، ئۇ كىچىگىدىنلا تېۋىپقا دائىر ئىشلارنى كۆزى بىلەن كۆرۈپ قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ تۇرغانلىقى ھەم زېرەك، تىرىشچان بولغانلىقى. ئۇچۇن 20 ياشلارغا كىرگەندىلا مۇستەقىل كېسەل كۆرەلەيدىغان بولغانىدى. ئۇ ئاياللار كېسىلى، تەپ كېسىلى، باللاردا بولىدىغان چۇقۇق (گىرىژ) قاتارلىق كېسەللەرنى داۋالاشقا ماھىر ئىدى. باللارنىڭ چۇقۇق كېسەللىرىنى دورا ئىشلەتمە ئۇۋىلاپ داۋالاپلا ساقايتىپ قويىاتتى. ئەر - ئاياللاردىكى تۇغماسلىق كېسەللىكلىرىمۇ ئۇنۇملۇك دورىلارنى قىلاتتى.

ۋاڭ سوۋېي 60 يىل تېۋىپلىق قىلىش جەريانىدا دوختۇرلۇق ئەخلاقىغا ئالا- ھىدە ئەھمىيەت بەرگەن، كەمبەغەل بىمارلارنى دائىم ھەقسىز داۋالىغان. ھەتتا دورا پۇلىنىمۇ ئالمىغان، يىراقتىن كەلگەن ھەم قېينىنچىلىقى بار بىمارلارنى ھەقسىز ياتقۇ-

زۇپ داۋالىغان ۋە قۇرسىقىدىن خەۋەر ئالغان. جىددىي كېسەللەرگە دۇچ كەلگەندە ئېغىر كۆرمەي ئۆيىگە بېرىپ داۋالىغان. ئاز سانلىق مىللەت بىمارلىرىنىمۇ قىزغىن داۋالىغان. قىينىچىلىقى بار بىمارلار داۋالاش ھەققى ئۇچۇن، بىر ئوچۇم جىگدە، بىر ئوچۇم ئۆرۈك ياكى نەچچە نان بەرسىمۇ رازى بولغان.

ۋاڭ سوۋېت ھايات چېغىدا خۇراپاتلىققا ئىشەنمەيتتى. تېۋىپلىق كىتابلىرىنى جېنىدىن ئەۋزەل كۆرەتتى.

يولۋاس (1889 - 1971)

ئەر، ئۇيغۇر، شىنجاڭنىڭ مارالبېشى ناھىيىسىدىن. تەخمىنەن چىڭ سۇلالىسى گۈاڭشۈنىڭ 20 - يىلى (1894 - يىلى) ئۇنىڭ ئاچىسى جىنەستىخاننى قەشقەرنىڭ دوتىيى خۇاڭ گۈاڭدا (خەنزۇ) خوتۇنلۇققا ئالدۇ. ئاردىدىن ئۇزاق ئۆتمەي، جىنەستىخاننىڭ ئاتىسى ھوشۇر مىراب ئۆلۈپ كېتىپ، يولۋاس ئاچىسى جىنەستىخان بىلەن جىيەن ئاكىسى خۇاڭ گۈاڭدانىڭ قولىغا قالدۇ. كېيىن خۇاڭ گۈاڭدا مەنسەپتىن قالدۇ. ئۇ، ئايالى ۋە قېيىنى ئىنىسىنى ئېلىپ بېيجىڭغا بارىدۇ، بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، جىنايىتى ئۇچۇن قاماقتا ئېلىنىدۇ، جىنەستىخان بىلەن يولۋاس كوچىدا سەرگەردان بولۇپ قالدۇ، شۇ كۈنلەردە، ئۇلار بېيجىڭغا خاننى زىيارەت قىلىپ بارغان ئۇقۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ ھەمراھلىرىغا ئۇچراپ قالدۇ، جىنەستىخان ئۇلارغا ئاچا - ئۇكا ئىكىلەننى شىنجاڭغا بىللە ئېلىپ كېتىش تەلىپىنى قويىدۇ. ۋاڭ شامەخسۇت ماقۇل بولىدۇ ۋە ئاتىدارچىلىق قىلىپ جىنەستىخاننى ئېغىز قېرىغا نىكاھلاپ بەرگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇ ئىككىسى شامەخسۇتلار بىلەن بىللە قۇمۇلغا كېلىدۇ. جىنەستىخان قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن ئېغىز قېرى بىلەن بىر يىلدەك بىللە تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. كېيىن زىددىيەت تۇغۇلۇپ ئىككىسى ئاجرىشىپ كېتىدۇ ۋە ئىبراھىم بەگكە تېگىدۇ.

يولۋاس قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن، ئاۋۋال جىيەن ئاكىسىنىڭ دۇكىنىدا خىزمەتچى بولۇپ ئىشلەيدۇ، كېيىن يۇسۇپ تەيجىنىڭ سودا يارىمچىسى بولىدۇ. ئاندىن يۇسۇپ تەيجىنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئوردىدا كىچىك تەرجىمان بولىدۇ. بۇ مىنگونىڭ (1912 - يىلىنىڭ) دەسلەپكى يىللىرى ئىدى. مىنگونىڭ ئۇچىنچى يىلى (1914 - يىلى) يولۋاس ئوردىنىڭ بازار بېگى بولىدۇ، كېيىنكى يىلى ئوردىنىڭ باش سودا ئەمەلدارى بولىدۇ، ئۇزاق ئۆتمەيلا ،ئىشىك ئاغىسى بولىدۇ. مىنگونىڭ بەشىنچى يىلى (1916 - يىلى) ئۇ يەنە ئۇچبەگ بولىدۇ. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927 - يىلى) قۇمۇلدا ئاپتوموبىل ترانسپورت ئىدارىسى قۇرۇلىدۇ، ئوردا كاتىپى شى زوجىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن يولۋاس قوشۇمچە ترانسپورت ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولىدۇ. شۇ يىلى يولۋاس ئوردا قۇرالىلىق قاراۋۇل يېگىنىڭ يېگىجاڭى بولىدۇ. مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى)، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇمۇلدا قۇرغان ئۇيغۇر ئاتلىق يېگىنىڭ يېگىجاڭى

بولىدۇ، ئوردىدا يەنە چوڭ تەرجىمان، ئالاقچى ھەم قوغدىغۇچى دېگەندەك ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ، ئەمەلىيەتتە ئوردىنىڭ باشقۇرغۇچىسى بولۇۋالىدۇ.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) 6 - ئايدا، شامەخسۇت ۋاڭ كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ۋاڭلىق ئىمتىيازنى بىكار قىلىپ، «ئەمەل ۋارىسلىقنى بىكار قىلىپ، ئالمىشىپ تۇرىدىغان ئەمەلدار **قويۇش**» سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ئوردا ھاكىمىيىتى يىمىرىلىدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسمنىڭ شىجاڭى لیۇشىزىڭنىڭ كېپىللىككە ئېلىشى بىلەن يولۋاس ئۇيغۇر ئاتلىق يېڭىنىڭ يېڭىجاڭلىقنى داۋاملىق ئۆتەيدۇ ھەمدە ئوردا ئىگىدارچىلىقىدىكى يەرلەرنى ئېنىقلاشقا قاتنىشىدۇ.

مىنگونىڭ 20 - يىلى (1931 - يىلى)، قۇمۇلدا دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلايدۇ، ما جۇڭيىڭ شىنجاڭغا كېلىپ، قوزغىلاڭچىلار بىلەن بىرلىكتە قۇمۇل شەھىرىنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. يولۋاس قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ شىجاڭى جۇرۇيچىنىڭ سۆھبەت ۋەكىلى بولۇپ شەھەر ئىچىگە قوزغۇلاڭچىلارنىڭ كاتتىبېشىنى ئىزدەپ كىرگەندە، قوزغىلاڭچىلار تۇتۇۋېلىپ ما جۇڭيىڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. ما جۇڭيىڭ ئۇنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچىنى ئوبدان بىلىدىكەن ھەم زېرەك، چاقچاق ئىكەن، دەپ داۋاملىق ئىشقا قويىدۇ. يولۋاس شۇئان ما جۇڭيىڭنىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئەمەلىي كۈچىنى كېڭەيتىپ قوزغىلاڭچىلارنىڭ رەھبىرى بولۇش كويىغا چۈشىدۇ. قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىدا يولۋاس ۋاڭلىق تۈزۈمىنىڭ ئەسلىگە كېلىشىنى ھەدەپ قوللايدۇ، ئۆلكە قوشۇنلىرى بىلەن مۇرەسسەللىشىپ ئۆز كۈچىنى قوغداپ قېلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ما جۇڭيىڭ گەنسۇغا **قايتىپ كەتكەندىن** كېيىن، يولۋاس قۇمۇلنىڭ شەرقىي تاغلىرىدىكى قوزغىلاڭچىلارنىڭ كاتتىبېشى بولۇۋالىدۇ.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ما جۇڭيىڭ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە، يولۋاس يەنە ئۇنىڭ كەينىگە كىرىدۇ، ھەربىي قىسمغا ئاشلىق يېغىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ما جۇڭيىڭ تەرىپىدىن تۇرپان گارنىزون لۇيىنىڭ لۇيجاڭلىقلىقىغا تەيىنلىنىدۇ. كېيىنكى يىلى ما جۇڭيىڭ مەغلۇپ بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنىدۇ، يولۋاس ئەسكىرىنى باشلاپ قۇمۇلغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە شېڭ شىسەيگە تېلېگراممىا بېرىپ، ئۇنى قوللاپ يەرلىك ھاكىمىيەتنى تۇتۇپ تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. شېڭ شىسەي يولۋاسنى ھەربىي ھوقوقنى تاپشۇرۇپ بېرىش شەرتى ئاستىدا قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ ھەمدە سوۋېت مەسلىھەتچىسىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ قىسمىلارنى تەرتىپكە سالىدۇ. بۇنىڭ كەينىدىنلا، شېڭ شىسەي شۇ يۇشىڭنى قۇمۇل بازىرىنىڭ گارنىزون سىلىڭى قىلىپ ئەۋەتىپ مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئۇنىڭغا تۇتقۇزىدۇ. ئۆزىنىڭ ئەمەلىي كۈچى ۋە ئورنىنىڭ تەھدىت ئاستىدا قېلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن يولۋاس سوۋېت مەسلىھەتچىسىنى تۇتۇپ قالىدۇ ھەمدە ئۆلكە تەرەپتىن كېلىدىغان قوشۇننى توسۇش ئۈچۈن توغۇچىدا مۇداپىئە سېپى قۇرىدۇ. شېڭ شىسەي ئۇرۇش ئوتى قايتا يېنىپ، ئۆز ئورنىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرەپ، يولۋاسنى قۇمۇل بازىرى

نىڭ گارنىزون سىلىكى قىلىپ تەيىنلەشكە مەجبۇر بولىدۇ، ئادىلنى قۇمۇل ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلنىڭ ۋەزىيىتى يۇمشايىدۇ.

مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) 4 - ئايدا، جۇڭگو ئىشچى - دېھقان قىزىل ئارمىيىسى غەربىي سەپ قىسمىنىڭ بىر بۆلىكى شىڭشىڭشىياغا يېتىپ كېلىدۇ. يولۋاس شېڭ شىسەينىڭ قىزىل ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئېلىش توغرىسىدىكى يوليورۇقىنى ئىجرا قىلىشنى رەت قىلىدۇ ھەم ئەگەر شېڭ شىسەي قىزىل ئارمىيىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى قارشى ئېلىشتا چىڭ تۇرىدىغان بولسا، مەن قۇمۇلدا ئوت قويۇپ، قىرغىنچىلىق قىلىپ تاغ ئىچىگە كىرىپ كېتىمەن، دەپ جار سالىدۇ. كېيىن، يولۋاس قىزىل ئارمىيىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىش ئىرادىسىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ۋە ئۆلكە قوشۇنىنىڭ قۇمۇلغا كېلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ شەرمەندىلەرچە چىڭخەيگە قېچىپ بارىدۇ ۋە مابۇ فاڭنىڭ تەۋسىيە قىلىشى بىلەن نەنجىڭغا بېرىپ ئۆزىنى جىيالىڭ جېيشىنىڭ قوينىغا ئاتىدۇ.

مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) 2 - ئايدا، يولۋاس گومىنداڭ ھەربىي كومىتېتىنىڭ جۇڭجاڭ دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى بولىدۇ ۋە ئۇزاق ئۆتمەي لىياۋ يۈڭچيۇ دېگەن ئايال بىلەن تۇرمۇش قۇرىدۇ. مىنگونىڭ 28 - يىلى (1939 - يىلى) گومىنداڭ مەركىزىي رېۋېزىيە كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. بۇندىن باشقا، يولۋاسنىڭ بىرمۇنچە ئىسمى بار جىسمى يوق ئەمەلدىرى بار ئىدى، مەسىلەن، سىچۇەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتىنىڭ مەسلىھەتچىسى، موڭغۇل - زاڭزۇ ھەيئىتىنىڭ ئەزاسى، جۇڭگو چېگرا رايونلار جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي ئىجرائىيە ئەزاسى، شەرق مەدەنىيىتى جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي ئىجرائىيە ئەزاسى، جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئىجرائىيە ئەزاسى دېگەنگە ئوخشاشلار.

مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، يولۋاس شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، گومىنداڭ مەركىزىنىڭ دۆلەت سىياسىتى مەسلىھەتچىسى ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ئالىي مەسلىھەتچىسى بولىدۇ. كېيىنكى يىلى 10 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى، قوشۇمچە ئامانلىق قوغداش سىلىكى بولىدۇ ھەم گومىنداڭ قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ پارتىيە ئىشلىرى يېتەكچىسى بولىدۇ.

مىنگونىڭ 37 - يىلى (1948 - يىلى) 2 - ئايدا، يولۋاس شەرقىي شىنجاڭ لەۋھە تەقدىم قىلىش ئۆمىكىنى باشلاپ، نەنجىڭغا بېرىپ جيالىڭ جېيشى قاتارلىقلارغا لەۋھە تەقدىم قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ ھەم گومىنداڭ مەركىزىگە ئاتالمىش شەرقىي شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇشنى ئىلتىماس قىلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ ئۆلكىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەش تەمەسسە بولىدۇ، لېكىن ئۇنىڭ بۇ ئارزۇلىرى ئەمەلگە ئاشمايدۇ. شۇ يىلى كۈزدە، ئۇ ئىكىكىنچى قېتىم شەرقىي شىنجاڭ لەۋھە تەقدىم قىلىش ئۆمىكىنى باشلاپ لەنجۇ، شىنىڭ، يىنچۇەن قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، جاڭ جۆجۇڭ، ما خۇڭكۇي، مابۇ فاڭ قاتارلىقلارغا لەۋھە تەقدىم قىلىدۇ ھەم ئۇلاردىن ئۆزىنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇشىنى قوللاشنى تەلەپ قىلىدۇ.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، يولۋاس قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋاللىيقىدا داۋاملىق قالدۇ. لېكىن ئۇ تۆلكىلىك قىلىپ، يوشۇرۇن قېچىشنى پىلانلايدۇ. 1950 - يىل 3 - ئايىنىڭ 9 - كۈنى، قۇمۇل شەھىرىدىن يوشۇرۇن چىقىپ، يول بويى قوراللىق توپىلاڭ قوزغايدۇ ھەم باندىت كاتىباشلىرىدىن ئوسمان، جانىمقانلار بىلەن بىرلىشىپ، شەرقىي شىنجاڭ توپىلىڭىنى قوزغايدۇ. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قوغلاپ يوقىتىشى نەتىجىسىدە باندىتلار تار مار بولىدۇ، يولۋاس بولسا قۇمۇلدىن چىققان پېتى چىڭخەي، شىزاڭ ئارقىلىق 1951 - يىلىنىڭ بېشىدا ھىندىستانغا كىرىپ، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تەيۋەنگە قېچىپ بارىدۇ.

يولۋاس تەيۋەنگە بارغاندىن كېيىن، تەيۋەننىڭ تۇرۇشلۇق ئاتالمىش «باش ئەلچىسى» ۋە شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ «رەئىسى» لىكىگە تەيىنلىنىدۇ ھەم نەچچە قېتىملىق ئەسلىمە يېزىپ چىقىدۇ. 1971 - يىلى 7 - ئايدا تەيۋەندە كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

يولۋاس قولىدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، قاقتى - سوقتى قىلىپ، نۇرغۇن مال دۇنيا توپلىغان. ئازادلىقتىن ئىلگىرى، ئۇنىڭ قۇمۇلدا ئالتە كارىزى، 400 مودىن ئارتۇق يېرى، 147 ئېغىز ئۆيى ۋە باغچىسى، كارخانىسى، ئات - ئۇلاغلىرى، ماشىنىسى، سودىسى، سالغان مەبلىغى، ئامانەتكە قويغان پۇلى، جاۋاھىرلىرى بار ئىدى، بۇنى خەلق پۇلىغا سۈندۈرغاندا تەخمىنەن 941 مىڭ يۈەنگە بارىدۇ (1960 - يىلىدىكى مال باھاسى بويىچە ھېسابلىغاندا).

يولۋاس گۇاڭشۇنىڭ 34 - يىلى (1908 - يىلى) تۇنجى قېتىم ئۆيلىنىپ، 1950 - يىلى 3 - ئايدا قېچىپ كەتكەنگە قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 10 خوتۇن ئېلىپ، تۆت ئوغۇل ۋە تۆت قىزلىق بولىدۇ. ئىككىنچى ئوغلى ياقۇپ (ياۋ داۋخۇڭ) 1949 - يىلى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولىدۇ، ئازادلىقتىن كېيىن داۋاملىق قالدۇرۇپ ئىشلىتىلىدۇ، 1950 - يىلى ئاتىسى بىلەن بىللە تەيۋەنگە قېچىپ بارىدۇ.

قوشۇمچە: لياۋيۇڭچيۇ

خەنزۇ، مىنگونىڭ 27 - يىلى (1938 - يىلى) خۇبېيىنىڭ خەنكۇ شەھىرىدە **يولۋاس** بىلەن توي قىلىدۇ. بۇ يولۋاسنىڭ 10 - خوتۇنى ئىدى. مىنگونىڭ 35 - يىلى (1946 - يىلى)، ئېرى يولۋاس بىلەن قۇمۇلغا كېلىدۇ. ئۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ **قۇمۇل** ناھىيىلىك قىزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى، **قۇمۇل** ناھىيىلىك ئايالار بىرلەشمىسىنىڭ باشلىقى، گومىنداڭ قۇمۇل ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1950 - يىلى قېچىپ كېتىۋاتقاندا كېسەل بولۇپ ئۆلگەن.

ئابلىمىت ھاجى (1897—1976)

ئەر، ئۇيغۇر، **قۇمۇل** شەھەر ئىچىدىن. 20 يېشىغىچە ئائىلىسىدە دېھقانچىلىق قىلىش بىلەن بىللە دىنىي مەكتەپتە ئوقۇغان، ئۇنىڭدىن كېيىن بىر نەچچە يىل ئۇششاق

تىجارەتچى بولغان. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1936 - يىلى) ئاتىسى بىلەن بىللە مەككىگە ھەج تاۋاپ قىلغىلى بارىدۇ، كېيىنكى يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كېلىپ ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا تەشۋىقات خىزمىتىنى ئىشلەيدۇ، مىنگونىڭ 27 - يىلىدىن 33 - يىلىغىچە (1938 - يىلىدىن 1944 - يىلىغىچە) بۇ ئۇيۇشمىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولىدۇ، مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى) دىن كېيىن، شەھەر ئىچى مەدرىسىنىڭ مۇتۋەللىسى ۋە مۇدەررىسى بولىدۇ.

قومۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئابلىمىت ھاجى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ھىمايە قىلىدۇ؛ ئاۋال شىنجاڭ دېموكراتىيە ئىتتىپاقىنىڭ قومۇل شۆبىسىدە ئىشلەيدۇ، 1952 - يىلى 10 - ئايدا شەھەرئىچى رايونلۇق ھۆكۈمەتتە مەدەنىيەت، ماتارىپ كادىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ. 1953 - يىلى ناھىيىلىك ھەر مىللەت ۋە ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنىغا ۋەكىل بولۇپ سايلىنىدۇ ھەم ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىقىغا سايلىنىدۇ. 1955 - يىلىدىن كېيىن، ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزاسى بولىدۇ. ئۇ ئامما بىلەن زىچ ئالاقە باغلاپ، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى مەزگىلدىكى سىياسەتلىرىنى ئاكتىپ تەشۋىق قىلىدۇ. 1954 - يىلىدىن كېيىن، ئۇ قۇمۇلنىڭ قازىسى بولىدۇ ھەمدە مەملىكەتلىك ئىسلام جەمئىيىتى ۋە شىنجاڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ سايلىنىدۇ. ئۇ دىنىي مەدەنىيەت ۋە ئىسلام كلاسسىكلىرىنى مەلۇم دەرىجىدە تەتقىق قىلغان، بىلىمى چوڭقۇر، ئىدىيىدە تەرەققىپەرۋەر بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان.

1976 - يىلى 9 - ئايدا ئابلىمىت ھاجى شەھەرئىچىدىكى ئۆيىدە كېسەل سەۋەبىي بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

ياڭ فۇچېڭ (1922 — 1977)

ئەر، خەنزۇ، سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ زىگۇڭ دېگەن يېرىدىن. 14 يېشىدىن باشلاپ زىگۇڭدىكى توزچىلىق مەيدانىدا ئىشلىگەن. 1948 - يىلى يۈرتىدا ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان، كېيىنكى يىلى شىئەنده ئازاد بولۇپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتنىشىپ، ئالتىنچى جۇننىڭ 16 - شىنسىدا تۇرغان. شۇ يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە كىرگەن. 1949 - يىلى قىسىم بىلەن بىللە قۇمۇلغا كەلگەن، 1951 - يىلى ھەربىي سەپتىن يەرلىك خىزمەتكە ئالمىشىپ، توغۇچى ئاقيەر رايونى، پالۋانتۇر يېزىلىرى، راھەتباغ ۋە شەھەرئىچى گۈڭشېلىرى، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى قاتارلىق جايلاردا رايوننىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، يېزىلىق پارتكومىنىڭ شۇجىسى، گۈڭشې (دېھقانچىلىق مەيدانى) پارتكوم شۇجىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ ئاساسىي قاتلامدا ئۇزاق مۇددەت ئىشلەپ، ھەر مىللەت خەلقى بىلەن كەڭ ئالاقە باغلىغان، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش داۋامىدا سەمىمىي ساداقەتلىك بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ، ئاممىنىڭ چوڭقۇر ھىمايىسىگە ئېرىشكەن. 1958 - يىلى ياڭ فۇچېڭ شەھەر-

ئەچى گۈڭشېسىدىكى كادىرلار بىلەن ئاممىنىڭ سالا ئېغىزلارنى رەتلىشىگە، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىشقا يېتەكچىلىك قىلىپ كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتقان، خۇسۇسەن راھەتباغ سۇ ئامبىرىنى ياساشقا باشچى بولغان، بۇنىڭ بىلەن، تېرىلغۇ ئېتىزلىرىنى سۇغىرىش كاپالەتكە ئىگە بولغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ ئادەملىرى چەت - ياقا جايلارغا كېتىپ قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ. 1973 - يىلى 4 - ئايدا، ياڭ فۇچېڭ ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى پارتكومىغا شۇجى بولىدۇ. ئۇ، خىلمۇ خىل توسالغۇلارنى يېڭىپ، ئىشلەپچىقىرىش تەرتىپىنى ئورنىتىپ، دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ قىياپىتىنى ياخشىلايدۇ، شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى يىلى ئاشلىقتىن مول - ھوسۇل ئېلىنىدۇ. ئۇ يەنە كادىرلار بىلەن ئاممىنىڭ كۆچەتزارلىق بىنا قىلىپ نۇرغۇنلىغان كۆچەت يېتىشتۇرۇشىگە باشچىلىق قىلىپ ساقانى كۆكەرتىش ئۇچۇن قان - تەر تۆكىدۇ. 1975 - يىلى 9 - ئايدا ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئېلىپ بېرىلغان ئاتالمىش «ئاساسىي لۇشيەن تەربىيىسى ھەرىكىتى» داۋامىدا ياڭ فۇچېڭ خاتا تەنقىد قىلىنىپ، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدىن يۆتكىلىپ كېتىدۇ. 1977 - يىلى 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ئۇ راك كېسىلى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

ئىسمايىل ئىبراھىم (1925—1979)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىن. ئازادلىقتىن ئىلگىرى قۇمۇل يېزىلىرىدا ماۋارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان، كېيىنچە ناھىيىلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا بوغالتىر بولغان. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇزاق مۇددەت ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان. 50 - يىللارنىڭ بېشىدا، شىنجاڭ مەدەنىيەت ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكى بىلەن بېيجىڭ قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلغان، ماۋزېدۇڭ قاتارلىق رەھبەرلەرنىڭ قوبۇل قىلىشىغا سازاۋەر بولغان. قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ، ئېكسكۇرسىيە داۋامىدا كۆرگەن ئاڭلىغانلىرىنى تەشۋىق قىلغان، سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزنىڭ قۇرۇلۇش نەتىجىلىرىنى تەشۋىق قىلغان. 1959 - يىلى، تىيانشان گۈڭشېسىدىكى بىر دېھقان تېپىۋالغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «مائىتىرى سىمىت» نى گۆھەر سۈپىتىدە ساقلاپ، ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، بۇ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقىنى، كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ كۆرۈشىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن.

ئىسمائىل ئىبراھىم خۇشپۇل، قىزىقچى، يۇمۇرلۇق ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ ئويۇنچاقچىلىرى كىشىلەرگە ھۇزۇر بېغىشلايتتى. ئۇنىڭ ئۇيغۇر - خەنزۇلار ئىچىدە «نەسىرىدىن ئەپەندى» دېگەن نامى بار ئىدى.

1979 - يىلى 3 - ئايدا يۈرەك تىقىلما كېسەللىكى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

مۇھەممەت ياسىن (1939 — 1981)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ چاھارباغ دېگەن يېرىدىن. 1958 - يىلى

ۋىلايەتلىك ئىشچىلار ئۈيۇشمىسى تەشكىللىگەن قۇرۇلۇش ئەترىتىدە ۋاقىتلىق ئىشچى بولغان، كېيىن ۋىلايەتلىك بىناكارلىق قۇرۇلۇش شىركىتىنىڭ رەسمىي ئىشچىلىقىغا ئۆتكەن. 1963 - يىلى مۇھەممەت ياسىن پارتىيىنىڭ چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىپ خىزمەت قىلىدۇ، بىر يىلدىن كېيىن قۇمۇلغا قايتۇرۇلۇپ يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتنىشىدۇ. ئۇ ئومۇم ئۇچۇن خالىس ئىشلەيتتى، كوللېكتىپقا كۆڭۈل بۆلەتتى. گۈڭشې ئەزالىرىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن نومۇر خاتىرىلىگۈچى، ئىشلەپچىقىرىش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ۋە تراكتورچى بولۇپ ئىشلەپ كوللېكتىپ ۋە ئامما ئۇچۇن نۇرغۇنلىغان ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەرگەن. 1980 - يىلى 10 - ئاينىڭ بىر كۈنى، ئۇ ئىشكىنىڭ ئالدىدا ھوشسىز ياتقان بىر خەنزۇ ئايالنى كۆرۈپ، ئۇنى كۆتۈرۈپ ئۆيىگە ئېلىپ كىرىدۇ ۋە ئايالىغا قارىتىپ قويۇپ ئۆزى ج خ ئىدارىسىگە بېرىپ مەلۇم قىلىدۇ. ج خ ئىدارىسى بۇ ئايالنىڭ ئېرىنىسى تېزلا تېپىپ ئالدۇ ۋە بۇ ئايالنىڭ نېرۋا كېسىلى بولۇپ، سىرتقا چىققاندا كېسىلى قوزغىلىپ ھوشىدىن كەتكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇ ئايالنىڭ ئېرى مۇھەممەت ياسىننىڭ ئۆيىگە كەلگەندە، سىز مېنىڭ ئايالىمنىڭ ھاياتىنى قۇتقازدىڭىز، دەپ مىڭ مەرتىۋە تەشەككۇر ئېيتىدۇ. 1981 - يىلى 6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى مۇھەممەت ياسىن 11 ياشلىق ئىككىنچى ئوغلىنى خەلقئارا بالىلار بايرىمىنىڭ پائالىيىتىنى كۆرسىتىش ئۇچۇن بازارغا ئېلىپ كىرىدۇ. چۈشتىن بۇرۇن سائەت 11 لەر ئەتراپىدا، ئۇ ۋىلايەتلىك ج خ باشقارمىسىنىڭ ئالدىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدىكى 50 - نومۇرلۇق قورودىن بىر ئايالنىڭ «قۇتقۇزۇڭلار» دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلايدۇ - دە، بىر قىسىم ئۆتكۈنچى كىشىلەر بىلەن بۇ يەرگە يېتىپ كېلىدۇ. قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلغۇچى ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا تۇغقان يوقلاپ كەلگەن خىزمەتچىنىڭ ئايالى زوھرەمخان ئىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، مۇندىن يېرىم سائەت ئىلگىرى، ئۇنىڭ ئىككى ئۆكسى (بىرى كان ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ ئىشچىسى ئابلىز، يەنە بىرى تۆمۈرىيول كۆۋرۈك زاۋۇتىنىڭ ئىشچىسى ياقۇپ)، ھويلىسىدىكى ئۇزۇمنى سۇ پومپىسى بىلەن سۇغىرىۋاتقاندا، سۇ پومپىسىدىن چاتاق چىققان، ئاكا - ئۇكا ئىككىيلەن ماشىنىنى ياسايمىز دەپ، قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپ بىر ھازاغىچە چىقمىغان، ئۇ بۇنىڭدىن قاتتىق ئەنسىرەگەن. مۇھەممەت ياسىن بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ دەرھال قۇدۇققا چۈشمەكچى بولىدۇ. بەزىلەر ئۇنى توسۇپ، قۇدۇقتىن گاز چىقىپ كەتكەن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ، ئۇنىڭ ئوغلىمۇ دادىسىنىڭ پېشىگە ئېسىلىۋېلىپ چۈشۈشىگە ئۇنىمايدۇ. لېكىن مۇھەممەت ياسىن كىشىلەرنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، بېلىگە ئارغامچا باغلاپ قۇدۇققا سىيرىلىپ چۈشىدۇ. بىردەمدىن كېيىنلا «تارتىڭلار» دېگەن ئاۋاز ئاڭلىنىدۇ. قۇدۇقنىڭ ئۈستىدە تۇرغانلار ئارغامچىنى كۈچەپ تارتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھۇشىدىن كەتكەن ئابلىز سىرتقا چىقىدۇ. باشقىلار ئۇنى دەرھال دوختۇرخانىغا ئېلىپ بارىدۇ. بىر نەچچە مىنۇتتىن كېيىن يەنە قۇدۇقتىن «تارتىڭلار» دېگەن ئاجىز سادا ئاڭلىنىدۇ، لېكىن بۇ قېتىم ئارغامچىنىڭ يېرىمى تارتىپ چىقىرىلىشىغا قۇدۇقتا قالداقتۇ بىر نەرسە قاپلىشىپ قالغاندەك قۇيۇلىدۇ. زوھرەمخان بۇنىڭغا چىداپ تۇرالماي باشقىلارنىڭ توسۇشىغا قارىماي، ئارغامچىغا

ئېسىلىپ قۇدۇققا چۈشىدۇ، بىردەمدىن كېيىن، ئارغامچا ئىرغىتىدۇ، ئۈستىدىكىلەر كۆچەپ تارتىدۇ، نەتىجىدە ياقۇپمۇ قۇدۇق ئۈستىگە تارتىپ چىقىرىلىدۇ. بۇ چاغدا ئوت ئۆچەرگۈچى جەڭچىلەر كېلىپ، زەھەرلىك گازدىن ساقلىنىش ئەسۋابلىرى بىلەن قورالىلىنىپ قۇدۇققا چۈشۈپ مۇھەممەت ياسىن بىلەن زورەمخاننى ئېلىپ چىقىدۇ. بىراق، ئۇلار قۇدۇقنىڭ تېگىدە ئۇزاق تۇرۇپ كەتكەنلىكتىن، ھەر ئىككىيلەنلا ھەرلىنىپ بەختكە قارشى قازا تاپىدۇ.

جاۋدېيۈەن (1917—1982)

ئەر، خەنزۇ، گەنسۇنىڭ ئەنشى ناھىيىسىدىن. مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) ئۇ قەھەتچىلىكتىن قېچىپ، قۇمۇلنىڭ چۈەنشۈيدى دېگەن يېرىگە ئورۇنلىشىپ، پومېشچىك، باي دېھقانلارغا يىللىقچى بولۇپ ئىشلەيدۇ. قۇمۇل ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ ئىجارە كېمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، ھەمكارلىشىش-كوپېراتسىيىلىشىش ھەرىكەتلىرىگە ئاكتىپ قاتنىشىدۇ. ئۇنىڭ سىنىپىي ئېڭى تېز ئۆسۈپ، 1954 - يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولىدۇ. ئۇ 20 نەچچە يىل يېزا ئاساس قاتلام كادىرى بولۇپ ئىشلەيدۇ.

1962 - يىلى، پالۋانتۇر گۈڭشېسى ياۋۇلۇڭدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش توغرىسىدا قارار چىقىرىلىدۇ. ياۋۇلۇڭنىڭ تۆت ئەترايى قۇملۇق بولۇپ، بوران چىقسا جاھاننى قۇم - توزان قاپلاپ ھېچنىمىنى كۆرگىلى بولمايدۇ، شۇڭا كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىشنى خالىمايتتى. جاۋ دېيۈەن ئۆزىنىڭ جىسمانىي ئاجىزلىقىغا قارىماي، تۇرمۇش شارائىتى ياخشى بولغان چۈەنشۈيدىنى تاشلاپ، ياۋۇلۇڭغا كېلىپ شىنجىيەن‌دۇينىڭ دۇيجاڭى بولۇپ ئىشلەيدۇ. ئۇ ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ سۆزگە كۆندۈرۈپ، ئۆزىنىڭ بالىسى ۋە 20 نەچچە ئائىلىلىك ئەزانى ياۋۇلۇڭغا ئېلىپ كېلىپ بوز يەر ئېچىپ، ئېتىز - ئېرىق بىنا قىلىدۇ، كۆچەت تىكىپ ئورمان بىنا قىلىدۇ. ئۇلار ئىككى يىل قاتتىق ئىشلەپ دەسلەپكى قەدەمدە ئۇنۇم ھاسىل قىلىدۇ. 1964 - يىلى جاۋ دېيۈەن ياۋۇلۇڭ دادۇيى پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ شۇجىلىقىغا تەيىنلىنىدۇ، ئۇ تېخىمۇ ئوبدان ئىشلەش ئۈچۈن خوتۇن - بالىلىرىنىمۇ ياۋۇلۇڭغا كۆچۈرۈپ كېلىدۇ، جاۋ دېيۈەننىڭ ئۆلگە بولۇشى ئارقىسىدا ئەزالار بىر نىيەتتە ھەمكارلىشىپ ئىشلەپ ياۋۇلۇڭنى گۈللەندۈرىدۇ، ئون نەچچە يىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق ياۋۇلۇڭ دەل - دەرەخلىك، ئېتىز - ئېرىقلىق، تۇرمۇش شارائىتى خېلى ئوبدان يېزىغا ئايلىنىدۇ.

ھەددىدىن ئارتۇق چارچاش نەتىجىسىدە جاۋ دېيۈەن كېسەلچان بولۇپ قالىدۇ. ئۇ بىر كۈنى ناھىيىلىك پارتكومنىڭ شۇجىسىغا ھەمراھ بولۇپ ئىشلەپچىقىرىشنى تەكشۈرۈۋاتقان چاغدا، تۇيۇقسىز قان قۇسۇپ، ھوشىدىن كېتىدۇ. 1979 - يىلى، تەشكىل جاۋدېيۈەننىڭ سالامەتلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنى گۈڭشېنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇش دۇيىگە يۆتكەپ ئامبارچى قىلىپ قويىدۇ، لېكىن ئۇ باشقىلارنىڭ ئېتىبار بېرىشىنى خالىماي، كېسىلگە پىسەنت قىلماي، شەرقىي گوبىغا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قى-

لمشقا باردىدۇ. 1982 - يىلى، جاۋدىيۇەن بەك چارچاپ كەتكەنلىكتىن، كونا كېسىلى قوزغىلىپ بەختكە قارشى ۋاپات بولىدۇ.

ھاپىز ئاخۇن (1902—1982)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل راھەتباغدىن. ئۇنىڭ ئاتىسى نىيازئاخۇن ئاخىرىقى ۋاڭ شا مەخسۇت تەرىپىدىن ھاشارغا ھەيدىلىپ، شىكشىكشيانىڭ يولىدا ھارۋا بېسىۋېلىپ قازا تاپىدۇ. ھاپىز ئاخۇننى كېيىن شەھەر ئىچىلىك ھاجى دېگەن كىشى بېقىپ چوڭ قىلىدۇ. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق، تىرىشچان، قولى ئەپچىل بولۇپ، كۆپ خىل ھۈنەر - سەنئەتنى ئىگىلىگەنىدى، مەسىلەن، قىرائەت قىلىش، رەسىم سىزىش، سىرچىلىق، نەققاشچىلىق، تىكەچىلىك قاتارلىق ھۈنەرلەر ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ئۇ ئۇزاق مۇددەت ئۇستازى ئابدۇرېھىم ئۇستىغا ئەگىشىپ ئوردا ۋە مەسچىتلەرنىڭ لىم - تۆۋرۈك لىرىگە رەسىم سىزغان، نەققاش چىقارغان، خەت يازغان، شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى سەممىي ھالدا «سىرچى ھاپىز ئۇستا» دەپ ئاتاشقان. ئابدۇرېھىم ئۇستام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ھاپىز ئاخۇن ئۆزى يالغۇز ئىشلەپ، ئوردا ئىچىنى رېمونت قىلغان ھەم بېزىگەن. ئۇ ئۇزاق مۇددەت ئوردىدا ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن ئوردا توغرىسىدىكى ھەر خىل ئىشلارنى بىلەتتى، تارىخ توغرىلىقمۇ نۇرغۇن ماتېرىياللارنى توپلىغانىدى.

مىنگونىڭ 34 - يىلى (1945 - يىلى)، قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار پۈل يىغىش قىلىپ قەيسەر غوجام مازىرىنى ياسايدۇ، ھاپىز ئاخۇن مازارنى لايىھىلىگۈچىلەرنىڭ بىرى ئىدى، ئۇ يەنە مازار گۈمبىزىنىڭ ئىچىنى ئايەت يېزىقلىرى بىلەن بېزەپ چىقىدۇ. قەيسەر غوجام مازىرى پۈتكەندىن كېيىن، ھاپىز ئاخۇن مازارغا كۆچۈپ كېلىپ، شەيخ بولىدۇ، ئۇنىڭ 30 نەچچە يىل كۆڭۈل قويۇپ ئاسرىشى نەتىجىسىدە، قەيسەر غوجام مازىرى ھازىرغىچە ئەينى ھالىتىنى ساقلاپ تۇرماقتا. ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ھاپىز ئاخۇن 1000 نەچچە بەتلىك قۇمۇل تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللارنى يېزىپ قالدۇرىدۇ. ئۇ ئۇستا خەتتات بولۇپ، يازغان خەتلىرى كۆركەم، چىرايلىق، نەپس ئىدى. ئۇ «قۇمۇل ئەدەبىياتى» نىڭ تۇنجى نۇسخىسىغا بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن.

1982 - يىلى، ھاپىز ئاخۇن كېسەل سەۋەبى بىلەن قەيسەر غوجام مازىرىدىكى ئۆيىدە ۋاپات بولىدۇ.

لىيۇلىشەن (1926 — 1983)

ئەر، خەنزۇ، خېبېينىڭ جىنشىيەن ناھىيىسىدىن. بالىلىق چېغىدا ئىنقىلابىي بازىدىكى ھەربىي زاۋۇتتا ئىشچى بولغان. 1947 - يىلى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە قاتناشقان، كېيىنكى يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە ئەزا بولغان. 1949 - يىلى قىسىم بىلەن بىللە قۇمۇلغا كېلىپ، باندىتلارنى تازىلاش كۇرىشىگە قاتناشقان. ئۇ قىسمىدا بەنجاڭ، مۇئاۋىن جىداۋىيەن قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. 1951 - يىلى كەسىپ ئالماشتۇرۇپ قۇمۇل ناھىيىسىگە كېلىپ، ئاقىيەر رايونلۇق پارت-

كومىتېتنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، رايون باشلىقى، ناھىيىلىك خەلق ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، مۇئاۋىن ھاكىم، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانى پارتكومىنىڭ شۇجىسى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ماشىنا ترانسپورت شىركىتى ئىنقىلابىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ۋىلايەتلىك بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، بىڭتۈەن قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

لىيۇلىشەن قۇمۇل ناھىيىسىگە مۇئاۋىن ھاكىم بولغان مەزگىلىدە، سۇ مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن تېخنىك خادىملارنى باشلاپ، تاغ تىزمىلىرى ۋە سۇ سىستېمىلىرىنى كۆپ قېتىم تەكشۈرۈپ، ئۆستەڭ چېپىش ۋە سۇ ئامبىرى ياساش توغرىسىدا بىر يۈرۈش تەكلىپ لايىھىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۈتۈن ناھىيىدە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش ئۈچۈن ئاساس سېلىپ بەردى. ئۇ ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ پارتكوم شۇجىسى بولغان مەزگىلىدە، تاشاردىن ساقاغىچە كېلىدىغان ئۆستەڭنى ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشى ۋە ئورمان بەلبېغى، ئېتىز-ئېرىقلارنى سېستېمىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى پۈتكۈزۈشكە باشچىلىق قىلغان. يولداش لىيۇلىشەن قابىل كىشىلەرنى ئىشقا قويۇشنى بىلەتتى، جۈملىدىن خاتا چارە كۆرۈلگەن يولداشلارنىڭ بىرەر ئارتۇقچىلىقى بولسىلا، ئۇنى مۇۋاپىق ئورۇنغا قويۇپ ئىشلىتەتتى. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» نىڭ دەسلىپىدە، لىيۇلىشەن ئاخشىمى كۆرەش قىلىنسا، كۈندۈزى ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكىگە قاتنىشاتتى، مۇشۇنداق جاپالىق شارائىتتا، ئۇ تېخنىك خادىملار بىلەن بىرلىكتە قۇمۇلدىن ساقاغا يۆتكىرى بېسىملىق ئېلېكتر سىمى تارتىپ، ساقادىكى توك يېتىشمەسلىك مەسىلىسىنى ئۈزۈل-كېسىل ھەل قىلدى. 1982-يىلى، قۇمۇل دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىق ۋەزىپىسىدە بولۇۋاتقان لىيۇلىشەن ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ساقاغا بارغاندا، ئۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئىشلىگەن كادىرلار ۋە ئاممىغا چوڭقۇر ھېسسىيات بىلەن: مەن ئۆلسەم، ئۆلۈكۈمنى ئاۋۇ قۇم دۆۋىسىگە قويۇڭلار، مەن كۆپچىلىكنىڭ يۈرتىمىزنى گۈللەندۈرگىنىنى كۆرۈپ ياتاي، دەيدۇ.

1983-يىلى 4-ئاينىڭ 7-كۈنى، لىيۇلىشەن كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدۇ. ئۇنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن، ئۇنىڭ جەسىتى ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ غەربىي تەرىپىگە جايلاشقان لەنجۇ-شىنجاڭ تاشيولىنىڭ جەنۇبىدىكى جامائەت قەبرىستانلىققا قويۇلدى. ئۇنى ئۇزاتقان كۈنى، ساقا دېھقانچىلىق مەيدانىدىكى ئامما ئۆزلۈكىدىن ئۇزاتقۇچىلار سېپىگە قاتناشتى، ھەتتا بەزىلەر ئۇن سېلىپ يىغلاپ كەتتى.

سايىم ھاپىز (1902—1983)

ئەر، ئۇيغۇر، قۇمۇل شەھەر ئىچىدىكى بىر ھۈنەرۋەن ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ بالىلىق چېغىدا ئاتىسىدىن ھۈنەر ئۆگەنگەن، چوڭ بولغاندىن كېيىن ھۈنەر بىلەن جان باققان. 30-يىللاردا، ئۇ ئۇرۇمچىدە موتسىكلىت ۋە ئاپتوموبىل رېمونتچىلىقى بىلەن شۇغۇللانغان، پاختا زاۋۇتى، ئۇن زاۋۇتى، ياغ زاۋۇتلىرى

دا ئىشلىگەن. قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ سوۋېت شىنجاڭ سودا شىركىتىنىڭ قۇمۇل باشقارمىسى تارىمىقىدىكى تېرە- زاۋۇتىدا رېمونتچى بولۇپ ئىشلىگەن، بۇ جەريانداا سوۋېت تېخنىكلىرىنىڭ يېتەكچىلىك قىلىشىغا ئېرىشكەن. 40 - يىللاردىن 50 - يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا قۇمۇلدا قول ھۈنەرۋەنچىلىك كارخانىسى ئېچىپ، ھەر خىل ماشىنىلارنى رېمونت قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. 1956 - يىلى، سايىم ئۇستا تۆمۈرچىلىك كوپېراتىپىغا قاتناشقان، ئىككى يىلدىن كېيىن دۆلەت ئىگىلىكىدىكى ئۇنىۋېرسال زاۋۇتنىڭ ئىشچىسى بولۇپ قالغان، ئۇندىن كېيىن بۇ زاۋۇت ناھىيىلىك يېزا ئىگىلىك سايمانلىرىنى رېمونت قىلىش زاۋۇتىغا قوشۇۋېتىلگەن، سايىم ئۇستا شۇ زاۋۇتىنىڭمۇ ئىشچىسى بولۇپ ئىشلىگەن.

سايىم ئۇستامنىڭ بىلىم سەۋىيىسى گەرچە تۆۋەن بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى زېرەك ۋە تەجرىبىلىك ئىدى، تۇرلۇك ئىشلار، ئېيتايلۇق، سېلىشتۇرما، تۆمۈرچىلىك، ياغاچچىلىق، ستانوكچىلىق، قىرمىچىلىق، قېلىپچىلىق ئىشلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭدىن قېچىپ قۇتۇلالمايتتى. ئازادلىقتىن بۇرۇن، ئۇ قۇمۇلدا خېلى داڭ چىقارغان ئۇستا ئىدى، باشقىلار رېمونت قىلالمىغان كىيىم تىكىش ماشىنىسىنى ئۇ رېمونت قىلالايتتى. قانداق زاپچاس كەم بولسا شۇنداق زاپچاسنى ياساپ چىقالايتتى، ياغاچ تىلىدىغان چوڭ ھەربىگە يېڭىباشتىن چىش چىقىرالايتتى. مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرىنى ۋە كۆرەكلەرنى ياسىيالايتتى. ئازادلىقتىن كېيىن، سايىم ئۇستامنىڭ ئەقىل - پاراسىتى تېخىمۇ كەڭ جارى قىلدۇرۇلدى. 60 - يىللارنىڭ بېشىدا، ئۇ ناھىيىلىك تېرە زاۋۇتىغا يارەملىشىپ، تېرە قىرىش ماشىنىسىنى ياساپ چىقىدۇ. ناھىيىلىك دوختۇرخانىغا بوتۇلكا ئاغزىنى ھىملايدىغان ماشىنا ياساپ بېرىدۇ، پوچتىخانا، باسما زاۋۇتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ ماشىنا رېمونتچىلىقىدا يولۇققان قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىپ بېرىدۇ. ھەر خىل سايمان، ئۇسكۇنىلەرنىڭ ئەسلى نۇسخىسى بولمىدىكەنلا ئۇ بىر ئامال قىلىپ، شۇنىڭغا ئوخشاش سايمان ياكى ئۇسكۇنىلەرنى ياساپ چىقىدۇ. ئۇ ئىشلەپ چىققان ھەر خىل تىغ ئەسۋابلار ئۆزگىچە ئۇسۇلدا سۇغرىلىغانلىقتىن چىداملىق ھەم ئۆتكۈر ئىدى. ئۇ ياسىغان كۆرەك ئەپچىل ھەم يارىملىق ئىدى. ئۇ ياسىغان مىللىي چالغۇ ئەسۋابلىرى تەمبۇر، دۇتار، غىجەك قاتارلىقلارنىڭ كۆرۈنۈشى چىرايلىق، ئاۋازى يېقىملىق ئىدى. ئۇ ياسىغان قول بىلەن ھەرىكەتلەندۈرۈلىدىغان كىيىم تىكىش ماشىنىسىنىڭ قېپى زاۋۇتتا ئىشلەنگەندەك سىپتا ئىدى. ئۇ ھەتتا ئادەتتىكى ستانوكلاردا يېرىم ئاپتوماتىك مىلتىقلارنىمۇ ياساپ چىقالايتتى (60 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، رېمونت قىلىش، ياساش زاۋۇتى ئادەتتىكى ۋاقىتلار بىلەن ئۇرۇش ۋاقىتلىرىنى بىرلەشتۈرۈش پرىنسىپىغا ئاساسەن بىر تال مىلتىقنى سىناق تەرىقىسىدە ياساپ چىققان، مىلتىق نەيچىسىنىڭ ئىچىدىكى بورمىنى چىقىرىشىمۇ ئۇنىڭ قولىدىن كېلەتتى).

سايىم ئۇستام 1973 - يىلى پېنسىيىگە چىقىپ، 1983 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغان.

لى زىشيۇ (1901–1983)

ئەر، خەنزۇ، ئەسلى گەنسۇنىڭ جىڭچۇەن ناھىيىسىدىن بولۇپ گۇاڭشۇنىڭ 27 - يىلى (1901 - يىلى) قۇمۇلدا تۇغۇلغان. ئۇنىڭ ئاتىسى لى كەيىرىن قۇمۇلدا كۆپ يىللار سودىگەرچىلىك قىلغان، يىشۇنشى سارىيىمنى ئاچقان، ئۇنىڭ مال - دۇنيا - سى ناھايىتى كۆپ ئىدى، ئۇ قۇمۇل سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولۇپ، ئەل ئىچىدە داڭدار شەخس ئىدى. لى زىشيۇ ياش ۋە ئوتتۇرا ياش مەزگىللىرىدە ئىزچىل سودىگەرچىلىك قىلغان، ئۆزىنىڭ تۇغقىنى جاڭ يۈيرۇ بىلەن يى شۇنشى سارىيىنى ئاچقان، ئۇنىڭ 200 ئېغىزدىن ئارتۇق ئۆيى، ئىككى ئاپتوموبىلى، شەھەر ئەتراپىدا 70 نەچچە مو يېرى بار ئىدى.

مىنگونىڭ 22 - يىلى (1933 - يىلى) ئۇ ما جۇڭيىڭنىڭ ئىككىنچى قېتىم قۇ - مۇلغا كېلىپ مالىمان چىقىرىشىدىن قېچىپ، ئۆلكە ئارمىيىسىگە ئەگىشىپ غەربىكە چېكىنىپ، جىمسارغا بېرىۋالغان. مىنگونىڭ 26 - يىلى (1937 - يىلى) قۇمۇلغا قايتىپ كېلىپ داۋاملىق سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. كۆمۈر كان شىركىتى ۋە ئېلېكتر شىركەتلىرىنىڭ جىڭلىسى بولغان. سودا - سانائەتچىلەر جەمئىيىتىنىڭ رەئىسى، خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

شىنجاڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن، لى زىشيۇ پارتىيىنى، سوتسىيالىزمنى قىزغىن سۆ - يۈپ، ئىدىيە ئۆزگەرتىشكە ئەھمىيەت بەرگەن. 50 - يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ، ئۇ نا - ھىيىلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ مۇدىرى، ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانا - ئەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، مەملىكەتلىك سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئەزاسى، ۋىلايەتلىك پاراۋانلىق شىركىتىنىڭ جىڭلىسى ۋە يېمەكلىك مۇلازىمەت شىركىتىنىڭ مۇئاۋىن جىڭلىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇ ۋە - زىپە ئۆتىگەن مەزگىلدە، ھەر خىل دېموكراتىك ئىسلاھاتلارنى ۋە كاپىتالىستىك سودا - سانائەتكە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈش سىياسىتىنى ھىمايە قىلىپ ئاكتىپ تۈردە سودا - سانائەتچىلەرنى كەسىپلەر بويىچە ھۆكۈمەت بىلەن خۇسۇسلار شىركەت - چىلىكىنى يولغا قويۇشقا تەشكىللىگەن. 50 - ، 60 - يىللاردا، ئۇ ناھىيىلىك ئىككىنچى، ئۇچىنچى، تۆتىنچى، بەشىنچى نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىلى، ۋە ناھىيىلىك ئىككىنچى، ئۇچىنچى، تۆتىنچى، بەشىنچى نۆۋەتلىك سىياسىي كې - ڭەشلىرىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولۇپ سايلانغان.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دېكى ئون يىللىق مالمانچىلىقتا لى زىشيۇغا بىر مەھەل خاتا چارە كۆرۈلگەنىدى. پارتىيىنىڭ 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتە - تى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئاقلىنىپ، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1981 - يىلى قۇمۇل شەھەرلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىغا سايلاندى.

1983 - يىلى 9 - ئاينىڭ 11 - كۈنى، لى زىشيۇ كېسەل سەۋەبى بىلەن قۇمۇل - دا ۋاپات بولدى.

يىگىرمە تۆتىنچى قىسىم پارچىلار

I باب كلاسسىك شېئىرلاردىن تاللانما

لۇجەكۆۋاك ــ تاك دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى «تۆت مەشھۇر شائىر»نىڭ بىرسى.

تاڭگاۋزۇڭ ۋاقتىدا تاڭ قوشۇنى بىلەن بىللە غەربىي تۈركىلەرگە قارشى يۈرۈش قىلىپ، قۇمۇل ۋە باركۆللەرگە كەلگەن. «كەچقۇرۇن تىيانشاندىن ھالقىپ، پايتەختىنى ئەسلىدىم» دېگەن بۇ شېئىرنى ئەنە شۇ ھەربىي يۈرۈشتە يازغان.

كەچقۇرۇن تىيانشاندىن ھالقىپ، پايتەختىنى ئەسلىدىم

تىيانشان تېغىنىڭ چوققىسىغا مەن
چىقتىم تېز سۈرئەتتە شۇ قەدەر چاپسان.
بۇ يەردە پايتەختىنىڭ مەنزىرىسىنى،
يەنىلا يادىمغا ئالدىم شۇ ھامان.
كۆكتىكى بۇلۇتلار شاھ بېغىدىكى
ياپ ـ يېشىل ياپراقلا ئوخشايدۇ گويا.
تاغدىكى ئاق قارلار ــ ئوردا ئىچىدە،
شاپتۇل چېچەكلىگە لىق تولغان دەريا.
بۇ ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەنزىلگاھىنى
كۆرسىتىپ تۇرىدۇ پەقەت تۇغ ـ ئەلەم.
كىيىملەر چوڭ كېلىپ، سالۋاراپ قالدى،
ئورۇقلاپ كەتكەچكە بۇنداھەر ئادەم.
ھەلپۇنگەن رومالدەك تۇرار سوزۇلۇپ،
شۇ يىراق چېگرىدا يارغول يوللىرى.
رۇيشۇ دەريالىرىنىڭ دولقۇنلىرىنى،
يۇتماقچى بولىدۇ چەكسىز قوملىرى.
سەپەردە مۇقەددەس سېغىنىشلىرىم
ئېقىندا لەيلىگەن گويا ئوت ـ سامان.
ئالمىشىش مۇددىتى توشماستىن تۇرۇپ،
قانداقچە يۇرتۇمغا قايتاي مەن ئامان!

ئۆزۈلمەي ياڭرىغان بۇ ياغاچ چۆرى①
كۆڭۈل كۆيلىرىمنى چۈشەنسۇن قانداق،
ھەركىچە بۇلۇقلاپ ئاقىدۇ يېشىم،
چېكىمەن دات - پەريات، دىلدا دەرت - پىراق.

چىن چىك ــ ئىسمى زىلو، مىك سۇلالىسىنىك خۇكۇمۇ يىللىرىدىكى تەشرىپىدار ئەمەلدار. كېيىن ئەمەلدارلار مەھكىمىسىنىك غەيرىي رەسمىي ئەمەلىدارى بولغان، بۇيرۇقنا بىنائەن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بارغان، ئۇنىك «غەربىي يۇرتقا سەپەر قىلىش خاتىرىسى» ناملىق ئەسىرى بار.

قۇمۇل شەھىرى

بۇ يەردە، ئەجەبا، بۇ قەدىم شەھەر
قانداقچە كۆزۈمگە چۈشۈپ قالدىكىن؟
«ئىۋىرغول» ۋە «قۇمۇل» دېگەن ئاتىلارنى
بىلمىدىم، ئۇنىڭغا كىملەر قويدىكىن؟
يېزىلار جايلاشقان قويۇق - زىچچىدە،
يېشىللىق ئۈپۈقنا قەدەر سوزۇلغان.
بۇندىكى ئورمانلار شۇنچە باراقسان،
ھەممىسى قۇياشقا قاراپ ياشنىغان.

كىشىلەر گويا كى ھىكمەتلىك سۇمرۇغ
ۋە ئامەت يۇلتۇزى ھېسابلاپ مېنى،
ئالدىمغا چىقىشتى كۈلۈپ خۇش چىراي،
تەييارلاپ مەزىلىك چاي - تائاملارنى.
پادىشاھ ھەزرەتنىك مېھرى - شەپقىتى،
تارالغان قاشقۇۋۇق ئىچى - تېشىغا.
ئاز سانلىق مىللەتلەرمۇ چۆمۈلگەن بۇندا،
ئەمىلىك بەھرىگە، شادلىق زوقىغا.

خۇك لياڭجى ــ ئىسمى جى سوك، لەقىمى بېيجاك، ياڭخۇلۇق، چىك سۇلالىسىنىك چىيەنلۇك يىللىرىدىكى تەشرىپىدار ئەمەلدار. جياچىك يىللىرىدا پادىشاھقا پىكىر نامە سۇنغانلىقى ئۈچۈن، پادىشاھ چىك رېنزۇك غەزەبلىنىپ ئىلىغا ھەيدىگەن. يۇز كۈنگە يەتمىگەن مۇددەتتە گۇناھسىنى كەچۈرۈم قىلىپ قايتا چاقىرتىۋالغان. ئۇ، بېرىش - كېلىشتە قۇمۇلدىن ئۆتكەن، بۇ سەپىردە ئىنتايىن كۆپ شېئىرلارنى يازغان.

تىيانشان نەزمىسى

نۇرغۇنلىغان دەريا ئېقىنىغا
بولۇپ مەنبە باشلىنىش ماكان،
تۇرار كۆكنى قۇچاقلىغاندەك،
بۇندا ھەيۋەت كۆركەم تىيانشان.
نەدە ئارام ئالىدىغاندۇ
ئاسماندىكى قۇياش بىلەن ئاي؟

نېمە ئۈچۈن قارىغايلار ئۇچى
ئۇلار ئۈچۈن دائىم تۇراق جاي؟
قاتتىق سوغۇق قىش پەسىللىرى
ئۇرۇپ تۇرار شىمالدىن بوران،
قېلىن قارلار بۇندا قاتمۇ قات
تاغۇ - تاشنى چۆمكىگەن ھامان.

① ئۆز دەۋرىدە شىمالدا ياشايدىغان مىللەتلەرنىك نەيگە ئوخشايدىغان چالغۇ ئەسۋابى(ت)

ھېچكىم كۆرگەن ئەمەس ئەزەلدىن
چوقمىلارنىڭ ئەسلى شەكلىنى،
چۈنكى باسقان قېلىن قار ئۇنىڭ
سىياقىنى، تۇرقى ـ تەقىنى.
دەيسەن گويا يېشىل قاشتېشى،
تىيانشاننىڭ تاشلىق تېغىنى.
چاقنىغان تاش، يالتىرىغان قار
يەيدۇ گويا كۆزنىڭ يېغىنى.
ئەنە تاشلار غۇلىدى كۆكتىن،
كەتتى بىردىن مۇزلار يېرىلىپ؛
كۆز ئالدىمدا ھەيۋەت شارقىراتما،
ئاقتى گويا ئوقتەك ئېتىلىپ.

تاغنى قاپلاپ تۇرار قارىغايلار،
تىيىنلار شاختىن ـ شاخلارغا تاقلار؛
ھەتتا كۆكتە ئۇزگەن قۇياشقا
يەۋەتكۈدەك ئەلپازدا باقار.
ئۇچۇشى تەس، ئاجىز قىرغاۋۇل
ئورمان بويلاپ ئوزۇق ئىزدەيدۇ.
كۈنلەر بويى كېزىپ ھەرياننى،
يەرگە چۈشكەن مېۋىنى يەيدۇ.
تاغدىن چۈشتۇم، تاغ ئېغىزىدا
كۆرۈنمەيدۇ بايىقى ئاق قار،

بەلكى ھازىر تاغ ئىچىدىمۇ
تەۋەللۇتتا تۇرغاندۇ باھار.
تىيانشاننىڭ ئۇستى، ئاستىنىڭ
بار ئۆزگىچە پەرقى، خىسلىتى،
بىلدىم ئاسمان، ھاۋا ئىقلىمىنىڭ
بۇنداق قويۇق مۇناسىۋىتى.
سەددىچىننى رېمونت قىلىشنىڭ
ھاجىتى يوق، دېگۈم بار شۇئان.
تەڭرى ئۆزى بەرا ئەيلىگەن
تىيانشاندۇر مۇستەھكەم قورغان.
تىيانشاننىڭ جەنۇب، شىمالى
چەكسىز زېمىن، ئاخىر چېكى يوق،

مۇشۇ يەردە تاماملىنىدۇ
خۇاڭخې بىلەن بىپايان قۇملۇق.
نىسىپ بولۇپ يانسام بۆلەكتىن
ئۆز يۇرتۇمغا كۈنلەر بىرىدە؛
ياستاتتىم قەبرەمنى جەزمەن
تىيانشاننىڭ كۆرۈنۈشىدە.
خەن دەۋرىنىڭ خوچۇيبىڭىغا
يېتەلمەيمەن ئوقيا ئېتىشتا.
بەن چاۋغا سەل ئوخشاپ قالسەمەن
قەلەم بىلەن ئەلەم تۇتۇشتا.
ئايرىلغاندىن بېرى يۇرتۇمدىن
سېغىنىشتا ئۆتمەكتە يىل، ئاي.
بىلمەك بولساڭ يۇرتۇم ئورنىنى،
يۇرتۇم ـــ قۇياش چىقىدىغان جاي.
مەن قارايمەن شەرقىي جەنۇبقا
چوققىلاردىن ئاشسام ھەر نۆۋەت.
يۇرتىنى كۆرمەك بولدىيەك مۇشكۈل،
ماڭا ھەمراھ ھىجران، قايغۇ ـ دەرت.
مۇشەققەتنى تارتتىم يەتكۈچە،
كەزدىم ۋەتەن كەڭ زېمىنىدا.
قالدى مېنىڭ ئاياغ ئىزلىرىم
بەش چوققىنىڭ ھەممىسىدە.
جېسىمى يەردە كۆرۈندى ماڭا
كاتتا تاغلار ئادەتتىكىچە،
ھەتتا تەيبەي، گاۋسەن تېغىدىن
تىيانشاننىڭ كۆركى ئۆزگىچە.
قارا، تەڭرى چېگرا رايونغا
ئالاھىدە كۆرسەتكەن شەپقەت.
كۆڭۈللەرنى كۆتۈرەر كۆككە،
مەيىن شامال بېغىشلاپ راھەت.
چوققىلارنىڭ كەمتۈك جايىنى
ئاق بۇلۇتلار تۇرىدۇ ياماپ.
تىيانشاندىن كېتەي دېسەمۇ
تۇرار بۇلۇت يولۇمنى توسۇپ.

تىيانشاندىن چۈشكەندە قېلىن قارغا يولۇقتۇم

شىمالغا قارىغان ھەيۋەت چوققىغا
ئېگىزلىك بابىدا يوق ئەسلا تەڭداش.
ئۆتتۈم تىيانشاندىن، بۇندا مەنزىرە
باشقا جايلار بىلەن ئەمەستۇر ئوخشاش.
ئۇچىغا كۆز يەتمەس بەلەن قىيالار
تۇرىدۇ پەلەككە سوزۇپ بويىنى.
ئۇ يەردە گۈكىرەپ چىقىدۇ بوران،
سېزىدۇ ئەرشتە ئادەم ئۆزىنى.

قارىسائ، ھەرياندا سانسىز چوققىلار،
يوقىتىپ قويىسەن ئاسان نىشانىنى.
ئەجەب ھال، خەتەرلىك چوققىلار بۇندا
تۇرىدۇ يەنىلا توسۇپ بورانىنى.
بۇلۇتلار باغرىنى يېرىپ ئۆتكەندە،
چۆچۈدى ئېتىمۇ ۋەھىمە بېسىپ.
ئاپئاق قاشتېشىدەك مۇزلار يولبويى
تۇرىدۇ تۇمەن گەز تاغ ھاسىل قىلىپ.

جىگدىدە تۇنەش

ئۇچىنچى ئاينىڭ ئۇچىنچى كۈنى
ئىلىدىن چىقتىم ئۇزاق سەپەرگە.
ئالتىنچى ئاينىڭ ئالتىنچى كۈنى
مەن كەلدىم قۇمۇل دېگەن شەھەرگە.
بولسىمۇ بۇ يەر ئىنتايىن گۈزەل،
ئەپسۇس، مەن بۇندا پاناھسىز يىتىم.
جىگدىدە تۇنىدىم مەن بۇگۈن كېچە،
ئاغرىدى ئېتىم، كۆڭلۈم بەك يېرىم.
يەلپۈگۈچىمنى ئويىنىتىپ قولدا،
تىتىلداپ ئىچىم، چىقتىم تالاغا.
شارقىراتما تارتىپ مېنىڭ رايىمنى،
ئۇنى كۆرۈشكە باردىم دەريا غا.

دەريا بويىدا ئورمان ياقلاپ
ئايلىنىشىمنى قىلدىم كۆپ داۋام.
بەختىمگە بۇندا يولۇقتى بىر تاش،
ئولتۇرۇپ تاشتا ئالدىم دەم ـ ئارام.
ئۇۋلىرىغا يانغان قاغىلار،
كۆرۈپ سايەمنى چۆچۈپ ئۇركىدى.
يەنە باشلاشقا ساياھىتىنى
ئەنە ئاسماندا ئايمۇ ئۆرلىدى.
بىر جۈپ قارلىغاچ ئەگىپ چۆرەمنى،
قىلدى راپاۋەت، ياقتى كۆڭلۈمگە.
تۇن نىسپىي چېغى ئۇلار يول باشلاپ،
ئاپىرىپ قويدى مېنى ئۆيۈمگە.

قۇمۇلغا يېتىپ بارغىنىمدا ئەمەلدار ۋۇچىڭ ئۇسۇڭ مەھكىمىسىنىڭ شەرقىدىكى باغدا زىيافەت بەردى

كىتابلارغا تولغان بۇنىدىكى ئۆيلەر،
ھويلىنى ئايلىنىپ سۇ ئاقار ئۇزاق.
ئەتراپ سۈكۈناتتا، شاۋ ـ شۇۋدىن خالى،
گۈپۈلدەر مېۋىلەر چاچقان خۇش‌پۇراق.

چاڭئەندە قوغۇنچى شياۋپىڭ بار، دېگەن
سۆزلەرنى ئاڭلىغانىدىم مەن بۇرۇن.

ماھىر ئەن چىسىڭغا بەك ئوخشايدىغان
ئۇستا ئەمەلدارنى ئۇچراتتىم بۇگۈن.

ئەنە شۇ ئەمەلدار تېرىپ ئۆستۈرگەن
خۇش‌پۇراق قوغۇنلار چاقنار ھەر رەڭدە.

مەن بىر ئۆتكۈنچىگە شۇ قوغۇنلارنىڭ
تېتىتتى تەمىنى كۈتمىگەن يەردە.

چىرايلىق بوستانغا ئايلاندۇرۇلغان
مانا بۇ باغدىكى بىر كىچىك بۇرجەك.
تاشلىنىپ تۇرىدۇ كۆزلەرگە روشەن،
بۇ يەردە خىلمۇ خىل رەڭدار گۈل چېچەك.

گۈللەرنىڭ ئاشىقى كېپىنەكلەرمۇ
كېزىدۇ گۈلشەننى توپ-توپ بولۇشۇپ.
بىر باقساڭ ئۇيانغا، بىردە بۇ يانغا،
يۇرىدۇ ئۆتۈشۈپ، تىنماي ئۇچۇشۇپ.

ئەمەلدار، ئەسلىدە سىزنىڭ ئاتىڭىز

ئۆلىما زات ئىدى، چىققان ئاتىقى.
(ۋۇچىڭ ئۇسۇڭ ئەسلى كاتتا ئۆلىما
ۋۇچىكتەي ھەزرەتنىڭ نەۋرىسى ئىدى)

سىز مانا تۇرسىز چېگرا شەھىرىدە
كاتتا بىر قوشۇننىڭ بولۇپ باشلىقى.

بۇ چەكسىز دىيارنىڭ بېشى قومۇلدىن
باشلانسا، ئاخىرقى مەنزىلى تۇرپان،
ئۇ تامام ئەجرىڭىز-مىھنىتىڭىزدىن
گۈللەندى مانا بۇ ئون يىللىق بۇيان.

ئەلتۆمۈر بېكىتمىدىكى تامغا يېزىلغان شېئىر

ئىپرىقلارنىڭ باردۇر مەنبەسى،
دەريانىڭمۇ باشلىنىش جايى،
ئەلتۆمۈرنىڭ دۆلقۇنلۇق سۈيى
ئېقىپ تۇرار توختىماي زادى.
سار بۇلاقتىن تارتىپ ئاخىرى
غازىيەندۆڭ دېگەن يەرگىچە،

ئىككى يۈز لى بۇ ئارىلىققا
قۇرۇلمىغان ھەربىي گازارما.
ساپسېرىق چاڭ تۇرار پۇرقۇراپ،
خۇددى ئوتتەك قىزىغان قۇياش،
گۈلدۇرلىگەن سادا كەلسە، بىل،
دېمەك، تاغدىن غۇلىماقتا تاش.

قۇمۇلدىن كۆشۈيپىغا ① قىلغان سەپەردە يېزىلغان شېئىر

ئىككى ئات قوشۇلغان مەپە ھارۋىنى
جابدۇغان بۇ ئۇزاق سەپەرگە لايىق.
يەنە بىر ھارۋىغا (ئارقىسىدىكى)
قومۇل قوغۇنىنى باسقان لىقمۇ لىق.
بۇ چۆلدە يېگىلى يوق باشقا نەرسە،
يەتكۈچە ئون كۈندە كۈتكەن مەنزىلگە.
بەختىمىز بار ئىكەن دۈچ كېلىپ قالدۇق،
قومۇلدا قوغۇنلار پىشقان مەزگىلگە.
كېچە ئەلتۆمۈردە تۇنگەندۇق،

بۇگۈن بولدى بىزگە كۆشۈيچۈەن بېكەت.
بۇندا ئىشلەتمىدۇق چىنە-قاچىنى،
تاۋۇز شاپىقىدا ھەل بولدى ھاجەت.
بىز يەنە يېگىرمە كۈنچە يول يۈرسەك
ئاشۇ قاشقۇۋۇقتا يېتىپ بارىمىز.
ئۇ چاغدا سەپەردە ئاشقان قوغۇنىڭ
سېسىپ قالغىنىنى سېزىپ قالىمىز.
ۋە ئاندىن ئۇ يەردە جۇچۈەن شەھىرىنىڭ
ئېسىل ھارىقىدىن يولغا ئالىمىز.

① كۆشۈي — يەرنامى، ئاچچىق سۇ، شورلۇق سۇ دېگەن مەنىدە (ت).

ئون ئۇچىنچى كۈنى تۈن يېرىمدا شىڭشىڭشياغا يېتىپ باردىم

ئاسماندىكى سانسىز يۇلتۇزلار
ئاپئاق نۇرلار چېچىپ تۇرىدۇ.
زېمىن گويا يۇلتۇزلۇق تاغ - تاش،
قارائۇغۇلۇق بېسىپ تۇرىدۇ.
شىڭشىڭشيادا ھەر ئۇنىۋەش كۈندە
بولغاندا تۈن نىسپى چاغلىرى،
يۇلتۇزلارنىڭ نۇرىدا چوقۇم
چاقنار زېمىن تاغۇ - تاشلىرى.
جىلغىدىكى ئۆيلەر تۇرىدۇ
گويا كىچىك دۆڭدەك كۆرۈنۈپ.

ئاسمان بىردىن قارائۇغۇلاشسا،
ئەكسىچە يەر كېتەر نۇرلىنىپ.
ئاسماندىكى يۇلتۇزدىن كۆزە
يەردە تاغ - تاش روشەن چاقنايدۇ.
غۇۋالىشىپ قۇتۇپ يۇلتۇزى،
قانات قېقىپ توخۇ چىللايدۇ.
چىللىغاندا توخۇ ئۇچ نۆۋەت،
ھەممە شۇنى ئوچۇق كۆرىدۇ:
شىڭشىڭشيادا يانغان چىراغلار
كارامەت نۇر چېچىپ تۇرىدۇ.

لى لۇەنشۇەن ـــ لەقەمى بەيشۇەن، يەنە بىر ئىسمى شىنوك. شەنشىنىڭ جىڭلىپ ناھىيىسىدىن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جياچىڭ يىللىرى (1769 — 1820) تەشرىپدار بولغان. دىلولارنى بەلگىلەنگەن مۇددەتتە بىر تەرەپ قىلماي باستۇرۇپ قويغاچقا، ئۇرۇمچىگە قايتىپ بېرىپ يۇنىنەندە مۇپەتتىش بولۇپ ئىشلىگەن. ھەيدەلگەن. كېيىن

كۆشۇي بېكىتمىنىڭ تېمىغا يېزىلغان شېئىر

ئۆيلىرى سۇۋالغان سېرىق لاي بىلەن.
تېزەكتە ياسالغان ھويلا تاملىرى.
كەلگەن قەدىم جەڭگاھ ئارا تۇرۇكتىن
بېكەتكە توپلانغان خەقنىڭ بارلىقى.
سەپەرگە چىقىشتا ھەربىر يولۇچى
ئەڭ ئالدىن قاچىلاپ ئالار سۇيىنى.
بېكەتنىڭ ياتقى سالىدۇ ئەسكە
ئىستىھانخانىنىڭ ھۇجرا ئۆيىنى.
(ياتاق نومۇرىدىن پەرق ئېتىش تەس،

ئىستىھانخانىنىڭ ئۆي نومۇرىنى).
باسسا تۇن، ئەتراپ جىم، ئاڭلانماس شەپە،
ئاتلارنىڭ كىشنىشى، قۇش سايرىشى ھەم.
ئەسلىتىپ تىلسىملىق دۇردانىلارنى،
باھار سوغۇقىدا چۈشىدۇ شەبنەم.
بۇ كارۋان سارايدا تۇرسامۇ ئۇزاق،
يالغۇزلۇق، زېرىكىش ھېس قىلماس كۆڭلۈم.
كىشىلەر ئالەمدە بەر ھايات ئىكەن،
مەن بولماي قەيەردە، شۇ يەر ئۆز يۇرتۇم!

كۆرگەنلىرىمدىن ئىككى شېئىر

دۆمبىسىگە ئورۇق ئېشەكنىڭ
بىر ئاچ قارغا تۇرار قونۇغلۇق.
ياتار مانا سوزۇلۇپ ئۇزاق،
ھارۋا چاقى ئىز سالغان قۇملۇق.

ئۇچىنچى ئاي ئاخىرلىرىدا
يېتىپ كەلدىم قۇمۇلغا ئاران.
ئىچكىرىدە ئېچىلدى گۈللەر،
لېكىن بۇندا گۈلدىن يوق نىشان.

چەت چېگىردا تاللار - سۇگەتلەر
ئەمدىلەتتىن ياشاردى مانا.
ئاڭلىنىدۇ تۇرلار يېنىدا
ئات تۇيىقى ياڭراتقان سادا.

توزۇپ تۇرغان چېچىمغا ئوخشار
تىيانشاندا چاقنىغان ئاق قار،
يوقالمايدۇ بۇ ئاق رەڭ ئەسلا،
گەرچە يېتىپ كەلسىمۇ باھار.

ئەلتۆمۈر بېكىتمىدە تامغا يېزىلغان شېئىر

بەزىلەر تاڭ مەزگىلى
ئەلتۆمۈردىن ئۆتىدۇ،
بەزىلەر كەچ پەيتلىرى
ئەلتۆمۈردىن ئۆتىدۇ.
ئەلتۆمۈرنىڭ سۆلىرى

تۇغمىمەيدۇ ئاققانغا.
يوللاردىكى كارۋانمۇ
ئۇزۇلمەيدۇ ماڭغانغا!

ئىككى نەزمە

قومۇلغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، بۇ‌ك باراقسان يېزىلارغا، تۇتاش كەتكەن ئېتىزلارغا قاراپ، ھەقىقەتەن چېگرا رايونىنىڭ باھار مەنزىرىسىنى كۆرگەندەك بولىدۇم. ئىلھامىم جۇش ئۇرۇپ ئىككى نەزمە تۇقۇدۇم.

چۇش پەيتى، غۇرقۇرار باھار شامىلى
ۋە لېكىن ئۇرۇلماس چاڭلار يۇزلەرگە.
شەھەرنىڭ سىرتىدا كىشىلەر ھازىر
سۇ باشلاپ يۇرىدۇ دالا - تۇزلەرگە.
تاغلارنىڭ ئۇستىنى باسسىمۇ ئاق قار،
باغىردا شاپتۇللار چېچەككە تولغان.
ئەتراپنى قاپلىغان چەكسىز يېشىللىق
بۇتخانا ئالدىغا قەدەر سوزۇلغان.

ئىچكىرى ئۆلكىدىن چىققان چېغىمدا
مەن كۆرگەن باھارنىڭ تەبەسسۇمىنى.
يولبويى مەپىگە ئۇرۇلغان قارلار،
چاقلار يېرىپ ماڭغان چۆلنىڭ قۇمىنى.
ئويلىدىم، كەلگەندە قۇمۇل شەھرىنىڭ
سىرتىغا — مانا بۇ كەڭ دېيارىغا:
نېمىشقا ئوخشايدۇ بۇندا كەچ باھار،
ئىچكىرى ئۆلكىنىڭ باش باھارىغا؟

قۇمۇل ھەققىدە ئۈچ شېئىر

ھەيۋەتلىك تىيانشان بىلەن ئۆزئارا
تۇرىدۇ پىچان ۋە قەشقەر تۇتىشىپ.
مانا بۇ قەدىمكى زېمىننى قۇمۇل
كەلمەكتە ئۇزاقتىن بېرى باشقۇرۇپ.
بۇ چەكسىز - بىسپايان زېمىنغا ھەتتا
چوڭلۇقتا ئاسمانمۇ كېلەلمەيدۇ تەڭ.
ياپيېشىل دالاسى بىلمەس سۇلۇشنى،
ساپسېرىق قۇملىرى چاقنار رەڭمۇ رەڭ.

پەلەككە كۆز تىكسەڭ، كۆرۈسەن پەقەت
ئۇچار قۇش ئاسماندا بولىدۇ غايىپ.
پەلەككە كۆز تىكسەڭ كۆرىسەن پەقەت
ئاندا ئاق بۇلۇتلار لەيلەر ئاجايىپ.
ئاتلىق كىرىپ باردىم قۇمۇل شەھرىگە
كوچىدا يولۇمنى قىلمەن داۋام.
بىرەر مەيخانىنى ئىزلەپ بارىمەن،
ئۇ يەردە كەيپ سۈرۈپ، ئالغىلى ئارام.

گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇڭخۇاڭ شەھرىگە
تۇرىدۇ تۇتىشىپ قۇمۇل شەرقتە،
شۇ ئۇزاق تۇرپانىنىڭ ۋادىلىرىغا
تۇرىدۇ تۇتىشىپ قۇمۇل غەربتە.
مۇشۇ يەر شەرقتە ھەمدە غەربكە
يول ئالغان كارۋانىنىڭ مەنزىل بارگاھى،
بەك يېقىن تۇرىدۇ مانا بۇ يەرگە
خۇاڭخې دەريالىسىنىڭ باشلىنىش جايى.
تاغلارنىڭ كەينىگە پاتقاندا قۇياش،
قۇمۇل تىلسىماتتەك قىلار مەھلىيا.
شەھەر ئاسمىنىدا جاراڭلار ھەيۋەت،
ھەربىي سىگناللار ياڭراتقان سادا.
ئالەمدە بار تېچلىق ـ ئاسايىشلىق،
چېگرا، ئىچكىرىنىڭ يوق ئەسلا پەرقى.
تەلپۈنۈپ تۇرىدۇ جۇڭيۈەنگە قۇمۇل،
ئۇ غەربىي دىيارىنىڭ مۇھىم بىر شەھىرى.

شاھماتنىڭ زىچ تۇرغان ئۇرۇقلىرىنى
ئەسلىتەر بۇ يەرنىڭ كەنت ـ يېزىلىرى.
ھەربىر ئۆي ــ خاندانىنىڭ تۇرخۇنلىرىدىن
پۇرقۇراپ پەلەككە ئۆرلەر ئىسلىرى.
ئىشلىتەر كۆنـدۇرگەن ئېسىل ئاتلارنى،
دېھقانلار تېرىمدا ھەيدىگەندە يەر.
ئاڭلانماس سۇلارنىڭ شارقىراشلىرى،
سۈغىرار يەرلەرنى ئەپچىل شۇ قەدەر.
ئىنتايىن مۇڭاپىق زىرائەت ئۈچۈن
بۇ يەرنىڭ مۇنبەتلىك يېرى ــ توپىسى.
قوغۇن پەلىكىگە پۇركىنىپ ياتار،
يامۇل ھويلىسىنىڭ تەڭدىن تولىسى.
توختىتىپ ئېتىمنى، ئېتىزلىقتىكى
ياشانغان دېھقانغا بىلدۈردۇم ھۆرمەت.
ئىككىمىز بۇ يەردە ئېتىز ئىشلىرى
ھەققىدە قىلىشتۇق بىرھازا سۆھبەت.

كۆشۈتى چوققىسىدا يېزىلغان شېئىر

قاشقۇۋۇق دەيدىغان مۇشۇ قوۋۇقتىن،
ئۆمرۈمدە مەن ئەسلا كۆرۈپ باقمىغان.
چىلانتاغ دەيدىغان تاغدىن ئېشىشىمۇ
ئۇخلىسام چۈشۈمگە كىرىپ باقمىغان.
ئېتىم تۇيىقىنى تەقدىر شامىلى
ئۇزاقتا ھەيدەر دەپ كىممۇ ئويلىغان.
بولدى مەنزىلگاھىم تۇمەن گەز ئېگىز
تىيانشان چوققىسى ــ كۆككە بوي سوزغان.
قار ـ مۇزغا پۈركەنگەن چوققا، قىيالار
ئۆتكۈزدى بېشىدىن تالاي زامانىنى.
بۇ يەردە چۈشكەندەك ئۇسسۇلغا گويا
لەپىلدەپ ياغار قار قاپلاپ ئاسمانىنى.
بەزىدە ئۇزۇلمەي ياغقان چاغدا قار.
كۆرۈنمەي قالىدۇ كۆپكـۆك ئاسمانمۇ.
پۈركىنىپ يەر ـ جاھان ئاق قارغا تامام،
ئادىشار يولىدىن ھەتتا كارۋانمۇ.
غەربىي دىيارىدىكى گاندىس تاغلىرى

مەشھۇر، دەپ ئاڭلىغان ئىدىم ئىلگىرى،
ھە، ئەمدى بىلدىمكى، ئۇ تىيانشاننىڭ
جەنۇب، شىمالىدىكى تاغ تىزمىلىرى.
تۇتىشىپ ئېچكىرى ئۆلكىلەرگىچە
تۇرىدۇ مانا بۇ تاغلار جەمئىسى.
ۋۇگۇڭشەن، تەيبەيشەن دېيىلگەن تاغلار
ئەسلى تىيانشاننىڭ ئوغلى، نەۋرىسى.
قەدىمكى ئوقتەك تېز شۇخەي ھەم داجاڭ
ئۆتەلمەس بۇ تاغنىڭ بېشىدىن ھالقىپ،
ئەۋلىيا دايۇي ھەم قالار ئامالسىز
ماڭغىلى مانا بۇ تاغنى قاق يېرىپ.
بۇندىكى قار ـ مۇزنى، ئاپئاق تۇمانىنى
بۇرۇنقى كىشىلەر كۆرمىگەن ھەتتا.
شۇڭلاشقا، ئەينى چاغ خەرىتىلەرگە
بۇ يەرنى تامامەن چۈشەرگەن خاتا.
خۇاڭخېنى تەكشۈرگەن بوۋاڭنىڭ بېگى
جاڭچيەنگە تەڭ كەلمەك مەن ئۈچۈن مۇشكۈل.

ئۇ سالغا ئولتۇرۇپ، سامان يولىنى
كەزمەككە، يول ئالغان ئەرشكە ئۇدۇل.
غەربىي دىيارىدىكى ئەنيۇەننىڭ بېگى
جىڭ جىغا تەڭ كەلمەك ھەم مۇشكۇل ماڭا،
ئۇ ماھىر سەركەردە، كاتتا تۆھپىكار،
شۆھرىتى مەڭگۈگە تارقالدى مانا.
ئالدى ئەسكەرلىككە، كۆپ يوللار بېسىپ
كەلدىم غەربتىكى بۇ يەرگە ئامان.
ئۆمرۈمدە كۆرسەمەۇ نۇرغۇن جايلارنى،
كۆرگەندە بۇ يەرنى بولدۇملال - ھەيران.
ئاق قارغا پۈركەنگەن ھەيۋەتلىك تاغلار
ئاپپاق قاشتېشىدەك نۇرلىنىپ چاقنار.
مۇز تاغلار پارقىراپ تۇرسا ئەينەكتەك،
قۇم تاغدىن قۇم تېغى ئويمانغا ئاقار.
يەنىمۇ ئۇزاققا باقسام، كۆزلىرىڭ
چۈشىدۇ لوپنۇر ھەم باغراش كۆلىگە.
بۇندىكى تاغ، كۆللەر شۇ قەدەر گۈزەل،
ئوخشايدۇ قەدەھكە، دالا گۈلىگە.
مەن كېلىپ غەربكە، كۆردۈم بۇ يەردە
ئەسلى ماكانىنى غەربىي دېڭىزنىڭ؛
بۇ يەردىن شەرققە باقسام، كۆرىمەن
ئۆركەش - دولقۇنىنى شەرقىي دېڭىزنىڭ.
بۇ — جۇڭگو، مانا بۇ جۇڭگو دېگەن ئەل.
غەربىدىن شەرقىغە قەدەر بۇ دىيار —
كېلىدۇ يىگىرمە مىڭ لىدىن ئارتۇق،
ئۇ شۇنچە ھەيۋەتلىك، شۇنچە ئۇلۇغۋار!
يالغۇز بىر ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتىلا
بىلەمسەن، بەش تاغنىڭ چوققىسى قانچە؟
جەنۇبتىن شىمالغا قەدەر يۈرگەندە
بۇ زېمىن مېنى تاڭ قالدۇردى شۇنچە.
ئۇ چەكسىز بىپايان، كارامەت دۇنيا،
ئويلايمەن بارمىدۇ ئۇنىڭ تەڭدىشى،
ئېسىلزادە بولسۇن ۋە ياكى پۇقرا،
ھەيران بولار ئۇنى كۆرگەن ھەر كىشى.
ياخشىلاپ مايلىدىم ھارۋا چاقىنى
ۋە ئاتنى تويدۇردۇم يەمگە - بوغۇزغا.
بىلىمەن، تىيانشان قارلىرى قېلىن،
تەھقىقكى، ئۇ قارلار كېلىدۇ تىزغا.
ئەسلىتىپ بەئەينى چوڭ يەكەندازنى،
ئاق بۇلۇت ئىگەرنىڭ ئۇستىگە قوندى.
لەپىلدەپ پاختەكتەك ياغقان ئاپئاق قار
بىر پەستە ئۇستىباش - مۇرەمگە تولدى.
كۈن پاتتى، تېخىچە ئۆرلىمىدى ئاي،
كۆمۈش دېڭىز كەبى كۆرۈنەر ئەتراپ.
گويا كى دەل - دەرەخ توزغاقلىرىدەك
توزار قار يەر - كۆكنى، ئوك - سولنى قاپلاپ
مەن ئەسلا ئۆزۈمنىڭ ئەجرىم - تۆھپەمنى
يۈرمىدىم تاغدىكى تاشلارغا ئويۇپ.
ئاخىرقى ئۆمرۈمگە ئەمەك قىلغىلى
يۈرمىدىم يولۇاسنى ئوۋلىماق بولۇپ.
يەنىلا يول‌بويى كەيىپ سۈرۈش ئۈچۈن
مەن ماڭدىم جۇچۈەندىن ئېسىل مەي ئېلىپ.
يۈمىندىن ئاتلانغان مەن بىر ئەمەلدار
بارىمەن غەربىكە ناخشامنى ئېيتىپ.

كۆشۈتى چوققىسى ھەققىدە ئىككى شېئىر

ئۆرلىدىم ئېگىزگە چوققىنى بويلاپ،
ئۆستۈمدە تۇرىدۇ يېقىنلا ئاسمان،
قارىغايلار جىلغىدا گۈلدۈرمامىدەك
بەھەيۋەت گۈرۈلدەپ دولقۇنلار لەرزان.
يىگىرمە تۆت داۋان تۆۋەندە قالدى
ئۆستۈمدە يەنە شۇ بىپايان ئاسمان.
سەككىزمىڭ چاقىرىم يول بېسىپ كەلدىم
بۇ يەرگە يېراقتىن بولۇپ مەن مېھمان.
ئادەملەر كۆپ مېڭىپ، چۈمۈلە غاجاپ،
سېلىپتۇ ۋادەككە ۋەھىمە - زىيان.
تىنىڭ يارغا ئېسىلىپ تۇرار ئاپئاق قار،
گويا كى تارتقاندەك ئۇنى يەر سايان.
يەتكەندە تىنىڭ تاغنىڭ قاپ بېلىگە مەن،
كەينىمگە بۇرۇلۇپ قارىدىم ھەريان.

كۆرگىنىم ساناقسىز، تەرتىپسىز چوققا،
ئاق بۇلۇت تۇرۇلۇپ تۇرار بىپايان.

مەن بۇ يان كېلىپلا ھايال ئۆتمەستىن،
ياڭىرىدى قۇڭغۇراق — سۈبھى ئەلچىسى
بىشارەت بېرىپ مەن قول پۇلاڭلاتسام،
ئۇلاشتى ھەر ياقتىن بۇلۇت پارچىسى.
تاغلارنىڭ بوۋىسى بۈيۈك كۆنۈنلۈن،
بەش مەشھۇر تاغ① يەتكەي ئۇنىڭغا قانداق؟
يۈمشاق قۇم دېڭىزنى بۆسۈپ ئاخىرى

مىڭلارچە چوققىغا باستۇق بىز ئايىغ.
بۇ يىراق — چەت ماكان، خەتەرلىك جايدا!
ئىزدەيتتۇق مەنزىلگە يېتىشنى ئامان.
مۇبادا ئۆرلىسە قۇش كۆك قەھرىگە.
تەھقىقكى بەستىدە قالمايدۇ دەرمان.
ئىگەردىن چۈشۈپلا كۆردۇم ئابىدە،
خەتلەرنى پاكىزە سۈرتتۈم شادىمان.
نىلۇپەر گۈللۈك تون كەيدىم توساتتىن،
تەئەججۇپ ئىلكىدە قارىدىم ھەريان.

كۆشۈيدە بوراننىڭ توختىشىنى كۈتۈش

چىقتى قاتتىق بوران، قالدى نائىلاج
كارۋانلار يولىنى ئەتكىلى داۋام،
گۈركىرەپ، ئۆزۈلمەي چىققان بۇ بوران
كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلىدى تامام.
بەئەينى يانچۇقنى ئۆرۈپ قاققاندەك
چەكسىز چۆل شۇ قەدەر قۇتراپدى ئەدەپ؛
گويا كى كەينىگە ئىتتەرمەك بولۇپ،
چىلەنشەن تېغىغا ئۇرۇلدى ھەدەپ.

كۆمسە چاق ئىزىنى بوران دەمىمۇ دەم،
توسۇدۇ قۇم، بوران ھارۋىنى — چاقنى.
بۇ يەرنىڭ ئۆيلىرى سالاتتى ئەسكە
دېڭىزدا چايقالغان كىچىك قولۇاقنى.
بار ئىدى ئەزەلدىن مۇنداق ئەيىبىم:
دائىم سۇ ئىچىشكە بەك ئامراق ئىدىم،
ئەمدى نەدىن تاپاي تاتلىق بۇلاقنى!

شىڭشىڭيانغا كەلدىم سەھەردە

بۇندا تاغ، جىرالار تۇرىدۇ رەتسىز،
ئوخشار ئۇچۇۋاتقان توپ — توپ بۇلۇتقا،
ئوخشار يېغىپ تۆرەپ دۆۋىلەپ قويغان
قاپىقارا تۆمۈرگە بەھەسىاب چوققا.
چىلەنشەن تاغلىرى گويا شۇ تاپتا
زېمىننىڭ ئۈستىدىن ئۆمۈلەپ ھېڭىپ —
كەلگەندەك ئۇزۇلمەي بۇ يەرگە قەدەر،
تۇرار ئەگرى — بۈگرى كۆرۈنۈش ئىلىپ.
ئەجدىھار بېشىنى دەس كۆتۈرگەندەك
تۇرىدۇ بۇ تاغلار ھەيۋەتتە گاھى.
سۇنامىدۇ سۇنمامدۇ ئاسمان تۇۋرۇكى،
بۇ بىلەن ئۇلارنىڭ يوق قىلچە كارى.

ئېڭىزدىن ئەتراپقا تاشلىساڭ نەزەر،
كۆرۈنەر چوققىلار بۇندا بەھەسىاب.
بىر تۇرۇپ بەك ئېگىز، بىر تۇرۇپ بەك پەس
كۆرۈنەر ھەر پەيتتە ھەر خىلغا ئوخشاپ.
يۇز لى يول مۇساپە ئارىلىقىدا
يوق ئەسلا ئادەملەر ياشىغان ماكان،
مىڭ لى يول مۇساپە ئارىلىقىدا
يوق ئەسلا سۇدىن، ئوت — گىياھدىن نىشان.
قارىساڭ، چۈشىدۇ كۆزۈڭگە پەقەت
قۇم باسقان دەشتۇ — چۆل تۇرار ھەرياندا.
ۋە يەنە كۆرىسەن قىران لاچىنىڭ
پەرۋاز قىلغىنىنى ئېگىز ئاسماندا.

① جۇڭگودىكى بەش مەشھۇر تاغ: تەيشەن، خۇاشەن، خېڭشەن، (ھۇنەندە)، خېڭشەن(خېبېيدا)، سۇڭشەن (ت).

چىن چېكىنىش ـــ چىك سۆلالىسىدىن.

ئەلتۆمۈردە تامغا يېزىلغان شېئىر

ياتىدۇ ئۇزاقتىن ئۇزاق سوزۇلۇپ،
قەدىمكى يۇرت ـ ماكان ـــ قۇمۇل ۋىلايەت.
قەلئەلەر ئىزلىرى، ھەربىر خارابە
خەن ۋە تاڭ دەۋرىدىن سۆزلەر رىۋايەت.

تۇغ ـ ئەلەم ئوينىغان ئەينى يىللىرى،
تۇلپارلار كىشنىگەن بۇ زېمىن ـــ تۇپراق
باشقىچە تۈس ئېلىپ، ئۆزگىرىپ بۇگۈن،
ياپيېشىل مايسىغا ئېچىپتۇ قۇچاق.

ئاپئاق قار قۇچاقلاپ تىك چوققىلارنى،
بېزەپتۇ تىيانشان تېغىنى كۆركەم.
تاغ سۇيى كۆۋۈجەپ ئاققاچ، تال ـ تېرەك،
زىرائەت ياشناپتۇ كەلگەندە كۆكلەم.

ئوپقاندەك گېلى بار كىشىمۇ بۇندا
قانائەت تاپىدۇ نەپسىگە قېنىپ
ئەتلىرى خروستال كەبى سۈپسۈزۈك،
ھەسەلدەك قوغۇننى يېگەندە تىلىپ.

كۆرۈندى ئالدىمدا بىر گۈزەل بوستان،
قۇچىقى ياپيېشىل، شۇنچە باراقسان.
بۇك ئورمان قاپلىغان ئاشۇ ۋادىدىن
تاڭ سەھەر شامىلى كەلدى زەپ لەرزان.

ئون يىلدا كىشىلەر بۇندا ئورمانغا
سەپكەندۇر قانچىلىك ماڭلاي تەرىنى؟
بۇ يولدىن ئۆتكەنلەر سەپەر ۋەجىدىن،
بىلىدۇ ۋە ياكى بىلمەيدۇ بۇنى.

خې يىلى ـــ ئەسلى ئىسمى خې‌نىڭ، موڭغۇللارنىڭ سېرىق جىيەكلىك خوشۇنىدىن. چىيەنلۇڭنىڭ 38 ـ يىلى تەشرىپىدار بولغان؛ جياچىڭنىڭ 5 ـ يىلى ۋاسسالىلار مەھكىمىسىدە يانداش بەگ بولغان، كاسىپلار مەھكىمىسى، نوپۇس پىرقىسىدە ۋەزىپە ئۆتىگەن، سەنىدۇڭدا باش مۇپەتتىش بولغان. كېيىن «قەلەمكەشلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى تاشلىۋەتكەن» لىكتىن ئۇرۇمچىگە سۈرگۈن قىلىنغان، كېيىنچە يەركەنىڭ ياردەمچى ئامبىلى، قەشقەرنىڭ مەسلىھەتچى ئامبىلى بولغان.

قۇمۇلدا ھېيت ئۆتكۈزگەندە خۇشىجەيگە يېزىلغان مەكتۇب

ئۆتەكىدىن ئۆتەكىگە توختىماي مېڭىپ،
يەتتە مىڭ ئىككى يۈز چاقىرىم باستىم.
كىرگەندە ئۇشبۇ دەم ئاتمىش ئۈچ ياشقا،
تالاي چۆل ـ باياۋان، تاغلاردىن ئاشتىم.
خوشلىشىپ سەپەردە كونا يىل بىلەن،
قۇمۇلدا مەن ئۇنى ئۇزىتىپ قويدۇم.
باج ـ سېلىق يىغىشقا بولۇپ مۇشەررەپ،
يەركەنگە يول ئېلىپ بۇ يۇرتتا قوندۇم.

بۇ غەربىي دىيارنىڭ يوسۇنىدىمۇ،
قىزارىكەن ئۆزگىچە باھار نەغمىسى.
ۋە لېكىن ئۇخلىشار كۆرۈپ شېرىن چۈش،
چارچىغان يولۇچى بۇندا كېچىسى.
تۇن تەكىدىن ئاشقاندا، بەشىنچى جىكدا،
راسلاندى ئاش ـ تائام قوي گۆشى پىشىپ.
پوجاڭزا ساداسى ياڭرىدى كۆكتە،
تىڭشىدىم مەن ئۇنى خىيالغا پېتىپ.

يەن جيەن — يەنە بىر ئىسمى دەي يۈن. ئىسمى شك نەن، گۇاڭدۇڭنىڭ لىيەنپىڭ ئايمىقىدىن. ھۆكۈمەت لەشكىرى پىرقىسىنىڭ سول قول يانداش بېگى بولغان، چىڭ سۇلالىسى جيا چىڭنىڭ 11 - يىلى خىزمەتتە خاتالىشىپ، ئۇرۇمچىگە خىزمەت كۆرسىتىپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا ئەۋەتىلگەن، 13 - يىلى بۇيرۇق بىكار قىلىنىپ، بېيجىڭغا قايتۇرۇپ كېتىلگەن.

كۆشۈيدە تۇنەش

تۇنۇگۈن كېلىپ مەن ئۇشبۇ دىيارغا،
قۇمبۇلاق قويىنىدا تۇنىدىم بىر كۈن.
كۈندۈزۈم ئۆتكەچكە سەپەردە، يولدا،
كۆشۈيدە① تۇنىدىم كەچ كىرىپ بۇگۈن.
قۇمبۇلاق سۈيىنى ئىچتىم - تېتىدىم،
بەرمىدى تېنىمگە شېرىن تەم لەززەت.
كۆشۈينىڭ سۈيىنى ئىچتىم - تېتىدىم،
يوق ئىكەن ئۇنىڭدا سۇ تەمى پەقەت.
بۇ يۇرتتا بۇلاقنىڭ زىلال سۈيىمۇ،
ئەجىبا «ئاچچىق» دەپ يامان ئات ئالغان؟
بىلمەكچى بولساڭ گەر بۇنىڭ سىرىنى،
ھەر نەرسە بۇندا چىن، ئەينەن ئاتالغان.
بولغاندا دەل مۇشۇ ئادەت بويىچە،
قۇمبۇلاق دېگەن نام قويۇلغان قانداق؟
بۇ ئىسىم پاكىتقا كەلمەس مۇۋاپىق،
دېمەك بۇ پۈتۈنلەي ناباب نام - ئاتاق.
چۈش مەھەل كۆرۈندى ئالدىمدا بىر كەنت،
توخۇلار ئاۋازى كەلدى مەلدىن.
ھارۇسىز تۇختىدى شۇ يەرگە كېلىپ،
قونۇشقا راسلاندۇق بۇندا دەم ئېلىپ.
دەملىدىم ئىسسىق چاي ئوت يېقىپ مەشكە،
ئۆرلىدى ئاستا سۇس كۆمۈر تۈتۈنى.
قاپتالدىن ئەكەلگەن سۇزۇك تاغ سۈيى،
ئاجايىپ لەززەتكە چۆمدۈردى مېنى.
قولۇمغا ئالدىم مەن مۇڭلۇق سازىمنى،
يوق بۇندا جۆر بولار دىلكەش ئادىمىم.
يىگانە چالغاندا ئۇنى مۇڭ بىلەن،
ئۆزگىچە، تۇيغۇغا چۆمۈلدى دىلىم.
تەنھالىق لەززىتى بولاركەن باشقا،
بىلگەيمۇ كىشىلەر قەدرىنى بۇنىڭ.
بىلسەكمۇ شۇنداقكى ئوي - خىيالىمنى،
تەڭداشسىز سىرداشى بولاتتىم ئۇنىڭ.
سۇكىنات ئىچىدە، خىيال ئىلكىدە،
ئەيلىدىم ئىزھار پاك يۈرەك - قەلبىمنى.
ئەسلىدىم سېغىنىپ ئېھتىرام بىلەن،
قەلبىمنى چۈشەنگەن سىرداشلىرىمنى.

ئەلتۆەۋر ھەققىدە ئىككى شېئىر

كەتتى خەن دەۋرىنىڭ ئەمەلدارلىرى،
قالدى تاڭ دەۋرىنىڭ قەلئە ئىزلىرى.
كەلگەن ۋە كەتكەنلەر ياد ئېتەر ھامان،
تۇنۇگۈن - بۈگۈنىنىڭ دەرت - ھەسرىتىنى.
تۇگەي دەپ قالسىمۇ باھار، ۋە لېكىن
ئاقىدۇ بىر ئېقىن ئەسلا توختىماي،

چۆمۈچلەپ ئۇسۇپ شۇ بۇلاق سۈيىدىن
ئىچىشتۇق بەھۇزۇر دەملەپ ئىسسىق چاي.

بۇ خىلۋەت كەنت تامان پاتقاندا قۇياش،
ھارۇنى توختاتتۇق ھاردۇق ئالغىلى.
كەپتەرلەر قاراشتى پېشايۋاندىكى،

① كۆشۈي — يەر نامى بولۇپ، «ئاچچىق سۇ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئاڭلاندى ئورماندىن قاغىلار ئۇنى. بۇ كەڭرى دالانىڭ ھەممە يېقىنى.
ئۆيلەرنى ئايلىنىپ ئاقىدۇ ئۆستەڭ، بار ئىكەن بۇندىمۇ گۈزەل مەنزىرە،
دولقۇنلار ئويناپدۇ سۈگەت شېخىنى. قېنىشماس جۈڭخۇادىن ئۇنىڭ ئۇزلىقى.
نەۋباھار پۈركەپتۇ گۈل - چېچەك بىلەن،

ئەلتۆمۈردىن ساۋۇلاققا بېرىش

سۈبھى تاڭ يورىدى مەشرىق تەرەپتىن، بۇ قالتىس مەنزىرنى كۆرەتتىم قانداق؟
گۈزەل تاڭ چولپىنى چاقندى كۆكتە. تىكىلدىم ئەتراپقا زوقمەن سەيياھدەك،
چىللايدۇ بىتىنىم قېقىپ شوخ قانات ئاپئاق قار دېڭىزى يايغان كەڭ قۇچاق.
سۈبھى تاڭ ئەلچىسى — خوراز شۇ پەيتتە. قاشتېشى ھەم سەدەپ دۆۋىلىرىدەك،
يىراقتىن نىشانلاپ ساربۇلاقنى بىز، كۆرۈنەر ئاسماندا قارلىق تاغ ھەر ۋاق.
بىر كۈندە يول باستۇق سەكسەن چاقىرىم، ھەممە يۇرت - ھەممە ئەل بۇ يەردە بۈگۈن
قۇملۇقتا ماڭار ئات زورۇقۇپ ئاستا، ياشاركەن شادىمان، ئىتتىپاق - ئىناق.
سۆيىدۇ يۈزلەرنى باھاردا سەلكىن. جۈڭغارلار، مۇسۇلمان قەبىلىلىرى
گۈزەل تاڭ قۇياشى چاچار پارلاق نۇر، راسلاپتۇ كەڭ سورۇن — ئازادە راۋاق.
بۇ چېگرا ماكانىڭ كارۋان يولىغا غەربتە پامىردىن تا شىمالدىكى
كۆرۈنەر يىراقتا ئاقىرىپ غۇۋا ساتارلار يۇرتىغا قەدەر ھەممە ئەل
قېلىن قار بۇ يۇرتنىڭ ھەر بىر تېغىدا. چۈشىنىپ ئۆزئارا كۆڭۈل دىلىنى،
تاغلار بۇك - باراقسان، چەكسىز-بىپايان، ئۇيۇشقان بىر ئوقنى چۆرىدەپ تۇگەل.
تاغلارنى قۇچاقلاپ ياتار ئاپئاق قار، شوخ نەزەر سالدىم ئات ئۈستىدە تۇرۇپ،
قارىدىم زوقلىنىپ، كۆرگىنىم مېنىڭ — يىراقتىن - يىراققا، ھەربىر چوققىغا.
مىسالى بىر سۈرەت، مىسلى گۈلباھار. تۇرار تىك چوققىلار تىزىلىپ قاتار،
ئاق بۇلۇت ئاسماندا ئاق قاردەك تۇرار، ئۆتكۈزۈلگەن كەبى بىرلا ھالقىغا.
ئاپئاق قار تاغلاردا بۇلۇتتەك ياتار، ئەتە قاق سەھەردە كېتىمەن جەزمەن،
قار ماكان ئەيلەپتۇ تاغ چوققىسىنى، كۈشۈتى ئېغىزىدىن ئۆتۈپ يىراقتا،
ئاق بۇلۇت تۇتۇپتۇ تاغ باغرىنى يار. ئاڭلاندى ئۇندىكى سۇلار شاۋقۇنى،
كەلمىگەن بولسام گەر بۇياقا يۇرتقا، ئۇرۇلدى دېڭىزقاي ھىدى دىماققا.

ياڭ بىڭكۇن — چىڭ سۇلالىسىدىن

تەيانشان ئابىدىسى

شۇنچە مول ئابىدە ياتار ھەرياندا، ئىدىقۇت خانىنى قىلىپتۇ تار مار.
باقساڭ، تاڭ دەۋرىگە تەئەللۇقى بار: قىلىچنى سۇغىرىپ كىرىپ جەڭگاھقا،
باش سانغۇن خوجۇنجى ئەينى يىللىرى بىر كۆرەڭ تەلۇنى ئەيلەپتۇ گۇمران.

قار ئۆمۈر كۆرگەندەك باھارغىچىلا، كەلمەكتە كىشىلەر مىڭ يىللار ئەسلەپ.
بۇ كىچىك نوچىمۇ تۈگەپتۇ شۇئان. ئابىدە ئالدىدا توختىشىپ ئۆتەر،
ئەسىرلەر مابەينى چېگرا رايونىنى بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەر ئۆتكۈنچى مېھمان.
قامالدا تۇتقانلار چېكىشتى ھەسرەت. خارابە ئىزلىرى خىرە بولسىمۇ،
قەلەمدە جىياڭ شىڭبىن قۇچتى زور تۆھپە، بىلگىلى بولىدۇ جەڭگاھنى ھامان.

چى يۈنشى ـــ ئىسمى خې گاۋ، شەنشىنىڭ شۇياڭ ناھىيىسىدىن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جيا چىڭ يىللىرى دۆلەتلىك تارىخ سارىيىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن، تىياڭشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىنى سەيلە قىلغان. جياچىڭنىڭ 18 ـ يىلى 100 شېئىرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «غەربىي چېگرىدىكى بامبۇك نەزمىلىرى» توپلىمىنى يازغان.

قۇمۇل قوغۇنى

مەن مىرزا چاغلىرىم ئۇنىڭ تەمىنى ـــ قوغۇنغا تويىدۇ ـ مۇ، ئىچىمنىڭ قىزىپ،
بىر شەپرىن لەززەتنى تېتىغانىدىم① كېتىشى يادىمغا كەچمەپتۇ پەقەت.
قەدىرلەپ تېڭىنى خېلى چاققىچە، رەنجىمەك نەھاجەت بۇندىن، يەنىلا
ئېسىل سىم قەپەزدە ساقلىغانىدىم. زوقىمنى تارتىدۇ قوغۇنلۇق قەۋەت.

ساشياڭلىن ـــ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ يارەمچى ئامبىلى بولغان.

تىيانشانغا مەدھىيە

ماي ـ ھېيى، كۈن سەپەر تەڭرىتاغقا نۇر، شۇقەدەر باراقسان قارىغايزارلىق،
ۋە لېكىن ئاپئاق قار چاچار قەھرىتان. دەرەخلەر سانىنى بىلەلمەي قالدىم.
ئۆرلىدىم مەن ئاستا چىغرىيول بىلەن، قۇرام تاش قاپلىغان يوللارنى دەسسەپ،
ۋادەكىنى ياقلاپ تىك چوققا تامان. كۆپلىگەن ئايلانما داۋاندىن ئاشتىم.
بىغۇبار ئوت ـ چۆپلەر ئوينىسا ئۇسسۇل، خەتەرلىك چوققىغا چىقتىم ئاخىرى،
تەبەسسۇم ئەيلەيدۇ رەڭدار گۈل ـ چېچەك. قارىدىم ئېگىشىپ جىلغىغا، پەسكە،
ئۆزئارا مىنگەشكەن تاغ چوققىلىرى، فونتاندەك ئۇخچۇيدۇ بۇلاق سۇلىرى،
مەھلىيا قىلىدۇ گۈزەل سۈرەتتەك. شاۋقۇنى ئاڭلىنار بۇلۇت قەھرىدە

قۇمۇل

ئەزەلدىن قەھرىمان، باتۇر قورغانسەن، ئات ـ ئۇلاغ، ھارۋىلار، ھەربىي پوچتىلار
تىيانشان تېغىنىڭ تۇنجى شەھىرى. ئۆتۈشۈپ تۇرىدۇ يوللاردا ھەر ئان،
زامانىدىن ـ زامانغا جۇغلۇدۇق ئاشلىق، سوددىگەر پۇقرالار چۆللىرىڭ ئارا
باغرىڭدىن جاي ئالدى لەشكەر بارگاھى. سەپىرى تۈگىمەس بىر ئۇلۇغ كارۋان.
يىگانە يول سەندە يۆلىنەر جۇپكە. پايانسىز قوغۇنزار ياتار سۈزۈلۈپ،
جەنۇبقا، شىمالغا ـــ ئىككى تامانغا. كېپىقالدى مەن كۆتكەن قوغۇن پىششىقى.
ئەمەلدار تۆرىلەر سېپىڭ قويىنۇڭدا قۇمۇلدا ئۇلغايدى ئەمىنلىك ئەمدى،
كۆتۈلەر ۋە ئۇزار يېڭى ماكانغا. كەلسىكەن ئورنۇمغا چاپسان بىر كىشى.

① چېگىلۇڭنىڭ 48-يىلى خانىنىڭ قوغۇن بەلەن مۇكاپاتلىشىغا مۇيەسسەر بولغانىدىم (ئاپتور).

سى تۇڭيەن — چىك سۇلالىسى دەۋردە باربكۆلنىڭ ۋالىيسى بولغان. قۇ- مۇلدا يېڭى ئېچىلغان بوز يەرلەرنىڭ‌سۇ مەنبەلىرىنى تەكشۈرۈش، ئۆستەڭ قېزدىش مۇناسىۋىتى بىلەن تاغ ئىچىگە كىرگەنىدە بۇ تۇت شېئىرنى يازغان.

قارلەيلىسى تۇزلەڭلىكىدە

چوققىلار مىنگىشىپ بىرى بىرىگە،
شوخ بۇلاق سۇلىرى ئاقار جۇش ئۇرۇپ،
تۇردىدۇ قەد كېرىپ غەرب - شەرقتە.
ئۇيلايمەن: دېڭىزنى ئېتەرمۇ ماكان؟
تىك، يۇكسەك قامىتى نەقەدەر ھەيۋەت،
ئېگىزدىن چۈشكەن شۇ جىرا سۇلىرى،
سىياقى ئوخشىماس، شەكلى باشقىچە.
مىسالى ئاق شايى كۆككە ئېسىلغان.
ياز كېتىپ كەلدى سوغ كەچ كۈز مەزگىلى،
بېپايان دالىغا، سايغا ئاقاركەن،
ئۇرۇلار يۈزلەرگە غۇرقىراپ بوران.
بىر چاغلار دەھشەتلىك كەلكۈن سۇلىرى.
قېلىن قار - مۇزلاردا قىشنىڭ قەھرى بار،
باشلاندى سۇ بۇگۈن ئېتىز - قىرلارغا،
تىكلىدىم ئۇنىڭغا بولۇپ مەن ھەيران.
سۇ بىلەن مول بۇلار ئەمگەك ھوسۇلى.

شۇتى

ھەجەپمۇ ياراشقان تاغقا زىلال سۇ،
سۇ ھورى تۇتاشقان سامان يولىغا،
زۇمرەت سۇ ئۇزرە ياراشقان راۋاق.
پەرقلىنىپ تۇرىدۇ لېكىن ئۆز ئارا.
چېلەكلەپ قويغاندەك گويا تاغ سۈيى
ئىزناسى كۆرۈنەر تۇمان ئىچىدە،
چۈشەركەن جىرادىن شارقىراپ ھەرۋاق.
كۆرۈنمەس پاسىلى ئۇنداق ئاق - قارا.
يالىغاچ سۇ تاشنى ئەسىرلەر بويى،
قەۋەتلا سۆيىمەن بۇلاق كۆيىنى،
تىشلىگەن چىك قورام تاشلارمۇ خوراپ.
چۈنكى ئۇ شوخ، لەرزان، ئۇيقۇدىن يىراق.
تۇن كېچە، جىمىرلار سۇلار، مىسالى،
كېگىز ئۆڭ ئىچىدە ياستۇق تاپىنىپ،
جىمىرلار ئاسماندا يۇلتۇز بىھىساب.
ئاڭلايمەن سۇكۇتتە، ئاڭلايمەن ئۇزاق.

ئۇيغۇرلار مەھەللىسى ئېدىر

بىر نەچچە ئورۇندا، قاشا ئىچىدە
كۆتۈدۇ ئىگىلىپ مېھماننى پىنھان.
ئۇيغۇرلار مەھەللىسى تۇرار زەپ كۆجۈم.
سۇزۇك سۇ ئايلىنىپ ئاقار مەھەللىنى،
ئىشەندىم، بار ئىكەن بۇندا بىر جەننەت،
ياشنارکەن ئۇنىڭدىن ياپيېشىل بوستان.
مەن ئۇنى تاغ ئىچرە جىلغىدا كۆردۇم،
سۇ ئاقار جۇش ئۇرۇپ ھەريان، شاۋقۇنى
مەجنۇنتال سەپ تارتقان قاتار ۋە قاتار،
ئەللەيلەپ قىلدۇرار ياستۇقنى ئارمان.

هۇپپىدە ئېچىلغان دالا گۈللىرى،
تۇرىدۇ سۈكۈتتە سۈرمەستىن زۇۋان.
سالقىن ياز كۈنلىرى جانلىنىپ بۇيەر،
سەيلىنىڭ ئىشقىنى سالار يۈرەككە.
ھارۋىلار شاۋقۇنى، ئاتلار كىشنىشى،
تارقىلار ھەر ياققا، ئۆرلەر پەلەككە.
ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار
ئېتىزغا قاتنايدۇ ئالدىراپ ھامان.
بولسىمۇ بۇ دىيار چەت ياققا بىر يۇرت،
ياشايدۇ پۇقرا سى خۇشال شادىمان.

ئېدىر

ئېتىمنى قامچىلاپ، داۋانلار ئېشىپ،
لايلىرى تارتىلىپ كونا ئۆستەڭنىڭ،
تىك تاغلار قوينىدىن چىقتىم مەن يەنە،
ئېقىپتۇ سۈلىرى جۇشقۇن ھەم راۋان.
شىلدىرلاپ ئېقىشى بۇلاق سۇيىنىڭ،
قاپلاپتۇ بىپايان دالىنى بۇندا،
قۇلاققا ئاڭلىنار ناخشىدەك گويا.
جۇجەم كۆچەتلىرى، كەندىر غوللىرى.
كۆپسىپ يېڭىدىن نۇرغۇن دەل ـ دەرەخ،
تۇتىشىپ كېتىپتۇ قۇملۇقلار بىلەن،
قاپلاپتۇ ئېقىنلار بويىنى تامام.
بۇ ئاۋات بازارنىڭ رەستە يوللىرى.
ۋۇ ئەنچىڭ ـ چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇلنىڭ يارىدەمچى ئامبىلى بولغان.

تاشۇبلىق

بىلىمەن شەرقىي كەنت مەنزىرىسىنى،
ئۇزاتتىم تاۋۇز يەپ قاتلىما بىلەن،
بىلىمەن شۇ قەدەر پىششىق تەپسىلى.
تاۋۇز چاغىنىنى بۇندا شاد ـ خۇشال.
غەلىتى تاش، تىلسىم قۇم دۆۋىسىنىڭ
يېگىتلەر كېتىشتى بوز يەر ئاچقىلى،
سۈرىگە بەرداشلىق بولماس بەرگىلى.
قالدى ھەر ھۇجرىدا يېگانە توقال.
ئىغاڭلار ياپيېشىل تېرەكلەر، تاللار،
ئۆتۈنۈپ لەنجۇدىن ئەكەلدۇردۇق تېز،
تىنىمسىز شىلدىرلار يېگانە بۇلاق.
ئاق كىگىز ـ كېچەكلەر سوغۇققا ئاتاپ.
تاشۇبلىق بولسىمۇ بىر كىچىك يېزا،
ئاتلاندۇق بىرلىكتە ئارا تامغا بىز،
بىركىچىك جەننەتكە ئوخشاركەن، بىراق.
كۆيدۇرۇپ شام، بۇتنى ئەتكىلى تاۋاب.

سەيخۇدا بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش

باھاردا ئەككىنىڭ، كۆزدە يىغقىنىڭ
ئاپىرىل كۈنلىرى چاپىمىز ئۆستەڭ،
باغلىقتۇر تۆككەن تەر، ئەجرە ـ مېھنەتكە.
كەتمەننى، گۈرجەكنى ئارتىپ ئۆشنىگە،
خوپ چارە ئېتىزنى نۆۋەتلەشتۇرۇش،
ساخاۋەت يامغۇرى ياغمىسا مەيلى،
شۇ چارە نائىلدۇر پەقەت رەھمەتكە.
دالىغا، خۇش پۇراق ئېتىمز ئۇستىگە،
سەيخۇدا ياتىدۇ سوزۇلۇپ چەكسىز،
قارلارنى تامامەن ئېرىتىپ تاشلار،
تۆت مىڭ مۇنبەت يەر ـ ھوسۇللۇق ئېتىز.
چاچسا نۇر كۈن تەسكەي تاغلار بەستىگە.
باشلانغان چېغىدا ئالتۇن كۈز ۋاقتى،
شۇ پەيتتە سانا قسىز بۇلاق سۈلىرى
خامانغا يىغىلار باغ تاغدىن ئېگىز.
يېتىدۇ ئېتىزغا ـ جانان ۋەسلىگە.

شەرقتە بەرىپ كەنتلەرنى چارلىغاندا يېزىلغان تۆت شېئىر

بەسىپ مۇشكۈل داۋان - يوللارنى،
يەنە شەرقتە قىلدىم مەن سەپەر.
ھەم تەكشۈردۈم مۇساپىرلارنى
ھەربى ئۆتەك، كەنتلەرگە قەدەر.
كەچكى قۇياش چاچار قىرغۇچ نۇر،
كۆز شامىلى سوقار دالىدا.
يوللىرىمدا سولغان گۈل - گىياھ،
ئۇرغار چەكسىز تۈيغۇ دىلىمدا.

يول بۇرالدى تاغ ئېغىزىدا،
كەلدى سوغۇق ئورماندىن شۇئان.
ئۇچقۇر بۇلۇت ئۆزەر ئاسماندا،
باسقان چەكسىز ئورماننى تۇمان.
تىم - تۇرانى قاپلىغان شىۋاق،
يىگانە كەنت جىلغىدا ياتار.
چۈش، كۈن ئۇچۇق، يىراقتا باقسام،
كۆكتە جەنۇبقا ئۇچار تۇرنىلار.

ھارۋا ھەيدەپ كەلدىم قۇملۇققا،
نۇر تۆكىدۇ ھىلال ئاي غۇۋا.
تومۇز، بىراق چىلانتاغدا قار،
تاڭدا كېزەر يۈرتنى شوخ سابا.
تۇرار رەت - رەت شالاڭ تېرەكلەر،
دالا گۈلى چاقنار مەخمەلدەك.
چەكتىم ھەسرەت چېگرىدا بۇ پەيت،
جىمى نەرسە چۆلدەرىگەندەك.

چىراي ئاچتى تاشۈىلىق يولى،
خان يەرلىرى كۆرۈندى رەت - رەت.
قىشتا ياغسا ئاپئاق قار قېلىن،
ئوخشايدىكەن كۆزدە زىرائەت.
تۇتاش كەتكەن كەنتلەرنى چارلاپ،
ھال سورىدۇق قاراۋۇللاردىن.
ئاپتۇ بۇ يۇرت كۆركەم قىياپەت،
بوپتۇ خامان تاغ ھوسۇللاردىن.

ياڭ چۈەنشەن — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ يار-دەمچى مەسلىھەتچىسى بولغان.

ئەجدىھارسىمان مەجنۇنتال

ئېۋىرغولدا ماكانلاپ ياشىنىغان بۇ تال،
كۆرۈنىدۇ كۆزۈمگە گويا سۈرەتتەك.
شاخ-شاخلىرى تاشلاپتۇ زەپ قويۇق سايە،
ئىرماش-چىرماش قېرى شاخ قاۋۇل سوغقابەك.

تەڭگىسىمان قوۋزىقى ئاجايىپ سۈرلۈك،
بۇلاق ئاقار سازلىققا ئايلىنىپ ئۇنى.
شاخلار گويا يىلاندەك چىرمىشىپ تۇرار،
ھەر تولغىماچ كۆرۈنەر ئەجدىھار كەبى.

قۇمۇل

چۆمۈلۈپ تولۇن ئاي كۆمۈش نۇرىغا،
زوقلىنىپ چىقتىم مەن قەلئە ئۈستىگە.
دانىشمەن ھەزرەتلەر يازغان نەزمىلەر

تېخىمۇ نۇر قوشقان راۋاق ① ھۈسنىگە
تىيانشاننى قاپلىغان زەپمۇ قېلىن قار،
كۆك تېرەپ تۇرىدۇ يۈكسەك چوققىلار.

① «يىراقنى تىنچىتىش راۋىقى» كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بىپايان قۇم ئارا ياتار ئېۋىرغول، يانداشىپ تۇرىدۇ زۇمرەت ئېقىنغا.
كېزىدۇ ئۇستىدە بوران - چاپقۇنلار. بۇ قۇتلۇق دەۋرانىدا تىنىجىپ چېگرىلار
قاشقوۋۇق يوللىرى تۇتىشىپ تۇرار ئېچىلدى بىپايان زېمىن - يېڭى يەر.
يىراقتىن بىپايان غەربىي ئىقلىمغا. يىلمۇ يىل يوللانغان قوغۇن سۇغىتى
ئۇيغۇرلار شەھرىنىڭ خارابىلىرى، لۇكچىياۋ ئۇستىدىن توختىماي ئۆتەر.

يۇدن يۇتاڭ — چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە قۇمۇل مەھكىمىسىنىڭ يارەمچى مەسلىھەتچىسى بولغان.

تىيانشانغا مەدھىيە

قۇمۇلنىڭ غەربىي ھەم شىمال يېقىدا، ئۆرلىسەك ئوتتۇز ھەم ئالتە ئەگمىدىن،
توخرىلار يۇرتىنىڭ كۈن چىقىشىدا، ئاخىرقى چوققىغا يېتىسەن ئامان.
بىر چوققا تۇرىدۇ ئاجايىپ ھەيۋەت، مەنزىلگە يەتكەننى بىلگەن پەيتىكدە،
تۇرىدۇ تاقىشىپ گويا ئاسمانغا. بۇلۇتلار يېنىكدا ئۇزىدۇ لەززان.

يالغۇز تويۇمغا مەدھىيە

ياتار يالغۇز تويۇم — قەدىمكى دالا، بىر قىسىم ئاق تەقىي كىيگەن يىگىتلەر
بۇلۇتلار ئۇزىدۇ ئۇنىڭ كۆكىدە. نەقەدەر سۇباتلىق، نەقەدەر قەيسەر.
ھەرياننى قاپلىغان باھار گۈگۈمى، لالەرەڭ كۆينەكلىك قىزلار، چوكانلار
بوستاننى ئايلىنىپ چىقتىم سەيلىگە. ياڭرىتىپ شوخ ناخشا ئۇسسۇلغا چۈشەر.
تۇرىدۇ سوزۇلۇپ شۇ سامان يولى، سۇمۇشتاڭ جىلغىسى شۇ قەدەر چوڭقۇر،
شىمالىي تەرەپتە قۇملۇق ئۇستىدە. قارىغايلار شۇ قەدەر باراقسان قويۇق.
كۈنگەي تاغ تىزمىسى قورشاپ بۇ يەرنى، پەلەكنىڭ قەھرىدە بۇلۇت ئىچىدىن،
پاناھلاپ ياتىدۇ تېگىپ كۆكسىگە. تۇرنىلار ساداسى ئاڭلىنار ئوچۇق.

توغۇچىغا مەدھىيە

سۇ پىللىسى يوينىار يامغۇر سۈيىدە، چارۋىچىلار مال باقار يېقىن ئەتراپتا،
كېپىنەكلەر ئۇچۇشار تۇمان ئىچىدە. تۇغۇچىنىڭ ②بويىدا — كەڭرى يايلاقتا.
سۈياپ قەلئەسى ①تۇرار كۆككە بوي سوزۇپ، تۇرار مەزموت-تەۋرىمەي مەشرىق چوققىسى،
ماكانلاپتۇ پىللەر ئوت - چۆپ بەرگىدە. ئاق بولۇتلار قوينىدا گويا سۆرەتتەك.
مەلىكىنىڭ مازىرى — ئۇيغۇر ئۇۋۇسى بوغاز كۆلى ياتىدۇ يېشىل بوستاندا،
ئايلىنىپتۇ چۆللىشىپ خارابىلىقا. دەل - دەرەخلەر قوينىدا مانانداك — ئۈستەك.

ئەسلى ئىزاھاتى:

① قومۇلدا سۈياپ دېگەن بىر شەھەر بار، ئۇ، قەدىمكى زاماندىكى غەربىي تۇركلەر-نىڭ زېمىنى بولۇپ، ئۇ يەردە ياۋا پىللەر سۇ ئۆسۈملۈكلىرىدە ماكانلايدىكەن.

② توغۇچى — قومۇلنىڭ غەربىدە بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرمەلىكىسى شۇ يەردە تۇرغان، شەھەر خارابىلىرى ھازىرمۇ بار.

تېپىپ ئەمىن بۇ زىمىن يۈرۈشتى ئىشلار،
تىزىملاندى بىر - بىرلەپ ھەربىر تۈتۈن
ھەم.

شەرقىي كەنىتتە ئېچىپ بوز، غەربىي
كەنىتتە جەم —
بولۇپ شەھەر ئويقىغا كەتتى ئەل شۇدەم.

قىزىل يۇلغۇندا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، ئېدىردىن ئۆستەك چېپىش

ئېدىردىن باشلاندى ئۆستەڭنىڭ بېشى،
شىلدىرلاپ ئاقار سۇ چاچرىتىپ ئۈنچە،
يېڭىدىن ئېچىلغان تۆمەن گېكتار يەر،
ئېتىزغا ئايلاندى ئۇنۇملۇك شۇنچە.
قاش بويلاپ تىكىلدى دەل - دەرەخ قاتار،
ئاقىدۇ تىنىمسىز جۇشقۇن بىر ئېقىن.
بۇ يەردە پۈتكەندە ئۆستەك، ياپيېشىل —
بىر سېپىل كەردى قەد، ئۆستەڭگە يېقىن.

بۇ يەرنىڭ ئادىتى ئىكەن خىلمۇ خىل،
ئىشلەتكەن تىلى ھەم غەيرىي - باشقىچە،
قۇملۇقنىڭ يېنىدا بولغاچقا شەھەر،
سوغ قەھرى ۋە ئىسسىق تەپتى ئۆزگىچە.
تۇرمەن غەربىي يۇرت قۇچىقىدا مەن،
نۇرانە ئاستانە قالدى بەك يىراق.
قارىدىم كۆنىلۈن تېغى تەرەپكە،
پايانسىز كۆرۈندى كۆك، زىمىن تۇپراق.

تالناچىن

باشلىنىپ تاشۇبلىق باغرىدىن ئۆتەك،
يوللىرى سوزۇلغان ئۇزاقتىن - ئۇزاق.
جەك ئوتى، ئىس - تۈتەك ئۇلغىيىپ - ئۆرلەپ،
ئاينىغان زورلۇق ھەم زۇمبىلىق بىرۇاق.
بۇ دۇنيا يارىلىپ، سانسىز پاسىلغا —
ھۆلۈنۈپ كەتكەن بۇ چېگرا يۇرت يىراق.
ئارىسى ۋىلايەت بىلەن ئەنشىنىك،
توققۇز يۈز ئۆتەك يول كېلەر سانىساق.

ھېلىمگەر توشقاننى تۇتماقنى ئىزدەپ،
كۆك ئارا بۇركۇتلەر ئۇچلايدۇ تىرناق.
ئەنقا راۋىقىدا بۇلبول كۈيىنى،
تىڭشىدىم زوقلىنىپ، قويۇپ ئىشتىياق.
مەن كۆڭۈل بەرگىنىم پەقەت بىر نەرسە —
بوز يەرلەر ئەھۋالى بولدىكەن قانداق.
يىغىلسا بۇ يەرگە ئاشلىق - يەم كۆپرەك،
قوغدىلار مىليونلاپ زور قوشۇن ھەرۇاق.

قۇمۇل

قورغاننىڭ ئۇستىگە ئېسىپ قويغاندەك،
ھىلال ئاي تۆكىدۇ كۆكتە پارلاق نۇر.
ئاينى سەير ئەتمەك بوپ مەن ئاشۇ ئاخشام،
ساناقسىز ئورمانلار كۆككە بوي سوزغان،
كۈنبويى لەپىلدەپ ياغقان ئاپئاق قار،
كۈي - ناۋا ئوقۇيدۇ ساڭا ئېۋرغول.

جېنىۋەنلۇ① ئۇستىگە چىقتىم بەھۇزۇر. يانقۇنى ئىلكىگە ئالدى دەرت - پىغان.
ياپىيېشىل تاغ بىلەن ئورالغان قۇمۇل. ئاستىدا يېگانە غەربىي كۆۋرۈكنىڭ
جەڭلەردە ئىس- تۈتەك ئەتراپنى قاپلاپ، يىغلايدۇ ھەسرەتتە سۇلار مۇڭلىنىپ.
جۇڭغارلار بولۇشتى ئاقىۋەت گۇمران. كۆز پەسلى،كەچكى كۈن تۆكەر قىزغۇچ نۇر،
بۇلۇت ھەم دەل - دەرەخ قايغۇغا چۆكتى، دولقۇنلار شاۋقۇنلار دەرتتە قايغۇرۇپ.

جاڭ باۋجەي— چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قۇمۇللۇق تالىپ.

تىيانشان قارىغىيى

قار بىلەن قارىغاي تۇرار ياندىشىپ، قار باسسا، ئاستىدا ياتار قارىغاي،
خەتەرلىك چوققىدا مەغرۇر قەد كېرىپ. ھۆسنىگە تېخىمۇ گۈزەللىك تولۇپ.
بىرى ئاق ۋە بىرى يېشىل زۇمرەت، ئاق قارنى سۈمۈرسە قۇچۇپ قارىغاي،
كۆرۈنەر زەپمۇ ئۇز دىلغا زوق بېرىپ. قار تۇرار شۇ پېتى خاتىرجەم بولۇپ،
تاغلاردا لەپىلدەپ ياغسا ئاپئاق قار، تۇگەرمۇ ئاق قارلار تىيانشاندىكى،
گۈزەللىك بەخش ئېتەر قارىغاي بەستىگە. ھەم قاچان سولاركىن قارىغاي سارغىيىپ؟
چوققىدا ياشىنغان ياپىيېشىل قارىغاي ئاپئاق قار توپلىنار يەنە مىڭلاپ يىل،
كۆركەم تۈس بېرىدۇ قارنىڭ ھۆسنىگە. قارىغايلار تۈمەن يىل تۇرار ياشىرىپ.

شى شەنجاڭ — ئىسمى چۈنلىن، چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە جېجىياڭنىڭ شەنيىن دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان. جياڭشىنىڭ يۇگەن ناھىيىسىدە ھاكىم بولغان، خىزمەتتە خاتالاشقانلىقتىن، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلۇپ، قوشۇن بىلەن بىللە شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن. ئۇچ يىلدىن كېيىن كەچۈرۈم قىلىنىپ قايتۇرۇپ كېتىلگەن. ئۇنىڭ «ئالەمنىڭ شادلىق - ھەسرىتى ھەققىدە كەپىدە يېزىلغان نەزمىلەر» دېگەن كىتابى بار.

قۇم دېڭىزىدىن ئۆتۈش

بىر يول بار قىسمىتى ئاجايىپ تولا، بۇ يەرگە كەلسە يا ئەۋلىيا، يا پېرى.
بۇ مەرتەم بۇيولدىن ئۆتتۈم يەنە بىر. مەشرەقتىن باشلىنىپ تاكى مەغرىپكە،
يولنى پەرق ئەتمىكى تەھقىق مۇشكۈلدۇر، سوزۇلغان چەكسىز يول ئۇزاقتىن-ئۇزاق.

① «يەراقنى تېنەچمىتىش راۋىقى» (ت)

جەنۇبتىن شىمالغا قىلساڭ سەن سەپەر،
مۇساپە سانىنى بىلمەيسەن بىراق.
كۆڑۈنمەس قاتمۇ قات تاغلار ئەتراپتا،
كۆڑۈنمەس ھەم چوڭقۇر جىلغىلار پەستە؛
ئۇستۈمدە بىپايان ھەربىكەتسىز ئاسمان،
كۆڑۈنمەس نە بولۇت نە باشقا نەرسە.
تەئەججۈپ ئىلكىدە چوڭ ئېچىپ كۆزنى،
تىكىلدىم ئۇپۇققا، يىراق ـ يىراققا.
يۈز يوللاپ نېردا تۇرغان نىشانىنى
گەپ ـ سۆزسىز شۇ ھامان قىلدىم مەنئىلغا.
ھەيرانمەن، ھەيرانمەن: زامانى ئاۋۇال
بۇ زېمىن تۇنجى رەت يارالغان چاغدا،
يەل ـ گازدىن يارالغان ئىمىش روھ ۋە جان،
بولغانمىش تەن توپا ـ چاڭلاردىن پەيدا.
شۇ چاغدا توپا ـ چاڭ ئېچىدىن چىققان
تاش ـ داشقال بۇ يەرگە تاشلانغانمىكىن؟
باشقا جاي تېپىلماي قالغاندەك، بۇيەر ـ
شۇنچىلىك بىنەزەر سانالغانمىكىن؟
بولمىسا، ئايلانماس ئىدى ئالتۇنغا
بۇندىكى بىباھا ھەر چىمدىم تۇپراق؛
بولمىسا، تىيانشان باغرىدا شۇنچە
كەڭ زېمىن چۆل بولۇپ بوش ياتار قانداق؟
كۆڑۈنمەس ئۇ يەردە تىرىك جان ئىزى،
باغرىدا بىر تال چۆپ ئۇنمەيدۇ ئەسلا.
ياتار ئۇ قەدىمدىن غەربىي يۇرت بىلەن
ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكنىڭ ئارىسىدا.
دەرت ئەلەم سالىدۇ ئاسمان تۆپىلەپ،
يولۇچى كىيىمى ھۆللىنەر ياشتا.
سۇلىرى شاكاراپ، چاي دەملەپ ئىچسەڭ،
تېزەكنىڭ بەدبۇيى چىقىدۇ باشقا.
لياڭ خۇڭنىڭ① ئۆيىدەك ئارامبەخش ئۆي
تېپىلماس ئۆتەڭلەر ئارا ھېچقاچان.
ئاپتاپتا قۇرۇتقان ئۆچكىنىڭ گۆشى،
قورساقنى گوللاشقا بېرىدۇ ئىمكان.
ئون كۈنلۈك سەپەردىن سۆڭرە كۆرۈندى،
قۇمۇلنىڭ قارىسى ـــ سېپىل ـ مۇنارى.
يۈز ـ كۆزلەر قارىداپ، چىراي سارغىيىپ،
زەپ مىسكىن تۈس ئالدى پېقىر رۇخسارى.

كۈشۈي

بىر نوگۈي سۇ ئىچسەڭ، قانسىمەن تۇرغا،
چاڭقىساڭ ئىچسەن قوشۇماڭ تۇرۇپ،
قاينىتساڭ داڭقاندا قالمىدۇ ئاق «قار».
قەدىرلەپ مېھمانغا ئالدىن سۇنىلار.
تۆلەيسەن ھەققىگە تېخى خېلى پۇل،
ئوغىدەك دورىنى ئىچكەندەك ئىچتىم،
تەمىمۇ تېلىڭغا ياتلا تويۇلار.
قۇرىغان ئۇچىيىم ھۆللىنىپ قالار.

قۇمۇلغا يەتكەندە

تېنىڭنى قۇم ئىچرە كۆمۈپ قويغاندەك،
بىرەر مىڭ چاقىرىم يۈرسەن ھامان.
باش قېيىپ، ھۆمۈدەپ ماڭدۇق ئىلگىرى.
جەنۇبىي يول بولسۇن، يا شىمالىي يول،
جانلاندۇق ھارغاندا ئىسلارنى كۆرۈپ،
سوزۇلغان بۇ يەردىن شۇ نىشان تامان.
توختىمىدۇق قۇمۇلدا ئۈچ كۈن تۇرغىلى.
بارماقچى بولساڭ گەر تاغ شىمالىغا،
مۇبادا بۇگۈرگە بارماقچى بولساڭ،
ئۆتسەن دەل مۇشۇ ماكاندىن جەزمەن.

① لياڭ خۇڭ: شەرقىي خەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ياشىغان كىشى. ئائىلىسى ئامراق بولسىمۇ ئۆگىنىشكە بېرىلگەنلىكى، تەشەببۇسكار بولۇشنى خالىغانلىقى، مىڭ دېگەن ئىسىمنى ئۇرۇپ ئىناق ياشىغانلىقى بىلەن تەلگەتونۇلغان.(ت)

ئالتىنچى ئاي چېغى يالتىرار قىرو،
خورسىنىپ قويىسەن سەپەردە ھەردەم.
قەھرىتان قىشتىكى قار ئۇچقۇنىنىك
ھەر بىرى كېلىدۇ ئالقاندىن يوغان.
چوشۇپلا كەتتىگۇ، تۆگەشكىنىك شۇ،
قات ـ قات مۇز تېگىدىن تۇتىسەن ماكان.
جەنۇبقا جۆنىسەك، سوقىدۇ بوران،
كالىمۇ ياپراقتەك كېتىدۇ ئۇچۇپ.
پات ـ پاتلا ئاستىرتىن سۆرىسەن خىيال،
يا بىردەم توختاپ‌سەن ۋەھىمە ئۇچۇپ...
بۇ گەپلەر يۈرەككە سالدى ساراسىم،
ۋە لېكىن ئۇياتتىن قىزاردى قۇلاق.
بۇ يوللار شۇنچىلىك قىيىن يولمىدۇر؟
سەپەرنىك ئازابى بۇلارمۇ شۇنداق؟
ئادەمگە كېلىدۇ ھامان بىر ئۆلۈم،
جان تىكىپ مېڭىشقا بەلنى چىڭ تاڭدىم.
بوراندا تىتىلىپ كەتسەم مەيلى دەپ،
جەنۇبقا يۈرۈشكە يول خېتى ئالدىم.

يولۇقتۇم‌مەن سەنجاپاردا بورانغا

دەرۋازىدىن چىقتى ھارۋام سۈبھىدە،
دۇمباق كەبى سادا بېرىپ چاقلىرى.
بېرەر ئوتدان قوللىرىمغا ھارارەت،
بىراق كەلمەس ھارۋىكەشنىك ماڭغۇسى.
پايانى يوق كەڭ زېمىنكەن سەنجاپار،
ۋەيران بولغان تامنىك تەڭدىن تولىسى.
ئوقۇغانمەن غەربىي يۇرت تەزكىرىسىنى،
مۇشۇ يەردە دەل بورانىنىك ئۇۋىسى.
دەھشىتىدىن ئادەم ئۇچار ئاسماندا،
قەھەز بىلىپ ئوينار قۇيۇن ھارۋىنى.
يېتىپ كەلدۇق بۈگۈن دەل چۈش پەيتىدە،
ھاۋا ئوچۇق، ئاسمان شىشە مىسالى.
ئارمان قىلدىم مەن بورانىنى كۆرەلمەي،
ماڭدۇق يەنە، تۇتتى ئۇيقۇ خۇمارى.
تۇيۇقسىزلا گۈلدۈرلىدى بىر ئاۋاز،
قورۇق تاغنىك ئارىسىنى تىتىرىتىپ.
بۇ ئالەمنىك غەربىي جەنۇب بۇرجىكى
قۇلاقلارنى قويدى تامام پاك قىلىپ.
شول دەقىقە شاۋقۇن ـ سۈرەن باشلاندى،
ھارۋا توختاپ يۈك ـ تاقا تېز يېپىشتۇق.
مالاي ئاتنى دەرھال سۈغا قاندۇردى،
نەپەس، ئادەم چۈمۈلىدەك چېپىشتۇق.
زېمىن گويا ئاستىن ئۈستىن بوپكەتتى،
ئاسمان گويا چۈشتى يەرگە ئۆرۈلۈپ.
بولدى گويا قايتا كۈنياك ئۇرۇشى①
كەلدى گويا ۋۇئەن قوشۇنى باستۇرۇپ②.
ئىشىك تاقاپ تىت‌ـتىت بولۇپ ئولتۇردۇق،
پەرق ئېتەلمەي گۇگۇم ئارا شەرەنى.
ئويلىدىمكى، قالغان بولساق گەر يولدا،
پارە ـ پارە بولماسمىدۇق بىر يولى.
گۈكىرىدى بوران تۇندە تېخىمۇ،
توختىمىدى تاڭ ئاتسىمۇ ئەتىسى،
قۇرۇق ناننى تەڭ بۆلۈشۈپ يېيىشتۇق،
ئويلاشقىمۇ چولا تەگمەي تەمىنى.
چاكىرىمنىك چىرايىدا غۇسسە ـ غەم،
لېكىن پېقىر قەلبى شۇنچە شادىمان.
قىيىن پەيتته كۆردۈم تىلسىم مەنزىرە،
كىتابلاردا باشقىلار ھېچ يازمىغان.
قىلالمايتتىم قىياس بۇنداق ئەھۋالنى.
بۇ قىسمەتلەر كەلمىسە ئۆز بېشىمغا.
ئۈچ كۈن ئۆتۈپ بوران ئۇنى پەسەيدى،
ئىشىك ئېچىپ باقتىم يىراق ـ يېقىنغا.
چاك كېتىپتۇ نەچچە يېرى مەپىنىڭ،
تازىلاپتۇ كۆكنى ئاق قار يۇيغاندەك.
ئەمىن تېپىپ يولغا چىقتۇق بىمالال،
خوشاللىقتىن بولدۇم كۆكتە ئۇچقاندەك.

① كۈنياك ـ جۇگگو تارىخىدا مەشھۇر ئۇرۇش بولغان جاي. (ت)
② ۋۇئەن ـ يېغىلىق دەۋرىدىكى يەر نامى، تارىختا بۇ يەردە نۇرغۇن ئۇرۇش بولغان. (ت)

قارلىق تاغنا چىقمىش

بۈگۈردىن سەپەرگە چىققان كۈنىلا
قارلىق تاغ ئۈستىگە چىقماق بولدى غەم.
ئاڭلىغان: ئەسىرلىك قار ـ مۇزلار قېلىن،
چىقماق تەس ئاسمانغا چىقماقتىنمۇ ھەم.
ئويلىدىم: تۈگەي دەپ قالدى ئەتىياز،
ئېرىپ پات ـ پات ئارىدا قار ـ مۇزلار قالماس.
يا خەقنىك گەپ ـ سۆزى كۆپتۈرۈلگەندۇ،
تاغ جىنى ① ئۇنچىلىك مۇدھىش ـ كاڭ بولماس.
كەلدۇق بىز يول بېسىپ بىر مىڭ ئالتەيۈز،
بىتەكشى يوللاردىن كىردۇق قۇۋۇققا②
شۇنچىغان نەشتىرى سانچىلار تىغدەك،
تۇرار قار ئۈچقۇنداپ، كۆندۈز بەك غۇۋا.
سۇرئەت تېز بولسۇن دەپ ئۇندەرجېسەكچى،
كېچىكسەك توسارمىش يولنى قار ـ بوران.
مېڭىشمۇ، يېنىشمۇ بولدى جاپالىق،
يوللارنىك چېكى يوق، مەنزىل بىمپايان.
يۈك ـ تاقلار ھارۇسى كېلەر سۆرۈلۈپ،
پېقىرنىك مەپىسى مۇستەھكەم، راۋان.
ئىچ ئېتىم ئاجايىپ ساغلام ھەم تېمەن،
يان ئاتمۇ چېنىققان ئېشىپ كۆپ داۋان.
ھارۇنكەش قامچىسى تاپمىغاچ تىنىم،
ئېرتەيشەن دېگىنا يەتتۇق شۇنچە پات.
ھور ئۆرلەپ تۇرىدۇ خۇش پۇراق چايدىن،
لېگەنگە تېزىلغان قاتلىما قات ـ قات.
بىردەملىك دەم ئېلىش، ئۇزۇقلىنىش ھەم،
بەخش ئەتتى كۈچ ـ مادار، چارچاش بولدى يات.
ئەمدى بىز يول ئالدۇق ئاشۇ ئۆتەڭدىن
ئاجايىپ خەتەرلىك قىياغا قاراپ.
قارىساق ئېگىزگە كەلدى قورقمىز،
ئىمكان يوق تۇرۇشقا باشقا يول تاللاپ.
تۇرار تىك چوققىدا مۇزلار يالتىراپ،
تۇرار ھەم تۆۋەندە قار ـ مۇز پارقىراپ.

كىم بىلگەي بۇ مۇزلار نەچچە گەز قېلىن،
كىم چىققاي قېلىن قار يېشىنى سانىاپ.
سول يېقىك تىك قىيا، پەس تامان باقساك،
كۆرىسەن تېگى يوق تەكتى ئەسرانى.
ئۈك يېقىك قارلىق تاغ، تۇرار قۇچاغلاپ
گويياكى پەلەكنى ـ ئەرشى ئەلانى.
ئارىدا ياتىدۇ تېپىلغاق مۇزلۇق،
ھېچقانداق ئامال يوق باسقىلى ئاياق.
ئالدىغا ئىنتىلسەك، كېتمىسەن ئارتقا،
ئېقىمغا قارشى يول ئالغاندەك قولۇاق.
ھېلىمۇ يۆلەنچۈك بولدى بىز ئۈچۈن،
قىياغا ياندىشقان قارىغاي قاشا.
بولمىسا، كۈندە مىڭ ئادەم، ئات ئۆلاپ،
ئۆلەتتى كۆزىدىن ئۆچۈپ نۇر ـ زىيا.
شۇ يەرگە چىققاندا ھەممە تىكىپ جان،
ئېلىشتۇق خەتەردىن ئۆتكىلى ئامان.
رېتىملىق تۇۋلىشىپ ئۆملىشىپ بىردەك،
بېرىشتۇق ئۈزۈنارا ئىلھام، كۈچ ـ دەرمان.
تاراسلاپ تەككەندە ئاتلارغا قامچا،
ئادەم، ئات تەڭ كۈچەر، ئۆرىدەپ شۇئان.
تامچىلار كۆپكۆك مۇز ئۈستىگە، يولغا،
ئاتلارنىك تېنىدىن ئىسسىق قىزىل قان.
ئاتلار جان تىكىشتى ئادەملەر ئۈچۈن،
بولسىمۇ بەللىرى، تۇيمىقى يېغىر.
ئادەملەر ئاتلارغا بولدى يار ـ يۆلەك،
نى جاپا ـ جەبرىنى كۆرمەستىن ئېغىر.
ھەممەيلەن ھە ـ ھۇ دەپ كۈچىدۇق بىردەك.
تۇياقلار، ئاياقلار باسقاندا قەدەم.
ئۇدۇلدىن بىر ھارۇا كېلىپ توسسا يول،
نە قىلماق، ئەمدى بۇ بولدى يېڭى غەم.
قۇڭغۇراق ياڭرىسا، توۋلايمىز ئاندىن:
كەڭ جاينى تاپ، توختات ھارۇاڭنى چەتكە.

① ئەپسانىلاردىكى تاغ ئالۋاستىسى(ت)
② سۈموشتاڭنى دېمەكچى.(ت)

قالدۇرۇپ تۆۋەندە تالاي ئەگسمنى،
ئاخىرى چىقتۇق بىز بۇلۇت قەھرىگە.
خۇشاللىق يامرىدى ھەر بىر چېھرىگە.
بولدۇق بىز شۇ چاغدا گويا بىردىنلا،
يويمىنكۇ① ئۇستىگە يېتىپ چىققاندەك،
بىر قەدەم ماڭساقلا، تۆزلەڭگە چۈشۈپ،
خاتىرجەم، خىرامان ئۆتۈدىغاندەك؛
ھاياتلىق ـ ماماتلىق جېڭىدە يېڭىپ،
تەنتەنە مارشىنى ئېيتىپ قايتقاندەك،
شادلىقتىن تۆكتۇق ياش، لېكىن مۇشتىمىز
تۈگۈلدى يەنە چىڭ، چىدام ئاشقاندەك.
بولمىسا بۇ ئاستە كەچمىش، نە بىلەي،
بۇ يولنىڭ بۇنچىلىك جەبرى ـ زۇلمىنى.
كۆلدۈرمەن ياراتمايشۇ چاغ ئۇنچۇنلۇق
مۇكەممەل بولمىغان تىپەنتەي كۆيىنى②

كۆشۈتى ئېغىزى

تېتىمدىم كۆپ بولاق سۈيىن، سوغ ـ شېرىنلىكتە
بېسىپ چۈشەر ھەممىسىنى بۇندىكى بۇلاق.
تۇرار كۈنگەي تاغ جەنۇبتا كېرىپ قەددىنى،
مەجنۇنتاللار سايىسىغا پۈركىنىپ ھەرۋاق.
تەسۈرىنى تەسەم بۇ ماكاننىڭ تۇرقى ـ شەكلىنى،
ئەۋلىيالار ماكانىدۇر ھۆر جەننەت سىياق.
ئات ئۇستىدە ئېچتىم زىلال سۇدىن بىر نوگۈي،
ئېچتىم، لېكىن يۈرەك ئاڭا قېنىشتىن يىراق.

قۇمۇل

تاز ئىدى تال تېرەك مەن كەلسەم بۇيان،
يېشىل تون كىيىپتۇ قايتقاندا ئۇيان.
ئوخشاپتۇ مېۋىلەر مۇنبەت تۇپراقتا،
كۆرۈنەر بىپايان قۇملۇقلار ئارا.
قورغانلار ئىزلىرى لەشكەرلەر تۇرغان.
ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن خەنزۇلار
ئارىلىشىپ زەپ ئىناق سودا قىلىشار.
مەنزىرە بۇياقتا ئۆزگىچە ـ باشقا،
ئوخشىماس شىمالغا ـ تاغ ئارقىسىغا،
قارىسام، يۈزۈمگە كۈلكە ئۇلىشار.

ئەلتۆمۈر

تېپىپ كۆرگەنىدۇ لۇيۈي③ ئەينى يىللىرى،
مۇنداق ئاچچىق ـ چۈچۈك سۇنى خۇددى قايماقتەك.
مالاي كەتتى سۇ ئالغىلى قاپاقنى ئېلىپ،
ئابىي ھايات تۇمارىغا ئەمدى يوق ھاجەت.

شىڭشىڭشيا

تاغنى يوغان پالتا بىلەن يارغانمۇ،
تاغنىڭ سۆڭەك، ئۆگىسى يا يوغانمۇ،
ھارۋا گويا چاقى چىقىپ كەتكەندەك،
ماڭماس ئاتلار قانچە ئۇرغان بىلەنمۇ.

① رۇايەتتە ئېيتىلىشىچە، شيا يۈي دەۋرىنى تەزگىنلەشتە ياسىغان تۆغان.ت
② ـ ئۇنچۇ: مىلادى 371 — 314 ـ يىللىرى ياشىغان شائىر، بۇ يەردە ئۇنىڭ تىپەنتەيشەن تېغىغا بېغىشلاپ يازغان شېئىرى كۆزدە تۇتۇلغان. (ت)
③ لۇيۈي — مىلادى. 804 — 773 — يىللىرى ياشىغان مەشھۇر شائىر. (ت)

چۇشكەن ئىمىش كۆكتىن يۇلتۇز تاش بولۇپ،① بىردىن چىراي ئاچتى چەكسىز كەڭ جاھان،
داۋان ئاشتۇق شۇڭا تەستە ئاھ ئۇرۇپ. كۆردۇق قۇمۇل ئۆيلىرىنى تەلمۇرۇپ.

زوزۇكتاك ــ ئىسمى جىگاۋ، شىياڭىيەڭلىق. گۇاڭشۇنىڭ تۇنجى يىلى (1875 - يىلى) شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار دۇبەنى بولۇپ، غەربكە يۈرۈش قىلغان قوشۇننىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشىغا قۇماندانلىق قىلغان. ئەينى چاغدا جاڭ ياۋ قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق سۇڭ ۋۇ قوشۇنىنى باشلاپ، تاغ يېرىپ يول ئېچىپ، قۇمۇل بىلەن باريكۆل ئوتتۇرىسىدىكى خەتەرلىك ئېگىز داۋاننى تەكشى يولغا ئايلاندۇرغان. يول پۈتكەندە، زوزۇكتاك «تىيانشاندىكى ۋادەك ئابىدىسى» نى يېزىپ تاشقا ئويدۇرۇپ، تۆھپىنى خاتىرىلىگەن.

تىيانشاندىكى ۋادەك ئابىدىسى

تىيانشاندا ئوتتۇز ئىككى ئەگىم داۋان بار، بۇ تۆھپىگە جېمى كىشى ئوقار ئاپىرىن،
تاشنى قېزىپ، ياغاچ تىزىپ ۋادەك ياسالغان. ئىكرام بىلەن چەكتىم تاشقا شۇڭا نامىنى.
ئايلاندۇردى كىم خەتەرنى ئاسايىشلىققا؟ بۇزۇش، يۇنۇش، ئۇپرىتىشتىن ئەيلەڭلەرھەزەر،
بىر ئەزىمەت ــ سۇڭ ۋۇ قۇماندانى ئاتالغان. پۈتتۈم گۇاڭشۇ ئىككىنچى يىل ئىيوندا بۇنى.

شياۋشيۇك ــ ئىسمى گاۋمۇ، خۇنەن يىياڭلىق. تۇڭجى يىللىرى جىن شۇن، جاڭ ياۋ قوشۇنى بىلەن بىللە ئىككى تۇمەن چاقىرىم يول يۈرۈپ شىنجاڭغا كىرگەن، كېيىن چاڭساغا قايتىپ، كىيىملىرىنى گۆرۈگە قويۇپ ئەسەر يازغان. تۆت جىلدلىق «غەربىي يۇرت ھەققىدىكى رەڭدار نەزمىلەر» دېگەن كىتابى بار.

تىيانشان ئابىدىسى

مول تۆھپە كۆرمەسمى دەر قىلساڭ ئارمان، ھەجەپ ئىش: چوققىغا چىققان چېغىمدا،
ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىنىڭ يىللىرىغا باق. خەتلەرنى ئوقۇغان مۇخلارنى سۈرتۈپ،
شۇ يىللار بابىدىن سۆزلەپ قىسمەتلەر، دەم ئۆتمەي بىردىنلا يەرۇ ــ ئاسماننى
تۇرار بىر ئابىدە چوققىدا ھەرۋاق. قاپلىدى شۇدىرغان قار لەرزان ئۇچۇپ.

ئەجدىھار سىمان مەجنۇنتال

قەدىمكى ئوللىرىڭ ئەجدىھار سۈپەت، قىيامىڭ ئايلىنار ئابى ھاياتقا،
تۇرىسەن سۈپسۈزۈك بىر كۆلنى ئوراپ. تاۋلىسا قاينىتىپ تەكرار يالقۇندا.
تەڭدىشىڭ كۆپ ئەمەس كەزسە جاھاننى، نى جۇدۇن - چاپقۇنلار ئۆتتى بېشىڭدىن،
تولغىماچ شاخلىرىڭ تۇرىدۇ ئايراپ. سەنمۇ تەڭ يۈكسەلدىڭ بوران - چاپقۇندا.

① شەڭشەڭشيا: يۇلتۇز ئېغىزى دېگەن مەنىدە. (ت)

سۇك بەيلۇ — ئىسمى زىچۈن، شەنشى لىچۈەندىن. گۇاڭشۇ يىللىرى تەشـ رىپدار بولغان. دارىلئۇلۇمدا تۇزۇش ـ يېزىش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانـغان، سەنـ دۇك ئۆلكىسىدە تەپتىش بېگى بولغان. 15 جىلدلىق «تاش ئالمىزارلىقتىكى ئەۋـ لىيار ئەنمىيالا نەزمىلىرى» نىڭ ئاپتـۇرى.

شىڭشىڭشيا

تۇرىدۇ چوققىلار بۇلۇتنى يېرىپ،
تۇرىدۇ قىيالار چىڭ قۇچاقلىشىپ.
قامچىلار تاراسلاپ ئۆرلەشكە ئۆندەر،
قاتمۇ قات ئېگىز تاغ ـ داۋانلار ئېشىپ.
تۆۋەندە ياتىدۇ يېڭى ئاچقان يول،
يىراقتىن يىراقتا سوزۇلۇپ راۋان.
بىز تۇرغان بۇ يولنى خەتەرلىك دەرمىش،
ھەر يىلى تالاي چاق بولارمىش ۋەيران.
بۇ يولدىن ئۆتكەنلەر خىسلەتلىك بۇتقا
باش ئۇرۇپ تىلاۋەت قىلاركەن ھامان.
بۇلۇتلار بېشارەت بەردى تىنچلىقتىن،
بۇ سەپەر يولىمىز بولدى تىنچ ـ ئامان،
بىلدۇرۇپ ئېھتىرام قەھرىمانلارغا،
ئۆيى ئىچى — ھەممىمىز قىلىشتۇق تاۋاب.
ئاستىلاپ چۈشتۇق ھەم ئېگىز تاغلاردىن
ئاجايىپ تۇز ـ تەكشى قاپتالغا قاراپ.
كەينىمگە بۇرۇلۇپ، ئىككى ياقتىكى
قىيانى قاردىم بولۇپ مەن ھەيران.
تۇرىدۇ خەتەرلىك چوققىلار ھەيۋەت،
تەڭرىنىڭ قۇدرىتىن قىلىپ نامايان.
ھە، ئەمدى بەخىش ئېتەر ئالدىمىزدىكى
داغدام يول ھەردىلغا ھۆزۈر، ھالاۋەت.
كۈن پارلاق، يار بىزگە تىنچ ـ ئاسايىشلىق،
ساقلايدۇ تەڭرىمۇ بىزنى سالامەت.

يەندۆك

بېسىپتۇ قەدىمكى تۇرلار ئۈستىنى،
سارغايغان قۇمۇش‌ھەم ئوت ـ چۆپ بىر قەۋەت.
كەچكى كۈن تېخىچە ئولتۇرغىنى يوق،
ھارۋىكەش قامچىسى كۆرسەتەر ھەيۋەت.
يىراقتا سوزۇلغان سامان يولى تېچ،
قۇملۇقلار ياتىدۇ كېچىدە قات ـ قات.
بۇ چېگرا دىيارداً، ئوچۇق دالىدا
شامالنىڭ سوغۇقى چەكتۈرەر پەريات.
ھىلال ئاي ئېسىلىپ تۇرىدۇ كۆكتە،
بىز ھامان سەپەردە، قوللاردا تىزگىن.
مەپىنى يورۇتار چىراغنىڭ نۇرى،
كىتابنى ياستۇق قىپ ئۇخلىدىم شېرىن.
تۇگىمەس بۇ يوللار، مەنزىل بەك يىراق،
نەدىدۇر قۇنالغۇ توختارمىز قاچان؟
زېرىكىش ئىلكىدە بىر تار ئېقىنىنىڭ
بويىنى قىلدۇق كەڭ دالىدا ماكان.

ئەلتۆمۈر

ساربۇلاق سوزۇلغان يۇزلەپ چاقىرىم،
تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكى سايان.
ئۇششاق قار جىمىرلاپ ئۇينايدۇ كۆكتە،
قاشتاشتەك مۇزلارنى يۇيار قەھرىتان.
يۇز ئاچتى ئالدىمدا بولۇپ نامايان،
تەبىئەت دۇنياسى — ئىككى خىل جاھان؛
بىر ياندا سۇزۇك سۇ باشنى يۇغدەك،
بىر ياندا لاي ـ دۇغ سۇ يۇغدەك تاپان.

بىر نۆۋەت دەرت ـ ئازاپ چەكتىم يەتكىچە،
ماڭا يات بولسىمۇ بۇ يەر، زېھنىمنى،
بىز باسقان بۇ مەنزىل بولغاچ قۇم دېڭىز.
كۆچۈمنى سەرپ قىلىپ تەسۈىر ئەتتىم مەن.
ياتىدۇ شېغىل ـ تاش، ياتىدۇ قۇملۇق،
ئولتۇرۇپ كۆز تىكسەك، ئاپئاق قومۇشلار،
ۋە لېكىن قالدۇردۇق شادلىنارلىق ئىز.
پەرقسىز كۆرۈنەر زىرائەت بىلەن.
ئون موچە يەردىكى سولغان قومۇشلار
قەيەردە تۇرساك سەن، شۇ يەر كۆزۈڭگە
تۇرىدۇ سارغىيىپ سامان رەڭگىدە.
كۆرۈنمەس باشقا جاي ـ ماكاندىن ياخشى.
كۆلىنىڭكى تېڭىنى قاپلىغان تاللار،
مىسالى تاغدىكى راھىپقا ھامان ــ
ماغدۇرسىز ئىرغاڭلار سوغۇق زەربىدە.
كۆرۈنەر تاقىرداڭ پۇقرالار بېشى.
تۇرمەن ۋادەككە يۆلىنىپ جىمجىت،
كۈن پېتىپ، يايغاندا گۈگۈم تورىنى،
تۇرمەن ئۆزۈمنى، ھەممىنى ئۇنتۇپ.
قۇشلار غەرق بولۇشتى تۈتەك قويىنىغا.
جىمجىتلىق ئىلكىدە سوغۇق بىلەن قار،
پۈرۈلداپ ئۆرلىگەن سېرىق چاڭ ـ توزان،
قويۇپتۇ يەكتەكىنىڭ پېشىنى سۇرتۇپ.
ياماشتى ھارۋىنىڭ چاقى ــ بۇلىغا.
ئەجدىھار دەشت ـ چۆلى، تۇرنا قۇملۇقى،
نەدە مەي ئىچمىز بۇگۈن تۈن ئارا،
ئايلانغان شورتاڭلىق زىيكەش دالىغا.
تاراپ كەيىپ قوپارمىز ھەمدە قايىندىن.
بۇ يەردە بولۇپتۇ بىرىنلا تامام،
تۈز ـ ئۇدۇل ماڭدۇق بىز ئۇكەرگە قاراپ،
ئاپئاق شور سىڭىپ يەر قويىنى ــ باغرىغا.
ئۇرۇلار سوغ شامال يۈزلەرگە يايىدىن.

قۇمۇلغا كەلدىم

بۇك ـ باراقسان، ئەجەب خىلۋەت قۇمۇلنىڭ يولى،
ئاسراپ تۇرار بۇندا زەنجىر قەدىم دەرەخنى،
تال چۈمىلار سىيپاپ ئۆتەر مەپە يۈزىنى.
رەڭدار قوغۇن ياتار چاقناپ ئالتۇن تاۋاقتا.
ئاپئاق قارلار بۇ شەھەرنى باسقان باغرىغا،
مۇنبەت ئىكەن ئەزەلدىنلا ئۇيغۇرلار يۇرتى،
سەيلە قىلدىم قورغان ئۆزرە جۈيخۇا گۈلىنى.
سۈيى سۈزۈك، گۈل ـ گىياھلار ياشنارھەرياقتا.

شەھەر ئىچىدىكى قەدىمكى مەجنۇنتال

قەھرىمان ۋىلايەت قۇمۇل شەھرىنىڭ
ئۇ يەردە باراقسان قەدىم سۆگەت بار،
قەدىمكى مۇبارەك نامى ــ ئېۋىرغول.
سوزۇلۇپ ياتار ئۇ چوڭ يول بويىدا.
ئۇ گويا ھارۋىنىڭ بۇلىسى ــ ئوقى،
بۇ دەرەخ ــ بۇ قەبرى قەدىمكى سۆگەت.
تارىلار ئۇنىڭدىن ھەر تەرەپكە يول.
بېشىدىن كەچۈرگەن ئونلاپ ئەسىرنى.
سۇلىرى باغرىدىن ئاقار شارقىراپ،
بۇ يەردىن ئۆتكەنلەر كۆرگەندە ئۇنى،
تومۇردەك تارالغان ئېقىن ـ ئېقىنلىرى.
خورسىنار بىلگەندەك بۇندىكى سىرنى.
ئۇچيۇز تۈپ تال ـ تېرەك كۆككە بويسوزۇپ،
كۆرۈنەر بۇلۇتتەك قويۇق سايىسى،
زۇقنى تارتىدۇ يىراق ـ يېقىنلىرى.
نامازشام پەيتىنى ئەسلىتەر كۈندۈز.
چوڭلۇقى قۇمرىدەك شەھەر ئىچىنىڭ،
شاخلىرى مىسالى يۈگەنسىز تۇلپار،
ياتار ئۇ بىر چەتتە ـ غەربىي جەنۇبتا.
چاپىدۇ كەڭ قۇچاق ئاچقاچ دالا ـ توز.

ئۆرەنلەپ بوشلۇققا كۆتۈرۈلسە تىك،
بېجىرىم غوللىرى بولار نامايان.
قووزىقى كۆرۈنەر يۆگەم قەلەيدەك،
كۆرۈنەر تاشقا گۈل چەككەندەك هامان.
ئېچىلسا قىزغۇچ هەم ساغۇچ پوتلىسى،
بەرگىدە ئوينايدۇ شەبنەم پارقىراپ.
كەلگەندە ئالتۇن كۈز غازاك مەزگىلى،
تۆكۈلەر ياپراقلار ئەتراپنى قاپلاپ.
گويياكى دالدا توپ ـ توپ ئەجدىها،
جەڭ ـ يېغا قىلغاندەك ئۇزاقتىن ـ ئۇزاق.
گويياكى چۈشكەندەك ئۇچۇپ لاي ئارا،
بەھەيسا تىرناقلار، بەھەيسا قاسراق.
خىسلەتلىك دەرەخكە ئوخشار خىسلىتى،
بىراق ئۇ رىۋايەت قەدىمدىن قالغان.
ئاڭلىغان گەپكىلا ئىشىنىپ قېلىش ـ
دۆتلەرنى چۆچۈتۈپ قىلدۇ هەيران.

چاقنايدۇ پىلىلداپ بىر سۆگەت يۈلتۈز①
چىراغدەك بېپايان ئاسمان كۆكسىدە.
يارالغانمىكىن يا بۇ قەدىم سۆگەت
شۇ يۈلتۈز چۈشكەندە زېمىن ئۈستىگە.
لەشكەرلەر ئۆزئارا چېپىشىپ قېلىچ،
بىر مەھەل ئۇرۇشلار توختىماي كەلدى.
زەپ ئىسسىل دەرەخلەر كېسىلىپ كۆپلەپ،
ئوتۇن قىپ قالاندى، ئوچاقتا كۆيدى.
ۋە لېكىن چەت يىراق خىلۋەت زېمىندا،
بۇ دەرەخ ياشناپتۇ سولماستىن پەقەت.
ئۆچمىگەن بولسىمۇ ئۇرۇش ئوتلىرى،
ساقلاپتۇ تەڭرى يار بوپ، بېرىپ مەدەت.
قەغەزنى تولدۇرۇپ يازدىم بۇ شېئىرنى،
قوشۇمچە بوپ قالار «ئاجايىبات» قا②
ئوقۇسا بىگانە تالىپلار بۇنى
تاڭ قالار هەيران بوپ بۇ مۆجىزاتقا.

يېدىم قۇمۇل قوغۇنىنى مەن

ياتىدۇ قۇملۇقلار چەكسىز دالىدا،
بوراندا ئۇچىدۇ قۇم ـ شېغىل تاراپ.
تۇمەنمىك چاقىرىم يول بېسىپ غۇزلار،
قىلىدۇ بېيجىڭنى ـ ئوردىنى تاۋاب.
مىڭلىما ساندۇقلار يېپەك تانىدا
ئاۋايلاپ ئېھتىيات بىلەن تېڭىلار.
ئەلچىلەر ئوردىغا قىلىشار تەقدىم،
قۇمۇلنىڭ قوغۇنى ـ ئېسىل سوۋغىلار.
شاهانە باغلاردا تۇرار مەي بولۇپ،
گۆھەردەك مېۋىلەر سانجاق هەم سانجاق.
لېكىن بۇ قوغۇننىڭ هۆرمىتى چەكسىز،
كېلەر ئۇ چەت يۇرتتىن پايتەختتىن يىراق.
سۇنۇلغان چاغدا ئۇ ئالتۇن تاۋاقتا،
شاهلارنىڭ لېۋىدە ئوينايدۇ كۈلكە.
تېتىشىپ تەمىنى ئوردىدىكىلەر،
ماختىشار زوقلىنىپ كۆتۈرۈپ كۆككە.
مەن كىچىك چېغىمدا ـ سەككىز يېشىمدا،
ئاڭلىغانىدىم نام ـ داڭقىنى تولا.
مۇشەررەپ بولالماي تىلىپ يېيىشكە،
قالاتتىم بەھۈدە ئارماندا ـ داغدا.
ياشىنىپ ساقالغا قونغاندا قىرو،
تۇيۇقسىز كېپقالدىم بۇ يان بىئامال.
هەم شۇنداق پۇرسەتكە بولدۇم مۇيەسسەر،
خالىسام قانغىچە يەيمەن بىمالال.
ئوخشىمىس قوغۇنلار بىرى ـ بىرىگە،
رەڭلىرى كۆك، سېرىق، تورلاشقان، سىلىق.
ئەتلىرى قىزىل هەم ئوتتۇرىسى ئاق،
يېگەنلەر ئاپىرىن ئوقۇشار تەھقىق.
سېۋىتنى تولدۇرۇپ ئەپكەش كۆتۈرۈپ،
دېھقانلار بىر ـ بىرلەپ كىردى شەھەرگە.

① بىر يۈلتۈزنىڭ نامى

② «ئاجايىبات» ـ چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن جاڭ خۇا دېگەن كىشى يازغان، جايلاردىكى ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەر خاتىرىلەنگەن ئەسەر (ت).

يۈز داچەن پۇل بېرىپ بىر قوغۇن ئالدىم،
بازارنىڭ ئالدىنى ئېلىپ سەھەردە.
ئىچتىم مەن گويا كى هايات كەۋسىرى،
گويا ئاق قىرو، كۆك مۇز نوكچا يېدىم.
بۇ يۇرتنىڭ هەسلى نەقەدەر شېرىن،
لەززىتى تىلىنمۇ يارغۇدەك، دېدىم.
تەككەندە شارتىلداپ كۆمۈش رەڭ پىچاق،
تىلىندى چىرايلىق تىلىم ـ تىلىم بوپ.
تۆگىدى يېيىلىپ هەش ـ پەش دېگۈچە،
ئاپىرىن ئوقۇشتى هەممە خوش بولۇپ.
كەچكۈزدە ئاچ قورساق مۇزدەك نەرسە يەپ،
سوغۇق ئۆتۈپ قېلىشتىن ئەيلىدىم هەزەر.
تويغۇچە يېيىشتىن قىلدىم ئېهتىيات،
چۈنكى يول بەك يىراق، جاپالىق سەپەر.

قۇمۇلدا ئۆتمۈشنى ئەسلەش

(8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى بۇ يەرگە كەلدىم)

مەجنۇنتال ئاستىدا، ئېرىق ئېچىدە،
ئاقىدۇ زۇمرەت كەبى كۆز سۈيى.
چۆلسىرەپ ياتىدۇ خارابە، لېكىن
ئۆتمۈشكە كېتىدۇ كىشىنىڭ ئويى.
بۇ يەرنىڭ قەدىمدا قامىل نامى بار،
ئاتىلار هازىرمۇ بۇ نام قۇمۇل دەپ،
يەرلىك خەق نامىنى ئاتىشىدىكەن
بۇ يەردە ئۈزۈندىن بىرەڭ ئۇيغۇر دەپ.
مازۇكسەن① تېغىنىڭ يېنى ـ بويىدا،
تارامىلاپ تۆكۈلگەن سانغۇننىڭ يېشى.
يوقالغان ياردىكى باردىگاھ ـ ئوردا،
جەڭلەردە خاقاننىڭ مەغلۇپ بوپ ئىشى.
ئوردىغا يوللىنىپ تۇرغاچ مەلۇمات،
ساداقەت سانالدى هەممىدىن ئەۋزەل.
بېرىلدى كەڭ زېمىن سۈيۈرغال قىلىپ،
قوغدالدى ئاسرىلىپ بۇ يەر هەرمەهەل.

جاڭ يىڭخۇەن ـ ئىمىي چياۋيې، گۇاڭدۇڭ نەنخەيلىك. پايتەخت كان ئىشلىرى ـ تۆمۈر يول ئىدارىسىنىڭ باش ئىش باشقۇرغۇچىسى بولغان. گۇاڭشۇ يىللىرى قانۇن ئۆزگەرتىشنى قوللىغانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان، گۇاڭشۇنىڭ 27 ـ يىلى ئىلگىرىكى ئەسلى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن.

ياۋياگۇدا جەيەنىم ئەنگە مۇشائىرە

گەنسۇ بىلەن شىنجاڭ چېگرىلىنىدىغان جاي ـ باۋياگۇ دەپ ئاتىلىدۇ. جەيەنىم ئەن بۇ ھەقتە شېئىر يازغان.

بولغايمۇ هاياتىم ئەمدى ئوڭۇشلۇق،
كۆنلۈمدىكى ئارزۇ ئەتمەس شادـخۇشال.
بالدۇرلا بىلەتتىم: تۆز كۆڭۈللۈكـۈم
ئۆمرۈمگە يەتكۈزەر مالامەت ـ كاشال.
هايات مۇساپىسى ئىختىلاپقا باي،
بۇ هەرگىز ئەمەستۇر باغلىق تەقدىرگە.
ئۆتەر ساي ـ جىلغىدىن ئۆتەڭ يوللىرى،
ۋە لېكىن ئۇنى سەن تەپتەكشى دېمە.
كۆيلىگىڭ كېلىدۇ باهار پەيزىنى،
بۇلبۇللار ناۋاسى تاپمايدۇ تېنىم.
ياتىدۇ قاتمۇ قات ئىدىرلار، تاغلار،
ياتىدۇ قاۋماي ئىتلار هامان جىم.

① جاي ئىسمى.

بۇندىكى ئوتياشنىڭ لەززىتى ـ تەمى
تىلىمدىن كەتمەس ھېچ، ئەسلىنەر ھامان.
شىنجاڭغا كىرىشتە تۇنجى مۇساپە ـ
بولغاچقا بىز تۇرغان بۇ جىلغا ـ ماكان.

ئەلتۆمۈر ئۆتىكىدە

ئەنشى ئايىمقىدىن چىقىپ ئەلتۆمۈر ئۆتىكىگە يېتىپ كەلگەنىدە، دەل ـ دەرەخلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى، بۇ يەرنىڭ سۈيىمۇ ئاچچىق ئەمەسكەن، بۇ يەرگىچە سەككىز ئۆتەكتىن ئۆتتۇم.

تۇغىلىپ ئۆسكەن يەرنى ئازابى،
ئارامغاھقا باستۇقمۇ، ئايناغ؟
دەل ـ دەرەخلەر تاشلاپتۇ سايە،
شىلدىرلايدۇ بىر تاتلىق بۇلاق.
چىگىردىكى قاراۋۇللارنىڭ
ئۆيـ ماكانى تۇرار دەخلىسىز.
كەلگەچ باھار، ئالدىراش ئۇلار،
باشلاپ سۈلار سۈغىرار ئېتىز.
يايلاق يېشىل، ئوت ـ چۆپ مول ـ ئەلۋەك،
ئۇيغۇر ئېتى زەپ سېمىز ـ تېمەن،
مەينىك كەيپى تارقاپ، بىھۇدە ـ
تەشۋىشلەرگە قىلمىدىم پىسەنت.
نەچارە بار، ۋە يا نە ئىلاج،
گۈزەل پايتەخت قالدى يىراقتا.
جاھان كېزىپ يۈرىمەن ئەمدى،
چېكىپ ھەسرەت، كۆيۈپ پىراقتا.

ئۆتىكىدە كۈشۈنىنىڭ داخىل بولدۇم تاماققا

كۈشۈي ئۆتىكىدە ئەتىگەنلىك تاماققا يېڭى كۆكتات ئىشلىتىپتۇ، گەنسۇدىن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ يەردە تۇنجى قېتىم يېڭى كۆكتات كۆرۈپ، ھاياجانلىنىپ نەزمە يازدىم.

ئاي ـ ئايلاپ يول باستىم ھەربىي يۈرۈشتە،
ئاش ـ تاماق بولمىدى قۇم ـ تاشتىن خالى.
سەپەردە كۆكتاتنى ئەدىن تاپقۇلۇق،
ئەمەلدار زاتلارنى تەمىن ئەتكىلى.
بوز تىكەن، سېمىز ئوت بىزلەرگە گويا
تېپىلماس خورمىدەك بولدى ئەتىۋار.
تاتماسقا چارەم يوق بۇ دەرد ـ ئەلەمنى،
نەجىسلار دىلىمغا بەردى كۆپ ئازار.
كۈشۈينىڭ بېكىتى ئۇزرە قورسىقىم
قويۇقراق چېلىنغان ئۇماچقا تويدى.
يېدىم ھەم مەززە قىپ كۆپكۆك ئوتياشنى،
ماڭا بۇ بىر ۋاقلىق ناشتىلىق بولدى.
نەھاجەت بۇ يەردە، سەپەر ئۈستىدە
يۈرۈشكە ياخشى ۋە ناچارنى ئىلغاپ.
جائىزدۇر ئالدىڭغا كەلگەننى تۇگەل
يېمىسەك ئەك ياخشى كۆكتات ھېسابلاپ.
دۇفۇنىڭ شېئىرلىرى مەنىلىك شۇنچە،
مەزمۇنى قۇلاقتا تۇرىدۇ ياڭراپ.
يات يۇرتقا مۇساپىر بولغاندا كىشى،
كىبلەركەن بېشىغا جاپالار يامراپ.
ھەجەپمۇ يىراقتا قېپقالدى مېيىشەن①
قويۇق ئىس ـ تۇتەككە ئورالغان ھەرياق.

① سىچۈەندىكى بىر ناھىيە.

زەپ ياخشى ئۇ يەرنىڭ گۈل ـ گىياھلىرى، ئېتىزدىن بېدىلەر تۇتۇپتۇ ماكان.
سېغىنىش قوزغايدۇ دىلىمدا ھەرۋاق. قۇرۇپلا تۇغەپتۇ بۇندىكى مورلار①،
مەنزىرە ئۆزگىچە بىپايان چۆلدە، بارغاندا كۆشۈتىغا ئالارمەن ھامان.
جېمىكى ھاياتلىق بولغاندەك خازان. كۆكلەپتۇ كۈدە ھەم بىراسىنىيە②
ياپيېشىل ياقۇتتەك كۆرۈنەر پەقەت، ياپيېشىل تۈس ئېلىپ، سۇل ـ سۇلنى بويلاپ.
ياپيېشىل دەل ـ دەرەخ، باراقسان ئورمان. ئەۋارە بولۇشقا نەھاجەت ئەمدى،
بار ئىكەن بۇنىدىمۇ يۆگىمەچ ئوتلار، سالىمۇن بېلىقى يېيىشنى ئويلاپ.

قۇمۇلدىكى مەزرەتتى زوزۇڭتاڭ ئىبادەتخانىسىغا زىيارەت

ئىبادەتخانىنىڭ شام ـ ئىسرىق ئىسى جەنۇبتا سۈرگەندە بەدەۋلەرنى،
ئۆرلەيدۇ كۆك ئاسمان قەھرىگە ـ ئەرشكە. تۆھپىكىز شەرىپى تارالغان ھەرياں.
كەلدىڭىز يىراقتىن ئۇزاق يول بېسىپ، مەرىپەت بابىدا چىلانتاغدىمۇ
كەلدىڭىز ياۋلارغا زەربە بېرىشكە. قۇچتىڭىز تېخىمۇ يۈكسەك شەرەپ ـ شان.
قار ـ مۇزلار قاپلاپتۇ ئاسمان ـ پەلەكتە جىلغىنىدە③ قىلدىڭىز ئەلگە كۆپ خىزمەت،
بىر چاغدا سىز تۇرغان ئاشۇ بارگاھنى. دىللار ياد ئېتىدۇ شۇ چاغنى ھامان.
تۇرۇپتۇ تاغ، دەريا ئۆز ئەينى پېتى، مەجنۇنتال ۋە تۇمان ئىچىرە شىخۇدا④
تۇرۇپتۇ چەت ـ يىراق ئۇيغۇر ماكانى. تۇرغاندەك تاش كېمە تىنچ ئىدى دەۋران.

قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت قوغۇن ھەدىيە قىلدى

سوزۇلغان بىپايان ئېتىز ـ ئېكىنزار، گۈل كەبى چىرايلىق كەتكەن تورلىشىپ،
تىيانشان تېغىنىڭ ئېتىكى تامان. ئەتىياز ئاخشىمى يېدۇق بىز تىلىپ،
بۇندىكى زىرائەت ـ مېۋىلەر ئىچىرە ئۆزگىچە بىلىندى تەمى ـ لەززىتى.
ئەڭ ئېسىل ـ سەرخىلى قوغۇندۇر ھامان. ئەجەبا، ساقلىنىپ ۋاقتى ئۆتكەنمۇ،
يىلاندەك تولغىنىپ، يۆگۈلۈپ ھەيۋەت، كەلمەيدۇ مۇۋاپىق جىسمىغا ئېتى.
تۇرىدۇ ئەجدەرھاسىمان قەبرى تال. ئاجايىپ ماكان بۇ، مېنى قىلدى خۇش،
مۇسۇلمان ئاۋامى تېپىدىغ زىرائەت، خوشلۇقۇم ـــ ئۇچرايدۇ چۈدىن كەمدىن ـ كەم.
ئىشلىشەر ئېتىزدا شادىمان ـ خۇشال. يەر ئاستى ھەم ئۈستى بايلىقى تولا،
داڭلىق ۋاڭ پېقىرغا قىلدى ھەدىيە، سۈيىمۇ مول ـ ئەلۋەك، تەمى تاتلىق ھەم.
ئىلتىپات كۆرسىتىپ ئەتىۋار سۇغا. بىر چاغدا يول ئېلىپ بۇ يۇرتتىن خەيرىمەن،
كەچكۈزدە ئۇزۇلۇپ ساقلانغان قوغۇن ھىندىستان تەرەپكە قىلغاندا سەپەر.

① كۆكتات ئورنىدا يېگىلى بولمايدىغان قوشۇمچە يىمەكلىك.
② بىراسىنىيە ئوتى.
③ جىلغىنەن ـــ چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبى.
④ شىخۇ كۆلى.

قىش كۈنى قوغۇن يەپ قىلغانىكەن ھۇزۇر،
يېگەندەك تەڭداشسىز تاتلىق بال - شېكەر.
ئاجايىپ مۆجىزە ھېسابلاپ ئۇنى،
داڭلىشار ياۋروپا ئەتىۋار بىلىپ.
ۋە لىكىن قۇمۇلدا، ھەممىلا يەردە،
تۇرارىكەن قوغۇنلار خۇش پۇراق چېچىپ.
مۇۋاپىق تاللىنىپ تۇپراق، پەم بىلەن
تېرىلسا، تولىدۇ جىسىمغا شەربەت.
ئوردىمىز ئەزەلدىن قوغۇن بېجىغا
قوللىنىپ كەلدى كۆپ كەڭرى سىياسەت.
شەرت ئىدى بۇرۇنقى قائىدە - نىزامدا
پوچتىدىن ئەۋەتىش ئۈچ يۈزتال قوغۇن،
ئاۋايلاپ ھەم ئۇنى گەنجۇ بەگلىرى،
قوغدايتتى تەيىنلەپ ياساۋۇل نۇرغۇن.
ئۇزۇنغا سوزۇلغان گەنسۇ يوللىرى،
ھاردۇرار كارۋانىنى جاپالار بۇندا.
تارتۇقتا ئاتالغان لىجى مېۋىسى،
ۋاقتىدا يېتەلمەس ئوردىغا ھەتتا.
رەھىمدىل، مېھرىبان بولسا ھەممە ئەل،
رايىمىلىق تارالسا ياقا يۇرتلارغا.
كۆڭۈلدىن يۇيۇلار ھارغىنلىق، ھەسرەت،
ئاراملىق دەم بېرىپ غەمكىن دىللارغا.
بۇ ئېسىل سوۋغاتنى يوللاشقۇ ئاسان،
ئاقىۋەت كەشتنى چۆمدۇرەر ئويغا.
سەپەردە بەھاجەت ھاياجانلىنىش،
باشقىنى ئويلىماي ئاتلاندىم يولغا.

قەمەرىيە 2 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قۇمۇل ۋاڭىنىڭ زىياپىتىدە ئوقۇلغان شېئىر

زامانىدا ئەسىلىك سوزۇلسا ئۇزاق،
مېھرىلىك، شەپقەتلىك بولىدۇ دەۋران.
ئالسا ئەۋج بۆلۈنۈش، نىزا، غەلۋىلەر،
يۇرت دىيار تىنچلىقى بولىدۇ قۇربان.
ئەپ - ئىناق ئۆتسىلا ئىسلام ئاۋامى،
ئۆتىدۇ كۈنلىرى خۇشال - شادىمان.
خەنزۇلار كۆرسىتىپ مەڭگۈلۈك شەپقەت،
بولىمىز تېخىمۇ كەڭ قول، مېھرىبان.
چەت - يىراق چېگرىدا — غەربىي دىياردا،
ئۆچتى جەڭ ئوتلىرى، تارقىدى تۈمان.
ھەيۋەتلىك قەلئەلەر، مەھكەم سېپىللار،
كېرىپ قەد بۇ يۇرتقا زەپمۇ يارىشقان.
بۇ يۇرتتا كىيىلگەن يۈك كىيىملەردىن،
كېلىدۇ چېگرىنىڭ پۇرىقى ھامان.
سورۇنغا تىزىلغان نازۇ - نېمەتلەر
جۇڭخۇاچە يۇسۇننى قىلار نامايان.
قىپقىزىل مەپىلەر شۇقەدەر ئېسىل،
گويا قاشتېشىدەك نۇر چاچار ھەريان.
توز پېيىي، قاشتېشى بۆكتە مۇجەسسەم،
چاقنىتىپ كۆزلەرنى قىلىدۇ جەۋلان.
ئۇپىراپ نەقىشلەر ئۆچكەن ئىشكتىن
ئايىغى ئۇزۇلمەي كېلىشتى مېھمان.
مېھمانلار ئارزۇغا قېنىشتى تولۇق،
قەۋەتلا مەرت - سېخى بولغاچ ساھىپخان.
قېرىنداش مىللەتلەر تەيجى تىلىنى
ئىشلىتەر ئەركىچە، سۆزلىشەر راۋان.
سەللىلىك ئاخۇنلار كوچا - كويلاردا،
يۈرىدۇ مىغلداپ قاتناپ ھەر سايان.
يوللىرى يىلاننىڭ باغرىدەك ئەگرى،
ۋە لىكىن ئورمانلار قويۇق، باراقسان.
نىلۇپەر قۇرىغان، قارماق تۇتۇشنى
شول دەقىق كۆڭۈللەر قىلمايدۇ ئارمان.
راۋاق سۇپىسىدا تۇۋرۇك ھۇل تېشى
چىرىگەچ، قالدۇق تاش ھەريان چېچىلغان.
پەلەمپەي تاشلىرى ئۆز تېنى بىلەن،
ئاسراپتۇ ۋادەكنى قىلماستىن ۋەيران.
ئەسلىسەم يۇرت ئارا بولغان جەڭلەرنى
تىغ تەڭلەپ ئېرقلار قىرغىن قىلىشقان.

ئەجدىها سۈرەتلىك تالىنىڭ ياپرىقى
تۇرقىنى ئۆزگەرتىپ بولغان زەپىران.
قەلئىلەر ئۈستىدە جەڭ دۈمباقلىرى
جاراڭلاپ تېرىغان ۋەھىمە، غەلىيان.
جەڭ ـ نىزا بەرمىگەچ تىنچلىق ـ ئەمىنلىك،
ئامبارلار بوشىغان تۈگەپ ئاشلىق ـ دان،
بويىغان يوللارنى مىڭلاپ چاقىرىم،
جەڭ ئارا تۆكۈلگەن ئىسسىق قىزىل قان.
گويا بىر ساداقتىن ئېتىلغان ئوقتەك،
بىر نىيەت، مەقسەتتە ئاشتۇق كۆپ داۋان.
ئەل ئارا ئورنىدى تېچ ـ ئاسايىشلىق،
جىمىقتى غەلۋىلەر، ئۆزگەردى زامان.
خاتىرجەم ئولتۇرۇپ ئەھلى ئىسلىملەر،
قىرائەت قىلىدۇ ئوقۇشۇپ قۇرئان.
شاد، قوۋناق كۈن يەنە قىلىدۇ داۋام،
بۇنىڭغا مەن كېپىل، مەندە بار دەرمان.
مەن ئۆزۈم قەلەمكەش، قەلەم تۇتۇشقا،
ئەزەلدىن يەتمىدى ھېچقانداق نۇقسان.
ئۈستىباش خوپ بۇندا، خالار ھەركىشى،
ئەكمەكنى زىرائەت، بولماقنى چوپان.
بىر مەھەل ۋەھىمە تارقاتقاندى،
ساداالار ياڭرىتىپ ساداق ھەم قالقان.
ئەزەلدىن ئەگىشىپ ماڭماقلىق كېرەك،
ئالدىڭدا يول باشلاپ ماڭسا قوماندان.
ئۆزگىگە تەلمۈرۈپ تىلەش نەھاجەت،
يۈزۈڭنى يەر قىلىپ، چىراينى سامان.
مەي ئىچىپ كەيپىمنى كۆتۈرەي دېسەم،
بۇ قىلىق پېقىرغا ماس كەلگەن قاچان؟
ئىگەردە ئولتۇرۇپ سەگىدىم بىرئاز،
بېسىقتى جۇشقۇنلاپ تۇرغان ھاياجان.
بۇقۇۋناق كۈنلەرنىڭ قەدىرىگە يەتسەك،
گۈلباھار پەيزىگە چۆمىلەر ھەرجان.
قۇن ئۇزاق، خىيالغا چۆكمەن بەزەن،
تەپەككۇر قۇشلىرىم كېزىدۇ ئاسمان.
چىلانلار زەپ يوغان، باغۇمن ـ ئەۋلىيا،
ئەنبىيامىكىن، دەپ ئويلايمەن پىنھان.
چۇش پەيتى يېيىلەر ساقلانغان قوغۇن،
تارقىلار ۋۇجۇدقا شېرىنلىك شۇئان.
قوي گۆشى يەپ بولۇپ ئوقار ئاپىرىن،
سۆيۈنۈش ئىلكىدە ئۆتكۈنچى مېھمان.
بۇنداق چوڭ زىياپەت قەدىمكىلەرگە،
بىلىمەن، ئانچە كۆپ نېسىپ بولمىغان.
بۇگۈن قوي، كالىنىڭ گۆشىنى تىزىپ،
ھالاۋەت سۈرۈشكە قىستار داستىخان.
قانغىچە ئىچتىم مەي، نازۇنېمەتلەر
شۇنچە مول، تەكچىگە پەۋەس تىزىلغان.
يوق كىتاب، كارىۋان، پېقىر يېگانە،
ئۇلار بەك يىراقتا ـ يىراقتا قالغان.
كۆرىمىز گويا كى گۈگۈم قوينىدا،
رەققاسلار ئويناسا تولغىنىپ لەززان.
لەززان كۈي داپلارغا قىلىندى تەڭكەش،
دىللارنى چۈلغىدى مۇڭ، ھەسرەت شۇئان.
قاشتېشى تەخسىگە تۆكۈلدى تىنماي،
دەرتلىك ياش يامغۇرنىڭ تامچىسىسمان.
ناخشا ـ كۈي ياڭرىدى تا تۈن يانغىچە.
تىڭشىدى پەلەكتە مۇڭلىنىپ چولپان.
يامرىدى چاناقتىن تېشىپ كۆز ياشلار،
توسۇشقا، بۇرادەر، كىمدە بار ئىمكان؟
نەغمىلەر ئۇلاندى بىرىگە بىرى،
ئىۋىرغول مۇقامى ئەۋجىدە بۇ ئان.
دىللار زەپ يايرىدى، جۇشقۇنلىدى روھ،
دەرت ـ ئەلەم، ھەسرىتىم ئۆرلىدى شۇ ئان.
مىرزىلىق قىپتىمەن باش ئاقارغىچە،
تىكىپ كۆز مىراخور بەگكە ھەر زامان.
قاچانمۇ پېقىرغا بولىدۇ نېسىپ،
ئۇلۇغ شاھ يارلىقى ـــ مۇقەددەس پەرمان.

قاچانمۇ بولارمىز قەدىناسلار جەم، كۆڭلۈمنىڭ ئارامى يوق، مەن پەرىشان.
تەپپىشىپ پايتەختە ۋىسال شادىمان. تەمتىرەپ يۈرسەن ئوشبۇ ئۆتەڭدە،
يىلبويى ئۆڭدىن كەلمىدى ئىشلار، تاپالماي يۈلۈمنى، تاپالماي نىشان.

پىپي جىڭفۇ ــ ئىسمى بەيچىيەن، ئەنخۇي خوچيۇ ناھىيىسىدىن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ گۈڭشۇ يىللىرى گۈڭدۈڭنىڭ نەنخەي قاتارلىق ناھىيىلىرىدە ھاكىم بولغان. جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان. شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى نەنخەي ناھىيىسىگە قايتىپ كەتكەن. «ئەسىلىك دەۋرىدىكى كۈنلۈن ئەستەلىكلىرى» ناملىق ئالتە تومлуق ئەسىرى بار.

12 - كۈنى شىڭشىڭشىيادىكى مۇسۇلمانلار قەبرىستانلىقىدىن ئۆتتۇم

خەتەرلىك ئىغىز ھەم تىك قىيا، تىك ھالق، ئۆزگەردى سىياقىم، يۆتكەپ مەن لىباس،
قاتمۇ قات تاش گويا باسماقچى ھەرئان. تون ـ تاجىم قەدىمكى روزغاردا قالدى.
قەبرە قوۋۇقىدىن ئىسرىق بىلەن شام بىردىنلا بوران ھەم يامغۇر ئەۋج ئېلىپ،
تارقىتار خۇش بۇي ھىد، تارقىتار ھەريان. ئاسمانىنى بىردىنلا قاراڭغۇ باستى.
بەختسىمگە يارىشا نەنخەيدىن كەتتىم، قەبرىدىن بىر ئوچۇم توپىنى ئېلىپ،
ئاپەتتىن قۇتۇلدۇم ــ ئامان قالدى باش. ئويلاندىم: تەقدىرىم بولارکىن قانداق؟
ئالغىلى نوم، ئاق ئات مېنىپ بۇ يۇرتقا ئەجدادلار روھىغا سىغىنىپ شۇئان،
كەلدىم مەن جاپاغا بېرىپ ھەم بەرداش. شۇنى كۆمتۇرۇپ سەپتىم مەن ھاراق.

3 - ئاينىڭ 14 - كۈنى كېچىدە ئەلتۆەۋرگە يېتىپ كەلدىم

نەچچە مىڭ چاقىرىم مۇساپە ياتار، غۇيۇلداپ باھارنىڭ جۇشقۇن شامىلى،
ماڭمىمىز قۇملۇقتا ــ چاڭدا، توزاندا. ھاسامنىڭ ئاستىنى سىيپىلاپ ئۆتتى.
كۆرۈندى ئادەملەر، كۆرۈندى ئۆيلەر، تولۇن ئاي پەلەكتىن چۈشۈپ يېنىمغا،
ئۇسساپ ھەم ئېچىرقاپ دەرمان قاچاندا. مۇڭدىشىپ مەن بىلەن مەي ـ شاراب تۇتتى.
ئەلتۆەۋر باغرىدا چاچار خۇش پۇراق، بار ئىكەن بۇ يىراق غەربىي زېمىندا،
تال ـ تېرەك پوتىلىسى، ئۆرۈك چېچىكى. زەپ گۈزەل بىر ماكان جەننەتتەك ياخشى.
ئاپئاق قار باسقاندەك تۇرار يالتىراپ، يار بولسا بۇ يەردە تۇرۇش نەچچە كۈن
كېچىنى بىلمەس ساربۇلاق ئېتىكى. ياشىرار ئالتە يۈز يىل يەنە كىشى.

قۇمۇل

تىيانشان تېغىغا توپلانغان ئاق قار، قاپلىغان ھەر ياقنى شاپتۇل چېچىكى،
ئېرىشقا باشلىدى ئەكچىپ ـ تامچىلاپ. يېشىل تون ئىچىدە يايرار تېرەك ـ تال.
كەچكى كۈن قۇمۇلنىڭ ئىككى شەھىرىنى ئۇتتۇرا تۈزلەڭلىك ئارا ئىزلىسەك،
تۇرىدۇ قېپقىزىل شەپەققە ئوراپ. تېپىلماس بۇنداق ئۇز باھار، شوخ شامال.

ساربۇلاق باغرىنى كېسىپ ئۆتتۇق بىز،
مۇبادا باشلانسا شاد نەغمە ـ ناۋا،
ئايلىنىپ ئاستىدا يانچىلدى تىكەن.
ئاكلىساك دۇتارنى زۇقلىنىپ بىر پەس،
بۇغدايلار چايقىلار، مايسىلار ياشنار،
ناخشا ـ كۇي پەيزىگە مەيلىگىنى بېرىپ،
گويا بىر پايانداز ياپيېشىل چىمەن.
قۇنسەن قۇمۇلدا بولۇپ غەرق مەس.

ۋاكشۇنسەن ئىسمى جىن لۇەن، خېبەي شىنچېكلىق. چىك سۇلالىسىنىك گۇاڭشۇ، بىگرۇك يىللىرى تەشرىپدار بولغان، كېيىن شىنجاڭنىك پەرمانبەرداری بولغان. «شىنجاڭنىك خەرىتىلىك تەزكىرىسى» نى تۈزگەن.

قۇمۇل يولىدا يېزىلغان يەتتە شېئىر

بىز ئۇزۇن سەپەردە، ئۇچار قۇم ـ شېغىل،
تۇرىمەن ئىگىزدە كۆككە يۆلىنىپ،
تۇرىدۇ تۇزلەڭلىك ئالقاندەك ـ ئوشتەك.
قوراللار مۇز كەبى سوغۇق شۇ قەدەر.
پەلەكنىك قەھرىدە، يىراق ـ يىراقتا،
قىسمىتى بۇ يۇرتنىك بولدى نامايان،
ھىلال ئاي كۆرىنەر ئىنچىكە قاشتەك.
ئەتراپقا ـ زىمىنغا تاشلىسام نەزەر.
سوقۇپ زەپ شىددەتلىك مەغرب شامىلى
يۇرت ـ زىمىن كېڭىيىپ بولدى بىپايان،
ئەپكەلدى بىزلەرنى شىڭشىڭشىيا تامان.
غەربىي يۇرت ئاتلىرى چېپىشار راۋان.
ياتىمەن سۇكۇتتە كىگىز ھارۇدا،
پەلەكنى ئايلىنىپ قاقماس شوخ قانات،
ياتىمەن سۇكۇتتە ئۇيقۇسىز ھامان.
شىمالنىك ئەنقاسى ئەمدى ھېچقاچان.

مىھىساپ يول بېسىپ مەغرىپكە كەلدىم،
خانتەڭرى چوققۇسى ئۆزرە يول ئالدىم،
بۇ زېمىن نەقەدەر كەڭرى ـ بىپايان
بۇلۇتلار تۇرىدۇ چوققىنى قۇچۇپ.
يول ئالسام شىمالغا، پايانسىز كۆكتە
ئەرشتىن چۈشمەكتە قار چېچەكلىرى،
تۇرنىلار توپىغا كۆز يەتمەس ھامان.
شىرمانتاغ ئۇستىدە لەيلىشىپ ـ ئۇچۇپ.
لاپچۇق قەلئەسى ئۇستىدە بۇ دەم،
بىپايان قۇملۇقلار ـ قۇم دۆمبەللىرى،
ئاكلاندى لەشكىرىي دۇمباق ساداسى.
كۆرۈنەر ئاجايىپ تەكشى ـ بىلەيدەك.
ھاياجان ئىلكىدە بولدى نامايان،
قۇمۇلنىك قوش. شەھەر قەلئەسى گويا،
دىلدا شۇ سانغۇننىك ئوبراز ـ سىماسى.
كۆرۈنەر بەتەينى ياڭاقتەك ـ قاقتەك.

ئۇرۇلار دولقۇندەك شىددەتلىك بوران،
كىرىدۇق بىز خەنزۇلار ئايدىك كېچىدە،
بولۇتلار تۇرۇلەر پەلەكنى قاپساپ.
غۇزلارنىك زېمىنى غەربىي دىيارغا.
ئاي گويا سوغۇقتا قېتىپ قالغاندەك،
گويا تاۋۇز چاغىنى پەيتىدىكىدەك،
چوڭ چۆمۈچ يولتۇزى① تۇرۇدۇ چاقناپ،
بۇندىمۇ ئوخشاشكەن ئاي دۇگلەك شارغا.
ئىتىمنى قامچىلاپ ئۆتتۇم كېچىلەپ،
ئات ئۇزرە تىيانشان تېغىدا تۇرۇپ،
تىلسىمات دۆمبىلى ـ قۇملۇقمدىن مەن.
كۆز تىكتىم مەن قۇتۇپ يۇلتۇزى تامان.
بۇتخانا ئىچىدە پارلىغان چىراغ،
ئارقامغا بۇرۇلۇپ يۇرت تامان باقسام،
كۆپ ـ كۆك ئىس ـ تۈتەكلەر تارقىلار ھەريان.
قەلبىمنى ئۆرتىدى سېغىنىش ھىجران.

① قۇتۇپ يولتۇزى (ت).

تىيانشان تېغىدا چوققىلار ئارا،
يىراقتىن تىكىلدىم قومۇل ئايماققا.
پەسلى كۆز، دۆمبەللەر ياتار سوزۇلۇپ،
تىترىشەر ئوت - چۆپلەر سامان سىياقتا.

لەپىلدەر بايراقلار قولدا تېنىمسىز،
شىكار ئاتلىرىنى ئارىغا ئېلىپ.
بولۇتلار ئۆۋىسى - تىك ياردىن پەسكە
شۇڭغىدى بىر شۇڭقار ئوقتەك ئېتىلىپ.

قۇمۇل

قەلئەنىڭ سىرتىدا بىپايان يەرلەر،
بېرىلگەن سۈيۇرغال قىلىپ پۇقراغا.
ئوردىغا ئىتائەت قىلار ھەممىسى،
ئۇيغۇشقان گويا بىر چېدىر ئاستىغا.
قاراۋۇل كۆزىتەر ئېتىز - ئېتىزنى،

غۇز لەشكەر سۆزلەيدۇ خەنزۇچە راۋان.
يامغۇرمۇ ئانچىلا ياغماس يىل‌بويى،
بوزىنى تۆت پەسىل ئۆكسىمەس ھامان.
غەربتە بۆرە ھەم يولۋاس ئۇۋىسى،
ئويلىسام چېكىمەن يېگانە پىغان.

تۇن كېچىدە كۈشۈي ئۆتكىدىن سەپەرگە چىقىش

قەدەم باستىم تۇن قوينىدا،
قەدىم تەكرىقۇت دىيارىغا.
چۆل بىپايان، قۇملار ئارا
چامدىماس ئات ھېچ ئالدىغا.
ياكرار كالا كولدۇرمىسى،
مەنزىل يىراق، يوللار يامان.
خارابىلەر ئارا ئوينار،
چاك توزىتىپ تىيىن - چاشقان.

پايانى يوق ئايدالانىڭ،
يۇلتۇز باقار يەرگە ھارماي.
قار - مۇز ياتار كۆك قەرىدە،
نۇرلار تۆكەر ئاسماندا ئاي.
قالدى تالاي - تالاي ئانا،
قولى بولماي ئىشتىن بىكار.
بىزنى كۈتەر قاچانغىچە،
ھېجران ئىچرە بوپ ئىنتىزار.

قۇمۇلدىن سەپەرگە ئاتلانغاندا

مەغرىپتە قۇمۇلدىن چىقتىم سەپەرگە،
ئات ئۇزرە تىكىپ كۆز، يارغولغا قاراپ.
تىيانشان ئايرىپتۇ شىمال، جەنۇبنى،
قارھەم مۇز چاچار سوغ تەنگە تىغ قادىاپ.
قۇملارنى توزىتىپ سوقار شۇرغان،
دەل - دەرەخ ئۇستىدە قېلىن قار - قىرو.

بۇ ئۇزاق سەپەرنىڭ دەرد - ئازابىدا،
قالمىدى چېچىمنىڭ قاردىن پەرقىمۇ.
قايغۇرماي نېمىشقا يول ئازابىدىن،
ئاجىزمەن خان ھۆكمى ئالدىدا بىراق.
كېسەلدىن سارغايدى ھارۇنكەش چېھرى،
بۇ يوللار نەقەدەر جاپالىق، يىراق.

تارانچى ئۆتكىدىن سەپەرگە چىقىش

ئۆتتۈق لاپچۇق ناھىيىسىدىن،
دەپ بېرىشتى ھەمرىيىم خەۋەر.
كۆرۈندى ھەم كەك داللاردا

ئاندا - ساندا قاراۋۇل لەشكەر.
قېلىن قارلار چاچار قەھرىتان،
گاھ قالمىز تاپالماي يولنى.

قۇم ئۇچىدۇ ھۇۋلاپ، ھۇشقىتىپ، پوقاق تولا قىزلار بويىندا.
ۋەھىمىگە سېلىپ كەتكە چۆلنى. ئات ئۇستىدە تۇرۇپ ھاۋانىڭ
ناگاندا بىر كۆرۈنەر دەرەخ، ئوزايىغا باقتىم سىنچىلاپ.
پىلە غوزەك تۇگەلمەس بۇندا. تاك ئەلچىسى ــ جاڭگال توخۇسى
بۇ چەت، خىلۋەت تاغلىق ماكاندا، بەردى بەلگە سۇبھىدىن، چىللاپ.

II باب يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ۋەقەلەر

1. چىيەنلۇك يىللىرىدا يۈز بەرگەن خىيانەتچىلىك ئەنزىسى

چىيەنلۇكنىڭ 46 ــ يىلى (1781 ــ يىلى)، گەنسۇدا كىشىنى چۆچۈتىدىغان بىر خىيانەتچىلىك ئەنزىسى ئېنىقلانغان. خىيانەت قىلىنغان تەڭگە بىر مىليون 600 نەچچە مىڭ سەرگە يېتىپ، بۇ ئەنزە مەھكىمىگە، 34 ئايىماقتا، 100 نەچچە ئەمەلدارغا چېتىلغان. ۋالىي لى ئېبرجىن مەنسىپىدىن ئېلىپ تاشلىنىپ، چارە كۆرۈلگەن. پەرمانبەردار ۋاك تەنۇاك ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. بۇ ۋەقە بىلەن چېتىشلىقى بولغان باشقا ئەمەلدارلارنىڭ بەزىلىرى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان، بەزىلىرى سۈرگۈن قىلىنغان، ئومۇمەن كەچۈرۈم قىلىنمىغان.

يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ۋالىي لى سىياۋ يارلىققا بىنائەن بۇ ئەنزىنى داۋاملىق تەكشۈرۈش جەريانىدا قۇمۇلنىڭ يانداش ئايماق بېگى جىڭ فاڭدىمۇ خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، ھۆكۈمەت پۇلىنى بۇزۇپ ــ چېچىشتەك قىلمىشلارنىڭ بارلىقىنى بايقىغان. لى سىياۋ خانىنىڭ قۇمۇلدا تۇرۇپ، ئىش بېجىرگۈچى ئامبىلى فودې، يارده‌مچى ئامبال خا جىڭ ئالارغا دەرھال تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. 10 ــ ئايدا جىڭ فاڭنىڭ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاجرىتىپ بەرگەن قۇتقۇزۇش پۇلىغا خىيانەت قىلغانلىقى ۋە خەزىنىدىن 23 مىڭ سەردىن كۆپرەك تەڭگىنى كۆز بۇيامچىلىق قىلىپ ئېلىۋالغانلىقى ئېنىقلانغان. چىيەنلۇك خان بۇنىڭدىن ئىنتايىن چۆچۈپ كېتىپ، ئىشنىڭ تېگى ــ تەكتىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن جىڭ فاڭنى لەنجۇغا يالاپ ئاپىرىپ، سوراق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. 11 ــ ئايدا يەنە 61 مىڭ سەر تەڭگىنىڭ زىيان بولغانلىقى ۋە توشۇش، يۆتكەش، ئاشلىق، يەم ــ خەشەك خىراجىتىدىن 67 مىڭ سەردىن كۆپرەك تەڭگىنىڭ كۆز بويامچىلىق بىلەن ئېلىپ كېتىلگەنلىكى، ئىلگىرى ــ ئاخىر بولۇپ جەمئىي 150 نەچچە مىڭ سەر تەڭگىنىڭ زىيان بولغانلىقى ئېنىقلانغان. كېيىنكى چىگرا شەھەردىكى كىنچىككىنە يانداش ئايماق بېگىنىڭ ھۆكۈمەتنىڭ مۇشۇنداق كۆپ پۇلىغا خىيانەت قىلغانلىقى ھەققەتەنمۇ كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر ئىش ئىدى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جىڭ فاڭنى لەنجۇدىن پايتەختكە يالاپ ئاپىرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. لى سىياۋغانمۇ «خەزىنىدىكى بۇ تەڭگىنىڭ نېمىگە ئىشلىتىلگەنـ

لىكى» نى «تېخى ئىشلەتمەپ بولمىغان تەڭگىنىڭ ھازىر قەيەردە ساقلىنىۋاتقانلىقى»نى تېز ئېنىقلاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەن.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلغاندا بىۋاسىتە ئالاقىدار كىشىلەرنى جازالاپ قالماستىن، خىزمەتتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغان يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغىمۇ ئوخشىمىغان دەرىجىدە چارە كۆرگەن. بۇ چاغدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زىيان بولغان تەڭگىنى قائىدە بويىچە ئۇرۇمچى باش بۇغى سونۇم سېلىن ۋە كۈيلىن، بارىكۆلدىكى بارىكۆل-ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بايەندەي، فۇمىڭئا، قۇمۇلدىكى ئىش بېجىرىش ئامبىلى فودي ۋە خاجىڭئالارغا تۆلەتتى. (ئەينى زاماندا قۇمۇل ھەربىي جەھەتتە بارىكۆل باش بۇغىغا قارايتتى. بارىكۆل باش بۇغى يەنە كېلىپ ئۇرۇمچى تۇتۇۋىلىغا قارايتتى). شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا فودي، خاجىڭئالارغا ئەسلىنى ئېلىۋېتىپ، قالدۇرۇپ ئىشلەتتىش جازاسى بېرىلگەن.

12-ئايدا لى سياۋ جىڭ فاڭنىڭ ئەمەل تۇتقان مەزگىلىدە ھۆكۈمەت پۇلغا خىيانەت قىلىش ۋاستىلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن تەكشۈرۈپ ئېنىقلىغان. قۇمۇل ئەزەلدىنلا مۇھىم ئۆتەڭ بولغاچقا كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان ئەمەلدارلار، ئەسكەرلەر ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ھۆكۈمەت كۆتۈۋېلىش خىراجىتى ئۈچۈن مەخسۇس پۇل ساقلايتتى. ئەمەلدارلارنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ، خىراجەتمۇ ئوخشاش بولمايتتى. ئەمما ئەمەلىي كۆتۈۋېلىش جەريانىدا چوڭ ئەمەلدار كېلىپ قالسا، جىڭ فاڭ ھەدەپ خۇشامەت قىلاتتى. ئورۇق-تۇغقانلىرى، ئاغىنىلىرى، قەدىناسلىرى كېلىپ قالغاندا بەلگىلىمىدىن ئاشۇرۇپ كۆتۈۋالاتتى. پايدىسى تېگىدىغان ئەمەلدارلار كېلىپ قالسا، ئاستىرىتىن پارا بېرەتتى ھەمدە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ چۈنتېكىنى تولدۇراتتى. شۇڭا بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا ناھايىتى كۆپ زىيان كۆرۈلدى. مۇشۇنداق قالايمىقان چىقىمدىن سۇنۇم سېلىنىڭ بىرنازىمۇ خەۋىرى يوقمۇ؟ ئۇنداق ئەمەس، قۇمۇلنىڭ خىراجىتىنى ئەسلىدە شەنشى-گەنسۇنىڭ باش ھەربىي ۋالىيسى تەستىقلايتتى. ئۇرۇمچى باش بۇغى سۇنۇم سېلىن بۇ ئىشتىن نەپ تېگىدىغانلىقىنى بىلىپ، قۇمۇلنىڭ خىراجىتىنى مەن تەستىقلاپ بەرسەم دەپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە تەلەپ قويغان. چېينلۇك خان ئىشىنىڭ تېگى-تەكتىنى بىلمەيلا ئۇنىڭ تەلىپىگە قوشۇلغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن سۇنۇم سېلىن جىڭ فاڭ بەرگەن پارىنى خاتىرجەم يەۋەرگەن. جىڭ فاڭ دەل مۇشۇ مۇناسىۋەتتىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن پۇلنى بۇزۇپ-چېچىپ، ئىسراپ قىلىۋەتكەن ۋە چۈنتىگىنى تولدۇرغان. شەنشى-گەنسۇ باش ھەربىي ۋالىيسى قۇمۇلنىڭ خىراجىتىنى سۈرۈشتە قىلمىغاچقا بۇ ئىش يۈز بېرىشتىن بۇرۇن ھېچنېمىنى سەزمىگەن. بۇ ۋەقە تەكشۈرۈلۈپ ئېنىقلانغاندىن كېيىن جىڭ فاڭ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. بارىكۆلدىكى بارىكۆل-ئۇرۇمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بايەندەي جىڭ فاڭ پارا بەرگەن كۈمۈشىنى قوبۇل قىلغانىدى. بۇ ئەھۋالنى فۇمىڭئا بىلەتتى. ئەمما ئۇ پاش بولۇپ قالسا، مەنمۇ تۆلەڭگە قالمەن دەپ قورقۇپ پاش قىلمىغان. ئىش پاش بولغاندىن كېيىن بايەندەي بىلەن فۇمىڭئا بىر-بىرىگە يان بېسىپ سىر ساقلىغان. يۇقىرىغا

مەلۇم قىلىمىغان. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ پارا يېگەن گۇناھى ئۇچۇن، بايەندىيگە ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، كېچىكتۈرۈپ كۆزدە ئىجرا قىلغان. فۇمىڭنا بىلىپ تۇرۇپ مەلۇم قىلمىغانلىقى ئۇچۇن ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنغان. بۇ چاغدا سۇنۇم سېلىننىڭ يېگەن پارىسىنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسى تېخى ئاشكارىلانمىغانلىقى ئۇچۇن، چىك سۇ-لالىسى ھۆكۈمىتى قول ئاستىدىكىلەرنى قاتتىق باشقۇرالمىدى دەپلا ئۇنى مەنسەپتىن قالدۇرۇپ، كېيىن بىر تەرەپ قىلماقچى بولغان. ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغلىقىنى مىڭ لياڭ ئۇستىگە ئالغان.

لى سياۋ قۇمۇلدىكى خىيانەتچىلىك ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ، سۇنۇم سېلىنغا باريكۆل ھاكىمى سۇڭ جۇنىڭ ھۆكۈمەت ئاشلىقىغا خىيانەت قىلغانلىق مەسىلىسىنى تەكشۈرۈپ چىقىشنى تاپشۇرغان. سۇنۇم سېلىن بۇ ئىشقا بايەندەيىنى بۇيرۇغان. بايەندەي ئۆزى پاك بولمىغاچقا، بۇ ئىشنى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا پېتىنالماي، ئەپلەپ - سەپلەپ «تەكشۈردۇق، نەق ئاشلىق بار ئىكەن، كەم چىقمىدى» دەپ يالغان ئېيتقان. لى سياۋ بۇنىڭغا ئىشەنمەي، باشقا ئادەم ئەۋەتىپ تەكشۈرتۈپ، ئاخىرى سۇڭ جۇنىڭ خىيانەت قىلغانلىق مەسىلىسىنى ئېنىقلاپ چىققان. ئەسلىدە چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى سۇنۇم سېلىنغا بەكمۇ ئىشىنەتتى. شۇڭا ئۇ ئۇرۇمچىدە ئون نەچچە يىل باش بۇغ بولۇپ تۇرغان. ئەمما بىرقانچە ئەنزە ئۇنىڭ بىلەن چېتىشلىق بولغانلىقى ئۇچۇن، قول ئاستىدىكىلەرنى قاتات ئاستىغا ئېلىپ، قانۇن-ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئاشكارىلىنىشقا باشلىغان. چىك سۇلالىسى ھۆكۈ-مىتى مەسىلىنىڭ ئېغىرلىقىنى بىلىپ، ئۇرۇمچىدىمۇ خىيانەت قىلىش ئەھۋالىنىڭ بار-يوقلۇقىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈش قارارىغا كەلگەن. ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغلىقىغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن مىڭ لياڭ بىرنەچچە ئاي تەكشۈرۈش ئارقىلىق چىيەنلۇڭنىڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) 4 - ئايدا ئۇرۇمچىنىڭ ئايماق - ناھىيىلىرىدە لەشكەرنى ئاشلىقىنى تۆۋەن باھادا سېتىۋېلىپ، يۇقىرى باھادا ئۆتكۈزۈش ئەھۋالىنىڭ بارلىقىنى تېپىپ چىققان. مەسىلەن: ئايماق - ناھىيىلەر بىر دادەن بۇغدايىنى بىر سەر تەڭگىگە سېتىۋالغان بولسا، ئىككى ھەسسە يۇقىرى باھادا ئۆتكۈزگەن، ئايماق - ناھىيىلەردە مۇشۇ ئىشتىنلا كۆپ يىللاردىن بېرى ئازلىرى بىر قانچە يۈز سەر، كۆپلىرى 10 مىڭ سەرلەپ تەڭگە خىيانەت قىلغان. تەكشۈرۈشتە يەنە ئايماق، ناھىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ سۇنۇم سېلىنغا دائىم سوۋۇغا سۇندىغانلىقى، پارە بېرىدىغانلىقى، بۇلارنىڭ 10 مىڭ تەڭگىدىن ئارتۇق ئىكەنلىكى ھەمدە مۇشۇنداق كەيپىيات ئارقىسىدا باش بۇغ يامۇلدىكى قووۇقچىلارنىڭمۇ پارە يېيىشكە جۇرئەت قىلىدىغان بولۇپ كەتكەنلىكى، تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ، سۈرگۈن قىلىنغانلارمۇ سۇنۇم سېلىنىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئايماق - ناھىيە ئەمەلدارلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆز ئالدىغا پارا يېگەنلىكى ئېنىقلاپ چىقىلغان. تەكشۈرۈشتىن قارىغاندا ئايماق، ناھىيە ئەمەلدارلىرى ئىچىدە ئۇرۇمچى ئايمىقىنىڭ بېگى دەپ پىك، ئىيۇرغۇل ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى خۇتۇل، گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى ئۇچخۇنلارنىڭ قىلغان خىيانىتى ھەممىدىن ئېغىر بولۇپ، ئۇلار خىيانەت قىلغان تەڭگە

نەچچە 10 مىڭ سەردىن ئىشىپ كەتكەن.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھۆكۈمەت پۇلىدىن 20 مىڭ سەردىن ئوشۇق خىيانەت قىلغانلارنىڭ كاللىسىنى ئېلىش، 10 مىڭ سەردىن ئوشۇق خىيانەت قىلغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىپ، كىچىكتۈرۈپ ئىجرا قىلىش، مىڭ سەردىن ئارتۇق خىيانەت قىلغانلارنى ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلىشنى قارار قىلغان. سۇنۇم سىلىنىڭ گۇناھىنى تونۇش پوزىتسىيىسى ياخشى بولمىغان. دەسلىپىدە مۇغەمبەرلىك قىلىپ تېنىۋالغان. گاۋزۇڭ خان ئۆزى سوراققا تارتقاندا راست گېپىنى قىلغان. ئۇنىڭ قىلمىش - ئەتمىشى ئېغىر بولغانلىقى ھەم باشقا ۋەزىرلەرگە ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن چىيەنلۇڭنىڭ 47 - يىلى (1782 - يىلى) 8 - ئايدا گاۋزۇڭ خان، سۇنۇم سىلىن ئۆزلۈكىدىن بېسىقسۇن دەپ ئۆز قولى بىلەن يارلىق چۈشۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن قانۇنسىز ئەمەلدارلار تېگىشلىك جازىسىنى يېگەن.

2. لىن زېشۈنىڭ قۇمۇل ۋاڭىنى جازالىشى

قۇمۇلدا ئۆتكەن ۋاڭلار ئىچىدە 7 - ئەۋلاد ۋاڭ بېشىرنىڭ ئورنى ناھايىتى كاتتا بولغان. بۇنىڭ سەۋەبى ئۇنىڭ قۇمۇلغا 43 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى، تېخىمۇ مۇھىمى، ئۇ قۇمۇلغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە باشتىن - ئاخىر چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇرۇپ، زور خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدە ئېتىبارىغا ئېرىشكەنلىكىدىندۇر. داۋ گۇاڭنىڭ 12 - يىلى (1832 - يىلى) بېشىر بېيجىڭغا بېرىپ خانىنى تاۋاپ قىلغاندا، بېيلى مەرتىۋىسىدىن ئىنانچىغانلىقتا كۆتۈرۈلگەن. ئىلگىرىكى ئالتە ئەۋلاد ۋاڭلار بۇنداق پەۋقۇلئاددە مەرتىۋىگە ئېرىشىپ باقمىغان ئەمەس.

داۋگۇاڭنىڭ 13 - يىلى (1833 - يىلى) بېشىر بېيجىڭدىن قۇمۇلغا قايتىپ كەلگەن. ئۇ ئۆزىچە مەرتىۋەم ئۆستى دەپ كۆرەڭلەپ، مەغرۇرلىنىپ، بىر مەھەل تېرىسىگە پاتماي كەتكەن. ھەتتا يەرلىك ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە ھەربىي باشلىقلارنىمۇ كۆزىگە ئىلمىغان. ئەمگەكچى خەلقنى بولسا، تېخىمۇ ئەيمەنمەستىن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان. ئۇ ھۆكۈمەت يەرلىرىنى ئىگىلۈۋېلىپ، «ھەيۋە قىلىپ، خەلقنىڭ تېرىشىغا يول قويمىغان»، «مەيلى بازار، يېزا - باغ، كۆكتاتلىق بولسۇن، ئومۇمەن كىشىلەر ئولتۇرىدىغان جايلارنىڭ ھەممىسىدىن ئىجارە ئالغان ھەمدە كۆمۈركان، تاغدىكى قارىغايلىقلارنىڭ ھەممىسىنى مەنپەئەت دائىرىسىگە كىرگۈزۈۋالغان» ھەتتا شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر ھەربىي ئىسكىلات، دورىخانا، گازارما، ئات ئېغىلى سىلىشقا بىر ھارۋا توپا ئالسىمۇ، بېشىر بۇنىڭغا ئون تىيىن پۇل تاپشۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن، بېشىر ھەتتا «شەھەر ئەتراپىدىكى زاراتگاھلىقىنىڭ ئەتراپىغا تام سىلىپ ئېگىلۈالغان. «كىمنىڭ ئائىلىسىدە ئۆلۈم بولسا، بىرنەچچە سەر كۆموش تاپشۇرغۇزۇپ، ئاندىن زاراتگاھلىققا قويۇشقا رۇخسەت قىلغان. ۋاڭنىڭ زۇلمى، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىشىدىن باشقا ئوردىدىكى بەگلەرمۇ «ھەمىشە باھانە تېپىپ ئالۋان سالغان.» نەتىجىدە ئەسلىدىلا بەك كەمبەغەل

بولغان ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ «تۈرمۈشى تېخىمۇ نامراتلىشىپ، تۈرخۈنىدىن ئىس چىقىرالمايدىغان، بەدىنى يىللىغۇدەك كىيىم كىيەلمەيدىغان هالغا چۈشۈپ قالغان». كېيىنچە ئۈچ جايدىكى هۆكۈمەت يەرلىرىدىن باشقا يەرلەرنىڭ هەممىسى ۋاڭنىڭ شەخسىي مۈلكىگە ئايلىنىپ كەتكەن. يەرلىك هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر مۇشۇنداق بوزەك قىلىنىسىمۇ، بېشىر پەۋقۇلئىددە مەرتىۋىگە ئىگە بولغاچقا، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، غەزىپىنى تېشىغا چىقىرالمىغان. ئەينى زاماندا مەيلى ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر، ئوقۇمۇشلۇق ئادەملەر، مۆتىۋەرلەر، ئەسكەر ۋە خەلقلەر بولسۇن، بېشىرغا «غەزەپ بىلەن ئالايغان».

داۋگۇاڭنىڭ 22 - يىلى (1842 - يىلى) لىن زېشۈ ئەپيۇننى مەنئىي قىلغانلىقى ۋە ئەنگلىيىنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرغانلىقى ئۈچۈن، مەنسىپى تۆۋەنلىتىلىپ شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان. شۇ يىلى 9 - ئايدا قۇمۇلدىن ئۆتۈپ، يىل ئاخىرىدا ئىلىغا يېتىپ بارغان. ئەينى زاماندا چىڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى شىنجاڭدا بوز يەر ئېچىپ، تېرىقچىلىق دائىرىسىنى كېڭەيتىشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلۋاتاتتى. نۇرغۇن بوز يەرلەر تەكشۈرۈشكە تېگىشلىك ئىدى. لىن زېشۈ سۈچىلىقتا تەجرىبىلىك بولۇپ، بوز يەر تەكشۈرۈشكە قاتنىشىش ئۈچۈن ئۆزىنى مەلۇم قىلغان. ئىلى سانغۇنى بۇيانتايىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئۇ قاراشەھەرلىك خان ئامبال چۈەنچىڭ بىلەن بىللە ئىلگىر - ئاخىر كۆچا، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، قەشقەر يېڭىشەھەر، يەكەن، خوتەن، تۇرپان قاتارلىق جايلارغا بېرىپ، بوز يەرلەرنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش ئىشىنى ئەستايىدىل بېجىرىپ، ناهايىتى زور ئۈنۈم هاسىل قىلغان.

داۋگۇاڭنىڭ 25 - يىلى (1845 - يىلى) لىن زېشۈ يارلىق بويىچە تالىناچىن (هازىرقى تاشۇبلىق) دىكى هۆكۈمەت بوز يەرلىرىنىڭ مو سانىنى تەكشۈرمەكچى بولغان. 10 - ئايدا ئۇلار يىلانلىقتىكى يەر مو سانىنى ئېنىقلاپ بولغاندىن كېيىن، تۇرپانىدىن قۇمۇلغا كەلگەن، 10 - ئاينىڭ 24 - كۈنى قۇمۇل شەھىرىدىن يولغا چىقىپ، 26 - كۈنى تالناچىنغا يېتىپ بارغان. تالناچىنىدىكى بوز يەر ئەھۋالىنى ئۈچ كۈندىلا ئېنىقلاپ بولۇپ، چىڭ ئوردىسىغا مەلۇم قىلغان. لىن زېشۈ قۇمۇلدا تۇرغان مەزگىلىدە يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلار تۈرمۈشىنىڭ بەك نامراتلىقىنى بايقاپلا قالماستىن، بەلكى يەرلىك ئەمەلدارلار ۋە ئەسكەرلەرنىڭمۇ ۋاڭغا بولغان غەزەپ - نەپرىتىنىڭ ناهايىتى چوڭقۇرلۇقىنى سەزگەن. 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئۇ تالناچىنىدىن قۇمۇلغا كېلىۋاتقاندا يول ئۈستىدە تۇساتتىنلا 100 نەچچە ئادەمنىڭ يۆكۈنۈپ ئولتۇرۇپ ئەرز تۆتۈپ، نۆۋال بولدى دەپ ناله - پەريات قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن. سۈرۈشتۈرۈش نەتىجىسىدە بۇ ئادەملەر ئاربىسىدا ئەسكەر، خەلق، مۆتىۋەرلەر، سودىگەرلەر بارلىقىنى بىلگەن. ئۇلار بىر ئېغىزدىن بېشىر ۋاڭنىڭ هەر خىل قانۇنسىز قىلمىشلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلغان. گۇناهكار ئەمەلدار بولغاچقا، لىن زېشۈنىڭ ئەمەلىي هوقۇقى يوق ئىدى. ئەرز قىلىنغان ئىشمۇ ئۇنىڭ تەكشۈرۈش دائىرىسىگە كىرمەيتتى. ئەمما ئۇنىڭ هەققانىيەتنى ياقلاش نىيىتى كۈچلۈك بولغاچقا، بۇ ئەرزنى قوبۇل قىلغان. لىن زېشۈ قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن،

قۇمۇلدىكى خان ئامبال مەھكىمىسىگە بېرىپ ئارخىپلارنى ئالدۇرۇپ، قۇمۇل تارىخىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ، بېشىرنىڭ يەرلەرنى قوشۇۋېلىشتىكى ۋاستىلىرى ۋە خەلقنى بوزەك قىلغان جىنايەتنىنى ئاخىرى ئېنىقلاپ چىققان. 11 - ئاينىڭ 1 - كۈنى لىن زېشۇ قۇمۇلدىكى خان ئامبال خىڭ يۈي بىلەن بىرلىكتە بېشىر بىلەن كۆرۈشۈپ، ئەرزدىكى ئىشلارنى سورۇشتە قىلغان. بېشىر لىن زېشۇنىڭ نام - شەرىپىدىن ئالىلقاچانلا خەۋەر-دار بولغاچقا، ئىشنىڭ ئەپلەشمەيۋاتقانلىقىنى بىلىپ، قىزىلىيۇلغۇنىدىكى 10 مىڭ مو يەرنى ئىگىسىنىڭ دەپ يالغان - ياۋىداق ئىپادە بىلدۈرگەن. لىن زېشۇ داۋلى بىلەن رەت قىلىپ، چىيەنلۇڭنىڭ 18 - يىلى (1753 - يىلى) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قۇمۇلدىكى ئۇيغۇر دېھقانلىرىنىڭ تۇرمۇشى جاپالىق دەپ قاراپ، غەللە - پاراق تاپشۇرۇشنى كەچۈرۈم قىلىش توغرىسىدا پەرمان چىقارغانلىقىنى، بۇ يەرنى ئەسلا ۋاڭغا ئاتاپ بەرمىگەنلىكىنى، قىزىلىيۇلغۇن ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ ئەسلىدىلا ھۆكۈمەتنىڭ بوز يېرى ئىكەنلىكىنى، ئەمدىلىكتە ۋاڭنىڭ خانلىقتىن يوشۇرۇنچە بۇ يەرلەرنى ئۆز ئالدىغا تېرىۋاتقانلىقىنى، قائىدە بويىچە ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇش لازىملىقىنى، ئىنسانە - پىئانە دېگەن مەسلىنىڭ زادىلا مەۋجۇت ئەمەسلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن. لىن زېشۇ «مەيلى جەنۇبتىكى ۋە شىمالدىكى ھەر قايسى جايلاردا بولسۇن، بىر غېرىچ يەرمۇ خانلىقتا تەۋە» دەپ تەكىتلىگەن. لىن زېشۇ يولۇق ھەم پاكىتلىق سۆزلىرى بىلەن بېشىرنى بېسىپ چۈشكەن. شۇنىڭدىن كېيىن بېشىر ئالدىراپ - تېنەپ خان داۋگۇاڭغا مەكتۇپ يوللاپ، «پېقىر بېشىر ئەۋلادمۇ- ئەۋلاد ئۇلۇغ پادىشاھ ئالىيلىرىنىڭ شەپقەتكەمۇيەسسەر بولۇپ كەلدىم، بۇنى مەن چىن قەلبىمدىن قەدىرلەيمەن. بۇگۈنكى كۈندە پېقىر بېشىر قىزىلىيۇلغۇندىكى بوز يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تېرىپ پىششىق يەرگە ئايلاندۇردۇم. بۇ يەرلەرنى تەكەللۇپ بىلەن ئۇلۇغ پادىشاھ ئالىيلىرىغا سوۋغا قىلىپ، ھۆكۈمەت يېرى سۈپىتىدە دېھقانلارنىڭ تېرىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى خالايمەن» دېگەن.

11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى لىن زېشۇ خانىنىڭ كەچۈرۈمىنامىسىنى تاپشۇرۇپ ئالغان ھەمدە «خانىنىڭ شەپقىتى بىلەن 4 - 5 جەرىكلىك كاندىدات جەڭتاكلىققا ئۆستۈرۈلگەن»، مەرتىۋىدىكى ئۆزگىرىش لىن زېشۇنىڭ مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىش ئەيرىتىنى ئاشۇرغان. ئۇ چۈەنچىڭ بىلەن بىرلىكتە «ئىچكى كابىنىت بۇتاگى، كاندىدات جەڭتاگى» نامىدا «شەھەر ئىچىدىكى زاراتگاھلىقنىڭ قورۇق تېمى دەرھال تۈزلەپ تاشلانسۇن، ئۇ يەرگە ئەسكەر ۋە پۇقرالار دەپنى قىلىنغاندا كاشىلا قىلىنمىسۇن، يېزا، بازار، دۇكان، ئۆي-جايلار، كۆمۈر-كان، قاقاس تاغ، قارىغاي ئۆسىدىغان تاغ قاتارلىق ھۆكۈمەت يەرلىرىدىن ئىجارە ھەققى ئېلىشقا بولمايدۇ، پارچە - پۇرات يەرلەردىن ئەسكەر ۋە پۇقرالار توپا ئېلىپ ئىشلەتسە، ئۇلاردىن قاقتى - سوقتى قىلىپ ھەق ئېلىشقا يول قويۇلمايدۇ. ۋاڭنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن باھانە سەۋەب تېپىپ، قاقتى - سوقتى قىلغۇچىلار چىقىپ قالسا، ئېغىر جازا ھۆكۈم قىلىنىدۇ، كەڭچىلىك قىلىنمايدۇ» دەپ ئېلان چىقارغان. «پادىشاھلىق ئىلكىدىكى بىر غېرىچ يەرنىمۇ شەخسىلەرنىڭ ئىگىلىۋېلىشىغا بولمايدۇ» دەپ يەنە بىر قېتىم تەنتەنە بىلەن جاكالىغان. ئەسكەر ۋە پۇقرالار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بارىكاللا

ئېيتىشقان. 11 - ئاينىڭ 11 - كۈنىگە كەلگەندە لىن زېشۈ بۇ ۋەقەنى ئۆز قولى بىلەن بىر تەرەپ قىلىپ بولۇپ، ئاندىن قوموللۇدىن شەرققە سەپەر قىلغان.

3. تۆڭجى يىللىرىدا قوموللۇدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بىر - بىرىنى پاش قىلىشى ۋەقەسى

تۆڭجىنىڭ 2 - يىلى (1863 - يىلى) خانىنىڭ قوموللۇدىكى خان ئامبىلى شىڭ تەي ئاز - تولا ئىشلار تۈپەيلىدىن قوموللۇنىڭ ياندىش سانغۇنى ئېن شيەن بىلەن تەڭ شىپ قالغان، شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ئىككىسىنىڭ ئۆتتۈرىسىدا نىزا پەيدا بولۇپ، پات - پاتلا سوركىلىش يۈز بېرەتتى.

قوموللۇنىڭ ياندىش سانغۇنى ئېن شيەن ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ زورلۇق ئىشلىتىدىغان، قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھال - دەردىگە يەتمەيدىغان قوپال ئادەم ئىدى. ئۇ ئۇزۇندىن بۇيان مىڭبېشى جاڭ جىچىڭ، مىرزا لى جاۋفۇ قاتارلىق بەش ئادەم بىلەن ئۆز ئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۆز ئۈستىدىكى ئەمەلدارلارغا خۇشامەتچىلىك قىلاتتى. بۇرۇنقى ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسى ئۇلارنىڭ قولىدىكى «ھەربىي تەمىنات» نى ئېلىپ ئىشلىتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئۇلاردىن قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلمايتتى. كۈنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قوموللۇنىڭ ھەربىي تەمىناتى يېتىشمەيدىغان بولۇپ قالغان. ئەسكەرلەر تۇرمۇشتا ئىنتايىن قىينالغان ئەھۋال ئاستىدا، خان ئامبال شىڭ تەيگە ئەرز قىلغان، شىڭ تەي ئېن شيەن بىلەن تىركىشىپ قالغاندىن بۇيان ھەمىشە ئۆچ ئېلىشنى ئويلاپ يۈرەتتى. ئۇ مۇشۇنى باھانە قىلىپ، دەرھال قارادېۋان ۋەزىرىگە مەلۇم قىلغان ھەمدە ئېن شيەن قول ئاستىدىكىلەرنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىپ، ھەربىي تەمىناتنى قىسىپ قالدى دەپ ھۇجۇم قىلغان. قارادېۋان ۋەزىرى بۇ ئىشقا ئېتىبار بىلەن قاراپ، بۇنى مۇزۇڭ خانغا سۇنغان، مۇزۇڭ خان ئۇرۇمچى باش بۇغىسى پىڭ رۇيگە: ئېن شيەن، جاڭ جىچىڭلارنى ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاش، بىر تەرەپ قىلىشنى كۆتۈش، ياندىش سانغۇننىڭ بارلىق تامغىلىرىنى زەنگە داسا خاڭئا، دېۋانبېگى دىڭگو تەيلەرنى ئەۋەتىپ، ئۆتكۈزۈۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

ئېن شيەن قايىل بولماي، تامغىلارنى تاپشۇرمىغان ھەمدە لى جاۋفۇ قاتارلىقلارنى ئۆز مەھكىمىسىگە يوشۇرۇپ قويغان. تۆڭجۈنىڭ 2 - يىلى (1863 - يىلى) 4 - ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئېن شيەن قاتارلىقلارنى پادىشاھنىڭ ئەمرىگە قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر دەپ قاراپ، ئېن شيەن، دېۋانبېگى چۈەنلىڭ ۋە مىڭبېشى جاڭ جىچىڭنى قولغا ئالغان. بۇ چاغدا بېڭىدىن تەيىنلەنگەن خان ئامبال ۋېن شياڭ ئىشقا چۈشكەن بولۇپ، مۇزۇڭ خان ۋېن شياڭغا سابىق خان ئامبال شىڭ تەي، مەسئۇل باجگىر دۇەن جاڭ ھەم پىكىرۇي ئەۋەتكەن ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىكتە سوراق قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

شىڭ تەي گەرچە ئېن شيەننى ۋاقتىنچە يېقىتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭمۇ يۈرىكى پوك - پوك ئىدى. چۈنكى ئېن شيەن ئۇنىڭ باج يىغىش جەھەتتىكى نەيرەڭ-

ۋازلىقىدىن خەۋەردار ئىدى. ئەگەر ئېن شيەن بۇ ئىشلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ قويسا، ئىش تەتۈرىگە ئايلىناتتى. لى جاۋفۇ ئىشىنىڭ ئېپى-جەمپىنى ئۇبدان بىلىدىغان ئادەم بولغاچقا، ئېن شيەننىڭ شۇنداقلا ئۆزىدىن ئەزر قىل ددەپ كۈشكۈرتتى. ئېن شيەن ۋېن شياڭغا ئەرزنامە سۇنۇپ، قۇمۇلنىڭ باج يىغىش ئىشلىرىنى ئەزەلدىن خان ئامبال باشقۇرۇپ كەلگەن. شۇڭا تەينىڭ قول ئاستىدىكىلەر يىغىلغان باجغا خىيانەت قىلغان ئەھۋالنى سەزگەندىن كېيىن شۇڭا تەينى خەۋەرلەندۈرگەن ھەم قاتتىق بىر تەرەپ قىلىشنى ئۆتۈنگەنىدىم. خان ئامبال بولغۇچى شۇڭا تەينىڭ قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلارغا چارە كۆرۈش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە پېقىر ۋە باشقىلارغا ئۆچمەنلىك ساقلاپ، بۇ-گۈنكى كۈندە بىزنى سوراق سەھنىسىگە چىقىرىپ قويىدىغانلىقىنى ئويلاپ باقمايتىمەن، دېگەن. بارىكۆلدىكى ئاغىلاقچى ئامبال ۋېن يۈك ئېن شيەن بىلەن يېقىن ئاغىنە ئىدى. بۇ چاغدا ئۇمۇ بىر قىسىم ئەسكەرلەرگە يول كۆرسىتىپ بىرلەشمە ئىمزا قويۇلغان ئەرزنامە سۇنۇپ، «ھەربىي گازارمىدىكى پۇل ۋە ئاشلىق كەم ئەمەس»، ئېن شيەن گۇناھسىز ئەيىبلەندى، ئۇنىڭغا ئۆۋال بولدى دەپ كېپىللىك بەرگەن. ئېن شيەن بىلەن ۋېن يۈگلارنىڭ ئەرزى ئەنزىنى مۇرەككەپلەشتۇرۇۋەتكەن. ۋېن شياڭ يېڭى كەلگەچكە ئالدىراپ-تېنەپ چارە كۆرۈشكە پېتىنالماي، سوراق نەتىجىسىنى پىكىر رۇيگە مەلۇم قىلغان. پىكىر رۇي شۇڭا تەينىڭ مەسىلىسىنمۇ تەكشۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن.

شۇڭا تەي ھۆدۇقۇپ كېتىپ ئېن شيەنگە: ئەرزدىنى قايتۇرۇپ ئالساڭلا سېنىي يۇقىرىغا ئەرز قىلماسلىققا كېپىللىك بېرىمەن دەپ ۋەدە بەرگەن. ئېن شيەن ناھايىتى ئاددىي ئويلاپ، شۇڭا تەينىڭ شەرتىگە ماقۇل بولغان. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئېن شيەن ئەرزدىنى قايتۇرۇۋالغان. شۇڭا تەي مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن ئېن شيەن ئۇستىدىن يېڭىباشتىن يۇقىرىغا ئەرز قىلغان. ئېن شيەن بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىپ، شۇڭا تەي ئۇستىدىن قايتىدىن ئەرز قىلغان.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شۇڭا تەي، دۇەنچاڭلارنى قايرىپ قويۇپ، باشقا ئادەم ئەۋەتىپ ئېن شيەن، شۇڭا تەيلەرنىڭ مەسىلىسىنى تەكشۈرۈشنى قارار قىلغان.

ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ۋېن شياڭ قۇمۇلدىن يۆتكىلىپ كېتىپ، باۋ خېڭ خان ئامبالللىققا تەينىلەنگەن. بۇ چاغدا ئەسلىدە باج ھېسابىتىغا مەسئۇل بولغان دۇەنچاڭ ئەنزىنىڭ چوڭلۇقىدىن قورقۇپ، كېسىلى ئېغىرلىشىپ كېتىپ ئۆلگەن. باۋخېڭ ھېسابات تەكشۈرۈش جەريانىدا شۇڭا تەينى يۇزلەشتۈرگەن. شۇڭا تەي ھىيلە ئىشلىتىپ، بۇلتۇر 11-ئايدا دۇەنچاڭ بىلەن ئىككىمىز تەپسىلي سىلىشتۇرغاندا ھېچقانداق خاتالىق چىقمىغان ھەمدە ھېسابات دەپتىرىمۇ يۇتۇپ كېتىپتۇ. تەكشۈرۈش مۇمكىن ئەمەس دەپ تۇرۇۋالغان. باۋ خېڭ بۇ گەپكە ئىشەنمەي، دۇەنچاڭنىڭ خىزمەتكارى رەڭ تەينى چاقىرىپ قاتتىق سوراق قىلغاندا، ئۇ ئەينى ۋاقىتتا بۇ ھېسابات-نى دۇەنچاڭ قوبۇل قىلمىغان دەپ ئىقرار قىلغان، بۇنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەكشۈرۈپ دەلىللەش ئۈچۈن، شۇڭا تەينىڭ خىزمەتكارى جۇشى قاتارلىقلارنى سوراق قىلغان.

شك تەي جۇشى ئەمەلي ئەھۋالنى ئىقرار قىلىپ قويمىسۇن دەپ 2 - كۈنى باۋ خېڭغا ئۆز قولى بىلەن يېزىلغان بىر پارچە خەتنى تاپشۇرۇپ، خىزمەتكارىنى ئوچۇق - ئاشكارا قانات ئاستىغا ئېلىپ، كۆز بويىاپ ئۆتكەلدىن ئۆتۈۋالماقچى بولغان. باۋ خېك بۇنى قوبۇل قىلماي ئەينەن ئەھۋالنى خانغا يوللىغان. مۇزۇك خان: «شەخسىي كۆز قارىشىدا ساختىلىق بىلەن چىك تۇرۇپ، خىزمەتكارلارنى قانات ئاستىغا ئالغان» دېگەن جىنايەت بىلەن شك تەينى ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئۇنىك ئۇستىدىن ئەنزە تۇرغۇزۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەن.

تۆكجىنىك 3 - يىلى (1864 - يىلى) 3 - ئايدا باۋخىك شك تەينىك باجغا خىيانەت قىلغانلىق مەسىلىسىنى ئاخىرى ئېنىقلاپ چىققان:① شك تەينىك خىزمەتكارلىرىدىن ۋاك تىكجى، جۇشى قاتارلىقلار باج ئىدارىسىنىك زاپاس تەكگىسىدىن 222 سەرنى شك تەينىك نامىدا ئېلىپ، بۆلۈشۈپ خەجلىگەن. ② ۋاك تىكجى، جۇشى قاتارلىقلار كۆپ قېتىم باج تەكگىسىنى ئېلىپ كەتكەندە خاتىرىلىگۈچىلەردىن قاكجۇن، ياكخۇا، چىن جىك قاتارلىقلار ئۇلارنى توسۇمىغان. يۇقىرىغىمۇ مەلۇم قىلمىغان. ③ لومەنساك قاتارلىقلار تارازا تېشى توغرا ئەمەسكەن دەپ، پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارتۇق تەكگىنى ئۆز چۆنتىكىگە سالغان. ④ يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى تەكشۈرۈۋاتقان مەزگىلدە شك تەي ھەرقايسى جەھەتلەردە توسالغۇ پەيدا قىلىپ باشقىلارنى قانات ئاستىغا ئالغان.

خان ئامبال شك تەي بىلەن يانداش سانغۇن ئېن شيەن ئوتتۇرىسىدىكى دەۋا بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ئاخىرلاشقان. خىيانەتچى، قانۇنسىز ۋە ئۆز ھېۋقۇقىدىن پايدىلانغان ئەمەلدارلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىك جازاسىغا تارتىلغان. چىك سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارغا تۆۋەندىكىدەك چارە كۆرگەن:

ئېن شيەن ئۆزى يانداش سانغۇن بولۇپ تۇرۇغلۇق ئەسكەرلەرنىك زاپاس پۇلىنى باشقا جايغا ئىشلىتىشكە يول قويغان. ئەسكەرلەر تەمىناتتىن قېينىلىپ، ئۇنىڭدىن بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشنى ئۆتۈنگەندە دەرھال بىر تەرەپ قىلمىغان. «ھەقىقەتەنمۇ خۇپىيانە ئىش قىلىپ، ئەسكەرلەرنىك دەردىگە دەرمان بولمىغان». ئەمىلىنى ئېلىۋېتىش ۋاقتىدا ئۇ تامغىنى تاپشۇرۇشقا قارشىلىق كۆرسەتكەن، گۇناھىنى يۇيۇش تۈگۈل يەنە باج مەسىلىسىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، شك تەي ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ، پوپوزا قىلىش مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. ھەر خىل ساختىپەزلىكلەرنى قىلغان، شۇڭا ئۇنىڭغا ئېغىر چارە كۆرۈلۈپ، خېيلۇڭجياڭغا ئېلىپ كېلىنىپ ئېغىر ئىشلارغا سېلىنسۇن.

چۈەن لىن ئۆزى ھەربىي دېۋانبېگى تۇرۇقلۇق ھەربىي گازارمىنىك ئاشلىق - تەمىنات پۇللىرىنى باشقۇرىدىغان ئادەم تۇرۇپ لەشكەرلەر ھېساباتىنى ئېنىقلاپ كۆرۈش توغرىسىدا ئۇنىڭغا ئەرز سۇنغاندا، گاڭگىراپ قول ئۇچىدىلا ئىش قىلغان، ئەمىلىنى ئېلىۋېتكەندىن كېيىنمۇ، قارشىلىق كۆرسىتىپ تامغىنى تاپشۇرمىغان. شۇڭا ئۇ ئەمىلى ئېلىپ تاشلىنىپ، قايتا ئىشقا قويۇلمىسۇن.

مەكبېگى جاك جېچك لەشكەرلەرنى باشقۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن خىزمىتىدىن

ئېلىپ تاشلىنىپ، 50 پالاق ئۇرۇلسۇن.

مىرزا لى جاۋفۇ ئېيىن شيەننى باجىمە سىلىسى توغرىسىدا خان ئامبال ئۇستىدىن ئەرز قىلىشقا كۆشكۈرتۈپ، پوپوزا قىلىشتەك قەبىھۋاسىتىلەرنى قوللانغانلىقى ئۈچۈن بوينىغا ئۇچ ئاي تاقاق سېلىنىپ، چېگرا رايونغا سۈرگۈن قىلىنىپ، ئەسكەرلىككە تۇتۇلسۇن.

مىرزا يۈەن جيى، لىيۇ پېي، لى دېڭسىڭلار تەڭگىلەرنى باشقۇرىدىغان خەزىنىچىلەر تۇرۇقلۇق، ئەمەلدارلار كېلىپ تەڭگە ئارىيەت ئالغاندىن كېيىن، قايتۇرۇشنى سۈيلىمىگەنلىكىمۇ توغرا ئەمەس، ئۇلارغىمۇ قاتتىق پالاق ئۇرۇلسۇن.

مىڭبېگى چۈەن رۇي، باش دېۋانبېگى جۇڭ لىڭلار ئارىيەت ئالغان تەڭگىنى ۋاقتىدا قايتۇرغانلىقى ئۈچۈن، جازا كەچۈرۈم قىلىنسۇن.

ئەمىلدىن ئېلىپ تاشلانغان خان ئامبال شىڭ تەي ئۆزى بېۋاسىتە خەت يېزىپ خىزمەتكارىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ تەكشۈرۈشكە كاشىلا قىلغانلىقى، مىرزىسى چاتاق تارازىنى ئىشلەتسىمۇ سېزىۋالالمىغانلىقى ئۈچۈن خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلانسۇن. قايتا ئىشقا قويۇلمىسۇن.

ۋاڭ تىڭجى، جۇشلار زاپاس تەڭگىنى باشقىلارنىڭ نامىدا ئېلىپ ئىشلەتكەنلىكى ئۈچۈن ھەسسىلەپ تۆلىتىپ ئېلىنسۇن، ھەر بىرى 20 پالاق ئۇرۇلۇپ 2000 چاقىرىم يىراقلىقتىكى چېگرىغا سۈرگۈن قىلىنىپ ئەسكەرلىككە تۇتۇلسۇن.

مىرزا فاڭجۇن، ياڭ خۇا، چىڭ جىنلار بىخودلۇق قىلىپ، خىزمەتتە مەسئۇلىيەتسىزلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن دەرھال خىزمىتىدىن قوغلاندى قىلىنسۇن.

لومەنساڭ قاتارلىقلار خىيانەت قىلغان تەڭگىنى قايتۇرغانلىقى ئۈچۈن جازا كەچۈرۈم قىلىنسۇن.

يانداش ئايماق بېگى خېڭ لىڭ گەرچە باج ئىشلىرىنى باشقۇرمىسىمۇ يۇرتىدىكى مەسىلىلەرنى سەزمىگەنلىكى ئۈچۈن ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىلسۇن.

4. زوزۇڭتاڭ قۇمۇلدا

گۇاڭشۇنىڭ 11-يىلى (1885-يىلى) داڭلىق ئەمەلدار زوزۇڭتاڭ ئۆلدى. كىشىلەر نۇرغۇنلىغان بىغىشلىمىلارنى يېزىپ تەزىيە بىلدۇردى. بۇنىڭ ئىچىدە: «مۇرەسسە قىلىشقا زادىلا كۆنمىگەن، پەقەت زوزۇڭتاڭ دېگەن ئەرلا ئۆتكەن» دېگەن بىر بىغىشلىما بار. بۇنىڭدا زوزۇڭتاڭنىڭ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىشقا بەل باغلىغانلىقى كۆزدە تۇتۇلغان.

گۇاڭشۇنىڭ تۆنجى-يىلى (1875-يىلى) 3-ئايدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى زوزۇڭتاڭنى خان مۇپەتتىشلىكىگە تەيىنلەپ، شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە شىنجاڭنى قايتۇرۇۋېلىشقا مەسئۇل قىلغان. پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قوللىشى بىلەن، چىڭ سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئىككى يىلدىن ئوشۇق جاپالىق جەڭ قىلىپ، ئاخىرى گۇاڭشۇنىڭ 3-يىلى (1877-يىلى) كۈزدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ياقۇپبەگ توپىلىڭىنى تىنجىتتى. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەسكەر

كىرگۈزۈش بىلەن بىللە، دۆلىتىمىزنىڭ زېمىنى ئىلىنى بېسىۋالغان چارروسىيە بىلەنمۇ سۆھبەت ئۆتكۈزگەن. گۈاڭشۈنىڭ 4-يىلى (1878-يىلى) 7-ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىڭ جىن سانغۈنى چۈڭ خۇنى ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن چارروسىيىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەن. چۈڭ خۇ تەسلىمچى بولغاچقا، چارروسسىيىنىڭ ئازدۇرۇشى ۋە تەھدىتىگە بەرداشلىق بېرەلمەي، 2-يىلى (1879-يىلى) 9-ئايدا ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن جۈڭگونىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىنى قۇربان قىلىش ھېسابىغا ئىلىنى قايتۇرۇۋالىدىغان «رېۋاجىيە شەرتنامىسى»نى ئىمزالىغان. بۇ خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن مەملىكەت زىل-زىلىگە كەلگەن. لى خۇڭجاڭ قاتارلىق ئاز سانلىق تەسلىمچىلەردىن باشقا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىكى ۋەزىرلەر شەرتنامىنى ئۆزگەرتىپ، باشقىدىن ئىمزالاشنى تەلەپ قىلغان. گۈاڭشۈنىڭ 6-يىلى (1880-يىلى) 1-ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چارروسىيىگە رەسمىي مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «چۈڭ خۇنىڭ قىلمىشى پادىشاھنىڭ ئەمرىگە خىلاپ، ھوقۇق دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەن» دەپ، شەرتنامىنىڭ ئىناۋەتسىز ئىكەنلىكىنى تەنتەنە بىلەن جاكارلىغان ھەمدە باش ئەلچىيە دېۋانى زىڭ جىزېنىي خانىنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە قايتىدىن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن چارروسىيىگە ئەۋەتكەن.

بۇ چاغدا زوزۇڭتاڭ «ئەگەر سۆھبەتتىن نەتىجە چىقمىسا ئىشنى قورال كۈچى بىلەن ھەل قىلايلى» دەپ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىشنى ئاكتىپ تەشەببۇس قىلغان. چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلغان. چارروسىيە بىلەن ئاخىرغىچە قانلىق جەڭ قىلىش ئىرادىسىنى بىلدۈرۈش ۋە زىڭ جىزېنىڭ چارروسىيە بىلەن بولغان سۆھبىتىنىڭ ئەھمىيىتى كۈچىنى نامايان قىلىش ئۈچۈن، زوزۇڭتاڭ باش شتابىنى جۇ چۈەندىن قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىشىنى قارار قىلغان. گۈاڭشۈينىڭ 6-يىلى (1880-يىلى) 5-ئايدا، 69 ياشلىق زوزۇڭتاڭ چۆل جەزىرىنىڭ قۇم-بورىنى ۋە تومۇز ئىسسىقىغا بەرداشلىق بېرىپ، قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن.

زوزۇڭتاڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىغا ئىگە بولۇپلا قالماي، ئەمەلىي ئىشلەش روھىغىمۇ ئىگە ئىدى. باش شتابىنى شەھەرنىڭ غەربىدىكى فىڭخۇاڭتەيگە جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، ھەربىي قىسىملىرىنى يۆتكەپ ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئېلىپ بارغان.

زوزۇڭتاڭ قۇمۇلدا تۇرغان قىسقىغىنە 4 ئاي ئىچىدە، پىداكارلىق بىلەن ئىشلىگەن، پۈتۈن زېھنىنى تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا قاراتقان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدىمۇ كۈنىگە 10 نەچچە سائەتلەپ ئىشلىگەن. ئۇنىڭ كۈندىلىك مەشغۇلات ۋاقتى جەدۋىلى تۆۋەندىكىچە:

سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ، كۆكتاتلىققا بېرىپ ئايلىنىش، قايتىپ كېلىپ، قول ئاستىدىكىلەر بىلەن كۆرۈشۈش. سائەت يەتتىدە ئەتىگەنلىك تاماق يېيىش، تاماقتىن كېيىن خەت-چەك، ئالاقىلەرنى كۆرۈش، 12 دە چۈشلۈك تاماق يېيىش، تاماقتىن كېيىن داۋاملىق

ئىش، بېجىرىش. سائەت 5 - 6 لەردە يەنە كۆكتاتلىققا بېرىپ كۆكتات سۇغارغانلارنى كۆ-
رۈش ئاندىن كەچلىك تاماق يېيىش، كەچتە شتابتكىلەربىلەن سۆھبەتلىشىپ، شۇ كۈنى
يۇز بەرگەن ئىشلارنى ئىگىللەش، سائەت 12دە ئۇخلاش. ئۇ ھەر كۈنى مۇشۇ تۈزۈمگە
رىئايە قىلىپ، ئۇنى بوشاشماي داۋاملاشتۇرغان. كۆكتاتلىقنىڭ كۆلىمى تەخمىنەن 20 مو
بولۇپ، ھەر خىل كۆكتاتلار تېرىلاتتى. كۆكتاتلارنى شتابتىكىلەر ئۆزلىرى تېرىپ، ئۆز-
لىرى ئىستېمال قىلاتتى.

زوزۇكتاك قول ئاستىدىكىلەرگە ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويۇاتتى. ئەپيۇن چېكىش-
نى چەكلەپ، ھەشىمەتچىلىكنى مەنئى قىلاتتى. مەشقتىن باشقا ۋاقىتلاردا ئەسكەرلەرنى
تېرىقچىلىق قىلدۇراتتى. لاغايلاپ يۈرۈشكە يول قويمايتتى. شۇڭا ئەسكەرلەرنىڭ ئىز-
تىزامى چىڭ، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شاڭخەيدىكى «تەيلەي
سودا ساراىيى»نىڭ گېرمانىيىلىك تېخنىكى خوك قۇمۇلغا كېلىپ، زوزۇكتاك بىلەن سۆھ-
بەتلىشىپ، ئەسكەرلەرنىڭ مەشقىنى كۆرگەندىن كېيىن تەسىرلەنگەن ھالدا «چىڭ ئەسكەرلىرى
رۇسلار بىلەن ئىلدا سوقۇشۇپ قالىدىغان بولسا، چوقۇم غەلىبە قىلغۇدەك» دېگەن.

زوزۇكتاك قۇمۇلنىڭ كونىشەھەر دېگەن يېرىدە خۇنەنلىكلەر ئىبادەت قىلىدىغان
دىڭشياڭۋاڭمياۋ بۇتخانىسىنى ۋە گۇەندىمياۋ بۇتخانىسىنى ياساتقان، شۇنىڭ بىلەن
خۇنەنلىك ئەسكەرلەرنىڭ «ئۆزى ياقتا يۈرتتا تۇرسىمۇ، خۇنەندە تۇرغاندەك ھېس
قىلىپ» جاساردىتى ئاشقان. خوك قۇمۇلدىن كېتىش ۋاقتىدا زوزۇكتاك شىنجاڭدىن چە-
قىدىغان 6 - 7 خىل مەشۇتىنى ئۇنىڭغا بېرىپ، شاڭخەيگە ئاپىرىپ باھالتىپ كۆرۈشنى
تاپىلىغان. زوزۇكتاك شىنجاڭدا ئۇجمە دەرىخى كۆپكەن، پىلە بېقىشنى راۋاجلاندۇرۇش-
نىڭ ئىستىقبالى بارىكەن، ئەگەر مۇۋەپپەقىيەتلىك چىقسا، ھەم پۇقرالارنىڭ كىرىمىنى
كۆپەيتكىلى، ھەم بىر قىسىم ھەربىي تەمىناتنى ھەل قىلغىلى بولىدىكەن دەپ ئويلىغان.

تەسلىمچى لى خۇڭجاڭنىڭ بۇزغۇنچىلىقى ئارقىسىدا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ
ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىش ئىرادىسى تەۋرەپ قالغان. 7 - ئايدا «ھازىر خەلقئارا
ۋەزىيەت جىددىي، رۇسلار ۋەقە تۇغدۇرۇش ئەندىزىدە بولۇۋاتىدۇ، ھازىر ھەربىي ئىش-
لاردا ماھىر ئامبالارغا موھتاج بولۇۋاتىمىز، ئۇ خان ئوردىسىنىڭ ھەربىي مەسلىھەتچىسى
بولۇشقا تەييارلىنىشى لازىم» دېگەن باھانە بىلەن زوزۇكتاكنى قۇمۇلدىن بېيجىڭغا يۆتكىگەن.
10 - ئايدا زوزۇكتاك تامغىنى لىيۇجىنتاك، ياك چاڭلىنغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، كۆڭلى غەش
ھالدا قۇمۇلدىن ئايرىلغان.

زوزۇكتاكنىڭ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىش ئارزۇسى گەرچە ئەملگە ئاشمىغان بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تاجاۋۇزچىلىققا قارشى قەتئىي مەيدانى، ئاكتىپ ھەربىي تەييارلىقلىرى
زىنك جىزبىنىڭ رۇسلار بىلەن قىلغان سۆھبىتىدىكى ئوڭۇنىنى ئۆستۈرگەن. چارروسىيە
بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچىگەن. گۇاڭشۇنىڭ 7 - يىلى (1881 - يىلى) 2 - ئايدا «جۇڭگو -
روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالانغان. بۇمۇ گەرچە تەڭسىز شەرتنامە بولسىمۇ،
«رىۋاجىيە شەرتنامىسى» غا قارىغاندا، جۇڭگو چوڭ زىيان تارتمىدى.

زوزۇكتاك قۇمۇل خەلقىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. توڭجۇنىڭ 13 - يىلى
(1874 - يىلى) سۇڭۇۇ قوشۇنىنىڭ باش چېرىكچىسى جاۋ ياۋ، زوزۇكتاكنىڭ بۇيرۇقى

بويىچە قۇمۇلغا كېلىپ ئورۇنلاشقان. بۇ ۋاقىتتا قۇمۇل بىلەن باركۆل ئارىلىقىدىكى قاتناش ناھايىتى قولايسىز بولغانلىقتىن ئەسكەر ۋە ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى توشۇشتا ئېغىر تەسىر يېتىۋاتاتتى. جاڭ ياۋ ئەسكەرلەرنى باشلاپ، خەتەرلىك توساقلارنى تۆزلەپ، تىك يانتۇلارنى ئوڭلاپ، تاشلارنى كولاپ، تۆۋرۈك قويۇپ ۋادەك ياساپ، يولنىڭ كەڭلىكىنى بىر جاڭ بەش چى كېڭەيتىپ، 36 ئەگىم ياسىغان. تەڭرىتاغنىڭ چوققىسىدىكى ئۇزاقتىن ياسالماي كېلىۋاتقان قەدىمكى يېپەك يولى شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تۆز يول بولۇپ قالغان. زوزۇڭتاڭ بۇ چوڭ قۇرۇلۇش پۈتكەن كۈنى قۇرۇلۇشقا ئاتاپ «تەڭرىتاغدىكى ۋادەك ئابىدىسى» دەپ بېغىشلىما يېزىپ بەرگەن. بارغانلىكى يېرىدە ئەسكەرلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ، قارا ياغاچ، تاللارنى تەككۈزگەن. بۇنى كېيىنكىلەر «زۇگوڭلىيۇ» (زوزۇڭتاڭ تاللىرى دېگەن مەنىدە) دەپ ئاتاپ ئاغزىدىن چۈشۈرمەي مەدھىيە ئوقۇغان. شۇ يىللاردا زوزۇڭتاڭنىڭ زور كۈچ بىلەن تەشەببۇس قىلىشى ئارقىسىدا، قۇمۇلدىمۇ كەڭ كۆلەمدە ئورمان بىنا قىلىنىپ، نەچچە يىل ئۆتمەيلا دەل-دەرەخلەر باراقسان بولۇپ «كىچىك جاڭنەن» بارلىققا كەلگەن. ئەپسۇسكى كېيىن ئۇرۇشلار كۆپەيمەپ، ئۆز ۋاقتىدا تەكىلگەن دەرەخلەر پۈتۈنلەي كېسىلىپ تۈگىگەن.

5. چارروسىيە «ئېكسپېدىتسىيىچىسى» پىرژېۋالىسكى قۇمۇلدا

گۈڭشۈنىڭ 5-يىلى (1879-يىلى) 5-ئاينىڭ ئاخىرىدا، 12 كىشىدىن تەركىب تاپقان چار روسىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى بارىكۆلدىن يولغا چىقىپ تەڭرىتاغ داۋىنىدىن ئۆتۈپ، قۇمۇل شەھىرىگە يېقىن لوڭۈاڭمىياۋ بۇتخانىسىنىڭ يېنىغا جايلىشىپ، قۇمۇلدىكى پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتكەن. بۇ ئەترەتنىڭ كاتتىۋېشى ئاتالمىش ئېكسپېدىتسىيىچى پىرژېۋالىسكى ئىدى.

پىرژېۋالىسكى ــ «ئىلمىي تەكشۈرۈش»، «ئىلمىي ساياھەت» بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، دۆلىتىمىزنىڭ سىياسىي، ھەربىي ۋە مىللەتلەر جەھەتتىكى ئاخباراتىنى ئوغرىلايدىغان ئالىي دەرىجىلىك جاسۇس ئىدى. ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ شىنجاڭ، چىڭخەي، گەنسۇ، شىزاڭ قاتارلىق جايلىرىغا كۆپ قېتىم كېلىپ، چار روسىيىنىڭ دۆلىتىمىزگە تاجاۋۇز قىلىشتىكى ئاۋانگارتى بولغان. بۇ قېتىم قۇمۇلغا كېلىشى ئۇنىڭ ئۈتتۈرا ئاسىياغا قىلغان 3-قېتىملىق سەپىرى بولۇپ، زەيساندىن يولغا چىقىپ، قۇمۇل، دۇنخۇاڭلار ئارقىلىق شىزاڭغا بارماقچى بولغان.

پىرژېۋالىسكىنىڭ بۇ قېتىمقى سەپىرىنىڭ مەقسىتى ئاخبارات توپلاشتىن ئىبارەت ئىدى. گۈڭشۈنىڭ 4-يىلى (1878-يىلى) 6-ئايدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى چۇڭخۇ ئىلىنى قايتۇرۇۋېلىش مەسىلىسى ئۈستىدە چار روسىيە بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە باشلىغان. ئىككىنچى يىلى 3-ئاينىڭ 31-كۈنى پىرژېۋالىسكى زەيسانىدىن ئېلىمىزگە قارىپ يولغا چىققان، 5-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا پىرژېۋالىسكى قاتارلىقلار قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەن. ئۇ مۇنداق دەپ يازغان: «قۇمۇل بوستانلىقى تەڭرىتاغدىن ئېقىپ چۈشكەن بىر نەچچە غولنىڭ ئېقىن سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان سېغىز توپىلىق جاي ئىكەن، بۇ يەر بەكمۇ تۈگىمىسىز كېتىپتۇ، دەل-دەرەخ، مېۋىلىك باغلار يوق

دېيەرلىك ئىكەن، ھەممىسىنى ئەسكەر كېسىپ تۆگىتىپتۇ، بۇ يەردىن چىقىدىغان داڭلىق قوغۇن ئەمدىلا ئۇچ تارتىپتۇ، تېخى چېچەكلىمەپتۇ، ئۇرۇكمۇ پىشماپتۇ».

پىرزىۋالسكى كۆرگەن ئەھۋاللار ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئىدى. قۇمۇل تۆڭجۈنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن ئېتىبارەنلا ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە دۇچ كەلگەن. خەلق سەرسان بولۇپ، ئېتىز-ئېرىقلار ئاق قالغان. دەل-دەرەخلەر، باغ-ۋارانلار پۈتۈنلەي كېسىپ تاشلانغان، ھەقىقەتەنمۇ «تۆگىشىپ كەتكەن» ئىدى.

بۇنىڭدىنمۇ تۆگىشىپ كەتكەنلەر يەنىلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرى ئىدى. ئۇ چاغدا مىڭ چۈن خانىنىڭ قۇمۇلدىكى خان مۇپەتتىشى ساھىبىتى بىلەن جېنەرۇيىڭنى باشلاپ چىقىپ قۇمۇلنى مۇداپىئە قىلاتتى. ئۇ زوزۇڭتاڭنىڭ ئىلىنى قوراللىق قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدىكى ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشىغا پىسەنت قىلماي، چار روسىيىنىڭ بۇ جاسۇسىنى ئىززەتلىك مېھمان دەپ كۆككە كۆتۈرۈپ، زىياپەت ئۈستىگە زىياپەت بېرىپ، بىر قېتىملىق زىياپەتكە 60 نەچچە خىل سەي كەلتۈرگەن، خەيدەي، خەيشېك، يەنۇۇ ۋە يۇسى، راك قاتارلىق ئېسىل نازۇ-نېمەتلەرنىمۇ تاپتۇرۇپ كەلگەن. پىرزىۋالسكى بۇ جاينىڭ ھەربىي، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى تەپسىلىي سورىغان. ئۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭ تىنچلاندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئىلى يەنىلا چار روسىيىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇرۇش تېخى ئاخىرلاشمىغانىدى. ئەمما مىڭ چۈن باشچىلىقىدىكى يەرلىك بېيۇروكراتلار مۇشۇنداق كۈمانلىق ئادەملەرگە قارىتا ھوشيارلىقىنى پۈتۈنلەي يوقىتىپ قويغان.

تېخىمۇ ئېغىرى شۇكى، بۇ كالۋا، پورکۆتەك فېئودال بېيۇروكراتلار پىرزىۋالسكى جاۋابەن مېھمان قىلغاندا، ئىزا تارتماستىن كەمپۈتلەرنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلغان. ئەجنەبىيلەرنىڭ مېلىنى كۆرۈپ كۆزلىرى قىزىرىپ، ساھىبخاندىن ئۆزلىرىگە سېتىپ بېرىشىنى ياكى سوۋغا قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. ئەدەب-قائىدىدىن چىقىپ، دۆلەتنىڭ ئىززىتىنى دەپسەندە قىلغان ۋە ئۆزلىرىنىڭ غۇرۇرىنى يوقاتقان. مىڭ چۈن يۈزىنى داپتەك قىلىپ قارشى تەرەپكە خۇشامەت قىلىپ «بىز رۇسلار بىلەن قانداقمۇ جەڭ قىلالايمىز؟ مۇشۇ 12 ئادەم بىزنىڭ 1000 ئادىمىمىزنى يېڭەلىگۈدەك» دېگەن. مانا بۇ ئەجنەبىيلەرگە قۇلچىلىق قىلغۇچىلارنىڭ ئەپتى-بەشرىسى.

جاھانگىر ئۇنسۇر پىرزىۋالسكى تېخىمۇ كۆرەڭلەپ، دۇنيادا ھېچكىمنى ئۆزىگە تەڭ قىلمىغان. ئۇ مىللىتىقا تايىنىپ جۇڭگو خەلقىنى چېكىندۈرەلەيدىغاندەك، «ئاسىيالىقلارنىڭ ئەس-ھوشىنى يوقىتىپ قويۇش دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويالايدىغاندەك» ئەلپازدا بولغان. ئەمما ئېغىزدا بولسا «بىزنىڭ ئۇرۇش قىلىشقا ئاساسىمىز يوق، ئۇنىڭ ئۈستىگە روسىيە ئەزەلدىن جۇڭگو بىلەن ئۇرۇش قىلىپ باقمىغان» دەپ چار روسىيە ئىلىنى بېسىۋالغان ئىشىنى ئاڭلاپ باقمىغاندەك قىياپەتكە كىرىۋالغان.

پىرزىۋالسكى قۇمۇلنىڭ ھەربىي ۋە سودا جەھەتتىكى مۇھىم ئورنىنى بىلگەچكە، ئۇ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تېخىمۇ كۆپ ماتېرىيال توپلاش ئۈچۈن، قۇمۇلدا بىر ھەپتىگىچە تۇرغان.

6 - ئاينىڭ 1 - كۈنى پىرزىۋالسكى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى خانىڭ قۇمۇلدىكى مۇپەتتىش ئامبىلى ئەۋەتكەن بىر ئوفىتسېر ۋە 15 ئەسكەرنىڭ مۇھاپىزىتى ئاستىدا قۇمۇلدىن ئايرىلىپ، گەنسۇغا باردىغان يولنى بويلاپ، دۇنخۇاڭغا مېڭىپ كەتكەن.

بىر يىلدىن كېيىن زوزۇكتاڭ شتابىنى قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىپ، قۇمۇلنىڭ ھەر- بىر ۋە مەمۇرىي جەھەتتىكى چىرىك ئىستىلىنى تەلتۆكۈس ئۆزگەرتىپ، تاجاۋۇزچىلىققا قارشى ئۇرۇشقا تەييارلىق كۆرگەن. شۇ چاغدىكى چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەرلىرىنى روسىيىلىكلەر يېڭەلمەيدۇ دەپ چەت ئەللىكلەرمۇ ئىشىنەتتى.

6. شەڭشىڭشادا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار

(1)

گۇاڭشۈنىڭ 10 - يىلى (1884 - يىلى)، ۋېي گۇاڭتاۋ شىنجاڭنىڭ پەرمانبەر- دارلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ شەڭشەڭشيادىن ئۆتكەن چاغدا بىر نەپەر تۇيىنى ئەينى يىل- لاردا زوزۇكتاڭ شىنجاڭغا كىرگەندە ياساپ قويغان گۈەندىمياۋ بۇتخانىسىغا قاراشقا قالدۇرۇپ قويغان. قۇمۇل مەھكىمىسى، ئىسىرىق ھەققى ئۈچۈن ئېيىغا ئۈچ سەر تەڭگە بەرمەكچى بولغان، بۇتخانىغا بىر گۈەنگۈك بۇتى، ئۈچ دانە قىلىچ، بىر قىزىل تون قويۇل- غانىدى. ۋاقتىنىڭ ئۆزىرىشى بىلەن بۇ تويىنى تاغنىڭ كەينىدە خروستال تاش بار- لىقىنى بىلىپ، بارچە ئاماللار بىلەن ئېغىرلىقى نەچچە 10 جىڭ كېلىدىغان بىر پارچە خروستال تاشنى تېپىپ كېلىپ گۈەندى بۇتىنىڭ ئالدىغا قويۇپ قويغان. گۈەندىمياۋ بۇتخانىسى تاغنىڭ قاپتىلىدا بولۇپ، بۇتخانىنىڭ ئارقىي تەرىپىدىكى يانتۇلۇق كارۋانلار ئۆتىدىغان يول ئىدى. تاغ يولى خەتەرلىك بولغاچقا، ھارۋا ئاغدۇرۇلۇپ كېتىدىغان ھا- دىسىلەر دائىم يۈز بېرىپ تۇراتتى. شۇڭا بۇ جايدا جىن - ئالۇاستىلار بار دېگەن گەپ- لەر كەڭ تارقالغانىدى. ھېلىقى تويىنى بۇ تاش ئاسماندىن چۈشكەن مېتېئورىت، ئۇ ئاپەتنى يوقىتىپ، بالا - قازادىن ساقلايدۇ، بۇ يەردىن ئۆتكەن يولۇچىلار ئەگەر تەق- ۋادارلىق بىلەن ئىبادەت قىلمىسا، قاتتىق بوران يولىنى توسۇيدۇ دەپ ئۆسەك سۆز تارقاتقان. ياخشى نىيەتلىك ئادەملەرمۇ يول بويىغا ئابىدە تىكلەپ، يولۇچىلارنى ئاگاھ- لاندۇرغان. يولۇچىلار ئامانلىق ئۈچۈن ئاز پۇلنىڭ كۆزىگە قارىمايدۇ ئەلۋەتتە. شۇڭا بۇ بۇتخانىغا كېلىپ تاۋاپ قىلىدىغانلارنىڭ سانى كۆپەيگەن، ئەمەلدارلار، سودىگەرلەر سە- دىقە بەرگەن. بېغىشلىما پۇتۇلگەن تاختايلارنى كۆپلەپ تەقدىم قىلغان.

شۇەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911 - يىلى) 3 - ئايدا تىيەنجىنلىك ۋېن زىيىڭ شىن- جاڭغا سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ شەڭشەڭشياغا يېتىپ كەلگەن چېغىدا، ھارۋىكەش بەك خۇراپىي بولغاچقا، بالا - قازادىن ساقلىنىش ئۈچۈن تاۋاپ قىلىپ ئۆتەيلى دەپ ۋېن زە- يىڭغا تەلەپ قويۇپ تۇرۇۋالغان. ۋېن زىيىڭ بىلىملىك ئادەم بولغاچقا، جىن - ئالۇاستە- غا ئىشەنمەيتتى، شۇڭا ئۇ قېرى تويىنغا «بۇ ئادەتتىكى بىر پارچە خروستال تاش ئىكەنغۇ، نېمە ئۈچۈن بۇنى ئاسماندىن چۈشكەن مېتېئورىت دەپ يالغان ئېيتىپ خەقنى ئالدايسەن» دەپ كايىغان. كېيىنى تۆگىتىپلا قېرى تويىنغا ئون سەر تەڭگە بېرىپ، ھىزمەتكارىغا بۇ تاشنى ھارۋىغا سال، ئېلىپ كېتىمىز دەپ بۇيرۇغان. قېرى تويىنى

ئەنسىرەپ، ئۇستى-ئۈستىگە ھال ئېيتىپ بۇ تاش بولمىسا تاۋاپ قىلدىغانلار كەلمەيدۇ، پېقىرنىڭ تىرىكچىلىكىمۇ تۈگەيدۇ دەپ يالۋۇرغان. ۋېن زىيمىڭ بۇ تاشنىڭ كېلىش مەنبەسىنى تەپسىلىي سۈرۈشتە قىلغان، قېرى تويىنى ئۇنىڭغا راست گەپنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولغان. ۋېن زىيمىڭ يولغا چىقىش ۋاقتىدا قېرى تويىنىسىنى بۇندىن كېيىن يالغان گەپ بىلەن خەلقنى ئالدىما دەپ ئاگاھلاندۇرغان.

مىنگونىڭ 6-يىلى (1917-يىلى)، قۇمۇلدىكى فېڭ تۈەنجاڭ بۇ خروستال تاشىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىپ ئۆزىنىڭ قىلىۋالغان. قېرى تويىنى ئامالسىز قېلىپ تاغنىڭ كەينىدىن كىچىكرەك بىر پارچىنى تېپىپ كېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قويۇپ قويغان. تاۋاپ قىلدىغانلار يەنىلا كۆپ بولغان. 70 ياشتىن ئېشىپ قالغان بۇ قېرى تويىنىڭ تېنى ساغلام، روھى تېتىك ئىدى. قېرى تويىنىڭ كېيىن قانداق بولغانلىقى نامەلۇم. گۈەندىمياۋ بۇتخانىسىغا بېرىپ تاۋاپ قىلدىغانلار بارا-بارا ئازىيىپ كەتكەن. بۇتخانىمۇ بۇزۇلۇپ ۋەيران بولغان.

(2)

مىنگونىڭ 7-يىلى (1918-يىلى) يازنىڭ باشلىرى دۈەن چىرۈي ھۆكۈمىتى بىلەن ياپونىيە ھۆكۈمىتى «جۇڭگو-ياپونىيە ھەربىي شەرتنامىسى» دېگەن بىر نېمىنى ئىمزالىغان. بۇ شەرتنامە ئىمزالىنىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ياپون ئەسكەرلىرى دۆلتىمىزنىڭ ھەر قايسى مۇھىم ھەربىي ئورۇنلىرىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كونترول قىلىش نىيىتىدە جۇڭگونىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ھەربىكەتلىنىشكە باشلىغان، ئۇلار ئىبلىس قولىنى شىنجاڭغىمۇ سوزغان. ئەينى ۋاقىتتا، ياپونىيە ئوفىتسېرى دالياۋتەيجى، داتيەن دۇڭياڭ قاتارلىق ئالتە كىشى دۈەن چىرۈي ھۆكۈمىتىنىڭ سەنمۇبۇسىدا ئىشلەيدىغان چىڭ يۈچېننىڭ ھەمراھلىقىدا شىڭشىڭشىياغا يېتىپ كېلىپ، ھەربىي ئەھۋاللارنى تىڭ-تىڭلاپ، چېگرا مۇداپىئەسىنى تەكشۈرگەن، گۈەندىمياۋ بوتخانىسىغا كىرگەندە بۇ بىر نەچچە ياپونلۇقنىڭ ئىلھامى قوزغىلىپ تامغا مۇنداق مەزمۇندىكى بىر شېئىرنى يېزىپ قويغان:

تۇرىدۇ قىيالىق قەدىمكى جىلغا،
قولۇمدا قەلىمىم، ھاياجان دىلدا.
سوزۇلۇپ ياتىدۇ تاغ يولى ئۇندا،
قۇم-بوران ئۈچىدۇ قەدىم قەلئەدە.
چېگرا ھەم مەردلەرگە زەپ كۆڭۈل بۆلگەن،
تاغلىرى مۇسىبەتتە، ئاي نۇرى غۇۋا.
ۋۇزېتىيەن خانلىقى ئەينى يىللاردا،
چىن، خەنلەر قەلئەسى خارابە بۇگۈن
ئويلىدىم قورغانىنى سالۇر كىم ئەمدى؟—
ياۋروپا كۇچىگە تەك كەلسۇن قايدا.

بۇ چاغدا جۇڭگو خەلقى «جۇڭگو-ياپونىيە ھەربىي كېلىشىمى» گە قەتئىي قارشى تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، ياپونلارنىڭ جۇڭگودىكى ھەرىكەتلىرىگە ئىنتايىن سەزگۈر ئىدى، يولۇچىلار ياپونلۇقلارنىڭ ئېچكىرى جايلارغىچە چوڭقۇرلاپ كىرگەنلىكىنى، ھەتتا تامغا شېئىر يېزىپ قويغانلىقىنى كۆرۈپ، ھاڭ-تاڭ قېلىپ غۇلغۇلا قىلىشقان

دۇەن چىرۇي ھۆكۈمىتى بۇنى ئاڭلىماسلىققا سالغان. كىملەردۇ بىرسى بۇ شېئىرنى كۆچۈرۈپ ئېلىپ ئېلان قىلغاندا، مەملىكەت خەلقىنىڭ قاتتىق غەزىپىگە قوزغالغان.

7. شامەخسۇت چىڭۇاڭنىڭ قىزىنى ياتلىق قىلىشى

گۇاڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى)، لۇكچۇن ۋاڭى ئىمپېراتور ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى ئىسرائىل بەگنى ياڭ زېڭشىن بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەۋەتىپ، شامەخسۇتنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىشكە ياڭ زېڭشىننىڭ ئەلچى بولۇپ بېرىشىنى ئۆتۈنگەن. بۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنى يېڭىلا بېسىقتۇرۇپ، شامەخسۇت ۋاڭغا ياردەم بەرگەن بولغاچقا، شامەخسۇت بۇنىڭدىن ئىنتايىن مىننەتدار ئىدى. ياڭ زېڭشىن ئەلچى بولۇشقا ماقۇل بولاتتى، ئەلۋەتتە. ئىككى تەرەپ كۆپ قېتىم خەت ئالاقىلىشىش ئارقىلىق، شامەخسۇت چوڭ قىزى ئايخان مەھرى نى ئىمپېراتور ۋاڭغا ياتلىق قىلىشقا قوشۇلغان. شۇنىڭ بىلەن ئىككىلا تەرەپ تويدا ھەددىدىن زىيادە ھەشەمەتچىلىك قىلغان. چاي ئىچكۈزىدىغان چاغدا ئىمپېراتور ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ئانىسى، ئىمپېراتورنىڭ ھەم ۋاڭ ئوردىسىنىڭ بەگلىرىدىن بولۇپ 100 نەچچە كىشى پەتتە قەغىزى ئېلىپ، 30 نەچچە ھارۋا بىلەن 250 دانە ئاشلىق، 200 توپ تاۋار - دۇردۇن، 360 جىڭ ئاق ھاراق، 100 بولاق چاقماق قەنت، 3000 سەر تەڭگە، 400 تۈياق چارۋا ۋە شامەخسۇتقا تەقدىم قىلغان سەككىز دېدەكىنى ئېلىپ داغدۇغا ۋە دەب - دەبە بىلەن لۇكچۇندىن قۇمۇلغا قاراپ يولغا چىققان.

شامەخسۇت چىڭۇاڭ ئىمپېراتور ۋاڭنىڭ يولغا چىققانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، لياۋدۇندىن قۇمۇلغىچە كۈتۈۋېلىش بېكەتلىرىنى ياسىغان. ئىمپېراتور ۋاڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى قونۇش ئۈچۈن تۈسقىدىكى مېھمان كۈتۈش ئۆيلىرىنىمۇ يېپىيېڭى قىلىپ بېزىگەن. شامەخسۇت چىڭۇاڭ يەنە 40 بەگ، ئاخۇن، ئەلەملەرنى قارشى ئېلىشقا ئالدىغا ئەۋەتكەن.

چاي ئىچكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن ئىمپېراتور ۋاڭ لۇكچۇنگە قايتىپ، تويىنىڭ تەييارلىق ئىشلىرىغا جىددىي كىرىشىپ كەتكەن. شامەخسۇت ۋاڭ قىزىنىمۇ جابدۇپ - ياساندۇرۇش بىلەن ئالدىراش بولۇپ كەتكەن. توي قەرەلى توشاي دېگەندە ئىمپېراتور ۋاڭ 60 دىن ئارتۇق بەگ، ئاخۇن، ئىشىك ئاغىلارنى باشلاپ قۇمۇلغا كەلگەن، بۇ چاغدا ئوردا كاتتا بېزەلگەن بولۇپ، نەغمە - ناۋا ساداسى ئۇزۇلمىگەن.

توي مۇراسىمى ئوردىدا ئۆتكۈزۈلگەن. ئالدى بىلەن توققۇز پاي ھۆرمەت توپى ئېتىلغان. كەينىدىنلا سەيدەنشا ئاخۇن قازى نىكاھ ئوقۇغان. توي مۇراسىمىغا تەخمىنەن 400 نەچچە ئادەم قاتناشقان. مۇراسىمدىن كېيىن كاتتا زىياپەت بېرىلگەن. مۇراسىمدىن كېيىنكى 15 كۈن ئىچىدە كېچە - كۈندۈز نەغمە ساداسى ياڭراپ تۇرغان. قەدىمكى خەنزۇ تىياتىرىدىن بىرى ئويىنالغان.

ھوجرا شەھەر ئىچىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىدىكى ۋاڭ ئوردىسىغا 1.5 كىـ

لومبتر كېلىدىغان داچىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. يول بويى چىراغلار يوپ-يورۇق يېنىپ تۇرغان. توي ئاخشىمى ئىمىن ۋالڭ قىز قولدىشى، دېدەكلەرنى ئېلىپ قىز كۆچۈرگىلى ۋالڭ ئوردىسىغا بېرىپ، توققۇز قېتىم تازىم قىلغان. ۋالڭ ئوردىسىنىڭ تەيىجىلىرى بىلەن ئوردىدىكى ئايال تۇغقانلىرى قىزنى هوجرىغا ئېلىپ كەلگەن.

تويىنىڭ 16 - كۈنىدىن باشلاپ، ۋالڭ ئوردىسىدا قۇمۇلدىكى هۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا زىياپەت بېرىلگەن. خىلمۇ-خىل تائاملار تارتىلغان، قانغۇچە مەشرەپ ئويناللغان، 40 كۈن بولغاندا ئاندىن ئاخىرلاشقان. شۇ مەزگىلدە ئوردا قوۋۇقىنىڭ ئالدى خۇددى بازاردەك ئاۋاتلىشىپ كەتكەن بولۇپ، سودىگەرلەر ناهايىتى كۆپ ئىدى.

ئىمىن ۋالڭ قۇمۇلدا 30 كۈن تۇرغاندىن كېيىن، خوتۇنىنى ئېلىپ لۈكچۈنگە قايىتقان. يولغا چىقىدىغان چاغدا شامەخسۇت ۋالڭ ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويۇش ئۈچۈن 50 ئاخۇن، بەگ، ئىشىك ئاغىلىرىنى ئەۋەتكەن. لۈكچۈن ۋالڭ ئوردىسى تەرىپىدىكىلەر يەتتە قۇدۇققا كېلىپ كۆتۈۋالغان. ئىمىن ۋالڭ لۈكچۈنگە قايىتقاندىن كېيىن 20 كۈن تەبرىكلەش پائالىيىتى ئۆتكۈزگەن قۇمۇل ۋالڭ ئوردىسىدىن ئۇزىتىشقا كەلگەنلەر قايىتىدىغان چاغدا، يۇنۇس ئەلەم ئەر-خوتۇن، يۇنۇس مىراپ ئەر-خوتۇن، يارىمەت توقا بەگ ئەر-خوتۇن جەمئىي ئالتە ئادەم قېپقىلىپ يېڭى ئەر-خوتۇن ئىككىسىنىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن قۇمۇلغا قايىتقان.

8. «شىڭشىڭشىيا» دېگەن خەلق ناخشىسىنىڭ دۇنياغا كېلىشى

گۈڭشۇنىڭ 33 - يىلى (1907 - يىلى) موللاراجى باشچىلىقىدىكى شامەخسۇت ۋاڭغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئاممىنىڭ بىر قىسمى ئۆلتۈرۈلگەن. بەزىلىرى سۈرگۈن قىلىنغان. شۇنىڭ ئىچىدە يارتا ئابدۇل باقى دېگەن دېھقان شىڭشىڭشىياغا سۈرگۈن قىلىنىپ، هارۋا هەيدىتىلگەن.

ئابدۇل باقى قىش-ياز شىڭشىڭشىيا بىلەن خويجۋاڭزى ئارىلىقىدا قاتناپ بۇ دۇنياداكى بارلىق جاپا-مۇشەققەتنى يەتكۈچە تارتقان. ئاشۇ جاپا-مۇشەققەتلىك كۈنلەردە ئۆزىنىڭ قۇمۇل ۋاڭىنىڭ رەھىمسىز قامچىسى ئاستىدا دەرد-ئەلەم تارتىۋاتقانلىقىنى ئويلاپ، يۈرىكىدىكى غەزىپىنى ناخشا ئارقىلىق ئىپادىلىگەن. ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ناخشىسى ئۆزى تۇزگەن «شىڭشىڭشىيا» ئىدى. بۇ ناخشا هەم هېسسىياتلىق، هەم مۇڭلۇق بولۇپ، چۆل-باياۋانلاردا ئېيتسا، ئادەمنىڭ يۈرەك-باغرىنى ئېزىپ، كۆزىگە ياش كەلتۈرەتتى. ئۇزۇنغا بارماي «شىڭشىڭيىشاي» دېگەن ناخشا هارۋىكەشلەر ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ، هارۋىكەشلەر ناخشىسىغا ئايلىنىپ قالغان.

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) شامەخسۇت كېسەل بىلەن ئۆلگەن. ئابدۇل باقى قاتارلىق كىشىلەرمۇ قويۇپ بېرىلگەن. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن داۋاملىق «شىڭشىڭشىيا» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ ئۆزىنىڭ دەرد-ئەلەمىنى ئىپادىلىگەن. بۇ ناخشا ئەمگەكچى خەلقنىڭ كۈچلۈك هېسداشلىقىنى قوزغىغان. بۇ ناخشا

ماھايىتى تەبرىكلەپ قۇمۇل خەلقى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان.

1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازادبو لغاندىن كېيىن، «شىڭشىڭشىيا» دېگەن ناخشا خەلق سەنئەتچىسى نەمەت بوسۇق تەرىپىدىن قايتا ئىشلىنىپ، قۇمۇل، ئۈرۈمچى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ سەھنىلىرىدە كۆپ قېتىم ئېيتىلىپ، ياخشى باھا ئالغانىدى. 1957 - يىلى نەمەت بوسۇق بېيجىڭدا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر سەنئەت كۆرىكىدە بۇ ناخشىنى ئېيتقان. بۇ ناخشا مۇنەۋۋەر نومۇر بولۇپ باھالانغان (ناخشا تېكىستى ئۇيغۇر خەلق ناخشىلىرى توپلىمىغا كىرگۈزۈلگەن).

9. كۆشۈي ۋەقەسى

مىنگونىڭ 21 - يىلى (1932 - يىلى) نىڭ باشلىرىدا، قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋاقىتلىق جىمىپ قالغاچقا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قالدى - قاتتى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشقا پائال تەييارلىق قىلغان. دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن شىنجاڭدىن گەنسۇغا بارغان نۇرغۇن سودىگەر بىر مۇنچە يىللىق مالىمانچىلىق تۈپەيلىدىن شىنجاڭغا كېلەلمىگەنتى. ئۇلار ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ، يۇرتىنى سېغىنىپ يېنىپ كەلمەكچى بولۇشقان. ئۇلار ئالدى بىلەن قۇمۇلدىكى ھەسەن ياڭخاڭغا خەت يېزىپ خەۋەر ئۇقۇشقان. ھەسەن ياڭخاڭنىڭ خوجايىنى غۇپۇر ھاجى جاۋاب خەت يېزىپ قومۇلنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، سودىگەرلەر بىر - بىرىگە ھەمراھ بولۇپ، كەينى - كەينىدىن قايتىشقا باشلىغان. بۇ قېتىم قۇمۇل، تۇرپان، تۇقسۇن، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن بارغان 12 سودىگەر جۇ چۈەندىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىۋېتىپ كۆشۈيگە كەلگەندە كەچ كىرىپ قالدۇ. ئەسلىدىكى سارايلار ئۇرۇشتا ۋەيران بولۇپ كەتكەچكە، ئۇلار خىش - كېسەك دۆۋىسى ئارىسىدا ئارام ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇ.

ئەينى ۋاقىتتا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوماندان لى خەيرۇ شىڭشىڭشىيادا ئەسكەر تۇرغۇزۇشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى پىلانلاپ، 1 - يول قوشۇننىڭ كوماندىرى لو رۇڭشىڭغا ئۆز قىسمىدىن بىر پەي ئادەم ئەۋەتىش تونۇرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. لورۇڭشىڭ 1 - يىڭدىكى جاڭ يىڭجاڭغا شۇ بويىچە ئىجرا قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. جاڭ يىڭجاڭ پەيجاڭ چى فۇجياڭ، مۇئاۋىن پەيجاڭ سۇڭ شۇيۈن باشچىلىقىدا 29 ئەسكەرنى شىڭشىڭشىياغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار كۆشۈيگە كەلگەندە مۇشۇ 12 نەپەر ئۇيغۇر سودىگەرگە يولۇقۇپ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، بۇلاڭچىلىق قىلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. ئەسكەرلەر چى فۇجياڭ، سۇڭ شۇيۈنلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، سودىگەرلەر يېرىم كېچىدە تاتلىق ئۇيقۇغا كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇلارغا ئوق چىقىرىپ، شۇ مەيداندىلا 11 كىشىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. چى فۇجياڭ قېچىپ كەتكەن بىر ئادەمنىڭ كەينىدىن ئادەم ئەۋەتىپ، 100 چاقىرىم نېرىدا ئۇنىمۇ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ ۋە ئۆلگۈچىلەرنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى بۆلۈشۈۋالىدۇ ھەمدە بىر يالغان دوكلات تەييارلاپ: بىز سەپەر ئۈستىدە كۆشۈيگە كەلگەندە، تۇيۇقسىز 12 بان-

دىتقا تۇچراپ قالدۇق، تۇلارنى سوراق قىلىۋاتقىنىمىزدا، تۇلار يۈك-تاقلىرىنىڭ ئارىسىدىن قېلىچلىرىنى چىقىرىپ، ئېتىلىپ كېلىپ قورالنى تارتىۋېلىشقا تۇرۇنغانىدى. تۇق چىقىرىپ ئۆزىمىزنى قوغداشقا مەجبۇر بولۇپ، بۇ باندىتلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردۇق، تۇلارنىڭ بىر نەچچە ئېشىكى، بىر قانچە قۇر كىيىمى بار ئىكەن، بۇلارنى سىلكىۋېغا تاپشۇرىمىز، تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىنسا ۋەھاكازالار دەيدۇ. لى خەيرۇ دوكلاتنى كۆرۈپ بولۇپ، ھەربىي قانۇن باشقارمىسىدىكى لېيۇ يىڭلىڭنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا بېرىدۇ. لۇ يىڭلىڭ دوكلاتنى ئوقۇغان ۋە نەق بۇيۇملارنى كۆرگەندىن كېيىن، لى سىلكىغا: تاپشۇرۇلغان كىيىم - كېچەكلەر ئارىسىدا ھېچقانداق قاتىللىق قورالى يوقىكەن، بۇ ئادەملەر قانداق قىلىپ قورالسىز قوشۇننىڭ قورالىنى تارتىۋېلىشقا جۈرئەت قىلسۇن، شۇبھىسىزكى، بۇ مال - دۇنيانى دەپ باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان مۇھىم ئەنزە دەپ ئىزاھات بەرگەن. قۇمۇل يېڭىلا تىنچىلانغان بولۇپ، بۇ ئەنزىنى ئېھتىيات بىلەن بىر تەرەپ قىلىش، ئازراقمۇ بىخۇدلۇق قىلماسلىق زۆرۈر ئىدى. شۇڭا لى خەيرۇ دەرھال ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلىپ، يولىيورۇق سورايدۇ. جىن شۇرېن تېلېگراممىا ئارقىلىق يولىيورۇق بېرىپ، شىڭشىڭشىيادىكى قوشۇننى پۈتۈنلەي قايتۇرۇپ كېلىش، ئايرىم - ئايرىم سوراق قىلىپ، باش جىنايەتچى ۋە ئەگەشكۈچىلەرنى تېپىپ چىقىپ قانۇن بويىچە جازالاشنى تاپىلايدۇ.

لى خەيرۇ بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1 - يىڭىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى باشقا جايغا يۆتكەپ، ئاندىن بۇ بىر پەي ئادەمنى چاقىرىپ كېلىپ، ئۆز ئارا يۈزلەشتۈرۈپ، ھەقىقىي ئەھۋالنى ئاشكارىلايدۇ. چى فۇجياڭ ۋە سۇڭ شۇيۈنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىدۇ. قالغان 29 ئادەمنى يالاپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئاپىرىپ، ھەر قايسى قىسىملارنىڭ يىغۋېلىپ تەربىيىلىشىگە تاپشۇرىدۇ.

بۇ ئەنزە يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئۆلگۈچىلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى جەنۇب ۋە شىمالىي يوللاردىكى ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە توپلىنىپ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئەرز قىلىدۇ. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت لى خەيرۇغا بۇ ئەنزىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ تەپسىلىي جەريانىنى ئاممىغا ئۇقتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇندىن كېيىن ئاممىنىڭ غەزىپى بېسىلىدۇ.

10. كونا ئىككى خەۋەر

تۆۋەندىكى ئىككى پارچە خەۋەر 1949 - يىلدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە بېسىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئازادلىق ھارپىسىدا قۇمۇلدا ھەر خىل كەسىپلەر خارابلاشقان، مال باھاسى ئۆچقاندەك ئۆرلىگەن، خەلقنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن نامراتلاشقان ئېچىنىشلىق ئەھۋال ھەقىقىي تۇرده ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىلگەن.

بىز تېخىمۇ بىچارە

12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى «يېڭى زېمىن» ئىستونىغا بېسىلغان «ئاجىز ھۆكۈمەت

ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ غېمىنى قىلايلى» دېگەن ماقالىنى ئوقۇدۇم. بىز ئاپتونوم جىڭ ئەنجۇننىڭ مۇراجىئەتنامىسىگە، تىلىكىگە ھېسداشلىق قىلىپلا قالماي، چەت ناھىيىدىكى بىزدەك پېقىرلارمۇ بىر نەچچە ئېغىز دەردىمزنى تۆكۈپ باقايلى: يېقىندا نېمە سەۋەبتىندۇر يېرىم ئاي ئىچىدە مال باھاسى ئىككى ھەسسىدىن كۆپىرەك ئۆرلەپ كەتتى. ئەسلىدە 60 مىليونغا توختايدىغان 100 جىڭ ئۇننىڭ باھاسى 200 مىليونغا، بىر جىڭى 4 مىليونغا توختايدىغان سۇ ماي ۋە كىرىسىننىڭ باھاسى 10 مىليونغا، بىر ھارۋىسى 40 مىليونغا توختايدىغان ئوتۇن 100 مىليونغا، 8 مىليونلۇق بىر گەزكاجى رەختنىڭ باھاسى 25 مىليونغا ئۆرلەپ كەتتى. ئەمما ئۆستۈرۈلگەن مائاشى تېخى قولغا تەگمىگەن بىزدەك چەت ناھىيىدە ئىشلەيدىغان نامرات ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرى 10 - 11 - ئايلىق مائاشنى ئالالمىدۇق، 12 - ئايلىق مائاشتىن تېخىمۇ ئېغىز ئاچقىلى بولمايدۇ، قاچان قولىمىزغا تېگىدىغانلىقىنىمۇ بىلگىلى بولمايدۇ، بىر ئادەمنىڭ تۇرمۇشىنى قامداش قىيىن چۈشۈۋاتقان يەردە خوتۇن بالا - چاقىلارنىڭ تۇرمۇشىنى قانداق قامدىغۇلۇق؟ تاپىدىغىنىمىز ئاشۇ ئازغىنە مائاش، ئۇنىڭ قولىغا تېگىدىغان ۋاقتىنىڭ قەرەلى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە مال باھاسى مۇشۇنداق شىددەت بىلەن ئۆرلىسە، تۇرمۇشتىنمۇ خاتىرجەم بولالمىساق، ئەتىگەنلىك تاماقنى تاپساق چۈشكە يوق تۇرسا، خىزمەت ئۇنۇمىنى قانداقمۇ ئۆستۈرگىلى بولسۇن؟ چەت ناھىيىلەردىكى ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرى نېمىدېگەن بېچارە - ھە؟

يېڭى يىل كېلىپ قالدى، مائاشقا تايىنىدىغانلار ئۈمىدسىزلەندى، تۇرمۇشنى قامداشنىڭ ئامالى قالمىدى، كۆپچىلىك يولىورۇق سوراپ بانكىدىن قەرز ئالدۇق، بانكا بىزنىڭ بىر مۇنچە قىيىنچىلىقلىرىمىزنى ھەل قىلدى، ھەر قېتىم بارساقلا قەرز ئالالىدۇق. ھالبۇكى قەرز ئالغان پۇل ھەر بىر ئادەمگە 40 - 30 مىليون يۈەندىنلا توغرا كەلدى. ئەمما يۇقىرىنىڭ قەرز ئالغان پۇلغا بەش پۇڭدىن ئۆسۈم تۆلەيدىغان بەلگىلىمىسى بار ئىكەن، ھۆكۈمەت بېچارە خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىغا قەرزدار بولسا بولىدىكەنۇ، بېچارە خىزمەتچىلەر تۇرمۇشنى قامداش ئۈچۈن ئازراق پۇل ئۆتنە ئالسا، بەش پۇڭ ئۆسۈم تۆلىشى لازىممىكەن؟ يېقىندا گېزىتتىن ھۆكۈمەتنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا مەخسۇس ماشىنا ئەۋەتىپ، ھۆكۈمەت ئوقۇتقۇچىلىرىغا مائاش، رەخت - پۇچەك، چاي - قەنت تارقىتىپ ئۇلارنى قىيىنچىلىقتىن قۇتۇلدۇرغانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرنى كۆردۇم. بۇ ئىشقا مىڭلىغان ئون - مىڭلىغان كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇيدۇ، ئەمما تۇرمۇش سەۋىيىسى ئۆلكىنىڭ باشقا جايلىرىدىن ئۈستۈن بولغان بۇ شەرقىي شىنجاڭدىكى بارلىق كىچىك خىزمەتچىلەرگىمۇ ھۆكۈمەت مەخسۇس ماشىنا ئەۋەتىپ، ئازراق مائاش، رەخت - پۇچەك، چاي، قەنت تارقىتىپ بېرىپ، بىزدەك قىيىنچىلىقتا قالغان بېچارە خىزمەتچىلەرنىمۇ قۇتقۇزۇپ قويسا بولماسمۇ؟

ۋېي كۇيجيا

12 - ئاينىڭ 22 - كۈنى قۇمۇل

(ئىزاھات ئاپتور ۋېي كۇيجياشۇ چاغداقۇمۇل 1 - مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئىدى، ئۇنىڭ بۇ ماقالىسى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ 1949 - يىل 1 - ئاينىڭ 18 - كۈنىدىكى سانىغا بېسىلغان)

مەركىزىي بانكىنىڭ خادىملىرى ماددىي بۇيۇملارنى بەس - بەستە سېتىۋالدى، قۇمۇلدا ماجىرا پەيدا بولدى

4 - ئاينىڭ 28 - كۈنى مەركىزىي بانكا شۇ ئايلىق مائاشنى تولۇقلاپ بەردى. ھەر بىر ئادەمگە 25 مىليون يۆەنلىك چەك تارقىتىلدى. 35 ئادەمگە جەمئىي 870 مىليون يۆەندىن كۆپ-رەك پۇل تەگدى. ئۇلار ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىن خېنىملىرى، ئىشداشلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ماددىي بۇيۇملارنى بەس - بەس بىلەن سېتىۋېلىپ، ئەتىگەندە 260 مىڭ يۆەنگە توختاۋاتقان بىر كۆمۈش تەڭگىنى شۇ زاماتلا بىر مىليون 20 مىڭ يۆەنگە ئۆرلىتىۋەتتى. باشقا مىللارنىڭ باھاسىمۇ بىر كۈندە بەش ھەسسە ئۆرلەپ كەتتى. 178 - لۇينىڭ جەڭچى - ئوفىتسېرلىرى ئۈچ ئايلىق مائاشىنى ئالغان چاغدا، ئۇنىڭغا ئاران ئىككى قاپ تاماكا سېتىۋالغىلى بولىدىغانلا بولۇپ قالغانىدى. قول-لىرىغا تەگكەن 350 دوللارنى مەسلىھەتلەشكەنىدەك ئوتقا سېلىۋەتتى. باشقا ئىدارىلەر تېخى مائاشنى تارقاتقىمۇغانلىقتىن نېمىسى قالغان پۇل كۆپ بولغانلىقى ئۈچۈن، سودا - سانائەتنىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە كۆچلۈك ئىنكاس پەيدا قىلدى. ۋالىي يولۋاس خەلقىنىڭ كۆڭلىنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن، لاۋ فىڭشاڭ بانكىسىنى تىجارەتتىن توختىتىشقا بۇيرۇپ، جىڭلىنى چاقىرىپ سوراق قىلدى. بانكىنىڭ جىڭلىسى چىڭ دېگەن كىشى قول ئاستىدىكىلەرگە ئالغان ئايلىقىنى بانكىنىڭ ۋاقىتلىق ساقلاپ بېرىشىگە تاپشۇرىسىلەر، بۇندىن كېيىن بازاردىن بەس - بەستە مال سېتىۋالمايسىلەر، كىمكى بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلسا، باش بانكىغا يوللاپ، رۇيخەتتىن ئۆچۈرۈۋېتىلىدۇ، دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ (1949 - يىلى 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنىدىكى سانىدىن قىسقارتىپ ئېلىندى)

11. «28 - سېنتەبر» بۇلاڭچىلىق ئەنزىسى

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 28 - كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت ئالتىدە، قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھەقىقەتكە ئۆتكەنلىكىنى ئېلان قىلىغان سابىق گومىنداڭ 178 - لۇيىنىڭ ئوفىتسېرلىرى ئىچىدىكى بىر قىسىم قانۇنسىز ئۇنسۇرلار، ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قۇمۇلغا تېخى يېتىپ كەلمىگەن پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، ئوفىتسېرلار يىغىندا يېڭى تەيىنلەنگەن لۇيجاڭ لىيۇ لۇنيۈەننى تۇتۇپ قالغان مائاشلارنى تولۇقلاپ بېرىشكە قىستىدى. ئۇنداق قىلمىسا بانكىنىڭ خەزىنىسىنى بۇلايدىغانلىقىنى بىلدۈردى، يىغىن تېخى ئاخىرلاشمايلا، بەلگە ئوقى ئاسمانىدا پەيدا بولدى. 178 - لۇيىنىڭ دايىكىغاڭدا تۇرۇشلۇق قىسمى، ئارقا سەپ تەمىنات 3 - شۆبە ئىدارىسى، ھەربىي لازىمەتلىكلەر 20 - ماشىنا تۈەنى، ھەربىي كىيىم - كېچەك كارخانىسى قاتارلىق ئىدارىلەردىكى ئۇزۇندىن بۇيان سۈيىقەست قىلىشنى پىلانلاۋاتقان توپىلاڭچىلار مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەن تەڭلا بازارغا يوپۇرۇلۇپ ماڭدى. توپىلاڭچىلارنىڭ بۇلاڭچىلىق قىلىشىغا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، 178 - لۇي 533 - تۈەننىڭ تۈەنجاڭى ئىچىن گۇڭپۇ، مۇئاۋىن تۈەنجاڭ شېك جىيەنپېڭلار بىلەن بىرلىكتە، شەھەر مۇداپىئە-

سىنى كۆچەيتىش نامىدا، ئۆز قىسمىدىن تۆت لىەنىنى باشلاپ، شەھەرگە كىرىپ پۈتۈن شەھەردە ھەربىي ھالەت يۈرگۈزدى.

توپىلاڭچىلار مەركىزىي بانكا قوموڭ شۆبە بانكىسىنىڭ يەر ئاستى خەزىنىسىنىڭ تۆمۈر ئىشىكىنى گىرانات بىلەن پارتلىتىپ ئېچىپ، قوموڭ شۆبە بانكا ۋە لەنجۇ مەركىزىي بانكا، جۇچۈەن مەركىزىي بانكا خەزىنىدە ساقلاۋاتقان 9652 سەر ئالتۇن، 3700 يۈەندىن ئارتۇق تەڭگە، 300 نەچچە سەر كۈمۈش ۋە ئامېرىكا دوللىرى، شياڭگاڭ پۇلى، نەكىل تەڭگە قاتارلىقلارنى بۇلاپ كەتتى. توپىلاڭچىلار بانكىنى بۇلاپ بولغاندىن كېيىن كوچىلارغا چىقىپ، مىلتىق ئېتىپ، ئوت قويۇپ، ئىشكىلەرنى بۇزۇپ، تاملارنى ئۆرۈپ، دۇكانلار ۋە ئاھالىلەرنى زوراۋانلىق بىلەن بۇلىدى. بازاردىكى ئاھالىلەر ئۆي - جايلىرىنى تاشلاپ، شەرقىي ۋە غەربىي ئۆستەڭ دەرەخزارلىقىغا قېچىپ بېرىپ پاناھلاندى بۇلاڭچىلىق ئەتىسى تاڭ سەھەرگىچە داۋاملاشتى.

توپىلاڭچىلار بۇلغان مال - مۈلۈكلەرنى بۆلۈشىلىمەي ئۆزئارا قىرغىن قىلىشتى، بىر قىسىم يەرلىك ساقچىلار ۋە لۇكچەكلەر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، توپىلاڭدا توغاچ ئوغرىلاپ بېيىپ كەتتى.

كېيىنكى تەكشۈرۈشلەر ۋە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا،« 28 - سېنتەبىر» بۇلاڭچىلىق ئەنزىسىدە تۆت ئادەم ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن (ئىككىسى ھەربىي، ئىككىسى پۇقرا). ئۇلار ھۆكۈمەت ۋە شەخسلەرنىڭ بولۇپ، 16991 سەر ئالتۇن، 2012 ئامېرىكا دوللىرى، 60 يۈەن شياڭگاڭ پۇلى، 358 مىڭ 183 يۈەن نەكىل تەڭگە، 94 مىڭ 524 يۈەن تەڭگە، 35 مىڭ 783 دانە ئالتۇن ئۈزۈك، 323 سەر باشقا خىلدىكى ئالتۇن جابدۇق، 153 دانە قول سائىتى، 4077 سەر يامبۇ، 4412 سەر كۈمۈش جابدۇق، 4767 تاختا چاي، 28077 توپ يىپەك، تاۋار، يۈك رەخت، 13286 چى پارچە رەختنى بۇلغان. زىيان بولغان باشقا تاۋار، مال - مۈلۈكلەرنىڭ سانى ھەددى - ھېسابسىزبولغان. «28 - سېنتەبىر ۋەقەسى» دە 1060 دۇكان، ئاھالە زىيانغا ئۇچرىغان، 200 ئۆي كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

ۋەقەدىن كېيىن 178 - لۇي ۋە ۋالىي مەھكىمە قۇتقۇزۇشقا تەشكىللەپ، زىيانغا ئۇچرىغان ھەر بىر ئائىلىگە بىردىن ماتا، بىر تاماق قاچىسى، بىرقانچە جىڭ ئۇن ۋە قىشلىق كىيىم - كېچەك تارقىتىپ بەرگەن.

«28 - سېنتەبىر» ۋەقەسى پۈتۈن ناھىيىگە كېڭەيگەن، 10 - ئايىنىڭ 2 - كۈنى 178 - لۇي 533 - تۈەننىڭ شىڭشىڭشيادا تۈرۈشلۇق 1 - يېڭىنىڭ يېڭىجاڭى شۇ شىڭجۇ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۆتكەن - كەچكەن ماشىنىدىن 21 نى، يولۇچىلاردىن ئون نەچچە ئادەمنى بۇلغان، بەزى ماشىنىلارنىڭ چاقلىرىنىمۇ چىقىرىپ ئېلىپ كەتكەن. قوۋۇق ئېغىزىدا تۈرۈشلۇق 9 - لىەنىنىڭ لىەنجاڭى رۇي شېيۈەنمۇ ئەسكەرلەرنى، يولۇچىلارنى بۇلاشقا كۆپ قېتىم كۈشكۈرتكەن.

178 - لۇي 533 - تۈەندىكى بۇلاڭچىلار ۋە باشقا ئەكىسىيەتچى ئۇنسۇرلار

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كۆچلەپ كىرىۋاتقان ئەھۋال ئاستىدىمۇ، جىنا-يەتكە تۆۋە قىلماي، قۇمۇلدا توختاپ تەرتىپكە سېلىنىۋاتقان 16 - شى ئات - قېتىم چىر دادۇيىنى بۇلاپ، تاغقا چىقىپ باندىتلىق قىلىش قەستىدە بولغان، ئازادلىق ئارمىيە ئۇلارنىڭ قارا نىيىتىنى ئېنىق بايقاپ، 1949 - يىلى 10 - ئايىنىڭ 21 - كۈنى ناھايىتى كۆپ ئەسكەر بىلەن 533 - تۇەن تۇرۇشلۇق ئورۇن دايىنىڭغاڭنى مۇ-ھاسىرە قىلىپ، يېڭىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ يېغىنىنى ئېچىپ، گېنېرال تاۋسيۇنىڭ مەزكۇر تۇەننى پۈتۈنلەي قورالسىزلاندۇرۇش توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى يەتكۈزدى. ھەربىي ماشىنا يېڭىنىڭ يېڭجاڭى لى فىڭشياڭ قورالىق قارشىلىق كۆرسەتمىشكە ئۇرۇنۇۋېدى، نەق مەيداندا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. تۇەنجاڭ چىن گۇڭپۇ ئۇرۇمچىگە يالاپ ئېلىپ چىقىلدى. باشقا ئوفىتسېر - ئەسكەرلەر 1950 - يىلى 1 - ئايدا ئۇرۇمچىگە ئېلىپ چىقىلىپ، قايتىدىن تەرتىپكە سېلىندى. قۇمۇلنىڭ مۇداپىئەسى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - دالا ئارمىيىسىنىڭ پىيادە ئەسكەرلەر 6 - جۇنى 16 - شىسىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى.

533 - تۇەن قورالسىزلاندۇرۇلغاندىن كېيىن، «28 - سېنتەبىر» بۇلاڭچىلىق ئەنزىسىنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاش خىزمىتى ئومۇمىيۈزلۈك چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى. 1950 - يىلنىڭ باشلىرىدا، بانكىدىن بۇلانغان ئالتۇن - كۈمۈشنىڭ كۆپ قىسمى، ئاممىنىڭ مال - مۈلكىنىڭ بىر قىسمى قايتۇرۇپ كېلىندى.

1951 - يىلى 3 - ئايىنىڭ 20 - كۈنى «28 - سېنتەبىر» ۋەقەسىنىڭ باش پىلانلىغۇچىسى چىن گۇڭپۇ ئۇرۇمچىدە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

III باب يەرلىك تارىخىي ماتېرىياللارنىڭ ساقلىنىشى ئەھۋالى

شاجۇ، ئېۋرغول ئايماقلىرىنىڭ تەزكىرىسى (ساقلىنىپ قالغان قىسمى)

تاڭ سۇلالىسى گۇاڭچىنىڭ 1 - يىلى (885 - يىلى) دىكى جاڭ داچېڭنىڭ قول يازمىسى. دۇنخۇاڭدا ساقلانغان. ئۇنىڭدا تاڭ دەۋرىدىكى قۇمۇلنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلۈشى، نوپۇس، ئۆرپ - ئادەت، بايلىق، سۇ ئىشلىرى، تۇرا ۋە تۇرۇشلۇق قوشۇن قاتارلىقلار بىر قەدەر تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن.

قۇمۇل پادىشاھلىقىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى

ئاپتورى ماۋېنشىڭ، ئۇ مىڭ سۇلالىسى جېڭتەينىڭ 2 - يىلى (1451 - يىلى) تەشرىپدار مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن. ئەسكىرىي قوشۇندا ئوڭ قول ياندىش بەگ، دۇئان بېگى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن. قۇمۇل مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا قاتناشقان، كېيىنچە مۇشۇ كىتابنى يېزىپ چىققان، بۇ كىتابتا مىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى

نىڭ غەربىي يۇرتتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان سىياسەتلىرى يەكۈنلەن-گەن، تۈرپاننىڭ كاتتىبەشى، ئاتا - بالا ئېلى، ئەخمەتلەرنىڭ مىڭ خانىدانلىقى بىلەن قۇمۇلنى تالىشىش جەريانى كونكرېت بايان قىلىنغان. بايان قىلىش ۋاقتى مىڭ سۇلالىسى خۇڭجۇنىڭ 13 - يىلى (1500 - يىلى) غىچە بولغان. بۇ كىتابتا بايان قىلىنغان تارىخىي پاكىتلار «مىڭ سۇلالىسى تارىخى. قۇمۇل تەزكىرىسى» دىكىدىنمۇ تەپسىلى.

ئۇچ ئايماق قىسقىچە مەجمۇئەسى

بۇ كىتابنىڭ چىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا موڭغۇللارنىڭ شياڭخۇاڭ قوشۇنىدىن بولغان خېنىڭ (تەخەللۇسى تەيئەن) تۇزگەن. ئۇ جياچىڭنىڭ 10 - يىلىدىن 11 - يىلى (1806 - 1805 - يىللىرى) غىچە ئۇرۇمچىنىڭ باش بۇغىسى بولۇپ تۇرغان چاغدا، بۇ كىتابنى يېزىپ چىققان. مەزكۇر كىتابتا ئۇرۇمچى، تۇرپان، قۇمۇلنىڭ ئەھۋاللىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. پۈتۈن كىتاب توققۇز جىلد، سەككىز قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، تەرەققىيات جەريانى،يەر - زېمىن،تاغ - دەريالار، مەنسەپ تۈزۈ-مى، تەشكىلىي تۈزۈلمە، خەزىنە ساقچى، ئاھالىسى، باج ئىشلىرى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئىش ھەققى تەمىناتى، ئوزۇق - تۈلۈك، ھەربىي گازارمىلار، ئاتلىق ئەسكەرلەر، سا-راي، دەڭ، ئۆتەڭلەر، قائىدە - يوسۇنلار، قوشۇن مۇراسىملىرى، مەكتەپلەر، ماقال-تەمسىللەر، ئەدەبىيات - سەنئەت، مەھسۇلات دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ.

قۇمۇل تەزكىرىسى

چىڭ سۇلالىسى داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى) قۇمۇلدىكى خان ئامبال جوڭ فاڭ يازغان. بۇ كىتاب ئاستىرونومىيە، جۇغراپىيە، ئاشلىق، سودا، مەنسەپلەر، ھەربىي تەييارلىقلار، ۋەقەلەر، مەكتەپلەر، سايلام ئىشلىرى، شەخسلەر، مۇسۇلمانلاردىن ئىبارەت ئون تۈر، 51 جىلىدقا بۆلۈنىدۇ. مەزكۇر تەزكىرە قۇمۇل تارىخىدىكى بىردىنبىر، مۇكەممەل تەزكىرىدۇر. مىنگونىڭ 25 - يىلى (1937 - يىلى) ۋۇفېڭپېي ئەپەندى قول يازما نۇسخىسىغا ئاساسەن بېسىپ تارقاتقان.

قۇمۇلغا بېۋاستە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى

چىڭ سۇلالىسى شۈەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909 - يىلى) قۇمۇل بېۋاستە قاراش-لىق مەھكىمىنىڭ يانداش ئايماق بېگى لىيۇرۇنتۇڭ يازغان. مەزكۇر تەزكىرە تارىخ، سىياسەت، ھەربىي ئىشلار، مۆتىۋەرلەر، ئىنسانلار، نوپۇس، دىن، سودا - سانائەت، جۇغراپىيە، بۇتخانا، ئىبادەتخانا، ئاسار - ئەتىقىلەر، مەكتەپلەر، تاغ - دەريالار، يوللار، ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر، كان بايلىقلىرى، سودا - سېتىقتىن ئىبارەت 18 تارماقتا بۆلۈنگەن. مەزكۇر تەزكىرىنىڭ مۇندەرىجىسىنى بېيجىڭنىڭ كىتاب نەشرىيات

ئىدارىسى بىر تۈتاش بەلگىلىگەن بولۇپ، كىتاب نەشرىدىن چىقىقاندىن كېيىن ھەر-قايسى ئورۇنلاردىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ يەرلىك دەرسلىكى قىلىنغان، «شىنجاڭ سۇرەتلىك تەزكىرىسى» نى تۈزۈشتە بۇنىڭدىن پايدىلىنىلغان. 1955 - يىلى خۇبېي ئۆلكىلىك كۈتۈپخانا شىنجاڭنىڭ يۇرت تەزكىرىسىنى شاپىگرافتا بېسىپ تارقاتقاندا ئۇنى «شىنجاڭدىكى 29 خىل يۇرت تەزكىرىسى» دەپ ئاتىغان. مەزكۇر يۇرت تەزكىرىسى شۇنىڭ بىر خىلى ئىدى.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ مۇھىم ھەربىي ئىشلار تەزكىرىسى (شاپىگرافتا بېسىلغان نۇسخىسى)

1949 - يىلى، گومىنداڭنىڭ 178 - لۇي سىلىگىۋسى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن. ئۇنىڭدا ئۇمۇمىي مەلۇمات، شەھەر، يېزىلار ۋە نوپۇس، ھەرقايسى قاتناش يوللىرى بويىدىكى كەنتلەر، يوللارنىڭ ئۇمۇمىي ئەھۋالى، دەريا - ئۆستەڭلەر، ئورمانلىقلار، ئايرودروم، پوچتا - تېلېگراف، يەرلىك قاتناش، ترانسپورت ئىقتىدارى، سەھىيە ئورگانلىرى، ھاۋا كىلىماتى ۋە كان بايلىقلىرى، سانائەت - سودا، دېھقانچىلىق ۋە ماۋارىپتىن ئىبارەت 11 خىل مەزمۇن بار ئىدى.

قۇمۇلنىڭ قىسقىچە تەزكىرىسى (شاپىگرافتا بېسىلغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى)

ئابلىمىت، ئەخمەت قاتارلىق بەش كىشى تۈزگەن. 1961 - يىلى 8 - ئايدىن 10 - ئايغىچە ئابلىمىت قاتارلىقلار قۇمۇل، ئاراتۈرۈك ناھىيىلىرىنىڭ يېزا - قىشلاق-لىرىدىكى 38 كىشىنى زىيارەت قىلىپ، تارىخىي ئەھۋاللارنى ئىگىلىگەن. بۇ كىشى-لەرنىڭ كۆپچىلىكى قۇمۇلنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان ياشانغانلار ئىدى، ئۇلار تەكشۈرۈپ توپلانغان ماتېرىياللارنى 32 مەسىلىگە بۆلۈپ، 200 مىڭ خەتلىك (خەنزۇچە خەت ھېسابىدا) «قۇمۇل قىسقىچە تەزكىرىسى» نى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى ئىسلام دىنىنىڭ قۇمۇلدا تارقىلىشى، تارىختىكى قۇمۇل ۋاڭ-لىرى ۋە تارىختىكى بىر نەچچە قېتىملىق دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ ئەھۋالى قاتار-لىقلاردىن ئىبارەت.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى (شاپىگرافتا بې-سىلغان نۇسخىسى)

1962 - يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك جامائەت خەۋپسىزلىك باشقارمىسى قۇمۇلنىڭ تارىخىي ئەھۋالىنى بىلىدىغان تۇرمىدىكى جىنايەتچىلەرنى تەشكىللەپ، بىر تۈركۈم ماتېرىياللارنى توپلىغان. بۇ پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە، ساقچى، ئىشپىيون، باندىت، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلار، دىن قاتارلىق ئون چوڭ مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. جەمئىي 200 جىلىدتىن ئاشىدۇ. بۇ ماتېرىياللىدا كۆپرەك يازغۇچىنىڭ كۆرگەن-بىلگەن، ئاڭلىغان ئىشلىرى يېزىلغان.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تۇپرىقى

1979 - يىلى 4 - ئايدىن 1980 - يىلى 3 - ئايغىچە قۇمۇل ۋىلايىتى ۋە قۇمۇل ناھىيىلىك تۇپراقنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئىشخانىسى شۇ ۋاقىتتىكى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرى، بوز يەرلەر، ئورمانلىقلار ۋە بىر قىسىم ئوتلاقلاردا تەپسىلىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، شىمالىي سايى، شورلۇق دۆمبەللەر، بۇغاز سايلىرىدا لىنىيە، نۇقتا بەلگىلەپ، ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. تەكشۈرۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ماتېرىياللارنى يىغىنچاقلاپ، قوللانما قىلىپ تۈپلەپ چىقتى. مەزمۇنى ئاساسىي ئەھۋاللار، تۇپراق ئەھۋالى، خاس تۇپراق، تېرىلغۇ يەرلەر تۇپرىقىنىڭ ئۈزۈقلۇق تەركىبىنى بايان قىلىش، تېرىلغۇ يەرلەر تۇپرىقىدا ساقلانغان مەسىلىلەر، يەرلەرنىڭ دەرىجىسىنى باھالاش، تۇپراقنى ياخشىلاپ پايدىلىنىش رايونلىرىغا ئايرىش قاتارلىق يەتتە بابنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ يېزا ئىگىلىك زىرائەت سورتلىرى تەزكىرىسى

1981 - يىلى قۇمۇل ۋىلايەتلىك يېزا ئىگىلىك زىرائەت سورتلىرىنىڭ بايلىق مەنبەسىنى تەكشۈرۈش ئەتىرىتى قۇمۇل ۋىلايىتىدىكى يېزا ئىگىلىك زىرائەت سورتلىرىنى تەكشۈرۈپ، ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى سورتلارنىڭ تارقىلىشى ۋە ئۆستۈرۈش ئالاھىدىلىكىنى ئىگىلىگەن ئاساستا بۇندىن كېيىنكى سورتلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشنىڭ دەسلەپكى تەكلىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدى، تەكشۈرۈش نەتىجىسى 1981 - يىلى 10 - ئايدا يىغىنچاقلىنىپ قوللانما قىلىندى. مەزمۇنى ئومۇمىي ئەھۋال، پۇرچاق تۇرىدىكى زىرائەتلەر، سانائەت خام ئەشياسى زىرائەتلىرى، مايلىق زىرائەتلەر، يېمىشل ئوغۇت زىرائەتلىرى، كۆكەتات، قوغۇن، تاۋۇز قاتارلىق سەككىز چوڭ تۈرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ يېزا - ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتى قوللانمىسى

1980 - يىلى 1 - ئايدىن 12 - ئايغىچە، قۇمۇل ۋىلايەتلىك ھاۋارايى ئىستانسىسى يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتىنى رايونلارغا ئايرىش ئىشخانىسى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ ھاۋا كىلىماتى بايلىق مەنبەسىنى قەرەل، تۈركۈملەرگە بۆلۈپ تەكشۈرۈپ، ھاۋارايى ئىستانسىسى، پونكىتى، قاراۋۇلى ۋە گىدرولوگىيە پونكىتلىرىنىڭ ھاۋارايىغا ئائىت ماتېرىياللىرىنى توپلاپ رەتلەپ چىقتى. ئۇندىن باشقا يېزا ئىگىلىك تارماقلىرىنىڭ تەجرىبە تەتقىقات ماتېرىياللىرىنى توپلىدى. شۇ ئاساستا 1981 - يىلى 6 - ئايدا قوللانما قىلىپ چىقىلدى. بۇ كىتاب تەبىئىي جۇغراپىيە ۋە ھاۋا كىلىماتىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى، يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتى بايلىق مەنبەسى، يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتىدىكى ئاپەتلەر، زىرائەتلەر ۋە ھاۋا كىلىماتى، چارۋىچىلىق ۋە ھاۋا كىلىماتى، يېزا ئىگىلىك ھاۋا كىلىماتىنى ئۇنىۋېرسال رايونلارغا ئايرىش قاتارلىق ئالتە بابتىن تەركىب تاپقان.

قۇمۇل ناھىيىسىنى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش

1981 - يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، قۇمۇل ناھىيىسىنى يېزا ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش ئىشخانىسى كۆچ ئۈيۈشتۈرۈپ، ناھىيە بويىچە يېزا ئىگىلىك بايلىق مەنبەلىرىنى رايونلارغا ئايرىپ، دالىدا تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، 1982 - يىلى 8 - ئاي-

نىڭ ئاخىرىدا ۋەزىپىنى ئورۇندىدى. 12 - ئاينىڭ 29 - كۈنى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ 8 - نۆۋەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ 3 - يىغىنىدا قاراپ چىقىلىپ ماقۇللاندى. 1983 - يىلى 4 - ئايدا بۇ ماتېرىياللار يىغىنچاقلىنىپ قوللانما قىلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە «قۇمۇل ناھىيىسىنى ئۇنىۋېرسال يېزا - ئىگىلىك رايونلىرىغا ئايرىش خەرىتىسى» سىزىپ چىقىلدى، پۈتۈن كىتابنىڭ مەزمۇنى ئۇنىۋېرسال يېزا ئىگىلىك، تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، ئورمانچىلىق رايونلىرىغا ئايرىش، تۈپراق بايلىقى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش توغرىسىدا تەكلىپ، سۇ بايلىقى ۋە ئۇنى باھالاش، يېزا - ئىگىلىكىنى ماشىنىلاشتۇرۇش بويىچە ئۇنىۋېرسال رايونلارغا ئايرىش، گۈڭشې، دۇي كارخانىلىرىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ۋە تەرەققىياتى توغرىسىدىكى پىكىر، يېزا - ئىقتىسادىنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش دوكلاتى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

قۇمۇل خەلق ناخشىلىرى توپلىمى، (شاپىگرافتا بېسىلغان نۇسخىسى) قۇمۇل مۇقامى توپلىمى (شاپىگرافتا بېسىلغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى)

1982 - يىلى 2 - ئايدىن 7 - ئايغىچە قۇمۇل ۋىلايىتى خەلق ناخشىلىرىنى توپلاش گۇرۇپپىسى قۇمۇل، ئاراتۈرۈك يېزىلىرىغا بېرىپ، خەلق ناخشىلىرى ۋە مۇقام تېكىستلىرىنى توپلىدى، ئۇلار ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ خەلق ناخشىلىرىدىن ئاز كەم 200 كۇپلېتنى ۋە بىر قىسىم مۇقام ئاھاڭلىرى ھەم تېكىستلىرىنى توپلىدى. 10 - ئايدا رەتلەشنى ئاخىرلاشتۇرۇپ «قۇمۇل خەلق ناخشىلىرى توپلىمى» نىڭ 1- قىسمى (دەسلەپكى نۇسخىسى) ۋە «قۇمۇل مۇقامى توپلىمى» نىڭ 1 - قىسمى (دەسلەپكى نۇسخىسى) نى تۈزۈپ چىقتى.

قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ 3 - قېتىم نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرى توپلىمى

قۇمۇل ۋىلايىتىدە 3 - قېتىم نوپۇسنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈشتە 1982 - يىلى 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تىزىملاش ئورۇندالدى، 8- ئاينىڭ 31 - كۈنىدىن بۇرۇن تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىنى قول بىلەن ئاددىي جەملەش خىزمىتى ئاخىرلاشتى. مەزمۇنى: پۈتۈن ۋىلايەت، ناھىيە، شەھەرلەردىكى ئومۇمىي ئاھالە سانى، نوپۇسنىڭ كۆپېيىش ئەھۋالى، دائىمىي ئولتۇراقلىق ئاھالىلەر ۋە نوپۇس تىزىملاش ئەھۋالى، ئادەملەرنىڭ جىنسى، مىللىتى، مەدەنىيەت سەۋىيىسى، 1981 - يىلىدىكى تۇغۇلۇش نىسبىتى ۋە ئۆلۈش نىسبىتى قاتارلىق مۇھىم سان - سىفىرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ ماتېرىيال 1983 - يىلى 3 - ئايدا يىغىنچاقلىنىپ توپلام قىلىندى. قۇمۇل ۋىلايىتىنىڭ 1949 - يىلىدىن 1981 - يىلىغىچە بولغان نوپۇسنىڭ ئومۇمىي سانى ۋە 1964 - يىلىدىكى 2 - قېتىملىق نوپۇس تەكشۈرۈشنىڭ سان - سىفىرلىرى قوشۇمچە قىلىندى. 1984 - يىلى 4 - ئايدا ھېسابلاش ماشىنىسىدا جەملەنگەن ماتېرىياللار توپلام قىلىندى ھەمدە مەزكۇر ماتېرىياللىدىكى سانلىق ئاساسلاردا بىر تۇتاش ئىشلىتىلىدىغان ئۆلچەملىك سانلىق ئاساس قوللىنىلىدۇ دەپ بەلگىلەندى.

تۇز گۈچىدىن

قۇمۇلنىڭ تارىخى گەرچە تۇزۇن بولسىمۇ، لېكىن ساقلىنىپ قالغان تارىخىي ماتېرىياللار ئىنتايىن چەكلىك. ھازىرغىچە قۇمۇل مەخسۇس خاتىرىلەنگەن تەزكىرە كىتابلاردىن پەقەت داۋگۇاڭنىڭ 26 - يىلى (1846 - يىلى) يېزىلغان «قۇمۇل تەزكىرىسى» ۋە شۇەنتۇڭنىڭ تۇنجى يىلى (1909 - يىلى) يېزىلغان «قۇمۇل بىۋاسىتە قاراشلىق مەھكىمىسىنىڭ يۇرت تەزكىرىسى»لا تېپىلدى، بۇلارنىڭ مەزمۇنى ئاددىي، سېستىمىلىق ئەمەس. بۇنىڭدىن باشقا بەزى تارىخ كىتابلىرى، غەيرىي رەسمىي تارىخ، ھەرخىل خاتىرىلەردىمۇ ئاز ساندىكى تارىخىي ماتېرىياللار ئۇچرايدۇ. بۇلار، بىزنىڭ بۇگۈنكى كۈندە، قۇمۇلنىڭ ئۆتمۈشىنى چۈشىنىشىمىزدىكى قىممەتلىك ماتېرىياللاردۇر.

تەزكىرە تۈزۈش جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، مەركەزدىكى رەھبىرىي يولداشلارنىڭ تەشەببۇس قىلىشى بىلەن، مەملىكەتنىڭ تەزكىرىچىلىك خىزمىتىدە يېڭى ۋەزىيەت بارلىققا كەلدى. 1981 - يىل 2 - ئايدا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم مەمۇرىي مەھكىمە ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، ۋىلايەت ۋە ھەر قايسى ناھىيىلەردىن جايلارنىڭ تەزكىرىسىنى يېزىشنى تەلەپ قىلدى. سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت شۇ يىلى 5 - ئايدا، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى يېزىش توغرىسىدا قارار چىقاردى ھەمدە ناھىيىلىك تەزكىرە كومىتېتى قۇردى، بۇ كومىتېتقا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى جۇ خۇەيمي مۇدىر، ھاكىم ئابلىز ھاشىم مۇئاۋىن مۇدىر بولدى، شاۋشىيەنخۇا، ۋاڭ ۋەنسىيەن، ئىبراھىم سالى، ۋاڭ جىنشەن، ۋۇشيۈگىيي، لى يەنرۇڭ، ئابدىراخمان ۋەلى، لىن شۈكۈي، خۇي جۇلىك ھىمىت ئەمەت، تىيەن جاۋ چۇەن، ۋاڭ ۋىنيۈڭ، قادىر ياقۇپ، جاۋ يەنخەي، ۋاڭ ئىنجاۋ، خې جۈجۇن، يەن زۇگىرىن قاتارلىقلا كومىتېت ئەزاسى بولدى. كومىتېت قارىمىقىدائىشخانا تەسىس قىلىنىپ، ناھىيىلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ئابدىراخمان ۋەلى ئىشخانا مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. مۇئاۋىن مۇدىرلىقنى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى ۋاڭ ۋىنيۈڭ قوشۇمچە ئۈستىگە ئالدى. ئالاقىدار تارماقلار بىلەن كۆپ قېتىم مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق، تەزكىرە يېزىش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئېلىش ئۈچۈن، يىل ئاخىرىدا مەلۇم يېزىقچىلىق ئىقتىدارىغا ئىگە بەش نەپەر يولداش يۆتكەپ كېلىندى (1982 - يىلى يەنە بىر نەپەر تۈزگۈچى خادىم كۆپەيتىلدى). 1982 - يىلى ئالدىنقى يېرىم يىلدا، تەزكىرە تۈزگۈچى خادىملار، ئاساسەن تەزكىرە بىلىملىرىنى ئۆگەنگەچ شۇ جايغا دائىر بەزى ماتېرىياللارنى توپلىدى. 6 - ئايدا، ئومۇمىيۈزلۈك ماتېرىيال توپلاش پاسقۇچىغا قەدەم قويدى، تەزكىرە يازىدىغان خادىملار ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ،

قۇمۇل، ئۇرۇمچى، لەنجۇ، شىئەن قاتارلىق جايلاردىكى كۈتۈپخانا، ئارخىپخانا، مۇزەيلارغا بېرىپ ماتېرىيال ئىزدەپ يىل ئاخىرىغىچە قۇمۇل تارىخىغا دائىرە نەچچە مىليون خەتلىك ماتېرىيال توپلىدى. 1983 - يىلى بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ماتېرىياللارنى تۈپلاپ، يىل ئاخىرىدا يېزىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى. دەل مۇشۇ چاغدا، گوۋۇيۈەن قۇمۇل ناھىيىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئۇنى قۇمۇل شەھىرىگە قوشۇۋېتىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. ئەسلىدە تەزكىرە كىتابنىڭ تۆۋەن چېكى 1980 - يىلغىچە قىلىپ بەلگىلەنگەنىدى. يۇقىرىقى ئەھۋال كۆزدە تۇتۇلۇپ، تۆۋەن چەكنى قۇمۇل ناھىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ۋاقىتقا قەدەر يەنى 1983 - يىلنىڭ ئاخىرىغا قەدەر ئۇزارتىش قارار قىلىندى. 1984 - يىل 5 - ئايدا، شەھەر بىلەن ناھىيىنى قوشۇۋېتىش خىزمىتى تاماملاندى. 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، يېڭىدىن قۇرۇلغان شەھەرلىك پارتكوم تەزكىرە كومىتېت تەركىبىدىكى خادىملارنى ۋاقتىدا تەڭشىدى، شەھەرلىك پارتكوم شۇجىسى يەن شۇفەن كومىتېت مۇدىرى، شەھەر باشلىقى خوجا سالى، شەھەرلىك پارتكوم دائىمىي كومىتېت ئەزاسى ئابلىز نىياز مۇئاۋىن مۇدىر، ۋۇ ۋېنشياڭ، شې نىڭشياڭ، ئابلىز ھاشىم، ئىبراھىم سالى، ۋۇشيۈكېي، ۋاڭ جىنشەن، ۋاڭ ۋەننيەن، ئابدىراخمان ۋەلى، لەي چىڭشۇەن، لېن شيۈكۈي، چېن بىڭرىن، ھىمىت ئەمەت، تيەن جاۋچۈەن، قادىر ياقۇپ، ۋاڭ ئېنجاۋ، شياۋ خەنرۇڭ، يەن زۇڭرىن، ۋاڭ ۋېنيۈڭ قاتارلىقلار كومىتېت ئەزاسى بولدى. ئابدىراخمان ۋەلى ناھىيىلىك تەزكىرە تەھرىر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، ۋاڭ ۋېنيۈڭ، رابىيەم دەرپشا مۇئاۋىن مۇدىرى بولدى. 6 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، دەسلەپكى كۈپىيە قولدىن چىقتى ھەمدە ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ، كىتاپقىلىپ بېسىلىپ يېڭى تەزكىرە كومىتېتنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشىگە يوللاندى. 7 - ئايدا، ئابدىراخمان ۋەلى، ۋاڭ ۋېنيۈڭ يولداشلار خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىنىڭ خېيخې شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەت بويىچە شىمالدىكى 13 ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونىنىڭ ناھىيە تەزكىرىسى كۈپىيىسىنى باھالاش يىغىنىغا قاتناشتى. 10 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى باش تەھرىر بۆلۈمى ئۇرۇمچىدە شىنجاڭدىكى تەزكىرە خادىملىرىنى «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ دەسلەپكى كۈپىيىسىنى باھالاشقا ئۇيۇشتۇردى. جايلاردىن كەلگەن كەسىپداشلار كەڭ - كۈشادە سۆزلىشىپ، نۇرغۇن قىممەتلىك پىكىرلەرنى بەردى. 1985 - يىلى 9 - ئايدا، ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ تۈزىتىلگەن ئىككىنچى كۈپىيىسى قولدىن چىقتى. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» (دەسلەپكى كۈپىيىسى)نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىمۇ مۇشۇ چاغدا ئىشلىنىپ بولدى. بۇ ئىككى خىل يېزىقتىكى كۈپىيە بىرلا ۋاقىتتا ماشىنكىدا ئۇرۇلۇپ، كىتاب قىلىپ بېسىلىپ ئالاقىدار خادىملارنىڭ تەكشۈرۈپ كۆرۈشىگە يوللاپ بېرىلدى. 1986 - يىلى 3 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى باش تەھرىر بۆلۈمىدىن دەي ۋېنتەن، لىيۇشىڭ يولداشلار قۇمۇلغا كېلىپ، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىدىكى رەھبىرىي يولداشلار بىلەن بىللە، ھەرقايسى ساھەلەرنىڭ پىكىرلىرىنى ئېلىش ئاساسىدا، «قۇمۇل ناھىيىسى

تەزكىرىسى»نى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئوبدان ئۆزگەرتىشنىڭ لايىھىسىنى تەپسىلىي مۇزاكىرە قىلدى. 9 - ئايدا، ناھىيە تەزكىرىسىنىڭ تۈزىتىلگەن ئۈچىنچى كۆپەيمىسى قولدىن چىقتى. 11 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى باش تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى يولداش جۇڭيىڭ قۇمۇلغا كېلىپ، 10 كۈن ئىچىدە 80 نەچچە مىڭ خەتلىك كۆپەيمىنى بىۋاسىتە تەكشۈرۈپ چىقتى. 1987 - يىلى 3 - ئايدا. تۈزىتىلگەن تۆتىنچى كۆپەيمە قولدىن چىقتى. 4 - ئايدا، شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى يىغىن چاقىردى. يىغىندا، ناھىيە تەزكىرىسى كۆپەيمىسىگە تۆتىنچى قېتىم تۈزىتىش كىرگۈزۈش ئەھۋالى ئاڭلاپ ئۆتۈلدى. ۋىلايەتلىك پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ۋەن جاۋكۈن، مەمۇرىي مەھكىمە ئىشخانا مۇدىرى جياۋ لۇشىڭ، ۋىلايەتلىك تارىخ تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جېن چىڭجيالارمۇ يىغىنغا قاتناشتى. مۇزاكىرە قىلىش ئارقىلىق، تەزكىرە كومىتېتى تۆتىنچى كۆپەيمىنى بېكىتىلگەن كۆپەيمە قىلىشقا قوشۇلۇپ، ۋىلايەتلىك پارتكوم بىلەن مەمۇرىي مەھكىمىگە يوللىدى. ئاندىن كېيىن ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى يىغىن چاقىرىپ، مۇزاكىرە قىلىش، تەكشۈرۈپ بېكىتىش ئارقىلىق، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ تۆتىنچى كۆپەيمىسىنى بېكىتىلگەن كۆپەيمە قىلىپ، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشىگە يوللاپ بېرىشكە قوشۇلدى. 10 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ناھىيە تەزكىرىسى بويىچە مۇھاكىمە يىغىنى چاقىرىپ، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ تۆتىنچى كۆپەيمىسى ئۈستىدە ئىنچىكە قۇشقاچ ئوپىراتسىيىسى ئېلىپ بېرىپ، ماتېرىيالدىن تارتىپ قۇرۇلمىسىغىچە ھەتتا تىل - يېزىق، تىنىش بەلگىلىرىگىچە تەپسىلىي باھالاپ تەھلىل قىلدى. يىغىندىن كېيىن، خاتالىق، سەۋەنلىكنى تۈزىتىپ، سۈپەتنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى تەزكىرە كومىتېتى ئەزالىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكشىدى. تەھرىر بۆلۈمىدىكىلەر ئاۋارىچىلىقتىن، جاپادىن قورقماي، ھەر ساھەدىن پىكىر ئېلىپ، ماتېرىيالارنى تولۇقلاپ، مۇنەزىرىجىنى مۇكەممەللەشتۈردى، يەنە بىر يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، 1988 - يىلى 10 - ئايدا، تۈزىتىلگەن بەشىنچى كۆپەيمىنى قولدىن چىقاردى. ۋىلايەتلىك تارىخ - تەزكىرە ئىشخانىسى، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى يەنە بىر قېتىم ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئالاقىدار مۇتەخەسسىس، كەسىپ ئەھلىلىرىنى خەتمۇ - خەت مۇلاھىزە قىلىپ، قايتا - قايتا تەكشۈرۈپ دەلىللەشكە تەكلىپ قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جۇڭيىڭ تەزكىرە كىتابىنى باشتىن ئاخىرغىچە كۆرۈپ چىقىپ، كونكرېت تۈزىتىش كىرگۈزۈش پىكىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1989 - يىلى 4 - ئايدا، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىدىن دەيۈنتەن، گودىبغۇ، جۇڭشىڭچى يولداشلار قۇمۇلغا كېلىپ، شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمىدىكى يولداشلار بىلەن بىللە، ئاخىرقى كۆپەيمىنى تۈزىتىپ چىقتى. 5 - ئايدا، يۇقىرىي دەرىجىلىك ئورۇنلىنىڭ تەستىقلىشى بىلەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ رەسمىي نەشىر قىلىشىغا تاپشۇرۇلدى. بىز شۇنىڭ ئۈچۈن «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى تۈزىتىشنى بىرنەچچە يىل قەتئىي داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىردا كىتاب قىلىپ چىقىرالمىدۇقىكى، بىرىنچىدىن،

بۇ، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ئەھمىيىتى بېرىشى ۋە غەمخورلۇق قىلىشىدىن بولىدى. مۇشۇ يەتتە يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتا، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى، سابىق قۇمۇل ناھىيىلىك پارتكوم، ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە قۇمۇل شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى رەھبەرلىرى بۇ خىزمەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى؛ تەھرىر خادىملاردىن مەيلى شىتاتتىكى خادىملار بولسۇن، ياكى ئارىيەت ئېلىنغان خادىملار بولسۇن، ئۇلار باشتىن - ئاخىرغىچە خىزمەتنى قەتئىي داۋاملاشتۇردى؛ ئېھتىياجلىق خىراجەتكە ئاساسىي جەھەتتىن كاپالەتلىك قىلىنىپ، تەزكىرە تۈزۈش خىزمىتىگە زۇرۇر شەرت - شارائىت يارىتىپ بېرىلدى. ھەرقېتىم تۈزىتىلگەن كۆپىيە قولدىن چىققاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر ئۆزلىرى تەكشۈرۈپ چىققاندىن سىرت، يەنە ھەر ساھەدىكى مۇتەخەسسىس، ئالىملارنى ۋە تەزكىرە ساھەسىدىكى كەسىپداشلارنى يارەملىشىپ كۆپەيتىنى تەكشۈرۈشكە ئۇيۇشتۇردى. بىز تەزكىرە تۈزۈشتە قېيىنچىلىققا دۇچ كەلگەندە، ھەر دەرىجىلىك رەھبەرلەر دەل ۋاقتىدا ياردەم ۋە ئىلھام بەردى. بۇ بىزنى چوڭقۇر تەسىرلەندۈردى، بىزنىڭ قېيىنچىلىقىنى يېڭىپ، داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىشىمىزدىكى غايەت زور ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچكە ئايلاندى. ئىككىنچىدىن، ئالاقىدار ئورۇن ۋە يولداشلارنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىغانلىقىغا رەھمەت ئېيتىمىز. نەچچە يىلدىن بۇيان، بىز ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى، شەھەرنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى نۇرغۇن كۈتۈپخانا، ئارخىپخانا ۋە ئالاقىدار ئورۇنلارغا بىرىپ، ئارخىپ، كىتابلارنى كۆرۈپ ياكى ئاغزاكى سوراپ، نۇرغۇن قىممەتلىك يازما ماتېرىيال ۋە ئاغزاكى ماتېرىيالغا ئېرىشتۇق. سابىق قۇمۇل ناھىيىسى ۋە قۇمۇل شەھەرلىك ئالاقىدار بۆلۈم، كومىتېت، ئىدارە، ئىشخانىلار ۋە زاۋۇت، كان - كارخانىلار بىزنى نۇرغۇن ئەسلى ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىدى، ئارخىپخانىلار بىزگە ئىشىكنى داغدام ئېچىپ بەردى. 1982 - يىلى، ۋىلايەتلىك يېڭى تەزكىرە تۈزۈش ئىشخانىسى يېزىپ چىققان «قۇمۇل يېڭى تەزكىرىسى» نىڭ دەسلەپكى ئورىگىنالىرىنىڭ ئارقا - ئارقىدىن بېسىپ تارقىتىلىشىمۇ بىز ئۈچۈن ئىلھام ۋە ياردەم بولدى. ئاپتونوم رايوندىكى نۇرغۇن نازارەت، ئىدارىدىكى تەزكىرىچى يولداشلار، ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ۋىلايەت، ناھىيە تەزكىرىسى بۆلۈمىدىكى جېن دۈڭخۇي، خەن خۇي قاتارلىق يولداشلار «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نىڭ ماقالىلىرىنى كۆپ قېتىم ئوقۇپ چىقىپ، بىزگە ناھايىتى زور ياردەم بەردى.

جۇڭگو تارىخى مۇزېيىنىڭ تەتقىقاتچىسى، جۇڭگو تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مەسلىھەتچىسى فو جىنلۇن ئەپەندى بىرىنچى قېتىم ۋە ئىككىنچى قېتىم تۈزىتىلگەن كۆپەيتىنى تولۇق تەكشۈرۈپ كۆرۈپ نۇرغۇنلىغان قىممەتكە ئىگە پىكىر ۋە تەكلىپلەرنى بەردى ھەمدە بۇ تەزكىرە كىتابىغا كىرىش سۆز يېزىپ بەردى؛ جۇڭگو تەزكىرە ئىلمىي جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەرھۇم يولداش دۇڭ يىبو تەھرىر بۆلۈمگە «يىلىغ ئەگەر ئۆتمۈشنى ھازىرنى بىلمەك ئاسان، بولۇپ ئۆتكەن ئىشلاردىن كەلگۈ-

سى بولۇر ئايان» دېگەن بېغىشلىمىنى يېزىپ بېرىپ، بىزگە مەدەت ۋە ئىلھام بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى؛ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى جۇڭ يىڭ قۇمۇلغا ئىككى قېتىم كېلىپ خىزمەتلىرىمىزگە يېتەكچىلىك قىلدى.

بۇ يەردە ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك بولغىنى شۇكى، قۇمۇلدا تۇغۇلغان بەزى ئۇيغۇر كادىرلار ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈشكە غايەت زور قىزغىنلىق بىلدۈردى ۋە غەمخورلۇق قىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى مەخسۇت تېيىپۇۋ، ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئاپتونوم رايونلۇق دېھقانچىلىق نازارىتىنىڭ نازىرى باسىت ھاپىز، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن باش كاتىپى ئىسمايىل توختى، ئاپتونوم رايونلۇق سەنئەت مەكتىپى پارتكومىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى ئابلىز ئىسمايىل، ئاپتونوم رايونلۇق يېزا ئىگىلىك پەنلەر ئاكادېمىيىسى پارتكومىنىڭ شۇجىسى قادىر ئاسىپ، ئاپتونوم رايونلۇق مىللىي ئىشلار كومىتېتى «بەش يۈرۈش كىتاب» ئىشخانىسىنىڭ تەھرىرى مۇھەممەت نىياز قاتارلىق كۆپلىگەن يولداشلار ناھىيە تەزكىرىسىنى تۈزۈش، تارىخىي ماتېرىياللارنى دەللىلەش، شەخسلەرگە باھا بېرىش، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى قاتارلىق جەھەتلەردىكى مەسىلىلەر توغرىسىدا كۆپ قېتىم ناھايىتى ياخشى پىكىرلەرنى بېرىپ، ئۆز يۇرتىنىڭ تەزكىرىسىنى تۈزۈش خىزمىتىنى قىزغىن قوللىدى.

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيان شىنجاڭدا رەسمىي نەشىر قىلىنغان تۈنجى ناھىيە تەزكىرىسى. بىز ئالاقىدار رەھبەرلەرگە، ئالاقىدار تارماقلارغا، ئالاقىدار يولداشلارغا ۋە تەزكىرە كىتابىنى تۈزۈش ئۈچۈن كۈچ چىقارغان، كۆكۈل بۆلگەن يولداشلارغا چوڭقۇر رەھمەت ئېيتىمىز!

تۈزگۈچىلەرنىڭ سىياسىي سەۋىيىسى، مەدەنىيەت ساپاسى، كەسپىي بىلىمى ۋە يېزىق ئارقىلىق ئىپادىلەش ئىقتىدارى چەكلىك بولغانلىقتىن، تەزكىرە كىتابىدا كەمچىلىك، خاتالىقتىن خالى بولۇش تەس، كىتابخانلارنىڭ تەنقىدىي تۈزىتىش بېرىشىنى سورايمىز.

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمى

ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئاخىرقى سۆز

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە تۇنجى سوتسىيالىستىك يېڭى تەزكىرە لەردىن «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئۇيغۇرچىسى نەشىردىن چىقىپ كەڭ جامائەت بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ، قۇمۇل خەلقى ئۈچۈن زور خۇشاللىق ئىش.

1990 - يىل 3 - ئايدا خەنزۇچە «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» رەسمىي نەشر قىلىنىپ تارقىتىلغاندىن كېيىن، دەرھال ئۇيغۇرچىسىنى ئىشلەشكە كىرىشتۇق. تۆۋەندە ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىڭ ئىشلىنىشى توغرىسىدا كەڭ كىتابخانىلارغا ئاز - تولا ئىزاھات بەرمەكچىمىز:

1. «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى»نى ئۇيغۇرچىغاتەرجىمە قىلىش ئىشلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇشتا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى، قۇمۇل ۋىلايەتلىك پارتكوم، مەمۇرىي مەھكىمە، قۇمۇل شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتۇق. 1990 - يىل 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى نۇرمۇھەممەت دۆلەتى تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىنىڭ تەھرىرى ئابدۇرۇپ ئېلى بىلەن بىللە قۇمۇل شەھىرىگە كېلىپ، قۇمۇل ۋىلايىتى ۋە قۇمۇل شەھىرىدىكى ئالاقىدار مەسئۇل يولداشلار بىلەن بىرلىكتە «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا قانداق تەرجىمە قىلىش، تەرجىمە- سۈپىتىگە قانداق كاپالەتلىك قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە كېڭەشتى. ئاخىرىدا قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىش ئىشىنى ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر - تەرجىمە بۆلۈمىگە ھاۋالە قىلدى. 1990 - يىل 5 - ئايدا باشلانغان تەرجىمە - تەھرىرلىك ئىشى 1991 - يىل 5 - ئايدا ئاخىرلاشتى. تەرجىمە - تەھرىرلىك ئىشلىرىغا ئۇرۇمچى ۋە قۇمۇلدىن بولۇپ 30 نەچچە خادىم قاتناشتى. تەرجىمىنى تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ۋە بېكىتىشكە ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى نۇرمۇھەممەت دۆلەتى مەسئۇل بولدى ھەمدە باش مۇھەررىرلىكنى ئۈستىگە ئالدى. مۇئاۋىن باش مۇھەررىر-

لىكنى قادىر هاپىز، مەسئۇل مۇھەررىرلىكنى ئابدۇرۇپ ئېلى ئۇستىگە ئالدى. تەرجىمە-نىڭ سۈپەتلىكرەك بولۇشىغا ئەھمىيەت يارى قاتارلىق يولداشلار ئالاھىدە كۈچ چىقاردى. بىز يۇقىرىدىكى يولداشلارنىڭ جاپالىق ئەمگىكىگە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمىز.

2. قۇمۇل شۇبىسى، قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرى بىۋاستە ئۇيغۇرچە ئىشلەندى. قۇمۇل شۇبىسىنى ئابدۇرەقىپ تۆمۇر ئىشلىدى. قۇمۇل ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىنى ئەمەت جېلىل توپلاپ رەتلىدى، «قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» گە كىرگۈزۈلگەن كلاسسىك شېئىرلارنى رەخىم قاسىم، غوپۇر ھوشۇر نىيازى تەرجىمە قىلدى، قادىر ھاپىز، غوپۇرھوشۇر نىيازى بېكىتتى.

3. تەرجىمە قىلىش جەريانىدا چېلىققان ئايرىم تېخنىكا خاراكتېرلىك خاتالىقلار تەرجىمە قىلىش داۋامىدا تۈزىتىۋېلىندى.

4. ئادەم ئىسمى، يەر ـ جاي ناملىرى قاتارلىقلارنىڭ توغرا بولۇشىنى كاپالەتلەن-دۈرۈش ئۈچۈن، ئۇرۇمچىدە تەرجىمە قىلىپ تەييارلانغان ئارگىنالارنى قۇمۇل شەھەر-لىك تەزكىرە كومىتېتىدىكى ئابدۇراخمان ۋەلى ۋە يۇسۇپ يۇنۇس بىرقۇر كۆرۈپ چىقتى، ئاخىرقى بەت نۇسخىسىنى ئابدۇراخمان ۋەلى ئوقۇپ چىقتى.

سەۋىيەمىز چەكلىك بولغاچقا، تەھرىر ـ تەرجىمە ئىشىدا مەلۇم سەۋەنلىكلەر بولۇشى مۇمكىن. كۆپچىلىكنىڭ تەنقىدىي پىكىر بېرىشىنى قىزغىن قارشى ئالىمىز.

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى تەھرىر بۆلۈمى

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نى تۈزۈش تەكـ
شۇرۇش ئاپپ راتلىرى ۋە تۈزگۈچى خادىملار

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە كومىتېتى

مۇدىر: ۋۇۋېنشياك

مۇئاۋىن مۇدىرلار: شې ئىگشىياك، خوجا سالى، ئىبراھىم سالى، ئابلىز ھاشىم، جاۋچىگىبن

ئەزالار: ۋاك جىنشەن، ۋۇشيۇگيې، لەي چېگشۇەن، ئابدۇراخمان ۋەلى، جاك گۇاگشىن، لىن شيۇكۇي، دۇ جىگياۋ، جاۋ گوجۇك، فەن بېنلۇك، جۇ جۈن، ليۇيۇجيې، ناسىر توخسۇن، ۋاك ئېنجاۋ، شياۋخەنزۇك، ۋاك ۋېنيۇك، يەن زۇگرېن

قۇمۇل شەھەرلىك تەزكىرە تەھرىر بۆلۈمى

مۇدىر: ۋاك ۋېنيۇك

مۇئاۋىن مۇدىر: رابىيەم دەرەپشا

‹‹قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى›› نى تۈزگۈچى خادىملار

باش مۇھەررىر:	ۋاڭ ۋېنيۇك
مۇئاۋىن باش مۇھەررلەر:	نې يىمىك
تەھرىر خادىملار:	ۋاڭ ۋېنيۇك، جاڭ شۇشەن، مېڭ جىمىك، نې يىمىك، جاڭ لۇڭچۈن، ئابدۇراخمان ۋەلى
ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ئاپتورلار:	لىيۇيۇجيې، ياڭ زېڭشىن، گورۇيىمىن، ۋۇجيې
خىزمەتچى خادىملار:	لى فېڭلىن، لىيۇگەيفېڭ، ئايشەم ياقۇپ
فوتوگرافلار:	رېن گۇاڭمىڭ، لى گاڭ، گوچېڭ،
خەرىتە ئىشلىگۈچى:	لىيۇ جاۋشىن

بېكىتكۈچى، تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزگۈچى ئورۇنلار

ج ك پ قۇمۇل شەھەرلىك كومىتېتى
قۇمۇل شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى
ج ك پ قۇمۇل ۋىلايەتلىك كومىتېتى
قۇمۇل ۋىلايەتلىك مەمۇرىي مەھكىمە
قۇمۇل ۋىلايەتلىك تەزكىرە كومىتېتى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى

«قۇمۇل ناھىيىسى تەزكىرىسى» نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىنىڭ تەھرىرات خادىملىرى

باش مۇھەررىر:	نۇرمۇھەممەت ،دۆلەتى
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر:	قادىر ھاپىز
مەسئۇل مۇھەررىر:	ئابدۇرۇپ ئېلى
تەھرىر ـ تەرجىمىگە قاتناشقۇچىلار:	(ئېلىمجىنە تەرتىپى بويىچە تىزىلدى) ئابدۇرۇپ ئېلى، ئابلىز نىياز، ئابلىمىت ئابدۇراخمان، ئابدۇراخمان مۇتەللا، ئابدۇراخمان ۋەلى، ئابلاجان، ئەخمەت يارى، ئەخمەت ئىمىن، ئەنۋەر غولام، باتۇر ئابدۇللا، رەخىم قاسىم، غالىپ ـ جان غوپۇر، غۇپۇر ھوشۇر نىيازى، غوجا ئەخمەت يۇنۇس، قادىر ھاپىز، قاسىم ھاشىم، كېرىم يۇسۇپ، مۇھەددىن، نۇرمۇ ـ ھەممەت دۆلەتى، ھاپىز سىيىت، ھاكىمجان مەسۇم، ھەلىمە مۇھەممەت، ھىمىت ياقۇپ، ھىمىت ئىسمايىل، ئۆمەر ماموت، ئىسلام ھۆسەيىن، ئىمام سۇپۇرگە، يۇنۇس يۇسۇپ، يۇسۇپ يۇنۇس
ھۆسنىخەت ۋە مۇقاۋىنى ئىشلىگۈچى:	ئۇبۇلقاسىم مۆمىن
خەرىتە ئىشلىگۈچى:	ياسىن تۇردى

[General Information]
书名=哈密县志（维吾尔文）
作者=哈密市地方志编纂委员会编
页数=1124
SS号=10302841
DX号=000004120456
出版日期=1991年08月第1版
出版社=新疆人民出版社